

EL TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN DE JOAN PASQUAL: ESTUDI I EDICIÓ CRÍTICA

Francesc Josep Gómez Martín

Dipòsit legal: Gi. 1053-2014
<http://hdl.handle.net/10803/135057>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

EL TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN

DE JOAN PASQUAL

ESTUDI I EDICIÓ CRÍTICA

Francesc Josep Gómez Martín

2013

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

EL TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN

DE JOAN PASQUAL

ESTUDI I EDICIÓ CRÍTICA

Francesc Josep Gómez Martín

2013

PROGRAMA DE DOCTORAT EN CIÈNCIES HUMANES I DE LA CULTURA

Dirigida per: Dr. Josep Pujol Gómez

Tutor: Dr. Sadurní Martí Castellà

Memòria presentada per a optar al títol de doctor per la Universitat de Girona

El Dr. Josep Pujol Gómez, de la Universitat Autònoma de Barcelona,

DECLARO:

Que el treball titulat *El «Tractat de les penes particulars d'infern» de Joan Pasqual. Estudi i edició crítica*, que presenta Francesc Josep Gómez Martín per a l'obtenció del títol de doctor, ha estat realitzat sota la meua direcció i que compleix els requisits per a poder optar a Menció Internacional.

I, perquè així consti i tingui els efectes oportuns, signo aquest document.

Josep Pujol Gómez

Bellaterra, 27 de novembre de 2013

A l'Esther i a l'Adrià

*dels grans poetes les faules
retorna a bons castics.*

ANSELM TURMEDA

*E nosaltres ara tot lo contrari: bon Virgili que jau enmig de infern,
Ovidi, Dantes, poetes.*

SANT VICENT FERRER

TAULA

RESUM / RESUMEN / ABSTRACT, XI

PREFACI, XIII

INTRODUCCIÓ, 1

I. JOAN PASQUAL, TEÒLEG FRANCISCÀ DEL SEGLE XV, I LA LECTURA DE DANTE, 1

1. El testimoniatge de l'obra, 1
2. Joan Lull i l'etapa barcelonesa del comtat d'Empúries, 6
3. Ordenació i data de naixement (a. 1390), 13
4. Procurador del convent de Sant Francesc de Barcelona (1431-1436), 15
5. Predicador i polemista contra jueus a Girona (1450), 20
6. Vida de Joan Pasqual (...1390-1450...), 24
7. Sant Francesc de Barcelona i Nicolau Quilis, 25
8. El públic de Joan Pasqual i la lectura de Dante, 31

II. L'OBRA DE DIVULGACIÓ TEOLÒGICA DE JOAN PASQUAL, 51

1. Una summa de l'altra vida per a laics cultes, 51
2. La *Summa de beatitud* i els arguments contra els incrèduls, 55
3. El pecat en la *Summa de pena* i el *Tractat dels deu manaments*, 65
4. De les penes generals a les penes particulars, 68
5. Dante en la *Summa de pena* i en el *Tractat de les penes particulars d'infern*, 71
6. Els quatre llocs de l'infern teològic i la *Summa de purgatori*, 79

III. DE LA SAGRADA ESCRIPTURA AL «POEMA SACRO»: LA CONSTRUCCIÓ DE L'INFERN CRISTIÀ, 83

1. Fonaments teològics, 83
2. Fonaments populars, 92
3. L'*Inferno* de Dante com a síntesi poètica i cristiana, 102

IV. DE DANTE A JOAN PASQUAL: PERSPECTIVES CRÍTiques I TEOLÒGiques, 111

1. Panorama de la crítica dantesca, 111
2. Pietro Alighieri, jutge i dantista, 117
3. Hermenèutica del *descensus ad inferos*, 120
4. Els teòlegs mendicants davant la *Commedia*, 137
5. Del comentari poètic al tractat teològic, 155

V. LA CONVERSIÓ DOCTRINAL DE LES FICCIONS POÈTIQUES, 160

1. Un model d'exegesi: el *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire, 160
2. «De les penes comunes segons los poetes» (I-X), 166
3. Indicis textuais i tècniques d'inserció, 174

VI. L'ESTRUCTURA TEOLÒGICA DE L'INFERN, 182

1. L'infern com a lloc de punició (I, 3-20, XI, XIX), 182

2. El vestíbul o antinfern dels pusil·lànimés (I, 21-24), 189
3. Els quatre llocs infernals i la qüestió dels llimbs (XII-XV), 193
  - 3.1. *El lloc dels pares i el lloc dels infants*, 195
  - 3.2. *La pena del pecat original*, 197
  - 3.3. *El problema dels infidels virtuoses*, 201
4. L'ordre de l'«alto inferno», 210
  - 4.1. *La incontinença aristotèlica: gravetat i espècies, i els set pecats capitals*, 216
  - 4.2. *L'«alto inferno» i l'Estígia segons Pietro Alighieri*, 225
  - 4.3. *«Dels lochs un és punida la incontinença» (XVI-XXXI)*, 229
5. Dins la Ciutat de Dis, 238
  - 5.1. *Incerteses de la crítica*, 243
  - 5.2. *«Dels vicis fets per malícia», I: heretges, bestials i violents (XXXII-XL)*, 249
  - 5.3. *«Dels vicis fets per malícia», II: Gerion, el frau i l'ordre de Malebolge (XLI-...)*, 261

VII. EL TEXT CRÍTIC, 268

1. El manuscrit, 268
2. Trets gràfics i lingüístics, 273
  - 2.1. *Comentari d'algunes grafies*, 273
  - 2.2. *Vocalisme*, 276
  - 2.3. *Consonantisme*, 280
  - 2.4. *Morfologia nominal*, 284
  - 2.5. *Morfologia verbal*, 287
  - 2.6. *Aspectes sintàctics i lèxics*, 289
  - 2.7. *Conclusions*, 289
3. Criteris d'edició, 290
  - 3.1. *El text català i les citacions llatines*, 292
  - 3.2. *Les citacions italianes de la «Commedia»*, 293

TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN, 297

APARAT CRÍTIC, 435

NOTES, 439

ESTUDI COMPLEMENTARI, 561

I. EL TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN I LA TRADICIÓ TEXTUAL DE LES SEVES FONTS, 561

1. La tradició textual de les fonts com a recurs ecdòtic, 561
  - 1.1. *Breu inventari de fonts identificades*, 561
  - 1.2. *La tradició de les fonts: utilitat i requisits metodològics*, 562
2. La redacció P del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire, 564
3. La primera redacció del *Comentum* de Pietro Alighieri, 567
4. Les citacions textuales de la *Commedia*, 571

II. EL TEXT DE LA COMMEDIA EN L'OBRA DE JOAN PASQUAL, 579

1. Aparat de variants, 579
2. Estudi de les variants, 584

- 2.1. *Variants gràfiques*, 585
- 2.2. *Variants fonètiques*, 588
  - 2.2.1. *Vocalisme tònic*, 588
  - 2.2.2. *Vocalisme àton*, 589
  - 2.2.3. *Consonantisme*, 592
- 2.3. *Variants morfològiques i altres variants lingüístiques*, 594
  - 2.3.1. *Substantius i adjectius*, 594
  - 2.3.2. *Article*, 595
  - 2.3.3. *Pronoms*, 595
  - 2.3.4. *Possessius*, 595
  - 2.3.5. *Verbs*, 596
  - 2.3.6. *Partícules*, 597
- 2.4. *Variants significatives i altres formes atribuïbles a la tradició italiana*, 597
- 2.5. *Errors imputables a la tradició catalana. Esmenes i dubtes*, 601

III. LA TRADICIÓ TEXTUAL DEL *COMENTUM* DE PIETRO ALIGHIERI, 607

- 1. *Exclusió del testimoni A*, 611
- 2. *Separació dels grups α i β* , 615
  - 2.1. *Errors dels grups α (CDR) i γ (CR)*, 616
  - 2.2. *Errors del grup β (BEGHKLNOPQST + IM)*, 618
  - 2.3. *Variants equipol·lents de α i β* , 624
  - 2.4. *Discussió d'altres casos*, 626
  - 2.5. *Conclusió*, 627
- 3. *La família β : Separació dels grups δ i ϵ* , 628
  - 3.1. *Errors de δ (BHNO)*, 628
  - 3.2. *Errors del grup ϵ (EGKLQST + IM)*, 630
  - 3.3. *Espais en blanc del subarquetip ϵ* , 632
  - 3.4. *Discussió d'altres casos*, 639
  - 3.5. *Conclusió*, 643
- 4. *Anàlisi interna del grup δ* , 644
  - 4.1. *El grup NO*, 644
  - 4.2. *El grup BNO i les correccions de B ($B^{ac/pc}$)*, 645
    - 4.2.1. *Errors BNO o de NO induïts per B*, 646
    - 4.2.2. *Esmenes lingüístiques de B i relació amb NO ($B^{pc}NO/B^{ac}$ i $B^{ac}NO/B^{pc}$)*, 646
    - 4.2.3. *Citacions dels *auctores* esmenades en B i relació amb NO ($B^{ac}/B^{pc}NO$ i $B^{ac}NO/B^{pc}$)*, 648
- 5. *Anàlisi interna de la família ϵ : GS i L(IM)*, 651
  - 5.1. *El grup GS*, 652
  - 5.2. *El grup L(IM)*, 653
    - 5.2.1. *Errors, innovacions i contaminacions del grup LIM*, 653
    - 5.2.2. *Possibles antecedents de M i de IM*, 655
    - 5.2.3. *El testimoni M, original de la traducció castellana*, 656
- 6. *El testimoni P*, 658
  - 6.1. *Adscripció de P a la família β* , 659
  - 6.2. *Posició de P respecte dels grups δ i ϵ* , 659
- 7. *Posició de l'antecedent π de Joan Pasqual*, 661

- 7.1. *Adscripció de π a la família β* , 661
- 7.2. *Relació de π amb δ i ε* , 663
- 7.3. *Lliçons alternatives i coincidències particulars amb altres còdexs*, 664
- 7.4. *Glosses d'altra procedència*, 670
- 8. *Conclusions i stemma codicum*, 675

IV. EDICIÓ AUXILIAR DEL *COMENTUM*: MANUSCRIT DE REFERÈNCIA I APARAT DE VARIANTS, 677

COMENTUM, 679

APARAT DE VARIANTS, 755

APÈNDIX, 783

I. TEXTOS COMPLEMENTARIS, 783

- 1. Pròleg del *Llibre de beatitud*, 783
- 2. Pròleg de la *Summa de pena*, 785
- 3. Sobre els llocs de la beatitud i de la pena, 785
  - [3.1.] Lo nombre dels lochs un van las ànimas après la mort, 785
  - [3.2.] Del nombre dels lochs de las ànimas après lo adveniment de Jhesuchrist, 787
  - [3.3.] Si las ànimas algunas veus exiran de llurs receptacles, 787

II. LA *COMMEDIA* EN LA *SUMMA DE PENA*, 789

- 1. Dante, *Par.* v, 19-24, 789
- 2. Pietro, *In Par.* VII [*Nan* 600-601], 789
- 3. Dante, *Inf.* III, 4-8; Pietro, *In Inf.* III ad 1, 20-21 [*Nan* 67], 790
- 4. Dante, *Inf.* III, 17-18, 22-30; Pietro, *In Inf.* III ad 1, 38-43 [*Nan* 68], 790
- 5. Dante, *Inf.* III, 100-105, 791
- 6. Dante, *Inf.* XXIX; Pietro, *In Inf.* XXIX, 39-41 [*Nan* 253], 792
- 7. Dante, *Inf.* IV; Pietro, *In Inf.* IV ad 2 [*Nan* 75], 792

III. DOCUMENTS, 794

- 1. Fra Joan Pasqual OFM, 794
- 2. Convent de Sant Francesc de Barcelona, 797

IV. RÚBRIQUES DE LA *SUMMA DE PENA*, 808

CONCLUSIONI, 815

REFERÈNCIES, 831

- 1. ARXIUS I BIBLIOTEQUES, 831
- 2. DICCIONARIS, COL·LECCIONS I BASES DE DADES, 831
- 3. EDICIONS CITADES I TÍTOLS ABREUJATS, 832
- 4. ESTUDIS, 840

RESUM / RESUMEN / ABSTRACT

Aquesta tesi doctoral consisteix en l'estudi i l'edició crítica d'un text català inèdit de mitjan segle XV conservat en el ms. 468, ff. 164-207, de la Biblioteca de Catalunya. El *Tractat de les penes particulars d'infern* de Joan Pasqual, mestre en teologia i franciscà de Castelló d'Empúries, forma part d'una extensa obra de divulgació teològica sobre el més enllà dividida en dos volums. El primer, titulat *Llibre o Summa de beatitud*, fou dedicat el 1436 a Joan Llull i Gualbes, conseller en cap de la ciutat de Barcelona. El segon, titulat *Llibre o Summa de pena*, es completa amb un apèndix o *Tractat* destinat a descriure teològicament les penes particulars de l'infern, tot i que les seves fonts principals no són pas teològiques sinó poètiques: l'*Inferno* de Dante, la primera redacció del *Comentum* de Pietro Alighieri i la tercera del *De fabulis poetarum* (o *Ovidius moralizatus*) de Pierre Bersuire. L'establiment del text crític consisteix, evidentment, en una *emendatio* del testimoni únic assistida per aquestes fonts i per la tradició manuscrita de cadascuna, que és objecte d'un extens estudi complementari. Les notes al text representen una anàlisi molt minuciosa de les operacions que el teòleg practica per a adaptar les seves fonts als seus objectius doctrinals. Des del punt de vista històric, l'estudi introductorí aporta diverses dades documentals inèdites —amb transcripció de documents en apèndix— que permeten de traçar una biografia de Joan Pasqual i de descriure el context cultural que l'induí a adoptar Dante com a model d'un tractat d'escatologia per a laics. S'hi aporten dades sobre la vida intel·lectual del convent franciscà de Barcelona i sobre la difusió de la *Commedia* a Catalunya fins al segon terç del segle XV, especialment entre els ciutadans de Barcelona. També s'hi estudia la funció del *Tractat* en el conjunt de l'obra teològica de Pasqual; la centralitat de la *Commedia* dins la tradició escatològica cristiana; la posició del *Comentum* dins la crítica dantesca, i l'aportació de Pierre Bersuire a la interpretació moral de la mitologia clàssica per a ús de predicadors. A partir de tots aquests elements, s'analitza l'estructura del *Tractat de les penes particulars d'infern*, posant en evidència les vacil·lacions, els criteris i les intencions amb què el teòleg manipula i adapta les seves fonts.

La presente tesis doctoral consiste en el estudio y la edición crítica de un texto catalán inédito de mediados del siglo XV conservado en el ms. 468, ff. 164-207, de la Biblioteca de Catalunya. El *Tractat de les penes particulars d'infern* de Joan Pasqual, maestro en teología y franciscano de Castelló d'Empúries, forma parte de una extensa obra de divulgación teológica sobre el más allá dividida en dos volúmenes. El primero, titulado *Llibre o Summa de beatitud*, fue dedicado en 1436 a Joan Llull i Gualbes, primer consejero de la ciudad de Barcelona. El segundo, titulado *Llibre o Summa de pena*, se completa con un apéndice o *Tractat* destinado a describir teológicamente las penas particulares del infierno, aunque sus fuentes principales no son teológicas sino poéticas: el *Inferno* de Dante, la primera redacción del *Comentum* de Pietro Alighieri y la tercera del *De fabulis poetarum* (o *Ovidius moralizatus*) de Pierre Bersuire. El establecimiento del texto crítico consiste, obviamente, en una *emendatio* del testimonio único asistida por dichas fuentes y por la tradición manuscrita de cada una,

que es objeto de un extenso estudio complementario. Las notas al texto representan un análisis muy minucioso de las operaciones que el teólogo practica para adaptar sus fuentes a sus objetivos doctrinales. Desde el punto de vista histórico, el estudio introductorio aporta varios datos documentales inéditos —los documentos se transcriben en apéndice— que permiten trazar una biografía de Joan Pasqual y describir el contexto cultural que lo indujo a adoptar a Dante como modelo de un tratado de escatología para laicos. Se aportan datos sobre la vida intelectual del convento franciscano de Barcelona y sobre la difusión de la *Commedia* en Cataluña hasta el segundo tercio del siglo XV, especialmente entre los ciudadanos de Barcelona. También se estudia la función del *Tractat* en el conjunto de la obra teológica de Pasqual; la centralidad de la *Commedia* dentro de la tradición escatológica cristiana; la posición del *Comentum* en la crítica dantesca, y la aportación de Pierre Bersuire a la interpretación moral de la mitología clásica para uso de predicadores. A partir de todos estos elementos, se analiza la estructura del *Tractat de les penes particulars d'infern*, poniendo en evidencia las vacilaciones, los criterios y las intenciones con los que el teólogo manipula y adapta sus fuentes.

This doctoral dissertation comprises the study and the critical edition of an unpublished Catalan text from the 15th century, kept in the MS 468, ff. 164-207, of the Biblioteca de Catalunya. The *Tractat de les penes particulars d'infern*, by Joan Pasqual, a Master of Theology and Franciscan from Castelló d'Empúries, is part of a vast work of theological diffusion on the afterlife divided in two volumes. The first one, entitled *Llibre o Summa de beatitud*, was dedicated in 1436 to Joan Lull i Gualbes, chief counselor in the city of Barcelona. The second one, entitled *Llibre o Summa de pena*, includes an appendix or *Tractat* intended for the theological description of the particular punishments in hell, although its main sources are poetical rather than theological: Dante's *Inferno*, the first draft of the *Comentum* by Pietro Alighieri and the third draft of *De fabulis poetarum* (or *Ovidius moralizatus*) by Pierre Bersuire. The establishment of the critical text evidently consists on an *emendatio* of the unique manuscript, assisted by these sources and the manuscript tradition of each, which are the object of an extensive supplementary study. The textual notes constitute a thorough analysis of the operations practised by the theologian to adapt his sources to his doctrinal aims. From the historical point of view, the introductory study contributes some unpublished documentary data —the documents are transcribed in the appendix— which enables to trace a biography of Joan Pasqual and to describe the cultural context that induced him to take Dante as a model for a treatise on eschatology for lay readers. It also contributes data on the intellectual life in the Franciscan convent in Barcelona and on the diffusion of the *Commedia* in Catalonia until the second third of the 15th century, particularly among the citizens of Barcelona. It studies the function of the *Tractat* in Pasqual's theological work as a whole; the centrality of the *Commedia* in the Christian eschatological tradition; the position of the *Comentum* among the ancient commentaries on Dante, and the contribution made by Pierre Bersuire to the moral interpretation of the classical mythology for preachers to use. The structure of the *Tractat de les penes particulars d'infern* is analysed on the basis of all these elements, stressing the hesitations, the criteria and the aims with which the theologian manipulates and adapts his sources.

PREFACI

El *Tractat de les penes particulars d'infern* de mestre Joan Pasqual, franciscà de Castelló d'Empúries, forma part d'una extensa obra de divulgació teològica sobre el més enllà dividida en dos volums, el primer dels quals, titulat *Llibre o Summa de beatitud*, fou dedicat el 1436 al conseller en cap de la ciutat de Barcelona, Joan Lull i Gualbes. Aquestes dades, que el mateix autor ens proporciona en el pròleg del *Llibre de beatitud*, eren fins fa no gaire les úniques precisions biogràfiques que ens permetien de situar l'obra i la figura de Pasqual en la història cultural i literària. Gràcies al seu testimoni sabíem també que fou l'autor d'un *Tractat dels deu manaments*, avui perdut, la composició del qual s'ha de situar entre la del *Llibre de beatitud*, conservat en dos testimonis, i la del *Llibre o Summa de pena*, segon volum d'aquesta vasta *summa de novissimis*, testimoniada únicament pel manuscrit 468 de la Biblioteca de Catalunya. El *Tractat de les penes particulars d'infern* és un apèndix integrant del *Llibre de pena*, però també n'és una peça relativament autònoma, molt singular en el context de l'obra de Pasqual i encara més dins la literatura europea de divulgació teològica. Molt probablement Joan Pasqual no va arribar mai a escriure una tercera obra sobre el purgatori que ell mateix anuncia just abans d'emprendre el *Tractat de les penes particulars d'infern*, i que no era pas prevista en el pla que l'autor havia exposat en el pròleg de 1436.

Després d'haver-se ocupat en la *Summa de pena* de les penes generals i comunes a tots els damnats des d'una perspectiva rigorosament teològica i amb molt escasses concessions a l'infern popular, Joan Pasqual es disposa a tractar teològicament de les penes particulars de l'infern, tot i que les fonts principals de la seva descripció no seran pas teològiques, sinó poètiques: principalment l'*Inferno* de Dante acompanyat d'un comentari que Ramon d'Alòs-Moner (1921), primer estudiós de l'obra de Pasqual, identificà amb el *Comentum* de Pietro Alighieri, fill segon del poeta, del qual es coneixen tres redaccions. Aquest ús de la *Commedia* i del *Comentum* en el marc d'un tractat de divulgació teològica convertia el *Tractat* en un dels testimonis més rellevants de la fortuna dantesca no solament a Catalunya, sinó en el conjunt de la literatura medieval europea, fora d'Itàlia. Un requisit fonamental de qualsevol estudi sobre el text de Pasqual consistia, per tant, a determinar amb precisió les seves fonts i a analitzar el seu mètode d'adaptació, a fi de disposar d'elements segurs per a l'establiment del text crític i per a la interpretació dels criteris i les intencions de l'autor. D'altra banda, però, aquesta perspectiva diguem-ne interna, o textual, s'havia

de complementar amb una investigació externa, relativa a la biografia de l'autor i al context social en què va treballar, que ens ajudés a interpretar històricament un fenomen cultural relativament extraordinari.

Després de l'estudi pioner d'Alòs-Moner (1921), durant prop de vuitanta anys no s'havia produït cap avenç significatiu en el coneixement de la biografia de Joan Pasqual ni en l'estudi del seu *Tractat*. Francisco Elías de Tejada (1950) s'hi referia breument en la seva història de les doctrines polítiques a la Catalunya medieval; Pere Sanahuja (1959), en la seva història de la província franciscana de Catalunya; Miquel Pujol i Canelles (1985), a propòsit de la tradició literària de Castelló d'Empúries. Les històries de la literatura de Jordi Rubió i Balaguer (1948-1959) i de Martí de Riquer (1964) li reservaven a penes sis ratlles entre els testimonis de la influència de Dante a cavall dels segles XIV i XV, com també ho feien algunes síntesis ben informades sobre la fortuna de Dante en la literatura hispànica, des d'una breu ressenya molt primerenca d'Alfredo Giannini (1921) fins a les més completes de Joaquín Arce (1976 i 1988). Una recent nota biogràfica d'Isaac Vázquez Janeiro (2000) repeteix encara les mateixes dades. A banda de l'aspecte dantesc, els estudis d'història de la llengua de Modest Prats (1982 i 1983) en destacaven l'opció per la divulgació teològica en vulgar; Sergi Gascón 1995 ha comentat l'ús de materials de bestiar com a recurs propi de les tècniques de la predicació, mentre que Xavier Renedo (1994) i David Guixeras (2006) han estudiat atentament la *Summa de beatitud* com una resposta a la difusió de tendències escèptiques entre els laics.

En el treball de recerca que vaig presentar a la Universitat de Girona el 1999 ja vaig poder precisar que Joan Pasqual va compondre el *Tractat de les penes particulars d'infern* fent servir concretament la primera de les tres redaccions del *Comentum* atribuïdes a Pietro Alighieri, i que també va fer un ús molt remarcable de la tercera redacció del llibre XV (*De fabulis poetarum* o *Ovidius moralizatus*) del *Reductorium morale* de Pierre Bersuire. La troballa era molt significativa. Aquest recurs a un repertori mitogràfic per a ús de predicadors inseria Joan Pasqual i el seu *Tractat* en un altre capítol molt important de la cultura literària baixmedieval, relacionant-lo amb aquella tradició de frares mendicants que Beryl Smalley (1960) qualificà de *classicizing friars* pel seu recurs a la cultura clàssica en el context del comentari bíblic, la docència teològica i la predicació. Més endavant vaig poder detectar en alguns capítols del *Tractat* una presència massiva del *De miseria humane conditionis* o *De contemptu mundi* de Lotario de' Segni, papa Innocenci III, a més d'un ús molt més limitat d'algunes altres fonts, gairebé de consulta, com el *Vocabularium* de Papies, les *Confessions* i el *De civitate Dei* de sant Agustí, o la *Summa theologiae* de sant Tomàs. L'any 2010 ja vaig donar a conèixer aquestes dades en el «Cens d'adaptacions» catalanes medievals que vaig elaborar dins el marc del projecte Translat DB de la

Universitat Autònoma de Barcelona (<http://www.narpan.net/translat-db.html>). Pel que fa als aspectes biogràfics, en un article publicat el 2005 ja vaig poder documentar en arxius de Barcelona i Girona un important període de residència de Joan Pasqual al convent de Sant Francesc de Barcelona entre 1431 i 1436, i també la seva participació en una controvèrsia amb els jueus de Girona el 1450, gràcies a una indicació bibliogràfica de Francisco J. Rodríguez Risquete. Totes aquestes dades textuais i documentals les he pogudes incorporar a l'article que Joan Pasqual ha merescut dins el *Diccionari de la traducció catalana* (2011) com a adaptador del *Comentum* de Pietro Alighieri. Més recentment, la recerca d'arxiu m'ha permès de localitzar altres documents que ens permeten d'establir amb una relativa precisió la data de naixement de l'autor (1388/1390) i de formular algunes hipòtesis sobre el seu currículum i els seus ambients: especialment el convent de Sant Francesc de Barcelona, on es testimonien altres frares que interessen la cultura clàssica en la seva relació amb la minoria dirigent de la ciutat. El cas de Nicolau Quilis, traductor del *De officiis* de Ciceró, mereix un lloc destacat en aquest panorama, mentre que la difusió de la *Commedia* a la Corona d'Aragó en general, i particularment entre els barcelonins del segon terç del segle XV, és un altre aspecte sobre el qual puc aportar algunes dades inèdites o poc conegudes, i sobretot una perspectiva sociocultural que ens ajudi a comprendre les intencions i les estratègies doctrinals de Joan Pasqual: un framenor vinculat amb les elits urbanes de Barcelona i Girona durant la lloctinència de la reina Maria.

L'estudi i l'edició crítica del *Tractat de les penes particulars d'infern* planteja algunes qüestions metodològiques prèvies. L'obra es conserva en un sol testimoni, però cita la *Commedia* i adapta extensament el *Comentum* de Pietro Alighieri, com també, en capítols més localitzats, el *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire i del *De miseria humane conditionis* d'Innocenci III. L'establiment del text crític ha de consistir, per tant, en una *emendatio* assistida per aquestes fonts, cadascuna amb la seva diversa tradició manuscrita, portadora de variants potser no autèntiques però tanmateix rellevants per a la constitució del nostre text. En el cas de la *Commedia* calia partir necessàriament de les edicions i els aparats crítics de Giorgio Petrocchi (1966-1967) i d'Edward Moore (1889), però també he considerat convenient d'elaborar un estudi lingüístic dels més de tres-cents versos que Joan Pasqual cita en italià dins el conjunt del *Llibre de pena*, a fi de posseir elements filològics suficients per a la correcció dels errors imputables als seus copistes. En el cas de la tercera redacció del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire no disposem encara avui de cap edició crítica de referència, però sí almenys d'una edició provisional força útil, a cura de Joseph Engels (1962 i 1966), que he pogut contrastar amb un testimoni conservat a l'Arxiu Capitular de Tortosa. En el cas del *De miseria* calia consultar les edicions i els apa-

rats crítics de Michele Maccarrone (1955) i de Robert Lewis (1978). Pel que fa, finalment, a la font principal del *Tractat*, això és la primera redacció del *Comentum* de Pietro Alighieri, l'edició vuitcentista de Vincenzo Nannucci s'havia demostrat inserrible des del començament del projecte, la qual cosa m'ha obligat a examinar la pràctica totalitat de la tradició conservada del *Comentum* —vint manuscrits llatins, a més de dues traduccions, italiana i castellana— i a seleccionar-ne catorze testimonis per a la reconstrucció crítica d'un text que podríem considerar el més afí possible al que serví de model a Joan Pasqual. És per això que l'edició del *Tractat de les penes particulars d'infern* s'acompanya d'un llarg estudi complementari sobre les fonts, el qual inclou un estudi lingüístic del text italià de la *Commedia* citat per Pasqual, una col·lació dels testimonis del *Comentum* i, finalment, una edició dels fragments que se n'adapten en el *Tractat*, establerta sobre la base d'un testimoni (Bolonya, Biblioteca Universitaria, 1638) que es pot considerar un dels més antics de la tradició i que, juntament amb la *varia lectio* dels altres testimonis, proporciona una idea molt aproximada del model de Joan Pasqual. Val a dir que aquesta exploració de la tradició manuscrita del *Comentum* m'ha permès de situar-hi no solament el *Tractat* de Pasqual, sinó també les traduccions italiana i castellana, i cobrir d'aquesta manera el conjunt de la transmissió hispànica i en vulgar del *Comentum*.

Amb l'assistència de tots aquests materials, en l'edició del *Tractat* he procurat de practicar una *emendatio* crítica, amb plenes garanties filològiques, del testimoni únic, mentre que en les notes a l'edició no solament justifico les meves opcions editorials i miro d'aclarir tots els dubtes lingüístics, textuais i culturals que l'obra de Pasqual pot suscitar al lector modern, sinó que també identifico les fonts de cada passatge i descriu amb detall totes les operacions d'adaptació a què l'autor les sotmet per fer-ne una obra conforme als seus criteris teològics o estilístics, a les seves estratègies expositives o persuasives, a les seves intencions doctrinals. És clar que moltes notes es refereixen també, inevitablement, a models, esquemes i conceptes que provenen del text de Pietro Alighieri, i per tant interessen directament l'estudi del *Comentum* i dels altres comentaristes antics. Un article i una comunicació que he dedicat (2009 i 2012) a les perspectives hermenèutiques de Pietro Alighieri insisteixen en aquesta línia, que permet d'integrar la figura de Joan Pasqual dins el panorama europeu de la crítica dantesca.

Tot considerant alhora els indicis del text, del manuscrit únic i de les fonts adaptades, aquesta anàlisi també ha posat en relleu nombrosos aspectes del mètode de treball de l'autor, sobretot relatius a les característiques dels seus models i a la seva manera d'adaptar-los, de combinar textos o d'introduir-hi canvis i afegitons de més o menys envergadura. Molt probablement Joan Pasqual treballava amb un manuscrit de la *Commedia* que contenia als marges la primera redacció del *Comentum*, però que

també li oferia algunes glosses marginals i interlineals d'altra procedència. El teòleg tendia a adaptar linealment el text del *Comentum*, saltant els passatges que considerava superflus i de vegades ajustant la seva pròpia divisió en capítols a les divisions internes del model. En el curs d'aquest procés lineal, molt sovint s'imposava la necessitat de concentrar o reordenar la informació que el comentari oferia dispersa o en una disposició condicionada per l'ordre narratiu del poema dantesco. En aquests casos, Joan Pasqual reordenava la informació, atapeint segurament les interlínies i els marges del seu autògraf amb multitud d'afegitons que degueren generar molts errors en la còpia en net. El teòleg practicava sovint la mateixa tècnica a l'hora de combinar fragments de fonts diverses, com ara el *Comentum* i el *De fabulis poetarum*. Molts d'aquests canvis i repensaments són, a més a més, el resultat d'una comprensió progressiva de l'estructura moral de l'*Inferno* dantesco, i han originat vacil·lacions que afecten tant el contingut del *Tractat* —la seva ordenació teològica de les penes particulars de l'infern— com l'ordre dels capítols en el testimoni únic.

En l'estudi introductorí que precedeix l'edició recullo i exposo les aportacions històriques i interpretatives que es desprenen tant de la recerca documental com de l'anàlisi crítica del text que acabo d'apuntar. En el primer capítol s'integren totes les dades que permeten de traçar a grans trets una biografia de Joan Pasqual —dates de naixement i ordenació, residència als convents de Girona i Barcelona, predicació, hipòtesis sobre la *laurea magisterii* i la cronologia de les obres— i de descriure el context cultural en què va compondre la seva obra. Per a contextualitzar concretament la seva decisió d'adoptar Dante com a model d'un tractat d'escatologia per a laics, s'aporten dades sobre la vida intel·lectual del convent franciscà de Barcelona i sobre la difusió de la *Commedia* a Catalunya fins al segon terç del segle XV, especialment entre els ciutadans de Barcelona. En un altre capítol s'estudia la funció del *Tractat* dins el conjunt de l'obra teològica de Pasqual. La culminació de la tradició escatològica cristiana en la *Commedia* dantesca s'analitza en el tercer capítol, mentre que en el quart se n'estudia la posteritat: especialment la proposta hermenèutica del *Comentum* dins la tradició crítica dantesca, i també la diversa fortuna de la *Commedia* entre religiosos i teòlegs. En els capítols següents concentro finalment l'atenció en el *Tractat de les penes particulars d'infern*: en el capítol cinquè comento la significació històrica del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire i la seva presència en els capítols preliminars del *Tractat*, mentre que en el capítol sisè estudio el conjunt doctrinal del *Tractat*, discutint amb detall els problemes, els criteris i les intencions conforme als quals el nostre teòleg manipula i adapta conscientment l'*Inferno* de Dante i el *Comentum* de Pietro per a bastir la seva pròpia descripció teològica de l'infern. En el capítol setè i darrer, la descripció del testimoni únic i dels criteris d'edició s'acompanya d'algunes notes lingüístiques que considero rellevants per a reconèixer

l'*usus scribendi* dels copistes i la fesomia més o menys septentrional d'aquest testimoni de la llengua literària del franciscà empordanès.

Els quatre apèndixs que completen el treball contenen, primer, un conjunt de textos de Joan Pasqual rellevants per a la discussió del seu projecte escatològic; segon, una edició provisional de tots els fragments de la *Summa de pena* en què Pasqual ja fa ús de la *Commedia* i del *Comentum*; tercer, una transcripció dels documents relatius a Joan Pasqual, a Nicolau Quilis i al convent de Sant Francesc de Barcelona que he pogut localitzar en els arxius de Barcelona i Girona; finalment, les rúbriques de la *Summa de pena*, encara inèdita, en la qual s'insereix el *Tractat*.

Gairebé un segle després de l'estudi inicial de Ramon d'Alòs-Moner, avui finalment puc oferir una mínima biografia de Joan Pasqual que explica prou bé la seva dedicatòria al conseller en cap de Barcelona i el seu recurs a l'*Inferno* de Dante, i a altres materials poètics auxiliars, en el context d'una obra de divulgació teològica sobre el més enllà. Aquesta explicació s'integra en una descripció innovadora i actualitzada de la difusió de la *Commedia* en terres catalanes fins al segon terç del segle XV, des d'una perspectiva focalitzada en el públic potencial del teòleg. Així mateix, puc oferir un edició crítica del *Tractat de les penes particulars d'infern* com a resultat d'haver-ne contrastat el testimoni únic amb gairebé la totalitat de les seves fonts, amb una identificació força precisa de les branques de la tradició manuscrita en què s'insereixen els seus models principals. I aquest coneixement pràcticament exhaustiu és el fonament d'una anàlisi molt detallada de les manipulacions textuais que practica l'autor per bastir una descripció del més enllà teològicament admissible i alhora adaptada als horitzons culturals del seu públic.

Aquesta tesi ha estat possible gràcies a una beca predoctoral que em fou concedida per la Universitat de Girona (1996-2000) sota la direcció de la Dra. Lola Badia; a una beca del Ministero degli Affari Esteri italià per a una estada de recerca a la Università degli Studi di Roma "La Sapienza" (2000-2001), on m'acollí el Dr. Stefano Asperti, i a la participació en diversos grups de recerca finançats, dirigits per la Dra. Lola Badia i pels Drs. Lluís Cabré i Josep Pujol de la Universitat Autònoma de Barcelona. En el curs d'aquests anys he adquirit innombrables deutes d'agraïment amb els mestres i companys de les universitats on he estudiat i amb el personal de les institucions, els arxius i les biblioteques que m'han donat accés als manuscrits i documents que cito. Vull evocar especialment la memòria de Francesco Mazzoni, que m'obrí les portes de la Società Dantesca Italiana, i de Massimiliano Chiamenti, que m'orientà en la tradició manuscrita del *Comentum*. Però em cal agrair sobretot la direcció pacient de Josep Pujol, la comprensió i el suport incondicional d'Esther Rodrigo.

INTRODUCCIÓ

I

JOAN PASQUAL, TEÒLEG FRANCISCÀ DEL SEGLE XV, I LA LECTURA DE DANTE

1. EL TESTIMONIATGE DE L'OBRA. D'ençà que Ramon d'Alòs-Moner donà la primera notícia i emprengué l'estudi crític de «Fra Joan Pasqual, comentarista del Dant», el perfil biogràfic del nostre autor s'havia traçat exclusivament a partir de les poques dades que ell mateix ens proporciona en els seus textos.¹ En el pròleg general que encapçala el *Llibre* o la *Summa de beatitud*, l'autor s'identifica com a:

yo, ffrare Johan Pascal, indigne frare manor de Castelló d'Empúries, del regne de Aragó
(§ 2),

alhora que fa primera ofrena de l'obra a Joan Llull i Gualbes, conseller en cap de la ciutat de Barcelona, l'any 1436:

---

1. Fins a la primera aportació de noves dades documentals en GÓMEZ 2005 i 2011, els estudiosos que s'han referit a Joan Pasqual o que s'han adreçat als manuscrits per analitzar algun aspecte de la seva obra no han pogut sinó reproduir les dades biogràfiques que ja n'havia extret Ramon d'ALÒS-MONER (1921: 308-312); vegeu, per exemple, VÁZQUEZ JANEIRO 2000. Francisco ELÍAS DE TEJADA (1950: 217 i 224-227) comenta breument l'obra de Pasqual en la seva història de les doctrines polítiques a la Catalunya medieval, especialment com a transmissora de les invectives de Dante —amb els comentaris de Pietro Alighieri— contra la tirania, els aduldors i els mals consellers. En la seva història de la província franciscana de Catalunya, Pere SANAHUJA (1959: 78 i 210) esmenta Pasqual amb relació al convent de Castelló d'Empúries i entre els escriptors i traductors franciscans de l'època, mentre que l'historiador castellaní Miquel PUJOL I CANELLES (1985: 147 i n. 249) l'esmenta a propòsit de la tradició literària local. Les històries de la literatura de Jordi RUBIÓ I BALAGUER (1984-1986 [1948-1959]: I, 292) i de Martí de RIQUER (1980 [1964]: III, 142) li reserven un lloc molt discret entre els testimonis de la influència de Dante a cavall dels segles XIV i XV. També ho fan algunes síntesis ben informades sobre la fortuna de Dante en la literatura hispànica, des d'una breu ressenya molt primerenca d'Alfredo GIANNINI (1921b: 238b) fins a la molt més recent i completa de Joaquín ARCE (1976: 358a; 2005 [1988]: 751). A propòsit de les *Sentències catòliques del diví poeta Dant* de Jaume Ferrer de Blanes (c. 1445-1523), impreses el 1545 (ed. LLORENÇ I BLAT 2012), també se'n recorden Roxana RECIO (1998: 297-298) i després Rafael BADIA MAS (2000), ja amb informació actualitzada a partir de GÓMEZ 1999. A banda de l'aspecte dantesc, els estudis d'història de la llengua de Modest PRATS (1983: 36-37; NADAL, PRATS 1982-1996: I, 448-449) en destaquen l'opció per la divulgació teològica en vulgar. Sergi GASCÓN 1995 ha comentat l'ús de materials de bestiar com a recurs propi de les tècniques de la predicació. Finalment, Xavier RENEDO (1994: 114-115 i 126) i David GUIXERAS (2006) han estudiat atentament la *Summa de beatitud* des de la perspectiva que el mateix autor declara com a intenció del seu projecte teològic: respondre a les tendències escèptiques d'alguns laics respecte a l'existència d'una altra vida de retribució més enllà de la mort. Vegeu encara altres referències en PUJOL 1996: 195 n. 46.

majorment per la amistance novelament contracte de vós, molt honorable e de gran prudència insignit mossèn Johan Lull, l'any present, ço és de la nativitat de Jhesuchrist MCCCCXXXVI, conseller digne en cap de la insigníssima ciutat de Barçelona, al qual, per senyal de amor, primer ofer aquest present do [...]. (§ 7)²

L'any 1436 es confirma com a data de redacció de la *Summa de beatitud* en un curiós passatge en què Pasqual, tot exposant la concepció cosmològica de l'*annus magnus*, esbossa una miniatura recurrent de si mateix en ple acte d'escriure:³

axí que yo, qui són en lo meu estudi scrivint aquesta obra, en la edat que són e axí vestit, de·quí a XXXVI mília anys yo seré en aquest matex estudi axí vestit e scrivint e en aquesta matexa edat. Car jatsia jo sia destruït, e lo estudi e la ploma e la vestidura, emperò tot açò destruït serà lavors tornat, car lo ocell de què és haguda la ploma e l'arbre de què és fet l'estudi e las ovellas de què són fetas las vestiduras, aquellas matexas tornaran après ab aquellas matexas plomas, lanas e lo fust. [E lo fuster] qui ha fet l'estudi e lo tixador qui ha tixit e lo sartre lavors tornaran e faran assò matex que han fet. [...] E per consegüent, jo són stat viu ara ha XXXVI mília anys, e scrivia aquesta matexa obre que are scrisch, que correm any de la nativitat de Jhesuchrist MCCCCXXXVI; e de·sí a XXXVI mília anys

---

2. Per al «Prologus en lo *Libre de beatitud*», vegeu l'edició que n'ofereixo en l'Apèndix I, 1. Sergi GASCÓN (1995: 397-399) prepara actualment l'edició crítica de la *Summa de beatitud*, de la qual es conserven dos testimonis: l'un a Barcelona (BC, 467) i l'altre a Girona (ACG, 59 [olim 20.a.18]). Del primer testimoni, procedent de l'antiga biblioteca Dalmases (*ibi* sign. 20; ALÒS-MONER 1916: 32), en van donar notícia Juan de SAN ANTONIO (1732: II, 198) i Fèlix TORRES AMAT (1836: 472). Ramon d'ALÒS-MONER (1921: 308-312) el va descriure breument i va suggerir, amb molt poca base, que podria tractar-se del mateix exemplar que s'esmenta com a núm. 3 en l'inventari dels llibres de Pere Lull (m. 1466), publicat per ell mateix (ALÒS-MONER 1919: 9 i 16; vegeu també IVARS 1920). Aquest còdex reapareix amb el núm. 37 en l'inventari dels llibres del poeta Romeu Lull (m. 1496) que van publicar Josep M. MADURELL i Jordi RUBIÓ (1955: 223-230) atribuint-lo per error al jurista Lluís Lull. La rectificació d'aquesta atribució, així com l'aclariment que Pere, Lluís i Romeu van ésser fills del segon matrimoni de Joan Lull i Gualbes, dedicataris l'obra de Pasqual, són deguts a Núria COLL (1977: 256-270; vegeu també TURRÓ 1996: 12-24). Pel que fa al còdex gironí, en donaren notícia Fèlix TORRES AMAT (1836: 469) i Jaime VILLANUEVA (1850 [1803-1852: XII,]: 121), mentre que Lluís BATLLE (1947: 3-4 [1979: 95-96]) en verificà l'existència. El mateix BATLLE (1947: 69-70 [1979: 170-171]) sabé per un document conservat a l'Arxiu Episcopal de Girona (*Llibre de visites*, P. 31, f. 10) que el 1511, durant la visita del bisbe Guillem Ramon Boil a la Seu de Girona, es trobà en un calaix de la tresoreria —procedent, doncs, d'un particular?— «quendam librum papireum cum cohoptis viridis in romacio *de beatitudine*», que cal identificar amb la *Summa de beatitud* de Pasqual i, probablement, amb l'actual ms. 59 de l'ACG. L'obra no apareix enregistrada en el catàleg de la Biblioteca de la Seu de Girona redactat el 17 d'abril de 1512 (BATLLE 1947: 77-89 [1979: 179-193]).

3. Per descomptat, Joan Pasqual demostra més avall com «aquella opinió sia falsa e heretical», però abans l'addueix en favor de la fe: «Si, dons, tanta perfecció ab falcitat donaven aquells filosofos a la virtut natural, que, la cosa destruïda, moltes vegades la pot reparar, molt més assò devem atribuir ab veritat a la virtut infinida, que, lo cors humanal destruït, i e duas vegades pot aquel matex reparar» (*ibid.*). Per a constatar la divulgació medieval del concepte ptolemaic d'*annus magnus*, cf. GUIDO DA PISA, *In Inf.* XXIV, 1: «Magnus vero annus, secundum astrologos, completur reversis omnibus planetis ad loca sue creationis, quod fit annis non paucioribus quingentis triginta, ut ait magister in historiis scolasticis. Mundanus autem annus completur omnibus stellis ad prima loca reversis, quod fiet demum post triginta sex milia annorum, ut ait idem magister» (ed. CIOFFARI 1974: 459); PERE COMÈSTOR, *Hist. schol.*, «Liber genesis», c. 36, add. 2: «Magnus annus completur reversis planetis omnibus ad loca suae creationis» (PL 198: 1087B). Per a l'origen platònic del concepte (*Tim.* 39d 2-7; *Rep.* VIII, 546) i la seva confusió amb l'*apokatástasis* i l'*ekpýrosis* dels estoics i amb el càlcul de la precessió dels equinoccis, vegeu TAYLOR 1972 [1928]: 216-219.

aquesta mateixa obra tornaré scriura e fer o compondra, e no semblant. (*Summa de beatitud* VI, 1; ACG, 59, f. 159^{ra-b})

Les diferents rúbriques que encapçalen cada un dels testimonis de la *Summa de beatitud* també ens informen que fra Joan Pasqual era mestre en teologia,⁴ però no ens certifiquen que ja ho fos el 1436, atès que l'autor no s'atribueix aquest grau dins del text i no és segur que la dada procedeixi del manuscrit original.

La *Summa de beatitud* constitueix el primer dels dos llibres o volums d'una ambiciosa obra de divulgació teològica sobre l'altra vida:

Dividint aquell [sc. do] en dues summes principals, segons que l'altre vide és partida en dues vidas, de glòria e de pena: la primera summa serà de beatitut, la segona serà de pena. Cascuna summa tindrà lo seu volum: lo primer serà appellat *Libre de beatitut*; lo segon, *Libre de pena*. (§ 8)

El segon volum d'aquesta obra, en el qual es contenen la *Summa de pena* i, a manera d'apèndix, el *Tractat de les penes particulars d'infern*, s'obre amb un breu preàmbul, sense datació ni dedicatòria —i també sense rúbrica en l'únic testimoni conservat—, en què l'autor s'identifica explícitament com a mestre en teologia i com a fill del convent franciscà de Castelló d'Empúries:

jo, frare Johan Pasqual, menor ent[re lo]s mestres en theologia, del ord[e dels] frares menors de la província de Aragó e del convent de Castelló d'Empúries fill [...]. (§ 1)⁵

Diversos indicis ens confirmen que aquest *Llibre de pena* fou compost anys després de la redacció del pròleg general que encapçala el *Llibre de beatitud* i de la donació d'aquesta obra a Joan Lluïl. En primer lloc, en el *Llibre de pena* Joan Pasqual al·ludeix quatre vegades a una obra *Dels deu manaments* que ha enllestit i publicat recentment,⁶ de la qual no s'ha conservat —o no s'ha identificat fins al moment—

---

4. Cf. BC, 467, f. 1ra: «Prologus en lo *Libre de beatitut*, ffet per frare Johan Paschal, mestre en theologia, del orde dels frares menors», i, després de la taula, f. 6ra: «Assí comensa lo *Libre de beatitut* ffet per lo reverent frare Johan Paschal, mestre en theologia, del orde dels frares menors»; ACG, 59, f. 1ra: «*Tractat de beatitut* ab moltes matèries dependens de aquella, fet e ordonat per mestre Johan Pascall, del orde dels frares menors de la província de Aragó».

5. Ms. 468 de la Biblioteca de Catalunya, també procedent de la biblioteca Dalmases (*ibi* sign. 129; ALÒS-MONER 1916: 33). La *Summa de pena* (ff. 1ra-163ra) manca de rúbrica, segurament per la pèrdua del foli inicial, mentre que el *Tractat de les penes particulars d'infern* (ff. 164ra-207vb) es conserva truncat pel final, no per cap accident del còdex, sinó perquè els copistes no van poder completar la feina; és per això que, abans del final del darrer foli, s'hi transcriu la rúbrica del capítol LI, però no pas el text corresponent. Per a una notícia completa sobre el manuscrit, vegeu *infra* VII, 1; per a l'edició d'aquest preàmbul, vegeu l'Apèndix I, 2.

6. La vacil·lació de l'autor a l'hora de definir aquesta «obra» com a *llibre*, *tractat* o *summa* pot fer pensar que consistia en un volum de característiques semblants a les de les altres obres conservades. Cf. *Summa de pena* [XXXVIII], f. 61rb: «Quins són aquests manaments morals del vell Testament? Trobar-los has en lo Èxodo a XX capítols; dels quals he complida obra»; *Tractat de les penes particulars d'infern*, XVIII, 14: «Nota, emperò, que adulteri és pijor que fornicació; incest, pijor que adulteri; e sacrilegi, que és ab persona religiosa, és pijor que los sobredits, segons he declarat en lo *Libre dels X manaments*, en lo capítol «Non mechaberis»; *ibid.*, XXXVII, 8: «De la matèria de la usura en lo tractat

cap testimoni.⁷ Aquesta obra no és esmentada mai en la *Summa de beatitud*, on sovintegen, en canvi, les remissions a la futura *Summa de pena*. Cal suposar, per tant, que fou concebuda i escrita entre l'una i l'altra.

Fou també en aquest interval que Joan Pasqual degué conèixer a fons la *Commedia* de Dante amb el *Comentum* de Pietro i que considerà útil d'incorporar-los en el seu projecte de divulgació teològica sobre el més enllà. Pasqual fa set referències a Dante dins la *Summa de pena*, concretament dues al *Paradiso* i cinc a l'*Inferno*, ci-

---

que he fet *Dels x manaments* largament he parlat»; *ibid.*, XLVI, 1: «havem pertractar dels fraus fets en la cosa, axí cum és en falcificar les mercaderies en quantitat o en qualitat o en sustància, de las quals havem parlat en la *Summa dels x manaments*».

7. Ara com ara, l'única notícia que, amb molta incertesa, podria correspondre a aquest obra prové de l'inventari parcial dels llibres relictes pel doctor en drets Francesc Blanc, ardiaca del Vallès, trobats a la casa rectoral de la vila de Granollers el 29 d'agost de 1464: «Item, altre libre, ab cubertes de fust, ab gafet, és de paper antic e en romans, intitulat *Tractat dels Deu manaments*» (AHPB, Bartomeu Costa (major), lligall 12, plec d'inventaris, anys 1455-1467; MADURELL I MARIMON 1974: 89, doc. 127, 2 [= IGLESIAS 1996: doc. 297bis, 5, que transcriu «*Tracta<t>*»]). És probable, però, que aquesta notícia, com la majoria de les que es refereixen al Decàleg en documents notarials dels segles XIV-XV, correspongui realment a la traducció catalana trescentista de la divulgadíssima *Somme le roi* o *Livre des vices e vertus* del frare dominicà Laurent (1279), dividida en diversos tractats, el primer dels quals versa precisament sobre els deu manaments (ed. BRAYER, LEURQUIN-LABIE 2008). Moltes d'aquestes notícies documentals aporten alguna variant del títol *Llibre de vices e virtuts* i de l'incipit «Lo primer manament», malgrat algunes confusions entre rúbriques i text; vegeu IGLESIAS 1996: doc. 135 (Joan Pujol, prevere, 1431), 9 = 136 (encant), 3 (comprat per Lluís Vives, mercader, 1431); doc. 161 (Berenguer Pujals, prevere, 1432), 1 = 162 (encant), 2 (comprat per Antoni Vila, prevere, 1433); doc. 195 (Jaume Colom, ciutadà, 1438), 8; doc. 215 (Francesc Formós, mestre racional de la cúria reial, 1441), 5 = 318 (Joana, vídua de Francesc Formós, 1468), 1; doc. 274 (Pere Terrassa, ciutadà, 1458), 2. Alguns documents només aporten el títol; vegeu HERNANDO 1999: 410, n. 2 (llegat d'Hug de Llobets, canonge, al seu nebot Pere Gibert, 1471); 2000: doc. 408 (Joan Bosc, mercader, a Elionor, vídua de Joan, senyor del castell de Corbera, 1479), 2 = 411, 2. D'altres trien variants del títol *Los deu manaments (de la llei/lilig)*, però indiquen que a continuació s'inclouen els *Vices e virtuts* i/o n'aporten l'incipit; vegeu IGLESIAS 1996: doc. 33 (Francesc de Vilaulzinosa, mercader, 1409), 4 (MADURELL I MARIMON 1974: 33-34, doc. 26, 3) = 34 (encant), 3 (comprat per Joan Sabrià, 1409); doc. 93 (Guillem de Cabanyelles, mercader, 1423), 16 (MADURELL I MARIMON 1974: 46-47, doc. 52, 14); doc. 186 (Gabriel Forest, notari, 1437), 31 (MADURELL I MARIMON 1974: 60-61, doc. 77, 9); doc. 214 (Bernat de Fàbrega, de la tresoreria del Rei, 1441), 21; doc. 241 (Bartomeu Serra, argenter, 1448), 9 = 242 (encant), 4 (comprat per Gaspar de Sitges, 1451). En algun cas només consta l'incipit; vegeu IGLESIAS 1996: doc. 4 (Guillem Ferrer, mercader, 1398), 4; HERNANDO 2000: doc. 202 (Francesc Ferrer, ciutadà, a Bartomeu del Bosc, notari, 1461), 3. D'aquesta traducció catalana de la *Somme le roi* se'n conserven diversos testimonis que coincideixen a grans trets amb els documents notarials; vegeu BARCELONA, ACA, Sant Cugat, 39; ACB, 74; BC, 720, 740 i 2009; MADRID, BNE, 6291; NÀPOLS, Bibl. Nazionale, I-G-43, i PARÍS, BNF, esp. 247.

Hi ha, finalment, notícies que aporten un altre incipit, com BATLLE 1968-1969: 238-239, doc. 12 (Enric Alemany, prevere beneficiat del monestir d'Amer, 1428), [19]: «item un libre qui comensa: "aquests son los .x. manaments", ab post poca»; i també reculls miscel·lanis com IGLESIAS 1996: doc. 122 (Joan Roure, ciutadà, 1430), 3: «Item, .i. libre de paper, antich, cubert ab post de fust, en què havia scrites les *Passies* e los .x. *Manaments* e altres *Oracions* e *Dominicales*»; doc. 266 (Aloi de Navel, mercader, 1457), 45: «Item, un altre libre scrit en pergamins, petit, ab cubertes vermelles amprantades e un gaffet d'argent, en què és lo *Compter*, los *Set psalms* <en letí e los *Set*> *psalms* en pla, los .vii. *peccats mortals*, los .x. *manaments*, los <.viii. *officis*> *de morts* en pla, e altres *Oracions*». És possible que algunes d'aquestes notícies poguessin al·ludir a una brevíssima obreta anònima del segle XIV, sovint atribuïda a sant Pere Pasqual, també titulada *Los deu manaments de la llei* (o *lilig*); vegeu BARCELONA, ACB, 173, f. 51^{r-v}; BUB, 75, ff. 96rb-97rb; MADRID, BNE, 921 (*olim* L. 2), f. 31^{ra-rb} (BOHIGAS 1985: 268, núm. 68); VALÈNCIA, BUV, 216, f. 87^{ra-va}.

tant-ne versos en l'italià original i reproduint informacions extretes del comentari de Pietro.⁸ La *Summa de beatitud* no en fa mai cap esment, per bé que el *Paradiso* de Dante i el *Comentum* de Pietro haurien pogut fornir bon material a les qüestions teològiques que s'hi debaten. Tot fa pensar, doncs, que fou després d'enllestir la *Summa de beatitud* que Joan Pasqual es familiaritzà amb les tres càniques de la *Commedia*, acompanyades de la «glossa» del *Comentum*, i decidí incorporar Dante al repertori d'autoritats de la *Summa de pena*.⁹

La incorporació de Dante al projecte de Pasqual esdevingué, finalment, determinant fins al punt d'induir una alteració decisiva en el seu programa. Molt probablement fou en el curs de la redacció de la *Summa de pena* que Joan Pasqual concebé no solament la idea d'assumir l'infern dantesc com a model vertebrador del *Tractat de les penes particulars d'infern* —les ficcions poètiques de Dante l'induíren a fer servir el *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire en els capítols preliminars—, sinó també la de compondre un tercer volum suggerit, sense cap mena de dubte, pel *Purgatorio* de Dante i el comentari corresponent. Així, al darrer paràgraf de la *Summa de pena*, i un altre cop al final del breu capítol que el *Tractat de les penes particulars d'infern* dedica al purgatori, Joan Pasqual anuncia la seva intenció d'investigar especialment sobre aquesta matèria en una «suma distincta» o en un «tractat singular» que no sabem si arribà mai a escriure, i que, de ben segur, no formava part del seu programa inicial, exposat en el pròleg del *Llibre de beatitud*.¹⁰

Així doncs, sabem que Joan Pasqual ingressà a l'orde dels frares menors com a fill del convent de Sant Francesc de Castelló d'Empúries, agregat a la custòdia de Barcelona dins la província franciscana d'Aragó.¹¹ Aquesta comunitat es mantingué

---

8. Vegeu *infra* II, 5, i una edició completa d'aquests fragments en l'Apèndix II. Joan Pasqual es refereix dues vegades als versos de Dante amb l'expressió «en lo test» (*Summa de pena* [CXLIX], f. 160vb [Apèndix II, 7, 9]; *Tractat de les penes particulars d'infern* XLII, 6, 22), i al *Comentum* amb el terme *glossa* (*Summa de pena* [XXVII], f. 42va: «in glossa»; [LXXVII], f. 108va: «lo Dant o la glosa» [Apèndix II, 2, 3; 6, 2]).

9. ALÒS-MONER 1921: 312-314 i n. Alguna coincidència expressiva de la *Summa de beatitud* (I, 8: «opinions [...] errans e de la dreta via desvians» [ACG, 59, f. 13^{fb}]; IV, 2: «Quatre coses foren fetes ensemps, segons apar en algunas glosas, ço és natura angèlica, lo cel emperial, la matèria, lo temps» [ACG, 59, f. 108va]), no demostren necessàriament familiaritat amb el text de la *Commedia*, tot i que és possible que Pasqual ja en tingués aleshores alguna mena de notícia.

10. Cf. *Summa de pena* [CLIV], f. 163ra: «Del receptacle de las ànimas purgables serà suma distincta de aquestas, migença[nt] la gràcia de Déu»; *Tractat de les penes particulars d'infern*, XIII, 6: «De aquest loch no havem al present tractar, car en tractat singular que serà fet de purgatori largament, la gràcia de Déu mijansant, investigarem». Sobre la gènesi d'aquest projecte, vegeu *infra* II, 6.

11. Després de la professió dels tres vots i de la regla, un frare menor esdevé afiliat a un convent i, de retruc, agregat a una custòdia i a una província (PARISCANI 1989: XXXII, LXVI). Els frares clergues entren al noviciat amb un mínim de catorze anys, uns primers rudiments (que inclouen la *grammaticatio*) i la quantitat necessària per al seu manteniment durant un any. El novici és ja tonsurat —la simple tonsura suposa l'ingrés al clergat i a la jurisdicció episcopal— i porta un *caputium probationis*. Aprèn la regla i les constitucions de l'orde, la confessió, la pregària i el breviari, fins que pot recitar tot sol tot l'ofici diví. Al cap d'un any, un cop aprovat per la comunitat i obtinguda la llicència del ministre, és admès a la professió dels tres vots i la regla pel seu propi custodi o pel guardià del seu convent, i

dins la família conventual fins a la fi del segle XV.¹² També sabem que ja era mestre en teologia quan redactà el *Llibre de pena*, però no podem afirmar que ja ho fos el 1436, quan dedicà el *Llibre de beatitud* al conseller en cap barceloní Joan Lull: l'omissió d'aquest grau en la identificació de l'autor podria significar que en aquell temps era ja *baccalaureus formatus*, però que encara no havia pogut accedir al magisteri.¹³ Durant l'interval que transcorregué entre la redacció d'aquests dos volums, Joan Pasqual redactà un obra, avui desconeguda, *Dels deu manaments*, i no solament incorporà la *Commedia* de Dante i el *Comentum* de Pietro al repertori d'autoritats de la *Summa de pena*, sinó que també els adoptà com a model del *Tractat de les penes particulars d'infern* i d'un tercer volum sobre el purgatori que no sabem si arribà mai a escriure.

2. JOAN LLULL I L'ETAPA BARCELONESA DEL COMTAT D'EMPÚRIES. Un altre punt difícil de precisar és l'ocasió que donà lloc a l'«amistatze novelament contracte» entre Joan Pasqual i el conseller en cap Joan Lull, així com el motiu de la dedicatòria. Joan Lull i Gualbes (1385 - 28 de gener de 1447), ciutadà de Barcelona i pare del poeta Romeu Lull, fou un personatge molt destacat en la vida política del municipi:¹⁴ fou elegit obrer el 1412-1413 (*MNA*, I, 180), cònsol de la Llotja del mar el 1417-1418 (*MNA*, I, 206), mostassaf el 1420-1421 (*MNA*, I, 222), guarda de les monedes el 1430-1431, el 1436-1437, el 1440-1441 i el 1445-1446 (*MNA*, I, 274, 355-

---

rep l'hàbit i el *caputium* de profés (PARISCIANI 1989: LXIV-LXVI). El convent sosté en endavant el seu *filius* procurant-li aliment, vestit i allotjament i finançant els seus estudis —segons les capacitats del frare i del convent—, alhora que en rep prestacions, almoines, el fruit del seu treball i els beneficis derivats dels seus graus. L'afiliació no suposa residència al convent, sobretot en el cas dels estudiants i dels docents (batxillers i mestres regents) dels *studia*. El frare gaudeix de privilegis en aquell convent del qual és *filius natus*: participa en tots els capítols conventuals i té dret de precedència sobre els altres frares que hi resideixen per motius de servei o d'estudi (PARISCIANI 1989: LXVI-LXVII).

12. Segons Pere SANAHUJA (1959: 65 i 312-313), el convent franciscà de Castelló d'Empúries no es va adherir a l'observança regular fins a 1495/1496. Per al procés de divisió de l'orde dels frares menors entre les famílies conventual i observant al llarg del segle XV, vegeu especialment MOORMAN 1968: 439-547, i NIMMO 1987: 576-636.

13. En aquest cas, li hauria calgut obtenir el finançament necessari i rebre la llicència del ministre general per a llegir les *Sentències* com a docent *pro cursu magisterii* durant dos anys *in quacumque universitate approbata*, a l'espera de l'*expeditio magisterii*. Excepcionalment, en seu capitular el ministre general també podia concedir la *laurea* magistral *auctoritate pontificia* a dos o quatre batxillers de diferents regions (PARISCIANI 1989: XXVI, XXXII, LXXIV-LXXV). Vegeu *infra* I, 4, n. 63.

14. Vegeu l'esbós biogràfic que n'ofereix Núria COLL JULIÀ (1977: 256-260) en el seu estudi sobre la identitat del poeta Romeu Lull. El *Manual de novells ardits* (*MNA*) permet de documentar algunes fites més en l'ascensió gradual de Joan Lull i Gualbes dins el consistori municipal, les seves missatgeries al rei i a la reina, la seva primera sindicatura a corts (1435-1436, 1436-1437) i la seva data exacta de defunció. Cal recordar que l'elecció dels còsols de la Llotja del mar es feia el 25 d'abril, dia de Sant Marc; la dels consellers i obrers, el 30 de novembre, dia de Sant Andreu, i la dels guardes de les monedes i el mostassaf, el 13 de desembre, dia de Santa Llúcia. Per tant, la durada del càrrec s'estén a l'any següent al de l'elecció. També sabem que el 27 de març de 1427 comprà una *Rhetorica ad Herennium* («Rethoricha Tulli») que havia pertangut al notari Antoni de Banyaloca (IGLESIAS 1996: doc. 106, 2).

356, 417-418, 485), i fou conseller quint el 1414-1415, quart el 1418-1419, terç el 1422-1423, segon el 1425-1426 i el 1428-1429, i primer o conseller en cap els anys 1431-1432, 1435-1436 i 1442-1443 (*MNA*, I, 192, 214, 229, 243, 261-262, 279, 331, 441), a més de participar assíduament a les reunions del Consell de Cent. També integrà diverses missatgeries al rei Alfons: a Saragossa, del 24 de gener al 21 de juliol de 1425 (*MNA*, I, 237, 240); a València, del 5 de gener al 6 d'agost de 1426 (*MNA*, I, 244, 246); a València, del 24 de novembre de 1427 al 15 de setembre de 1428 (*MNA*, I, 256, 261); a Lleida, del 19 de febrer al 24 de març de 1431 (*MNA*, I, 275, 276). Després de la partença del Magnànim, fou elegit per a una missatgeria a la reina, a València, el 6 de setembre de 1435, però no hi anà per malaltia sobtada (*MNA*, I, 327). El 14 d'octubre de 1437 fou elegit per a una missatgeria a Gaeta que s'ajornà (*MNA*, I, 366-367); reelegit el 12 de juliol de 1438 (*MNA*, I, 376-377), s'embarcà cap a Gaeta el 24 de juliol i en tornà el 2 de febrer del 1439.¹⁵ Va exercir de síndic a corts generals de la corona d'Aragó a Montsó —elegit el 3 de novembre de 1435, partí de Barcelona el 3 de febrer del 1436 i hi tornà el 10 d'abril (*MNA*, I, 330, 338, 342)—¹⁶ i del principat de Catalunya a Barcelona —del 14 de maig de 1436 al 13 d'agost de 1437 (*MNA*, I, 345-346, 363)—, i fou un altre cop síndic a les corts generals del principat de Catalunya a Barcelona —elegit el divendres 15 de juliol de 1446 (*MNA*, II, 2)— fins a la seva mort durant la celebració d'aquesta reunió.¹⁷ Finalment, podem contemplar-ne el retrat al retaule de la *Mare de Déu dels consellers*, encarregat a Lluís Dalmau el 1443, en el qual Joan Llull ocupa, com a conseller en cap, el lloc més proper a la dreta de la Verge.¹⁸

Aquest resum de l'activitat política de Joan Llull ens permet de saber que del 3 de febrer al 10 d'abril de 1436 fou a Montsó com a síndic a corts, mentre que la resta de l'any estigué a Barcelona, on des de mitjan maig assistí també a les sessions de les

---

15. Fou la tercera missatgeria de Barcelona a la cort napolitana del Magnànim; vegeu MADURELL I MARIMON 1963: 24-29, doc. 109-151.

16. El 23 d'abril de 1436 Joan Llull assistí a la benedicció de les banderes de l'estol de la Generalitat capitanejat per Bernat Joan de Cabrera, comte de Mòdica, contra els genovesos (*Solemnitats*, XXV, 75-77).

17. *MNA*, II, 11, dissabte 28 de gener de 1447: «Lo dit die lo honorable mossenyor Johan Lull maior de dies ciutada de Barchinona un dels Sindichs qui entrevenen en les Corts generals les quals la Senyora Reyna celebre per present als Cathalans en Barchinona passa desta vida retent la sua anima a son creador vers les duas hores pres mige nit»; dilluns 30 de gener de 1447: «Aquest die lo cors del dit honorable mossenyor Johan Lull fonch soterrat en la cappella de Sancta Agnes construhida dins la sglesia del Monastir de preycadors de la dita Ciutat. En la solennitat de la sepultura del qual, entrevengueren lo Archabisbe de Terragona, bisbe Durgell, bisbe de Vich, los Consellers de Barchinona, deputats e alguns barons molts Cavellers gentils homens e ciutadans mercaders e altres en gran nombre».

18. Vegeu COLL JULIÀ 1977: 258-259; TURRÓ 1996: 13 n. 17; GASCÓN 1995: 398-399 n. Cf. *MNA*, I, 451, dijous 6 de juny de 1443: «Item fou proposat e conclos en lo dit Consell que los dits honorables Consellers ensemps ab XII prohombres de tots estaments per ells elegidors puxen despendre aquellas peccunias que seran necessaries per raho de un rerataula ques delibera esser fet en la capella de la casa de la Ciutat».

corts generals del principat de Catalunya.¹⁹ Per tant, l'ofrena del *Llibre de beatitud* de Joan Pasqual, redactat durant el 1436, s'ha de datar en la segona meitat de la conselleria en cap de Joan Llull, entre el 10 d'abril i el 30 de novembre de 1436.

Ara com ara, és impossible esbrinar si les corts inaugurades a Barcelona el 15 de maig de 1436 foren l'ocasió que propicià el contacte entre Pasqual i Joan Llull. De moment, una altra dada que cal recordar és que Castelló d'Empúries i una gran part del comtat constituïen aleshores una de les baronies més importants de la ciutat de Barcelona.²⁰ Com és sabut, el comtat d'Empúries havia revertit a la corona el 1402 després de la mort sense descencència del darrer comte privatiu; però, atesa la necessitat de recursos per a la campanya sarda de 1409, el rei Martí —que d'entrada l'havia cedit a la reina Maria, comtessa d'Empúries fins a la seva mort (1402-1407)— decidí empenyorar-ne algunes places a la Generalitat i tota la resta a la ciutat de Barcelona per cinquanta mil florins d'or, tot conservant-ne l'alta sobirania (13 de setembre de 1409), transmesa després als reis Ferran i Alfons. El comtat restava, doncs, *propietat* de la corona, però la ciutat de Barcelona el posseïa en penyora, és a dir, per *dret d'hipoteca*, amb drets universals de jurisdicció i administració.²¹ El 18 de setembre de 1409 una comissió constituïda per Pere Ballester, conseller quint; misser Guillem Ros, jurista; Joan de Fontcuberta, síndic de Barcelona, i Bernat d'Esplugues, notari, acudí a Castelló d'Empúries per prendre possessió del comtat.²² A partir d'aquest acte, la vila de Castelló d'Empúries esdevingué feudatària del Consell de Cent de Barcelona, i el conseller en cap de Barcelona n'esdevenia la màxima autoritat civil sota el comte-rei, mentre que els habitants de Castelló, vassalls del

---

19. L'assistència continuada de Joan Llull a les corts de Barcelona de 1436-1437 consta en *Cortes de Cataluña*, 19, *passim*.

20. Vegeu RIERA FORTIANA 1976; BATLLE 1973.

21. Els consellers barcelonins consulten el rei sobre aquelles qüestions que afecten o que poden perjudicar el patrimoni o els drets de propietat del rei; vegeu RIERA FORTIANA 1976: 262-266. Per exemple, el bisbe de Girona reclama un delme sobre el comtat d'Empúries al·legant que era posseït en alou per l'església de Girona; en aquest cas els consellers distingeixen clarament allò que pertany al rei «del qual és la propietat del comtat» d'allò que pertany a la ciutat, que «té lo dit comtat per dret de ypotheca» (Carta dels consellers a Antoni Vinyes, sotssíndic de la ciutat de Barcelona, 23 de desembre de 1439, en AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 6, f. 180^r; vegeu també ff. 180^v-181^v, i vol. 7, ff. 24 [9 de març de 1440] i 61 [13 de maig de 1440]). Els documents barcelonins relatius al comtat s'encapçalen amb una fórmula afirmativa del senyoriu del Consell de Cent: els consellers de Barcelona, «com a posseïdors lo comtat d'Empúries e la universal senyoria daquell» (per ex., *MNA*, II, 133-134); en canvi, els notaris públics empordanesos actuen sempre per l'autoritat del comte d'Empúries.

22. *MNA*, I, 163: «Aquest dia partiren d'aquesta ciutat los honrats en P. Ballester conseller Micer Guillem Ros en Johan de Fontcuberta et en Benet [*per* Bernat] Splugues notari qui per part de la dita ciutat anaren al Comdat de Ampuries per entrar en poccissio d'aquell per aquells L mil florins que la dita ciutat presta al Senyor Rei en ajuda de Sardenya. E per aquesta raho lo dit Senyor mes en penyora lo dit Comdat a la dita ciutat». Sobre Bernat d'Esplugues, vegeu *infra* I, 8, esp. nn. 148 i 149.

Consell de Cent, en endavant també serien considerats habitants de Barcelona quant a franqueses i privilegis.²³

El Consell de Cent nomena funcionaris per a l'administració del comtat. Especialment rellevants són el càrrec d'administrador, de durada indeterminada, però amb l'obligació de retre comptes anualment; el de procurador general, ocupat per un ciutadà honorat de Barcelona durant un trienni renovable, i el d'assessor del procurador, corresponent a un jurista.²⁴ El 20 d'octubre de 1433 l'administrador Miquel de Guixar (1421-1433, 1436-1448) fou suspès temporalment i sotmès a investigació,²⁵ i foren probablement «certes enquestes» prèvies a aquesta suspensió les que portaren Joan Llull i Gualbes a Castelló d'Empúries l'estiu de 1433, formant part d'una comissió de tres missatgers que se'n tornaren mes i mig després, greument malalts de febres.²⁶

---

23. RIERA FORTIANA 1976: 261 i 266.

24. RIERA FORTIANA 1976: 267-269. A part del *Manual de novells ardots*, vegeu els documents que es contenen a les capses 21 i 22 de l'AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries (1C.XII); el volum 3 dels *Testaments* o memòries anuals dels consellers sortints, a l'AHCB, Secció Consellers, sèrie Testaments dels consellers (1C.XVII), i els protocols notarials del fons Castelló d'Empúries de l'AHG.

25. Se'n conserva una copiosa documentació a l'AHCB (Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 2, capsa de documents diversos), especialment un registre de tots els arrendaments fets per Miquel de Guixar durant la primera etapa de la seva administració (26 de juny de 1421 - 20 d'octubre 1433). Durant la suspensió foren regidors, regents o lloctinents de l'administració Nicolau Oliver i Jaume de Bonet (*MNA*, I, 301, 305, 331), però el 17 d'abril de 1436 retrobem Miquel de Guixar exercint el seu càrrec (*MNA*, I, 343). El 1445 fou confirmat per sis anys més, comptadors a partir de l'1 de gener de 1446 (AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 22, capsa de documents diversos), però morí el 2 de desembre de 1448 (*MNA*, II, 49).

26. *MNA*, I, 288 (dimecres 8 de juliol de 1433): «Lo dit jorn partiren los honorables en Baltasar de Gualbes [*sc.* conseller segon], Johan Llull e micer Francesch Castello [*sc.* doctor en lleis, advocat ordinarí de Barcelona] per anar a la vila de Castello per ordinacio de Consell de C. Jurats». El 8 d'agost els consellers al·ludien a la malaltia de què els missatgers informaren el 2 d'agost: «E après vostre anuig per rahó de les febres terçanes que aquí regnen, e com en companyia vostra ne ha qui-n jahen, e specialment del honorable en Johan Llull, la qual cosa nos és de gran anuig, però confiam en nostre Senyor que, ell migensant, e tenint bon regiment, semblants febres no seran de durada»; el dia 9 els missatgers comunicaren des de Roses l'agreujament de l'epidèmia, i el dia 11 la ciutat suspengué la missatgeria i els envià un físic, un cirurgià amb medecines i tres llaguts (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 3, ff. 41^v-42^v; la cit. al f. 42^r). *MNA*, I, 288 (dimarts 18 d'agost): «Lo dit jorn arribaren en Barchinona los honorables Mossen Balthasar de Gualbes e Micer Francesch Castello per terra que vangeren de Castello Dempuries tots malalts»; *MNA*, I, 288 (dimecres 19 d'agost): «Lo dit jorn lo honorable en Johan Llull arriba en Barchinona per mar que vench ab un leut de Castello Dempuries ben malalt de febra e altres en sa companyia»; *MNA*, I, 289 (dijous 20 d'agost): «Lo dit jorn entre dues e tres ores apres mig jorn lo honorable en Baltasar de Gualbes conseller segon rete la sua anima a Nostre Senyor», i el dissabte 22 d'agost fou soterrat al vas dels Gualbes, a la capella de Santa Eulàlia de Santa Maria del Mar (*MNA*, I, 289); Joan Llull i Gualbes reapareix el dijous 1 d'octubre assistint a les reunions del consell (*MNA*, I, 290). La investigació fou represa el 20 d'octubre per uns altres delegats encapçalats per Pere Marquet (*MNA*, I, 291): «Lo dit dia lo honorable P. Marquet per ordinacio dels honorables Consellers parti per anar a la vila de Castello Dampuries ensemps ab micer G. Pareyer per continuar e prosseguir certes enquestes en la dita vila», i en tornaren el dimarts 19 de gener de 1434 (*MNA*, I, 294). Pere Marquet féu enquestes i processos contra els cònsols de la vila de Castelló i altres del seu partit que conculcaren privilegis no elegint oficials. El 1437

La possessió de Barcelona sobre el comtat d'Empúries es perllongà fins a l'ascens de la Busca al govern municipal. El 1448 el rei Alfons ja havia expressat la intenció de rescatar les baronies de Barcelona procedents del patrimoni reial, i la negativa de la ciutat a una rebaixa fou un dels primers motius de fricció entre el Magnànim i els ciutadans honrats de la Biga.²⁷ El 7 d'octubre de 1455, a canvi de les reformes institucionals concedides al Sindicat dels Tres Estaments i Poble, Alfons IV reclamà una compensació al nou consell barceloní.²⁸ El 25 d'abril de 1456 Barcelona li cedí les seves baronies del baix Vinalopó (Elx i Crevillent), de l'Urgell (Tàrrrega i Vilagrassa) i del Vallès (Terrassa, Sabadell i Castell d'Arraona); però, abans de traslladar-ne la possessió al rei, el Consell de Cent es repensà l'oferta i demanà de substituir-la pel comtat d'Empúries, que de fet constituïa per a la ciutat no solament una important reserva de blat, sinó també una font de pèrdues econòmiques.²⁹ El rei hi consentí, i l'11 de maig una comissió del Consell de Cent ratificà la donació o restitució.³⁰ Malgrat l'oposició del lloctinent Joan de Navarra i del consell reial —atès que el rei acceptava un senyoriu molt menys rendible a fi de congraciar-se els nous regidors de la ciutat—,³¹ el dimarts 15 de juny de 1456 el governador Galceran de

---

es dictà sentència, que obligava els culpables a pagar les despeses del procés, de les enquestes i de les atencions mèdiques per les malalties contretes pels delegats a l'Empordà. Vegeu AHCB, Secció Consellers, sèrie Testaments dels consellers, vol. 3, any 1435, f. 10^r; 1436, f. 9^v; 1437, f. 10^r.

27. El rei els anomena «ciutedans quis dien de honor», per exemple, el divendres 19 d'octubre de 1453 (*MNA*, II, 174).

28. Vegeu BATLLE 1973: 182-183, i RIERA FORTIANA 1976: 280-281.

29. BATLLE 1973: 227-228 i nn. 94-95; RIERA FORTIANA 1976: 278-280.

30. *MNA*, II, 230-231 (dimarts 11 de maig de 1456): «Lo dit die se tench consell de C jurats en lo qual mossenyor Ffrancesch Gallart conseller quint exposa com per esguart del privilegi per lo senyor Rey atorgat novament a la present Ciutat del qual volia esserli fet algun servey, per lo consell de C jurats celebrat a xxv del prop pessat mes, fou conclos que fossen donats al senyor Rey Elig e Crivillen, Tarraga Vilagrassa Terraça Sabadell e Castell de Rahona e lo contracte fet e fermat e passat al senyor Rey sino la possessio. Apres es stat supplicat al senyor Rey que seria menys dampnos concambiar lo Comtat Dempuries, e lo senyor Rey volentse haver graciosament e favorable a la Ciutat, ha scrit que la Ciutat elegis ço que pus profitos li sia ço es elegir donar al dit senyor Rey los dessusdits lochs o lo Comtat Dempuries. E aço de fet fou exposat per mossenyor Narcis Quintana conseller quart en lo consell de C jurats celebrat a ... del present mes. E aqui fou termenat e clos per lo dit consell que ho remetien als consellers e a xvi prohombres ço es iiii de cascun stament, qui hauts entre si molts rahonaments e ab los advocats de la Ciutat e altres notables homens de sciencia era vist esser menys dampnos e pus util a la Ciutat cobrar los dits lochs de Elig Crivillen, e altres lochs, e donar o restituhir lo Comtat Dempuries. E que aço fos reportat al present consell. Lo qual consell diffini e conclougue que fossen cobrats los dits lochs e li fossen restituhits lo Comtat Dempuries e tots drets que la Ciutat hi hagues al senyor Rey».

31. Vegeu BATLLE 1973: 319, i la carta de 22 de maig de 1456 tramesa des de Nàpols pel missatger Pere Boquet als consellers: «Air que comptàvem XXI de aquest mes, lo prothonotari e mossèn Martorell, lo mestre de Montesa, qui n'avia càrrech per lo rey de Navarra, e ab letra sua, dix al senyor rey que lo rey de Navarra se meravellava com avia jaquit, e dix e cruelment Taraça, Tàrrrega e Sabadell qui eren bé rendossos per lo comdat qui no valia [*ed.* volia] res de renda. Lo rey respós que la cossa stava en sa facultat e voluntat, e perquè la ciutat era prompta a son servey, e per no agreuxar ja que en novell tal no's metés, que ell amava més açò, complaent la ciutat, e ne era content. E tothom callà, miran lo món e lo bon çell» (*MADURELL I MARIMON* 1963: 523, doc. 476). Per aquest motiu, el

Requesens partia de Barcelona per prendre possessió del comtat d'Empúries en nom del rei.³²

No obstant això, també convé de mencionar que el 1436 el rei Alfons havia traspassat nominalment la sobirania del comtat d'Empúries al seu germà Enric d'Aragó, el qual la transmeté al seu fill pòstum Enric II el Jove, l'Infant Fortuna, en morir a Calatayud el 15 de juny de 1445 per les ferides rebudes en la batalla d'Olmedo.³³ Arran de la confiscació dels seus béns castellans (1430), l'abril de 1435 l'infant Enric d'Aragó rebé algunes donacions dels seus germans, Alfons d'Aragó i Joan de Navarra.³⁴ Al juliol s'arribà a un preacord de pau entre Aragó i Castella que preveia de restituir a Enric els seus territoris castellans i d'atorgar-li una pensió, a més del títol de mestre de Sant Jaume —no pas el control sobre l'orde, que detenia Álvaro de Luna.³⁵ Però a l'agost Enric caigué presoner en el desastre de Ponça, i continuà retingut amb Alfons primer a Savona, del 28 d'agost al 8 de setembre, i després a Milà, des del 15 de setembre fins al pacte d'alliberament del 8 d'octubre.³⁶ Segons Zurita, el 13 de gener de 1436 el rei Alfons efectuà des de Portovenere la donació del comtat d'Empúries al seu germà Enric, que restava a Milà com a agent del Magnànim.³⁷

Impacient per tornar-se a implicar en la política castellana i fer efectiu el tractat de pau amb Castella, Enric obtingué finalment el permís del Magnànim i arribà a Barcelona, procedent de Milà, la nit del dimarts 4 de setembre de 1436.³⁸ Però els documents del Consell de Cent no testimonien el traspàs del comtat, ni en aquesta

---

Consell de Cent fou acusat de corrupció davant el rei, segon explica Pere Boquet en una altra carta de 3 d'octubre de 1456 (MADURELL I MARIMON 1963: 529, doc. 481).

32. *Dietari de la Deputació del General de Cathalunya*, I, 228: «apres dinar parti mossen Galceran de Requesens, governador, per anar pendre possessió del comtat d'Empuries, lo qual la dita ciutat de Barchinona, qui-l tenia penyora per L mil florins, havia dat e remes graciosament al senyor rey».

33. Vegeu FLUVIÀ 1989: 58 i 64.

34. N'informà el 19 d'abril de 1435, des de Messina, el síndic Antoni Vinyes, missatger de Barcelona prop del Magnànim: «Lo senyor rey ara de nou ha feta donació al infant don Enrich del comtat de Empúries, e de altres cosas. E lo rey de Navarra li ha fet certa assignació de peccúnie annual, e halin més entre mans Balaguer, Agramunt e Montblanc, fins lo dit don Enrich haie cobrat lo que ha en Castella» (MADURELL I MARIMON 1963: 90, doc. 19). Vegeu també RYDER 1992 [1990]: 250.

35. RYDER 1992 [1990]: 274-277. L'acord de pau entre Aragó i Castella fou signat finalment el 22 de setembre de 1436, i Barcelona el confirmà el 7 de novembre (MNA, I, 352-353).

36. RYDER 1992 [1990]: 254-262. La notícia del desastre arribà a Barcelona el 29 d'agost (MNA, I, 326); la de l'alliberament d'Alfons, Enric i Joan, empresonat a Gènova, l'1 de novembre (MNA, I, 329-330).

37. *Anales XIV*, 31: «El condado de Ampurias dio el rey [de Aragón] al infante don Enrique. Estando el rey en el castillo de Porto Veneris a 13 del mes de enero deste año [sc. 1436] hizo merced al infante don Enrique su hermano del condado de Ampurias en el principado de Cataluña, que había sido del infante don Ramon Berenguer y de don Juan su hijo; y por no quedar sucesores del conde don Juan volvió aquel estado a la corona real y dióse a condición que fuese obligado de reconocer el señorío soberano del rey por las tenencias y las preeminencias reales y las otras cosas que los condes y barones de Cataluña son obligados a los condes de Barcelona, sus señores naturales; y el infante dio orden en su venida a España, porque no se acabase la tregua con el rey de Castilla sin volver él a las cosas della» (ed. CANELLAS 1967-1985: VI, 112-113).

38. MNA, I, 350; *Dietari de la Deputació del General de Cathalunya*, I, 108.

ocasió ni tampoc més endavant; sempre consideren que és propietat del rei Alfons, i es refereixen a Enric com a «mestre de Sant Hiago, infant d'Aragó e de Sicília».³⁹

Joan Pasqual, fill de convent de Sant Francesc de Castelló d'Empúries, féu ofrena del *Llibre de beatitud* a qui aleshores representava la màxima autoritat civil efectiva sobre el comtat d'Empúries, el conseller en cap de Barcelona Joan Llull i Gualbes, i ho va fer en una data que cal situar entre el 10 d'abril i el 30 de novembre de 1436, molt probablement cap a la fi d'aquest període. El 15 de maig s'inauguraren a Barcelona corts generals del principat de Catalunya, presidides per la reina Maria, i el 4 de setembre arribà a Barcelona l'infant Enric d'Aragó, comte titular d'Empúries segons les fonts properes al Magnànim. Cap d'aquestes circumstàncies no ens permet de precisar l'ocasió de l'«amistance novelament contracte» entre el franciscà empordanès i el conseller en cap barceloní, però sí que ens ajuden a determinar exactament la relació política entre l'un i l'altre, i potser també a intuir l'oportunitat i el context solemne de la dedicatòria.

Joan Pasqual invoca l'amistat de Joan Llull i li fa donació de la seva obra amb la intenció que el conseller en cap en promogui i faciliti la circulació primerament entre els membres de l'oligarquia municipal:

suplicant a vós que liberalment, sens càrrega, comunicar lo vullau als de molt gran seva esa dotats senyors ciutadans de la dita ciutat, e a altres, segons vostra sapiència deliberarà. (Pròleg del *Llibre de beatitud*, § 7)

La dedicatòria a Joan Llull suposa, per tant, un acte explícit de publicació i de propaganda, destinat a afavorir la difusió de l'obra entre aquella minoria de laics cultes que en són el públic ideal i que han determinat l'opció lingüística pel vulgar:

Algunament mogut, més avant, fer la dita obra no en latí, mes en romans, per il·luminació de aquells qui per don divinal han lo seu enteniment elevat, jatsia en latí no sien exercitats. (*ibid.*, § 6)

Aquesta primera intenció explícita no exclou, però, la possibilitat que Joan Pasqual hagués esperat d'obtenir un benefici personal d'aquesta dedicatòria amb professió d'amistat al conseller en cap, sobretot en el cas que no posseís encara el grau de mestre en teologia i que necessités procurar-se recomanacions o subvencions per als estudis *pro cursu magisterii*. En virtut del document d'empenyorament de 1409, que

---

39. Vegeu, per exemple, AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 5, f. 168^r (5 de març de 1438); vol. 10, f. 14^r (23 de març de 1444). El 17 d'octubre de 1436 el consell barceloní envià un correu urgent a l'assessor del comtat d'Empúries, que era a Igualada, però no se n'especifica el motiu (*MNA*, I, 352). La ciutat de Barcelona celebrà aniversari per l'ànima del «senyor infant don Henrich» el dimecres 14 de juliol de 1445, oficiat per l'abat de Sant Cugat (*MNA*, I, 480; *Solemnitats* LI, 163-166). El dilluns 20 de setembre de 1456 entraren a Barcelona la viuda d'Enric d'Aragó i el seu fill pòstum (*MNA*, II, 244).

reconeixia als habitants de Castelló d'Empúries la consideració de barcelonins,⁴⁰ Joan Pasqual podia aspirar si més no a la recomanació que el Consell de Cent solia concedir als frares fills de la ciutat de Barcelona,⁴¹ tot i que no he trobat cap document que corrobori l'èxit ni l'existència d'aquest propòsit.

3. ORDENACIÓ I DATA DE NAIXEMENT (a. 1390). Com a fill del convent franciscà de Castelló d'Empúries, situat dins la diòcesi de Girona, cal suposar que, un cop obtinguda la llicència del ministre provincial del seu orde,⁴² Joan Pasqual fou ordenat *in sacris* pel bisbe de Girona. En efecte, en el tercer volum del *Registre d'ordes* de l'Arxiu Diocesà de Girona, que comprèn les ordenacions de 1378 a 1413, s'hi enregistra un únic Joan Pasqual, adscrit precisament de l'orde dels frares menors, que no podem dubtar a identificar amb el nostre autor.

---

40. RIERA FORTIANA 1976: 261.

41. Gràcies als diversos volums de la sèrie de lletres closes de la secció Consell de Cent (AHCB, 1B.VI), podem constatar que els consellers pretenien de vetllar per la prosperitat dels convents de la ciutat i recomanaven especialment els frares fills de la ciutat en documents encapçalats generalment amb el preàmbul: «Etsi pro benemeritis quibuscumque solemus interponere partes nostras, multo favorabilibus pro huius civitatis filiis tenemur assistere, illis presertim quorum scientia et mundicia vite ac virtutes quamplurime ad id merito nos provocant et inducunt»; vegeu, per exemple, AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 5, f. 86^r (3 d'abril de 1437): en aquest document, el Consell de Cent recomana el dominicà Tomàs Rubió, batxiller ordinari en decrets, al ministre general i als definidors del capítol general de l'orde dels predicadors perquè li concedeixin d'anar a estudiar a Tolosa fins a obtenir grau i forma de mestre en teologia. Tomàs Rubió havia rebut l'acolitat el 22 de desembre de 1425 (ADB, *Registra ordinatorum*, vol. 9, f. 184^v) i el sotsdiaconat el 23 de febrer de 1426 (ADB, *Registra ordinatorum*, vol. 9, f. 186^v). El 26 de setembre de 1436 el consell demanà al ministre provincial dels predicadors que mestre Antoni Ponç, traslladat a Sant Domènec de Girona, fos retornat al convent de Barcelona, d'on era fill, al·legant la gran estima en què s'hi tenia la seva predicació i el seu exemple (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 5, ff. 48^v-49^r). El consell era encara més sol·lícit quan es tractava de recomanar els descendents dels seus funcionaris, com és el cas del franciscà observant Joan de Salines, fill d'un verguer de la ciutat. Profès a Santa Maria del Jesús de Barcelona —rebé l'acolitat com a observant l'1 d'abril de 1430 (ADB, *Registra ordinatorum*, vol. 9, f. 217^v)—, pretenia d'ésser traslladat i ben acollit entre els conventuals de Sant Francesc per indisposició de la seva persona al rigor de l'observança i pel desig d'estudiar teologia («quia oportunitas sibi deest studendi, iactans cogitatum suum in Domino»; AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 5, ff. 1^v-2^r). L'1 de març de 1436 el consell el recomanà al ministre provincial Antoni dels Ulls Negres; el dia 9, al ministre general Guglielmo da Casale; el dia 19, al cardenal Orsini, protector dels franciscans (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 4, f. 196^v; vol. 5, ff. 1^v, 1^v-2^r, 6^v). El ministre general atorgà el trasllat que el provincial havia denegat, i, per tant, el 8 d'octubre la ciutat reiterà la seva sol·licitud al provincial: «velitis ordinare, postquam de superioris voluntate procedit, ut iam dictus frater Iohannes in dicto conventu maiori admittatur et studentibus fratribus tam in theologia quam aliis studiis caritative aggregetur» (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 5, f. 50^r). Però el 13 de gener de 1439 fra Joan de Salines encara no se n'havia sortit i residia al convent de Saragossa (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 6, f. 51^v). Pel que fa al monestir de Sant Francesc, el 15 de juny de 1443 els consellers lamentaven que les autoritats franciscanes haguessin decidit traslladar mestre Joan Sarrabosa a un altre convent i demanaven que el trasllat no s'efectués (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 9, ff. 122^v-123^r); el 30 de setembre de 1443 recomanen el franciscà Miquel de Salines, fill de Miquel Pere de Salines *quondam* servidor de la ciutat, a Pau de Santa Fe, oïdor de causes del papa (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 9, f. 163^r). Vegeu l'Apèndix III, 2, doc. 3-4.

42. PARISCIANI 1989: LXVIII.

Fra Joan Pasqual (Iohannes Pascasii) rebé els quatre ordes menors al convent de Sant Domènec de Girona el 28 de març de 1411; l'orde del sotsdiaconat al palau episcopal de Girona el 24 de setembre de 1412, i l'orde del diaconat a la catedral de Girona el 18 de març de 1413.⁴³ Aquest és el darrer document del tercer volum del registre; en el quart s'han perdut les ordenacions dels anys 1413-1433, tret de les tonsures simples, i, per tant, no podem saber en quina data rebé l'orde de presbiterat i esdevingué sacerdot, ni podem descartar absolutament l'ordenació d'un altre franciscà homònim en aquests anys, tot i que sembla molt improbable. En tots tres documents Joan Pasqual és presentat al bisbe Ramon Descatllar pel guardià del convent de Sant Francesc de Girona, i en el primer se'l considera implícitament del convent de Girona, sense indicar mai que sigui fill del convent de Castelló d'Empúries. Cal dir, però, que l'omissió del convent de procedència és general, i l'adscripció al convent de Girona pot al·ludir a un període breu de residència, amb motiu de l'ordenació, o, més probablement, a una residència estable al monestir de Girona, per raons d'estudi.

Aquests documents d'ordenació ens permeten d'establir un *terminus ante quem* aproximat per a la data de naixement de Joan Pasqual. Les fonts jurídiques discrepen sobre l'edat mínima requerida per a la recepció dels tres ordes majors,⁴⁴ però en general hom admet que en aquesta època es requerien vint-i-cinc anys per a rebre el sacerdoci o presbiterat, vint-i-tres per al diaconat i vint-i-un per al sotsdiaconat.⁴⁵ Per tant, el 24 de setembre de 1412 i el 18 de març de 1413, dates en què Joan Pasqual rebé els ordes sagrats del sotsdiaconat i del diaconat, ens proporcionen els *termini ante quem* del 24 de setembre de 1391 i del 18 de març de 1390. En el supòsit que Joan Pasqual s'hagués ordenat prevere al més aviat possible, el setembre de 1413, caldria avançar aquest *terminus ante quem* fins al setembre de 1388.

Podem establir, doncs, que Joan Pasqual va néixer abans del 18 de març de 1390, i potser del setembre de 1388, tot i que podem adoptar la forquilla 1388/1390 com a data aproximada de naixement. Tenia, doncs, més de quaranta-sis anys quan publicà el *Llibre de beatitud* i segurament també quan escrivia:

---

43. ADG, Registre d'ordes, vol. 3 (1378-1413), f. [1]23^r: «Ad quatuor minores ordines XXV: [...] Ffratrem Iohannem Pasquasii dicti ordinis [sc. de ordine fratrum minorum Gerunde] et ad dictam presentationem [sc. ad presentationem sui gardiani]» (dissabte 28 de març de 1411); ff. 128^v-129^r: «Ad sacrum subdiaconatus ordinem sexdecim: [...] Ffratrem Iohannem Pascasii de ordine fratrum minorum ad presentationem gardiani conventus Gerunde» (dissabte 24 de setembre de 1412); ff. 131^v-132^r: «Ad sacrum diaconatus ordinem XVII: [...] Ffratrem Iohannem Pascasii ordinis fratrum minorum ad presentationem gardiani conventus Gerunde» (dissabte 18 de març de 1413). Vegeu Apèndix III, 1, doc. 1-3.

44. Vegeu *DTC*, IV, 724, s. v. *diacres*.

45. PERARNAU 1982: 206-207; PARISCIANI 1989: LXVIII.

axí que yo, qui són en lo meu estudi scrivint aquesta obra, *en la edat que són* e axí vestit, de-quí a XXXVI milia anys yo seré en aquest matex estudi axí vestit e scrivint e *en aquesta matexa edat*. [...] E per consegüent, jo són stat viu ara ha XXXVI milia anys, e scrivia aquesta matexa obre que are scriesch, que correm any de la nativitat de Jhesuchrist MCCCCXXXVI; e de-sí a XXXVI milia anys aquesta matexa obra tornaré scriura e fer o compondra, e no semblant. (*Summa de beatitud* VI, 1; ACG, 59, f. 159^{ra-b})

Com a casos paral·lels, cal recordar que Francesc Eiximenis, probablement ordenat sotsdiaca el 22 de desembre de 1351,⁴⁶ i per tant nascut abans de 1330, no accedí al magisteri en teologia fins al 1374, amb més de quaranta-quatre anys, gràcies a la insistència i al finançament de la casa reial, i no emprengué l'obra del *Crestià* fins al 1379. Joan Eiximeno, lector d'Alba a l'Església de Sant Joan de Lleida el curs 1370-1371,⁴⁷ superava sens dubte els cinquanta anys quan obtingué el magisteri, el 1397, i també quan redactà la *Contemplació de la Santa Quarantena* per al rei Martí, abans de 1406.

4. PROCURADOR DEL CONVENT DE SANT FRANCESC DE BARCELONA (1431-1436). Gràcies a cinc documents més, en aquest cas de caràcter econòmic, podem establir que un fra Joan Pasqual identificable amb el nostre autor exercí els oficis de procurador, ecònom i actor del convent de Sant Francesc de Barcelona entre el 27 de febrer de 1431 i el 13 d'octubre de 1436.⁴⁸

Tres d'aquests cinc documents s'han localitzat en un manual d'èpoques del notari Gabriel Canyelles al qual ja remetia Josep M. Madurell i Marimon en el seu estudi sobre «Mestre Felip de Malla» (1963-1964). Tot estudiant l'execució de les disposicions testamentàries de l'autor del *Memorial del pecador remut*, mort l'11 de juliol de 1431, Madurell anotà dues èpoques signades per un «fra Joan Pasqual, procurador del convent de Sant Francesc»: el 22 d'octubre de 1431 feia època als marmessors del difunt mestre Felip de Malla d'un llegat de cent sous,⁴⁹ i el 26 de febrer de 1432, com a procurador, ecònom i actor del convent de frares menors de Barcelona, també

---

46. PERARNAU 1982: 202-207 i 213-215.

47. SANAHUJA 1959: 186 i 208-209; HAUF 1986: 20-23. La universitat de Lleida, fundada el 1300 per Jaume II, no tindrà facultat de teologia fins al 1430; només la parròquia de Sant Joan organitzava una càtedra pública de teologia, dita "d'Alba", regentada sempre per un frare menor, mestre en teologia o batxiller, com Eiximeno. Aquesta «lectura de Teología, llamada del *Alba*, no era la Teología científica, propia de la escuela escolástica o de la Universidad, sino la popular, que consistía en el comentario y predicación de algún libro de la Sagrada Escritura o una parte de él y se explicaba en lengua catalana. El lector era llamado lector de la Universidad. La Pahería, mediante los Clavarios de la Universidad, satisfacía sus honorarios, como a los demás catedráticos» (SANAHUJA 1959: 185).

48. Vegeu l'Apèndix III, 1, doc. 4-8.

49. MADURELL I MARIMON 1963-1964: 540. ACB, Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpoques), manual en 12è (21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438), 22 d'octubre, 1431: «Frater Iohannes Paschasii, conventualis ac procurator conventus monasterii fratrum minorum Barchinonensis, fecit aliam apocham dictis manumissoribus magistri Philipi de centum solidis legatis». Vegeu Apèndix III, 1, doc. 5.

signava època de quinze florins rebuts per a la celebració de misses per les ànimes de diversos familiars del difunt.⁵⁰

Aquest mateix manual conté una tercera època signada anteriorment pel procurador fra Joan Pasqual, que el dimarts 27 de febrer de 1431 rebé quaranta sous per a la celebració de quaranta misses per l'ànima de Maria, muller de Jaume Bruc.⁵¹ Pocs mesos abans d'aquest primer testimoniatge, concretament el 21 de juliol i el 8 de novembre de 1430, era fra Pere Taravall qui hi constava exercint les mateixes funcions, tot i que sense ostentar el càrrec de procurador del convent.⁵² Cal observar, d'altra banda, que cap d'aquestes èpoques no indica que ni l'un ni l'altre fos mestre en teologia.

Els altres dos documents que testimonien l'ofici de procurador de fra Joan Pasqual tenen a veure casualment amb la possessió barcelonina del comtat d'Empúries. Per a obtenir els cinquanta mil florins que Barcelona prestà al rei Martí, rebent en penyora el comtat d'Empúries, la ciutat hagué de vendre censals morts. Els compradors d'aquests censals rebien anualment una quantitat per pensió: el clavari de la ciutat efectuava els pagaments i en portava els comptes, mentre que els regidors de la Taula de canvi els registraven mitjançant albarans dels consellers, i es conserven les

---

50. MADURELL I MARIMON 1963-1964: 538 i n. 126. ACB, Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpoques), manual en 12è (21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438), 26 de febrer de 1432: «Ego, ffrater Iohannes Paschal, procurator yconomus et actor conventus monasterii ffratrum minorum civitatis Barchinone, confiteor et recognosco vobis, manumissoribus magistri Philipi de Medalia, quod dedistis michi quindecim florenos auri pro caritatibus missarum que celebrate fuerunt in ecclesia dicti monasterii pro animabus honorabilis Andree de Medalia, patris; domine matris; domine Iohanne de Brugu[e]ra, sororis; fratris Andree de Medalia, fratris; domine Eulalie, sororis; Philipi, Ffrancisci, Gilaberti, Guillelmi et Philipe nepotum sive nebots dicti magistri Philipi, et domine Isabelis cognate sive cunyada dicti magistri Philipi, prout legatum fuit in testamento eiusdem, et ideo etc. firmavit apocham». Vegeu Apèndix III, 1, doc. 6.

51. ACB, Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpoques), manual en 12è (21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438), 27 de febrer de 1431: «Frater Iohannes Paschasi, conventualis et procurator conventus fratrum minorum Barchinonensis, fecit apocham de XL solidos pro XL missis celebrandis pro anima dicte Marie». Vegeu Apèndix III, 1, doc. 4.

52. ACB, Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpoques), manual en 12è (21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438), dilluns 21 de juliol de 1430: «Ego frater Petrus Tharaval ordinis fratrum minorum, conventualis conventus monasterii ipsorum fratrum minorum Barchinonensis, confiteor et recognosco vobis manumissoribus honorabilis Bernardi de Gualbis quondam militis de domo regis triginta tres solidos Barchinonenses pro caritatibus XXXIII missarum Sancti Amatoris [...] celebrandis pro anima dicti defuncti»; *ibid.*, dimecres 8 de novembre de 1430: «Frater Petrus Taravall, conventualis monasterii fratrum minorum Barchinonensis, fecit apocham manumissoribus honorabilis Bernardi de Gualbes de XL solidos pro caritatibus de XL missis de Sancto Gregorio [...] celebrandis pro anima honorabilis Bernardi de Gualbes. Et ideo...». Vegeu Apèndix III, 2, doc. 1-2. El fet que fra Pere Taravall no consti explícitament com a *procurator conventus* indica probablement un exercici ocasional de funcions, malgrat la coincidència cronològica amb la promulgació de les *Constitutiones Martinianae* en el capítol general d'Assís (21 de juny de 1430): considerades obra de l'observant sant Joan de Capistrano, establien que cada convent tingués un procurador secular i que els frares s'abstinguessin d'administrar diners; atesa l'oposició dels conventuals i del nou ministre general Guglielmo da Casale, el papa Martí V relaxà aquestes constitucions mitjançant la butlla *Ad statum* de 23 d'agost de 1430. Vegeu MOORMAN 1968: 447-448; NIMMO 1987: 607-611.

èpoques i albarans del període 1436-1446.⁵³ Entre els beneficiaris d'aquestes pensions hi havia el monestir de Sant Antoni de Barcelona, de l'orde de Santa Clara, que rebia els diners per mitjà del seu procurador i ecònom, el prevere Mateu Sesserres. En l'època que Mateu Sesserres signà el dissabte 13 d'octubre de 1436 reconeixia al clavari Joan Boscà el pagament de cent setanta-cinc sous per pensió que, de voluntat seva, havien estat lliurats a fra Joan Pasqual, procurador del convent de frares menors de Barcelona; els consellers comunicaren puntualment aquesta assignació als regidors de la Taula de canvi, Bernat Fiveller i Berenguer Gibert, mitjançant l'albarà corresponent.⁵⁴

En els anys successius Mateu Sesserres és substituït pel prevere Joan Feixes com a procurador i ecònom del convent femení de Sant Antoni,⁵⁵ mentre que la pensió de cent setanta-cinc sous sempre és desemborsada, de voluntat seva, a un representant de Sant Francesc. La tenor dels documents és la mateixa, però el 26 de novembre de 1437 i el 15 de novembre de 1438 el clavari desemborsa aquesta quantitat al guardià

---

53. AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 19 i 20.

54. Vegeu l'Apèndix III, 1, doc. 7-8. AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 19, f. 8^r (dissabte 13 d'octubre de 1436): «Sit omnibus notum quod ego Matheus ces Serres, presbiter breve finatus in sede Barchinone, procurator et yconomus ad hec et alia constitutus a venerabili et religiosa sorore Clara de Cortilio, Dei gracia abbatissa monasterii Sancti Anthonii Barchinone ordinis Sante Clare et a conventu eiusdem monasterii, de quibus procuracione et yconomia plene constat per instrumentum publicum actum in dicto monasterio in possessione Iohannis de Fonte Cohoperto, notarii publici Barchinone, vicesima octava die ianuarii anno a nativitate Domini millesimo CCCC^o tricesimo, nomine predicto confiteor et recognosco vobis venerabili Iohanni Boschani, ad hec assignato, quod solvistis michi, seu verius de voluntate mea fratri Iohanni Paschasis, procuratori monasterii fratrum minorum conventus Barchinone, centum septuaginta quinque solidos barchinonenses qui dictis abbatisse et conventui dicti monasterii solvi debuissent decima die presentis mensis octobris pretextu cuiusdam censualis mortui quod dictum monasterium recipit anno quolibet in et super universitate civitatis Barchinone in dicto termino quique venditi fuerunt ratione comitatus Impuriarum. Et ideo, renunciando excepcioni non numerate et non solute peccunie et doli, nomine predicto facio vobis de predictis presens apoche instrumentum, quod est actum Barchinone, tercia decima die octobris anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo tricesimo sexto. Sig+num Mathei ces Serres predicti, qui hec nomine predicto laudo et firmo»; *ibid.*: «Los consellers de la ciutat de Barchinona als honrats en Bernat Fiveller e en Berenguer Gibert, regidors de la taula del cambi de la dita ciutat. Com l'onrat en Johan Boschà, clavari d'aquella, dege fer escriure per vosaltres an Matheu ces Serres, prevere, procurador e yconom de les abbadessa e convent del monastir de Sant Anthoni del orde de Santa Clara, o per ell e de voluntat sua a frare Johan Pasqual, procurador del monastir dels frares menors del convent de Barchinona, centum septuaginta quinque solidos barchinonenses per pensió d'un censal mort que'l dit monastir de Santa Clara reeb cascun any sobra la dita ciutat a x d'octubre venuts per rahó del comtat d'Empúries, per ço com lo dit clavari li volrà fer escriure, o per ell al dit frare Johan Pasqual, la dita quantitat, continuats la dita e cobrats lo present. Escrite en Barchinona, a XIII d'octubre del any MCCCCXXXVI».

55. El 12 de desembre de 1443 els consellers encarregaren a Bernat Fiveller i Ramon Grau, misatgers barcelonins prop de la reina Maria, a València, que li demanessin de revocar una ordre per la qual el procurador del monestir de les clarisses no havia d'ésser prevere ni religiós, sinó un prohoms laic; els consellers al·legaven el bon exemple de Joan Feixes i els avantatges que el procurador fos també sacerdot (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 9, ff. 181^v-182^r). El gener i febrer de 1445 els consellers es clamaven contra Francí Aguilar, oficial del bisbe de Barcelona Simó Salvador (mort l'11 de març): tots dos són denunciats de greus corrupcions; entre d'altres, l'oficial ha empresonat injustament el prevere procurador del monestir de les clarisses (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, ff. 183^r, 196^v-197^r i 197^v).

del convent, mestre Genís Puig («seu verius de voluntate mea venerabili et religioso fratri Genesio Puig, magistro in sacra pagina, guardiano monasterii fratrum minorum Barchinone»);⁵⁶ el 16 d'octubre de 1439 rep la pensió un altre frare en l'ofici de procurador, fra Pere Llaners (Petrus Lenes),⁵⁷ però a partir de l'any següent el procurador que rebrà aquesta quantitat serà el mercader Joan de la Torre, ciutadà de Barcelona,⁵⁸ procurador, ecònom i actor del convent de Sant Francesc des del 16 de juliol de 1440.⁵⁹

A parer meu, no hi ha res que impedeixi d'identificar fra Joan Pasqual, fill del convent de Castelló d'Empúries, amb el procurador del convent de Sant Francesc de Barcelona que hem pogut documentar entre el 27 de febrer de 1431 i el 13 d'octubre de 1436. L'omissió de la procedència o afiliació dels frares és constant en la documentació: la designació com a «conventualis ac procurator conventus monasterii fratrum minorum Barchinonensis» només indica que en aquell temps era frare i oficial d'aquesta comunitat, però no pas que en fos fill o frare nadiu. Els mèrits i les capacitats del nostre autor, atesa la seva edat durant aquest període —de quaranta a quaranta-sis anys o no gaire més—, devien ésser suficients perquè pogués exercir un ofici de responsabilitat com era el de *procurator conventus*, elegit anualment pel guardià i els *patres discreti* o *de consilio* reunits en capítol conventual.⁶⁰ No obstant

---

56. AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 19, f. 62^r (dimarts 26 de novembre de 1437) i ff. 110^v-111^r (dissabte 15 de novembre de 1438). Al marge de la primera època també es llegeix: «Tradantur ffratri Genesio Puig, magistro in sacra pagina, guardiano monasterii fratrum minorum». Els corresponents albarans dels consellers als regidors de la Taula de canvi també indiquen: «o per ell a frare Genís Puig, guardià del monastir dels frares menors del convent de Barchinona», i més avall: «o per ell al dit frare Genís Puig».

57. AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 19, f. 147^{r-v} (divendres 16 d'octubre de 1439). Tant l'època com l'albarà repetien els mateixos mots que el 1438, però una segona mà ratllà les mencions de mestre Genís Puig i les substituï per: «seu verius de voluntate mea fratri Petro Lenes procuratori monasterii fratrum minorum Barchinone», i per «o per ell a fra Pere Lenes, procurador del monastir dels frares menors del convent de Barchinona». Aquesta segona mà oblidà de substituir al segona menció dins l'albarà; la primera mà també l'havia oblidat i havia afegit «o per ell al dit frare Genís Puig» a la interlínia superior.

58. AHCB, Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries, vol. 19, ff. 197^r (dijous 27 d'octubre de 1440), 238^r (dissabte 14 d'octubre de 1441); vol. 20, ff. 46^r (17 d'octubre de 1442), 91^v (22 d'octubre de 1443), 128^v (15 d'octubre de 1444), etc. La fórmula de les èpoques és, quasi invariablement: «seu verius de voluntate mea Iohanni de la Torre, mercatori, civi Barchinone, procuratori monasterii fratrum minorum Barchinone»; la de l'albarà dels consellers és: «o per ell e de voluntat sua Mn. Johan de la Torre, mercader, ciutedà de la dita ciutat, procurador del monastir dels frares menors de Barchinona», i: «o per ell al dit Johan de la Torre». Només cal anotar que el 1440 el llinatge «de la Torre» és escrit per una segona mà sobre «Vilardo» ratllat.

59. Un document del 21 de juny de 1441, relatiu a les darreres voluntats de Francesc Formós, de l'escrivania del mestre racional del rei, especifica que l'instrument públic que atorgà a Joan de la Torre els càrrecs de procurador, ecònom i actor de Sant Francesc de Barcelona data del 16 de juliol de 1440 i que es troba en possessió del notari Berenguer Alemany; ACB, Gabriel Canyelles, vol. 363 (Liber apocarum et aliorum negotiorum faciendum pro manumissoribus honorabilis Ffrancisci Formosi de officio [magistri rationalis] curie domini regis).

60. En el marc del conventualisme, l'administració del convent era confiada a síndics i procuradors seculars (vegeu PARISCANI 1989: XCIV-XCV), però «la presenza e il lavoro dei sindaci-procuratori, infatti, non escludeva una interna amministrazione affidata dal guardiano e dal consiglio ai vari offici-

això, cal subratllar el fet que ni les tres èpoques del manual de Gabriel Canyelles ni tampoc l'època i l'albarà dels consellers barcelonins no indiquen que el *procurator conventus* Joan Pasqual sigui mestre en teologia; un grau que, en canvi, s'especifica en altres èpoques i albarans de la mateixa sèrie, com hem vist en el cas de Genís Puig, guardià del convent de Sant Francesc. A parer meu, aquesta omisió no contraduï gens la identificació del procurador amb l'escriptor, sinó que, ben al contrari, confirma que fra Joan Pasqual no era encara mestre en teologia quan escrigué el pròleg del *Llibre de beatitud* sense ostentar aquest grau.

Podem concloure, doncs, que fra Joan Pasqual, fill del convent de Castelló d'Empúries, exercí l'ofici de procurador, ecònom i actor del convent de Barcelona entre el 27 de febrer de 1431 i el 13 d'octubre de 1436, quan tenia entre quaranta i quaranta-sis anys o no gaire més, i que fou al final d'aquest període que escrigué la *Summa de beatitud*, tot i que no sabem si encara mantenia el càrrec quan dedicà l'obra al conseller en cap Joan Lull.

En aquest temps no era encara mestre en teologia, però probablement ja era *baccalaureus formatus* molt abans d'ésser designat *procurator conventus*, i potser acabà els estudis en teologia precisament a l'*studium generale* de Barcelona, exercint-hi la docència *pro exercitio* o, fins i tot, com a *lector ordinarius*.⁶¹ No sabem, però, en quines circumstàncies obtingué el magisteri, probablement no gaire després de 1436. El fet de trobar el guardià Genís Puig en funcions de procurador en documents de 1437 i 1438 fa pensar que l'ofici podria haver restat vacant durant els anys de docència *pro magisterio* de Joan Pasqual, fins que, no havent-s'hi reintegrat un cop obtinguda la *laurea magisterii*, calgué escollir fra Pere Llaners com a nou procurador. És, tanmateix, una hipòtesi que necessita confirmació. Tampoc no sabem a quina facultat fou designat pel ministre general Guglielmo da Casale per a la lectura de les *Sentències*,⁶² o si es pogué beneficiar d'alguna excepció o privilegi.⁶³ Ni sabem, finalment,

---

ali, in particolare al “procurator conventus”. [...] Egli deve essere capace, eletto per un anno “ad arbitrium” dei frati discreti. [...] Il procuratore del convento, anche se non è un computista, deve intendersi di “computum et rationes”. Si può essere richiamati “ad faciendum rationes et dimissuros libros” o a “reddere rationes integras” al guardiano e ai padri del convento o a dare “integram satisfactionem”, se ha errato. I suoi conti sono infatti controllati dal sindaco e dal Custode. Può avere la chiave del granaio e quella della cassa ma ha l'obbligo, come tutti, di riporre il denaro in cassa. In caso contrario gli sarà chiesto di restituire “res, pecunias” e lo stesso libro dei conti» (PARISCIANI 1989: XCVI-XCVII). Pel que fa als *officiales maiores* designats en capítol conventual i renovables cada any, vegeu també PARISCIANI 1989: LXXVIII-LXXIX.

61. Entre els franciscans és normal el requisit d'haver ensenyat *laudabiliter* lògica i filosofia almenys dos anys abans d'estudiar teologia en una facultat universitària (MAIERÙ 1978: esp. 316 n. 6; BARONE 1978). Per tant, els estudiants que aspiren al magisteri solen haver exercit la docència un mínim de sis anys com a *lectores* del grau inferior alhora que són estudiants del superior, avançant gradualment, no *per saltum*: qui no és graduat en filosofia no pot estudiar teologia; qui no ha estat *baccalaureus pro exercitio* no pot ser-ho *pro cursu magisterii* (PARISCIANI 1989: LXXII-LXXIV).

62. El *Registrum ordinis* (1488-1510) conserva la fórmula amb què el ministre general instituïa batxillers *pro magisterio*: «Frater ... institutus est baccalaureus pro cursu magisterii inclusive, ita

a quin convent fou destinat un cop obtingut el grau, tot i que el convent de Barcelona és probablement el que ofereix un context més versemblant per a la coneixença de Dante i per a la composició del *Tractat de les penes particulars d'infern*.

Finalment, com a conventual i procurador del convent del monestir dels frares menors de Barcelona, Joan Pasqual fou, sens dubte, un personatge destacat en la vida religiosa de la ciutat i tingué nombroses oportunitats de contreure amistat amb el conseller en cap Joan Lull. Hi pogué coincidir, per exemple, el 25 de maig de 1436 en «La solemnitat del aniversari fet per la senyora reyna per ánima del compte de Foix», celebrada a l'església del monestir del frares menors, amb assistència de «los honorables consellers» i amb sermó de «mestre Nicholau Quilis, del orde de Ffreres Menors» (*Solemnitats*, XXVI, 79). O bé el 24 de juny, atès que era costum que els consellers visitessin el monestir dels frares menors per Sant Joan.⁶⁴

5. PREDICADOR I POLEMISTA CONTRA JUEUS A GIRONA (1450). La darrera notícia que podem aportar a la biografia de Joan Pasqual prové d'un document no conegut per Alòs-Moner però no pas inèdit, atès que fou publicat primerament per Enric Claudi Girbal en la seva monografia sobre *Los judíos en Gerona* i més endavant parafrasejat per Julián de Chía en el primer dels seus volums sobre *Bandos y bandoleros en Gerona*.⁶⁵ Es tracta d'una carta que els jurats de Girona adreçaren a la reina Maria el 30 de març de 1450, dilluns de Pasqua:⁶⁶

---

quod completis cursibus et aliis actibus scholasticis possit magistrari»; després de l'enumeració d'altres frares instituïts *ut supra*, solia acabar: «Ita quod omnes habeant licentiam magistrandi» (GARCÍA ORO 1981: 390-391). La prohibició de rebre els graus acadèmics en universitats italianes (capítol general de Tolosa de 1373) no fou revocada fins al capítol general de Forlì de 1441 (ALATRI 1978: 67-68). A mitjan segle XV hi havia una quinzena de *studia* «in quibus gradus magisterii sumatur»: a les regions tramuntanes, París, Oxford, Cambridge i Tolosa, als quals s'afegeixen Montpeller, Salamanca, Lleida (des de 1430) i Colònia; a les cismuntanes, primer Roma, Bolonya, Pàdua i Perugia, i més endavant Florència, Nàpols, Gènova, etc.; l'antic i prestigiós *studium generale* de Barcelona es compta entre la trentena que no disposen de facultat de teologia (PARISCIANI 1989: LXX).

63. Excepcionalment, el mateix ministre general li pogué concedir el magisteri *auctoritate pontificia* durant la celebració d'un capítol general com els de Tolosa (1437), Forlì (1441), Pàdua (1443), Montpeller (1446), etc. (PARISCIANI 1989: XXVI, XXXII, LXXIV-LXXV). El monestir de Sant Francesc de Barcelona acollia l'*studium generale* més antic (1322) i més important de la província franciscana d'Aragó, amb un important quadre de lectors d'arreu de la província, els quals gaudien d'un estatut propi i d'amplis privilegis concedits per Benet XIII: les anomenades *gratiae lectoris Barchinonae* (GARCÍA ORO 1981: 353-354); fins i tot a Barcelona era possible, doncs, obtenir el magisteri mitjançant un privilegi especial del ministre general o del papa perquè un tribunal de mestres examinés l'aspirant i en declarés la idoneïtat, com fou el cas de Guillem d'Aragó (1390); vegeu SANAHUJA 1959: 171 i 272.

64. Els consellers sortints de l'any 1437 ho recorden a l'hora d'instituir un llibre que reculli les principals solemnitats en què participen els consellers (DURAN, SANABRE 1930-1947: I, XIII). Vegeu AHCB, Secció Consellers, sèrie Testaments dels consellers, vol. 3, any 1437, f. 10^r: «E com han anar [...] al die de sanct Johan [*abans* Jordi *raillat*] als frares menors».

65. GIRBAL 1870: 48-49 i n.; CHÍA 1888: I, 377 n. Agraïxo la primera referència a Jaume Riera i Sans; la segona, a Francisco J. Rodríguez Risquete.

66. AMG, *Llibre de correspondència dels jurats (1449-1453)*, f. 31^{r-v}.

Molt alta, molt excel·lent e molt virtuosa senyora,

Per raó de algunes conclusions o disputa que era stada entre mestre Johan Pascal, del orde [de] ffreres menors, e alguns juheus d'aquesta ciutat, entrevenint-hi lo comte de Mòdica, som stats molt pregats e instats per lo dit mestre Pascal donàssem orde que·ls dits juheus fossen al sermó que féu lo dit mestre Pascal lo Diumenge del Ram per scoltar algunes solucions que féu de la matèria entre ells disputada. [2] E de fet nosaltres ne requirim lo batle dels dits juheus los hi fes venir e, no contrastants los manaments e encare prechs a ells, dits juheus, fets, ells se sforçaren, com a indurahits en lur cecitat, de no anar al dit sermó. [3] E nosaltres, attès moltes vagades han acostumat anar a tals sermons, donam manera alguns hi anaren, per tal com havem vist moltes vegades haver profitat que alguns per semblant manera són stats convertits a la santa fe catòlica. [4] Volen los dits juheus pretendre que no poden ésser forçats de anar a tals sermons; hoc encare, que nosaltres no hauriem fet lo degut en fer-los-hi venir. [5] E per tant com són d'antich de mala perseveració e condició, per ço, Senyora molt alta e molt excel·lent, notificam a vostra gran Senyoria les dites coses a ffi que, si per part dels dits juheus era suplicada vostra Senyoria, que no·ls fos consentit que fossen exempts de no anar a tals sermons, car seria a parer de nosaltres contra la sancta fe, car, si ells no [31v] eren prehicats, jamés se'n convertiria negun. [6] Tots temps, emperò, remetent aquestes coses a la determinació e voluntat de vostra molt alta Senyoria, a la qual nostre senyor Déu exalç e mantinga longament per temps infinits e beneventurats. [7] Scrit en la vostra ciutat de Gerona, a xxx de març del any MCCCCL.

Aquest «mestre Johan Pascal, del orde [de] ffreres menors», que mantingué una controvèrsia religiosa amb els jueus de Girona en presència de Bernat Joan de Cabrera, comte de Mòdica, i que publicà les solucions de la disputa en un sermó predicat el 29 de març de 1450, Diumenge de Rams, a la Seu de Girona, instant els jurats perquè obliguessin la minoria hebraica a assistir-hi, és sens dubte el nostre autor, que ja ostentava el títol de mestre en teologia i que, amb més de seixanta anys, també devia gaudir d'un notable prestigi com a escriptor i predicador. És possible que en aquest temps fos conventual del monestir franciscà de Girona,⁶⁷ però el document no és prou explícit, i les circumstàncies indiquen que Joan Pasqual potser hi predicà la

---

67. No havent dedicat una recerca específica a Sant Francesc de Girona, només puc aportar algunes dades procedents de l'escassa documentació conservada a l'Arxiu Provincial dels Franciscans de Catalunya (APFC, pergamins, calaixera B, núm. 4): Jaume Escolà n'era guardià el 1437 (trasllat notarial de 1480 del testament de Bernat Gilabert de Gruïlles de 1437), mentre que Jaume Massot, documentat com a conventual el 1450 (marmessor i executor del testament de Jaume Roca, draper ciutadà de Girona, 23 de novembre), n'era guardià el 1459-1460 (disposicions per a l'aniversari per l'ànima de Jaume Cavalleria quòndam, a càrrec de la seva muller Caterina) i el 1468 (testament de Francesc Puig, de qui fou confessor i marmessor); Antoni Alemany consta el 1450 com a custodi en nom del convent de Girona: «Et ego dictus frater Antonius Alamany custos ordinum fratrum minorum Gerunde et Barchinone nomine dicti conventus fratrum minorum Gerunde predictas donaciones accepto» (testament de Bernat de Pont àlias Basiu, prevere rector de la capella de Santa Caterina de l'Hospital Nou de Girona). El 16 de setembre de 1448 la reina Maria escriu al guardià del convent de Girona, sense esmentar-ne el nom (ACA, reg. 3201, f. 83^r). El 24 de gener de 1445 els consellers de Barcelona, sabent que un dominicà de Castelló d'Empúries ha predicat sobre la Immaculada Concepció «contra lo decret en lo sacre concili de Basilea e los edictes reyals», ordenen a les autoritats que els facin públics, «los quals edictes e decrets vos liurarà lo honorable custodi dels frares menors», però no se'n diu el nom (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, f. 174^r).

Quaresma per invitació i a càrrec del consell municipal.⁶⁸ En tot cas, aquesta carta documenta la presència de Joan Pasqual a la Seu de Girona, on es conserva un dels testimonis de la *Summa de beatitud* des d'abans de 1511,⁶⁹ i sobretot el seu contacte amb les autoritats de la ciutat i amb Bernat Joan de Cabrera (c. 1400-1466), vescomte de Cabrera i de Bas i comte de Mòdica, que aleshores residia habitualment a Blanes i era un dels aristòcrates més eminents amb jurisdicció dins el bisbat de Girona.

Després d'un llarg període de decadència, violentament inaugurat amb els quaranta morts i el centenar de conversions forçades que es cobrà l'assalt del call del 10 d'agost de 1391,⁷⁰ a mitjan segle XV la comunitat jueva gironina començava a manifestar, a l'empara més o menys efectiva de la monarquia, alguns senyals de recuperació, com ara l'ampliació del call de 1445.⁷¹ Tanmateix, el 1453 els jurats de Girona estimaven la comunitat jueva en només vint focs, i sembla probable que no arribessin a trenta (entre cent i cent cinquanta persones), dins una ciutat que en aquella època comptava prop de mil focs i de cinc mil habitants;⁷² distava molt, per tant, d'aquella esplendor que precedí la Pesta Negra o, fins i tot, l'assalt de 1391, quan comptava prop d'un miler d'habitants.⁷³ D'altra banda, la coacció persistia, i no eren escasses les conversions "espontànies" de personatges preeminents de l'aljama, com la de Jussef Astruc (22 de gener de 1453), solemnitzades a la Seu de Girona en presència dels jurats i d'altres personalitats civils i eclesiàstiques.⁷⁴ Aquest era sens dubte l'objectiu de la disputa i del sermó de Joan Pasqual, compartit pels jurats de Girona, el comte de Mòdica i, implícitament, el bisbe Bernat de Pau, «per tal com havem vist moltes vegades haver profitat que alguns per semblant manera són stats convertits a la santa fe catòlica» (§ 3).

El Diumenge de Rams de 1450 els jurats gironins atengueren, doncs, la petició de Pasqual i demanaren al batlle dels jueus que forçés la comunitat hebraica a assistir

---

68. La predicació quaresmal per invitació dels consells municipals era un fet habitual, i també un bon testimoni del renom del predicador: «the sermon soon became an event of great importance in city life. Many of the municipalities adopted the custom of inviting some prominent friar to come and preach to them, especially in Lent. For such occasions, everything else was stopped. Shops were shut, banks closed, even the judges were forbidden to take their seats on the bench, while some apparently insignificant friar, in a patched habit and bare feet, stood on a rostrum in the market-place and poured out his words of warning and of wisdom to the vast congregation around him» (MOORMAN 1968: 517). Sobre la retribució del predicador quaresmal, especialment fora del convent, vegeu PARISCIANI 1989: LXXVI-LXXVII i XC-XCI.

69. Vegeu *supra* I, 1, n. 2.

70. Vegeu RIERA I SANS 1987. Cal afegir-hi la continuïtat dels incidents i avalots en temps de Pasqua, les reiterades iniciatives municipals contra els privilegis de l'aljama (BATLLE I PRATS 1954) i l'ofensiva jurídica i evangelitzadora promoguda per Benet XIII i els ordes mendicants (PUJOL I CANELLES 1997: 93-113).

71. SOBREQÜÉS I VIDAL 1975 [1951]: 155-156.

72. SOBREQÜÉS I VIDAL 1975 [1951]: 18.

73. GUILLERÉ 1987: 51; RIERA I SANS 1987: 97.

74. SOBREQÜÉS I VIDAL 1975 [1951]: 156; GIRBAL 1870: 50.

al seu sermó. La majoria dels jueus desacatà l'ordre al·legant que n'eren exempts, molt probablement perquè el sermó fou predicat a la Seu, fora dels límits del Call.⁷⁵ L'endemà els jurats s'afanyaren a escriure a la reina Maria per comunicar-li els fets, abans que la comunitat hebraica no denunciés el greuge i sol·licités efectivament l'exempció.

No es conserva resposta de la reina, però és fàcil comprendre la urgència dels jurats per prevenir el conflicte en una matèria que era de competència reial. No gaires mesos abans, l'1 i l'11 de setembre de 1449, la reina Maria havia escrit des de Perpinyà als jurats de Girona reprenent-los per haver interferit en els afers dels jueus, reservats exclusivament a la monarquia i als oficials reials.⁷⁶ El 10 i el 19 de setembre els jurats escrigueren a la reina argumentant que, per prevenir certs escàndols, especialment el tracte entre jueus i conversos i el pas de les processons entre la Seu i la ciutat, havien donat ordre de pederar la porta que comunicava el Call amb el carrer de Sant Llorenç de la Força Vella, a més de totes les portes i finestres, tenint en compte que el Call tenia una altra entrada i que el rei Alfons ja havia disposat que aquella porta fos tancada, «entrevenint-hi aquell venerable frare Mateu d'Agrijent» (probablement el setembre de 1427);⁷⁷ a més a més, demanaven la inhabilitació de Pere de Bordils, lloctinent del batlle general, que s'havia oposat a aquestes disposi-

---

75. Segons GIRBAL (1880: 48-49), els jueus es podien considerar exempts perquè el de Diumenge de Rams no era un dels tres sermons obligatoris previstos per la butlla *Etsi doctores gentium* de Benet XIII (València, 11 de maig de 1415). Sobre les disposicions legals que obligaven els jueus a assistir als sermons dels bisbes i dels frares mendicants, vegeu però PUJOL I CANELLES 1997: 27-35. El 12 de març de 1242 el rei Jaume I promulgà a Lleida un decret que obligava musulmans i jueus a assistir als sermons dels predicadors dominicans i franciscans. Un altre estatut, també signat a Lleida, encomanava l'activitat missionera als bisbes, com a responsables diocesans, i a aquests mateixos ordes mendicants. Però el 5 de novembre de 1268, per tal de protegir els jueus i els musulmans de la violència dels cristians, Jaume I atorgà un privilegi que eximia les minories d'assistir als sermons predicats fora del call o de la moreria, vedant l'ús de la força per a fer-los-hi anar, i limitava a un màxim de deu prohoms el nombre de cristians que podien assistir a la predicació dins la sinagoga o la mesquita. El 19 d'abril de 1279 Pere el Gran obligà els jueus a assistir als sermons dels franciscans, «cum fratres minores a summo Pontifice receperint in mandatis ut judeis verbum Dei predicent» (cit. PUJOL I CANELLES 1997: 31 n. 69). Jaume II reiterà el 1311 les disposicions de Jaume I: «Volumus etiam et statuimus quod quandocumque archiepiscopus, episcopi, vel fratres predicatorum aut minores accesserint ad villas vel loca ubi sarraceni vel judei moram fecerint et verbum Dei dictis judei vel sarracenis proponere voluerint, ipsi ad convocationes eorum perveniant et patienter audiant predicationem eorum. Et officiales nostri, si gratis venire noluerint, eos ad hoc, omni excusacione postposita, compellant [...], ordinamus [...] et quod predicatio fiat in sinagogis iudeorum et mesquidis sarracenorum vel in aliis locis, in quibus pro faciendis suis omnibus [sc. orationibus] consueti sunt congregari, eius siquidem privilegii seu statuti dicti domini Regis Jacobi bone memorie dinoscitur esse talis» (cit. PUJOL I CANELLES 1997: 32 n. 74). Al començament del segle XV sembla que la no assistència a un sermó obligatori podia ésser castigada amb una multa de mil florins (PUJOL I CANELLES 1997: 34-35). Quan Vicent Ferrer predicà a Girona des de les escales del convent de Sant Domènec (Setmana Santa i primera setmana de Pasqua, a partir del 10 d'abril de 1409), «homes, dones i infants jueus, acompanyats i degudament custodiats per un agutzil, estigueren presents als sermó dins un espai reservat i tancat per evitar disturbis» (PUJOL I CANELLES 1997: 87).

76. ARNALL 2000: II, 821-822, doc. 545.

77. AMORE 1956: 270-271; RUBIÓ 1964: 37. És evident que els jurats coneixen prou bé l'òptima consideració de què Mateu d'Agrijent gaudia prop de la reina Maria i del rei Alfons.

ons.⁷⁸ L'1 de setembre de 1453 la reina aprovà des de Barcelona un conjunt de mesures que els jurats gironins havien pres per assegurar la pau de la ciutat, però els advertí que seria ella qui disposaria contra certs abusos imputats als jueus.⁷⁹

6. VIDA DE JOAN PASQUAL (...1390-1450...). Els dos volums conservats de l'obra de Pasqual i el grapat de documents que hem pogut aportar i relacionar amb la seva persona ens permeten de traçar-ne a grans trets un perfil biogràfic de seixanta anys. Joan Pasqual va néixer probablement cap a 1388/1390, sens dubte abans del 18 de març de 1390 i potser del setembre de 1388. No sabem del cert si era natural de la vila de Castelló d'Empúries, però és segur que professà els tres vots i la regla de sant Francesc al convent de Castelló pels volts de 1405. És possible que els seus estudis de lògica, filosofia i teologia el duguessin a Sant Francesc de Girona, atès que sembla que consta com a conventual d'aquest monestir en els registres conservats de la seva ordenació *in sacris*: quatre ordes menors o acolitat (28 de març de 1411), sotsdiaconat (24 de setembre de 1412) i diaconat (18 de març de 1413); desconeixem la seva data d'ordenació com a prevere, en què tindria almenys vint-i-cinc anys.

No sabem res dels seus estudis i convents de residència durant els quinze anys següents, però podem assumir que ja feia algun temps que era *baccalaureus formatus* i conventual de Sant Francesc de Barcelona quan fou designat per a l'ofici de procurador, ecònom i actor d'aquest convent, una responsabilitat renovable anualment i que suposava elecció en capítol conventual. Joan Pasqual consta en l'ofici de *procurator conventus* entre el 27 de febrer de 1431 i el 13 d'octubre de 1436. Durant aquest darrer any escrigué la *Summa de beatitud*, i abans del 30 de novembre en féu donació al conseller en cap de Barcelona Joan Llull i Gualbes, per senyal d'amor i en atenció a una amistat contreta recentment, tot pregant-lo d'afavorir la circulació de l'obra entre els ciutadans honrats i altres lectors suficients. Joan Pasqual, «indigne frare manor de Castelló d'Empúries, del regne de Aragó», no devia ésser encara mestre en teologia, i no sabem en quines circumstàncies accedí al magisteri — probablement no gaire després de 1436—, ni si obtingué cap subvenció, privilegi o recomanació gràcies a la seva amistat amb Joan Llull, a la seva ofrena del *Llibre de beatitud* o a la seva condició de fill del convent de Castelló d'Empúries, baronia de la ciutat de Barcelona. Sembla que l'ofici de *procurator conventus* restà vacant fins al

---

78. AMG, *Llibre de correspondència dels jurats (1449-1453)*, ff. 19^r i 21^v-22^v; GIRBAL 1870: 44-46 n. i 47-48 n. El 19 d'abril de 1442 els jurats de Girona havien prohibit als jueus de tenir cristians al seu servei i d'habitar al carrer de Sant Llorenç de la Força Vella, obligant-los a paredar les portes i finestres que s'hi havien obert (AMG, *Manual d'acords de 1442*, f. 77^r; GIRBAL 1870: 44). El 1418 també s'havien emès ordenacions semblants (CHÍA 1888: I, 269; SOBREQUÉS I VIDAL 1975 [1951]: 154 n. 40). Vegeu altres ordenacions dels anys 1445-1448 en BATLLE I PRATS 1954.

79. ARNALL 2000: II, 844-845, doc. 566.

1439, però no podem assegurar que fos degut a l'absència de Pasqual durant la seva lectura *pro cursu magisterii*. Res no fa suposar que obtingués el magisteri en un *studium* italià.

Molt probablement Joan Pasqual ja havia rebut el grau de mestre quan escrigué una obra (summa, llibre o tractat) *Dels deu manaments* que avui no conservem, i, en tot cas, és segur que ja ho era quan s'identificà en la *Summa de pena* com a «menor ent[re lo]s mestres en theologia, del ord[e dels] frares menors de la província de Aragó e del convent de Castelló d'Empúries fill». No podem precisar les dates ni els llocs de redacció d'aquests dues obres; només sabem que foren escrites en aquest ordre, i que abans o en el curs de la composició de la *Summa de pena* Joan Pasqual decidí integrar la *Commedia* de Dante, acompanyada del *Comentum* de Pietro Alighieri, en la seva obra de divulgació teològica sobre l'altra vida. El convent de Sant Francesc de Barcelona ofereix, a parer meu, el context més probable per a aquesta lectura dantesca i per al nou tomb que prengué en endavant l'obra de Pasqual, amb la decisió de complementar la *Summa de pena* amb el *Tractat de les penes particulars d'infern*, on les ficcions poètiques de Dante recomanaren també l'ús preliminar del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire, i amb el projecte, potser no realitzat, d'una tercera obra (summa o tractat) dedicat específicament al purgatori.

Aquestes darreres obres probablement ja eren escrites quan el 29 de març de 1450, Diumenge de Rams, «mestre Johan Pascal» predicà a la Seu de Girona un sermó en què publicà les solucions d'una disputa mantinguda dies abans amb els jueus de l'aljama en presència de Bernat Joan de Cabrera, comte de Mòdica, havent instat prèviament els jurats de la ciutat a obligar els jueus a assistir-hi. No sabem del cert si Joan Pasqual era aleshores conventual de Sant Francesc de Girona, ni si hi predicà tota la Quaresma, ni si ho va fer per invitació dels jurats. Tampoc no sabem si tornà mai al convent de Castelló d'Empúries, ni si exercí mai els càrrecs de guardià, de custodi o de docent en algun convent o *studium* de l'orde. Podem esperar, però, que l'aparició de nous documents aportarà noves clarícies sobre molts dels punts foscos de la seva biografia, i potser també sobre el lloc i la data de la seva mort.

7. SANT FRANCESC DE BARCELONA I NICOLAU QUILIS. La residència a Sant Francesc de Barcelona (...1431-1436...) representa una etapa determinant en l'activitat literària de Joan Pasqual, durant la qual concebé el seu projecte de divulgació teològica sobre l'altra vida i en redactà, com a mínim, el primer volum. Com a procurador del convent, Pasqual n'era l'oficial més destacat sota l'autoritat del guardià i mestre en teologia Genís Puig, que hem documentat actuant com a procurador oficiós el 1437 i

el 1438, i que degué continuar en el càrrec de guardià fins a la primavera de 1444.⁸⁰ Un mestre Genís de Catalunya vinculat al ministre general Antonio Rusconi (1443-1448) era present a Bolonya el 1449.⁸¹ Mestre Genís Puig devia ésser un frare obert a la cultura clàssica, atès que l'estiu de 1438 el prevere i *decretorum doctor* Francesc Bertran li deixà un Sal·lusti en el seu testament: «Item dimitto magistro Genesio ordinis fratrum minorum lo meu Salusti...».⁸² Però la personalitat més il·lustre del convent durant aquest període era, sens dubte, mestre Nicolau Quilis, ben conegut com a traductor del *De officiis* de Ciceró a instàncies del ciutadà honorat Francesc de Colomines. No sabem pas fins a quin punt l'ascendent personal i intel·lectual de Nicolau Quilis pogué influir en la gestació i l'evolució de l'obra de Pasqual, però la seva biografia i la seva activitat com a escriptor i predicador ofereixen un bon terme de referència per a comprendre la trajectòria de Pasqual i també algunes característiques del seu projecte doctrinal, adreçat a una minoria de ciutadans cultes amb amplis interessos teològics, filosòfics, històrics i literaris.

Natural de Morella, bisbat de Tortosa, Nicolau Quilis degué néixer pels volts de 1370 i professar al convent de Sant Francesc d'aquella vila, custòdia de Lleida. No sabem si es formà a l'*studium generale* del convent de Lleida, fundat molt abans de 1390, o en altres *studia*.⁸³ Fou lector d'Alba a Sant Joan de Lleida el curs 1404-1405,⁸⁴ però aquest mateix any el ministre general el degué instituir *baccalaureus pro cursu magisterii inclusive* a París, atès que el 20 de maig de 1405 el rei Martí, que tenia «gran affeccio a la promocio del dit frare Nicholau per sos merits», escrigué als jurats de Morella, marmessors de Joan de Biosca, perquè contribuïssin al *sustentum* de Nicolau Quilis a l'*studium* de París amb part d'una almoïna que el difunt deixà per a obres piadoses, especialment a frares menors.⁸⁵ És possible, doncs, tot i

---

80. El 27 de maig de 1444 els consellers de Barcelona demanaren al ministre Antoni dels Ulls Negres i als definidors del capítol provincial que elegissin formalment mestre Joan Bernat com a guardià del convent, càrrec que havia hagut d'assumir molt recentment («nuperius») i gairebé a contracor (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, f. 52^v; vegeu Apèndix III, 2, doc. 5). Joan Bernat no era encara guardià el 4 de març de 1444, quan predicà en l'«aniversari o cors present» pel difunt Bernat Galceran de Pinós, vescomte d'Illa i de Canet, celebrat a l'església del convent de Sant Francesc, on fou soterrat amb l'assistència del fill del comte d'Armanyac i de molts nobles; *MNA*, I, 462, i *Solemnitats*, XLIV, 144-145.

81. PIANA 1970: 102*: «Anno 1449 ipse 'socius' generalis ministri Antonii de Rusconibus de Cumis ord. Min., scilicet mag. Genesius de Catalonia, interfuit magistrorum congregationi» [*AFH* 53 (1960) 413]. Antonio Rusconi fou escollit ministre en el capítol general de Pàdua de 1443, enmig de fortes tensions entre observants i conventuals (MOORMAN 1968: 451); li succeí Angelo da Perugia.

82. ACB, Gabriel Canyelles, vol. 368, testament atorgat el dimarts 22 de juliol de 1438 i publicat el dilluns 18 d'agost 1438.

83. SANAHUJA 1959: 170-171.

84. SANAHUJA 1959: 186.

85. ACA, reg. 2248, f. 111; ed. RUBIÓ I LLUCH 1908-1921: II, 375, doc. 390: «Lo rey. Prohomens. entes havem que vosaltres sots marmessors den Johan de Bioscha, quondam, d aqueixa vila, lo qual en sos derrer testament lexa certa almoyna convertidora en coses piadoses e en special a frares Menors, si aquella haguessen mester. e com lo religios amat nostre frare Nicholau Quilliç, del orde dels dits fra-

que no segur, que Quilis iniciés la seva lectura de les *Sentències* el setembre de 1405 i que obtingués el magisteri a la facultat de teologia la tardor de 1407.⁸⁶ En tot cas, ja era mestre i gaudia de gran prestigi i autoritat el dimecres 29 de gener de 1416, quan predicà a Barcelona en ocasió de les solemnitats celebrades per a publicar la sostracció d'obediència del rei Ferran a Benet XIII.⁸⁷ El 25 de gener de 1436 féu el sermó en el funeral celebrat a la Seu per la mort de la reina Elionor d'Albuquerque (*Solemnitats XXIV*, 71), i el 25 de maig de 1436 tornà a exercir de predicador solemne al convent de Sant Francesc, en la missa d'aniversari per l'ànima del comte de Foix (*Solemnitats XXVI*, 79). D'altra banda, sempre en bona relació amb la casa reial, el 1431 formà part de la marmessoria de la reina Violant de Bar, morta el 3 de juliol.⁸⁸ El 9 de juliol Felip de Malla pronunciava el panegíric de la reina en les seves exèquies, celebrades a la Seu, quan el sorprenué la malaltia sobtada que li causà la mort dos dies després.⁸⁹ Tot seguit es féu l'inventari dels seus béns, es vengueren en encant públic i Nicolau Quilis en comprà tres llibres.⁹⁰

L'11 de juliol de 1443 Nicolau Quilis encara actuava com a marmessor de la reina Violant.⁹¹ Però ara, a més a més, podem precisar que morí poc abans del 27

---

res Menors, natural de aqueixa vila, molt sufficient e de bona vida e loable conversacio, deia anar pres-tament a Paris, per prosseguir son cors en theologia fins a grau de magisteri, per honor e contemplació nostra, qui havem gran affeccio a la promocio del dit frare Nicholau per sos merits, vullats assignar de la dita almoyna en alguna covinent e rahonable suma al dit frare Nicholau, ab la qual se puxa sustentat en lo dit estudi. e sera cosa de la qual nos farets plaer e servey molt agradables. dada en Barchinona, sots nostre segell secret a ·xx· dies de maig del any mil quatrecents e cinch. rex Martinus. Dirigitur juratis et probis hominibus ville Morelle. Dominus rex mandavit michi Johanni de Tudela». Vegeu NICOLAU D'OLWER 1928: 1; SANAHUJA 1959: 183, que data per error el 1406; WITTLIN 1995 [1973-1974]: 53-54, que data per error 1404, i diu que consten un Feliu i un Francesc de Quilis com a cambrers a la cort del rei Martí.

86. El *baccalareus formatus* havia de restar a París com a mínim fins al bienni següent, complint les obligacions acadèmiques previstes, abans de poder accedir a la *licentia* magistral, que requeria l'edat mínima de 35 anys (GLORIEUX 1968, 99). A París, Quilis hi hauria pogut coincidir amb Felip de Malla, que s'hi magistrà en teologia el 8 de desembre de 1407 (PERARNAU 1978: 39 n. 59) —i, per tant, d'acord amb les estatuts de París, degué néixer abans del desembre de 1372, no pas cap a 1377/1380 (PERARNAU 1978: 20). NICOLAU D'OLWER (1928: 1 n. 5) posà en dubte que el viatge de Quilis es fes efectiu. No és estrany, però, que un batxiller instituit a l'*studium generale* dels franciscans no consti al volum quart del *Chartularium Universitatis Parisiensis* (DENIFLE, CHATELAIN 1897).

87. Carta de Guerau Alemany de Cervelló, governador general de Catalunya, al rei Ferran: «E certifich vos senyor que la sollempnitat es estada molt bella aqui primerament ha hauda solemna missa e molt notable sermo lo qual ha fet Maestre quiliz del orde dels frares menors qui en aquell ha recitades moltes notables coses e fort propies a la materia e ben fundades qui sens tota falla senyor son acorroboratio e laor de vres. justs actes e procehiments e honor gloria, laor de vra. senyoria e de vre. sant proposit» (cit. PUIG Y PUIG 1920: 567).

88. FULLANA MIRA 1975 [1920]: 275.

89. MADURELL I MARIMON 1963-1964: 531.

90. Unes *Retractacions beati Augustini* (o *Agostini*), per 12 florins, 6 lliures i 12 sous; unes *Questions de Pere Johan* (potser les *Quaestiones de romano pontifice?*), per 2 lliures i 14 sous, i unes *Revelacions de sancta Brígida* (una obra sobre el Cisma també coneguda pel títol de *Tractatus de summis pontificibus*), per [8 florins,] 4 lliures i 8 sous (MADURELL I MARIMON 1963-1964: 603 i 606, doc. 5, XXIV, 5, 6 i 34 = XXVI, 5, 6 i 35).

91. ZURITA, *Anales XV*, 23: «En este año a 11 del mes de julio, don Dalmao de Mur arzobispo de Zaragoza y el obispo y cabildo de Barcelona y los consejeros de aquella ciudad, que eran Juan Lull,

d'agost de 1444, i que en aquests darrers anys havia ocupat la lectoria de teologia de la Seu de Barcelona, a més d'una cambra particular al convent de Sant Francesc, com era prerrogativa dels mestres en teologia.⁹² El 1445, després d'algunes vicissituds i de la intervenció del rei Alfons, fou substituït en totes dues pel mestre mallorquí Pasqual Pi o Despí:⁹³

E appar, senyora molt alta, que lo effecte de les dites letres demostraria que lo dit senyor [sc. rei] vol e mana que lo religiós mestre Paschal Pi, del orde del frares menors, elegit per lo capítol e canonges de la Seu de aquesta ciutat, obtengue la lectura de la dita Seu, la qual solia obtenir lo religiós mestre Nicholau Quilis mentre vivia; e, més avant, vol e mana lo dit senyor que sia assignada al dit mestre Pasqual dez Pi la cel·la o loch que tenia lo dit mestre Nicholau Quilis en lo monastir de frares menors de aquesta ciutat, segons aquestes coses e altres en les letres del dit senyor són pus estesament contingudes. E com nosaltres, senyora molt excel·lent, hajam gran voluntat que los manaments del dit senyor sien obeïts e complits, segons és molt pertinent e degut; e hajam vist, senyora molt virtuosa, que en l'any passat no s'ha legit en la dita Seu, e ara de present no s'i lige —de què lo poble ne és posat en gran entrenyor e admiració com tant de bé cesse, *car la lectura de la dita Seu fa gran bé axí a ecclesiàstichs com a seculars, e*

Ramón Fiveller, Francés Lobet, Antonio de Villatorra y Juan de Juñet y con ellos fray Nicolás Quílez de la orden de los frailes menores y doña Leonor de Cervellón, testamentarios de la reina doña Violante de Aragón mujer del rey don Juan, vendieron al rey las villas y castillos de Borja y Magallón por veinte mil florines de oro de Aragón, que valían once mil libras barcelonesas» (ed. CANELLAS 1967-1985: VI, 296).

92. MOORMAN 1968: 506-507; PARISCIANI 1989: LXXV.

93. Per «al ofici de la lectoria de la dita Seu, vagant per òbit del honorable religiós frare Nicholau Quílic, en la dita sacra theologia profès», el vicari del bisbe i el capítol de la Seu, a exhortació dels consellers de la ciutat, designaren el mestre mallorquí Pasqual Pi o Despí, que havia de fer el *principium* de les seves lliçons el diumenge 18 d'octubre, festa de Sant Lluç (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, ff. 97^v-98^r [27 d'agost de 1444]; vegeu Apèndix III, 2, doc. 7). Pasqual Pi (Pascasius de Pino) ja era mestre i custodi pel convent de Sant Francesc de Mallorca el desembre de 1419 (SANAHUJA 1959: 208-209), i fou ell qui requerí a l'ancià fra Joan Eiximeno —a Mallorca entre el desembre de 1418 i el de 1419— que restituís al convent un centenar de llibres abans de partir cap a la seva diòcesi de Malta. El 15 de maig de 1420 els paers de Lleida suplicaren al provincial i definidors del capítol reunit a Girona que mestre Pasqual Pi o mestre Lluís d'Escala (o Dezcarpon, del convent de Saragossa) fossin lectors d'Alba a Sant Joan de Lleida (SANAHUJA 1959: 235 i 260), però al final l'encàrrec recaigué en el segon (SANAHUJA 1959: 186). Les lliçons de Pasqual Pi a la Seu de Barcelona es van suspendre abans del dissabte 7 de novembre per ordre del portantveus del governador, quan només se'n devien haver fet dues o tres (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, f. 137^{r-v} [7 de novembre de 1444]; vegeu Apèndix III, 2, doc. 9). D'altra banda, la cambra de Nicolau Quilis al convent de Sant Francesc fou ocupada primer per mestre Joan Sarrabosa, per designació del provincial Antoni dels Ulls Negres a prec dels consellers; però, a instàncies de la reina, el provincial escriví al guardià, mestre Joan Bernat, que la lliurés al frare Miquel Abrí, que aquell any s'esqueia a Barcelona (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, ff. 116^v-117^r [28 de setembre de 1444]; vegeu Apèndix III, 2, doc. 8); mestre Miquel Abrí fou lector d'Alba a Sant Joan de Lleida del 1448 al 1456 o més (SANAHUJA 1959: 187) i catedràtic d'arts a l'Estudi General de Lleida el 1453 (LLADONOSA I PUJOL 1970: 94). Els consellers de Barcelona intercediren insistentment a favor de Pasqual Pi (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10, ff. 148^v-149^r, 149^v i 150^r [7 de desembre de 1444]; vegeu Apèndix III, 2, doc. 10, 11 i 12) i de Joan Sarrabosa, al trasllat del qual també s'oposen reiteradament (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 9, ff. 122^v-123^r [15 de juny de 1443]; vol. 10, f. 53^r [27 de maig de 1444]; vol. 11, ff. 37^v-38^r [28 d'abril de 1445], i ff. 100^{r-v} i 101^r [23 de juliol de 1445]; vegeu Apèndix III, 2, doc. 3, 6, 13, 14, 15). El rei Alfons intervingué abans del 5 de novembre de 1445 per resoldre tots dos conflictes, ordenant que Pasqual Pi reprengués les seves lliçons, després d'un any de suspensió, i que fos ell mateix qui ocupés la cel·la o cambra de Nicolau Quilis (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 11, ff. 165^v i 166^r [5 de novembre de 1445]; vegeu Apèndix III, 2, doc. 16 i 17).

axí a hòmens com dones, com après qu'és feta la liçó als intel·ligents en llatí, se splica als altres en romans—, per ço, molt alta e molt excel·lent senyora, tant humilment com podem suplicam vostra gran senyoria que faça exequitar en les dites coses la voluntat e manament del dit senyor a ffi que lo dit mestre Pasqual Pi continuí la lectura de la dita Seu, per la qual lo poble devot de aquesta ciutat se puxe instruir en obres divinals e abstenir-se de coses contràries a la salut de lurs ànimes.⁹⁴

Fins poc abans de morir, doncs, Nicolau Quilis ocupà l'ofici de la lectoria de la Seu de Barcelona, on cada setmana impartia lliçó primer en llatí per als eclesiàstics i tot seguit en català per als seglars, homes i dones, que hi assistien.

Però si Nicolau Quilis ocupa un lloc en la història literària és gràcies a la seva traducció del *De officiis* de Ciceró,⁹⁵ de datació molt incerta però sens dubte anterior a 1428. Quilis declara en el seu epíleg que l'acabà un 7 de setembre («la vigília de la nativitat de la Verge Maria») i que tot seguit l'envià a fer-ne còpia en net («e liurat a notòria scriptura»), però no en diu l'any, ni si ell mateix era ja mestre en teologia, ni si el seu diguem-ne comitent ocupava aleshores cap càrrec:

lo qual trallat grosser és stat fet per mi, ffrare Nicholau Quilis, de l'orde dels frares menors, de manament e instància no pocha del molt honorable ciutadà en Francesch de Colomines, de la insigne ciutat de Barchinona.⁹⁶

Francesc de Colomines (o Conomines) i els ciutadans honrats de Barcelona eren, sens dubte, lectors ideals del tractat *De officiis* de Ciceró: un antic manual de doctrina moral i política concebut per a una oligarquia senatorial en la qual solien emmirallar-se els ciutadans honrats del Consell de Cent des de final del segle XIV. La carrera política de Colomines dins el consistori municipal comprèn almenys el període 1393-1428, data de la seva mort.⁹⁷ Sembla, doncs, que Quilis podria haver enllestit la traducció en qualsevol moment d'aquest període, fins i tot abans d'obtenir el grau de

---

94. Carta dels consellers a la reina Maria, de 5 de novembre de 1445 (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 11, ff. 165^v); vegeu Apèndix III, 2, doc. 16.

95. Per a una segona traducció anònima del *De officiis*, copiada als marges del text llatí i probablement concebuda per a la lectura sinòptica, al servei de l'autor clàssic, vegeu CABRÉ, TORRÓ 2007.

96. NICOLAU 1928, 3-4; cit. WITTLIN 1995 [1973-1974]: 54-55.

97. Francesc de Colomines (o Conomines) fou ponter del pont de Sant Boi el 1392-1393, obrer el 1395-1396 i guarda de les monedes el 1423-1424 (*MNA*, I, 34, 54 i 233); també fou conseller quint el 1399-1400, conseller quart el 1411-1412, conseller terç el 1416-1417, conseller en cap el 1420-1421 i novament conseller quint el 1425-1426 (*MNA*, I, 80-81, 174, 204, 221 i 243). Participà en missatgeries de la ciutat al rei Ferran a València l'estiu de 1415 —en ocasió de les noces del príncep Alfons—, al rei Alfons a Fraga la tardor de 1418 i en una missió a Perpinyà relacionada amb el comtat d'Empúries l'octubre de 1427 (*MNA*, I, 196-197, 213-214 i 254-255). El 25 d'abril de 1428 fou escollit cònsol de la Llotja del mar (*MNA*, I, 259), però morí poc abans del divendres 20 d'agost (*MNA*, I, 260-261). La seva muller es deia Clara; vegeu ACB, Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpoques), manual en 12è (21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438), dimecres 8 de novembre de 1430. Vegeu també *Solemmitats* I, 7 (3-10 de desembre de 1423); V, 23 (22 de juny de 1424); XI, 37 (30 de maig de 1426), i XII, 38 (3 de juny de 1428).

mestre en teologia (tardor de 1407 o poc després), tot i que també el podria haver callat per humilitat franciscana.⁹⁸

Un testimoni ben conegut del gran prestigi personal de Nicolau Quilis és el breu elogi que Ferran Valentí, ciutadà mallorquí i doctor en lleis, li dedica en el pròleg de la seva traducció de les *Paradoxa* de Ciceró, feta a prec del seu «oïdor» Ramon Gual. Dins una enumeració de traduccions catalanes d'obres clàssiques o pseudoclàssiques fetes per «los propínquies a nostra edat», que comença amb *Lo somni* de Bernat Metge, i després d'una sèrie de títols sense esment del traductor («Mira com fonch transferit lo *Troyà*, e *Valeri*, e *Boeci*, e *Sèneca moral*, *Yosopho*, *Lívio* e los *Grans fets hebreus*»), Valentí recorda:

a la fi aquells *Officis* de Ciceró romà per aquell religiós e prudent hom en la ciutat de Barchelona, frare de la orde de menors, maestre Nicolau Quiris.⁹⁹

El llarg homenatge pòstum que Valentí ha dedicat abans al seu mestre Leonardo Bruni¹⁰⁰ obliga a datar la seva traducció després del 9 de març de 1444, mentre que aquesta singular referència a l'autoritat de què gaudia Nicolau Quilis a la Barcelona d'aquell temps, sense menció de la seva mort recent, fa pensar en una data anterior a l'agost de 1444 o no gaire més enllà.¹⁰¹ Però paga la pena de subratllar sobretot dos altres fets. Primer, que Ramon Gual suggerí de traduir les *Paradoxa* arran d'una lectura del text llatí del *De officiis* que Valentí solia fer davant d'un selecte auditori, reflex d'un interès potser semblant al que degué moure el ciutadà honrat Francesc de Colomines a sol·licitar-ne una traducció.¹⁰² Segon, que Valentí és lector de Dante i el reivindica davant Ramon Gual com a divulgador de saviesa («aquella gran trompa de vulgar poesia [...] per ensenyar e erudir lo vulgo e popular, lo qual comunament és

---

98. NICOLAU D'OLWER 1928: 1 n. 5.

99. Ed. MORATÓ 1959: 41. Vegeu els comentaris de BADIA 1994: 174-175.

100. Ed. MORATÓ 1959: 36-37.

101. Durant els anys 1445-1446 Valentí ocupà el càrrec de comissari a Càller; però, després dels seus estudis a Itàlia, ja s'havia establert a Mallorca abans del 1438 (BARCELÓ, ENSENYAT 1996: 35), i no pas el 1446, com suposa (MORATÓ 1959: 20 n. 10). Per tant, la traducció de les *Paradoxa* podria ésser anterior a la seva partença cap a Càller.

102. «[...] los quals *Officis*, segons foren liurats per lo componedor de aquells, Tul·li, yo a vosaltres de mon poder he declarats, e perquè éreu ignorants de lengua latina, e yo no molt doctrinat en aquella, no he pogut les subtilitats alí tocades ensenyar o declarar, segons fóra dèbita cosa e pertanyent, per la qual cosa vosaltres, de mi oïdors, sou romasos ab gran set e aviditat de aconseguir la veritat de molts passos los quals sots dupte romasos éran; e açò majorment has tu, Remon Gual, oïdor meu, a memòria reservat. E perquè ha paregut a tu alcunes de aquelles ambigüitats ésser tractades en aquel petit libre per Tul·li ordenat e compost, lo qual se intitola *Paradoxe*, has a mi no solament pregat, mes turmentat e forçat, volgués per causa tua e erudició aquelles dites *Paradoxes* de latí en vulgar transferir, creent tu yo ésser en tals coses sufficient e abte, la qual cosa és molt luny de la veritat» (ed. MORATÓ 1959: 41-42). Vegeu els comentaris de BADIA 1994: 175-176.

ignorant de lengua erudita e latina»), d'acord amb una valoració convencional que, tanmateix, devia ésser compartida si més no per una minoria de laics cultes.¹⁰³

L'activitat i el prestigi que Nicolau Quilis mantingué a Barcelona fins al 1444 com a predicador solemne, traductor de Ciceró i lector de teologia a la Seu, juntament amb les relacions literàries de Genís Puig i la constant implicació de les autoritats municipals en la vida religiosa i conventual de la ciutat, insinuen una confluència d'interessos culturals i teològics prou adequada per a entendre les raons i les vies que pogueren induir Joan Pasqual, vinculat a Sant Francesc de Barcelona almenys fins al 1436, no solament a compondre la seva *Summa de beatitud* sinó també a involucrar en la *Summa de pena* i en el *Tractat de les penes particulars d'infern* tant les al·legories ovidianes de Pierre Bersuire com, sobretot, la *Commedia* de Dante comentada per Pietro Alighieri.

8. EL PÚBLIC DE JOAN PASQUAL I LA LECTURA DE DANTE. Una lectura satisfactòria de la *Commedia* no requereix solament una mínima familiaritat amb el toscà literari, sinó també uns hàbits de lectura ben disciplinats en la pràctica escolar de l'*enarratio auctorum* i, si és possible, l'assistència d'un comentari, en llatí o en vulgar. És per això que, a part d'eclesiàstics com Benet XIII¹⁰⁴ o com Felip de Malla¹⁰⁵ i altres pre-

---

103. Ed. MORATÓ 1959: 38. La intenció divulgativa de Dante tant podria referir-se al *Convivio* com a la *Commedia* (BADIA 1994: 167-168), però és segur que Valentí atribueix obres en prosa al trobador Arnaut Daniel per una interpretació defectuosa de *Purgatorio* XXVI, 118-119 (PUJOL 1996: 219-220 n. 137). Com l'anònim del *Curial*, també l'autor de l'altra traducció anònima de les *Paradoxa* afirma que les Muses no assisteixen els qui escriuen en vulgar, tret d'algun cas excepcional com els de Dante i Petrarca (CASELLA 1966 [1919]: 221-222 n. 187; BADIA 1994: 180). Sorpren que Dante no consti en l'inventari pòstum de la notable biblioteca de Ferran Valentí (26 de juny de 1476); anotem, però, que en el seu testament féu retornar al convent dels carmelitans un «*Ovidius Mathamofosis moralizatus*» (HILLGARTH 1991: II, 525-530 esp. 525, doc. 333).

104. Segons l'inventari la seva biblioteca a Peníscola (1423), posseïa un Dante en traducció llatina amb el comentari de Benvenuto da Imola: «*Dantes reductus de lingua florentina ad latinam. Lectura Magistri Benvenuti super eodem in latino*» (LA FAVIA 1976: 2). No pot tractar-se, però, de la traducció en hexàmetres de Matteo Ronto —datada 1427-1431 (TAGLIABUE 1983: 181-183), no pas pels volts de 1392 (LA FAVIA 1976: 2 i 6 n. 9)—, sinó de la traducció amb comentari —en gran part adaptació del de Benvenuto— que Giovanni Bertoldi da Serravalle elaborà entre el gener de 1416 i el gener de 1417 a instàncies del cardenal Amedeo di Saluzzo i dels bisbes anglesos Nicholas Bubwith i Robert Halam durant el concili de Constança (vegeu *infra* IV, 1, n. 21). La biblioteca de Peníscola degué passar a Gil Sanxis-Munyós i Carbon, papa Climent VIII; el fet és que reapareix un Dante —no es diu en quina llengua— en els inventaris (BC, 231 i 234) de la biblioteca que tenien a Terol els barons d'Escriche, mossèn Pero Sanxis-Munyós, cavaller, i Gaspar Joan Sanxis-Munyós (1484, núm. 3; 1530, núm. 105): «otro libro, en pergamino, intitulado *el Dant*; letra escolástica, cubiertas bermejas» (WITTLIN 1962: 6).

105. Felip de Malla es fa ressò de *Paradiso* II, 8-9, en un sermó de santa Eulàlia predicat a Barcelona el 12 de febrer de 1411 (PUJOL 1993-1994: 278 i 287); esmenta Dante explícitament en els seus sermons al Consistori de la Gaia Ciència de Barcelona de 1413 (PUJOL 1994a, 1994b i 1996), i l'imita reiteradament en el *Memorial del pecador remut*, com ha estat subratllat per MONTOLIU 1916: 41, i 1923: 92 n. 2 (calc de *Purgatorio* I, 13); PERARNAU 1978: 120-122 (que atribueix a la *Commedia* un paper determinant en el pla de l'obra), i PUJOL 1993-1994: 289-292 (ressò del viatge d'Ulisses, *Inferno* XXVI, 90-142). L'inventari i l'encant de la seva biblioteca (juliol i agost de 1431; MADURELL I MARIMON 1963-1964: 557-562 i 603-606) ens assabenten que posseïa un exemplar de la *Commedia*

dicadors —autòctons, sicilians o italians— que Vicent Ferrer censura pels volts de 1412-1413 per al·legar filòsofs i poetes pagans —però també Dante— en els seus sermons,¹⁰⁶ els primers lectors catalans de la *Commedia*, a cavall dels segles XIV i XV, foren escrivans, notaris i juristes, seguits per una elit de nobles i ciutadans honorats que ja havien gaudit d'una instrucció gramatical més o menys adequada. De moment, sembla que el primer testimoniatge segur d'una lectura de la *Commedia* a la Corona d'Aragó, potser a través del vincle entre la reina Elionor i la cort del seu germà, el rei Frederic III [IV] de Sicília,¹⁰⁷ correspon a Bernat Metge: primer pel *Llibre de Fortuna i Prudència* (1381), com ha argumentat recentment Lluís Cabré, i després per la descripció de l'infern que fa Orfeu en el llibre tercer de *Lo somni* (a. 22 de març de 1399), com era ben conegut.¹⁰⁸ Ara no cal insistir en la formació in-

---

(núm. 40: «Item .i. libre scrit en paper, appellat *Dant* en ytalià, ab les posts cubertes de albadina blanca, ab II^{os} tencadors larchs»; vegeu també IGLESIAS 1996: doc. 140, 40), però no sabem què se'n va fer, atès que alguns llibres no consten a la llista de l'encant públic, i no ha estat verificat «si aquests llibres foren els mateixos llegats per Felip de Malla en el seu testament al seu parent Jaume de Malla» (MADURELL I MARIMON 1963-1964: 561 n.).

106. SANCHIS SIVERA (1927: XXXV n. 1) assenyala un paral·lelisme entre *Par.* IX, 133-135 («Per questo [sc. el florí] l'Evangelio e i dottor magni / son derelitti, e solo ai Decretali / si studia, si che pare a' lor vivagni ['marges']») i *Quaresma* XIX [València, 23 de març de 1413, dijous]: «Huns se donen a leys e a canones per haver dinés, e de la Blibia ningú no se'n cura; en juventut s'i deuria hom metre; tans secrets hi ha, e meynprehen-ho!» (ed. SANCHIS SIVERA 1927: 114.176-178). Sobre l'actitud canònica de l'Església davant la poesia i l'eloqüència secular, i per a l'ús de Dante en boca de predicadors, vegeu *infra* IV, 4. Per a les censures de Vicent FERRER, cf. *Sermons*, vol. I, p. 32.28-30: «Havem doctrina, nosaltres preycadors, que no devem tots temps estar en una vila, mas anar de loch en loch, *predicare Euangelium*. No diu Virgili ne Dantes» (i II, 56.6-33, amb menció de Virgili, Ovidi, Aristòtil i Plató, però no de Dante); II, 72.16-22: «Déus nos appelle a la cena de paraís per paraula viva. Aquesta paraula viva és la sancta Scriptura, que quant hun preycador preyque la sancta Scriptura, e no cure de poetes, Virgili, Dantes, ne d'aquelles cadències, etc., mas tant solament de la santa Scriptura, veus que tal preycador no preyque ell, mas lo sant Sperit o Jesuchrist, e aquell no és sinó caramella»; VI, 185.30-38: «*Palea, id est* sciència Aristòtile, Plató, Dantes, que no valen res, e les mies [sc. paraules] escalfen quan són dignament dites e posades, e nosaltres ara tot lo contrari: bon Virgili que jau enmig de infern, Ovidi, Dantes, poetes. Les doctrines dels poetes donen plaer a les orelles per les cadències que fan als sermons; rimats preyquen ara, mas no toquen al cor. Per què? Car may isqueren de la dolçor de paradís, la qual los philòsofs no pogueren entrar, sinó solament les coses que són dejús lo cel. E veus per què no convertexen ara» (ed. SANCHIS SIVERA, SCHIB 1932-1988); *Sermo factus in eadem villa de Morvedre in die sanctorum Philippi et Jacobi* (3 de maig de 1413): «[...] sed nos hodie non curamus de ista doctrina [sc. Scripturae], ymo capimus doctrinam dampnatorum Virgili, Dantis, Aristotelis et aliorum poetarum; istut pulchrum est auribus, set non cordi; set doctrina que descendit de celo non est ista placens auribus» (BARCELONA, BC 477, ff. 4^v-5^r; cit. PERARNAU 1978: 209 n.). Vegeu també CHABÁS 1902-1903: VII, 135-136; MARTÍNEZ 2002: 31-40.

107. Vegeu *infra* IV, 4, n. 122.

108. Cf. *Llibre de Fortuna i Prudència*, vv. 460-463: «Lo major dol qu'om pot soffrir / és, a mon juy, haver usat / d'onor e de felicitat / e qu'om se'n veja puy desert», ressò d'*Inferno* v, 121-123: «Nessun maggior dolore / che ricordarsi del tempo felice / nella miseria»; vegeu CABRÉ 2010: 34-35 i 108 («Metge rediú el motiu de l'Elegia amb el record boecià de Dante»). Aquest ressò del cant de Francesca suggereix, a parer meu, una lectura en clau sentimental en un context cortesà. El parentiu literal, suggerit per FARINELLI 1902-1905: 20-37 i desestimat per POST 1908: 50, desapareix en FARINELLI 1922. Pel que fa a *Lo somni*, vegeu SANVISENTI 1902: 349-355 i n. 14; POST 1908: 41-42 i 47-50; NICOLAU D'OLWER 1908; CASELLA 1966 [1919]: 231-233; FARINELLI 1922: 70-78 i 155 n.; RIQUER 1959: 271; BADIA 1991-1992: 33-37, i l'índex d'autors i obres de CINGOLANI 2006: 295, que assenyala altres possibles ressos dantescos. *Lo somni* ja devia ésser escrit el dissabte 22 de març de 1399, en què Ramon Savall i els consellers de Barcelona partiren per assistir a la coronació del rei

tel·lectual ni en el currículum professional de Metge, notari reial, ajudant de registre a la cancelleria de la reina Elionor, escrivà del primogènit Joan, encara duc de Girona, després rei d'Aragó, i finalment secretari reial.¹⁰⁹ Andreu Febrer, castellà del Castello Ursino de Catània (1418-1421), algutzir i cavallerís del rei Alfons al regne de Sicília (1419-1427), també inicià la seva carrera a la cancelleria reial, com a escrivà de Joan I (1393) i de Martí (1398); més endavant fou cambrer de Martí el Jove de Sicília (1407), procurador del castell de Gurb al servei de la reina Violant (1410-1412), complí delicades missions diplomàtiques i participà en diverses campanyes militars.¹¹⁰ Fruit d'aquesta biografia polièdrica són els primers ressos de la *Commedia* en la nostra tradició lírica, el més nítid en el *Sirventesch per lo passatge de Barbaria* (VIII)¹¹¹ que Febrer compongué entre el març i l'agost de 1398, abans de participar en la croada punitiva per la incursió nord-africana a Torreblanca;¹¹² i també, per descomptat, la traducció de la *Commedia* que enllestí a Barcelona l'1 d'agost de 1429, la primera en vers en qualsevol llengua vulgar.¹¹³ Un tercer document que encara emana de l'ambient de la cancelleria reial és una famosa carta que el dilluns 20 de febrer 1408 el rei Martí adreçà des de Barcelona al governador general de Catalunya, Guerau Alemany de Cervelló: un home culte, amb estudis a la universitat de Lleida, destinat inicialment a la carrera eclesiàstica. Entre altres coses, el rei li dema-

---

Martí a Saragossa, on restaren fins al dilluns 5 de maig (*MNA* I, 76 i 77). El 28 d'abril el rei demanava un exemplar de l'obra, coneguda per referències de Savall, i el 7 d'octubre Bernat Metge partia cap a Saragossa com a missatger de Barcelona (RIQUER 1959: *237, doc. 118 i 119 [*MNA* I, 80]).

109. Vegeu CINGOLANI 2002, a més dels estudis de RIQUER 1959, CINGOLANI 2006 i CABRÉ 2010.

110. Vegeu RIQUER 1951: 5-26 i 129-133, 170, i 1967; ROMANO 1976, i PARERA 2006: 5-10. Els contactes d'Andreu Febrer amb la cort siciliana podrien ésser anteriors a 1407 si —com argumenta RIQUER 1951: 133-136, i 1967: 428-429— la «Reina·xcelhents, senyora del Trinacle» de la cançó «Sobre·l pus naut» (I) s'identifica amb la reina Maria de Sicília (1363-1401), hereva del rei Frederic III [IV] (1355-1377), refusada com a muller pel duc Joan però resident a Catalunya des del 1384, on contragué matrimoni amb Martí el Jove pocs mesos abans del desembarcament a Sicília del duc de Montblanc i el seu fill (1392). És possible que Maria de Sicília fos lectora de Dante, i, des de la seva posició en la cancelleria, Febrer hauria pogut tenir contacte amb personatges de la cort siciliana que el coneixien i el citaven, com ara Andrea de Pace, mestre capellà de la cort (1392-1397) i des del 1398 ambaixador de Martí de Sicília prop de Martí l'Humà. Vegeu *infra* IV, 4, n. 124.

111. ANDREU FEBRER, «Dolorós critz» (VIII), 25-36, esp. 33-34, ressò d'*Inferno* III, 112-114. Per a aquesta influència, assenyalada per FARINELLI 1902-1905 i 1922: 81-82 i n. 2, i MONTOLIU 1923: 97-98, i qüestionada per POST 1908: 51, vegeu RIQUER 1951: 55, i sobretot PARERA 2010: 167 n. 10, que la comenta detalladament. És significatiu que Febrer hagi calcat particularment el símil que Dante havia manllevat de VIRGILI, *Aen.* VI, 305-312. Per a altres possibles influències de la *Commedia* o de la lírica dantesca en les poesies de Febrer, vegeu MILÀ I FONTANALS 1890; MONTOLIU 1923: 91-98; RIQUER 1951: 54-57; SIVIERO 1997: 129-130, i DI GIROLAMO, SIVIERO 1999.

112. Vegeu RIQUER 1951: 10-11.

113. Ed. GALLINA 1974-1988 (per a la data, I, 37). L'inventari dels béns del noble Joan Berenguer de Junyent (Barcelona, final del XV) conté «altre comedia Dant scrit en lengua cathalana en pregamins de letra mig formada» (AHPB, Notari Galcerà Balaguer, lligall 17 de documents solts; cit. SOLER I PALET 1921: 151 i n. 10). GALLINA (1974-1988: I, 38) repeteix un error d'ALÒS-MONER (1931: 371) donant per error la data de 1461, que correspon en realitat a la de l'inventari de Carles de Viana (23 de setembre de 1461): «Item Dant», sense que se n'especifiqui la llengua (BOFARULL 1864: doc. v, 123-178, esp. 140; SOLER I PALET 1921: 151 i n. 9).

nava, amb sorpresa irònica, si s'havia de considerar un il·lús per esperar resposta a unes missives prèvies, en què li havia encarregat de gestionar davant el papa Benet XIII, a Savona, la concessió de certes gràcies i butlles necessàries per a la fundació del convent dels celestins del Palau Major.¹¹⁴

e semble nts que aço sia la faula de Sibilla que Dant toque en lo seu libre, dient que com lo seu sepulcre fos en un gran bosc e molts vinguessen alli per haver responssions de lurs demandes, los quals scrivien ab letres d or en les fulles dels roures, e puys els se n anassen e a cap d algu temps tornassen alli matex per haver les dites respostes e trobasen les fulles dels dits roures perdudes, les unes per vent, les altres per sequedat, seguie s que, per gran treball que sostinguessen, no podien trobar ni haver les dites respostes. aquesta Sibilla excuse molt Dant dient que no era la culpa sua, mas dels homens qui per lur paguesa li fahien la dita interrogacio, perque nos volriem esser clar ab vos si es culpa vostra o peguesa nostra de demanarho.

Aquesta és la primera citació explícita de Dante a la Corona d'Aragó de què tenim constància. Al peu de la carta, sense *iussio* («Dominus rex misit eam signatam expediendam»), no hi consta el nom de cap secretari, però aquest no és motiu suficient per a atribuir-ne l'autoria al rei Martí.¹¹⁵ Sigui qui sigui aquest lector de la *Comme-*

---

114. ACA, reg. 2184, f. f. 26^v; ed. RUBIÓ I LLUCH 1908-1921: I, 442-443, doc. 509. La cerimònia solemne de fundació del convent dels celestins tingué lloc dos dies després, el dimecres 22 de febrer del 1408 (GIRONA I LLAGOSTERA 1913-1914: 623). Entre les persones reials que hi participaren hi havia Enric de Villena, reconegut com a mestre de Calatrava a la corona d'Aragó; les cartes de Martí sobre aquesta qüestió són obra de Bernat Metge (RIQUER 1958-1961: 719-720; RIERA I SANS 1979: 112-117 i n. 11). També convé de recordar que el rei Martí encarregà a Felip de Malla, mentre estudiava a París, diverses gestions davant el provincial dels celestins en relació amb la fundació del monestir al Palau Menor (MADURELL I MARIMON 1963-1964: 501; PERARNAU 1978: 61). De retorn a Barcelona, Felip de Malla continuà encarregat de l'afer, i el rei Martí el nomenà «conseller e promotor dels negocis de la cort» el 7 de novembre de 1408. No sembla, però, que pogués ésser a Barcelona el 20 de febrer de 1408: el 7 de desembre de 1407 es magistrà a París, i el 23 de març de 1408 predicava a Porto Venere, prop del papa Benet XIII, que des de Savona li havia concedit la parròquia de Santa Maria de Pi el 23 de novembre de 1407.

115. FARINELLI 1922: 68-70. Fins al 1405, la *iussio* de les lletres reials sol incorporar el nom dels secretaris Guillem Ponç, Antoni de Font, Berenguer Sarta, Joan de Tudela i altres. Més endavant, els secretaris habituals del rei Martí, quan s'expressa la *iussio*, són Joan de Tudela i Bernat Metge (RUBIÓ I LLUCH 1908-1921: I, 436, doc. 501; RUBIÓ I BALAGUER 1961: 3), reincorporat a la cancelleria com a escrivà el 1402 i reaparegut en les *iussiones* el gener de 1405 (RIQUER 1959: *237-*238, doc. 122 i 127). Els secretaris, que podien ésser primers o segons —i que podien encomanar la redacció dels documents de menys compromís a escrivans de manament—, treballaven sota la supervisió del proto-notari, del canceller, del rei o del seu consell. Quant a l'estil, solien embellir-lo amb citacions bíbliques i evocacions clàssiques del gust del rei, sobretot en peces de rellevància especial: el contingut era dictat pel rei, però la retòrica era afegida pel secretari, que la sotmetia al seu vistiplau (RUIZ CALONJA 1954-1956: 218-219; RUBIÓ I BALAGUER 1961: 2, 8-11). Les cartes signades amb la fórmula «Dominus Rex misit eam signatam (expediendam)» emanen de l'entorn del rei, i molt rarament indiquen el nom de cap secretari (RUBIÓ I BALAGUER 1961: 11), tot i que GIRONA I LLAGOSTERA (1913-1914: 629) en publica una amb el nom de Bernat Metge (ACA, reg. 2183, f. 129^v [28 d'octubre de 1408, a mossèn Francesc d'Aranda, home de confiança de Benet XIII]: «Dominus Rex misit eam signatam expediendam. Bernardus Medici»). Segons RUBIÓ I BALAGUER (1961: 12) «pecariem d'hipercrítics si negàvem als reis tota intervenció personal en la seva correspondència»: aquestes cartes probablement eren dictades i supervisades directament pel rei, però redactades pel secretari. L'atribució d'aquesta referència dantesca a Bernat Metge, ja suggerida per ARAMON I SERRA (1947-1948: 161 n. 7), té prou fonament, però és impossible de verificar.

dia, allò que ens interessa és constatar que el 1408 ja reconeixia Dante com un autor de referència a la cort, ric de sentències i símils útils per a l'*ornatio* de la correspondència reial, i que, com era previsible, llegia la *Commedia* amb l'assistència de gloses, de comentari o de lliçó oral.¹¹⁶ És també en un context solemne, especialment a la cort reial i a la cúria de Benet XIII, establert a Catalunya des del setembre de 1409, que cal situar els predicadors, com Felip de Malla, que Vicent Ferrer censura poc després de l'interregne per citar Dante i els poetes pagans en els seus sermons.

Durant el primer terç del segle XV la *Commedia* s'instal·la, doncs, en una cort on, en temps del rei Martí, pogueren coincidir Bernat Metge, Andreu Febrer, Felip de Malla i Enric de Villena, i on els tres darrers també contribuïren probablement a definir les directrius literàries dels Trastàmara, sota les quals es formà una nova generació de poetes com el castellà Íñigo López de Mendoza, futur marquès de Santillana, el valencià Jordi de Sant Jordi i el català Melcior de Gualbes, als quals s'afegiria més endavant Ausiàs March. És ben sabut que Felip de Malla, en un sermó en elogi de la gaia ciència pronunciat en presència del rei Ferran al consistori de Barcelona (1413), proposà Jean de Meun, Arnaut Daniel i Dante com a models d'un programa poètic per als *trobadors estudiosos*.¹¹⁷ També és sabut que Enric de Villena, incorporat al servei del seu cosí Ferran d'Antequera fins i tot abans del compromís de Casp, tingué un paper destacat en aquesta represa del consistori, a les celebracions del qual ja havia assistit el 1398 segons que es desprèn de la descripció que en fa en l'*Arte de trovar* o *Libro de la sciència gaya* (1423),¹¹⁸ dedicada al marquès de Santillana quan feia poc que tots dos havien tornat a Castella —Enric el 1417, Ínigo el 1422—, però

---

116. Com el sirventès de Febrer, la carta del rei Martí remet a un símil virgilià (*Aen.* III, 441-457 i esp. VI, 73-75: «[...] foliis tantum ne carmina manda, / ne turbata uolent rapidis ludibria uentis») del darrer cant del *Paradiso* XXXIII, 65-66: «così al vento ne le foglie levi / si perdea la sentenza di Sibilla». Segons LA FAVIA (1976: 7 n. 10), «la vasta cultura classica del re Martino d'Aragona non necessitava l'aiuto di un commento per le proprie note virgiliane». Val a dir que alguns comentaris dantescos, com ara el de Pietro Alighieri, citen Virgili. D'altres aporten elements que manquen tant en Virgili com en Dante, com ara la referència a la «sequedat» de les fulles; cf. IACOMO DELLA LANA, *In Par.* XXXIII, 65: «la Sibilla, che fue al tempo di Eneas, volendo sue sentenze essere ascoste, le scrivea con lo licore d'alcune erbe su le foglie delli arberi, e questa scrittura durava tanto quanto la foglia stava verde; come la foglia cadea per vento, essa si seccava e diventava del colore della scrittura, sì che non si dicerna la scrittura in su la foglia, e così si perdea» (ed. VOLPI 2009: 2679), glossa represa per l'*Ottimo commento* (ed. TORRI 1829: III, 731). Altres gloses, finalment, al·ludeixen a la niciesa de consultar els oracles; cf. *Chiose ambrosiane, ad loc.*: «Nam Sibilla scilicet Cumana solebat dare responsa in foliis scripta volantibus. Quod nichil aliud est dicere nisi quod responsa vaticinantium sunt ludibriosa et penitus aspernenda et deridenda» (ed. ROSSI 1990: 288).

117. «Viuit per famam magister Ioannes de Mehun in Frantia, qui scripsit Romantium de Rosa; uiuit inter nos Arnaldus Danielis; uiuit in Tuscia Dantes» (PUJOL 1996: 219-220). Per a una anàlisi de la doctrina literària de Felip de Malla, vegeu PUJOL 1994a: esp. 199-203, i 1996: 186-196, esp. 193-196.

118. Ed. SÁNCHEZ CANTÓN 1919 i CÁTEDRA 1994-2000: I, XXVI, XXXI i 351-370. Sobre el consistori de Barcelona, i especialment la celebració de 1413, vegeu RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 203-209, i RIQUER 1980 [1964]: II, 68-76. Per a una ressenya biogràfica de Villena, vegeu CÁTEDRA 1994-2000: I, XI-XIX.

encara mantenien un contacte molt estret entre si i amb els infants d'Aragó. I fou també per a Íñigo López de Mendoza que Enric de Villena traduí i glossà la *Commedia* de Dante en prosa castellana (1428),¹¹⁹ alhora que traduïa l'*Eneida* de Virgili a instàncies del seu oncle, el rei Joan de Navarra, el qual «leyendo e faziendo leer ante sí la *Comedia* de Dante, falló que alabava mucho a Virgilio e confesava de la *Eneida* aver tomado doctrina para fazer aquella obra. E fizo buscar la dicha *Eneida* si la fallaría en romançe, porqu'él non era bien istruído en la lengua latina».¹²⁰ Totes dues traduccions coincidien pràcticament amb la que Andreu Febrer oferia el 1429 al rei Alfons el Magnànim. De l'extraordinària biblioteca del marquès de Santillana, que en el seu *Prohemio e carta* (1449) a Pere el Conestable de Portugal es feia ressò de la traducció catalana de Febrer («e algunos afirman aya traído el Dante de lengua florentina en catalán, no menguando punto en la orden de metrificar e consonar»),¹²¹ se n'han conservat diversos manuscrits dantescos, entre els quals els comentaris de Benvenuto da Imola i de Pietro Alighieri en traducció castellana.¹²² Tot plegat testimonia un interès en la lectura i el comentari de la *Commedia* que cal remuntar als anys en què Íñigo López de Mendoza servia a la cort d'Aragó com a coper d'Alfons (1413-1422) i en què Enric de Villena componia a València *Los dotze treballs d'Hèrcules* (1417) a instàncies de mossèn Pere Pardo. La *Commedia* formava part de les lectures que hom feia a la cort, per més vagues que siguin els ressons literals que se'n perceben en els primers poetes vinculats al Magnànim, especialment en el reduït cançoner del cambrer Jordi de Sant Jordi, relacionat amb Alfons des d'abans de 1416, i en les cançons amoroses d'Ausiàs March, falconer reial des de 1426 i en contacte amb la cort des de l'adolescència, encara al servei del duc Alfons II de Gan-

---

119. Ed. CÁTEDRA 1994-2000: III, 515-1039, i, per a l'*Inferno*, PASCUAL 1974. Vegeu també SCHIFF 1899, FARINELLI 1922: 88-93, i PASCUAL, SANTIAGO 1983.

120. Ed. CÁTEDRA 1994-2000: II (I-III) i III, 21-513 (IV-XII); per a la citació (glossa 3 a l'epístola dedicatòria), II, 8. Vegeu també SANTIAGO LACUESTA 1979 i MIGUEL PRENDES 1998. Després de la mort del seu oncle el duc Alfons II de Gandia, Enric de Villena aspirà a la successió en el ducat fins que el 1429 Alfons el Magnànim el lliurà formalment al seu germà Joan; sembla que, per aquesta raó, Enric no envià la traducció a Joan de Navarra i, en canvi, n'emprengué la glossa per al marquès de Santillana, tot i que abans de morir, el 1434, probablement només enllestí la dels tres primers llibres, que es conserva. Vegeu CÁTEDRA 1994-2000: I, XIX, i II, XVIII-XXI. Com és sabut, el 1439 Joan de Navarra traspasà el ducat de Gandia al seu fill Carles de Viana.

121. Ed. KERKHOF, GÓMEZ MORENO 2003: 653.

122. SANVISENTI 1902: 127-196; SCHIFF 1905; FARINELLI 1922: 93-124; FARINELLI 1929: I, 387-425; *Catálogo* 1958; RUNCINI 1958. Del comentari de Benvenuto da Imola es conserva una traducció acèfala corresponent al *Purgatorio* a càrrec de Martín González de Lucena, mestre en arts i doctor en medicina (MADRID, BNE, 10196), i una traducció parcial corresponent a *Inferno* I-VIII, 1 (BNE, 10208); vegeu BELLOMO 2004: 155, núm. 98 i 99, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 847-848 i 849, núm. 436 i 438. La traducció del comentari de Pietro Alighieri, amb el proemi de Iacomo della Lana (BNE, 10207; BELLOMO 2004: 86, núm. 32, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 848, núm. 437), ha estat relacionada amb la traducció i glossa d'Enric de Villena per VALERO MORENO 2007: 93, 99-101. Per a la seva ubicació en la tradició textual del *Comentum*, vegeu Estudi complementari III, 5.2. Per als manuscrits dantescos a la Biblioteca Nacional de Madrid procedents de la biblioteca del marquès, vegeu SCHIFF 1905: 273-330.

dia.¹²³ La seva referència explícita a «lo Dant» en «Los ignorants Amor e sos exemples» (XLV, 90) és la primera en un text poètic català i una mostra significativa de la influència que el cant cinquè de l'*Inferno*, amb la seva galeria d'exemples d'amor presidida per Paolo i Francesca, exerciria com a referent de la literatura amorosa del segle XV.¹²⁴

No sabem pas si és en aquest gresol cortesà del primer terç del segle XV que cal cercar les bases culturals de la novel·la anònima *Curial e Güelfa*,¹²⁵ on el text de la *Commedia* forneix fórmules expressives i és citat, amb l'assistència de comentaris, com a autoritat històrica i mitogràfica al servei de la ideologia política i literària de l'autor.¹²⁶ En sintonia amb aquesta lectura o aplicació històrica de la *Commedia*, cal

---

123. En aquest context cal recordar aquella primera campanya militar a Sardenya i Còrsega en què el 1420 coincidiren Andreu Febrer, Jordi de Sant Jordi i Ausiàs March. Per a la biografia de Jordi de Sant Jordi i la relació entre els poetes vinculats al rei Alfons i a Margarida de Prades, vegeu RIQUER, BADIA 1984: 13-53, 314-326; FRATTA 2005: 9-20. El contacte primerenc d'Ausiàs March amb la cort reial ha estat subratllat per TORRÓ 2005: 1521-1524. Vegeu també GÓMEZ, PUJOL 2008: 21-25 i n. 22. Fratta interpreta com una resposta a l'estilnovisme dantesco tant la cançó «Axí com són sus l'espera los signes» (V) com els estramps «Jus lo front port vostra bella semblança» (IX) de Jordi de Sant Jordi, en els quals també assenyala alguns ressos força difusos de la *Commedia* (FRATTA 2005: 21-23, 81-88, 114-130); per a la possible influència de la lírica de Dante en els estramps, vegeu SIVIERO 1997: 127-130, i DI GIROLAMO, SIVIERO 1999. La influència estilnovística és, però, encara més evident en Melcior de Gualbes; vegeu RIQUER 1954-1956: 169-180 i 185, esp. 176-179; ALBERNI 2002: 163-164, i en premsa. Per a la presència de Dante en la poesia d'Ausiàs March, vegeu especialment PAGÈS 1990 [1912]: 248-252; BOHIGAS 1952-1959: I, 74-75, i les notes de DI GIROLAMO 2004 [1998] i GÓMEZ, PUJOL 2008. En general, hom ha al·legat la *Vita nova* a propòsit de la definició de l'amor com a accident (XVIII, 17; XCII, 91) i de l'elogi de dona Teresa (XXIII, 41-44), mentre que s'han proposat influències o paral·lelismes de la *Commedia* amb relació a I, II, 40; IV, 1-6 i 9-13; XI, 33-34; XIII, 5-8 i 17-19; XIV, 30; XXVIII, 1-8; XLVI, 3-8 i 25-32; XLIX, 26-28; LVII, 1-8; LXVII, 9 i 41-44; LXXXVI, 4 i 9; CII, 139, i CV, 113-117.

124. Per a la interpretació de XLV, 89-90 («Oh bona amor, a qui mort no triümfà, / segons lo Dant història reconta») en relació amb *Inferno* V, vegeu SANVISENTI 1902: 387 n. 40; POST 1908: 56-57 n. 3; FARINELLI 1922: 86-87, i sobretot CABRÉ 1998: 147-149, a més de GÓMEZ, PUJOL 2008: 43-45 i 180. Certament, també és possible interpretar aquests versos com una al·lusió a l'amor espiritual de Dante i Beatrice, com fan TORRAS I BAGES 1924 [1892]: 373; PAGÈS 1990 [1912]: 250, i 1925: 62; BOHIGAS 1952-1959: II, 158.

125. La crítica sol coincidir a situar el *Curial* dins o cap al final del segon terç del segle XV, però en l'edat madura d'un anònim que en la seva joventut es dotà d'una fesomia cultural i d'una amplitud d'interessos com les que caracteritzen Enric de Villena (CINGOLANI 1994: 132, 144). Per a un breu resum de les hipòtesis relatives a l'autoria i a la datació de la novel·la, vegeu BADIA, TORRÓ 2011: 32-36 i 42-44, que situen la redacció entre 1442 i 1453 o en la segona meitat dels quaranta.

126. Vegeu SANVISENTI 1904-1905; NICOLAU D'OLWER 1908: 310-312; FARINELLI 1922: 188-195; ARAMON 1930-1933: III, 259-277; RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 413-417; MERRILL 1982 i 2000; X. GÓMEZ 1988: 54 i 66; TORRÓ 1991: 162 i 166-167 n. 58, i 2006: 77-78; BUTIÑÁ 1991: 267-273, i 1999: 58-75; MESA, en premsa; BADIA, TORRÓ 2011: 69-72. La presència de la *Commedia* és creixent al llarg del *Curial*. L'anònim l'esmenta explícitament cinc vegades, en general citant-ne algun vers i aprofitant notícies procedents de més d'un comentari, especialment el de Benvenuto; vegeu *Curial* II, 6 (*Inf.* I, 44-48, i XIV, 63-66); II, 246-248 (*Purg.* VII, 112-114); III, 61.14-17 (*Par.* VIII, 7-9); III, 69.18-20 (*Par.* XXII, 145-146); III, 74.19-21 (*Inf.* XVI, 124, etc.). Per al comentari d'aquestes citacions, vegeu BADIA, TORRÓ 2011: 577-579, 624-625, 651-653, 654 i 657-658. Les citacions tercera i quarta, dins el diàleg entre Fortuna i Dione, es poden considerar ornamentals, però les altres toquen aspectes crucials de la novel·la: la primera comenta la supèrbia de Curial; la segona bandeja una possible lectura proangevina de *Purgatorio* VII (i de *Paradiso* VIII), atès que un güelf com Dante testimonia la superioritat de Pere el Gran sobre Carles d'Anjou; la cinquena, relacionada amb la

recordar que el 1438 el cavaller baganès Pere Tomic, servidor de Bernat Galceran de Pinós, vescomte d'Illa i Canet, adreçà a l'arquebisbe de Saragossa Dalmau de Mur, canceller i president del consell reial, les seves *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona*, on cita l'opinió de Dante (*Purg.* VII, 115-117) a propòsit d'Alfons II el Franc o el Liberal (1285-1291).¹²⁷ Sigui quin sigui el lloc precís que cal assignar a aquests dos testimoniatges, podem assumir que Dante i la seva *Commedia* eren presents d'una manera o altra en l'horitzó cultural dels escriptors que durant el segon terç del segle XV visqueren a l'entorn del lloctinent Joan de Navarra i del seu fill Carles, també lector de la *Commedia*,¹²⁸ o en contacte amb la cort napolitana del Magnànim. La *Glòria d'amor* de Bernat Hug de Rocabertí n'és l'única imitació programàtica, des d'una perspectiva estrictament sentimental i en combinació amb altres models,¹²⁹ però el ressò de Dante o, si més no, del seu prestigi és vaga-

---

ideologia literària que s'expressa en el somni del Parnàs (BADIA 1987 i 1988: 121-144; TORRÓ 1991; CINGOLANI 1994), remarca que hi ha fets vertaders tan increïbles que semblen falsos quan es relaten. A part d'aquestes referències explícites, cal destacar una dotzena de *loci* de la *Commedia* imitats una o més vegades per l'Anònim. La meitat són més aviat retòrics: *Inf.* I, 91 («A te convien tenere altro viaggio»), i III, 91 («Per altra via, per altri porti...»), en *Curial* II, 294.7-8 («Altra és la via per la qual has a caminar»), i *Inf.* XIII, 36 («non hai tu spirito di pietade alcuno?»), en *Curial* II, 295.24-25; III, 52.4; 125.16-17; 139.15-18; 184.13-14 (cf. BOCCACCIO, *Filocolo* II, 61, 1) (BADIA, TORRÓ 2011: 633); *Inf.* IX, 44 («de la regina de l'eterno pianto»), en *Curial* III, 62.4 (Neptú insultat com «déu del eternal plor»); enumeració d'endevins (*Inf.* XX, 40, 46, 55, 112; IX, 23), en *Curial* III, 63.24-64.2 (BADIA, TORRÓ 2011: 653); la «bella scola» de la poesia (*Inf.* IV, 80-96, esp. 88-90), en *Curial* III, 78.22-25 (BADIA, TORRÓ 2011: 658-659); tempesta (*Inf.* V, 29-30), en *Curial* III, 94.25-95.3 i 96.1-4. Els altres casos es refereixen, en canvi, a aspectes més significatius del *Curial*: I, 185-187, esp. 185.20-21 (Pere el Gran i descendents; *Purg.* VII, 112-117, i cf. *Par.* VIII, 73-78) (BADIA, TORRÓ 2011: 69-70 i 574-575); III, 5-13 i 77.25-78.11 (Muses i Pièrides; *Purg.* I, 1-12; BENVENUTO, *ad loc.* [ed. LACAITA 1887: III, 6-7]) (BADIA, TORRÓ 2011: 634-639 i 658); III, 33.6-7, 53.2-4, 66.12-23 (Fortuna; *Inf.* VII, 77-96, i BENVENUTO, *ad loc.* [ed. LACAITA 1887: I, 265]) (BADIA, TORRÓ 2011: 70-72 i 642-647); III, 88-89, esp. 89.8-9, i 149-151 (Dido «històrica»; *Inf.* V, 61-62, i BENVENUTO, *ad loc.*); III, 89.13-14 i 131.13-24 (exemple del suïcidi de Cató; *Purg.* I, 71-75) (BADIA, TORRÓ 2011: 672); III, 174-179 (Bacus, déu de ciència; BENVENUTO *ad Par.* I [ed. LACAITA 1887: IV, 297-309]) (BADIA, TORRÓ 2011: 682-683).

127. Cf. *Històries e conquestes*, XXXX: «Diu Dant en lo seu libre que si aquest hagués viscut, fóra com son pare e millor; que Dant lo haguera per millor rey que fos en lo món en aquell temps» (ed. IBORRA 2009: 244). Recordeu que l'Anònim del *Curial* (I, 185.20-21) malinterpreta aquest passatge dantesc (BADIA, TORRÓ 2011: 574-575) entenent, com IACOMO DELLA LANA, *In Purg.* VII, 115 (ed. VOLPI 2009: 1075), que Alfons premorí al seu pare. L'obra de Tomic apareix en l'inventari d'Antoni de Mur (15-17 de març de 1463; MADURELL I MARIMON 1974: doc. 123, 8).

128. BOFARULL 1864: 140; vegeu *supra* n. 113.

129. Ed. HEATON 1916. Per a la influència de la *Commedia* i altres fonts italianes —principalment dels cinc primers cants de l'*Inferno*, l'*Amorosa visione* de Boccaccio i els *Trionfi* de Petrarca—, vegeu SANVISENTI 1902: 257-268; POST 1908: 51-55; HEATON 1916: 42-44 (amb les notes al text); FARINELLI 1922: 175-179; FRIEDERICH 1950: 18-20. Per a la influència francesa, en particular de *La belle dame sans merci* d'Alain Chartier, vegeu PAGÈS 1936: 50-53, 94-95, 98-100, 119-120 n. i 155. En general, i també per a les petjades d'Ausiàs March i dels poetes hispànics, vegeu RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 433-436, i RIQUER 1980 [1964]: IV, 8-20. La imitació evident de la *Glòria d'amor* en Antoni Vallmanya sembla que obliga a datar-la abans de 1457 (MARFANY 2007) més que no pas després de 1467 (RIQUER 1980 [1964]: IV, 18; BASSEGODA 2005: 368-373; 2007: 151-153). Per a la relació de Rocabertí amb Joan de Navarra des dels volts de 1450, vegeu BASSEGODA 2007: 149.

ment perceptible en alguna expressió de Pere Torroella i Jaume March;¹³⁰ en Lleonard de Sos, que l'invoca com a emblema de saber enciclopèdic en el seu encès elogi d'Alfons de Cardona, comte de Reggio;¹³¹ més nítidament, en les proses de Joan Roís de Corella i, de retruc, fins i tot en el *Tirant* de Joanot Martorell.¹³²

---

130. Malgrat els seus antecedents trobadorescos (PUJOL 1989-1990: 195-196 n. 35), l'expressió *cor gentil* de Jaume March («Dos són los alts» [I], v. 28: «ab gentil cor») i de Pere Torroella («Tres ffalliments» [IX], 4: «pus que amor al cor gentill se mostre»; «Com tot lo temps» [XX], 65: «un gentill cor digna d'èsser amat») compareix en un context que permet de relacionar-la amb l'estilnovisme i, més concretament, amb *Inferno* v. 100 («Amor, ch'al cor gentil ratto s'apprende»), com en Melcior de Gualbes, Andreu Febrer i Ausiàs March; vegeu el raonament exhaustiu de RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: I, 266-267. La influència de la *Commedia* és, tanmateix, molt escassa en Pere Torroella (RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: I, 99-104). Per a la vinculació de tots dos a les corts de Joan de Navarra i Carles de Viana des de 1436, vegeu RODRÍGUEZ RISQUETE 2002 i 2011: 11-35 i 55-84; PUJOL 2007: 331-332, i TORRÓ 2009: 15-29. Per a la identificació del poeta Jaume March i Marquet, fill de Lluís i nét del poeta homònim, vegeu PUJOL 2007, i vegeu *infra* n. 154 per a algunes dades noves.

131. Cf. «Tant quant més cerc e més veig», v. 325: «Fill es de Dant en saber e conexer» (RIALC 175.19 [ed. Gemma Navarro]); vegeu SANVISENTI 1902: 256-257; FARINELLI 1922: 186; RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 316; Riquer 1980 [1964]: III, 409-410. El 18 de juliol de 1440 un Lleonard de Sos figurava «en les files de l'exèrcit d'Alfons que conquereix Nàpols» (COMPAGNA 1995: 48 n. 3). L'abril de 1448 Lleonard de Sos portà una ambaixada de les corts generals de Catalunya al rei Alfons, del qual era uixer d'armes, i aquest viatge inspirà *La nau*; el 1450 Francí Joan Pucullull nomenà «mossèn Lehonart Ssos, ciutadà de Barchelona», àrbitre per part seva en un tençó amb Joan Fogassot (*Cançoner de l'Ateneu*, ff. 42^r-45^r, esp. 45^r; ed. GÓMEZ 2000); entre 1451 i 1455 elogià Lionor de Cardona, marquesa d'Oristany, i el 1458 estigué en relació amb Ferran de Nàpols (RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 317; Riquer 1980 [1964]: III, 414-416); el gener de 1459 era cavallerís de Carles de Viana (RODRÍGUEZ RISQUETE 2005), i testà i morí a Nàpols, segons TORRÓ 2009: 257, i RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: 65-72, esp. 69. Tot i el parer de BELTRAN (2006: 98 n. 26), crec que encara no es pot excloure la possibilitat d'identificar el poeta i uixer d'armes amb un Lleonard de Sos, ciutadà de Barcelona, que dins el consistori barceloní només ocupà dos càrrecs (AUFERIL 1989: 45): administrador de les places i executor de la casa del pes de la farina el 1447-1448 (*MNA*, II, 26) i mostassaf el 1451-1452 (*MNA*, II, 134). Lleonard de Sos, fill del ciutadà Jaume de Sos, rebé la simple tonsura a Barcelona el dissabte 19 de desembre de 1422; ADB, *Registra ordinatum*, vol. 9 (10 de febrer de 1409 - 28 de setembre de 1437), f. 162^r: «Leonardus de Sors, filius venerabilis Jacobi de Sors, civis Barchinone»; degué néixer, per tant, pels volts de 1410, en tot cas abans del desembre de 1415. Sobre la tonsura dels fills de ciutadans honrats, vegeu el comentari de PERARNAU 1978: 20-22 i n. 11, i 29-31. Dins el consistori barceloní, Jaume de Sos fou obrer el 1423-1424 i el 1436-1437 (*MNA*, I, 232 i 355), administrador de les places i executor de la casa del pes de la farina el 1425-1426 (*MNA*, I, 243), mostassaf el 1427-1428 (*MNA*, I, 257) i conseller quart el 1434-1435 (*MNA*, I, 299). Com observa BELTRAN (2006: 98 n. 26), Lleonard de Sos consta saltuàriament a Barcelona participant en les processons de Corpus (*Solemnitats* XXVII, 81 [7 de juny de 1436]; XXXIX, 129 [21 de maig de 1442]; XLV, 146 [11 de juny de 1444]; LIV, 172 [8 de juny de 1447]; LVIII, 182-183 [4 de juny de 1450], LX, 187 [24 de juny de 1451]), i ell mateix podria ésser «Lo fill d'en Jacme de Sós» que feu de servidor per a donar a beure en una col·lació oferta a Joan de Clèves, germà d'Agnès de Clèves, muller del príncep Carles de Viana (*Solemnitats* XXXVI, 19 [14 de gener de 1440]). En canvi, Jaume de Sos participà en la majoria dels actes celebrats a Barcelona entre 1424 i 1441 (*Solemnitats*, de V, 22, a XXXVIII, 127; vegeu pp. 24, 25, 32, 34, 36, 54, 61, 63, 71, 74, 81, 85, 86, 94, 105, 120). La donzella Isabel de Sos, filla de l'honorable Jaume de Sos, ciutadà de Barcelona, signà capitols matrimonials amb els procuradors del mercader barceloní Pere Cimart, que els aprovà de Nàpols estant (6 de juny de 1451), amb la condició que Isabel pogués personar-se a Nàpols per casar-s'hi, «propter ardua negocia que habet in presenti civitate que deserere non potest ipse accedere nec potest ad civitatem Barchinone pro celebrando matrimonio», que s'havia previst a Santa Maria del Mar el gener de 1452 (MADURELL I MARIMON 1963: 372-373, doc. 359).

132. No reconec en la *Tragèdia de Caldesa* la «leggera reminiscenza dantesca» a què al·ludeix FARINELLI 1922: 184. Corella esmenta Dante, amb referència a *Inferno* xxxiv, en la seva interpretació al·legòrica de *Lo jui de Paris*, II, iv, 432-434: «a l'altre [sc. Bruto], perquè matà aquell qui injustament la tenia cativa [sc. Roma], ha'l trobat lo poeta florentí en lo centre de infern, al costat de Judes»

El cercle barceloní dels notaris Antoni Vallmanya i Joan Fogassot també confluí amb aquests ambients cortesans a partir de l'octubre de 1454, amb l'entrada a Barcelona de Joan de Navarra en substitució de la reina Maria com a lloctinent del Magnànim a Catalunya —quatre anys abans de succeir al seu germà com a rei d'Aragó—, i encara més a partir del març de 1460, amb l'arribada a Barcelona del príncep Carles, procedent de Nàpols.¹³³ Però aleshores ja feia temps que la lectura de la *Commedia* i, sobretot, el prestigi del seu autor havien excedit l'àmbit de la cancelleria i de la cort

---

(ed. MARTOS 2001: 310). Malgrat l'escepticisme de SANVISENTI (1902: 359 i n. 19), també sembla que imita *Inferno* v, 121-123, en l'exordi de la *Lamentació de Tisbe* (*Lamentacions* III, 422-423: «La major dolor que als mesquins atribula és si en algun temps són estats benaventurats» (ed. MARTOS 2001: 191); cf. *Parlament en casa de Berenguer Mercader* II [faula d'Orfeu], 375: «als mesquins la passada pròspera fortuna més atribula» (ed. MARTOS 2001: 252). Joanot Martorell transcriu literalment aquesta sentència en el *Tirant*, CCXII (ed. HAUF 2005: 843), i al·ludeix a «les faules pòetiques de Virgili, de Ovidi, de Dant e de altres poetes» en el pròleg (ed. HAUF 2005: 69); el sintagma *via d'amor* de l'exordi del capítol CCCC («O vosaltres qui passau per la *via de amor*», etc.; ed. HAUF 2005: 1335) indica un ressò del segon sonet de la *Vita nova* (2, 14 [VII, 3]: «O voi che per la *via d'Amor* passate», etc.), calcat sobre Lam 1, 12: «O vos omnes qui transitis per *viam*», com assenyala RIQUER 1990: 191-192. FARINELLI (1922: 187) relaciona amb l'èxplicit de la *Commedia* l'exordi de *Tirant*, CXIX («la vàlua, forces e gran poder de amor, la qual mou los cels»; ed. HAUF 2005: 534), manllevat de la *Medea* (ll. 466-467) de Corella (ed. MARTOS 2001: 225).

133. En la *Sort en lahor de les monges de Valldonzella* (X), amb data de 28 de maig de 1458, Antoni Vallmanya compara tretze monges amb diverses heroïnes de l'Antiguitat, que ell mateix anota citant, entre altres fonts, l'*Inferno* de Dante, de primer amb remissió correcta als cants IV (Lavina), V (Dido), IX (Medusa) i XVIII (Medea), i després sense número de cant (Deianira, Lucrècia, Clitemnestra, Cleòpatra); vegeu SANVISENTI 1902: 360-363; POST 1908: 51; SOLER I PALET 1921: 151, i FARINELLI 1922: 184, a més de RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 438-439; RIQUER 1980 [1964]: IV, 46-55; AUFERIL 1986 i 2007: 212-235. En la seva *Tençó* amb Fogassot (XXI), Vallmanya, en nom d'una donzella anònima, recorre al lloctinent Joan de Navarra perquè nomeni un nou jutge que dicti sentència; per a les estades de Joan de Navarra a Barcelona entre 1454 i 1458 —especialment la del març de 1455 al febrer de 1456, durant la qual se celebrà el famós «Pas du pin aux pommes d'or»—, vegeu AUFERIL 2007: 295-296. En una carta escrita a Montblanc el 14 de novembre de 1459 Joan II esmenta «lo feel nostre n'Anthoni Vallmanya» fent funcions d'escrivà (AUFERIL 2007: 18; RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: I, 67-68). Tot seguit al·ludirà a la possible relació de Vallmanya amb l'argenter reial Joan de Pisa, que s'oferia per a impartir lliçons de la *Commedia* (SOLER I PALET 1921: 154-157). D'altra banda, FARINELLI (1922: 185 n.) percep reminiscències de l'*Inferno* en l'exordi del *Romanç* de Joan Fogassot sobre l'empresonament del príncep Carles, escrit a Brussel·les el 1461 mentre exercia d'ambaixador de Joan II, del qual era «familiaris et domesticus» (RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: I, 68); vegeu vv. 1-2 i 5-6: «Ab gemechs grans, plors e sospirs mortals / senti les jents [...] / dones d'estat viu estar desfresades / lagremejant e batent se los pits» (RIALC 67.1 [ed. Gemma Navarro]). Val a dir que reminiscències semblants també són perceptibles en altres obres de Fogassot, com ara l'*Obra figurativa tractant de penitència*, vv. 1-2: «Per lo camí breu, sens peril, dreuera / aspr'algun tant d'una ciutat insigna» (*Cançoner de l'Ateneu*, ff. 22^r-23^v [RIALC 67.6]; ed. GÓMEZ 2000). Joan Fogassot havia participat el 1453 en l'ambaixada de l'estament de mercaders que convocà el rei Alfons de la necessitat d'un nou règim municipal a Barcelona, i llegí davant del Magnànim un poema animant-lo a encapçalar la croada per a la recuperació de Constantinoble, tal com aclareixen la rúbrica i una nota de l'autor en el *Cançoner de l'Ateneu* (ff. 20^v-21^r [RIALC 67.3]; ed. RIQUER, I. de, 1997: 65-67, i GÓMEZ 2000). Vegeu RUBIÓ I BALAGUER 1984-1986 [1948-1959]: I, 430-432; RIQUER 1980 [1964]: III, 490-496. Per a la relació de Vallmanya amb els cançoners *J* (BNP, esp. 225) i *K* (BC, 10) —també propers al cançoner *L* (BC, 9)—, i de Fogassot amb el cançoner *N* (Ateneu Barcelonès, 1), vegeu BELTRAN 2006: 91-144; AUFERIL 2007: 132-145; RODRÍGUEZ RISQUETE 2010 i 2011: 125-128. Per a la intersecció entre els cercles poètics de Lleonard de Sos, Vallmanya, Fogassot i Joan Berenguer de Masdovelles, vegeu BELTRAN 2006: 109-111; AUFERIL 2007: 24-31; TORRÓ 2009: 16 i 24, i RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: 67-69.

reials, fins al punt que el 1460 Jaume Roig podia pensar en Dante a l'hora de ridiculitzar les vetllades literàries de les dames de la burgesia (*Espill*, vv. 2814-2875), on es reunien «moltes enteses / —o ço cuidaven—, / les que filaven / com diu la gent / ab fus d'argent», així com també «jóvens sabits / ben escaltrits» (vv. 2820-2828), entre els quals «de *Cent Novel·les / e Facecies*, / filosofies / del gran Plató, / Tul·li, Cató, / Dant, poesies / e tragedies, / tots altercaven / e disputaven» (vv. 2860-2868).

Un cas especialment significatiu és el de l'argenter reial Joan de Pisa,¹³⁴ que el 26 d'abril de 1458 denuncià els formenters Joan Alavés i Joan Comes, ciutadans de Barcelona,¹³⁵ per haver incomplert la promesa d'encarregar-li treballs d'orfebreria i lliçons de la *Commedia* per a ells i els seus fills, motiu pel qual, entre altres perjudicis, havia declinat l'oferta d'acudir a Móra d'Ebre per impartir lliçons de la *Commedia* i altres bons ensenyaments al fill del comte de Prades;¹³⁶ Joan Comes fins i tot havia fet construir una fornal a casa d'Antoni Vallmanya —probablement el notari i poeta— i havia donat a Joan de Pisa una petita quantitat d'or, que fou obrada i retornada;¹³⁷ l'argenter reclamava, doncs, el compliment del contracte o una indemnització, i també els llibres que havia dipositat a casa del formenter Guillem Pere Comes i de Joan Alavés «per tal que no hagués affany de aportar-los com hagués a legir a vosaltres». El causídic Joan Seguí, procurador de Joan de Pisa, mencionava Dante com la més notable de les matèries que aquest argenter toscà s'oferia a ensenyar tant als fills de la més alta noblesa com als fills i als membres del seu propi estament de menestrals.¹³⁸ És possible que altres professionals d'origen italià haguessin contribuït

---

134. Vegeu SOLER I PALET 1921: 154-157, que documenta Joan de Pisa com a argenter reial a Barcelona entre el març de 1449 i el 19 d'abril de 1458; DALMASES 1992: I, 120, que l'hi documenta els anys 1451-1452. Segons GARCÍA MARSILLA (1996-1997: 41 i n. 47), «en julio [sc. de 1424] los argenters del Magnánimo, Guido Antoni y Joan de Pisa, realizan una ymatge de Sant Miquel e una figura del demoni sumit deïús los peus del dit Sant por 13.000 sueldos», remetent a Arxiu Reial de València, Mestre Racional, reg. 8759, f. 87v; el rei Alfons tenia «sus propios joyeros, de procedencia italiana, y que en las fuentes aparecen como Guido Antoni y Joan de Pisa. Ambos trabajan en talleres ubicados en el mismo palacio donde habita el rey, y así en las cuentas de las obras que se hacen en el Real de Valencia en 1425 se habla de *la casa dels marbres, llà on stà lo hu dels argenters del dit senyor* [...]». Igualmente mientras el rey permanece en dicho palacio ordena alquilar una casa cercana para que trabaje en ella el bordador real, otro italiano llamado Conti del Castell, que en colaboración con el argenter Guido Antoni, deberá adornar lujosamente numerosas ropas del monarca» (GARCÍA MARSILLA 1996-1997: 45).

135. Joan Alavés, ciutadà de Barcelona, era nét de Pasqual Alavés i d'Elfa Cornalán, de Terol, i fill de Pere Alavés, ciutadà de Barcelona. El 1445 Elfa Cornalán morí, després del seu marit i del seu fill Pere, i nomenà hereu universal el seu nét Joan, encara pubill, del qual era tutor el mercader barceloní Guillem Pere Comes (AHCB, Secció Consell de Cent, Sèrie Lletres closes, vol. 11, ff. 62^v-63^r [5 de juny de 1445]).

136. Joan Ramon Folc IV de Cardona, fill del comte Joan Ramon Folc III i de Joana d'Urgell, nasqué pels volts de 1446; el 1458 comptava, doncs, uns dotze anys d'edat.

137. Joan Montllobet, procurador dels requests, respongué que fou Joan de Pisa qui construí la fornal amb un préstec de Joan Comes, a qui demanà també una petita quantitat d'or per fer-ne prova; com que no havia retornat res, li reclamaven unes quaranta lliures (SOLER I PALET 1921: 155-156).

138. Reprodueixo el document transcrit per SOLER I PALET (1921: 154-155), revisant-ne lleugerament la puntuació, regularitzant *u/v* i *i/j* i esmenant alguns errors evidents, especialment *Cl-* per *Al-* en

igualmente a la difusió de la *Commedia* entre les classes urbanes, tot i que no dispo-
sem d'altres documents tan explícits.¹³⁹ Poc temps després, el 10 de juliol de 1460, el
blanquer barceloní Bernat Nicolau¹⁴⁰ enllestia la còpia del *Purgatorio* que es conser-

---

el nom d'Alavés (error ja advertit per ALÒS-MONER 1931: 371): «Com sia cert e notori que vosaltres, Johan Alevés e Johan Comes, formenters ciutadans de Barcelona, hayau [hayan *Soler*] promès a mestre Johan de Pisa, argenter, que si ell lexava un partit que havia de anar en lo loch de Móra per legir lo Dant al fill del molt egregi comte de Prades e altres bons ensenyaments, e axí mateix si ell lexava lo partit de anar en Aragó a servir lo senyor bisbe de Terranova [diòcesi de Civita (Òlbia, Sardenya); cf. *Solemnitats* LXVI, 204 (13 de juliol de 1454): «Fra Lorenç, bisbe de Terranova»]; al marge: «episcopus civitatis de Terranova vulgariter nominatus»], que vosaltres, dits Alevés e Comes li donaríeu obrar or en lo qual guanyaria molt e que s[er]ia obra de durada de gran temps, dient que per més de cinch anys, och encara per sis o per set anys, li donaríeu a hollar or per tant com ne pogués hollar ab un altre jove o fadrí, e axí mateix que, mostrant-vos lo Dant e altres coses, li faríeu companya de fills. E de fet lo dit mestre Johan, acceptant la offera, lexà los partits que havia de Móra e d'Aragó, fiant de vostres prometenses tant que, per deduir a affecta lo promès, vós, dit Comes, feés [feed *Soler*] fer una fornall a casa d'en Anthoni Vallmanya e aquella pagàs a mestre Johan Romeu, mestre de cases, e donàs ·i· poch d'or per obrar, lo qual obrà e liurà a vós, el dit Comes. E axí mateix, abans que assò fos, aportà los seus libres en casa de Guillem Pere Comes, formenter, la qual és del dit Johan Alevés, per tal que no hagués affany de aportar-los com hagués a legir a vosaltres. E com vosaltres, dessús dits, fins ací no hagau atès lo promès e hagau vedats aquells partits e útils que haguera haguts lo dit mestre Johan de Pisa, e axí mateix li hajau fet pendre un jove argenter al[s] qual[s] tots mesos ha a pagar certa soldada, e totes aquestes coses sien en gran dan del dit mestre Johan de Pisa, e com avuy lo dit n'Alavés sia absent, e vós, dit Johan Comes, vos affermeu procurador seu; per tant, lo dit mestre Johan de Pisa vos requer, ab tenor de les presents, que vós, en nom vostre propri e encara com a procurador dessús dit, per atènyer les coses promeses, li donets or per obrar e restituir-li los libres ab los qual[s] vos puga legir si ho voleu, servant los pactes e promeses a ell per vosaltres promeses e offeretes, per tal que totalment no haga perduts sos treballs. Altrament, si açò fer recusareu, protesta contra vosaltres e cascú de vosaltres e vostres béns de tots dans, messions e despeses que fins ací a culpa vostra ha sostengudes, entenent-vos-ne a convenir devant jutge compatent. E perquè ignorància no pugau al·legar, en Johan Seguí, causídich, com a procurador del dit mestre Johan de Pisa, requer les presents ésser-vos lestes e intimades en nom vostre propri e encara com a procurador del dit Johan Alevés, e a ell ésser liurat acte autèntic per memòria en esdevenidor per vós notari etc.»

139. L'establiment a Catalunya de mercaders italians que citen Dante en la seva correspondència com Francesco Datini o Baldassare degli Ubriachi (CASELLA 1966 [1919]: 208-209; FARINELLI 1922: 61 n.), podria haver constituït una via d'entrada des de final del XIV. Encara que no constés formalment en el currículum escolar, és possible que la *Commedia* arribés a ocupar algun espai en la docència de mestres italians com Guillem Venecià, persuadit d'establir-se a València procedent de Nàpols, on tenia estudi i escoles d'arts, «quis era profert legir per hun any aquel libre o libres de poetes que volrien», i al qual el 28 de setembre de 1424 s'assignaren cent florins anuals per «legir publicament en la casa del consell de la dita Ciutat lo libre de Virgili eneydos e lo libre de boeci de consolacio» i «daltres actors poetichs e morals» (VIVES I LIERN 1902: 70-71, esp. 71 per al doc. [13 d'octubre de 1424]; FARINELLI 1922: 64-65 i nn.; SANCHIS SIVERA 1999 [1931]: 80 i n. 1), o com el poeta i orador Francesco Boccinis, al qual el 1461 el Consell de València assignà un salari de cinquanta-cinc lliures anuals per «legir libres de poesia e altres» (VIVES I LIERN 1902: 74-75; FARINELLI 1922: 64-65 i nn.; SANCHIS SIVERA 1999 [1931]: 80 n. 2, amb doc.). En les constitucions de la universitat de València de 30 d'abril de 1499 fou escollit «per mestre principal de legir de Poesia e Art Oratòria, mestre Joan Partheni, ytaljà» (ed. PESET, FEBRER *et al.* 1999: I, 209-217, esp. 216; també VILLANUEVA 1804 [1803-1852: II,]: 198-212, esp. 209, i VIVES I LIERN 1902: 112-119, esp. 118), que FARINELLI (1922: 64) considera per error «del primissimo 3400»; d'altra banda, VILLANUEVA (1804 [1803-1852: II,]: 209-210 n.) ja argumentà que devia tractar-se del poeta sevillà Juan Partenio Tovar i que «ytljà» devia ésser un error.

140. Vegeu MILÀ 1890: 477 i 503; HUTTON 1908: 110; POST 1908: 44; FARINELLI 1922: 83-84; FRIEDERICH 1950: 20, i sobretot BOHIGAS (1982 [1966]), que entenen «Blanquer» com el cognom del copista, per l'ambigüitat del colofó: «Ffo acabat lo present purgatori e segona comedia de dant per ma den Bernat nicholau blanquer a .x. de Juliol any .M. CCCC. LX.» (BOHIGAS 1982 [1966]: 248). El manuscrit no ha estat catalogat per RODDEWIG 1984, tot i que en dóna notícia a propòsit de la traducció

va actualment a la Hispanic Society of America de Nova York, amb les interlínies i els marges atapeïts de glosses en català i italià per la mà d'un usuari que no podem identificar amb certesa.¹⁴¹ Probablement també cal situar en aquest període el manuscrit de l'*Inferno*, amb glosses interlineals i marginals en català, del qual es conserva un bifoli de pergamí a l'Arxiu Històric de Cervera.¹⁴² Dos possibles lectors de Dante a la Mallorca del segon terç del segle XV, a més de Ferran Valentí, foren Antoni Salvador, mort el 1457, i Lluís Bertran, tots dos ciutadans de Mallorca, de condició no especificada.¹⁴³ Per descomptat, les mencions de la *Commedia* es multipliquen en inventaris, encants, testaments i altres instruments notariais a partir del darrer quart del segle XV, de vegades acompanyada d'alguna mena d'aparat, i formant part de biblioteques notables per la riquesa de textos clàssics, humanístics i prehumanístics, com la del noble valencià Joan de Vallterra (1487) o, molt singular-

---

catalana anònima del comentari de Cristoforo Landino al *Purgatorio* (BUB, 20; RODDEWIG 1984: 4, núm. 6). El blanquer Bernat Nicolau formava part, en representació de l'estament dels menestrals, del Consell de Trenta-dos o Trentenari que el 3 de novembre de 1458 acordà de celebrar l'entrada de Joan II a Barcelona segons el cerimonial establert en la del seu pare Ferran I (AHCB, Consell de Cent, Deliberacions (1B.II), vol. 12, f. 56^{r-v}; RAUFAST 2007: 126-127). Bernat Nicolau també fou un dels prohoms de la confraria de blanquers que el 4 de desembre de 1463 signaren contracte amb Jaume Huguet per l'obra del *Retaule de sant Agustí o dels blanquers* (DURAN I SANPERE 1929: 210-212 doc. VII), document estès i copiat pel notari i poeta Joan Fogassot.

141. BOHIGAS (1982 [1966]) n'edita com a mostra les glosses catalanes interlineals dels cants I, X i XII, 103-129, i també algunes glosses marginals de les quals ha identificat la font. El seu estudi posa en evidència que les glosses interlineals i marginals catalanes, especialment abundants entre els cants V i XI, són anteriors a les italianes, que s'adapten a l'espai deixat en blanc per les catalanes, tot i que és probable que totes o, si més no, la majoria hagin estat escrites a diverses repeses per una mateixa mà, aparentment diferent de la de Bernat Nicolau, que copia el text al centre de la pàgina segons una pauta molt regular. Moltes de les glosses italianes provenen literalment del comentari de Iacomo della Lana, però n'hi ha d'altra procedència, difícil de precisar. Tot plegat indica que l'aparat de glosses és obra d'un usuari —potser diferent de Nicolau, i potser més d'un— que no es limità a reproduir un antígraf.

142. RIQUER 1963; RODDEWIG 1984: 31, núm. 67*. El bifoli, que enquadrava un manual parroquial de Granyena de 1563, conté setanta versos de l'*Inferno* en italià, concretament XVI, 82-111, i XXI, 100-139, amb glosses interlineals i marginals en català, i acaba amb la rúbrica del cant XX, també en català. Segons Riquer, tot és copiat per una mateixa mà catalana del segle XV. Un estudi particular de les glosses permetria d'esmenar algun possible error de còpia o de transcripció («boerts» per *bolents* 'bullents' en la glossa a *Inf.* XXI, 135: «lessi»), i d'esbrinar-ne l'origen. Per exemple, la glossa a *Inf.* XVI, 100-102, proposa dues interpretacions: «És una opinió que en la plana de Sent Benet se devia edificar una ciutat que havia a rebre les gents infinides, com diu *mille*, perquè Dant moltes vegades pren lo nombre finit per infinit; altra, que *Dant devia* [Riquer: davant demà] ésser pres en aquell monestir per *mile*, ·i· [= *id est*] mongo o cavaller» (RIQUER 1963: 252; la cursiva i els claudàtors són meus). Per a la primera opinió, vegeu BOCCACCIO, *Esp.* XVI, 75; BENVENUTO DA IMOLA, *ad loc.*; per a la segona, el ms. Riccardiano-Braidense del comentari de IACOMO DELLA LANA, *In Purg.* XVI, 102: «Là, çoè in la desesa overo nella costa de quisti munti appellada Apenino, et presso 'l ditto fiume poi ch'è partito dal ministero de San Benedetto, si è un altro ministero de frà de l'ordene de San Bernardo, nel quale l'autor dovea esser ricevudo per frade, et avea proposto in quel ordene consumare soa vitta. *E dixit mille, çoè cavalero*, perché lla Scritura Santa appella la vita humana sovra terra religiosa milicia: "Quia quandiu vivit tentationibus vexatur"» (ed. TERZI 2009: 492; la cursiva és meua). Francesco da Buti arriba a recollir fins a tres opinions.

143. Cf. HILLGARTH 1991: doc. 266 (Antoni Salvador, a Lluís Bertran, 24 d'agost de 1457), 1: «Primo, hun libre en paper, appellat *Dant*, an En Luis Bertran, IX s.». L'inventari d'Antoni Salvador només recull sis llibres, tres dels quals són textos jurídics (HILLGARTH 1991: I, 147).

ment, les dels mallorquins Miquel Abellà, notari (1493), i Ferrer Berard, jurista (1494).¹⁴⁴

Gràcies a Joan Pasqual i a alguns documents d'arxiu podem constatar que durant la lloctinència de la reina Maria a Catalunya (1432-1454) la *Commedia* de Dante també va poder obrir-se camins de difusió relativament al marge dels corrents cortesans, per bé que entre persones dotades d'una adequada instrucció gramatical i estretament relacionades amb institucions eclesiàstiques o civils, com el Consell de Cent

---

144. Els exemplars d'estampa solen incorporar el comentari de Cristoforo Landino després de l'*editio princeps* (Florència, 1481; per a les nombroses impressions successives, de vegades sense el text de Dante, vegeu l'ed. PROCACCIOLI 2001: 169-193). Barcelona, 18 de juliol de 1475, Joan Desvalls, ciutadà de Barcelona, obliga a Joan Ros, doctor en lleis, ciutadà de Barcelona, un Dant en toscà, glossat i historiat, com a garantia d'un censal mort (HERNANDO 2000: doc. 364, 3; cf. SOLER I PALET 1921: 152: «als 18 de juliol de 1477 el doctor en Dret Joan Ros de Barcelona compra "Item un altre libre apellat Dan en Toscha scrit en pargamins tot glosat ab istoris al peruci si e feneix la primera pàgina en lo text persona viua E comença la primera pàgina de la carta cosi la mente ab pots cobertes de vermell empremtades ab IIII gaffets"»). València, 8 de gener de 1484, venda de béns de Lluís Alcanyís a la seva muller Elionor Esparça: «[84.] Item lo Dant, per deu sous», mentre que «[66.] Item hun Benvenuto, per vint solidos» podria identificar-se amb el *De oculis* de Benvenuto Grasso (ARRIZABALAGA 2008: 116 i 114). València, 12 o 15 de novembre de 1487, inventari de Joan de Vallterra, senyor del castell de Torres Torres: «[6.] Lo dant, paper» (SANCHIS SIVERA 1999 [1931]: 98). Barcelona, 14 d'octubre de 1490, Pere d'Urrea, clergue de Barcelona, ha rebut d'Esteve Malet, notari reial de Barcelona, un exemplar del *De origine, vita et moribus Dantis* de Boccaccio (SOLER I PALET 1921: 152 [AHPB, Galceran Balaguer, manual]; BLANCO JIMÉNEZ 1977: 44). Mallorca, novembre de 1493, inventari de Miquel Abellà [Abeyar], notari: «Item, lo *Dant*, ab la glosa de Christòfol Landinio, en p[aper], no l[ligat]» (AGUILÓ 1897-1898; ALÒS-MONER 1921b: 392; HILLGARTH 1991: doc. 401, 107). Mallorca, 18 d'agost de 1494, inventari de Ferrer Berard, doctor en lleis: un imprès de la *Commedia* amb comentari, probablement el de Landino («Item, lo *Dant*, ab lo coment, de s[tampa], d[esligat]») i un altre imprès potser sense comentari («Item, lo *Dant*, d[esligat], s[tampa]») (HILLGARTH 1991: doc. 403, 200 i 305). Mallorca, 12 de desembre de 1494, Nicolau Berard, doctor en lleis: «Item, lo *Coment de Dant*, en paper, scrit de ploma» (HILLGARTH 1991: 409, 5 bis). Barcelona, final del XV (a. 1495), inventari de Joan Berenguer de Junyent, ciutadà de Barcelona: «altre comedia Dant scrit en lengua cathalana en pregamins de letra mig formada» (SOLER I PALET 1921: 151-152 [AHPB, Galceran Balaguer, lligall 17]). Barcelona, 28 de març de 1498, l'impressor Pere Posa ven a G. Mir i A. Vernet un «Dant hystoriat» (GONZÁLEZ SUGRAÑES 1918: apèndix 2 dels stampers; cit. SOLER I PALET 1921: 152). Mallorca, 11 de desembre de 1498, inventari de Jaume Seguí, prevere: «Item, lo *Dant* en paper, de stampa, comentat, cubert de posts» (HILLGARTH 1991: doc. 433, 2).

Per a inventaris mallorquins de la primera meitat del XVI, vegeu HILLGARTH 1991: doc. 455, 35 [1 de desembre de 1502, Joan Domènec, prevere: «Item, hun libre cubert de pregamí, scrit de mà del dit defunt, apellat *Le lectura de Dant*»]; 468, 26 [20 de març de 1504, ciutadà Jaume Berard: «Item, un *Dant* de pregamí, cubert de posts, ab coment»]; 481, 4 [9 de setembre de 1505, ciutadà Gabriel Riudevets, mercader: «Item, un *Dant* de stampa, ab lo coment»]; 482 [20 d'octubre de 1505, Joan de Loscos, donzell], 9 [«Item, altre libre, ab cubertes de post, mig cubertes de cuyro vermell, qui.s diu *Lo Dant*, istoriat, de stampa»] i 10 [«Item, altre libre, ab cubertes de post ab cuyro groch, qui.s diu *Lo Dant*»]; 521, 105 [13 de febrer de 1510, Arnau de Santa Cília, canonge de la Seu: «Item, *Dant*»]; 542, 13 [3 de novembre de 1512, Francesc de Bernat Jacme, mercader: «Item, hun libre de forma de full, de stampa, desligat, intitulat *Dant*, en ytalià»]; 569, 6 [16 d'agost de 1515, Miquel Avellà, prevere, després de la mort de la mare: «Item, hun *Dant* glosat»]; 664, 3 [1 d'octubre de 1523, ciutadà Bernat Perató: «Item, un libre de stampa, cubert de posts, dit *Dant*, en lengua toscana»]; 685, 113 [14 de març de 1525, Pere Fe, mestre en arts i medicina: «*Dantes*, de ploma»]; 790, 7 [11 d'abril de 1536, Francesc Net, canonge: «Item, un libre de *Dant*, en lengua toscana, ab coment»]; 814, 15 [7 de maig de 1538, Miquel Gual, canonge: «Item, un libre de stampa, de forma gran, que és *Dante ab coment*»]; 847, 6 [31 de març de 1542, Joan Rubí, botiguer: «Item, altre libre de stampa, cubert de pregamí, lengua castellana, qui.s diu *Dante*, bo»], i 905, 18 [12 de febrer de 1549, Baltasar Tomàs, donzell: «Item, altre libre, en italià, dit *Dant*»].

barceloní, la Diputació del General o el Consell de la reina, que posseïen un cos administratiu i una escrivania propis, facilitaven el contacte entre eclesiàstics, noblesa i ciutadans honrats —especialment intencionalment durant la celebració de corts generals—, i intervenien amb gran interès en la vida cultural i espiritual de la ciutat. L'activitat política i pastoral d'un eclesiàstic com Felip de Malla durant el primer terç del segle fins a la data de la seva mort, l'11 de juliol de 1431, ens pot ajudar a pressentir algunes d'aquestes vies de difusió.¹⁴⁵ Les dues estades del franciscà observant Matteo d'Agrigento (1427-1428 i 1430), durant les quals desenvolupà una intensa activitat de predicació popular i fundà, entre d'altres, el monestir de Santa Maria del Jesús de Barcelona (10 de juny de 1427; *MNA* I, 251-252), també pogueren contribuir a la difusió de Dante en l'entorn de la reina Maria o, menys probablement, entre les multituds que acudien a escoltar-lo.¹⁴⁶

Més concretament, però, podem recordar que fra Joan Pasqual consta ja com a *procurator conventus* del monestir de Sant Francesc de Barcelona quan hi fou enterrat el notari i escrivà del Consell barceloní Bernat d'Esplugues, mort el dissabte 21 de febrer de 1433 i sepultat el dilluns 23.¹⁴⁷ Entre el 28 de febrer i el 12 de maig es redactà l'inventari dels seus béns, incloent-hi l'extraordinària biblioteca que posseïa a casa seva, «assats prop la casa del Consell».¹⁴⁸ S'hi enumeren cent vuitanta-sis vo-

---

145. MADURELL I MARIMON 1963-1964: 502-516; PERARNAU 1978: 60-81.

146. Matteo d'Agrigento arribà a València per la Quaresma de 1427; entre 1427 i 1428 visità Barcelona, Vic, Girona, Osca, València i Xàtiva, i predicà la Quaresma a València el 1428; entre juny i juliol visità Mallorca, i finalment partí cap a Sicília. El gener de 1430 tornà a Catalunya, visità Tortosa i Tarragona, i potser viatjà a Castella. Per a una descripció detallada de la seva activitat, molt afavorida pel rei Alfons i, especialment, per la reina Maria, vegeu AMORE 1956 i 1959, i RUBIÓ 1964. Per al ressò de la *Commedia* en la seva predicació, vegeu *infra* IV, 4, n. 126. L'escassa sintonia entre les famílies conventual i observant fa difícil pensar que la presència de la *Commedia* a l'escriptori de Pasqual pugui tenir relació amb les missions de fra Matteo.

147. *MNA*, I, 275. Per a un perfil biogràfic i familiar de Bernat d'Esplugues, vegeu IGLESIAS 2001: 65-69 i 71-78. Bernat d'Esplugues formà part de la comissió del Consell que prengué possessió del comtat d'Empúries el 1409 (*MNA*, I, 163; vegeu *supra* I, 2, n. 22). Fou notari i escrivà del Consell de Cent des del 7 de desembre 1410 (*MNA*, I, 170) fins a la seva mort, i fou substituït en el càrrec per Gabriel Canyelles el 26 de febrer (*MNA*, I, 285). Fou també titular vitalici de l'escrivania de la procuració general del comtat d'Empúries; en el seu testament la cedia al seu primogènit, Joan Rafael, però el 15 de març de 1433 el Consell designà com a substitut Gaspar Bussot (IGLESIAS 2001: 66 i 73-74, doc. 8 i 9), encara que el dissabte 15 de maig de 1434 actua G. Pla com a «notari e escrivà de la dita procuració» (*MNA*, I, 296). Bernat d'Esplugues fou enterrat a la sepultura familiar, on ja descansaven els pares, Ferrer i Constança, originaris de Vilafranca del Penedès, i la seva germana (IGLESIAS 2001: 66 i n. 21). Aquest mateix dia es llegí públicament el testament atorgat el 17 de febrer (ACB, Gabriel Canyelles, vol. 368, Plec de testaments, 1435-1448, s. n.; IGLESIAS 2001: 72, doc. 5), en el qual deixava l'usdefruit dels seus béns a la muller Constança, tutora de la filla petita Isabel, i designava hereus universals a parts iguals els seus fills Joan Rafael, hagut d'un primer matrimoni amb Angelina, i Joan Gabriel, hagut de Constança. Els seus protocols notariais anaren als notaris Manuel d'Amer, Mateu de Tesarac i Galceran Balaguer (IGLESIAS 2000: 88 i n. 10; 2001: 64-65).

148. ACB, Notariais, vol. 969, Inventarium bonorum que fuerunt honorabilis Bernardi de Speluncis, quondam, notarii et scribe honorabilium Consiliariorum civitatis Barchinone, ff. 14^v-39^v, 70^f (trasllat de juny de 1509 autenticat per Pere Miquel Carbonell, il·localitzable des de 1996). Per a l'estudi i edició de l'inventari de llibres, vegeu IGLESIAS 1996: I, 213-225, i II, 415-443, doc. 164; reeditat amb

lums, la majoria en llatí, però també en italià i català, que comprenen, a més d'una excel·lent col·lecció de textos escolars i enciclopèdics medievals, pràcticament tots els clàssics disponibles de la literatura romana i gairebé totes les obres llatines de Petrarca (núm. 3, 7, 25, 30, 44, 45, 66, 81, 118) i de Boccaccio (núm. 16, 80, 91, 104), els tractats de Coluccio Salutati (núm. 93), el *Gorgias Platonis* traduït per Leonardo Bruni el 1409 (núm. 94), una *Eneida* en prosa italiana (núm. 63) —la de Ciampòlo di Meo degli Ugurgieri o la més difosa d'Andrea Lancia, basada en un compendi llatí avui perdut—,¹⁴⁹ els *Rerum vulgarium fragmenta* de Petrarca (núm. 133) i dos exemplars incomplets de la *Commedia* (núm. 60 i 61) que no feien parella, atès que l'un era de pergamí, l'altre de paper, i tots dos començaven amb l'*Inferno*.¹⁵⁰

D'altra banda, el testament de Bernat d'Esplugues també incloïa un memoràndum de llibres que tenia prestats a amics seus:¹⁵¹ Francesc Bertran en tenia un *Decret*, un *Terenci* i les «*Epístoles de Tulli* en pergamins»;¹⁵² el notari Bartomeu Costa, les *Tragèdies* de Sèneca;¹⁵³ mossèn Jaume March, les *Epístoles* de Sèneca en llatí;¹⁵⁴

---

esmenes en IGLESIAS 2000: 89-119, doc. II. Per a la possibilitat que el conjunt de la biblioteca sigui d'origen italià, vegeu IGLESIAS 2001: 59-62, i 66 per a la ubicació de la casa d'Esplugues.

149. Per a la relació entre totes dues (c. 1316) i la difusió primerenca de les dues primeres *cantiche* de la *Commedia*, vegeu VALERIO 1985.

150. IGLESIAS 2000: 99, doc. II, núm. 60: «Item, altre libre escrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab velut vermèl ja usat, ab .iiii. gafets, appellat *Comedia de Dant* en rims. E comensa lo segon corendel de la primera carta: “et quanto”. E fenex: “grame”. E lo primer corendel de la derrera carta comensa: “venne”. E fenex: “avante”. [al mg.: *Dant*, en pregamins]», i núm. 61: «Item, altre libre escrit en paper, a rims, cubert de posts ab cuyr vermèl, ab un tancador, appellat *Comedia de Dante*. Comensa la segona pàgina de la primera carta: “quessa”. E fenex: “polsi”. La derrera carta comensa: “forçe”. E fenex: “Gilglio”. [al mg.: *Dant*, en paper]». La descripció del primer exemplar fa pensar que el segon corondell contenia *Inf.* I, 4-51, i que el primer devia contenir el final d'una taula o d'un proemi abans d'*Inf.* I, 1-3; les lliçons *venne* i *avante* del final no m'ha permès de treure'n conclusions. Quant al segon exemplar, sembla que el verso del primer foli contenia *Inf.* I, 46/52-90; al final, sembla que *Gilglio* remet a *Purg.* VII, 105, o a *Par.* XVI, 152, atès *Par.* XIV, 130 («Forse [...]»), o XVI, 66 («forse [...]»).

151. IGLESIAS 2000: 89, doc. I; 2001: 70. Per als documents que solien certificar el *comodatium ad usum legengi* o *studendi*, vegeu HERNANDO 1999: 411-412, nn. 5 i 6.

152. El seu testament, el prevere i causídic Francesc Bertran, canonge de la Seu, deixà una *Rhetoricam ad Herennium* («*Rhetoricam novam* de Tul·li») a mestre Feliu Fajadell i el seu *Sal·lusti* a mestre Genís Puig, guardià del convent de Sant Francesc (ACB, Gabriel Canyelles, vol. 368, atorgat el dimarts 22 de juliol de 1438 i publicat el dilluns 18 d'agost 1438; vegeu *supra* I, 7, n. 82). L'inventari de la seva biblioteca (IGLESIAS 1996: doc. 193 [19 d'agost de 1438]) enumera quaranta-nou volums, entre els quals tres de Terenci (193, 7, 11 i 46), dos volums d'*Epístoles de Tul·li* (193, 8 i 47, de la mà del difunt), unes *Oracions de Tul·li* (193, 43), unes *Epístoles* de Sèneca (193, 24) i dos volums d'*Epistulae familiares* i d'*Orationes familiares* d'autor no especificat (193, 30 i 39). L'encant corresponent (IGLESIAS 1996: doc. 194) ens informa que el 16 de juny de 1439 el noble Jaume de Cardona en comprà un volum de Terenci (194, 21) i l'honorable Pere de Palol les *Orationes familiares* i un volum de Plaute (?) (194, 27 i 29), mentre que el 18 de juny de 1444 Dalmau de Mur, arquebisbe de Saragossa, adquirí les *Epistulae familiares* i les *Oracions de Tul·li* (194, 33 i 34), i el canonge Arnau Say unes *Epístoles de Tul·li* (194, 31). El 18 de juliol de 1433 Francesc Bertran participà en la solemnitat que la Ciutat celebrà per la mort del bisbe Andreu (*Solemmitats XXII*, 62).

153. Bartomeu Costa havia atorgat testament pocs dies abans, el 29 de gener de 1433 (ACB, Gabriel Canyelles, vol. 368).

154. Com veurem tot seguit, el llibre fou restituit als marmessors per mossèn Lluís March; sembla, doncs, que aquí es tracta del seu primogènit, el poeta Jaume March i Marquet, nascut entre 1407 i

el notari Mateu de Tesarac, els *Commentarii* virgilians de Servi;¹⁵⁵ Jaume Valls, les *Metamorfosis* d'Ovidi, i el ciutadà honrat Galceran Carbó, la *Commedia* en italià («lo *Dant* en lenga toschana»¹⁵⁶).

No solament ignorem el destí d'aquests exemplars de la *Commedia*, com en el cas del que posseïa Felip de Malla, sinó també el del conjunt de la biblioteca de Bernat d'Esplugues. Dels llibres prestats segons el testament del 17 de febrer, l'inventari certifica que mossèn Lluís March, pare de Jaume March, tornà les *Epistoles* de Sèneca en llatí (núm. 184: «Lo qual fou restituit per mossèn Luys March») i Mateu de Tesarac els *Commentarii* de Servi (núm. 185: «Lo qual fou restituit per en Matheu de Theserach, al qual lo dit deffunct lo havie prestat mentre vivia»),¹⁵⁷ però els darrers ítems fan pensar que Bartomeu Costa —o algú per ell— també restituí les *Tragèdies* de Sèneca en llatí (núm. 186) i Francesc Bertran el *Terenci* (núm. 185). No sabem del cert què se'n va fer del *Decret* i de les epístoles de Ciceró que tenia Bertran, ni de

---

1410 (PUJOL 2007: 331; vegeu *supra* n. 130). Jaume March rebé la simple tonsura a Barcelona el dissabte 1 d'abril de 1419; ADB, *Registra ordinatorum*, vol. 9 (10 de febrer de 1409 - 28 de setembre de 1437), f. 125^v: «Jacobus March, filius venerabilis Ludovici March, militis civitatis Barchinone». El 25 de gener de 1436 «Mossén Jacme March, fill de mossén Loys», assistí al funeral celebrat a la Seu per la mort de la reina Elionor d'Alburquerque (*Solemnitats* XXIV, 71; vegeu també LXV, 198 [20 de juny de 1454], i LXVI, 206 [13 de juliol de 1454]). Per a més dades biogràfiques, vegeu PUJOL 2007: 331-332. Per a un vestigi de la seva biblioteca, vegeu les vendes de llibres —tots en llatí— consignades per HERNANDO 2000: doc. 150 (Barcelona, 18 d'agost de 1456) i doc. 193 (Barcelona, 22 de juliol de 1460). Hi consta una quinzena d'obres jurídiques, patristiques, teològiques, filosòfiques i també algun clàssic com Ciceró, *Epistulae ad Atticum* i *De officiis* (doc. 193, 6 i 8).

155. Mateu de Tesarac, notari públic i escrivà de la Seu, era gendre de Gabriel Canyelles i tenia un fill que el 1440 ja era mestre en arts i estudiava teologia a París (AHCB, Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 7, f. 77^v). Se'n conserven escriptures fins a 1446, any en què consta mort (IGLESIAS 2001: 64; 2002: 153). El 15 de setembre de 1423 comprà uns *Sermons* i unes *Summes sobre les Decretals* del difunt canonge de la Seu Nicolau Conill (IGLESIAS 1996: doc. 90, 23 i 27); el 10 d'abril de 1427 comprà un *De oratore* i uns *De officiis* de Ciceró de la biblioteca del notari i escrivà reial Antoni de Font (IGLESIAS 1996, doc. 105, 23 i 24); el 3 de setembre de 1427, un volum amb *De amicitia*, *De senectute* i *De paradoxis* de Ciceró, un *De re militari* d'Eutropi i un *De casibus* de Boccaccio del notari Antoni de Banyaloca (IGLESIAS 1996: doc. 106, 4, 5 i 6); el 15 de setembre de 1438 comprà dues obres jurídiques de la biblioteca de Francesc Bertran (IGLESIAS 1996: doc. 194, 2 i 7) i el 18 de juny de 1444 encara fou a temps de comprar-ne una «Comèdia o glosa Tarenci» (IGLESIAS 1996: doc. 194, 35).

156. El ciutadà honrat Galceran Ombau, àlies Carbó, fou conseller quart el 1415-1416, terç el 1418-1419, segon el 1423-1424, guarda de les monedes el 1425-1426 i el 1429-1430, i conseller en cap el 1430-1431 (*MNA*, I, 198, 214, 232, 243, 268 i 274). Fou tramès missatger de Barcelona prop del rei Alfons a València del 9 d'agost de 1417 al 26 de febrer de 1418 (*MNA*, I, 207 i 210). Finalment fou procurador general del comtat d'Empúries des del 15 de maig de 1434 (*MNA*, I, 296) fins que morí a Barcelona el dissabte 28 de gener de 1436 (*MNA*, I, 338). Provisionalment el substituï en aquesta darrera funció el seu fill Francesc o Francí Carbó (*MNA*, I, 339), que fou conseller quint el 1440-1441, cònsol de la Llotja del mar el 1443-1444, conseller terç el 1445-1446, segon el 1448-1449 i conseller en cap el 1452-1453 (*MNA*, I, 417, 448, 484; II, 48 i 157); el 1444 fou marmessor del testament del ciutadà barceloní Jaume Genís de Vallseca, que, com Bernat d'Esplugues, s'enterrà a la sepultura familiar a Sant Francesc de Barcelona (ACB, Gabriel Canyelles, vol. 368). Galceran Carbó consta assíduament en els actes de la Ciutat entre 1423 i 1433 (*Solemnitats* I-XXI, pp. 7, 9, 10, 23, 31, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 46, 47, 52, 59, 60); Francesc Carbó, entre 1437 i 1453 (*Solemnitats* XXIX-LXIV, pp. 85, 93, 113, 118, 121, 127, 128, 129, 132, 137, 141, 143, 147, 155, 171, 173, 178, 181, 186, 188, 192, 194, 196).

157. IGLESIAS 2000: 118-119.

les *Metamorfosis* que tenia Jaume Valls, ni tampoc de la *Commedia* que tenia Galceran Carbó: potser són alguns dels volums inclosos a l'inventari, o potser no foren restituïts sinó comprats directament als marmessors.¹⁵⁸ Ens consta que Mateu de Tesarac adquirí un volum de *Commentaria in tres libros officiorum* de Ciceró, no enregistrat en l'inventari, i Francesc Bertran un altre volum en pergami amb els tractats filosòfics de Ciceró (núm. 23), tots dos conservats actualment a la Biblioteca de Sant Llorenç d'El Escorial.¹⁵⁹

Quant al conjunt de la biblioteca, ens consta que el rei Alfons hi prengué un gran interès,¹⁶⁰ atès que el 20, el 21 i el 30 de setembre de 1433 escrigué des de Palerm al

---

158. L'inventari recull un *Decret* (núm. 18), però no reconec cap obra epistolar de Ciceró entre els nombrosos epistolaris que conté, mentre que Francesc Bertran posseïa dos volums d'*Epístoles de Tullí* en la seva pròpia biblioteca, un dels quals copiat per ell mateix, i també unes *Epistulae familiares* (vegeu *supra* n. 152). El núm. 99 és un volum en pergami a dos corondells que inclou les *Metamorfosis* entre altres obres d'Ovidi. Bernat d'Esplugues també posseïa dues glosses o alegories ovidianes; cf. núm. 27: «Item, altre libre scrit en paper, ab cubert de posts ab cuyr negre, ab dos gafets, appellat *Glosa super fabulis Hovidi Matamarfoseos et allegorie ipsarum fabularum*. Comença la segona pàgina de la primera carta: "Octouiani". E fenex: "intercederet". Comença la derrera carta: "quod uenit". E fenex: "Augustus". [al mg.: *Glosa super fabulis Ouidii Mathamorfoseos et allegorie ipsarum fabularum*], i núm. 33: «Item, altre libre scrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos gafets, appellat *Glosa Ouidi Matamarfoseos*. Comensa en lo segon corendel de la primera carta: "qua se habet". E fenex: "sustantia". Lo primer corendel de la derrera carta comensa: "dilapidare". E fenex: "dua". [al mg.: *Glosa Ouidii Matamarfoseos*]» (IGLESIAS 2000: 94-95). La descripció és massa escassa per a identificar aquestes obres amb precisió, tot i que l'*accessus* i sobretot l'èxplicit del núm. 27 podria coincidir amb les *Allegorie* de Giovanni del Virgilio; cf. GHISALBERTI 1933a: 106 («Post quem venit unus [...]») i 107 («Tunc Augustus reversus est Romam et prohibuit se a romanis pro Deo adorari»). Quant a *classicizing friars*, val a dir que Bernat d'Esplugues també posseïa les *Moralitates* de Robert Holcot (núm. 160) i els comentaris de Nicholas Trevet al *De civitate Dei* de sant Agustí (núm. 20), a les *Tragèdies* de Sèneca (núm. 43 i 134) i al *De consolatione* de Boeci (núm. 136).

159. El volum que conté el *Commentaria in tres libros officiorum*, actual *Escorialensis* T.II.14, presenta notes de possessió dels notaris barcelonins Bernat d'Esplugues, Mateu de Tesarac i Antoni Vinyes i del notari tarragoní Joan Rossell Rossell; sembla que després l'adquirí l'humanista Antoni Agustí, arquebisbe de Tarragona (IGLESIAS 2002: 152-155). Un volum amb obres de Ciceró (núm. 23) és l'actual *Escorialensis* S.II.26: Francesc Bertran el comprà a la marmessoria de Bernat d'Esplugues mitjançant un dels testimonis del testament, el prevere Pere Trullols, i el corredor de llibres Guillem Sacoma; després el posseïren Jerónimo Zurita i, probablement, el comte duc d'Olivares (IGLESIAS 2002: 155-164). A part d'aquests dos volums, un *Valeri Màxim* en traducció catalana d'Antoni Canals (núm. 84) és el testimoni AHCB, L-35, copiat el 1408 a partir del ms. L-36, que el 1395 fou donat a la ciutat de Barcelona pel dedicatari de l'obra, el bisbe de València Jaume d'Aragó (IGLESIAS 2002: 128-137). Un *De planctu Nature* d'Alain de Lille (núm. 38), adquirit el 16 de febrer de 1473 per Pere Miquel Carbonell, que el 1486 el donà al convent observant de Santa Maria del Jesús, és l'actual BUB, 591 (IGLESIAS 2002: 141-151).

160. Dos anys abans, en l'encant dels béns de Felip de Malla, el rei Alfons adquirí una Bíblia (MADURELL I MARIMON 1963-1964: 603 i 605, doc. 5, XXIV, 21 = XXVI, 22); el poeta Pere de Santa Fe, de la casa del rei, una *Prima prosa* (*ibid.*, XXIV, 9 = XXVI, 9); Dalmau de Mur, arquebisbe de Saragossa, una *Summa de virtuts* —potser la de Guillelmus Peraldus— i unes *Epístoles* de Nicolas de Clamanges (*ibid.*, XXIV, 7 i 8 = XXVI, 7 i 8); el secretari reial Joan Olzina, el *De coniuratione Catalinae* de Sal-lusti (*ibid.*, XXIV, 20 = XXVI, 21). Per a altres compres de llibres que el rei féu a Barcelona el 1431, vegeu GARCÍA MARSILLA 1996-1997: 44 i n. 60.

seu bibliotecari, Pere Umbert,¹⁶¹ i també a Gonçal Ferrandis d'Hixar, arquebisbe de Tarragona, i a Dalmau de Mur, arquebisbe de Saragossa, insistint perquè comprassin als marmessors de Bernat d'Esplugues, d'Andreu Bertran, bisbe de Barcelona, i de Francesc Sarçola, tresorer reial, tots els llibres que poguessin interessar a ells mateixos o al rei —en especial els *Specula* de Vincent de Beauvais i les obres de Tomàs d'Aquino que posseïa el bisbe difunt Andreu Bertran—, per tal que el rei pogués quedar-se els que volgués al seu retorn a Barcelona. Ignorem si foren a temps d'adquirir cap d'aquests llibres.¹⁶²

El testament i l'inventari de béns de Bernat d'Esplugues ens han permès no solament de conèixer una biblioteca excepcional, el renom de la qual atragué l'interès del rei Alfons, sinó també d'il·lustrar la mena de difusió que l'obra de Dante pogué trobar entre els lectors de l'entorn immediat de Joan Lluïa i Galceran Carbó. Per començar, gràcies als documents relatius a les biblioteques de Felip de Malla (1431) i de Bernat d'Esplugues (1433) ens consta la circulació a Barcelona de dos, tres o potser quatre manuscrits de la *Commedia* al segon quart del segle XV, i permeten de suposar-ne d'altres en biblioteques de persones afins o d'un perfil semblant, com Gabriel Canyelles i d'altres.¹⁶³ No sabem pas per quina via la *Commedia* i el *Comentum* arribaren a l'escriptori de Joan Pasqual, però no es pot descartar que provinguessin d'una biblioteca particular, mitjançant un préstec *ad usum legendi*, una adquisició en encant o un llegat testamentari a favor del convent de Sant Francesc.¹⁶⁴ Cal no obli-

---

161. Pere Umbert (o Ombert) consta com a «guardià dels llibres» del rei Alfons almenys des del 25 de juny de 1431; el 1436 ocupa aquest càrrec Lluís Sescases, tramès a Nàpols (GARCÍA MARSILLA 1996-1997: 44 i n. 62).

162. Vegeu IGLESIAS 2001: 62-64 i 74-76, doc. 12, 13 i 14. Dalmau de Mur consta a Barcelona el divendres 11 de desembre de 1433, acompanyant el nou bisbe Simó Salvador en la seva entrada a Barcelona (*MNA*, I, 292-293; IGLESIAS 2001: 76, doc. 15).

163. Convé de recordar que Gabriel Canyelles, creat notari públic el 1399 i tot seguit escrivà del Capítol de la Seu de Barcelona, ocupà el càrrec d'escrivà de l'ofici del racional de Barcelona del 1423 al 30 de març de 1433, data en què fou substituït per Pere Pellicer després d'haver estat promogut a escrivà del Consell de Cent el 26 de febrer per la mort de Bernat d'Esplugues el dia 21 (*MNA*, I, 285). El 17 de novembre de 1444 Canyelles, ja massa gran, deixà l'escribania del consell i tornà a assumir la del racional, fent-ne intercanvi amb Joan Franc (*MNA*, I, 470-471), fins que es jubilà el 16 d'agost de 1446 (*MNA*, II, 2-3). Morí el dijous 15 de maig de 1449, entre les 5 i les 6 «après mija nit», i fou enterrat el 17 (*MNA*, II, 67). Com a escrivà del racional, fou un dels principals responsables del *Manual de novells ardits* i del *Llibre de les solemnitats de Barcelona*; vegeu DURAN, SANABRE 1930-1947: I, XVIII-XIX. Pere Miquel Carbonell l'inclougué en la seva galeria *De viris illustribus catalanis*; vegeu VILALLONGA 1993: 60-62. El 1418 adquirí un *Manipulus florum* de Tomàs d'Irlanda i una *Summa collationum* de Joan de Gal·les que havien pertangut a Domènec Ponç, canonge i ardiaca major de la Seu (IGLESIAS 1996: doc. 66, 29 i 30); el 1431 comprà unes *Tragèdies* de Sèneca i un *De consolacione* de Boeci de la biblioteca de Felip de Malla (MADURELL I MARIMON 1963-1964: 603 i 605, doc. 5, XXIV, 13 = XXVI, 13).

164. Convé de citar el cas de l'escrivà reial Pere sa Sala, que en el seu testament del 12 d'abril de 1480 designà hereu universal dels seus béns el monestir de Sant Jeroni de la Murtra, on volia ésser enterrat en hàbit de jerònim amb els altres frares. El testament inclou un memoràndum de llibres seus prestats o empenyorats a altri, i viceversa (vegeu també HERNANDO 2000: doc. 426 i 439). Entre altres obres, s'hi esmenten «quandam *Ethicam* manu mea scriptam», «quandam *Tullium De officiis* per me scriptum», «dos llibres de stampa [...] de poesia e la glosa del *Juvenal*», «un *Plauto*», «dos llibres de

dar la preeminència de l'ofici que Pasqual hi exercí almenys fins al 1436, i que molts ciutadans honrats, com el mateix Bernat d'Esplugues, escollien aquest monestir com a lloc de sepultura. El testament d'Esplugues també testimonia la difusió d'aquests llibres dins un petit cercle de familiars i amics, entre els quals no solament hi ha col·legues de professió, sinó també un jove de la baixa noblesa com Jaume March, futur senyor d'Eramprunyà, i un ciutadà honrat com Galceran Carbó. Joan Pasqual potser pensava en una circulació d'aquesta mena quan oferia el *Llibre de beatitud* a Joan Llull el 1436. Em sembla, finalment, molt significatiu que Galceran Carbó sigui l'únic dels amics d'Esplugues que té deixat un llibre en romanç i no pas en llatí, tot i que probablement posseïa rudiments d'aquesta llengua i una instrucció gramatical suficient per a llegir la *Commedia* en italià, no sabem amb quina mena d'aparat. Galceran Carbó és, sens dubte, un representant excel·lent d'aquella mena de ciutadans «qui per don divinal han lo seu enteniment elevat, jatsia en latí no sien excercitats», a què Pasqual al·ludia pocs mesos després de la mort de Carbó en el pròleg del *Llibre de beatitud* (§ 6), i per als quals considerà útil d'al·legar l'autoritat de Dante en la *Summa de pena* i plantejar el *Tractat de les penes particulars d'infern* com una lectura teològica de l'*Inferno*.

---

obras de Sèneca glosades», un «*Valerius Maximus*», un «*Quintilià*» i també declara que «Mossèn Çavall té un libre de obra feta per mestre *Felip de Malle*: com lo hage provat ab lo seu sia cobrat» (AHPB, Miquel Franquesa, *Llibre de testaments*, 15 de maig de 1457 - 9 d'agost de 1480, ff. 190^v-193^r; HERNANDO 1999: 419-427). Cal lamentar que no conservem l'inventari dels seus béns, perquè és sabut que una bona part dels manuscrits de la biblioteca Dalmases que avui integren el fons de la Biblioteca de Catalunya (mss. 456-677) procedien de la biblioteca de Sant Jeroni de la Murtra (ALÒS-MONER 1916: 28). L'únic manuscrit conservat de la primera part del *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla (BC, 465) presenta al darrer foli la següent indicació d'una mà del XVI (f. 181^v): «Jhs Maria cum beato Jheroni» (BALASCH 1981-1986: I, 53, descripció de Josep Perarnau); és molt probable, doncs, que provingui de Sant Jeroni de la Murtra i que es tracti del manuscrit que Pere sa Sala tenia deixat a mossèn Savall, o d'un apògraf. El volum que recull els sermons de Felip de Malla (BC, 466) i els dos volums de Pasqual (BC, 467 i 468) no presenten actualment cap nota semblant, que podria haver estat tallada per l'enquadernador modern.

II

L'OBRA DE DIVULGACIÓ TEOLÒGICA DE JOAN PASQUAL

1. UNA SUMMA DE L'ALTRA VIDA PER A LAICS CULTES. El pròleg general amb què Joan Pasqual va oferir el *Llibre de beatitud* a Joan Llull el 1436 constitueix un cas singular d'*accessus* escolàstic,¹ que defineix amb precisió les raons, les característiques i les dificultats d'un ambiciós projecte de divulgació teològica sobre l'altra vida.

No és tant a l'hora de formular la causa final de la seva obra —composta «per rellavació de error e per inducció de veritat» (§ 9)— com en la primera clàusula del pròleg que Joan Pasqual manifesta rotundament i concreta el seu propòsit (§§ 1-2):

Com alguns en aquesta vide present, stans deffallens de rahó e, per instinct diabolical, no considerans la gran dignitat en la qual per benignitat divine són possats, cogiten en lur penças eròneas altre vida no ésser sinó aquesta mortal, la qual dien ésser comuna als bruts e a nós, e sien frustrats de la fi per la qual són creats, per remoure aquests duptes, falçes cogitacions e fantasies diabolicals, mogut de caritat, [2] yo, ffrare Johan Pascal, indigne frare manor de Castelló d'Empúries, del regne de Aragó, la gràcia divina mi-gençant, consider pertractar, no pintant, ne menlevant, ne floregant, ne en bell still posant, com és altre vida sens aquesta mortal.

La intenció fonamental de l'autor és combatre l'escepticisme d'«alguns» sobre l'altra vida, i per això pretén d'argumentar exhaustivament («pertractar», tecnicisme que implica un mètode filosòfic),² sense artificis retòrics («no pintant, ne menlevant, ne floregant, ne en bell still possant»), l'existència, després de la mort, d'una vida eterna en la qual es consuma o bé es frustra el fi vertader i sobrenatural de l'home: la benaurança en Déu.

Després d'atribuir totes les bondats de l'obra a la «sobirana sapiència» de Déu³ i de sotmetre'n els defectes a la determinació de l'Església i a la benevolència caritativa dels lectors (§§ 3-5), Joan Pasqual declara el seu afany de divulgar la veritat entre una minoria de laics cultes, i també denuncia els obstacles que s'hi oposen. Aquest *opus* teològic, apuntalat o «fulcit de la sancta Scriptura, dels dits de doctors cathòlics,

---

1. Un lector atent del testimoni barceloní del *Llibre de beatitud* s'entretingué a analitzar-lo punt per punt, indicant al marge cadascuna de les clàusules que el componen; vegeu l'aparat crític de l'edició que n'ofereixo en l'Apèndix I, 1. Sobre l'estructura i la terminologia tradicional de l'*accessus* medieval, vegeu QUAIN 1945; CURTIUS 1955 [1948]: 314-320; HUNT 1980 [1948]; NARDI 1961; MINNIS, SCOTT 1991: 12-15. El pròleg de Pasqual es pot considerar una versió sintètica del pròleg prearistotèlic, amb una breu inclusió de les quatre causes a propòsit de la noblesa suprema de la teologia (§ 9). Per a una anàlisi detallada del pròleg general del *Crestià* de Francesc Eiximenis, vegeu GUIXERAS 2007.

2. Vegeu CURTIUS 1955 [1948]: 315.

3. Sobre la distinció entre l'*auctor instrumentalis* i l'«actor principal, qui és Déu, sens lo qual res bé no pot ésser fet» (§ 9), vegeu MINNIS 1988 [1984]: 74-84; GUIXERAS 2007: 266 n. 6.

actors e de filosofos» (§ 7),⁴ no serà escrit en llatí, «mes en romans, per il·luminació de aquells qui per don divinal han lo seu enteniment elevat, jatsia en latí no sien exercitats» (§ 6). Més concretament, l'autor suplica a Joan Llull, conseller en cap de Barcelona, que el doni a conèixer «als de molt gran seviesa dotats senyors ciutadans de la dita ciutat, e a altres, segons vostra sapiència deliberarà» (§ 7). El públic que Joan Pasqual assenyala no és ben bé, doncs, el mateix que Francesc Eiximenis descrivia en el pròleg general del *Crestià* com a «persones simples e llegues, e sens grans lletres»:⁵ d'una banda, perquè Pasqual s'adreça als estaments superiors de la ciutat més que no pas al conjunt de les masses urbanes; de l'altra, perquè el nivell d'instrucció dels lectors barcelonins de la seva època era, sens dubte, molt superior.⁶

Reprement més endavant el to revulsiu de l'exordi (§§ 9-12), Joan Pasqual es manifesta decidit a concloure sense enuig una obra de «tanta utilitat» com aquesta, la qual preveu, però, «a poch profit» per culpa de set o vuit «contraris» o impediments:

[10] Primerament, per la gran negligència de adquerir la pròpia salut e de saber la fi per què l'om és fet, inquirins més fàbules e dits plasens al hoyr sensual. Segonament, per les grans implicacions en les coses temporals. Terçerament, per la nímia amor de les delectacions carnals. Quartament, per la ignorància dels legins, com la matèria de las ditas summes sia molt alte, squivant totas fal·lòrdies, e la ignorància contrària sia a la sciència. Quintament, per la gran inadvertència en lo legir, no atnent en so qui-s lig. Sextament, per lo gran anuig qui és en legir e attendre en les coses sperituales e invisibles. Setenament, per la petita amor e devoció que és en sguart de Déu e de les coses sperituales; e per aquestas raons serà la dita obra poch presade. [11] Cogitant més avant, com no sia dupte tota bona e perfeta obra haver contrari, haver en aquesta moltes dicencions ab oy e envega —majorment com en vulgar l'é declarada—, submetens la rahó a la voluntat, no donans estudi a doctrina, ne la utilitat del proïsme sercans. [12] Emperò sper-ne haver premi de aquell qui distribuïdor és de tots los béns.

---

4. El terme «actors» es refereix probablement als escriptors, cristians o pagans, inclosos tradicionalment en l'estudi de la *grammatica* (CURTIUS 1955 [1948]: 79-87 i 656-659), com ara Ciceró, Ovidi, Sèneca, Valeri Màxim, Boeci, Marcia Capella i altres noms que Pasqual cita de tant en tant, així com aquell «dit del poeta dient: “*Solacium est miseris socios habere penarum*”» (*Summa de pena* [LXVI], f. 100va, i [LXXXVII], f. 117vb); es distingeixen, doncs, dels «doctors cathòlics», com Agustí —citats amb una especial profusió—, Gregori, Anselm, Innocenci III, Pere Llombard, Pere Comèstor o Tomàs d'Aquino, i dels «filosofos», com Aristòtil, Averrois, Avicenna, etc.

5. Cf. Pròleg general al *Crestià*, III («Qui ensenya la manera com tracta aquest volum»), 1: «En tot aquest volum, per la major part, entén a proceir per manera simple e grossera, e açò per tal car, jatsia aquest llibre puixa servir a persones científiques e lletrades, emperò jo entenc ací a parlar a persones simples e llegues, e sens grans lletres; [...] no n'entenc contínuament a fer ací grans ne curioses al·legacions ne tocacions d'autoritats e d'originals ne d'altres dits científics, ne al·legar res en llatí, sinó fort poc, per tal que no empatxe lo seny de les paraules ací posades» (ed. HAUF 1983: 37, i vegeu GUIXERAS 2007: 266-267). Aquest pròleg general —que encapçala el *Primer del Crestià* (Barcelona, 1379-1381), dedicat als fonaments del cristianisme— assenyala com a promotors de l'obra els «reverends e amables senyors los consellers de la ciutat de Barcelona [...] a gran instància d'alguns devots e honorables ciutadans d'aquella mateixa ciutat».

6. HERNANDO 1994 descriu aquest progrés instructiu a partir de la documentació sobre llibres destinats a l'aprenentatge de la gramàtica.

Segons Pasqual, la majoria dels lectors, i encara més els escèptics, «a veritate quidem auditum avertent, ad fabulas autem convertentur» (2 Tim 4, 4): són persones mundanes i ignorants que negligeixen tot allò que es refereix a Déu i a l'esperit, a l'estudi atent de la ciència i a llur pròpia salvació.⁷ A més de la indiferència d'aquest públic, Pasqual preveu que la seva obra, d'un alt contingut doctrinal i especulatiu més que no pas devocional o moral, haurà d'afrontar segurament «moltes dicencions ab oy e envega —majorment com en vulgar l'è declarada»,⁸ actituds que contrasten amb la «doble caritat, ço és de Déu e del proïsme» (§ 9), que mou l'autor, i per la qual espera recompensa de Déu.⁹

Precisament perquè la intenció de l'obra és oposada a aquesta negligència envers tot allò que concerneix la pròpia salvació, és evident que Joan Pasqual s'adreça en realitat a un altre perfil de lectors: una minoria de fidels ben dotats —de doctrina, d'intel·ligència i d'un hàbit de lectura i aplicació a l'estudi—, interessats a consolidar la seva formació teològica i a confirmar la seva fe gràcies a una obra que impugna tots els errors, satisfà tots els dubtes i difon la veritat teològica sobre la vida eterna. L'abundància de glosses que omplen els marges del manuscrit barceloní de la *Summa de beatitud* és probablement el millor testimoni d'una recepció estudiosa i atenta per part d'un lector del segle XV, ben informat i àvid de doctrina i d'arguments teològics.

És veritat, d'altra banda, que el programa divulgatiu de Joan Pasqual no defuig pas les qüestions subtils,¹⁰ no fa gaires concessions a l'amenitat, ni economitza en

---

7. Segons GUIXERAS (2006: 65), «la fórmula emprada per fra Pasqual intenta sens dubte violentar la consciència del lector per convèncer-lo de la utilitat del text per a la salvació de la seva ànima». Els contraris previstos per Pasqual coincideixen en gran part amb els efectes de l'accídia segons l'autor del *Cercapou* (ed. SANSONE 1957-1958: I, 64-72, esp. 65): «no curant saber ço que·ls és necessari a saber per salut de lurs ànimes [...]; havent en avorriment o concebent hoy contra les persones qui·ls induhexen a fer bé o los corregehen [en lurs vicis]; donant-se, per enuig que aprenen de dir o de fer o escoltar bé, a dir o fer coses en què·s deliten, vanes o contra los manaments de Déu, en dan de lurs ànimes e mal exemple d'altres, axí com recitant faules o altres istòries desonestes o vanes [...]; per a la vana eloqüència com a pecat de supèrbia i de llengua, vegeu *ibid.*, pp. 54 i 77.

8. Vegeu els comentaris de NADAL, PRATS 1982: 448-449, i PRATS 1983: 36-37.

9. Per a una millor comprensió dels §§ 11-12 (i també dels §§ 2 i 9), convé al·ludir a la causa final de la predicació segons FRANCESC EIXIMENIS, *Ars praedicandi populo* I: «principalis finis omnium est gloria Dei, laus et honor [...]. Secundus finis predicatoris est salus populi [...]. Tercius finis huius sacri officii est salus et fructus meriti predicantis. [...] Sed sunt nonnulli uento superbie et uanaglorie inflati, meretricantes uerbum Dei, qui in suis uentosis predicacionibus nullum finem de predictis intendunt, sed potius repugnantem gloriam, famam propriam et honorem. [...] conuertunt se ad uerba picta, rimata et rethorice ornata [...]. Aliquando dubia et rationes philosophicas uanissime pertractant [...]» (ed. MARTÍ DE BARCELONA 1936: 304-306; RENEDO 2009: xxvii i 4-8).

10. Per a la "subtileza" com a criteri de diferenciació cultural, vegeu BRUNI 1978 i CABRÉ 1993. Cf. *Summa de beatitud* V, 3: «Aquesta matèria és subtil, mes per los intel·ligens l'è posada» (ACG, 59, f. 122ra). En el pròleg general del *Crestià*, Eiximenis també preveu subtiletes excepcionals; III, 3: «Lo terç notable é que, jatsia que entena en aquest libre principalment a parlar a persones sens grans lletres, e per consegüent vulla parlar comunament, e, més que més, grosserament a vegades, emperò vull tocar alguns punts aguts per exercici d'alguns jóvens ciutadans qui molt s'adeliten en algunes honestes subtilitats. Per què, per tal que hagen ocasió de mills ocupar llur temps, e que pus volenters

arguments dialèctics, especialment raons i autoritats bíbliques, cristianes i filosòfiques, encara que tampoc no renuncia a altres recursos persuasius més propis de la literatura doctrinal i de la pastoral popular, com ara exemples, semblances i miracles, incloent-hi exemples de filòsofs i romans virtuosos o de fenòmens naturals inexplicables que, ultra llur funció persuasiva, poden suscitar l'interès i l'admiració d'un lector culte.¹¹ Tot i que l'acumulació d'aquests diversos gèneres d'argumentació constitueix el procediment expositiu més habitual, Joan Pasqual també sol adoptar els mecanismes propis de la *quaestio* escolàstica, l'esquema de la qual s'oculta en aquests casos darrere la divisió en capítols, d'acord amb una pràctica ja consolidada en la tractadística de l'època:¹² el teòleg examina les diverses opinions sobre la qüestió, impugna amb contundència les que són condemnables o herètiques, sospesa amb atenció les més versemblants i, després de determinar la qüestió amb una resposta dogmàtica, teològicament ferma o simplement opinable, anticipa i contesta totes les objeccions possibles.

Aquest projecte de divulgació teològica sobre l'altra vida constarà de «dues summes principals»,¹³ d'acord amb la principal distinció inherent a una vida futura en què la justícia divina retribueix els mèrits i puneix els demèrits:

---

llisquen les coses grosseres que són ací posades per la llur salut, posar-los-hi-hem algunes poquetes subtilitats, e tard, per tal que les dites subtilitats sien ací així com una poca d'esca ab què els tirem e els prenam en l'ham de nostre Senyor, així com fa lo pescador ab ham, qui ab l'esca pren lo peix cautelosament» (ed. HAUF 1983: 39, i vegeu GUIXERAS 2007: 270).

11. Són procediments de *dilatatio* —i, concretament, de *probatio*— recomanats o tolerats per Eiximenis en la seva *Ars praedicandi populo* III, 7, 1: «Si uis probare aliquid [...], statim prompte adducas probationes et ordina eas ordine sequenti: Adduc igitur ad propositum primo auctoritatem Bible [...]; secundo originalia sanctorum; tercio rationem naturalem siue experiencias communiter usitatas; quarto exemple sensibilia rerum apparencium, animalium siue aliorum, approbata; quinto historias certas et facta approbata precedencium [...]. Alii [*sc. se dilatant*] per dicta philosophorum; et ubi proferantur eorum moralia et non inutilia, non improbamus. [...] Alii per consuetudines et per mores approbatos gencium; et hoc non est malum nisi alia premissa meliora superius non suffragentur» (ed. MARTÍ DE BARCELONA 1936: 322; RENEDEO 2009: XLVIII-XLIX i 35-37; RIVERS 1999: 266); a propòsit del tercer recurs, entenc que Eiximenis es refereix a demostracions racionals i proves empíriques extretes de l'experiència comuna. Per als exemples de bestiari en Pasqual, vegeu GASCÓN 1995. Cf. *Summa de beatitud* I, 1: «La beatitud e vide eternal que ha haver l'ànima certa e manifesta és, segons apar per Scriptura, per natura e per rahons» (ACG, 59, f. 1va); I, 6: «Açí apar per les raons e per los eximplis dels filosofos demont dits (e de molts altres los quals per abreugar no pos) ésser felicitat» (ACG, 59, f. 11vb); IV, 4: «la qual immortalitat és provada per actoritats, per rahons, per eximplis, per miracles» (ACG, 59, f. 111rb); VI, 1: «Vehem per eximpli que lo boter fa 1ª bóta composta de taulas e de cerclas e, aquela destruïda, aquela matexa torna ab aquellas matexas taulas e cerclas e en aquell matex orde de las taules e dels cerclas que era ans, ab la matexa color e quantitat» (ACG, 59, f. 160va); VIII, 5: «Eximplis e rahons per declarar com lo cors humà pot al cel ésser locat» (ACG, 59, f. 193ra); *Summa de pena* [XLII] («Que pena és en l'altra vida»), f. 65va: «Per rahons e per natura apar ésser altre vida en la qual és pena. Açò, més avant, apar per actoritats», etc.

12. Vegeu NARDI 1966: 49.

13. ALÒS-MONER (1921: 311) suggerí, sense convicció, que l'expressió «dues summes principals» podia al·ludir a la previsió d'adjuntar-hi un apèndix com ara el *Tractat de les penes particulars d'infern*. Però en aquest cas l'adjectiu «principals» té un sentit tècnic relatiu al primer ordre de la *divisio operis*: l'obra de Pasqual —la seva *summa de novissimis*— presenta una divisió de primer

Dividint aquell en dues summes principals, segons que l'altre vide és partida en dues vidas, de glòria e de pena: la primera summa serà de beatitut, la segona serà de pena. Cascuna summa tindrà lo seu volum: lo primer serà appellat *Libre de beatitut*; lo segon, *Libre de pena*. (§ 8)

La *Summa de beatitud* i la *Summa de pena* són la cara i la creu d'una obra unitària que Ramon d'Alòs-Moner (1921: 310) proposà de titular *Summa de l'altra vida*. No obstant això, l'estructura interna de cadascuna, com també algunes fonts doctrinals i alguns recursos argumentatius, i fins i tot el criteri d'ús del llatí i el vulgar,¹⁴ en fan dues obres de fesomia força distinta.

2. LA *SUMMA DE BEATITUD* I ELS ARGUMENTS CONTRA ELS INCRÈDULS. La *Summa de beatitud* es presenta en tots dos testimonis precedida per una taula de rúbriques en la qual s'enumeren cent disset capítols distribuïts en deu parts, enunciades prèviament en la *divisio libri* del pròleg (§ 13):

Dividint aquesta present e primera summa, ço és de beatitut, en deu pars: la primera és de la beatitut en si; la segona és del objecta de la beatitut e de las suas perfeccions essencials; la tercera, del objecta de la beatitut e de las suas perfeccions nocionals; la quarta, de la creatura beatificable en si; la quinta, de la beatitut essencial; la sisena, de la beatitut accidental per sguart de la unió al cors; la setena, de la beatitut accidental per rahó del moviment e del acte corporal; la octave, de la beatitut quant al loch après la resurrecció e ara deputat; la noena, de la beatitut accidental de la ànima per rahó dels sentiments corporals; la deena, de aquells qui són a la beatitut predestinats.

En les tres primeres parts Joan Pasqual pretén de demostrar que el fi de l'home és una felicitat o beatitud que no es troba en els béns d'aquest món, sinó en una substància increada, incausada i perfecta que és Déu en trinitat de persones. En el curs d'aquesta argumentació se li presenta constantment l'oportunitat de discutir les opinions dels filòsofs i de combatre el materialisme dels incrèduls (I, 7), l'ateisme (II, 3), la tesi aristotèlica de l'eternitat del món (II, 19-20) o, per exemple, l'heretgia dels maniqueus (III, 2). La resta del llibre se centra en el subjecte de la felicitat o beatitud, i més concretament en l'home, atès que per a l'àngel Pasqual remet al *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis (IV, 2). La quarta part comporta encara un grau elevat

---

ordre en dues summes —de beatitud i de pena—, cada una de les quals conté el seu propi esquema de divisions subordinades. Cf. DANTE, *Epist. a Cangrande* IX, 26: «Prima divisio est, qua totum opus dividitur in tres canticas. Secunda, qua quelibet cantica dividitur in cantus. Tertia, qua quilibet cantus dividitur in rithimos» (ed. CECCHINI 1995: 10); cf. et. XII, 36.

14. Mentre que en la *Summa de beatitud* gairebé totes les autoritats són citades en català, i les poques citacions llatines són traduïdes immediatament —d'acord amb el model proposat per Eiximenis en el *Crestià* (vegeu *supra* n. 5)—, en la *Summa de pena* es produeix la situació contrària: gairebé totes les autoritats, de vegades extenses, són citades en llatí —les citacions de la *Commedia*, en italià—, i no és pas general el costum de traduir-les a continuació. És evident que Joan Pasqual ha canviat de criteri, probablement tenint en compte les aptituds lingüístiques del seu públic real i l'eficàcia persuasiva de la llengua sàvia i de l'italià de Dante.

de controvèrsia filosòfica a propòsit de la definició de l'ànima humana (IV, 3) i de la demostració que tota substància espiritual és incorruptible i immortal (IV, 4), mentre que en les altres parts s'analitzen aspectes estrictament teològics de la beatitud en relació amb les potències de l'ànima i la visió beatífica, el cos glorificat i els seus actes, el cel empíri —«del qual no han haüda notícia los filosofos» (VIII, 4; ACG, 59, f. 191vb)— i els sentits corporals. En la desena part Joan Pasqual s'ocupa, finalment, de la predestinació dels homes, subratllant oportunament la dificultat d'una qüestió que exigeix la màxima prudència: «En assò que he parlat de predestinació e que·n tractaré, amaria més hoir-ho de altri humilment que temeràriament difinir» (X, 5; ACG, 59, f. 213ra).¹⁵

La impugnació de l'escepticisme sobre l'altra vida, que Joan Pasqual ha definit en el pròleg com el motiu principal de la seva obra, adquireix un relleu molt especial en les quatre primeres parts de la *Summa de beatitud*. Xavier Renedo (1994) i David Guixeras (2006) n'han subratllat oportunament aquest aspecte, situant la *Summa de beatitud* en un horitzó de referents catalans delimitat principalment per *Lo somni* de Bernat Metge, d'una banda, i, de l'altra, pel testimoni de teòlegs com Francesc Eiximenis, Antoni Canals i d'altres.¹⁶ Entre les veritats del cristianisme que susciten, segons Pasqual, la incredulitat dels escèptics no solament es compten l'existència d'una altra vida de beatitud eterna (I, 7: «Que molts no crehen beatitud ésser») o la immortalitat de l'ànima (IV, 4: «Que l'ànima e tota substància espiritual és incorruptible e immortal»),¹⁷ sinó fins i tot l'existència de Déu (II, 3: «Què és que alguns cogiten cose increade no ésser»). La causa d'aquest cras error d'ateisme es troba en l'ofuscació de l'enteniment humà per la sensibilitat, com a conseqüència del pecat que corromp la nostra natura:

---

15. Per a una contextualització del arguments de Pasqual contra la tesi filosòfica de l'eternitat del món (II, 19-20) i sobre la predestinació (X), vegeu GUIXERAS 2006: 71-74.

16. Vegeu RENEDO 1994: 110-115. Especialment en els capítols 43-46 del *Primer del Crestià*, Eiximenis «presenta un conjunt de normes que ha de tenir en compte el cristià que es vegi obligat a mantenir una disputa de caràcter religiós amb algun heretge. [...] La presència d'aquesta miniatura per disputar amb heretges en les planes d'una enciclopèdia en llengua vulgar destinada als laics [...] probablement, s'ha de relacionar amb les referències als racionalistes i descreguts que hem trobat en les obres de Bernat Oliver, Antoni Canals, Joan Pasqual o Felip de Malla. [...] en alguns fragments del primer llibre de *Lo somni* sembla com si Joan I estigués seguint les regles que podem llegir en el *Primer*» (RENEDO 1994: 117-118). Segons GUIXERAS (2006: 65-66), la *Summa de beatitud* també «ofereix pautes dialèctiques als fidels perquè puguin sortir ben parats en l'avinentsa d'una discussió amb heretges». Per a una anàlisi dels arguments de Pasqual en comparació amb el llibre primer de *Lo somni* de Bernat Metge, vegeu RENEDO 1994: 123-127, i GUIXERAS 2006: 68-71.

17. En el *Tractat de confessió*, dedicat a Violant de Bar cap a 1413, Antoni Canals també denuncia la ignorància culpable dels escèptics: «han tan pocha lum de enteniment per llur culpa que no·l leven a mirar les obres divinals, car no creen en miracles, dupten en los profetes, dupten si és altra vida, trufen-se de l'infern, rien-se del purgatori, no creen lo darrer juhí e, pus que no u veen ab l'ull corporal, dien que no saben si y ha àngels ni diables, totes les coses volen reduyr a natura»; així mateix, «dup-ten si és res la ànima après la mort de l'hom, no creen en la resurrecció dels còssors ab ferma fe, ni volen subjugar l'enteniment a la creença de la fe» (cit. RENEDO 1994: 111-112).

Què és per què de cose ten certa per alguns és duptat, car diu lo foll: «No és Déu»? Dic que açò fa cecitat de l'enteniment humanal, la qual incorre per pecat, qui no aquela cosa primera avertex la qual primera li occurra en veura, ne aquela cosa primerament veu per la qual totas les coses veu e sens la qual no·n veu alguna. [...] Axí, lo enteniment, ple e quasi tot absort dels fantasmes de las cosas sensibles e terrenals, quant la fontal luu del sobiran ésser mira, extime res no gordar. (*Summa de beatitud* II, 3; ACG, 59, f. 19^{ra-b})

El principal argument dels incrèduls és que només l'experiència sensible és digna de crèdit. No creuen, doncs, en l'existència de res que no es pugui sotmetre a verificació empírica, redueixen la realitat a l'esfera de la sensibilitat i els *intelligibilia* als *phantasmata* que l'intel·lecte encarnat requereix per a entendre. Contra la falsedat d'aquesta premissa, el teòleg argumenta que la capacitat de comprensió de l'ull espiritual és superior a la de l'ull carnal, i que la certesa d'allò que la raó entén preval sobre allò que la vista percep i la fantasia imagina:¹⁸

Són molts idiotes, deffellents de raó, reputant dura cosa creura ço que per ull no·s veu. Aquests tals, seguint més la fantasia que la raó, granment són enganats; mes si preposàvan la raó a la fantasia, conexerían clarament beatitud ésser e altra vida. (*Summa de beatitud* I, 7; ACG, 59, f. 11vb)

Actoritatibus ergo et rationibus probatum est animam esse immortalem. Qui és, dons, tant foll, tant fora de rahó, per aquestas actoritats e rahons no puxa creura l'ànima ésser immortal? Dien: «Perquè no ho vehem». Dons, no es veu, no són ne aspre ne leu, dols ne amar, Déu ne àngel, ne moltes altres coses les quals als ulls de la carn no són subjuga-das. Però l'ull spiritual e intel·lectual les pot veura. (*Summa de beatitud* IV, 4; ACG, 59, f. 113va)

La inconsistència d'aquesta actitud materialista és evident, atès que se'n dedueixen conseqüències ridícules i insostenibles:¹⁹

E si solament vols creure ço que veus, dons no deus creure que hages ulls o horellas, ànima o fetga, cor o entràmenes, com res de ço veura no puxes. [...] Qui ha vist que son pare l'age engendrat? Emperò, pocs són qui de lus pares dupten. (*Summa de beatitud* I, 7; ACG, 59, ff. 11vb-12ra)

Una segona actitud que Joan Pasqual atribueix als escèptics és la resistència a acceptar el valor demostratiu de les autoritats bíbliques i cristianes, atès que pressuposen un acte de fe en la veritat revelada.²⁰ És per això que el teòleg assaja habitualment altres recursos dialèctics que permeten d'eludir aquesta objecció, com ara les

---

18. Per a l'ús d'aquests arguments en *Lo somni* (I, II, 6), vegeu RENEDEO 1994: 125-126; GUIXERAS 2006: 68; CINGOLANI 2006: 54-55 i 130 n.; GÓMEZ 2010: 8-9 i 30-31.

19. Sobre l'ús, probablement irònic, que es fa en *Lo somni* (I, II, 6) de l'argument augustinian de la fe en la identitat dels nostres pares, vegeu CINGOLANI 2002: 173-175; RENEDEO 2002; BADIA 2005: 355-358; GÓMEZ 2010: 8 n. 2, i 49.

20. La utilitat del testimoni dels infidels per a esquivar aquesta mena d'objeccions és el que justifica, segons Antoni Canals, la seva traducció del *De providència*, «per ço com no·m direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament, ans lo trobarets tot philòsof, qui funde tot son fet en juy e rahó natural» (ed. RIQUER 1935: 87). Vegeu MARTÍNEZ 1998: 108.

autoritats dels infidels i els arguments estrictament racionals: la concepció pagana de l'*annus magnus* resulta, per exemple, un bon argument en favor de la resurrecció dels cossos (VI, 1), i la demostració de la immortalitat de l'ànima és ocasió d'invocar el testimoni de molts filòsofs gentils, com ara Sòcrates, Plató, un suïcida, Pitàgoras, Hermes Trismegist, Aristòtil i Porfiri, introduïts per una justificació ben eloqüent:²¹

De actoritats de la sancta Scriptura no-n pos més, com sien per aquesta conclusió innumerables. Mes vench a les actoritats dels filosofos, *les quals ajust per los incrèduls*. (*Summa de beatitud* IV, 4; ACG, 59, f. 111vb)

De l'argumentació per autoritats el teòleg passa als arguments racionals amb una fórmula que recorda l'aparat dialèctic que Metge desplega en *Lo somni* per a demostrar també la immortalitat de l'ànima:²²

Per aquestas, dons, actoritats de la sancta Scriptura, e per actoritats dels infaells filosofos, e per dit dels moros, jueus e christians, havem que l'ànima és immortal. Ara vingam a las rahons. (*Summa de beatitud* IV, 4; ACG, 59, f. 112vb)

Una incredulitat pròpiament racionalista no solament desconfia de les autoritats bíbliques i cristianes, sinó de qualsevol proposició que no sigui racionalment evident, és a dir, demostrable per raons necessàries. Contra les pretensions excessives del racionalisme en matèries sobrenaturals,²³ el teòleg es complau a subratllar la ceguesa de la raó natural desproveïda de la revelació, assenyalant especialment els errors i les contradiccions en què van incórrer els mateixos filòsofs infidels que cita sovint en favor de les veritats del cristianisme:²⁴

---

21. Vegeu també *Summa de beatitud* I, 6 («Què fahien los filosofos per optenir beatitut, creent que beatitut és»): «Los grans filosofos, creens beatitut ésser, per obtenir aquella componien libres morals e ells vivien virtuosament e ensenyaven als altres per obtenir beatitut e viura virtuosament meynspreant les riquesas e béns temporals, e per obtenir aquesta beatitut en perill de mort donant-se», amb al·lusió a Sòcrates, Plató, Empèdocles, Demòcrit, Porfiri, Sèneca i Plotí (ACG, 59, ff. 10vb-11vb); II, 1: «Qual poble és stat jus la capa del cel qui déu no aga hagut en la sua manera? [...] E romans e pagans, e tots quants són stats e són, han tengut que alguna cosa increada era en general, jatsia que molts hagen errat en special» (ACG, 59, f. 16ra); IV, 1: «Molts filosofos, però, són stats de diversas opinions quina substància o cosa és l'ànima», seguit de les definicions de Plató, Aristòtil, Pitàgores, Hipòcrates, Heràclit, Demòcrit, Hiparnes, Parmènides, Epicur, etc. (ACG, 59, f. 109^{rb-vb}) en uns termes que recorden, sense coincidir-hi, *Lo somni* I, IV, 10 (ed. CINGOLANI 2006: 135-136); X, 5: «Assí apar que no solament segons la fe, mes encare segons lo Filosof, Déu sab totas las cosas evidentment sdevenidoras contingentment» (ACG, 59, f. 211ra).

22. Cf. *Lo somni* I, v, 13-50, esp. 13: «—Ab auctoritats primerament de gentils, jueus, christians e sarrahins, puys ab rahons e demostracions, te provaré [...] que la ànima racional viu sens cors e és immortal. —Gran pler n'auré, senyor; mas si-m volliets fer tanta gràcia que de les rahons e demostracions usàssets primerament, molt pus placent me seria. —Ja t'entén —dix ell—: tu duptes en aquelles e, desigant-les tost hoir, vols dir que de auctoritats prou ne has lestes» (ed. CINGOLANI 2006: 140).

23. El rei Joan també denuncia els límits de la raó natural en matèries sobrenaturals a propòsit de la immortalitat (*Lo somni* I, v, 12) i del misteri de la immaculada concepció (*Lo somni* II, IV, 12); vegeu GÓMEZ 2010: 14 n. 11, i 16-17 n. 15.

24. Seria molt fàcil multiplicar els exemples d'aquesta pràctica. Cf. *Summa de beatitud* II, 20: «lo secret misteri de la creació del món [...] stech amagat als filosofos, pensant-se per lus rahons e fanta-

Veges Avicenna, infaell filosof, quantes excel·lències confese aquella sobirana natura haver per les sobradites actoritats [...]. Mes, com pot ésser que Avicenna hagués posat primerament Déu no crear sinó una intel·ligència, e are havem vist que posa que Déus és principi de totes les coses? Responc que Avicenna era homa, ne era ple del Sperit de Déu, com fos infaell, e per consegüent no és merevella que erràs en so que primer posà. (*Summa de beatitud* II, 16; ACG, 59, f. 37^{rb-vb})

La impugnació explícita de l'escepticisme materialista o racionalista no és tan freqüent en les altres parts de la *Summa de beatitud* ni en el conjunt de la *Summa de pena*, tot i que el mètode expositiu de Pasqual suposa constantment la discussió d'opinions contradictòries i la impugnació de doctrines heterodoxes o netament herètiques, com ara el maniqueisme o el pelagianisme.²⁵ A propòsit d'algunes qüestions fonamentals el teòleg pot remetre als capítols de la *Summa de beatitud* on les ha discutides i resoltes prèviament,²⁶ però la *Summa de pena* també planteja qüestions que poden suscitar perplexitat —la pecabilitat de l'home, creat lliure per Déu; la justícia

---

sias pervenir en aquest secret —al qual nunca pervengueren, com crehgueren lo món ésser eternal, segons per las rahons per ells fetas se manifesta—, volent ells intrar ab lur investigació als secrets divinals» que no són coneguts «sinó per revelació de Aquell en lo qual són amagats» (ACG, 59, f. 44vb). Quant al lloc de les ànimes separades, «fóran alguns poetas posans a elles receptacles»: els sepulcres, l'infern, etc.; però no van arribar a conèixer el cel emperi, l'únic lloc digne de Déu i de les ànimes santes; cf. *Summa de beatitud* VIII, 4: «Aquest cel no és pervengut en notícia dels filosofos. Un, segons éls, los cels són nou: VII de planetas e la spera de las stelas e la spera del moviment diürne (la qual, segons los filosofos, és altra de la spera de las stelas). Notícia dels IX cels han aguda, mes no del desèn, que és lo cel emperial. E la rahó és per ço com del cel desèn res a nós no apar axí com dels altres, car en ell no apar moviment ne stela. [...] Són stats més avant ignorans de la magnificència de la glòria de Déu; no han conegut Déu de honor e de magnificència ésser digne que a ell atribuïsen digne habitació e a la multitud de la sue família e de la sua nobilitat. En en assò són stats ignorans per la paucitat del lur enteniment, qui no ha bastat considerar la glòria esdevenidora, la qual serà donada en la resurrecció» (ACG, 59, f. 191^v-193ra). Així mateix, «molts són, majorment filosofos, qui entendre no poden com pot ésser que lo cors humà, tant ponderós, terrèn, apetint tostemps naturalment lo centre de la terra, loc ínfim e jusà, puxa sobra los cels movibles ésser elevat» (*Summa de beatitud* VIII, 5; ACG, 59, f. 193rb).

25. La condemna de l'heretgia pelagiana implica dues qüestions que, com veurem més avall (VI, 3), comprometen teològicament la ficció dantesca dels llimbs: el destí dels pagans virtuoses i dels infants no batejats; cf. *Summa de beatitud*, V, 6, f. 126^{va-b}, i *Summa de pena* [XXXII] («Si la creatura racional sens gràcia pot vitar peccat»), ff. 51vb-54ra, i [CXLVII], ff. 158vb-159va. Contra el maniqueisme, vegeu *Summa de beatitud*, III, 2 («Que no és sinó l sobirà principi efectiu»), f. 65^{rb-va}, i *Summa de pena* [XXX] («Que no és algun mal qui sia principi dels altres mals e que no sia principi»), ff. 48rb-49ra. Segons GUIXERAS (2006: 64-65), és probable que Pasqual es refereixi reiteradament a heretgies històriques com l'arrianisme, el maniqueisme o el pelagianisme —també enumerades en el *Directorium inquisitorum* de Nicolau Eimeric— «no només per situar els antecedents de les heterodòxies que més li interessaven, sinó també perquè desconfiava de la seva total extinció».

26. Remet a la quarta part de la *Summa de beatitud* a propòsit de la llibertat de la criatura racional (*Summa de pena* [XII], f. 14ra, i [XIV], f. 15vb); als capítols II, 1-2, impugnant el dualisme maniqueista (*Summa de pena* [XXX], f. 48va), i al capítol VI, 1, on havia reprovat la concepció cosmològica de l'*annus magnus* (vegeu *supra* I, 1, n. 3; *Summa de pena* [CXLIII] [«Que algun dampnat per misericòrdia de Déu nunca exirà de la sua dampnació»], f. 154rb); també hi remet quan convé de tocar algun punt relacionat amb la matèria de la beatitud (*Summa de pena* [XLVII] [«Per incident, que la beatitud dels sants no és a ells igual»], f. 69va, i [LXXXIII] [«Que las ànimas separades dels sants han conexença de las penas dels dampnats»], f. 115rb).

d'una punició eterna per un pecat temporal; la definició del pecat com a privació de bé—²⁷ i també incredulitat, com ara l'existència d'un foc material incorruptible («Que lo foch dels dampnats és perpetua» [LIV]); en aquest darrer cas el teòleg, seguint sant Agustí (*Civ. Dei* XXI, 4-5 i 12), rebutja l'escepticisme oposant-li l'evidència d'innombrables *mirabilia naturae mundi*, fenòmens naturals inexplicables racionalment malgrat la seva realitat empírica:

E per consegüent, quina meravella si per virtut divinal, o per virtut de natura donada per Déu en aquell foch, aquell foch pot ésser perpetuat? Ne val l'argument «no y podem assignar rahó; donchs, no és axí», com en las dites coses rahó no s'i puxe assignar, emperò no-res-menys així és com és dit. Semblantment, del foch infernal que no sia corruptible [...], a nós és occult; emperò per açò no devem descreure que Déu hage donada alguna virtut natural en aquell foch, la qual nós ignoram, com vejam tants efectes e operacions manifestas de las quals les causes totalment ignoram, axí com de las damont dites operacions. (*Summa de pena* [LIV], ff. 78vb-79ra)

Per descomptat, en la *Summa de pena* el teòleg també recorre de tant en tant al testimoniatge dels pobles pagans, dels filòsofs infidels i dels romans virtuosos.²⁸

A la llum d'aquestes notes podem concloure que Pasqual preveu constantment la possibilitat d'un lector amb una acusada tendència a interrogar-se i plantejar dubtes sobre les doctrines teològiques i els dogmes de la fe, cosa que l'obliga a anticipar les objeccions més previsibles —generalment tradicionals i facilitades pel seu dossier d'autoritats cristianes, especialment Agustí, Gregori Magne, Pere Llombard i els doctor escolàstics del segle XIII-XIV— i a sospesar acuradament l'efecte persuasiu dels seus propis arguments. Com ha estat remarcat més d'una vegada, aquest perfil de lector es pot identificar a grans trets amb el que Antoni Canals descriu en el pròleg de la seva traducció del *De providència* de Sèneca, dedicat al governador de Valèn-

---

27. Cf. *Summa de pena* [XLII], f. 64va: «Mes puries dir: “Què és la causa que l'ome de si mateix no pot satisfèr lo peccat?”. E, més avant, com peccat sia no res, car peccat privació és [...]: “Per què Déu ponex per no res? Punir per no res apar cosa injusta”».

28. Un argument recurrent per a demostrar l'existència de penes infernals és que tots els pobles del món han instituït premis per als bons i càstigs per al malvat (*Summa de pena* [XLII], f. 65va, i [CXI], f. 135rb). Vegeu també *Summa de pena* [XCVIII], f. 127va: «Item lo Philosofo, qui no crehia altra vida ésser sinó aquesta, posa 3° *Ethicorum*, capitulo 2°, diu que lo fort, per vitar acte viciós, deu exposar la sua vida e lo seu ésser. Si, donchs, açò fehien segons dreita rahó los qui no crehien altra vida ésser, molt més los cristians en açò són tenguts»; [CXXXII], f. 149vb: «e açò no solament tenen los faels, mes encare los infaels filosofos, qui dihen que los àngels personalment testifiquen contra los mals, segons apar *in libro De deo Socratis*»; [CXI], f. 135rb: «Un són stats hòmens romans e en dignitat posats qui, encesos de amor de justícia e de la utilitat de la cosa pública, qui no solament no perdonaven als fills dels altres si fehien contra las leys, mes encare als fills propis no perdonaven si en las suas operacions deturpaven la cosa pública. Axí cum apar de Bruto, cònsul de Roma, qui matà los fills e los parents seus, havent coneixença que eren contra la cosa pública. E de ·I· altra cònsul romà legim que, per ço cum lo seu fill hisqué de Roma bel·lar contra los enamichs de Roma e·ls hagués vençuts, e fos fet edicta que nagú *sub pena* de mort no hisqués de Roma —e açò per temor de la puxança que havien los enamichs de Roma—; no obstant, donchs, aquell hagués vençut los dits enamichs, per ço cum ell féu contra lo edicte, lo pare, qui era cònsul, lo féu per sentència matar».

cia Ramon Boïl.²⁹ Canals hi censura les «curiositats excessives» dels «hòmens seglars»,³⁰ al·ludeix als «difícils passos» amb què el comprometen mossèn Boïl i altres «persones de gran stament» tot barrejant veritat revelada i raons naturals, i recorda en concret una «qüestió» capciosa amb què el mateix rei Martí l'«entreliguaça». Segons Canals, quatre factors que estimulen aquesta actitud entre els cortesans són l'amplitud de lectures —com més va més disponibles en vulgar—, l'oportunitat de tracte social amb persones doctes, una gran capacitat intel·lectual i l'experiència en altes responsabilitats.³¹ Tots quatre factors són també aplicables, però, als ciutadans honrats que Joan Pasqual ha assenyalat en el pròleg com el seu públic preferent, entre els quals també es devien estendre «les curiositats excessives» i la tendència a enfocar racionalment el misteri de la fe. L'obra de Pasqual respon a la necessitat de contrarestar aquesta tendència entre les elits urbanes mitjançant una literatura teològica adaptada a la seva formació cultural creixent i a una mentalitat laica.³²

Aquesta actitud inquisitiva no és pas, doncs, una característica exclusiva dels incrèduls. Els antecedents més directes dels lectors de Pasqual són probablement aquells «jóvens ciutadans qui molt s'adeliten en algunes honestes subtilitats» als quals Eiximenis pretenia de llançar en el *Primer del Crestià* (1379-1381) l'esquer d'«algunes poquetes subtilitats, e tard, [...] ab què els tirem e els prenam en l'ham de nostre Senyor».³³ Aquests lectors de la generació de Bernat Metge, que el 1381 ja escrivia el *Llibre de Fortuna i Prudència*, i de Ramon Savall, dedicatari del *Terç*, eren «homes amb formació, pietosos i amb curiositat pels problemes teològics, però sense la voluntat maliciosa de polemitzar i discutir-ho tot, sinó profundament impregnats de respecte a la fe i als dogmes de l'Església».³⁴ Antoni Canals assenjala aquesta mateixa actitud en una persona tan devota com el rei Martí: «Segurament també podria haver citat Pere d'Artés, mestre racional de la cort de Joan I, a qui Canals va dedicar l'*Exposició del Pare Nostre* i a qui Eiximenis no només va dedicar el

---

29. Ed. RIQUER 1935: 85-88. Vegeu RENEDO 1994: 113, i també MARTÍNEZ 1998: 105-109.

30. «Clamen-se de la providència divinal: per què Déu dona bé a alguns hòmens mals, e per què d[ó]na tribulacions als bons, e per què dona fills als qui anvides los poden ajudar, e n priva aquells qui ls farien grans hòmens; fahent d'altres semblants querimonies inquisitives» (ed. RIQUER 1935: 85). Recordeu que aquest és, en efecte, el clam que fa dir al protagonista del *Llibre de Fortuna i Prudència* de Bernat Metge (vv. 806-813): «Qu·, en me fe, quaix heretge m torn / quant vey que lls bons sofferen mal / e los malvats sehen equal / dels prínceps e dels grans senyors, / ez han riqueses e honors; e puy, que lls pobles los adoren, / e jamás no han mal ni ploreu / ne saben qu'és adversitat» (ed. CABRÉ 2010: 126-127 i n.).

31. «E, en aytals qüestions, és major perill entre hòmens de paratge, per ço com ligen molt e tots los libres adés seran vulguaritzats, e per ço com converses ab molt abte hom, e per la rahó natural en què habunden, e per la gran speriència de diverses coses en les quals són fets regidors» (ed. RIQUER 1935: 86).

32. GUIXERAS 2006: 65.

33. Ed. HAUF 1983: 39; vegeu *supra* II, 1, n. 10. Vegeu MARTÍNEZ 1998: 103-104; GUIXERAS 2007: 270.

34. MARTÍ 2003: 15.

Llibre dels àngels, sinó que fins i tot va arribar a escriure, a instància seva, la *Vita Christi* en català en comptes de fer-ho, com tenia previst, en llatí». ³⁵ El *Llibre dels àngels* (1392) de Francesc Eiximenis és l'únic precedent català que Joan Pasqual esmenta d'una manera explícita, ³⁶ i ho fa sens dubte no solament amb la intenció de remetre a una obra molt familiar al seu públic, sinó també de reivindicar una funció complementària i una continuïtat de tradició literària franciscana en llengua vulgar. Fins i tot és possible que el gran èxit popular d'aquesta obra, indici d'un ampli interès en qüestions de teologia en general, i d'escatologia en particular, inspirés a Joan Pasqual la idea d'escriure la seva *summa de novissimis*. ³⁷

35. RENEDO 1994: 113.

36. *Summa de beatitud* IV, 2: «E primerament parlaré del àngel en lo present capítol, e breument, remetent tot ço que'n jaquiré en lo *Llibre dels àngels* fet per lo molt reverent e de digníssima mamòria mestra Francesch Eximenis» (ACG, 59, f. 104va). Vegeu GASCÓN 1993: 34, i el comentari de GUIXERAS (2006: 66): «També el *Llibre dels àngels*, al capdavant, es pot considerar un tractat sobre la beatitud, atès que els àngels exemplifiquen la beatitud i proven l'existència de Déu i la immortalitat de l'ànima. Tant l'obra de Pasqual com la d'Eiximenis carreguen amb contundència contra unes actituds vitals que podríem definir com a atees».

37. L'amplíssima difusió de les obres d'Eiximenis entre els barcelonins del segle XV (HERNANDO 2007: 392-402, esp. 393-399) demostra clarament l'emergència d'un públic consumidor de llibres de divulgació teològica en català; per a una descripció del perfil dels lectors, dins les seves categories socials respectives, vegeu HERNANDO 2007: 404-433. El *Llibre dels àngels* hi és, de bon tros, el més difós; vegeu també MARTÍ 2003: 16-17; RENEDO 2009: XXV, i PUIG I OLIVER *et al.* 2012 i en premsa. Gràcies als instruments notariais que publiquen IGLESIAS 1996 [= IGL.] i HERNANDO 2007 [= HERN.] se'n recullen més de quaranta notícies abans del darrer quart del segle, la majoria corresponents a ciutadans (= cB): Jaume Oliver, escrivà reial, cB, al notari Guillem Ponç, cB, com a dot de la filla Agnès, 1400 (HERN. 1, 5); inventari de Bernat de Montpalau, cavaller, 1400 (IGL. 7, 5 = 207, 7); llegat de Francesc de Blanes, bisbe de Barcelona, al germà Vidal de Blanes, monjo de Santes Creus (HERN. 3, 1; 4); inventari d'Andreu de Coll, rector de Sant Iscle de les Feixes, 1411 (IGL. 47, 3; HERN. 5); Alzeàs Arant, mercader, cB, al creditor Joan de Llobera, 1417 (HERN. 6, 1); donació de Pere Vila, prevere, al nebot Antoni Vila, 1418 (HERN. 7, 1 = 12, 1); encant d'un anònim, 1421 (IGL. 81, 8); inventari de Guillem de Cabanyelles, mercader, cB, 1423 (IGL. 93, 6; HERN. 11); llegat d'Antoni Vila al seu fill Joan, 1424 (HERN. 12, 1 = 7, 1); inventari de Bernat Llobet, mercader, cB, 1424? (IGL. 95, 3; HERN. 118); Francesc Bofill, bossier, cB, compensat per la pèrdua d'un exemplar deixat al prevere Pere Vila, 1424 (HERN. 13; cf. doc. 7); encant de Nicolau Vidal, prevere, comprat pel veguer de Barcelona, 1429 (IGL. 116, 1; HERN. 18, 3); inventari de Bartomeu Sirvent, jurista, cB, 1430 (IGL. 124, 110; HERN. 20); llegat d'Antoni Salavert, mercader, cB, al seu fill Antoni, 1433 (IGL. 168, [3]; HERN. 21, 3); inventari de Jaume Callís, jurista, cB, 1434 (IGL. 170, 45; HERN. 23); inventari de Bernat Gilbert, sastre, cB, de la mà del difunt, 1436 (IGL. 182bis, 1; HERN. 24); inventari de Gabriel de Forest, notari, cB, 1436-1437 (IGL. 186, 42; HERN. 26, 3); inventari de Bernat Isern, mercader del pes reial, cB, 1437, restituit a Joan Comelles, mercader, cB, el 1444 (IGL. 188, 5; HERN. 28, 1); inventari de Jaume Colom, cB, 1438 (IGL. 195, 2); inventari de Joana, vídua de Bernat de Montpalau, cavaller, 1439 (IGL. 207, 7; HERN. 29); inventari de Diego [Dídac] Garcia, notari i arxiver reial, cB, 1440 (IGL. 213, 2; HERN. 30, 2); inventari de Francesc Formós, mestre racional de la cúria reial, cB, 1441 (IGL. 215, 1, i cf. 318, 4; HERN. 31, i cf. 66); inventari i encant de Bernat Costeges, causídic, cB, comprat per Ferrando de Palència, 1441 (IGL. 216, 19; 217, 1; HERN. 32, 6); inventari de Joan Bussot, mercader, cB, 1443 (IGL. 228, 2; HERN. 33, 1); inventari d'Antoni Mas, especier, cB, propietat de Bernat Granollachs, mestre en arts i medicina, cB, 1445 (IGL. 231, 7; HERN. 34, 2); inventari d'Antoni Cases, mercader, cB, 1448 (IGL. 240, 31; HERN. 39, 9); inventari de Guillem Pujol, mercader, cB, 1449 (IGL. 245, 2; HERN. 42); inventari i encant de Francesc de Vinyamata, prevere, 1449 (IGL. 246, 67; 247, 39; HERN. 43); llegat de Pere Martí, prevere, a Bernat Negre, prevere, 1450 (HERN. 44, 2), rebut el 1464 (HERN. 62, 2); inventari de Galceran Montserrat de Sentmenat, donzell, 1450 (IGL. 253, 4; HERN. 45, 4); llegat de Joan de Vilagenís, mercader, cB, al seu oncle Jaume Ortoneda, prevere, 1451 (IGL. 258, [2]; HERN. 46bis, 2); encant de Guillem Jordà, jurista, cB, comprat per Gaspar Carreres, mercader, cB,

No obstant això, Eiximenis, Canals i Pasqual també testimonien l'existència d'una «minoria cultivada amb idees de caràcter diguem-ne racionalista que entraven en col·lisió amb punts centrals de la fe cristiana».³⁸ Aquesta incredulitat materialista i racionalista, que Joan Pasqual denuncia en el pròleg com a motiu principal de la seva obra, té el seu perfecte correlat literari en el personatge epicuri que Bernat Metge assumeix en *Lo somni*.³⁹ Segons Xavier Renedo:

Les similituds són evidents. No crec que es deguin al fet que Pasqual hagués llegit *Lo somni*, sinó que quaranta anys després de *Lo somni* continuava havent-hi epicuris. El fet que en totes dues obres s'atribueixi l'origen de l'error dels descreguts a la confusió entre raó i fantasia, o raó i imaginació, és un tòpic [...]. Els arguments que fa servir Pasqual per intentar convèncer els materialistes —que, curiosament, mai no anomena epicuris— de vegades coincideixen amb els que fa servir Joan I per convèncer Metge i, sens dubte, procedeixen de la mateixa tradició. (RENEDO 1994: 126)

Les coincidències que trobem entre els esquemes dialèctics de Bernat Metge i Joan Pasqual quan toquen matèries comunes no suposen, efectivament, cap relació de dependència, però tampoc no podem excloure la possibilitat que Pasqual estigués al corrent de la literatura que circulava en vulgar sobre qüestions afins i que conegués, per tant, l'obra de Metge. Biblioteques com les dels nobles barcelonins Roger de Togores (1410) i Joan Gener, donzell (1428),⁴⁰ o com la del notari i escrivà del Con-

---

1453 (HERN. 49, 1); inventari de Francesca o Francina, vídua de Bartomeu Trillo, cB, 1453 (IGL. *259, 5; HERN. 50, 3); Antoni Caro, prior de Sant Joan de Jerusalem, al creditor Bernat Andor, notari, cB, 1453 (HERN. 52, 1); Bartomeu Borrell, prevere, i Joana, muller de Jeroni Borrell, mercader, cB, al creditor Pere de Valls, jurista, cB, 1455 (HERN. 53, 1; cancel·lat el 1458 [HERNANDO 2000: 178, 1]); inventari d'Aloi o Aloït de Navel, mercader, cB, 1457 (IGL. 266, 10; HERN. 54, 1); encant de Pere Vilasaló, prevere, 1458 (IGL. 273, 1 i 2); inventari de Pere Terrassa, mercader, cB, 1458 (IGL. *274, 1; HERN. 56, 1); inventari de Francesc Sunyer sènior, cB, 1459 (IGL. 278, 3); inventari de Guillem Garriga, balancer, cB, 1461 (IGL. 286, 12; HERN. 57, 2); Francesc Ferrer, mercader, cB, al creditor Bartomeu del Bosc, notari, cB, 1461 (HERN. 58, 3); inventari de Joana, vídua de Francesc Formós, mestre racional de la cúria reial, cB, 1468, propietat de Jaume Castelló (IGL. 318, 4; HERN. 66); inventari d'Angelina, vídua de Guillem de Santcliment, cavaller, 1472 (IGL. 335, 1; HERN. 72).

Fora de Barcelona, però en un context pròxim a Joan Pasqual, vegeu, per exemple, BATLLE 1968-1969: doc. 7 (Pere Fort, rector de Sant Esteve de Biure [Alt Empordà], 13 d'abril de 1422), [6]; PIÑOL 1999: 146 (Pere Sabater, notari públic i escrivà del Consell de la ciutat de Tarragona, 7 de febrer de 1439; vegeu *infra* n. 41). Per a la diversitat social dels copistes de l'obra entre 1393 i 1486, vegeu també GIMENO BLAY 2002: 139 i esp. 143-149, núm. 7, 10, 11, 12, 15, 17, 19, 23, 35.

38. RENEDO 1994: 115.

39. Per a la noció bàsica medieval d'*epicuri*, vegeu BADIA 1988: 97-101, 109-117; RENEDO 1994: 118-123, i també Francesc EIXIMENIS, *Primer del Crestià*, 173: «Ben, donchs, deuen plorar los epituris, qui negan ésser altra vida sinó la present, e gemegaran amargosament e sens fruyt enpertostemps après ça mort quant sabran que crestianisme era via dreita de vida eternal e de vera benuyrança. E ells açò hanc no veheren ne saberen, hans han posat que axí moren los hòmens com les bèsties, axí que après la mort d'aquí avant ne cors ne esperit vivent lur no roman» (cit. RENEDO 1994: 121 n. 31). Joan Pasqual només al·ludeix als epicuris a propòsit de la ficció dantesca d'*Inferno* X; vegeu *Tractat de les penes particulars d'infern* XXXIV, 12-14 i 19-20. Per a la construcció del personatge epicuri de Bernat Metge, vegeu també RUIZ SIMON 2002; TURRÓ 2002; CINGOLANI 2002: 201-205, i 2006: 75-77; GÓMEZ 2010 i 2009-2010.

40. Vegeu MADURELL I MARIMON 1974: 36, i IGLESIAS 1996: doc. 108, a més de CABRÉ, MARTÍ 2012: 165-166. La biblioteca de Joan Gener o Giner, majoritàriament en vulgar, el descriuen com un

sell tarragoní Pere Sabater (1439),⁴¹ fan pensar que *Lo somni*, fàcilment assimilable a la literatura escatològica i als tractats d'apareguts, podia interessar a lectors que compaginaven la literatura espiritual i doctrinal de Ramon Llull i Francesc Eiximenis amb la lectura de textos clàssics i pseudoclàssics, especialment en vulgar.⁴² Si Joan Pasqual hagués llegit *Lo somni*, és evident que hauria trobat en el personatge de Ber-

---

aficionat a la poesia i a la música amb una accentuada tendència a la literatura espiritual, doctrinal, enciclopèdica i pràctica. A part del «Somni d'en Bernat Metge» (29), posseïa unes «Letres d'Ovidi» identificables amb les *Heroides* traduïdes per Guillem Nicolau (8), uns «Fets d'Èrcules», probablement *Los dotze treballs d'Hèrcules* d'Enric de Villena (33), un «Cançoner francès» (45), el *De amore* d'Andrea Capellanus (23) i el *Breviari d'amors* de Matfrè Ermengaut (1); els *Secreta secretorum* pseudoaristotèlics (9) i el *Sidrac* (10); unes «Istòries d'Espanya» (5) i un llibre «De les meravelles de la Terra Sancta» identificable amb el *Livre des merveilles du monde* o *Voyage d'outremer* de John Mandeville (18); un «Ordonament de les paraules dels philòsoffs» (14) i una «Doctrina de parlar e de callar» d'Albertano da Brescia (27); els *Soliloquis* de sant Agustí (12) i un *Liber dialogorum*, probablement de sant Gregori (32); unes *Vides dels sants pares* (2), la *Summa de col·lacions* de Joan de Gal·les (4) i unes *Flores sanctorum* (41). Són certament lul·lianes la *Doctrina pueril* (7), el *Fèlix* (15) i el *Llibre contra Anticrist* (20), potser relacionat amb una *Història d'Anticrist* (31); HERNANDO (2006: doc. 13) també considera lul·lians dos tractats d'astrologia (19 i 36) i un «Breu dictat de contemplació teològicament dictat» (34) que, tanmateix, també podria identificar-se amb la *Scala Dei* de Francesc Eiximenis. En el capítol eiximenià s'hi pot incloure un «Llibre de regiment de prínceps» identificable amb el *Dotzè* (11) i la *Doctrina compendiosa* (22); HERNANDO (2007: doc. 15) també hi inclou una *Vida de Jesucrist* que l'inventari qualifica, tanmateix, de llibre «mètrich» (43). Entre altres llibres d'oració i devoció (3, 6, 17, 38, 39, 40, 44), cal destacar unes «Cobles de la Verge Maria» (28) difícils d'identificar. Entre els títols de literatura pràctica cal esmentar un «libre de cant» (13) i un de «de Música o Art de corn» (21); el *Thesaurus pauperum seu Practica medicine* de Joan XXI (16) i el *Llibre de regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova (24, 26); un *Llibre d'agricultura* identificable amb el tractat de Pal·ladi traduït per Ferrer Saiol (30), el *Llibre d'aparellar de menjar* (35) i unes *Constitucions* (43). Un llibre de *Nodriment d'infants* (37) podria ésser doctrinal o pràctic.

41. Vegeu PIÑOL 1999, a més de CABRÉ, MARTÍ 2012: 166. Membre d'una família de mercaders i juristes molt presents en el govern municipal, Pere Sabater fou notari públic, per autoritat reial i arquebisbat, i escrivà del Consell tarragoní entre 1399 i 1416. Els vuitanta-quatre volums que enumera l'inventari pòstum dels seus béns (Tarragona, 7 de febrer de 1439) en dibuixen el retrat característic d'un *dictator* català a cavall dels segles XIV i XV: ben fornit d'obres històriques i jurídiques, de formularis, de models epistologràfics, d'*artes notarie* i *dictandi*, de diccionaris, de tractats i models escolars —la *Poetria nova* de Jofre de Vinsauf (5), l'*Elegia* d'Arrigo da Settimello (6), el *De consolatione* de Boeci (34)—, de repertoris de sentències —«un libra de actoritats dels llibres de Sèneca» (39), el *Moralium dogma philosophorum* atribuït a Guillem de Conches (65), uns «Dicta philosophorum» (66)—, d'obres patristiques i doctrinals que també constitueixen models de retòrica, com les homilies de Gregori Magne (18), el *De miseria* d'Innocenci III (4), la *Summa collationum* de Joan de Gal·les (48), els tractats d'Albertano da Brescia (10, 56) i de Iacobus de Cessulis (38), els «Septem Salmi Francisci Patrarche» o *Senil X*, 1 al cistercenc Sagramor de Pommiers (78), i d'obres apòcrifes com el *Secretum secretorum* pseudoaristotèlic (45) o l'«Epistula Senece ad Paulum» (47). En català només posseïa una obra d'entreteniment, el *París e Viana* (71), al costat d'obres d'Eiximenis com el *Vita Christi* (1), el *Llibre dels àngels* (2), el *Llibre de les dones* (79), «un libra de mestre Examènic appellat *Compendium anime salutis*» que deu ésser el *Cercapou* (40) i una «Exposició de paternòster e molts altres tractats» potser d'Antoni Canals (49). A part d'una *Consolació* de Boeci «en pla» (8) i del *Somni* o «lo tractat d'en Bernat Metge» (63), la literatura clàssica o pseudoclàssica només hi és representada pel *Valeri Màxim* d'Antoni Canals (9) i les *Històries Troyanes* de Guido delle Colonne traduïdes per Jaume Conesa (25).

42. Ho revelen els textos que acompanyen *Lo somni* en els testimonis A (BARCELONA, BAB, 3) i U (BARCELONA, BUB, 17): en el primer, quatre obres de Ramon Llull, que revelen uns interessos semblants als del donzell Joan Gener; en el segon, a part de l'*Escipió e Anibal* d'Antoni Canals i del *Valter e Griselda* de Metge, un tractat *De la creació de l'hom e de l'ànima* i dues versions, en llatí i en català, de l'aparició de l'esperit de Guido de Corvo (MAHIQUES 2005). Vegeu CINGOLANI 2006: 105-107, i sobretot CABRÉ, MARTÍ 2012: 171-174 i 174-179.

nat un veritable arquetip de la incredulitat que volia combatre; però, així i tot, les seves invectives contra els incrèduls no s'haurien d'interpretar necessàriament com una "resposta" a *Lo somni*. De fet, malgrat els comentaris irònics del protagonista epicuri, i malgrat l'ambigüitat amb què l'autor manipula el gènere dialògic, Joan Pasqual i altres lectors de *Lo somni* en podien fer, sens dubte, una lectura perfectament ortodoxa.

3. EL PECAT EN LA *SUMMA DE PENA* I EL *TRACTAT DELS DEU MANAMENTS*. La *Summa de pena* s'introdueix amb un breu preàmbul que remet explícitament al pròleg de la *Summa de beatitud*. Aquest segon volum n'és, de fet, una simple prosecució *e contrario*, en què l'autor vol «declarar les penes dels dampnats» així com en el primer «havem tractat [de la glòria dels sants]:

[P]er ço com havem tractat [de la glòria dels sants en [la *Su*]mma de beatitud, e com di-gue lo Philosof «*quod contrariorum eadem est disciplina*»,⁴³ entench jo, frare Johan Pasqual, menor ent[re lo]s mestres en theologia, del ord[e dels] frares menors de la pro-víncia de Aragó e del convent de Castelló d'Empúries fill, a proseguir. [2] E primera-ment començar la *Summa de pena* ab les protestacions fetas e presuposades en lo [prò]loch de la *Summa de beatitud*. [3] E solament entench declarar les penes dels dampnats. [4] Divisint la dita summa en parts, e les parts en capítols, segons la diversi-tat de las matèrias en ella contengudes, segons apar. (*Summa de pena*, f. 1ra; Apèndix I, 2)

En aquesta darrera clàusula del preàmbul l'autor al·ludeix a una *divisio libri* en parts i capítols (§ 4), però no n'especifica el nombre ni les matèries, i tampoc no són gens fàcils d'establir a partir dels indicis —títols, caplletres, paràgrafs exordials i conclu-sius— que ofereix el testimoni únic. En realitat, en la *Summa de pena* s'hi poden distingir tres parts principals. La primera comença, després del preàmbul citat, amb el següent paràgraf introductori, però sense cap rúbrica:

Expedit per gràcia de nostro senyor Jhesuchrist, déu e hom —segons la deïtat, de la substància de Déu lo Pare eternalment engendrat; e de la sua gloriosa mare, tostemps verge romanent e perseverant, Maria, temporalment segons la humanitat nat; e jutge dels vius e dels morts segons hom per la sancta Trinitat deputat—, lo tractat de la beati-tut per la qual los fills obedients són eternalment beats, are havem a tractar la summa de pena per sguart dels mals servidors qui no fan la voluntat del senyor, segons lo dit evan-gelical [*espai en blanc*]: «*Servus qui non facit voluntatem domini sui vapulabit multis plagis*».⁴⁴ E primerament tractarem de la voluntat del senyor. *Et primo*, que en la sobi-

---

43. Cf. *Auct. Arist., Metaph.*, 93, 223; *De anima*, 110. Citar una autoritat dins la causal que justifi-ca la continuació d'una obra és un tòpic retòric; cf. el pròleg de Peraldus a la *Summa virtutum*, compi-lada alguns anys després de la *Summa vitiourum*: «*Cum circa utilia etiam docere debeamus, exemplo Salomonis dicenti: "Cogitavi in corde meo abstrahere a vino carnem meam ut animam meam transfer-rem ad sapientiam devitaremque stultitiam donec viderem quid esset utile filiis hominum" [...]*» (cit. WENZEL 1992: 159 n. 45).

44. Cf. Lc 12, 47-48: «*Ille autem servus qui cognovit voluntatem domini sui, et non praeparavit, et non fecit secundum voluntatem eius, vapulabit multis; qui autem non cognovit, et fecit digna plagis, vapulabit paucis*».

rana [1rb] natura és voluntat. Açò apar en lo *Libre de beatitud* assats, car, com sia de perfecció en las creatures haver voluntat, per consegüent a Déu és atribuïda. Unde en lo dit libre és posat que la voluntat divina és principi productiu del Sperit sant. E aquesta voluntat no és altra cosa sinó la sobirana natura a la qual és subjecta tota cosa posada o posadora en acte, en tant que a la voluntat divinal res qui és, serà o és stat no pot fugir; ella és senyora de tots los actes creats, fets e fehedors, e causa primera, segons sant Agustí in 3° De trinitate: «Voluntas Dei est prima et summa causa omnium specierum et moti[o]num», et sequitur: «Hec igitur unde ortum habet quidquid est, et ipsa non est orta»;⁴⁵ en tant que totes las coses creades hixen de ella axí com de causa, e ella en res no és causada, e per consegüent de alguna altra cosa no és principiada. (*Summa de pena*, f. 1^{ra-b})

Malgrat l'absència de rúbriques, sembla que la intenció de l'autor era d'establir una primera part titulada «De la voluntat del senyor», potser amb un primer capítol titulat «Que en la sobirana natura és voluntat». A partir d'aquest punt se succeeixen quaranta-un capítols (*Summa de pena*, ff. 1rb-63va) que, amb un plantejament més didàctic que no pas polèmic, analitzen els diversos factors que expliquen l'existència del mal de culpa (*reatus culpae*) i justifiquen el mal de pena (*reatus penae*): la voluntat divina i el misteri de la providència (ff. 1rb-11va [I-X]); el lliure albir de la criatura racional (ff. 11vb-35vb [XI-XXIII]) —aquest darrer capítol s'acaba amb una primera citació dantesca (*Par.* v, 19-24)—⁴⁶ i la pecabilitat de l'home (ff. 35vb-42ra [XXIV-XXVI]); el pecat en si (ff. 42ra-61va [XXVII-XXXVIII]) —el primer capítol inclou una definició del pecat com a privació de bé procedent del *Comentum* de Pietro Alighieri (*In Par.* VII),⁴⁷ mentre que el darrer s'acaba amb una primera remissió al *Tractat dels deu manaments* de Joan Pasqual— i els motius de la punició (ff. 61va-63va [XXXIX-XLI]). És possible que l'autor hagués previst de repartir aquests capítols en diverses parts, però el testimoni únic no presenta indicis objectius de divisió. En tot cas, aquesta primera part de la *Summa de pena* proporciona una exposició teològica completa de la naturalesa del pecat que justifica l'existència d'una altra vida de pena al més enllà [XXXIX]: temporal, en el cas dels damnats amb pecats venials sense pecat mortal [XL], o eterna, en el cas dels damnats morts en pecat mortal [XLI].

D'altra banda, és possible que el *Tractat dels deu manaments*, escrit probablement després de la *Summa de beatitud*, però del qual no conservem cap testimoni, fos concebut precisament com un complement d'aquesta primera part de la *Summa de pena*, amb la intenció d'oferir una exposició exhaustiva de les espècies del pecat abans de tractar teològicament de la naturalesa i les espècies de la pena. En el capítol

---

45. PERE LLOMBARD, *Sent.* I, d. 45, c. 4: «Voluntas igitur Dei, ut ait Augustinus in tertio libro de Trinitate [III, IV, 9], prima et summa causa est omnium specierum atque motionum. [...] Haec igitur sola est, unde ortum est quidquid est, et ipsa non est orta, sed aeterna».

46. Vegeu Apèndix II, 1.

47. Vegeu Apèndix II, 2.

[XXVII] de la *Summa de pena*, dedicat a la definició i a les distincions del pecat,⁴⁸ Pasqual insisteix a definir-lo com una transgressió de la llei divina, analitzant detingudament les dues definicions tradicionals de sant Ambròs (f. 43vb: «Peccatum est prevaricatio legis divine vel prevaricatio preceptorum divinatorum») i de sant Agustí (f. 44va: «peccat és tot dit o fet o cobejança que és fet contra ley de Déu»).⁴⁹ Ateses aquestes definicions teològiques del pecat, és lògic que el Decàleg, la llei dictada per Déu, fos l'esquema preferit per Joan Pasqual per a una distinció pròpiament teològica de les espècies del pecat, per davant de l'esquema dels set pecats capitals o d'una definició especular dels vicis a partir de l'esquema de les virtuts.⁵⁰ En aquest mateix capítol, el teòleg recorda que el *pecat d'omissió* és no fer allò que manen els preceptes afirmatius, mentre que el *pecat de comissió* és fer allò vedat pels manaments negatius o bé cometre els set pecats mortals, «car en ells són entesos manaments negatius» (ff. 45ra-46ra). Encara, el pecat de comissió pot ésser contra Déu, contra si mateix o contra el proïsme, i es pot fer de pensament («de cor», «de cogitació»), de paraula («de llengua») o d'obra (f. 45rb). Pasqual dóna exemples de tots aquests casos.

No és, per tant, gens estrany que el capítol [XXXVIII] (ff. 61ra-61va), el darrer abans de plantejar el problema de la punició [XXXIX-XLI], es tituli precisament, a manera de conclusió, «Que en los manaments l'ome specialment deu conformar la sua voluntat ab la voluntat de Déu». D'una banda, els «manaments morals del vell Testament», sobre els quals ha escrit el *Tractat dels deu manaments*:

---

48. «Peccat quina cosa és. Del material e formal. Del peccat de la aversió. De peccat de comissió e omissió. De la diferència de scels, iniquitat, peccat e delictes», ff. 42ra-46vb.

49. AMBRÒS, *De paradiso*, VIII: «Quid est enim peccatum, nisi praevaricatio legis divinae, et coelestium inobedientia praeceptorum?» (PL 14: 309), i AGUSTÍ, *Contra Faustum manichaeum* XXII, XXVII: «Ergo peccatum est, factum vel dictum vel concupitum aliquid contra aeternam legem» (PL 42: 418), definició també divulgada en la fórmula: «Peccatum est [...] omne dictum vel factum vel concupitum quod fit contra legem Dei» (PERE LLOMBARD, *Sent.* II, d. 35, c. 1 [«Quid sit peccatum»]). Vegeu també TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 71, a. 6.

50. Per a la “redescoberta” del Decàleg des de la primera meitat del segle XIII, especialment dins l'escola franciscana, en paral·lel a la crisi del septenari capital com a criteri teològic, vegeu DELHAYE 1963; VECCHIO 1999; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 213-220. Durant el segle XIII, Guillem d'Alvèrnia, Duns Escot i altres teòlegs denuncien la *insufficiencia* del septenari capital per a una anàlisi exhaustiva del pecat i proposen de classificar els vicis especularment a partir de l'esquema de les virtuts, com fa efectivament Tomàs d'Aquino en la II^a-II^{ae} de la seva *Summa theologiae*. A més de les virtuts, el franciscà Duns Escot també proposa el Decàleg, que gaudeix de la màxima autoritat perquè fou dictat per Déu a Moisès (Ex 20, 1-17; Deut 5, 6-21) i confirmat per Crist (Mt 5, 17-19). Un dels partidaris més entusiastes del Decàleg és el franciscà francès Jean de la Rochelle, autor d'una *Summa vitiorum* estructurada segons el septenari gregorià, i d'un tractat dels deu manaments, *De praeceptis et consiliis*, on enumera tots els vicis que s'hi prohibeixen, incloent-hi els capitals i d'altres, de manera que el Decàleg inclou i supera el septenari capital (CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 214-216). Això suposa un gran canvi: de l'anàlisi dels pressupòsits psicològics del pecat a un legalisme d'obligacions i prohibicions. L'esquema dels set pecats capitals perd importància en l'àmbit estrictament teològic, però no en d'altres, especialment el pastoral —tot i que també s'hi fa fort el Decàleg— i, sobretot, el literari (CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 216-220).

Quins són aquests manaments morals del vell Testament? Trobar-los has en lo Èxodo a XX capítols; dels quals he complida obra. (*Summa de pena* [XXXVIII], f. 61rb)

De l'altra, els «manaments evangelicals» de Crist: «los evangelis lig, e trobar-los has» (f. 61va). El premi és la vida eterna, sobre la qual l'autor remet a la *Summa de beatitud*; el càstig és la pena eterna:

Rahó és que qui no-s vol submetre a la voluntat de Senyor precipient, que sia submès a la voluntat del Senyor punient. (*Summa de pena* [XXXVIII], f. 61va)

Atès que el *Tractat dels deu manaments* havia de comprendre totes les transgressions possibles dels preceptes divins i, doncs, totes les espècies i subespècies de la culpa, no és estrany que totes les altres remissions a aquesta obra es trobin en el *Tractat de les penes particulars d'infern*, on s'exposen les penes particulars corresponents a cada culpa particular segons l'esquema de l'*Inferno* dantesc. En concret, Joan Pasqual remet a l'obra perduda quan parla de la luxúria, de la usura i de la falsificació de les mercaderies en quantitat, qualitat i substància.⁵¹

4. DE LES PENES GENERALS A LES PENES PARTICULARS. Una segona part de la *Summa de pena*, encapçalada per la rúbrica «De las penas en general que han los dampnats», comença amb el capítol «Que pena és en l'altra vida» i un breu paràgraf introductori la caplletra del qual, com la del preàmbul, no es va arribar a executar:

[E]n la present *Summa de pena* no entench principalment tractar sinó de la pena que han los qui són passats de aquesta present vida ab peccat, o per satisfacció de la pena a la qual eren obligats en aquesta present vida e no la han complida a ffi, car, axí com en la *Summa de beatitud* no cur principalment tractar sinó de la glòria que los sants han en paradís, per semblant aquí sols aquella pena dita pertractarem. Ja en la dita *Summa de beatitud* és provat assats ésser altra vida en la qual los sants són beats; per aquelles matexas rahons apar ésser altra vida, sens aquesta, en la qual los mals són punits. (*Summa de pena* [XLII], f. 63va)

Aquesta segona part abasta, de fet, els cent dotze capítols que resten de la *Summa de pena* (ff. 63va-163ra) fins al *Tractat de les penes particulars d'infern*, tot i que ofereix un contingut força articulat. Joan Pasqual comença aquest extens tractat «De las penas en general que han los dampnats» perfilant nítidament la distinció entre la «pena de dan» (*pena damni*) i la «pena de sentiment» (*pena sensus*), i distingint, dins de la pena de sentit, entre la «pena de foch», aflictiva del cos, i la «pena de verme», aflictiva de l'esperit (ff. 63va-71vb [XLII-XLIX]).

---

51. *Tractat de les penes particulars d'infern* XVIII, 14: «Nota, emperò, que adulteri és pijor que fornicació; incest, pijor que adulteri; e sacrilegi, que és ab persona religiosa, és pijor que los sobredits, segons he declarat en lo *Libre dels X manaments*, en lo capítol “*Non mechaberis*”»; XXXVII, 8: «De la matèria de la usura en lo tractat que he fet *Dels X manaments* largament he parlat»; XLVI, 1: «havem pertractar dels fraus fets en la cosa, axí cum és en falcificar les mercaderies en quantitat o en qualitat o en sustància, de las quals havem parlat en la *Summa dels X manaments*».

A continuació dedica vint-i-sis capítols (ff. 71vb-108rb [L-LXXVI]) a discutir diverses qüestions relatives a la *pena de foc* i a altres penes corporals: la naturalesa del foc infernal i la capacitat aflictiva dels quatre elements (L-LIV); «si lo foch dels dampnats és aflictiu dels sperits mals [LV-LX]; l'acció del foc sobre el cos dels damnats [LXI-LXIV] i el turment propi de cadascun dels sentits corporals [LXV-LXXII]; la ubicació subterrània del foc on es concentrarà la multitud dels damnats ressuscitats amb totes les seves deformitats [LXXIII-LXXVI]. Joan Pasqual al·lega l'*Inferno* i el *Comentum* en els capítols [L], [LXIX] i [LXXII], a propòsit de la creació del foc infernal (*Inf.* III, 4-8; *In Inf.* III ad 1, 20-21) i del turment de l'oïda (*Inf.* III, 17-18, 22-30; *In Inf.* III ad 1, 38-43) i de la llengua (*Inf.* III, 100-105).⁵²

En tercer lloc, Joan Pasqual tracta «De penis spiritualiter aflictivis», un epígraf llatí que probablement cal atribuir a l'autor i que comprèn vint-i-sis capítols (ff. 108rb-129rb [LXXVII-CII]) en els quals s'analitza el concepte de *pena de verm* [LXXVII-LXXIX] i el turment de les tres potències de l'ànima superior —la coneixença [LXXX-LXXXVIII], la memòria [LXXXIX-XCII] i la voluntat [XCIII-XCVIII]— i de les potències racional, irascible i concupiscible [XCIX]. Joan Pasqual remet a Dante i a la «glossa» de Pietro (*Inf.* XXIX; *In Inf.* XXIX, 39-41)⁵³ en el primer capítol, sobre la pena de verm [LXXVII]. El teòleg conclou aquesta exposició general al·ludint a una infinitud de penes corporals i espirituals [C],⁵⁴ a l'obstinació dels damnats en llurs culpes [CI] i a la possessió demoníaca dels damnats [CII]. El darrer paràgraf del capítol [C] conclou explícitament la matèria de les penes de sentit:

Las sobreditas penas corporales e spirituales de las quals havem tractat en los capítols precedents són comunes a tots los dampnats qui són stats en aquesta vida present en ús de rahó, jatsia alguns hagen de aquestas penas més aflictió que altres, segons que més o menys són en peccats [implicats]. (*Summa de pena* [C], f. 128rb)

Abans, però, de donar per acabat el tractat «De las penas en general que han los dampnats», Joan Pasqual s'ocupa de tres qüestions que encara resten pendents: la primera, titulada «De las penas comunes ajustades als dampnats en lo Judici» (ff. 129va-155ra [CIII-CXLIII]), inclou també una digressió sobre el problema de la justícia i la misericòrdia divines [CXXXVI-CXLIII]; la segona, titulada «Dels morts ab sol peccat

52. Vegeu Apèndix II, 3-5.

53. Vegeu Apèndix II, 6.

54. Per al capítol «De las VIII penas de Tul·li, que són en los dampnats. E que són innumerables e inenarrables las penas dels dampnats» [C], vegeu AGUSTÍ, *Civ. Dei* XXI, 11: «Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius, damnum, uincla, uerbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, seruitutem». Aquest esquema de punicions de la llei secular esdevingué un model per a la representació popular de les penes particulars de l'infern, com comenta Alison MORGAN (1990: 119-120) a propòsit d'algunes visions i un manual de confessió anònim del segle XIII, i relacionant-ho amb l'estudi del dret romà al segle XII. Almenys en el cas de Pasqual, però, la connexió sembla estrictament agustiniana. Amb algunes variants, es localitza en Honorius Augustodunensis, Innocenci III i, en temps de Pasqual, en Petrus Reginaldetus; vegeu *infra* III, 2, n. 48.

original» (ff. 155ra-160vb [CXLIV-CXLIX]), discuteix precisament la qüestió dels damnats que en aquesta vida present no han tingut ús de raó,⁵⁵ i en el darrer d'aquests capítols es refereix explícitament a l'opinió de Dante (*Inf.* IV; *In Inf.* IV ad 2);⁵⁶ la tercera qüestió, sense títol específic, tracta dels receptacles de les ànimes després de la mort (ff. 160vb-163ra [CL-CLIV]).⁵⁷ En el paràgraf conclusiu d'aquests darrers cinc capítols —i, per tant, al final del tractat «De las penas en general que han los dampnats»—, Joan Pasqual anuncia per primera vegada la seva intenció de dedicar una obra especial al purgatori.⁵⁸

Malgrat la singularitat de les fonts i dels procediments que l'autor hi manipula —una singularitat que el testimoni únic destaca deixant en blanc la major part del foli precedent—, cal considerar que el *Tractat de les penes particulars d'infern* (ff. 164ra-207vb [inacabat]) fou concebut com un apèndix o una tercera part integrant de la *Summa de pena*. En són una prova suficient les remissions al conjunt del llibre que s'hi poden trobar,⁵⁹ i també el breu preàmbul que l'encapçala:

Pus que, per gràcia del Salvador, és tractat de las penas en general e comunes a tots los dampnats, seguex-se investigar de las penas no comunas, mes particulars, degudes als dampnats, e açò per atribuir a cascun peccat en singular la sua pena. (*Tractat de les penes particular d'infern* I, 1, 5-7)

El *Tractat de les penes particulars d'infern*, destinat a «atribuir a cascun peccat en singular la sua pena», representa, sens dubte, un complement adequat, i fins i tot una oportuna aplicació moral, de l'extensa exposició teològica que Joan Pasqual ha desplegat en el tractat «De las penas en general que han los dampnats» o segona part de la *Summa de pena*. No obstant això, podem sospitar que aquesta tercera part, neta-ment diferenciada de la resta del volum, com també la promesa d'una *summa* futura sobre el purgatori, no haurien estat possibles sense el concurs de l'*Inferno* de Dante i del *Comentum* de Pietro Alighieri: un binomi que ja s'havia demostrat útil en algunes de les qüestions considerades en la *Summa de pena* i que suplia l'absència de tractaments pròpiament teològics sobre les penes particulars de l'infern i del purgatori.

---

55. Vegeu *infra* VI, 3.2.

56. Vegeu Apèndix II, 7.

57. Vegeu *infra* II, 6, i Apèndix I, 3.

58. Vegeu *infra* II, 6.

59. Cf. *Tractat de les penes particulars d'infern* I, 6, 23-24: «Lo loch de aquest regne dit és que és suts la terra», referència al capítol «Que infern e lo foch cruciant los dampnats és suts la terra» [LXXIV] de la *Summa de pena*, f. 104vb; 15, 72-74: «Per què la pena dels dampnats és eternal, declarat és damont en lo capítol “Per què Déu punex lo peccat eternalment”», referència a *Summa de pena* [XLI], f. 62rb; XIV, 2, 10-11: «De aquestas opinions és ja tractat damont en la matèria de la pena de aquestas ànimas, e per consegüent sia alí remès», referència als capítols «Dels morts ab sol peccat original» [CXLIV-CXLIX] de la *Summa de pena*, ff. 155ra-160vb; XXV, 2, 12-13: «Assí devem considerar la providència divina ésser causa de las riquesas, segons appar en lo comensament de la present *summa*», referència imprecisa als primers capítols de la *Summa de pena*.

5. DANTE EN LA *SUMMA DE PENA* I EN EL *TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN*. Com hem pogut veure, abans de fer-ne un ús continuat en el *Tractat de les penes particulars d'infern*, Joan Pasqual es refereix dues vegades al *Paradiso* i cinc a l'*Inferno* dins la *Summa de pena*. Les dues referències al *Paradiso* es troben en la primera part de la *summa* i serveixen per a il·lustrar dos principis de filosofia moral. Primer, la llibertat de la voluntat humana, en el capítol [XXIII] («La causa per què Déu ha donat al home franch arbitre és per ço que visque dretament e que sia diferent dels bruts»), citant un passatge de Dante (*Par.* v, 19-24; vegeu Apèndix II, 1):

E per ço diu lo [Dant que lo] franch arbitre és lo pus alt do que Déu hage donat al home. En lo libre *De paradiso*, capitulo 5º, diu axí:

*Lo major dono que Dio per suo largheça
fosse creando, e alla sua bontate
più conforme, e quel ch'e' più apreça,
fu della voluntà la libertate;
di che le creature intelligenti,
e tutte e sole, furo e son dotate.*

Aquestas paraules dix Beatrís al Dant. (*Summa de pena* [XXIII], f. 35va)

Segon, la definició del peccat com a privació de bé, en el capítol [XXVII] («Peccat quina cosa és [...]»), traduint una «glossa» del *Comentum* de Pietro al cant sisè del *Paradiso* (vegeu Apèndix II, 2):

Dant, [42va] *in libro De paradiso, capitulo VI, in glossa*, diu quina cosa és peccat. En lo qual capítol largament lo Dant tracte del peccat de Adam, per lo qual Jhesuchrist ha sostenguda passió. Un mou qüestió: en quina manera lo peccat fa operació, si lo peccat és no res? Respon segons sant Agustí, *Iohannis 1º*: «*Omnia per ipsum facta sunt et sine ipso factum est nichil*»; *quia Deus non facit peccatum, ergo peccatum nichil est*. Diu sant Johan que totes coses són fetes per Déu, e sens Ell no res és fet; e apella *no res* peccat, e per consegüent lo peccat és no res, car no és sinó privació de bé, axí com abstinència de vianda no és alguna sustància, emperò per aquella massa abstinència la sustància del cors és privada de vida. (*Summa de pena* [XXVII], f. 42^{rb-va})

Les cinc referències a l'*Inferno* es troben totes en la segona part «De las penas en general que han los dampnats» i aporten elements de naturalesa i extensió molt diverses. El capítol [LXXVII] («De la pena del verme») només conté una breu remissió al text i la glossa: «De aquest gratar o verme parle lo Dant o la glosa sobre lo libre *De infern, capitulo XXIXº*».⁶⁰ En canvi, el capítol [LXIX] («Que los dampnats après la resurrecció seran afligits en lo sentiment corporal del hoir per rahó del seu objecta propri») està constituït íntegrament per citacions i paràfrasis del text de Dante (*Inf.*

60. *Summa de pena* [LXXVII], f. 108va. Cf. DANTE, *Inf.* XXIX; PIETRO, *In Inf.* XXIX, 39-41 [*Nan* 253], i vegeu Apèndix II, 6.

III, 17-18, 22-30) i del comentari de Pietro (*In Inf.* III ad 1, 38-43; vegeu Apèndix II, 4):

O, quanta serà la aflicció que hauran los dampnats en hoir corporalment! Aquí hoiran son de tempestats de vent tempestuós, *psalmo*: «*Spiritus procellarum pars calicis eorum*»; son qui exirà del foch cremant e flamegant; son dolorós e amargós a las orellas; son de aygües frigidíssimas, *Sapientie Vº*: «*Candescet in illos aqua maris et flumina concurrent duriter*». Car los elaments, e jatsia sien aquí lavors confusos, emperò per major cruciat no staran segurs; majorment com lo àer e lo foch sien fora llur regió. Son de gemechs, son de sospirs, son de diversos crits e plors, parlaments cruels e dolorosos, parlaments de blasfèmias, parlaments de [101vb] malediccions de uns a altres (segons veurem com serem en lo capítol de la lengua dels dampnats); veus de desolació, veus de aflicció, no alguna de consolació, mes de tota desesperació. E açò per la gran percució que hauran los miserables dampnats de diversos dolors, *psalmo*: «*Circumdederunt me dolores mortis et pericula inferni invenerunt me*». En tant que aquell de infern serà a manera de turbitut de vent qui circumvol la arena; diu Ysidorus: «*Turbo est quedam revolutio ventorum et volvitur in arena*».

De aquest son dolorós diu lo Dant en lo libre *De infern, capitulo IIIº*, un diu que aquí veuran la gent dolorosa qui han perdut al ben de lur talent. Diu en toschà:

[*Qui*]vi sospiri, pianti e alti guai
risonavan parlaria sança stelle,
per ch'io al comencar ne lagrimai.
Diverse lingue, orribile favelle,
parole di dolori, acenti d'ira,
voce alte e fioche, e suon de manconelle
faceano un tumulto, il qual s'agira
sempre in quell'aria semca tempo tinta,
chome la rena quando a turbo spira.

Diu, donchs, que en infern los dampnats, après la resurrecció, corporalment suspiraran, plants hauran, gemegaran, resonaran parlaria sens claretat; aquí seran hoïdes diverses lengües orribles, paraules de dolor per força de ira, veus altas e regullosas e fuschas per força de cridar e de continuar, e sons de malenconia feran [102ra] un tumult lo qual sol fer lo vent quant ab la arena se abriga.

Com, donchs, lo son e la veu sia objecta de la potència auditiva, seguex-se que en ella los dampnats seran afligits. (*Summa de pena* [LXIX], ff. 101va-102ra)

Així mateix, en el capítol [LXXII] («De la lengua dels dampnats què parlarà») els versos de Dante proporcionen al teòleg una imatge colpidora de les malediccions que turmentaran la llengua dels damnats (*Inf.* III, 100-105; vegeu Apèndix II, 5):

De aquest parlament dels dampnats diu lo Dant, *libro De inferno, capitulo IIIº*, dihent:

Ma quel'anime, ch'eran lasse e nude,
cangiar color e dibattero gli denti,
ratto che 'ntesor la parola crude.
Bestemiando Dio e' santi e lor parenti,
l'umana specia, il luogo e 'l tempo e 'l seme
di lor semença e di lor nascimento.

Diu que los dampnats lassos e nuus en infern criden batent las dents e ab paraula cruha blastomant Déu, los sants e llurs parents, e l'umana spècia, car més amarien que fossen stats animals bruts; blastomen lo loch un són nats, un han viscut e un són; e blastomen

lo temps que han viscut, e la semén de què són stats concebuts [104va] e llur nativitat.
(*Summa de pena* [LXXII], f. 104^{rb-va})

Són dos casos en què Pasqual ja aprofita les virtuts representatives de la poesia dan-tesca que més endavant faran possible el *Tractat de les penes particulars d'infern*.

No obstant això, en la *Summa de pena* hi predomina un ús doctrinal com el que hem vist en les dues referències al *Paradiso*. En el capítol [L] («Del foch los dampnats cruciant: que és material, e que fou creat ab los àngels»), Dante (*Inf.* III, 4-8) i el *Comentum* de Pietro (*In Inf.* III ad 1, 20-21; vegeu Apèndix II, 3) aporten la millor solució a una qüestió —el moment de la creació de l'infern— sobre la qual no es menciona l'opinió de cap altra autoritat teològica:

Si fou fet en lo primer die, quant Déu creà los àngels, o al sizè die, que Déu creà l'ome, dubte és. Emperò lo Dant, en lo libre *De infern, capitulo III°*, pose que quant Déu creà los àngels, ensemps creà lo foch, dient, parlant de infern:

*Giusticia mosse il mio alto factore;
fecemi la divina potestade,
la somma sapiencia e al primo amore.
Denanci a noi non fur cose create
si no eterne, e io eterno duro.*

En tant que vol dir que la justícia mogué al sobirà factor de fer a ell, e que las tres per-sones divines lo han fet. E diu que denant ell no és stat res fet sinó les coses qui eter-nalment duren, ço és las incorruptibles, axí com és natura angèlica, lo cel, la matèria prima. E com ell sia incorruptible, versemblant [73va] és que ab les coses qui són incor-ruptibles fos creat aquell foch. E açò apar, car com los àngels haguessen peccat ans del segon die, car pocha mòrula foren entre la llur creació e lo casiment, e tantost après del casiment immediatament molts devallaren en lo foch eternal, per consegüent lo primer die stech creat. (*Summa de pena* [L], f. 73^{rb-va})

Finalment, en el capítol [CXLIX] («Impugnació de la tercera opinió contra la segona») amb què conclou l'extensa qüestió «Dels morts ab sol peccat original» [CXLIV-CXLIX], el teòleg al·lega —i tergiversa— l'autoritat de Dante i una citació virgiana extreta del *Comentum* (*In Inf.* IV ad 2; vegeu Apèndix II, 7) a favor de l'opinió que els infants dels llimbs sofriran alguna pena de sentit:

Habemus que lo Dant, *libro De inferno, capitulo III°*, pose los infants no batejats en lo primer cercle de infern, qui és lo lim, posant que han pena de sentiment, segons apar en lo test; e seguex son mestre Virgili que los infants han pena de sentiment, dihent:

*continuo audite voces, vagitus et ingens,
infantumque anime flentes in limine primo.*
(*Summa de pena* [CXLIX], f. 160vb)

Podem afirmar, doncs, que en la *Summa de pena* Joan Pasqual assigna a Dante, amb el suport del comentari de Pietro, un lloc destacat entre les seves autoritats, aprofitant els nombrosos components doctrinals de la *Commedia* i tendint a obviar la

naturalesa poètica o fictícia de la narració, fins i tot quan en fa un ús més netament representatiu. Aquests primers assaigs el degueren convèncer, però, de la no gens menyspreable utilitat doctrinal, imaginativa i, al capdavall, persuasiva de la *Commedia*, fins al punt de decidir-se a completar la *Summa de pena* amb un *Tractat de les penes particulars d'infern* i a dedicar una tercera summa a la matèria del purgatori.

En el *Tractat de les penes particulars d'infern* Joan Pasqual no tan sols no eludeix la naturalesa poètica de l'*Inferno*, sinó que l'anuncia i afronta obertament des del primer capítol. L'element vertebrador del tractat és, certament, l'arquitectura moral i penal de l'*Inferno*, que s'ofereix al teòleg amb un grau de sistematicitat i de particularitat que no admet comparació dins el corpus de la literatura teològica estricta. La utilitat principal del *Comentum* resideix precisament en el fet que subratlla els criteris filosòfics i teològics que regeixen la construcció dantesca, posa de manifest la inspiració bíblica, cristiana i clàssica dels seus elements representatius mitjançant un ric aparat d'autoritats i *loci paralleli*, i proporciona un bon repertori d'exposicions doctrinals i notícies concretes amb valor exemplar. Abans d'endinsar-se, però, en l'exposició particularitzada d'aquesta arquitectura infernal, tan abundant de doctrina, Joan Pasqual dedica una secció preliminar, titulada «De las penas comunas segons los poetas», a exposar al·legòricament els principals elements de la geografia i dels personatges de la mitologia clàssica relacionats amb l'infern.⁶¹ Per a compondre aquesta exposició preliminar, Joan Pasqual no solament va espigolar entre les moltes notícies mitogràfiques disseminades arreu del *Comentum*, o també va consultar esporàdicament *Elementarium* o *Vocabularium* de Papies, sinó que sobretot va acudir a un autèntic manual de mitologia moralitzada per a ús de predicadors: el *De fabulis poetarum* o llibre XV del *Reductorium morale* del benedictí Pierre Bersuire, més conegut pel títol d'*Ovidius moralizatus*.⁶²

---

61. Una operació semblant, tot i que a una escala menor, es constata en els proemis d'alguns comentaris antics de l'*Inferno*; cf. BOCCACCIO, *Esp.*, Acc., 47-56 (ed. PADOAN 1994 [1965]: 11-13); FILIPPO VILLANI, *Exp.*, «Prefatio», 119-132 (ed. BELLOMO 1989: 55-57).

62. Vegeu *infra* V, 1. Joan Pasqual també cita Ovidi diverses vegades fora del *Tractat de les penes particulars d'infern*, però aquestes citacions no presenten indicis clars de dependència respecte de l'obra de Bersuire. En un cas (*Summa de beatitud* I, 8; ACG, 59, f. 13vb) Pasqual resumeix molt esquemàticament la faula del rei Mides (*Met.* XI, 100-145; cf. *Ov. mor.* XI, 77^b-78^a); en un altre (*ibid.* IV, 4: «Item Pictàgoras filosof, segons recita Ovidi en lo *Metamorfoseos*, parlant de las ànimas diu que carèxan de mort tostamps jaquidas los còrsos e habiten resabudas en novas casas vivint en aquelles» [ACG, 59, f. 112rb]), es limita a oferir una traducció literal dels dos versos en què Pitàgoras afirma la immortalitat de l'ànima (*Met.* XV, 158-159); una referència a les creences dels poetes sobre els llocs de les ànimes difuntes (*ibid.* VIII, 4: «E per ço fóran alguns poetes posans a elles [*sc.* les ànimes separades] receptacles. Alguns dehien las ànimas après la mort habitar en los sepulcres; altres, en lo loc jusà, e altres, vàriament» [ACG, 59, f. 191vb]) podria derivar d'Ovidi (*Met.* IV, 432-446). Joan Pasqual cita explícitament l'obra lexicogràfica de Papies en la *Summa de beatitud* V, 14 (ACG, 59, f. 146vb).

El *Tractat de les penes particulars d'infern* es pot dividir, efectivament, en dues parts principals: la primera és aquesta secció preliminar encapçalada pel títol «De las penas comunas segons los poetas» (f. 164ra), mentre que la segona comprèn sota el títol «De las penas particulars degudes per peccats singulars» (f. 173vb) tota la resta del tractat, a partir del capítol XIV. Cal remarcar, però, que l'enunciat de la rúbrica que encapçala la secció preliminar només escau pròpiament als deu primers capítols, en què Pasqual presenta i redueix a un sentit vertader —generalment moral o escatològic, dins els termes de la doctrina cristiana— les ficcions principals de l'infern dels poetes —els rius de l'infern, Caront, Plutó, Prosèrpina, les fúries, les parques, les harpies, Cèrber—, fent ús principalment del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire, amb nombroses aportacions mitogràfiques de l'*Inferno* i del *Comentum*.⁶³ Per contra, els capítols XI-XIII deixen de banda l'infern mitogràfic i reprenen la perspectiva teològica habitual en la *Summa de pena*, per bé que seguint, ja fins al final del tractat, la proposta de Dante i el comentari de Pietro. El capítol XI descriu, pretesament depurada d'elements de ficció, l'estructura interna de l'infern subterrani: un pou tenebrós, ample i profund, distribuït en una sèrie de cercles que davallen gradualment i que fan possible l'administració de penes particulars, diverses i proporcionades a les diverses categories de damnats. Un cop descrit el *locus inferni*, els capítols XII i XIII delimiten els dos primers cercles infernals: el *limbus patrum* i el purgatori, no inclosos sota la rúbrica següent perquè els seus habitants no són ànimes damnades, sinó en estat de gràcia i destinades a la salvació.

L'epígraf de la segona part anuncia, doncs, l'entrada en la matèria pròpia del tractat: l'exposició de les penes particulars que corresponen a cadascuna de les espècies de pecat mortal que precipiten l'ànima a la damnació eterna. Dues rúbriques més, que cal considerar subordinades a l'anterior, permeten de distingir-hi tres parts o seccions. La primera, sense rúbrica, es redueix als capítols XIV i XV, que tracten respectivament dels llimbs dels infants no batejats (*limbus puerorum*) i del cercle de les persones virtuoses que no van morir en gràcia de Déu, com és el cas dels infidels; per tant, aquesta primera secció correspon a les ànimes damnades per un defecte de *iustificatio*, impossible sense la fe i el baptisme. Uns quants passatges de sant Agustí (*Conf.* VII, IX, 13; *Civ. Dei* VIII, 3, 8-9 i 11-12) en reconeixement de la saviesa de Plató, tan pròxima a les veritats del cristianisme (XV, 5-12), completen en aquest cas la informació del *Comentum*. La segona secció comprèn sota la rúbrica «Dels lochs un és punida la incontinència» (f. 176vb) els setze capítols (XVI-XXXI) en què Pasqual tracta dels set cercles —del cinquè a l'onzè— corresponents als set pecats capitals. En aquesta secció Joan Pasqual introdueix breus al·lusions mitogràfiques a les penes

63. Per a una anàlisi detallada d'aquests capítols preliminars, de les seves fonts i de l'ús del *De fabulis poetarum* de Bersuire en el conjunt de l'obra de Pasqual, vegeu *infra* V, 2 i 3.

d'Ixíon (XVIII, 12), Tàntal (XX, 6-7) i Sísif (XXIII, 8) a propòsit de la luxúria, la gola i l'avarícia, però l'aportació més destacable és el del *De miseria humane conditionis* (II, I-XX) d'Innocenci III en el capítol sobre el pecat i la pena de la gola (XX, 9-11) i en tres capítols sobre l'avarícia (XXV-XXVII). La tercera secció, encapçalada per la rúbrica «Los següents cercles són dels vicis fets per malícia» (f. 188ra), comprèn la resta de capítols del tractat (XXXII-LI) i dels cercles infernals —sense numeració a partir d'ara. Aquesta tercera secció inclou encara importants subdivisions que són oportunament discutides pel teòleg i que remunten, com tot el conjunt de la seva descripció de l'estructura de l'infern, a la ficció de Dante —en particular, a la cèlebre explicació de Virgili en el cant XI de l'*Inferno*— i a l'exposició del seus fonaments filosòfics i teològics en el comentari de Pietro. És a partir d'aquestes fonts que Joan Pasqual justifica la menor gravetat de la incontinença en comparació de la malícia (XXXII), i que distingeix els vicis de malícia en dues espècies principals: la violència (XXXII-XL) i el frau (XLI-...). El tractat s'interromp abruptament en el capítol LI, del qual només es conserva la rúbrica.⁶⁴

Entre els diversos motius que induïren Pasqual a adoptar la *Commedia* com a model vertebrador del *Tractat de les penes particulars d'infern*, i probablement també de la seva anunciada *Summa de purgatori*, crec que es poden assenyalar tres d'especialment rellevants.⁶⁵ En primer lloc, el sistema representatiu de la *Commedia* omple un buit de la literatura teològica estricta, atès que el testimoniatge de l'Escriptura i el magisteri de l'Església no ofereixen prou dades per a bastir una representació teològicament fonamentada de les penes corresponents a cada culpa en particular; fora de la *Commedia*, Joan Pasqual hauria hagut de recórrer a les descripcions molt més escasses i asistemàtiques de l'infern popular i de la literatura cristiana de visions del més enllà i de viatges a l'altre món. En segon lloc, Dante no solament és un poeta cristià que gaudeix de gran autoritat i prestigi en l'entorn de Pasqual, sinó que també basteix la seva representació del més enllà i la seva classificació dels damnats sobre unes bases filosòfiques i teològiques molt sòlides, que el *Comentum* de Pietro Alighieri posa perfectament en relleu: la distinció aristotèlica entre incontinença i malícia, la distinció jurídica entre violència i frau, la distinció de pecats contra Déu, contra si mateix i contra el proïsme, o fins i tot, com veurem, l'esquema dels set pecats mortals o capitals. En tercer lloc, la claredat i la solidesa de la construcció escatològica dantesca permet de reduir la complexa multiplicitat de l'univers moral —de la culpa i de la pena— a una estructura ordenada, capaç de funcionar com un recurs mnemotècnic o imatge de la memòria, com han remarcat Frances Yates i Car-

---

64. Per a una anàlisi detallada de l'ús de l'*Inferno*, del *Comentum* i altres fonts en la descripció teològica de l'infern en el tractat de Joan Pasqual, vegeu *infra* VI.

65. Vegeu GÓMEZ 2005: 23-27.

lo Delcorno: «la *Commedia* è certo la più grande e la più bella somma di similitudini e di esempi». ⁶⁶ Com veurem més avall, Joan Pasqual construeix la secció preliminar «De las penas comunas segons los poetas» a partir d'una figura o *imago Plutonis* que Pierre Bersuire moralitza en el capítol *De formis figurisque deorum* amb què introdueix, en el seu cas, el repertori de faules de l'*Ovidius moralizatus*. Aquesta operació probablement confirma la hipòtesi que Pasqual pogué considerar l'estructura de l'*Inferno* com una vasta summa d'escatologia poètica, capaç d'imprimir-se com a figura o imatge en la memòria del lector. ⁶⁷ Un predicador com Pasqual era, sens dubte, molt conscient de l'eficàcia de les imatges ben estructurades per a la transmissió, la comprensió i la memorització de doctrines compostes de diverses particularitats. ⁶⁸

---

66. DELCORNIO 1983: 3-12, esp. 4; YATES 1993 [1966]: 87-88: «Che l'*Inferno* di Dante possa essere considerato alla stregua di un sistema mnemonico per fissare il ricordo dell'*Inferno* e delle sue pene con impressionanti immagini distribuite su una serie ordinata di luoghi [...] Non è affatto un approccio rozzo o impossibile. Se pensiamo al poema come basato su ordini di luoghi distribuiti in *Inferno*, *Purgatorio* e *Paradiso*, e come a un cosmico ordine di luoghi [...], esso comincia ad apparirci come una summa di similitudini ed esempi, disposti in ordine e distribuiti su uno sfondo universale. [...] La *Divina Commedia* diventerebbe così l'esempio supremo della conversione di una summa astratta in una summa di simboli ed esempi, dove la memoria è la facoltà che opera questa conversione, formando un ponte tra l'astrazione e l'immagine». Per a la mnemotècnia com a constituent essencial de la retòrica clàssica i medieval, vegeu CAPLAN 1970: 196-246; YATES 1993 [1966]: 3-96, i RIVERS 2010.

67. Per a la relació entre els repertoris d'*imagines* o *picturae* —com el *Fulgentius metaforalis* de John Ridevall i les *Moralitates* de Robert Holcot— i l'art de la memòria, vegeu també YATES 1993 [1966]: 88-91, esp. 89: «Quest'opera [sc. el «*Fulgentius metaforalis* di Ridevall, una moralizzazione della mitologia di Fulgenzio, destinata ai predicatori] è molto ben conosciuta, ma mi domando se abbiamo capito esaurientemente il modo in cui i predicatori si servivano di queste, non illustrate, “pitture” degli dèi pagani. [...] Ridevall, si può supporre, sta ammaestrando il predicatore sul modo di adoperare “suggestive” immagini interiori di memoria degli dèi per memorizzare un sermone sulle virtù e le loro parti. Ogni immagine [...] ha attributi e caratteristiche, accuratamente descritte e fissate in una strofa mnemònica», i 91: «La propensione di questi frati inglesi per le favole dei poeti come immagini di memoria [...] fa pensare che la memoria artificiale possa essere stata un tramite, sin qui insospettato, per la sopravvivenza delle immagini pagane del Medioevo».

68. Un cas singular però molt revelador d'aquesta consciència és l'àmplia secció que Francesc Eiximenis dedica a les imatges, semblances o figures de la memòria («de materia que iuuat memoriam») en la seva *Ars praedicandi populo* III, 7, 2 (ed. MARTÍ DE BARCELONA 1936: 325-330; comentari i traducció en RENEDO 2009: LI-LXVI i 41-51). Per a l'ús de recursos mnemotècnics en la pràctica de predicadors com Bernardino da Siena, vegeu DELCORNIO 1980: 452-475, i per a la posició del tractat d'Eiximenis dins la tradició de les *artes praedicandi*, vegeu ALBERTE 2003: 124-127, i sobretot RIVERS 1999 i 2010: *passim*, esp. 161-179, que també subratlla la importància que altres predicadors concedien als recursos mnemotècnics (incloent-hi la *divisio thematis*, l'*epilogum*, la *brevitas*) en benefici de la comprensió i la memòria del seu públic. Eiximenis il·lustra la possibilitat de fer servir com a imatge de la memòria un esquema cosmològic, com ho podria ésser també la *Commedia*: «incipias cogitare in celo empireo et descendas ordinate per omnes speras medias usque ad centrum terre» (MARTÍ DE BARCELONA 1936: 328; RENEDO 2009: LVIII-LXIII i 46). No preveu l'ús de *fabulae* dels déus pagans, i, de fet, rebutja les faules poètiques com a recurs per a la *dilatatio* en la predicació popular; *Ars praedicandi populo* III, 7, 1: «Alii [sc. se dilatant] per poetica et ficta; et has fabulas detestamur, ne auditores nostri fiant de illis contra quos Apostolus dicit: *Ad fabulas autem conuertuntur*» (ed. MARTÍ DE BARCELONA 1936: 322, i RENEDO 2009: xxxii, xxxiv, XLVIII-XLIX i 36). En el capítol 807 del *Dotzè del Crestià* fa servir una *imago amoris* extreta de les *Moralitates* de Robert Holcot (RENEO 1990-1991), però no es tracta pas d'una faula mitològica; és interessant de tenir en compte que aquesta imatge «clou a tall de recapitulació un petit tractadet sobre l'amistat i que, per tant, funciona com a

Finalment, és probable que Pasqual hagués considerat la poesia de la *Commedia* un al·licient literari per a lectors cultes, farcit d'una multitud d'exemples morals i de bones doctrines,⁶⁹ i que també hagués valorat l'oportunitat de tutelar-ne la lectura i de proporcionar als seus lectors un model d'interpretació correcta de la ficció dantesca —i de les ficcions dels poetes en general—, discriminant clarament allò que té de vertader a la lletra, allò que requereix una lectura al·legòrica i allò que no pot ésser veritat en cap sentit i que cal impugnar amb arguments teològics.

En efecte, Joan Pasqual no obeeix cegament el dictat dels seus models, sinó que, ben al contrari, els sotmet a les seves pròpies intencions compositives i, sobretot, als seus propis criteris teològics, per aplicació dels quals adapta, corregeix o senzillament impugna la ficció dantesca. El primer exemple d'aquesta pràctica es dona ja en el primer capítol del tractat: una exposició dels trets essencials del regne de l'infern que pren com a punt de partida el tercer cant del poema de Dante, amb la seva memorable inscripció de la porta infernal i el ressò dels primers laments que colpeixen l'oïda i l'ànim del poeta (*Inf.* III, 1-30); després d'haver assumit tots aquests elements de la ficció amb la corresponent interpretació de Pietro, al final del capítol (I, **21-24**) el teòleg rebutja absolutament tota la invenció relativa als presumptes habitants d'aquell vestíbul: els pusil·lànimes i els àngels neutrals (*Inf.* III, 31-69). El cas dels llimbs, que Dante considera un primer cercle infernal i residència comuna dels sants pares, dels infants no batejats i dels infidels magnànims (*Inf.* IV), acumula tants inconvenients teològics que Joan Pasqual en farà tres cercles distints, a més d'interpolar-hi el purgatori com a segon cercle de l'infern (XII-XV), aplicant-hi amb rigor un model escolàstic que gaudia de la consideració de veritat teològica, com veurem tot seguit. La subdivisió de les diverses espècies de la malícia no planteja potser problemes teològics de tanta envergadura com els llimbs, però l'ordenació dantesca (*Inf.* XI, 22-66) no va satisfer plenament les expectatives del nostre teòleg, en bona part per la dificultat de comprendre alguns dels criteris que regeixen la construcció del baix infern, enfosquits per la incertesa que envoltava el lloc dels heretges, el concepte aristotèlic de bestialitat o la distinció interna dels pecats de frau.⁷⁰

---

imatge de la memòria destinada, en aquest cas, a quedar gravada en el cervell dels lectors com a síntesi dels capítols anteriors» (RENEDO 2009: LXIII).

69. Dante mateix reivindica la *Commedia* com a repertori d'*exempla* més eficaços que altres arguments; cf. *Par.* XVII, 130-142: «Ché se la voce tua sarà molesta / nel primo gusto, vital nodrimento / lascerà poi, quando sarà digesta. / [...] / Però ti son mostrate in queste rote, / nel monte e ne la valle dolorosa / pur l'anime che son di fama note, / che l'animo di quel ch'ode, non posa / né ferma fede per essempro ch'aia / la sua radica incògnita e ascosa, / né per altro argomento che non paia». A propòsit de les fonts de Dante per al *exempla* històrics, Carlo DELCORNO (1983: 12-28) assenyala no solament el repertori clàssic de Valeri Màxim, sinó també el *Communiloquium* de Joan de Gal·les i la *Summa vitiorum* de Guillelmus Peraldus.

70. Per a una anàlisi detallada de totes aquestes qüestions, vegeu *infra* VI.

6. ELS QUATRE LLOCS DE L'INFERN TEOLÒGIC I LA *SUMMA DE PURGATORI*. Al final de la segona part de la *Summa de pena*, Joan Pasqual completa la seva exhaustiva exposició sobre les penes generals dels damnats amb una darrera qüestió en què divulga la doctrina teològica dels receptacles de les ànimes després de la mort [CXLIX-CLIII]. És en el paràgraf conclusiu d'aquests darrers cinc capítols que anuncia per primera vegada la seva intenció de dedicar al purgatori, no pas una part de la *Summa de pena*, sinó una tercera summa distinta de les dues previstes en el pròleg de 1436:

En la *Summa de beatitut* és tractat lo receptacle de las ànimas sanctas. En la present summa és tractat dels dos receptacles, ço és, dels dampnats en actual peccat, e del altra receptacle dels dampnats ab sol peccat original. *Del receptacle de las ànimas purgables serà suma distincta de aquestas*, migença[nt] la gràcia de Déu. Del receptacle dels sants pares, perquè no és après lo pujament de Jhesuchrist en lo cel, no-n farà menció. (*Summa de pena* [CLIV], f. 163ra)

Més endavant torna a al·ludir a aquest projecte en un breu capítol del *Tractat de les penes particulars d'infern* dedicat al purgatori com a segon cercle infernal (XIII, 6):

De aquest loch no havem al present tractar, car *en tractat singular que serà fet de purgatori* largament, la gràcia de Déu mijansant, investigarem.

És indubtable, però, que aquesta obra especial sobre el purgatori —una «suma distincta» o un «tractat singular»— no formava part del programa inicial de l'autor i no fou concebuda sinó en un moment molt avançat de la redacció de la *Summa de pena*.

Anteriorment, Joan Pasqual tenia la intenció de tractar de les penes purgatòries dins la *Summa de pena*, tal com declara en el preàmbul de la segona part «De las penas en general que han los dampnats»:

[E]n la present *Summa de pena* no entench principalment tractar sinó de la pena que han los qui són passats de aquesta present vida ab peccat, o per satisfacció de la pena a la qual eren obligats en aquesta present vida e no la han complida a ffi [...]. (*Summa de pena* [XLII], f. 63va)

«Los qui són passats de aquesta present vida ab peccat» són els infants dels llimbs, morts en pecat original, i els damnats de l'infern, morts en pecat mortal actual, però també aquells qui, tot i morir en estat de gràcia, s'han de purificar al purgatori dels seus pecats venials. D'altra banda, aquells qui han de patir penes al més enllà «per satisfacció de la pena a la qual eren obligats en aquesta present vida e no la han complida a ffi» no poden ésser altres que les ànimes que han de completar la seva penitència al purgatori.⁷¹

---

71. LE GOFF 1981: 251-253 i 278-283. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *In IV Sent.*, d. 21, q. 1, a. 1: «Si enim, per contritionem deleta culpa, non tollitur ex toto reatus poenae; nec etiam semper venialia, dimissis mortalibus, tolluntur; et iustitia Dei hoc exigit ut peccatum per poenam debitam ordinetur;

Aquest programa s'adeia plenament amb una concepció teològica que s'imposà a mitjan segle XIII en l'escola dominicana, tot i que aviat esdevingué opinió comuna dels teòlegs, i que ubicava el purgatori al marge superior de l'infern, com a lloc de punició sensible, encara que transitori cap a la salvació.⁷² Aquest model, establert per Albert Magne, divulgat per Hug Ripelin d'Estrasburg i consolidat per Tomàs d'Aquino i els seus deixebles, és el mateix que Joan Pasqual exposa en el capítol [CLII] de la *Summa de pena*⁷³ i que farà servir en els capítols XII-XV del *Tractat de les penes particulars d'infern* per a corregir la concepció dantesca del purgatori i dels llimbs.⁷⁴ El dominicà Hug d'Estrasburg és possiblement qui n'ofereix l'exposició més sintètica i influent:

Item, prout infernus sumitur pro loco poenae, quadrupliciter distinguitur. Unus est infernus damnatorum, in quo est poena sensus, et damni, ac tenebrae interiores et exteriores, id est, absentia gratiae: iste semper habet luctum. Super hunc est limbus puerorum, ubi est poena damni, et non sensus: et sunt ibi tenebrae exteriores et interiores. Supra hunc locum est purgatorius, in quo est poena sensus et damni ad tempus, et sunt ibi tenebrae exteriores, et non interiores, quia per gratiam habent lucem interiorem, quia vident se esse salvandos. Supremus locus inter haec est limbus sanctorum patrum, ubi fuit poena damni et non sensus, et fuerunt ibi tenebrae exteriores, et non tenebrae privationis gratiae. (*Compendium theologiae veritatis* IV, 22)

Aquesta ordenació quadripartida satisfieia plenament les exigències de l'Escriptura i de les poques dades patristiques i dogmàtiques relatives a la distribució local de les penes, temporals i eternes, de l'altra vida.⁷⁵ Però si es va imposar i divulgar com a *theologica veritas* fou gràcies a la coherència dels seus fonaments teològics, definits per l'escolàstica dels segles XII i XIII: d'una banda, l'establiment d'una distinció i d'una proporció —resolta localment— entre el mal de culpa (*reatus culpae*) i el mal de pena (*reatus poenae*); de l'altra, la neta distinció entre la naturalesa privativa del pecat original (o de natura) i la positiva del pecat actual (o personal) —als quals corresponen, respectivament, una pena privativa o de dany (*pena damni, tenebrae exteriores*) i una altra de positiva o de sentit (*pena sensus*)—, així com la distinció entre uns pecats venials, que no destrueixen el do de la gràcia, i uns pecats mortals que en comporten la pèrdua (*tenebrae interiores*).

Així doncs, l'infern és, en conjunt, un regne de *tenebres exteriors* on és general i comuna la pena de dany o de privació de la visió de Déu. No obstant això, s'hi distingeixen dos llocs superiors habitats *temporalment* per ànimes en gràcia (sense *tene-*

---

oportet quod ille qui post contritionem de peccato decedit et absolutionem, ante satisfactionem debitam, quod post hanc vitam puniatur».

72. LE GOFF 1981: 295-319.

73. «Lo nombre dels lochs un van las ànimas après la mort», ff. 161vb-162ra; vegeu Apèndix I, 3.1.

74. Vegeu *infra* VI, 3.

75. Per al purgatori, vegeu LE GOFF 1981: 57-113 i 201-202; per als llimbs, vegeu *DTC*, IX, 761-766, s. v. *limbes*, com també *infra* VI, 3. Per a la doctrina teològica sobre l'infern, vegeu *infra* III, 1.

bres interiors) i, per tant, destinades a la salvació, amb l'única diferència que al *purgatori* suporten penes de sentit per a satisfer la penitència deguda per pecats personals venials, o per completar-la en el cas de pecats mortals remesos i pels quals ja es feia penitència en vida, mentre que al *limbus patrum* o *si d'Abraham* hi foren retinguts, només per causa del pecat original, els justos de l'Antic Testament a l'espera de la redempció de Crist.

Aquesta distinció es repeteix als dos llocs inferiors, habitats *eternament* per ànimes mortes sense la gràcia de Déu (en *tenebres interiors*) i, per tant, damnades, amb la diferència que a l'*infernus damnatorum* pateixen penes de sentit pels seus pecats personals, mentre que al *limbus puerorum* habiten, solament amb pena de dany,⁷⁶ les ànimes de tots aquells que no van ésser purificats del pecat original pel sagrament del baptisme, però que, mancats de l'ús de raó, mai no van ésser moralment responsables de cap pecat personal mereixedor de pena de sentit.

Com podeu observar, l'exposició dels trets específics del purgatori, segons aquest model, no hauria exigít a Joan Pasqual més que un nombre reduít de capítols, com els que dedica a la pena «Dels morts ab sol peccat original» [CXLIII-CXLVIII] i com és el cas general en l'obra dels *doctores* que segueix.⁷⁷ I molt probablement hauria adoptat aquesta solució si no hagués conegut el *Purgatorio* de Dante,⁷⁸ que l'induí, sens dubte, a un canvi de plans d'acord amb el model del *Tractat de les penes particulars d'infern*, el qual demostra la viabilitat d'un projecte de divulgació teològica elaborat a partir de la *Commedia* de Dante i el *Comentum* de Pietro. Cal tenir en compte que considerar el purgatori com un lloc separat de l'infern era una hipòtesi teològicament admissible i no gens suspecta, tot i que, a mesura que s'imposà el model dominicà, hom la considerés poc probable.⁷⁹ D'altra banda, el

---

76. Sobre aquesta qüestió controvertida, vegeu *infra* VI, 3.2.

77. Cf. ALBERT MAGNE, *De resurrectione* III, q. 6; TOMÀS D'AQUINO, *In IV Sent.*, d. 21, q. 1 [= *Sum. th.* III, Suppl., App., q. 1].

78. ALÒS-MONER 1921: 314.

79. Cf. BERNAT DE CLARAVALL, *Sermones de diversis* XLII, § 5: «Tria sunt loca, quae mortuorum animae pro diversis meritis sortiuntur: infernus, purgatorium, coelum. In inferno impii, in purgatorio purgandi, in coelo perfecti» (PL 183: 663). Fins i tot la ubicació del purgatori sobre la superfície de la terra pertany a les possibilitats i opinions entre les quals vacil·len els teòlegs, des d'Hug de sant Víctor fins a sant Bonaventura (LE GOFF 1981: 165-177 i 281-292). Segons sant Bonaventura (*In IV Sent.*, d. 45, a. 1), el purgatori és «locus indeterminatus et quoad nos et quoad se» (LE GOFF 1981: 292), però en la discussió de la distinció 21 aporta una doble solució (LE GOFF 1981: 290), si fa no fa coincident amb la de TOMÀS D'AQUINO, *In IV Sent.*, d. 21, q. 1 [= *Sum. th.* III, Suppl., App., q. 1], a. 2, sed c. 2: «sancti Patres ante adventum Christi fuerunt in loco digniori quam sit locus in quo nunc purgantur animae post mortem, quia non erat ibi aliqua poena sensibilis. Sed locus ille erat coniunctus inferno, vel idem quod infernus; alias Christus, ad limbum descendens, non diceretur ad inferos descendisse. Ergo et purgatorium est in eodem loco, vel iuxta infernum»; resp.: «de loco purgatorii non invenitur aliquid expresse determinatum in Scriptura, nec rationes possunt ad hoc efficaces induci. Tamen probabiliter, et secundum quod consonat magis sanctorum dictis et revelationi factae multis, locus purgatorii est duplex. Unus secundum legem communem; et sic locus purgatorii est locus inferior, inferno

capítol XIII del *Tractat de les penes particulars d'infern* ens confirma que Joan Pasqual no tenia cap intenció de renunciar a la concepció teològica del purgatori com a segon cercle infernal. L'arquitectura moral del *Purgatorio*, basada en l'esquema dels set pecats capitals com a set arrels del pecat, o set disposicions pecaminoses, que cal extirpar de l'ànima ja morta en gràcia de Déu, hauria estat fàcilment aplicable a una obra de divulgació teològica sobre el purgatori; és més difícil d'imaginar, en canvi, com s'haurien pogut superar les discrepàncies representatives entre el sistema penal de la muntanya dantesca i la concepció infernal i subterrània del model teològic.

La vacil·lació de Joan Pasqual a l'hora de definir aquesta obra especial com una «suma distincta» o com un «tractat singular» no és necessàriament significativa; de fet, també es refereix de vegades a la *Summa de pena* amb el terme *tractat*. Així i tot, es diria que l'exigüitat dels models teològics sobre el purgatori, i el prestigi de la concepció que en fa un segon cercle infernal, el van poder induir a desestimar ben aviat la idea d'una tercera *summa* i a repensar l'obra futura com un *Tractat de purgatori* semblant al *Tractat de les penes particulars d'infern*, en el qual s'hauria proposat de reconduir la ficció de Dante dins el marc de la veritat teològica. Malauradament, no disposem de cap indici que ens permeti d'esbrinar si aquesta obra especial sobre el purgatori va arribar finalment a existir, o si va poder compartir la mateixa sort que el final del *Tractat de les penes particulars d'infern*, perdut ara com ara irremeiablement.

---

coniunctus, ita quod idem ignis sit qui damnatos cruciat in inferno et qui iustos in purgatorio purgat; quamvis damnati secundum quod sunt inferiores merito, et loco inferiores ordinandi sint. Alius est locus purgatorii secundum dispensationem; et sic quandoque in diversis locis aliqui puniti leguntur, vel ad vivorum instructionem, vel ad mortuorum subventionem, ut viventibus eorum poena innotescens, per suffragia Ecclesiae mitigaretur. Quidam tamen dicunt, quod secundum legem communem locus purgatorii est ubi homo peccat; quod non videtur probabile, quia simul potest homo puniri pro peccatis quae in diversis locis commisit. Quidam vero dicunt quod puniuntur supra nos secundum legem communem; quia sunt medii inter nos et Deum quantum ad statum. Sed hoc nihil est; quia non puniuntur pro eo quod supra nos sunt, sed pro eo quod est infimum in eis, scilicet peccatum».

III

DE LA SAGRADA ESCRITURA AL «POEMA SACRO»: LA CONSTRUCCIÓ DE L'INFERN CRISTIÀ

Entre els motius que pogueren induir Joan Pasqual a adoptar la *Commedia* com a model d'un tractat teològic sobre les penes particulars de l'infern —i potser també d'una altra obra sobre les penes del purgatori—, més amunt hem remarcat que el poema de Dante podia omplir satisfactòriament un buit de la literatura teològica estricta, atès que l'Escriptura, els documents dogmàtics i els pares i doctors de l'Església no oferien prou dades per a bastir una descripció detallada i teològicament ferma del més enllà, com era l'objectiu del nostre teòleg. Fora d'aquest àmbit estrictament teològic, una alternativa que s'oferia al divulgador era cercar en la tradició popular i en la literatura cristiana de visions una representació de l'infern que superava amb escreix no solament les escasses precisions de la tradició teològica, sinó també les descripcions de la mitografia culta i dels poetes clàssics, que en molts aspectes alimentaren aquesta mateixa tradició popular. Dante s'emmirallà en els models de la tradició poètica culta i també s'abeurà, efectivament, en les visions de la tradició cristiana popular, però a més a més trobà la fórmula per a integrar-los en una estructura racional ferma i exhaustiva, capaç de reduir l'univers del pecat a un esquema basat en criteris filosòfics i teològics. La crítica dantesca en general, i el *Comentum* de Pietro Alighieri en particular, contribuïren a presentar aquesta proposta poètica i els seus criteris racionals com una hipòtesi teològica plausible. En el present capítol intentarem, doncs, de descriure aquestes diverses alternatives, per comprovar en quina mesura la *Commedia* de Dante i el *Comentum* de Pietro proporcionaren una solució satisfactòria al nostre teòleg.

1. FONAMENTS TEOLÒGICS. Fent un esforç per reduir a un esquema simple la gran varietat de documents que en el curs de la història han conformat la representació cristiana de l'infern, els historiadors de la cultura la descriuen com una tradició condicionada per dues tendències oposades: d'una banda, l'imperatiu teològic d'atenir-se rigorosament a les dades de l'Escriptura, molt escassa de detalls descriptius sobre el més enllà; de l'altra, la gran proliferació de visions, imatges, ficcions i creences populars sobre l'infern, afavorida per l'obra pastoral de l'Església i la seva confiança en els beneficis moralitzadors del temor.

L'escassetat descriptiva de la Bíblia no sorprèn gens si es considera que el *šeol* dels hebreus antics —més endavant també la *gehenna* i l'*Hades*, l'*inferus* o *infernus*

de la Vulgata— no era sinó el sojorn subterrani dels morts: una fossa profunda, un pou o un gran abisme tancat amb portes, ple de tenebres, horror i confusió, de verms i podridura, de vegades descrit com un devorador insaciable o com un foc inextingible.¹ Originàriament no implicava judici ni turments compensatoris, atès que el flagell de Déu i la llei del talió, aplicada pels sacerdots, garantien l'existència d'una proporció entre el crim i el càstig en aquesta vida. No obstant això, el descens al *šeol* era també la punició condigna dels impius,² i per això en molts casos, sobretot en els psalms i en els llibres sapiencials, arribà a adquirir un valor moral que s'accentua encara més en les versions de la Vulgata.³ Molt gradualment començà a formar-se la

---

1. LE GOFF 1981: 39-43; MINOIS 1991: 20-21 i 60-62. Cf. Gn 37, 35: «Descendam ad filium meum lugens in infernum» (i 42, 38; 44, 29 i 32; 3 Reg 2, 9; Tob 6, 15); 1 Sam 2, 6: «Dominus mortificat et vivificat; deducit ad inferos et reducit» (cf. Tob 13, 2); 2 Sam 22, 6: «Funes inferni circumdederunt me: praevenerunt me laquei mortis» (cf. Ps 17, 6; 114, 3); Iob 7, 9-10: «sic qui descenderit ad inferos, non ascendet. Nec revertetur ultra in domum suam, neque cognoscat eum amplius locus eius»; 10, 21-22: «antequam vadam, et non revertar, ad terram tenebrosam, et opertam mortis caligine: terram miseriae et tenebrarum, ubi umbra mortis et nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat»; 17, 13-16: «Si sustinero, infernus domus mea est, et in tenebris stravi lectulum meum. Putredini dixi: Pater meus es; Mater mea, et soror mea, vermibus. [...] In profundissimum infernum descendent omnia mea: putasne saltem ibi erit requies mihi?»; 21, 13 i 26: «et in puncto ad inferna descendunt. [...] et tamen simul in pulvere dormient, et vermes operient eos»; Ps 62, 10: «introibunt in inferiora terrae»; Prov 1, 12: «deglutiamus eum sicut infernus viventem, et integrum quasi descendentem in lacum»; 9, 18: «in profundis inferni»; Sap 1, 14: «nec inferorum regnum in terra»; 2, 1: «et non est qui agnitus sit reversus ab inferis»; 48, 5: «qui sustulisti mortuum ab inferis de sorte mortis»; Is 5, 14: «Propterea dilatavit infernus animam suam, et aperuit os suum absque ullo termino»; 14, 9-11 i 15: «Infernus subter conturbatus est in occursum adventus tui [...]. Detracta est ad inferos superbia tua, concidit cadaver tuum; subter te sternetur tinea, et operimentum tuum erunt vermes. [...] Verumtamen ad infernum detraheris, in profundum laci»; 38, 10: «Ego dixi in dimidio dierum meorum: Vadam ad portas inferi». Vegeu també Deut 32, 22; Iob 11, 8; 14, 10-14; 138, 8; 140, 7; Prov 30, 15-16; Is 7, 11; 28, 15 i 18; 57, 9; Bar 3, 11 i 19; Ez 31, 15-17; 32, 17-32; Am 9, 2; Ion 2, 3; Hab 2, 5; 2 Mach 6, 23.

2. Cf. Num 16, 30-33: «[...] sin autem novam rem fecerit Dominus, ut aperiens terra os suum deglutiat eos et omnia quae ad illos pertinent, descendentque viventes in infernum, scietis quod blasphemaverint Dominum.» Confestim igitur ut cessavit loqui, dirupta est terra sub pedibus eorum: et aperiens os suum, devoravit illos cum tabernaculis suis et universa substantia eorum, descenderuntque vivi in infernum aperti humo, et perierunt de medio multitudinis»; Esth 13, 7: «ut nefarii homines uno die ad inferos descendentes»; Ps 9, 18: «Convertantur peccatores in infernum, omnes gentes quae obliviscuntur Deum»; 30, 18: «Erubescant impii, et deducantur in infernum»; 54, 16 i 24: «Veniat mors super illos, et descendant in infernum viventes: quoniam nequitiarum in habitaculis eorum, in medio eorum [...]. Tu vero, Deus, deduces eos in puteum interitus».

3. Cf. Ps 15, 10: «Quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem»; 29, 4: «Domine, eduxisti ab inferno animam meam; salvasti me a descendantibus in lacum»; 39, 3: «et eduxit me de lacu miseriae et de luto faecis»; 85, 13: «quia misericordia tua magna est super me, et eruisti animam meam ex inferno inferiori»; 87, 4-7: «Quia repleta est malis anima mea, et vita mea inferno appropinquavit. Aestimatus sum cum descendantibus in lacum, factus sum sicut homo sine adiutorio, inter mortuos liber; sicut vulnerati dormientes in sepulchris, quorum non es memor amplius, et ipsi de manu tua repulsi sunt. Posuerunt me in lacu inferiori, in tenebrosis, et in umbra mortis»; 93, 17: «Nisi quia Dominus adjuvit me, paulominus habitasset in inferno anima mea»; 113, 25-26: «Non mortui laudabunt te, Domine, neque omnes qui descendunt in infernum: sed nos qui vivimus, benedicimus Domino, ex hoc nunc et usque in saeculum» (cf. Is 38, 17-18; Bar 2, 17); Prov 2, 18: «Inclinata est enim ad mortem domus eius, et ad inferos semitae ipsius» (i cf. 5, 5; 7, 27); 23, 14: «Tu virga percuties eum, et animam eius de inferno liberabis»; 27, 20: «Infernus et perditio numquam implentur» (cf. 15, 11); Eccl 9, 3 i 10: «Unde et corda filiorum hominum implentur

idea d'una retribució personal al més enllà: resurrecció i vida eterna per als justos; mort eterna o segona mort espiritual, oblit i anorreament definitiu, per als malvats.⁴ La idea d'un judici final s'anuncia vagament en la profecia de Joel i amb més precisió en el llibre de la Saviesa (s. I a. C.).⁵ En tot cas, les autoritats de la Vulgata relatives al descens a l'infern o a la segona mort dels impius, traduïdes molt sovint a la llum de la doctrina cristiana,⁶ foren susceptibles d'una interpretació moral i escatològica consolidada per la teologia escolàstica: d'una banda, la mort de l'ànima en pecat, privada de la gràcia divina; de l'altra, la mort eterna de l'ànima damnada, privada per sempre de la glòria de Déu.

En els autors neotestamentaris, la segona mort dels malvats després del judici ja ha esdevingut, finalment, una damnació eterna a l'infern.⁷ L'evangelista Mateu, que recorda les portes de l'infern,⁸ descriu amb detall el judici final i amenaça els malvats

---

malitia et contemptu in vita sua, et post haec ad inferos deducuntur. [...] Quodcumque facere potest manus tua, instanter operare, quia nec opus, nec ratio, nec sapientia, nec scientia erunt apud inferos, quo tu properas» (cf. Eccli 14, 17); Eccli 51, 4-7: «Et liberasti me [...] de altitudine ventris inferi».

4. MINOIS 1991: 21-23 i 62-70. Segons Ezequiel (s. VI a. C.), Déu exerceix un judici individual damunt la terra, preservant els justos del flagell que colpeix la comunitat (Ez 14, 13-23), i també després de la mort, perquè només els justos viuran (Ez 18, 1-28). Cf. Ps 48, 12 i 15-16: «et sepulchra eorum domus illorum in aeternum [...]. Sicut oves in inferno positi sunt: mors depascet eos. Et dominabuntur eorum iusti in matutino; et auxilium eorum veterascet in inferno a gloria eorum. Verumtamen Deus redimet animam meam de manu inferi, cum acceperit me»; 68, 29: «Deleantur de libro viventium, et cum iustis non scribantur»; Is 26, 14 i 19: «Morientes non vivant, gigantes non resurgent: propterea visitasti et contrivisti eos, et perdidisti omnem memoriam eorum. [...] Vivent mortui tui, interfecti mei resurgent. Expergiscimini, et laudate, qui habitatis in pulvere, quia ros lucis ros tuus, et terram gigantum detrahes in ruinam»; 66, 23-24: «veniet omnis caro ut adoret coram facie mea, dicit Dominus. Et egredientur, et videbunt cadavera virorum qui praevaricati sunt in me; vermis eorum non morietur, et ignis eorum non extinguetur: et erunt usque ad satietatem visionis omni carni»; Dn 3, 88: «quia eruit nos de inferno, et salvos fecit de manu mortis: et liberavit nos de medio ardentis flammae, et de medio ignis eruit nos»; Os 13, 14: «De manu mortis liberabo eos; de morte redimam eos. Ero mors tua, o mors! morsus tuus ero, inferne!»; 2 Mach 7, 14: «Potius est ab hominibus morti datos spem exspectare a Deo, iterum ab ipso resuscitandos: tibi enim resurrectio ad vitam non erit». El text de la Vulgata admet una lectura anàloga en Ps 88, 49; Iob 24, 19-20; 26, 6.

5. MINOIS 1991: 65 i 70-71. Cf. Joel 2, 1-17; Sap 4, 19-20: «inter mortuos in perpetuum [...]. Venient in cogitatione peccatorum suorum timidi, et traducent illos ex adverso iniquitates ipsorum»; 5, *passim*, esp. 14: «Talia dixerunt in inferno hi qui peccaverunt».

6. Cf. Eccli 21, 11: «Via peccatorum complanata lapidibus: et in fine illorum *inferi, et tenebrae, et poenae*», on els darrers mots són afegitons interpretatius del terme *Hades* de l'original.

7. Vegeu MINOIS 1991: 72-78, i també MORGAN 1990: 2 i n. 6, per als antecedents d'aquesta transformació en la literatura jueva. Cf. Apoc 2, 11: «Qui vicerit, non laedetur a morte secunda»; 20, 6 i 11-15: «Beatus, et sanctus, qui habet partem in resurrectione prima: in his secunda mors non habet potestatem [...]. Et vidi thronum magnum candidum, et sedentem super eum, a cuius conspectu fugit terra, et caelum, et locus non est inventus eis. Et vidi mortuos, magnos et pusillos, stantes in conspectu throni, et libri aperti sunt [cf. Dn 7, 2-14]: et alius liber apertus est, qui est vitae: et iudicati sunt mortui ex his, quae scripta erant in libris, secundum opera ipsorum: et dedit mare mortuos, qui in eo erant: et mors et infernus dederunt mortuos suos, qui in ipsis erant: et iudicatum est de singulis secundum opera ipsorum. Et infernus et mors missi sunt in stagnum ignis. Haec est mors secunda. Et qui non inventus est in libro vitae scriptus, missus est in stagnum ignis»; 21, 8 (citat *infra* n. 17).

8. Mt 16, 18: «Et ego dico tibi, quia tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, et portae inferi non praevalerunt adversus eam».

amb un foc i un càstig eterns.⁹ Mateu i Lluc coincideixen a anunciar «plors i cruixit de dents» per als exclosos del regne del cel a les «tenebres exteriors», allò que els teòlegs escolàstics anomenaran *pena damni* o pena de dany.¹⁰ Els principals antecedents de la *pena sensus* o pena de sentit, espiritual i corporal, són «la gehenna, on el corc no para i el foc no s'apaga» dels evangelis sinòptics¹¹ i «la llacuna de foc encesa amb sofre» de l'Apocalipsi.¹² Sant Lluc ofereix encara un altre episodi cabdal: la paràbola del pobre Llätzer i el ric epuló, en la qual es distingeixen clarament un lloc de tortures, on el ric és turmentat pel foc, i un altre de repòs per a Llätzer, el si d'Abraham,¹³ on els teòlegs situaran el *limbus patrum*, el lloc infernal sense sofrences on residiren els justos de l'Antic Testament fins a la redempció de Crist.¹⁴ Marc i

9. Mt 25, 31-46, esp. 41 i 46: «Tunc dicet et his qui a sinistris erunt: Discedite a me maledicti in ignem aeternum, qui paratus est diabolo, et angelis eius. [...] Et ibunt hi in suplicium aeternum: iusti autem in vitam aeternam».

10. Mt 8, 11-12, esp. 12: «Dico autem vobis, quod multi ab oriente et occidente venient, et recumbent cum Abraham, et Isaac, et Iacob in regno caelorum: filii autem regni eiicientur in tenebras exteriores: ibi erit fletus et stridor dentium» (i cf. Lc 13, 23-29, esp. 28: «Ibi erit fletus et stridor dentium: cum videritis Abraham, et Isaac, et Iacob, et omnes prophetas in regno Dei, vos autem expelli foras»); 13, 42 i 50: «et mittent eos in caminum ignis. Ibi erit fletus et stridor dentium»; 22, 13-14: «Tunc dicit rex ministris: Ligatis manibus et pedibus eius, mittite eum in tenebras exteriores: ibi erit fletus et stridor dentium. Multi enim sunt vocati, pauci vero electi»; 24, 50-51: «veniet dominus servi illius in die qua non sperat, et hora qua ignorat: et dividet eum, partemque eius ponet cum hypocritis: illic erit fletus et stridor dentium»; 25, 29-30: «omni enim habenti dabitur, et abundabit: ei autem qui non habet, et quod videtur habere, auferetur ab eo. Et inutilem servum eiicite in tenebras exteriores: illic erit fletus, et stridor dentium».

11. Mc 9, 42-47: «Et si scandalizaverit te manus tua, abscide illam: bonum est tibi debilem introire in vitam, quam duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inextinguibilem, ubi vermis eorum non moritur, et ignis non extinguitur. Et si pes tuus te scandalizat, amputa illum: bonum est tibi claudum introire in vitam aeternam, quam duos pedes habentem mitti in gehennam ignis inextinguibilis, ubi vermis eorum non moritur, et ignis non extinguitur. Quod si oculus tuus scandalizat te, eiice eum: bonum est tibi luscum introire in regnum Dei, quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis, ubi vermis eorum non moritur, et ignis non extinguitur» (cf. Mt 5, 29-30; 18, 8-9, i Is 66, 24); Mt 5, 22: «Quis autem dixerit, fatue: reus erit gehennae ignis»; 10, 28: «Et nolite timere eos qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere: sed potius timete eum, qui potest et animam et corpus perdere in gehennam» (cf. Lc 12, 4-5); 23, 15: «facitis eum filium gehennae duplo quam vos».

12. Apoc 19, 20: «Vivi missi sunt hi duo in stagnum ignis ardentis sulphure»; 20, 9-10: «et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis, et sulphuris, ubi et bestia et pseudopropheta cruciabitur die ac nocte in saecula saeculorum»; 20, 11-15 (citata *supra* n. 7), i 21, 8 (citata *infra* n. 17); cf. 14, 10-11: «et cruciabitur igne, et sulphure in conspectu angelorum sanctorum, et ante conspectum Agni: et fumus tormentorum eorum ascendet in saecula saeculorum: nec habent requiem die ac nocte». Per al Tàrtar com a lloc dels àngels caiguts, cf. 2 Petr 2, 4: «Deus angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos, in iudicium reservari».

13. Lc 16, 19-31. Vegeu LE GOFF 1981: 58; MINOIS 1991: 76. Després de la resurrecció de Crist i l'alliberament dels sants pares, el *sinus Abrahae* s'identifica amb el regne del cel o paradís, almenys des de sant AGUSTÍ, *Epistolae* CLXXXVII, II, 6 (PL 33: 834).

14. La catàbasi o *descensus ad inferos* de Crist per alliberar les justos del *šeol*, que entre els segles IV i X s'incorporà progressivament a les fórmules del *Symbolum apostolorum* («descendit ad inferos, tertia die resurrexit a mortuis»), no solament gaudeix d'una base canònica (Mt 12, 40: «sic erit Filius hominis in corde terrae tribus diebus et tribus noctibus» [vegeu també Mt 27, 52-53; Lc 23, 43]; Act 2, 31: «locutus est de resurrectione Christi, quia neque derelictus est in inferno, neque caro eius vidit corruptionem»; Rom 10, 7: «Quis descendet in abyssum? hoc est, Christum a mortuis revocare»; Eph 4, 8-10: «Propter quod dicit: Ascendens in altum, captivam duxit captivitatem: dedit dona hominibus.

Joan afirmen la necessitat de la fe i el baptisme per a la salvació, mentre que l'apòstol sant Pau no solament al·ludeix al judici final i a una retribució conforme a les obres,¹⁵ sinó que també aporta l'únic fonament escripturístic del foc purgatiu.¹⁶ Els evangelistes Mateu i Marc enumeren els pecats nascuts del cor que fan impur l'home; l'apòstol Pau, els pecadors que no posseiran el regne de Déu; l'Apocalipsi, els que seran condemnats a la segona mort.¹⁷

Els materials que el conjunt de l'Escriptura fornien per a la construcció d'un infern cristià no eren, doncs, coherents en la doctrina ni gaire rics en particularitats. És

---

Quod autem ascendit, quid est, nisi quia et descendit primum in inferiores partes terrae? Qui descendit, ipse est et qui ascendit super omnes caelos, ut impleret omnia»; 1 Petr 3, 18-20, esp. 19: «In quo et his, qui in carcere erant, spiritibus veniens praedicavit», i 4, 6: «Propter hoc enim et mortuis evangelizatum est», sinó també apòcrifa, gràcies sobretot a l'*Evangelium Nicodemi*, fundador d'una vasta tradició popular. Vegeu LE GOFF 1981: 59-60; MORGAN 1990: 205-206; MINOIS 1991: 88-93, i, per a la tradició occitanocatalana, IZQUIERDO 1994.

15. Per a la necessitat del baptisme, cf. Mc 16, 16: «Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit: qui vero non crediderit, condemnabitur», i Io 3, 5: «nisi quis renatus fuerit ex aqua, et Spiritu Sancto, non potest introire in regnum Dei»; per a la retribució segons les obres, 2 Cor 5, 10: «Omnes enim nos manifestari oportet ante tribunal Christi, ut referat unusquisque propria corporis, prout gessit, sive bonum, sive malum»; Rom 2, 5-12, esp. 5-6: «Secundum autem duritiam tuam, et impenitens cor, thesaurizas tibi iram in die irae, et revelationis iusti iudicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera eius».

16. LE GOFF 1981: 58-59. Cf. 1 Cor 3, 11-15: «Fundamentum enim aliud nemo potest ponere praeter id quod positum est, quod est Christus Iesus. Si quis autem supraedificat super fundamentum hoc, aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, foenum, stipulam, uniuscuiusque opus manifestum erit: dies enim Domini declarabit, quia in igne revelabitur: et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit. Si cuius opus manserit quod supraedificavit, mercedem accipiet. Si cuius opus arserit, detrimentum patietur: *ipse autem salvus erit, sic tamen quasi per ignem*». Aquest "baptisme de foc" es relacionà de seguida amb el Judici final i amb el riu de foc de la visió de l'*«antiquus dierum»* de Daniel (Dn 7, 2-14, esp. 10: «Fluvius igneus rapidusque egrediebatur a facie eius [...]; iudicium sedit, et libri aperti sunt»). L'eficàcia dels suffragis per algunes ànimes trobà una base escripturística en 2 Mach 12, 40-46; el concepte de damnació temporal, en Mt 5, 25-26.

17. Mt 15, 19: «de corde enim exeunt cogitationes malae, homicidia, adulteria, fornicationes, furta, falsa testimonia, blasphemiae»; Mc 7, 21-22: «Ab intus enim de corde hominum malae cogitationes procedunt, adulteria, fornicationes, homicidia, furta, avaritiae, nequitiae, dolus, impudicitiae, oculus malus, blasphemia, superbia, stultitia»; Rom 1, 26-32: «feminae eorum immutaverunt naturalem usum in eum usum qui est contra naturam. Similiter autem et masculi, relicto naturali usu feminae, exarserunt in desideriis suis in invicem, masculi in masculos turpitudinem operantes [...] repletos omni iniquitate, malitia, fornicatione, avaritia, nequitia, plenos invidia, homicidio, contentione, dolo, malignitate: susurrone, detractores, Deo odibiles, contumeliosos, superbos, elatos, inventores malorum, parentibus non obedientes, insipientes, incompositos, sine affectione, absque foedere, sine misericordia. Qui cum iustitiam Dei cognovissent, non intellexerunt quoniam qui talia agunt, digni sunt morte: et non solum qui ea faciunt, sed etiam qui consentiunt facientibus»; 1 Cor 6, 9-10: «neque fornicarii, neque idolis servientes, neque adulteri, neque molles, neque masculorum concubitores, neque fures, neque avari, neque ebriosi, neque maledici, neque rapaces regnum Dei possidebunt»; Gal 5, 19-21: «Manifesta sunt autem opera carnis, quae sunt fornicatio, immunditia, impudicitia, luxuria, idolorum servitus, veneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, irae, rixae, dissensiones, sectae, invidiae, homicidia, ebrietates, comessiones, et his similia, quae praedico vobis, sicut praedixi: quoniam qui talia agunt, regnum Dei non consequentur»; Eph 5, 5: «omnis fornicator, aut immundus, aut avarus, quod est idolorum servitus, non habet haereditatem in regno Christi et Dei»; Apoc 21, 8: «Timidis autem, et incredulis, et execratis, et homicidis, et fornicatoribus, et veneficis, et idololatriis, et omnibus mendacibus, pars illorum erit in stagno ardenti igne et sulphure: quod est mors secunda».

per això que l'infern plantejà una multitud de qüestions als pares de l'Església: per començar, si era una al·legoria amb sentit espiritual o una realitat física; si era provisional o etern, i, en aquest cas, si ho era només per als infidels o també per als pecadors batejats.¹⁸ Un cop consolidat el corrent rigorista, que entenia l'infern com una realitat física i eterna, calgué aclarir el destí dels infants no batejats i dels pagans virtuoses, morts en pecat original; per què la pena dels pecadors és eterna si el pecat és temporal; si comença després del judici final o immediatament després de la mort; com les ànimes separades del cos poden ésser turmentades pel foc i el verm, etc.¹⁹ La síntesi augustiniana d'aquest període de formació, juntament amb les primeres definicions dogmàtiques de l'Església, en un context de controvèrsia amb el maniqueisme, el pelagianisme i l'origenisme, esdevingueren els dos termes de referència fonamentals per a una interpretació estrictament teològica de les dades de l'Esclatúra.²⁰

L'escolàstica dels segles XII i XIII sistematitzà finalment l'escatologia augustiniana mitjançant un rigorós aparat conceptual. Atesa l'evidència que els pecadors no mereixen tots la mateixa pena, i que no existeixen ni els pecadors ni els sants perfectes, els doctors de l'Església van establir una distinció bàsica de pecats personals,

---

18. Climent d'Alexandria i Orígenes conceben l'infern com un turment espiritual i temporal: tots els damnats se salvaran el dia del Judici, purgats pel baptisme de foc anunciat per sant Pau. Segons sant Ambrós i sant Jeroni, el foc del Judici serà purgatiu per als cristians, mentre que els infidels seran llançats a l'infern; neguen, doncs, tota esperança de salvació als infidels, suggereixen que l'infern és temporal i purgatiu per als cristians, amb distinció de categories de pecadors, i són ambigus pel que fa a la realitat física de l'infern (LE GOFF 1981: 69-80; MORGAN 1990: 146; MINOIS 1991: 104-111).

19. MINOIS 1991: 112-114. Dins el corrent rigorista, sant Joan Crisòstom anticipa el concepte de pena de dany o d'exclusió, pitjor que la pena de foc i aplicable als damnats sense pecats personals; afirma la damnació eterna dels pagans, alhora que nega la salvació universal dels cristians, invocant Mt 22, 14 («Multi enim sunt vocati, pauci vero electi»), i justifica la proporció entre la temporalitat de la culpa i l'eternitat de la pena mitjançant l'analogia de la cadena perpètua (MINOIS 1991: 115-117).

20. LE GOFF 1981: 80-102; MORGAN 1990: 146-147; MINOIS 1991: 117-123, i vegeu *infra* VI, 3.2. Afirmant contra els pelagians la realitat del pecat original i la necessitat del baptisme i de la gràcia per a la salvació (Mc 16, 16; Io 3, 5), sant Agustí preveu la damnació eterna dels no batejats, incloent-hi no solament els pagans virtuoses, la virtut dels quals és defectuosa (Rom 14, 23: «Omne autem, quod non est ex fide, peccatum est»; *Contra duas epistolas pelagianorum* III, v, 14 [PL 44: 597-599]), sinó també els infants, per als quals no preveu cap lloc intermedi, però sí «mitissima sane omnium poenae» (*De anima et eius origine* I, IX, 11 - XIII, 16 [PL 44: 481-484]); cf. *Civ. Dei* XXI, 12. Els cristians pecadors es condemnaran eternament, d'acord amb Mt 25, 46 («Et ibunt hi in supplicium aeternum: iusti autem in vitam aeternam»); sant Agustí justifica l'eternitat de la pena amb l'analogia de la condemna a mort (*Civ. Dei* XXI, 11), però admet l'existència d'un foc purgatiu temporal —entre la mort i el judici final— per als bons imperfectes o *non valde boni* —sense especificar quina mena de pecats són els seus— i de penes mitigades per als pecadors imperfectes o *non valde mali*, per als quals són eficaces els sufragis dels vius (*Enchiridion*, 66-70 i 109-110; *Civ. Dei* XXI, 13, 24 i 26). La discriminació de les ànimes en receptacles diversos és immediata després de la mort, però el cel i l'infern veritables comencen després del judici final (*Tractatus in evangelium Ioannis* XLIX, 10 [PL 35: 1751-1752]). L'infern és un lloc real, probablement subterrani, amb un foc material que purifica i que puneix (*Civ. Dei* XXI, 4 i 9-10), i que crema el cos sense consumir-lo (*Civ. Dei* XXI, 2 i 4), alhora que l'ànima és torturada per un penediment inútil; són el foc i el verm de Mc 9, 42-47 (*Civ. Dei* XXI, 9).

mortals i venials,²¹ que va donar una matèria específica a l'*ignem purgatorium* —o ja simplement *purgatorium* des del darrer quart del segle XII—, alhora que s'imposava la necessitat de distingir lògicament els receptacles de les ànimes després de la mort, tenint en compte les principals distincions del pecat (original, venial, mortal) i de la pena (de dany i de sentit, temporal o eterna).²² Aquesta necessitat de distinció també gaudí aviat d'una definició dogmàtica.²³ A partir de certs passatges de l'Esriptura que suggerien diversos llocs de retribució²⁴ i una proporció entre la culpa i la pena,²⁵

---

21. LE GOFF 1981: 241-253; MINOIS 1991: 188-190. La distinció entre pecats venials i mortals es fonamenta en Mt 12, 31-32, i sobretot en 1 Io 5, 16-17: «Qui scit fratrem suum peccare peccatum non ad mortem, petat, et dabitur ei vita peccanti non ad mortem. Est peccatum ad mortem: non pro illo dico ut roget quis. Omnis iniquitas, peccatum est: et est peccatum ad mortem»; per a la possibilitat que fos establerta pels deixebles de Gilbert de Poitiers —els *porretani*—, vegeu LE GOFF 1981: 249-253.

22. Vegeu LE GOFF 1981: 171-173 i 178-182. Les distincions 21 i 45 del llibre IV de les *Sententiae* de Pere Llombard foren la base del desenvolupament posterior. Emparant-se en l'autoritat de sant Agustí, Pere Llombard establí entre la mort i el judici final un període de purgació dels pecats venials durant un temps proporcional a la gravetat de les faltes (*Sent.* IV, d. 21), mentre que Pere Comèstor estengué l'eficàcia del purgatori a la satisfacció de la penitència no acomplerta en vida (*De sacramentis*, «De penitentia», cc. 25-31). Pere Llombard fixà també la qüestió dels *receptacula* com un *topos* teològic (*Sent.* IV, d. 45), mentre que Pere Comèstor, a propòsit de la paràbola del ric epuló (Lc 16, 19-31), ubicà definitivament el *sinus Abrahae* al marge superior de l'infern, com un *limbus inferni*, abans de l'adveniment de Crist; cf. *Hist. schol.*, «Historia libri Evangelorum», c. 103: «Nec fuit hoc parabola, sed in re ipsa, quod perpenditur, quia nomen mendici ibi ponitur Lazarus scilicet, qui positus est in sinu Abrahae. Erat enim in superiori margine inferni locus, aliquantam habens lucem, sine omni poena materiali, in quo erant animae praedestinatorum, usque ad Christi descensum ad inferos, qui locus propter sui tranquillitatem sinus Abrahae dictus est, ut sinum matris dicimus. Et dicebatur Abrahae, quia fuit prima credendi via, ipse enim primus publice praedicavit unum tantum Deum esse. Hunc locum vocavit Job tenebras, pro taedio exspectandi, dicens: Et in tenebris stravi lectulum meum (Job XVII)» (PL 198: 1589-1590).

23. Sempre en un marc de negociacions amb l'Església grega per a la solució del cisma, l'epístola *Sub catholicae* d'Innocenci IV (1254) i els decrets del concili de Lió II (1274) i de Florència (1439-1444) (DENZINGER 1963: núm. 456, 464 i 693) definiren tant la damnació dels infants a l'infern, amb penes mitigades, com l'existència d'un foc temporal després de la mort per a la purificació dels pecats venials i per a la plena satisfacció de la penitència deguda per altres culpes remeses; Innocenci IV denomina el «locum purgationis» expressament «purgatorium» invocant la tradició romana. Vegeu LE GOFF 1981: 325-328; MORGAN 1990: 148-149.

24. Io 14, 2: «In domo Patris mei mansiones multae sunt» (cf. AMBRÒS, *De bono mortis* X, 45 [PL 14: 588]); Mt 13, 30: «Sinite utraque crescere usque ad messem, et in tempore messis dicam messoribus: Colligite primum zizania, et alligate ea in fasciculos ad comburendum: triticum autem congregate in horreum meum». La interpretació de totes dues autoritats restà fixada per GREGORI MAGNE, *Mor.* IX, LXV, 98.55-58 i 65-66: «Sicut enim in domo Patris mansiones multae sunt pro diversitate virtutis, sic damnatos diverso supplicio gehennae ignibus subicit disparilitas criminis. [...] Quomodo ergo nullus inesse ordo supplicii dicitur, in quibus profecto quisque iuxta modum culpae cruciatur?» (CCSL 143: 526-527); *Dial.* IV, 36, 13-14, esp. 14: «pares paribus in tormentis similibus sociant, ut superbi cum superbis, luxoriosi cum luxuriosis, avari cum avaris, fallaces cum fallacibus, invidi cum invidis, infideles cum infidelibus ardeant. Cum ergo similes in culpa ad tormenta similia ducuntur, quia eos in locis poenalibus angeli deputant, quasi zizaniorum fasciculos ad comburendum ligant». L'autoritat de sant Joan donà lloc a la representació popular del regne del cel com una ciutat de cases edificades amb l'or de les bones obres (GREGORI MAGNE, *Dial.* IV, 37, 9 i 15-16, i 38).

25. Sap 6, 7-9: «Exiguo enim conceditur misericordia; potentes autem potenter tormenta patientur. [...] Fortioribus autem fortior instat cruciatio»; Apoc 18, 7: «Quantum glorificavit se, et in deliciis fuit, tantum date illi tormentum et luctum».

la teologia universitària consolidà a mitjan segle XIII un model que resolía en termes d'espai el problema de la proporcionalitat:

Existentes enim in inferno secundum diversitatem culpae diversam sortiuntur et poenam. Et ideo secundum quod gravioribus peccatis etiam irretiuntur damnati, secundum hoc obscuriorem locum et profundiorum obtinent in inferno. (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 5 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 2, qc. 2])

Albert Magne i Tomàs d'Aquino preveuen la possibilitat de distingir «mansiones» i una «diversitas graduum» dins cada un dels estaments («status») o receptacles principals, segons les diferències i les divisions especials dels mèrits i de les culpes:²⁶

receptacula accipiuntur a generalibus divisionibus meriti; secundum speciales enim distinguuntur mansiones in receptaculis. (ALBERT MAGNE, *De resurrectione* III, q. 9)

diversae sunt quantitates praemiorum et poenarum secundum differentias culparum et meritorum [...] diversitas graduum in poenis vel praemiis non diversificat statum, secundum cuius diversitatem receptacula distinguuntur (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 7 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 3], s. c. 4, i ad 7 [s. c. 4]).

Hom no arribà a distingir, però, sinó quatre receptacles principals: el *limbus patrum* o si d'Abraham, el purgatori, el *limbus puerorum* i l'infern dels damnats, sense aventurar-ne cap divisió interna. Més preocupat per la *sufficiencia* racional de la distinció («utrum debeant tot receptacula distingui») que no pas per ubicar-la geogràficament, Tomàs d'Aquino arribà a admetre que el *limbus puerorum* i el *limbus patrum* podrien haver coincidit en un mateix *limbus inferni* «quantum ad situm»:

limbus Patrum et limbus puerorum absque dubio differunt secundum qualitatem praemii vel poenae: pueris enim non adest spes beatae vitae, quae Patribus in limbo aderat, in quibus etiam lumen fidei et gratiae refulgebat. Sed quantum ad situm probabiliter creditur utrorumque locus idem fuisse [...]. (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 6 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 2, qc. 3])

El lloc de la purgació, entre l'adveniment de Crist i el judici final, restà encara més indeterminat fins que la teologia escolàstica, especialment la dominicana, no fixà el *purgatorium* a l'infern, entre el *limbus patrum* i el *limbus puerorum*.²⁷ En rigor, l'Esclatúra no aporta indicis suficients per a determinar-ne la ubicació, però «secundum legem comunem» mereix un lloc a l'infern, inferior al *limbus patrum*, mentre que «secundum dispensationem» és possible complir la pena purgatòria en altres

26. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 73, a. 2; *Contra gent.* III, 139; *De malo*, q. 2, a. 9.

27. Vegeu *supra* II, 5, i n. 79. Per a les aportacions franciscanes, d'Alexandres d'Hales a sant Bonaventura (esp. *In IV Sent.*, d. 21 i 45), vegeu LE GOFF 1981: 283-294. Per a l'escola dominicana, des d'Albert Magne (*De resurrectione* III, q. 9; *In IV Sent.*, d. 21 i 45) i Hug Ripelin d'Estrasburg (*Compendium theologiae veritatis* IV, 22), fins a Tomàs d'Aquino (*Sum. th.* III, Suppl., q. 69, aa. 5-7; *In II Sent.*, d. 33, q. 2; *In III Sent.*, d. 22, q. 2; *In IV Sent.*, d. 21, q. 1, i d. 45, q. 1), vegeu LE GOFF 1981: 295-319; MINOIS 1991: 198-210.

indrets. Malgrat aquestes cauteles, escrupoloses amb la indefinició de l'Escriptura i la tradició de l'Església, Tomàs d'Aquino va contribuir al triomf definitiu de l'esquema dels quatre llocs infernals:

[...] quadruplex est infernus. Unus est infernus damnatorum, in quo sunt tenebrae et quantum ad carentiam divinae visionis, et quantum ad carentiam gratiae, et est ibi poena sensibilis; et hic infernus est locus damnatorum. Alius est infernus supra istum, in quo sunt tenebrae et propter carentiam divinae visionis, et propter carentiam gratiae, sed non est ibi poena sensibilis; et dicitur limbus puerorum. Alius supra hunc est, in quo sunt tenebrae quantum ad carentiam divinae visionis, sed non quantum ad carentiam gratiae, sed est ibi poena sensus; et dicitur purgatorium. Alius magis supra est, in quo est tenebra quantum ad carentiam divinae visionis, sed non quantum ad carentiam gratiae, neque est ibi poena sensibilis; et hic est infernus sanctorum patrum; et in hunc tantum Christus descendit quantum ad locum, sed non quantum ad tenebrarum experientiam. (*In III Sent.*, d. 22, q. 2, a. 1)

La doctrina dels quatre receptacles infernals articula la solució més concreta a què arribaren els teòlegs universitaris en llur afany de bastir un model racional de l'infern capaç d'establir una proporció entre les distincions de la culpa i de la pena. Per descomptat, aquesta és també, com hem vist, la doctrina que Joan Pasqual exposa en els darrers capítols de la *Summa de pena* (ff. 160vb-163ra [CXLIX-CLIII]) abans de plantejar-se el problema, teològicament irresolt, d'establir una correspondència entre la diversitat de les culpes mortals i de les penes particulars dins l'*infernus damnatorum*.

Una hipòtesi teològicament admissible hauria consistit a projectar sobre la realitat física i espiritual de l'infern una divisió racional del pecat, ordenada i exhaustiva, afirmant l'existència d'una proporció entre la gravetat de la culpa, la profunditat del lloc de punició i l'acerbitat de la pena. És evident que la literatura teològica, especialment en el seu vessant més pràctic —manuals penitencials, tractats de confessió, summes de preceptes o de vicis i virtuts—, no solament havia establert nombroses distincions conceptuals del pecat personal —carnals i espirituals; contra Déu, contra si mateix i contra el proïsme; d'omissió i de comissió; de pensament, de paraula i d'obra (*cordis, oris, operis*); *ex ignorantia, ex infirmitate* i *ex malitia*, etc.—,²⁸ sinó que també n'oferia diverses classificacions tradicionals —les fórmules del Decàleg, els preceptes de l'Església, els septenaris dels pecats capitals i de les virtuts cardinals i teologals— que es prestaven, a més a més, a ramificacions successives. La *Summa vitiorum et virtutum* de Guillelmus Peraldus i la *Secunda pars* de la *Summa theolo-*

---

28. Vegeu TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, qq. 71-89. Les divisions teològiques del pecat solen considerar les causes, els efectes i les circumstàncies que l'agreugen, tot i que, segons Tomàs d'Aquino, les úniques distincions que diversifiquen l'espècie i proporcionen un criteri de classificació vàlid són les que es basen en l'objecte del pecat (JORDAN 1992: 240-242). Per a les dues darreres divisions, vegeu també PERE LLOMBARD, *Sent.* II, d. 42, q. 4 (JERONI, *Super Ezechielem*, 43, 23-35 [CCSL 75: 642]; AGUSTÍ, *Contra Faustum manichaeum* XXII, XXVII [PL 42: 418]), i d. 22, q. 4 (ISIDOR, *Sent.* II, XVII, 3-4 [PL 83: 620]). Per a la presència d'aquestes categories en l'*Inferno*, vegeu *infra* VI, 4 i 5.

giae de Tomàs d'Aquino són dues aportacions fonamentals en l'intent de bastir una classificació ordenada i exhaustiva de la matèria moral.²⁹ Però la pretensió d'aplicar aquests criteris, o uns altres d'autoritat equiparable, a una distribució interna dels receptacles infernals, i encara més la d'assignar-hi tot un ventall de turments particulars corresponents, excedia l'àmbit de la teologia més estricta per a endinsar-se en els dominis de la representació popular. Construir sobre uns fonaments filosòfics i teològics prou fermes una estructura moral exhaustiva, capaç d'integrar el repertori imaginari de la literatura de visions i de les ficcions poètiques, fou precisament l'aportació decisiva de la *Commedia*.³⁰

2. FONAMENTS POPULARS.³¹ Estimulada per una set de precisions escatològiques que la vaguetat de l'Esclatúra no podia satisfer, la imaginació del cristianisme primitiu desbordà ben aviat els marges dels textos canònics per a nodrir una literatura de revelacions que s'abeurava en la cultura pagana i sobretot en alguns textos apòcrifs de tradició judaica com el *Llibre d'Enoc* (s. II-I a. C.) o el *Quart llibre d'Esdras* (s. I).³² Pel que fa concretament a l'infern, l'*Apocalipsi de sant Pere* (s. I-II) fou el primer d'aportar una distribució dels damnats i un principi de proporcionalitat entre el rigor dels turments i la gravetat de les culpes,³³ però la seva influència es transmeté al cristianisme occidental per mitjà de la *Visio Pauli*, la traducció llatina de l'*Apocalipsi de sant Pau* grec, que desenvolupava el tema del rapte de sant Pau al tercer cel (2 Cor

---

29. La *Summa vitiorum* (a. 1236?) de Guillelmus Peraldus, acompanyada més tard de la *Summa virtutum* (a. 1248), parteix del septenari capital en un ordre peculiar (gola, luxúria, avarícia, accídia, supèrbia, enveja, ira), amb l'afegitó del *peccatum linguae*, exposant cada pecat a partir de l'esquema *detestatio, species, remedia* (MORGAN 1990: 132-133; WENZEL 1992: 136-139; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 198-201). Com veurem *infra* VI, 4.2, Dante (*Purg.* XVII, 91-139) justifica la seva divisió del *Purgatorio* segons el septenari gregorià mitjançant una distinció forjada precisament per Peraldus (*Summa vitiorum* VI, 1). Dins un paradigma ben diferent, la *Secunda secundae* de Tomàs d'Aquino es desplega a partir del septenari de les virtuts —incloent-hi els seus contraris i altres criteris capaços d'integrar un nou esquema el septenari gregorià dels pecats capitals—, amb una influència subjacent de l'*Ethica Nicomachea* sobre tota la *Secunda pars* (WENZEL 1967b: 66; JORDAN 1992: 238-242, i 233-234 per a l'ús d'Aristòtil en la discussió de les virtuts cardinals *In III Sent.*, d. 33).

30. MORGAN 1990: 6, 112 i 129-133.

31. Per a una introducció a les descripcions cristianes del més enllà abans de Dante, vegeu PATCH 1983 [1950]: 89-141; CICCARESE 2003 [1987], que reproduïx els textos fonamentals fins a l'inici del segle IX; GARDINER 1989, que ofereix versions angleses de dotze textos i notícia de visions i edicions (pp. 237-264), i també MORGAN 1990, que n'ofereix una taula cronològica (apèndix 1, pp. 193-200) i uns bons sumaris amb informació històrica i bibliogràfica (apèndix 2, pp. 201-233). Per a un estudi de conjunt molt més extens i aprofundit, vegeu CAROZZI 1994. LE GOFF 1981 i MINOIS 1991 també estudien aquesta tradició popular en relació amb l'evolució teològica. Per a la difusió de la literatura de visions i apareguts en català, vegeu MIQUEL I PLANES 1914 i MAHIQUES 2001: 73-80.

32. LE GOFF 1981: 44-48; CICCARESE 2003 [1987]: 17-39; MORGAN 1990: 203-204; MINOIS 1991: 80-81. Sant Ambrós encara cita *IV Esdrae* (*De bono mortis* X, 45 [PL 14: 588]) a favor de la separació entre els damnats de l'infern subterrani (el *šeol*) i els justos del cel.

33. Per a una introducció a l'*Apocalipsi de sant Pere* i la seva influència, vegeu LE GOFF 1981: 48-50; GARDINER 1989: 1-12 i 237-238; MORGAN 1990: 207, 209 i 210, i MINOIS 1991: 85-86.

12, 1-4). Juntament amb el *descensus Christi ad inferos* de l'*Evangelium Nicodemi*, i malgrat la desautorització explícita de sant Agustí,³⁴ la *Visio Pauli* constituí un dels principals documents apòcrifs de l'infern popular durant tota l'Edat Mitjana, sobretot gràcies a l'extraordinària difusió d'un breu extret que es concentrava en la descripció de les penes infernals i que conegué múltiples redaccions.³⁵

Cal subratllar, però, que els textos canònics, el magisteri de l'Església i la doctrina escatològica de sant Agustí definiren el marc ortodox dins el qual transcorregué la representació popular de l'infern en els primers testimonis medievals: des de la visió de l'abat Sunniulf, narrada per Gregori de Tours (m. 594) en la *Historia francorum* (IV, 33), o encara més des dels *Dialogi* (593-594) de sant Gregori el Gran —on s'inclouen la visió de Reparat (IV, 32) i les més influents del monjo Pere, un cert Esteve i un soldat anònim (IV, 37-38)—, fins a la *Historia ecclesiastica gentis anglorum* (731) de Beda el Venerable, que recull les visions de sant Furseu (III, 19) a partir de la *Vita Fursei* (després de 633), la visió de Dricelm (V, 12)³⁶ i també les d'un soldat impenitent i un monjo carnal (V, 13-14). L'autoritat del papa Gregori i de Beda el Venerable donà un gran impuls a l'ús pastoral de la literatura de visions durant tota l'Edat Mitjana. Menys difoses, però no menys il·lustratives de la representació cristiana de l'infern durant aquest període, són la *Visio Baronti monachi longoretensis*, d'un autor francès anònim (678-679); les visions de Maximus i de Bonellus descrites en els *Dicta* de sant Valeri del Bierzo (segona meitat del s. VII); la visió del monjo de Wenlock (situada el 717) reportada per sant Bonifaci (*Epist.* X), en l'epistolari del qual (CXV) també es recollí la visió complementària d'una dona anònima (després de 757), i encara una altra visió inclosa en la *Vita sancti Guthlaci* (31-33) de Fèlix de Crowland (mitjan s. VIII).³⁷ Aquesta proliferació de narracions

---

34. *Tractatus in evangelium Ioannis* xcviii, 8 (PL 35: 1885): «Qua occasione vani quidam Apocalypsim Pauli, quam sana non recipit Ecclesia, nescio quibus fabulis plenam, stultissima praesumptione finxerunt; dicentes hanc esse unde dixerat raptum fuisse in tertium coelum, et illic audisse ineffabilia verba quae non licet homini loqui (II Cor. XII, 2, 4). [...] isti qui sunt qui haec audeant impudenter en infeliciter loqui?».

35. JAMES 1893: 1-42; SILVERSTEIN 1935: 131-147; PATCH 1983 [1950]: 100-102; OWEN 1970: 3-9; LE GOFF 1981: 50-54 i 60; CICCARESE 2003 [1987]: 41-57; MORGAN 1990: 205-206 i 225-226; MINOIS 1991: 92-93; CAROZZI 1994: 6-9; BREMMER, CZACHESZ 2007. Per a la complexa tradició de la *Visio Pauli*, vegeu especialment SILVERSTEIN 1935 i 1959, i JIROUŠKOVÁ 2006, que ofereix una edició sinòptica de les redaccions breus. De la versió llatina extensa o *Apocalypsis Pauli*, feta a partir d'un arquetip grec dels segles IV-V, se'n conserven testimonis del segle IX, però ja era coneguda amb certesa al VII i és probablement molt anterior (ed. JAMES 1893; SILVERSTEIN, HILHORST 1997). Les versions llatines breus es caracteritzen per l'omissió de la part relativa al paradís i als estatges dels justos; se'n conserven diverses redaccions datables entre els segles X i XVI (Silverstein en distingeix onze; Jiroušková estableix tres famílies principals amb subgrups). El testimoni més antic de la redacció I (A2 de Jiroušková) es conserva a la Seu de Barcelona (ACB, ms. lat. 28, ff. 118^f-119^f [s. XI-XII]; OLIVERAS CAMINAL 1946-1947; SILVERSTEIN 1959: 204-229; JIROUŠKOVÁ 2006: 510-541).

36. Vegeu la versió catalana de la *Visió de Trictelm* editada per MIQUEL I PLANAS 1914: 121-130.

37. Totes aquestes visions són disponibles en CICCARESE 2003 [1987]: 115-389. A més dels sumaris de MORGAN 1990, vegeu PATCH 1983 [1950]: 104-111; LE GOFF 1981: 104-113, 132-136 i 425-

escatològiques, protagonitzades per sants, monjos o seglars, i tingudes per testimoniatge d'experiències reals —un mort per error rediviu al cap de poc temps, un *raptus animae* durant una malaltia corporal, una mort aparent—, va contribuir a configurar una imatge popular de l'infern força constant en els elements essencials, però molt diversa en els detalls particulars.

Més endavant, seguint de prop tant les vicissituds històriques de l'imperi carolingi com l'evolució de la doctrina teològica sobre les penes purgatòries, el gènere de la visió del més enllà començà a assumir una intenció política, alhora que la imaginació dels visionaris es recreava cada vegada més en la descripció de turments corresponents a culpes diverses, aplicant-hi un principi de proporció analògica. Tots dos elements són clarament perceptibles en les quatre visions principals del segle IX: la *Visio cuiusdam pauperulae mulieris* (després de 818), probablement atribuïble al mateix monjo Heitó de Reichenau que el 824 transcrivé la visió del seu confrare Wettí (*Visio Wettini*), versificada el 837 per Walafrid Estrabó; la *Visio Bernoldi presbyteri* (després de 845) de l'arquebisbe Hincmar de Reims (m. 882), i sobretot la visió del rei Carles III el Gras (885-888), recollida per diversos autors.³⁸

Coincidint amb el període de màxima difusió de l'*Evangelium Nicodemi* i de la versió breu de la *Visio Pauli*, a partir del segle X també es multipliquen, es diversifiquen i es desenvolupen els documents sobre el més enllà, abastant fins i tot tradicions netament folklòriques com és el cas de dues narracions d'origen irlandès que conegueren una amplíssima difusió tant en llatí com en vulgar: la *Vita* i la *Navigatio sancti Brendani* (s. X),³⁹ d'una banda, i, de l'altra, la catàbasi del cavaller Owein recollida en el *Tractatus de Purgatorio sancti Patricii* (c. 1180/1190) d'H. de Saltrey.⁴⁰ Un altre text especialment elaborat i extraordinàriament difós fou la *Visio Tnugdali*

426; MINOIS 1991: 129-133, i CAROZZI 1994: 43-265. Per a una exposició sintètica de les visions de tradició llatina fins al segle XII, vegeu OWEN 1970: 10-21.

38. Per a aquestes visions, vegeu CICCARESE 2003 [1987]: 390-445, que no recull la de Carles el Gras (GARDINER 1989: 129-133), la *Visio Bernoldi* d'Hincmar de Reims (PL 125: 1115-1120) ni la *Visio Wettini* versificada d'Estrabó (ed. TRAILL 1974). A més de MORGAN 1990, vegeu PATCH 1983 [1950]: 113-116; LE GOFF 1981: 137-142; MINOIS 1991: 134-137, i CAROZZI 1994: 319-387.

39. Ed. PLUMMER 1910 i SELMER 1959.

40. Ed. WARNKE 1938. El *Tractatus* de Saltrey fou traduït al català el 1320 per frare Ramon Ros de Tàrraga (ed. MIQUEL I PLANAS 1914: 3-32, i 255-267) i adaptat per Ramon de Perellós el 1397 en el seu *Viatge al Purgatori de Sant Patrici* (ed. MIQUEL I PLANAS 1914: 133-173, i 292-337; PACHECO 1973: 27-57); vegeu Riquer 1980 [1964]: II, 489-513; OWEN 1970: 218-222, que apunta la versió francesa en prosa com a font de l'adaptació (pp. 128 i 221), i PACHECO 1973: 5-23. Per a la traducció catalana del viatge de Lluís d'Auxerre o de França al Purgatori de Sant Patrici, editat per MIQUEL I PLANAS (1914: 241-252, 349-352) com a fragments d'una versió de la *Visio Tnugdali*, vegeu l'ed. TEULATS 2011 amb nota introductòria de Lluís Cabré i Montserrat Ferrer i la bibliografia que s'hi cita; també s'hi refereix OWEN 1970: 217-218.

(1149), escrita a Ratisbona per un cert monjo Marc d'origen irlandès.⁴¹ L'Etna i els volcans de les illes Lípari, relacionats amb les penes infernals des de l'Antiguitat, també són l'escenari de notícies, visions i llegendes sobre l'infern i el purgatori.⁴² Altres documents fonamentals per a la història de la representació de l'infern són la visió d'un monjo de Reims transcrita per Ansellus, monjo d'Auxerre (s. XI); la del bisbe Fulbert de Chartres (s. XI); la del monjo Alberic de Settefrati, transcrita pel seu confrare Guido (c. 1122) i més tard revisada per ell mateix amb l'ajut de Pere el Dia-ca (1127-1137); la del noi Guillem o *puer Guillelmus* (1146), d'origen incert; la del novici cistercenc Guntelm (1161), atribuïda a Pere el Venerable; la del monjo d'Einsham (1196), referida per diversos autors, i la de Thurkill (1206), atribuïda a Radulf de Coggeshall. El segle XII també assenyala l'inici d'una importantíssima difusió de la literatura de visions en llengua vulgar, en alguns casos afavorida pels seus valors llegendaris o meravellosos, però molt sovint amb la intenció explícita d'exposar les penes particulars de l'infern amb una finalitat pastoral.⁴³

A partir del segle XIII aquesta tradició popular tendeix a constituir-se en un corpus establert, perquè els hàbits i les tècniques intel·lectuals de l'escolàstica també s'apliquen, en aquesta darrera etapa, a una sistematització de la representació de l'infern i el purgatori amb finalitats pastorals: és el moment en què alguns dels principals testimonis de la tradició escatològica i folklòrica s'inclouen en repertoris o compilacions concebudes per a l'edificació dels religiosos o per a ús de predicadors. Si al segle XI el benedictí Otló de Saint-Emmeran o de Ratisbona havia recollit, entre

---

41. Ed. WAGNER 1882. Se'n conserven uns dos-cents manuscrits llatins i nombroses traduccions al vulgar, entre les quals tres versions catalanes medievals: *La visió del monestir de Clares Valls*, la *Història de Gaudal* i la *Història de Tuglat* (ed. MIQUEL I PLANAS 1914: 35-69, 71-94 i 95-118).

42. Segons sant Gregori (*Dial.* IV, 36, 12), les erupcions i els cràters volcànics són un mitjà de la providència per a convèncer els escèptics de les penes infernals, també relacionades amb els volcans de Sicília per la llegenda del rei Teodoric (*Dial.* IV, 31) i altres testimonis medievals; vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 86; LE GOFF 1981: 237-239. En la segona meitat del segle XI, la *Vita sancti Odilonis chuniacensis abbatis* de Jotsuald recull el testimoniatge d'un ermità que hi situa la purgació de les ànimes, turmentades temporalment pel foc i per dimonis que es lamenten perquè es beneficien dels sufragis dels vius (II, 13; PL 142: 926-927); a partir de la versió no gaire posterior de Pere Damià (PL 144: 935-937), la notícia és recollida al segle XIII per Iacopo da Varazze (*Legenda aurea* CLXIII; ed. GRAESSE 1890: 728) i per Vincent de Beauvais (*Spec. hist.* XXIV, 105); vegeu LE GOFF 1981: 146-148 i 233 n. 40. Per a la identificació de Sicília amb Avalon i de l'Etna amb el lloc de sojorn del rei Artús en els *Otia imperialia* de Gervasi de Tilbury (c. 1210), en el *Dialogus miraculorum* de Cesari d'Heisterbach i en el *Tractatus de diversis materiis predicabilibus* d'Étienne de Bourbon, vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 301-359; LE GOFF 1981: 234-236; BRESCH 1987.

43. Per a les aportacions irlandeses, les llegendes sicilianes i les visions dels segles XI-XII, vegeu PATCH 1983 [1950]: 116-132; OWEN 1970: 22-50; LE GOFF 1981: 205-232, 338-341 i 427-428; MINOIS 1991: 168-173, i CAROZZI 1994: 391-634. També és útil de consultar les traduccions recollides per GARDINER 1989 i els sumaris de MORGAN 1990. Per a les traduccions anglonormandes, franceses i occitanes (segles XII-XV) de la *Visio Pauli*, del *descensus Christi ad inferos*, dels *Dialogi* de sant Gregori, de les *Vitae patrum* (amb la imitació ampliada *Vie des anciens Pères*) i dels tres textos d'origen irlandès, vegeu OWEN 1970: 51-141, i esp. 120-122 per a un bon exemple d'adaptació homilètica de la *Visio Thugdali* en una mena de tractat «Pour avoir connaissance des paines d'enfer».

d'altres, les visions de Dricelm i del monjo de Wenlok en el seu *Liber visionum*,⁴⁴ al segle XIII el dominicà Vincent de Beauvais (m. 1264) inclou en el seu *Speculum historiale* la catàbasi de Crist segons l'evangeli de Nicodem (VII, 57-63), totes les visions infernals narrades per Gregori Magne (XXII, 89, 90-91 i 92), les de Furseu (XXIII, 81-83) i Dricelm (XXIII, 120-121) narrades per Beda, les de Carles el Gras (XXIV, 49-50), Tundal (XXVII, 88-104) i Guntelm o «de novicio cisterciense» (XXIX, 6-10) recollides prèviament en el *Chronicon* (1211-1223) del cistercenc Helinand de Froidmont, la visió del «puer Guillelmus» (XXVII, 84-85) i la llegenda del purgatori de sant Patrici (XX, 23-24). El dominicà Iacopo da Varazze (m. 1298) també inclou la visió de Furseu i el purgatori de sant Patrici en la *Legenda aurea*.⁴⁵ Sumant llur influència a l'autoritat de Gregori i de Beda, aquests dos grans compiladors dominicans asseguraren la pervivència i la difusió d'aquest corpus de visions.

Paral·lelament, el nombre de testimonis, exemples i miracles relatius al més enllà no parava de multiplicar-se. El *Dialogus miraculorum* (1220-1235) del cistercenc Cesarius d'Heisterbach dedica tres llibres a aquestes matèries (V, «De demonibus»; VIII, «De diversis visionibus»; XII, «De premio mortuorum») i, concretament, vint-i-cinc capítols a l'infern (XII, 2-23 i 40-43) i setze al purgatori (XII, 24-39), mentre que l'inacabat *Tractatus de diversis materiis predicabilibus* del dominicà Étienne de Bourbon (m. 1261), estructurat segons els set dons de l'Esperit Sant, il·lustra primerament el *donum timoris* amb visions de l'infern i el purgatori.⁴⁶ A parer de Jacques Le Goff, Cesarius i Étienne són els dos primers autors que dediquen al purgatori una atenció autònoma, en equilibri amb l'infern i el paradís.⁴⁷

Un darrer testimoni que podem afegir a aquest procés de consolidació de l'infern popular és el tercer i darrer llibre del *De miseria humane conditionis* o *De contemptu mundi* (c. 1195) del cardenal Lotario dei conti di Segni, després papa Innocenci III, que descriu detalladament les culpes, el trànsit, les penes i el judici dels rèprobes explotant al màxim les possibilitats representatives que li ofereixen els textos canònics i la doctrina teològica. Tot i que el seu text consisteix essencialment en un enfilall d'autoritats bíbliques i patrístiques, en resulta una descripció compatible amb les de Gregori el Gran i Beda, i esdevingué un bon model per a tractats d'escatologia

---

44. LE GOFF 1981: 426-427; MORGAN 1990: 225.

45. LE GOFF 1981: 369-372.

46. LE GOFF 1981: 341-363 (i n. 56 per al *Liber de dono timoris* del ministre general Humbert de Romans); MORGAN 1990: 216 i 218.

47. LE GOFF 1981: 344. D'acord amb l'evolució teològica del concepte, les visions del més enllà no fan mai una distinció clara entre l'infern del damnats i el lloc on es compleixen temporalment penes purgatòries per culpes menys greus fins al dia del Judici, amb possibilitat d'un alliberament anticipat gràcies als sufragis dels vius. El primer document que ofereix una topografia del més enllà netament tripartida és la *Visio Thurkilli* (datada el 1206), que no ofereix gaires detalls sobre la classificació dels pecats ni sobre les penes purgatòries; vegeu LE GOFF 1981: 340-341 i 427-428; MORGAN 1990: 37, 123-126 i 230-231.

adreçats a un públic no universitari com, per exemple, l'*Speculum finalis retributionis* del franciscà francès Petrus Reginaldetus (fl. 1423-1434). L'esforç de Lotari per sostenir la representació de l'infern sobre una sòlida base d'autoritat també va satisfer les exigències divulgatives i teològiques de Joan Pasqual, que hi recorre en diversos capítols de la *Summa de pena* i del *Tractat de les penes particular d'infern*. Tots tres autors coincideixen, per exemple, a descriure la diversitat de les penes infernals d'acord amb les penes de la llei secular, seguint un suggeriment augustinà (*Civ. Dei* XXI, 11) que trobà ressò en altres textos divulgatius com l'*Elucidarium* d'Honorius Augustodunensis, algunes visions del més enllà i algun manual de confessió.⁴⁸

La representació de l'infern que es desprèn d'aquesta abundant literatura escatològica es caracteritza per la recurrència d'uns pocs elements bàsics, procedents de l'Escriptura o consolidats per la tradició, que s'organitzen tanmateix d'una manera extraordinàriament diversa i asistemàtica. La geografia del més enllà, la distribució de les ànimes, la descripció dels turments, la relació entre la culpa i la pena corresponent són sempre vagues en un mateix document i variables en el conjunt del corpus. La distinció bíblica entre un *infernus superior* i un *infernus inferior* és un d'aquests elements recurrents d'interpretació discrepant, mentre que l'enumeració dels pecadors és generalment caòtica, en algun cas d'inspiració neotestamentària però sense principis de classificació,⁴⁹ o bé sotmesa a algun principi bàsic —el Decàleg, el sep-

48. Vegeu *supra* II, 4, n. 54; per a l'ús d'Innocenci III en el *Tractat de les penes particulars d'infern*, vegeu *infra* VI, 4.3, i Estudi complementari I, 1. En el capítol VIII «De diversis penis inferni» —omès en bona part de la tradició (LEWIS 1978: 51-52 i 279-283)— Innocenci enumera les nou culpes corresponents a nou penes («ignis», «frigus», «fedor», «vermes indeficientes», «flagra percutientium», «tenebre palpabiles exteriores et interiores», «confusio peccatorum», «horribilis visio demonum», «ignee catene») que Pasqual també recull en el capítol [C] de la *Summa de pena* (f. 128^{ra-b}) a partir de sant Agustí. Un segle abans que Lotario explicava la mateixa doctrina HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Elucidarium* III, 14 i 15 (ed. LEFÈVRE 1954: 447-448, i vegeu OWEN 1970: 60; LE GOFF 1981: 157-160), i aquestes són encara algunes de les penes principals que exposa PETRUS REGINALDETUS, *Speculum finalis retributionis* I, II, cc. 1-10. Vegeu també, per exemple, l'enumeració inclosa en el capítol «De infern» del *Cercapou* (ed. SANSONE 1957-1958: II, 10-14). Un fragment del capítol VIII, 3 del *De miseria* («De igne gehennali»), és recollit en *Summa de pena* [LXXII], f. 104va, després d'una citació d'*Inferno* III, 100-105, en una mena de teorització de la llei del *contrapassum*: «En tots, donchs, los sentiments corporals seran afligits los dampnats [...]; emperò més seran afligits en alguns sentiments e membras que en altres, segons que en aquells més hauran peccat e més hauran ab aquells usat en lo peccat», incloent-hi també la citació habitual de Sap 11, 17 («per quae peccat quis, per haec et torquetur») i l'exemple del ric epuló. Els capítols VIII i XI («De conversione penarum») també tenen un ressò literal en *Summa de pena* [LIII], f. 77^{rb-va}, i [LXIV], f. 99vb; el capítol XII («De diffidentia dampnatorum»), en [XCVII], f. 124ra.

49. Vegeu *supra* n. 17. Cf. INNOCENCI III, *De miseria* III, I, 4: «Talibus et peioribus mundus iste repletus habundat hereticis et scismaticis, perfidis et tyrannis, simoniaciis et ypocritis, ambitiosis et cupidis, raptoribus et predonibus, violentis et exactoribus, usurariis et falsariis, impiis et sacrilegis, proditoribus et mendacibus, adulatoribus et fallacibus, garrulis et versutis, gulosis et ebriosis, adulteris et incestuosis, mollibus et immundis, pigris et negligentibus, vanis et prodigis, impetuosis et iracundis, impatientibus et inconstantibus, veneficis et auguribus, periuris et execratis, presumptuosis et arrogantibus, incredulis et desperatis, demum universis vitiis irretitis». Per al problema de la classificació del pecat en la tradició popular, vegeu MORGAN 1990: 108-143.

tenari capital, els preceptes de l'Església—, però d'una manera parcial i poc coherent. Atesa la diversitat dels documents, enumerar les característiques essencials de l'infern popular ens obliga a repassar esquemàticament algunes de les fites principals de la tradició.

L'*Evangelium Nicodemi* desenvolupà narrativament la glorificació d'Adam i els justos i l'encadenament del príncep Satan a l'infern,⁵⁰ mentre que la *Visio Pauli* fixà alguns motius constants en el gènere, com el guia angèlic o el sentiment de misericòrdia del visionari; també descrigué dimonis amb instruments de tortura i elements topogràfics fonamentals, com el riu de foc, les fosses abismals i el pou segellat dels infidels i heretges, que exhala una fetor insuportable; representà la gradació de les penes mitjançant diversos graus d'immersió dins el riu de foc; proporcionà diversos exemples de correspondència analògica entre culpes i penes, tot i que sense una classificació coherent ni encara menys exhaustiva dels pecats, i fins i tot identificà una primera categoria d'ànimes —desapareguda en les redaccions breus— que pogué inspirar a Dante el vestíbul o antinfern dels pusil·lànimes.⁵¹

---

50. Vegeu *supra* n. 14, i Apoc 20, 1-3: «Et vidi angelum descendentem de caelo, habentem clavem abyssi, et catenam magnam in manu sua. Et apprehendit draconem, serpentem antiquum, qui est diabolus, et Satanas, et ligavit eum per annos mille: et misit eum in abyssum, et clausit, et signavit super illum ut non seducat amplius gentes»; *Evangelium Nicodemi*, xxii.2-xxv: «[xxii.2] Tunc rex gloriae, dominus, maiestate sua conculcans mortem, comprehendens Satan principem tradidit Inferi potestate et adtraxit Adam ad suam claritatem. [xxiii.1] Tunc Inferus suscipiens Satan principem cum nimia increpatione dixit ad eum: “[...] Amodo cognosce quanta tormenta et supplicia infinita passurus eris in meam custodiam sempiternam”. [...] [xxiii.2] Et cum loqueretur Inferus ad Satan principem, tunc rex gloriae dixit ad Inferum: “Erit Satan princeps sub potestate tua in perpetua secula in loco Adae et filiorum, iustorum meorum”. [...] [xxiv.2] Et extendens dominus manum suam fecit signum crucis super Adam et super omnes sanctos suos, et tenens dexteram Adae ascendit ab inferis et omnes sancti secuti sunt dominum. [...] [xxv] Dominus autem tenens manum Adae tradidit Michaeli archangelo, et omnes sancti sequebantur Michaeli archangelum, et introduxit omnes in paradysi gratia gloriosa» (ed. CROSS 2007: 222-232).

51. SILVERSTEIN 1932, i vegeu *infra* VI, 2. Cf. *Visio Pauli*, §§ 31-33: «aspexi, et non erat lumen in illo loco, sed tenebre et tristitia <et> mesticia: et suspiravi. Et uidi illic fluium ignis feruentem, et ingressus multitudo uirorum et mulierum dimersus usque ad ienua et alios uiros usque ad umbiculum, alios enim usque ad labia, alios autem usque ad capillos; et interrogavi angelum et dixi: Domine, qui sunt isti in flumine igneo? Et respondit angelus et dixit mihi: Neque calidi neque frigidi sunt, quia neque in numero iustorum inuenti sunt neque in numero impiorum. Isti enim impenderunt tempus uite suae in terris dies aliquos facientes in oracionibus, alios uero dies in peccatis et fornicacionibus usque ad mortem. Et interrogavi et dixi: Qui sunt hii, domine, dimersi usque ad ienua in igne? Respondens dixit mihi: Hi sunt qui cum exierint de aecclesia inmitunt se in sermonibus alienis disceptare. Histi uero qui dimersi sunt usque ad umbiculum, hi sunt qui cum sumpserunt corpus et sanguinem Christi eunt et fornicant et non cessauerunt a peccatis suis usque quo morerentur. Dimersi autem usque ad labia hi sunt detractores alterutrum conuenientes in aecclesiam dei; usque ad superlicia uero dimersi hii sunt qui innuunt sibi, malignitatem insidiantur proximo suo. Et uidi ad septentrionem locum uariarum et diuersarum penarum repletum uiris et mulieribus, et flumen igneum decurrebat in eum. Conspexi autem et uidi foueas in profundo ualde, et in eas animas plurimas in unum, et erat profunditas loci illius quasi tria milia cubitorum, et uidi eas gementes et flentes et dicentes: Miserere nobis, domine; et nemo misertus est eis. [...] Ego uero cum audissem ploravi et ingemui super genus hominum. Respondit angelus et dixit mihi: Quare ploras? numquid tu magis misericors e<s> quam deus? cum sit enim deus bonus et scit quoniam sunt pene, pac<ien>ter fert genus homin<um>, dimittens unum

La breu visió en somni de Sunniulf imità la immersió gradual dins el riu de foc incorporant-hi el motiu del *pons probationis* per a la discriminació de les ànimes destinades a la casa dels elegits o a la pena del foc.⁵² Aquest pont fou una de les innovacions més difoses pels *Dialogi* de Gregori Magne (IV, 37, 8, 10, 12; 38, 3) i s'introduí en algunes redaccions breus de la *Visio Pauli*, com també la bèstia de cent caps, la roda de foc o els quatre rius virgilians.⁵³ Gregori el Gran no solament abonà la ubicació subterrània de l'infern i l'existència d'un sol foc capaç de punir diversament culpes diverses i de purificar les més lleus (IV, 44-46 i 41), sinó que també conferí autoritat al testimoniatge dels morts redivius, com un instrument de la misericòrdia divina per a la conversió dels escèptics (IV, 37, 1-2 i 14). Per exemple, el monjo Pere es convertí després de veure grans personatges turmentats en flames innumbrables i la foguera que ja li tenien aparellada (3-4); en canvi, la damnació d'Esteve, que no esmenà la seva vida tot i haver vist les penes en què no creia (5-6, 13-14),⁵⁴ ens consta gràcies al testimoniatge d'un soldat ressuscitat (7-14) que també aporta els principals elements descriptius: un riu negre i caliginós (9), un exemple de *contrapassum* (11) i la disputa entre els àngels i els dimonis per l'ànima d'Esteve, caiguda del pont (12).⁵⁵ La visió de Furseu amplificà aquest darrer motiu descrivint un veritable combat, seguit d'una llarga disputa dialèctica dirimida pel judici de Déu.⁵⁶ Beda el Venerable adoptà també la justificació gregoriana de les visions infernals, les quals aprofiten a alguns, com Dricelm, que després féu vida de penitència, però no a d'altres que es condemnen per a edificació dels vius, com ara un monjo incorregible que, al llit de mort, veié obertes les portes de l'infern i el lloc que li era

---

quemque propria uoluntate facere in tempore quo inhabitat super terram»; *ibid.*, § 41: «Et tulit me a septentrionale et statuit me super puteum, et inueni eum signatum septem signaculis: et respondens angelus qui mecum est dixit angelo loci illius: Aperi os putei, ut dilectissimus dei Paulus expectet, quia data est ei potestas ut uideat omnes penas inferni. Et dixit mihi angelus: Longe sta, ut ualeas sustinere fetorem loci istius. Cum ergo apertus fuisset puteus, statim surrexit ex eo fetor quidam durus et malignus ualde, qui superaret omnes penas; et respexi in puteo et uidi massas igneas ex omni parte ardentis, et angustia, et angustum erat in ore putei ad capiendum unum hominem solum. Et respondit angelus et dixit mihi: Si quis missus fuerit in hunc puteum abyssi et signatum fuerit super eum, nunquam commemoratio eius fit in conspectu patris et filii et spiritus sancti et sanctorum angelorum. Et dixi: Qui sunt hii, domine, qui mituntur in hunc puteum? Et dixit mihi: Ii sunt quicumque non confessus fuerit Christum uenisse in carne et quia genuit eum Maria uirgo, et quicumque panis et calicis eucharistiae benedictionis non esse hoc corpus et sanguinem Christi» (ed. JAMES 1893: 28-29, 33-34).

52. GREGORI DE TOURS, *Historia francorum* IV, 33; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 154-156.

53. SILVERSTEIN 1935: 76-77, i 1959: 205-206, 220-221; PATCH 1983 [1950]: 101-102 n. 21; JIROUŠKOVÁ 2006: 295-343.

54. La història d'Esteve refà un motiu narrat per sant Agustí: la resurrecció d'un mort per confusió onomàstica (*De cura pro mortuis gerenda* XII, 15; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 104-113).

55. Per als antecedents del motiu de la pugna o *luctamen* entre àngels i dimonis, vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 103-108.

56. *Vita Fursei*, 6-11; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 196-210, i CAROZZI 1994: 677-692. Furseu rebé una cremada a l'espatlla com a garantia d'autenticitat de la visió (§§ 16-17).

destinat al fons del Tàrtar, prop de Satan i Caifàs.⁵⁷ En el solc de la *Visio Pauli*, la visió de Drictelm aprofundí motius com la tenebra, el pou infernal que vomita flames i exhala fetor, o sobretot l'àngel guia, introduint la innovació de l'abandonament momentani i el temor del visionari amenaçat pels dimonis.⁵⁸ L'aportació més singular de Beda fou, però, la distinció de quatre llocs ultramundans, possiblement com a correlat topogràfic de la doctrina escatològica de sant Agustí.⁵⁹ Aquesta distinció no incloïa, tanmateix, cap classificació del pecat ni cap descripció de turments particulars. Abans de Beda, l'única visió que n'ofereix alguna és la *Visio Baronti*, que fa seure els damnats en cadires de plom disposades en cercles per categories, seguint explícitament la interpretació gregoriana de la paràbola de la zitzània (Mt 13, 30), però sense especificar-ne les penes.⁶⁰ Les visions reportades per sant Valeri del Bierzo descriuen l'infern com un abisme de roca, tenebrós i fètid, amb cornises a diferents profunditats, i una fornal i un pou al fons.⁶¹ La visió de Guthlac es limita a descriure cavernes on els diables administren diverses espècies de turment.⁶² La del monjo de Wenlock sintetitza els motius més tradicionals, tot i que interpreta el pont, el riu i els pous de foc com una pena purgativa, mentre que les ànimes damnades cremen al foc etern d'un infern inferior.⁶³ Així mateix, l'única innovació rellevant de les visions polítiques del període carolingi, a part de les muntanyes purgatòries d'Heitó,⁶⁴ fou la introducció de personalitats històriques molt destacades a les quals s'apliquen turments analògics, transitoris o eterns.⁶⁵

57. *Hist. eccl.* V, 14; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 328-330.

58. *Ibid.*, 12; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 312, 314 i 316.

59. *Loc. cit.*; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 318. Beda distingeix un pou infernal de foc etern; una vall de penitència transitòria, amb alternança de calor i de glaç intolerables, per als peneditis *in articulo mortis*, els quals poden beneficiar-se dels sufragis dels vius; una mena de paradís terrenal, circumdat d'un alt mur, d'espera transitòria sense penes fins al Judici final, per als *non valde boni*, i el regne del cel per als justos.

60. Vegeu *supra* n. 24. Cf. *Visio Baronti*, 17; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 262-264. Tot seguit identifica un grup de clergues i alguns damnats particulars. Aquesta visió situa el *sinus Abrahae* «inter paradysum et infernum», com una mena d'entrada al paradís (§16), i recull els motius de la lluita entre àngels i dimonis (§§ 4, 7) i de la justificació parenètica de la visió, al·legant sant Gregori (§ 20).

61. *Dicta beati Valeri ad beatum Donadeum scripta*, «De Bonello monaco»; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 288-290.

62. FÈLIX DE CROWLAND, *Vita sancti Guthlaci*, 31; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 382-384.

63. BONIFACI, *Epist.* 10 («Wynfrethus Eadburgae abbatisae»); ed. CICCARESE 2003 [1987]: 350.

64. HEITÓ, *Visio Wettini*, 6; ed. CICCARESE 2003 [1987]: 412-414.

65. Menat pel seu àngel custodi, Wetti presència penes diverses, entre les quals els genitals devorats de Carlemany com a purgació de la seva luxúria; cf. HEITÓ, *Visio Wettini*, 11 (ed. CICCARESE 2003 [1987]: 418-420); W. ESTRABÓ, *Visio Wettini*, vv. 312-319 i 446-465 (ed. TRAILL 1974: 194 i 197). La *Visio cuiusdam pauperulae mulieris* descriu el turment transitori d'un altre personatge il·lustre: «Pichonem vero, huius regis qui quondam fuit amicus, supinum iacere in tormentis, tetrosque spiritus duos aurum liquefacere et in os eius infundere dicentes: "Hinc sitisti in saeculo nec saturare potuisti, modo bibe ad saturitatem"» (ed. CICCARESE 2003 [1987]: 394-396). Retrobarem variants d'aquest motiu des de la visió del noi Guillem fins a la pena dels avariciosos en BERNAT METGE, *Lo somni* III, IV, 15: «puy[s. Megera] dóne'ls a beure, ab grans vaxells, aur fus bullent, qui·ls hix encontinent per la pus jusana part del cors» (ed. CINGOLANI 2006: 197).

Entre els segles IX i XI la imaginació dels visionaris tendeix a emancipar-se poc o molt de la tutela teològica per a obrir-se a influències netament folklòriques, iconogràfiques o literàries. Els motius bàsics de la tradició es perpetuen gràcies a la presència constant de l'*Evangelium Nicodemi*, de la *Visio Pauli*, dels *Dialogi* de sant Gregori i de les visions de Furseu i de Drictelm, però la rigorosa topografia teològica de Beda es desdibuixa, mentre que es consoliden motius més recents com els metalls fosos, les cadires ardents, les rodes de foc, les calderes de pega bullent o les graelles. Aquestes són algunes de les penes que es descriuen en dues visions molt tradicionals del segle XII recollides un segle després per Vincent de Beauvais: la del petit Guillem i la del novici Guntelm, que subratllen la distinció entre un infern superior i un d'inferior, on l'un veu Satan i l'altre Judes,⁶⁶ el traïdor que, durant el seu repòs hebdomadari, també protagonitza la breu descripció de les penes infernals en la llegenda de sant Brendan.⁶⁷ La *Visio Alberici* incorpora precisions geogràfiques inspirades per

---

66. VINCENT DE BEAUVAIS, *Spec. hist.* XXVII, 84-85, esp. 84 («De revelatione inferni facta Guillelmo puero»): «De hinc vallem vidit tenebrosam, habentem hinc ignem illinc aquam frigidissimam, ubi animae de uno in aliud semper transibant. Post hoc deduxit ille senior puerum ad alia tormenta, ubi vidit sedilia infinita ignea et plebem innumeram eisdem impleri sedilibus et daemones monetam flammeam de sacculis proferebant et in ora singulorum proiiciebant, quam illi per voces et guttur emittebant, sed daemones iterum in ora eorum reingerebant. Postea vidit a daemonibus carnes, que perfecti hominis formam habere videbantur, in caldaria proiici et sub momento quasi mox nati infantes apparebant. De fusciniis ignitis a caldariis erectae statim in priorem etatem transformari videbantur, et sic saepius in caldariis retorquebantur. Ductus inde ad alium ignem, vidit innumeros homines in eum proiectos in singulis iuncturis dissolvi et iterum de flamma erectae ad loca sua reversae sunt incturae. Postea vidit multos super rotas volubiles affigi, viros per virilia, feminas per membra genitalia, et omnes clamabant: “Vae!, Vae!”. Post hoc vidit multos super sedes igneas quasi fures in campo suspensos capitibus deorsum: alii frigore morientes vestes subterpositas videbant, sed tangere non valebant; alii fame cruciati cibos delectabiles subterpositos tangere non poterant, et in quacumque necessitate positos aliis, non subvenerant in eadem consolationem nullam recipiebant. Postea vidit Tartarum apertum, qui videbatur in descensu profundior quam sit longitudo viae a Dorobenia in Londoniam. Isti hostis antiquus sedebat in medio flammae in sex partes sustentus»; XXIX, 6-10, esp. 9 («De visione inferni») [= HELINAND DE FROIDMONT, *Chronicon XLVIII* (PL 212: 1062-1063)]: «Post hoc venerunt angelus et novicius ad regionem umbrae mortis et terram tenebrosam. Et vidit novicius quasi facies horribilis et putavit quod ibi esset infernus. Sed angelus dixit: “Non est”. Ille autem: “Turres sunt et camini infernales per quos fumus et flamma ignis aeterni exeunt”. Post hoc vident hominem in ardente cathedra sedentem, ante quem stabant quasi pulchrae feminae quae tenebant cereos ardentis quos impingebant in faciem eius et in os, et retrahebant similiter ardentis per eius interanea, et semper hanc penam patiebatur. “Hic homo”, ait angelus, “amicus fuit carni suae et inimicus animae suae, gulosus et etiam luxuriosus; cathedram enim signat quod potens fuit in malicia. Amavit mulieres, et ideo maligni spiritus in tali specie torquent eum”. Post hoc vident hominem quem nigerrimi spiritus excoriabant vivum et fricabant cum sale et super craticulam eum assabant. “Hic”, inquit angelus, “potens fuit et crudelis in subditos”. [...] Post hoc angelus Raphael duxit novicium usque ad profundum inferni, ubi vidit rotam horribilem igneam et hominem extentum desuper, et dum rota volveretur, quaedam vox dixit ad novicium territum: “Vides rem terribilem, sed adhuc terribiliorem videbis”. Et ecce rota rapido cursu descendit usque in profundum inferni, et tam magnum farsum fecit in cadendo, ut totus mundus cecidisse videretur, caelum, terra, mare, et dum rota caderet, omnes animae captivae quae ibi erant omnesque daemones pulsabant illum hominem et meledicebant ei et communicabant eum. Hic erat Iudas traditor».

67. *Navigatio sancti Brendani*, cc. 23-25, esp. 25 (ed. SELMER 1959: 61-70, esp. 65-70); *Vita secunda sancti Brendani*, cc. 39-48 (ed. PLUMMER 1910: 284-289).

la *Navigatio* i descriu una sèrie d'estatges infernals dedicats a pecats particulars, però sense cap criteri classificatori,⁶⁸ com tampoc no n'hi ha en la *Visio Thugdali*, molt acostada als motius narratius de la de Dricelm i a la seva escatologia augustiniana;⁶⁹ ni en el *Tractatus de Purgatorio sancti Patricii*, que en canvi aporta una localització geogràfica precisa i el testimoniatge d'un cavaller que assistí en carn i ossos a les penes purgatòries i eternes; ni en la *Visio Thurkilli*, tot i oferir la descripció més innovadora i coherent del més enllà.⁷⁰

3. L'*INFERNO* DE DANTE COM A SÍNTESE POÈTICA I CRISTIANA. L'infern de la mitologia grecoromana, fixat textualment per la tradició poètica de la catàbasi o *descensus ad inferos* d'herois mítics com Orfeu, Hèrcules i Enees, també oferia al cristianisme la possibilitat d'amalgamar les dades de l'Escriptura amb una topografia, uns suplicis i unes figures dotades de prestigi literari i, fins i tot, filosòfic, atesa la concepció neoplatònica de la *fabula* com a vel d'una veritat elucidable mitjançant les tècniques de l'*enarratio* i de la interpretació al·legòrica.⁷¹ Cal recordar també que l'Església cris-

---

68. Ed. SCHMIDT 1997. Vegeu LE GOFF 1981: 213-218.

69. Vegeu MORGAN 1990: 110-112 i 231-232. La gravetat dels pecats i de les penes corresponents augmenta a mesura que el viatge avança cap al fons de l'infern, però no s'hi aplica cap criteri ordenador i els turments són els tradicionals. En una vall horrible o infern superior es descriuen les penes de diversos damnats: «homicidarum», «insidiatorum et perfidorum», «superborum», «de avaris», «furum et raptorum», «glutonum et fornicantium» i altres pecadors carnals «sub habitu et ordine religionis fornicantium vel quacumque conditione immoderate se coinquinatum», i, finalment, «qui cumulant peccatum super peccatum» (ed. WAGNER 1882: 12-32). En un infern inferior tancat amb portes són punits els heretges, els infidels i els qui negaren Crist de paraula o per obra, i al fons hi ha Satan encadenat (ed. WAGNER 1882: 33-39). L'ànima del visionari experimenta un sentiment de conversió al final del viatge, passant per la «moderata pena non valde malorum», des d'on accedeix a una mena d'elisis o «De campo letitie et fonte vite et requie non valde bonorum» (ed. WAGNER 1882: 39-41).

70. Per a un diagrama esquemàtic, vegeu MORGAN 1990: 124-126, esp. 125. Les ànimes acollides a la basílica de Santa Maria s'encaminen vers orient cap al temple dels elegits a través de tres *probationes* tradicionals —un foc purgatori, un estany on es practiquen immersions graduals i un pont— que purifiquen les ànimes maculades, mentre que les netes resten il·leses; aquesta és també una de les poques visions que incorporen el motiu iconogràfic de la psicòstasi o pesatge de les ànimes per a destriar les ànimes blanques, lliurades a sant Pau, de les negres, lliurades al diable, prop d'un pou de flames (ed. SCHMIDT 1987: 30-44 i 66-76). Aquestes ànimes són sotmeses a un turment original, consistent en un teatre on els damnats de diversa condició, clavats al voltant en cadires de ferro roent, són constrets l'un rere l'altre a escenificar els seus pecats, però sempre acaben violentament dilacerats pels dimonis que presenciaven l'espectacle i retornats a llurs seients (ed. SCHMIDT 1987: 48-66). Aquestes representacions inclouen instruments de tortura tradicionals (claus, flagel·lacions, forques, tridents, rodes, calderes, etc.). Les cadires ardents o la pena de menjar els propis vòmits (ed. SCHMIDT 1987: 48 i 56-58) són presents en BERNAT METGE, *Lo somni* III, IV, 15 (ed. CINGOLANI 2006: 198).

71. Les fonts principals del *descensus* d'Orfeu eren VIRGILI, *Georg.* IV, 453-527; OVIDI, *Met.* X, 1-77, i BOECI, *Phil. cons.* III, m. 12; de la catàbasi d'Hèrcules, SÈNECA, *Hercules furens*, vv. 645-829, sobretot a partir del comentari de Nicholas Trevet (ed. USSANI 1959: 101-121). Els repertoris mitogràfics i els nombrosos comentaris medievals del llibre VI de l'*Eneida* i de les versions ovidiana i boeciana de la *fabula* d'Orfeu consolidaren i perpetuaren el prestigi filosòfic de l'infern clàssic. Per a una interpretació neoplatònica de l'infern mitològic, vegeu MACROBI, *Commentarii in Somnium Scipionis* I, X, 9 - XII, 18, amb l'anotació de NERI 2007: 604-612, i també COURCELLE 1955a: 26 i 27 n. 1. Aquesta interpretació impregna la tradició mitogràfica fins al Tercer Mitògraf Vaticà i té ressons lite-

tiana no negà en general l'existència dels déus pagans, sinó que els reduí a la condició de dimonis: «Quoniam omnes dii gentium daemonia» (Ps 95, 5). La classicització explícita de l'infern cristià fou un recurs molt practicat entre els segles II-IV en el context de la controvèrsia entre cristians i pagans, i, un cop superada aquesta funció apologètica, l'infern virgilià continuà aportant fórmules literals i elements topogràfics i penals a la tradició de l'infern popular.⁷² Alguns d'aquests elements són ben visibles en les diverses redaccions de la *Visio Pauli*, en les visions de Sunniulf, de

---

rals en comentaristes com BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 1 (ed. JONES, JONES 1977: 28.12-29.22). Per a una interpretació del mite d'Orfeu en l'obra de Dante, vegeu BARAŃSKI 1999.

72. Vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 85-88 i n. 26; TARTARO 1997: 167; GENTILI 1997: 181-182. Pierre COURCELLE (1955a) ha documentat molt bé l'interès dels intel·lectuals cristians de l'Antiguitat i del pares de l'Església a assenyalar coincidències entre la sagrada Escripura i l'infern mitològic amb finalitats apologètiques. A cavall dels segles II i III, el jurista Minuci Fèlix (*Octavius*, cc. 19 i 34-35) al·lega filòsofs i poetes contra els incrèduls que neguen la immortalitat de l'ànima, accentua els paral·lels entre l'escatologia pagana i cristiana, acredita la descripció dels rius infernals per a l'infern cristià i argumenta que les imatges de la mitologia són revelació dels dimonis a través dels oracles o deformació de manlleus procedents de la Bíblia (COURCELLE 1955a: 25 i 37 n. 5; MINOIS 1991: 93-97, esp. 95-96 i n. 44). Gairebé un segle després, Lactanci interpreta *Aen.* VI, 266 («sit mihi fas audita loqui») com una confessió que la saviesa sobrenatural del poeta és un manlleu deformat de la veritat revelada als profetes; també aprova la imatge de la bifurcació que porta als Elisis i al Tàrtar, subratllant que aquestes dues vies són les de la virtut i el vici en aquesta vida, i interpreta el discurs d'Anquises com una declaració a favor d'una retribució de la virtut en l'altra vida (COURCELLE 1955a: 15, 22 n. 3 i 47 n. 3). Al segle IV, Hilari de Poitiers descriu el *descensus Christi ad inferos* amb imatges manllevades de l'infern clàssic en l'himne alfabètic acèfal *Fefellit saevam Verbum*, vv. 13-24: «Ibat triumpho mors / sumpta mortuo / Deus inferno vinci / regno nesciens. // Kandens frigescit / stagnum, pallida / rigensque nescit / Flegethon se fervere. // Lux orta vastae / noctis splendet, inferum / tremet, et alti custos / saevus Tartari» (ed. GAMURRINI 1887: 30-31; vegeu OWEN 1970: 94-95). No gaire més tard també ho fa Prudenci en l'«Hymnus ad incensum lucernae» (*Liber cathemerinon* V), vv. 109-136, esp. 125-128: «Sunt et spiritibus saepe nocentibus / poenarum celebres sub Styge feriae / illa nocte sacer qua rediit deus / stagnis ad superos ex Acherunticis» (ed. CICCARESE 2003 [1987]: 64). En el poema *Hamartigenia* o *Origen del pecat*, d'inspiració polèmica contra el dualisme gnòstic i maniqueu, Prudenci al·ludeix al pare del mal i descriu els turments de l'infern combinant imatges bíbliques i paganes; cf. vv. 126-128: «nouimus esse patrem scelerum, sed nouimus ipsum / haudquaquam tamen esse deum, quin immo gehennae / mancipium, Stygio qui sit damnandus Auerno»; vv. 824-838, esp. 824-828: «Praescius inde Pater liuentia tartara plumbo / incendit liquido piceasque bitumine fossas / infernalis aquae furuo subfodit Auerno, / et Phlegetonteo sub gurgite sanxit edaces / perpetuis scelerum poenis inolescere uermes» (vegeu MINOIS 1991: 117 i n. 41). Els pares de l'Església també evoquen sovint literalment el text de l'*Eneida*, tot i remarcar el caràcter fabulós de la descripció virgiliana i expressar una visible repugnància a barrejar ficcions poètiques i veritat revelada en l'activitat pastoral. D'acord amb Lactanci, sant Jeroni relaciona el *bivium* virgilià amb Eccl 10, 2: «Cor sapientis in dextera eius, et cor stulti in sinistra illius» (COURCELLE 1955a: 24 n. 3); segons sant Ambròs, el testimoniatge de Virgili confirma que hi ha penes després de la mort (COURCELLE 1955a: 28-29 n. 11). D'altra banda, sant Agustí considera falses i ridícules les ficcions de Palinur i dels tres jutges infernals, i també impugna les interpretacions neoplatòniques de Macrobi (COURCELLE 1955a: 17 n. 5, 19 n. 5 i 50-55), mentre que Gregori de Tours rebutja les ficcions poètiques en un context pastoral: «Non Plutonis triste uestibulum, non Proserpinae stuprosum raptum, non Cerberi triforme caput, non reuoluam Anchisae colloquia [...], non Eomenidum uariorumque monstrorum formas exponam, non reliquarum fabularum commenta, quae hic auctor aut finxit mendacio aut uersu depinxit heroïco» (cit. COURCELLE 1955a: 16 n. 6).

Dricetelm i de Gutlac, i en la *Visio Tnugdali*.⁷³ El *Roman d'Eneas* i les traduccions, adaptacions i moralitzacions dels textos d'Ovidi i de Boeci facilitaren la cristianització de l'infern mitològic i, de retruc, l'assimilació d'elements mitogràfics dins la representació cristiana de l'infern a la baixa Edat Mitjana.⁷⁴

Per descomptat, l'estudi de la mitologia clàssica va perdurar a les escoles de gramàtica, on era una eina indispensable per a la interpretació dels *auctores* que servien de model als estudiants. Aquesta tradició escolar d'exegesi poètica i mitogràfica conegué una florida espectacular al segle XII al voltant de l'anomenada escola de Chartres. Els mestres de l'escola recuperaren les teories neoplatòniques de Macrobi sobre el sentit filosòfic ocult en les *narrationes fabulosae* dels poetes⁷⁵ i establiren una interpretació canònica del tema clàssic del *descensus ad inferos*, la qual és present en el comentari de Guillem de Conches a la faula boeciana d'Orfeu i sobretot en el de Bernat Silvestre al llibre sisè de l'*Eneida*. Segons aquesta interpretació, el descens als inferns pot ésser natural, virtuos, viciós o artificial:⁷⁶

Descensus autem ad inferos quadrifarius est: est autem nature unus, virtutis alius, vicii tercius, artificii quartus. Naturalis est nativitas hominis: ea enim incipit naturaliter anima esse in hac caduca regione atque ita in inferis descendere atque a divinitate sua recedere et paulatim in vitium declinare et carnis voluptatibus consentire; sed iste omnium communis est. Est autem alius virtutis qui fit dum sapiens aliquis ad mundana per considerationem descendit, non ut in eis intentionem ponat, sed ut eorum cognita fragilitate, eis abiectis, ad invisibilia penitus se convertat et per creaturarum cognitionem creatorem evidentius cognoscat. Sed hoc modo Orpheus et Hercules qui sapientes habitus sunt descenderunt. Est vero tercius vitii, qui vulgaris est, quo ad temporalia pervenitur atque in eis tota intentio ponitur eisque tota mente servitur nec ab eis amplius dimovetur. Taliter Euridicem legimus descendisse. Hic autem irrevocabilis est. Quartus vero artificialis est dum nigromanticus aliquis artificio nigromantico per aliquod execrabile sacrificium demonum petit colloquium eosque de futura consulit vita.

Secundus ergo et quartus descensus in hoc volumine maxime notantur. Nam quantum ad historiam, secundum ultimum Eneas ad inferos descendit et Misenum demonibus mactavit eorumque cum Sibilla, vate Cumena, colloquium petiit atque de future vite

---

73. Vegeu, per exemple, el símil virgilià de les ànimes com abelles (*Aen.* VI, 707-707; CICCARESE 2003 [1987]: 162) i el clixé de les cent boques (*Aen.* VI, 625-627; COURCELLE 1955b). Per a Cèrber en algunes redaccions de la *Visio Pauli*, vegeu GENTILI 1997: 182-185.

74. Vegeu OWEN 1970: 142-150.

75. Per a Macrobi i l'escola de Chartres, vegeu especialment els treballs de JEAUNEAU 1957, 1960 i 1964; CHENU 1955, i DRONKE 1985, però també RUIZ SIMON 2002: 25-27, i GÓMEZ 2002: 67-76.

76. Cf. GUILLEM DE CONCHES, *In Boeth.* III, m. 12: «Infernum vocaverunt philosophi hanc sublu-narem regionem quia inferior pars mundi est et plena miserie et doloris. Sunt diversi descensus: naturalis scilicet cum anima alicuius corpori coniungitur, non quod de celestibus ubi ante esset descendat sed quia sunt causa quare corpori coniungatur. Vel descensus anime dicatur coniunctio eiusdem cum corpore, quia scilicet tunc a propria dignitate descendit cum est subiecta passionibus corporis. Alius descensus est ut viciosus qui bipertitus est: alter enim per magicam artem, alter per alia vicia. Per magicam artem, cum aliquis demonibus loquitur ut Eneas antequam ad inferos descendit Misenum sepelivit quia ut magica arte ventura cognosceret eum demonibus sacrificavit. Per alia fit dum aliquis in temporalibus totam intentionem ponit. Est alius descensus non vitiosus cum scilicet aliquis sapiens ad cognitionem temporalium descendit ut, cum parum boni in eis vidit, ab eorum amore concupiscentiam extrahat. Hoc modo ad inferos descendere virtus est, sed duobus predictis modis viciium» (cit. JEAUNEAU 1957: 42).

casibus quesivit. *Secundum autem descensum per integumentum figuram descriptum monstrabimus.* (BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 1; ed. JONES, JONES 1977: 30.1-22)

El *descensus ad inferos* d'Enees fou *artificialis* quant a la història i *virtutis* quant al sentit ocult, com els d'Hèrcules i Orfeu. Gràcies a aquesta possibilitat d'interpretació al·legòrica, el descens virtuós d'Enees, descrit «per integumentum figuram», obrí el camí al més agosarat dels viatges ultramundans de la literatura occidental i al més complex dels inferns poètics cristians: els de Dante Alighieri i la seva *Commedia*.

En emprendre el seu viatge pels tres regnes de l'altra vida, Dante empenia alhora la síntesi poètica definitiva entre les escatologies pagana i cristiana, representades pel *descensus ad inferos* d'Enees i pel *raptus in paradisum* de sant Pau, que el poeta es veu cridat a emular. L'hesitació «Io non Enëa, io non Paulo sono» (*Inf.* II, 32) és un emblema inequívoc d'aquest programa. Les descripcions infernals de l'*Eneida* i de la *Visio Pauli*, dels poetes pagans i de les visions cristianes, corresponien al capdavall a una mateixa realitat física. Els pares de l'Església havien consolidat la creença que la descripció virgiliana era un reflex més o menys deformat de la revelació, mentre que l'*Apocalypsis Pauli* o versió extensa de la *Visio Pauli*, que Dante molt probablement coneixia,⁷⁷ posseïa un fonament escripturístic (2 Cor 12, 1-4) tan sòlid com el *descensus Christi ad inferos*, desenvolupat per l'*Evangelium Nicodemi* i consagrat pel símbol dels apòstols. L'infern, única realitat escatològica accessible a la humanitat sense baptisme, era l'etapa crucial d'aquesta síntesi: Dante encarnà l'al·legoria del *descensus virtutis* i, acompanyat de Virgili, davallà en un infern poblat de monstres i dimonis d'ascendència mitològica, bíblica i popular,⁷⁸ recurrent una complexa i abrupta topografia moral inspirada en totes dues tradicions, però rigorosament respectuosa amb les dades de l'Escriptura i el magisteri eclesiàstic, alho-

---

77. Per a la referència a la *Visio Pauli*, cf. IACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'Inferno* II, 14-24, esp. 20-23: «e simigliantemente al *Vas d'elezione*, cioè a san Paolo, il qual poi per cotal modo figurativamente per l'*inferno* si mise per dar conforto e correzione alla cristiana fedel gente» (ed. BELLOMO 1990: 96). Vegeu *infra* VI, 2, n. 24.

78. Per a la demonologia de Dante, vegeu l'article clàssic de GRAF 1925 [1892]: II, 79-139, esp. 79 («la demonologia del poeta, in parte è dottrinale e dommatica, si rannoda cioè alla speculazione e alla disquisizione teologica, in parte è popolare, conforme cioè a certe immaginazioni comuni ai credenti del tempo; senza che manchino per altro qua e là, dentro di essa, vestigia di un pensar proprio e personale») i 84 («I demoni che Dante pone nel suo Inferno si possono [...] dividere in due classi, demonii biblici e demonii mitologici [...]. Così è che insieme con Satana, o Beelzebub, o Lucifero, troviamo nel doloroso regno Caronte, Minosse, Cerbero, Plutone, Flegias, le Furie, Medusa, Proserpina, il Minotauro, i Centauri, le Arpie, Gerione, Caco, i Giganti»); també pp. 95-96 per a la ira o la ràbia que posseeix tots aquests dimonis, com a representació de la seva obstinació en el mal, i pp. 101-102 per a la seva funció de presidents dels diversos cercles de l'estructura de l'infern. Per a la relació entre els dimonis mitològics i les al·legories ovidianes, vegeu ROBSON 1965, esp. pp. 2-4, 8 i 17-18. Per a Cèrber i les arpies, GENTILI 1997; per al Minotaure i els Centaures, TARTARO 1997.

ra que sotmesa a uns criteris filosòfics i teològics ben explícits, capaços de bastir una ordenació sense precedents del més enllà.⁷⁹

La innovació més destacada de l'escatologia dantesca, tant des del punt de vista teològic com sobre el rerefons de les representacions cristianes tradicionals, fou la segregació del *locus purgatorius* en un regne intermedi damunt la terra, netament separat de l'infern subterrani. Atesa la impossibilitat de determinar teològicament la ubicació geogràfica dels quatre llocs de la pena, Dante pogué emancipar de l'infern el lloc de les penes temporals on es purifiquen les ànimes mortes en gràcia de Déu i esperança de glòria, i ubicar-lo hipotèticament en una muntanya que s'alça a l'única illa de l'oceà austral, als antípodes de Jerusalem, formada per una massa de terra que emergí fugint de Lucífer, caigut de dalt del cel al centre de l'univers, i coronada pel paradís terrenal que Déu destinà al primer home, Adam.⁸⁰ La tradició teològica admetia, certament, la possibilitat que les ànimes complissin temporalment les seves penes purgatòries damunt la terra, encara que des de mitjan segle XIII l'escola dominicana decantà la balança a favor d'un purgatori subterrani juxtaposat o incorporat a l'infern.⁸¹ D'altra banda, la tradició popular no havia arribat a constituir una iconografia purgatòria relativament homogènia, sinó que oferia propostes d'allò més variades, incloent-hi els motius del volcà, de l'illa i de la muntanya. El *pons probationis*, la immersió en el riu de foc i altres proves afins, testimoniades des dels orígens de la tradició fins a la *Visio Thurkilli*, sovint assumien una funció de purificació que donava accés a les *mansiones* del paradís. És molt probable, però, que la ubicació del purgatori dantesc es fonamenti sobretot en una tradició teològica relativa al paradís terrenal, que el corona.⁸² Dante concebé el purgatori damunt la terra com un camí ascensional fins a l'Edèn, perfectament conforme a la lògica de la contrició, de la

---

79. Vegeu NARDI 1966: 80-100. «Tale *contaminatio* della discesa d'Enea all'Averno e ai campi Elisi, con la "visio Pauli", cioè con la letteratura apocalittica della Bibbia e con le visioni medievali dell'oltretomba, voleva dire per Dante contaminazione dell'umanesimo virgiliano e classico con lo spirito religioso del cristianesimo. Questa la vera originalità della *Commedia* dantesca, nella sua struttura come, per riflesso, nei particolari» (NARDI 1966: 80).

80. Cf. *Inf.* xxxiv, 121-126; *Purg.* II, 1-3; IV, 67-75. Per a la caiguda de Lucífer, Is 14, 12-20; Lc 10, 18; Apoc 12, 9. Per a les premisses aristotèliques implícites en la hipòtesi d'aquest cataclisme cosmològic, vegeu NARDI 1957 i STABILE 1981.

81. Vegeu *supra* II, 6, n. 79.

82. Cf. WALAFRID ESTRABÓ, *Gl. ordin.*, Gn 2, 8 («Plantavit Dominus paradysum in Eden ad Orientem»): «Quidam codices habent: "Eden ad Ortum". Ex quo possumus conjicere paradysum in Oriente situm. Ubicunque autem sit, scimus eum terrenum esse, et interjecto Oceano, et montibus oppositis, remotissimum a nostro orbe, in alto situm, pertingentem usque ad lunarem circulum; unde aquae diluvii illuc minime pervenerunt» (PL 113: 86). Vegeu GRAF 1925 [1892]: I, 4-5; NARDI 1922; SINGLETON 1978 [1958]: 291-309. Per a un balanç dels antecedents i dels components teològics i populars del purgatori de Dante, vegeu MORGAN 1990: 144-165, que també apunta la tradició de la Jerusalem celest: «rather than placing the Earthly Paradise on the summit of the mountain of Purgatory, Dante placed Purgatory on the slopes of the mountain of the Earthly Paradise—that is, that his mountain has its origin not in any traditional iconography for Purgatory, for there was none, but in the learned traditions of Eden and of Jerusalem» (p. 160).

purificació gradual i de la remissió dels pecats —una lògica del tot oposada a la damnació sense remissió de l'infern. Dante fou també el primer que hi proposà una estructura moral ordenada d'acord amb un criteri teològic explícit: després de l'antepurgatori, on esperen les ànimes dels excomunicats i dels qui es penediren *in articulo mortis*,⁸³ el purgatori dantesc es divideix en set cornises corresponents a la sèrie gregoriana dels set pecats capitals (supèrbia, enveja, ira, accídia, avarícia, gola, luxúria), i aquesta ordenació és raonada explícitament per Virgili (*Purg.* XVII, 91-139) mitjançant una distinció de tres amors desordenats que remunta a la *Summa vitiorum* (VI, 1) de Guillelmus Peraldus.⁸⁴ La purificació es consuma bevent l'aigua del Lete, dellà del qual s'estén el paradís terrenal; sembla, doncs, que la relació entre el purgatori i l'Edèn té també un antecedent virgilià en les penes purificadores de vent, d'aigua i de foc que les ànimes pateixen abans d'entrar a l'Elisi i en el pas del Lete abans d'una altra vida de reencarnació,⁸⁵ per bé que Dante subratlla molt més explícitament el paral·lelisme entre el paradís terrenal i el mite de l'edat d'or.⁸⁶

L'infern de Dante és un abisme en forma de con invertit dividit en nou cercles que davallen gradualment fins al centre de la terra, precedits d'un vestíbul d'ànimes i àngels exclosos de l'infern, el qual s'inspira no solament en el vestíbul virgilià, sinó probablement també en models cristians com la *Visio Pauli* i folklòrics com el viatge de sant Brendan.⁸⁷ Dante s'arriscà també a superar la cautelosa indefinició dels teòlegs ubicant en un mateix cercle el *limbus patrum*, buit d'ençà de la resurrecció de Crist, i el *limbus puerorum*, homologable als infants de l'Antinfern virgilià (*Aen.* VI,

---

83. Com observa MORGAN (1990: 151), aquestes condicions són anàlogues a les de la més imperfecta de les dues categories intermèdies de la visió de Dricelm, els *non valde mali*, mentre que l'estat dels *non valde boni*, que esperen l'ascens a la glòria sense patir turments, és comparable al de les ànimes purgades que accedeixen al paradís terrenal de Dante.

84. Vegeu *infra* VI, 4.2, i WENZEL 1965; MANCINI 1968; MORGAN 1990: 132-133; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 198-199. MOORE (1968 [1899]: 160) i MORGAN (1990: 110 i 115) observen que el septenari dels pecats capitals era el criteri de classificació més habitual en els penitencials i en els manuals de confessió, cosa que el vincula estretament amb el concepte de purgació.

85. Cf. *Aen.* VI, 739-751: «ergo exercentur poenis ueterumque malorum / supplicia expendant: aliae panduntur inanes / suspensae ad uentos, alii sub gurgite uasto / infectum eluitur scelus aut exuritur igni: / quisque suos patimur manis. exinde per amplum / mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus, / donec longa dies perfecto temporis orbe / concretam exemit labem, purumque relinquit / aetherium sensum atque aurai simplicis ignem. / has omnis, ubi mille rotam uoluere per annos, / Lethaeum ad fluuium deus euocat agmine magno, / scilicet immemores supera ut conuexa reuisant / rursus, et incipiant in corpora uelle reuerti».

86. Cf. *Purg.* XXVIII, 118-148, esp. 139-147: «[...] Quelli ch'anticamente poetaro / l'età de l'oro e suo stato felice, / forse in Parnaso esto loco sognaro. // Qui fu innocente l'umana radice; / qui primavera sempre e ogne frutto; / nettare è questo di che ciascuno dice". // Io mi rivolsi 'n dietro allora tutto / a' miei poeti, e vidi che con riso / udito avēan l'ultimo costrutto».

87. Vegeu *infra* VI, 2, esp. nn. 24 i 28, i també *supra* n. 51. Per al vestíbul virgilià, l'entrevista amb Palinur i el pas de l'Aqueront sobre la barca de Caront, vegeu *Aen.* VI, 268-416; alguns comentaristes relacionen els nou cercles de l'infern amb els nou meandres de l'Estix (vv. 438-439): «fas obstat, tristisque palus inamabilis undae / adligat et nouies Styx interfusa coerctet».

417-547).⁸⁸ El *limbo* dantesc també inclou una recreació de l'Elisi, amb un castell i un prat verd habitat per pagans magnànims i virtuosos: poetes, herois i filòsofs.⁸⁹ Com veurem més endavant, el vestíbul dels pusil·lànimes i la inclusió d'adults infidels dins el *limbo* dels patriarques i dels infants morts en pecat original seran les qüestions més controvertides d'aquesta proposta escatològica.

Els doctors escolàstics havien establert que l'*infernus damnatorum* acull la totalitat del pecadors mortals, i que entre la diversitat de les culpes i de les penes existeix una proporció que es tradueix en termes de profunditat. Ateses aquestes premisses, Dante s'esforça a bastir una hipòtesi teològicament admissible de la topografia penal de l'infern com a reflex d'una divisió suficient —exhaustiva i racionalment consistent— del *reatus culpae*; una divisió basada en criteris filosòfics aprovats per la tradició teològica, moral i jurídica de l'Església, però amb arrels profundament racionals que s'enfonsaven en la filosofia moral dels antics. Virgili exposa a Dante aquests criteris en el cant XI de l'*Inferno*. El principi fonamental el proporciona Aristòtil (*Ètica a Nicòmac* VII, 1) distingint tres espècies de disposicions vicioses: la incontinència, la malícia i la bestialitat. La primera és la menys culpable perquè no implica una raó perversa, encara que l'incontinent sigui incapaç de refrenar les seves passions, mentre que el fi deliberat de la malícia és la injustícia. Virgili no aclareix si la bestialitat ocupa algun lloc especial dins l'ordenació de l'infern, i aquesta ommissió constitueix encara avui una *crux* interpretativa.⁹⁰ Als quatre cercles superiors, del segon al cinquè, són punits, doncs, els pecats d'incontinència: la luxúria, la gola, l'avarícia amb la prodigalitat i, finalment, uns altres pecats relacionats amb la *tristitia* de l'Estígia, que també han generat interpretacions contraposades.⁹¹ Aquests quatre cercles d'incontinents també presenten coincidències amb l'Antinfern de l'*Eneida* — els *monstra* Minos i Cèrber, el detall topogràfic de l'Estígia, la presència de Dido entre els amants—, i, juntament amb el *limbo*, constitueixen una mena d'*infernus superior*. Més enllà de l'Estígia s'alcen els murs de la Ciutat de Dis: un *infernus inferior* o «basso inferno» (*Inf.* VIII, 75; XII, 35), recreació del Tàrtar virgilià (*Aen.* VI,

---

88. A l'altra riba de l'Aqueront, des de la porta guardada per Cèrber fins a la bifurcació que mena a l'Elisi pel camí de la dreta i al Tàrtar pel de l'esquerra, s'estén un Antinfern on Enees troba les ànimes dels infants morts després de néixer (vv. 426-429), els executats innocents (vv. 430-433), els suïcides (vv. 434-439), els «lugentes campi» dels suïcides per amor com Dido (vv. 440-476) i els caiguts en combat com Deífob (vv. 477-547).

89. Vegeu *infra* VI, 3.3. Per a la descripció virgilià dels camps Elisis, vegeu *Aen.* VI, 628-751.

90. Vegeu *infra* VI, 5.1.

91. Vegeu *infra* VI, 4.1. La coincidència dels tres primers cercles d'incontinència amb els tres primers pecats del septenari capital segons l'ordre gregorià aplicat al *Purgatorio* induí alguns intèrprets, com Guido da Pisa o Pietro Alighieri, a situar dins l'Estígia els altres quatre pecats capitals (accídia, ira, enveja i supèrbia), mentre que la intenció de Dante és encara avui molt discutida i predomina la tendència a identificar dins l'Estígia només els irosos i els accidiosos, de manera que l'enveja i la supèrbia no sembla que tinguin un lloc clar dins l'*Inferno*.

548-627), dins el qual són inclosos els quatre cercles de la malícia. Els heretges hi ocupen el cercle sisè a manera de vestíbul, tot i que la seva ubicació dins l'ordenació moral de l'*Inferno* no es desprèn explícitament del criteri racional que Virgili aplica a la distinció de la malícia.⁹² D'acord amb una divisió de la injustícia que es pot llegir en Ciceró (*De officiis* I, 13), les espècies principals de la malícia són dues: la violència i el frau, el qual és més greu que la violència perquè és més deliberat i suposa una raó més perversa.⁹³ Encara, el frau pot ésser comès simplement contra un estrany, o bé transgredir un vincle de confiança, com s'esdevé en el cas dels traïdors. Per tant, dins l'abisme que s'obre al centre de la Ciutat de Dis hi ha el setè cercle, dels violents; el vuitè, dels fraudulents, i el novè, dels traïdors. Cadascun d'aquests cercles presenta una subdivisió particular. Dins del cercle dels violents es distingeixen tres *gironi* segons un criteri classificatori habitual en la literatura escolàstica:⁹⁴ el primer pertany als violents contra el proïsme (homicides, tirans, predadors); el segon, als violents contra si mateixos (suïcides i dilapidadors), i el tercer, als violents contra Déu immediatament (blasfemadors), en la natura (sodomites) o en l'art (usurers). El cercle dels fraudulents es divideix en un seguit de deu *bolgie* on s'acumulen pecats diversos sense cap ordenació evident, si fa no fa com en les enumeracions dels textos neotestamentaris. Al darrer cercle, el traïdors ocupen quatre zones: els traïdors dels parents, la «Caina»; els de la pàtria, l'«Antenora»; els dels hostes, la «Tolomea», i els traïdors dels benefactors, la «Giudecca».⁹⁵

La divisió dantesca de l'infern no és pas exempta d'imprecisions, de problemes interpretatius ni de propostes perfectament qüestionables des del punt de vista teològic, com és ara un vestíbul d'ànimes i àngels exclosos de l'infern o com la inclusió d'adults infidels en un *limbo* compartit amb els infants no batejats, on no pateixen altra pena que un desig sense esperança de la visió beatífica (*Inf.* IV, 41-42). La correspondència entre els quatre cercles d'incontinència i els set pecats capitals; la culpa

---

92. Vegeu *infra* VI, 5.1.

93. Vegeu *infra* VI, 5, esp. n. 132.

94. Vegeu *infra* VI, 5, esp. n. 134.

95. Alison MORGAN (1990: 108, 129-131 i 134-140 [taules 1-4]) compara les classificacions del pecat de l'*Inferno*, de la *Visio Pauli*, de les visions dels segles XII-XIII i dels manuals de confessió, i conclou (p. 108): «although the Aristotelian categories of incontinence, malice and bestiality are not found in either the visions or the manuals, there are close correspondences between the specific sins identified in these texts and in the *Inferno*; and that furthermore there is some relation between the larger divisions of the *cantica* and those of some visions, particularly those of the twelfth century. This would seem to suggest that Dante's classification of sin is in some sense the result of a marriage between a large mass of traditional material and the Aristotelian categories [...]»; p. 130: «his choice of sins to include within that system must have sprung ultimately from the Christian rather than from the Aristotelian tradition»; p. 131: «Far from constituting surprising enigmas in an original system structured around the distinctions of incontinence, malice and bestiality, the complexities, inconsistencies and ambiguities in the classification of the *Inferno* bear witness to the mass of traditional material which lies behind it and determines its constituent parts».

dels damnats submergits en graus diversos a l'Estígia; la raó subjacent a la ubicació dels heretges al cercle sisè, dins la Ciutat de Dis; l'existència o no d'un lloc específic per a la disposició viciosa de la bestialitat dins l'ordenació moral de l'*Inferno*, són quatre dubtes permanents de la crítica dantesca, probablement irresolubles d'una manera concloent. La presència d'insectes (de «mosconi» i de «vespe») al vestíbul de l'infern com a instrument de punició dels pusil·lànimes (*Inf.* III, 64-66); l'esment d'un infidel de l'era cristiana com Saladí entre els pagans virtuoses del *limbo* (*Inf.* IV, 129); la pena dels suïcides, les ànimes dels quals no es revestiran dels seus cossos el dia de la resurrecció, sinó que restaran empresonades dins els arbres d'on penjaran les despulles de la seva carn (*Inf.* XIII, 94-108); els damnats en vida de la «Tolomea», els cossos dels quals encara viuen al món en possessió d'algun dimoni (*Inf.* XXXIII, 121-135), són també, per exemple, quatre propostes difícilment conciliables amb l'ortodòxia teològica. No obstant això, la representació dantesca del purgatori i de l'infern, amb el seu procediment d'invenió de penes proporcionals mitjançant el mecanisme de la correspondència analògica o «contrapasso»,⁹⁶ es demostrà capaç de sintetitzar en un sistema ordenat molts elements imaginatius i conceptuals disseminats per la tradició mitogràfica i la literatura cristiana de visions; un sistema sotmès a criteris racionals que satisfien alhora les exigències de l'Escriptura, de les definicions de l'Església i de la teologia escolàstica,⁹⁷ mentre que en alguns punts discrepans dels corrents dominants també podia emparar-se en l'estatut especial de la *fic-tio poetica* i dels *modi loquendi ad figuram*.

---

96. *Inf.* XXVIII, 142. Vegeu *infra* VI, 1, n. 15.

97. Vegeu, per exemple, el judici que s'expressa en el *DTC*, s. v. *enfer* (V, 114).

DE DANTE A JOAN PASQUAL:
PERSPECTIVES CRÍTIQUES I TEOLÒGIQUES

1. PANORAMA DE LA CRÍTICA DANTESCA.¹ Així que l'*Inferno* i el *Purgatorio* es divulgaren conjuntament per primera vegada, pels volts de 1314, i encara més després que el *Paradiso* entrà també en circulació el 1321, any de la mort del poeta, hom s'adonà immediatament de la gran transcendència de la *Commedia* i de seguida sorgí una gran diversitat de recursos destinats a facilitar-ne la comprensió i la memòria: no solament rúbriques, taules, *divisiones* i aparats de glosses interlineals i marginals, sinó també resums poètics o *capitoli*, generalment *in terza rima*,² i sobretot veritables comentaris en llatí i en vulgar, continus o lemmàtics, generalment precedits d'un proemi conforme als esquemes de l'*accessus* escolar i diversament concentrats en els recursos de l'exposició literal o al·legòrica: paràfrasi, *loci paralleli*, *comparationes*, *notabilia*, *dubitationes*, *digressiones*, distinció de diversos *modi intelligendi* (*allegorice*, *moraliter*, *tropologice*), etc. L'antiga crítica dantesca es desenvolupà especialment entre professionals del *dictamen*, notaris i juristes, però també s'hi dedicaren alguns frares que s'endevinen pròxims als plantejaments i a la cultura de Nicholas Trevet i els *classicizing friars*, com l'Anònim Teòleg dominicà i, sobretot, el carmelità Guido da Pisa.³ Tots en conjunt comparteixen una mateixa concepció escolar de la *fictio poetica* com a expressió figurada d'uns continguts doctrinals (*sententia*, *moralitas*, etc.) que cal saber elucidar mitjançant les tècniques de l'*expositio*. En oposi-

---

1. Per a les obres i els testimonis de l'antiga crítica dantesca són encara útils els treballs de ROCCA 1891 i SANDKÜHLER 1967 i 1987, però les obres de referència ineludible són avui BELLOMO 2004 i MALATO, MAZZUCCHI 2011. Per a l'anàlisi dels comentaris són també fonamentals els estudis de MAZZONI 1951a, 1955, 1958, 1959, 1963, 1967a, així com les entrades que ell mateix hi dedica en l'*Enciclopedia Dantesca*, i JENARO-MACLENNAN 1974. Per a una visió panoràmica convé consultar BASILE 1970; FRATTAROLO 1970; MARTINELLI 1973: 5-19 i 249-257, i VALLONE 1981: 23-283, tot i que aquestes síntesis no es beneficien de les nombroses novetats dels darrers trenta anys. Sobre les estructures i els recursos exegètics habituals en els comentaris del XIV són aclaridors els apunts de CIOTTI 1962, RIGO 1986, MEZZADROLI 1992, i BELLOMO 2004: 24-27.

2. Per a l'extraordinària difusió, sovint conjunta, de la *Divisione* de Iacopo Alighieri (1322) i del *Capitolo* de Bosone da Gubbio (c. 1328), vegeu BELLOMO 2004: 62-77 i 192-203; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 316-327 i 121-132. El segon poema és deutor d'un altre *capitolo in terza rima* molt primerenc però menys divulgat: la *Declaratio super Comediam Dantis* de Guido da Pisa (a. 1328), amb glosses llatines en prosa; vegeu MAZZONI 1970a; BELLOMO 2004: 268-280; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 268-282 [F. Franceschini]. A mitjan segle XIV compongueren poemes semblants Mino d'Arezzo, Cecco degli Ugurgieri, Giovanni Boccaccio i Menghino Mezzani (BELLOMO 2004: 17; respectivament, MALATO, MAZZUCCHI 2011: 354-364, 137-140 [M. Corrado], 241-249 [C. Calenda] i 340-353 [A. Mazzucchi]), i també probablement Pietro Alighieri (BOWDEN 1951: 13-14; BELLOMO 2004: 79; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 408-409).

3. RIGO 1977 i 1986: 11; MEZZADROLI 1992: 143, 146 i n. 7.

ció als detractors de la ficció poètica, reivindicuen constantment la *Commedia* com a summa de tots els sabers filosòfics i teològics. Aquesta concepció degenera de vegades en una tendència digressiva a l'enciclopedisme i al didactisme al marge de la narració de l'*iter* dantesca, reduït a una mena de pretext o de fil conductor per a la presentació i estructuració mnemotècnica de l'arquitectura doctrinal. La individualitat històrica dels personatges, que sens dubte encara feria la susceptibilitat de les famílies, de les ciutats i dels partits, també genera perplexitat dins el marc escolar de l'exegesi al·legòrica, i molts comentaris perden de fet aquesta dimensió històrica reduint els personatges a la sola condició d'*exempla* de vicis i virtuts —una condició que no era pas estranya a les intencions ni a les fonts de Dante.⁴ No obstant això, la crítica dantesca també ofereix una gran varietat de tendències i alternatives, segons els interessos i els contextos socioculturals dels exegetes i del seu públic.

Dante mateix establí els fonaments d'aquesta tradició crítica mitjançant l'extensa *Epistola* XIII (c. 1316/1320) que adreçà al seu protector Cangrande della Scala, vicari imperial i senyor de Verona, constituïda per una epístola dedicatòria dels primers cants del *Paradiso* (I-IV, 1-13), un *accessus* escolar que estableix amb molta precisió tant les intencions de l'autor com la polisèmia del poema (V-XVII, 14-41) i una *expositio litterae* dels primers versos del primer cant (XVIII-XXXIII, 42-90).⁵ Conscients o no de la paternitat dantesca d'aquest primer assaig exegetic, el van citar o en van fer ús la majoria dels principals comentaristes del XIV, des de Iacopo Alighieri fins a Filippo Villani, passant sobretot per Iacomo della Lana, Guido da Pisa, l'autor de l'última forma de l'*Ottimo commento*, Andrea Lancia, Pietro Alighieri i Giovanni Boccaccio.⁶

Com la primera difusió de la *Commedia* i de l'*Epistola a Cangrande*, també els comentaris més primerencs del poema són la majoria d'origen septentrional. Després de les *Chiose all'Inferno* de Iacopo Alighieri, escrites a l'exili entre Ravenna i Bolo-

---

4. Ho argumenta DELCORNIO 1983 analitzant les sèries exemplars dels set vicis capitals al *Purgatorio* i els procediments d'adaptació d'algunes de les seves possibles fonts: Valeri Màxim, el *Communi-loquium* de Joan de Gal·les i la *Summa vitiorum* de Peraldus.

5. Ed. CECCHINI 1995; per a un estat de la qüestió relativa a l'autenticitat, total o parcial, de l'*Epistola a Cangrande*, vegeu-ne pp. VIII-XXV, a més de MALATO 1999: 208-215. Malgrat les precisions i objeccions de Bruno NARDI (1961 i 1990 [1961]: 205-225), una gran part de la crítica ha considerat concloents els arguments de Francesco MAZZONI (1955 i 1959), que data l'epístola pels volts de 1416/1417, abans que Dante rebés la protecció de Guido Novello a Ravenna i quan l'obra del *Paradiso* era encara *in fieri*. Ara, però, Alberto CASADEI (2009 i 2011) ha tornat a qüestionar la paternitat dantesca del títol de *Commedia* i de la part exegetica de l'*Epistola* XIII, que atribueix a un bon lector de l'obra de Dante i dels primers comentaris. D'altra banda, per a la primera menció de Dante com autor de tota l'*Epistola* en Andrea Lancia (1341-1343) —molt abans que en Filippo Villani, que la degué conèixer per mitjà del seu oncle, el cronista florentí Giovanni Villani, amic de Lancia—, vegeu AZZETTA 2003 i 2011; BELLOMO 2004: 308; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 23-24 (L. Azzetta); per a un altre testimoniatge de final del XIV, vegeu STEFANIN 2001b: 193-197. Per a la interpretació de l'*Epistola* XIII, vegeu també SINGLETON 1978: 115-129; PADOAN 1977: 30-63, i RIGO 1986: 6-8.

6. Vegeu MAZZONI 1959.

nya (1322) i concentrades exclusivament en l'exposició al·legòrica de la *figura*,⁷ són d'autor bolonyès tant l'exposició literal de l'*Inferno* composta en llatí pel canceller Graziolo Bambaglioli (1324),⁸ com el difusíssim comentari de tota la *Commedia* compilat en vulgar, a Bolonya o més probablement a Venècia, per Iacomo della Lana (1324-1328). Intel·lectual d'una vasta cultura escolàstica i tomista, que en el proemi a cada cant desplega àmpliament l'exposició al·legòrica del poema, entès com una enciclopèdia doctrinal, alhora que en la glossa presta atenció a les qualitats retòriques de la *littera* i aporta un gran nombre de notícies novel·lesques, anecdòtiques, històriques i mitogràfiques que arribaran a tenir ressò en el *Tractat* de Joan Pasqual.⁹ Més incerts són l'origen, la data i l'atribució d'un important aparat de glosses llatines que Bruno Sandkühler ha atribuït a les figures hipotètiques d'un Anònim Llombard (a. 1326) i d'un frare dominicà designat com l'Anònim Teòleg (c. 1335/1336). Del conjunt en resulta una *expositio* molt atenta als diversos aspectes de la *littera* (paràfrasi, llengua, història, mitologia, astronomia, *loci paralleli*, *auctoritates*) i també als de la *sententia* doctrinal o al·legòrica, així com a la necessitat de discriminar adequadament tots dos nivells per a una correcta interpretació de la *fictio poetica*.¹⁰ D'una inspiració semblant és la primera redacció de les *Expositiones et glose* a l'*Inferno* del frare carmelità Guido da Pisa, també conegut com a autor d'una *Declaratio* o *capitolo in terza rima* amb glosses llatines (a. 1328 o a. 1333) i sobretot de *La Fiorita* o *Il fiore d'Italia* (a. 1337), una compilació històrica d'inspiració clàssica i dantesca, amb

7. Ed. BELLOMO 1990; vegeu-ne esp. pp. 5-14 per a la hipòtesi de datació, dependent del sonet de presentació de la *Divisione*; pp. 14-16 (amb RIGO 1986: 9) per a la relació amb l'*Epistola a Cangrande* i la interpretació del *descensus ad inferos* com a figura d'una experiència intel·lectual, i pp. 52-83 (amb MEZZADROLI 1992: 134-138) per a l'estructura de la glossa. Vegeu també MAZZONI 1951a; BELLOMO 2004: 62-77, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 316-327.

8. Ed. ROSSI 1998; per a l'autor, el comentari i el context històric, vegeu-ne esp. pp. XIII-LVIII, i també MAZZONI 1951a, ROSSI 1998b, BELLOMO 2004: 112-124, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 253-261 (L. C. Rossi).

9. L'ed. VOLPI, TERZI 2009 presenta sinòpticament els dos testimonis bàsics *Rb* i *M₂*, atesa llur diversa fesomia lingüística; per a les dades biogràfiques i els supòsits exegètics del comentarista, vegeu-ne pp. 17-56 i també MAZZONI 1967a i 1971b; BELLOMO 2004: 281-303; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 290-315 (M. Volpi). Fou «licentiatus in artibus et theologia», segons el testimoni del seu primer traductor al llatí, Alberico da Rosciate, i es demostra profundament progibel·lí, cosa que reforça la hipòtesi que el comentari no fou redactat a la Bolonya güelfa d'aquells anys (VOLPI, TERZI 2009: 28 i 40-41). Per al seu ressò en l'obra de Joan Pasqual, vegeu Estudi complementari III, 7.4.

10. Segons la hipòtesi de Sandkühler, l'Anònim Llombard elaborà un aparat de glosses literals molt primerenc a l'*Inferno* i el *Purgatorio* («Short Form» en l'ed. CIOFFARI 1989); posteriorment, un teòleg dominicà anònim revisà les seves glosses a l'*Inferno* i estengué el comentari als onze primers cants del *Paradiso* («Expanded Form» en l'ed. CIOFFARI 1989). Vegeu SANDKÜHLER 1967: 116-131 i 146-155; 1987: 190-191 i 239-241, i l'acurada discussió dels seus arguments en BELLOMO 2004: 102-111, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 43-60 (M. Spadotto). L'aparat atribuït a l'Anònim Llombard és sens dubte anterior a 1326 (esmenta com a vius Leopold I d'Àustria i Jaume II d'Aragó), però podria ésser fins i tot anterior a la difusió del *Paradiso*. Per a una bona anàlisi d'aquest comentari, afi a la ideologia eclesiològica de Dante i als procediments exegètics de Nicholas Trevet, vegeu MEZZADROLI 1992: 138-153.

un segon llibre consistent en una adaptació de l'*Eneida*. Mentre que la primera redacció de les *Expositiones* (a. 1333) es redueix a un aparat de glosses no del tot regulars, la segona redacció (1335/1340) constitueix una obra homogènia i molt ben articulada: el comentari de cada cant sol incloure un resum de l'argument, una *divisio*, una paràfrasi llatina o «deductio textus de vulgari in latinum», una «expositio lictere» lemmàtica —amb profusió de citacions clàssiques i de digressions doctrinals— i una breu enumeració final de *comparationes*, *notabilia*, *vaticinia*, etc. El plantejament hermenèutic de Guido da Pisa, que des de la *Declaratio* fins a les *Expositiones* insisteix en la necessitat de discriminar diferents modes d'expressió (*theologice*, *poetice*) per a evitar d'atribuir a l'autor opinions absurdes, revela no solament una influència literal de l'*Epistola a Cangrande*, sinó també una estreta afinitat amb els comentaris de Nicholas Trevet i amb els corrents prehumanistes que des de la fi del segle XIII tornaven a reivindicar les aptituds filosòfiques i teològiques de l'*integumentum* i la poesia.¹¹ Mentre que els llocs de producció de Guido da Pisa són incerts (Pisa, Gènova o Florència), és sens dubte florentina la intricadíssima sèrie de glosses en vulgar constituïda per les *Chiose palatine* a l'*Inferno* (1325-1328/1333),¹² les diverses redaccions de l'*Ottimo commento* a la *Commedia* (I-II red., 1334; III red., 1337-1341/1343)¹³ i les glosses autògrafes d'Andrea Lancia (1341-1343),¹⁴ tres o quatre

11. Vegeu BELLOMO 2004: 268-280; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 268-282 (F. Franceschini). Per a la *Declaratio* i la II red. de les *Expositiones*, totes dues conservades en el manuscrit de dedicatòria al noble genovès Lucano Spinola (Chantilly, Musée Condé, 597 [s. XIV^m]), vegeu respectivament les ed. MAZZONI 1970a i CIOFFARI 1974 (amb les reserves de BILLANOVICH 1976, RIGO 1977: 196-199; BELLOMO 1979: 153-159, i les esmenes de CIOFFARI 1988). Per a les característiques del comentari, vegeu també MAZZONI 1958 i 1971, RIGO 1977, i BELLOMO 1979: 162-168, a més de LOCATIN 2001 per a la distinció de dues fases redaccionals, i FRANCESCHINI 2002 per a la cronologia. CAGLIO 1981 ha evidenciat l'ús de fonts enciclopèdiques *ad usum praedicatorum* (Vincent de Beauvais, Bartomeu l'Anglès, Tomàs d'Aquino, Guillelmus Peraldus, Pere Comèstor, Iacopo da Varazze, Isidor de Sevilla i lexicògrafs) i de repertoris de sentències per al Sèneca moral, mentre que el Sèneca tràgic sembla citat per via directa (*ibid.*, pp. 250-256). Tot emmarcant-lo en la tradició hermenèutica de l'escola de Chartres, de Nicholas Trevet i dels *classicizing friars*, RIGO (1977: 199-207, i 1986: 11), MÉSONIAT (1984: 80-81) i BELLOMO (2004: 38-41 i 46, 272) han contestat l'opinió de MAZZONI (1958: 45-48, 64-65, 88-89; 1963: 301-304, 320-322, 327 n.; 1970b: 148; 1971: 327) i d'altres autors, segons la qual Guido da Pisa hauria interpretat la *Commedia* com a *visio profetica* en oposició al concepte de *fictio poetica* d'altres comentaristes, especialment Pietro Alighieri; per al plantejament d'aquesta alternativa en el *Comentum* de Pietro, vegeu GÓMEZ 2009: 217 i 229-235, i en premsa.

12. Ed. ABARDO 2005, i vegeu BELLOMO 2004: 222-225; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 167-174 (R. Abardo). Mancades d'*accessus*, consisteixen en una compilació de notícies extretes principalment de les *Chiose all'Inferno* de Iacopo Alighieri; d'altres provenen de la traducció A del comentari de Graziolo Bambaglioli, de la *Declaratio* i la I red. de les *Expositiones* de Guido da Pisa, i de l'Anònim Llombar, mentre que no hi ha traces de Iacomo della Lana. L'ús d'altres fonts en vulgar, especialment traduccions d'autors clàssics, és un indicati d'afinitat amb el compilador de l'*Ottimo* i amb Andrea Lancia.

13. Per a la I red., ed. TORRI 1995 [1827-1829]; per a la III red. (però només l'*Inferno*), ed. DI FONZO 2008; per a un estat de la qüestió, vegeu MAZZONI 1973, BELLOMO 1980, i 2004: 354-374; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 371-406 (M. Corrado). Mentre que el text de les dues primeres redaccions és pràcticament el mateix, i les diferències estructurals podrien ésser degudes a accidents de la transmissió, l'última forma de l'*Ottimo* és una reelaboració més sintètica i coherent, potser d'un altre

estadis exegetics que responen a la ràpida difusió i assimilació de les aportacions crítiques successives.

La primera redacció del *Comentum* de Pietro Alighieri (Verona, 1339/1340-1341), el primer comentari en llatí que s'estén al conjunt de la *Commedia*, clou i sintetitza un primer període de vint anys en la crítica dantesca. Més endavant seguiran les dues redaccions del *Comentum* i una llarga sèrie d'aportacions, anònimes o d'autor conegut,¹⁵ com les dues redaccions del comentari llatí del jurista bergamasc Alberico da Rosciate (1343/1349-1350),¹⁶ molt dependent de Iacomo della Lana, o com el comentari en vulgar del napolità Guglielmo Maramauro (1369-1373), amic de Petrarca i de Boccaccio, del qual es conserva només la part relativa a l'*Inferno*.¹⁷ Per prestigi, profunditat i influència hi destaquen, però, les *Esposizioni sopra la Commedia* de Boccaccio (Florència, 1373-1375)¹⁸ i el *Comentum* de Benvenuto da Imola

---

autor (DI FONZO 2008: 26-31, que pensa en un frare), i un dels testimonis és copiat per Andrea Lancia. L'autor de l'*Ottimo* conegué Dante personalment i en cita el *Convivio*, la *Monarchia*, la *Vita nova* i algunes *Rime*. No sembla que faci un ús directe de l'*Epistola a Cangrande* en el proemi, però l'última forma o III red. sí que se'n serveix en la glossa al primer cant del *Paradiso* (MAZZONI 1959: 511-516). La seva font principal —gairebé única per al *Purgatorio* i el *Paradiso*— és el comentari de Iacomo della Lana, enriquit en l'*Inferno* amb les mateixes fonts espigolades per l'autor de les *Chiose palatine*, però d'una manera diversa, cosa que reforça la hipòtesi d'identitat o proximitat. Dos manuscrits de l'anomenada II red. atribueixen el comentari a «ALNF», sigles que el notari florentí Andrea Lancia feia servir en documents coetanis, però la identificació, defensada per BELLOMO (1980 i 2004: 308-310), ha estat discutida per AZZETTA (2010 i 2012; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 28-31 [L. Azzetta]). L'autor de l'*Ottimo* destaca en l'exposició literal, la història florentina, la mitografia i els *loci paralleli* d'autors clàssics, que cita sempre en vulgar i, quan és possible, en traduccions preexistents; en canvi, per a l'exegesi al·legòrica i doctrinal se serveix sobretot de Iacomo della Lana i dels altres comentaristes. Per a les fonts, vegeu DE MEDICI 1983 i ALLENSPACH 1988.

14. Ed. AZZETTA 2012. El notari Andrea Lancia (a. 1296-1357) fou un personatge destacat en la vida política i cultural de Florència, relacionat amb Boccaccio i sobretot amb el cronista Giovanni Villani —que el 1338 va recórrer al seu testimoniatge per recuperar un exemplar dantesc que li havia estat furtat i que Lancia pogué reconèixer— i amb el traductor de les *Metamorfosis* Arrigo Semintendi da Prato, les obres dels quals fa servir. A part de l'encàrrec de traduir els estatuts comunals al final de la seva vida (ed. AZZETTA 2001), i a part d'altres traduccions d'atribució incerta, en la seva joventut havia traduït parcialment les *Epistoles* de Sèneca i un compendi de l'*Eneida* (1316) que testimonia el seu coneixement primerenc de les dues primeres *cantiche* de la *Commedia* (VALERIO 1985). Per a la biografia d'Andrea Lancia i la seva activitat de traductor, vegeu AZZETTA 1994, 1996, 2001: 9-49, 2011 i 2012, a més de BELLOMO 2004: 304-313, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 19-35 (L. Azzetta); per als seus autògrafs, AZZETTA 2008a, 2008b, 2010 i 2012. Lancia coneix la *Vita nova* i, sobretot, el *Convivio* i l'*Epistola a Cangrande*, ja explícitament com a obra dantesca (AZZETTA 2003, 2005 i 2012; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 23-24 [L. Azzetta]). Coneix la I red. del *Comentum* de Pietro Alighieri —en pren les *divisiones* de cada cant i alguna glossa escadussera—, però les seves fonts principals són els comentaris de Graziolo Bambaglioli (traducció A), Iacomo della Lana, Iacopo Alighieri i l'*Ottimo*, amb el qual comparteix algunes fonts i traduccions d'autors clàssics. Vegeu Estudi complementari III, 2.1.

15. Vegeu-ne una taula completa en BELLOMO 2004: 17-19.

16. Vegeu PETOLETTI 1995; BELLOMO 2004: 53-60; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 10-18 (M. Petoletti).

17. Ed. PISONI, BELLOMO 1998, i vegeu BELLOMO 2004: 325-329; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 262-267.

18. Ed. PADOAN 1994 (1965), i vegeu BELLOMO 2004: 171-183; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 241-249 (C. Calenda). Les *Esposizioni*, fruit d'una seixantena de lectures públiques celebrades a l'església

(Ferrara, 1379-1383),¹⁹ que deixaran una empremta decisiva en els comentaristes posteriors, des del *magister grammaticae* Francesco da Buti (Pisa, 1394-1396)²⁰ fins al franciscà Giovanni Bertoldi da Serravalle (Constança, 1416-1417)²¹ i encara més enllà, passant per Filippo Villani (Florència, c. 1400)²² i molts d'altres. Les fites principals de la crítica dantesca del segle XIV es difongueren i il·luminaren la lectura de la *Commedia* durant el segle següent fins que el 1481, tres anys després de la impressió milanesa de la *Commedia* amb el comentari de Iacomo della Lana revisat per Martino Paolo Nibia *il Nidobeato*, se n'imprimí la primera i monumental edició florentina amb el comentari de l'humanista Cristoforo Landino, que incorporà, modernitzà i pràcticament substituï tot les aportacions anteriors.²³

---

de Santo Stefano in Badia per encàrrec del comú de Florència (23 d'octubre de 1373 - gener de 1374), només s'estenen fins a *Inf.* XVII, 17, i cada cant rep una doble exposició, literal i al·legòrica, potser seguint el model exegetí de Guido da Pisa (MAZZONI 1958: 99-128). Boccaccio és també l'autor del panegíric dantesc *Ytalie iam certus honos*, adreçat a Petrarca com a dedicatòria d'un exemplar de la *Commedia* (1351-1353; BILLANOVICH 1947: 145-148, 161-175 i 234-240; PULSONI 1993), i de l'assaig biogràfic *De origine, vita, studiis et moribus viri clarissimi Dantis Aligerii o Trattatello in laude di Dante* (I red. després de 1351; II red. c. 1360), a més d'haver compilat diversos manuscrits d'obra dantesca, incloent-hi les seves pròpies aportacions i uns *Argomenti* de la *Commedia in terza rima*.

19. Ed. LACAITA 1887, i vegeu BELLOMO 2004: 142-162; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 86-120 (P. Pasquino). Benvenuto compilà obres històriques com el *Romuleon* i el *Libellus Augustalis*, però fou conegut especialment per les lectures públiques d'*auctores* antics i moderns (Virgili, Lucà, Valeri Màxim, *Bucolicum carmen* de Petrarca) que mantingué a Bolonya fins al 1375 i tot seguit a Ferrara. Després d'haver assistit a les lectures dantesques de Boccaccio (1373-1374), i bon coneixedor de l'exegesi precedent, Benvenuto impartí almenys dos cursos sobre la *Commedia*, dels quals es conserven les *recollectae* que ben aviat sistematitzà en un *Comentum* dedicat a Nicolau II d'Este i enviat a l'amic Coluccio Salutati.

20. Ed. GIANNINI 1858-1862, i vegeu BELLOMO 2004: 246-259; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 192-218 [F. Franceschini]. Autor de nombrosos tractats de retòrica, gramàtica i *dictamen*, llegí públicament la *Commedia* pels volts de 1385. La font principal del seu comentari són les *Esposizioni* de Boccaccio, però també aprofita especialment Iacomo della Lana, Pietro Alighieri i la I red. de les *Expositiones* de Guido da Pisa.

21. Ed. RANISE, DOMENICHELLI 1891, i vegeu BELLOMO 2004: 163-170; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 224-240 [G. Ferrante]. *Lector sententiarum* a Sant Francesc de Ferrara el 1379, entre 1375 i 1376 degué assistir al curs dantesc de Benvenuto, les *recollectae* del qual són la font principal del comentari que compongué durant el concili de Constança, entre el febrer de 1416 i el gener de 1417, per a acompanyar una traducció llatina de la *Commedia* (gener-maig de 1416) feta per encàrrec del cardenal Amedeo di Saluzzo i dels bisbes anglesos Nicholas Bubwith i Robert Hallam.

22. Ed. BELLOMO 1989, i vegeu MEZZADROLI 1992: 156-173; BELLOMO 2004: 386-390; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 187-191 [B. Basile]. Breu continuador de la *Cronica* florentina del seu oncle Giovanni i el seu pare Matteo, Filippo edità la *Commedia* i s'ocupà de la *lectura Dantis* a l'Estudi de Florència del 1391 al 1405, data probable de la seva mort. La seva *Expositio seu comentum* consisteix en una extensíssima «Prefatio» o *accessus* a tota la *Commedia* i una «Expositio» o comentari lemmàtic molt detallat del primer cant de l'*Inferno*. Villani aprofita Graziolo Bambaglioli, Guido da Pisa, Pietro Alighieri, Benvenuto da Imola i Francesco de Buti, però el seu plantejament hermenèutic és deutor principalment de l'*Epistola a Cangrande*, que coneix integralment com a obra de Dante, i del *Trattatello* i les *Esposizioni* de Boccaccio; també imita el comentari de Bernat Silvestre a l'*Eneida*, tot identificant l'*allegoria* bíblica i l'*integumentum* poètic en la línia del seu amic Coluccio Salutati, implicat aleshores en la controvèrsia amb la *Lucula noctis* del dominicà Giovanni Dominici (CURTIUS 1955 [1948]: 301-323; MÉSONIAT 1984: 7-27).

23. Ed. PROCACCIOLI 2001. A part de l'*editio princeps*, se'n coneixen sis impressions incunables, algunes sense el text de Dante, i vuit del segle XVI (PROCACCIOLI 2001: 169-193). Entre les aportaci-

2. PIETRO ALIGHIERI, JUTGE I DANTISTA.²⁴ Pietro Alighieri ja tenia almenys quinze anys quan el 6 de novembre de 1315 Dante i els seus dos fills més joves, Pietro i Iacopo, foren condemnats a la pena capital i a l'exili després que el poeta refusà les condicions de l'última amnistia que li seria oferta abans de morir. Pietro i Iacopo restaren prop de Dante primer a la cort veronesa de Cangrande della Scala i després a Ravenna sota la protecció de Guido Novello da Polenta. El 4 de gener de 1321 Pietro fou excomunicat per no haver pagat un delme endarrerit sobre un benefici eclesiàstic que administrava a Ravenna per concessió de Guido Novello.²⁵

Després d'una curta estada a Florència, malgrat la vigència de la condemna, per a atendre a la precària situació econòmica de la família (1323-1324), Pietro anà a estudiar dret civil i canònic a Bolonya, on consta el 1327 i on degué llicenciar-se poc després. A Bolonya pogué coincidir amb l'estudiant Francesco Petrarca (1320-1326) i assistir en directe a la campanya antidantista de Guido Vernani (1327-1334) i a la crema pública de la *Monarchia* de Dante per ordre del legat papal Bertrand de Pouget (1329).²⁶ El pensament polític de Dante era violentament condemnat pels agents de la teocràcia pontifícia no gaire després que la *fictio poetica* dantesca també hagués estat objecte de sarcasme en l'*Acerba* de Cecco d'Ascoli, composta probablement durant el seu lectorat d'astrologia a Bolonya (1318-1324). Totes dues circumstàncies infongueren un innegable esperit apologètic en les tres úniques obres

---

ons anteriors val la pena d'esmentar el comentari, probablement reduït a l'*Inferno*, que l'humanista GUINIFORTE BARZIZZA —conseller d'Alfons el Magnànim entre 1431 i 1432, i cronista de la batalla naval de Djerba de l'estiu de 1432— emprengué el 1438 per encàrrec de Filippo Maria Visconti, basat sobretot en Francesco da Buti amb aportacions de Benvenuto i Boccaccio (ed. ZACHERONI 1838, i vegeu BELLOMO 2004: 134-139; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 283-289 [C. Calenda]).

24. Per a la biografia de Pietro Alighieri, vegeu sobretot GINORI CONTI 1939, i també les síntesis de BOWDEN 1951: 9-20; MAZZONI 1970b; CHIAMENTI 2002: 1-4; BELLOMO 2004: 78-81; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 407-408, i especialment INDIZIO 2008: 187-194.

25. La recaptació era necessària per al finançament de la legació papal de Bertrand du Pouget a la Itàlia septentrional, amb seu estable a Bolonya; molt probablement Pietro pagà poc després (GINORI CONTI 1939: 17; INDIZIO 2008: 189-190).

26. Vegeu PAGNIN 1973. Cap a la fi de 1329, enmig de la crisi política desencadenada per la invasió de l'emperador Lluís de Baviera (PISPISA 1971) i pel cisma dels franciscans espirituals, el cardenal dominicà Bertrand de Pouget, legat del papa Joan XXII a la Itàlia septentrional i establert a Bolonya des del 1327, condemnà al foc la *Monarchia* de Dante, i només la intervenció de dos polítics influents, segons que explica Boccaccio en el seu *Trattatello* (Ia red., 195-197; IIa red., 133-134), estalvià de les flames les despulles de l'autor i d'una eterna infàmia la seva memòria. Bartolo da Sassoferrato, tot comentant les tesis antiteocràtiques de Dante, també recorda que «post mortem suam, quasi propter hoc fuit damnatus de haeresi» (RICCI 1965 [1891]: 158-164). Poc abans o poc després de la damnació pública de la *Monarchia*, el dominicà Guido Vernani dedicava a Graziolo Bambaglioli un tractat *De reprobatione Monarchie* en què impugnava punt per punt els arguments de Dante (MATTEINI 1958: 40-90). La coincidència ideològica amb la *Monarchia* també degué arrossegar la *Commedia* al centre de la polèmica. Per a l'antidantisme polític, vegeu entre d'altres MACCARRONE 1957, VALLONE 1973 i SANDKÜHLER 1987: 216-218. El lloc central que Bambaglioli ocupa en aquest episodi també fa útils els treballs de ROSSI 1988 i 1998: XIII-XXXIX. Per a la posició dels dominicans davant la figura de Dante, vegeu *infra* 4.

rimades de Pietro Alighieri que conservem, generalment adscrites a la seva etapa d'estudi a Bolonya.²⁷ Especialment la cançó «Quelle sette arti liberali, in versi» reivindica obertament l'ortodòxia i el prestigi intel·lectual de Dante mitjançant una visió al·legòrica en què les set arts liberals es planyen per la condemna de llur mestre (vv. 1-4 i 80-84):

Quelle sette arti liberali, in versi,
hanno d'invidia molto da dolersi,
della nomèa del maestro loro
ch'è stata condannata in concestoro;
[...]
«...Deh, Signor giusto, faccioti preghero
che tanta iniquità deggi punire
di que' che voglion dire
che 'l mastro della fede fussi errante:
se fussi spenta, rifariela Dante.»

El 1332 Pietro Alighieri ja havia iniciat la seva llarga carrera judicial i administrativa a Verona, regida aleshores pels nebots de Cangrande. Un període d'inactivitat pública forçada per la guerra entre Verona i una Lliga encapçalada per Venècia i Florència (1337-1340) li oferí l'ocasió de compondre la primera redacció del *Comentum* (1339/1340-1341), cedint als requeriments d'alguns senyors i amics seus perquè, com a fill de l'autor, fabricqués una nova clau capaç d'obrir perfectament la *Commedia* i donar accés a tot el tresor de saviesa que encara amagava en molts dels seus racons.²⁸ No feia encara vint anys de la mort de Dante i ja era extraordinària la diver-

27. Vegeu CROCIONI 1903, DE ROBERTIS 1959 i STEFANIN 2001a. No he pogut consultar la tesi doctoral d'Alessandra STEFANIN, *Le «Rime» di Jacopo e Pietro Alighieri: edizione critica*, dirigida per Francesco Mazzoni. L'antidantisme de Cecco d'Ascoli podria remuntar-se a una rivalitat professional si fos cert que, durant els darrers anys de la seva vida, Dante va intentar obtenir un títol acadèmic que l'habilités per a la docència universitària, una hipòtesi recuperada per CECCHINI (1995: XXV) per a explicar l'*Epistola a Cangrande* i la *Questio de aqua et terra*, i reforçada per la cançó de Pietro, que fa dir precisament a l'Astrologia (vv. 89-92): «'Onor mai non arò, [n]felice, / perch'io non antividi la finita, / ch'esser dovie sentita, / del mie maestro che lesse a Bologna!» (DE ROBERTIS 1959: 204). El sonet «La vostra sete, se ben mi ricorda», amb què Pietro respon, invocant l'autoritat de Dante, a una requesta del poeta Iacopo Carradori da Imola, s'ha posat en relació amb un cèlebre debat entre Dante i Cino da Pistoia (*Rime* 50a [CXI], i *Epist.* III) al qual Cecco d'Ascoli es refereix críticament dues vegades (*Acerba* III, I, 1971-1976; IV, v, 3867-3878). Tot al·ludint a la cançó dantesca «Le dolci rime d'amor» (*Conv.* IV), Cecco assegura que Dante inicià una correspondència literària amb ell sobre el tema de la noblesa (*Acerba* II, XII, 1439-1450: «Ma qui mi scripse, dubitando, Dante...»). Per a les referències dantesques de l'*Acerba*, vegeu TARTARO 1971a, 483, i 1971b, 72-84; DI PINO 1976 [1972-1973], 132-142; CAMUFFO 1987.

28. Per a la tradició del *Comentum* i els fragments de la I red. que fa servir Joan Pasqual, vegeu Estudi complementari III i IV. Cito sempre segons el manuscrit B (BOLONYA, Bibl. Univ., 1638), indicant les lliçons i les pàgines de l'ed. NANNUCCI 1845 després de la sigla *Nan*. Cf. «Proemium», f. 1^r [*Nan* 1-2]: «Inquit in Ecclesiastico Salomon: "Sapiencia abscondita et thesaurus invisus, que utilitas in utrisque?". Per hec namque verba forsitan opinor esse motos certos meos dominos *meritabiles [*Nan* venerabiles] et amicos iamdiu promptis precibus ad non modice suggerendum michi Petro Dantis Alagerii de Florentia quatenus noviter aliquid fabricarem per quod librum Comedie ipsius Dantis propriam sapientiam et thesaurum adhuc in non paucis suis angulis claudentem undique perfecte valeant et *audeant [*ms.* audiant] aperire; non tantum nempe considerantes purum puxillumque iuristam ut

sitat de propostes exegetiques que s'oferien al judici crític de l'interpret, sobretot en el cas de l'*Inferno*. Pietro recollí les propostes de la crítica i les sotmeté a un examen rigorós: n'omplí moltes llacunes, en denuncià alguns despropòsits, en sospesà les interpretacions discrepants, però sobretot establí amb claredat les coordenades en què calia situar l'exegesi del poema i revelà puntualment els fonaments poètics, filosòfics i teològics que sostenien el seu edifici literari i doctrinal, sense distreure's en digressions innecessàries i sense perdre mai de vista l'al·legoria fonamental de l'*iter* dantesco, mitjançant un comentari no lemmàtic sinó parafràstic i continu.²⁹ És evident, d'altra banda, que el zel amb què Pietro Alighieri maldà per preservar la *Commedia* d'interpretacions esbiaixades encara obeïa en part a una reacció apològica contra els dos fronts antidantistes que s'havien obert a Bolonya durant la seva joventut: l'*Acerba* de Cecco d'Ascoli i la condemna dominicana de la *Monarchia*, encara recents quan emprengué la primera redacció del seu comentari.³⁰ Val a dir que el 1341 Pietro tornà breument a Florència per al repartiment dels béns familiars amb el seu germà Iacopo —que també posseïa una canongia a Verona—, i que abans de 1343 el notari florentí Andrea Lancia ja feia un ús massiu del *Comentum* en les seves *Chiose alla Commedia*.

Pietro gaudí a Verona de l'amistat d'alguns representants destacats del prehumanisme vènet, com el jutge Guglielmo da Pastrengo, el canceller Benzo d'Alessandria i probablement Giovanni Mansionario. Durant un breu període a cavall de 1343 i 1344 també ocupà el càrrec de jutge i vicari del podestà de Vicenza Bernardo di Cannaccio Scannabecchi, que restaurà el sepulcre de Dante a Ravenna, i Rinaldo Cavalcini fou un dels nombrosos oients d'un *capitolo* sobre la *Commedia* que Pietro llegí a Piazza del Mercato o delle Erbe, el fòrum de Verona, segons que testimonia Moggio Moggi en una epístola mètrica adreçada «Petro Dantis iudici» entre 1346 i

---

sum ad talem sarcinam sufficientes humeros non habere, quantum, ut quia filius, pretendentes in me de vigore paterno, quod procul dubio abest, adesse».

29. Per a una anàlisi detallada del *Comentum*, especialment de la I red., són fonamentals els estudis de BOWDEN 1951 (amb la ressenya de MAZZONI 1951b) i MAZZONI 1963, però també cal recomanar les síntesis de RIGO 1986: 11-12, i INDIZIO 2008: 204-209. Pietro comenta Dante amb Dante, citant-ne el tractat *Monarchia*, la *Questio de aqua et terra* i els poemes «Tre donne intorno al cor» i «Voi che intendendo», i aprofitant el *Convivio* i l'*Epistola a Cangrande* (MAZZONI 1963: 332-343; JENARO-MACLENNAN 1974: 86-104; AZZETTA 2004). Tot i que moltes *auctoritates* dels pares i doctors de l'Església i algunes citacions clàssiques són mallevades de fonts intermèdies, sobretot jurídiques, com el *Decretum Gratiani* (CARICATO 1983), Pietro coneix bé l'exegesi virgiliana, el Sèneca tràgic amb les exposicions de Trevet i altres *auctores* com Lucà o Estaci; aprofita sovint la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, i també consulta fonts mitogràfiques, lexicogràfiques i enciclopèdiques com els *Integumenta Ovidii* de John of Garland, el Tercer Mitògraf Vaticà, les *Etymologiae* de sant Isidor o la *Historia scholastica* de Pere Comèstor. També cita probablement de primera mà diverses fonts teològiques i filosòfiques, com Tomàs d'Aquino, Guillelmus Peraldus o Aristòtil.

30. Per a les probables respostes del *Comentum* als atacs de Cecco d'Ascoli contra la *Commedia* remeto a GÓMEZ 2009: 218-222. Per al ressò de la polèmica sobre la fortuna i el lliure albir en el *Tractat de les penes particulars d'infern*, vegeu la nota a XXIV, 16, 76.

1354.³¹ Molts membres d'aquest cercle foren amics de Petrarca, que el 1345 redescobria a la catedral de Verona les *Epistulae ad Atticum* de Ciceró. Pietro també hi tingué correspondència almenys una vegada, i la resposta de Petrarca fou la breu *Epistola metrica* III, VII (1345-1346).³² És possible que aquestes relacions intel·lectuals fossin determinants per a la reelaboració del *Comentum* en les dues redaccions successives, de datació incerta (II red. 1344-1349 o 1343-1457/1458; III red. 1353-1364 o a. 1464)³³ i, fins i tot, de paternitat discutida.³⁴ Pietro morí a Treviso el 21 d'abril de 1364.

3. HERMENÈUTICA DEL *DESCENSUS AD INFEROS*. Sense oblidar el model d'un poeta teòleg com Alain de Lille, ni la *contaminatio* d'esquemes hermenèutics —teològic i poètic— que Dante practica en el *Convivio* (II, I, 2-15), Pietro Alighieri situa la interpretació de la *Commedia*, i especialment de l'*Inferno*, en un doble horitzó representat, d'una banda, per l'exegesi al·legòrica dels *auctores* antics, especialment de Virgili, i, de l'altra, per l'hermenèutica sagrada aplicable a la poesia bíblica dels profetes i del Psalmista.³⁵ Un altre dels seus objectius principals és ajustar amb precisió els instruments de l'exegesi poètica per a preservar la *Commedia* de les calúmnies i tergiversacions dels seus adversaris, i molt especialment del literalisme ingenu o malintencionat. Aquests dos aspectes es manifesten clarament en el seu «Proemium».

La part central i principal d'aquest valuós testimoni de teoria de la interpretació consisteix en un *accessus* general a la *Commedia* que satisfà els mateixos *sex inquirenda* que hom es planteja en l'*Epistola a Cangrande* (VI, 18) seguint els cànons medievals de l'*accessus ad auctores*: les quatre causes aristotèliques, la justificació del títol i l'habitual *suppositio* de l'obra a l'ètica.³⁶ Pietro subratlla la utilitat hermenèutica de l'esquema de les quatre causes,³⁷ el qual li permet d'establir algunes de les

---

31. Per a les dates, vegeu INDIZIO 2008: 197-198 n. 30.

32. LO PARCO 1908; WILKINS 1953 i 2003 [1961]: 67; FEO 1973: 450-451. Per a valorar la cultura escolàstica de Pietro en relació amb aquest cercle prehumanístic, vegeu INDIZIO 2008: 195-199.

33. Les alternatives de datació corresponen a les propostes de CHIAMENTI 2002: 5, 7 n. 9 i 13 n. 12, i de BELLOMO 2004: 80; la cronologia i, fins i tot, l'ordre d'aquestes dues redaccions es consideren incerts en INDIZIO 2008: 215-217; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 409-410.

34. Per a estat de la qüestió extens i actualitzat, vegeu INDIZIO 2008: 199-218.

35. MAZZONI 1963: 297 i 303. Per al fonament dantesc d'aquest doble model, que Pietro projecta també en la profecia del «Veltro», vegeu GÓMEZ 2009: 229-235, i en premsa. Sobre la visió i la teoria hermenèutica de Dante cal citar SINGLETON 1978 [1957]: 17-129; NARDI 1966: 110-165; PADOAN 1977 [1965]: 30-63; LANAPOPI (1968), PÉPIN (1970a, 1970b i 1999), SCOTT (1973, 1998), DRONKE 1990 [1986]: 17-64, i, en general, els articles recollits en PICONE 1987 i PICONE, CRIVELLI 1999.

36. Sobre el «Proemium» del *Comentum* i l'ús de l'*Epistola a Cangrande*, vegeu MAZZONI 1963: 296-305, i JENARO-MACLENNAN 1974: 86-104. En la justificació del «Libri titulus» (ff. 2^v-3^r [Nan 9]) hi ha una influència literal de l'*accessus* de Nicholas Trevet a l'*Expositio* de l'*Hercules furens* de Sèneca (JENARO-MACLENNAN 1974: 92-102; KELLY 1989: 26-32).

37. «Proemium», f. 1^r [Nan 2-3]: «Igitur amodo accedamus ad intelligentiam huius Comedie ceu ad quamdam seram clausam aperiendam, quam scire aperire volendo opus est ut eius vectes, id est causas, temptando primitus inquiremus».

premisses fonamentals que després observarà amb molta coherència en l'exposició del text. En primer lloc, la *intentio* de l'autor o *causa efficiens* és la norma d'una recita exegesi.³⁸ Segon, la *Commedia* és un tractat poètic en vulgar amb una doble temàtica o *causa materialis*, perquè la seva descripció dels tres regnes del més enllà admet dues claus de lectura: una de real o essencial («prout localiter et realiter possunt et debent intelligi») i una altra d'al·legòrica o moral, segons la qual la narració escatològica figura els diversos estats morals de l'home en aquesta vida.³⁹ L'expressió poètica de Dante o *causa formalis* és polisèmica i, per tant, exigeix una neta discriminació dels seus diversos sentits o *modi loquendi ad figuram*. Finalment, el propòsit o *causa finalis* de l'obra és la conversió dels viciosos i la confirmació dels virtuosos.⁴⁰

La *causa formalis*, canònicament dividida en *forma tractatus* i *forma tractandi*, desplega una de les principals aportacions hermenèutiques de Pietro Alighieri. Com en l'*Epistola a Cangrande* (IX, 26), la *forma tractatus* consisteix simplement en la *divisio* de la *Commedia* en tres llibres i cent capítols d'un nombre indeterminat de

---

38. Causa eficient de la *Commedia* és «Dantes Alagerii de Florentia, gloriosus theologus, philosophus et poeta» (f. 1^r [Nan 3]), aureolat pels tres títols que li concedí el cèlebre epitafi de Giovanni del Virgilio i que l'emparentaven amb la màxima figura de la poesia al·legòrica llatina, «ille magnus theologus et poeta [...] Alanus» (*In Inf.* I ad 4, f. 10^r [Nan 45]). Pietro no en dóna més informacions, sinó que es limita a advertir que l'autor només és causa d'aquells efectes que se segueixen de la seva intenció: «Que causa efficiens non agit nisi in quantum movetur a fine, de quo infra dicam, et qui finis non movet nisi secundum quod est in intentione, et ideo respectu illius effectus qui est in intentione est efficiens causa per se. Unde si quid in actione contingit quod non fuerit in intentione agentis illius, erit causa per accidens et non per se» (f. 1^r [Nan 3]). L'argument permet d'excusar eventuais errors no intencionats de l'autor, però sobretot es tracta d'una precaució contra lectures aberrants, del tot alienes a la intenció i la responsabilitat de Dante, i d'una premissa que estableix la necessitat de comprendre adequadament la intenció de l'autor com a vertadera *regula interpretationis*, com a criteri per a avaluar i destriar diverses alternatives exegetiques.

39. La distinció entre l'infern essencial i l'infern moral, corresponents a la *littera* i a l'*allegoria* de la *Commedia*, ja apareix en l'*Epistola a Cangrande* i en Iacopo Alighieri (MAZZONI 1963: 288-290 i 299). Cf. f. 1^{r-v} [Nan 3-4]: «Causa materialis est quod dictus noster auctor in hoc poemate intendit poetice vulgariter interdum pertractare de inferno, purgatorio cum paradiso terrestri et paradiso celesti prout localiter et realiter possunt et debent intelligi, ac etiam de dictis quatuor locis interdum intendit scribere prout moraliter et allegorice poterit, figurando dicta loca et passiones et *passionatos [*ms.* -torum *post corr.* -tores] eorum ac beatos et felices et beatitudines eorum huic nostro mundo et nobis mortalibus viventibus viciose, vel viventibus nobis separatis a viciis nos de eis purgando, ac nobis sancte et virtuose perfecte viventibus». Pietro s'inspira probablement en el *duplex subiectum* que Dante havia distingit en l'*Epist. a Cangrande* VIII, 23-25: «Hiis visis, manifestum est quod duplex oportet esse subiectum circa quod currant alterni sensus. Et ideo videndum est de subiecto huius operis prout ad litteram accipitur; deinde de subiecto prout allegorice sententiatur. Est ergo subiectum totius operis, litteraliter tantum accepti, statum animarum post mortem simpliciter sumptus; nam de illo et circa illum totius operis versatur processus. Si vero accipiat opus allegorice, subiectum est homo prout merendo et demerendo per arbitrii libertatem iustitie premiandi et puniendi obnoxius est».

40. Cf. f. 2^v [Nan 8-9]: «Causa vero finalis in hoc poemate est ut, descriptis penis, cruciatibus et suppliciis contentis in hoc suo libro rationabiliter contingendis viciosis, ac laudibus et gloriis contingendis virtuosis, viciosos homines a viciis removeat, ac remotos ad purgandum se ipsos dirigat [...] atque perfectos in sanctitate et virtute corroboret»; cf. *Epist. a Cangrande* XV, 39: «removeere viventes in hac vita de statu miserie et perducere ad statum felicitatis».

versos; en canvi, la *forma tractandi* no enumera pas els deu *modi* de l'epístola,⁴¹ sinó que és la rúbrica sota la qual Pietro explica la polisèmia de la *Commedia*,⁴² ampliant l'esquema teològic dels quatre sentits de l'Escriptura fins a distingir un total de set *sensus*, entesos primerament com a set *modi loquendi* de l'autor: «Forma tractandi est septemcuplex, prout septemcuplex est sensus quo utitur in hoc poemate noster auctor» (f. 1^v [*Nan* 4]):

NAM PRIMO utitur quodam sensu qui dicitur *litteralis* sive *superficialis* et *parabolicus*. Hoc est quod scribet quedam que non importabunt alium intellectum nisi ut litera sola sonabit. Nam non omnia hic scripta includunt sententiam, sed propter verba sententiam et figuram importantia inseruntur. Unde Augustinus in XV° De civitate Dei ait: «Nom omnia que gesta narrantur significare aliquid putanda sunt, sed propter illa que aliquid significant attextuntur [*ms.* attextiuntur]. Solo vomere terra perscinditur, sed ut hoc fieri possit etiam cetera alia membra aratri sunt necessaria». Et ut scribitur in Decretis: «Licet in Veteri Lege multa sub figura ponantur, tamen quedam ad litteram sunt solum intelligenda, ut in precepto illo “non occides, non mecaberis...”», etc.

SECUNDO utitur quodam sensu qui dicitur *ystoricus*, dictus ab *ystoria*, que *ystoria* dicitur ab *ystorion*, quod est ‘videre’, ex eo quia ea que in *ystoria* narrantur ac si essent subiecta visui declarantur, et continet res veras et verisimiles. Nam hec vox *Yerusalem* *ystorice* intelligitur ipsa civitas terrestris, que est in Syria in illa parte que dicitur Palestina, et eius gesta.

TERTIO utitur quodam sensu qui dicitur **apologogicus* [*Nan* apologeticus]. Apologus est oratio que nec veras nec verisimiles res continet; est tamen inventa ad instructionem transuntivam hominum. Unde Phylosofus [*Top.* VI, 2 140^a 10-11]: «Transferentes secundum aliquam similitudinem transferunt». De quo stilo ait Oratius sic in *Poetria* [vv. 309, 338-339, 343, 333]: «Scribendi recte sapere est et principium *et fons [*ante corr.* finis]»; «Ficta *voluptatis [*ms.* voluntatis] causa *sint [*ms.* fuit] proxima veris, / nec quodcumque *velit [*ms.* noli] poscat sibi fabula credi»; «Omne tullit punctum qui miscuit utile dulci»; «nam prodesse volunt aut delectare poete», ut etiam facit iste auctor reducendo fabulas tales ad nostram informationem. Et differt a fabula, que dicitur a *fando*, que nil informationis habet nisi vocem; tamen poeta eis fabulis utitur aut delectationis causa aut rerum naturam ostendendo aut propter mores

41. *Epist. a Cangrande* IX, 27: «Forma sive modus tractandi est poeticus, fictivus et descriptivus, digressivus, transumptivus, et cum hoc diffinitivus, divisivus, probativus, improbativus et exemplorum positivus». Es tracta de dues sèries de cinc adjectius cadascuna, la primera retoricopoètica i la segona científicofilosòfica. Dante anuncia, per tant, que recorre als *modi agendi* de la poesia i de la filosofia (CURTIUS 1955 [1948]: 314-320; CECCHINI 1995: 41).

42. És a l'hora de distingir el *duplex subiectum* del seu poema que Dante postula la dimensió polisèmica de la *Commedia*, anàloga a la dels quatre sentits de l'Escriptura, malgrat la possibilitat de reduir els tres sentis místics (*allegoricus*, *moralis* i *anagogicus*) a la denominació comuna d'*allegoria*, en la mesura que tots tres són significats pel *sensus litteralis* (o *historialis*). Cf. *Epist. a Cangrande* VII, 20-22: «istius operis non est simplex sensus, ymo dici potest polisemos, hoc est plurium sensuum; nam primus sensus est qui habetur per litteram, alius est qui habetur per significata per litteram. Et primus dicitur litteralis, secundus vero allegoricus sive moralis <sive anagogicus>. Qui modus tractandi, ut melius pateant, potest considerari in istis versibus [Ps 113, 1-2]: «In exitu Israel de Egipto, domus Iacob de populo barbaro, facta est Iudea sanctificatio eius, Israel potestas eius». [...] Et quomodo isti sensus mistici variis appellentur nominibus, generaliter omnes dici possunt allegorici, cum sint a litterali sive historiali diversi. Nam allegoria dicitur ab ‘alleon’ grece, quod in latinum dicitur ‘alienum’ sive ‘diversum’». IACOMO DELLA LANA (*In Inf.* I, 6; ed. VOLPI, TERZI 2009: 114-117) i GUIDO DA PISA (Prol.; ed. CIOFFARI 1989: 6-7) coincideixen a tractar dels quatre sentits de la *Commedia*, aplicats il·lustrativament al personatge de Minos, un cop satisfets els *sex inquirenda*. Per a l'aplicació a la *Commedia* dels quatre sentits de l'Escriptura en altres comentaristes, vegeu també MÉSONIAT 1984: 77-81.

informandos, secundum Ysidorum Ethymologiarum [I, XL, 1-3]. De cuius speciebus vide Macrobius De somnio Scipionis, circa principium [I, II, 7-11].

QUARTO utitur alio sensu qui dicitur *methaforicus*. Qui dicitur a *metha*, quod est 'extra', et *fora* 'naturam', unde *methafora* quasi 'oratio extra naturam', ut cum auctor noster fingit lignum loqui, prout facit infra in XIII° capitulo Inferni.

QUINTO utitur alio sensu qui dicitur *alegoricus*. Qui dicitur quasi 'alienus', nam alegoria dicitur [ab] *aleon*, quod est 'alienum'. Et differt a methaforico supradicto, quia alegoricus loquitur intra se, methaforicus extra se. Ut ecce hec vox *Yerusalem*, que ystorice, ut dixi, pro terrestri civitate accipitur, alegorice pro Ecclesia Dei militante. Et scribitur alegorice quando per id quod factum est intelligitur aliud quod factum sit. Ut ecce de duello David cum Golia, quod significat bellum comissum per Christum cum diabolo in ara crucis. Sic et cum auctor iste dicit se descendisse in infernum per fantasiam intellectualiter, non personaliter, prout fecit, intelligit se descendisse ad infimum statum viciorum, et inde exisse, etc.

SEXTO utitur alio sensu qui dicitur *tropologicus*. Tropologia dicitur quasi 'moralis intellectus', et dicitur a *tropos*, quasi 'conversio', cum verba nostra convertimus ad mores informandos. Et scribitur tropologice quando per id quod factum est datur intelligi quod faciendum sit. Et hec vox *Yerusalem* tropologice accipitur pro anima fidei.

SEPTIMO utitur quodam alio sensu qui dicitur *anagogicus*. Anagogia id est 'spiritualis intellectus' sive 'superior'. Unde dicta vox *Yerusalem* intelligitur anagogice id est celestis et triumfans Ecclesia. Et anagogice loquitur cum datur intelligi quod desiderandum est et cum per terrena dantur intelligi celestia. Unde dicitur [ab] *ana*, quod est 'supra', et *goge* 'ducere'. (ff. 1^v-2^r [*Nan* 5-7]).

Aquest esquema consisteix en una versió molt precisa dels conceptes hermenèutics de la teologia escolàstica, combinada amb algunes nocions procedents de les *artes* i de la filosofia medievals. El nucli teològic el constitueixen aquells quatre sentits — històric, al·legòric, tropològic i anagògic— que Pietro il·lustra mitjançant la veu «Yerusalem» i que descriu, sense citacions d'autoritat, mitjançant tres elements bàsics: una anàlisi etimològica de la denominació tècnica («ystoria dicitur ab *ystorion*, quod est 'videre', ex eo quia ea que in ystoria narrantur ac si essent subiecta visui declarantur», «alegoria dicitur [ab] *aleon*, quod est 'alienum'», «tropologia [...] dicitur a *tropos*, quasi 'conversio'», «anagogia [...] dicitur [ab] *ana*, quod est 'supra', et *goge* 'ducere'»);⁴³ una definició dels tres modes espirituals («scribitur alegorice quando per id quod factum est intelligitur aliud quod factum sit», «scribitur tropologice quando per id quod factum est datur intelligi quod faciendum sit», «anagogice loquitur cum datur intelligi quod desiderandum est et cum per terrena dantur intelligi

---

43. Totes quatre etimologies són tradicionals i bàsicament correctes; vegeu LUBAC 1959-1964: II, 426-428, 373-383, 551-553, 621-623. Cf. HUG DE SANT VÍCTOR, *De scripturis et scriptoribus sacris*, c. 3 (PL 175: 11-12); PSEUDO-HUG DE SANT VÍCTOR, *Speculum de mysteriis Ecclesiae*, c. 8: «Historia dicitur a Graeco ἱστορέω, id est video, inquirō, quia historiographorum est res gestas secundum primam significationem vocum exponere. Allegoria quasi alieni loquium dicitur [...]. Tropologia dicitur conversiva locutio, dum quod dicitur ad mores aedificandos convertitur, ut sunt moralia. Anagoge vero dicitur sursum ductio» (PL 177: 375). ISIDOR DE SEVILLA transmet les etimologies antigues de la història (*Etym.* I, XLI, 1) i de l'al·legoria (*Etym.* I, XXXVII, 22: «Allegoria est alieniloquium. Aliud enim sonat, et aliud intelligitur»). Per als lexicògrafs medievals, vegeu JENARO-MACLENNAN 1974: 89-90. Cf. *Epist. a Cangrande* VII, 22: «Nam allegoria dicitur ab 'alleon' grece, quod in latinum dicitur 'alienum' sive 'diversum'».

celestia»),⁴⁴ i l'esmentada aplicació de tots quatre sentits al mot *Ierusalem* —només l'al·legoria s'aplica també al combat singular entre David i Goliat.⁴⁵

Sobre el rerefons d'aquesta quaterna tradicional es destaquen aquells tres sentits («*litteralis sive superficialis et parabolicus*», «*apologogicus*» i «*methaforicus*») que completen el septenari de Pietro delimitant amb precisió algunes formes d'expressió que no escauen pròpiament a la definició teològica del sentit històric ni del sentit al·legòric. Pietro reserva el terme *litteralis* per a un primer *sensus* o *modus loquendi* segons el qual l'autor de la *Commedia* «scribet quedam que non importabunt alium intellectum nisi ut litera sola sonabit».⁴⁶ Aquesta definició escau a dos tipus textuais ben diferents: n'hi ha que, com la promulgació del Decàleg, exigeixen una interpretació *ad litteram*, rere la qual no s'oculta cap sentit místic ni figurat, però també n'hi ha que, simplement, no «includunt sententiam» perquè no tenen altra funció que as-

---

44. Els tres sentits místics o espirituals de l'Escriptura pertanyen a la *significatio rerum*, és a dir, interpreten místicament el *factum* narrat per la història, tot i diferir en el contingut: en l'al·legoria, *aliud factum* o *credendum*; en la tropologia, *aliud faciendum* o *agendum*; en l'anagogia, *aliud desiderandum* o *sperandum*; cf. BONAVENTURA, *Breviloquium*, Prol., 4, 1: «Est autem allegoria, quando per unum factum indicatur aliud factum, secundum quod credendum est. Tropologia sive moralitas est, quando per id quod factum est, datur intelligi aliud, quod faciendum est. Anagogia, quasi sursum ductio, est, quando datur intelligi illud quod desiderandum est, scilicet aeterna felicitas Beatorum», i també HUG DE SANT VÍCTOR, *De sacramentis* I, prol., c. 4 (PL 176: 185); *De scripturis et scriptoribus sacris*, c. 3 (PL 175: 11-12); PSEUDO-HUG DE SANT VÍCTOR, *Speculum de mysteriis Ecclesiae*, c. 8 (PL 177: 375); PERE COMÈSTOR, *Hist. schol.*, Prol. epist. (PL 198: 1053-1054); NICOLAU DE LIRA, *Prologus de commendatione sacrae Scripturae in generali* (PL 113: 28). Pietro Alighieri omet el trinomi *credendum*, *agendum*, *sperandum*, i recull una segona definició de l'anagogia, més cenyida al sentit etimològic: no solament és la figura mística d'un *desiderandum* escatològic, sinó també, com a *intellectus superior*, una elevació de l'intel·lecte *de terrenis ad caelestia*, segons el concepte d'anagogia del Pseudo-Dionís: un símbol terrenal o visible de misteris celestials o invisibles (LUBAC 1959-1964: II, 621-624).

45. Jerusalem és un dels símbols fonamentals l'Escriptura i l'exemple tipus de la seva polisèmia des de Cassià fins a Nicolau de Lira; vegeu LUBAC 1959-1964: II, 645-648. El combat de David i Goliat era un altre d'aquests símbols, il·lustratiu de l'*allegoria in factis*; cf. PERE COMÈSTOR, *Hist. schol.*, Prol. epist.: «Sumitur allegoria quandoque a persona [...]. Quandoque a re [...]; quandoque a numero [...]. Quandoque a loco [...]; quandoque a tempore [...]; quandoque a facto, ut interfectio Goliae a David (*I Reg.* XVII), id est interfectio diaboli a Christo» (PL 198: 1053-1056).

46. La tradició teològica identificava pràcticament els termes *historicus* i *litteralis* a l'hora de designar el sentit corresponent a aquella primera significació de l'Escriptura (*significatio vocum*) per la qual «voces significant res» (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I, q. 1, a. 10) i sobre el *fundamentum* de la qual s'edifica el sentit místic. No obstant això, exposicions teòriques més acurades advertien que aquesta era una accepció lata del *sensus historicus*, dins la qual calia distingir una accepció estrictament *historica*, aplicable a aquells casos en què la *littera* consisteix en una *narratio rerum gestarum*, segons la divulgada definició isidoriana (*Etym.* I, XLI, 1). Cf. HUG DE SANT VÍCTOR, *De scripturis et scriptoribus sacris*, c. 3: «Historia dicitur a verbo graeco *historeo*, quod est video et narro. Propterea quod apud veteres nulli licebat scribere res gestas, nisi a se visas, ne falsitas admisceretur veritati peccato scriptoris, plus, aut minus, aut aliter dicentis. Secundum hoc proprie et districte dicitur historia; sed solet largius accipi, ut dicatur historia sensus qui primo loco ex significatione verborum habetur ad res» (PL 175: 12); *Didascalicon* VI, 3: «Si tamen hujus vocabuli significatione largius utimur, nullum est inconveniens, ut scilicet “historiam” esse dicamus, “non tantum rerum gestarum narrationem; sed illa primam significationem cujuslibet narrationis, quae secundum proprietatem verborum exprimitur”» (PL 176: 801). El *sensus historicus* podia considerar-se una espècie principal del *sensus litteralis*; cf. *De sacramentis* I, prol., c. 4: «Historia est rerum gestarum narratio, quae in prima significatione litterae continetur» (PL 176: 185).

segurar la cohesió del discurs en què s'encasten els «verba sententiam et figuram importantia». En tots dos casos l'exposició s'exhaureix en la significació pròpia dels mots, i és per això que aquest sentit mereix la qualificació de *superficialis*.⁴⁷ A imitació dels teòlegs, Pietro inclou dins el sentit literal el *sensus parabolicus*, que és pròpiament un primer grau de expressió figurada, però no pas al·legòrica en l'accepció teològica del terme (equivalent a *typologia*).⁴⁸

Dins els *sensus apologisticus* Pietro distingeix dues espècies: l'*apologus* i la *fabula*. Els gramàtics solien definir l'*apologus* com una ficció animalística portadora d'una lliçó moral, i alguns el consideraven un subgènere de la *fabula*, oposada a la *historia* i a l'*argumentum* per la seva inversemblança.⁴⁹ El terme llatí *fabula*, que des de l'Antiguitat havia designat habitualment les ficcions animalístiques d'Isop i Avià, posseïa de fet un ventall d'accepcions tan ampli com el que Macrobi havia desplegat en els *Commentarii in Somnium Scipionis* (I, II, 7-11) per justificar la dignitat filosòfica del mite platònic. Isidor de Sevilla, abans d'analitzar la *historia* (*Etym.* I, XLI-XLIV), també exposà la noció antiga de *fabula* (*Etym.* I, XL) concedint molt més espai a l'apòleg, però sense recuperar-ne el terme grec. Després de la interpretació etimològica de rigor («Fabulas poetae a fando nominaverunt, quia non sunt res factae, sed

---

47. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *In De caelo* I, 10, lect. XXII: «Dicunt autem quidam, quod isti poetae [sc. theologi] et philosophi, et praecipue Plato, non sic intellexerunt *secundum quod sonat secundum superficiem verborum*, sed suam sapientiam volebant quibusdam fabulis et aenigmaticis locutionibus occultare, et quod Aristotelis consuetudo fuit in pluribus non objicere contra intellectum eorum qui erat sanus, sed contra verba eorum, ne aliquis in tali modo loquendi in errorem incurreret» (ed. FRETTE, MARÉ 1889: 77). Per a l'*integumentum* com a «malum modum docendi», vegeu *infra* 4, n. 83.

48. NICOLAU DE LIRA, en el seu *Prologus in moralitates Bibliorum*, es refereix a la promulgació del Decàleg (Deut 6, 4-5) com a cas típic en què l'Escriptura «habet tantum sensum litteralem» i «non est mysticus sensus requirendus». En canvi, cita el precepte evangèlic «si dextra manus tua scandalizat te, abscide eam, et proiice abs te» (Mt 5, 30) com a exemple en què l'Escriptura «non habet litteralem sensum proprie loquendo»: en realitat, «Salvator non monuit quod homo manum sibi abscindat ad litteram», atès que «per manum abscindendum, intelligitur amicus, quantumcunque propinquus, praebens occasionem ruinae, et hujus familiaritatem debet homo abscindere a se» (PL 113: 34). Tot seguit el considera un cas del *sensus parabolicus* que els teòlegs solen incloure dins el literal; vegeu *infra* nn. 62 i 64.

49. Cf. JOFRE DE VINSAU, *Documentum de arte versificandi* [versió extensa]: «Fabula est que nec vera nec verisimilia continet, vt in Ouidii Methamorphoseos et in quolibet apologo. [...] Apologus est sermo sumptus de brutis animalibus ad instructionem humane vite, vt patet in Isopo et Auiano [...]. Historia est res gesta ab etatis nostre memoria remota [...]. Argumentum tertium genus est, et res est ficta non vera sed verisimilis, vt in eglogis et comediis» (ed. LAWLER 1974: 331); JOAN DE GARLÀNDIA, *Parisiana poetria* IV, 62-64: «[...] et ab Appologis Auiani. Appologus est sermo fictus, a brutis animalibus sumptus, ad instructionem humane uite introductus»; V, 303-372: «Fabula est que nec res ueras nec uerisimiles continet [...]. Hystoria est res gesta ab etatis nostre memoria remota [...]. Argumentum est res ficta que tamen fieri potuit, ut contingit in comediis»; V, 394-397: «Et notandum quod omnis appologus est fabula, sed non conuertitur. Est enim apologus sermo brutorum animalium ad nostram instructionem, ut in Auiano et in Esopo» (ed. LAWLER 1974: 60, 100 i 104). ISIDOR DE SEVILLA havia distingit els tres grans *genera narrationum* amb paraules diferents (*Etym.* I, XLIV, 5): «Item inter historiam et argumentum et fabulam interesse. Nam historiae sunt res verae quae factae sunt; argumenta sunt quae etsi facta non sunt, fieri tamen possunt; fabulae vero sunt quae nec factae sunt nec fieri possunt, quia contra naturam sunt».

tantum loquendo fictae»), Isidor defineix la *fabula* com una ficció animalística representativa de la vida humana, i la subdivideix en *aesopica* o *libystica* segons que els personatges parteixin entre si o amb humans. Tot seguit en fa, però, una altra divisió, recollida per Pietro, que reprèn a grans trets les distincions de Macrobi: «Fabulas poetae quasdam delectandi causa finxerunt, quasdam ad naturam rerum, nonnullas ad mores hominum interpretati sunt» (§ 3). Al primer tipus pertanyen la rondalla popular i la comèdia de Plaute i Terenci; al segon, mites com el de Vulcà coix, la Quimera i els centaures; al tercer, els apòlegs morals que Horaci inclou en algunes de les seves sàtires, les faules d'Isop i l'apòleg bíblic dels arbres que volien escollir rei (§§ 3-6). Amb aquest darrer exemple Isidor reconeix l'existència d'una *fabula* bíblica representada per aquells relats als quals escau la definició de l'*apologus*.⁵⁰ A imitació del *sensus parabolicus*, això podia suggerir la distinció d'un *sensus apologogicus* aplicable al cas particular dels apòlegs veterotestamentaris. La definició de Pietro depassa, però, el límit de la ficció animalística i remet, en general, a les nocions de *delectatio* i d'inversemblança que distingeixen la *fabula* de la *historia*, alhora que subratlla la finalitat instructiva que, mitjançant l'expressió analògica o *transumptio*, no manca mai «sotto 'l manto di queste favole, ed è una veritate ascosa sotto bella menzogna», com deia Dante (*Conv.* II, I, 3). El *sensus apologogicus* és també, doncs, la clau de lectura que cal aplicar a tots aquells ingredients mitològics (al·lusions, personatges i *monstra*) que Dante manleva del repertori clàssic per a delectació i instrucció del seu públic, segons un procediment justificat o, fins i tot, recomanat per Aristòtil, Horaci, Isidor i Macrobi.⁵¹

En la *Summa theologiae* Tomàs d'Aquino aplica el terme *metaphora* a una espècie de *locutio figurata* consistent en la *similitudo corporalis* de realitats sobrenaturals.⁵² Els arbres parlants dels suïcides (*Inf.* XIII) és la ficció dantesca que Pietro

50. Apòlegs com el dels arbres que volien escollir rei (Iud 9, 8-15), com el del card del Líban que demanà la filla del cedre com a esposa per al seu fill (4 Reg 14, 9) o com el de les dues àligues i la vinya (Ez 17, 1-10) són precisament els que PIERRE BERSUIRE enumera al pròleg del *De fabulis poetarum* per demostrar l'existència de faules i ficcions en la sagrada Escriptura: «sic etenim Sacra Scriptura in pluribus passibus videtur fecisse, ubi ad alicuius veritatis ostensionem fabulas noscitur confecisse [...]. Sacra enim Scriptura hiis & similibus fabulis & fíxionibus solet uti, ut exinde possit aliqua veritas extrahi vel concludi» (ed. ENGELS 1966: 1). Vegeu *infra* V, 1, n. 21.

51. El 1287 GUIDO DELLE COLONNE identificava els termes *fabula* i *apologus* a l'epíleg de la *Historia destructionis Troiae*: «Consideraui tamen defectum magnorum auctorum, Virgillii, Ouidii, et Homeri, qui in exprimenda veritate Troyani casus nimium defecerunt, quamvis eorum opera contexuerint siue tractauerint *secundum fabulas antiquorum siue secundum apologos* in stilo nimium glorioso, et specialiter ille summus poetarum Virgilius, quem nichil latuit» (ed. GRIFFIN 1936: 276).

52. Cf. *Sum. th.* I, q. 1, a. 9: «SED CONTRA est quod dicitur Osee 12,10: *Ego visionem multiplicavi eis, et in manibus prophetarum assimilatus sum*. Tradere autem aliquid sub similitudine, est metaphoricum. Ergo ad sacram doctrinam pertinet uti metaphoris. RESPONDEO dicendum quod conveniens est sacrae Scripturae divina et spiritualia sub similitudine corporalium tradere. Deus enim omnibus providet secundum quod competit eorum naturae. Est autem naturale homini ut per sensibilia ad intelligibilia veniat: quia omnis nostra cognitio a sensu initium habet. Unde convenienter in sacra Scriptura traduntur nobis spiritualia sub metaphoris corporalium».

proposa com a exemple d'un *sensus metaphoricus* «qui dicitur a *metha*, quod est 'extra', et *fora* 'naturam', unde *methafora* quasi 'oratio extra naturam'». Aquesta falsa etimologia, que probablement fa al·lusió a la naturalesa heterogènia de les dues realitats que la metàfora assimila, es pot relacionar amb la definició tradicional de la *metaphora* o *translatio* com a atribució impròpia d'un mot a una cosa d'espècie o gènere diferent, en virtut d'una certa semblança (*similitudo*).⁵³ No gaire més avall, després d'haver definit el *sensus allegoricus* com a «alienus», Pietro sent la necessitat de distingir-lo específicament de la metàfora: «Et differt a methaforico supradicto, quia alegoricus loquitur intra se, methaforicus extra se». Aquesta distinció s'aclareix a la llum d'alguns documents retoricogramaticals que comparen la metàfora i l'al·legoria: en la metàfora un mot és emprat impròpiament per a designar una altra cosa («extra se») que és el seu únic referent real; l'al·legoria, en canvi, té alhora dos referents, perquè designa una realitat pròpiament, i aquesta realitat n'inclou o significa una altra figurativament («intra se»).⁵⁴ També són força aclaridors els exemples dantescos amb què Pietro il·lustra l'un i l'altre sentit: un arbre dotat de l'eloqüència de Pier delle Vigne és una ficció metafòrica perquè, en virtut d'una certa semblança, figura adequadament la condició espiritual d'un suïcida, que ha renunciat voluntàriament a la raó i a l'instint animal de supervivència; en canvi, el descens de Dante als inferns és al·legòric perquè posseeix un sentit propi —una especulació poètica sobre l'infern essencial— que inclou alhora un altre sentit —relatiu a l'infern moral de l'ànima pecadora.

En conclusió, el *septemcuplex sensus* de la *Commedia* és el resultat d'aplicar-hi els quatre sentits de l'hermenèutica teològica tot desglossant la *significatio vocum* en quatre sentits diferents, incloent-hi especialment tres *modi loquendi ad figuram* (*parabola*, *apologus/fabula*, *metaphora*) que requereixen interpretació —com, en el cas de la Bíblia, les paràboles evangèliques, els apòlegs veterotestamentaris o les representacions corporals de Déu—, encara que l'hermenèutica teològica els sol incloure

53. Pietro Alighieri no identifica totalment el terme *metaphora* amb el seu calc llatí *translatio*, i per això una autoritat aristotèlica que hauria escaigut a la *translatio* metafòrica li ha servit per a abonar la *instructio transumptiva* de l'apòleg; cf. ARISTÒTIL, *Top.* VI, 2 140^a 8-11: «nam translatio facit quodammodo notum quod significatum est per similitudinem; omnes enim transferentes secundum aliquam similitudinem transferunt» (ed. MINIO-PALUELLO 1969: 116.14-16); *Rhet. ad Her.* IV, 45: «Translatio est cum uerbum in quandam rem transferetur ex alia re, quod propter similitudinem recte uidebitur posse transferri» (ed. MEDINA 2000: 211.13-15). Designar amb els termes *transumptio/translatio* el fonament analògic dels trops és propi de la tradició gramatical; cf. DONAT, *Ars maior* III, 6: «Tropus est dictio translata a propria significatione ad non propriam similitudinem ornatus necessitatisue causa. [...] Metaphora est rerum uerborumque translatio» (ed. HOLTZ 1981: 667); ISIDOR, *Etym.* I, XXXVII, 2-5; MATEU DE VENDÔME, *Ars versificatoria* III, 19-24 (ed. FARAL 1924: 172-173). Per a una altra definició i divisió de les espècies de la metàfora, cf. ARISTÒTIL, *Poet.*, c. 21 1457^b (trad. Guillem de Moerbeke): «Metaphora autem est nominis alieni illatio aut a genere ad speciem aut proportionale» (ed. MINIO-PALUELLO 1968: 26); *Rhet.* III, 2 1405^a.

54. Vegeu els comentaris anònims al *Barbarismus* de Donat i a la *Rhetorica ad Herennium* citats per ALESSIO 1987: 34-36.

dins el *sensus litteralis* per oposició als *sensus mystici* o *spirituales* de la *significatio rerum*. És evident que, a parer de Pietro, saber discriminar i interpretar rectament les figures de la *fictio poetica* era crucial per a evitar lectures aberrants que poguessin comprometre el prestigi o l'ortodòxia de Dante. La ficció dels traïdors damnats en vida, els cossos dels quals resten al món en possessió d'algun dimoni mentre les seves ànimes jeuen a la Ptolomea (*Inf.* XXXIII, 122-135), li oferí una oportunitat excel·lent per a demostrar la utilitat i l'eficàcia d'aquestes premisses hermenèutiques en la interpretació adequada de certs passatges absurds si s'interpreten *iuxta litteram*.⁵⁵

Efectivament, en el darrer paràgraf de la *forma tractandi* Pietro justifica la distinció d'aquest *septemcuplex sensus* i revela les seves bases netament teològiques tot insistint en la ficció fonamental de la *Commedia*: el viatge de Dante al més enllà i, especialment, el seu *descensus ad inferos*:

Ad que predicta facit quod ait Gregorius in Moralibus, dicens: «Quedam ystorica expositione transcurimus et per alegoriam typica investigatione perscrutamur, quedam per sola allegorice moralitatis instrumenta [*Nan* instructa] discutimus, nonnulla autem per cuncta simul exquirentes [*Nan* requirentes] tripliciter indagamus». *Nam aliqua iuxta litteram intelligi nequeunt, nam literaliter accepta talia non instructionem, sed errorem inducerent.* Nam si ad litteram intelligeremus illum sanctum virum Iob ubi dicit [Iob 7, 15]: «Elegit suspendium anima mea, et mortem ossa mea», quid erroneum esset. Igitur ipse Iob et alii scribentes sub talibus supradictis sensibus intelligi debent, *et etiam auctor noster. Nam quis sani intellectus crederet ipsum ita descendisse et talia vidisse, nisi cum distinctione dictorum modorum loquendi ad figuram?* Nam «non est ipse literalis sensus ipsa figura, sed id quod est figuratum. Nam et cum scribitur “brachium Dei” (ut in Iohanne XII° [12, 38; ms. XXII°] ex dicto Ysaie [53, 1]) non est sensus quod brachium sit Deo, sed id quod per eum significatur, scilicet virtus operativa». *Amodo cum auctor loquetur et describet talem et talem in inferno, purgatorio et paradiso, cum dictis sensibus diversimode intelligatur, ut poeta,* «cuius officium est ut ea que vere gesta sunt in alias species obliquis figuracionibus cum decore aliquo conversa transducatur», secundum Ysidorum [*Etyim.* VIII, VII, 10]. (f. 2^{r-v} [*Nan* 7-8])

---

55. Malgrat els precedents de difunts posseïts corporalment pel dimoni en la tradició popular (GRAF 1925 [1892]: II, 99-100), tots els comentaristes antics observen que la ficció dantesca dels traïdors de la Ptolomea és una figura que conté una veritat teològica, mentre que és falsa i absurda si s'interpreta literalment. I no hi ha dubte que degué provocar lectures o reaccions teològiques comprometedores, atès que suggerí a Pietro un important memoràndum hermenèutic en el qual distingeix tres sentits figurats (metàfora, al·legoria i tropologia), alhora que insisteix en la premissa que el viatge corporal de Dante al més enllà, i el testimoni que en dóna, són ficció: «Modo ad id quod ait auctor multi mirantur, scilicet quomodo anima vivo corpore patiatur in inferno, ut dicit. Et merito prima fatie videtur mirandum [...]. Sed si tales admirantes dirigant oculos ad locutionem poeticam coloratam auctoris huius, admiratio cessabit. Nam si *fictio est hoc suum descendisse ad inferos*, quod est ut dixi supra in Prohemio, *ergo et fictum est quod narrat vidisse*. Preter[e]a, prout dixi in Prohemio supradicto, auctor in hoc poemate pluribus coloribus diversimode utitur. De quibus nunc hic utitur hoc colore qui dicitur metaffora, que dicitur a *metha*, quod est 'extra', et *fora*, 'natura', quasi 'extra naturam'. Vel utitur tropologia, que est cum per id quod factum est datur intelligi quod inde resultat. [...] Item alia *fictio* huius auctoris est quod diabolus, facto tali detestabili peccato, vice et loco anime ducat eorum corpus ut vivum in hoc mundo. [...] Sic admodo vide fictam et coloratam methaforicam locutionem auctoris. [...] Per quam etiam allegorice potest intelligi quod [...]» (*In Inf.* XXXIII ad 3, ff. 60^r-61^r [*Nan* 273-277]).

Pietro planteja un paral·lel perfectament calculat entre la seva pròpia exegesi de Dante i l'exegesi gregoriana del profeta Job, tot afegint-hi una distinció cabdal: Dante ha d'ésser entès «ut poeta». La ficció poètica i la revelació profètica no són pas escriptures idèntiques, però sí anàlogues, i per això convé aplicar analògicament a l'exegesi poètica els instruments, les distincions i les reflexions de l'hermenèutica sagrada al voltant de la *littera* i els modes de l'expressió figurada. Sant Gregori introdueix els seus *Moralia in Iob* advertint que renunciarà a l'exposició historicoliteral d'alguns passatges que cal interpretar en sentit al·legòric o moral; en altres casos farà el contrari, o bé exposarà tots tres sentits alhora.⁵⁶ Però aquí és sobretot per la seva renúncia ocasional al sentit literal que Pietro el cita com a testimoni d'aquella *magna discretio* que hom exigeix en la lectura de l'Escriptura sagrada, tota sembrada de *locutiones figuratae* que fóra absurd d'interpretar a la lletra.⁵⁷

Hug de Sant Víctor, que compartia evidentment aquest criteri i l'aspecte que Pietro en subratlla,⁵⁸ reaccionà tanmateix contra l'abús d'alguns exegetes que negligien l'exposició historicoliteral en benefici d'una interpretació al·legorista de l'Escriptura, i reivindicà la subsistència de la *littera* com a fonament dels sentits espirituals⁵⁹ fins i tot quan l'Esperit de Déu s'expressa figurativament: allò que la *littera* diu, no pas com ho diu, és el sentit literal que fa la funció de significant dels altres sentits.⁶⁰ Les

---

56. *Moralia in Iob*, «Epist. ad Leandrum», 3 (CCSL 143: 4); vegeu LUBAC 1959-1964: I, 185-189, esp. 185 n. 9, i IV, 134, on defineix l'epístola «comme son Discours de la méthode allégorique».

57. Cf. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 103, s. 1, n. 13: «Cavendum est ne figuratam locutionem ad litteram accipias»; RABAN MAUR, *In Ex.* II, 15: «In sacro eloquio intelligentiae magna discretio est. Saepe enim in quibusdam locis illius et historia servanda est et allegoria; saepe in quibusdam sola exquirenda est allegoria; aliquando vero, sola necesse est ut teneatur historia» (PL 108: 106), i també [PSEUDO-ISIDOR,] *Liber de ordine creaturarum* X, 6-7 (ed. DÍAZ Y DÍAZ 1972: 1958-1960; PL 83: 939-940); NICOLAU DE LIRA, *Prologus in moralitates Bibliorum* (PL 113: 33-35). Vegeu LUBAC 1959-1964: I, 183-187, i IV, 95-97.

58. *De scripturis et scriptoribus sacris*, c. 4: «in divinis eloquiis quaedam posita sunt, quae tantum spiritualiter intelligi volunt; quaedam vero morum gravitati deserviunt; quaedam etiam secundum simplicem historiae sensum dicta sunt: nonnulla vero, quae secundum historiam et allegoriam et tropologiam convenienter exponi possunt» (PL 175: 13); *Didascalicon* VI, 3: «Sunt quaedam loca in divina pagina, quae secundum litteram legi non possunt, quae magna discretione discernere oportet, ne vel per negligentiam aliqua praetereamus, aut per importunam diligentiam ad id, ad quod scripta non sunt, violenter intorqueamus» (PL 176: 801); VI, 4: «Sic divina pagina multa secundum naturalem sensum continet, quae et sibi repugnare videntur, et nonnumquam absurditatis aut impossibilitatis aliquid afferre. Spiritualis sitem intelligentia nullam admittit repugnantiam, in qua diversa multa, adversa nulla esse possunt» (PL 176: 802). Vegeu LUBAC 1959-1964: I, 45, 55 i 113-115; III, 287-359.

59. *De scripturis et scriptoribus sacris*, c. 5, i vegeu LUBAC 1959-1964: III, 287-289 i 328-339. La cèlebre metàfora del sentit historicoliteral com a *fundamentum* (LUBAC 1959-1964: II, 434-439; IV, 41-60) també serà represa per DANTE, *Conv.* II, I, 8-14; vegeu PÉPIN 1970a: 55, i 1970b: 153.

60. *De scripturis et scriptoribus sacris*, c. 5: «Nam in eo etiam quod figurative dictum accipitur, littera suam significationem habere non negatur, qui cum id quod dicitur, non sic, ut dicitur, intelligendum esse asserimus, id ipsum aliquo modo dictum esse affirmamus. Dicitur igitur aliquid et significatur a littera, tunc etiam quando id quod dicitur, non ita intelligitur ut dicitur, sed aliud quod per id dictum significatur. Sic igitur omnino aliquid dicitur et significatur a littera, et intelligendum est illud primum quod significatur a littera, ut quid per illud significetur, postea intelligatur» (PL 175: 14).

locutiones figuratae constituïen un problema teòric que desafiava dues premisses bàsiques de l'hermenèutica sagrada: d'una banda, la inerrància de l'Escriptura; de l'altra, la necessitat de no confondre la interpretació figurada d'una *locutio* absurda en sentit propi amb una exegesi pròpiament al·legòrica o *typologica*.⁶¹ Els mestres del segle XIII resolgueren definitivament la qüestió inscrivint el sentit figurat d'aquestes *locutiones*, amb el nom de *sensus metaphoricus* o *parabolicus*, dins un sentit historicoliteral definit com aquell que *auctor* (o *scribens*) *intendit*.⁶² Pietro Alighieri és testimoni que la fórmula de Tomàs d'Aquino esdevingué ben aviat canònica:⁶³

sensus parabolicus sub litterali continetur: nam per voces significatur aliquid proprie, et aliquid figurative, nec est litteralis sensus ipsa figura, sed id quod est figuratum. Non enim cum Scriptura nominat Dei brachium, est litteralis sensus quod in Deo sit membrum huiusmodi corporale: sed id quod per hoc membrum significatur, scilicet virtus operativa. In quo patet quod sensui litterali sacrae Scripturae nunquam potest subesse falsum. (*Sum. th.* I, q. 1, a. 10 ad 3)

Una *figura* remet, doncs, a dues significacions: una de pròpia però fictícia («*ipsa figura*»), a la qual es refereixen les prevencions contra una lectura *iuxta litteram*, i una altra de figurativa però vertadera («*id quod est figuratum*»), que correspon al *sensus parabolicus* o *metaphoricus*, adscrit al *sensus litteralis* en sentit ampli.⁶⁴ Ara és clar, doncs, per què les *locutiones figuratae* de l'Escriptura no s'han interpretar *ad litteram* i, tanmateix, no impliquen un *sensus litteralis* fals ni erroni.

Pietro Alighieri exhorta els seus lectors a entendre anàlogament el *sensus litteralis* de la *Commedia* quan escau, perquè, com ensenya sant Isidor, l'*officium* del poeta

61. LUBAC 1959-1964: IV, 136-149.

62. Cf. ALEXANDRE DE HALES, *Sum. th.*, 3a intr., q. 1, a. 4 ad 2: «De parabolico intellectu, dicendum quod reducitur ad historicum. Sed historicum dicitur dupliciter: secundum rem et secundum rei similitudinem. Secundum rem, sicut in rebus gestis; secundum similitudinem, sicut in parabolis. Parabola enim est similitudo rerum, cum per rerum differentem similitudinem ad id quod per ipsam intelligitur, pervenitur» (cit. LUBAC 1959-1964: IV, 291); ALBERT MAGNE, *In Dion.*, ep. 9, n. 6: «Sensus litteralis est dupliciter in sacra Scriptura: quandoque enim est quem verba primo ad aspectu faciunt [...]; quandoque vero qui accipitur ex proprietatibus eorum quae per verba significantur, in aliud relatis; quia hoc est quod scribens intendit; et secundum hunc modum dicimus quod sensus metaphoricus est litteralis» (cit. LUBAC 1959-1964: IV, 307 n. 2); TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I, q. 1, a. 10: «sensus litteralis est, quem auctor intendit». El dominicà REMIGIO DE' GIROLAMI (1235-1319), que tingué Dante per deixeble a Santa Maria Novella, considerà el *Càntic dels càntics* una metàfora literal (*Rationale div. offic.*, proem.): «Sensus enim metaphoricus sub sensu litterali reponitur. Unde, cum ipse [*sc.* Spiritus], secundum omnes sanctos, in isto libro loquatur de Christo et Ecclesia sub metaphora sponsi et sponsae carnaliter, certum est, quod sensus ille, cum alis dicitur pertinere ad allegoriam, hic pertinet ad litteram» (cit. LUBAC 1959-1964: IV, 307).

63. Vegeu MAZZONI 1963: 302, i LUBAC 1959-1964: IV, 272-279.

64. Cf. NICOLAU DE LIRA, *Prologus in moralitates Bibliorum*: «Quod autem aliqui doctores dicunt sensum parabolicum esse litteralem, hoc est intelligendum large loquendo, quia ubi non est sensus per voces significatus, parabolicus est primus; et ideo large loquendo dicitur litteralis, eo quod litteralis est primus quando non est ibi alius: et ad hoc significandum ipsi dicunt parabolicum contineri sub litterali; et hoc modo loquendo ego sensum parabolicum vocavi in pluribus locis litteralem, scribendo super libros sacrae Scripturae» (PL 113: 34).

consisteix precisament a expressar la veritat mitjançant un llenguatge figurat que fóra absurd d'interpretar a la lletra. Molt concretament Pietro adverteix contra la interpretació literal de dos components bàsics de la narració de Dante: el viatge corporal que el convertí en testimoni del més enllà i els seus col·loquis amb els personatges històrics que hi descriu.⁶⁵ Dins la definició del *sensus allegoricus* Pietro ha revelat prèviament el sentit veritable d'aquest *descensus ad inferos*, consistent en una efectiva especulació intel·lectual i imaginativa relativa a una conversió moral:

Sic et cum auctor iste dicit se descendisse in infernum per fantasiam intellectualiter, non personaliter, prout fecit, intelligit se descendisse ad infimum statum viciorum, et inde exisse, etc. (f. 2^r [Nan 6-7])

Tot allò que la ficció proposa al lector com a realitat sensible, material o corporal, i sobretot l'*iter* dantesc,⁶⁶ exigeix una lectura de signe moral i/o escatològic. Així mateix, la descripció poètica de l'infern i dels seus turments només admet una interpretació real-essencial («prout localiter et realiter possunt et debent intelligi») com a resultat d'una especulació racional («descriptis penis, cruciatibus et suppliciis [...] *rationabiliter contingendis viciosis*»).

Escrivint en llatí per a una minoria culta, el que devia inquietar Pietro no era segurament la ingenuïtat d'aquelles dones de Verona que, segons Boccaccio, atribuïen «la barba crespa e il color bruno» de Dante a les seves anades i vingudes infernals:

le quali parole udendo egli dir dietro a sé, e conoscendo che da pura credenza delle donne venivano, piacendogli, e quasi contento che esse in cotale opinione fossero, sorridendo alquanto, passò avanti (*Tratt.*, I red., 113; II red., 69),

65. En el comentari a l'*Inferno* Pietro designa aquest procés de recerca mitjançant termes diversos però coincidents a subratllar-ne la naturalesa intel·lectual, l'expressió poètica i el contingut moral (*circa vitia, vitiorum*). Hi predomina el terme *investigatio*, generalment precedit dels adjectius *rationabilis, rationalis* o *poetica et moralis* (v ad 1 [Nan 82-83 i 85]; vi ad 1 [Nan 90-91]; vii ad 3 [Nan 107]; xxi [Nan 210]; xxvi ad 2 [Nan 230]), a més de la variant *investigabilis fantasia* (vii ad 1 [Nan 96]) i del verb *investigare* (xviii ad 1 [Nan 188]). És també freqüent el terme (*moralis, poetica*) *speculatio* (vi ad 1 [Nan 91]; x ad 1 [Nan 129]; xv [Nan 173]; xxiii [Nan 214]; xxiv ad 2 [Nan 218]) i el verb (*intellectualiter*) *speculari* (ix ad 2 [Nan 124]; x ad 1 [Nan 130]). També ocorren sovint les expressions (*poetica*) *consideratio* (iii ad 2 [Nan 68]; xxiii [Nan 214]) i *considerare* (xvii [Nan 181]; xxiv ad 2 [Nan 218]); (*poetica*) *contemplatio* (xviii ad 1 [Nan 188]) i *contemplari* (*more* [modo Nan] *poetico*) (xii ad 1 [Nan 144]; xviii ad 1 [Nan 188]; xxvi ad 2 [Nan 230]), o, fins i tot, *tractatum* (x ad 1 [Nan 130]) i *tractare* (xiii ad 2 [Nan 161]; xxiii [Nan 214]).

66. Pietro tradueix en termes especulatiu totes les evolucions i sensacions físiques de Dante al més enllà. Els ulls de Dante són sempre els de l'intel·lecte (i ad 2 [Nan 29-30]; iv ad 3 [Nan 79], etc.), però també ho són les seves oïdes (iii ad 1 [Nan 68]: «Dicendo de tumultu dolorum diversorum quem incepit in auribus percipere, *subaudi in intellectu speculativo circa talia* [...] Hoc est ad figuram quod in prima consideratione huius mundi circa vitia incepit eius mens ita percuti diversis doloribus»), i fins i tot les seves passes (vii ad 3 [Nan 109]: «Fingendo se ita ambulando, id est contemplando»). Les diverses etapes del seu trajecte de cercle en cercle, de *girone* en *girone*, de *bolgia* en *bolgia*, corresponen al seu recorregut especulatiu per les diverses espècies i subespècies del pecat.

sinó més aviat els sarcasmes de Cecco d'Ascoli contra el poeta «chi finge, imaginando, cose vane», com ara haver recorregut corporalment el més enllà de la mà de Virgili i de Beatrice.⁶⁷

Després d'exposar els sis punts canònics de l'*accessus* general a la *Commedia*, Pietro proposa encara una introducció especial a l'*Inferno* reduïda al *titulus* i a la *divisio*, i elaborada a partir d'una estreta comparació amb l'*Eneida* de Virgili i altres *auctores*. Pietro intitula l'*Inferno* amb la rúbrica «Incipiunt prima cantica Comedie Dantis Alagerii, in quibus tractatur de descensu ad inferos». D'aquesta manera es proporciona un pretext per a demanar-se «unde talis descensus dicatur» (f. 3^r [*Nan* 11]) i introduir una digressió que subratlla la conclusió principal del seu *accessus* — l'*iter* dantesc és l'expressió poètica d'una doble especulació, escatològica i moral—, alhora que reivindica l'ascendència clàssica de la ficció dantesca i la necessitat d'interpretar-la com una versió cristiana del *descensus ad inferos*. Dante tractà poèticament de l'infern en la seva llengua materna així com Homer ho féu en grec i Virgili en llatí; Dante, però, ho féu com a cristià («ut christianus») i els altres com a pagans; per tant, coincideixen quant a la interpretació moral del tema, però no pas quant a la seva interpretació natural:

Homerus primo grece, secundo Virgilius latine ut gentiles et pagani, et ceteri alii ut Claudianus; tercio Dantes materne de hoc descensu ut christianus, poetice pertractarunt, et sic diverse. Sed quantum ad moralitatem ad idem intenderunt, non autem quantum ad naturalem talem descensum. (f. 3^r [*Nan* 11-12])

Probablement Pietro es demostra coherent amb les intencions de l'autor i amb el plantejament hermenèutic de l'*Epistola a Cangrande* acudint a un dels principals comentaristes de l'*Eneida* i l'únic que n'oferia una doble interpretació continuada.⁶⁸ Bernat Silvestre, poeta i filòsof destacat de l'escola de Chartres, concentrà el seu principal esforç exegetíc en el llibre sisè del poema i, per tant, en el tema del *descensus ad inferos*, al qual dedicà una introducció particular: «Quoniam in hoc sexto volumine descensus Enee ad inferos enarratur, idcirco in primis *de locis inferorum* et de

---

67. *Acerba* IV, XIII, 3, i I, II, 55-56. Vegeu GÓMEZ 2009: 218-222.

68. PADOAN 1960: 237-240; RIGO 1986: 11-12. El comentari als sis primers llibres de l'*Eneida* atribuït a Bernat Silvestre comença afirmant precisament la «gemina doctrina» de Virgili i demanat-se «unde agat»: «Gemine doctrine observantiam perpendimus in sua Eneide Maronem habuisse, teste namque Macrobio: et veritatem docuit et fimentum poeticum non pretermisit. Si quis ergo Eneida legere studeat, ita ut eius voluminis lex deposcit, hec in primis oportet demonstrare, unde agat et qualiter et cur, et geminam observationem in his demonstrandis non relinquere. [...]. Scribit autem Virgilius, Latinorum poetarum maximus, imitando Homerum, Grecorum poetarum maximum» (ed. JONES, JONES 1977: 1.1-5 i 11-12). Pietro Alighieri també invoca el model de la «lex» abans de remuntar-se als antecedents: «Circa quod instandum est aliquantulum, more Ulpiani iurisconsulti tractaturi de iure dicentis: “Iuri operam daturum, prius nosce oportet unde nomen iuris descendat”. Ita et nos nunc opera daturus ad noscendum de descensu inferni oportet noscere unde talis descensus dicatur» (f. 3^r [*Nan* 11]).

descensu intueamur». ⁶⁹ «De descensu» i «de locis» són precisament els punts que Pietro analitza amb relació al *titulus* i a la *divisio* de l'*Inferno* dantesc.

El comentari virgilià de Bernat Silvestre proporcionà a Pietro Alighieri una distinció característica de l'escola de Chartres que, com hem vist més amunt, discernia quatre conceptes de *descensus ad inferos*: «Quadruplex dicitur descensus ad inferos, scilicet naturalis, virtuosus, <viciosus>, artificiosus (ut est nigromanticus)» (f. 3^r [Nan 12]).⁷⁰ Pietro aplicà aquesta distinció al cas de Dante identificant el *descensus naturalis* amb la matèria escatològica de l'*Inferno* («quantum ad naturalem talem descensum») i adscriuint els *descensus virtuosus* i *vitiosus* al seu contingut moral («quantum ad moralitatem»); el *descensus artificiosus*, «cum quis descendit ad colloquium demonum et auxilium per incantationes» (f. 4^r [Nan 16]), és evident que no feia al cas. Pietro confia que, gràcies a aquesta distinció, el lector intel·ligent sabrà discriminar la diversitat de sentits implicada en el descens de Dante i en la seva descripció de l'infern: «Amodo poteritis facile comprehendere de quo inferno diversimode interdum et interdum Dantes loquitur» (f. 4^r [Nan 17]).

Pietro observa que el paganisme i el cristianisme discrepen quant al *descensus naturalis*. Segons la filosofia i l'exegesi poètica de tradició platònica, l'ànima humana davalla dels estels i cau presonera dins l'infern del cos, on sosté les penes de les seves passions, però és una opinió que el cristianisme reprova:⁷¹

Naturalis descensus secundum gentiles phylosophos et poetas, maxime secundum Platonem, et Aristotilem aliquid ut tangit de Menone in primo Posteriorum, fit per istum modum. Dicunt enim quod omnes anime a principio mundi fuerunt create in celo et in stellis paribus collocatae; inde descendere dispositione divina, debito tempore et loco, ad corpora humana. Ad quod Tullius, qui de talibus fuit, ait: [...]. Et idem Martianus: [...]. Inde descendentes dicebant quod quasi ad infernum descendebant, nam dum anima in corpore detinetur, quasi in fedo et tenebroso et infernali carcere detinetur. Nam quicquid in inferno dicitur esse, totum reperitur in corpore humano, in quo anima

---

69. Ed. JONES, JONES 1977: 28.

70. Cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 1 (ed. JONES, JONES 1977: 30.1-22); GUILLEM DE CONCHES, *In Phil. cons.* III, m. 12 (JEAUNEAU 1957: 42); vegeu *supra* III, 3, n. 76. Més literal que en Pietro Alighieri serà la represa de Bernat Silvestre en FILIPPO VILLANI, *Exp.*, «Prefatio», 183-188 (ed. BELLOMO 1989: 66-67).

71. Cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 1: «Antequam philosophia ad id vigoris adolesceret, theologie professores aliud esse inferos quam corpora humana negaverunt. Inferos autem corpora dixerunt eo quod in rebus nil aliud inferius invenerunt. [...] Cum itaque nil sit inferius humano corpore, infernum id appellaverunt. Quod autem legimus in inferis animas coactione teneri quadam a spiritibus carcerariis, hoc idem dicebant pati anime in corporibus a viciis» (ed. JONES, JONES 1977: 28-29); *ibid.*, 718, 724: «Secundum autem quod homines nascuntur, deus cuique corpori suam animam demittit, et poete dixerunt non aliud esse infernum quam hoc corpus. In hoc enim anima quasi tenebroso carcere clausa corporeis vitiis polluitur et sordes attrahit» (ed. JONES, JONES 1977: 119). La primera part de l'exposició que Pietro fa d'aquesta doctrina és pràcticament una glossa de DANTE, *Par.* IV, 49-63, on Beatrice explica el mite platònic de l'ànima humana, que induí a l'error aquells qui l'interpretaren literalment i no compreguren la part de veritat que conté. Aquesta circumstància reforça la sospita que Pietro Alighieri tingué ben present l'exemple de Plató a l'hora de pensar el problema de l'*integumentum* o l'expressió figurada en el conjunt de la visió dantesca.

tot et similes sustinet passiones [...]. Que oppinio erronea est et reprobanda et contra fidem, et sic non tenenda. (f. 3^r [Nan 12-13])

Segons la teologia cristiana, l'infern és realment un abisme destinat *naturaliter* a la damnació eterna de les ànimes pecadores, tal com el descriu Dante «in quantum loquitur de inferno essentiali». Pietro raona la necessitat d'una pena ultramundana per a les ànimes que moren en pecat mortal i cita autoritats bíbliques en suport de la ubicació subterrània de l'infern:

Quare *dic [ms. dicit] quod naturalis descensus est quando anima exuta a corpore in mortali peccato descendit in abyssum terre ad penas infernales. Nam et leges dicunt civiles quod homo delinquendo naturaliter obligatur ad corporalem penam. Idem etiam et in anima que in mortali peccato absque penitentia decedit consentire videtur penas ex eo pati, ex quo tali consensu orritur naturalis obligatio, et sic naturaliter in infernum descendit quodammodo propter accidens peccati, esto quod substantialis eius anime natura, ut spiritualis, sit ascendere, ut faciunt anime bone. Et quod infernus sit in dicto loco et abissu terre, testantur sacre Scripture multe quod ibi anime peccatorum crucientur [...]. Et sic hoc modo loquitur noster auctor in quantum loquitur de inferno essentiali. (f. 3^v [Nan 13-14])

Mitjançant aquest contrast Pietro subratlla que la doctrina escatològica de l'*Inferno*, tot i consistir en una descripció certament poètica de l'infern essencial, és tanmateix rigorosament cristiana i requereix una exegesi il·luminada per la fe i la veritat teològica.⁷² En canvi, l'autèntica dimensió moral de la catàbasi dantesca sí que apareix a la llum dels seus antecedents pagans:

Virtuosus descensus est et moralis ad inferos quando aliquis ad cognitionem terrenorum descendit intellectualiter ut, cognita natura temporalium et terrenorum, spernat ea tamquam felix, secundum Boecium dicentem: *«Felix mundi cognitor rerum» [Nan «Felix qui potuit gravis / terre solvere vincula»], et Virgilius: «Felix qui mundi potuit cognoscere causas»; non ut in talibus rebus terrenis et in earum delectatione non vera remaneat, sed penitus ab eis *avertat [ms. adv-] se et facilius creatori per creaturas deserviat, ut fecit Hercules, Orfeus, Theseus et Eneas. [...] Similiter et auctor noster ad hunc talem infernum, scilicet ad cognitionem terrenorum, fingit nunc se descendisse per modum *infrascriptum [Nan istum] ut talia per modum demonstrationem *abiciat [Nan alliciat].

Viciosus est descensus talis cum quis cum tota mente in viciis et temporalibus occupatur, ut Euridices supradicta et Peritheus, et isti tales non revertuntur nisi raro. Unde Iob in septimo: «Qui descendit *ad inferos [Nan in infernum] non ascendet *nisi gratia [Nan in gloriam] Dei», ut in autore nostro et sociis Enee *et [ms. ut] Ulixis conversis *a [ms. in] Circe in bestias. (ff. 3^v-4^r [Nan 14-16])

---

72. A propòsit del discurs d'Anquises sobre la purificació de les ànimes alliberades del cos, Bernat Silvestre subratlla els límits de la poesia pagana i la necessitat que l'exegega cristià sàpiga destriar-hi el gra de la palla; cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 743: «Sciendum quod dicit ut poeta multa miranda, sed non omnia credenda. Si enim luculente sue sapientie quedam caliginosa et falsa aliquando non interseruisset, paganus non esset. Nulli enim omnia vera nosse vel dixisse contingit nisi cui sol veritatis et lumen fidei illuxit. Unde quod laudandum hic dixerit probetur; quod autem philosophice et false respuatur» (ed. JONES, JONES 1977: 122). Aquell «cui sol veritatis et lumen fidei illuxit» només podia ésser un poeta cristià, com ara Dante.

L'infern moral és la corrupció de l'ànima seduïda per la concupiscència terrenal. Hom davalla virtuosament en aquest infern moral, i en retorna sa i estalvi, quan contempla intel·lectualment la inanitat dels béns terrenals i se n'aparta per cercar els béns superiors; hi davalla, en canvi, viciosament, i amb escasses possibilitats de retorn, el pecador que es lliura completament a la concupiscència terrenal, de la qual difícilment pot apartar-se sense l'auxili de la gràcia divina. Hèrcules, Teseu, Orfeu i Enees hi davallaren virtuosament i van reveure la llum, mentre que Eurídice i Pirítous restaren presoners de Plutó, obstinats en el vici.⁷³ I Dante reviu com a personatge aquells grans mites de la poesia clàssica, emprenent amb èxit un *descensus ad inferos* que representa al·legòricament una experiència intel·lectual orientada a la conversió moral: «Similiter et auctor noster ad hunc talem infernum, scilicet ad cognitionem terrenorum, fingit nunc se descendisse [...] ut talia per modum demonstrationis abiciat». A propòsit de l'incipit de la *Commedia* Pietro reforçarà teològicament aquesta interpretació al·legant una sèrie de paral·lels bíblics, potser amb la glossa de Tomàs d'Aquino.⁷⁴

Només que Dante no recorre exactament aquells inferns virgilians per on la Sibilla de Cumes va menar Enees fins a Anquises. Hi retroba molts dels seus elements topogràfics i monstres mitològics, però el conjunt s'ha transformat per a adaptar-se precisament a les exigències de l'escatologia cristiana i a l'especulació moral de l'autor. Els estatges i les categories morals que integren aquesta nova topografia

---

73. Tot seguit Pietro exposa breument la interpretació moral de les catàbasi d'Hèrcules, Orfeu i Enees, sobre els quals vegeu, respectivament, BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 123 i 392; 119; V, 723 i VI, 108 (ed. JONES, JONES 1977: 56 i 87-88; 53-55; 27-28 i 51-52). No explica pas la de Teseu i Pirítous, però inclou Teseu entre els virtuosos, tot i que Virgili l'esmenta al Tàrtar (*Aen.* VI, 617-618). Teseu i Pirítous davallaren a l'infern per raptar Prosèrpina (*Aen.* VI, 397), estimada per Pirítous, però caigueren presoners de Plutó, que els encadenà a l'infern. Segons una important tradició mitogràfica (cf. esp. SERVI, *In Aen.* VI, 617), Hèrcules aconseguí d'alliberar-ne Teseu. Pietro Alighieri (*In Inf.* IX, ad 2 i ad 3) acollí aquesta versió del mite, influït probablement per NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.* p. 18.4-12; vegeu la nota al *Tractat de les penes particulars d'infern* X, 5-6. Els companyons d'Ulisses, convertits temporalment en bèsties per Circe, i els d'Enees, ocupats a cercar provisions després de fondejar a la platja de Cumes, no són exemples de catàbasi, però reberen de l'exegesi medieval una interpretació coincident; sobre els companyons d'Ulisses i d'Enees vegeu, respectivament, BERNAT SILVESTRE, *In En.* III, 386 i VI, 7-8 (ed. JONES, JONES 1977: 21-22 i 34-35).

74. MAZZONI 1963: 311 n. Cf. PIETRO ALIGHIERI, *In Inf.* I ad 1, 41-45 [*Nan* 25-26]: «Et Ysaia XXXVIII° [10] ait: "In dimidio dierum meorum vadam ad portas inferi". Propterea descendit in infernum iuvenis, ne descendat moriens. Ut nunc fecit Dantes, qui descendit iuvenis, id est in medio vite, ad infernum, id est ad predictam cognitionem terrenorum, ut, eis probabiliter abominatis, moriens non vadat ad essentialium infernum»; TOMÀS D'AQUINO, *Super psalmo* 54, 16 («Veniat mors super illos, et descendant in infernum viventes»): «Et designatur in his duplex poena, quam Psalmista non optat sed pronunciat. Una quam sustinebunt in Inferno post hanc vitam; alia quam hic in vita patiuntur. Post vitam patiuntur mortem damnationis aeternae. [...] Sed in vita descendant in Infernum, id est in voraginem vitiorum. [...] Vel descendant viventes post hanc vitam, id est descendant cum affectu quem habent, qui est vita eorum, ad Infernum. Vel si dicatur optative, tunc exponitur sic; mors, scilicet iustitiae qua interius moritur peccato. [...] Descendant viventes, vita iustitiae in Infernum per considerationem, secundum illud Isaiae XXXVIII: in dimidio dierum meorum vadam ad portas Inferi. Et qui sic per considerationem poenarum ut eas evadant, descendant viventes non descendant morientes».

aporten, segons Pietro, el millor criteri per a dividir i comprendre la doble matèria, escatològica i moral, de l'*Inferno*. Per a il·lustrar la diferència, Pietro contrasta un per un els nou cercles de l'infern dantesc amb els nou cercles de l'infern virgilià segons la tradició mitogràfica:⁷⁵

Istis premissis dividamus hec prima cantica et librum tractantem de inferno, cum res divisa melius intelligatur. Et dividitur principaliter in novem circulos, sicut Virgilius divisit numero, sed non qualitate, dicens [*Aen.* IV, 439]: «Novies», inquit, «Stix interfusa coerchet», et Statius etiam [*Theb.* II, 5]: «Stix», inquit, «in novem circumflua campos», accipiendo Stigem pro toto inferno et sic partem pro toto.

Nam Virgilius in primo fingit puniri animas infancium, et etiam Dantes. In secundo illos qui sibi per simplicitatem adesse nequierunt, sed auctor noster ibi fingit luxuriosos. In tercio se desperantes, sed Dantes in eo fingit gulosos. In quarto luxuriosos, sed Dantes fingit avaros et prodigos. In quinto illos qui violenter alios suppresserunt; Dantes ibi fingit puniri in Stige et palude iracundos, accidiosos, invidos et superbos. In sexto nocentes, et Dantes malitiosos. In septimo animas purgandas, sed Dantes fingit ibi bestiales. In octavo animas iam purgatas, et Dantes ibi fingit simpliciter fraudantes, per decem bulgias. In nono dicit de existentibus in campo Elisii, et Dantes fingit proditores. (f. 4^r [*Nan* 17-18])

El contrast no fa justícia a les nombroses coincidències que existeixen entre els inferns de Virgili i de Dante. Al llarg del seu comentari, Pietro anotarà amb agudesa crítica tots aquells constituents, episodis, símls i conceptes de l'infern virgilià que Dante acollí en el seu propi *Inferno*. No obstant això, sobre el rerefons de l'infern virgilià, la divisió de *Inferno*, amb els seus llimbs (cercle I), els seus set pecats capitals (cercles II-V) i altres categories d'autoritzada tradició aristotèlica i jurídica (VI, la malícia; VII, la bestialitat; VIII, deu espècies de frau; IX, la traïció), destaca per l'exhaustivitat i la consistència dels seus esquemes classificatoris.⁷⁶

L'*Inferno* és, doncs, una ficció que reinterpreta en clau cristiana del *descensus ad inferos* de l'Enees virgilià. El viatge de Dante entre tants monstres diabòlics i tants exemples de pecat, contemporanis, històrics o mitològics, és figura d'una experiència intel·lectual ordenada a la conversió moral de l'autor i de la humanitat. El subjecte o la matèria d'aquesta especulació presenta dues cares: com a *descensus naturalis* en clau cristiana, proposa una descripció dels llocs físics de la pena eterna «in quantum loquitur de inferno essentiali» i «prout localiter et realiter possunt et debent intelligi», amb un sòlid fonament teològic i filosòfic que el comentarista posarà en evidència en

---

75. Cf. *Mythogr.* III 6, 20: «Quod autem per novem circulos infernum distribuit Virgilius, dicens, primum tenere animas infantum, secundum esse eorum, qui per simplicitatem sibi adesse nequierunt, tertium, qui vitantes aerumnas se necaverunt, quartum eorum, qui amarunt, quintum virorum fortium, sextum nocentium, qui a iudicibus puniuntur, septimum, in quo animae purgantur, octavum animarum jam purgatarum, ut redeant, nonum campum Elysium, a quo animae non revertuntur; vel totum fabulosum est, vel, ut ait Servius, subtilissime adinventum» (ed. BODE 1834: 185).

76. En el comentari del cant XI de l'*Inferno*, en què el personatge de Virgili exposa a Dante l'estructura moral de l'infern, Pietro adverteix: «Et nota dilligenter hoc capitulum, quia quodammodo est glosa totius istius libri Inferni» (*In Inf.* XI, div., 4-5 [*Nan* 136]).

el curs de l'exposició; com a *descensus vitiosus/virtuosus*, «prout moraliter et allegorice poterit», proposa una experiència cognoscitiva de l'infern moral de la culpa, que culmina en la conversió.

Aquest plantejament interpretatiu redunda en algunes de les principals peculiaritats expositives del *Comentum*. Per tal de reproduir el procés especulatiu de Dante, Pietro renuncia a l'aparat de glosses lemmàtiques i compon un discurs continuat que combina les paràfrasis narratives amb pauses que aclareixen els aspectes més rellevants o controvertits, aportant un gran cabal d'*auctoritates* bíbliques, teològiques, jurídiques, filosòfiques i poètiques que evidencien els fonaments savis i l'ortodòxia de la ficció dantesca.⁷⁷ A parer meu, el rigor d'aquesta glossa llatina degué contribuir decisivament a l'aprofitament teològic de la *Commedia* tant en la *Summa de pena* com, sobretot, en el *Tractat de les penes particulars d'infern* de Joan Pasqual.⁷⁸

4. ELS TEÒLEGS MENDICANTS DAVANT LA *COMMEDIA*. La fortuna de Dante entre els teòlegs dels segles XIV i XV, especialment dins aquells ordes mendicants que havien assumit com a pròpia la missió de predicar la veritat evangèlica a tots els homes (Mc 16, 15-16), si bé d'una banda hagué d'afrontar els recels tradicionals de l'Església davant els mites pagans i l'ornat buit de l'eloqüència secular, de l'altra es va veure afavorida per una creixent acceptació de la *fabula* i la *factio poetica* com a vehicles d'una veritat natural o moral, tal com havien assumit i defensat els gramàtics i mitògrafs de les escoles d'arts, en particular la de Chartres al segle XII.

---

77. Cada capítol del *Comentum* s'obre amb una *divisio* del cant en dues, tres o quatre parts — alguns cants reben una divisió conjunta (*Inf.* XXXII-XXXIV), d'altres són comentats «absque divisione» — seguida del comentari de cada part, perfectament indicat amb fórmules demarcatives (*Ad primam igitur, Ad tertiam et ultimam, Et hec pro ista prima parte, Et hec sufficiant pro hoc capitulo*, etc.). L'exposició continuada consisteix en una successió de notes que es relacionen amb el text no pas amb *lemmata* sinó mitjançant una paràfrasi, introduïda molt sovint per un *verbum dicendi* en gerundi (*Dicendo, Fingendo, Subdendo*) o altres expressions (*Et quod dicit quod, dicit auctor*), i al·ludint de vegades al sentit especulatiu i moral de l'*iter* dantesc («Procedendo in sua speculatione circa vitia», «in sua poetica investigatione», etc.). La paràfrasi pot contenir elements d'interpretació literal o al·legòrica (*id est, scilicet, quasi dicat*). Hi ha fragments del text que no requereixen exposició (*hoc patet, plana est littera*) i les digressions són poques, pertinents i justificades (*In Inf.* I ad I, f. 4^v [*Nan* 20-21]: «ante expositionem, ut facilius habeatur noticia de sequentibus, aliqua evidentialia in isto principio premittamus [...]. Igitur, o lector, te non tedeat nunc aliquantulum me pati adhuc loquentem, quamquam prolixum. [...] Ideo ad propositum nostrum redeundo»). El comentarista identifica els procediments analògics (*Facit similitudinem/comparationem ad, Facit exemplum de*) i sol indicar la clau de lectura adequada. En lloc del verb *dicere* (*dicit auctor*), pot fer ús de *fingerere* o de *tractare*, que subratllen l'accent poètic o doctrinal dels fragments glossats. També fa ús de *figurare* (*figurative, hoc figurat*) o identifica el tipus de *locutio* o *sensus* figurat (*sub metafore figura, metaforice loquendo, allegorice, allegorica locutio auctoris, allegorizare, moraliter, integumentum est*, etc.). Cada explicació, símil o figura rep el suport de *loci paralleli, auctoritates* i proverbis (*Unde, Ad hoc facit quod dicit, iuxta illud*), que sovint s'acumulen (*Ad hoc etiam ait, Et, Item*).

78. Per a la fortuna dels plantejaments hermenèutics de la primera redacció del *Comentum* en Martino Paolo Nibia *il Nidobeato*, especialment pel que fa als esquemes del *septemcuplex sensus* i dels quatre modes de *descensus ad inferos*, vegeu STEFANIN 2001b: 189-190.

Un testimoni ben conegut de la primera actitud és el capítol 13 de l'*Epistola XXI ad Damasum de duobus filiis* de sant Jeroni (PL 22: 385-386):

Daemonum cibus est carmina Poetarum, saecularis sapientia, Rhetoricorum pompa verborum. Haec sua omnes suavitate delectant: et dum aures versibus dulci modulatione currentibus capiunt, animam quoque penetrant, et pectoris interna devinciunt. Verum ubi cum summo studio fuerint ac labore perlecta, nihil aliud, nisi inanem sonum, et sermonum strepitum suis lectoribus tribuunt: nulla ibi saturitas veritatis, nulla refectio iustitiae reperitur. Studiosi earum in fame veri, et virtutum penuria perseverant. [...] Unde et Apostolus prohibet, ne in idolio quis recumbat [...] [1 Cor 8, 9]. Nonne tibi videtur sub aliis verbis dicere, ne legas Philosophos, Oratores, Poetas; nec in eorum lectione requiescas? [...] At nunc etiam Sacerdotes Dei, omissis Evangelii et Prophetis, videmus Comoedias legere, amatoria Bucolicorum versuum verba canere, tenere Virgilium: et id quod in pueris necessitatis est, crimen in se facere voluptatis.

Potser encara més influent fou, però, el *Decretum Gratiani* (I, D. 37, c. 1-15), que recull diverses declaracions contràries a l'erudició secular dels cristians, des del cànon 16 («Ut episcopus libros gentilium non legat») atribuït al quart concili de Cartago (398) —en realitat un estatut redactat per sant Cesari d'Arles (m. 542)—⁷⁹ fins al capítol «De libris gentilium» de les *Sententiae* de sant Isidor:⁸⁰

Ideo prohibetur Christianus figmenta legere poetarum, quia per oblectamenta inanium fabularum mentem excitant ad incentiva libidinum. Non enim solum thura offerendo daemonibus immolatur, sed etiam eorum dicta libentius capiendo. Quidam plus meditari delectantur gentilium dicta propter tumentem, et ornatum sermonem, quam Scripturam sanctam propter eloquium humile. Sed quid prodest in mundanis doctrinis proficere, et inanescere in divinis; caduca sequi figmenta, et coelestia fastidire mysteria? Cavendi sunt igitur tales libri, et propter amorem sanctarum Scripturarum vitandi. Gentilium dicta exterius verborum eloquentia nitent, interius vacua virtutis sapientia manent; eloquia autem sacra exterius incompta verbis apparent, intrinsecus autem mysteriorum sapientia fulgent. (*Sent.* III, XIII, 1-3 [PL 83: 685-687])

Les conegudes prevencions de Francesc Eiximenis (*Ars praedicandi populo* III, 7, 1) i de sant Vicent Ferrer contra l'ús de ficcions poètiques en el marc de la predicació popular són, per això, normals i coherents amb aquesta actitud.⁸¹

Per contra, les *expositiones* de la *Consolatio Philosophiae* de Boeci i de les tragèdies de Sèneca que el dominicà Nicholas Trevet enllestí al començament del segle XIV no solament impulsaren ben aviat la compilació de repertoris mitogràfics moralitzats per a ús de predicadors, com el *Fulgentius metaforalis* del franciscà John Rivedall (a. 1331/1332), les *Moralitates* del dominicà Robert Holcot (1334/1443) o el *De fabulis poetarum* del benedictí Pierre Bersuire (c. 1340),⁸² sinó que també divulgaren entre els teòlegs mendicants algunes nocions típiques de les escoles d'arts, com

---

79. MEERSSEMAN 1958: 8.

80. Aquesta prohibició canònica no es correspon amb l'actitud molt més oberta que sant Isidor ofereix en les *Etymologiae*, com remarca CURTIUS 1955 [1948]: 637-645.

81. Vegeu *supra* II, 5, n. 68, i I, 8, n. 106.

82. Vegeu *infra* V, 1.

ara l'antiga concepció de la poesia com una forma precristiana de teologia (*antiqui theologi*) o com la naturalesa profundament veritable de l'*integumentum* dels poetes i de la tradició platònica, per bé que fos considerat un «malum modum docendi» perquè podia induir a interpretacions errònies, segons el judici aristotèlic de Tomàs d'Aquino.⁸³

El culte dantesco del carmelità Guido da Pisa demostra que la *Commedia* de Dante, i especialment el seu *Inferno*, oferia l'ocasió d'un compromís excepcional entre la veritat teològica cristiana i la *fictio poetica*, perquè Dante havia reinterpretat l'infern dels *poetae theologi* pagans a la llum de la veritable doctrina de la teologia cristiana. Sobre aquest fonament, Guido defensa amb entusiasme l'aplicació de l'hermenèutica sagrada al mite poètic i a l'escriptura de Dante.⁸⁴ Els personatges de l'*Inferno* són *exempla* de vicis, així com ho són els damnats que Teseu descriu en l'*Hercules furens* (vv. 750-759) segons l'exposició de Nicholas Trevet.⁸⁵ El primer guia de Dante

---

83. *In De anima* I, 1, lect. 8: «plerumque quando [sc. Aristoteles] reprobatur opiniones Platonis, non reprobatur eas quantum ad intentionem Platonis, sed quantum ad sonum verborum eius. Quod ideo facit, quia Plato habuit malum modum docendi. Omnia enim figurate dicit, et per symbola docet: intendens aliud per verba, quam sonent ipsa verba; sicut quod dixit animam esse circulum. Et ideo ne aliquis propter ipsa verba incidat in errorem, Aristoteles disputat contra eum quantum ad id quod verba eius sonant»; *In De caelo* I, 10, lect. XXII (cit. *supra* 3, n. 47). Aquest judici esdevingué un lloc comú que recullen DANTE, *Par.* IV, 55-63, i GUIDO DA PISA a propòsit d'Homer (*Inf.* IV, 88; ed. CIOFFARI 1974: 72) citant literalment NICHOLAS TREVET, *In Boethium* III, m. 11, 9: «In tradendo suam philosophiam iuxta morem antiquorum theologorum philosophiam tradidit [sc. Plato] sub integumentis et verbis impropriis, quorum occasione multi sequaces eius a veritate devierunt, licet ipse forte bonum intellectum habuerit. Mos autem poetarum est uti fabulis et integumentis et frequenter locutionibus impropriis» (cit. RIGO 1977: 203-204 n. 27). Els poetes Orfeu, Linus i Museu són qualificats de *poetae theologi* per ARISTÒTIL, *Metaph.* I, 3 983^b 27-32; AGUSTÍ, *Civ. Dei* XVIII, 14 i 37, i TOMÀS D'AQUINO, *In Metaph. Arist.* I, lect. 3, 83. Per al contingut teològic de l'*integumentum* filosòfic i poètic, cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 98-100: «Unde Plato et alii philosophi cum de anima et de alio theologico aliquid dicunt ad integumenta se convertunt, ut Maro in hoc opere» (JONES, JONES 1977: 50-51), que evoca les justificacions de la *narratio fabulosa* de Macrobi.

84. Cf. GUIDO DA PISA, Prol.: «Postquam manifestata sunt illa sex que in quolibet doctrinali opere sunt querenda, est sciendum quod ista Comedia continet quatuor sensus, quemadmodum et scientia sacre theologie. Currit enim in hoc poesia cum theologia, quia utraque scientia quadrupliciter potest exponi; imo ab antiquis doctoribus ponitur poesia in numero theologie. Scribit enim beatus Augustinus VII° libro [c. 23] *De Civitate Dei* quod Marcus Varro tria genera theologie esse posuit: unum scilicet fabulosum, quo utuntur poete; alterum naturale, quo utuntur philosophi; tertium vero civile, quo utuntur populi. Primus namque intellectus sive sensus quem continet Comedia dicitur hystoricus, secundus allegoricus, tertius tropologicus, quartus vero et ultimus dicitur anagogicus. [...]» (ed. CIOFFARI 1989: 6-7). Cal subratllar que, com abans Iacomo della Lana, Guido da Pisa il·lustra cada sentit aplicant-lo, no pas a un text bíblic, sinó al personatge mitològic de Minos (vegeu *supra* 3, n. 42). *In Inf.* IV, 88, torna a al·legar la distinció varroniana recollida per sant Agustí, per evitar la perplexitat del lector: «Non te moveat, o lector, id quod dixi supra iuxta more antiquorum theologorum. Nam, ut superius in prologo est expressum [...]» (ed. CIOFFARI 1989: 72).

85. Cf. GUIDO DA PISA, Prol.: «[...] De illis autem personis quas ibi ponit hoc accipe, quod non debemus credere eos ibi esse, sed exemplariter intelligere quod, cum ipse tractat de aliquo vitio, ut melius illud vitium intelligamus, aliquem hominem qui multum illo vitio plenus fuit, in exemplum adducit» (ed. CIOFFARI 1989: 7). Cf. TREVET, *Exp. Herc. fur.*, pp. 112-114: «Secundo cum dicit: *rapi-tur*, solvit hanc questionem per determinata exempla, docens quod nocentes perpetuo puniuntur. Et ponit septem exempla: [...]».

és Virgili perquè en l'*Inferno* proposa una construcció racional i poètica de l'infern, assignant a cada culpa el lloc i la pena corresponents, mentre que en les altres *cantiche* supera els poetes antics i, com a cristià, és capaç d'una construcció teològica que depassa la raó humana.⁸⁶ Per a no atribuir al poeta opinions heterodoxes cal saber distingir si parla *poetice* o *theologice*; així i tot, Guido sotmet la seva interpretació a l'autoritat de l'Església:

Ubi est notandum quod Virgilius in hoc loco tenet figuram et similitudinem rationis humane, qua mediante autor penas peccatis adaptat. Unde si in aliquo loco vel passu videatur contra catholicam fidem loqui, non miretur aliquis, quia secundum rationem humanam poetice pertractando dirigit vias suas. Et ego, simili modo exponens et glosans, non nisi itinera sua sequar. Quia ubi loquitur poetice, exponam poetice; ubi vero theologice, exponam theologice, et sic de singulis. Non autem intendo vel contra fidem vel contra Sanctam Ecclesiam aliquid dicere sive loqui. Si autem aliquid inepte dicerem, volens textum autoris exponere, ne aliquid remaneat inexcussum, ex nunc revoco et annullo, et Sancte Romane Ecclesie et eius officialium correctioni et ferule me submitto. Quia si in ista Comedia esset aliquod hereticum, quod per poesiam seu aliam viam sustineri non posset, non intendo illud tale defendere vel fovere, immo potius, viso vero, totis conatibus impugnare. Rogo te autem, o lector, ut autorem non iudices sive culpes, si tibi videatur quod ipse autor in aliquo loco vel passu contra catholicam fidem agat, quia poetice loquitur et fictive. Et ideo iste liber dicitur *Comedia*, que est quoddam genus poesie ad quam spectat vera integumentis poeticis et propheticis ambagibus nubillare. Unde iste autor, quamvis theologus et fidelis, tamen ad cognoscendum Deum et ascendendum ad ipsum poeticas scalas facit. Et in hoc imitatus est non solum Platonem et Martialem, sed etiam Salomonem, qui more poetico condidit *Cantica Canticorum*, ex quibus gentiles sibi epythalamia vendicarunt. Et tanto maior poeta omnibus aliis est censendus, quanto magis sublime opus ipse composuit, non solum de Inferis, ut simplex poeta loquendo, sed ut theologus de Purgatorio ac etiam [de] Paradiso, quantum homo aliquis subtilius ymaginari potest, ad utilitatem omnium viventium venustissime pertractando. (*In Inf.* I, 91; ed. CIOFFARI 1974: 30-31)

Dins l'orde dels agustins, sembla que ja abans de 1328 els *Sermones* d'Agostino Trionfo, en relació amb la cort angevina de Nàpols, són «inforciti di citazioni tratte dal *Paradiso*»,⁸⁷ mentre que el 1409 fra Benedetto da Firenze postil·là a Pisa un exemplar de la *Commedia* amb glosses extretes dels comentaris de Iacomo della Lana i Benvenuto da Imola.⁸⁸ Entre els servites del tercer quart del segle XV, el venecià Paolo Albertini compongué una *Explicatio Dantis Aligerii*, avui perduda,⁸⁹ alhora que el florentí Paolo Attavanti citava Dante en el seu *Quadragésimale de tempore*⁹⁰ i

---

86. Cal advertir que Guido da Pisa entén la *Commedia* com una escala que assigna a cada graó un guia diferent: Virgili i la raó a l'*Inferno*, Cató i les virtut morals al *Purgatorio*, i Beatrice i les virtuts teològals al *Paradiso*; cf. *Declaratio*, vv. 22-72 (ed. MAZZONI 1970a: 36-40).

87. BELLOMO 2004: 23.

88. BELLOMO 2004: 140-141; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 800-801, núm. 390.

89. BELLOMO 2004: 61.

90. GALLETTI 1938: 300-302.

sobretot en l'anomenat *Quaresimale dantesco* o *De reditu peccatoris ad Deum*, imprès a Milà el 1479.⁹¹

Però són els teòlegs dominicans els que ofereixen el testimoni més eloqüent de les cauteles i adhesions que suscitava la figura de Dante.⁹² Enmig de la controvèrsia entre els teòrics de la hierocràcia pontifícia i els seus detractors imperialistes, encapçalats pels averroistes Marsilio de Pàdua i Jean de Jandun, autors del *Defensor pacis* (1324), alguns ideòlegs desempolsaren el tractat *Monarchia* de Dante en benefici de les seves tesis, «per la qual cosa il libro, il quale infino allora appena era saputo, divenne molto famoso», segons Boccaccio (*Tratt.*, I red., 195).⁹³ L'any 1329 el cardenal dominicà Bertrand de Pouget, legat del papa Joan XXII, el condemnà al foc públicament a Bolonya alhora que el dominicà Guido Vernani dedicava al canceller güelf Graziolo Bambaglioli, comentarista de l'*Inferno*, un tractat *De reprobatione Monarchie*⁹⁴ que no estalviava adjectius contra l'autor de la *Commedia* («fantastice poetizans») ni oblidava les dues fórmules antipòetiques de la Filosofia boeciana

---

91. Vegeu FERRAÚ 1970: «Si tratta di una serie di 38 prediche in cui, a riprova delle verità morali, oltre al costante schema di riferimento al vecchio e nuovo Testamento, figurano citate le auctoritates di giuristi, teologi, filosofi, fisici e dello stesso Dante, che è abbondantemente utilizzato. Non si tratta quindi di un vero e proprio commento, ma piuttosto di un pesante zibaldone, in cui l'opera di Dante entra in quanto può fornire ampia messe di fatti e figure adattissime a osservazioni e considerazioni di carattere religioso e morale. Da questo punto di vista il 'Quaresimale' non offre alcun sussidio all'esegesi dantesca, ché anzi il testo di Dante risulta quasi soffocato da una messe di riferimenti i quali rivelano una vasta e varia cultura, ancora di tipo medievale.»

92. Vegeu, en general, TAURISANO 1916; VENCHI 1970; ANTONELLI 1982, i les síntesis interpretatives de MACCARRONE 1957; MÉSONIAT 1984: 81-83, i MEZZADROLI 1992: 140-142.

93. Abans de la reacció dominicana a Bolonya, en les obres, datables entre 1324 i 1328, dels franciscans Guglielmo da Sarzano (*De potestate summi pontificis*) i François de Meyronnes (*Tractatus de principatu temporalis*), portaveus de les reivindicacions de Robert d'Anjou com a vicari imperial a Itàlia. El franciscà Guglielmo Centuari da Cremona tornà a confutar les tesis de Dante en un *Tractatus de iure Monarchie* (1400) a la fi del qual sentenciava: «Unde opus quod super hoc iste edidit, dico libera voce cum suo auctore ignibus esse tradendum». Al primer terç del segle XV, l'agustí Favaronone dei Favaroni s'hi referia en termes més moderats en un *Tractatus de principatu papae*. Vegeu MACCARRONE 1957; MATTEINI 1958: 32 n. 2 i 39 n. 27; GOFFIS 1971; MALATO 1999: 179-186.

94. La composició del tractat, sens dubte posterior al *De potestate summi pontificis* (1327) del mateix Vernani, se situa certament entre 1327 i 1334 (MATTEINI 1958: 33-34); però, segons que es consideri causa o conseqüència de la damnació pública de la *Monarchia*, podria datar-se en els períodes 1327-1329 (MACCARRONE 1957: 24; ROSSI 1998: xxxvi) o 1329-1334 (MALATO 1999: 183). Per a una anàlisi detallada dels arguments de Vernani, remeto a MATTEINI 1958: 40-90; NARDI 1966: 56-71, 224-232, 315-317, 377-385. Val a dir que el *De reprobatione* del dominicà Guido Vernani no fou l'únic ni potser el primer escrit polèmic contra la *Monarchia* dantesca: hom també ha assenyalat algunes possibles al·lusions polèmiques en les obres, datables entre 1324 i 1328, dels franciscans Guglielmo da Sarzano (*De potestate summi pontificis*) i François de Meyronnes (*Tractatus de principatu temporalis*), portaveus de les reivindicacions de Robert d'Anjou com a vicari imperial a Itàlia. El franciscà Guglielmo Centuari da Cremona tornà a confutar les tesis de Dante en un *Tractatus de iure Monarchie* (1400) a la fi del qual sentenciava: «Unde opus quod super hoc iste edidit, dico libera voce cum suo auctore ignibus esse tradendum». Al primer terç del segle XV, l'agustí Favaronone dei Favaroni s'hi referia en termes més moderats en un *Tractatus de principatu papae*. Vegeu MACCARRONE 1957; MATTEINI 1958: 32 n. 2 i 39 n. 27; GOFFIS 1971; MALATO 1999: 179-186. Per al conjunt de la controvèrsia, CASSELL 2004.

(«scenicas meretriculas», «dulcibus sirenarum cantibus»)⁹⁵ per a advertir els lectors contra la seducció d'una retòrica diabòlica («verbis exterioribus in eloquentia multis gratus», «suis poeticis fantasmatis et figmentis») que menava a la perdició no solament els esperits vulnerables, sinó també els més fermes i instruïts.⁹⁶

Habet mendax et perniciosi pater mendacii sua vasa que, in exterioribus honestatis et veritatis figuris fallacibus et fucatis coloribus adornata, venenum continent tanto crudelius et pestilentius quanto rationalis anima, vita divine gratie illustrata a qua ille decedit qui cadens per superbiam in veritate non stetit, corruptibili corpori noscitur preminere. Inter alia vero talia sua vasa quidam fuit multa fantastice poetizans et sophista verbosus, verbis exterioribus in eloquentia multis gratus, qui suis poeticis fantasmatis et figmentis, iuxta verbum philosophie Boetium consolantis, scenicas meretriculas adducendo, non solum egros animos, sed etiam studiosos dulcibus sirenarum cantibus conducit fraudulentem ad interitum salutifere veritatis. (ed. MATTEINI 1958: 93)

És possible que la coincidència ideològica amb la *Monarchia* fos el motiu que inspirà al capítol de la província romana, celebrat a Santa Maria Novella el 1335, la prohibició de la lectura de la *Commedia* a tots els membres de l'orde:

Item ut fratres nostri ordinis theologie studio plus intendant, in hac parte nostris constitutionibus inherentes, prohibemus districte fratribus universis iunioribus et antiquis quatenus poeticos libros sive libellos per illum qui Dante nominatur in vulgari compositos nec tenere vel in eis studere audeant. Contrarium facientes, cum ad prelatos eorum pervenerint, volumus libris predictis ex vi presentis statuti privari, mandantes prelatibus eisdem quod si qui ordinationis huius inventi fuerint transgressores, sine mora priori provinciali studeant nuntiare. (ed. KAEPEL-DONDAINE 1941: 286)

La intenció explícita de l'interdicte («ut fratres nostri ordinis theologie studio plus intendant») i l'apel·lació a les constitucions que regulaven la lectura de llibres profans, en un orde cridat a la missió apostòlica de predicar l'Evangeli,⁹⁷ podrien ocultar la intenció de reprimir entre els dominicans una actitud indulgent o receptiva envers les possibilitats doctrinals i els continguts ideològics de la *Commedia*, alhora que testimonien el viu interès o, fins i tot, l'adhesió que el poema havia desvetllat entre alguns frares de l'orde.

L'Anònim Teòleg (a. 1336), que no era toscà sinó molt probablement septentrional, fora de l'àmbit de la prohibició, i afí a la doctrina política i eclesiològica de Dan-

---

95. Cf. BOECI, *Phil. cons.* I, 1, 8-11.

96. L'advertiment degué saber a Bambaglioli, ferm defensor de l'ortodòxia de Dante, considerant les paraules amb què Vernani li dedica el tractat: «Hec autem tibi trado, fili carissime, ut tuus natura clarus et gratia divina perspicax intellectus, veritatis avidus et in ea perquirenda, quantum negotia reipublice tibi commissa permittunt, in ipsius fragrantia studiosus, utilia eligat et diligat, falsa respuat, superflua resecat et devitet inutilia et nociva» (MATTEINI 1958: 34-35 i 94; ROSSI 1998: XXXV-XXXVII i LI-LIV).

97. Vegeu MEERSSEMAN 1958. BELLOMO (2004: 22) atribueix la prohibició a raons estrictament culturals, relacionades amb la prohibició de lectures supèrflues, poètiques i profanes, i amb la defensa de la predicació com a fórmula de divulgació teològica.

te,⁹⁸ ofereix un bon exemple de l'acceptació de la *Commedia* per part d'un dominicà interessat a demostrar la coincidència de Dante amb la doctrina del seu orde.⁹⁹ El frare preserva l'ortodòxia teològica de Dante advertint la necessitat d'evitar interpretacions literals falses o absurdes,¹⁰⁰ i defensa la poesia com a *ancilla theologiae*, l'eficàcia ètica de les ficcions dels poetes i, fins i tot, la utilitat de la *Commedia* per a la divulgació teològica.¹⁰¹ Fins que no es verifiqui la proposta d'atribuir l'última forma de l'*Ottimo commento* (1337-1341/1343) a un predicador,¹⁰² el comentari llatí de la *Commedia* (1408) de Stefano di Ser Francesco, o Stefano Mangiatroia,¹⁰³ és el primer compost per un dominicà toscà, en un moment en què Dante ja és comentat a l'estudi de Santa Maria Novella. El 1489 la biblioteca del convent contenia diversos exemplars de la *Commedia* i comentaris per a la lectura dels frares, així com també en tenia el 1494 la biblioteca conventual de San Eustorgio a Milà.¹⁰⁴ De fet, només vint anys després que s'hi dictés la prohibició de llegir Dante, els germans di Cione, Nardo i Andrea l'Orcagna (1352/1357), representen escenes de la *Commedia* a la capella Strozzi de Santa Maria Novella segons un programa dissenyat pel prior Pietro Strozzi,¹⁰⁵ i un altre prior del convent, Iacopo Passavanti, refongué els seus sermons

98. Vegeu SANDKÜHLER 1967 i 1987: 190-191 i 239-241; MEZZADROLI 1992: 139-153.

99. *In Inf.* III, 34: « Ubi notandum quod quidam voluerunt nostram beatitudinem esse in actu voluntatis —et hanc opinionem tenent fratres minores; hanc non tenet Dant. Alij autem, sicut nos fratres predicatorum, tenemus quod consistat in actu intellectus —et istam tenet [auctor]»; *In Par.* VIII, 31: «et quod sunt principes celestes de quibus ipse Dant fecit iam unam cansionem que dicit: *Voi che 'ntendendo, etc.* Notandum quod dicit *voi che 'ntendendo*. Secutus est hic opinionem Sancti Thome et per consequens [ed. conveniens] veritatem, scilicet quod substantie separate moveant orbem per intellectum et voluntatem; quamquam ab aliis dicatur oppositum»; *In Par.* XI, 64: «Dicit quod paupertas, que in passione Christi privata fuit marito suo primo, scilicet Christo, stetit despecta et derelicta usque ad adventum istius, scilicet beati Francisci [...] et etiam beatus Dominicus paupertatem veram servavit sicut apostoli aliquantulum temporis ante beatum Franciscum» (ed. CIOFFARI 1989: 35, 260 i 279).

100. *In Inf.* III, 35: «Non est intelligendum sicut sonat, quia ergo falsum est»; *In Inf.* III, 125: «Non ergo ut sonat hoc debet intelligi»; *In Par.* I, 127: «Ubi notandum quod nulla creatura subterfugere valet Dei providentiam vel eius voluntatem absolute [ed. absolutam]; et dicere oppositum est hereticum. Et sic non dicit Dante. Sed bene possunt subterfugere conditionaliter, secundum quos Deus providit per talem modum; et istud proprie non est fugere primam causam, sed causas inferiores. Et sic intellexit»; *In Par.* IV, 1: «Ubi sciendum quod istud est simpliciter falsum si intelligeretur ut sonat. [...] Et sic credo quod autor intelligat; alias non verum diceret» (ed. CIOFFARI 1989: 35, 36, 229 i 239).

101. *In Inf.* II, 109: «Hic notandum quod Virgilius figurat scientias poeticas, quibus [ed. qui vel] theologia velut ancillis utitur, quandoque non necessitate, sed ad nostram utilitatem, ut melius capiamus que dicit»; *In Par.* I, 4: «Postea dixit quod fuit ibi. Loquitur sic [ut] poeta, de quibus dicit beatus Augustinus quod licitum fuit eis fingere, ut per tales circumlocutiones cicius possent homines a vitiis retrahere et ad virtutes perfectius inclinare»; *In Par.* II, 10: «Hic loquitur Dant illis qui docuerunt theologiam et docent, et dicit quod ipsi bene possunt ascendere, tamen sequendo vestigium eius» (ed. CIOFFARI 1989: 32, 222 i 230).

102. DI FONZO 2008: 26-31.

103. Vegeu BELLOMO 2004: 321-324; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 219-223 (G. Puletti). El comentari consisteix pròpiament en un aparat de glosses concises, extretes del comentari de Benvenuto da Imola i poques altres fonts, orientades principalment a l'exposició literal.

104. MACCARRONE 1957: 24; VENCHI 1970: 545.

105. VENCHI 1970: 545; PROKOPP 2001.

quaresmals de 1354 en l'*Specchio di vera penitenza*, que inclou algunes ficcions poètiques entre els seus *exempla* i també ressons estilístics de Dante.¹⁰⁶ L'un i l'altre prior flanquegen la representació de Dante a l'escena del Judici. La imitació de Dante serà molt més evident en el *Quadriregio* de Federico Frezzi a final del XIV i en el *Rosarium de spinis* del napolità Domenico Mercuri (1475, imprès a Nàpols el 1477).¹⁰⁷ Al començament del segle XV Giovanni Banchini el Dominicani, que en la *Lucula noctis* i en la controvèrsia amb Coluccio Salutati s'havia demostrat un adversari aferrissat del programa cultural dels humanistes, recomanava en canvi aquells poetes cristians que, com Dante o Petrarca, atresoren un misteri devot sota les seves ficcions.¹⁰⁸ El seu deixeble sant Antonino, bisbe de Florència, estricte coetani de fra Joan Pasqual, admet la lectura de la *Commedia* gràcies al seus valors morals, però manté serioses reserves sobre algunes de les seves ficcions, com ara la inclusió de pagans virtuoses als llimbs, i no el satisfà l'argument que en aquests casos Dante parla com a poeta seguint les petjades de Virgili, perquè la seva expressió figurada pot induir a error els seus innumbrables lectors en vulgar, incapaços de discernir entre la veritat i la ficció.¹⁰⁹ S'imposa, doncs, el punt de vista que la lectura de la *Commedia* requereix una tutela teològica. Després de les lectures públiques de Boccaccio, els oficials de l'Estudi de Florència vetllaren per mantenir regularment una lectura pública de la *Commedia* a càrrec del comú, generalment a Santa Maria del Fiore: dos d'aquests lectors foren els dominicans de Santa Maria Novella Girolamo di Giovanni (1439-1440 [...] 1450-1451) i Domenico di Giovanni da Corella (1469-1470), amb els quals s'instituí la tradició de compaginar la *lectura Dantis* amb una lliçó de teologia per a laics.¹¹⁰ Sembla que a Milà ja feia temps que havia llegit la *Commedia* el dominicà Bartolomeo Caccia (m. c. 1412), possible autor d'una *Postilla super Para-*

---

106. Vegeu MONTEVERDI 1913-1914: esp. 2a part, 282-286. La font principal de la seva cinquantesena d'exemples és l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja.

107. Vegeu «Federico Frezzi» en *DBI* 50 [1990] (S. Foà), i ALTAMURA, BASILE 1976: 31-54.

108. «Item plures ex nostris poete fuere qui sub tegminibus fictionum suarum Christianae religionis devotosque sensus commendavere: ut Dantes noster, dato materno sermone, animarum triplicem statum post hanc vitam describit»; «Si delectas poetas legere [...] propter dulcedinem metri et eloqui venustatem [...], legantur primo Torquatus, buccolicum Petrarche, Dantisve, Prudentii, Sedulii, Aratoris, Iuvencii» (cit. MÉSONIAT 1984: 100 i 104). Enmig de les divisions entre dominicans conventuals i observants, Giovanni Dominicani representa un paper decisiu (MÉSONIAT 1984: 30 n. 55, 37 n. 70, 131-142. Vegeu també GALLETI 1938: 188-196; MACCARRONE 1957: 24-25.

109. Vegeu *infra* VI, 3.3, n. 60. Després de confirmar la damnació dels filòsofs infidels emparant-se en diverses autoritats patristiques (Jeroni, Agustí) i bíbliques (Rom 1, 21-22; Ps 11, 5), replica als defensors del poeta: «Nec sufficienter defendunt eum qui dicunt istud non sentisse sed ut poetam finxisset secundum opinionem aliquorum. Quia cum liber ille sit in vulgari compositus et a vulgaribus frequentata lectio eius et idiotis propter dulcedinem rythmorum et verborum elegantiam, nec sciunt discernere inter fictionem et veritatem rei, de facili possunt credere esse talem statum in alia vita quem improbat fides Ecclesiae» (cit. MÉSONIAT 1984: 83).

110. Per al primer, vegeu TAURISANO 1916: 730-731; VENCHI 1971 i «Girolamo di Giovanni» en *DBI* 56 [2001] (F. Pignatti); per al segon, RICCI 1970.

diso Dantis que el 1494 constava a la biblioteca milanesa de San Eustorgio.¹¹¹ Gabriele Barletta (m. després de 1480) i un frare anònim de Santa Maria Novella esmenten Dante en els seus sermons.¹¹²

L'aportació franciscana a la fortuna de Dante fou també molt notable, i tingué sobretot un vessant més popular per mitjà de la divulgació teològica i la predicació.¹¹³ Com hem vist, Giovanni da Serravalle traduï la *Commedia* al llatí i la comentà (1416-1417) a petició d'alguns delegats al concili de Constança; Angelo Salvetti da Siena, que morí ministre general de l'orde l'octubre de 1423, havia llegit la *Commedia* al Duomo de Siena;¹¹⁴ entre 1428 i 1432 fra Antonio Neri da Arezzo l'explicava a Santa Maria del Fiore.¹¹⁵ En aquells mateixos anys el frare olivetà d'origen venecià Matteo Ronto (Creta, 1370/1380 - Ferrara, 1442) traduïa la *Commedia* en hexàmetres llatins (Pistoia, 1427-1431) i en els seus agraïments finals al·ludia a la col·laboració decisiva del framenor Francesco da Pistoia.¹¹⁶ A mitjan segle XV el framenor observant Bartolomeo da Colle Val d'Elsa (1421-1483) copià la *Commedia* amb una breu anotació interlineal i inicià un docte comentari del *Paradiso* que resta interromput a l'exordi del tercer cant.¹¹⁷ No em consta cap altra traducció ni aportació franciscana segura a l'antiga crítica dantesca.¹¹⁸ Una notícia continguda en un sol manuscrit de la

---

111. VENCHI 1970: 546.

112. VENCHI 1970: 545-546.

113. Vegeu en general MARIOTTI 1913; DA MARETO 1972; PORZI 1975; TARDIOLI 1983: 185-188, i sobretot els panorames més rigorosos de LIOI 1964: 28-39; BASILE 1975: 305-308, i BOLOGNA 1982. En aquest cas, a part dels teòlegs, convé de recordar el terciari franciscà Tommaso Unzio, o Tommasuccio da Foligno, poeta del tercer quart del XIV i de l'estil de Iacopone da Todi, les profecies del qual presenten reminiscències de l'*Inferno*; vegeu FALOCI PULIGNANI 1883: 210-224 (esp. 221-223); 1887, i 1931-1932.

114. MOORMAN 1968: 445 i n. 4.

115. Molt probablement ell mateix encarregà entre 1413 i 1430 una pintura de Dante, substituïda el 1465 per l'actual de Domenico da Michelino, que incitava els florentins a recuperar-ne les despulls mitjançant els versos: «Onorate l'altissimo poeta / che nostro è, e tiellosi Ravenna / perché di lui non è chi s'habbia pietà» (MARIOTTI 1913: 96; BONICATTI 1970).

116. Vegeu MALATO, MAZZUCCHI 2011: 333-339 (G. Ferrante), i sobretot TAGLIABUE 1983, esp. pp. 173-175 per a la datació de la traducció i per a la personalitat del framenor Francesco da Pistoia, que fou potser qui introduí Ronto al cercle de Guarino Veronese, i que entre 1429 i 1438 subministrava còdexs des d'Orient a Ambrogio Traversari, Niccolò Niccoli i Poggio Bracciolini. Molt probablement, la traducció en hexàmetres perseguia l'objectiu de dignificar Dante davant dels humanistes.

117. BELLOMO 2004: 128-133; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 69-73 (M. Arosio). Marcellino DA CIVEZZA [Pietro RANISE] i Teofilo DOMENICHELLI (1891) escolliren el seu text de la *Commedia* per a acompanyar la traducció i el comentari de Giovanni da Serravalle, i també n'editaren les gloses.

118. El comentari atribuït a Giovanni Tonsi, presumptament perdut, s'ha d'identificar molt probablement amb l'obra de Giovanni da Serravalle (BELLOMO 2004: 381-382; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 875-876). Des dels *Annales Minorum* de Wadding també s'atribueix a Antonio della Marca una traducció en vers perduda (c. 1483) de la qual no es conserva cap altra traça (MARIOTTI 1913: 95-96; MOORMAN 1968: 541; DA MARETO 1972: núm. 29). El framenor florentí Pietro Mazzanti da Figino revisà les dues impressions venecianes del 1491 que contenien la *Commedia* amb el comentari de Cristoforo Landino (RAGNI 1970; DA MARETO 1972: 11-12; RICHARDSON 1994: 38-39; PROCACCIOLI 2001: 175-179), tot i que la seva intervenció ha estat discutida recentment; vegeu «Antonio Grifo» en *DBI* 59 [2003] (L. Marozzi). No dispo de notícies sobre els framenors que pogueren llegir la *Commedia* al convent florentí de Santa Croce (MARIOTTI 1913: 88).

primera redacció de l'*Ottimo commento*, que temps enrere havia donat peu a atribuir un comentari perdut a fra Accursio Bonfantini (m. a. 1338), inquisidor a Florència (1326-1329) i a Siena (1332-1333), molt probablement es redueix a un dictamen excusatori de la ficció dantesca de la pena dels suïcides (*Inf.* XIII, 82-108); si bé, entesa *ad litteram*, podria semblar contrària al dogma cristià de la resurrecció dels cossos, per als «sottili intenditori» és una adequada expressió figurada d'aquest pecat:¹¹⁹

Expositione sopra questo caso di frate Accorso Bonfantini, e dice così: voglendo l'autore ponere le grandi pene delli homicidi di sé medesimo, pone due speçie di pene: l'una è positiva, l'altra è privativa. La positiva è le pene che sostengono l'anime di cotali in quella silvestre pianta o pruno, nelle quali saranno eternalmente molestate da' demoni, che essi intendono per l'Arpie. Et ancora sarà grandissima pena, veggendosi legate a sì fatti corpi, come sono piante salvatiche o pruni. La pena privativa sarà di vedere i corpi loro allato a sé, li quali àno tanto amato, e continamente naturalmente molto amano a riunirsi co' lloro: e questo loro grandissimo desiderio in eterno sarà fraudato. Questo è all'anima somma pena. Vuole dire l'autore come somme pene sono le positive, delle quali àe detto disopra. Per tutto così saranno quelle di costoro, et anco tanto maggiori quanto colle positive pene [saranno] delle pene privative: d'aver desiderio d'ogni cosa che sommamente amano et àno amato, e veggonla continamente e desideranla con tutto l'affetto di riaverla, e sono disperati di riaverla in eterno. E questa è grandissima pena. Questo tanto sia detto non perché per gli altri non sia bene detto, ma per maggiore diletto, e se bisogno è —che non è— ad escusatione dell'autore dico: è de' sottili intenditori. (cit. BELLOMO 2004: 190)

Cal subratllar que la glossa de l'inquisidor franciscà no ofereix cap mena de dubte sobre l'ortodòxia de Dante ni desaprova explícitament els recursos ficticis de la poesia, tot i que posa en relleu la importància de saber copsar subtilment la intenció profunda de la ficció.

Entre les files dels franciscans la *Commedia* reclutà ben aviat no solament traductors i exegetes, sinó també predicadors disposats a al·legar-ne fragments en els seus sermons. Les *laude* del franciscà espiritual Iacopone da Todi són citades potser amb més freqüència, i també hi ha molts predicadors que citen els *Trionfi* de Petrarca, però la incorporació de Dante a la predicació franciscana es consolida al segle XV fins al punt que en alguns dels sermonaris conservats, la majoria anònims, la seva presència —de vegades sense necessitat que se n'esmenti el nom, o bé al·ludit com a

---

119. BELLOMO 2004: 189-191; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 3-9 (Massimo Corrado), i 667-668, núm. 257, per al testimoni únic. La glossa és represa i resumida en la tercera redacció o última forma de l'*Ottimo commento*, sense el nom de l'autor: «Alcuno theologo dice che l'auctore essendo fornito de theologia et di phylosophia parloe con altro intendimento cioè che queste anime avranno doppia pena doppo la resurrectione universale, nella quale avranno li corpi loro cioè la pena positiva che ora sostengono et la pena privativa di vedere li corpi suoi allato a sé col quale desiderano de riunirse. Et questo desiderio accresceràe le pene però che i lloro desiderio sia loro defraudato» (ed. DI FONZO 2008: 151, i vegeu n. 210, on es reprèn l'opinió que fra Accursio podria haver rebut l'encàrrec de llegir públicament la *Commedia*). Accursio Bonfantini fou membre del tribunal que condemnà a la foguera Cecco d'Ascoli el 1327 sota els càrrecs de divinació i d'haver negat el lliure albir en el seu comentari *In Spheram* —una tesi herètica que, curiosament, Cecco d'Ascoli havia retret a Dante en l'*Acerba* II, I, 19-24 [727-732]. Vegeu «Accursio Bonfantini» en *DBI* 12 [1971] (E. Ragni); GUIDUBALDI 1976; PICCHIO SIMONELLI 1979: 143-145; GÓMEZ 2009: 219-220, i *supra* 2, nn. 27 i 30.

«poeta vulgaris» per antonomàsia, i també qualificat de filòsof o de «magnus theologus»— supera àmpliament la de Iacopone.¹²⁰ En aquest context, els versos i les *terzine* de la *Commedia* equivalen a *sententiae*, *exempla* o citacions d'autoritat que reforcen la lliçó del predicador i la fan més persuasiva i memorable per als oïdors. Extrets del seu context narratiu, els versos de Dante s'apliquen a les matèries més diverses: ètica civil i eclesial, vicis i virtuts, descripcions del més enllà, lloances de la Mare de Déu i els sants, etc.

El primer document que podem adduir és el *Quadragesimale scholarum* de Ruggero da Eraclea (Gela) o, menys probablement, de Ruggero da Piazza, que conté nombroses citacions de la *Commedia* tant en una hipotètica primera redacció (1367-1368) com en una segona, no gaire posterior, que en un testimoni s'acompanya de dotze sermons d'estil semblant i amb algun altre ressò dantesca.¹²¹ La majoria de les

120. Vegeu RONZONI 1899: 119-122; GALLETTI 1938: 187. Una trentena dels manuscrits franciscans inventariats per CENCI 1971 a la Biblioteca Nazionale de Nàpols conté tractats o, sobretot, sermons que citen versos o *terzine* de la *Commedia*, fins a sumar prop de vuitanta sermons, de vegades amb més d'una citació, mentre que una cinquantena de sermons citen versos de Iacopone. Aquest ús és especialment freqüent en els manuscrits VII.E.33 i VIII.AA.31, copiats per fra Paolo da Teramo (s. XV^{3/4}), autor probable d'algunes parts (CENCI 1971: núm. 310 i 425*). Ell mateix intervingué potser en el manuscrit XIII.C.61 (CENCI 1971: núm. 616), estudiat per BASILE 1975: 308-317. Els ff. 28^r-31^r d'aquest manuscrit contenen uns apunts per a un sermó llatí sobre Jerusalem i Babilònia en què se citen dos llargs fragments dels cants V i I de l'*Inferno* a propòsit de la luxúria i l'avarícia; a continuació el copista completa aquests cants i copia II-IV, 102 i VI; tot seguit copia encara *Inf.* I-XVI, 3, amb breus glosses llatines interlineals i marginals (BASILE 1975: 316). El mateix manuscrit conté més endavant una selecció de fragments de Iacopone, dels *Trionfi* de Petrarca i del conjunt de la *Commedia*—especialment del *Purgatorio* i el *Paradiso*—, de vegades amb rúbriques que en podrien facilitar l'aplicació en un sermó (BASILE 1975: 315-316).

121. Vegeu G. PALUMBO 1967; ROCCARO 1987 i 1992; CENCI 1995; ROMANO 2008. Per a la datació, CENCI 1995: 272-275. L'obra recull 56 sermons quaresmals (un per a cada feria i dos per a cada diumenge) i figura l'Església com una Escola de Crist: després del tema, cada sermó enumera tres escoles il·lustratives; a continuació, una virtut o un vici, i es pregunta *unde originetur, quomodo exercitetur i in quo figuretur*. Se'n conserven sis testimonis (CENCI 1995: 279-290). Els dos testimonis de la hipotètica primera redacció (*LM*) són mutilats i incomplets, però transmeten l'epístola dedicatòria de Ruggero da Eraclea al confrare sicilià Andrea da Alcamo, que també era present en un testimoni perdut (*G*); els altres dos testimonis són complets, però amb moltes variants: *B* sembla còpia de *N*, adaptat a un públic de Nuremberg; *F* i *A* són copiats probablement a Florència i a Nàpols, i *A* conté dotze sermons més, que Roccaro considera del mateix autor. L'atribució del quaresmal en *A* és: «Incipit Quadragesimale editum a magistro Rogerio de Scicilia feria quarta cineris existente bachallario Neapoli [...] Ad usum fratris Stephani de Atella, provincie Apulie», i només *F* apunta una altra atribució, potser per confusió: Istud Quadragesimale composuit Magister Rogerius de Placea ordinis Minorum provincie Scicilie». De Ruggero da Eraclea consta com a batxiller sentenciari en una butlla d'Urbà V (13 de setembre de 1367) en què ordena a mestre Ubertino da Corleone que el promogui al magisteri després d'examinar-ne la idoneïtat, juntament amb quatre mestres més, a l'estudi general de Bolonya o en un altre estudi general franciscà (ROCCARO 1992: 28-29; CENCI 1995: 275-277 i 294 [text de la butlla]). Cenci suposa que per això el 1368 hauria acudit a San Lorenzo de Nàpols (ms. *A*) i predicat el *Quadragesimale*. No és pas segur que es pugui identificar amb un «Rogerius de Ceva de Heraclia», capellà reial, que l'1 de gener de 1376 és nomenat pel rei Frederic III [IV] capellà major de la capella reial de Palerm (ROCCARO 1992: 30). Mestre Ruggero da Piazza (XIVⁱⁿ-1383), fou bisbe de Bosa (Sardenya) transferit a la diòcesi de Mazzara el 19 d'abril de 1363, capellà del jove rei Frederic des del 1367. No sabem si podem identificar amb l'un o amb l'altre un «Fr. Rogerius de Cicilia» que fou *lector* a Cambridge el 1351-1352 (MOORMAN 1947: 293-294; CICCARELLI 1987: 192 i n. 80; ROCCARO 1992: 28). Els sermons del *Quadragesimale*, encara inèdit,

citacions s'inclouen en la narració d'un *exemplum* de Dante o en un breu marc exegetíic coherent amb la tradició crítica, al costat d'altres recursos promoguts pels *classifying friars*: figures, mitografia, història, etc. És evidentment un recull concebut per a ús de predicadors, però alguns temes i la tria d'exemples (Pier delle Vigne, Romeu de Vilanova, el comte Belisari) fan pensar en una possible aplicació àulica en relació amb la cort reial.¹²² Un segon document és la *Sposizione del Vangelo della*

---

rics d'*exempla* contemporanis, històrics i mitològics, contenen citacions de Dante, el «poeta vulgaris», a propòsit dels temes següents (PALUMBO 1967 a partir de A): 1. Sobre la mort espiritual del pecat (f. 46^v): *Inf.* I, 115-117. 2. Sobre l'avarícia (f. 53^r): *Inf.* VII, 61-66. 3. Sobre el servei a Déu o al món, l'exemple de Romeu de Vilanova (f. 59^v): *Par.* VI, 140-142. 4. Sobre el *raptus* de sant Pau (f. 62^v): *Par.* I, 73-75. 5. Sobre la imitació, l'exemple de Belisari (f. 62^v): *Par.* VI, 25-28. 6. Sobre l'enveja, l'exemple de Pier delle Vigne (f. 68^r): *Inf.* XIII, 58-60 i 64-69. 7. Sobre l'escola dels poetes i els dos cims del Parnàs, el de Bacus, «deus scientiae», i el d'Apol·lo, «deus sapientiae» (ff. 69^v-70^r): *Par.* I, 13-18 («Unde poeta vulgaris tractavit de poesis Inferni et Purgatorii sub dictu Bachi, quasi dicat quod ratio naturalis seu moralis potest illa dictare quia ulterius tractaturus erat de Paradiso ubi sunt illa quae ratio naturalis nescit dictare, hinc est quod ipse dicit: [...]» [cit. G. PALUMBO 1967: 472]). 8. Sobre la supèrbia (f. 77^r): *Purg.* XI, 91-93. 9. Sobre la salvació (f. 78^v): *Purg.* XXI, 1-3. 10. Sobre la dolçor de la gràcia i la contemplació (f. 95^v): *Par.* I, 7-9. 11. Sobre l'edat de Crist redemptor (f. 110^v-111^r): *Inf.* I, 1-3. 12. Sobre la segona mort de la damnació (137^v): *Inf.* I, 115-117. Segons la descripció de Cenci, els testimonis mutilats contenen les referències 3 (*LM*) i 6 (*L, def. M*); els testimonis alemanys *NB* només en conserven dues: 11 i 12; sembla que *F* transmet les citacions 2-6 i 11-12. Per als altres dotze sermons del testimoni A, vegeu l'ed. ROCCARO 1992; el primer sermó descriu la compareixença de justos i pecadors al Judici final, manlevant personatges de la *Commedia* (ed. ROCCARO 1992: 71-72).

122. El rei (1355-1377) Frederic III [IV] posseïa el 1367 «librum unum, dictum lu Danti, quod dicitur De Inferno» (BRESC 1971: 125 doc. 23; per a l'inventari complet dels béns reclamats pel rei al seu tresorer Niccolò de Reggio, vegeu NATOLI 1893: 14-15 n. 3). Potser educat per fra Ubertino da Corleone, incorporà a la seva cort nombrosos franciscans com a pedagogs, capellans, diplomàtics i consellers (ROTOLO 1961, 1984 i 2007). Els seus estrets lligams familiars amb Pere el Cerimoniós — el 1361 s'havia casat amb la seva filla Constança, que morí el 1363 arran del part de Maria, única hereva del regne, resident a Catalunya des del 1384 i casada amb Martí el Jove el 1391— podrien haver constituït una via de difusió de la *Commedia* a la Corona d'Aragó, per mitjà de Maria i de la reina Elionor, germana gran de Frederic; Ferrer Saiol, protonotari de la reina, introduí el fillastre Bernat Metge en la cancelleria d'Elionor com a ajudant de registre (1371-1375). Dante, és clar, era conegut a la cancelleria siciliana: el 1371 Boccaccio escriu al protonotari de Frederic, Giacomo Pizzinga, una carta en la qual, tot evocant una trobada amb fra Ubertino da Corleone a Nàpols —s'hi negociava el tractat de pau de 1372— en què parlaren de coronar-lo poeta, li proposa Dante i Petrarca com a models (ROTOLO 1984: 729-730; 2007: 885; CICCARELLI 2003: 21 n. 28; 2007: 134 n. 38). El cronista Niccolò Speciale, contemporani de Ramon Muntaner, ja coneixia probablement l'*Inferno* (LABATE 1900; RESTA 1967: 417 i n. 24), mentre que els cronistes del XV citen Dante explícitament, sobretot a propòsit de Pere el Gran i la seva descendència en *Purg.* VII, 112-129 (RESTA 1967: 420-421 i nn. 32-33), com fan també Pere Tomic o l'Anònim del *Curial*. Per a notícies de testimonis de la *Commedia* a la Sicília dels segles XIV i XV, vegeu BRESC 1971: 55-56, i RESTA 1967: 414-415, que subratlla el probable origen centroseptentrional dels testimonis i la inexistència d'una tradició textual siciliana; s'hi oposa CORRENTI 1979: 58-63. En concret, consta una quinzena d'exemplars d'obres dantesques en BRESC 1971 (i vegeu també *infra* n. 123): doc. 23 [rei Frederic III (Messina, 1367)], *Inferno*; doc. 49 [mestre Robertus de Stephano (Palerm, 1421)], núm. 26: «duo [sc. quaterni] de scripto Dantis»; doc. 65 [«magnificus dominus» anònim (Palerm, 1432)], núm. 2: «Item legavit conventui Sancti Francisci de Panormo librum unum vocatum lu Danti in pergamenno cum aliquibus glosis quem dixit esse penes Dominum Franciscum Botzu arcium et medicine doctorem ex causa accomodate in terra Castri-johannis»; doc. 77 [Baldassar de Afflicto (Palerm, 1441)], núm. 5: «Item librum Dantis cum cohoperata rubea de tabulis in carta bonbicus», i 10: «Item librum Dantis de pergamenno quem olim habebat Dominus Antonius de Vintimilio»; doc. 102 [notari Stefano de Avillino (Messina, 1449)], núm. 18: «Item librum Dantis cum comento et tabula»; doc. 106A [Leonardus de Bartholomeo, protonotari del regne (Palerm, 1450)], núm. 59: «Item Danti in carta membrana»; doc. 117 [Jacobus Ispalensis, doctor en arts i medicina (Tràpani, 1454)], núm. 26: «Item unu libru chamatu Danti»; doc. 132 [cavaller

Passione secondo Matteo (1373), obra molt rellevant de la literatura siciliana del segle XIV, escrita per un bisbe franciscà anònim, amb calcs evidents de versos de totes tres *cantiche* de la *Commedia*.¹²³ Andrea de Pace da Sciacca, estretament vinculat a la cort siciliana del duc Martí i de Martí el Jove, cita els primers set versos de l'*Inferno* en un sermó per la nativitat de Crist (f. 10^r) recollit en les seves *Introductiones dominicales* (a. 1397, probablement 1391-1392 o poc després).¹²⁴

Però els exemples més coneguts de l'ús de Dante en la predicació popular franciscana són els que ofereixen els grans fundadors observants del segle XV, coetanis de Joan Pasqual, i els seus deixebles. Sant Bernardino da Siena, que havia estudiat retòrica i filosofia a l'escola de Giovanni di ser Buccio da Spoleto, lector públic de la

---

Johannes de Abbatellis, «magister secretus» del regne (Palerm, 1459)], núm 10: «Item liber Dantis pulcher in carta membrana»; doc. 134 [Thomasius Crispus (Palerm, 1460), núm. 3: «Item certa pars Dantis», i 7: «Item liber Dantis in carta membrana»]; doc. 194 [Jacobus de Chirco, doctor «utriusque iuris» (Palerm, 1484)], núm. 92: «Item librum Dantis vetus in carta bonbicus», i 106: «Item alium librum Dantis veterem in carta bonbicus»; doc. 195A [noble Mattheus de Campo (Palerm, 1487 [m. 1484])], núm. 1: «Item librum unum Domini Dantis in carta membrana»; doc. 196 [Leonardus de Minardo, doctor en arts i medicina (Palerm, 1484)], núm. 13: «Item Dantes in bona carta extimatus». A part d'una *Commedia* amb glosses (doc. 65, 2) i d'una altra amb comentari (doc. 102, 18), a final del XV consten dos exemplars del comentari de Benvenuto da Imola (doc. 196 [1484], núm. 12; doc. 207 [1487], núm. 23). Per als fragments conservats, probablement de la segona meitat del XIV, vegeu GAUDIOSO 1931 (bocins de *Paradiso* XXV-XXVI i XXX-XXXI amb glosses interlineals i sobretot marginals, que en alguns casos són l'única part visible) i GIUFFRIDA 1969 i GIUNTA, GIUFFRIDA, SPARTI 1983 (*Inf.* XI, 98-115; XII, 1-7, 16-45, 52-82 i 89-118; XXI, 64-79; XXII, 32-47; XXX, 19-54, 57-91, 94-148; XXXI, 1-13; *Purg.* IV, 11-135; V, 1-15). Per a la fortuna de Dante a Sicília, vegeu també SANTANGELO 1976 [1985: 13-34], i SPALANCA 1998.

123. Ed. P. PALUMBO 1954-1957. L'anònim, que fou autor de tractats teològics en llatí (*De futura vita, De domino Iesu Cristo ad infideles*) i en vulgar (*De Deo, De anima, Perki Deu factu fu homu*), ha estat identificat amb Niccolò Casucchi di Agrigento (PALUMBO 1954-1957: I, XIV-XXVI); amb el llombard Matteo della Porta, arquebisbe de Palerm (1366-1377), que també posseïa un exemplar de l'*Inferno* («liber de Dantis in papiro qui incipit *Nel mezo camin di nostra vita et finit Et quindi simu a vidir li stilli*») (MONFRIN 1961), i amb d'altres, com ara Ubertino da Corleone (sobre el qual vegeu ROTOLO 1984) i Ruggero da Piazza (RESTA 1967: 419 i n. 29). Sobre la qüestió, vegeu CICCARELLI 1987: 191 n. 75; 2003: 21 n. 28; 2007: 134 n. 38; ROCCARO 1987: 275-276 n. 10; 1992: 15-16 n. 9.

124. Andrea de Pace, ministre provincial de Sicília (1387-1397), fou nomenat mestre capellà o capellà major de Martí i Martí el Jove el 29 de maig de 1392, poc després del desembarcament a Palerm. «Le funzioni di maestro cappellano ricevute dal nuovo governo aragonese erano rilevanti, non solo perché gli attribuivano una giurisdizione esclusiva sulla cappella palatina e su tutte le cappelle reali e i regii cappellani, vale a dire su tutta quella parte del clero siciliano considerata politicamente fedele dal duca Martino e da lui favorita, con gli importanti redditi connessi alla carica, ma soprattutto perché ponevano Andrea da Sciacca in una posizione di vertice, in stretta vicinanza e collaborazione personale con il duca» (FODALE 2007: 445-446). Tot seguit, el juny de 1392, passa a l'obediència del papa d'Avinyó, Climent VII. Confirmat en el càrrec de capellà major per Martí I, viu a la cort de Catània fins que el març de 1398, ja substituït per Joan Despi com a capellà major (FODALE 2007: 450), es trasllada a Barcelona com a ambaixador prop de Martí l'Humà, almenys fins al 1401; aspirà als bisbats de Malta i de Catània, i morí poc després del 1408. Abans del desembarcament de Martí estigué vinculat a la facció filocatalana de Guglielmo Peralta, i al seu fill Nicolò, creat comte de Caltabellotta el 1391, dedicà el tractat polític *Viridarium principum* (a. 1397, probablement 1391-1392; ed. CICCARELLI 2003), una compilació en què els exemples de la història antiga i les doctrines dels filòsofs pagans s'ofereixen com a model de les virtuts del governant cristià (CICCARELLI 2003: 24-42; 2007: 137-148). Una al·lusió recent als programes hispànics de 1391 en el sermó del cinquè diumenge després de Pentecosta convida a datar la redacció final de les *Introductiones dominicales* ja en el període de vinculació amb el rei Martí el Jove (CICCARELLI 2003: 19-24; 2007: 132-136).

Commedia per encàrrec del comú de Siena, cita i esmenta Dante en els seus sermons, tant en llatí com sobretot en vulgar, però sempre amb la màxima austeritat.¹²⁵ No hauria estat gens estrany que el seu estret col·laborador fra Matteo d'Agrigento, que visità la Corona d'Aragó dues vegades (1427-1428 i 1430) per predicar i fundar convents observants, hagués citat versos de Dante a auditoris catalans que no el desco-neixien del tot.¹²⁶ Però el predicador que al·lega Dante més sovint i amb més exten-sió és, amb molta diferència, sant Giacomo della Marca: posseïa almenys un exemplar complet de la *Commedia* i un altre de parcial, i en el conjunt de les seves col·leccions de sermons llatins (*dominicales*, *quadragesimales* i autògrafs no aple-gats en els reculls anteriors) Renato Lioi ha identificat una vintena de sermons que

---

125. En les *Prediche volgari sul Campo di Siena* (1427) es refereix explícitament als personatges de Dante i Virgili; cf. XLII, 17: «O tu che araguni araguni, e mai non ti vedi sazio, deh, attaccati a Davit, el quale volse cercare d'andare a trovare el paradiso, come Dante s'attaccò a Vergilio per volere vedere l'inferno» (ed. DELCORNIO 1989: 1234). Tres citacions literals provenen del cant XXVII de l'*Inferno*, protagonitzat pel franciscà Guido da Montefeltro; cf. XXIII, 102: «Sai come disse colui? "Assolver non si può chi non si pente; / né pentere e volere insieme puossi, / per la contradizion che non consente." [Inf. XXVII, 118-120] Non si può pentere del peccato e volerlo fare a un'otta. Come tu vedi che queste due non possono stare insieme, così non possono stare insieme colpa e grazia in uno corpo: chi è in colpa è del diavolo, e chi è in grazia è di Dio. Come si può dunque essere di Dio e del diavolo?»; XXXIV, 11: «Hai mai udito: "Longhe promesse coll'attener corto"?» [Inf. XXVII, 110]; XLII, 79: «Udisti mai dire: "Longhe impromesse coll'attendar corto"?» (ed. DELCORNIO 1989: 676-677, 965 i 1248). Aquest passatge dantesco també suscità un interès especial en Joan Pasqual; vegeu *Tractat de les penes particulars d'infern* XLIV, 28-29. Per a una al·lusió a Dolcino (Inf. XXVIII, 55-60) i altres citacions dantesques (Inf. I, 99; X, 25; Purg. XVI, 97; Par. XXII, 16-18) en altres cicles quaresmals (esp. Florència, 1424 i 1425), vegeu VALORI 1937: 35-36; PORZI 1975: 122-124, i sobretot LIOI 1964: 34-37. També hi ha ressons dantescos en els sermons llatins: «O insensata mortalium cura!» (cf. Par. X, 1) en cinc ocurrències (LIOI 1964: 34 i nn. 21-22), i potser «modica favilla facit magnum ignem» (cf. Par. I, 34: «poca favilla gran fiamma seconda»; Iac 3, 6: «Ecce quantus ignis quam magnam silvam incendit!»; VALORI 1937: 36, i vegeu la nota a *Tractat*, XLIV, 3). El 1425 recomana als joves de Florència la lectura de Dante, Petrarca i Coluccio Salutati, però sobretot el primer entre altres lectures morals: «Eziandio son di gran diletto il leggere il Dante ed altri libri di leggende di Santi, di Santo Gregorio, di Santo Gironimo, dilettersi di queste cose morali e notare e apparare a mente» (cit. LIOI 1964: 36-37; PORZI 1975: 124-125). Per a un estudi global de la relació entre Dante i Bernardino vegeu RHEINFELDER 1975, a més dels judicis de RONZONI 1899: 119-120, i GALLETTI 1938: 199-244. Sant Antonino lloà l'austeritat de la seva predicació perquè consistia «non in doctis humanae sapientiae verbis, sed Sacrae Scripturae divinis oraculis. Raro vel nunquam ex ore eius verbum Ciceronis, Aristotelis, Platonis, vel alicujus poëtae audiebatur» (cit. GALLETTI 1938: 215); en les *Prediche* del 1427 hi ha citacions de Iacopone da Todi (XV, 31; XXXII, 56 i 68), però l'única al·lusió fugissera als autors antics és per a desaconsellar-los en la predicació (III, 31): «"Eloquia Domini declaratio sermonum tuorum. La dichiarazione delle tue parole"; non dice la dichiarazione di Platone, né d'Aristotele, né di Galieno né d'Ipocrasso, né di molti altri filosofi, che non la biasimo, no; però non la voglio lodare come quest'altra si de' lodare lei» (ed. DELCORNIO 1989: 153-154 i vegeu n. 86). Bernardino critica els predicadors curiosos que prediquen la seva erudició en lloc de l'Evangelí, però considera lícit estudiar els pagans: «Non dico tamen quod sit prohibitum aut allegare aut discere ista talia; imo concessum est scire omnes alias scientias praeter theologiam» (cit. RONZONI 1899: 106). En els sermons llatins cita sobretot Sèneca (RONZONI 1899: 107; VALORI 1937: 34 i n.; PORZI 1975: 125-127).

126. Per a l'activitat de fra Matteo a la Corona d'Aragó, vegeu *supra* I, 8, n. 146; AMORE 1956 i 1959; RUBIÓ I BALAGUER 1964: 27-47; SENSI 2007: 1009-1025; més complet és el perfil que en traça ROTOLO 1999. En un sermó llatí *Ad religiosas* cita com a *auctoritas* un dels versos dantescos al·legats per sant Bernardino, sense esmentar el nom de Dante: «Auctoritate. Absolvere se non pò chi non si penti» (ed. AMORE 1960: 115). Per a la seva col·lecció de sermons quaresmals, vegeu SENSI 1995.

reproduïen entre una i disset *terzine* de la *Commedia*.¹²⁷ Per contra, sembla que sant Giovanni da Capistrano no solia al·legar Dante en els seus sermons, per bé que l'esmenta al costat de Virgili i altres poetes en un tractat inèdit *De inferno*, mentre que en un sermó pronunciat a Viena el 22 de juny de 1451 en rebutja la descripció del purgatori perquè no s'adiu amb la doctrina teològica.¹²⁸

En el segon sermó de l'*Specchio della fede* (1490) Roberto Caracciolo (c. 1425-1495) expressa les reserves habituals contra la poesia, repetint el cèlebre «*daemonum cibus est carmina poetarum*» de sant Jeroni, i també fa una al·lusió crítica tant al tractat *Monarchia* com a la *Commedia* de Dante, justificant la renúncia al papat de Celestí V.¹²⁹ No obstant això, l'ús de Dante és habitual en la pastoral franciscana de la

---

127. Per al dantisme de sant Giacomo vegeu sobretot LIOI 1964 i l'inventari de CRIVELLUCCI 1889: ms. 42, 46, 46bis i 60 (sermonaris autògrafs, els dos darrers amb sengles taules de la biblioteca del sant), a més de RONZONI 1899: 122; MARIOTTI 1913: 97-103; PORZI 1975: 186-202, i BASILE 1975: 308 n. 10. Per als seus manuscrits de la *Commedia*, vegeu CRIVELLUCCI 1889: 11, i LIOI 1964: 28 i n. 6, on també es recull la tradició que llegà a la seva biblioteca de les Grazie a Montepandone un exemplar de la *Commedia* postil·lat de la seva mà per a utilitat dels frares. Remeto a LIOI 1964: 41-67, per al context i les referències exactes de les seves citacions dantesques, que enumero a continuació: 1. Sobre la vanitat de les dones: *Purg.* VI, 76-78. 2. Sobre la perseverança: *Par.* V, 73-84. 3. Sobre el vici contra natura: *Purg.* XXVI, 79-84 i 133-135. 4. Sobre la lluita entre faccions polítiques: *Par.* XXII, 16-18. 5. Sobre el nom de Jesús: *Par.* IX, 7-9; XXXIII, 115-117, i *Purg.* XIII, 19-21. 6. Sobre l'excel·lència del cristianisme: *Inf.* IV, 73-75, 85-90, 109-114, 121-123, 130-135. 7. Sobre el paradís o regne de Déu: *Par.* XXIII, 28-33, 70-75, 82-84, 97-102, 109-111, 118-126, 130-138; XXXII, 133-135, i XXVII, 7-9. 8. Sobre les dotze penes principals de l'infern: la primera, el foc inextingible especialment per a l'avarícia (*Purg.* XIX, 115-126; XX, 82-84); la segona, un fred insuportable (*Inf.* VI, 10-12); la sisena, un plany inconsolable (*Inf.* III, 64-69 i 22-27); la vuitena, la blasfèmia incessant (*Inf.* III, 103-105); la novena, la tenebra (*Inf.* III, 82-87; V, 28-33). 9. Sobre l'obediència: *Par.* V, 19-24; XI, 82-84. 10. Sobre el *Lignum Vitae* (Gn 3, 3): *Par.* XXXIII, 52; XXIII, 31-33. 11. *Ídem*: *Par.* VII, 115-120; *Purg.* XIV, 148-151; *Par.* IX, 10-12; XV, 67-75. 12. Sobre la *natura vulnerata* de l'home (Is 53, 5): *Par.* VII, 25-33, 37-42, 64-66 i 94-102. 13. Sermó *de navi*: *Par.* II, 1-6. 14. Sobre la disciplina: *Purg.* XXII, 148-154. 15. Sobre els béns de fortuna: *Inf.* VII, 61-63. 16. *De proprietatibus equi*: *Inf.* III, 1, etc. 17. Sobre la predestinació: *Par.* V, 19-24; *Purg.* XVIII, 70-75. 18. Sobre el mal costum: *Inf.* III, 52-57, 61-63 i 112-120. 19. Sobre l'excel·lència i dignitat de la santa verge Maria: *Par.* XXXIII, 1, 13-18. 20. Sobre la resurrecció de Crist: *Inf.* IV, 52-63.

128. LIOI 1964: 37-39; PORZI 1975: 228-229. Entre els volums de la seva biblioteca conservats a Capistrano s'enumeren un exemplar o una miscel·lània de la *Commedia* i un comentari no identificat que podrien haver estat seus (PORZI 1975: 228). Segons L. Luszczki, en el tractat *De inferno* «Capistranensis disserit primo de existentia, loco et capacitate inferni, singula roborans ratione, testimoniis S. Scripturae et exemplis, sumptis ex Patribus, scriptoribus prophanis, ut Virgilio, Dante, etc.» (cit. LIOI 1964: 38). Vegeu-ne un breu fragment transcrit en la descripció dels còdexs VII.D.22 i VII.E.29 de la Biblioteca Nazionale de Nàpols (CENCI 1971: 448, núm. 268, i 510, núm. 306b, que copio): «et Dantes florentinus poeta vulgaris facit specialem tractatum de inferno in suo libro in tota prima Comedia, per novem circulos omnes dampnatorum penas, vitiis quibuslibet principalibus respondentes, examinatas. In primo infantes collocat. In 2º luxuriosos. In 3º gulosos... in 9º proditores. Et Statius et Virgilius etiam per novem dividunt Stiges.»

129. «El cibo de demonii sono li versi de li poeti; la seculare sapienza è pompa delle rethoricte parole. Questi colla soavità delectant e, pigliando le orecchie con la dulce modulazione de li currenti versi, penetrano l'anima e imbrattano lo core; perchè quando son lette con sommo studio, non lasciano altro che uno sono vacante e strepito de sermoni. Non cé saturità di verità, non refectione de iusticia; onde quelli che ce studiano troppo, perseverano in fame di verità e de virtù» (BASTANZIO 1947: 163 i n. 14; per a les referències dantesques, n. 13). En el sermó XXVI del seu *Quaresimale in volgare* prova l'existència de l'infern adduint autors pagans com Virgili, Ciceró i Plató, i el situa immediatament sota el purgatori que hi ha «sotto l'Etna e nel pozzo che nell'Ibèrnia apri S. Patrizio», d'acord amb la

seva generació i la següent, especialment en la família observant. A mitjan segle Iacobo da Bagnò i Alessandro de Ritiis són autors d'obres de tema religiós en *terza rima* que evoquen Dante, alhora que sorgeixen els primers “sermons semidramàtics”, que alternen la predicació amb una representació hagiogràfica en vers, sovint amb reminiscències dantesques, o bé amb una recitació, generalment de Iacopone da Todi o de Dante.¹³⁰ Bernardino da Fossa (1421-1503) aprofita Dante en els seus sermons llatins: el cas més singular és un sermó en lloança de la Mare de Déu en què el frare comenta *in extenso* la pregària que Dante posa en boca de sant Bernat (*Par.* XXXIII, 1-21), destacant-hi dotze lloances en honor de la Verge.¹³¹ Michele Càrcano da Milano (1427-1484) cita Dante (*Inf.* III, 43-46; X, 13-15) en el sermó XLIII del seu quarzmal *De penitentia* a l'hora de demostrar la vida eterna i la damnació dels epicuris que la neguen.¹³² Les citacions dantesques són habituals en Bernardino da Feltre (1439-1494) i en Bernardino de' Busti da Milano (1450-1513).¹³³ El 1496 un franciscà anònim predicà a Milà un sermó que el secretari del duc Lluís I el Moro, aleshores absent, li resumí en dues cartes del 5 i el 7 de març, reportant una citació dantesca amb la interpretació al·legòrica que en proposava el frare.¹³⁴

Domenico Ronzoni explica que, segons Erasme, en aquell tombant de segle era costum dels predicadors italians declamar fragments de la *Commedia* amb tanta solemnitat que «diceres aliquid sacrius evangelio pronuntiare».¹³⁵ Un segle abans sant Vicent Ferrer ja havia censurat aquesta pràctica, observada probablement en el seu itinerari per la Itàlia septentrional, prop de la cúria de Benet XIII durant els primers anys del segle XV,¹³⁶ o fins i tot en boca de predicadors sicilians vinculats a la cort,

---

veritat teològica i la tradició popular, tot i la vaga possibilitat d'una reminiscència dantesca a propòsit del coneixement que tenen els damnats sobre els fets de la terra: «essi potranno saper che facciamo quassuso per rivelazione, la quale se fa alcuna volta li diavoli, alcuna volta le anime che vanno all'Inferno» (cit. BASTANZIO 1947: 186); cf. *Inf.* X, 104-105: «[...] e s'altri non ci apporta, / nulla sapem di vostro stato umano».

130. DE BARTHOLOMAEIS 1952: 302, 327 i 409.

131. Aquest text fou publicat a Florència el 1896 a cura dels editors de Giovanni da Serravalle, Marcellino DA CIVEZZA i Teofilo DOMENICHELLI, *Super laude ad Beatam Virginem in XXXIII cantico Paradisi Dantis Alighieri*. Vegeu MARIOTTI 1913: 101-102, i sobretot LIOI 1964: 32 i n. 16. Per a manuscrits posseïts o copiats per Bernardino da Fossa, vegeu els índexs de CENCI 1971.

132. RONZONI 1899: 119-120 n.; LIOI 1964: 32.

133. GALLETTI 1938: 264-302, esp. 283.

134. RONZONI 1899b.

135. RONZONI 1899: 121-122; LIOI 1964: 30.

136. Després de la fugida del papa de Pisa Joan XXIII (Baldassare Cossa) i de l'abdicació del papa romà Gregori XII (Angelo Corvario), el franciscà Didacus de Moxena, al servei de Benet XIII el 1405 i present a Constança entre 1414-1416 —on probablement intervingué en el procés contra Jan Hus—, escrigué al rei Ferran d'Aragó el 9 de juliol de 1415 per persuadir-lo de sumar-se al concili —contra el parer de Benet XIII— i de reunir-se amb l'emperador Segimon, que es desplaçava cap a Perpinyà, mitjançant una carta on calcava especialment les dues primeres epístoles *Sine nomine* de Petrarca, mentre que a parer meu són molt dubtoses les evocacions de Dante (*Mon.* III, 15; *Purg.* VI, 118) que proposa VÁZQUEZ JANEIRO 1994: 419-421, i 1995. Encara que s'accepti la proposta d'identificar-lo amb el framenor castellà Diego de Valencia, mestre en teologia i poeta del cançoner de Juan Alfonso de Baena (VÁZQUEZ JANEIRO 1994: 398-407), no considero gens convincent cap dels ressons dantes-

com Andrea de Pace. L'addició de Dante a la llista convencional de poetes i filòsofs (Virgili, Ovidi, Aristòtil, Plató) que hom solia enumerar en aquesta mena de denúncies ens indica, si més no, que pels volts de l'interregne el nom de Dante ja era revestit d'autoritat entre els laics cultes de la cort i de les grans ciutats. I no és impossible, per exemple, que el mateix Vicent Ferrer, tot desenvolupant el tema «Habent Moysen et prophetas: audiant illos» (Lc 16, 29), es recordés de la invectiva que Dante, en persona de Folquet de Marsella, llança contra els prelats de la cúria romana que abandonen l'Esclatúra pels cànoners per tal d'aplegar florins («il maledetto fiore»):¹³⁷

La tua città, che di colui è pianta
che pria volse le spalle al suo fattore
e di cui è la'nvidia tanto pianta,
produce e spande il maledetto fiore,
c'ha disviate le pecore e li agni,
però che fatto ha lupo del pastore.
Per questo l'Evangelio e i dottor magni
son derelitti, e solo ai Decretali
si studia, sì che pare a' lor vivagni. (*Par.* IX, 127-135)

Sant Vicent podria haver tingut algun coneixement, potser indirecte o parcial, de la *Commedia*, però resulta molt difícil de certificar. Un escriptor en vers com el franciscà islamitzat fra Anselm Turmeda, que segons el relat autobiogràfic de la *Tuhfa* estudià a Bolonya entre 1375 i 1385 i sojornà cinc mesos a Sicília camí de Tunis, hauria pogut conèixer les *laude* de Iacopone da Todi, la *Commedia* de Dante i l'ús que ja en devien fer alguns dels seus confreres italians, especialment els de tendència espiritual o reformista.¹³⁸ En el context del seu "elogi dels diners", una de les poques seccions del *Llibre de bons amonestaments* (1398) que no és adaptació de l'anònima *Dottrina dello schiavo di Bari* (s. XIII^{2/2}),¹³⁹ Turmeda també es refereix, per metonímia, als florins, que porten gravada l'efigie de sant Joan Baptista, patró de Florència:

---

cos ni de les atribucions que proposa el mateix estudiós, especialment la que es refereix a la traducció castellana de la *Commedia*; vegeu VÁZQUEZ JANEIRO 1996, 1999 i 2006.

137. Cf. *Quaresma* XIX [València, 23 de març de 1413, dijous]: «Huns se donen a leys e a canones per haver dinés, e de la Blibia ningú no se'n cura; en juventut s'i deuria hom metre; tans secrets hi ha, e meynprehen-ho!» (ed. SANCHIS SIVERA 1927: 114.176-178; paral·lel assenyalat a la p. XXXV n. 1).

138. Per al relat, vegeu la traducció d'EPALZA 1978: 106-110. Els estudis de Turmeda a Bolonya i a París s'afirmen indirectament en la *Disputa de l'ase*, però «Aquesta última ciutat no és esmentada a la *Tuhfa* i la seva estada a la primera es pot posar seriosament en dubte, perquè en cap d'ambdues ciutats no ha estat possible de trobar el més petit vestigi documental del seu pas, bé que això no és cap prova apodíctica contra l'afirmació de l'autor de la *Tuhfa*» (EPALZA 1978: 36, i 1994 [1971]: 15-17). Vegeu també Riquer 1984 (1964): II, 446-447. Turmeda ha estat inclòs en el cartulari de l'Estudi de Sant Francesc de Bolonya només a partir del seu propi testimoniatge (PIANA 1970: 77*-78*). Tampoc no consta, d'altra banda, cap exemplar de la *Commedia* en l'inventari de la biblioteca franciscana de Bolonya de 1421 (FRATI 1890); entre els pocs llibres de *grammatica* (núm. 464-481) hi figura un «Ovidius *Fabularum*» (núm. 481) que podria identificar-se amb el *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire.

139. Vegeu Riquer 1984 (1964): II, 454-460, esp. 458 que compara aquesta secció amb el *Versus de nummo* («In terris summus rex est hoc tempore nummus») dels *Carmina Burana*.

Si vols haver bé e no dan
per advocat té sent Johan [ed. “jo ha'n”].
Totes coses per ell se fan,
en esta vida. (ed. OLIVAR 1927: 155.1-4)

Dante anomena el florí «la lega suggellata del Batista» (*Inf.* XXX, 74), mentre que en la seva invectiva contra la simonia del papa Joan XXII, després de pregar que la justícia divina «un'altra fiata omai s'adiri / del comperare e vender dentro al templo / che si murò di segni e di martiri» (*Par.* XVIII, 121-122), Dante s'adreça explícitament al papa subratllant la seva obsessió pels florins, al·ludits mitjançant una perífrasi relativa a sant Joan («colui che volle viver solo / e che per salti fu tratto al martiro») que una mera nota interlineal podia aclarir:

Ma tu che sol per cancellare scrivi,
pensa che Pietro e Paulo, che moriro
per la vigna che guasti, ancor son vivi.
Ben puoi tu dire: «l' ho fermo 'l disiro
sí a colui che volle viver solo
e che per salti fu tratto al martiro,
ch'io non conosco il pescator né Polo». (*Par.* XVIII, 130-136)

Aquest paral·lelisme, com també d'altres que es podrien establir, no demostra pas que Turmeda conegués la *Commedia*,¹⁴⁰ però almenys il·lustra la mena d'ús implícit que en podrien haver fet els frares catalans que, exposats a la seva influència, haguessin valorat la força persuasiva dels seus arguments i el seu llenguatge. A dia d'avui, els vestigis dantescos detectats en el *Memorial del pecador remut* de mestre Felip de Malla són els primers i els únics que podem certificar en el context d'una obra teològica en llengua catalana abans de Joan Pasqual.

Al segon quart del segle XV Dante havia esdevingut a Itàlia un referent ineludible a l'hora de tractar de les penes de l'infern, del lloc dels llimbs i el purgatori o de la dolçor de la beatitud, i això no solament en el context de la predicació popular sinó

---

140. Al segle XIV ja devia ésser habitual al·ludir al florí d'or amb la metonímia de sant Joan Baptista i/o sant Joan Crisòstom; cf. BOCCACCIO, *Dec.* I, VI, 8-9: «A che lo 'nquisitore santissimo e divoto di san Giovanni Barbadoro disse: [...]. E in brieve tanto lo spaurí, che il buono uomo er certi mezzani gli fece con una buona quantità della grascia di san Giovanni Boccadoro ugnere le mani (la quale molto giova alle infermità delle pistilenziose avarizie de' cherici, e spezialmente de' frati minori, che denari non osan toccare) [...]»; SACCHETTI, *Trecentonovelle*, CXXVIII: «E 'l vescovo si portò poi sí, e con la sua prudenza, e con la virtù di Santo Giovanni Boccadoro [...]»; i CXCVIII: «che adorava dinanzi a santo Giovanni Boccadoro». Turmeda evoca el psalm de remissió «Beati quorum remissae sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata» (Ps 31, 1) per a afirmar que els diners compren la impunitat (ed. OLIVAR 1927: 154.5-8), com també l'evoca Eiximenis per a aconsellar al príncep que amagui els pecats dels eclesiàstics perquè llur mal exemple no indueixi ningú a dubtar de la doctrina (*Dotzè*, 485.37-44), i, per tant, no cal relacionar-ho amb *Purg.* XXIX, 3, relatiu a la purgació dels pecats. Lola BADIA (1997: 14) exclou la influència de l'autoencàrrec de Dante sobre el de Turmeda en les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca* (1398), i la coincidència en alguns tòpics de la literatura política tampoc no permet de conjecturar cap influència de la conversa entre Dante i Ciaccio sobre la divisió de Florència i la seva causa, l'enveja (*Inf.* VI, 34-93, esp. vv. 49-50, 61-63 i 74-75).

també en tractats teològics en llatí com el *De inferno* inèdit de Giovanni da Capistrano, malgrat la necessitat evident de destriar la ficció poètica de la veritat teològica que calia fer prevaldre i divulgar. Els teòlegs tutel·len la interpretació teològica de la *Commedia*, impugnen tot allò que discrepa de la doctrina dels quatre llocs, com ara la ubicació del purgatori o la presència d'infidels virtuoses als llimbs, però no poden ni volen desapropiar la proposta escatològica dantesca, especialment a propòsit de les penes particulars de l'infern. En un context italià, el tractat de Joan Pasqual hauria representat un dels documents més remarcables de la fortuna de Dante entre els teòlegs dels ordes mendicants, però només hauria resultat singular pel fet de consistir en una adaptació pràcticament continuada d'un comentari a l'*Inferno*. Fora d'Itàlia, la singularitat del *Tractat de les penes particulars d'infern* assoleix una dimensió excepcional, tant per l'abast de la seva adaptació teològica de l'escatologia dantesca com per la profunda apropiació d'un dels comentaris més valuosos de la *Commedia*.

5. DEL COMENTARI POÈTIC AL TRACTAT TEOLÒGIC. Joan Pasqual desenvolupa àmpliament en la *Summa de pena* tots els continguts que en matèria infernal pot oferir la literatura teològica estricta, tot i que també fa nombroses concessions als testimoniatges més sòlids de la representació popular, dels *Dialogi* de sant Gregori a la *Commedia* de Dante. L'objectiu explícit del *Tractat de les penes particulars d'infern*, «investigar de las penas no comunas, mes particulares, degudes als dampnats, e açò per atribuir a cascun peccat en singular la sua pena» (I, 1, 6-7), resta certament fora de l'abast de la doctrina teològica estricta en la mesura que les dades de l'Escriptura, el magisteri i les declaracions dogmàtiques de l'Església, l'autoritat dels pares i doctors cristians no aporten ja més precisions sobre l'estructura interna de l'infern. Les penes particulars de l'infern ocupen, és clar, un lloc molt important en la imaginació del poble cristià, alimentada per una iconografia exuberant i una tradició mil·lenària de visions en les quals es poden destriar molts motius recurrents, però no pas una descripció precisa i sistemàtica de les penes corresponents a cada pecat en particular. Enmig d'aquesta disjuntiva, l'*Inferno* de Dante no solament sintetitza els elements essencials de l'Escriptura i la doctrina teològica, de la *Visio Pauli* i la literatura de visions, de l'*Eneida* i el mite poètic del *descensus ad inferos*, sinó que també ofereix una classificació exhaustiva, suficient i racionalment consistent del *reatus culpae*, fonamentada en criteris i distincions perfectament assumibles en el marc de la literatura teològica. D'altra banda, una descripció poètica de les penes corresponents a cada pecat és també assumible en el marc de la interpretació al·legòrica de la ficció, i les propostes de Dante s'imposen amb molta solvència gràcies a la correspondència analògica que sol establir entre la naturalesa de la culpa i la forma de la pena. Fins i tot l'inquisidor fra Accursio Bonfantini dictaminà a favor de la ficció dantesca de la

pena dels suïcides sobre la base d'aquest criteri. En conjunt, doncs, la topografia moral de l'*Inferno* planteja una divisió i una ordenació plausibles de la matèria del pecat, alhora que una adequada representació poètica de les penes corresponents, malgrat algunes discrepàncies flagrants amb la doctrina teològica dels quatre llocs infernals que havia començat a consolidar-se en l'escolàstica del segle XIII. La ubicació del purgatori i la presència d'infidels virtuoses als llimbs són les úniques qüestions que desvetllaran una vegada i una altra els recels dels teòlegs, a part del temor d'una mala interpretació del llenguatge figurat per part dels lectors incultes. Reservant-se, per tant, la potestat d'introduir tant les correccions com les interpretacions oportunes, Joan Pasqual troba en l'*Inferno* de Dante i en el *Comentum* de Pietro els elements necessaris per a proposar als seus lectors una descripció, sens dubte poètica, però teològicament acceptable, de les penes particulars de l'infern.

La intervenció de Pietro Alighieri és clau en la solució dantesca de Joan Pasqual. Gràcies a les premisses hermenèutiques i al doble nivell de sentit que teoritza en el «Proemium», i gràcies també a les tècniques interpretatives que practica en el conjunt del *Comentum*, la seva exposició contínua de l'*iter* dantesc, entès com una especulació sobre els vicis de l'ànima pecadora i sobre la punició de l'ànima damnada, facilita el transvasament del comentari poètic al nou recipient d'un tractat teològic sobre l'infern moral i essencial. Sense entretenir-se en digressions supèrflues o enciclopèdiques, una de les prioritats del comentari de Pietro consisteix a aclarir progressivament l'adequada distribució dels damnats en una estructura o classificació ordenada de les espècies del pecat, segons un criteri de gravetat creixent; és per això que, en els llocs oportuns, Pietro intercala algunes pauses expositives per a presentar els fonaments de la construcció dantesca i demostrar-ne la consistència filosòfica i teològica. El *Comentum* també sol adduir arguments racionals per a justificar la descripció de les penes corresponents a cada espècie de pecat, proporcionals a la gravetat de la culpa. Tant en un cas com en l'altre, Pietro aporta un bon cabal de *loci paralleli* i d'autoritats suplementàries —l'Escriptura, els pares i doctors de l'Església, els filòsofs i poetes— que acrediten la narració dantesca i que Pasqual incorpora en gran mesura al seu tractat, encara que tendeix a economitzar en la citació de textos llatins, especialment en vers.

Aquests elements estructurals són els que permeten a Pasqual d'«atribuir a cadascun peccat en singular la sua pena» i complir l'objectiu principal del seu tractat teològic, però això no vol dir renunciï a altres elements característics de la ficció dantesca que el *Comentum* exposa oportunament. En primer lloc, el seu tractat accepta tota mena de ficcions mitogràfiques convenientment moralitzades —d'acord amb les tècniques que Pietro Alighieri i Pierre Bersuire li han permès d'il·lustrar en la secció «De las penas comunas segons los poetas»—, i molt especialment els *monstra* mito-

lògics que presideixen cadascun dels cercles de l'infern i que s'han d'interpretar com a diables que indueixen l'ànima a la comissió del pecat corresponent. Joan Pasqual es complau també a enumerar la majoria dels personatges antics i moderns que Dante situa com a damnats en cada cercle i que, convenientment identificats pel comentarista, constitueixen una magnífica galeria d'exemples històrics de cada espècie de pecat. En tercer lloc, Joan Pasqual no prescindeix de molts episodis innecessaris per al seu propòsit principal, però que tanmateix considera profitosos per la profunditat del seu contingut doctrinal o per la capacitat de captar l'interès del seu públic, com la digressió política de Ciaccio sobre les divisions de Florència (XXI-XXII) —fins i tot recollint la referència de Pietro a la cançó dantesca «Tre donne intorno al cor mi son venute» (*Rime* 47 [CIV])—, la lliçó de Virgili sobre la Fortuna (XXIV), etc. Les citacions textuais dels versos de l'*Inferno* generalment il·lustren i subratllen aquests mateixos centres d'interès, a més de les culpes, les penes, els dimonis i els damnats, i revelen també una considerable sensibilitat literària, capaç de destriar alguns fragments de retòrica dantesca que sens dubte podien provocar l'admiració del lector, com ara el cèlebre discurs de Francesca (XVIII, 11) o l'extraordinària *oratio* amb què Ulisses exhorta els companys a explorar l'hemisferi austral (XLIV, 17).

Tot i consistir bàsicament en una adaptació del *Comentum* i referir-se constantment a la ficció de Dante, indicant amb precisió la numeració dels capítols i incloent les paràfrasis necessàries per a seguir el fil de l'exposició,¹⁴¹ l'obra de Pasqual no és ni vol ésser un comentari teològic de l'*Inferno* —i no tan sols pel fet de pertànyer formalment al gènere *tractatus* i de no complir cap de les exigències més elementals del gènere *expositio*, com ara un *accessus* o una *divisio*. Per començar, la significació global de la *Commedia* i el *descensus ad inferos* de Dante no interessen a Pasqual sinó en la mesura que li proporcionen el fil i el canemàs d'una arquitectura infernal teològicament satisfactòria, només que s'hi apliquin les correccions pertinents; és per això que Pasqual prescindeix quasi totalment dels dos primers cants proemials de l'*Inferno*, als quals Pietro dedica una desena part del *Comentum* per insistir en l'al·legoria fonamental del viatge de Dante i en el seu sentit d'experiència cognoscitiva adreçada a la conversió moral.¹⁴² D'altra banda, les nombroses rectificacions que Pasqual introdueix en l'arquitectura moral de l'*Inferno*, molt sovint acompanyades d'alteracions en la seqüència expositiva i en l'ordre de gravetat dels pecats, no escapen gens a l'ofici del comentarista, mentre que revelen la independència de criteri amb què Pasqual s'aproxima a la matèria dantesca i la manipula lliurement per a conformar-la a la perspectiva teològica de la seva pròpia obra. En relació amb aquesta

141. De l'*Inferno* en diu «lo test» en xxxv, 18, 91, i xlii, 6, 22; del *Comentum* en diu «in glossa» i «la glosa» en la *Summa de pena* [xxvii], f. 42va, i [lxxvii], f. 108va.

142. MAZZONI 1963: 294-316.

independència de criteri, cal subratllar que Pasqual no comparteix l'esperit de justificació ni les expressions d'admiració envers el poeta teòleg que són habituals en la crítica dantesca, sinó que manté alguna reserva envers l'*auctoritas* de Dante, com és habitual entre els frares que en parlen des d'una perspectiva teològica. Aquesta actitud es fa palesa quan el teòleg impugna algun element de la ficció de Dante (I, 24; XIV, 9; XV, 14) o quan comenta el seu presumpte desordre expositiu (XXXIV, 2, 6-7: «E serà tractat de aquests a la mescla, segons Dant axí tracta; advertint, emperò, al legidor que [...]»); XLII, 2, 3-5: «E axí, seguint aquest orde, no seguiré l'orde de Dant, qui tot ho mescle, jatsia en molt seguesqua la sua matèria»). Però el passatge més significatiu del seu acostament sense reverència a la figura de Dante és el comentari a l'episodi en què el poeta, introduït per Virgili a la «schiera» d'Homer, Horaci, Ovidi i Lucà, es compta a si mateix «si ch'io fui sesto tra cotanto senno» (*Inf.* IV, 102):

Si la intenció de Dant posant-se entre aquests és que ell sia en lo nombre e consorci de aquests dampnats, prou li fasse, però he desplaer cum no és dels salvats. Si la sua intenció és que en poesia sia lo sizè de aquests, és vist a mi que parle ab vanaglòria posar-se ell mateix entre tants hòmens savis, *iuxta illud*: «*Laus in ore proprio surdescit*», jatsia que posant-se sizè de aquests, e no dels primers, pretengua humilitat. (XV, 16)

Amb una ironia insòlita, Joan Pasqual desbarata l'artifici amb què Dante fingeix humilitat alhora que s'inclou en el cànon dels *auctores*, mortificant no solament la seva presumpció, per haver desafiat les jerarquies tradicionals que reconeixen la superioritat dels antics en l'àmbit de la saviesa humana, sinó també la fascinació d'una saviesa mundana que no porta a la salvació.

Certament, el tractat de Pasqual es beneficia de les premisses hermenèutiques i de les tècniques expositives del *Comentum*, incloent-hi la seva distinció de diversos *modi loquendi ad figuram*, i les aplica al servei d'una conversió de la ficció poètica en veritat teològica. No obstant això, Joan Pasqual simplifica dràsticament la terminologia exeegètica, evitant sistemàticament alguns termes freqüents en el *Comentum* (*moraliter, tropologice, metaforice, integumentum*) i també la majoria d'ocurrències d'alguns altres, com ara *figura, allegoria* i derivats. La terminologia hermenèutica de Pasqual es redueix fonamentalment a la dicotomia *ficció (fingir)* i *veritat (vertaderament, vertader, ver)*, molt més freqüent que no pas *veritas, vere* o *revera* en Pierre Bersuire o en Pietro Alighieri. Només en sis ocasions designa, com Pietro, una representació poètica mitjançant els termes *figura, figurar* o *afigurar* (XX, 20, 111; XXIX, 8, 27; XXXI, 12, 37; XXXVIII, 18, 64; XLI, 4, 9; L, 2, 5), i només en dos casos introdueix la interpretació d'un mite mitjançant l'adverbi *al·legoricalment* (VII, 5, 19; IX, 9, 26), adaptant el verb *allegorizare* (*In Inf.* IX ad 2, 11; XIII ad 1, 70). En un cas Joan Pasqual empra el terme *intel·ligència* (XXXV, 20, 97: «La intel·ligència de las dites

coses és aquesta») allí on el *Comentum* fa servir *allegoria* (*In Inf.* XIV ad 2, 37: «Cuius alegoria hec est»). Els termes *fàbula* (XLI, 9, 25; *In Inf.* XVII, 36) i *fabulose* (V, 6, 21) es reserven exclusivament per a la ficció mitogràfica, i en la secció preliminar «De las penas comunas segons los poetas», estructurada a partir del *De fabulis poetarum* de Bersuire, es compten tres ocurrencies de l'expressió «segons las fàbulas» (II, 1, 2; III, 1, 2; VIII, 1, 2). Expressions com ara «convertint aquellas en moralitats o en altra manera vertadera» (I, 2, 9) o «segons 1ª exposició» (XLII, 9, 34-35) també remetent a la tradició mitogràfica medieval.

L'adaptació de Pasqual és, doncs, selectiva i tendeix clarament a la simplificació de termes tècnics, d'exposicions doctrinals massa subtils —especialment les que tenen a veure amb filosofia natural, perífrasis astrològiques, etc.— i de citacions llatines en vers, però és prou generosa per a incloure un gran nombre de citacions d'autoritat, d'exemples històrics i mitogràfics i d'exposicions digressives però valuoses des d'un punt de vista doctrinal. Els capítols del tractat coincideixen sovint amb les divisions del *Comentum*, però els procediments d'adaptació no són homogenis, perquè el teòleg selecciona, omet, reordena, amplifica o sintetitza segons el seu propi criteri expositiu, i la traducció catalana del model mai no pretén d'ésser literal, tot i que hi ha molts capítols que es poden considerar una versió fidel i continuada del text del *Comentum*. Val a dir que la llengua del tractat no rebutja el llatínisme lèxic i sintàctic, induït o no per un calc del seu model.

El tractat de Pasqual incorpora, finalment, algunes tècniques característiques de la predicació popular, com ara expressions proverbials¹⁴³ i dos *exempla*¹⁴⁴ que cal afegir a la llarga sèrie de personatges procedents de la ficció dantesca. També cal comptar, però, entre les tècniques pròpies del predicador el seu recurs preliminar a la *imago Plutonis* del primer capítol *De formis figurisque deorum* del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire: un repertori de mitografia moralitzada concebut expressament per a ús de predicadors. L'ús d'aquesta font fa pensar, a més a més, en la possibilitat que Pasqual concebés el conjunt de *l'Inferno* com una gran imatge de la memòria, i que el seu interès per reduir la multiplicitat del pecat a uns criteris racionals ben establerts no obeïssin solament a una necessitat teològica —la concepció de l'infern com un sistema penal exhaustiu i ordenat per la justícia de Déu—, sinó també pastoral: la necessitat d'oferir una *imago inferni* ben estructurada per a facilitar-ne la memorització i potenciar-ne l'eficàcia persuasiva. En els dos capítols següents analitzarem el *Tractat de les penes particulars d'infern* a la llum d'aquestes dues fonts i estructures fonamentals.

---

143. Cf. XX, 13, 77-78: «rahó és que qui dessà ha menjada la perdiu dallà jagua en la ploma»; XLIV, 1, 3: «que comensen ésser inflamats de pocha sintil·la, e pux vénen a gran flama» (vegeu nota).

144. Cf. XXIII, 16, i XLVI, 6-19 (vegeu notes, i també *infra* VI, 4.3 i 5.3, n. 175).

LA CONVERSIÓ DOCTRINAL DE LES FICCIONS POÈTIQUES

1. UN MODEL D'EXEGESI: EL *DE FABULIS POETARUM* DE PIERRE BERSUIRE. Abans de seguir Dante en el seu descens pels successius cercles infernals, on «a cascun peccat en singular» s'atribueix «la sua pena», Joan Pasqual trobà convenient de dedicar una desena de capítols preliminars a descriure i exposar al·legòricament els elements principals de la representació poètica de l'infern:

E primerament, mijançant la dita gràcia, posant algunas fictions de alguns poetas, convertint aquellas en moralitats o en altra manera verdadera, en lo present tractat tractarem del regne de infern o casa comuna als dampnats. (I, 2)

Bona part dels motius mitològics («fictions») i de les interpretacions («en moralitats o en altra manera verdadera») recollides en aquesta secció procedeixen del *Comentum* de Pietro Alighieri, però el model autènticament vertebrador d'aquesta introducció mitogràfica és la *imago Plutonis* que Pierre Bersuire descriu i interpreta en el capítol preliminar *De formis figurisque deorum* del llibre XV *De fabulis poetarum* del *Reductorium morale*.¹

Malgrat les prevencions seculares de l'Església contra les faules paganes, l'estudi de la mitografia clàssica trobà una justificació fins i tot entre els teòlegs dels ordes mendicants com a eina per a comprendre autors antics de gran interès històric o doctrinal.² Aquest fou el motiu pel qual, després d'havet glossat amb èxit la *Consolació de la Filosofia* de Boeci (a. 1304), el dominicà anglès Nicholas Trevet rebé del cardenal dominicà Niccolò da Prato, degà del Sacre Col·legi Cardenalici a Avinyó, l'encàrrec de comentar les *Tragèdies* de Sèneca (enllestit c. 1315).³ Però aquesta mena d'erudició pagana no trigà a superar els límits del comentari: els dominicans

1. Vegeu Estudi complementari I, 2. Per a la biografia i el conjunt de l'obra de Pierre Bersuire, cal remetre a l'estudi fonamental de SAMARAN 1962, al repertori bibliogràfic d'ENGELS 1964 i a les noves precisions de RIVERS 2006 i 2010: 255-257. Per al conjunt del *Reductorium morale*, és molt aclaridor l'article de TESNIÈRE 1994, però l'anàlisi més completa és la de SAMARAN 1962: 304-349; concretament per al llibre XV *De fabulis poetarum*, vegeu també GHISALBERTI 1933b, que n'edita fragments en apèndix; SEZNEC 1980 [1940]: 157-163; WILKINS 1957; SMALLEY 1960: 261-264; PANOFSKY 1975 [1960]: 129-133 n. i 139-140; SAMARAN 1962: 336-345; LEVINE 1989; MINNIS, SCOTT 1991: 317-318, 323-324, 366-372; MCKINLEY 1996: 138-141; CHANCE 1994-2000: II, *passim*, esp. 320-376, i sobretot REYNOLDS 1990 i RIVERS 2010: 253-282, esp. 255-262; per a la tradició textual del *De fabulis poetarum*, vegeu ENGELS 1966 i 1971; VAN DER BIJL 1971, i COULSON 1997.

2. SMALLEY 1960: 45-65; MEERSSEMAN 1958.

3. Per a la data del comentari boecià, vegeu MINNIS, NAUTA 1993: 1 n. 2; per a Trevet i el patronatge cultural prop de la cort papal d'Avinyó, vegeu SMALLEY 1960: 58-65, esp. 60 i nn. 1-2. Sobre els principis exegètics de Trevet, vegeu CHANCE 1994-2000: II, 262-280. Per a les seves exposicions de Livi, vegeu BILLANOVICH 1965: 36-38.

Thomas Waleys i Robert Holcot i el franciscà John Ridevall encapçalen la nòmina dels frares anglesos que Beryl Smalley qualificà de “classicitzants” per la tendència a aprofitar la cultura pagana per a fins pastorals, especialment mitjançant les *moralitates* que il·lustraven les seves lliçons bíbliques i que sovint derivaven en manuals per a ús de predicadors. L’ús de la *pictura* o *imago* com a recurs mnemotècnic propicià especialment la confluència de la tradició mitogràfica amb aquest nou corrent d’orientació pastoral.⁴ El *Fulgentius metaforalis* (a. 1331/1332) de Ridevall és un repertori d’imatges o *picturae* de divinitats paganes descrites a partir de les *Mitologiae* de Fulgenci (s. V-VI), sintetitzades mitjançant fórmules rimades i interpretades moralment.⁵ Certament, no totes les *picturae* de Ridevall tenen origen mitogràfic, atès que el procediment pot esdevenir productiu d’*imagines* noves que, no obstant això, el predicador sol atribuir igualment als poetes antics.⁶ Aquest procediment creatiu és habitual en les *imagines* o *picturae* que descriuen les *Moralitates* (1334/1343) del dominicà Robert Holcot, que també inclouen fórmules mètriques no rimades i moralització, però els motius clàssics procedents de la tradició mitogràfica encara hi són abundants.⁷ Les ficcions dels poetes havien esdevingut un vehicle de matèries predicables, capaç de desvetllar l’interès dels auditoris cultes alhora que imprimia la seva imatge i el seu missatge en la memòria. Francesc Eiximenis féu ús de les *Moralitates* de Robert Holcot en el capítol 807 del *Dotzè del Crestià* (1385-1386), «Qui figura vera amiatat en semblança d’una imatge».⁸ I el 1398 Anselm Turmeda lloà el «preïcar» de Joan Eiximeno perquè «dels grans poetes les faules / retorna a bons castics» (*Cobles de la divisió del regne de Mallorca*, vv. 377-392): la lliçó moral («bons castics») és el producte d’una *conversio* («retorna») que justifica l’ús de la mitografia davant de certs auditoris, i les festes solemnes celebrades a la Seu de Mallorca el 1397 per a imposar a Eiximeno el barret de mestre en teologia, o el seu càrrec posterior de confessor àulic, li proporcionaren sens dubte l’ocasió de pronunciar sermons particularment sofisticats.

---

4. SMALLEY 1960: 182. Per a l’ús de la *pictura*, mitològica o no, com a recurs mnemotècnic en el comentari bíblic —especialment en la *Lectura in Apocalypsim* de Ridevall i en el comentari de Holcot sobre els Dotze Profetes menors—, com també en els manuals i tractats per a ús de predicadors, ara és fonamental l’estudi específic de Kimberly A. RIVERS (2010), a més de les obres pioneres de Beryl SMALLEY (1960) i de Frances YATES (1966: 105-108).

5. LIEBESCHÜTZ 1926; SMALLEY 1960: 109-132; CHANCE 1994-2000: II, 280-304; RIVERS 2010: 209-215, 218-222 i 242.

6. SMALLEY 1960: 114-115.

7. SMALLEY 1960: 133-202; CHANCE 1994-2000: II, 304-319; RIVERS 2010: 215-218 i 240-246, on s’apunta la possible influència del *Fasciculus morum*, atribuïble al franciscà Robert Selk, en el tipus de *pictura* mètrica no rimada de les *Moralitates*.

8. RENEDO 1990-1991. L’escrivà del consell barceloní Bernat d’Esplugues també tenia un exemplar de les *Moralitates* de Holcot (núm. 160); vegeu *supra* I, 8, n. 158.

El benedictí peitoví Pierre Bersuire (c. 1290-1362) ocupa un lloc destacat en el desenvolupament d'aquesta tendència classicitzant. Després d'una joventut descontenta dins l'orde dels frares menors, en temps del papa Joan XXII fou rebut entre els benedictins d'Avinyó per un cert frare Joan, abat de San Salvador de la Torre (diòcesi de Tui),⁹ i entrà al servei del cardenal vicecanceller Pierre des Prés, a qui, en un llarg pròleg sense data, dedicà la vasta obra enciclopèdica que havien de constituir el *Reductorium morale* (1325/8-1335/7), el *Repertorium morale* (1335/7-1340/2) i un *Breviarium* o *Ductorium morale* que no conservem.¹⁰ Arran d'un plet relacionat amb un benefici eclesiàstic que li fou concedit a la diòcesi de Chartres el desembre de 1349, un any després el bisbe de París l'empresonà sota sospita d'estudiar ciències prohibides («quia utebatur scientiis prohibitis et malis et sapientibus heresim»).¹¹ A favor de Bersuire hi intervingueren la universitat de París, on s'havia inscrit com a estudiant, i el rei Joan II el Bo, que el féu alliberar, el proposà per al priorat de Saint-Éloi (abril de 1354) i li encarregà la traducció francesa de les *Dècades* de Livi.¹²

El *Reductorium morale* és «une encyclopédie biblique de “philosophie morale” à l'usage dels predicadors» concebuda amb la finalitat explícita de «fournir au prédicateur toutes les “moralisations”, c'est-à-dire toutes les interprétations allégoriques et morales, tous les commentaires, toutes les applications exemplaires qu'il pourrait souhaiter sur toute chose, et ce à partir, en quelque sorte, des propriétés des choses». ¹³ En efecte, per satisfer aquest objectiu totalitzador, els tretze primers llibres del *Reductorium* (a. 1341) segueixen bàsicament el pla del *De proprietatibus rerum* de Bartomeu l'Anglès, mentre que els tres últims moralitzen, respectivament, les meravelles del món, les faules dels poetes i, per últim, les figures de la Bíblia. D'acord amb l'ambició enciclopèdica del projecte, en el llibre XV *De fabulis poetarum* Bersuire aplicà el seu exercici de reducció moral a un repertori mitogràfic tan complet com ho eren les *Metamorfosis* d'Ovidi, i introduí aquest *Ovidius moralizatus* amb un extens capítol preliminar *De formis figurisque deorum* en què moralitzava catorze *picturae* de déus pagans que Petrarca havia descrit en l'*Africa* (III, 136-262) entre 1338 i 1341. Pierre Bersuire havia establert una amistat personal amb Petrarca pels volts de 1338, i tots dos amics es retrobaren el 1361 arran d'un viatge de Petrarca a París com a ambaixador de Galeazzo II Visconti prop del rei Joan.¹⁴

---

9. RIVERS 2006, i 2010: 256 n. 7.

10. SAMARAN 1962: 263-266, 302-304; per a la cronologia, pp. 325, 329, 342 i 349-350; per al *Breviarium morale* i la *Descriptio mundi* o *Cosmographia*, també perduda, pp. 414-420.

11. SAMARAN 1962: 280-286, esp. 281 n. 6; RIVERS 2010: 257, esp. n. 11.

12. SAMARAN 1962: 287-297; per a la traducció francesa de Livi, pp. 358-414, i també FERRER 2012.

13. TESNIÈRE 1994: 231.

14. SAMARAN 1962: 267 i 297-299; WILKINS 1961: 173-177. Després del retrobament, Petrarca adreçà a Bersuire les *Familiars* XXII, 13 (Pàdua, 6 de setembre de 1361) i 14 (27 de febrer), i el

El *De fabulis poetarum* gaudí d'una àmplia fortuna independent de la resta del *Reductorium morale*, de vegades sota la falsa atribució de Thomas Waleys. Actualment se'n conserven almenys seixanta-cinc testimonis manuscrits i quatre d'impresos corresponents a tres redaccions diferents: Bersuire enllestí les dues primeres a Avinyó cap a 1340 (A_1 i A_2) i completà la tercera a París cap a 1350 (P), després de conèixer l'*Ovide moralisé* anònim per mitjà de l'amic Philippe de Vitry,¹⁵ i també el *Fulgentius metaforalis* de John Ridevall, amb la seva tècnica característica de *picturae* rimades.¹⁶ Bersuire modificà algunes descripcions i augmentà el nombre de moralitzacions a partir d'aquests fonts sobrevingudes: el *Fulgentius metaforalis* aportà nous materials especialment al *De formis figurisque deorum*, i aquesta tercera redacció fou la que conegué Joan Pasqual.¹⁷ El *De formis figurisque deorum* també gaudí d'una vida independent, fou traduït al francès com a introducció a l'*Ovide moralisé* i constituí, sense les moralitzacions, el nucli d'un *Libellus de imaginibus deorum* que tingué gran influència en la iconografia dels déus pagans als segles XV i XVI.¹⁸

En el pròleg del *De fabulis poetarum* Pierre Bersuire¹⁹ justifica i exposa el seu projecte amb arguments que poden aclarir la funció de la secció preliminar «De las

---

recordà en la *Senilis* XVI, 1 (Pàdua, 13 de maig de 1373): «Dum in gallicis agerem adolescens, nobiles quosdam et ingeniosos viros, tam de ulteriore Gallia quam de Italia venientes ad me vidi, nullo alio negotio tractos quam tu me viderent mecumque colloquerentur, quorum unus fuit honorifice nominandus Petrus Pictavensis, religione et litteris vir insignis» (cit. SAMARAN 1962: 267 n. 1).

15. SAMARAN 1962: 289-290; RIVERS 2011: 258 n. 11. Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 1rb, 37 - 1va, 4: «Non moveat tamen aliquem quod fabule poetarum alias fuerant moralizate, & ad instanciam illustrissime domine Johanne quondam regine Francie dudum in rigmis gallicis sunt translate, quia revera opus illud non videram quousque tractatum istum penitus perfecissem. Quia tamen, postquam Avinione redivissem Parisius, contigit quod magister Philippus de Vitriaco, vir utique excellentis ingenii, moralis philosophie historiarumque & antiquitatum zelator precipuus & in cunctis mathematicis scienciis eruditus, dcitum gallicum volumen michi tradidit, in quo procul dubio multas bonas expositiones tam allegoricas quam morales inveni, ideo ipsas revisitatis omnibus, si eas antea non proposueram, suis locis assignare curavi. Quod satis poterit perpendere prudens lector, quia s. ut communiter quociens aliquid de dicto libro accipio, illud allegare seu exprimere non postpono» [addició de la red. P].

16. SMALLEY 1960: 263-264; RIVERS 2011: 258 n. 11. Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 1va, 19-28: «Novissime autem ad manus meas quidam tractatus pervenit, ubi alique deorum ymagines satis dilucide ponebantur & eciam ad morales expositiones aliquialiter trahebantur. Quibus omnibus compensatis ipsam cuiuslibet ymaginem ut melius potui recollegi, & conflatis omnibus in unum vel allegoricam vel moralem expositionem instruxi, paleamque de tritico separavi & triticum in horreo congregavi» [addició de la red. P].

17. Vegeu Estudi complementari I, 2. En terres catalanes es conserven dos testimonis independents del *De fabulis poetarum*, tots dos a l'Arxiu Capitular de Tortosa: el ms. 50, copiat a Lleida el 4 d'agost de 1430 per «Gondisaluus Riquexor», correspon a la segona redacció (A_2); el ms. 224 (T_2), copiat probablement a la fi del segle XIV o a començament del XV, conté la tercera (P). El *De fabulis poetarum* devia ésser habitual en biblioteques conventuals del segle XV; recordem que Ferran Valentí en el seu testament (1476) féu retornar al convent dels carmelitans un «*Ovidius Mathamofosis moralizatus*» (HILLGARTH 1991: II, 525-530, esp. 525, doc. 333); vegeu *supra* I, 7, n. 103.

18. SEZNEC 1980 [1940]: 153-163, 173-190, 203-206; PANOFKY 1975 [1960]: 129-133 n. 82; REYNOLDS 1990: 88; RIVERS 2011: 259.

19. També disponible en GHISALBERTI 1933b: 87-90, i traduït a l'anglès en MINNIS, SCOTT 1991: 366-369, amb una breu anàlisi de l'argumentació en les pp. 323-324.

penas comunas segons los poetas» de Joan Pasqual. Partint d'una de les autoritats bíbliques que hom solia al·legar contra els predicadors que dilaten el seus sermons amb ficcions poètiques (2 Tim 4, 4: «A veritate quidem auditum avertent, ad fabulas autem convertentur»),²⁰ Bersuire argumenta que «plerumque fabulis, enigmatibus & poematibus est utendum, ut exinde aliquis sensus moralis extrahatur, et ut eciam ista falsitas veritati famulari cogatur» (*De formis*, f. 1ra, 5-8), i ho demostra esmentant diversos passatges en què la sagrada Escripura «ad alicuius veritatis ostensionem fabulas noscitur confecisse» (*ibid.*, 10-11) i enumerant tot seguit alguns exemples de ficcions de poetes que també requereixen una interpretació de la seva veritat natural o històrica, atès que «poete officium est, que gesta sunt, in alias species obliquis figurationibus cum decore aliquo convertere» (*ibid.*, 25-26).²¹ En conclusió:

Quia ergo video quod Scriptura utitur fabulis ad alicuius veritatis tam naturalis quam historice designationem, congruum michi visum est [...] ad moralizandum fabulas poetarum manum ponere, ut sic per ipsas hominum ficciones possim morum & fidei misteria confirmare. (*De formis*, f. 1ra, 48 - 1rb, 5)

Aquesta és la utilitat moral i doctrinal que Bersuire atribueix al seu llibre, i no hi ha dubte que Joan Pasqual la hi reconeix, com tants altres predicadors i moralistes del seu temps que van recórrer a les moralitzacions de Bersuire en les seves obres i sermons, especialment Jacques Legrand i Jean de Hesdin.²² Aquest exercici exegetíc, consistent a desfer el camí dels poetes tot *convertint* les seves ficcions en veritat («posant algunas ficcions de alguns poetas, convertint aquellas en moralitats o en altra manera verdadera»), justifica la inclusió de faules en un tractat teològic d'orientació pastoral, bastit a partir d'una font poètica tan sembrada de mitografia clàssica com la *Commedia*.

El plantejament estructural del *De fabulis poetarum* també projecta alguna llum sobre la funció preliminar dels primers capítols del tractat de Pasqual. Pierre Bersuire distingeix el seu llibre en setze capítols: un de preliminar i força extens, «ubi *de formis & figuris deorum* aliquid disseretur», i quinze capítols més que corresponen a la moralització dels quinze llibres de les *Metamorfosis* d'Ovidi: l'*Ovidius moralizatus* pròpiament dit.²³ El capítol preliminar *De formis figurisque deorum* consisteix en

---

20. Amb aquesta intenció la cita FRANCESC EIXIMENIS, *Ars predicandi populo* III, 7, 1 (vegeu *supra* II, 5, n. 68), mentre que Chaucer l'al·lega per justificar el sermó moral del capellà amb què conclouen els *Canterbury Tales*, X (I) («The Parson's Tale»), 33-34; vegeu COOPER 1996: 396.

21. És la coneguda definició de sant ISIDOR, *Etym.* VIII, VII, 10, tot i que Bersuire la cita a partir de RABAN MAUR, *De universo (De rerum naturis)*, XV, 2 (PL 111: 419). Per a les faules de l'Escripura, vegeu *supra* IV, 3, n. 50.

22. ENGELS 1971: 23-24; per a Jean de Hesdin, vegeu sobretot RIVERS 2010: 262-276.

23. *De formis*, f. 1rb, 29-33: «Distinguam ergo istum tractatum in XVI capitula, s. in unum quod sic primo computabitur ubi de formis & figuris deorum aliquid disseretur, & in XV alia secundum quindecim libros qui in predicto Ovidii continentur volumine».

una descripció i moralització dels catorze déus pagans que Leli, amic i ambaixador d'Escipió, veu representats al palau del rei Sifax de Mauritània en l'*Africa* de Petrarca (III, 136-262). Bersuire reordena de Saturn a Diana les set primeres figures, segons l'ordre de les esferes planetàries, i també hi afegeix Bacus i algunes altres faules suplementàries.²⁴ Aquesta operació es justifica explícitament per la necessitat de reduir a una descripció sistemàtica i ordenada aquell corpus mitogràfic que en Ovidi i en altres fonts (les *Mitologiae* de Fulgenci, el Tercer Mitògraf Vaticà i el *De universo* de Raban Maur) es presenta sense un ordre lògic («ordinate scriptas vel pictas»):

Set ante omnia de formis & figuris deorum aliqua superaddam. Verumptamen, quia ipsorum deorum ymagines ordinate scriptas vel pictas alicubi non potui reperire, necess(ari)e habui consulere venerabilem virum magistrum Franciscum de Pentracco, poetam utique & oratorem egregium & [in] omni morali philosophia nec non in omni histori[c]a & poetica disciplina peritum, qui prefatas ymagines in quodam opere suo eleganti metro describit. Libros eciam Fulgencii, Alexandri & Rabani necesse habui transcurrere, & de diversis partibus trahere figuram & ymaginem quam diis istis ficticiis voluerunt antiqui secundum rationes historicas vel phisicas assignare. (*De formis*, f. 1va, 5-19)

Com observa Rivers, Bersuire trobava a faltar un repertori mitogràfic ordenat sistemàticament, i probablement va concebre el capítol *De formis figurisque deorum* amb la intenció d'omplir un buit, com va fer realment gràcies a la gran circulació, fins i tot independent, de la seva aportació: «Judging from the use made of it by later authors, he evidently filled a perceived gap in the scholarship of his time».²⁵ La clau d'aquest èxit resideix en la completesa de la informació, en la claredat visual dels atributs, en l'ús d'uns procediments habituals de moralització, i, en resum, en la gran facilitat de consulta i memorització tant dels elements descriptius com dels interpretatius, sobretot *ad usum praedicantium*. La secció preliminar «De las penas comunas segons los poetas» de Joan Pasqual persegueix aquests mateixos objectius, tot i que centrant-se únicament en la representació de l'infern.

D'altra banda, també podem assenyalar algunes coincidències en l'aproximació crítica de Pierre Bersuire i de Joan Pasqual als seus respectius *auctores*. Per a Bersuire, l'obra d'Ovidi no representa també més que un repertori ordenat, «ubi recte videntur quasi per modum tabule universe fabule congregate» i, per tant, es permet la llicència d'afegir-hi o d'ometre'n les faules que calgui.²⁶ El seu objectiu és, a més a més, la reducció moral, no pas l'exposició literal ni la interpretació natural:

24. SEZNEC 1980 [1940]: 157-158; WILKINS 1957: 513; SMALLEY 1960: 262-263; PANOFSKY 1975 [1960]: 129-133 n. 82; REYNOLDS 1990: 86-88.

25. RIVERS 2010: 258-259.

26. *De formis*, f. 1rb, 34-37: «Aliquas tamen in aliquibus super hoc adiungam fabulas quas in aliis locis repperi, aliquas eciam detraham & omittam quas non necessarias iudicavi».

Verum [quia] de litterali fabularum intellectu iam plurimi tractaverunt, sc. Fulgencius, Alexander & Servius & alii nonnulli, quia etiam naturalis intellectus non est presentis propositi, ubi sc. non agitur nisi de reductione morali [...], hinc est quod in presenti opusculo, quod huius mei voluminis particulam esse volo, non intendo nisi rarissime litteralem sensum fabularum tangere, sed solum circa expositionem moralem & allegoricam laborare, sequendo s. librum Ovidii qui dicitur Methamorphoseos, ubi recte videntur quasi per modum tabule universe fabule congregate. (*De formis*, f. 1rb, 10-29)

És clar, doncs, que el *De fabulis poetarum* no vol ésser un comentari de les *Metamorfosis*, sinó un repertori de faules moralitzades per a ús de predicadors, i aquesta naturalesa utilitària determina una de les seves característiques més destacades: la polisèmia de la majoria de les faules, producte d'un afany d'oferir-ne el major nombre possible de moralitzacions —de vegades completament oposades, unes *in bonum*, d'altres *in malum*— per tal que els usuaris de l'obra puguin aplicar l'exemple poètic a diverses lliçons.²⁷ Aquesta polisèmia característica de l'obra de Bersuire es retroba sovint en la secció preliminar de Joan Pasqual, i no pas deguda a una adaptació mecànica del seu model; en el seu cas, però, obeeix més aviat a la intenció d'oferir un complet “ficcionari” en què s'exposin les diverses doctrines o significats que corresponen a cada faula segons el codi de la ficció poètica: un sistema cultural perfectament establert que permet d'extreure el màxim profit de la poesia, i el domini del qual resulta imprescindible per a la recta comprensió dels poetes moderns, com ara Dante, que el fan servir.

2. «DE LES PENES COMUNES SEGONS LOS POETES» (I-X). Els deu capítols que componen pròpiament la secció preliminar «De las penas comunas segons los poetas» s'integren en una estructura ben ordenada. El primer tracta del regne de l'infern en general; els capítols II i III interpreten els rius de l'infern clàssic i el barquer Caront; els capítols IV i V descriuen el rei de l'infern, Plutó, i la seva esposa, Prosèrpina; el capítol VI enumera breument les donzelles infernals que serveixen la reina Prosèrpina, és a dir, les tres fúries, les tres parques i les tres harpies, a les quals es dediquen els capítols VII, VIII i IX; aquesta exposició mitogràfica conclou en el capítol X amb el personatge de Cèrber.

Joan Pasqual va dissenyar aquesta estructura a partir de la figura de Plutó que Pierre Bersuire moralitza en el *De formis figurisque deorum*,²⁸ combinada amb el co-

27. REYNOLDS 1990: 89-90; RIVERS 2010: 259-262.

28. L'exposició de Plutó en PIERRE BERSUIRE, *De formis*, ff. 9rb, 7 - 10rb, 34, consta d'una presentació mitogràfica (*ibid.*, f. 9rb, 7-34) seguida de diverses propostes interpretatives. Una primera interpretació al·legòrica en clau moral identifica Plutó amb el diable; Cèrber, amb l'avarícia; les fúries, amb la concupiscència; les parques, amb la crueltat, perquè no perdonen ningú; les harpies, amb la rapinya; els rius infernals, amb cinc pecats generals (*ibid.*, ff. 9rb, 34 - 9va, 53). Una segona interpretació, en clau política, identifica Plutó amb el mal príncep o prelat, que seu al tron sulfurós d'una jurisdicció infame; Cèrber, amb els cortesans malvats; les fúries, amb els iracunds; les parques, amb els batlles cruels; les harpies, amb els aduladors; els rius, amb cinc vicis de la cort (*ibid.*, ff. 9va, 53 - 10ra,

mentari de Pietro Alighieri al tercer cant de l'*Inferno*. Per a veure-ho clarament n'hi ha prou de parar atenció en els atributs que componen la imatge de Plutó en la descripció de Bersuire²⁹ i comprovar que constitueixen una autèntica imatge de la memòria que integra la majoria de les ficcions que Pasqual exposa en aquesta secció:

Erat ergo ymago eius [sc. Plutonis]: homo terribilis in soleo sulfureo sedens sceptrum-que regium manu tenens, qui canem tricipi[t]em s. Cerberum sub pedibus calcabat & iuxta se tres Furias, tres Parcas & tres Harpias habebat. De throno autem eius sulphureo quatuor flumina manabant, que s. Letheum, Cochitum, Flegetontem et Acherontem dicebant. Stigem autem paludem iuxta ista flumina assignabant. Iuxta Plutonem vero regina infer[n]i Proserpina sedebat, que cum facie terribili Plutoni coniugi assistebat. (*De formis*, f. 9rb, 14-23)

L'únic personatge que hi trobem a faltar és el Caront del capítol III, però el seu origen no implica cap misteri. Joan Pasqual comença el seu tractat amb una exposició general sobre el regne d'infern que parteix del tercer cant de l'*Inferno* de Dante. Com veurem més avall,³⁰ en aquest capítol I el teòleg franciscà parafraseja, cita, glossa i corregeix els episodis dantescos corresponents a les dues primeres parts de les tres en què Pietro Alighieri divideix aquest cant: primer (I, 3-20), la descripció de la porta i del vestíbul de l'infern (*Inf.* III, 1-30); després (I, 21-24), l'encontre amb els pusil·lànimes (*Inf.* III, 31-69). La tercera part correspon al pas del primer riu de l'infern sobre la barca de Caront (*Inf.* III, 70-129), que Joan Pasqual exposa en el capítol III, però abans, en el capítol II, per motius de coherència evidents, Joan Pasqual ha anticipat la moralització dels rius infernals provinent del *De formis*. També cal destacar

---

21). Una tercera interpretació, en clau escatològica, identifica Plutó amb Lucifer; Cèrber, amb l'apetit insaciable d'ànimes; les fúries, amb la crueltat; les parques, amb la immutabilitat de la sentència divina; les harpies, amb la rapacitat dels mals ministres; els rius, amb l'estat dels damnats a l'infern (*ibid.*, ff. 10ra, 21-37). A part d'aquestes tres claus interpretatives, proporciona dues interpretacions suplementàries de les parques: tres tipus de vici (de pensament, de delectació i de consentiment) i tres edats de l'home (*ibid.*, f. 10ra, 37-54), i, finalment, adopta també la moralització que li proporciona el *Fulgentius metaforalis* de Ridevall (*ibid.*, ff. 10ra, 54 - 10rb, 34). Després de moralitzar aquesta figura de Plutó, Bersuire dedica un breu paràgraf a moralitzar individualment l'Estígia (*ibid.*, f. 10rb, 35-55), i després moralitza les cinc penes infernals de Tàntal, Ixíon, Sísif, les Belides i Tícios, corresponents a cinc vicis: «parcitatís», «ambitionís», «vage & inquiete affectionís», «avaricie», «carnalis et luxuriose affectionís» (*ibid.*, ff. 10rb, 56 - 10vb, 16), amb un apèndix final sobre les Belides (*ibid.*, ff. 10vb, 16 - 11ra, 16).

29. Cf. PETRARCA, *Africa* III, 242-262: «At procul inferni moderator turbidus orbis / Sulfureo insistentens solio, tenebrosa regebat / Tartara; quem iuxta conjux inamoena sedebat, / Rapta olim, ut fama est, Siculae sub vallibus Aetnae. / Hic dolor, hic gemitus animarum admissa luentum; / Et claustris distincta novem pallentia regna / Cernuntur, Stygiique nigrae stant gurgitis undae. / Tristior has Acheron fluctu perlabitur atro / Concretam limo cogens fluitare paludem; / Cocytusque gemens lacrymoso flumine Avernum / Circuit hinc oriens, et ripis antra pererrat / Umbrarumque choros. Necnon Phlegentontis adusta / Gurges aqua tacitique lacus oblivia Lethe / Funduntur; tristisque animas qui transvehat amni / Puppe senex fusca residet, remoque gubernat. / Haec rex cuncta videt Stygius cum conjugue torva / Per tenebras longe aspiciens, et lurida pascit / Lumina suppliciiis variis, saevosque ministros / Imperio exagitat. Cui Mors, cui tristia quaeque / Et Furiae et torto famulantur stamine Parcae. / Haec variis insculpta modis atque ordine miro».

30. Per a una anàlisi més detallada del capítol I, vegeu *infra* VI, 1 i 2.

la coherència amb què Pasqual organitza els capítols següents, juxtaposant els dos que dedica al rei i a la reina de l'infern, i afegint a continuació les donzelles de Prosèrpina.

Un cop establert aquest esquema bàsic, Joan Pasqual no es limita a produir una versió lineal dels dos models que li han permès de bastir-lo. Ben al contrari, la majoria d'aquests capítols són el resultat d'una complexa combinació de notícies mitogràfiques i exegetiques procedents del conjunt del *Comentum* i del *De fabulis poetarum*, sense deixar de banda el text de Dante, i amb algunes consultes ocasionals de diverses entrades del *Vocabularium* o *Elementarium* de Papies.

A més a més, tots aquests materials participen en la composició de cada capítol segons una disposició clarament predeterminada: en primer lloc s'agrupen els elements descriptius o narratius de la ficció; a continuació s'ofereixen les interpretacions de cada un d'aquests elements, tot sovint en diverses claus successives (moral, escatològica, política); quan és possible, se citen o parafrasegen els versos de Dante corresponents a la ficció glossada per Pietro (VII, **24-25**; IX, **16**; X, **14**), i, quan convé aclarir algun punt doctrinal, l'autor interromp l'exercici exegetic amb la nota pertinent (IV, **8-11**).

Finalment, cal observar que Joan Pasqual també ofereix mostres d'originalitat pel que fa a l'exegesi pròpiament dita, tendint a establir una equivalència fixa per a cada faula —Caront, Plutó i Cèrber són el diable; Prosèrpina, l'ànima pecadora o damnada; les fúries, tres formes de vici; etc.—, i a activar de manera recurrent uns pocs mecanismes —la moralització s'aplica tant a l'estat del pecat o *reatus culpae* com a l'estat de la damnació o *reatus penae*; el nombre tres al·ludeix a les tres concupiscències joanines (1 Io 2, 16) o a altres triparticions ben establertes— que permeten de multiplicar, de dilatar i, fins i tot, d'inventar interpretacions. Podem comprovar totes aquestes característiques mitjançant un repàs sintètic de les ficcions contingudes en la secció «De las penas comunas segons los poetas».

El capítol II, «Dels flums infernals per los quals passen las ànimas en infern», adapta principalment una moralització del *De formis figurisque deorum* de Pierre Bersuire, i d'aquí deriva, efectivament, la primera moralització de Pasqual (**1-10**), però Pasqual la desdobla d'acord amb la distinció entre l'infern moral de la culpa i l'infern real o essencial de la pena: referits al primer, els rius infernals signifiquen cinc pecats mortals que porten l'ànima a la damnació (**2-7 i 10**); referits al segon, són cinc penes que turmenten els damnats (**8-9**). Però el *Comentum* també ofereix una extensa exposició sobre els rius infernals a propòsit de l'arribada de Dante i Virgili al riu Flegetont (*Inf.* XIV, 76-138), i Joan Pasqual va incorporar-la en aquest capítol (II, **11-19**) com a segona possibilitat d'interpretació: els rius infernals corresponen a les

edats de l'home i del món, que van de mal a pitjor; no obstant això, ara veurem que Joan Pasqual va sotmetre el seu model a una manipulació ben conscient.

Ja he dit que el fet que aquest segon capítol s'anticipi a la resta de les ficcions relacionades amb la *imago Plutonis* s'explica per la seva estreta relació amb el capítol III, «De Charon, nauter qui passe les ànimes en infern per lo flum», l'estructura del qual és una de les més senzilles: la descripció inicial de la ficció (1-5) prové de Dante (*Inf.* III, 70-129), i les interpretacions de l'Aqueront (6-10) i de Caront (11-18) són una versió força fidel del comentari de Pietro: l'Aqueront, primer riu infernal, significa la concupiscència, principi de tots els vicis (1 Tim 6, 10) que desvien l'home del camí recte a partir de l'adolescència; i Caront és el temps, «nam tempus quodammodo, in quantum sit in diabolico motu, ut nauta nos trahit per hujusmodi concupiscentiam mundanam ut per flumen ad Infernum» (*In Inf.* III ad 3, 11-13 [*Nan* 70]). És clar que Joan Pasqual insistirà molt més que el seu model en la identificació de Caront amb el diable (III, 12, 14, 18). Però el que més interessa d'observar és que Joan Pasqual aprofita la idea d'identificar l'Aqueront amb la concupiscència per a accentuar el valor moral de l'equivalència entre els rius i les edats del capítol anterior. Així, segons una interpretació original del nostre teòleg (II, 11), i partint del model augustiniana de les sis edats de l'home i del món,³¹ els cinc rius infernals corresponen a les cinc edats en què la concupiscència arrossega l'home a l'infern —descomptant-ne la infància, durant la qual la manca d'ús de raó ens fa incapaços d'actes morals.

La parella de capítols dedicada a Plutó (IV) i a Prosèrpina (V) exemplifica perfectament algunes altres característiques de l'exercici exegetíc de Pasqual. En el primer cal destacar sobretot els mecanismes d'interpretació teològica de la faula. Els ingredients mitogràfics es redueixen pràcticament a la descripció de la imatge de Plutó segons el *De formis figurisque deorum* (IV, 1-2) i a la interpretació al·legòrica corresponent, que l'identifica amb el diable (3). La resta del capítol amplifica aquesta interpretació mitjançant dues observacions d'índole teològica: la primera (3-7) fonamenta en sant Agustí (*Enarr. in Ps* 85, 17) l'afirmació que el diable és rei tant de l'infern material, el de la damnació eterna, com de l'infern moral, el del pecat en la vida mortal; la segona (8-11) és una nota destinada a precisar que la potestat del diable no és absoluta, sinó subordinada a la de Jesucrist. Només al final Pasqual reprèn un element de la figura de Plutó, la seva cadira de sofre, i la interpreta, amb independència de Bersuire, com una imatge de la *pena sensus* dels damnats (12), d'acord amb la interpretació tradicional del sofre de l'Escriptura.

L'aspecte més original del capítol dedicat a Prosèrpina no resideix, en canvi, en la teologia ni en la moralització, sinó en la narració del mite. Atesa la nul·la atenció

---

31. Vegeu II, 11 n.

que Bersuire presta a la reina de l'infern en el *De formis figurisque deorum*, Joan Pasqual recorre a la moralització del rapte de Prosèrpina que es troba en el capítol V de l'*Ovidius moralizatus* (o VI del *De fabulis poetarum*), i n'ofereix en primer lloc una narració força elaborada (v, **1-6**): tot i que pren el resum del rapte com a model bàsic (**1-4**), l'enriqueix amb elements manllevats de la faula anterior, la sepultura del gegant Tifó sota l'Etna (**1**, 4-5), i sobretot de la posterior, la recerca de Prosèrpina per part de l'angoixada mare Ceres (**3**, 11-13; **4**, 17, i **5**), incorporant-hi alguns detalls (**3**, 10-11 i 13-14) que semblen manllevats, directament o indirecta, del text d'Ovidi (*Met.* v, 366-368 i 375-377). No sabem si Pasqual disposava d'un exemplar de les *Metamorfosis* o si podem atribuir algunes d'aquestes innovacions al manuscrit de Bersuire amb què treballava; un fragment narratiu en llatí dins el nostre text (**5-6**) augmenta encara més la incertesa. Per contra, la moralització de Pasqual és una traducció fidel de la de Bersuire (**7**), i té la importància de fixar una interpretació de Prosèrpina —l'ànima pecadora o damnada— que el teòleg reprèn en totes les seves moralitzacions de les donzelles que assisteixen la reina de l'infern (VII, **1**, **7**, **9**, **11**, **12**, **14**, **17**; VIII, **2**, **7**, **8**; IX, **15**).

Deixant de banda el capítol VI, que es limita a enumerar sumàriament les donzelles de Prosèrpina segons la *imago Plutonis* del *De formis figurisque deorum*, els tres capítols dedicats a les fúries (VII), les parques (VIII) i les harpies (IX) es caracteritzen per una composició molt heterogènia, que cal analitzar amb atenció. El capítol VII, el més extens, s'obre amb una descripció de les fúries (**1-4**) extreta bàsicament del comentari de Pietro Alighieri al versos 38-51 del cant IX de l'*Inferno* (*In Inf.* IX ad 2, 1-10 [*Nan* 119-120]), que Pasqual cita textualment i parafraseja més avall (**24-25**); també s'hi poden subratllar, però, alguns detalls procedents de Bersuire (**1**, 2-3) i de l'entrada *Furiae* del *Vocabularium* o *Elementarium* de Papies (**3**). En conjunt, aquesta descripció de les fúries conté informacions molt diverses: atributs físics, dues tradicions sobre llur ascendència (filles d'Aqueront o de Plutó), els noms de cadascuna (Al-lecto, Tisífone, Megera) i llurs tres noms genèrics (*Dirae*, *Eumenides*, *Furiae*). Tota la resta del capítol consisteix en una interpretació d'aquests atributs en dues claus diverses, determinades en part per les seves fonts. En primer lloc (**5-7**), Joan Pasqual recull el sentit al·legòric que Pietro (*In Inf.* IX ad 2, 11-19 [*Nan* 120]) assigna a l'ascendència de les fúries i als noms de cadascuna: segons aquest sentit, les fúries representen el vici en les seves tres formes de pensament, paraula i obra —la coneguda sèrie del *Confiteor*, sobre la qual s'insistirà reiteradament (**10**, **13**, **15**, **16**, **18**, **23**). En segon lloc (**8-11**), a manera d'interpretació alternativa, Joan Pasqual interpreta les fúries, donzelles de Prosèrpina, com tres follies que afecten les ànimes pecadores i damnades: folles en supèrbia, en avarícia i en lúxúria. Aquesta interpretació és el resultat d'una reeixida combinació de tres fonts: l'equivalència entre les fúries i la

folia es justifica a partir de la veu *furo* de Papies; supèrbia, avarícia i luxúria són les tres formes de concupiscència enumerades per sant Joan (1 Io 2, 16), que Pasqual glossa també segons la veu *Furiae* de Papies; per últim, la concupiscència és precisament el sentit que Pierre Bersuire atribueix a les fúries en la moralització del *De formis figurisque deorum*, i, de fet, un error en la seva tradició textual és el que ha pogut provocar el recurs al Vocabulista i a l'Esriptura.³² Després d'això (12-20), Joan Pasqual reprèn el comentari de Pietro (*In Inf.* IX ad 2, 19-38 [*Nan* 120-121]) per continuar interpretant els altres elements de la descripció inicial: els noms genèrics de les fúries i dels trets físics que els atribueixen els versos de Dante citats al final (24-25). Pasqual segueix força fidelment el model de Pietro, però incorporant-hi la moralització d'alguns elements descriptius procedents del *De formis figurisque deorum*. Concretament, en els dos primers casos (17 i 21) Pasqual interpreta d'una manera original el fet que les fúries siguin velles horribles (VI, 3; VII, 2-3), mentre que en els altres dos (22-23 i 26) adopta dues moralitzacions bersuirianes de llurs cabells serpentins (VI, 3; VII, 5-6), aplicades respectivament als aspectes privat i públic de la vida moral.

El capítol VIII, «De las porchas, donzellas de la reyna de infern», presenta una estructura molt clara i és fàcil de reconèixer-hi els materials constructius. El *De formis figurisque deorum* és el model bàsic a què responen la descripció de les parques (1), una doble moralització que en fa una figura de la crueltat —d'una banda, en damnats i pecadors (2-3); de l'altra, en la vida política (4-6)— i, finalment (9-10), una interpretació tradicional que remunta a sant Isidor (*Etym.* VIII, XI, 93). El detall més curiós i significatiu és que Pasqual atribueix a les fatídiques donzelles de Prosèrpina dues característiques espúries: «La porcha és inmundada e menge las spurcicias» (1, 4). Les interpretacions que en proposa al final ens permeten d'esbrinar-ne la procedència:

Segonament, la porcha és inmundada; *ideo dicitur 'porca', quasi 'carens puro'*. Aquesta inmundícia en l'ànima viciosa e peccadora és, e ab aquesta roman en infern.

Tercerament, menge las spurcicias: axí l'ànima viciosa en aquesta vida deglutex las sutzetats dels vicis e dels peccats, majorment carnals, ne-s farta en la inmundícia de la cogitació, del seu parlar e dels seus fets. E ab inmundícia menjarà en infern, car serà en loch vil e inmundada deputada eternalment «*ut sordescat amplius*». (VIII, 7-8)

L'etimologia «*ideo dicitur porca, quasi 'carens puro'*» i la referència a la ingestió de «spurcicias» deriven de la veu *porcus* de Papies:

Porcus dicitur pus cupidus, uel custos, uel puro carens, uel quasi spurcus [...]. Porcus dictus quasi spurcus; ingurgitat enim se caenoso luto, limo illinit ora; hinc etiam spurciant et spurcos nominamus.

32. Per a una anàlisi més detallada de la construcció d'aquesta interpretació, vegeu VII, 8-11 n., i també Estudi complementari I, 2.

Encara, «la porcha és inmundia» perquè Papies dona «inmundicia» com a sinònim de *spurcicia* (s. v.). Això ens certifica que la lliçó *porchas* del manuscrit no és pas un error de còpia, sinó original de l'autor: cal dir-ne *porcha*, no pas *parca*, segons Pasqual, i aquesta convicció posa en evidència els límits de la seva erudició poètica.³³ Pel que fa a l'aspecte exeegètic, Pasqual insisteix en alguns dels mecanismes fixats en els capítols anteriors: el fet que la «porcha» sigui donzella de Prosèrpina implica que el seu significat afecta l'ànima infernada tant en el sentit moral del pecat com en el sentit material de la damnació (7, 21: «Aquesta inmundícia en l'ànima viciosa e peccadora és, e ab aquesta roman en infern»; 8, 22 i 24-25: «axí l'ànima viciosa en aquesta vida [...] e ab inmundícia menjarà en infern»), i el fet que siguin tres s'adiu amb la sèrie del *Confiteor* (8, 24: «en la inmundícia de la cogitació, del seu parlar e dels seus fets»).

El capítol IX, dedicat a les harpies, demana un comentari de la selecció dels materials que componen la ficció inicial (1-8) i la primera interpretació al·legòrica (9-11), que són el resultat d'una comparació i una elecció deliberades. En aquest cas, Joan Pasqual disposava de tres models possibles: una esquemàtica imatge moralitzada de les harpies en el *De formis figurisque deorum* i dues versions extenses del mite de Fineu, amb narració i interpretació, en l'*Ovidius moralizatus* de Bersuire (a propòsit de *Met.* VII, 2-4) i en el *Comentum* de Pietro Alighieri (a propòsit d'*Inf.* XIII, 10-15). Aquests dos últims models, hereus d'una tradició que remunta a la narració de Servi (*In Aen.* III, 209) i a la interpretació moral de Fulgenci (*Mit.* III, 11), presenten notables coincidències, però la versió de Pietro és més rica en detalls narratius, extrets dels llibres III i VII de l'*Eneida*. Joan Pasqual ha preferit aquest model (*In Inf.* XIII ad 1, 43-74 [*Nan* 159-160]), no alterant-lo sinó en la interpretació etimològica de les harpies (6), que ha substituït per una altra, extreia de Papies. Per tant, la figura moralitzada del *De formis figurisque deorum* ha estat abandonada, mentre que de l'*Ovidius moralizatus* només se n'ha seleccionat la segona interpretació que Pasqual ofereix (12-15). El capítol es clou (16) amb una citació textual dels versos de Dante corresponents a la glossa de Pietro (*Inf.* XIII, 10-12).

El capítol X, «Del can qui gorde la porta o lo introit de infern», ofereix l'exemple més complex de combinació de fonts, tot i que presenta una estructura molt simple:

---

33. Parlant en un altre lloc de les harpies, Joan Pasqual esmenta uns «porchs infernals» (XXXIX, 5, 17) procedents d'una citació de sant Bernat (*De consideratione* II, VI, 12 [PL 182: 749]) que li proporciona el *Comentum*: «Et Matheus in XXIº, figura hominis absque gratia est sicut ficus maledicta. Unde Bernardus: “Homo absque gratia”, ut desperans, “est velut arbor silvestris ferens fructus quibus porci infernales”, ut Arpie hic, “pascuntur”» (*In Inf.* XIII ad 1, 26-28 [*Nan* 158]). Aparentment, Joan Pasqual hauria pogut identificar les parques de Bersuire amb aquests «porci infernales» que actuen com les harpies sense identificar-s'hi. No crec, però, que la lectura del comentari a *Inferno* XIII hagués pogut induir-lo a corregir sistemàticament totes les ocurrencies (en el capítol IV, per exemple) de *parca* en una versió inicial hipotèticament exempta de confusió.

primer, el mite poètic, amb la descripció de Cèrber i la narració del seu encadenament per obra d'Hèrcules (1-7); després, la interpretació del mite (8-13); finalment, una remissió als dos llocs de l'*Inferno* (VI, 13-33; IX, 98-99) on s'al·ludeix a Cèrber (14) i una etimologia extemporània (15).³⁴ Malgrat aquesta aparent simplicitat, la part del mite ha estat construïda a partir de cinc peces diferents. Com a base de la composició hi ha dos fragments de l'*Ovidius moralizatus*: el primer (1-6) correspon a la faula de Cèrber i Hèrcules (*Met.* VII, 408-419); el segon (7), a una breu al·lusió a Cèrber dins la faula d'Orfeu (*Met.* X, 65-66). Sobre aquest canemàs narratiu Joan Pasqual ha inserit dos comentaris de Pietro Alighieri a les dues mencions de Cèrber a l'*Inferno*: un llarg fragment narratiu (4-5) permet d'amplificar la ficció de Cèrber i Hèrcules (*In Inf.* IX ad 3, 43-54 [*Nan* 126-127]), mentre que una nota breu (2) informa de l'etimologia i l'ascendència de Cèrber (*In Inf.* VI ad 1, 21-22 [*Nan* 92]). A propòsit de Medusa (4, 10-11), al·ludida per Dante en *Inferno* IX, 52, també s'hi recull una breu notícia sobre la seva ascendència (*In Inf.* IX ad 2, 42-43 i 52 [*Nan* 122]).

La part exegètica (8-13) presenta diversos elements espigolats de fonts diverses, però amb una destacable intervenció personal. Una primera clau interpretativa (8-12) es basa en la identificació de Cèrber amb el diable, suggerida per Bersuire. A partir d'aquesta equivalència, Pasqual moralitza de manera original els tres atributs procedents del comentari de Pietro a *Inferno* VI: l'ascendència de Cèrber, fill de la Terra; la seva voracitat, i la seva crueltat (8). Tot seguit relaciona la tricefàlia de Cèrber amb els tres continents, seguint Pietro (*In Inf.* VI ad 1, 16-18 [*Nan* 91]), però també ho moralitza com una referència a l'origen universal de les ànimes damnades (9). La resta de l'aparat exegètic desenvolupa suggeriments de Pierre Bersuire, però només una glossa molt breu (11) prové del *De formis figurisque deorum*; totes les altres provenen de la moralització de la faula de Cèrber i Hèrcules en el capítol VII de l'*Ovidius moralizatus* (VIII del *De fabulis poetarum*). Tornant a evocar les tres concupiscències de l'epístola joanina (1 Io 2, 16), Pasqual interpreta els seus tres lladrucs com les tres concupiscències amb què el diable tempta els homes (10), cosa que dóna sentit a la seva condició de porter infernal (12). Només al final (13) reproduceix amb més extensió i fidelitat una moralització política dels tres lladrucs de Cèrber, entès com «lo detractor».

Havent descrit i moralitzat tots els elements de la figura o imatge de Plutó, amb l'afegit del barquer Caront, Joan Pasqual posa fi a la secció preliminar «De las penas comunas segons los poetas». Gràcies a aquest exercici exegètic, el lector de Pasqual s'ha pogut familiaritzar amb els principals elements que componen la representació de l'infern segons la tradició poètica i mitogràfica, ha assumit algunes de les

---

34. Vegeu X, 48 n.

seves significacions bàsiques i ha assistit a l'assaig d'uns pocs procediments hermeneùtics que permeten de traduir les ficcions a diversos aspectes de la vida moral i de la doctrina cristiana, «convertint aquelles en moralitats o en altra manera vertadera».

L'exercici que Pasqual proposarà al seu lector a partir d'ara serà també, en certa manera, una conversió de la ficció en veritat, atès que consistirà a proposar una descripció rigorosament teològica de l'infern a partir de la representació poètica que n'ofereix l'*Inferno* de Dante. Amb la guia de la *Commedia* i del *Comentum*, Joan Pasqual invitarà el lector a recórrer cada un dels cercles que componen l'infern tot practicant una mena de reducció teològica de la ficció poètica, consistent a identificar i assumir els aspectes teològicament fermes de la descripció dantesca; a impugnar-ne els errors o les opinions menys probables, i a exposar-ne vertaderament les ficcions mitogràfiques o de nou encuny que el teòleg considerarà dipositàries d'una lliçó valuosa.

3. INDICIS TEXTUALS I TÈCNIQUES D'INSERCIÓ. En el comentari anterior hem pogut constatar que molts dels capítols de la secció «De las penas comunas segons los poetas» consisteixen en una combinació de fonts: sobre la base de la *imago Plutonis* del *De formis figurisque deorum*, Joan Pasqual hi ha afegit elements, de vegades molt extensos, procedents de diversos capítols de l'*Ovidius moralizatus* i del *Comentum* de Pietro Alighieri, a més d'algunes notícies extretes de Papius. Podríem suposar que, abans de començar a redactar, Joan Pasqual ja tenia ben localitzades i disposades totes les peces que participen en la composició de cada capítol, però una lectura atenta a les fonts permet de veure que la combinació de fragments de procedència diversa, o la introducció d'innovacions dins un text adaptat, coincideix de vegades amb algunes incoherències sintàctiques atribuïbles a una interpolació defectuosa d'anotacions interlineals o marginals dins el cos del text. En podem deduir que, en alguns casos, la combinació de fonts s'ha practicat *a posteriori*, és a dir, incorporant afegitons a una redacció prèvia, i podem presumir que la majoria d'aquests afegitons corresponen a innovacions originals o bé a fragments del *Comentum* que el teòleg ha descobert a mesura que redactava la resta de capítols del *Tractat de les penes particulars d'infern* i que ha considerat convenient d'incorporar als capítols d'aquesta secció. Alguns dels defectes del nostre text són, per tant, indicis reveladors d'una tècnica compilatòria i, en algun cas, són imputables a la còpia en net d'un original amb les interlínies i els marges atapeïts de correccions, innovacions i addicions més o menys extenses.

Per exemple, en els paràgrafs **9-10** del capítol IX el manuscrit presenta un text clarament corromput:

[9] Al·legoricalment Fineu és dit a ‘fen[er]ando’, e per consegüent es la avarícia, que si mateixa e nós exceca, car lo avariciós no [ms. sino] contempla a las coses suas ne a las coses humanes, mas contempla solament cum porà haver. [10] E axí [abans e axí, ratllat] *car lo fill de la avarícia que es lo avariciós* ————— / es arpinas, ço és las rapinas, ensutzen las viandas de la avarícia, car en totas coses e en totas parts los avariciosos e los cobehejosos arapen, si poden.

La frase que indico en cursiva manca de coherència, i per això el copista degué deixar a continuació un espai en blanc, posteriorment ratllat. Aquesta frase també manca, però, de correspondència en el text del *Comentum* que ha servit de model a Pasqual:

Allegoriçatur sic. Fineus a ‘fenerando’ dicitur; in modum avaritie ponitur, que se ipsam et nos cecat, cum avarus sua non videat nec habita respiciat, sed habenda. Et ideo Arpie, id est rapine, fedant sua cibaria, et quia undique avari et cupidi rapiunt, si possunt. (*In Inf.* XIII ad 1, 70-73 [*Nan* 160])

La supressió de la frase corrompuda proporciona un text satisfactori i molt pròxim al de la font,³⁵ però per a resoldre el problema textual convé d’explicar l’origen d’aquest cos estrany. A parer meu, la frase «car lo fill de la avarícia, que és lo avariciós» és una innovació de l’autor afectada per una incorporació defectuosa dins el text. Amb aquests mots, Joan Pasqual ha volgut arrodonir la seva interpretació moral de la ficció de Fineu. Fineu va cegar els seus fills, falsament acusats d’incest per llur madrastra, i Fineu fou cegat per Júpiter. Per tant, si Fineu és l’avarícia, «que se ipsam et nos cecat», els seus fills cecs poden representar «lo fill de la avarícia, que és lo avariciós». Proposo, doncs, les esmenes següents:

[9] Al·legoricalment Fineu és dit a ‘fenerando’, e per consegüent és la avarícia, que si mateixa e nós exceca, car lo [fill de la avarícia, que és lo] avariciós, no contempla a las coses suas ne a las coses humanes, mas contempla solament cum porà haver. [10] E axí *les arpias*, ço és las rapinas, ensutzen las viandas de la avarícia, car en totas coses e en totas parts los avariciosos e los cobehejosos arapen, si poden.

Aquesta explicació suposa un primer moment de redacció en què l’autor traduï, fidel al seu model, «car lo avariciós»; en un segon moment, volgué substituir aquests mots per la frase «car lo fill de la avarícia, que és lo avariciós», anotant-la al marge; finalment, un copista, potser el responsable de la primera còpia en net, incorporà al text la correcció marginal, però en un lloc equivocat.

La comparació del text de Pasqual amb les seves fonts revela dues innovacions més en els paràgrafs **13-14** del mateix capítol IX, i la ubicació defectuosa de la segona, segons el testimoniatge del manuscrit, fa pensar que havien estat dues addicions marginals o interlineals incorporades posteriorment al text:

---

35. La traducció «ne a las coses humanes» demostra que Pasqual ha llegit *nec humana* en comptes de «nec habita», per una fàcil confusió d’abreviatura (*hīta* > *hūa*) imputable a ell mateix o al seu exemplar del *Comentum*.

[13] E per ço per judici del déu Júpiter, per lo qual és entès Déu eternal, ell és stat excecatus de lum de gràcia, e del lum de paradís gitat o spel·lit, e en la caliga del món fou exillat. [14] E las arpias, ~~per manament de deu~~ qui són ocells [im]mundas, *per manament de déu Júpiter, ço és de Déu infinit*, ço és los demonis, són donats a ell en pena [...].

Quapropter ipse extitit excecatus in quantum lumine gratie fuit privatus et de lumine paradisi proiectus et in mundi caliginem relegatus. Figuratus scilicet in Sedechia rege a Nabuchodonosore excecato et in Babiloniam relegato. Harpie autem aves crudeles et inmunde, id est demones dati sunt ei in penam [...]. (PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 53^b, 22-26 [*T*₂, f. 170^r])

Les paraules «per judici del déu Júpiter, per lo qual és entès Déu eternal» i «per manament de déu Júpiter, ço és de Déu infinit» no tenen correspondència en el text de Bersuire. A més a més, en la seva narració del mite no s'indica que Fineu fos cegat per Júpiter, com diu Pietro Alighieri, sinó «per ordinatione deorum» (*ibid.*, f. 53^a, 28-29). Són, per tant, dues innovacions evidents de Joan Pasqual, inspirades pel mateix afany de coherència i exhaustivitat exegètica que hem remarcat en el cas anterior. D'altra banda, en aquest cas podem sospitar que el copista del nostre manuscrit no les va trobar ja incorporades dins del text, sinó encara als marges del seu antígraf, perquè sembla que va dubtar a l'hora d'inserir la segona addició al lloc adient, i finalment la va inserir en un lloc equivocat, que interromp l'equivalència entre les harpies i els dimonis. Proposo, doncs, d'editar:

[13] E per ço per judici del déu Júpiter, per lo qual és entès Déu eternal, ell és stat excecatus de lum de gràcia, e del lum de paradís gitat o spel·lit, e en la caliga del món fou exillat. [14] E las arpias, qui són ocells immundas, ço és los demonis, per manament de déu Júpiter, ço és de Déu infinit, són donats a ell en pena [...].

Deixant de banda algunes altres possibles interpolacions defectuoses que es comenten en l'anotació del text,³⁶ aquesta tècnica d'addició podria explicar el text llatí amb què Pasqual acaba el mite de Proserpina, afegint-hi la narració de la seva recerca, en el capítol v, **5-6**:

[5] Que per matrem et Proserpine socias fuit in dicto monte cum facibus quesita, propter quam causam in eius festo apud gentiles faces et luminaria 2^a febroaria portabantur, sicut nos luminaria propter virginem gloriosam Mariam. [6] Ista de Proserpina et de Plutone sunt fabulose dicta.

Cal recordar que el conjunt del capítol (**1-4** i **7**) narra i moralitza el rapte de Proserpina seguint la pauta de Bersuire (*Ov. mor.* V, f. 45^b, 1-18 i 24-30 [*T*₂, 158^v-159^r]), amb alguns afegitons molt breus (**3**, 11-13; **4**, 17) que provenen de la faula posterior, la de la cerca (*ibid.*, f. 46^b, 3-7 [*T*₂, 159^r]), al final de la qual es troba la font del paràgraf **5**:

36. Vegeu, per exemple, les notes a v, 3; xv, 91; xxxiii, 1; xxxiv, 50-51; xliv, 111-112; xlv, 63-64; xlix, 81-82; l, 57.

Cum Ceres filiam suam Proserpinam raptam audivit, istam per totum mundum quesivit. Sed cum nox iter eius impediret, duas pinus in Ethna accendit et sic eam cum facibus investigavit, et ideo odorifera dicta fuit. Quapropter in festo eius faces et luminaria accendebantur, qui mos apud nos, scilicet in festo purificationis beate Virginis, postea inolevit. (*ibid.*, f. 46^b, 16-21 [*T*₂, f. 159^v])

El fragment de Pasqual sembla que depèn clarament del text de Bersuire, però, encara que en llatí, no reproduceix literalment el model. És possible que el seu exemplar de l'*Ovidius moralizatus* presentés un text diferent del que coneixem, o bé que Pasqual hagués anotat i adaptat en llatí la informació més rellevant de la seva font, com una mena d'apunt marginal que després, per alguna circumstància imprevista, no arribà a traduir i incorporar al text com de costum. En tot cas, aquest paràgraf en llatí —i potser també els altres afegitons dels paràgrafs **3** i **4**— degué ésser afegit al marge d'una primera versió de la narració. L'advertiment del paràgraf **6** podria semblar una nota de lector incorporada al text per error, però m'inclino a creure que també és d'autor i que seguí el mateix procés. Un cas semblant es produí en el capítol XXXIII, **11**, a propòsit de les gorgones:

O que digam que cascuna havia i ull e qui les gordava era en pedra transmudat, ço és que per la llur bellesa no podien girar l'ull de cascuna de ellas e que no les cobeegàs, car, encare que fos prudent, era gordant ellas convertit en fatuïtat. [...] *Nota de visu mulierum.*

Aquesta interpretació moral, que s'insereix en una adaptació fidel del *Comentum (In Inf. IX ad 2, 39-76 [Nan 121-124])*, deriva de Pierre Bersuire:

Ista serpentina monstra possunt signare malas et pulchras mulieres [...]. Ipse enim videntes in lapides convertunt quia ex visu et aspectu mulierum homines in lapides, id est insensibiles, efficiuntur et prae stupore et temptatione quam concipiunt sensu debita discretionis privantur, ita quod per mulieres multi homines et ferae, id est sapientes et stulti, lapidificati sunt. (*Ov. mor. IV, ff. 41^a, 36 - 41^b, 7*)

La frase «Nota de visu mulierum» podria semblar una nota marginal de lector incorporada al text per un copista desprevingut, però no hi ha dubte que s'ha d'atribuir a Joan Pasqual, perquè prové de la seva font bersuiriana («quia ex visu et aspectu mulierum»). Podem veure, doncs, que tant en el capítol V com en el XXXIII Joan Pasqual hi va aportar materials de l'*Ovidius moralizatus*, practicant probablement anotacions marginals a un text previ i fent servir en tots dos casos indicacions en llatí que no sabem si tenia la intenció d'incorporar al text en aquell estat. És possible que la versió mitogràfica de les penes d'Ixíon (XVIII, **12**), Tàntal (XX, **6-7**) i Sísif (XXIII, **8**) res-

pongui a una operació semblant, tot i que la qüestió del model no és tan evident en aquests casos:³⁷

Ab aquesta pena concorda la pena que donà Juno, deessa celestial, a Hixión, de la qual parla Ovidi, *in Iº libro Metamorphoseos*, que Hixión pregà a Juno e la requerí de jaure ab ella, e ella, irada, posà'l en infern; e la sua pena és una roda, la qual contínuament roda. (XVIII, 12)

Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10va, 2-4: «Alia est pena Yxionis qui s. in quadam rota volvente semper ambulat & perpetuo se fugit & sequitur & nunquam stat».

[6] E Ovidi diu que los gulosos són en infern poch punits axí cum Tàntalus, lo qual, per ço cum menyspreà los déus, los déus, irats, posaren-lo en la profunditat de la ayga de infern fins a la bocha, havent sobre lo seu cap pomes comestibles. E lo dit Tàntalus ha gran fam e gran set, e per rahó de la fam desige menjar les pomes que li stan sobre lo cap, e no pot lo cap elevar; per rahó de la set desige beura de la aygua en la qual és posat, e no pot curvar lo cap per pendre de la aygua en la bocha, e axí roman en aquesta pena. [7] Del qual Tàntalus parle Petronil-lus *in suo libro*:

*Nec bibit inter aquas nec capid pendula poma
Tantalus infelix, quam sua vota premunt!
Divitis hec magni facies erit; omnia late
comprat et cito concoquit ore famem.* (XX, 6-7)

Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10^{tb}, 57 - 10va, 2: «Una est pena Tantalí qui sitit & famescit, & tamen est in aqua usque ad labium inferius & habet pomum pendens usque ad labium superius. Habet collum ita rigidum quod ipsum non potest erigere ut comedat, nec deprimere ut bibat, & sic est necesse quod famem & sitim perpetuo sustineat.»

De aquesta pena parla Ovidi, *libro Methamorphoseos Iº*, de un ladre robador qui havia nom Zíziphus, fill de Èol, rey dels vents, qui per avarícia los hostes gità per la turra, e per ço ha la pena que posa Ovidi. Del qual diu Sènecha *in Tragediis*. Qui tants mals en lo món fehia e ladurnicis, diu, que los déus, irats, posaren-lo en infern en tal pena, que continuadament prengué de la sumitut de I mont roques e, portant-les sobre si, les devallars fins baix, e pux que les tornàs alt pujar. (XXIII, 8)

Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10va, 4-8: «Alia est pena Sisiphi qui saxum magnum de monte impellit ut inferius ruat, colapsus vero repetit & ad montis cacumen reportat. Quod postquam sursum tulit, rursus cum saxo corruit & descendit.»

El mètode de treball descrit a partir dels exemples anteriors podria haver originat els problemes de coherència sintàctica i narrativa que afecten la part central de la narració de la catàbasi d'Hèrcules i l'encadenament de Cèrber en el capítol X, 3-6:

[3] De aquest diu Ovidi, *libro VIIº Methamorphoseos*, que cum Hèrcules ab Theseu fos devallat en infern per traure'n la Prosèrpina, reyna de infern, la qual sobre totes coses amave, trobà en lo introit aquest can Cèrbero, lo qual havia tres caps ab los quals ladra-ve en tal manera que per tot infern resonava, qui era en custòdia de infern. [4] Lo qual Hèrcules, obrint las portes de infern (car cum ell fou dins, Juno volia ell detenir en infern, e per ço que'l detengués fôu posar devant ell Mendussa, donzella filla del rey de Spanya Forco, la qual havia tal propietat que tots quants a ella miraven eren transformats en pedra; emperò Hèrcules scapà de ella, e volent ell exir de infern, Cèrbero, gor-

---

37. Per a la dificultat d'establir amb seguretat les fonts d'aquests fragments mitogràfics, vegeu XVIII, 12 n.; XX, 6-7 n. i XXIII, 8 n. Cal insistir en la possibilitat que Pasqual treballés amb un testimoni del *De formis figurisque deorum* força diferent del que coneixem gràcies a l'edició d'ENGELS 1966.

dador de la porta, e a instància de Juno, no li volia obrir), Hèrcules pres lo can per la gola e per la barba e, trencada la porta, per força tragué lo can defora spumant per las tres boques sues, e baté'l tant fort e despullà que a mort lo lexà. [5] Per la qual cosa Caron se conqueria de Eneas anant per infern, segons fingex Virgili dihent: [...] [6] Ligà'l ab cadena. Lo qual can, tantost cum ves la lum, començà gitar per las tres boques spuma verinosa sobre una pedra qui los camps stants en circuit de infern axí enverinà que d'equí avant los camps tostemps han produïdas erbas verinosas, e de aquí és exit lo verí qui ha nom *aconita*.

Des del punt de vista sintàctic, la frase amb què s'obre el paràgraf 4 («Lo qual Hèrcules...») és interrompuda per un llarg incís (4-5) que correspon exactament amb la interpolació d'un text de Pietro Alighieri. Després de la interpolació, el paràgraf 6 reprèn el fil del discurs perfectament d'acord amb el model bàsic de Pierre Bersuire:

Cum Hercules associante se Theseo descendisset ad infernum ut reginam inferni raperet Proserpinam, quam super omnia diligebat, invenit in introitu inferni Cerberum canem inferni, qui tria capita habebat et cum quolibet latrabat, ita quod totum infernum concutiebat. Qui Herculi pro viribus resistebat et inferni ianuam observabat. Hunc ergo Hercules extraxit et vinctum cathena adamantina sursum secum ad superos adduxit. Qui statim ut lucem vidit, spumam venenosam emisit que agros circumstantes infecit, ita quod ex illis spumis solum quod prius erat fecundum vires nocendi accepit et herbas venenosas protulit et produxit. Exinde enim venenum elicitor quod, quia herba a qua elicitor a dura caute nascitur, aconitum nuncupatur. (*Ov. mor.* VII, f. 58^a, 30-40 [*T*₂, f. 176^r])

L'adaptació del model de Bersuire és molt fidel, i la interpolació procedent del *Comentum* no fa més que substituir el primer verb *extraxit* de la frase «Hunc ergo Hercules *extraxit* et vinctum cathena adamantina sursum secum ad superos adduxit», a la qual correspon la frase de Pasqual interrompuda per la interpolació: «Lo qual Hèrcules, obrint las portes de infern [...] ligà'l ab cadena». En canvi, Pasqual ha operat algunes modificacions en la seva adaptació del text de Pietro Alighieri:

Unde scribitur Herculem ad instantiam Eristei ivisse et descendisse in infernum habendo secum Theseum et *Peritheum* eius sotios. Iuno vero ipsum Herculem eius privignum ibi voluit detineri, et fecit Medusam sibi aparere ut lapis efficeretur, sed ab ea evasit. Et redeundo, quia Cerberus hostiarius ad instantiam Iunonis nolebat aperire hostium infernale ei et dictis sotiis suis, Hercules ipsum per gulam et per barbam cepit et rupta porta ipsum per vim extraxit ad lucem reluctando, spumam emittentem per sua tria guttura, et ibi ipsum verberavit ad mortem. Ad quod Virgilius ait in persona Caronis conquerentis de Enea vivo et eunte per infernum, taliter dicens: [...]. (*In Inf.* IX ad 3, 41-54 [*Nan* 126-127])

Joan Pasqual ha tingut cura d'ometre les referències a Euristeu i a Pirítous per mantenir una mínima coherència narrativa amb la versió de Bersuire. És clar, doncs, que el model de Bersuire és la base de l'exercici compilatori, i aquesta constatació ens obliga a demanar-nos si pogué existir una primera versió d'aquest capítol exclusivament bersuiriana, sense la interpolació del text del *Comentum*. És possible que Joan Pasqual no hagués percebut l'existència o la utilitat narrativa del passatge de Pietro fins al moment de redactar el capítol XXXIII «Del loch un és punida la malícia», basat

íntegrament en el comentari a *Inferno* IX, en el qual la narració de la catàbasi d'Hèrcules i l'encadenament de Cèrber es redueix a una remissió al capítol X i a un breu resum, on Pirítius reapareix:

aportant-los en memòria que, per voler repugnar la exida de Hèrcules de infern, Cèrberus per Hèrcules fou depilat, segons apar en lo capítol del can de infern, ja dit damont, e de Mendusa, la qual foren aparèxer devant Hèrcules per ço que aquí Hèrcules roman-gués. [...] Hèrcules, Theseu, Períteu entraren en infern, segons los poetas, e, per ço cum eren virtuosos, scaparen de Mendussa. (XXXIII, 6, 23-26, i 18)

Com hem vist més amunt, aquest capítol XXXIII també incorpora, en sentit invers, una glossa bersuiriana sobre Medusa i les gorgones, procedent del capítol IV de l'*Ovidius moralizatus*. Així mateix, cal recordar que la presentació mitogràfica (1-4) i la primera interpretació (5-12) de les fúries en el capítol VII també prové del comentari a *Inferno* IX que Pasqual adapta en el capítol XXXIII, d'on hi remet:

E volent entrar, trobà les fúries infernals circumdades de serpents. En aquest matex loch les trobà Eneas, segons diu Virgili. (De aquestas fúries apar damont en lo capítol de las fúries infernals.) (XXXIII, 5)

Però el capítol VII, constituït bàsicament sobre el model del *Comentum*, no admet tan fàcilment l'explicació d'una reelaboració *a posteriori* a partir d'una redacció prèvia exclusivament bersuiriana. Probablement, en el cas del capítol X no podem descartar cap possibilitat, com tampoc en el del capítol II, constituït bàsicament a partir del *De formis figurisque deorum* amb la interpolació d'una interpretació al·legòrica (11-19), procedent del comentari a *Inferno* XIV que Pasqual adapta fidelment en el capítol XXXV, des d'on també hi remet:

De aquest flum Flegeton e dels altres flums infernals havem damont parlat; mes, per lo propòsit de la pena dels blasfemadors de Déu, havem hagut en aquesta manera tractar del flum Flegeton, per ço cum és flum flamejant e ardent. (XXXV, 23)

Finalment, quant al capítol IX sobre Fineu i les harpies, on hem constatat les primeres addicions i esmenes defectuoses, no posseïm cap indicatiu que permeti d'esbrinar si la combinació del *Comentum* (1-11) i de l'*Ovidius moralizatus* (12-15) remunta o no al primer moment de redacció. Els fragments es juxtaposen i la combinació no genera cap incongruència evident. No obstant això, Joan Pasqual podria haver redactat una primera versió del capítol basant-se exclusivament en l'*Ovidius moralizatus* i, més endavant, substituir la narració del mite per la versió més completa que n'oferia el *Comentum* (1-8), acompanyada d'una interessant interpretació al·legòrica en clau moral (9-11); finalment, sobre aquesta segona versió, encara hauria pogut practicar-hi algunes esmenes com les comentades més amunt. D'altra banda, Joan Pasqual també remet a aquest capítol preliminar quan al·ludeix al turment dels suïcides en els

capítols XXXVIII i XXXIX (en el primer cas, dins una enumeració de penes degudes a les diverses espècies de violència):

Mes la pena de aquests és que són punits per los centauros, e per arpias e per cans rabiosos e per làminas ígneas, segons Dant, *libro Inferni, capitulo XII°*. Qui són aquests centaures al present serà vist, car de las arpias damont havem parlat. (XXXVIII, 19)

Desperació és dita ésser punida per los poetas en tal manera que los desperats són inclosos dins la socha dels arbres, qui són sens rames e sens fulles, en los quals les arpias, ocells, fan niu. Açò pose Dant, *libro Inferni, capitulo XIII°*. [...] [5] [...] Aquests són aquella figuera malehita de què parle Jhesuchrist, *Mathei XXI°*, figuera secha, sens gràcia; axí, los desperats són axí cum arbres silvestres portants fruyts de què los porchs infernals, ço és les arpias, pexen. [...] [7] Parle Dant en lo dit capítol de las arpias, de las quals havem damont tractat. La arpia és dita 'rapina', e açò cové als desperats, car l'ome si mateix matant e los seus béns indugudament scampant, què és, sinó que arrapa la sua pròpria vida e los seus béns? (XXXIX, 1, 5 i 7)

Certament, quan Joan Pasqual redactava el capítol XXXVIII ja existia un capítol IX dedicat a les harpies, però no podem saber si ja incorporava materials procedents del comentari a *Inferno* XIII. Sigui com vulgui, cal destacar que Pasqual va conservar en el capítol XXXIX la interpretació de les harpies que s'adeia més amb la ficció dels suïcides; en canvi, traslladà al capítol IX una interpretació al·legòrica de Fineu i les harpies, amb relació a l'avarícia, molt més adequada als procediments d'interpretació moral de la secció preliminar. Aquesta discriminació conscient del material exegetíc demostra, si més no, que, en el moment de practicar el desplaçament, Joan Pasqual ja coneixia prou bé la funció de les harpies dins la ficció dantesca.

Totes aquestes observacions, circumscrites fins ara als llocs textuais en què intervenen fragments del *De fabulis poetarum*, conviden a prestar molta atenció a les possibles reescriptures, substitucions, interpolacions, innovacions i reordenacions que Joan Pasqual pogué operar en el seu manuscrit original mitjançant l'aposició de notes marginals o interlineals. De seguida en veurem altres exemples, que afecten fins i tot l'ordre i la numeració dels capítols.³⁸ Aquestes dades no solament poden aportar indicis rellevants sobre la composició de l'obra, sinó que també interessen la constitució crítica del text. El mètode de treball de l'autor i la complexitat gràfica del seu original foren, sens dubte, la font de nombrosos errors que constatem en el manuscrit conservat. D'altra banda, hem recollit indicis que ens fan creure que entre aquest manuscrit i l'original s'interposa una sèrie molt curta de còpies, atès que, com hem comentat més amunt, és probable que el copista d'aquest manuscrit incorporés al text innovacions d'autor que encara apareixien copiades al marge del seu antígraf. Com veurem, el testimoni únic encara presenta sis notes marginals, probablement d'autor, que no han estat incorporades al text.³⁹

38. Vegeu *infra* VI, 4.3.

39. Vegeu II, 90-93; XXVIII, 20-24; XXXIII, 100-102; XLV, 103-104, 105-107 i 108.

VI

L'ESTRUCTURA TEOLÒGICA DE L'INFERN

1. L'INFERN COM A LLOC DE PUNICIÓ (I, 3-20, XI, XIX). El *Tractat de les penes particulars d'infern* no solament s'introdueix amb una exposició general de l'infern mitogràfic (II-X), sinó també amb una descripció de l'estructura bàsica de l'infern segons un model teològicament admissible, encara que bastit sobre la proposta poètica de Dante. Els elements fonamentals d'aquesta reducció teològica de l'infern dantesc s'exposen els capítols I («Del regne de infern»), XI («Del loch de infern, e dels statges») i XIX («Que lo peccat és punit en lo loch de la sua fi»).

Reelaborant molt a fons els comentaris de Pietro Alighieri sobre la inscripció que Dante va llegir damunt la porta esbotzada de la «città dolente» (*Inf.* III, 1-9), Joan Pasqual comença definint augustinianament el regne o la ciutat de l'infern com una congregació de tots els damnats, el príncep de la qual és el diable o Lucífer, tot i puntualitzar que el terme *regne* s'aplica impròpiament a llur situació de captivitat i servitud eterna (I, 3-5). Tot seguit insisteix en algunes qüestions preliminars ja tocades en la *Summa de pena*: el seu lloc subterrani (I, 6); el moment de la seva creació, primer amb la caiguda de Lucífer i després, pel que fa als homes, amb el pecat d'Adam (I, 9-11), i la raó per la qual els damnats hi pateixen penes eternes (I, 14-15).¹

Després de discutir, com veurem de seguida, la ficció dantesca dels pusil·lànimes (I, 21-24), i d'estendre's en l'exposició de l'infern mitogràfic (II-X), Joan Pasqual reprèn en el capítol XI la descripció teològica del *locus inferni* proposant un model físic capaç de resoldre el problema de la punició proporcional de graus diversos de culpa mitjançant un foc únic. Cal tenir en compte, a més a més, que aquest *locus* funciona com un recurs mnemotècnic: és una figura estructurada, capaç d'acollir ordenadament tot l'univers del pecat mitjançant un seguit de distincions racionals que es discutiran al llarg del tractat. Joan Pasqual primer en descriu l'arquitectura general: un pou subterrani en forma de con invertit o de «gran tona o vexell», dividit en cercles successivament més profunds (XI, 1), on els damnats són distribuïts de manera que la profunditat del lloc assignat a cadascun correspon en justícia a la gravetat dels seus demèrits (XI, 2). Tots els «cercles» o «estatges» d'aquest pou són tancats a la llum física o «corporal»: són les *tenebrae exteriores* de la *pena damni* (XI, 3). La

---

1. *Summa de pena* [LXXIV] («Que infern e lo foch cruciant los dampnats és suts la terra»), ff. 104vb-105vb; [L] («Del foch los dampnats cruciant: que és material, e que fou creat ab los àngels»), ff. 71vb-73va, on Pasqual es planteja si el foc infernal fou creat «en lo primer die, quant Déu creà los àngels, o al sizè die, quan Déu creà l'ome» (f. 73rb); [XLI] («Per què lo peccat mortal és punit eternalment en infern»), ff. 62rb-63va.

ubicació d'un foc tenebrós i sulfurós al fons del pou,² i la difusió natural de la cremor del foc i la pudor del sofre arreu del pou (XI, 4), expliquen la seva capacitat d'infligir graus diversos de *pena sensus* segons la diversa gravetat de les culpes, és a dir, segons la diversa profunditat dels estatges (5). En la segona part del capítol (6-8), Joan Pasqual al·lega set citacions bíbliques que autoritzen la representació de l'infern com un pou subterrani i profund, quatre de les quals contenen el mot *puteus*.

Com hem vist més amunt,³ l'Escriptura donava fonament a la distinció de diversos llocs de punició (Mt 13, 30) i a l'existència d'una proporció entre la culpa i la pena (Sap 6, 7-9; Apoc 18, 7), mentre que la teologia escolàstica no solament havia establert una correspondència entre les divisions de les culpes i les penes, sinó que també havia resolt espacialment el problema de la proporcionalitat, afirmant que els damnats pels pecats més greus «obscuriorem locum et profundiorum obtinent in inferno».⁴ A partir de la distinció més general del pecat —original, mortal i venial—, els teòlegs aplicaren aquest principi a la distinció dels quatre estaments o receptacles principals: el *limbus patrum*, el *purgatorium*, el *limbus puerorum* i l'*infernus damnatorum*. Aquest model, exposat per Pasqual en els capítols finals de la *Summa de pena*,⁵ consolidava la tendència a concebre espacialment, en termes de profunditat, la proporció entre la gravetat de les culpes i la intensitat de les penes particulars. Albert Magne i Tomàs d'Aquino preveuen la possibilitat de distingir una «diversitas graduum» dins cada un dels receptacles principals, segons les divisions especials dels mèrits i les culpes.⁶ Per tant, el model que proposa Joan Pasqual no fa més que desenrotllar aquestes premisses teològiques amb la contribució de la ficció dantesca, que tot seguit li aportarà, a més a més, un criteri racional molt adequat per a una divisió suficient i exhaustiva del pecat mortal. Tot i que el *Comentum* de Pietro Alighieri no descriu explícitament aquest con invertit dividit en cercles o estatges, no podem descartar la possibilitat que, entre els materials dantescos amb què Pasqual treballava, hi hagués alguna descripció anàloga a la de Iacopo Alighieri (*Chiose all'Inferno* III, 50-58), que s'expressa en termes de *figura* o *imago* de la memòria:

la essenza di tutta la qualità rea figurativamente in forma d'una ritonda fossa in su l'ambito della terrestre spera immaginata si pone, ampia di sopra per circonferenza di ... miglia e appuntata di sotto, la quale punta il centro dell'universo in sé ritegna; compartendola in nove parti, cioè gradi, l'uno sotto l'altro circustantemente degradando, sí come nove qualità di peccati, le quali secondo la lor gravezza e piú e meno lontani dal cielo, cioè dal Sommo Bene, ordinatamente sortisce. (ed. BELLOMO 1990: 101)

2. Cf. *Summa de pena* [LII] («Que lo foch dels dampnats és tenebrós»), ff. 75vb-76va.

3. Vegeu III, 1, esp. nn. 24 i 25.

4. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 5 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 2, qc. 2].

5. *Summa de pena* [CLII-CLIII], ff. 161vb-162^{tb} (Apèndix I, 3.1 i 3.2). Vegeu *supra* l'apartat III, 1, esp. n. 27.

6. ALBERT MAGNE, *De resurrectione* III, q. 9; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 7 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 3], s. c. 4, i ad 7 [s. c. 4]. Vegeu *supra* III, 1, n. 26.

O bé semblant a la descripció de l'Anònim Teòleg dominicà (*In Inf.* 1), que precisament introduïa una il·lustració o «figura» de nou cercles concèntrics, numerats i amb títols explicatius:

Ista figura ... sive *divisio* (ed. de visio[ne]) viciorum sive peccatorum infernalium. Unde debemus scire quod quantum magis [peccatum] est peius sive gravis, tanto magis removetur a celo, scilicet a virtutibus; et sic figurative ponitur ... degradandum de gradu in gradu, sicut infra videtur. Unde debemus *sic ymaginare* (ed. scire ymaginans) quod figura infrascripta de gradu in gradu descendit usque ad medium suum, sive ad centrum; et hoc imaginandum est quod in mundo scit (= *sit*) quedam fovea profunda usque ad centrum, et quod ipsa sic ampla supra semper extinguitur (= *stringitur*) usque ad centrum. (ed. CIOFFARI 1989: 23; les esmenes en cursiva i els aclariments entre parèntesis són meus)

Tots dos comentaristes són conscients de presentar l'estructura de l'infern dantesc com una hipòtesi plausible de l'infern essencial, d'acord amb la intenció de Pasqual: «Cogiten alguns infern [...] ésser fet axí cum un gran pou e molt ample e molt profundo, circulat de part dedins de cercles [...] de la bocha del dit pou, per orde i après d'altra, fins al terme de la profunditat» (XI, 2-3, 6-7).

Cal subratllar, però, que el model teològic de Pasqual difereix parcialment de la hipòtesi dantesca en un aspecte fonamental: la *gehenna* de foc sulfurós situada al vèrtex inferior, capaç d'administrar proporcionalment la *pena sensus* arreu del pou com en un «clibanum ignis» (Ps 20, 10) o «segons havem experiència en lo foch del qual usam en lo forn del pa» (XI, 20). En la descripció poètica de Dante, el foc i la pudor només compareixen a propòsit del «basso inferno» dins la Ciutat de Dis,⁷ i la seva funció punitiva, de caràcter general, sembla relegada a un segon terme pel sistema particular del *contrapasso*. En canvi, la descripció teològica de Pasqual es concentra en dues penes comunes a tots els damnats com són la tenebra (*pena damni*) i el foc sulfurós (*pena sensus* corporal), i sobretot subratlla la punició proporcional dels pecats particulars mitjançant un foc únic, encara que gràcies a la *Summa de pena* sabem que tots quatre elements i molts altres turments contribuiran a la punició corporal i espiritual dels damnats.

El foc i el sofre, com també la tenebra i el verm (la *pena sensus* espiritual, que no té un aspecte local i, per tant, no s'esmenta), gaudeixen d'un fonament escripturístic molt sòlid,⁸ constantment refermat pels pares de l'Església malgrat la dificultat de comprendre com el foc exerceix una punició proporcional de les culpes:

---

7. Cf. *Inf.* VIII, 73-75: «[...] "Il focolo eterno / ch'entro l'affoca le dimostra rosse, / come tu vedi in questo basso inferno"»; XI, 4-5: «[...] per l'orribile soperchio / del puzzo che 'l profondo abisso gitta», etc.

8. Vegeu *supra* III, 1, nn. 11 i 12.

Nequaquam tamen negandum est etiam ipsum aeternum ignem pro diversitate meritorum quamvis malorum aliis leviolem, aliis futurum esse graviorem, sive ipsius vis atque ardor pro poena digna cuiusque varietur, sive ipse aequaliter ardeat sed non aequali molestia sentiatur. (AGUSTÍ, *Civ. Dei* XXI, 16)

Sant Gregori hi va aportar una primera solució, establint alhora el principi de la unitat del foc: el foc infernal és un de sol, però turmenta diversament segons la diversa qualitat dels pecats del damnat.⁹ A propòsit d'aquesta qüestió, Albert Magne es limita a desenrotllar i actualitzar la teoria gregoriana: la *passibilitas* de l'ànima és producte de la infecció del pecat; per tant, l'ànima pateix el foc durant tant de temps com dura la infecció, i més o menys segons la gravetat dels seus pecats.¹⁰ Tomàs d'Aquino recorda simplement que el foc infernal és un instrument regulat per la justícia divina,¹¹ i aquest és també la doctrina que Pasqual ha exposat prèviament en la *Summa de pena*.¹² Ara, en canvi, amb l'analogia del forn, Joan Pasqual proposa una solució que desborda la tradició teològica estricta, precisament perquè depèn de la representació de l'infern com un pou dividit en graus de culpa i de pena. Tot i que no es pot descartar la possibilitat que Pasqual hagi formulat aquesta solució practicant una reducció teològica de la ficció dantesca, també és possible que trobés aquest disseny o un de semblant en altres teòlegs («Cogiten alguns...») amb intencions anàlogues, oberts o no a la proposta de Dante. Un paral·lel del *clibanus* subterrani de Pasqual es troba també al començament de l'*Speculum finalis retributionis* (I, 1) del franciscà francès Petrus Reginaldetus:

Primo igitur videndum est de loco infernali et eius qualitate. Unde dicit Richardus et tenent quasi omnes doctores quod infernus est in medio terre, quia iste locus est remotissimus a celo, quia centrum summe distat a circumferentia. Nam sicut Deus ordinat corpora in suis locis secundum exigentiam suorum naturalium ponderum, sic ordinat creaturas racionales in locis secundum exigentiam suorum amorum. Et ideo, sicut electi sunt in celo quia in suo amore caelestia terrenis preposuerunt, ita reprobi per divinam iusticiam sunt et erunt in loco infimo, quia in suo amore infima et terrena superioribus et celestibus preposuerunt. Haec ille. Ex quo patet ubi sit infernus, quia secundum astronomos et speras mensurantes distat a superficie terre per duo milia CC quinquaginta miliaria, quia est in medio diametri. Est igitur infernus velut fossa sive

---

9. GREGORI MAGNE, *Mor.* IX, LXV, 98.58-65: «Quae scilicet gehenna quamvis cunctis una sit, non tamen cunctos una eademque qualitate succendit. Nam sicut uno sole omnes tangimur nec tamen sub eo uno ordine omnes aestuamus, quia iuxta qualitatem corporis sentitur etiam pondus caloris, sic damnatis et una est gehenna quae afficit et tamen non una omnes qualitate comburit quia quod hic agit dispar ualetudo corporum, hoc illic exhibet dispar causa meritorum» (CCSL 143: 526-527); *Dial.* IV, 45.

10. ALBERT MAGNE, *De sacramentis* II, q. 3, a. 4, § 1 (ed. OHLMEYER 1958: 125). Vegeu també HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* VII, 22.

11. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 5 ad 3.

12. *Summa de pena* [XLIX] («Que la pena de sentiment és divisa en pena de verme e en pena de foch. E que aquestas penas no són iguals a tots los dampnats»), f. 71va: «lo foch és instrument de la justícia divinal, e per consegüent no farà la sua actió sinó segons lo voler del agent principal, que és la voluntat de Déu, la qual vol e mou lo foch que en alguns menys, a altres més, fasse la actió, ço és la aflicció».

carcer in medio terre, terra ipsa circumquaque conclusus. Sed qualis est ille carcer? Dico quod secundum doctores sanctos ibi sunt quattuor elementa, scilicet ignis in suo supremo calore inclusus, ut in clibano qui undique esset firmiter clausus. Item est ibi aqua in suo summo frigore. Similiter aer et terra infectore maximo.

Però l'analogia del forn és també habitual en la literatura de visions, per exemple en la *domus Phristini* de la *Visio Tnugdali* («De pena gluttonum et fornicantium»):

Domus autem ipsa, quam viderant, erat maxima, ut arduus mons pre nimia magnitudine, rotunda vero erat quasi furnus, ubi panes coqui solent positione (ed. WAGNER 1882: 23.7-9),

o en la descripció del foc purgatori de la *Visio Thurkilli*, que encara turmenta segons la qualitat de les culpes i no pas segons una diferència de lloc:

non autem aliqua lignorum aut huiusmodi materia fomentum igni predicto ministrabat, sed flamma quedam exurens, sicut in clibano vehementer succenso cernitur, per totum illud spatium equaliter diffundebatur, que animas nigras et maculosas secundum culparum modum brevius aut diuturnius exurebat. (ed. SCHMIDT 1987: 40)

Els punts de contacte entre els arguments de Reginaldetus i Pasqual són constants al llarg del llibre I de l'*Speculum* («De penis inferni») i de la *Summa de pena*, segurament per una coincidència inevitable en unes fonts comunes. En aquest cas coincideixen en la imatge del *clibanus* subterrani perfectament tancat i en l'argument del *pondus amoris*, que Pasqual ja ha exposat en una altra banda,¹³ però només Pasqual aprofita l'estructura del con invertit dividit en graus successius. Sembla, doncs, que Joan Pasqual podria haver combinat deliberadament la construcció dantesca amb l'analogia del forn de la tradició teològica popular.

A mesura que Pasqual s'endinsa en la ficció dantesca i assumeix com a propis — amb les correccions oportunes— la seva ordenació moral i els seus diversos procediments de punició, fonamentats en el principi de correspondència analògica o *contrapasso*, se li planteja la necessitat de completar el seu model teològic amb algunes precisions suplementàries. Després d'haver descrit el cercle dels luxuriosos (XVI-XVIII) segons el comentari de Pietro Alighieri al cant cinquè de l'*Inferno*, Joan Pasqual conclou enumerant les espècies del pecat de luxúria incloses en aquest cercle (fornicació, adulteri, incest i sacrilegi) i excloent-ne explícitament la sodomia o pecat contra natura (XVIII, **13**). Aquesta enumeració l'obliga a precisar que els luxuriosos

---

13. Cf. *Summa de pena* [LXXIV] («Que infern e lo foch cruciant los dampnats és suts la terra»), f. 105rb: «Per consegüent axí los reprobats per la divinal justícia són e seran en lo loch baix e ínfim, per ço com la amor llur de las cosas ínfimas e baxas los aportará e·ls tirarà allà, com hagen en la llur amor preposades las cosas ínfimas e terrenals a les cosas altas e celestials»; [CL] («Dels receptacles o dels lochs de aquells qui són morts»), f. 161ra: «axí cum los còssors del món segons exhigència de la llur natura seguexen lochs diversos, car los leugers alt loch, los ponderosos loch ínfim seguexen, axí les sustàncias spirituales racionales seguexen lochs diversos segons exhigència del mèrits o dels demèrits»; [LIII] («Que no solament lo foch serà per tormentar los dampnats, mes los IIII elements»).

són més o menys punits en aquest cercle segons llur implicació en el pecat i segons la diversitat d'aquestes espècies:

Nota, emperò, que adulteri és pijor que fornicació; incest, pijor que adulteri; e sacrilegi, que és ab persona religiosa, és pijor que los sobredits, segons he declarat en lo *Libre dels x manaments*, en lo capítol «*Non mechaberis*». E per ço, jatsia sien tots posats en lo dit cercle infernal, emperò uns més que altres són turmentats, segons que uns més que altres en lo peccat de luxúria és enbolcat, e segons que la 1ª spècia de luxúria és pijor que altre. (XVIII, 14)

La gravetat del pecat depèn, doncs, d'un conjunt de circumstàncies que l'augmenten o disminueixen. I cal afegir-hi, a més a més, que el fi és la circumstància essencial que diversifica les espècies del pecat, tal com Pasqual aclareix en el capítol XIX, bo i definint el fi com «lo pes del bé o del mal» (XIX, 14).¹⁴ Així, al cercle de la luxúria només és punit el qui comet fornicació, adulteri, etc. «per complir la sua delectació carnal»; en canvi,

si pecca en fornicació o adulteri per avarícia, ço és perquè hage béns temporals per exercir aquesta fornicació, és posat en lo cercle de la avarícia, en lo qual cercle és tormentat axí mateix del peccat de fornicació [...], e axí dels altres peccats. (XIX, 4-9)

Joan Pasqual no es preocupa d'aclarir per quin procediment els damnats d'un mateix cercle són turmentats més o menys segons la gravetat de llurs culpes. En la *Summa de pena* ha argumentat que el foc és un instrument de la justícia divina que actua regulat per la voluntat de Déu, però en el curs del *Tractat de les penes particulars d'infern* és limita a comentar les propostes de Dante, assumint com a propi el principi de correspondència analògica que l'ànima de Bertran de Born designa amb

---

14. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 18, a. 11: «magis et minus non diversificant speciem, sed magis et minus est circumstantia addens in bonitate vel malitia»; 75, 4: «Secundum vero genus causae finalis, unum peccatum est causa alterius, inquantum propter finem unius peccati aliquis committit aliud peccatum»; II-II, q. 154, a. 10: «actus unius virtutis vel vitii ordinatus ad finem alterius, assumit speciem illius, sicut furtum quod propter adulterium committitur, transit in speciem adulterii»; ad 1: «luxuria secundum quod ordinatur ad finem alterius vitii, efficitur illius vitii species». Des d'una perspectiva més general, cal recordar que la causa formal universal del pecat mortal és allunyar-se del fi últim (*aversio a Deo*) i relegar-lo per cercar un altre fi (*conversio ad creaturam*) (*Sum. th.* I-II, q. 71, a. 6; q. 88, a. 1; q. 93, a. 1). Però el pecat mortal es divideix en diversos gèneres i espècies segons el fi —el bé, l'objecte— que la voluntat persegueix en lloc de Déu com a fi principal de l'acció: aquest fi és la causa formal d'una espècie determinada de pecat, mentre que l'acte n'és la causa material (*Sum. th.* I-II, q. 72). Per tant, és segons la divisió dels fins de la voluntat que es divideixen els pecats principals o capitals (*Sum. th.* I-II, q. 84, a. 4), dels quals deriven altres pecats (*ibid.*, a. 3) que s'especifiquen encara més segons els seus fins més immediats. D'aquí es desprèn la possibilitat de distingir els pecats en gèneres i espècies, segons el fi: «Vitia habent speciem ex fine proximo, sed ex fine remoto habent genus et causa» (*Sum. th.* II-II, q. 11, q. 1). Els actes de pecat mortal s'especifiquen i anomenen de moltes maneres segons el fi immediat que ha determinat l'acció, tot i que molts tenen per causa més o menys remota un mateix pecat capital: «ex minori vitio potest oriri maius peccatum, sicut ex ira nascitur homicidium et blasphemia. Origo enim peccatorum attenditur secundum inclinationem ad finem, quod est ex parte conversionis: gravitas autem peccati magis attenditur ex parte aversionis» (*Sum. th.* II-II, q. 73, a. 3 ad 3).

el terme de «contrapasso» (*Inf.* XXVIII, 142). Joan Pasqual no adopta el tecnicisme escolàstic, d'encuny aristotèlic,¹⁵ però és a propòsit dels sembradors de divisió que formula el principi d'una punició «segons los actes» —«per quae peccat quis, per haec et torquetur» (Sap 11, 17)— a partir d'una glossa del *Comentum* que remet al fonament bíblic de la llei del talió:

Scismàtichs, scandalosos e sembradors de divisions e sedicions e discòrdies són punits segons los actes, car són trobats tallats, vulnerats, incisos en la manera que han los altres per paraules divisos e perforats; e açò més o menys segons que les divisions, sedicions, scàndols, discòrdies són més greus o menys greus, per ço que «segons la mesura del delictu sia lo modo de la plagua». (XLV, 1)

venit ad nonam speciem fraudis, scilicet sismatis, et allegorice auctor fingendo se tales invenire ita scissos et vulneratos ut dicit testus, ut sicut alios diviserunt verbo, ita et ipsi nunc dividantur plus et minus, secundum quod plus et minus fuerunt in sismate et scandalo. Unde et ad hoc dicitur in Deuteronomio [25, 2]: «Secundum mensuram delicti erit plagarum modus». (PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 2-6 [Nan 243])

Pasqual assumeix aquest principi fins al punt d'enumerar, sense l'assistència del *Comentum*, les «v diferències de aquests incisits per scisma o per discòrdies» que s'observen en el cant XXVIII de l'*Inferno*. Aquesta aplicació sistemàtica l'indueix a interpretacions relativament originals, amb manipulacions arbitràries i algun possible error de lectura. Segons Dante, Mahoma és «rotto dal mento infin dove si trulla», mentre que el seu gendre Alí és «fesso nel volto dal mento al ciuffetto» (*Inf.* XXVIII, 24 i 33); segons Pasqual, en canvi, Alí és tallat de la barba fins al ses i Mahoma del ses fins a la barba, perquè el primer seguí Mahoma per raó de la gola i el segon fundà l'Islam per satisfer la seva luxúria, «qui comensa a les parts juyanes, e aquest és pus incís que los altres» (XLV, 2-4). En quart lloc, Dante descriu el tribú de la plebs Gai Curió «con la lingua tagliata ne la strozza» (*Inf.* XXVIII, 101), però, per error de lectura, Pasqual li transfereix l'amputació de les mans amb què Dante introdueix tot seguit Mosca dei Lamberti,¹⁶ i la justifica amb una interpretació original: «Aquest no

15. L'*Ethica Nicomachea* (V, 5 [1132^b 23]) aportà a Tomàs d'Aquino (*In Eth. Arist.* V, lect. 8; *Sum. th.* II-II, q. 61, a. 4) el terme *contrapassum* per a designar la correspondència punitiva establerta per la llei del talió, mentre que Dante l'aplicà a la correspondència analògica entre les culpes i les penes de l'infern (*Inf.* XXVIII, 142: «Così s'osserva in me lo contrapasso»). Aquest principi de proporció analògica es constata fàcilment en alguns dels suplicis infernals de la mitografia clàssica i de la literatura cristiana de visions, i també en BERNAT METGE, *Lo somni* I, IV, 14: «E aquí són punides les ànimes de lurs peccats particularment, cascunes segons los crims que vivent havien comesos», seguit d'una descripció de les penes corresponents als sets pecats capitals (IV, 15: «ergullosos», «luxuriosos», «avariciosos», «golosos», «irosos», «envejosos», «pererosos») en què es barregen motius de tradició clàssica i cristiana popular (CINGOLANI 2006: 196-198 i n.; vegeu *supra* III, 2, n. 65). L'ordre no és habitual, però els tres primers membres fan pensar en una influència de la interpretació gregoriana de Mt 13, 30 (*Dial.* IV, 36, 14: «superbi cum superbis, luxoriosi cum luxuriosis, auari cum auaris, fallaces cum fallacibus, inuidi cum inuidis, infideles cum infidelibus»; vegeu *supra* III, 1, n. 24).

16. Cf. *Inf.* XXVIII, 100-107: «Oh quanto mi pareva sbigottito / con la lingua tagliata ne la strozza / Curio, ch'a dir fu così ardito! / E un ch'avea l'una e l'altra man mozza, / levando i moncherin per l'aura fosca, / sì che 'l sangue facea la faccia sozza, / gridò: "Ricordera'ti anche del Mosca, che disse,

solament semblava discòrdias en la lengua, mes ab senyals de mans» (XLV, 48-49), al·ludint potser al *gestus* de l'oratória. Segons Pasqual, el cavaller Mosca dei Lamberti figura entre els decapitats com Bertran de Born, potser perquè Dante li atribueix un consell de mort que inclou el mot *capo*.

A part de la proporcionalitat, un altre aspecte en què Pasqual insisteix constantment és el de l'obstinació dels damnats en la culpa (I, **20** i n.; II, **9**, VII, **7** i **11**; VIII, **7**; IX, **15**; XX, **13**; XXIII, **13-17**) i el de la continuïtat incessant de la pena, sense descans ni final —i sense fer mai al·lusió a la tradició popular del repòs hebdomadari—, tant quan interpreta ficcions manllevades de l'infern clàssic (II, **7**, 30, i **9**, 41, 43; IV, **8**, 27; X, **8**, 29-30; XVIII, **12**, 102; XXIII, **8**, 40; XXXI, **4**, 10) o de l'*Inferno* dantesc (XX, **2**, 17; XXXV, **6**, 27; XXXVIII, **33**, 114; XLII, **5**, 17), com quan exposa la doctrina teològica dels quatre llocs infernals (XI, **4**, 16; XIII, **3**, 12).

2. EL VESTÍBUL O ANTINFERN DELS PUSIL·LÀNIMES (I, **21-24**). Després d'adaptar el comentari de Pietro Alighieri sobre la inscripció de l'entrada de l'infern,¹⁷ en el primer capítol del tractat Joan Pasqual impugna la ficció dantesca dels pusil·lànimés i els àngels neutrals (*Inf.* III, 22-69):

Ed elli a me: «Questo misero modo
tegnon l'anime triste di coloro
che visser sanza 'nfamia e sanza lodo.
Mischiato sono a quel cattivo coro
de li angeli che non furon ribelli
né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro.
Caccianli i ciel per non esser men belli,
né lo profondo inferno li riceve,
ch'alcuna gloria i rei avrebber d'elli.
[...]
Questi non hanno speranza di morte,
e la lor cieca vita è tanto bassa,
che 'nvidiosi son d'ogne altra sorte.
Fama di loro il mondo esser non lassa;
misericordia e giustizia li sdegna:
non ragioniam di lor, ma guarda e passa».
[...]
Incontanente intesi e certo fui
che questa era la setta d'i cattivi,
a Dio spiacenti e a' nemici sui.
Questi sciaurati, che mai non fur vivi,
erano ignudi e stimolati molto
da mosconi e da vespe ch'eran ivi.
Elle rigavan lor di sangue il volto,

---

lasso!, 'Capo ha cosa fatta' [...]»). Pasqual podria haver llegit «Curïo, ch'a dir fu cosí arditto, / è un [...]», etc.; així, un Curïo sense mans convidaria Dante a recordar-se de Mosca.

17. Cal precisar que les expressions de dolor que Dante percep al vestíbul de l'infern (*Inf.* III, 22-30), procedents del «cattivo coro» dels pusil·lànimés (cf. *Inf.* III, 31-39), són referides per Pietro —i, de retruc, per Pasqual (I, **13** i **19**)— al conjunt de la «città dolente» (*In Inf.* III ad 1, 38-43).

che, mischiato di lagrime, a' lor piedi
da fastidiosi vermi era ricolto. (*Inf.* III, 34-42, 46-51 i 61-69)

Ad secundam dicit quomodo in principio huius poetice sue considerationis occurrit illa gens que non potest fingi inter bonos nec inter reos ratione doli vel bone actionis, cum ab omnibus istis sint dissociati ratione sue pusilanimittatis culpe et miserie, que in istis muscis et vespis figurantur. De quibus credo Psalmistam dicere dum ait [68, 29]: «Deleantur de libro viventium et cum iustis non scribantur». (PIETRO, *In Inf.* III ad 2, 1-5 [*Nan* 68-69])

Joan Pasqual no solament puntualitza que aquesta punició «de vespes e de musquits (de cosa minva, axí cum ells han tenguda vida pusil·làanima)» (I, 98-99) no es pot prendre *ad litteram* —noteu el verb «figurantur» de Pietro—, sinó que sobretot desmenteix l'existència d'ànimes i àngels moralment intermedis i suspesos de retribució, exclosos per sempre del cel, però també relegats per sempre al vestíbul de l'infern:

Açò, emperò, és fictió, car naguna ànima de tals animals no és punida; ne és ver que aquestas ànimas sien fora infern, axí cum Dant fingès; ne és ver que sien alguns àngels qui no són stats rebel·las ne obedients a Déu, car, o són stats rebel·las axí cum los mals, o obeens axí cum los bons. (I, 24)

A propòsit de la primera qüestió, cal recordar que els animals són instruments de turment en la representació popular de l'infern, mentre que els verms de l'Escriptura plantejaven un problema similar i solien ésser interpretats pels teòlegs com una figura del remordiment de consciència i de la pena de sentit espiritual.¹⁸ Joan Pasqual ho comenta en el capítol «De la pena del verme» [LXXVII] de la *Summa de pena*:

e com poria viure aquí lo verme, no ho podem veura, si donchs no vivia per miracle. E clar és que après la resurrecció algun animal brut ne planta no romandrà en lo món, per ço com no han haüt orde a incorrupció axí cum ha lo cors humà per rahó de la ànima al qual és conjunt, e per consegüent no apar veritat que tal verme corporal romangue. Ne aytantpoch per miracle, car miracle, specialment en lo stament dels dampnats, no és fet sens necessitat; mes no és necessitat que tal verme corporal sia en la carn dels dampnats, car suficientment aquella carn pot ésser afligida per lo foch corporal. E de aquesta intenció són comunament los doctors, que verme corporal no serà aquí. (f. 108vb)

Les altres dues qüestions són més complexes, i no solament Joan Pasqual sinó el conjunt dels comentaristes antics de la *Commedia* es va veure en la dificultat de resoldre el que semblava una dissensió amb la veritat teològica.¹⁹ Certament, la tradició escatologia cristiana no preveu, d'acord amb l'Escriptura, més que dues sorts

---

18. Cf. HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologicæ veritatis* VII, 22: «Vermis autem, quem Dominus in Isaia comminatur, nequaquam materialis est: quia nullum animal præter hominem remanebit. Erit autem ibi vermis conscientiae, rodens animam, et non corpus»; cf. et. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 2. Per als animals diabòlics de la tradició popular, vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 95.

19. Per a una presentació completa dels antecedents, de la tradició exegetica i de les implicacions teològiques i morals del vestíbul dels pusil·lànimes, vegeu MAZZONI 1967: 355-366, i també 368-376 per a una àmplia discussió del problema dels àngels neutrals.

definitives: la dels qui moren en gràcia de Déu, amb l'esperança segura de salvar-se, i la dels qui, privats de la gràcia, desesperen per sempre de la salvació i seran llançats al foc etern.²⁰ Però també cal advertir que, en rigor, Dante no situa els pusil·lànimes «fora infern», com diu Pasqual, sinó dellà el llindar de la porta infernal, per bé que impedits de traspasar l'Aqueront.²¹ Són exclosos del cel (v. 40: «Caccianli i ciel...») i, per tant, damnats, però no pas dins els cercles infernals on es puneixen el pecat original i tot el sistema del pecat mortal actual (v. 41: «né lo profondo inferno li riceve»), sinó eternament relegats en un vestíbul com a negligents respecte al bé.²² De tota manera, és cert que els models teològics sobre els llocs infernals no fan menció d'un receptacle especial per a aquesta categoria moral. La invenció dantesca té, per descomptat, una base virgiliana: les ànimes dels morts sense sepultura, com Palinur, són separades de les altres i detingudes a la riba dels rius infernals, per on erren sense descans durant cent anys abans de poder passar, com totes desitgen, a l'altra riba.²³ Només que Dante n'ha fet una adaptació cristiana fent-hi confluïr segurament l'escatologia apòcrifa de la versió extensa de la *Visio Pauli*, en la qual es fa menció fugissera d'un primer grup de damnats tebis («neque in numero iustorum inuenti sunt neque in numero impiorum») suggerits pel missatge de l'Apocalipsi de sant Joan a l'àngel de Laodicea.²⁴ Una interpretació escolàstica de la pusil·lanimitat aristotèlica, immediatament oposada a la magnanimitat dels poetes, herois i filòsofs gentils que Dante trobarà tot seguit als llimbs sobre el prat verd de la fama,²⁵ donava fonament

20. Mt 25, 31-46, esp. 41 i 46. Vegeu *supra* III, 1, n. 9.

21. La simplificació de Pasqual és, tanmateix, habitual, i en el seu cas refermada per PIETRO, *In Inf.* III, divisio, 4 [*Nan* 65]: «ubi dicit de generali ingressu et passu ad infernum per Acherontem».

22. PADOAN 1966: 55-57; VAZZANA 1989: 3-6.

23. VIRGILI, *Aen.* VI, 317-383, esp. 317-330: «Aeneas miratus enim motusque tumultu / 'dic,' ait, 'o uirgo, quid uult concursus ad amnem? / quidue petunt animae? uel quo discrimine ripas / hae linquunt, illae remis uada liuida uerrunt?' / olli sic breuiter fata est longaeua sacerdos: / 'Anchisa generate, deum certissima proles, / Cocyti stagna alta uides Stygiamque paludem, / di cuius iurare timent et fallere numen. / haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est; / portitor ille Charon; hi, quos uehit unda, sepulti. / nec ripas datur horrendas et rauca fluenta / transportare prius quam sedibus ossa quierunt. / centum errant annos uolitantque haec litora circum; / tum demum admissi stagna exoptata reuisunt.'», i 376: «desine fata deum flecti sperare precando».

24. SILVERSTEIN 1932; MORGAN 1990: 31, 114 i 225-226. Cf. Apoc 3, 15-16: «Scio opera tua, quia neque frigidus es, neque calidus. Utinam frigidus esses, aut calidus! Sed quia tepidus es, et nec frigidus, nec calidus, incipiam te evomere ex ore meo»; *Visio Pauli*, § 31: «aspexi, et non erat lumen in illo loco, sed tenebre et tristitia <et> mesticia: et suspirauit. Et uidi illic fluuium ignis feruentem, et ingressus multitudo uirorum et mulierum dimersus usque ad ienua et alios uiros usque ad umbicolum, alios enim usque ad labia, alios autem usque ad capillos; et interrogauit angelum et dixit: Domine, qui sunt isti in flumine igneo? Et respondit angelus et dixit mihi: Neque calidi neque frigidi sunt, quia neque in numero iustorum inuenti sunt neque in numero impiorum» (ed. JAMES 1893: 28).

25. *Inf.* IV, 119: «Colà diritto, sopra 'l verde smalto, / mi fuor mostrati li spiriti magni, / che del vedere in me stesso m'essalto»; cf. VIRGILI, *Aen.* VI, 306-307: «defunctaque corpora uita / magnanimum heroum». Vegeu *infra* l'apartat 3.3.

filosòfic a la categoria moral dels pecadors no malfactors.²⁶ L'Anònim Teòleg dominicà (*In Inf.* III, 35) interpretà així la ficció dels pusil·lànimes:

Ubi notandum quod non intelligitur quod non peccaverunt, quia sic deus non esset iustus si puniret aliquem sine culpa; sed vult dicere quod non fecerunt se nominari, cum tamen potuissent quia fuerant in magno statu: etiam ipsum non bene facere est male facere, quia homo *tenetur* (ed. tenere [debet]) ad multa propter preceptum dei suo loco et tempore. (ed. CIOFFARI 1989: 35; les esmenes en cursiva i les notes entre parèntesis són meves)

La indefinició dels teòlegs a propòsit de la categoria augustiniana dels *non valde mali* o *imperfecte mali* també podria haver donat fonament a la ubicació dels cristians pusil·lànimes al vestíbul i dels infidels magnànims als llimbs.²⁷

La menció d'uns àngels «che non furon ribelli / né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro» (*Inf.* III, 38-39) tampoc no gaudeix de fonament en l'Escriptura, ni en el magisteri de l'Església, ni en l'angelologia augustiniana ni en la tomista, per bé que la crítica moderna ha reeixit a identificar-ne una relativa tradició teològica —des de Climent d'Alexandria fins a Peire Joan Olli, passant per autoritats eminents de l'escola franciscana com Alexandre d'Hales, Bonaventura i Duns Escot— i també precedents populars —en algunes versions del viatge de sant Brendan i en la llegenda del sant Graal.²⁸ És potser en aquest sentit que l'Anònim Teòleg interpreta la neutra-

---

26. FORTI 1977: 31-33 i 43-44. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IV, 3 1125^a 17-27, esp. 17-22: «Deficiens autem pusillanimis, superhabundans autem *chaymus*. Non mali quidem igitur videntur esse neque isti. Non enim malefactores sunt, peccantes autem. Pusillanimis quidem enim dignus existens bonis, se ipsum privat quibus dignus est, et videtur malum habere aliquid, et non dignificare se ipsum bonis, set ignorare se ipsum» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 443); TOMÀS D'AQUINO, *In Eth.* IV, lect. 11, n. 1: «Non autem dicuntur esse mali, quantum ad hoc quod non sunt malefactores. Non enim alicui nocumentum inferunt, nec faciunt aliquid turpe. Sed tamen peccant in hoc quod recedunt a medio rationis». Per a la magnanimitat en general, vegeu ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IV, 3, i TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* IV, lect. 8-11.

27. Vegeu *infra* 3.3, n. 58. Segons l'autor de la *Doctrina compendiosa*, «si era un hom axí simple que en si no hagués peccat actual e en fer obres de caritat e altres obres virtuoses fos axí negligent que res no'n fes, què li valria sa simplea? Certes, poc, o no-res. E per ço los teòlocs determenan que encara val més l'hom qui fa bé e mal, que aquell que no fa bé ne mal» (ed. MARTÍ DE BARCELONA 1929: 100-101).

28. Vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 82-83 i nn. 20-23; FRECCERO 1960, però sobretot NARDI 1960: 331-350, esp. 342 n. 23 per al fragment de la *Vita secunda sancti Brendani*, corresponent a l'«illa dels ocells», c. 20: «Angeli sumus, et cum illo de celo cecidimus, qui superbia propria deuictus, cum infinitis sociis ruinam passus est [...]. Nos autem postea ei, sicut et prius, paruimus; ideoque eiecti sumus. Set quia illius rei perpetratores non fuimus, uirtute Dei penis non affligimur, sicut et illi qui secum superbia commoti sunt. Nullius boni carentiam habemus, nisi quia maiestatem Domini non uidemus, nec presentiam, nec in conspectu eius gloriam» (ed. PLUMMER 1910: 276-277; per a la redacció de la *Navigatio*, c. 11, vegeu l'ed. SELMER 1959: 24 i 86-87 n. 31). Vegeu també NARDI 1960: 345-347 nn. 27, 32 i 35 per als textos d'Alexandre d'Hales, Duns Escot i Olli. «Punto di partenza del peccaminoso curriculum degli angeli è, dunque [...] l'amor sui; punto d'arrivo il contemptus Dei. Ora si può ben pensare che non tutti l'abbiano percorso fino in fondo come Lucifero, il cui "maledetto superbir" fu principio del cadere di tutti quelli che l'assecondarono nella ribellione» (NARDI 1960: 348).

litat no pas literalment, sinó com a figura d'una implicació menor en el pecat de Lucifer:

Nota quod hic dicit quod fuerunt aliqui angeli qui non fuerunt cum deo nec dum Lucifero. Non est intelligendum sicut sonat, quia ergo falsum est; sed accipit et loquitur more philosophorum, qui illud quod parum est pro nichilo reputant. Loquitur igitur de angelis qui sunt in ultimo gradu, qui quasi non cognoverunt motivum Luciferi, et tamen sibi ascenserunt; sicut verbi gratia diceretur de uno claudio sine armis, etc. in uno bello. (*In Inf.* III, 35; ed. CIOFFARI 1989: 35)

No obstant això, les propostes de Dante resten al marge dels corrents principals de la teologia escolàstica. Joan Pasqual ho considera tot plegat una ficció, inacceptable des del seu punt de vista teològic, sense pensar a suggerir-ne cap interpretació figurada. El teòleg carmelità Guido da Pisa, perfectament coneixedor del rerefons virgilià del vestíbul dantesc, també el desmenteix des d'una òptica teològica, però el justifica dins el context de la tradició poètica, tot proposant-ne més endavant una paràfrasi en clau moral, com correspon a l'ofici del comentarista:

Et quamvis hoc sit contra fidem catholicam, quia Christus in Evangelio ait: "Qui non est mecum, contra me est", sustinendus est iste poeta et non damnandus, quia poetice et non theologice loquitur in hac parte. (*Expositiones et glose* III; ed. CIOFFARI 1974: 58)

3. ELS QUATRE LLOCS INFERNALS I LA QÜESTIÓ DELS LLIMBS (XII-XV). En el quart cant de l'*Inferno* Dante descriu els llimbs: un primer cercle infernal, immers en la tenebra, on són acollits els infants morts sense baptisme i també molts adults infidels («le turbe, ch'eran molte e grandi, / d'infanti e di femmine e di viri», vv. 29-30) que, tot i no haver comès pecats personals, no poden aspirar a la salvació: si van viure en l'era cristiana, no foren batejats, i, si van viure abans del cristianisme, no van adorar Déu com era degut (vv. 34-38). La pena dels limbícoles consisteix en «duol sanza martiri» (v. 28): no són turmentats per penes sensibles, però sí per una consciència dolorosa del seu estat de privació de la visió divina, per causa de la qual resten en un etern desig sense esperança (vv. 41-42). Els justos de l'Antic Testament són els únics que, temps enrere, en van ésser alliberats per un «possente» que va menar-los a la benaurança del paradís (vv. 46-63). Al mateix cercle, dins un espai il·luminat per una flama, s'erigeix el «nobile castello» (v. 106) que alberga «li spiriti magni» (v. 119), les ànimes honorables dels infidels magnànims en el camp de la poesia, de l'acció i del coneixement (vv. 67-144).

Comparant aquesta concepció dels llimbs amb el model dels quatre llocs infernals prèviament detallat en la *Summa de pena*,²⁹ és fàcil de comprendre que Joan Pasqual la considerés massa confusa i, algun punt, inacceptable. Com comenta i rati-

29. Vegeu *supra* II, 6, i III, 1, i també l'Apèndix I, 3.1.

fica Guido da Pisa, Dante ha identificat l'*Elysium* virgilià amb el *sinus Abrahae* de l'Escriptura i amb el *limbus puerorum* de la teologia escolàstica:

Ponit autem in isto circulo Limbum puerorum et habitationem tam virorum quam mulierum, qui virtutibus moralibus inherentes et in eis se totaliter exercentes, sine fide unius Dei de hac luce migrarunt. Pena quorum, secundum fidem catholicam, est solummodo carentia visionis divinae; cui carentie alta suspiria adhibet autor iste. *Vocatur autem iste circulus a poetis "Elisium", a nobis autem christianis vocatur "Limbus", quem locum Sacra Scriptura vocat "sinum Abrahae"*. Est autem Elysium, secundum poetas, quidam locus semotus a penis, ubi quiescunt anime piorum, et dicitur Elysium ab *e* quod est 'extra' et *lision* quod est 'miseria', inde *Elysium*, 'locus extra miseriam positus'. (*Expositiones et glose* IV; ed. CIOFFARI 1974: 67-68)

Deixant de banda les diferències de profunditat amb què el model dels quatre llocs infernals tradueix les netíssimes distincions teològiques relatives al pecat i a la pena, el *limbo* dantesc es caracteritza pel fet d'aplegar en un mateix cercle totes les ànimes que són a l'infern per un defecte de natura —el pecat original— i que, per tant, no mereixen sinó pena de dany, temporalment en el cas dels sants pares, fins a l'adveniment de Crist, o eterna si al defecte de natura s'hi suma un defecte de fe, com és el cas dels infants no batejats i dels infidels virtuoses, per bé que l'expressió «*duol senza martiri*» es presta a una interpretació molt més rigorosa. La proposta de Dante presenta, doncs, tres característiques que contradiuen o es confronten amb la doctrina de la *Summa de pena*: aplega tres *status* distints en un mateix receptacle; assigna als limbícoles una pena d'interpretació ambigua, i, sobretot, acull una multitud d'adults infidels als quals no atribueix cap mena de pecat personal.

Joan Pasqual va optar per dividir, corregir i, en algun punt, impugnar la concepció dantesca en quatre capítols successius del *Tractat de les penes particulars d'infern*. En el capítol XII redueix el primer cercle de l'infern al *limbus patrum*, excloent-ne explícitament totes les altres ànimes (XII, 15 i 17-20); en el capítol XIII insereix el *purgatorium* com a segon cercle de l'infern, sense comentar la discrepància amb el *Purgatorio* de Dante, tot i que aprofita l'avinentesa per a anunciar un «tractat singular» sobre aquesta matèria (XIII, 6);³⁰ en el capítol XIV estableix com a tercer cercle el *limbus puerorum*, del qual exclou els adults infidels (XIV, 10-11), a qui destina, en el capítol XV, un quart cercle infernal que és pròpiament el cercle superior de l'*infernus damnatorum*, on reben una pena de sentit mitigada en atenció a la seva virtut. Val a dir que aquesta reducció del *limbo* dantesc al model teològic dels quatre llocs infernals no és un fet gens singular dins el context de l'antiga crítica dantesca, atès que molts comentaristes observen la discrepància i exposen la doctrina dels quatre llocs com a veritat teològica.³¹

30. Vegeu *supra* II, 5.

31. Vegeu ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* IV, 43 (ed. CIOFFARI 1989: 39-40); FILIPPO VILLANI, *Exp.*, «Prefatio», 136-155, esp. 150-155 (ed. BELLOMO 1989: 58-61, i vegeu 20 n. 72). En les redaccions

3.1. *El lloc dels pares i el lloc dels infants.* L'Escriptura i els pares de l'Església ignoren el mot *limbus* i l'existència d'un lloc especial per als infants no batejats: només afirmen la distinció entre un lloc de turment, anomenat *infernus*, i un lloc de repòs, el *sinus Abrahae* (Lc 16, 22-23), destinat als sants pares; hom en va deduir que els infants no batejats són damnats eternament a l'infern, ja que sense el baptisme no hi ha salvació (Mc 16, 16; Io 3, 5). D'acord amb la fórmula del *symbolum* romà («Descendit ad inferos»), la patristica va situar el *sinus Abrahae* abans de Crist en un *infernus superior* que el teòlegs anomenaren més tard *limbus* ('vora') *inferni*.³²

La idea d'un lloc especial per als infants no batejats, dins de l'infern però a part dels pròpiament damnats, no va aparèixer fins al segle XIII, a partir del moment que la tradició teològica va distingir entre la naturalesa privativa del pecat original i la positiva del pecat actual, amb la seves respectives correspondències penals: la *pena damni* i la *pena sensus*. Es mantingué, però, la tendència a considerar els infants, mancats de la fe i de la gràcia, indignes del *limbus inferni* dels sants pares. Sembla que Albert Magne (*De resurrectione* III, q. 7) fou el primer de concebre un *limbus puerorum*, ben distint localment del *limbus sanctorum patrum* (*ibid.*, q. 9). Però Tomàs d'Aquino, hereu d'aquesta concepció, fou molt prudent a l'hora de definir allò que els distingeix «absque dubio» i allò que «probabiliter creditur» sobre la seva localització:

limbus Patrum et limbus puerorum absque dubio differunt secundum qualitatem praemii vel poenae [...]. Sed quantum ad situm probabiliter creditur utrorumque locus idem fuisse; nisi quod requies beatorum adhuc erat in superiori loco quam limbus puerorum, sicut de limbo et inferno dictum est. (*Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 6 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 2, qc. 3])

Aquest aspecte de la proposta de Dante, consistent a localitzar el *limbus puerorum* al mateix *limbus inferni* on estigué el *sinus Abrahae* fins a la resurrecció de Crist, no és, per tant, una opinió heterodoxa. No obstant això, Joan Pasqual insisteix

---

successives del *Comentum* també es recorre al model del *Compendium theologiae veritatis* amb el propòsit de defensar teològicament la coincidència del *limbus patrum*, el *limbus puerorum* i dels pagans il·lustres en llocs de profunditat diversa dins un mateix cercle; vegeu especialment la IIIa red., §§ 1-31 (ed. CHIAMENTI 2002: 117-128).

32. Vegeu *supra* III, 1, nn. 14, 15, 20, 22 i 23, i també *DTC*, IX, 760-765, s. v. *limbes*. La polèmica de sant Agustí contra el pelagianisme va induir els pares llatins i la tradició augustiniana a confirmar el destí infernal dels infants no batejats, i els documents de l'Església no van fer sinó insistir sobre aquesta localització: el concili de Cartago (418) va anatemitzar l'opinió pelagiana, mentre que la professió de fe presentada per Climent IV a l'emperador bizantí Miquel Paleòleg (1267), represa pels concilis de Lió II (1274) i de Florència (1439), es va limitar a situar-los a l'infern amb una pena diferent de la dels altres damnats: «Illorum animas qui in mortali peccato vel cum solo originali decedunt, mox in infernum descendere poenis, tamen disparibus puniendas» (*DTC*, IX, 766, s. v. *limbes*).

que la noció de *sinus Abrahae* només pot aplicar-se al lloc de repòs dels fidels de l'Antic Testament i que exclou tots els qui manquen de la fe:

En aquest cercle, ço és en lo limbo, pose los infants no batejats e los poetas gentils; de què no diu veritat, car algú de aqueixs no fou posat en lo limbo dels sants pares, qui era dit *sinus Abrae*: *sinus* diu 'repòs', segons legim, *Luce XVI*^o, que Làtzer mendicant, mort, fou portat per los àngels en lo sin de Abraam, ço és en lo loch un són los elets sens purgació e, per consegüent, en repòs; és dit «de Abraam» per ço cum, axí cum Abraam se separà dels mals, axí aquells qui habitaven en aquell loch del limbo eren separats dels dampnats e de aquells qui eren en treball de pena de dan e de sentiment o de pena de dan eternalment, axí cum són los infants dampnats, punits eternalment de pena de dan. E cum aquells poetas morts no deguessen ésser posats en aquest cercle, per ço cum no són morts en la fe del Mediador, per ço fals és dit que ells aquí fossen trobats; e per semblant manera és fals dir que en aquest cercle sien los infants morts sens fe infusa o adquisida. (XII, 17-20)

La clau de l'argument es troba sobretot en l'anàlisi del concepte *Abrahae*: Abraham dóna nom al lloc de repòs dels sants pares perquè «se separà dels *mals*»; el teòleg conclou, per analogia, que els sants pares dels llimbs «eren separats dels *dampnats*», és a dir, d'aquells que seran a l'infern eternalment, incloent-hi els infants. Tot seguit Joan Pasqual aclareix aquest concepte al·ludint a «la fe del Mediador»: tant els infants no batejats com els poetas gentils han d'ésser exclosos del *limbus patrum* pel seu defecte de fe en la redempció del Messies. Però la lògica de l'argument s'entén millor si tenim en compte que rere aquesta anàlisi del terme *sinus Abrahae* hi ha un text de Tomàs d'Aquino que Joan Pasqual ja havia aprofitat prèviament en la *Summa de pena*, amb més fidelitat que no pas aquí:

Primum autem exemplum credendi hominibus in Abraham datur, qui primo se a coetu infidelium segregavit, et speciale signum fidei accepit. Et ideo requies illa quae hominibus post mortem datur, sinus Abrahae dicitur. (*Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 4 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 2, qc. 1])

Sobre aquest [*sc.* lloc] és altra en lo qual reposaven las ànimas qui eren en caritat ne havien res a purgar, lo qual loch era apellat ans del adveniment de Jhesuchrist *sinus Abrae* per ço cum Abraham fou lo primer qui dels infaels se separà e qui prengué lo senyal de la fe distintiu dels infaels, e qui primer per la fe fon gitat *extra Ur Caldeorum*; e per ço [cum] aquell loch era deputat a repòs de las ànimas sanctas en fe per caritat formada, per ço era apellat *synus Abrae*. (*Summa de pena* [CLII], ff. 161vb-162ra [Apèndix I, 3.1, 5])

El sant pare Abraham és reputat el primer exemple de la fe perquè va separar-se dels infidels; per analogia, cal concloure que ningú que mereixi la damnació eterna per un defecte de fe, condició de la gràcia divina —dues virtuts sobrenaturals infoses pel baptisme o per altres sacraments naturals o precristians anàlegs (XIV, 13 i n.)—, no és digne de participar del lloc de repòs anomenat «d'Abraham», reservat exclusivament als fidels justos que esperaren la redempció.

L'anàlisi del concepte *sinus Abrahae* representa el principal argument contra la localització dels infants no batejats al receptacle dels sant pares, però el nucli del problema resideix en la diferència de pena que es deriva del defecte de fe i, per consegüent, de gràcia. Aquesta és també la raó per la qual els infants no podrien ésser tampoc al purgatori, i els correspon pròpiament un tercer cercle infernal (XIV, 9 i 14).

3.2. *La pena del pecat original.* Segons Dante, les ànimes dels llimbs no pateixen turments sensibles, però es dolen per la perfecta consciència del bé que han perdut, que desitgen eternament sense esperança. La posició de Pasqual davant d'aquesta concepció és vacil·lant, i ens obliga a considerar l'existència de dues opinions contraposades i, tanmateix, molt autoritzades: d'una banda, la de la tradició augustiniana; de l'altra, la de la majoria dels teòlegs escolàstics.³³

Tot i que Agustí va compartir inicialment l'opinió unànime dels pares grecs en contra de l'existència de turments per als infants no batejats (*De libero arbitrio* III, 23, 6), sembla que arran de la seva controvèrsia amb el pelagianisme va canviar de parer.³⁴ Els pelagians negaven que el defecte de natura derivat del pecat d'Adam fos culpable i mereixedor dels turments infernals; per tant, assignaven als infants no batejats un lloc intermedi on gaudeixen d'una benaurança eterna sense turments. Contra aquesta doctrina, ben aviat condemnada com a herètica, Agustí va negar tota possibilitat d'una sort intermèdia, al·legant que l'Escriptura (Mt 25, 31-46) no preveu més que la salvació o la damnació al foc etern (*Civ. Dei* XXI, 23); per tant, els infants no batejats reben pena de foc (*ignis*) a l'infern en un grau que fa de mal definir, si bé la misericòrdia divina fa pensar que es tractarà d'una pena «mitíssima» o «levíssima» (*Enchiridion*, c. 93; *Contra Julianum* V, XI). Una eminent tradició augustiniana, en què destaquen Gregori Magne (*Mor.* IX, XXI) i un text pseudoaugustinà atribuït modernament a Fulgenci de Ruspe (*De fide ad Petrum*, c. 27), va perpetuar aquesta opinió fins als temps de l'escolàstica.

Mentrestant, aquesta mateixa tradició augustiniana va establir els fonaments teològics que van fructificar, com sabem, en la concepció privativa del pecat original i de la seva pena corresponent, la privació de la visió de Déu, i en l'exclusiva adjudicació de pena de sentit als pecats personals. Aquesta va esdevenir la doctrina gairebé unànime dels teòlegs escolàstics, però és Tomàs d'Aquino qui n'ofereix un tractament més sistemàtic.³⁵ A més d'insistir en l'argument habitual, n'aporta un altre a partir de la noció que tot pecat mortal consisteix en una *aversio a Deo* mereixedora de pena de dany i una *conversio ad creaturam* mereixedora pena de sentit:

---

33. Vegeu *DTC*, IX, 761-770, s. v. *limbes*; II, 364-378, s. v. *baptême (sort des enfants morts sans)*.

34. Vegeu *supra* III, 1, n. 20.

35. Vegeu *In II Sent.*, d. 33, q. 2, a. 1; *De malo*, q. 5, a. 2.

dolor sensibilis respondet delectationi sensibili quae est in conversione actualis peccati. Concupiscentia autem habitualis quae est in originali peccato, delectationem non habet. Et ideo dolor sensibilis non respondet sibi pro poena (*In II Sent.*, d. 33, q. 2, a. 1, ad 4),

i proposa una interpretació alternativa del capítol 27 del *De fide ad Petrum*:

supplicium non nominat in auctoritate illa poenam sensibilem, sed solum poenam damni, quae est carentia divinae visionis: sicut etiam nomine *ignis* frequenter in Scriptura qualibet poena figurari consuevit. (*ibid.*, ad 1)

Això pel que fa a la pena de foc (*ignis*), que l'escolàstica interpreta com a *pena sensus* corporal. D'altra banda, però, la majoria dels teòlegs va sostenir que els infants dels llimbs tampoc no sofreixen *tristitia*, és a dir, l'aflicció o *pena sensus* espiritual concomitant a la *pena damni*. Només va existir una veritable diversitat de parers a propòsit del *coneixement* que els infants tenen d'aquesta pena. Sant Bonaventura establí que n'eren perfectament coneixedors, però sense dolor: «carebunt [*sc.* Parvuli] actuali dolore et afflictione, non tamen carebunt cognitione» (*In II Sent.*, d. 33, q. 2). Tomàs d'Aquino va compartir inicialment aquesta opinió,³⁶ però més tard va sostenir que «*se privari tali bono animae puerorum non cognoscunt et propter hoc non dolent; sed hoc quod per naturam habent absque dolore possident*» (*De malo*, q. 5, a. 3).

La concepció de Dante sembla, per tant, més propera a l'opinió de Bonaventura, o fins i tot més severa, atès que posa en boca dels limbícoles «sospiri» procedents de «*duol senza martiri*» (*Inf.* IV, 26-28) i també l'afirmació que són «*sol di tanto offesi / che senza speme vivemo in disio*» (vv. 41-42): interpretar això en el sentit d'una aflicció espiritual suposaria una «*esasperazione della sofferenza*» que sant Tomàs considera improbable,³⁷ especialment pel que fa a la frustració afflictiva del desig.³⁸

---

36. TOMÀS D'AQUINO, *In II Sent.*, d. 33, q. 2, a. 2: «*cognitionem perfectam habebunt [*sc.* Pueri] eorum quae naturali cognitioni subiacent, et vita aeterna se privatos esse cognoscent, et causam quare ab ea exclusi sunt, nec tamen ex hoc aliquo modo affligentur*». La raó és la següent: «*Sciendum ergo quod ex hoc quod caret aliquis eo quod suam proportionem excedit, non affligitur, si sit rectae ratione [...]. Pueri autem nunquam fuerunt proportionati ad hoc quod vitam aeternam haberent: quia nec eis debebatur ex principiis naturae, cum omnem facultatem naturae excedat; nec actus proprios habere potuerunt, quibus tantum bonum consequerentur. Et ideo nihil omnino dolebunt de carentia visionis divinae: immo magis gaudebunt de hoc quod participabunt multum de divina bonitate et perfectionibus naturalibus*».

37. FORTI 1977: 17-18; TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*: «*alii dicunt quod [...] [pueri] cognoscunt Deum, et se eius visione privatos esse, et ex hoc aliquem dolorem sentient [...]. — Hoc etiam probabile non videtur. Quia talis dolor parvus esse non potest de tanti boni amissione, et praecipue sine spe recuperationis. Unde poena eorum non esset mitissima*».

38. Contra l'argument «*carere illo quod quis vult habere, sine afflictione esse non potest*», TOMÀS D'AQUINO (*loc. cit.*, ad 2) contesta: «*Voluntas ordinata et completa non est nisi eorum ad quae quis aliquo modo ordinatus est. Et si in hac voluntate deficiant homines, dolent: non autem si deficiant ab illa voluntate quae impossibile est. Quae potius velleitas quam voluntas debet dici: non enim aliquis illud vult simpliciter, sed vellet si possibile foret*».

Segons Joan Pasqual, la pena descrita per Dante escau, en part, a l'estat dels sants pares, però no pas al dels infants:

Item, nota cum diu que aquells qui són en lo primer cercle fehien grans sospirs qui procehien de dol sens martiri. En part té veritat en los sants pares, qui suspiraven e desijaven lo adveniment del Redemptor, *Aggei 2°*: «*Veniet desideratus cunctis gentibus*», ço és *gentibus fidelibus* [...]. Emperò, no és entès dels infants qui moren après la mort de Jhesuchrist, car aquells, si moren en gràcia e sens ús de rahó, sens mijà van a paradís; si moren sens gràcia, van sens mijà en lo tercer cercle de infern, a ells sols deputat, en lo qual no han torment algú del foch, jatsia hagen pena de dan. E volen dir alguns que no desigen haver paradís; per consegüent, no·l sospiren ne·s planyen cum l'an perdut, ne han tristícia cum són aquí. (XIV, 12-15)

Els justos de l'Antic Testament desitjaven i sospiraven certament el paradís, però l'esperaven sense *tristitia* perquè hi estaven destinats per la gràcia. En canvi, els infants de l'era cristiana no poden complir alhora totes dues condicions: si moren en gràcia, no desitgen ni sospiren perquè són beatificats immediatament; en cas contrari, no esperen la glòria i, segons alguns teòlegs, com Tomàs d'Aquino, tampoc no la desitgen: no sospiren, doncs, ni es dolen ni pateixen l'aflicció espiritual de la *tristitia*.

Joan Pasqual va atribuir una doctrina semblant a «la comuna scola dels doctors» en la *Summa de pena*, vinculant la *tristitia* a la pena de dany només en el cas dels adults morts en ús de raó i, doncs, amb pecats personals:

e per açò los infants morts en aquell peccat original solament han pena de dan, ço és que són privats del bé que hagueren hagut si en aquell peccat no fossen morts. Si, donchs, pena de dan fos afflictiva, seguir-s'ia que ells haurien pena de sentiment [...]. E emperò la comuna scola dels doctors té que, jatsia ells hagen pena de dan, emperò no han pena de sentiment, car no han tristícia ne dolor en la ànima, ne après de la resurrecció en lo cors no sentran passió de foch ne en la ànima remordiment de consciència. [...] aquells qui en ús de rahó són morts en peccat consideren lo dan que han de la privació de la visió de Déu e dels altres béns a ells deguts si no fossen en peccats morts. E per aquella consideració que hauran vehents-se privats de tant bé per la llur pròpia malícia, serà en ells causada grandíssima tristícia, la qual tristícia sentiran en si, e per consegüent és pena de sentiment. E axí de la pena de dan hix la pena de sentiment la qual és pijor que alguna altra pena de sentiment. (*Summa de pena* [XLV], ff. 67vb-68ra)

En el primer capítol sobre els receptacles de les ànimes després de la mort, Pasqual també explica que als llimbs «són las ànimas per sol peccat original dampnades, les quals són punidas *segons alguns* de sola pena de dan e no de sentiment».³⁹

Val a dir que aquesta opinió no fou pas la que Pasqual va preferir en tractar «Dels morts ab sol peccat original» en la *Summa de pena* ([CXLIV-CXLIX], ff. 155ra-160vb).⁴⁰ La qüestió consta de sis capítols en què s'exposen i contraposen tres opinions. La primera, molt pròxima al report augustinian de l'heretgia pelagiana, és impug-

39. *Summa de pena* [CLII], f. 161vb (Apèndix I, 3.1, 3).

40. Altres referències als infants no batejats en *Summa de pena*, ff. 56ra-57rb, 65^{ra-b}, 67rb i 67va-68ra.

nada sense hesitacions i no cal insistir-hi.⁴¹ La segona és la «comuna opinió dels mestres» —hi podem reconèixer exactament la doctrina de Tomàs d'Aquino—, que contradiu les dues primeres tesis de l'opinió anterior: el pecat original és mal de culpa (*reatus culpae*) i, per tant, els qui moren amb sol pecat original restaran eternament a l'infern, tot i que en un *limbus*; admet, però, que hi rebran pena de dany sense aflicció interior ni exterior, perquè la pena de sentit correspon a la delectació desordenada i a la *conversio ad creaturam* dels pecadors actuals; d'altra banda, hi ha diversitat d'opinions sobre el coneixement que tenen de la seva pena. Els defensors d'aquesta opinió al·leguen que el foc de les autoritats denota en general la pena eterna, encara que només sigui de dany, i que els pares de l'Església sovint exageren en l'afany de combatre el pelagianisme.

La tercera opinió «e pus fort» comparteix les dues primeres tesis de la segona, però no pas la tercera: els infants no batejats mereixen una mínima pena de sentit concomitant a la de dany. Això es prova amb una bateria d'autoritats bíbliques i patrístiques que gairebé exhaureix el dossier de la tradició augustiniana sobre el tema. Sembla que Joan Pasqual s'adhereix amb entusiasme a aquesta opinió, refusant les llicències exegetiques dels escolàstics⁴² i al·legant Dante i Virgili a favor seu:

Habemus que lo Dant, *libro De inferno, capitulo III°*, pose los infants no batejats en lo primer cercle de infern, qui és lo lim, posant que han pena de sentiment, segons apar en lo test; e seguex son mestre Virgili que los infants han pena de sentiment, dihent: «*Continuo audite voces, vagitus et ingens, / infantumque anime flentes in limine primo*». (*Summa de pena* [CXLIX], f. 160vb [Apèndix II, 1, 7])

---

41. Aquesta primera opinió, que no s'atribueix a cap autoritat, conté tres tesis principals: (a) el pecat original és mal de pena (*reatus pena*), però no mal de culpa (*reatus culpae*); (b) després del Judici, els morts en sol pecat original reposaran en un lloc intermedi fora de l'infern: la terra renovada; (c) mentrestant, són a l'infern amb pena de dany, sense aflicció física ni espiritual. Joan Pasqual hi oposa nombroses objeccions; en conclusió, recorda que «no apar per Scriptura santa ne per dits de doctors sants que ells sien après del Judici sobre la terra, ne apar que ells hagen tanta de glòria; ans açò repugna als dits dels sants doctors, e derogua a la excellència de Jhesuchrist, e se acosta grantment a la heretgia pelagiana» (*Summa de pena* [CXLVIII], f. 159^{rb-va}). Cal rebutjar aquesta opinió per les seves deficiències teològiques, i també perquè comporta greus riscos morals, com ara excusar la pràctica de l'avortament (*ibid.*, f. 159va): «ne tal opinió deu ésser predicada, car és ocasió a las males dones de matar los infants, segons ja és stat trobat que una dona matà lo seu infant ans que fos nat, dihent, cum fos represa, que major perill haguera ella passat de vergonya e inproperi de son fill si haguessen hoït lo seu plor, que no ha de la mort del fill, car “Jo”, dix ella, “he hoït los prehicadors dihent que major goig, lo qual no poden perdre après que són morts, [hauran] que puxa haver algú en aquesta vida present”».

42. *Summa de pena* [CXLIX], f. 159^{va-b}: «“Gran meravella és”, dihen los de la tercera opinió, “que axí vullen los doctors de la segona opinió postillar sens necessitat las actoritats dels sants doctors qui posen los infants morts ab original ésser cruciats del foch infernal, dihent que ells entenen per foch tota pena eternal. [...] *Item*, cum dihen que los doctors han parlat excessivament per confondra los heretges, és fals, car los sants doctors ab indústria e ab pença deliberada no menten [n]e dihen fals, ne atorguen fals per aportar los heretges a la veritat, ne han tal manera de impugnar las heretgias, mes impugnen-les ab irrefragablas rahons”».

Dicendo se ibi invenire illos quos etiam Virgilius fingit in primo eodem circulo Eneam invenire, dicens: «Continuo audite voces, vagitus et ingens, / infantumque anime flentes in limine primo». (PIETRO, *In Inf.* IV ad 2 [Nan 75])

Podem concloure, doncs, que la pena dels infants no és allò que suscita l'objecció de Pasqual al *limbo* dantesc, sinó tan sols la coincidència dels infants amb els sants pares. Joan Pasqual abona, de fet, una interpretació rigorista del text de Dante, segons la qual «sospiri», «duol» i «sanza speme [...] in disio» al·ludrien a una aflicció espiritual o *tristitia* que és pena de sentit espiritual, concomitant a la pena de dany. Amb el benentès, però, que aquesta *tristitia* dels infants dels llimbs és molt menor que la dels damnats per pecats actuals, conscients que pateixen pena de dany «per pròpia malícia».⁴³

Finalment, és curiós d'observar que un argument al·legat per Pasqual en favor de la tercera opinió conté *in nuce*, per simetria amb el cel, una divisió de l'infern molt pròxima a la de Dante i, sobretot, molt diferent del model dels quatre llocs infernals, atès que no s'hi al·ludeix al purgatori i situa els infants en un *limbus inferni* amb pena de dany i de sentiment, sense distingir-hi cap lloc per al *sinus Abrahae* o *limbus patrum*. Segons aquest model, així com en el paradís hi ha nou ordres de glòria i un desè ordre en què els infants batejats tenen glòria i delectació en un grau menor,⁴⁴

axí és en infern, que és loch comú dels dampnats que aquí són morts ab peccat mortal actual, emperò ab distinció que alguns han més penas de dan e de sentiment que altres. E emperò en altra orde separat de aquests stan en infern aquells qui ab sol peccat original són morts, que han igual pena de sentiment e de dan. E axí cum en paradís menys glòria e menys delectació han aquells qui són en lo desèn orde que aquells qui són en los IX, axí, en infern, menor pena de dan e de sentiment han los qui són morts ab sol original que aquells qui són morts ab actual mortal, e lo orde de aquests és apellat *limbus inferni*. (*Summa de pena* [CXLVI], f. 157^{rb-va})

3.3. *El problema dels infidels virtuosos*. L'autèntic problema teològic que ha convertit el *limbo* dantesc en objecte d'impugnacions i justificacions des de la seva immediata posteritat és el que planteja la presència d'una multitud d'adults infidels, morts abans o després de Crist, als quals Dante no imputa cap pecat personal ni adjudica, per tant, cap pena tret de la deguda al sol pecat original.⁴⁵ Referint-se a «le turbe, ch'eran molte e grandi, / d'infanti e di femmine e di viri»,⁴⁶ Virgili ens assabenta:

43. Cf. *Summa de pena* [XLIV], ff. 66vb-67ra: «La pena de dan és màxima. [...] La màxima pena de sentiment, que és remordiment de consciència e desesperació, és causada per consideració de la privació de la visió de Déu»; però tot això només «parla de la pena de dan la qual és causada per pròpia malícia; açò dich per la carència de la visió de Déu que han los infants morts en peccat original, car major és la pena de sentiment en los dampnats, com sia causada per pròpia malícia» (*ibid.*, f. 67rb).

44. Vegeu *Summa de beatitud* IX, 1.

45. Una llarga tradició d'estudis dedicats al fonament teològic d'aquesta concepció, considerada habitualment dins el problema general de la salvació dels infidels (RUFFINI 1930, BUSNELLI 1938, CAMILLI 1951, FREZZA 1962, FALLANI 1976), ha permès de valorar adequadament l'ortodòxia del

ch'ei non peccaro; e s'elli hanno mercedi,
 non basta, perché non ebber battesimo,
 ch'è porta de la fede che tu credi;
 e s'e' furon dinanzi al cristianesimo,
 non adorar debitamente a Dio:
 e di questi cotai son io medesimo.
 Per tai difetti, non per altro rio,
 semo perduti, e sol di tanto offesi
 che senza speme vivemo in disio. (*Inf.* IV, 34-42)

Dante assumeix escrupolosament les dades dogmàtiques que defineixen el marc de la qüestió: l'existència d'un *limbus inferni* i la necessitat de la fe —condició de la gràcia santificant— i del baptisme per a la salvació. Un cop delimitat el terreny hàbil per a l'especulació teològica, el poeta proposa una solució que té molt en compte dos dels seus models més il·lustres: d'una banda, les lectures medievals de l'Antinfern virgilià, il·luminades per la creença de Dante en la naturalesa profètica de l'obra de Virgili i en el destí providencial de l'Imperi;⁴⁷ de l'altra, la doctrina d'Aristòtil sobre la *magnanimitat* i els respectius comentaris de Tomàs d'Aquino, que constitueixen els fonaments filosòfics del «nobile castello» on habiten «li spiriti magni» dels poetes, dels herois i dels filòsofs infidels, l'honor dels quals dóna sentit a la arriscada concepció del *limbo* dantesc.⁴⁸ Arriscada, i ben aviat desaprovada, perquè s'oposa a les tendències teològiques predominants en relació amb un punt bàsic de la qüestió: la possibilitat que un adult infidel, capaç d'actes morals, mori sense haver comès cap pecat actual mereixedor de turments, a part de la damnació deguda pel pecat original.

Per a comprendre el fonament del problema i els correctius que Joan Pasqual aplica a la proposta de Dante, és imprescindible remuntar-se un altre cop a la controvèrsia entre sant Agustí i el pelagianisme, tal com es desenrotlla concretament en la polèmica *Contra Julianum pelagianum* (IV, III, 14-33). En aquesta obra, el bisbe d'Hipona sospita que el seu oponent, el bisbe Julià, seguidor de les darreres tendències pelagianes, pretén d'assignar als infidels virtuosos la mateixa sort que el pelagianisme preveu per als infants no batejats, és a dir, un lloc intermedi entre l'infern i el regne del cel on gaudirien d'una eterna benaurança.⁴⁹ La sospita és fundada, atès que

---

limbo dantesc i de detectar els principals models poètics i filosòfics que en regeixen la construcció; vegeu especialment FORTI 1977 i PADOAN 1977.

46. *Inf.* IV, 29-30; cf. Virgili, *Aen.* VI, 306-307: «huc omnis turba ad ripas effusa ruebat, / matres atque viri defunctaque corpora uita / magnanimum heroum, pueri innupta puellae».

47. VIRGILI, *Aen.* VI, 426-439. Vegeu PADOAN 1977: 115-124.

48. *Inf.* IV, 106-151; ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IV, 3; TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* IV, lect. 8-11; *Sum. th.* II-II, qq. 129-132. Vegeu FORTI 1977: 21-31.

49. *Contra Julianum* IV, III, 26 (PL 44: 751): «An forte et istis qui exhibuerunt terrena patriae Babyloniam dilectionem, et virtute civili, non vera, sed veri simili daemonibus vel humanae gloriae servierunt, Fabriciis videlicet, et Regulis, et Fabiis, et Scipionibus, et Camillis, caeterisque talibus, sicut infantibus qui sine Baptismate moriuntur, provisuri estis aliquem locum inter damnationem regnumque coelorum; ubi non sint in miseria, sed in beatitudine sempiterna [...]?».

Julià mostra molta admiració i benevolència envers les virtuts dels infidels, fins al punt d'interrogar-se: «“Erunt ergo [...] in damnatione sempiterna, in quibus erat vera justitia?”» (*ibid.*). Agustí li respon doblement: per començar, és un cras error creure que ningú, fins i tot entre els fidels, pugui ésser lliure de pecat;⁵⁰ però Agustí consagra la major part de la seva pugna a refutar que en l'infidel pugui existir «vera justitia», és a dir, la veritable *iustificatio* dels sants. Per a determinar la virtut d'una acció, cal considerar-ne no solament el fet, sinó també el fi, que en l'home ha d'ésser en darrer terme la glòria de Déu; però és evident que el fi dels actes dels infidels és simplement la vana glòria dels homes; per tant, tots els seus actes de virtut són sobrenaturalment defectuosos i, en un cert sentit, pecat.⁵¹ És per això que tots els infidels són condemnats al foc etern. Contra aquesta conclusió, Julià havia oposat l'argument de l'esterilitat de la virtut moral: «steriliter bonos dixi homines, qui non propter Deum faciendo bona quae faciunt, non ab eo vitam consequuntur aeternam» (*ibid.*, 33; col. 755). Però Agustí replica que les bones obres dels damnats no són estèrils, perquè els fan mereixedors d'una pena menor a l'infern.⁵²

Les tesis augustinianes van representar una solució rigorista, però fonamental, al problema del destí final dels infidels virtuoses. Així i tot, els teòlegs escolàstics no la van trobar del tot satisfactòria perquè suposava una noció poc distinta del pecat i

---

50. *Ibid.*, 29 (col. 753): «tamen quod dubitare non possum, quantumlibet proficiamus sub hoc onere corruptibilis corporis, si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos decipimus, et veritas in nobis non est (I Joan. I, 8). [...] Tu autem quanta arrogantia et de vestrae praesumptione virtutis dixeris, Perfacile igitur studio sanctitatis, quod Deus adjuvat, potest homo carere peccatis; ille non agnoscit, qui dogmata vestra non novit. Nam et studium sanctitatis sine adiutorio Dei vultis in hominis voluntate praecedere, quod merito Deus debeat adjuvare, non gratis: et sic creditis hominem in hac aerumnosa vita posse carere peccatis».

51. *Ibid.*, 21-22 (col. 749): «Cum itaque facit homo aliquid ubi peccare non videtur, si non propter hoc facit propter quod facere debet, peccare vincitur. [...] Verae quippe virtutes Deo serviunt in hominibus, a quo donantur hominibus [...]. Quidquid autem boni fit ab homine, et non propter hoc fit, propter quod fieri debere vera sapientia praecipit, etsi officio videatur bonum, ipso non recto fine peccatum est. Possunt ergo aliqua bona fieri, non bene facientibus a quibus fiunt. [...] ille qui hoc facit, si amando gloriam hominum magis quam Dei facit, non bene bonum facit; quia non bonus facit, quod non bona voluntate facit». Aquesta idea recorre tota la discussió d'Agustí, cristal·litzant tot sovint en sentències brillants: «Sed absit ut sit in aliquo vera virtus, nisi fuerit justus. Absit autem ut sit justus vere, nisi vivat ex fide: Justus enim ex fide vivit (Rom. I, 17)» (*ibid.*, 17 [col. 745]); «bonum male facit, qui infideliter facit» (*ibid.*, 31 [col. 754]); «“Si gentilis,” inquis, “nudum operuerit, numquid quia non est ex fide, peccatum est?” Prorsus in quantum non est ex fide, peccatum est; non quia per se ipsum factum, quod est nudum operire, peccatum est: sed de tali opere non in Domino gloriari, solus impius negat esse peccatum» (*ibid.*, 30 [col. 753-754]); «Omnia proinde caetera quae videntur inter homines habere aliquid laudis, videantur tibi virtutes verae, videantur opera bona, et sine ullo facta peccato. Quod ad me pertinet, hoc scio, quia non ea facit voluntas bona: voluntas quippe infidelis atque impia non est bona» (*ibid.*, 33 [col. 755]).

52. *Ibid.*, 25 (col. 751): «Sed ad hoc eos in die iudicii cogitationes suae defendent, ut tolerabilius puniantur, quia naturaliter quae legis sunt utcumque fecerunt, scriptum habentes in cordibus opus legis hactenus, ut aliis non facerent quod perpeti nollent: hoc tamen peccantes, quod homines sine fide, non ad eum finem ista opera retulerunt, ad quem referre debuerunt. Minus enim Fabricius quam Catilina punietur, non quia iste bonus, sed quia ille magis malus: et minus impius, quam Catilina, Fabricius, non veras virtutes habendo, sed a veris virtutibus non plurimum deviando».

restringia la universalitat de la vocació salvífica que l'Apòstol atribueix a Déu, «qui omnes homines vult salvos fieri, et ad agnitionem veritatis venire» (I Tim 2, 4); van assajar, doncs, diversos recursos per fer possible una interpretació literal d'aquesta vocació universal a la salvació, conservant alhora el dogma de l'exigència de la fe i de la gràcia per a merèixer el regne de Déu. Pere Abelard, Albert Magne, Bonaventura i Tomàs d'Aquino van acceptar unànimement que Déu ofereix la seva gràcia a tots els homes, de manera que l'infidel virtuós que, amb una *fides implicita*, correspon a aquest oferiment i cerca amb diligència la veritat, obtindrà de Déu, per algun mitjà o de manera immediata, el coneixement de la revelació, gràcies al qual podrà convertir-se i morir en gràcia com un autèntic fidel.⁵³

És evident que Dante, amb la seva descripció del *limbus inferni*, no planteja pas la qüestió de la salvació dels infidels: és una possibilitat que restringeix als casos admissibles de Trajà i de Rifeu, glorificats al cel de Júpiter,⁵⁴ mentre que en altres llocs afirma l'absoluta exigència de la fe per a la salvació.⁵⁵ Però la concepció de Dante sí que discrepa de la negligència culpable que els teòlegs atribueixen fins i tot als infidels precristians.

La possibilitat de salvació oberta per la teoria de la *fides implicita* aportà, en efecte, un nou argument contra la innocència dels infidels. Segons Tomàs d'Aquino, tot i que la *iustificatio* de l'infidel procedeix de la gràcia de Déu, requereix el concurs de la voluntat lliure de l'home:

iustificatio impii fit Deo movente hominem ad iustitiam [...]. Deus autem movet omnia secundum modum uniuscuiusque. [...] Homo autem secundum propriam naturam habet quod sit liberi arbitrii. Et ideo in eo qui habet usum liberi arbitrii, non fit motio a Deo ad iustitiam absque motu liberi arbitrii; sed ita infundit donum gratiae iustificantis, quod etiam simul cum hoc movet liberum arbitrium ad donum gratiae acceptandum, in his qui sunt huius motionis capaces. (*Sum. th.* I-II, q. 113, a. 3)

---

53. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 2, a. 7 ad 3: «multis gentilium facta fuit revelatio de Christo [...]. Si qui tamen salvati fuerunt quibus revelatio non fuit facta, non fuerunt salvati absque fide Mediatoris. Quia etsi non habuerunt fidem explicitam, habuerunt tamen fidem implicitam in divina providentia, credentes Deum esse liberatorem hominum secundum modos sibi placitos et secundum quod aliquibus cognoscentibus ipse revelasset». Vegeu també *DTC*, VII, 1726-1730 i 1845-1894, s. v. *infidèles*; BUSNELLI 1938; FREZZA 1962: 9-14; FORTI 1977: 15; PADOAN 1977: 108-110.

54. *Par.* XIX, 40-90, i XX. La salvació de l'emperador Trajà era una llegenda (vegeu PARIS 1878) acceptada generalment pels teòlegs; vegeu TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 71, a. 5 ad 5. També Joan Pasqual té present aquest cas; cf. *Summa de pena* [XLII], f. 64rb: «qui mor sens gràcia nunque ha gràcia de ley comuna. E açò dic per Trayà: o si donchs per gràcia special no és algú tornat a vida per fer penitència dels peccats, segons en las vidas de molts sants ligim». En aquest cas Joan Pasqual es refereix a casos com el de sant Furseu, recollit a la *Legenda aurea*, i al conjunt de la tradició de morts redivius inaugurada pels *Diàlegs* de sant Gregori; vegeu *supra* III, 2.

55. Dante nega la possibilitat de salvació fins i tot als més virtuosos dels infidels que mai no sentiren res de Crist; *Mon.* II, VII, 4: «nemo, quantumcunque moralibus et intellectualibus virtutibus et secundum habitum et secundum operationem perfectus, absque fide salvari potest, dato quod nunquam aliquid de Cristo audiverit».

Per tant, l'adult que mor infidel ha refusat voluntàriament la gràcia que Déu ofereix a tots els homes, la qual cosa fa impossible que cap adult mori, no només amb el sol pecat original, sinó tampoc en original amb venial, atès que, com a mínim, ha comès un pecat mortal actual contra la gràcia. Per aquesta raó, la sort dels adults infidels no pot ésser mai la mateixa que la dels infants no batejats:⁵⁶

antequam ad annos discretionis perveniat, defectus aetatis, prohibens usum rationis, excusat eum a peccato mortali: unde multo magis excusat eum a peccato veniali [...]. Cum vero usum rationis habere inceperit, non omnino excusatur a culpa venialis et mortalis peccati. Sed primum quod tunc homini cogitandum occurrit, est deliberare de seipso. *Et si quidem seipsum ordinaverit ad debitum finem, per gratiam consequetur remissionem originalis peccati. Si vero non ordinet seipsum ad debitum finem secundum quod in illa aetate est capax discretionis, peccabit mortaliter, non faciens quod in se est.* (*Sum. th.* I-II, q. 89, a. 6)

Aquesta és l'opinió predominant que Dante rebutja, d'acord amb un corrent minoritari que excusava de culpa de negligència els infidels precristians, que no van tenir oportunitat històrica de conèixer la fe; per tant, acceptava la possibilitat que els infidels negatius virtuosos —és a dir, aquells que, no havent gaudit de la revelació, van fer tot el possible per servir les lleis naturals i morals i per honorar la vertadera divinitat— morissin solament amb el pecat original.⁵⁷ Aparentment, Dante estén la consideració d'infidels negatius fins i tot a gentils de l'era cristiana i a musulmans com Saladí, Avicenna o Averrois, que inclou en el catàleg de «li spiriti magni».

La posteritat de Dante ofereix testimoniatges molt interessants de justificació i desaprovació. L'Anònim Teòleg sosté que els infidels virtuosos podrien habitar els llimbs sense penes corporals fins al Judici final, però no pas després.⁵⁸ Com en altres

56. Vegeu també *Contra gent.* III, 159-160.

57. CAMILLI 1951: 210; FORTI 1977: 19.

58. *In Inf.* IV, 28: «Ne dubitandum [quod] post diem iudicij penas sensibiles habebunt quantum ad corpora», i 40: «hoc erit usque ad diem iudicij. Sed post diem illum sentient penas in corporibus» (ed. CIOFFARI 1989: 38-39). Acceptant aquesta mena de llimbs temporals fins a l'entrada definitiva a l'infern el dia del Judici, sembla que l'Anònim Teòleg assimila els infidels virtuosos als *non valde mali* o *imperfecti mali* de la tradició augustiniana. En el capítol «De locis poenarum» de la *Summa de sacramentis*, Hug de Sant Víctor es demana si els no del tot malvats (*damnandi*) es troben temporalment en un lloc diferent de l'infern (*damnati*), abans d'entrar-hi definitivament, així com els no del tot bons pateixen penes purgatòries —dins l'infern, no pas en un regne separat— abans d'anar al cel. Tot i que aquesta separació no tindria cap utilitat purgativa, el teòleg no gosa definir la qüestió. Cf. *De sacramentis* II, XVI, 4 (PL 176: 587): «Quaeri autem non inconvenienter potest, utrum *animae damnandorum*, eorum scilicet qui ab impiis et sceleratissimis quadam vivendi mensura in malitia inferiores fuerunt, egressae a corporibus statim ad inferni loca rapiantur; an vero in aliquibus aliis locis poenalibus secundum occultam Dei dispensationem ab illis gravioribus gehennae tormentis adhuc interim differantur, ut videlicet quemadmodum boni qui cum culpulis quibusdam mansionibus detinentur, ut non statim ad gaudia coelorum ascendunt, ita quoque minus mali cum hinc egrediuntur quamvis damnandi, quibusdam tamen levioribus poenis secundum modum seu mensuram culparum dispositis non statim ad tormenta inferni descendant. De perfectis quippe bonis dubium non est quin egredientes statim ad gaudia transeant. Similiter etiam et de valde malis dubium non est, quin exeuntes hinc sine mora ad inferni tormenta descendant. De imperfectis quoque bonis certum est quod nunc interim quibusdam poenis usque ad plenam videlicet purgationem a venturis gaudiis differantur. De imperfectis

casos, Guido da Pisa desmenteix Dante des del punt de vista teològic, però el justifica com a poeta.⁵⁹ Aquest argument no satisfieia sant Antonino, bisbe de Florència, que en temps de Pasqual impugnava sense contemplacions l'error de Dante, per més que, com a poeta, fos imitador de Virgili.⁶⁰ Però Giovanni Boccaccio havia analitzat molt més detingudament les implicacions teològiques del problema en les seves *Esposizioni sopra la Comedia* (IV, II, 16-49): contra l'objecció de la ignorància culpable, Boccaccio oposa l'argument que, segons els canonistes, la ignorància és excusable mentre la llei no ha estat promulgada (*ibid.*, 19-23); per tant, justifica l'opinió de Dante pel que fa als gentils precristians, mentre que desaprova l'admissió als llimbs d'alguns infidels que «non ebber battesimo» (*Inf.* IV, 35) en plena era cristiana, des d'Ovidi fins a Averrois.⁶¹

Joan Pasqual corregeix la posició que Dante assigna als infidels virtuoses afirmant tres premisses *absque dubio*: primer, és impossible que cap infidel, no mort en gràcia de Déu, sigui acollit al *limbus patrum* o al purgatori, reservats als fidels morts en gràcia i destinats a la salvació; segon, és també impossible que cap adult que hagi posseït ús de raó mori en pecat original i no sigui també responsable de pecat actual,

---

sive minus malis certum non est ubi nunc sint, donec in tempore universalis resurrectionis receptis corporibus ab illa tormenta descendant ubi semper sint. Nam idcirco ab illis differri dicuntur, quia minus mali sunt; poterunt simili ratione non differri credi, quia damnandi sunt. Quid enim facit dilatio ubi emendatio vel purgatio esse non potest? Quod tamen quia occultum omnino est, nequaquam temere definiendum est».

59. *Expositiones et glose* IV: «Sed nostra fides non tenet quod ibi sint nisi parvuli innocentes. Iste autem poeta in hac parte, et in quibusdam aliis, loquitur non theologice sed poetice» (ed. CIOFFARI 1974: 71).

60. Vegeu *supra* IV, 4, n. 109. «Verum in hoc videtur errasse non parum, quia antiquos sapientes, philosophos, poetas, rethores infideles [...] describit esse in Campis Elisiis, ubi, etsi non in gloria, tamen sine pena existant, cum secundum fidem catholicam non sit dare talem statum in alia vita ad illos qui habentes iam usum rationis de hac luce migrarunt»; després d'afirmar la certesa de la condemna dels filòsofs infidels, emparant-se en diverses autoritats patristiques (Jeroni, Agustí) i bíbliques (Rom 1, 21-22; Ps 11, 5), replica als defensors del poeta: «Nec sufficienter defendunt eum qui dicunt istud non sentisse sed ut poetam finxisset secundum opinionem aliquorum» (cit. PADOAN 1977: 114). Vegeu també NARDI 1966: 87 i n. 1.

61. Cf. *Esp.* IV, II, 16: «son certi eccellenti uomini a' quali non pare che in questa parte l'autore senta tanto bene [...]. E la ragione, che a questo gli muove, par che sia questa: che i primi, cioè gli uomini, pare che, dalla ragione naturale mossi, dovessero cercare della notizia del vero Idio e così lavarsi della macchia del peccato originale; e però che nol fecero, non pare che la ignoranza gli scusi, come fa coloro li quali anzi l'età perfetta morirono, e per conseguente, per la negligenza in ciò avuta, meritano maggior pena. E perciò in ciò non pare che l'autore abbia tanto bene oppinato»; *ibid.*, 46: «Che dunque si può dire della ignoranza di coloro che, avanti che Cristo per li suoi messaggeri la legge, da lui data, essere stata data manifestasse, se non quello che davanti è stato detto, cioè che la loro ignoranza, sì come «ignorantia facti», si debba potere scusare? e perciò, se per altro ben vissero, non aver altra pena meritata che quella che semplicemente per lo peccato originale è data a coloro, li quali morirono avanti che essi potessero peccare»; *ibid.*, 48-49: «E però se, dopo la dottrina evangelica predicata per tutto, è alcuno che quella seguita non abbia, quantunque per altro virtuosamente vivuto sia, sì come degno di maggior supplicio per la sua ignoranza, non dee a simil pena esser punito con gli innocenti, ma a molto più agra. E di questi cotali pone l'autori alquanti, come è Ovidio, Lucano, Seneca, Tolomeo, Avicenna, Galieno e Averrois; li quali io confesso tra gli altri dall'autor nominati non doversi debitamente nominare» (ed. PADOAN 1994 [1965]: 267 i 274-275).

mereixedor de pena de sentit, de manera que tampoc no pot ésser acollit al *limbus puerorum*, reservat a aquells qui van morir amb el sol pecat original; tercer, i per consegüent, tot els adults infidels són a l'infern dels damnats, però els seus actes de virtut els fan mereixedors d'una pena menor.

No cal insistir en la primera premissa, que el teòleg ha invocat reiteradament (XII, 15, 17-20; XIV, 10) i que s'aplica igualment al cas dels infants no batejats. Quant a la segona, Joan Pasqual és categòric, però no sempre prou explícit:

Item, nota que no stà en veritat que en lo cercle un són los infants no batejats [...] no són hòmens ne dones, per virtuosos que sien nomenats [...]; si no són morts en gràcia de Déu, no són ab aquells los quals nunca han haüt ús de rahó, e per consegüent són dampnats a doble pena —e de açò no és dupte—, ço és de dan e de sentiment (XIV, 10-11)

És indubtable, doncs, que els adults infidels són damnats al foc etern, però Pasqual no s'atura a explicar-ne la raó ni a refutar les afirmacions del poeta: «ei non peccaro», «non per altro rio».

Joan Pasqual va definir la doctrina teològica sobre aquest punt —els infidels virtuosos mereixen pena de sentit perquè són reus de pecat actual— en el capítol [XXXII] de la *Summa de pena*, dedicat precisament a la qüestió «Si la creatura racional sens gràcia pot vitar peccat» (ff. 51vb-54ra).⁶² El problema que hi planteja no és estrictament el dels infidels, sinó el de la possibilitat que qualsevol ésser humà privat de la gràcia pugui evitar de caure en pecat mortal: el cas correspon a tots els infidels, privats de la gràcia pel pecat original, però també als fidels que la perden pels seus pecats mortals. Per a resoldre aquesta qüestió, l'autor recorre en primer lloc a la polèmica de sant Agustí *Contra Julianum pelagianum* (IV, III, 29), «lo qual Pelagi posave que sens adjutori de la gràcia divinal algú, per la sua virtut natural, podia esquivar peccat» (f. 51vb). Joan Pasqual reproduceix la rèplica d'Agustí: la corrupció de la nostra natura humana fa impossible que ningú, fins i tot en gràcia, sigui impecable:

Si, donchs, l'ome stant en gràcia no pot vitar peccat venial, *molt menys sens gràcia divina pot vitar peccat mortal e venial*; e, per consegüent, en ço que l'ome puxe vitar peccat mortal és a ell necessari que hage la gràcia divinal. *Dir e tenir lo contrari és tenir heretgia pelagiana.* (*Summa de pena* [XXXII], f. 53ra)

La discordança aparent entre la sentència augustiniana i la voluntat divina de salvar tots els homes es resol mitjançant l'argument escolàstic, que inculpa els infidels de negligència envers la gràcia de Déu, i al·legant el caràcter defectuós d'una virtut no adreçada al fi suprem, que és Déu:

Un, posat que l'ome servàs tots los manaments de Déu quant en sustància, axí com los gentils, los quals no havent ley escrita, fehien per judici de rahó o ley natural ço que la

62. També se n'ocupa en *Summa de pena*, ff. 64va-65rb, 144rb, 145vb, 154vb, 161vb.

ley moral escrita dehia [...], emperò per axò no squivaven que no fossen en peccat mortal, com fossen sens gràcia divina, car almenys havien peccat original (peccat original peccat mortal és), car de ley comuna tot aquell qui no és en gràcia de Déu és en peccat mortal original o actual. Què deu fer, donchs, l'ome per obtenir gràcia, per la qual puxe vitar peccat mortal? Dihem que, com la bondat de Déu sia inmutable, de necessitat de inmutabilitat done lo do de gràcia a tot aquell qui la vol rehebra; lavors la vol rebra quant l'ome fa tot ço qui en si és de haver-la, ço és fehent los seus manaments, declinant-se de tot mal viciós tant com en ell és possible, e tot açò per sguart de Déu. E com los gentils la ley natural servassen no per sguart de Déu, per ço no fehien tot ço que en ells era per haver la sua gràcia; e, per consegüent, no podien squivar mortal. (*ibid.*, ff. 53vb-54ra)

Tot i que Pasqual no fa explícit que el pecat original comporti necessàriament, en l'adult infidel, un pecat mortal actual, sí que remarca que tots els infidels, virtuosos o no, eren en pecat mortal pel sol fet d'ésser en pecat original, i la seva conclusió («no fehien tot ço que en ells era per haver la sua gràcia») depèn clarament de la doctrina tomista que imputa als infidels una negligència culpable. En tot cas, la incapacitat humana d'evitar com a mínim el pecat venial seria suficient per a concloure que els infidels mereixen pena de sentit, ja que l'*infernus damnatorum* és el lloc destinat

a las ànimas dampnades per peccat actual mortal o ab peccat original ab venial, car l'ànima que mor ab peccat original, jatsia que no hage peccat actual mortal, si venial és ab lo original, és punida eternalment de pena de sentiment e en aquell matex loch un són punits los dampnats en peccat mortal actual, emperò molt pus mitigadament. (*Summa de pena* [CLII], f. 161vb [Apèndix I, 3.1, 2])

Tomàs d'Aquino considera impossible aquesta hipòtesi,⁶³ però és evident que el cas de «peccat original ab venial» només podria correspondre a l'infidel virtuos.

En el capítol XV, «Del quart cercle de infern, que és de las persones virtuosas mortes sens gràcia de Déu», Joan Pasqual corregeix definitivament l'opinió de Dante aplicant amb coherència els criteris augustinians. Tal com indica la rúbrica del capítol, la seva solució no es refereix exclusivament als infidels, sinó a tothom qui, malgrat les seves moltes virtuts, mor privat de la gràcia divina, incloent-hi infidels negatius, infidels positius o, fins i tot, fidels cristians «més fehents llur vida e obres per laor d'ells e favor de poble o de prínceps que per esguart de Déu» (XV, 3):

En lo quart cercle són posats los filosoffs, poetas, famosos gentils e pagans virtuosos als quals la fe de Jhesuchrist no és pervenguda. Un, jatsia no hagen crehegut en Jhesuchrist, emperò, per la llur lúcida fama, virtut e sapiència e grans obres per il-luminació del món en la vida política jaquides, crehen o estimen ells no ésser en la profunditat infernal, mes en infern stants immediatament suts lo cercle dels infants. Car, jatsia hagen pena de dan, cum eternalment sien privats de la visió divinal, e hagen pena

63. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 7 ad 6 [= *In IV Sent.*, d. 45, q. 1, a. 3 ad 6]: «illa positio est impossibilis. Si tamen esset possibilis, talis in inferno puniretur in aeternum. Quod enim veniale peccatum in purgatorio temporaliter puniatur, accidit ei in quantum gratiam habet adiunctam. Unde, si adiungatur mortali, quod est sine gratia, poena aeterna in inferno punietur. Et quia iste qui cum originali peccato decedit, habet veniale sine gratia, non est inconveniens si ponitur aeternaliter puniri»; vegeu també I-II, 113, 3.

de sentiment, car del foch infernal seran e en l'ànima e en lo cors cruciats e inflamats, e de la fetor absorbits, ensemps ab remors de consciència perpetual —e açò per ço cum són morts en peccat mortal actual, no tenint aquella vida per fi deguda, car no per esguart de Déu, cum molts d'ells fossen ydolatres; e altres, jatsia sien pervenguts en haver conexença que primera causa és, que és Déu, emperò Déu no han conegut ne axí cum a Déu l'an glorificat [...]; altres, hoïnt après la mort de Jhesuchrist la fe christiana, no rehebents-la; altres, rehebent-la, més fehents llur vida e obres per laor d'ells e favor de poble o de prínceps que per esguart de Déu [...]—, e jatsia sien morts en peccat mortal actual, emperò, per rahó de las obras e vida e béns que han fets, no han tanta pena en infern cum aquells qui no han obrat axí virtuosament. (XV, 1-4)

En conclusió, el problema de la culpa personal dels infidels es resol mitjançant el principal argument de sant Agustí (*Contra Julianum* IV, III): totes les seves obres, considerades virtuososes des del punt de vista de la vida política o civil, que té com a fi últim l'honor,⁶⁴ incorren des del punt de vista teològic en un mateix defecte —no adreçar-se al fi vertader—, que és considerat pecat mortal actual. És per això que la pena que els correspon és doble, de dany i de sentit, tant corporal (foc i fetor) com espiritual (verm o remordiment de consciència).

L'argument augustinian del fruit sobrenatural dels mèrits dels infidels (*Contra Julianum* IV, XXV), que Pietro al·lega abusivament a favor de l'opinió de Dante,⁶⁵ permet de resoldre també el problema de la ubicació: els infidels virtuosos ocupen el cercle superior de l'*infernus damnatorum*, immediatament sota el *limbus puerorum*, per rebre-hi penes mitigades. A més a més, Joan Pasqual proposa distincions personals entre els qui habiten aquest cercle, alhora que detalla en quin sentit llurs virtuts intel·lectuals o morals són meritòries davant Déu:

De aquests qui són posats en aquest cercle, segons que més o menys són apropiats a la fe christiana, tant més o menys han pena; e tant cum més o menys han viscut virtuosament, tant més o menys han pena. (XV, 13)

En conclusió, la correcció teològica del *limbo* dantesc té una importància màxima per a Joan Pasqual, com ho demostra el fet que la majoria de les qüestions implicades hagin estat tractades amb deteniment i amplitud en la *Summa de pena*. No obstant això, la reestructuració del *limbo* en quatre cercles superiors, la redistribució dels seus habitants i la revisió de llurs penes no impedeixen que el teòleg segueixi amb fidelitat el dictat de Dante pel que fa als aspectes representatius de l'infern. En el cas

64. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* I, 5 1095^a 22-30; TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* I, lect. 5, n. 5: «vita vero civilis dicitur, quae finem constituit in bono practicae rationis, puta in exercitio virtuosorum operum»; AGUSTÍ, *Contra Julianum* IV, III, 26 (PL 44: 751): «istis qui [...] virtute civili, non vera, sed veri simili daemonibus vel humanae gloriae servierunt».

65. Cf. PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 1-6 [Nan 75-76]: «dicit quod vidit quoddam lumen in quadam parte illius limbi, ubi fingit se invenire phylosophos, poetas et famosos gentiles et paganos qui licet non crederint in Christo venturo, tamen propter eorum lucidam famam et virtutem et sapientiam Deus largitur eis quod non sint in profundo inferni. Nam dicunt theologi quod licet quis in peccato mortali decessat, tamen si aliqua bona fecerit, licet vadat ad infernum, tamen propter bona iam facta ei minorantur pene».

del «nobile castello», els seus escrúpols teològics tampoc no seran obstacle perquè Pasqual assumeixi l'homenatge de Dante als infidels magnànims, malgrat el comentari irònic que li mereix la seva pretensió de comptar-se dins la «sesta compagna» dels poetes (XV, 16). Joan Pasqual fins i tot complementa l'homenatge amb una àmplia nota, tota composta a partir de fragments de sant Agustí (*Conf.* VII, IX, 13; *Civ. Dei* VIII, 3, 8-9 i 11-12), que representa una breu antologia dels seus testimoniatges d'admiració envers la saviesa platònica, tan pròxima a les veritats del cristianisme (XV, 5-12).

4. L'ORDRE DE L'«ALTO INFERNO». El text de Dante identifica inequívocament les culpes punides als cercles segon, tercer i quart, als quals corresponen, com abans al *limbo*, sengles cants de l'*Inferno*. A l'entrada del cercle segon, el jutge Minos examina els pecats actuals de les ànimes i sentència el cercle que mereixen cargolant-se la cua al voltant del cos (*Inf.* v, 4-15). Tot seguit Dante observa unes ànimes suspeses a la mercè d'un vent tempestuós (vv. 25-49), i en dedueix la culpa:

Intesi ch'a così fatto tormento
 enno dannati i peccator carnali,
 che la ragion sommettono al talento. (vv. 37-39)

Una ràfega acosta a Dante un grup d'aquelles ànimes damnades, i Virgili n'indica les personalitats més conspícues. La primera és Semíramis, que

A vizio di lussuria fu sì rotta,
 che libito fé licito in sua legge,
 per tòrre il biasmo in che era condotta (vv. 55-57);

la segona és Dido, «che s'ancise amorosa, / e ruppe fede al cener di Sicheo» (vv. 61-62), i la segueixen Cleòpatra «lussuriösa» (v. 63), Helena, Aquil·les, Paris, Tristany, i moltes altres «ch'amor di nostra vita dipartille» (v. 69). La història tràgica de Francesca i Paolo no fa sinó corroborar que els pecadors del segon cercle són els amants luxuriosos, la raó dels quals no refrenà degudament la concupiscència carnal.

La pena del cercle tercer és una pluja pudent d'aigua, neu i calamarsa que precipita sobre una multitud de damnats que jueuen per terra udolant com gossos i voltant-se de l'un costat i l'altre per alleujar el dolor (*Inf.* VI, 7-12 i 19-21), alhora que Cèrber els esgarra, escorxa i esquartera amb les urpes (vv. 13-18). Després que Virgili ha apaivagat la voracitat del monstre, Dante és interpel·lat per l'ànima d'un florentí que no pot reconèixer, i que s'identifica tot confessant el seu pecat de gola:

«Voi cittadini mi chiamaste Ciacco:
 per la dannosa colpa de la gola,
 come tu vedi, a la pioggia mi fiacco.
 E io anima trista non son sola,

ché tutte queste a simil pena stanno
per simil colpa». E più non fé parola. (vv. 52-57)

Dante i Virgili han de superar l'oposició de Plutó abans de davallar al quart cercle (*Inf.* VII, 1-18), on descobreixen la més gran multitud de damnats, dividida en dos grups que fan rodolar grans pesos en direccions oposades seguint la circumferència del cercle, fins que topen; aleshores, tot reprotxant-se llurs culpes els uns als altres («Perché tieni?» e «Perché burli?»), v. 30), cada grup recula pel seu arc de circumferència fins que, arribats al punt diametralment oposat, tornen a encontrar-se, i així eternament (vv. 22-35). Virgili aclareix a Dante que aquestes dues multituds oposades, però mereixedores d'una pena idèntica, són els pròdigs i els avariciosos, que, per excés o per defecte, no saberen regular-se degudament quant a l'ús i la possessió dels béns materials:

Ed elli a me: «Tutti quanti fuor guerci
sì de la mente in la vita primaia,
che con misura nullo spendio ferçi.
Assai la voce lor chiaro l'abbaia,
quando vengono a' due punti del cerchio
dove colpa contraria li dispaia.
Questi fuor cherçi, che non han coperchio
piloso al capo, e papi e cardenali,
in cui usa avarizia il suo soperchio.
[...]
questi resurgeranno del sepulcro
col pugno chiuso, e questi coi crin mozzi.
Mal dare e mal tener lo mondo pulcro
ha tolto loro [...]» (vv. 40-48, 56-59)

La topografia moral de l'*Inferno* comença a enterbolir-se a partir del cercle cinquè, el primer que encavalla dos o més cants. Virgili commina Dante a davallar al cercle següent pel punt on brolla un «tristo ruscel» que cau en cascada a la cèlebre llacuna Estígia, a la superfície de la qual es distingeix un primer grup de damnats:

In la palude va c'ha nome Stige
questo tristo ruscel, quand' è disceso
al piè de le maligne piagge grige.
E io, che di mirare stava inteso,
vidi gente fangose in quel pantano,
ignude tutte, con sembiante offeso.
Queste si percotean non pur con mano,
ma con la testa e col petto e coi piedi,
troncandosi co' denti a brano a brano. (vv. 106-114)

Virgili els identifica tot seguit, però també s'afanya a advertir que al fons de la llacuna, completament submergits dins del llot, hi ha encara més damnats:

Lo buon maestro disse: «Figlio, or vedi
l'anime di color cui vinse l'ira;

e anche vo' che tu per certo credi
 che sotto l'acqua è gente che sospira,
 e fanno pullular quest' acqua al summo,
 come l'occhio ti dice, u' che s'aggira.
 Fitti nel limo dicon: "Tristi fummo
 ne l'aere dolce che dal sol s'allegra,
 portando dentro accidiōso fummo:
 or ci attristiam ne la belletta negra".
 Quest' inno si gorgoglian ne la strozza,
 ché dir nol posson con parola integra». (vv. 115-126)

Malgrat la indicació que els damnats en superfície són «l'anime di color cui vinse l'ira», mentre que els submergits eren certs «tristi» que portaven dins el cor «accidiōso fumo», és difícil precisar si són reus de dues culpes específicament distintes, la ira i l'accídia, o si corresponen a dos graus o a dos aspectes diversos d'una sola espècie de damnats. La immersió en graus diversos per culpes diverses és un lloc comú de les visions cristianes del més enllà que remunta a la *Visio Pauli*.

El problema es complica en el cant següent. Mentre travessen l'Estígia a bord de la barca de Flègies, una ànima sorgeix davant de Dante,

e disse: «Chi se' tu che vieni anzi ora?»
 E io a lui: «S'i' vegno, non rimango;
 ma tu chi se', che si se' fatto brutto?».
 Rispuose: «Vedi che son un che piango».
 E io a lui: «Con piangere e con lutto,
 spirito maladetto, ti rimani;
 ch'i' ti conosco, ancor sie lordo tutto». (*Inf.* VIII, 33-39)

Dante ha reconegut Filippo Argenti i rebutja amb indignació el seu reclam de compassió. Aleshores el damnat insinua un gest agressiu contra Dante, potser de bolcar la barca («Allor distese al legno ambo le mani», v. 40), però Virgili l'empeny i abraça i besa el seu deixeble, tot dient:

Alma sdegnosa,
 benedetta colei che 'n te s'incinse!
 Quei fu al mondo persona orgogliosa;
 bontà non è che sua memoria fregi:
 così s'è l'ombra sua qui furiosa.
 Quanti si tignon or là sù gran regi
 che qui staranno come porci in brago,
 di sé lasciando orribili dispregi! (vv. 44-51)

La violència verbal, física i emotiva d'aquesta escena —que inverteix els sentiments de misericòrdia de sant Pau i la severitat de l'àngel en la *Visio Pauli*— no ha fet més que afegir misteri al problema d'incloure dins l'esquema moral de l'*Inferno* aquesta al·lusió als orgullosos. Ja no sabem si el cercle cinquè és el destí de tres pecats diferents o de tres manifestacions diverses d'un mateix pecat.

Però fins i tot és possible que l'Estígia dantesca sigui el lloc de punició de quatre pecats, atès que una tendència exegetica, inaugurada probablement per la *Declaratio* (c. 1327) i les *Expositiones et glose* (Ia red. a. 1333; IIa red. 1335/1340) de Guido da Pisa,⁶⁶ i també defensada i argumentada per Pietro Alighieri i altres comentaristes, resolgué la qüestió projectant-hi l'esquema dels set pecats principals o capitals. Com és sabut, la muntanya del *Purgatorio* és dividida en set cornises corresponents a aquests set pecats segons l'ordre gregorià tradicional: supèrbia, enveja, ira, accídia, avarícia —Dante també hi associa la prodigalitat—, gola i luxúria.⁶⁷ Com que els pecats que es purifiquen a les tres darreres cornises d'aquesta ascensió purgativa, que culmina amb l'accés al paradís terrenal, coincideixen amb els pecats que són punits als tres cercles infernals que segueixen els llimbs, sembla que Dante aplicà el mateix esquema a la part alta del seu infern. És cert que el paral·lelisme es difumina en arribar a les aigües tèrboles de l'Estígia: la sèrie dels pecats capitals crea l'expectativa de trobar-hi els damnats per accídia i, a continuació, els cercles de la ira, l'enveja i la supèrbia; en canvi, més enllà de l'Estígia no hi ha sinó les muralles de la Ciutat de Dis, dins de les quals reben turment els heretges, els violents, els fraudulents i els traïdors. Però, com acabem de veure, la descripció dels damnats a l'Estígia sembla tota sembrada d'indícis que evoquen el septenari capital: aquells qui es baten furiosament a la superfície són «l'anime di color cui vinse l'ira» (*Inf.* VII, 116); aquells altres qui, submergits dins el llot, diuen «tristi fummo» (v. 121), havien viscut «portando dentro *accidioso* fummo» (v. 123); Filippo Argenti fou «persona *orgogliosa*» i, com ell, seran precipitats a l'Estígia «quanti si tegnon or là sù gran regi» (*Inf.* VIII, 46-51). Només hi manca una al·lusió explícita a l'enveja; però, ¿no és potser per enveja que Filippo Argenti intenta de fer caure Dante de la barca de Flègies, havent sentit que no compartirà el seu turment («S'i' vegno, non rimango», v. 34)? Aquesta és precisament la proposta de Guido da Pisa.⁶⁸

Tots els comentaristes antics aporten una dada fàcil d'al·legar a favor d'aquesta lectura: la tradició mitogràfica solia assignar a l'Estígia el significat etimològic de

66. Vegeu *infra* 4.1, n. 92; per a les hipòtesis cronològiques, BELLOMO 2004: 269-271, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 271-273 (F. Franceschini).

67. Cf. GREGORI MAGNE, *Mor.* XXXI, XLV, 87: «Ipsa namque uitiorum regina superbia cum deuictum plene cor ceperit, mox illud septem principalibus uitiiis, quasi quibusdam suis ducibus deustandum tradit. Quod uidelicet duces exercitus sequitur, quia ex eis procul dubio importunae uitiorum multitudines oriuntur. Quod melius ostendimus, si ipsos duces atque exercitum specialiter, ut possumus, enumerando proferamus. Radix quippe cuncti mali superbia est, de qua, scriptura attestante, dicitur: *Initium omnis peccati superbia*. Primae autem eius soboles, septem nimirum principalia uitia, de hac uirulenta radice proferuntur, scilicet inanis gloria, inuidia, ira, tristitia, auaritia, uentris ingluuies, luxuria» (CCSL 143A: 1610).

68. *Expositiones et glose*, VIII; ed. CIOFFARI 1974: 152-154.

‘*tristitia*’,⁶⁹ i és clar que Dante s’interessa a confirmar-ho qualificant de «tristo» el rierol que desguassa a la llacuna (*Inf.* VII, 107) i ubicant-hi uns damnats que clamen «*Tristi fummo [...] or ci attristiam ne la belletta negra*» (vv. 121 i 124). Una de les modificacions que sant Gregori aplicà a la versió primitiva dels pecats capitals fou la fusió dels pecats de *tristitia* i d’*acedia* sota la primera denominació, rebutjant probablement un hel·lenisme amb escassa tradició llatina; a partir del segle XII, però, l’escolàstica preferí de donar a aquest pecat, ja unitari, la doble denominació de «*tristitia seu acedia*». ⁷⁰ L’èxit final del terme *acedia* per a la designació del pecat capital fou sens dubte afavorit per la polisèmia del terme *tristitia*, que també designava una de les passions principals de l’ànima, oposada al *gaudium*. És per això que entre els segles XII i XIII s’imposà la conclusió que l’*acedia* era una de les espècies de la *tristitia*, al costat precisament de la *invidia*, entre d’altres.⁷¹

Però, com és sabut, la lliçó de Virgili al cant XI de l’*Inferno* aporta un nou concepte i una perspectiva ben diversa per a la comprensió d’aquests quatre cercles superiors (II-V). Dins les muralles roents de la Ciutat de Dis, després de travessar la «grande campagna» dels heretges (cercle VI), s’obre l’abisme que conté els tres cercles més profunds de l’infern (cercles VII-IX). Virgili en descriu la distribució moral a partir de l’anàlisi d’una noció jurídica, la *iniuria*, considerada el fi d’una disposició ètica que el cel condemna, la *malitia*:

D’ogne malizia, ch’odio in cielo acquista,
ingiuria è ’l fine... (*Inf.* XI, 22-23)

Dante es declara satisfet per les clares distincions de l’exposició virgiliana, però aquesta premissa ètica li desvetlla un dubte a propòsit dels quatre cercles de damnats (II-V) exteriors a la Ciutat de Dis:

Ma dimmi: quei de la palude pingue,
che mena il vento, e che batte la pioggia,
e che s’incontran con sì aspre lingue,
perché non dentro da la città roggia
sono ei puniti, se Dio li ha in ira?
e se non li ha, perché sono a tal foggia? (vv. 70-75)

Dante ha malentès aquella premissa, establint una relació biunívoca entre la malícia, punida a la Ciutat de Dis, i la ira divina. Bon coneixedor d’Aristòtil, Dante hauria

---

69. Cf. SERVI, *In Aen.* VI, 134 i 295; ISIDOR, *Etym.* XIV, IX, 6; *Mythogr.* I, 175; *Mythogr.* II, 68 i 69; *Mythogr.* III, 6, 2-3 i 20, etc.

70. Vegeu WENZEL 1967b: 24-29.

71. Vegeu WENZEL 1967b: 51-55. En Tomàs d’Aquino (*Sum. th.* I-II, q. 84, a. 4), el concepte de *tristitia* vincula estretament l’*acedia* («*tristitia de bono spirituali*») amb la *invidia* i l’apetit excel·lència («*tristitia de bono alieno in quantum est impeditivum propriae excellentiae*») i amb la *ira* (si aquesta segona *tristitia* s’esdevé «*cum quadam insurrectionem ad vindictam*»). Vegeu *infra* 4.1, esp. nn. 88 i 98.

d'haver recordat el sentit pròpiament ètic del terme *malitia* i l'existència d'unes altres disposicions vicioses, també contràries a la voluntat de Déu, tot i que en graus diferents. És per això que Virgili es meravella del seu fals sil·logisme, abans d'ajudar-lo a fer memòria:

«Perché tanto delira»,
disse, «lo 'ngegno tuo da quel che sòle?
o ver la mente dove altrove mira?
Non ti rimembra di quelle parole
con le quai la tua Etica pertratta
le tre disposizion che 'l ciel non vole,
incontinenza, malizia e la matta
bestialitate? e come incontinenza
men Dio offende e men biasimo accatta?
Se tu riguardi ben questa sentenza,
e rechiti a la mente chi son quelli
che sù di fuor sostegnon penitenza,
tu vedrai ben perché da questi felli
sien dipartiti, e perché men crucciata
la divina vendetta li martelli». (vv. 76-90)

Virgili evoca a Dante el principi aristotèlic «circa mores fugiendorum tres sunt species, malicia, incontinenca, bestialitas» (*Eth. Nic.* VII, 1 1145^a 16-17), cristianitzant-ne lleugerament la formulació («che 'l ciel non vole» per «fugiendorum») i suggerint que aquestes tres disposicions comprenen tot l'univers del pecat. En segon lloc, li recorda que la incontinenca és menys culpable («men Dio offende», cristianitza encara Virgili) i mereixedora d'un càstig menor. Per últim, Virgili convida Dante a reconèixer en els damnats dels cercles II-V l'espècie de la incontinenca, que incorre en la ira de Déu (i per això és mereixedora de damnació dins l'*infernus damnatorum*), però és menys culpable i, per tant, menys turmentada per la justícia divina. En suma, Virgili revela a Dante el fonament racional —aristotèlic, però cristianitzat— que determina la diversitat i la proporció de culpes i penes dins l'*infernus damnatorum*.

Des d'aquesta perspectiva aristotèlica, els cercles II-V haurien de correspondre a diverses espècies de pecats comesos per incontinenca. Ara, doncs, el problema exegetíc consisteix no tan sols a entendre pròpiament aquest concepte i per què «men Dio offende e men biasimo accatta», sinó també a esbrinar, d'una banda, si els cercles II-V de l'*Inferno* corresponen efectivament a una divisió de les espècies de la incontinenca que ajudi a identificar «quei de la palude pingue», i, de l'altra, si el rerefons dels pecats capitals s'esvaneix davant la consistència del concepte aristotèlic, o bé si tots dos esquemes se superposen, segons que proposà Pietro Alighieri i que assumí Joan Pasqual col·locant els set pecats capitals en set cercles infernals sota la rúbrica «Dels lochs un és punida la incontinenca» (XVI-XXXI).

4.1. *La incontinença aristotèlica: gravetat i espècies, i els set pecats capitals.* Aristòtil dedica el llibre VII de l'*Ethica Nicomachea* a analitzar comparativament la incontinença i la intemperància, dues disposicions vicioses relatives als mateixos objectes, el plaer i el dolor, però radicalment diferents quant a les causes. Tant l'incontinent com l'intemperant s'excedeixen a cercar el plaer i a defugir el dolor, i per aquest excés són reprovables; però l'incontinent actua per una vehemència excessiva de la concupiscència i sense elecció racional («praeter electionem et intellectum»), mentre que l'intemperant no s'excedeix per concupiscència, sinó per una elecció deliberada, i per això és pitjor.⁷² Totes dues disposicions són reprovades perquè fan cometre accions injustes de manera voluntària, però la incontinença per passió, la intemperància per elecció.

L'esquelet conceptual d'aquestes distincions es fonamenta en una anàlisi prèvia de la relació entre la injustícia i la responsabilitat moral (*Eth. Nic. V, 8 1135^a 16 - 1136^a 9*). Aristòtil observa que una acció només és reprovada pròpiament com a injustícia («iniustificacio») si és voluntària; si és involuntària, es diu injusta *secundum accidens*.⁷³ Una acció és involuntària si no depèn de l'agent o si aquest obra per força o sense conèixer prou bé les circumstàncies de la seva acció; aleshores, el dany que fa («nocumentum») pot ésser un infortuni («infortunium») o un error («peccamen»), però no pròpiament una injustícia, i serà perdonable si ha estat comès, no solament ignorant les circumstàncies, sinó a causa d'aquesta ignorància («propter ignoranciam»).⁷⁴ Per contra, una acció és voluntària —i el dany que fa, una injustícia («iniustificacio») reprobable— quan l'agent actua lliurement i coneixent de manera suficient les circumstàncies de la seva acció. Aristòtil puntualitza, però, que una injustícia es pot cometre voluntàriament sense deliberació prèvia ni intenció de fer mal (per exemple, «propter iram et alias passiones») o bé amb la intenció deliberada de fer mal: en el primer cas, hom comet una injustícia sense ésser injust; en canvi, qui co-

---

72. *Eth. Nic. VII, 4 1148^a 13-20*: «Et propter hoc in idem incontinentem et intemperatum ponimus [...] propter circa easdem aliquantulum voluptates et tristitias esse; hii sunt quidem circa hec, set non similiter sunt, set hii quidem eligunt, hii autem non eligunt. Propter quod magis intemperatum utique dicimus, quoniam neque concupiscens vel quiete persequitur superhabundancias et fugit moderatas tristitias, quam hunc qui propter concupiscere valde»; *ibid.*, 7 [8] 1150^a 27-31: «Omni autem utique videbitur deterior esse si quis non concupiscens vel quiete operatur quid turpe quam si vehementer concupiscens. [...] Propter quod intemperatus deterior incontinente» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 501 i 507).

73. Vegeu també *Eth. Nic. III, 1 1109^b 30 - 1111^b 3*.

74. *Eth. Nic. V, 8 1135^a 31-32 i 1136^a 5-9*: «Ignoratum utique vel non ignoratum, non in ipso autem ens, vel vi, involuntarium [...]. Involuntariorum autem hec quidem sunt venialia, hec autem non venialia. Quaecumque quidem enim non solum ignorantes set propter ignoranciam peccant, venialia. Quaecumque autem non propter ignoranciam set ignorantes quidem propter passionem autem, neque naturalem neque humanam, non venialia» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 468 i 470).

met una injustícia intencionadament i deliberada («ex eleccione») és injust i malvat.⁷⁵

És amb aquest aparat conceptual que Aristòtil analitza les qüestions relatives a la incontinença i la intemperància. L'incontinent actua contra la raó voluntàriament, però ho fa per passió, no per una elecció deliberada, de manera que fa el mal sense ésser malvat i fa injustícies sense ésser injust ni parar insídies; per això, el seu excés sol ésser efímer, i és més susceptible de penediment i de correcció.⁷⁶ Aristòtil distingeix encara dues incontinençies de grau diferent: la *praevolatio* o *effrenata incontinentia* és habitual en certs temperaments («accuti et melancolici») molt exposats a una passió sobtada o vehement que impedeix tota deliberació racional; la *debilitas* de natura, més persistent i més difícil de corregir, és capaç de contenir la passió i de deliberar racionalment, però no de mantenir allò que la raó decideix, com una ciutat dotada de bones lleis però incapaç de fer-les complir. Evidentment, la *praevolatio* és menys greu que la *debilitas*, que compromet més les facultats racionals.⁷⁷ Per contra, la intemperància, com una ciutat que fa complir lleis perverses, actua contra la rectitud de la raó per una elecció deliberada i, per tant, és contínua, impenitent i incorregible.⁷⁸

En realitat, la intemperància no és sinó la *malitia* relativa als mateixos objectes que la incontinença; per això, encara que puguin coincidir en els actes, difereixen absolutament quant a responsabilitat moral:

Et omnino autem alterum genus incontinentie et malicie. [...] Quoniam quidem igitur malicia incontinentia non est, manifestum, set quo forte; hoc quidem enim preter electionem, hoc autem secundum electionem est. Insuper et simile quidem secundum actiones [...]; et incontinentes iniusti non sunt, iniusta autem faciunt. (*Eth. Nic.* VII, 8 [10] 1150^b 35 - 1151^a 11; ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 509)

---

75. *Ibid.* 1135^b 9-26: «Voluntariorum autem hec quidem preeligenes operamur, hec autem non preeligenes. Preeligenes quidem quecumque preconilians. Ineligibilia autem quecumque inpreconiliata. [...] Quando autem sciens quidem preconilians autem, iniustificacio, puta quecumque propter iram et alias passiones qualescumque necessarias vel naturales accidunt hominibus; hec enim nocentes et peccantes iniustum faciunt quidem et iniustificaciones sunt, non [...] quam iniusti propter hoc neque mali. Neque enim propter maliciam nocumentum. Quando autem ex eleccione iniustus et malus» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 469).

76. *Eth. Nic.* VII, 10 [12] 1152^a 16-18: «volens quidem, secundum modum enim quendam sciens et quod facit et cuius gratia; malus autem non, eleccio enim epyeikes. Quare semimalus et non iniustus. Nom enim insidiator» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 512).

77. *Eth. Nic.* VII, 7 [9] 1150^b 19-28, i 8 [10] 1151^a 1-3: «Ipsorum autem horum meliores excessivi quam rationem habentes quidem, non inmanentes autem; a minori enim passione vincuntur, et non inpreconiliativi quemadmodum alteri» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 509). La distinció és assumida quasi literalment per TOMÀS D'AQUINO en la «quaestio de incontinentia», *Sum. th.* II-II, q. 156, a. 1

78. *Eth. Nic.* VII, 10 1152^a 20-24: «Et assimilatur utique incontinens civitati cui calculantur omnia necessaria et leges habet studiosas, utitur autem nulla [...]. Malus autem utenti quidem legibus, malis autem utenti» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 512). Aparentment, la Semíramis dantesca seria un bon exemple d'intemperància; cf. *Inf.* v, 52-60, esp. 55-57: «A vizio di lussuria fu sì rotta, / che libito fé licito in sua legge, / per tòrre il biasmo in che era condotta».

És per mitjà de la intemperància que la malícia és comparable amb la incontinença, que «men Dio offende e men biasimo accatta». En l'incontinent es preserva la rectitud del principi millor de l'acció, el fi de la voluntat, perquè l'incontinent comet un excés per passió, no per elecció; en canvi, la voluntat de l'intemperant persegueix deliberadament un fi corrupte.⁷⁹

La distinció aristotèlica de tres graus d'actes injustos es pogué traduir fàcilment en termes cristians gràcies a la controvèrsia antipelagiana de sant Agustí. Amb la intenció d'evitar una reducció abusiva de tots els pecats a la supèrbia, entesa com a «contemptus Dei», sant Agustí argumentà que el pecat pot tenir altres causes:

Quaerat diligenter, et inveniet in lege multum discretum esse a caeteris peccatis peccatum superbiae. Multa enim peccata per superbiam committuntur, sed neque omnia superbe fiunt, quae perperam fiunt; certe a nescientibus, certe ab infirmis, certe plerumque a flentibus et gementibus. (*De natura et gratia*, c. 29 [PL 44: 263])

Dins un context escolàstic, Tomàs d'Aquino consagrà aquesta tripartició augustiniana establint que totes les transgressions de la llei divina es remunten a tres causes:

Quamvis enim omnia praecepta legis possit aliquis transgredi qualicumque peccato ex contemptu, qui pertinet ad superbiam; non tamen semper ex contemptu aliquis praecepta divina transgreditur, sed quandoque ex ignorantia, quandoque ex infirmitate. (*Sum. th.* II-II, q. 162, a. 2)

D'altra banda, també assumí l'anàlisi aristotèlica de la incontinença i la intemperància com a criteri general per a mesurar en tres graus la gravetat de les culpes, aplicant el concepte d'hàbit a l'anàlisi de la disposició moral de l'intemperant, la *malitia*:

ubi est maior inclinatio voluntatis ad peccandum, ibi est gravius peccatum. In eo autem qui est intemperatus, voluntas inclinatur ad peccandum ex propria electione, quae procedit ex habitu per consuetudinem acquisito. In eo autem qui est incontinens, voluntas inclinatur ad peccandum ex aliqua passione. Et quia passio cito transit, habitus autem est qualitas difficile mobilis, inde est quod incontinens statim poenitet, transeunte passione; quod non accidit de intemperato, quinimmo gaudet se peccasse, eo quod operatio peccati est sibi facta connaturalis secundum habitum. [...] Unde patet quod intemperatus est multo peior quam incontinens. (*Sum. th.* II-II, q. 156, a. 3)

Per a ordenar tot l'univers del pecat i de la pena segons un criteri de gravetat, Dante trobà en Aristòtil una fórmula avalada per sant Agustí i per sant Tomàs que li

---

79. *Eth. Nic.* VII, 8 [10] 1151^a 11-28: «Quia autem hic quidem talis qualis non propter suasum esse persequi eas que secundum superhabundanciam et preter rectam rationem corporales delectationes, hic autem persuasus est propter talem esse qualem persequi ipsas. [...] Est autem aliquis propter passionem excessivus preter rectam rationem, quem ad non agere secundum rectam rationem superat passio, ut autem sit talis qualis persuasum habet persequi inprohibite oportere tales delectationes non superat. Iste autem incontinens, melior intemperato, et neque pravus simpliciter. Salvatur autem optimum principium. Alius autem contrarius inmansivus et non excessivus propter passionem. Manifestum utique ex hoc quoniam hec quidem studiosus habitus, hec autem pravus» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 509-510).

proporcionava tres grans categories: la ignorància (*ex ignorantia*), exempta de culpa; la feble resistència a l'impuls vehement de la passió (*ex passione, ex infirmitate*) i el menyspreu de la llei divina que suposa l'elecció deliberada del mal (*ex electione, ex contemptu*). Sembla que Dante podria haver projectat aquestes tres categories sobre els conceptes teològics de *limbus*, *infernus superior* i *infernus inferior* per a bastir la seva divisió principal de l'infern.⁸⁰

Una qüestió diferent és si els quatre cercles de l'«alto inferno» (II-V) corresponen a la divisió de la incontinença que proposa el llibre VII de l'*Ethica Nicomachea*. Segons Aristòtil, les espècies de la incontinença es defineixen en relació amb el plaer (*delectatio, voluptas*) i el dolor (*tristitia*).⁸¹ Tant la incontinença com la intemperància pròpies i absolutes són les que es refereixen a la concupiscència de plaers corporals, corresponents a necessitats de l'individu i de l'espècie, com són l'aliment i la sexualitat, que generen passions innobles i vergonyoses cedir a les quals és condemnable: l'incontinent ho fa impulsivament i irrefrenable; l'intemperant, deliberadament i viciosa. Però hom també parla, per analogia, d'una incontinença relativa a la concupiscència de béns no necessaris però desitjables, com la victòria, l'honor o la riquesa, que en general són nobles tret que s'hi caigui en l'excés, que sí que és censurable.⁸² Finalment, també es parla, per analogia, d'una incontinença relativa a la ira, que no és una passió del concupiscible sinó de l'irascible, i que és menys vergonyosa que la incontinença pròpia.⁸³

D'aquestes incontinençies relatives, o per analogia, Aristòtil n'ha tractat prèviament al llibre IV a l'hora d'analitzar les principals virtuts ètiques i llurs vicis corresponents, per defecte i per excés. Amb relació a la concupiscència de riqueses distingeix principalment la virtut de la liberalitat, els vicis contraris a la qual són, per defecte, l'avarícia i, per excés, la prodigalitat.⁸⁴ Tot seguit s'ocupa de les virtuts relatives a la concupiscència d'honors: la principal és la magnanimitat, respecte de la qual es defineixen per excés i per defecte els vicis del *chaymus* (χαῦνος) i del pu-

---

80. A propòsit d'aquesta equiparació dels esquemes augustinia i aristotèlic, vegeu READE 1909, esp. cc. XI-XIII, i les reserves de D'OVIDIO 1901 [1931]: 412-417, i BUSNELLI 1905: 267-276.

81. *Eth. Nic.* VII, 4 1147^b 19-22.

82. *Eth. Nic.* VII, 4 1147^b 24-29: «Quia autem sunt hec quidem necessaria faciendum delectacionem, hec autem eligibilia quidem secundum se ipsa, habencia autem superhabundanciam, necessaria quidem sunt corporalia, dico autem talia et que circa cibum et venereorum oportunitatem et talia corporalia circa quae intemperanciam posuimus et temperanciam. Necessaria quidem enim, eligibilia autem secundum se ipsa, dico autem puta victoriam, honorem, divicias et talia bonorum et delectabilium» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 500-501); cf. *Eth. Nic.* VII, 3, 7-8 i 10, i TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 4: «Dicit ergo primo, quod illi qui circa praedicta bona non necessaria superexcellenter student praeter rectam rationem quae in ipsis est, non dicuntur simpliciter incontinentes, sed cum aliqua additione; puta incontinentes pecuniarum vel lucri, vel honoris aut irae, quasi alteri sint simpliciter incontinentes et illi qui secundum similitudinem incontinentes dicuntur».

83. Se'n tracta separatament en *Eth. Nic.* VII, 6.

84. *Eth. Nic.* IV, 1; el capítol 2 tracta de la magnificència.

sil·lanime, mentre que amb relació als honors mitjans i menors hi ha una segona virtut, sense denominació pròpia, amb vicis contraris per excés i per defecte, com és ara la vana presumpció del *philotimus* (φιλότιμος).⁸⁵ Finalment, respecte de la ira hi ha un terme mitjà virtuós, la mansuetud o ira bona;⁸⁶ el vici per defecte és la incapacitat d'aïrar-se degudament (ἀοργησία), que manca de nom («ad defectum declinantem innominatum existentem»); el vici per excés, la irascibilitat o iracúndia, es divideix en tres tipus: la ira impulsiva i sobtada dels *acuti* (ἀκρόχολοι) o *iracundi* (ὀργίλοι); la ira lenta i reprimida dels *amari* (πικροί), i la ira implacable o inapaivagable dels *difficiles* (χαλεποί).⁸⁷

Projectant l'anàlisi aristotèlica sobre els quatre cercles de l'«alto inferno», podem comprovar que Dante recollí en els dos primers cercles les dues espècies de la incontinença pròpia i absoluta, la luxúria i la gola, i en el tercer, els vicis contraris a la liberalitat, l'avarícia i la prodigalitat. Pel que fa a l'Estígia, caldria esperar que albergués algun dels vicis contraris a la magnanimitat i/o a la mansuetud. Efectivament, podríem reconèixer els *chaymi*, contraris a la magnanimitat per excés, o fins i tot els *philotimi*, en una «persona orgogliosa» com Filippo Argenti i en «quanti si tegnon or là sù gran regi»; d'altra banda, «l'anime di color cui vinse l'ira» corresponen a la passió excessiva de la irascibilitat o iracúndia, mentre que l'«accidioso fumo» podria designar el vici defectuós i sense nom de l'ἀοργησία, la incapacitat d'aïrar-se degudament, aprofitant un terme i un concepte de tradició cristiana (*acedia*), vinculat a la tradició del septenari capital.⁸⁸ L'anàlisi d'Aristòtil no inclou, efec-

85. *Eth. Nic.* IV, 3 1123^b 1-15, i 4 1125^b 1-11. A propòsit del *chaymus*, c. 3 1125^a 27-32: «*Chaymi* autem insipientes et se ipsos ignorantes, et hoc manifeste. Ut enim digni existentes, ad honorabilia conantur. Deinde redarguuntur. Et veste ornantur et figura, et talibus volunt bonas fortunas manifestas esse ipsorum; et dicunt de se ipsis ut per hec honorandi»; pel que fa al *philotimus*, c. 4 1125^b 8-10: «*phylotimus* enim vituperamus, ut magis quam oportet et unde non oportet honorem appetentem» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 443 i 444).

86. *Eth. Nic.* IV, 5 1125^b 31-33: «Qui quidem igitur in quibus oportet et in quibus oportet irascitur, adhuc autem et ut oportet, et quando, et quanto tempore, laudatur. Mansuetus autem iste utique erit» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 445). Sembla que Dante es refereix als mansuets amb el terme «pacifici» en *Purg.* XVII, 68-69.

87. *Eth. Nic.* IV, 5 1126^a 3-29; ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 445-446. Cf. DANTE, *Conv.* IV, XVII, 5: «La settima [*sc.* virtut esmentada per Aristòtil] si è Mansuetudine, la quale modera la nostra ira e la nostra troppa pazienza contra li mali esteriori».

88. Tant la vinculació tradicional entre l'acedia i la *tristitia* com l'himne truncat dels submergits (*Inf.* VII, 125-126: «Quest' inno si gorgoglian ne la strozza, / ché dir nol posson con parola integra») remetent al tractament teològic de l'*acedia*, com subratlla WENZEL 1967b: 201. La veu reprimida evoca una confusió etimològica tradicional del terme *acedia* o *accidia*; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 35, a. 8: «acedia dicitur vocem amputare». La traducció llatina del *De fide orthodoxa* de Joan Damascè, a càrrec de Burgundio da Pisa (c. 1150), dividí la passió de la *tristitia* en quatre espècies secundàries: «*Tristitiae vero species sunt quatuor: accidia, achos, invidia, misericordia. Accidia igitur est tristitia aggravans, achos vero est tristitia vocem auferens, invidia vero est tristitia in alienis bonis, misericordia vero est tristitia in alienis malis*» (PG 94: 931). L'escolàstica consagrà aquesta definició, però Albert Magne (*Sum. th.* II, tract. XVIII, q. 118) i Tomàs d'Aquino (*Sum. th.* I-II, q. 35, a. 8, arg. 3 i resp.) equiparen *acedia* (ἄχθοος) amb *achos* (ἄχος) traduint 'tristitia vocem auferens' o 'amputans'. Tomàs remet a Gregori Nissè confonent-lo amb Nemesi, autor d'un tractat *De natura hominis* que fou

tivament, l'enveja, però tampoc no explica amb prou evidència alguns detalls importants del disseny dantesca, com ara l'ordre de gravetat d'aquests quatre cercles o la raó d'incloure els vicis contraris a la magnanimitat i/o a la mansuetud en un mateix cercle, immersos en la *tristitia* de la llacuna Estígia.

La identitat dels damnats de la llacuna Estígia ha estat i resta encara una *vexata quaestio* de la crítica dantesca.⁸⁹ La majoria dels comentaristes antics hi constata la presència de la ira i de l'accídia, i també la d'un personatge arrogant i superbiós com Filippo Argenti, però Iacomo della Lana i Andrea Lancia ja comenten que la ira neix de l'arrogància, tant si hi ha hagut ofensa prèvia (*ira contumeliosa*) com si no; Boccaccio, que exposa extensament les tres espècies aristotèliques de la ira, identifica l'accídia dantesca amb el defecte d'ira justa («colui essere accidioso, il quale dove bisogna non s'adira»),⁹⁰ mentre que Bernardino Daniello (1568) atribuï l'«accidioso fumo» a la ira reprimida dels *amari*. Aquestes tres línies d'interpretació aristotèlica, discrepant quant al sentit del terme *accidioso*, han estat predominants fins avui, amb matisos i suggeriments que no podem exposar amb prou detall.⁹¹

Joan Pasqual i el *Comentum* de Pietro Alighieri s'insereixen, en canvi, en una altra tradició interpretativa que des de Guido da Pisa⁹² identifica les espècies de la in-

---

font del Damascè i també traduït per Burgundio da Pisa: «Tristitiae vero sunt species quatuor: achos, achthos (id est acedia, anxietas), invidia, misericordia. Acedia vero est tristitia vocem amputans; anxietas vero est tristitia aggravans» (cit. WENZEL 1967b: 54). D'altra banda, la majoria de les definicions de l'accídia contenen el terme *tristitia* (vegeu l'enumeració de WENZEL 1967b: 218-219 n. 17), a més de *taedium*, *fastidium*, etc. especificant-la com a *interior* o *spiritualis*, mentre que el seu efecte més repetit és impedir la devoció. També és habitual relacionar-la amb la «tristitia saeculi» de 2 Cor 7, 10. Vegeu WENZEL 1967b: 51-55, i *supra* n. 71.

89. Compareu, en l'espai d'un segle, els *status quaestionis* de MOORE 1968 [1899]: 163-167; SAPEGNO 1997 [1955]: 86; RUSSO 1966: 85-92; WENZEL 1967b: 200-202, i CHIAVACCI LEONARDI 2001: 136 i 140-141.

90. *Esp.* VII, II, 111-117 i 144.

91. En la *lectura Dantis* de les darreres dècades hom sol reconèixer l'accídia al fons de l'Estígia com a opòsit de la ira, però no manquen partidaris de les altres dues possibilitats. Entre els qui identifiquen en l'Estígia dues o tres de les espècies aristotèliques de la ira (*acuti*, *amari* i *difficiles*), atribuint l'«accidioso fumo» a la ira lenta dels *amari* i no pas al defecte d'ira justa, vegeu KLOSTERMANN 1964 i CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 75. MOORE (1968 [1899]: 165-176), D'OVIDIO (1931 [1901]) i READE (1909: 382-403) vacil·len entre totes dues variants. Contra la possibilitat de reconèixer a l'Estígia quatre pecats capitals hom sol argumentar que els pecats més greus, l'enveja i la supèrbia, hi passarien gairebé inadvertits (MOORE 1968 [1899]: 164; D'OVIDIO 1931 [1901]: 442).

92. I no pas al contrari, com suggeria MAZZONI 1958: 77-82. Una font important de Guido da Pisa és la *Summa vitiorum* de Guillelmus Peraldus (CAGLIO 1981: 228-234). Cf. *Declaratio super Comediam Dantis* IV, 1-15: «Uscito fuor del cerchio di Plutone / al quinto giunge ke si chiama Stige, / u' son sommerse quatro natione. // L'un'è quella che 'l su' ntelletto fige / tutto ad accidia, ma l'altra con l'ira / natando cerca tutte l'onde bige. // La terza è quella che già mai non mira / con lieto volto altrui felicità, / ma dentro et fuor combure come pira. // La quarta è quella c'è tal cechità / che contra 'l su' factor leva la 'nsegna et è radice d'ogni iniquità. // Qui finisce, secondo che disegna *Phylosophus in libro Ethicorum*, / la 'ncontinentia d'ogni vitio pregna»; glossa, IV, 1-4: «Exiens autor de quarto circulo intrat in quintum, qui quidem circulus est una palus fetida et limosa, in qua submerse sunt quatuor nationes, videlicet accidiosi, iracundi, invidi et superbi» (ed. MAZZONI 1970a: 50-51); cf. *Expositiones et glose*, VIII (ed. CIOFFARI 1974: 149 i 152-170, esp. 152-154, perquè la resta és una llarga digressió teològica sobre els pecats d'accídia, ira, enveja i supèrbia); *ibid.*, XI: «Et sub nomine incontinentie

continència aristotèlica amb l'esquema gregorià dels set pecats capitals, considerant la *tristitia* de l'Estígia com el lloc de punició de l'accídia, la ira, l'enveja i la supèrbia. Aquesta interpretació, que tingué un breu ressò en l'última forma de l'*Ottimo commento*⁹³ i es difongué encara més per mitjà dels comentaris de Benvenuto da Imola, Giovanni da Serravalle i Cristoforo Landino, també ha estat recuperada i reformulada modernament amb diverses variants.⁹⁴

La crítica moderna ha elaborat altres hipòtesis que intenten reduir els damnats de l'Estígia a una sola categoria de pecat: la incontinència de la *tristitia*, entesa com a passió del concupiscible,⁹⁵ o bé l'accídia, entre els qui apliquen els set pecats capitals al conjunt de l'infern, relegant la ira, l'enveja i la supèrbia a la Ciutat de Dis.⁹⁶ La gran majoria dels estudiosos és contrària, però, a forçar el paral·lelisme entre l'*Inferno* i el *Purgatorio*, subratllant la diferència entre el concepte de punició, corresponent al *reatus culpa*e per pecats mortals que romanen *in aeternum*, i el de purgació, corresponent al pecat venial i a les inclinacions desordenades de la voluntat després de la restauració de la gràcia i la remissió dels pecats gràcies al penediment del pecador.⁹⁷

La funció de l'infern és punir tot l'univers del pecat mortal segons un criteri de gravetat. Dante resolgué aquest problema adoptant un esquema aristotèlic que coin-

---

accipit autor peccata criminalia sive capitalia, que secundum theologos sunt VII, ut superius est expressum; sub nomine vero malitie et bestialitatis omnia alia peccata que oriuntur ab ipsis», «illi de palude pingui, idest accidiosi, iracundi, invidi et superbi [...] incontinentia, sub cuius nomine septem radices peccatorum mortalium continentur» (ed. CIOFFARI 1974: 207 i 211); *ibid.*, XXXI, on Guido demostra que els set pecats capitals poden generar pecats d'incontinència, de malícia i de bestialitat (ed. CIOFFARI 1974: 640-643).

93. *In Inf.* VIII, 67: «overo che in figura de .iiii. vizii che qui punisce pone .iiii. cose qui nominate, cioè Stigge, che viene a dire tristizia, per l'accidia. Il fummo del palude per la invidia. Il limo del pantano per la superbia. Flegias per l'ira» (ed. DI FONZO 2008: 112.31-34).

94. Per a una argumentació especialment equilibrada, vegeu BALDINI 1914.

95. Segons Vittorio RUSSO (1966: 118-128), l'únic pecat punit a l'Estígia és la *tristitia* relativa a l'experiència del mal o a la cobejança frustrada del bé: «Concupiscentia [est] causa tristitiae, in quantum de retardatione boni concupiti, vel totali ablatione, tristamur» (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 36, a. 2; cf. 35, 8). Per tant, qualsevol *cupiditas* —de riqueses, d'honors, de venjança, etc.— pot engendrar una passió de *tristitia* que, si no és regulada per la recta raó, esdevé pecat mortal per incontinència (*Sum. th.* II-II, q. 156, a. 1). Russo opina que la immersió dels tristos a diverses profunditats dins l'Estígia no denota diferents espècies de pecat, sinó la gravetat de llurs culpes, com en el cas dels violents contra el proïsme al Flegeton i dels traïdors al Cocit (*ibid.*, p. 127).

96. Vegeu la crítica de RUSSO 1966: 114-115 n., i la reformulació de HOLLANDER 1969: 308-320.

97. Vegeu MOORE 1968 [1899]: 165-166; D'OVIDIO 1931 [1901]: 442-451 i 462-463; READE 1909: 255-268; BALDINI 1914: 20-21; BLOOMFIELD 1952: 157-159; RUSSO 1966: 94-97; *DTC*, II, 1688-1692, s. v. *capital (péché)*. Els pecats capitals o principals són l'origen d'una multitud d'altres pecats; vegeu GREGORI MAGNE, *Mor.* XXXI, XLV, 87-88 (CCSL 143A: 1610-1611); així mateix, l'*actus vitiosus*, matèria del pecat, és diferent i més greu que l'hàbit o *vitium*, que n'és la forma, segons TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 71, a. 3. L'*infernus damnatorum* no és, doncs, el lloc de punició de cap vici principal o capital, sinó dels múltiples pecats actuals que en deriven, encara que als cercles superiors hi ha pecats actuals que coincideixen amb la denominació dels vicis capitals que els generen. En certa manera, els pecats capitals són el rerefons de tots els pecats particulars de l'infern, i l'ordenació del *Purgatorio* és una abstracció de la multiplicitat d'espècies concretes que es desplega en l'*Inferno*.

cidia amb la tradició augustiniana a través de la interpretació de Tomàs d'Aquino: tota transgressió de la llei eterna és producte de la ignorància (*ex ignorantia*), de la incontinència (*ex infirmitate, ex passione, praeter electionem*) o de la malícia (*ex contemptu Dei, ex electione*). L'anàlisi aristotèlica de la incontinència també proporcionava a Dante una divisió en espècies, però no les ordenava clarament segons un criteri de gravetat. Sembla obvi que Dante les ordenà d'acord amb l'esquema tradicional dels pecats capitals, establert per sant Gregori, i molt probablement ho féu induït, a parer meu, per Tomàs d'Aquino.

Dante degué observar que el criteri de distinció de les incontinències aristotèliques coincidia exactament amb el que Tomàs d'Aquino, com Albert Magne i Hug d'Estrasburg,⁹⁸ havia invocat per a argumentar la *sufficiencia* del septenari capital (*Sum. th. I-II, q. 84, a. 4* [«Utrum convenienter dicantur septem vitia capitalia»]; *De malo* q. 8, a. 1): l'apetit del bé i el rebuig del mal. Aristòtil analitzà quatre espècies d'incontinència concupiscible respecte del bé (el sexe, l'aliment, la riquesa i els honors) i una de l'irascible respecte del mal (la ira), mentre que Tomàs d'Aquino distingí quatre vicis capitals respecte al bé (*luxuria, gula, avaritia* i *superbia* o *inanis gloria*) i tres respecte al mal, com a formes de *tristitia* (*acedia, invidia* i *ira*), relacionant l'enveja amb l'apetit d'excel·lència i definint la ira com una mena d'enveja venjativa:

Bonum autem hominis est triplex. Est enim primo quoddam bonum animae, quod scilicet ex sola apprehensione rationem appetibilitatis habet, scilicet excellentia laudis vel honoris, et hoc bonum inordinate prosequitur *inanis gloria*. Aliud est bonum corporis, et hoc vel pertinet ad conservationem individui, sicut cibus et potus, et hoc bonum inordinate prosequitur *gula*; aut ad conservationem speciei, sicut coitus, et ad hoc ordinatur *luxuria*. Tertium bonum est exterius, scilicet divitiae, et ad hoc ordinatur *avaritia*. Et eadem quatuor vitia inordinate fugiunt mala contraria.

Vel aliter, bonum praecipue movet appetitum ex hoc quod participat aliquid de proprietate felicitatis, quam naturaliter omnes appetunt. De cuius ratione est quidem primo quaedam perfectio, nam felicitas est perfectum bonum, ad quod pertinet excellentia vel claritas, quam appetit *superbia* vel *inanis gloria*. Secundo de ratione eius est sufficientia, quam appetit *avaritia* in divitiis eam promittentibus. Tertio est de conditione eius delectatio, sine qua felicitas esse non potest, ut dicitur in I et X *Ethic.*, et hanc appetunt *gula* et *luxuria*.

Quod autem aliquis bonum fugiat propter aliquod malum coniunctum, hoc contingit dupliciter. Quia aut hoc est respectu boni proprii, et sic est *acedia*, quae tristatur de bono spirituali, propter laborem corporalem adiunctum. Aut est de bono alieno, et hoc, si sit sine insurrectione, pertinet ad *invidiam*, quae tristatur de bono alieno, in quantum est impeditivum propriae excellentiae; aut est cum quadam insurrectione ad vindictam, et sic est *ira*. Et ad eadem etiam vitia pertinet prosecutio mali oppositi. (*Sum. th. I-II, q. 84, a. 4*)

Sant Tomàs fonamentava la possibilitat de reduir la incontinència aristotèlica i l'esquema cristià dels set vicis capitals a un mateix criteri racional. L'«alto inferno»

98. Vegeu WENZEL 1967b: 43-46.

podia acollir, doncs, tots els pecats produïts per la vehemència dels moviments passionals de l'apetit: les espècies de la incontinença o els pecats capitals comesos *ex infirmitate*, sense perversió de la raó i sense cap altre fi d'*iniuria*, que són els trets específics de la *malitia*; en canvi, si l'apetit que defineix cada vici capital indueix a un altre fi que implica *iniuria*, genera un pecat que és punit a la Ciutat de Dis (*Inf.* XI, 22-24).⁹⁹

Aquesta superposició d'esquemes es repeteix en l'anàlisi ètica de la *Secunda secundae*: no tant en la *quaestio* «de incontinentia» (*Sum. th.* II-II, q. 156) com en l'estudi que sant Tomàs dedica a cadascuna de les espècies de la incontinença dins el pla de l'obra. Imitant l'anàlisi aristotèlica de les virtuts ètiques (*Eth. Nic.* IV), Tomàs segueix l'esquema de les virtuts teològals i cardinals,¹⁰⁰ amb altres virtuts annees, i defineix els vicis particulars per oposició. Les espècies de la incontinença s'hi inclouen com a contràries a les mateixes virtuts que en l'*Ethica Nicomachea*, tot i que vinculades a les virtuts cardinals de la tradició teològica: l'*avarícia* (q. 118) i la prodigalitat (q. 119) són contràries a la liberalitat, annexa a la justícia; contra la magnanimitat, part de la fortalesa, es distingeixen la presumpció (q. 130), l'ambició (q. 131) i la *vana glòria* (q. 132); amb relació a la templança s'esmenten, contra el dejuni i la sobrietat, la *gola* (q. 148) i l'ebrietat (q. 150); contra la castedat i la virginitat, la *luxúria* i les seves espècies (qq. 153 i 154); contra la mansuetud, la *iracúndia* (q. 158). En les cinc qüestions subratllades, sant Tomàs inclou un article en què es demana «*utrum sit vitium capitale*» o «*utrum debeat poni inter vitia capitalia*»: la resposta és sempre afirmativa, d'acord amb l'autoritat de sant Gregori. En canvi, alienes a l'esquema aristotèlic, Tomàs d'Aquino analitza l'*acedia* (q. 35) i la *invidia* (q. 36) com a vicis contraris al *gaudium caritatis*, en el marc de les virtuts teològals.¹⁰¹ El tractament de l'*acedia* és conforme a la tradició teològica, mentre que el de la *invidia* segueix fil per randa l'anàlisi de les actituds oposades a la compassió o *miser cordia* (la indignació, l'enveja i l'emulació o *zelum*) en la *Rhetorica* d'Aristòtil.¹⁰² A parer

---

99. Cf. GUIDO DA PISA, *Expositiones et glose*, VIII: «Peccata enim capitalia, a quibus multa alia derivantur, sunt VII. [...] Postquam vero de vº circulo, hoc est de palude Stigia, exit, civitatem ingreditur in qua ponit sepultam hereticam pravitatem. Patet ergo quod, ex quo ad illa peccata que non sunt capitalia sed ex capitalibus oriuntur progreditur, quod in isto vº circulo alia quatuor poetando concludat» (ed. CIOFFARI 1974: 153).

100. Les quatre virtuts batejades "cardinals" per sant Ambròs (*In Lucam* V, 62 [PL 15: 1738]; *De paradiso* III [PL 14: 296]) són d'origen platònic (*De republica* IV, 435) i ciceronià (*De natura deorum* III, XV, 38; *De officiis* I, XLIII, 152); les tres virtuts cristianes o "teològals" són enumerades per l'Apòstol en 1 Cor 13, 13 (BLOOMFIELD 1952: 66-67).

101. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 35, intr.: «Deinde considerandum est de vitiis oppositis gaudio caritatis. Quod quidem est et de bono divino, cui gaudio opponitur acedia; et de bono proximi, cui gaudio opponitur invidia»; 36, 4: «sicut acedia est tristitia de bono spirituali divino, ita invidia est tristitia de bono proximi», i també *ibid.*, 35, 2; 36, 1.

102. ARISTÒTIL, *Rhet.* II, 8-11 1385^b 12 - 1388^b 30; ed. SCHNEIDER 1978: 239-246. Resumint l'anàlisi d'Aristòtil i de Tomàs d'Aquino, són virtuoses la *miser cordia* d'aquell qui *tristatur de malo alieno indigno* i la *indignatio* d'aquell qui *tristatur de bono alieno indigno* o *gaudet de malo alieno*

meu, aquesta podria ésser una clau explicativa de l'episodi de Filippo Argenti i de la lloanç a Virgili a la indignació («*alma sdegnosa*») de Dante.

4.2. *L'«alto inferno» i l'Estígia segons Pietro Alighieri.* El criteri tomístic que permetia d'equiparar les espècies aristotèliques de la incontinença amb els pecats capitals comesos *ex infirmitate*, com a moviments viciosos de l'apetit sensible no sotmesos a la raó, no és pas el mateix que Dante aplicà a la divisió de les cornises del *Purgatorio*. La funció del purgatori és expiar la culpa del pecat venial¹⁰³ i purificar l'ànima penitent, capaç de contrició, de les inclinacions que corromperen la caritat i la induïren a pecar mortalment d'una manera o d'una altra, *ex incontinentia* o *ex malitia*, perquè «non faciunt bonos vel malos mores nisi boni vel mali amores». ¹⁰⁴ Sant Agustí identifica l'arrel del pecat en un amor desordenat, i fou a partir d'aquesta definició que Guillelmus Peraldus, en el pròleg al tractat de supèrbia (*Summa vitiorum* VI, 1), establí el criteri de distinció del septenari capital que Dante exposa en el cant XVII (vv. 91-139) del *Purgatorio*.¹⁰⁵ Segons Peraldus, hi ha tres formes d'*amor inordinatus*, de les quals s'originen els set vicis capitals:

Dicto de vicio gule et luxurie, avaricie et accidie, dicendum est de tribus sequentibus viciis, scilicet de vicio superbie, ire et invidie. Cuius ordinis ratio sic potest manifestari.

Sicut virtus secundum Augustinum est amor ordinatus, sic vicium est amor inordinatus. Amor vero duabus de causis potest esse inordinatus. Est enim inordinatus si sit amor mali; et licet enim sit amor boni, est tamen inordinatus si sit nimius vel nimis parvus, et hoc secundum duas species bonorum: quedam enim bona sunt parva, scilicet temporalia seu corporalia; quedam vero magna, ut sunt bona gratie et bona glorie. Bona vero gratie intelligimus ipsam gratiam et opera meritoria.

Amor ergo boni magni inordinatus est si sit parvus. Et talis amor videtur esse radix in vicio accidie. Accidia enim videtur esse amor parvus magni boni, unde et tepiditas vocatur.

Amor vero parvi boni inordinatus est si sit *nimis* [ed. minus]. Et iste amor videtur esse radix in vicio gule et luxurie et avaricie. Et diversificatur amor iste: quia bona parva amari possunt quoad dominium seu possessionem vel quoad *usum* [ed. illum] delectabilem. Primo modo amat ea avarus; secundo modo, gulosus vel luxuriosus. Vicium vero gule et luxurie in hoc differunt: quia vicium gule est inordinatus amor delectationis que est secundum gustum; vicium vero luxurie est amor precipue illius delectationis que est secundum tactum.

---

digno, mentre que és viciosa la *invidia* d'aquell qui *tristatur de bono alieno digno* o *gaudet de malo alieno indigno*. La indignació i l'enveja no es refereixen pròpiament als béns naturals, sinó a la riquesa, el poder i l'honor, que hom pot mereixer o no (*ibid.* 1387^a 10-20) i que hom pot aspirar a posseir (*Rhet.* II, 10 1388^a 1-5). Per a la indignació, cf. esp. *Rhet.* II, 9 1386^b 26 - 1387^a 1. Són especialment envejosos «qui honorantur in aliquo differenter, et maxime in sapientia aut felicitate. Et amatores honoris magis invidiosi quan non amatores honoris. Et opinati sapientes; sunt enim amatores honoris in sapientia. Et universaliter amatores fame circa aliquid invidiosi circa hoc. Et pusillanimes; omnia enim magna videntur ipsis esse» (*ibid.* 1387^b 30-35; ed. SCHNEIDER 1978: 244).

103. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, App. 1 [= *In IV Sent.*, d. 21, q. 1], a. 6.

104. AGUSTÍ, *Epistolae* CLV, IV, 13 (PL 33: 672); cf. *Civ. Dei* XV, 22: «nam et amor ipse ordinate amandus est, quo bene amatur quod amandum est, ut sit in nobis uirtus qua uiuitur bene. unde mihi uidetur quod definitio breuis et uera uirtutis ordo est amoris».

105. WENZEL 1965; MANCINI 1968; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 198-199.

Amor vero qui est inordinatus eo quod est amor mali videtur posse distingui in amorem proprii mali et alieni mali. Quia nullus proprium malum amat in quantum tale, sed quandoque ideo quia extimat illud esse bonum corpori, ideo tantum amor alieni mali radix est in tribus viciis que sequuntur. Et diversificantur per hoc quod peccatum [*ed. amor add.*] superbie est amor proprii boni cum alieno malo; amat enim superbus sui exaltationem et proximi deiectionem. In peccato vero ire et invidie est amor alieni mali pure. Sed in hoc videntur differre illa duo vicia, quia in peccato ire amor alieni mali ortum videtur habere a malo alterius. Ille enim qui irascitur alicui, ideo vult ei malum quia malum ab eo recepit; ira enim est appetitus vindicte. In peccato vero invidie amor alieni mali ortum habet a propria malicia, scilicet a superbia. Invidus enim ideo vult malum alterius ne ille sibi parificetur. Unde peccatum invidie communicat in malicia [*pro materia?*] cum peccato ire, sed finem recipit a peccato superbie.

[...] Unde, cum quattuor prima vicia humana sint, et ideo quodammodo carnalia, in ordine doctrine priora sunt. Tria vero que sequuntur, que dyabolica sunt et spiritualia, posteriora sunt. Et inter ista tria prius est vicium superbie quia est occasio aliorum.

Els set pecats capitals comprenen *sufficienter* totes les espècies de l'amor desordenat i, per tant, la totalitat de la matèria purgable, tal com argumenta Virgili des de la cornisa de l'accídia. En el *Purgatorio* dantesc, la gravetat de les penes de les ànimes no solament es mesura en termes d'altitud, sinó també de durada, perquè les penes purgatòries són temporals. L'altitud de cada cornisa és inversament proporcional al grau de perversió del vici capital que fou arrel del pecat actual, mentre que la durada de la purgació en cada cornisa correspon a la gravetat dels pecats comesos per aquell vici. A més a més, les ànimes penitents experimenten un procés de purificació gradual i ascendent que és impossible a l'infern, on la voluntat dels damnats s'obstina irremissiblement en les seves culpes.

Pietro Aligheri observà, com Guido da Pisa, que Dante havia equiparat les espècies de la incontinença aristotèlica amb l'esquema gregorià dels pecats capitals. Així, tot just després d'identificar els quatre pecats de l'Estígia —la ira i l'accídia en una primera part, prop de la riba, i la supèrbia i l'enveja en la segona, prop del centre; però la ira i la supèrbia a la superfície, l'accídia i l'enveja al fons—,¹⁰⁶ argumentà escrupolosament la conveniència d'aquesta interpretació; no ho va fer pas, però, al·legant el criteri aristotèlic de Tomàs d'Aquino, sinó l'augustinià de Peraldus, que Pietro reconegué perfectament com a rerefons de la lliçó virgiliana del cant XVII del *Purgatorio*:

Et quod sic, ut dixi, vicissim hec quattuor vitia in hac palude manifeste et occulte debeant puniri intelligi sic probatur. Dicit Augustinus quod sicut virtus est amor ordinatus, ita vitium amor inordinatus. Qui amor inordinatus est triplex. Primus amor inordinatus noster est si est nimius parvorum bonorum, scilicet temporalium, et in hoc peccat luxuri-

---

106. PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 4-8 [*Nan* 107-108]: «In principio cuius [*sc.* quinti circuli] dicit se invenisse fontem quandam bulientem, et inde manare flumen fatiens Stigem paludem, in qua puniri fingit aparenter iracundos et superbos; non aparenter et occulte, id est in limo talis paludis, fingit puniri accidiosos et invidos in diversis partibus dicte paludis»; *In Inf.* VIII ad 1, 39-41 [*Nan* 113]: «Sub quibus in limo in ista ultima parte Stigis fingit invidos crutiari per quamdam tacitam relationem et vicisitudinem, ut in anteriori sub iracundis accidiosos».

osus, gulosus et avarus, de quibus dictum est per se supra. Secundus noster amor est inordinatus, et per consequens vitiosus, si sit nimis parvus magnorum bonorum, scilicet gratie, et in hoc peccat accidiosus. Et quia participat in tristitia cum iracundo, ideo finguntur vicissim ibi puniri simul in Stigie, que dicitur 'tristitia'. Tertius amor est inordinatus si sit amor mali, ut est superbia, invidia et ira. Nam superbus amat alienum malum propter proprium bonum, et sic amat malum proximi propter sui exaltationem. In invidio et iracundo est amor solum alieni mali; differunt tamen in origine, nam invidia habet ortum a propria malitia, scilicet a superbia. Nam ideo invidus vult malum proximi ne sibi parificetur, et sic bene congruit sub superbia invidiam crutiari. Ira vero habet ortum a malo proximi solum, cum dicatur ira appetitus vindicte in alterum.

Et sic, bene intuendo, hec quatuor vitia, superbia, invidia, ira et accidia, fraternizant, cum sint dyabolica et spiritualia, connexa et corelativa. Nam cum superbia occupat nos, in nobis statim invidia generatur, nam dum vani nominis potentiam appetimus, invidemus ne alius illam habeat; et dum sic invidemus, mansuetudinem amittimus et irascimur; ex qua postea ex tristitia ire in tristitiam accidie cadimus. Modo satis patet ratio et causa quare conclusive hec quatuor supradicta vitia, que sub incontinentia sunt, simul vicissim puniantur in hac palude: ira et superbia manifeste, eo quia in nobis ea vitia sunt apparentia; <accidia et invidia occulte, ex eo quia vitia sunt in nobis non aparentia>. Et sic invidia sub superbia tamquam eius consotia, nam dicit Augustinus: «Superbie comes est invidia, nec fieri potest quin superbus invideat». Item sub ira accidia tamquam consotia in tristitia. Et sic simul concluduntur esse naturaliter, ac etiam quia amodo intra civitatem Ditis non punitur incontinentia, sub qua sunt omnia supradicta vitia, sed bestialitas et malitia, ut scribit auctor infra in XI° capitulo proxime venturo. (*In Inf.* VIII ad 1, 43-71 [*Nan* 113-115])

Tot combinant les exposicions augustinianes de Dante i Peraldus amb la del mateix sant Gregori, l'argumentació de Pietro estableix tres nocions fonamentals: primer, una justificació de l'ordre de gravetat dels cercles II-V; segon, una distinció entre tres pecats carnals i quatre pecats espirituals, excloent l'avarícia d'aquests darrers; tercer, una correlació o fraternitat entre els quatre pecats espirituals punits a l'Estígia i associats a la *tristitia*. D'aquesta manera aporta una autoritat teològica suficient per a la punició dels quatre pecats més greus en un mateix cercle.¹⁰⁷ Pel que fa, però, a l'ordre de gravetat d'aquests quatre pecats, la interpretació de Pietro resultà contra-

---

107. La concatenació genètica dels set vicis capitals i la distinció entre carnals i espirituals són les dues bases d'un sistema ordenat que es remunta als pares de l'Església, especialment Joan Cassià (*De coenobiorum institutis* V-XII; *Collationes patrum* V, 10) i sobretot GREGORI MAGNE, *Mor.* XXXI, XLV, 88-89: «Ex quibus uidelicet septem, quinque spiritalia, duoque carnalia sunt. 89. Sed unumquodque eorum tanta sibi cognatione iungitur, ut non nisi unum de altero proferatur. Prima namque superbiae soboles inanis est gloria, quae dum oppressam mentem corruperit, mox invidiam gignit, quia nimirum dum uani nominis potentiam appetit, ne quis hanc alius adipisci ualeat tabescit. Inuidia quoque iram generat, quia quanto interno liuoris uulnere animus sauciatur, tanto etiam mansuetudo tranquillitatis amittitur; et quia quasi dolens membrum tangitur, idcirco oppositae actionis manus uelut grauius pressa sentitur. Ex ira quoque tristitia oritur, quia turbata mens quo se inordinate concutit, eo addicens confundit; et cum dulcedinem tranquillitatis amiserit, nihil hanc nisi ex perturbatione subsequens maeror pascit. Tristitia quoque ad auaritiam deriuatur, quia dum confusum cor bonum laetitiae in semetipso intus amiserit, unde consolari debeat foris quaerit; et tanto magis exteriora bona adipisci desiderat, quanto gaudium non habet ad quod intrinsecus recurrat. Post haec uero duo carnalia uitia, id est uentris ingluuies et luxuria, supersunt. Sed cunctis liquet quod de uentris ingluuie luxuria nascitur, dum in ipsa distributione membrorum uentri genitalia subnixa uideantur. Vnde dum unum inordinate reficitur, aliud procul dubio ad contumelias excitatur» (CCSL 143A: 1611). Vegeu WENZEL 1967b: 18-28 i 251 n. 8; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 181-184. Aquest concepte fou desenvolupat especialment per Hug de Sant Víctor (WENZEL 1967b: 39-42).

dictòria: de primer considerà que l'accídia és punida al fons de l'Estígia perquè és més greu («ut gravius delinquentes») que la ira, alterant l'ordre gregorià tradicional; més endavant, en canvi, considerà que l'enveja és punida sota la supèrbia, com l'accídia sota la ira, perquè hi té relació però és menys greu («ut minus pecantes»)¹⁰⁸

Pietro Alighieri recorda que aquests quatre pecats «sub incontinentia sunt», com tots els altres pecats superiors a la Ciutat de Dis. Ja ho havia anunciat d'entrada, en la transició dels llimbs al cercle dels luxuriosos, i ho tornarà a recordar, finalment, davant les portes tancades de la Ciutat de Dis i abans de tractar del cercle sisè dels hereges, equiparant explícitament la incontinència amb els *septem vitia principalia*.¹⁰⁹

No obstant això, el *Comentum* no justifica pròpiament la possibilitat d'equiparar les espècies de la *incontinentia* aristotèlica amb els pecats capitals comesos *ex infirmitate*, perquè no ofereix cap discussió sistemàtica de la divisió aristotèlica de la incontinència. Cal suposar que Pietro assimila tàcitament el concepte d'*amor inordinatus* —d'un bé massa petit o massa gran o d'un mal aliè— a la noció aristotèlica d'apetit, cristianitzada per Albert Magne i Tomàs d'Aquino. La seva glossa al “criteri de gravetat” amb què Virgili justifica la punició dels incontinents fora dels murs de la Ciutat de Dis (*Inf.* XI, 67-90) es limita a exposar les tres disposicions vicioses d'Aristòtil —incontinència, malícia i bestialitat— partint probablement del llibre VII de l'*Ethica* amb el comentari de Tomàs d'Aquino, o d'una font secundària.¹¹⁰ A l'hora de glossar cada pecat en particular, sembla que tampoc no recorre a l'anàlisi aristotèlica de les espècies de la incontinència, sinó que prefereix adaptar fonts cristianes que consideren el septenari capital, com la *Summa vitiorum* de Peraldus, la

---

108. PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 26-27 [*Nan* 108-109]: «Sub quibus [*sc.* iracundis] fingit in fundo et limo ut gravius delinquentes puniri et tristari accidiosos»; *In Inf.* VIII ad 1, 39-41 [*Nan* 113]: «Sub quibus in limo in ista ultima parte Stigis fingit invidios crutiari per quamdam tacitam relationem et vicisitudinem, ut in anteriori sub iracundis accidiosos, ut minus pecantes».

109. *In Inf.* V ad 1, 1-3 [*Nan* 82-83]: «viso cum hac sua rationabili investigatione de his qui deliquerunt non ut incontinentes, ut illi de limbo, procedit ad investigationem illorum qui per incontinentiam delinquent, maxime luxuriosorum»; *In Inf.* IX ad 3, 8-10 [*Nan* 124-125]: «Nam licet Virgilius, id est ratio, per speculationem particularium vitiorum [*virorum* β] supradictorum incontinentie duxerit auctorem, per malitias et particulares fraudes, de quibus tractaturus est, ingredi nunc non potuit sine introductione Mercurii»; *In Inf.* X ad 1, 1-3 [*Nan* 129-130]: «auctor, speculatis vitiatibus in septem vitiis principalibus, ut sunt *incontinentes*, procedit ad speculationem vitiatorum in malitia, bestialitate et fraude».

110. Aquesta glossa és reproduïda amb molta fidelitat per Joan Pasqual en el capítol XXXII, **4-11**; vegeu esp. **4-6** n. i **7-11** n. Per a PIETRO, *In Inf.* XI ad 2, 1-18 [*Nan* 137-139], cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VII, 1 1145^a 15-20 i 27-33; 5 1148^b 19-25, i 10 1150^b 35 - 1151^a 7, i també TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 2 i 9; lect. 5, núm. 5. Per a PIETRO, *In Inf.* XI ad 2, 19-33 [*Nan* 139], vegeu TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 3-5. Però el text de Pietro, sobretot en el segon cas, coincideix molt literalment amb ANÒNIM LLOMBARD, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 57-58), i ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 60-61), i també, en vulgar, amb IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* XI, 79 (ed. VOLPI 2009: 363-365). La coincidència és menys literal amb GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *In Inf.* XI, 67; 70 [i 79], §§ 2-6 (ed. ROSSI 1998: 90-91); les versions de l'*Ottimo commento* (ed. TORRI; DI FONZO 2008: 136 i n. 183) reproduïxen exactament la mateixa explicació a partir d'una traducció italiana del comentari de Bambaglioli.

Summa theologiae de Tomàs d'Aquino o d'altres que encara resten per identificar amb precisió.

4.3. «*Dels lochs un és punida la incontinència*» (XVI-XXXI). El criteri aristotèlic amb què Dante distingeix dins l'*infernus damnatorum* una categoria moral, la *incontinentia*, mereixedora d'una punició menor s'havia incorporat a la reflexió moral dels teòlegs escolàstics des de mitjan segle XIII i s'hi consolidà plenament gràcies a la *Secunda secundae* de Tomàs d'Aquino i al paral·lelisme amb la definició augustiniana dels pecats *ex infirmitate*. La teoria aristotèlica de l'apetit i la seva aplicació a la distinció de les espècies de la incontinència també s'integrà en la reflexió teològica i permeté d'equiparar l'esquema aristotèlic amb la tradició cristiana dels set vicis principals o capitals. És evident que Dante practicà, totalment o parcial, aquesta equiparació en la divisió dels quatre cercles dels incontinents. Gràcies a aquesta fusió de nocions aristotèliques, teològiques i tradicionals, el seu disseny de l'«alto inferno» fou assumit unànimement pels comentaristes, malgrat les discrepàncies a propòsit de la categoria moral dels damnats al cercle cinquè.

En la seva ordenació teològica de l'infern, Joan Pasqual no solament adoptà sense reserves la categoria moral de la *incontinentia*, sinó també la proposta de dividir-la segons l'esquema dels set pecats capitals, assumint com a propi el raonament augustinianà —establert per Peraldus— i gregorià amb què Pietro Alighieri argumentava la seva interpretació de la llacuna Estígia. Sobre la base d'un criteri de tanta autoritat, Joan Pasqual arribà fins al punt de postular, com a teòleg, la necessitat de dividir el cercle cinquè de l'*Inferno* en quatre cercles infernals, sense renunciar tanmateix a exposar la ficció poètica de l'Estígia. Els setze capítols inclosos sota la rúbrica «Dels lochs un és punida la incontinència» (XVI-XXXI) descriuen, per tant, un total de set cercles numerats del cinquè a l'onzè, després dels quatre en què Pasqual dividí el *limbo* dantesca (*limbus patrum*, purgatori, *limbus puerorum* i un cercle superior de l'*infernus superior* destinat als infidels virtuosos).

Seguint molt de prop l'exposició del *Comentum*, Joan Pasqual al·ludeix a la categoria moral de la incontinència en la presentació del cercle dels luxuriosos,¹¹¹ però no torna a fer servir aquest terme sinó després de la rúbrica «Los següents cercles són dels vicis fets per malícia» amb què anuncia el pas a una altra categoria de damnats. Abans de continuar amb l'entrada a la Ciutat de Dis i el cercle dels heretges (*Inf.* IX-X), Pasqual dedica el primer capítol d'aquesta nova secció (XXXII, «De la incontinència, malícia e bestialitat, e quala és pijor que l'altra») a exposar l'argument aristotèlic

---

111. XVI («Lo quint cercle és dels luxuriosos incontinents»), 3-5: «Lo quint cercle infernal contén los luxuriosos, los quals han major pena que los precedents, car los precedents no han peccat per incontinència. Los incontinents majorment són luxuriosos [...]». Vegeu *supra* n. 109.

amb què Virgili justifica la menor punició dels incontinentes (*Inf.* XI, 67-90). La major part del capítol (XXXII, 2 i 4-11) és una adaptació literal del comentari de Pietro (*In Inf.* XI ad 2, 1-33 [Nan 137-139]), excepte bona part d'un breu preàmbul (1-3) en què Pasqual enuncia a grans trets la divisió general de l'infern; distingeix una accepció especial del terme *malitia*, per oposició a *incontinentia*, inclosa dins l'accepció general de *malitia*, inherent a tot pecat mortal; i confirma que els cercles precedents acullen els «VII vicis capitals comesos per incontinència», recollint una al·lusió del capítol anterior del *Comentum* als «vitiatis in septem vitiis principalibus, ut sunt incontinentes»:¹¹²

Pus que havem tractat de las penes dels VII vicis capitals comesos per incontinència, se-guex-se inquirir de las penas dels vicis comesos per malícia (segons que malícia és contra incontinència) e bestialitat e frau. [2] Car jatsia que en tot vici mortal concúrrega malícia, emperò aquella malícia és general a tot vici; mes aquesta, de què parla lo Philo-soff, *VII° Ethicorum*, no és general a tot vici, cum sia spècia almenys subalterna. [3] Un incontinència és menys peccat que malícia, e malícia menys vici que bestialitat, e per ço los incontinentes segons los VII vicis capitals no són tant punits profundament cum los maliciosos. (XXXII, 1-3)

Després d'aclarir en el capítol XXXII les tres disposicions vicioses d'Aristòtil i la raó per la qual els incontinentes «no són tant punits profundament cum los maliciosos», en el capítol següent Pasqual presenta l'entrada a la Ciutat de Dis amb un paràgraf de sintaxi irregular que subratlla per darrera vegada la noció aristotèlica:

En la intrada de la ciutat Ditis (la qual és loch un los maliciosos són tormentats, pus profundo del loch un són cruciats los incontinentes), la qual ciutat infernal fingex Dant ésser tancada e closa, en las portes de la qual fou vista Ericto. (XXXIII, 1)

A parer meu, Joan Pasqual probablement incorporà aquesta breu al·lusió als incontinentes, amb què amplifica una explicació de Pietro («ingredi civitatem Ditis, id est locum et statum malitiosorum»),¹¹³ i potser redactà tot el capítol XXXII *a posteriori*, és a dir, quan ensopegà amb l'exposició virgiliana d'*Inferno* XI després d'haver adaptat el comentari als cants IX i X en els capítols dedicats a la Ciutat de Dis (XXXIII) i al cercle dels heretges (XXXIV).

Joan Pasqual no menciona mai el concepte de «VII vicis capitals» fora del capítol XXXII, però assumeix plenament el raonament amb què Pietro Alighieri fonamenta la seva interpretació de l'Estígia després d'identificar-hi quatre espècies de damnats: primer, la ira (*In Inf.* VII ad 3, 9-25) i l'accídia (*ibid.*, 26-32); després la supèrbia (*In*

112. *In Inf.* X ad 1, 1-3 [Nan 129-130]; vegeu *supra* nn. 109 i 110, i *infra* n. 157.

113. PIETRO, *In Inf.* IX ad 1, 16-17 [Nan 118]; vegeu XXXIII, 1 n., 2 n. i 2-3 n. En el manuscrit hi ha una nota marginal d'autor que també es refereix a aquest paràgraf; vegeu XXXIII, 100-102: «Diu Dant que la ciutat de Ditis és circuïda de III murs: lo primer és malícia, bestialitat e frau; Virgili: «*Menia lata videt triplici circumdata muro*» (*libro Inferni, capitulo X^o*)»; la notícia prové de PIETRO, *In Inf.* X ad 1, 1-5 [Nan 129-130]. Vegeu 100-102 n.

Inf. VIII ad 1, 1-38) i l'enveja (*ibid.*, 39-42). En el capítol que dedica al darrer dels pecats que acabo d'enumerar, l'enveja (XXX), Joan Pasqual reproduïx fil per randa, inserint-hi aclariments mínims, l'argument dels tres amors desordenats i de la correlació entre els quatre pecats espirituals punits a l'Estígia (*In Inf.* VIII ad 1, 43-71 [*Nan* 113-115]). A partir de l'esquema dels tres amors desordenats —molta amor d'un bé petit, poca amor d'un bé molt gran i amor del mal aliè—, Joan Pasqual conclou amb una enumeració explícita de tot el septenari segons un ordre de gravetat coincident amb l'ordre gregorià tradicional:

Per las cosas sobredites havem que la tercera amor és més inordonada que las duas primeras, e la segona més que la primera, e per consegüent més mala. Havem, més avant, que la lutzúria, gula e avarícia cahen suts la primera amor deordonada, e que la avarícia és pijor vici que la gula e lutzúria, e la gula pijor que la lutzúria. Havem que suts la segona amor inordonada cahen los accidiosos, e per consegüent la accídia és pijor que la avarícia, gula, e lutzúria. Havem que suts la tercera amor inordonada cahen supèrbia, enveja, ira, e que la supèrbia és pijor que la enveja e la ira, e la enveja pijor que ira. (XXX, 9)

Aquesta és, doncs, la posició definitiva de Pasqual. Aplicada a l'ordenació teològica dels llocs on és punida la incontinença, se'n desprèn que, després dels cercles de luxúria (V), gola (VI) i avarícia (VII), la sèrie es completa amb els cercles d'accídia (VIII), ira (IX), enveja (X) i supèrbia (XI). Aplicada a la ficció poètica de l'Estígia, en resulta que els pecats més greus són punits en la part més baixa o allunyada de la riba, i que, en cada part, el pecat més greu és punit a la superfície, tal com Pasqual explica en el capítol dedicat a la ira (XXIX), en una altra conclusió de collita pròpia amb què Pasqual corregeix les contradiccions del *Comentum*:¹¹⁴

Un la dita paluda ha dues parts, 1ª pus alta que l'altra. En la alta ha dues stacions: en la alta e bullent és la ira; en la baxa, en lo lim de la paluda, és la accídia, jatsia que menys peccat que la ira; emperò, és dita la accídia ésser punida entre lo lim per ço cum lo peccat de accídia no és axí manifest cum és lo peccat de ira. En l'altre part e pus baxa de la paluda són punits los superbiosos e los envejosos, segons apar en lo capítol següent. (XXIX, 9)

Podem assegurar, però, que Joan Pasqual no perfilà amb precisió aquest esquema fins que no va completar l'adaptació dels capítols del *Comentum* dedicats a l'Estígia. En el testimoni únic del *Tractat de les penes particulars d'infern*, el cercle de l'accídia és numerat «setèn» dins el text i «vuytèn» en la rúbrica del capítol corresponent, copiat al f. 181^{rb-va} abans dels cinc capítols dedicats a l'avarícia (ff. 181va-186rb), el primer dels quals numera aquest cercle com el «vuytèn» dins el text i el

114. Vegeu *supra* n. 106 i 108, i XXIX, 9 n.; cf. XXX, 2-3: «En la part inferior de la paluda, desuts lo cercle de supèrbia, és punida la invídia en lo lim, axí cum los accidiosos suts los irosos, axí cum menys pequants»; XXXI, 2-3: «En la dita peluda infernal és una part juyana partida en dues parts: sobirana e juyana; en la primera [...] és punida supèrbia».

«setèn» en la rúbrica; així mateix, el capítol dedicat a la supèrbia numera aquest cercle «dezèn» en el text i «XI^èn» en la rúbrica.¹¹⁵ Finalment, una nota —a parer meu, d'autor— conservada al marge inferior del f. 181^r, on es copia el capítol «de peresa o accídia», aclareix:¹¹⁶

Nota diligentment que aquests cercles són transportats, car lo cercle de avarícia deu ésser lo setèn, e après lo de accídia deu ésser lo vuytèn, e lo de ira lo novèn, e lo de enveja lo dezèn, e lo de supèrbia lo XI; mes per ço cum de la supèrbia nex la enveja, *lo de supèrbia era posat ans de la enveja*, e en aquest orde los pose Dant, car primer tracte de supèrbia que de enveja.

La incongruència, en aquest context, de l'al·lusió a l'enveja i a la supèrbia demostra que aquesta nota ha estat concebuda després de la redacció dels capítols sobre d'aquests dos pecats (XXX i XXXI), que en el manuscrit ja apareixen en l'ordre correcte tot i que el text —no pas la rúbrica— del capítol XXXI encara atribueix al cercle de supèrbia el número desè. La nova numeració també s'ha aplicat en les rúbriques dels capítols d'accídia i avarícia, però en el manuscrits apareixen copiats en l'ordre primitiu, invalidat per la nota; cal advertir, però, que l'ordre correcte dels capítols, després d'aquest canvi de pla, s'hi indica mitjançant una *b* afegida al marge de la rúbrica del capítol «Lo cercle vuytèn, de peresa o accídia» (f. 181rb) i una *a* al marge de la rúbrica del capítol «Lo setèn cercle de infern és de avarícia» (f. 181va). D'acord amb aquestes indicacions, he optat per atorgar al capítol de l'accídia el número XXVIII i editar-lo a continuació dels cinc capítols que Pasqual dedica a l'avarícia (XXIII-XXVII), com també he corregit les numeracions de l'ordenació primitiva conservades dins del text, les quals discrepen de les rúbriques respectives, que ja incorporen la numeració definitiva.

Ordre en l'ed.	3 avarícia (XXIII-XXVII)	4 accídia (XXVIII)	5 ira (XXIX)	6 enveja (XXX)	7 supèrbia (XXXI)
Ordre en el ms.	4 (ff. 181 ^{va} -186 ^{rb}) amb <i>a</i> al mg.	3 (f. 181 ^{rb-va}) amb <i>b</i> al mg.	5 (f. 186 ^{rb-vb})	6 (ff. 186 ^{vb} -187 ^{va})	7 (ff. 187 ^{va} -188 ^{ra})
Núm. en el text	«vuytèn»	«setèn» [també «VII» en XXIX, 16]	«novèn»	s/n	«dezèn»
Núm. en la rúbrica	«setèn»	«vuytèn»	«IX ^è n»	«dezèn»	«XI ^è n»
PIETRO, <i>In Inf.</i>	VII ad 1 i 2	VII ad 3, 26-32	VII ad 3, 9-25	VIII ad 1, 39-42	VIII ad 1, 1-38

L'origen d'aquestes vacil·lacions és, en part, evident i denunciat per la mateixa nota marginal que indica la reordenació dels cercles: com hem dit més amunt, l'ordre expositiu del *Comentum*, reflex de l'ordre narratiu del poema dantesc, comenta pri-

115. Vegeu l'aparat crític dels capítols XXIII (avarícia), XXVIII (accídia) i XXXI (supèrbia), i també les notes a XXIII, 2; XXVIII, 2; XXIX, 16; i XXXI, 3.

116. Vegeu XXVIII, 20-24 n.

mer la ira i l'acció (In Inf. VII ad 3, 9-25 i 26-32), després la supèrbia (In Inf. VIII ad 1, 1-38) i, finalment, amb molta brevetat, es limita a afirmar la presència de l'enveja (*ibid.*, 39-42), per a acabar amb l'argument dels tres amors desordenats (*ibid.*, 43-71). Aquesta enumeració coincideix molt probablement amb l'ordre de redacció de Pasqual: avarícia, ira, acció, supèrbia, enveja. Per algun motiu que intentaré aclarir tot seguit, Joan Pasqual anteposà de seguida el breu capítol de l'acció als cinc capítols de l'avarícia, fins i tot abans de prosseguir amb la redacció dels capítols següents sobre la supèrbia i l'enveja. De tot plegat en resultà la numeració de cercles que encara es conserva en el text dels capítols: el cercle de l'acció, «setèn»; el de l'avarícia, «vuytèn»; el de la ira, «novèn»; el de la supèrbia, «desèn», i, finalment, el de l'enveja. I fou en redactar aquest darrer capítol sobre el cercle d'enveja que Joan Pasqual adaptà i assumí finalment l'esquema dels tres amors desordenats, atribuït a sant Agustí, i que l'aplicà a la reordenació dels cercles precedents segons un criteri de gravetat conforme a la tradició establerta per sant Gregori.

Anem a pams, però. A parer meu, és indubtable que Joan Pasqual redactà en primer lloc els capítols dedicats a la luxúria (XVI-XVIII), a la gola (XX-XXII) i a l'avarícia (XXIII-XXVII), corresponents als capítols *In Inf.* v-vii ad 2 del *Comentum*. L'adaptació és força fidel en general, amb alguns abreuaments i, sobretot, afegitons que subratllen diversos aspectes d'interès doctrinal. Havent redactat ja els capítols preliminars «De las penas comunas segons los poetas» a partir del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire, en tots tres casos Joan Pasqual presentà l'alternativa mitogràfica a la descripció dantesca de les penes dels luxuriosos, dels golosos i dels avariciosos, descrivint respectivament els suplicis d'Ixíon (XVIII, 12), Tàntal (XX, 6-7) i Sísif (XXIII, 8).¹¹⁷

Entre els afegitons relatius al primer pecat, cal destacar sobretot l'exposició de les espècies principals de la luxúria natural (XVIII, 13-14),¹¹⁸ que probablement moti-

117. Vegeu *supra* V, 3.

118. Vegeu XVIII, 13-14 n.; XXXVI, 4-8 n. i 9-10 n. Pasqual (XVIII, 14, 107-108) afirma que ha exposat les espècies de la luxúria en el *Llibre dels deu manaments* a propòsit del sisè manament. En el *Tractat de les penes particulars d'infern* se n'ocupa no solament a propòsit dels luxuriosos incontinentes (XVIII, 13-14), sinó també del cercle de sodomia —violents contra Déu en la natura—, on exposa les espècies del pecat contra natura (XXXVI, 4-8) dins l'esquema general de les espècies de la luxúria (XXXVI, 9-10). La distinció canònica de les espècies de luxúria inclou principalment, per ordre de gravetat, la *fornicatio simplex*, l'*adulterium*, l'*incestus* i el *vitium contra naturam*; abans d'aquest darrer s'hi podia incloure el *raptus*, i també l'*stuprum* abans de l'*adulterium* o després de l'*incestus*; en tot cas, Pasqual només hi afegeix el *sacrilegium* (coit amb persona religiosa), tant en el *Llibre dels deu manaments* com en el capítol XVIII, no pas en el XXXVI. Com a espècies del *vitium contra naturam* enumera la *bestialitas*, la *sodomia*, la *mollities* o masturbació, el *modus indebitus/innaturalis concumbendi* i també l'incest, com fan de vegades GRACIÀ (*Decr.*, C. 33, q. 2, c. 11) i TOMÀS D'AQUINO (*Sum. th.* III, Suppl., q. 54, a. 3). Per a una interpretació històrica d'aquests esquemes, vegeu CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 172-178.

và l'explicació del capítol XIX, «Que lo peccat és punit en lo loch de la sua fi».¹¹⁹ En el cas de l'avarícia, dins l'adaptació del comentari a *Inferno* VII Joan Pasqual no solament insereix una glossa a la lloba/avarícia que impedeix a Dante l'ascens del coll en *Inferno* I (XXIII, **21-23**), sinó també una interpretació original de la pena que Dante atribueix als avariciosos i als pròdigs (XXIII, **13-17**): el treball de fer rodolar grans roques denota l'obstinació de la voluntat dels damnats en aquelles cupiditats que els induïren a pecar en vida, i Pasqual ho il·lustra amb un breu *exemplum*, gairebé excepcional en el seu tractat:

Axí cum aquell avariós que, cum la muller li hagués dit que ell ab ella se havien menjat I gros capó, de dolor de tanta despesa tostemp dehia en son cor: «Tot!, tot!, tot!», en tant que tant pres en la sua fantasia que tot lo capó era menjat, que tornà infirm e foll, que de la sua bocha ne del seu enteniment no-s podia partir aquest vocable, «tot!, tot!», ne dehia alra, quant lo interrogaven, sinó «tot!». E crech que en infern, en lo cercle de la avarícia, tostemp romandrà en lo seu enteniment lo menjar de tot lo capó. E après que serà ressuscitat, per ventura dirà tostemp: «Tot!, tot!», etc. (XXIII, **16**)

Però, sens dubte, l'afegitó més destacable és l'ús assidu dels primers vint capítols del segon llibre del *De miseria humane conditionis* d'Innocenci III en uns quants paràgrafs del primer capítol sobre la gola (XX, **9-11**) —en el context d'una interpretació original de la culpa dels golosos (XX, **8-14**)— i, sobretot, en tres capítols sobre l'avarícia (XXV-XXVII), mentre que Joan Pasqual no el fa servir a propòsit de la luxúria i de la supèrbia, que són els altres pecats en què s'estén el llibre d'Innocenci. En realitat, citar el *De miseria* a propòsit de la gola i l'avarícia és un *topos* de la literatura ascètica cristiana, com també el motiu paulí de l'*idolorum* o *simulacrorum servitus* (Ef 5, 5; Col 3, 5), aplicable a qualsevol concupiscència, però especialment a la idolatria del ventre (XX, **8** i **12**) i dels diners (XXVI, **9**); finalment, segons Peraldus (*Summa vitiorum* II, 4), el principal exemple de la manca de caritat per golafreteria és el ric epuló (Lc 16, 19-31), la pena del qual és comparable a la de Tàntal (XX, **13-14**).¹²⁰ Totes les intervencions de Pasqual sobre la pena dels damnats coincideixen a presentar l'obstinació en la pròpia concupiscència com un ingredient essencial del turment, «car rahó és que qui dessà ha menjada la perdiu dallà jagua en la ploma» (XX, **13**, 77-78). Pasqual ho teoritza més extensament en el passatge afegit en el primer capítol sobre l'avarícia:

Car cascun viciós roman ab aquella cupiditat de aquell vici en lo qual l'ome és mort o l'àngel és cahegut: car l'àngel Luciffèr roman ab lo desig de ésser igual ab Déu; lo lutzuriós, ab la cupiditat de delit carnal; lo gulós, ab cupiditat de menjar e de beure; lo avariós, ab cupiditat d'aur e d'argent, per retenir; lo prodigós, per despendre deordinadament. (XXIII, **14**, 67-71)

119. Vegeu *supra* VI, 1, i també XVIII, **14** n. Vegeu afegitons doctrinals de menys entitat en XVI, **10**, o XVIII, **2**.

120. CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 103-105, 136-138, 142.

Certament, l'acció no és pròpiament una concupiscència i, per tant, el fet que s'ometi en aquesta sèrie no demostra que fos escrit posteriorment als capítols sobre l'avarícia. No obstant això, crec que Pasqual no s'ocupà de la ira i de l'acció fins que no començà l'adaptació dels passatges corresponents del *Comentum*: en primer lloc potser redactà el capítol XXIX («Del IX^{en} cercle de infern, que és de ira») adaptant fil per randa el comentari *In Inf.* VII ad 3, 9-25, i tot seguit degué adonar-se que, segons Pietro, Dante punia els accidiosos sota els irosos «ut gravius delinquentes»; malgrat això, fou aleshores que decidí d'incloure l'acció davant de la ira en un breu capítol que es limita a adaptar el comentari *In Inf.* VII ad 3, 26-32. Joan Pasqual no practica cap addició substancial en aquests dos capítols, tret del paràgraf en què descriu exactament la distribució dels damnats de l'Estígia (XXIX, 9). Ara bé, és clar que Pasqual degué afegir aquest paràgraf després d'haver establert l'ordre definitiu del septenari gràcies a l'esquema dels tres amors desordenats, exposat en el capítol sobre l'enveja (XXX): afirmant que «en lo lim de la paluda, és la accidia, jatsia que menys peccat que la ira» (XXIX, 9, 36-37), Pasqual corregeix la interpretació del capítol VII del *Comentum* («ut gravius delinquentes») recollint la contrària del capítol VIII («un minus peccantes»).¹²¹ Si Joan Pasqual hagués tingut present aquest criteri quan adaptava el capítol VII del *Comentum*, hauria atorgat al cercle de l'acció el número vuitè i no l'hauria desplaçat abans del cercle de l'avarícia, on encara resta, de fet, en el manuscrit.

La decisió d'anticipat l'acció a l'avarícia degué ésser immediata, abans de prosseguir amb l'adaptació del capítol VIII del *Comentum*. Bon indicatiu d'això és una referència del capítol de la ira al cercle de l'acció que, segons la lliçó del manuscrit, li adjudica el número «VII» en una situació poc prominent (XXIX, 16), que no facilita la correcció *a posteriori*, i dins d'una descripció molt confusa de l'Estígia, en la qual no s'esmenten els superbs i que contrasta amb la claredat del paràgraf conclusiu:¹²²

L'altra ira és ab deliberació e perseveració de tristícia: aquesta és l'estany o la peluda en la qual són punits los irosos e trists, axí cum són axí matex los accidiosos e envejosos; emperò diferentment, car en l'aygua de la paluda són los irosos, mes en lo lim desuts l'aygua los accidiosos, segons dit és en lo VIII [*ms.* vij] cercle, e los envejosos pus dejús dels irosos. (XXIX, 6, 12-16)

Quedam alia ira est cum deliberatione et perseveratione tristitie, et ecce Stigea palus puniens in se iracundos in sua tristitia, accidiosos, invidos et superbos. (PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 18-20 [*Nan* 108])

Tot i que no he constatat l'omissió dels superbs en la tradició manuscrita del *Comentum*, és possible que derivi del model de Pasqual o que sigui deliberada. En tot cas, és

121. Vegeu *supra* n. 108.

122. Vegeu XXVIII, 1 n., i XXIX, 16 n.

evident que, abans d'establir amb precisió la distribució de l'Estígia, Pasqual ja havia decidit anticipar l'accídia a l'avarícia —tot i explicar que Dante la inclou dins la llacuna—, inserint aquí els mots «segons dit és en lo VII cercle».

L'anticipació de l'accídia també implicà alguns retocs al començament del primer capítol dedicat a l'avarícia: Pasqual no solament es recordà d'adjudicar-hi el vuitè lloc, en comptes del setè que devia ocupar inicialment, sinó també de designar el dimoni bíblic Asmodeu (Tob 3, 8; 6, 17) com a president del cercle de l'accídia dins l'enumeració dels diables que presideixen cadascun dels cercles de l'*infernus damnatorum* segons la ficció de Dante (noteu que Pasqual també assigna Caront al cercle quart, dels infidels virtuosos):

Avarícia en setèn [*ms.* vuyten] cercle és punida. En lo qual cercle, segons fictió de Dant, és president Plutó diable, rey de infern, axí cum en los altres cercles dits és president algun dimoni. Car en lo cercle dels filosofos presidex Charon; en lo cercle dels luxuriosos, Minos; en lo cercle dels gulosos, Cèrberus; en lo cercle dels accidiosos, Asmodeus; en aquest cercle dels avariciosos, Plutó, car cascun de aquests presidents representen lo modo [*potser* mot 'moviment' (?)] diabolical del vici en lo cercle del qual presidexen. (XXIII, 1)

Després de renumerar el cercle d'avarícia i d'afegir els mots «en lo cercle dels accidiosos, Asmodeus», Joan Pasqual degué prosseguir amb l'adaptació fidel del capítol VIII del *Comentum*. Primerament degué redactar el capítol XXXI sobre el cercle de supèrbia, numerant-lo «dezèn» i adaptant fidelment, amb alguns canvis d'ordre, el comentari *Inf.* VIII ad 1, 1-38. Tot seguit redactà el capítol XXX sobre l'enveja a partir d'una glossa brevíssima (*ibid.*, 39-42) que, tanmateix, sumada als arguments dels tres amors desordentats i de la correlació dels quatre pecats espirituals (*ibid.*, 43-71), permeté d'aclarir definitivament la interpretació de l'Estígia, tal com s'exposa en XXIX, 9, i l'ordre dels cercles VII-XI, tal com el manuscrit conservat reflecteix en la nota marginal del f. 181^r, en les rúbriques de tots els cercles i en l'ordre dels capítols XXX i XXXI, però no pas en les numeracions incloses dins el text ni en la col·locació del capítol XXVIII («Lo cercle vuytèn, de pesera o accídia»), que encara s'hi copia davant dels capítols XXIII-XXVII sobre l'avarícia.

És molt difícil esbrinar per quina raó Joan Pasqual decidí anticipar l'accídia a l'avarícia i assignar-hi com a president el diable Asmodeu. Pel que fa a la primera qüestió, la rúbrica del capítol XXVIII «de pesera o accídia» i un altre ús de «peraós» per «accidiosos» (XXVIII, 18 n.) mostra que Pasqual entén l'accídia com a sinònim de *pigrítia* i, per tant, com un pecat espiritual vinculat a la carn¹²³ i potser menys greu

---

123. Vegeu WENZEL 1967b: 58-60, i les observacions de TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 35, a. 3: «non potest dici quod sit speciale vitium acedia in quantum refugit spirituale bonum prout est laboriosum vel molestum corpori, aut delectationis eius impeditivum: quia hoc etiam non separaret acediam a vitiis carnalibus, quibus aliquis quietem et delectationem corporis quaerit»; *De malo* q. 11, a. 2: «Hoc autem bonum divinum est tristabile homini propter contrarietatem spiritus ad carnem: quia,

que l'avarícia, mentre que l'avarícia, tot i referir-se a béns materials, també sol ésser considerada un pecat espiritual¹²⁴ i una de les concupiscències més greus i devastadores.¹²⁵ A propòsit de les fúries, Pasqual ha citat les dues principals autoritats sobre aquest punt: «Concupiscencia est radix omnium malorum» (1 Tim 6, 10) i sobretot «Omne quod est in mundo, concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum, et superbia vitae» (1 Io 2, 16), que denunciïen la luxúria, l'avarícia i la supèrbia com a pecats principals (VII, 8-9). En el mateix lloc on l'Escriptura afirma que «initium omnis peccati est superbia» (Eccli 10, 15), també s'ha afirmat: «Avaro autem nihil est scelestius. [...] Nihil est iniquius quam amare pecuniam» (Eccli 10, 9-10).

Dante no esmenta Asmodeu en la *Commedia*, i és difícil explicar per quin motiu Pasqual l'ha preferit al tradicional *daemon* o *daemonium meridianus* (Ps 90, 6).¹²⁶ El suggeriment podria provenir d'alguna llista com la d'Hug d'Estrasburg (*Compendium theologiae veritatis* II, 26), que exposa els termes *diabolus*, *daemon*, *Belial*, *Belzebub*, *Satanas*, *Behemoth*, *Leviathan* i *Asmodaeus*: «Multipliciter vero diabolus nominatur, per quod et proprietates suae cognoscuntur. [...] Item, Asmodaeus, id est, *corruptor*, quia potestatem habet super his qui Deum a se et a sua mente excludunt». ¹²⁷ Altres llistes de diables corresponents a cadascun dels pecats capitals solen assignar Asmodeu a la luxúria i atribueixen l'accídia a Astarot.¹²⁸ En tot cas, Joan Pasqual no ha assignat dimonis particulars als cercles de la ira, l'enveja i la supèrbia,

---

ut dicit apostolus ad Galat. V, 17, *caro concupiscit adversus spiritum*; et ideo quando affectus carnis in homine dominatur, fastidit spirituale bonum tamquam sibi contrarium; sicut homo habens gustum infectum, fastidit cibum salubrem, et tristatur de eo, si quando oporteat eum sumere talem cibum. Talis ergo tristitia et abominatio seu taedium boni spiritualis et divini, accidia est, quod est speciale peccatum». El tractament de l'accídia com a peresa, ociositat o negligència dels deures religiosos dels laics és predominant en Peraldus i en els textos pastorals i confessionals de la baixa Edat Mitjana; vegeu CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 87-99.

124. Cf. GREGORI MAGNE, *Mor.* XXXI, XLV, 88: «Ex quibus uidelicet septem, quinque spiritalia, duoque carnalia sunt»; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 2: «illa peccata quae perficiuntur in delectatione spiritali, vocantur peccata spiritalia; illa vero quae perficiuntur in delectatione carnali, vocantur peccata carnalia; sicut gula, quae perficitur in delectatione ciborum, et luxuria, quae perficitur in delectatione venereorum»; ad 4: «res in qua delectatur avarus, corporale quoddam est: et quantum ad hoc, connumeratur [sc. avaritia] peccatis carnalibus. Sed ipsa delectatio non pertinet ad carnem, sed ad spiritum: et ideo secundum Gregorium, est spirituale peccatum»; II-II, q. 118, a. 6: «Illa ergo peccata dicuntur carnalia quae perficiuntur in carnalibus delectationibus, illa vero dicuntur spiritalia quae perficiuntur in spiritalibus delectationibus, absque carnali delectatione. Et huiusmodi est avaritia, delectatur enim avarus in hoc quod considerat se possessorem divitiarum. Et ideo avaritia est peccatum spirituale».

125. Vegeu CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 96-98 i 100-103.

126. Vegeu WENZEL 1967b: 3-7, 11-12 i 17-18, i cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 35, a. 1 ad 2: «Et ideo ieiunantes, circa meridiem, quando iam incipiunt sentire defectum cibi et urgeri ab aestibus solis, magis ab acedia impugnantur».

127. Ed. BORNET 1895: 58-59.

128. Les miniatures d'un ric manuscrit de la fi de l'Edat Mitjana (Morgan Ms. M. 1001), que també testimonia una col·locació anòmala de l'accídia, associa cada un dels pecats capitals a una bèstia i a un dimoni: a la supèrbia, el lleó i Lucifer; a l'enveja, el camell i Belcebub; a la ira, el lleopard i Leviatan; a l'avarícia, el llop i Mammon; a la gola, el gòdol, el porc i Berit; a l'accídia, l'ase i Astarot; a la luxúria, el boc i Asmodeu (CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 189).

i molt probablement no hauria mencionat Asmodeu si no hagués vacil·lat abans d'establir l'ordre definitiu.

Pel que fa a l'establiment del text crític, s'imposa una tria difícil entre la conservació escrupolosa del testimoni manuscrit i l'aplicació dels criteris definitius de l'autor. El fet que els capítols XXX i XXXI apareguin copiats en el manuscrit d'acord amb l'ordre definitiu aconsella, a parer meu, de rectificar no solament la numeració dels cercles dins el text, sinó també de posposar l'accídia a l'avarícia com a capítol XXVIII, malgrat la referència a Asmodeu del capítol XXIII, que esdevé incongruent, i malgrat la nota marginal del f. 181^r, que esdevé supèrflua (de fet, ja ho era parcialment pel que fa a l'enveja i la supèrbia). Fóra sens dubte excessiu suprimir la referència a Asmodeu com a president de l'accídia, perquè res no ens indica si l'autor hauria optat per la supressió o per alguna altra solució, si hagués advertit la incongruència. Optant per un criteri lleugerament més conservador, es podria mantenir el capítol de l'accídia davant dels de l'avarícia, d'acord amb el manuscrit, però practicant totes les altres esmenes i, fins i tot, assignant-hi el número XXVIII, d'acord amb l'ordre indicat per la rúbrica.

5. DINS LA CIUTAT DE DIS. A l'altra riba de l'Estígia s'alça la triple muralla de ferro roent de «la città c'ha nome Dite» (*Inf.* VIII, 68), on es contenen els quatre cercles (VI-IX) del «basso inferno» (v. 75). Els dimonis, assistits per les fúries, les quals amenacen de cridar Medusa, impedeixen l'entrada a Dante i menyspreen els arguments de Virgili, fins que un enviat del cel els dispersa i els obre les portes de la ciutat (*Inf.* VIII, 82 - IX, 105).

Dins les muralles de Dis s'estén un camp sembrat de sepulcres en flames amb les làpides aixecades (*Inf.* IX, 106-126) on són agrupats els fundadors i seguidors de cada heretgia, punits d'un foc que els turmenta segons la gravetat de llur infidelitat:

«Qui son li eresiarche
con lor seguaci, d'ogne setta, e molto
più che non credi son le tombe carche.
Simile qui con simile è sepolto,
e i monimenti son più e men caldi». (vv. 127-131)

Dante inclou i destaca entre els heretges els epicuris que neguen la immortalitat de l'ànima (*Inf.* X, 10-15), mentre que no es refereix pròpiament a cap de les heretgies cristianes històriques sinó al final i de manera al·lusiva: la pudor que exhala el fons de l'abisme obliga Dante i Virgili a cercar el recer de la gran tomba del papa Anastasi II, que una tradició medieval considerava atret al monofisisme (*Inf.* XI, 6-9).¹²⁹

---

129. NARDI 1990 [1951/1955]: 72-73; TRIOLO 1998: 150-151.

Mentre s'acostumen a la fetor de l'abisme, Virgili aprofita la pausa per a explicar l'ordenació moral de l'*Inferno* i apuntar-ne els fonaments racionals. Ja hem comentat els arguments amb què, en resposta a un dubte de Dante, Virgili justifica retrospectivament la punició dels incontinents fora de la Ciutat de Dis (*Inf.* XI, 67-90); però cal recordar que el propòsit inicial de la seva explicació era descriure l'estructura interna de l'abisme on els pelegrins estan a punt de davallar, sense incloure el cercle sisè, el dels heretges, on encara es troben:

«Figliuol mio, dentro da cotesti sassi»,
cominciò poi a dir, «son tre cerchi
di grado in grado, come que' che lassi.
Tutti son pien di spirti maladetti;
ma perché poi ti basti pur la vista,
intendi come e perché son costretti». (vv. 16-21)

La precisió «dentro da cotesti sassi» al·ludeix a la cinglera abrupta («gran pietre rotte in cerchio», v. 2) que encercla l'abisme. Dante restarà satisfet d'aquesta primera part de l'exposició, tornant a subratllar que es limita al contingut del «baràtro» inferior:

E io: «Maestro, assai chiara procede
la tua ragione, e assai ben distingue
questo baràtro e 'l popol ch'e' possiede». (vv. 67-69)

Aquest abisme conté els tres cercles més profunds de l'infern (VII-IX) i els de diàmetre més reduït; per això Virgili en diu «cerchiatti». Aquesta divisió en tres cercles es fonamenta en els conceptes de *malitia* i *iniuria*:

«D'ogne malizia, ch'odio in cielo acquista,
ingiuria è 'l fine, ed ogne fin cotale
o con forza o con frode altrui contrista.
Ma perché frode è de l'uom proprio male,
più spiace a Dio; e però stan di sotto
li frodolenti, e più dolor li assale». (vv. 22-27)

La malícia, entesa com a voluntat d'injustícia («D'ogne malizia [...] ingiuria è 'l fine») i, per tant, de causar dany a algú («altrui contrista»),¹³⁰ és el comú denominador dels tres cercles més profunds. Aquesta malícia és la culpa màxima, mereixedora de l'abisme; però en la comissió d'actes d'injustícia intervenen altres circumstàncies que la fan més o menys greu i que serveixen de criteri per a la distinció dels tres

---

130. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* V, 8; vegeu *supra* 4.1, esp. nn. 73-75. Amb l'expressió «ch'odio in cielo acquista», Dante suggereix un fonament escripturístic per a aquest concepte de *malitia/iniuria* i la seva divisió en violència i frau (TRIOLO 1998: 152); cf. Ps 5, 7: «Odisti omnes qui operantur iniquitatem [...], virum sanguinum et dolosum abominabitur Dominus»; Prov 6, 16-19: «Sex sunt quae odit Dominus, et septimum detestatur anima eius: oculos sublimes, linguam mendacem, manus effundentes innoxium sanguinem, cor machinans cogitationes pessimas, pedes veloces ad currendum in malum, proferentem mendacia testem fallacem, et eum qui seminat inter fratres discordias».

«cerchietti» i de les seves respectives subdivisions. D'acord amb Ciceró, una *iniuria* o *iniustitia* es pot cometre amb violència o amb frau («o con forza o con frode»), que és més culpable perquè és «de l'uom proprio male».¹³¹ El frau transgredeix la llei divina en aquell ordre moral que es fonamenta específicament en la naturalesa racional de l'home;¹³² però més avall Virgili distingirà dins del frau una categoria especial que transgredeix la llei divina en aquell ordre moral que és propi de l'home no solament com a ésser racional, sinó també com a ésser social: la traïció.

Els violents, presidits pel Minotaure, són punits al primer dels tres «cerchietti», el cercle setè, però repartits en tres «gironi» o 'voltes' de gravetat diversa, atès que la violència es distingeix en tres espècies segons que el violent atempti contra el proïsme, contra si mateix o contra Déu. Dante cristianitza així el concepte jurídic de *vis* o *violentia* dividint-lo segons un criteri habitual en la distinció teològica del pecat:¹³³

«Di violenti il primo cerchio è tutto;
ma perché si fa forza a tre persone,
in tre gironi è distinto e costruito.
A Dio, a sé, al prossimo si pone
far forza, dico in loro e in lor cose,
come udirai con aperta ragione». (vv. 28-33)

---

131. Cf. CICERÓ, *De officiis* I, 13: «Cum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur; utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior quam eorum, qui tum, cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur»; aquest model literal de Dante també podria explicar la falsa «faccia d'uom giusto» de Gerión (*Inf.* XVII, 10); vegeu *infra* 5.3. La crítica ha al·legat altres paral·lels que pogueren reforçar la distinció, especialment l'anàlisi aristotèlica de les commutacions involuntàries, dividides en violentes o clandestines (*Eth. Nic.* V, 2 1131^a 5-9), i també la definició jurídica de la *iniuria* com un violació del dret comesa amb violència o *cum dolo malo* (NARDI 1990 [1951/1955]: 74); TOMÀS D'AQUINO (*Sum. th.* II-II, q. 118, a. 8) aplica aquesta distinció a les *filiae* de l'avarícia: «Et sic in acquirendo aliena utitur quandoque quidem vi, quod pertinet ad violentias; quandoque autem dolo» (TRIOLO 1998: 152-153).

132. Els intèrprets solen comentar que el frau suposa premeditació i un càlcul racional pervers, mentre que la violència és més impulsiva i la raó hi participa menys (NARDI (1990 [1951/1955]: 75); TRIOLO (1998: 152) destaca que la violència és un recurs que l'home comparteix amb les bèsties, mentre que el frau implica necessàriament les facultats racionals, al·legant CICERÓ, *De officiis* I, 11: «Nam cum sint duo genera decertanti, unum per disceptationem, alterum per vim, cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum, confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore».

133. Cf. PSEUDO-HUG DE SANT VÍCTOR [OTÓ DE LUCCA?], *Sum. Sent.* III, 16 (PL 176: 113); PERE LLOMBARD, *Sent.* II, dist. 42; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 4 («Utrum peccatum convenienter distinguatur in peccatum in Deum, in seipsum, et in proximum»). NARDI (1990 [1951/1955]: 75-76) observa que aquesta triple divisió de les violències és anàloga a la de l'amor natural amb què més avall es divideix el frau (*Inf.* XI, 56 i 61-62): l'amor pel proïsme és naturalment menor que l'amor per si mateix, el qual és també menor que l'amor natural per Déu. En efecte, totes dues subdivisions tenen relació amb el *triplex ordo* que distingeix TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 4: «Triplex autem ordo in homine debet esse. Unus quidem secundum comparisonem ad regulam rationis [...]. Alius autem ordo est per comparisonem ad regulam divinae legis [...]. Et si quidem homo naturaliter esset animal solitarium, hic duplex ordo sufficeret: sed quia homo est naturaliter animal politicum et sociale, ut probatur in I *Polit.*, ideo necesse est quod sit tertius ordo, quo homo ordinetur ad alios homines, quibus convivere debet»; Tomàs d'Aquino observa, a més a més, que la llei divina inclou i supera la regla de la raó individual, així com la regla racional inclou i supera la norma social. PIETRO (*In Inf.* XI ad 2, 35-51) fonamenta explícitament en aquest argument de sant Tomàs la distinció dels violents contra Déu, contra si mateix i contra el proïsme; vegeu *infra* 5.2, n. 159.

Cadascun dels tres *gironi* és subdividit, efectivament, segons que la violència exercida contra alguna d'aquestes tres persones es cometi «in loro o in lor cose»:

«Morte per forza e ferute dogliose
nel prossimo si danno, e nel suo avere
ruine, incendi e tollette dannose;
onde omicide e ciascun che mal fiere,
guastatori e predon, tutti tormenta
lo giron primo per diverse schiere.
Puote omo avere in sé man violenta
e ne' suoi beni; e però nel secondo
giron convien che sanza pro si penta
qualunque priva sé del vostro mondo,
biscazza e fonde la sua facultade,
e piange là dov' esser de' giocondo.
Puossi far forza ne la deitate,
col cor negando e bestemmiando quella,
e spregiando natura e sua bontade;
e però lo minor giron suggella
del segno suo e Soddoma e Caorsa
e chi, spregiando Dio col cor, favella». (vv. 34-51)

Al primer *girone* hi reben turment els violents contra el proïsme: homicides, tirans, depredadors; al segon, els violents contra si mateixos: suïcides i dilapidadors; al tercer, els violents contra Déu immediatament, com són els renegadors i els blasfems, o bé mitjançant la natura i l'art, és a dir, els sodomites i els usurers («Soddoma e Caorsa»). Virgili justifica parcialment aquesta subdivisió de les violències contra Déu en un excurs final sobre la usura (vv. 94-111) en què invoca explícitament la *Physica* d'Aristòtil.¹³⁴

Els dos cercles inferiors són ocupats per dues categories de fraudulents. Si més amunt Virgili ha apuntat que el frau és més greu que la violència perquè és «de l'uom proprio male», ara desplega aquest concepte amb la següent subdivisió:

La frode, ond' ogne coscienza è morsa,
può l'omo usare in colui che 'n lui fida
e in quel che fidanza non imborsa. (vv. 52-54)

Així com la malícia «odio in cielo acquista» (v. 22) perquè transgredeix la llei divina, el frau repugna especialment a la consciència de l'home («ogne coscienza è morsa») perquè viola un ordre moral específicament racional, que vincula naturalment tota l'espècie humana. Dante distingeix, però, una categoria particular que, a més a més, trenca i perverteix els vincles de confiança i fidelitat que fonamenten la convivència i la cohesió social. Aquests són els traïdors, als quals Dante destina un cercle

---

134. Cf. ARISTÒTIL, *Phys.* II, 2 194^a 21; II, 8 199^a 15-20.

distint.¹³⁵ Al cercle vuitè són punits, per tant, els fraudulents que només atempten contra el vincle natural de l'espècie:

Questo modo di retro par ch'incida
pur lo vinco d'amor che fa natura;
onde nel cerchio secondo s'annida
ipocresia, lusinghe e chi affattura,
falsità, ladroneccio e simonia,
ruffian, baratti e simile lordura. (vv. 55-60)

En aquest cas l'enumeració de Virgili és incompleta, caòtica i no raonada. Més endavant Dante descriu la divisió de Malebolge en deu fossats concèntrics al voltant d'un pou (*Inf.* XVIII, 1-18), però no enumera amb precisió aquestes *bolge* i, sobretot, no n'explicita el fonament racional: només les coneixem a mesura que Dante i Virgili les recorren en els cants XVIII-XXX, després de davallar-hi sobre el llom de Gerión, el monstre que és «sozza imagine di froda» (*Inf.* XVII, 7). Hi troben seductors i rufians, aduladors, simoníacs, endevins, baraters, hipòcrites, lladres, consellers de frau, cismàtics i sembradors de divisió i, finalment, falsaris.

La lliçó de Virgili sobre l'ordenació de l'infern tampoc no explica el criteri de subdivisió dels traïdors del cercle novè, els quals defraudaren dels vincles de fidelitat i confiança creats per una relació particular amb altres homes:

Per l'altro modo quell' amor s'oblia
che fa natura, e quel ch'è poi aggiunto,
di che la fede spezial si cria;
onde nel cerchio minore, ov' è 'l punto
de l'universo in su che Dite siede,
qualunque trade in eterno è consunto». (vv. 61-66)

Per a conèixer la divisió del Cocit, glaçat per l'aire gèlid que mouen les ales de Lucifer, cal esperar la descripció de les quatre zones concèntriques on són immersos, a diversos graus de profunditat segons la gravetat de llurs crims, els qui traïren els familiars («Caina», *Inf.* XXXII, 58), la pàtria («Antenora», *Inf.* XXXII, 88), l'hospitalitat («Tolomea», *Inf.* XXXIII, 124) i els benefactors («Giudecca», *Inf.* XXXIV, 117), per bé que enlloc no es justifica la suficiència d'aquesta divisió.

---

135. Per a la distinció entre la filantropia o amistat natural de tots els homes i l'amistat especial dels amics, vegeu ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VIII, 1 1155^a 19-22, i *Auct. Arist.* 138: «Omnis homo omnium hominum naturaliter est amicus» (ed. HAMESSE 1974: 242); TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VIII, lect. 1, núm. 4: «Et maxime est naturalis amicitia illa, quae est omnium hominum adinvicem, propter similitudinem naturae speciei. Et ideo laudamus *philanthropos*, idest amatores hominum, quasi implentes id quod est homini naturale, ut manifeste apparet in erroribus viarum. Revocat enim quilibet alium etiam ignotum et extraneum ab errore, quasi omnis homo sit naturaliter familiaris et amicus omni homini»; DANTE, *Conv.* I, I, 8: «Ma però che ciascuno uomo a ciascuno uomo naturalmente è amico», i III, XI, 7: «onde non diciamo Gianni amico di Martino, intendendo solamente la naturale amistà significare per la quale tutti a tutti semo amici, ma l'amistà sopra la naturale generata, che è propria e distinta in singulari persone».

5.1. *Incerteses de la crítica.* L'estructura moral de la Ciutat de Dis ha plantejat als intèrprets tres dificultats principals. Primer, sembla que hi manca un lloc específic per a «la matta bestialtade» que Aristòtil distingeix de la incontinença i la malícia. Segon, la lliçó de Virgili divideix racionalment els tres «cerchietti» interiors al «baràtro» que s'obre al centre del cercle sisè, i també justifica la menor punició dels continents als quatre cercles exteriors a la Ciutat de Dis, però no explica per què els heretges i els epicuris ocupen un lloc relativament poc profund com és el cercle sisè, ni tampoc si s'han d'incloure dins la disposició moral de la *malitia*. Òbviament, no han faltat partidaris de resoldre aquestes dues primeres dificultats identificant els heretges amb la bestialtat aristotèlica. Tercer, ni la lliçó de Virgili ni el conjunt de l'*Inferno* no aporten un raonament explícit de la divisió dels dos cercles inferiors, especialment de Malebolge.

Val a dir que aquesta darrera qüestió no ha suscitat gaire controvèrsia entre els comentaristes antics ni tampoc en la crítica moderna, atès que la majoria es conforma a descriure la divisió dantesca sense necessitat d'argumentar-ne la suficiència. Iacopo Alighieri justificà la quadripartició dels traïdors atribuint les dues primeres espècies a un vincle natural i les dues més greus a un de voluntari o electiu, distinció que fou acollida i desenvolupada molt àmpliament per Guido da Pisa.¹³⁶ Pel que fa a Malebolge, Iacomo della Lana hi aplicà una distinció —frau a persona singular o a comunitat— sense cap base textual i sense fortuna en la crítica posterior.¹³⁷ Les escasses propostes que la crítica moderna ha arriscat per mirar de reduir els deu fossats de Malebolge a un criteri unitari tampoc no convencen ni han suscitat adhesions.¹³⁸

---

136. Cf. IACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'Inferno* XXXII, 9-12: «per quattro modi cotale effetto si segue, d'i quali i due naturali, cioè di naturale fidanza, e gli altri volutarî si considerano. E perché dell'uomo è meno colpa della fidanza la naturale che la volontaria incisione [...]», i XXXIII, 17-20: «Determinate le due prime qualità del tradire rompendo fidanza e amor naturale, qui nelle seguenti due volontarie, cioè in quelle dove l'amore naturale e la volontà accidentalmente a fidanza disposta si rompe, a dimostrare si procede», etc. (ed. BELLOMO 1990: 212 i 217); GUIDO DA PISA, *Expositiones et glose* XXXII (ed. CIOFFARI 1974: 676-680).

137. IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* XI, intr. §§ 2-3: «La prima è contra l'incōconfidenti che non hanno contra lo fraudulente alcuna domesticheza né familiaritade, ma dovrebbero essere con esso in amore di caritate sí come prossimo. E perché commetere contra inconfidenti si può in due modi: in singulare persona e in comune; però le parte in due cercoletti. [...] l'uno è li fraudolenti in singular persona come inganatori, rufiani, falsari, simoniaci, augurii, e questo è lo primo; l'altro cercolo si è li fraudolenti in comune come baratieri, ipocrite, Caifas e 'l socero che consigliòno li Farisei fraudolentemente che facessero sí che Cristo morisse, ladroni cordeli, cavillosi e datori di falso consiglio, e seminatori di scandalo, alchimisti, e li giganti che fabulosamente combatténo colli dei, e questo si è lo secondo» (ed. VOLPI 2009: 357-359).

138. Vegeu HOLLANDER 1969: 301-307; FERRANTE 1967, i NOHRNBERG 1996. Sant Tomàs, en la seva anàlisi de la descendència de l'avarícia (vegeu *supra* n. 131), distingeix el *dolus in verbo* (*fallacia* i *periurium*) i el *dolus in opere* (*fraus* i *proditio*), al·legant l'exemple de Judes com a traïdor; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 118, a. 8: «Qui quidem si fiat in verbo, erit *fallacia*, quantum ad simplex verbum; *periurium* autem si addatur confirmatio iuramenti. Si autem dolus committatur in opere, sic, quantum ad res, erit *fraus*; quantum autem ad personas, *proditio*, ut patet de Iuda, qui ex

Les altres dues qüestions sí que han generat, en canvi, una considerable literatura crítica, especialment el concepte de bestialitat. Els primers comentaristes antics solen incloure la bestialitat dins la Ciutat de Dis, relacionant-la sovint amb els tres murs que la tanquen o amb les tres fúries que n'impedeixen l'entrada (*Inf.* IX, 34-63),¹³⁹ però són imprecisos o discrepen a l'hora de localitzar els bestials en algun dels quatre cercles que s'hi contenen, mentre que generalment no s'aturen a discutir la posició dels heretges. Guido da Pisa sembla suggerir que la bestialitat es pot trobar en qualsevol dels tres cercles inferiors, perquè qualsevol espècie de malícia pot esdevenir bestial si engendra actes abominables, que excedeixen els termes humans.¹⁴⁰ Aquesta sembla també la posició d'altres comentaristes,¹⁴¹ tot i que cauen en algunes contradiccions. Iacopo i Pietro Alighieri identifiquen els bestials amb els violents: homicides i tirans, representats pels centaures i el Minotaure (*Inf.* XII, 33: «quell' ira bestial

---

avaritia prodidit Christum» (TRIOLO 1998: 152-153). Tot invocant sant Tomàs, NOHRNBERG (1996: 152-158) relaciona les *bolge* senars amb el frau venal (alcavots, simoníacs, baraters, lladres, cismàtics) i les parells amb el frau verbal (aduladors, endevins, hipòcrites, mals consellers, falsaris). HOLLANDER 1969 i FERRANTE 1967 divideixen Malebolge en dues meitats: el primer, projectant sobre el conjunt de l'infern el procés aristotèlic de la catarsi; el segon, dividint el conjunt de l'infern, i també Malebolge, segons la participació de la raó i l'abast social de la culpa.

139. Cf. IACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'Inferno* VIII, 31-34: «ma perché dalla malizia e dalla bestialità è impossibile il partirsi, però figurativamente il cerchio di lor sito murato di ferro si mostra»; IX, 32-33: «le scellerate, maliziose e bestiali operazioni hanno tre iddee, cioè Aletto, Tesifone e Megera»; 92-95: «Però che sanza la sperienza della mente nella qualità dell'effetto malizioso e bestiale [...] non si può entrare [...]» (ed. BELLOMO 1990: 117, 119-120 i 122-123); IACOPO DELLA LANA, *In Inf.* IX, 43: «Megera, Aletto e Tesifon. [...] E ponnelli li poeti per allegoria, una a significare la incontenenza, la qual corre troppo viaccio ad ira; la seconda significa malizia, la qual si drizza a ira; la terza significa la bestialitate, la qual significa quella pessima ira la qual è in supremo grado, sí come qua inanzi in lo xj capitolo dichiarerà»; *In Inf.* XI, 88: «questi maliziosi e bestiali sono piú felli e però dentro sono posti» (ed. VOLPI 2009: 313 i 365); *Ottimo commento*, *In Inf.* VIII, 76-78: «ma però che da malizia, e da besti[a]litate è quasi impossibile il partirsi, però figuratamente il cerchio di questo luogo delle mura del ferro» (ed. TORRI); GUIDO DA PISA, *Expositiones et glose* XI: «Deus extra civitatem Ditis punit incontinentiam, infra vero malitiam et bestialitatem» (ed. CIOFFARI 1974: 212); PIETRO, *In Inf.* VIII ad 1, 69-70 [*Nan* 114-115]: «amodo intra civitatem Ditis non punitur incontinentia, sub qua sunt omnia supradicta vitia, sed bestialitas et malitia».

140. GUIDO DA PISA, *Expositiones et glose* XI: «sub nomine vero malitie et bestialitatis omnia alia peccata que oriuntur ab ipsis [...]. Malitia vero et bestialitas, sub quibus violentia, fraus et proditio continentur, quia plus Deum offendunt, ideo intra civitatem durius puniuntur: violenti sub dominio Minotauri, fraudulenti sub dominio Gerionis, proditores vero sub dominio Luciferi»; *ibid.*, XVIII: «nunc in isto VIII° de peccato malitie et bestialitatis, prout per fraudem committitur, pertractare intendit. [...] Contra istos itaque duos amores fraus et malitia bestialis hominis operatur» (ed. CIOFFARI 1974: 207, 211, 334, 336). Abans de comentar el cercle novè, Guido argumenta que els set pecats capitals no solament engendren pecats d'incontinència, sinó també de malícia i bestialitat, i ho demostra enumerant la descendència de cada pecat capital entre la multitud de pecats descrits als cercles VII-IX (*ibid.* XXXI; pp. 640-643). Guido parla d'una «heretica malitia» com a sinònim del terme «hereticam pravitatem» (*ibid.*, X, p. 196).

141. IACOPO DELLA LANA, *In Inf.* XVIII, intr., § 1: «E, sí com'è detto, da qui in suso si è punito quella colpa malizia e bestialità ch'è commessa violenta e sforzevole mente; mo' punisce quella colpa malizia e bestialitate ch'è commessa con fraude e con inganno» (ed. VOLPI 2009: 533); ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* XVIII, 1: «Postquam auctor declaravit de essentia culpe malitie et bestialitatis que cum violentia operatur, incipit declarare modo de essentia malicie et bestialitatis quod cum fraude operantur» (ed. CIOFFARI 1989: 88).

ch'i' ora spensi»), suïcides i violents contra Déu.¹⁴² Iacomo della Lana i l'*Ottimo commento* estenen aquesta interpretació als fraudulents, assenyalant especialment la bestialitat del lladre Vanni Fucci (*Inf.* XXIV, 124-126: «Vita bestial mi piacque e non umana, / sì come mul ch'i' fui; son Vanni Fucci / bestia [...]») i del comte Ugolino (*Inf.* XXXII, 133: «O tu che mostri per sì bestial segno [...])). La primera redacció de l'*Ottimo* atribueix la malícia als cercles VI i VII i la bestialitat als cercles VIII i IX,¹⁴³ però l'última forma identifica la malícia amb els heretges i la bestialitat amb la violència i el frau.¹⁴⁴ Iacomo della Lana també imputa als heretges un pecat de malícia,¹⁴⁵ i Pietro Alighieri els qualifica de «simplices et absolutos malitiosos»; per tant, segons el *Comentum* la Ciutat de Dis conté la malícia simple i absoluta dels heretges, la bestialitat dels violents i, finalment, les dues espècies del frau.¹⁴⁶ Només dins una

142. IACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'Inferno* XII, 63-64: «Intrandosi nella dimostrazion bestiale del presente settimo grado»; XIII, 4-5: «Dimostrata la prima qualità bestiale, cioè parte de le tre del grado presente» (ed. BELLOMO 1990: 132 i 136); PIETRO, *In Inf.* XII ad 1, 2-4 [*Nan* 144-145]: «fingit auctor se invenire illud monstrum bestiale, ut representativum bestialium hominum actum sive dyabolicum motum ad talia, scilicet Minotaurum». Per al Minotaure i els centaures com a símbols de bestialitat, vegeu IACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'Inferno* XII, 71-86, i XXV, 19-21 (ed. BELLOMO 1990: 132-133 i 183); IACOPO DELLA LANA, *In Inf.* XII, 12, i XXV, 28 (ed. VOLPI 2009: 385-393 i 715); *Ottimo commento*, *In Inf.* XII, 11-15, i XXV, 28-30 (ed. TORRI); ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* XXV, 28 (ed. CIOFFARI 1989: 105).

143. *In Inf.* XXXI, nota: «Ha trattato di sopra nella prima parte dello Inferno, di coloro che per incontinenza peccarono, nelli cinque circuli fuori di Dite; e di coloro che peccarono per malizia, nel VI e nel VII circulo; e di coloro che per bestialitate peccarono contro a coloro, che solo naturale amore aveano verso loro, nello VIII circulo. Resta dunque a trattare di quegli, che usarono per questa bestialitate frode in colui, che si fida in esso per alcuno accidentale amore oltre il naturale; de' quali intende trattare nel VIII e ultimo circulo, li quali sono chiamati traditori» (ed. TORRI); E potrebesi questa seconda parte, la quale comprende lo inferno, dividere solamente in tre parti, sì come vuole l'auctore seguendo Aristotile, che huomo pecchi o per incontinentia o per malitia o per bestialitate, e che la parte che punisce li incontinenti comenci nel .iii. capitolo e stendasi infino al .viii. capitolo. E nella fine del capitolo .viii. cominci la parte che punisce coloro che per malitia peccarono, e stendasi infino al capitolo .xi. Poi il rimanente punisca coloro che per bestialitate peccarono, cioè violenti et fraudolenti.

144. *In Inf.*, proemi: «E potrebesi questa seconda parte, la quale comprende lo inferno, dividere solamente in tre parti, sì come vuole l'auctore seguendo Aristotile, che huomo pecchi o per incontinentia o per malitia o per bestialitate, e che la parte che punisce li incontinenti comenci nel .iii. capitolo e stendasi infino al .viii. capitolo. E nella fine del capitolo .viii. cominci la parte che punisce coloro che per malitia peccarono, e stendasi infino al capitolo .xi. Poi il rimanente punisca coloro che per bestialitate peccarono, cioè violenti et fraudolenti» (ed. DI FONZO 2008: 56.124-130).

145. IACOPO DELLA LANA, *In Inf.* VIII, intr., § 5: «or quilli che se [...] malicia come sono li heretici et picurrii, etcetera; o illi lo fanno per bestialitate, commo desperati e sodomitti, etcetera» (ed. TERZI 2009: 268). Iacomo della Lana tornar a subratllar especialment la bestialitat dels violents afegint els sodomites i els usurers entre els exemples aristotèlics de bestialitat (*In Inf.* XI, 79-84: «e questi così fatti son detti bestie, sì com'era alcuni che mangiavano carne umana, altri che sparavano femine grvide per dissipare lor fetto, over creature. E simili sono quelli che usano li organi corporali ad altro uso, offizio e fine che non sono fatti, e così l'altre cose temporali come sono li sodomiti e li usurarii»), i tornant a remarcar la bestialitat dels usurers (*In Inf.* XVII, 74-75), però a l'entrada de Malebolge també associa la bestialitat amb el frau (*In Inf.* XVIII, proemio: «E sicom'è detto da qui in suso si è punita quella colpa, malizia e bestialità ch'è commessa violenta e sforzevolmente, mo punisce quella colpa, malizia e bestialitate che è commessa con fraude e con inganno»).

146. PIETRO, *In Inf.* XII ad 1, 1-4 [*Nan* 144-145]: «contemplando more poetico consueto, ultra simplices et absolutos malitiosos, ut sunt heretici, fingit auctor se invenire illud monstrum bestiale, ut representativum bestialium hominum actum sive dyabolicum motum ad talia, scilicet Minotaurum»; X

paràfrasi gairebé literal de la divisió tomística dels pecats contra Déu, contra si mateix i contra el proïsme, Pietro esmenta incidentalment els heretges, els blasfemadors i els sodomites dins la primera categoria.¹⁴⁷

Boccaccio és el primer dels comentaristes antics que, tot remarcant el silenci de Virgili sobre els heretges i els epicuris, els imputa un vici de bestialitat.¹⁴⁸ Això l'obliga a justificar tot seguit el lloc superior que ocupen dins la Ciutat de Dis:

Ma incontante da questo surgerà un altro dubbio, e dirà alcuno: «Se gli eretici son bestiali, perché non sono essi puniti più giù, dove gli altri bestiali si puniscono?». E a questo ancora si può rispondere in questa guisa: pare che gli eretici abbiano meno offeso Idio che quegli bestiali che più giù puniti sono, e perciò qui e non più giù si puniscono. E che essi abbiano meno offeso Idio che coloro, pare per questa ragione: il peccato, il quale gli eretici hanno commesso, non è stato commesso da loro per dovere offendere a Dio, anzi è stato commesso credendosi essi piacere e servire a Dio, in quanto estimavano le loro opinioni dovere essere rimovitrice di quegli errori, li quali pareva loro che non ci lasciassero debitamente sentir di Dio e per conseguente non ce lo lasciassero debitamente onorare e adorare; là dove i bestiali, che più giù si puniscono, disiderarono e sforzaronsi in quanto poterono, bestemmiando e maladicendo, d'offendere Idio, e, oltre a ciò, adoperando violentemente e bestialmente contro alle cose di Dio. E però pare questi cotali debitamente più verso il centro essere puniti che gli eretici. (*Esp.* IX, II, 70-71; ed. PADOAN 1994 [1965]: 512)

A diferència del infidels virtuosos, que Dante situa als llimbs, els heretges i els epicuris són infidels positius i no poden al·legar ignorància: llur infidelitat és el fruit d'una deliberació errònia sostinguda amb pertinàcia contra els arguments veritables de la raó i de la fe, i Dante en el *Convivio* la qualifica certament de bestialitat.¹⁴⁹

---

ad 1, 2-3 [*Nan* 129-130]: «procedit ad speculationem vitiorum in malitia, bestialitate et fraude. Que tria vitia figurantur pro tribus muris dicte civitatis Ditis».

147. PIETRO, *In Inf.* XI ad 2, 43-46 [*Nan* 140]: «sed quedam continentur sub ordine ipsius Dei que excedunt rationem humanam, sicut ea que sunt fidei et que debentur soli Deo; unde qui in talibus peccat, dicitur in Deum peccare, sicut heretici, blasfemi et contra naturam nittentes». És citació literal de TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 4, tot i que sant Tomàs enumera «sicut haereticus et sacrilegus et blasphemus». Tot i que el criteri de sant Tomàs es refereix al pecat en general, Pietro l'al·lega oportunament per a justificar la divisió dantesca dels violents; però, mantenint la menció dels heretges, introdueix un element de confusió en la seva anàlisi, atès que sembla assimilar-los als violents contra Déu immediatament.

148. BOCCACCIO, *Esp.* IX, II, 67-71: «Ma potrebbesi qui muovere un dubbio e dir così: “[...] di questi eretici non fa in questa distinzione menzione alcuna, e perciò pare che ella sia spezie singulare per sé di peccato. Che spezie dunque diremo che questa sia?”. Al qual dubbio si può così rispondere: la eresia spettare a bestialità, e in quella spezie inchiudersi, per ciò che bestial cosa è estimare di se medesimo quello che estimar non si dee, cioè di vedere e di sapere d'alcuna cosa più che non veggono o sanno molti altri che di tale o di maggiore scienza son dotati, e volere, oltre a ciò, ostinatamente tenere ferma la sua opinione contro alle vere ragioni dimostrate da altrui. La qual cosa gli eretici sempre feciono e fanno, con tanta durezza di cuore tenendo e difendendo quello che vero credono, che avanti si lascerebbono e lasciano uccidere che essi di quella si vogliano rimuovere [...]. E perciò meritamente reputar si posson bestiali» (ed. PADOAN 1994 [1965]: 511-512).

149. *Conv.* II, VIII, 8: «Dico che intra tutte le bestilitadi quella è stoltissima, vilissima e dannosissima, chi crede dopo questa vita non essere altra vita». Val a dir, però, que també són qualificats de bestials els qui s'aparten de la raó seguint l'apetit; *Conv.* II, VII, 4: «E però chi dalla ragione si parte e usa pure la parte sensitiva, non vive uomo ma vive bestia: sì come dice quello eccellentissimo Boezio: “Asino vive”. Dirittamente, dico, però che lo pensiero è propio atto della ragione, per che le bestie non pensano, ché non l'hanno; e non dico pur delle minori bestie, ma di quelle che hanno apparenza uma-

Però, a diferència dels violents contra Déu, els heretges i els epicuris cauen en la infidelitat sense *voluntas nocendi* i sense un fi d'*iniuria*. Boccaccio aporta, doncs, un argument que resta implícit en els comentaristes que atribueixen als heretges i als epicuris una malícia simple i absoluta, com diu Pietro.¹⁵⁰ A la Ciutat de Dis s'hi puneix la *malitia* entesa com a pecat *ex electione* per oposició a la incontinença; però aquest concepte de malícia es divideix en dos: l'*haeresis* ('elecció') de l'infidel positiu és *malitia* sense un fi d'*iniuria* i *sine voluntate nocendi*, mentre que la *malitia* que Virgili assenyala en els tres cercles inferiors (*Inf.* XI, 22-24) és *cum iniuria* i *cum voluntate nocendi*, i precisament per això pot subdividir-se segons els conceptes jurídics de *violentia* (o *vis*) i *fraus* (o *dolus malus*). En conclusió: la infidelitat d'heretges i epicuris és pertinaç i culpable, però no causa dany ni injustícia deliberadament; qui fa força o violència causa dany deliberadament al proïsme, a si mateix o a Déu, mentre que els fraudulents perverteixen deliberadament el vincle natural de la raó i els traïdors, a més a més, atempten contra el vincle especial de la confiança. La principal dificultat d'aquesta interpretació és que Virgili atribueix un fi d'*iniuria* a tota mena de malícia (vv. 22-23), sense advertir que aquesta *malitia cum iniuria* és una espècie de la *malitia* com a pecat *ex electione* oposada a la incontinença (v. 82),¹⁵¹ al costat de la *malitia sine iniuria* dels heretges i epicuris.

El fet és que el tractament que Dante dispensa en particular a la «matta bestialitate» (vv. 82-83) constitueix encara avui una *vexata quaestio*. El testimoni dels fills del poeta, la interpretació del frau com a *malitia humana* («de l'uom proprio male») i els trets bestials del Minotaure i dels centaures indueixen la majoria a identificar la *malitia bestialis* amb la violència o, si més no, a incloure-la dins el cercle dels violents.¹⁵² Però els arguments de Boccaccio i el testimoni del *Convivio* (II, VIII, 8) també han induït una minoria de crítics a recuperar la identificació dels bestials amb els heretges,¹⁵³ mentre que la resta s'ha dividit entre els qui situen la bestiali-

---

na e spirito di pecora o d'altra bestia abominevole»; IV, VII, 14-15: «Potrebbe alcuno dicere: Come? è morto e va? Rispondo che è morto [uomo] e rimaso bestia. Ché, sì come dice lo Filosofo nel secondo dell' Anima, le potenze dell'anima stanno sopra sé come la figura dello quadrangulo sta sopra lo triangulo, e lo pentangulo, cioè la figura che ha cinque canti, sta sopra lo quadrangulo: e così la sensitiva sta sopra la vegetativa, e la intellettiva sta sopra la sensitiva. Dunque, come levando l'ultimo canto del pentangulo rimane quadrangulo e non più pentangulo, così levando l'ultima potenza dell'anima, cioè la ragione, non rimane più uomo, ma cosa con anima sensitiva solamente, cioè animale bruto». Vegeu la mateixa explicació, a propòsit dels suïcides, en PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 9-20 [*Nan* 157].

150. La proposta de Boccaccio és represa per D'OVIDIO 1901 [1931]: 418-424. Per a altres propostes o matisos, vegeu MOORE 1968 [1899]: 176-180, i READE 1909: 367-381.

151. Per a aquests dos conceptes de *malitia*, vegeu BUSNELLI 1905: 276-284.

152. Argumentada per D'OVIDIO 1901 [1931]: 401-411; BUSNELLI 1905, i READE 1909: 404-430, és l'opinió habitual en la *lectura Dantis* i també la preferida per CHIAVACCI LEONARDI 2001: 204-205.

153. Vegeu FERRETTI 1950; FOSTER 1957, i MEERSSEMAN 1968. D'acord amb Boccaccio, D'OVIDIO (1901 [1931]: 424-432) proposa d'identificar la bestialitat no solament la violència, sinó també amb l'heretgia: «la operativa nel cerchio settimo, la speculativa nel sesto» (*ibid.*, p. 427).

tat al cercle més profund, el dels traïdors,¹⁵⁴ i els qui neguen o posen en dubte que Dante tingués la intenció d'assignar un lloc específic a la bestialitat en la seva ordenació de l'infern.¹⁵⁵

Després d'haver tractat «Dels lochs un és punida la incontinença» en els capítols XVI-XXXI, a partir del XXXII Joan Pasqual tracta de tots els pecats inclosos dins la Ciutat de Dis sota la rúbrica «Los següents cercles són dels vicis fets per malícia». El teòleg ha assumit com a propis els dos principals conceptes aristotèlics que fonamenten l'ordenació dantesca, i tot seguit també assumirà tant la distinció entre la violència i el frau com les subdivisions de l'una i de l'altre, per bé que les sotmetrà a una notable reestructuració a partir de les propostes interpretatives del *Comentum*.

Segons Pietro Alighieri, la Ciutat de Dis és el lloc on és punida la malícia, incloent-hi la bestialitat i el frau, i al·legòricament representa l'estat dels maliciosos, que el poeta no pot investigar racionalment sense l'eloqüència cautelosa de Mercuri, amb

---

154. Vegeu MAZZONI 1953 i 1986 [1981]; TRIOLO 1968 i 1998: 156-162, i VAZZANA 1997.

155. Vegeu, entre d'altres, MOORE 1968 [1899]: 160-162; NARDI 1990 [1951/1955]: 78; SAPEGNO 1997 [1955]: 131; PAGLIARO 1964; HATCHER, MUSA 1970. L'anàlisi aristotèlica (*Eth. Nic.* VII, 1 i 5-6) i el comentari de TOMÀS D'AQUINO (*In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 2, 5-12; lect. 5, núm. 5, 8, 12-16; lect. 6, núm. 1, 14-19) distingeixen una incontinença i una malícia bestials quan aquelles dues conductes vicioses excedeixen —excepcionalment, perquè els bestials són pocs— els límits humans; d'altra banda, hi ha una bestialitat dubtosament culpable causada per disposicions naturals, alteracions morboses (lect. 5, núm. 6: «propter maniam vel furiam») o costums bàrbars (antropofàgia, matrimonis incestuosos, etc.), com ha estat observat reiteradament des de D'OVIDIO (1901 [1931]: 402-410), BUSNELLI (1905: 284-286) i READE (1909: 405-414). L'adjectiu «matta» de Dante al·ludeix, doncs, a una irracionalitat que pot ésser més o menys culpable segons les causes de la corrupció de la raó. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 12: «Et ponit tres modos secundum quos aliqui fiunt bestiales. Quorum primus est ex conversatione gentis, sicut apud barbaros qui rationabilibus legibus non reguntur, propter malam convivendi consuetudinem aliqui incidunt in malitiam bestialem. Secundo contingit aliquibus propter aegritudines et orbitates, idest amissiones carorum, ex quibus in amentiam incidunt et quasi bestiales fiunt. Tertio propter magnum augmentum malitiae, ex quo contingit quod quosdam superexcellenter infamamus dicentes eos bestiales. Quia igitur, sicut virtus divina raro in bonis invenitur, ita bestialitas raro in malis: videntur sibi per oppositum respondere»; lect. 5, núm. 5: «manifestat per exempla singulas differentias innaturalium delectabilium. Et primo de his quae fiunt delectabilia propter perniciosam naturam hominum qui sunt quasi bestiales, quia propter corruptelam complexionis assimilantur bestiis; sicut de quodam homine dicebatur, quod scindebat ventres praegnantium mulierum, ut pueros in utero conceptos devoraret. Et simile est, si quis delectetur in talibus qualibus dicunt delectari quosdam silvestres homines in silvis, scilicet scitas commorantes circa mare Ponticum. Quorum quidam comedunt carnes crudas, quidam vero carnes humanas, quidam vero sibi invicem ad celebranda convivia suos filios accommodant; et similia sunt ea quae dicuntur circa Phalarim quemdam, scilicet crudelissimum tyrannum, qui in ipsis cruciatibus hominum delectabatur. Hi igitur qui in talibus delectantur, sunt quasi similes bestiis»; lect. 6, núm. 14: «Dicit ergo primo, quod quia continentia et incontinentia sunt circa delectationes corporales, oportet assumere earum differentias. Sunt enim quaedam earum, ut prius dictum est, humanae et naturales, id est consonae naturae humanae, et quantum ad genus, quod consideratur secundum ea quae appetuntur, et quantum ad magnitudinem quae attenditur secundum modum appetendi, vel intensum vel remissum. Aliae vero non sunt naturales, sed bestiales propter perniciosam naturam; vel adveniunt propter orbitates et aegritudines, inter quas computantur etiam pravae consuetudines»; núm. 17: «Deinde cum dicit: minus autem bestialitas etc., comparat bestialem malitiam vel incontinentiam humanae. Et dicit quod bestialitas minus habet de ratione malitiae si consideretur conditio bestiae vel hominis bestialis. Sed bestialitas est terribilior, quia facit maiora mala. Et quod minus habeat de malitia bestialitas, probat per hoc quod in bestia id quod est optimum, scilicet intellectus, non remanet, sicut corruptum et depravatum, prout remanet in homine malo; sed totaliter ita corruptum est quod nihil habet de illo».

qui s'identifica l'enviat del cel («era da ciel messo») segons la interpretació de Pietro. El cercle sisè conté la malícia simple i absoluta dels heretges i epicuris, tot al voltant d'un cercle general de malícia que es divideix en tres: el Minotaure presideix al cercle setè la malícia bestial dels violents contra el proïsme, contra si mateixos i contra Déu immediatament o mitjançant la natura o l'art; als cercles vuitè i novè s'hi puneix el frau, figurat pel monstre triforme Gerión —perquè el frau es pot cometre en tres maneres: *dicto*, *re ipsa* i *facto*—, amb la categoria especial dels traïdors, presidida per Lucifer.

Joan Pasqual comprèn i assimila aquests criteris de manera progressiva, amb vacil·lacions i rectificacions constants, i aplicant-hi també criteris propis. Tot observant que la bestialitat és pitjor que la malícia (XXXII), inicialment (XXXIV, 1-3) intenta ordenar l'interior de la Ciutat de Dis treballant amb els conceptes de frau (sugerit per Mercuri), malícia i bestialitat, però tot seguit abandona aquest darrer concepte aristotèlic com a criteri d'ordenació moral i adopta la distinció dantesca de la malícia en violència i frau (XXXV, 1). A partir d'aquest moment Pasqual inclou decididament els heretges dins la categoria dels violents contra Déu, al costat dels blasfemadors (XXXV, 1-4), i finalment fa una proposta personal de reordenació dels violents que desarticula els tres *gerioni* de la divisió dantesca (XL). Pel que fa als dos cercles inferiors de l'*Inferno*, Joan Pasqual deixa de banda la principal distinció de Dante, basada en la violació o no d'un vincle de confiança, i adopta la tripartició suggerida per Gerión com a figura del frau (XLI). Tracta, doncs, en primer lloc dels fraudulents en la paraula: alcavots i rufians, aduldors, mals consellers i sembradors de divisió, cisma i escàndol (XLII-XLV); en segon lloc, dels fraudulents en la cosa: alquimistes, falsificadors, hipòcrites, simoníacs i endevins (XLVI-L), i no conservem els capítols corresponents a la rúbrica «Del frau comès per obra» (LI), que, segons l'esquema apuntat en la interpretació de Gerión (XLI, 5-7, 21), havia de contenir els baraters, els lladres i, finalment, els traïdors.

5.2. «Dels vicis fets per malícia», I: heretges, bestials i violents (XXXII-XL). Joan Pasqual no assumeix com a pròpia la distinció de la malícia en violència i frau fins al començament del capítol XXXV, que dedica als blasfemadors. En els capítols anteriors ha explicat la distinció aristotèlica entre incontinència, malícia i bestialitat (XXXII), ha interpretat la intervenció de Mercuri en l'entrada de Dante a la Ciutat de Dis, lloc de malícia i de frau (XXXIII), i ha tractat de la malícia dels heretges (XXXIV). Malícia, bestialitat i frau són les tres categories morals que Pietro Alighieri ha atribuït constantment a la Ciutat de Dis abans d'arribar al comentari d'*Inferno* XI, i és amb aquestes tres categories que Joan Pasqual intenta ordenar confusament la matèria moral de la Ciutat de Dis abans d'analitzar la malícia dels heretges (XXXIV, 1-3). I en

aquest capítol encara accepta de situar els heretges en un cercle superior, immediatament després de la supèrbia (XXXIV, 8).

Per contra, en el capítol XXXV Joan Pasqual sembla haver assumit definitivament tant la distinció de la malícia en violència i frau com la tripartició de la violència, i és a partir d'aquesta comprensió que classifica l'heretgia com una violència immediata contra Déu. Això l'indueix a decidir un canvi d'ordre i a tractar tot seguit de les violències que Dante descriu en darrer lloc, la blasfèmia (XXXV), la sodomia (XXXVI) i la usura (XXXVII) —violències contra Déu immediatament i mitjançant la natura i l'art—, abans de reprendre el fil expositiu del *Comentum* amb la tirania (XXXVIII), que és violència contra el proïsme, i amb la desesperació dels suïcides i dilapidadors (XXXIX), que fan violència contra si mateixos. En el capítol conclueix «Del orde dels cercles de las violèncias» (XL) Joan Pasqual ens avisa que aquest ordre expositiu no indica pas la gravetat dels pecats, i que tampoc no és admissible l'ordre de Dante, atès que, segons el teòleg, l'heretgia i la blasfèmia són les culpes més greus (XL, 2, 4 i 7), com també és molt greu la desesperació, mentre que la usura i la sodomia, en aquest ordre, són les violències menys greus després de la tirania.

Aquestes discrepàncies en la comprensió dels primers cercles (VI-VII) de la Ciutat de Dis fan pensar que Pasqual redactà els capítols XXXIII i XXXIV, que abasten des del final del capítol VIII fins al començament del capítol XI del *Comentum* a l'*Inferno*, abans d'estudiar detingudament el comentari a *Inferno* XI; el capítol XXXII i l'esquema moral de la Ciutat de Dis que encapçala el capítol XXXIV (1-3) semblen, en canvi, el resultat d'una primera lectura del comentari a *Inferno* XI, concentrada en la distinció de les tres disposicions vicioses d'Aristòtil, mentre que el començament del capítol XXXV denota, finalment, una segona lectura d'aquest capítol del *Comentum*, més precisa i, sobretot, més concentrada en les subdivisions de la malícia i de la violència.

La millor manera de comprendre aquestes vacil·lacions de Pasqual és resseguir el fil del *Comentum* en la seva aproximació a la Ciutat de Dis —és a dir, fins a l'inici de la lliçó de Virgili (*In Inf.* XI ad 1, 9)— i observar progressivament les nocions classificatòries que un lector com Pasqual en podia anar traient.

Després d'haver identificat els quatre pecats de l'Estígia amb l'argument dels tres amors desordenats, inclosos dins la categoria de la incontinença, Pietro situa a la Ciutat de Dis la malícia i la bestialiat, anticipant la distinció aristotèlica que s'exposa en el capítol XI:

1. *In Inf.* VIII ad 1, 69-71 [*Nan* 114-115]: «amodo intra civitatem Ditis non punitur incontinentia, sub qua sunt omnia supradicta vitia, sed *bestialitas et malitia*, ut scribit auctor infra in XIº capitulo proxime venturo».

El guiatge de Virgili no és suficient perquè els dimonis i les fúries obrin a Dante les portes de la Ciutat de Dis, que és el lloc i l'estat dels maliciosos:

2. *In Inf.* IX ad 1, 1-5 i 15-17 [Nan 118]: «auctor, videndo Virgilium, id est iudicium rationis in se ita turbatum quodammodo per se solum non posse rimari que ad malitiam sunt, sed expedire astutiam et cautelosam inductionem mercurialem, timuit auctor in se ne ulterius posset cum eo iudicio procedere, scilicet in dicta sua speculatione. Sed Virgilius, id est dicta ratio, respondit et confortavit ipsum [...]. Item nec alegorice hoc etiam potest procedere, cum ipsa ratio, id est Virgilius, per se nec nunc possit ingredi civitatem Ditis, id est *locum et statum malitiosorum*, ut hic patet».

La intervenció de Mercuri és necessària perquè l'autor pugui investigar les malícies i els fraus particulars de la Ciutat de Dis, també al·ludida com un *locus fraudum*:

3. *In Inf.* IX ad 3, 1-4 i 8-14 [Nan 124-125]: «elloquentia cautelosa, que in persona Mercurii hic ponitur, venit et aperuit que Virgilius, id est ratio, aperire non poterat. Nam *malitiosa* non possumus absque Mercurio ingredi, id est absque quadam commemoratione mercuriali, que est circa negotiationes. [...] Nam licet Virgilius, id est ratio, per speculationem particularium *vitiorum* [virorum β] supradictorum incontinentie duxerit auctorem, *per malitias et particulares fraudes*, de quibus tractaturus est, ingredi nunc non potuit sine introductione Mercurii, cuius constellatio preest mertimoniis et mercatoribus, in quibus *fraudes et malitie* sepe negotiando occurrunt. [...] Fingendo dictum Mercurium *locum fraudum* sicut nuntius Dei sibi aperire, hoc est quod in se ipso auctor reduxit in memoriam que in talibus fiunt».

Aquesta interpretació de l'enviat del cel (*Inf.* IX, 85: «ch'elli era da ciel messo») es basa en un *locus parallelus* d'Estaci (*Theb.* II, 1-6 i 11) en què, segons Pietro, Mercuri també introdueix l'ànima de Laios al lloc de les nou *bolge*¹⁵⁶ o espècies del frau:

4. *Ibid.*, 23-31 [Nan 125-126]: «Ad similiem casum Statius fingit istum Mercurium etiam taliter descendere et umbram Lay regis Thebarum, occisi ab Edippo suo filio, introducere in locum clausum istum civitatis Ditis, sic dicens: «Interea gellidis Maia satus aliger umbris / iupsa gerrens remeat magni Iovis; undique pigre / ire vetant nubes et turbidus implicat aer, / nec Zeffirri tenere gradum, sed feda silentis / aura poli. *Stix inde* [Strixit in β] novem circumflua campis, / hinc obiecta vias torrentum incendia claudunt. / ...Item tamen et modica firmat vestigia virga». Quare vide etiam hic quomodo per eum apertus fuit *locus novem bulgiarum, id est novem specierum fraudis*, sicut et ibi dicit Statius».

Un cop dins, i per oposició a la incontinença dels cercles anteriors, Pietro presenta el contingut moral de la Ciutat de Dis com una tripartició de malícia, bestialitat i frau —aparentment superposa la divisió aristotèlica amb la ciceroniana, identificant la bestialitat amb la violència—, representada per la triple muralla de la ciutat:

---

156. A partir d'ESTACI, *Theb.* II, 6 («Styx inde novem circumflua campis»), i malgrat els «dieci valli» d'*Inf.* XVIII, 9, Pietro comptarà sempre nou *bolge* (*In Inf.* XI ad 1, 13 [Nan 137]; XVIII, div., 2 [Nan 187], i ad 1, 4 [Nan 188]) fins que no arribarà a la desena *bolgia* (*In Inf.* XXIX, 2 [Nan 250]). Aquest error de Pietro es transmet inicialment a les glosses d'ANDREA LANCIA, *In Inf.* XVIII, 1, tot i que el mateix Lancia corregeix posteriorment la numeració en el seu autògraf (ed. AZZETTA 2012: 314 nn. i i 1).

5. *In Inf.* x ad 1, 1-5 [*Nan* 129-130]: «auctor, speculatis vitiatis in septem vitiis principalibus, ut sunt incontinentes, procedit ad speculationem vitiatorum *in malitia, bestialitate et fraude*. Que tria vitia figurantur pro tribus muris dicte civitatis Ditis, que continet admodo tales tripartitos peccatores. Unde Virgilius ad hoc: «*Menia lata videt triplici circumdata muro*», etc.»

El primer cercle després de la supèrbia correspon a la malícia dels heretges:

6. *ibid.*, 6-7 i 13-15 [*Nan* 130]: «Et primo narrat sic intellectualiter speculando *de malitiosis scilicet hereticis* post tractatum superbie subsequenter. Et merito [...]. Et vere heretici et patareni dici debent *malitiosi*, nam *malitia* secundum Phylosophum dicitur malus habitus, id est mala ellectio, cum quis commisso peccato de ipso gaudet».

La fetor que exhala el fons de l'abisme prové de la malícia i el frau:

7. *In Inf.* xi ad 1, 6-7 [*Nan* 137]: «Dicendo qualiter magnus fetor exibat de dicto circulo, id est *de statu malitiosorum et fraudulentorum*».

En conclusió, abans de comentar la lliçó de Virgili sobre l'ordenació de l'infern, Pietro Alighieri s'ha referit set vegades al contingut moral de la Ciutat de Dis al·ludint constantment a la noció de malícia, tot i que potser no sempre en el mateix sentit. També s'ha referit reiteradament al frau (textos 3-5 i 7), i la interpretació de Mercuri gairebé indueix a pensar que la Ciutat de Dis és principalment un *locus fraudum*, com Malebolge. Per contra, no esmenta mai la noció de violència, per oposició al frau, i es refereix dues vegades a la bestialitat i la malícia en oposició a la incontinència (textos 1 i 5). Aquestes breus indicacions ofereixen un idea molt confusa de l'ordenació moral de la Ciutat de Dis, i és evident que, sense un estudi atent de les distincions d'*Inferno* XI, fan impossible de comprendre no solament la divisió dels tres cercles inferiors, sinó també el sentit propi o aristotèlic dels termes malícia i bestialitat.

Cal observar atentament que, en la seva adaptació de l'esquema dels tres amors desordenats (XXX, 1-8; cf. *In Inf.* VIII ad 1, 43-71 [*Nan* 113-115]), Joan Pasqual va ometre deliberadament totes les referències a les tres disposicions vicioses d'Aristòtil (text 1), que, en aquell moment, encara devia considerar uns tecnicismes innecessaris per a comprendre l'ordenació teològica de l'infern. Després de reordenar aleshores els set cercles corresponents als pecats capitals (capítols XVI-XXXI), és molt probable que Pasqual redactés en primer lloc el capítol XXXIII «Del loch un és punida la malícia», consistent en una adaptació fidel, tot i que abreujada —les glosses relatives a les fúries i a Cèrber i Hèrcules s'incorporen als capítols VII i X—, del comentari a *Inferno* IX, on Pietro al·ludeix a la malícia de la Ciutat de Dis i a la necessitat de Mercuri per a entrar en el lloc de la malícia i, especialment, del frau (textos 2, 3 i 4). Joan Pasqual ja no pot eludir aquests conceptes en la seva adaptació:

En la intrada de la ciutat Ditis (la qual és loch un los *maliciosos* són tormentats, pus profundo del loch un són cruciats los *incontinentes*), la qual ciutat infernal fingex Dant ésser tancada e closa, en las portes de la qual fou vista Ericto. [...] Axí diu Virgili a Dant que no teme de intrar dins aquesta ciutat e specular los vicis e las penes dels *maliciosos* (XXXIII, 1 i 4)

Diu Dant que aparagué a ells la eloqüència cautelosa. Aquesta és Mercuri, car a investigar la matèria dels *maliciosos* sens commemoració mercurial, que és en negociacions, no poden entrar. Car las *malícias particulàs qui-s fan per fraus*, les quals solen ésser fetas en mercaderies, a les quals la constil·lació de Mercuri fa, en aquesta manera les havem inquirir. E axí *Mercuri és loch dels fraus*, e aquest és nunciador. (XXXIII, 19-21)

En aquest semblant cars Staci fingex Mercuri devallar e la umbra de Lay, rey dels tebans, matat per Èdipo, fill seu, entrar en *lo loch clos de aquesta ciutat, en lo qual loch són vistes IX búlgias, ço és IX spècies de frau tormentades*, axí com diu Stati. (XXXIII, 23)

Noteu, a més a més, que en l'adaptació de XXXIII, 1, la frase «pus profundo del loch un són cruciats los incontinentes» manca en el model (text 2) i té tota l'aparença d'una addició posterior, no gaire ben resolta sintàcticament.

El capítol XXXIV «De las penas de la malícia. Del cercle dels heretges» consisteix principalment en una adaptació fidel de totes les glosses de Pietro Alighieri relatives als heretges (*In Inf.* IX ad 3, 55 - XI ad 1, 8 [*Nan* 127-137]). Un cop dins la Ciutat de Dis, al final del comentari a *Inferno* IX Pietro descriu immediatament, sense cap mena d'introducció, els sepulcres dels heretges, és a dir, les penes que Pasqual explica en XXXIV, 4-7. El comentari a *Inferno* X comença, en canvi, amb un exordi que, en primer lloc (text 5), assenyala la transició dels pecats d'incontinència als pecats de malícia, bestialitat i frau inclosos dins la Ciutat de Dis, i que, tot seguit (text 6), afirma que els heretges són maliciosos merescudament punits després dels superbs. Joan Pasqual també continua el capítol XXXIV assumint aquesta segona afirmació:

Notantment après dels superbiosos deven ésser los heretges [...]. E vertaderament los heretges e paterins (*id est*, los pares dels heretges) són maliciosos, car segons lo Filossoff *in Eticis*: «*Malicia est malus habitus, id est mala electio, cum quis comisso peccato de ipso gaudet*» (XXXIV, 8-9),

mentre que l'afirmació anterior (text 5) és la primera referència a les tres disposicions vicioses d'Aristòtil que Pasqual degué assumir com a pròpia: a parer meu, no solament li suggerí la referència als incontinentes que hem vist afegida al capítol anterior (XXXIII, 1, 2-3: «pus profundo del loch un són cruciats los incontinentes») i també una nota transcrita al marge inferior del f. 189^r del nostre manuscrit:

Diu Dant que la ciutat de Ditis és circuïda de III murs: lo primer és *malícia, bestialitat e frau*; Virgili: «*Menia lata videt triplici circumdata muro*» (*libro Inferni, capitulo X^o*) (XXXIII, 100-102),

sinó que també li pogué suggerir la idea de redactar una primera versió del capítol XXXII («De la incontinença, malícia e bestialitat, e quala és pijor que l'altra»), que comença amb una versió amplificada d'aquest mateix exordi (text 5):

Pus que havem tractat de las penes dels VII vicis capitals comesos per *incontinença*, se-guex-se inquirir de las penas dels vicis comesos per *malícia* (segons que malícia és contra incontinença) e *bestialitat e frau*. [...] Un incontinença és menys peccat que malícia, e malícia menys vici que bestialitat, e per ço los incontins segons los VII vicis capitals no són tant punits profundament cum los maliciosos. (XXXII, 1 i 3)

Com hem explicat més amunt, el capítol XXXII consisteix bàsicament (2 i 4-11) en una adaptació literal del comentari a l'argument amb què Virgili justifica la menor punició dels incontins fora de la Ciutat de Dis (*In Inf.* XI ad 2, 1-33 [*Nan* 137-139]), basat en el llibre VII de l'*Ethica* d'Aristòtil amb el comentari de Tomàs d'Aquino.¹⁵⁷

<i>In Inf.</i> IX ad 1 - ad 3, 54 [ad 2, 1-38] [ad 3, 38-54]	Entrada a la Ciutat de Dis: Medusa, Mercuri [fúries] [Cèrber]	XXXIII [VII, 1-7 i 12-14] [X, 4-5]
<i>In Inf.</i> IX ad 3, 55 - XI ad 1, 8 [X ad 1, 1-5]	Malícia herètica: Epicur, Farinata, Frederic II, Anastasi IV [Triple mur: tres disposicions aristotèliques]	XXXIV, 4-22 [XXXII, 1 i 3; XXXIII, 1 i n. a]
<i>In Inf.</i> XI ad 2, 1-33	Incontinença: tres disposicions aristotèliques	XXXII, 2 i 4-11

Un cop assumit que la malícia, el frau i la bestialitat són els conceptes estructuradors de la Ciutat de Dis, Joan Pasqual també decidí introduir el capítol sobre el cercle dels heretges (XXXIV) amb un paràgraf introductor a la matèria moral de la Ciutat de Dis, fortament influït per la interpretació de Mercuri del capítol anterior:

E per ço cum la malícia és manifestada en frau, e lo frau és comès per eloqüència cautelosa, la qual és atribuïda a Mercuri, per ço tota la següent matèria serà de fraudulència, jatsia que algunas són comesas per bestialitat, axí cum tirannia e trahició, blasfèmia e desesperació, qui són pijors peccats que aquells qui són fets per malícia solament, en quant bestialitat és pijor que malícia. E serà tractat de aquests a la mescla, segons Dant axí tracta; advertint, emperò, al legidor que quant major és lo peccat de la bestialitat que de malícia, pus pregon en infern és punit; e dels peccats de malícia, aquell qui és pijor pus pregon és punit, e açò matex és dels peccats comesos per bestialitat. E cum la desesperació e la trahició en la última spècia sien peccats de bestialitat pus greus, per ço la trahició és posada pus pregon en infern, tantost ans del cercle de Lucifer.

Donchs, açò declarat, tractem del cercle dels heretges, los quals pequen en malícia. (XXXIV, 1-3)

En aquest punt sembla que Pasqual ha atribuït a Mercuri una funció representativa del conjunt de la Ciutat de Dis com a *locus fraudum*, equiparant-lo amb els dimonis o *monstra* que presideixen altres cercles infernals; per tant, considera que el frau és la principal manifestació de la malícia. Induït, d'altra banda, per l'esquema aristotèlic

157. Vegeu *supra* 4.3 i nn. 112-113.

de les tres disposicions vicioses, afirma que dins la Ciutat de Dis hi ha pecats de bestialitat, que són més greus que els altres. Enumera com a pecats de bestialitat les tres espècies principals de la violència (tirania, blasfèmia i desesperació), que Dante situa al cercle setè, però també la traïció, del cercle novè. Pasqual accepta de tractar-ne també «a la mescla», però adverteix que tots aquests pecats de bestialitat són punits més profundament que els pecats de malícia —els heretges «pequen en malícia» i també els fraudulents de Malebolge—, i també estima que, entre els pecats de bestialitat, els més greus són la desesperació i la traïció, situada per Dante “immediatament abans” del cercle de Lucífer. L’ordre de gravetat que en resulta (heretgia, frau, tirania, blasfèmia, desesperació, traïció) és totalment diferent del que es proposa més avall en el capítol XL, i inverteix els cercles VII i VIII de l’*Inferno*.

Malícia		Bestialitat			
heretgia	frau	tirania	blasfèmia	desesperació	traïció
cercle VI	cercle VIII	cercle VII			cercle IX

Aquest paràgraf introductori del capítol XXXIV mostra que Joan Pasqual té ja una idea aproximada de la distribució dels damnats en el conjunt de l’*Inferno*, potser facilitada per una taula de rúbriques en el seu testimoni. En segon lloc, també mostra que Pasqual ha decidit adoptar l’esquema aristotèlic de les tres disposicions vicioses com a criteri per a estructurar el conjunt de l’infern teològic; el *Comentum* li facilita la identificació de la bestialitat amb la violència a propòsit del Minotaure,¹⁵⁸ però no pas amb la traïció. En tercer lloc, s’hi constata l’omissió del terme violència i el tractament separat de l’heretgia com una espècie de malícia.

Per contra, a partir del capítol XXXV («De la distinció de la malícia, e del cercle dels blasfemadors») Joan Pasqual abandona el concepte de bestialitat com a criteri ordenador de la Ciutat de Dis, adopta la noció tripartida de violència i classifica els heretges com a violents contra Déu:

Malícia és divisa en violència e en frau. *Item*, la violència és divisida en tres spècies, segons que en tres maneres pot ésser comesa, ço és, contra Déu o contra si matex o contra lo prohisme: contra Déu fan violència los heretges, los blasfemants, los qui usen contra natura; contra si mateix fa violència aquell qui mate o ociu si matex, o devosta inmoderadamente los seus béns, o fa alguna crueltat a ssi matex maliciosament; contra lo prohisme fan aquells qui violentment roben lo prohisme o-l maten. E axí, ja damont havem declarat del cercle dels maliciosos e violents heretges, la qual heretgia és violència feta contra Déu. (XXXV, 1-2)

158. PIETRO, *In Inf.* XII ad 1, 1-4 [*Nan* 144-145]: «ultra simplices et absolutos malitiosos, ut sunt heretici, fingit auctor se invenire illud monstrum bestiale, ut representativum bestialium hominum actum sive dyabolicum motum ad talia, scilicet Minotaurum».

Joan Pasqual ha tornat al comentari d'*Inferno* XI i ha combinat dos fragments situats immediatament abans i després de la glossa sobre les tres disposicions aristotèliques. El primer exposa breument les distincions principals de la malícia:

8. *In Inf.* XI ad 1, 9-17 [Nan 137]: «Dicendo, ut in testu, qualiter et quomodo sit tripartitus ipse generalis circulus, id est status malitie, ut genus in duas species, scilicet in violentiam et fraudem. Item quomodo dictas species, scilicet violentia, ut genus subalternum dividatur in tres species sicut tripliciter potest comiti, et ideo per tres circulos fingit tales violentos puniri; item fraus eodem modo per VIII bulgias. Distinguendo etiam inter fraudes, nam quedam est fraus que solum offitium naturae, quod est inter hominem et hominem, scilicet ut nemo locuplectetur cum alterius iactura, corumpit; quedam alia est que non solum dictum offitium corumpit et vinculum, sed etiam expressam fidem et promissam et aliis aminiculis presuntam frangit, ut proditio, ut satis testus declarat, ideo non insisto».

Joan Pasqual deixa de banda la divisió del frau —que tampoc no reprèn més avall, però cal recordar que no conservem els capítols relatius a la traïció— i es concentra en la divisió de la violència, basada en un criteri racional que Pietro explica tot just després de l'esquema de les tres disposicions vicioses d'Aristòtil, citant literalment la distinció tomística d'un *triplex ordo* moral:¹⁵⁹

9. *In Inf.* XI ad 2, 34-51 [Nan 139-141], esp. 41-51: «Horum ordinum primus continet secundum et excedit ipsum: quecumque enim continentur sub ordine <rationis continentur sub ordine> ipsius Dei, sed quedam continentur sub ordine ipsius Dei que excedunt rationem humanam, sicut ea que sunt fidey et que debentur soli Deo; unde qui in talibus peccat, dicitur in Deum peccare, sicut heretici, blasfemi et contra naturam nittentes. Item secundus ordo continet tertium et excedit eum, nam in omnibus in quibus dirigimur ad proximum, oportet nos dirigi secundum rationem [pro regulam] rationis, sed in quibusdam dirigimur secundum rationem solum quantum ad nos, non quantum ad proximum, in quo peccando dicitur homo in se ipso peccare, sicut de se ipsum occidente et prodigo dici potest. Sed cum peccamus in hiis que ad proximum ordinantur, dicimur peccare in proximum, ut in derobando et offendendo et devastando eum et eius bona».

A partir d'aquest moment Joan Pasqual ha assumit com a pròpies la distinció de la malícia en violència i frau, i la tripartició de la primera en violents contra Déu, contra si mateixos i contra el proïsme (XXXV, 1). A més a més, l'esquema tomístic del *triplex ordo* moral l'indueix a incloure definitivament els heretges dins la violència contra Déu (XXXV, 2).

<i>In Inf.</i> XI ad 2, 1-33	Incontinència: tres disposicions aristotèliques	XXXII, 2 i 4-11
<i>In Inf.</i> XI ad 1, 9-17; ad 2, 34-51	Distincions de la malícia: violència i frau, frau i traïció Divisió de la violència: <i>triplex ordo</i>	XXXV, 1-2
<i>In Inf.</i> XI ad 3, 1-35	La usura és violència contra Déu	XXXVII, 1-7

159. *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 4 («Utrum peccatum convenienter distinguatur in peccatum in Deum, in seipsum, et in proximum»); vegeu *supra* n. 133.

Després de justificar la tripartició de la violència, el *Comentum* continua exposant el raonament amb què Virgili inclou la usura dins les violències contra Déu (*Inf.* XI, 91-111), mentre que en el capítol següent comença la matèria dels violents contra el proïsme. No he trobat indicis prou segurs per a esbrinar si Pasqual pogué seguir inicialment aquest ordre expositiu o si de bon començament decidí abandonar el fil de l'*Inferno* i anticipar el tractament de les violències contra Déu. A parer meu no es pot excloure la primera possibilitat, però el fet és que, després d'haver tractat «dels maliciosos e violents heretges» en el capítol XXXIV, Pasqual tracta en el capítol XXXV de la blasfèmia, adaptant força fidelment el comentari a *Inferno* XIV —un fragment relatiu als rius infernals passa a II, **12-19**—, i ho justifica i enllaça tots dos pecats enumerant una sèrie d'afirmacions herètiques que s'han de considerar blasfemes perquè ofenen la humanitat o la deïtat de Crist (XXXV, **3-4**). Seguint el dictat de Pietro, en aquest capítol s'enumeren, però no es raonen, els tres pecats que Dante classifica com a violències contra Déu:¹⁶⁰

Diu Dant, *libro Inferni, capitulo XIII°*, que la violència contra la divinal magestat pot ésser comesa en 1^a de tres maneres, ço és blasfemant o luxuriant contra natura o fenerant. (XXXV, **5**)

Dicendo quomodo venerunt ad dictum tertium circulum, ubi fingit puniri violentos contra deitatem. Que violentia, quia tripliciter comitur, scilicet blasfemando, coheundo contra naturam et fenerando, ideo tripartite procedit. (PIETRO, *In Inf.* XIV ad 1, 3-6 [*Nan* 164-165])

El capítol XXXVI tracta «Del cercle dels sodomites» mitjançant una adaptació fidel, però més selectiva, dels comentaris a *Inferno* XV i XVI. Hi destaca l'afegit d'un llarg passatge (XXXVI, **5-8**) que distingeix amb molta precisió totes les espècies del pecat contra natura: la *bestialitas*, les diverses formes de la *sodomia*, la *mollities* o masturbació i el *modus indebitus* o *innaturalis concumbendi*, tot i que també al·ludeix a l'incest, habitualment inclòs entre les espècies de la luxúria.¹⁶¹ D'altra banda, és en l'exordi d'aquest capítol que s'explica el criteri de la tripartició de Dante:

160. Noteu que en les divisions de les violències contra Déu que citarem a partir d'ara, els heretges no tornen a aparèixer explícitament al costat dels blasfemadors (XXXV, **5**; XXXVI, **1-2**) fins al capítol conclusiu sobre l'ordre de les violències (XL, **2** i **7**). Aquesta anomalia pot tenir tres explicacions: o bé Pasqual els sobreentén dins la categoria dels blasfemadors, o bé reproduceix inadvertidament el text del comentari a *Inferno* XIV i XV, o bé és que, en un primer estadi de redacció dels actuals capítols XXXV i XXXVI, encara no havia pres la decisió d'assimilar els heretges als violents contra Déu. En aquest darrer cas, caldria suposar que Pasqual començà adaptant els comentaris a *Inferno* XII-XVII segons l'ordre del *Comentum*, i que posteriorment tornà a *Inferno* XI per aclarir l'esquema de les violències i decisió no solament incloure l'heretgia entre les violències contra Déu, sinó també anticipar els altres capítols corresponents a les violències contra Déu, afegint l'exordi del capítol XXXV (**1-4**).

161. Vegeu XXXVI, **4-8** n. Per a la doctrina jurídica i teològica sobre el *peccatum contra natura*, cf. GRACIÀ, *Decr.*, C. 32, q. 7, c. 11; C. 33, q. 2, c. 11; *Summa fratris Alexandri* III, v, 2, q. 1, tit. 8 (vol. III, pp. 653-656); PERALDUS, *Summa vitiorum*, III, II, 3; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 154, a. 11; a. 12 ad 4; III, Suppl., q. 54, a. 3. Vegeu JORDAN 2002 [1997]; CASAGRANDE, VECCHIO 2002: 176-178; MURESU 2002: 20-21.

Violència contra la divinal magestat o és feta immediatament, sens migà de alguna creatura, e axí és blasfèmia, o és feta mediatament, ço és ab migà de creatura, e açò és peccat contra natura; lo qual pot ésser comès en 1^a de dues maneres: o mijançant natura offesa, e axí és sodomia, o mijançant art offesa o violentada, e axí és usura. Pux, donchs, havem parlat de las penes dels blasfemadors, qui offenen Déu immediatament, en lo present capítol parlarem de la violència feta a Déu mijançant natura offesa, e aquesta és la sodomia, ço és, de aquells qui bestialment són indiferents en las spècies e maneres de luxuriar, no fehent degudament segons natura ordona. (XXXVI, 1-2)

fingit se venire ad violentos contra deytatem non immediate, ut sunt blasfemantes, sed mediante natura offensa, ut sunt sodomitte et bestialiter coheuntes cum feminis et brutis. Ideo in duas species separatas eos dividit. (PIETRO, *In Inf.* XV, 2-5 [Nan 173])

Fingendo se venisse ad peccatores violentos contra Deum mediante natura et arte violata, scilicet ad usurarios, de quo plene dixi supra in capitulo XI°. (*In Inf.* XVII, 29-30 [Nan183])

Joan Pasqual subdivideix les violències mediates —sodomia i usura— tenint en compte la presentació dels usurers en el comentari a *Inferno* XVII,¹⁶² que també aprofita en l'exordi del capítol XXXVII «Del cercla de la usura»:

Per usura és Déu offès migensant art offesa; e cum l'art sia filla de natura, per consegüent per usura natura és offesa. (XXXVII, 1)

Aquest capítol XXXVII consisteix principalment en una adaptació simplificada del comentari a les raons de Virgili (*In Inf.* XI ad 3, 1-35 [Nan 141-143]), i només aquesta frase i el paràgraf final (9) provenen del brevíssim comentari que Pietro dedica a identificar els usurers (*In Inf.* XVII, 29-35 [Nan 183]).¹⁶³ Com en el cas de la luxúria (XVIII, 14), Pasqual ens indica que en el *Tractat dels deu manaments* ha parlat de la usura *in extenso* (XXXVII, 8).

Un cop enllestida la matèria dels violents contra Déu, el capítol XXXVIII reprèn el fil expositiu del *Comentum* tractant del «Cercle de aquells qui fan violència al pro-hisme per tirannia»: una adaptació molt completa del comentari a *Inferno* XII, interessada especialment en el Minotaure, figura dels tirans (1-18, 44); en els centaures que els turmenten, figura dels mercenaris (19-35, 44),¹⁶⁴ i en el catàleg dels tirans

---

162. Noteu que Pasqual ha identificat la violència mediata contra Déu amb el *peccatum contra natura* («o és feta mediatament, ço és ab migà de creatura, e açò és peccat contra natura») i que, per tant, inclou la usura dins d'aquesta categoria. L'anomalia pot haver estat induïda pel model del *Comentum*, que al·ludeix a dues espècies de pecadors contra natura («Ideo in duas species separatas eos dividit»), però que en aquest cas no es refereix pas als usurers; també cal dir que, segons Pietro, els usurers ofenen Déu «mediante natura et arte violata».

163. El comentari a *Inferno* XVII és íntegrament adaptat per Pasqual en el capítol XLI «Del frau, que és spècia de malícia», on també al·ludeix, fora de tot esquema moral, als «qui cometen frau en la usura e en los cambis» (XLI, 11).

164. A propòsit de la pena dels tirans, cf. XXXVIII, 33: «Aquests centauros sagiten los tirants en infern continuadament, car los stipendiarios induexen los tirants a fundre los béns e la sanch dels hòmens, e bullen los tirants dins calderas plenes de sanch bullent»; PIETRO, *In Inf.* XII ad 2, 58-59 [Nan 152]: «Et ideo dicit primo de eis violentis circa proximos et eorum bona, fingendo eos tyrannos in sanguine

(36-43). El capítol XXXIX descriu el «Cercle de aquells qui fan violència per malícia a ssi mateiys per desesperació» mitjançant una adaptació també força completa del comentari a *Inferno* XIII, tot i que Pasqual ha simplificat la justificació filosòfica del del bosc dels suïcides (3-4) i ha reduït al mínim (7) l'extensa glossa sobre les harpies, desplaçada al capítol IX, 1-11. D'acord amb l'ordenació dantesca, Pasqual inclou dins el concepte de desesperació els qui dilapiden els seus béns fins a caure en la misèria absoluta:

Emperò, és notar que desesperació és dita en dues maneres. La 1ª és fer violència immediatament a ssi mateix, axí cum matar si mateix. [...] L'altra manera de desesperació és fer violència en las coses sues: no que maten si mateix ab les pròpies mans, mes troben causa de morir, e açò per deffalliment de facultats [...]. (XXXIX, 8 i 11)

Ad primam igitur auctor, dicto de violentia que committitur circa proximos et in eorum res, procedit ad narandum poetice figurative de secunda violentia, que comittitur per nos in nobis ipsius et rebus nostris. (PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 2-3 [Nan 156])

Ad secundam venit ad tractandum de specie illa istorum desperatorum qui non se occidunt propriis manibus, sed causam inveniunt moriendi propter defectum facultatum. (*In Inf.* XIII ad 2, 1-3 [Nan 161])

<i>In Inf.</i> IX ad 3, 55 - XI ad 1, 8	Heretgia	XXXIV, 4-22
<i>In Inf.</i> XI ad 1, 9-17; ad 2, 34-51	Distincions de la malícia: violència i frau, frau i traïció Divisió de la violència: Déu, si mateix, proïsme	XXXV, 1-2
<i>In Inf.</i> XI ad 3, 1-35	La usura és violència contra Déu	XXXVII, 1-7
<i>In Inf.</i> XII	Violents contra el proïsme. Minotaure, centaures, tirans	XXXVIII
<i>In Inf.</i> XIII [<i>In Inf.</i> XIII ad 1, 43-74]	Violents contra si mateixos. Suïcides i dilapidadors [harpies]	XXXIX [IX, 1-11]
<i>In Inf.</i> XIV <i>In Inf.</i> XIV ad 2, 57-79	Violents contra Déu. Blasfemadors. El Vell de Creta [Els quatre rius de l'infern]	XXXV, 4-23 [II, 12-19]
<i>In Inf.</i> XV - XVI, 16	Violència contra Déu <i>immediate</i> i <i>mediate</i> . Pecat contra natura: sodomites	XXXVI, 1-3 i 9-13
<i>In Inf.</i> XVII, 29-35	Pecat contra natura i art: usurers	XXXVII, 9

L'ordenació moral dels cercles VI i VII de l'*Inferno* ha plantejat a Pasqual algunes dificultats, però els capítols XXXV-XXXIX suposen l'assumpció d'un esquema que s'exposa finalment en el capítol XL «Del orde dels cercles de las violències». El teò-

---

ebullirí». El concepte de violència contra el proïsme no s'esmenta en tot el capítol XXXVIII, fora de la rúbrica. D'altra banda, el detall de les «calderas plenes [...]» és un afegit de Pasqual manllevat de l'infern popular, perquè segons la ficció dantesca (*Inf.* XII, 101-102: «lungo la proda del bollor vermiglio, / dove i bolliti facieno alte strida»), els tirans són immersos dins la sang bullent del Flegetont, tot i que la identitat d'aquest riu no s'aclareix fins a *Inf.* XIV, 130-135: «E io ancor: “Maestro, ove si trova / Flegetonta e Letè? [...]”. / “In tutte tue question certo mi piaci”, / rispuose, “ma ’l bollor rossa / dovea ben solver l’una che tu faci”»; cf. PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2, 1 [Nan 167]: «Ad secundam dicit quomodo venerunt ita procedendo ad flumen Flegetontis»). És fàcil que el detall hagi passat inadvertit a Pasqual, però també podria constituir un indicatiu d'una primera redacció conforme al fil expositiu del *Comentum*.

leg hi estableix que la violència és la primera espècie de la malícia i n'assumeix la subdivisió en violents contra Déu, contra si mateix i contra el proïsme (1). Aquesta distinció implica un ordre de gravetat. L'heretgia i encara més la blasfèmia són violència immediata contra Déu, la més greu de totes (2). Però el teòleg discrepa de la hipòtesi dantesca no solament en la consideració de l'heretgia, sinó també en la consideració moral de la sodomia i la usura, violències mediatees contra Déu. En primer lloc, Pasqual estableix clarament que la violència immediata contra Déu és pitjor que la violència mediata (2, 6-7), mentre que en Dante la blasfèmia es descriu abans, tot i comparteix *girone* amb la sodomia i la usura. Així mateix, Joan Pasqual especifica que la sodomia és pitjor que la usura, encara que Dante en parla en l'ordre invers (3). I, en tercer lloc, Joan Pasqual considera que les violències mediatees contra Déu són menys greus que la desesperació, que és violència contra si mateix (4) —de fet, més avall diu que el suïcidi és fins i tot més greu que l'heretgia (7, 23). Aquesta tercera discrepància és la més important, perquè desarticula la divisió en tres *gerioni* i la unitat de les violències contra Déu com a grau moral. La conclusió és la següent:

Per ço, jatsia que los peccats fets per violència Dant los posa punidors en I cercle — emperò en diversos gerions o statges—, emperò, segons que lo peccat és pus greu, és pigor punit. Jatsia, donchs, hajam posats cascun dels dits peccats en lo seu cercle, no curant de gerió, e hajam primer parlat de la violència pigor, que és immediatament contra Déu, emperò lo cercle de la tirannia devallant o descendent deu ésser primer tantost après del cercle de supèrbia, e après lo cercle de la usura, après lo cercle de sodomia, après lo cercle de heretgia, après lo cercle de desesperació, après lo cercle de blasfèmia. Aquesta és la intenció, salvant millor sentència. (XL, 6-8)

Contra el proïsme	Contra Déu <i>mediate</i>		Contra Déu <i>immediate</i>	Contra si mateix	Contra Déu <i>immediate</i>
tirania	usura	sodomia	heretgia	desesperació	blasfèmia
XXXVIII	XXXVII	XXXVI	XXXIV	XXXIX	XXXV
VII, <i>girone</i> 1	VII, <i>girone</i> 3	VII, <i>girone</i> 3	cercle VI	VII, <i>girone</i> 2	VII, <i>girone</i> 3

La noció de bestialitat ha desaparegut, substituïda per la de violència, i també la idea que l'heretgia mereix d'ésser punida immediatament després de la supèrbia (XXXIV). Joan Pasqual manifesta les seves opcions expositives: tot i acceptar la tripartició teològica de la violència, ha col·locat cada pecat en un cercle distint, «no curant de gerió», i ha tractat primer de la violència pitjor, que és la violència immediata contra Déu: l'heretgia i la blasfèmia. Com que considera, finalment, que les violències mediatees contra Déu són menys greus que aquestes dues i que la desesperació, proposa una ordenació definitiva (tirania, usura, sodomia, heretgia, desesperació, blasfèmia) radicalment diferent de la que es dedueix de l'exordi del capítol XXXIV (heretgia, frau, tirania, blasfèmia, desesperació, traïció).

No és fàcil d'esbrinar si Joan Pasqual va redactar o revisar les rúbriques dels capítols XXXII-XL després d'establir aquest esquema definitiu. El terme violència apareix en les rúbriques dels capítols XXXVIII-XL, mentre que les anteriors al·ludeixen al lloc, la distinció i les penes de la malícia (XXXIII-XXXV), i als cercles corresponents als pecadors contra Déu: heretges, blasfemadors, sodomites i usurers (XXXIV-XXXVII). En tot cas, després d'assignar el lloc onzè a la supèrbia, Joan Pasqual ha desistit de continuar numerant els cercles de la seva proposta teològica.

5.3. «*Dels vicis fets per malícia*», II: *Gerion, el frau i l'ordre de Malebolge (XLI-...)*. L'adaptació teològica dels pecats de frau no ofereix, aparentment, tantes dificultats. D'una banda, l'*Inferno* no explicita cap criteri que fonamenti la divisió de Malebolge en deu fossats, corresponents a deu espècies de frau que es poden cometre sense violar cap vincle de confiança especial. Només podem suposar que la successió de les *bolge* indica una progressió en la gravetat dels pecats que s'hi contenen.¹⁶⁵ D'altra banda, la glossa del *Comentum* a la descripció dantesca de Gerion (*Inf.* XVII, 10-27), la «fiera [...] che tutto 'l mondo appuzza» (vv. 1-3),¹⁶⁶ que Dante mateix qualifica de «sozza imagine di froda» (v. 7) i Pietro presenta com a figura del frau en general,¹⁶⁷ proporciona al teòleg un esquema útil com a criteri de classificació, capaç de convertir Gerion en una *imago fraudis* perfectament anàloga a les *imagines* mitogràfiques de Pierre Bersuire:

1. *In Inf.* XVII, 6-24 [*Nan* 181-183]: «Figurando dictam fraudem in suo genere abstracto in persona Gerionis [...]. Revera Gerion fuit rex quidam Yspanie dictus tricornis quia

165. «...è vero che di regola nell'*Inferno* esser più giù significa esser peggiore e star peggio. E ciò anche in direzione non verticale [...]. Delle dieci bolge la cosa non è altrettanto chiara, nè sempre plausibile da un punto di vista moderno, ma dovrà supporre» (D'OVIDIO 1931 [1901]: 389).

166. La tradició mitogràfica sol identificar el rei Gerion (*Aen.* VII, 622; VIII, 202) amb la «forma tricornis umbrae» de l'infern virgilià (*Aen.* VI, 289), i per això la crítica dantesca tendeix a analitzar-lo com un monstre triforme, amb cara d'home just, cos de serp i cua d'escorpi, tot i que també té urpes (*Inf.* XVII, 13: «due branche avea pilose insin l'ascelle»). BLOCK FRIEDMAN (1972) interpreta Gerion com una figura de l'*Antichristus mysticus* dels corrents espirituals, connectant els primers versos d'*Inferno* XVII amb l'exegesi d'Ez 38, 18-20; amb la *bestia ascendens de mari* d'Apoc 13, 1-2 («et bestia, quam vidi, similis erat pardo, et pedes eius sicut pedes ursi»); amb les *locustae* d'Apoc 9, 1-12 (esp. 7 i 10: «et facies earum tamquam facies hominum. [...] et habebant caudas similes scorpionum, et aculei erant in caudis earum»), que són una plaga que només ataca l'home (esp. 2-4: «Et aperuit puteum abyssi: et ascendit fumes putei, sicut fumes fornacis magna: et obscuratus est sol, et aer de fumo putei: et de fumo putei exierunt locustae in terram, et data est illis potestas, sicut habent potestatem scorpionum terrae: et praeceptum est illis ne laederent foenum terrae, neque omne viride, neque omnem arborem: nisi tantum homines, qui non habent signum Dei in frontibus suis»), i amb el *dracopedis* que temptà Eva, descrit per enciclopèdies com l'*Speculum naturale* de Vincent de Beauvais. BREGOLI-RUSSO (1977: 51-52) apunta una possible influència del *De proprietatibus rerum* de Bartomeu l'Anglès (VIII, LXIX [Frankfurt, 1601, p. 1089]: «Aristo. lib. 2 dicit, quod in India est quidam lupus habens tres ordines, dentium superius, & inferius habet pedem leonis & faciem hominis & caudam scorpionis, & vox eius sicut vox hominis, terribilis est sicut vox tubae, & est velox cervus, & est valde faens, comedens homines»). Per a altres propostes, vegeu també NOHRNBERG 1996: 135.

167. *In Inf.* XVI, 34-35 [*Nan* 180]: «vitium fraudis in genere, quod figuratur in dicto Gerione».

tria regna habebat vel propter eius fraudem, que tripliciter comititur, scilicet dicto, re ipsa et facto. Et ex hoc auctor fingit eum tripartitum, scilicet partim hominem, et in hoc denotatur fraus que dicto comititur, cum loqui sit hominum solum. Et de tali particulari fraude verbali loquitur infra dum scribit de lenonibus, blanditoribus et sismaticis et prave consultoribus. [...]. Item fingit eum partim serpentem, in quo denotatur fraus que re ipsa comititur, ut in rebus que mercantur et diversis modis in suis maculis et defectibus cellantur [...]. Et ad hoc membrum refert se auctor dum scribit infra de falsis, simonia et ypocrisia et divinatione. Item in parte scorpionem fingit eum, in quo denotatur fraus que comititur ipso facto, ut ponit infra dum dicit de barateriis, latronibus et furibus et proditoribus».

La idea que el frau «tripliciter comititur, scilicet dicto, re ipsa et facto» sembla suggerida per la divisió tomística de les *filiae* de l'avarícia en *dolus in verbo* (*fallacia* i *periurium*) i *dolus in opere* (*fraus* i *proditio*),¹⁶⁸ o per un distinció similar. L'esquema de Pietro es refereix al frau en general i, per tant, inclou totes les espècies de Malebolge i també la traïció del cercle novè. En l'exordi del capítol següent Pietro insisteix a comptar nou espècies de frau a Malebolge:¹⁶⁹

2. *In Inf.* XVIII div., 1-2; ad 1, 1-5 [*Nan* 187-188]: «In prima ponit formam huius octavi circuli partiti in VIII et de pena prime bulgie [...]. Ad primam igitur dicit auctor quod ita depositus a Gerione, id est viso vitio in suo universalis astracto fraudis et contemplato dicta eius poetica contemplatione, procedit investigando de particularibus eius speciebus. Verum quia VIII modis principaliter fraus diversimode comititur, ideo per VIII bulgias, id est vestibula, fingit hos fraudulentos se invenire cruciari».

Pietro manté aquest recompte fins a la desena *bolgia* de la falsedat, que també divideix en les espècies *re ipsa*, *facto* i *dicto*:

3. *In Inf.* XXIX, 1-3 i 11-17 [*Nan* 250-251]: «Auctor in hoc capitulo [...] incipit tractare de specie et pena decime fraudis, que in decima bulgia hic fingitur per eum puniri, scilicet de falsitate. [...] Nam omnis falsitas, ut dixi, comititur altero de tribus modis, videlicet aut re ipsa, ut expendendo falsam monetam scienter seu dando, solvendo, exercendo quamlibet rem falsam aliam, fingendo hanc speciem falsitatis in personam infrascripte Mirre et domini Iohannis Schichi infrascripti; aut comititur facto, ut in fabricando falsam monetam vel corrumpendo cum alchimia et alia falsa agendo et fatiando, ut fecerunt infrascripti scilicet magister Grifolinus et magister Adamus; aut falsitas comititur dicto, ut fecit infrascriptus Sinon periurus et uxor faraonis».

L'adaptació teològica de Joan Pasqual parteix dels esquemes classificatoris del *Comentum* i els assumeix en gran part com a propis. El capítol XLI «Del frau, que és spècia de malícia» reproduïx quasi íntegrament el comentari de Pietro a *Inferno* XVII, desplaçant al capítol XXXVII la glossa relativa als usurers. La *figura* de Gerión (text 1) és reproduïda amb força literalitat:

De la altra spècia de malícia cové tractar, que és frau. [...]. Dant afigura lo frau a Gerion [...]. Aquest Gerion era dit haver tres còssors per ço cum havia tres regnas o per ço cum frau és divis en dit, cosa e fet (car tot frau o és fet en paraula o en la cosa o en obra). E

168. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 118, a. 8; vegeu *supra* 5.1, n. 138.

169. Vegeu *supra* 5.2, n. 156.

per ço era finyit ésser en part home, en part stel·lió serpent, en part scorpió. En ço que lo frau és comès en paraula és dit home, car parlar solament pertany al home. És comès lo frau en dit o per alcavotaria o per adulació o per scisma o per mal consell. [...] En ço que lo frau és comès en la cosa és dit stel·lió serpent [...]: axí diversos fraus són fets en les coses, axí cum en las mercaderies, symonias, ypocrisias, divinacions. En ço que lo frau és comès per fet és dit scorpió, lo qual dóna lesió, axí cum són barateries, furts, le-dornicis, traïdors. (XLI, 1 i 4-7)

Joan Pasqual adopta aquesta divisió tripartida com a criteri ordenador de les penes de frau. Com podeu veure, es tracta d'una classificació tipològica que no pretén d'establir, almenys explícitament, un ordre de gravetat, i que, d'altra banda, és del tot estranya a l'estructuració dantesca de Malebolge. Joan Pasqual subratlla la discrepància amb la sèrie dantesca així que emprèn l'exposició de la primera espècie del frau en el capítol XLII «Del cercle de la alcavotaria e en ruffinaria»:

Intrant en la matèria de frau, tractarem primer dels cercles de frau comès en paraules, segonament del frau comès en la cosa, tercerament del frau comès en fet. E axí, seguint aquest orde, no seguiré l'orde de Dant, qui tot ho mescle, jatsia en molt seguesqua la sua matèria. (XLII, 1-2)

L'aplicació d'aquest esquema tripartit suposa, efectivament, una profunda reordenació del material que proporciona el *Comentum*. D'altra banda, adaptant lliurement l'exordi del comentari a *Inferno* XVIII (text 2), Joan Pasqual no solament interpreta Gerión com un diable que presideix en les penes de frau:

En les penes de frau presidex Gerion, diable, del qual havem parlat en lo present capítol, car Gerion és pres per frau universalment (XLI, 12),

sinó que també decideix prescindir de la ficció de les *bolge* i assignar un cercle propi a cada espècie de frau:

Parlant, donchs, del cercle del frau (jatsia Dant en tota la matèria de frau no posa sinó un cercle, lo qual és segons ell vuytè, emperò divisit en moltes búlgies, segons que són moltes spècies de frau: *búlgie* és 'statge', per ço per aquelles *búlgies* entenem en lo present 'cercle' o 'statges'), primerament tractarem del frau comès en dit, e primerament del frau comès en alcavotaria e en ruffinaria. (XLII, 3)

Com en les seccions anteriors, és difícil d'esbrinar si aquestes decisions expositives, i els textos exordials que les expliquen, són deguts a una planificació prèvia o a una reestructuració posterior a la redacció d'alguns capítols.¹⁷⁰ El fet és que el tractat

---

170. A parer meu, Joan Pasqual probablement reelaborà l'exordi del capítol XLII (1-3) quan arribà al comentari a *Inferno* XIX, corresponent a la tercera *bolgia*, la dels simoníacs, i comprovà que la narració de Dante no s'ajustava a l'esquema representat per la figura triforme de Gerión. D'acord amb aquesta possibilitat, fou després de redactar els capítols XLII i XLIII que planificà, almenys a grans trets, la reordenació de Malebolge, servint-se probablement d'una taula o de les *divisiones* o introduccions que encapçalen cada capítol.

procedeix a partir d'ara segons l'esquema tripartit suggerit per la figura de Gerión, amb algunes lleugeres modificacions.

GERIÓN	FRAU COMÈS EN DIT (HOME)	XLII	alcavoteria	<i>bolgia</i> 1	<i>In Inf.</i> XVIII ad 1 i ad 2
		XLIII	adulació	<i>bolgia</i> 2	<i>In Inf.</i> XVIII ad 3
		XLIV	mal consell (i perjuri)	<i>bolgia</i> 8 (i <i>bolgia</i> 10)	<i>In Inf.</i> XXVI-XXVII (i XXIX, 16-17)
		XLV	cisma	<i>bolgia</i> 9	<i>In Inf.</i> XXVIII
	FRAU FET EN LA COSA (SERP)	XLVI	alquímia	<i>bolgia</i> 10	<i>In Inf.</i> XXIX, 36-46
		XLVII	moneda falsa, etc.	<i>bolgia</i> 10	<i>In Inf.</i> XXX
		XLVIII	hipocresia	<i>bolgia</i> 6	<i>In Inf.</i> XXIII
		XLIX	simonia	<i>bolgia</i> 3	<i>In Inf.</i> XIX
		L	divinació	<i>bolgia</i> 4	<i>In Inf.</i> XX
	FRAU COMÈS PER OBRA (ESCORPÍ)	—	[barateria]	<i>bolgia</i> 5	<i>In Inf.</i> XXI-XXII
		—	[furt i lladronici]	<i>bolgia</i> 7	<i>In Inf.</i> XXIV-XXV
		—	[traïció]	cercle IX	<i>In Inf.</i> XXXII-XXXIV

Els capítols XLII-XLV s'inclouen, efectivament, en la categoria del «frau comès en dit», que segons Pietro correspon als «lenonibus, blanditoribus et sismaticis et prave consultoribus» que Dante ubica a les *bolge* I (*Inf.* XVIII), II (*Inf.* XVIII), IX (*Inf.* XXVIII) i VIII (*Inf.* XXVI-XXVII). Joan Pasqual inverteix els dos darrers fraus, respectant l'ordre de l'*Inferno*; per tant, després dels alcavots i rufians (XLII) tracta del «Cercle de la adulació o lagoteria» (XLIII), del «Cercle de mals consellers» (XLIV) i del «Cercle dels scismàtics, e de aquells qui semblen discòrdies e sedicions, e dels scandalosos» (XLV). En els dos primers capítols Joan Pasqual es limita a adaptar quasi íntegrament el comentari a *Inferno* XVIII, manllevant alguns detalls al text de Dante. Per a continuar tractant del frau comès en la paraula, tot seguit ha de fer un gran salt en les seves fonts fins als capítols XXVI i XXVII del *Comentum*, amb els quals compon un capítol molt llarg sobre els mals consellers (XLIV) que també inclou extenses citacions, traduccions i paràfrasis del text de l'*Inferno*. Aquestes citacions reflecteixen un interès molt particular en el mite d'Ulisses (10-20) i en la història del comte, i després framenor, Guido da Montefeltro (23-36): el teòleg cita l'*oratio* amb què l'Ulisses dantesco encoratja la seva tripulació a explorar l'altre hemisferi, i sobretot segueix fil per randa la disputa de Guido da Montefeltro amb el diable sobre la *potestas ligandi et solvendi* del papa. L'adaptació de Pasqual és fidel i completa com de costum, amb algun canvi d'ordre i amb la tendència habitual a simplificar l'aparat de citacions clàssiques i a insistir en els aspectes més doctrinals i exemplars; probablement *a posteriori*, com veurem de seguida, també decidí incloure breument la categoria dels perjurs —falsaris en dit— entre aquests mals consellers (XLIV, 37).

Finalment, el capítol XLV és una versió gairebé íntegra del comentari a *Inferno* XXVIII, tot i que Pasqual el reordena a consciència per descriure en primer lloc les cinc formes de tall o mutilació que pateixen els cismàtics i sembradors de discòrdia (**1-14**; *In Inf.* XXVIII, 1-6 i 57-110 [*Nan* 243 i 246-249]), abans de comentar la similitud d'aquesta novena *bolgia* amb les massacres bèl·liques del sud d'Itàlia (**15-19**; *Inf.* XXVIII, 7-21; *In Inf.* XXVIII, 15-56 [*Nan* 244-246]) i de completar la justificació d'aquesta pena amb citacions d'autoritat (**20-21**; *In Inf.* XXVIII, 6-14 [*Nan* 243-244]). Cal subratllar que Pasqual dedueix del text de Dante (*Inf.* XXVIII, 22-142) les «v diferències» de punició d'aquests damnats, convertint-les en un criteri de classificació i interpretant-les explícitament segons el principi del *contrapassum* o de proporció analògica entre la culpa i la pena, amb alguns errors de lectura i innovacions deliberades.¹⁷¹ Probablement cal atribuir a la complexitat de composició d'aquest capítol algunes notes copiades al marge del manuscrit que remunten sens dubte a l'original de l'autor (XLV, 103-108), atès que provenen del *Comentum*, amb algun afegitó imputable a l'aparat de glosses d'altra procedència que devien omplir els marges de la *Commedia* que Pasqual consultava.¹⁷²

Els capítols XLVI-L del tractat s'inclouen explícitament sota la rúbrica «Del frau fet en la cosa» (XLVI). Pietro en diu «fraus que re ipsa comitur, ut in rebus que mercantur», i Dante en parla quan escriu «de falsis, simonia et ypocrisia et divinatione» a les *bolge* X (*Inf.* XXIX-XXX), III (*Inf.* XIX), VI (*Inf.* XXIII) i IV (*Inf.* XX). Joan Pasqual, que per als fraus comesos en les mercaderies ens remet (XLVI, 1, 4-5) a la seva *Summa dels deu manaments*, tracta aquí concretament «del cercle de la alquímia» (XLVI), «Del cercle de la moneda falsa e de tota altra cosa falsificada» (XLVII), «Del cercle de la ypocrisia» (XLVIII), «Del cercle de la symonia» (XLIX) i «Del cercle de la divinació» (L). Com podeu veure, ha anticipat la hipocresia a la simonia, però no sabem si ho ha fet d'acord amb algun criteri de gravetat. En el cas dels falsaris de la desena *bolgia* ha practicat una operació més complexa, induït per una distinció del *Comentum*: Pietro puntualitza (text 3) que la falsedat es pot cometre *re ipsa, facto i dicto*, i enumera els *exempla* dantescos que corresponen a cada classe.¹⁷³ Joan Pasqual ha redistribuït, doncs, aquesta matèria esmentant els perjurs («Sinon periurus et uxor faraonis») dins el cercle dels mals consellers, que cometen frau en la paraula,¹⁷⁴ i

171. Vegeu *supra* Vi, 1 i n. 15.

172. Vegeu XLV, 103-104 n., 105-107 n. i 108 n.; quant a les glosses d'altra procedència, vegeu Estudi complementari III, 7.4.

173. La desena *bolgia*, on la justícia divina «punisce i falsador» (*Inf.* XXIX, 57), conté els falsificadors de metalls o alquimistes (Griffolino d'Arezzo i Capocchio), de persones (Mirra i Gianni Schicchi), de moneda (mestre Adamo) i de paraules (Sinon i la muller de Putifar)

174. Vegeu XLIV, 37; XLVI, 1. També els esmenta, però, entre els falsaris en general (XLVII, 2), d'acord amb Dante. Aquesta incongruència sembla un altre indicatiu de reordenació moral introduïda *a posteriori*.

creant, d'altra banda, un capítol independent per a l'alquímia (XLVI), que Pietro considera una falsedat *facto*, mentre que totes les altres formes de falsedat, *re ipsa* o *facto*, s'exposen en el capítol XLVII. La separació de l'alquímia en un capítol a part també obeeix, però, a una raó expositiva més que no pas moral, atès que el capítol XLVI només depèn del *Comentum* al començament (2-4; *In Inf.* XXIX, 36-46 [Nan 252-253]), mentre que la resta del capítol (6-19) es destina a la narració d'un llarg *exemplum* d'origen oriental que no trobem recollit als exemplaris habituals *ad usum praedicatorum*, però que gaudeix d'una tradició literària molt considerable.¹⁷⁵ L'extensió excepcional d'aquest *exemplum* en el conjunt de les dues summes de Joan Pasqual s'ha d'explicar precisament dins el marc de l'adaptació del *Comentum*, on els *exempla* contemporanis, històrics o mítics de l'*Inferno* són narrats i exposats molt sovint amb una extensió similar. Els altres capítols d'aquesta secció segueixen de prop del *Comentum*. El capítol XLVII inclou dins el frau comès en la cosa tant els falsificadors de moneda com, sobretot, els impostors o suplantadors de la persona (*In Inf.* XXIX, 11-18, i XXX, 3-52 [Nan 251 i 254-257]). Els capítols XLVIII i XLIX, sobre els hipòcrites i els simoníacs, són adaptació gairebé íntegra dels comentaris a *Inferno* XXIII i XIX, mentre que el capítol L, sobre els endevins, també adapta força fidelment el comentari a *Inferno* XX, simplificant l'aparat de paral·lels.

El *Tractat de les penes particulars d'infern* s'interromp abruptament en el f. 207vb del testimoni únic, abans de completar la darrera columna, amb la rúbrica «Del frau comès per obra». Segons l'esquema de Pietro, Dante tracta de «fraus que comitur ipso facto» quan parla «de barateriis, latronibus et furibus et proditoribus» a les *bolgie* v (*Inf.* XXI-XXII) i vii (*Inf.* XXIV-XXV), i a les quatre zones de traïdors del cercle novè (*Inf.* XXXII-XXXIV). Joan Pasqual podria haver respectat aquest esquema, considerant la traïció una categoria especial dins l'esquema general del frau sense necessitat d'alterar les divisions precedents. Si el tractat fou efectivament enllestit,

---

175. Per al motiu de l'alquimista i el rei —un mercader de Sevilla i el rei d'Anglaterra, en la versió de Pasqual—, vegeu THOMPSON 1955-1958: núm. K.111.4; TUBACH 1981 [1969]: núm. 89. La versió més antiga que se'n coneix, del primer quart del segle XIII, és la del *Llibre del secrets desvelats* (*Kitāb al-mukhtār fī kaiḫf al-asrār wa hatk al-asrār*, IX, 10) d'Al-Jawbarī, divisible en dues unitats narratives: l'engany de l'alquimista i el llibre dels folls. El testimoni europeu més antic de l'engany de l'alquimista és el *Fèlix o Llibre de meravelles* de Ramon Llull (36 [VI, 4]), i un segle més tard també el recrea Geoffrey Chaucer en la segona part de «The Canon's Yeoman's Tale» (*Canterbury Tales*, VIII, 972-1481). Els testimonis independents del llibre dels folls són tots italians fins al segle XV (*Motti e facezie del Piovano Arlotto*, núm. 6; Angelo Poliziano, *Detti piacevoli*, núm. 294 i 343; *Facezie e motti*, núm. 190), i el més fidel a la versió originària és la *novella* LXXIV del *Novellino* Borghini, que davalla probablement d'un testimoni de la segona dècada del segle XIV. Els únics testimonis europeus que transmeten el conte íntegrament eren, fins ara, castellans: el *Libro del caballero Zifar* (IV, 28), dels primers anys del segle XIV, i *El conde Lucanor* (XX) de don Juan Manuel, d'abans de 1335. Ara cal afegir-hi el testimoni català de Joan Pasqual. Aquestes tres versions són, a parer meu, independents, tot i que molt properes, i deriven directament d'una font anàloga al conte d'Al-Jawbarī. Vegeu XLVI, 6-19 n.; per a una comparació sistemàtica, vegeu les notes a tot el capítol.

podem suposar que devia constar almenys de sis capítols més, corresponents a una extensió aproximada de sis folis.

VII

EL TEXT CRÍTIC

1. EL MANUSCRIT. BARCELONA, Biblioteca de Catalunya, 468. I + III + 207 ff. + III. Segle XV^{2/3}.

I. Conté dues obres de Joan Pasqual:

1. ff. 1ra-163ra, *Summa de pena*. Sense títol. Inc.: «[P]erço com hauem tractat [...]». Després d'aquest breu preàmbul, recomença: «Expedit per gracia de nostro senyor [...]». Expl.: «del | receptacle dels sants pares per | que no es apres lo pujament de Jhesu | xrist en lo cel non fare mencio». Al final deixa en blanc el que resta del recto i tot el verso del f. 163.

2. ff. 164ra-207vb, *Tractat de las penas particulares de infern*. Títol: «¶ Tractat delas penas particulares | de jnfern / empero primerament de | las penas comunas segons los | poetas». Títol del primer capítol: «¶ Del regne de deu». Inc.: «Pusque per gracia del | saluador és tractat [...]». L'obra s'interromp abans de completar l'última columna (f. 207vb) amb el títol d'un capítol nou: «¶ Del frau comes per obra». Sense colofó.

La interrupció del *Tractat de les penas particulars d'infern* no és, doncs, el resultat d'una mutilació física del còdex, atès que l'última columna (f. 207vb) no ha estat completada. El títol amb què s'acaba la còpia també fa pensar que l'obra de Joan Pasqual tenia continuació. Tot indica, doncs, que la pèrdua és deguda a un procés de còpia inacabat (§ VIII).

II. Consta de 207 folis de paper de 270 × 210 mm. Una restauració recent (§ XII) ha substituït els vells fulls de guarda, dos al principi i tres al final, que va veure ALÒS-MONER (1921: 308 n.) per tres fulls de guarda nous al principi i tres més al final, amb filigrana Guarro. No obstant això, hom ha conservat el primer dels fulls de guarda anteriors, d'un paper més prim i de dimensions més petites que els folis antics (266 × 208 mm), en el qual una mà moderna (s. XVIII) va escriure: «† | Fra Fransesch Pasqual del orde de frares menors | Summa o tractat dela pena dels dampnats». La mateixa mà va escriure al marge superior del f. 1^r: «Es dela llibreria».

III. La relligadura, de cartró recobert de pergamí, no és l'original, sinó que fou efectuada en temps de Pau Ignasi Dalmases i Ros (m. 1718), fundador de la biblioteca de provinença del manuscrit (§ XII). Arran d'aquesta operació, el còdex va patir l'acció de la ganiveta en tots els marges i han estat mutilades nombroses anotacions marginals. Sobre el llom, sense teixell, una mà de la mateixa època va escriure: «Pasqual |

Tractat de la | pena dels dmn | ats.~ | m. s. | 129». La signatura actual «468» apareix escrita dues vegades, una a tinta i una altra a llapis.

IV. Tant la foliació antiga, en xifres romanes i a tinta negra, com la foliació moderna, en xifres aràbigues i a llapis, han estat escrites a l'angle superior dret del recto de cada foli, des del primer que conté text fins a l'últim. La primera foliació podria ésser l'original, malgrat la pèrdua del primer foli del primer quadern, que no devia contenir res més que la portada del còdex (§ V); en qualsevol cas, és anterior a l'època en què es dugué a terme l'enquadernació actual (§ III), atès que la ganiveta l'ha mutilada en alguns folis (per exemple, f. 98^r).

Encara hi ha una tercera foliació, moderna, en petites xifres aràbigues i a llapis, escrita a mitja altura al marge esquerre del recto de cada foli, molt a prop de la costura. Aquesta foliació comença a comptar a partir del primer full de guarda antic, i manca del número 2, corresponent a un segon full de guarda avui retirat (§ II). Comet l'error de repetir el número 77, però rectifica afegint-hi la indicació *bis*.

V. Componen el còdex un total de setze quaderns, la majoria sesterns, tret dels quaderns *a*, *b*, *e* i *f*, que són octerns. Manca el primer foli del quadern *a*, que probablement contenia una portada amb alguna mena de títol, atès que l'actual foli 1 no en presenta cap. La col·locació dels quaderns és la següent:

a^{16-1} (1^r-15^v) b^{16} (16^r-31^v) c^{12} (32^r-43^v) d^{12} (44^r-55^v) e^{16} (56^r-71^v) f^{16} (72^r-87^v) g^{12} (88^r-99^v) h^{12} (100^r-111^v) i^{12} (112^r-123^v) j^{12} (124^r-135^v) k^{12} (136^r-147^v) l^{12} (148^r-159^v) m^{12} (160^r-171^v) n^{12} (172^r-183^v) o^{12} (184^r-195^v) p^{12} (196^r-207^v)

L'ordre dels quaderns no s'indica per mitjà de signatures sinó de reclams, escrits al peu del verso del darrer foli probablement per la mateixa mà que acaba el quadern. En el verso del darrer foli del còdex (f. 207^v), inacabat, no hi ha reclam. Al final del quadern *i* (f. 123^v) el reclam era «las bestias»; però el copista ha comès l'error de començar el quadern següent (*j*) repetint el darrer mot del foli anterior: «vehem las bestias» (f. 124ra); en conseqüència, algú —potser la mateixa mà— ha afegit al reclam, amb una tinta més fosca, el mot repetit, de manera que després de la correcció el reclam diu: «vehem las bestias».

VI. El paper presenta quatre filigranes diferents, distribuïdes de la manera següent:

1. Els quaderns *a-d* i alguns fulls dels quaderns *e-f* porten el dibuix d'unes tisores, del qual és difícil trobar models idèntics entre els molts que n'ofereixen els repertoris. Cf. VALLS I SUBIRÀ 1970: núm. 1788 (1416); BRIQUET 1923: núm. 3668 (1454-1462) i, aproximadament, núm. 3666 (documentada a Perpinyà el 1448, i similars entre 1447 i 1450).

2. En deu fulls dels quaderns *e-f* apareix el dibuix d'una mitra en forma de M, amb una flor de lis al capdamunt i la cavitat del casquet representada per una

el·lipse, gairebé idèntica al model que ofereix BRIQUET 1923: núm. 2825 (1444-1474). S'hi aproxima VALLS I SUBIRÀ 1970: núm. 1684 (1410).

3. El quadern que segueix (*g*) mostra exclusivament la filigrana d'una roda dentada amb sis radis, sis dents i una manovella, no registrada en VALLS I SUBIRÀ 1970. Se'n troba un model gairebé idèntic en BRIQUET 1923: núm. 13247 (1444-1448).

4. En la resta dels quaderns (*h-p*) apareix, també de manera exclusiva, la filigrana d'una carreta de dues rodes amb radis en creu, una a cada banda de la llança, la qual travessa un jou triangular. Els models més semblants es troben en BRIQUET 1923: núm. 3528 (documentada a Perpinyà el 1429, a Barcelona el 1451 i en altres ciutats europees entre 1429 i 1461) i núm. 3544 (1434-1479). També s'hi aproximen VALLS I SUBIRÀ 1970: núm. 1330 (1409) i 1333 (1416).

VII. El text es disposa en dues columnes per pàgina. En alguns folis, sobretot a partir del quadern *g*, s'aprecia clarament el ratllat que delimita la caixa d'escriptura i les columnes. El text ultrapassa clarament la part inferior de la caixa en el verso de l'últim foli dels quaderns *f* i *h*, i també en algun altre cas, com en el f. 131vb. No hi ha cap mena de ratllat per a les línies.

Tant la mida de la caixa d'escriptura com el nombre de línies és variable, però algunes característiques permeten de distingir-hi tres seccions, corresponents a tres copistes diferents (§ VIII):

1. Els quaderns *a-f* ofereixen una gran variació en la mida de la caixa, en el cos de la lletra i en el nombre de línies. La caixa d'escriptura té una mida de $190/199 \times 129/136$ mm (amb un espai entre columnes de 10/14 mm). El nombre de línies oscil·la inicialment entre 40 i 42 per columna, però disminueix al llarg del primer quadern alhora que augmenta el cos de la lletra, fins a arribar a 36. En el segon quadern es manté entre 32 i 36 línies. Finalment s'estabilitza al voltant de 36 línies en els altres quaderns, amb un marge d'oscil·lació entre 33 i 39.

2. En el quadern *g* la caixa d'escriptura té una mida de $194/199 \times 125/126$ mm (12 mm entre columnes), i el nombre de línies oscil·la entre 45 i 51.

3. Els quaderns *h-p* tenen una caixa d'escriptura lleugerament menor, de $187/192 \times 124/126$ mm (12 mm entre columnes), i cada columna conté, de manera molt regular, entre 38 i 42 línies. Aquest nombre creix fins a 43 en el verso de l'últim foli del quadern *i*.

VIII. La còpia, en escriptura gòtica cursiva, sembla obra de tres mans. A la primera mà es poden atribuir íntegrament els sis primers quaderns del còdex (*a-f*, ff. 1ra-87vb); a la segona, la major part del setè quadern, sense arribar a completar-lo (*g*, ff. 88ra-98ra); a la tercera, el final del setè quadern i tots els altres (*g-p*, ff. 98ra-207vb). Les lletres de les mans primera i tercera són molt similars quant a formes i *ductus*, però, a part de les diferències de mida, el testimoniatge de les filigranes (§ VI) i la diferència d'hàbits pel que fa a la distribució de la pàgina (§ VII) confirmen l'aparença que es tracta de dos copistes distints, el tercer molt més estable i regular.

Encara que no podem parlar d'un veritable sistema professional de producció per *peciae*, és probable que aquests dos o tres copistes treballassin simultàniament, reproduint la divisió en quaderns de l'antígraf, per tal de reduir el temps de còpia. Això explicaria per què el text de la primera mà s'atapeïx en la darrera pàgina del quadern *f* i acaba desbordant la caixa d'escriptura, just abans del canvi de mà amb què comença el quadern *g* (§ VII). Aquesta segona mà no arriba a enllestir el quadern *g*, acabat per la tercera; un possible indicatiu que aquest tercer copista ha reprès la feina del segon *a posteriori* és el fet que el text també desborda la caixa al final del quadern *h*, encara que el següent també sembla escrit per la tercera mà.

Aquest procediment de còpia també podria explicar la interrupció de l'obra després del foli 207 (§ I), potser deguda a la pèrdua del darrer quadern de l'antígraf.

Entre el manuscrit conservat i l'autògraf de l'autor, amb els marges probablement atapeïts de correccions i addicions, podem suposar-hi almenys un manuscrit en net prou regular per a poder ésser separat en quaderns com a exemplar per a la còpia. No obstant això, cal tenir en compte que en el nostre testimoni no solament sovintegen els errors per confusió de *n/u*, *c/e/t*, *r/i* i *a/o/u*, induïts per l'escriptura de l'antígraf, sinó també els errors per incorporació defectuosa d'afegitons d'autor que encara devien figurar al marge en aquest antígraf hipotètic (vegeu l'aparat crític).

IX. Els títols són escrits a tinta negra per la mateixa mà que copia el text. Només són a tinta vermella: les caplletres amb què comença el text de cada capítol; els calderons que precedeixen els títols i algunes majúscules corresponents a divisions dins el text, i també els traços breus amb què hom destaca la majoria de les majúscules. Una sola vegada (f. 10ra) se subratlla en vermell la citació d'un títol llatí. Algunes ratlles de cancel·lació —de text o d'espais en blanc— són en vermell, sovint sobre una ratlla prèvia en negre.

El copistes deixen espai per a les caplletres, escrivint-hi molt petita la lletra corresponent. Manquen dues caplletres: una en el foli 1ra, potser perquè era previst que la caplletra inicial fos executada per un il·luminador, i una altra, sense cap causa aparent, a l'inici del text del capítol [LXXXV] de la *Summa de pena* (f. 117ra).

El rubricador responsable d'aquestes operacions degué intervenir quan tots els quaderns dels diversos copistes ja havien estat aplegats per a la relligadura, encara que la còpia havia restat inacabada (§§ I i VIII).

Val a dir que els copistes fan servir la *virgula* o barra inclinada (/) per a separar unitats sintàctiques, indicant pauses i enumeracions; per a partir les paraules a final de línia, i també per a indicar el canvi de vers en les citacions poètiques, especialment en el cas de la *Commedia* de Dante, atès que els versos no són transcrits en vertical.

X. El manuscrit presenta una trentena de correccions i anotacions marginals, totes del segle XV (tret de les esmentades en el § II), algunes mutilades per l'acció de la ganiveta del relligador modern (§§ III i XII).

Algunes correccions són obra de la mateixa mà que copia el text: així n'hi ha tres del segon copista, mentre que la primera mà també reinteгра una llacuna del seu text (f. 17th), però la diferència del color de la tinta indica que ho va fer en una revisió posterior al moment de la còpia. Per contra, dues correccions en els folis 78ra i 94va pertanyen a una mà diferent de la que copia del text, i la primera sembla una mala esmena *ope ingenii* a càrrec d'un lector.

Les altres anotacions marginals són de tres tipus: (a) advertiments temàtics; (b) numeracions d'opinions, arguments i conclusions d'una qüestió determinada, i (c) notes, glosses i addicions al text, introduïdes generalment per calderons i, per tant, prèvies al pas del manuscrit per les mans del rubricador. La majoria d'aquestes anotacions, tret d'alguns casos dubtosos, són atribuïbles a la mateixa mà que copia el text. El color de la tinta és lleugerament diferent de la del text, però constant en totes les anotacions corresponents a un mateix copista; sembla, doncs, que totes foren escrites alhora, després de la còpia del text. Tot plegat indica que la majoria d'aquestes anotacions —almenys totes les que porten calderons, i les que presenten clarament la mateixa lletra que aquestes— eren presents en l'antígraf i no són, per tant, obra de cap usuari del manuscrit conservat.

Finalment, és molt important observar que la majoria d'aquestes glosses, en català o en llatí, tenen un caràcter teològic molt especialitzat, i que les notes dels folis 181^r, 189^f i 201vb esmenten explícitament Dante o suposen el coneixement del *Comentum* de Pietro Alighieri.¹ Sembla, doncs, que algunes d'aquestes anotacions foren fetes pel mateix Joan Pasqual en el seu autògraf o en una còpia en net que ell mateix hauria pogut supervisar. De fet, hi ha indicis que els copistes podrien haver integrat dins el text algunes notes d'autor.²

XI. El manuscrit no ofereix cap indicació de lloc o data de còpia. Les característiques d'escriptura, les filigranes del paper i la datació de les obres que s'hi contenen, posteriors al *Llibre de beatitud* (1436) del mateix Joan Pasqual, permeten de datar-lo orientativament dins el segon terç o el tercer quart del segle XV. Com veurem tot seguit, la llengua del manuscrit presenta característiques orientals i septentrionals que no permeten de determinar el lloc de la còpia, atès que molts d'aquests trets podrien reflectir els hàbits gràfics i l'idiòlecte de l'autor, d'origen empordanès i resident a Girona i Barcelona.

---

1. Vegeu *supra* VI, 4.3, i també *Tractat de les penes particulars d'infern* II, 90-93 (n. a); XXVIII, 20-24 (n. a); XXXIII, 100-102 (n. a); XLVI, 103-108 (nn. a, b i c).

2. Vegeu *supra* V, 3.

XII. El manuscrit va ocupar el núm. 129 en la biblioteca que Pau Ignasi Dalmases i Ros (m. 1718) va formar entre els segles XVII i XVIII, època en la qual el va fer relligar. El 1916 va entrar a la Biblioteca de Catalunya. Recentment s'ha practicat una restauració del còdex consistent a reforçar la relligadura i a laminar alguns folis per a protegir-los de la corrosió provocada per l'oxidació de la tinta.

XIII. Notícies i descripcions en Juan de SAN ANTONIO (1732), Ramon d'ALÒS-MONER 1916 i 1921, i BITECA, manid 1781.

2. TRETOS GRÀFICS I LINGÜÍSTICS. El text del *Tractat de les penes particulars d'infern*, copiat íntegrament pel tercer copista del manuscrit, ofereix algunes dades gràfiques i lingüístiques interessants per a un estudi de la llengua de l'autor que tingui en compte el filtre de la transmissió. D'acord amb la factura professional del manuscrit, aquest tercer copista és, sens dubte, un expert amb hàbits gràfics força coherents i ben establerts; però el fet que el seu text reflecteixi nombroses peculiaritats que podem considerar característiques del dialecte i dels criteris graficolingüístics de l'autor³ fa pensar que el copista —sens dubte oriental, però no sabem pas si originari del domini nord-oriental o septentrional— es va capténir molt respectuosament amb el seu antígraf, potser molt pròxim a l'original. Aquesta proximitat sembla confirmada, com hem vist més amunt, per la constatació que el copista va haver d'incorporar dins el text correccions i innovacions d'autor que encara devien aparèixer copiades al marge del seu antígraf, alhora que mantenia al marge sis notes probablement d'autor (II, 90-93; XXVIII, 20-24; XXXIII, 100-102; XLV, 103-104, 105-107 i 108) i d'una o altra manera rectificava, d'acord amb la intenció definitiva de l'autor, l'ordenació dels capítols XXVIII, XXX i XXXI del seu antígraf.⁴

2.1. *Comentari d'algunes grafies*. El nostre text presenta uns hàbits gràfics força regulars, amb algunes vacil·lacions molt corrents al segle XV i una tendència moderada al cultisme gràfic.

---

3. Les principals descripcions històriques dels dialectes dels bisbats d'Elna i Girona es basen en l'estudi de textos i testimonis que abasten des de la fi del segle XIII a la fi del XIV, com la *Crònica* de Bernat Desclot (COLL I ALENTORN 1949-1951; RASICO 1993 [1983]), les *Vides de sants rosselloneses* (COROMINES 1971 [1943-1945]; KNIAZZEH, NEUGAARD 1977), el manuscrit A dels *Diàlegs* de sant Gregori, copiat per Bernat d'Ollers el 1340 (SOBERANAS 1968), i les *Ordinacions d'Empúries*, de final del XIV i conservades en un testimoni de començament del XV (RASICO 1993 [1985b]). Ultra les dades essencials del *DCVB* i del *DECLC*, cal consultar també les gramàtiques històriques de FOUCHÉ 1924 i 1924b; BADIA 1981 [1951]; MOLL 1991 [1952]; DUARTE, ALSINA 1984-1986, i els estudis de GULSOY 1996 i RASICO 1993 [1985 i 1987] sobre alguns fenòmens particulars. Per als dialectes moderns, aporten dades interessants VENY 2002 [1982], LUNA 1995 i 1996, i ADAM 2006.

4. Vegeu *supra* V, 3, i VI, 4.3.

Entre les vacil·lacions molt corrents podem esmentar l'ús freqüent de *g* en compres de *i/j* amb valor palatal davant *a* i *o*, alhora que l'ús de la *u* amb funció diacrítica de velaritat davant *e*, *i* (*gu* [g] i *qu* [k]) s'estén també a la *a*. Aquestes dues grafies resulten, per tant, fonèticament ambigües no solament davant *e*, *i* ([g]/[gw], [k]/[kw]), sinó també davant *a* (*ayga/aygua*, *lengua*, *eugua*). Anàlogament, l'ús de la *h* en el grup velar final *-ch* es manté de vegades davant *a*.⁵

L'ús de la *h* intervocàlica com a signe de hiat és molt freqüent i força regular. La majoria d'ocurrències reflecteixen la caiguda d'una consonant intervocàlica etimològica o corresponen a cultismes; fora d'aquests casos, el hiat no sol indicar-se amb una *h* i genera casos de dubte.⁶

A més d'integrar el dígraf palatal *ny*,⁷ la grafia *y* és molt habitual per a indicar la dissimilació de la fricativa palatal seguida de sibilant *s* (*mateys* o *mateiys*, *puys*).⁸ D'altra banda, és ben sabut que la *y* no solament pot tenir valor semivocàlic en els diftongs decreixents —sovint com a forma aglutinada del pronom adverbial (*y* 'hi') després de vocal— i semiconsonàntic en els creixents, tant etimològics com antihiàtics (*Apuleya*, *Gayeta*, *homeyers*, *jujana*, *Pantaliseya*, *Troya*, *troyans*), sinó que també pot tenir valor vocàlic en posició de hiat (*hoy* 'oí', *hoyda*, *hoynts*, *hoys* 'oís', *hoys-sen*, *obeyr*, *sarray*): el copista de vegades ho indica mitjançant una titlla greu diacrítica (*hoÿr*, *oÿt*, *hoÿt*, *oÿ*), però resten casos dubtosos en què tant la *y* com la *i/j*

---

5. Casos de *g* palatal davant *a*, *o*: *caliga*, *cobeegas*, *desigar*, *desigaven*, *desigant*, *flamegant*, *furiegar*, *mercadega*, *miga*, *migans*, *pugaven*, *pugave*; *desigos*, *pigor*, *pigors*. Casos *gu* velar davant *a*: *jagua*, *larguament*, *longua*, *pagua*, *pegua*, *pertangua*, *plagua*, *pretengua*, *stengua*. Casos de *qu* velar davant *a*: *Foquara*, *hisqua*, *Mallorqua*, *pequants*, *seguesqua* i constantment el cultisme *nunqua*. Casos de *ch* velar davant *a*: *barcha*, *blancha*, *bocha*, *Ffrancescha*, *Lucha*, *pocha*, *porcha* -s, *possehescha*, *procehescha*, *rocha*, *Senecha*, *socha*, *toscha/tuscha*, *trencha*.

6. Per a l'ús de *h* antihiàtica per caiguda d'una consonant intervocàlica, vegeu l'apartat 2.3. La resta de casos corresponen generalment a cultismes bíblics o grecollatins (*gehenna*, *pohetas* i *pohesia* al costat de *poeta* -s, *prohibit* i una vegada *proibit*, *prohibida*, *trahien*), especialment en l'onomàstica (*Cahim*, *Cahifas*, *Faraho*, *Gaheta*, *Johan*, *Johel*, *Lahert*, *Nohe*, *Reha*). En absència de *h* és difícil de dir si la pronúncia habitual és hiàtica o diftongada. En principi, hi ha casos de hiat sense *h* davant *u* (*triumfar*, *haut* -uda al costat de *hagut* -guda) i sobretot davant *i* en el sufix *-itat* (*deitat*, *superfluitat*, *continuitat*, *fatuitat*); en els mots *Ysaïas*, *fortuit* -s, *fortuïtament*, *gratuit*, *ruina*; en verbs de la tercera conjugació amb lexema acabat en vocal (*a(t)tribuir*, *atribuida*, *circuit* -ida -idas, *circuint*, *constituit* -ida, *constituïras*, *diminuir*, *diminuïda*, *destruir*, *destruïda*, *destruïdor* i només una vegada *destruï*, *distribuir*, *statui*, *statuïda*). El hiat sense *h* és gairebé constant davant l'increment incoatiu *-e(i)x-* (*circuex*, *constituïx*, *defluïx*, *distribueïx*, *pulluïxen*) tret que hi hagi caiguda de consonant (*proceheïx*, però també *induïxen* i *introduïx*); en l'onomàstica culta (amb les excepcions esmentades més amunt); en la flexió i els derivats de *beat* i *crear*; en els cultismes femenins en *-ea* tònic (*caldea*, *dea*) o àton (*aurea*, *foveas*, *igneas*, *lignea*, *plumbeas*, *sulfurea* o *sulphurea*); en prefixos i sufixos (*deessa* -es, *preentendre*, *sobreexcellent*), i en altres cultismes com *aer*, *geomancia*, *geometra* o *theologia*. Les formes *deheretar* i *deordonada* (-ment) presenten la forma culta del prefix *de-/des-*.

7. Una sola ocurrència de *y* amb aquest valor (XLV, 45: *puys*) ha estat considerada un error lèxic, no pas variant gràfica, i s'ha esmenat («punys»).

8. Grafia probablement palatal també en antic rossellonès, malgrat el paradigma modern *peix peixos* > *pei*, *peis* (FOUCHÉ 1924: 172).

podrien tenir valor vocàlic o semivocàlic (*Averoy*, *Moyses* i sobretot *homeys*, *reyna*, *traydors* o *introit*).⁹

Per descomptat, la *y* és també una grafia culta en alguns noms propis i termes comuns.¹⁰ Altres casos habituals de grafia culta són algunes ocurrences de *z* —que generalment representa la sibilant sonora darrere consonant *i*, esporàdicament, entre vocals (*size*, *dezen*, *Cezar*)—, de *k*, de *x* i, sobretot, de *jh*, *ph*, *ch* i *th* en cultismes comuns i en l'onomàstica.¹¹ La doble *cc* de *peccat* -*s* i *peccar* és constant; el final *-tió* -*tions* predomina clarament sobre *-ció* -*cions*, i també és molt freqüent la grafia *ff* en els cultismes (*offici*, *offendre*, *offerir*, etc.; constant en *philosoff*) i en les inicials dels noms propis (*Ff*). No tan freqüent és la conservació del grup culte *-nct-*.

Un altre indicatiu de cultisme gràfic és la preferència gairebé constant per la grafia *s-* inicial davant consonant (*sc-*, *sd-*, *sg-*, *sp-*, *st-*) en comptes de *es-*.¹² Aquesta *s-* inicial era pronunciada sens dubte amb una *e* protètica que només s'elidia després de

---

9. Mentre que *reïna* arriba a conviure amb *reina* fins a la segona meitat del segle XV, *traidor* és la forma predominant des de mitjan XIII; vegeu *DECLC* VII, 213^a; VIII, 694-697, i també IV, 804^b-805^a per al pas de *homei* a *homei*. Vegeu també DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 129-130. En l'onomàstica grecollatina o italiana (*Breseida*, *Deifebus/Deiphebus*, *Deydemia*, *Lay*, *Ordeylafis*, *Taide/Taida/Tais*, *Troill*), molt sovint poc adaptada (nom. sg. *Lucius Apuleius*, *Trogus Pompeius*; gen. sg. *Alei*, *Cenei*, *Eloy*, *Pompei*; abl. pl. *Vineis*), l'ambigüitat s'estén al doble valor de la grafia *ij* entre vocals o a començament de mot. En l'edició s'ha adoptat la convenció moderna: les grafies *Ajax* i *Aiaç* del manuscrit s'editen «Àiax» i «Aiaç» (ac. sg. *Aiācem*), com també «Deianira» o «Íole».

10. Cultismes comuns amb *y*: *ypocrit* -*s*, *ypocrita* i *ypocrisia* -*s*, *ylla* -*s*, *ydola*, *ydolatre* -*s* i *ydolatria*, *ymitacio*, *yconomica*, *symonia* -*s* i *symoniach* -*s*, *ystoria* -*es*, *yimage*, *ydropich*, *ydomancia* i *ydomantichs*. Onomàstica culta amb *y*: *Ysaias*, *Ysidorus* o *Ysidoro*, *Ytalia*, *Moyses*, *Ysaach*, *Cyabelle*, *Tyceu*, *Yda*, *Cyru*, *Ysion*, *Ydra*, *Ycari* o *Ycarus*, *Ysifila*, *Yticie* 'Ítaca', *Deydemia*, *Symon*, *Sydonie*, *Yno*.

11. Cultismes amb *z*: *Zacharies*, *Latzer*, *Zenon*, *Ziziphus*, *Gitzi*, *Gietzi*, *gietzistes*, *pulverizat*; amb *k*: *karro/carro*, *Karles/Carles*; amb *x*: *pulxerrima* —*compulxio* deriva d'una mala lectura de *complexio*—; amb *jh*, *ph*, *ch* i *th* en mots comuns: *sulphurea*, *propheta*, *prophetar*, *prophetia*, *philosoff* -*s*, *philosophia* o *filosofia*, *phistica*, *metaphisica*; *paschal*, *patriarcha*, *diacha*, *anichilar*; *theologia*, *mathematica*, *ethica*, *thesaur*; en l'onomàstica: *Jherusalem* i *Jhesuchrist* abreuja *Jhūxst*; *Philip*, *Deiphebus*, *Ziziphus*, *Saphira*, *Joseph*; *Charon*, *Zacharies*, *Colcha* o *Colchi*, *Acheron*, *Rachel*, *Achelco*, *Cochitus* o *Chocitus*, *Anchises*, *Achilles*, *Machion*, *Chio*, *Chiron*, *Schiro*, *Anthiochia*, *Achilaida*, *Chore*, *Achor*, *Bacho* o *Bachus*; *Ethna*, *Thesifone*, *Tholomeu*, *Thire*, *Thetida* o *Thetis*, *Thelamon*, *Theseu*, *Theodorich*, *Thesalonia*, *Thesalia*, *Athenes*, *Theolia*, *Oethas*, *Thoas* o *Thoant*, *Theocles* o *Etheocles*, *Antheron*, *Thelagon*, *Thelemac*, *Anthiochia*, *Thomas*, *Mathia*, *Thirasia*, *Thebes*.

12. Casos de *s* davant consonant: *scalfat/ascalfat*, *scalfada*, *scalfa*, *scampa*, *scampant*, totes les formes del verb *scapar* (*scapa*, *scaparen*), *scapsa*, *scarnides/lescarnissen*, *scabia*, *Scamni* ('Ascani'), *scandols*, *scandalosos*, *Schiro*, *Scocia*, *scola*, *scolasticas*, *scolta*, *scoltave*, *scultats*, *scriptura*, *scrit*, *Sculapi/Esculapi*, *lo scut* / *lescud*, *scuders*; la majoria de les formes i derivats del verb *sdevenir* (*sdeven*, *sdevenen*, *sdevench*, *sdevenidor* adjectiu i *lo sdevenidor*), amb una sola ocurrencia de *esdevench*, *esdevengue* i *lesdevenidor*; *squart*, amb dues ocurrences de *esquart*; *Spanya* i *spanyol*, *spaordir* i *spaordits*, *spasa*, *spatles/espates*, *specia* ('espècie'), *special*, *specialment*, *specier*, *specifica*, *specular*, *spellit*, *speriencia*, *spines*, *sponda*, *spos* i *sposa*, *spuma*, *spumant*, *spurcicias*, així com totes les formes i derivats del verb *sperar* (*speren*, *spereu*, *sperava*, *sperants*, *sperança*) i del substantiu *sperit* (*del sperit*, *lo sperit*, *spiritual*, *spiritualment*), amb només cinc ocurrences de *lesperit*, sempre amb article; *stany* (amb una sola ocurrencia de *lestany*), *statua*, *stelas*, *stellio*, *stengua/estenen*, *Stennio*, *stipendiarius*, *Stix*, *stomech*, *studi*, *studiant*, *studiosa*, *stuge* ('estoja'), *stultes*, *stulticia*, *stupor* i gairebé totes les formes i derivats del verb *star* (*sta*, *stan*, *stava*, *staven*, *stignes*, *stech*, *stat*, *stada*, *stant*, *stants*, *stament*), amb una ocurrencia de *estada* i dues de *lestament*. El model llatí també determina el predomini de les formes amb *es-* en *estimen/stimen*, *estimas*, *estimant*, *stimacio/estimacio*.

vocal per fonètica sintàctica; ara bé, hom podia entendre que la *e-* protètica era un recurs articulador adventici —segurament també habitual en la pronúncia autòctona del llatí escolàstic— que no requeria representació gràfica. Cal observar que la majoria de les solucions gràfiques amb *es-* ocorren en presència del masculí singular de l'article o del pronom acusatiu (*Iescarnissen, Iescut, lesdevenidor, lesperit, lestany, lestament*), en concurrència amb altres solucions amb *lo* (*lo scut, lo sdevenidor, lo sguart, lo sperit, lo specier, lo stament, lo stany, lo Stix, lo stomech, lo stellio*). Encara que aquesta *-o* feia possible l'elisió de la *e-* protètica ([los-]), la pronúncia espontània devia ésser la primera ([lɔs-]), com ho demostra la vacil·lació del manuscrit. Una altra mostra de cultisme gràfic molt habitual és el grup *sc-* dels mots *sciencia, científichs, scientment, Scipio, scisma, scismatich*, que, excepcionalment, també ocorre una vegada dins el mot *nasciment* (XXX, 6, 21; Pietro Alighieri: «origine»). A fi de no desfigurar un criteri gràfic tan constant i relativament poc vacil·lant, reflex conscient d'un model culte, en l'edició s'han mantingut escrupolosament les grafies *s-* i *sc-* inicials del manuscrit fins i tot després d'un mot acabat en *e* o altra vocal («de Scipió», «de Scòcia», «de Spanya», «de spècia», «de spines», «de spirits», «de star», «de Stix», «de studi», «de stupor», «que stà», «que star», «que stave», «no scoltà», «no speren», «no stà», «comuna scola», «la Scriptura», «la Sglésia» etc.).

La grafia *ll* representa la lateral palatal en posició interna o final de mot procedent de *-LL-* (*nulla, coltell, batalla, baralles, fallir, cabells, cavall, castell, Castella, ell, foll, collir*), mentre que els reflexos de *-LJ-*, *-C'L-*, *-G'L-* poden ésser *ll* o *yll*.¹³ Cal remarcar que a començament de mot trobem *ll-* en les formes del possessiu *llur* (*llur, llurs, llus*), amb una sola ocurrència de *lur* (XX, 8, 4: «del lur ventre», contra tres casos de *del llur*). D'altra banda, la grafia *ll* també representa la *l* geminada dels cultismes segons els hàbits del llatí medieval (incloent-hi *sollempne, Pellias*, etc.), amb no gaires vacil·lacions. Fora dels cultismes, l'únic error per geminació no etimològica és el del verb *filat/fillar*. És per això que, d'acord amb la normativa actual, en l'edició s'adopta el punt volat per a distingir el cultisme gràfic o la lateral alveolar, geminada o simple (*l·l* = [ll] o [l]), de la lateral palatal.

2.2. *Vocalisme*. El tret graficofonètic més remarcable del nostre testimoni, i el que més en caracteritza la fesomia lingüística septentrional, és l'elevada freqüència de la grafia *u* en comptes de *o* tancada (< Ō, Ū) en síl·laba tònica,¹⁴ així com també alguns casos de *o* en comptes de *u* tònica per evolució septentrional o per ultracorrecció:¹⁵

13. Per a la indistinció de solucions a l'Empordà, vegeu RASICO 1993 [1983]: 26-27, i 1993 [1985b]: 224. En principi, *ll* (*fill, vell, ull*) s'adiuen amb la solució lateral empordanesa [ʎ], mentre que *yll* (*veyll, uyll*) potser representa la tendència del català central ([jʎ] > [j]) a la deslateralització

14. Amb el superíndex entre claudàtors indico el nombre d'ocurrències de cada forma. Per a les evolucions catalanes generals de Ō, de Ō, Ū i de Ū, vegeu BADIA 1981: §§ 51-53, i MOLL 1991 [1952]:

«avuncle»^[1] (AVŪNCŪLU), «cuha»^[2] / «coha»^[4] (CŌDA < CAUDA), «cum»^[passim] / «com»^[13] (*QUOMO/CUM), «cúrre»^[2] (CŪRRĒRE) amb formes com «curre»^[1] i els derivats «concurrèga»^[1] i «curs»^[4] ‘cós’ (CŪRSU), «curt»^[1] / «cort»^[2] (CŌRTE < COHORTE) i «corts»^[1], «cuxo» (CŌXU), «duble»^[4] / «dobla»^[1] o «doble»^[1] (DŪPLU) i també la moneda «dubles»^[2] (DŪPLAS), «dus»^[2] / «dos»^[14] (DŪOS), «fundre»^[1] (FŪNDĒRE) i el derivat «infun»^[1], «fiscos»^[1] (FŪSCOS), pecat de «gula»^[9] / «gola»^[7] (GŪLA) i «gola»^[4] ‘gargamella’, «guta»^[1] (GŪTTA) i «gutas»^[1] / «gotes»^[2], «juve»^[1] (IŪVĒNE) i «júvens»^[1], «nabot»^[1] / «nabot»^[1] o «nebut»^[1] / «nebot»^[1] (NEPŌTE), «plum»^[3] (PLŪMBU), «puls»^[3] (PŪLVIS), «púlvora»^[15] (PŪLVĒRA) i «púlvoras»^[1], «rumpen»^[1] (RŪMPUNT), «stuge»^[1] ‘estotja’ (*STŪDIAT), «su(f)fre»^[4] / «soffre»^[1] (SŪLPHŪRE), «sum»^[1] / «som»^[3] (SŪMUS), «suts»^[26] / «sots»^[1] (SŪBTUS) i el derivat «dessuts»^[3], «turra»^[6] (TŪRRE) i «turres»^[3], «udra»^[1] (ŪTRE), «umbra»^[4] (ŪMBRA), «un»^[passim] (ŪNDE), «undes»^[1] ‘ones’ (ŪNDAS), «urs»^[1] ‘ós’ (ŪRSU), «vellú»^[2] / «velló»^[5] (VĒLLU + -ŌNU).

«mont»^[6] (MŌNTE) i «monts»^[2] així com el derivat «damont»^[17], «pastoren»^[1] de *pastura* (PASTŪRA), «pos que»^[1] / «pus que»^[7] (PŌSTQUAM), «tumolt»^[1] / «tumult»^[2] (TUMŪLTU), «ongle»^[1] / «ungles»^[3] (ŪNGŪLA), «vagabondos»^[1] (VAGABŪNDOS).

Podria constituir un altre índex fonètic septentrional l’extraordinari predomini de la forma «fóu»^[40] (FĒCIT) sobre «féu»^[15], si és veritat que «la grafia *o* per *e* representa evidentment el so neutre tònic de [ǫ], el qual, en contacte amb una consonant labial o una vocal posterior, esdevingué labialitzat, tal com succeeix avui en els parlars baleàrics». ¹⁶ Aquests vestigis de vocal neutra en síl·laba tònica semblen característics del català nord-oriental. ¹⁷ No obstant això, cal remarcar l’absència de formes com *boure*, *voure*, *doute*, *dou*, *vou*, *crou* i, per contra, les ocurrences exclusives de «foren»^[5] (FĒCERUNT, mai *feren* ni *faeren*), «fos»^[1] (FĒCISSET, mai *fes* ni *faés*) i «fos-

---

§§ 54-65, que recullen el tancament [ǫ] > [ú] amb relació al rossellonès des de mitjan segle XIV (FOUCHÉ 1924: 52-53; BADIA 1981: § 52, i; MOLL 1991 [1952]: § 61; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 95-96). Per als mateixos indicis septentrionals en testimonis de la *Crònica* de Desclot, vegeu COLL I ALENTORN 1949-1951: I, 110 i n. 130; V, 219, i RASICO 1993 [1983]: 23-24; per a *un* en el manuscrit *A dels Diàlegs* de sant Gregori, SOBERANAS 1968: 184. En molts casos la grafia amb *u* és doblement reforçada per la pronúncia [ú] i per l’ètim culte, però no és el cas, òbviament, dels derivats de *ō*; per a *umbra* i *unda*, presents en les *Vides de sants rosselloneses*, vegeu l’anàlisi de Coromines en *DECLC* VI, 61; per a *avuncle*, *cum* i *un*, encara avui enregistrades a l’Empordà (LUNA 1995: 294-295), vegeu *DECLC* VI, 75b-76^a; II, 846^b; VI, 69^a. La forma *coa* és la general fins a mitjan segle XV (*DECLC* II, 1073^b), mentre que *cua* és excepcional i, en el nostre testimoni, un tret septentrional; la generalització moderna al Principat sembla induïda pel hiat (FOUCHÉ 1924: 52 i 107; BADIA 1981: § 52, III) o per *cul* (MOLL 1991 [1952]: § 60). També eren generals les formes *có(r)s* (*DECLC* II, 958) i *coixo* (*DECLC* II, 810^b-811^b, que en discuteix l’origen i la *ō* etimològica de *DCVB*, s. v.).

15. *Mont* i *damont* són encara avui formes característiques dels bisbats de Girona i Elna (*DECLC* V, 835^b; LUNA 1995: 293-294); per a *mnt* en el català general, vegeu també FOUCHÉ 1924: 50; BADIA 1981: § 51, IV; MOLL 1991 [1952]: § 57. La forma general *ungla* en comptes de *ongla* —reflex esperable de *ū*, com en occità— és el resultat d’un tancament induït per la *n* implosiva (FOUCHÉ 1924: 50; BADIA 1981: § 52, v; MOLL 1991 [1952]: § 59; *DECLC* VIII, 981^b). Per a *tumult* i *vagabund(o)* en el català general, vegeu *DECLC* VIII, 926^b-927^a i IX, 19^a.

16. RASICO 1993 [1983]: 23, i vegeu també p. 25; BADIA 1981: § 52, VI.

17. Vegeu RASICO 1993 [1987]: 9-14; [1983]: 22-23; [1985b]: 217-218.

sen»^[1] (FĒCISSENT, mai *fessen* ni *faessen*) sense context labial, però resultant de la reducció del hiat (*ae* > *o*).¹⁸

Un tret d'abast molt més general, però també característic del domini nord-oriental, és la reducció del diftong creixent darrere consonant velar.¹⁹ En el nostre text és gairebé sistemàtica la monoftongació *gua* > *go* tant en posició tònica com pretònica: malgrat el predomini de «sguart»^[5] o «esguart»^[2] sobre «sgort»^[1], en posició tònica s'hi monoftonguen totes les ocurrències del verb *guardar* («gorda»^[6] o «gorde»^[1] i «gorden»^[2]) i els substantius «goyta»^[1] i «gordes»^[1]; en posició pretònica, totes les ocurrències dels verbs *guanyar* («gonyàs»^[1]), *guarir* («gorit»^[1], «goriria»^[1]), *guardar* («gordar»^[1], «gordant»^[3], «gordada»^[2], «gordats»^[1] (m. pl.), «gordats»^[1] (2a pl.), «gordau»^[1], «gordava»^[2] o «gordave»^[1], «gordàs»^[1]), *esguardar* («sgordant»^[1]) i el substantiu de verbal «gordador»^[1]. És possible que la forma peculiar «devosta» (XXXV, 1, 6 i n.) s'hagi de relacionar amb aquest fenomen. Una sola ocurrència de l'adjectiu «ugual» (mai *equal*) és d'interpretació dubtosa.²⁰ Com hem vist més amunt, el valor fonètic de la grafia *-gua* és ambigu, atès que molt sovint representa la pronúncia [gə]; no obstant això, la vacil·lació «aygua»^[16] / «ayga»^[2] és un indicatiu de monoftongació *gua* > *ga* en posició posttònica que també podria amagar-se rere les formes «eugua»^[1] i «lengua»^[5].²¹ En el nostre text no s'hi constata cap cas segur de monoftongació *qua* > *co* ni *qua* > *ca* fora del mot «paschal», potser llatí, encara que la pronúncia [páskə] és encara avui habitual a l'Empordà i s'estén des del Maresme fins al Rosselló.²²

Com a última remarca a propòsit del vocalisme tònic podem constatar el predomini de la forma «àer»^[8] sobre «ayre»^[2] i l'ús exclusiu de «aur» 'or', probablement un cultisme gràfic molt freqüent fins al segle XV.²³

---

18. IX, 7; XVIII, 56; XXXIII, 25; XLIV, 49, XLVI, 62; XLIV, 159; L, 54. Però també hi ha un cas de «fosse» per «fesse» en la citació de *Par. v*, 20 de la *Summa de pena*, f. 35va (Apèndix II, 1), que no he considerat oportú d'esmenar —i també «foren» 'feren' en la *Summa de pena*, f. 73va (vegeu Apèndix II, 3, 16). Per al tractament del hiat produït per caiguda de consonant, vegeu 2.3. La confusió *fou/feu* es constata en altres manuscrits dels segles XIV i XV, com ara el testimoni únic (PARÍS, BNF, esp. 475) de la *Història de Jacob Xalabín* i de la *Història de la filla de l'emperador Costantí* (PACHECO 1964: 42-43; FERRER I MAYANS 2001: 55), o el de *Les corts generals de Jerusalem*, ll. 493, 798 i 816 (BARCELONA, ACA, Sant Cugat, 67; ed. RODRIGO LIZONDO 1985: 47, 56 i 57). En el testimoni únic dels *Viatges de Marco Polo* (FLORÈNCIA, Bibl. Riccardiana, 2048), la confusió *feu/fou* i *feren/foren* afecta també les formes del verb *ésser* (GALLINA 1958: 76 n. 1, 140 n. 2, 145 n. 4; 200 n. 7 i 11).

19. Vegeu COROMINES 1971 [1943-1945]: 307-308; SOBERANAS 1968: 178; RASICO 1993 [1985b]: 218 n. 9 i 220; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 97-98; LUNA 1995: 272; 1996: 395-397.

20. Vegeu *DECLC* IV, 830^b-831^a, i esp. 831^b 28 per a un cas paral·lel en l'*Scipiò e Anibal* d'Antoni Canals: «les sobiranes coses ugala ab les jusanes» (ed. RIQUER 1935: 33).

21. L'Empordà s'inclou encara avui en l'àmplia zona on predominen [áigə] i [léngə/léngə] (COROMINES 1971: 250; *DECLC* I, 91^a, i V, 152^b; LUNA 1995: 273, 275-276, i 1996: 384).

22. *DECLC* VI, 325^b; LUNA 1996: 384.

23. *DECLC* I, 101, i VI, 82^a.

La neutralització oriental de *a* i *e* [ə] en síl·laba àtona es constata tant en posició pretònica com posttònica i final, i són molt freqüents grafies com *-as* en la flexió del femení plural o *-e* en les desinències verbals de 3a persona del singular.

La neutralització de *o* [u] en síl·laba àtona també sovinteja en posició pretònica («acustumada»^[1], «custum»^[1], «fullia»^[1], «juglar»^[1], «ladurnicis»^[1], «pugueren»^[1], «pugut»^[1,*1] (en un cas, ms. *purgat*), «puria»^[1], «pul·luexen»^[1], «tuwallola»^[1], «uberta»^[1], «vulgué»^[2], «vulgués»^[1], «vulguessen»^[1], «vulguts»^[1], etc.), en algun cas potser afavorida gràficament per l'ètim llatí («nudrí»^[1], «nudresca»^[1], «nudrit»^[1], «nudriça»^[1], «nudridor»^[1], «pudrits»^[1], «pudrides»^[1], «pudreminer»^[1], «suferint»^[1], «suspiraven»^[2], «suspir»^[1], «suspira»^[1], «sustén»^[2]), i genera molts casos d'ultracorrecció («foriós»^[3], «mondanals»^[2] i «mondanes»^[2], «pastorant»^[1], «permotàs»^[1], «podents»^[1], «podor»^[1], etc., a més dels habituals «torment»^[1], «tormentada»^[1]). La neutralització afecta en un cas el pronom acusatiu *los* (XXXIV, 11, 42: «levar-lus») —val a dir que no trobem mai *lurs/lus* com a datiu. Aquest grau d'extensió del fenomen és encara poc habitual al segle XV fora del domini nord-oriental.²⁴ En alguns casos, la neutralització afecta una *o* lexemàtica que, en posició tònica, també seria susceptible de tancament septentrional en *u*, com «cumsevulla»^[1], «dulçor»^[1] / «dolçor»^[1], «gulós»^[3] / «golós»^[1], «musquits»^[1], «scultats»^[1], «subtós»^[1] i «subtosament»^[5], «tuschà»^[1] i «tuscans»^[1] / «toschà»^[1], «udular»^[1] (ULŪLĀRE) o com les formes i derivats de *córrer* («curria»^[1], «occurregué»^[2]) i *rompre* («corrupé»^[1], «corrumpeu»^[1], «corrupuda»^[1], «rumpex»^[1]). No cal dir que les formes «umplir»^[1] i «umplia»^[1], generals des dels orígens, no impliquen neutralització.²⁵

La forma constant «àvel»^[2] i «àvels»^[1] (HABĪLE) és l'antecedent normal de la velaritzada *àvol* i es documenta fins al segle XV en el català septentrional. Encara és constant la *-e* final de «ferre»^[3], però ja hi ha tendència al final en *-o* després de *o* tònica: «mongo»^[1], «nostro»^[2] (mai *nostre*); acaben en *-o* cultismes com «centauro»^[1] o «monstro»^[1].²⁶

La tendència al cultisme és palesa en usos vocàlics constants com «individu»^[3] o «vàcuu»^[2] i «vàcuus»^[1]; «infirm»^[2], «infirmar»^[1] i «infirmat»^[2], i probablement també en vacil·lacions com «demoni»^[4], «demonis»^[3] / «dimoni»^[2], «dimonis»^[3], o

24. Hi ha indicis generalitzats de confusió entre *o* i *u* pretòniques en les *Ordinacions d'Empúries* (RASICO 1993 [1985b]: 220 i n. 14). En les *Vides de sants rosselloneses* i altres textos medievals el fenomen és induït per metafonesi davant *i* o *u* tòniques o consonant labial, i no s'estén a altres contextos fins al segle XVI (COROMINES 1971 [1943-1945]: 297; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 126-128).

25. *DECLC* VI, 62.

26. Per a *àvel*, vegeu GULSOY 1993: 200 i 214 n. 11; *DECLC* I, 520^b-521^a. En general, FOUCHÉ 1924: 89. Coromines considera que des de mitjan segle XIV *ferre* és un residu tradicional, alhora que *nostro* ja ha esdevingut propi del català general (*DECLC* III, 979^b-980^a, i V, 961^b). Per als plurals en *-os* que podrien implicar un singular en *-o*, enregistrat o no («avaros»^[1], «centauros»^[5], «guelfos»^[4] o «guelffos»^[1], «mongos»^[1], «pròdigos»^[3], «vagabondos»^[1]), vegeu 2.4.

com «vençé»^[1] / «vinçé»^[1] en una mateixa frase (XLV, 19, 77 i 78), al cosat de «vens»^[1], «vençeren»^[1], «vençut»^[4], «vençuda»^[4], «vençuts»^[1] o «vensuts»^[1], però també «vincerà»^[1].

Cal consignar, finalment, la metàtesi vocàlica de «pudreminer» (XXXIV, 6, 21) en comptes de *podrimener*.²⁷

2.3. *Consonantisme*. Hem al·ludit més amunt a la freqüència i regularitat de la grafia *h* antihiàtica en casos de caiguda d'una consonant intervocàlica, generalment una primitiva *d* aproximant [ð], reflex de *d* llatina intervocàlica (-D-) o de *t/c* davant vocal palatal (-TJ-, -C^e i > -dz-). Altres casos de caiguda són més limitats però també molt generals («pahor»^[1], «spaordir»^[1] i «spaordits»^[1], «trehut»^[1] 'tribut'), si bé cal destacar la caiguda de [z] en «trehor»^[2] (XXXVIII, 8, 40; XLII, 9, 35) al costat del cultisme «thesaur»^[1], així com el cas de «juyana»^[2] i «juyanes»^[2], que confirma la pronúncia originària [z].²⁸ Tot i que el fenomen és diferent, cal remarcar l'absència de *esgleya* —sempre «sglésia»^[14] / «església»^[1].

Com és sabut, el vell so [ð] s'eliminà en general o evolucionà a [z] en posició pretònica en el domini septentrional (*veí/vesí*, *veé/vesé*, *prear/presar*), mentre que en posició posttònica esdevingué [z] en general, però s'eliminà per analogia en algunes formes verbals (*caen*, *coen*, *dien*, *plaen*, *veen*) i en alguns dialectes (*vellesa/vellea*, *espasa/espaa*).²⁹ D'acord amb la tendència general, en el nostre testimoni la [ð] pretònica, que tendia a confondre's amb [z], s'ha perdut generalment excepte en una sola ocurrència de «plaser» (XLVI, 9, 31),³⁰ mentre que la [ð] posttònica s'ha conservat com a [z], malgrat una sola ocurrència de «graxea» 'greix, grassesa' (XLI, 8, 23; Pietro Alighieri: «pinguedine»). Per mesurar el grau de regularitat del nostre testimoni, enumero a continuació tots els casos de hiat derivat de [ð]/[z] intervocàlica (amb o sense *h*), incloent-hi les poques ocurrències de reducció del hiat («crehech» > «crech», «veés» > «ves», *faeren* > «foren», *faés* > «fos», *faessen* > «fossen»):

1. Reflexos de -D-. a. Pretònics: «cahem»^[1], «cahech»^[2], «cahegut»^[1] (inf. «caure»^[1], mai *caer*) i «decahiment»^[1], «cobeegàs»^[1] i «cobehejosos»^[1], «crehech»^[1] / «crech»^[3], «crehem»^[1], «crehegut»^[1], «crehent»^[2] i també «crehedor»^[1] 'creïble' i «creedors»^[1]

27. DECLC VI, 638^a.

28. DECLC IV, 929.

29. FOUCHÉ 1924: 106-112; COROMINES 1971 [1943-1945]: 253-259 i 298-299; RASICO 1993 [1983]: 28-29; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 191-199, esp. 197-198. El manuscrit *A* dels *Diàlegs* de sant Gregori tendia a conservar aquesta [z] tant en posició pretònica com posttònica, mentre que en *B* s'eliminen gairebé sempre, fins i tot en el sufix *-e(s)a* (SOBERANAS 1968: 178-179 i 186). En les *Ordinacions d'Empúries* es constata el manteniment de la [z] pretònica en formes com *fasent*, *vesí*, *vesís*, *vasia* (però també *raó* i *faén*), alhora que la ultracorrecció *mesestre* indica que ja comença a haver-hi casos de pèrdua d'aquest so (RASICO 1993 [1985b]: 221-222).

30. En la *Summa de pena* se'n podria recollir algun altre cas, com ara «casiment» (vegeu Apèndix II, 3, 16). Per a la possibilitat que *plaser* sigui una fórmula manllevada de la font —un testimoni desconegut de l'exemple de l'alquimista i el rei—, vegeu la nota corresponent.

‘creditors’; «hoïts»^[1] ‘oïu’, «hoý»^[2], «hoýs»^[1], «hoýssen»^[1], «hoir»^[2] o «hoir»^[1], «oýt»^[2] o «hoýt»^[1], «hoýda»^[2], «hoïts»^[2] ‘oïts’, «hoïnt»^[1], «hoýnts»^[1], «loar»^[1] i «lador»^[1], «malehita»^[1]; «obeýr»^[3] o «obeir»^[1], «obeens»^[1]; «possehescha»^[1], «possehís»^[1], «possehissen»^[1], «possehida»^[1], «possehíts»^[2], «possehides»^[1]; «precehexen»^[1], «precehia»^[1] (ed. «precel·lia»); «procehex»^[2] o «proceheix»^[1], «procehexen»^[5], «procehia»^[1], «procehien»^[1], «procehescha»^[1], «procehint»^[2]; «succehí»^[1]; «trahit»^[1] i «trahició»^[4] (mentre que en *traydors* podria haver-hi diftong); «vehia»^[3], «vehien»^[1], «vehé»^[9] (mai *véu*), «veheren»^[1] (mai *veren*), «vehés»^[1] / «ves»^[10, *1] (en un cas, ms. *vers*), «vehent»^[10], «vehents»^[1] (inf. «veure»^[1], mai *veer*); «rihent»^[1] (3a passat «ris»); finalment, «Benehet»^[1], «cruel»^[10], «cruels»^[3], «cruelment»^[1], «crueltat»^[3], «crueltats»^[3], «feelment»^[1] i «infaels»^[1], «juheus»^[2], «prehicació»^[2] (també «predicació»^[1]), «rahel»^[2] o «rehel»^[1] i «raels»^[1]. b. Posttònics: «cahen»^[3], «crehen»^[1], «vehen»^[4], «loha»^[1] o «lohe»^[2]; «coha»^[4] o «cuha»^[2], «cruha»^[1] i «crues»^[1].

2. Reflexos de -C^e, i. a. Pretònics: «dehia»^[11], «dehien»^[1], «dihent»^[39] o «dient»^[21]; «fehía»^[7], «fehíe»^[1] o «fahía»^[1], «fehien»^[3], «foren»^[1] (mai *feren* ni *faeren*), «fos»^[1] (mai *fes* ni *faés*) i «fossen»^[1] (mai *fessen* ni *faessen*), «fehent»^[6], «fehents»^[1] i també «fehedor»^[1] (inf. «fer», mai *faer*); «induxen»^[1], «induïts»^[1], «induhint»^[1], «jahía»^[1], «jahent»^[2], «jahents»^[1] (inf. «jaure»^[7], mai *jaer*); «luhent»^[1]; «produídas»^[1], «reduí»^[1], «reduiria»^[1], «reduídas»^[1], «reheb»^[3], «rehebre»^[2] o «rehebra»^[1], «rehebent»^[1], «rehebents»^[1], finalment, «creols»^[2] (mai *gresols*); «plaer»^[2] / «plaser»^[1] i també «desplaser»^[1], «plaent»^[2], «sarraý»^[1] o «cerahí»^[1], i «vehinat»^[2]. b. Posttònics: «dihén»^[12], «predien»^[2].

3. Reflexos de -TJ-. a. Pretònics: «menyspreau»^[1], «menyspreà»^[2], «menysprear»^[1], «menyspreada»^[2], «menyspreant»^[1]; «peraós»^[1] (però «peresa»^[1]); «rahonaven»^[1], «rahonables»^[1], «rahó»^[36] o «raó»^[1]. b. Posttònics: «graxea»^[1] ‘greix, grassesa’.

En v, 1, 7 hem editat «fenedura» (Pierre Bersuire: «rimulam») allí on el nostre manuscrit transcriu erròniament *se haura*. Atesa l’eliminació general de [ð] pretònica i d’alguna altra consonant intervocàlica com ara [z] («trehor»), podríem explicar l’error paleogràfic a partir d’una forma hipotètica *fenahura* o *fenaura* en l’antígraf.

L’emmudiment de la *r* en el grup final *-rs*, ben documentat des del segle XIII, genera en el nostre testimoni algunes omissions gràfiques («cellés»^[1], «ferrés»^[2] o «ferés»^[1], «granés»^[1], «inferiós»^[1] / «inferiors»^[2], «lavòs»^[1] / «lavors»^[33] o «lavores»^[3], «llus»^[1] / «llurs»^[4], «particulàs»^[1] / «particulars»^[3], «terrós»^[1] ‘terrors’), dues confusions entre «ves» (ms. *vers* [I, 7, 27]) i «vers» (ms. *ves* [XXXVIII, 39, 149]), i també algunes ultracorreccions (sempre «cars»^[7] ‘cas’ i «còssors»^[4], a més dels imperfets de subjuntiu «devallars»^[1] i «passars»^[1]), mentre que «curs»^[4], «dors»^[1] i sobretot «urs»^[1] ‘ós’ semblen cultismes gràfics, anàlegs a l’habitual «cors»^[15] ‘cos’. Hom sol afirmar que, per contra, la *-r* final de l’infinitiu i del singular no emmudí sinó excepcionalment fins a la fi del segle XV; efectivament, l’únic indicatiu d’emmudiment en el nostre testimoni són les possibles ultracorreccions «Laumedor» ‘Laomedont’ (XV, 24, 90) i «Didor» ‘Dido, Didó’ (XVIII, 4, 28), que també podrien consistir en errors paleogràfics per *Laumedon* i *Didon*.³¹

31. BADIA 1981: § 100, III, B; RASICO 1993 [1983]: 33-34; [1985b]: 226; SOBERANAS 1968: 182; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 204 i 209-211.

L'oclusiva dels grups finals *-nt/-nts*, *-lt/-lts*, *-rts*, *-mb/-mbs* i *-mp/-mps* és molt estable en el nostre testimoni. Potser és interessant d'enregistrar l'alternança entre el cultisme «limbo»^[12] i el patrimonial «lim»^[6] (homòfon de «lim»^[7] 'lilm'). Els casos d'omissió de *t* en el grup final *-nts* són molt pocs («obeens», «dirimens»), però hi ha ultracorreccions que evidencien la tendència a l'emudiment: els gentilicis «gepidants»^[1], «macedonians»^[1] / «macedonians»^[1], «parcians»^[1] i «tabants»^[1] o «tebants»^[2] / «tebans»^[3]; el llinatge «de Ubaldints», i alguns mots poc freqüents en singular en què la *t* és habitual però no pas etimològica: «pagants»^[2] / «pagans»^[1], i sobretot «tirants»^[15] / «tirans»^[2] —en singular «tirant»^[1] / «tiran»^[2], mai *tirà*.³² La *t* del grup final *-nt* se sol mantenir gràficament, i és constant dins l'adverbi «grantment»^[4] tot i que l'adjectiu és sempre «gran»; però aquest cas, així com la vacil·lació «regimén»^[2] / «regiment»^[2] o «regiments»^[2] —potser per confusió amb l'ètim de *règim* (RĚGĪMEN)—, demostren que l'hàbit gràfic, orientat per l'ortografia llatina, oculta una tendència a l'emudiment força estesa en català central i septentrional.³³ Un cop feta aquesta constatació, s'ha optat per esmenar cinc casos en què l'omissió o l'addició d'una *-t* pot considerar-se el resultat d'una confusió lèxica o morfològica, no solament fonètica, induïda pel context i imputable als copistes: «e fre [...] arrapen-se» (VII, 87-88: ms. *eren ... arrapa(n)tse*) «món» (XX, 76: ms. *mont*), «vehen» (XXIII, 44: ms. *vehent*), «Inproperant» (XXIII, 89: ms. *jnproperan*), «Dant» (XXXV, 91: ms. *Dan*, abreviatura habitual de *Daniel*, esmentat en el context).

Pel que fa al tractament de *-n* final procedent de *-N-* o *-N*, que en el català general tendeix a afeblir-se des d'època preliterària (*pan*, *bon*, *san* > *pa*, *bo*, *sa*), és sabut que al bisbat d'Elna aquest fenomen s'estén aviat al plural (*pas*, *bus*, *sas*) —al domini oriental, tret de bona part de la diòcesi de Tarragona, més tard s'estendrà només als plurals paroxítons (*homes*, *marges*)—, mentre que al bisbat de Girona es constata fins a la primeria del segle XV una certa resistència a l'afebliment, potser concomitant a un reforçament per velarització ([*-ŋ*]).³⁴ El nostre testimoni només ofereix un cas, potser dubtós, de pèrdua en el plural: «ples»^[1] / «plens»^[1] (XXVI, 7, 30: «Lo avariciós vol ajustar a ples granés, cellés»), i manté *-ns* en els paroxítons («hòmens»^[55], «júvens»^[1], «órdens»^[1], «tèmpens»^[1], «tèrmens»^[1]). En singular també segueix la

32. *DECLC* VIII, 497^b-498^b; vegeu *infra* n. 38.

33. COROMINES 1971 [1943-1945]: 304-305; SOBERANAS 1968: 182-183; RASICO 1993 [1985b]: 225. Vegeu també BADIA 1981: § 101, III, B, 2, b, i n. 4; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 202-205.

34. Vegeu BADIA 1981: §100, III, A, i especialment FOUCHÉ 1924: 122-125; DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 205-209; RASICO 1993 [1985], 36 i 49-50, i GULSOY 1996: 34, 61-62 i 69-74, que discuteix la hipòtesi de la velarització. Per als testimonis septentrionals, vegeu COROMINES 1971 [1943-1945]: 303-304 i 313-314; SOBERANAS 1968: 181-182; RASICO 1993 [1983]: 32-34; [1985b]: 223-224. En les *Ordinacions d'Empúries* conviuen totes dues solucions: en singular, *moltó*, *mació*, *matí*, *bastó*, *molí*, etc. al costat de *baston*, *corbayllon*, *lin*, *perdon*, *Castellon*, *fadrin*, *man*, *ben*, *non*; en plural, *molins*, *plansons* al costat de *plansós*, *vesís*, *sturmés*, com en rossellonès.

tendència general a la pèrdua («bastó»^[3], «fadrí»^[1], «mà»^[3], «pa»^[1], «so»^[1], «vellú»^[2] o «velló»^[5], «verí»^[1], «vi»^[1], etc.), encara que s'hi donen alguns casos de conservació per causes diverses: en l'onomàstica culta bíblica i grecollatina; en la majoria dels ordinals («setèn»^[3], «vuytèn»^[3], «novèn»^[2] o «IX^{èn}»^[1], «dezèn»^[2], «onzèn» o «XI^{èn}»^[1], però també «sisè»^[2] o «sizè»^[4] i «vuytè»^[1]); d'una manera més vacil·lant, en les formes verbals «vén»^[5] / «ve»^[8], «ten»^[2] / «té»^[6] i derivats («covén»^[1] o «convén»^[1] / «cové»^[3], «sdevén»^[1], «contén»^[1], «sustén»^[2], «retén»^[1] / «reté»^[1]), potser per analogia, com en els actuals *pon* i *roman*,³⁵ en els adjectius i pronoms «algun»^[20] / «algú»^[24], «nagun»^[1] / «nagú»^[5] i «cascun»^[11] / «cascú»^[4],³⁶ i en alguns mots aïllats com «can»^[25], «son abhominable» (XX, 10, 60-61; però «so de malencònia» en I, 19, 87-88) i «lo sin de Abraam» (XII, 18, 100).³⁷

També es conserva no solament la *-n* final procedent del grup *-ND-* (*Bertran*, *infún*, *món*, *respon*, *segon*, etc.), sinó també la de *-MN-* («dan»^[11], «engan»^[1] 'enganyí'), que no es palatalitza com ho fan regularment els reflexos de *-NN-*, *-GN-*, *-NG^e-i-* i *-NJ-* (*any*, *estany*, *pertany*, *plany*, *estrany*, etc.); la doble solució «enginy» (XV, 12, 46) / «engín» (XXXVIII, 4, 18) pot obehir a una tendència dissimilatòria habitual,³⁸ com també la despalatalització de l'increment *-eix-* en algunes formes dels verbs *finjir* i *finyir* («finyís»^[2], «fingès»^[1], «fingessen»^[1]).³⁹ El grup *-ND-*, reduït a *-n-* en posició interna, se sol mantenir en els cultismes (*sponda*, *undes*, etc.).⁴⁰

En el nostre testimoni està perfectament consolidada no solament l'antiga epèntesi de *b* dins els grups *-MⁿN-* i *-M^rR-* (*fembra*, *sembrar*; *cambra*, *nombre* i àdhuc «Nembrot» [XVIII, 3, 13]), sinó també, en contrast amb el rossellonès, la de *d* dins el grup *-N^rR-* («cendra»^[1] o «cendre»^[1]), totes les formes de *engendrar*, tots els futurs i condicionals de *romandre*, *tenir*, *venir* o derivats), amb l'excepció habitual de «honrau» (XXV, 9, 40), tot i que també s'hi enregistra «desondren» (XX, 8, 46);⁴¹ per con-

35. FOUCHÉ 1924: 124-125; RASICO 1993 [1985]: 41 n. 12; GULSOY 1996: 45-46.

36. FOUCHÉ 1924: 122-124; GULSOY 1996: 43-44. Per a la intercanviabilitat de funcions entre *algú/algun*, *negú/negun* i *cadascú/cadascun*, vegeu *DECLC* V, 941.

37. *DECLC* VII, 904^b-905^a. Aquesta *-n* apareix alguna vegada velaritzada en les formes *sench* de les *Vides de sants rosselloneses* i *sinc* dels *Diàlegs* de sant Gregori; vegeu *DECLC* VII, 904^b; RASICO 1993 [1985]: 50; GULSOY 1996: 56 i 67.

38. *DECLC* IV, 463b-465a. Per al conjunt d'aquests casos, vegeu RASICO 1993 [1983]: 30-31; [1985]: 39, i GULSOY 1996: 38. En el text manquen ocurrences de les excepcions modernes *bla(n)* i *redo(n)* o *rodo(n)*; d'altra banda, «tiran»^[2] (TYRANNU) és una grafia semiculta, com també «tiranía»^[8], producte d'una incorporació lèxica tardana (*DECLC* VIII, 498b).

39. Vegeu *infra* 2.4, i cf. I, 24, 101-102: «ne és ver que aquestas ànimas sien fora infern, axí cum Dant fingès»; XXXI, 4, 7-9: «Lo qual Flegias los poetas fingessen ésser en infern e sobre lo seu cap ésser penjant una pedra molt gran e ponderosa»; XLIV, 12, 57-58: «emperò Dant finyís, *in libro Inferni*, *capitulo XXVI°*, ell ésser mort per la manera que finyís la ànima en infern de Ulixes recitar». L'infinitiu *finyir* s'enregistra també en la *Summa de beatitud* (ACG, 59, ff. 98vb i 99ra).

40. FOUCHÉ 1924: 152; COROMINES 1971 [1943-1945]: 304.

41. Per a l'excepció *honrar* i derivats, vegeu FOUCHÉ 1924: 46 i 308, i *DECLC* IV, 807^b.

tra, com és habitual al segle XV, no hi ha epèntesi de *d* dins el grup -L'R-: «alre»^[1] o «alra»^[1] (també «àls»^[1]), «volré»^[1], «volrà»^[1], «volran»^[1], «volria»^[3], «volrien»^[1].⁴²

Altres casos que mereixen de consignar-se són, en posició inicial, les formes constants «vuy»^[3], «vuyt»^[1], «vuytèn»^[3] o «vuytè»^[1], i la persistència de *ora* 'vora' (XXXVIII, 26, 92: «la *ora* de un riu»), predominant fins al segle XV;⁴³ en posició final, el predomini de «quasi» (però sovint en llatí o en abreviatura) sobre «quaix»^[3];⁴⁴ en posició medial, la forma menys difosa «recoldant-se» (XXXV, 6, 29),⁴⁵ les metàtesis «ladurnicis» i «ledornicis» (XXIII, 8, 39; XLI, 7, 21),⁴⁶ i, en lloc de *amdós* (AMBODUOS), l'assimilació dental «endós»^[2], «endues»^[1] (XXXVI, 15, 64; XLIV, 7, 25, i 26, 147) i la ultracorrecció «abdosos»^[1] (XVIII, 8, 66), tots dos fenòmens molt habituals des de final del XIV, que cal relacionar amb algun cas de *en per ab*.⁴⁷ No és possible determinar si les dues úniques ocurrències de la grafia -*tl-*, «espatles» o «spatles» (mai -*tll-*), corresponen o no a un so palatal. La forma *fasti* (XX, 53), avui característica del català septentrional (*DCVB*, s. v. *fastig*), degué tenir difusió general en la llengua antiga com a antecedent de *fàstic*.

No cal dir que les confusions gràfiques entre *c/ç* i *s/ss* són habituals en el nostre text.⁴⁸ En un sol cas, la grafia *uxen* 'usar, tenir tracte sexual' (XXXVI, 8, 33) potser reflecteix una pronúncia prepalatal que Pere Miquel Carbonell rebutjava com a vulgarisme en les seves *Regles*.⁴⁹

2.4. *Morfologia nominal*. L'antiga desinència -*es* dels plurals masculins analògics ja ha estat completament substituïda en el nostre testimoni per la desinència -*os*,⁵⁰ la qual és constant si el singular oxíton acaba en sibilant (també en «abdosos»^[1]) però encara vacil·lant si acaba en palatal («baxos»^[2] i «pexos»^[2] al costat de «aqueixs»^[1], «mateys»^[1], «mateiys»^[4] o simplement pl. «matex»^[2]) i molt esporàdica com a recurs per a resoldre la dificultat articulatòria dels grups [sts] i [sks] (l'única ocurrència és «fusco» [I, 19, 88], al costat de «disposts»^[1], «justs»^[2], «manifests»^[1], «robusts»^[1]

42. COROMINES 1971 [1943-1945]: 302-303 i 304; RASICO 1993 [1983]: 31-32. Per a la hipòtesi etimològica de *alre* < *ALIR com a variant de *àls* < ALID, vegeu *DECLC* I, 237^b-240^a.

43. *DECLC* IX, 393^a-395^a.

44. *DECLC* VI, 898.

45. *DECLC* VII, 177^b-178^a; *DCVB* IX, 230^b, s. v. *recolzar*.

46. La metàtesi -*cini* > -*nici* és del tot general (*DECLC* V, 22a); -*dro-* > -*dor-*, documentada en les *Ordinacions d'Empúries* (RASICO 1993 [1985b]: 226), potser no és, tanmateix, dialectal.

47. *DECLC* I, 273^a-274^a, i també 270^b-271^a. Cf. XX, 18, 102: «en petit past la vida humana passa»; XLV, 12, 48-49: «Aquest no solament sembrava discòrdias *en* la lengua, mes ab senyals de mans»; més dubtós és el cas de XXIII, 9, 43-44: «ab treball e anxietat las riquesas són adquirides, *en* temor possehides, *en* dolor omeses».

48. Per a la desafricació [ts] > [s] en el domini nord-oriental, vegeu COROMINES 1971 [1943-1945]: 297; RASICO 1993 [1983]: 28; [1985b]: 221, i també DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 201-202.

49. BADIA I MARGARIT 2001: 88 i n. 15.

50. FOUCHÉ 1924b: 8-9; BADIA 1981: § 114, II; MOLL 1991 [1952]: § 251. Per a *coixo* —en Pasqual «cuxo» (XXXVIII, 3, 9)— com a antecedent de *coix*, vegeu *DECLC* II, 810^b-811^a.

[ms. *robuts*], «trists»^[2] i «vists»^[1]). El plural de «cors» és sempre «còssors»^[4], mentre que altres reflexos de -US neutre es mantenen invariables, com «pits» (sg.^[2] i pl.^[3]) a més de «temps».⁵¹

El plural *-os* també pot resoldre algunes altres dificultats articulatòries o ambigüitats de gènere, però hi ha casos en què es tracta pròpiament d'un plural regular *-s* en cultismes que admeten un singular en *-o*: «avaros»^[1] (sg. «avar»^[3], molt menys freqüent que «avariciós»^[14] o «avariciosos»^[12]), «centauros»^[5] / «centaures»^[3] (sg. «centauro»^[1] o «centaurus»^[2]), «güelfos»^[4] o «güelffos»^[1] (sg. «güelffo»^[1]), «mongos»^[1] (sg. «mongo»^[1]), «pròdigos»^[3] / «pròdigs»^[3] (sg. «pròdig»^[6] o «pròdich»^[1]), «vagabondos»^[1].

D'altra banda, els plurals «secaços»^[1] i «rapaçes»^[1] no són pas analògics sinó regulars, atès que el reflex habitual del grup final *-CE* en els cultismes derivats de temes en consonant és *-çe* m. sg. i *-çe/ça* f. sg. («fal·laçe afectió»^[1], «vida feliça»^[1], «nudriça»^[1]); en canvi, «secaços»^[1] és certament un plural analògic que implica la possibilitat d'un final *-ç* només enregistrat en «Aiaç» (Pietro Alighieri: «Aiacem»)⁵².

La forma aglutinada «s'endemà» (XLVI, 7, 24: «E s'endemà que fou [...]»), encara no precedida de l'article *lo*, és l'únic reflex residual de *es/so* < ĨPSU en comptes de *lo* < ĨLLU.⁵³ La contracció de l'article masculí és gairebé constant amb les preposicions *a* i *de* (només un cas de «a lo» [XVI, 9, 42]), però no es dona mai amb *per* («per lo»^[45], «per los»^[35]). L'article masculí no s'aglutina o redueix mai amb un mot acabat en vocal —totes les ocurrencies de *·l* o *·ls* corresponen al pronom personal acusatiu, només en un cas al datiu plural—,⁵⁴ i *lo*, *la* tampoc no s'apostrofen generalment davant vocal (mai davant *h*), fora d'una trentena de mots en què l'apostrofació és constant o freqüent (si cal, amb omissió de la *h* inicial).⁵⁵ La preferència per la con-

51. FOUCHÉ 1924b: 11-12; BADIA 1981: § 115, v; MOLL 1991 [1952]: § 252; DUARTE, ALSINA 1984-1986: II, 26-35.

52. En altres llocs de la *Summa de pena* es llegeix «tríplice causa» (f. 10rb) i «ineficace [sc. arbitre]» (f. 25rb), i se'n podrien recollir més casos en la *Summa de beatitud* (ACG, 59, f. 188rb: «cicatrice»; f. 196rb: «motrice o movedora»; f. 205ra: «felice eternitat», etc.). Aquests cultismes són poc habituals fins a la fi del segle XIV; vegeu esp. *DECLC* VII, 745^a per a *sequaces/secaços*; III, 936^b per a *felice*, i V, 947^b per a *nodrissa* (NUTRICE/NUTRÍCIA).

53. La vacil·lació entre *s'endemà* i *lo sendemà* ja es constata en el manuscrit més antic de les *Vides de sants rosselloneses*, de la primeria del XIV; vegeu COROMINES 1971 [1943-1945]: 304, 305 i 314; KNIATZEH, NEUGAARD 1977: 12-13, § 17; BADIA 1981: § 136, I. El *DCVB* (s. v. *endemà* i *sendemà*) i el *DECLC* (s. v. *demà*) només comenten la forma *lo sendemà*, que pressuposa una fossilització de l'article. En el nostre text, cal advertir que el mot ocorre en l'adaptació d'un testimoni desconegut de l'exemple de l'alquimista (en Pasqual sempre «alquimiyre»^[6]) i el rei.

54. En la frase *entre los bons ne als mals* (I, 21, 93-94; Pietro Alighieri: «inter bonos nec inter reos») és possible que *ne als* s'hagi d'entendre, excepcionalment, com una grafia desaglutinada de l'article reduït després de vocal (*nels* o *ne els*), que el copista ha confós amb una contracció.

55. L'article s'apostrofa en totes les ocurrencies de «l'ome»^[29], seguit de «l'àbit»^[2], «l'acte»^[5], «l'àer»^[2], «l'àngel»^[2], «l'any»^[2], «l'aur»^[3], «l'ayre»^[2], «l'infant»^[3], «l'orde»^[3], «l'ostaler»^[2] i, finalment, «l'Àdix»^[1], «l'alcauot»^[1], «l'arch»^[1], «l'argument»^[1], «l'ongle»^[1], «l'ull»^[1]. Cal sumar-hi, malgrat les vacil·lacions: «l'altre» (m.^[13], f.^[2]) o «l'altra» (m.^[2], f.^[26]) / «la altra»^[3] (mai *lo altre*),

tracció de l'article masculí (*al, del*) és sistemàtica fins i tot davant aquests mots que permetrien l'apòstrof: «del àer»^[4], «al altre»^[4], «del altre»^[4] o «del altra»^[2] (m.), «del Apòstol»^[1], «del aur»^[1], «al home»^[1], «del home»^[7], «al hostaler»^[2], «del orde»^[1].⁵⁶ En l'edició s'ha respectat aquest hàbit per no desfigurar el criteri absolutament regular del testimoni, que també afecta la distribució de la *h*- i que alguns lingüistes consideren característic dels documents septentrionals.⁵⁷ Davant *un* encara predomina l'article dissimilat *la*^[7] en comptes de *lo*^[1].

Els pronoms proclítics solen aglutinar-se amb alguns mots precedents acabats en vocal (*e, ja, jo, ne, no, o, que, què, qui, si* i, en un sol cas, «aquí·s», «axí·s», «tota·s»), però s'apostrofen molt rarament («l'ame»^[1], «l'escarnissen»^[1]) i sobretot amb el verb *haver* (sempre amb omissió de la *h*-: «t'à»^[2], «l'é»^[1], «l'an»^[3], «l'ages»^[1], «n'à»^[2], «n'age»^[1], al costat de «te ha»^[1], «se han»^[5], «se havien»^[1], «se hagué»^[3], «lo havia»^[1], «ne hajau»^[1]).⁵⁸ En l'edició s'ha respectat la preferència sistemàtica per l'aglutinació sobre l'apostrofació: «no·t engan», «e·l exalça», «qui·l expel·liria», «si·l ha», «no·l ha», «si·n havien», «que·n hagué». Cal observar que *y, u* i *us* proclítics només apareixen aglutinats darrere els mots habituals («no y»^[4], «que y»^[1], «si y»^[1], «si u»^[1], «jo us»^[2]); altrament, aquests pronoms prenen la forma *hi* i *vos*: «cum hi són», «ab reverència vos levats», «lo secretari vos dirà».

En posició enclítica, l'aglutinació del pronom amb el verb anterior acabat en vocal és sistemàtica.⁵⁹ En la combinació de pronoms, també és sistemàtica l'aglutinació amb el pronom anterior («li'n»^[3], «le-y»^[1], «vos-en»^[2] i sobretot «se'n»^[23], de vegades aglutinat amb la vocal del verb o pronom anterior: «sse'n»^[9]), amb una preferència absoluta sobre l'apostrofació («li'n havia», «la se'n aporta», «se'n aporte» o «se'n aporta», «se'n hix», «la sse'n amanaria») que també es respecta en l'edició.

«l'ànima»^[17] / «la ànima»^[6], «l'Apòstol»^[4] / «lo Apòstol»^[1], «l'argent»^[3] / «lo argent»^[1], «l'aygua»^[7] / «la aygua»^[4] o «la ayga»^[1], «l'amor»^[1] / «la amor»^[5], «l'art»^[3] / «la art»^[3], «l'aure»^[1] / «la aure»^[1], «l'Evangelí»^[1] / «lo Evangelí»^[1]. Per als mots amb *s*-líquida o *es*-inicial, vegeu 2.1.

56. Val a dir que la preposició *de* tampoc no s'apostrofa sinó en casos molt més restringits: només és constant en «d'aur»^[11] —«d'argent»^[11] és ocurrència única amb preposició— i «gent d'armes»^[3] o «home d'armes»^[1]; és vacil·lant en «d'aygua»^[2] / «de aygua»^[3] i davant el pronom fort «d'ell»^[13] / «de ell»^[2], «d'ella»^[1] / «de ella»^[7], «d'ells»^[7], «d'ellas»^[1] / «de ellas»^[5]; finalment, és esporàdica davant l'indefinit «d'altra»^[1] / «de altra»^[2] i els demostratius «d'aquell»^[1] / «d'aquell»^[10], «d'aquella»^[1] / «de aquella»^[9], «d'asò»^[1] / «de açò»^[21], com també en «de·quí»^[1] / «de aquí»^[13].

57. Vegeu FOUCHÉ 1924b: 65-66; COROMINES 1971 [1943-1945]: 315-316.

58. Fora d'aquests casos, la norma és fer ús de les formes plenes davant vocal («te absol», «se involucra», «se ajusten», «se acosten», «se obrí», «se ouçí», «se usurpa», «se aminven», «se engendra», «se anemora», «se amaguen», «se exercitaven», «se alegre», «se abaté», «se ajustàs», «lo apella», «lo assegurà», «lo absolve», «ne hisqua», «ne exí») i també davant *s*-líquida o *es*- («se strengué», «se esdevengué», «se stengua», «se sdevenen», «se sdevén», «se sdevench»).

59. Cf. «ensenya'm», «condolie's», «esforçe's», «jagué's», «fregà's», «ajustà's», «jaure's», «troba's», «vestí's», «posà's»^[2], «gire's», «scalfà's», «foné's», «anemora's», «baté'l», «ligà'l», «posà'l», «gità'l», «donà'l», «pregà'l»^[3], «matà'l», «lohe'l», «aportà'l», «assumà'l», «vestí'l», «nudrí'l», «traure'n», «hagué'n», «engendrà'n», «ha'ns», «matà'ls», «pregue'ls», «scoltave'ls», «femie'ls», «percutí'ls»^[2].

Els possessius àtons només són habituals en les relacions de parentiu o jerarquia («mon senyor»^[1], «mon fill»^[1], «ton senyor»^[1], «son cunyat»^[1], «son frare»^[1], «son marit»^[1], «son nabot/nabut»^[2], «son pare»^[5], «son fill»^[3], «son superior»^[1], «sa muller»^[1]) i en l'expressió «en son cor»^[1]. Cal enregistrar alguns casos de *seu(s)* com a sinònim de *llur(s)*: «en la *llur* vida són stats en los *seus* moviments e cogitacions inflamats» (XXXV, 6, 31-32); «dels tirants e dels seus stipendiariis» (XXXVIII, 24, 83) — en XLVIII, 9, 45 és un calc del model «suis».

2.5. *Morfologia verbal*. En la segona persona del plural és predominant la diftongació del grup final $-a/e/i_{ts}^{[12]} > -a/e/i_{u}^{[28]}$, encara que totes dues formes s'alternen fins i tot en una mateixa frase; d'altra banda, el copista comet moltes confusions de *-u/-n* que impliquen canvi de persona: aquests errors ens certifiquen que la desinència diftongada ja era present en el seu antígraf, i que les grafies *u/n* hi devien ésser molt ambigües.⁶⁰ Com de costum, hi ha vocal de suport *-a/-e* [-ə] en les persones no desinencials quan ho demana l'articulació del grup consonàntic final (XXIV, 17, 82: «entra» 1a sg. pres. ind.), però no hi ha epèntesi per a evitar que l'increment incoatiu absorbeixi la desinència *-s* de la segona persona del singular (XLIX, 11, 61: «constituexs* [*ms.* constituex]»). Els verbs de la segona conjugació que han perdut una *-ð* temàtica ja presenten infinitius diftongats sobre la base del present («caure»^[1], «complaire»^[1], «jaure»^[7], «seura»^[1], «veure»^[1]), però l'analogia no s'ha estès encara a la tercera persona del plural, sempre sense [w] antihiàtica («cahen»^[3], «crehen»^[1], «vehen»^[4]; també «dihen»^[12], «predien»^[2]); per tant, cal concloure que tampoc no ha afectat la dels verbs de tema labial o labiodental, que s'editen «deven»^[7], «viven»^[1].⁶¹ Tampoc no hi ha [j] antihiàtica en cap forma de present («cahem»^[1], «crehem»^[1]), de gerundi («crehent»^[2], «jahent»^[2], «vehent»^[10]), de participi de present («jahents»^[1], «vehents»^[1]), de passat («vehés»^[10], «veheren»^[1]) ni d'optatiu («vehés»^[1]). Totes les formes d'imperfet semblen encara accentuades en la vocal temàtica *-i-* («dehia»^[11], «dehien»^[1]; «fahia»^[1], «fehie»^[1] o «fehia»^[7], «fehien»^[3]; «jahia»^[1]; «vehia»^[3], «vehien»^[1]). Les desinències d'imperfet de subjuntiu corresponents a les tres conjugacions són encara *-às-*, *-és-*, *-ís-*.

S'enregistren formes velaritzades dels verbs *absoldre* (encara «absol» 1a sg. pres. ind.), *aparèixer*, *caure*, *conèixer*, *córrer* (i *concórrer*, *ocórrer*), *creure*, *estar* (però «stau», 2a pl. imperatiu), *estendre*, *deure*, *dir* (i *predir*), *haver*, *jaure*, *moure*, *plaure*, *prendre*, *poder* (encara «pux»^[1] 1a sg. pres. ind., «puxe»^[1] 3a sg. pres. subj.),

60. Vegeu sobretot XXV, 5 i 7-9, i les notes d'aparat corresponents. Per a la cronologia del canvi *-ts* (-TIS) > *-u*, vegeu DUARTE, ALSINA 1984-1986: I, 193-196.

61. Vegeu COROMINES 1971 [1943-1945]: 317-318; BADIA 1981: § 150, III, n. 1, i § 153, I i II; DUARTE, ALSINA 1984-1986: II, 229-232.

pretendre, pertànyer, raure, romandre, traure, tenir, venir (i *esdevenir*), *voler* (encara «cumsevulla»^[1] 3a sg. pres. subj.). Encara no velaritzen els verbs *fondre* («foné»), *ofendre* («offena») i *vendre* («vené»^[1], «vene»^[1]).⁶²

Restringint l'anàlisi del passat a la tercera persona del singular, encara s'hi observen alguns verbs que només presenten formes rizotòniques o semifortes en *-ec*, com «cahech»^[2], «dix»^[56], «fou»^[passim] (també «fo»^[2] / «fon»^[2]), «stech»^[4], «féu»^[15] o «fóu»^[40], «mès»^[2] i «tramès»^[5] / «tremès»^[2] (però «cometé»^[1], «permeté»^[1] i «prometé»^[1]), «respòs»^[21], «ris»^[1] 'rigué'. En alguns verbs hi ha competència entre passat fort i feble: «hac»^[1] / «hagué»^[25], «pres»^[10] / «prengué»^[9], «romàs»^[1] / «romangué»^[1], «vench»^[1] i «(e)sdevench»^[3] / «vengué»^[13] i «esdevengué»^[1], «volch»^[1] / «volgué»^[7] o «vulgué»^[2]. Però en molts d'altres ja s'ha imposat el passat feble: «aparegué»^[1], «conegué»^[1], «cregué»^[1], «jagué»^[11], «mogué»^[2], «obtingué»^[1], «ocurregué»^[2], «pogué»^[1], «tragué»^[4], «vehé»^[9].

Encara s'enregistren algunes formes de futur analític («subvertir l'an» [XXV, 8, 38]; «exir n'à» [XXXIII, 4, 15], «anar-me'n é» [XLVI, 13, 58]) i de plusquamperfet d'indicatiu amb valor de futur hipotètic (el tònic «fóra»^[2] i els febles «hagueren»^[1], «trobara»^[1], «vulgueren»^[1]) al costat de les condicionals corresponents («hauria»^[1], «hauríem»^[1], «trobarien»^[1], «volria»^[3], «volrien»^[1], etc.) i algun cas ambigu.⁶³ Totes les ocurrencies de condicional^[5] i futur^[4] del verb *poder* presenten el lexema *por-/pur-*, actualment característic del rossellonès però general fins a l'edat moderna.⁶⁴ Els verbs *tenir* i *venir* mantenen la *e* lexemàtica («obtendrien», «vendrien»), com també fan en el present d'indicatiu («jo tench», «jo vench»).

Els participis cultes «ha occisa» i «ésser occises» conviuen amb les formes patrimonials del present «ociu»^[1] i del passat «oucí»^[1]. Així mateix, «uberta»^[1] i «oberts»^[1] conviuen amb «obrits»^[1].

Els reflexos habituals de FINGĒRE en el nostre testimoni són *fingir* i *finyir* (mai *fengir* ni *fènyer*), que ocorren generalment en formes no personals («fingit»^[2], «finyit»^[1], «finyint»^[1]) i en tercera persona del present d'indicatiu, singular (FINGIT) o plural (FINGUNT): noteu que el cultisme *fingir* s'ha incorporat al model incoatiu («fingex»^[15], «fingeix»^[1], «fingès»^[1], «fingessen»^[1]) mentre que el mot patrimonial és vacil·lant dins el model pur («finyís»^[2], «finyen»^[5]), i que tots dos són susceptibles d'una peculiar despalatalització de l'increment *-eix-*.⁶⁵

62. Vegeu DUARTE, ALSINA 1984-1986: II, 195-196.

63. Cf. XLVI, 8, 30-31: «e va cercant lo món si trobarà major d'ell en fer alquímia»; 9, 33-34: «respòs que volia cercar si trobara millor alquimiyre que ell».

64. Vegeu FOUCHÉ 1924: 139, i 1924b: 131; COROMINES 1971 [1943-1945]: 306; BADIA 1981: § 182.

65. Vegeu *supra* 2.3.

2.6. *Aspectes sintàctics i lèxics*. Es constaten alguns casos de *en/an* per *a* davant vocal, especialment davant el demostratiu *aquell*, tot i que de vegades podria tractar-se d'un ús propi de la preposició *en*.⁶⁶ Els nombrosos cultismes sintàctics que afecten l'ús de preposicions i conjuncions s'han de considerar característics de la llengua literària de l'autor, i no sempre depenen de l'adaptació d'una font.⁶⁷ També poden atribuir-se a l'autor els hàbits de repetir la conjunció *que* després d'incís o d'introduir sovint les citacions literals amb el verb *diu*; l'ús constant de *sens*, *fins (a/que)*, *dins*, *per ço que/cum*, *may* o *sovint* en comptes de *menys de*, *tro/entrò (a/que)*, *dintre*, *per tal que/com*, *jamés* o *sovén/sovent*, així com el predomini de *açò*^[119] (o *asò*^[1]), *emperò*^[70] i *vegada -es*^[16] sobre *axò*^[1], *però*^[1] o *veu*^[1]. La sintaxi de Pasqual també es caracteritza per la freqüència de la conjunció concessiva *jatsia (que)* i de la causal/temporal *pus* (o *pux*) (*que*) —ultra l'ús adverbial de *pus* 'més' i de *pux/puys* (i *après*) 'després'. Com és habitual en la llengua literària des de final del XIV, el text diferencia rigorosament el substantiu *home* del pronom indefinit impersonal *hom*.⁶⁸

Tot i que Joan Pasqual renuncia explícitament als mòduls estilístics de la prosòdia llatinitzant que caracteritzen, per exemple, l'estil de Felip de Malla,⁶⁹ en el *Tractat de les penes particulars d'infern* es constata tanmateix una notable profusió de cultismes lèxics i semàntics, no sempre de registre escolàstic ni necessàriament induïts per la font de referència, com ara *bel-lar* (XLIV, 24, 132), *dejecció* (XXX, 6, 20), *domificador* (XXIV, 10, 38), *mundificar* (XLIII, 4, 20), *ponderós* (vegeu nota a XXXI, 4, 8-9), *propinqua* (XXXVIII, 28, 99), etc. No s'enregistren, en canvi, elements lèxics d'interès clarament dialectal.

2.7. *Conclusions*. Algunes de les peculiaritats graficolingüístiques del nostre testimoni remeten no solament al català oriental en general (neutralització de *a/e* àtones, tendència a l'emudiment de la *t* en el grup final *-nt*), sinó, més en concret, al català septentrional de transició al rossellonès. Entre les més remarcables cal esmentar

66. Vegeu la nota a XXXVI, 10, 49, i SOBERANAS 1968: 177; KNIAZZEH, NEUGAARD 1977: 71, § 69. El règim preposicional de *comparar* és *a* davant nom, però *en* davant demostratiu (XXIII, 11, 57; XLV, 15, 58). El règim preferent de *semblant* davant sintagma nominal és *a* o *de*, malgrat un cas de *en* (XLV, 19, 77); davant demostratiu ocorren totes tres preposicions, especialment *en* (XXXVIII, 16, 57-58; XLIV, 7, 23; XLVIII, 5, 27). En XLIV, 24, 132 («inimicave en aquells qui són de la Coluna») podria tractar-se d'una adaptació culta de la preposició *in* 'contra', tot i que la font regeix datiu (Pietro Alighieri: «inimicando tunc illis de Collumpna»).

67. Per exemple, Joan Pasqual calca de la font les estructures *a* 'a partir de' + ablatiu en I, 11, 59-60: «començà a Cahim [...] començà a Abell» (Pietro Alighieri: «inceptit a Chaym [...] inceptit ab Abel») i *in* 'contra' + acusatiu en XXXV, 9, 50: «car aquest peccat és en lo Sperit sant» (Pietro Alighieri: «Quod peccatum blasfemie est in Spiritum sanctum»), mentre que adapta espontàniament l'estructura concessiva *etsi* 'si bé' (IV, 11, 36; XX, 13, 74) o el règim *fugir a* + ablatiu (XXIV, 17, 82-83), entre molts d'altres.

68. DECLC IV, 802^a; en general, 801^b-802^a.

69. Cf. «Prologus en lo Libre de beatitut», § 2 (Apèndix I, 1).

l'extraordinària freqüència de la grafia *u* en comptes de *o* tancada (< Ō, Ū) en síl·laba tònica, així com alguns casos de *o* en comptes de *u* tònica per evolució septentrional o per ultracorrecció; el predomini del canvi [e] > [o] en algunes formes del verb *fer* per labialització (*féu* > *fóu*) o per reducció d'un diftong (*faeren* > *foren*, *faés* > *fos*, *faessen* > *fossen*); els nombrosos indicis de neutralització de la *o* àtona en tota mena de contextos; la reducció generalitzada del diftong *gua* > *go*, i també alguns altres indicis aïllats, com ara les formes *àvel*, *fasti*, *ferre*, *ples* o *plaser*, deixant de banda altres convencions gràfiques d'interpretació més discutible com són ara l'ús etimològic de la *h* antihiàtica o l'escassa tendència a l'apostrofació dels clítics. Cal suposar que la majoria d'aquestes característiques provenen de l'original de l'autor, conservades a través d'una successió no gaire llarga de còpies que, no obstant això, també pogueren atenuar més o menys aquests indicis dialectals. La tendència al cultisme gràfic —també gramatical, lèxic i semàntic, però no prosòdic— és un altre element de l'*usus scribendi* de l'autor que els copistes han respectat, potser atenuant-lo o accentuant-lo. El nostre testimoni representa, en conjunt, un bon exemple de la *scripta* literària de mitjan segle XV en el domini oriental, amb matisos septentrionals. Una descripció més precisa de la llengua de Pasqual fóra possible estenent aquesta anàlisi al treball d'altres copistes de la seva obra, tant en el testimoni únic de la *Summa de pena* com en els dos que conserven la *Summa de beatitud*.

3. CRITERIS D'EDICIÓ. El text del *Tractat de les penes particulars d'infern* ens ha pervingut gràcies a un testimoni únic, però el fet que consisteixi fonamentalment en una adaptació de fonts llatines ben identificades, i que reproduïx textualment més de tres-cents versos de la *Commedia* de Dante, proporciona al judici crític un terme de referència molt valuós, anàleg al que representa el model d'una traducció. La utilitat crítica de les fonts no ha estat mai desdenyada en la nostra tradició filològica, però ha estat més recentment que hom ha assumit la necessitat d'explorar la tradició textual de les fonts a fi d'identificar els testimonis més afins al text de la traducció o de l'adaptació i disposar d'elements suficients per a valorar la probabilitat que les seves lliçons anòmales siguin errònies o autèntiques.⁷⁰ En el cas que les fonts es conservin en una pluralitat de testimonis i no es disposi de l'auxili d'una edició crítica, l'aplicació d'aquest mètode exigeix una revisió més o menys exhaustiva de la tradició, en proporció a la seva complexitat i a la seva importància dins el text que s'edita. L'estudi complementari que presento després de l'anotació del tractat de Pasqual inclou no solament els resultats d'aquesta revisió, sinó també una edició de referència dels fragments del *Comentum* de Pietro Alighieri amb què es basteix el text ca-

---

70. Vegeu MORRÁS 2002 i les aplicacions pràctiques de GÓMEZ 1999, LLUCH 2004, MARFANY 2008 i FERRER 2012. Vegeu també, per exemple, l'antecedent de LEWIS 1978.

talà, basada en un dels testimonis més afins al *Tractat de les penes particulars d'infern*.

D'acord amb aquest mètode, en la nostra edició no s'esmenen les lliçons anòmales que podem considerar presents en els testimonis amb què Joan Pasqual treballava o que poden imputar-se a un error de lectura de l'autor. Un gran nombre de les anomalies que hom detecta aparentment en les citacions italianes i llatines, o en l'adaptació de l'onomàstica culta, remunten sens dubte a la tradició de les fonts. En canvi, sí que s'esmenen els errors que amb molta probabilitat s'han produït en la tradició catalana o, en cas de dubte, se sospesa l'opció de practicar «esmenes especulatives»⁷¹ que, si més no, tenen la virtut d'oferir un text més llegidor i plausible.

El text del capítol XLIV, dedicat al «Cercle de mals consellers», comença afirmant: «Tals consellers per los poetas són dits ésser en flama de foch passionats en aquesta manera». Podríem sospitar fàcilment que la «T» de la caplletra és un error per «M», però el text de Pietro Alighieri ens confirma la probable autenticitat de la lliçó:

ita contemplando in hac sua rationabili investigatione circa species fraudum, venit ad octavam speciem, que consistit in hiis qui consulendo et suggerendo calidissime, id est astute, alicui consilia prebent et tractus. [...] Ideo alegorice fingit tales passionari in igne [...] (*In Inf.* XXVI ad 2, 1-8 [*Nan* 230-231])

És només un dels molts de casos en què el judici crític es beneficia del recurs a les fonts per a oferir un text correcte, amb garanties històriques i filològiques.⁷²

A més de l'aparat d'esmenes, el text crític s'acompanya d'un doble aparat de notes. Les notes al peu es limiten a identificar breument les referències incloses en el text de Pasqual: remissions a altres llocs de la seva obra, citacions del text de Dante o, molt més sovint, *auctoritates* bíbliques, teològiques, filosòfiques, històriques o poètiques que, en la majoria dels casos, Joan Pasqual ha manllevat de les seves fonts (el *Comentum* de Pietro Alighieri, el *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire o el *De miseria humane conditionis* d'Innocenci III). Quan la citació consisteix en una paràfrasi o és substancialment inexacta o de sentit poc clar, el *locus* se cita en nota segons les edicions de referència. Quan les *auctoritates* procedents del *Comentum* han estat manllevades d'una font intermèdia ben identificada (generalment el *Decretum Gratiani*), també se'n dóna la referència o, si requereix alguna mena de comentarí, es remet a l'anotació final.

---

71. LLUCH 2004: 588.

72. Per a més casos concrets, vegeu Estudi complementari I, 2 per al *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire, i I, 3 per al *Comentum* de Pietro Alighieri, així com l'anàlisi més complexa de les tradicions de la *Commedia* (II) i del *Comentum* (III).

Aquesta anotació final especifica amb el màxim detall les fonts de cada fragment; discuteix l'establiment del text crític, tenint en compte les conclusions assolides en els estudis introductoris i complementaris, i pretén de resoldre totes les dificultats de llengua i de concepte que planteja el tractat de Joan Pasqual.

3.1. *El text català i les citacions llatines.* La present edició del *Tractat de les penes particulars d'infern* reproduïx escrupolosament els hàbits gràfics del copista del testimoni únic, aparentment força respectuós amb l'*usus scribendi* de l'autor. Només s'hi ha regularitzat l'ús de les grafies *u/v* i *i/j* —i en els textos llatins— d'acord amb el valor fonètic que hi atribueix la normativa actual. Cal advertir que la tercera persona del plural del present d'indicatiu dels verbs de tema en *v* mantenen encara aquesta consonant (vegeu 2.5). La distinció de majúscules i minúscules i altres convencions tipogràfiques, la separació de paraules i l'ús de l'apòstrof i del guionet segueixen en general els criteris de la normativa actual, mentre que es fa servir el punt volat per a desaglutinar les elisions que no hi són previstes. Com he explicat més amunt (2.1 i 2.4), el punt volat també serveix per a distingir la lateral alveolar geminada o simple *l·l* ([ll] o [l]) de la lateral palatal *ll*; s'han mantingut les grafies *s-* i *sc-* inicials fins i tot després d'un mot acabat en *-e* o altra vocal; i, finalment, s'ha respectat la preferència del copista per la contracció de l'article masculí amb les preposicions *a* i *de* (*al, als, del, dels*) i per la reducció o aglutinació dels pronom proclítics amb un pronom anterior o amb els mots *e, ja, jo, ne, no, o, que, què, qui, si* (ocasionalment també *aquí, axí* i *tota*), fins i tot en contextos que la normativa actual resol-dria amb l'apostrofació de l'article o del pronom amb un substantiu, un pronom o un verb amb vocal inicial. El proclítics aglutinats *y* ('hi'), *u* ('ho') i *us* se separen del mot anterior sense fer ús del punt volat.

La puntuació segueix tant com és possible l'ús del català actual, però subordinant-lo a la prioritat d'aclarir una sintaxi complexa i adaptant-lo a la reproducció freqüent d'estructures llatinitzants. Les citacions es punteuen generalment segons les edicions crítiques de referència, tret que les lliçons del testimoni recomanin una puntuació diferent.

L'accentuació també segueix l'ús normatiu, tret d'aquells casos en què està ben documentada una pronúncia antiga diferent, com ara *philosoff, subdit* o *ydolatre*. En l'onomàstica clàssica s'apliquen convencionalment els criteris d'accentuació actuals (*Agamènon, Àiax, Apol·lo, Cèrberus, Cleòpatra, Èacus, Hixíon, Juno, Plutó, Polícena, Prosèrpina, Thelamon, etc.*), fins i tot si els noms presenten alguna corrupció imputable a l'autor o a les seves fonts (*Aguèron* 'Agènor', *Anthèron* 'Antènor', *Clòcola* 'Cloto', *Sèpfones* 'Tesífone', etc.). No obstant això, algunes adaptacions recomanen d'accentuar diferentment, com és el cas de *Cadí* 'Cadmus' (*Cadinus* en els

testimonis del *Comentum*), o de no accentuar, com ara en *Thelagon* ‘Telègon’, *Thalamac* ‘Telèmac’, *Samele* ‘Sèmele’, etc. Algunes vacil·lacions han estat considerades un indicatiu de pronúncia: *Dardan*^[2] / *Dardà*^[1], *Flegias*^[4] / *Flagias*^[2], *Gerió*^[2] / *Gerion*^[4], *Jason*^[13] / *Jeson*^[4], *Pel·lias*^[3] / *Pal·lias*^[1], i també *euguris*^[1] / *auguris*^[2] / *augures*^[1] / *augur*^[4] ‘àugur -s’. De vegades l’accentuació reproduïx la de l’acusatiu o altres casos oblics que l’autor ha calcat en l’adaptació catalana: «*Item Didó [...] fratre de Didor*» (XVIII, 4, 26-28; Pietro Alighieri: «*Item dicit se vidisse ibi Didonem [...] a fratre dicte Didonis*»); «*ssor de Càstor e de Pol·luci [...] per Aiaç, fill de Alei*» (XVIII, 6, 37-38; Pietro Alighieri: «*sororem Castoris et Polucis [...] per Aiacem, filium Oley*»)).⁷³

Les integracions de l’editor s’indiquen entre claudàtors quan es restauren lletres perdudes per accidents materials del còdex o quan la restitució d’una omisió es considera merament hipotètica, però no pas quan es reparen *lapsus calami* prou evidents (omissions mecàniques d’una titlla, d’una abreviatura, d’una lletra) ni quan la proposta d’integració té un suport suficient en les fonts textuais, en una exigència clara de sentit o en un *usus scribendi* ben documentat; com en el cas de les esmenes per substitució, totes aquestes integracions s’indiquen en l’aparat, si molt convé justificant-les en nota. Atesa la notable coherència gràfica i lingüística del testimoni, en les integracions s’adopten les formes gràfiques que s’hi enregistren de manera predominant o en el context immediat.

3.2. *Les citacions italianes de la «Commedia»*. L’edició respecta escrupolosament les peculiaritats gràfiques i lingüístiques, genuïnament toscanes o italianes, del text de la *Commedia* que el nostre manuscrit testimonia. També respecta les catalanitzacions gràfiques i lingüístiques que poden haver-hi introduït tant Joan Pasqual com la successió dels copistes de la seva obra. En canvi, s’hi esmenen els errors textuais que difícilment podrien atribuir-se a Joan Pasqual, incloent-hi algunes lliçons absurdes i confusions gràfiques significatives. Per a intentar discriminar objectivament aquestes diverses categories ha calgut realitzar un estudi molt detallat de les variants del nostre text respecte de l’edició crítica de Giorgio Petrocchi (1994 [1966-1967]), gràcies al qual s’han pogut aïllar més d’un centenar de lliçons imputables amb més o menys probabilitat als copistes catalans.⁷⁴

---

73. He tendit a imputar al copistes, i per tant a esmenar, algunes corrupcions paleogràfiques molt habituals no solament en l’onomàstica grecolatina sinó també en el conjunt del text (*c/e*, *o/a/u*, *n/u*, *r/i/t*, etc.), tenint sempre en compte les lliçons enregistrades en la tradició manuscrita del *Comentum*. Per contra, he respectat altres menes de corrupcions onomàstiques, com ara les dittografies, les transposicions, etc.

74. Vegeu Estudi complementari II, esp. 2.5.

Pel que fa a les convencions de transcripció, es regularitza l'ús de *u/v*, mentre que la necessitat de distingir les grafies *i/j* per raons fonètiques no s'hi dona mai. La distinció de majúscules i minúscules, la separació de paraules, l'ús de l'apòstrof, la puntuació i l'accentuació imiten l'edició crítica de Petrocchi, sempre que les lliçons del manuscrit ho permeten.

Tot fenomen d'afèresi, síncope o apòcope no previst per la normativa italiana actual s'assenyala amb un apòstrof, incloent-hi els casos d'assimilació de *l* i *n* davant *l* o *r* (per ex., *i' rre* 'il re', *co' Llavina* 'con Lavina'). En els casos de *raddoppiamento fonosintattico* produït per aglutinació dels proclítics *a*, *che*, *da*, *e*, *se*, etc. amb el mot posterior, els dos mots se separen sense cap signe especial (per ex., *che ttu*, *se nnon*). En tots dos casos s'ha prescindit del punt volat, habitual en algunes edicions italianes, per a evitar confusions amb el valor d'aquest signe d'elisió en la transcripció del text català.

En el cas de l'article i del pronom àton, es manté l'aglutinació amb el mot anterior sempre que es tracti d'una preposició o de l'adverbi *non* (*tralla*, *nol*). Si, en aquest cas, els articles *la* i *lo* no redupliquen la consonant, no es consideren aglutinats (*de la*, *co la*). En canvi, si el mot anterior pertany a una altra categoria gramatical, es desfà l'aglutinació (*che lla*, *che 'l*, *e lla*, *e 'l*).

TRACTAT DE LAS PENAS PARTICULARS DE INFERN

[164ra] TRACTAT DE LAS PENAS PARTICULARES DE INFERN

EMPERÒ, PRIMERAMENT,
DE LAS PENAS COMUNAS SEGONS LOS POETAS

[I.] DEL REGNE DE INFERN

5 Pus que, per gràcia del Salvador, és tractat de las penas en general e comunes a tots los dampnats, seguex-se investigar de las penas no comunes, mes particulars, degudes als dampnats, e açò per atribuir a cascun peccat en singular la sua pena. [2] E primerament, mijançant la dita gràcia, posant algunas fictions de alguns poetas, convertint aquellas en moralitats o en altra manera vertadera, en lo present tractat
10 tractarem del regne de infern o casa comuna als dampnats.

[3] Lo regna de infern és constituït de la congregació de tots los dampnats, axí cum lo regna del cel és constituït de la congregació de tots los salvats, segons posa sant Agustí, *libro De civitate Dei*,¹ posant dues ciutats, ço és, una de Déu, e aquesta és la congregació dels salvats; altra és del diable, e aquesta és la congregació dels
15 dampnats. [4] De aquella de Déu lo príncep és Jhesuchrist, *Apocalypsis 19°*: «*Rex regum et dominus dominancium*». ² De la ciutat dels dampnats lo príncep és lo diable, ço és Lucifer, del qual diu Jhesuchrist en lo Evangeli: «*Princeps [164rb] mundi eiciatur foras*»;³ ‘mundi’, *id est peccati vel hominum mundanorum* qui són en peccats implicats. [5] Jatsia que la congregació dels dampnats pròpriament no sia dit regne,
20 per ço que no són en libertat, mes en captivitat e en servitut miserable eternalment posats. La congregació dels salvats pròpriament és dit regne, car tots són reys e en gran libertat e benuyrança posats; e per ço diu Jhesuchrist, *Mathei XXV°*, als salvats: «*Venite benedicti Patris mei, percipite regnum*». ⁴ [6] Lo loch de aquest regne dit és que és suts la terra.⁵

---

1. Cf. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 61, 6: «Omnes qui terrena sapiunt, omnes qui felicitatem terrenam Deo praeferunt, omnes qui sua quaerunt, non quae Iesu Christi, ad unam illam ciuitatem pertinent, quae dicitur Babylonia mystice, *et habet regem diabolum*. Omnes autem qui ea quae sursum sunt sapiunt, qui caelestia meditantur, qui cum sollicitudine in saeculo uiuunt ne Deum offendant, qui cauent peccare, quos peccantes non pudet confiteri, humiles, mites, sancti, iusti, pii, boni; *omnes ad unam ciuitatem pertinent, quae regem habet Christum*». Vegeu 3-5 n.

2. Apoc 19, 16.

3. Io 12, 31; cf. NICOLAU DE LIRA, *ad locum*: «Diabolus enim hic dicitur mundi princeps: non quod sit dominus substantie mundi, sed hominum mundialiter uiuentium in quantum se subijciunt ei per peccatum». Vegeu 3-5 n.

4. Mt 25, 34.

5. «Que infern e lo foch cruciant los dampnats és suts la terra», *Summa de pena* [LXXIV], f. 104vb.

25 [7] Dant, en lo libre *De infern, capitulo III°*, fa fictió que entrà en aquest regna, guiant lo seu duch, Virgili. E diu que en lo portal de aquesta ciutat, ço és de la congregació dels dampnats, en la entrada, en alt sobre la porta, ves scrit ab letras obscuras aquest títol, en toschà ell parlant:

30   *«Per me si va nella cità dolente,
per me si va nell'eterno dolore,
per me si va tralla perduta gente.
Giusticia mosse il mio alto factore;
fecemi la divina potestade,
la somma sapiença e 'l primo amore.
35   Denanci a nnoi non fur cose create
se nno eterne, e io eterno duro.
Lascate ogni speranza, voi ch'entrate».*
                  *Queste parole di colore oschuro
vid' io scrite al sommo d'una porta;
40   per ch'io: «Mestro, il senno lor m'è duro».*
                  *E ch'eli a me, come persona accorta:
«Qui si coven lassare ogni suspecto;
ogni viltà convien che qui sia morta.
45   No' siano venuti al logo ov' io t'ò decto
che tu vedrai la genti dolorose
c'hanno perduto...»».⁶*

[8] E en eternal dolor e entre gent perduda [164va] entra aquell qui entre en aquesta congregació, e per ço en la sancta Scriptura los dampnats són dits «fills de perdició».⁷ [9] Aquesta ciutat ja comensà ésser ab los àngels mals cum Luciffer, 50 pecant, tirà ab si, segons diu sant Johan en lo Apocalipsi, la «tercera part de las stelas»,⁸ ço és dels àngels qui a ell en la rebel·lió feta a Déu consentiren; del qual és dit, *Ysaie XIII°*: «*Quomodo cecidisti, Lucifer, qui mane oriebaris? Dicebas in corde tuo: “Ascendam super altitudinem nubium, similis ero Altissimo?” Verumtamen ad infernum detraheris*».⁹ [10] E per ço diu infern que abans d'ell no fo cosa creada sinó 55 eterna, *quasi dicat* que ell fou creat ab les coses qui són durables eternalment, ço és, la matèria, lo cel emperial e las substàncias separades: aquestas foren creades solament ans d'ell, e tantost infern fou creat, per ço cum patita duració fou entra la creació dels àngels e lo llur decahiment. [11] Emperò, parlant de la congregació

---

6. DANTE, *Inf.* III, 1-18.

7. Io 17, 12: «Cum essem cum eis, ego servabam eos in nomine tuo. Quos dedisti mihi, custodivi: et nemo ex eis periit, nisi *filius perditionis*, ut Scriptura impleatur». Cf. 2 Thes 2, 3.

8. Apoc 12, 4: «et cauda eius trahebat tertiam partem stellarum caeli».

9. Is 14, 12-15: «Quomodo cecidisti de caelo, Lucifer, qui mane oriebaris? Corruisti in terram, Qui vulnerabas gentes? / Qui dicebas in corde tuo: In caelum conscendam, Super astra Dei Exaltabo solium meum; Sedebo in monte testamenti, In lateribus aquilonis; / Ascendam super altitudinem nubium, Similis ero altissimo? / Verumtamen ad infernum detraheris, In profundum laci».

humana, aquest regna infernal o ciutat començà a Cahim, axí cum la ciutat de Déu
60 començà a Abell, primer just, segons diu sant Agustí, *libro XIIº De civitate Dei*, e en
lo libre XVº.¹⁰ [12] És dit regna o ciutat, car ciutat no és altra cosa sinó multitut
col·ligada ab algun vincle de societat. [13] Que aquesta ciutat sia dolorosa, diu Dant
que, quant començà entrar en la ciutat de infern, diu:

65 *Quivi sospiri, pianti e alti guai
risonaven per l'aria samça stelle,
per ch'io al cominciar ne lagrimai.
Diverse lingue, orribile favelle,
parole [164vb] di dolori, acenti d'ira,
voce alte e fioche, e suon di manconelle...*¹¹

70 [14] De aquests dampnats diu Ysaïas: «*Ve qui dicitis bonum malum, et malum
bonum*»;¹² *sequitur «propter hoc dilatavit infernus animam», id est penam, «suam, et
aperuit os suum absque ullo termino»*.¹³ [15] Per què la pena dels dampnats és
eternal, declarat és damont en lo capítol «Per què Déu punex lo peccat
eternalment». ¹⁴ [16] Aquesta ciutat ha feta la sobirana Trinitat, lo Pare, lo Fill e lo
75 sant Sperit: al Pare és atribuïda potència; al Fill, sapiència; al Sperit sant, amor, car
ell és la primera amor, per la qual lo Pare ame lo Fill e lo Fill ame lo Pare, e de la
qual amor procehex tota amor en Déu ordonada, que és amor caritativa de Déu, de si
matex e del prohisme. E açò perquè aquí sia demostrada la justícia de Déu en la
punicció dels mals. [17] De la qual pena que és en la ciutat infernal no és speranza de
80 exir, e per ço deu ésser temuda axí cum temé Dant cum hac vist lo títol. E per squivar
aquella pena deu ésser l'ome en aquesta vida confortat per Virgili, ço és per la rahó, e
armat de virtut e de fortaleza, foragitant de si vicis e peccats, los quals, axí cum a pes,
per llur ponderositat giten lo viciós e peccador en la dita ciutat. [18] En la qual són
vists los hòmens e contemplats qui per los vicis e vida mala han perdut lo bé del llur
85 enteniment, lo qual bé és la beatitut, que stà en altíssima operació, [165ra] ço és clara
contemplació del sobirà bé, qui és Déu, lo qual és última fi de tot enteniment creat.
[19] En la qual ciutat és tal tumult dels crits, plors, parlaments fuscós de ira e so de
malenconia, axí lo tumult de aquellas diversas dolors e crits cum és lo tumult que fa
lo vent qui és dit *turbo*, lo qual se involucx en la arena. [20] E axí cum lo viciós en
90 aquesta vida no és pugut exir del vici per la sua prava voluntat, axí és impossible de

---

10. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 61, 6: «Illa enim in terra quasi maior est tempore; non sublimitate, non honore. Ciuitas illa prior nata; ciuitas ista posterior nata. *Illa enim incoepit a Cain; haec ab Abel*»; *Civ. Dei* XII, 28; XIV, 28. Vegeu 11 n.

11. DANTE, *Inf.* III, 22-27.

12. Is 5, 20.

13. Is 5, 14.

14. «Per què lo peccat mortal és punit eternalment en infern», *Summa de pena* [XLI], f. 62rb.

justícia ordonada que, pux algun dampnat en la dolor de la ciutat dita és entrat, que alguna vegada ne hisqua.

[21] E diu Dant que occurregué a ell aquella gent que no és posada entre los bons ne als mals: no entre los mals, car no han cabut en algun barat, ne entre los bons, car
95 no han feta alguna bona operació; e per consegüent aquests són desociats, e açò per rahó de la llur pusil·lanimitat. [22] Entre los quals diu que ves Celestí papa V, qui per pusil·lanimitat renuncià al papat, no advertent a sant Gregori ne a sant Silvestra, e anà en hermitat. [23] Dihent que aquests són punits de vespes e de musquits (de cosa minva, axí cum ells han tenguda vida pusil·lànimia), los quals los fa star
100 sangonosos e plorants làgremes fins als peus. [24] Açò, emperò, és fictió, car naguna ànima de tals animals no és punida; ne és ver que aquestas ànimas sien fora infern, axí [165rb] cum Dant fingès; ne és ver que sien alguns àngels qui no són stats rebel·las ne obedients a Déu, car, o són stats rebel·las axí cum los mals, o obeens axí cum los bons.

[II.] DELS FLUMS INFERNALS PER LOS QUALS PASSEN LAS ÀNIMAS EN INFERN

Sinch flums infernals posen ésser, segons las fàbulas, los poetas, ço és Leteus, Cochitus, Flegeton, Acheron, Stix, los quals hixen de la cadira del rey de infern. [2] Aquests flums donen vertaderament sobre los dampnats, e per aquests flums los dampnats són passats en la infernal ciutat. [3] Per lo primer, qui és Leteu, lo qual és enterpretat '*oblivio*', són passats aquells en infern qui en aquesta vida present no han haüda memòria de Déu ne de las coses pertanyents a la llur salut, *psalmo*: «*Oblivioni datus sum, tanquam mortuus a corde*»;¹ *item Ieremie II°*: «*Populus meus oblitus est mei diebus innumeris*».² [4] Per lo segon flum passen en la ciutat infernal aquells qui plore e han dolor dels béns dels altres, e de la llur gloriosa fama, e de las prosperitats virtuoses, e altres; car Cocitus és enterpretat '*luctus*' ('plor'), car lo envejós tostemp plore los béns dels altres. Tals són trespasats en infern car són sens caritat, la qual vol, segons diu sant Paul, «*gaudere cum gaudentibus et flere cum flentibus*».³ [5] Per lo tercer són trespasats en infern aquells qui han ardor de [165va] concupiscència de béns temporals, de delits carnals o de honors. En aquesta tripla ardor són tots los mundanals, *I^a Iohannis 2°*: «*Omne quod est in mundo aut est concupiscencia oculorum aut concupiscencia carnis aut superbia vite*».⁴ Flegeton és enterpretat '*ardens*'; per ço per aquest flum tots qui han alguna de aquesta tripla ardor són portats en infern. [6] Per lo quart són portats en infern aquells qui no han presa la salut spiritual per recepció del segrament de la fe, que és lo baptisme; e per consegüent, per aquest flum, que és Acheron, lo qual és enterpretat '*sine salute et sine gaudio*', traspassen tots aquells en infern qui moren en peccat original, e per consegüent tots los infaels. E, més avant, per aquest matex flum traspassen en infern tots aquells qui moren sens salut penitencial e qui no·s són volguts del segrament de penitència en la llur vida alegrar, car aquests se'n van en infern sens goig. E aquest és comú flum per portar totas las ànimas en infern dampnades. [7] Lo v flum és Stix, lo qual és enterpretat '*odium et tristicia*'. Per aquest flum traspassen en infern los irosos, e aquells qui amen més la creatura que Déu, car en açò avorrexen Déu e avorrexen si mateys; los inpasients e blasfemadors; e qui avorrexen lo prohisme, e qui en continuat remors de consciència és per los peccats que fa: robadors, homeyers

---

1. Ps 30, 13.

2. Ier 2, 32.

3. Rom 12, 15.

4. 1 Io 2, 16.

e altres, qui són en odi de las coses que Déu ame e en tristícia, no dels propis peccats, mes dels béns dels altres, *Ecclesiastici*: «*Ne dederis in tristicia cor tuum*». ⁵

[8] Per aquests v flums és entès que tots aquells a qui la llur interpretació covén són en infern [165vb] deputedats. Pròpriament Stix és basada o stany de aygua ajustada, car finalment tots qui passen per aquells IIII flums són donats en lo stany de Stix, en lo qual se ajusten las aygües de aquells IIII flums; e per consegüent, cum Stix sia interpretat ‘tristícia’, tots aquells a qui en aquesta vida present la interpretació de algun de aquells IIII flums és apropiada són donats en la basada de la aygua qui és sots la terra, ço és infern, un ha eternal tristícia. [9] E romanent en lo Stix ab la interpretació dels IIII flums (cum ells romanguen en llus peccats en infern), aquí han la interpretació del primer flum, qui és Leteu, car són en continuada obliuó de Déu, car ignoren-lo en quant és sobirà bé; són en la interpretació del segon flum, qui és Cochitus, car aquí han continuat plor e dolor; són en la interpretació del tercer flum, que és Flegeton, car aquí han eternal ardor del foch infernal; són en la interpretació del IIII flum, que és Acheron, car aquí són sens sperança de salut, *psalmo*: «*Nolite confidere in filiis hominum, in quibus non est salus*». ⁶

[10] Són dits aquests flums exir de la cadira del rey de infern, qui és Plutó, qui és interpretat *Dis, id est ‘divicie’*, qui són e hixen de la terra, car, en los adultes, quasi tots quants peccats són en lo món procehexen del material de la terra.

[11] En altra manera, aquests flums per los quals les ànimas van en infern són las edats del home, ^a car per las etats, axí cum per flums qui no reposen, ans tostemps fluxen, la vida humana traspasa fins a la mort: la primera [166ra] etat és *infància*, e aquesta és àurea, en la qual no és alguna concupiscència; la segona és *puerícia*, en la qual la concupiscència comença, e aquesta etat és lo primer flui infernal; la tercera és *adolescència*, e aquí la concupiscència és ja esforçada grantment, e aquest és lo segon flui; la III^a etat és *juventut*, e aquí la concupiscència és inflamada, e aquesta és lo terç flui infernal; la V^a és *senectut*, en la qual la concupiscència en alguna manera és disminuïda, e aquesta és lo IIII flui; la VI^a és *decrepitut*, en la qual la concupiscència persevera fins a la mort, *Proverbiorum*: «*Adolescens iuxta viam suam; eciam cum senuerit, non recedet ab ea*». ⁷

[12] Un, axí cum se han las etats del món, axí se han les etats del menor món, que és l’ome. [13] La primera etat, que era de innocència, era àurea, un no havia plor de peccat; en las altres etats lo món és anat en mal e en pigor fins lo adveniment de Jhesuchrist. [14] Axí los hòmens per etats procehexen e en diverses etats usen de diversos regiments, car en altra regiment és l’ome en la senectut, e en altra en la

---

5. Eccli 38, 21.

6. Ps 145, 2-3.

7. Prov 22, 6.

juventut, *et sic de singulis*. [15] E axí cum en la infància és etat àurea (car aquí, pux l'infant sia batejat, no pecca, ne plora peccat, ne fa alguna cosa per què per algun flum dels sobredits traspàs en infern), axí en la etat primera del món, ço és de innocència. [16] E axí cum lo món és anat en las altres etats de mal en pigor, axí l'ome en las [166rb] altrás etats vén de mal a pigor e més en praves obres deflux, e axí per algun de aquests flums vage en infern, *Salomon*: «*Omnis etas ab adolescentia in malum prona est*». ⁸ [17] Diu Ovidi, parlant de la primera etat:

*Aurea prima sata est etas...*⁹

E diu Juvenalis:

75 *Nova etas agitur peioraque secula ferri...*¹⁰

e parla de las altrás etats, en las quals va l'ome a deterior. [18] Per ço diu Anticlaudià: «*Proclivior usus in peiora datur*». ¹¹ E Leó papa diu: «*Proclivus est cursus ad voluptatem, et imitatrix natura viciorum*» («Lo curs de nostra vida és inclinat a voluptat, e natura és imitadora dels vicis»). ¹² [19] De aquests v flums, ço és, de aquestas v edats per las quals va l'ome de mal en pigor en vicis fins que per 80 aquestas etats sia transpassat en infern, diu Anticlaudià:

*Tartareis horis numerantur flumina v^o:
Cocitus, 'luctus'; Acheron est 'absque salute';
est 'ardens' Flegeton; Letes 'oblivio mentis';
85 Stix est 'tristicia': super hiis est illa timenda.*¹³

Diu: «En las hores», ço és etats, «infernals del home són numerats v flums: Cocitus, qui és interpretat 'plor'; Acheron, qui és interpretat 'sens salut'; Flegeton, enterpretat 'ardent'; Letes, interpretat 'oblivió de enteniment'; Stix, que és 'tristícia', la qual sobre los IIII deu ésser més temuda».

90 a. [166^f *mg. inf.*] Infància, los VII anys primers; puerícia, de VII anys *exclusive* a XIII; adolescència, de XV anys a XXVIII; *iuventus*, a XXVIII *exclusive* fins a XLVIII°; *deinde curritur per iuventutem usque a descendendo a XLIX° ad LXX annos, senectus; decrepitude certum non habet numerum.*

8. Gn 8, 21: «sensus enim et cogitatio humani cordis in malum prona sunt ab adolescentia sua».

9. OVIDI, *Met.* I, 89; cf. 89-90, 113-114, 125, 127-131.

10. JUVENAL, *Sat.* XIII, 28: «Nona aetas agitur peioraque saecula ferri / temporibus,...

11. CLAUDIÀ, *Panegiricus dictus Honorio Augusto IV consuli*, 262-263.

12. GRACIÀ, *Decr.*, C. 20, q. 3, c. 2: «Item ex Concilio Toletano VI, c. 6: Proclivus cursus est ad voluptatem et imitatrix natura vitiorum» (PL 187: 1105). Vegeu 77-79 n.

13. Cf. núm. 19025 dins WALTHER 1969: 998.

[III.] DE CHARON, NAUTER QUI PASSE LES ÀNIMAS EN INFERN PER LO FLUM

Charon, fill de Pelidemonis, segons las fàbulas e la ficció de Dant és lo barquer e portador de las [166va] ànimas en infern. És I demoni de infern qui ha aquest offici, que passe ab la sua barcha, menant lo rem, les ànimas en infern de una riba en altra; e
5 ans que sia en la riba de infern per posar las ànimas, gordant en l'altra riba un ha carregat, ja-n veu tantas matexas, en tant que nunca ha posa. [2] E de aquest Charon diu Dant en lo 3° capitulo:

*E poi c'a rigardar oltre mi diedi,
vidi gente a la riva d'un gran fiumi...*¹

10 Aquest flum diu que és Acheron. [3] E diu que Caron és I vell blanch de pèl, lo qual és lo nauta. Diu:

*Ed echo verso noi venir per nave
un vechio, bianco per anticho pelo,
gridando:...*

15 ço és a las ànimas qui staven a la riba per passar lo flum a anar en infern,

*...«Guai a voi, anime prave!
Non isperate mai veder lo celo:
i' vegno per menarvi ad altra riva
nella tenebre eterne, in caldo e in gelo.
20 E tu che sse' costì, anima viva,
partite da coteste che so morti».
Ma poi che vide che no mi partiva,
disse: «Per altre vie e per altri porti
verrai a spiaggia, non qui, per passare:
25 più leve legno convien che tti porti».
E 'l duco mio a lui: «Caron, non ti cruciare:
vuolsi così colà dove si puote
cò che ssi vuole, e più non demandare».*²

[4] Diu, donchs, Caron a las ànimas qui speren per ésser portades en infern: «Guai a
30 vosaltres, ànimas malas! No spereu may veure lo cel: jo vench per menar-vos-en en l'altra riba de la tenebra eternal, en la qual és calt e gel». E dix a Dant e a Virgili: «E

---

1. DANTE, *Inf.* III, 70-71.

2. DANTE, *Inf.* III, 82-96.

vosaltres, ànimas vives, partiu-vos de aquestas qui són mortes; car, pus que jo leu la fusta, si ab ellas sou cové que jo us en aport». E Virgili respòs-[166vb]li segons és dit. [5] Diu que, aquellas ànimas, «*ch'eren lasse e nude*», ab gran calor e debatents las
35 dents, parlant paraules crues:

*bestemiando Dio e' santi e lor parenti,
l'umana specia, il luogo e 'l tempo e 'l seme
di lor semença e de lor nascimento;*³

e Caron dimoni, ab ulls «*di bragia*», totas en la nau les recollia.⁴

40 [6] Acheron és lo primer fluvi e trancurs de la humanal vida a vicis per los quals va l'ome en infern, ço és la adolescència, car en la adolescència comença la concupiscència dels vicis ésser esforçada. [7] Açí comensa l'ome ab sforç a desviar de la via dreita, *Proverbiorum*: «*“Omnis etas ab adolescentia in malum prona est”*».⁵ *Nichil incercius vita adolescentium*».⁶ Diu lo Savi: «*Tria sunt mihi incognita,*
45 *quartum penitus ignoro: via navis in mari, via colubris super lapidem, via avis in aere; quartum est via iuvenis in adolecencia*».⁷ [8] *Ideo iste due etates, scilicet adolescentia et iuventus, sunt in homine valde periculose*, car quasi per aquests dos fluis, *scilicet* etat de adolescència, significada per Acheron, e la etat de juventut, van los més en infern. E per ço dehia Davit a Déu, *psalmo*: «*Delicta iuventutis mee et*
50 *ignorancias meas ne memineris*»,⁸ car en la adolescència e en la juventut l'ome, pus que sia donat a viciosa vida, tant és intenta en aquella seguir que li oblida los beneficis de Déu e los manaments, ne-s cura saber açò que pertany a la sua salut. [9] E per ço dehia Davit a Déu, *psalmo*: «*Ne revoces me in dimidio dierum meorum*»,⁹ e Abacuch dehia: «*Domine, opus [167ra] tuum in medio annorum vivifica illud*»,¹⁰
55 *quasi dicant* «Senyor, no muyra algun en etat de adolescència o de juventut», car tal etat comunament, cum sia viciosa, aporta axí cum flum en infern; e per ço dehia Ysaïas XXXVIII°: «*In dimidio dierum meorum vadam ad portas inferi*».¹¹ [10] Aquest flum Acheron, ço és la etat de la adolescència, és lo primer flum infernal, ço és qui aporta las ànimas en infern, e alguna manera cap de tots los flums infernals,
60 car la concupiscència, qui comença regnar en la adolescència, és cap dels vicis, del

---

3. DANTE, *Inf.* III, 100-105.

4. DANTE, *Inf.* III, 109-110: «Caron dimonio, con occhi di bragia / loro accennando, tutte le raccoglie».

5. Gn 8, 21: «sensus enim et cogitatio humani cordis in malum prona sunt ab adolescentia sua».

6. GRACIÀ, *Decr.*, C. 12, q. 1, c. 1: «Ait enim Toletanum Concilium IV, c. 23: Omnis aetas ab adolescentia in malum prona est. Nihil enim incertius quam vita adolescentium» (PL 187: 881).

7. Prov 30, 18-19.

8. Ps 24, 7.

9. Ps 101, 25.

10. Hab 3, 2.

11. Is 38, 10.

qual, segons diu sant Pau, hixen tots los mals: «*Concupiscencia est radix omnium malorum*». ¹²

[11] Per aquest flum fingex Dant Caron aportar las ànimas en infern. [12] Caron és lo diable, qui·ns tempta més en aquesta etat per ço que, començant en aquesta etat
65 en vicis, perseveren fins a la mort, car diu lo Savi: «*Adolescens iuxta viam suam; eciam cum senuerit, non recedet ab ea*»; ¹³ e axí Caron, lo diable, antich enamich del home, ab astúcia començant en aquesta etat temptar, aporta l'ome en infern. [13] O Caron és dit *quasi Cronon*, que vol dir 'temps', car lo temps nostro, mes per moviment diabolical en vicis, axí cum a nauta nos aporta per aquesta concupiscència
70 mundana, axí cum barcha en la edat, en infern; Sèneca: «*Corpora nostra labuntur more fluminis, nam quidquid vides currit cum tempore*». ¹⁴ [14] Item Caron és veyll: axí lo diable és veyll e, per consegüent, sab per quinas concupiscèncias pot aportar l'ome en [167rb] infern. [15] Axí matex Caron, pres per lo temps, és veyll, car lo temps del home per la sua longitut és dit vell. [16] E verbera ab lo rem, ço és, ab
75 fal·laçe afectió e prometença falsa de viure molt e ab confiança dels béns mundanals e diabolical suggestió. [17] E diu Dant que aquellas ànimas venien de diversas parts del món afectades passar en infern, car lo pes dels peccats e la afectió dels vicis és anar en infern. [18] Condolie's Caron de Dant, car sab lo diable alguna bona ànima no poder anar en infern.

---

12. 1 Tim 6, 10.

13. Prov 22, 6.

14. SÈNECA, *Epist.* 58, 22.

[IV.] DEL REY DE INFERN

Plutó, segons los pohetas, és rey de infern. Aquest Plutó és fill de Saturnus, lo qual, segons las fictions dels pohetas, hagué III fills, ço és Júpiter, Juno, Neptunus e Plutó, e aquests foren reys de tot lo món, car Júpiter era rey de totas las coses qui stan sobre
5 l'àer, Juno rey del àer, Neptunus rey de las aygües, Plutó rey de la terra. E per ço cum infern és en lo centre de la terra, Plutó és dit ésser rey de infern. [2] E per ço cum la terra és de natura malencònica, e en infern és tristícia intolerable, per ço era pintat aquest rey axí cum I home terrible stant en cadira sulphúrea, tenent cepra e, dejús los peus, I can ab tres caps ladrant, e al seu costat Prosèrpina, muller sua, ab fas
10 terrible. De la cadira de Plutó hixen III flums: Letes, Chocitus, Flegeton, Acheron. E juxta ell són tres fúries, [167va] tres porcas, tres arpias.

[3] Aquest rey *allegorice* és lo diable, rey de infern inferior, un les ànimas són cruciadas, e rey de infern superior, que és lo món, un són comesos per suggestió sua los vicis e los peccats, car en lo infern superior són comesos e en lo inferior són
15 punits. [4] E que lo món sia infern superior, diu-ho sant Agustí sobre aquell pas *Psalmi*: «*Eruisti animam meam ex inferno inferiori*»;¹ de un apar que, si és infern inferior, que és infern superior, car lo inferior és dit en sguart del superior e lo superior en sguart del inferior.² [5] E que lo diable sia rey de infern inferior e superior, apar-ho per Job, parlant del diable: «*Ipse est rex super omnes filios*
20 *superbie*». ³ [6] E que sia rey del món apar-ho per dit de Jhesuchrist, *Iohannis XII*: «*Nunc princeps mundi huius eiciatur*». ⁴ [7] Un la potestat de aquest rey és potestat de tenebres.

[8] Emperò, nota que lo diable no és axí rey de las ànimas sanctas, en peccat mortal en lo món o en infern inferior, que ell e ellas no hagen altra rey superior e
25 senyor universal per la justícia del qual e lo diable e las ànimas dampnades contra llur voler són detenguts en las penas infernals; per la qual cosa és pintat terrible, cum sia en continuada pena. [9] Aquell rey universal, que és Jhesuchrist (lo qual diu, *Mathei ultimo*: «*Data est mihi omnis potestas in celo et in terra*»,⁵ e en lo Apocalipsi

---

1. Ps 85, 13.

2. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 85, 17: «Verum quia dicit scriptura, cui contradici non potest: *Eruisti animam meam ex inferno inferiore*, intellegimus tamquam duo inferna esse, superius et inferius; nam unde infernum inferius, nisi quia est infernum superius?».

3. Iob 41, 25.

4. Io 12, 31.

5. Mt 28, 18.

és dit de Ell: «*Rex regum et dominus dominancium*»),⁶ los governa e·ls conserva en
30 lo llur ésser, cum emperò hage potestat de anichilar-los, cum sia Déu; mes axí cum a
regidor e rey los [167vb] regex en la pena per Ell a ells taxada, e són sutsmesos als
seus peus, *psalmo*: «*Ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum*».⁷ [10] Mes lo
diable és dit rey de aquells en quant aquells han feta la sua voluntat ne·s són vulguts
separar d'ell, axí cum subdit fa la voluntat del senyor ne de la voluntat del senyor se
35 vol separar. [11] És dit, donchs, rey en quant la voluntat sua és complida e feta per
los dampnats; mes Déu és superior senyor, car, e si la sua voluntat per los dampnats
no és stada complida, ella en ells és complida, e açò per penas a ells cruciants
eternalment, qui són per la justícia divinal en ells e a llur rey infligides.

[12] És dit seura en la cadira sulfúrea, *psalmo*: «*Ignis, sulfur, spiritus*
40 *procellarum, pars calicis eorum*»,⁸ car en infern ell ab los seus són enbolicats en foch
sulfurent, e aquesta és la part o porció del càlser de la llur pena que han en premi de
la llur mala vida e mals actes, axí interiors cum exteriors.

---

6. Apoc 19, 16.

7. Ps 109, 1.

8. Ps 10, 7.

Regina de infern és Prosèrpina segons las ficcions dels poetas, specialment Ovidi, *Methamorphoseos, libro V^o* —e Ovidi, *libro VII°*—,² dihent que Tihon, lo qual gigant és fingit ésser suterrat viu suts lo mont Ethna, qui és en Cicília, gita de la sua
 5 bocha flamas. E un die, tenint ell sobre si la montanya, excutí e mogué las suas espatles e lo mont aquell [168ra] tremolà, e fôu fort terratrèmol; e per la fortaleza del terratrèmol fou feta la terra uberta, per la qual fenedura alguna lum devallà als inferns. [2] Lo rey Plutó, rey infernal, e los altres qui eren en infern, vehent la lum devallar, foren molt pertèrrits, per la qual cosa Plutó pujà en lo seu cavall e vengué
 10 en Sicília per gordar si la terra era dissoluta. [3] E esdevench-se que lavores Venus, Pal·las e Diana i die collien flors suts lo mont Ethna; e Prosèrpina, verge, la qual la mare Ceres en 1ª casa prop del dit mont havia reclusa manant-li que no hisqués de casa e que tostemp obràs lana, exint de casa, fou entre ellas sercant flors. Venus fôu lavors ab lo seu fill Cupido que Cupido ensengués lo cor de Plutó en amor de
 15 Prosèrpina. [4] E cum Plutó ab lo seu cavall hagués circuïda Sicília, vehé aquestas qui sercaven flors e fou molt ascalfat en amor de Prosèrpina, e per força pres-la e aportà-la-sse'n en infern, e aquí la deflorà e regina de infern la fôu e pres-la per muller. [5] *Que per matrem et Proserpine socias fuit in dicto monte cum facibus quesita, propter quam causam in eius festo apud gentiles faces et luminaria 2^a*
 20 *febroaria portabantur, sicut nos luminaria propter virginem gloriosam Mariam. [6] Ista de Proserpina et de Plutone sunt fabulose dicta.*

[7] Aquesta Prosèrpina, regina e muller del diable, és l'ànima, la qual, lexant lo manament de son superior, qui és Déu o la Església, volent sercar las flors de aquest món, ço [168rb] és la glòria del món, la qual passa e és transitòria axí cum la flor, més
 25 en aquestas vanitats ocupada que no deu, lo diable a la fi la arrapa e, posant-la en carro de IIII cavalls negres, ço és de IIII males afeccions, finalment la se'n aporta en infern, e és ab lo diable axí matrimonialment copulada que nunca és d'ell separada, e axí és deformada, *Iohelis I^o: «Ignis consumpsit speciosa deserti»*.³

1. OVIDI, *Met.* v, 346-408.

2. Referència incorrecta. Vegeu 3 n.

3. Ioeel 1, 20.

[VI.] LAS DONZELLAS DE LA REGINA DE INFERN

Las donzellas associants la Prosèrpina, regina de infern, són tres fúries, las quals són vellas orribles, segons los poetas, ab los cabells serpentins, e fan las ànimas furiar: la 1ª és anomenada Al·leco, l'altra Sèpfores, l'altra Megera.

5 [2] Són ab aquestas tres altres donzellas sors e germanes: la 1ª té filosa e fila, l'altra debana e l'altra trenca lo fil; la 1ª ha nom Clòcola, l'altra Tesis, l'altra Àtrops.

[3] Són més avant ab aquestas altres tres donzellas que són dites arpies, ocells de rapina, emperò ab fas virginal: la 1ª ha nom Oel·lo, l'altra Ancípita, l'altra Oeleno.

[VII.] DE LAS FÚRIAS INFERNALS

La regina infernal, ço és l'ànima [168va] dampnada, és associada per tres velles fembres horribles qui són dites fúrias infernals, las quals finyen los poetas ésser fillas de Acheron, flum infernal; altres dihen que són filles de Plutó, rey de infern; 5 circuïdas de serps en loch de cabells, en tant que los cabells dels quals són circuïdas són serps. [2] De aquestas diu Virgili *in libro Eneydos* que Eneas, quant intrà en infern, segons la sua ficció, trobà aquestas fúrias en infern, dihent:

*Gaudia mortiferumque adverso in limine Bello,*¹

per resistir a Eneas. Seguex-se:

10 *Hinc exaudiri gemitus et sceva sonare
verbera, cum stridor ferri tracteque catene...*²

Diu que hoy en infern Eneas grans gemechs e sons de greus batiments o flagells, tirar o ressegar cadenas de ferre, etc. [3] Aquestas fúries, la primera ha nom Al-lecto, l'altra Tesífores, l'altra Mejera, e aquestas són dites ésser deesses infernals. [4] En lo 15 cel són dites *Dire, quasi 'deorum ire'*; en la terra són dites fúries, car en la terra fan los hòmens furiegar; en infern són dites Eumènides, *ab 'eu', quod est 'bonum', et 'mene', quod est 'defectus', quasi 'a bono deficientes'*, per ço cum són defallents de bé.

[5] Al-legoricalment són dites filles de Plutó, lo qual vol dir tant cum Dis, ço és 20 'riquesas', e són dites ésser filles de la Nit, car lavors Plutó jau ab la Nit, quant las riquesas són ajustades ab vicis o ab viciós, specialment al superbiós, e lavores nexen aquestas tres fúries. [6] E són dites tres, car del [168vb] vici, majorment de supèrbia, hix prava cogitació: aquesta prava cogitació és la primera fúria, la qual és dita Al-lecto, *id est 'impausabilis'*, car la prava cogitació no lexa l'ome pausar ne 25 reposar; més avant, del vici hix la prava elocució, que és la segona fúria, que és dita Thesífone, *a 'citofon', quod est 'vox'*; pux, del vici hix la prava operació, que és Mejera, *a 'megoleris'*, que és prava operació. [7] E cogita aquestas fúries si són stades en aquesta vida en los viciosos, majorment ab superbiosos, car lo viciós no pausant cogita, segonement profer veu, tercerament ve en l'acte; e si en la mort no

---

1. VIRGILI, *Aen.* VI, 279. Cf. 278-281: «et mala mentis / Gaudia, mortiferumque aduerso in limine Bellum, / ferreique Eumenidum thalami et Discordia demens / uipereum crinem uittis innexa cruentis».

2. VIRGILI, *Aen.* VI, 557-558.

30 són separats, cogita que en infern las ànimas dampnades ab aquestas fúries són
acompanyades.

[8] Un no és dampnat qui en la vida ús de rahó hage haüt que per totas aquestas o
per alguna no sia stat furiós e perturbat: o furiós en supèrbia, o furiós en avarícia, o
furiós en delits carnals, ço és luxúria. [9] Aquestas tres són raelis de tots los peccats
35 que aporten las ànimas a dampnació e fan aquellas furioses en aquesta vida, segons
sant Johan en la sua Canònica: «*Omne quod est in mundo, aut est concupiscencia
oculorum*»: vet aquí la una fúria, qui fa l'ome furiós o follejar en desigar riquesas
(car diu Papias: «*furio, furis, insanivi, ab 'insania'*»,³ que vol dir 'folia'); «*aut
concupiscencia carnis*»: vet la segona, qui fa follejar l'ome en apetir [169ra]
40 voluptats, ço és delits carnals; «*aut superbia vite*»: vet la tercera, qui fa l'ome furiós
en apetir honors e en apetir venjanças.⁴ [10] E cascuna de aquestas fúries fan l'ome
furiós e follejar en cogitar, en parlar, en obrar. [11] Aquestas tres fúries romanen en
infern ab l'ànima, qui és reyna de infern, car infern és la sua possessió. Cogita que
las ànimas són en infern en ira e en fúria e en fullia perpetualment.

45 [12] Aquestas són dites en lo cel *Dire, id est 'deorum ira'*, per ço cum la prava
cogitació, lo parlar furiós e la folla obra provoca la ira de Déu en l'ome viciós, e axí
l'ànima infernada és associada de la ira de Déu. [13] Són dites en la terra *fúries* per
ço cum és dit fan l'ome furiós en la pença, en la lengua e en la obra. Un diu lo vers:

50 *Tres agitant mentes Furie, ratione carentes:
si tibi vacatur mens, tunc Allecto vocatur;
at tunc Thesifone, erumpitur cum iurgia voce;
ac si letifera despumat ora, Majera.*⁵

És altra vers qui diu:

55 *Mentes, verba, manus sordent: Allecto flagellat
mentem, Thesifone verba, Megera manus.*⁶

[14] Són dites en infern *Eumènides* per ço cum en infern fan las ànimas star ab
defalliment de bé.

[15] En tal manera, diu Ysidorus, se han aquestas fúries en aquesta vida en los
hòmens, que per ellas los hòmens són tant furiosos e tant folls en llur cogitació,
60 lengua e fets, que jaquexen la pròpria fama e la pròpria salut del cors e de la ànima, e
posen [169ra] lo cors e la ànima e la fama en perill de perdre perpetualment.⁷ [16] E

---

3. PAPIES, *Vocab.*, s. v.: «*Furo -is insaniui ab insania dicitur et furui; unde et furens et furor*».

4. 1 Io 2, 16.

5. Cf. núm. 19372 dins WALTHER 1969: 1016.

6. JOAN DE GARLÀNDIA, *Integ. Ov.*, 199-200.

7. ISIDOR, *Etym.* VIII, XI, 95: «*Aiunt et tres Furias feminas crinitas serpentibus, propter tres affec-
tus, quae in animis hominum multas perturbationes gignunt, et interdum cogunt ita delinquere, ut nec*

per ço Dant, *libro Inferni, capitulo IX*,⁸ fingex ellas ésser sanguinolentas, car per las praves cogitacions, parlaments, fets dels viciosos se seguexen nafres, morts de còssors e de ànimas e de fama, majorment en lo superbiós, *Ecclesiastici 27*: «*Efusio sanguinis in manu superbi*».⁹ [17] Són dites vellas fembres, per ço cum fan los hòmens ésser més deffallents de rahó que las fembras velles, e de major malícia que la malícia de la fembra, de la qual diu lo Savi: «*Non est malicia super malicia mulieris*»;¹⁰ *orribiles*, car tot furiós és orrible. Totes aquestas propietats són trobades en las ànimas dampnades. [18] Són dites ésser ab cabells serpentins, car infinides són las praves e astutas cogitacions que han los viciosos, locucions males e obres nefandes, e de aquestas infinitats són circumdats, *psalmo*: «*Furor illis in similitudinem serpentis*»;¹¹ Sèneca, *primo Tragediarum*:

*Thesifone, capud
vallata serpentibus, etc.*¹²

75 [19] E diu Dant que percuden-se unes ab altres; Virgili, *in VI*:

*At procul ut Dire stridorem agnovit et alas,
infelix crines scindit Victurna solutos
anguibus ora soror fedans et pectora pugnīs.*¹³

Proverbiorum: «*Inter superbos semper iurgia sunt*»; et «*ubi superbia, ibi et contumelia*»; et «*arma, gladii in manu superbi*».¹⁴ [20] Són dites ésser fàmules de Prosèrpine, reyna del eternal plor, muller de Plutó, rey de infern, la qual és filla de Ceres, *id est 'segetis'*, car de las meses de la terra, per las quals és presa Prosèrpina, qui stà dejús la terra per fer la terra fecundar en messes, [169va] hixen las riquesas, e de las riquesas vicis, majorment supèrbia, e del vici las ditas fúries.

85 [21] Aquestas fúries són velles, car de Cahim ençà regnen en los viciosos, ço és en los avariciosos, superbiosos e luxuriosos. [22] Són dites foguejants, car cremen la voluntat del home; són dites ésser cuytades e accelerants, car sens deliberació e fre a la cosa concupita arrapen-se; són dites ab las ungles, ço és, ab malícias moltas lo llur mal intent volen los hòmens viciosos conseguir. [23] E fan los hòmens plens de malícias serpentinas, e a cogitar, a parlar e fer e a coses deformes e turpes ésser

90

---

famae nec periculi sui respectum habere permittant. Ira, quae vindictam cupit: cupiditas, quae desiderat opes: libido, quae appetit voluptates. Quae ideo Furiae appellantur, quod stimulis suis mentem feriunt et quietam esse non sinant».

8. Cf. DANTE, *Inf.* IX, 38-51 (vegeu *infra* 24).

9. Eccli 27, 16.

10. Eccli 25, 26.

11. Ps 57, 5.

12. SÈNECA, *Herc. fur.*, 984-985.

13. VIRGILI, *Aen.* XII, 869-871.

14. Prov 13, 10; 11, 2; 22, 5.

promptes. Apar, car la concupiscència de riquesas cogita usuras, exactions, falsas leys, rapinas, etc.; la concupiscència de la carn cogita adulteris, fornicacions, incest, etc.; la concupiscència de honors cogita simonias, discensions, seductions, subornacions, conspiracions, etc.; *Ecclesiatici XXVI*^o: «*A tribus timuit cor meum*».¹⁵

95 [24] De aquestas fúrias parle Dant en lo libre *De infern, capitulo IX*^o, dient que ves:

*tre furie infernali di sangue tinte,
che membra femminile avieno e atto;
cum edre verdissime erano cinte;
100 serpentelli, cerasti avieno per crine,
onde le fiere tempie erano avinte.
E que', che ben conobbe le mischine
de la regina dell'eterno pianto,
«Guarda», mi disse, «le feroce crine.
105 Questa è Magera dal sinistro canto;
quella che piange dal destro è Aleto;
Tesifone è nel mezo»; e taque e tanto.
Cho l'unghie si fendea cascuna il pecto;
bateansi a palme [169vb] e gridavano sì alto,
110 ch'io mi strinsi al poeta per suspecto.
«Vegna Madussa...», etc.¹⁶*

[25] Diu que aquestas fúrias que ell ves eren sangonentas, ab membras femenils e cintas de vert edre, ab cabells serpentins, stants ab la regina trista del eternal plor, e fou dit a ell: «Aquella de la part sinistra és Magera; la de la dreita, qui-s plany, és Aleto; e Tosífone és aquella del mig». Cascuna d'ellas ab l'ongle lo pits se fenía e, ab les palmes batent-se ensemps, cridaven axí alt, que Dant de temor se strengué ab lo mestre.

[26] Nota més avant que per aquestas tres fúries ab cabells serpentins són entesas tres maneras de hòmens irosos e furiosos: car alguns són furiosos en la llur consciència, axí cum són los ypòcrits; alguns en absència, axí cum los difamadors e detractores; alguns en presència, axí cum los bregosos e injuriadors, *Deuteronomii XXXII*^o: «*Foris vastabit gladius, et intus pavor, cum furore trahencium super terram, atque serpenicum*».¹⁷

---

15. Eccli 26, 5.

16. DANTE, *Inf.* IX, 38-52.

17. Deut 32, 24-25.

[VIII.] DE LAS PORCHAS, DONZELLA DE LA REYNA DE INFERN

Són ab aquestas altres tres associades, apellades segons las fàbulas «porchas», e són germanes: la 1ª fil·la, l'altra debana, l'altra trencha. Són ab fas juvenil. La porcha és bèstia cruel. La porcha [170ra] és inmunda e menge las spurcíias.

5 [2] És cruel, car a algú no perdona: tal són las ànimas dampnades, que crueltat ab ellas és sociada, car unes ab altres de impietat se volrien ésser devorades. [3] Són en aquesta vida tres spècias de crueltat: alguns són cruels en lavar la fama al altre; altres en lavar los béns temporals; altres en levar la vida del altra o injuriant-lo en persona. E aquestas són las tres porchas qui són en aquesta vida, *Ecclesiastici XXVI*º: «*Tres species odit anima mea*».¹ [4] *Item*, en aquesta vida són tres porchas, ço és tres maneres de hòmens cruels, specialment en corts de grans senyors: la 1ª fil·la, aquests 10 los hòmens inferiors; l'altra ordex, ço és, ordona malícias contra algú; altra trencha lo fil, ço és que decidexen e determenen los negocis maliciosos, fehent e manant ésser posat en execució. [5] *Item*, alguns filen, ço és, són exploradors; altres ordexen, ço 15 és, ordonadors; altres rumpen, ço és, són executors, *Ieremie VII*º: «*Filii colligunt ligna, patres succendunt ignem, mulieres conspergunt*».² [6] E són dites aquestas porchas «fats» car tot açò que aquests tres ordonen, inviolablement, axí cum si era ley, volen que sia servat, *Ysaie VIII*º: «*Consilium meum stabit, et omnis mea voluntas fiet*».³

20 [7] Segonament, la porcha és inmunda; *ideo dicitur 'porca', quasi 'carens puro'*. Aquesta inmundícia en l'ànima viciosa e peccadora és, e ab aquesta roman en infern.

[8] Tercerament, menge las spurcíias: axí l'ànima viciosa en aquesta vida [170rb] deglutex las sutzetats dels vicis e dels peccats, majorment carnals, ne·s farta en la inmundícia de la cogitació, del seu parlar e dels seus fets; e ab inmundícia 25 menjarà en infern, car serà en loch vil e inmunda deputada eternalment «*ut sordescat amplius*».⁴

[9] O las tres porcas són tres etats del home: la 1ª fil·la, ço és la nativitat; la segona ordex, ço és la vida; la tercera rumpex, ço és la mort, car tot ço que nativitat introduex, e la vida ordex, e fortuna involva e aplega e tix, la mort ho trencha, *Ysaie* 30 *XXXVIII*º: «*Precisa est velut a texente vita mea; dum aduch ordirer, succidit me*».⁵

---

1. Eccli 25, 3.

2. Ier 7, 18.

3. Is 46, 10.

4. Apoc 22, 11.

5. Is 38, 12.

[10] Són ditas fats car tot ço que de la nativitat, vida e mort per Déu és ordonat, inviolablement serà servat, *Ysaie VIII*^o: «*Omne consilium meum stabit, et omnis voluntas mea fiet*». ⁶

---

6. Is 46, 10.

Arpias, donzellas infernals de la reyna, són tres. Un los poetas finyen que Fineu
 excecà e axorbà los seus fills per ço cum la llur madastre los accusà de incest, e per
 ço Júpiter excecà Fineu e tremès las arpias per ço que ensutzassen la vianda de Fineu
 5 axí cum cans infernals, segons posa Luchà,¹ e Virgili,² e Ovidi, *libro VIIº*
Methamorphoseos.³ [2] Mes Cetus e Calceus, fills de la Tremontana, desliuraren
 Fineu e foren fugir les arpias en las yllas de Romania qui són dites [170va] Stròfades.
 A les quals cum fou Eneas ab la sua comitiva, fôu las arpias de aquellas illas fugir. E
 són ditas ésser tres, ço és Occípite, Cel·leno, Ael·lo. [3] Diu que, pus que Eneas
 10 hagué fugades las arpias de las yllas de Romania, Cel·leno denuncià que en
 l'esdevenidor seria gran fam a Eneas e a tota la sua gent ans que ell entràs en Ytàlia,
 e la fam seria tanta que los telladors un menjaven la carn se menjarien de fam.⁴ [4] E
 axí se esdevengué, car cum Eneas fos aplicat a Eusònia, ell menjant en i prat ab tota
 la sua gent, defallint lo pa, alguns comensaren menjar erbas; e lavors Ascani, fill de
 15 Eneas, clamà dihent: «*Incisoria comedetisne?*», *quasi dicat sic*. De açò parla Virgili
in VIIº.⁵ [5] Aquestas arpias en quina manera són stades fetas, Virgili ho pose en lo
 IIIº. Diu:

Servatum ex undis Strofatum,⁶ etc.

[6] «Arpias», diu lo Papias, «és linatge de ocells insaciable de menjar; *grece* han
 20 nom *raptrices* (car *arpere grece* vol dir aytant cum *rapere*), *sicut accipitres*»;⁷ e per
 consegüent són ocells de gran rapina. Han ales. Han en las mans grans ungles per
 arapar e per tenir. [7] La primera és dita Ael·lo, *id est 'alienum capere'*; la segona
 Occípite, *id est 'rapiens'*; la tercera Celene, *id est 'abscondens ablatum'*: axí que la
 primera pren la cosa stranya; la segona la arrape per força; la tercera la cosa furtada
 25 amague. [8] Són dites filles de Neptunus, déu de las aygües.

[9] Al·legoricalment Fineu és dit a '*fenerando*', e per consegüent és la avarícia,
 que si [170vb] mateixa e nós excecà, car lo [fill de la avarícia, que és lo] avariciós, no

1. LUCÀ, *Phars.* VI, 733-734.

2. VIRGILI, *Aen.* VI, 257.

3. OVIDI, *Met.* VII, 2-4.

4. VIRGILI, *Aen.* III, 245-257.

5. VIRGILI, *Aen.* VII, 107-134.

6. VIRGILI, *Aen.* III, 209.

7. PAPIES, *Elem.*, s. v. *Arpyae*: «genus avium insatiabile manducandi; graece raptrices dictae (nam arpe graece rapere) sicut accipitres».

contempla a las cosas suas ne a las cosas humanas, mas contempla solament cum porà haver. [10] E axí les arpias, ço és las rapinas, ensutzen las viandas de la avarícia, car en totas cosas e en totas parts los avariciosos e los cobehejosos arapen, si poden. [11] Aquestas arpias Eneas, ço és liberalitat, de las ínsulas las expel·lex.

[12] *Item*, l'ome primer, ço és Adam, los seus fills ha matats a instància de la sua muller Eva, madastre nostra: en quant ell ha a nós procurat mal, ha'ns matats spiritualment, e generalment nos ha donat a mort de misèria, de culpa e de pena; e açò fou quant a instància de Eva peccà. [13] E per ço per judici del déu Júpiter, per la qual és entès Déu eternal, ell és stat execat de lum de gràcia, e del lum de paradís gitat o spel·lit, e en la caliga del món fou exillat. [14] E las arpias, qui són ocells immundas, ço és los demonis, per manament de déu Júpiter, ço és de Déu infinit, són donats a ell en pena, qui las viandes d'ell arrapen, ço és las virtuts, e la taula del seu cor de sutzetats de males cogitacions maculen. [15] E axí aquests ocells inmundes romanen ab les ànimas en infern, ensutzant los coratges de cascuna.

[16] De aquestas arpias Dant fingex que les vehé en infern, segons apar, [171ra] *libro De inferno, capitulo XIII*^o, un diu:

45 *Quivi le brute Arpie lor nidi fanno,
che cacçaro delle Stofrade i Troiani
con tristo anuncio de futuro danno.*⁸

---

8. DANTE, *Inf.* XIII, 10-12.

[X.] DEL CAN QUI GORDE LA PORTA O LO INTROIT DE INFERN

Cèrberus és lo can qui gorda la porta de infern, lo qual ha tres caps per los quals ladre tant fort, segons las ficcions dels poetas, que tot infern concutex. [2] És dit Cèrberus, quasi 'carnes devorans', fill de Titan e fill de la Terra. [3] De aquest diu Ovidi, *libro VII° Methamorphoseos*,¹ que cum Hèrcules ab Theseu fos devallat en infern per traure'n la Prosèrpina, reyna de infern, la qual sobre totes coses amave, trobà en lo introit aquest can Cèrbero, lo qual havia tres caps ab los quals ladrave en tal manera que per tot infern resonava, qui era en custòdia de infern. [4] Lo qual Hèrcules, obrint las portes de infern (car cum ell fou dins, Juno volia ell detenir en infern, e per ço que'l detengués fôu posar devant ell Mendussa, donzella filla del rey de Spanya Forco, la qual havia tal propietat que tots quants a ella miraven eren transformats en pedra; emperò Hèrcules scapà de ella, e volent ell exir de infern, Cèr[171th]bero, gordador de la porta, e a instància de Juno, no li volia obrir), Hèrcules pres lo can per la gola e per la barba e, trencada la porta, per força tragué lo can defora spumant per las tres boques sues, e baté'l tant fort e despullà que a mort lo lexà. [5] Per la qual cosa Caron se conqueria de Eneas anant per infern, segons fingex Virgili dihent:

*Umbrarum ibi locus est, sompni noctisque sopore:
corpora viva nefas Stigia vectare carina.
Nec vero Alcidem me ablectatus eundem
accepisse lacu, nec Teseum Periteumque,
diis quamquam geniti atque invicti viribus essent.
Tartareum ille manu custodem in vincula petivit
ipsius a solio regis transitque trementem.*²

[6] Ligà'l ab cadena. Lo qual can, tantost cum ves la lum, començà gitar per las tres boques spuma verinosa sobre una pedra qui los camps stants en circuit de infern axí enverinà que d'equí avant los camps tostemps han produïdas erbas verinosas, e de aquí és exit lo verí qui ha nom *aconita*. [7] Lo qual can Rustic, companyó de Hèrcules, vehent ab tres caps fora infern, hagué tanta temor que en pedra se convertí.

[8] Aquest Cèrbero és fill de la Terra: aquest és lo diable, lo qual stà en contínua tristícia e fa star las ànimas en contínua malenconia; és can devorant, car lo diable tostemps és aparallat devorar les ànimas, *I^a Petri*: «*Circuit querens quem devoret*»;³

---

1. OVIDI, *Met.* VII, 408-19.
2. VIRGILI, *Aen.* VI, 390-396.
3. 1 Petr 5, 8.

can cruel, car no perdona lo diable a algú. [9] Ha tres caps, car la terra és partida en tres parts, en Àsia, Àfrica, Europa: ab [171va] la I cap ladre en Àsia, ab l'altra en Europa, ab l'altra en Àffrica, car no és part de la terra universal que no possehescha 35 ànimas en infern. [10] Ladre ab tres boques, car esforce's temptar e spaordir los hòmens e per supèrbia e per avarícia e per luxúria. [11] És dit can per la insaciatat, *Proverbiorum* 30: «*Tria sunt insaciabilia*».4 [12] És porter de infern, car per una de las tres concupiscèncias significades per los tres caps les ànimas entren en infern, ne hixen de aquell. [13] És, més avant, lo detractor, qui ha tres ladrats, car murmura 40 contra los majors, pars e menors, e ab lo seu latrat la terra o ciutat en contencions concutex. E per ço cum se delita en tenebras, ço és en las adversitats dels altres, quant veu la lum de la prosperitat de altre, dol-se, e lavors spuma en malas paraules pus fort que no solia, e los camps fèrtils, ço és las bonas persones, enverinar per difamació; mes Hèrcules, ço és lo prelat, aquest deu verberar e ab cadena ligar, per 45 ço que de aquí avant a altra no nogue.

[14] De aquest can Cèrbero parla Dant, *libro Inferni, capitulo IX°*, cum Hèrcules lo gità de la porta de infern,5 e *capitulo VI°* dihent: «*Cerbero, fiera...*».6 [15] *Cerberus* és interpretat '*cerebrum vorans*'.

---

4. Prov 30, 15.

5. DANTE, *Inf.* IX, 98-99.

6. DANTE, *Inf.* VI, 13: «*Cerbero, fiera crudele e diversa...*».

[XI.] DEL LOCH DE INFERN, E DELS STATGES

Cogiten alguns infern, lo qual és loch ínfim dejús la terra, ésser fet [171vb] axí cum un gran pou e molt ample e molt profundo, circulat de part dedins de cercles circuint lo pou infernal: en la manera que la gran tona o vexell és circuït de molts cercles de part defora, i après del altra, de la bocha de la tona fins a bax a la profunditat, axí en 5 aquest orde són los cercles en la part interior del pou infernal, i après del altre de la bocha del dit pou, per orde i après d'altra, fins al terme de la profunditat. [2] Los quals cercles són statges dels dampnats segons los demèrits d'ells, los uns stants en los cercles superiors a altres cercles, los altres stants en los cercles inferiós als altres, 10 segons que menys o més hauran demerescut en aquesta vida present; car los qui són en lo cercle superior hauran menys peccat e menys demerescut, aquells qui són en los inferiors cercles hauran més peccat e més demerescut. [3] Tots aquests statges de bax fins alt són tancats, que aquells qui són dins lo pou infernal no poden ésser il·luminats de la lum corporal del sol ne de la luna, ne de la lum del cel, ne de altra 15 lum qui sia superior al dit pou. [4] En lo terme de la profunditat del pou, en lo sòl del dit pou, continuadament és lo foch fet de la terra sulfúrea cremant, inflamant, flamejant de flama obscura; lo cremament del qual, e la inflamació e la podor del sofre, puge de la profunditat del pou fins a la bocha, estenent-se a cascuna part del dit pou, en tant que no és [172^{fa}] part del pou infernal que no sia totalment tocada del dit 20 cremament e inflamació e ardor e fetor. [5] Emperò, més són cremats e inflamats los baxos que los alts, tant quant més o menys se acosten a la font e rahel del dit foch, segons havem speriència en lo foch del qual usam en lo forn del pa, que, jatsia la cremor e la inflamació del foch se stengua per totas las partidas del forn, emperò més són cremats e inflamats los peus qui stan prop de la font del foc que aquells qui stan 25 luny o no axí propinques.

[6] De aquest pou parle lo propheta Daviu, *psalmo LIIII*^o, un, dihent dels mals, e majorment dels perseguïdors dels justs, diu: «*Veniat mors super illos, et descendant in infernum viventes*»,¹ axí cum fou fet de Choré e de aquells qui eren del seu voler, que se obrí la terra e vius los deglutí e foren posats en infern, *Numeri XVI*^o.² Après, 30 en lo dit, se seguex, parlant lo propheta a Déu: «*Tu vero, Deus, deduces eos in puteum interitus*». ³ *Item*, apar que aquest pou sia dejús la terra, cum diu «*interitus*»;

---

1. Ps 54, 16.

2. Num 16, 30-33.

3. Ps 54, 24.

per ço lo dampnat diu, *psalmo LXVIII*^o: «*Infixus sum in limo profundi*».⁴ [7] De aquest pou, David fehia singular oració que·n fos preservat, cum en lo dit psalm diu: «*Non me demergat tempestas aque, nec urgeat super me puteus os suum*».⁵ [8] De la
35 profunditat de aquest pou parle sant Johan, *capitulo III*^o: «*puteus altus est*»,⁶ e *Apocalypsis IX*^o: «*aperuit puteum abissi*».⁷

---

4. Ps 68, 3.

5. Ps 68, 16.

6. Io 4, 11.

7. Apoc 9, 2.

[XII.] LO PRIMER CERCLE ÉS LO LIMBUS DELS SANTIS PARES

[172rb] En lo primer cercle de infern e lo pus alt habitaven las ànimas de aquells qui morien en gràcia de Déu e no havien res purgar. E las ànimas qui havien purgat en purgatori, exint de purgatori, pugaven en lo dit habitatge. [2] E açò era ans de la
5 resurrecció de Jhesuchrist, en lo qual temps, ans de la sua ascensió, naguna ànima, per justa que fos, no pugave en lo cel emperial, mes si eren en alguna purgació necessària, eren en purgatori e, purgades, anaven al lim; si no eren necessàries de purgació, anaven sens mijà en lo lim. [3] De aquest limbo parle sant Agustí, *XII° super Genesim, capitulo X^o, quasi per totum*.¹ [4] En aquest cercle los justs no havien
10 cremament del foch infernal, ne tristícia o dolor alguna, sinó solament pena de dan, car eren privats de la visió divinal a temps, la qual per ardor de amor desigaven haver, sperants ab gran goig e desig lo llur Redemptor, del qual és dit per lo Apòstol: «*quem Deus suscitavit ex mortuis, solutis doloribus infernorum*». ² Aquestas dolors són encesas per la privació de la visió divina, la qual no havien. [5] E vinent l'ànima
15 de Jhesuchrist en lo lim, foren los qui habitaven aquí il·luminats de la visió de la essència divina, e per consegüent foren desliurats dels ligams per los quals eren detenguts aquí fins que l'ànima de Jhesuchrist vengués —aquests ligams no eren sinó obligació de star aquí fins al temps del Redemptor— e foren desliurats de las dolors, ço és de la privació de la essència divina, car subtosament hisqueren de aquell
20 [172va] cercle e subtosament foren beatificats per clara visió de Déu. [6] E açò és que havia prophetat Zacharies, pare de sant Johan Baptista, *Luce I^o: «Illuminare his qui in tenebris», quia privati ad tempus lumine divinitatis, licet non lumine gratie, «et in umbra mortis sedent»,*³ *id est detinentur*, car lo limbo és umbra de la mort: la mort és infern en quant és loch dels dampnats, un són aquí los habitants morts de mort
25 spiritual e de mort de gehenna e de pena eternal; lo lim solament és umbra, no mort, car axí cum, existent la cosa, preterex la umbra de aquella cosa, axí, stant la dampnació e privació de la essència divina en los dampnats eternalment, preterex la privació de la visió de la essència divina en aquells qui staven en lo lim. [7] Un, en lo devallament de la ànima de Jhesuchrist en lo lim, totes las ànimas de aquí foren
30 desliurades e, ab Jhesuchrist beatificades, en lo cel són pujades, *psalmo: «Ascendens Christus in altum, captivam duxit captivitatem»*.⁴ [8] De aquí avant aquell statge o

1. AGUSTÍ, *De Gen. ad litt.* XII, xxxiii, 63-64; xxxiv, 65 (PL 34: 481-482).

2. Act 2, 24.

3. Lc 1, 79.

4. Ps 67, 19.

cercle infernal no és stat inhabitat, ans vàcuu roman eternalment; en lo qual habitatge, segons dit és, flama, ardor, cremament del foch no tocava ne cruciave.

[9] De aquest loch, e axí mateix del segon cercle, que és purgatori, lo qual
35 immediatament és dejús aquest cercle, parle lo propheta Oseas, *capitulo III°*: «*Mors tua ero, o mors! Morsus tuus ero, inferne!*».⁵ [10] Són paraules del dit propheta en persona de Jhesuchrist, dihent a infern pregon, lo qual és dit mort, segons dit és: «O mort! Jo seré la tua mort», car Jhesuchrist en los elets, per virtut de la sua mort, ha mortí[172vb]ficada la mort, e axí la mort de Jhesuchrist ha occisa la mort, car nagú no
40 podia ésser desliurat de la mort eternal sinó per la mort de Jhesuchrist. [11] Segueix-se: «*Morsus tuus ero, inferne!*» («Mos teu seré, o infern!»), car Jhesuchrist, quant la sua sacratíssima ànima devallà als inferns, en lo qual era lo limbo, un eren detengudas las ànimas justas, e un era purgatori, en lo qual eren les ànimas qui lavons aquí purgaven, mordé infern. Aquell qui mort alguna cosa, mordent, part de
45 aquella cosa se'n aporte e la major part roman en la cosa: axí Jhesuchrist en aquell devallament part de infern se'n portà, car tots los elets qui eren aquí, ço és en lo limbo o *sinu Abrae* e en purgatori, se'n portà ab si e·ls beatificà, e la major part de infern romàs, car més eren los dampnats que no eren los elets, *Mathei XX°*: «*Multi sunt vocati, pauci vero electi*».⁶ [12] Un havia dit Jhesuchrist ans de la sua mort,
50 *Iohannis XII°*: «*Ego, cum exaltatus fuero, traham omnia ad me*»⁷ («Quant jo seré en la creu exaltat, totas las coses tiraré a mi»). Sobre aquest dit parle sant Gregori en la *Homelia paschal*: «*Omnia enim trahit qui de electis nullum relinquit apud inferos*»⁸ («Totas las coses tira a ell aquell qui dels elets nagú en infern no·n jaquex»).

[13] De aquest cercle parle Dant, *libro De inferno, capitulo IIII°*, interrogant
55 Virgili si de aquest cercle és pugut algú exir, dihent en aquestas paraules:

*Gran dol mi prese il cuor quando lo 'ntesi,
però che gente di molto valore
chonobbi che im que' limbo eren suspesi.
«Dimmi, maestro mio, di mi[173ra]signore»,
60 comença' io per volere esser certo
di quella fede che vince ogni errore:
«uscicci mai niuno che, per suo merto
o per altrui, che poi fosse beato?».
E quel che intese il mio parlar coverto,
65 rispuose: «Io era nuevo in questo stato,
quando ci vidi venire un posente,
con segno de victoria incoronato.*

---

5. Os 13, 14.

6. Mt 20, 16.

7. Io 12, 32.

8. GREGORI MAGNE, *Hom. II, XXII, 6* (PL 76: 1177).

70 *Traseci l'ombra del primo parente,
d'Abèl suo fillo e quella di Noè,
di Moïse legista e ubedente;
Abraàm patriarcha e David re,
Isdraèl col padre e co' suoi nati
e cho Rachel, per chu' tanto fè,
e altri molti, e feceli beati.*
75 *E vo' che sappi che, dinanci a essi,
spiriti humani non eran salvati».*⁹

[14] Vol dir que quant Dant, segons la sua fictió, fou en lo primer cercle de infern, pres-li gran dolor de aquells que aquí vehia, un conegué gent de gran valor. E dix a Virgili: «“Digues-me, mestra, digues, mon senyor, si de açí may és exit algú per lo seu mèrit o per mèrit de altri, que pux fos beat”. Açò diguí per ésser cert de la virtut de aquella fe que vens tota error. E Virgili, entenent lo meu parlar cobert, respòs-me: “Jo era novellament vengut en aquest stament...”», quaix volgués dir que, quant Virgili fou mort, l'ànima sua fou posada en lo limbo. [15] Dit que és fals, car en lo limbo, sinó aquells qui són morts en la fe de Jhesuchrist o del Mediador, que és Jhesuchrist, no eren; e cum Virgili morís sens tal fe —car no havem que morís ab tal fe—, per consegüent ell en aquest loch no vingué per habitar entre los sants pares; [173rb] e per consegüent, açò no stà en veritat, mes en fictió. [16] Per la qual fictió feta per Dant, Virgili respòs a Dant: «“Jo era vengut novellament en aquest stament (ço és, en lo limbo), quant jo viu venir un de gran poder (ço és, Jhesuchrist) ab senyal de victòria coronat. Tragué de açí la ànima del primer pare (ço és, de Adam) e de Abel, fill seu, e la de Nohè, e de Moysès; e de Abraam patriarcha, de David rey, de Jacob (qui és dit Israel) e de son pare (ço és, Ysaach) e ab sos fills (ço és, de Jacob), e de Rachel, per la qual tant Jacob fòu, e altres moltes, e féu-las totes beates. E vull que sàpies que, denant aquest (ço és, Jhesuchrist), sperit humà, cert, no era salvat”».

95 [17] En aquest cercle, ço és en lo limbo, pose los infants no batejats e los poetas gentils; de què no diu veritat, car algú de aqueixs no fou posat en lo limbo dels sants pares, qui era dit *sinus Abrae*: [18] *sinus* diu ‘repòs’, segons legim, *Luce XVI*^o, que Làtzer mendicant, mort, fou portat per los àngels en lo sin de Abraam,¹⁰ ço és en lo loch un són los elets sens purgació e, per consegüent, en repòs; [19] és dit «de
100 Abraam» per ço cum, axí cum Abraam se separà dels mals, axí aquells qui habitaven en aquell loch del limbo eren separats dels dampnats e de aquells qui eren en treball de pena de dan e de sentiment o de pena de dan eternalment, axí cum són los infants dampnats, punits eternalment de pena de dan. [20] E cum aquells poetas morts no deguessen ésser posats en aquest cercle, per ço cum no són morts en la fe del

9. DANTE, *Inf.* IV, 43-63.

10. Lc 16, 22.

105 Mediator, per ço fals és dit que ells aquí fossen [173va] trobats; e per semblant manera és fals dir que en aquest cercle sien los infants morts sens fe infusa o adquisida.

[XIII.] DEL SEGON CERCLE, LO QUAL ÉS PURGATORI

Lo segon cercle devallant és purgatori, en lo qual són posades les ànimas de aquells qui són morts en gràcia de Déu e ab remissió de tots los peccats mortals, los quals se purifiquen de la obligació temporal contracta per los peccats que havien comesos e
5 són a ells remesos, emperò en aquesta vida present no havien satisfet a aquells peccats en pena tatxada a ells temporal per la justícia divinal. [2] O si per ventura eren alguns que en res no fossen obligats per peccat mortal —e açò, o perquè en aquesta vida present havien feta plena satisfacció per penitència, o perquè en res no havien peccat mortalment, sinó venialment—, e ab alguns peccats venials morien, e
10 las ànimas de aquells exien dels còssors maculades de peccat venial, han aquí, en lo dit cercle, ésser de aquellas obligacions o màculas venials ésser purgats ans que sien preses en lo cel emperial. [3] La qual purgació se fa continuadament e-s farà de algunas ànimas fins a la fi del món, car après la fi del món no habitarà alguna ànima en lo dit cercle, cum labores cessarà tota purgació spiritual e cor[173vb]poral, e seran,
15 per consegüent, solament dos lochs de las ànimas, ço és: paradís, que serà en lo cel emperial, un habitaran e habiten les ànimas sanctas eternalment; e infern, que és dejús la terra, un habiten e habitaran eternalment las ànimas dampnades. [4] Aquestas ànimas qui són en purgatori han doble purgació, ço és doble pena a temps, ço és pena de dan e pena de sentiment, car del foch infernal són tormentades, cremades e inflamades, e axí se purifiquen en la manera que l'aur o lo argent per lo
20 foch és purificat. [5] En aquest cercle no habita naguna ànima sinó las ànimas qui són en gràcia de Déu e han necessari purgació.

[6] De aquest loch no havem al present tractar, car en tractat singular que serà fet de purgatori largament, la gràcia de Déu mijansant, investigarem.

DE LAS PENAS PARTICULARS DEGUDES PER PECCATS SINGULARS

[XIV.] LO TERCER CERCLE, LO QUAL ÉS DELS INFANTS NO BATEJATS

Tercer cercle és dels infants e de tots aquells qui nunca han usat de rahó per defalliment de natura e no són stats batejats per algun baptisme, o de aygua e del
5 Sperit sant, o de sanch. En aquest statge no són altres ànimas sinó las ditas. [2] Aquestas ànimas, segons alguns, són punidas eternalment de dobla pena, ço és [174ra] de dan e de sentiment, e per consegüent són cruciades del foch eternal e infernal; segons altres e comuna scola dels doctors, aquestas ànimas són eternalment punidas solament de pena de dan, ço és que són privades eternalment de la vista de la
10 essència divina. De aquestas opinions és ja tractat damont en la matèria de la pena de aquestas ànimas, e per consegüent sia alí remès.¹ [3] Aquest cercle és suts lo cercle de purgatori, car aquells qui són en purgatori són en la sort, per speranza indefectible, dels salvats, e aquellas qui són en lo present cercle són de fet en la sort dels dampnats, ab desesperança de exir.

15 [4] En lo primer cercle posa Dant los infants segons la sua fictió, dihent en lo III capítol de *Infern*:

«Andiano, ché la via longa ne sospigne».
Così si mise e ccosì me fé entrare
nel primo cerchio che l'abisso cigne.
20 Quivi, secondo ch'io per ascoltare,
non avia pianto mai che di sospiri
che ll'aria e lla terra faceen tremere;
e ccò avenia de duol samça martìri,
ch'avean le turbe, ch'eren molti, grande,
25 di fanti e di femine e di viri.²

[5] Vol dir Dant que, anant per infern, diu que ell ab Virgili anaven per la via longa, car ensercar tots los staments dels dampnats longa via ha necessari. [6] Diu que Virgili lo féu entrar en lo primer cercle qui circuex infern, segons és dit que cascun cercle circuex infern a la part interior.³ [7] Diu que, quant fou en lo dit cercle, [174th]
30 no scoltà àls ne plant sinó de suspir tant gran que l'ayre e la terra fehien tremolar; e açò procehia de dol sens martiri, car los infants e aquells qui eren en aquest cercle no havien altra pena sinó de dan, ço és de privació divina, per la qual privació gitaven

1. «Dels morts ab sol peccat original», *Summa de pena* [CXLIV-CXLIX], ff. 155ra-160vb.

2. DANTE, *Inf.* IV, 22-30.

3. Cf. *supra* XI, 1.

tants forts sospirs. [8] Aquest dol havia la gran companya que era aquí de infants e de fembres e de hòmens virtuosos.

35 [9] Mes nota que, segons dit és,⁴ los infants no són en lo primer cercle de infern, apellat *limbo*, del qual Jhesuchrist tragué los sants pares; e per ço en açò Dant no té veritat, car los infants no batejats no són en lo primer, que és lo dit limbo, ne en lo segon, que és purgatori, cum en aquests dos cercles no habiten sinó los qui moren en la fe.

40 [10] *Item*, nota que no stà en veritat que en lo cercle un són los infants no batejats, ne en lo primer cercle, ne en lo segon, no són hòmens ne dones, per virtuosos que sien nomenats, si donchs no són morts en la fe de Jhesuchrist; e lavors, ho serien stats en lo primer cercle, e açò ans de la resurrecció de Jhesuchrist, o en lo segon, per purgar, si emperò eren morts en gràcia de Déu. [11] En tant que en naguna
45 manera ells ne ellas són de la consòrcia dels infants, car, si són morts en gràcia de Déu, ells en lo cercle dels infants no batejats no són, cum aquells infants sien dampnats, *Iohannis 3º*: «*Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest intrare in regnum Dei*»;⁵ si no són morts en gràcia de Déu, no són ab aquells los quals nunca han haüt ús de rahó, e per consegüent són dampnats [174va] a doble
50 pena —e de açò no és dupte—, ço és de dan e de sentiment.

[12] *Item*, nota cum diu que aquells qui són en lo primer cercle fehien grans sospirs qui procehien de dol sens martiri. En part té veritat en los sants pares, qui suspiraven e desijaven lo adveniment del Redemptor, *Aggei 2º*: «*Veniet desideratus cunctis gentibus*»,⁶ ço és *gentibus fidelibus*; *psalmo*: «*Propter miseriam inopum et gemitum pauperum nunc exurgam*», *dicit Dominus*.⁷ [13] E axí las ànimas dels infants, fembres e hòmens qui eren morts en la fe del Redemptor, infusa o adquisida (e infusa formada en caritat dels infants circumcisos e infantes purgades de peccat original; e los hòmens e dones del dit peccat original purgats e dels altres, si·n havien haüts), tots aquests suspiraven. [14] Emperò, no és entès dels infants qui moren après
60 la mort de Jhesuchrist, car aquells, si moren en gràcia e sens ús de rahó, sens mijà van a paradís; si moren sens gràcia, van sens mijà en lo tercer cercle de infern, a ells sols deputat, en lo qual no han torment algú del foch, jatsia hagen pena de dan. [15] E volen dir alguns que no desigen haver paradís; per consegüent, no·l sospiren ne·s planyen cum l'an perdut, ne han tristícia cum són aquí.

---

4. Cf. *supra* XII, 17-20.

5. Io 3, 5.

6. Agg 2, 8.

7. Ps 11, 6.

[XV.] DEL QUART CERCLE DE INFERN, QUE ÉS DE LAS PERSONES VIRTUOSES MORTES
SENS GRÀCIA DE DÉU

[174vb] En lo quart cercle són posats los filosoffs, poetas, famosos gentils e pagans virtuosos als quals la fe de Jhesuchrist no és pervenguda. Un, jatsia no hagen
5 crehegut en Jhesuchrist, emperò, per la llur lúcida fama, virtut e sapiència e grans obres per il·luminació del món en la vida política jaquides, crehen o estimen ells no ésser en la profunditat infernal, mes en infern stants immediatament suts lo cercle dels infants. [2] Car, jatsia hagen pena de dan, cum eternalment sien privats de la visió divinal, e hagen pena de sentiment, car del foch infernal seran e en l'ànima e en lo
10 cors cruciats e inflamats, e de la fetor absorbits, ensemps ab remors de consciència perpetual [3] —e açò per ço cum són morts en peccat mortal actual, no tenint aquella vida per fi deguda, car no per esguart de Déu, cum molts d'ells fossen ydolatres; e altres, jatsia sien pervenguts en haver conexença que primera causa és, que és Déu, emperò Déu no han conegut ne axí cum a Déu l'an glorificat, segons lo dit de sant
15 Pau, *Ad Romanos I^o*: «*Evanuerunt in cogitacionibus suis credentes se esse intelligentes, et stulti facti sunt*»;¹ altres, hoint après la mort de Jhesuchrist la fe christiana, no rehebents-la; altres, rehebent-la, més fehents llur vida e obres per laor d'ells e favor de poble o de prínceps que per esguart de Déu, dels quals parla sant Pau, «*Sciencia inflat*»:² axí cum lo vent infla lo [175ra] bot o udra, axí la sciència de
20 molts e las obres de aquells infla; sant Pau: «La sciència de aquest món stultícia és si no és admixta ab theologia»—,³ [4] e jatsia sien morts en peccat mortal actual, emperò, per rahó de las obras e vida e béns que han fets, no han tanta pena en infern cum aquells qui no han obrat axí virtuosament.

[5] Nota que alguns filosoffs són stats qui han, per adjutori divinal, grantment
25 lo llur enteniment il·luminat, en tant que han rebut de Déu gran lum de intel·ligència e han trobades coses molt grans, ço és, algunas veritats que sobrepuen facultat de lum natural. [6] Axí cum apar de Plató, del qual recita sant Agustí, *7° libro Confessionum*, que pervingué a la Trinitat e a la generació del Fill de Déu, en tant que açò que posa sant Johan en lo comens del seu Evangeli tocant a la deïtat, cum

---

1. Rom 1, 21-22: «Quia cum cognovissent Deum, non sicut Deum glorificaverunt, aut gratias egerunt; sed evanuerunt cogitationibus suis, et obscuratum est insipientis cor eorum: / dicentes enim se esse sapientes, stulti facti sunt».

2. 1 Cor 8, 1.

3. 1 Cor 3, 19: «Sapientia enim huius mundi, stultitia est apud Deum»; 1 Cor 1, 20: «Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi?».

30 diu: «*In principio erat verbum...*», fins a la fi, tot és stat trobat en los libres de Plató.⁴
 [7] E los altres filosoffs, cum te penses tant haguessen trobat per enteniment llur,
 sinó per singular adjutori divinal? Emperò, donant-se en lo món més que en Déu, han
 humanalment errat. [8] Ans diu sant Agustí *in VIII° libro De civitate Dei* que tots los
 filosoffs han mesa la llur indústria en cercar la vida beata, ço és, a saber en què stà
 35 la fi de totes coses.⁵ [9] E aquí matex diu que Plató determenà que la fi del home era
 viure segons virtut, e ab açò se convén ab Salamó *in Ecclesiaste*;⁶ e diu Plató que
 nagú no viu segons virtut qui no ha notí[175^{tb}]cia de Déu e ymitació en puritat; e per
 consegüent, diu que no dubte tot filosoff amar Déu.⁷ [10] E diu sant Agustí aquí
 matex que los filosoffs qui han sentit de Déu que és creador de totes las coses, e
 40 lum, fi e principi de virtut, de veritat, de vida e de felicitat, són pus proprinqües a la
 fe christiana que los qui de Déu açò no han sentit.⁸ [11] E diu que per ço Plató posà
 tant de la divinitat, que molts se'n meravellen e per ço stimen que Plató hoý Jeremies
 propheta quant anà en Egipte, o que ha legides las sues scripturas; jatsia que en açò
 sant Agustí dissona, e açò és a major excel·lència de Plató.⁹ [12] De Aristòtil parle
 45 axí mateix sant Agustí en lo libre al·legat, lo qual fou dexeble de Plató. Aristòtil fou
 de excel·lent enginy e en eloqüència.¹⁰

[13] De aquests qui són posats en aquest cercle, segons que més o menys són
 apropiats a la fe christiana, tant més o menys han pena, e tant cum més o menys
 han viscut virtuosament, tant més o menys han pena.

50 [14] De aquests fa fictió Dant que·ls trobà en infern: ell diu que en lo primer
 cercle, mes açò damont és impugnat.¹¹ [15] Aquí diu que vesé Humer grech ab la
 spasa, per ço cum aquest poeta dix molt de las batallas dels grechs. Del qual parle
 Oraci:

55 *Res geste regum ducumque et tristia bella
 quo scribi possent numero, monstravit Homerus.*¹²

De aquest mateix parle Solinus, dihent que és nat en la ciutat de Esmirne, en la
 [175va] regió de Fríxia.¹³ *Item*, trobà aquí Oraci, de Dondrusi; e Ovidi, de Selmona;
 Luchà, poeta de Còrduba. Entre aquests és nomerat Virgili, e entre ells se posa Dant,

4. AGUSTÍ, *Conf.* VII, IX, 13.

5. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 3.

6. Referència genèrica o errònia; vegeu 36 n.

7. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 8.

8. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 9.

9. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 11.

10. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 12.

11. Cf. *supra* XII, 15 i 20; XIV, 10-11.

12. HORACI, *Ars poet.*, 73-74.

13. SOLÍ, *Collectanea rerum memorabilium*: «Zmyrna, unde praecipue nitet, Homero vati patria extitit» (ed. MOMMSEN 1895: 169, 4-5).

ço és lo sisè. [16] Si la intenció de Dant posant-se entre aquests és que ell sia en lo
60 nombre e consorci de aquests dampnats, prou li fasse, però he desplaer cum no és
dels salvats. Si la sua intenció és que en pomesia sia lo sisè de aquests, és vist a mi
que parle ab vanaglòria posar-se ell mateix entre tants hòmens savis, *iuxta illud*:
«*Laus in ore proprio surdescit*»,¹⁴ jatsia que posant-se sisè de aquests, e no dels
primers, pretengua humilitat:

65 [17] *e più d'onore ancora assai mi fenno,
che sì mi fece de la loro schiera,
sì ch'io fù' sesto tra cotanto senno.*¹⁵

[18] Aprés diu que·s trobà al peu de i bell castell set voltes circuit de alt mur e,
entorn d'ell, de i flum, lo qual passà ell ab Virgili axí dur cum la terra, e intrà per set
70 portas ab lo savi. [19] Aquest castell és philosophia ab la sua perfecció, car VII parts
són de filosofia, *scilicet* física, matemàtica, metaphísica, ètica, política,
ycondmica, monòstica. Lo fluvi és dit lo desig qui·ns aporta a filosofia. Las VII
portas són VII arts liberals, qui són preparativas a philosophia, Sèneca: «*Liberalibus
tamen studiis erudimur, non quia virtutem dare possimus, sed animam ad virtutem*
75 *preparant*». ¹⁶ Lo passar per lo fluvi axí cum per la terra sòlida és que lo voler [175vb]
de la doctrina en ells era solidat, que sens treball passaven e eren conformes a las
sciències. [20] E diu que, pux foren entrats, diu:

*Venimo in um prato di fresca verdura,*¹⁷

veheren gent de gran actoritat, etc. [21] Aquest prat vert e luminós és lo stament de la
80 fama e glòria per rahó de la sciència e operació virtuosa, lo qual és vert e tostemp
durable, Ysidorus: «*Virtus boni operis est fructus eternitatis*». ¹⁸ [22] Dihent aquí
trobar gent de gran gravitat en lo sguart e parlants tart, Sèneca: «*Rari sermonis
sis*»,¹⁹ car dues orelles e 1ª bocha per natura havem, per ço més devem hoir que
parlar. [23] Per ço diu Dant:

85 *Genti v'erano con ochi tardi e gravi,
di grande autorità ne' loro sembianti,
parlando rado, con voci soavi, etc.*²⁰

---

14. Cf. núm. 13595, 13597, 13600, etc., dins WALTHER 1963-1969: II, 706.

15. DANTE, *Inf.* IV, 100-102.

16. SÈNECA, *Epist.* 88, 20.

17. DANTE, *Inf.* IV, 111.

18. ISIDOR, *Sent.* II, I, 1 (PL 83: 599).

19. MARTÍ DE BRAGA, *Formula vitae honestae*, c. 4, 68: «*Rari sermonis ipse, sed loquentium pati-
ens*» (ed. BARLOW 1950: 246; c. 3 en PL 72: 26). Vegeu 82 n.

20. DANTE, *Inf.* IV, 112-114.

[24] Nomenant entre los famosos gentils Eletra, qui fou mare de Dardan, primer rey de Troya. Dardan fou pare de Troades, lo qual Troades fou pare de Tritoni [o] Teroni, Teroni pare de Laumedor, e aquest fou pare de Príam, qui fou pare de Èctor ab los XVII frares. Aquesta Eletra, de la qual parle Ovidi,²¹ [fou] filla del rey de Europa, Atalant; ab la qual jagué Júpiter e hagué'n Dardà —de què havem parlat, de un són exits los reys troyans— e Treuco. De aquest devallà Asàrat, pare de Capis (de què parle Ovidi, *De fastis*),²² e de Capi Anchises, qui fou pare de Eneas, del qual exí 95 Július Cèsar. E per consegüent, [176ra] aquesta Eletra fou rehel dels reys troyans e dels emperadors romans. Dels quals parle Virgili:

*Magnanimi huius nati melioribus annis,
Ylusque Asaratus[que] et Troye Dardanus...*²³

[25] Diu més avant que en aquest cercle, en lo prat, ves aquella verge Camil·la, 100 regina dels vastos, la qual vengué en Ytàlia en adjutori del rey Torní contra Eneas, la qual fou morta aquí per un caveller de Eneas apellat Arronta. De la qual diu Virgili:

*Hos super advenit vulsca de gente Camilla, etc.*²⁴

[26] Fingex més avant que y ves Pantaliseya, reyna dels amasons, la qual per amor de Hèctor vengué en adjutori de Troya ab mil donzellas molt forts, levades las 105 mamellas per ço que ab major expedient batallar poguessen; de la qual parle Virgili.²⁵ [27] *Item* lo fill del rey Latí, qui corregí la lengua latina, e Lavina, filla del rey Latí, la qual per Amate, mare sua, fou promesa per muller al rey Turno, rey dels rutil·lans; emperò Eneas, qui partint de Troya vengué en Ytàlia e [fou] principi de la gent romana, la hagué per muller contra voler de la mare; per què se'n seguí gran 110 batalla entre Eneas e Turno, e en la primera batalla morí Pal·las, fill del rey Evandri, e Vegenci rey, e en la segona lo dit Turno. E pux Eneas fou arrepat per Júpiter, romanent Lavina prenyant; la qual, per temor de Scamni, progènit de [176^{tb}] Eneas, perí en la silva Silvi, del qual devallaren aquells qui són dits Silvins, nobles romans. [28] *Item* Brut, qui expel·lí Tarquí, regidor de Roma, lo qual Tarquí era grantment 115 superbiós. Lo seu fill era Sexto, del qual parle Valeri *in V*²⁶ que aquest fill per força se gità ab Lucrècia, la qual apellà Tricipi, pare seu, e Conlatí, marit seu, dihent que açò no romandria sens venjança, dihent: «*Si peccato me absolvo, supplicio non libero; et ne ulla mulier impudica exemplo Lucrecie vivat*»;²⁷ subtosament ab lo coltell que

---

21. OVIDI, *Fast.* IV, 31-40.

22. OVIDI, *Fast.* IV, 34.

23. VIRGILI, *Aen.* VI, 649-650.

24. VIRGILI, *Aen.* VII, 803.

25. VIRGILI, *Aen.* I, 490-493.

26. VALERI MÀXIM, V, 6, 1.

27. TIT LIVI, I, 58, 10.

tenia ocult se matà, per la qual cosa Tarquí e son fill foren gitats de Roma e, per
 120 consegüent, del regiment, e axí lo regne dels romans perí. [29] *Item* Júlia, filla de
 Cèzar e primera muller de Pompeu; e Cornèlia, muller de Crasi e segona muller de
 Pompeu e filla del Scipió menor; Màrcia, muller de Cató e de Ortenci. De aquestas
 parla sant Agustí, *libro De civitate Dei*.²⁸ [30] *Item* lo cerahí soldà, separat de aquests
 125 devia ésser mort per Godofrè, e dissimulat vengué a París e, conegut per l'abat, lo rey
 de França lo matà. [31] Diu axí lo Dant que·ls ves en lo dit prat vert, dihent:

I' vidi Eletra co' molti compagni...;
d'altre parte vidi i' rre Latino
che co' Llavina, filla sua, sedea.
 130 *Vidi quel Bruto che cacçò Tarquino,*
Lucrecia, Iulia, Marcia e Corneglia;
*e solo, im parte, vidi il Saladino.*²⁹

[32] De aquí avant diu que, alçant o elevant [176va] las sellas dels ulls, vesé los
 filosoffs. Aristòtil, prínceps dels filosoffs qui vuy regnen, fill de Nicòmat de
 135 Calcedònia, gran arismèlich e metge de Philip, pare de Alexandre. [33] Sòcrates,
 mestre de Plató, qui tota la philosophia sua *ad mores*, ço és en virtuts, transportà, car
 primerament los filosoffs no curaven sinó de philosophia natural. [34] Plató, mestre
 de Aristòtil; Demòcritus, nebot de Plató, e Leocipus; Diògenes, de la abstinència del
 qual parla Valeri *in IIII*.³⁰ [35] Anaxàgoras, qui dix lo divinal enteniment ésser
 140 factor de totas las coses. De aquest parle Valeri *in V* que, hoÿda la mort del seu fill,
 dix: «*Nichil inexpectatum nunciat; ego enim illum ex me natum sciebam*
mortalem». ³¹ *Item*, interrogat per l'«qui era beat», respòs: «No nagú de aquells que tu
 penças ésser beat». ³² Dix axí mateix que lo món havia dos principis: l bo, altra mal, e
 per consegüent era de la secta de Mafomet. [36] Aquest fou l dels VII savis entre los
 145 grechs, specialment en las coses naturals, segons diu Ysidorus *in II*³³ e Valeri *in*
VII.³⁴ [37] *Item* Empèdocles, del qual parla Aristòtil *in libro De vegetabilibus*
mundi, qui dehia: «*vivo ut celum respiciam, nam substracto celo nichil ero*»,³⁵ e matà
 si mateix pensant que las ànimas eren perpètuas. [38] *Item* Eraclit, filosoff, qui cum
 exia de casa plorava per la multitud que vehia mal viura; dihent que lo món tostemp

28. AGUSTÍ, *Civ. Dei* I, 19.

29. DANTE, *Inf.* IV, 121 i 125-129.

30. VALERI MÀXIM, IV, 3, ext. 4.

31. VALERI MÀXIM, V, 10, ext. 3.

32. VALERI MÀXIM, VII, 2, ext. 12.

33. ISIDOR, *Etym.* II, XXIV, 4.

34. VALERI MÀXIM, VII, 2, ext. 8.

35. BERNAT SILVESTRE, *De mundi universitate* II, XIV, 45-46 (ed. BARACH, WROBEL 1876: 67).
 Cf. VINCENT DE BEAUVAIS, *Spec. hist.* III, 44 (vol. IV, p. 101^a); GUIDO DA PISA, *Expositiones et Glo-*
se, IV (ed. CIOFFARI 1974: 88). Vegeu 146-147 n.

150 és en moviment e, per consegüent, res no podia ésser dit ver, e per ço tostemps
servave [176vb] silenci. [39] *Item* altra, ço és Genó, qui negave lo món haver
moviment, del qual *Valerius in III°*.³⁶ [40] *Item* Diascòrides, qui fóu lo *Libre de las*
qualitats. [41] *Item* Orfeu, del qual Ovidi *in X^o*.³⁷ [42] *Item* Tul·li, Linus, Sèneca:
aquests són morals; Euclide, geòmetra; Tholomeu, astròloch, rey de Alexandria. [43]
155 *Item* Ypocràs, Avicenna, Galièn, físichs; Averoy, comentador de tota philosophia, e
molts altres fingex Dant ésser en aquesta companyia: Zenon, Oraci...

---

36. VALERI MÀXIM, III, 3, ext. 2.

37. OVIDI, *Met. X*, *passim*.

DELS LOCHS UN ÉS PUNIDA LA INCONTINÈNCIA

[XVI.] LO QUINT CERCLE ÉS DELS LUXURIOSOS INCONTINENTS

Lo quint cercle infernal contén los luxuriosos, los quals han major pena que los precedents, car los precedents no han peccat per incontinència. Los incontinents
5 majorment són luxuriosos, dels quals parla Dant, *libro Inferni, capitulo vº*, que diu que entrant en aquest cercle trobà primerament Minos, qui és jutge infernal, e lo can renyant e ladrant, cinyint-se ab la coha. [2] Un deus notar que, segons los poetas, tres jutges són infernals, ço és Minos, Rodomant, Èacus, dels quals parla Virgili.¹ Minos judica de la consciència si és bona o si és mala, si mal dit o ben dit, si ben fet o mal
10 fet. Jatsia Minos pròpiament judica de la cogitació, e Rodomant de la paraula [177ra], e Èacus de la obra, Minos assí és pres per jutge en general, ço és acusant, testificant, judicant. [3] Per ço, donchs, cum entre los luxuriosos la consciència axí cum jutge judica (*Ysaie ultimo: «Vermis eorum non morietur», id est, remorsus consciencie;*² de la qual parle Sèneca, *Ad Lucillum: «Sacer intra nos spiritus sedet, malorum bonorumque nostrorum conservator et custos»*),³ per ço Dant diu que trobà Minos axí cum can renyant o ladrant, e obicient, ço és contrastant, ab la coha sinyida:
[4] ladre la consciència quant per lo peccat és en l'ànima ramors de consciència; contraste, car examinant testifica contra lo peccador, *Apostolus: «Gloria nostra hec, testimonium consciencie nostre»;*⁴ *psalmo: «Peccatum meum ante me est semper»;*⁵
20 en la fi, cinyints-se ab la cuha, car judica e sentencia, e per ço diu Juvenal:

*Displicet actori, prima est huiusmodi ulcio...
Has patitur penas peccandi sola voluntas.
Nam scelus intra se tacitum quis cogitat ullum...⁶*

[5] E diu que Minos dix a Dant que gordàs cum intrave, car la consciència en lo
25 principi del peccat renya, ço és remort. [6] E açò és que diu Dant:

*Stavvi Minòs orribilmente, e ringhia:
esamina le colpe ne l'entrata;
giudica e manda secundo c'avigna.
Dicho che quando l'anima malvata*

---

1. VIRGILI, *Aen.* VI, 431-433 (Minos), 566-569 (Radamant).
2. Is 66, 24; cf. *Gl. interl.*: «materialis vel conscientie».
3. SÈNECA, *Epist.* 41, 2.
4. 2 Cor 1, 12.
5. Ps 50, 5.
6. JUVENAL, *Sat.* XIII, 2 i 208-209.

30

*gli vien dinanci, tutta si confessa;
e quegli è conoscitore delle peccata, etc.*⁷

[7] E seguex-se:

35

*«O tu che vieni al doloroso 'spicio»,
disse Minòs a me quando mi vide,
lassando l'acto di cotanto oficio,
«guarda com' entri e di cui tu ti fidi;
non ti ingamni l'enpieça del [177^{tb}] entrare!», etc.*⁸

[8] En la entrada stave Minos, ço és la consciència, orriblement renyant axí cum can; examinant lo peccat en la entrada, judica e mana segons que veu o troba. Quant
40 l'ànima malvada li ve denant, tota·s confessa, car lavons tots los peccats en infern són manifestos. [9] E diu que Minos li dix: «O tu qui véns a lo dolorós loch, lexa l'acte de aquest offici», ço és del peccat, o de cogitar peccats, cum la cogitació d'ells als imperfets sia perillosa, «gorda cum entras, e de qui·t fies; no·t engan lo plaer del entrar». [10] Aquests dits no solament poden ésser entesos del peccat de luxúria, mes
45 encare de tot altra peccat.

---

7. DANTE, *Inf.* v, 4-9.

8. DANTE, *Inf.* v, 16-20.

[XVII.] DE LA PENA DELS LUXURIOSOS

Virgili diu que la pena dels luxuriosos és en vent tempestuós, dihent:

*supplicia suspendunt: alie panduntur inanes
suspense ad ventos, alii sub gurgite vasto.*¹

5 E bé apar que aquesta és la pena que ja han en aquesta vida present los luxurians e fornicants e aymants —*unde poeta*:

*O deus, in quantis vexatur animus amantis!*²
in tot et in tantis quod nemo potest dicere quantis—,

car incessables són las penas e circuits en los quals són donats. [2] E Ovidi:

10 *Artibus innumeris mens opugnatur amancium,
ut lapis equoreis undique pulsus aquis.*³

E Oraci:

*Nec modum habet, nec consilium, ratione modoque
tractari [177va] non vult. In amore huius sunt mala, bellum,
15 pax rursus: hec si quis tempestatis, etc.*⁴

E Ovidi:

*...brachia; quid deceat non videt ullus amans.*⁵

[3] Diu Dant que ves en lo present cercle Cupido, fill de Venus, ab ales. Cupido és inflamament de amor carnal, lo qual és ab ales car res no és trobat pus leu e pus
20 mutable que los aymants. [4] De aquesta pena parle Dant, *libro Inferni, capitulo vº*:

*Io venni i luogo d'ogni luce muto,
che mughia come fa mare per tempesta,
se da contrari venti è combatuto.
La bufera infernal, che mai no resta,
25 mena li spiriti colla sua rapina;*

---

1. VIRGILI, *Aen.* VI, 740-741.

2. Cf. *Pamphilus de amore*, 619: «O Deus, in quantis animus uersatur amantis» (ed. RUBIO & GONZÁLEZ ROLÁN 1991: 158); EBERHARD DE BÉTHUNE, *Graecismus* I, 60 (ed. WROBEL 1887: 6). El segon vers, no identificat. Vegeu 6-8 n.

3. OVIDI, *Rem.*, 691-692.

4. HORACI, *Serm.* II, III, 266-268.

5. OVIDI, *Her.* IV, 154.

voltando e percotendo gli molesta.

*Quando giungev' io davanti alla ruina,
quivi le strida e 'l pianto e lamento;
bestemiaveno quivi la virtù divina.*

30

*Intesi che a sì facto tormento
sonno dannati i peccatori carnali,
che lla ragione somettono al talento.*

35

*E chome gli stornelli ne portano l'ale
nel fredo tempo, a larga e piena schiera,
chosì quel fiato gli spiriti mali, etc.⁶*

---

6. DANTE, *Inf.* v, 28-42.

[XVIII.] LOS NOMS DELS INFAMATS DE LUXÚRIA

Dant diu que ves venir gran gent cum las grues van cantant, cridant, r^a après altra, e gemegant. Interrogà Virgili qui eren, dient:

5 *chi son quella
genti que ll'aria nera sì gastiga?*¹

Respòs:

*La prima di color..., etc;*²

dix que la primera era stada emperadriu. [2] Aquests plants han los luxuriosos en infern spirituals; [177vb] emperò, après la resurrecció hauran aquesta pena
10 tempestuosa corporal e spiritual, e crits corporals.

[3] Los noms de las fembras impúdicas en lo dit capítol nomenades són: Semíramis la primera, muller de Nin, rey de Àsia, la qual après de la mort del marit succehí en lo regna de Babilònia caldea, la qual murà Nembrot —de la qual la Scriptura sancta fa menció en molts lochs de la Bíblia. Aquesta reyna fou de tanta
15 luxúria que ab lo propri seu fill, apellat Nínia, se gità e dormí. De la qual diu Oraci: «*Semiramis, libidini ardens et sanguine siciens*», etc.,³ en tant que de luxúria ardia e puy matave aquells qui ab ella se gitaven; manant que entre aquells qui són de una sanch e ab pare e mare los fills podien ésser ajustats en matrimoni, e per ço aquesta ley instituí. De açò Ovidi, parlant de Júpiter, diu que Júpiter statuí lo frare pendre la
20 ssor en conjugí, dihent:

*Iupiter esse pium statuit quodcumque iuaret,
et fas esse fecit fratre marita soror.*⁴

Aquestas leys eren abhominables, cum digue lo Philosoff: «*Voluntas legislatoris est ut faciat homines bonos*» («Las leys són fetes, segons la voluntat de aquell qui les fa,
25 que fassen los hòmens bons»)⁵ Contra aquests parle sant Agustí: «*Luxurie tota nostra ratio absorbetur*».⁶ [4] *Item* Didó, reyna de Cartagènia (que és are Tunis), filla

---

1. DANTE, *Inf.* v, 50-51.

2. DANTE, *Inf.* v, 52.

3. OROSI, *Hist.* I, IV, 7.

4. OVIDI, *Her.* IV, 133-134.

5. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* II, 1 1103^b 3-5: «Legislatores enim cives assuefacientes, faciunt bonos; et voluntas quidem cuiuslibet legislatoris, hec est» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 396-397).

6. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *De malo*, q. 15, a. 2, arg. 10. Vegeu 25-26 n.

de Bell, muller de Sicceu, rey de Thire; lo qual rey matat per son cunyat, frare de Didor, apellat Pigmalion, [178ra] e lo seu cors cremat e incinerat, jurà la muller sobre la cendra del cors de son marit, posada en 1ª urna o marcepà, servir castedat; e
30 emperò jagué's ab Eneas, segons posa Virgili, dihent:

*Non licuit talami expertem crimine vitam
degere more fore, tales nec tangere curas;
non servata fides cineri promissa Siccei.*⁷

Emperò Jerònim, *Contra Jovinià*,⁸ diu que Didó romangué casta, e per la amor casta
35 si matexa se oucí, per ço cum Jarba, rey de Líbia, volia ella per muller. [5] *Item*
Cleòpatra, filla de Lagi, rey de Egipta, la qual fornicà ab Cèsar, segons diu Luchà.⁹
[6] *Item* Elena, filla del rey Tinderi e de Ledo, ssor de Càstor e de Pol·luci, la qual
fou fornicada ab Paris, matat per Aiaç, fill de Alei. Un diu Ovidi, *libro*
Methamorphoseos,¹⁰ que, cum Peleu fóu noces ab la muller Thètida, convidà Pal·las,
40 Venus, Juno; entre las quals, stants en lo convit, la dea de Discòrdia gità un pom
d'aur en lo qual era scrit: «A la pus bella sia donat». E cum cascuna de ellas estimàs
que era pus bella que la altra, fou entre ellas mogut litigi, e Júpiter comenà la
sentència a Paris. Vehents aquestas que Paris era constituït jutge per lo déu Júpiter de
sentenciar de qui de ellas seria lo pom, Pal·las prometé a Paris que si ell sentenciave
45 que fos de ella, que li donaria sapiència; Venus, que li donaria la pus bella dona del
món; Juno, que li donaria victòria de tots los enamichs. Paris judicà que lo pom fos
de Venus, e per ço Venus donà a Paris Elena, muller de [178^{tb}] Manelau grech. E açò
en venjança de Exíona, filla del rey de Troya Laomedon, arapada per Thelamon grech
quant tornà de la illa de Colchi ab Jason. Per lo qual rapament Manelau, Agamènon,
50 Achilles, Tàntalus, Àiax, Thelamon, Ulixes, Diomedes, Nèstor, Protesilau,
Neptòlomis, Palamides, Polidori, Machion, Breseida, tots reys de Grècia, anaren per
destruir Troya ab DCCCVI mília hòmens, e foren en la obsidió de Troya per X anys e
mig e XII dies. Per aquesta Elena, molt mal ne exí. [7] *Item* Achilles, lo qual a la fi per
ocasió de la amor que havia a Polícena, filla de Príam, fou mort. Car matat Èctor,
55 per Achil·les mortalment nafrat, los grechs e los troyans foren trevas molt grans. E
en lo temps de las trevas Polícena fou vista per Achil·les en lo temple de Apol·lo, e
ella ves a ell, e fou tant amada per ell que la demanà per muller, e que, si era muller
d'ell, ell prometia que los grechs se partiren de Troya e se'n tornarien en Grècia.
Feta la prometença, los grechs no se'n volien anar. Achil·les ab la sua gent separà's
60 dels altres grechs per anar-se'n. Entretant Ècuba, mare de Polícena, no oblidant la

7. VIRGILL, *Aen.* IV, 550-552.

8. JERONI, *Aduersus Iovinianum* I, 43 (PL 23: 286B).

9. LUCÀ, *Phars.* X, 53-106.

10. Referència inexacta; vegeu 38-53 n.

mort del seu fill Hèctor, matat per Achil·les, fôu que Achil·les vengués en die assignat en lo dit temple per complir lo matrimoni de Polícena. E cum ell fos vengut en lo templa, Paris e Deíphebus ab certs altres troyans insultaren Achil·les e mataren-lo ab Anchílocus, qui era ab ell. E [178va] axí Achil·les ab amor bel·là.¹¹ [8] *Item*

65 Ffrancescha, muller de Johan Ciot de Malatesta, filla de Guido de Ravenna, lo qual Johan matà la muller ab Pau, germà de la muller, per ço cum los trobà abdosos germà e germane jahents e comiscents axí com los coloms. Alguns dihen que Pau era germà de Johan. Un aquests per ocasió del libre de Galeot foren anemorats. Diu Galter:

70 *«Amor est quedam passio innata procedens ex visione et immoderata cogitacione forme alterius sexus, ob quam quidem aliquis super omnia cupit alterius potiri amplexibus et omnia de utriusque voluntate in ipsius amore precepta compleri».*¹² E per ço tals libres no deven ésser legits. [9] *Item* Galeot per la sua indústria fôu venir Lançalot a un verger en lo qual ell sabia que era Cineura reyna —crech muller del rey Artús— e una altra apelada Damma de Monealt, e fôu que, separada Damma, la

75 reyna e Lançalot anassen per lo verger. E Lançalot fregà's e ajustà's tant ab la reyna, que ell besà Cineura reyna, lo qual besament percebent, Damma tussí, mirant e gordant a ells, rihent.

[10] Dels sobredits parle Dant, *libro Inferni, capitulo Vº*, dihent:

80 *«E lla Samiramis, di cui si legge
che succedete a Nino e fu suo sposa:
tenne le terra che al Soldan corregge.
L'altr' è colei che s'ancise amorosa,
e rupe fede al cenere di Sicheo;
più Cleopatràs lusoriosa.*

85 *Elena vidi, per chui tanto reo
tempo [178vb] si volçe, e vidi al grande Achille,
che con amor al fine combatteo.
Vidi Paris, Tristano»; e più de mille
ombre, etc.*¹³

90 [11] Açí parle Dant de amor carnal, dihent:

*Amor, c'al cor gentile ratto s'aprende,
mi prese costui della bella persona
che mmi fo tolta; e 'l modo ancor m'ofende.
Amor, c'a nullo amato amar perdona,
mi prese del costui piacer sì forte,*

95

11. Cf. DANTE, *Inf.* v, 65-66: «[...] e vedi 'l grande Achille, / che con amore al fine combatteo».

12. ANDREU EL CAPELLÀ, *De amore* I, 1, 1; ALBERTANO DA BRESCIA, *De dilectione Dei et proximi* II, introd. Vegeu 68 n.

13. DANTE, *Inf.* v, 58-68.

*che, come vedi, ancor no m'abandona.
Amor conduse noi a una morte...*

són paraules de la dita Ffrancescha, etc.¹⁴

[12] Ab aquesta pena concorda la pena que donà Juno, deessa celestial, a Hixión, de la qual parla Ovidi, *in Iº libro Metamorphoseos*,¹⁵ que Hixión pregà a Juno e la requerí de jaure ab ella, e ella, irada, posà'l en infern; e la sua pena és una roda, la qual contínuament roda.

[13] En aquest cercle, donchs, són posats los luxuriosos no fehent contra natura pròpriament dit contra natura, que és dit sodomia o bestialitat (dels quals parla sent Pau, *Ad Romanos Iº*),¹⁶ mes axí cum és fornicació, adulteri, incest, sacrilegi. [14] Nota, emperò, que adulteri és pijor que fornicació; incest, pijor que adulteri; e sacrilegi, que és ab persona religiosa, és pijor que los sobredits, segons he declarat en lo *Libre dels X manaments*, en lo capítol «*Non mechaberis*».¹⁷ E per ço, jatsia sien tots posats en lo dit cercle infernal, emperò uns més que altres són turmentats, segons que uns més que altres en lo peccat de luxúria és enbol[179ra]cat, e segons que la 1ª spècia de luxúria és pijor que altre.

---

14. DANTE, *Inf.* v, 100-106.

15. Referència errònia; vegeu 12 n.

16. Rom 1, 26-27.

17. Ex 20, 14; Deut 5, 18. Vegeu Introducció I, 1 n. 6, i II, 3

[XIX.] QUE LO PECCAT ÉS PUNIT EN LO LOCH DE LA SUA FI

Item, nota que tot peccat és tormentat en lo cercla en lo qual és situat lo peccat lo qual és fi del altre peccat. Un, si lo luxuriós pecca en fornicació, adulteri, etc. solament per complir la sua delectació carnal, és posat en aquest cercle; si pecca en
5 fornicació o adulteri per avarícia, ço és perquè hage béns temporals per exercir aquesta fornicació, és posat en lo cercle de la avarícia, en lo qual cercle és tormentat axí mateix del peccat de fornicació; si fa adulteri per ira o avorriment de la muller o del marit, és tormentat en lo cercle de ira; si per supèrbia, en lo cercle de supèrbia, ensemps ab la luxúria, e axí dels altres peccats. [2] E la raó és aquesta: car la
10 circumstància agreuge lo peccat, la major circumstància fa major lo peccat, la màxima circumstància fa molt major lo peccat. E cum la fi sia la pus noble circumstància de bé o de mal, per consegüent, quant pus noble és la fi, major és lo bé o lo mal; un, si jo fas algun bé per amor de u, bé fas, mes millor seria si era fet per amor de Déu. E cum la fi sia lo pes del bé o del mal, per consegüent, quant major
15 [179rb] és la fi, major és lo pes del peccat; e, per consegüent, lo peccat va en lo loch de la fi.

Gula és peccat del qual la pena ja en la vida present pose Dant, *libro Inferni, capitulo VIº*, dihent:

5   *I' sono al terço cerchio, de la piova
eterna, maledecta, fredda e grave;
regola e qualità mai no ll'è nova.
Grandina grossa, aqua tenta e neve
per l'aire tenebrosa li rivesca;
pute la terra que questo riceve.*
10   *Cerbero, fiera crudele e diversa,
contre gole caninamente latre
sobre la grege che quivi è somersa.
L'ochi à vermigli, la barba unta e atra,
il ventre largho, e unghiate le mani;
15   *grafia li spiriti e 'ngoia e disquatra.
Udelar li fa la piogia com' a cani, etc.¹**

[2] Diu que los golosos són en contínua pluge malehita, freda e ponderosa; pedra grossa sobre ells plou; ayga tèrbula o tinta e neu ve per l'ayre tenebrós; la terra put, que aquesta pluge reheb. [3] Cèrbero, can infernal, bèstia fera, cruel, contra gola
20 caninament ladre sobre los golosos qui en lo dit cercle sizè són submesos, ab gran barba e ab los ulls vermells, lo ventre larch, e ab grans ungles gratant les ànimas e los sperits scorxant; la pluge lo fa udular cum a can.

[4] Los gulosos, donchs, jasen, e sobre ells tal pluge és. Açò és la ponderositat [179va] de las viandes, les quals fan nosaltres entalment ponderosos que no·ns podem
25 tenir en peus, mes havem jaure, e·ns fan infirmar e jaure en diverses infirmitats ab cadarns, en reumes e en altres mals; Crisòstom: «*Hii qui in deliciis ciborum et luxuria vitam ducunt, resoluta quidem corpora et omnia meliora cera circumferunt, quibus ad cumulum malorum podrague, tremor, immatura senecta accedit, sensus graves et ociosi, et quodammodo iam sepulti*».² Item Osee VIIIº: «*Nimietas cibi et potus sepeliunt hominem*».³ E sant Jerònim diu: «*Qui luxuriatur vivens mortuus est,*
30

1. DANTE, *Inf.* VI, 7-19.

2. JOAN CRISTÒSTOM, «Quod nemo laeditur nisi a semetipso. Homilia», *Opera*, V, p. 304: «Hi vero qui in deliciis et luxuria vitam ducunt, resoluta quidem corpora et omni cera molliora circumferuntur, atque agmine quodam infirmitatum repleta, quibusque ad cumulum malorum podagrae, tremor et immatura senectus accedit, et est eis vita semper cum medicis et medicamentis; sensus autem ipsi tardi, graves, obtusi et quodammodo iam sepulti» (Amsterdam, 1687).

3. Os 9, 6: «Memphis sepeliet eos». Glossa no identificada.

*sed qui inebriatur mortuus est et sepultus».*⁴ [5] Diu Dant que la terra qui reheb aquesta pluge put. Aquest és lo cors del gulós, lo qual put, *psalmo*: «*Sepulcrum patens est guttur eorum*»;⁵ *glosa*: «*Homo qui gulositzat vespere habet os fetidum in sequenti mane ad modum sepulcri*». ⁶ [6] E Ovidi diu que los gulosos són en infern poch punits axí cum Tàntalus, lo qual, per ço cum menyspreà los déus, los déus, irats, posaren-lo en la profunditat de la ayga de infern fins a la bocha, havent sobre lo seu cap pomes comestibles. E lo dit Tàntalus ha gran fam e gran set, e per rahó de la fam desige menjar les pomes que li stan sobre lo cap, e no pot lo cap elevar; per rahó de la set desige beura de la aygua en la qual és posat, e no pot curvar lo cap per pendre de la aygua en la bocha, e axí roman en aquesta pena. [7] Del qual Tàntalus parle Petronil·lus *in suo libro*:

*Nec bibit inter aquas nec capid [179vb] pendula poma
Tantalus infelix, quam sua vota premunt!
Divitis hec magni facies erit; omnia late
comprat et cito concoquit ore famem.*⁷

[8] Axí los gulosos desondren Déu, car fan déu del lur ventre. Un sent Agustí: «*Illud quod magis ab homine colitur, pro deo reputatur*». ⁸ Dels quals parla l'Apòstol: «*Quorum deus venter est*». ⁹ [9] Un parle Innocent, *De vilitate condicionis humane*: «*Inicium vite humane aqua, panis, vestimentum et domus protegens turpitudinem*». ¹⁰ *Nunc autem gulosis non sufficiunt fructus arborum nec genera leguminum nec radices erbarum; non pisces maris nec bestie terre nec aves celi, sed querunt pigmenta, nutriunt altilia*, etc. Molts servidors: la i cole, l'altre infun, l'altre config; natura convertexen en art per ço que la saturitat pas en talent e lo fasti en apetit per provocar gula. És menyspreada la suficiència, és afectada superfluïtat de viandes, de vins, de sabors; pux lo stómech és gravat, és turbat lo sentiment, és oprimit lo enteniment; de aquí proceheix infirmitat, vén la mort, *Ecclesiastici*: «*Noli avidus esse in omni epulacione, et non te efundas super omnem escam; in multis enim escis erit infirmitas, et propter crapulam multi obierunt*». ¹¹ [10] *Item*, ell matex: «*Quanto sunt deliciora cibaria, tanto fetidiora sunt stercora; superius et*

4. JERONI, *Epist.* LXIX, 9 (PL 22: 663).

5. Ps 13, 3.

6. Cf. *Gl. interl.*: «Augustinus: vel voracitatem gule significat vel quia devorant eos quibus suos mores persuadent in fetidis».

7. PETRONI, *Satyricon* 82, 5: «non bibit inter aquas poma aut pendentia carpit / Tantalus infelix, quem sua vota premunt. / divitis haec magni facies erit, omnia cenans / qui timet et sicco concoquit ore famem» (ed. MUELLER 1995: 81). Vegeu 7 n.

8. Cf. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 77, 20: «sic ergo deus non colitur: hoc enim colitur quod diligitur»; cf. et. *Civ. Dei* VII, 27-28.

9. Phil 3, 19.

10. Eccli 29, 28.

11. Eccli 37, 32-34. — INNOCENCI III, *De miseria* II, XVII, 1-3.

60 *inferius orribilem flatum exprimens*, podents ventositats damont e devall, e son abhominable». ¹² [11] *Item*, ell matex: «*Quid turpius ebrioso?* Fetor en la bocha, tremolor en lo cors; permetent les coses [180ra] stultes, pert les ocultas; la pença alienada, la fas transformada. “No té secret allà un la ebrietat regna”, ¹³ de què hixen rixes, baralles, contencions, jurgis, *Ecclesiastici*: “*Vinum multum potatum*
65 *irritacionem et iram et ruinas multas facit*”; ¹⁴ “*Fornicacio, vinum et ebrietas auferunt cor*”; ¹⁵ sant Jacme: “*Nolite ebricari vino, in quo est luxuria*”; ¹⁶ e Salamó: “*Luxuriosa res est vinum, et tumultuosa ebrietas*”. ¹⁷ *Item* Ysaïas: “*Ve qui consurgitis mane ad ebrietatem sectandam, et potandum usque ad vesperum, ut vino estuetis!*” ¹⁸ “*Ve qui potentes estis ad bibendum vinum!*” ¹⁹ “*Propter ebrietatem absorti sunt a*
70 *vino, et nescierunt viventem, ignoraverunt iudicium*”». ²⁰ [12] Per ço, donchs, cum los gulosos fan del llur ventre déu, del qual ventre procehexen tants mals e tantes pluges de maledictió ve en los gulosos, Déu, irat contra aquests, dóna grans penes en aquesta vida, segons apar en les coses ditas e en lo procés de la sancta Scriptura. [13] Mes, en infern, en lo present cercle són posats en la pena de Tàntalo, car, e si en aquesta vida
75 han haguda habundància de viandes e de vins e-s són delitats inordonadament, en aquells forts desigs de tornar en lo món e de ésser en la vida prístina per bé menjar e beure e en aquesta fam canina en las llurs voluntats eternalment romandran, car rahó és que qui dessà ha menjada la perdiu dallà jagua en la ploma. [14] Açò apar en sant Luch XVI° de aquell rich qui menjave «*splendide*» e vingué en infern en tanta set que
80 tot cremave [180rb] e en tanta penúria que una guta d’aygua no pot haver per alguna manera mitigar la set. ²¹

[15] Lo Cèrberus, ço és lo can qui caninament ladre contra los gulosos, dihen alguns és la terra, la qual en tres parts és divisa (car aquest can ha tres caps, segons damont és declarat), ²² ço és Àsia, Àffrica, Europa. La terra la nostra carn devora en lo
85 sepulcre. Luchà:

Libera fortuna mors est; capit omnia telus, ²³

diu que la terra totes coses corruptibles devora. [16] Altres dihen, e pus vertaderament, diu que aquest can és lo vici de gula diabolical e universal; e és dit

12. INNOCENCI III, *De miseria* II, XVIII, 1.

13. Prov 31, 4.

14. Eccli 31, 38.

15. Os 4, 11.

16. Eph 5, 18.

17. Prov 20, 1.

18. Is 5, 11.

19. Is 5, 22.

20. Is 28, 7. — INNOCENCI III, *De miseria* II, XVIII, 1-2; XX, 1.

21. Lc 16, 19-26.

22. Cf. *supra* X, 9.

23. LUCÀ, *Phars.* VII, 818.

Cèrberus, *quasi 'carnes devorans'*. [17] Los tres caps de aquest can són tres espècies
 90 de gola. Car alguns són gulosos, no en molt menjar, mes en qualitat de viandes, ço és
 viandes delicades, contra los quals és Solinus dihent, parlant de Cèsar, diu: «Cèsar, e
 jatsia fos tan gran emperador, emperò los petits pexos e pa segon e formatge bubalí
 menjave». ²⁴ Per ço diu Joel propheta: «*Ululate qui bibitis vinum in dulcedine,*
quoniam periit ab ore vestro»; ²⁵ diu, specialment als dampnats: «Ululats qui havets
 95 begut lo vi dolcet, car la dolçor és vertida en amaritut de la vostra bocha». E sant
 Bernat: «De las viandes deu l'ome cercar que sien comestibles, no que sien
 delicades». ²⁶ Açò matex diu Luchà. ²⁷ [18] La segona spècia és dels gulosos en
 quantitat, que no-ls baste vianda, contra los quals Boeci: «*Paucis natura minimisque*
contenta est». ²⁸ E diu Luchà:

100 *Discite quia parvo liceat ducere vitam,*
et quantum natura petat; ²⁹

«Apreneu e siats ensenyats [180va] que en petit past la vida humana passa; apreneu
 quant demane natura», e no cureu de superfluïtat, car donar més que natura demane
 és supèrfluu. [19] Alguns són gulosos en continuïtat, axí cum los fills de Helí
 105 sacerdot, dels quals *I^o Regum I^o*. E per ço cum los dits fills eren maculats en cascuna
 de aquestas tres espècies de gula, és dit que trahien la carn de la caldera ab la lança
 que havia tres dents de ferre: ³⁰ les tres dents que havia la lança són les tres espècies de
 gola. Contra los quals Ysidorus: «*Tota die epulas ruminant*». ³¹ Aquesta tercera spècia
 de gula és semblant dels animals, los quals a totes hores del die e de la nit ruminen
 110 per umplir la gola. [20] Diu Dant que Virgili gità en la bocha del can puls e tantost lo
 can fou quietat: açò figura que la rahó quieta lo vici de la gola ab aspres viandes, axí
 cum legim de Daniel. ³² En tot açò fa lo dit de Virgili *in libro VI°*:

Cerberus hic ingens latratu regna trifanti, etc. ³³

24. Cf. Suetoni, *Divus Augustus*, 76: «Cibi [...] minimi erat atque vulgaris fere. Secundarium panem et pisciculos minutos et caseum bubulum manu pressum...» (ed. AILLOUD 1967 [1931-1932]).

25. Joel 1, 5.

26. PSEUDO-BERNAT [GUIGONIS CARTHUSIENSIS], *Epistola seu tractatus ad fratres de Monte Dei I*, 9: «De condimentis vero sufficiat, obsecro, ut comestibiles fiant cibi nostri, non etiam concupiscibiles, vel delectabiles» (PL 184: 329).

27. LUCÀ, *Phars.* IV, 381.

28. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 5, 16.

29. LUCÀ, *Phars.* IV, 377-378.

30. 1 Reg 2, 12-14.

31. ISIDOR, *Sent.* II, XLIV, 12: «Tota enim die epulas in cogitatione ruminat, qui ad explendam gulam vespere sibi delicias praeparat» (PL 83: 652).

32. Dn 1, 9-16.

33. VIRGILI, *Aen.* VI, 417.

[XXI.] DE LAS QÜESTIONS QUE FINGEIX DANT FETAS A CIACH. DE LA CIUTAT DE
FLORENÇA E DE LA DISCÒRDIA DE LA CIUTAT

Fingex Dant trobar en lo dit cercle Ciaco, lo qual fou de Florença e juglar gulós, lo qual dix moltes coses de Florença. E fòu-li tres [180vb] qüestions. La primera, si ell
5 sabia a què vendrien los ciutedans de Florença, apellada «ciutat partida» car de Fèsula fou transladada en aquesta manera: que, quant los fesulans foren vençuts per los romans e vengueren a misericòrdia als romans, fou fet que la ciutat de Fèsula fos destruïda e que de la medietat de la gent de Fèsula e l'altra medietat dels romans foresters Florença fos poblada; e per ço és dita «partida», car és estada poblada de las
10 dites dues parts. [2] La segona qüestió és si alguna cosa justa és aquí. [3] La tercera, què és la causa de la discòrdia de Florença. [4] E diu axí cum lo trobà e cum lo interrogà:

*«O tu (scilicet Dant) che sse' per questo inferno tracto»,
mi disse (scilicet Ciaco a Dant), «riconossimi, se ssai:
15 tu fosti, prima ch'io disfatto, fatto».*

*E io: «L'angosca che tu ai
forse ti tira fuor della mia mente,
sì che non par ch'i' te videssi mai.*

Ma dimi chi ttu sse' che 'n sì dolente...

20 són paraules de Dant a Ciaco,

*...luogo se' messa, e a sì fatta pena,
che, ss'altra à magor, nulla è sì spiacente».*

*E elli a me: «La tua cictà, ch'è piena
d'invidia sì che gà trebocha il sacho,
25 secco mi tenne nella vita serena.*

*Voi cittadini che mi chiemasti Chaco:
pella dannosa colpa della gola,
chome tu vedi, alla pioggia mi fiacho.*

*E io anima trista non son sola,
30 ché tutte queste a simil pene stanno
per simile colpa». E più [181ra] non fé perola.*

*Io gli rispuosi: «Cacho, il tuo afanno
mi pesa sì, ch'a lagrimar mi 'nvita;
ma dimmi, se ttu sai, a che veranno
35 i ccitadini della cictà partita;*

*s'alchuno v'è giusto; e dimmi la cagione
per che tanta discordia l'à asallita».*¹

---

1. DANTE, *Inf.* VI, 40-63.

[XXII.] RESPOSTA DE CIACO A LES TRES QÜESTIONS. E QUINS PECCATS REGNEN EN LA CIUTAT, QUE SÓN CAUSA DE DISCÒRDIA. E QUINA COSA ÉS JUSTA

Respon a la primera qüestió Ciaco dihent que, après longa contenció, la part silvestra, ço és güelfa (és dita «silvestra» per ço cum no vol star en obediència del emperador romà, lo qual és llur senyor, segons lo dit del Apòstol: «*Estote subditi principi et nunciis missis ab eo*»),¹ vencerà l'altra part, ço és, gibel·lina —no pose emperò lo temps—, e aquesta victòria serà ab gran offensa; mes après, per tres sols, ço és per tres anys, la part silvestra caurà e la altra haurà victòria per virtut de aquella pleneta e del curs celestial que are és en la plage, axí cum la nau que encare no és endreçada al curs.

[2] A la segona qüestió respon que dues coses són principals justes en lo món, per las quals és regit natura humana, ço és dret natural e moral (dels quals *in principio Decretorum*),² los quals no són aquí hoïts en efecte. O aquests són dos drets principals, ço és: divinal e natural, per lo qual és manat [181rb] a cascú fer al altre ço que a ell volria ésser fet, e prohibit fer al altre ço que no volria a ell ésser fet, axí cum diu Jhesuchrist: «*Quodcumque vultis ut faciant vobis homines, et idem facite illis*»,³ e aquest dret just és aquella directura de la qual parla Dant en aquella cantilena *Tre donne intorno al core me son venute*;⁴ lo segon dret e just és dret de gents, ço és humà, lo qual vol donar a cascun lo seu e no fer-se rich ab jactura de altri. Aquest dret és fill del superior dret. E aquests dos drets en Florença per obra no són hoïts, car per oy o avorriment lo un se usurpa açò del altre, e açò per aquells tres vicis que són aquí, dels quals respon a la tercera qüestió. E per ço Jaco, responent, diu:

«*Giusti son due, e non vi sono intesi:
superbia, invidia e avaricia sono
le tre faville c'anno i cuori accesi*».⁵

[3] A la tercera, donchs, qüestió respon que la causa de la discòrdia que és en Florença és per tres peccats aquí regnants —supèrbia, enveja, avarícia— en los

---

1. 1 Petr 2, 13-14: «Subiecti igitur estote omni humanae creaturae propter Deum: sive regi quasi praecellenti: sive ducibus tanquam ab eo missis...»; cf. *ibid.*, 18: «Servi, subditi estote in omni timore dominis...».

2. GRACIÀ, *Decr.*, D. I, *praef.*: «Humanum genus duobus regitur, naturali videlicet jure et moribus» (PL 187: 29).

3. Mt 7, 12.

4. DANTE, *Rime* 13 (CIV), 35: «son suora a la tua madre, e son Drittura» (ed. DE ROBERTIS 2005: 171).

5. DANTE, *Inf.* VI, 73-75.

coratges dels ciutadans. [4] E diu Ciacò que no-s levarà de aquí un jau fins lo die del Judici, en lo qual serà nomenat ab los altres per hoir aquella horrible sentència.

Avarícia en setèn cercle és punida. En lo qual cercle, segons fictió de Dant, és president Plutó diable, rey de infern, axí cum en los altres cercles dits és president algun dimoni. Car en lo cercle dels filosoffs presidex Charon; en lo [181vb] cercle
 5 dels luxuriosos, Minos; en lo cercle dels gulosos, Cèrberus; en lo cercle dels accidiosos, Asmodeus; en aquest cercle dels avariciosos, Plutó, car cascun de aquests presidents representen lo modo diabolical del vici en lo cercle del qual presidexen. [2] Un Plutó, del qual damont havem parlat,¹ segons los poetas fou fill de Saturnus e de Cýbel·le. Aquest Plutó és dit déu de la terra, e per ço Plutó és interpretat ‘terra’,
 10 que és dita *Dis* per ço cum las divícias de la terra nexen. [3] E per ço Plutó és dit *papa Satan*, car és en lo regna de la terra e de infern principi e cap dels dimonis. Un aquest Plutó significa la inclinació a las coses terrenals. E per ço diu Dant que en la entrada de aquest cercle trobà Plutó, lo qual ab veu grossa dix: «*Papa Satàn!*».²

[4] En aquest cercle són punits los avariciosos e los pròdigos, emperò més los
 15 avariciosos que los pròdigos. Car, jatsia avarícia e prodigalitat sien lunny de la virtut de la liberalitat, emperò més és remoguda avarícia de la liberalitat que prodigalitat, car alguna conveniència ha la prodigalitat ab la liberalitat que no ha avarícia, car la avarícia reté, lo pròdig dóna e distribueix axí cum lo liberal, jatsia que lo liberal ab modo e mesura, lo pròdig sens modo e mesura. [5] E perquè la avarícia e la
 20 prodigalitat se corresponen en lunyar-se de la liberalitat, per ço en un mateix cercle són punits. E per ço la regla dels contraris fallex en aquests, que diu que si un dels [182ra] contraris és bo, l’altre és mal; car aquests són contraris, avarícia e prodigalitat —apar-ho, que no poden ésser ensemps—, e emperò cascun és mal, car cascun és remogut de temperança e de liberalitat.

[6] La pena de aquests és revòlver roques e grans pedres aportant aquellas grans
 25 pedres e ponderoses fins al mig del cercle, e puy tornen-les aportar dallà un les han preses, e axí no cessen. [7] Car lo avariciós vol haver per distribuir, e per consegüent vén quasi fins a la liberalitat per propòsit. Mes, quant ha les riquesas, no li basta lo voler de donar, e axí primerament vén per propòsit fins al medi, ço és la virtut; pux,
 30 per mutació de propòsit, departeix-se del medi. Semblantment lo pròdig, quant veu que tot quant ha ha despès vanement, o, si no ha tot despès, cogita que los béns temporals seus se aminven, e dubtant que li bast, ha propòsit de aquí avant distribuir

1. Cf. *supra* IV.

2. DANTE, *Inf.* VII, 1.

moderadament, e axí va al medi. Mes, quant ha ço que desige, o allò poch que ha, no li pot bastar lo cor que no ho despena vanement, e axí vén primerament fins al medi,
35 ço és fins a la virtut; pux, per mutació de propòsit, remou-se de la virtut.

[8] De aquesta pena parla Ovidi, *libro Methamorphoseos I*º,³ de un ladre robador qui havia nom Zíziphus, fill de Èol, rey dels vents, qui per avarícia los hostes gità per la turra, e per ço ha la pena que posa Ovidi. Del qual diu Sèneca *in Tragediis*.⁴ Qui tants mals en lo món fehia e ladurnicis, diu, que los déus, irats, posaren-lo en [182th]
40 infern en tal pena, que continuadament prengué de la sumitut de I mont roques e, portant-les sobre si, les devallars fins baix, e pux que les tornàs alt pujar. [9] Aquesta pena assats apar, cogitant los treballs dels avariciosos en adquirir, en retenir, en despendre: ab treball e anxietat las riquesas són adquirides, en temor possehides, en dolor omeses. Un «axí cum los qui per algunes anxietats són tornats folls no vehen
45 les coses per ocasió de las quals són tornats folls, mes solament vehen les fantasies de la llur passió —segons apar per moltes speriências—, axí la pensa del avariciós, ligada e astricta per ligam de cupiditat, tostemps aur, argent, cogita e computa».⁵
Ecclesiastes: «*Cuncti dies suis laboribus et ruinis pleni sunt*».⁶ *Oracius*:

*Piger in curis mercator ad Indos,
50 per mare pauperiem fugiens, per saxa, per ignes.*⁷

E per ço diu Oràcio:

Vilius argentum est auro, virtutibus aurum

«De menys preu és l'argent que l'aur, e l'aur que les virtuts»;⁸ emperò, lo avariciós fa lo contrari. [10] De aquests parle Virgili:

55 *Saxum ignem volvunt alii, radiisque rotarum
destricti pendent, etc.*⁹

[11] Comparant la llur tormentuosa percussió en aquells brassos de mar que divisen Calàbria de Sicília, un perpetualment per lo vent oratge, vent oriental, e per lo vent occidental les undes se percuden unes ab altres incessantment, segons aquell
60 dit de Virgili:

---

3. Referència errònia; vegeu 8 n.

4. SÈNECA, *Herc. fur.*, 751.

5. GRACIÀ, *Decr.*, D. 47, c. 8: «Sicut ii, qui per insaniam mente translati sunt, non jam res ipsas, sed passionis suae phantasias vident, ita etiam mens avari semel vinculis cupiditatis adstricta semper aurum, semper argentum videt, semper reditus computat, gratius aurum intuetur quam solem» (PL 187: 247).

6. Eccl 2, 23.

7. HORACI, *Epist.* I, I, 45-46: «inpiger extremos curris mercator ad Indos, / per mare pauperiem fugiens, per saxa, per ignis».

8. HORACI, *Epist.* I, I, 52.

9. VIRGILI, *Aen.* VI, 616-617.

[12] Axí los avariciosos, aportant aquelles roques fins al mig del cercle e tornants, uns ab altres [182va] encontrant-se, se percuden, car cum uns van, altres vénen al
encontra. Axí los avariciosos e pròdigos, quant alguns proposen acostar-se al medi,
65 altres se'n luyen, e axí encontrant-se, se percuden ab les roques foguejants. [13]
Aquestas roques són las laborioses cupiditats dels béns terrenals ab les quals són
morts, e romanen ab les dites cupiditats. [14] Car cascun viciós roman ab aquella
cupiditat de aquell vici en lo qual l'ome és mort o l'àngel és cahegut: car l'àngel
Luciffer roman ab lo desig de ésser ugal ab Déu; lo lutzuriós, ab la cupiditat de delit
70 carnal; lo gulós, ab cupiditat de menjar e de beure; lo avariciós, ab cupiditat d'aur e
d'argent, per retenir; lo prodigós, per despendre deordonadament. Les quals
cupiditats tostemps axí són romanents que los dampnats tenen la llur cogitació
incessantment aplicada en lo vici en lo qual per cupiditat eren en la llur vida e mort
enbolcats. [15] E cogitant com ho porien obtenir, allò qui desigen, stants en infern
75 cogiten las maneres e migans los quals cogitaven en llur vida per obtenir lo llur mal
propòsit e per saciar la llur prava voluntat e cupiditat; axí cum fa lo foll quant, per
sobre de studi de haver alguna cosa, torna foll: stant en la follia, tostemps roman en
fantasia de aquell studi de haver aquella, en tant que quasi lo seu enteniment e
fantasia no és en res sinó en aquella cosa per la ocasió de la qual és tornat foll. [16]
80 Axí cum aquell avariciós que, cum la muller [182vb] li hagués dit que ell ab ella se
havien menjat I gros capó, de dolor de tanta despesa tostemps dehia en son cor:
«Tot!, tot!, tot!», en tant que tant pres en la sua fantasia que tot lo capó era menjat,
que tornà infirm e foll, que de la sua bocha ne del seu enteniment no-s podia partir
aquest vocable, «tot!, tot!», ne dehia alra, quant lo interrogaven, sinó «tot!». E crech
85 que en infern, en lo cercle de la avarícia, tostemps romandrà en lo seu enteniment lo
menjar de tot lo capó. E après que serà ressuscitat, per ventura dirà tostemps: «Tot!,
tot!», etc. [17] E per ço cum los dampnats volran que llur cupiditat sia saciada,
vehent que nunca serà saciada, romanen-ne en gran tristícia e torment.

[18] Inproperant los pròdigos als avariciosos per què retenen. Aquest inproperar
90 ans de la resurrecció és mental, e no és alre sinó que uns als altres vehen les cupiditats
contràries: los avariciosos de haver per retenir, los pròdigos de haver per discipar. [19]
*Tercio Ethicorum: «Retinent avari non retinenda, atquirunt non acquirenda, ut
lusores et usurarii et meretrices; prodigi autem dant danda et non danda».*¹¹ 4°
Ethicorum: «Prodigus autem in hiis peccat, nec enim delectatur in quibus oportet,

---

10. VIRGILI, *Aen.* III, 420.

11. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* II, 7 1107^b 8-13; IV, 1-2 [3-4] 1121^a 7 - 1122^b 18. Vegeu 92-93 n.

95 *neque ut oportet, nec tristatur ut oportet*.¹² *Ieremie V^o*: «*Sunt in populo meo impii insidiantes quasi aucupes*»;¹³ car, axí cum los ocells són dits de rapina en gitar la vianda, e no són dits liberals, axí los pròdigs qui giten habundantment no són dits liberals, mes de rapina. [20] E axí dignement deven ésser cruciats ab los avari[183ra]ciosos, cogitant lo excés del dit medi de liberalitat; car, segons lo
 100 Philosooff, «*virtus est medium duorum viciorum et duarum maliciarum: hoc quidem secundum superfluitatem, hoc quidem secundum exhigenciam*». ¹⁴ E per ço diu Sènecha: «*Nemo horum habet peccuniam*»;¹⁵ ne lo avariciós ha peccúnia, car, per molt que hage, no ha res, ne lo pròdich, qui ho scampa, res no ha. Diu lo Philosooff: «*Sicut extremi contendunt de media regione, sic medii de extremis*»,¹⁶ car lo pròdig
 105 és dit per lo avariciós larch, e lo pròdig aquell qui és larch diu ésser avar, e axí lo avar e lo pròdig pequen en lo medi.

[21] Lo rey aquest Plutó és apellat lop,¹⁷ car lo avariciós és comparat al lop, segons apar per Dant en lo libre *De infern, capitulo I^o*, que diu que la avarícia és «*lupa macerrima*»;¹⁸ e *Boecius*: «*Avaricia fervet alienarum opum violenter ereptor: lupo similem dixeris*». ¹⁹ [22] Diu Dant que aquesta bèstia és sens pau e repòs;²⁰ Boeci: «*Inexplebilis avaricia divitum: semper cupit, numquam saciatur; nec Deum timet, nec veretur hominem*»;²¹ *Ecclesiastes*: «*Unus est, secundum non habet, non filium, non fratrem, et tamen laborare non cessat, nec sariantur oculi diviciis; nec cogitat, dicens: "Cui laboro?"*» («Lo avar sol vol ésser en las riquesas, no y vol
 115 companyia de fill ne de frare, e no cessa treballar, ne los ulls són saciats de riquesas; ne cogita, dient: "A qui treballo?"»).²² [23] Diu Dant en lo primer capítol:

*E una lopa, che di tutte brame
 sembiava carca nella sua magressa,*

12. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IV, 1 [3] 1121^a 7-9: «*Prodigus autem et in hiis peccat. Neque enim delectatur in quibus oportet, neque ut oportet, neque tristatur ut oportet*» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 433).

13. Ier 5, 26.

14. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* II, 6 1106^b 36 - 1107^a 3: «*Est igitur virtus, habitus voluntarius in medieta- te existens que ad nos determinata ratione; et ut sapiens determinabit. Medietas autem, duarum mali- ciarum, huius quidem secundum superfluitatem, huius vero secundum indigenciam*» (ed. GAUTHIER 1972-1974: II, 14); cf. et. II, 8 [9], 1109^a 20-22.

15. Referència genèrica. Vegeu 101-103 n.

16. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* II, 7 1107^b 31-32: «*Unde contendunt extremi de media regione*»; II, 8 1108^b 13-15: «*Extreme quidem enim et medie et ad invicem, contrarie sunt; media autem, extremis*» (ed. GAUTHIER 1972-1974: III, 174 i 175).

17. Cf. DANTE, *Inf.* VII, 8; vegeu *infra* 23.

18. Cf. DANTE, *Inf.* I, 49; vegeu *infra* 23.

19. BOECI, *Phil. cons.* IV, pr. 3, 17.

20. DANTE, *Inf.* I, 58: «*tal mi fece la bestia sanza pace*».

21. AGUSTÍ, *Sermones* CCCLXVII, c. 1: «*inexplebilis est sola auaritia diuitum. semper rapit, et nunquam satiatur: nec deum timet, nec hominem reueretur*» (PL 39: 1651).

22. Eccl 4, 8.

*che molte gente fé gà viver grame;*²³

120 *et in capitulo VII° diu:*

*«Taci, maledicto lupo!
consuma dentro te colla tua rabbia»,²⁴ [183^{tb}] etc.*

[24] En aquest peccat és gran multitud de clergues, los quals fingex trobar Dant en dit cercle maculats del vici de avarícia, lo qual és en ells horrible, sgordant per què
125 són rasos de cabells e per què són clergues. Un diu sant Jerònim: «*‘Cleros’ grece, latine dicitur ‘sors’; inde ‘clerici’, id est ‘electi in sorte’*»,²⁵ car Déu ha elegits tots ells en seus. Los clergues són reys *quasi ‘alios regentes’*, e per consegüent lo llur regne han en Déu. E per ço aporten corona de cabells, car la rasura del llur cap és deposició de totes coses temporals. E diu ab Jhesuchrist ço que dix a Pilat cum lo
130 interrogà si era rey; respòs: «*Tu dicis quia rex sum ego; regnum meum non est de hoc mundo*». ²⁶ [25] De aquests parle Dant, *capitulo VII°*, ço és, dels avaros:

*«Questi fur cherçi, che non ano coperchio
piloso al chapo, e papi e cardinali,
in chui usa avaricia il suo soperchio».*²⁷

135 [26] En lo dit capítol és feta menció per Virgili de fortuna, per ço cum riquesas són ditas ésser suts fortuna; car Dant interroga Virgili quina cosa és fortuna, e ell respon-li subtilment. [27] Un diu:

*«Or puoi veder, figliuol, la corta buffa
d’i beni che sono comessi a la fortuna,
per che l’umana gente si rabuffa;
140 ché tutto l’oro ch’è sotto la luna
e che gà fu, di questa anime stanche
non potrebbe farne posare una».*

*«Mestre», dissi’ lui, «or mi di anche:
145 questa fortuna di che ttu mi toche,
che è, che’ beni del mondo a ssi tra branche?».*²⁸

---

23. DANTE, *Inf.* I, 49-51.

24. DANTE, *Inf.* VII, 8-9.

25. JERONI, *Epist.* LII *ad Nepotianum*, § 5 (PL 22: 531); GRACIÀ, *Decr.*, C. 12, q. 1, c. 5: «*Item Hieronymus ad Nepotianum: Clericus, qui Christi servit ecclesiae, interpretetur primo vocabulum suum, et, nominis definitione prolata, nitatur esse quod dicitur. si enim κληρος graece, sors latine appellatur, propterea vocantur clerici, vel quia de sorte sunt Domini, vel quia Dominus sors, id est pars, clericorum est. [...] Si autem ego pars Domini sum, et funiculus hereditatis ejus...*» (PL 187: 883-884).

26. Io 18, 36-37: «*Respondit Iesus: Regnum meum non est de hoc mundo. [...] Dixit itaque ei Pilatus: Ergo rex es tu? Respondit Iesus: Tu dicis quia rex sum ego*».

27. DANTE, *Inf.* VII, 46-48.

28. DANTE, *Inf.* VII, 61-69.

[XXIV.] LAS RIQUESES CUM SÓN SUTMESES A FORTUNA

[183va] «*Colui lo cui sapere tutto transende,
fece i celi e diè loro chi conduce
sì, c'ogni parte a ogni parte splende,
distribuendo igualmente la luce.
5 Similmente agli splendori mondani
ordinò general ministro e duce
che permutase a tempo i beni vani
di gente in gente e d'uno in altro sangue,
10 oltre la difensione d'i senni umani;
per che una gente impera e altre langue*», etc.¹

[2] Assí devem considerar la providència divina ésser causa de las riquesas, segons appar en lo comensament de la present suma.² Un diu Boeci que la providència divina és «rahó divina en lo sobirà príncep constituïda, la qual totes
15 coses dispon».³ [3] Lo fat, diu Boeci, és «disposició inherent a les coses movibles, dependent de la divinal providència, la qual segons la disposició ordona les coses per temps en açò per què tal disposició los ha donada».⁴ [4] Fortuna, Boeci diu que és una senyora il·ludent ab varis e fortuïts eveniments las coses humanes, car, sens algun examen de mèrits, e als bons e als mals va.⁵ [5] E és diferència entre fat e
20 fortuna, car fortuna és en les coses qui se sdevenen fortuïtament o a cars fortuït, per si nulla causa havent manifesta; fat ha causa inmobile de Déu o de las steles apòsita e statuïda en sengles coses segones, de las quals l'orde e la disposició és dit fat. És lo fat movable, e és dit inmovible en quant ha dependència de la providència divinal, [183vb] no absolutement, mes condicionalment. [6] És, més avant, diferència de cars e de fortuna, car fortuna solament és en aquells qui usen de propòsit e de rahó, e per consegüent no és en las coses inanimades ne als bruts ne als infants, *quia solum est in agentibus secundum propositum*. Mes cars és *in agentibus non secundum propositum*, ço és en les coses qui no usen de rahó, axí cum dihen que lo cavall per cars és vengut a la casa e és salvat dels lops; emperò, ell no és vengut per la sua salut,
30 mes és vengut per amor de la vianda. E axí, tota fortuna és cars, mes tot cars no és

1. DANTE, *Inf.* VII, 73-82.

2. Cf. *Summa de pena* [I-X].

3. BOECI, *Phil. cons.* IV, pr. 6, 9.

4. BOECI, *Phil. cons.* IV, pr. 6, 9.

5. Cf. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 6-9.

fortuna. [7] Mes Dant mescla fat ab fortuna, dihent que fortuna, ço és ventura, és condició de las coses temporals procehint segons la divinal disposició.

[8] Interrogant, donchs, a Virgili quina cosa és fortuna, respon dient que Déu ha fet los cels e a ells ha preposat sengles motors,⁶ *psalmo*: «*Verbo Domini celi firmati sunt*», etc.⁷ [9] E Boeci, en *III° De consolacione*: «*Omnium generacio rerum cunctusque mutabilium naturarum progressus et quidquid aliquo modo movetur modos, causas, ordines et formas ex divine mentis stabilitate sortitur*». ⁸ [10] E axí cum lo domificador, la forma de la casa fehedora en lo enteniment percebent, mou lo efecte de la obra e açò que simplement gorda aduu per órden temporals, axí la providència divina les coses que ha dispostes temporalment per fat o per fortuna en aquests béns mondanals, axí cum per motor o alguna [184ra] intel·ligència sobre aquestas coses mundanes constituïda, administra. «*Igitur famulantibus aliquibus spiritibus divinis providencie fatum exercetur, seu fortuna seu anima seu tota in servitute natura seu angelica virtute seu demonum vana solercia, seu aliquibus horum seu omnibus, fatalis series contextit*». ⁹ [11] E diu Virgili que a las resplendors mondanes Déu ha ordonat r^a ministra qui los béns mondanals permotàs de una gent a altra gent temporalment, ultra nostra deffensió.¹⁰ [12] E aquesta és fortuna, la natura de la qual és uns exalçar, altres deprimir sens mèrits, axí com diu Boeci en *primo De consolacione*: «*Quid tragediarum clamor aliud deflet, nisi fortunam indiscreto ictu felicia regna vertentem?*». ¹¹ E en *III°* diu, en persona de Fortuna: «*Opes, honores ceteraque talium mei sunt iuris, dominam famule cognoscunt*»;¹² «*hec nostra vis est, hunc continuum ludum ludimus: rotam volubili orbe versamus, infima summis summaque infimis mutare gaudemus*». ¹³ [13] Què és aquesta fortuna sinó la providència divina, senyora de totes coses, ordonant los béns segons li és plaent? La qual pròpriament no és dita fortuna, car en Déu fortuna no cau; mes en ço que les prosperitats e les adversitats vénen als hòmens ab occulta ordinació e disposició divina e judici secret divinal (*psalmo*: «*Judicia Dei abissus multa*»),¹⁴ per l'ome aquell adveniment és dit fortuna, cum emperò en la divina providència és feta ordinació, e tals prosperitats e adversitats a ella [184rb] sien submeses (*I^o Regum*: «*Dominus pauperem facit, ditat, humiliat et sublevat*»),¹⁵ car Déu és qui fa l'ome

---

6. Cf. DANTE, *Inf.* VII, 73-76.

7. Ps 32, 6.

8. BOECI, *Phil. cons.* IV, pr. 6, 7.

9. BOECI, *Phil. cons.* IV, pr. 6, 12-13.

10. Cf. DANTE, *Inf.* VII, 77-81.

11. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 12.

12. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 6.

13. BOECI, *Phil. cons.* II, pr.2, 9.

14. Ps 35, 7.

15. 1 Reg 2, 7.

pobre e rich, qui·l baxe e·l exalça (*psalmo*: «*Domini est terra, et plenitudo eius*»);¹⁶ «*ipsius sunt cardines terre, et posuit super eos orbem*»,¹⁷ ço és la roda e la mutabilitat), car axí Déu ho vol: que are sies en prosperitat, are en adversitat. [14] E que açò de Déu procehescha, Boeci *in III°*: «*Rerum omnium orbem divina*
65 *providencia rotat*». ¹⁸ E Ovidi:

*Passibus ambiguis Fortuna volubilis errat
et manet in nullo firma tenaxque loco,*¹⁹

en tant que en la vida present no havem firmitat. [15] E açò se sdevén per occult judici de Déu;²⁰ sent Agustí, *libro De fortuna*: «*Nos enim eas causas que dicuntur*
70 *fortuite non esse dicimus nullas, sed latentes, easque tribuimus vel Dei veri*», etc.²¹ E jatsia que per sguart de nós feta sia mutació, emperò inmutablement per sguart de la providència divina; e per ço diu *Lucius Apuleius*: «*Nec consilio prudenti vel remedio sagaci divine providencie fatalis dispositio subverti potest*». ²² [16] E per ço diu Virgili que las suas permutacions no han repòs; mes en ço que diu que la
75 necessitat la fa molt cùrrer, e tantost és en prosperitat o en adversitat aquell en qui ve,²³ és entès que la fortuna per alguna necessitat roda e curre, axí cum lo sol, e·s gira axí cum les planetes en lo seu curs, salvat lo franch arbitre, si u volem. [17] Car libertat é no mesclar-me ab fortuna o ab fat o en las coses que són suts fortuna o fat. Qui·m força a mi mesclar-me en les coses terrenals? No nangun. No mesclant-me en
80 las dites coses, fortuna [184va] o fat ab necessitat no·m regex ne de mi fa res, car en ella lavors no·m submet. Libertat é de entrar en la mar o no entrar; emperò, si y entra, ja lo franch arbitre no ha domini de si mateix, ne de la mar ne dels vents, als quals, pus que son en la mar, no pux contradir ne fugir segons volria. [18] E per ço diu Boeci: «*Si ventis vela comitteres, non quo voluntas peteret, sed quo flatus*
85 *inpelleret, promoveris. Fortune te regendum dedisti, oportet domine moribus ut optemperes. Tu vero volventis rote inpetum retinere conaris?*». ²⁴ E en lo *III° libro* diu: «*Qui longius a prima mente discedit, maioribus fati nexibus implicatur, ac tanto aliquid fato liberum est, quanto rerum cardinem vicinus petit; sed si superne mentis*

---

16. Ps 23, 1.

17. 1 Reg 2, 8.

18. BOECI, *Phil. cons.* III, pr. 12, 37: «*rerum orbem mobilem rotat dum se immobilem ipsa [sc. diuinae forma substantiae] conseruat*».

19. OVIDI, *Trist.* V, VIII, 15-16.

20. Cf. DANTE, *Inf.* VII, 83-84: «*seguendo lo giudicio di costei, / che è occulto come in erba l'angue*».

21. AGUSTÍ, *Civ. Dei* V, 9.

22. APULEU, *Met.* IX, 1: «*nec consilio prudenti uel remedio sagaci diuinae prouidentiae fatalis dispositio subuerti uel reformari potest*».

23. Cf. DANTE, *Inf.* VII, 88-90: «*Le sue permutazion non hanno triegue; / necessità la fa esser veloce; / sì spesso vien chi vicenda consegue*».

24. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 1, 18-19.

*heserit firmitati, motu carens, fati quoque superegre ditur necessitatem».*²⁵ [19] Un,
 90 per major declaració de aquesta necessitat, és notar que tres maneres són de hòmens.
 Alguns són qui totalment són adherents a Déu per amor, tant com en aquesta vida és
 possible, axí com los religiosos abnegants las coses mundanes; e aquests són pus
 franchs de fat o de fortuna, car de las coses temporals no curen, e aquests són
 semblants a mige roda. [20] Alguns són adherents a Déu, mes no axí que encare no
 95 curen de béns temporals, ans ne curen; e aquests són suts lo fat o fortuna, e són
 semblants als raigs de las rodas. [21] Altres són qui tant adherexen a las coses
 terrenals, que totalment són submesos al fat, e aquesta és la roda que tostemps gira en
 la terra, e de cascun és lesit; e aquests tos[184vb]temps han ésser pacients en aquesta
 revolució, tant com totalment adherexen en las coses terrenals. [22] E per ço de
 100 aquests diu que necessitat la fa córrer suts nostres voluntats e arbitre, jatsia que ab lo
 franch arbitre, axí cum hi són entrats, ne poden exir. E per ço diu Aristòtil, *libro De
 bona fortuna*: «*Fortuna autem et que ad fortunam ut venit velut utique contingit
 fiunt. Ne açò devem attribuir a Déu; en altra manera, mal jutge lo fariem*»,²⁶ mes
 prové del nostro arbitre, qui axí·s mescla en las coses terrenals. [23] E diu que
 105 fortuna és tormentada per aquells qui la deurien loar,²⁷ ço és per aquells qui són stats
 en prosperitat e are són en adversitat, car alguna vegada fortuna los ha subvenguts; si
 are no·ls subvé, tal és la sua natura; per consegüent, no deu ésser represa. Un Boeci:
 «*Eadem ratione deberet reprehendi celum, cui licet proferre lucidos dies eosdemque
 tenebrosis noctibus condere; et mare, cui licet nunc strato equore blandiri, nunc
 110 fluctibus et procellis inorrescere*». ²⁸ E per ço diu Fortuna: «*Nos constancia nostris
 moribus aliena et expleta hominum cupiditas alligabitur?*»,²⁹ *quasi dicat non*. [24]
 Car si nostres eren les coses de què·ns conquerim haver perdudes, en naguna manera
 no les hauríem perdudes.³⁰ E per ço diu Fortuna: «*Nunc mihi retrahere manum libet:
 habes gratiam*», diu Philosophia a Boeci en persona de Fortuna, «*velut usus alienis,
 115 non habens ius querele tanquam prorsus tua perdideris*»;³¹ «*Cum Natura te nudum
 de utero matris produxit, et te suscepi et nostris [185ra] opibus fovi*»;³² «*Quid
 ingemiscis? Nulla est tibi illata a nobis violencia; opes, honores mei iuris sunt*». ³³

25. BOECI, *Phil. cons.* IV, pr. 6, 15-16.

26. ARISTÒTIL, *De bona fortuna*, c. 1 [= *Magna moralia* II, 8] 1207^a 7-11: «Deum enim dignificamus dominum existentem talium, ut dignis distribuatur, et bona et mala; fortuna autem et que a fortuna, ut vere velut utique contingit fiunt. Si autem Deo tale attribuimus, pravum ipsum iudicem faciemus, vel non iustum. Et hoc non conveniens est Deo» (cit. LACOMBE 1939-1955: I, 160-161).

27. Cf. DANTE, *Inf.* VII, 91-93: «Quest' è colei ch'è tanto posta in croce / pur da color che le dovrien dar lode, / dandole biasmo a torto e mala voce».

28. Cf. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 8.

29. Cf. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 8.

30. Cf. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 7.

31. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 5.

32. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 4.

33. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 2, 6.

[XXV.] DE LA AVARÍCIA

Tres coses afecten los hòmens: riquesas, honors, turpituds. De aquests parle sant Johan in *Canonicis*: «*Nolite diligere mundum, neque ea que in mundo sunt, quia omne quod est in mundo aut est concupiscencia oculorum*», vet la avarícia, «*aut concupiscencia carnis*», vet la turpitud, «*aut superbia vite*», vet les honors.¹ [2] «*Nichil est avaro turpius, quam diligere pecuniam*» (*Sapientis*).² E per ço l'Apòstol: «*Qui volunt fieri divites incidunt in temptationem et laqueum diaboli et desideria multa inutilia et nociva, que mergunt homines in interitum et perdicionem*. Car rahel de tots los mals és la cupiditat». ³ [3] Aquesta comet sacrilegis, furts, rapinas, bregas, homeys, symonia, usuras, fraus, perjurs, fals testimoni, pervertex judici. [4] Diu Ysaïas: «*Diligunt munera, sequuntur retributiones; pupillo non iudicant, et causa vidue non ingreditur ad eos*». ⁴ Un los mals jutges, per cupiditat, no precehexen les retribucions o promissions, o han almenys sperança, e après de açò judiquen; no·s curen del pubill ne de la vídua, dels quals no speren rehebre res. [5] Diu lo propheta: «*Principes infideles, socii furum*», ⁵ tots qui ameu los diners e seguiu les retribucions! Nunqua lavareu la mà del diner [185rb] si primer no separeu la cupiditat del pits. E per ço diu-ne: «*Principes eius quasi lupi rapientes predam, et avare sectantes lucra*»; ⁶ «*Principes eius in muneribus iudicabant, et sacerdotes eius in mercede docebant, et prophete eius in pecunia divinabant*». ⁷ [6] E emperò Déu per Moysen dix: «*Constituiràs en las tuas portes jutges e mestres per jutjar lo poble de just judici, ne·s declinen en l'altra part; no seràs acceptador de persones en lo judici ne pendràs dons, car los dons excequen los coratges dels hòmens savis e muden paraules justes, sed quod iustum est, iuste prosequeris ut vivas*». ⁸ Diu *iuste e iustum*, car alguns perseguxen justa cosa e justament; altres, injusta cosa e injustament; altres, justa cosa, mes injustament; altres, cosa injusta, mes justament. [7] *Ve vobis qui, corrupti prece vel precio, amore et odio, «bonum dicitis malum», et e contrario; «ponentes*

---

1. 1 Io 2, 15-16.

2. Cf. Eccli 10, 9-10: «*Avaro autem nihil est scelestius. Quid superbit terra et cinis? Nihil est iniquius quam amare pecuniam*».

3. 1 Tim 6, 9-10.

4. Is 1, 23.

5. Is 1, 23.

6. Ez 22, 27: «*Principes eius in medio illius, quasi lupi rapientes praedam ad effundendum sanguinem, et ad perdendas animas, et avare ad sectanda lucra*».

7. Mich 3, 11.

8. Deut 16, 18-20.

*tenebras lucem», et e contrario;*⁹ *«mortificantes animas que non moriuntur, et vivificantes animas que non vivunt».*¹⁰ Vosaltres no attenets als mèrits de las causas, mes de las persones; no los drets, mes los dons; no la justícia, mes la peccúnia; no
 30 açò que rahó dicte, mes ço que la voluntat afecta; no ço que la ley sent, mes ço que la pença desige; no inclinants lo voler a la justícia, mes la justícia inclinants al voler. No sou simples, mes mixtes: ab I poch de levat corruppeu tota la pasta. **[8]** La causa del pobre ab negligència dilatau; la del rich ab instància la promovets. En los pobres, rigor; ab los richs ab mansuetut [185va] dispensats. Aquells ab difficultat gordats;
 35 aquests ab favor tractats. Aquells ab negligència hoïts; aquests ab simplicitat scultats. Crida lo pobre, e no és oÿt; parle lo rich, tothom obre las orelles a ell aplaudent. «Lo rich parle, tothom calle, e la paraula va a les nuus; parle lo pobre, e tothom diu: “Qui és aquest?”; e si alguna paraula offensiva dirà, subvertir l’an». ¹¹ Crida, força suferint, e no és oÿt, no és qui·l judic. **[9]** Si acceptes la sua causa, dónes-li favor no ab sforç;
 40 la causa del rich ab partinàcia adjuvau. Los pobres menyspreau, los richs honrau. En aquells ab reverència vos levats; en aquests ab despit conculcats. E per ço diu sant Jacme: *«Si introierit in conventu vestro vir anulum aureum habens in veste candida, introierit et pauper in sordido habitu, et intendatis in eum qui indutus est veste preclara et dixeritis ei: “Tu sede hic, domine”; pauperi autem dicatis: “Tu sta illuc,*
 45 *aut sede sub scabello pedum nostrorum”;* nonne iudicatis apud vosmetipsos et facti estis iudices cogitationum iniquarum?¹² *Ve vobis! «Non enim est acceptio personarum apud Deum».*¹³ **[10]** *«Gratis accepistis, gratis date».*¹⁴ *Lucrum in arca, dampnum in consciencia; peccuniam capitis, animam captivatis.* E per ço diu lo Salvador: *«Quid proficit homini si totum mundum lucretur, anime vero detrimentum*
 50 *paciatur? Aut quam dabit homo commutationem pro anima sua?».*¹⁵

---

9. Cf. Is 5, 20: «Vae qui dicitis malum bonum, Et bonum malum; Ponentes tenebras lucem Et lucem tenebras».

10. Ez 13, 19: «Ut interficerent animas quae non moriuntur, Et vivificarent animas quae non vivunt».

11. Eccli 13, 28-29.

12. Iac 2, 2-4.

13. Rom 2, 11.

14. Mt 10, 8.

15. Mt 16, 26.

[XXVI.] CONTRA LOS RICHES AVARICIOSOS

[185vb] Diu lo propheta: «*Plorate, divites, ululate in miseriis vestris, que advenient vobis. Divicie vestre putrefacte sunt; vestimenta vestra a tineis comesta; aurum et argentum vestrum eruginavit erugo, et erugo erit vobis in testimonium, quia*
5 *manducabit carnes vestras sicut ignis. Thezaurizastis vobis iram in novissimis diebus. Ecce merces operariorum qui messuerunt regiones vestras, que fraudata est a vobis; et clamor pauperum in aures Domini Sabaot introivit*». ¹ Per ço diu lo Salvador: «*Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra, ubi erugo et tinea demolitur, et ubi fures efodiunt et furantur*». ² [2] La cupiditat és insaciable: cum més ha, més
10 desige. Lo Savi: «*Avarus non implebitur pecunia, et qui amat pecunias fructum non capiet ex eis*». ³ Semblant és a infern, qui nunque és saciat. Tostemps diu: «*Afer, Afer!*». ⁴ Nam:

Crescit amor numi quantum pecunia crescit. ⁵

Lo pare, quant més creix lo fill, més l'ame. [3] Vols saber, avariciós, per què nunque
15 est saciat e tostemps est vàcuu? Car nunque és plena la mesura, per molt que hage, si és prenedora de cosa pus ample de aquella que ja ha; e cum la voluntat humana sia prenedora de Déu (segons diu l'Apòstol: «*Qui adheret Deo unus spiritus est cum illo*»), ⁶ per molt, donchs, que la voluntat hage, nunque és plena si no ha Déu. [4] Si vols, donchs, tu, avariciós, ésser ple e saciat, lexa la cupiditat, car tant cum la retens
20 saciar no't poràs, per la contra[186ra]dictió, car contradició és haver saciatat ensemps e cupiditat. «*Non enim est convencio lucis ad tenebras, nec Christi ad Belial*», ⁷ et «*nemo potest servire Deo et mammoni*». ⁸ [5] *Magis sufficit modicum pauperi quam plurimum diviti.* E per ço diu lo Savi: «*Opes non faciunt divitem, sed egenum*». ⁹ [6] E per ço manave Jhesuchrist als apòstols que no possehissen aur ne
25 argent, «*quia facilius est camelum intrare per foramen acus quam divitem in regnum*

---

1. Iac 5, 1-4.

2. Mt 6, 19.

3. Eccl 5, 9.

4. Prov 30, 15: «Sanguisugae duae sunt filiae, Dicentes: Affer, affer».

5. JUVENAL, *Sat.* XIV, 139: «crescit amor nummi quantum ipsa pecunia creuit»; cf. núm. 3731 dins WALTHER 1963-1969.

6. 1 Cor 6, 17.

7. Cf. 2 Cor 6, 14-15: «Aut quae societas luci ad tenebras? Quae autem conventio Christi ad Belial?».

8. Mt 6, 24; Lc 16, 13.

9. INNOCENCI III, *De miseria* II, VIII, 2. Vegeu XXVI, 23 n.

celorum intrare».¹⁰ E per ço dehia sant Pau: «*Argentum et aurum non est michi*»,¹¹ squivant la maledictió dita per lo propheta Ysaïas: «*Ve vobis qui coniungitis domum ad domum et agrum agro copulatis usque ad terminum loci!*».¹² [7] Aquests fan contra natura, car natura pobre te ha portat en lo món, e pobre te reheb; nuu natura t'à
30 pres, e nuu te pendrà. Lo avariciós vol ajustar a ples granés, cellés. «O foll, aquesta nit subtosament moriràs; açò que has ajustat, de qui serà?».¹³ «*Dives cum dormit, nichil inveniet*».¹⁴ Açò sompni és; cum ha obrits los ulls, no troba res. De açò que has ajustat, altri luxuriosament ne viurà, strany. [8] Lo avariciós no ha compassió de pare ne de mare, ne dels miserables ha mercè. Offèn Déu, lo prohisme, si matex: Déu en
35 ço que retén indogudament; nega les coses necessàries al prohisme; a çï matex leva lo necessari. Ingrat a Déu, inpiadós al prohisme, cruel a ssi, «*Qui sibi nequam, cui bonus?*».¹⁵ A demanar prompte, a donar tart, a negar aparallat. [9] Avarícia, diu l'Apòstol, és «*ydolorum servitus*»;¹⁶ [186th] qui sperança ha en la peccúnia ydolatria comet. [10] Gorda en la Scriptura què ha fet la avarícia a Balaam, a Achor, a Nabot,
40 a Gitzi, a Judas, a Tirus, a Ananias e Saphira.¹⁷

---

10. Mt 19, 24; Mc 10, 25; Lc 18, 25.

11. Act 3, 6.

12. Is 5, 8.

13. Lc 12, 20: «*Stulte, hac nocte animam tuam repetunt a te: quae autem parasti, cuius erunt?*».

14. Iob 27, 19: «*Dives, cum dormierit, nihil secum auferet; Aperiet oculos suos, et nihil inveniet*».

15. Eccli 14, 5: «*Qui sibi nequam est, cui alii bonus erit?*».

16. Eph 5, 5; cf. et. Col 3, 5.

17. Cf. Num 22, 25 (Balaam); Ios 7, 1 i 16-26 (Acan); 3 Reg 21, 13 (Nabot); 4 Reg 5, 20-27 (Giezi); Mt 27, 3-5 (Judes); Zach 9, 3-4 (Tir); Act 5, 1-11 (Ananias i Safira).

[XXVII.] DELS RICHS SANTS

Abraham fou rich, Davit, Salamon, sant Gregori: tots eren «*tanquam nichil habentes, et omnia possidentes*»;¹ *psalmo*: «*Divicie si affluent, nolite cor aponere*»;² «*divites eguerunt et esurierunt; inquirentes autem Dominum non minuentur omni bono*».³ [2]

5 Mes més trobaràs que amen las riquesas corruptibles. Per ço diu lo propheta: «*A minimo usque ad maiorem, omnes avaricie student; a propheta usque ad sacerdotem, cuncti faciunt dolum*».⁴

---

1. 2 Cor 6, 10.

2. Ps 61, 11.

3. Ps 33, 11.

4. Ier 6, 13.

Accídia és punida en lo vuytèn cercle, segons la fictió de Dant, *libro Inferni, capitulo VII°*, en lo baix loch de una peluda, entre lo lim amagats, dient:

5   *che sotto l'aqua ha gente che [181va] sospira,*
                  e fanno pullular questa acqua al sommo,
                  chome l'ochio ti dice, um' che s'agira:
                  «Fitti nel lemo de' contristi fumo
                  nell'aria dolçe che dall'oro s'alegra,
                  portando dentro accidioso fummo;
10   *or ci atristiano nella beletta negra».*
                  Questo inno si gorgoglan nella stroça,
                  ché dir non posson con parola integra.¹

[2] Són dits los actidiosos ésser trists e punits dins aquell lim amagats, no podent formar les paraules clamoroses que fan de la pena en què són, fehent brullar l'aygua
15 per rahó dels crits. [3] Car lo vici de accídia és no aparent, per ço són punits en lo loch occult; *Ieremie VIII°*, redargüint Moab, car «lo accidiós en les sues feçes no és transmudat de vas en vas».² E per ço diu *Ecclesiastici XXII°*: «*In lapide luteo lapidatus est piger*».³ E en lo psalm, en persona del peraós, diu: «*Infixus sum in limo profundi*»;⁴ e en altre loch diu: «*Eripe me de luto ut non infingar*».⁵

20   a. [181^r *mg. inf.*] Nota diligentment que aquests cercles són transportats, car lo cercle de avarícia deu ésser lo setèn, e après lo de accídia deu ésser lo vuytèn, e lo de ira lo novèn, e lo de enveja lo dezèn, e lo de supèrbia lo XI; mes per ço cum de la supèrbia nex la enveja, lo de supèrbia era posat ans de la enveja, e en aquest orde los pose Dant, car primer tracte de supèrbia que de enveja.

---

1. DANTE, *Inf.* VII, 118-126.

2. Ier 48, 11: «Fertilis fuit Moab ab adolescentia sua, Et requievit in faecibus suis; Nec transfusus est de vase in vas».

3. Eccli 22, 1.

4. Ps 68, 3.

5. Ps 68, 15.

Ira és punida en lo cercle novèn. Un diu Dant, *capitolo VII°*, que en lo principi de aquest cercle fingex trobar una font bullint e fervent; de la font hix I flum lo qual fa stany e paluda, en la qual paluda diu que són punits los irosos. [2] Un aquesta font és dita bullent, car la ira e la tristícia és ebullió de sanch envers lo cor; de la qual ebullió és feta tristícia, e aquesta tristícia és la paluda, qui és interpretada ‘tristícia’. [3] E fingex que en la font ne en lo flum no és algun punit, mes solament [186va] en la peluda feta del flum. [4] Un deus notar que doble ira és: bona e mala. La bona és aïrar lo vici, e per ço diu Salamon: «*Melior est ira risu*, car per tal tristícia lo delinqüent és molta vegada corregit». ¹ [5] La ira mala és divisa, car alguna és súbita sens deliberació, e aquesta és peccat venial e passe axí cum lo fluvi, car no dóne pena eternal, *psalmo*: «*Irascimini, et nolite peccare*». ² [6] L'altra ira és ab deliberació e perseveració de tristícia: aquesta és l'estany o la paluda en la qual són punits los irosos e trists, axí cum són axí matex los accidiosos e envejosos; emperò diferentment, car en l'aygua de la paluda són los irosos, mes en lo lim desuts l'aygua los accidiosos, segons dit és en lo VIII cercle, ³ e los envejosos pus dejús dels irosos. De aquesta ira havem, *Genesis XLIX°*: «*Maledictus furor eius, quia pertinax, et indignacio eius, quia dura*». ⁴

[7] Diu, donchs, Dant que en la primera part alt de la paluda trobà los irosos, los quals se baten ensemps e percutint-se, dihent:

*Questi si percoteano non più co mano,
ma colla testa e col petto e co' piedi,
troncandosi co' denti a brano a brano.*

25 *Lo buon maestre disse: «Figlo, or vedi
l'anime di coloro chu' vinse l'ira».* ⁵

Diu que no·s percuten ab mans, mes ab los caps e ab los pits e ab los peus. [8] Aquesta percutió figura la natura dels irosos, los quals, jatsia no·s baten de mans, emperò lo irós tostemp mena la testa manessant; tostemp cogita en los pits cum porà metra en exequió la ira contra l'altre; percut ab los peus, car lo irós e [186vb]

---

1. Eccl 7, 4.

2. Ps 4, 5.

3. Cf. *supra* XXVIII, 1.

4. Gn 49, 7.

5. DANTE, *Inf.* VII, 112-116.

30 trist ab ira no pot star segur ne ha pau ne repòs. *Proverbiorum XXIII: «Sicut
carbones ad prunas, et ligna ad ignem, sic homo iracundus sucitat rixas»*,⁶ en
manera de can los altres difamant, vituperant, blasfemant, mordent, car, difamant-se
ensempe I ab altre, mordex e forada aportant-se de las suas carns, car lo difamador de
la carn dels altres és dit menjar.

35 [9] Un la dita paluda ha dues parts, l^a pus alta que l'altra. En la alta ha dues
stacions: en la alta e bullent és la ira; en la baxa, en lo lim de la paluda, és la accídia,
jatsia que menys peccat que la ira; emperò, és dita la accídia ésser punida entre lo lim
per ço cum lo peccat de accídia no és axí manifest cum és lo peccat de ira. En l'altre
part e pus baxa de la paluda són punits los superbiosos e los envejosos, segons apar
40 en lo capítol següent.

---

6. Prov 26, 21.

[XXX.] LO DEZÈN CERCLE ÉS DE INVÍDIA

En la part inferior de la paluda, desuts lo cercle de supèrbia, és punida la invídia en lo lim, axí cum los accidiosos suts los irosos, axí cum menys pequants. E són la ira, accídia, supèrbia, enveja en 1ª paluda cruciats per rahó de la col·ligança que en ells
5 és: són cruciats alguns manifestament, axí cum la supèrbia e la ira, e alguns [187ra] occultament en lo lim, axí cum la accídia e la enveja. Salomon: «*Putredo ossium invidia*»,¹ e axí cum los ossos no aparen, axí los invidiosos no aparen. [2] E per ço com aquests III peccats són col·ligats, en 1ª matexa paluda són punits, alguns manifestament, altres occultament. [3] Un diu sant Agustí: «Axí cum la virtut és
10 amor ordonada, [axí lo vici és amor inordonada].² La qual amor inordonada] és triple. [4] Primerament, o és inordonada per ço cum és major que la cosa amada no requer, car lo bé amat serà petit e l'amor serà gran e massa, axí cum quant lo bé temporal és massa amat, e en açò pecca lo luxuriós e lo golós e lo avariciós. [5] La segona amor inordonada és massa petita per sgort que lo bé és molt gran, axí cum és lo bé de
15 gràcia, qui és molt gran e emperò és fort poch amat, e en açò pecca lo accidiós. E per ço cum participa en tristícia ab lo irós, per ço és fingit lo accidiós ésser punit en 1ª paluda ab lo irós, jatsia que menys punit. [6] La tercera amor inordonada és amor del mal, ço és quant lo mal és molt amat, e axí pecca lo superbiós, lo envejós e lo irós. Car lo superbiós ame lo mal strany per lo propri bé, e axí ama lo mal del prohisme e
20 la sua dejectió per la sua exaltació. En lo envejós e lo irós és solament amor de mal strany, emperò han diferència en lo nasciment: car la enveja ha nexença de la pròpria malícia, ço és supèrbia, car lo envejós vol lo mal del seu prohisme per ço que no sia a ell parifi[187rb]cat, e per ço suts la supèrbia pertany la enveja ésser punida; mas la ira ha neximent del mal del prohisme solament, car ira és apetit de venjança en altre. [7]
25 E axí, si és bé contemplat, aquests III vicis, supèrbia, enveja, ira, accídia, *fraternizant*, cum sien peccats spirituals e diabolicals —car no solament competexen als hòmens, mas als diables—, e són connexos e correlatius. Car cum supèrbia és en nós, subtosament en nós la enveja és engendrada, car cum nós apetim potència de van nom, envejam que l'altre no la hage; e dementre axí nós envejam, perdem la
30 mansuetut, e axí sum irats; de la qual ira, per la tristícia sua, cahem en tristícia de

---

1. Prov 14, 30.

2. GUILLELMUS PERALDUS, *Summa vitiorum* VI, 1: «Sicut virtus secundum Augustinum est amor ordinatus, sic vicium est amor inordinatus»; cf. AGUSTÍ, *Civ. Dei* XV, 22: «nam et amor ipse ordinate amandus est, quo bene amatur quod amandum est, ut sit in nobis uirtus qua uiuitur bene. unde mihi uidetur quod definitio breuis et uera uirtutis ordo est amoris».

accídia. [8] E per consegüent apar la rahó per què aquests III vicis en 1ª peluda són punits: la ira e la supèrbia manifestament, per ço cum són vicis aparents en nós; enveja suts supèrbia axí cum a consòcia, un diu sant Agustí: «*Superbie comes est invidia*, ne·s pot fer que lo superbiós no sia envejós»;³ suts la ira la accídia, consòcia
35 sua en tristícia. E axí són ensemps naturalment.

[9] Per las coses sobredites havem que la tercera amor és més inordonada que las duas primeras, e la segona més que la primera, e per consegüent més mala. Havem, més avant, que la lutzúria, gula e avarícia cahen suts la primera amor deordonada, e que la avarícia és pijor vici que la gula e lutzúria, e la gula pijor que la lutzúria.
40 Havem que suts la segona amor inordonada [187va] cahen los accidiosos, e per consegüent la accídia és pijor que la avarícia, gula, e lutzúria. Havem que suts la tercera amor inordonada cahen supèrbia, enveja, ira, e que la supèrbia és pijor que la enveja e la ira, e la enveja pijor que ira.

---

3. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 58, 2: «et quoniam superbiae comes est inuidencia, fieri non potest ut superbus non inuideat».

[XXXI.] LO XI^èn CERCLE, DE SUPÈRBIA

En la dita peluda infernal és una part juyana partida en dues parts: sobirana e juyana; en la primera, que és lo onzèn cercle infernal, és punida supèrbia. [2] En aquesta part del stany o peluda fingex Dant ésser aportat per senyals de Flegias, demoni, e vench
5 en 1ª turra e pux en altra, molt altas, en tant que la vista no li bastava a mirar la sumitat. [3] Aquest Flegias és lo president de aquesta part de la paluda un són las tures, e és pres per lo universal moviment diabolical de supèrbia. [4] Lo qual Flegias los poetas fingessen ésser en infern e sobre lo seu cap ésser penjant una pedra molt gran e ponderosa, la qual tostemps stà en perill de caure sobre lo cap del dit Flagias,
10 e axí stà continuadament ab aquella temor e pena. Què és açò, sinó la penable e temerosa vida dels superbiosos e tirants e arogants, qui tostemps stan en temor de ésser oprimits per altres? [5] Un dihen los poetas que aquest Flegias fou gran superbiós, lo qual havia 1ª filla apellada Coronis o Corò[187vb]nides ab la qual Apol·lo jagué, de què hagué i fill apellat Sculapi, lo qual Esculapi Flagias, mogut de
15 supèrbia e de indignació, matà, e per ço entre los superbiosos en infern és col·locat. [6] Un diu Virgili parlant de ell:

...dstricti pendent; sedet eternumque sedebit
infelix Theseus, Flegiasque miserrimus omnes
admonet et magna testatur voce per umbras:
20 «Discite iusticiam moniti et non contempnere divos».¹

[7] Aquestas dues tures són dues spècies de supèrbia, car alguna supèrbia és interior, e és quant hom pença haver lo bé que no ha, per lo qual bé que no ha vol ésser al altre preferit; altra supèrbia és exterior, e és quant algun per bellesa de cors o per riquesas o per fortaleza o altra cosa corporal és superbiós e vol ésser als altres
25 preferit. [8] La primera turra ha dues flammes, ço és, dues aparèncias: de enteniment e de voluntat. [9] Lo enteniment superbiós és quant se pensa haver los béns que ha de si matex, o de Déu per propis mèrits, o pensa haver lo bé que no ha, o ab la sua opinió als altres se preferex. *Unde versus:*

*Ex se pro meritis falso plus omnibus inflat.*²

---

1. VIRGILI, *Aen.* VI, 617-620 [603-606].

2. Núm. 8341 en WALTHER 1963-1969: «Ex se pro merito falso plus omnibus inflat».

30 [10] Voluntat superbiosa és cum apertex haver senyoria per pròpria excel·lència, la qual cosa a sol Déu pertany, car l'ome no és submès a home sinó per peccat. Sant Gregori en los *Morals*: «*Non est data homini prelatio ut dominetur hominibus, sed bestiis*».³ [11] L'altra turra no ha sinó r^a flama: aquesta flama és la erogància o presumció, [188ra] quant algun presumex per riquesas o per amichs de si matex.
35 *Ieremie*: «*Maledictus homo qui confidit in homine, et ponit carnem brachium suum*».⁴ [12] Són dites aquestas dues spècies de supèrbia turres altas, e açò per la eminència dels superbiosos, a la figura de la qual supèrbia és ajustada la turra de Babel, qui fou feta per supèrbia.

[13] Entre los superbiosos fingex i ciutedà de Florència apellat Philip Argenti,
40 home superbiós e arogant, lo qual lo apella *biçarus*, ço és '*bis errantem*' en las duas ditas spècies de supèrbia, dihent:

*Tutti gridavano: «A Philipo Argenti!»;
il fiorentino spirito bizarro
in sé medesimo si volvea co' denti.*⁵

45 [14] Dihent que los superbiosos se tenen viure en lo món grans reys, emperò tenen la pedra sobre llur cap per oprimir-los. *Ieremie*: «*Cadet superbus et non erit qui resuscitet eum*»;⁶ et «*pedibus conculcabitur corona superbie*»;⁷ *Iob*: «*Si ascenderit in celum superbia casu, et caput eius nubes tetigerit, quasi sterquillinium in fine perditur*»;⁸ *psalmo*: «*Delebo eos ut pulverem terre; quasi lutum platearum cominuam*
50 *eos*».⁹

---

3. Cf. GREGORI MAGNE, *Mor.* XXI, XV: «Non enim ait: *Sit super homines, qui futuri sunt*; sed: *Sit super cuncta animalia terrae*. Homo quippe animalibus irrationabilibus, non autem ceteris hominibus natura praelatus est; et idcirco ei dicitur, ut ab animalibus et non ab homine timeatur [...]. In eo enim quod metum sibi a peruerse uiuentibus exigunt, quasi non hominibus, sed brutis animalibus dominantur» (CCSL 143A: 1082).

4. Ier 17, 5.

5. DANTE, *Inf.* VIII, 61-63.

6. Ier 50, 32: «Et cadet superbus, et corruet, Et non erit qui suscitetur eum».

7. Is 28, 3.

8. Iob 20, 6-7.

9. Ps 17, 43: «Et cominuam eos ut pulverem ante faciem venti; Ut lutum platearum delebo eos».

LOS SEGÜENTS CERCLES SÓN DELS VICIS FETS PER MALÍCIA

[XXXII.] DE LA INCONTINÈNCIA, MALÍCIA E BESTIALITAT, E QUALA ÉS PIJOR QUE
L'ALTRA

Pus que havem tractat de las penes dels VII vicis capitals come[188rb]sos per
5 incontinència, seguex-se inquirir de las penas dels vicis comesos per malícia (segons
que malícia és contra incontinència) e bestialitat e frau. [2] Car jatsia que en tot vici
mortal concúrrega malícia, emperò aquella malícia és general a tot vici; mes aquesta,
de què parla lo Philossoff, *VII° Ethicorum*,¹ no és general a tot vici, cum sia spècia
almenys subalterna. [3] Un incontinència és menys peccat que malícia, e malícia
10 menys vici que bestialitat, e per ço los incontinents segons los VII vicis capitals no
són tant punits profundament cum los maliciosos.

[4] Un Virgili respon a la qüestió feta a ell per Dant, dient-li: «Per què los
incontinents no són punits dins la ciutat de Dit (ço és de la profunditat de la terra, ço
és prop del centre)?». Respon: «Per ço cum menys pequen», segons apar *libro*
15 *Inferni, capitulo XI*.² Al·legant lo dit del Philossoff, *VII° Ethicorum*, dient: «*Quoniam*
contra mores fugiendos sunt III species: incontinencia, malicia, bestialitas. Et
contraria eorum: incontinencie, continencia; malicie, virtus; bestialitati, virtus supra
nos». ³ [5] Un dehia Homer poeta, parlant de Hèctor troyà, que no era ésser vist fill de
home, mes fill de déu, e açò per la virtut que era en ell sobreexcel·lent, contrària a la
20 bestialitat, la qual virtut fa l'ome divinal. E tals hòmens axí virtuosos són *rari*
(‘pochs’), axí cum los bestials són poch, e són entre gents bàrbaras, segons Aristòtil,
majorment aquells qui tallen les dones prenyades e mengen los infants, e alguns qui
són silvestres, menjants carn de hòmens cruha.⁴ [6] Los inconti[188va]nents saben
que malament fan, car són rahanables; emperò la passió los fa desistir de rahó.
25 Incontinència, diu lo Philossoff, no és malícia, «*quia*», diu, «*alterum genus*
incontinencie et malicie: malicia quidem latet, incontinencia non latet; per
consegüent, incontinència no és malícia: *hec est preter electionem, hec autem*
secundum electionem». ⁵ E per ço diu aquí lo Comentador: «*Malicia est dispositio*

1. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VII, 1 1145^a 15-20.

2. Cf. DANTE, *Inf.* XI, 70-90.

3. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.*, VII, 1 1145^a 15-20.

4. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VII, 1 1145^a 27-33; cf. et. VII, 5 1148^b 19-25.

5. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VII, 10 1150^b 35 - 1151^a 7: «Et omnino autem alterum genus incontinencie et malicie. Malicia quidem enim latet. Incontinencia autem non latet. [...] Quoniam quidem igitur malicia incontinencia non est, manifestum, set quo forte; hoc quidem enim preter electionem, hoc autem secundum electionem est» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 509).

preter rectam rationem, car en la malícia, *completa ratio*, tantost se segueix la
30 pronitat de la sensualitat a mal; mes en la incontinença alguna manera la rahó
refrena, jatsia no persever». ⁶ [7] E per ço diu lo Filosofo: «*Bona actio hominis non
potest esse sine ratione*». ⁷ Car si perversitat ha en lo apetit, romanent la rahó pràtica
dretament, serà incontinença. Rahó pràtica és cum algú ha dreta estimació de açò
que és en lo apetit si·s deu fer o no, jatsia que per lo apetit fasse lo contrari. [8] Si la
35 perversitat del apetit tantost haurà domini sobre la rahó e la rahó segueix aquella cosa
a la qual lo apetit és inclinat, estimant allò ésser fi última, e aquella obra per electió
perversa, tal acte e disposició és dita malícia, car lo maliciós discernex e complex sens
fre; lo incontinent discernex, emperò refrena, jatsia a la fi no persever. [9] E si la
temperança de las humanas afecions és corrupuda en tant que hisque dels térmens
40 humans, aquesta perversitat és dita bestialitat. [10] E axí, incontinença és perversitat
del apetit romanent la rahó pràtica; malícia és perversitat de apetit e de rahó pràtica;
bestialitat és perversitat de apetit e de [188vb] rahó pràtica e corrupció de temperança
de humana afectió. [11] Per què apar que la incontinença no deu ésser punida en
loch tant clos e tant baix cum la malícia e la bestialitat.

---

6. Referència no trobada. Vegeu 4-6 n.

7. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VI, 1 1139^a 34-35: «bona accio enim et contrarium in accione sine mente et more non est» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 479); TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 3: «Cum enim, ut in VI dictum est, bona actio non sit sine ratione practica vera et appetitu recto, per hoc quod aliquid horum duorum pervertitur, contingit quod aliquid sit in moribus fugiendum». Vegeu 31-32 n.

En la intrada de la ciutat Ditis (la qual és loch un los maliciosos són tormentats, pus profundo del loch un són cruciats los incontinentes), la qual ciutat infernal fingex Dant ésser tancada e closa,^a en las portes de la qual fou vista Ericto. [2] Aquesta
 5 Eríctones era fitonissa romana, la qual, a petició de Sexto, fill de Pompei, fehia les ànimas de infern exir e denunciar la batalla sdevenidora entre Pompeu e Juli Cèsar, en tant que aquest Sexto ço que volia saber, de la batalla què-n seria, aquesta fehia venir ab las suas conjuracions las ànimas de infern e per aquellas ella sabia què se'n devia sdevenir. [3] No és crehedor que axí fos, mes, axí cum de la fitonisa —d'ella és
 10 scrit, *Iº Regum*, que a prechs de Saül fòu venir Samuel a denunciar-li ço que a ell demanave,¹ e sant Agustí diu que aquell qui aparaxia no era Samuel, mes lo demoni en forma de Samuel—,² axí de aquesta Eríptone era ab arts màgicas, e axí és entès lo dit de Lucan parlant de ella.³ [4] Axí diu Virgili a Dant que no teme [189ra] de intrar dins aquesta ciutat e specular los vicis e las penes dels maliciosos, car no y romandrà,
 15 mes exir n'à. De açò havia dubta Dant, que cum fos dins no y romangués; mes Virgili lo assegurà per dit de Eríptone.

[5] E volent entrar, trobà les fúries infernals circumdades de serpents. En aquest matex loch les trobà Eneas, segons diu Virgili.⁴ (De aquestas fúries apar damont en lo capítol de las fúries infernals.)⁵ [6] Un ell, Dant, e Virgili obriren les portes, e
 20 trobaren les dites fúries, segons apar *capitulo IXº*,⁶ e comensaren a inproperar als diables dient que no podien contradir als fats, ço és a les disposicions de la divinal voluntat —quaix volguessen dir que divinal disposició era que ells entrassen aquí e hisquessen sens repugnància—, aportant-los en memòria que, per voler repugnar la exida de Hèrcules de infern, Cèrberus per Hèrcules fou depilat, segons apar en lo
 25 capítol del can de infern, ja dit damont, e de Mendusa, la qual foren aparèxer devant Hèrcules per ço que aquí Hèrcules romangués.⁷

[7] E diu que, quant Virgili e Dant foren dins la ciutat, apellaren Mendusa per ço que Dant tornàs pedra e, per consegüent, romangués dins la ciutat infernal, en la

1. I Sam 28, 7-20.

2. AGUSTÍ, *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* II, III, 2 (PL 40: 142; CCSL 44: 83); cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 95, a. 4 ad 2.

3. LUCÀ, *Phars.* VI, 577-578 i 639-640.

4. VIRGILI, *Aen.* VI, 278-81; 555-558.

5. Cf. *supra* VII, 1-7 i 12-20.

6. Cf. DANTE, *Inf.* IX, 37-51; *et supra* VII, 24.

7. Cf. *supra* X, 4-5.

manera de Hèrcules. [8] Un és notar que, segons tracten los poetas, Forcus, rey de
30 Spanya, hagué tres filles, ço és Mendussa, Stènnio, Euríala, lo nom [189rb] comú de
las quals és *Gorgon*, qui és enterpretat ‘terror’. [9] E la dita Mendussa havia los
cabells serpentins, e la causa fo per ço cum Neptunus corrupé ella en lo temple de
Pal·las; la dea Pal·las, irada, mudà los seus cabells en serpents, en los quals ella
aparexia pus bella. [10] Aquestas sors entre tres havien un uyll, car qui les mirave o
35 gordave eren convertits en pedra. [11] O que digam que cascuna havia l ull e qui les
gordava era en pedra transmutat, ço és que per la llur bellesa no podien girar l’ull de
cascuna de ellas e que no les cobeegàs, car, encare que fos prudent, era gordant ellas
convertit en fatuïtat. E per ço diu Dant en lo *capitolo IX*^o:

40 *O voi c’avete gl’intelecti sani,
mirate la doctrina che s’asconde
socto il velame degli versi strani.*⁸

Nota de visu mulierum. [12] Aquesta Mendussa Perseu, fill de Júpiter e de Dampnis,
ab lo scut cristal·lí de Pal·las e ab la arme de Mercuri matà e scapsà, e aportà-sse’n lo
cap per Líbia, e, de las gutas de la sanch infinidas, infinides serpents foren creades, e
45 per ço aquella terra més que altra habunda de serpents.

[13] E jatsia açò sia fictió, emperò veritat fou que aquestas tres foren filles del dit
rey de Spanya, les quals havien una mateixa pulcritut, e romangueren, mort lo pare,
en lo dit regne, lo qual Mendussa, per ço cum era pus astuta, cultivà, de què havien
grans rendes de la terra, ço és de la cultura. E per ço són dites *Gorgones*, specialment
50 Mendussa, *quasi ‘terre cultrices’*; grece ‘terra’ dicitur ‘gonge’ ‘cultura’. [14] E per
ço vengueren en grans riquesas, e de las riquesas en supèrbia. En la qual aparents,
[189va] los hòmens, vehent ellas axí bellas e riques e superbiosas, de stupor, terror e
temor eren tornats pedres, ço és que no·s gosaven moure. E per ço cum triple terror
per supèrbia mundana fa nós quasi insensibles cum pedra, per ço són dites tres sors
55 havents aquesta virtut: la primera spècia de terror és debilitat de pença, la qual és
significada per Stènnio; la segona és sparsió de pença e lata profunditat, e és
significada per Euríale; la tercera, caligació de vista, e vet Mendussa. [15] Mes
Perseu, ço és lo virtuós, ab l’escut de Pal·las, ço és ab la sapiència, lo cap de Gorgó,
ço és de Mendussa, levà, ço és lo regne, lo qual regne és lo cap e la l ull de ellas. [16]
60 *Unde versus:*

*Unicus est oculus, regnum quod tres habuere,
quod sibi subvertit bellica dextra viri.
Est Gorgon ‘cultrix terre’ omneque nomen
est tribus, his magis ore Mendussa nitet.*⁹

---

8. DANTE, *Inf.* IX, 61-63.

65 Aquestas tres terrós vehé Eneas en infern, segons pose Virgili:

*Horrendum stridens, flamisque armata Cymera,
Gorgones, etc.*¹⁰

[17] Axí Dant, si·s fos desviat de rahó en vehent Mendussa, pedra fóra tornat. E per ço diu Virgili:

70 *Ffelix qui potuit mundi cognoscere causas
atque motus omnes et inextricabile factum
subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari,*¹¹

patris sororum istarum. [18] Hèrcules, Theseu, Períteu entraren en infern, segons los poetas, e, per ço cum eren virtuosos, scaparen de Mendussa. Un diu Dant:

75 *«Vegna Mendussa: sì 'l fareno di smalto»,
dicevano tutte rigardando in giuso:
«mal non vegamo in Tesëo l'asalto».*¹²

[19] Diu Dant que aparagué a ells la eloqüència [189vb] cautelosa. Aquesta és Mercuri, car a investigar la matèria dels maliciosos sens commemoració mercurial, que és en negociacions, no poden entrar. [20] Car las malícias particulàs qui·s fan per frauds, les quals solen ésser fetas en mercaderies, a les quals la constil·lació de Mercuri fa, en aquesta manera les havem inquirir. [21] E axí Mercuri és loch dels frauds, e aquest és nunciador. *Mercurius, id est 'cura mercium'*, e aquell ab Mercuri fa les mercaderies qui ab fecúndia e cautela mercadega. [22] E stà ab verga *que dicitur caducum, que dividit serpentes*. Què és la serpent sinó la venenosa sedició dels hòmens, la qual Mercuri ha sedar per la sua compulsió? Car diu Lucan *in X*^o:¹³ a tart és feta negociació sens interpretació de consciència, ab cautelas, mentida, venenants la nostra ànima. *Item*, la suasiva locució fa sedar les contencions. [23] En aquest semblant cars Staci fingex Mercuri devallar e la umbra de Lay, rey dels tebens, matat per Èdipo, fill seu, entrar en lo loch clos de aquesta ciutat, en lo qual loch són vistes IX búlgias, ço és IX spècies de frau tormentades, axí com diu Stati.¹⁴ [24] De aquest Mercuri diu sant Agustí, *VII° De civitate Dei*, que és portador de la paraula de Déu; *dicitur Mercurius quasi sermo 'medius currens'*, e per ço cum locució és feta entre

---

9. JOAN DE GARLÀNDIA, *Integ. Ov.*, 225-228: «Unicus est oculus, regimen [regnum *al. cod.*] quod tres habuere / Quod sibi submittit bellica dextra viri. / Est Gorgon cultrix terre communeque nomen / Est tribus, hiisque magis ore Medusa nitet» (ed. GHISALBERTI 1933c: 54-55).

10. VIRGILI, *Aen.* VI, 288-289.

11. VIRGILI, *Georg.* II, 490-492.

12. DANTE, *Inf.* IX, 52-54.

13. LUCÀ, *Phars.* X, 209: «possidet; immensae Cyllenus arbiter undaest».

14. ESTACI, *Theb.* II, 1-6 i 11.

los negociants, per ço és dit president d'ells.¹⁵ Per ço diu Virgili en persona de
95 Júpiter —qui és Déu— a Mercuri:

*Vade age, nate, voca Zefirros et lambere pennis...
alloquere et [190ra] cellens defer mea dicta per auras...
Naviget! Hec summa est, igitur noster nuncius esto...
Cum virga caput, etc.*¹⁶

---

100 a. [189^f *mg. inf.*] Diu Dant que la ciutat de Ditis és circuïda de III murs: lo primer és malícia, bestialitat e frau; Virgili: «*Menia lata videt triplici circumdata muro*»¹⁷ (*libro Inferni, capitulo X^o*).

---

15. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VII, 14: «[...] Mercurius si sermonis etiam deorum potestatem gerit, ipsi quoque regi deorum dominatur, si secundum eius arbitrium Iuppiter loquitur aut loquendi ab illo accepit facultatem. [...] Quod si sermo ipse dicitur esse Mercurius, sicut ea, quae de illo interpretantur, ostentunt [*sic*] (nam ideo Mercurius quasi medius currens dicitur appellatus, quod sermo currat inter homines medius; [...] ideo et mercibus praeesse, quia inter uendentes et ementes sermo fit medius [...])» (CCSL 47: 197-198).

16. VIRGILI, *Aen.* IV, 223, 226, 237 i 242.

17. VIRGILI, *Aen.* IV, 549.

E per ço cum la malícia és manifestada en frau, e lo frau és comès per eloquència cautelosa, la qual és atribuïda a Mercuri, per ço tota la següent matèria serà de fraudulència, jatsia que algunas són comesas per bestialitat, axí cum tirannia e trahició, blasfèmia e desesperació, qui són pijors peccats que aquells qui són fets per malícia solament, en quant bestialitat és pijor que malícia. [2] E serà tractat de aquests a la mescla, segons Dant axí tracta; advertint, emperò, al legidor que quant major és lo peccat de la bestialitat que de malícia, pus pregon en infern és punit; e dels peccats de malícia, aquell qui és pigor pus pregon és punit, e açò matex és dels peccats comesos per bestialitat. E cum la desesperació e la trahició en la última spècia sien peccats de bestialitat pus greus, per ço la trahició és posada pus pregon en infern, tantost ans del cercle de Lucifer.

[3] Donchs, açò declarat, tractem del cercle dels heretges, los quals pequen en malícia. [4] La pena que han, segons Dant, és que grantment són cremats e pudents. Un diu que en la entrada de la dita ciutat vehé infinits sepulcres a semblança de [190rb] alguns sementiris que són trobats en alguns lochs, axí cum prop de la ciutat de Arles, en Província, après del Royna. [5] Dient que aquí són los heresiarques, ço és los prínceps dels heretges, qui los segraments de la Sglésia han pervertits e s separen de la unitat de la Sglésia e fan nova secta, e qui dels articles de la fe senten [en altra manera] que la Sglésia sent. [6] Aquests sepulcres són les crueltats pudrides e occultas d'ells, les quals són en ells axí cum en sepulcres continents pudreminer, axí cum los còssors morts e pudrits e pudents són contenguts en los sepulcres. [7] E per ço cum alguns més, altres menys declinen de la veritat, per ço de variables penes són afligits, e per ço diu que alguns dels sepulcres més, alguns menys són calts.

[8] Notantment après dels superbiosos deven ésser los heretges, car, segons la glosa sobre aquell dit de Salamó: «*Inicium omnis peccati superbia*»,¹ diu: «*De superbia nascuntur hereses et scismata*».² Item Jeremias diu: «*Arogancia tua et superbia cordis tui decipit te*»,³ un diu la glosa: «*Superbia facit heresim, non ignorancia*».⁴ [9] E vertaderament los heretges e paterins (*id est*, los pares dels heretges) són maliciosos, car segons lo Filossoff *in Eticis*: «*Malicia est malus habitus*,

1. Eccli 10, 15.

2. Cf. *Gl. ordin.*: «De superbia nascuntur haereses, scismata, detractiones, invidia, verbositas, iactantia, contentiones et huiusmodi...»; WALAFRID ESTRABÓ, *Gl. ordin.*, *ad loc.* (PL 113: 1195).

3. Ier 49, 16.

4. Cf. *Gl. interl.*: «Omnis hereticus arrogans, quia superbia facit hereticum, non ignorantia».

id est mala electio, cum quis comisso peccato de ipso gaudet»;⁵ alegrar-se del malfet és malícia. De aquests diu lo Savi en los Proverbis: «*Qui letantur cum malefecerint et exaltant in rebus pessimis*».⁶ Item Job: «*Quasi de industria recesserunt a Deo et vias eius intelligere noluerunt*».⁷ [10] Aquests, donchs, són pacionats en sepulcras ardents
35 amagats o aquí posats, *psalmo*: «*In eo paravit vasa mortis, [190va] et sagittas suas ardentibus efecit*»,⁸ un diu la glosa: «*Vasa mortis sunt heretici, qui sepeliunt animas*»;⁹ item *psalmo*: «*Quoniam ecce peccatores intenderunt arcum*».¹⁰ Item *psalmo*: «*Numquid narrabit aliquis in sepulcro misericordiam tuam?*»;¹¹ item *psalmo*: «*Sepulcrum patens est guttur eorum*»,¹² e açò per reहेbre falses opinions;
40 item *psalmo*: «*Posuerunt mendacium spem suam et mendacium operi speraverunt*».¹³ [11] Diu que aquests sepulcres són oberts, per ço cum la lum divinal és aparallada donar lum a ells e levar-lus de loch obscur, si·s volen, mentre són en aquesta vida. E per ço los heretges no deven ésser totalment delits, mes, si·s pot fer, deven ésser revocats. Un diu sant Agustí, *super I^o Regum*, que Absalon entrà a las concubinas del
45 pare: «*Per concubinas heretici intelliguntur, qui occidendi non sunt, sed in carcerem detrudendi et frequenter admonendi sunt ut ad veritatem fidei redeant*».¹⁴ Car les coses errants no deven ésser occises, mes a cautela reduïdas. Emperò, en lo die del judici, ço és en la mort, los sepulcres seran tancats, car lavors no serà alguna reparació. De açò diu Dant, *libro Inferni, capitulo X^o*.¹⁵
50 [12] Un posa aquí ésser cruciat Epicuri —heretge qui negave infern ésser e posave la sobirana felicitat en delits carnals— ab tots los seus secaçes. [13] E posa aquí II tuscans, ço és dos ciutedans florentins qui eren stats en los temps de Dant, ço és Ferinata de Ubertis e Cavalcant —pare de Guido, qui no volgué hojr Virgili, *Eneydos*, e per ço no sabia res de infern—, aquests seguint la opinió de Epicuri. [14]
55 Un, Sòcrates disputant del sobirà bé e de la felicitat, Aristipus, un seu de[190vb]xeble, dix que stave en delit carnal, posant que quant l’ome moria, ensemps lo cors e l’ànima morien e, per consegüent, que no era altra vida sinó aquesta. Aquest seguí en

5. No és citació literal.

6. Prov 2, 14.

7. Job 34, 27.

8. Ps 7, 14.

9. Cf. *Gl. interl.*: «Augustinus: hereticos, qui ex scripturis venenant animas»; PERE LLOMBARD, *Comm. in Ps. [= Maior glossatura], ad loc.* (PL 191: 117).

10. Ps 10, 3.

11. Ps 87, 12.

12. Ps 5, 11.

13. Is 28, 15: «Quia posuimus mendacium spem nostram, Et mendacio protecti sumus».

14. Cf. ALAIN DE LILLE, *De fide catholica contra haereticos sui temporis* II, 20: «Augustinus etiam, ubi legitur, quod Absalon intravit ad concubinas patris (II Reg. XVI), dicit, quod per concubinas intelliguntur haeretici, qui occidendi non sunt, sed in carcerem detrudendi, et frequenter admonendi, ut ad Christianae fidei redeant veritatem. Ovis etiam errabunda occidi non debet, sed ad caulas reduci» (PL 210: 395).

15. Cf. DANTE, *Inf.* x, 7-12.

opinió Epicuri, del qual tots los altres seguits aquesta opinió són dits «epicuris». [15] Un altre dexeble de Sòcrates, apellat Atístines, dix que lo sobirà bé stave en virtut, e tots aquells qui seguiren aquest en opinió són dits «stoics». [16] Ferinata era gibel·lí, e ajudà foragitar de Florència lo linatge de Dant, qui eren güelfos, en tant que los güelfos foren gitats dues vegades de Florència per los gibelins, e puys, sforçats, los güelfos foragitaren los gibel·lins de Florència, en tal manera que fins ara és possehida per güelfos, e per ço Farinata diu, *libro De inferno, capitulo X^o*, dels seus, gibelins, que mal han après de tornar en Florència.¹⁶ [17] Dient a Dant que ans de L lunacions, ço és de L mesos, Dant seria exulat de Florència a no tornar. [18] Si les ànimas separades han conexença de las coses passades e sdevenidores: dihen alguns que han conexença de las coses passades, per ço cum l'àbit roman en ellas; de las coses sdevenidores han conexença en las llurs causes. Mes de las coses presents naturalment no poden haver conexença, cum sien separades de la sensitiva. Damont havem declarat de la conexença de las ànimas separades.¹⁷

[19] Diu Dant que en la companyia dels heretges trobà Ffrederich emperador, qui no tenia altra vida ésser, e per consegüent era [191ra] epicuri. E demanà al papa que podia tenir moltes mullers, axí cum I clergue pot tenir molts benifficis. Un los benifficis alguns són ab cura de ànimas, alguns són sens cura de ànimas: aquells qui són sens cura, molts poden ésser possehits per I; mes de aquells qui són ab cura, molts no poden ésser possehits per I sens dispensació e ab necessitat. Los benifficis ab cura són les mullers, les quals ensemps ab I no són multiplicades sinó en temps de necessitat, axí cum en lo temps dels sants pares antichs, en la vella lig. Aquest emperador a tracte del papa fou mort per lo soldà, per ço cum no hagué recurs e lo imperi se rebel·là. Aquest era segon emperador de Soàpia, qui moltes heretgies e molts scismes cometé. [20] E axí mateix era aquí Octovià cardenal de Ubaldints, lo qual era florentí e epicuri, e dix als gibelins: «Si la ànima és alguna cosa, jo l'é perduda per vosaltres; e no voleu per meus prechs judar al emperador?».

[21] E entre los heretges és, per Dant, Anastasi papa segon, romà de nació, segons appar *capitulo XI°*, lo qual era en lo temps de Theodorich emperador. En temps del qual Anastasi molts clergues e lechs lexaren la fe, per ço cum lo dit papa comunicà ab Fotino, heretge e companyó del heretge Açaçi, canonge de Thesalònia. Un diu axí Dant en lo capítol XI:

90 *dov' i' vidi una scricta
che dicea: «Anastago papa quarto,*

---

16. Cf. DANTE, *Inf.* X, 77-78.

17. *Summa de pena* [LXXX-XCII], ff. 111vb-121rb, esp. «De la manera de la conexença que ha l'ànima separada de las coses corporals» ([LXXX], ff. 111vb-113rb) i «Que las ànimas separades hauran memòria de las coses passades» ([LXXXIX], ff. 118vb-119rb).

*lo qual [191^{tb}] trasse Fortin della via diricta», etc.*¹⁸

[22] Dihent que gran fetor exia del dit cercle: aquesta fetor és la mala fama. Diu sant Agustí: «*Fama bona, odor bonus*»;¹⁹ *sic infamia debet dici fetor*.

---

18. DANTE, *Inf.* XI, 7-9.

19. AGUSTÍ, *De doctrina christiana* III, XII [18]: «*Odor enim bonus fama bona est*» (CCSL 32: 89); cf. *In Iohan.* L, 7 (CCSL 36: 435).

Malícia és divisa en violència e en frau. *Item*, la violència és divisida en tres espècies, segons que en tres maneres pot ésser comesa, ço és, contra Déu o contra si mateix o contra lo prohisme: contra Déu fan violència los heretges, los blasfemants, los qui
 5 usen contra natura; contra si mateix fa violència aquell qui mate o ociu si mateix, o devosta inmoderadament los seus béns, o fa alguna crueltat a ssi mateix maliciosament; contra lo prohisme fan aquells qui violentment roben lo prohisme o'l maten. [2] E axí, ja damont havem declarat del cercle dels maliciosos e violents heretges, la qual heretgia és violència feta contra Déu. [3] Car, cum blasfèmia sia
 10 atribuir a Jhesuchrist açò que no pertany a ell segons la deïtat ne segons la humanitat, o atribuir a altre açò que és propi a la deïtat o a la sua sacratíssima humanitat (axí cum si algun dehia que la humanitat de Jhesuchrist no és vertadera humanitat, mes fantàstica; dir que la humanitat de Jhesuchrist no sia axí compòsita de ànima racional e de vertadera carn cum la nostra; dir que no sia nat de verge; dir que no ha haüda
 15 [191va] vertadera dolor e passió; dir que no sia unida en unitat de persona ab lo Fill de Déu, e axí negant de ella açò que vertaderament li pertany; e axí mateix atribuir a altre ço que és a ell propi, axí cum dir que altre és universal stat redemptor, que altre home és vertader Déu, etc.), tot açò és heretgia e, per consegüent, blasfèmia. [4] Cum, donchs, tota heretgia directament o indirecta sia violència contra Jhesuchrist
 20 segons la deïtat o segons la humanitat, seguex-se que tota heretgia és blasfèmia e violència contra pietat, que és servitut (*latria*) que pertany a sol aquell qui és Déu, de la qual diu Macrobi: «*Pietas est per quam sanguine coniunctis et patrie benivolis officium et diligens tribuitur cultus*».¹

[5] Diu Dant, *libro Inferni, capitulo XIII°*, que la violència contra la divinal
 25 magestat pot ésser comesa en 1^a de tres maneres, ço és blasfemant o luxuriant contra natura o fenerant.² [6] Los blasfemadors ensemps ab los sodomites són punits de pluge de flames de foch, ço és que lamp continuadament plou sobre ells. Un diu Dant que·ls vehé anar en una planícia arenosa de semblant arena que era aquella que calsigà Cató en la Lívia; a la qual, firmant-se en ella e recoldant-se en una sponda,
 30 vehia ploure flames semblants de aquellas que vehé Alexandre ploure sobre la sua gent d'armes. E la causa per què axí són punits és per ço que en la llur vida són stats

1. CICERÓ, *De inventione* II, 53: «*pietas, per quam sanguine coniunctis patriaeque benivolum officium est diligens tribuitur cultus*». Vegeu 22 n.

2. Cf. DANTE, *Inf.* XIV, 19-27.

en los seus moviments e cogitacions inflamats als dits peccats abhominables. [7] Entre los quals blasfemadors és aquell rey Capaneu qui ensemps ab lo rey Adastro, rey Tideu, rey Polemite e altres reys, anaren assetgar la ciutat de Tebes contra lo rey Clèote. Lo [191vb] qual Capaneu era tant elevat en supèrbia que blasfemave los déus axí cum si fossen hòmens, majorment lo déu Bacho, déu dels tebens. Per la qual cosa, per manament del déu Júpiter devallà lamp del cel per lo qual en lo mig de la sua companya stech fulminat e mort. Del qual parla Staci.³ [8] Aquest Capaneu era hun dels set reys qui assetgaren Tebas; diu Dant en lo dit capítol que Virgili dix a
40 aquest:

*«O Capanee, in cò che no si amorsa
la tua superbia, se' ttu più punito;
nullo martirio, fuor che lla tua rabbia,
sarebbe al tuo furor dolor compito».*
45 *Po' si rivolse a me co miglor labbia,
dicendo: «Quel fu l'un de' secte regi
c'assiser Tebe; e ebbe e par ch'egl'abia...».*⁴

[9] Contra los blasfemadors és la Scriptura dient, *psalmo*: «*Pre fulgore in conspectu eius nubes transierunt, grando et carbones ignis*». ⁵ Aquesta supèrbia, axí cum lo lamp, se engendra en alt, car aquest peccat és en lo Sperit sant. *Item Leviticus*: «*Homo qui blasphemaverit Deo portabit peccatum suum*». ⁶ [10] Fa aquí menció Dant de Júpiter, qui, pugnand contra los gigants en la encontrada que és dita Flegra, demanà adjutori de Vulcà, lo qual és déu dels ferrés, los quals res no poden fer sens foch. [11] Aquest Vulcà, qui nex de las parts juyanes de Juno e del cel, és lo lamp,
55 qui de la ínfima part del àer nex. Un *Luchanus*:

*Fulminibus terre proprior succenditur aer.*⁷

Un lo foch ha tres noms, segons los poetas, ço és Júpiter, Vulcà e Vesta. Júpiter és lo foch qui stà en la sua spera, en la qual és simple e sens [192ra] nociment. Vulcà és lo foch migà, en la ínfima part del àer: aquest és compost e nociu; aquest és lo lamp (és dit lo lamp *Vulcà, quasi 'volans candor'*). Vesta és lo foch del qual usam. [12] Diu Dant que si, a instància de Júpiter, Vulcà ab tots los seus ferés (los quals los poetas appellen *cicoplides* o *thelchines*) volia fulminar Capaneu axí cum a instància de Júpiter fulminà los gigants qui·s levaren contra Júpiter en la encontrata Flegra, que és en Thesàlia (los quals gigants hagueren vençut Júpiter sinó per Vulcà, qui vengué en

---

3. ESTACI, *Theb.* III, 598 i 602.

4. DANTE, *Inf.* XIV, 63-69; v. 70: «...Dio in disdegno, e poco par che 'l pregi».

5. Ps 17, 13.

6. Lev 24, 15-16.

7. LUCÀ, *Phars.* II, 269.

65 adjutori seu ab tots los seus ferrés, ço és ab los lamps, ab los quals los fulminà), no ho puria axí fer de Capeneu, com en infern los dampnats romanguen incorruptibles, jatsia sien passibles.

[13] *Item* Dant, en lo loch al·legat, fa menció del Flegeton, flum infernal, del qual diu Virgili que és ardent e flamejant, dient:

70 *Que rapidis flammis ambit corentibus amnis,
Tartareus Flegeton, torquetque sonancia saxa.*⁸

[14] E volent tocar de la nexença del dit flum e dels altres flums infernals, los quals devallen de las etats del món e dels principats, los quals principats, segons los poetas, començaren a Saturno, primer rey de tot lo món, parle *a remotis* de 1ª stàtua semblant
75 a aquella de Daniel, la qual ves Nebugadonosor.⁹ [15] Un, segons los poetas, Celeu hagué tres fills, ço és Saturnus, rey de Crete, e Tyceu, e Forcus, rey de Spanya. Saturnus, de Reha (o Cíbela, o Berenchícia, que tot és una dona), [192^{tb}] muller sua, hagué molts fills. Lo qual Saturnus, per virtut de la sua divinitat, prevés que ella engendraria un fill qui·l expel·liria del regna, e per ço manà a la muller que tot ço
80 que parís fos a ell presentat, per ço que·l matàs. Reha perí i mascle lo qual, tantost cum fou nat, ris; e per ço Reha, moguda de pietat, presentà a Saturno 1ª pedra preciosa apellada *albesta*, e aquella Saturnus devorà. Reha fôu lo fill transportar a la montanya de Yda, e aquí fôu-lo nodrir per Vesta, nodrissa sua, e fou nomenat Júpiter. E ordonà Reha que, quant l'infant ploraria, que sonassen témpens per ço que
85 lo plor no fos hoÿt. Júpiter essent crescut, levats los genetius del pare, gità'l del regne. [16] De Saturno romangueren quatre fills qui senyorejaren a tot lo món, ço és Júpiter, rey del cel; Juno, del àer; Neptunus, de la aygua; Plutó, de la terra. [17] Saturnus és lo temps; los quatre fills són los quatre elaments. Los genetius són les sements e fruyts, los quals de vegades per Júpiter, qui és lo foch, ço és per la gran
90 calor e siccitat, són levats. [18] Diu, donchs, que en aquella montanya de Yda en la qual fou nodrit Júpiter stà drete aquella stàtua en tal manera composta cum diu lo test del Dant, semblant, segons dit és, a la stàtua de Daniel, ço és: lo cap de fin aur, los brassos e los pits de pur argent, e puys, devallant, és de ferre; al peu és de terra cuyta. [19] E diu que les spatles gira envers Damiata e gorda vers Roma, e cascuna de las
95 parts és rupta, exceptat la àurea, e gemega e plora; de las quals làgremas ixen los quatre flums [192va] infernals, e per consegüent Flegeton.

[20] La intel·ligència de las dites coses és aquesta: que lo regimén del món començà principalment en orient, un és la ciutat de Damiata, en Soria; puys, perdut aquell regimén, vengué en occident als latins; mes, per ço cum lo comens de aquests

---

8. VIRGILI, *Aen.* VI, 550-551.

9. Cf. Dn 2, 31-45.

100 principats, segons los poetas, començà en la ylla de Crete per Saturno, segons dit és,
per ço Dant fingex aquesta stàtua ésser en Crete. Suts los quals regiments són
compreses les nostres etats. [21] Un diu Orosi¹⁰ que quatre regnes principals foren,
segons que IIII parts són del món. Lo primer fou en orient, en la gran Babilònia
caldea, e comensà aquest principat a Nin e a Samíramis, muller sua, e fou destruït
105 aquest principat per Cyru, rey dels parciants, en lo temps de Abraam. Lo segon fou
en lo migdie, a Cartàgina, suts Cola rey, en lo temps dels jutges; la qual destruïda,
fou tornada per Dido. Lo tercer fou a tremontana, dels macedonians, e comensà en lo
temps dels macabeus per Alexandre. Lo quart en occident, en Roma, e aquest era en
lo temps de Jhesucrist, e comensà a Juli Cèsar; e en aquest finirà, segons Virgili, *in*
110 *X^a egloga*,¹¹ e sant Agustí, *XVIII° De civitate Dei*.¹² [22] Diu Dant notantment que la
stàtua se sustén solament en lo peu de la terra cuyta, per ço cum lo món tostemps va
de mal en pigor.

[23] De aquest flum Flegeton e dels altres flums infernals havem damont
parlat;¹³ mes, per lo propòsit de la pena dels blasfemadors de Déu, havem hagut en
115 aquesta manera tractar del flum Flegeton, per ço cum és flum flamejant e ardent.

---

10. OROSI, *Hist.* II, I, 5.

11. VIRGILI, *Ecl.* IV, 4-10, esp. 4 i 8-9.

12. AGUSTÍ, *Civ. Dei* XVIII, 2.

13. Cf. *supra* II.

Violència contra la divinal magestat o és feta immediatament, sens migà de alguna creatura, e axí és blasfèmia, o és feta mediatament, ço és ab migà de creatura, e açò és peccat contra natura; lo qual pot ésser comès en 1^a de dues maneres: o mijançant
5 natura offesa, e axí és sodomia, o mijançant art offesa o violentada, e axí és usura. [2] Pux, donchs, havem parlat de las penes dels blasfemadors, qui offenen Déu immediatament, en lo present capítol parlarem de la violència feta a Déu mijançant natura offesa, e aquesta és la sodomia, ço és, de aquells qui bestialment són indiferents en las spècies e maneres de luxuriar, no fehent degudament segons natura
10 ordona. [3] Aquest peccat clama a Déu, car és contra Déu e natura; un diu aquest peccat a Déu e a natura: «Vosaltres haveu creat mascle e fembre per multiplicar, e nós donam obra per disminuir».

[4] Un aquest peccat o és comès en altra natura específica o en pròpria. Si en altre, és dit aquest peccat bestialitat, axí cum jaure ab bèstia, e aquest és lo pijor peccat
15 contra natura. [5] Si en la pròpria spècia és comès, o és comès en si o ab altri individu. Si ab altri individu, o és cascú mascle o cascú femella o mascle e femella. Si cascun és mascle, jahent-se per loch e vas a altra cosa servint, axí cum és lo çes, lavors [193ra] aquest peccat contra natura és dita sudomia, lo qual és abhominable peccat, emperò no tant greu cum la bestialitat, e açò per rahó de
20 diversitat de spècia. Si cascú és femella, en tant que la una tingue loch de mascle e l'altra loch de femella, e axí se pul·luexen, lavors és sodomia axí cum de mascle ab mascle. Si la un és mascle e l'altre femella, emperò la pul·lució és per loch no degut, axí cum en lo çes de la femella, lavors és sodomia e peccat abhominable. [6] Si lo peccat contra natura és comès solament en l propri individu, axí cum lo mascle per
25 si matex o la fembra per si matexa ferà provocant-se pul·lució, lavors aquest peccat és dit mol·lícies, lo qual és greu, mes no tant cum los sobredits peccats. [7] Són altres peccats contra natura pròpriament, e són en aquells als quals nunca Déu ne natura han consentit ésser junts en matrimoni, axí cum de mare e de fill, o de pare e de filla, encare que·s fassa per loch degut. [8] Són altres peccats los quals són contra orde de
30 natura, jatsia no sien contra natura pròpriament, axí cum en lo jaure lo mascle e la femella, jatsia fassen l'acte en loch degut, emperò no en manera que natura ha ordonat, mes, per major delectació sercant, muden orde, car la femella serà superior e lo mascle inferior, o axí cum les bèsties uxen, no fas per fas —cum natura humana

ordona que jahent, e fas per fas, e lo mascle superior, e gitar la sperma en lo vas
35 degut, e no procurar gitar defora.

[9] Del peccat contra natura de [193rb] mascle ab mascle parle Dant, *libro Inferni, capitulo XV°*. Un diu sant Agustí: «*Adulterii malum fornicacionem vincit, vincitur ab incestu; peius est cum matre quam cum aliena; sed horum omnium pessimum est contra naturam, ut sodomia et si vir membro mulieris non ad hoc*
40 *concesso utitur coheundo*». ¹ E per consegüent, pijor és adulteri que fornicació, que és solt ab solta; e pijor incest, que és quant són lo mascle e la fembra de una parentela carnal o spiritual, que adulteri; e pijor ab la mare; e, sobre tots aquests, pijor la sodomia, que és mascle ab mascle o cum lo mascle usa del membra de la fembra no degut. [10] Dels qui pequen mascle ab mascle o fembra ab fembra fôu Déu venjança
45 cum per foch e suffre fôu abisar Sodoma e quatre altres ciutats (*Genesis XIX°*).² *Leviticus XX°*: «*Qui dormierit cum masculino cohitu femineo, uterque operatus est nefas, morte moriatur*». ³ Item sant Jerònim: «*Sodomia dicitur mutacio, quia sodomite erunt muti in die iudicii, non excusando se per ignoranciam*»,⁴ car natura ha donada ley als animals. Item *Genesi*, Déu percutí de mort an aquell qui la sement gitave en
50 terra.⁵

[11] Fa menció Dant, en lo loch al·legat, de un ciutedà de Florença apellat Brunet Latí, e del comensament de Fflorença, e de la sua desconexença, e dels peccats que en ella són, e de la decepció feta per Fflorença als pisans, e de las colones que se'n portaren. [12] Dihent que lo peccat de sodomia més és entre
55 hòmens científichs e estudiants que en altres. [13] Finyint trobar aquí entre los sodomites Priscià e altres que anomena, e lo bisbe Andreu, bisbe de Florència, lo qual per aquest peccat per lo papa [193va] fou transladat del bisbat de Florença al bisbat de Vicència.

[14] E en *capitulo XVI°* posa Dant que entre los sodomitas són alguns florentins
60 aquí nomenats.⁶ E en special fa menció de Jàcobo Rustiguci, florentí, lo qual havia tant mala muller que ell no podia ab ella viure pacíficament en casa, e per la ferocitat de la muller lo dit Jàcobo jurà que nunca jauria ab ella ne ab altra dona, mes usave ab mascles turpement. [15] Sdevench-se un die que ell hagué en la sua casa un garsó, ço és, un fadrí ab pagua, per jaure's ab ell; e cum endós fossen en la
65 cambra, la muller, percebent-ho, desigant diffamar lo marit, fôu-se a la finestra e

---

1. AGUSTÍ, *De bono coniugali* VIII, 8 (PL 40: 379). Vegeu 37-40 n.

2. Cf. Gn 19, 1-29. Vegeu 45 n.

3. Lev 20, 13. Vegeu 46-47 n.

4. Cf. JERONI, *Liber de nominibus hebraicis*: «SODOMA, pecus silens, vel caecitas, vel similitudo eorum» (PL 23: 784). Vegeu 47-48 n.

5. Cf. Gn 38, 8-10. Vegeu 49-50 n. — Cf. PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6. Vegeu 9-10 n.

6. Cf. DANTE, *Inf.* XVI, 34-45.

cridà grans crits: «A foch!, a foch!», en tal manera que tot lo vehinat curria per venir a casa sua. Mes lo marit sentint açò, exint de la cambra ab bastó e cridant contra ella volent-la batre, la muller, per temor del batre, devallà de la casa e exí al vehinat cridant: «No vingau, car lo foch és apagat!».

«*Usura quasi aliene rei 'per usum rosura'*», segons Ysidoro.¹ Per usura és Déu offès migensant art offesa; e cum l'art sia filla de natura, per consegüent per usura natura és offesa. [2] Un *IIº Phisicorum*: «*Ars imitatur naturam in quantum potest*»,² ço és, 5 natura creada per aquell qui és natura naturant, que és Déu, axí cum la filla procehex de la mare; e per ço art és dita néta de Déu, e axí, offenen l'art, és Déu offès. [3] E que lo usurer offena la art, apar-ho, car si lo usurer no cometia [193vb] usura, algun exerciria la art segons lo seu ingeni. [4] *Item*, no és artificial que lo diner fassa diner, e per consegüent ne natural, e axí és contra Déu. Diu lo Philosofo, *Vº Ethicorum*: 10 «*Peccunia inventa est ad commutationes faciendas*, e per ço lo propri e principal ús de la peccúnia és e la consumpsió e distractió, segons que és despesa en comutació»,³ e per ço il·lícit és per lo ús de la peccúnia mutuant pendre preu. [5] E per ço diu Crisòstom (*in Decretis habetur*): «*Usurarius rem datam a Deo vendit, non comparatam*». Axí cum lo usurer, après lo *fenus*, la sua cosa repetex, tolent la stranya 15 ab las suas, lo mercader no repetex la cosa venuda,⁴ car la peccúnia no és disposta sinó a comprar. Car la cosa mutuada e prestada deu ésser graciosament prestada e mutuada, e si lo préstech no és gratuït, és usura; si lo comodat no és gratuït, és empció. [6] És prohibida usura, *Leviticus XXVº*: «*Peccuniam non dabis fratri tuo ad usuram, et frugum superhabundanciam non exiges*»;⁵ et *Psalmista*: «*Quis habitabit 20 in tabernaculo tuo? Qui peccuniam non dederit ad usuram*»;⁶ *Luce VIº*: «*Date mutuum nichil inde sperantes*». ⁷ *Item iure canonico*⁸ et *civili*.⁹ [7] E per ço diu Dant, *libro Inferni, capitulo XIº*: és dit de Déu «*in sudore vultis tui vesceris pane tuo*»,¹⁰ id

1. Cf. ISIDOR, *Etym.* V, XXV, 15: «*Vsura est incrementum fenoris, ab usu aeris crediti nuncupata*».

2. Cf. ARISTÒTIL, *Phys.* II, 2 194^a 21; II, 8 199^a 15-20 (ed. BOSSIER, BRAMS 1990: 52 i 86).

3. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IV, 1 1120^a 8-9: «*Usus autem esse videtur pecuniarum consumpcio et dacio, accepcio autem et custodia possessio magis*» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 431).

4. GRACIÀ, *Decr.*, D. 88, c. 11: «*Item Iohannes Chrysostomus super Matthaum: [...] 3. Unde super omnes mercatores plus maledictus est usurarius, ipse namque rem datam a Deo vendit, non comparatam ut mercator, et post foenus rem suam repetit, tollens aliena cum suis, mercator autem non repetit rem venditam*» (PL 187: 419).

5. Lev 25, 37.

6. Ps 14, 1 i 5.

7. Lc 6, 35.

8. Cf. *Corpus iuris canonici*. Vol. 2, *Decretalium Gregorii IX compilatio*, lib. V, tit. 19; *Liber sextus Decretalium Bonifacii papae VIII*, lib. V, tit. 5 (ed. FRIEDBERG 1959: vol. 2, 811-816 i 1081-1082).

9. Cf. *Corpus iuris civilis*, C[odex iustinianus] 4, 32 (ed. SCHOELL 1877 [1954]: vol. 2, 171-173).

10. Gn 3, 19.

est in artificio, que és lo contrari en la usura.¹¹ [8] De la matèria de la usura en lo tractat que he fet *Dels X manaments* largament he parlat.¹²

25 [9] Diu Dant, *capitolo XVII*^o, parlant de las usures de Florença e de Pàdua, [194ra] nomenant alguns usuraris ésser en infern punits, que han aquesta pena: que tostemps gorden als sachs que tenen, a denotar los actes dels usuraris.

---

11. Cf. DANTE, *Inf.* XI, 106-111.

12. Vegeu Introducció I, 1 n. 6, i II, 3.

Tirannia és moviment bestial e diabolical. Del cercle un són los tirans parlant, Dant, *capitulo XIIº Inferni*, diu que, entrant en lo dit cercle, li occurregué aquell monstro bestial Minotaurus en 1ª ruïna semblant de aquella que és entre la ciutat de Verona e
5 la ciutat de Trident. [2] Un los poetas finyen que lo Sol hagué v filles, ço és Pasife, Medea, Fedra, Dirce e Circe, les quals per rahó de la bellesa eren dites filles del Sol. [3] *Item*, finyen que Vulcà, fill de Juno e de Júpiter, fou marit de Venus, de la qual hagué II fills, ço és Jocus e Cupido; la qual Venus menyspreà lo seu marit Vulcà per ço cum era cuxo. E per ço cum Venus havia adulterat ab Març, déu de batalla, lo déu
10 Júpiter, qui totes les coses veu, vehent un die que Venus adulterave ab Març, demostrà-ho a Vulcà, marit seu. Vulcà, indignat, vulgué lo adulteri manifestar a tots los déus per ço que l'escarnissen: fôu cadenas adamantinas, ço és de amor, e un die, cum Març e Venus jaguessen, ell los ligà en tal manera ab aquel[194th]las cadenas que separar no-s podien del lit; lavors Vulcà convocà los déus e demostrà a ells lo
15 adulteri. Per la qual cosa Venus, irada contra lo Sol, féu totes les v filles del Sol àvels fembres. [4] Minos, fill de Júpiter e de Europe, rey de Crete, prengué Pasife, filla del Sol, per muller, e engendrà de ella Androgeu, lo qual, cum hagué X anys, fou al estudi de Atenes tramès. Era de tant engín que en lo XIIIº any tots los doctors precel·lia, e per enveja fou precipitat de 1ª turra. Per la qual cosa Minos, pare seu, mogué guerra
20 per terra e per mar contra Nisus, rey de Atenes. [5] E stant Minos en lo siti de Athenes, Pasife, muller sua, fou molt scalfada de un bou juve, en tal manera que-s jagué ab ell. E açò ab indústria de Dàndalus, qui era molt ingeniós, lo qual fugí de Athenes per ço cum havia mort son nabot per enveja, cum era pus ingeniós que ell, e era vengut a Crete, un era la dita Pasife reyna. E aquest Dàndalus compongú una
25 vaca de fust, e fôu que la reyna fos dins e que la sua vulva metés en dret de la vulva de la dita vaca lígnea e fóra en libertat sua rehebra del membra del bou, mes en la vulva de la vaca, tant cum volguera, pensant-se lo bou que la vaca lígnea fos vacca vertadera. [6] E axí lo bou jagué ab la reyna e concebé un mig home e mig bou —lo qual part la ley apella *portentosum*,¹ un appar que la glosa ten que tal part és

---

1. *Corpus iuris civilis*, D[igestum]. 50, 16, 135: «*Ulpianus libro quarto ad legem Iuliam et Papiam* Quæret aliquis, si portentosum vel monstrosum vel debilem mulier ediderit vel qualem visu vel vagitu novum, non humane figuræ, sed alterius, magis animalis quam hominis, partum, an, quia enixa est, prodesse ei debeat? et magis est, ut hæc quoque parentibus prosint: nec enim est quod eis imputetur, quæ qualiter potuerunt, statutis obtemperaverunt, neque id quod fataliter accessit, matri damnum iniungere debet» (ed. MOMMSEN 1954 [1872]: 914).

30 possible si la dona jau ab animal² (açò appar del linatge dels Ursins [194va] romans, los quals, segons les ystòries, hisqueren de un urs qui·s jagué ab 1^r muller de cavaller)—, e aquest axí engendrat fou nomenat Minotaurus. [7] Sabent açò Minos, manà a Dàndalus que fabricàs una casa en la qual lo Minotaurus fos inclòs en tal manera que de aquí no exís, e lavors Dàndalus fòu laberint en la ciutat de Càndia, en
35 Crete, en lo qual fou posat. [8] Aprés gran temps, stant Minos en lo siti de Athenes, la filla del rey Nisi de Athenas, nomenada Sil·la, se anemorà de Minos. E per ço cum era fatat que fins que i cabell d'aur qui era en lo cap de Nisi, rey de Atenes, fos levat d'ell la ciutat no seria presa, la filla, ço és Sil·la, lo levà del cap del pare e donà'l a Minos, e lavors fou la ciutat presa e Nisus rey fugí, perdut lo cabell d'aur, ço és lo
40 trehor. [9] Lavors Minos, en venjança de la mort de Androgeu, ordonà que per III anys los de Athenes tremetessen XII fills dels nobles a Crete, a devorar per lo Minotauro. [10] En lo tercer any la sort fou sobre Teseu, fill de Age, rey de Atenas, qui cum fos a Crete e fos vist per Adriana, filla de Minos, ella fou molt d'ell anemorada e ell de ella; e prometent ell que la pendria per muller, ella li donà manera
45 de matar lo Minotauro ab fil e ab pega e ab altres materials. [11] E lavors Teseu amenà-sse'n Adriana e Fedra, germana sua, e jaquí Adriana en la ylla de Chio e amenà-sse'n Fedra.

[12] Diu Servus que aquell bou ab lo qual jagué Pasiffe fou notari de Minos, e per ço cum Pasife havia hagut Androgeu de [194vb] Minos e Minotaurum de Taurus,
50 per ço de aquell notari ha nom Minotaurus.³ [13] Lo mestra de las *Ystòries Scolàsticas* diu que fou home totalment inhumà e cruel, e molt fort bataller en palestra; e per ço és dit Minotaurus, ço és bestial e carnicer.⁴ [14] Ffulgenci diu que Pasife se jagué ab Apocrisari, canceller del rey Minos, lo qual canceller havia nom Taurus; e per ço cum lo fill que·n hagué era noble de part de la mare e ignoble de
55 part del pare, per ço és dit mig home e mig bèstia.⁵ [15] Mes cumsevulla sia, ell era tiran cruel e destruïdor de hòmens.

[16] Diu, donchs, Dant que ell vehé lo Minotauro en una ruïna semblant en aquella que és entre la ciutat de Verona e la ciutat de Trident, un ha hun flum, l'Àdix, un se pesca hun pex qui ha nom carpió (IX vegades se cou e encare no és assats cuyt),
60 e passa per roques grans prop Verona. [17] En la passió de Jhesuchrist, per lo gran terratrèmol que fou en la passió de Jhesuchrist, cahech una gran rocha en lo costat del

---

2. Referència no trobada.

3. SERVI, *In Aen.* VI, 14: «nam Taurus notarius Minois fuit, quem Pasiphae amavit, cum quo in domo Daedali concubuit. et quia geminos peperit, unum de Minoe et alium de Tauro, enixa esse Minotaurum dicitur» (ed. THILO, HAGEN 1881-1887: II, 7, 6-9).

4. PERE COMÈSTOR, *Hist. schol.*, «Hist. lib. Iudicum», c. 10: «Fuit autem minotaurus vir quidam inhumanus, et valens in palestra magistratus Minois. Unde et sic dictus est, quasi *minois taurus*, id est minois carnifex» (PL 198: 1283B).

5. Referència no trobada, probablement incorrecta.

flum, que de·quí avant lo pas és stret. [18] E perquè lo Minotaurus era cruel e bestial, e los tirans són cruels e bestials, no seguint la rahó, mes los moviments bestials e diabolicals, per ço los tirants per Minotaurus són figurats.

65 [19] Mes la pena de aquests és que són punits per los centauros, e per arpias e per cans rabiosos e per làminas ígneas, segons Dant, *libro Inferni, capitulo XII*.⁶ Qui són aquests centaures al present serà vist, car de las arpias damont havem parlat.⁷ [20] Un és notar que los poetas finyen [195ra] que Ysion volgué haver Juno en adulteri, e ella ornà 1ª nuu en spècia sua, ab la qual jagué e engendrà'n los centauros; per ço són dits
70 centauros, *quasi 'in aere geniti'*. [21] Alguns dihen que los centauros són mig hòmens e mig cavalls; altres dihen que són mig hòmens e mig bous. Aquests són los hòmens terrenals, tots donats a la terra, e axí són mig hòmens e mig bous; los bous no curen de qui és la possessió de la terra, e emperò usen de aquella: axí los tirants usurpen les possessions dels altres. [22] Són dits mig hòmens e mig cavalls: axí los
75 stipendiariis dels tirants e ells mateiys són bestials, car, axí cum la fera bèstia entén a la mort dels hòmens, axí los tirants e los stipendiariis ensemps ab los cavalls entenen a la mort dels hòmens, *Seneca: «Ferina rabies est ista, sanguine et vulneribus letari»*;⁸ *item Luchanus:*

80 *Nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur
venalesque manus: ibi fas ubi maxima merces.*⁹

[23] Emperò són dits ésser engendrats en la aure, ço és en la nuu, qui tost és feta e torna-sse'n en no-res: axí qui va derrera dignitat terrenal, posant en ella beatitut, troba's a la fi decebut. [24] Car l'estament dels tirants e dels seus stipendiariis és axí cum l'aure movable: are és sus, ara és suts; majorment dels stipendiariis, car are són
85 suts un tirant, are suts altre, are són aquí, are allà, a manera del bou e del cavall pastorant: are pastoren en una possessió, ara en altra, e no gorden la possessió de qui és, ne lo llur past en aquella possessió si és just.

[25] Dant [195rb] majorment anomena tres centaures, *capitulo XII*, ço és Chiron, Foll e Nesu.¹⁰ Aquest Nesus morí per Deianira, muller de Hèrcules, segons tracta
90 Ovidi, *IX° Methamorphoseos*,¹¹ e Sèneca *in X^a et ultima tragedia*.¹² [26] Un, haguda Hèrcules victòria de Atelant, Gerió, Caco e de Achelco, cum se'n tornàs a la pàtria ab sa muller Deianira, filla de Cenei, rey de Calidònia, vengué a la ora de un riu appellat Abenu, e fou tant crescut que Hèrcules no-l poria passar. [27] E stant axí, vingué

---

6. Cf. DANTE, *Inf.* XII, 73-75.

7. Cf. *supra* IX.

8. SÈNECA, *Clem.* I, 25, 1.

9. LUCÀ, *Phars.* X, 407-408.

10. Cf. DANTE, *Inf.* XII, 67-72.

11. OVIDI, *Met.* IX, 101-272.

12. [PSEUDO-]SÈNECA, *Herc. Oet.*, *passim*.

Nesus centaurus e, scalfat en amor de Deianira, stech denant Hèrcules. Hèrcules,
 95 vehent ell mig cavall, pregà'l que portàs Deianira dallà lo flum, e ell offerí portar-la
 feelment, e axí ho fòu. E cum Nesus e Deianira foren dallà lo flum, Nesus volgué
 haver Deianira; mes ella no ho permeté, e cridà. Lavors Hèrcules, qui no havia passat
 lo flum, no podent-li ajudar, parà l'arch e gità una segeta verinosa de la sanch de la
 Ydra, serpent, e ferí Neso e matà'l. [28] E cum fos propinqua a la mort, pres la
 100 camisa sua, de la sanch verinosa infecta, e donà-la a Deianira dihent-li: «Aquesta
 camisa te do per ço cum val en açò: que si vols la amor de Hèrcules, posat que ell no
 volgués la tua, fes-li vestir aquesta camisa e tantost haurà tanta de amor en tu que
 no·s volrà de tu nunca separar». [29] Mort Neso, e anant-se'n Hèrcules ab la muller
 Deianira, passant algun temps, Hèrcules violentment e ab tirannia levà lo regna de
 105 Theòlia a Èurit, qui era rey, e prengué la sua filla Íoles en muller; e amà-la tant, que
 Íoles fehia [195va] de Hèrcules tot ço que·n volia, en tant que·l fehia filar e fer actes
 femenils. [30] Sabent açò Deianira, crehent que ella lo reduiria a la sua amor, tramès
 a ell per un seu servidor la camisa que li havia donada Nesus, e Hèrcules era en I
 mont ab Íoles, apellat Eota, e Hèrcules vestí's la camisa e morí. Sabuda la mort de
 110 Hèrcules, Deianira, muller sua, de dol matà si mateixa, de què parla Sèneca *in*
tragedia.¹³ [31] L'altre centaurus, Chiron, era de la ylla Schiro, filló de Saturno e de
 Fíl·lere, nudridor de Achil·les, del qual parla Ovidi.¹⁴ [32] L'altre centauro, Folus,
 era molt irós, del qual vuy encare los irosos e perfidiosos són dits *folles*.

[33] Aquests centauros sagiten los tirants en infern continuadament, car los
 115 stipendiariis induexen los tirants a fundre los béns e la sanch dels hòmens, e bullen los
 tirants dins calderas plenes de sanch bullent. [34] Diu lo propheta: «*Principes eius in*
medio, quasi lupi rapientes predam ad efundendum sanguinem». ¹⁵ E per ço diu
 Salomon: «*Longe esto ab homine habenti potestatem occidendi*»; ¹⁶ Virgili:

*Fuge crudeles terras, fuge litus avarum;*¹⁷

120 *psalmo*: «*Non perdam cum impiis vitam meam, et cum viris sanguinum animam*
meam». ¹⁸ [35] *Abacuch*: «*Diabolus de regibus triumphabit, et tiranni ridiculi eius*
erunt», ¹⁹ *qui manus in sanguinem semper mittunt*. *Lucanus*:

Cesar, in arma furens, nullas nisi sanguine fuso
*gaudet habere vias.*²⁰

13. [PSEUDO-]SÈNECA, *Herc. Oet.*, 984-1024.

14. OVIDI, *Met.* VI, 126; *Ars am.* I, 11.

15. Ez 22, 27.

16. Eccli 9, 18.

17. VIRGILI, *Aen.* III, 44.

18. Ps 25, 9.

19. Hab 1, 10: «Et ipse [sc. Nabuchodonosor] de regibus triumphabit...»; la glossa ordinària inter-
 preta moralment Nabucodonosor com el diable contra els creients.

125 *Salustius: «Tiranni bonique mali suspiciores sunt, semperque eis aliena virtus formidosa est»;*²¹ *ideo ad sanguinem reducuntur, quia potentia regunt et opriment, non iusticia.* [195vb] *Luchanus:*

*In dubiis tutum est inopem simulare tiranno.*²²

[36] Entre los tirants és nomenat Alexandre de Macedònia, fill de Neptalim, rey
130 foragitat de Egipte, e de Olimpíadis, muller de Philip, rey de Macedònia; e axí fou natural als macedonians per part de la mare. Fou primer rey de Grècia e rey de Jherusalem, perseguidor de Dari, e regnà XII anys. Aquest se hagué ab tirannia, segons diu Sèneca *ad Lucillum*.²³ [37] És entre ells Dionís, rey de Sicília, del qual Valeri *in IX*^o; qui per les grans crueltats que fehia havia tanta pahor de mort que no
135 permetia que altre li ragués la barba sinó la sua filla.²⁴ E diu Macrobi²⁵ que aquest fôu posar hun coltell ligat en un delicat fil sobre lo cap de un seu familiar, per ço cum li havia dit que ell tenia vida feliça, dihent-li: «Are conex la mia vida!»; e a la fi fôulo matar, segons diu Boeci.²⁶ De aquest, cum una vegada passars per Saragossa de Sicília e tots ab veu no hoÿda lo blasfemassen, una vètula cridà que Déu li donàs
140 longa vida, e açò per los tirants passats, qui eren stats pijors.²⁷

[38] Són altres molts nomenats entre los tirants per Dant en lo dit capítol. Acelí Romà, molt cruel. [39] Guido, comte de Montfort, fill de Simon, comte de Ànglia, qui, après que son pare fou mort en la batalla per Adoart, rey de Ànglia, vengué ab Carles en Ytàlia. E cum Enrich, fill de Ricard, germà de Odoart, fill d'aquell [196ra]
145 Odoart qui matà lo dit Simon, fos vengut en la cort romana e hoÿs missa en la sglésia de Viterbi, un lavors era la cort, stant e vehent lo cors de Jhesuchrist, lo dit Guido ab coltell matà lo dit Henrich. E los seus prengueren lo cors e portaren-lo a Londres, en Ànglia, e és posat en lo mur sobre lo flum Tamis; la stàtua del qual en la mà ten lo cor, dihent ab aquest vers:

150 *Cor gladio scisum do cui sanguineus sum.*

[40] És entre los tirants Achil·les, rey dels humos, qui per ço que possehís tot lo regna de Ungaria matà son frare, e vengué ab gran potència en Ytàlia havent suts si lo rey Adarich, rey dels gepidants, e lo rey dels gots; qui entre les altres crueltats matà

---

20. LUCÀ, *Phars.* II, 439-440.

21. SAL·LUSTI, *Catilineae coniuratio* VII, 2: «nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque iis aliena virtus formidulosa est» (ed. KURFESS 1972 [1957]); TOMÀS D'AQUINO, *De regno* I, 4: «Tyrannis enim magis boni quam mali suspecti sunt, semperque his aliena virtus formidulosa est».

22. LUCÀ, *Phars.* VIII, 241.

23. SÈNECA, *Epist.* 113, 29.

24. VALERI MÀXIM, IX, 13, ext. 4.

25. MACROBI, *Comm.* I, 10, 16.

26. BOECI, *Phil. cons.* III, pr. 5, 6.

27. VALERI MÀXIM, VI, 2, ext. 2.

en Ytàlia vint-e-quatre mília florentins, e Florença destruhí, e Fèsula reformà, e a la
155 fi fou matat a Erímino. [41] Entre los tirants és Pirus, rey dels cussaris, del linatge de
Achil·les. [42] Palei, sisè fill de Pompeu: aquest fou gran cossari, del qual parla
Luchà.²⁸ [43] E ab aquests poden ésser anomenats molts altres e infinits, grans e
pochs, nobles e ignobles, e qui vuy en die són.

[44] Per lo present havem que los tirants són minotauros e los stipendiaris los
160 centaures.

---

28. LUCÀ, *Phars.* VI, 420-422.

[XXXIX.] CERCLE DE AQUELLS QUI FAN VIOLÈNCIA PER MALÍCIA A SSI MATEIYS PER
DESPERACIÓ

Desperació és dita ésser punida per los poetas en tal manera que los desperats [196^{tb}] són inclosos dins la socha dels arbres, qui són sens rames e sens fulles, en los quals
5 les arpias, ocells, fan niu. Açò pose Dant, *libro Inferni, capitulo XIII*.¹ [2] Un diu que, vinent en lo cercle dels desesperats, vengué en lo dit cercle, lo qual era boscatges silvestres e sechs. [3] Aquests boscatges són los staments dels desesperats, car axí cum lo boscatge és multitud de arbres, qui solament viven de ànima vegetativa, deffallent de racional e de sensetiva, axí los desperats són quasi
10 insensibles axí cum lo fust o l'arbre, car los desperats són cosa morta, deffallents de vida sensible e de vida racional. [4] E per consegüent, levada la racional, ja no són dits hòmens, e, levada la sensetiva, no són dits animals, mes plantes e arbres. [5] De aquests parle lo Savi, *capitulo VI*: «*Non extollas te in cogitacione anime tue velut taurus, ne forte elidatur virtus tua per stulticiam, et relinquaris velut lignum aridum*
15 *in heremo*». ² Aquests són aquella figuera malehita de què parle Jhesuchrist, *Mathei XXI*,³ figuera secha, sens gràcia; axí, los desperats són axí cum arbres silvestres portants fruyts de què los porchs infernals, ço és les arpias, pexen. *Proverbiorum I*: «*Ipsi insidiantur et moliuntur fraudes contra animas suas, et ipsi contra sanguinem suum insidiantur*». ⁴ [6] Aquest peccat és dit contra l'Esperit sant.

20 [7] Parle Dant en lo dit capítol de las arpias, de las quals havem damont tractat.⁵ La arpia és dita 'rapina', e açò cové als desperats, car l'ome si mateix matant e los seus béns indegudament scampant, què és, sinó que arrapa la sua pròpria vida e los seus béns?

[8] Emperò, és notar que desperació és dita en dues maneres. La 1^a és fer
25 violència immediatament a ssi matex, [196va] axí cum matar si matex. [9] De aquests fou Petrus de Vineis de Càpua, canceller del emperador Ffrederich, lo qual, cum fos accusat de trahició per enveja, per açò fou execat, e si matex se gità de alt loch e morí. [10] Axí matex, un jutge florentí, per ço cum fou diffamat de una sentència, penjà si mateix en la casa sua pròpria. [11] L'altre manera de desperació és fer
30 violència en las coses sues: no que maten si matex ab les pròpies mans, mes troben

1. Cf. DANTE, *Inf.* XIII, 1-51; esp. 4-10.

2. Eccli 6, 2-3; v. 3: «Et folia tua comedat, et fructus tuos perdat, Et relinquaris...».

3. Mt 21, 19.

4. Prov 1, 18.

5. Cf. *supra* IX.

causa de morir, e açò per deffalliment de facultats, axí cum fou aquell Lano de Cena, qui de riquesa vengué en gran pobresa per la sua malícia e pobretat, e, desperat, posà's entre los enamichs. [12] Aquests són axí cum hòmens, emperò nuus, car despullats de béns temporals. E los cans los perseguexen e·ls devoren: aquests són
35 los creadors. Axí fou de un ciutedà de Pàdua, lo qual, consumades totes les sues messes, desperat morí. Aquests, cum se vehen depauperats, axí cum desperats fugen-los e se amaguen, *Ecclesiastici X^o: «Proiecit in vita sua intima sua»*.⁶ [13] Aquests són semblants a Attèon, del qual parla Ovidi que [fou] per Diana convertit en cervo e en la cassa per los seus propis cans lacerat, no volent dir:

40 *«Atteon ego sum, dominum cognoscite vestrum!»*.⁷

[14] Tant stech Attèon en la cassa que totalment fou depauperat, e per ço Diana, ço és la venació, convertí ell en cervo, ço és en persona tímida e fugitiva; en lo bosch, ço és en l'estament de desesperació; e per los cans lacerat, ço és de las suas necessitats anitxilat. [15] Un diu Innocent, *III° libro De contemptu mundi: «Heu, quam*
45 *per[196vb]fida est condicio mendicantis!, quia si petit, necessitate compellitur; et dum petit, rubore compescitur; et si non petit, nececitate consumitur»*.⁸

[16] Diu Dant que en Florència és la desesperació freqüentada, car sovint los hòmens pengen si mateiys. E posa la causa, dihent que Fflorença fou constituïda pujant la planeta Març, qui és planeta bel·licosa e mortíffera, induhint los hòmens a
50 tals desperacions. E en lo temps dels pagants la dita planeta era adorada, are sant Johan Babtista; per què Marts és irat contra Florença. Emperò no del tot irat, per ço cum la sua stàtua és encare sobre lo pont del flum apellat Arne, qui és en la dita terra.

---

6. Eccli 10, 10.

7. OVIDI, *Met.* III, 230.

8. INNOCENCI III, *De miseria* I, XV, 1.

[XL.] DEL ORDE DELS CERCLES DE LAS VIOLÈNCIAS

Expedit és de la 1ª spècia de malícia, que és violència, la qual, segons dit és,¹ és
divisida en violència contra Déu e en violència feta contra hom matex e en violència
feta contra lo prohisme. [2] Les quals tres violències se han axí que pijor és aquella
5 qui és feta contra Déu immediatament, axí cum és heretgia e blasfèmia, que las altres
violèncias, si·s vol sien fetes contra Déu, emperò mediatament, axí cum és sodomia e
usura; si·s vol sia feta contra hom matex, axí cum desperació; si·s vol contra lo
prohisme, axí cum tirannia. [3] E de aquestas qui no són fetes contra Déu
inmediatament, és pigor la sodomia que la usura. [4] De aquestas dues no pens, jatsia
10 cascuna sia violència feta contra Déu mediatament, segons [197ra] damont és
declarat,² sien pigors que violència feta contra hom matex en si, axí cum matar si
matex, ans creuria que tal violència, que és per desperació, sia pigor que sodomia o
usura; e crech que, après de la violència feta a Déu immediatament, axí cum és
heretgia e blasfèmia, la qual no pot ésser sens oy a Déu, no és pigor peccat que
15 desperació, per la qual és fet oy de hom matex. [5] E creuria que sodomia e usura
sien pigors que tirannia.

[6] Per ço, jatsia que los peccats fets per violència Dant los posa punidors en I
cercle —emperò en diversos gerions o statges—, emperò, segons que lo peccat és
pus greu, és pigor punit. [7] Jatsia, donchs, hajam posats cascun dels dits peccats en
20 lo seu cercle, no curant de gerió, e hajam primer parlat de la violència pigor, que és
inmediatament contra Déu, emperò lo cercle de la tirannia devallant o descendent deu
ésser primer tantost après del cercle de supèrbia, e après lo cercle de la usura, après lo
cercle de sodomia, après lo cercle de heretgia, après lo cercle de desperació, après
lo cercle de blasfèmia. [8] Aquesta és la intenció, salvant millor sentència.

---

1. Cf. *supra* XXXV, 1.

2. Cf. *supra* XXXVI, 1.

[XLI.] DEL FRAU, QUE ÉS SPÈCIA DE MALÍCIA

De la altra spècia de malícia cové tractar, que és frau. La qual és gran bèstia, en tant que frau traspasse los monts, cum freqüentment per ambaxades, per letres molts fraus sien comesos en lo món: les ambaxades e las letres traspassen los monts. [2] *Item* 5 traspasse los murs, [197rb] axí cum appar en la presó de Troya, que per lo frau de Simon lo cavall fet de coure, en lo qual era amagada la gent d'armes, passà per los murs trencats de Troya. [3] *Item* traspasse les armes, axí cum appar en lo frau de Paris a Achil·les, lo qual Paris fraudulosament percutí a Achil·les e·l matà.

[4] Dant afigura lo frau a Gerion, lo qual entre los pagants fou molt fraudulent, e 10 fou rey de Spanya, del qual parla Virgili.¹ Aquest Gerion era dit haver tres còssors per ço cum havia tres regnas o per ço cum frau és divis en dit, cosa e fet (car tot frau o és fet en paraula o en la cosa o en obra). E per ço era finyit ésser en part home, en part stel·lió serpent, en part scorpió. [5] En ço que lo frau és comès en paraula és dit home, car parlar solament pertany al home. És comès lo frau en dit o per alcavotaria 15 o per adulació o per scisma o per mal consell. *Psalm*: «*Domine, libera animam meam a labiis iniquis et a lingua dolosa*». ² [6] En ço que lo frau és comès en la cosa és dit stel·lió serpent, del qual és dit lo crim *stellionatus*, ço és frau e decepció, segons apar *in iure civili*.³ Lo stel·lió és maculat de diverses colors: axí diversos fraus són fets en les coses, axí cum en las mercaderies, symonias, ypocrisias, 20 divinacions. [7] En ço que lo frau és comès per fet és dit scorpió, lo qual dóna lesió, axí cum són barateries, furts, ledornicis, traydors. [8] Comparant Gerió a l animal apellat bívero, lo qual pesca ab la coha metent-la en l'aygua e menejant-la dins l'aygua: de la graxea que és en la cuha hixen gotes a manera de oli, e los pexos vénen a las [197va] gotes; lavors gire's e pren lo pex. Açò és en la Alamanya superior.

---

1. VIRGILI, *Aen.* VI, 289.

2. Ps 119, 2.

3. *Corpus iuris civilis*, D[igestum]. 47, 20, 3: «*Idem* [sc. Ulpianus] *libro octavo de officio proconsulis* Stellionatus accusatio ad praesidis cognitionem spectat. [1] Stellionatum autem obici posse his, qui dolo quid fecerunt, sciendum est, scilicet si aliud crimen non sit quod obiciatur: quod enim in privatis iudiciis est de dolo actio, hoc in criminibus stellionatus persecutio. “ubicumque igitur titulus criminis deficit, illic stellionatus obiciemus”. maxime autem in his locum habet: si quis forte rem alii obligatam dissimulata obligatione per calliditatem alii distraxerit vel permutaverit vel in solutum dederit: nam haec omnes species stellionatum continent. sed et si quis merces supposuerit vel obligatas averterit vel si corruerit, aequè stellionatus reus sit. item si quis imposturam fecerit vel collusionem in necem alterius, stellionatus poterit postulari. et ut generaliter dixerim, deficiente titulo criminis hoc crimen locum habet, nec est opus species enumerare [...]. [3] Qui merces suppressit, specialiter hoc crimine postulari potest» (ed. MOMMSEN 1954 [1872]: vol. 1, 839).

25 [9] Dant, en lo capítol XVII°, posa la fàbula de Fetón. Del qual diu Ovidi, *in primo*,⁴ que fou fill del Sol, e fou inproperat que no era son fill. E ell, de vergonya plorant, dix-ho a la mare, Clímone, e dix al fill que anàs al Sol e que, en senyal que era son fill, li demanàs lo carro. E dix-li lo Sol, pare seu: «No curs, mon fill, de las paraules que t'às dites Epafilus», qui era fill de Júpiter. Lavors Fetón cavalcà e pujà
30 sobre lo karro, e per l'èr ell anava; e, perquè ell no·l sabia regir, cremà totes les coses. Per ço Júpiter lo fulminà e·l submergí en lo Padu, e les germanes sues, Elíades, sepeliren-lu de làgremes àureas, les quals sors foren après en arbres mudades.

[10] Pose més avant la ystòria de Ycari, fill de Dàndalus, molt ingeniós, del qual
35 havem parlat,⁵ qui fòu la vacca lígnea. Lo qual, no podent scapar de las mans de Minos, per ço cum tots los passos de la terra eren bé gordats, fòu ales a ssi e a Ycari per les quals volàs en alt; e volant, la pegua ab la qual se tenien les ales scalfà's e foné's, e axí, no podent volar deffallint les ales, cahech en la mar Ycarus. Lo pare, emperò, ço és Dàndalus, volant vengué a Cummas, e aquí fòu temple a Júpiter, e
40 posà en lo dit temple les ales. Del qual parle Virgili.⁶

[11] *In capitulo XVII°* diu Dant que, volent entrar en les penes de frau, se trobà entre los peccadors qui cometen frau en la usura e en los cambis. [12] En les penes de frau presidex Gerion, diable, del qual havem parlat en lo present [197vb] capítol, car Gerion és pres per frau universalment.

---

4. OVIDI, *Met.* I, 747-779; II, 1-366.

5. Cf. *supra* XXXVIII, 5 i 7.

6. VIRGILI, *Aen.* VI, 14-17.

[XLII.] DEL CERCLE DE LA ALCAVOTARIA E EN RUFFINARIA

Intrant en la matèria de frau, tractarem primer dels cercles de frau comès en paraules, segonament del frau comès en la cosa, tercerament del frau comès en fet. [2] E axí, seguint aquest orde, no seguiré l'orde de Dant, qui tot ho mescle, jatsia en molt
5 seguesqua la sua matèria.

[3] Parlant, donchs, del cercle del frau (jatsia Dant en tota la matèria de frau no posa sinó un cercle, lo qual és segons ell vuytè, emperò divisit en moltes búlgies, segons que són moltes spècies de frau: *búlgie* és 'statge', per ço per aquellas *búlgies* entenem en lo present 'cercle' o 'statges'), primerament tractarem del frau comès en
10 dit, e primerament del frau comès en alcavotaria e en ruffinaria.

[4] Aquests són cruciats per opòsita manera, segons que en opòsita manera són los actes de aquests. Car alcavots o *lenones* són dits pròpriament aquells qui per preu les fembres deceben, no per si matex, mes per altres, dels quals diu lo propheta Johel: «*Puellam vendiderunt pro vino et biberunt*».¹ Ruffians són dits pròpriament aquells
15 qui deceben les fembres ab prometenses, no per altres, mes per si mateiys; e axí, no procehexen cum alcavots, mes en altra manera que fa l'alcavot. [5] Aquests han tal pena: que continuadament són perseguits [198ra] e assotats per aquell cercle per demonis, axí cum en la vida present la pena del alcavot e del ruffià és ésser batut e assutat per ciutat per lo butxí seguint ell, e açò significant que han haguts molts
20 pravos moviments e apetits en decebre les fembres; per ço de molts assots són verberats. [6] E per ço cum los ciutedans de Bulunya en aquests peccats freqüenten, per ço d'ells majorment parla Dant en lo test, *capitulo XVIII*°.² [7] E diu que [vengué] en la primera búlgia mala, feta de pedra e de color *ferigno*, largue e profunda cum i pou, la qual era plena de torments e de hòmens nuus e fembres nuues, axí cum és ple
25 lo pont en Roma l'any del jubileu per passar a Sant Pere, que uns van, altres vénen — axí perquè los alcavots e los ruffians se han opòsitement—, los uns anants, los altres vinents, nuus, ab fas descoberta, e dimonis anants detràs, ells ab gran força batent.

[8] Entre los ruffians és Jason, lo qual, segons los poetas, decebé moltes dones. [9] Un en Thesàlia, que és província en la Romania, foren ii reys frares, Èson e
30 Pel·lias, fills de Eloy, fill de Júpiter. Èson havia i fill apellat Jeson; Pel·lias havia solament dues filles. Tement Pel·lias que, ell mort, no ocupàs Jeson lo seu regna e que privàs las filles del regne, vivint Èson, pare de Jeson, Pal·lias tramès son nabut

1. I Joel 3, 3: «...ut biberent».

2. Cf. DANTE, *Inf.* XVIII, 58-63.

Jeson al velló d'aur, qui era en la ylla de Colcha, en la ciutat de Jaconitas, en la qual era lo rey [198rb] Oethas, tant avar que havia plegat gran trehor; e açò, segons 1^a 35 exposició, era lo velló d'aur. [10] Ab lo qual anaren Hèrcules, Càstor, Polus, Telamon e molts altres grechs, e aplegaren en la ylla de Lenno, un regnave Ysífila, filla del rey Thoant, pulxèrrima, solament ab fembres. [11] E la rahó era per ço que, cum lo rey Thoas fos ab tots los hòmens d'aquella ylla en una guerra en una ciutat en Tràcia e tots haguessen a tots los déus sacrificat exceptat a Venus, Venus, irada, 40 infisà totes les fembres de la ínsula Lenno en tal manera que, cum lo rey fos tornat ab la sua gent en la dita ínsula, nagú dels hòmens pugueren jaure ab las dones. E cum lo rey ab tota la gent tornassen a la dita guerra o batalla, vehent-se les fembres ésser, a llur stimació, scarnides per los hòmens, determenaren totes que, quant tornassen, que tots los matassen. A la segona vegada que foren tornats a la pàtria, posant-se ells 45 en la nit en los lits, en aquella nit les dones mataren tots los marits, pares, frares e fills, e tots los hòmens exceptat lo rey Thoant, lo qual la sua filla Ysífila, moguda de pietat, amagadament lo fòu fugir. [12] Ab aquesta Ysífila Jason, ab les sues colorades paraules, jagué, e la empenyà de doble part, prometent-li que, cum tornàs, la sse'n amanaria en Grècia e la pendria per muller. [13] E partín-se de aquí, Jason 50 anà a la ínsula de Colchi, un trobà altra pulxèrrima, Madea, filla única del rey Oeta, [198va] la qual, filocapta del dit Jason, una per la sua pulcritut, altre per las suas paraules colorades e deceptivas, prometent ell que la amaneria en Grècia e la pendria per muller, e ella crehent, ensenyà a Jason en quina manera poria haver lo dit velló d'aur, segons apar largament per Ovidi, *libro Methamorphoseos*.³ E lo dit Jason, a 55 instrucció de Madea, matà lo drach qui gordava lo velló e aportà-sse'n lo velló ensemps ab Madea. [14] E tornant-se'n en Grècia, cum fos en la terra de Corinti, anemorà's de una altra apellada Creusa, filla del rey Creont, e aquí per aquella lexà Madea prenyada, e manà-sse'n Creusa. Madea perí dos fills, e per oy de Jason matà'ls; de açò, Ovidi *in VIII^a egloga*,⁴ e de las seduccions de aquest Jason diu Ovidi 60 *in epistola sua*.⁵

[15] Lo velló d'aur és la sciència custodida per lo drach, ço és per lo envejós, qui no la vol mostrar; emperò, a tracte de Madea, Jason matà lo drach, ço és, lo desigós de sciència ab lo seu dolç parlar fa que lo mestra descobra la sciència, ço és que no la gorda, ans la diu, e axí lo mestra envejós ab bell parlar del student és vençut, e axí lo 65 velló se'n aporta. Axí és are que los students han la propietat de Jason decebents les dones.

---

3. OVIDI, *Met.* VII, 1-158.

4. VIRGILI, *Ecl.* VIII, 47-48.

5. OVIDI, *Her.* VI («Hypsipyle Iasoni»), 81, 123-124; XII («Medea Iasoni»), 11-12.

[XLIII.] CERCLE DE LA ADULACIÓ O LAGOTERIA

Adulació és dignement cruciada, segons Dant, *capitolo XVIII°, in fine*,¹ dins *stercus* o
sutzetat, en tant que los legoters [198vb] són posats en pou de privades o latrinas molt
pudents, aquí profundats e enfestigats. [2] E açò perquè los indigents e los pobres són
5 tals aduladors, dihent e asserint açò que no és per complaure als rics e grans
senyors, e axò per obtenir e per anar avant e ésser levats en alt, segons lo dit del
propheta, *psalmo*: «*Suscitans a terra inopem et de stercore erigens pauperem*». ²
Rahó és que qui ab adulació de terra desige ésser levat e del *stercus* exalçat, que en
infern sien dejús la terra posats e en suzetat e *stercus* de animals sien profundats. Un
10 diu sant Agustí: «*Adulacio est oleum et maledictio*»;³ la adolació és oli en quant
delita; maledictió, en quant parex torment. [3] Emperò és notar que alguna adulació
és solament venial, car com algú loha altre de algun bé que no ha o, si-l ha, lohe'l
massa de aquell bé, lavòs és peccat venial; mes cum algú lohe lo mal que algú ha o
fa, lavors és peccat mortal. De aquesta adulació parle sant Gregori *in Moralibus*:
15 «*Sunt nonnulli qui, dum malefacta hominum laudibus offerunt, augent quod
increpare debuerant*»;⁴ «*melius est pro veritate pati suplicium quam pro adulatione
beneficium*». ⁵ [4] Un diu Valeri de Diògenes, qui gran filosof fiant en la sala de
Dionís, que per la fetor dels seus curials lagoters exí de la curt, volent star més en
solitud ab penúria que star en societat ab legoteria. Un, cum una vegada fos trobat que
20 levava o mundificave ortolissa per menjar en lo riu, e li fos dit per Aristipo, legoter
de Dionís, reprehent-lo, per què era exit de la casa del [199ra] emperador, respòs: «*Si
michi crederes et mediocri paupertate uti scires, non oporteret te regibus adulando
mentiri*». ⁶

[5] Entre los legoters és trobat aquell legoter Alex de Interminel·lis de Lucha. [6]
25 *Item* aquell Guató, del qual los aduladors són dits guatonics, lo qual fou tremès per

1. DANTE, *Inf.* XVIII, 100-136; esp. 112-114.

2. Ps 112, 7.

3. AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 140, 13: «Falsa laus adulatio est; falsa laus adulatoris, hoc est oleum peccatoris» (CCSL 40: 2035); *ibid.* 108, 20: «Modo quippe malefacta delectant [...] sicut oleum in ossibus; sed ideo maledictio uocatur, quia talibus Deus tormenta praedixit. Tamquam in ossibus autem oleum est maledictio, cum homines inde se fortes putant, quia licet eis mala tamquam impune committere» (CCSL 40: 1596).

4. GREGORI MAGNE, *Mor.* XVIII, IV (CCSL 143A: 890).

5. *Collectio canonum in V libris* I, 221: «Item Augustinus. Melius est pro ueritate supplicium quam pro adulatione beneficium» (CCCM 6: 136).

6. Cf. VALERI MÀXIM, IV, 3, ext. 4: «Idem Syracusis, cum holera ei lauanti Aristippus dixisset 'si Dionysium adulari uelles, ista non esses', 'immo', inquit, 'si tu ista esse uelles, non adularere Dionysium'».

Trassó a Taide, qui era dita Eunuco per ço cum, après que fou stada àvel fembra e de peccat, jaquint l'àbit femenil e prenent lo viril fôu penitència per ço que no fos coneguda, e fou aquesta. Aquest Trassó, caveller, tremès un do a Taida per Guató, ço és 1ª serventa, per ésser àvel. E cum Guató fos tornat, dix-li Trassó si Tais havia
30 hagut plaer del do e si li'n havia fetes gràcies. Respòs Guató: «*Ingentes*», ço és, que grans gràcias li havia fetes e que ell havia fet bé de donar-li aquell do. Del qual parle Tarençi:

—*Magnas vero gracias agere Tais michi?*

—*Ingentes.*⁷

---

7. TERENCEI, *Eunuchus* III, I, 391-392.

Tals consellers per los poetas són dits ésser en flama de foch passionats en aquesta manera: que comensen ésser inflamats de pocha sintil·la, e pux vénen a gran flama.

[2] E és la causa car, axí cum de una favil·la de foch tota una ciutat pot ésser cremada, augmentant lo foch, axí de un mal consell pot ésser tota una ciutat destruïda, *Iacobi III°*: «*Lingua modicum membrum, et magna exaltat. Ecce quantus ignis quam magnam silvam incidit! Et lingua ignis est [199th] inflamans rotam nativitatis nostre*». ¹ [3] *Item in Decretis*: «*Periculose se decipiunt qui existimant eos tantum homicidas esse qui manibus homines occidunt, non potius eos per quorum consilium. Nam iudei Christum non manibus propriis occiderunt, et tamen eius mors ipsis imputatur, quia lingua sua occiderunt dicendo, consulendo, clamando: “Crucifige! Crucifige!”*». ² E per ço és dit en un evangeli que *hora tertia mortuus est Christus* e en l’altre a hora de sexta, car a hora de tèrcia és mort per lengua, a hora de sexta mort en la creu. ³ [4] *Item psalmo*: «*Filii hominum dentes eorum arma et sagite, lingua eorum gladius accutus*». ⁴ *Item Salomon*: «*Qui dissimulat iniurias et callidissimus est*». ⁵ *Quorum lingue sunt, psalmo*: «*ut sagite potentis accute*». ⁶ [5] E jatsia que lo foch infernal puxe ésser entès per foch spiritual, ço és per la astúcia e calliditat, emperò per foch corporal seran inflamats, segons appar damont per sant Agustí, *libro XXI° De civitate Dei*. ⁷

[6] Entre los mals consellers posa Dant ésser, *capitulo XXVI°*, aquells dos grechs molt astuts, ço és Ulixes, rey de Ytície e de Verràcie, e Diomedes, rey de Calidònia,

1. Iac 3, 5-6: «Ita et lingua modicum quidem membrum est, et magna exaltat. Ecce quantus ignis quam magnam silvam incendit! Et lingua ignis est, universitas iniquitatis. Lingua constituitur in membris nostris, quae maculat totum corpus, et inflamat rotam nativitatis nostrae inflammata a gehenna».

2. GRACIÀ, *Decr., De poen.*, D. I, c. 23: «Perniciose [Periculose *al. cod.*] se decipiunt, qui existimant, eos tantum homicidas esse, qui manibus homines occidunt, et non potius eos, per quorum consilium, et fraudem, et exhortationem homines exstinguuntur. Nam Judaei Dominum nequaquam propriis manibus occiderunt [...]. Sed tamen illis Domini mors imputatur, quia ipsi lingua eum interfecerunt, dicentes: *Crucifige, crucifige eum*» (PL 187: 1526).

3. Cf. GRACIÀ, *Decr., De poen.*, D. I, c. 23: «Unde unus Evangelista dixit, Dominum crucifixum esse hora tertia, alius sexta, quia Judaei crucifixerunt eum hora tertia lingua, milites hora sexta manibus» (PL 187: 1526). Vegeu 12-14 n.

4. Ps 56, 5; cf. GRACIÀ, *Decr., De poen.*, D. I, c. 23 (PL 187: 1526).

5. Prov 12, 16: «Qui autem dissimulat iniuriam callidus est».

6. Ps 119, 4.

7. AGUSTÍ, *Civ. Dei XXI*, 10: «gehenna illa, quod etiam stagnum ignis et sulphuris dictum est, corporeus ignis erit et cruciabit corpora damnatorum aut et hominum et daemonum». Cf. *Summa de pena [L]* («Del foch los dampnats cruciant: que és material, e que fou creat ab los àngels»), ff. 71vb-73va, esp. f. 72^{ra-vb}.

ensemps en una flama bifurcada ésser cremats, axí cum, vivents, associats se exercitaven en astuts consells e maliciosos obres; [7] semblant en aquella un foren mesos Thèocles e Polimites, frares, e fills de Edipi, rey dels tebens e fill de Lay, qui
25 endós frares, discordes, batallaren en tal manera que ensemps moriren preliant, e posats en I foch, segons costum antich, la flama se divisà en dues parts; dels quals parle Staci⁸ e Luchà.⁹ [8] Los quals tractaren, segons diu Virgili,¹⁰ que fos fet aquell cavall de coure o de aram [199va] per Epeu, ferrer, en lo qual eren amagats D grechs per pendra Troya. [9] Emperò diu Dares e Dites, grans istòrichs dels grechs, que los
30 grechs intraren en Troya a inducció e prodició de Eneas e de Anthèron, grechs, e açò per lo portal de Troya en lo qual era lo senyal del cavall; car dihen aquests que Polidamas, fill de Anthèron, en la nit anave als grechs e tornava en la prodició de Troya.

[10] En lo dit cercle e dins lo foch ploreu Ulixes e Diomedes lo tractat e la
35 fraudulent astúcia que trobaren de trobar Achil·les, amagat entre las VII filles del rey Licomedis, en Schiro, vestit de vestidura femenil. E fou amagat per ço cum era fatat que ell devia morir en lo siti de Troya o en lo obsidi, e per ço la sua mare Thetis lo tramès a Schiro. E Ulixes e Diomedes foren a Schiro e, aquests donants dons a cascuna de las filles del dit rey, entre las quals era Achil·les axí cum una de ellas,
40 dels quals dons havia-n'í qui pertanyien a fembres, havia-n'í qui pertanyien a mascles, e Achil·les prengué de aquells qui pertanyien a mascles; per ço fou conegut que era home e que era Achil·les. Lavors aquests amanaren-lo a Troya perquè fos aquí en las batalles e en la obsidió de Troya en societat ab ells, cum ell e ells fossen grechs, e atorgà-ho; emperò, perquè ell havia empenyada la major filla del dit rey,
45 appellada Deydemia, prengué-la per muller e partí de aquí. E finalment, segons que li era fatat, ell morí en Troya per Paris. De açò parle Staci *in suo Acheloidos*.¹¹

[11] *Item*, a tractat de aquests dos, Ulixes e [199vb] Diomedes, la ýdola apellada Pal·ladi, dedicada a la deessa Pal·las —la qual ýdola los troyans dehien que era devallada del cel, a la qual foren I templa a honor de Pal·las en lo qual era scrit que
50 Troya no podia ésser presa fins que aquella ymage fos [levada] del temple, e per ço era molt gordada per los troyans, ne era lícit que aquella ýdola fos vista sinó per la sacerdotessa de Pal·las, de la qual parle Luchà—,¹² e a tractat de aquests dos, las gordes matades, la ýdola fou presa e fou furtada. De què parle Virgili:

*Omnis spes dampnavit et cepti fiducia belli, etc.*¹³

---

8. ESTACI, *Theb.* XII, 429-431.

9. LUCÀ, *Phars.* I, 549-552.

10. VIRGILI, *Aen.* II, 264.

11. ESTACI, *Achill.* I, *passim*, esp. 709-920.

12. LUCÀ, *Phars.* I, 598.

13. VIRGILI, *Aen.* II, 162-166.

55 [12] E Ovidi, *De tristibus*,¹⁴ et *Ditis*¹⁵ jatsia hagen scrit que Ulixes fos matat no conegut per lo seu fill Thelagon, lo qual havia hagut de Circe, e açò sagitat o ab lança, emperò Dant finyís, *in libro Inferni, capitulo XXVI*^o, ell ésser mort per la manera que finyís la ànima en infern de Ulixes recitar, mogut de ço que diu Oraci o Omer de Ulixes:

60 *Dic michi, Mussa, virum...*, etc.¹⁶

[13] Aquesta Circes era una bellíssima dona, la qual stava en la ínsula prop Gayeta. Aquella ciutat és nomenada Gayeta per Eneas, e açò en memòria de la sua nudriça, qui era apellada Gaheta, segons diu Virgili *in VII*^o.¹⁷ [14] Aquesta Circes los hòmens qui venien aquí ab lo seu dolç parlar e beuratges convertia en bèstias, axí cum féu
65 dels companyons de Ulixes, segons diu Virgili¹⁸ e Boeci¹⁹ e Ovidi.²⁰ [15] Si era veritat o no, no ho sé; emperò sant Agustí, *XVIII*^o *De civitate Dei*, recita que Varó diu que [200ra] aquesta Circes mudà los companyons de Ulixes en feres bèstias. Un recita sant Agustí que Varó diu que eren certs arcadis, hòmens, qui, per sort induïts, nadaren sobre I stany d'aygua e aquí eren convertits en lops e ab les altres feres
70 vivien; e si staven IX anys que no menjassen carn humana, tantost passats los IX anys eren tornats hòmens e exien del stany.²¹ Diu més avant que en Ytàlia foren algunes dones que ab art màgica los viandants fehien convertir en juments.²² Diu Ysidorus que Circe era famosíssima dona.²³

[16] Aquest Ulixes vehé cascuna riba de cascuna mar, ço és de la mar Oceana e
75 de Leó, ço és Mediterànea (la mar Major e la mar Menor): de Trípol de Barbaria, per tota Síria, en Secca; per Sicília, Còrsega, Sardenya, Mallorca fins en Spanya, a Sibilla, a las terras dels marrochs e del rey Garbi. E procehint, vingué a Gades, ínsules silvestres ultra Spanya en occident, que és dita mar Gadegana, un comensa la mar Oceana, dirimens Europe de Àffrica; alà, més avant, unt Hèrcules posà les

---

14. OVIDI, *Trist.* I, I, 114.

15. Cf. DICTIS, *Ephemeridos belli Troiani* VI, 15; GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*, lib. ultimus [XXXV] (ed. GRIFFIN 1936: 269-272).

16. HORACI, *Ars poet.*, 141-142; HOMER, *Od.* I, 1-2. Vegeu 58-59 n.

17. VIRGILI, *Aen.* VII, 1-3 i 10.

18. VIRGILI, *Aen.* VII, 15-20.

19. BOECI, *Phil. cons.* IV, m. 3, 1-7.

20. OVIDI, *Met.* XIV, 10 i 71.

21. AGUSTÍ, *Civ. Dei* XVIII, 17: «hoc Varro ut astruat commemorat alia non minus incredibilia de illa maga famosissima Circe, quae socios quoque Vlixis mutavit in bestias, et de arcadibus qui sorte ducti tranabant quoddam stagnum atque ibi conuertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta uiuebant».

22. AGUSTÍ, *Civ. Dei* XVIII, 18: «nam et nos cum essemus in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres inbutas his malis artibus in caseo dare solere dicebant quibus uellent seu possent uiatoribus, unde in iumenta ilico uerterentur et necessaria quaeque portarent post que perfuncta opera iterum ad se redirent».

23. ISIDOR, *Etym.* VIII, IX, 5; XI, IV, 1.

80 columnpes significants que aquí és la fi de la terra habitable, segons Sèneca, *in Tragediis*, dihent:

*Terra gadum deficit, etc.*²⁴

[17] E en cercar Ulixes axí lo món, pregave molt los seus companyons que·l vulguessen seguir per haver experiència de las terras e de las mars, dihent, segons 85 recita Dant en lo loch al·legat:

«O frati», diss'io, «che per cento miglia
perilli siete giunti all'occidente,
[200th] e a questa tanta piccola vigilia
d'i nostri sensi che è de rimanente
90 non voglate negare la sperienza,
di retro al sol, del mondo sança gente.
Considerate la vostra semença:
fatti non fosti a viver come bruti,
ma per seguire virtute e conescença», etc.²⁵

95 [18] Alguna vegada és expedient menysprear la pàtria per adquirir saviesa. Un diu un doctor: «*Ulixes Itacus, nisi hoc fecisset, in laboribus propriis latuisset, cuius sapientiam hic maximi Omeri carmen nobile asseruit, quod multas civitates et populos circumvit. Dum illi sunt prudentiores habiti semper qui multorum hominum conversacionibus sunt eruditi, nam natura humana, sicut duris laboribus eruditur, ita per otia turpencia fatuatur*».²⁶ [19] Pregue'ls que vagen ab ell après del sol sens gent, ço és en aquella part que és suts nós, un no és algú. Car diu sant Agustí, *XVI° De civitate Dei*: «*Nimis absurdum est ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani immensitate traiecta, navigare ac pervenire potuisse, ut etiam illic ex illo uno homine primo genus institueretur humanum*».²⁷ [20] A Ulixes ne la dulçor 105 del seu fill Thelèmac, ne la pietat del seu pare Lahert, ne la amor de Penèlope, muller sua, lo pogué d'asò retenir. Aquest és l'orde de la amor, que més al fill, pux al pare, pux a la muller som inclinats. En açò fa Virgili en persona de Eneas fugint lo excidi de Troya, dihent:

Eripis, ut mediis, etc.; ²⁸

---

24. SÈNECA, *Herc. Oet.*, 46: «terra defecit gradum...».

25. DANTE, *Inf.* XXVI, 112-120.

26. CASSIODOR, *Variarum* I, 39, 2: «dum interdum expedit patriam negligere, ut sapientiam quis possit acquirere. Vlixes Ithacus in laribus propriis forte latuisset, cuius sapientiam hinc maxime Homeri nobile carmen asseruit, quod multas ciuitates et populos circumiuit, dum illi prudentiores sunt semper habiti, qui multorum hominum conuersationibus probantur eruditi. Natura siquidem humana sicut duris laboribus instruitur, ita per otia torpencia fatuatur» (CCSL 96: 44).

27. AGUSTÍ, *Civ. Dei* XVI, 9.

28. VIRGILI, *Aen.* II, 665-666: «eripis, ut mediis hostem in penetralibus utque / Ascanium patrem-que meum iuxtaque Creusam».

110 e Ovidi, en persona de Penèlope:

*Tres sumus imbelles in numero.*²⁹

[21] Entre aquests és aquell Perill. Lo qual Peril·lus, per lo seu consell cruel, fôu ell mateix i bou de coure o de aram dins lo qual fossen mesos e inclosos los hòmens [200va] que havien morir, per ço que, posat lo foch dessuts lo bou e per los costats, 115 los hòmens dins cremant morissen e, cridants dins lo bou, no aparagués veu humana, mes mugit de bou, per ço que lo emperador e los hoÿnts no fossen moguts de pietat si hoÿssen veu humana. Aquest bou fou presentat per aquest Peril·lus al tiran Dionís de Sicília, *alias* nomenat Fàl·leris o Feraldo. E volent aquest Dionís haver experiència de açò, per just judici divinal fôu fer la speriència de Peril·lus, e fôu metre dins 120 Peril·lus e, cremant, morí; e axí, açò que ell havia consellat cruelment ésser fet als altres fou fet primer a ell. De açò parle Ovidi, *Methamorphoseos*:

*Non est lex equior
quam necis artifex arte ipsa perire sua.*³⁰

De açò parle Dant *in XXVII° capitulo Inferni*. [22] Parlant axí matex Dant aquí de 125 Romendiola, de Revenna, de Fornil, la qual papa Martí quart, migensant lo comte de Romeniola ab molts francesos, vançé. Parlant aquí de la verdura, ço és de las armes que fan mig leó vert, los de Ordeylafis. Parla de aquells de Malatesta.

[23] Entre aquests és Guido da Montfeltro, qui primer fou comte, gran home d'armes, e pux, comensant en la vellesa, confessat, e volent fer penitència, lexà lo 130 comtat e féu-se frare menor. [24] De aquest parle Dant, *capitulo XXVII°*, dihent que stà en 1ª flama de foch per ço cum donà consell fraudolent a papa Boniffaci, qui inimicave en aquells qui són de la Coluna e bel·lava contra Palestrina; e, cum no pogués pendre lo castell de Palestrina, demanà consell al frame[200vb]nor en quina manera lo poria pendre. [25] Aquest, considerant que lo papa no era contra infaels, 135 mes contra christians, e que li'n prenia cum a Costantí emperador, qui per consell de sant Silvestra fou gorit de la lebrozia —axí aquest papa demanave consell al framenor cum lo goriria de la sua febra superbiosa que havia contra Palestrina—, no responia. [26] Lavors lo papa dix-li:

140 *E que disse tuo cor? Non suspecti;
finoro ti 'solvo, e tu m'insegna fare
sí com 'io Pilestrino in terra getti.
Lo sel posso cerare e diserare,*

---

29. OVIDI, *Her.* I, 97-98: «Tres sumus inbelles numero, sine uiribus uxor / Laertesque senex Telemachusque puer».

30. OVIDI, *Ars amat.* I, 655-656: «iustus uterque fuit, neque enim lex aequior ulla est / quam necis artifices arte perire sua».

*cume tu sai; però son due le chiavi
che 'l mie anticesor no ebbe care.*³¹

145 Dix-li, donchs, lo papa: «Què diu lo teu cor? No stignes ab suspita: fins are te absol,
e ensenya'm cum poré metre Pelestrina per terra. Jo pux tancar lo cel e obrir, axí cum
sabs; per ço són endues les claus...». [27] Lavors lo framenor dix-li, donant-li
consell ab breus paraules, dient:

150 *Padre, de che tu mi lavi
di quel peccato ov'io cader deggo,
longa inpromesa coll'atener corto
ti farà triümfar ne l'alto seggio.*³²

Dix: «Prometre molt e no tenir te farà triümfar», quasi digue: «Promet a Palestrina
molt e, cum l'ages, no li tengues la prometensa, mes fe lo contrari». Aquest consell
155 fraudulent és, car no tenir la cosa promesa és infidelitat. E axí lo papa obtengué
Palestrina. [28] Aprés de alguns dies lo framenor stech a la mort, e lo diable era aquí
ensemps ab sant Ffrancesch, cascun [201ra] per pendra l'ànima. E cum l'ànima fou
fora lo cors, sent Ffrancesch volch-la pendra; mes lo negre cerubin, ço és lo diable,
dix a sant Ffrancesch que no li fos tort, que sua era. E per ço dix lo framenor a Dant:

160 *Ffrancesco venne po', com'io fu' morto,
per me; ma un de' neri cherubini
gli dise: «Non portar; non mi far torto.
Venir se deve giù tra' mie' mischini
perché diede il consiglo frodolente,
165 dal qual in qua stato gli sono a' crini;
c'asolver non si può chi non si pente,
né penter né voler insieme puossi
per la contradicion che nol consente».*³³

[29] Dix, donchs, lo diable a sant Ffrancesch que no se'n portàs l'ànima, car devia
170 venir entre los miserables dampnats per ço cum havia donat lo consell fraudulent.
Dix-li sant Ffrancesch que lo papa lo havia absolt; respòs lo diable:

Solver non si può qui non se pente.

No pot algú ésser absolt del peccat del qual no-s penet, e, per consegüent, ans de la
absolució és requerida primer contricció; mes aquest ans de la absolució no ha haüda
175 contricció. Apar-ho, car:

*...penter né voler ensieme no puossi
per la contradicion qui nol consente.*

---

31. DANTE, *Inf.* XXVII, 100-105.

32. DANTE, *Inf.* XXVII, 108-111.

33. DANTE, *Inf.* XXVII, 112-120.

No pot star ensemps haver contrictió del peccat e voler fer lo peccat: voler e nolere contradictoris són; ensemps no poden star ne natura no ho sustén. [30] Diu Boeci: 180 «*Natura respuit ut contraria queque iungantur*». ³⁴ Item, IX° *Ethicorum*: «*Homo tristari et gaudere [201rb] simul non potest*». ³⁵ Item Porfirius: «*Lex contradictoriarum talis est: si una est vera, altera est falsa*». ³⁶ Item Gregorius in *Moralibus*: «*Neque enim simul unquam conveniunt culpa operis et irreprehensibilitas cordis*», ³⁷ nam bonus et malus simul quis esse non potest. E per 185 consegüent, aquest no podia ésser absolt. [31] Item, no és orde dret algú ésser absolt de culpa ans que la culpa sia; e per consegüent, per la repugnància de la culpa e de la vènia, frustra fou aquella absolució, e axí lo silogisme del demoni conclou. [32] Ne val l'argument del papa, cum dix que podia lo cel tancar e obrir. Car, jatsia la potestat del papa sia inmensa e de ella no sia lícit disputar, crehem que solament pot 190 fer açò que diu potència sua, cum sia vicari de Déu. Mes Déu, jatsia sia omnipotent, segons sant Augustí no pot fer sinó ço que diu poder, e no açò que diu defalliment, car Déu no pot peccar, no pot mentir ne pot fer res que implich contradictió, cum açò no sia poder, ans és no poder. ³⁸ Per consegüent, *per locum a minori*, ne lo papa pot fer res qui implich contradictió. [33] Cum, donchs, haver contrictió, qui és requerida 195 a absolució, e voler peccat sia contradictió (car contrictió és no voler peccar, haver propòsit de peccar és voler peccar), per consegüent ensemps no pot star, mes aquell qui ha propòsit de peccar, Déu no·l té per absolt en lo cel; per consegüent, per molt que lo papa lo absolve, Déu en lo cel no·l ha per absolt, e, per consegüent, en açò lo papa no pot obrir lo cel. [34] E per consegüent, cum allò que li manave lo papa al 200 framenor fos peccat e inhonestat, [201va] ne lo papa li ho devia manar ne lo framenor a ell obeyr suts spècia de absolució. Un diu Alanus: «*Obedientia est animi deliberantis honestas, iuste iussionis effectus*». ³⁹ E per consegüent, en aquelles coses devem obeir als prelats que justament deliberen e que justament manen. Algunes coses són sens les quals no podem ésser salvats, axí com és la inpleció dels 205 manaments morals, en los quals som tenguts obeyr als prelats. Algunes coses són que

---

34. BOECI, *Phil. cons.* II, pr. 6, 13.

35. Cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IX, 4 1166^b 22: «Si autem non possibile simul tristari et delectari...» (ed. GAUTHIER 1972-1974: IV, 550).

36. Referència no identificada; vegeu 181-182 n.

37. GREGORI MAGNE, *Mor.*, «Epist. ad Leandrum», 3 (CCSL 143: 5).

38. Cf. GRACIÀ, *Decr.*, *De poen.* D. II, c. 45: «Posse autem peccare, ut Augustinus ait, non est aliquid posse, imo aliquid non posse. Unde ille solus vocatur omnipotens, qui hoc non potest, quia omnia potest, quae posse est aliquid posse» (PL 187: 1539); AGUSTÍ, *De trinitate* XV, 15, 16-22: «Scimus namque nos esse mentitos. Verbum autem illud quod est deus et potentius est nobis hoc non potest. [...] Et magna illius uerbi potentia est non posse mentiri quia non potest esse illic *est et non sed est, est; non, non*» (CCSL 50A: 498).

39. ALAIN DE LILLE, *Summa de arte praedicatoria*, c. 16: «Scias ergo quod vera obedientia est animi deliberantis honesta, justae iussionis effectus cum discretione» (PL 210: 144).

aporten a dampnació, axí cum són los peccats mortals, en los quals no som tenguts obeyr als prelats. [35] Diu sant Gregori: «*Illi soli habent in hanc carnem potestatem ligandi atque solvendi, sicut apostoli, qui illorum exempla simul cum doctrina tenent*». ⁴⁰ Item Origenes: «*Hec potestas soli pape concessa est et imitatoribus Petri vestigia imitantur; non illi qui non imitantur*». ⁴¹ Item Malachie: «*Maledicam maledictionibus vestris*». ⁴² Item alibi: «*Ve illis qui vivificant animas que non vivunt et mortificant animas que non moriuntur*». ⁴³ Cum, donchs, lo papa sia suts la ley divinal, per ço no pot fer contra ella ne contra la fe. [36] E per ço dix lo framenor:

215 *Oimè dolente, com'io mi riscossi
quando mi presse dicendomi: «Forse
tu non pensavi ch'i' lōicho fossi»!
Minòs mi portò, e quelli atorse
octo volte la coda al dosso duro,
e poi per gran rabia la rimorse;
220 disse: «Quest'è de' rei del focho puro», etc.⁴⁴*

Diu que Minos, lo diable, lo se'n portà, dient-li: «No pensaves tu assò!». Vuyt voltes li donà ab la coha en lo dors, e pux per ràbia la mordia.

[37] Entre aquests són posats los qui trenquen les prome[201vb]tenses e qui ab falsos juraments fan frau al prohisme.

225 [38] *In capitulo XXVI°* parle Dant a Florença que se alegre, *quasi dicat* que deurien plorar, dient:

*Godi, Fiorença, poi che sei si grande!*⁴⁵

[39] Parlant del sompni matutí, que·s diu que és vertader. *Unde Ovidius in Epistolis:*

230 *Namque sub aurora, iam dormitante lucerna,
sompnia quo cerni tempore vera solent.*⁴⁶

[40] Diu que plagués a Déu que Florença ploràs los peccats que aquí·s cometen, per los quals tants mals han e conflictes.

---

40. Referència no trobada; cf. GREGORI MAGNE, *Hom.* II, XXVI, c. 5-6 (PL 76: 1200-1201).

41. Referència no trobada.

42. Mal 2, 2: «*Maledicam benedictionibus vestris*».

43. Ez 13, 19: «...*Ut interficerent animas quae non moriuntur, Et vivificarent animas quae non vivunt*».

44. DANTE, *Inf.* XXVII, 121-127.

45. DANTE, *Inf.* XXVI, 1.

46. OVIDI, *Her.* XIX [«Hero Leandro»], 195-196.

[XLV.] CERCLE DELS SCISMÀTICHS, E DE AQUELLS QUI SEMBREN DISCÒRDIES E
SEDICIONS, E DELS SCANDALOSOS

Scismàtichs, scandalosos e sembradors de divisions e sedicions e discòrdies són punits segons los actes, car són trobats tallats, vulnerats, incisos en la manera que han
5 los altres per paraules divisos e perforats; e açò més o menys segons que les divisions, sedicions, scàndols, discòrdies són més greus o menys greus, per ço que «segons la mesura del delictes sia lo modo de la plaga».¹

[2] Un Dant, *in libro Inferni, capitulo XXVIII*^o, pose v diferències de aquests incisits per scisma o per discòrdies. La primera incisió e divisió corporal o spiritual
10 és de la barba fins al çes, e de aquesta incisió és incisit en lo present cercle Alí, sarraý. [3] Aquest Alí fou apellat primerament Nicolau,^a lo qual era cristià e pux [202ra] fou heretge e scismàtich, seguint la secta de Macomet per rahó de la gola, invitant los altres a gola, e per ço és incisit de la gola fins al çes.

[4] La segona incisió fa del çes fins a la barba. De aquesta incisió és incisit e
15 divis en l'ànima e en lo cors Macomet, car la ocasió del seu scisma fou luxúria, qui comensa a les parts juyanes, e aquest és pus incís que los altres. [5] Aquest Macomet, maliciós e astut en la sua juventut, investigant e interrogant los christians e los juheus del vell e del novell testaments, servidor e missatge de un mercader e anant darrera los camells, cum fos en Aràbia, fou informat per Sergi, mongo en la heretgia
20 nestoriana maculat, qui fou cardenal diacha de Anthiochia, de la secta jacobitana. [6] Dient a Macomet: «Si fas ço que jo volré, jo-t faré senyor de aquesta terra; emperò, que-m prometes fer-me lo pus principal de tots los altres». E feta la prometença, mès-lo secretament en la sua casa, e hagué una coloma e acostomà-la de menjar en la orella de Macomet. E cum la coloma fos acostumada de posar-se en lo muscle de
25 Macomet, ordonà Macomet que i die assignat ell faria una predicació. En aquell die, stant Macomet en lo sermó, ajustat gran multitut de poble, i qui tenia occulta la coloma lexà la coloma, la qual, vehent Macomet en la prehicació, volà e posà's sobre lo muscle d'ell e mès lo bech en la sua orella, e fou dit que açò era lo Sperit sant qui parlava [202rb] a ell. [7] E de aquí avant lo poble de tota aquella terra reputaren
30 Macomet per missatge de Déu, e fou fet príncep de Aràbia e de Pèrsia e de moltas altres províncias, donants a ells leys e manaments contraris a la ley christiana e a moralitats bones, donants-los leys de luxuriar. [8] Lo qual seguiren molts juheus e

---

1. Deut 25, 2: «Pro mensura peccati erit et plagarum modus».

christians heretges e scismàtichs, entre los quals fou, segons dit és, Alí, apellat Nicolau, Sicte, Sel·le e frare Dolcí,^b e molts altres que anomena Dant en lo capítol
35 al·legat.

[9] La tercera incisió és en lo *gutur*, en la gola, e levats lo nas e las orelles. De aquesta incisió és incisit Pere de Medicina, jutge de Bulunya, gran sembrador de discòrdias. [10] Del qual diu Dant que·l tramès a dus altres jutges a ell semblants, la I nomenat Angelí, l'altre Guido, de la ciutat de Fan, de Lombardia, qui foren matats
40 per Malatestí de Malatesta, qui no havia sinó un uyll. [11] Aquests dus foren negats en lo loch qui és dit Catòlica tant suptuosament que l'aygua de la mar qui és entre Cipre e Mallorca nunca ha fet tant subtós mal per cossaris ne per gent grega, en tant que no hagueren temps de invocar sancta Maria de Foquara, que és loch de gran devoció.

45 [12] La quarta incisió és levats los punys o les mans. De aquesta incisió és incisit Curi, ciutedà romà de fecunda eloqüència, qui favor donava a Cèsar, per la qual cosa fou expel·lit de Roma per Lèntul e Leli, còsols romans, e anà a Rímini a perorar un era Cèsar, segons diu Luchà.² Aquest no solament sembrava [202va] discòrdias en la lengua, mes ab senyals de mans.

50 [13] La v^a incisió és levat lo cap. De aquesta incisió és incisit Bertran de Búrnio, senyor del castell de Altaforça, en la encontrada de Petragoge, qui posà discòrdia entre Johan, rey de Anglaterra, e son pare, rey Ricart, axí cum féu Arcitofel entre Absolon e Davit, pare seu.^c Aquest Bertran era de Gasconya. [14] Entre aquests és Mosca, caveller florentí, qui·s volgué venjar de I ciutedà appellat Bellmont de
55 Bellmonts qui havia desponsada r^a de la casa dels Amedés, ciutedans florentins, e, menyspreant ella, pres altra dels Donats; e aquest Mosca en lo consell dels gibel·lins dix: «*Cosa fata capo ha*», quaix volgués donar consell de la mort de aquell Bellmont.

[15] Aquests axí en diverses maneres incisos són comparats en aquells qui són vensuts en las batalles, que són de diverses incisions, nafres, tallats e perforats, axí
60 cum en la gent del rey Turni, vençuda per Eneas e per los troyans en Laurentina. [16] E axí cum en la gent vençuda dels romans per Aníbal de Cartagènia, un moriren XLIII mília romans e foren trobats en la despulla tres modis de anells d'aur, de que parle Titus Lívius.³ E durà la guerra XVII anys; pux, Aníbal fou vençut per la saviesa de Scipió. [17] E semblants a la gent vençuda en Ytàlia per Rubert Guiscart, duch de
65 Normandia, qui per la Sglésia ab la sua probitat e animositat tota Ytàlia subjugà [202vb] a la Sglésia, exceptat lo regna de Nàpols, per lo qual molt batallà. [18] E semblants a la gent del rey Manfrè, fill natural del emperador Ffrederich segon, e rey de Sicília e de Nàpols, vençuda per Carles, tremès e fet novell rey de Sicília e de

---

2. LUCÀ, *Phars.* I, 269 i 280-281.

3. TIT LÍVI, XXIII, 12, 1.

Nàpols per Urbà papa *anno M^o CCLXV^o*. Un, cum cascuna de las parts fossen promptes
70 a entrar en lo camp de la batalla ab la llur gent, lo compte de Caserta e Thomàs,
comte de Cerra, marits de dues sors de Manfrè, proditòriament jaquiren Manfrè e
ajustaren-se a l'altra part, de Karles. Per la qual cosa Manfrè prengué segrament de
fidelitat de la gent que era ab ell romasa, de no lexar-lo; e, començada la batalla, la
major part fugí. E cum aquells petits que ab ell eren romasos diguessen a Manfrè que
75 fugís, respòs: «*Malo rex mori quam rex captivari*». E axí fou per Karles matat, e
sobre lo pont de Sant Germà en sepulcra posat. [19] E semblants en la gent que vençé
Coradí del rey Karles en Apuleya, e semblants a la gent de Coradí, nebut de Manfrè,
qui vinçé Karles. Car, cum Coradí hagués vençut Karles e Karles fos fugit del camp
ab pocha gent, dementra Coradí ab la sua gent, no curant dels enamichs, mès donar-
80 se totalment a la despulla dels morts en lo camp, no [203ra] curant de açò que diu
Cassiodorus: «*Animus ipse in audienciam non potest esse pronus, qui diversa fuerit
cura sollicitus; unde mens dedita preliis non debet aliis cogitacionibus occupari*». ⁴
Lavors i baró vell sens armes del dit Carles ab la sua providència fôu recol·ligir tota
la gent de Carles, e mentre aquells de Coradí eren ocupats en la despulla, aquests de
85 Carles vingueren contra aquells e vençeren-los. Aquell baró era apellat Alardus de
Uscariis. Per açò fa Tul·li, *De officiis*: «*Plus valuerunt consiliis in bello principes
quam armis*». ⁵ Item Salomon in *Proverbiis*: «*Cum dispositione initur bellum, et erit
salus ubi multa consilia*». ⁶ Un Trogus Pompeius diu que Alexandri a las batalles
periculoses elegia, no júvens robusts, mes vells qui moltes vegades eren stats en
90 batalles. ⁷

[20] Açí apar la pena dels sembrants discòrdias e scismas. «*Scisma dicitur a
'cisura animorum'* ('divisió de voluntats')», segons Ysidoro. ⁸ E és dita divisió de la
veritat, per la qual cosa, e en detestació de aquesta divisió, la vestidura de Jhesuchrist
no fou cisa. [21] De aquest scisma e de las penas parla Virgili:

95   «*Non, michi si lingue centum sint oraque centum,
ferrea vox, omnes scelerum comprehendere formas,
omnia penarum percurrere nomina possim...*»

*Deifebum vidit, lacerum crudeliter ora,
ora manusque ambas, populataque tempora raptis*
100   *auribus et truncas inhonesto vulnere nares.* ⁹

4. CASSIODOR, *Variarum* I, 17, 2 (CCSL 96: 26).

5. Cf. CICERÓ, *De officiis* I, 22-24.

6. Prov 24, 6.

7. JUSTÍ, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* XI, VI, 4: «Cum ad tam periculosum bellum exercitum legeret, non iuvenes robustos nec primum florem aetatis, sed veteranos, plerosque etiam emeritae militiae, qui cum patre patruisque militaverant, elegit» (ed. SEEL 1985).

8. ISIDOR, *Etym.* VIII, III, 5: «Schisma ab scissura animorum vocata».

9. VIRGILI, *Aen.* VI, 625-627 i 495-497.

*Psalmò: «Fili [203rb] hominum dentes eorum arma et sagite, lingue eorum gladius accutus».*¹⁰

---

a. [201vb *mg. dret*] Aquest Nicolau fou gran clergue romà qui, cum no obtengués per Bonifaci papa III certa honor, per malícia fou fet scismàtich.

105 b. [202rb *mg. dret*] Ffra Dolç fou hermità, e posà dis[còr]dia entre lo rey de Navarra e [lo] comte de Ermanyach; e per [ço] que li donà lo rey de Navarra [una] metzina ab novells fruyts, [lo] comte de Ermanyach aqu[í] posà scisma.

c. [202va *mg. esq.*] 2° Regum 15°.

---

10. Ps 56, 5.

[XLVI.] DEL FRAU FET EN LA COSA. E PRIMERAMENT, DEL CERCLE DE LA ALQUÍMIA

Inquirit dels fraus fets en dit o en paraula (entre los quals podem posar, segons damont dit és,¹ los perjurs, axí cum la muller de Farahó e Symon), havem pertractar dels fraus fets en la cosa, axí cum és en falcificar les mercaderies en quantitat o en qualitat o en sustància, de las quals havem parlat en la *Summa dels x manaments*.² [2] E perquè la alquímia és comunament frau en argent, aur o altra mena, per ço en lo present cercle la alquímia és punida segons l'acte, ço és en ardent foch bollints, ab demonis insuflants al foch, axí cum los alquimistas treballen de nit e de die fabricar ab vexells de terra, e bullen, e quant més procehexen en dies, tant major ardor han e menys atquirixen, axí com fan aquells qui·s graten cum han scàbia, que cum han començat gratar no se'n poden lexar e quant més graten més desigen gratar sens fi, axí cum diu Dant, *libro Inferni, capitulo XXVIII*.³ [3] Entre los quals pose Dant mestre Grifolí de Arici, cremat a Çena per lo inquisidor a instància del bisbe de la ciutat per ço cum Arbre, fill del dit bisbe, havia decebut en peccúnia, prometent-li que li ensenyaria de volar per invocació diabolical, axí cum féu aquell Dàdalus del qual damont havem parlat.⁴ [4] Axí mateix entre aquests [203va] és Capochi, florentí alquimiyre, cremat a Çena. [5] E molts són ja en aquest cercle, e en lo present disposts, car tal mal és la alquímia que, pux una vegada algú és dins l'art, nunca se'n hix ne·s fa apòstata de la art.

[6] Entre aquests és aquell mercader de Sibilla lo qual se abaté, e pux en Portugal se vestí de grans robes e prengué ab si tres scuders; e, sabent que lo rey de Anglaterra era molt afectat a alquímia, lo mercader prengué C doubles e féu-ne puls, e posà la puls en I saquet de aluda, e passà ab los scuders, açò ignorants, en Anglaterra. [7] E cum fou a Londres bé encavalcat, posà en un gran hostel. E s'endemà que fou arribat, dix al hostaler si havia a Londres algú qui fos famós alquimiyre, dient que ell era partit de la sua terra per cercar si trobare algun qui fos major alquimiyre que ell; e l'ostaler li respòs que lo rey era molt affectat en alquímia, emperò que no·n trobava algun. [8] Lavors l'ostaler secretament anà al rey e dix-li: «Senyor, bona nova! En lo meu hostel posa lo major alquimiyre del món; e apar-ho, car va bé e noblement vestit e encavalcat ab la sua companyia; e va cercant lo món si trobarà major d'ell en

1. Cf. *supra* XLIV, 37; *et infra* XLVII, 2.

2. Vegeu Introducció I, 1 n. 6, i II, 3.

3. Cf. DANTE, *Inf.* XXIX, 67-90.

4. Cf. *supra* XLI, 10.

fer alquímia». [9] De açò lo rey hagué gran plaser, e tramès lo seu secretari a ell; e lo mercader mudà de robes e vingué devant lo rey. E dix-li de un era; respòs que era spanyol. Dix-li un anave; respòs que volia cercar si trobara millor alquimiyre que ell. Lavors lo rey pregà'l que no po[203vb]sàs al hostal: féu-li donar sol·lempne
35 posada, e ell lo féu bé pensar de viandes e de vins, e féu-li nobles vestadures. [10] Finalment lo rey li dix quina alquímia sabia fer; respòs que fin aur. Pregà'l lo rey que ell vehés la speriència; respòs lo mercader: «Son content. Hajam r^a cambra secreta, que no y sia sinó vós e jo e lo secretari, e hajau-me creols e manxes per buffar e carbó, e hajau soffre e argent viu e tal púlvora», anomenant-la de nom innot. Lo
40 secretari secretament per tots los speciers serquen la púlvora, e no la troba, ne lo nom era trobat en medicina, ne encare en lo *Catolicon* ne en lo Papias. Lo rey stava molt torbat cum no·n trobaven. [11] Dehia lo mercader: «Bé és fortuna que en aquesta terra no·s tròpia aquesta púlvora! En la mia terra n'à tanta que és menyspreada, que·n carregaria hom X naus; e per valura de tres sous podem fer I gran carrell d'aur.
45 Emperò és ignota la sua virtut per los hòmens de la mia terra, car algú no crehech que la sàpia sinó jo. E sens aquella lo fin aur no·s pot fer». Altra vegada lo rey fa cercar per los speciers si·n trobarien, e no·n troben.

[12] Dementretant, secretament lo mercader pres la aluda del aur pulverizat e aportà'l a I specier vell pobre qui tenia los pots vàcuus. E dix-li: «Jo he compassió de
50 vós e de la vostra pobresa. Lo secretari del rey va cercant aquesta púlvora que jo tench [204ra] e no·n troba en algú specier. Jo, axí matex, no vull dir que jo n'age, car hauria-la a donar al rey. Jatsia que no val I sou, més ham que vós ne hajau de aquesta IIII o V sous de tota. Per què preneu-la, e stau avisat que, quant lo secretari vos dirà si haveu tal púlvora, digau que hoc, e feu-vos-en pagar V sous e donau-le-y ab la aluda
55 tota». Lo specier pobrellet hagué gran goig perquè gonyàs alguna cosa. Fóu-li'n gràcias, pren la aluda, stuge-la, e té a ment quant vindria lo secretari.

[13] Cum lo mercader fos ab lo rey, dix-li: «Senyor, jo ací no fas res. Pus que no trobam de la púlvora, anar-me'n é». Lavors lo rey dix al secretari si havia bé sercat. Respòs: «Senyor, no és specier en Londres qui sia de afers que jo no hage sercat».
60 Respòs lo mercader: «Gordau que tals púlvoras més stan en speciers antichs e pobres que en altres; sercats-los». Lavors lo secretari cercà per tots los speciers pobres, e vingué en aquell, e dix-li si tenia tal púlvora; respòs que sí, e foren lo preu per V sous: e lo specier hagué gran goig dels V sous e lo secretari de la púlvora, e aportà la púlvora devant lo rey al mercader. Lavors lo mercader pres lo saquet e assumà'l per
65 la bocha e dix: «Aquesta és la púlvora».

[14] Entren-se'n ell e lo rey e lo secretari en la cambreta, e lo rey buffe al foch, lo secretari posa los creols, lo mercader mescla lo suffre e l'argent viu ab la púlvora de las dites doubles, e met-ho tot al foch. E finalment l'argent [204rb] viu se convertex

en àer, lo suffre en fum, e fou fet un bell carrell de fin aur. Lo rey mane al secretari
70 que vage per los millors argenters de Londres, e tots dihen que és pus fin aur que lo
noble de nau. Lavors lo rey fou molt alegres e féu gran festa al alquimiayre. [15] Dix
lo mercader al rey: «Senyor, si havia gran quantitat de la púlvara, jo us faria gran
quantitat d'aur, que seríeu lo major e pus rich senyor del món». Tengueren consell
que trametessen en Castella per la púlvara. Finalment, perquè la púlvara era ignota, e
75 lo loch un era, determenaren que lo mercader passàs en Castella. Lo rey vestí'l, ell e
la sua companya, noblement, e donà-li xv mília nobles de nau, prometent que dins
l'any seria tornat a Londres ab la púlvara. E lo mercader ab la companyia e ab la
peccúnia anà-sse'n en tal punt que may no tornà. E lo rey tostemp sperava, e bé
podia sperar. Aquest fôu bona alquímia!

80 [16] Una nit, lo rey ab altres cavellers anava a la goyta, e foren prop de una
taverna ab les portes no del tot tancades, e dins staven al foch de aquests vagabondos,
e rahonaven-se alt; e lo rey scoltave'ls defora, e ells no·l vehien. [17] Dix la un:
«Qual és lo pus foll de la ciutat?». Dix l'altre: «Tal caveller, car son pare vivia
virtuosament, e aquest viu viciosament». Dix l'altre: «Ans és tal ciutedà, car lo pare
85 era molt rich, e aquest ha-ho desbostat». Dix un: «Lo pus foll de la ciutat és lo rey».
[18] En açò, lo rey donà gran colp a la porta, dient obrint la porta: «Al rey!». Lavors
tots foren [204va] spaordits, en special aquell qui havia dit que lo rey era lo pus foll.
[19] Dix lo rey: «Qual és aquell qui ha dit que lo rey és lo pus foll de la ciutat?».
Respòs aquell qui ho havia dit: «Senyor, jo». Dix lo rey: «E no has haguda vergonya
90 ab tant pocha reverència parlar de ton senyor? Digues, ribalt, quina follia he jo feta?».
Respòs: «Senyor, e no és gran follia donar xv mília nobles a home no conegut e qui
nunqua lo veuràs?». Dix lo rey: «E si ve, serà follia?». Respòs: «Si ve, la follia serà
mia de açò que he dit; si no ve, la follia romangue en tu de açò que has fet».

De la alquímia lo consegüent és la moneda falsa, no solament fehent falsa moneda, mes scientment despenent-la, axí cum exercint tota altra cosa falsa. Aquests moneders falsos han aquesta pena, que tostemp sedegen axí cum lo ydròpich, e açò
5 per lo insaciable apetit de decebre en les coses que exercexen. [2] Entre los quals són los perjurs, segons Dant, *capitulo XXX°*, axí cum los mercaders qui ab falsos juraments exercexen les falses mercaderies, semblants a la muller de Farahó de Joseph, *Genesis 39°*.¹

[3] Entre aquests són aquells qui falsifiquen 1ª persona per altre, axí cum Mirra,
10 qui en loch de altra persona jagué ab son pare Cýnera, del qual parla Ovidi *in X^o*.² [4] Axí [204vb] matex, se sdevench en Florència que Simon, florentí, ab 1ª tuvallola stant infirm Bosí, avuncle seu, suffocà, e levant-lo del lit, metent-lo secretament en altra cambra, fòu metre dins lo lit un jahia lo mort cum era malalt Johan Schischi, caveller
15 dels Cavalcants, en persona del mort, e féu-li fer testament falsament en persona del dit mort, pensant lo notari que aquell qui fahia lo testament fos Bosí; e féu lo testament en la manera que volgué Simon, e lo dit Johan lexà a ssi matex una eugua qui era principal en la turma de las altres eugues, segons Dant, *capitulo XXX° Inferni*.

[5] *Item*, en semblant manera fou falsificada Juno, muller de Júpiter. La qual, per ira de Samele, filla de Cadí, qui era fill del rey Aguèron, duch de Sydònie; e aquesta
20 Samele era concubina de Júpiter, de la qual parla Ovidi *in 4°*.³ e cum aquesta Samele fos prenyada de Júpiter, Juno en forma de 1ª vètula dix-li que, si Júpiter en forma divina no dormia ab ella axí cum dormia ab Juno, era senyal que no la amava. [6] Aquesta Samele, no pensant que aquella qui açò li havia dit fos Juno, cregué-la. E cum Júpiter vulgués dormir ab Samele, dix-li Samele que li demostràs la sua forma
25 divina, e Júpiter fòu-ho, e de la resplendor Samele fou tantost convertida en cendre. Mes del seu cors Yno, qui era sor de Samele, tragué l'infant, e nudrí'l, e fou apellat Bachus, *de quo Ovidius, De fastis*.⁴ [7] *Item* Atamant, [205ra] fill de Èoli, marit de la dita Yno, per ço cum era sor de la dita Samele e li havia nudrit lo fill Bacus, tornà foriós, e ell e la muller finalment foren convertits en roques.

---

1. Gn 39, 1-20.

2. OVIDI, *Met.* x, 298-299.

3. OVIDI, *Met.* III, 259-261.

4. OVIDI, *Fast.* VI, 485-486.

30 [8] Recita aquí Dant de Ècuba, muller de Príam, de la qual hagué Hèctor e Paris,
Deífibus, Elen, Troill, Polidoro; *item*, fa menció de las filles de Ècuba: Creusa,
Crasanda, Polícena. La qual Polícena fou morte per Pirro Achilaida, e Polidoro mort
per Polinèstor, rey de Tràcia, en la riba de la mar, e derrobat. E tot açò vehé Ècuba,
per la qual cosa tornà furiosa e, finalment, per los grechs en Tràcia fou lapidada; de
35 la qual foror parla Ovidi:

*Troya simul Priamus, etc.*⁵

---

5. OVIDI, *Met.* XIII, 404.

[XLVIII.] DEL CERCLE DE LA YPOCRISIA

Ypocrisia és tripla: primerament, cum algú denant los hòmens simula ésser a Déu obedient, e en occult no tem offendre Déu; segonament, cum algú en manifest fa bones obres per ço que sia per los altres sant reputat; tercerament, cum algú simula
5 jaquir la menor ypocrisia per ço que cometa la major, axí cum, quant algú és interrogat si dejuna, respon: «Déu ho sab», per ço que per los altres no sia reputat ypòcrita. [2] Ypocrisia és de ocult vici simulada e càl·lida pal·liació de virtuts, e és dita *ab 'epi', quod est 'supra', et 'crisis', quod est 'aurum'*.

[3] Los [205th] ypòcrits en aquest cercle stan coberts e van vestits de vestidures
10 plúmbeas ponderosas en la manera que posa Dant, *libro Inferni, capitulo XXIII*^o, dient dels ypòcrits:

*Elli havian cappe cum capucci bassi
dinanci agl'ochi, fatti della taglia
che 'n Crognì per gli monassi fassi.*¹

15 Diu que són vestits a manera de mongos, ab gran capa, ab lo caparó bax fins als ulls; de part dedins són greus e de plum, etc. E axí apar que són vestits de diverses vestadures, e axí ponderosos van planyent e plorant. [4] *Deuteronomii*: «*Non induetis vestem que ex lino et lana contexta est*»;² glosa: «*Per linum cogitaciones superbe clause; per lanam, que est alba, opera extra lucencia*». ³ E per ço és proïbit als
20 claustrals portar li de part dedins en la carn. De la blancor dix sant Pau, quant era flagel·lat per lo príncep dels sacerdots: «*Percuciat te Deus, paries dealbata*»;⁴ car, axí cum la paret blanca és luhent de part defora, axí lo ypòcrit, cum dins sia criminós, se pinte ésser religiós de part defora. De aquests diu Job: «*Sub illo erunt radii solis, et sternet sibi aurum quasi lutum*». ⁵ *Mathei VII*: «*Attendite a falsis prophetis, qui veniunt ad vos in vestimentis ovium, intrinsecus autem sunt lupi rapaces*». ⁶ [5] Diu Dant que, les vestidures dels ypòcrits, les foranes són semblants de palla, mes dedins són semblants en aquellas que Frederich emperador posava als criminosos de lesa magestat, car fehie'ls vestir de plum e axí posar-los en 1ª gran

1. DANTE, *Inf.* XXIII, 61-63.

2. Deut 22, 11.

3. Cf. *Gl. ordin.*: «*Linum interius celat, in superficie lanam demonstrat. Veste ex lana et lino induitur, qui sub locutione innocente celat sublimitatem malicie*».

4. Act 23, 3.

5. Iob 41, 21.

6. Mt 7, 15.

caldera, e dejús gran foch, e axí lo cors ab lo plum se fonia. [6] E açò és que diu
30 Dant:

*Di fuor dorati son, sí ch'egl'abalia;
ma dentro tutto piombo, e [205va] gravi tanto,
che Federigo le metthia di pagla.⁷*

[7] Entre aquests és Cahifàs, del qual *Iohannis XI°*, e Anna, sogre d'ell, ab tots
35 aquells del consell contra Jhesuchrist. Del qual Cahifàs se meravellà Virgili de tal
prophetia cum dix: «*Expedit ut unus moriatur pro populo, et non tota gens pereat*»;⁸
e per ço meravella és que Cahifàs no conegués açò que fôu. E per ço cum la llur
ypocrisia preponderà a totes les altres, per ço són per los altres ypòcrits subpeditats.
[8] Subdent de la mentida del diable, *Iohannis VIII°*: «*Ipse est mendax, et pater*
40 *mendacii*». ⁹

[9] Entre aquests són dos frares de Bonònia, ço és Catelan de Catelans e
Lodorich de Carbonensibus, la I güelffo e l'altre gibel·lí; e per ço que Florença per
aquestas dues parts hagués pau, los florentins elegiren en potestats aquests dos. E
emperò en tal manera regiren, cum alegres hagueren presa la senyoria, que per ells
45 los Uberts ab tots los seus seçaços foren de Florença expel·lits: ans de la senyoria,
anyells; dins la senyoria, lops.

[10] De la matèria dels ypòcrits e de las llurs maledictions la Scriptura sancta
larguament parla.

---

7. DANTE, *Inf.* XXIII, 64-66.

8. Io 11, 50.

9. Io 8, 44.

[XLIX.] DEL CERCLE DE LA SYMONIA

Symonia és nom pres de aquell Simon lo qual primer en la Sglésia nova volgué comprar per preu la cosa spiritual, *Actus Apostolorum VIII*^o.¹ Un, cum sant Philip fos après de la mort de sant Steve [205vb] en Samaria, molts per la sua prehicació
5 convertí a la fe, e aquí se trobà Simon Magus. E cum aquí anassen sant Pere e sant Johan, e per imposició de las llurs mans donassen l'Esperit sant, ço és la gràcia del Sperit sant, Symon, presa la fe de Jhesuchrist, volgué haver aquesta potestat, e offerí a sant Pere peccúnia per haver aquesta potestat per donar l'Esperit sant a qui's volgués. Al qual sant Pere dix: «*Peccunia tua tecum sit in perdicione, quoniam*
10 *donum Dei existimasti peccunia possideri*». ² Per la qual cosa tots aquells qui compren les coses spirituals són dits symoníachs, per ço cum semblant compre hagué principi, en la Sglésia nova, de Simon, axí cum aquells qui les venen són dits gietzistes, per ço cum Gietzi, en lo vell Testament, volgué vendre la sanitat de Naaman donada per Heliseu propheta, *III° Regum, capitulo V^o*, e fou fet lebrós,³
15 jatsia que comunament e los comprants e los venents sien are dits symoníachs.

[2] Symonia és studiosa cupiditat e voluntat de comprar o de vendre alguna cosa spiritual e connexa a spiritual, axí cum vendre o comprar la sglésia, la qual deu ésser donada en sposa per bonitat del clergue, e no per peccúnia. Un diu la ley: «*Qualiter quisque meretur, non quantum dare sufficiat, extimetur in collacione ecclesiarum*». ⁴
20 *Item Mathei X^o*: «*Gratis accepistis, gratis date*». ⁵ Diu sant Thomàs: «Lo symoníach procura que la Sglésia, que és sposa de Jhesuchrist, de altri sia prenyada o gràvida, e no del Spòs, la qual deu concebre [206^{fa}] del Sperit sant; la symonia fa que sia prenyada del sperit maligna, car fa que Déu nudresca los adulterins e los legítims deheretar». ⁶ [3] Aquests són rapaços, car axí cum furtador és qui no entre per la
25 porta, axí qui no va per recta via als beneficis ecclesiàstichs. Aquests són venents l'Esperit sant, qui en spècia de columna aparegué. Los symoníachs expel·lí Jhesuchrist del temple, dient: «*Domus mea domus oracionis vocabitur; vos autem fecistis eam*

---

1. Act 8, 9-24.

2. Act 8, 20.

3. 4 Reg 5, 20-27.

4. *Corpus iuris civilis*, C[odex iustiniatus]. I, 3, 30, 1: «Nemo gradum sacerdotii pretii venaliter mercetur: qualiter quisque mereatur, non quantum dare sufficiat aestimetur» (ed. SCHOELL 1877 [1954]: II, 22).

5. Mt 10, 8.

6. Referència no trobada.

speluncam latronum».⁷ [4] Contra aquests clama Dant, *libro Inferni, capitulo XIXº, in principio*, dient:

30   *O Simon mago, o miseri seguaci*
                                      che lle cose di Dio, che di bontate
                                      debbono essere ispose, e voi rapaci
    per oro e per argento avolterate,
                                      or covien che per voi suoni la tronba,
35   *perchè nella terça bolgia state, etc.*⁸

[5] Stan los symoníachs en fòveas flamegants, e açò per la cupiditat de las coses terrenals, e tostemps han los uylls baxos, segons que han la cupiditat. Car en aquell peccat, malícia e cupiditat en què los dampnats moren, en aquella tostemps romanen, cum sien en aquella obstinats; e per consegüent, aquella cupiditat, cum sia
40 perseverant e no hage terme, és de las grans penes que lo dampnat ha. [6] Los clergues e prelats, qui deurien haver los ulls intel·lectuals erigits per contínua contemplació a les coses celestials, infimen-los solament a les coses terrenals. Un en lo dret civil és dit: «*Clerici cognacionem non habent in terra, sed in celo*».⁹ [7] Han flames de foch en les plantes dels peus en senyal que en les [206^{tb}] coses que deven
45 ésser conculcades han haguda ardent cupiditat. Contra los quals sant Pau: «*Que sursum sunt sapite, non que super terram. Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est in celo*» (*Ad Colossenses IIIº*).¹⁰ [8] E per consegüent, la pena dels symoníachs és que són punits en fosses e són cremats ab flames de foch en las plantes dels peus.

50 [9] Dant en lo dit capítol posa entre aquests Johan Gaità de Ursins, qui fou papa Nicolau tercer, qui molt en simonia peccà per ço que lo seu linatge per peccúnias fos exalçat, semblant a Jeroboam, *4º Regum, capitulo 13º*,¹¹ que, cum algú volia res obtenir d'ell, umplia-li la mà, no tenent lo consell del propheta, *psalmo*: «*Beatus qui excutit manus suas ab omni munere*».¹² [10] Ajustant en aquest Benehet de Alània,
55 qui fou papa Boniffaci octau, qui en persona sua la bella senyora, ço és la Sglésia, la qual pres ab decepció fehent renunciar papa Celestí lo papat, deturpà, en açò que fou captivat e detent per los de la Coluna, e açò ab potència del rey de França. [11] Ajustant entre aquests papa Clement, gascó, qui en haver lo papat se hagué ab lo rey de França en prometençes axí cum se hagué Jason ab lo rey Antíoch, del qual *IIº*

---

7. Mt 21, 13; Mc 11, 17; Lc 19, 46.

8. DANTE, *Inf.* XIX, 1-6.

9. Referència no trobada.

10. Col 3, 2-3.

11. 3 Reg 13, 33: «*Quicumque volebat, implebat manum suam, et fiebat sacerdos excelsorum*».

12. Is 33, 15.

60 *Machabeorum*.¹³ Lo qual Jason, cum deguéss ésser elegit sobirà sacerdot en Jherusalem, dix a Antíoch: «Si constituexs a mi sobirà sacerdot, tots anys jo-t donaré tant thesaur». Lo qual rey, axí cum moll home, ho féu. Un diu sant Agustí que, venent Antíoch lo sobirà sacerdot, lo foch del sacrifici de Babilònia, qui per LXX anys havia viscut suts l'aygua, fon lavors extint e apagat.¹⁴ Lo foch és lo Sperit sant o
65 la gràcia [206va] del Sperit sant, la qual és extincta per symonia. [12] De papa Nicolau diu Dant:

...veramente fui figliuol de l'orsa,
cupido sì per avansar gl'orsacti,
che sù l'avere e qui mi misi in borsa.¹⁵

70 [13] De papa Clement diu:

Nuovo Iasón sarà, di cui si lege
ne' Macabei; e come a quell fu molle
suo re, così fia lui che França regge.¹⁶

[14] Lo symoníach és comparat a Judes, qui vené Jhesuchrist, cum lo simoníach
75 vene l'Esperit sant, qui és consustancial a Jhesuchrist. Donades Jhesuchrist les claus a sant Pere, solament li demanà «*sequere me*», *Iohannis ultimo*,¹⁷ *Mathei 16*.¹⁸ *Item*, donada la sort entre Matias e Barsabàs del apostolat, los apòstols no demanaren res.¹⁹
[15] De la Sglésia cum va are, *Apocalipsi XVII*^o: «*Locutus est mecum angelus, dicens: "Veni et ostendam tibi dampnationem meretricis magne, que sedet super*
80 *aquas multas, cum qua fornicati sunt reges terre*»». ²⁰ [16] Contra lo derrer manament, «*Non concupisces rem proximi tui*»,²¹ tantost cum ha la Sglésia o lo prelat [cobeejades] les coses del altre, va la Sglésia axí cum va. [17] E per ço diu Dant:

...lla vostra avaricia il mondo atrista,
calcando i buoni e sù levando i pravi.
85 Di voi pastori sa accorse il Vengelista, etc.

...fin che virtute al suo marito piacque.
Fatto v'avate Dio d'oro e d'argento;

---

13. 2 Mach 4, 7-10.

14. Cf. GRACIÀ, *Decr.*, C. I, q. 1, c. 29: «Hinc etiam Augustinus ait: [...] Sic quoque ignis sacrificii, qui per septuaginta annos Babylonicae captivitatis sub aqua vixerat, exstinctus est, Antiocho Jasoni vendente sacerdotium, quod significavit ignem Spiritus sancti ignem non lucere in simoniaciis sacramentis» (PL 187: 496).

15. DANTE, *Inf.* XIX, 70-72.

16. DANTE, *Inf.* XIX, 85-87.

17. Io 21, 19.

18. Mt 16, 13-20 i 24.

19. Act 1, 15-26.

20. Apoc 17, 1-2.

21. Ex 20, 17; Deut 5, 21.

*e che altr'è da voi a l'idolatre,
si no ch'elo uno, e voi ne 'rate cento?*

90

*A, Costantin, di quanto mal fu matre,
nella tua conversion, ma quella dote
che da cte prese il primo richo patre!, etc.*²²

[18] Contra aquell manament «*Non facies sculptile*»,²³ are cum és gordada la peccúnia, la experiència ho mostra. Diu Innocent quart: «*Diligendo peccuniam vix evitatur ydolatria; “ubi est thesaurus tuus, ibi cor tuum”*». ²⁴ Item Osee VIII°: «*Ipsi regnaverunt, et non ex me; principes extiterunt, et non cog[206vb]novi: argento et auro suo fecerunt ydola*». ²⁵ Item Abacuch V^o: «*Sutterant sacerdotes aurum et argentum; dant autem et ex ipsis prostitutis, et meretrices honerantur; et iterum cum receperunt ab eis illud, ornant deos suos*». ²⁶ Item Ad Ephesios V^o: «*Avaricia est ydolorum servitus*»,²⁷ car ydolatria és *cultus Deo creatori debitus exhibitus creature*. Sant Thomàs: «*Simoniachus ydolatriam facit oferens aurum ydolo avaricie*». ²⁸ Item sant Gregori in Decretis: «*Cum omnis avaricia idolorum sit servitus, quisquis hanc, maxime in dandis ecclesiasticis honoribus, non precavet, infidelitatis prodicioni subicitur*». ²⁹ Pigor és lo simoníach que lo ydolatre, segons Dant, car a la ydolatria i e
105 ells cent oren, considerats diversos dons als quals entenen, *psalmo*: «*Simulacragencium argentum et aurum*». ³⁰ [19] Los ecclesiàstichs deurien seguir l'Evangelì, *Mathei X^o*: «*Gratis accepistis, gratis date*». ³¹ Item Exodi VIII°: «*Provide de omni plebe viros potentes et timentes Deum, in quibus sit veritas et qui oderint avariciam*»,³² que mundum contristat. [20] Axí cum apar en papa Nicolau sobredit,
110 qui volia que Carles, rey de Apúlia, se ajustàs en matrimoni ab algú del seu linatge, e cum ell no ho volgués, tractà o consentí que lo regna se rebel·làs.

---

22. DANTE, *Inf.* XIX, 104-106 i 111-117.

23. Ex 20, 4; Deut 5, 8.

24. Mt 6, 21; INNOCENCI III, *De miseria* I, xv, 3; cf. *ibid.* II, xv.

25. Os 8, 4.

26. Bar 6, 9-10: «[...] subtrahunt sacerdotes ab eis aurum et argentum, et erogant illud in semetip-sos. Dant autem et ex ipso prostitutis, et meretrices ornant; et iterum cum receperint illud a meretrici-bus, ornant deos suos».

27. Eph 5, 5.

28. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *In IV Sent.*, d. 25, q. 3, a. 1, qc. 2: «simoniaci [...] dicuntur haeretici propter similitudinem actus, quia ita operantur ac si aestimarent donum spiritus sancti pecunia possideri: quae aestimatio esset haeretica. Unde Gregorius in Regist. dicit: *cum omnis avaritia sit idolorum servitus; quisquis hanc in ecclesiasticis dignitatibus dandis non praecavet, infidelitatis perdicioni subicitur, etiam si fidem quam negligit, tenere videatur.*»

29. GREGORI MAGNE, *Epist.* XI, 59 *ad Theodoricum Francorum regem* (PL 77: 1179) = *Registrum epistularum* XI, 47, 15-8 (CCSL 40A: 945); GRACIÀ, *Decr.*, C. I, q. 1, c. 20: «Quum omnis avaritia idolorum sit servitus, quisquis hanc et maxime in dandis ecclesiasticis honoribus vigilanter non praecavet, infidelitatis perdicioni subicitur, etiamsi tenere fidem quam negligit videatur» (PL 187: 488), i vegeu nota anterior.

30. Ps 113B, 4; 134, 15.

31. Mt 10, 8.

32. Ex 18, 21.

[L.] DEL CERCLE DE LA DIVINACIÓ

Divinació és disposició a ydolaria. Segons Dant, *libro Inferni, capitulo XX°*, los divinadors, euguris e los altres, e invocadors de dimonis, són punits en aquest cercle [207ra] per tal manera que van lacrimant, calant, al bax, revoluts de alt a bax, torts.

5 [2] E figura que aquests han volgut preentendre no solament las coses presents, mes sdevenidores, e per ço dignement són obliquats, cum a sol Déu pertangua presaber lo sdevenidor, qui en la sua contemplació fa saber les coses sdevenidores als àngels, *Ysaie: «Priora et novissima nunciate michi, et dicam quod dii estis»*.¹ *Item Lucà in III°:*

10 *Sortisque deorum
ignarum mortale genus;*²

et alibi:

*Sortilegis egeant dubii, semperque futuris.*³

Item I^o Regum XVI°: «*Non enim videbit homo nisi ea que patent; Dominus autem*
15 *intuetur cor*». ⁴ [3] E parle contra los stròlchs e divinadors, ariols, sortilegis e auguris e màgichs. *Item Leviticus XI°:* «*Ne declinetis ad magos, nec ab ariolis aliquid scisitemini*». ⁵ *Item Deuteronomii XVII°:* «*Ne sis maleficus nec incantator, nec fitones consulas nec divinos, nec queras a mortuis veritatem*». ⁶ [4] *Item* sant Agustí, *V^o De civitate Dei*, diu que si los stròlchs alguna vegada predien veritat, açò és per instinct
20 no de spirits bons, dels quals la cura e sol·licitut és aquestas falses e nocivas opinions dels fets astrals *inserere*, ço és sembrar, a las penças humanas e firmar. ⁷ *Item* sant Agustí: «*Hec est veritas magicarum arcium ex traditione malorum angelorum*». ⁸ [5]

---

1. Is 41, 22-23: «Accedant, et nuntient nobis Quaecumque ventura sunt; Priora quae fuerunt nuntiate; Et ponemus cor nostrum, Et sciemus novissima eorum. Et quae ventura sunt indicate nobis. Annuntiate quae ventura sunt in futurum, Et sciemus quia dii estis vos».

2. LUCÀ, *Phars.* III, 318-319.

3. LUCÀ, *Phars.* IX, 581.

4. 1 Reg 16, 7.

5. Lev 19, 31.

6. Deut 18, 10-11.

7. AGUSTÍ, *Civ. Dei* V, 7: «cum astrologi mirabiliter multa uera respondent, occulto instinctu fieri spirituum non bonorum, quorum cura est has falsas et noxias opiniones de astralibus fatibus inserere humanis mentibus atque firmare, non horoscopi notati et inspecti aliqua arte, quae nulla est» (CCSL 47: 135).

8. ISIDOR, *Etym.* VIII, IX, 3: «Itaque haec vanitas magicarum artium ex traditione angelorum malorum in toto terrarum orbe plurimis saeculis valuit».

E diu sant Agustí que si alguna vegada predien veritat, açò és per permissió divina, per provar quina fe havem a Déu; *Deuteronomii XXIII*^o: «*Si surrexerit in medio tui propheta, et sompnum se vidisse dicat, et predixerit aliquid et evenerit, et dixerit: "Eamus et colamus deos alienos", non audias eum, quia temptat [207rb] nos Deus ut sciat an diligamus eum aut non*». ⁹

[6] *Item*, nota que moltes són les espècies de divinar. Alguna és dita *piramancia*, a 'pir', que és 'foch', e 'mancia', 'divinació', e són piramàntichs aquells qui divinen per senyal de foch. De açò parla Luchà.¹⁰ [7] Alguna és dita *arimancia*, ab 'ari', quod est 'aer', e són dits aquells arimàntichs qui divinen per senyal de àer o de vent o de nuus; contra los quals diu Salamó: «*Qui observat ventos non seminat, et qui considerat nubes nunquam metet*». ¹¹ [8] Alguna és dita *ydromancia*, ab 'ydro', quod est 'aqua': són dits ydromàntichs aquells qui divinen per senyal de aygua. [9] Alguna és dita *geomancia*, ço és, per terra. [10] Alguna és dita *fitonia*: qui per ventúculos divínan són dits fitònichs, a *Ficio Apolline*. [11] Alguna és dita *nigromancia*, a 'nigros', quod est 'mortuus': són dits nigromàntichs aquells qui divinen per morts, reben divinació per los morts. [12] Alguna és dita *augurium*, a 'garrulatu et volatu avium': són dits auguris qui atenen als volats o als garrulats dels ocells. [13] Alguna és dita *sortilegium*, qui devinen per sort. [14] Alguna veu és peccat mortal, quant sens necessitat és gitada sort, e aquella que s fa per encantacions e invocació diabolical e a altres vanitats inquirir; mes cum se fa per necessitat e per bon propòsit, axí cum en elegir, e cum deffall lo humanal adjutori, invocat lo auxili divinal, no és peccat, segons sant Agustí.¹² [15] *Iosue VII*^o, per sort fou trobat, per manament de Déu, lo furt de Achor.¹³ *Item* Saül per sort cercà Natan, fill seu, per ço cum ans del sol exit menjà contra lo seu manament, *I^o Regum XIII*^o.¹⁴ *Item* Jonàs per sort fon gitat en la mar, *Ione 2*^o.¹⁵ *Item*, [207va] en lo novell Testament per sort sant Mathia fou elegit en apòstol.¹⁶

[16] En aquest cercle Dant posa Anfiar, grech, sacerdot augur, del qual parle Virgili.¹⁷ [17] *Item* Thiràsia, grech de Thebes, augur; qui, cum anàs per lo bosch, trobà dues serpents r sobre l'altra *coeuntes* e percutí'ls ab lo bastó e divisí-les, e ell

---

9. Deut 13, 1-3.

10. Referència no trobada, probablement errònia.

11. Eccl 11, 4.

12. *Gloss. ord. in Ps 30, 16 = AGUSTÍ, Enarr. in Ps. 30, enarr. 2, serm. 2, § 13: «Quae sunt istae sortes? quare sortes? Audito nomine sortium, non debemus sortilegos quaerere. Sors enim non aliquid mali est; sed res est in dubitatione humana diuinam indicans uoluntatem» (CCSL 38: 211); cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th. II-II*, q. 95, a. 8.*

13. Ios 7, 14-24, esp. 14.

14. 1 Reg 14, 27-45, esp. 42.

15. Ion 1, 7.

16. Act 1, 15-26.

17. VIRGILI, *Aen. VI*, 445-446.

tornà fembra per VII anys; e, cum fos tornat en lo bosch, trobà las dues serpents 1ª sobre l'altra e percutí'ls ab lo bastó, e tornà home. E cum Júpiter e Juno altercassen qui havia major delectació en l'acte carnal, l'ome o la dona, e fossen Tiràsia jutge de
55 açò, per ço cum ell era stat home e dona, judicà que si l'ome havia en V graus delectació, la dona en IX graus. Per la qual cosa Juno, muller de Júpiter, irada, lo fòu cech; mes Júpiter li donà presciència de las coses sdevenidores, qui era dels déus. De açò, Ovidi in *IIIº Methamorphoseos*.¹⁸ [18] *Item*, posa en lo dit cercle, segons apar *libro Inferni, capitulo XXº*, Atorta, tuscà, augur, del qual parla Lucà;¹⁹ lo qual
60 prenosticà molt de la batalla civil entre Cèsar e Pompeu. [19] *Item* Mantos, filla del dit Tiràsia. [20] Un, pos que Ethèocles e Polinices, frares e reys dels tebants, se fossen en batalla campal ensemps matats e la gent d'armes del rey Adastre se'n fos tornat de Atebes, I ciutedà tebà de gran audàcia anomenat Creon ocupà la senyoria dels tebants e infinides crudelitats aquí exercità. Per la qual cosa 1ª dona molt sàvia,
65 muller de Capaneu, anà a Atenes e tractà ab Theseu, duch de Athenes, que vingué a Tebas ab fort potència, e de fet [207vb] prengué la ciutat de Atebas e matà lo dit ciutedà Creon. E de aquí avant Tebas fòu trehut a la ciutat de Athenas, per la vergonya del qual molts tebants exiren de Tebas. [21] Entre los quals fou Mantos, filla de Tiràsia rey, la qual, errant per lonch temps per lo món, vingué al loch un are
70 és Màntua e aquí reduí les gents circumstants —e la ciutat fou feta de aquella gent, e axí ha nom Màntua—, e prengué marit tuschà, de la qual hagué Cenum. Del qual fill, mare e loch parle Virgili.²⁰ [22] *Item*, entre aquests pose dos augures grechs e dels troyans, ço és Calcàntam e Eurífil, del qual parle Virgili²¹ (açò en las *Ystòrias troyanes* és),²² qui predigueren que los grechs obtendrien. De açò, Ovidi.²³ [23] *Item*
75 Miquel Scot, ço és de Scòcia, augur qui fou en lo temps de Ffederich emperador segon. [24] *Item* Guido de Forlí.

[25] *Item*, aquí parle Dant de Cahim axí cum los infants, qui dihen que Cahim és ab I fex de spines cremants en la luna.

---

18. OVIDI, *Met.* III, 320-327 i 338.

19. LUCÀ, *Phars.* I, 584-586.

20. VIRGILI, *Aen.* X, 198-206.

21. VIRGILI, *Aen.* II, 114-115 i 122.

22. GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae* X (ed. GRIFFIN 1936: 90-99).

23. OVIDI, *Her.* XIII, 3.

[LI.] DEL FRAU COMÈS PER OBRA

APARAT CRÍTIC

Les abreviatures del manuscrit es desenrotllen entre parèntesis i, quan convé, s'indica el canvi de línia amb la barra simple i el canvi de columna amb la barra doble.

I 4 INFERN] deu 27 ves] vers vn 30 nell'eterno] neueterno 32 Giusticia] justicia *amb la j sobre raspat* 36 se nno] sermo 37 ch'entrate] thencrate 39 scrite] *potser* scute; d'una] derna 43 viltà] nilta 44 decto] deito 54 cosa] casa 69 e²] o 90 pugut] purgat

II 11 Cocitus] cocicus 14 de] de || de 17 vite] uice 26 Lo] *potser* La 37 interpretació] *abans* pre ratllat 40 llus] *corregit posteriorment* en los 63 mal e] mala *corregit* en mal e 92 a XLIX°] alxix°.

III 8 c'a rigardar] *potser* caugardar; oltre] oltra *corregit* en oltre 9 fiumi] fumj *o potser* fiunj 12 verso] uorso 18 i' vegno] inegrio 19 gelo] celo 27 puote] p(er)uote *amb abreviatura errònia* 39 bragia] bregia

IV 6 és dit ésser] es ess(er) dit

V 3 e Ovidi, libro VII°] *al ms. escrit després de Tihon* 7 fenedura] se haura 11 Prosèrpina] s(er)pina 12 Ceres] cereres 15 Prosèrpina] s(er)pina 18 et Proserpine] e p(ro)s(er)pina; dicto] *amb una títlla general supèrflua*

VI 5 sors e germanes] sens eger man(er)es *amb abreviatura errònia*

VII 5 dels] de las 6 Eneydos] enoydos; en] *abans j ratllat* 9 Seguex-se] se | seguexse 15 Dire] de jra 16 Eumènides] enmenjdes 38 insanivi, ab 'insania'] i(n)sauj ab i(n)sauja 40 voluptats] *abans* honors *ratllat en vermell* 45 Dire] deire 66 més] menys 72 primo] p(er) *amb abreviatura errònia* 78 pugnis] pugnes 87-88 e fre ... arrapen-se] eren ... arrapa(n)tse 97 tinte] tinto 101 le] lo; avinte] aujente 102 conobbe] conoble 108 fendea] fende 111 Vegna] *potser* vegua 114 a ell] *abans* aquell *ratllat en vermell* 122 XXXII°] xxij°

VIII 4 spurcías] spurticias 9 XXVI°] *abans* xxj° *ratllat* 32 stabit] dabit

IX 2 Fineu] finen 12 menjaven] me(n)i|auen *corregit* en me(n)ien *amb uen ratllat en negre i vermell i la a esmenada en en* 15 comeditisne] *amb un títlla innecessària i ratllada sobre la primera e* 26 fenerando] fenando 27 car ... avariciós] car lo auaricios; no] sino 29 E axi] *abans* e axi *ratllat en vermell*; les arpias] car lo fill d(e)la auaricia q(ue) es lo auaricios *seguit d'un espai en blanc ratllat* es arpinas 33 ell] ella 37 qui] *abans* p(er) maname(n)t de deu *ratllat en vermell* 38 immundas] mu(n)das; ço és los demonis, per ... infinit] p(er) ... infinit ço es los demonis 39 d'ell] dells 44 lor nidi] *abans* lor dinj *ratllat en vermell* 45 che cacçaro] chectaro

X 13 no] *om.* 17 sopore] *potser* sapore 18 vectare] uegare 19 Alcidem] alcide 20 Periteumque] puteum-que 27 aconita] aroncha; Rustic] ruscit 36 e³] o 40 los majors, pars] las maiors parts 48 Cerberus] r(us)

XI 12 més¹] *om.* 16 de] d *per omissió de l'abreviatura* 18 de] d *per omissió de l'abreviatura* 23 stengua] strengua

XII 4 pugaven] purgauen 20 és] *om.* 58 chonobbi] *potser* chonabbi; *im que*] *potser* jnique 66 ci] ti 70 legista] lagesta 74 feceli] fecholi 97 sinus¹] sino

XIII 11 ésser¹] *abans* aquellas *ratllat en vermell* 20 la manera] *om.*

XIV 18 e ccosi] e occosi 24 ch'avean] chanean 38 cercles] cercle 55 exsurgam] *abans* es *ratllat* 62 torment] tormentat

XV 53 Oraci] *abans a ratllat* 57 Dondrusi] doudrusi 62 ell mateix] ells mateys 72 monòstica] *potser* *corregit* en monastica; qui·ns] quin 89 Tritoni] [o] Teroni, Teroni] t(ri)conj teronj/ teronj 91-92 de la qual ... Atalant] filla del Rey de Europa d(e)la qual parle Ouidi atalant 106 Lavina] la nina 108 rutil·lans] tutilla(n)s 112 prenyant] prenyat 132 im parte] imperto 138 del] d(e)la 139 Anaxàgoras] *abans* anago *ratllat en vermell* 141 inexpectatum] i(n) peccatu(m) 146 Empèdocles] ennjocledes ennjedocles *i el primer ratllat en vermell* 147 respiciam] et spicia(m) 154 Euclide] E nolide 155 Avicenna] aujnença

XVI 10 e] o 11 e Èacus] e acus 16 e] o 24 que²] quel 26 Stavvi] scannj 27 ne l'entrata] malentrata
28 giudica] gindica; c'avigna] tauigna 31 peccata] peccato 34 Minòs] *af. dia(bolus) a la interlinia superior*
41 dolorós] *abans dolorosos ratllat en vermell*

XVII 10 innumeris] i(n) n(er)uis 11 equoreis] eq(uo)rens 21 mutò] mjrto 25 li spiriti] *dub. lespiutj (lespi-
ritj?) amb la j corregint una a; colla] cella 32 che lla] abans sella ratllat en vermell 35 spiriti] sp(er)iti*

XVIII 5 gastiga] gaschia 15 Nínia] nuna 16 Semiramis] si mamjs 22 fratre] sup(er)ne 45 li²] ell 63
troyans] *abans trol ratllat 64 Anchilocus] l'abreviatura c(us) esmena la desinència ch(is) 65 filla] fillo 71*
in] om. 80 suo sposa] suoposa 83 cenere] conere 85 tanto] canto 94 amar] amer

XIX 6 tormentat] *om. 13 u] deu amb de ratllat en negre i vermell 15 lo³] om.*

XX 5 fredda] fedda 10 crudele] rudele 11 caninamente] camjname(n)te 13 vermigli] uernigli 14 unghia-
te] *amb una titlla innecessària sobre hiat 25 e-ns] en 29 VIII°] viij^o. 67 tumultuosa] temultuosa 75*
inordonadement] en ordonar me(n)t corregit pel copista 76 món] mont 89 devorans] bibens 100 Discite]
dicite 106 tres] amb una titlla de vibrant supèrflua; lança] lonçe 107 lança] lonçe

XXI 7 romans¹] *segueix fou fet q(ue) la Ciutat de fesula fos ratllat en vermell 13 tracto] trago 14 riconossi-
mi] ricenssimj; se ssai] sessar 15 prima] p(ro)nna 17 ti tira] tima 27 pella] p(er) ella; della] deblla*

XXII 12 dret] *om. 13 O] E 14 lo qual] los quals 24 intesi] tintesi 27 és] e*

XXIII *al ms. precedit del cap. xxviii i assenyalat al marge extern amb una a 2 setèn] vuyten 4 Charon]*
acharo(n) corregit en achero(n) 16 liberalitat] libera ratllat en vermell i seguit de v(ir)tut de lib(er)alitat 29
propòsit] af. ven 37 Èol] eal 38 turra] cura 44 vehen] vehent 50 mare] mar 58 divisen] didisen 89
Inproperant] Jnp(ro)p(er)an 93 dant danda et] om. 95 in populo meo] jnp(er)petuo m^o 109 macerrima]
ma.(er)ima amb una o dues lletres raspades (potser cr o x) sota una titlla de vibrant 113 cessat] amb una titlla
general ratllada 118 carca] carta 121 Taci] tu ci 129 diu ab] lliçó dubtosa 130 dicis] om. 134 usa]
usu; soperchio] sap(er)chio 142 che] cle; stanche] stranche

XXIV 5 distribuendo] distris uendo 6 Similimente] siujlime(n)te 18 eveniments] entenjme(n)ts 34 motors]
mots 44 demonum] demo 50 Opes] Apes 67 firma] *abans fortuna ratllat en vermell 73 sagaci] sagax*
78 libertat] abans si ratllat 82 no] om. 92 aquests] aquestes amb la s final ratllada i la a esmenada en s
114 alienis] alinjs 116 opibus] apibus 117 opes, honores] apes homjnes

XXV 12 precehexen] p(ro)cehexe(n) 15 furum] furu(m); ameu] ame(n); seguuiu] segui 16 lavareu] lavaren;
separeu] separen 17 rapientes] rapue(n)tes 22 e muden] ne mudar 24 perseguexen] p(ro)cehexe(n) 32
corrumpeu] corru(m)pen 38 força] força *ratllat en vermell i seguit de força 40 adjuvau] adjuuan; menyspre-
au] menysprean; honrau] honran 43 intendatis] inte(n)dat 44 dicatis] dicet(is)*

XXVI 4 eruginavit] erugauit 40 a Achor] achor

XXVIII *al ms. davant del cap. xxiii, però una b al marge extern i una nota d'autor transcrita al peu del f. 181'*
indiquen l'ordre correcte 2 vuytèn] seten 5 l'aqua] lacha 7 nel] nol; fumo] famo 9 dentro] abans deujro
ratllat en vermell 10 ci atristiano] cha tristiano; beletta] belena 11 gorgoglan] gorgoglai; stroça] streça 14
clamoroses] clamorosos 15 lo] las sues feçes ratllat en vermell tret de la amb la vocal esmenada en o 19 ut]
ut ut

XXIX 16 viii] ·vij· 23 troncandosi] trocandosi

XXX 6 invidia] jnuidie *amb la e esmenada en a 10 axí ... inordonada²] om. ex homoeoteleuto 11 o] abans o*
j ratllat 12 temporal] abans amat s(er)a petit ratllat en vermell 13 avariciós] auricios 33 Superbie]
sup(er)bia amb la a esmenada en e

XXXI 3 onzèn] dezen 20 discite] dicite 28 als] *potser a las esmenat en als 30 és] om. 40 biçarus] bitarus*
44 medesimo] medesime

XXXII 5 seguex-se] seguex 13 Dit] dic 15 quoniam] *abans anticipa i ratlla l'abreviatura de (contr)a 17*
incontinencie] jncontine(n)cia 21 gents] gent

XXXIII 39 voi] noi 44 Líbia] libera 48 astuta] statuta 58 virtuós] vtuos *per omissió de l'abreviatura 76*
dicevano] acevano 77 vegamo] ueganto 81 les¹] los 93 feta] fet

XXXIV 5 qui¹] *om.* 9 qui] *om.* 17 Royna] reyna 28 decipit] decipat 30 Eticis] ent 50-51 e posave ... carnals] *al ms. després de secaçes* 52 tuscan] tusca 53 Virgili] v(ir)gi ·ij· 57 vida] vista 60 stoics] stoits 77 i] molts 80 soldà] salda 81 Soàpia] scapia 88 Açaçi] açi 92 trasse] tresse

XXXV 6 fa] fan 18 home] *abans es ratllat* 24 Diu] *om.* 27 pluge] *potser plaga amb les vocals corregides* 29 Lívia] luna 34 Tebes] *potser tabes amb la a corregida en e* 36 lo] *abans cu(m) ratllat* 38 Staci] stach 41 cò che] to cho 44 dolor] *om.* 46 l'un] lurj; regi] pegli 47 assiser] assiset 62 cicoplides o thelchines] acoplides o thelchiries 78 Lo] la 85 essent] ess(er) 91 Dant] Dan 104 destruït] dec(er)njt

XXXVI 27 nunca] *abans deu ratllat* 33 axí cum] *abans axi l ratllat en vermell* 43 mascle²] *abans f ratllat* 57 papa] *potser corregit en pare*

XXXVIII 4 Minotaurus] mjnotaneus 18 any] anys; precel·lia] p(re)l *ratllat precehia* 36 anemorà] anomena *corregit en anemora* 58 ha] *om.*; l'Àdix] lidix 69 ornà] cena 82 qui] q(ue); terrenal] trinal; posant] *abans ps ratllat* 83 stipendiaris] stipe(n)dearis *amb la segona e corregida en j* 95 portar-la] *el pal de la p amb un traç d'abreviatura ratllat* 99 Ydra] *corregit en Ydre retocant la a* 111 Chiron] chio *amb una titlla general* 137 felixa] felica 149 vers] ves 153 e] *om.*

XXXIX 25 aquests] aquest 42 fugitiva] fingitiva 45 per||fida] p(er)||fida 51 del tot] de tot

XL 2 és¹] *om.* 13 après] *af. que*

XLI 11 o] e 14 en] e 18 civili] *af. ·c^o·; diverses] amb es corregit* 22 metent-la] *amb a corregida* 24 vénen] *amb la segona e corregida* 27 Sol] *abans fill ratllat* 28 demanàs] donas

XLII 2 paraules] *abans la cosa ratllat en negre i vermell* 23 profunda] profundo 29 Èson] e son 30 fill¹] fills (*o potser fillo?*) *amb la darrera lletra ratllada*; Jeson] Jesem 34 avar] anar; plegat] p(ro)legat *amb abreviatura errònia* 35 Càstor] cassor

XLIII 16 debuerant] duberant

XLIV 4 favil·la] fanjlla 7 lingua] linga 9 non] na(m) 11 lingua] li(n)ga 12 Crucifige¹] crucifige(n)do *amb do i la titlla ratllats per la mateixa mà* 22 associats] asot(er)rats *amb abreviatura de vibrant innecessària* 52 e a] *la e sembla afegida per la mateixa mà* 55 scrit] scit 60 Mussa, virum] massa nimum 65 Boeci] *després de v(ir)gili ratllat* 68 eren] *potser eran amb la a corregida* 70 vivien] venjen 87 perilli] pilli *per omissió d'abreviatura* 90 voglate] *la l corregeix una e o una o* 97 sapienciam] sapientia 104 Ulixes] achilles 105 Thelèmac] *la segona e corregeix potser una o* 106 d'asò] haso 111-112 in numero. Entre aquests] i(n)nutre aquest 117 bou fou presentat] f. p. bou *amb una crida que indica l'ordre correcte* 126 vançé] *amb la a corregida en e* 140 e] o *corregida en e*; m'insegna] mj segna 142 e] o *corregida en e (cf. infra 146)*; diserare] diserere 143 però] *pe per omissió d'una abreviatura de vibrant*; chiavi] chianj 146 ensenya'm] *amb la a esmenada en e*; e obrir] *potser cobrir amb la c esmenada en e (cf. supra 142)* 148 ab breus] abreus 151 corto] torto 161 cherubini] cherubino *amb la o esmenada en j* 162 far] fa 168 nol] nel 169 no] no(n) 179 poden] poder *amb la r esmenada en n* 185 absolt¹] alt 201 animi] cu(m) 203 delibe- ren] deliberan *amb la a esmenada en e* 216 löicho] lorcho

XLV 2 sedicions] *abans d(e)ls scandalosos ratllat* 5 més] *abans segons* 7 plagua] *potser plegua amb la e esmenada en a* 37 Pere] pare 40 Malatestí] malesti 45 punys] puys 47 Lèntul e Leli]] lencul ell li; a Rímni a perorar] arjmnja per | orar 57 fata] *potser fitta o ficta*; capo] caxo; volgués] volgue 59 diverses] diu(er)sos 61 de Cartagènia] *al ms. després de scipio (l. 64)* 62 XLIII] ·xlviij· 64 la gent] las ge(n)ts *amb les s ratllades* 68 e¹] *om.* 70 Caserta] cas(er)ca 71 Cerra] cera *amb titlla de vibrant sobre ce* 79-80 donar-se] dona(n)tse 84 Coradí] codari 88 diu] *om.* 89 robusts] robuts 96 omnes] as *amb titlla*; compre- hendere] jnp(re)hend(er)e 100 trucas] trunca(n)s *amb titlla innecessària* 101 hominum] *abans eor(um) ratllat* 105-107 *Nota guillotina al marge dret per l'enquadrador*

XLVI 12 Dant²] *seguit de li(bro) jnf(er)nj ratllat en vermell* 17 E] *corregeix e* 33 trobara] trobare *amb la e corregida en a* 34 Lavors] *abans respos ratllat en vermell* 88 lo³] *om.*

XLVII 2 lo] la *amb la a corregida en o* 6 qui] *om.* 17 XXX°] *abans jnf(er)nj ratllat en vermell* 18 en] *om.* 22 dormia] dormj 26 Yno] Juno *amb la J ratllada en vermell i la u corregida en y* 27 Èoli] coli 28 sor] sso *amb la primera s ratllada* 30 hagué] hage 31-32 Creusa, Crasanda] crensa crasauda

XLVIII 3 tem] *abans s o f ratllat* 10 plúmbeas] pbli *ratllat pumbeas* 12 havian] *la j esmena una lletra il·legible, no necessàriament una e* 14 che 'n Crogni] chenerogni 32 gravi] granj 33 di pagla] *abans di plaga ratllat en vermell* 41 Catelan] catalan *amb la segona a esmenada en e*

XLIX 13 gietzistes] gjetzistes *amb je corregint dues o tres lletres il·legibles* 30 seguaci] segnaci 32 voi] noi
34 covien] conjen 35 terça bolgia] terca balgia 38 e] *potser o esmenada* 39 sia] si 47 abscondita] abs-
codita *per omissió de la tilla* 50 Gaità] *abans gayti ratllat en vermell* 54 Alània] alma 57 captivat] capti-
vitat 61 constituexs] co(n)stituex 67 figliuol] filiguol 68 avansar] auasar; gl'orsacti] glorsachi 71 Nuo-
vo] *potser Nuono* 92 richo] *la darrera vocal gairebé il·legible per un forat* 97 Vº] ·vj· *amb la j ratllada en*
vermell; Sutterant] Succera(n)t 102 omnis avaricia] *abans o(mne)s auari ratllat en negre i vermell* 111 cum]
om.; o] e; rebel·làs] rebella

L 6 obliquats] obligats 24 surrexerit] surrexit *per omissió d'una tilla de vibrant* 28 piramancia] pirame(n)cia
53 lo] *om.* 56 cosa] *om.* 57 qui era dels déus] *al ms. després de jupit(er)*

NOTES

[I.] DEL REGNE DE INFERN

1-2. Vegeu Introducció V, 1. L'estructura retòrica d'aquest exordi és característica del tractat escolàstic; cf., per ex., JOAN DE GAL·LES, *Breviloqui*, p. 45: «Pus que havem posats los eximplis dels antics en general de la virtut de justícia, reste que tractem de lur justícia en special quant és a les parts de justícia. E primerament [...]». Vegeu també xxxii, 1.

4. *infern*: al ms. «deu», sembla un lapsus o una innovació desencertada de copista; cf. l. 10: «del regne de infern o casa comuna als dampnats».

5-6. *de las penas en general e comunes a tots los dampnats*: vegeu Introducció II, 4. En la *Summa de pena*, sota la rúbrica «De las penas en general que han los dampnats», Joan Pasqual ha definit la *pena de dany* i la *pena de sentit*, distingint-hi la *pena de foc*, corporal, i la *pena de verm*, espiritual ([XLII-XLIX] ff. 63va-71vb). En els capítols següents ha resolt diverses qüestions relatives a la pena de foc ([L-LXXVI] ff. 71vb-108rb) i ha tractat «De penis spiritualiter afflictivis» ([LXXVII-CII] ff. 108rb-129rb). Per completar l'exposició també ha tractat «De las penas comunes ajustades als dampnats en lo Judici» ([CIII-CXLIII] ff. 129va-155ra), de la pena «Dels morts ab sol peccat original» ([CXLIV-CXLIX] ff. 155ra-160vb) i dels receptacles de les ànimes després de la mort ([CL-CLIV] ff. 160vb-163vb); vegeu Apendix I, 3).

9. *convertint aquellas en moralitats o en altra manera verdadera*: la *fabula* o ficció poètica no és veritable quant al sentit literal, però es pot traduir (*convertere*) en un altre sentit veritable de contingut moral, natural o històric. Pasqual descriu aquesta operació amb una terminologia pròpia, sense abusar de tecnicismes hermenèutics; cf. ANSELM TURMEDA, *Cobles de la divisió del regne de Mallorca*, vv. 381-382: «dels grans poetes les faules / retorna a bons castics» (ed. OLIVAR 1927: 118); PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 1ra, 18-26: «Simili modo fecerunt poete qui in principio fabulas finxerunt, quia s. per huiusmodi figmenta semper aliquam veritatem intelligere voluerunt. Constat enim libros poetarum transcurrenti, quod vix aut nunquam est dare fabulam quin aliquam aut naturalem aut historicam contineat veritatem. Unde eciam Rabanus, *De naturis rerum*, li^o XV, ca^o II, dicit quod poete officium est, que gesta sunt, in alias species obliquis figuracionibus cum decore aliquo convertere»; f. 1rb, 1-5, 24-26: «congruum michi visum est [...] eciam ad moralizandum fabulas poetarum manum ponere, ut sic per ipsas hominum ficciones possim morum & fidei misteria confirmare. [...] non intendo nisi rarissime litteralem sensum fabularum tangere, sed solum circa expositionem moralem & allegoricam laborare».

3-6. L'oposició entre el regne de l'infern (Lc 11, 18: «Si autem et Satanas in seipsum divisus est, quomodo stabit regnum eius?») i el regne del cel amplifica el plantejament de PIETRO (*In Inf.* III ad 1, 4-10 [Nan 66]) glossant el concepte augustiniana de *ciutat* i el bíblic de *regne* (vegeu *infra* 21-22 n. i 12 n.) mitjançant la noció escolàstica de *congregació*; cf. AGUSTÍ, *Civ. Dei*, X, 6: «redempta civitas, hoc est congregatio societasque sanctorum»; TOMÀS D'AQUINO, *In Pol. Arist.* I, 1: «Et cum civitas non sit nisi congregatio hominum, sequitur quod homo sit animal naturaliter civile»; FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, 69: «Volent, donchs, Agillius in *Informatorio suo* ensenyar què volia dir ciutat, diffiní-la sots aytal forma: *Civitas est congregacio concors multarum personarum ad invicem participantium [...]*» (ed. RENEDE et al. 2005: 150).

3-5. La referència augustiniana del *Comentum* (*ibid.*, 5-6 [Nan 66]: «Unde Augustinus: "Duarum civitatum [...]"») no té títol ni és citació literal, tot i que la síntesi coincideix amb AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.* 61, 6 (vegeu n. 1). La remissió de Pasqual a *De civitate Dei* (l. 13) és suggerida pel tema i per les referències posteriors (11). No obstant això, el *Comentum* no esmenta el príncep que regeix cada ciutat (4) ni l'autoritat de Mt 25, 34 (5), trets en què Pasqual coincideix amb l'*enarratio* augustiniana. Probablement el teòleg amplifica de memòria o a partir d'altres fonts secundàries, recollint la doctrina de sant Agustí sense consultar-ne directament el text.

5. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 98, a. 6 ad 2: «servi non sunt pars populi vel civitatis, cui legem dari competit»; ARISTÒTIL, *Pol.* III, 9 1280^a 30-35.

20. *servitut miserable*: la *servitus miseriae* és la privació de la glòria del paradís, que serà eterna en els damnats (vegeu la nota següent).

21-22. *car tots són reys e en gran llibertat*: en la *Summa de beatitud* (V, 15), Pasqual ha distingit cinc formes de llibertat: de pecat, de misèria, de pena, de força i d'immutabilitat. Els damnats no gaudeixen de cap d'aquestes llibertats, i els *vianants* en aquesta vida només són plenament lliures de l'última. En canvi, «los san[t]s han les quatre llibertats primeras, car no poden ésser en peccat, en mi-

sèria ne en pena, ne són forsats, car no han res contra la lur inclinació; emperò, la quinta llibertat, no le han quant en tots los actes, car en tots los actes beatífics romanen e perseveran eternalment inmutables, en tant que havent aquests actes beatífics no poden voler lo contrari a ells. Emperò [...] assò és gran llibertat, la qual fug tota servitut inportant defalimint; e per ço han-los nom real, que són hereus del regna celestial» (*Summa de beatitud* V, 15; ACG 59, f. 148^v); vegeu també *ibid.* VII, 11: «per aquel premi la creatura racional és a Déu perfetament subjecta, la subjugació de la qual és a ella regnar, com per açò sia fora de tota misèria» (ACG 59, ff. 186vb-187ra). En la *Summa de pena* ([XIX], f. 26rb) reapareixen aquests distincions sobre la llibertat, però d'acord amb un esquema triple derivat de PERE LLOMBARD (*Sent.* II, d. 25) i ben resumit per HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* II, 56: «Libertas liberi arbitrii triplex est, scilicet a necessitate, a peccato, a miseria. Prima libertas est naturae, secunda gratiae, tertia gloriae. Item, prima est bonorum et malorum, secunda est tantummodo bonorum, tertia est in coelo regnantium. [...] Patet ergo, quod liberum arbitrium liberius est in bonis quam in malis, quia in bonis est tantummodo servitus miseriae, in malis autem est servitus miseriae et peccati: sed in patria est liberrimum, quoniam omnis talis servitus destruetur». Cf. FELIP DE MALLA, *Memorial del pecador remut* I, VII, 469-472: «Mas bé és ver que parlant primament no és cor de rey, ans és bé cor catiu aquell cor desretglat, lo qual serveix a vici, car lo cor sant, aquell és cor de rey, car tots són reys los qui a tu serveyxen» (ed. BALASCH 1981-1986: II, 58).

6. Remet a la *Summa de pena* [LXXIV], f. 104vb; vegeu també XI, i Introducció VI, 1.

7-20. Pasqual defineix els trets essencials del regne de l'infern prenent com a pauta el comentari de PIETRO, *In Inf.* III ad 1 [Nan 66-68], corresponent a l'entrada de Dante a l'infern (*Inf.* III, 1-30) i especialment a la inscripció que en presideix el portal. L'adaptació és molt reelaborada, atès que no segueix vers per vers Dante ni l'ordre expositiu del *Comentum*.

25-28. Combina PIETRO, *ibid.*, 1-2 [Nan 66]: «auctor prosopopeiando dicit quid in suo tictulo porta infernalis loquitur», amb DANTE, *Inf.* II, 139-142: ««[...] Or va, ch'un sol volere è d'ambidue: / tu duca, tu signore e tu maestro». / Così li dissi; e poi che mosso fue, / intrai per lo cammino alto e silvestro»; III, 10-11: «Queste parole di colore oscuro / vid' io scritte al sommo d'una porta».

26. *duch*: 'guia', llatínisme manllevat de Dante i subjecte de «guiant»; no cal suposar l'omissió d'un pronom *lo* per haplografia (*guiant-lo lo*).

27. *ves*: al ms. «vers vn»; cf. l. 39: «vid' io scrite» (DANTE, *Inf.* III, 11).

32-36. Versos també citats en la *Summa de pena* [L], f. 73rb (Apèndix II, 3, 6-10).

32. *Giusticia*: al ms. «justicia» amb la *j* sobre raspat; cf. *Summa de pena* [L], f. 73rb: «gjusticia» (Apèndix II, 3, 6); vegeu Estudi complementari I, 4.

36. *se nno*: al ms. «sermo»; la mala interpretació de la reduplicació fonosintàctica pot explicar la lliçó errònia; tot i que la forma habitual de l'adverbi és *non*, també trobem *no* davant consonant nasal o líquida (probablement per assimilació) i, fins i tot, davant vocal; cf. XLIV, 144 («no ebbe»).

39. *d'una*: al ms. «derna»; per a l'apòstrof, cf. III, 9: «d'un gran fiumi».

44. *decto*: al ms. «deito»; corregeixo segons l'hàbit gràfic (-ct-) del text italià; vegeu Estudi complementari II, 2.1 n. 10.

46. *c'hanno perduto*...: Pasqual ha omès el final del v. 18 («...il ben de l'intelletto»), que en la *Summa de pena* [LXIX] (Apèndix II, 4, 16-17) havia parafrasejat introduint o testimoniant una variant no enregistrada: «aquí veuran la gent dolorosa qui han perdut *al ben de lur talent*» (f. 101vb). Vegeu *infra* 18 n. Dante fa servir *talento* ('apetit') en *Inf.* v, 39 (citat en XVII, 32), i Pasqual també fa servir *talent* en XX, 53.

8. Glossa original de Pasqual a les fórmules «eterno dolore» i «perduta gente» d'*Inf.* III, 2-3.

9-11. El temps de la creació de l'infern (*Inf.* III, 7-8) és una qüestió que Pasqual ja ha tocat en la *Summa de pena* [L] (Apèndix II, 3): el dubte que hi ha plantejat és si el foc infernal fou creat «en lo primer die, quant Déu creà los àngels, o al sizè die, quan Déu creà l'ome» (f. 73rb), i ha citat Dante (*Inf.* III, 4-8) amb la glossa de Pietro en favor de la primera opinió. Aquí també prefereix l'opció dels àngels caiguts (9-10), però hi afegeix un altre punt de vista, «parlant de la congregació humana», tenint en compte les autoritats augustinianes que remunten l'origen de les dues ciutats a Caín i Abel (vegeu *infra* 11 n.).

9-10. Amplifica PIETRO, *ibid.*, 19-21 [Nan 67]: «Item dicit qualiter Deus motu iustitie eam fecit inter eternas res, nam ante eam creata sunt solum eterna, scilicet materia prima, que dicitur "yle", et celi et substantie separate.» Totes les al·lusions a la caiguda de Lucifer són afegides per Pasqual.

54. *diu infern*: prosopopeia. Encara que en Dante (*Inf.* III, 1-3) i en Pietro (vegeu *supra* 25-28 n.) l'autèntic subjecte és la porta infernal, també és cert que en bona part de la inscripció (*Inf.* III, 4-8) la primera persona només escau a la porta com a sinèdoque de l'infern en general.

55-56. *ab las cosas qui són durables eternalment ... aquestas foren creades*: en la *Summa de beatitud* II, 15-16, Pasqual impugna l'opinió d'Aristòtil, Averrois i Avicenna que sosté l'eternitat *increada* d'aquestes tres entitats, les quals, segons la doctrina cristiana, són «durables» però «creades»; cf. *Summa de beatitud* II, 16: «per consegüent, tote cosa és creada e mutable e temporal sinó la sobirana natura, e axí no és res eternall sinó ella» (ACG 59, f. 42va).

57-58. *e tantost infern fou creat ... e lo llur decahiment*: cf. *Summa de pena* [L], f. 73rb (Apèndix II, 3).

11. Reprèn PIETRO, *ibid.*, 5-10 [Nan 66]: «Unde Augustinus: “Duarum civitatum, una secundum carnem, altera secundum spiritum, et sic una malorum, et dicitur Babilonia et incepit a Chaym; altera bonorum, scilicet Ierusalem, et incepit ab Abel.” Et in XII° De civitate Dei ait: “In genere humano societates tamquam civitates duas.” Et in XV°: “Fecerunt civitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei, cellestem vero amor Dei usque ad contemptum sui.”» De les dues últimes citacions, Pasqual només n'aprofita la referència.

59-60. *a Cahim ... a Abell*: ús llatinitzant de la preposició.

12-13. Glossa la fórmula «città dolente» d'*Inf.* III, 1.

12. A proposit del terme «città», PIETRO (*ibid.*, 10-12 [Nan 66]) cita literalment la definició d'AGUSTÍ, *Civ. Dei* XV, 8, 2: «Civitas, quae nihil aliud est quam hominum multitudo aliquo societatis vinculo colligata».

13. Pasqual il·lustra l'adjectiu «dolente» inserint-hi una citació textual (*Inf.* III, 22-27) que glossarà més avall (**19**).

62. *Que*: amb valor de relació, 'quant al fet que' (ll. *quod*).

62-63. *diu Dant que ...*, *diu*: el primer «diu» és el verb principal de la proposició, mentre que el segon és una convenció per a introduir citacions en estil directe (cf. XV, 77).

64-69. Versos també citats en la *Summa de pena* [LXIX], f. 101vb (Apèndix II, 4, 18-23).

69. *e suon di manconelle*: al ms. «o suon dima(n)conelle», però cf. ll. 87-88: «e so de malenconia», i *Summa de pena* [LXIX], f. 101vb (Apèndix II, 4, 23): «e sons de malenconia». Pasqual llegeix el sintagma «man con elle» de manera aglutinada, potser induït per la associació tradicional entre la *tristitia* infernal i la malenconia (IV, 2). Vegeu Estudi complementari I, 4.

14-15. Glossa la fórmula «eterno dolore» d'*Inf.* III, 2, adaptant PIETRO, *ibid.*, 12-19 [Nan 66-67].

15. Pasqual omet la resposta de Pietro a aquesta qüestió perquè en el capítol [XLI] de la *Summa de pena* (ff. 62rb-63rb) ja n'ha fet una àmplia exposició, enumerant cinc raons conformes a la doctrina teològica més autoritzada; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 99, a. 1.

16. La glossa a *Inf.* III, 4-6, és pràcticament original de Pasqual; cf. PIETRO, *ibid.*, 19-20 [Nan 67]: «Item dicit qualiter Deus motu iustitie eam fecit».

75. *al Pare ... amor*: com en Dante, la correspondència tradicional entre les tres persones de la Trinitat i els atributs respectius de potència, ciència (o saviesa) i voluntat (o amor) és constant en l'obra de Pasqual, especialment en la *Summa de pena*. Definir la naturalesa d'aquesta correspondència representà un greu problema per a Guillem de Conches; vegeu DRONKE 1985: 51-52.

75-78. *car ell ... prohisme*: per a la definició de l'Esperit sant com a «primera amor», vegeu *Summa de beatitud* II, 5; III, 9 («De la persona del Sperit sant»).

78-79. *perquè aquí sia demostrada la justícia de Déu en la punició dels mals*: en la *Summa de pena* Pasqual arriba a afirmar que un dels béns derivats del mal del món és la «punició dels mals [*sc.* dels damnats], per la qual és demostrada la justícia divinal» ([III], f. 4va). Vegeu també *Summa de beatitud* X, 5: «la causa de la glòria és la ostensió de la divinal potència e misericòrdia, e la causa de la pena és manifestació de la divinal justícia» (ACG 59, f. 214va), i *Summa de pena* [XXIV], f. 36vb.

17-20. La terrible sentència amb què conclou la inscripció infernal (*Inf.* III, 9) suscita una reflexió moral basada en PIETRO, *ibid.*, 22-37 [Nan 67-68], corresponent a *Inf.* III, 10-30, amb omissió de totes les citacions clàssiques i cristianes.

17. Glossa a *Inf.* III, 9 i 10-15. El temor de Dante representa el de tothom qui consideri l'eternitat de la damnació; la consolació de Virgili significa la confortació que aporta a cada home la seva pròpia raó, capaç d'armar-lo de virtuts contra el pecat. Cf. PIETRO, *ibid.*, 22-29 [Nan 67]: «Item dicit quod dimittant spem omnem [...]. Per que verba auctor timendo, Virgilius eum, ut Sibilla Eneam, que pro iuditio rationis etiam fingitur, confortavit [...]; nam homo cum ratione et virtuose scrutans vitiosa debet armari ense virtutis et fortitudine» (vegeu *infra* 20 n.). Pasqual omet el paral·lel virgilià (*Aen.* VI, 260-261) i substitueix el mots «virtuose scrutans vitiosa» per «foragitant de si vicis e peccats» (l. 82) a fi d'interpretar el guiatge virgilià en un sentit estrictament moral, no especulatiu.

82-83. *los quals, axí cum a pes ... en la dita ciutat*: l'analogia entre el vici i la gravetat dels cossos segons la cosmologia clàssica (ARISTÒTIL, *Cael.* III, 1-2 300^a-301^b; IV, 1-4 308^a-311^b) és tradicional en aquest context teològic. Cf. ALBERT MAGNE, *De resurrectione* III, q. 8, a. 1 («Qua iustitia patres

descenderunt ad limbum»): «mansit originale peccatum indeletum et *pondere suo* patres traxit ad inferos». Era l'argument que hom solia al·legar per a ubicar el paradís a l'empiri i l'infern al centre de la terra (HUG DE SANT VÍCTOR, *Summa de sacramentis christianae fidei* II, XVI, 4 [PL 176: 586]; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 2; q. 97, a. 7), i és en aquest context que la *Summa de pena* ofereix les versions més explícites de l'analogia: «açò que és pes en las coses corporals és la amor en l'animat racional; axí, donchs, com Déu ordona los còssors o las coses corporals en los seus lochs segons exhigència dels pes lurs naturals [...], axí, donchs, Déu ordona las creaturas racionals en los lochs segons exhigència de las amors suas» ([LXXIV], f. 105ra); «e axí cum los còssors del món segons exhigència de la llur natura seguexen lochs diversos, car los leugers alt loch, los ponderosos loch ínfim seguexen, axí les sustàncies espirituals racionals seguexen lochs diversos segons exhigència del mèrits o dels demèrits» ([CL], f. 161ra); vegeu també *Summa de beatitud* V, 3 i 8. El primer d'aquests textos mostra que l'analogia remunta a una altra, entre *pes* i *amor*, que prové d'AGUSTÍ, *Conf.* XIII, 9, 10, i esp. *Civ. Dei* XI, 28: «Si essemus lapides aut fluctus aut ventus aut flamma vel quid huius modi, sine ullo quidem sensu atque vita, non tamen nobis deesset quasi quidam nostrorum locorum atque ordinis adpetitus. Nam velut amores corporum momenta sunt ponderum, sive deorsum gravitate sive sursum levitate nitantur. Ita enim corpus pondere, sicut animus amore fertur, quocumque fertur».

18. Glossa a *Inf.* III, 16-18. La damnació frustra el fi últim de l'enteniment humà, que és la contemplació del bé suprem. Cf. PIETRO, *ibid.*, 29-35 [Nan 67-68]: «Dicendo quod venit iam ad locum ubi videbit illos qui perdidit bonum intellectus, quod est ipse Deus tamquam ultima beatitudo et veritas. Nam et Philosophus in III° De anima ait: “Bonus intellectus est ultima beatitudo.” Et Thomas Contra gentiles ait: “Oportet ultimum finem universi esse bonum intellectus; hoc autem est veritas; oportet igitur veritatem esse ultimum universi totius finem.” Ad quod Augustinus: “Si mali possent, malent in inferno Deum videre quam extra non videre.”» Observeu que Pasqual no identifica el fi últim de l'intel·lecte amb la veritat, sinó amb la contemplació de bé suprem, que és Déu. Tot i que no esmenta la voluntat, el canvi d'accent pot obeir a una tradició franciscana. Segons la *Summa de beatitud*, la glòria consisteix a «entendra clarament Déu, amar perfectament e loar» (IV, 7; ACG 59, f. 117rb); certament, l'objecte propi de l'enteniment és la veritat, però el *bo* i el *ver* són una mateixa cosa en Déu, mentre que «lo bo és definit per pus nobles perfeccions que lo ver» (V, 3; ACG 59, f. 122ra); per tant, «la beatitud stà més en l'acte de la voluntat que del enteniment» (*ibid.*, f. 122rb). Sobre aquesta qüestió és il·lustratiu el testimoniatge d'un dominicà com l'ANÒNIM TEÒLEG, *ad loc.*: «Ubi notandum quod quidam voluerunt nostram beatitudinem esse in actu voluntatis —et hanc opinionem tenent fratres minores; hanc non tenet Dant. Alii autem, sicut nos fratres predicatorum, tenemus quod consistat in actu intellectus —et istam tenet [auctor]» (ed. CIOFFARI 1989: 35). Aquest debat podria tenir relació amb la lectura d'*Inf.* III, 18 («c'hanno perduto il ben de l'intelletto») que Pasqual testimonia en la *Summa de pena* ([LXIX], f. 101vb): «qui han perduto al ben de lur talent» (Apèndix II, 4), on *talent* ('apetit') hauria de significar 'voluntat'.

84. *per los vicis e vida mala*: afegitó de Pasqual, que insisteix en una lectura moral.

85. *que stà en altíssima operació*: cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* X, 7 1177^a 12-13, 16-17; *Auct. Arist.*, *Eth.*, 207: «Ultima felicitas hominis consistit in optima operatione» (ed. HAMESSE 1974: 247).

19. La glossa a *Inf.* III, 22-30, combina detalls textuais de la citació precedent (**13**) amb PIETRO, *ibid.*, 38-40 [Nan 68]: «Dicendo de tumultu dolorum diversorum quem incepit in auribus percipere, subaudi in intellectu speculativo circa talia, ad modum illius venti turbi qui arenam circumvolvit. De quo dicit Ysidorus quod turbo est quedam revolutio ventorum, et volvitur in arena.» Com de costum, Pasqual omet un passatge final que interpreta aquest *tumultus dolorum* en un sentit especulatiu.

20. Reprèn *Inf.* III, 9, amb una lectura moralitzadora potser basada en PIETRO, *ibid.*, 22-25 [Nan 67], esp. 24: «Alegorice vero, de statu vitioso non exitur de facili». Pasqual omet una citació d'Estaci (*Theb.* I, 96), una referència a l'excepcional salvació *post mortem* de Trajà (vegeu Introducció IV, 3) i una al·lusió a l'al·legoria del *descensus virtuosus ad inferos*. De fet, planteja una reflexió diferent: així com el damnat no pogué sortir de l'infern moral del vici mentre vivia, tampoc no podrà sortir de l'infern essencial després de la seva condemna. En aquest plantejament hi ha implícit un dels principals arguments teològics en favor de la irreparabilitat de la damnació: la «prava voluntat» (I. 90) del pecador *in statu merendi* esdevé obstinada en el damnat *in statu recipiendi*, la qual cosa l'incapacita per a la caritat i fa impossible, doncs, la gràcia i la salvació; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 3; q. 98, aa. 1-2, i esp. q. 99, aa. 2-5. Aquest concepte fonamental és llargament discutit sota l'epígraf «De la potència volitiva, ço és de la voluntat dels dampnats» [XCIII-XCVIII] en la *Summa de pena* (f. 121rb), i també en els capítols «De la obstinació dels dampnats» ([CI], f. 128rb) i «Per què lo peccat mortal és punit eternalment en infern» ([XLI], f. 62rb), en què Pasqual resumeix: «aquells qui són en peccat mortal, los quals en peccat mortal stants moren, hixen del stament de merèxer [...], e

per consegüent, après la mort, ell stant en peccat mortal, no pot merèixer en alguna manera que hisque del peccat mortal, e per consegüent roman obstinat en la sua malícia. Mes aquell qui és obstinat en malícia no pot penedir del peccat, ne vol penedir del peccat, com romangue en l'acte de la mala voluntat; e tant com lo peccador del peccat no-s vol penedir segons rectitut de justícia, deu romandre en lo peccat, e per consegüent en la pena deguda al peccat. Mes axí eternalment durarà en lo peccat; donchs, axí eternalment serà punit» (f. 62^v).

91. *que, pux algun dampnat ...*, *que*: repetició habitual de la conjunció després d'incís.

21-24. Vegeu Introducció VI, 2. El comentari sobre el vestibul infernal on Dante situa els *ignavi*, els pusil·lànimes que no han estat capaços de merèixer ni la glòria ni la damnació, es basa en PIETRO, *In Inf.* III ad 2 [Nan 68-69], corresponent a *Inf.* III, 31-69. Joan Pasqual exposa primer la ficció dantesca (**21-23**), ometent la citació bíblica (Ps 68, 29) amb què Pietro suggereix d'autoritzar-la, i tot seguit la impugna punt per punt (**24**).

93-94. *entre los bons ne als mals*: cf. PIETRO, *ibid.*, 2: «inter bonos nec inter reos [malos H]». Més que no pas com una omisió accidental de *entre los*, la construcció «ne als» s'ha d'entendre probablement com una grafia desaglutinada de l'article reduït després de vocal (*ne·ls* o *ne els*), que el copista ha confós amb una contracció. Recordeu que l'*usus scribendi* del manuscrit és sistemàtic en l'hàbit d'excloure la reducció de l'article després de vocal i de practicar-ne, en canvi, la contracció amb la preposició *a* (vegeu Introducció VII, 2.4).

94. *cabut*: 'intervingut, participat' (DCVB, s. v. *cabre*, 3). — *barat*: 'frau' (cf. PIETRO, *ibid.*, 2: «doli»).

22. Pasqual no qüestiona explícitament la identificació de «l'ombra di colui / che fece per viltade il gran rifiuto» (*Inf.* III, 59-60) amb Celestí V, venerat com a sant de l'Església des del 1313 (NARDI 1960: 315-330, i 1966: 321 i seg.; PADOAN 1966: 58-61, i 1977: 64-102; SAPEGNO 1967: 56-62).

97-98. *no advertent a sant Gregori ne a sant Silvestra*: no considerant, donchs, aquests dos exemples de la possibilitat d'assolir la santedat en l'estament apostòlic. Pasqual ha truncat una frase de PIETRO, *ibid.*, 8-9 («non advertens sanctum Gregorium, sanctum Silvestrum»), ometent la completiva corresponent («in eo statu sanctitatem habuisse et adquisisse»).

23. Combina PIETRO, *ibid.*, 3-4 («dissotiati ratione sue pusilanimitatis culpe et miserie, que in istis muscis et vespis figuratur») amb DANTE, *Inf.* III, 64-68: «Questi sciaurati, che mai non fur vivi, / erano ignudi e stimolati molto / da mosconi e da vespe ch'eran ivi. / Elle rigavan lor di sangue il volto, / che, mischiato di lagrime, a' lor piedi [...]»; la versió «plorants làgremes fins als peus» (l. 100) resulta inexacta per culpa de l'omissió del v. 69: «[...] da fastidiosi vermi era ricolto».

98. *aquests*: els pusil·lànimes.

100. *Açò, emperò, és fictió*: cf. PIETRO, *ibid.*, 1-2 [Nan 68-69]: «occurrit illa gens que non potest fingi inter bonos nec inter reos». En aquest cas, l'afirmació «és fictió» —com més avall «fingès» (l. 102)— suposa una reprovació completa del sentit literal: la ficció poètica ha envaït el terreny de l'opinió doctrinal, i per això no admet una interpretació veritable, sinó que mereix una impugnació puntual (cf. XII, 15 i n.). L'antiga crítica dantesca també sol remarcar la dissensió entre aquesta ficció poètica i la doctrina teològica.

101. *naguna ànima de tals animals no és punida*: l'argument implícit és que les criatures irracionals no tenen vida futura. És per això que els teòlegs solen interpretar fins i tot els verms de l'Esclatadura com una figura del remordiment de consciència; per ex. HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* VII, 22: «Vermis autem, quem Dominus in Isaia comminatur, nequaquam materialis est: quia nullum animal praeter hominem remanebit. Erit autem ibi vermis conscientiae, rodens animam, et non corpus»; cf. et. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 2. A propòsit de la pena de sentit espiritual o «pena de verme», Joan Pasqual comenta: «e com poria viure aquí lo verme, no ho podem veura, si donchs no vivia per miracle. E clar és que après la resurrecció algun animal brut ne planta no romandrà en lo món, per ço com no han haüt orde a incorrupció axí cum ha lo cors humà per rahó de la ànima al qual és conjunt, e per consegüent no apar veritat que tal verme corporal romangue. Ne aytant poch per miracle, car miracle, specialment en lo stament dels dampnats, no és fet sens necessitat; mes no és necessitat que tal verme corporal sia en la carn dels dampnats, car suficientment aquella carn pot ésser afligida per lo foch corporal. E de aquesta intenció són comunament los doctors, que verme corporal no serà aquí» («De la pena del verme», *Summa de pena* [LXXVII], f. 108vb).

101-102. *ne és ver que aquestes ànimas sien fora infern, axí cum Dant fingès*: l'escatologia cristiana no preveu més que dues sorts definitives: la dels justos, destinats a la vida eterna, i la dels rèprobes, destinats al foc etern amb el diable i els seus àngels (Mt 25, 31-46). Pietro insinua que l'infern comença a l'altra riba de l'Aqueront (*In Inf.* III, divisio, 4 [Nan 65]: «ubi dicit de generali ingressu et

passu ad infernum per Acherontem»), i potser per això Pasqual creu que Dante els situa «fora infern». En rigor, Dante troba els pusil·lànimes després de traspasar la porta de l'infern i els considera damnats com a negligents respecte del bé, encara que no pas a l'infern on es puneix el pecat actual, sinó en un vestíbul. Vegeu PADOAN 1966: 55-57; MAZZONI 1967: 355-366; FORTI 1977: 31-33; VAZZANA 1989: 3-6, i també Introducció VI, 2.

102. *fingès*: cf. XXXI, 8: «fingessen», i vegeu Introducció VII, 2.3 i 2.5.

102-104. *ne és ver que sien alguns àngels ... cum los bons*: Pasqual desmenteix uns cèlebres versos dantescos als quals no ha al·ludit prèviament i que no són comentats per Pietro: «Mischiate sono a quel cattivo coro / de li angeli che non furon ribelli / né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro» (*Inf.* III, 37-39). Per a una àmplia discussió de la qüestió, vegeu MAZZONI 1967: 368-376; per als possibles antecedents legendaris (*Navigatio sancti Brandani, Graal*) i teològics (des de Climent d'Alexandria fins a Peire Joan Oliü, passant per Alexandre d'Hales, Bonaventura i Duns Escot), vegeu NARDI 1960: 331-350; FRECCERO 1960, i també Introducció VI, 2.

[II.] DELS FLUMS INFERNALS PER LOS QUALS PASSEN LAS ÀNIMAS EN INFERN

1-2. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9th, 18-21: «De throno autem eius sulphureo quatuor flumina manabant, que s. Letheum, Cochitum, Flegetontem et Acherontem dicebant. Stigem autem paludem iuxta ista flumina assignabant» (cf. IV, 10); f. 9va, 31-33: «Revera in isto Plutonis i. diaboli, mortali [morali T_1T_2] regno s. in corde humano dyabolo subiugato, sunt quinque flumina, i. quinque peccata generalia». La variant «morali regno» és rellevant, car els teòlegs anomenen infern moral l'estat del pecador privat de la gràcia en aquesta vida («in corde humano dyabolo subiugato»), distingint-lo de l'infern essencial dels damnats, privats de la gràcia en la vida eterna. Les lliçons comunes de T_1 i T_2 mereixen una atenció especial, perquè són testimonis de dues redaccions diferents.

1. Pasqual comença enumerant els elements de la ficció que interpretarà tot seguit: els cinc rius infernals (**2-9**) i el tron de Plutó (**10**).

2. Segons la proposta interpretativa de Bersuire, els rius de l'infern signifiquen cinc «peccata generalia» (*De formis*, f. 9va, 33) que Pasqual exposa distingint-hi dos aspectes teològics: primer (**3-7**), la culpa (*reatus culpae*) dels pecadors «en aquesta vida present» (*in statu merendi*); després (**8-9**), la pena (*reatus pena*) dels damnats en l'altra vida (*in statu recipiendi*). Pasqual té sempre molt present aquesta distinció, que ha explicat en la *Summa de pena* [XLIV], f. 67ra: «jatsia lo peccat sia dit mal e la pena sia dit mal, emperò la i és dit mal de culpa, l'altra és dit mal de pena».

4. *donen ... sobre los dampnats*: signifiquen les penes dels damnats a l'infern; vegeu **8-9**. — *ver-taderament*: cf. PIERRE BERSUIRE, *ibid.*, 31: «Revera»; l'adverbi no al·ludeix a l'existència física dels rius infernals que «posen ésser, segons las fábulas, los poetas» (2), sinó a la veritat teològica i moral que signifiquen. Val a dir, però, que l'existència dels rius infernals va gaudir d'un cert crèdit entre alguns pares de l'Església (COURCELLE 1955a: 25 i 65); així mateix, després d'enumerar-los i d'exposar-ne la interpretació, BERNAT SILVESTRE (*In En.* VI, 1) observa: «Hoc quidem verum est hec esse [apud] inferos, hec vero sola falsum» (ed. JONES, JONES 1977: 29.15 [la integració és meva]).

4-5. *e per aquests flums los dampnats són passats en la infernal ciutat*: els rius signifiquen les culpes que menen els damnats a l'infern. Cf. **3-7**, i noteu les variacions d'aquesta fórmula recurrent, que substitueix l'«ibi est» de Bersuire pels verbs *passar*, *traspasar* i *portar* («en infern» o «en la ciutat infernal»). És un indicatiu que Pasqual amplifica l'exposició de Bersuire tenint present l'esquema mític de Caront i l'Aqueront.

3-7. Aquesta primera exposició dels rius infernals com a cinc formes de culpa que menen els pecadors a l'infern adapta lliurement i amplifica l'exposició de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9va, 32-46: «[...] sunt quinque flumina, i. quinque peccata generalia: s. Letheus qui interpretatur oblivio, quia ibi est oblivio Dei & omnium que pertinent ad salutem. Ier. 2: Populus meus oblitus est mei diebus innumeris. Cochitus qui interpretatur luctus, quia s. ibi est dolor de bonis alienis & invidie luctuosa stimulacio. Unde de peccatore desperato dicitur, Iob XXI: Ipse ad sepulcra ducetur & in congerie mortuorum vigilabit. Dulcis fuit glaries Cochiti. Flegeton qui intelligitur [interpretatur T_1T_2] ardens, quia s. ibi est ardor animorum [animarum T_2] et ambicio. Ioh. XV [IX T_1T_2]: In ignem mittent & ardet [ardent T_1T_2]. Acheron qui interpretatur sine salute, quia s. ibi non est salus seu future salvacionis spes & consolacio. Ps.: In filiis hominum in quibus non est salus. Stix que interpretatur tristicia, quia ibi est timor servilis & desperacio, contra illud Ecc 38 [om. T_1T_2]: Ne dederis in tristicia cor tuum.»

7-8. La citació del psalmista prové de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10^a, 25-27: «Qui secum habet fluvium oblivionis in quantum s. dampnatorum memoria oblivioni datur. Ps.: Oblivioni datus sum tamquam mortuus.»

10-11. *e de la llur gloriosa fama, e de las prosperitats virtuoses*: l'afegitó de Pasqual glossa el concepte de *bonum alienum*; recordeu que la teologia escolàstica defineix l'enveja com a *dolor o tristitia de alieno bono* (vegeu XXIX, 14-16 n.).

12-14. *car són sens caritat ... flentibus*: Pasqual ha substituït una al·lusió a la desesperació per un concepte molt més adient, atès que l'enveja és un dels vicis contraris a la caritat; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 34, introd.: «Deinde considerandum est de vitiis oppositis caritati. [...] secundo, de acedia et invidia, quae opponuntur gaudio caritatis».

5. Allí on Bersuire interpreta «ambitio», Pasqual hi prefereix «concupiscència», un pecat més general que desplega en tres espècies citant l'autoritat de sant Joan (com també en VII, 9, i XXV, 1).

6. Pasqual adoptarà la interpretació de Bersuire a propòsit dels damnats (vegeu *infra* 45-46 n.), però aquí, parlant específicament de l'home en aquesta vida, interpreta el mot «salus» com els dos sacraments que fan possible la remissió del pecat i, per tant, la salvació: el baptisme per al pecat original, o de natura, i la penitència per al pecat personal (Act 2, 38). El fet de no beneficiar-se «en la llur vida» (*in statu merendi*) d'aquests dos sacraments mena tots els pecadors («és comú flum») a la damnació.

21-22. *et sine gaudio*: Pasqual adjunta al «sine salutem» de Bersuire una segona glossa procedent de PIETRO, *In Inf.* III ad 3, 9 [Nan 70]: «Et dicitur Acheronte, id est 'sine gaudio'»; cf. l. 25.

25. *en la llur vida alegrar ... sens goig*: inspirat per la glossa de Pietro afegida en la l. 22.

26. *Lo*: al ms. potser «La», explicable per confusió del numeral ·v· amb un article indeterminat (grafiat habitualment *v* o *vn*), davant del qual és corrent l'article femení.

7. Bersuire només aporta la interpretació tradicional de l'Estix («tristícia») i la citació bíblica que s'hi relaciona (Eccli 38, 21), mentre que Pasqual hi afegeix la glossa «odium» i la relació amb els «irosos»; cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 1: «Stigem autem odium, Acherontem tristitiam» (ed. JONES, JONES 1977: 29.14); PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 9 [Nan 108]: «iste fons ebulliens est creatio tristitie et ire» (vegeu XXIX, 2). Desconec l'origen precís d'aquestes innovacions: la *tristitia* i l'*odium* són dues passions derivades de la *ira*, però l'*odium* és també un dels pecats contraris a la *caritas*, especialment a l'amor de dilecció (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 34: «de odio, quod opponitur ipsi dilectioni»). Noteu que Pasqual insisteix en la contrarietat entre l'odi i l'amor (*avorrir/amar*) en relació amb Déu, un mateix i el proïsme, un esquema escolàstic a què Dante també recorre en la divisió del cercle dels violents (*Inf.* XI, 28-33); vegeu XXXV, 1.

28. *aquells qui amen més la creatura que Déu, car en açò avorrexen Déu*: és la definició exacta del pecador mortal en general: el *reatus culpae* consta de *reatus aversionis a Deo* i de *reatus conversionis ad creaturam*, i és per això que el *reatus pena* consta de dues penes respectives, de dany i de sentit. Cf. *Summa de pena* [XXVIII], f. 44va: «aversió és girar l'esquena a Déu e girar la fas a la creatura»; [XLI], f. 62vb: «en lo peccat mortal és aversió del bé inmutable e és conversió al bé comutable»; *Summa de beatitud* V, 8: «aquesta fruïció [*sc.* inordonada] és en los peccadós qui amen més la creatura que Déu, e en aquells qui amen Déu per esgort d'ells matexos e no per sgart de Déu principalment» (ACG 59, f. 134ra).

29. *los inpascients e blasfemadors*: la impaciència és el vici contrari a la fortalesa que impedeix de viure conforme a la raó i resistir a les passions, especialment a la *tristitia* que susciten les adversitats (*DTC*, s. v. *patience* [XI, 2247]), i per això se'n poden derivar pecats tan greus com la revolta contra la providència o la blasfèmia (*ibid.*, 2250). Dante (*Inf.* XI, 46-51) inclou els blasfemadors entre els violents contra Déu. Vegeu XXXIV, 5; XXXVI, 3 i 6; XL, 5, 14 i 24, i esp. XXXV. A propòsit de Capaneu (*Inf.* XIV, 43-72), «qui [...] adeo arrogans erat contra deos quod eos ut homines blasfemabat» (*In Inf.* XIV ad 1, 15-18 [Nan 165]), Pietro cita un lloc d'Estaci (*Theb.* III, 598, 602) que continua (v. 603): «*impatiens largusque animae, modo suaserit ira*», però no he enregistrat aquest vers en cap testimoni del *Comentum*.

30. *robadors, homeyers*: Dante (*Inf.* XI, 34-39) els inclou entre els violents contra el proïsme en els seus béns materials i en la seva persona, respectivament (vegeu XXXV, 7-8); Tomàs d'Aquino (*Sum. th.* II-II, qq. 64 i 66) en fa una anàlisi semblant dintre dels vicis contra la justícia. Vegeu també VIII, 3.

31-32. *en tristícia, no dels propis peccats*: cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 39, a. 1, s. c.: «tristitia de malo est bona»; a. 2: «tristitia est bonum secundum cognitionem et recusationem mali»; a. 3: «tristitia de peccato utilis est ad hoc quod homo fugiat peccatum».

32. *mes dels béns dels altres*: és la definició pròpia de l'enveja; vegeu *supra* 10-11 n. i XXIX, 14-16 n.

8-9. Pasqual aplica ara la interpretació dels rius infernals a la condició i les penes dels damnats, alhora que l'Estix assumeix els trets clàssics de la *Stygia palus* i la representació de l'infern en general; cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 20-21: «Stigem autem paludem iuxta ista flumina assigna-

bant»; f. 10ra, 17-18: «Et ideo ibi erit Stix i. tristitia a parte omnium istorum finaliter dampnatorum»; per a l'Estix en el *Comentum* i en Pasqual, vegeu les notes a XXIX-XXXI.

38-39. *en la basada de la aygua qui és sots la terra, ço és infern, un ha eternal tristícia*: recordeu que la *tristitia* és la pena de sentit espiritual que deriva immediatament de la pena de dany, comuna a tots els damnats (cf. *Summa de pena* [XLIV] i [XLV], ff. 67ra i 68ra).

9. Partint de les etimologies conegudes, Pasqual reinterpreta lliurement els rius infernals com a diverses penes espirituals (oblit i ignorància de Déu, desesperació) i corporals (plor i dolor, foc).

40. *cum ells romanguen en llus peccats en infern*: per a l'obstinació dels damnats, vegeu I, 20 n.

45-46. *car aquí són sens sperança de salut ...salus*: PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9va, 42-44: «quia s. ibi non est salus seu future salvacionis spes & consolacio. Ps.: In filiis hominum in quibus non est salus».

10. A propòsit del tron o cadira de Plutó (vegeu I, 3), Pasqual inventa un interpretació no inspirada en Bersuire, sinó en PIETRO, *In Inf.* IX ad 1, 4-7 [*Nan* 120]: «Plutonem. [...] et ponitur pro elemento terre. Et dicitur «Dis» seu «Ditis» eo quia divicie a terra nascuntur, et ab eis seu propter eas avaritia per consequens» (vegeu XXIII, 2). La confusió de Plutó/Dis amb Plutus es troba ja en Ciceró (*De natura deorum* II, 26) i es consolida amb FULGENCI, *Mit.* I, 5: «Quartum etiam Plutonem dicunt terrarum praesulem —plutos enim Grece diuitiae dicuntur— solis terris credentes diuitias deputari».

48. *en los adultes*: els qui tenen ús de raó i, per tant, són capaços d'actes morals i de cometre pecats personals, representats per aquests rius. Aquesta precisió és inspirada, sens dubte, per la interpretació que segueix.

11-19. Segons una proposta de Pietro Alighieri, alternativa a la de Bersuire, els rius infernals representen les edats en què el pecat de concupiscència arrossega l'home diversament a l'infern (11): perduda la innocència originària, l'home, com el món, va de mal en pitjor (12-19).

11. Pasqual assigna un riu infernal a cadascuna de les edats en què la concupiscència pot arrossegar l'home a l'infern; desplega així una idea suggerida per la interpretació de l'Aqueront en PIETRO, *In Inf.* III ad 3, 4-7 [*Nan* 69]: «Qui [sc. transcursus humane vite ad vitia et peccata] incipit, ut dixi supra, in nostra adoloscencia. Et hoc est Acheronte, primum flumen infernale et quodammodo capud aliorum fluminum infernalium, hoc est concupiscentia, que capud est aliorum vitiorum». La remissió «ut dixi supra» remet al comentari al primer vers de l'*Inferno*, on Pietro ha establert com a primera edat la «puericia, in qua puri et recti ambulamus», i com a segona l'«adoloscenciam, in qua ut plurimum incipimus deviare et exire errando de dicta recta via et camino» (*In Inf.* I ad 1, 4-5 i 8-9 [*Nan* 22]). L'analogia entre els rius infernals i les edats de l'home, com també el motiu de l'*homo viator in bivio*, són pròpies de la tradició exegetica virgiliana; cf. SERVI, *In Aen.* VI, 705 i 136; LACTANCI, *Divinae Institutiones* VI, 3 (PL 6: 642), i vegeu SAVAGE 1934: 209 i 211; COURCELLE 1955a: 21-24, i HARMS 1970. Partint dels suggeriments de Pietro, Pasqual ha desplegat la correspondència entre els rius infernals i les edats de l'home segons un esquema establert per sant Agustí i divulgat per sant Isidor, Beda, Raban Maur, Papiès, Ugucione da Pisa i Vincent de Beauvais, entre d'altres (BURROW 1986: 79-94). Aquest model li proporciona les sis edats que es corresponen amb els cinc rius infernals: només li cal descomptar-ne la primera, que és innocent i pura, i que no és la *pueritia* sinó la *infantia*. Val a dir que, en aquesta tradició, les dues últimes edats solen rebre el nom de *gravitas* (o *senior*) i *senectus* (o *senium*), mentre que Beda les anomena *senectus* i *aetas decrepita* (vegeu *infra* 61 n.). Probablement cal atribuir a Pasqual la nota que es llegeix en el marge inferior del f. 166^r (vegeu *infra* 90-93 n.).

53. *aquesta és àurea*: vegeu *infra* 13 n., 15 n. i també 17.

12-19. L'exposició correlativa de les edats de l'home i del món és versió de PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2, 57-78 [*Nan* 170-172], corresponent a l'estàtua al·legòrica del Vell de Creta (*Inf.* XIV, 85-142). Però la relació entre els rius infernals i les edats del món s'estableix abans, a propòsit del riu Flegetont (*ibid.*, 1-6 [*Nan* 167]): «AD SECUNDAM dicit quomodo venerunt ita procedendo ad flumen Flegetontis [...]. De quo loquendo Virgilius, volendo tangere de origine sua et aliorum fluminum infernalium, que descendunt ab etatibus mundi et principatibus, qui secundum poetas inceperunt a Saturno primo rege <Crete et> totius mundi, incipit sic a remotis, dicens de statua de qua dicit testus.» Després d'una llarga digressió d'història universal segons els poetes (vegeu XXXV, 13-23), Pietro reprèn la interpretació de l'estàtua del Vell segons el mite de les edats del món. Pasqual omet les al·lusions a l'estàtua dantesca i abreuja les citacions d'autors clàssics; en canvi, hi afegeix tot de detalls que subratllen el paral·lelisme entre les edats del món i les de l'home.

61. *menor món*: l'analogia aristotèlica que fa de l'home un *microcosmos* (*Phys.* VIII, 2 252^b 26-27) és ben coneguda i utilitzada per Pasqual (per ex. *Summa de beatitud* II, 5; VIII, 5, i vegeu RICO 1986 per a la difusió hispànica de la idea), si bé aquí la hi serveix el *Comentum*. Beda el Venerable

(*De temporum ratione* LXVI) fou el primer de relacionar les edats del món i de l'home al·legant-ne la condició de microcosmos (BURROW 1986: 83-84), però la correspondència remunta a sant Agustí (*De diversis quaestionibus octoginta tribus* 58, 2; *De Genesi contra manicheos* I, 23-24), que distingí sis edats a partir dels sis dies de la creació (cf. ISIDOR, *Etym.* V, XXXVIII, 5): la *infantia* del món fou el període antediluvià, des d'Adam fins a Noè; hi seguí la *pueritia*, fins a Abraham; després l'*adolescencia*, fins a David; amb els Reis, el món assolí la *iuventus*, duradora fins al temps del captiveri babilònic; llavors s'inicià la *gravitas* del món, fins l'adveniment de Crist; amb aquest s'inicià la sisena i última edat del món, la seva *senectus*, tot i que entesa com un període de renovació (BURROW 1986: 79-82). Tot i haver adoptat l'esquema de les sis edats de l'home (11 i ll. 90-93), Pasqual no exposa les edats del món segons aquesta tradició, sinó segons el mite clàssic que resumeix Pietro, combinant-lo amb un esquema teològic ben divers (vegeu *infra* 13 n.).

13. Aquest paràgraf anticipa sintèticament el contingut dels següents, esp. 15-16. Pasqual identifica l'*aetas aurea* o edat d'or del mite clàssic amb l'estat d'innocència dels primers pares abans de la caiguda, un temps en què l'home no havia comès cap culpa i gaudia de la gràcia i d'una natura íntegra (*DTC*, s. v. *innocence* (*État d'*) [VII, 1939]). Pasqual adapta així el mite clàssic a un esquema teològic que també suposa una concepció deteriorista de la història, concretament pel que fa al període comprès entre la caiguda d'Adam i l'adveniment de Crist, durant el qual l'home, afligit per una *natura vulnerata* (*lapsa, corrupta*) i sotmès a la potestat del diable, del pecat i de la mort (*ibid.*, col. 1940), no coneixia cap possibilitat de redempció i restitució de la gràcia. Vegeu IX, 12; XIV, 13, i *Summa de pena* [XX], f. 26vb.

63-64. *fins lo adveniment de Jhesuchrist*: Pietro només hi al·ludeix per a datar l'antiguitat del món (5.199 anys fins a Crist).

65-66. *car ... singulis*: afegitó de Pasqual.

15. L'analogia entre la primera edat del món —l'estat d'innocència dels primers pares— i l'infant batejat es basa en la impecabilitat per la gràcia (*DTC*, s. v. *impeccabilité* [VII, 1272]), un concepte que Pasqual ha analitzat minuciosament en la *Summa de pena* [XXVI], ff. 40^f-41^v.

68-69. *ço és de innocència*: afegitó de Pasqual; vegeu *supra* 13 n.

71. *vage*: per al subjuntiu, cf. ll. 80-81.

76. *e parla de las altras etats*: és Ovidi que exposa la decadència del món enumerant les edats d'argent, de bronze i de ferro (*Met.* I, 89-150), mentre que Juvenal es limita a anunciar una nova edat indigna de prendre el nom de cap metall.

18. *Per ço diu Anticlaudià*: cf. PIETRO, *ibid.*, 73 [Nan 171]: «unde Claudianus». Més que un error per aglutinació, sembla una confusió afavorida per la freqüència amb què els predicadors al·legaven l'*Anticlaudianus* d'Alain de Lille prenent el títol per un nom o sobrenom de l'autor; cf. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, 539: «en esta matèria, *Anticlaudianus* sí posa [...]» (ed. WITTLIN *et al.* 1986-1987: I, 166.5).

77-79. *E Leó papa ... vicis*: Pasqual interpola una citació procedent de PIETRO, *In Inf.* III ad 3, 3-4 [Nan 69], on tot seguit es repeteix per segona vegada la màxima de Claudià. La referència al papa Lleó Magne no correspon al canon citat (GRACIÀ, *Decr.*, C. 20, q. 3, c. 2), sinó a la introducció de l'immediatament anterior (GRACIÀ, *Decr.*, C. 20, q. 3: «Quod autem qui invitus propositum religionis susceperit non sit cogendus ad inviti propositi observationem, testatur Leo Papa, [...] dicens»), cosa que explica la confusió de Pietro Alighieri i, doncs, de Pasqual. Hi ha tanmateix alguns *loci paralleli* que podrien associar Lleó Magne amb aquesta matèria: «Natura quippe mutabilis, et de peccati labe mortalis, licet jam redempta, et sacro baptisate jam renata, in quantum est passibilis, in tantum est ad deteriora proclivis» (*Sermo XVIII*, c. 1; PL 54: 182).

81. *diu Anticlaudià*: cf. PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2, 75 [Nan 172]: «Unde dicitur»; Pasqual potser ha llegit *dicit*, entenent que el subjecte era encara el de la citació anterior.

82. *Tartareis horis*: caldria llegir «Tartareis oris» ('A les riberes del Tàrtar'), però Pasqual tradueix més avall «En las horas [...] infernals» (l. 86), sens dubte induït pel context de les edats de l'home.

85. *super hiis*: caldria llegir «superis», 'els déus', els quals temen de jurar per l'Estígia (VIRGILI, *Aen.* VI, 323-324: «[...] Stygiamque paludem, / di cuius iurare timent et fallere numen»), però Pasqual tradueix més avall «sobre los III» (l. 89).

90-93. Aquesta nota marginal, atribuïble a l'autor, determina l'interval d'anys que comprèn cadascuna de les sis edats de l'home (11) segons un còmput establert per sant Isidor (*Etym.* XI, II, 1-8) a partir de múltiples de set anys (setmanes o hebdòmades d'anys, seguint sempre el mòdul dels dies de la creació). Vegeu BURROW 1986: 72-74, i *supra* 61 n.

1-5. Pasqual narra la ficció de Caront combinant paràfrasis i citacions textuais de DANTE, *Inf.* III, 70-136 (tercera part del cant segons la *divisio textus* de Pietro), amb algun detall procedent del *Commentum*.

2-3. *Charon, fill de Pelidemonis ... en infern*: cf. PIETRO, *In Inf.* III ad 3, 10-13 [*Nan* 70]: «Per quod flumen fingit Caronem nautam filium Palidemonis ita agere [...], ut nauta nos trahit [...] ad infernum.» Per a l'origen d'aquesta ascendència, cf. FULGENCI, *Virg. Cont.* 98, 18-20: «Caron uero quasi ceron, id est tempus, unde et Polidegmonis filius dicitur; Polidegmon enim Grece multae scientiae dicitur».

3. *portador*: cf. PIETRO, *ibid.*, 18 [*Nan* 70]: «Portitor» (= VIRGILI, *Aen.* VI, 298); DANTE, *Inf.* III, 93: «che ti porti». — *És i demoni de infern*: vegeu *infra* 39 n.; sobre la demonització dels personatges mitològics en l'exegesi medieval, i especialment en Dante, vegeu GRAF 1925 [1892]: II, 79-139.

4-6. *que passe ... nunca ha posa*: cf. DANTE, *Inf.* III, 86: «i' vegno per menarvi a l'altra riva»; 92-93: «[...] per passare: / più lieve legno»; 111: «batte col remo [...]»; 119-120: «e avanti che sien di là discese, / anche di qua nuova schiera s'auna.»

10. *Aquest flum diu que és Acheron*: cf. DANTE, *Inf.* III, 78: «su la trista riviera d'Acheronte»; PIETRO, *ibid.*, 5 [*Nan* 69]: «Et hoc est Acheronte». L'Aqueront també és interpretat més avall (**6-10**).

18. *i' vegno*: al ms. «inegrio», però l. 10: «jo vench».

19. *gelo*: al ms. «celo», però l. 31: «calt e gel».

31-32. *E dix a Dant e a Virgili ... qui són mortes*: paràfrasi inexacta d'*Inf.* III, 88-89 (vegeu ll. 20-21); Caront s'adreça només a Dante, l'únic «tu» que és pròpiament «anima viva», atès que Virgili és mort i damnat. Pasqual deu haver entès «tu che sse' costi» com una perífrasi referida a tots dos (tradueix «vosaltres»), induït per la grafia equívoca «partite», que tradueix com a plural («partiu-vos»), tot i que és singular («pàrtiti» en l'ed. Petrocchi) amb un enclític *te* habitual en alguns dialectes toscans.

32-33. *pus que jo leu ... us en aport*: Pasqual malentén el sentit d'*Inf.* III, 93: «più lieve legno conviene che ti porti» (vegeu l. 25; cf. la traducció d'ANDREU FEBRER: «pus leuger leny cové que t'i aport»), havent confós l'adverbi *più* amb la conjunció adverbial *pus que* (vegeu L, 61 n.) i l'adjectiu *lieve* amb una forma (1a pres. subj.) del verb *levar*. Per a la funció temporal-condicional de *pus que* ('quan', 'posat que'), vegeu DECLC, s. v. *puix* (VI, 861^b), i, per ex., cf. ll. 50-51. Recordeu que aquesta barca més lleugera és el «vasello snelletto e leggero» que duu al purgatori les ànimes salvades (*Purg.* II, 41).

34-38. Versos citats en la *Summa de pena* [LXXII], f. 104rb (Apèndix II, 5, 3-8).

34-35. *aquellas ... cruces*: DANTE, *Inf.* III, 100-102: «Ma quell' anime, ch'eran lasse e nude, / cangiar colore e dibattero i denti, / ratto che 'nteser le parole crude.»

34. *ab gran calor*: mala lectura que il·lustra algunes de les confusions més habituals en les citacions textuais de Dante (*a/o*, *r/i*, *n/r*), imputables a Pasqual, als seus copistes o al seu model de la *Commedia*; la citació d'aquest mateix fragment en la *Summa de pena* [LXXII], f. 104rb (Apèndix II, 5), demostra que, en aquest cas, el model llegia correctament «cangiar color», tot i que Pasqual ara ha llegit *con gran calor*.

36. *bestemiando ... e' santi*: com en la citació de la *Summa de pena* [LXXII], f. 104rb (Apèndix II, 5), «e' santi» és un reble que salva la hipometria provocada per la variant «bestemiando» (per «Bestemmiavano»), enregistrada per Petrocchi. El reble, que també documento en una citació d'aquests versos en un sermó de sant Giacomo della Marca (vegeu Estudi complementari I, 4 i n. 26), respon a una fórmula tòpica; cf. PSEUDO-TOMÀS D'AQUINO [ALDOBRANDINO DE CAVALCANTIBUS], *Sermones dominicales*, 69: «Decima est lingua blasphema, quae est in eis qui Deum et sanctos suos blasphemant» (CT); GUIDO DA PISA, *In Inf.* XIV: «et isti sunt illi qui blasphemant Deum et sanctos suos» (ed. CIOFFARI 1974: 262).

39. *Caron dimoni ... recollia*: DANTE, *Inf.* III, 109-110: «Caron dimonio, con occhi di bragia / loro accennando, tutte le raccoglie». — *bragia*: 'brasa', al ms. «bregia»; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

6-10. Per a la interpretació del riu Aqueront com l'edat de l'adolescència, Pasqual parteix de PIETRO, *In Inf.* III ad 3, 1-9 [*Nan* 69-70], però n'omet alguns detalls (*ibid.*, 3-5 i 9) que desplaça més amunt (vegeu II, 77-79 n. i 21-22 n.), substitueix una glossa augustiniana a sant Pau (*ibid.*, 7-9) per una autoritat més adient del mateix Apòstol (vegeu ll. 61-62) i insereix diversos extrets de PIETRO, *In Inf.* I ad 1 (vegeu *infra* 7 n. i 9 n.), a més d'un paràgraf original (**8**).

6. Seguint la proposta de Pietro (*ibid.*, 2 i 5-7), Pasqual identifica aquí l'adolescència amb el primer riu infernal (ll. 40, 58), mentre que en el capítol anterior (II, **11**), adaptant el model isidorià de les

sis edats de l'home a la ficció dels cinc rius infernals, havia relacionat l'adolescència amb el «segon fluvi» (II, 54-56) i la «puerícia» amb el primer (II, 53-54).

7. Obeint una indicació del seu model (*ibid.*, 4-5 [Nan 69]: «Qui incipit, *ut dixi supra*, in nostra adoloscetia»), Pasqual interpola un passatge de PIETRO, *In Inf.* I ad 1, 7-20 [Nan 22-23]. L'adaptació només implica dues omissions, coherents entre si: en la primera (*ibid.*, 10-11) Pietro afirma la importància de sotmetre's al jou de la virtut en l'adolescència; en la segona (*ibid.*, 13-18) il·lustra aquesta idea amb un símil d'Estaci (*Theb.* I, 131-136).

43. *Proverbiorum*: Pietro només indica «Unde illud» (*ibid.*, 11-12 [Nan 22]), i Pasqual no n'ha encertat la identificació; vegeu nn. 5 i 6.

8. Pasqual insereix un paràgraf original a fi d'estendre a l'edat de la joventut la moralització de Pietro sobre l'adolescència. Noteu que el centre del paràgraf (ll. 49-50) l'ocupa precisament una citació del psalteri triada, i potser localitzada en unes concordances, pel seu esment explícit dels «delicta iuventutis».

46-47. *Ideo ... periculose*: aquest comentari llatí a la citació anterior (Prov 30, 18-19) no és un glossa bíblica, sinó un recurs de l'autor per a introduir la referència a la joventut.

47-48. *per aquests dos fluvis ... de juventut*: Pasqual no esmenta el nom del segon riu, corresponent a la joventut, perquè el seu model no li ho resol. Noteu que en el capítol anterior (II, 11) tampoc no ha anomenat els rius corresponents a cada edat.

9. Pasqual inclou encara un altre extret de PIETRO, *In Inf.* I ad 1, 39-42 [Nan 25], però la glossa intercalada (ll. 55-56) és un afegitó del teòleg.

51. *intenta*: no concorda amb «ome»; pot ésser un error de còpia o una concordança amb «etat» (ll. 48, 56).

51-52. *que li oblida ... salut*: cf. II, 6-7: «no han haüda memòria de Déu ne de las cosas pertanyents a la llur salut», corresponent a la interpretació del riu Lete.

59. *alguna manera*: tradueix «quodammodo»; podria requerir la preposició *en* (cf. II, 57-58), però no necessàriament (cf. XXXII, 30).

11-18. La interpretació de Caront és una versió molt reelaborada de PIETRO, *In Inf.* III ad 3, 10-36 [Nan 70-71]. Pasqual omet la majoria de les citacions, especialment els paral·lels virgilians de la ficció dantesca (*Inf.* III, 109-126; *Aen.* VI, 295-325). D'altra banda, mentre que Pietro interpreta Caront exclusivament com el 'temps', Pasqual l'interpreta preferentment, i en cadascun dels seus atributs, com el 'diable', tenint sempre present el seu ofici de barquer dels rius infernals, que representen el vici. Així, en el paràgraf 12 introdueix aquesta interpretació preferent; en el 14 atribueix al diable la vellesa de Caront (*Inf.* III, 83); en el 16 interpreta els seus cops de rem (*Inf.* III, 111) com les temptacions del diable, i en el 18 entén les queixes de Caront contra Dante (*Inf.* III, 88-96, 127-129) com el dolor del diable per la salvació de les ànimes bones.

11. Cf. PIETRO, *ibid.*, 10 [Nan 70]: «Per quod flumen fingit Caronem nautam filium Palidemonis ita agere»; cf. ll. 2-3 i n. — *fingeix Dant Caront aportar*: la completiva d'infinitiu calca la sintaxi del model llatí; cf. ll. 78-79: «sab lo diable alguna bona ànima no poder».

12. Abans d'oferir l'opció interpretativa de Pietro (*ibid.*, 10-11 [Nan 70] «qui figuratur pro tempore»), Pasqual interpreta Caront com el diable, d'acord amb la presentació inicial del personatge (1-5). En aquesta lectura aprofita l'exposició prèvia del riu Aqueront (6-10) i dels rius infernals (II, 11), d'on pren la citació bíblica.

66-67. *lo diable, antich enamich del home*: és una definició tradicional del diable, «antiquus humani generis inimicus» (WENZEL 1967a; BARTELINK 1970; RUSSELL 1984: 97 i n.).

67. *ab astúcia*: és també un atribut tradicional del diable; vegeu *infra* 72 n.

13. Reprèn literalment el comentari de Pietro, ometent al final una citació bíblica (Ps 28, 3) i un paral·lel virgilià (*Aen.* VI, 295-300, 304-305).

14-15. Comenta la vellesa de Caront (l. 10; *Inf.* III, 83) amplificant una breu glossa de PIETRO, *ibid.*, 21-22 [Nan 71]: «Item tempus ut senex, propter eius longitudinem.»

72-73. *axí ... infern*: l'afegitó correspon a la interpretació de Caront com el diable. És proverbial que «el diable sap molt, perquè és vell»; vegeu *DCVB*, s. v. *diable*, refr., l. (IV, 397).

16. Comenta el cops de rem de Caront (l. 4; *Inf.* III, 111) amplificant PIETRO, *ibid.*, 22-23 [Nan 71]: «Et verberat cum remo, id est cum fallaci affectione.» Noteu que el teòleg té en compte totes dues opcions interpretatives.

75. *fal·laçe*: vegeu Introducció VII, 2.4. — *de viure molt*: per «la sua longitut»; cf. ll. 73-74.

76. *diabolical suggestió*: les temptacions del diable; cf. IV, 13-14: «són comesos *per suggestió sua* [sc. del diable] los vicis e los peccats».

17. Pasqual comenta la multitud de les ànimes que concorren per passar l'Aqueront (*Inf.* III, 121-126) partint de PIETRO, *ibid.*, 29 [Nan 71]: «Dicendo inde quomodo ille anime concurrebant undique et affectabant transire», i glossant aquesta tendència a l'infern mitjançant la metàfora del «pes dels peccats»; vegeu I, 82-83 n. A continuació omet un llarg paral·lel virgilià (*Aen.* VI, 313-319 i 323-325), i abans també ha prescindit d'una glossa a dos símls d'inspiració virgiliana (*Inf.* III, 112-117; *Aen.* VI, 309-312).

18. Pasqual ofereix una interpretació pròpia de les queixes de Caront (*Inf.* III, 88-96), tot i que suggerida per DANTE, *Inf.* III, 127-129: «Quinci non passa mai anima bona; / e però, se Caron di te si lagna, / ben puoi sapere omai che 'l suo dir sona». Cf. PIETRO, *ibid.*, 23-25 [Nan 71]: «Et quia auctori videbatur offendere tempus in se ipso intendendo circa talia, possendo intendere circha virtuosa, ideo fingit Caronem, id est tempus, ita de suo transitu condolere.»

[IV.] DEL REY DE INFERN

1-2. Aquesta *imago* o *pictura* de Plutó (cf. I, 7: «era pintat») funciona com una veritable imatge de la memòria (YATES 1993 [1966]) en la qual es recullen ordenadament totes les ficcions que Pasqual exposa en els capítols II i IV-X. L'omissió de l'Estígia després de l'enumeració dels quatre rius infernals (I, 10) sembla un descuit de Pasqual, que reordena i amplifica (vegeu *infra* 2-5 n.) la descripció de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9vb, 7-9 i 14-23: «Pluton seu Pluto, filius Saturni dictus est ab antiquis deus inferorum regnorumque tenebrarum et animarum de corpore decedencium. [...] Erat ergo ymago eius: homo terribilis in soleo sulfureo sedens sceptrumque regium manu tenens, qui canem tricipi[t]em s. Cerberum sub pedibus calcabat & iuxta se tres Furias, tres Parcas & tres Harpias habebat. De throno autem eius sulphureo quatuor flumina manabant, que s. Letheum, Cochitum, Flegetonem et Acherontem dicebant. Stigem autem paludem iuxta ista flumina assignabant. Iuxta Plutonem vero regina infer[n]i Proserpina sedebat, que cum facie terribili Plutoni coniugi assistebat».

2-5. *lo qual ... de la terra*: l'enumeració dels fills de Saturn i dels seus regnes o «elementa» respectius també prové de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 1vb, 4-5 i 30-34: «quatuor iuxta se habebat liberos s. Iovem, Iunonem, Neptunum & Plutonem. [...] Vel illud eciam exponitur naturaliter, quia s. Saturnus significat tempus quod sc. quatuor habet filios i. quatuor elementa, s. Iovem ignem, Iunonem aerem, Neptunum aquam, Plutonem terram».

4-5. *de totas las cosas qui stan sobre l'èer*: incloent-hi no solament el foc («ignem»), sinó també l'èter del món celeste o supralunar; cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 3rb, 46-47: «Iupiter Saturni filius cui celum & celi regimen in sorte cessit»; *Ov. mor.* III, f. 33^a, 7-8: «Iuppiter enim accipitur pro aere superiori, Iuno pro inferiori» (ed. ENGELS 1962). Per a Júpiter com a regidor de l'èter, vegeu sobretot AGUSTÍ, *Civ. Dei* IV, 10 i 11.

6. *és dit ésser*: calc de l'expressió llatina *dicitur esse*; al ms. «es esser dit». Per al calc de *dicitur* + inf., cf. I, 39, i també II, 47; XXVIII, 13; XXXIX, 34; XXXVIII, 81; XLI, 10; XLIV, 2. Val a dir, però, que l'anteposició de l'infinitiu *ésser* és habitual en el calc de la construcció deponent *videri esse*; vegeu XXXII, 18 n.

7. *cum la terra és de natura malencònica, e en infern és tristícia intolerable*: els quatre elements i els quatre humors es relacionen segons les qualitats de la seva complexió, seca i freda en el cas de la terra i de la *melancholia* o *cholera nigra*; cf. ISIDOR, *Etym.* IV, v, 3: «sicut autem quattuor sunt elementa, sic et quattuor humores, et unusquisque humor suum elementum imitatur: sanguis aerem, cholera ignem, melancholia terram, phlegma aquam». Per a la relació entre la *tristitia* i l'humor malencònic, cf. X, 29-30, i per a la *tristitia* com a pena infernal, vegeu II, 38-39 n. Per a més detalls, consulteu KLIBANSKY, PANOFKY, SAXL 1991: 75-135.

11. *porcas*: per *porques*; vegeu VIII, 7-8 n., i Introducció III, 4.

3-7. Mitjançant una adaptació augustiniana de l'exposició de Bersuire, Pasqual interpreta Plutó, rei de la terra i de l'infern, que n'és el centre, com el diable, que té potestat sobre els pecadors en aquest món i sobre els damnats a l'infern.

3. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9vb, 34-36: «Dicamus ergo allegorice quod per Plutonem intelligitur dyabolus, rex inferni materialis etc. & eciam rex mundi qui est infernus spiritualis». En comptes de *material* i *espiritual*, Pasqual adopta la distinció augustiniana entre infern *inferior* i *superior* (vegeu 4 i n.), alhora que interpreta aquesta doble potestat del diable sobre el món i l'infern segons la distinció teològica entre el *reatus culpae*, comès al món o infern superior, i el *reatus penae*, que s'executa a l'infern inferior.

12. *allegorice*: en la tradició exegètica medieval, és l'adverbi que designa el procediment interpretatiu o *modus intelligendi* consistent a convertir cadascun dels termes literals de la ficció en veritats

d'un altre ordre, preferentment moral. Per a l'ús del terme en l'exegesi profana i dantesca, vegeu Introducció IV, 3, i els treballs citats en la n. 35. Vegeu VII, 19 n.

4. Per a explicar l'expressió «ex inferno inferiore» (Ps 85, 13), sant Agustí (*Enarr. in Ps.* 85, 17) distingeix entre una «pars superna» (celestial, incorruptible) i una «pars inferna» (terrenal, corruptible), formada, com diu Pasqual, per l'«infernum superius» dels vius, on són comesos els pecats, i l'«infernum inferius» dels morts, on els pecats són punits.

16-17. *que, ..., que*: repeticó habitual de la conjunció després d'incís.

6. Cf. I, 4.

7. Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 7-8: «deus inferorum regnorumque tenebrarum», i 13: «eum tenebrarum principem vocaverunt» (vegeu *supra* 1-2 n. i *infra* 25-27 n.); *Ov. mor.* V, f. 45^b, 15-16 [*T*₂, f. 158^v]: «Pluto est dyabolus, rex et dominus tenebrarum» (vegeu v, 7 n.). El detall remunta a FULGENCI, *Mit.* I, 5: «Hunc [*sc.* Plutonem] etiam tenebris abdicatum dixerunt, quod sola terrae materia sit cunctis elementis obscurior».

8-11. La potestat del diable sobre les ànimes que el serveixen resta subordinada a la de Déu; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, q. 48, a. 4 ad 2: «homo [*sc.* Adam] peccando obligatus erat et Deo et diabolo. Quantum enim ad culpam, Deum offenderat, et diabolo se subdiderat, ei consentiens. Unde ratione culpae non erat factus servus Dei: sed potius, a Dei servitute recedens, diaboli servitutum incurrerat, Deo iuste permittente propter offensam in se commissam. Sed quantum ad poenam, principaliter homo erat Deo obligatus, sicut summo iudici, diabolo tamen tanquam tortori». Aquesta advertència contra la simple dicotomia entre Déu i el diable procedeix històricament del rebuig dogmàtic del maniqueisme (LE GOFF 1981: 259; RUSSELL 1984: 98-105 i 206).

23-25. *no és axí rey de las ànimas sanctas ... universal*: l'expressió és ambigua, i és possible que l'adjectiu «sanctas» sigui espuri. Altrament, potser vol dir que el diable no és rei de les ànimes santes en cap sentit, car només ho és d'aquelles que acaten la seva voluntat (10), de les quals és rei d'una manera subordinada a Jesucrist, rei universal de totes les ànimes, siguin santes, pecadores o damnades. També és possible, finalment, que el determinatiu «en lo món» faci referència a «las ànimas sanctas», i que l'autor al·ludeixi al fet que, en aquesta vida, cap home, ni tan sols el sant, no és plenament lliure de la servitut del pecat (vegeu I, 5 i 21-22 n.).

25-27. *per la justícia del qual ... pena*: cf. I, 5 i 78-79. El diable és un rei subordinat perquè ell mateix és retingut eternament a l'infern per la potestat superior de Déu; cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 9-15: «Credebant enim antiqui omnes animas ad inferos descendere [i]bique cum Plutone in caligine perpetuo remanere. Quapropter ipsi Plutoni i. inferno vel ipsi virtuti divine inferna gubernanti, suam ymaginem depinxerunt & eum tenebrarum principem vocaverunt. Erat ergo ymago eius: homo terribilis [...]».

25. *e lo diable e las ànimas dampnades*: ús correlatiu llatinitzant de la conjunció *e ... e* ('tant... com').

10. Cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 36-40: «Iste enim cum Proserpina i. cum iniquitate, regina & coniuge sua in sulphureo solio dominatur i. in corde sordido peccatoris, ubi scepro & iuridicione utitur in quantum sibi & suis malis suggestionibus ibi per omnia obeditur».

36. *e si*: calc de la conjunció concessiva llatina *etsi*, 'encara que'.

12. A propòsit de la «cadira sulphúrea» (l. 8) de Plutó, sembla que cap de les propostes de Bersuire no ha satisfet les intencions doctrinals de Pasqual, mentre que el mot *sulphur* li ha suggerit de citar i glossar l'autoritat bíblica que sol al·legar-se a propòsit de les penes de sentit; cf. *Summa de pena* [LIII], f. 76va; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 1. Per a les interpretacions bersuirianes del «solum sulphureum» de Plutó, vegeu *supra* 10 n., i també *De formis*, f. 9vb, 2-4: «Cuius s. solium est sulphureum & fetidum in quantum sua iuridicció est vituperabilis & infamis, quia revera iuxta ist[um] habitant multa genera hominum malignorum».

42. *mals actes, axí interiors cum exteriors*: cf. *Summa de pena* [XVII], f. 21rb: «Un devem notar dos actes en la creatura racional, la I exterior e l'altre interior. [...] Acte interior és elegir, amar, voler, desig, noler, avorrir e semblants, los quals actes són en l'ànima»; vegeu també [XV], f. 18vb.

[V.] DE LA REGINA DE INFERN

1-4. Narració del rapte de Prosèrpina segons PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 45^b, 1-15 [*T*₂, f. 158^v]: «Cum Tiffone gygas, qui sub monte Ethna fingitur fuisse vivus sepultus, ipsum montem quadam die plus solito concutisset et terre motum magnum fecisset, ita quod per apertionem terre per quandam rimulam aliquid de luce usque ad inferos penetrasset, que [qui *T*₂] Plutonem et animas ter-

ruisset, ipse Pluto rex inferorum locum suum exivit et in Ciciliam venit, et si forte esset circa terre congeriem aliquid dissipatum, vel circa regnum eius aliquid dissolutum diligentius circumspexit. Cum ergo tunc temporis Proserpina filia Cereris puella ad colligendum flores sub Ethna cum Venere et Dyana [T₁T₂ cum sodalibus suis ed. ENGELS (red. A₁)] exisset, vidit eam Pluto et in amorem eius exarsit, ipsamque in curru suo nigro quem quattuor equi nigri [magni T₂] per aera trahebant rapuit. Et cum aqua Ciene sibi resisteret, ipsam tridente percussit et ea dimissa transivit. Et sic Proserpinam in infernum secum duxit et inferorum reginam effecit, ipsamque matrimonialiter sibi copulavit».

3. *e Ovidi, libro VII°*: al ms. després de «Tihon», però sembla una addició interlineal o marginal incorporada per un copista en un lloc erroni. La referència és incorrecta: Ovidi també esmenta Tifó en *Met.* III, 303, sense comentari de Bersuire; però l'error també podria ésser degut a una confusió onomàstica, atès que una al·lusió d'Ovidi al fill de Bacus (*Met.* VII, 359) comporta el següent comentari de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 56^b, 28-29: «Bacchus filium quendam habuit qui *Thioneus* vocabatur», etc. (ed. ENGELS 1962). — *Tihon*: Tifó o Tifoeu.

4-5. *gita de la sua bocha flamas ... excuti*: són detalls suggerits pel comentari a la falla anterior, que narra la revolta i el soterrament de Tifó; cf. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 45^b, 8-10: «Et inde est quod ab illo tempore propter istius gigantis flatum de illo monte continuo ignis exit. Et typhoeus ad huc viuens sub montibus saepe conatur pondus excutere» (ed. ENGELS 1962). Cf. OVIDI, *Met.* v, 352-353.

7. *fenedura*: al ms. «se haura»; cf. OVIDI, *Met.* v, 357: «hiatu»; PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* v, f. 45^b, 4 [T₂, 158^v]: «rimulam». És possible que l'error hagi estat induït per la grafia hipotètica *fenahura*, amb emmudiment de -d- intervocàlica pretònica; vegeu Introducció VII, 2.3.

9. *pujà en lo seu cavall*: insereix un detall narratiu inexacte, atès que Plutó menava un carro de quatre cavalls negres (vegeu *supra* 1-4 n.), com el mateix Pasqual tradueix i glossa més avall (vegeu 7 i n.).

10-11. *Venus, Pal·las e Diana*: les redaccions A₂ (T₁) i P (T₂) de l'*Ovidius moralizatus* només esmenten Venus i Diana; la menció de Pal·las sembla, doncs, una innovació de Pasqual o del seu model, i, en aquest cas, podria atribuir-se a una interpretació literal d'uns versos d'Ovidi en què Venus denuncia a Cupido l'aspiració de Prosèrpina a ésser companya de Pal·las i Diana en la virginitat (*Met.* v, 375-377): «Pallada nonne vides iaculatricemque Dianam / abscessisse mihi? Cereris quoque filia virgo, / si patiemur, erit: nam spes affectat easdem». L'única font mitogràfica en què documento totes tres deesses és HIGÍ, *Fabulae* 146, 2: «in quo Proserpina dum flores cum Venere et Diana et Minerua legit, Pluton quadrigis uenit et eam rapuit».

11-13. *la qual la mare Ceres ... exint de casa*: aquí i més avall (vegeu *infra* 17 n.), Pasqual inseureix detalls narratius procedents de la falla següent; cf. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 46^b, 3-7 [T₂, f. 159^f]: «Ceres filiam suam Proserpinam in quadam domo minutissima sub Ethna concluderat et quod vacaret lanificio preceperat. Dea autem Venus ipsam quadam die secum ad colligendum flores duxit. Quam ibi Pluto vidit, eam concupiscens rapuit et in domum suam ferens defloravit». En la redacció A₁ (ed. ENGELS 1962) s'hi interposen dues faules omeses en les redaccions A₂ (T₁) i P (T₂).

13-14. *Venus fou lavors ab lo seu fill Cupido que Cupido*: aquest detall sembla una altra innovació, potser coherent amb l'anterior; cf. OVIDI, *Met.* v, 366-368: «illa, quibus superas omnes, cape tela, Cupido, / inque dei pectus celeres molire sagittas, / cui triplicis cessit fortuna novissima regni».

17. *aquí la deflorà*: vegeu *supra* 11-13 n.

19-20. *in eius festo apud gentiles ... sicut nos*: les festes en honor de Ceres eren celebrades el 10 d'abril, però Ceres presidia també les cerimònies nocturnes de purificació (*februatio*) que se celebraven a la llum de les torxes al mes de febrer; així mateix, l'Església catòlica commemora la purificació de Maria el 2 de febrer, festa de la Candelera.

5. La narració de la recerca de Prosèrpina per la mare Ceres és la següent falla moralitzada per PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 46^b, 16-21 [T₂, f. 159^v]: «Cum Ceres filiam suam Proserpinam raptam aud[ivi]t, istam per totum mundum quesivit. Sed cum nox iter eius impediret, duas pinus in Ethna [ethne T₂] accendit et sic eam [eum T₂] cum facibus investigavit, et ideo odorifera [redifera T₂] dicta fuit. Quapropter in festo eius faces et luminaria accendebantur, qui mos apud nos, scilicet in festo purificationis beate Virginis, postea inolevit». És difícil d'explicar per què aquesta notícia, procedent de l'*Ovidius moralizatus*, es conserva en llatí però no reproduceix textualment els mots de Bersuire. A parer meu, podria tractar-se d'un mer apunt marginal de l'autor, incorporat al text en la primera còpia en net. Vegeu Introducció V, 3.

6. *Ista ... sunt fabulose dicta*: al començament de la narració ja s'ha advertit, com de costum, que es tracta d'una ficció poètica (l. 2); Pasqual hi insisteix potser per suggestió dels mots «Ista ergo est veritas» amb què Bersuire introdueix l'exposició que serveix de model al paràgraf següent (vegeu 7 n.).

7. Per a l'exposició moral de la faula, Pasqual adapta —amb detalls expressius propis o manllevats de la narració anterior (vegeu 1-4 n.)— la moralització de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 45^b, 15-18 i 24-30 [*T*₂, ff. 158^v-159^r]: «Pluto est dyabolus, rex et dominus tenebrarum. Proserpina significat personam religiosam vel animam christianam que Cereris, id est Ecclesie est filia spiritualis. [...] Ista ergo est veritas: quando iste Pluto dyabolus vidit Proserpinam [*quod* serpinam *T*₂], id est animam vel aliquam bonam personam, circa flores mundi, [id est] bonorum qui scilicet more florum fluunt, plus debito per auariciam occupatam, solet ipsam per diversa vicia rapere et in currum viciorum, quem quattuor equi nigri, id est quattuor male affectiones trahunt, secum vehere et ad regnum inferni finaliter deportare, ipsamque sibi tanquam coniugem copulare».

28. *e axí és deformada, Iohelis I^o: «Ignis ... deserti»*: en Bersuire aquest detall es refereix a la desfeta en llàgrimes de la nimfa Cíane, que havia oposat una inútil resistència al rapte de Prosèrpina; la seva moralització aclareix en quin sentit l'ànima pecadora (tant Prosèrpina com Cíane) és «deformada»; cf. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 45^b, 37 - 46^a, 2 [*T*₂, f. 159^r]: «Ioelis I: “Exsiccati sunt fontes et ignis consumpsit speciosa deserti”; *speciosa enim deserti*, id est virtutes anime peccatricis et deserte; vel *deserti*, id est cuiuslibet persone religiose, tunc ipso igne concupiscentie consumuntur quando in corde fontes lacrimarum et devotionis siccantur».

[VI.] LAS DONZELLAS DE LA REGINA DE INFERN

1-3. Aquest breu sumari de les ficcions que seran exposades en els tres capítols següents és extret de la descripció de la *imago Plutonis* de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9^b, 23-32: «Erant autem Furie tres horribiles vetule serpentibus crinite, que homines furere faciebant, que Alleto [alleco *T*₂], Tesiphones & Megea dicebantur. Parce vero seu Fata, que sic diceba[n]tur per antifrasi[m] eo quod nemini parcant, tres erant domicelle sorores, quarum una tenebat colum & nebat, altera filumolvebat, altera filum rumpebat, & iste Cloto, Lacesis [la *interlineat sobre* clototesis *T*₂] & Atropos vocabantur. Arpie vero erant aves cum facie virginea rapacissime, que Oello, Ancipite & Oeleno [celeno *T*₂] nominabantur».

3. *ànimas*: traduint «homines», potser obeeix a la intenció de precisar el sentit escatològic de la ficció: els damnats seran ànimes separades, i no pas homes, fins que la resurrecció de la carn no restauri el compost humà d'ànima i cos en la seva unitat essencial.

4. *Al-leco ... Sèpfones ... Megea*: Al·lecto, Tisífone i Megea. La síl·laba inicial de «Tesiphones» pot haver caigut per haplografia («alleto tesiphones») en la tradició del text llatí.

5. *sors e germanes*: al ms. «sens eger man(er)es» amb abreviatura errònia; cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9^b, 27: «tres erant domicelle sorores».

6. *Clòcola ... Tesis ... Àtropos*: Cloto, Làquesis i Àtropos. L'adaptació anòmala dels primers noms s'explica per una mala separació de mots, imputable a Pasqual o al seu model. En el testimoni tortosí *T*₂ la síl·laba «la» és interlineada sobre «clototesis»; és segur que Pasqual no treballava sobre aquest còdex, però és possible que el seu presentés un problema semblant.

8. *Oel-lo ... Ancípita ... Oeleno*: en la tradició llatina del *De fabulis poetarum* són formes habituals per a les harpies Ael·lo, Ocípete i Celeno.

[VII.] DE LAS FÚRIAS INFERNALS

1-4. Ficció poètica de les fúries segons PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 1-10 [*Nan* 119-120], tot i que Pasqual recull alguns detalls procedents de les seves altres fonts mitogràfiques (vegeu 2-3 n. i 3 n.).

2-3. *La regina ... orribles*: reprèn el significat moral de Pròsperpina com l'ànima damnada (v, 7; VII, 30-31 i 11) i la caracterització de les fúries com a velles horribles (VI, 1) segons PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9^b, 23-24: «Erant autem Furie tres horribiles vetule serpentibus crinite». Més avall en farà l'exposició moral (17 i 21-23).

3-4. *las quals ... infern*: aquesta notícia genealògica no obre, sinó que tanca, la presentació de les fúries en el *Comentum* (*ibid.*, 9-10 [*Nan* 119-120]). Pasqual l'anticipa per acumular al començament totes les dades de la ficció, abans dels elements d'interpretació (com ara les etimologies del § 4), tot i que l'incís interromp abruptament la descripció física de les fúries. Segons la tradició mitogràfica principal, les fúries són filles de la Nit (OVIDI, *Met.* IV, 451-452), i l'única font que arriba a anomenar-les filles de Plutó i de la Nit és VIRGILI, *Aen.* VII, 327 («odit et ipse pater Pluton») i 331 («uirgo sata Nocte»), amb referència a Al·lecto; no obstant això, SERVI, *In Aen.* VII, 327, puntualitza: «venerationis

est 'pater': nam furiae Acherontis et Noctis filiae sunt», i així mateix *Mythogr. II* 14, 2, i BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 280 (ed. JONES, JONES 1977: 69).

5. *los cabells dels quals són circuidas*: la lliçó «de las quals» del ms. crea un fort anacolut, però la gènesi i el responsable de l'error són dubtosos, perquè Pasqual ha acumulat en aquesta frase paraules espigolades en el *Comentum* (*ibid.*, 1-2 [Nan 119]: «circumdatas serpentibus») i en el *De formis* (f. 9rb, 24: «serpentibus crinite») amb un resultat redundant i caòtic. En tot cas, la redacció definitiva exigeix la correcció *dels quals*, que complementa «són circuidas» i té per antecedent «los cabells».

7. *dihent*: el subjecte és Virgili («Virgilio dicente»); sobre l'ús del verb *dir* en la introducció de citacions textuales, vegeu I, 62-63 n.

9. *per resistir a Eneas*: l'aclariment resumeix dos versos virgilians (*Aen.* VI, 555-556) que Pasqual s'estalvia de reproduir: Tisífone guarda el llindar del Tàrtar, d'on prové un estrèpit aterridor (vv. 557-559) i al qual Enees no pot accedir perquè «nulli fas casto sceleratum insistere limen» (v. 563).

10. *sceva*: llegiu «seva» (o *saeva*) 'cruels'.

3. Cf. PAPIES, *Vocab.*, s. v. *Furiae*: «Deae infernales quae Eumenides appellant, Alecto, Tisiphone et Meggaera». Ni el *Comentum* ni el *De formis* no apliquen a les fúries l'apel·latiu de «deesses infernals». Vegeu *infra* 8-11 n.

4. Els tres noms genèrics de les fúries provenen de SERVI, *In Aen.* IV, 609: «unde etiam furias vocat, sed usurpative modo diras dixit: nam 'dirae' in caelo sunt, ut <XII 845> dicuntur geminae pestes cognomine dirae: 'furiae' in terris, 'eumenides' apud inferos: unde et tres esse dicuntur. sed haec nomina confundunt poetae». Pel que fa a l'etimologia d'*Eumenides*, cf. SERVI, *In Aen.* VI, 375, i *Mythogr. II* 14; per a la de *Furiae*, cf. ISIDOR, *Etym.* VIII, XI, 95; per a la de *Dirae*, cf. UGUCCIONE DA PISA, *Derivationes*, D 94, 9: «Item a durus hec Dira -e, idest Furia quia dura sit, et dicuntur proprie Eumenides in inferno, Furie in terra, Dire in celo, quasi deorum ire, quia ex ira deorum proveniunt, et est ethimologia, non compositionis vel derivationis ostensio».

15. *Dire*: al ms. «de jra»; l'error, que es repeteix més avall (l. 45), obeeix probablement a un hàbit de copista, que sol evitar volgudament l'apostrofació.

5-7. Interpretació de la genealogia de les fúries (ll. 4-5) i dels noms particulars de cadascuna (3) segons PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 11-19 [Nan 120]. Les fúries són filles de la riquesa unida al vici i representen les tres formes de pecar que distingeix el *Confiteor*: de pensament, de paraula i d'obra. Pasqual s'ha limitat gairebé a substituir els mots «superbia» i «superbus» de Pietro per «vici» i «viciós», atès que la significació de les fúries pertany al vici en general, per bé que «majorment ab superbiosos» (vegeu *infra* 7 n.). Recordeu que Dante esmenta les fúries a l'entrada de la ciutat de Dis (vegeu xxxiii, 5), sortint del cercle on, segons Pietro, són punits els superbs.

19. *Al·legoricalment*: l'adverbi correspon al verb *allegorizare* («Allegorizantur»), amb què Pietro sol designar l'operació d'interpretar en un sentit al·legòric. Vegeu IV, 12 n.

6. L'etimologia dels noms de les fúries remunta, en la tradició mitogràfica, a FULGENCI, *Mit.* I, 7: «Allecto enim Grece inpausabilis dicitur; Tisiphone autem quasi tuton phone, id est istarum vox; Megera autem quasi megale eris, id est magna contentio Primum est ergo non pausando furiam concipere, secundum est in uoce erumpere, tertium iurgium protelare». Aquesta interpretació és represa quasi literalment per *Mythogr. I* 108; *Mythogr. II* 14; *Mythogr. III* 6, 23. NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.*, pp. 24-25, reproduïx tant la interpretació de Fulgenci com la d'Isidor (*Etym.* VIII, XI, 95) que Pietro cita tot seguit. Constató, però, un parentiu literal entre la versió de Pietro i la de BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 280: «Prima est Allecto que interpretatur prava cogitatio; secunda Thesiphone, id est vox supposita male cogitationi, sermo scilicet malus; tertia Megera, mala operatio» (ed. JONES, JONES 1977: 69).

7. Amplifica la conclusió de PIETRO, *ibid.*, 18-19 [Nan 120]: «Et sic primo superbus furiam non pausando cogitat, secundo in vocem prorumpit, tertio ad actum devenit». Pasqual insisteix en la possibilitat d'aplicar el sentit al·legòric de la ficció tant a l'*status merendi* del viciós «en aquesta vida» com a l'*status recipiendi* de les ànimes damnades, obstinades en els seus pecats «si en la mort no són separats» (vegeu I, 20 n.).

30-31. *en infern las ànimas dampnades ab aquestas fúries són acompanyades*: Pasqual hi aplica la moralització bersuiriana de Prosèrpina acompanyada de les seves donzelles (vegeu ll. 2-3 i n.), com ho farà també al final de la interpretació següent (11).

8-11. Com a donzelles de Prosèrpina (ll. 2-3), les tres fúries representen tres formes de concupiscència que fan enfollir les ànimes dels pecadors, segons PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 56 - 9va, 3: «Concupiscencia intelligitur per Furias que s. pinguntur ignite, celeres & cite, anguibus crinite. Que similiter tres dicuntur pro eo quod tria sunt que ab hominibus principaliter cupiuntur, s. divicie qua-

rum concupiscencia facit furere avaros; deliciae quarum concupiscencia facit furere luxuriosos; eminecia quarum concupiscencia furere facit [avaros ... facit *om. red. P*] ambiciosos». Noteu que el salt *ex homoeoteleuto* que afecta tots els testimonis de la tercera redacció del *De formis* implica l'omissió de les altres dues concupiscències (vegeu Estudi complementari I, 2). És per això que Pasqual completa el paràgraf 9 evocant les dues grans autoritats en aquest tema: sant Pau (1 Tim 6, 10; vegeu *infra* 34 n.) i sobretot sant Joan (1 Io 2, 16; vegeu II, 5), citat aquí amb unes glosses isidorianes (cf. *Etym.* VIII, XI, 95; vegeu *infra* 15 n) manllevades de PAPIES, *Vocab.*, s. v. *Furiae*: «Hae tres foeminae esse fingunt[ur] crinite serpentibus propter tres affectus qui in animis hominum multas perturbationis gignunt, id est vindictam cupere, opes desiderare et libidis voluptates appetere». Per a una operació semblant, tot i que menys complexa, vegeu X, 10.

32. *damnat qui en la vida ús de rahó hage haüt*: exclou els damnats del *limbus puerorum*, els quals, com s'ha dit repetidament (vegeu II, 10-16), no van conèixer la concupiscència.

34. *raels de tots los peccats*: cf. 1 Tim 6, 10: «Concupiscencia est radix omnium malorum».

10. Pasqual combina les dues interpretacions atribuïdes a les fúries: cadascuna de les tres concupiscències (de riqueses, de voluptats i d'honors) fa pecar de manera triple (de pensament, de paraula i d'obra).

11. Per a l'aplicació als damnats, cf. *supra* 7 n. i 30-31 n.

44. *en ira e en fúria e en fullia*: «ira» deriva de l'etimologia de *Dirae* (vegeu II. 15 i 45, i 4 n.), mentre que «fúria» i «fullia» deriven de la glossa de Papius (vegeu II. 37-38).

12-14. Pasqual ha inscrit uns versos mnemotècnics sobre les fúries (PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 19-23 [*Nan* 120]) dins una interpretació original dels tres noms genèrics que els poetes els assignen: *Dirae* al cel, *Furiae* a la terra i *Eumenides* a l'infern (vegeu 4 i n.). Pasqual construeix aquesta interpretació relacionant el sentit etimològic de cada nom amb el sentit escatològic que més escau a cada lloc: al cel, representen la ira de Déu contra els viciosos i els damnats; a la terra, la follia del vici en la vida present; a l'infern, la pena absoluta dels damnats, privats del bé suprem i de tot altre bé. A més, en els dos primers casos, l'esment del viciosos en aquesta vida convida el teòleg a aplicar-hi la primera interpretació de la triplicitat de les fúries, enteses com a vici de pensament, de paraula i d'obra (6-7). Fet i fet, Pasqual no fa altra cosa que manipular lliurement les dades que el *Comentum* li proporciona.

45. *Dire*: al ms. «deire»; cf. I. 15 i n.

50. *vacatur*: llegiu «bacchatur», 'enfolleix'.

51. *erumpitur*: vegeu Estudi complementari III, 3.4.

52. *despumat*: no enregistra *despumant* en la tradició del *Comentum*.

15-20. Aquesta primera interpretació dels atributs de les fúries és versió de PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 23-38 [*Nan* 120-121], corresponent als versos de Dante al·legats més avall (24-25). Pasqual adapta i amplifica el comentari aplicant-hi alguns dels recursos exegetics apuntats fins ara (15-16) i algunes propostes de Bersuire i Papius (17 i 20).

15. Cf. PIETRO, *ibid.*, 23-25 [*Nan* 121]: «Que Furie, ut etiam Ysidorus ait, sicut sunt tres, ita tripliciter nostros animos perturbant, et cogunt ita interdum delinquere nos ut nec fame nec periculo mortis respitiamus». Pasqual glossa la frase «tripliciter nostros animos perturbant» enumerant els tres actes del *Confiteor* (II. 59-60: «cogitació, lingua e fets»; vegeu 5-7), referint-se precisament l'estat de l'home en la vida present (II. 58-59) i emprant els adjectius «furiosos» i «folls» (I. 59) suggerits per Papius (9). També desplega el sentit moral i espiritual de la frase «ut nec fame nec periculo mortis respitiamus», afegint-hi la referència a la «salut del cors e de la ànima», que els pecadors negligeixen (I. 60; cf. II, 6), i al perill de perdre «lo cors e la ànima» en la damnació eterna (I. 61).

62-64. *car ... superbiós*: afegit de Pasqual, que hi aplica la interpretació precedent (15).

17. Bersuire descriu les fúries com «tres velles fembres horribles» (vegeu II. 2-3 i n.), però no n'ofereix cap interpretació. Pasqual moralitza aquest atribut, tenint potser en compte l'exposició de la faula de Medea, que «potest dici contra maliciam malarum mulierum» i que al·lega la mateixa autoritat de l'Eclesiàstic 25, 26 (PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 55^a, 6 i 28). Per al tòpic de la vella, consellera de maldat i ministra del diable, vegeu CATEDRA 1989, 110-111, i Clemente SÁNCHEZ DE VERCIAL, *Libro de los exenplos por A.B.C.*, (370), «Vetula prava deterior est diabula» (ed. KELLER 1961: 324-326). Per a una segona interpretació d'aquest atribut, vegeu 21.

68-69. *Totes ... dampnades*: l'aplicació escatològica de la interpretació moral es redueix, en aquest cas, a una simple nota enunciativa.

70-71. *praves e astutas cogitacions ... locucions males e obres nefandes*: remarqueu la *variatio* en l'adjectivació culta; cf. PIETRO, *ibid.*, 28-29 [*Nan* 121]: «fraudum et turbationum, male cogitationis, locutionis et operationis».

75. *VI*^o: per «XII°», arran d'un error previ «XVI°» imputable al subarquetip β del *Comentum*. Conjectures independents —atès que el llibre sisè és el que conté la descripció de l'infern— expliquen la coincidència amb *LQIM*. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.3.

81-82. *és filla de Ceres, id est 'segetis'*: afegitó de Pasqual; cf. PIETRO, *ibid.*, 36-37 [Nan 121]: «que [sc. Proserpina] in segete figuratur, cum ex segete, que pro Proserpina accipitur, veniant divitie», com també estableix la tradició mitogràfica des de FULGENCI, *Mit.* I, 10. Sembla que Pasqual ha seguit PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* V, f. 48^a, 37 (i 48^b, 5-6): «Ceres dea segetum» (ed. ENGELS 1962).

83. *qui stà ... en messes*: aquest segon afegitó restitueix la coherència al mite de Prosèrpina. Com en la tradició, Pasqual li assigna el paper de *Ceres inferna*, que fecunda la terra i fa créixer les messes. Potser té en compte PAPIES, *Vocab.*, s. v. *Proserpina*: «Proserpina id est Ceres, quam pagani frugibus germinantibus praefecerunt deam; dicta quod ex terra proserpia[n]t fruges; praeficitur inferiori parti terrae». Vegeu també ISIDOR, *Etym.* VIII, XI, 59-61.

84. *viciis, majorment supèrbia, e del vici*: correspon a «superbia, ex superbia»; vegeu *supra* 5-7 n. i l. 64.

21-23. Pasqual interpreta diversos atributs de les fúries segons el *De formis figurisque deorum*. Alguns d'aquests trets (22) no han estat mencionats en la descripció preliminar (VI, 1, i VII, 1) perquè Bersuire els va afegir a l'aparat expositiu de la tercera redacció (vegeu *supra* 8-11 n.), sense incorporar-los, però, a la descripció que acompanyava la *imago* o *pictura* de Plutó (vegeu VI, 1-3 n.). Per a glossar novament la vellesa de les fúries (21; cf. 17 i n.), Pasqual reprèn el tema de les tres formes de concupiscència (9), i així llur vellesa significa l'antiguitat d'aquest vici, que remunta a Caïn. Per als altres atributs (22-23), cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9va, 3-14: «Et iste dicuntur ignite quia urunt & stimulant cor humanum; celeres quia indeliberate & effrenate prorumpunt ad negocium concupitum; anguibus i. maliciis, (sunt) crinit[e] pro eo quod cum multis maliciis suum consequuntur intentum. Deformes ergo & <serpentibus crinite sunt dicte pro eo quod concupiscencie iste *om. red. P (T₂)*> serpentinis maliciis sunt replete & ad cogitandum & tractandum deformia & turpia semper prompte. Sicut patet quia concupiscencia diviciarum cogitat usuras, rapinas etc.; delectacionum vero concupiscencia cogitat incestus, adulteria & similia; concupiscencia autem eminenciarum cogitat simonias, conspiraciones & similia. Ecce 26: A tribus timuit cor meum».

87-88. *car sens deliberació e fre a la cosa concupita arrapen-se*: al ms. «car sens deliberacio *eren* a la cosa concupita *arrapantse*». Tant l'ús incongruent del pretèrit com la comparació amb la font (PIERRE BERSUIRE, *ibid.*, 5: «quia indeliberate & effrenate prorumpunt ad negocium concupitum») delaten un error en la transmissió del text català. Esmeno *e fre* —i no pas *ne fre* o *ne fren*— tenint en compte les construccions paral·leles «sens modo e mesura» (XXIII, 19), «sens pau e repòs» (XXIII, 110) i «sens fre» (XXXII, 37-38).

88. *ab las ungles*: la lectura *anguibus* per «anguibus [...] crinite» és un error imputable a Pasqual o al seu model llatí. La confusió sembla afavorida per un vers de Dante (*Inf.* IX, 49: «Con l'unghie si fendea ciascuna il petto») citat més avall (l. 108), o per un vers de Virgili (*Aen.* XII, 871: «anguibus ora soror foedans et pectora pugnibus») citat més amunt (l. 78). Per contra, les harpies sí que tenen urpes o «grans ungles» (IX, 21).

89-90. *E fan los hòmens plens de malícias serpentinas*: el text de Pasqual reflecteix una llacuna compartida per tots els testimonis de la tercera redacció; cf. PIERRE BERSUIRE, *ibid.*, 7-8: «Deformes ergo & <serpentibus crinite sunt dicte pro eo quod concupiscencie iste> serpentinis maliciis sunt replete»; vegeu Estudi complementari I, 2.

90. *a cogitar, a parlar e fer*: cf. PIERRE BERSUIRE, *ibid.*, 9: «ad cogitandum & tractandum»; Pasqual insisteix a aplicar a la interpretació de les fúries l'esquema del *Confiteor* (5-7 n., i ll. 42, 59-60).

91-94. Pasqual amplia l'enumeració dels crims relacionats amb cada mena de concupiscència.

24-25. Citació i breu paràfrasi de DANTE, *Inf.* IX, 38-52.

97. *tinte*: al ms. «tinto», és una de les esmenes més dubtoses; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

104. *crine*: les variants *crine* i *trine* per «Erine» ('Erínie'; *Inf.* IX, 45) són habituals en els manuscrits antics de la *Commedia* (MOORE 1889: 62; PETROCCHI 1966-1967: II, 148 n.), i Andreu Febrer tradueix «trines» (llicó esmenada per GALLINA 1974-1988: I, 144 i n.).

108. *fendea*: al ms. «fende», però cf. l. 115: «fenia».

26. Pasqual adapta finalment el fragment relatiu a les fúries en una exposició política de la *imago Plutonis* (cf. VIII, 4-6 i n.) proposada per PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9vb, 11-18: «Item ibi sunt tres Furie cum crinibus serpentinis i. tria genera iracundorum, serpentinorum & maliciosorum, quidam s. qui furiunt in consciencia sicut sunt ypocrite, quidam vero qui seviunt in ausencia sicut sunt detracto-

res, quidam qui seviunt aperte & in presencia sicut brigosi & iniuriatores. Deut. XXXII: Foris vastabit gladius & intus pavor, cum furore trahencium super terram atque serpençium».

[VIII.] DE LAS PORCHAS, DONZELLA DE LA REYNA DE INFERN

1. La descripció de les parques reprèn la de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 25-29: «Parce vero seu Fata, que sic diceba[n]tur per antifrasm eo quod nemini parcant, tres erant domicelle sorores, quarum una tenebat colum & nebat, altera filumolvebat, altera filum rumpebat»; vegeu VI, 1-3 i n.

1. *porchas*: vegeu *infra* 7-8 n.

3. *ab fas juvenil*: aquest tret, que no rep interpretació, pertany pròpiament a les harpies (VI, 8: «ab fas virginal»).

4. *bèstia cruel*: la crueltat és el vici que representen les parques segons la moralització de Bersuire (vegeu 2-3 i n.); Pasqual en fa un tret descriptiu. — *immunda e mence las spurcicias*: tret descriptiu afegit per Pasqual a partir de Papiès; vegeu 7-8 i n.

2-3. Les parques representen el vici de la crueltat segons l'exposició moral de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9va, 14-21: «Crudelitas vero seu crudelium condicio intelligitur per tres Parcas eo s. quod impij & crudeles nemini parcant; & iste pro certo tres dicuntur esse inquantum tres crudelitatis species homini nocere noscuntur, s. detractio que nocet fame, iniuria que nocet persone, f[ur]tum quod nocet substancie. Und[e] ista sunt illa tria que quilibet iustus debet odire, dicens illud Eccii XXV [XXVI T₁T₂]: Tres species odivit anima mea»; la pseudoetimologia de les parques *per antifrasm* remunta a SERVI, *In Aen.* I, 22; ISIDOR, *Etym.* VIII, XI, 93.

2. Aplicació escatològica de la moralització: les parques, donzelles de Prosèrpina, són la crueltat que acompanya l'ànima damnada. Pasqual ho relaciona amb un tema habitual en els tractats d'escatologia: l'enveja i l'odi absoluts dels damnats; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 98, a. 4. De la «impietat» dels damnats entre si també n'ha tractat en la *Summa de pena* [XCIV], f. 122ra: «tanta és la enveja que és entre los dampnats, que entre ells és sobirà oy o avorrimet, que cascú volria del altre que fos en molt major pena que no és. E en açò la pietat natural és, per la gran enveja e oy que és en ells, és extinguida, que lo pare no ha pietat del fill, ne lo fill de la pena que sustén lo pare, ans cascú dels dampnats volria més haver més pena que ha, e que los altres ne haguessen major que han».

3. Sentit moral «en aquesta vida» (ll. 6-7, 9), per oposició a l'anterior aplicació a «las ànimas dampnades» (l. 5). Pasqual diversifica l'expressió de Bersuire i reordena de menys o més greu la seva classificació de la crueltat segons l'objecte de l'agressió (fama, béns, persona).

4-6. Pasqual adapta, amb alguns canvis d'ordre i omissions poc rellevants, una segona exposició en clau política (cf. VII, 26 n.) suggerida per PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9vb, 18-38: «Item ibi sunt tres Parce seu eciam tria Fata i. tria genera ballivorum crudelium, qui Parce dicuntur quia nemini parcant; dicuntur Fata quia quitquid ordinant ac si esset fatatum, teneri immo(la)biliter [inuolabiliter T₁T₂] volunt. Ysa. XLVI [VIII° T₂]: Omne consilium meum stabit, & omnis voluntas mea fiet. Et isti proculdubio dicuntur tres, quia s. quidam sunt inferiores qui dicuntur colum tenere & nere i. negocia machinari & incipere; quidam medij & isti dicuntur volvere & ordiri [i.] malicias contra homines ordinare; quidam [...] dicuntur rumpere i. omnia negocia decidere & execucioni omnia demandare. Sicut enim videmus in curiis tyrannorum, sunt quidam maliciarum contra subditos filatores [i.] exploratores; quidam orditores [i.] ordinatores; quidam ruptores [i.] determinatores [decisores T₁T₂] & executores, figurati per illos Ier. VII°: Filii colligunt (ligunt) ligna, patres succendunt ignem, mulieres conspergunt adipem ad faciendum placentas — quasi dicat: maiores & minores sibi invicem ministrant ad rapinas & exactiones subditorum & hoc ad faciendum placentas i. ut placeant in suorum presencia dominorum».

11. *de hòmens cruels, specialment en corts de grans senyors*: Pasqual confereix un valor general a l'exposició substituïnt el terme específic «ballivorum» ('oficials, magistrats, batlles'; cf. DU CANGE, s. v. *bajulus*) de Bersuire (*ibid.*, 19-20) per un «hòmens» genèric, tot i que manté l'aplicació política anticipant una precisió posterior de Bersuire (*ibid.*, 29): «sicut enim videmus in curiis tyrannorum».

16. *mulieres conspergut*: s'omet el final del versicle citat per Bersuire: «...adipem, ut faciunt placentas».

7-8. Pasqual confon o identifica *parca* amb *porca*, i per això completa la seva informació consultant PAPIÈS, *Vocab.*, s. v. *porcus*: «porcus dicitur pus cupidus, uel custos, uel puro carens, uel quasi spurcus»; «porcus dictus quasi spurcus; ingurgitat enim se caenoso luto, limo illinit ora; hinc etiam

spurcitiā et spurcos nominamus»; *ibid.*, s. v. *spurcicia*: «inmundicia»; vegeu Introducció V, 2. Pasqual insisteix a aplicar cada atribut tant a l'ànima viciosa com a l'ànima damnada, al·ludint a l'obstinació dels damnats en les seves culpes (vegeu I, 22 i n.).

8. Pasqual estableix una proporció entre la insaciabilitat del vici «en aquesta vida», que el fa potencialment infinit, i l'eternitat de la pena corresponent «en infern». Aquest és precisament un dels arguments més antics en favor de l'eternitat de la pena dels damnats (GREGORI MAGNE, *Dial.* IV, 46).

24. *de la cogitació, del seu parlar e dels seus fets*: insisteix els tres actes del *Confiteor*.

26. *amplius*: per «adhuc», és variant molt difosa, atestada en una altra ocurrència d'aquesta citació en la *Summa de pena* [LXX], f. 102rb

9-10. Els oficis de les parques (l. 3) representen el naixement, la vida i la mort de l'home. A part de les dues moralitzacions precedents (2-3 i 4-6), en el cas de les parques Bersuire hi afegeix dues exposicions particulars. Pasqual prescindeix de la primera, que les identifica amb «tria vicia»: «cogitationis», «delectationis» i «consensus» (PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10ra, 37-40). La segona, que és precisament la més tradicional (cf. ISIDOR, *Etym.* VIII, XI, 93) i la que fa servir Pietro Alighieri en el comentari a *Inf.* XXXIII 126 (*In Inf.* XXXIII ad 3 [Nan 273]), és la font que Pasqual resumeix en aquests paràgrafs, com a exposició de les obres atribuïdes a cadascuna de les parques; PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10ra, 40-54: «Vel dic quod iste tres Parce sunt tres partes condicionis humane. Prima que tenet colum est nativitas; 2ª que orditur est vita; 3ª que rumpit est mors, quia s. mors consu- evit rumpere quitquid nativitas voluit introducere & quitquid fortuna vel tocius vite processus potuit texere. Ysa. XXXVIII: Precisa est velud a texente vita mea; dum adhuc ordire, succidit me — ac si dicat hoc: dum adhuc ordire per fortunam vel iuventutem, Deus succidit me per infortunium vel per mortem. Iste autem pro eo Fata & Parce dicuntur, quia quitquid a Deo circa nativitatem, vitam & mortem ordina(n)tur, immobiliter observatur & ita quod nulli parçitur quin quitquid a Deo ordinatum fuerit. Impleatur Ysa. XLVI [VIII T₁T₂]: Omne consilium meum stabit & omnis voluntas mea fiet».

[IX.] DE LAS ARPIAS INFERNALS, DONZELLAS DE LA REYNA DE INFERN

1-11. La narració del mite de Fineu, la descripció de les harpies i la seva primera exposició al·legòrica (9-11) són una versió fidel de PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 43-74 [Nan 159-160], corresponent a *Inf.* XIII, 10-12, citat al final del capítol (16). L'adaptació de Pasqual es limita gairebé a ometre o escurçar les citacions textuals dels poetes al·legats. Per als antecedents en la tradició mitogràfica, vegeu la narració de SERVI, *In Aen.* III, 209 (reprès per *Mythogr.* I 26), i les exposicions de FULGENCI, *Mit.* I, 9, i III, 11. Totes dues fonts s'integren en *Mythogr.* II 165 i 21, i en *Mythogr.* III 5, 5-6, molt proper a la versió que Pietro enriqueix amb detalls virgilians.

3. *excecà e axorbà*: cultisme i mot patrimonial per «cecavit».

5-6. *e Ovidi, libro VII° Methamorphoseos*: Pasqual ha afegit la referència al text (*Met.* VII, 2-4) que ocasiona la moralització del mite de Fineu en PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 53^a, 24 - 53^b, 19. Pasqual només en farà ús en la part expositiva (12-15).

6. *Calceus*: Calais. Vegeu Estudi complementari III, 3.1. — *de la Tremontana*: adapta el cultisme «Boree».

7. *Romania*: Grècia.

8. *A les quals cum fou Eneas*: és possible, però no segur, que hi manqui un participi corresponent al verb *applicare* ('abordar, recalcar'); cf. PIETRO, *ibid.*, 49-50 [Nan 159]: «Ad quas insulas Eneas [...] applicans», i l. 13: «cum Eneas fos aplicat a Eusònia».

12. *un menjaven la carn*: afegit de Pasqual, coherent amb VIRGILI, *Aen.* III, 219-224.

16. *en quina manera són stades fetas*: una part de la descripció virgiliana (*Aen.* III, 214-218) es recupera tot seguit (6) a partir del *Comentum*.

19-21. «*Arpias*» ... *rapina*: Pasqual ha substituït la glossa etimològica de PIETRO, *ibid.*, 65 [Nan 160]: «Arpie, id est 'rapine', nam arpage grece, latine 'rapina'», per la de PAPIES, *Elem.*, s. v. *Arpyae*: «genus avium insatiabile manducandi; graece raptrices dictae (nam arpe graece rapere) sicut accipitres».

21. *Han ales*: cf. PIETRO, *ibid.*, 65-67 [Nan 160]: «Habent virgineos [viro]s BHNO] vultus, quia [que DBHNO] rapina arida et sterilis sine fructu ut virgo [ut v. om. CDR]. Item habent plumas, ioculationes [id est occultationes CDR] rerum raptarum». Partint d'un model que transmet l'error «ioculationes» de la família β i potser també «viro]s» del grup δ (vegeu Estudi complementari III, 2.2 C, i 3.1), Pasqual ha omès la referència a la «fas virginal» de les harpies (VI, 8) i el sentit del seu plo-matge.

7. Per a comprendre aquestes glosses etimològiques, cf. FULGENCI, *Mit.* I, 9: «Aello enim Grece quasi edon allon, id est alienum tollens, Oquipete id est citius auferens, Celenium uero nigrum Grece dicitur, [...] hoc igitur significare uolentes quod primum sit alienum concupisci, secundum concupita inuadere, tertium celare quae inuadit».

25. *déu de las aygües*: afegitó de Pasqual. L'ascendència de les harpies (establerta per SERVI, *In Aen.* III, 241) no rep exposició en el *Comentum*, però la trad. it. (*I*) glossa al marge: «ciò è dell'acqua, a significare singularmente la rapina de' pirrati del mare» (ed. SERIACOPI 2008-2009: I, 91); vegeu *infra* 31 n.

9-11. Fineu és l'avarícia i les harpies són les rapinyes dels avariciosos segons l'exposició al·legòrica de PIETRO, *ibid.*, 70-74 [*Nan* 160], conforme amb la tradició mitogràfica (vegeu *supra* 1-11 n.). Pasqual prescindeix d'una primera moralització anàloga de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 53^a, 39 - 53^b, 19, que reproduceix literalment la del *Mythogr.* III 5, 6.

26. *Al·legoricalment*: vegeu VII, 19 n.

27/29. *car lo fill de la avarícia, que és lo] avariciós ... E axí les arpias, ço és las rapinas*: al ms. «car lo avaricios [...] E axí car lo fill de la avarícia que es lo avaricios (*espai en blanc*) es arpinas ço es las rapinas»; cf. PIETRO, *ibid.*, 71-72 [*Nan* 160]: «cum avarus [...]. Et ideo Arpie, id est rapine». Els mots «car lo fill de la avarícia que es lo avaricios» són incongruents i manquen de correspondència en el *Comentum*; els interpreto, doncs, com un afegitó de l'autor incorporat al text en un lloc equivocacat, i els reintegro entre claudàtors al lloc hipotèticament correcte. Sembla que Pasqual ha volgut concedir un valor moral als fills de Fineu: Fineu és cec per haver eixorbat els seus fills així com l'avarícia «se ipsam et nos cecat»; si Fineu és l'avarícia, els seus fills són «lo fill de la avarícia, que és lo avariciós». Vegeu Introducció V, 3.

27. *no*: al ms. «sino»; cf. PIETRO, *ibid.*, 71 [*Nan* 160]: «non videat».

28. *ne a las cosas humanas*: per «nec habita», la lectura *nec humana* és un error paleogràfic de Pasqual o del seu model per confusió de l'abreviatura (*hīta* > *hūa*).

31. *Eneas, ço és liberalitat*: segons Pietro, les harpies són figura d'uns pirates que Enees foragità de les Estròfades (*ibid.*, 73-74 [*Nan* 160]: «Has rapinas, id est certos piratas sub figura Arpiarum, Eneas repulit de dictis insulis»). Pasqual rebutja aquesta interpretació històrica i n'inventa una altra de moral en què Enees representa la virtut contrària a l'avarícia.

12-15. Fineu i les harpies representen la condició espiritual de la humanitat vulnerada pel pecat original, segons una segona exposició de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 53^b, 19-28 [*T*₂, f. 170^r]: «Iste Phineus potest significare Adam qui pro certo ad instantiam noverce nostre, scilicet uxoris sue Eve, nos omnes filios suos occidit, et morti miserie et culpe et pene generaliter nos subiecit quando scilicet ad instantiam uxoris peccavit. Quapropter ipse extitit excecatus in quantum lumine gratie fuit privatus et de lumine paradisi proiectus [eiectus *T*₁] et in mundi caliginem relegatus. Figuratus scilicet in Sedechia rege [a] Nabuchodonosore excecato et in Babiloniam relegato. Harpie autem aves crudeles et inmunde, id est demones [dati *T*₁ om. *T*₂] sunt ei in penam et exercicium qui scilicet cibos virtutum ab ipso raperent et mensam cordis [sui *T*₁ om. *T*₂] malarum cogitationum fetibus macularent». Pasqual en fa una versió molt literal, prescindint només de l'al·lusió al rei Sedecies (4 Reg 25, 7), que Bersuire considera figura d'Adam; aquesta omisió evita l'equiparació entre una figura bíblica i una ficció poètica.

32. *los seus fills ha matats*: en la narració del mite, Bersuire imputa a Fineu no la ceguesa sinó la mort dels seus fills.

33-34. *ha'ns matats spiritualment ... mort de misèria, de culpa e de pena*: el pecat d'Adam va significar la mort espiritual de la seva descendència, la humanitat, perquè va comportar la pèrdua del paradís i de la gràcia santificant, que és vida sobrenatural de l'ànima, i també dels altres dons propis de l'edat d'innocència: la impecabilitat i la integritat natural (vegeu II, 13 n.; *DTC*, s. v. *mort* [X, 2489]). És per això que en aquesta mort s'hi poden distingir diferents aspectes: la *misèria* o privació de la glòria del paradís terrenal; la *culpa*, que suposa la mort de l'ànima per la pèrdua de la gràcia, i la *pena*, mortificadora de cos i ànima en aquesta vida, i eternament a l'infern (vegeu XII, 24-25 n.).

35-36. *per judici ... eternal*: afegitó de Pasqual; en la narració del mite, Bersuire no indica que Fineu fos eixorbat per Júpiter, sinó «per ordinatione deorum» (*Ov. mor.* VII, f. 53^a, 28-29 [*T*₂, f. 170^r]). Vegeu *infra* 38 n.

38. *per manament de déu Júpiter, ço és de Déu infinit*: afegitó de Pasqual; vegeu *supra* 35-36 n. Al ms. apareix abans de «ço és los demonis», interrompent la glossa a les harpies; el copista també ha ratllat «per manament de deu» abans de «qui són ocells» (l. 37). Aquests errors i vacil·lacions suggereixen que l'afegitó de l'autor ha estat incorporat al text per un copista sense indicacions precises. Vegeu Introducció V, 3.

15. Aplicació escatològica de l'exposició moral, ara a propòsit de la condició dels damnats a l'infern real o essencial.

[X.] DEL CAN QUI GORDE LA PORTA O LO INTROIT DE INFERN

1-7. Joan Pasqual basteix la ficció poètica de Cèrber a partir de dues peces extretes de l'*Ovidius moralizatus* de Bersuire (vegeu *infra* 1-6 n. i 7 n.), corresponents a dues al·lusions d'Ovidi (*Met.* VII, 413; X, 65-66). Dins d'aquest marc narratiu, Pasqual hi ha inserit dos extrems procedents del *Comentum* de Pietro Alighieri (2 i 4-5), corresponents als dos passatges dantescos (*Inf.* VI, 13; IX, 98) a què Pasqual fa referència al final del capítol (14).

1-6. Pasqual reproduïx (anticipant la informació del § 1) la narració de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^a, 30-40 [*T*₂, f. 176^r]: «Cum Hercules associante se Theseo descendisset [ad infernum *T*₁ om. *T*₂] ut reginam inferni raperet Proserpinam, quam super omnia diligebat, invenit in introitu inferni Cerberum canem inferni, qui tria capita habebat et cum quolibet latrabat, ita quod totum infernum concutiebat. Qui Herculi pro viribus resistebat et inferni ianuam observabat. Hunc ergo Hercules extrahit [extrahit *T*₁ ed. Engels (red. A₁)] et vinctum cathena adamantina sursum secum ad superos adduxit. Qui statim ut lucem vidit, spumam venenosam emisit que agros circumstantes infecit, ita quod ex illis spumis solum quod prius erat fecundum vires nocendi accepit et herbas venenosas protulit et produxit. Exinde enim venenum elicatur quod, quia herba a qua elicatur a dura caute [adurante *T*₂] nascitur, aconitum [ad conitum *T*₂] nuncupatur. Sed si vis scire quod est aconita, vide super *De mirabilibus et De ven[en]is*»; cf. OVIDI, *Met.* VII, 409-419.

2. L'etimologia i l'ascendència de Cèrber provenen de PIETRO, *In Inf.* VI ad 1, 21-22 [*Nan* 92], corresponent a *Inf.* VI, 13-33 (vegeu XX, 1-3 i 15-20). L'etimologia de Cèrber i la seva relació amb la terra pertanyen a una tradició mitogràfica que remunta a SERVI, *In Aen.* VI, 395 (i VIII, 297): «Cerberus terra est, id est consump[ri]x omnium corporum. unde et Cerberus dictus est, quasi κροβόρος, id est carnem vorans»; cf. *Mythogr.* I 57; *Mythogr.* II 13 i 173; *Mythogr.* III 13, 4, i vegeu SAVAGE 1949-1951. L'etimologia serviana també passà a FULGENCI, *Mit.* I, 6, que fundà una altra tradició interpretativa; cf. ISIDOR, *Etym.* XI, III, 33; *Mythogr.* I 107; *Mythogr.* II 13; *Mythogr.* III 6, 22.

4. *fill de Titan e fill de la Terra*: aquesta ascendència contradiu la més tradicional, que considera Cèrber fill d'Equidna i del gegant Tifó (OVIDI, *Met.* VII, 408; HIGÍ, *Fabulae*, praef. 39; 151, 1). No n'he identificat l'origen, encara que Tifó i els gegants es confonen sovint amb els titans (*Mythogr.* I 11, 11; *Mythogr.* II 67, 3). Altrament, caldria especular amb una confusió entre *Coelus* (OVIDI, *Met.* VI, 185) i *Cerberus* en una genealogia com ara: «Secundum quosdam Ceus fuit filius Tytani, qui concumbens cum Terra genuit duodecim filios» (*Mythogr.* I 201, 51-52).

5-6. *cum Hèrcules ab Theseu ... Prosèrpina*: segons la tradició clàssica més difosa i autoritzada, els raptors frustrats de Prosèrpina foren Teseu i l'enamorat Píritous, els quals foren capturats i encadenats a l'infern (VIRGILI, *Aen.* VI, 392-397). Hèrcules, que havia rebut d'Euristeu l'encàrrec de treure Cèrber de l'infern (OVIDI, *Met.* VII, 408-419; vegeu I, 7), pogué alliberar-ne Teseu (SERVI, *In Aen.* VI, 617). Però, a partir d'una lectura inexacta del text virgilià, els descensos d'Hèrcules i de Teseu i Píritous es confonen en un de sol en NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.*, p. 18.4-12: «Nota quod Píritous adamavit Proserpinam reginam inferni et voluit eam rapere; unde, associatis sibi viris fortibus, scilicet Theseo et Hercule, descendit ad infernum. Cum autem venisset ad ianuam inferni, Cerberus, canis inferni, efferens tria capita devorasset Theseum, si non fuisset ei Hercules presidio, qui collum canis cathena adamantina triplici strinxit et ipsum secum reduxit ad superos. Dum vero Hercules canem constrinxit, Theseus circa raptum Proserpine instabat». Pierre Bersuire devia conèixer bé el comentari de Trevet, com és segur que el coneixia Pietro Alighieri (JENARO-MACLENNAN 1974). Bersuire prescindeix de Píritous i atribueix a Hèrcules el seu amor per Prosèrpina per adaptar la falla a la seva interpretació d'«Hercules sapiens» com a «Dei filium» i de Prosèrpina com a «naturam humanam» (*Ov. mor.* VII, f. 58^b, 1-2 [*T*₂, f. 176^r]). La versió de Pietro inclou tots tres herois, però com a motiu de l'expedició no esmenta pas l'amor de Píritous sinó un manament inespecificat d'Euristeu, d'acord amb Sèneca (vegeu *infra* 7 n.). Pasqual adopta la versió de Bersuire, on la intenció explícita dels herois és raptar Prosèrpina, i fa servir la de Pietro per a narrar l'enfrontament amb Medusa i Cèrber.

4-5. Pasqual insereix abruptament un fragment de la narració de PIETRO, *In Inf.* IX ad 3, 43-54 [*Nan* 126-127], corresponent a *Inf.* IX, 98-99 (vegeu XXXIII, 6). Sobre aquesta inserció, vegeu Introducció V, 2.

10-11. *donzella filla del rey de Spanya Forco*: detall procedent de PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 42-43 i 52 [*Nan* 122], que esmenta Medusa i les fúries a propòsit d'*Inf.* IX, 52; vegeu VII, 24, i XXXIII, 8, 13 i 18.

13. *no*: omès al ms.; cf. PIETRO, *In Inf.* IX ad 3, 45 [Nan 127]: «ad instantiam Iunonis nolebat aperire».

18. *vectare*: al ms. «uegare» per una fàcil confusió paleogràfica entre *ct* i *g*.

19. *ablectatus eundem*: error paleogràfic per «sum letatus euntem». En els testimonis del *Comentum* és habitual la vacil·lació gràfica *t/ct* (*lectatus, euntem*), que genera la confusió *ct > d* («eundem» *T*), mentre que l'abreviatura de *sum* és sovint una vírgula (3) fàcil de confondre amb una *b* («sub» *B^{ac}H*): tant *sublectatus* ('ensarronat') com *ablectatus* (cf. DU CANGE, s. v. *ablectare: «Vendere cum sacramento de non repetenda re vendita») hi podien tenir sentit. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

20. *Periteumque*: al ms. «puteumque», congruent amb el context infernal i amb el mot «lacu», però sense coherència sintàctica. D'altra banda, Pietro acaba d'esmentar el nom l'heroi (*In Inf.* IX ad 3, 41-43 [126-127]): «Unde scribitur Herculem ad instantiam Eristei ivisse et descendisse in infernum habendo secum Theseum et Peritheum eius sotios», i Pasqual tradueix bé aquesta frase en XXXIII, 73: «Hèrcules, Theseu, Períteu entraren en infern [...]». No és probable, doncs, que no reconegués el nom de l'heroi en la forma *p(er)iteum*, que explica fàcilment la confusió del copista català per inadvertència de l'abreviatura. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

23. *transitque*: per «traxitque», és un error compartit amb el grup δ del *Comentum*, però cal observar que la lliçó autèntica es presenta sovint amb la grafia *trassitque*. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

27. *aconita*: al ms. «aroncha»; cf. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^a, 34-40 [*T*₂, 176^f]: «aconitum ... aconita»).

7. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* X, f. 74^a, 8-11 [*T*₂, f. 197^f]: «Rusticus fuit Herculis socius qui, videns Cerberum canem inferni cum tribus capitibus, qui anguibus erat crinitus, per Herculem foras [fortem *T*₂] extractum, tantum timuit quod in lapidem conversus fuit [est mutatus *T*₁ dirigit *T*₂]».

27. *Rustic*: al ms. «ruscit»; cf. PIERRE BERSUIRE, *ibid.*, 8 [*T*₂, 197^f]: «Rusticus». En OVIDI, *Met.* X, 64-67 («non aliter stupuit gemina nece coniugis Orpheus, / quam tria qui timidus, medio portante catenas, / colla canis vidit; quem non pavor ante reliquit, / quam natura prior, saxo per corpus abortito»), la commoció d'Orfeu es compara amb la petrificació d'un «timidus» desconegut, que algun comentarista medieval (*Vulg. Comm. Met.*) identifica amb Licas, el missatger que portà a Hèrcules el do fatal de Deianira i que morí petrificat a mans de l'heroi (*Met.* IX, 211-225). Pierre Bersuire, que ja ha moralitzat la faula de Licas (*Ov. mor.* IX, f. 68^a), evita aquesta confusió, però proposa un «Rusticus» (*sic* en tots els testimonis consultats) no documentat. Sembla una corrupció d'*Eurystheus*, nom del rei de Tirint que, instigat per Juno, procurà la mort d'Hèrcules imposant-li els seus dotze treballs, incloent-hi el de capturar Cèrber i emmenar-lo a la seva presència (SÈNECA, *Herc. fur.* 47-78, 830-833; NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.*, pp. 16-20); per això hom va anomenar-lo «durum» (SERVI, *In Georg.* III, 4; *Mythogr.* III 13, 5), però no trobo enlloc que el terror causat per l'aspecte monstruós de Cèrber l'arribés a petrificar.

8-12. La primera exposició de Cèrber aplega glosses diverses, però reformulades a partir del valor fonamental que suggereix PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^b, 10-11 [*T*₂, f. 176^v]: «Sed quia ibi erat ianitor et dominus iste Cerberus, scilicet Lucifer, qui istam reginam, scilicet [·s· istam reginam *T*₂] humanam naturam, in suo dominio detinebat et triplici latratu, id est triplici temptatione concupiscentie, detinebat [...]».

8. Pasqual interpreta l'ascendència i l'etimologia de Cèrber, procedents del *Comentum* (vegeu **2** i n.), segons el valor de conversió que li suggereix Bersuire: Cèrber és el diable. Pasqual evoca implícitament la relació natural entre la «terra», la «malenconia» i la «tristícia» infernal (vegeu IV, 7 n.), mentre que el mot clau *devorare* li dóna peu a citar una autoritat bíblica relativa al diable.

32. *can cruel, car no perdona lo diable a algú*: la crueltat és un atribut procedent de DANTE, *Inf.* VI, 13: «Cerbero, fiera crudele e diversa» (vegeu **14**), no mencionat abans i potser afegit *a posteriori*. Pasqual l'interpreta aplicant-hi impròpiament l'exposició de les parques com el vici de la crueltat; cf. PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9va, 14-16: «Crudelitas vero seu crudelium condicio intelligitur per tres Parcas eo s. quod impii & crudeles nemini parcant», i vegeu VIII, **2-3** n.

9. Pasqual interpreta els tres caps lladradors de Cèrber (**1**) com una imatge de la universalitat del pecat, moralitzant una glossa procedent de PIETRO, *In Inf.* VI ad 1, 16-18 [Nan 91]: «Quidam dicunt quod Cerberus iste ponitur pro terra universali, que in tria capita dividitur, scilicet in Asiam, Africam et Europam, et ista sunt tria capita dicti Cerberi». Vegeu també XX, **15**. La interpretació geogràfica de la tricefàlia de Cèrber és habitual des del s. XII; cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 392; *Mythogr.* III 6, 22, i vegeu SAVAGE 1949-1951: 408.

10. Pasqual explicita la glossa de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^b, 10-11 [*T*₂, f. 176^v]: «triplici latratu, id est triplici temptacione concupiscentie, [sc. humanam naturam] detinebat», aplicant-hi la triple divisió de la concupiscència segons I Io 2, 16; vegeu II, 5, i VII, 9.

11. Recupera i reinterpreta un suggeriment de PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 9rb, 49-54: «Avaricia (que) intelligitur per Cerberum canem racione insaciabilitatis [...] Prov. XXX: Tria sunt insaciabilia».

12. Vegeu *supra* 8-12 n. i 10 n., i cf. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^b, 34-36 [*T*₂, f. 176^v]: «Vel dic quod Cerberus significat ‘mortem’, que scilicet tria habet capita in quantum scilicet carnem, sanguinem et ossa devorat. Iste [ista *T*₁ ed. Engels (red. A₁)] ergo ianitor inferni dicitur, quia scilicet [per ipsam add. *T*₁ ed. Engels (red. A₁)] peccator in infernum traditur, et ibi eiam detinetur». Segons Bersuire (cf. SERVI, *In Aen.* VI, 395), la voracitat dels tres caps de Cèrber significa la mort, corruptora del cos (carn, sang i ossos). En les dues primeres redaccions, l’analogia entre Cèrber i la mort («ista» i «per ipsam») s’estén a la definició «ianitor inferni» perquè la mort obre la porta de la damnació a l'ànima pecadora i la hi reté per sempre. Les variants de *T*₂ (*P*) oculten aquesta analogia, i és probable que el model de Pasqual hi coincidís, cosa que explicaria l’omissió de la mort en la seva adaptació.

13. Pasqual recull una segona proposta interpretativa de PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^b, 24-32 [*T*₂, f. 176^v]: «Vel dic quod Cerberus est detractor, qui scilicet tria capita et tres latratus caninos dicitur habere in quantum tria genera detractorum noscitur exercere et in quantum de superioribus, paribus et minoribus noscitur [dicitur *T*₁] murmurare. Iste enim est qui clamoribus verborum suorum solet totam patriam [terram ed. Engels (red. A₁)] litibus et contentionibus concutere. Et quia in tenebris, id est in aliorum adversitatibus, delectatur [delectantur *T*₂], quando lucem aliene prosperitatis conspicit, solet dolere, et tunc magis solito spumam venenosam malorum verborum emittere et agros fertiles, id est bonas personas, infamiarum aconito venenare. Tales ergo debet Hercules, id est bonus prelatus, comprimere et cathena discipline ne aliis noceant alligare». Cf. FULGENCI, *Mit.* I, 6; *Virg. Cont.* 98-99.

40. *los majors, pars*: al ms. «las maiors parts»; cf. PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^b, 26 [*T*₂, 176^v]: «de superioribus, paribus et minoribus».

43-44. *enverinar per difamació*: en el text de Bersuire, el verb «solet» regeix els infinitius «dolare», «spumam [...] emittere» i «aconito venenare». Pasqual ha decidit conjugar aquests verbs en present («dol-se», «spuma»), però ha calcat el darrer infinitiu. D'altra banda, ha substituït el terme «aconito» per la seva interpretació («per difamació»), atès que Cèrber «spuma en malas paraules» (42).

14-15. Vegeu 2, 4-5 i 9.

48. *Cerberus*: al ms. «(us)»; l’omissió de les primeres síl·labes i el truncament del vers anterior podrien ésser deguts al salt d’una ratlla. — ‘*cerebrum vorans*’: «cerebrum» és una corrupció del mot *carnem* de l’etimologia serviana (*In Aen.* VI, 395: «Unde et Cerberus dictus est, quasi κρεοβόρος, id est carnem vorans») localitzada anteriorment en el *Comentum* (vegeu 2 i n.); és interessant d’observar que alguns testimonis del *Comentum* (*CR*; no he comprovat els afins *FJU*) també llegeixen «cerebrum devorans» per «carnem devorans». No cal deduir-ne cap relació directa. És possible que una glossa marginal o un error textual en una font complementària (per ex. PAPIES, *Vocab.*, s. v. *Cerberus*) hagi fet creure a Pasqual que es tractava d’una proposta alternativa. D'altra banda, «cerebrum» pot ésser una corrupció del mot *creoboros*; cf. els escolis medievals a *Aen.* VI, 418 («Cerberus haec ingens...») citats per SAVAGE (1949-1951: 406-407): «Quidam ideo Cerverum putant dictum, quasi *carvorum*, id est carnem vorans» (Montpeller, s. X); «et dicitur (Cerberus) quasi *corborans*, quasi vorans carnes» (Florència, s. XIII). Vegeu també GENTILI 1997b.

[XI.] DEL LOCH DE INFERN, E DELS STATGES

1-5. Sobre el *locus inferni*, vegeu Introducció VI, 1. Pasqual descriu l’estructura de l’infern essencial segons un model físic capaç de resoldre el problema de la punició proporcional de graus diversos de culpa mitjançant un foc únic. El rigor descriptiu de Pasqual no té parí sinó en la crítica dantesca (vegeu *infra* 1-2 n.) i en autors teològics d’intencions pastorals anàlogues, com ara el franciscà francès PETRUS REGINALDETUS (fl. 1423-1434), *Speculum finalis retributionis* I, 1: «Primo igitur videndum est de loco infernali et eius qualitate. Unde dicit Richardus et tenent quasi omnes doctores quod infernus est in medio terre, quia iste locus est remotissimus a celo, quia centrum summe distat a circumferentia. Nam sicut Deus ordinat corpora in suis locis secundum exigentiam suorum naturalium ponderum, sic ordinat creaturas racionales in locis secundum exigentiam suorum amorum. Et ideo, sicut electi sunt in celo quia in suo amore caelestia terrenis preposuerunt, ita reprobi per divinam

iusticiam sunt et erunt in loco infimo, quia in suo amore infima et terrena superioribus et celestibus preposuerunt. Haec ille. Ex quo patet ubi sit infernus, quia secundum astronomos et speras mensurantes distat a superficie terre per duo milia CC quinquaginta miliaria, quia est in medio diametri. Est igitur infernus velut fossa sive carcer in medio terre, terra ipsa circumquaque conclusus. Sed qualis est ille carcer? Dico quod secundum doctores sanctos ibi sunt quattuor elementa, scilicet ignis in suo supremo calore inclusus, ut in clibano qui undique esset firmiter clausus».

1-2. En el proemi del *Comentum* [Nan 17-18], Pietro Alighieri es limita a observar, partint de Servi (*In Aen.* VI, 426), que la distinció de nou cercles prové de Virgili (vegeu Introducció IV, 3). Cf. IACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'Inferno* III, 50-58: «la essenza di tutta la qualità rea figurativamente in forma d'una ritonda fossa in su l'ambito della terrestre spera immaginata si pone, ampia di sopra per circonferenza di [...] miglia e apuntata di sotto, la quale punta il centro dell'universo in sé ritegna; compartendola in nove parti, cioè gradi, l'uno sotto l'altro circostantemente degradando, sí come nove qualità di peccati, le quali secondo la lor gravezza e piú e meno lontani dal cielo, cioè dal Sommo Bene, ordinatamente sortisce» (ed. BELLOMO 1990: 101); ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* I: «Ista figura [...] sive de visio[ne] viciorum sive peccatorum infernalium. Unde debemus scire quod quantum magis [peccatum] est peius sive gravis, tanto magis removetur a celo, scilicet a virtutibus; et sic figurative ponitur ... degradandum de gradu in gradu, sicut infra videtur. Unde debemus scire ymaginans quod figura infrascripta de gradu in gradu descendit usque ad medium suum, sive ad centrum; et hoc imaginandum est quod in mundo scit quedam fovea profunda usque ad centrum, et quod ipsa sic ampla supra semper extinguitur usque ad centrum» (ed. CIOFFARI 1989: 23); vegeu també BOCCACCIO, *Esp.*, Acc., 66-67; V (I), 3.

1. *e dels statges*: tradueix el mot *mansiones* de Io 14, 2: «In domo Patris mei mansiones multae sunt», que són el terme i l'autoritat habituals en la literatura teològica sobre aquesta qüestió (cf. ALBERT MAGNE, *De resurrectione* III, q. 9: «secundum speciales enim [sc. divisiones meriti] distinguuntur mansiones in receptaculis»); *cercle*, en canvi, és un terme originari de l'exegesi virgiliana (SERVI, *In Aen.* VI, 426; SAVAGE 1934: 210-212).

2. *Cogiten alguns*: Pasqual no presenta la seva descripció com una veritat teològica, sinó com una representació teològicament admissible, les fonts de la qual no he pogut identificar. La teologia universitària en suggereix les premisses fonamentals (ubicació subterrània, pluralitat d'estatges, proporcionalitat de la pena, tenebra, unicitat del foc), però no s'estén en precisions constructives; per tant, és possible que Pasqual al·ludeixi a la proposta de Dante (vegeu *supra* 1-2 n.) o a testimonis de la representació cristiana popular, incloent-hi divulgadors teològics com Petrus Reginaldetus.

2. *loch ínfim dejús la terra*: cf. *Summa de pena* [LXXIV], f. 105th: «Per consegüent axí los reprobats per la divinal justícia són e seran en lo loch baix e ínfim, per ço com la amor llur de las cosas ínfimas e baxas los aportarà e ls tirarà allà, com hagen en la llur amor preposades las cosas ínfimas e terrenals a les cosas altas e celestials»; [CL], f. 161ra: «axí cum los còssors del món segons exhigència de la llur natura seguexen lochs diversos, car los leugers alt loch, los ponderosos loch ínfim seguexen, axí les sustàncias spirituals racionals seguexen lochs diversos segons exhigència del mèrits o dels demèrits» (vegeu *supra* 1-5 n. i I, 82-83 n.); TOMÀS D'AQUINO, *Contra gent.* IV, 89, 5: «Sicut autem corpora beatorum propter innovationem gloriae supra caelestia corpora elevabuntur, ita et locus infimus et tenebrosus et poenalis proportionaliter deputabitur corporibus damnatorum»; BONAVENTURA, *In IV Sent.*, d. 44, p. 2, a. 1, q. 2: «Sicut enim status damnatorum perfecta distantia distat a statu beatorum, ita et locus a loco; et sicut statui beatitudinis debetur locus supremus, ita et statui miseriae locus infimus, etiam secundum corpus» (cit. GREGORY 2007: 94-95 n. 4, i vegeu p. 218); GIL DE ROMA, *De predestinatione* XIV: «Est itaque infernus, corporalis locus, qui est infimus locus: et ignis ille est corporalis ignis» (cit. HOLSTEIN 2007: 135 n. 554); BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* I, 61: «in basso loco, idest in vallem viciorum, quae est locus infimus.»

3. *un gran pou e molt ample e molt profundo*: per a rebre la multitud dels damnats. L'amplitud caracteritza l'accés a l'infern des de Mt 7, 13: «lata porta, et spatiosa via est, quae ducit ad perditionem, et multi sunt qui entrant per eam», reprès per DANTE, *Inf.* V, 20: «non t'inganni l'ampiezza de l'intrare!»; però vegeu també la descripció del pou dels traïdors al centre de Malebolge, *Inf.* XVIII, 5: «vaneggia un pozzo assai largo e profondo». — *circulat de part dedins de cercles*: cf. DANTE, *Inf.* IV, 24: «nel primo cerchio che l'abisso cigne», i la glossa que en fa Pasqual (XIV, 6): «Diu que Virgili lo féu entrar en lo primer cercle qui circuex infern, segons és dit que cascun cercle circuex infern a la part interior».

4-5. *en la manera que la gran tona o vexell ... fins a bax a la profunditat*: el símil és insòlit, però potser suggerit per DANTE, *Inf.* VII, 10: «Non è sanza cagion l'andare al cupo»; l'adjectiu substantivat *cupo* ('pregon') és un fals amic que dona a entendre *cup* (així tradueix Andreu Febrer), del qual són sinònims *tona* i *vaixell* (DCVB, s. v. *cercle* i *cèrcol*).

7. *fins al terme de la profunditat*: el centre de la terra; cf. XXXII, 13-14: «dins la ciutat de Dit (ço és de la profunditat de la terra, ço és prop del centre)».

2. La teologia escolàstica resol el problema de la proporció entre els diversos graus de la culpa i de la pena mitjançant un model espacial; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 5: «Existentes enim in inferno secundum diversitatem culpae diversam sortiuntur et poenam. Et ideo secundum quod gravioribus peccatis etiam irretiuntur damnati, secundum hoc obscuriorem locum et profundiorum obtinent in inferno»; DANTE, *Inf.* V, 7-12; VI, 85-87; XI, *passim*, etc., i vegeu *supra* 1-2 n.

3. L'infern és un receptacle tancat (*carcer, clausus, claustra inferni*) i la tenebra és un dels trets essencials de la seva representació bíblica (Mt 8, 12: «filii autem regni eiicientur in tenebras exteriores: ibi erit fletus et stridor dentium»). Pasqual en tracta extensament en el capítol «De las tenebras exteriores dels dampnats» de la *Summa de pena* (ff. 100va-101ra), seguint TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 4; però ni l'un ni l'altre no observa que l'infern sigui tancat a la llum dels cossos celestes. Aquesta precisió pot haver estat suggerida per l'«aere senza stelle» de DANTE, *Inf.* III, 23 (cf. VIRGILI, *Aen.* VI, 733-734: «neque auras / dispiciunt, clausae tenebris et carcere ceco»). Cf. TOMÀS D'AQUINO, *loc. cit.*, a. 7: «Quidam tamen philosophi posuerunt quod locus inferni erit sub orbe terrestri, tamen supra terrae superficiem, ex parte opposita nobis. Et hoc videtur Isidorus sensisse, cum dixit quod *sol et luna in ordine quo creati sunt stabunt, ne impii, in tormentis positi, fruuntur luce eorum: quae ratio nulla esset si infernus infra terram esse dicatur*». ALBERT MAGNE (*De resurrectione* III, q. 5, a. 2) va al·legar la mateixa autoritat en favor de la ubicació subterrània de l'infern, que és l'opinió més estesa, i també la d'Isidor, *De ordine creaturarum* V, 6; XIII, 7 (PL 83: 924, 946); *Etym.* XIV, IX, 11.

13. *que*: modal, 'de manera que' (*DCVB*, s. v. *1. que*, 8).

4-5. Situant el foc infernal al fons d'un pou dividit en graus, Joan Pasqual descriu un model que resol el problema que un sol foc infernal pugui punir de manera proporcional culpes de gravetat diversa. No conec precedents exactes d'aquesta solució, relativament innovadora dins la tradició teològica; vegeu *infra* 22 n. i Introducció VI, 1.

16-17. *lo foch fet de la terra sulfúrea ... de flama obscura*: Pasqual reprèn aquí la seva resposta a la qüestió «Que lo foch dels dampnats és tenebrós» de la *Summa de pena*, f. 76ra: «Dihem que [...] tres maneres són de foch: carbó, flama e luu, e aquestas maneres són materials. Jatsia en totes sia salvada natura de luu, emperò menys és en la matèria terrestre, majorment com la matèria terrestre hage fort poch de luu, o és molt resoluble e convertible en fumositat, e en tal matèria, axí com és en *suffre o en pega, lo foch és més tenebrós que luhent*, car més empatxe aquella matèria que ajut. E per aquesta manera podem ymaginar que és lo foch infernal»; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 6 (esp. ad 4).

22. *segons havem sperència en lo foch del qual usam en lo forn del pa*: la comparació entre l'infern i un forn (autoritzada per Ps 20, 10: «Pones eos ut clibanum ignis») té una certa tradició teològica (cf. GREGORI MAGNE, *Mor.* XV, XXIX, 35; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 97, a. 5, ad 3). Tot i això, no he trobat cap altre exemple en què aquesta comparació suggereixi o il·lustri un sistema de punició com el que descriu Pasqual. Per al símil del *clibanus* en Petrus Reginaldetus (*Speculum finalis retributionis* I, 1) i en les visions de Tnugdall i Thurkill, vegeu Introducció VI, 1.

6-8. Enumeració de citacions bíbliques que autoritzen la representació de l'infern com un pou, subterrani i profund. La recurrència del mot *puteus* fa pensar que Pasqual l'ha elaborada mitjançant la consulta d'unes concordances.

[XII.] LO PRIMER CERCLE ÉS LO LIMBUS DELS SANTS PARES

1-12. La primera part del capítol segueix i amplifica l'esquema teològic divulgat per HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* IV, 22: «Supremus locus inter haec est limbus sanctorum patrum, ubi fuit poena damni et non sensus, et fuerunt ibi tenebrae exteriores, et non tenebrae privationis gratiae. Ad hunc locum Christus descendit, ac suos inde liberavit, et sic infernum momordit, quia partem abstulit, et partem reliquit: mortem vero quoad electos Deus penitus destruxit, sicut dicitur. Osee, XIII, 14: *Ero mors tua, o mors! morsus tuus ero, inferne! Hic quoque locus sinus Abrahae dicebatur, quia ibi Abraham fuit*»; vegeu també TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, aa. 4, 6 i 7, i la *Summa de pena* [CLII], ff. 161vb-162ra (Apèndix I, 3.1).

1-4. Cf. HUG D'ESTRASBURG, *loc. cit.*: «ubi fuit poena damni et non sensus, et fuerunt ibi tenebrae exteriores, et non tenebrae privationis gratiae». El *limbus patrum* es caracteritzava per l'estat de gràcia dels seus habitants, per l'absència de penes de sentit i per la temporalitat de la pena de dany o de pri-

vació de la visió divina, fins a la resurrecció de Jesucrist; cf. *Summa de pena* [CLII], ff. 161vb-162ra (Apèndix I, 3.1, **5-6**).

4. *exint de purgatori, pugaven en lo dit habitatge*: el trànsit del purgatori al *limbus patrum* era l'únic possible entre els quatre cercles principals de l'infern; cf. HUG D'ESTRASBURG, *loc. cit.*: «A nullo praedictorum locorum est transitus ad alium, nisi quod olim a tertio ad quartum, hoc est, a purgatorio, ad limbus sanctorum patrum». Cf. *Summa de pena* [CLIII], f. 162rb (Apèndix I, 3.2, **2**).

11. *a temps*: 'temporalment' (*ad tempus*), fins a la resurrecció redemptora de Jesucrist.

5-7. Davallant a l'infern, Jesucrist il·luminà amb la seva essència divina les tenebres exteriors del *limbus patrum* (vegeu *supra* **1-12** n.); d'aquesta manera va satisfer el desig de la visió divina dels justos allí retinguts i els atorgà el do de la glòria alhora que els alliberà del seu infern de privació.

20. *E açò és que*: al ms. «e aço que», però cf. XVI, 25; XLVIII, 29; és calc de la construcció llatina *et hoc est quod*.

23. *lo limbo és umbra de la mort*: el sentit de la metàfora s'aclareix tot seguit i també en les gloses intercalades a la profecia de Zacaries: en el *limbus patrum* hi ha tenebres exteriors o privació de la visió divina, com en l'infern dels damnats, però no hi ha mort espiritual ni tenebres interiors o de privació de la gràcia, que és llum i vida sobrenatural de l'ànima.

24-25. *morts de mort spiritual e de mort de gehenna e de pena eternal*: la «mort spiritual» és la privació de la gràcia (vegeu IX, **12**); però la «pena eternal» és també una mort (Sap 1, 12) o segona mort (Apoc 20, 6) perquè suposa la pèrdua de la glòria (*DTC*, s. v. *mort* [X, 2489]). Joan Pasqual ha explicat en la *Summa de pena* per què la damnació eterna és una mort, malgrat la resurrecció universal dels cossos: «en la sancta Scriptura moltes veus és pres per vida eternal la glòria, per ço com aquella és vida que exclou tota misèria e pena e culpa. La vida que han los dampnats és plena de culpa mortal, car jatsia los dampnats hisquen en llur natura, emperò són tostemps privats de vida spiritual, e axí són morts spiritualment e són plens de misèria e de pena» ([XLII], ff. 63vb-64ra).

26/27. *preterex*: 'passa', cultisme semàntic (no enregistrat pel *DCVB*, s. v. *preterir*, ni pel *DECLC*, s. v. *trànsit*), com també ho és la correlació amb els verbs estàtics «existent» i «stant» (l. 26).

8. Cf. *Summa de pena* [CLIII], f. 162rb (Apèndix I, 3.2, **2**). Les expressions *sinus Abrahae* i *limbus patrum* no designen el mateix concepte, tot i que van coincidir accidentalment abans de la resurrecció de Crist; ara el *sinus Abrahae* és al paradís, mentre que el *limbus patrum* resta buit; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 4: «Limbus ergo inferni et sinus Abrahae fuerunt ante Christi adventum unum per accidens, et non per se. Et ideo nihil prohibet post Christi adventum esse sinum Abrahae omnino diversum a limbo: quia a qua sunt per accidens, separari contingit».

32. *inhabitat*: 'habitat', cultisme semàntic no enregistrat pel *DCVB* ni pel *DECLC*.

9-12. GREGORI MAGNE, *Hom.* II, XXII, 6: «Quod ante passionem dixit, in resurrectione sua Dominus implevit: *Si exaltatus fuero*, inquit, *a terra, omnia traham ad me* (*Joan.* XII, 32). Omnia etenim traxit, qui de electis suis apud inferos nullum reliquit. Omnia abstulit, utique electa. Neque etenim infideles quosque, et pro suis criminibus aeternis suppliciis deditos, ad veniam Dominus resurgendo reparavit; sed illos ex inferni claustris rapuit, quos suos in fide et actibus recognovit. Unde recte etiam per Osee dicit: *Ero mors tua, o mors; ero morsus tuus, inferne* (*Osee* XIII, 14). Id namque quod occidimus, agimus ut penitus non sit. Ex eo etenim quod mordemus, partem abstrahimus, partemque relinquimus. Quia ergo in electis suis funditus occidit mortem, mors mortis exstitit. Quia vero ex inferno partem abstulit, et partem reliquit, non occidit funditus, sed momordit infernum. Ait ergo: *Ero mors tua, o mors*. Ac si aperte dicat: Quia in electis meis te funditus perimo, ero mors tua; ero morsus tuus, inferne, quia sublatis eis, te ex parte transfigo» (PL 76: 1177). Vegeu també *Mor.* XII, XI, 15. Segons Joan Pasqual, Jesucrist també hauria alliberat les ànimes que es trobaven al purgatori en el moment del seus descens (ll. 34-35 i 47), una opinió rebutjada per TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, q. 52, a. 8. Hom podia arribar a aquesta conclusió a partir del text gregorià, atès que els purgants es compten certament entre els elegits, no entre els damnats; però Pasqual potser només es refereix a les ànimes d'aquells «qui iam sufficienter purgati erant; vel etiam qui, dum adhuc viverent, meruerunt per fidem et dilectionem, et devotionem ad mortem Christi, ut, eo descendente, liberarentur a temporali purgatorii poena» (TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, ad 1).

37. *infern pregon*: l'infern com a lloc de damnació eterna, mort espiritual i tenebres interiors, inclouent-hi el *limbus puerorum* i l'*infernus damnatorum*; vegeu *Summa de pena* [CLIII], f. 162rb (Apèndix I, 3.2, **4**). No s'ha de confondre amb l'expressió *infern inferior* (vegeu IV, **3-5**).

13-16. Citació, paràfrasi i comentari teològic de DANTE, *Inf.* IV, 43-63, fragment relatiu a la glori-ficació dels sants pares.

59. *di misignore*: al ms. «dimj || signore», i cf. DANTE, *Inf.* IV, 46: «dimmi, signore»; però Pasqual tradueix «digues, mon senyor» (l. 79).

70. *legista*: al ms. «lagesta». Esmenem l'error, tot i que no podem tenir la certesa que calgui impugnar-lo als copistes catalans; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

74. *feceli*: al ms. «fecholi», però cf. l. 93: «féu-las».

78. *de aquells que aquí vehia*: perquè el *limbo* dantesco inclou no solament el *limbus patrum*, avui deshabitat, sinó també el *limbus puerorum* i els infidels virtuosos, una ficció poètica que el teòleg impugnarà tot seguit (15 i 17-20).

15. La destinació dels pagans virtuosos als llimbs és una ficció poètica que envaeix el terreny de l'opinió doctrinal, i per això Pasqual obre un parèntesi en què demostra, amb un breu sil·logisme, la falsedat de situar l'ànima de Virgili al mateix lloc on van reposar les ànimes dels sants pares fins a la resurrecció de Crist. Aquest lloc, el *limbus patrum*, correspon exclusivament als justos que van morir en la fe del redemptor Jesucrist, perquè sense aquesta fe és impossible la restauració de la gràcia santificant; òbviament, cap *infidel* no compleix aquesta condició. Vegeu 17-20; XIV, 10-11; XV, 1-13, i Introducció VI, 3.3. Pasqual prescindeix de la glossa del *Comentum*, insatisfactòria des del punt de vista teològic; cf. PIETRO, *In Inf.* IV ad 2 [*Nan* 75]: «Nam anima Christi descendit in limbum, et inde animas illorum liberavit qui pro peccato primi parentis ibi tenebantur, et illos reliquit, qui pro propriis peccatis ibi aditi sunt.»

84-85. *o del Mediador, que és Jhesuchrist*: cf. 1 Tim 2, 5: «Unum enim Deus, unus et mediator Dei et hominum homo Christus Iesus».

87. *açò no stà en veritat, mes en ficció*: per a l'ús del terme *ficció* en un context d'impugnació teològica, vegeu també I, 24.

17-20. Pasqual impugna el primer cercle de l'infern dantesco argumentant la incongruència entre el repòs dels sants pares que esperaven la redempció al si d'Abraham i el «treball» (l. 101) o turment que pateixen els altres estats: les ànimes del purgatori, temporalment; els infants no batejats i els infidels virtuosos, eternament. Vegeu 15; XIV, 9-11; XV, 1-13, i Introducció VI, 3.

18. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, q. 52, a. 3 ad 4: «*sinus Abrahae* potest secundum duo considerari. Uno modo, secundum quietem quae ibi erat a poena sensibilis. Et quantum ad hoc non competit ei nec nomen inferni, nec sunt ibi aliqui dolores».

99. *sens purgació*: 'sense necessitat de pena purgatòria'; vegeu 1-2.

100. *axí cum Abraam se separà dels mals*: cf. *Summa de pena* [CII], f. 162ra (Apèndix I, 3.1, 5); TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 4: «Primum autem exemplum credendi hominibus in Abraham datur, qui primo se a coetu infidelium segregavit, et speciale *signum fidei* accepit. Et ideo requies illa quae hominibus post mortem datur, sinus Abrahae dicitur». Sembla que Pasqual ha substituït el mot «infidelium» per «mals» a fi de construir un analogia que demostrï la necessitat de separar els patriarques dels *damnats*.

101-103. *separats dels ... dan*: el terme de separació comprèn tres estats: els damnats, les ànimes del purgatori i els infants no batejats.

20. Els poetes gentils i els infants no batejats tenen en comú un defecte de fe en el Crist redemptor, pel qual no poden compartir el lloc de repòs que duu el nom d'Abraham, reservat als fidels virtuosos de la llei vella.

106. *fe infusa o adquisida*: vegeu XIV, 56 n. i 57 n.

[XIII.] DEL SEGON CERCLE, LO QUAL ÉS PURGATORI

1-5. El purgatori és el segon dels receptacles infernals segons la doctrina que Pasqual ha exposat en la *Summa de pena* ([CL-CLIV], ff. 160vb-163ra; Apèndix I, 3) i que gaudeix de més autoritat entre els teòlegs. No obstant això, Pasqual no impugna expressament com a falsa la proposta de la *Commedia*, amb un purgatori emancipat de l'infern, potser perquè la concepció de Dante era teològicament admissible. Vegeu Introducció II, 6.

1. La primera funció assignada a les penes purgatòries —i ja prevista per sant Agustí (vegeu LE GOFF 1981: 91)— és permetre la salvació d'aquells qui han obtingut la remissió de les seves culpes mortals gràcies al sagrament de la confessió, però no han pogut satisfer en vida la penitència deguda.

2. La remissió de les culpes venials esdevé l'objecte propi del purgatori a partir de la consolidació teològica de tots dos conceptes al segle XII (LE GOFF 1981: 240-269).

10-11. *han ... ésser ... ésser purgats*: la distància, els inicisos i els complements dislocats han afavorit la repetició innecessària de l'infinitiu *ésser*.

3. Cf. *Summa de pena* [CLIII], f. 162rb (Apèndix I, 3.2, 4).

18. *a temps*: 'temporal' (*ad tempus*).

4. El foc és l'única pena de sentit al purgatori —de vegades també anomenat *baptisme de foc*—, d'acord amb la seva principal base escripturística (1 Cor 3, 10-17).

20-21. *e axí se purifiquen en la manera que l'aur o lo argent per lo foch és purificat*: tant el concepte com la comparació deriven de l'Escriptura (Sap 3, 6: «Tanquam aurum in fornace probavit illos») i de la tradició exeegètica cristiana; *Summa de pena* [CIII], f. 130va: «axí cum l'argent en la fornal és separat del stany qui a ell és admixt».

20. *en la manera que*: al ms. «en que», però cf. XI, 4; XLV, 4; XLVII, 16, i XLVIII, 10.

6. Joan Pasqual renova el seu compromís, ja anunciat al final de la *Summa de pena*, de consagrar al purgatori una obra especial, en aquest cas un «tractat singular». Sobre la gènesi d'aquest projecte, vegeu la Introducció II, 6.

DE LAS PENAS PARTICULARES DE GUDES PER PECCATS SINGULARS

[XIV.] LO TERCER CERCLE, LO QUAL ES DELS INFANTS NO BATEJATS

1-3. La primera part del capítol descriu amb precisió els trets que defineixen la doctrina teològica sobre el *limbus puerorum*: els seus habitants (1); les seves penes, segons dues opinions autoritzades (2), i la seva localització (3).

3-4. *e de tots aquells qui nunca han usat de rahó per defalliment de natura*: els teòlegs escolàstics són unànimes a admetre al *limbus puerorum*, a títol de no-adults en sentit moral, les persones afectades per malalties mentals congènites i irreversibles, les quals no han posseït en vida ús de raó i, per tant, han estat incapaces d'obrar moralment, és a dir, de manera lliure, voluntària i responsable; vegeu *DTC*, s. v. *infidèles* (VII, 1898).

4-5. *per algun baptisme, o de aygua e del Sperit sant, o de sanch*: el primer baptisme és el que administra l'Església d'acord amb el precepte evangèlic (Io 3, 5) que Pasqual recorda més avall (11); sobre l'íntima relació entre els seus dos agents, l'aigua i l'Esperit sant, vegeu *DTC*, s. v. *baptême* (II, 173-174). El *baptisme de sang* és el martiri, perquè la sang vessada per Crist redimeix, com el baptisme, de tota culpa i tota pena; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, q. 68, a. 2 ad 2; HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* VI, 9. Amb aquesta referència al baptisme de sang, en un context en què es pretén d'abordar el problema dels infants morts sense baptisme, no hi ha dubte que Pasqual preveu implícitament el cas especial dels innocents, que l'Església honora com a sants tot i haver estat sacrificats abans de la institució del sagrament en qüestió. Pasqual reconeix el martiri dels infants innocents en la *Summa de beatitud* VII, 11: «Aquell és dit martri qui fa testimoni de la veritat sustentint mort per aquella; [...] en aquells qui solament són martris de voluntat no és donada aurèola, mes al martri de acte e de voluntat, si són adultes, e als martris de acte solament, axí com als infans e innocens» (ACG 59, ff. 187vb-188ra). Pel que fa al valor baptismal d'aquest martiri, cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 124, a. 1 ad 1: «martyrii gloriam, quam in aliis propria voluntas meretur, illi parvuli occisi per Dei gratiam sunt assecuti. Nam effusio sanguinis propter Christum vicem gerit baptismi. Unde sicut pueris baptizatis per gratiam baptismalem meritum Christi operatur ad gloriam obtinendam, ita in occisis propter Christum meritum martyrii Christi operatur ad palmam martyrii consequendam»; sobre els problemes teològics que planteja aquesta consideració, vegeu *DTC*, s. v. *martyre* (X, 220-221).

2. Sobre la qüestió relativa a la pena dels qui moren amb el sol pecat original existeixen dues opinions molt autoritzades —la primera de tradició augustiniana i la segona escolàstica— entre les quals Joan Pasqual s'ha mostrat relativament vacil·lant en la *Summa de pena*; per a una discussió detallada d'aquest problema, vegeu Introducció VI, 3.2.

3. Sobre el lloc del *limbus puerorum*, vegeu Introducció II, 6; VI, 3.1.

4-8. Citació i paràfrasi de DANTE, *Inf.* IV, 22-30, que ubica els infants no batejats «nel primo cerchio» (6), només punits de «sospiri» i de «duol sanza martiri» (7), confosos enmig de «le turbe [...] d'infanti e di femmine e di viri» (8).

24. *ch'avean*: al ms. «chanean», però l. 33: «havia».

26. *Vol dir Dant que, ... diu que*: repetició innecessària de la conjunció, habitual després d'incís.

27. *car ensercar ... ha necessari*: la interpretació de Pasqual no aprofundeix en el sentit moral de la ficció; en canvi, cf. PIETRO, *In Inf.* IV ad 2 [Nan 75]: «nam ad vitiorum considerationem debemus nos expedire festini».

9-15. Correccions teològiques a la ficció dantesca dels infants no batejats: no són al primer cercle, sinó al tercer (**9**); no poden compartir el mateix destí que cap adult (**10-11**) i, segons la majoria dels teòlegs escolàstics, no anhelan ni es dolen perquè no desitgen el paradís (**12-15**).

35. *los infants no són en lo primer cercle de infern*: sobre el defecte de fe que impedeix als infants no batejats l'accés al *sinus Abrahae* i al purgatori, vegeu Introducció VI, 3.1.

10-11. Pasqual ofereix una síntesi completa de les premisses teològiques que regeixen l'economia infernal i que invaliden el «primo cerchio» de la ficció dantesca: els adults morts en gràcia —que pressuposa la fe— tenen reservades a l'infern de manera exclusiva dues residències temporals: el purgatori, si tenen deutes a satisfer, i el cercle superior o *limbus patrum* on reposaren els justos fins a la resurrecció de Crist, i que avui és desert. En canvi, si moren sense la gràcia —com és el cas dels infidels—, no solament no poden accedir als dos cercles superiors, sinó tampoc al tercer, reservat a les persones mortes sense la gràcia només a causa del pecat original, atès que els adults infidels són necessàriament reus de pecat mortal actual, mereixedor de pena de dany i de sentit. Vegeu Introducció VI, 3.1 i 3.3.

12-15. Pasqual remarca la possibilitat d'interpretar els «sospiri» i el «duol sanza martiri» dels limbícules en un sentit teològic: els «sospirs» són l'esperança i el desig de la benaurança; el «dol sens martiri», l'aflicció espiritual o *tristitia* (que és pena de sentit espiritual) per la seva pèrdua definitiva. L'aplicació d'aquestes lectures als infants no batejats podria comportar alguns inconvenients teològics, ja que una tal aflicció seria gravíssima; vegeu Introducció VI, 3.2.

13. Abans de la resurrecció de Crist, eren requerides dues condicions per a l'accés al *limbus patrum*: d'una banda, la fe en el Messies; de l'altra, el restabliment de la gràcia mitjançant els sagraments precristians que purificaven l'ànima, encara que de manera imperfecta, del pecat original i personal. Aquestes són les condicions generals de la salvació; cf. *Summa de pena* [XLII], f. 65^{ra-b}.

56. *infusa o adquisida*: pròpiament, com a virtut teològica i, per tant, sobrenatural, l'home no pot adquirir la fe simplement gràcies al seu propi esforç i, per tant, només pot ésser infusa (*DTC*, s. v. *vertu* [XV, 2782]). Però, en aquest context, la distinció que Pasqual estableix entre la fe com a hàbit infús o adquirit (*Summa de beatitud* V, 18) pot correspondre a la que els teòlegs solen establir entre la possessió d'una virtut *in habitu* (en els infants, virtut formada d'ordre sobrenatural, però incapaç d'obra) i una virtut posseïda *in usu* (pròpiament només en l'adult, a mesura que adquireix l'ús de raó i, doncs, la capacitat d'obrar de manera sobrenatural); vegeu *DTC*, *ibid.* (2761-2763). Cal tenir en compte que en tota virtut sobrenatural es pot assolir, per repetició del seu ús, la facilitat d'exercici de la virtut adquirida (*DTC*, *ibid.* [2766-2767]).

57. *infusa formada en caritat*: deu fer referència a la fe infusa que els infants poden posseir *in habitu*, sobrenaturalment formada, encara que incapaç d'obrar de manera sobrenatural mentre manca l'ús de raó (cf. XII, 106). D'altra banda, la caritat, que és forma de totes les virtuts sobrenaturals (*DTC*, s. v. *vertu* [XV, 2784]), és el que fa possible recobrar la gràcia, «hàbit sobrenatural infós per Déu» (*Summa de pena* [XLII] i [CXIX], ff. 65^{tb} i 141^{tb}).

57-59. *dels infants circumcisos ... e dels altres, si-n havien haüts*: a més del precepte de la circumcisió, que només podia beneficiar els infants de sexe masculí de vuit dies, hi hagué altres sagraments precristians que l'Església va considerar purificatius tant del pecat original com dels pecats personals. Pel que fa, però, a la virtut de conferir la gràcia santificant, alguns doctors, com ara Tomàs d'Aquino, van precisar que aquests sagraments no bastaven a *causar* la justificació —com sí que ho fa el baptisme—, sinó que la *significaven* de manera analògica, per a consumir-se en la redempció futura; vegeu *DTC*, s. v. *circuncision* (II, 2523-2526) i *sacraments préchrétiens* (XIV, *passim*).

63. *e volen dir alguns que no desigen haver paradís ... perdut*: en efecte, Dante (*Inf.* IV, 42) atribueix als limbícules una vida eterna «sanza speme [...] in disio», mentre que Tomàs d'Aquino (*In II Sent.*, d. 33, q. 2, a. 2 ad 2) és un dels teòlegs que argumenten contra aquesta opinió.

64. *ne han tristícia cum són aquí*: Dante no recorre expressament a aquest concepte, si bé parla, com adverteix Pasqual (**12**), de «sospiri» i de «duol sanza martiri» (*Inf.* IV, 26-28). L'opinió gairebé unànime dels teòlegs escolàstics és que els infants no senten aflicció espiritual per la seva pena de privació de la visió beatífica; en canvi, existeix desacord sobre si són o no són conscients d'aquesta privació: per a la opinió afirmativa, vegeu BONAVENTURA, *In II Sent.* d. 33, q. 2; TOMÀS D'AQUINO, *In II Sent.*, d. 33, q. 2, a. 2; per a l'opinió contrària, vegeu TOMÀS D'AQUINO, *De malo*, q. 5, a. 3.

1-13. Atès que la teologia escolàstica no precisa l'estructura interna de l'*infernus damnatorum*, Joan Pasqual adopta la distribució dantesca en la mesura que respon a uns criteris teològics i filosòfics assumibles. Accepta, doncs, la distinció d'un cercle específic per als pagans virtuoses, però no pas als llimbs, sinó dins l'*infernus damnatorum*, perquè tots els adults infidels mereixen penes de sentiment per pecats mortals actuals. Vegeu Introducció VI, 3.3.

1-4. Pasqual justifica l'existència d'un cercle específic per als pagans virtuoses amplificant els arguments de PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 1-6 [Nan 75-76]: «AD TERTIAM dicit quod vidit quoddam lumen in quadam parte illius limbi, ubi fingit se invenire phylososofos, poetas et famosos gentiles et paganos qui licet non crediderint in Christo venturo, tamen propter eorum lucidam famam et virtutem et sapientiam Deus largitur eis quod non sint in profundo inferni. Nam dicunt theologi quod licet quis in peccato mortali decedat, tamen si aliqua bona fecerit, licet vadat ad infernum, tamen propter bona iam facta ei minorantur pene.» Com a teòleg, Pasqual estableix que els infidels virtuoses són «morts en peccat mortal actual» (ll. 11 i 21) i especifica tant les penes que mereixen (2) com els defectes que fan culpable llur virtut (3).

2. *En lo quart cercle són posats:* cf. PIETRO, *ibid.*, 1 [Nan 75]: «in quadam parte illius limbi, ubi fingit [...]». Pasqual recuperarà el mot «fingit» quan tornarà a referir-se a Dante (l. 50); ara, en canvi, ha reduït la ficció dantesca a una doctrina teològica possible, situant els infidels virtuoses no pas als llimbs, sinó en un cercle particular a la part superior de l'infern dels damnats.

4. *virtuosos als quals la fe de Jhesuchrist no és pervenguda:* és el cas dels infidels negatius; però vegeu *infra* 12-21 n. Mitjançant aquest afegitó, Pasqual estableix els dos trets que defineixen els infidels virtuoses. El defecte de fe és l'únic que els priva de la gràcia i de les virtuts sobrenaturals, i els fa reus de pecat mortal actual malgrat les seves virtuts humanes.

5-6. *e grans obres per il·luminació del món en la vida política jaquides:* l'afegitó de Pasqual subratlla la dimensió estrictament humana, mundana i natural, d'una virtut defectuosa perquè no s'adreça a Déu. Entre els tres gèneres de vida que distingeix Aristòtil, la vida política o civil és aquella que té com a fi últim l'honor, fundat en la virtut (*Eth. Nic.* I, 5 1095^a 22-30). Cf. TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* I, lect. 5, n. 5: «vita vero civilis dicitur, quae finem constituit in bono practicae rationis, puta in exercitio virtuosorum operum».

6. *crehen o estimen:* el subjecte el·líptic evita l'atribució d'una opinió, com l'indefinit «alguns» en altres casos (XI, 2; XIV, 63); cf. PIETRO, *ibid.*, 4 [Nan 75]: «Nam dicunt theologi quod [...]».

8-9. *mes en infern stants immediatament suts lo cercle dels infants:* afegint-hi aquesta puntualització, Pasqual matisa la intenció de PIETRO, *ibid.*, 4 [Nan 75]: «Deus largitur eis quod non sint in profundo inferni»; però no són pas als llimbs: són a l'*infernus damnatorum*, encara que al cercle superior, immediatament sota el *limbus puerorum*.

2. Amplificant l'al·lusió de PIETRO (*ibid.*, 5-6 [Nan 75]: «licet vadat ad infernum»), Pasqual precisa que els infidels trobaran a l'infern no solament pena de dany, com els limbícoles, sinó també pena de sentit, de la qual s'enumeren tres formes: foc, pudor de sofre i remordiment de consciència, que és pena de sentit espiritual.

8. *Car, jatsia:* la clàusula concessiva introduïda per *jatsia* es coordina amb una altra concessiva al § 4 («*jatsia sien morts*») i troba aleshores l'adversativa corresponent («*emperò [...] no han tanta pena*»), després d'una sèrie de subordinacions causals (3) que distorsionen l'estructura sintàctica.

11-12. *són morts en peccat mortal actual, no tenint aquella vida per fi deguda, car no per esguart de Déu:* cf. PIETRO, *ibid.*, 5 [Nan 75]: «licet quis in peccato mortali decedat». La raó per la qual els infidels virtuoses mereixen pena de sentit és perquè són reus de pecat mortal actual, a més de l'original. L'argument de Pasqual deriva en darrer terme d'AGUSTÍ, *Contra Julianum* IV, III, 21-22, 33 (PL 44: 749, 755): la virtut humana es pot considerar pecat si no s'adreça al fi últim sobrenatural, que és Déu; vegeu Introducció VI, 3.3.

12-21. *cum molts d'ells fossen ydolatres ... admixta ab theologia:* Pasqual enumera quatre casos en què l'acte èticament virtuós no té per fi la glòria de Déu i, per tant, esdevé defectuós des del punt de vista sobrenatural. Els dos primers corresponen als *infidels negatius*, és a dir, aquells que no van tenir ocasió de conèixer la fe de Crist, o si més no de conèixer-la com a fet diví i sobrenatural: d'una banda, els pagans politeïstes; de l'altra, els filòsofs gentils que van afirmar l'existència d'una causa primera incausada i que hom podia considerar monoteïstes (PADOAN 1977: 108 n. 14; cf. AGUSTÍ, *loc. cit.*, 17); el tercer cas és el de l'*infidel positiu*, que ha rebutjat la fe cristiana després que li ha estat proposada de manera suficient; el quart, en canvi, és el cas del *fidel cristià* que anteposa la glòria i els fins humans als sobrenaturals (cf. DTC, s. v. *infidèles* [VII, 1727]). Cal observar, doncs, que, segons

Pasqual, el quart cercle de l'infern no es troba ocupat solament per infidels, sinó en general, com indica amb molta precisió la rúbrica del capítol, per «persones virtuoses mortes sens gràcia de Déu»: aquesta definició inclou els savis cristians que han pecat mortalment, i s'han privat així de la gràcia, pel haver cercat més la glòria mundana que la de Déu.

19. *udra*: llegiu «odre».

21. *jatsia sien morts en peccat mortal actual*: vegeu *supra* 8 n. i 11-12 n.

21-23. *emperò ... virtuosament*: amplifica PIETRO, *ibid.*, 5-6 [*Nan* 75-76]: «tamen si aliqua bona fecerit, licet vadat ad infernum, tamen propter bona iam facta ei minorantur pene» (i cf. DANTE, *Inf.* IV, 76-78: «[...] L'onrata nominanza / che di lor suona sù ne la tua vita, / grazia acquista in ciel che si li avanza»). La virtut dels infidels no els fa merèixer la salvació ni els llimbs, però sí una pena menor a l'infern, i, per tant, no ha estat del tot estèril. La doctrina del fruit sobrenatural de la virtut dels infidels també remunta a AGUSTÍ, *loc. cit.*, 25; vegeu la Introducció VI, 3.3, i cf. 13.

5-12. Joan Pasqual insereix una àmplia nota en què recull alguns testimoniatges d'admiració de sant Agustí envers la filosofia platònica. En l'afany de conciliar el platonisme amb la revelació, els pares de l'Església assumiren que alguns poetes i filòsofs pagans havien gaudit del do especial de la il·luminació divina, gràcies al qual van entreveure veritats de la fe que, pel seu caràcter sobrenatural, excedeixen la capacitat de la raó humana. Segons la coneguda fórmula de l'Ambrosiaster, *In 1 Cor 12*, 3: «Omne verum, a quocumque dicatur, a Spiritu Sancto est» (PL 17: 258). L'antiga apologètica judeo-cristiana també solia argumentar que els pagans devien llur saviesa als autors veterotestamentaris o a una il·luminació divina, concedida a manera de propedèutica racional a la revelació. Vegeu CURTIUS 1955 [1948]: 301-303, 312-313, 631, 765.

6. AGUSTÍ, *Conf.* VII, IX, 13: «...procurasti mihi per quendam hominem inmanissimo tyfo turgidum quosdam Platoniorum libros ex graeca lingua in latinam versos, et ibi legi non quidem his verbis, sed hoc idem omnino multis et multiplicibus suaderi rationibus, quod *in principio erat verbum* [...]».

8. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 3: «...quod esset beatae vitae necessarium, propter quam unam omnium philosophorum invigilasse ac laborasse videtur industria [...]. Finis autem boni appellatur, quo quisque cum pervenerit beatus est».

9. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 8: «Nunc satis sit commemorare Platonem determinasse finem boni esse secundum virtutem vivere et ei soli evenire posse, qui notitiam Dei habeat et imitationem nec esse aliam ob causam beatum; ideoque non dubitat hoc esse philosophari, amare Deum [...]».

36. *e ab açò se convén ab Salamó in Ecclesiaste*: l'Eclesiastès no expressa de manera explícita aquest pensament. Potser es tracta, doncs, d'un error d'abreviatura (per l'Eclesiàstic), o bé es refereix en general al caràcter d'un llibre que sentència la vanitat de les coses mundanes.

10. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 9: «Quicumque igitur philosophi de Deo summo et vero ista senserunt, quod et *rerum creaturarum* sit *effector* et *lumen cognoscendarum* et *bonum agendarum*, quod ab illo nobis sit et *principium naturae* et *veritas doctrinae* et *felicitas vitae*, [...]: eos omnes ceteris anteponimus eosque nobis propinquoires fatemur» (assenyalo en cursiva els elements d'una perfecta correlació trimembre, desfigurada en la versió de Pasqual).

11. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 11: «Mirantur autem quidam nobis in Christi gratia sociati, cum audiunt vel legunt Platonem de Deo ista sensisse, quae multum congruere veritati nostrae religionis agnoscunt. Unde nonnulli putaverunt eum, quando perrexit in Aegyptum, Hieremiam audisse prophetam vel scripturas propheticas in eadem peregrinatione legisse [...]. Quapropter in illa peregrinatione sua Plato nec Hieremiam videre potuit tanto ante defunctum, nec easdem scripturas legere [...]».

12. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 12: «cum Aristoteles Platonis discipulus, vir excellentis ingenii et eloquio Platoni quidem impar, sed multos facile superans».

46. *e en eloqüència*: irregularitat sintàctica, per truncament de la frase de sant Agustí.

13. La doctrina augustiniana sobre el mèrit dels infidels, que justifica la distinció d'aquest cercle (vegeu *supra* 21-23 n.), també s'aplica distintament als individus que l'habiten, segons el grau de les seves virtuts morals i segons la proximitat de la seva ciència a la fe revelada; cf. AGUSTÍ, *Civ. Dei* VIII, 12: «Ideo quippe hos potissimum elegi, quoniam de uno Deo qui fecit caelum et terram, quanto melius senserunt, tanto ceteris gloriosiores et illustriores habentur».

14-43. L'extensa paràfrasi de la ficció dantesca dels infidels magnànims —poetes, herois i filòsofs— que reposen al prat verd de la fama dins el «nobile castello» és una versió gairebé continuada de PIETRO, *In Inf.* IV ad 3 [*Nan* 75-81], corresponent a *Inf.* IV, 67-151. Pasqual il·lustra el comentari amb diverses citacions i paràfrasis de Dante (17, 18, 20, 23, 31).

14. La introducció reprèn PIETRO, *ibid.*, 1-2 [Nan 75] (vegeu *supra* 1-4 n i 2 n.).

15-16. L'enumeració dels poetes gentils és versió de PIETRO, *ibid.*, 7-15 [Nan 76].

57. *Dondrusi*: al ms. «doudrusi» per «Venusa», però «Dondrusio [-xio H]» en els testimonis *BHNO* i probablement en el subarquetip de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari I, 3, i III, 3.3, núm. 1. Esmenem $u > n$ perquè és una confusió molt freqüent en el nostre manuscrit, probablement induïda per la lletra de l'antígraf. — *Selmona*: per «Sulmona», llició freqüent en la tradició del *Comentum*.

16. Cf. PIETRO, *ibid.*, 12-15 [Nan 76]: «Et sic inuit se per Virgilium in consortium talium poetarum et per eos poetas ad phylosophie et ad fame lumen esse conductum, dicendo quod fuit sextus intra tantum sensum, id est fuit numero sextus intra tantos, subaudi sapientes, ne se nimis extollat.» Pasqual ha percebut en els versos de Dante (17) la pretensió d'homologar-se als *auctores*, cedint a la fascinació de la cultura pagana i alhora desafiant les jerarquies tradicionals que reconeixen la superioritat dels antics dins els límits estrictes de la raó natural, privada de la revelació. El teòleg contesta aquests dos aspectes fent ús d'una ironia insòlita, lamentant primer el desinterès de Dante per la seva salvació (ll. 60-61: «prou li fasse, però he desplaer cum no és dels salvats») i reprotxant-li després la presumpció (ll. 61-63: «és vist a mi que parle ab vanaglòria [...], iuxta illud: “*Laus in ore proprio surdescit*”»). Pasqual posa així en evidència l'artifici amb què Dante pretén humilitat alhora que s'inclou en el cànon dels *auctores* («numero sextus intra tantos, subaudi sapientes, ne se nimis extollat», diu PIETRO, *ibid.*, 14-15). Així mateix, contra la fascinació de la cultura pagana, Pasqual redueix el «consortium talium poetarum» de PIETRO (*ibid.*, 13) a un simple «consorci de [...] dampnats» (l. 60). La gravetat absoluta de la damnació redueix a no res el valor de la virtut i de la saviesa mundanes; el fi últim del savi cristià ha d'ésser la salvació.

59-60. *ell sia en lo nombre e consorci*: cf. PIETRO, *ibid.*, 12-13 i 14-15 [Nan 76]: «inuit se per Virgilium in [*B^{pc}NO* habuisse *CD om. B^{ac}EGHHQST*] consortium [...] fuit numero sextus». Atesa l'omissió del verb «habuisse» en la família β , Pasqual o el seu model adopta una solució semblant a la del corrector de *B*. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.2.

66. *che si mi fece*: per «ch'e' sí mi fecer», és una variant enregistrada per Moore (M = Can. 115).

18. La descripció del castell és paràfrasi de DANTE, *Inf.* IV, 106-110: «Venimmo al piè d'un nobile castello, / sette volte cerchiato d'alte mura, / difeso intorno d'un bel fiumicello. / Questo passammo come terra dura; / per sette porte intrai con questi savi».

68. *bell*: Moore i Petrocchi registren la variant «molto bel» (a = Eg) per «nobile».

70. *ab lo savi*: correspon al plural «con questi savi», però Pasqual entén que els únics d'entrar al castell són Dante i Virgili (l. 69).

19. La interpretació al·legòrica del castell és versió de PIETRO, *ibid.*, 16-25 [Nan 76-77]; però, mentre que Pietro ofereix dues interpretacions alternatives de les set portes (les set parts de la filosofia natural i moral, o bé les set arts liberals), Pasqual encerta a aplicar la primera opció a les muralles del castell, «set voltes circuit de alt mur» (l. 68; cf. *Inf.* IV, 106), que simbolitza la filosofia en la seva totalitat i perfecció.

71-72. *política, yconòmica, monòstica*: cf. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, 676: «sis espècies hy ha de principat e de senyoria o de regiment, ço és: *monastichus, yconomicus, politicus, despoticus, regalis et monarchicus*. *Monastichus* s'apella lo principat que l'hom ha sobre si mateix e sobre ses passions»; 677: «la segona espècia de principat sí és appellada yconòmica, e és senyorejar en una casa solament [...] la quarta spècia de principat s'apella civil e polítich, axí com és d'aquells qui senyoregen a alguna ciutat» (ed. WITTLIN *et al.* 1986-1987: II, 3.12-16 i 5.5-6 i 15-16); segons el vocabulari adjunt a la traducció catalana del *Regiment de prínceps* de Gil de Roma, s. v. *monòstica*: «És sciència qui és del regiment d'un hom, per ço com ensenya en qual manera hom degya regir si matex» (ed. PRATS 1983: 65).

74. *possimus*: sembla un error per «possint», però és compartit per la majoria dels testimonis de les dues famílies principals del *Comentum*.

76-77. *que sens treball passaven e eren conformes a las sciències*: cf. PIETRO, *ibid.*, 24-25 [Nan 77]: «et sic absque labore sciebant», però el grup *B^{pc}HNO* llegeix *transibant*, com a correcció en *B* («sciebant» *B^{ac}*, «transcibant» *B^{pc}*) i amb duplicació verbal en *N* («transiebant dicebant»). És molt probable que el model de Pasqual —potser també el subarquetip δ — llegís *sciebant* i també *transibant* com a variant alternativa. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.

20. La presentació del prat verd és citació i resum de DANTE, *Inf.* IV, 111-113: «giugnemmo in prato di fresca verdura. / Genti v'eran con occhi tardi e gravi, / di grande autorità ne' lor sembianti»; vegeu 23.

77. *pux foren entrats*: precisions com aquesta esdevindran recurrents; cf. esp. XXXIII, 2, 17, 27.

21-22. La glossa sobre el prat verd i els esperits magnànims és versió de PIETRO, *ibid.*, 26-32 [Nan 77].

82. *Sèneca*: el tractadet *Formula vitae honestae* de Martí de Braga fou sovint atribuït a Sèneca sota el títol de *De quattuor virtutibus* (de vegades afegint-hi *cardinalibus*).

83. *car dues orelles ... que parlar*: cf. PIETRO, *ibid.*, 31-32 [Nan 77]: «nam duas aures et unum os a natura habemus, ut per hec detur intelligi quod plus debemus audire quam loqui». NANNUCCI (1845: L) cita la sentència «Audi multum, loquere pauca; os enim unum et aures duas a natura suscepimus», no catalogada per WALTHER 1963-1969; remunta a la vida de Zenó de DIÒGENES LAERCI, VII, 23, però es transmet atribuïda a Xenòcrates en la traducció llatina de WALTER BURLEY [?], *De vita et moribus philosophorum*, LXI: «Xenocrates loquaci cuidam dixit: Audi multum, loquere pauca. Os enim unum et aures duas a natura accepimus» (ed. KNUST 1886: 264), i en el PSEUDO-CECIL BALBUS, *De nugis philosophorum*, «Codex monacensis», XXVII, 1: «Xenocrates loquaci cuidam, “Stulte”, inquit, “audi melius: os unum a natura, aures duas accepimus”» (ed. WOELFFLIN 1855: 29 i n.).

24-30. La galeria dels «famosos gentils», exemples il·lustres de virtut, continua la versió de PIETRO, *ibid.*, 33-55 [Nan 77-79], però Pasqual hi interpola algunes glosses procedents d'altres llocs del *Comentum* (25, 27 i 28) i també d'alguna altra procedència (30).

24. Joan Pasqual ha anticipat la genealogia dels reis de Troia (de Dàrdan a Hèctor) abans d'enllestir la presentació d'Electra, filla d'Atlant. A part d'això, les anomalies del seu esquema genealògic afecten tota la tradició del *Comentum*; cf. PIETRO, *ibid.*, 33-44 [Nan 77-78]: «Nominando primo inter famosos gentiles Eletram, radicem duorum laterum regum nobilium troyanorum et filiam regis Europe nomine Atalantis, cum qua iacuit Iupiter et ex ea genuit Dardanum et Teucrum [et troum *CL* e Troo *IM om. K* et troeum natos *T*]. Unde Ovidius De fastis: “Scilicet, Eletram concubuisse Iovi? / Dardanum Eletra quis nescit Atalantide natum, / huius Heriptonius; Tros est generatus ab illo”. Inde ex Dardano descendit Tritonius; ex Tritonio, Laumedon; ex Laumedonte, Priamus; ex Priamo, Hector cum decem et septem fratribus. Item ex altero latere, ex dicto Troe [troo *CD* theucro *P*] descendit Asaracus; ex Asaraco, Capis (unde Ovidius, De fastis, etiam ait: “Asaracum creat hic Asaracusque Capim”); ex Capi[m] descendit Anchises; ex Anchise, Eneas, ex cuius descendentibus fuit Iulius Cesar. Et hoc est quod dicit quod vidit Eletram cum multis sotiis, volendo tangere de dicta genologia troyanorum. Ad quod Virgilius: “Magnanimi huius nati melioribus annis, / Ylusque Asaracusque et Troye Dardanus auctor”.» En rigor, l'esquema no s'hauria de bifurcar immediatament després d'Electra, sinó després de Dàrdan → Erictoni → Tros, atès que Tros tingué dos fills: Assàrac, besavi d'Enees, i Ilus, pare de Laomedont, avi d'Hèctor. Aquest esquema s'exposa clarament en *Mythogr. I* 132, i *Mythogr. II* 219. A més a més, Teuce no fou germà de Dàrdan, sinó el seu sogre, encara que són considerats germans en *Mythogr. I* 201 («Iuppiter de Electra genuit Dardanum et Teucrum, Dardanus Ylum et Asaracum [...]»); cf. VIRGILI, *Aen.* III, 180: «adgnouit prolem ambiguum geminosque parentis», referit a Dàrdan i Teuce). Podem sospitar que una sèrie d'accidents ha desfigurat la lliçó original hipotètica: «ex ea genuit Dardanum [et Teucrum?]. [...] Inde ex Dardano descendit Erichtonius; ex Erichtonio, <Tros; ex Troe, Ilus; ex Ilo,> Laomedon; ex Laomedonte, Priamus; ex Priamo, Hector cum decem et septem fratribus. Item, ex altero latere, ex dicto Troe descendit Assaracus», etc. La llacuna hipotètica hauria privat de sentit la referència «ex dicto Troe» i hauria desencadenat tot un seguit d'innovacions: hom identificà Tros amb Teuce i el considerà fill d'Electra, «radicem duorum laterum». Tot plegat explicaria les vacil·lacions de la tradició (Teuce/Tros/*om.*) i la posició que Pasqual assigna a «Treuco» (Teuce) com a germà de Dàrdan i com a pare d'Assàrac en substitució de Tros. Més enigmàtic és potser l'origen d'aquell «Troades» que s'ha introduït entre Dàrdan i «Teroni» (Erictoni): sembla una variant formal de Tros, potser afegida al seu exemplar del *Comentum* com a alternativa a Teuce. Però també és possible que derivi d'una mala interpretació de la citació d'OVIDI, *Fast.* IV, 33: «Dardanum Eletra quis nescit Atalantide natum, / huius Heriptonius; Tros [tres *CNO* troes *G* troies *S*] est generatus ab illo»; Pasqual hauria pogut referir *illo* a Dàrdan i *huius* a Tros («Troades»), d'aquesta manera «Troades», diferent de «Treuco», seria fill de Dàrdan i pare de «Teroni».

88. *Dardan*: Dàrdan; però més avall (l. 92) la grafia *Darda* en recomana una pronúncia oxítone.

89. *Dardan fou pare de Troades, lo qual Troades fou pare de Teroni*: vegeu 24 n.

89-90. *Tritoni [o] Teroni, Teroni*: Erictoni; la lliçó del ms. «(ri)conj teronj/ teronj» sembla una vacil·lació de lectura, però la primera forma no ha estat ratllada. La lliçó majoritària en la tradició del *Comentum*, probablement d'arquetip, és «Tritonius», mentre que «Teronius» figura amb diverses variants gràfiques en els còdexs *CFJU* de la família α . La vacil·lació del ms. català fa sospitar, doncs, que el model de Pasqual llegia *Tritonius* recollint *Teronius* com a lliçó d'altres còdexs, i que Pasqual traslladà l'alternativa al seu original, potser sense la conjunció disjuntiva que fa servir en altres casos (cf. XLIV, 118: «Fàl·leris o Feraldo»). Vegeu Estudi complementari III, 7.3.

91-92. *Aquesta Eletra, de la qual ... Atalant*: al ms. «aquesta Eletra filla del Rey de Europa de la qual parle Ouidi atalant». Havent anticipat la genealogia dels reis troians (vegeu *supra* 24 n.), Pasqual ha hagut de reintroduir el nom d'Electra («Aquesta Eletra») com a subjecte d'un nou període sintàctic (ll. 91-93) que manca de verb principal: es per això que integro *fou* entre claudàtors. La reescriptura del model llatí també ha implicat un desplaçament de la remissió a Ovidi, que en el ms. sembla reinserida en un lloc equivocat. Totes dues anomalies són imputables a un defecte de la còpia en net, tot i que també podrien reflectir un original ja defectuós.

95-96. *e dels emperadors romans*: afegit de Pasqual.

97. *huius*: referit a Electra, és lliçó unànime de la família β del *Comentum*, en comptes de «heroes» que transmet correctament la família α .

25. Seguint la remissió de PIETRO, *ibid.*, 44-45 [Nan 78]: «Item vidit ibi Camilam, de qua in primo capitulo supra dixi», Pasqual interpola PIETRO, *In Inf.* I ad 4 [Nan 47]: «Pro qua Ytalia minori occisa fuit virgo Camilla regina vulscorum, que venit in auxilium Turni contra Eneam [...], a quodam milite Enee nomine Arronta. De qua Virgilius ait: “Hos super advenit vulsca de gente Camilla, / agmen agens equitum”, etc.»

100. *vastos*: volscos. — *Torni*: Turn.

101. *Arronta*: Arrunt.

26. *ab mil donzellas molt forts*: Pasqual ho extreu de la citació virgílica (*Aen.* I, 490-493) que després omet: «*Ducit amaçonidum lunatis agmine peltis / Pantasilea furens mediis in milibus ardet, / aurea subvettens exacte cingula mamme / belatrix, audetque viris concurrere virgo*» (PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 47-49 [Nan 78]).

27. Seguint la remissió de PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 49-51 [Nan 78]: «Item dicit se vidisse regem Latinum fillium Fauni, qui latinam linguam correxit, ac eius filiam Lavinam, de qua dictum est supra in secundo capitulo», Pasqual interpola extrets de PIETRO, *In Inf.* II ad 2, 17-30 [Nan 55-56]: «Et quod dixi de eo tempore quo creatus fuit David et etiam Roma, subaudi in fieri, scilicet cum dictus Eneas, origo romane gentis, venit in Ytaliam. [...] Nam quis non dicet fore divinum Eneam caput et principium Rome, forensem et a longe tantum venientem, habere Lavinam in uxorem, unicam filiam et heredem regis Latini, ac iam promissam Turno regi rutilorum et filio Venilie sororis Amate matris dicte Lavine, que volebat dictum Turnum in generum, non Eneam? Ex quo belavit cum dicto Turno, et in primo bello mortuus est Pallas, filius regis Evandri, et rex Vegeus; in secundo Turnus, et Eneas raptus postea a Iove super flumine Numico. De quo dicta Lavina pregnante remanente, timore Ascanii sui privigni peperit in silva quadam quemdam filium masculum dictum Silvium a silva. Ex quibus descenderunt multi, qui nominantur infra in VI° capitulo Paradixi.»

106. *lo fill del rey Latí*: error per «regem Latinum fillium Fauni».

107-108. *Turno, rey dels rutil-lans*: Turn, rei dels rúts.

108. *rutil-lans*: al ms. «tutilla(n)s» per una fàcil confusió *r/t*, tot i que no és imputable amb certesa als copistes catalans; «rutilorum» és lliçó d'arquetip i quasi unànime en la tradició del *Comentum*.

108-109. *qui partint de Troya vengué en Ytalia, e [fou] principi de la gent romana*: Pasqual inseureix dades procedents de PIETRO, *In Inf.* II ad 2, 18-23 [Nan 55]: «cum dictus Eneas, origo romane gentis, venit in Ytaliam. [...] Eneam caput et principium Rome, forensem et a longe tantum venientem», que al·ludeix *ibid.*, 8-10 [Nan 53]: «Eneas fato, id est provisione divina, de Troya ad creandum Imperium romanum et civitatem Romanam [...] in Ytaliam venit.» La integració hipotètica del verb *fou* en el segon terme satisfà la coordinació amb el verb «vengué», però no és l'única possibilitat de resoldre l'anacolut; de fet, també podria remuntar a una combinació defectuosa en l'original de l'autor.

111. *Vegenci*: per *Mezenci*, és la forma predominant en la tradició del *Comentum*.

112. *prenyant*: al ms. «prenyat», però cf. PIETRO, *In Inf.* II ad 2, 28 [Nan 55]: «dicta Lavina pregnante remanente». Els diccionaris catalans no enregistren el cultisme, però és un calc possible en la llengua de Pasqual i explica fàcilment la lliçó del manuscrit. — *de Scamni*: d'Ascani («Ascanii»). — *progènit*: 'fill' (*progenitus* 'engendrat', part. passat de *progigno*); cultisme no enregistrat, però relacionat amb *progènie*, *progenitor* i *progenitura*, que no cal esmenar en *primogènit*. Pietro es refereix a Ascani no com a fill d'Enees sinó com a fillastre de Lavínia: «sui [*sc.* Lavinie] privigni».

113. *perí*: llegiu «parí». — *aquells qui són dits Silvins, nobles romans*: seguint la remissió del model (vegeu *supra* 27 n.), Pasqual deu haver consultat PIETRO, *In Par.* VI [Nan 583]: «Item sciendum est quod ex Enea remansit Ascanius et Silvius, ex quo Silvio postea descenderunt Silvius Eneas, Latinus Iulius, qui condidit Albam secundum Florum abbreviatorem Titi Livii; item Silvius, Egiptus, Capis, Carpentus, Tiberinus, Agrippa, Aventinus, Procax, Numitor et Amulius, de cuius fillia nati sunt Romulus et Remus.»

28. Seguint la remissió de PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 51-52 [Nan 78]: «Item illum Brutum qui expulit regem Tarquinum, cuius ystoria dicitur infra in VI° capitulo Paradisi, ubi vide de eo et de Lucretia», Pasqual interpola PIETRO, *In Par.* VI [Nan 584]: «Septimus et ultimus [sc. rex] fuit Tarquinius Superbus, cuius filius Sextus, ut ait Titus Livius in primo et Valerius in 5°, Lucretiam vi oppressit et strupavit. Quo facto advocavit dicta Lucretia patrem suum nomine Tricipitinum et virum suum nomine Collatinum, dicendo eis factum et quod eius mors non esset inulta, dicens: “Nam si peccato me absolvo, supplitio non libero, et ne ulla mulier impudica exemplo Lucretie vivat”; gladioque subito quem occultum habebat se occidit. Unde expulsus est dictus Tarquinius et eius filius, et finitum est regimen regum romanorum.»

116. *Tricipi*: Tricipití.

122-123. *De aquestas ... Dei*: només hi parla, però, de Lucrècia. La referència a sant Agustí manca en els testimonis del *Comentum* i sembla un afegit de Pasqual.

30. Cf. PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 54-55 [Nan 78-79]: «Item Saladinum separatim ibi vidit propter diversam settam, cum fuerit saracenus.» Vegeu Estudi complementari III, 7.4. El títol de «soldà» (123) i la llegenda sobre el prondic de la seva mort a mans de Godofred o Jofré de Bouillon (124-126) manquen en els testimonis del *Comentum*. Com en XXXIV, 72-81 (vegeu n.), Pasqual recull una glossa derivada de IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* IV, 129: «*Questi fue soldano di Babilonia*, lo quale fue sagacissima e savia persona, sapea tutte le lingue, e molto sapeva bene trasformarsi di sua persona, cercava tutte le province e tutte le terre sí de’ cristiani come de’ Saracini e sapeva andare sí segretamente che nulla sua gente né altri lo sapea. *Fulli detto per uno astrologo che Gottifredi di Buglione di Francia lo doveva ancidere; questi, in abito di pellegrino*, si mise in cuore di trovare lo detto Gottifredi e di ucciderlo, se potesse. *Venne a Parigi solo e passando per una via solo, uno abate*, lo quale era andato a visitare lo Sepolcro, e in quello viaggio lo vide, *l’ebbe cognosciuto*, mandòlli drieto uno suo famiglio e dice: “Fa’ che colui mi favelli”. Costui non con grado fu allo detto abate lo quale segretamente disse: “Tu se’ lo Soldano, che io ti cognosco”; questi si celò quanto poté. Infine l’abate li promise credenza, questi li ragionò la vicenda; or l’abate, vogliendo disturbare tanto male, disse: “Fratello mio, elli fa grande guardia, ma io farò sí che tu la vedrai”. *Allora fu al re di Francia* e contòlli la viscenda; lo re fé armare la sua famiglia e mandare Gottifredi con essi mostrando *che Gottifredi fosse in vece del re*. Quando passò per la contrada dov’ era Saladino, disse: “Mo’ io veggio bene che io non potrei ancidere costui”. Tulse commiato dallo abate per tornare in suoe parti; *lo re lo fé distenere, e’ morí in corte*» (ed. VOLPI 2009: 195). Noteu que el text de Pasqual no explica el bescanvi d’identitats entre Godofred i el rei de França i deixa el presagi astrològic aparentment incomplet. L’origen d’aquesta llegenda ha estat aclarit per Alberto FIORAVANTI (1891: esp. 42 n. 1) i Gaston PARIS (1893: 27-30). La tradició atribueix a Saladí molts viatges a Europa, d’incògnit i disfressat, però sempre amb la intenció de conèixer els costums dels cristians o d’espia els preparatius de la tercera croada. Sembla, però, que Iacomo della Lana ha confós Saladí amb Cornumaran, rei de Jerusalem, protagonista d’una ficció més antiga pertanyent al cicle de la primera croada: «*La chanson des Enfances Godefroi*, qui, dans sa forme actuelle, a été rédigée vers 1160, contient un long épisode qui n’est rattaché au reste que par un lien assez lâche, et qui a dû former à l’origine un poème isolé, quelque peu antérieur à cette date: c’est le “voyage de Cornumarant”. Cornumarant, roi de Jérusalem (personnage important des anciennes chansons sur la première croisade), ayant entendu une prédiction d’après laquelle le duc Godefroi de Bouillon doit enlever la ville sainte aux Sarrasins, se rend en France, avec un interprète, dans l’intention de connaître la puissance du duc et de le tuer, s’il peut: comment il est reconnu par l’abbé de Saint-Tron, comment il se nomme lui-même à Godefroi et renonce à son projet de meurtre, c’est ce que je n’ais pas à raconter ici» (PARIS 1893: 28). Parlant de les versions italianes de la llegenda de Saladí, PARIS (1893: 29 n. 2) assenyala la confusió i anota: «Jacopo ajoute à l’histoire un dénouement qui ne se trouve que chez lui: Saladin, au moment où il veut retourner en Syrie, est arrêté et mis dans une prison où il meurt». A part d’això, les deu notícies recollides per CINGOLANI (1990-1991: 65-74) testimonien l’àmplia difusió de la llegenda de Godofred de Bouillon a la Corona d’Aragó: prop de les corts d’Urgell i Barcelona durant el darrer trentenni del segle XIV, i fora dels ambients cortesans almenys des de 1418. Un altre testimoni de la difusió de la llegenda a la fi del XIV és Francesc Eiximenis, capaç de convertir Godofred i Saladí en autoritats de doctrina cavalleresca als capítols 218 i 271 del *Dotzè del Crestià* (RIQUER 1990: 206). Eiximenis també explica exemples de Godofred als capítols 823 i 869 i d’un seu missatger prop del soldà de Babilònia al capítol 896 (ed. WITTLIN *et al.* 1986-1987: II, 341, 450-451 i 517).

32-43. La galeria dels filòsofs gentils, exemples il·lustres de saviesa, és una versió abreujada de PIETRO, *In Inf.* IV ad 3, 56-88 [Nan 79-81]. Pasqual omet algunes doctrines heterodoxes (vegeu *infra* 138 n. i 39 n.) i enregistra les tesis més acostades a la fe (35, 37, 38).

134. *qui vuy regnen*: cf. PIETRO, *ibid.*, 59 [Nan 79]: «qui tenent campum hodie in doctrina», però sorprèn la coincidència verbal amb DANTE, *Conv.* IV, VI, 16: «e tiene questa gente [*sc.* Peripatetici] oggi lo reggimento del mondo in dottrina». Pasqual reconeix el predomini de l'aristotelisme en l'escolàstica baixmedieval, però omet una glossa a la perifrasa amb què Dante honora Aristòtil i els peripatètics (*Inf.* IV, 131-132).

138. *Demòcritus, nebot de Plató, e Leocipus*: cf. PIETRO, *ibid.*, 64-66 [Nan 79]: «Democritus, Epicurus, qui asseruit mundum factum esse ex actomis, nepos Platonis, et Leocipus, et qui etiam dixerunt mundum etiam corpora venire a casu et fortuna.» Atès que Dante només esmenta Demòcrit (*Inf.* IV, 136), cal suposar que Leucip i Epicur figuren aquí per haver professat la mateixa doctrina, no necessàriament com a limbícoles. També podem sospitar-hi un error per *epicureus*, atès que sant Isidor (*Etym.* VIII, VI, 15-16) inclou el mecanicisme atomista entre les tesis epicúries; però Pietro havia de saber que al cercle dels heretges Dante condemna «con Epicuro *tutti suoi seguaci*» (*Inf.* X, 13-15). Combatre la incredulitat dels epicuris és la intenció declarada del projecte teològic de Pasqual (RENEDO 1994: 118-123; GUIXERAS 2006, i vegeu Introducció II, 2), i, per tant, no sorprèn gens que el teòleg hagi censurat escrupolosament les dues tesis atribuïdes a l'escola d'Abdera i la seva relació amb l'epicureisme, un nom que també ometen les traduccions del *Comentum* i el testimoni K. D'altra banda, el «nebot de Plató» no fou pas Demòcrit, sinó Espeusip, que succeí Plató al capdavant de l'Acadèmia; cf. DANTE, *Conv.* IV, VI, 14: «E questi furono Academici chiamati, sì come fùe Platone e Speusippo suo nepote»; TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* I, lect. 7, n. 6: «Speusippus, qui fuit nepos Platonis, filius sororis eius, et successor eius in scholis». L'apocòpsis «nepos Platonis» hauria pogut aplicar-se no pas a Demòcrit sinó a «Leocipus» per confusió gràfica amb «Speusipus». És evident que tant el text com l'autenticitat d'aquesta glossa són problemàtics. — *Diògenes*: Pasqual omet una referència de Sèneca (*De beneficiis* V, 4, 4).

35. Pasqual recull íntegrament la ressenya filosòfica d'Anaxàgores com un exemple de monoteisme creacionista entre els gentils, tot i que pel seu dualisme el considera més pròxim a l'islam que no al cristianisme (vegeu *infra* 143-144 n.).

141. *inexpectatum*: al ms. «in peccatum»; cf. PIETRO, *ibid.*, 70-71 [Nan 80]: «“Nichil”, inquit, “inexpectatum anuntias [...]”»; hom deu haver omès *ex* per confusió amb una preposició d'ablatiu.

143-144. *e per consegüent era de la secta de Mafomet*: afegit de Pasqual. En la *Summa de beatitud* el teòleg discuteix i impugna extensament el dualisme, que atribueix, d'una banda, a Empèdocles i a Pitàgores (II, 15) i, de l'altra, a l'heretgia maniquea (III, 2), sense fer cap al·lusió a Mahoma. Vegeu també *Summa de pena* [xxx], f. 48^{r-v}. És cert, però, que el cristianisme medieval va atribuir a l'islam la creença —no exactament dualista— que Déu és causa eficient del bé i del mal; cf. RAMON LLULL, *Llibre del gentil e dels tres savis* IV, 2: «Lo sarraý respós: —Nos creem que Deus a creades totes coses, e creem que Deus a creat lo mal, e·l be, e la colpa, e·l peccat, e·l merit, e que totes coses venen e son vengudes de Deu. Cor, si era alcuna cosa qui ffos creada e venguda per altre, sserien ·ii· deus, e asó es impossible; per la qual impossibilitat es provat que mal e be, tot es vengut de Deu». Diversos treballs de Marie-Thérèse d'ALVERNY (aplegats el 1994) repassen el catàleg de les heretgies a les quals l'occident cristià va vincular l'islam, entre les quals es comptava el maniqueisme, però per la seva negació de la crucifixió de Jesucrist (ALVERNY 1950: 168-169; 1965: 601; 1976: 237).

144. *Aquest*: Pasqual ha confós el nom del filòsof grec Tales amb el pronom anafòric *talis*, que ha cregut referit a Anaxàgores.

37. Empèdocles ofereix a Pasqual l'exemple d'un filòsof gentil que afirma la immortalitat de l'ànima.

146-147. *Aristòtil in libro De vegetabilibus mundi*: important font pseudoaristotèlica de ciència botànica, actualment atribuïda a Nicolau de Damasc (s. I a. C.) i editada per POORTMAN 1989; no hi trobo, però, cap menció d'Empèdocles. En realitat, la referència aristotèlica i la citació de Bernat Silvestre es difonen a partir del capítol que dedica a Empèdocles VINCENT DE BEAUVAIS, *Spec. hist.* III, 44: «*Aristoteles l. de vegetabilibus*: Tria sunt (ut ait Empedocles) in tota rerum varietate praecipua, scilicet nobilis affluentiae contemptus, futura faelicitatis appetitus, mentis illustratio, quorum primo nihil honestius, secundo nihil faelicus, tertio nihil ad amorum adeptionem efficacius [...]. *Bernardus Silvestris*: Quaerenti Empedocles cur viveret, inquit: vt astra inspiciam; caelum subtrahe, nullus ero» (vol. IV, p. 101^a). Però, com observa RIGO (1977: 203 n. 26), aquest text es retroba en el *De vita et moribus philosophorum* (XLVIII) de Walter Burley, en el *Liber de viris illustribus* de Giovanni Colonna i en les *Expositiones et Glose* de GUIDO DA PISA, *In Inf.* IV, 138: «Iste Empedocles fuit antiquissimus philosophus, cuius tres egregias sententias scribit Aristoteles in libro de vegetalibus, dicens: Tria sunt, ut ait Empedocles, in tota rerum varietate praecipua: nobilis affluentie contemptus; future felicitatis appetitus; mentis illustratio. Quorum primo, nil honestius; secundo, nil facilius; tertio, nil ad amorum ademptionem efficacius. Dum fuisset a quodam interrogatus Empedocles cur viveret, respondit,

ut ait Bernardus Silvestris: Vivo ut astra respiciam. Celum subtrahe, nichil ero» (ed. CIOFFARI 1974: 88). Aquesta és, probablement, la font de Pietro Alighieri.

147. *respiciam*: al ms. «et spiciam», potser per confusió mecànica entre *re* i l'abreviatura *z* corresponent a *et*.

39. Cf. PIETRO, *ibid.*, 80-83 [Nan 80]: «Geno negavit mundum motum habere seu motum non esse et animam esse numerum se moventem, de quo Valerius in III°, ex eo quod si haberet, nulla sententia fereretur vera, nam non posset dicere: “Nunc ita feci.”» A part d'aquesta darrera aporia, Pasqual omet una tesi («negavit [...] animam esse [...] se moventem») inclosa entre els articles condemnats per Étienne Tempier el 1277, concretament el 128 i el 153 (HISSETTE 1977: 205-206 i 237-239); cf. *Summa de pena* [CLIV], f. 162va (Apèndix I, 3.3., 1).

41. *Orfeu*: cf. PIETRO, *ibid.*, 84-85 [Nan 80]: «Orfeus, vates et philosophus». Una tradició mil·lenària considerava Orfeu, Linus i Museu no solament els poetes més antics, sinó també filòsofs indagadors de les causes primeres i, en aquest sentit, teòlegs; cf. ARISTÒTIL, *Metaph.* I, 3 982^b 18-19; AGUSTÍ, *Civ. Dei* XVIII, 14 i 37; TOMÀS D'AQUINO, *In Metaph. Arist.* I, 83 (ed. CATHALÀ 1915: 29). L'omissió d'aquest títols podria reflectir la resistència de Pasqual a concedir a un poeta, protagonista d'una coneguda faula, el rang de saviesa de la filosofia.

154. *astròloch*: cf. PIETRO, *ibid.*, 86-87 [Nan 81]: «compositor Almagesti»; l'esment de la disciplina substitueix la referència erudita.

155-156. *e molts altres fingex Dant*: cf. DANTE, *Inf.* IV, 145: «Io non posso ritrar di tutti a pieno».

156. *Zenon, Oraci...*: tant Zenó (39) com Horaci (15) han estat esmentats prèviament. La repetició del primer es pot explicar per la diferència entre les grafies «Genó» i «Zenon», reflex del «Geno» del *Comentum* i del «Zenone» dantesc (*Inf.* IV, 138).

DELS LOCHS UN ÉS PUNIDA LA INCONTINÈNCIA

[XVI.] LO QUINT CERCLE ÉS DELS LUXURIOSOS INCONTINENTS

1-5. L'exposició mitogràfica sobre Minos i els jutges infernals és una versió resumida de PIETRO, *In Inf.* v ad 1 [Nan 82-85], corresponent a *Inf.* v, 1-27.

3. *los quals han major pena*: cf. DANTE, *Inf.* v, 1-3: «Così discesi del cerchio primaio / giù nel secondo, che men loco cinghia / e tanto più dolor, che punge a guaio.»

5-7. *diu ... e lo can renyant*: cf. PIETRO, *ibid.*, 4-5 [Nan 83]: «fingit hic se primo invenire Minoem iudicem infernalem ut canem ringhiantem». Més avall (Il. 16 i 38), Pasqual tradueix «axí cum can», fins i tot traduint aquesta mateixa frase. O bé el seu model llegia correctament «ut canem» i l'autor ha confós aquí la conjunció comparativa *ut* amb la copulativa *et*, o bé el seu model llegia *et* i en la línia 16 l'autor ha contaminat amb una altra frase de PIETRO, *ibid.*, 26 [Nan 84]: «ringhiavit, id est, ut canis mordebat latrando».

7. *e ladrant, cinyint-se ab la coha*: després de «renyant», Pasqual anticipa dos trets descriptius que Pietro glossa més avall (*ibid.*, 26-31 [Nan 84]). En l'exposició posterior (Il. 16-20) «renyant o ladrant» no són dos actes diferents, sinó el primer acte de Minos, mentre que el segon correspon a «obicient, ço és contrastant».

2. Pasqual anticipa la nota de Pietro sobre el mite dels tres jutges infernals (*ibid.*, 12-25 [Nan 83-84]), ometent totes les citacions textuais i triant-ne només els elements necessaris per a atribuir Minos la triple funció de jutjar els pecats de pensament, paraula i obra. Un llacuna en la família β del *Comentum* explica la pèrdua de l'etimologia d'aquests tres noms. Per a la interpretació dels tres jutges infernals, cf. BERNAT SILVESTRE, *In En.* VI, 431 (ed. JONES, JONES 1977: 92).

9. *si mal dit o ben dit*: afegit per Pasqual, a fi de completar la triplicació de les culpes de pensament, paraula i obra corresponents als tres jutges.

11. *Minos assí és pres per jutge en general*: cf. PIETRO, *ibid.*, 5-6 [Nan 83]: «qui pro generali iudicio conscientie fingitur»; *ibid.*, 25-26 [Nan 84]: «Et hoc est quod includit auctor noster hos tres iudices in tribus actibus Minoi».

11-12. *acusant, testificant, judicant*: aquests tres verbs anticipen i preparen la glossa corresponent als tres actes de Minos: lladrar, contrastar i cenyir-se amb la cua; cf. 3 i 4. Amb relació a la consciència, Pasqual substitueix els verbs *mordere* i *remordere* de Pietro pel verb *acusar*.

13. *remorsus*: per «remorsio», coincidint casualment amb el grup ϵ del *Comentum*. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

3. Reprèn l'inici de PIETRO, *ibid.*, 3-11 [Nan 83], conservant-ne les citacions d'Isaïes i Sèneca i inserint-les dins la frase principal («Et quia inter tales conscientia ut iudex iudicat et destinat, ideo fingit hic se primo invenire Minoem [...] ut canem ringhiantem»), a fi de connectar-la tot seguit (ll. 15-16) amb l'exposició de cada tret descriptiu (*ibid.*, 26-29 [Nan 84]): «nam primo dicit quod ringhiavit, id est, ut canis mordebat latrando [...]; secundo dicit quod [...] obicit; tertio dicit quod [...] cingit se cum cauda».

15. *conservator*: per «observator», error comú a la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C.

16. *obicient*, *ço és contrastant*: Pasqual adapta en participi de present la forma *obicit* de Pietro, i tot seguit tradueix el llatínisme; cf. l. 18.

4. L'exposició dels tres actes de Minos és una adaptació molt sumària de PIETRO, *ibid.*, 26-38 [Nan 84-85].

20. *iudica e sententia*: Pietro diu simplement «iudicat» (*ibid.*, 34 [Nan 85]); més amunt, «iudicat et destinat [...] iudicando et destinando» (*ibid.*, 29-30 [Nan 84]).

5. Pasqual interpreta l'advertiment de Minos en clau moral (el remordiment de consciència previ a la comissió del pecat), mentre que el seu model l'interpreta en relació amb l'al·legoria del viatge de Dante com a especulació moral; cf. PIETRO, *ibid.*, 39-41 [Nan 85]: «Et quod dicit dictus Minos quod auctor caveat quomodo intret, figurative dicitur, scilicet quod consentia in eo auctore remordidit eum in principio huius investigationis vitiorum, quasi esset peccatum taliter procedere.» Cf. *infra* 41-43 n. i 43 n.

24. *que*²: al ms. «quel». Segons els hàbits del nostre testimoni —que mai no elideix gràficament la vocal de la conjunció *que* ni escriu *el* per 'ell'—, aquesta lliçó correspon exclusivament a la forma aglutinada del pronom acusatiu (*que-l*) i implica un error de copista, afavorit per l'ambigüitat semàntica de *gordàs* i la sintàctica de *cum* modal/temporal (cf. PIETRO, *ibid.*, 39 [Nan 85]: «Et quod dicit dictus Minos quod auctor caveat quomodo intret»). No podem saber, però, si el copista ha afegit el pronom espontàniament o si, a l'hora d'aplicar els seus criteris gràfics, ha malentès una forma aglutinada (*quel* o *quell* 'que ell') del seu antígraf.

6-9. Citació i paràfrasi directa de DANTE, *Inf.* v, 4-9 i 16-20.

26. *Stavvi*: al ms. «scannj», però l. 38: «stave».

27. *ne l'entrada*: al ms. «malentrata», però l. 39: «en la entrada».

28. *giudica ... c'avigna*: al ms. «gindica ... tauigna», però l. 39: «judica ... que veu o troba».

29. *malvata*: per «mal nata» (*Inf.* v, 7), però és lliçó confirmada per la paràfrasi (l. 40: «malvada») i compartida, per exemple, amb la traducció d'Andreu Febrer.

31. *peccata*: al ms. «peccato», però l. 40: «peccats».

39. *veu o troba*: Pasqual arrisca una falsa traducció del verb *avigna* (deturpació de *avvinghia*), malgrat la paràfrasi de PIETRO, *ibid.*, 29 [Nan 84]: «iudicat et destinat secundum quod cingit se cum cauda».

41-43. *lexa ... perillosa*: el vers «lasciando l'atto di cotanto offizio» (*Inf.* v, 18) pertany a la veu narrativa i es refereix a Minos i al seu ofici de jutge; Pasqual, en canvi, l'inclou en l'exhortació que Minos (figura de la consciència) adreça a Dante (figura de l'ànima humana) en el moment previ a la comissió del pecat; cf. *supra* 5 n.

43. *lo plaer*: més que una mala traducció de *l'enpieça* (variant gràfica de *l'ampiezza*), Pasqual deu haver substituït el terme literal per un sentit moral conforme a la seva lectura de l'escena (cf. *supra* 5 n. i 41-43 n.) i a la tradició exegètica de Mt 7, 13: «lata porta, et spatiosa via est, quae ducit ad perditionem».

10. Tot i trobar-se a l'entrada del cercle dels luxuriosos, Minos (o la consciència) no és pas un jutge particular de la luxúria ni de la incontinença; la seva funció s'estén generalment a tots els pecats personals punits a l'infern dels damnats.

[XVII.] DE LA PENA DELS LUXURIOSOS

1-3. L'exposició de la pena i la culpa dels luxuriosos és una versió gairebé íntegra de PIETRO, *In Inf.* v ad 2 [Nan 85-86], corresponent a *Inf.* v, 28-51.

5-9. La idea que les passions turbulentes dels luxuriosos són ja una punició del seu pecat en aquesta vida (cf. XX, 2) és de Joan Pasqual, encara que s'inspira en la glossa de PIETRO, *ibid.*, 3-4 [Nan 85]: «Cuius [sc. suplitii] figura satis patet bene inspitientibus motus et actus amantium et fornicantium, et incessabiles circuitus eorum.»

6-8. *unde ... quantis*: afegitó no present en el *Comentum*. La lliçó *vexatur per versatur* escau al valor punitiu que Pasqual atribueix intrínsecament a la passió amorosa.

6/20. *aymans*: amb diftongació occitanitzant.

10. *innumeris*: al ms. «i(n) neruis», error paleogràfic provocat per l'abreviació de *i(n)nu(mer)is*, no documentat en la tradició del *Comentum*.

11. *equoreis*: al ms. «eq(u)rens», error paleogràfic no documentat en la tradició del *Comentum*.

18. *Diu Dant que ves en lo present cercle Cupido*: Cupido no és un personatge del primer cercle dantesc, però Pietro s'hi refereix al·legant-ne una interpretació isidoriana (*Etym.* VIII, XI, 80) que s'adiu amb la ficció de la «bufera infernal»; cf. PIETRO, *ibid.*, 9-11 [*Nan* 86]: «Ad quam figuram etiam ait Ysidorus: “Cupido demon fornicationis fingitur; ideo cum alis, quia nil levius amantibus et mutabilibus invenitur; et puer, quia stultus irrationabilis est amor.”» No és clar si Pasqual entén Cupido com un dimoni («demon fornicationis») o com una ànima damnada: el fet que l'interpreti al·legòricament com a «fill de Venus» i «inflamament de amor carnal» (Il. 18 i 19) abona la primera possibilitat, tot i que més avall, seguint la ficció de Dante, esmenta Minos com a dimoni president del cercle dels luxuriosos (XXIII, 1). Ometent els detalls relatius a la infantesa de Cupido i a la irracionalitat de la passió amorosa, Pasqual potser vol evitar l'inconvenient de trobar un infant fora del *limbus puerorum*.

25. *li spiriti*: al ms. «lespiutj» o «lespiritj» amb la *j* corregint una *a*. O bé es tracta d'un error paleogràfic (*lis-* > *les-*) (cf. XX, 15: «li spiriti», corresponent a *Inf.* VI, 18), facilitat per la *e-* protètica del català (*l'esperit*), o bé un excepcional neutre plural *le spirita*, que una mà catalana hauria regularitzat parcialment en *le spiriti*. Vegeu Estudi complementari II, 2.3.2 n. 50.

34. *a larga e piena schiera*: inverteix «a schiera larga e piena» (*Inf.* V, 41).

[XVIII.] LOS NOMS DELS INFAMATS DE LUXÚRIA

1-2. Tot introduint el catàleg dels exemples de luxúria, Joan Pasqual amplia la informació sobre la pena dels luxuriosos (vegeu al capítol anterior) al·ludint al turment del plany.

1. La rúbrica és d'autor i també depèn de PIETRO, *In Inf.* V ad 3, 1-2 [*Nan* 86]: «nominat quosdam magnos infamatos in peccato libidinis.»

2-8. Pasqual alterna paràfrasis i citacions de DANTE, *Inf.* V, 46-54: «E come i gru van cantando lor lai [= *cantant, cridant*], / faccendo in aere di sé lunga riga [= *1ª après altra*], / così vid' io venir, traendo guai [= *gemegant*], ombre portate da la detta briga; / per ch'i' dissì: “Maestro, chi son quelle / genti che l'aura nera sì gastiga?”. / “La prima di color di cui novelle / tu vuo' saper”, mi disse quelli allotta, / “fu imperadrice di molte favelle. [...]”»

2. *gran gent*: Dante diu simplement «ombre» i «genti», però Pietro els qualifica de «magnos» (vegeu *supra* I n.).

3. *Interrogà Virgili qui eren*: noteu la construcció llatina del cultisme *interrogar*, amb acusatiu i interrogativa indirecta; òbviament, el subjecte és «Dant».

5. *gastiga*: al ms. «gaschia», lliçó absurda que Pasqual hauria pogut evitar més fàcilment que no pas els seus copistes, comprovant-ne la rima amb *briga* i *riga*. Vegeu Estudi complementari II, 2.5.

2. Els laments dels luxuriosos suggereixen al·teleg una breu al·lusió a qüestions ja tocades en dos capítols de la *Summa de pena* ([LXIX], f. 101va: «Que los dampnats après la resurrecció seran afligits en lo sentiment corporal del hoir per rahó del seu objecta propri», i [LXXII], f. 103rb: «De la lengua dels dampnats què parlarà»), en els quals ja ha integrat material d'*Inferno* III i del *Comentum*; vegeu Apèndix II, 4 i 5.

9-10. *aquesta pena tempestuosa*: cf. XVII, 1.

3-9. La galeria d'exemples de luxúria és una versió gairebé íntegra de PIETRO, *In Inf.* V ad 3 [*Nan* 86-89], corresponent a *Inf.* V, 52-142.

11. *Los noms de las fembras impúdicas*: els únics homes esmentats en *Inferno* V són Aquil·les, Paris i Tristany; Pietro només glossa el primer (7) i Pasqual presenta també Galeot (o Galehaut) com un damnat d'aquest cercle (9).

13. *caldea*: Pasqual especifica per evitar la confusió amb Babilònia d'Egipte, com també ho fa Pietro en altres casos (cf. XXXV, 21). — *la qual murà Nembrot*: Semíramis reconstruí les muralles de la ciutat, fundada per Nimrod (Gn 10, 8-10); cf. PIETRO, *ibid.*, 3-4 [*Nan* 86]: «quam muravit post Nembroht. Unde Ovidius [*Met.* IV, 58]: “Cotilibus muris cinsit Samiramis urbem”». L'omissió fortuïta de *p(ost)* en la tradició del *Comentum* sembla més probable que no la de *après* en el text català.

13-14. *de la qual ... Biblia*: afegitó de Pasqual.

15. *Oraci*: error per *Orosi*; la confusió paleogràfica *o/a* pot haver-se produït en qualsevol estadi de la tradició, i enregistra «Orasius» en el testimoni *L* del *Comentum*.

16. *en tant que*: ‘de manera que’ (DCVB, s. v. *tant*, 8).
- 17-18. *entre ... matrimoni*: és a dir, féu lícits els matrimonis amb consanguinitat («entre aquells qui són de una sanch») fins al primer grau («e ab pare e mare los fills»); cf. TOMÀS D’AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 54. La precisió és de Pasqual, potser suggerida per la doble accepció de *parentes*; cf. PIETRO, *ibid.*, 7 [Nan 86]: «inter parentes et liberos ad libitum intra se coniugium esse possit».
22. *fratre*: al ms. «sup(er)ne», però l. 19: «frare», sense correspondència amb cap paràfrasi de PIETRO, *ibid.*, 8 [Nan 86]: «Ideoque statuit ut dicit Ovidius, idem de Iove dicens».
23. *Aquestas leys eren abhominables*: cf. PIETRO, *ibid.*, 9-10 [Nan 87]: «Et abusive dicit quod ita statuit in sua lege».
25. *que fassen*: construcció final (*que* + subj.) enregistrada pel DCVB, s. v. 2. *que*, 2, d.
- 25-26. *Contra ... absorbetur*: cf. TOMÀS D’AQUINO, *De malo*, q. 15, a. 2, arg. 10: «Praeterea, quando ratio absorbetur, non imputatur aliquid homini ad peccatum mortale. Sed in actu luxuriae tota ratio absorbetur»; *Super Epistolam ad Romanos*, c. 13, lect. 3: «in actibus venereis ratio hominis totaliter absorbetur a delectatione» (CT); *Sum. th.* I-II, q. 10, a. 3 («Aliquando autem ratio non totaliter absorbetur a passione»); II-II, q. 151, a. 4 ad 3: «inter vitia intemperantiae praecipue sunt exprobrabilia peccata venerea [...] propter hoc quod ratio ab huiusmodi maxime absorbetur»; q. 153, a. 2, arg. 2: «Sed in quolibet actu venereo est superfluitas delectationis, quae in tantum absorbet rationem quod impossibile est aliquid intelligere in ipsa, ut philosophus dicit, in VII Ethic.», i, per comparació amb la gola, I-II, q. 72, a. 2 ad 4. Tant la citació com l’atribució a sant Agustí es repeteixen en la tercera redacció del *Comentum*, i CHIAMENTI (2002, 127) remet a GRACIÀ, *Decr.*, C. XIX, q. 4, c. 5, però sóc incapaç de trobar-hi aquesta referència. Aquest pensament és un lloc comú expressat en termes generals per AGUSTÍ, *Contra Julianum IV*, XIV, 71-72 (PL 44: 773-775), però es troben paral·lels més literals en altres autors; cf. PETRUS CANTOR, *Verbum abbreviatum*, c. 136: «Hoc vitio, homo dignitatem suam et imaginem Dei amittit, adeo ut totus absorbeatur» (PL 205: 332); *Summa fratris Alexandri*, vol. III, p. 600b: «delectatio carnalis, secundum quod communicat anima carni, et corpus contaminat et agitur etiam per corpus: unde communis est gulae et luxuria; sed istud est speciale in luxuria quod totaliter ratio in isto absorbetur, quia vis libidinis facit quamdam agglutinationem ipsius animae cum carne».
25. *Luxurie*: lliçó atribuïble al subarquetip de la família β del *Comentum*, mentre que la família α i alguns altres còdexs llegeixen *Luxuria*; no es pot excloure que la lliçó original fos *A luxuria* o *In actu luxurie*.
26. *Didó*: reflex de l’acusatiu paroxíton «Didōnem»; cf. *infra* 28 n. — *que és are Tunis*: afegit de Pasqual.
- 27-28. *lo qual rey matat ... e lo seu cors cremat e incinerat*: cf. PIETRO, *ibid.*, 13-14 [Nan 87]: «qui dum occisus fuerit a fratre dicte Didonis nomine Pigmaliōne et combustum esset eius corpus et eius cinere in urna recondito». Pasqual renuncia als verbs *fuerit* i *esset* per construir una complexa oració de participi absolut amb valor temporal.
28. *Didor*: reflex del genitiu paroxíton «Didōnis»; cf. *supra* 26 n.
29. *posada en r’urna o marcepà*: cf. PIETRO, *ibid.*, 14 [Nan 87]: «in urna recondito». Noteu el parell sinonímic culte i patrimonial; per a *marcepà*, vegeu DCVB, s. v. *marsapà*.
30. *jagué’s*: per al règim pronominal del verb *jaure*, vegeu DCVB, s. v. *jeure*, 1, c.
- 31-32. *crimine ... fore*: per «<sine> crimine» i «fere» (és a dir, *ferae*), són errors que davallen, respectivament, del subarquetip β i de l’arquetip de la tradició del *Comentum*. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.3.
37. *Pol·luci*: reflex del genitiu paroxíton «Pollūcis».
- 37-38. *la qual fou fornicada ab Paris*: cf. PIETRO, *ibid.*, 24 [Nan 87]: «pro qua effectatum fuit tantum malum tempus, scilicet per Paridem». Per evitar la paràfrasi d’*Inf.* v, 64-65 («Elena vedi, per cui tanto reo / tempo si volse [...]»), Joan Pasqual ha calcat aquí una frase relativa a Cleòpatra, fins i tot adaptant el perfet deponent de *fornicor*; cf. PIETRO, *ibid.*, 21-22 [Nan 87]: «que tantum fuit cum Cesare fornicata».
38. *Aiaç*: reflex de l’acusatiu paroxíton «Aiācem». — *Alei*: ‘Oileu’, reflex del genitiu «Oley» (<Oylei); la confusió paleogràfica *o/a* pot haver-se produït en qualsevol estadi de la tradició.
- 38-53. *Un diu Ovidi, libro Methamorphoseos ... dies*: cf. PIETRO, *ibid.*, 25 [Nan 87]: «Nam fabulicatum Ovidius [...] diebus». La referència de Pasqual a les *Metamorfosis* sembla gratuïta o induïda pel comentari de Pierre Bersuire a *Met.* XII, 4-7 (ed. ENGELS 1962: 163-164). En les *Metamorfosis* Ovidi només narra la seducció de Tètide per Peleu (*Met.* XI, 216-265) i al·ludeix al rapte d’Helena com a *casus belli* (*Met.* XII, 4-7), però no explica les noces de Tètide i Peleu ni el judici de Paris. L’única font ovidiana del judici de Paris és *Her.* XVI, 61-88, mentre que les noces de Tètide i Peleu s’hi associen per mitjà de les glosses *ad locum* i dels repertoris mitogràfics (HIGÍ, *Fabulae* 92; FULGENCI, *Mit.* II,

1, i III, 7; *Mythogr. I* 205; *Mythogr. II* 248; *Mythogr. III* 11, 20). Pietro Alighieri ha contrastat la *fabula* ovidiana amb la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne (ed. GRIFFIN 1936), en què el judici de Paris pren forma de somni (VI, pp. 60-63) i les noces de Tètide i Peleu queden reduïdes a una vaga al·lusió (p. 62: «in quodam solempni conuiuio»). Guido addueix el rapte d'Hesíone com a antecedent del d'Helena (IV, p. 42; cf. *Mythogr. II* 227; *Mythogr. III* 3, 8), enumera els cabdills grecs (VIII, pp. 83-85) i precisa el còmput dels efectius militars i de la durada del conflicte (XXXV, pp. 273-274).

39. *Thètida*: 'Tetis' o 'Tètide'; reflex de l'acusatiu «Thethĩdem».

43-47. *Vehents aquestas ... Manelau grech*: Joan Pasqual dilata i explicita l'esquema narratiu de PIETRO, *ibid.* 30-34 [Nan 87-88]; en canvi, al final omet una citació virgílica (*Aen.* I, 27) i una notícia erudita sobre l'estrella d'Helena (*Mythogr. III* 3, 8; ed. BODE 1834: 164, 27-29).

49. *Per lo qual rapament Manelau*: cf. PIETRO, *ibid.*, 36-37 [Nan 38]: «Propter cuius raptum motus dictus Menelaus est.» Pietro no es refereix al rapte d'Hesíone, sinó al d'Helena, sobreentès, i a la reacció de Menelau; cf. GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae* VIII (ed. GRIFFIN 1936: 80).

50. *Àiax, Thelamon*: Àiax Oileu i Àiax Telamoni; cf. GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae* VIII: «Ayax Oileus [...]. Thelamonius Ayax [...].» (ed. GRIFFIN 1936: 84). Vegeu la nota següent.

51. *Machion*: per *Machaon*, error paleogràfic (*a > i*) no enregistrat en la tradició del *Comentum*. — *Breseida*: Briseide o Hipodamia, esclava d'Agamèmnon. Pietro l'ha inclosa en l'enumeració dels cabdills grecs per una consulta precipitada de la *Historia destructionis Troiae* VIII (ed. GRIFFIN 1936: 83-85): Guido delle Colonne la descriu al final d'una galeria de retrats que comença amb Helena, continua amb els herois grecs en l'ordre que reproduïx el *Comentum*, i acaba amb «Briseyda autem, filia Calcas». Pietro degué limitar-se a recollir els noms que localitzaven *in margine* la descripció de cada personatge, sense reparar en el text. Vegeu Estudi complementari III 2.4.

53. *Item Achilles*: Pasqual omet totes les justificacions de l'epítet dantesc «grande Achille» (*Inf.* v, 65), incloent-hi una citació d'Estaci (*Achill.* I, 1-2); cf. PIETRO, *ibid.*, 43-44 [Nan 88].

56-57. *e ella ves a ell*: cf. PIETRO, *ibid.*, 47-48 [Nan 88]: «In cuius tempore semel visa est dicta Polisenia ab Achille existente in templo Appolinis pariter et adamata»; Pasqual tradueix «pariter» en sentit de reciprocitat i no de simultaneïtat entre «visa» i «adamata»; cf. XXXVIII, 43-44 i n.

57-58. *e que, si era muller d'ell, ell prometia que*: cf. PIETRO, *ibid.*, 49 (Nan 88): «et faceret sic quod»; Pasqual explicita el marc referencial i les elisions sintàctiques de l'original, coincidint amb la lliçó singular del testimoni T: «promittens quod taliter faceret quod».

66-67. *ab Pau, germà de la muller ... comiscents*: cf. PIETRO, *ibid.*, 57-58 [Nan 88]: «qui occidit dictam eius uxorem una cum Paulo eius fratre se ad invicem comiscentes». Joan Pasqual no s'ha adonat que el referent de tots dos possessius (*eius uxorem, eius fratre*) era el mateix Gian Ciotto Malatesta —Francesca i Paolo eren muller i germà seus—, i ha cregut que el segon possessiu es referia a *uxorem*, l'antecedent més immediat. Arran d'aquesta confusió, ha convertit l'adulteri de Francesca amb el seu cunyat en un adulteri agreujat per l'incest amb el germà. Cal dir, en descàrrec del teòleg, que Dante no aclareix les relacions de parentiu entre els personatges.

67. *axí com los coloms*: cf. PIETRO, *ibid.*, 58-59 [Nan 88]: «Fatiendo comparationem de eis ad columbas ut etiam facit Virgilius dicens: [...]». Pasqual omet el paral·lel virgílic (*Aen.* v, 213-217) d'un símil que descriu el moviment amb què Francesca i Paolo acudeixen a la invitació de Dante (*Inf.* v, 82-87). Pasqual entén que el símil dels coloms s'aplica a llur relació amorosa, potser induït per les referències a llur primer bes (*Inf.* v, 133-136); cf. Brunetto LATINI, *Llibre del tresor* I, CLI, 5: «E [sc. els coloms] somouen luxúria en besar» (ed. WITTLIN 1971-1989: II, 64).

67-68. *Alguns dihen que Pau era germà de Johan*: és probable que una glossa marginal al text de Dante hagi ofert a Pasqual l'alternativa correcta. Tampoc no es pot excloure, però, la possibilitat que es tracti d'un afegit de lector o de copista: al segon terç del segle XV aquest episodi havia adquirit una fama extraordinària entre els lectors de literatura sentimental; l'amor de Paolo i Francesca era un emblema de gentilesa (*Inf.* v, 100), i un laic culte es podia sorprendre de veure'l degenerar en incest.

68. *per ocasió del libre de Galeot foren anemorats*: l'interès de Pasqual es concentra en els efectes nocius de la literatura sentimental (vegeu ll. 71-72); cf. PIETRO, *ibid.*, 62-63 [Nan 89]: «filocapti fuerunt et effecti palidi (unde Ovidius [Ars am. I, 729]: «Paleat omnis amans, hic est color aptus amanti») legendo librum Galeoti et respitiendo sic se.» Aquest llibre en què Francesca i Paolo llegien «di Lancialotto come amor lo strinse» (*Inf.* v, 128) era probablement el *roman* de *Lancelot du Lac* (PADOAN 1994 [1965]: 867). Francesca el considera un «Galeotto» (*Inf.* v, 137: «Galeotto fu 'l libro e chi lo scrisse») perquè induí Paolo a besar-la i els revelà així el seu amor recíproc, tal com va fer Galehaut entre Lancelot i Guenièvre. — *Diu Galter*: la pràctica habitual de referir-se al *De amore* citant més sovint el nom del dedicatari, «Gualterius», que no pas el de l'autor, Andreu, afavorí els problemes d'atribució. Sota el nom de Gualterius circularen especialment els extrems intitolats *De regulis amoris*

(TROJEL 1892: XXXI), però la confusió es troba també en els íncipits i èxplicits de molts còdexs llatins i de les traduccions (*ibid.*: XL). Un dels testimonis més antics d'aquesta falsa atribució és Albertano da Brescia (*De dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma honestae vitae*), que cita la cèlebre definició de l'amor i sembla font immediata de Pietro Alighieri: «Alter vero amor est pravus, qui cupiditas potest nuncupari: *de quo Gualterius tractavit, illumque diffinivit* dicens: Amor est passio quedam innata procedens ex visione et immoderata cogitatione forme alterius sexus, ob quam *quidem* aliquis super omnia cupit alterius potiri amplexibus et omnia de utriusque voluntate *in ipsius amoris* precepta complecti» (cit. TROJEL 1892: XXXIX-XL; vegeu també ed. HILTZ 2000 [1980]).

71-72. *E per ço tals llibres no deven ésser legits*: era inevitable que el framenor aprofités l'*exemplum* de Francesca i Paolo per a advertir contra la lectura de llibres vans (PUJOL 2002: 33-35) que són ocasió de luxúria (vegeu l. 68) i poden menar a conseqüències catastròfiques. CINGOLANI 1994 aplega una bona mostra de testimonis i arguments clericals contra la literatura profana i d'entreteniment. La documentació recollida per CINGOLANI (1990-1991: 74-92) permet de constatar l'extraordinària difusió que el *roman* artúric francès conegué a Catalunya a cavall dels segles XIV i XV, especialment el *Lancelot*, la *Queste du Saint Graal* i el *Tristany* en prosa, que hi sumen més de cinquanta atestacions. A propòsit d'aquestes dades, observo que els doc. 90, 120 i 132 (llibres venuts pel mercader barceloní Jaume Salvador al mercader Ramon Canyelles el 19 de novembre de 1418) tenen un antecedent en HERNANDO 2000: 79, doc. 5 (llibres venuts pel cavaller barceloní Francesc Bertran al mercader barceloní Jaume Salvador el 13 de desembre de 1416, entre els quals un «Lansalot» [8], una «Enquesta del Sant Greal [9], un «Godofre» [10] i un «Goffre» [11]).

73-74. *Cineura reyna —crech muller del rey Artús*: Pasqual ha reconegut la reina Ginebra o *Ginevra* malgrat una confusió de la inicial (*g > ç/z/c*) molt estesa en la tradició del *Comentum*.

12. En la mitografia medieval, Sísif, Tàntal i Ixíon solen representar les tres concupiscències de 1 Io 2, 16: supèrbia, avarícia i luxúria (PANOFSKY 1975 [1960]: 147 i n. 104); vegeu XX, **6-7**, i XXIII, **8**. En aquest cas, la font de Pasqual és incerta, però cf. NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.*, pp. 112.21-113.2: «Et ponit septem exempla: primum est de Yxione, qui voluit concumbere cum Iunone, propter quod perpetua rotatione punitur in inferno»; *Exp. Medee*, p. 99.4-5: «*rota resistat torquens membra, scilicet Yxionis, qui continue rotatur in inferno quia uoluit concumbere cum Junone*». Ovidi només al·ludeix al suplici d'Ixíon en *Met.* IV, 455-467, i X, 40-44, sense esmentar-ne la culpa; la referència de Pasqual al primer llibre potser remet, doncs, a PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10va, 2-4: «Alia est pena Yxionis qui s. in quadam rota volvente semper ambulat & perpetuo se fugit & sequitur & nunquam stat». Bersuire no esmenta, però, la culpa d'Ixíon. Per contra, PIETRO, *In Inf.* XII ad 2, 3-5 [Nan 149] (vegeu XXXVIII, **20**) n'esmenta la culpa, però no el suplici. Per a la tradició medieval del mite, cf. SERVI, *In Aen.* VI, 286; FULGENCI, *Mit.* II, 14; *Mythogr. I* 14; *Mythogr. II* 128; *Mythogr. III* 4, 6; GIOVANNI DEL VIRGILIO, *Allegorie* IV, 18.

13-14. La distinció canònica de les espècies de luxúria inclou principalment, per ordre de gravetat, la *fornicatio simplex*, l'*adulterium*, l'*incestus* i el *vitium contra naturam* (vegeu XXXVI, **9-10** i n.); abans d'aquest darrer, que és el més greu, sovint també s'hi especifiquen l'*stuprum* i el *raptus*, però Pasqual només hi afegeix el *sacrilegium* (coit amb persona religiosa). Cf. GRACIA, *Decr.*, C. 32, q. 7, c. 10-11; C. 36, q. 1, c. 2; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 154, aa. 1 i 12; *De malo*, q. 15, a. 3. Per al *sacrilegium* com a espècie de luxúria, cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 73, a. 9, i esp. II-II, q. 154, a. 1 ad 3, a. 10 i a. 12. D'acord amb l'estructura de l'infern dantesc, Pasqual exclou d'aquest cercle dels luxuriosos el *vitium contra naturam* i les seves espècies (la *bestialitas*, la *sodomia* i potser també la *mollities* i el *modus indebitus* o *innaturalis concumbendi*), sobre les quals vegeu XXXVI, **4-8** i n.

104. *pròpriament dit contra natura*: l'incest, que Pasqual inclou en aquest cercle dels luxuriosos, podria ésser considerat un pecat contra natura en sentit impropï; vegeu XXXVI, **7** i **4-8** n., i cf. GRACIA, *Decr.*, C. 33, q. 2, c. 11; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 54, a. 3.

14. El turment del luxuriós és proporcional a la gravetat del seu pecat, considerant-ne l'espècie (vegeu *supra* **13-14** n.) i la quantitat, atès que «magis et minus non diversificant speciem, sed magis et minus est circumstantia addens in bonitate vel malitia» (TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 18, a. 11). Pasqual amplia aquesta qüestió en el capítol següent (XIX) considerant la circumstància del fi.

107-108. *segons he declarat ... «Non mechaberis»*: en el *Llibre dels deu manaments* Pasqual devia tractar conjuntament de totes les espècies de luxúria a propòsit del sisè manament, mentre que en el *Tractat* analitza el pecat contra natura per separat i inclou les altres espècies de luxúria dins el septenari dels vicis capitals, segons l'esquema de l'*Inferno* i del *Comentum*. La substitució del septenari

capital pel Decàleg com a esquema estructurador de la matèria moral és una tendència que comenten CASAGRANDE, VECCHIO 2000, 214-217. Vegeu Introducció II, 3.

[XIX.] QUE LO PECCAT ÉS PUNIT EN LO LOCH DE LA SUA FI

1-2. Vegeu XVIII, 14 n., i Introducció VI, 1.

1. La delectació carnal és el fi de luxúria, de la qual són espècies la fornicació, l'adulteri, etc.; però si el fi de la luxúria és un altre pecat, aquest pecat és el que defineix o determina l'espècie de la culpa i el destí del pecador al més enllà, on és punit alhora per tots els seus actes pecaminosos. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 18, aa. 5 i 6; q. 72, a. 3; q. 75, a. 4: «Secundum vero genus causae finalis, unum peccatum est causa alterius, in quantum propter finem unius peccati aliquis committit aliud peccatum»; II-II, q. 154, a. 10: «actus unius virtutis vel vitii ordinatus ad finem alterius, assumit speciem illius, sicut furtum quod propter adulterium committitur, transit in speciem adulterii»; ad 1: «luxuria secundum quod ordinatur ad finem alterius vitii, efficitur illius vitii species.»

6. *tormentat*: omès al ms., però cf. ll. 2 i 8.

9-11. *car ... peccat*: Pasqual ha construït l'argument aplicant els tres graus de l'adjectiu (positiu, comparatiu i superlatiu) a la premissa «circumstantia peccatum aggravat» de TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 73, a. 7; vegeu també q. 7, a. 2: «theologus considerat actus humanos secundum quod in eis invenitur bonum et malum, et melius et peius: et hoc diversificatur secundum circumstantias», i q. 18, aa. 3, 10 i 11.

11-14. *E cum la fi sia la pus noble circumstància de bé o de mal ... per amor de Déu*: el fi és un dels factors que determinen tant la naturalesa moral de l'acte com l'espècie del pecat i la seva gravetat; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 18, a. 5 («Utrum actio humana sit bona vel mala ex fine»): «Actiones autem humanae, et alia quorum bonitas dependet ab alio [*sc.* a Deo], habent rationem bonitatis ex fine a quo dependent, praeter bonitatem absolutam quae in eis existit»; q. 73, a. 3: «oportet etiam quod peccatum sit tanto gravius, quanto deordinatio contingit circa aliquod principium quod est prius in ordine rationis. Ratio autem ordinat omnia in agibilibus ex fine. Et ideo quanto peccatum contingit in actibus humanis ex altiori fine, tanto peccatum est gravius.»

11-12. *cum la fi sia la pus noble circumstància de bé o de mal*: en rigor, el fi es pot considerar una circumstància quan és adjunt al fi que determina l'espècie de l'acte; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 7, a. 3 ad 3: «Non enim finis qui dat speciem actus, est circumstantia; sed aliquis finis adiunctus.»

14-16. *E cum la fi sia lo pes del bé o del mal ... en lo loch de la fi*: la metàfora del «pes del pecat» facilita la conversió de l'argument moral en termes de lloc. Vegeu I, 82-83 n.

[XX.] LO SIZÈ CERCLE, DELS GOLOSOS. DE PECCAT DE GOLA E DE LA SUA PENA

1-3. Pasqual descriu la ficció de la pena dels golosos amb una citació textual de DANTE, *Inf.* VI, 7-19, i una paràfrasi que en destaca dos elements: els golosos jeuen sota una pluja pudent (2) i Cèrber lladra contra ells (3) (aquest segon element implica, en part, un malentès; vegeu 11 n., 19-20 n. i 82 n.). La interpretació o *allegoria* de la ficció, elaborada a partir de PIETRO, *In Inf.* VI ad 1, també es dividirà en correspondència amb aquests dos elements (4-5 i 15-20).

2. *la pena ja en la vida present*: Pasqual presenta la ficció de la pena dels golosos com una figura de la pena que ja els turmenta en aquesta vida; vegeu 12 n., i XVII, 5-9 n.

5. *fredda*: al ms. «fedda», però l. 17: «malehita, freda e ponderosa».

8. *li rivesca*: llegiu «li rivescia»; cf. DANTE, *Inf.* VI, 11: «per l'aere tenebroso si riversa». Petrocchi i Moore enregistren les dues primeres variants, però no *li rivescia*: el verb *rivesciare* és forma arcaica de *rovesciare*, emparentada etimològicament amb *riversare*; «li» pot correspondre a l'adverbi *li* — Pasqual potser l'entén així, atès que tradueix «ve per l'ayre tenebrós» (l. 18) — o millor al pronom acusatiu *li*, referit als damnats; enteneu, per tant, *li rivescia*, 'els fa rodolar', 'els fa caure'.

10. *crudele*: al ms. «rudele», però l. 19: «bèstia fera, cruel».

11. *contre gole*: Pasqual no entén «con tre gole» 'amb tres goles' corresponents a tres caps (*Inf.* VI, 14), sinó 'contra la gola', atès que Cèrber presideix el cercle dels golosos; cf. ll. 19-20: «contra gola caninament ladre sobre los golosos qui en lo dit cercle sizè són submesos», i 82: «caninament ladre contra los gulosos». — *caninamente*: al ms. «camjname(n)te», però ll. 20 i 82: «caninament».

12. *grege*: per «gente», és variant no enregistrada per Petrocchi ni per Moore; Pasqual en fa més avall una traducció interpretativa: «sobre los golosos» (l. 20). Vegeu Estudi complementari II, 2.4.

13. *vermigli*: al ms. «uernigli», però l. 21: «ab los ulls vermells».

19-20. *contra gola caninament ladre*: ‘lladra com un gos contra el pecat de la gola’; vegeu 11 n. i 82 n.

22. *la pluge lo fa udular cum a can*: cf. DANTE, *Inf.* VI, 19: «Urlar *li* fa la pioggia come *cani*». Pasqual ha citat aquest vers més amunt (l. 16) amb les lliçons correctes «li» i «cani» —totes dues referides a «li spiriti» del vers anterior—, però en la parafrasi les tradueix en singular i aplicades Cèrber, que és, efectivament, un *can*. Tot i que el mot *cani* (singular, per exemple, en sicilià) facilita molt l’error, cal remarcar la possibilitat que Pasqual —a diferència de Febrer— no domini el sistema morfològic toscà.

4-5. La interpretació del primer element de la pena dels golosos —jeuen sota una pluja pudent (2)— és versió gairebé íntegra de PIETRO, *In Inf.* VI, 3-14 [*Nan* 90-91], corresponent a *Inf.* VI, 7-12, amb omissió d’una sola citació bíblica.

24. *entalment*: ‘en tal manera, talment’, no enregistrat al *DCVB* ni al *DECLC*.

27. *meliora*: per «molliora», error imputable al subarquetip β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 4.2.2.

28. *podrague*: metàtesi de *podagre* (‘del poagre’), freqüent en la tradició del *Comentum* i també en català (*DCVB*, s. v. *podraga* i *podrega*).

29. *ociosi*: error per «obtusi», coincident amb els testimonis *B^{pc}NO* del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 4.2.2.

30. *sepeliunt*: per «sepellit»; entenent «potus» com a nominatiu, en comptes de genitiu, en resulta un subjecte plural.

6-7. Com en els casos d’Ixion i Sísif (vegeu XVIII, 12 i n., XXIII, 8 i n.), Pasqual atribueix a Ovidi una descripció del suplici de Tàntal representativa de la pena dels golosos en l’altra vida (vegeu 13-14), tot i que Ovidi (*Met.* IV, 455-467; X, 40-44) no narra la culpa de Tàntal ni detalla el seu turment com ho fa Pasqual (6), potser segons PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10^{tb}, 57 - 10va, 2: «Una est pena Tantali qui sitit & famescit, & tamen est in aqua usque ad labium inferius & habet pomum pendens usque ad labium superius. Habet collum ita rigidum quod ipsum non potest erigere ut comedat, nec deprimere ut bibat, & sic est necesse quod famem & sitim perpetuo sustineat.» Entre les fonts mitogràfiques consultades, només Bersuire coincideix amb Pasqual en la rigidesa del coll de Tàntal, però no n’explica la culpa ni el relaciona amb la gola —probable innovació de Pasqual—, sinó amb el «uicium parcitatis» o l’avarícia, com és tradicional (PANOFSKY 1975 [1960]: 147 i n. 104). Per a la tradició medieval del mite, cf. SERVI, *In Aen.* VI, 603; FULGENCI, *Mit.* II, 15 (inclou la cit. de Petroni; vegeu *infra* 7 n.); *Mythogr.* I 12; en *Mythogr.* II 124; *Mythogr.* III 6, 21; NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.*, p. 113; GIOVANNI DEL VIRGILIO, *Allegorie* IV, 16.

7. És possible que Pasqual hagi extret aquests versos de Petroni (*Sat.* LXXXII, 5) de la mateixa font on ha trobat descrites les penes de Tàntal, Ixion i Sísif (el seu mateix exemplar del *De fabulis poetarum* de Bersuire o un text afí). Els versos de Petroni són recollits en repertoris diversos, començant per FULGENCI, *Mit.* II, 15: «[Tantalus Gigas uolens probare diuinitatem deorum Pelopem filium suum eis apposuit epulandum; unde hac damnatus est seueritate.] Tantalum dicunt in laco in inferno depositum, cui fallax aqua gulosis labia titillamentis attingit, poma quoque fugitiuis cinerescencia tactibus desuper facie tenus apparent pendula. Ergo huic locuples uisus et pauper effectus; ita se illi unda fallax praebet ut sitiatur, ita se poma ingerunt ut esuriat. Sed hanc fabulam Petronius breuiter exponet dicens: ‘Nec bibit inter aquas nec poma pendentia carpit / Tantalus infelix quem sua uota premunt. / Diuitis haec magni facies erit, omnia late / qui tenet et sicco concoquit ore famem.’» Al s. XII també foren inclosos en l’anomenat *Florilegium Gallicum* («Ex Petronio», 13) sota l’epígraf «De auaritia et cupiditate diuitum»: «Non bibit inter aquas poma aut pendentia carpit / Tantalus infelix, quem sua uota premunt. / Diuitis hec magni facies erit, omnia cernens / Qui timet et sicco concoquit ore famem» (ed. HAMACHER 1975: 126-127). D’aquí el va extreure VINCENT DE BEAUVAIS, *Spec. hist.* XX, 25 («De Petronio Bononensi & scriptis eius»), confonent l’autor del *Satyricon* amb un bisbe italià o el seu pare: «Eodem tempore fuit Petronius Bononiensis Italiae ecclesiae episcopus vir sanctae vitae, & monachorum studijs ab adolescentia exercitatus. Hic scripsisse putatur vitas patrum monachorum Ægypti, quem velut speculum ac normam professionis suae monachi amplectuntur. Legi, inquit Genadius, sub eius nomine de ordinatione episcopi, ratione & humilitate plenum tractatum, quem lingua elegantior ostendit non ipsius esse, sed vt quidam dicunt, patris eius Petronij eloquentissimi & eruditissimi in saecularibus literis viri. Nam & praefectum praetorij se fuisse in ipso tractatu designat. Mortuus est Theodosio & Valentiniano regnantibus. *Author*: De quodam libro Petronij partim metrico, partim prosaico, pauca haec moralia quae sequuntur excepta notauit. *Petronius*: [...] *Versus*: Non bibit inter aquas poma aut pendentia carpit / Tantalus infelix, quem sua uota premunt. / Diuitis haec magni

facies erit omnia cernens, / Qui tenet, & sicco concoquit ore famem [...]» (vol. IV, 789^b; a continuació segueixen els fragments 14, 16 i 22 del *Florilegium Gallicum*). La coincidència de Pasqual amb Fulgenci en la lliçó «late» del v. 3 (contra «cernens» del *Florilegium* i de l'*Speculum*) potser indica que la seva font depèn de la tradició mitogràfica, mentre que el fet que al·ludeixi a «Petroni·lus in suo libro» (l. 41) fa sospitar que la seva font també té present l'*Speculum historiale*. Per a una anàlisi de la tradició i les variants, vegeu MUELLER 1995: XXX i XXXIII, i SETAIOLI 1998. Segons CURTIUS (1955 [1948]: 369 n. 49, 656, 674 n. 1), és habitual de designar en diminutiu els *auctores* de l'ensenyament elemental.

8-14. Joan Pasqual amplifica l'exposició amb autoritats cristianes: el pecat de gola és una idolatria del ventre (8) i té conseqüències repugnants i nefastes per a la persona i per a la societat (9-11, extrets literalment d'INNOCENCI III, *De miseria humane conditionis*, II, XVII-XX). Aquestes estralls són la pena que castiga la idolatria dels golosos en aquesta vida (12), mentre que el suplici poètic de Tàntal (13) i la paràbola evangèlica del ric epuló (14) mostren la pena que mereixen al més enllà, obstinats en la seva concupiscència sense obtenir cap mena de satisfacció.

9. Cf. INNOCENCI III, *De miseria* II, XVII, 1-3: «(1) “Initium vite hominis aqua et panis et vestimentum et domus protegens turpitudinem”. Nunc autem gulosis non sufficiunt fructus arborum, non genera leguminum, non radices herbarum, non pisces maris, non bestie terre, non aves celi, sed queruntur pigmenta, comparantur aromata, nutriuntur altitia, capiuntur obesa, que studiose coquantur arte cocorum, que laute parantur officio ministrorum. (2) Alius contundit et colat, alius confundit et conficit, substantiam vertit in accidens, naturam mutat in artem, ut saturitas transeat in esuriam, ut fastidium revocet appetitum, ad irritandam gulam [...]. (3) Contempnitur mediocritas et superfluitas affectatur. In diversitate ciborum et varietate saporum ariditas nescit modum et voracitas excedit mensuram. Sed inde gravatur stomachus, turbatur sensus, opprimitur intellectus; et inde non sanitas, sed morbus et mors. Audi super hoc sententiam sapientis: “Noli avidus esse in omni epulatione, et non effundas super omnem escam, in multis enim escis erit infirmitas et propter crapulam multi obierunt”».

53. *fasti*: tradueix «fastidium» ('fastig'); segons el *DCVB*, s. v., la forma paroxítona *fasti*, antecedent de *fàstic*, és l'habitual en el domini septentrional.

54-55. *superfluitat de viandes*: la mateixa fórmula en Ramon LLULL, *Començaments de medicina* X, § 9; Joan EIXIMENO, *Contemplació de la Santa Quarantema*, p. 34.

10. Cf. INNOCENCI III, *De miseria* II, XVIII, 1: «[...] quanto sunt delicaciora cibaria, tanto fetidiora sunt stercora. Turpius egerit quod turpiter ingerit, superius et inferius horribilem flatum exprimens, et abhominabilem sonum emittens».

11. Cf. INNOCENCI III, *De miseria* II, XVIII, 1-2: «(1) Quid turpius ebrioso? Cui fetor in ore, tremor in corpore; qui promit [promittit *pl. codd.* (*Lewis*)] stulta, prodit occulta; cui mens alienatur, facies transformatur. “Nullum enim secretum, ubi regnat ebrietas” [...] (2) [...] Sed inde contempiones et rixe, lites et iurgia. “Vinum enim multum potatum, ut ait sapiens, irritationem et iram et ruinas multas facit”. Et Osee: “Fornicatio et vinum et ebrietas auferunt cor”. Propterea dicit apostolus: “Nolite inebriari vino in quo est luxuria”. Et Salomon: “Ebriosa res vinum et tumultuosa ebrietas”; *ibid.*, XX, 1: «Et Isayas: “Ve qui consurgitis mane ad ebrietatem sectandam et potandum usque ad vesperam, ut vino estuetis. [...]” “Ve qui potentes estis ad bibendum vinum”. [...] Sacerdos et propheta nescierunt, pre ebrietate absorpti sunt a vino, nescierunt videntem, ignoraverunt iudicium».

62. *permetent les coses stultes, pert les oculatas*: en comptes de «promit [promittit *pl. codd.* (*Lewis*)] stulta, prodit occulta» ['pronuncia nicieses, revela secrets'] (INNOCENCI III, *ibid.*, XVIII, 1), Pasqual llegeix *permittit ... perdit*, variants d'origen paleogràfic (*p(ro)/p(er)*) que generen un sentit adient: excedint-se en coses vanes, l'ebri perd el béns invisibles.

64. *rixes, baralles, contencions, jurgis*: calca l'enumeració sinonímica «contempiones et rixe, lites et iurgia» (INNOCENCI III, *ibid.*, XVIII, 2), traduint només *lites* 'baralles'.

66. *sant Jacme*: per sant Pau, error d'identificació de l'«apostolus».

67. *Luxuriosa*: per «Ebriosa»; és una variant no enregistrada.

12. Per a la pena dels golosos en aquesta vida (vegeu *supra* 2 n.), Pasqual relaciona l'argument de la idolatria del ventre (8) amb la ficció dantesca de la pluja pudent (2) i la seva interpretació (4-5).

71-72. *tantes pluges de maledictió ve en los golosos*: cf. 2, on el verb «ve» (l. 18) tampoc no concorda amb el subjecte plural.

13-14. La pena dels golosos en l'altra vida equival al suplici de Tàntal (6-7) perquè restaran eternament obstinats en un desig que mai no podran satisfer. El mite troba confirmació escripturística en la paràbola evangèlica del ric epuló (Lc 16, 19-26), que, segons Guillelmus Peraldus (*Summa vitiorum* II, 4), és el principal exemple de manca de caritat per golafreteria (CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 137).

L'estímul d'aquesta associació pot haver estat la citació de Petroni («Diuitis haec magni facies erit [...]»), però també altres mitògrafs, com el Menor de Saint Gall, comparen Tàntal amb el ric epuló (CHANCE 1994-2000: I, 217-218). L'infern cristià i l'infern dels poetes es confirmen així recíprocament.

74. *e si*: 'si bé' (ll. *etsi*). El proverbi final (ll. 77-78) s'adiu amb aquesta interpretació adversativa: si bé els golosos han gaudit de plaers en aquesta vida, en l'infern restaran obstinats en aquesta concupiscència sense poder satsifer-la, i aquest serà el seu turment.

76. *món*: al ms. «mont», que no entenc com una variant gràfica sinó lèxica, afavorida pel context.

77-78. *rahó ... ploma*: sentència proverbial no identificada.

15-20. La glossa sobre Cèrber (3) és versió de PIETRO, *In Inf.* VI ad 1, 15-41 [Nan 91-93], corresponent a *Inf.* VI, 13-36, amb omissió o truncament de les citacions poètiques i algun altre retoc (detalls omesos, paràfrasis de citacions, etc.). La mateixa font s'ha fet servir en X, 2 i 9.

82. *contra los gulosos*: Pasqual reprèn la interpretació inexacta de Cèrber; cf. 11 n. i 19-20 n.

87-88. *Altres dihen, ..., diu que*: repetició del verb després d'incís; cf. PIETRO, *ibid.*, 20 [Nan 92]: «Vel verius dic quod [...]».

89. *carnes devorans*: al ms. «carnes bibens». El model de Pasqual llegia sens dubte «devorans»; cf. X, 2: «És dit *Cerberus*, quasi 'carnes devorans', fill de Titan e fill de la Terra»; PIETRO, *In Inf.* VI ad 1, 21-22 [Nan 92]: «Et dicitur "Cerberus" quasi 'carnes devorans', et filius Titanis et Terre dicitur fuisse». La substitució, que no és fàcil d'explicar paleogràficament i que exigeix coneixements de llatí, es pot atribuir dubtosament a un copista induït per les referències d'Innocenci a l'ebrietat (11).

91. *dihent, ..., diu*: repetició habitual després d'incís, sobretot abans d'una citació textual.

92. *pa segon e formatge bubalí*: calca les expressions llatines per 'pa de segó (ordinari) i formatge de búfal', menjars humils. El DCVB no enregistra *segó* com a adjectiu. Cf. JOAN DE GAL·LES, *Breviloqui*, p. 92: «comunament usave pa de seguó, pexos petits e menuts, menjave formatge, fresces, figues seques».

95. *car la dolçor és vertida en amaritut*: l'antítesi enriqueix la paràfrasi.

100. *Discite*: al ms. «dicite», però l. 102: «"Apreneu e siats ensenyats [...]; apreneu [...]"».

102. *en petit past*: 'amb poc menjar', tradueix «parvo».

103-104. *e no cureu ... supèrfluu*: afegitó de Pasqual.

106/107. *lança*: al ms. «lonçe», però cf. PIETRO, *In Inf.* VI ad 1, 33 [Nan 92]: «cum fuscina tridenti». El sentit ha d'ésser 'llança, arpó', i *lonçe* pot ésser un error de copista —potser induït per *llonza*, 'tall de carn'?— o una variant dialectal no enregistrada. Vegeu el mot *lança* a XLIV, 57. Malgrat les «tres dents de ferre» (l. 107), no crec que calgui prendre en consideració l'italianisme dantesco *lança* ('pantera') d'Andreu Febrer (DCVB, s. v.).

107-108. *les tres dents ... gola*: afegitó de Pasqual.

108-110. *Aquesta ... per umplir la gola*: Pasqual combina la paràfrasi d'Isidor amb el símil que proposa PIETRO, *ibid.*, 33-34 [Nan 92]: «Contra quos gulosos in continuo Ysidorus ait: "Tota die epulas ruminant, quasi ad explendam gulam". Tales sunt ruminantes ut animalia.»

113. Pasqual només cita el vers virgilià paral·lel a *Inf.* VI, 13-14: «Cerbero [...] / con tre gole caninamente latra». — *trifanti*: error per «trifauci», poligenètic i compartit amb diversos testimonis del *Comentum* («trifanti» HT i «trifanci» NS); *latratu trifanti* fa bon sentit: 'lladruc amb tres veus'.

[XXI.] DE LAS QÜESTIONS QUE FINGEIX DANT FETAS A CIACH. DE LA CIUTAT DE FLORENÇA E DE LA DISCÒRDIA DE LA CIUTAT

1-4. Encara que digressiva en el marc d'un tractat escatològic, la doctrina política de Ciaccio, amb la seva anàlisi moral de les discòrdies de Florència, deu haver semblat a Pasqual d'especial interès per als lectors que cercava en l'estament dirigent de Barcelona i altres ciutats. Continua, doncs, amb una versió fidel de PIETRO, *In Inf.* VI ad 2 [Nan 93-95], si bé en aquest capítol es limita a enumerar les tres qüestions que Dante formula a Ciaccio (*Inf.* VI, 60-63; vegeu ll. 34-37), reservant-se'n les respostes per al capítol següent; Pietro, en canvi, comenta cada resposta de Ciaccio després de formular la qüestió corresponent.

1. Cf. PIETRO, *ibid.*, 1-6 [Nan 93].

3-4. *lo qual fou de Florença e juglar gulós, lo qual dix moltes coses de Florença*: afegitó de Pasqual. La condició joglaresca de Ciaccio no es desprèn de la *Commedia* ni del *Comentum* i deu ésser, per tant, una notícia fornida per alguna glossa d'altra procedència; BENVENUTO DA IMOLA (*In Inf.* VI, 37-39 i 70-72) el qualifica explícitament de «ioculator». Vegeu Estudi complementari III, 7.4.

7. *fou fet que*: cf. PIETRO, *ibid.*, 4 [Nan 93]: «firmatum fuit quod»; Joan Pasqual potser llegí *factum* (variant no enregistrada) per *firmatum*, abreujat o corromput en el seu model.

8-9. *dels romans foresters*: cf. PIETRO, *ibid.*, 4-5 [Nan 93]: «de romanis et forensibus [et aliis forensibus CG et de forensibus L forensibus P om. T]». L'adaptació de Pasqual coincideix, potser casualment, amb el testimoni P.

2. Cf. PIETRO, *ibid.*, 14 [Nan 94].

3. Cf. PIETRO, *ibid.*, 28 [Nan 95].

16. Vers hipomètric, amb diverses variants en la tradició.

27. *pella dannosa colpa*: al ms. «p(er) ella»; l'abreviatura de la preposició sembla una ultracorreció davant la forma assimilada *pella*, enregistrada per Petrocchi.

[XXII.] RESPOSTA DE CIACCO A LES TRES QÜESTIONS. E QUINS PECCATS REGNEN EN LA CIUTAT, QUE SÓN CAUSA DE DISCÒRDIA. E QUINA COSA ÉS JUSTA

1-4. Les respostes de Ciaccio són extretes literalment de PIETRO, *In Inf.* VI ad 2 [Nan 93-95]. Cal observar que Pasqual ha prescindit del breu comentari *In Inf.* VI ad 3 (vv. 103-111), sobre l'increment de les penes de sentit després de la resurrecció dels cossos.

1. Cf. PIETRO, *ibid.*, 6-13 [Nan 93-94], corresponent a *Inf.* VI, 63-72.

6. *vincerà*: cf. XLV, 78, i Introducció VII, 2.2.

8-9. *per virtut de aquella pleneta e del curs celestial que are és en la plage*: reproduïx literalment la glossa a *Inf.* VI, 69: «con la forza di tal che testé piaggia»; cf. PIETRO, *ibid.*, 12-13 [Nan 94]: «virtute talis planete et cursus celestis qui nunc est ad piagam». Induït pels «tre soli» del vers precedent, Pietro ha entès «tal» 'sol' i ha llegit «piaggia» com a substantiu. Malgrat les vacil·lacions dels comentaristes antics, avui preval l'opinió que la perífrasi dantesca amaga el nom de Bonifaci VIII, d'acord amb BOCCACCIO, *Esp.* VI (I), 42: «Dicesi appo i Fiorentini colui “piaggiare”, il quale mostra di voler quello che egli non vuole, o di che egli non si cura che avvenga; la qual cosa vogliono alcuni in questa discordia de' Bianchi e de' Neri di Firenze aver fatta papa Bonifazio».

2. Cf. PIETRO, *ibid.*, 14-27 [Nan 94-95], corresponent a *Inf.* VI, 73 (vegeu l. 23) i dependent de GRACIÀ, *Decr.* D. I, *praef.*, cc. 1, 2, 6, 8 i 9 (PL 187: 29-32).

12. *dret*: omès al ms.; cf. PIETRO, *In Inf.* VI ad 2, 15-16 [Nan 94]: «naturali videlicet iure et moribus».

13. *O*: al ms. «E»; cf. PIETRO, *ibid.*, 16 [Nan 94]: «Vel». Com a jurista expert, Pietro proposa dues possibilitats d'interpretació d'aquests dos «giusti»: el dret natural i els costums (*ius naturale* i *mores*), segons la distinció de Gracià, o bé el *fas*, dret diví o natural (14-18), i el *ius gentium* o dret de gents (18-20).

14. *lo qual*: al ms. «los quals», però cf. PIETRO, *ibid.*, 17-18 [Nan 94]: «Primum, scilicet “fas”, quod est ius divinum sive naturale, per quod quisque iubetur [...]».

17-18. *Tre donne ... venute*: cançó sobre la justícia amb què Dante probablement havia projectat encapçalar el tractat XIV del *Convivio* (MALATO 1999: 118; DE ROBERTIS 2005: 166-178).

19-20. *Aquest dret és fill del superior dret*: la relació genealògica és suggerida per la cançó de Dante; aquí Pasqual ha truncat la glossa de PIETRO, *ibid.*, 24-25 [Nan 94]: «Et istud ius quodammodo filius est superioris iuris et pater quodammodo legis, ut in dicta cantilena dicitur.»

3. Cf. PIETRO, *ibid.*, 28-29 [Nan 95], corresponent a *Inf.* VI, 74-75 (vegeu ll. 24-25). Per a l'enveja i l'avarícia com a vicis socials, sembradors de discòrdies civils, vegeu CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 43-45 i 100-103.

4. Cf. PIETRO, *ibid.*, 30-32 [Nan 95].

28. *E diu Ciaco*: no pas Ciaccio, sinó Virgili; cf. PIETRO, *ibid.*, 30 [Nan 95]: «Dicendo quod inde cecidit non surecturus»; Pasqual no s'ha adonat que el gerundi inicial correspon, com de costum, a l'*auctor* o al *textus*.

28-29. *fins lo die del Judici*: Pasqual omet tot seguit una curiosa interpretació de PIETRO, *ibid.*, 30-31 [Nan 95]: «Figura est quod nemo eius Ciachi nomen extollet ita ut fecit iste auctor usque ad diem predictum iudicii».

[XXIII.] LO SETÈN CERCLE DE INFERN ÉS DE AVARÍCIA

1-3. Aquesta interpretació de Plutó com a dimoni president del cercle dels avariciosos és versió de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 1-11 [Nan 96-97], corresponent a *Inf.* VI, 1-15, esp. 1-2 (vegeu *infra* 3 n.). La glossa sobre Plutó s'amplia en 21-23.

2. *setèn*: al ms. «vuyten», corresponent a l'ordre decidit inicialment per l'autor (vegeu *infra* 5-6 n.) i encara conservat al ms. Vegeu Introducció VI, 4.3. Una nota al marge inferior del f. 181^r (XXVIII, 20-24) suggereix l'ordenació definitiva, establerta a XXX, 9 (i vegeu nota). El capítol XXVIII (f. 181^{ra-vb}) precedeix, doncs, el XXIII al ms., però la numeració de la rúbrica («Lo cercle vuytèn, de peresa o accídia») i una *b* afegida al marge recomanen de posposar-lo, mentre que la rúbrica del capítol XXIII («setèn») i una *a* afegida al marge indiquen que els capítols sobre l'avarícia (XXIII-XXVII) han d'anar abans. En un cas semblant, el ms. ja presenta reordenats els capítols XXX i XXXI segons la doctrina de XXX, 9 i de la nota marginal.

4-7. *Car en lo cercle ... de aquests presidents*: Pasqual insereix dins la glossa de Pietro una enumeració completa dels dimonis que presideixen cadascun dels cercles precedents.

5-6. *en lo cercle dels accidiosos Asmodeus*: vegeu Introducció VI, 4.3. La menció del cercle de l'accídia és coherent amb l'ordre dels capítols XXVIII i XXIII al ms., i l'autor no l'ha rectificat segons l'ordre definitiu proposat a XXX, 9, com tampoc no ha rectificat la numeració dels cercles dins del text (vegeu *supra* 2 n., i XXVIII, 2 n.). Atès que Dante no assigna a l'accídia ni un dimoni particulars, Pasqual ha completat l'enumeració assignant-hi el dimoni bíblic Asmodeu (Tob 3, 8; 6, 17), tot i que no és clar per què l'ha preferit al tradicional *daemon* o *daemonium meridianus* (Ps 90, 6); vegeu WENZEL 1967b: 3-7, 11-12 i 17-18, i TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 35, a. 1 ad 2. Atesa la definició de l'accídia com a «tristitia de spirituali bono» (cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 35, a. 2: «tristari de bono divino, de quo caritas gaudet, pertinet ad speciale vitium, quod acedia vocatur»), és possible que el suggeriment provingui d'alguna llista com la d'HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* II, 26: «Multipliciter vero diabolus nominatur, per quod et proprietates suae cognoscuntur. [...] Item, Asmodaeus, id est, corruptor, quia potestatem habet super his qui Deum a se et a sua mente excludunt» (ed. BORGNET 1895: 58-59). CASAGRANDE, VECCHIO (2000: 189) documenten, en canvi, una vinculació iconogràfica d'Asmodeu amb la luxúria i de l'accídia amb Astarot.

7. *lo modo diabolical*: sembla un error de copista per *lo mot diabolical*, atès PIETRO, *ibid.*, 3 [Nan 97]: «motum diabolicum». Però la fórmula habitual de l'autor és *moviment diabolical* (III, 69; XXXI, 7; XXXVIII, 2 i 64), i l'única ocurrència de *mots* al nostre manuscrit és potser un error de còpia per *motors* (XXIV, 43); també és possible, doncs, que Pasqual hagi llegit *modum*.

9-10. *Aquest Plutó ... és interpretat 'terra', que és dita Dis*: cf. PIETRO, *ibid.*, 5-6 [Nan 97]: «et ponitur pro elemento terre. Et dicitur Dis seu Ditis eo quia divicie a terra nascuntur»; el subjecte de «dicitur» és Plutó, no pas la terra, però l'error sembla de Pasqual, malgrat II, 10, i VII, 5.

3. A propòsit d'*Inf.* VII, 1 («*Pape Satàn, pape Satàn aleppe!*»), PIETRO (*ibid.*, 7-11 [Nan 97]) proposa una interpretació més complexa: «pape» és interjecció admirativa; «aleppe» és 'àlef', primera lletra de l'alfabet hebreu, i tot plegat significa: «O Satan, o Satan, principium et capud demonum». Pasqual reté només aquesta paràfrasi, fonamentant-la implícitament en el sentit eclesiàstic habitual del mot *papa*.

11-12. *de la terra ... la inclinació a las coses terrenals*: afegitons de Pasqual, suggerits per la glossa mitogràfica anterior (II. 9-10).

12-13. *E per ço diu Dant ... Satàn!*: paràfrasi de DANTE, *Inf.* VI, 114-115: «Venimmo al punto dove si digrada: / quivi trovammo Pluto, il gran nemico»; VII, 1-2: «*Pape Satàn, pape Satàn aleppe!*», / cominció Pluto con la voce chioccia [= *ab veu grossa*]).

4-5. L'exposició sobre la culpa d'avars i pròdigs és una versió teològicament corregida (vegeu *infra* 14-19 n. i 23-24 n.) de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 12-16 [Nan 97]: «Dicendo quomodo ibi invenit avaros et prodigos puniri simul propter concursum et correlationem quam habent simul. Et sic in hoc falit argumentum a contrariis: si unum est bonum, relicum malum, et e contra, ut «contrariorum eadem sit disciplina». Et hoc ideo quia utrumque istorum vitiorum equaliter separetur se ab eodem medio, scilicet a temperantia et liberalitate.»

14. *pròdigos*: en el plural conviuen les desinències *-os* (II. 14, 15 i 64) i *-s* (II. 89, 91, 97); vegeu també una ocurrència de *avaros* (I. 131), i Introducció VII, 2.4.

14-19. *emperò ... mesura*: Pasqual subscriu la punició de l'avarícia i la prodigalitat en un mateix cercle com a vicis contraris a la liberalitat, però corregeix l'exacta simetria de la ficció dantesca puntualitzant que l'avarícia és més greu que la prodigalitat: tots dos pecats s'allunyen de la liberalitat per excés o per defecte, però la prodigalitat no difereix tant de la liberalitat com l'avarícia. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 119, a. 3: «prodigalitas, secundum se considerata, minus peccatum est quam avaritia. Et hoc triplici ratione. Primo quidem, quia avaritia magis differt a virtute opposita. Magis enim ad liberalem pertinet dare, in quo superabundat prodigus, quam accipere vel retinere, in quo superabundat avarus.»

23. *apar-ho ... ensemps*: Pasqual omet la màxima «contrariorum eadem sit disciplina» (ARISTÒTIL, *Top.* VI, 4 142^a 24-25: «Oppositorum eadem est disciplina» [*Auct. Arist.* 36, 95; cf. 1, 223; 6, 110]) i, en canvi, glossa el concepte de contrarietat segons ARISTÒTIL, *Metaph.* V, 10 1018^a 25-26: «Contraria dicuntur quae non possunt simul adesse.»

23-24. *car cascun és remogut de temperança e de liberalitat*: però no en són equidistants, malgrat PIETRO, *ibid.*, 15-16 [*Nan* 97]: «quia utrumque istorum vitiorum equaliter separetur se ab eodem medio, scilicet a temperantia et liberalitate.» Vegeu *supra* 14-19 n.

6-7. La descripció i justificació moral de la pena dels avars i dels pròdigs segons la ficció de Dante és una versió amplificada de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 17-19 [*Nan* 97]: «Dicendo quod volvunt sassa usque ad medium illius circuli per oppositum, id est quod usque ad medium vadunt, id est ad liberalitatem, sed ibi pasionantur, quia in eodem medio ipsi avari et prodigi delinquerunt in non tenendo illud.» Cf. DANTE, *Inf.* VII, 22-35.

25. *revòlver*: ‘fer rodar’ (tradueix «volvunt»), és un cultisme lèxic corresponent a l’infinitiu patrimonial *revoldre* (DCVB, s. v.; DECLC, s. v. *vol(d)re* [IX, 374]).

26. *tornen-les aportar*: construcció del verb *tornar* amb complement en infinitiu sense preposició (DCVB, s. v., II, 6, a); cf. l. 41: «e pux que les tornàs alt pujar».

28. *per propòsit*: cf. PIETRO, *ibid.*, 17 [*Nan* 97]: «usque ad medium illius circuli *per oppositum*». Sembla que Pasqual ha llegit *per propositum*, potser per confusió de la síl·laba *op-* amb una abreviatura (*o* > *pro*) o bé per influència del context. Sigui deliberada o accidental, aquesta lectura li ha suggerit una àmplia paràfrasi de la glossa de Pietro (vegeu *supra* 6-7 n.) gràcies a la qual detalla el procés psicològic que corromp els bons propòsits dels avars i dels pròdigs i els allunya de la virtut, i fa palès que llur pena és un reflex de llur culpa.

32. *e dubtant que li bast*: la conjunció copulativa és innecessària, però es justifica per la complexitat de l’oració adverbial precedent (*quant ... aminven*), que entrebanca la percepció de les relacions sintàctiques.

33. *quant ha ço que desige*: ‘quan adquireix el bé que desitja’ o ‘quan obté algun guany’, que hauria de saber administrar amb moderació; estructura induïda per paral·lelisme amb l’avar (l. 28).

8-10. La descripció i interpretació moral de la pena dels avars segons la tradició mitogràfica és versió de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 19-32 [*Nan* 97-98], tot i que Pasqual anticipa el mite de Sísif (**8**) a l’aparat de glosses sobre l’avarícia (**9-10**) i n’enriqueix la narració amb alguns detalls procedents d’una altra font mitogràfica (vegeu *infra* 8 n.).

8. Cf. PIETRO, *ibid.*, 28-31 [*Nan* 98] (potser dependent de NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.*, p. 113.4-7): «Ideo hanc eamdem penam attribuunt Sysipho filio Eoli regis ventorum poete, qui avaritia et cupiditate hospites suos proiecit de turri, unde fingunt ipsum in inferno esse et ibi volvere sassa. Unde Seneca in *Tragediis* de eo ait: “Cervicem sassum grande Sysiphea sedet”.» Pasqual omet el vers de Sèneca i amplifica la narració del mite de Sísif atribuint-li la condició de lladre (ll. 36, 39) i descrivint d’una manera peculiar el seu turment (ll. 38-41) a partir d’una altra font mitogràfica. Com en els casos d’Ixíon (XVIII, 12 i n.) i de Tàntal (XX, 6-7 i n.), aquesta font no és ben bé el primer llibre de les *Metamorfosis*: Ovidi no esmenta el suplici de Sísif sinó en *Met.* IV, 455-467, i X, 40-44, i és possible que la font al·ludida torni a ésser un text afí a PIERRE BERSUIRE, *De formis*, f. 10va, 4-8: «Alia est pena Sisiphi qui saxum magnum de monte impellit ut inferius ruat, colapsum vero repetit & ad montis cacumen reportat. Quod postquam sursum tulit, rursum cum saxo corruit & descendit.» Bersuire no esmenta, però, la culpa de Sísif ni el qualifica de lladre, com sí que ho fan *Mythogr. II* 127, i *Mythogr. III* 6, 5: «Unde et Sisyphus per latrocinium poenam illam incurrisse non incongrue videtur. Latrones enim, licet saepe periclitentur, ab iniquitate non desistunt.» Per a Sísif en la tradició mitogràfica medieval, vegeu també *Mythogr. I* 162, i NICHOLAS TREVET, *Exp. Medee*, p. 99.11-13. Val a dir que la relació entre Sísif i l’avarícia, suggerida per la ficció dantesca del quart cercle, discrepa de la tradició que el vincula a la supèrbia (PANOFKY 1975 [1960]: 147 i n. 104).

38. *turra*: al ms. «cura», però cf. PIETRO, *ibid.*, 29 [*Nan* 98]: «proiecit de turri».

42-43. *Aquesta pena assats apar*: PIETRO (*ibid.*, 19-20 [*Nan* 97-98]): «Et figura huius pene satis patet») es refereix a la *figura* o sentit de la ficció de Dante, que més avall confirma amb el paral·lel de Sísif, mentre que Pasqual, invertint l’ordre, converteix la glossa sobre els avars en una exposició del mite de Sísif.

43-44. *ab treball ... omeses*: afegitó de Pasqual per correlació retòrica amb els tres infinitius de la frase anterior.

43. *ab ... en ... en*: potser cal llegir «amb», però és dubtós.

44. *omeses*: ‘perdues’, suggerit pel verb «amittendo» de Pietro, traduït més amunt per «despendre» (43). — *vehen*: al ms. «vehent», que no considero una variant gràfica sinó un error sintàctic del copista; cf. l. 45, i PIETRO, *ibid.*, 22 [Nan 98]: «vident».

45. *les coses ... folls*: amplifica «res ipsas».

46. *segons ... speriências*: afegit de Pasqual, que probablement anticipa l'*exemplum* del capó afegit més avall (16).

47. *ligada e astricta*: tradueix «astricta» amb un doblat.

48. *Cuncti dies suis laboribus*: l'error *suis* per *sui* (enregistrat en el testimoni C del *Comentum*) és poligenètic, per concordança amb *laboribus et ruinis*, i pot ésser degut a l'autor, al seu model o als seus copistes. — *ruinis*: per *erumpnis*, és lliçó compartida amb els testimonis *BDHNO* del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 3.4.

49. *Piger in curis*: error per «Impiger extremos curris» (PIETRO, *ibid.*, 25 [Nan 98]; HORACI, *Epist.* I, 1, 45). L'error *curis* és poligenètic i freqüent entre els testimonis del *Comentum* (*CDNQRT*); és possible que Pasqual hagi dislocat la partícula *in* per donar sentit a aquesta lliçó. L'omissió de *extremos* pot ésser deliberada o un error del model, no enregistrat en la tradició.

53-54. *emperò, lo avariçió fa lo contrari*: Pasqual aclareix que la citació d'Horaci s'aplica a l'avar *e contrario*: l'avar no aprecia la virtut més que l'or.

55. *Saxum ignem*: error per «saxum ingens» (PIETRO, *ibid.*, 31 [Nan 98]; VIRGILI, *Aen.* VI, 616), no enregistrat en la tradició del *Comentum*. Més avall trobem l'expressió «roques foguejants» (l. 65), que sembla induïda per aquesta lliçó i suggereix, en tot cas, l'esmena *igneum*, que no em sembla probable. Pasqual interpretarà originalment aquest tret; vegeu *infra* 13-17 n.

11-12. Dante compara els moviments contraris dels avars i dels pròdigs amb les fluctuacions de la mar a l'estret de Calàbria, entre Escila i Caribdis (*Inf.* VII, 22-29). El primer paràgraf del comentari d'aquest símil és versió literal de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 33-36 [Nan 98-99]; el segon, en canvi, és una interpretació elaborada per Pasqual combinant la interpretació psicològica avançada més amunt (7) amb una paràfrasi de DANTE, *Inf.* VII, 26-29: «e d'una parte e d'altra, con grand' urlì, / voltando pesi per forza di poppa. // Percotèansi 'ncontro; e poscia pur li / si rivolgea ciascun, voltando a retro».

57. *tormentuosa*: afegit de Pasqual, suggerit per l'al·lusió a vents contraris.

57-58. *en aquells brassos de mar que divisen*: cf. PIETRO, *ibid.*, 33 [Nan 98]: «illi brachio maris quod dividit»; el plural és introduït per Pasqual o pels seus copistes. Noteu l'ús de la preposició *en* per a davant l'adjectiu demostratiu amb funció de datiu. Vegeu Introducció VII, 2.6 n. 66.

58. *oratge*: Pietro es refereix a l'Eure («ab Euro, vento orientali»).

59. *incessantment*: afegit de Pasqual; cf. l. 27.

60. *de Virgili*: els testimonis del *Comentum* no atribueixen la citació.

65. *ab les roques foguejants*: vegeu *supra* 55 n.

13-17. Una lectura errònia o innovadora de Virgili ha suggerit més amunt a Pasqual (vegeu *supra* 55 n.) la idea que els avars i els pròdigs fan rodolar roques «foguejants» (l. 65), i ara el teòleg construeix una interpretació pròpia d'aquesta figura, no pas en clau moral, relativa a la naturalesa del pecat (7, 9-10 i 12), sinó en clau escatològica, relativa a la vida futura. Considerant el treball obsessiu dels avars (ll. 41-47) i el foc com a figura de la concupiscència, Pasqual interpreta les «roques foguejants» com les «laborioses cupiditats dels béns terrenals» (l. 66) en què s'obstina la voluntat dels damnats. Per al concepte d'obstinació, vegeu I, 20 n. Pasqual estén aquesta interpretació escatològica a tota mena de concupiscència, analitzada com un trastorn obsessiu que turmenta eternament el damnat a causa de la impossibilitat de satisfer el seu desig.

14. Aquesta enumeració no inclou l'acció abans de l'avarícia probablement perquè l'acció i la peresa no són pròpiament una concupiscència. No obstant això, aquest silenci podria ésser rellevant a l'hora de reconstruir el procés de composició del *Tractat*: el capítol sobre l'acció, de col·locació vacil·lant, podria haver estat redactat posteriorment. Vegeu Introducció VI, 4.3.

16. L'*exemplum* d'aquest avar obsessiu no ha estat enregistrat als repertoris ni n'he sabut trobar cap paral·lel.

84-87. Pasqual suggereix que el turment infernal d'aquest avar podria consistir en una eterna obstinació en el seu dolor per la despesa del capó. Noteu que el teòleg distingeix entre una obsessió mental abans de la resurrecció («tostemps romandrà en lo seu enteniment») i verbal després de la resurrecció («après que serà ressuscitat, per ventura dirà tostemps»), coincidint amb la remarca que farà tot seguit a propòsit del text dantesco (vegeu *infra* 89-91 n.). La insistència en aquesta precisió podria ésser un indicatiu que els paràgrafs 13-17 han estat afegits després d'una primera adaptació del text del *Comentum*.

18-20. Pasqual comenta *Inf.* VII, 30 («gridando: “Perché tieni?” e “Perché burli?”») partint de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 37-50 [Nan 99], que continua justificant la punició conjunta de pròdigs i avars.

89. *Inproperant ... retenen:* Pasqual ha omès el blasme contrari dels avars; cf. PIETRO, *ibid.*, 37 [Nan 90]: «Improperando prodigi avaris quare teneant et avari prodigis quare proitiunt.» — *Inproperant:* al ms. «inproperan», que no considero variant gràfica sinó error sintàctic.

89-91. *Aquest inproperar ... discipar:* atès que el parlar vocal dels damnats és impossible abans de la resurrecció dels cossos, Pasqual proposa una altra interpretació teològica del vers de Dante, basant-se en la premissa que aquests blasmes recíprocs han d'ésser mentals, no vocals. Quant a la possibilitat d'un parlar vocal *després* de la resurrecció, Joan Pasqual ha discutit els arguments a favor i en contra en la *Summa de beatitud* i ha optat per l'opinió afirmativa: «Prin quine·t vulles opinió, car cascuna se pot mentanir; emperò, ab la primera tinch que serà aquí laor vocal» (IX, 4; ACG 59, f. 201vb). En el cas dels damnats, el parlar vocal consistirà en blasfèmies i malediccions, i constituirà un motiu més d'aflicció; vegeu *Summa de pena* [LXXII], ff. 103^{tb}-104va.

92-93. *Tercio ... non danda:* no és citació literal d'Aristòtil, sinó un resum de la seva anàlisi de la *prodigalitas* i la *illiberalitas* o *avaritia*, vicis contraris a la *liberalitas* per excés i per defecte, respectivament; a més d'ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* II, 7 1107^b 8-13; IV, 1-2 [3-4] 1121^a 7 - 1122^b 18, cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 119, a. 1: «ad prodigalitem pertinet excedere quidem in dando, deficere autem in retinendo et acquirendo; ad avaritiam autem pertinet e contrario deficere quidem in dando, superabundare autem in accipiendo et retinendo.»

93. *dant danda et:* omès al ms.; no enregistra l'error en la tradició del *Comentum* i, atès que la frase és absurda sense el verb *dant*, no sembla probable que l'error davall de la lectura que Joan Pasqual feia del seu model.

95. *in populo meo:* al ms. «jnp(er)petuo m^o (= meo o modo)», error no enregistrat en la tradició del *Comentum* i probablement ocasionat per l'ambigüitat de l'abreviatura *pp^o*. La fórmula *in populo meo* és molt freqüent en el llenguatge bíblic, mentre que *in perpetuo* pertany més aviat al formulisme de l'*ars notaria*.

96-98. *car, axí cum los ocells són dits de rapina ... mes de rapina:* cf. PIETRO, *ibid.*, 43-44 [Nan 99]: «Nam sicut liberales aucupes non dicuntur in aves escam proitiendo, ita prodigi qui proitiunt dicti sunt aucupes.» Sembla que Pasqual confon *aucupes* ('caçadors d'ocells') amb *accipitres* ('ocells de presa'), i en resulta una glossa deficient de Ier 5, 26. La intenció de Pietro és que els pròdigs són tan insidiosos i mereixen tan poc la qualificació de liberals com els caçadors que escampen l'esquer perquè els ocells caiguin al llaç.

101. *exhigenciam:* error o innovació per «indigentiam», que és la lliçó correcta i unànime en la tradició del *Comentum*.

101-103. *E per ço diu Sèneca ... res no ha:* cf. PIETRO, *ibid.*, 47-48 [Nan 99]: «Nam, ut ait Seneca, nemo horum habet pecuniam.» Probablement no es tracta d'una sentència literal de Sèneca, sinó d'una al·lusió a la seva doctrina; cf. *Auct. Arist.*, (21) SÈNECA, *Ad Lucilium Balbum*, 11: «Non qui parum habet est pauper, sed qui plus cupit» [*Epist.* 2, 6]; (23) SÈNECA, *De vita et moribus*, 17: «Quae est magna egestas? Avaritia» [MARTÍ DE BRAGA, *Liber de moribus*, 57]; (24) SÈNECA, *De beneficiis*, 21: «Dabo egentibus non ut ipse egeam» [*De beneficiis* II, 15, 1].

104-105. *car lo pròdig és dit per lo avariós larch:* cf. PIETRO, *ibid.*, 49-50 [Nan 99]: «Nam avarus dicit “prodigum” largum»; és clar que «largum» és el complement directe i «prodigum» el predicatiu (l'avar blasma el qui és llarg titllant-lo de pròdig), però Pasqual ha invertit les funcions, potser induït per les interpel·lacions recíproques d'*Inf.* VII, 30 (vegeu *supra* 18-20 n.), sense adonar-se que en resultava un sentit absurd.

21-23. Malgrat el silenci de Pietro, però potser guiats per alguna altra mena de nota, Joan Pasqual ha remarcat que Virgili anomena Plutó «maladetto lupo» (*Inf.* VII, 8) i que aquesta expressió s'adiu amb la interpretació de la «lupa» del primer cant (*Inf.* I, 49-54), entesa precisament com l'avarícia; ara aplica, doncs, a Plutó el comentari de PIETRO, *In Inf.* I ad 3 [Nan 34].

109. *macerrima:* superlatiu de *macra*; cf. DANTE, *Inf.* I, 49-50: «Ed una lupa, che di tutte brame / sembiava carca ne la sua magrezza». L'expressió no apareix en el *Comentum*, però podria derivar d'una glossa llatina al text de Dante (vegeu XXXVIII, 66 n.); cf. GUGLIELMO MARAMAURO, *In Inf.* I, 49-54: «E qui è da considerare che 'l vicio de l'avaritia è tale che sempre lo avaro desidera più avere: e però lo equipera a la lupa, la qual è molto magra, e mangiando ha più fame dopo 'l pasto che prima»; FRANCESCO DA BUTI, *In Inf.* I, 49-54: «Et assomiglia l'avarizia alla lupa [...] e dice ch'era caricata di tutte le brame: imperò che l'avarizia di tutti li disordinati appetiti d'averè è piena; e questo

mostra nella sua magrezza: però che non à mai tanto che ancor non si mostri avere bisogno di più»; GIOVANNI DA SERRAVALLE, *Inf.* I, 49-50 (trad. II.): «Et una lupa, que est omnium avida, / Apparebat onerata in sua macredine»; *In Inf.* I, Summarium: «Tertia bestia erat una lupa macra, voratrix, que nunquam potest satiari»; *In Inf.* I, 50: «apparebat in sua macredine, quia nunquam repletur cibo».

24-25. El comentari sobre la multitud de clergues que Dante troba en *Inf.* VII, 46-48 és versió fidel de PIETRO, *In Inf.* VII ad 1, 51-57 [Nan 99-100].

127. *quasi 'alios regentes'*: simplifica la glossa «id est se et alios virtutibus regentes» (PIETRO, *ibid.*, 55 [Nan 100]).

129-131. *E diu ab Jhesuchrist ... mundo*: la tonsura significa allò mateix que Jesucrist respongué a Pilat; per tant, el regne del clergue és espiritual, no pas temporal. Amb aquest afegitó, Pasqual substitueix una invitació a reconèixer que la censura dantesca de l'avarícia dels clergues és justificada; cf. PIETRO, *ibid.*, 57 [Nan 100]: «Unde vide et qualiter abitant temporalia et quare auctor ita loquitur.»

131. *avaros*: vegeu *supra* 14 n.

26-27. La interrogació de Dante sobre la fortuna es planteja a partir de PIETRO, *In Inf.* VII ad 2, 1-4 [Nan 100]: «AD SECUNDAM petit auctor a Virgilio quid sit Fortuna. Qui potuisset respondere prout Philosophia Boetio, dicens: "Ad rem me, inquit, enim quesitu maximam vocas, cui vis exausti quicquam satis est. Nam talis materia est ut, una dubitatione sucisa, alie innumerabiles, velut ydre capita, subcrescant." Sed tamen respondet subtiliter, ut in textu habetur.» Pasqual omet la citació de Boeci (*Phil. cons.* IV, 6, 2-3) i cita Dante seguint la indicació de Pietro.

135-136. *per ço cum riquesas són ditas ésser suts fortuna*: cf. XXIV, 12-13.

[XXIV.] LAS RIQUESES CUM SÓN SUTMESES A FORTUNA

2-7. La distinció preliminar dels conceptes de providència, fat, fortuna i cas és versió abreujada de PIETRO, *In Inf.* VII ad 2, 4-35 [Nan 100-102], suggerit en gran part per TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I, q. 116 («De fato»), i cf. *Contra gent.* III, 92-93; *In Phys. Arist.* II, lect. 8; vegeu CIOFFARI 1935: 103-118; 1940: 2-3 i 30-40; 1944: 11-13. Per a les coincidències iconogràfiques i conceptuals entre la Fortuna de Dante i la de Boeci, vegeu BOMMARITO 1979.

12-13. *ésser causa ... suma*: afegitó de Pasqual.

3. Al final de l'exposició sobre el fat, Pasqual omet un passatge que aclareix la diferència entre la providència i el fat i que atribueix el fatalisme o determinisme dels filòsofs a la incapacitat de resoldre la coexistència de la providència divina i el lliure albir, tanmateix innegables (PIETRO, *ibid.*, 10-17 [Nan 100-101]). Joan Pasqual ha tractat extensament de la providència divina i de la llibertat humana en els primers capítols de la *Summa de pena*, esp. [XIV-XXIII].

18. *senyora il·ludent ... las coses humanes*: calc sintàctic, amb «il·ludent» com a participi de present. — *eveniments*: al ms. «enteniments», però cf. PIETRO, *ibid.*, 18 [Nan 101]: «eventibus [aventibus H evidentibus L casibus R]», i vegeu DCVB, s. v. *eveniment*. A parer meu, és menys probable que l'error remunti al model llatí o a l'original de Pasqual a partir d'uns hipotètics *intellectis* o *mentibus*.

18-19. *sens algun examen de mèrits ... va*: Pasqual ha omès l'atribut corresponent a aquesta glossa; cf. PIETRO, *ibid.*, 19-20 [Nan 101]: «Unde et Boetius "cecum numen" eam appellat, quia passim in quoslibet incurens, sine ullo examine meritorum, et ad bonos et malos venit».

19. *e ... e*: 'tant ... com'; ús distributiu de la conjunció *e*, calcat del model.

22. *en sengles coses segones*: cf. PIETRO, *In Inf.* VII ad 2, 22-23 [Nan 101]: «in singulis rebus mobilibus. Et in quantum est in istis rebus secundis [...]». El model de Pasqual devia presentar un salt d'igual a igual (de *rebus* a *rebus*) com el testimoni *E* del *Comentum*, però és un típic error poligenètic; d'altra banda, el salt també s'hauria pogut produir en la tradició catalana («en segles coses [movibles. E en quant és en aquestes coses] segones, de las quals l'orde e la disposició és dit fat, és lo fat movable»). Noteu que la llacuna no afecta el sentit, però sí la sintaxi i la puntuació de les oracions posteriors.

26/28. *en aquells qui usen de propòsit e de rahó / en les coses qui no usen de rahó*: les referències a la raó són afegitons de Pasqual, destinats a aclarir la noció d'*agentes secundum propositum*.

7. *Mes Dant mescla fat ab fortuna*: Pasqual omet o posposa (vegeu *infra* 13 n.) la justificació de PIETRO, *ibid.*, 32-34 [Nan 101]: «dicendo de fortuna mistim et de dicto fato in quantum est executivus ordo providentie divine in istis inferioribus bonis, quod et que in suis principiis et natura, sed quantum ad scire nostrum est fortuna».

32. *condició ... procehint*: calc sintàctic, amb «procehint» com a participi de present.

8-15. El comentari a la primera part de la lliçó de Virgili (*Inf.* VII, 73-87; vegeu **1**) és una versió molt literal de PIETRO, *In Inf.* VII ad 2, 36-78 [Nan 102-105]. A part d'una lleugera amplificació (**13**), Pasqual es limita a ometre algunes citacions textuals als paràgrafs **10** (Sèneca), **12** (Boeci), **14** (Lucà, Claudià, Juvenal) i **15** (Virgili).

33. *Interrogant ... fortuna*: reprèn l'inici de la qüestió; cf. XXIII, 136 i **26-27** n. (PIETRO, *ibid.*, 1 [Nan 100]: «petit auctor a Virgilio quid sit Fortuna»).

34. *motors*: al ms. «mots», però cf. PIETRO, *ibid.*, 37 [Nan 102]: «motores [motiones *L]», i vegeu l. 41: «motor». Des del punt de vista paleogràfic, la probabilitat que s'hagi produït un error mecànic és lleugerament superior en la tradició catalana (*mot(or)s* > *mots*) que en la llatina (*mot(or)es* o *motore(s)* > *motus*) i, a més a més, Pasqual sol traduir *motus* per *moviment*, malgrat el dubte de XXIII, 7 (i vegeu n.). No em sembla probable que el mot *verbum* de la citació immediata hagi pogut induir l'autor o el copista a la interpretació *mots* 'paraules'. Vegeu també *infra* 37 n. — *Domini*: per «Dei» de Pietro, però coincident amb l'antecedent dels testimonis LIM del *Comentum* (domini L del signore I del señor M), és variant poligenètica.

37. *modos*: no enregistrat en la tradició del *Comentum*; potser és una innovació a partir d'una repetició accidental de *modo* després de «aliquo modo movetur». Si en l. 34 fos genuïna la lliçó «mots» 'moviment' del ms., aquí podríem especular amb la possibilitat que «modos» fos una *lectio faciliior* del copista davant una hipotètica addició *mots* de l'autor. — *ordines*: per «ordinem» de Pietro, però coincident amb L, uniformitza en plural tots els termes de l'enumeració.

38. *lo domificador, la forma de la casa fehedora*: cf. PIETRO, *ibid.*, 41 [Nan 102]: «artifex fatiende rei formam». Pasqual aplica el símil de l'artífex al cas particular de l'arquitectura; noteu el cultisme *domificador*, no motivat pel *Comentum*.

39-42. *axi la providència divina... administra*: 'així mateix, tot allò que la providència divina ha disposat, ella mateixa ho administra temporalment mitjançant el fat, o diguem-ne fortuna, constituïda en motor o intel·ligència rectora dels béns i de les coses mundanes'. Vegeu Estudi complementari III, 2.4.

42. *aliquibus*: per «quibusdam», variant sinonímica no enregistrada en la tradició del *Comentum*.

43-44. *in servitute*: per «inserviente», és un error afavorit per la semàntica i la paleografia (*en* > *tu*) no enregistrat en la tradició del *Comentum*, tot i que es pot haver produït en el model de Pasqual o, més probablement, en la transmissió del seu text.

44. *vana*: per «varia», és un error molt fàcil, afavorit pel sentit i la paleografia (*ri* > *n*), que es pot haver produït en qualsevol moment de la transmissió; la lectura ja és dubtosa en algun testimoni del *Comentum*, com ara L.

45. *contexit*: Pasqual omet a continuació (PIETRO, *ibid.*, 48-52 [Nan 103]) dues citacions senequianes (*Thyestes*, vv. 612-622; *Phaedra*, vv. 978-979).

47-48. *la natura de la qual ... sens mèrits*: Pasqual ha adaptat lliurement un passatge fosc (PIETRO, *ibid.*, 54-56 [Nan 103]: «cuius naturam, quia naturaliter est mutabilis; mores, quia nunc exaltat, nunc deprimat; meritum reminiscere, etc.»), que és glossa de BOECI, *Phil. cons.* II, 1, 4: «Cuius si naturam, mores ac meritum reminiscere, nec habuisse te in ea pulchrum aliquid nec amisisse cognoscas».

48-50. Abans i després d'aquesta citació boeciana, Pasqual n'omet dues més (*Phil. cons.* II, 1, 14-15; II, m. 1, 8-9).

49. *clamor aliud deflet*: lliçó correcta, malgrat l'error d'arquetip («clamor exclamat») diversament reparat per alguns testimonis del *Comentum*. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.3.

50. *Opes*: al ms. «Apes», confusió que es repeteix més avall, probablement induïda per una interpretació metafòrica que atribueix als copistes (vegeu *infra* 116-117 n.). En altres llocs Pasqual tradueix correctament *opes* per «riqueses» (XXV, 1) o transcriu correctament *opes* (XXVI, 23).

13. Partint de l'única autoritat bíblica que li proporciona PIETRO (*ibid.*, 63-65 [Nan 104]: «Item facit quod scribitur primo Regum, ibi [1 Reg 2, 7-8]: "Dominus pauperem facit et ditat, humiliat et sublimat; ipsius sunt cardines terre, et posuit super eos orbem", id est rotam Fortune»), Joan Pasqual desenvolupa el concepte que la fortuna no és més que un efecte òptic de l'intel·lecte humà, incapaç de comprendre els judicis secrets i immutables de la providència divina. És l'argument amb què PIETRO (*ibid.*, 32-34 [Nan 101]) justifica la identificació dantesca de fortuna i fat, en un passatge suprimit anteriorment (vegeu *supra* 7 n.). Ara Pasqual l'amplifica amb arguments i autoritats de la seva pròpia collita.

53-54. Noteu l'ús de la interrogació retòrica com a tècnica per a cridar l'atenció del lector sobre un punt doctrinal; cf. ll. 79-81 i n.

14. Joan Pasqual emmarca les citacions de Boeci i Ovidi entre dos comentaris aclaridors, alhora que omet entre l'una i l'altra (*ibid.*, 66-71 [Nan 104]) tres citacions de Lucà (*Phars.* I, 70-71), Claudià (no identificada) i Juvenal (*Sat.* X, 365-366).

71-72. *E jatsia que ... de la providència divina*: substitueix una citació de Virgili (*Aen.* x, 501).

73. *sagaci*: al ms. «sagax», concordant amb «disposicio» i no amb «remedio». L'error, potser paleogràfic (per una fàcil confusió *ci/x*), no s'enregistra en la tradició del *Comentum*.

16-22. El comentari sobre el problema de la necessitat és una versió força literal de PIETRO, *In Inf.* VII ad 2, 79-105 [*Nan* 105-106], corresponent a *Inf.* VII, 88-90.

75-76. *és en prosperitat o en adversitat ... ve*: adapta «succedit et venit qui levandus est ab ea» (*ibid.*, 80 [*Nan* 105]); cf. ll. 105-106 i n.

76. *és entès que*: cf. PIETRO, *ibid.*, 80-81 [*Nan* 105]: «Multi mirantur de hoc verbo, scilicet necessitate, et non intelligentes calumpniant testimonium». Dante aplica el mot «necessità» a la inconstància amb què la fortuna administra els seus béns, fora del control de la raó humana (*Inf.* VII, 85-90, esp. 89: «necessità la fa esser veloce»), i aquest mot proporcionarà a CECCO D'ASCOLI l'ocasió de denunciar-ne l'heterodòxia per una presumpta negació de la llibertat de l'ésser racional (*Ac.* II, I, 19-24 [727-732]): «In ciò pecchasti, fiorentin poeta, / ponendo che li ben[i] de la fortuna / necessitati sieno con lor mèta. // Non è fortuna che ragion non véncha! / Or pensa, Dante, se pruova nessuna / si può più fare che questa se véncha.» Aquesta crítica ha estat inscrita en una controvèrsia sobre astrologia dantesca que probablementment enfrontà Cecco d'Ascoli amb Graziolo Bambaglioli (ROSSI 1998: xxv i xxxiv-xxxv): en el seu comentari (1322) al *Tractatus de sphaera* de John Hollywood, Cecco assegura que, durant el seu lectorat a Bolonya, adreçà a Bambaglioli una epístola sobre les propietats dels planetes (identificable amb una perduda *Epistola seu tractatus de qualitate planetarum*), mentre que Bambaglioli degué expressar la seva posició en aquesta polèmica mitjançant l'extensa glossa *In Inf.* VII, 85-90, del seu comentari, que trobà un ampli ressò en l'exegesi posterior i especialment en Pietro Alighieri. Vegeu CIOFFARI 1944; BOWDEN 1951: 38-48; GÓMEZ 2009: 219-220 i n. 8.

79-81. *Qui-m força ... no-m submet*: cf. PIETRO, *ibid.*, 84 [*Nan* 105]: «ut bonis terrenis»; Pasqual torna a obrir amb una interrogació retòrica (cf. ll. 53-54 i n.) una glossa que amplifica i subratlla l'exposició d'un punt doctrinal particularment subtil.

81. *entra*: llegeixo «entre» (1a pers. ind. pres.), amb pronúncia oriental. D'acord amb la primera persona del passatge precedent (ll. 78-81), Pasqual ha adaptat en primera persona el que segueix (ll. 81-83); cf. PIETRO, *ibid.*, 83-86 [*Nan* 105]: «Nam liberum est michi non immiscere hiis que fato penitus subsunt, ut bonis terrenis, nam liberum est unicuique ingredi vel non ingredi mare, et si ingrediatur non poterit liberum arbitrium exercere circa ventos, qui spirant secundum sui naturam.» La coherència entre les formes «é» (l. 81), «son», «pux» i «volria» (l. 83) fa palès que l'adaptació és deliberada. És cert que Pasqual ha convertit «franch arbitre» en subjecte de l'apòdosi condicional («ja lo franch arbitre no ha domini de si mateix») en una versió lliure del seu model, però no em sembla probable que la pròtasi sigui també en tercera persona, relativa al mateix subjecte («si y entra [*sc.* lo franch arbitre]»).

82. *ja lo franch arbitre no ha domini de si mateix*: el ms. omet l'adverbi «no», però les conjuncions «ne ... ne» l'exigeixen, mentre que el model («si ingrediatur non poterit liberum arbitrium exercere») ha estat tan modificat que no es pot considerar determinant. Crec que l'omissió és imputable a un copista alarmat per aquesta aparent negació del lliure albir.

92. *abnegants*: participi de present.

94. *a mige roda*: tradueix «modiolo rote», 'al botó d'una roda'.

98. *és lesit*: 'és calumniat, blasmat', llatíisme calcat de «leditur»; el gènere masculí indica que, segons Pasqual, el subjecte és «fat» i no «roda»; cf. PIETRO, *ibid.* 98-100 [*Nan* 106]: «et isti subduntur totaliter fato, et ista est rota que semper volvitur in terra et a quocumque subsistente leditur».

99. *tant com ... terrenals*: substitueix «non necesse habent se sic terrenis immiscere» (PIETRO, *ibid.* 100-101 [*Nan* 106]), que es reprèn en ll. 103-104.

100-101. *necessitat ... exir*: en comptes de glossar la necessitat de les vicissituds terrenals, Pasqual prefereix d'insistir en la superioritat de la voluntat i la llibertat; cf. PIETRO, *ibid.* 101-102 [*Nan* 106]: «necessitas facit eam velocem super talibus rebus terrenis, subaudi non super nostris voluntatibus et arbitrio». — *De bona fortuna*: recull medieval constituït per *Magna moralia* II, 8 (1206^b 30 - 1207^b 19), i *Ethica Eudemia*, VII (VIII), 14 (1246^b 37 - 1248^b 11) (LACOMBE *et al.* 1939-1955: I, 72).

102. *ad fortunam*: lliçó comuna de la família β del *Comentum*, per «a fortuna»; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C.

103-104. *mes prové ... terrenals*: vegeu *supra* 99 n.

23-24. El comentari a la conclusió de la lliçó de Virgili (*Inf.* VII, 91-96) és una versió força literal de PIETRO, *In Inf.* VII ad 2, 106-118 [*Nan* 106-107].

105-106. *qui són stats ... adversitat*: cf. PIETRO, *ibid.*, 107 [*Nan* 106]: «qui iam fuerunt in prosperitate eius, nunc autem non», i vegeu ll. 75-76 i n.

108-109. Els fragments «Eadem ... licet» i «et mare, qui licet» són mots de Pietro Alighieri entre els quals s'insereixen els de Boeci, però Pasqual ho ha pres tot per citació boeciana.

110-111. *constancia ... aliena et expleta ... alligabitur*: per «constantiam [...] alienam inexplata [...] alligabit?», errors generats per l'omissió de *ad* en el subarquetip β i per la fàcil confusió d'un signe interrogatiu inusitat (-t? en *BKL*) amb una titlla de vibrant (-tur); vegeu Estudi complementari III, 3.4.

116-117. *nostris opibus fovi ... opes, honores mei iuris sunt*: les lliçons errònies «apibus», «apes» i «homines» del ms. (per «opibus», «opes» i «honores»; cf. l. 50) no semblen accidentals, sinó el resultat d'una falsa interpretació metafòrica conjunta (Fortuna nodreix l'home amb la mel de les seves abelles) afavorida per dos errors paleogràfics molt fàcils (*o/a*, *hōres/hoīes*). A parer meu, l'error podria imputar-se perfectament a Joan Pasqual, si no fos perquè el capítol següent consisteix en l'adaptació d'un fragment d'Innocenci III que comença precisament traduint la frase (*De miseria* II, 1, 1): «Tria maxime solent homines affectare: opes, voluptates, honores»; *Tractat* XXV, 2: «Tres cosas afectan los hombres: riquezas, honores, turpitudes». A diferència d'altres casos dubtosos, però sense gaire repercussió semàntica (vegeu *supra* 43-44 n. i 44 n.), en aquest cas l'error és molt significatiu i es pot imputar cautelosament als copistes, els quals no podien establir tan fàcilment la relació entre tots dos textos. Per a un cas semblant però més fàcil de constatar, vegeu XXV, 38 n.

[XXV.] DE LA AVARÍCIA

1-10. Tot el capítol és una versió lleugerament abreujada d'INNOCENCI III, *De miseria* II, 1, 1 - V, 1.

1. INNOCENCI III, *ibid.*, I («De culpabili humane contionis progressu»), 1: «(1) Tria maxime solent homines affectare: opes, voluptates, honores. De opibus prava, de voluptatibus turpia, de honoribus vana procedunt. Hinc enim Iohannes apostolus ait: "Nolite diligere mundum, neque ea que in mundo sunt; quia quidquid est in mundo consupiscentia carnis est et concupiscentia oculorum et superbia vite". Concupiscentia carnis ad voluptates, concupiscentia oculorum ad opes, superbia vite pertinet ad honores. Opes generant cupiditates et avaritiam, voluptates pariunt gulam et luxuriam, honores nutriunt superbiam et iactantiam.» Pasqual recorre sovint a aquesta triple divisió de la concupiscència; cf. II, 5; VII, 9, i X, 10.

2-3. INNOCENCI III, *ibid.*, II («De cupiditate»), 1-2: «(1) "Nichil est igitur avaro scelestius et nichil iniquius quam amare pecuniam". Verbum est sapientis, quod confirmat apostolus dicens: "Qui volunt divites fieri, incidunt in temptationem et laqueum diaboli et desideria multa et inutilia et nociva, que mergunt hominem in interitum et perditionem. Radix enim omnium malorum est cupiditas". (2) Hec sacrilegia committit et furta, rapinas exercet et predas, bella gerit et homicidia, symoniace vendit et emit, inique petit et recipit, iniuste negotiatur et feneratur, instat dolis et imminet fraudibus, dissolvit pactum et violat iuramentum, corrumpit testimonium et pervertit iudicium.»

6. *Nichil est avaro turpius, quam diligere pecuniam*: el segon terme del comparatiu «turpius» pot ésser «avaro» o «quam diligere pecuniam», però hi manca un altre adjectiu comparatiu; cf. INNOCENCI III, *ibid.*, II, 1: «Nichil est igitur avaro scelestius et nichil iniquius quam amare pecuniam.» És una variant no enregistrada.

4-6. INNOCENCI III, *ibid.*, III («De iniquis muneribus»), 1-3: «(1) Consule prophetam evangelicum Ysaia: "Omnes, inquit, diligunt munera, sequuntur retributiones, pupillo non iudicant, causa vidue non ingreditur ad eos". Non ipsi precedunt retributiones, quia non iudicant amore iustitie, sed retributiones precedunt ipsos, quia iudicant amore pecunie. Semper enim sequuntur largitionem vel promissionem vel spem, et ideo pupillo non iudicant, a quo nichil largitur aut promittitur aut speratur. (2) O principes infideles, socii furum quicumque diligitis munera, sequimini retributiones! Nunquam excusietis manum a munere nisi prius excludatis cupiditatem a pectore. De vobis dicit propheta: "Principes eius quasi lupi rapientes predam, et avare sectantes lucra". "Principes eius in muneribus iudicabant et sacerdotes eius in mercede docebant et prophete eius in pecunia divinabant". (3) E contra Dominus precepit in lege [Dominus per Moysem *AM (Maccarrone)* E contra per Moysen precepit Dominus in lege *Lewis*]: "Iudices et magistros constitues in omnibus portis tuis, ut iudicent populum iusto iudicio, nec in alteram partem declinent. Non accipies personam nec munera, quia munera excecant oculos sapientum et mutant verba iustorum. Sed iuste quod iustum est persequeris ut vivas". Ideo dicit iuste quod iustum est [Ideo dicit iustum et iuste *MPPaRVa (Maccarrone)* Duo dicit—"iustum" et "iuste" *Lewis*]: quidam enim iuste quod iustum est, alii quod iniustum est iniuste; rursus quidam iniuste quod iustum est, alii iuste quod iniustum est persequuntur.»

12-13. *Un los mals jutges ... judiquen*: la sintaxi és confusa. Pasqual simplifica el paral·lelisme quiasmàtic del model (*ibid.*, III, 1: «Non ipsi precedunt retributiones, quia non iudicant amore iustitie, sed retributiones precedunt ipsos, quia iudicant amore pecunie»), si no és que parteix d'una ommissió

per salt de *quia* a *quia*. Després de recollir els conceptes «vel promissionem vel spem» continua amb una parafrasi que combina la indefensió del pupill i de la vídua.

15-16. *ameu ... sequiu ... lavareu ... separeu*: les lliçons «ame(n) ... sequi ... lavaren ... separen» del ms. són temporalment incoherents i tot el passatge correspon a una sèrie en 2a pers. pl. (*ibid.*, III, 2: «diligitis ... sequimini ... excutietis ... excludatis»). És clar que les grafies *u/n* devien ésser gairebé indistintes en algun testimoni antecedent. Vegeu *infra* 28-41 n.

22. *e muden*: al ms. «ne mudar», però cf. INNOCENCI, *ibid.*, III, 3: «Non accipies personam nec munera, quia munera excecant oculos sapientum et mutant verba iustorum. Sed iuste quod iustum est persequeris ut vivas». La lliçó «ne mudar» obeeix a la facilitat d'interpretar aquest verb com un nou precepte, coherent amb la frase llatina que segueix: «ne mudar paraules justes, sed quod iustum est, iuste prosequeris ut vivas». Però aquesta interpretació no sembla imputable a l'autor: d'una banda, no és probable que el model llatí llegís *nec mudes*; de l'altra, en tal cas esperariem *ne mudaràs*, en coherència amb els preceptes anteriors («Constituiràs», «no seràs», «ne pendràs»). Em sembla, doncs, més probable que la lliçó del manuscrit sigui una mala lectura de copista induïda per una sintaxi complexa.

24. *persequen*: al ms. «p(ro)cehexe(n)», però correspon a «persequuntur» (*ibid.*, III, 3). Si és error paleogràfic, és molt més fàcil en català que en llatí. En la citació immediatament anterior, que ara s'explica, el manuscrit llegeix «prosequeris» per «persequeris», que en llatí són pràcticament sinònims i no impliquen error; no em sembla, però, que aquí calgui adoptar el verb *prosequeris*, sense cap ocurrència al *Tractat*, en comptes de *persequeris* (XXXIX, 34; XLII, 17 i 19).

7-9. INNOCENCI III, *ibid.*, III («De acceptione personarum»), 1-3: «(1) Ve vobis qui corrupti estis prece vel pretio, qui tracti amore vel odio “dicitis bonum malum et malum bonum, ponentes tenebras lucem et lucem tenebras”, mortificantes animas, que non moriuntur, et vivificantes animas, que non vivunt. Vos enim non attenditis merita causarum, sed merita personarum, non iura, sed munera, non iustitiam, sed pecuniam, non quid ratio dictet, sed quid voluntas affectet, non quid lex sanciat [sanciat pl. *codd.* (Lewis)], sed quid mens cupiat. Non iustitiam inclinatis ad animum, sed animum ad iustitiam, non ut quod licet hoc libeat, sed ut liceat hoc quod libet. Nunquam in vobis ita simplex est oculus, ut totum corpus sit lucidum, sed aliquid semper admiscetis fermenti, quo totam massam corrumpitis. (2) Pauperum causam cum mora negligitis, divitum causam cum magna instantia promovetis: in illis rigorem ostenditis, cum istis ex mansuetudine dispensatis; illos cum difficultate respicitis, istos cum favore tractatis; illos negligenter auditis, istos subtiliter abscultatis. Clamat pauper et nullus exaudit, loquitur dives et omnis applaudit. “Dives locutus est et omnes tacuerunt, et verbum illius usque ad nubes perducent; pauper locutus est, et dicunt: ‘quis est hic?’ et si offenderit subvertent illum”. Clamat vim patiens et nullus exaudit, vociferatur et non est qui iudicet. (3) Si forte pauperum causam suscipitis, illos remisse fovetis; cum autem divitum causam assumitis, illos pertinaciter adiuvatis. Pauperes despicitis, divites honoratis; istis reverenter assurgitis, illos despiciabiliter conculcatis. “Si introierit in conventum vestrum vir anulum habens aureum in veste candida, introierit et pauper in sordido habitu, et intendatis in eum qui indutus est veste preclara et dixeritis ei: ‘Tu sede hic bene’; pauperi vero dicatis: ‘Tu sta illic, aut sede sub scabello pedum meorum’; nonne iudicatis apud vosmetipsos et facti estis iudices cogitationum iniquarum?”. De vobis enim [...]. “Non est enim personarum acceptio apud Deum”.»

28-41. *Vosaltres ... conculcats*: tot el passatge interpel·la els jutges corruptes emprant la 2a pers. pl., representada indistintament per desinències africades (ll. 28: «attenets»; 33: «promovets»; 34: «dispensats», «gordats»; 35: «tractats», «hoïts», «scultats»; 41: «levats», «conculcats») i diftongades, tot i que d'aquestes només se n'ha conservada una al ms. (l. 33: «dilatau»), atès que els copistes han confós *u/n* en totes les altres (ll. 32: «corrumpeu»; 40: «adjuvau», «menyspreau», «honrau»). Vegeu *supra* 15-16 n. Totes dues realitzacions de la desinència coexisteixen en el *Tractat*, amb predomini de la diftongada sobre l'africada; cf. III, 29-34; XX, 94-95, 102-104; XXXIV, 84; XXXVI, 11 i 68; XLVI, 38-39, 52-54, 60-61, 73. Vegeu Introducció VII, 2.5.

30. *sent*: per «sanciat» (*ibid.*, III, 1), d'acord amb la variant enregistrada «senciat» (Lewis).

34. *rigor*: a continuació potser s'ha omès un verb corresponent a «ostenditis».

35. *ab simplicitat*: per «subtiliter» (*ibid.*, III, 2), confós amb *simpliciter*, variant no enregistrada.

36. *obre las orellas*: afegitó expressiu de Pasqual.

38. *Crida, força sufrint, e no és oyt*: la vacil·lació del copista (ms. «força» ratllat i seguit de «força»), però cf. INNOCENCI, *ibid.*, III, 2: «vim») és un bon exemple d'innovació induïda per la paleografia i el context.

41-42. *E per ço diu sant Jacme*: potser afegit o integrat per Pasqual; l'atribució figura al marge del manuscrit transcrit per LEWIS (1978: 149): «Iacobus Apostolus».

44. *domine*: per «bene» (*ibid.*, III, 3), confusió no enregistrada.

45. *nostrorum*: per «meorum» (*ibid.*, III, 3), variant no enregistrada.

10. INNOCENCI III, *ibid.*, v («De venditione iustitie»), 1: «(1) [...] Quid autem illi poteritis in districto iudicio respondere, qui precipit: “Gratis accepistis, gratis date?”. Lucrum in archa, dampnum in conscientia: pecuniam captatis [capitis C^3C^{14} (Lewis)], sed animam captivatis. Verum “quid proficit homini si mundum universum [totum mundum C^{18} (Lewis)] lucretur, anime vero sue detrimentum patiat? Aut quam dabit homo commutationem pro anima sua?”».

48. *capitis*: per «captatis», variant enregistrada per Lewis (C^3C^{14}).

49. *totum mundum*: per «mundum universum», variant en registrada per Lewis (C^{18}).

[XXVI.] CONTRA LOS RICHES AVARICIOSOS

1. INNOCENCI, *De miseria* II, v («De venditione iustitie»), 2: «(2) Audite, divites, quid contra vos Iacobus apostolus ait: “Agite nunc divites, plorate ululantes in miseriis vestris, que advenient vobis. Divitie vestre putrefacte sunt et vestimenta vestra a tineis comesta sunt, aurum et argentum vestrum eruginavit et erugo eorum erit vobis in testimonium et manducabit carnes vestras sicut ignis. Thesaurizate vobis iram in novissimis diebus. Ecce merces operariorum qui messuerunt regiones vestras, que fraudata est a vobis, clamat et clamor ipsorum in aures Domini Sabaoth introivit”. Propterea veritas precipit: “Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra, ubi erugo et tinea demolitur et ubi fures efodiunt et furantur”».

2. *Diu lo propheta*: per «Iacobus apostolus ait», variant no enregistrada.

2. INNOCENCI, *ibid.*, vi («De insatiabili desiderio cupidorum»), 1: «(1) Ignis inestinguibilis cupiditas insatiabilis! [...] Cum adipiscitur quod optaverat, desiderat semper ampliora in habendis et nunquam in habitis finem constituit. [...] “Avarus non implebitur pecunia, et qui amat divitias fructum non capiet ex eis”. Infernus et perditio nunquam implentur, similiter et oculi hominum insatiabiles. “Sanguisugae vero due sunt filie dicentes: Affer, affer”. Nam: “Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit”».

14. *Lo pare, quant més creix lo fill, més l’ame*: afegitó de Pasqual.

3-4. INNOCENCI, *ibid.*, vii («Quare cupidus satiari non potest»), 1-2: «(1) Vis, o cupide, scire quare semper es vacuus et nunquam impleris? Adverte: Non est plena mensura, que quantumcumque contineat, adhuc capax est amplioris. Sed humanus animus capax est Dei, quoniam qui adheret Domino unus spiritus est cum eo. Quantumlibet ergo contineat, nunquam est plenus nisi Deum habeat, cuius semper est capax. (2) Si vis ergo, cupide, satiari, desinas esse cupidus, quia dum fueris cupidus satiari non poteris. Non est enim conventio lucis ad tenebras, neque Christi ad Belial, quia nemo potest servire Deo et mammoni».

17. *segons diu l’Apòstol*: potser afegit o incorporat per Pasqual; l’atribució figura al marge del manuscrit transcrit per LEWIS (1948: 155): «Apostolus».

20-21. *per la contradicció ... cupiditat*: afegitó de Pasqual.

5. INNOCENCI, *ibid.*, viii («De falso nomine divitiarum»), 1: «(1) [...] Magis enim sufficit modicum pauperi quam plurimum diviti; *ibid.*, 2: «Opes itaque non faciunt divitem, sed egenum [...]».

23. *E per ço diu lo Savi*: però són paraules de Lotari. Al marge del manuscrit transcrit per LEWIS (1978: 155) s’hi llegeix «Salomon», però referit a una citació immediatament anterior, aquí omesa per Pasqual (Ecc 5, 10).

6. INNOCENCI, *ibid.*, x («De iniqua possessione divitiarum»), 1-2: «(1) [...] Hinc veritas ipsa precipiebat apostolis: “Nolite possidere aurum, neque argentum, neque pecuniam in zonis vestris”. Quia sicut camelus non potest introire per foramen acus, ita difficile est divitem intrare in regnum celorum. [...] Apostolus ergo secutus regulam veritatis aiebat: “Argentum et aurum non est michi”. (2) “Ve ergo qui coniungitis domum ad domum et agrum agro copulatis usque ad terminum loci”».

26-27. *squivalent ... Ysaías*: potser afegit o integrat per Pasqual; al marge del manuscrit transcrit per LEWIS (1978: 157): «Ysaías».

7. INNOCENCI, *ibid.*, xii («De incertitudine divitiarum»), 1-2: «(1) Omnis cupidus contra natura ntitur et molitur. Natura namque pauperem adducit in mundum, natura pauperem reducit a mundo. Nudum enim eum terra suscepit et nudum suscipiet. Cupidus autem cupit et curat fieri dives in mundo. “Destruam, inquit, horrea mea, et maiora horum faciam et illuc congregabo omnia que nata sunt michi et omnia bona mea”. Sed: “O stulte, hac nocte repetent animam tuam a te, que autem parasti cuius erunt?”. [...] “Dives cum dormierit, nichil secum affert; aperiet oculos suos, et nichil inveniet”. (2) [...] Sed “relinquet alienis divitias suas, et sepulcra eorum domus eorum in eternum”. Hinc etiam sapiens attestatur: “Qui acervat ex animo iniuste, aliis congregat, et in bonis suis alius luxuriabitur”».

30. *Lo avariós vol ajustar a ples granés, cellés*: abreuja «Cupidus autem cupit et curat fieri dives in mundo. “Destruam, inquit, horrea mea, et maiora horum faciam et illuc congregabo omnia que nata sunt michi et omnia bona mea.”» (*ibid.*, xii, 1). — *ples*: l’emmudiment de la *-n-* etimològica en el

plural podria ésser un tret fonètic del català septentrional, però aquest en seria l'únic reflex gràfic en tot el *Tractat*. Vegeu Introducció VII, 2.3.

32. *obrits*: participi analògic, coexistent amb *oberts* (xxxiv, 41). Vegeu Introducció VII, 2.5.

8. INNOCENCI, *ibid.*, XIII («De avaro et cupido»), 2: «(2) Avarus nec patientibus compatitur nec miseris miseretur, sed offendit Deum, offendit proximum, offendit seipsum. Nam Deo detinet debita, proximo denegat necessaria, sibi substrahit opportuna. Deo ingratus, proximo impius, sibi crudelis. [...] “Qui sibi nequam est, quomodo alii bonus erit?” [...]»; XVI («De proprietatibus avari»), 1: «(1) Avarus ad petendum promptus, ad dandum tardus, ad negandum frontuosus. [...]»

33. *no ha compassió de pare ne de mare*: per «nec patientibus compatitur» (*ibid.*, XIII, 2), per confusió amb *parentibus*, variant no enregistrada.

35. *a çí*: per «sibi», és una grafia excepcional en el nostre testimoni, probablement perquè el copista entenia i escrivia *açí matex*, variant significativa per *a si* o *a ssi*.

9. INNOCENCI, *ibid.*, XV («Cur avaritia dicatur servitus ydolorum»), 1: «(1) Recte deffinit apostolus: “Avaritia est ydolorum servitus”. [...] Ille spem ponit in ydolatria, et iste spem ponit in peccunia. [...]»

10. Cf. INNOCENCI, *ibid.*, VIII («Exempla contra cupiditatem»), 1-2: «(1) Quam multos seduxit cupiditas! quam plures perdidit avaritia! Balaam asella redarguit, et pedem sedentis attrivit, quia captus cupidine promissorum disposuerat maledicere Israeli. Achan populus lapidavit, quia tulit aurum et argentum de anathemate Iericho. Naboth interemptus est, ut Achab vineam possideret. Giezi lepra perfudit, quia petiit et recepit argentum et vestes sub nomine Elisei. Iudas laqueo se suspendit, quia vendidit et tradidit Christum. Ananiam et Saphiram subitanea mors exstinxit, quia de pretio agri fraudaverunt apostolum. (2) “Edificavit Tyrus munitionem suam et coacervavit argentum quasi humum et aurum ut lutum platearum. Sed ecce Dominus possidebit eam et percutiet in mari fortitudinem eius et hec igni devorabitur”».

39. *Achor*: forma habitual per *Achan*; cf. L, 45.

[XXVII.] DELS RICHS SANTS

1-2. INNOCENCI III, *De miseria* II, XI («De licitis opibus»), 1-2: «(1) Ceterum Abraham dives fuit, Iob locuplex, David opulentus. [...] At isti fuerunt “quasi nichil habentes, et omnia possidentes”, secundum illud prophete: “Divitie si affluent, nolite cor apponere”. Nos autem sumus omnia possidentes quasi nichil habentes, secundum illud psalmiste: “Divites eguerunt et esurierunt”. (2) Facilius enim invenies qui diligit divitias et non habeat quam qui habeat et non diligit [...]. Audi prophetam: “A minore usque ad maiorem omnes avaritie student, et a propheta usque ad sacerdotem cuncti faciunt dolum».

4. *inquirentes ... bono*: manca en les edicions de Maccarrone i Lewis, però és correcte.

[XXVIII.] LO CERCLE VUYTÈN, DE PERESA O ACCÍDIA

1. L'exordi es basa en PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 6-8 [*Nan* 108]: «non aparenter et occulte, id est in limo talis paludis, fingit puniri accidiosos et invidios in diversis partibus dicte paludis.» Vegeu XXIX, 1, 14-16 i 9; XXX, 2-3 i 3-6; XXXI, 1.

1. *de peresa o accidia*: cf. l. 18: «peraós»; la reducció de l'accidia a la peresa, com en Guillelmus Peraldus (WENZEL 1965 i 1967b: 58-60; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 89-94, esp. 90-91) pot ésser el motiu que induí Pasqual a desplaçar aquest capítol a continuació dels pecats carnals i a considerar-la menys greu que l'avarícia (Introducció VI, 4.3). Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 35, a. 3: «non potest dici quod sit speciale vitium acedia inquantum refugit spirituale bonum prout est laboriosum vel molestum corpori, aut delectationis eius impeditivum: quia hoc etiam non separaret acediam a vitiis carnalibus, quibus aliquis quietem et delectationem corporis quaerit.»

2. *vuytèn*: al ms. «seten», corresponent a l'ordre previ a la reordenació que indiquen la nota copiada al marge inferior del f. 181^r (vegeu ll. 20-24), la rúbrica del capítol («vuytèn») i la lletra *b* escrita al marge. Vegeu XXIII, 2 n.; XXIX, 16 n., i XXX, 9 n., i també Introducció VI, 4.3.

3. *de una peluda*: l'Estigia; vegeu XXIX, 3-4 n.

7. *Fitti nel lemo de' contristi fumo*: cf. DANTE, *Inf.* VII, 121: «Fitti nel limo dicon: “Tristi fummo [...]”»; la variant «de contristi» és enregistrada per Moore i Petrocchi. Vegeu Estudi complementari II, 2.4.

8. *nell'aria dolçe che dall'oro s'alegra*: cf. DANTE, *Inf.* VII, 122: «ne l'aere dolce che dal sol s'allegra». La variant «dalloro», no enregistrada per Moore ni Petrocchi, també permet la lectura «da

lloro», en què el pronom faria referència als «contristi» del vers anterior; edito, però, la lectura que fa més sentit, especialment en el context d'un cant dedicat fins aquí al vici de l'avarícia i la prodigalitat. Vegeu Estudi complementari II, 2.4.

2-3. L'exposició de la pena i la culpa dels accidiosos és versió de PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 26-32 [*Nan* 108-109], corresponent a *Inf.* VII, 117-126.

13-15. *no podent ... crits*: Pasqual parafraseja el text suara citat, esp. DANTE, *Inf.* VII, 125-126: «Quest' inno si gorgoglian ne la strozza, / ché dir nol posson con parola integra», i 119: «e fanno pullular quest' acqua al sommo».

14. *brullar*: 'borbollar, borbolejar' («pullular» en Dante).

15-16. *per ço són punits en lo loch occult*; *Ieremie VIII°*: cf. PIETRO, *ibid.*, 27-28 [*Nan* 108]: «ideo fingit sic occulte eos puniri. Ad hanc figuram facit quod ait Ieremia VIII° [...]». Observeu que en la part interpretativa, que segueix la narració de la «fictió de Dant» (l. 2), el teòleg omet deliberadament els termes que denoten ficcionalitat.

17. *Ecclesiastici XXII°*: referència correcta; la tradició del *Comentum* remet, en canvi, a Eccl 21.

18. *del peraós*: per «accidios»; vegeu *supra* 1 n.

20-24. La nota corregeix una ordenació prèvia parcialment dependent de l'ordre expositiu del *Comentum*, malgrat el desplaçament de l'accídia davant l'avarícia; vegeu Introducció VI, 4.3. La numeració prèvia dels cercles, que el manuscrit encara conserva dins el text de cada capítol, era la següent: 7è, accídia; 8è, avarícia; 9è, ira; 10è, supèrbia; [11è,] enveja. Però en el paràgraf final del capítol sobre l'enveja Pasqual estableix, gràcies a Pietro, una altra ordenació moral conforme a la doctrina gregoriana dels vicis capitals i reforçada per l'autoritat de sant Agustí (vegeu xxx, 9 n.). Aquesta ordenació és la que inspira aquesta nota. El vincle genètic que assenyala entre la supèrbia i l'enveja és tradicional (TOMÀS D'AQUINO, *De malo*, q. 8, a. 1, arg. 5: «invidia naturaliter ex superbia oritur»; *Sum. th.*, II-II, q. 162, a. 8 ad 3: «invidia, quae est vitium capitale, oritur ex superbia»), però també remet a la *cognatio* dels pecats de l'Estígia (xxx, 7 i n.) i a l'ordre expositiu del *Comentum*, i tot plegat demostra que la nota és de Joan Pasqual. La frase «lo de supèrbia era posat ans de la enveja» fa pensar que la transposició d'aquests capítols també s'havia indicat gràficament, mitjançant rúbriques o lletres. D'acord amb aquesta nota, en el nostre testimoni s'ha corregit efectivament l'ordre dels capítols d'enveja i supèrbia, mentre que la inversió dels capítols d'avarícia i accídia només resta indicada amb lletres als marges. Totes dues inversions s'han reflectit també en les rúbriques, que presenten la numeració definitiva, mentre que el text dels capítols conserva en tots els casos la numeració anterior.

[XXIX.] DEL IX^{en} CERCLE DE INFERN, QUE ÉS DE IRA

1. La font bullent, el riu i l'estany estigi, on són punits els irosos (i altres), són descrits segons PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 1-2, 4-6 [*Nan* 107-108]: «auctor fingit [...] venire ad quintum circulum inferni [...]. In principio cuius dicit se invenisse fontem quandam bulientem, et inde manare flumen fatiens Stigem paludem, in qua puniri fingit aparenter iracundos et superbos». Pasqual prescindeix de l'adverbi «apparenter» amb què Pietro anticipa la seva interpretació moral de l'Estígia dantesca; les seves descripcions esdevindran gradualment més precises (vegeu 6 i 9; xxx, 3-6; xxxi, 1).

3-4. *fa stany e paluda*: cf. PIETRO, *ibid.*, 5-6 [*Nan* 107]: «fatiens Stigem paludem»; no es tracta d'una confusió entre «Stigem» i *stagnum*, sinó d'un doblet sinonímic (cf. l. 13, i xxxi, 4). Observeu que en els capítols XXVIII-XXXI Pasqual omet sistemàticament les nombroses ocurrences del nom (*Stigem*, *Stigea*, *Stigis*, *Stigie*; vegeu ll. 6, 13 i 19, i xxx, 16-17 n.), tot i que de l'Estix n'ha tractat extensament al capítol II, 1, 7-9, 19.

2-8. L'exposició moral de la ficció dels irosos és una versió lleugerament amplificada (vegeu *infra* 7-8 n.) de PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 9-25 [*Nan* 107-109], corresponent a *Inf.* VII, 97-116.

3-6. Segons Pietro, el riu estigi representa la ira passatgera, que és pecat venial (5), mentre que la *Stygia palus* representa la ira perseverant, que és pecat mortal (6). La primera espècie equival, aparentment, als *acuti* d'Aristòtil; la segona podria incloure els *amari* i potser també els *difficiles* o *graves*. Per a la distinció de les espècies de la ira, vegeu ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* IV, 5 [11] 1125^b 26 - 1126^b 10, i TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 158, a. 5; per a la distinció entre la ira bona o *per zelum* (4) i el pecat d'ira o *per vitium*, vegeu *ibid.*, a. 2, i *De malo*, q. 12, a. 1. L'autoritat de Ps 4, 5 que Pietro aplica a la ira venial (5) és l'habitual per a concedir a la ira una certa legitimitat. Allò que Déu prohibeix és la permanència en la ira, i GREGORI MAGNE (*Mor.* V, XLV, 78) descriu la ira justa: momentània, moderada, sotmesa i obedient a la raó; en tal cas, és un poderós instrument contra el pecat, i

aquest tema gregorià de la ira bona esdevé un preliminar indispensable de tot tractament de la ira com a passió, virtut o vici (CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 56-70). Quant a la *ira mala*, Pietro Alighieri només es fixa en el mode de la passió —si és deliberada i perseverant o si és espontània i efímera—, i deixa de banda si és o no és una reacció justa a una ofensa —si no ho és, llavors és sempre pecat mortal. Vegeu també Introducció VI, 4.1.

5. *ebullió*: ‘ebullició’, adaptació anòmala del cultisme *ebullitio*, potser per omissió d’una abreviatura (*ebullio*).

6. *la paluda*: per «Stigem paludem»; vegeu *supra* 3-4 n.

10-11. *súbita sens deliberació ... pecat venial*: és la ira sobtada dels *acuti* sense consentiment de la raó. Pietro només atén al mode de la passió, sense considerar si és reacció a una ofensa justa o no; segons TOMÀS D’AQUINO (*Sum. th.* II-II, q. 158, a. 3), la ira que cerca una venjança injusta és sempre pecat mortal, tret que la raó refreni la passió abans de l’execució de l’acte.

13. *l’estany o la peluda*: per «Stigea palus»; vegeu *supra* 3-4 n.

12-13. *ab deliberació e perseveració de tristícia*: és la ira perseverant dels *amari* consentida per la raó; vegeu 10-11 n.

14. *axí matex los accidiosos e envejosos*: l’omissió dels superbs, potser deguda a un accident en la transmissió del model, es confirma en el comentari següent; vegeu 14-16 n, i Introducció VI, 4.3.

14-16. *emperò diferentment ... e los envejosos pus dejús dels irosos*: afegit de Pasqual, a partir de PIETRO, *ibid.*, 6-8 i 26-27 [*Nan* 108-109]; però l’omissió dels superbs i la ubicació inexacta dels envejosos contrasta amb la precisió de les descripcions posteriors (9; XXX, 3-6; XXXI, 1). Aparentment, Pasqual no ha copsat o no ha acceptat encara l’estructura moral de l’Estígia dantesca, potser perquè el concepte de *tristitia* escau pròpiament a l’accídia i l’enveja (cf. TOMÀS D’AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 35, a. 8; II-II, qq. 35 i 36; *De malo*, q. 8, a. 1, i qq. 10 i 11), i en certa manera també a la ira, però no a la supèrbia. La classificació tomística dels vicis capitals converteix l’accídia, l’enveja i la ira en tres *speci-es tristitiae*: l’accídia és *tristitia* per l’esforç d’adquirir el bé espiritual propi («tristitia de aliquo bono spiritali»), mentre que la *tristitia* per la disminució de la pròpia excel·lència per causa del bé d’altri («tristitia de alieno bono») dóna lloc a l’enveja (interior, oculta i sense venjança) i a la ira (exterior, manifesta i venjativa); cf. *De malo*, q. 12, a. 2 ad 5: «iratus operatur cum tristitia quae consequitur ex iniuria illata»; a. 4 ad 2: «ira, secundum philosophum, ex tristitia causatur: et ita cum invidia sit quaedam tristitia, contingit ex invidia iram causari». Vegeu BLOOMFIELD 1952: 157; CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 204-205.

16. *los accidiosos, segons dit és en lo VIII cercle*: al ms. «·vii·», corresponent a la posició que Pasqual assigna als accidiosos en descobrir-ne la presència al fons de l’Estígia dantesca. Mitjançant aquesta remissió, el teòleg els ubica entre la gola i l’avarícia, desplaçant-hi la glossa corresponent. La rúbrica del nou capítol («de *peresa* o accídia») potser n’explica el motiu: assimilant l’accídia a la *peresa*, Pasqual la considera implícitament un pecat corporal, menys greu que l’avarícia (vegeu XXVIII, 1 n.). La segregació de l’accídia desestructura la ficció de l’Estígia dantesca, que el teòleg potser no ha entès encara amb precisió; quan finalment descobrirà el criteri ordenador de la ficció, restituirà l’accídia al seu lloc tradicional en la sèrie dels vicis capitals (XXX, 9).

7-8. A més de citar Dante, Pasqual amplifica la glossa de Pietro afegint-hi dos elements exegètics de collita pròpia: d’una banda, parafraseja els dos primers versos de Dante (*Inf.* VII, 112-113) per a glossar-los després punt per punt (cf. ll. 26: «Diu ... peus, i 27-30: «los quals ... repòs»); de l’altra, amplifica el símil dels cans, corresponent al vers següent (*Inf.* VII, 114), acompanyant el «mordendo» de Pietro de tres gerundis sinonímics (cf. l. 32: «difamant, vituperant, blasfemant, mordent») i d’una glossa explicativa (cf. ll. 32-34: «car, difamant-se ... menjar»).

19. *en la primera part alt de la paluda*: en la superfície («alt») de l’aigua, a la zona superior o externa («primera») de l’Estígia; cf. PIETRO, *ibid.*, 22 [*Nan* 108]: «dicit se vidisse iracundos in prima parte dicte Stigis paludis». L’afegit de l’adjectiu «alt» denota ja una comprensió exacta de l’estructura de la *paluda*, que Pasqual exposarà tot seguit; cf. 9; XXX, 3-6, i XXXI, 1.

23. *troncandosi*: al ms. «trocandosi», i cf. l. 33: «mordex e forada aportant-se de las suas carns». No és segur que l’error s’hagi d’imputar als copistes catalans, però la lliçó del manuscrit no ofereix un sentit clar, tret que l’autor l’hagi relacionada amb el verb català *traucar*.

9. Joan Pasqual aclareix finalment l’estructura moral de l’Estígia dantesca, on, segons la interpretació de Pietro Alighieri, són punides l’accídia, la ira, l’enveja i la supèrbia. Atès que la *paluda* ocupa la circumferència d’un cercle infernal, posseeix una part superior o externa («primera», «pus alta») i una d’inferior o interna («pus baxa»), on són punits els pecats més greus. En cada part són punits dos pecats en dues «stacions» o llocs diferents: el més greu, a la superfície; l’altre, al llim del fons llotós. Així, per ordre de gravetat, l’accídia és punida al llim i la ira a la superfície de la part superior;

l'enveja és punida al llim i la supèrbia a la superfície de la part inferior, com Pasqual explicarà de seguida (XXX, 3-6; XXXI, 1).

37. *jatsia que*: amb verb el·líptic (cf. XXX, 17: «jatsia que menys punit») o omès per un error de còpia (cf. XLIV, 190: «jatsia sia omnipotent»).

39-40. *segons apar en lo capítol següent*: deu remetre a XXXI, 1, anterior a XXX, 3-6 segons l'ordenació prèvia (vegeu XXVIII, 20-24 n.; XXX, 9 n., i XXXI, 3 n.).

[XXX.] LO DEZÈN CERCLE ÉS DE INVÍDIA

1-8. La ubicació de l'enveja i els arguments que justifiquen la punició conjunta dels quatre pecats estigis són una versió molt fidel de PIETRO, *In Inf.* VIII ad 1, 39-69 [Nan 113-115], que raona la distinció dels set pecats capitals (3-6) a partir de PERALDUS, *Summa vitiorum* VI, 1, que és el model del mateix criteri exposat per Dante en *Purg.* XVII, 91-139. Vegeu Introducció VI, 4.2. Aquesta formulació augustiniana dels tres amors desordenats aporta finalment una autoritat i una lògica a l'Estígia de Dante i, en general, a la seva divisió de la incontinència. Pasqual l'accepta, reproduceix literalment les distincions augustinianes —afegint-hi alguns detalls que n'aclareixen i subratllen el valor doctrinal (ll. 11-13, 15, 18)— i en dedueix una ordenació definitiva dels set pecats capitals (vegeu *infra* 9 n.). Malgrat la rúbrica del capítol, el pecat i la pena dels envejosos no han merescut un tractament particular, que hauria requerit el concurs d'altres fonts.

1. *Lo dezèn cercle*: és, però, el primer sense numerar dins del text; Pasqual abandonarà definitivament la numeració dels cercles en deixar enrere la incontinència i els pecats capitals.

2-3. Aquesta ubicació de l'enveja pressuposa l'exposició més detallada del capítol següent (cf. XXXI, 1), d'acord amb l'ordenació prèvia; vegeu *infra* 9 n., i XXXI, 3 n.

2. *desus lo cercle de supèrbia*: Pasqual insisteix a assignar un cercle propi a cadascun dels pecats de la *paluda*, malgrat la incongruència del disseny (vegeu XXIX, 9 i n.).

3-6. *E són ... e la enveja*: enmig de l'únic paràgraf dedicat a l'enveja, Pasqual torna encara a aclarir l'estructura moral de la *paluda*, anticipant l'exposició subsegüent (2-8), segons PIETRO, *ibid.*, 42-43 [Nan 113]: «vicissim hec quatuor vitia in hac palude manifeste et occulte debeant puniri» (vegeu 2); cf. *In Inf.* VII ad 3, 5-8 [Nan 107-108]: «Stigem paludem, in qua puniri fingit aparenter iracundos et superbos; non aparenter et occulte, id est in limo talis paludis, fingit puniri accidiosos et invidios in diversis partibus dicte paludis» (vegeu XXVIII, 1; XXIX, 1 i 9; XXXI, 1).

4/8. *col·ligança/col·ligats*: correspon a «vicissim» (PIETRO, *In Inf.* VIII ad 1, 43 [Nan 113]); vegeu 7 i 27 n.

10. *axí lo vici ... amor inordonada*: omès *ex homoeoteleuto* al ms.; cf. PIETRO, *ibid.*, 43-44 [Nan 113]: «Dicit Augustinus quod sicut virtus est amor ordinatus, ita vitium amor inordinatus. Qui amor inordinatus est triplex.» Per a la correlació *així com ...*, *així*, vegeu II, 65-68 i 69; XXIII, 44-46 i 96-97; XLVIII, 22.

11. *Primerament, o és inordonada per ço cum és major*: sembla un lloc corromput. La conjunció «o» resulta lleugerament incongruent, perquè no té represa en els altres dos termes de la distinció; abans el copista ha ratllat «o j» per inserir-hi verb «és»; però cf. PIETRO, *ibid.*, 45 [Nan 113]: «Primus amor inordinatus noster est si est nimius [...]»). Tenint en compte les adaptacions successives de la fórmula (ll. 13-14, 17), la lliçó original podria haver estat, entre altres possibilitats: «Primera amor inordonada és per ço cum és major...». Una fàcil confusió paleogràfica entre *primera amor* i *primerament* (*or > ēt*) hauria exigít una reelaboració de la sintaxi, però la hipòtesi no és prou segura.

11-13. *major que ... massa amat*: amplifica «nimius parvorum bonorum, scilicet temporalium» (PIETRO, *ibid.*, 45-46 [Nan 113]).

15. *qui és molt gran e emperò és fort poch amat*: afegit de Pasqual.

16-17. *en r^a paluda*: cf. PIETRO, *ibid.*, 49-50 [Nan 113]: «in Stigie, que dicitur 'tristitia'»; Pasqual prescindeix deliberadament de la mitografia.

17. *jatsia que menys punit*: afegit de Pasqual.

18. *ço és quant lo mal és molt amat*: afegit de Pasqual.

19-20. *e la sua dejectió*: llatínisme cru, afegit per Pasqual.

21. *nasciment*: llatínisme gràfic; tradueix «origene».

7. La concatenació genètica dels set vicis capitals i la distinció entre carnals i espirituals són les dues bases d'un sistema ordenat que remunta a JOAN CASSIÀ, *De coenobiorum institutis* V-XII; *Collationes patrum* V, i, sobretot, a GREGORI MAGNE, *Mor.* XXXI, XLV, 88-89 (vegeu Introducció VI, 4.2 n. 107). Vegeu també WENZEL 1967b: 18-28, i CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 181-184.

26. *spirituals e diabolicals*: són adjectius que Pietro Alighieri manlleva de PERALDUS, *Summa vitiorum* VI, 1: «Tria vero que sequuntur [sc. superbia, ira, invidia], que dyabolica sunt et spiritualia,

posteriora sunt»; vegeu Introducció VI, 4.2. Guido da Pisa també argumenta, com Pietro, que els quatre pecats de l'Estígia són espirituals (*Expositiones et glose* VIII; ed. CIOFFARI 1974: 152), mentre que la tradició gregoriana (*Mor.* XXXI, XLV, 88: «Ex quibus uidelicet septem, quinque spiritalia, duoque carnalia sunt») també sol considerar espiritual el pecat d'avarícia. Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 2 i ad 4; II-II, q. 118, a. 6 (vegeu Introducció VI, 4.3 n. 124). Sobre la possibilitat d'incloure l'avarícia entre els pecats carnals, vegeu CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 96-103.

26-27. *car no solament competexen als hòmens, mas als diables*: la glossa de Pasqual vol aclarir que aquests quatre pecats, precisament perquè són espirituals, són tant de l'home com dels diables, que són substàncies separades, mentre que la luxúria, la gola i l'avarícia són vicis carnals que només concerneixen l'home, compost de carn i esperit.

27. *són connexos e correlatius*: cf. JOAN CASSIÀ, *Collationes patrum* V, c. 10: «quadam inter se cognatione et ut dixerim concatenatione connexa sunt, ita ut prioris exuberantia sequenti efficiatur exordium [...] de ira tristitiam, de tristitia acediam necesse est pullulare» (PL 49: 621-622), i sobretot GREGORI MAGNE, *Mor.* XXXI, XLV, 88-89 (vegeu Introducció VI, 4.2 n. 107).

32. *la ira e la supèrbia ... aparents en nós*: a continuació, els testimonis DR del *Comentum* també aclareixen «acedia et invidia oculte, ex eo quia vitia sunt in nobis non aparentia», però aquest fragment manca en Pasqual com en tots els altres testimonis de la família β. Vegeu Estudi complementari III, 2.2.

9. Joan Pasqual aprofita l'esquema augustinianà dels tres amors desordenats, establert per Guillelmus Peraldu, per a fixar una ordenació definitiva dels set pecats d'incontinència: per ordre creixent de gravetat, al primer amor corresponen la luxúria, la gola i l'avarícia; al segon, l'acció; al tercer, la ira, l'enveja i la supèrbia. Evidentment, aquesta no és altra que l'ordenació gregoriana dels set vicis capitals, una denominació que Pasqual no fa servir fins a l'exordi de la secció següent (xxxii, 4-5 i 10). En un primera fase de redacció, Joan Pasqual ordenà els cercles corresponents a aquests pecats segons l'ordre expositiu del *Comentum*, desplaçant a més a més el breu capítol «de *peresa* o accidia» davant de l'avarícia (vegeu xxviii, 1 n.; xxix, 16 n.). La discrepància entre aquest ordre i l'ordenació gregoriana dels vicis capitals —ara reforçada per l'autoritat de sant Agustí— degué induir Pasqual a redactar la nota transcrita al marge inferior del f. 181^r, en la qual revisa l'ordre de redacció dels cinc darrers capítols de la incontinència (vegeu xxviii, 20-24 n.). Vegeu la Introducció VI, 4.3.

[XXXI.] LO XI^{en} CERCLE, DE SUPÈRBIA

1. Per a l'estructura de la *paluda* Estígia, vegeu xxix, 9, i xxx, 3-6. La precisió amb què Pasqual presenta aquesta part inferior o interna («juyana») de la *paluda*, on són punits els dos pecats més greus, la supèrbia en la superfície o part «sobirana», l'enveja al llim o part «juyana», sembla indicatiu d'una redacció anterior al capítol sobre l'enveja; cf. xxx, 2-3.

2. *juyana*: vegeu Introducció VII, 2.3, esp. n. 28.

3. *onzèn*: al ms. «dezen», corresponent a l'ordre desestimat en la nota transcrita al marge inferior del f. 181^r (vegeu xxviii, 20-24 i n.), d'acord amb l'ordenació establerta a xxx, 9 (vegeu n.). Com en els cercles de l'avarícia (xxiii) i l'acció (xxviii), hom ha conservat la numeració prèvia en el text, però no pas en la rúbrica; ara, a més a més, el copista ja ha transcrit els capítols de l'enveja i la supèrbia segons l'ordre definitiu (vegeu, en canvi, xxiii, 2 n.). Vegeu Introducció VI, 4.3.

2. La presentació del barquer Flègies i de les dues torres de la ciutat de Dis inverteix l'ordre de PIETRO, *In Inf.* VIII, divisio, 1-2 [*Nan* 110]: «In prima ponit quomodo venerunt ad dictam turrim et quomodo per Flegiam portati fuerunt». Vegeu *infra* 3-14 n.

4. *per senyals de Flègies*: en realitat, Flègies acudeix obeint els senyals de foc amb què es comuniquen els guaites de les dues torres; cf. PIETRO, *In Inf.* VIII ad 1, 20 [*Nan* 111]: «Unde fingit Flegiam per talia eorum signa venisse.» — *Flegias*: no accentuo segons la norma clàssica atesa la vacil·lació gràfica *a/e* de la primera síl·laba; el nom admet una pronúncia oxítona (*Flegiàs*) o paroxítona (*Flegias*).

4-5. *e vench en r^a turra ... la sumitar*: cf. PIETRO, *In Inf.* VII ad 3, 33 [*Nan* 109]: «Fingendo se [...] venire ad quandam turrim ut dicit testus»; *In Inf.* VIII ad 1, 1 [*Nan* 110]: «AD PRIMAM veniendo ad alegoriam istius turis et alterius ei correspondentis»; DANTE, *Inf.* VIII, 1-6: «Io dico, seguitando, ch'assai prima / che noi fossimo al piè de l'alta torre, / li occhi nostri n'andar suso a la cima / per due fiammette che i vedemmo porre, / e un'altra da lungi render cenno / tanto, ch'a pena il potea l'occhio tòrre.»

3-14. Tota l'exposició és versió de PIETRO, *In Inf.* VIII ad 1, 1-38 [Nan 110-113], corresponent a *Inf.* VIII, 1-78. Pasqual ha anteposat la glossa sobre Flègies (**3-6**), diable president d'aquest cercle (ll. 6-7), que en el *Comentum* s'exposa entre l'al·legoria de les dues torres (**7-12**) i l'exemple de Filippo Argenti (**13-14**). Aquesta anteposició també ha aportat alguns detalls a la presentació (vegeu *supra* 4 n.).

3-6. L'exposició de Flègies és una versió força fidel de PIETRO, *ibid.*, 19-29 [Nan 111-112]. Per a la descripció de la seva pena segons els poetes (**4**), vegeu VIRGILI, *Aen.* VI, 602-603 [607-608], i ESTACI, *Theb.* I, 712-714. Per a la narració del seu crim (**5**), vegeu SERVI, *In Aen.* VI, 618 [604] (reprès per *Mythogr.* I 202; *Mythogr.* II 151), i també *In Aen.* VII, 761 (reprès per *Mythogr.* I 46; *Mythogr.* II 32 i 151; cf. *Mythogr.* III 8, 15). La venjança impia i sacrílega de Flègies consistí a cremar el temple d'Apol·lo a Delfos, no pas a matar Esculapi. La versió de Pietro podria ésser el resultat d'una llacuna com la que conjecturo entre claudàtors sobre la base de *Mythogr.* II 151: «exsectoque uentre Coronidis produxit Esculapium qui factus est medicine peritus. Phlegias autem pater Coronidis dolens filiam ab Apolline uiciatam eius templum apud Delphos incendit unde eius sagittis ad inferos est trusus. Sed Esculapium [postea Iuppiter propter reuocatam Hypolitum] interemit.»

6-7. *és lo president ... turres*: afegitò de Pasqual, d'acord amb XXIII, 1.

8. *fingessen*: 'fingeixen'; cf. I, 102: «fingès», i vegeu Introducció VII, 2.3 i 2.5.

8-9. *molt gran e ponderosa*: afegitò de Pasqual; cf. XXIII, 25-26: «grans pedres e ponderoses», i altres ocurrencies del cultismes *ponderós* i *ponderositat* a I, 83; XX, 17, 23-24, i XLVIII, 10 i 17, que en cap cas no calquen el model llatí.

10. *e axí stà continuadament ab aquella temor e pena*: afegitò de Pasqual.

10-12. *Què és açò ... per altres?*: la interrogació retòrica amplifica i subratlla la interpretació del turment de Flègies; cf. PIETRO, *ibid.*, 22 [Nan 112]: «ut denotetur vita tyrannorum superborum et arrogantium», i XXIV, 53-54 i 79-81.

13. *1ª filla apellada Coronis o Corònides*: cf. PIETRO, *ibid.*, 24 [Nan 112]: «quamdam filiam nomine Coronidem». Pasqual pot haver format el nominatiu *Coronides* a partir de l'acusatiu, mentre que una indicació marginal —alguns testimonis solen indicar als marges els personatges esmentats i altres *notabilia*— li pot haver proporcionat el nominatiu correcte. Altrament, *Coronides* pot ésser l'apel·latiu d'Esculapi.

20. *discite*: al ms. «dicite», error comès prèviament en XX, 100, on no és imputable a l'autor.

7-12. L'exposició al·legòrica de les dues torres de la ciutat de Dis és una versió fidel de PIETRO, *ibid.*, 1-18 [Nan 110-111]. La classificació de les espècies de supèrbia remunta a GREGORI MAGNE, *Mor.* XXIII, VI, esp. 13, i arriba a TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 162, a. 4. Gregori i Tomàs en distingeixen quatre espècies: (a) «cum aliquis iactat se habere quod non habet» (aquí, ll. 22 i 27); (b) «cum quis a semetipso habere aestimat quod a Deo habet» (aquí, ll. 26-27); (c) «cum quis propriis meritis sibi datum desuper credit» (aquí, l. 27), i (d) «cum aliquis, despectis ceteris, singulariter vult videri» (aquí, ll. 27-28), i cf. TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, ad 3: «secundum quam aliquis vult aliis praeferri». També és possible que Pietro hagi tingut en compte PERALDUS, *Summa vitorum* VI, 14-22 (vegeu CASAGRANDE, VECCHIO 2000: 22-24). Adaptant aquestes classificacions a la ficció dantesca, Pietro Alighieri inclou la *superbia* gregoriana, amb les seves quatre espècies, dins la supèrbia interior intel·lectual o d'enteniment (**9**) —la sobrevaloració dels propis béns i mèrits, sense reconèixer els beneficis rebuts de Déu—, que és una de les dues flames o «aparències» de la supèrbia interior o primera torre (ll. 21-23), subratllada amb una citació de Virgili; l'altra flama, a propòsit de la qual Pietro cita l'autoritat de sant Gregori, és la supèrbia interior afectiva o de la voluntat o apetit (**10**) —desig d'excel·lència i de senyoria, domini o poder—, equivalent si fa no fa a l'*ambitio* de TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, q. 131, a. 1; Peraldus parla de la pretensió irracional de fer coses que estan fora del nostre abast. La segona torre o supèrbia exterior (ll. 23-25), que Pietro autoritza amb Jeremies, té una sola flama, que és l'arrogància o presumpció (**11**), relativa a l'excel·lència dels béns exteriors; cf. TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, q. 130 («De praesumptione»); q. 132 («De inani gloria»), aa. 1 i 3 ad 3.

21. *Aquestas*: vegeu 2.

21-23. *car alguna ... preferit*: cf. PIETRO, *ibid.*, 3-5 [Nan 111-112]: «Nam superbarum alia est interior, alia exterior. Interior est quando homo putat <bona habere, que habet, non a Deo, sed a meritis suis, vel putat> in se habere bonum quod non habet, ex quo vult prefferri aliis». Pasqual recull l'omissió de la família β. Vegeu Estudi complementari III, 2.2.

23-24. *per bellesa de cors o per riquesas o per fortalesa o altra cosa corporal*: cf. PIETRO, *ibid.*, 5 [Nan 111]: «in suo corpore, in divitiis et hediffitiis et in talibus».

31-32. *Sant Gregori en los Morals*: Pasqual potser esmena l'error «Geronimus» de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C.

12. L'altitud de les dues torres s'adiu amb el pecat de supèrbia, així com la torre de Babel és figura de supèrbia en l'exegesi bíblica.

38. *qui fou feta per supèrbia*: aclariment de Pasqual.

13-14. El comentari de l'encontre de Dante amb Filippo Argenti (*Inf.* VIII, 31-63) és versió fidel de PIETRO, *In Inf.* VIII, 30-37 [*Nan* 112-113].

14. Glossa corresponent a *Inf.* VIII, 49-51: «Quanti si tegnon or là sù gran regi / che qui staranno come porci in brago, / di sé lasciando orribili dispregi!»

45. *se tenen viure*: cf. PIETRO, *ibid.*, 34: «34: «tenent se <nunc> vivere»; Pasqual recull la breu omisió de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C.

45-46. *emperò tenen la pedra sobre llur cap per oprimir-los*: l'afegitó de Pasqual aplica als superbs la pena de Flègies (4) i no la de Filippo Argenti (vegeu 14 n.). Potser hi té a veure el fet que els superbs es tinguin a si mateixos per grans reis, i que la pena de Flègies recordi una famosa anècdota atribuïda al tirà Dionís (vegeu XXXVIII, 135-138).

47. Pietro també amalgama els versets d'Isaïes i Jeremies.

LOS SEGÜENTS CERCLES SÓN DELS VICIS FETS PER MALÍCIA

[XXXII.] DE LA INCONTINÈNCIA, MALÍCIA E BESTIALITAT, E QUALA ÉS PIJOR QUE L'ALTRA

1-3. A manera d'exordi i de transició, Pasqual anticipa el raonament que exposarà tot seguit (4-11) a partir del *Comentum*.

1. Cf. PIETRO, *In Inf.* X ad 1, 1-5 [*Nan* 129-130]: «auctor, speculatis vitiatibus in septem vitibus principalibus, ut sunt incontinentes, procedit ad speculationem vitiatorum in malitia, bestialitate et fraude.» Sobre la possibilitat que aquest capítol XXXII hagi estat redactat *a posteriori* (després del XXXIII o, fins i tot, el XXXIV), vegeu XXXIII, 100-102 n. Molt probablement, Pietro identifica la bestialitat aristotèlica amb la violència, oposada el frau segons la tradició jurídica i ciceroniana. Una comprensió inexacta de l'articulació d'aquests dos esquemes crearà molts problemes al nostre teòleg; cf. XXXIV, 1-2; XXXV, 1 i 2-4; XL, *passim*. Vegeu, sobretot, Introducció VI, 5.2.

5. *seguex-se*: al ms. «seguex». També seria possible esmenar *se seguex* (cf. VII, 63: «se seguexen nafres»; XI, 29-30: «Aprés [...] se seguex»; XXXII, 29-30: «tantost se segueix la pronitat») i explicar fàcilment l'omisió del pronom per haplografia. No obstant això, l'ús enclític del pronom és freqüent (cf. VII, 9; XII, 40-41; XVI, 32; XXXV, 20) i es dona en un context exordial idèntic, també regint infinitiu, en I, 6: «seguex-se investigar».

5-6. *segons que malícia és contra incontinència*: Pasqual afegeix aquesta precisió per distingir tot seguit (2) entre la malícia *especial*, que Aristòtil oposa a la incontinència, i la malícia *general* que concorre en tot pecat mortal, incloent-hi la incontinència i la malícia especial. Per a l'equivocitat del terme *malitia*, vegeu també Introducció VI, 5.1.

8-9. *spècia almenys subalterna*: espècie divisible en espècies inferiors, com a subgènere; altrament seria *species specialissima*, que només conté individus. Així, la malícia que s'oposa a la incontinència és espècie de la malícia general, però també és un subgènere divisible en espècies inferiors; cf. PIETRO, *In Inf.* XI ad 1, 9-13 [*Nan* 137]: «Dicendo [...] qualiter et quomodo sit tripartitus ipse generalis circulus, id est status malitie, ut genus in duas species, scilicet in violentiam et fraudem. Item quomodo dictas species, scilicet violentia, ut genus subalternum dividatur in tres species sicut tripliciter potest comiti, et ideo per tres circulos fingit tales violentos puniri; item fraus eodem modo per VIII bulgias.»

4-11. L'exposició de les tres espècies de vici moral segons Aristòtil és una versió molt fidel de PIETRO, *In Inf.* XI ad 2, 1-33 [*Nan* 137-139], corresponent a *Inf.* XI, 70-93.

4-6. Pietro construeix aquesta paràfrasi del text dantesc a partir d'ARISTÒTIL, *Eth. Nic.* VII, 1 1145^a 15-20 i 27-33; 5 1148^b 19-25, i 10 1150^b 35 - 1151^a 7, i/o d'alguna font relacionada amb TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 2 i 9; lect. 5, núm. 5; cf. ANÒNIM LLOMBARD, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 58), i ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 60).

13-14. *ço és ... centre*: afegitó de Pasqual.

15. *contra mores fugiendos*: per «circa mores fugiendorum», però Pasqual transmet la lliçó de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C.

18. *poeta ... troyà*: afegitons de Pasqual. — *no era ésser vist*: 'no semblava', corresponent a la construcció deponent «non videri» (PIETRO, *ibid.*, 6 [*Nan* 138]), tot i que pròpiament calca l'estructura

non videbatur esse; quant a la posició de l'infinitiu *ésser*, cf. AUSIÀS MARCH, CV, 118: «[...] són ésser vists discordes». Vegeu també IV, 6 n.

21. *axí cum los bestials són poch*s: segons PIETRO (*ibid.*, 8-9 [Nan 138]), els bestials són tan poch que Dante no els assignà un lloc específic, sinó que els associà als violents sota la imatge biforme —mig home, mig bèstia— del Minotaure («Et ex hoc auctor locum talibus bestialibus non distinxit nisi per Minotaurum, de quo infra dicam»). Pasqual ha suprimit l'advertiment.

24. *car són rahonables*: afegitó de Pasqual.

28-29. *Malicia est dispositio preter rectam rationem*: cf. PIETRO, *ibid.*, 16-17 [Nan 138]: «Incontinentia est dispositio preter rectam rationem [...]». La substitució de Pasqual, no testimoniada en la tradició del *Comentum*, no sembla pas un accident de còpia: el teòleg vol subratllar que la malícia perverteix la rectitud de la raó, no pas el fet que el maliciós fa mal deliberadament; l'incontinent, en canvi, conserva una raó recta, encara que no persevera, com s'explica tot seguit (7-8).

7-11. Pietro exposa l'argument aristotèlic mitjançant alguna font dependent de TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 3-5; coincideix molt literalment amb ANÒNIM LLOMBARD, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 57-58), i ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 60-61), i també, en vulgar, amb IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* XI, 79 (ed. VOLPI 2009: 363-365). La coincidència és menys literal amb GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *In Inf.* XI, 67; 70, §§ 2-6 (ed. ROSSI 1998: 89-90), mentre que les formes de l'*Ottimo commento* (ed. DI FONZO 2008: 136 i n. 183) reproduïxen la traducció italiana de Graziolo.

31-32. *E per ço ... sine ratione*: la interrupció sobtada de la frase —potser deguda a una llacuna del model, no testimoniada en la tradició del *Comentum*— fa incompreensible el raonament; cf. PIETRO, *ibid.*, 19-21 [Nan 139]: «Nam secundum quod dicit idem Phylsophus: “Bona actio hominis non est sine ratione practica vera et appetitu recto, et cum aliquod horum pervertitur, contingit quod aliquid in moribus sit fugiendum”». Atès que la virtut moral requereix rectitud tant en la raó pràctica com en l'apetit, la perversió d'una d'aquestes condicions, o de totes dues, és el que produeix les tres espècies de vici moral. En realitat, Pietro no cita textualment Aristòtil sinó la paràfrasi TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* VII, lect. 1, núm. 3, també represa per GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *In Inf.* XI, 67; 70, § 2 (ed. ROSSI 1998: 90); ANÒNIM LLOMBARD, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 58); ANÒNIM TEÒLEG, *In Inf.* XI, 70 (ed. CIOFFARI 1989: 60).

33. *Rahó pràctica és*: Pasqual adapta una oració de relatiu («que est») explicitant-ne l'antecedent, tot i que l'antecedent també podria ésser «incontinentia».

35. *tantost*: tradueix «in tantum», tot i que el sentit no sembla equivalent.

36. *aquella obra*: 'fa aquella cosa'.

37-38. *sens fre*: afegitó de Pasqual.

38. *lo incontinent ... persever*: Pietro només diu que el cas de l'incontinent és tot un altre (*ibid.*, 27-28 [Nan 139]: «quod incontinente secus est»), i Pasqual ho explica insistint en una fórmula precedent; vegeu ll. 30-31.

41. *romanent la rahó pràctica*: cf. PIETRO, *ibid.*, 30 [Nan 139]: «ratione practica <recta> remanente». Pasqual transmet l'omissió de la família β; vegeu Estudi complementari III, 2.2 B.

[XXXIII.] DEL LOCH UN ÉS PUNIDA LA MALÍCIA

1-4. El comentari sobre Eríctone és un resum molt alterat de PIETRO, *In Inf.* IX ad 1 [Nan 117-119], corresponent a *Inf.* IX, 1-33.

1. El paràgraf, de sintaxi irregular, consta d'un complement de lloc («En la intrada de la ciutat Ditis») amb tres oracions relatives en què l'autor acumula diverses precisions extretes del text de Dante i del comentari de Pietro. És probable que la cadena de relatives («la qual és lloch ... en las portes de la qual») sigui un afegitó mal resolt, ampliat amb una nota marginal (f. 189^r *mg. inf.*) suggerida per l'inici del comentari al cant següent (vegeu ll. 100-102 i n.).

2. *En la intrada ... tormentats*: cf. PIETRO, *ibid.*, 16-17 [Nan 118]: «ingredi civitatem Ditis, id est locum et statum malitiosorum»; DANTE, *Inf.* VIII, 68-69: «[...] la città c'ha nome Dite, / coi gravi cittadini, col grande stuolo»; v. 81: «[...] “qui è l'intrata”». — *Ditis*: 'de Dis'.

2-3. *pus profundo ... incontinents*: cf. XXXII, 3 i 11.

4. *fou vista Ericto*: Pasqual situa Eríctone a l'entrada de la ciutat de Dis per un error d'interpretació. En *Inf.* IX, 22-27, Virgili encoratja Dante (vegeu 4) dient-li que ell ja ha davallat abans al fons de l'infern per treure'n l'ànima d'un soldat, evocat per la maga Eríctone perquè predigués a Sext Pompeu el desenllaç de la batalla de Farsalos (LUCÀ, *Phars.* VI, 507-830). Sobre la necromància d'Eríctone i el problema cronològic que planteja aquesta ficció (el Virgili històric era ben viu el 48 a.C.), vegeu GENTILI 2000.

2. Adaptació explicativa, però sintàcticament anòmala, de PIETRO, *ibid.*, 7-9 [Nan 118]: «Nam si Eripto [...] videbatur mortuos ad eorum corpora revocare (ut fecit ad instantiam Pompei filii, scilicet Sexti, volentis prescire de bello [futuro *af. K*] inter Pompeium et Cesarem [...])».

5. *fitonissa romana*: pròpiament una maga de Tessàlia, però el context històric i l'esment de la pitonissa de Saül (3) han suggerit a Pasqual aquesta presentació.

3. Cf. PIETRO, *ibid.*, 6-15 [Nan 118]: «Quod non est tenendum literaliter. Nam si Eripto predicta suis || magicis incantationibus videbatur mortuos ad eorum corpora revocare ([...] unde dicit ibi Lucanus de ipsa Eriptone: [...]), non erat propria anima et spiritus illius corporis, sed demon quidam. Nam et secundum Augustinum fitonisa illa mulier de qua scribitur in primo Regum, loquens in personam Samuelis, non fuit Samuel, sed demon.» A part de l'omissió del text de Lucà, vegeu *supra* 2 n.; Pasqual omet al final la interpretació moral o trològica que Pietro proposa (*ibid.*, 17-21 [Nan 118-119]).

4. Cf. PIETRO, *ibid.*, 3-6 [Nan 118]: «timuit auctor in se ne ulterius posset cum eo iudicio procedere, scilicet in dicta sua speculatione. Sed Virgilius, id est dicta ratio, respondit et confortavit ipsum, ut dicit testus, scilicet quod iam ivit coniuratus ab Eriptone, etc. usque ad fundum inferni, et per consequens modo poterit ire et sciet.» És excepcional que Pasqual es refereixi directament a la ficció del viatge dantesc i a la seva interpretació al·legòrica com a especulació (vegeu també l. 79), i que precisi: tant dels «vicis» com de les «penes». Vegeu Introducció IV, 3, i GÓMEZ, en premsa.

5. L'aparició de les fúries a les portes de Dis és descrita segons PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 1-2 [Nan 119], però Pasqual ha desplaçat al capítol VII (1-7 i 12-20) tot el comentari relatiu a les fúries (PIETRO, *ibid.*, 1-38 [Nan 119-121]), corresponent a *Inf.* IX, 34-51.

6. L'obertura de les portes de Dis és descrita segons PIETRO, *In Inf.* IX ad 3, 38-45 [Nan 126], corresponent a *Inf.* IX, 89-99; Pasqual ha desplaçat al capítol X (4-5) tota la informació relativa a Cèrber (PIETRO, *ibid.*, 43-54 [Nan 126-127]). Quant a Medusa, vegeu *infra* 18 n.

19-20. *Un ell, Dant, e Virgili obriren ... e comensaren a inproperar*: cf. PIETRO, *ibid.*, 38-39 [Nan 126]: «Subdendo quomodo portam Ditis aperuit et quomodo illis demonibus improperavit, videlicet an velint contradicere fati». En el *Comentum*, el subjecte d'aquests verbs és Mercuri, que intervé per obrir les portes a Dante i Virgili. La presència del pronom «ell» fa sospitar que Pasqual ha revisat una primera versió d'aquest paràgraf, afegint-hi els noms de «Dant e Virgili» i conjugant els verbs en plural, potser alhora que el desplaçava des del final del capítol fins en aquesta posició preliminar. Aquest canvi podria tenir a veure amb la interpretació que relaciona Mercuri amb l'eloqüència fraudulenta (vegeu 19, i XXXIV, 1): Joan Pasqual potser ha preferit d'atribuir a Dante i Virgili l'acció d'obrir les portes de la ciutat de Dis; més avall (21) Pasqual torna a privar Mercuri d'aquest paper. — *e trobaren les dites fúries*: afegit de Pasqual; cf. l. 17.

22. *quaix volguessen dir que divinal disposició era*: cf. PIETRO, *ibid.*, 39-40 [Nan 126]: «cui [sc. divine voluntati] nullus finis potest esse precisus, et qui vult nunc [...]».

22-23. *que ells entrassen aquí e hisquessen*: cf. PIETRO, *ibid.*, 40 [Nan 126]: «istum ita ire auctorem per infernum». Les portes de Dis impedeixen l'entrada, però també amenacen d'impedir-ne la sortida; cf. ll. 23-26, i també 4 i 7.

23. *aportant-los en memòria*: cf. DANTE, *Inf.* IX, 98: «Cerbero vostro, se ben vi ricorda».

7-18. La narració i la interpretació del mite de Medusa i les gorgones són —tret de 11 i 18— una versió força literal de PIETRO, *In Inf.* IX ad 2, 39-76 [Nan 121-124], corresponent a *Inf.* IX, 52-60. L'aspecte narratiu integra temes d'ascendència diversa: les filles Forcus, l'estupre de Neptú i la venjança de Minerva (LACTANCI, *Narrationes fabularum Ovidianarum* IV, 20), l'ull únic de les gorgones (SERVI, *In Aen.* VI, 289) i el mite de Perseu (OVIDI, *Met.* IV, 610-620; LUCÀ, *Phars.* IX, 619-733). Quant a l'aspecte exegetíc, la tradició serviana entén l'ull únic de les gorgones com l'extrema bellesa que compartien i que deixava de pedra els admiradors (SERVI, *In Aen.* II, 616, i IV, 289; ISIDOR, *Etym.* XI, III, 29), mentre que FULGENCI (*Mit.* I, 21) aporta una doble interpretació etimològica del mite, en clau històrica (*Gorgones*, 'terre cultrices') i moral (*gorgon*, 'terror'). La majoria d'aquests components es troben ja aplegats en els repertoris medievals; cf. *Mythogr.* I 127 i 128; *Mythogr.* II 135 i 136; *Mythogr.* III 14, 1-3.

27. *quant Virgili e Dant foren dins la ciutat*: manipulació deliberada de la ficció dantesca (vegeu *supra* 19-20 n.). Les portes de Dis, encara barrades quan les fúries invoquen Medusa (*Inf.* IX, 52-54), no s'obriran fins que Mercuri no les tocarà amb el seu caduceu (*Inf.* IX, 89-90), i no serà fins al final de la seva eloqüent admonició que Dante i Virgili gosaran entrar-hi (*Inf.* IX, 104-106).

28-29. *en la manera de Hèrcules*: 'com intentaren de fer amb Hèrcules'; cf. 6 i 18.

29-30. *Forcus, rey de Spanya*: la mitografia medieval el considera rei de Còrsega i Sardenya; cf. SERVI, *In Aen.* v, 824; *Mythogr. I* 126; *Mythogr. II* 194; *Mythogr. III* 5, 1 (ed. BODE 1834: 171, 31-32). Pasqual omet que era germà de Saturn.

34. *car*: Pasqual pot haver llegit *quia* per «quem», que és la lliçó enregistrada en la tradició del *Comentum*.

34-35. *qui ... eren convertits*: enteneu 'tothom qui', i concordança *ad sensum*.

11. Aquesta interpretació moral de Medusa i les gorgones, relativa als perills de la concupiscència, no prové del *Comentum*, sinó que molt probablement ha estat suggerida per PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* IV, ff. 41^a, 36 - 41^b, 7: «Ista serpentina monstra possunt signare malas et pulchras mulieres [...]. Ipse enim videntes in lapides convertunt quia ex visu et aspectu mulierum homines in lapides, id est insensibiles, efficiuntur et prae stupore et temptatione quam concipiunt sensu debitae discretionis privantur, ita quod per mulieres multi homines et ferae, id est sapientes et stulti, lapidificati sunt.»

38-41. La citació dantesca confirma que rere el mite de Medusa s'amaga una doctrina que cal saber interpretar: en aquest cas, la que Pasqual ha espigolat en Bersuire. Pietro no s'atura a comentar aquests versos, que tanmateix té presents l'exposició dels seus principis hermenèutics en el pròleg al *Comentum*.

42. *Nota de visu mulierum*: tot i semblar una nota marginal incorporada al text, no hi ha dubte que també és obra de Pasqual, atès que prové de Bersuire («quia ex visu et aspectu mulierum»; vegeu *supra* 11 n.). Sembla, doncs, que Pasqual ha volgut subratllar l'interès moral de la interpretació afegida, advertint el lector del perillós poder de fascinació de la bellesa femenina. Vegeu l. 68 i n. — *Dampnis*: Dànae.

43. *ab la arme de Mercuri*: «arme» adapta el quasi homògraf *arpe* o *harpe*, 'simitarra, alfange'; cf. PIETRO, *ibid.*, 48-49 [*Nan* 122]: «cum [...] arpe Mercurii»; PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* IV, f. 41^a, 28-29: «cum harpe gladio falcato Mercurii».

44. *Líbia*: al ms. «libera», error paleogràfic no enregistrat en la tradició del *Comentum*.

46. *E jatsia açò sia fictió, emperò veritat fou*: cf. PIETRO, *ibid.*, 52 [*Nan* 122]: «Integumentum est [...] vere fuerunt».

48. *astuta*: al ms. «statuta»; cf. PIETRO, *ibid.*, 54 [*Nan* 122]: «Medusa, ut astutior aliis sroribus». La reduplicació *-tu-* > *-tatu-* pot haver-se produït mecànicament tant en llatí com en català; la *s-* líquida tant pot ésser causa com conseqüència de l'error.

48-49. *cultivà, de què havien grans rendes de la terra, ço és de la cultura*: cf. PIETRO, *ibid.*, 54 [*Nan* 122]: «cultura et reditu ansie [auxit CDELPR ansie stimulabat K anxie seguit d'espai en blanc GST]». El verb «auxit» és correcte o bé esmena un error d'arquetip, mentre que l'adverbi *ansie* (*BHKNOST*), 'amb diligència', deixa la frase sense verb principal, com constaten els testimonis *KST*; és possible que el verb «cultivà» sigui una restitució conjectural de Pasqual. Vegeu Estudi complementari III, 3.3, núm. 6.

50. *grece 'terra' dicitur 'gonge' 'cultura'*: la lliçó de l'arquetip del *Comentum* devia ésser «ge enim dicitur 'terra'; gorge, 'cultura'», on *gorge* és una deformació del mot *orgia/ergia*; cf. FULGENCI, *Mit.* I, 21, i esp. *Mythogr. I* 127, 9-10: «Gorgones quasi ge oreges, id est terre cultrices, ge enim Grece Latine terra, orgia dicitur cultura»; *Mythogr. II* 135, 8-9: «Gorgone dicuntur quasi terre cultrices, γῆ enim terra, orgia cultura dicitur»; *Mythogr. III* 14, 1: «Gorgones quasi γεργαί, id est terrae cultrices dictae sunt; γῆ enim terra, ἐργία cultura interpretatur» (ed. BODE 1834: 251). El subarquetip de la família β confongué *ge* amb l'abreviatura de *grece*. Pasqual hereta aquest error *grece* i coincideix amb δ i potser amb *P* en la corrupció paleogràfica *gonge*. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

52. *vehent ellas*: cf. PIETRO, *ibid.*, 57-58 [*Nan* 123]: «in qua apparentes suo stupore et terrore timendo homines vel invidendo eis [videndo eas T] quasi lapides effitiebantur». La coincidència de Pasqual amb *T* es pot considerar poligenètica. A més a més, el canvi sembla deliberat; cf. *supra* 11 n. i *infra* 68 n. — *axí bellas e riques e superbiosas*: afegitó de Pasqual.

53. *ço és que no-s gosaven moure*: afegitó de Pasqual.

57-59. Vegeu Estudi complementari III, 2.2.

61-64. Pasqual omet dos versos finals.

62. *subvertit*: per «submittit» (PIETRO, *ibid.*, 66 [*Nan* 123]; JOAN DE GARLÀNDIA, *Integ. Ov.*, v. 226), variant no enregistrada en la tradició del *Comentum*, però que tampoc no sembla imputable a un error en la tradició catalana.

68. *Axí Dant ... fóra tornat*: Pasqual adapta a la seva proposta bersuiriana (vegeu 11 i n.) la glossa de PIETRO, *ibid.*, 71-73 [*Nan* 123-124]: «Sic igitur in proposito, auctor rimando mundana ut infernum quemdam, speculando superbiorum actus et terrores, ut lapis effectus fuisset nisi a ratione fuisset defensatus. Per quam rationem in persona Virgilii debemus claudi a talibus.» — *en vehent*: cf. *supra* 52 n.

71. *motus*: per «metus» (PIETRO, *ibid.*, 74 [Nan 124]; VIRGILI, *Georg.* II, 491) és un fàcil error poligenètic que també ha comès el testimoni *N* del *Comentum*. — *factum*: llegiu «*fatum*».

72-73. *Acherontis avari, patris sororum istarum*: desconec la font mitogràfica d'aquesta segona ascendència que PIETRO (*ibid.*, 75-76 [Nan 124]) atribueix a les gorgones, si no prové d'una confusió amb les fúries; cf. VII, 1.

18. A propòsit dels perills de Medusa, Pasqual cita Dante i anticipa oportunament el paral·lel clàssic que en el *Comentum* s'al·lega més avall a propòsit de Cèrber (*Inf.* IX, 98-99; vegeu *supra* 6 n.; cf. PIETRO, *In Inf.* IX ad 3, 41-45 [Nan 126-127]: «Unde scribitur Herculem [...] descendisse in infernum habendo secum Theseum et Peritheum eius socios. Iuno vero ipsum Herculem eius privignum ibi voluit detineri, et fecit Medusam sibi aparere ut lapis efficeretur, sed ab ea evasit.» Vegeu també X, 3 i 4-5.

74. *per ço cum eren virtuosos*: afegitó de Pasqual, paral·lel a la «rahó» de Dante (l. 68) i probablement suggerit per la interpretació de Perseu, «ço és lo virtuos» (l. 58). Dante, Hèrcules i Teseu també exemplitiquen el *descensus virtuosus ad inferos* en el pròleg al *Comentum* [Nan 14-15].

77. *vegamo*: al ms. potser «veganto». Probablement cal entendre *veggiamo*, variant enregistrada en l'*antica vulgata*; vegeu Estudi complementari II, 2.4.

19-24. La interpretació de Mercuri és una versió abreujada de PIETRO, *In Inf.* IX ad 3, 1-37 [Nan 124-126], corresponent a *Inf.* IX, 61-105 (esp. 64-90), amb omissió de diverses referències i citacions textuais.

78. *aparegué*: Pasqual deu llegir *apparuit* per «aperuit» en PIETRO, *ibid.*, 1-2 [Nan 124] «dicit quomodo elloquentia cautelosa [...] venit et aperuit que Virgilius, id est ratio, aperire non poterat.» La confusió fóra clarament poligenètica i hauria enfosquit el final de la frase, que Pasqual omet. En el paràgraf següent també omet les referències a la impotència de Virgili davant les portes de Dis (*ibid.*, 8-9).

79. *a investigar la matèria dels maliciosos*: l'expressió té origen en l. 14 (i vegeu n.).

80. *entrar*: a continuació omet una citació virgílica (*Aen.* VI, 549-554).

81-82. *a les quals ... fa*: en aquest cas, el règim preposicional *fer a* ('escaure, correspondre a') tradueix el verb *praeesse*; cf. PIETRO, *ibid.*, 10-11 [Nan 125]: «Mercurii, cuius constellatio preest meritiis et mercatoribus». Cf. l. 94: «és dit president d'ells», traduint «dicitur preesse eis» (PIETRO, *ibid.*, 33 [Nan 126]).

82. *inquirir*: el cultisme és de Pasqual i glossa el verb «ingredi»; a continuació omet una citació bíblica (Ps 70, 15-16).

82-83. *E axí Mercuri és loch dels fraus, e aquest és nunciador*: cf. PIETRO, *ibid.*, 13-14 [Nan 125]: «Fingendo dictum Mercurium locum fraudum sicut nuntius Dei sibi aperire, hoc est quod in se ipso auctor reduxit in memoriam que in talibus fiunt.» La supressió abrupta de la segona meitat de la frase («Dei ... fiunt») i la traducció defectuosa de la primera meitat poden ésser indicis d'un salt (de *nuntius* a *fiunt*) en el model de Pasqual. Aquesta omissió hauria fet impossible de reconèixer «Mercurium» i «locum fraudum» com a subjecte i complement directe del verb «aperire», i explicaria per què Pasqual els interpreta com a complement directe i predicatiu, dependents de «Fingendo».

85. *caducum*: per «caduceum», error imputable al subarquetip de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 3.4. — *serpentes*: a continuació omet una breu referència a la verga d'Aaron (Num 17, 10).

86. *compulsió*: la lliçó unànime dels testimonis del *Comentum* és «complexione», però la variant té una fàcil explicació paleogràfica, per abreviació de la síl·laba *pl(e)*, i també semàntica, atesa la virtut atribuïda al caduceu de Mercuri i, sobretot, a la verga d'Aaron en un paral·lel que Pasqual ha omès; cf. PIETRO, *ibid.*, 17-18 [Nan 125]: «virga Aaron ponebatur in tabernaculo in reprimitiorem rebellium et seditiorem filiorum Israhel». És probable, doncs, que la lliçó sigui autèntica. — *diu Lucan in X^o*: Pasqual omet un vers (*Phars.* X, 209) que assigna a Mercuri un poder d'arbitratge arreu del mar, però manté la glossa que en fa Pietro. — *a tart*: 'rarament', tradueix «raro».

23. Pasqual omet la citació textual d'Estaci (*Theb.* II, 1-6 i 11).

90. *entrar*: tradueix «introducere», transitiu.

91. *IX búlgias*: malgrat els «dieci valli» de Dante (*Inf.* XVIII, 9), Pietro en compta nou per inducció de la citació d'ESTACI, *Theb.* II, 6 («Styx inde nouem circumflua campis»), i insistirà constantment en aquest nombre (*In Inf.* XI ad 1, 13 [Nan 137]; XVIII, div., 2 [Nan 187], i ad 1, 4 [Nan 188]), fins que no arribarà a la desena *bolgia* (*In Inf.* XXIX, 2 [Nan 250]). Noteu, per tant, que Pietro Alighieri relaciona Mercuri amb Malebolge, cercle vuitè de l'infern dantesc; vegeu XXXIV, 2-3, i també Introducció VI, 5.2 n. 156.

93. *locució*: tradueix «sermo»; cf. l. 88.

95. *qui és Déu*: afegit de Pasqual.

96-99. Pasqual recull del seu model diverses variants: ll. 96 «lambere» (per «labere») i 98 «noster» (per «nostri»), imputables a l'arquetip de la tradició del *Comentum*; 98 «igitur» (per «hic»), que remunta al subarquetip β , i també 97 «cellens» (per «celleres»), coincidint amb δ ($B^{ac}H$), tot i que la confusió entre vibrant/nasal no implica error conjuntiu. Clarament poligenètic és també l'error 99 «Cum virga caput» (per «Tum virgam capit»), enregistrat parcialment en testimonis separats de la tradició: una fàcil confusió entre *c/t* (*tum* > *cum*) podia induir al canvi de cas *virgam* > *virga* i a una reinterpretació de l'abreviatura en *cap(i)t* > *cap(u)t*, imputables a Pasqual o al seu model llatí. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.3.

99. *etc.*: Pietro proposa a continuació un paral·lel bíblic (Ps 22, 4) que Pasqual omet.

100-102. Aquesta nota marginal sobre la triple muralla de Dis (vegeu 1 i n.) prové de PIETRO, *In Inf.* x ad 1, 1-5 [Nan 129-130]: «auctor, speculatis vitiatis in septem vitiis principalibus, ut sunt incontinentes, procedit ad speculationem vitiatorum in malitia, bestialitate et fraude. Que tria vitia figurantur pro tribus muris dicte civitatis Ditis, que continet admodo tales tripartitos peccatores. Unde Virgilius ad hoc: “Menia lata videt triplici circumdata muro”, etc». En el *Comentum*, aquesta glossa segueix immediatament la divisió que Pasqual recull a xxxii, 1. Probablement, doncs, fou afegida en aquest lloc *a posteriori*, quan Pasqual començà a fer servir el capítol x del *Comentum* (després de xxxiv, 7). De fet, també el capítol xxxii sembla redactat *a posteriori*, com a transició entre la incontinència i la malícia. Vegeu xxxii, 1 n., i Introducció VI, 5.2.

[xxxiv.] DE LAS PENAS DE LA MALÍCIA. DEL CERCLE DELS HERETGES

1-2. La relació entre l'«eloqüència cautelosa» de Mercuri, el frau i la ciutat de Dis, on és reclosa la malícia, prové de PIETRO, *In Inf.* ix ad 3, 1-37 [Nan 124-126]; vegeu xxxiii, 19-24. La idea que la ciutat de Dis inclou els vicis de malícia, bestialitat i frau prové de PIETRO, *In Inf.* x ad 1, 1-5 [Nan 129-130]; vegeu xxxii, 1, i xxxiii, 100-102. Finalment, la divisió aristotèlica de les tres disposicions vicioses prové de PIETRO, *In Inf.* xi ad 2, 1-33 [Nan 137-139]; vegeu xxxii, 4-11. A partir d'aquests criteris, Joan Pasqual proposa una reestructuració de les culpes incloses en la ciutat de Dis: el frau és manifestació de la malícia comesa per «eloqüència cautelosa» (ll. 2-4), mentre que els tres *gironi* dels violents (cercle setè) i també els traïdors (cercle novè) s'identifiquen específicament amb la bestialitat (ll. 4-5). El teòleg no pretén de reordenar el tractat segons aquest esquema, i per això adverteix al lector que l'ordre de l'exposició, dependent de la ficció dantesca, no es correspon exactament amb l'ordre de la gravetat moral (ll. 6-7): els pecats comesos per bestialitat són més greus que els comesos per simple malícia (ll. 5-6, 7-8), i, entre els pecats comesos per bestialitat, els més greus són la desesperació i la traïció (ll. 10-12). La referència a la tirania, la blasfèmia i la desesperació, com també a la traïció i al cercle de Lucífer, indiquen que Pasqual ja posseeix una idea més o menys completa de l'estructura general de l'infern dantesc; però noteu que aquesta reordenació de Pasqual no estableix clarament la subdivisió de la malícia en les espècies de violència i frau (xxxv, 1) ni és coherent amb la posterior ordenació moral de les violències (xl), en què la blasfèmia és considerada més greu que la desesperació. Sembla, doncs, que Pasqual va redactar aquesta proposta immediatament després de compondre el capítol xxxii a partir de PIETRO, *In Inf.* xi ad 2, i això després d'haver compost aquest capítol xxxiv a partir de PIETRO, *In Inf.* ix ad 3, x ad 1 i 2, i xi ad 1. Aquest afegit *a posteriori* degué afectar la redacció primitiva dels paràgrafs 1 i 3.

2-3. *e lo frau ... Mercuri*: vegeu xxxiii, 19-24, esp. 78-79 (PIETRO, *In Inf.* ix ad 3, 1-37 [Nan 124-126], esp. 1-2); per a la possible relació entre Mercuri i Malebolge, vegeu xxxiii, 91 i n.

3. Cf. PIETRO, *In Inf.* x ad 1, 6-7 [Nan 130]: «Et primo narrat sic intellectualiter speculando de malitiosis scilicet hereticis post tractatum [...]»; vegeu 9, i xxxv, 1-4.

4-7. La culpa i la pena dels heretges s'exposa segons PIETRO, *In Inf.* ix ad 3, 55-68 [Nan 127-128], corresponent a *Inf.* ix, 106-133, amb l'omissió d'una referència als sepulcres de Pola (*Inf.* ix, 113-114) i d'una citació del *Decretum Gratiani*.

14. *cremats e pudents*: els heretges cremen dins sepulcres ardents (*Inf.* ix, 118-131), però no «pudents»; només a la vora interior de la cornisa dels heretges comença a sentir-se la pudor que emana del fons de l'abisme infernal (*Inf.* xi, 1-12). Pasqual insisteix més avall (22) en aquesta pudor, però també aquí mateix (6) amplifica la interpretació dels sepulcres al·ludint a la pudor dels cossos putrefactes.

19-20. *senten [en altra manera] que la sglésia sent*: cf. PIETRO, *In Inf.* ix ad 3, 62 [Nan 128]: «aliter sentiunt [CDR se ingerunt BEGHKLNOQST] quam Romana Ecclesia [senciat af. T]». Al ms. manca una expressió corresponent a «aliter»; com que no enregistro al *Tractat* cap ocurrència de l'adverbi

altrament, proposo una locució manllevada de XXIV, 103. Els verbs *senten* i *sent* fan pensar que el model de Pasqual proposava, a la interlínia o als marges, les lliçons alternatives de la família α , com potser també és el cas de *T*. Vegeu Estudi complementari III, 7.3.

20. *són*: correspon a «figurant». — *crueltats*: per «credulitates», error poligenètic, compartit amb els testimonis *CKLOQ* del *Comentum*, que cal imputar a la tradició llatina i no pas a la transmissió catalana del text.

21-22. *les quals ... sepulcres*: cf. PIETRO, *ibid.*, 63-65: «quia ut corpora mortua sepulcra et putrida tenent, ita dicte eorum oppiniones tenent <eos ut corpora iam> mortua et sepulta». Pietro identifica els sepulcres amb les opinions herètiques; induït per la llacuna de la família β , Pasqual inverteix els termes de la imatge i identifica els heretges amb els sepulcres i llurs opinions herètiques amb cadàvers putrefactes. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

22. *e pudents*: afegit de Pasqual; vegeu *supra* 14 n.

23. *declinen*: per «delirant», pot ésser un error paleogràfic, no enregistrat en la tradició del *Comentum*, o una adaptació deliberada de l'autor.

23-24. *de variables penes són afligits*: fragment d'una citació de Gracià (*Decretum*, C. 24, q. 1, c. 21) que Pasqual omet.

24. *afligits*: per «affici», error paleogràfic només possible en llatí i documentat en el testimoni *R* («affligi») del *Comentum*.

8-11. La col·lecció d'autoritats que corroboren l'adscripció de l'heretgia a la malícia, immediatament després de la supèrbia, i també la figura dels sepulcres oberts, és versió fidel de PIETRO, *In Inf.* X ad 1, 6-35 [*Nan* 130-131], corresponent a *Inf.* X, 7-12; Pasqual gairebé s'ha limitat a acumular en un mateix paràgraf (10) tots els elements relatius a la figura dels sepulcres, i ha omès una sola citació bíblica. Recordeu que abans ha desplaçat les primeres ratlles (*ibid.*, 1-5 [*Nan* 129-130]) a XXXII, 1, i a la nota marginal XXXIII, 100-102.

25. *Notantment*: 'de manera assenyalada' o 'especialment', traduint la locució *et merito*, 'i amb raó'; cf. *notantment*, 'singularment' (1442), en *DECLC*, s. v. *nota* (V, 965^b), i *DCVB*, s. v. *notadament*. — *après dels superbiosos deven ésser los heretges*: més endavant Pasqual corregeix aquesta proposta dantesca, considerant l'heretgia una violència contra Déu i enumerant després de la supèrbia la tirania (violència contra el proïsme) com la menys greu de les violències; cf. XL, 7, i vegeu Introducció VI, 5.2.

29-30. *id est, los pares dels heretges*: glossa pseudoetimològica afegida per Pasqual, potser per analogia amb la glossa a *heresiarques* (ll. 17-18). El terme *paterini* designà originàriament els membres d'un moviment reformista religiós sorgit a Milà cap a la segona meitat del s. XI, però més tard s'aplicà a tota mena d'heretgies populars, com la valdesa, i molt especialment al catarisme (MANSELLI dins *ED*, s. v. *paterino*).

33. *exaltant*: per «exultant», error no enregistrat en la tradició del *Comentum*, però que s'ha pogut produir molt fàcilment en el model de Pasqual o en la transmissió del seu text, per mala interpretació d'una abreviatura («exltant» en *P*) o per confusió paleogràfica entre *a/u*.

44. *sant Agustí, super I^o Regum*: cf. PIETRO, *ibid.*, 29 [*Nan* 131]: «Augustinus super tractatu illo in libro Regum». La confusió entre les abreviatures de *libro* i *primo* (*I^o/j^o*) es pot haver produït molt probablement en la lectura de Pasqual.

45-46. *Car les coses errants no deven ésser occises, mes a cautela reduïdas*: cf. PIETRO, *ibid.*, 32 [*Nan* 131]: «Ovis enim errabunda occidi non debet, sed ad cautelam [caulam *EGLQST* caulas *K*] reduci.» Joan Pasqual tradueix «errabunda» com a substantiu abstracte, potser per omissió o incomprensió del mot «Ovis» (fàcil de confondre amb *Quis*, que mancava de sentit). L'error d'arquetip «cautelam» (esmenat pel subarquetip del grup ϵ) afavoria la incomprensió. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

12-22. En els paràgrafs dedicats als exemples d'heretgia, Pasqual combina els comentaris de Pietro sobre Epicur i els seus sequaços (*Inf.* X, 13-120) i sobre les heretgies cristianes (*Inf.* XI, 1-12) amb notícies extretes del text de Dante i glosses d'una altra procedència.

12-15. La glossa sobre Epicur i la seva doctrina —tret del paràgraf 13— és versió de PIETRO, *In Inf.* X ad 1, 36-50 [*Nan* 131-132], corresponent a *Inf.* X, 13-15.

12. Cf. PIETRO, *ibid.*, 36 [*Nan* 131]: «Dicendo ibi esse Epicurium cum sequacibus, etc.»; DANTE, *Inf.* X, 14-15: «con Epicuro tutti suoi seguaci, / che l'anima col corpo morta fanno.» Pasqual fa un breu incís per formular les dues tesis errònies que la cultura medieval imputava a Epicur i que es desprenen de la seva negació de la immortalitat de l'ànima: la negació de l'existència de l'infern i

l'hedonisme. Vegeu ll. 55-58 i **14-15** n. Per a les nocions que Pasqual i els seus coetanis posseïen sobre la doctrina d'Epicur, vegeu RENEDEO 1994.

50-51. *e posave ... carnals*: aquesta segona part de l'incís apareix al ms. després de «secaçes»; probablement l'autor anotà l'afegitó al marge o a la interlínia, i el responsable de la còpia en net l'incorporà al text en un lloc erroni.

13. Abans de continuar amb l'exposició de l'epicureisme, Pasqual menciona Farinata degli Uberti i Cavalcante, els dos epicuris florentins amb qui Dante dialoga en *Inf.* x, 22-93; cf. PIETRO, *In Inf.* x ad 2, 1-2 [*Nan* 131]: «fingit ibi se invenire dominum Farinatam de Ubertis de Florentia et dominum Cavalcantem de Cavalcantibus.» Aquesta breu identificació s'amplifica amb notícies extretes del text de Dante (*Inf.* x, 22-27) o d'alguna altra mena glossa; vegeu *infra* 53-54 n., i cf. PIETRO, *In Inf.* x (IIa red.): «Inter quos Epycurios fingit auctor ibi se invenisse umbram domini Farinate de Ubertis et domini Cavalcantis de Cavalcantibus de Florentie, patris Guidonis probissimi inventoris in materna rima contemporanei ipsius Dantis»; (IIIa red.), § 2: «auctor fingit se invenire inter dictos hereticos mortuos in errore dicti Epicuri [...] umbram domini Farinate de Ubertis de Florentia et umbram domini Cavalcantis de Cavalcantibus de dicta terra, patris Guidonis, viri acutissimi ingenii et comitis contemporanei huius auctoris». Altres comentaristes (*Ottimo*, Benvenuto da Imola, Buti, etc.) ofereixen informacions coincidents.

52. *tuscans*: al ms. «tusca». Cal apuntar la possibilitat que en una primera redacció l'autor hagués al·ludit a un sol toscà, Farinata, partint del text de Dante (*Inf.* x, 22: «O Tosco [...]»; v. 32: «Vedi là Farinata [...]»), i que després hagués reelaborat tot el paràgraf; l'error podria imputar-se aleshores a una deficiència en la revisió o en la còpia en net.

53-54. *qui ... infern*: vegeu Estudi complementari III, 7.4. Aquesta interpretació del «disdegno» de Guido Cavalcanti envers la lliçó poètica de l'infern virgilià prové sens dubte d'una glossa a *Inf.* x, 52-72, esp. 61-63; cf. IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* x, 61: «Qui mostra che trasse da Virgillio questa *Commedia* e che Guido predetto non seppe Virgilio, e però non la può fare» (ed. VOLPI 2009: 337); *Ottimo*, *ad loc.*: «Qui l'Autore mostra che non per sua sufficienza cerca questi luoghi, ma per grazia di Dio, che li mandò innanzi Virgilio, lo quale fu di lui motore col libro dello Eneida, dov'elli introduce Enea al Ninferno sotto il conducimento di Sibilla; e qua come la ragione il guida, e scorge a questo argomento [...]. E dice l'Autore, che forse Guido ebbe a disdegno questo libro di Virgilio, e li altri suoi»; PIETRO, *In Inf.* x (IIa red.): «Qui Guido adhesit libris phylosophicis magis quam poeticis: et hoc est quod tangit hic auctor dum dicit quod ipse Guido, vilipendendo Virgilium, idest eius poema, et alios per consequens vates, solummodo secuto est phylosophos»; (IIIa red.), § 2: «qui, quamvis fuerit magnus rimator in materno stilo, nullatenus delectabatur in poesia, sed potius in phylosophia, ut colligitur hic in textu in eo quod dicit sibi auctor quod dedignatus fuerat studere super Virgilio»; BENVENUTO, *ad loc.*: «Guido non potest facere istam descriptionem Inferni, quia non est poeta sicut ipse; unde dicit: *et io a lui*, scilicet dixit: *da me stesso non vegno*, quia non sum solus vel primus inventor istius materiae, imo habui Virgilium qui fecit mihi viam; ideo dicit: *colui ch'attende là*, idest Virgilium, qui expectat me ibi, *me mena per qui*, idest per Infernum, et sic habui bonum ducem; et tangit curialiter illum Guidonem dicens: *forse cui Guido vostro ebbe a disdegno*. Et hic nota quod iste Guido non est delectatus in poeticis, licet fuerit acutus philosophus et subtilis inventor [...]. Modo ad propositum Guido, sicut et aliqui alii saepe faciunt, non dignabatur legere poetas, quorum princeps est Virgilius; sed certe Dantes alium honorem et fructum consecutus est ex poetari, quam Guido de solo philosophari, quia errorem quem pater habebat ex ignorantia, ipse conabatur defendere per scientiam.»

53. *hojr*: en sentit escolar, 'assistir a una lliçó'. — *Virgili*: al ms. «v(ir)gi ·ij·». L'abreviació habitual és *v(ir)gili*; per tant, sembla que «Eneydos» ha induït el copista a interpretar *li* com un número de llibre. També és possible, però menys probable, que la lliçó correcta fos *v(ir)gili ·vi^o*.

54. *aquests seguint la opinió de Epicuri*: són «seguaci» d'Epicur, sepultats al cementiri dels epicuris (*Inf.* x, 13-15 i 28-29; PIETRO, *In Inf.* x ad 2, 1 [*Nan* 132]). El demostratiu es refereix a Farinata i Cavalcante, tot i que el «disdegno» de Guido envers l'infern virgilià també l'associa amb els epicuris.

14-15. L'exposició sobre l'origen de les escoles epicúria i estoica reprèn i reelabora el comentari de PIETRO, *In Inf.* x ad 1, 36-50 [*Nan* 131-132]. Segons Pietro, epicureisme i estoïcisme són dues respostes oposades a la qüestió, debatuda primerament per Sòcrates i després resolta diversament pels seus deixebles, de definir en què consisteix el bé suprem —i «la felicitat» (l. 55), glossa Pasqual—: la posició hedonista d'Aristip («dicebat esse in voluptate») fou secundada per Epicur; la posició Antístenes («dixit esse in virtute animi»), pels estoics. Pietro comenta a continuació la segona tesi dels epicuris: la negació de la immortalitat de l'ànima. A propòsit d'aquesta qüestió, cita les manifestacions anàlogues que Salomó posa en boca d'impis i profans (Sap 2, 1; Eccl 3, 19), n'exposa la interpretació correcta i recorda que Plató, Salomó i Ciceró afirmen l'eternitat de l'ànima i l'existència de penes infernals. És un esquema dialèctic preestablert, que Bernat Metge també desenvolupa en el llibre pri-

mer de *Lo somni*. Joan Pasqual, en canvi, prescindeix d'aquests darrers arguments (*ibid.*, 41-50 [Nan 132]) i es limita a constatar que la negació de la immortalitat de l'ànima implica la negació de la vida futura (ll. 56-57) i de les penes infernals (l. 50); a més a més, anticipa aquestes tesis epicúries i les atribueix ja a Aristip, com a conseqüència immediata del seu hedonisme (ll. 55-56). Noteu, finalment, que Pasqual descriu el debat entre els deixebles de Sòcrates com si tingués lloc en presència del mestre, a la manera de les *quaestiones disputatae* de les facultats de teologia.

57-58. *Aquest seguí en opinió Epicuri*: el subjecte és «Epicuri», primer seguidor d'Aristip; cf. PIETRO, *ibid.*, 38-39 [Nan 131-132]: «Nam Aristipus dicebat esse in voluptate, quam oppinionem Epicurii primo fuit secutus».

16-18. La glossa sobre Farinata degli Uberti és una versió amplificada de PIETRO, *In Inf.* x ad 2 [Nan 132-133], corresponent a *Inf.* x, 22-93, amb omissió dels comentaris (*ibid.*, 6-10 [Nan 133]) sobre el protagonisme de Farinata en la batalla de Montaperti (*Inf.* x, 82-93). Vegeu *supra* 13 n.

16. La versió de Pasqual és més àmplia que la de la Iª red. del *Comentum*; cf. PIETRO, *ibid.*, 2-3 [Nan 132]: «Qui dominus Farinata dicit quod pepulit illos de domo auctoris bis, tamquam guelfos». Probablement llegeix amb l'assistència d'una glossa el text de DANTE, *Inf.* x, 46-51: «poi disse: "Fieramente furo avversi / a me e a miei primi e a mia parte, / sì che per due fiata li dispersi". // "S'ei fur cacciati, ei tornar d'ogne parte", / rispuos' io lui, "l'una e l'altra fiata; / ma i vostri non appreser ben quell'arte"; v. 77: «"S'elli han quell' arte", disse, "male appresa [...]"]».

17. Per a la profecia de Farinata (*Inf.* x, 79-81), cf. PIETRO, *ibid.*, 3-6 [Nan 132-133]: «Item praenuntiat quod non erit quinquaginta vicibus reaccensa Luna, [...] et sic vult dicere quod non erunt quinquaginta menses, etc.» En realitat, però, Pasqual adapta una glossa d'altra procedència que remunta a BENVENUTO DA IMOLA, *ad loc.*: «Deinde Farinata [...] praenuntiat sibi quod in brevi ipse expelletur de Florentia numquam reversurus [...] quasi dicat: non praeteribunt quinquaginta lunationes, idest quinquaginta menses, quod est dicere non transibunt quatuor anni, *che tu saprai quanto quell'arte pesa*, scilicet expelli sine reditu». Cf. PIETRO, *In Inf.* x (IIª red.): «ad praenuntiandum sibi suum exilium»; (IIIª red.), § 3: «quomodo ante quinquaginta menses exulabit de dicta civitate Florentie». Vegeu Estudi complementari III, 7.4.

18. Aquesta digressió sobre el coneixement de les ànimes separades, motivada per una qüestió que Dante planteja a Farinata (*Inf.* x, 94-114), no es basa en l'extens comentari de Pietro (*In Inf.* x ad 3, 1-28 [Nan 133-135]), sinó que es limita a enunciar la doctrina bàsica (amb arguments, de fet, més acostats a les redaccions IIª i IIIª del *Comentum*); cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.*, I, q. 89 («De cognitione animae separatae»), aa. 5, 8 i 3 ad 3. Vegeu *Summa de pena* [LXXX-XCII], ff. 111vb-121rb.

19-20. Els comentaris sobre l'emperador Frederic II Hohenstaufen i el cardenal Ottaviano degli Ubaldini, epicuris esmentats per Farinata (*Inf.* x, 115-120), són una versió molt amplificada, mitjançant altres glosses, de la brevíssima notícia de PIETRO, *In Inf.* x ad 3, 29-30 [Nan 135]: «Fatiendo inde nominari Federicum secundum imperatorem de Soapia, qui multa heretica et sismata comisit, et cardinalem Octavianum de Ubaldinis.»

72-82. Vegeu Estudi complementari III, 7.4. Pietro Alighieri s'absté de narrar les «heretgies» i els «scismes» comesos per l'emperador Frederic II (ll. 81-82; vegeu *supra* 19-20 n.), però Pasqual disposa d'altres fonts d'informació. Que Frederic era epicuri i negava la immortalitat (ll. 72-73) és una notícia que es desprèn del text i que solen recollir els comentaris antics, esp. BENVENUTO, *In Inf.* x, 119. En canvi, la seva proposta de multiplicar les mullers tant com els beneficis eclesiàstics (ll. 73-79) i la conspiració del papa per fer-lo morir a mans del soldà en terra de sarraïns, havent rebel·lat l'imperi perquè no pogués rebre socors de cristians (ll. 79-81), s'inspiren en una *novella* referida extensament per Iacomo della Lana. Pasqual en deu conèixer un breu esquema, reduït a glossa marginal, mentre que deuen ésser aportació seva les explicacions relatives als beneficis amb cura i sense cura d'ànimes (ll. 74-77). Cf. IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* x, 115: «Federigo secondo [...] fu imperadore, e siando nella seggia imperiali a Roma, sí s'avide del mal regimento che fanno delle cose sagre li mali pastori: *avidesi che piú ecclesie erano unite in rendita ad uno prelato*, che uno canonicato d'una chieza, proposto d'un'altra, in prima vacante della terza, iconimo della quarta, *sí che un solo possedeava e avea rendita da tre, quatro e cinque ecclesie*. Pensò di voler tor via e ovviar tal difetto. Considerò la grandezza e lla possanza de' pastori; per piú bello modo volle che elli stesso desseno lo giudizio, corregeissensi in questo modo. Elli fé asembiare concistorio e propuosi una cosí fatta questione: con ciò sia cosa che lla umana generazione era tentata dallo inimico della pace ed ella era sí fragile che spesso si lassasse ingannare a tal tentazione, che in molte cittadi suddite allo imperio le quali per la maiestate imperiale erano pacificate si trovava sudduttori, ingannatori e ribelli d'i beni, e conduceali a tale ch'elli si ribellavano allo imperio, sí che convenia allo imperadore essere sempre in oste, ancoi in

questa terra, domane in una altra. E che lo imperadore, ciò ello era omo e suddito alle necessitadi corporali, e però domandava che messer lo papa ch'elli licitamente potesse avere più d'una moglie, li desse parola, acciò che 'l debito corporal si potesse in diversi luoghi pagare senza peccato, soiungendo che non era onesto a menarsi drieto in li luoghi là dov' elli andava una femina. E adomandavali per grazia ch'elli, acciò che l'animo suo non fu rimorso d'alcuna coscienza, dovessero cercare le scritture del Vecchio Testamento e del Nuovo, detti de' santi li quali siano altentichi; e s'elli trovasse no alcune autorità le quali dicessero suo proposto, ch'elli li mettessero in scritti. Fingendo sempre l'imperadore in suo parlare che la questione e domanda non estendesse in altri termini, poi ch'ebbe così esposto tra loro, uscì di concistorio dandoli termine che infra tre mesi a lor posta li dovessero rispondere. Uscito lo 'mperadore di concistorio, fu molto dolore tra li cardinali di questa cosa; infine fu ordinato per lo papa a ciascun prelado che lí era che dovessero trovare ogni scritture contra la domanda dello imperadore, acciò che tal grazia non se lli facesse, *perché sarebbe un grande errore e contra lo sacramento del matrimonio a potere licitamente in questo Nuovo Testamento avere più d'una moglie*. Venuto lo 'mperadore richiamare lo concistorio per sapere la risposta della sua domanda. Quando funo asembiati, cominciò uno a mostrare per x ragioni che non era licito ad avere più d'una moglie, l'altro mostrava per xx, l'altro per trenta, e così chi per più e chi meno ragioni mostrava, e tutte concludeano le predette ragioni che non si potea più d'una mogliere avere licitamente. Quando lo 'mperadore ebbe ben fatto fermare costoro su questa opinione, ed elli si discoperse e disse: "*Voi siete quelli mariti ch'aviti più mogliere per uno, ch'io vegio cotante spoxe, cioè più chieze, essere ordinate ad uno spoxo, cioè ad uno prelado*. Tutte le ragioni che voi avete adutte sono contra voi". E, irato animo, uscì del concistorio. Questi, udendo con verità essere così allegato contra loro, rimaseno molto scornati e dissero: "*Costui ha messo mano in tal pasta che temeno che, s'elli ha vita, elli corregerà sí la Chieza che male ne staremo: ècci remedio di far sí ch'elli mora*". *Pensato ogni modo la sua morte, ellesseno che la piú converta serebbe di farli far passaggio in terre di Sarraceni, poi ordinare sí che soccorso da parte d'i Cristiani non li fusse dato e al Soldano fusse fatto asapere sua condizione ch'elli ogni modo morisse con quelli che con lui andasseno a tal passaggio*. Abbreviando la novella, *fece passaggio e, siando ad una terra del Soldano, el papa fé rivelare l'isola di Cicilia e la Puglia tutta e sí scrisse al Soldano che mo' si potea pagare del detto imperadore, con ciò sia ch'el non era per podere aver soccorso da' Cristiani, né etiandio s'elli volesse ritornare in drieto non troverebbe chi lo ricevesse*. Lo Soldano, ricevute queste lettere papali, sí li parve molto male del papa che così tradiva lo 'mperadore; pensòssi: "*Io non posso far peggio a' cristiani come mettere divisione e questione tra essi*". Ebbe suoi messi e mandò le predette lettere in ne l'oste allo imperadore. Quando lo imperadore le vide e intese lo dittato e cognoscé le bolle, ebbe grande disdegno e chiese in grazia al Soldano ch'el dovesse lassar partire senza battaglia, ch'elli era abandonato dal principale; ben li promettea elli, s'elli tornasse in Italia, ch'elli pagherebbi sí li pastori che mai non commetterebbeno tal peccato. Lo Soldano, per la ragione sopradetta sí lo affidò. *Costui, tornandosi con sua gente e con suo navilio, volle poner scala in Cicilia: fulli vietato; andò in Puglia, e similmente la trovò rivellata*. Cominciò ad osteggiare e ricoverò e Cicilia e Puglia; ven in Lombardia, e simile trovò ch'era rubellata per alcuni legati che avea mandati lo papa, li quali scomunicavano e lui e suoi seguaci. Alla fine venne conquistando delle città di Lombardia; quando fu a Parma, quella si tenne molto e costui li fé sí stretto assedio ch'elli mangiavano la vinaccia. E fé apresso Parma una città ch'ebbe nome Vittoria e lí stava ad assedio; un díe elli andò a falcone, li Parmigiani usciron fuori e preseno quella Vittoria, sí che costui secretamente tornò in Puglia e lí morí» (ed. VOLPI 2009: 345-349).

80. *fou mort*: segons Iacomo della Lana (vegeu *supra* 72-81 n.), el soldà refusà de participar en la conspiració del papa, la revelà a Frederic i el deixà tornar-se'n en pau.

81. *Soàpia*: 'Suàbia'; al ms. «scapia», fàcil error paleogràfic (*c/o*) com d'altres que s'enregistren en la tradició del *Comentum* (*In Inf.* x ad 3, 29 [*Nan* 135]: «Soapia [seapia *L* suapia *P* Suevia *KQ*]), tot i que també es podria haver produït en la transmissió del text català.

20. *lo qual ... emperador?*: vegeu Estudi complementari III, 7.4. Pietro Alighieri (vegeu *supra* 19-20 n.) no aporta cap d'aquestes notícies relatives al cardenal Ottaviano degli Ubaldini, que en canvi es troben en la majoria dels comentaris antics, incloent-hi les dues redaccions posteriors del *Comentum*. Joan Pasqual potser es beneficia d'una notícia que remunta a IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* x, 120: «Questi fu Ottaviano cardinale delli Ubaldini che stanno in Mugello ch'è un luogo su la montagna tra Firenze e Bologna, e fu un mondano uomo lo quale ebbe tanta cura di queste mondane cose che non par ch'elli credesse che altra vita fosse che questa; fu molte di parte d'imperio e fénne tutto quello che seppe in suo aiutorio. Avenne che lli bizognò soccorso di moneta, dimandòlla alla parte ghibellina, ovvero d'imperio, di Toscana: fòli vietato; sí che costui lamentandosi disse, quaxi conque-rendo d'essi: "Io posso dire, se anima è, ch'io l'abbia perduta per parte ghibellina e un solo non mi soccorre". Sí che mostrò in questo suo parlare, quando disse "se anima è", ch'elli non fusse certo de

l'anima, lo qual serebbe ed è grande errore» (ed. VOLPI 2009: 349-351). Trobem el mateix *dictum* en Guido da Pisa («Si anima est, ipsam pro parte perdidit Gebellina»), en Benvenuto («Fuit tamen epicureus ex gestis et verbis eius; nam cum semel petiisset a ghibellinis Tusciae certam pecuniae quantitatem pro uno facto, et non obtinisset, prorupit indignanter et irate in hanc vocem: “Si anima est, ego perdidit ipsam millies pro ghibelinis”»), en la IIa red. del *Comentum* («qui plures auditus fuit dicere, dum vixit, in dubio si anima est, quasi diceret: “Nescio si sit, ipsam perdidit affectione partis Ghibelline”») i en la IIIa red., § 38 («qui in vita sua pluries usus est hiis verbis: “Si anima est”, dubitative loquendo, “iam eam amisit pro parte ghibellina”»).

21-22. La glossa sobre les heretgies cristianes és versió de PIETRO, *In Inf.* XI ad 1, 1-8 [Nan 137], corresponent a *Inf.* XI, 1-12.

85. *per Dant*: ‘segons Dant’.

88. *Acaci*: al ms. «açi», error per haplografia no enregistrat en la tradició del *Comentum*. — *Thesalònia*: correspon a «tesalonicensis» (PIETRO, *ibid.*, 5 [Nan 137]), però també documento «thesalonia(n)scis» (*P*), que hom podia tractar de manera anàloga a *Bononiensis-Bononia*. Certament, l'error també s'hauria pogut produir en català a partir de *Thesalònica*.

91. *Anastago papa quarto*: Petrocchi (1966-1967: II, 176 n. 8) enregistra la lliçó «quarto» per «guardo» (EN) en un manuscrit del segle XV; també la trobem en la traducció d'Andreu Febrer (ed. GALLINA 1974-1988: I, 164-165). El papa Anastasi II (496-498) fou víctima d'un malentès històric, però autoritzat pel *Liber pontificalis* i, sobretot, per GRACIÀ, *Decr.*, D. 19, c. 9: «Anastasius II., natione Romanus, fuit temporibus Teoderici regis. Eodem tempore multi clerici se a communione ipsius abegerunt, eo quod communicasset sine concilio episcoporum uel presbiterorum et clericorum cunctae ecclesiae catholicae diacono Tessalonicensi, nomine Fotino, qui communicauerat Acatio; et quia occulte uoluit reuocare Acatium et non potuit, nutu diuino percussus est.» Anastasi s'havia reunit amb Fotí, diaca de Tessalònica (d'altra banda, susceptible de confusió amb l'antic herètic Fotí de Sirmium), en un intent de resoldre el cisma acacià. La condemna divina a què fan referència els textos feu creure, erròniament, que, corromput per Fotí, s'havia adherit a l'heretgia monofisita (NARDI 1990: 72-73).

92. *Fortin*: per «Fotin», és variant enregistrada en els testimonis de l'*antica vulgata*; vegeu Estudi complementari II, 2.4. Més amunt, adaptant Pietro, Joan Pasqual ha escrit «Fotino» (l. 88).

93. *del dit cercle*: cf. PIETRO, *ibid.*, 6-7 [Nan 137]: «de dicto circulo, id est de statu malitiosorum et fraudulentorum»; però Pietro ja no es refereix al cercle dels heretges, que Dante deixa enrere, sinó al cercle al qual es dirigeix.

[XXXV.] DE LA DISTINCIÓ DE LA MALÍCIA, E DEL CERCLE DELS BLASFEMADORS

1. Per a la divisió de la malícia en violència i frau (DANTE, *Inf.* XI, 22-24), cf. PIETRO, *In Inf.* XI ad 1, 9-17 [Nan 137], esp. 9-12: «Dicendo, ut in testu, qualiter et quomodo sit tripartitus ipse generalis circulus, id est status malitie, ut genus in duas species, scilicet in violentiam et fraudem. Item quomodo dictas species, scilicet violentia, ut genus subalternum dividatur in tres species sicut tripliciter potest comiti». Per a les tres espècies de la violència (DANTE, *Inf.* XI, 28-51), cf. PIETRO, *In Inf.* XI ad 2, 34-52 [Nan 139-141], esp. 44-51 [Nan 140-141]: «unde qui in talibus peccat, dicitur in Deum peccare, sicut heretici, blasfemi et contra naturam nittentes. [...] in quo peccando dicitur homo in se ipso peccare, sicut de se ipsum occidente et prodigo dici potest. Sed cum pecamus in hiis que ad proximum ordinantur, dicimur peccare in proximum, ut in derobando et offendendo et devastando eum et eius bona.» Pietro cita molt literalment TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 4 («Utrum peccatum convenienter distinguatur in peccatum in Deum, in seipsum et in proximum»). Un cop establertes aquestes distincions, Pasqual arracona definitivament l'esquema aristotèlic i la categoria de la *bestialitat*, inadequats a l'infern dantesc (vegeu XXXIV, 1-2 i n.), tot i que encara aplicarà el terme *bestial* al «moviment diabolical» de la tirania, representat pel Minotaure (vegeu XXXVIII, 1, 13, 18 i 22). Vegeu Introducció VI, 5.2.

6. *devosta*: ‘malgasta, despèn’; forma no enregistrada, però relacionada probablement amb *deuastar*, *gastar* (*guastar*, *gostar*) ‘consumir, despendre’ (*DCVB*, s. v. [VI, 219-220]; *DECLC*, s. v. [IV, 413-416]) i *desbostar* ‘destruir, derrocar, anorrear’, derivat de *desbost* ‘destituït, deposit’ < DEPOS(1)TU (*DCVB*, s. v. *desbost* i *desbostar* [IV, 178]; *DECLC*, s. v. *pondre* [VI, 686]). Joan Pasqual testimonia precisament aquest tercer mot en el sentit de ‘malgastar, dilapidar’; cf. XLVI, 85.

2-4. En la justificació de la divisió de les espècies de la violència, Pietro Alighieri ha enumerat l'heretgia entre els pecats contra Déu, citant literalment TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* I-II, q. 72, a. 4

(vegeu *supra* 1 n.). Donant, doncs, preferència a aquest criteri, Joan Pasqual corregeix deliberadament l'ordenació dantesca, que ubica el cercle dels heretges (el sisè), no en la profunditat de la *città di Dite*, sinó en una cornisa superior —tal com pertoca als «simplices et absolutos malitiosos, ut sunt heretici», segons PIETRO, *In Inf.* XII ad 1, 1-2 [*Nan* 144]. Pasqual justifica la seva correcció homologant l'heretgia amb la blasfèmia, que Dante ubica entre les violències contra Déu, punides al tercer *giron* del cercle setè (*Inf.* XIV; vegeu XL, 2). Arran d'aquesta correcció, Pasqual ha decidit també invertir l'ordre expositiu dels seus models: atès que en el capítol precedent ha tractat dels heretges (*Inf.* X-XI), tot seguit tractarà dels altres violents contra Déu (*Inf.* XIV-XVI), i deixarà per a després les violències menys greus, punides als *gironi* primer i segon (*Inf.* XII-XIII). Aquesta inversió crea una discrepància entre l'ordre de l'exposició i l'ordre de gravetat de les violències, que serà puntualment aclarida en el capítol XL. Vegeu Introducció VI, 5.2.

21. *violència contra pietat*: Pietro es refereix a la virtut romana de la *pietas*, al·legant una citació ciceroniana atribuïda a Macrobi, per glossar l'amor patriòtic de DANTE, *Inf.* XIV, 1-2: «Poi che la carità del natio loco / mi strinse [...]»; cf. PIETRO, *In Inf.* XIV ad 1, 2-3 [*Nan* 164]. Joan Pasqual re-adapta la glossa per a enllaçar la seva digressió sobre la violència contra Déu amb l'inici del comentari sobre el cercle dels blasfemadors. — *latria*: el culte de latria (gr. *latreía* 'servitud') és l'adoració dedicada exclusivament a Déu, a diferència de la veneració que hom ret als àngels i als sants (dulia) o a la mare de Déu (hiperdulia); cf. *DTC*, s. v. *culte* (III, 2406-2407).

22. *Macrobi*: Macrobi no cita mai aquest passatge de Ciceró, que apareix ben atribuït en AGUSTÍ, *De diversis quaestionibus octoginta tribus* 31, 1 (PL 40: 21; CCSL 44A: 42), i en TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 101 («De pietate»), a. 1; probablement Pietro Alighieri el trobà en alguna altra font intermèdia que ocasionà l'error, potser perquè la relacionava amb els *Commentarii* de Macrobi al *Somnium Scipionis* de Ciceró.

5-12. La descripció de la pena dels violents contra Déu, i especialment dels blasfemadors, és versió gairebé literal de PIETRO, *In Inf.* XIV ad 1 [*Nan* 164-167], corresponent a *Inf.* XIV, 1-84. Pasqual abreuja alguns detalls, omet uns versos d'Estaci al final de 7 i 12, i introdueix alguns retocs característics (cf. *infra* 51 n. i 65-67 n.).

24. *Diu Dant*: el ms. omet el verb, que restitueixo davant del nom d'acord amb l'ús més freqüent.

26. *Los blasfemadors ensemps ab los sodomites*: per a l'omissió dels usurers, cf. PIETRO, *ibid.*, 4-8 [*Nan* 165]: «Nam, ut gravius pecantes, blasfemantes <fingit suppinos iacere ad pluviam dicti ignis; fenerantes,> sedere [sedem *BHNO* espai en blanc *E om. GS* deum *KQ* sedere fingit *L* fingit et *T*]; sodomittas et bestialiter coheuntas ambulare in quadam landa, id est planitie arenosa». El model de Pasqual devia presentar la llacuna *fingit ... fenerantes* de la família β i tot seguit una lliçó absurda (com ara *sede(m)* del grup δ), entesa com *simul cum*. Vegeu Estudi complementari III, 3.3, núm. 10.

26-27. *són punits de pluge de flames de foch, ço és que lamp continuadament plou sobre ells*: atesa la llacuna de la família β (vegeu nota a 26), aquesta descripció podria provenir de l'exposició que segueix (*ibid.*, 9: «dicit quod pluebant flamme»), i d'expressions dantesques com «e altra andava contiüamente», «piovean di foco», «fiamme cadere», «tale scendeva l'eternale ardore» (*Inf.* XIV, 24, 29, 33, 37). Però cal tenir en compte el testimoni *P* del *Comentum*, singular dins la família β: «et super eos semper pluvit flamas ignis ardentis ut in testu dicitur». Vegeu Estudi complementari III, 3.3, núm. 10.

28. *anar*: «ambulare» és la pena pròpia dels sodomites, mentre que els blasfemadors jeuen i els usurers seuen; cf. DANTE, *Inf.* XIV, 22-24, i vegeu *supra* 26-27 n.

29. *la Lúvia*: al ms. «la luna»; cf. PIETRO, *ibid.*, 8 [*Nan* 165]: «in Libia». L'error paleogràfic *iu* > *un*, no enregistrat en la tradició del *Comentum*, és molt fàcil i es pot haver produït tant en la tradició llatina com en la catalana. L'ús de l'article no confirma la lliçó del ms. ni ha d'ésser conseqüència de l'error, sinó que fins i tot el podria haver propiciat; cf. XLII, 29: «la Romania». — *a la qual ... sponda*: cf. PIETRO, *ibid.*, 8-9 [*Nan* 165]: «Super qua landa firmando se ad randam, id est ad spondam»; a més de la doble traducció del verb («firmant-se [...] e recoldant-se»), noteu que «en ella» per «ad randam» podria ésser un indicatiu de mala lectura per *ad landam*. L'antecedent del relatiu és «planícia» (l. 28); *recoldar* és variant formal enregistrada pel *DCVB*, s. v. *recolzar* (IX, 230).

34. *Polemite*: Polinices. La lliçó del ms. pot ésser de Pasqual o un error de copista per *Polinice* o *Polimice*; més avall llegim «Polimites» (XLIV, 24) i «Polinices» (L, 61).

35. *Clòte*: Etèocles; la lliçó del ms. pot ésser un error de copista per *Theocle*; cf. PIETRO, *ibid.*, 15 [*Nan* 165]: «Theoclem [ethioclem *CLT* etheodem *D* etheoclem *GKQS* troclem *P* Thioclem *R*]». Més avall Pasqual adapta «Thèocles» (XLIV, 24) i «Ethèocles» (L, 61).

37. *per manament del déu Júpiter*: cf. IX, 38 i n.

38-39. *Aquest Capaneu ... Tebas*: Pasqual introdueix la citació dantesca amb una traducció directa dels dos darrers versos (*Inf.* XIV, 68-69).

46-47. *l'un ... regi ... assiser*: al ms. «lurj ... pegli ... assiset», però cf. l. 39: «hun dels set reys qui assetgaren Tebas».

50. *en lo Sperit sant*: ‘contra l’Esperit sant’; llatínisme semàntic per calc de PIETRO, *ibid.*, 22-23 [*Nan* 166]: «Quod peccatum blasfemie est in Spiritum sanctum». Cf. XXXIX, 6.

51. *blasfemaverit*: cf. PIETRO, *ibid.*, 24 [*Nan* 166]: «maledixerit»; però segurament Pasqual té memòria del versicle següent (Lev 24, 16: «et qui blasphemaverit nomen Domini morte moriatur») i ha adoptat el verb més aplicable al cas.

52. *pugnant ... Flegra*: per situar millor la menció de Vulcà (*Inf.* XIV, 52-60), Pasqual anticipa una dada que reprendrà més avall (vegeu ll. 63-64, corresponent a PIETRO, *ibid.*, 36-37 [*Nan* 166-167]).

53-54. *Vulcà, lo qual és déu dels ferrés, los quals res no poden fer sens foch*: la idea de Pietro remunta a ISIDOR, *Etym.* XIX, VI, 2: «In fabricum autem fornace gentiles Vulcanum auctorem dicunt, figuraliter per Vulcanum ignem significantes, sine quo nullum metalli genus fundi extendique potest».

11. Pietro reproduceix una interpretació natural i etimològica de Vulcà procedent del *Mythogr. III* 10, 4 (ed. BODE 1834: 223-224); cf. et. SERVI, *In Aen.* VIII, 414, 454; ISIDOR, *Etym.* VIII, XI, 39-41; *Mythogr. II* 51.

54. *e del cel*: cf. PIETRO, *ibid.*, 28-29 [*Nan* 166]: «Et dicitur natus de femore Iunonis, et de celo ut deformis deiectus dicitur et in Lemnum insulam cecidisse, a qua Lemnius dicitur». Pasqual llegeix «de celo» en coordinació amb «de femore» i no com a complement de «deiectus», potser per causa d’una omisió en el seu model.

58. *sens nociment*: «innocuus» (PIETRO, *ibid.*, 31 [*Nan* 166]). Ni el *DCVB* ni el *DECLC* (s. v. *nou-re*) no enregistren *nociment*, però sí *noïment* (ll. med. *nocimentum*) i el cultisme *nocument* (ll. cl. *nocumentum*).

59. *compost*: afegitó de Pasqual, per oposició a «simple» (l. 58).

62. *cicoplides o thelchines*: al ms. «acoplides o thelchiries», dos errors paleogràfics molt fàcils (*ci* > *a*, *n* > *ri*) que es poden haver produït tant en la tradició llatina com en la catalana; cf. PIETRO, *ibid.*, 32 [*Nan* 166]: «Cicoplides [*BDOPR* ciclopites *C* ciclopides *HN* ciclopes *EGKLQST*] seu Thelchines». Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

63. *encontrata*: ‘contrada’; cultisme calcat de PIETRO, *ibid.*, 166 (240): «Phlegra est contrata in Thessalia».

65-67. *no ho pouria fer ... passibles*: cf. PIETRO, *ibid.*, 36 [*Nan* 166]: «non posset, etc.»; DANTE, *Inf.* XIV, 60: «non ne potrebbe aver vendetta allegra». Pasqual justifica la digressió mitogràfica interpretant teològicament el vers de Dante: els damnats pateixen penes de sentit eternament.

13-23. Aquesta llarga exposició sobre el riu Flegetont i l’estàtua de Creta —Pasqual la justifica en ll. 114-115— és versió gairebé literal de PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2 [*Nan* 167-170], corresponent a *Inf.* XIV, 85-142, tot i que un fragment final, dedicat a la interpretació dels rius infernals (57-78 [*Nan* 170-172]), ha passat íntegrament al capítol II, 12-19, del *Tractat* i ha deixat aquí tan sols un petit rastre (§ 22). Joan Pasqual ha suprimit dues citacions de Virgili (15 i 21) i una de sant Agustí (21), i en 18 ha substituït una paràfrasi de Dn 2, 31-45, per una de DANTE, *Inf.* XIV, 106-110.

70. *rapidis ... corentibus*: cf. PIETRO, *ibid.*, 2 [*Nan* 167]: «Que rapidus [rapidis *GQS*] flamis ambit torrentibus amnis»; les dues lliçons del ms. són degudes a confusió paleogràfica (*us/is* i *t/c*) i a la facilitat d’entendre tots dos mots com a adjectius de «flamnis». És una interpretació que podem atribuir a Pasqual o al seu model potser més que als seus copistes.

74-75. *semblant a ... Nebugadonosor*: Pasqual anticipa la referència a Daniel que reprendrà més avall (vegeu l. 92, corresponent a PIETRO, *ibid.*, 28-29 [*Nan* 169]).

74. *a Saturno, primer rey de tot lo món*: cf. PIETRO, *ibid.*, 5-6 [*Nan* 167]: «a Saturno primo rege <Crete et> totius mundi». Pasqual recull l’omisió de la família β; vegeu Estudi complementari III, 2.2 B.

15-17. Entre les fonts del mite del naixement de Júpiter i l’amputació de Saturn (cf. HIGÍ, *Fabulae* 139; SERVI, *In Aen.* I, 133, 139, 279, i III, 104; FULGENCI, *Mit.* I, 2, i II, 1; *Mythogr. I* 101, 103, 104; *Mythogr. II* 3, 26, 40; *Mythogr. III* 1, 5 i 7; 2, 6; 3, 1) segons una glossa *In Eclogam Theoduli*, v. 37 (ms. Bern. 403 [s. XIV]): «Saturnus Rex fuit Crete, qui recepit in responsis quod geniturus esset filium, qui eum expelleret de regno; precepit ergo uxori sue Cybele quod quidquid pareret, coram ipso apponi faceret. Haec postea Jovem peperit, qui natus arrisit matri sue, que mater[na] commota pietate Saturno Albescum sive Albedir genus lapidis pannis involutum pro puero apposuit, etc. etc.» (SINNER 1760: 241).

75. *Celeu*: el Cel, ll. *Caelus*; «Celeus» és la lliçó de la família β del *Comentum*. Vegeu Estudi complementari III, 2.3.

76. *Tyceu*: Tità; cf. PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 167]: «Titanum [titū P]. La lliçó del ms. es podria explicar per corrupció paleogràfica (*an* > *eu*) d'una possible adaptació *Tytan*, o bé per una adaptació *Tyceu* a partir del llatí *Tytū* o *Tytāū*, potser amb titlla general.

77. *Berenhícia*: Berecintia; cf. PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 167]: «Berecinthia [berentitia C Borecinthia EN Berentichia P Berenticia R Beroticia T]».

82. *albesta*: *albescum* o *abidir* (*abdir*, *albedir*) segons la tradició mitogràfica; la majoria dels testimonis del *Comentum* (*ibid.*, 14 [Nan 168]) vacil·len entre *albescum* i *albestum*, atesa la quasi indistinció gràfica dels grups *sc/st*.

84. *que ... que*: repetició habitual de la conjunció després d'incís.

85. *hoÿr*: Pasqual omet tot seguit un *locus* virgilià (*Aen.* III, 104-106 i 111-112).

88-90. *Los genetiis ... levats*: cf. PIETRO, *ibid.*, 24-25 [Nan 168]: «testiculi eius, id est semina et fructus, qui a calore dantur»; noteu que Pasqual amplifica per fer més expressa la relació entre el mite i la interpretació.

91. *Dant*: al ms. «Dan», que no interpreto com una variant gràfica sinó com un error significatiu, per confusió amb l'abreviatura habitual de Daniel, esmentat tot seguit. Vegeu Introducció VII, 2.3.

92. *semblant, segons dit és, a la stàtua de Daniel*: però Pasqual omet tot seguit un resum d'aquest episodi (Dn 2, 31-45) i descriu l'estàtua de Creta «cum diu lo test del Dant», és a dir, fent una paràfrasi directa de DANTE, *Inf.* XIV, 106-110.

97. *intel·ligència*: Pietro en diu «allegoria» (*ibid.*, 36 [Nan 169]).

98. *Damiata, en Soria*: cf. PIETRO, *ibid.*, 38 [Nan 169] «Damiata civitas iuxta Acrum in Soria»; realment, però, no és pas a Palestina ni dins l'antiga Síria, sinó a Egipte, vora el braç més oriental del delta del Nil.

103-104. *la gran Babilònia caldea*: Pasqual ha omès l'aclariment «nam Babylonia alia minor est in Parthia» (PIETRO, *ibid.*, 44-45 [Nan 170]).

104-105. Pasqual ha reordenat cronològicament aquestes dues notícies sobre la destrucció i fundació de Babilònia. Vegeu Estudi complementari III, 2.3.

104. *destruïr*: al ms. «dec(er)nit»; cf. PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2, 43-44 [Nan 170]: «apud Babiloniam Caldeie magnam, destructam per Cirrum». El verb *decernir* ('decretar, determinar') suposaria en el model de Pasqual una lliçó *decretam* no enregistrada ni probable en la tradició del *Comentum*, tot i que la gènesi paleogràfica de l'error tampoc no sembla gaire més probable en català. La discrepància amb la font i la raresa de l'accepció recomanen l'esmena.

109-110. *in X^a egloga*: lliçó enregistrada en tots els testimonis del *Comentum*.

22. Cf. PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2, 72-73 [Nan 171]. És l'únic que aquí resta del fragment sobre els rius infernals que Pasqual ha desplaçat al capítol II, 12-19, on aquesta nota ha estat omesa (vegeu II, 17) precisament perquè es refereix a la descripció de l'estàtua de Creta, no als rius infernals.

114-115. Pasqual justifica l'oportunitat d'una explicació particular sobre el Flegetont, que és «ardent» (cf. II, 5 i 19), així com la pena dels blasfemadors és una «pluge de flames de foch» (l. 27); cf. DANTE, *Inf.* XIV, 85-90.

[XXXVI.] DEL CERCLE DELS SODOMITES

1-2. Aquesta divisió de les violències contra Déu es basa principalment en PIETRO, *In Inf.* XV, 2-4 [Nan 173]: «fingit se venire ad violentos contra deytatem non immediate, ut sunt blasfemantes, sed mediante natura offensa, ut sunt sodomitte et bestialiter coheuntes cum feminis et brutis». En 1 Paqual completa l'esquema afegint-hi la usura (l. 5: «o mijançant art offesa o violentada, e axí és usura») a partir de PIETRO, *In Inf.* XVII, 29-30 [Nan 183]: «Fingendo se venisse ad peccatores violentos contra Deum mediante natura et arte violata, scilicet ad usurarios, de quo plene dixi supra in capitulo XI°»; per a «art offensa», cf. PIETRO, *In Inf.* XI, 6-8 [Nan 141] (vegeu XXXVII, 1-3). És possible que aquesta divisió, especialment la distinció entre les violències mediate, sigui el resultat d'una reelaboració. Noteu també que aquesta divisió no al·ludeix als heretges, que Joan Pasqual ja ha assimilat, tanmateix, als blasfemadors (XXXV, 1-4; XL, 2 i 7).

3-4. *e açò és peccat contra natura*: Pasqual identifica el *peccatum contra naturam* amb les violències mediate, subdividint-lo en sodomia («mijançant natura offesa») i usura («mijançant art offesa»). Pot semblar un indicatiu de reelaboració deficient —una redacció prèvia potser no al·ludia a la usura ni distingia entre dos tipus de violències mediate (ll. 4-5)—, però noteu que Dante i Pietro defineixen la usura com una violència contra Déu «mediante natura et arte violata» (vegeu XXXVII, 1-2 i 7; *supra* 1-2 n.).

8-9. *ço és de aquells ... ordona*: la lliçó «ço és» pot ésser el reflex d'una confusió d'abreviatures (*et > id est*); cf. PIETRO, *In Inf.* XV, 3-4 [*Nan* 173]: «sodomitte et bestialiter coheuntes cum feminis et brutis» (vegeu *supra* 1-2 n.); *In Inf.* XVI, 2-4 [*Nan* 178]: «viso in hac sua speculatione de vitiosis contra naturam per coitum cum masculis, auctor nunc descendit speculative ad alios peccantes contra naturam agendo cum bestiis vel cum mulieribus et uxoribus suis alio modo quam natura disposuerit.» La intenció de Pietro, conforme a la ficció dantesca, és de distingir només dues espècies de pecat contra natura: el coit homosexual i altres formes de coit antinatural. Com a teòleg, Joan Pasqual considera insuficient o imprecisa aquesta distinció, i per això detallarà tot seguit les espècies del pecat contra natura segons la doctrina més autoritzada (4-8).

3. PIETRO, *In Inf.* XV, 6-9 [*Nan* 173]. El pecat contra natura perverteix el fi natural de la sexualitat, ordenada per Déu a la procreació. Cf. PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6: «Et nota quod de duobus peccatis, scilicet de homicidio et vicio contra naturam, legitur clamor ascendisse ad Dominum, quia laborantes his duobus viciis spiritualiter hostes sunt Dei et generis humani, facto enim et non verbo dicunt Deo: “Tu masculum et feminam creasti ut multiplicarentur; nos operam dabimus ut minuantur.”»

4-8. Espècies del pecat contra natura segons la doctrina teològica. Joan Pasqual enumera, per ordre decreixent de gravetat, la *bestialitas* (4), la *sodomia* (5), la *mollities* o masturbació (6) i el *modus indebitus/innaturalis concumbendi* (8), però també al·ludeix a l'incest (7), que generalment no s'inclou en aquest esquema sinó entre les espècies de la luxúria (vegeu 9-10 i n.). Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 154, a. 11: «Quod quidem [*sc.* vitium contra naturam] potest pluribus modis contingere. Uno quidem modo, si absque omni concubitu, causa delectationis venereae, pollutio procuretur, quod pertinet ad peccatum *immunditiae*, quam quidam *mollitiam* vocant. Alio modo, si fiat per concubitum ad rem non eiusdem speciei, quod vocatur *bestialitas*. Tertio modo, si fiat per concubitum ad non debitum sexum, puta masculi ad masculum vel feminae ad feminam, ut apostolus dicit, ad Rom. I, quod dicitur sodomiticum vitium. Quarto, si non servetur naturalis modus concumbendi, aut quantum ad instrumentum non debitum, aut quantum ad alios monstruosos et bestiales concumbendi modos»; *ibid.*, a. 12 ad 4: «inter vitia contra naturam infimum locum tenet peccatum *immunditiae*, quod consistit in sola omissione concubitus ad alterum. Gravissimum autem est peccatum *bestialitatis*, ubi non servatur debita species. [...] Post hoc autem est vitium sodomiticum, ubi non servatur debitus sexus. Post hoc autem est peccatum ex eo quod non servatur debitus modus concumbendi. Magis autem si non sit debitum vas, quam si sit inordinatio secundum aliqua alia pertinentia ad modum concubitus.» Noteu que la doctrina de Pasqual s'ajusta a l'esquema tomístic malgrat algunes diferències expositives. Per exemple, preveu explícitament un cas abominable de *sodomia heterosexual*, al·ludint en concret a la penetració anal (ll. 21-23), d'acord amb el cànon de Gracià (*Decr.*, C. 32, q. 7, c. 11) que Pietro Alighieri cita més avall (vegeu 9, esp. ll. 39-40 i 43-44). En l'exposició de Pasqual, doncs, la darrera espècie del pecat contra natura (8) inclou postures aberrants i l'ejaculació *extra vas* (l. 35), però no l'ús d'un *debitum vas*. En segon lloc, Pasqual compta l'incest entre les espècies del pecat contra natura, però això també ho fa Gracià alguna vegada (*Decr.*, C. 33, q. 2, c. 11: «contra naturam humanae societatis parentibus, uel liberis, uel aliis huiusmodi personis in pudice adheremus, uel dum relicto naturali usu contra naturam more sodomitico fornicamur, uel usque ad coitum brutorum animalium prolabimur») i també TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 54, a. 3: «illud contra legem naturae esse dicitur per quod matrimonium redditur incompetens respectu finis ad quem est ordinatum. Finis autem matrimonii per se et primo est bonum prolis; quod quidem per aliquam consanguinitatem, scilicet inter patrem et filiam, vel filium et matrem, impeditur» (vegeu *infra* 41-42 n.). Per a la doctrina teològica del pecat contra natura, vegeu *Summa fratris Alexandri*, III, v, 2, q. 1, tit. 8 (vol. III, pp. 653-656); PERALDUS, *Summa vitiorum* III, II, 3, i també els estudis de JORDAN 2002 [1997]; CASAGRANDE, VECCHIO 2002: 176-178; MURESU 2002: 20-21.

32. *per major delectació sercant*: sembla un lloc corromput per addició de la preposició *per* o per alteració de la desinència (*ar > ant*); per a la construcció *per major* + subst., vegeu XXIV, 89-90.

33. *uxen*: llegiu «usen», en el sentit de 'tenir relacions sexuals' (*DCVB*, s. v. *usar*, 3a). La grafia *x* potser reflecteix una pronúncia prepalatal que Pere Miquel Carbonell rebutjava com a vulgarisme en les seves *Regles*; vegeu BADIA I MARGARIT 2001: 88 i n. 15.

33-34. *cum natura humana ordona que*: noteu la construcció de *cum* + subj. amb el·lipsi del verb principal.

34. *ordona*: lleigeixo «ordone», 3a sg. pres. subj.

9-10. Reprèn PIETRO, *In Inf.* xv, 10-25 [Nan 173-174]. Vegeu també XVIII, **13-14.** Sobre les espècies de la luxúria (*fornicatio simplex, adulterium, incestus* i *vitium contra naturam*, als quals hom sol afegir *stuprum* i *raptus*) i sobre llur grau de gravetat, vegeu no solament GRACIÀ, *Decr.*, C. 32, q. 7, c. 10-11; C. 36, q. 1, c. 2, sinó també PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6 —font molt probable de Pietro, que reordena— i TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 154, aa. 1 i 12; *De malo*, q. 15, a. 3.

36. *de mascle ab mascle*: cf. PIETRO, *In Inf.* xvi, 2 [Nan 178]: «viso in hac sua speculatione de vitiosis contra naturam per coitum cum masculis [...]».

37-40. Cf. GRACIÀ, *Decr.*, C. 32, q. 7, c. 11: «Unde Augustinus de adulterinis conjugii: Adulterii malum vincit fornicationem, vincitur autem ab incestu. Pejus est enim cum matre, quam cum aliena uxore concumbere. Sed omnium horum est pessimum quod contra naturam fit, ut si vir membro mulieris non ad hoc concessio voluerit uti» (PL 187: 1498); PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6: «Ad eundem modum pertinet illud verbum Augustini: “Adulteri malum fornicationem vincit, vincitur ab incestu; peius est enim cum matre quam cum aliena uxore dormire. Sed omnium horum pessimum est quod [ed. quasi] contra naturam facit, si vir membro mulieris non ad hoc concessio utatur. Hoc execrabilius fit in meretrice, sed execrabilius in uxore.»

38. *peius est cum matre quam cum aliena*: cf. PIETRO, *In Inf.* xv, 11 [Nan 173]: «peius est cum matre quam cum aliena uxore dormire». Probablement, els mots «uxore dormire» eren omesos en el model de Pasqual: noteu que la citació augustiniana compara l'incest amb l'adulteri, mentre que Pasqual, en la seva paràfrasi, entén que l'incest amb la mare és pitjor que altres tipus d'incest (l. 42: «peior ab la mare»). La coincidència entre aquesta paràfrasi i l'omissió desaconsellen la integració.

41-42. *parentela carnal o spiritual*: cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.*, III, Suppl., q. 56, a. 1: «Sicut carnalis cognatio impedit matrimonium, ita spiritualis». Segons la doctrina teològica i el dret canònic, no solament és incestuosa la unió entre persones lligades per un vincle de consanguinitat o afinitat (*ibid.*, qq. 54-55), sinó també entre les persones vinculades pels sacraments del baptisme i de la confirmació (*ibid.*, q. 56): el fillol amb el padrí o el seu cònjuge (*spiritualis paternitas*), els padrins amb els pares carnals del fillol (*spiritualis compaternitas*) i el fillol amb els fills dels padrins (*spiritualis fraternitas*). Vegeu CUCIUFFO 1992: 77-78.

44. *o fembra ab fembra*: afegitó de Pasqual.

45. *Sodoma e quatre altres ciutats*: les cinc ciutats que integraven la Pentàpoli de la mar Morta. Cf. PIETRO, *In Inf.* xv, 14-15 [174 Nan]: «Sodoma et Gomorra et alii tribus civitatibus», que cita a partir de PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6: «Secunda [sc. vindicta] fuit subversio v civitatum [...]». Joan Pasqual esmenta només la ciutat que donà nom a la sodomia i prescindeix tot seguit d'una referència a *Purg.* xxvi, 40. — XIX°: la lliçó unànime dels testimonis del *Comentum* és «XXX°»; podem atribuir l'esmena al nostre teòleg.

46-47. Cf. PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6: «Tertio potest ostendi magnitudo huius vicii per penam huic peccato taxatam. Unde XX Levitici: “Qui dormierunt cum masculo coitu femineo, uterque operatus est nephas, morte moriantur, sanguis eorum super eos”».

47-48. Cf. PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6: «Ideo Sodoma bene muta interpretatur, quia hoc peccatum reddet homines mutos in dei iudicii. Non poterunt enim excusare se per ignorantiam, cum ipsa natura legem docuerit ipsa bruta animalia quam isti transgrediuntur»; PIERRE BERSUIRE, *Reductorium morale* I, XIV, p. 8: «Et propter hoc Sodoma bene interpretatur muta, quia scilicet tales in iudicio erunt muti, pro eo quod excusationem aliquam non habebunt». No localitzo la referència de CHIAMENTI (2002: 192) a *Decretum Gratiani*, D. VI, c. 22. La falsa etimologia «Sodoma interpretatur muta», que documento en autors del segle IX com HAIMÓ, *Expositio in Apocalypsin* III, 11 (PL 117: 1074), sembla deguda a un binomi sinonímic aplicat a la interpretació 'pecus silens' de sant Jeroni; cf. RUPERT DE DEUTZ, *In opus de gloria et honore Filii Hominis super Matthaem* IX: «Sodoma muta sive silens pecus interpretatur. [...] Erat muta vel quasi pecus silens [...]» (PL 168: 1518-1519).

47. *mutacio*, *quia*: cf. PIETRO, *In Inf.* xv, 17-18 [Nan 174]: «sodomia [Sodoma CDR] dicitur “muta”, et merito, nam sodomite erunt muti in die iudicii». La lliçó «mutacio quia» podria explicar-se com un error paleogràfic a partir de la cadena hipotètica *muta tō* [= *ideo*] *quia*, però no podem assegurar que fos aquesta la lliçó de Pasqual. És possible que el teòleg considerés «mutacio» una definició adient de la sodomia, atès que tots els pecats contra natura impliquen una mutació de l'ordre natural (cf. l. 32: «muden orde»). Podria tractar-se, fins i tot, d'una innovació conscient. D'altra banda, les tècniques de l'exegesi etimològica o paronomàstica medieval són prou flexibles perquè la sèrie *sodomia* > *mutacio* > *muti* no sembli necessàriament incongruent.

49-50. Cf. PERALDUS, *Summa vitiorum* III, 6: «Tertia vindicta fuit de Onan, de quo legitur xxxviii Genesis quod semen fundebat in terra, et idcirco percussit eum Dominus, eo quod rem detestabilem faceret».

49. *an aquell qui*: Onan; cf. PIETRO, *ibid.*, 22-23 [Nan 174]: «item quod legitur de *Onna* [BR omia dub. C ona D omia (= omnia?) H anna N onira O espai en blanc EKQST de secundo filio Iude nomine onam G Onia L] in Genesi, quod semen fundebat in terram et ideo percussit eum Dominus». Vegeu Estudi complementari III, 3.3, núm. 12. És possible que la lliçó del manuscrit, especialment el demostratiu, sigui innovació de copista davant d'una expressió no ben entesa (potser *An qui*), però la *varia lectio* dels testimonis del *Comentum* recomana cautela: la reconstrucció del nom és incerta (*An, Anna, Onna, Onan*, etc.) i, de fet, Pasqual el podria haver omès. El verb *percudir* regeix la preposició *a* en XLI, 8; vegeu Introducció VII, 2.6.

11-13. Aquesta primera enumeració de sodomites és versió molt abreujada de PIETRO, *In Inf.* XV, 47-68 [Nan 176-177], corresponent a l'entrevista de Dante amb Brunetto Latini (*Inf.* XV, 22-124): Pasqual es limita a enumerar alguns dels temes del diàleg, ometent totes les explicacions relatives a la història florentina i a l'exili de Dante. Abans, Pasqual ha prescindit també d'uns comentaris als similis geogràfics i naturals d'*Inf.* XV, 4-12 (*In Inf.* XV, 26-46 [Nan 174-176]), sense cap relació amb la matèria moral d'aquest capítol.

52-53. *e de la sua desconexença, e dels peccats que en ella són*: Pasqual ha espigolat aquests detalls al text DANTE, *Inf.* XV, 61, 67-69: «Ma quello ingrato popolo maligno [...] / Vecchia fama nel mondo li chiama orbi; / gent' avara, invidiosa e superba: / dai lor costumi fa che tu ti forbi.»

53. *la decepció feta per Fflorença als pisans*: però foren els pisans que enganyaren els florentins; cf. PIETRO, *ibid.*, 56-57 [Nan 176]: «pisani, in divisione certorum spoliorum cum florentinis fienda, eos deceperunt, ex quo «orbi» sunt ipsi florentini postea dicti.»

53-54. *e de las colones que se'n portaren*: aquesta informació manca en la família α (CDR) del *Comentum*, en la IIa red. i en A, mentre que la IIIa red. amplia la informació (§§ 16-17): «inter alia spolia detulerunt duas valvas eneas seu portas mirabillissimas quas adhuc habent in ecclesia sua maiori et duas longas columpnas de preferitico lucidissimas [...] illas duxerunt Florentie et erigerunt apud Ecclesiam suam maiorem». Vegeu Estudi complementari III, 2.3.

14-15. Pasqual completa el catàleg dels sodomites amb el cas de Iacopo Rusticucci (*Inf.* XVI, 34-45) segons el comentari de PIETRO, *In Inf.* XVI, 4-18 [Nan 178-179]. Del comentari a aquest cant ja no aprofitarà res més que una breu al·lusió a la interpretació de Gerión com a figura del frau (XLI, 12).

58-59. *alguns florentins aquí nomenats*: Guido Guerra, Tegghiaio Aldobrandi i Iacopo Rusticucci; cf. DANTE, *Inf.* XVI, 34-45, 52-60; PIETRO, *In Inf.* XVI, 5-6 [Nan 179].

60-68. *que ell ... apagat!*: aquesta anècdota sobre «la fiera moglie» de Iacopo Rusticucci (*Inf.* XVI, 45) manca en la família α (CDR) i en les redaccions IIa i IIIa del *Comentum*, i només té dos paral·lels en la crítica dantesca: un de molt resumit en GUGLIELMO MARAMAURO (c. 1370; *ad loc.*: «Altri dicono che la moglie del dicto Iacobo, trovando un giorno lui con uno fanciullo, essa gridò tanto che tutti li vicini corsero e costui rimase vituperato»), i un altre de molt literal en BENVENUTO DA IMOLA (c. 1373-1380; *ad loc.*: «habuit enim mulierem ferocem, cum qua vivere non poterat; ideo dedit se turpitudini. Unde narratur de eo, quod cum semel introduxisset puerum in cameram suam, ista mulier furibunda cucurrit ad fenestram palatii sui, et coepit clamare ex alta voce: ad ignem, ad ignem. Tunc concurrentibus vicinis, iste Iacobus egressus cameram, coepit minari uxori mortem; at illa rediens ad fenestram, clamare coepit: non veniatis, quia ignis extinctus est»). Probablement es tracta d'una anècdota espúria afegida al subarquetip β de la Iª red. del *Comentum*, a la descendència del qual deuen referir-se tant Maramauro («Altri dicono») com sobretot Benvenuto («Unde narratur de eo»). Vegeu Estudi complementari III, 2.3.

63. *un garsó, ço és, un fadrí ab pagua*: cf. PIETRO, *ibid.*, 11 [Nan 179]: «quemdam puerum». La traducció italiana (I) llegeix «con uno garzone»; la castellana (M), «un garçon o moço». Ni el DCVB (s. v. 3. *garsó*) ni altres diccionaris històrics no recullen aquesta accepció, però vegeu aquest exemple citat per LITRÉ, s. v. *garçon*: «Li malveis [...] quidierent le rei servir à gré, E garçons et putains unt saint Thomas hué» (s. XII).

[XXXVII.] DEL CERCLA DE LA USURA

1-7. Versió de PIETRO, *In Inf.* XI ad 3, 1-35 [Nan 141-143], corresponent a les distincions de Dante sobre els pecats de violència (*Inf.* XI, 94-111, esp. 109-111: «e perché l'usuriere altra via tene, / per sé natura e per la sua seguace / dispregia, poi ch'in altro pon la speme»). Pasqual només omet una primera citació aristotèlica (*Pol.* I, 10 1258^b 5-8) en 4, i també bona part de l'exposició de Pietro sobre les relacions econòmiques lícites al final de 5 (vegeu *infra* 14-18 n.). Després de 7, Pasqual prescindeix

d'una glossa a la perífrasi astrològica d'*Inf.* XI, 112-115 (*In Inf.* XI ad 3, 36-44 [Nan 143]), que no pertany a la matèria moral d'aquest capítol.

2. «*Usura ... Ysidoro*: Pietro no cita Isidor en estil directe i, a més a més, sembla que extreu l'etimologia d'una font intermèdia que no he identificat.

2-4. *Per usura ... offesa*: adapta PIETRO, *In Inf.* XVII, 29-30 [Nan183]: «Fingendo se venisse ad peccatores violentos contra Deum mediante natura et arte violata, scilicet ad usurarios, de quo plene dixi supra in capitulo XI».

4-5. *ço és natura creada*: el model de Pasqual devia llegir «scilicet naturam» (PIETRO, *In Inf.* XI ad 3, 4 [Nan 141]) com la majoria de testimonis del *Comentum* (només *D* llegeix «scilicet naturatam»), però el teòleg ha esmenat amb bon criteri. Vegeu Estudi complementari III, 2.1.

7. *algun*: cf. PIETRO, *ibid.*, 8 [Nan 141]: «artem exerceret aliquis [aliquam CDRT]»; Pasqual transmet l'error de la família β; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C.

12. *de la peccúnia mutuant*: 'del capital cedit en préstec'; llatinitisme lèxic i sintàctic calcat de PIETRO, *ibid.*, 15 [Nan 141]: «pecunie mutuande».

13-15. *Usurarius ... non comparatam*. *Axí cum lo usurer ... lo mercader*: cf. PIETRO, *In Inf.* XI ad 2, 16-18 [Nan 141-142]: «Et [Ut ε] Grisostomus in Decretis ait: "Usurarius rem datam a Deo vendit, non comparatam, ut mercator; post fenus [postea fenerator ε] rem suam repetit tolens alienam [aliena ε] cum suis, mercator autem non repetit rem venditam"». Pasqual degué creure que la citació del Crisòstom s'acabava en «comparatam» i que «ut mercator» pertanyia a la frase següent, en què el subjecte era el líptic. Per tant, llegí: «Ut mercator post fenus rem suam repetit tolens alienam cum suis, mercator autem non repetit rem venditam», i considerà el primer «mercator» un error per *usurarius* o *fenerator*, sense donar importància a la correlació anòmala *ut ... autem*. Noteu que el subarquetip de la família ε també va sentir la necessitat d'explicitar el subjecte el líptic. És menys probable que Pasqual hagués adaptat «[...] *comparatam*, axí cum lo mercader". Lo usurer [...]], i que un copista hagués omès *lo mercader* accidentalment. Vegeu Estudi complementari III, 3.2.

14. *fenus*: l'interès del préstec o *mutuum*.

14-18. Amb el pretext de la citació atribuïda al Crisòstom, Pietro Alighieri s'atura a distingir la usura d'altres relacions econòmiques lícites, especialment el lloguer. Joan Pasqual suprimeix tot allò que fa referència a aquestes pràctiques i reté només els trets que diferencien la usura del préstec gratuït i de la compravenda lícita. El *mutuum* i el *commodatum* són contractes de préstec gratuït amb compromís de restitució d'allò prestat: un capital en el cas del *mutuum*, una cosa en el cas del *commodatum*. Si aquests préstecs no són gratuïts, esdevenen respectivament *usura* i *emptio*. La primera és il·lícita perquè l'usurer recupera íntegrament el capital prestat, augmentat pels interessos (*fenus*); en canvi, en l'intercanvi comercial el venedor obté un guany, però es desprèn de la mercaderia adquirida pel comprador. Cf. PIETRO, *ibid.*, 16-27 [Nan 142]. Pasqual omet, doncs, la doctrina de Pietro sobre el *locatus*: en el lloguer hom pren diners per cedir l'ús d'una cosa (un camp, una casa, un cavall); però això no és possible amb els diners, perquè l'ús dels diners és comprar. Més avall continua: en el lloguer, l'arrendador té un risc i la cosa arrendada pateix un desgast amb l'ús; en canvi, en la usura el risc l'assumeix qui pren els diners —és lícita, però, si l'usurer també assumeix riscos—, no hi ha cap desgast per l'ús i es treu profit d'uns diners que, simplement atesorats, no produirien cap benefici.

9. Versió abreujada de PIETRO, *In Inf.* XVII, 29-35 [Nan 183], corresponent al *girone* dels usurers (*Inf.* XVII, 43-75). Pasqual omet la identificació dels damnats a qui Dante al·ludeix en termes d'heràldica (*Inf.* XVII, 52-73), i també una citació d'Horaci (*Epist.* I, 1, 55-56). Noteu que aquest paràgraf del *Comentum* també ha fornit, potser en una reelaboració *a posteriori*, nocions aclaridores a XXXVI, 1.

[XXXVIII.] CERCLE DE AQUELLS QUI FAN VIOLÈNCIA AL PROHISME PER TIRANNIA

1-18. L'exposició del Minotaure com a figura de la tirania és una versió força literal de PIETRO, *In Inf.* XII ad 1 [Nan 144-149], corresponent a *Inf.* XII, 1-45. Per a la tradició mitogràfica, cf. OVIDI, *Met.* VII, 456-458, i VIII, 1-259; HIGÍ, *Fabulae* 39; SERVI, *In Aen.* VI, 14, i *In Ecl.* VI, 74; FULGENCI, *Mit.* II, 7; *Mythogr.* I 3, 43; *Mythogr.* II 144-149; *Mythogr.* III 11, 6 i 7.

5. *Trident*: Trento.

6. Pasqual omet una interpretació natural de les cinc filles del Sol, «que allegorice pro v nostris sensibus ponuntur» (PIETRO, *ibid.*, 8-9 [Nan 145]).

9. *déu de batalla*: afegitó de Pasqual.

9-10. *lo déu Júpiter*: per «Sol» (PIETRO, *ibid.*, 12 [Nan 145]). Atès que l'omnisciència és pròpia de Déu, identificat amb Júpiter en l'exegesi poètica cristiana, Joan Pasqual ha substituït deliberadament

el Sol per Júpiter, sense adonar-se que aquesta substitució fa incompreensible la ira i la venjança de Venus contra les filles del Sol, delator del seu adulteri (ll. 15-16).

11-15. *Vulcà ... adulteri*: Pasqual intensifica el valor exemplar del mite afegint-hi detalls narratius i psicològics; cf. PIETRO, *ibid.*, 13-14 [Nan 145]: «Qui Vulcanus adamantinis catenis eos sic coheuntes <ligavit> et eosdem omnibus diis talia deridentibus demonstravit.»

12. *adamantinas, ço és de amor*: pròpiament, de diamant o d'acer. L'error, induït òbviament pel mot llatí, podria imputar-se a una confusió paleogràfica (*acer* > *amor*), però també a un fals amic de traducció. Noteu que Pasqual havia deixat de traduir aquest mot en X, 24: «ab cadena» < «cathena adamantina» (PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.* VII, f. 58^a, 35).

15-16. *àvels fombres*: cf. PIETRO, *ibid.*, 15 [Nan 145]: «maximas meretrices [meretrici I meretrices e malas mugeres M]». Per a la persistència de *àvel*, cf. XLIII, 26 i 29; segons GULSOY (1993: 199-200 i 214 n. 11), l'evolució *àvel* > *àvol* es produeix des de final del s. XIII. Vegeu Introducció VII, 2.2.

18. *precel·lia*: al ms. «p(re)l» ratllat i seguit de «precehia»; però cf. PIETRO, *ibid.*, 19 [Nan 145]: «precebat [excellebat K]». La vacil·lació del nostre manuscrit el fa sospitos d'haver comès una *lectio facilior*, tot i que el model de Pasqual també podria haver llegit *precebat*, lliçó que no enregistra en la tradició del *Comentum* —sí «excebat» en la IIa red. i en GIOVANNI DA SERRAVALLE, *ad loc.*

22. *Dàndalus*: Dèdal; forma constant en les sis ocurrences del nom.

23. *son nabor*: Pasqual n'omet el nom, Pèrdix; cf. PIETRO, *ibid.*, 24 [Nan 146]: «quemdam suum nepotem nomine Perdixem».

25-28. *e fou que la reyna ... verdadera*: Pasqual descriu amb precisió el procediment que permeté a Pasife gaudir del bou, potser per aportar versemblança a la narració; cf. PIETRO, *ibid.*, 25-26 [Nan 146]: «Et in quadam vacha lignea ipsam Pasifen reginam disposuit ad talem bestialem cohitum.»

29. *la ley ... la glosa*: és a dir, el *Corpus iuris civilis* i, probablement, la *Glossa ordinaria* de Francesco Accursio (CARICATO 1983: 144-146).

30-32. *açò appar ... cavaller*: desconec l'origen d'aquest parèntesi sobre els Orsini, potser una glossa no identificada a *Inf.* XIX, 70: «e veramente fui figliuol de l'orsa»; cf. GUIDO DA PISA, *ad loc.*: «Iste autem fuit Nicholaus papa tertius, natione romanus, de filiis ursi» (ed. CIOFFARI 1974: 360). Els Orsini romans són, en efecte, descendents d'Orso dei Boboni (doc. 1159), nebot del papa Celestí III, els quals començaren a identificar-se com a «filii Ursi» o «de filiis Ursi» en els documents (POTESTÀ 2004: 71).

35. *Après gran temps, stant Minos en lo siti de Athenes*: adapta PIETRO, *ibid.*, 31-32 [Nan 146]: «Tempore vero magno procedente circa dictam obsidionem Athenarum», calcant una clàusula anterior (*ibid.*, 21-22: «Interim existente Minoe in obsidione Athenarum»), com també fan les traduccions del *Comentum* (E stando minus ad assedio I E estando minus en el sitio M).

40. *trehor*: 'tresor', variant formal no enregistrada pel *DCVB* ni pel *DECLC*; cf. XLII, 34. Vegeu Introducció VII, 2.3.

42. *Age*: Egeu («Egei»).

43-44. *qui cum fos ... e ell de ella*: cf. PIETRO, *ibid.*, 40-41 [Nan 147]: «qui dum in Creta ivisset et visus fuisset ab Adriana filia Minois pariter fuit et adamatus». A part d'un lleuger error paleogràfic (*iuisset* > *fuisset* > *fos*), noteu que Pasqual interpreta l'adverbi «pariter» en sentit de reciprocitat (cf. XVIII, 56-57) i no de simultaneïtat entre «visus» i «adamatus». La seva sintaxi obliga a llegir el relatiu «qui» com a subjecte immediat de l'oració adverbial introduïda per «cum».

45. *e ab altres materials*: una clava o maça; cf. PIETRO, *ibid.*, 42 [Nan 147]: «et clava». Podria tractar-se d'un error paleogràfic del model (*clava* > *alia*) o potser de lectura, si no és que Pasqual posseïa informació complementària com la que es troba en les traduccions del *Comentum* i en altres comentaris. Tot seguit ha omès una citació virgiliana (*Aen.* VI, 24-30).

12-15. Cf. PIETRO, *ibid.*, 50 [Nan 147]: «Integumentum huius ystorie Minothauri diversimode tollitur.» Al final d'aquestes diverses interpretacions mitogràfiques, Pietro proposa d'identificar el Minotaure amb els cinocèfals de sant Agustí (*Civ. Dei* XVI, 8), però Pasqual desestima el suggeriment.

49. *havia hagut Androgeu ... e Minotàurum*: bessons («geminos»), segons SERVI, *In Aen.* VI, 14 (PIETRO, *ibid.*, 52 [Nan 147]).

52. *Minotaurus*: omet, potser per òbvia, l'etimologia «id est 'Minois taurus'» (PIETRO, *ibid.*, 55 [Nan 148]; PERE COMÈSTOR, *Hist. schol.*, «Hist. lib. Iudicum», c. 10 [PL 198: 1283B]).

16-18. Després de la digressió mítica sobre el Minotaure, Pasqual reprèn el fil de la ficció dantesca (cf. 1) i proposa una breu interpretació conclusiva: el Minotaure és figura de la tirania (18).

58. *l'Àdix*: l'Àdige. Al ms. «lidix»; cf. PIETRO, *In Inf.* XII ad 1, 5 [Nan 145]: «super flumine Aticis».

59. *un se pesca ... cuyt*: vegeu Estudi complementari III, 7.4. Pietro Alighieri no proporciona aquesta informació; en canvi, cf. GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *in Inf.* XII, 1 (2): «quemadmodum est ripa dirupta cuiusdam montanee Tridentine quam tangit et percutit aqua cuiusdam fluminis Veronensis qui vocatur l'Adese, qui producit pisces qui lasche vocantur» (i cf. *Chiose cagliaritane, ad loc.*). Joan Pasqual es beneficia probablement d'una glossa marginal derivada d'alguna traducció del comentari de Graziolo en què el mot *lasca* ('carpa') hagi estat substituït per *carpio* o *carpione*. Alguns comentaris a *Inf.* XX, 58-81, esmenten l'espècie com a pròpia del llac Benac o de Garda; cf. GUGLIELMO MARAMAURO, *ad loc.*: «ivi sono pessi in quantitate, e trovassene qui li carpioni»; BENVENUTO DA IMOLA, *ad loc.*: «nec ibi nascitur nisi oleum, in quo frigunt pisces, qui dicuntur carpiones, qui sunt pisces boni et diu conservabiles»; GUINIFORTE BARZIZZA, *ad loc.*: «in Lombardia ne' confini delle diocesi Bresciana, Trentina e Veronese è un bellissimo lago, volgarmente chiamato di Garda, in latino chiamato Benaco. Preziosa è l'acqua sua, e tra molti pesci preziosi, ne produce uno preziosissimo, chiamato carpione», etc.

60. *e passa ... Verona*: aquest detall tampoc no prové del *Comentum*; cf. GIOVANNI DA SERRAVALLE, *In Inf.* XII, 4-10: «fluit per Tridentum et vadit Veronam [...]. Modo inter Tridentum et Veronam ille fluvius habet ripas altas valde, quia fluit inter montes altos: in una parte aliquando erant rupes alte», i vegeu *infra* 61-62 n.

17. PIETRO, *ibid.*, 62 [Nan 148]: «Subdendo quando dicta talis ruina fuit, et dicit quod fuit in passione Christi»; DANTE, *Inf.* XII, 31-41, 44-45: «[...] "Tu pensi / forse a questa ruina, ch'è guardata / da quell' ira bestial ch'i' ora spensi. / Or vo' che sappi che l'altra fiata / ch'i' discesi qua giù nel basso inferno, / questa roccia non era ancor cascata. / Ma certo poco pria, se ben discerno, / che venisse colui che la gran preda / levò a Dite del cerchio superno, / da tutte parti l'alta valle feda / tremò sì [...]; / e in quel punto questa vecchia roccia, / qui e altrove, tal fece riverso.» Es tracta de la «ruina» infernal, custodiada pel Minotaure, per la qual es davalla al cercle dels violents. Sembla, però, que Pasqual ha confós «talis ruina» amb la «ruina» del riu Àdige que Dante esmenta com a terme de comparació; cf. DANTE, *Inf.* XII, 4-10: «Qual è quella ruina che nel fianco / di qua da Trento l'Adice percosse, / o per tremoto o per sostegno manco, / che da cima del monte, onde si mosse, / al piano è sí la roccia discoscasa, / ch'alcuna via darebbe a chi sú fosse; / cotal di quel burrato era la scesa». La incongruència subsisteix encara que es consideri que la «ruina» infernal també precipita sobre la vall d'un riu, el Flegetont (*Inf.* XII, 46-48), ja que ni Pietro ni Pasqual no ho aclareixen.

61-62. *cahech ... stret*: cf. GIOVANNI DA SERRAVALLE, *In Inf.* XII, 4-10: «quod ipsa rupis ruinavit sic et taliter, quod diu impedivit intrare aquam fluvii»; vegeu *supra* 60 n.

62-63. *cruel ... cruels*: cf. 51 i 56. — *bestial ... bestials*: cf. 2, 4 i 52, i també 63-64 n.

63-64. PIETRO, *ibid.*, 2-4 [Nan 145]: «fingit auctor se invenire illud monstrum bestiale, ut representativum bestialium hominum actum sive dyabolicum motum ad talia, scilicet Minotaurum»; cf. DANTE, *Inf.* XII, 32-33: «[...] questa ruina, ch'è guardata / da quell' ira bestial ch'i' ora spensi». A propòsit de la noció aristotèlica de la bestialitat, Pietro Alighieri havia suggerit que els bestials són tan pocs que Dante els ubica entre els violents per mitjà del Minotaure (*In Inf.* XI ad 2, 8-9 [Nan 138]: «Qui sic excellenter virtuosus homo rarus est, ut et bestialis, et ex hoc auctor locum talibus bestialibus non distinxit nisi per Minotaurum, de quo infra dicam»). No obstant això, la terminologia de Pietro («ut representativum [...] dyabolicum motum ad talia») remet a la seva proposta que cada cercle infernal és presidit per un monstre o «demonem representantem motum dyabolicum illius vitii» (*In Inf.* VII ad 1, 3-4 [Nan 97]; vegeu XXIII, 1). Pasqual converteix el Minotaure en figura dels tirans, als quals assigna un cercle propi; no obstant això, glossa el terme «bestials» afegint-hi «no seguint la rahó».

64. *són figurats*: una de les escasses ocurrencies del terme, que Pietro aquí no utilitza.

19-35. L'exposició mitogràfica dels centaures que turmenten els tirans és versió del comentari de PIETRO, *In Inf.* XII ad 2, 1-74 [Nan 148-153], corresponent a *Inf.* XII, 46-106.

65. *per los centauros*: tot seguit omet un paral·lel virgilià (*Aen.* VI, 285-286).

65-66. *e per arpias ... ígneas*: però aquestes tres penes corresponen als altres dos *gironi* del cercle dels violents: les harpies i els «cans rabiosos» turmenten, respectivament, els suïcides (*Inf.* XIII, 10-15, 101-102) i els dilapidadors (*Inf.* XIII, 124-126); la pluja de foc, els violents contra Déu, és a dir, sodomites, usurers i blasfemadors (*Inf.* XIV, 7-42; esp. 29). És probable que l'autor hagi afegit aquesta enumeració —i, doncs, també la frase «Qui són ... havem parlat» (66-67)— a mesura que avançava en l'adaptació del comentari, i potser havent entès que el Minotaure no solament com a figura dels tirans (com conclou als §§ 18 i 44), sinó dels violents en general.

66. *làminas ígneas*: 'flocs, llenques de foc'; probablement deriva d'una glossa llatina a *Inf.* XIV, 29: «piovean di foco dilatate falde»; cf. BENVENUTO DA IMOLA, *ad loc.*: «falde di foco dilatate, idest amplae et magna laminae, sive flammae» (ed. LACAITA 1887: I, 472); GIOVANNI DA SERRAVALLE

tradueix «pluebat de igne dilatatas faldas», però glossa «de igne dilatate falde, idest ampliate *lamine*» (ed. DA CIVEZZA, DOMENICHELLI 1891: 183). Vegeu Estudi complementari III, 7.4.

20-24. Pasqual reelabora profundament l'exposició mitogràfica dels centaures. Pietro n'ofereix dues interpretacions al·legòriques i una d'històrica (Ixíon instituí un cos de cent cavallers mercenaris, «stipendiarios equites centum», per ocupar com a tirà la sobirania a Grècia; *ibid.*, 14-15 [Nan 150]). Joan Pasqual, després de traduir literalment la *narratio* del mite (20), en selecciona només un primer sentit al·legòric (23 i 21; PIETRO, *ibid.*, 6-11 [Nan 149-150]) i l'aspecte més general del sentit històric (24 i 22; PIETRO, *ibid.*, 16-22 [Nan 150]). A més a més, reordena la informació per tal d'aplicar aquesta doble clau interpretativa a dos elements diferents del mite: primer, la naturalesa híbrida dels centaures (21-22); després, llur engendrament (23-24). L'autor reescriu tots aquests materials per insistir sobretot en el sentit moral del mite. Per a la tradició mitogràfica, cf. FULGENCI, *Mit.* II, 14, i *Mythogr.* III 4, 6, però també SERVI, *In Aen.* VI, 286; *Mythogr.* II 128-129; GIOVANNI DEL VIRGILIO, *Allegorie* IV, 18: «et genuit centauros i. centum armatos, vel genitos ex aura»; IX, 11: «Per Centauros intelligo homines armatos. [...] Qui centauri dicti, quia centum erant numero velociter ut aura currentes. Vel quia ex aura i. nube generati erant» (ed. GHISALBERTI 1933: 58 i 85)).

69. *ornà*: al ms. «cena», però cf. PIETRO, *In Inf.* XII ad 2, 4 [Nan 149]: «ornavit». Vegeu Estudi complementari I, 3.

70-71. *mig hòmens e mig cavalls ... mig hòmens e mig bous*: Pasqual construeix una glossa per a cadascuna d'aquestes dues versions de la naturalesa híbrida dels centaures, una com a mig bous (21) i una altra com a mig cavalls (22).

75. *stipendiarius*: 'soldaders', 'esbirros, sicaris'.

81. *són dits ésser engendrats engendrats en la aure, ço és en la nuu*: vegeu ll. 69-70; Pasqual també construeix dues glosses a propòsit de l'engendrament dels centaures, una per al núvol de Juno (23) i una altra per a la interpretació etimològica «geniti ex aura» (24; PIETRO, *ibid.*, 18 [Nan 150]).

81-82. *qui tost és feta e torna-sse'n en no-res*: afegitó de Pasqual.

84-85. *car are són suts un tirant, are suts altre*: afegitó de Pasqual.

85-85. *a manera del bou e del cavall pastorant ... just*: Pietro diu simplement «et bestiales» (*ibid.*, 18-19 [Nan 150]); Pasqual ho amplifica aprofitant les dues versions sobre la naturalesa híbrida dels centaures (21-22) i comparant amb una pastura brutal les violències que els tirans i els seus esbirros exerceixen sobre les possessions alienes (ll. 72-74).

25-32. La digressió sobre els tres centaures que Virgili assenyala a Dante (*Inf.* XII, 67-72) és traducció fidel de PIETRO, *ibid.*, 23-56 [Nan 150-152], tot i que Pasqual enriqueix els elements narratius i simplifica l'erudició que considera supèrflua.

91. *Achelco*: per «Acheloo» ('Aquelou'), error paleogràfic, clarament poligenètic, compartit amb el ms. *D del Comentum*.

92. *Cenei*: per «Oenei» ('Eneu'), però és la lliçó predominant en la tradició del *Comentum*. — *a la ora de*: 'a la riba de, a la vora de', és la forma habitual fins al segle XV (*DECLC* IX, 393^a-395^a).

93. *Abenu*: Evè, riu d'Etòlia; la lliçó predominant en la tradició del *Comentum* és «Obenum» (però «Ebenum» *R*). A continuació Pasqual omet un paral·lel ovidià (*Met.* IX, 104). — *no-l poria passar*: cf. PIETRO, *ibid.*, 28-29 [Nan 151]: «transire non poterat»; l'ús del condicional per l'imperfet potser reflecteix un error lectura (*poteret* per «poterat»).

98-99. *de la Ydra, serpent*: omet un breu incís sobre la mort de l'Hidra de Lerna.

99. *matà'l*: tot seguit omet un altre vers ovidià (*Met.* IX, 125). — *propinqua*: cultisme espontani, no manllevat del *Comentum*.

100-103. Pasqual intensifica el dramatisme de l'escena reportant les insídies persuasives de Nessus en estil directe; cf. PIETRO, *ibid.*, 37-39 [Nan 151]: «dicens quod camisia illa multum valeret ad amorem Herculis reconciliandum, et si Hercules unquam eam dimitteret ipsam cum dicta camisia revocaret.»

104. *e ab tirannia*: afegitó de Pasqual, coherent amb la matèria moral del capítol, encara que Hèrcules no és un dels damnats en aquest cercle.

105. *Theòlia*: Ecàlia, ll. *Oechalia* i sovint *Etholia* en la mitografia medieval, però *Theolia* és la lliçó predominant en la tradició del *Comentum*

108. *per un seu servidor*: Licas; cf. PIETRO, *ibid.*, 44-45 [Nan 152]: «per Licam famulum suum».

109. *Eota*: per «Oetam» ('Eta').

110-111. Pasqual o el seu model omet una citació de l'*Ecloga Theoduli*, vv. 173-176, abans de la referència a Sèneca, i després n'omet una altra de JOAN DE GARLÀNDIA, *Integ. Ov.*, vv. 347, 351, 363, 369-370, 379-382.

112. *del qual parla Ovidi*: Pasqual omet la citació de dos versos ovidians (*Met.* VI, 126, i *Ars am.* I, 11).

33-35. La pena dels tirans és descrita segons PIETRO, *ibid.*, 57-74 [Nan 152-153], corresponent a *Inf.* XII, 73-75 i 100-106.

114. *en infern continuadament*: afegit de Pasqual.

116. *dins calderas plenes de sanch bullent*: segons la ficció dantesca (*Inf.* XII, 100-102), els tirans són immersos dins la sang bullent del Flegetont (cf. PIETRO, *ibid.*, 59 [Nan 152]: «in sanguine»); però la identitat d'aquest riu no s'aclareix fins a *Inf.* XIV, 130-135 (cf. PIETRO, *In Inf.* XIV ad 2, 1 [Nan 167]). El teòleg no ha dubtat a omplir aquest buit informatiu amb un dels elements més característics de l'infern popular: és potser un indici que aquest capítol XXXVIII fou escrit abans que el XXXV (vegeu Introducció VI, 5.2). A continuació, Pasqual omet una citació de Tomàs d'Aquino (*De regno* I, 4).

125-126. *Tiranni bonique mali ... formidosa*: per «Tyrannis boni quam mali [...] formidulosa» (*D*), és error comú de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C. Pietro cita Sal-lusti a partir de la font intermèdia; cf. TOMÀS D'AQUINO, *De regno* I, 4: «Tyrannis enim magis boni quam mali suspecti sunt, semperque his aliena virtus formidulosa est».

36-43. El catàleg dels tirans damnats és versió de PIETRO, *In Inf.* XII ad 2, 75-112 [Nan 153-155], corresponent a *Inf.* XII, 107-139. Pasqual omet el text de les citacions de Sèneca (l. 133), Boeci (l. 138) i Lucà (ll. 156-157), i abreuja els antecedents de la discòrdia entre Guido i Enric (l. 143).

129. *Neptalim*: per «Neptanabi» o «Netanabi» (Nectaneb II, segons una llegenda que remunta al Pseudo-Cal·lístenes); cf. GAUTIER DE CHÂTILLON, *Alexandreis* I, 47: «Nectanabi proles»; III, 167: «Nectanabi [...] propago» (i vegeu-ne variants en l'aparat de l'ed. COLKER 1978: 9 i 72). El subarquetip β del *Comentum* (*ibid.*, 75 [Nan 153]) devia llegir «Natabi» (*B^{ac}EGHKQS*, Natabo *IM*). La lliçó de Pasqual sembla induïda per *Nephtali -m*, sisè dels dotze fills de Jacob (Gn 35, 25) amb els quals s'establí a Egipte (Gn 46, 24; 49, 21), però el seu model potser llegia *Netabi* o *Neptābi*. Vegeu Estudi complementari III, 4.2.2.

130-131. *e axí fou natural als macedonians per part de la mare*: cf. PIETRO, *ibid.*, 76 [Nan 153]: «et sic naturalis fuit». En comptes d'entendre l'adjectiu en l'accepció de 'fill natural, bastard', Pasqual l'ha entès en un sentit de pertinença o de sobirania legítima per descendència matrilineal.

138. *passars*: llegiu «passàs».

141. *Són ... capítol*: mitjançant aquesta fórmula de *continuatio*, Pasqual omet Obizzo II d'Este, marquès de Ferrara.

141-142. *Acelí Romà*: Ezzelino III da Romano, marquès de Treviso.

142. *Simon, comte de Ànglia*: Simó V de Montfort, comte de Leicester, vençut en la batalla d'Evesham (1265); cf. PIETRO, *ibid.*, 93-94 [Nan 154]: «Simonis comitis Leycestrie de Anglia».

143. *per Adoart, rey de Ànglia*: és a dir, pel príncep Eduard, després Eduard I d'Anglaterra, fill d'Enric III; Pasqual omet tot seguit una confusa notícia sobre la guerra dels Barons (1261-1265).

144. *Enrich, fill de Ricard*: Enric d'Almain, fill del comte Ricard de Cornualla, germà d'Enric III.

144-145. *germà ... Simon*: Pasqual ha intentat deduir el parentiu entre Enric i Eduard —oportú per a entendre la venjança de Guido— a partir del fragment omès més amunt (vegeu 143 n.); cf. PIETRO, *ibid.*, 95-97 [Nan 154]: «a dicto Simone, vivente Odoardo rege veteri [sc. Enric III], eius filii Henricus, Ricardus et Odoardus, orta discordia, proditi sunt et capti, preter Odoardum, qui evasit et postea bellando liberavit fratres et ipsum Simonem occidit». Sembla que Pasqual atribueix la mort de Simó, no pas al príncep Eduard, germà de Ricard, sinó al seu pare, el *rex vetus* Enric III, que Pietro anomena també Eduard. Val a dir que Simó de Montfort va fer captius tant el rei Enric com el príncep Eduard, que després s'evadí.

147. *cors*: cf. PIETRO, *ibid.*, 100-102 [Nan 154-155]: «Cuius cor [Cuius corpus CQ eius corpus L] per eius gentem delatum fuit in Angliam ad civitatem Londre, et ibi super pontem Tamisi fluminis est in muro cum hoc versu eius [cuius LNOP] statua tenens dictum cor in manu dicens». El model de Pasqual potser llegia *corpus*: noteu que l'error *eius statua* > *cuius statua* («la estàtua del qual» [l. 148]) fa que l'antecedent del relatiu *cuius* només sigui clar si es llegeix *corpus* en comptes de *cor*. El fet que Pasqual tradueixi més avall «dictus cor» per «lo cor» (ll. 148-149) i no *lo dit cor* potser avala la lliçó «cors».

149. *vers*: al ms. «ves», que no entenc com una variant gràfica sinó significativa, afavorida pel context.

150. *sanguineus*: error per «consanguineus [sanguinis P]» (PIETRO, *ibid.*, 103 [Nan 155]).

151. *Achil·les, rey dels humos*: Àtila, rei dels huns. Les vacil·lacions gràfiques dels testimonis del *Comentum* faciliten la confusió entre *Athilla* i *Achilles*; així mateix, la majoria llegeix «humorum» (*ibid.*, 104 [Nan 155]). La grafia del nostre ms. permetria les lectures *huinos* o *hiunos*, però no hi ha cap punt distintiu de la *i*; per tant, llegeixo *humos* d'acord amb la tradició llatina majoritària. — *e lo*

rey dels gots: al ms. s'omet la conjunció «e»; cf. PIETRO, *ibid.*, 106 [Nan 155]: «regem Adaricum, regem gepidarum et regem gotorum».

155. *Pirus, rey dels cussaris*: cf. PIETRO, *ibid.*, 109 [Nan 155]: «Pirus rex epyrotarum», és a dir, Pirrus, rei de l'Èpir; però Pasqual ha llegit *piratarum*, 'dels corsaris'. Vegeu l. 156.

155-156. *del llinatge ... Pompeu*: edito segons la intenció errònia de l'autor; cf. DANTE, *Inf.* XII, 135: «e Pirro e Sesto»; PIETRO, *ibid.*, 109 [Nan 155]: «de genere Achillis Pelei. Sextus, filius Pompei». La coincidència onomàstica amb Pirrus Neoptòlem, fill del pelida Aquil·les —noteu que Dante no aclareix quin és el Pirrus tirà—, ha induït Pietro a vincular el rei de l'Èpir amb el llinatge de Peleu. Així mateix, és clar que Pasqual ha confós el nom de Sext Pompeu, fill de Pompeu el Gran, amb un ordinal que adjectiva «Pelei», considerat nominatiu. Per a la forma «Sexto», cf. XXXIII, 2.

43. Pasqual substitueix l'enumeració final d'uns quants violents florentins del temps de Dante (cf. *Inf.* XII, 135-138; PIETRO, *ibid.*, 112 [Nan 155]) per un infinit *et cetera* que denuncia l'actualitat i l'extensió social de la violència contra el proïsme.

44. Cf. 20-24 i 33. Aquest colofó fa palès l'interès de Pasqual per fixar clarament els termes del codi mitogràfic que permet d'interpretar la veritat de les ficcions poètiques, interès que motivà els capítols preliminars «De las penas comunas segons los poetas».

[XXXIX.] CERCLE DE AQUELLS QUI FAN VIOLÈNCIA PER MALÍCIA A SSI MATEIYS PER DESPERACIÓ

1. Joan Pasqual anticipa els dos principals elements que componen la ficció dantesca del cercle de la desesperació: la selva aspra i les harpies; cf. DANTE, *Inf.* XIII, 1-108.

1-2. *per malícia ... per desesperació*: vegeu *infra* 6 n.

3. *per los poetas*: tot i que és ficció dantesca, «auctor [...] procedit ad narandum poetice figurative» (PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 1-2); vegeu *infra* 9 n.

4. *inclosos dins la socha dels arbres*: cf. DANTE, *ibid.*, 87: «spirito incarcerato». — *sens rames e sens fulles*: cf. DANTE, *ibid.*, 4-5: «Non fronda verde [...]; / non rami schietti [...]».

4-5. *en los quals ... niu*: cf. DANTE, *ibid.*, 10: «Quivi le brutte Arpie lor nidi fanno»; vegeu IX, 44.

2-6. L'exposició de la selva dels suïcides és una versió molt abreujada de PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 3-42 [Nan 156-159], corresponent a *Inf.* XIII, 1-9. Joan Pasqual ha seleccionat la informació estrictament necessària per a justificar l'equivalència poètica entre els suïcides i els arbres secs, i ha prescindit d'arguments massa prolixos (vegeu 4 n. i 6 n.) i de glosses sobre elements secundaris de la ficció dantesca (*Inf.* XIII, 3, 7-9) o potser compromesos des del punt de vista teològic, com ara la ficció de la resurrecció corporal dels suïcides (*Inf.* XIII, 85-108). Sobre aquesta darrera qüestió, vegeu Introducció IV, 4 n. 119.

10. *car los desperats són cosa morta*: és la glossa corresponent a l'atribut «e sechs» (l. 7); cf. PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 157]: «Et quia mortui plus non vegetantur, fingit dictum nemus et eius plantas desicatas.»

4. Aquesta conclusió pressuposa nocions de psicologia aristotèlica que Pietro (*ibid.*, 9-20 [Nan 157]) explica detalladament al·legant el segon llibre *De anima* d'Aristòtil, però traduint DANTE, *Conv.* IV, VII, 14-15: els vegetals es defineixen per l'ànima vegetativa; els animals, per l'ànima sensitiva, que suposa la vegetativa; l'ésser humà, per l'ànima racional, que suposa les dues inferiors. Joan Pasqual pot abstenir-se d'explicar aquesta doctrina, ni que sigui perquè ja n'ha tractat anteriorment en la *Summa de pena*, esp. [XXI-XXIII], ff. 29ra-35va. Malauradament, entre aquestes nocions elementals Joan Pasqual ha omès també la raó per la qual els suïcides poden considerar-se privats de raó i de sensibilitat, segons PIETRO, *ibid.*, 20-23 [Nan 157-158], esp. 20-21: «Nam vele non esse, ut volunt homines se necantes, contra rationem et sensibilitatem est», argument que troba suport en l'autoritat de Boeci (*Phil. cons.* III, pr. 11, 31). És a dir, el suïcidi és contrari a la norma de la raó i a l'instint animal de conservació.

16-17. *axí cum arbres silvestres portants fruyts de què los porchs infernals, ço és las arpias, pexen*: la figuera maleïda, figura de l'home que ha perdut la gràcia de Déu, rep de Pietro una interpretació manllevada de BERNAT DE CLARAVALL, *De consideratione* II, VI, 12: «Exi in agrum Domini tui, et considera diligenter quantis hodieque de veteri maledicto silvescat spinis ac tribulis. [...] Quam multae, quas putaveras fruges, diligenter inspectae, vepres potius apparebunt? Imo ne vepres quidem: annosae et veterinosae arbores sunt, sed non profecto fructiferae; nisi forte glandium aut siliquarum, quas porci manducant» (PL 182: 749). És possible que aquesta interpretació hagi tingut alguna influència en la confusió de Pasqual entre *parca* i *porca*; vegeu Introducció V, 2 n. 33.

18-19. *Ipsi ... insidiantur*: la lliçó del ms. sembla el resultat d'un error de responsabilitat incerta; cf. PIETRO, *ibid.*, 28-30 [Nan 158]: «Et idem Salamon, Proverbiorum primo, etiam de talibus ait: “Ipsi contra sanguinem suum insidiantur, et moliantur fraudes contra animas suas». Hom ha saltat *contra sanguinem suum* i tot seguit ha rectificat copiant el primer membre de la citació; és possible que aquesta rectificació no hagi estat introduïda correctament en una còpia en net.

6. Cf. xxxv, 50. Joan Pasqual només ha retingut la conclusió d'una altra glossa psicològica en què Pietro (*ibid.*, 30-37 [Nan 158]) defineix la desesperació en relació amb les altres passions de l'ànima (temor, desig, esperança) i llur objecte (bé/mal), per a concloure que «dicitur peccatum in Spiritum sanctum *desperatio si fiat ex contemptu et malitia*». D'aquesta frase procedeixen les precisions «per malícia» i «per desesperació» de la rúbrica al present capítol (ll. 1-2).

7. L'exposició de les harpies (vegeu ll. 4-5) prové de PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 43-76 [Nan 159-160], corresponent a *Inf.* XIII, 10-15, però Joan Pasqual ha desplaçat tot el material mitogràfic al capítol XI, 1-11, i aquí només n'ha conservat l'aplicació a propòsit dels violents contra si mateixos en les seves persones o en els seus béns; cf. PIETRO, *ibid.*, 65 i 75-76 [Nan 160]: «Arpie, id est 'rapine' [...]. Modo ad propositum, quia se ipsum homo occidendo et sua bona fundendo rapit sibi vitam et bona, ideo sic Arpias fingit demordere tales desperatos in cespitibus figuratos.»

8-15. Aquesta divisió de la desesperació, que inclou l'enumeració dels damnats de cada espècie, el comentari sobre els dilapidadors i la faula d'Actèon, ha estat construïda sobre la base de PIETRO, *In Inf.* XIII ad 2, 1-21 [Nan 161-162], corresponent a *Inf.* XIII, 109-135. Joan Pasqual ha reelaborat especialment el material relatiu als suïcides (8-10), incorporant-hi informacions de procedència diversa.

24. *desperació és dita en dues maneres*: cf. PIETRO, *ibid.*, 1 [161]: «de specie illa istorum desperatorum».

24-25. *fer violència immediatament a ssi mateix*: cf. PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 2-3 [Nan 156]: «violentia, que comittitur per nos in nobis ipsis et rebus nostris»; vegeu ll. 29-30.

25. *axí cum matar si matex*: cf. PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 5 [Nan 157]: «statum hominum se desperantium et occidentium»; 78 [Nan 160]: «qui se ipsum occidit».

9. Vegeu Estudi complementari III, 7.4. La notícia sobre el suïcidi de Pier della Vigna parteix de PIETRO, *In Inf.* XIII ad 1, 77-78 [Nan 160-161]: «Fingendo invenire Petrum de Vineis de Capua, cancellarium imperatoris Federici, qui se ipsum occidit illa de causa que in testu recitatur»; però el text de Dante (*Inf.* XIII, 58-78) tan sols aclareix que Pier della Vigna caigué en desgràcia per les falses acusacions de cortesans envejosos de la seva privadesa amb l'emperador. Gairebé tots els comentaristes antics al·ludeixen a la falsa acusació i a l'*excaecatio* del canceller, però la majoria explica que se suïcida penjant-se (Anònims Llombard i Teòleg) o colpejant-se el cap contra un mur (Iacopo Alighieri, Guido da Pisa, Iacomo della Lana, etc., inclouent-hi Pietro, IIIa red.). Joan Pasqual en reporta una altra versió que localitza en BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XIII, 58-61: «Alii tamen dicunt, quod Petrus stans in palatio suo, quod habebat valde altum in Capua patria sua, praecipitavit se de alta fenestra dum imperator transiret per viam». És probable que Pasqual trobés totes les seves informacions suplementàries en una nota marginal al seu text de *l'Inferno*. A part d'això, Pasqual omet un paral·lel virgilià (*Aen.* III, 41-43) de la ficció de l'arbre animat i dues autoritats sobre l'enveja associada al poder, una de Sèneca (*Phoen.*, vv. 655-656) i una altra d'atribuïda a Ciceró (ISIDOR, *Sent.* III, xxv, 4).

10. Vegeu Estudi complementari III, 7.4. Joan Pasqual anticipa aquí la notícia sobre el florentí suïcida que Dante fa parlar al final d'*Inf.* XIII, 130-151, esp. 151: «Io fei gibetto a me de le mie case»; cf. PIETRO, *In Inf.* XIII ad 2, 22 (Nan 162): «Fatiendo loqui illum spiritum in cespite laceratum, dicendo quod est florentinus. Loquendo auctor hic a communiter accidentibus, nam sepe accidit in illa civitate homines se ipsos suspendere» (vegeu *infra* 16 n.). Pietro no el considera un personatge històric, sinó una figura representativa del gran nombre de suïcides florentins. Altres comentaristes antics comparteixen aquesta opinió, però no s'estan de proposar algunes identificacions, entre les quals predomina la del jutge Lotto degli Agli; cf. GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *In Inf.* XIII, 151 (2): «Iste Florentinus fuit dominus Loctus iudex de Aglis de Florentia, qui, secundum quod fertur, ex dolore prenimio cuiusdam false sententiae quam protulerat in domo sua, cum quadam argentea corrigia eius se ipsum suspendit»; IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* XIII, 151: «Or dice l'anima del cespuglio ch'ella fece delle sue case a sè giubbetto, cioè che ssi apiccò sé stesso. [...] nel suo tempo fue messer Lotto delli Agli, lo qual era nominato giudice d'una falza sentenza: per quel dolore s'apiccò elli stesso colla sua cintura d'ariento» (ed. VOLPI 2009: 425); BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XIII, 143-145: «Ad quod sciendum, quod non potest bene coniecturari, de quo auctor loquatur hic, quia multi fuerunt florentini, qui suspenderunt se laqueo eodem tempore, sicut quidam de Modiis nomine Ruchus, et quidam dominus Lothus de Aglis jurista, qui data una sententia falsa ivit domum, et statim se suspendit; et multi alii quorum nomina

non memini». També recullen la notícia els Anònims Llobard i Teòleg, Francesco da Buti, l'Anònim Florentí, Giovanni da Serravalle, etc.

29-30. *fer violència en las coses sues*: vegeu *supra* 24-25 n.

31. *Cena*: Siena.

32. *per la sua malícia e pobretat*: afegitó de Pasqual.

33. *Aquests són axí cum hòmens*: a diferència dels suïcides, que són com plantes; cf. PIETRO, *In Inf.* XIII ad 2, 5-6 [Nan 161]: «quia in considerationibus nostris non ut plante sed ut homines remanserunt.»

35. *un ciutedà de Pàdua*: Giacomo da Sant'Andrea; cf. PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 161]; DANTE, *Inf.* XIII, 133.

36. *messes*: «bonis» (PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 161]). — *cum se vehen depauperats*: cf. PIETRO, *ibid.*, 7-8 [Nan 161]: «indigentie supervenientes post lapsu facultatum»; cf. l. 41.

36-37. *fugen los*: fugen dels creditors, representats pels cans. No sembla que calgui restituir-hi el mot *hòmens*, malgrat PIETRO, *ibid.*, 8 [Nan 161]: «ut desperati fugiunt homines et se occultant».

39. *en la cassa*: Pasqual transmet l'error «in venatione» (per «in nemore») de la família β del *Commentum* (PIETRO, *ibid.*, 12 [Nan 162]; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C). En resulta una lleugera incongruència entre aquest element de la *narratio* i la interpretació corresponent (vegeu l. 42: «en lo bosch»). — *no volent dir*: cf. PIETRO, *ibid.*, 12-13 [Nan 162]: «non valendo [volendo C] sibi clamare». Actèon s'esforçava per cridar («Clamare libebat»), però el mots no obeïen la seva voluntat («verba animo desunt»); cf. OVIDI, *Met.* III, 229-231. Opino que «volent» és lliçó de Pasqual —o error poligenètic del seu model—, que atribueix a Actèon una actitud suïcida o desesperada però voluntària.

42. *fugitiva*: al ms. «fingitiva», però cf. PIETRO, *ibid.*, 16 [Nan 162]: «fugacem [fugante H fuggitiva I fugitiva M]». És probable que el model de Pasqual llegís *fugitivam* com a lliçó alternativa a *fugacem*; vegeu Estudi complementari III, 7.3. El terme retòric *fingitivus*, derivat de *fingere*, hauria pogut al·ludir en el nostre text a un caràcter 'amagadís'. — 42. *en lo bosch*: vegeu *supra* 39 n.

44. *Innocent, III° libro*: cf. PIETRO, *ibid.*, 17-18 [Nan 162]: «Innocentius III^{us} papa in libro [papa quarto libro K III° in libro L papa quartus in libro GQST] De contemptu mundi». Els testimonis del grup ε mostren la possibilitat que la lliçó del nostre manuscrit davall del model de Pasqual o de la lectura que ell en va fer.

16. Aquesta justificació miticoastrològica de la freqüència del suïcidi entre els florentins és versió fidel de PIETRO, *In Inf.* XIII ad 2, 22-29 [Nan 162-163], corresponent a *Inf.* XIII, 136-151. Vegeu *supra* **10** n.

51. *del tot*: al ms. «de tot», però cf. XLVI, 81: «no del tot tancades».

52. *és encare*: cf. PIETRO, *ibid.*, 27 [Nan 163]: «tunc erat adhuc», però «ancora era» en la trad. it. *I* i «aun agora es» en la trad. cast. *M*. L'estàtua caigué en la crescuda de l'Arno de 1333.

[XL.] DEL ORDE DELS CERCLES DE LAS VIOLÈNCIAS

2. *Expedit és*: fórmula escolàstica de conclusió (*expeditum est*), característica del gènere tractat; cf. XLI, 2.

4. *se han*: 'es relacionen entre si'; aquest ús pronominal del verb *haver*, habitual en el llatí filosòfic i escolàstic, és considerat un calc del grec (NARDI 1966: 128).

5. *contra Déu immediatament, axí cum és heretgia e blasfèmia*: recordeu (*supra* XXXV, 2-4 n.) que Pasqual considera l'heretgia una violència immediata contra Déu a partir d'un estímul de Pietro, tot i que Dante la situa en un cercle superior. Més avall, però, el teòleg puntualitza que la blasfèmia és més greu que l'heretgia (7): cal suposar que l'heretgia, induïda per un error d'opinió, implica un grau de malícia o d'odi (cf. ll. 14-15) menor que la blasfèmia deliberada. Vegeu Introducció VI, 5.2.

9. *és pigor la sodomia que la usura*: Joan Pasqual deu haver considerat que la sodomia ofèn Déu mitjançant la natura, que és filla de Déu, mentre que la usura l'ofèn mitjançant l'art, que és néta de Déu, i, per tant, menys immediata; cf. XXXVII, 1-2. Dante, en canvi, permet als sodomites de caminar incessantment sobre el serral ardent del tercer *girone*, mentre que reté asseguts els usurers i en posició jacent els blasfemadors; cf. *Inf.* XIV, 22-24.

4. Noteu amb quina precaució («no pens», «creuria», «crech») Pasqual suggereix que el suïcidi és més greu que la sodomia i la usura: aquestes són violències contra Déu, però mitjançant la natura o l'art, mentre que el suïcidi és «oy de hom matex». En aquest capítol no al·ludeix explícitament als desesperats que es fan violència en els seus béns o procurant-se l'ocasió de morir (XXXIX, 11).

5. La tirania és la menys greu de les violències, però Pasqual no esmenta altres crims que Dante inclou entre les violències contra el proïsme, com ara l'homicidi, la predació, etc.

6-8. Vegeu Introducció VI, 5.2.

6. Recordeu que Dante situa els ⁴heretges en el cercle sisè i els violents en el setè, dividits en tres *gironi*: el primer, del violents contra el proïsme (homicides, predadors, ¹tirans); el segon, dels violents contra si mateixos (⁵suïcides i dilapidadors); el tercer, dels violents contra Déu (³sodomites, ²usurers i ⁶blasfemadors). Amb el superíndex indico l'ordre moral definitiu segons Pasqual (7).

20. *e hajam primer parlat de la violència pigor*: recordeu que Pasqual ha anticipat l'exposició de les violències contra Déu a fi d'incloure-hi l'heretgia, que en Dante precedeix la violència. L'ordre expositiu ha estat: ⁴heretgia (XXXIV), ⁶blasfèmia (XXXV), ³sodomia (XXXVI), ²usura (XXXVII), ¹tiranía (XXXVIII) i ⁵desesperació (XXXIX).

23. *après lo cercle de heretgia, après lo cercle de desesperació*: ignoro els motius que han induït Pasqual a situar el suïcidi entre l'heretgia i la blasfèmia, i no abans de l'heretgia; cf. 2 i 4.

8. Fórmula de cautela; vegeu *supra* 4 n.

[XLI.] DEL FRAU, QUE ÉS SPÈCIA DE MALÍCIA

1-8. L'exposició de Gerion com a figura del frau és una versió força fidel de PIETRO, *In Inf.* XVII, 1-28 [Nan 181-183], corresponent a *Inf.* XVII, 1-30.

1-3. Cf. DANTE, *Inf.* XVII, 1-3: «Ecco la fiera con la coda aguzza, / che passa i monti e rompe i muri e l'armi! / Ecco colei che tutto 'l mondo appuzza!»

5-6. *per lo frau de Simon lo cavall fet de coure*: segons la versió virgiliana del mite de Troia (*Aen.* II, 57-198), Sinó desertà fingidament el camp dels grecs i persuadí el troians d'introduir a la ciutat el cavall fusta (*Aen.* II, 16, 45 i 186). Pietro Alighieri (*ibid.*, 5 [Nan 181]; vegeu XLIV, 8) diu que el cavall era de bronze o de coure («eneum»), d'acord amb la versió pretesament històrica de GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*, XXX (ed. GRIFFIN 1936: 230-231). Segons Guido, però, Sinó fou un dels grecs amagats dins el cavall, encarregat de les claus i d'esperar el moment oportú per a obrir-ne les portelles i fer el senyal d'atac a l'exèrcit assaltant (*ibid.*; ed. GRIFFIN 1936: 232-233).

6. *Simon*: per «Sinon», error poligenètic present en altres testimonis del *Comentum* (*C^{ac}GS*). — *en lo qual era amagada la gent d'armes*: aquesta precisió manca en els testimonis llatins del *Comentum*, però hi coincideixen les trad. it. *I* «nel quale erano nascosi uomini» i cast. *M* «en el qual eran escondidos omnes».

8. *lo qual Paris ... matà*: glossa el participi de la frase «Paridis sagittantis Achillem» (PIETRO, *ibid.*, 6 [Nan 181]).

4-7. La interpretació de la figura tricòrpora de Gerion (PIETRO, *ibid.*, 6-24 [Nan 181-183]; DANTE, *Inf.* XVII, 10-18, 25-27) constitueix una classificació rigorosament ordenada de les espècies del frau. Així Gerion, «quella sozza immagine di froda» (*Inf.* XVII, 7), esdevé una genuïna *imago fraudis* de la qual Joan Pasqual farà l'ús de rigor, assumint-la com a recurs mnemotècnic i aplicant-la a una completa reordenació de les fosses que integren, a parer seu indiscriminadament, el cercle dantesc de Malebolge. Vegeu XLII, 1-2, i Introducció VI, 5.3.

9. *lo frau*: Pasqual omet «in suo genere abstracto» (PIETRO, *ibid.*, 7 [Nan 181]), però és conscient que Gerion i les seves parts figuren el gènere i les espècies del frau. Vegeu 12 i XLII, 3.

10. *del qual parla Virgili*: omet el text virgilià (*Aen.* VI, 289) i una altra citació ovidiana (*Her.* IX, 91-92).

11. *o per ço cum frau*: al ms. la conjunció és «e», que sembla una banalització sintàctica; cf. PIETRO, *ibid.*, 11 [Nan 182]: «vel propter eius fraudem, que [...]».

12-13. *era fnyit ésser en part home, en part stel-lió serpent, en part scorpíó*: cf. PIETRO, *ibid.*, 12 [Nan 182]: «auctor fingit eum tripartitum». Pasqual completa la descripció mítica abans de fer-ne l'exposició, cosa que li permet d'insistir en la imatge de Gerion com a esquema mnemotècnic de les tres espècies del frau.

13. *stel-lió*: 'dragó' (ll. *stellio*).

5-7. Pasqual adapta l'exposició de Pietro segons una fórmula constant: primer enuncia l'espècie de frau que correspon a cada part, després justifica aquesta correspondència figurativa i, finalment, enumera quatre delictes de frau per cada espècie.

17. *stellionatus*: 'estel·lionat'; frau comercial, esp. vendre com a lliures béns obligats o hipotecats.

18. *civili*: al ms. s'hi afegeix l'abreviatura de «capitulo», que no enregistra en cap testimoni del *Comentum*. És possible que un copista avesat a la transcripció de textos legals hagi entès els mots següents («Lo stel-lió») com una rúbrica del capítol al·ludit.

19. *en las mercaderies*: cf. PIETRO, *ibid.*, 21 [Nan 182]: «de falsis», però més amunt havia precisat «in rebus que mercantur» (*ibid.*, 17-18).

20. *lo qual dóna lesió*: afegit de Pasqual, que justifica la correspondència figurativa entre la cua d'escorpi i el frau comès en fèt.

8. Cf. DANTE, *Inf.* XVII, 21-24.

21. *bívero*: 'castor' (ll. *fiber* o *biber*).

23. *graxea*: 'grassesa, greixosa' (tradueix «pinguedine»); es refereix al castori. Per al sufix *-ea*, vegeu Introducció VII, 2.3.

9-10. La narració dels mites de Faetont i d'Ícar és una versió molt resumida de PIETRO, *In Inf.* XVII, 36-72 [Nan 183-186], corresponent a dos símls d'*Inf.* XVII, 106-111. Noteu que aquestes narracions no aporten res a la matèria doctrinal del capítol, i que Pasqual ha prescindit, a més a més, de les interpretacions històriques, naturals o morals que el comentarista hi assigna; així, l'única funció d'aquestes narracions és completar el repertori mític del text de referència.

9. A propòsit del mite de Faetont, Joan Pasqual ha reduït dràsticament la informació mitogràfica, ha omès totes les citacions ovidianes que il·lustren cada episodi (*Met.* I, 748-752; II, 44-46, 47, 49, 50, 153-154) i ha prescindit d'una doble interpretació de l'«integumentum» en clau natural i moral.

27. *Clímone*: per «Clímene», error poligenètic compartit amb el testimoni *D* del *Comentum*.

28-29. *No curs... Epafilus*: Pasqual converteix en estil directe el discurs indirecte de PIETRO, *ibid.*, 45-46 [Nan 184]: «Qui Febus [...] ut non curaret de illis verbis Epafi dixit ei».

28. *demanàs*: al ms. «donas», que podria ésser un error paleogràfic o de dictat intern; cf. PIETRO, *In Inf.* XVII, 42 [Nan 184]: «peteret [impetraret et peteret *R* domandasse *I* demandase *M*]».

29. *Epafilus*: per «Èpafus», error no enregistrat en la tradició del *Comentum*. Joan Pasqual insereix aquí una dada que Pietro apunta més amunt (*ibid.*, 37 [Nan 183]): «Epafus, filius Iovis». Sembla un error per atracció (*-fus filius* > *-filus filius*) que hauria calgut que es produís sobre el text llatí.

29-30. *Lavors ... anava*: sembla afegit de Pasqual.

30. *karro*: grafia insòlita, potser induïda pel model llatí; Pietro usa «quadriga» («carro» en les traduccions *IM*) i també «currus» en una citació ovidiana (*Met.* II, 47).

31. *lo Padu*: el riu Po.

10. A propòsit del mite d'Ícar, Joan Pasqual ha reduït la informació mitogràfica (en part redundat amb XXXVIII, 5 i 7), ha omès una citació d'Ovidi (*Trist.* I, I, 89-90), a més del text de la referència virgiliana (*Aen.* VI, 14-17), i, finalment, ha prescindit d'una breu interpretació en clau històrica. Per a la tradició mitogràfica, cf. HIGÍ, *Fabulae* 39-40, i esp. SERVI, *In Aen.* VI, 14 (= *Mythogr.* I 43; *Mythogr.* II 148).

36. *per les quals volàs en alt; e volant*: cf. PIETRO, *ibid.*, 64-65 [Nan 186]: «et dixit quod sequeretur viam quam faceret; tamen, ad altiora volans».

11. La indicació prové de PIETRO, *In Inf.* XVII, 29-35 [Nan 183], corresponent a *Inf.* XVII, 43-78, però Joan Pasqual ha desplaçat la major part del comentari —catàleg dels usurers i descripció de llur pena— al capítol XXXVII, 9. Cal advertir que Dante no es trobà entre aquests usurers al cercle del frau, com diu Pasqual —afegint-hi una al·lusió original als canviadors fraudulents—, sinó encara al cercle dels violents contra Déu, just abans de davallar a Malebolge sobre la gropa de Gerión.

40. *In capitulo XVII°*: al ms. hi segueix un calderó i majúscula, com si la referència pertangués a Virgili i no a Dante.

12. La indicació prové de PIETRO, *In Inf.* XVIII, 1-2 [Nan 187-188]: «Gerione, id est viso vitio in suo universali abstracto fraudis» (vegeu *supra* 9 n.); cf. *In Inf.* XVI, 34-35 [Nan 180]: «Gerionem, id est [...] vitium fraudis in genere, quod figuratur in dicto Gerione».

[XLII.] DEL CERCLE DE LA ALCAVOTARIA E EN RUFFINARIA

1-2. Joan Pasqual podria haver afegit aquestes línies *a posteriori*, en arribar al cant XIX de l'*Inferno* (*bolgia* dels simoníacs) i comprovar que la narració de Dante no s'ajusta a la divisió del frau representada per la figura triforme de Gerión (XLI, 4-7). Des de l'òptica d'aquesta classificació, Pasqual entén que Dante «tot ho mescla» i, per tant, decideix de reordenar tot Malebolge, sense posar mai en qüestió la validesa de l'esquema preestablert. Vegeu *infra* 3 n., i Introducció VI, 5.3.

3-6. L'exposició sobre la culpa i la pena dels alcavots i rufians és versió de PIETRO, *In Inf.* XVIII ad 1 [Nan 188-189], corresponent a *Inf.* XVIII, 1-66; Joan Pasqual ha omès tan sols una glossa (*ibid.*, 11-15) sobre el concepte d'«anno del giubileo» (*Inf.* XVIII, 29).

3. Pasqual comença descrivint un sol cercle de frau, però tot seguit es corregeix: en comptes d'un cercle vuitè dividit en diverses fosses o *bolge* concèntriques, com proposa Dante, el teòleg ha decidit establir cercles no numerats, tot i que ordenats segons la divisió de Gerfion. La irregularitat sintàctica del parèntesi fa pensar que es tracta d'un afegitò; vegeu *supra* 1-2 n.

7. *un cercle, lo qual és segons ell vuytè*: cf. PIETRO, *In Inf.* XVIII, divisio, 1-2 [Nan 187]: «In prima ponit formam huius octavi circuli partiti in VIII et de pena prime bulgie».

12. *per preu*: es tracta de la retribució que rep l'alcatot; però cf. *infra* 15 n. Quant a la lliçó, cf. PIETRO, *In Inf.* XVIII ad 1, 7 [Nan 188]: «premio», però «per [*sic*] peccunia lucranda» P, «per prezzo» I, «por preçio» M. Per a aquests indicis de contaminació, vegeu Estudi complementari III, 7.3.

14. *Ruffians són dits pròpriament*: Joan Pasqual en dedueix l'accepció ('seductors') a partir del *Comentum* (*ibid.*, 8-9 [Nan 188]: «quidam vero sunt decipientes non premio, sed solum pro se ipsis, et ita non procedunt ut lenones»), però Pietro no afirma tan clarament que aquests «quidam» siguin pròpiament els ruffians. L'accepció habitual de *rufià* és 'alcatot' o 'proxeneta' (*DECLC*, s. v.), i el mateix Dante (*Inf.* XVIII, 66) anomena «ruffian» l'alcatot Venedico Caccianemico.

15. *ab prometenses*: cf. PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 188]: «non premio», i *supra* 12 n.

18-19. *axi cum en la vida present ... perseguint ell*: com en altres casos (VII, 9 i 15; XVII, 1; XX, 1 i 12), Pasqual subratlla la correspondència entre les penes d'un i altre món.

7. Bàsicament, paràfrasi de DANTE, *Inf.* XVIII, 22-36: «A la man destra vidi nova pieta, / novo tormento e novi frustatori, / di che la prima bolgia era repleta. / Nel fondo erano ignudi i peccatori; / dal mezzo in qua ci venien verso 'l volto, / di là con noi, ma con passi maggiori, / come i Roman per l'essercito molto, / l'anno del giubileo, su per lo ponte / hanno a passar la gente molto colto, / che da l'un lato tutti hanno la fronte / verso 'l castello e vanno a Santo Pietro, / da l'altra sponda vanno verso 'l monte. / Di qua, di là, su per lo sasso tetro / vidi demon cornuti con gran ferze, / che li battien crudelmente di retro» (la cursiva és meva).

22-24. [*vengué*] *en ... la qual*: el verb resol una greu incoherència sintàctica i pot haver estat omès per un copista; cf. XXXIX, 5-6: «Un diu que, vinent en lo cercle dels desesperats, vengué en lo dit cercle, lo qual [...]».

23-24. *mala ... pou*: cf. DANTE, *Inf.* XVIII, 1-5: «Luogo è in inferno detto Malebolge, / tutto di pietra di color ferrigno, / come la cerchia che dintorno il volge. / Nel dritto mezzo del campo maligno / vaneggia un pozzo assai largo e profondo, / di cui suo loco dicerò l'ordigno.» Pasqual atribueix, doncs, a la primera *bolgia* trets que pertanyen al conjunt de Malebolge i al pou central destinat als traïdors.

23. *feta*: «tutto» en *Inf.* XVIII, 2. — *e de color*: conjunció àmpliament enregistrada en la tradició de la *Commedia*. — *ferigno*: llegiu «ferrigno» (it.), 'ferrós, de ferro'. — *largue*: 'ampla', italianisme. — *profunda*: al ms. «profundo». En *Inf.* XVIII, 5, els adjectius *largo* i *profondo* qualifiquen *pozzo*; Pasqual, en canvi, els refereix a «búlgia» i per això ha adaptat el gènere de «largue», mentre que «profundo» sembla un descuit involuntari. Opino que l'esmena és conforme a la intenció de l'autor.

24. *nuues*: grafia anòmala, induïda pel masculí *nuu* (< NUDUM); cf. *DECLC*, s. v. *nu*.

25-26. *axi ... opòsitement*: aquest incís és aquí l'únic detall inspirat pel comentari de PIETRO, *In Inf.* XVIII ad 1, 5-6 [Nan 188]: «Et in prima bulgia fingit se invenire ruffianos et lenones per oppositum modum in suplitio procedentes», etc.; cf. ll. 11-12.

27. *ab fas descoberta*: sembla una mala interpretació d'*Inf.* XVIII, 26: «dal mezzo in qua ci venien verso 'l volto».

8-15. La narració i l'exposició del mite de Jàson són una versió força fidel de PIETRO, *In Inf.* XVIII ad 2 [Nan 189-191].

28. *Jason*: la vacil·lació gràfica (cf. ll. 30-33) potser és reflex d'una pronúncia oxítona tradicional.

29. *Thesàlia ... Romania*: Pasqual omet una identificació de Tessàlia amb els antics mirmidons i la moderna Tessalònica.

30. *Pel·lias*: Pèlies; la vacil·lació gràfica (cf. l. 32) suggereix una pronúncia oxítona o paroxítona. — *Eloy*: Èol; el genitiu «Eloy» (per «Eoli» *DLR* «Eoli» *Q*) és la lliçó majoritària en la tradició del *Comentum*.

30-31. *Èson havia i fill apèllat Jeson; Pel·lias havia solament dues filles*: cf. PIETRO, *ibid.*, 6-7 [Nan 189]: «Quo Esone vivente, dictus Pellias, non habendo nisi filias duas absque aliqua prole masculina». Pasqual explicita més clarament la descendència de cada germà.

32. *vivint Èson, pare de Jeson*: Èson abdicà la corona en el seu germà Pèlies, el qual continuà regnant en vida d'Èson però recelava de les aspiracions al regne del seu nebot. Pasqual o el seu model

desplaça aquí la notícia «Esonne vivente», que es revela problemàtica en la tradició del *Comentum* perquè no té un sentit clar. Vegeu Estudi complementari III, 6.2.

34-35. *segons 1ª exposició*: cf. PIETRO, *ibid.*, 11 [Nan 189]: «secundum unam expositionem allegorie»; es refereix a GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*, I (ed. GRIFFIN 1936: 7). Per al conjunt de la narració, cf. *ibid.*, I-IV (ed. GRIFFIN 1936: 5-33, esp. 5-7, 9, 14-15 i 33-34).

41. *infisà*: potser per *inficià* ‘infectà’ (cf. PIETRO, *ibid.*, 17 [Nan 190]: «infecit»).

54. *segons ... Methamorphoseos*: la referència, sense indicació de llibre, substitueix una enumeració detallada d’aquests recursos; cf. PIETRO, *ibid.*, 30-32 [Nan 190]: «docuit dictum Iasonem acquirere dictum velus aureum certis suis carminibus, iungendo eripedes boves Martis, seminando dentes serpentinos ex quibus armati viri nati sunt. Et cum eis bellavit [...]».

59. *Ovidi*: per «Virgili», és un lapsus que es degué produir en l’arquetip, atès que el transmeten *DBHNOP* (α i δ), mentre que l’esmenen els subarquetips γ (*CR*) i ε (*EGIKLMQRST*). Pasqual omet el text de la citació. Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

60. *in epistola sua*: Pasqual omet els textos al·ludits d’*Her.* VI («Hypsipyle Iasoni»), 81, 123-124, i XII («Medea Iasoni»), 11-12.

15. Pasqual accepta l’exposició al·legòrica del mite del velló d’or, amb algunes variacions: d’una banda, n’elimina els elements històrics i suprimeix atentament les interpretacions relatives a detalls omesos en la narració (vegeu *supra* 54 n.), com ara els recursos màgics amb què Jàson aconsegueix el velló; en compensació, Pasqual amplifica la interpretació relativa al mestre que guarda envejosament de la seva ciència i a l’estudiant que, gràcies a la seva eloqüència, fa que la hi mostri i se l’emporta.

65-66. *decebens les dones*: cf. PIETRO, *ibid.*, 48-49 [Nan 191]: «in decipiendo mulieres et adulando, non tamen bononienses mulieres.»

[XLIII.] CERCLE DE LA ADULACIÓ O LAGOTERIA

1-6. La pena, la culpa i els exemples de l’adulació són una versió continuada de PIETRO, *In Inf.* XVIII ad 3 [Nan 191-193], corresponent a *Inf.* XVIII, 100-136.

1. La descripció de la *bolgia* dels aduldors manllava detalls del text de Dante per indicació del comentarista; cf. PIETRO, *ibid.*, 1-4 [Nan 191-192]: «devenit ad secundam bulgiam, ubi fingit adultores cruciari ita turpiter et fastidiose ut dicit testus. Hoc est quod [...] vere in stercore possunt adaptari esse huiusmodi adultores et in fetore [...]»; DANTE, *Inf.* XVIII, 112-114: «Quivi venimmo; e quindi giù nel fosso / vidi gente attuffata in uno sterco / che da li uman privati pareva mosso.» Pasqual recorre a diverses parelles sinonímiques, com «adulació o lagoteria» (l. 1), «stercus o sutzetat» (ll. 2-3) (‘fems’) i «privades o latrinas» (l. 3).

2. Els aduldors mereixen pena de fems perquè són persones de baixa extracció que aspiren a prosperar aflagant els rics i poderosos.

4. *açò*: remet a «és dignement cruciada [...] dins stercus o sutzetat» (ll. 2-3).

5-6. *per complaure ... en alt*: afegit de Pasqual.

6. *obtenir*: abs., ‘rebre favors’.

6-7. *del propheta, psalmo*: cf. XLIX, 53 n. El model de Pasqual potser presentava dues lliçons alternatives. La tradició principal del *Comentum* llegeix «ait etiam Psalmista», però cf. trad. it. I «quello che dice il profeta» i cast. *M* «lo que dize el profeta». Vegeu Estudi complementari II, 7.3.

8-9. *Rahó és que ... sien profundats*: glossa afegida per Pasqual en substitució d’una segona referència bíblica a l’*stercus* (Ioel 1, 17), potser corrompuda o considerada supèrflua.

8. *que ... que*: repetició habitual de la conjunció després d’un incís de subordinació; noteu el canvi de nombre entre la subordinada i la principal, per un fenomen de concordança *ad sensum* (*qui*, ‘tothom qui, tots aquells qui’).

11. *parex torment*: ‘genera turment’, calc de «tormentum parit» (PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 192]).

15. *offerunt*: per «efferunt» (‘enalteixen’), error poligenètic coincident amb els testimonis *NO* del *Comentum*.

16. Després de la primera citació gregoriana, Pasqual ha suprimit una autoritat bíblica força rellevant (Ez 13, 18; cf. TOMÀS D’AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 115, a. 1, s. c.) per enllaçar amb una segona citació que Pietro Alighieri atribueix a sant Gregori.

17-18. *qui gran filosofoff stant en la sala de Dionís, que*: cf. PIETRO, *ibid.*, 19-21 [Nan 192]: «Ad id facit quod ait Valerius in quarto de Diogene, qui philosophus magnus existens in aula Dionisii, propter fetorem [...] inde recessit».

20. *levava o mundificave*: en aquest cas Pasqual ha construït el binomi afegint-hi el cultisme; cf. PIETRO, *ibid.*, 21 [Nan 192]: «inventus lavare olera».

21. *del emperador*: afegit de Pasqual, potser atribuïnt al tirà de Siracusa el títol imperial de Frederic II, rei de Sicília; més avall també l'aplica al tirà Fàl·laris d'Agrigent (XLIV, 116).

6. Entre els aduldors Dante menciona no pas Gnató sinó la *meretrix* Tais, atribuïnt-li però una resposta que l'*Eunuchus* de Terenci posa en boca de Gnató, paràsit del *miles* Trasó, pretendent —no pas amant— de Tais i rival del jove Fèdria; cf. DANTE, *Inf.* XVIII, 133-135: «Taide è, la puttana che rispuose / al drudo suo quando disse “Ho io grazie / grandi apo te?”: “Anzi maravigliose!”» Bona part de la crítica moderna creu que Dante podia desconèixer l'*Eunuchus* i haver extret la notícia d'una font indirecta —però tan decisiva en la seva biografia intel·lectual— com és el *Laelius de amicitia*, on Ciceró al·lega aquesta escena com a exemple d'adulació o *adsentatio* (XXVI, 98): «Nec parasitorum in comoediis adsentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi: *Magnas vero agere gratias Thais mihi? Satis erat respondere magnas; ingentes* inquit. Semper auget adsentator id quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum». Hom ha suggerit també com a fonts intermediàries el *Policraticus* (III, 4; VIII, 3) de Joan de Salisbury (PÉZARD 1948) i la falla «De iuvene et Thaide» del *Liber Esopi* de Galterius Anglicus (PADOAN 1977: 151-169). Claudia VILLA (1984) ha proposat una altra explicació basada en la tradició italiana de la *lectura Terentii*: les referències al *Laelius* i al *Policraticus* formaven part dels escolis tradicionals *ad Eun.* 391 —per això emergeixen fàcilment en els comentaris antics de la *Commedia*—, i Dante podria haver explotat lliurement aquest patrimoni escolar partint d'un coneixement directe de l'*Eunuchus*. Per a una resposta als arguments de Villa, vegeu GRANT 1994 i sobretot BARAŃSKI 1996. Pietro Alighieri —com Guido da Pisa— addueix el paral·lel de Ciceró en la IIa red. del seu *Comentum* (BARCHIESI 1963), però en la Iª red. es limita a evocar l'escena de Terenci sense resoldre el problema: restitueix a Gnató la seva rèplica, i fins i tot comenta que els aduldors són anomenats *gnatonici* arran del seu exemple, però no explica per què, doncs, és Tais i no Gnató el personatge damnat entre els aduldors (BOWDEN 1951: 53). Joan Pasqual percep aquesta incongruència i esmena la ficció de Dante posant Gnató al lloc de Tais i subratllant la perversitat del seu exemple d'adulació (vegeu *infra* 28-31 n.). A més a més, Pasqual interpreta el personatge de Tais sobre el rerefons d'una tradició medieval ben familiar al predicador: la història de la conversió de santa Tais meretriu (vegeu *infra* 26-28 n.).

25-28. *Item aquell ... tremès*: cf. PIETRO, *ibid.*, 26-28 [Nan 193]: «Item illam Taidem, de qua ait Terentius in comedia illa sua, que dicitur *Eunucus*, ubi dicit quod quidam miles nomine Trasso quemdam suum nuntium nomine Guatonem, a quo adultores vocati sunt postea guatonici, misit [...]».

25. *Guató*: per «Gnató», error poligenètic molt estès en la tradició del *Comentum*. — *guatonices*: 'gnatònics, deixebles de Gnató' i, doncs, 'paràsits'; cf. TERENCE, *Eunuchus* II, II, 264: «[...] parasiti ita ut Gnathonici vocentur». La flexió *-ces* suggereix una adaptació anàloga a la dels adjectius en *-ce* (<CE(M)).

26. *Taide, qui era dita Eunuco*: cf. PIETRO, *ibid.*, 26-28 [Nan 193]: «illam Taidem, de qua ait Terentius in comedia illa sua, que dicitur *Eunucus*»; Pasqual ha cregut que l'antecedent del relatiu «que» era «illam Taidem», en comptes de «comedia illa sua».

26-28. *per ço cum ... e fou aquesta*: Pasqual identifica aquesta cortesana arquetípica (cf. OVIDI, *Ars Am.* III, 604; *Rem.*, vv. 383-386; DRONKE 1968: 495-496) amb el personatge igualment arquetípic de santa Tais meretriu, la conversió de la qual narren, dins la tradició hagiogràfica, les *Vitae patrum* (PL 73: 661-662), IACOPO DA VARAZZE (*Legenda aurea* CLII; ed. GRAESSE 1969: 677-679), VINCENT DE BEAUVAIS (*Spec. hist.* XIV, 77), etc. Incorporada com a *exemplum* dins el recull de JACQUES DE VITRY (núm. 257), encapçala el d'ÉTIENNE DE BOURBON (I, 1), el de MARTINUS POLONUS (I, 1), el *Liber de dono timoris* (c. 1), l'*Alphabetum narrationum* d'ARNAU DE LIEJA i les seves traduccions, com ara el *Recull d'exemples i miracles* (núm. 2; ed. YSERN LAGARDA 2004: I, 155-157, i també pp. 45-48). N'hi ha una versió poètica, la *Vita Sanctae Thaisidis* de MARBODI (PL 171: 1629-1634); una de dramàtica, el *Pafnutius* de HROSWITA (ed. HOMEYER 1970), i fins i tot de proverbial (WALTHER 1963-1969: núm. 31405). Per a la difusió llatina i vulgar de la història, vegeu MONTEVERDI 1913-1914; per als seus antecedents grecs i siríacs, NAU 1903. Segons la versió tradicional, Tais féu penitència reclosa en una cel·la; l'abat Pafnuci, però, sí que va induir-la al penediment disfressant-se de seglar que requeria els seus favors. La disfressa de l'abat deu haver suggerit a Pasqual la innovació amb què justifica l'apel·latiu d'«Eunuco» atribuït a Tais (26 n.): l'exmeretriu adoptà una indumentària i una nova identitat masculines per poder fer penitència d'incògnit.

26. *àvel fembra*: 'meuca'; vegeu *infra* I. 29 n., i XXXVIII, 15-16 i n.

28-31. Gnató va cometre un pecat mortal d'adulació (cf. ll. 13-14) perquè va lloar com a bona una acció reprobable de Trasó. Noteu que Pasqual subratlla hàbilment el valor exemplar d'aquesta escena: després d'afegir els mots «per ésser àvel» (I. 29), fent molt explícit que el fi del do de Trasó era

corrompre una dona, atribueix a Gnató el comentari d'aprovació «e que ell havia fet bé de donar-li aquell do» (l. 31).

29. *per ésser àvel*: 'perquè es prostituís'; vegeu *supra* 26 n.

[XLIV.] CERCLE DE MALS CONSELLERS

1-20. La primera part del capítol és versió de PIETRO, *In Inf.* XXVI ad 2 [*Nan* 230-238], corresponent a *Inf.* XXVI, 13-142, protagonitzat per Ulisses.

1-5. L'exposició sobre la pena i la culpa del consell fraudulent és versió abreujada de PIETRO, *ibid.*, 1-32 [*Nan* 230-232].

2. *Tals ... passionats*: cf. PIETRO, *ibid.*, 7-8 [*Nan* 231]: «Ideo alegorice fingit tales passionari in igne»; no és segur, doncs, que «Tals» sigui un error per *Mals*.

2-3. *en flama ... en aquesta manera*: cf. PIETRO, *ibid.*, 1-2 [*Nan* 230]: «reperit animas in flammis crutiari, ut dicitur in testu»; DANTE, *Inf.* XXVI, 47-48: «disse: "Dentro dai fuochi son li spirti; / catun si fascia di quel ch'elli è inceso".»

3. *que comensen ésser inflamats de poca sintil·la, e pux vénen a gran flama*: aquesta descripció no respon tant a la ficció de Dante com a la justificació que se'n proposa tot seguit, dependent d'una expressió de sant Jaume esdevinguda proverbial; cf. Iac 3, 6: «Ecce quantus ignis quam magnam silvam incendit!»; DANTE, *Par.* I, 34: «poca favilla gran fiamma seconda»; *Pamphilus de amore*, v. 371: «E minima magnus scintilla nascitur ignis», citat literalment amb referència correcta per ALBERTANO DA BRESCIA, *Liber consolationis et consilii* XXXII, l. 8: «Ex minima magnus scintilla nascitur ignis» (ed. SUNDBY 1873: 71); Jaume ROIG, *Espill*, vv. 5598-5602: «A qui les ou / paren sibil·les, / e són centilles / a fer gran foc!»; JUAN RUIZ, *Libro de buen amor*, v. 734c: «de chica çentella nasce grand llama e grant fuego»; *Libro del caballero Zifar*, p. 179: «ca de pequeña çentella se leuanta a las vegas grant fuego»; p. 229: «ca de pequeña çentella se leuanta grant fuego», i pp. 336-337: «asy como el fuego que comienza de vna çentella». — *sintil·la*: adaptació culta de *centella* (DCVB, s. v.).

4-5. *de foch ... augmentant lo foch*: afegitons aclaridors de Pasqual.

7. *incidit*: per «incendit», error no separatiu compartit amb els testimonis *BH* del *Comentum*. Vegeu Estudi complementari III, 3.1.

12-14. Segons els sinòptics, la terra es cobrí de tenebres a l'hora sexta i Crist expirà a l'hora nona (Mt 27, 45-50; Mc 15, 33-37; Lc 23, 44-46), però segons Marc (15, 25) el crucificaren a l'hora tèrcia.

15-16. *Item ... accute*: Pasqual omet una glossa relativa a Dante, personatge i narrador (*Inf.* XXVI, 19-24), i acumula dues citacions bíbliques que Pietro al·legava més amunt (*ibid.*, 4-6 [*Nan* 230]).

16-18. *E jatsia ... inflamats*: cf. PIETRO, *ibid.*, 21-23 [*Nan* 231]: «Et esto quod dictus ignis infernalis spiritualiter et alegorice pro ipso calore et astutia consulendi sumi possit, tamen pro corporali igne infernali tolli et intelligi potest.» Segons Pietro, la ficció dantesca de les flames que turmenten les ànimes dels consellers de frau admet dos modes interpretació: un de literal, relatiu al foc corporal de l'infern, i un d'espíritual i al·legòric, que evoca l'astúcia o *calliditas* fraudulenta, en relació paronomàstica amb *calor* (Pasqual prefereix el terme propi, «cal·lidadat»). Pasqual omet l'adverbi «alegorice» i pren «spiritualiter» en un sentit equívoc, relacionat amb l'oposició entre el «foc espiritual», que puneix les ànimes dels damnats abans de la resurrecció, i el «foc corporal» en què «seran inflamats» després de la resurrecció. D'aquesta qüestió se n'ha tractat extensament, a propòsit de dimonis i damnats, en sis capítols de la *Summa de pena* [LV-LX], ff. 79ra-93rb.

18-19. Pasqual omet el text de la citació augustiniana i, a continuació, la glossa als dos símls d'*Inf.* XXVI, 25-42 (*ibid.*, 25-32 [*Nan* 232]).

6-11. El comentari sobre la flama bifurcada d'Ulisses i Diomedes (**6-7**) i llurs tres ardits —el cavall de Troia (**8-9**), el desemmascarament d'Aquil·les (**10**) i el furt del Pal·ladi (**11**)— són versió de PIETRO, *ibid.*, 33-68 [*Nan* 232-234], corresponent a *Inf.* XXVI, 49-63, amb omissió dels textos corresponents a les referències clàssiques.

21. *de Ytície e de Verràcie*: d'Ítaca i del Nèrit, nom d'un promontori d'Ítaca i d'un illot adjacent pel qual també són coneguts els habitants de l'illa; cf. BOECI, *Phil. cons.* IV, m. 3, 1: «Neritii ducis». La corrupció d'aquests noms és molt estesa en la tradició del *Comentum*, i la lliçó de Pasqual és pròpia de la família β; vegeu Estudi complementari III, 2.4.

22. *associats*: al ms. «asot(er)rats», amb una abreviatura de vibrant innecessària i confusió paleogràfica *ci/tr*; cf. PIETRO, *ibid.*, 35 [*Nan* 232]: «sotiati».

27. *Los quals*: Ulisses i Diomedes.

28. *de coure o de aram*: tradueix «eneum».

29. *per pendra Troya*: aclariment de Pasqual.

9. Pietro Alighieri ha trobat aquesta versió pretesament històrica de la caiguda de Troia en GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*, XXXV (ed. GRIFFIN 1936: 273). Dictis i Dares coincideixen a acusar de traïció Enees i Antenor, però només Dares hi afegeix Polidamant i la notícia de la porta Escea, que ostentava un gran cap de cavall de marbre.

30. *dels grechs*: Pasqual ha omès «et troyanorum» (PIETRO, *ibid.*, 46-47 [Nan 233]), desconeixent que l'historiador fictici Dares era troià, així com Dictis cretenc. — *de Eneas e de Anthèron, grechs*: no pas grecs, sinó troians; l'aposiició no es troba en el *Comentum* i és segurament un afegitó desafortunat de Pasqual o del seu model, induït per la menció prèvia dels grecs.

30/32. *Anthèron*: per «Antenor», variant no enregistrada.

37. *en lo siti de Troya o en lo obsidi*: cf. PIETRO, *ibid.*, 53 [Nan 233]: «in exercitu Troye et obsidione». La variant *siti* per *exercitu* pot ésser innovació de Pasqual, deliberada o per mala lectura.

38/40. *e ... e*: repetició de la conjunció després d'incís.

38. *aquests donants dons*: cf. PIETRO, *ibid.*, 54 [Nan 233]: «oblatis donis».

39. *entre ... ellas*: aclariment de Pasqual.

41-42. *per ço ... Achil-les*: cf. PIETRO, *ibid.*, 56 [Nan 233]: «per quod cognitus est.»

42-44. *Lavors ... atorgà-ho*: afegitó de Pasqual (o del seu model).

47-53. *a tractat ... furtada*: Pietro comença presentant el Pal·ladi (*ibid.*, 61-65 [Nan 234]: «Paladium enim erat ydolum [...]») i després n'explica el furt (*ibid.*, 65-66: «Et tractatu horum Ullixis et Dyomedis, custodibus interemptis, ablatum est»). Pasqual anticipa els agents del furt (l. 47) i converteix la presentació del Pal·ladi en una llarga aposició al subjecte «la ydola» (ll. 47-52), després de la qual repeteix els agents i el subjecte (ll. 52-53: «e a tractat de aquests dos [...] la ydola [...]). Vegeu *infra* 52 n.

50. *fins que aquella ymage fos [levada] del temple*: cf. PIETRO, *ibid.*, 63 [Nan 234]: «nisi auferretur dicta ymago»; la presència de l'auxiliar «fos» confirma l'omissió d'un participi corresponent a «auferretur», però l'esmena és incerta. El participi «ablatum» és traduït més avall per «presa e [...] furtada» (l. 53), però cf. XXXVIII, 36-38: «E per ço cum era fatat que *fins que* I cabell d'aur qui era en lo cap de Nisi, rey de Atenes, *fos levat* d'ell la ciutat no seria presa, la filla, ço és Silla, lo *levà [abstulit]* del cap del pare» (cf. PIETRO, *In Inf.* XII ad 1, 33-35 [Nan 146]).

52. *e a tractat*: la «e» sembla afegida al ms., però és autèntica (cf. PIETRO, *ibid.*, 65 [Nan 234]: «Et tractatu horum»). Aquesa vacil·lació del copista fa pensar que l'incís anterior (ll. 48-52) pot haver estat interpolat per ell mateix i que en el seu antígraf ocupava el marge.

54. *dampnavit*: per «danaum» o «dampnaum», error poligenètic freqüent en la tradició del *Comentum* (DERT) per mala interpretació d'una titlla; no podem saber, doncs, si cal imputar-lo al model de Pasqual, a ell mateix o als seus copistes. Vegeu Estudi complementari III, 2.4 i 4.2.3.

12-20. Els comentaris sobre el darrer viatge d'Ulisses (*Inf.* XXVI, 85-142) són versió de PIETRO, *In Inf.* XXVI ad 2, 69-124 [Nan 232-234], corresponent a *Inf.* XXVI, 85-142, amb ommissió o mutilació dels textos corresponents a les referències clàssiques.

56. *Thelagon*: Telègon; Pasqual omet que n'era fill natural.

58. *la ànima en infern de Ulixes*: tradueix «eius umbram».

58-59. *Oraci o Omer*: tots dos noms, generalment sense conjunció, en la família β del *Comentum*, mentre que la família α només esmenta Homer. En efecte, Horaci proposa una traducció dels primers versos de l'*Odissea* com a model d'exordi èpic; cf. *Ars poet.*, 140-142: «Quanto rectius hic [*sc.* Homerus] qui nil molitur inepte: / “Dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Troiae / qui mores hominum multorum vidit et urbis.”» Vegeu Estudi complementari III, 2.3. Cf. DANTE, *Vita Nova*, 16 [XXV], 9: «e non solamente sono parole d'Oratio, ma dicele quasi recitando lo modo del buono Homero». Aquesta és una de les fonts que suggeriren a Dante la invenció del darrer viatge d'Ulisses; vegeu MARCHESI 1952; PADOAN 1977: 170-199, esp. 178.

57/58. *finyís*: forma insòlita de la 3a pres. ind. del verb *finyir*. Vegeu Introducció VII, 2.3 i 2.5.

65-66. *Si era veritat o no, no ho sé*: el comentari, aparentment personal, és també manllevat de PIETRO, *ibid.*, 89-90 [Nan 236]: «Sed an fuerit fictio vel veritas, nescio».

70. *vivien*: al ms. «venien», però cf. PIETRO, *ibid.*, 92 [Nan 236]: «cum aliis feris ibi vivebant»; l'error paleogràfic és lleugerament més fàcil en català (-iu- > -en-) que en llatí (-iu- > -(e)ni-).

71. *eren tornats hòmens e exien del stany*: cf. PIETRO, *ibid.*, 93-94 [Nan 236]: «eodem revocato [renatato KP renatando L revoluto T ripassavano I tornavan a pasar M] stagno homines refitiebantur».

16. La paràfrasi de Pietro desfigura lleugerament la ficció dantesca sobre els darrers viatges d'Ulisses (*Inf.* XXVI, 103-111): mogut per una set insaciable d'experiències, Ulisses abandonà Circe per lliurar-se a una nova etapa de peregrinacions durant la qual visità totes les costes banyades per la

Mediterrània (el litoral septentrional fins a Espanya, el meridional fins al Marroc, i totes les illes que conté), fins que només li restà per explorar el món ignot que s'obria més enllà de l'estret de Gibraltar (entre Sevilla i Ceuta), on Hèrcules havia erigit les columnes que advertien als navegants que aquell pas era vedat.

75. *la mar Major e la mar Menor*: afegitó de Pasqual. La *mar Oceana* o *Major* era la que envoltava totes les terres emergents segons la geografia precolombina; vegeu *DCVB*, s. v. *mar*, 3, i cf. GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*, I, p. 9: «cum sit mare magnum, oceani uidelicet», o també SÈNECA, *Phaedra*, v. 931, i *Medea*, vv. 376 i 755 (ed. MARTÍNEZ 1995: 281, 1095; 416, 625, i 437, 1206), on «mar Major» sempre correspon a *Oceanum*. La Mediterrània és la *mar Menor* per oposició (malgrat la qualificació clàssica de *mare Magnum*; cf. ISIDOR, *Etym.* XIII, XVI), mentre que la *mar de Lleó* n'és el quadrant nord-occidental, que banya les Balears, Còrsega i Sardenya; cf. *Curial e Güelfa*, III, p. 47: «aquell leó fer e brau qui habita entre les illes de Mallorca e de Cerdenya» (ed. ARAMON 1930-1933).

75-76. *de Trípol de Barbaria, per tota Síria, en Secca*: sorprèn que Pietro situï Síria entre Trípoli «de Barbaria» (Líbia) i Ceuta (ll. *Septa*), si no és per una confusió amb Trípoli de Síria (av. Líban); cf. GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*, I, p. 10: «Quod licet ab ipso loco infusionem recipiat [sc. Mediterraneum mare], effusum litoribus Siriis clauditur, in quibus ciuitas Acon [i. e. Acre] nostros potissime recipit nauigantes.»

77. *e del rey Garbi*: el regne del Garb o d'Algarve, al nord del Marroc; cf. BOCCACCIO, *Dec.* II, VII, i VI, x, 38 (ed. BRANCA 1992 [1980], esp. vol. I, p. 227, n. 4: «il regno d'Algarvio comprese gran parte della costa africana occidentale sul Mediterraneo e una parte della penisola iberica (il nome è ancora conservato dalla piú meridionale delle province del Portogallo): sí che ai primi del Trecento era il piú noto dei regni moreschi eurafricani [...], anche per lane famose commerciate assiduamente dai Fiorentini»).

77-78. *Gades, ínsules silvestres ultra Spanya en occident*: aquesta descripció de Gades manca en la font principal de Pietro Alighieri i sembla una al·lusió a les illes Canàries, descobertes pel genovès Lanzarotto Malocello, al servei del Portugal, el 1336; cf. ISIDOR, *Etym.* XIV, VI, 7: «Gadis *insula in fine Baeticae provinciae sita*, quae dirimit Europam ab Africa, in qua Herculis columnae visuntur, et unde Tyrrheni maris faucibus Oceani aestus inmittitur. Est autem a continenti terra centum viginti passibus divisa»; XIII, XV, 2: «Nam Gaditanum fretum a Gadibus dictum, ubi primum ab Oceano maris Magni limen aperitur; unde et Hercules cum Gadibus pervenisset, columnas ibi posuit, sperans illic esse orbis terrarum finem». El primer mapa on consten illes atlàntiques és el del mallorquí Angelf Dulcert, de 1339; el 1341 Portugal organitza una segona expedició exploratòria, comandada per genovesos, de la qual Boccaccio es fa ressò en el *De Canaria*; el 1342 se n'organitza una altra, de mallorquins, amb participació de genovesos (PADOAN 1964). Atesa la cronologia de la 1a red. del *Comentum* (1339-1341), podem suposar que la descoberta era prou recent perquè Pietro en tingué un coneixement imprecís; no obstant això, la identificació de les noves illes occidentals amb l'*ínsula gaditana*, situada al si de l'estret de Gibraltar, genera una contradicció geogràfica. L'al·lusió també podria obeir a una interpolació espúria en l'arquetip; de fet, manca tant en la IIa com en la IIIa red. del *Comentum*.

78. *que és dita mar Gadegana*: cf. PIETRO, *ibid.*, 102 [Nan 236-237]: «a quibus [sc. Gadibus] mare illud dicitur Gadiganum».

79. *dirimens*: part. pres. concordant amb «Gades». — *alà, més avant, unt Hèrcules*: cf. PIETRO, *ibid.*, 104 [Nan 237]: «ac etiam ibi posuit Hercules».

84. *de las terras e de las mars*: afegitó de Pasqual.

86-94. Persuadit per la retòrica sublim i per la grandesa moral de les aspiracions que s'hi expressen, Pasqual ha recollit textualment l'«orazion picciola» d'Ulisses sense afegir cap nota de condemna d'aquest desig irrefrenable de la vana saviesa mundana, destinat a la perdició perquè transgredeix tots els límits de la pietat (PADOAN 1977: 185-187 i 192-199).

95. *Alguna vegada... saviesa*: comentari provinent de la mateixa citació de Cassiodor.

99. *eruditur*: per «instruitur», variant no enregistrada en la tradició del *Comentum*.

104. *Ulixes*: al ms. «achilles», un evident *lapsus memoriae* del copista o, molt més probablement, del mateix autor a l'hora d'explicitar el referent del pronom anafòric; cf. PIETRO, *ibid.*, 118 [Nan 237]: «nec dulcedo filii sui». Tot i això, considero que la intenció de l'autor legítima l'esmena.

105. *Thelèmac*: al ms. la segona *e* corregeix potser una *o*, però la forma habitual en la tradició del *Comentum* és *Thelamac*.

111-112. *in numero. Entre aquests*: al ms. «i(n)nutre aquest», segurament a partir d'una aglutinació errònia (*nũo Entre > nutre*). Per a la fórmula *Entre aquests*, vegeu ll. 128 i 223. Noteu que Peril pot haver estat incorporat al text mitjançant una correcció posterior a la menció de Guido da Montefeltro; vegeu *infra* 21 n.

21-37. La segona part del capítol és versió de PIETRO, *In Inf.* XXVII [Nan 239-242], corresponent a *Inf.* XXVII, protagonitzat per Guido da Montefeltro.

21. La flama que turmenta Guido da Montefeltro emet un so confús que Dante (*Inf.* XXVII, 7-12) compara amb el bram del bou que Peril fabricà per al tirà Fàl·laris d'Agrigent com a instrument d'execució. Tot i ésser el terme d'un símil, Joan Pasqual considera Peril mereixedor d'ésser damnat a la fossa dels mals consellers, i per això afegeix dues referències al seu «consell» cruel (l. 112) i al turment que havia «consellat» cruelment (l. 120). Cf. PIETRO, *ibid.*, 1-4 [Nan 239]: «fingendo se etiam invenire comitem Guidonem de Montefeltro in quadam alia flama de qua similitudinaria sua verba exhibant <prout fatiebant> de bove siculo. Scribit Valerius, et Orosius, quod quidam nomine Perillus, crudelis artifex [...]».

113. *de coure o de aram*: tradueix «eneum».

116. *lo emperador e los hojnts*: cf. PIETRO, *ibid.*, 8 [Nan 239]: «ipse Faleris»; vegeu *infra* 117-118 n. i XLIII, 21 n.

117-118. *al tiran Dionís de Sicília, alias nomenat Fàlleris o Feraldo*: cf. PIETRO, *ibid.*, 6-7 [Nan 239]: «cuidam domino et tyranno Scicilie, nomine Falleris»; Pasqual identifica Fàl·laris amb Dionís de Siracusa, el més cèlebre dels tirans de Sicília i protagonista de nombrosos exemples antics (vegeu XXXVIII, 37, i XLIII, 4); una abreviació de *domino* pogué afavorir la confusió. La forma alternativa «Feraldo» remet a la variant «Faralidi» de la família α . Vegeu Estudi complementari III, 7.3.

119. *per just judici divinal*: amb aquest afegitó, Pasqual expressa una valoració compartida amb Pietro (*ibid.*, 11 [Nan 240]: «Et merito») i amb Dante (*Inf.* XXVII, 8: «e ciò fu dritto»), encara que la justícia divina hagi estat exercida mitjançant la sentència cruel d'un tirà.

22. Encara que dràsticament retallada, Pasqual recull una part de la glossa a *Inf.* XXVII, 36-54, on Dante informa Guido da Montefeltro sobre l'actualitat política de la Romanya.

125. *Fornil*: Forlì; probablement amb metàtesi (*Fornilio* per «Forlivio»).

125-126. *la qual ... vançé*: els vencedors foren els de Forlì; cf. PIETRO, *ibid.*, 13-16 [Nan 240]: «contra quam civitatem papa Martinus quartus, natione francigena, misit dominum Iohannem de Appia comitem Romandiole in m^o CCLXXXII^o cum multis francigenis, et ibi per forlivenses fuerunt devicti et occisi». Una omisió accidental de la preposició *per* explicaria l'error.

126. *verdura*: falsa traducció de «Branche virides», 'urpes verdes'; cf. NIERMEYER, s. v. *branca*.

23-36. El comentari sobre el consell fraudulent de Guido da Montefeltro és versió de PIETRO, *ibid.*, 23-59 [Nan 240-242], corresponent a *Inf.* XXVII, 67-129. Pasqual amplifica narrativament les glosses de Pietro i les entrellaça amb nombroses citacions, traduccions i paràfrasis del text dantesc (l. 129, **25-29** i **36**). És evident que l'episodi ha desvetllat un viu interès en el teòleg —com també en Bernardino da Siena (vegeu Introducció IV, 4 n. 124)—, tant per la seva exemplaritat com per les seves implicacions doctrinals.

128. *Entre aquests és*: entre els mals consellers. Vegeu *supra* 21 n.

129. *comensant ... penitència*: detalls extrets de DANTE, *Inf.* XXVII, 79-84: «Quando mi vidi giunto in quella parte / di mia etade ove ciascun dovrebbe / calar le vele e raccogliere le sarte, / ciò che pria mi piacèa, allor m'increbbe, / e pentuto e confesso mi rendei; / ahi misser lasso! e giovato sarebbe.»

129-130. *lexà ... menor*: cf. PIETRO, *ibid.*, 23-25 [Nan 240]: «inde fuit frater minor. Et si dicatur quare non nominat se comitem, est ex eo quod, clerico facto, ut dicitur in Decretis, comes non dicitur amplius comes.» A continuació Pasqual omet la glossa a la perífrasi «Lo principe d'i novi Farisei» (*Inf.* XXVII, 85) amb què Dante designa el papa Bonifaci VIII.

132. *bel·lava*: cultisme no induït pel *Comentum*.

25-29. Joan Pasqual fa una àmplia paràfrasi de DANTE, *Inf.* XXVII, 84-120, sembrada de citacions textuais, per explicar uns fets que Pietro resumeix en tres paraules: «quomodo absolvit eum» (*ibid.*, 32 [Nan 241]).

25. Cf. DANTE, *Inf.* XXVII, 84-99: «Lo principe d'i novi Farisei, / avendo guerra presso a Laterano, / e non con Saracin né con Giudei, / ché ciascun suo nimico era cristiano, / [...] / né sommo officio né ordini sacri / guardò in sé, né in me quel capestro / che solea fare i suoi cinti più macri. / Ma come Costantin chiesi Silvestro / d'entro Siratti a guerir de la lebbre, / così mi chiese questi per maestro / a guerir de la sua superba febbre; / domandommi consiglio, e io tacetti / perché le sue parole parver ebbre.»

139. Cf. DANTE, *Inf.* XXVII, 100: «E' poi ridisse: "Tuo cuor non sospetti; [...]»». Puntuo d'acord amb la lectura que en fa Pasqual més avall (l. 145: «Què diu lo teu cor? No stiges ab suspita»), tot i que la lliçió del ms. podria puntuar-se segons la intenció dantesca: «E que' disse: "Tuo cuor non suspecti [...]»».

140. *m'insegna*: al ms. «mi segna», però l. 146: «ensenya'm»; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

142. *e diserare*: al ms. «o diserere» amb la *o* esmenada en *e*, però l. 146: «e obrir», al ms. «cobrir» amb la *c* esmenada en *e*.

143. *però ... chiavi*: al ms. «pe ... chiani», però l. 147: «per ço ... claus»; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

151. *corto*: al ms. «torto», però l. 153: «no tenir»; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

159. *fos*: ‘fes’; vegeu Introducció VII, 2.2.

162. *far*: al ms. «fa», però l. 159: «que no li fos tort»; vegeu Estudi complementari II, 2.5.

166. *c'asolver*: o potser «ca solver»; cf. l. 172: «Solver».

168. *nol*: al ms. «nel», però en la repetició de més avall (l. 177): «nol».

173-179. Pasqual insisteix en l'argument suggerit per Dante: contrició i voluntat de pecar són contradictòries; sense contrició, l'absolució és ineficaç.

176. *no*: Pasqual ha afegit l'adverbi per integrar la citació dins el discurs.

30-35. Pasqual continua comentant l'absolució frustrada de Guido da Montefeltro adduint autoritats i arguments de PIETRO, *ibid.*, 32-59 [Nan 241-242]. Pasqual al·lega primer les autoritats que reforcen l'argument dantesca (30), posposant un breu comentari que li suggereix un segon argument (31).

181-182. Cf. PIETRO, *ibid.*, 35-36 [Nan 241]: «Et Porfirius ait: “Lex contradictoria [contradictoria-rum *D* contradictoriarum talis est quod *L*], si una vera [est vera *DL*], altera [reliqua est *L*] falsa». El text de Pasqual coincideix parcialment amb els còdexs *D* i sobretot *L*, que recuperen la fórmula literalment; vegeu Estudi complementari III, 7.3. Cf. PSEUDO-TOMÀS D'AQUINO, *Summa totius Logicae Aristotelis*, VII, 11: «lex contradictoriarum talis est, quod si una est vera, reliqua est falsa, et e converso»; Roger BACON, *Sumule dialectices*, p. 244: «Lex contradictoriarum talis est quod si una est vera reliqua erit falsa et e contrario, semper et in omni materia»; Jean BURIDAN, *Summulae dialecticae* I, IV, 4: «Lex contradictoriarum talis est quod si una est vera, reliqua est falsa, et e conuerso; in nulla enim materia possunt simul esse verae uel falsae».

31. Cf. PIETRO, *ibid.*, 32-33 [Nan 241]: «Et frustra, propter contradictionem et repugnantiam culpe et venie». A l'argument de la contradicció, Pasqual hi afegeix el de la perversió de l'ordre recte: no pot haver-hi absolució d'un pecat encara no comès.

191. *e no açò que diu defalliment*: afegit de Pasqual, conforme a la doctrina augustiniana.

192. *no pot mentir ... contradicció*: afegit de Pasqual, també genuïnament augustiniana.

195. *peccat*: és probable, però no segur, que sigui un error de copista per *peccar*.

33. El teòleg insereix una breu síntesi dels arguments per insistir en la conclusió: si hom té el propòsit de pecar, fins i tot l'absolució del papa, amb la seva *potestas ligandi et solvendi*, és ineficaç envers Déu.

201. *suts spècia*: Pasqual llegeix «sub spē» en comptes de «sub spe», que sempre enregistra sense titlla d'abreviatura en la tradició del *Comentum*. — *animi*: al ms. «cu(m)», per un error d'interpretació de l'abreviatura habitual (*aī*) que genera un anacolut insalvable.

210. *vestigia imitantur*: cf. PIETRO, *ibid.*, 53-54 [Nan 242]: «<Nam quicumque Petri> vestigia imitantur habent hanc recte ligandi et solvendi potestatem». Pasqual recull l'omissió de la família β sense resoldre la incoherència sintàctica («imitantur» resta sense subjecte); vegeu Estudi complementari III, 2.2, A.

211. *maledictionibus*: per «benedictionibus», que és l'única lliçó enregistrada en la tradició del *Comentum*; pot tractar-se d'una innovació de copista o del mateix autor.

213. *no pot fer contra ella ne contra la fe*: conclusió de Pasqual.

216. *lōico*: al ms. «lorcho»; en el llatí escolàstic, *loycus* és variant habitual de *logicus* ‘lògic, expert en lògica’, tot i que més avall Pasqual esquivia el tecnicisme (l. 221): «No pensaves tu assò!». Vegeu Estudi complementari II, 2.5.

217. *Minòs mi portò*: per «A Minòs mi portò», però cf. l. 221: «Diu que Minos, lo diable, lo se'n portà».

220. *puro*: per «furo», ‘lladre’, perquè el foc que embolcalla els fraudulents de la vuitena *bolgia* els sostreu de la vista. Encara que no enregistrada, «puro» és una *lectio facilior* induïda per l'especial naturalesa del foc infernal en general; el mateix Joan Pasqual n'ha tractat llargament en diversos capítols de la *Summa de pena* [L-LIV], ff. 71vb-79ra.

37. Probablement *a posteriori*, Pasqual associa els perjurs amb els mals consellers a partir d'una referència de PIETRO, *In Inf.* XXIX, 16-18 [Nan 251]: «aut falsitas comitur dicto, ut fecit infrascriptus Sinon periurus et uxor faraonis. De quibus infra [In Inf. XXX, 55-60 (Nan 258)] dicam et in singulariter allegorizabo.» Pasqual inclou el perjuri dins el frau comès en la paraula (vegeu XLVI, 2-3), tot i que, induït per la ficció dantesca, tornarà a citar la muller de Putifar més endavant (XLVII, 2).

38-40. Enllestida la matèria del present capítol, Pasqual recupera la invectiva moral de Dante a la ciutat de Florència (*Inf.* XXVI, 1-12) segons el comentari de PIETRO, *In Inf.* XXVI ad 1, 1-8 [*Nan* 227-228]; en canvi, prescindeix totalment de la llarga digressió sobre els somnis que ocupa la resta del comentari (*ibid.*, 9-47 [*Nan* 228-230]).

225-226. *quasi dicat que deuriem plorar*: la glossa evita el tecnicisme retòric *ironia*; cf. PIETRO, *ibid.*, 1-3 [*Nan* 228]: «auctor yronice de Florentia sic loquitur ut dicit, scilicet quod gaudere debet, etc., nam yronia est figura cum quid per derisionem, id est per contrarium, dicitur.» Hom ha aplicat un recurs semblant en les traduccions *IM*; cf. trad. it.: «l'autore fa uno parlare ironico, cioè è per lo contrario, dicendo a Firenze che goda, quasi dica che non debbe rallegrarsi considerando e suoi vizii» (ed. SERIACOPI 2008-2009: I, 136).

231. *plagués a Déu que Florença ploràs los peccats*: Pasqual aplica la glossa anterior (ll. 225-226) al comentari de PIETRO, *ibid.*, 6-8 [*Nan* 228]: «attentis conflictibus [...] et similibus sinistris [...] utinam cessaverint peccata ibi, propter que talia sunt.»

[XLV.] CERCLE DELS SCISMÀTICHS, E DE AQUELLS QUI SEMBREN DISCÒRDIES
E SEDICIONS, E DELS SCANDALOSOS

1. L'exordí és versió de PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 1-6 [*Nan* 243].

1-3. Cf. DANTE, *Inf.* XXVIII, 35: «seminator di scandalo e di scisma». Cisma, discòrdia, sedició i escàndol són quatre pecats contra la caritat, especialment contra la pau i la fraternitat, segons la classificació de TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, qq. 37, 39, 42 i 43. L'enumeració manca en Pietro, però pot provenir d'una rúbrica.

3-4. *són punits segons los actes*: cf. Sap 11, 17: «per quae peccat quis, per haec et torquetur». Pasqual enuncia així el principi de correspondència entre culpa i punició que Dante formula al final d'aquest cant (*Inf.* XXVIII, 142) recurrent al tecnicisme escolàstic «contrapasso»; cf. ARISTÒTIL, *Eth. Nic.*, V, 5 1132^b 23; TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.* V, lect. 8; *Sum. th.* II-II, q. 61, a. 4. Vegeu Introducció VI, 1 n. 15.

2-14. El catàleg dels cismàtics i sembradors de discòrdia és versió de PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 57-110 [*Nan* 246-249], però reordenada i reelaborada a partir de DANTE, *Inf.* XXVIII, 22-142, amb la intenció evident de subratllar el criteri de proporció esmentat en l'exordí (**1**): Pasqual extreu del poema una classificació de les diverses menes d'incisions i mutilacions que pateixen les ànimes de la novena *bolgia*, i les interpreta com a *contrapassum* d'una culpa particular. Aquesta operació implica alguns errors de lectura, males interpretacions i manipulacions arbitràries. Vegeu Introducció VI, 1.

3-8. Per a les incisions d'Alí i de Mahoma, cf. PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 57-85 [*Nan* 246-248].

9. *incisió e divisió corporal o spiritual*: corporal després de la resurrecció; cf. ll. 14-15.

10. *de la barba fins al çes... Alí*: en el text dantesc, aquesta és la incisió que correspon a Mahoma (**4**), el qual descriu el seu cosí i gendre Alí amb el rostre fes del mentó al front; cf. DANTE, *Inf.* XXVIII, 32-33: «Dinanzi a me sen va piangendo Ali, / fesso nel volto dal mento al ciuffetto». Pasqual potser no ha entès el mot *ciuffetto* 'serrell'.

11-12. *Aquest Alí ... scismàtic*: a propòsit d'Alí, Pasqual anticipa una falsa identificació, induïda pel *Comentum*, que retrobarem *infra* 33-34 n. Algunes versions de la llegenda de Mahoma fan remuntar l'origen de l'Islam a Nicolau, un dels set primers diaques d'Antioquia (Act 6, 5), considerat heresiarca dels nicolaïtes (Apoc 2, 6 i 15); vegeu ALVERNY 1950: 165-166. Pietro l'esmenta recollint una versió que el fa inductor directe de Mahoma, paper que la tradició més divulgada atribueix al monjo anomenat Bahira o Sergius (vegeu *infra* 19-20 n.). Pasqual reserva el paper d'inductor a Sergi i considera Nicolau un clergue cristià, heretge i cismàtic per despit (vegeu *infra* 103-104 n.), que seguí Mahoma amb el nom d'Alí.

12-13. *per rahó de la gola ... fins al çec*: Pasqual proposa una interpretació original —la gola com a inductora del cisma— per a la incisió atribuïda a Alí, variant de la que Dante atribueix a Mahoma; vegeu *supra* 10 n., i cf. DANTE, *Inf.* XXVIII, 24-27: «rotto dal mento infin dove si trulla. / Tra le gambe pendevan le minugia; / la corata pareva e 'l tristo sacco / che merda fa di quel che si tranguggia.» La proposta de Pasqual respon al tòpic, tan divulgat per la literatura polèmica cristiana, que l'Islam consentia en una complaença desordenada en els plaers carnals; vegeu 15-16 n. i 31-32 n.

14. *del çes fins a la barba... Macomet*: cf. l. 10 i n.

15. *en l'ànima e en lo cors*: cf. l. 9 i n.

15-16. *luxúria, qui comensa a les parts juyanes*: cf. *supra* ll. 12-13 n.; Pasqual descriu la incisió de Mahoma en un sentit invers a la d'Alí per proposar-hi una interpretació igualment original —la

luxúria com a inductora de cisma—, tot i que conforme amb el vici que les fonts cristianes li solen atribuir; cf. *infra* 31-32 n.

5-8. La llegenda biogràfica de Mahoma és una versió abreujada de PIETRO, *ibid.*, 60-81 [Nan 246-248]; cf. IACOPO DA VARAZZE, *Legenda aurea* CLXXXI, «De sancto Pelagio papa» (ed. GRAESSE 1969: 827-831).

17-19. *maliciós ... camells*: Pasqual abreuja els antecedents biogràfics de Mahoma, acumulant-los en una sèrie d'apocripsos.

17. *maliciós e astut en la sua juventut*: cf. PIETRO, *ibid.*, 69-71 [Nan 247]: «videndo Maometum ita astutum [...] ut iuvenis plenus malitia».

18-19. *derrera los camells*: cf. PIETRO, *ibid.*, 62 [Nan 247]: «cum camelis», però «dietro a camelli» en *I* i «en pos de los camellos» en *M*; sense excloure una possible contaminació entre els antecedents de Pasqual i de la traducció italiana (vegeu Estudi complementari III, 7.3), cal advertir que l'abreviatura de *cum* podria haver induït a la lectura *post*.

19-20. *per Sergi ... jacobitana*: cf. PIETRO, *ibid.*, 64-68 [Nan 247]: «quidam monachus refuga nomine Sergius in heresi nestoriana maculatus; quidam dicunt quod fuit quidam diaconus [archidiaconus CDR] Antioecne Ecclesie, iacobitane sette. In Ystoria Ecclesiastica legitur fuisse quidam magnus clericus romanus nomine Nicolaus, qui, dum non habuisset a Bonifatio quarto in curia romana certum honorem, ita sismaticus est effectus.» Les mateixes opcions resumides en GUIDO DA PISA, *ad loc.*: «Quidam enim clericus valde sapiens et famosus, vel ut alii dicunt quidam monachus nomine Sergius, vel secundum alios quidam archidiaconus Anthyocenus, cum in curia Romana honorem quem cupiebat assequi non valeret, in Arabiam est profectus; ibique sua predicatione et simulata sanctitate innumerabiles populos ad se traxit» (ed. CIOFFARI 1977: 579). Són les tres opcions que proporciona IACOPO DA VARAZZE (*Legenda aurea* CLXXXI), al·ludint, d'una banda, a un famós clergue romà indignat (ed. GRAESSE 1969: 827) i, de l'altra, al monjo nestorià Sergi o a un anònim ardiacon jacobita d'Antioquia (p. 829). Joan Pasqual ha cregut que *Sergius* era el subjecte de *fuit* en la frase «quidam dicunt quod fuit quidam diaconus [...]» i, per tant, ha fos en una sola persona el monjo nestorià Sergi i el diaca jacobita d'Antioquia; la proposta relativa al clergue romà Nicolau ha restat desplaçada al marge amb una nota (vegeu ll. 103-104 i n.). — *heretgia nestoriana ... secta jacobitana*: per a les heretgies cristianes amb què els intel·lectuals bizantins i occidentals acostumaren a relacionar l'Islam, vegeu ALVERNY 1976: 237.

20. *cardenal diacha*: en la tradició del *Comentum* només enregistra la lliçó correcta «archidiaconus» en la família α i la variant «diaconus» en la família β (vegeu *supra* ll. 19-20 n.). Potser no cal pensar en un error paleogràfic (*archi* llegit com a abreviatura de *cardinalis*), sinó en la intrusió d'una glossa breu; vegeu Estudi complementari III, 7.4. Algunes versions de la llegenda de Mahoma l'identifiquen amb Nicolau i l'eleven al rang de cardenal (ALVERNY 1950: 166), i també ho fan alguns comentaristes a *Inf.* XXVIII, 22-33, com l'ANONIMO SELMIANO: «E fu cardinale Malcometto, detto cardinale Nicola» (DDP). L'*Ottimo* ho desmenteix, però cf. GIOVANNI DA SERRAVALLE, *ad loc.*: «Nota quod de isto Machometo sunt varie opiniones. Aliqui dicunt, quod Machometus fuit unus magnus cardinalis, cui fuit promissus papatus [...]. Aliqui dicunt, quod Machometus non fuit cardinalis, sed fuit discipulus cardinalis; et quia cardinales, qui promiserant isti cardinali, magistro Machometi, papatum, non observaverunt pactum, ideo iste cardinalis, turbatus, suscepit in suum filium adoptivum et discipulum istum Machometum, qui erat iuvenis optime indolis, astutus et prudens [...]».

25. *ordonà Macomet*: explicitant erròniament el subjecte elidit, Pasqual ha atribuït a Mahoma la predicació del seu inductor, a la qual Mahoma només havia d'assistir; cf. PIETRO, *ibid.*, 75-79 [Nan 247-248]: «ordinavit [sc. iste clericus] quamdam predicationem, et ibi dixit quod habuit in nocte in revelatione quod in illa predicatione esset quidam qui loqueretur per Spiritum sanctum, et ille cui dicta columba quam habebat in gremio iret ad aurem, ordinato primo cum Maometo quod esset ita in dicta predicatione quod collumba eum cognosceret. Et ita facto, dimissa dicta columba, ad aurem Maometi ivit.»

31-32. *donants ... luxuriar*: les precisions morals són de Pasqual, que insisteix en el tòpic més divulgat de la polèmica contra l'Islam (cf. *supra* ll. 15-16 n.); cf. PIETRO, *ibid.*, 81 [Nan 248]: «dando eis suas leges et precepta»; en canvi, GIOVANNI DA SERRAVALLE, *ad loc.*: «et in lege concessit multa et multa placibilia nature, sicut coire ad beneplacitum, habere plures uxores, et multa concessit secundum concupiscentiam et mundi grata, que placent hominibus. [...] et sic multi iverunt post ipsum, sicut multi vadunt post concupiscentias.» — *donants a ells ... donants-los*: participis de present, referits a Mahoma.

8. Cf. PIETRO, *ibid.*, 82-84 [Nan 248]: «Quem Maometum secuti sunt aliqui et christiani et iudei heretici et sismatici, inter quos fuit dictus Aly, dictus Nicolaus, Sicce et Selle, et facti sunt omnes cum eo saraceni»; *Codice cassinese* [tradició de la IIIa red. del *Comentum*], *ad loc.*: «Item fuit cum quodam

Judeo nomine ficees magno magico» i «cujus complices fuerunt aly baietta [= Bahira] ficeen predictus et abdias» (DDP); RICCOLDO DA MONTE DI CROCE, *Contra legem sarracenorum* XIII, 41-46: «Adhesit enim ei quidam Iacobita, nomine Baheyra, et fuit cum Mahometo pene usque ad mortem, ferturque quod Mahometus postea interfecerit eum; et quidam Iudei, scilicet Finees et Abdia nomine Salon, postea dictus Habdalla nomine Sellem, et facti sunt Sarraceni», reflex de la traducció atribuïda a Marc de Toledo de l'anònima *Contrarietas alpholica* V: «Adhesit autem Machometo monacus quidam dictus Boheira et ipse primus qui adhesit ei, et factus est ei doctor et promovit eum in lectura librorum notificavitque ei quid eveniret ei de facto suo presumpsitque ut baiulus fieret sui status post eum, fuitque cum Machometo pene usque ad mortem Machometi. Ferturque quod interfecerit eum et Finees Iudeum nocte una in lectis suis; adhereruntque ei Salon Persa et Abdalla filius Selam Iudeus et facti sunt Sarraceni» (ed. i n. MÉRIGOUX 1986).

33-34. *Alí, appellat Nicolau*: la majoria dels testimonis del *Comentum* llegeix «dictus [om. KT] Aly, dictus Nicolaus», amb l'excepció de «dictus nicous vocatus aly» (L), «quello niccolao il quale fu chiamato ali» (I) i «aquei nicholao que fue llamado aly» (M), que s'acosten a la interpretació de Pasqual (cf. l. 11, i vegeu *supra* ll. 18-19 n). La identificació entre Ali i l'inductor de Mahoma és molt freqüent; cf. GUIDO DA PISA, *In Inf.* XXVIII, 32-33: «Iste enim Aly fuit magister Machumeth qui quomodocunque a Christianis dicatur clericus vel monacus extitisse, et secundum quosdam Sergius vocitetur, ab ipsis Sarracenis vocitatur Ali» (ed. CIOFFARI 1977: 581); GUGLIELMO MARAMAURO, *ad loc.*: «E fu consiglio de Maometto questo altro Ali [...]. Il qual Ali Elisergi, nuntio apostolico, per non potere impetrare un beneficio, andò al dicto Maometto [...].»; FRANCESCO DA BUTI, *ad loc.*: «questo Ali, secondo ch'io truovo, fu discepolo di Maometto; ma per quel ch'io credo, elli fu quel cherico che l'ammaestrò, lo quale elli chiama Ali, forse perchè in quella lingua così si chiama il maestro».

34. *Sicte, Sel-le*: dos jueus conversos a l'Islam, «Finees» i «Abdalla filius Selam» o «Habdalla nomine Sellem»; vegeu *supra* 8 n. — *frare Dolcì*: Dolcino Tornielli fou cap de la secta herètica dels apòstols després de la mort del seu fundador, Gherardo Segarelli; condemnada per l'Església, la secta resistí a les muntanyes de Novara fins al 1307. DANTE, *Inf.* XXVIII, 55-57, fa dir a Mahoma: «Or di a fra Dolcin dunque che s'armi, / tu che forse vedra' il sole in breve, / s'ello non vuol qui tosto seguitarmi». Mahoma encomana a Dante un advertiment per a fra Dolcino, establint un parentiu entre tots dos sectaris: aquest parentiu i el verb «seguitarmi» han induït Pasqual a comptar fra Dolcino entre els sequaços de Mahoma, mentre que el breu comentari de Pietro potser només li ha suggerit una estranya nota marginal (vegeu *infra* 105-107 n.).

9. Cf. PIETRO, *ibid.*, 85-86 [Nan 248]: «Petrus de Medicina, homo morditor [iudex *af.* CR] de comitatu bononiensi, magnus scommitens.»

36. *en lo gutur ... orelles*: el mot llatí *guttur* no apareix en el *Comentum* ni en DANTE, *Inf.* XXVIII, 64-66: «Un altro, che forata avea la gola / e tronco 'l naso infin sotto le ciglia, / e non avea mai ch'una orecchia sola»; pot haver estat suggerit per una glossa llatina a «gola» o a «canna» (v. 68).

37. *jutge*: els testimonis CR del *Comentum* també el fan jutge, com Guido del Cassero (vegeu *infra* 38 n.); la coincidència sembla deguda a contaminació o a una glossa present en el model de Pasqual. Vegeu Estudi complementari III, 7.3.

37-38. *gran ... discòrdies*: cf. GIOVANNI DA SERRAVALLE, *ad loc.*: «Pierus, magnus seminator scandalorum et discordiarum».

10-11. Cf. PIETRO, *ibid.*, 86-92 [Nan 248]: «Dominus Guido iudex et Angelellus de Fano, macerati, id est submersi in mari tractatu et dolo Malatestini de Malatestis de Arimino, qui monoculus erat, et qui misit pro eis, dicendo quod parentelam cum eis intendebat contrahere, et postea eos sic prodidit. Dicendo quod Neptunus, id est elementum aque, non vidit maius scelus inter insulam Cipri in oriente et insulam Maiolicam in occidente, non per pyratas nec per gentem argolicam, id est grecam. Fogara est quedam pars et locus ventosus inter civitatem Arimini et Fani.»

38. *Del qual diu Dant que-l tramès*: cf. DANTE, *Inf.* XXVIII, 76-81: «E fa sapere a' due miglior da Fano, / a messer Guido e anco ad Angiolello, / che, se l'antiveder qui non è vano, / gittati saran fuor di lor vasello / e mazzerati presso a la Cattolica / per tradimento d'un tiranno fello»; en la frase «et qui misit pro eis» del *Comentum* (*ibid.*, 88 [Nan 248]), Pasqual podria haver referit *qui* a Pier da Medicina. — *dus altres jutges a ell semblants*: malgrat l'interès que Pier da Medicina manifesta per l'infortuni d'Angiolello di Carignano i Guido del Cassero, Pietro només atribueix la concidició de jutge a «messer Guido»; vegeu *supra* l. 37 n.

39. *de Lombardia*: enteneu la Itàlia septentrional o padana, tot i que Fano, al sud de Pesaro, és ja a la marca d'Ancona, prop del confí amb la Romania. La notícia manca en el *Comentum*, i pot derivar d'una glossa a *Inf.* XXVIII, 74-75: «se mai torni a veder lo dolce piano / che da Vercelli a Marcabò dichina». — *qui foren matats*: cf. PIETRO, *ibid.*, 86-87 [Nan 248]: «macerati, id est submersi in mari», però «mactati fuerunt et proiecti in mari» (L), «furono uccisi e gittati in mare» (I), «fueron muertos e

lançados en la mar» (*M*). La confusió *mac(er)ati* > *mactati* o *matati* es pot considerar poligenètica; però vegeu Estudi complementari III, 7.3.

41. *en lo loch qui és dit Catòlica*: cf. DANTE, *Inf.* XXVIII, 80: «e mazzerati presso a la Cattolica», en el viatge de retorn de Rímini a Fano.

41-42. *tant suptuosament ... tant subtós mal*: cf. PIETRO, *ibid.*, 89-90 [*Nan* 248]: «maius scelus»; DANTE, *Inf.* XXVIII, 83: «sì gran fallo». La lliçó de Pasqual sembla deduïda dels vv. 89-90 (vegeu 42-44 n.) o potser reflecteix una confusió entre *scelus* i *celeris* en el seu model, semblant a la que s'enregistra en la trad. cast. *M* («cosa tanto accelerada») a partir de la it. *I* («cosa tanto scelerata»).

42-44. *en tant que ... devoció*: cf. DANTE, *Inf.* XXVIII, 89-90: «poi farà sí, ch'al vento di Focara / non sarà lor mestier voto né preco». Els mariners temen el fort vent que davalla del promontori de Focara, al sud de Cattolica, però Guido i Angiolello no arribarien a passar-hi. En comptes de la interpretació recta, a penes suggerida per Pietro, Pasqual en suggereix una de pròpia: foren assassinats tan sobtadament que no pogueren ni invocar la Mare de Déu. No enregistro el topònim Santa Maria de Focara en cap comentari dantesco, tot i que podria ésser el reflex d'una glossa.

12. Cf. PIETRO, *ibid.*, 92-95 [*Nan* 248-249]: «Curius fuit quidam tribunus romanus, qui dum ipse et alii tribuni faverent Cesari, expulsus est de Roma per Lentulum et Lelium tunc consules populi romani, qui ivit obviam Cesari Ariminum, et ibi arrengevavit hec verba, et dixit, ut in primo Farsalie Lucani [vv. 269, 280-281]: [...]»; Pasqual omet la citació textual.

45. *levats los punys o les mans*: Pasqual ha transferit a Curió l'amputació que Dante atribueix a Mosca dei Lamberti (14), sense al·ludir explícitament a la «lingua tagliata» de l'ànima muda de Curió (*Inf.* XXVIII, 91-102). Vegeu, però, l. 49. Tot plegat sembla una mala lectura de DANTE, *Inf.* XXVIII, 100-106: «Oh quanto mi pareva sbigottito / con la lingua tagliata ne la strozza / Curió, ch'a dir fu così ardito! / E un ch'avea l'una e l'altra man mozza, / levando i moncherin per l'aura fosca, / sì che 'l sangue facea la faccia sozza, / gridò: "Ricordera'ti anche del Mosca [...]»». Pasqual potser llegí precipitadament «Curió, ch'a dir fu così ardito, / è un [...]», etc.; així, un Curió sense mans convidaria Dante a recordar-se de Mosca, aparentment sense cap amputació explícita.

46. *ciutedà romà de fecunda eloquència*: el genitiu qualificatiu, d'un to classicitzant que s'adiu amb el context i amb la culpa de Curió, manca en el *Comentum* (*ibid.*, 92 [*Nan* 248]: «tribunus romanus») i potser deriva d'una glossa d'altra procedència; cf. BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XXVIII, 94-99: «Curio civis romanus fuit eloquens orator tribunus plebis». Vegeu Estudi complementari III, 7.4.

47-48. *e anà a Rímini a perorar un era Cèsar*: cf. PIETRO, *ibid.*, 94-95 [*Nan* 248]: «qui ivit obviam Cesari Ariminum [ivit Ariminum ad Caesarem L], et ibi arrengevavit hec verba»; BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XXVIII, 94-99: «venit Ariminum ad Caesarem, ut scribit Lucanus, et inveniens ibi Caesarem adhuc trepidum et dubium, gravi oratione ipsum animavit ad bellum.» Vegeu Estudi complementari III, 7.4.

47. *anà a Rímini a perorar*: o potser «anà Aríminia per orar» amb règim llatinitzant del verb *anar*, d'acord amb les fonts possibles (vegeu 47-48 n.) i la separació de mots del ms. («ariminia per orar»). Vegeu XXXVIII, 155: «fou matat a Erímino».

48-49. *Aquest ... mans*: Pasqual suggereix una explicació original per a l'amputació de les mans que atribueix a Curió, tot i que no és clar si aquests «senyals de mans» corresponen al *gestus* de l'oratori; el fet que Pasqual al·ludeixi a la llengua, sense haver al·ludit explícitament a la «lingua tagliata» de Curió (vegeu *supra* l. 45 n.), sembla un indicatiu més de contaminació amb altres glosses.

48. *en*: per «amb». Vegeu Introducció VII, 2.3 n. 47.

13. PIETRO, *ibid.*, 101-105 [*Nan* 249].

51. *Petragoge*: Perigord, «Pelagorge» en els testimonis del *Comentum*.

52. *Johan, rey de Anglaterra, e son pare, rey Ricart*: no pas Joan sinó Enric III d'Anglaterra, dit el Rei jove, fill d'Enric II, no de Ricard. La confusió és habitual en la tradició textual d'*Inf.* XXVIII, 135: «che diedi al re giovane i ma' conforti»; per a la lliçó *Giovanni*, vegeu MOORE 1889: 344-351; PETROCCHI 1966-1967: I, 486-487, i cf. la traducció d'Andreu FEBRER: «q-al rey Johan doné los mals confortos» (ed. GALLINA 1974-1988: II, 158). També és constant en la crítica dantesca des de GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *ad loc.*: «inter dominum Riccardum regem et patrem et dominum Iohannem eius filium» (ed. ROSSI 1998: 182).

52-53. *Arcitofel entre Absolon e Davit, pare seu*: Pasqual omet el resum d'aquest episodi bíblic (PIETRO, *ibid.*, 105-110 [*Nan* 249]), però al marge esquerre n'ha restat anotada la referència exacta (vegeu l.108).

14. PIETRO, *ibid.*, 97-101 [*Nan* 249].

53-54. *Entre aquests és Mosca*: Dante el descriu sense mans, però Pasqual ha atribuït aquesta amputació a Curió (vegeu *supra* l. 45 n.); l'ocurrència del mot «capo» en el seu consell, o la seva condi-

ció de cavaller, pot haver suggerit a Pasqual la idea de comptar-lo entre els decapitats com Bertran de Born.

15-19. La pena dels cismàtics i dels sembradors de discòrdia sobrepuja totes les massacres bèl·liques que la història ha presenciada a la Itàlia meridional. El comentari d'aquesta comparació dan-tesca (*Inf.* XXVIII, 7-21) és versió de PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 15-56 [*Nan* 244-246].

60. *Turni*: Turn. — *Laurentina*: Laurent, al Laci, encara que Pietro la situa a l'Apúlia (i tot plegat depèn d'una mala interpretació d'*Inf.* XXVIII, 8-10).

16. Pasqual omet la citació textual de Livi, amb una referència concreta a la batalla de Cannes (216 a. C.) i, al final del paràgraf, una citació de Lucà (*Phars.* II, 45-46).

61. *de Cartagènia*: al ms. aquest mots es refereixen a «Scipió» (l. 64), però cf. PIETRO, *ibid.*, 17-18 [*Nan* 244]: «Item de strage dicit quam Anibal cartaginensis de romanis fecit». Atès que Pasqual ha reordenat lleugerament les dades del *Comentum*, és probable que els mots «de Cartagènia» fossin escrits a la interlínia o en un marge, referits a alguna de les mencions d'«Aníbal» (l. 61 o 63), i que un copista els hagi incorporat al text en un lloc errat.

62. *XLIII*: al ms. «XLVII», però cf. PIETRO, *ibid.*, 20 [*Nan* 244]: «quadraginta quatuor milia romanorum».

63. *la guerra*: la segona guerra Púnica. — *pux*: 'després', adv. temporal.

66. *lo regna de Nàpols*: modernització correcta d'«Apulea» (vegeu ll. 67-68 i 68-69). La «Puglia» de Dante (*Inf.* XXVIII, 9) designa la Itàlia meridional, integrant del regne de Sicília fins a les Vespres de 1282; el nom de regne de Nàpols no es consolidà sinó a mesura que ho feia la separació política de tots dos territoris. No obstant això, el territori que el normand Robert el Guiscard disputà a l'emperador bizantí, després d'haver legitimitat les seves pretensions retent vassallatge al papa el 1059, era la Pulla estricta. Vegeu ABULAFIA 2001 [1997]: 10-16.

67-68. *rey de Sicília e de Nàpols*: Pasqual aplica a Manfred els mateixos títols reials que Urbà IV concedí el 1265 a Carles I d'Anjou, victoriós en la batalla de Benevento (1266); cf. PIETRO, *ibid.*, 29-31 [*Nan* 245]: «Karulum, missum per Ecclesiam et factum regem Scilie [...] et Apulee [...] contra dictum regem Manfredum, filium naturalem imperatoris Federici secundi».

75. *quam rex captivari*: en la tradició del *Comentum* només enregistra «quam vivere captivatus».

76-78. *E semblants ... qui vinçé Karles*: semblants, doncs, als morts d'un i altre bàndol en les alternatives que se succeïren en la batalla de Tagliacozzo (1268). Dante i Pietro es refereixen exclusivament a la massacre de la gent de Corradí a mans de Carles d'Anjou, però Pasqual ha tingut en compte les dues fases de la batalla, descrites tot seguit, amb referència explícita a la victòria inicial de Corradí i als morts de Carles que restaren al camp (ll. 78-80).

78. *vinçé*: variant llatinitzant; cf. XXII, 6, i vegeu Introducció VII, 2.2.

78-80. *Car ... en lo camp*: cf. PIETRO, *ibid.*, 42-43 [*Nan* 245-246]: «Nam dum primo vicisset dictus Coradinus in campo et rupisset gentem Karuli, immediate cepit sparsim cum sua gente campum depredari»; el testimoni *P* coincideix amb Pasqual en algun detall: «Nam cum primo vicisset et dictum Carolum cum sua gente fugisset, dictus Coradinus cum sua gente attendebat ad robandum et spoliandum campum».

79. *no curant dels enamichs*: afegit inspirat per Cassiodor (ll. 81-82: «qui diversa fuerit cura sollicitus»); vegeu *infra* 84 n.

79-80. *mès donar-se*: al ms. «mes donātse»; cf. PIETRO, *ibid.*, 43 [*Nan* 245-246]: «immediate cepit sparsim cum sua gente campum depredari». El gerundi del ms., que genera un anacolut, sembla innovació d'un copista que ha entès *mes* com a conjunció adversativa (*no curant ... , mes donant-se*).

80-82. Pasqual abreuja la citació ometent-ne la primera meitat.

81. *audienciam*: per *audentiam*, és probablement un error d'arquetip compartit per la família α i pel grup δ del *Comentum*, mentre que el subarquetip del grup ε recupera, potser per conjectura, la lliçó «audaciam». Vegeu Estudi complementari III, 3.4.

83. *providència*: lliçó de la família β del *Comentum*, contra «prudencia» de la família α .

84-85. *e mentre ... vençeren-los*: cf. PIETRO, *ibid.* 50-51 [*Nan* 246]: «et dictum Coradinum cum gente sua» poni in conflictu et captivitate». El text de Pasqual repara la probable llacuna del seu model tenint en compte el context previ (ll. 78-82), incloent-hi la citació de Cassiodor (l. 82: «non debet aliis cogitacionibus occupari»); cf. *supra* l. 79 n. Vegeu Estudi complementari III, 3.3, núm. 19.

85-86. *Alardus de Usciariis*: Erard de Valéry.

86. *fa*: Pasqual o el seu model coincideix, potser per conjectura, amb la família α del *Comentum* («facit»), en comptes de transmetre la lliçó «fuit» de la família β (també «fecit» *T*).

87. *initur*: Pasqual o el seu model no transmet la lliçó majoritària «initur», coincidint amb els testimonis *CDQ* del *Comentum* (*om. K mittitur dub. R*).

88. *diu*: omès al ms.; cf. PIETRO, *ibid.* 50-51 [*Nan* 246]: «Unde et Trogus Pompeius ait».

20-21. Aquesta justificació final de la pena atribuïda als cismàtics reprèn l'inici de PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 6-14 [*Nan* 243-244]; la primera citació de Virgili (ll. 95-97) s'al·lega com a model retòric de l'exordi dantesc (*Inf.* XXVIII, 1-6).

96. *comprehendere*: al ms. «inprehendere», probable error paleogràfic per confusió d'una abreviatura de *cum* amb una *j* amb titlla.

103-104. La nota marginal sobre Nicolau (**3**) prové de PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 66-68 [*Nan* 247]: «In Ystoria Ecclesiastica legitur fuisse quidam magnus clericus romanus nomine Nicolaus, qui, dum non habuisset a Bonifatio quarto in curia romana certum honorem, ita sismaticus est effectus.» Vegeu *supra* ll. 19-20 n. El títol *Ystoria Ecclesiastica* no correspon a la *Historia ecclesiastica nova* de Tolomeo da Lucca —que només ofereix l'opció del monjo nestorià Sergi (XII, 2.10-11): «quidam monachus Grecus Nestorianus longo tempore instruxit eum, cui nomen Sergius» (ed. CLAVUOT 2009: 247)—, sinó a IACOPO DA VARAZZE, *Legenda aurea* CLXXXI, 2: «Hujus Bonifacii tempore [...], sicut legitur in quadam hystoria ipsius et in quadam chronica. Clericus quidam valde famosus, cum in Romana curia honorem, quem cupiebat, assequi non potuisset, indignatus ad partes ultramarinas confugiens sua simulatione innumerabiles ad se attraxit [...]» (ed. GRAESSE 1969: 827).

105-107. La nota marginal sobre fra Dolcino (**8**) sembla suggerida per PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 84-85 [*Nan* 248]: «Frater Dolcinus, alius sismaticus, qui stabat cum certis hereticis in montaneis novarensibus [navarrensibus *CLPR* di (de *M*) Navarra *IM*]». La nota el considera «hermita» —potser per confusió amb els *fraticelli* o «pauperes heremite Domini Celestini»— i responsable d'una «discòrdia» o «scisma» entre el rei de Navarra i el comte d'Armanyol —de la qual no he pogut identificar cap rastre. La confusió entre Novara i Navarra també és freqüent en la tradició manuscrita d'*Inf.* XXVIII, 59 («Non rechi la vittoria al Noarese») i en altres comentaris *ad locum*, com ara el de FRANCESCO DA BUTI (ed. GIANNINI 1858-1862: 723).

108. La referència bíblica relativa a la discòrdia entre David i Absalon (**13**) prové de PIETRO, *In Inf.* XXVIII, 105-106 [*Nan* 249]: «Nam legitur in secundo Regum, capitulo XV°, quod [...]».

[XLVI.] DEL FRAU FET EN LA COSA. E PRIMERAMENT, DEL CERCLE DE LA ALQUÍMIA

1. Per a la divisió de la falsedat, vegeu XLVII, **1-2** n., i Introducció VI, 5.3, i nn. 173 i 174.

2-3. *fets en dit ... la muller de Farahó e Symon*: Dante inclou la muller de Putifar i el grec Sinó entre els falsificadors de la desena *bolgia* (*Inf.* XXX, 91-99); Pietro la divideix en tres espècies falsedat (*re ipsa, facto, dicto*) i cita aquests dos perjurs com a exemples de falsedat comesa «en dit»; cf. PIETRO, *In Inf.* XXIX, 11-18, esp. 16-18 [*Nan* 251]: «aut falsitas comititur dicto, ut fecit infrascriptus Sinon periurus et uxor faraonis. De quibus infra [*In Inf.* XXX, 55-60 (*Nan* 258)] dicam et in singulariter allegorizabo.» Pasqual els inclou, efectivament, en el frau fet en la paraula (XLIV, **37** i n.), però també al·ludeix al perjuri a propòsit dels falsificadors (XLVII, **2** i n.).

4-5. *fets en la cosa ... manaments*: l'exemple de les mercaderies prové de la interpretació de Gerió com a *imago fraudis*; cf. PIETRO, *In Inf.* XVII, 16-18 [*Nan* 182]: «Item fingit eum partim serpentem, in quo denotatur fraus que re ipsa comititur, ut in rebus que mercantur et diversis modis in suis maculis et defectibus cellantur.» Vegeu XLI, **6**. Pietro (*ibid.*, 21-22) distingeix quatre maneres de frau en la cosa («de falsis, simonia et ypocrisia et divinatione») que aquí corresponen, respectivament, als capítols XLVI-XLVII, XLIX, XLVIII i L; Pasqual també ha al·ludit abans als falsos mercaders (XLI, 19: «mercaderies, symonias, ypocrisias, divinations»), però en aquest capítol, en comptes de tractar-ne detingudament, remet a la *Summa dels deu manaments* i ofereix l'*exemplum* del mercader alquimista (**6-19**). — *en quantitat o en qualitat o en substància*: una divisió anàloga en TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 77 («De fraudulentia quae committitur in emptionibus et venditionibus»), a. 2: «circa rem quae venditur triplex defectus considerari potest. Unus quidem secundum speciem rei. [...] Alius autem defectus est secundum quantitatem, quae per mensuram cognoscitur. [...] Tertius defectus est ex parte qualitatis [...]».

2-4. La pena i els exemples de l'alquímia són versió de PIETRO, *In Inf.* XXIX, 36-46 [*Nan* 252-253]. Pasqual ha prescindit abans d'una glossa al símil dels mirmidons (*ibid.*, 19-25; *Inf.* XXIX, 58-64) i, després, d'una altra glossa sobre la vanitat dels sienesos (*ibid.*, 46-48; *Inf.* XXIX, 121-132).

6. *frau en argent, aur o altra mena*: amb aquest afegitó, suggerit per Pietro (*ibid.*, 48-50 [*Nan* 253]), Pasqual justifica la classificació de l'alquímia entre els fraus fets en la cosa, com a falsificació

de metalls; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 77, a. 2, arg. 1: «Sed propter defectum speciei substantialis non videtur reddi venditio rei illicita, puta si aliquis vendat argentum vel aurum alchimicum pro vero, quod est utile ad omnes humanos usus ad quos necessarium est argentum et aurum, puta ad vasa et ad alia huiusmodi»; ad 1: «aurum et argentum non solum cara sunt propter utilitatem vasorum quae ex eis fabricantur, aut aliorum huiusmodi, sed etiam propter dignitatem et puritatem substantiae ipsorum. Et ideo si aurum vel argentum ab alchimis factum veram speciem non habeat auri et argenti, est fraudulenta et iniusta venditio. Praesertim cum sint aliquae utilitates auri et argenti veri, secundum naturalem operationem ipsorum, quae non conveniunt auro per alchimiam sophisticato, sicut quod habet proprietatem laetificandi, et contra quasdam infirmitates medicinaliter iuvat. Frequentius etiam potest poni in operatione, et diutius in sua puritate permanet aurum verum quam aurum sophisticatum. Si autem per alchimiam fieret aurum verum, non esset illicitum ipsum pro vero vendere, quia nihil prohibet artem uti aliquibus naturalibus causis ad producendum naturales et veros effectus [...]»

7-8. *és punida segons l'acte ... foch*: aquesta pena és una invenció original de Pasqual, inspirada en les tècniques alquímiques descrites tot seguit; la pruija sarnosa que Dante imagina com a turment (*Inf.* XXIX, 58-84; PIETRO, *ibid.*, 40-41 [*Nan* 253]) resta aquí reduïda a un símil (ll. 10-12).

10. *scàbia*: calc lèxic del ll. *scabies*, 'ronya, sarna'.

13. *Grifolì de Arici*: Griffolino d'Arezzo. — *Çena*: Siena.

14. *Arbre*: Albero da Siena.

15. *per invocació diabolical*: afegit de Pasqual o del seu model, potser inspirat per una glossa a DANTE, *Inf.* XXIX, 109-120, on Griffolino revela que morí a la foguera falsament acusat de nigromàntic per Albero da Siena. Vegeu L, 2-3 i n. i 41-42. Cf. la trad. it. I: «E perch'e' non li servò la promessa, fu accusato allo inquisitore dal detto vescovo, suo padre, impognendoli che era incantatore di demoni» (ed. SERIACOPI 2008-2009: I, 150).

16. *Capochi*: Capocchio.

5. El comentari és de Pasqual.

6-19. L'*exemplum* del mercader de Sevilla i el rei d'Anglaterra és un important testimoni, fins avui desconegut, del motiu oriental de l'alquimista i el rei (THOMPSON 1955-1958: núm. K.111.4; TUBACH 1981 [1969]: núm. 89). La versió més antiga que se'n coneix pertany al *Llibre del secrets desvelats* (*Kitāb al-mukhtār fī kaiḫf al-asrār wa hatk al-asrār*) de Zayn al-Dīn 'Abd al-Rahmān ibn 'Umar AL-JAWBARĪ (IX, 10; trad. KHAWAM 1979-1980: 214-227), del primer quart del s. XIII, que situa l'acció a Damasc sota el domini de Nūr al-Dīn; vegeu MARSAN 1974: 388-398 (amb una altra trad. fr. de René R. Khawam a les pp. 617-622). És menys útil la paràfrasi contextualitzada d'ABRAHAMS 1984.

El conte d'Al-Jawbarī consta de dues unitats narratives que arribarien a escindir-se en la seva difusió europea: l'engany de l'alquimista i el llibre dels folls. L'engany de l'alquimista és narrat sintèticament per Ramon LLULL, *Fèlix o Llibre de meravelles*, 36 [VI, 4] (ed. BADIA *et al.* 2011: I, 220), que és el testimoni europeu més antic (1288-1289), i ja a la fi del segle XIV també l'explica, amb força més amplitud i originalitat, Geoffrey CHAUCER, *Canterbury Tales* VIII, 972-1481 («The Canon's Yeoman's Tale», 2a part, «Tricks»; vegeu COOPER 1996: 368-381, esp. 371-372, amb bibliografia, i SERRANO REYES 1996). És segur que Chaucer no imita Llull, i és possible que tots dos hagin prescindit de la segona unitat narrativa per iniciativa pròpia, a partir d'una font anàloga al conte d'Al-Jawbarī; en tot cas, Chaucer ha adaptat tan profundament el material narratiu tradicional que resulta inviable d'incorporar-lo a les notes al text de Pasqual. Els primers testimonis independents del llibre dels folls són italians, i el més fidel a la versió originària és la *novella* LXXIV del *Novellino Borghini* o *Libro di novelle et di bel parlar gentile* (a cura de Vincenzo Borghini, Florència, Giunti, 1572; ed. LO NIGRO 1963: 335), que manca en la primera edició cinccentista (*Le ciento novelle antike*, Bolonya, 1525), però que remunta probablement a un testimoni de la segona dècada del segle XIV (LO NIGRO 1963: 331). En aquesta versió l'estafador és encara un alquimista; en canvi, en dos testimonis famosos de final del segle XV, el cortesà alemany Teodoric estafa el rei de Nàpols, Alfons el Magnànim, escapant-se amb una gran suma destinada a la compra de cavalls: *Motti e facezie del Piovano Arlotto*, núm. 6 (ed. FOLENA 1953: 18-20); Angelo POLIZIANO, *Detti piacevoli*, núm. 343 (ed. ZANATO 1983). Aquest *detto* pertany a la darrera fase de redacció (1480-1482) del «Bel libretto» (1477-1482) de Poliziano, en la qual féu ús d'un recull d'anèdotes atribuïdes a Arlotto que es difongué abans (c. 1478) de la darrera versió dels *Motti e facezie* (c. 1488); vegeu FOLENA 1953: XVI; ZANATO 1983: 8-9 i 12, i també WESSELSKI 1910: I, 181-186, i 1929. Segons una altra versió, un correu del rei d'Anglaterra s'escapa amb els diners destinats a una ambaixada a Roma: Angelo POLIZIANO, *Detti piacevoli*, núm. 294 (ed. ZANATO 1983: 94); ANÒNIM, *Facezie e motti*, núm. 190 (ed. PAPANTI 1874: 111). Per a la fortuna d'aquest motiu en la literatura castellana moderna, vegeu FRADEJAS 2001.

Els únics testimonis europeus que transmeten el conte íntegrament eren, fins ara, castellans: dels primers anys del segle XIV és l'anònim *Libro del caballero Zifar* IV, 28 (ed. GONZÁLEZ 2001: 401-406; vegeu WAGNER 1903: 88-89), i d'abans de 1335 és l'exemple XX d'*El conde Lucanor* de don JUAN MANUEL (ed. SERÉS 1994: 81-85 i 366-368, amb bibliografia). Ara cal afegir-hi aquest nou testimoni de Joan Pasqual. És segur, a parer meu, que almenys aquestes tres versions deriven directament d'una font anàloga al conte d'Al-Jawbarī, atès que conserven l'inventari dels folls i també una acció secundària omesa o modificada en les versions de Llull i Chaucer: el fals alquimista ven a un especier l'ingredient desconegut que ha preparat per a l'engany (10-13). També cal observar que, a diferència d'Al-Jawbarī, els dos autors castellans narren l'*exemplum* de l'alquimista per boca del conseller d'un personatge a qui es proposa una inversió arriscada: en el cas del *Zifar*, l'infant Roboán aconsella l'emperador de Trigrida sobre un físic que coneix unes herbes medicinals de gran virtut, l'origen de les quals no vol revelar; en el cas del *Lucanor*, Patronio aconsella el comte sobre una inversió en què hom li assegura un benefici tan gran com multiplicar per deu el capital inicial. Al final de l'exemple, Roboán i Patronio coincideixen en la lliçó moral; cf. *Zifar*, p. 406: «non me atreuo a vos consejar que aenturedes tan grant auer; ca sy vos fallesciese, dezirvos yan que non abiedes fecho con buen consejo nin con buen entendimiento; ca grand mengua de entendimiento es aenturar ome grant auer en cosa dudosa; ca finca engañado sy lo non acaba, e con perdida»; JUAN MANUEL, *Lucanor*, XX, p. 85: «non aventuredes por cosa que non sea cierta tanto de lo vuestro que vos arrepintades si lo perdiertes, por fuza de aver grand pro, seyendo en dubda. [...]: *Non aventuredes mucho la tu riqueza / por consejo del que ha grand pobreza*». Serrano Reyes (1996), que no té en compte Al-Jawbarī, opina que el *Zifar* és la font del *Lucanor*, però més aviat caldria postular l'existència d'una font comuna, anàloga al conte d'Al-Jawbarī, a la qual també remuntarien probablement les altres versions europees del conte. Noteu que aquesta lliçó de precaució contra les inversions lucratives però molt arriscades no és la més òbvia que hom podia extreure d'aquest *exemplum*, i, no obstant això, és la mateixa que proposa la rúbrica del *Novellino Borghini*, LXXIV: «Qui conta di certi che, per cercare del meglio, perderono il bene» (ed. LO NIGRO 1963: 335).

La comparació entre la versió de Pasqual i els testimonis coneguts permet d'apreciar-hi algunes mostres d'originalitat i de dots narratius, sobretot pel que fa a l'adaptació de l'*exemplum* a una realitat contemporània i familiar a un públic de ciutadans barcelonins: el protagonista és un mercader arruïnat de Sevilla, ciutat pròspera i port comercial; la fallida econòmica del mercader explica el seu afany per rescabalar-se amb una estafa agosarada; el pas a Portugal com a lloc de trànsit cap a Anglaterra s'adiu amb les estretes relacions comercials i polítiques que existien entre tots dos països (ll. 20-21); el ric hostaler fa saber al rei l'arribada del gran alquimista (8); el secretari del rei consulta debades el *Vocabularium* de Papies i el *Catholicon* de Giovanni Balbi cercant el nom de l'ingredient desconegut (l. 41); l'or que produeix sembla més pur que el noble de nau anglès (ll. 70-71); el «gran hostal» on s'estableix el viatger (7-9) i la taverna on enraona una colla de vagabunds (16) són escenaris que recreen la vida quotidiana d'una gran ciutat, etc. No obstant això, la narració de Pasqual és rigorosament paral·lela a l'estructura seqüencial de les altres versions extenses (*Kitāb al-mukhtār fī kaixf al-asrār*, *Zifar* i *Lucanor*), amb una mínima alteració de l'ordre narratiu (vegeu *infra* 12 n.). En alguns punts, la versió de Pasqual sembla estretament acostada a la del *Zifar* (vegeu especialment la seqüència final, 16-19 i n.), però és segur que no en depèn, atès que Pasqual no comparteix les notables peculiaritats del *Zifar* en els preliminars de l'engany (vegeu 6-9 i n.); a tot estirar, podria postular-se l'existència d'un antecedent comú, potser ja en llengua romanç —concretament occità—, diversament adaptat per l'anònim castellà i el franciscà català. Això explicaria algunes de les peculiaritats lingüístiques del text de Pasqual que assenyalo en les notes.

6-9. Un mercader arruïnat de Sevilla es disposa a estafar el rei d'Anglaterra aprofitant-se de la seva coneguda afecció a l'alquímia. Don Juan Manuel i Pasqual ofereixen el mateix esquema narratiu que Al-Jawbarī, sintetitzat per Llull i modificat al *Zifar*. Pasqual imagina un mercader arruïnat allí on Al-Jawbarī proposa un estafador, Llull un home ambiciós, don Juan Manuel un «golfín» que «avía muy grand sabor de enrequescer et de salir de aquella mala vida que passava» i el *Zifar* el fill d'un barber que aspirava a la cavalleria. El mercader fingeix opulència (vestidures, servei) per fer creïble el seu paper d'alquimista reeixit (Al-Jawbarī, Juan Manuel) i sap que el rei és afeccionat a l'alquímia (Juan Manuel). Pasqual potser inventa el personatge de l'hostaler, gràcies al qual l'estafador fa arribar la notícia de la seva alquímia fins al rei (Al-Jawbarī, Juan Manuel), el qual l'envia a cercar pel seu secretari (el visir d'Al-Jawbarī). En totes les versions el rei l'entrevista, en resta molt satisfet i, a més a més, l'acull noblement (Al-Jawbarī, Llull, *Zifar*). L'estafador ha preparat prèviament el procediment de l'engany: Pasqual omet les herbes (Al-Jawbarī, Llull) i altres ingredients (Juan Manuel) i només fa referència a la pols d'or, tot i que coincideix exactament amb don Juan Manuel en la quantitat de cent

dobles (en Al-Jawbarī, «cent mithqâls» és la quantitat d'ingredient desconegut que cal afegir a la preparació alquímica; vegeu *infra* 10-11 n. i 14 n.). Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 214-219: «Un certain individu de la Perse arriva un beau jour à Damas, la ville gardée par Dieu, avec l'intention d'y séjourner quelque temps. Il avait amené avec lui mille dinârs d'or égyptiens. Une fois installé, il mène à bien l'opération suivante: à l'aide d'une lime, il réduit tout son or en poudre, le mélange à du charbon et à divers ingrédients, et lie cette étrange mixture avec de la colle de poisson. Il en façonne une bonne quantité de boulettes de la grosseur d'une noisette chacune, qu'il fait sécher ensuite aussi parfaitement que possible. [Vegeu *infra* 12 n.] Suivons donc notre Persan après qu'il a quitté la boutique du droguiste. Il rentre chez lui, change de tenue, revêt les habits les plus magnifiques et va se promener par les rues avec l'allure d'un vrai vizir. Les jours suivants, on le retrouve dans les parages de la grande mosquée, où il fait connaissance avec divers personnages importants de la ville. Il organise des séances de musique religieuse, et chacun peut constater que son train de vie l'amène à dépenser beaucoup d'argent. Un beau jour, au cours d'une conversation, il laisse entendre négligemment qu'il est arrivé au but ultime dans l'Art Suprême, et qu'il est désormais capable de fabriquer en une journée tout un monceau d'or. Le bruit ne tarde pas à s'en répandre par toute la ville de Damas, et l'on voit bientôt les notabilités du lieu venir lui proposer à tour de rôle de se livrer pour leur compte à ses activités d'alchimiste. [...]. Ces propos arrivent bientôt jusqu'aux oreilles du vizir al-Farghânî, qui ne manque pas de convoquer le personnage. Il l'honore d'un entretien familial, le traite avec bienveillance, parle un moment de choses et d'autres de façon à le mettre en confiance, et se décide enfin à aborder le seul sujet qui le préoccupe: la fabrication de métal précieux. [...] —Ô maître, avec ta permission, je rapporterai au Sultan le détail de notre conversation. [...] Le lendemain, quand le vizir arrive à cheval au palais pour prendre son service auprès de son maître, il a l'air visiblement satisfait. Dès qu'il est en présence du sultan, il le prend à part et lui expose toute l'affaire. [...] Et il donne aussitôt des ordres pour qu'on attribue sur-le-champ au Persan la tenue d'apparat la plus somptueuse qui se pourra trouver, ainsi qu'une mule entièrement harnachée, avec une selle de grand prix. Le vizir quant à lui convoque le personnage, le reçoit chez lui avec tous les honneurs et le fait asseoir à ses côtés de façon à ce que tous deux puissent s'entretenir à leur aise. Il transmet les cadeaux du sultan, et insiste pour que son hôte le suive sur sa mule jusqu'au palais. Ainsi font-ils. Le sultan les reçoit, et s'adresse aussitôt au visiteur: —Dois-je croire ce que le Compagnon de notre pouvoir me raconte? —Oui, ô Sultan mon maître. [...] Apprends donc, ô notre maître, que le degré auquel je suis parvenu dans cet Art, personne n'y peut atteindre: celui qui prétend le contraire est nécessairement un menteur, un imposteur ou en présomptueux, mais plus probablement encore un escroc de la pire espèce»; LLULL, *Fèlix*, 36.56-61 [VI, 4]: «En .i.ª terra s'esdevench que un hom pensá com pogués ajustar molt gran tresor et vené tot quant havia. Et en una terra molt luny ell aná a un rey et dix que ell era alquimista. Aquell rey hac molt gran plaher de sa venguda et feu-li donar hostel e tot ço que mester havia. Aquell home hac mes molt aur [aur molt C] en tres brusties et en les quals havia decocció de erbes et era aquella decocció en semblant de letovari»; Zifar, pp. 402-403: «Asy fue que vn rey moro auia vn alfajeme muy bueno e muy rico, e este alfajeme auia vn fijo que nunca quiso vsar del oficio de su padre, mas vso sienpre de caualleria, e era muy buen cauallero de armas. E quando murio su padre, dixole el rey que quisiese vsar del oficio de su padre, e quel feziere mucha merçed. E el dixole que bien sabie que nunca vsara de aquel oficio, e que sienpre vsara de caualleria, e que lo non sabia fazer asy commo conuenia; mas quel pedia por merçed que por non andar enuergoñado entre los caualleros quel conosçia, que sabian que era fijo de alfajeme, quel mandase dar su carta de ruego para otro rey su amigo, en que lo enbiase rogar quel feziere bien e merçed, e quel punaria en lo seruir quanto podiese. E el rey touo por bien de gela mandar dar, e mando a su chançeller que gela diese. E el cauallero tomo la carta e fuese para aquel rey amigo de su señor. [...] E el rey le pregunto que mester auia. E el cauallero quando lo ayo fue mucho espantado, ca entendio que en la carta dezia de commo era fijo de alfajeme. E estando pensando que repuesta le daria, preguntole el rey otra vegada que mester auia. E el cauallero le respondió: “Señor, pues atanto afincades e porque sodes amigo de mio señor, quiero vos dezir mi poridat. Sepades, señor, que el mi mester es fazer oro”. “Çertas”, dixo el rey, “fermoso mester es e cunple mucho a la caualleria, e plazeme mucho en la tu venida, e de Dios buena ventura al rey mio amigo que te aca enbio; e quiero que metas mano a la obra luego”. “En el nonbre de Dios”, dixo el cauallero, “quando tu quisieres”. E el rey mando dar posada luego al cauallero, e mando pensar del luego muy bien. E el cauallero en esa noche non pudo dormir, pensando en commo podria escapar del fecho. E de las doblas que traya calçino veynte, e fizolas poluos [vegeu *infra* 12 n.]»; JUAN MANUEL, *Lucanor*, XX, pp. 82-83: «—Señor conde Lucanor —dixo Patronio—, un omne era muy grand golfín et avía muy grand sabor de enriquescer et de salir de aquella mala vida que passava. Et aquel omne sopó que un rey, que non era de muy buen recado, se trabajava de fazer alquimia. Et aquel golfín tomó cient doblas et limólas, et de aquellas limaduras fizó, con otras cosas que puso con ellas,

cient pellas, et cada una de aquellas pellas pesava una dobla, et demás las otras cosas que él mezcló con las limaduras de las doblas. Et fuesse para una villa do era el rey et vistiósse de paños muy assessegados, [vegeu *infra* 12 n.]. Et estas nuevas llegaron al rey, et envió por él et preguntó si sabía facer alquimia».

20. *se abaté*: ‘s’arruinà, fèu fallida’ (DCVB, s. v. *abatre*, 8).

23. *aluda*: «Pell d’ovella o de be, adobada i suavitzada, i que en blanc o colorida s’emprava per fer guants, bosses, folrades de llibre, etc.» (DCVB, s. v.).

24. *s’endemà*: ‘l’endemà’, tot i que al xv és habitual *lo sendemà*; vegeu Introducció VII, 2.4 n. 53.

31. *plaser*: forma insòlita, deguda potser a una fórmula; cf. LLULL, *loc. cit.*: «Aquell rei hac molt gran plaser de sa venguda»; *Zifar*, *loc. cit.*: «e plazeme mucho en la tu venida».

32. *E dix-li*: ‘I [el rei] li demanà’; Pasqual construeix un diàleg en estil indirecte, mantenint, però, els *verba dicendi* propis de l’estil directe.

35. *pensar*: ‘atendre, servir’, esp. ‘alimentar’ (DCVB, s. v., 3c). Cf. *Zifar*, *loc. cit.*: «E el rey mando dar posada luego al cauallero, e mando pensar del luego muy bien».

10-11. L’experiència de l’alquímia requereix un ingredient desconegut que sembla impossible de trobar a la ciutat i que és absolutament imprescindible. Llull omet l’episodi i don Juan Manuel omet les dificultats. L’experiment s’ha de fer en secret i amb totes les garanties (Al-Jawbarī, Juan Manuel). El fals ingredient, «de nom innot» (l. 39) en Pasqual, rep els noms de *tabarmukk* en Al-Jawbarī, d’*alexandrique* en el *Zifar* i de *tabardie* en don Juan Manuel. L’alquimista se sorprèn que no el trobin i assegura que a la seva pàtria és tan abundant «que n carregaria hom X naus» (ll. 43-44) («dozientas azeymilas» en el *Zifar*, però també cent càrregues de camell en Al-Jawbarī i «çient azeymilas» en el *Zifar* [vegeu *infra* 15 n.]). Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 219-221: «Quant à moi, pour prouver que je ne suis pas ces gens-là, je ne demanderai qu’une seule chose au Sultan, que Dieu le fortifie au point qu’il n’ait jamais plus besoin du secours de personne! Il devra m’assurer qu’il ne me forcera à mettre moi-même la main à l’ouvrage. J’entends rester aussi éloigné que possible des instruments de travail. Je me bornerai simplement à indiquer aux exécutants ce qu’ils auront à faire et comment ils auront à le faire—. Le sultan s’engage à veiller personnellement à ce que les opérations se déroulent conformément aux vœux que l’homme vient d’exprimer. Et il l’invite à se mettre à l’oeuvre: —Au nom de Dieu, il est temps de nous y mettre. Tu peux commencer tout de suite, avec la bénédiction de Dieu, qu’Il soit exalté!—. Le Persan prend donc une feuille de papier et se met à dresser la liste des divers ingrédients dont il a besoin: —De telle drogue, telle quantité ... de telle autre drogue, telle quantité ... de telle autre encore, telle quantité ...—. La liste n’en finit pas. Il conclut enfin: —... et de tabarmukk khorassanien, cent mithqâls. Voilà, c’est tout. Ne tardez pas trop à m’apporter ces produits, sans en excepter un seul—. On passe le papier à l’Intendant général du Palais qui fait diligence. Quelques heures après, tous les produits se trouvent rassemblés sans qu’il en manque un seul... à l’exception bien sûr du tabarmukk khorassanien. —On n’en a trouvé nulle part —s’excuse l’Intendant—. Il n’y en a ni chez les droguistes de la ville ni à l’hôpital du Mâristâne. —Comment! —s’exclame le Persan—. Une ville comme Damas manque de tabarmukk! —N’y a-t-il rien qui puisse remplacer ce produit? — s’informe le sultan—. A moins qu’il n’existe un moyen qui nous permette de nous en passer? —Non —répond le Persan—. Cet ingrédient est précisément à la source du phénomène de transmutation du métal précieux. C’est un produit rare, mais je suis sûr que Damas ne doit pas en manquer. Que notre maître le Sultan donne l’ordre à son Prévôt de faire apposer dès cette nuit les scellés sur toutes les échoppes de droguistes de la ville. Qu’il n’oublie pas de faire de larges aumônes aux indigents, afin que Dieu nous seconde dans nos recherches. Et demain, escorté du Prévôt et de deux témoins dignes de foi, je m’en irai sur l’ordre du Sultan briser ces scellés les uns après les autres, je ferai ouvrir les boutiques, je les fouillerai de fond en comble s’il le faut, et nous finirons bien par trouver un peu de ce produit, si Dieu le veut, qu’Il soit exalté! Il est absolument nécessaire que nous parvenions à nous procurer de ce tabarmukk. Et je ne vois rien de mieux à faire pour l’instant, ô notre maître, que de permettre au Prévôt et à ses gens d’aller faire leur office au plus tôt. —Ton avis est excellent — reconnaît le Sultan. Et le prévôt al-Qâ’id, préposé à la surveillance des denrées, est aussitôt dépêché en ville avec mission de faire exécuter l’ordre du Sultan», i pp. 223-224: «Mais le Persan a réponse à tout: —Il faut en faire venir du Khorassâne. On en trouve là-bas sous forme de minerail dans une grotte de la montagne dont je connais bien les accès. Si quelqu’un veut en prendre cent charges de chameau, il le peut, car le produit existe en abondance»; *Zifar*, pp. 403-404: «e el cauallero fuese a casa del rey, que auia ya enbiado por el. E el rey quando lo vio, mando a todos que dexasen la casa, e finco solo con aquel cauallero, e dixole asy: “Cauallero, en grant codiçia me has puesto, que non puedo folgar fasta que meta mano en esta obra.” “Çertas, señor”, dixo el cauallero, “derecho fazes; ca quando rico fueres, todo lo que quisieres abredes, e reçelarovos han todos vuestros vezinos asy commo

fazen a mi señor el rey, por el grant auer que tiene, quel yo fis desta guisa”. “Pues que es lo que aue-mos mester”, dixo el rey, “para esto fazer?” “Señor”, dixo el cauallero, “manda algunos tus omes de poridat que vayan buscar por los mercaderos e por los espeçieros poluos de alexandrique, e conpralos todos quantos fallares; ca por lo que costare vna dobla fare dos, e sy para todo el año ouieremos abondo de los poluos, yo te fare con grant tesoro, que non lo abras do poner”. “Par Dios, cauallero”, dixo el rey, “buena fue la tu venida para mi, sy esto tu me fazes”. E enbio luego a su mayordomo e a otro ome de su poridat con el que fuese buscar estos poluos. E andudieron por toda la villa a buscar estos poluos e nunca fallaron ome que les dixiese que los conosçiese nin sabian que eran, e tornaron se para el rey e dixieronle que non fallauan recabdo ninguno destos poluos; ca dezian mercaderos e los espçieros que nunca los vieran nin oyeran fablar dellos sy non agora. “Commo non!”, dixo el cauallero. “Çertas tantos traen a la tierra de mio señor el rey, que dozientas azeymilas podria cargar dellos; mas creo que porque los non conosçedes non los sabedes demandar. Yre conbusco alla, e por auentura fallarlos hemos.” “Bien dize el cauallero”, dixo el rey. “Ydvos luego para alla.” E ellos se fueron por todas las tiendas de los espçieros preguntando por estos poluos, e non fallaron recabdo ninguno»; JUAN MANUEL, *Lucanor*, XX, p. 83: «[...] et preguntól si sabía facer alquimia. Et el golfín, commo quier quel fizo muestra que se quería encobrir et que lo non sabía, al cabo diol a entender que lo sabía, pero dixo al rey quel consejava que deste fecho non fiasse de omne del mundo nin auenturasse mucho de su aver, pero si quisiesse, que provaría antél un poco et quel amostraría lo que ende sabía. Esto le gradesció el rey mucho et paresció que segund estas palabras que non podía aver y ningún engaño. Estonce fizo traer las cosas que quiso, et eran cosas que se podían fallar, et entre las otras mandó traer una pella de tabardíe. Et todas las cosas que mandó traer non costaban más de dos o tres dineros».

38-39. *creols ... púlvara*: Pasqual enumera els instruments (gresols, manxes, carbó) i el productes (sofre, mercuri, pólvores) característics de l'alquímia; cf. 14. Per a la forma *creols*, vegeu DCVB, s. v.

40. *serquen*: el plural sembla un error induït per «speciers», atès que el subjecte gramatical és «Lo secretari»; també es pot entendre com una concordança *ad sensum* (cf. l. 42: «trobaven»), però cal tenir en compte que el secretari i el rei són els únics a qui s'ha revelat el nom del producte.

41. *Catolicon*: com el *Vocabularium* (o *Elementarium*) de Papies, el *Catholicon* de Giovanni Balbi da Genova és un vast diccionari enciclopèdic molt consultat pels professionals de l'*ars dictandi*, al costat de les *Derivationes* d'Uguccione da Pisa. Vegeu CINGOLANI 2006: 31 i n. 44.

43-46. *que és menyspreada ... sinó jo*: Pasqual insisteix més que els altres testimonis en el poc valor que al seu país es dona a l'ingredient desconegut, atès que ningú més no en coneix la virtut alquímica.

43. *que-n*: ‘fins al punt que en’, ús adverbial.

44. *carrell*: ‘carretell, barril’ (DCVB, s. v.).

12. El mercader ven l'ingredient desconegut a un especier. Pasqual ha posposat una seqüència que apareix abans en els testimonis paral·lels (vegeu *supra* 6-9 n.). Els detalls de la venda varien lleugerament en cada testimoni, però Pasqual i el *Zifar* coincideixen en l'altruisme fingit de l'alquimista envers l'especier pobre o ravaler, a qui no explica les possibles aplicacions del producte, sinó tan sols el preu de venda. L'especier pren el producte i el desa (Al-Jawbarī, *Zifar*). Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 214-215: «Ce travail terminé, il se déguise en ascète ambulante, jette sur ses épaules un manteau fait de haillons, met les boulettes en question dans sa besace et s'en va les présenter à un droguiste: —Peux-tu m'acheter la quantité de ce produit que voici? —De quel produit s'agit-il, et à quoi peut-il servir? —C'est du tabarmukk khorassanien. —Et quel usage aurais-je d'un tel produit? —C'est une substance de la plus haute utilité: on l'utilise comme contrepoison, et elle entre dans la composition de la plupart des médicaments qui combattent la migraine et les humeurs. Si je n'avais pas pris la décision de partir en pèlerinage vers la Maison Sacrée de La Mekke, sache que je ne m'en serais jamais séparé. Apprends en effet que ce produit vaut largement son poids d'or auprès de qui en connaît l'emploi. —A quel prix le vends-tu? —Je t'en demande à peine dix pièces d'argent. —Et moi je t'en offre trois tout au plus—. Finalement, le droguiste achète le lot pour cinq pièces d'argent et le range dans un bocal de terre cuite. Le Persan quant à lui prend ses cinq pièces et s'en va son chemin. Observe, ô lecteur, l'étrange audace de cet homme qui n'hésite pas à vendre mille mithqâl d'or pour le prix de cinq malheureuses pièces d'argent. Mais le Sage n'a-t-il pas dit: “Seul celui qui risque quelque chose de précieux peut espérer en cas de succès gagner quelque chose de précieux”?»; *Zifar*, p. 403: «e fue a vn espeçiero que estaua en cabo de la villa e dixole asy: “Amigo, quiero te fazer ganar, e ganare contigo.” “Plazeme”, dixo el espeçiero. “Pues tomad estos poluos”, dixo el cauallero, “e sy alguno te veniere a demandar sy tienes poluos de alexandrique, dy que poco tiempo ha que ouiste tres quintales dellos, mas mercadores venieron e te lo conpraron todo e lo leuaron, e que non sabes sy te finca algunt poco. E quando los catares, di que non te fincaron sy no estos pocos, e non lo des menos

de dies doblas; e las çinco doblas daras a mi, e las otras çinco fincaran contigo”. E el espeçiero tomo los poluos e guardolos muy bien»; JUAN MANUEL, *Lucanor*, XX, p. 82: «et levó aquellas pellas et vendiólas a un espeçiero. Et el espeçiero preguntó que para qué eran aquellas pellas, et el golfín díxol que para muchas cosas, et señaladamente que sin aquella cosa que se non podía fazer el alquimia, et vendiól todas las cient pellas por cuantía de dos o tres doblas. Et el espeçiero preguntól cómo avían nombre aquellas pellas, et el golfín díxol que avían nonbre tabardíe».

13. Troballa de l'ingredient desconegut. L'episodi, omès per don Juan Manuel, també acosta Pasqual al *Zifar* per contrast amb Al-Jawbarī. En tots dos textos l'alquimista resta amb el rei mentre el seu agent (el secretari o el «mayordomo») recorre els especiers de poc recapte. Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 221-222: «Le lendemain, al-Qâ'id escorté de deux témoins dignes de foi vient prendre le Persan au Palais. Une monture est mise à sa disposition, et le petit groupe descend vers la ville. L'une après l'autre, ils font ouvrir toutes les boutiques sus lesquelles sont encore les scellés, et fouillent chacune d'entre elles à la recherche du tabarmukk. Ils arrivent enfin à celle où notre ami déguisé en mendiant avait vendu quelques jours plus tôt ses étranges boulettes. Le Prévôt et les deux témoins montent d'abord les marches, suivis du subtil chimiste qui leur recommande: —Cherchez calmement, sans précipitation—. Le propriétaire de la boutique se propose de les aider dans leurs recherches. Il ouvre devant eux tous ses flacons, l'un après l'autre, jusqu'à ce qu'apparaisse le petit bocal de terre cuite où se trouve le tabarmukk. Dès qu'il a pris connaissance du contenu du récipient en question, le Persan fait éclater son contentement: —Par Dieu, le Sultan est un homme chanceux!—. Puis s'adressant au Prévôt et aux deux témoins: —Appelez chacun votre sceau sur le couvercle de ce vase, et faites-le envoyer tel quel au Palais—. Il s'approche ensuite du propriétaire de la boutique et lui demande: —Où t'es-tu procuré ce produit? —Je l'ai acheté à un ascète mendiant. —A quel prix? —Cinq pièces d'argent—. Le Persan dénoue son mouchoir et dit: —Tiens, voilà dix pièces d'argent, prends-les et ne te dérange pas davantage. Ton travail t'attend, nous n'avons pas besoin de toi pour porter ceci au Palais—. Ils reprennent leurs montures et s'en retournent le coeur content. On les introduit auprès du sultan, et le Persan lui apprend la nouvelle: —La chance a l'air de vouloir favoriser notre maître le Sultan. Ce tabarmukk que nous avons réussi à trouver va nous permettre, s'il plait à Dieu, de fabriquer beaucoup d'or. —A présent, tu n'as plus d'excuse pour tarder à te mettre au travail —fait malicieusement le sultan—. Passons donc à l'action. —Nous commencerons dès cette nuit, ô notre maître, mais invoquons d'abord Dieu pour qu'il nous assiste dans cette tâche, qu'Il soit exalté»; *Zifar*, pp. 404-405: «E el cauallero demando al mayordomo del rey sy auia otras tiendas de espeçieros y açerca, que fuesen alla, que no podía ésser que los non fallasen. “Çertas”, dixo el mayordomo, “non ay otras tiendas en toda la villa, saluo ende tres que estan en el arraua”. E fueron para alla, e en las primeras non fallaron recabdo ninguno; mas vno que estaua mas en cabo que todas, dixo que poco tienpo auia que leuaron mercaderos del tres quintales de tales poluos commo ellos dezian. E preguntaronle sy fincara alguna cosa ende, e el dixo que non sabia, e fizo commo que escrudiñaua sus arcas e sus sacos, e mostros aquellos pocos de poluos quel auia dado el cauallero. E demandaronle que por quanto gelos daria, e el dixo que non menos de dies doblas. E el cauallero dixo que gelas diesen por ello, syquier por fazer la proeua, e dieronle dies doblas, e tomo los poluos el mayordomo e leuolos para el rey. E dixieronle commo non podieran auer mas de aquellos poluos, commoquier quel espeçiero les dixiera que poco tienpo auia que vendiera tres quintales dellos. E el cauallero dixo al rey: “Señor, guarda tu estos poluos, e manda tomar plomo, pesso de veynte doblas, e fas traer carbon para lo fundir, e faga el tu mayordomo en commo le yo dire, e sey çierto que me fallara verdadero en lo que te dixes.” “Quiera-lo Dios”, dixo el rey, “que asy sea!”».

64. *assumà*: 'ensumà'; el verb *assumar* es troba enregistrat exclusivament amb el sentit de 'sumar' o 'resumir' (*DCVB*, s. v.; *DECLC*, s. v. *som*), però Corominas observa que la *n* de *ensumar* (*DECLC*, s. v.) és epentètica i enregistra algunes formes dialectals properes a *assumar*.

14. El mercader fa, finalment, la demostració de la presumpta transmutació alquímica, i la puresa de l'or és aprovada pels millors argenters de Londres. Llull i don Juan Manuel ometen el procediment, mentre que els altres testimonis descriuen amb detall el procés de calcinació, amb la separació dels ingredients volàtils i la fusió de l'or. Pasqual assigna una acció a cada personatge («lo rey buffe al foch, lo secretari posa los creols, lo mercader mescla [...]» [ll. 66-67]) i descriu l'evaporació del mercuri i la combustió del sofre (del plom amb la calç en el *Zifar*). Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 222-223: «Le soir déjà tombe sur eux; ils se font apporter tous les instruments nécessaires. Le sultan, simplement assisté d'un domestique, préside sur une estrade. Quant au Persan, il se contente de gagner un angle de la salle, où il se tient soigneusement à l'écart. C'est de là qu'il donne ses directives: —Que notre maître le Sultan fasse verser dans le creuset tel poids de tel ingrédient, tel poids de tel autre

ingrédient—. Et il énumere ainsi tous les produits qui doivent aider à la fabrication, en indiquant à chaque fois les justes quantités requises. Puis il conclut: —Et de tabarmukk, cent mithqâls—. On suit fidèlement ses prescriptions; chacun des éléments est versé à son heure dans le creuset. Il ordonne encore: —Allumez le feu, et faites actionner les soufflets—. Le feu ronfle, et l'on entretient son ardeur jusqu'à ce que tous les ingrédients soient absolument consumés et que l'or commence à fondre. —Et maintenant, avec la benediction de Dieu, versez!—. Le creuset est renversé: un filet d'or liquide se met à couler, du bel or égyptien qui prend aussitôt la forme d'un superbe lingot. A cette vue, le sultan ressent comme un éblouissement: la stupéfaction le cloue littéralement sur place. Il reprend bientôt ses esprits, et c'est pour ordonner de tenter sur-le-champ une nouvelle opération. Tant et si bien qu'au bout de la nuit, nos amis sont en possession de quelque mille dînars de métal précieux. Ils continueraient bien à oeuvrer, mais le tabarmukk est à présent complètement épuisé. Et l'on a beau en faire chercher, cette fois il est vraiment impossible d'en trouver»; LLULL, *Fèlix*, 36.61-66 [VI, 4]: «Denant lo rey mes aquell home una d'aquelles brusties en la caldera on fonia gran re de dobles que·l rey li havian donades, per tal que les muntiplicás. L'aur qui era en la brustria pesava mil dobles; e·l [ed. el] rei n'avia meses dos milia en la caulera et a la fi pesá la massa del aur tria milia dobles. Per tres veguades feu açó l'ome e·l rey cuydá·s que fos alquimista segons veritat»; Zifar, p. 405: «Otro dia en la mañãa vino el cauallero e mando que posiesen en vn cresuelo los poluos e el plomo, e que lo fundiesen, e mandoles lançar otros poluos desuso de la calçina, de los huesos, que desgasto el plomo e lo torno en fumo, e fincaron los poluos de las veynte doblas todo fundido. E quando lo sacaron, fallaron pesso de veynte doblas del mas fino oro e mas puro que podia ser. E el rey quando lo vio, fue muy ledo e touo quel auia fecho Dios mucha merçed con la venida de aquel cauallero»; JUAN MANUEL, *Lucanor*, XX, pp. 83-84: «Desque las traxieron et las fundieron antel rey, salió peso de una dobla de oro fino. Et desde el rey vio que de cosa que costaba dos o tres dineros salía una dobla, fue muy alegre et tóvose por el más bienandante del mundo et dixo al golfín que esto fazía, que cuydava el rey que era muy buen omne, que fiziesse más. Et el golfín respondiól commo si non sopiesse más daquello: —Señor, quanto yo desto sabía, todo vos lo he mostrado, et daquí adelante vós lo faredes tan bien commo yo; pero conviene que sepades una cosa: que cualquier destas cosas que mengüe non se podría fazer este oro—. Et desde esto ovo dicho, espedióse del rey et fuesse para su casa. El rey probó sin aquel maestro de fazer el oro, et dobló la recepta et salió peso de dos doblas de oro. Otra vez dobló la recepta, et salió peso de quatro doblas; et assí commo fue creciendo la recepta, assí salió pesso de doblas. Desde que el rey vio que él podía fazer quanto oro quisiese, mandó traer tanto daquellas cosas para que pudiese fazer mill doblas. Et fallaron todas las otras cosas, mas non fallaron el tabardíe. Desde que el rey vio que, pues menguava el tabardíe, que se non podía fazer el oro, envió por aquel que gelo mostrara fazer et díxol que non podía fazer el oro commo solía. Et él preguntól si tenía todas las cosas que él le diera por escripto. Et el rey díxol que sí, mas quel menguava el tabardíe. Estonce le dixo el golfín que por cualquier cosa que menguasse que non se podía fazer el oro, et que assí lo avía él dicho el primero día».

66. *lo rey buffe al foch*: amb les manxes esmentades més amunt (l. 38).

68-69. *l'argent viu se convertex en àer, lo suffre en fum*: l'evaporació del mercuri i la combustió del sofre en diòxid de sofre purifiquen l'or fos. El mercuri i el sofre, considerats germans per la seva extraordinària afinitat, són els elements principals de l'alquímia, que explica la gènesi de tots els metalls per la sulfuració del mercuri en graus diversos, sota la influència dels astres. La mortificació de l'argent viu amb el seu germà, el sofre, és el principi bàsic de l'alquímia, com recorda Chaucer (*Canterbury Tales* VIII, 1431-1439), citant el *Rosarium* i el *De secretis nature* d'Arnau de Vilanova (COOPER 1996: 374-376).

70-71. *noble de nau*: cf. DCVB, s. v. *noble*: «Moneda d'or, d'origen anglès, que estigué en circulació a Castella i Aragó en el segle XV [...]. *Noble de nau*: moneda de la dita procedència que tenia en l'anvers la figura del rei d'Anglaterra dins una nau.»

71. *alegres*: 'alegre', amb desinència -s del cas recte, podria ésser un residu lingüístic del model que Pasqual adapta, potser romànic i concretament occità; cf. Zifar, *loc. cit.*: «fue muy ledo»; JUAN MANUEL, *loc. cit.*: «fue muy alegre».

15. El mercader és tramès a Castella amb gran pompa i una gran suma de diners en moneda anglesa per a l'adquisició de l'ingredient desconegut, però el rei l'espera debades. Pasqual i el Zifar ometen les protestes amb què l'alquimista fingeix de refusar-hi (Al-Jawbarī, Juan Manuel). Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 223-225: «—Comment faire, maintenant? —se désolé le Sultan—. Nous avons cherché en vain. Personne ne peut plus nous en procurer—. Mais le Persan a réponse à tout: —Il faut en faire venir du Khorassâne. On en trouve là-bas sous forme de mineral dans une grotte de la montagne dont je connais bien les accès. Si quelqu'un veut en prendre cent charges de chameau, il le peut, car le

produit existe en abondance. J'ai pénétré moi-même à l'intérieur de la grotte et j'ai pu en ramener une quantité considerable. J'en ai d'ailleurs conservé un bon quintar qui doit se trouver en ce moment dans la maison que je possède par là-bas—. Le sultan à ces mots reprend courage: —Je m'en vais faire préparer à l'instant même une caravane. Mais qui pourrait la conduire mieux que toi? Pars donc, et si l'accès de la grotte se révèle trop difficile, rapporte-nous au moins ce qui se trouve dans ta maison. Cela dit, si tu arrives malgré tout à pénétrer dans la grotte, rapporte tout ce que les bêtes pourront transporter. Ne t'inquiète pas, je te munirai d'une lettre de recommandation auprès du Grand Sultan afin que nul ne puisse entraver ton action—. Mais notre Persan feint d'abord de refuser: —Si le Sultan en juge ainsi, qu'il daigne envoyer là-bas un autre que moi. La vie à Damas m'est trop agréable: je tiens absolument à continuer à servir à la Cour du Sultan. —Et moi je tiens absolument à ce que tu partes. Saches enfin qu'en m'obéissant tu t'emploies à mériter une fabuleuse récompense—. Cet argument et quelques autres viennent à bout de la résistance de notre homme qui accepte finalement, à contrecœur dirait-on, d'entreprendre ce voyage. Mais dans quelles conditions! Le sultan veille lui-même aux préparatifs, et lui confie une véritable fortune: soixante chameaux portant les uns des vêtements de grand prix fabriqués à Tinnis, à Damiette, à Alexandrie, les autres une cargaison de sucre incarnat. Il lui fait également cadeau d'une tente spacieuse, d'une cuisine de campagne, d'une installation qui lui permette de faire ses ablutions en privé, avec tous les valets qu'il lui faut pour le servir, sans oublier une grosse somme d'argent qui couvrira largement toutes ses dépenses jusqu'à Baghdâd; après quoi il lui suffira de vendre peu à peu ses marchandises pour poursuivre confortablement son chemin jusqu'en Perse. Il lui remet enfin des lettres à l'adresse de tous les émirs à qui il risque d'avoir affaire sur sa route, en leur recommandant d'avoir tous les égards pour le chef de cette expédition et de l'assister sans compter à la dépense si jamais il vient à se trouver en difficulté. En grande pompe, tous les hauts personnages de la Cour et le sultan lui-même viennent lui faire leurs adieux. Et notre Persan quitte Damas dix fois plus riche qu'il n'y était venu. Chacun de ceux qui le regardent partir s'extasie en son cœur: cet homme est arrivé à la connaissance de la Pierre vénérée! il a réussi à domestiquer la puissance philosophale des éléments!»; LLULL, *Fèlix*, 36.66-68 [VI, 4]: «A la fi aquell home fugí ab gran re d'aur que'l rey li havia comanat per tal que muntificás, cor cuydava's que lo confit qui era en les brustries hagués virtut per la qual l'aur se multiplicava en la fornal»; Zifar, p. 405: «e demandole commo podia auer mas de aquellos poluos para fazer mas obra. “Señor”, dixo el cauallero, “manda enbiar a la tierra de mio señor el rey, que y podran auer syquiera çient azeymilas cargadas”. “Çertas”, dixo el rey, “non quiero que otro vaya sy non tu, que pues el rey mio amigo fiaua de ti, yo quiero fiar de ti otrosy”. E mandole dar dies camellos cargados de plata, de que conprase aquellos poluos. E el cauallero tomo su auer e fuese, con entençion de non tornar mas nin de se poner en lugar do el rey le podiese enpesçer; ca non era cosa aquello quel rey queria que feziese, en quel podiese dar recabdo en ninguna manera»; JUAN MANUEL, *Lucanor*, xx, p. 84: «Estonce preguntó el rey si sabía él dó avía este tabardíe, et el golfín le dixo que sí. Entonce le mandó el rey que, pues él sabía dó era, que fuesse él por ello et troxiesse tanto, por que pudiesse fazer tanto quanto oro quisiesse. El golfín le dixo que commo quier que esto podría fazer otri tan bien o mejor que él, si el rey lo fallasse por su servicio, que yría por ello, que en su tierra fallaría ende asaz. Estonce contó el rey lo que podría costar la compra et la despensa, et montó muy grand aver. Et desque el golfín lo tovo en su poder, fuesse su carrera et nunca tornó al rey. Et assí fincó el rey engañado por su mal recabdo. Et desque vio que tardava más de quanto devía, envió el rey a su casa por saber si sabían dél algunas nuevas. Et non fallaron en su casa cosa del mundo sinon un arca cerrada, et desque la abrieron, fallaron y un escripto que dizía assí: “Bien creed que non ha en el mundo tabardíe, mas sabet que vos he engañado. Et quando yo vos dizía que vos faría rico, devierades me dezir que lo feziesse primero a mí et que me creeríedes”».

73. *que*: ‘fins al punt que’, ús adverbial.

76. *prometent*: el participi de present concorda amb l'objecte pronominal («'l», «ell», «li»), subjecte el·líptic de l'oració completiva que segueix («seria tornat»).

76-77. *dins l'any seria tornat*: ‘tornaria abans d'un any’.

16-19. Segona unitat narrativa: inventari dels folls de la ciutat. A diferència d'Al-Jawbarī, el *Zifar* i Pasqual introdueixen aquesta segona unitat narrativa mitjançant un motiu folklòric molt divulgat per les *Mil i una nits*: el rei que recorre d'incògnit els carrers de la ciutat per conèixer l'opinió del poble (vegeu xv, 30 i n.). El parentiu és extraordinari: en tots dos textos el rei escolta de fora estant, mentre que els de dins de la «casa» o «taverna» van dient qui és el més foll de la ciutat a parer de cadascun, fins que hom anomena el rei; llavors el rei, irat, irromp a la sala, obliga el qui l'ha acusat a identificar-se i l'interroga. És possible que una font comuna hagués volgut substituir la figura de l'excèntric que fa l'inventari dels folls per un altre motiu oriental, la ronda nocturna que permet de recollir les enraonies del poble; no obstant això, el *Zifar* també al·ludeix al final a un cert «llibre de la nesçedat», men-

tre que el *Lucanor*, sense ronda nocturna, atribueix la llista a un grup de treballadors que riuen i escriuen. El motiu de llibre es perpetua en la tradició independent del *Novellino Borghini* (vegeu *infra*). Cf. AL-JAWBARĪ, IX, 10, pp. 225-227: «Mais le plus étonnant dans cette histoire est peut-être la fin. En ces années-là vivait à Damas un homme qui avait dressé un catalogue des dupes les plus illustres de son temps. Il entendit parler de l'affaire, comprit tout de suite de quoi il s'agissait, mena sa petite enquête et inscrivit en tête de sa liste: "Nour al-Dîne Mouhammad ibn Zannkî, Prince des Dupes". La formule fit rapidement le tour de la ville, au grand étonnement du vizir qui avait pourtant bien villé à ce que personne n'eût le fin mot de l'histoire, et qui alerta aussitôt le sultan: —On raconte partout qu'Un Tel t'a inscrit sur une liste de sa façon en qualité de "Prince des Dupes". —De quelle duperie ai-je bien pu être la victime, qu'il me traite de cette façon? Amène-le donc ici—. Les sbires cueillent le bonhomme quelque part en ville et transmettent la requête: —Au nom de Dieu, il te faut rendre visite au Sultan: il désire te parler. Sa liste en poche, notre homme suit ceux qui viennent de l'interpeller. Et le voici bientôt debout devant le sultan qui conduit lui-même l'interrogatoire: —Tu es bien Un Tel? —Oui. —Et tu as dressé un catalogue des Dupes? —Oui, et voici ton nom qui s'y trouve inscrit—. Il lui montre le document. —Mais qu'est-ce qui dans ma conduite —interroge le sultan— a bien pu t'amener à en décider ainsi? —Le fait est qu'il pourrait peut-être se trouver quelqu'un qui l'emportât encore sur toi en ce domaine. Il s'agit de certain escroc qui est venu te trouver et qui a machiné une ruse admirable à laquelle tu t'es laissé prendre. Il s'est contenté de réduire en poudre mille dînârs d'or, et te les a fait retrouver au fond de son creuset. Après quoi il est parti en emportant en échange des richesses immenses qui appartiennent, si je ne m'abuse, à la Communauté des musulmans. A l'heure qu'il est, tu attends encore ton tabarmukk. En vérité, je n'ai jamais rencontré de toute ma vie fraude plus habile que celle-là! —Mais justement —rétorque le sultan—, s'il revenait un de ces jours en rapportant le tabarmukk que je l'ai envoyé chercher, et si avec ce tabarmukk j'arrive à faire autant d'or que je veux! —O maître, si jamais ton Persan revient, sache que j'effacerai aussitôt ton nom de ma liste pour inscrire le sien à la place. Comme je te le disais tout à l'heure, il se trouvera alors quelqu'un qui l'emportera sur toi en ce domaine: mais celui-là, je doute fort qu'on puisse jamais lui disputer le premier rang dans la hiérarchie des Dupes [...]»; *Novellino Borghini*, LXXIV: «Uno s'era messo a scrivere tutte le follie e le scipidezze che si facessero. Scrisse d'uno che s'era lassato ingannare a uno alchimista, perché, per uno, gli avea renduto il doppio di quello che gli avea dato, e, per raddoppiare più in grosso, gli diede cinquanta fiorini d'oro; ed egli se n'andò con essi. Andando questo ingannato a lui, e domandando perché l'avea schernito così, e dicendo: —Se egli mi avesse renduto il doppio, come dovea ed era usato, che avrebbe scritto? —rispose: —Avere'ne tratto te, e messovi lui» (ed. LO NIGRO 1963: 335); *Zifar*, pp. 405-406: «Este rey moro era tan justiciero en la su tierra, que todas las mas noches andaua con dies o con veynte por la villa a oyr que dezian e que fazian cada vno. Asy que vna noche estauan vna pieça de moros mançebos en vna casa comiendo e beuiendo a grant solas, e el rey estando a la puerta de parte de fuera escuchando lo que dezian. E començo vn moro a dezir: "Diga agora cada vno qual es el mas nesçio desta villa." E cada vno nonbro el suyo. E dixo luego aquel moro manço: "Pues el mas nesçio de aquesta villa que yo se, es el rey." Quando el rey lo oyo fue mucho yrado, e mando a los sus omes que los prendiesen e que los guardasen ay fasta otro dia en la mañana, que gelas leuasen. E porende dizen que quien mucho escucha de su daño oye. E ellos començaron a quebrantar las puertas, e los de dentro demandaron que quien eran. Ellos les dixieron que eran omes del rey. E aquel moro manço dixo a los otros: "Amigos, descubiertos somos, ca çiertamente el rey ha oydo lo que nos dixiemos; ca el suele andar por la villa escuchando lo que dizen del. E sy el rey vos feziere algunas preguntas, non le respondades ninguna cosa, mas dexatme a mi, ca yo le respondere." Otro dia en la mañana leuaronlos antel rey presos, e el rey con grant saña començoles a dezir: "Canes, fijos de canes, que ouistes conmigo en dezir que yo era el mas nesçio de la villa? Quiero saber qual fue de vos el que lo dixo." "Çiertas", dixo aquel moro manço, "yo lo dixi". "Tu?", dixo el rey: "dyme por que cuydas que yo so el mas nesçio". "Yo te lo dire", dixo el moro. "Señor, sy alguno pierde o le furtan alguna cosa de lo suyo por mala guarda, o dize alguna palabra errada, nesçio es porque non guarda lo suyo, nin se guarda en su dezir; mas avn non es tan nesçio commo aquel que da lo suyo do non deue, lo que quiere perder a sabiendas asy commo tu feziste. Señor, tu sabes que vn cauallero estraño vino a ti, e porque te dixo que te faria oro de plomo, lo que non puede ser por ninguna manera, distele dies camellos cargados de plata con que conprase los poluos para fazer oro. E crey çiertamente que nunca le veras mas ante ty, e sy as perdido quantol diste, e fue grant mengua de entendimiento." "E sy veniere?", dixo el rey. "Çierto so, señor", dixo el moro, "que non verna por ninguna manera". "Pero sy veniere?", dixo el rey. "Señor", dixo el moro, "sy el veniere, raeremos el tu nonbre del libro de la nesçedat e pornemos y el suyo; ca el verna a sabiendas a grant daño de sy, e por aventura a la muerte; porque el non podra fazer aquello que te prometio, e asy sea el mas nesçio que tu"; JUAN MANUEL, *Lucanor*, XX, pp. 84-85: «A cabo de algu-

nos días, unos omnes estavan riendo et trebejando, et escribían todos los omnes que ellos conoscían, cada uno de cuál manera era, et dizían: “Los ardidés son fulano et fulano; et los ricos, fulano et fulano; et los cuerdos, fulano et fulano.” Et assí de todas las otras cosas buenas o contrarias. Et cuando ovieron a escribir los omnes de mal recado, escribieron y el rey. Et cuando el rey lo sopo, envió por ellos et asseguróles que les non faría ningún mal por ello et díxoles que por quél escrivieran por omne de mal recabdo. Et ellos dixiéronle que por razón que diera tan grand aver a omne estraño et de quien non tenía ningún recabdo. Et el rey les dixo que avían errado, et que si viniesse aquel que avía levado el aver, que non fincaría él por omne de mal recabdo. Et ellos le dixieron que ellos non perdían nada de su cuenta, ca si el otro viniesse, que sacarían al rey del escripto et que pornían a él».

81. *de aquests vagabondos*: a més del plural en *-os* (vegeu XXIII, 14 n.) i del valor indefinit de la preposició *de* ('alguns, uns quants'), noteu la funció dística del demostratiu.

85. *desbostat*: 'malgastat, dilapidat'; vegeu XXXV, 6 n.

88. *lo*³: omès al ms., però cf. ll. 83, 85 i 87: «lo pus foll».

91-92. *Si ve, la follia serà mia de açò que he dit*: observeu que Pasqual moralitza l'acudit, fent que la follia recaigui sobre aquell qui hauria blasmat el rei injustament en el cas que l'alquimista no consumés l'estafa; segons tots els altres testimonis, el fals alquimista seria un ximple si no aprofités l'oportunitat d'estafar un incaut.

[XLVII.] DEL CERCLE DE LA MONEDA FALSA E DE TOTA ALTRA COSA FALSIFICADA

1-2. L'exposició de la culpa i de la pena del present cercle és una mica confusa. Pasqual intenta encabir la desena *bolgia* dantesca —els falsaris— en la categoria de frau comès en la cosa, adaptant-hi la divisió de la falsedat (*re ipsa, facto, dicto*) que proposa PIETRO, *In Inf.* XXIX, 11-18 [Nan 251]: «Nam omnis falsitas, ut dixi, comitur altero de tribus modis, videlicet aut re ipsa, ut expendendo falsam monetam scienter seu dando, solvendo, exercendo quamlibet rem falsam aliam [...]; aut comitur facto, ut in fabricando falsam monetam vel corrumpendo cum alchimia et alia falsa agendo et fatiendo [...]; aut falsitas comitur dicto, ut fecit infrascriptus Simon periurus et uxor faraonis.» Aquesta classificació es combina amb el comentari als exemples d'*Inf.* XXX, 46-99; cf. PIETRO, *In Inf.* XXX, 53-60 [Nan 258]: «Fingendo deinde se invenire [...] falsarium monete [...]. Fingendo eum ydropicum ut denotet insatiabilem sitim talium [...]. Et equiperat periurium falso. [...] Item et verbo etiam falsum comisit uxor illa faraonis que accusavit Iosep [...]; de qua vide Genesis capitulo XXXVIII.» Atès el caràcter general d'aquesta exposició, Pasqual ha omès la identitat dels damnats que exemplifiquen cada culpa. Vegeu Introducció VI, 5.3.

2-3. *la moneda falsa ... falsa*: per als problemes textuais del *Comentum* en aquest lloc, vegeu Estudi complementari III, 4.2.2.

2. Pasqual inclou dins el frau comès en la cosa el perjuri que serveix per a exercir una falsa mercaderia. Vegeu XLI, 6, i XLVI, 2-3 n.

3-4. Els exemples de falsificació de la persona (Mirra i Gianni Schicchi) són versió de PIETRO, *In Inf.* XXX, 3-14 [Nan 254-255], corresponent a *Inf.* XXX, 22-45.

10. Pasqual omet el text de la citació ovidiana (*Met.* x, 298-299).

4. Joan Pasqual ha enriquit la narració del frau de Gianni Schicchi amb alguns de detalls que en reforcen el realisme i la versemblança: el florentí Simone de' Donati ofegà l'oncle Buoso «ab r^a tuallo-la» (l. 11); Gianni no pogué suplantar-lo sinó «levant-lo del lit, metent-lo secretament en altra cambra» (ll. 12-13); aleshores féu testament, «pensant lo notari que aquell qui fahia lo testament fos Bosi» (l. 15). Aquesta darrera frase també serveix per a subratllar la intenció fraudulenta de la suplantació.

5-8. Versió abreujada de PIETRO, *In Inf.* XXX, 14-52 [Nan 255-257], amb omissió de les citacions clàssiques i de la informació mitogràfica supèrflua, a més dels comentaris sobre la fúria que turmenta els falsificadors de la identitat (*ibid.*, 14-17). Dante evoca Atamant i Hècuba (*Inf.* XXX, 1-12 i 13-21) com a exemples d'una fúria brutal menys exasperada que la que turmenta en aquesta *bolgia* els falsificadors de la identitat. Atesa aquesta funció merament retòrica, el cas d'Hècuba (**8**) sembla superflu en aquest capítol; no pas, en canvi, l'exemple d'Atamant (**5-7**), perquè Juno disfressà la seva identitat per enganyar Sèmele. Pasqual sí que suprimeix dues glosses finals sobre Narcís (*ibid.*, 64-66 [Nan 258]; *Inf.* XXX, 128) i sobre la reprehensió de Virgili a Dante (*ibid.*, 61-64; *Inf.* XXX, 130-148).

19-21. *filla de Cadí ... prenyada de Júpiter*: Pasqual ha abreujat dràsticament les notícies sobre Cadme i les seves filles i només n'ha recollit les referides a Sèmele, afegides en una llarga aposició al seu nom.

19. *Cadí*: Cadme; «Cadinus» és la forma més habitual en la tradició del *Comentum*. — *Aguèron*: Agènor.

20. 4°: per «3°» o «III°», és un error d'arquetip només esmenat en el grup B^{ac}NO del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 4.2.3.

21. *Juno*: repetició del subjecte (l. 18: «La qual») després d'una aposició llarga i complexa. — *vètula*: 'velleta', llatinisme lèxic; cf. XXXVIII, 139.

23. *Aquesta Samele... cregué-la*: afegitó de Pasqual per a subratllar la intenció fraudulenta de la disfressa de Juno.

32. *Crasanda*: Cassandra.

[XLVIII.] DEL CERCLE DE LA YPOCRISIA

1-9. L'exposició del cercle de la hipocresia (sisena *bolgia* dantesca) és versió gairebé íntegra de PIETRO, *In Inf.* XXIII [Nan 214-216], amb omisió d'una glossa inicial (*ibid.*, 1-6), sense relació amb la matèria, i amb anticipació de Caifàs (7) i el diable (8) als exemples moderns (9).

7. *de occulti vici ... de virtutis*: encobriment d'un vici ocult sota una capa astuta i simulada de virtut.

3. Pasqual insereix la citació de Dante, amb la paràfrasi corresponent, seguint una indicació de PIETRO, *ibid.*, 13-14 [Nan 215]: «Quare vide quare auctor eos ita fingat chopertos ambulare». El cultisme *ponderós* (ll. 10 i 17) és aportació de Pasqual.

9-10. *vestidures plúmbeas*: mots manlevats de PIETRO, *ibid.*, 24 [Nan 215]: «vestes plumbeas»; cf. ll. 16 i 28-29.

14. *che 'n Crogni*: al ms. «chenerogni», que esmeno d'acord amb una variant de *Clogni* ben enregistrada en la tradició manuscrita (MOORE 1889: 166; PETROCCHI 1966-1967: I, 388) i que explica fàcilment la confusió gràfica (*c/e*). Vegeu Estudi complementari II, 2.5.

16. *de part dedins ... etc.*: paràfrasi de DANTE, *Inf.* XXIII, 65 (cf. l. 32).

16-17. *diverses vestadures*: una d'exterior, daurada, i una altra d'interior, de plom.

17. *van planyent e plorant*: cf. DANTE, *Inf.* XXIII, 58-60: «La giù trovammo una gente dipinta / che giva intorno assai con lenti passi, / piangendo e nel sembiante stanca e vinta.»

21. *dealbata*: per «dealbate»; el metaplasm de gènere, compartit amb els testimonis *KQT* del *Comentum*, és poligenètic.

22. *és luhent de part defora*: el subarquetip β del *Comentum* cometé en aquest punt (*ibid.*, 19 [Nan 215]) l'error «intus est lucens» (*BEGHKNOQS*) en comptes de la lliçó correcta «intus est luteus» (*CDR*); per evitar el contrasentit, alguns testimonis de la família β proposen innovacions com ara «intus est turpis et extra lucens» (*L*) — «dentro è sozza e di fuori lucente» (*I*), «de dentro es suzia e de fuera luziente» (*M*) — o simplement «extra est lucens» (*T*), coincidint amb la innovació de Pasqual o del seu model. Vegeu Estudi complementari III, 2.2 C, i 7.3 per a la possibilitat de contaminació.

25. *ad vos ... autem*: d'acord amb testimonis de diverses famílies del *Comentum*, i en particular amb *L*; vegeu Estudi complementari III, 7.3.

26-27. *les foranes són semblants de palla, mes dedins ... magestat*: la sobrevesta és lleugera, mentre que el vestit de sota és feixuc. Però el sentit del símil dantesc és un altre (vegeu 6): les capes de plom amb què l'emperador Frederic feia executar els reus de lesa majestat semblen lleugeres, com si fossin de palla, si es comparen amb les que vesteixen els hipòcrites a l'infern; cf. PIETRO, *ibid.*, 22-23 [Nan 215]: «Comparando eas vestes ad illas Federici ut ad paleas respective.»

32. *gravi*: al ms. «granj», però l. 16: «greus».

7. Versió reordenada de PIETRO, *ibid.*, 31-39 [Nan 216], corresponent a *Inf.* XXIII, 109-126.

34. *Anna*: Annàs; adaptació de la forma paroxítona llatina (*Annas -ae*).

37. *fou*: 'féu' («fécit»).

38. *per ço són ... subpeditats*: Pasqual omet la crucifixió d'Annàs i Caifàs; cf. PIETRO, *ibid.*, 36 [Nan 216]: «ideo fingit eos crucifissos ab omnibus illis ypocritis subpeditari.»

8. La glossa (*ibid.*, 39-40 [Nan 216]) correspon a *Inf.* XXIII, 139-146.

39. *Subdent*: 'Fent menció, al·ludint', calc lèxic i sintàctic del ll. *subdendo*.

40. *mendacii*: Pasqual o el seu model substitueix el pronom anafòric «eius» pel seu referent exacte, *mendacium*; cf. Io 8, 44: «quia non est veritas in eo: cum loquitur mendacium, ex propriis loquitur, quia mendax est, et pater eius».

9. La glossa (*ibid.*, 26-31 [Nan 216]) correspon a *Inf.* XXIII, 100-108.

41. *frases*: en realitat «fratres gaudentes», és a dir, membres de l'orde militar dels Cavallers de la Verge Maria Gloriosa, instituït a Bolonya el 1261.

44. *cum alegres hagueren presa la senyoria*: afegitó de Pasqual, que probablement desconeix l'orde militar dels *frati godenti*; cf. PIETRO, *ibid.*, 27-28 [Nan 216]: «ambos fratres gaudentes, qui

ellecti fuerunt [...]». Pasqual deu haver vist en *gaudentes* («alegres») una referència a l'aparença benigna dels dos frares hipòcrites (cf. ll. 45-46), gràcies a la qual foren escollits per a la pacificació de Florència.

45. *seus*: per «llurs», calcant el model llatí («cum suis sequacibus»). Vegeu Introducció VII, 2.4.

45-46. *ans de la senyoria, anyells; dins la senyoria, lops*: conclusió moral afegida per Pasqual i inspirada per la citació de Mt 7, 15, al·legada més amunt (ll. 24-26).

10. Aquest darrer paràgraf sembla destinat a contenir o a ampliar les autoritats bíbliques contra la hipocresia que Pasqual ha citat més amunt (**4**) sense alterar l'ordre de Pietro Alighieri.

[XLIX.] DEL CERCLE DE LA SYMONIA

1-8. L'exposició sobre la culpa i la pena dels simoniacs és versió fidel de PIETRO, *In Inf.* XIX ad 1 [*Nan* 194-196], corresponent a *Inf.* XIX, 1-30.

1-4. L'anàlisi doctrinal de la simonia reproduceix el comentari a l'exordi dantesca citat més avall (**4**): primer aclareix la terminologia (**1**) a propòsit de la invocació «O Simon mago» (*Inf.* XIX, 1); després defineix la simonia (**2**) glossant la metàfora «le cose di Dio, che di bontate / deon essere spose» (vv. 2-3), i finalment condemna els simoniacs (**3**) com a «rapaci» (v. 4).

6-7. *ço és la gràcia del Sperit sant*: afegit de Pasqual (vegeu ll. 64-65); cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 100, a. 1 ad 1: «Simon magus [...] ab apostolis spiritus sancti gratiam pecunia emere voluit».

7. *presa ... potestat*: afegit de Pasqual.

10-15. *Per la qual cosa ... symoniachs*: cf. PIETRO, *ibid.*, 12-14 [*Nan* 195]: «A quo postea eminentes spiritualia dicti sunt simoniaci et vendentes dicti sunt gieçici, licet largo vocabulo dicantur omnes symoniaci.» Mitjançant dos incisos (ll. 11-12: «per ço cum semblant ... de Simon»; ll. 13-14: «per ço cum Gietzi ... lebrós»), Pasqual ha reinsertat l'al·lusió inicial a Simon (ll. 2-3) i la història de Giezi, que en el *Comentum* precedeix la de Simon (*ibid.*, 2-7 [*Nan* 194-195]): «illum Simonem magum, qui primo in Ecclesia nova voluit spiritualia pretio acquirere, scilicet in novo Testamento. Nam sicut Gieçi in veteri Testamento voluit vendere sanitatem Naaman colatam sibi ab Eliseo profeta gratis, ut in IIII° Regum, capitulo V^o, habetur, et leprosus factus est, sic et iste Simon voluit emere donum Dei pecunia. Nam scribitur in Actibus Apostolorum, capitulo VIII° [...]».

15. *e ... e*: 'tant ... com'.

17. *e connexa a spiritual ... vendre o comprar*: cf. PIETRO, *ibid.*, 14-16 [*Nan* 195]: «illud Simonis est crimen si quisquis spirituale vel sibi connectens emat vendatque, remittat. Et sic simonia est studiosa cupiditas et voluntas emendi vel vendendi aliquod spirituale, ut ecclesiam»; TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 100, a. 1 («Utrum simonia sit “studiosa voluntas emendi et vendendi aliquid spirituale vel spirituali annexum”»); *In IV Sent.*, d. 25, q. 3, a. 1, qc. 1, arg. 1.

23-24. *fa que Déu nudresca los adulterins e los legítims deheretar*: l'infinitiu *desheretar* no s'ha adaptat al règim de la conjunció *que*; cf. PIETRO, *ibid.*, 22-23 [*Nan* 195-196]: «facit Deum nutrire adulterinos filios et legiptimos exheredare».

25. *per recta via*: Pasqual llegeix amb la família β del *Comentum* contra «per debitam viam» de la família α ; vegeu Estudi complementari III, 2.3.

28. *Contra aquests clama Dant*: Pasqual introdueix la citació de l'exordi remarcant-ne el caràcter d'invectiva contra els simoniacs.

5-8. Com subratlla Pasqual en la conclusió (**8**), la pena dels simoniacs consta de dos elements: les fosses on, segons Dante, són precipitats cap per avall l'un sobre l'altre (**6**), i les flames que els cremen les plantes dels peus (**7**). Sembla que Pasqual no ha llegit atentament el text de Dante (*Inf.* XIX, 13-30) i que, induït per la glossa de Pietro, els ha imaginat mirant eternament en terra (l. 37: «tostemps han los uylls baxos»), obstinats en la seva concupiscència terrenal (**5**).

36. *fòveas*: 'forats, fosses', llatínisme. — *flamegants*: anticipa un element glossat més avall (**7**).

36-40. *e açò ... dampnat ha*: Pasqual amplifica la glossa al doble turment dels simoniacs subratllant la correspondència figurativa entre la culpa i la pena (ll. 36-37; cf. ll. 42 i 44-45), i insistint sobretot en el principi que l'obstinació dels damnats en les seves concupiscències constitueix una part essencial de la seva pena en l'altra vida (ll. 37-40). Vegeu Introducció II, 4, i VI, 1.

44-45. *en les coses que deven ésser conculcades han haguda ardent cupiditat*: cf. PIETRO, *ibid.*, 32 [*Nan* 196]: «in infimis exarserunt»; Pasqual amplifica segons la interpretació apuntada més amunt (**5**).

47. *in celo*: sembla un afegit de Pasqual; el testimoni *L* del *Comentum* hi afegeix «in Christo»; cf. Col 3, 3: «abscondita est cum Christo in Deo».

9-13. L'exemplari de papès simoniacs és versió fidel de PIETRO, *In Inf.* XIX ad 2, 1-18 [Nan 196-197], corresponent a *Inf.* XIX, 52-87.

52-53. *res obtenir d'ell*: el sacerdoci, segons Pietro.

53. *del propheta, psalmo*: cf. XLIII, 6-7 n. El model de Pasqual potser presentava dues lliçons alternatives. La tradició principal del *Comentum* llegeix «ut ait Salmista», però cf. trad. it. I «come dice il profeta» i cast. M «como dize el propheta».

10-11. L'ànima de Nicolau III revela a Dante (*Inf.* XIX, 52-57, 76-87) que Bonifaci VIII i Climent V —morts després de la data de la ficció dantesca (1300)— seran damnats a la fossa dels papès simoniacs; Pasqual els presenta efectivament com a damnats.

54. *Alània*: al ms. «alma», per Anagni, lloc de naixement de Benedetto Caetani. L'arquetip del *Comentum* devia llegir *Alania*, que és lliçó de D (contra *Alamania* de γ) i del grup δ (contra *Anania* de ε), i el testimoni P també llegeix *Alanea*.

57. *captivat*: al ms. «captivitat», però cf. PIETRO, *ibid.*, 9 [Nan 197]: «in eo quod captivatus extitit et detentus». És més improbable que l'error s'hagi produït per omissió de la preposició *en* (cf. I, 20: «no són en llibertat, mes en captivitat e en servitut miserable»).

58-59. *qui en haver lo papat se hagué ab lo rey de França en prometençes*: adapta en pretèrit i aclareix la predicció de Nicolau; cf. PIETRO, *ibid.*, 11-12 [Nan 197]: «et de eius creatione, nam predicxit quod ita erit dictus Clemens regi Frantie mollis [...]». Vegeu Estudi complementari III, 2.1.

61. *constitueix*: al ms. «constitueix», error morfosemàntic i no simplement gràfic, tot i que induït per absorció de la desinència *-s* per la fricativa palatal; en altres casos trobem les grafies *-eys* (II, 29: «mateys») i *-eix*s (XII, 96: «aqueixs»).

63-64. Sobre la pervivència oculta del foc sagrat en petroli o nafta, vegeu 2 Mach 1, 18-36.

64-65. *o la gràcia del Sperit sant*: afegitó de Pasqual; vegeu ll. 6-7 i n.

12-13. Pasqual també hauria pogut citar els versos que Dante dedica a Bonifaci VIII (*Inf.* XIX, 55-57): «Se' tu sì tosto di quell' aver sazio / per lo qual non temesti tòrre a 'nganno / la bella donna, e poi di farne strazio?».

68. *gl'orsacti*: al ms. «glorsachi»; vegeu Estudi complementari II, 2.1 n. 10, i 2.5.

14-20. El repertori d'autoritats contra la simonia completa la versió de PIETRO, *In Inf.* XIX ad 2, 18-58 [Nan 197-200], corresponent a la llarga invectiva de Dante contra els papès simoniacs (*Inf.* XIX, 88-117).

14. La glossa es refereix *Inf.* XIX, 90-96.

75. *vene*: llegiu «vena», subjuntiu de *vendre*.

76. *Iohannis ultimo*: referència potser afegida per Pasqual, no enregistrada en la tradició del *Comentum*.

15-19. Dante (*Inf.* XIX, 106-108) interpreta la *meretrix magna* de l'Apocalipsi (17, 1-2) com una figura de la corrupció de l'Església sota el govern dels papès simoniacs (15). Tot seguit evoca la perfecció de l'Església primitiva mentre fou governada per pontífexs virtuoses (vv. 109-111): «quella che con le sette teste nacque, / e da le diece corna ebbe argomento, / fin che virtute al suo marito piacque» (cf. Apoc 17, 3: «Et vidi mulierem sedentem super bestiam coccineam, plenam nominibus blasphemiarum, habentem capita septem et cornua decem» [Dante refereix «habentem» a «mulierem», no a «bestiam»]). Pietro exposa aquesta figura amb força exactitud (*ibid.*, 28-34 [Nan 198]): «Meretrix, scilicet gubernatio Ecclesie est; bestia, corpus Ecclesie est; VII capita, VII virtutes seu septem dona Spiritus sancti; X cornua, X precepta legis mosaice [...]. A quibus cornibus donec pastor Ecclesie habuit argumentum, id est normam et modum gubernandi, placuit ei virtus». Però Pasqual simplifica dràsticament aquesta glossa, saltant de la *meretrix magna* (15) a les conclusions que Pietro treu del Decàleg: la simonia corromp l'Església per la cobejança dels béns aliens, mancant al desè manament (16), i per la idolatria de l'or, mancant al primer (18).

78. *De la Sglésia cum va are*: afegitó de Pasqual; cf. l. 82.

81-82. *tantost cum ha la Sglésia o lo prelat [cobejades] les coses del altre*: cf. PIETRO, *In Inf.* XIX ad 2, 33-36 [Nan 198]: «A quibus cornibus [sc. el Decàleg] donec pastor Ecclesie habuit argumentum, id est normam et modum gubernandi, placuit ei virtus, et maxime ab ultimo supradicto precepto [sc. «Non concupisces rem prosimi tui»]. Nam, postquam concupivit aliena, id est temporalia, ivit prout vadit.» Després d'ometre bona part de la glossa, Pasqual recupera els mots «la Sglésia o lo prelat» («pastor Ecclesie») en la seva traducció de la frase «postquam concupivit aliena» per fer-ne explícit el subjecte. Potser els escriví al marge o a la interlínia i foren incorporats al text per un copista que, distret per aquesta operació, oblidà el participi corresponent a l'auxiliar «ha», que traduïa el verb «concupivit». Sigui com vulgui, el participi hi manca, i la restitució obliga a sospesar-ne els paral·lels: l'expressió «a la cosa concupita» (VII, 87-88) aporta una forma de participi, però calcada del model

llatí de Bersuire («ad negocium concupitum»). S'hi poden afegir dues ocurrències del verb *cobeejar*: «cobehejosos» (IX, 30), traducció de «cupidi», i «cobeegàs» (XXXIII, 37), sense model; *cobeejar* sembla, doncs, la millor traducció de *concupire* en el català de Pasqual. Així mateix, en la llengua de Pasqual és gairebé constant la concordança entre el participi (*cobeejades*) i el complement directe («les coses del altre»): d'una cinquantena de temps compostos amb auxiliar *haver* i complements directes femenins i/o plurals, els que no presenten concordança són pocs (IX, 34; XXIV, 33-34 i 46) o discutibles (XV, 25; XXXVI, 11).

91. *nella*: per «non la», és error enregistrat en l'*antica vulgata*. Vegeu Estudi complementari II, 2.4.

93. *gordada*: 'vista, considerada'.

94. *la experiència ho mostra*: cf. PIETRO, *ibid.*, 37 [Nan 198]: «Deus scit».

95. *ubi ... ibi*: per «ibi ... ubi», altera el sentit; no enregistra la variant en la tradició del *Comentum*.

97. *Sutterant*: al ms. «Succerant»; llegiu «Subtarrant», error per «Subtrahunt» comú a la família β del *Comentum* (vegeu Estudi complementari III, 2.2 C). Practico l'esmena mínima (*cc > tt*) perquè «Sutterant» és la variant gràfica enregistrada que explica millor la lliçó errònia.

98. *honerantur*: per «ornantur» (*CDR*), és error comú de la família β del *Comentum*; vegeu Estudi complementari III, 2.2 C. El grup *-er-* del nostre ms. és una titlla de vibrant; per tant, no es pot excloure el desenrotllament *honorantur*, lliçó també enregistrada en la tradició del *Comentum*.

101. *Simoniachus ydolatriam facit*: cf. PIETRO, *ibid.*, 45 [Nan 199]: «Symoniacus Deum ydolatriam facit»; l'omissió de «Deum», enregistrada en els testimonis *LQ* del *Comentum*, és una correcció poligenètica.

103. *prodicioni*: per «perdicioni», és variant no enregistrada en la tradició del *Comentum*; tot i que sembla deguda a un error en la interpretació de l'abreviatura, no es pot excloure que sigui lliçó accidental o deliberada de l'autor.

104. *Pigor ... Dant*: comentari de Pasqual. — *a la ydolatria*: la variant «ydolatrie» per «ydolatre» és freqüent en la tradició del *Comentum* per una confusió poligenètica d'abreviatura: *-t(r)e* i *-t(ri)e*.

109. *que mundum contristat*: són mots de Pietro glossant *Inf.* XIX, 104: «ché la vostra avarizia il mondo attrista».

20. La glossa sobre la presumpta implicació de Nicolau III en la revolta de les Vespres sicilianes es refereix a *Inf.* XIX, 97-99.

110. *Carles, rey de Apúlia*: Carles d'Anjou, rei de Nàpols.

110-111. *e ... rebel·làs*: cf. PIETRO, *ibid.*, 57-58 [Nan 200]: «Et quia renuit dictus Karolus de Apulea, dictus papa dedit causam rebelioni, seu consensit, Sicilie et Apulie.»

111. *cum*: omès al ms., potser per haplografia (*cū ell*) o per una falsa coordinació amb «ajustàs» (l. 110); el subjuntiu «volgués» exigeix la conjunció. — *o consentí*: al ms. «e», però cf. PIETRO, *ibid.*, 58 [Nan 200]: «seu consensit». — *rebel·làs*: al ms. «rebella». En la llengua de Pasqual, la conjunció *que* + ind. pot assumir els valors adverbials de *quod* ('de tal manera que, fins al punt que'), però aquí, sense influència sintàctica del model, és més probable que l'oració sigui completiva; cf. L, 65-66: «e tractà ab Theseu, duch de Athenes, que vingués a Tebas». L'omissió de la *-s* final podria explicar-se per confusió amb la vírgula que sol indicar el final de cada capítol.

[L.] DEL CERCLE DE LA DIVINACIÓ

1-15. L'exposició sobre la culpa i la pena dels endevins és una versió força fidel de PIETRO, *In Inf.* XX ad 1, 1-46 [Nan 201-204], corresponent a *Inf.* XX, 1-30.

1. Amplifica PIETRO, *ibid.*, 1 [Nan 201]: «fingit se invenire umbras divinatorum ita revolutas ut dicit.»

2. *Divinació ... ydolatria*: definició afegida per Pasqual; cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 94, a. 4 ad 1: «aliqua peccata possunt idolatriam praecedere, quae ad ipsam hominem disponunt»; *ibid.*, q. 92, a. 2: «Ordinatur enim, primo, divinus cultus ad reverentiam Deo exhibendam. Et secundum hoc, prima species huius generis [sc. superstitionis] est *idololatria*, quae divinam reverentiam indebite exhibet creaturae. Secundo, ordinatur ad hoc quod homo instruatur a Deo, quem colit. Et ad hoc pertinet superstitio *divinativa*, quae daemones consulit per aliqua pacta cum eis inita, tacita vel expressa.»

2-3. *los divinadors, euguris e los altres, e invocadors de dimonis*: Pasqual glossa el terme «divinatorum» indicant les dues espècies principals de la divinació: la que es fa solament per indicis (l'auguri, etc.) i la que es fa per expressa invocació de dimonis; TOMÀS D'AQUINO en diu *augures* i *nigromantici*, distingint-ne les *sortes* (*Sum. th.* II-II, q. 95, a. 3): «Sic igitur patet triplex esse divinationis genus.

Quorum primum est per manifestam daemonum invocationem: quod pertinet ad *nigromanticos*. Secundum autem est per solam considerationem dispositionis vel motus alterius rei: quod pertinet ad *augures*. Tertium est dum facimus aliquid ut nobis manifestetur aliquid occultum: quod pertinet ad *sortes*. Sub quolibet autem horum multa continentur.» Sobre les diverses espècies de divinació, vegeu **6-13** i n.; sobre el problema moral de la licitud de les *sortes*, vegeu **14-15** i n.

4. *van lacrimant, calant, al bax, revoluts de alt a bax, torts*: avancen plorant calladament, com en processó, amb el cap girat respecte del cos. El *Comentum* aporta el llatí «revoluts» i remet al *textus* per als altres components de la imatge; cf. DANTE, *Inf.* XX, 7-15: «e vidi gente per lo vallon tondo / venir, tacendo e lagrimando, al passo / che fanno le letane in questo mondo. / Come 'l viso mi scese in lor più basso, / mirabilmente apparve esser travolto / ciascun tra 'l mento e 'l principio del casso, / ché da le reni era tornato 'l volto, / e in dietro venir li convenia, / perché 'l veder dinanzi era lor tolto»; vv. 22-24: «quando la nostra imagine di presso / vidi sì torta, che 'l pianto de li occhi / le natiche bagnava per lo fesso». — *al baix*: sembla una variant o mala lectura d'*Inf.* XX, 8 (*al basso* per «al passo»), però també podria referir-se al v. 10 i al fet que Dante contempla la processó dels endevins de dalt estant («Come 'l viso mi scese in lor più basso»).

5-6. *E figura ... sdevidores*: Pasqual abreuja l'explicació de PIETRO, *ibid.*, 1-4 [Nan 201]: «Hoc enim figurat quod nos homines, qui ad preterita et presentia solum possumus et debemus habere vultum intellectus, si [si volumus CDL(IM)R] etiam ad futura ipsum habere, volumus nos ultra formam et esse nostrum naturale extendere».

6. *obliquats*: al ms. «obligats», però cf. PIETRO, *ibid.*, 4 [Nan 201]: «obliquamur [obligamus N]». Si Pasqual hagués llegit *obligamur*, hauria pogut assajar una adaptació més interpretativa i entenedora. Per contra, un copista català hauria pogut banalitzar fàcilment el cultisme *obliquats*, sobretot tenint en compte que els hàbits gràfics catalans fan indiferents les grafies *gualga*; dubto, en canvi, que «obligats» pugui ésser un derivat d'*oblic*.

14. *videbit*: per «videt», és variant no enregistrada en la tradició del *Comentum*. — *patent*: per «parent», és variant poligenètica enregistrada en els testimonis *KNQT* del *Comentum*.

15-16. *e auguris e màgichs*: afegit de Pasqual.

4-5. Les prediccions vertaderes dels astròlegs i endevins són inspirades per esperits malignes i Déu les permet per provar la nostra fe; però Pasqual omet al final un tercer factor: la pura casualitat; cf. PIETRO, *ibid.*, 22 [Nan 203]: «Item, quando a casu vera etiam dicunt.»

4. En el *Comentum*, aquestes dues referències agustinianes precedeixen la citació de Lev 19, 31.

20. *no de spirits bons*: d'esperits malignes; cf. PIETRO, *ibid.*, 12 [Nan 202]: «fit instintu spirituum non bonorum».

26-27. *nos ... diligamus*: adapta «vos ... diligatis» a la 1a pers. de la frase introductòria (l. 24: «havem»).

6-13. Les espècies de la divinació (PIETRO, *ibid.*, 23-31 [Nan 203-204]) són descrites principalment per ISIDOR, *Etyim.* VIII, IX, i per TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 95, a. 3, que inclou les espècies 6-11 entre les que impliquen invocació expressa de dimonis («Daemones autem expresse invocati solent futura praenuntiare multipliciter»). L'afegit reiterat del mot *senyal* (ll. 30, 31, 34) revela que Pasqual o el seu model també ha contrastat directament TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*: «Quandoque vero futura praenuntiant per aliquas figuras vel signa quae in rebus inanimatis apparent.»

30-31. *ab 'ari', quod est 'aer'*: etimologia afegida; *ari*, amb metàtesi (*αῖρ, αερο-*), és la forma predominant en la tradició del *Comentum*.

31-32. *o de vent o de nuus*: afegits per Pasqual a partir de la citació que segueix.

33-34. *ab 'ydro', quod est 'aqua'*: etimologia afegida.

35. *ventículos*: per *ventriloquos*, és lliçó compartida amb el testimoni *L* del *Comentum*, per metàtesi a partir de la variant gairebé unànime «ventilocos» (només «ventiloquos» en *D*); el malentès de la tradició és palès en les traduccions «in suono di venti» (*I*) i «en sonas de vientos» (*M*).

36. *Ficio Apolline*: Apol·lo Piti.

36-37. *a 'nigros', quod est 'mortuus'*: etimologia afegida; cf. TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*: «“nigrum” [sc. νεκρός] graece mortuus».

38. *reben*: potser cal llegir «reben» o hi manca una conjunció (*e reben, o reben*); l'aclariment és un afegit de Pasqual.

14-15. Aquesta doctrina sobre la licitud de les *sortes* (PIETRO, *ibid.*, 32-46 [Nan 204]) remunta a TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* II-II, q. 95, a. 8 («Utrum divinatio sortium sit illicita»). Pasqual inverteix l'ordre expositiu de Pietro, determinant primer les condicions d'unes *sortes* lícites (14) i enumerant-ne després alguns exemples bíblics reduïts a la mínima expressió narrativa (15).

41-42. *per encantacions e invocació diabolical e a altres vanitats inquirir*: cf. PIETRO, *ibid.*, 42-43 [Nan 204]: «per magicas incantationes et ad vanitates et ad inquirenda aliqua occulta».

16-25. El catàleg d'exemples de divinació és una versió molt resumida de PIETRO, *In Inf.* XX ad 1, 47-76, i ad 2 [Nan 204-209], corresponents a *Inf.* XX, 31-57 i 58-130.

16. Amfiarau (*Inf.* XX, 31-39) és personatge de la *Tebaida* d'Estaci; Pasqual omet la narració del seu mite (PIETRO, *In Inf.* XX ad 1, 48-54 [Nan 204-205]), conservant-ne només la referència virgiana a l'esposa, Erifile.

17. De la glossa a Tirèsies (*Inf.* XX, 40-45), Pasqual aprofita literalment la narració del mite (PIETRO, *ibid.*, 54-63 [Nan 205]), però prescindeix de la citació textual ovidiana i d'una interpretació al·legòrica en clau de filosofia natural (*ibid.*, 64-71 [Nan 206]).

51. *coeuntes*: correspon a «invicem commiscentes», però «coeuntia» apareix en la citació ovidiana omesa més avall.

54. *fossen*: per 'fessen'. Vegeu Introducció VII, 2.2.

56. *cosa*: manca al ms.; cf. PIETRO, *ibid.*, 62 [Nan 205]: «Unde Iuno». La coincidència de gènere pot haver induït un copista a interpretar el relatiu com a adjectiu de «Juno». Les traduccions habituals de la conjunció *unde* en la llengua de Pasqual són *on/un*, *per què* i *per la qual cosa*. — *muller de Júpiter*, *irada*: afegitó de Pasqual o del seu model; el testimoni P del *Comentum* llegeix «Iuno irata», i les traduccions «Giunone disdegnata» (I) i «Juno enojosa» (M).

57. *qui era dels déus*: afegitó de Pasqual, que repren el concepte exposat més amunt (ll. 6-7: «cum a sol Déu pertangua presaber lo sdevenidor»; PIETRO, *ibid.*, 4-5 [Nan 201]: «cum sit solum Dei futura prescire») calcant l'estructura *ésser* + genitiu. Al ms. és escrit després de «Júpiter», probablement per una mala incorporació al text d'una correcció marginal o interlineal. Més que afirmar un fet conegut, com la divinitat de Júpiter, la intenció de l'autor és d'afirmar que Júpiter va fer donació a Tirèsies d'una facultat que era propietat exclusiva de la divinitat.

18. A propòsit d'Arrunt, àgur etrusc (*Inf.* XX, 46-51), Pasqual només omet la citació textual de Lucà.

59. *Atorta*: corrupció paleogràfica de la forma predominant en la tradició de la *Commedia* («Aron-ta») i del *Comentum* («Arontam»); alguns testimonis (HNO i potser B) també llegeixen *At-* seguit de síl·laba vibrant.

19. La menció de Manto (*Inf.* XX, 52-57) inspira al Virgili dantesc una llarga digressió sobre l'origen de Màntua, la seva ciutat natal (**20-21**).

20-21. El mite sobre Manto i l'origen de Màntua (*Inf.* XX, 58-102) és versió de PIETRO, *In Inf.* XX ad 2, 1-19 [Nan 206-208]; al final (*ibid.* 13-19) Pasqual omet una llarga citació de Virgili i la referència als versos dantescos corresponents (*Inf.* XX, 73-78 i 94-96).

61. *pos que*: llegiu «pus que», 'després que'; calc gràfic de «postquam». La forma habitual en Pasqual és *pus que* + subj. (temporal, 'després que') o ind. (causal, 'atès que, posat que'). Aquesta ocurrència de *pos* és, doncs, un fenomen gràfic que no contradia l'anàlisi de Coromines, *DECLC*, s. v. *pos* (VI, 738^a 56) i *puix* (VI, 861^b 5-12).

62-63. *la gent d'armes ... se'n fos tornat*: el participi concorda amb el subjecte llatí *exercitus*, traduït per «la gent d'armes»; cf. PIETRO, *ibid.*, 2-3 [Nan 207]: «exercitus regis Adrastris recessisset».

63. *Atebas*: potser aglutina la preposició i el topònim («a Thebis»), però més avall (ll. 66-68) reapareix «Atebas» al costat de «Tebas» sense calc del model, potser per analogia amb *Atenes*.

66. *e de fet*: 'sense dilació, tot seguit'; cf. *DECLC*, s. v. *fer* (III, 957^a 29-60).

69. *Tiràsia, rey*: no trobo cap testimoni del *Comentum* que el faci rei, tot i que s'al·ludeix a la noblesa de Manto en les trad. it. I «fanciulla vergine e nobile» i cast. M «donze[lla] virgen e noble».

70-71. *e la ciutat ... Màntua*: aclariment afegit per Pasqual.

71. *e prengué marit tuschà, de la qual hagué*: el relatiu femení violenta la sintaxi; cf. PIETRO, *ibid.*, 12 [Nan 207]: «et accepit virum de Tuscia et ex eo habuit». És impossible de determinar en quin punt s'ha introduït l'alteració, induïda per un hàbit mental i narratiu. — *Cenum*: Ocnus (VIRGILI, *Aen.* X, 198); en la tradició més difusa del *Comentum* predomina la forma «Oenum», però les grafies *oe-* i *ce-* són sovint difícils de distingir.

22. Pietro dedica a Calcant i Eurípil (*Inf.* XX, 106-114) una llarga glossa (*ibid.*, 20-36 [Nan 208-209]) que Pasqual ha reduït al mínim, compensant-ho amb una remissió a Guido delle Colonne.

73-74. *açò ... obtendrien*: Pietro oposa a la versió poètica de Virgili la narració presumptament històrica de Dictis de Creta —que no al·lueix a Eurípil—, i és d'aquí que Pasqual pren l'única notícia sobre el mite (*ibid.*, 29-32 [Nan 208]): «Ditis vero storicus dicit quod Calcas ad Appolinem missus fuit per troyanos et Achilles per grecos, et ab eo presciendo grecos debere obtinere, noluit redire ad troyanos et venit ad grecos et hic nuntiavit et reduxit per augurium eos ad dictam terram Aulidem.» Als segles XIV i XV els noms de Dictis i Dares remetien immediatament a la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, traduïda al català per Jaume Conesa (1367) amb el títol d'*Històries*

troianes a què fa referència Pasqual. La seva influència en la literatura del XV i la seva proliferació en biblioteques de qualsevol estament les converteixen en l'«èxit més gran de la literatura narrativa a la Catalunya medieval», segons constata CINGOLANI (1990-1991: 99-105), que n'enregistra una quarantena de notícies en llatí i català. Cf. AUSIÀS MARCH, C, 59-60: «e com lo clerch fahent de festes cerqua / en lo Troyà, llexant lo *Breviari*».

74. *obtindrien*: 'vencerien, obtindrien la victòria'; cf. NIERMEYER, s. v. *obtinere*.

23-24. Després de Miquel Escot (*Inf.* XX, 115-117) i de Guido Bonatti de Forlì, Pasqual ha omès simplement el nom d'Asdente de Parma (*Inf.* XX, 118).

25. Virgili insta Dante a prosseguir el viatge mitjançant una fórmula astronòmica (*Inf.* XX, 124-130) que designa la Lluna amb la perífrasi «Caino e le spine» (v. 126), al·ludint a una creença popular sobre les taques lunars (DANTE, *Par.* II, 49-51). Pasqual omet gran part de la glossa (PIETRO, *ibid.*, 38-43 [*Nan* 209]), de fet supèrflua per a la matèria.

ESTUDI COMPLEMENTARI

I

EL TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN I LA TRADICIÓ TEXTUAL DE LES SEVES FONTS

1. LA TRADICIÓ TEXTUAL DE LES FONTS COM A RECURS ECDÒTIC

1.1. *Breu inventari de fonts identificades*

El *Tractat de les penes particulars d'infern* consisteix bàsicament en una adaptació parcial de la primera redacció del *Comentum* de Pietro Alighieri a la *Commedia* de Dante. Els seus comentaris a l'*Inferno* són la font, molt sovint exclusiva, de trenta-set dels cinquanta capítols que conservem del *Tractat* (I-III, VII, IX, X, XV-XVIII, XX-XXIV, XXVIII-XXXIX i XLI-L), i la seva obra també ha estat consultada prèviament en el *Llibre o Summa de pena*. D'altra banda, Joan Pasqual cita sovint textualment els fragments de la *Commedia* que Pietro comenta, fins al punt de reproduir-ne més de tres-cents versos en italià, sobretot de l'*Inferno*, a més de fer-ne algunes paràfrasis en català. La *Commedia* de Dante és també, doncs, una de les fonts de Pasqual, encara que generalment no sigui objecte de traducció i adaptació, sinó tan sols de selecció i citació.¹ Molt probablement Joan Pasqual adaptava un text del *Comentum* copiat als marges del mateix manuscrit de la *Commedia* del qual citava fragments. I, com veurem, en aquests marges també devia disposar d'un breu aparat de glosses extretes d'altres comentaris de la *Commedia*, que de vegades també arriben a confluïr en el text del *Tractat*.² Aquest manuscrit hipotètic, constituït per un text de la *Commedia* acompanyat del *Comentum* i d'un breu aparat de glosses d'altra procedència, no és cap dels testimonis que se'n coneixen actualment.³

Ultra els materials continguts en aquest manuscrit dantesc, Joan Pasqual va fer servir la tercera redacció del llibre XV *De fabulis poetarum* del *Reductorium morale* de Pierre Bersuire per a dotar el seu *Tractat* d'una desena de capítols preliminars en què es descriuen i s'exposen els components principals de l'infern mitogràfic. La figura de Plutó, descrita i moralitzada en el primer capítol *De formis figurisque deorum* —també una mena de tractat mitogràfic preliminar als quinze capítols de l'*Ovidius moralizatus* amb què es completa el *De fabulis poetarum*—, li proporcionà l'esquema i el material bàsic, que el nostre teòleg desenvolupà encara més incorporant-hi ingredients manlevats de l'*Ovidius moralizatus* i del *Comentum* de Pietro Alighieri.⁴ Les exposicions de la figura de Plutó del *De formis figurisque deorum* alimenten concretament els capítols II, IV, VI-VIII i X, i sembla que també se n'aprofita algun detall més endavant, a propòsit d'Ixíon, de Tàntal i de Sísif (XVIII, 12; XX,

1. Vegeu la Introducció, II, 5; l'Apèndix II, i *infra* II-IV.

2. Vegeu *infra* III, 7.4.

3. Vegeu-ne el cens complet *infra*, III.

4. Vegeu la Introducció, V, 2 i 3.

6-7; XXIII, 8). Així mateix, en els capítols V, IX i X Joan Pasqual adapta alguns fragments dels capítols V, VII i X de l'*Ovidius moralizatus* per a exposar les faules de Prosèrpina, de Fineu i les harpies i de Cèrber, i probablement també n'extreu alguns altres detalls relatius a les fúries (VII, 17 i 81-82) i sobretot a Medusa i les gorgones (XXXIII, 11), que glossa aprofitant el capítol IV de l'*Ovidius moralizatus*.

L'aportació textual i estructural de la resta de fonts és, certament, molt menor. Pasqual cerca en el *Vocabularium* de Papius una interpretació etimològica de les fúries (VII, 3 i 9), de les parques o «porques» (VIII, 4 i 7-8), de les harpies (IX, 19-21) i potser encara alguna altra (VII, 83).⁵ També cita breument les *Confessiones* i el *De civitate Dei* de sant Agustí a propòsit dels pagans virtuoses (XV, 6 i 8-12), i sobretot recorre al llibre segon del *De miseria humanae conditionis* (o *De contemptu mundi*) del cardenal Lotario dei conti di Segni, després papa Innocenci III, per a amplificar els comentaris de Pietro Alighieri sobre els pecats de gola (XX, 9-11) i d'avarícia (XXV-XXVII).⁶ En altres casos exposa una doctrina teològica més o menys establerta sense reproduir una font en concret: el *locus inferni* (XI), la distinció dels quatre llocs infernals (XII-XV), el fi del pecat com a circumstància determinant del reat (XIX), les espècies del pecat contra natura (XXXVI, 4-8), etc. Finalment, narra dos *exempla* de font indeterminada: un de molt breu, sobre l'obsessió de l'avarícia, que no he pogut documentar (XXIII, 16), i un altre de molt extens, sobre el frau de l'alquímia, del qual es coneixen nombrosos paral·lels (XLVI, 6-19).

1.2. La tradició de les fonts: utilitat i requisits metodològics

El tractat de Pasqual es conserva en un testimoni únic i, a més a més, incomplet, però el repertori de fonts que acabem d'esbossar, sens dubte fonamental per a descriure el perfil cultural de l'autor i interpretar històricament les seves intencions doctrinals, ens proporciona també un recurs molt valuós per a establir-ne el text crític i analitzar-ne les tècniques de composició. A falta de *stemma* i de tradició indirecta, les fonts aporten al *iudicium* de l'editor una orientació decisiva per a l'*emendatio* del testimoni únic: no solament il·luminen tant la gènesi com la correcció *ex fonte* dels errors evidents, sinó que també permeten de confirmar l'autenticitat de lliçons anòmales o, al contrari, d'evidenciar omissions, *lectiones faciliores* o innovacions de copista que, oferint un sentit acceptable, haurien passat desapercebudes sense la llum que hi projecta la font. D'altra banda, conèixer amb precisió els materials que intervenen en la composició de l'obra ens aporta un terme de referència fiable per a descriure exactament les operacions textuais que l'autor practica (selecció, citació, traducció, paràfrasi, supressió o addició, abreviació o amplificació, permutació, substitució lèxica, etc.) i descobrir els criteris retòrics o ideològics que les regeixen.

És obvi, però, que l'ús d'una font com a recurs ecdòtic o interpretatiu requereix el suport d'estudis i edicions que n'ofereixin no solament un text fiable, sinó també un *stemma codicum* i un aparat de variants que retin prou compte de la tradició textual. No disposar d'una edició moderna i haver d'endinsar-se sense cap guia en la selva dels testimonis és gairebé tan perdedor com disposar d'una edició sense garanties filològiques o, fins i tot, d'una edició crítica que no proporcioni informació relativa a la tradició textual del període o de la branca que ens interessa.

---

5. Vegeu també la Introducció, V, 2 i 3.

6. Vegeu la Introducció, VI, 3.3 i 4.3.

Montserrat Lluch ha formulat clarament aquest problema a propòsit d'una traducció catalana aparentment aberrant com la del *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti. La discrepància entre el testimoni únic de la traducció catalana i l'edició crítica de l'autor clàssic no permet de jutjar el text original de la traducció, no solament perquè el testimoni únic conté errors no imputables al traductor sinó als seus copistes, sinó també perquè el text llatí que serví de model a la traducció no era pas idèntic al text fixat per l'edició crítica, sinó un testimoni *recentior* afectat per tota mena d'accidents habituals en la tradició medieval dels textos antics (errors, addicions, supressions, interpolació de glosses, etc.). És per això que l'edició de la traducció catalana obliga a recollir les dades de dues tradicions textuals: la del model i la de la traducció, constituïda en el cas del *Jugurta* per un testimoni únic de la versió catalana i dos de l'aragonesa, feta a partir de la catalana. La col·lació de la tradició indirecta i la reconstrucció hipotètica del model llatí subjacent permeten de depurar el text català d'errors imputables a la transmissió i de mesurar adequadament la qualitat i la literalitat de la traducció, evitant d'atribuir al traductor errors o informacions culturals que provenen del seu model.⁷

L'aportació de les fonts a l'edició del *Tractat de les penes particular d'infern* planteja uns requisits anàlegs, perquè el text de Joan Pasqual implica també operacions de traducció. No obstant això, les tècniques de producció d'un traductor i d'un adaptador són radicalment diferents: especialment quan es tracta de textos canònics —de caràcter jurídic o sagrat, però també històric, teològic o científic—, el criteri de fidelitat i de respecte a l'*auctoritas* que sol regir la traducció comporta unes tècniques específiques d'integritat, literalitat i biunivocitat que no solen aplicar-se ni tenir vigència en l'obra d'un adaptador. Joan Pasqual crea un text propi manipulant amb llibertat les fonts que tradueix, i per això selecciona, reordena, amplifica, simplifica, reformula, etc. Aquesta llibertat, que podem descriure i mesurar per comparació amb les fonts, en redueix la utilitat ecdòtica perquè sovint fa difícil d'esbrinar si un accident textual és degut a l'autor, al seu model subjacent o als seus copistes. Com que l'adaptador no aspira mai a la literalitat quasi biunívoca de la traducció *verbum pro verbo*, tampoc no podem crear ni aplicar ecdòticament una eina tan decisiva en l'edició del *Jugurta* com és el vocabulari o diccionari del traductor;⁸ a tot estirar, podem observar i descriure hàbits de traducció i tendències generals, constitutives de l'*usus scribendi* de l'adaptador i orientatives del *iudicium* de l'editor.

A part d'aquesta diferència essencial entre una traducció i una adaptació, el nostre cas presenta dues circumstàncies que també condicionen l'aplicació del mètode: una tradició unitestimonial i una pluralitat de fonts. Pel que fa a la tradició textual del *Tractat*, el fet que només se'n conservi un testimoni i que no se'n conegui tradició indirecta ens priva d'un terme de comparació útil per a detectar almenys els errors comesos pel copista del testimoni bàsic. D'altra banda, la pluralitat de fonts del *Tractat* ens obliga teòricament a tenir en compte la tradició textual d'obres diverses, que hi tenen un pes desigual i que s'ofereixen en condicions ben diferents. Per començar, hi ha fonts poc presents en el *Tractat* i de tradició molt

---

7. Vegeu LLUCH 2004: 559-561. Aplicant aquest mateix mètode a la traducció catalana de les *Dècades* de Titus Livi, feta a partir de la versió francesa de Pierre Bersuire, Montserrat FERRER (2012: 118-120) ha pogut identificar amb precisió tant la via d'arribada com la família textual dels models subjacents a la versió del llibre primer (pp. 120-131 i 138-139) i a la dels altres sis llibres de la traducció (pp. 131-137). Per contra, els estudis crítics precedents i la col·lació directa de trenta-cinc testimonis de l'original francès no han permès a Marta MARFANY (2008: CXXI-CXXIX) d'identificar cap testimoni afí al model de la traducció catalana de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier.

8. Vegeu LLUCH 2004: 566-568.

complexa que no mereixen l'esforç d'un estudi particular, com és el cas del *De miseria humanae conditionis*: Joan Pasqual només hi recorre en dues amplificacions ocasionals, que sumen a penes unes cinc pàgines, i en podem consultar dues edicions crítiques que aporten variants d'una selecció de testimonis forçosament exigua, atesa la vastitud d'una tradició que comprèn uns set-cents manuscrits.⁹

L'aportació estructural i textual del *De fabulis poetarum* és també limitada en el conjunt del *Tractat*, però fonamental en els deu primers capítols «De las penas comunas segons los poetas». No en tenim, malauradament, cap edició crítica completa, però sí diversos estudis que desbrossen parcialment una tradició textual de més de seixanta manuscrits. Gràcies a aquesta bibliografia hem pogut esbrinar que Pasqual en fa servir la tercera redacció, amb un cens provisional de setze testimonis —encara no organitzats en un *stemma codicum*— i parcialment disponible en dos assaigs d'edició crítica corresponents als dos primers capítols, la qual cosa no ens estalvia d'haver de recórrer almenys a un manuscrit complet.¹⁰

El *Comentum* de Pietro Alighieri és, sens dubte, el model fonamental del *Tractat de les penes particulars d'infern*, però l'única edició disponible, la de Vincenzo Nannucci (1845), no es pot considerar crítica ni ret compte d'una tradició textual que abasta més d'una vintena de testimonis. Per tant, l'estudi detallat d'aquesta tradició no és tan sols molt convenient per a l'edició del *Tractat*, sinó també factible. La solució òptima hauria estat identificar el manuscrit concret que serví de model a l'adaptació, amb tots els seus accidents i peculiaritats. Aquesta solució no ha estat possible, però sí que hem pogut establir les branques principals d'un *stemma codicum*, hem identificat i transcrit un manuscrit proper al model subjacent de Pasqual, i hem elaborat un aparat de variants que justifica la tria i aporta dades pertinents per a l'edició.

En el cas de les citacions italianes de la *Commedia* hem col·locat el text del nostre testimoni únic amb l'edició i l'aparat crític de Petrocchi (1994 [1966-1967]), que recull prou exhaustivament les variants de la tradició textual fins a mitjan segle XIV, i hem ampliat la informació sobre els testimonis *recentiores* amb les contribucions de Moore a la tradició de l'*Inferno* (1889). Gràcies a aquestes dades textuales i a alguns estudis de referència sobre la llengua italiana dels segles XIII-XV, hem mirat d'esbrinar quines variants i quins accidents o anomalies aparents del nostre testimoni davallen probablement de la tradició italiana i, concretament, de l'exemplar de la *Commedia* que Pasqual citava, tot i que no ha estat possible identificar-ne cap testimoni especialment afí al seu model subjacent.

2. LA REDACCIÓ P DEL DE FABULIS POETARUM DE PIERRE BERSUIRE

Una llarga sèrie d'estudis dedicats per Joseph Engels i els seus col·laboradors a la tradició textual del *De fabulis poetarum* de Pierre Bersuire ha revelat l'existència de tres redaccions diferents d'aquest llibre XV del *Reductorium morale*: dues d'elaborades a Avinyó cap a 1340 (*A*₁ i *A*₂) i una tercera que fou completada a París cap a 1350 (*P*) i que es caracteritza principalment per l'addició de moralitzacions extretes de l'*Ovide moralisé* anònim i del *Fulgentius metaforalis* del franciscà John Ridevall.¹¹ En conjunt, la *recensio codicum* de l'obra

9. Cito segons l'edició de MACCARRONE 1955, que controlo amb el text i l'aparat de LEWIS 1978.

10. Per als assaigs d'edició crítica, vegeu ENGELS 1966 i VAN DER BIJL 1971. Cito, doncs, el *De formis figurisque deorum* segons ENGELS 1966 —sense col·locació exhaustiva dels testimonis, ni *stemma codicum* ni aparat de variants— i l'*Ovidius moralizatus* segons el manuscrit 224 de l'Arxiu Capitular de Tortosa.

11. Vegeu especialment ENGELS 1966 i 1971, i VAN DER BIJL 1971.

interessa almenys seixanta-cinc manuscrits, als quals s'han de sumar quatre edicions antigues, preparades probablement a partir de la primera redacció (París, 1509, 1511, 1515 i 1521), i una traducció francesa (1484).¹²

Pel que fa a les edicions modernes, només n'hi ha una de completa, consistent en una mera transcripció utilitària de la poc fiable *editio princeps* de Josse Badius Ascensius (París, 1509), a càrrec de l'equip de Joseph Engels. Aquesta transcripció recull en un primer volum (1960) el capítol preliminar *De formis figurisque deorum* i en un segon volum (1962) els capítols II-XVI, corresponents als quinze capítols de l'*Ovidius moralizatus* (I-XV). El primer volum fou superat ben aviat per un assaig d'edició crítica del *De formis figurisque deorum* (1966), basat en un testimoni de la redacció *P* col·locionat amb només sis manuscrits de la mateixa versió; l'editor hi assenyala puntualment les addicions que caracteritzen la redacció parisenca i que manquen en la primera redacció avinyonesa, segons el testimoni de l'*editio princeps*. Finalment, disposem d'una edició rigorosament crítica del capítol II (= *Ovidius moralizatus*, I) a cura de Maria S. Van der Bijl (1971): fou aquesta col·loció de cinquanta-dos manuscrits que li permeté de descobrir l'existència d'una segona redacció (A_2) i d'assignar a la primera vint-i-nou còdexs (subgrup α_1), a la segona set (subgrup α_2) i a la tercera setze (subgrup π); no pogué tenir en compte, però, tretze manuscrits que encara resten per classificar.

Dos testimonis del *De fabulis poetarum* es conserven en terres catalanes, concretament a l'Arxiu Capitular de Tortosa.¹³ El manuscrit 50 (T_1), copiat a Lleida el 4 d'agost de 1430 per «Gondisaluus Riquexor», en conserva la segona redacció (subgrup α_2) en dues parts: la primera, adèspota i intitolada «De figuris deorum romanorum», correspon òbviament al *De formis figurisque deorum*; tot seguit s'hi copia l'*Ovidius moralizatus* atribuït falsament — com era força habitual — a Thomas Walleys: «Moralitates libri Ouidii methamorphoseos a fratre thoma de anglia ordinis predicatorum». El manuscrit 224 (T_2), copiat probablement a la fi del segle XIV o a començament del XV, conté íntegrament la tercera redacció (subgrup π) del *De fabulis poetarum*, adèspot i intitulat simplement «Ovidius moralizatus».

L'evidència que Joan Pasqual va fer servir un testimoni de la tercera redacció (*P*) del llibre XV del *Reductorium morale* es desprèn fàcilment d'un dels exemples amb què l'editor del *De formis figurisque deorum* feia paleses les diferències entre les redaccions *A* (ara A_1) i *P*, i també la utilitat crítica de col·locionar-les:¹⁴

Concupiscencia intelligitur per Furias **que s. pinguntur ignite, celeres & cite, anguibus crinite**. Que similiter tres dicuntur pro eo quod tria sunt que ab hominibus principaliter cupiuntur, s. divicie quarum concupiscencia facit furere AVAROS; DELICIE QUARUM CONCUPISCENCIA FACIT FURERE LUXURIOSOS; EMINENCIE QUARUM CONCUPISCENCIA FURERE FACIT ambiciosos. Et iste dicuntur **ignite quia urunt & stimulant cor humanum; celeres quia indeliberate & effrenate prorumpunt ad negocium concupitum; anguibus i. maliciis, (sunt) crinit[e] pro eo quod cum multis maliciis suum consequuntur intentum**. Deformes **ergo & SERPENTIBUS CRINITE SUNT DICTE PRO EO QUOD CONCUPISCENCIE ISTE serpentinis maliciis sunt replete & ad cogitandum & tractandum deformia & turpia semper prompte**. Sicut patet **quia** concupiscencia diviciarum cogitat usuras, rapinas etc.; delectacionum *vero* concupiscencia cogitat

12. Completeu amb COULSON 1997 la llista i les sigles de seixanta-dos manuscrits que dona ENGELS 1971: 19-21.

13. En donaven notícia BAYERRI 1962: 206-207 i 224-225, i BADIA 1993: 40 n. 3.

14. Vegeu ENGELS 1966: XVII-XX. Assenyalo amb negreta i cursiva, respectivament, els fragments que manquen en les redaccions A_1 (segons l'*editio princeps*) i A_2 (segons T_1); amb versaleta, els fragments omesos en *P* (segons T_2).

incestus, adulteria & similia; concupiscencia autem eminentiarum cogitat simonias, conspiraciones & similia. Eccli 26: A tribus timuit cor meum. (*De formis*, f. 9rb, 56 - 9va, 14)

Com podeu observar, en les dues redaccions avinyoneses (A_1 i A_2) manquen els atributs de les fúries que Pierre Bersuire hi va afegir en la redacció parisenca P després de conèixer el *Fulgentius metaforalis* de John Ridevall, cap. VI («Pluto. Providencia»): «Pinguntur ignite, pinguntur infrunite, / celeres et cite, et anguibus crinite».¹⁵ Per altra part, sembla que tots els testimonis de la redacció P es troben afectats en aquest passatge per dues llacunes accidentals, totes dues com a conseqüència d'un salt d'igual a igual. Doncs bé: la versió d'aquest fragment en el capítol VII del *Tractat de les penes particulars d'infern* no solament presenta els atributs de les fúries que manquen en A_1 i A_2 , sinó que també testimonia aquestes dues llacunes de la redacció P :

[8] Un no és dampnat qui en la vida ús de rahó hage haüt que per totas aquestas o per alguna no sia stat furiós e perturbat: o furiós en supèrbia, o furiós en avarícia, o furiós en delits carnals, ço és luxúria. [9] Aquestas tres són rael de tots los peccats que aporten las ànimas a dampnació e fan aquellas furioses en aquesta vida, segons sant Johan en la sua Canònica: «*Omne quod est in mundo, aut est concupiscencia occulorum*»: vet açí la una fúria, qui fa l'ome furiós o follejar en desigar riquesas (car diu Papias: «*furio, furis, insanivi, ab 'insania'*»), que vol dir 'folia'); «*aut concupiscencia carnis*»: vet la segona, qui fa follejar l'ome en apetir voluptats, ço és delits carnals; «*aut superbia vite*»: vet la tercera, qui fa l'ome foriós en apetir honors e en apetir venjanças. [...] [22] Són dites **foguejants, car cremen la voluntat del home; són dites ésser cuytades e accelerants, car sens deliberació e fre a la cosa concupita arrapen-se; són dites ab las ungles, ço és, ab malícias moltas lo llur mal intent volen los hòmens viciosos consequir.** [23] E fan los hòmens plens de malícias serpentinas, e a cogitar, a parlar e fer e a coses deformes e turpes ésser promptes. Apar, car la concupiscència de riquesas cogita usuras, exactions, falsas leys, rapinas, etc.; la concupiscència de la carn cogita adulteris, fornicacions, incest, etc.; la concupiscència de honors cogita simonias, discensions, seductions, subornacions, conspiracions, etc.; *Ecclesiatici XXVI*^o: «*A tribus timuit cor meum*». (*Tractat de les penes particulars d'infern* VII, 8-9 i 22-23)

Joan Pasqual exposa en el § 22 els atributs de les fúries procedents del *Fulgentius metaforalis* de John Ridevall, i això prova de manera suficient que l'exemplar del llibre XV del *Reductorium morale* amb què treballava contenia la redacció P . D'altra banda, la frase que hi segueix: «E fan los hòmens plens de malícias serpentinas» (§ 23), sense cap al·lusió a la seva naturalesa concupiscent ni als cabells de les fúries, fa pensar que Pasqual tenia al davant el text: «Deformes ergo et [...] serpentinis maliciis sunt replete», afectat per la segona de les llacunes característiques de la redacció P . Així mateix, la identificació inicial de les fúries amb la concupiscència (§§ 8-9) deriva segurament de les primeres línies d'aquest passatge de Bersuire; tanmateix, Pasqual se n'allunya molt, precisament per l'estat llacunós que devia oferir el seu exemplar de la redacció P : «Que similiter tres dicuntur pro eo quod tria sunt que ab hominibus principaliter cupiuntur, scilicet divicie quarum concupiscencia facit furere [...] ambiciosos». Pasqual llegia, doncs, un text que anunciava tres concupiscències, però que només n'esmentava una; davant l'omissió de les altres dues, el nostre teòleg no va dubtar a elaborar un text propi a partir de dues autoritats bíbliques (1 Tim 6, 10; 1 Io 2, 16) i dues entrades del *Vocabularium* de Papias (s. v. *Furiae* i *furo*),¹⁶ que arriba a citar explícitament.

15. Ed. LIEBESCHÜTZ 1926: 109.

16. Vegeu la nota a VII, 8-11, i també la Introducció, V, 2.

Malauradament, avui encara no existeix cap edició completa de la redacció *P* del *De fabulis poetarum*, sinó tan sols una reproducció moderna de l'*editio princeps*, basada en la redacció *A₁*, i dos assaigs parcials d'edició crítica, basats en la redacció *P*. Gràcies al primer d'aquests assaigs disposem d'una edició fiable del *De formis figurisque deorum*, però amb l'inconvenient que el curador només controlà set dels setze testimonis assignats fins ara al subgrup π , sense establir-ne l'*stemma codicum* i confeint un aparat crític extremament selectiu, en el qual no s'identifiquen els testimonis que transmeten les poques variants que s'hi recullen. En conseqüència, aquesta edició no ofereix cap informació relativa a la tradició textual de la redacció *P* ni cap dada útil per a identificar el testimoni més afí possible al que Pasqual va fer servir.

Malgrat el nombre i la dispersió dels manuscrits assignats provisionalment al subgrup π ,¹⁷ l'esforç de col·locar-los sistemàticament per a proposar-ne un *stemma*, identificar un testimoni afí al model de Pasqual i situar el seu text en la tradició indirecta del *De fabulis poetarum* no hauria semblat desproporcionat si la presència d'aquesta font en el *Tractat de les penes particulars d'infern* no s'hagués reduït a una desena de capítols força breus que plantegen un nombre relativament menor de problemes crítics. Ateses les circumstàncies, he considerat suficient d'adoptar com a textos de referència de la redacció *P* l'edició d'Engels (1966) per al *De formis figurisque deorum* i el manuscrit 224 de l'Arxiu Capitular de Tortosa (*T₂*) per a l'*Ovidius moralizatus*, contrastant-lo amb l'edició d'Engels (1962), testimoni de la redacció *A₁* segons l'*editio princeps*, i amb el manuscrit 50 de l'Arxiu Capitular de Tortosa (*T₁*), testimoni de la redacció *A₂*. Tant en un cas com en l'altre s'han anotat entre claudàtors algunes variants d'interès per a l'estudi i l'edició del text de Pasqual. Aquests textos de referència han fet possible una anàlisi més precisa i algunes esmenes importants, com ara *se haura* > «fenedura» (V, 7; *Ov. mor.* V, f. 45^b, 4 [*T₂*, 158^v]: «rimulam»), *sens eger man(er)es* > «sors e germanes» (VI, 5; *De formis*, f. 9rb, 27: «tres erant domicelle sorores»); *eren ... arrapa(n)tse* > «e fre ... arrapen-se» (VII, 87-88; *De formis*, f. 9va, 5: «& effrenate prorumpunt»), o *las maiors parts e menors* > «los majors, pars e menors» (X, 40; *Ov. mor.* VII, f. 58^b, 26 [*T₂*, 176^v]: «de superioribus, paribus et minoribus»), mots omesos en l'edició d'Engels [1962] per causa d'un salt per homeotelèuton).

3. LA PRIMERA REDACCIÓ DEL *COMENTUM* DE PIETRO ALIGHIERI

Ben diferent, i del tot fonamental, és l'aportació del *Comentum* de Pietro Alighieri a la composició del *Tractat de les penes particulars d'infern*: Joan Pasqual ha adoptat la topografia moral de l'*Inferno* de Dante com a esquema vertebrador d'un tractat que s'articula i es desenvolupa gràcies a la prosa expositiva del comentari, de manera que el *Comentum* intervé en la composició de trenta-set dels cinquanta capítols conservats (I-III, VII, IX, X, XV-XVIII, XX-XXIV, XXVIII-XXXIX i XLI-L). D'altra banda, de les tres redaccions que la crítica distingeix, ara com ara, en la tradició textual del *Comentum*, és evident que Pasqual fa servir la primera, transmesa per més d'una vintena de testimonis llatins i disponible en la vella edició

17. 1, BOULOGNE-SUR-MER, Bibl. mun. 187; 2, BRUSSEL-LES, B. R. 863-9; 3, CHANTILLY, Musée Condé 290; 4, LEIDEN, Bibl. Univ. Voss. Ch. F. 32; 5, MILÀ, Bibl. Ambrosiana D 66; 6-10, PARÍS, BNF, lat. 8019, 8020, 14136, 15145 i 16787; 11, PARÍS, Bibl. Mazarine 3876; 12, REIMS, Bibl. mun. 1262; 13, ROUEN, Bibl. mun. 936; 14, SAINT-OMER, Bibl. mun. 662; 15, TORTOSA, Arxiu Capitular, 224; 16, TOLOSA DE LLENGUADOC, Bibl. mun. 226 (segons la recensió provisional d'ENGELS 1971 i VAN DER BIJL 1971).

de Vincenzo Nannucci (1845).¹⁸ Sense un examen pròpiament crític de la tradició, Nannucci transcriu un testimoni base aparentment correcte i en col·laciona set més, dels quals ofereix una breu selecció de variants. El text i l'aparat de Nannucci són encara avui l'única eina de què la crítica disposa per a l'estudi de la primera redacció del *Comentum*, i, tanmateix, s'han demostrat insuficients per a l'estudi i l'edició crítica del *Tractat de les penes particulars d'infern*. Vegem-ne alguns exemples.

A propòsit d'Aquil·les, damnat al cercle dels luxuriosos (*Inf.* v, 65-66: «[...] e vedi 'l grande Achille, / che con amore al fine combatte»), Joan Pasqual s'estén en una llarga explicació que contrasta amb la concisió de la glossa de Pietro segons l'edició de Nannucci (1845: 88):

Item dicit se vidisse magnum Achillem Pelidem, et dicit *magnum* ab ejus magnanimitate; unde Statius: *Magnanimum Aeacidem, formidatumque Tonanti / Progeniem* etc. Qui in fine mortuus est occasione amoris, qui philocaptus de Polyxena etc. Quem Paris proditorie interfecit in templo, et Antilocum qui secum erat.

Item Achilles, lo qual a la fi per ocasió de la amor que havia a Polícena, filla de Príam, fou mort. Car matat Èctor, per Achil·les mortalment nafrat, los grechs e los troyans foren trevas molt grans. E en lo temps de las trevas Polícena fou vista per Achil·les en lo temple de Apol·lo, e ella ves a ell, e fou tant amada per ell que la demanà per muller, e que, si era muller d'ell, ell prometia que los grechs se partiren de Troya e se'n tornarien en Grècia. Feta la prometença, los grechs no se'n volien anar. Achil·les ab la sua gent separà's dels altres grechs per anar-se'n. Entretant Ècuba, mare de Polícena, no oblidant la mort del seu fill Hèctor, matat per Achil·les, fôu que Achil·les vengués en die assignat en lo dit temple per complir lo matrimoni de Polícena. E cum ell fos vengut en lo temple, Paris e Deípheus ab certs altres troyans insultaren Achil·les e mataren-lo ab Anchílocus, qui era ab ell. E axí Achil·les ab amor bel·là. (*Tractat de les penes particulars d'infern* XVIII, 7)

L'aparat de variants de Nannucci només anota que alguns còdexs llegeixen «quem gerebat ad Polyxenam», i això ens podria fer sospitar que Pasqual ha desenvolupat l'etcètera de Pietro practicant un afegitó a partir d'un altra font. En realitat, només cal consultar directament els manuscrits del *Comentum* per a adonar-nos que Nannucci reporta una omissió exclusiva del seu testimoni base, mentre que Joan Pasqual llegia un text com ara aquest:

Item dicit se vidisse magnum Achillem Peleidum, et dicit «magnum» ab eius magnanimitate; unde Statius: «Magnanimum Eacidem, formidatumque tonanti / progeniem», etc. Qui in fine mortuus est occaxione amoris quem gerebat ad Polisenam filiam Priami. Nam legitur quod, mortuo Hectore ab ipso Achille lectaliter percusso, greci et troyani fecerunt treugnam magnam. In cuius tempore semel visa est dicta Polisenam ab Achille existente in templo Appolinis pariter et adamata adeo quod petiit eam in uxorem et faceret sic quod exercitus grecorum recederet. Et hoc promisso, nolentibus aliis grecis discedere, ipse Achilles cum sua gente recessit. Tamen interim Ecuba, mater dicte Polisene, non oblita dolore Hectoris occisi ab eo, misit pro Achille ut veniret tali die ad dictum templum et compleret dictum coniugium. Qui venit, et ibi Paris cum Deifebo et certis aliis troyanis repositus insultavit dictum Achillem, et finaliter ibi mortuus est Achilles et Anthilocus, qui secum erat. Et hoc est quod dicit quod in fine cum amore belavit. (*In Inf.* v ad 3, 43-55)

---

18. Per a més detalls sobre la tradició textual del *Comentum*, vegeu *infra* III.

Un cas semblant es planteja a propòsit d'aquella lectura del *Lancelot* que induí Paolo i Francesca a besar-se i declarar-se el seu amor recíproc (*Inf.* v, 137: «Galeotto fu 'l libro e chi lo scrisse»). Joan Pasqual explica:

Item Galeot per la sua indústria fôu venir Lançalot a un verger en lo qual ell sabia que era Cineura reyna —crech muller del rey Artús— e una altra apellada Damma de Monealt, e fôu que, separada Damma, la reyna e Lançalot anassen per lo verger. E Lançalot fregà's e ajustà's tant ab la reyna, que ell besà Cineura reyna, lo qual besament percebent, Damma tussí, mirant e gordant a ells, rihent. (*Tractat de les penes particulars d'infern* XVIII, 9)

En canvi, Pietro comenta, segons Nannucci (1845: 89):

Deinde dicit de Galeotto, qui sicut fuit medius inter Lancilottum et Genevram, sic iste liber, vel qui eum scripsit, fecit officium inter Paulum et Francischinam. Itaque sicut ille illum osculatus est, sic et iste istam etc.

En aquest cas l'aparat adverteix que altres còdexs ho narren «con diverse parole», però, de fet, és el manuscrit base de Nannucci que abreuja el text comú a la resta de la tradició:

Deinde dicit de dicto Galeotto, de quo legitur quod sua industria semel coniunxit Lançalotum ad quoddam viridarium ubi sciebat quod erat Çineura regina et quedam alia domina dicta Dama de Monealt, et ibi conduxit eundo per ortum, separatos a dicta dama, dictum Lançalottum et dictam reginam Çineuram. Et hostendendo se loqui ad invicem coniunctis capitibus, osculatus est Lançalotus Çineuram, de quo perpendens dicta Dama tusivit, respiciens talia ridendo. Et liber ille quem legerunt domina Francischa et Paulus fuit ita medium ad eorum obscurum sicut Galeotus illis. (*In Inf.* v ad 3, 68-75)

Aquests dos exemples fan prou palès que Nannucci edita un text innovador i que el seu aparat de variants no ret prou compte de la resta de la tradició. Només la consulta directa dels manuscrits i la identificació d'un testimoni afí al que serví de model a Joan Pasqual ens poden oferir prou garanties crítiques per a l'estudi de l'adaptació i per a l'establiment del text.

Tot comentant l'engendrament dels centaures que puneixen els tirans (*Inf.* XII, 55-75), el testimoni únic de l'obra de Pasqual ofereix una lliçó problemàtica:

Un és notar que los poetas finyen que Ysion volgué haver Juno en adulteri, e ella *cenà* r nuu en spècia sua, ab la qual jagué e engendrà'n los centauros; per ço són dits centauros, quasi '*in aere geniti*'. (*Tractat de les penes particulars d'infern* XXXVIII, 20)

La forma verbal *cenà*, suspecta de corrupció —altrament caldria pensar en una variant formal de *senyar/signar* 'assenyalar'—, correspon en la glossa de Pietro al verb *formavit*, segons l'edició de Nannucci (1845: 149). L'esmena *formà* sembla, doncs, força plausible, malgrat la dificultat d'explicar paleogràficament la gènesi de l'error. Però cal consultar directament els testimonis del *Comentum* per a constatar que la lliçó unànime dels manuscrits és *ornavit* (*In Inf.* XII ad 2, 4), a partir de la qual s'explica fàcilment la corrupció paleogràfica (*or* > *ce*) i només resta per decidir si l'error es produí en la tradició catalana (*orna* > *cena*) o en la llatina (*ornavit* > *cenavit*). En aquest cas he considerat poc probable que Pasqual hagués acollit volgudament una lliçó gairebé absurda com *cenà* i, per consegüent, he incorporat al text l'esmena *ornà*, un cultisme corromput hipotèticament per un copista català.

En qualsevol cas, l'esmena *formà* hauria estat una proposta errònia induïda per l'escassa fiabilitat de l'edició de Nannucci.

El testimoni únic de l'obra de Pasqual també presenta un gran nombre de citacions llatines i de noms propis aparentment corromputs, que contrasten amb les formes més correctes que sol oferir l'edició de Nannucci, molt sovint per intervenció del mateix editor o, fins i tot, per innovació del seu manuscrit base. En casos així és impossible esbrinar si la lliçó corrupta del manuscrit de Pasqual és imputable als copistes catalans, i doncs cal esmenar-la com a espúria, o si és heretada de la tradició llatina, i doncs convé de conservar-la com a autèntica i original. Limitant-nos, per exemple, a la toponímia, el manuscrit de Pasqual presenta Ulisses com a rei de *Yticie* i de *Verracie* (XLIV, 21), és a dir, d'Ítaca i del Nèrit, mentre que Pietro Alighieri (*In Inf.* XXVI ad 2, 33-34) el presenta, segons Nannucci (1845: 232), com a «regem Ithacae», sense anotació de variants. En realitat, el testimoni base de Nannucci no llegeix «Ithacae» sinó *Tracie et Veratice*, i el manuscrit més acostat a la forma correcta llegeix *Ititie et Neratie*, perquè d'altres llegeixen *Tracie* o bé *Iticie et Voracie*, *Narricie et Veratice* i, la majoria, *Yticie et Veratie*, com Pasqual (*r/rr* i *t/c* són variants gràfiques), i no cal, doncs, esmenar. Així mateix, en el manuscrit de Pasqual llegim que Dante trobà als llimbs Horaci, de *Doudrusi*, i Ovidi, de *Selmona* (XV, 57), mentre que l'edició de Nannucci (1845: 76; *In Inf.* IV ad 3, 11-12) dóna les formes correctes *Venosa* i *Sulmona*, i el seu manuscrit base llegeix *Venusa* i *Sulmone*. Si consultem, però, la resta de la tradició, constatem que *Sulmona* i *Sulmo* són lliçons aïllades, mentre que la majoria dels testimonis llegeix *Salmona* o *Selmona*, com Pasqual, i tampoc no cal esmenar. D'altra banda, la lliçó *Venusa* també és molt minoritària, superada per *Venusia* i *Dondrusio* o *Dondruxio*, mentre que molts altres còdexs, atesa la corrupció, hi deixen un espai en blanc o ometen el topònim. Com es pot veure, Pasqual hereta de la tradició llatina una lliçó corrupta que ens cal conservar com a autèntica o, a tot estirar, esmenar en *Dondrusi*, encara que no podem saber si la confusió *n/u* s'ha d'imputar a l'antecedent llatí o als copistes catalans.

Certament, per a jutjar la probabilitat que una lliçó del testimoni únic de l'obra de Pasqual davall de l'antecedent llatí no és suficient de documentar-la en un testimoni qualsevol de la tradició llatina, atès que molts errors són poligenètics i els copistes de totes dues tradicions —la llatina i la catalana— els podrien haver comès independentment. En aquests casos la decisió d'esmenar o no depèn del criteri de l'editor més que no pas de les dades dels manuscrits. En canvi, si una lliçó corrupta del manuscrit català es documenta en testimonis llatins emparentats amb l'antecedent de Pasqual, és molt probable que la lliçó corrupta sigui un reflex de la tradició.

A propòsit dels mals consellers, Pietro Alighieri (*In Inf.* XXVI ad 2, 10-11) cita uns coneguts versicles de l'epístola de sant Jaume (Iac 3, 5-6) que Pasqual reproduïx amb un error (XLIV, 6-7): «Ecce quantus ignis quam magnam silvam *incidit!*», mentre que Nannucci (1845: 231) edita correctament *incendit* i no aporta variants. Amb aquesta informació, i tractant-se d'un citació bíblica, podríem imputar l'error als copistes catalans i esmenar el text. Una consulta parcial de la tradició manuscrita podria corroborar aquesta opció, atès que la gran majoria dels testimonis llegeix *incendit*; per contra, dos testimonis llegeixen *incidit*. Per a decidir si es tracta d'un error transmès per la tradició o d'una coincidència casual en un error poligenètic, que un copista català podria haver comès independentment, cal saber si hi ha parentiu entre aquests testimonis i l'antecedent de Pasqual. Un cop confirmat que n'hi ha,

l'opció més convenient és conservar una lliçó corrupta que, molt probablement, és autèntica, és a dir, present en l'original del *Tractat*, i no pas deguda a un error de còpia del nostre text.

És evident, doncs, que l'edició de Nannucci no ofereix prou garanties com a text de referència per a l'edició i l'estudi del *Tractat de les penes particulars d'infern*. Ens cal recórrer directament als manuscrits del *Comentum*, establir almenys les branques principals de la tradició i identificar un testimoni tan afí com sigui possible a l'antecedent que Pasqual va fer servir com a font de la seva obra. La transcripció d'aquest testimoni, amb el complement d'un aparat selectiu de variants, constituirà el nostre terme de referència per a establir críticament el text de Joan Pasqual i per a comprendre amb la màxima precisió el seu treball d'adaptació.

4. LES CITACIONS TEXTUALS DE LA *COMMEDIA*

En el conjunt de la *Summa de pena* i del *Tractat de les penes particulars d'infern*, Joan Pasqual arriba a citar 328 versos de la *Commedia* de Dante en l'italià original: concretament, 322 versos de l'*Inferno* (6,82%) —només vuit de manera fragmentària— i sis del *Paradiso* (0,13%);¹⁹ a més a més, vint d'aquests versos de l'*Inferno* són al·legats dues vegades, íntegrament (III, 4-8, 22-27, 103-105; XXVII, 118-120) o bé truncats (III, 100; VI, 13; IX, 52). Tot plegat converteix el nostre manuscrit en un important testimoni fragmentari de la *Commedia* i de l'exemplar que Pasqual en tenia damunt l'escriptori, potser al convent de Sant Francesc de Barcelona. És probable que els marges d'aquest exemplar fossin ocupats pel *Comentum* de Pietro Alighieri i per altres glosses de procedència diversa que Pasqual aprofita en alguns passatges del seu tractat.²⁰

A diferència dels dos fragments de la *Commedia* que edità Riquer (1963), conservats en un bifoli de pergami de l'Arxiu Històric de Cervera, no tenim cap raó per a sospitar que la mà que copià aquest exemplar de la *Commedia* fos catalana.²¹ En canvi, és segur que la fesomia textual dels fragments que en llegim en el manuscrit 468 és el resultat d'una successió de mans catalanes del segle XV: primer, la de Joan Pasqual, responsable de la selecció dels fragments que ell mateix degué integrar en el seu original; en darrer lloc, la del copista del manuscrit 468, l'únic que ens conserva el *Llibre de pena*; entre l'una i l'altra, probablement una altra mà, responsable de la primera còpia en net —l'arquetip de la tradició textual—, o fins i tot una sèrie de mans impossible de determinar. És previsible, doncs, que aquesta successió de copistes catalans hagi introduït errors d'interpretació i hagi alterat la fesomia gràfi-

---

19. *Inf.* I, 49-51 [= 3 vv. (2,21%)]; III, 1-18, 22-30, 70-71, 82-96, 100-105, 109 [= 51 vv. (37,5%)]; IV, 22-30, 43-63, 100-102, 111-114, 121, 125-129 [= 43 vv. (28,48%)]; V, 4-9, 16-20, 28-42, 50-52, 58-68, 100-106 [= 47 vv. (33,1%)]; VI, 7-19, 40-63, 73-75 [= 40 vv. (34,78%)]; VII, 8-9, 46-48, 61-69, 73-82, 112-116, 118-126 [= 38 vv. (29,23%)]; VIII, 61-63 [= 3 vv. (2,31%)]; IX, 38-54, 61-63 [= 20 vv. (15,04%)]; XI, 7-9 [= 3 vv. (2,61%)]; XIII, 10-12 [= 3 vv. (1,99%)]; XIV, 63-69 [= 7 vv. (4,93%)]; XIX, 1-6, 70-72, 85-87, 104-106, 111-117 [= 22 vv. (16,54%)]; XXIII, 61-66 [= 6 vv. (4,05%)]; XXVI, 1, 112-120 [= 10 vv. (7,04%)]; XXVII, 100-105, 108-127 [= 26 vv. (19,12%)]; *Par.* V, 19-24 [= 6 vv. (4,32%)]. Com podeu veure, la majoria de les citacions corresponen als cants III-VII de l'*Inferno* (219 vv.), en els quals Dante descriu les condicions generals de l'infern (III), els llimbs (IV) i els pecats i les penes de luxúria (V), gola (VI) i avarícia (VII). També se citen fragments extensos dels cants IX (descripció de les fúries), XIX (simoníacs), XXVI (eloqüència d'Ulisses) i XXVII (Guido da Montefeltro i la *potestas ligandi et solvendi* de Bonifaci VIII). Dels altres cants (I, VIII, XI, XIII, XIV, XXIII de l'*Inferno* i V del *Paradiso*), Pasqual n'ha espigolat una o dues tercines que il·lustren algun punt doctrinal sobre culpes i penes, completen alguna descripció mitogràfica o bé mencionen algun dels damnats identificats en el *Comentum* de Pietro Alighieri.

20. Vegeu *infra* III, 7.4.

21. Vegeu la Introducció, I, 8, n. 142.

ca i lingüística que el text de Dante ofería en l'exemplar de la *Commedia* que Pasqual extrac-tava —pròpiament, el seu *antígraf*.

En segon lloc, cal considerar que l'actitud de Pasqual davant del seu model era anàloga però no idèntica a la d'un copista convencional: el seu objectiu no era oferir una transcripció fidel del text de Dante, sinó triar-ne fragments significatius i incorporar-los en un discurs en prosa com a il·lustració d'un contingut doctrinal; podem sospitar, doncs, que prestava més atenció a la sentència que no pas a la lletra dels textos que reproduïa.

És obvi, finalment, que l'antígraf de Pasqual no era un testimoni de l'*antica vulgata* de la *Commedia*, sinó un testimoni *recentior* amb tot un sediment de variants significatives, gràfiques i lingüístiques àmpliament difoses en la vastíssima tradició que l'obra assolí en la segona meitat del XIV i la primera del XV.²²

Els 328 versos de la *Commedia* transmesos pel nostre testimoni acumulen unes 650 discrepàncies de tota mena respecte del text establert per Petrocchi. Una mitjana de dues variants per vers pot semblar molt elevada, però cal advertir que més de la meitat d'aquestes variants consisteixen en vacil·lacions gràfiques, fonètiques i morfològiques habituals en els manuscrits italians dels segles XIII-XV. La majoria són irrellevants i, encara que també es constaten en els testimonis de l'*antica vulgata*, Petrocchi no les recull en l'aparat crític —si no és a propòsit d'alguna altra variant significativa— i, en molts casos, les regularitza aplicant-hi la normativa actual o un criteri uniforme.²³ La resta de variants del nostre testimoni es reparteixen entre variants lingüístiques menys difoses, però presumiblement genuïnes (és a dir, no imputables necessàriament a la intervenció de copistes catalans); variants significatives en un sentit molt ampli (incloent-hi addicions i omissions de partícules, canvis d'ordre i altres fenòmens poligenètics), i, finalment, lliçons absurdes o manifestament errònies (incloent-hi les catalanitzacions més probables).

Editar críticament el *Llibre de pena* i, sobretot, el *Tractat de les penes particulars d'infern* també significa depurar aquests fragments de la *Commedia* de tota corrupció imputable als copistes de l'obra de Pasqual, amb l'objectiu de reconstruir hipotèticament la lliçó original sense alterar-ne cap peculiaritat atribuïble a la transcripció que Pasqual va poder fer del seu antígraf. És evident que aquesta discriminació no és gens fàcil i que sovint no gaudeix de plenes garanties, atès que, en principi, qualsevol error imputable als copistes catalans també podria haver estat comès pel mateix Pasqual. No obstant això, hi ha casos en què el context de la citació, especialment les paràfrasis catalanes que l'acompanyen, ens permeten de conèixer la interpretació que Pasqual havia fet d'aquells versos, i de deduir-ne, per tant, la seva transcripció més probable. Aquest és el criteri més segur de què disposem. Per contra, en absència de paràfrasi, el judici crític està obligat a basar-se, primer, en un coneixement prou detallat de les peculiaritats gràfiques i lingüístiques que es poden considerar derivades de l'antígraf; segon, en una expectativa d'errors paleogràfics i interpretatius habituals en qualsevol copista, especialment en una mà catalana que copia un text italià, i, tercer, en la premissa que Joan Pasqual degué reduir al mínim la selecció i transcripció de versos que continguessin lliçons absurdes per a ell mateix.

Una situació molt especial i il·lustrativa és la que ofereixen els pocs versos que Pasqual cita dues vegades en llocs diferents. El cas més important són dos fragments del tercer cant

---

22. A títol il·lustratiu, convé de recordar que els manuscrits de l'*antica vulgata* (és a dir, datables entre 1321 i c. 1355) són vint-i-set (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 57-91), i que, sumant-hi els *recentiores*, els cens de manuscrits conservats arriba a més de sis-cents (pp. 481-567).

23. Per al criteri lingüístics, vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 413-468, i també *infra* II, 2.

de l'*Inferno*: Pasqual en cita els versos 4-8 i 22-30 en la *Summa de pena* [L] i [LXIX] (= S, ff. 73rb i 101vb [Apèndix II, 3 i 4]) i els versos 1-18 i 22-27 en el *Tractat de les penes particulars d'infern* I, 7, 32-36, i 13, 64-69 (= T, ff. 164rb i 164^{va-b}); per tant, hi ha repetició dels versos 4-8 i 22-27, que tot seguit reproduïxo segons l'edició de Petrocchi amb les variants de T i S:

Giustizia mosse il mio alto fattore; fecemi la divina podestate, la somma sapienza e 'l primo amore. Dinanzi a me non fuor cose create se non etterne, e io eterno duro. [...]	5
Quivi sospiri, pianti e alti guai risonavan per l'aere senza stelle, per ch'io al cominciar ne lagrimai. Diverse lingue, orribili favelle, parole di dolore, accenti d'ira, voci alte e fioche, e suon di man con elle [...]	25

4 Giustizia] justicia T^{pc} gjusticia S; alto] alte S; fattore] factore TS 5 podestate] potestade TS 6 somma] samma S; sapienza] sapiencia T sapiencia S; e 'l] e al S 7 Dinanzi] denanci T denance S; a me] annoi T anoi S Lau Lo Po Ricc Tz La^{pc} [EH]; fuor] fur TS 8 se non] sermo T sino S; etterne] eterne TS; eterno] eterno TS

22 Quivi] uj S; sospiri] suspiri T 23 risonavan] Risonauen T; per l'aere] per laria T parlaria S; senza] samça T sança S 24 cominciar] comjncar T comencar S 25 orribili] orribile T orrible S 26 dolore] dolori TS; accenti] acenti TS 27 voci] uoce TS; alte] alti S; fioche] fiocho S; e] o T; di] de S

En només onze versos, T i S acumulen trenta-cinc variants respecte del text de Petrocchi, encara que la majoria són irrellevants. Tots dos textos coincideixen en *factore* (4), *potestade* (5), *fur* (7), *eterne* (8), *eterno* (8), *dolori* (26), *acenti* (26) i *voce* (27), mentre que en *sapiencia* (6) T presenta l'abreviatura llatina habitual (*sapīa*), que també es podria desenrotllar *sapiença* o *sapienza*. Aquestes nou variants gràfiques i morfològiques són genuïnes i davallen de l'antígraf.

Hi ha vuit casos més de coincidència en alguna variant gràfica, morfològica o significativa que davalla probablement de l'antígraf, tot i que les lliçons es dupliquen perquè almenys un dels testimonis hi ha afegit un altre error que cal imputar a Pasqual o als seus copistes: en T—sobre raspat, però—llegim *justicia* on l'antígraf devia dir *giustizia* (4); en S *denance* per *denanci* (7); en S *a noi* per *a nnoi* amb *raddoppiamento fonosintattico* (7); en T *sermo* i en S *sino* per *se nno* o *se nnon* amb *raddoppiamento fonosintattico* (8); en S *parlaria* en comptes de *per l'aria* (23); en T *samça* per *sança* (23); en S *comencar* per *comincar* (24) i en S *orrible* per *orribile* (25). En tots aquests casos, les lliçons que atribuïm a l'antígraf són pròpies de la tradició italiana, incloent-hi una variant significativa (7 a me] a nnoi) ja present en alguns testimonis de l'*antica vulgata*, especialment en els anomenats “codici del Cento”,²⁴ mentre que els errors de T i S són deguts a hàbits gràfics catalans (*justicia*, *sino*, *parlaria*, *comencar*, *orrible*) o bé a poca familiaritat amb l'italià o amb la *scripta* de l'antígraf (*denance*, *sermo*, *samça*, simplificació de les *doppie*).

Aquests mateixos motius expliquen els altres deu errors que T i S cometien davant lliçons correctes de l'antígraf: en S *alte* per *alto* (4); en S *samma* per *somma* (6); en S *e al* per *e 'l* (6); en S *vi* per *Quivi* (22); en T *suspiri* per *sospiri* (22) —o al contrari, atès que *suspiri* podria ésser grafia culta de l'antígraf—; en T *risonaven* per *risonavan* (23); en S *alti* per *alte* (27); en S *fiocho* per *fioche* (27); en T *o* per *e* (27); en S *de* per *di* (27). A part dels hàbits

24. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 295.

gràfics catalans, que afecten sobretot el vocalisme, cal subratllar la dificultat de copsar el sistema flexiu de l'italià (*alto/e factore, voce alte/i e fioche/o*), agreujat per la variació dialectal i els metaplasmes que poden afectar en la tradició italiana els afixos *-e/-i* (*orribili/orribile, dolore/dolori, voci/voce*).²⁵

En conclusió, en aquests onze versos hi hem pogut constatar amb molta probabilitat disset variants entre l'antígraf de Pasqual i el text de Petrocchi: 4 *giusticia, factore*; 5 *potestade*; 7 *denanci, a nnoi, fur, se nno(n)*; 8 *eterne, eterno*; 23 *per l'aria, sança*; 24 *comincar*; 25 *orribile*; 26 *dolori, acenti*; 27 *voce*. En realitat, la majoria pertany a algun dels tipus que Petrocchi regularitza. Moltes són estrictament gràfiques (*ci* per *zi*, *ct* per *tt*, *ç* per l'africada *z*, *c* palatal sense *i* diacrítica) o potser també fonètiques (*scempiamento delle doppie, raddoppiamento fonosintattico*); d'altres són fonètiques (*-ate/-ade*, absència/presència de metaforesi de *e/o* protònica), morfològiques (*fur*, metaplasmes de flexió *-i/-e*) o lèxiques (*aer(e), aura, aria*), i només n'hi ha una de mínimament significativa (7 a me] a nnoi).

D'altra banda, també s'hi han assenyalat dinou errors dels copistes catalans. En les dues citacions de la *Summa de pena* se'n cometen tretze: 4 *alte*; 6 *samma, e al*; 7 *denance, a noi*; 8 *sino*; 22 *vi*; 23 *parlaria*; 24 *comencar*; 25 *orrible*; 27 *alti, fiocho, de*. En les del *Tractat de les penes particulars d'infern*, només sis: 4 *justicia* (sobre raspas); 8 *sermo*; 22 *suspiri*; 23 *riso-naven, samça*; 27 *o*. Potser la fidelitat dels copistes catalans i del mateix Joan Pasqual va augmentar així que el text de Dante, acompanyat del *Comentum*, fou adoptat com a font del *Tractat*.

Editar críticament aquests fragments ens obliga a adoptar un criteri davant d'aquests errors. Gràcies a l'oportunitat gairebé única de comparar dues citacions dels mateixos versos, en aquest cas podríem arriscar-nos a esmenar l'una amb l'altra, atès que no faríem sinó restituir les lliçons de l'antígraf que Pasqual tenia sota els ulls. D'aquests errors, n'hi ha que són absurds i no imputables a Pasqual, com ara *samma* (per *somma* o *summa*) i *sermo* (per *se nno* o *sennō*), mentre que d'altres són difícils d'atribuir amb precisió. Com que la majoria són merament gràfics o morfològics, també és difícil que la paràfrasi catalana ens permeti d'esbrinar quins són atribuïbles a Pasqual i quins als copistes successius. No obstant això, el context ens ofereix algunes dades interessants. Vegeu, per exemple, la paràfrasi dels vv. 22-27 en la *Summa de pena* [LXIX] (f. 101vb [Apèndix II, 4, 27-30]):

Diu, donchs, que en infern los dampnats, après la resurrecció, corporalment suspiraran, plants hauran, gemegaran, resoneran *parlaria* sens claretat; aquí seran hoïdes diverses lengües orribles, paraules de dolor per força de ira, veus altas e *regullosas e fuschas* per força de cridar e de continuar, e sons de *malenconia* [...].

Resulta, doncs, evident que *parlaria* (23) és un error de Pasqual, mentre que *fiocho* (27) ha estat comès per un copista, atès que Pasqual tradueix «fioche» en femení plural i amb un binomi sinonímic força encertat, potser gràcies a una glossa lèxica interlineal. Finalment, Pasqual llegeix *manconelle* (27) com un sol mot, potser induït per l'escriptura de l'antígraf, i entén «malenconia» per semblança gràfica i d'acord amb el context semàntic. Aquest mateix error es reproduïx en la paràfrasi, molt més sintètica, que el *Tractat de les penes particulars d'infern* (I, 19, 87-88) fa d'aquests versos: «En la qual ciutat és tal tumult dels crits, plors, parlaments fuscós de ira e so de *malenconia* [...]». Aquesta paràfrasi també permet d'imputar al copista l'error *o* (27) de *T*.

---

25. Vegeu *infra* II, 2.2.2.

Del tercer cant de l'*Inferno* Pasqual en cita encara dues vegades un tercer fragment, concretament els versos 100-105 en la *Summa de pena* [LXXII] (= *S*, f. 104rb) i els versos 103-105, amb un fragment del 100, en el *Tractat de les penes particulars d'infern* III, 5, 34 i 36-38 (= *T*, f. 166vb). Vet aquí l'edició de Petrocchi i les variants de *T* i *S*:

Ma quell' anime, ch'eran lasse e nude,	100
cangiar colore e dibattero i denti,	
ratto che 'nteser le parole crude.	
Bestemmiavano Dio e lor parenti,	
l'umana spezie e 'l loco e 'l tempo e 'l seme	
di lor semenza e di lor nascimenti.	105

100 Ma quell' anime] *manca en T*; quell' anime] quelanime *S*; ch'eran] cheren *T* 101-102 *manquen en T*
 101 colore e] color e *S*; dibattero] *dub.* di bacceri] *S*; i denti] gli denti *S* 102 ratto] racco *S*; che 'nteser]
 chentesor *S*; le parole crude] la parola crude *S* 103 Bestemmiavano] bestemjando *T* bestomiando *S*; Dio] dio e
 santi *TS* 104 spezie] specia *TS*; e 'l loco] il luogo *TS* 105 semenza] semença *TS*; di²] de *T*; nascimenti]
 nascimento *TS*

T i *S* coincideixen plenament en cinc variants que davallen probablement de l'antígraf: *Dio e' santi* (103), *specia* (104), *il luogo* (104), *semença* (105) i *nascimento* (105). N'hi ha dues de merament gràfiques (*ç/z*, *ci/zi*), una de morfològica (la *-a* de *specia*, si la considerem un metaplasme de declinació) i una de fonètica (*loco*, *logo*, *luogo*). També n'hi ha tres de significatives, tot i que en un sentit ampli: una omissió de la conjunció *e* (*il*), poligenètica i habitual en els testimonis de l'*antica vulgata*; un canvi de nombre (*nascimento*), que altera la rima, i una addició induïda per la fraseologia popular (*e' santi*), tot i que produeix una hipermetria de dues síl·labes. Aquestes dues darreres variants, no enregistrades per Petrocchi, probablement ens ajudarien a situar l'antígraf de Pasqual en la tradició *recentior* de la *Commedia* si fos possible localitzar-les en algun altre testimoni. Fins avui només he pogut registrar totes dues variants en un sermó sobre l'infern del franciscà observant sant Giacomo della Marca:²⁶

Biastimavano Dio *et sancti* et loro parenti,
 l'umana spetia et loco el tempo el seme
 de loro sementa et de loro *nascimento*.

La coincidència és remarcable, però, com que no es repeteix en altres casos, no podem precipitar-nos a establir un parentiu entre els exemplars de la *Commedia* que consultaven tots dos autors franciscans, estrictament coetanis. A més a més, és possible que el frare observant cités en molts casos de memòria, introduint variants fraseològiques i adaptacions al context.

A aquestes variants de l'antígraf cal afegir-n'hi una altra en què *T* i *S* no coincideixen del tot per una catalanització vocàlica: en *S* *bestomiando* per *bestemiando* (103), en gerundi i amb desgeminació de la *m*. Les altres variants comparables consisteixen només en dos errors de *T* també induïts probablement per una catalanització del vocalisme, atès que discrepa de *S*: *eren* (100), en un fragment integrat dins el discurs català de Pasqual, i *de* (105).

En absència de *T*, la citació de *S* presenta set variants. Algunes davallen probablement de l'antígraf, com ara *gli* (101) o *entesor* (102), amb desinència *-oro(no)*; d'altres poden atribuir-se a error de còpia, com *di bacceri] (101)* o *racco* (102), i, en els altres casos,

26. LIOI 1964: 52-56, esp. 55, i 52 n. 69 per als sis testimonis en què es conserva el sermó. Vegeu *Tractat* III, 36 n.

l'atribució és menys segura: *quel' anime* (100), *color* o *color'* (101), *la parola crude* (102), potser amb metaplasme de flexió (*crude* entès com a femení de la 3a declinació).

Joan Pasqual ofereix una paràfrasi força detallada d'aquestes dues tercines en la *Summa de pena* [LXXII] (ff. 104^{rb-va} [Apèndix II, 5, 9-12]):

Diu que los dampnats lassos e nuus en infern criden *batent* las dents e ab *paraula cruha blastomant* Déu, *los sants* e llurs parents, e l'umana *spècia*, car més amarien que fossen stats animals bruts; *blastomen* lo loch un són nats, un han viscut e un són; e *blastomen* lo temps que han viscut, e la semén de què són stats concebuts e llur *nativitat*.

En el *Tractat de les penes particulars d'infern* (III, 5, 34-35) no en fa la paràfrasi, però inse-reix la citació fragmentària en un discurs que tradueix els versos omesos:

Diu que aquellas ànimas, «ch'eren lasse e nude», *ab gran calor* e *debatents* las dents, parlant *paraules cruas* [...].

Comparant aquestes dades podem sospitar almenys que l'antígraf llegia correctament *dibatero* (o potser *dibatem*) on el nostre testimoni sembla que llegeix *di baccerij* (101), atès que Pasqual tradueix «batent» i «debatents» en les seves paràfrasis. També sembla que l'antígraf devia llegir correctament *le parole crude* (102), atesa la paràfrasi «paraules cruas» del *Tractat*; per tant, la lliçó *la parola crude* de S s'hauria d'imputar a Pasqual, que tot seguit també tradueix «ab paraula cruha» en la paràfrasi. També podem imputar a Pasqual, i no pas als seus copistes, l'error vocàlic *bestomiando*, induït pel mot català que ell mateix fa servir en la paràfrasi («blastomant» i dues vegades «blastomen»). Finalment, podem constatar que, a l'hora de citar el fragment en el *Tractat*, Pasqual ha entès erròniament *con gran calor* («ab gran calor») allí on el seu antígraf llegia correctament *cangiar color*, tal com testimonia la citació de S. És un bon exemple de la facilitat amb què es poden confondre les grafies *a/o*, *i/r* i *r/n*, com moltes d'altres (*ci/a/u*, *o/e/c*, *ct/r*, *ii/u/n/ri*, *ni/in/m*, etc.), sobretot si el context gràfic i semàntic ho facilita.

Els altres fragments citats dues vegades ens permeten de constatar que molts errors i catalanitzacions són afavorits no solament pel context de les citacions, sinó també per la funció amb què s'hi insereixen.²⁷ En el *Tractat de les penes particulars d'infern* XLIV, 28-29 (f. 201ra) Pasqual cita dues vegades els versos 118-120 d'*Inferno* XXVII: primer (28, 166-168) dins una citació dels versos 112-120 (T_1) i tot seguit (29, 172 i 176-177) dins la paràfrasi corresponent (T_2). El text de Petrocchi i les variants del nostre testimoni són:

“[...] ch'assolver non si può chi non si pente,
né pentere e volere insieme puossi
per la contradizion che nol consente”.

118 ch'assolver] Casoluer T_1 soluer T_2 ; chi] qui T_2 ; si²] se T_2 119 pentere e volere] penter ne voler T_1 T_2 ; insieme] ensieme no T_2 ; puossi] puosi T_2 120 contradizion] contradicion T_1 T_2 ; che] qui T_2 ; nol] nel T_1

27. D'*Inf.* VI, 13, només se'n repeteixen els mots «Cerbero, fiera [...]», sense cap variant (*Tractat* x, 14, 47; xx, 1, 10). D'*Inf.* IX, 52, se'n repeteixen els mots «Vegna Medusa» al final d'una citació dels vv. 38-52 (*Tractat* VII, 24, 111) i, amb més context, encapçalant els vv. 52-54 (*Tractat* XXXIII, 18, 75). En el primer cas llegim *Vegna (?) Madussa* (f. 169va); en el segon, *uegna me(n)dussa* (f. 189va). En podem deduir que la lliçó de l'antígraf era *Vegna Medusa*: la confusió *u/n*, tot i que dubtosa, és molt fàcil, i encara més si la citació és fragmentària; quant a *Madussa/Mendussa*, primer hi tenim una confusió gràfica catalanooriental (com *Magera* en el context immediat), mentre que *Mendussa* és la forma predominant en el conjunt del *Tractat*, fins i tot en la citació de textos llatins (*Tractat* XXXIII, 16, 64).

En aquest cas podem atribuir a l'antígraf les variants *penter ne voler* (119), *contradicion* (120) i potser també *c'asolver* (118). Dins la citació de tot el passatge (T_1) només s'ha produït un error paleogràfic, imputable als copistes: *nel* per *nol* (120). Totes les altres variants es produeixen, en canvi, quan aquests versos són inserits en el context de la paràfrasi (T_2):

Dix, donchs, lo diable a sant Ffrancesch que no se'n portàs l'ànima, car devia venir entre los miserables dampnats per ço cum havia donat lo consell fraudolent. Dix-li sant Ffrancesch que lo papa lo havia absolt; respòs lo diable:

Solver non si può qui non se pente.

No pot algú ésser absolt del peccat del qual no-s penet, e, per consegüent, ans de la absolució és requerida primer conctricció; mes aquest ans de la absolució no ha haüda conctricció. Apar-ho, car:

*...penter né voler ensieme no puosi
per la contradicion qui nol consente.*

No pot star ensemps haver conctricció del peccat e voler fer lo peccat: voler e noler conctricctoris són; ensemps no poden star ne natura no ho sustén.

El principal responsable d'aquestes variants per omissió (118 *Ca*, potser entès com a conjunció causal 'car'), addició (119 *no*, requerit pel context sintàctic de la paràfrasi) o adaptació graficolingüística (118 *qui, se*; 119 *ensieme, puosi*; 120 *qui*) és probablement el mateix Joan Pasqual.

El comentari d'aquests tres o quatre casos de doble citació ens ha servit per a il·lustrar les dificultats que planteja l'edició crítica dels fragments italians de la *Commedia* i els criteris que podem aplicar-hi. L'objectiu de l'editor és restituir hipotèticament el text original de Pasqual, depurant-lo de les probables corrupcions introduïdes pels seus copistes i respectant, en canvi, les lliçons i peculiaritats degudes al model subjacent de Pasqual o a la transcripció que ell en fa. El criteri de la catalanització graficolingüística no és suficient per a imputar l'error a un copista, atès que Pasqual també introdueix variants d'aquesta mena. El millor argument per a imputar un error a un copista és constatar que Pasqual interpreta la citació de manera correcta, i això és possible quan ell mateix en fa una paràfrasi prou extensa i literal. De vegades la paràfrasi també ens permet de constatar que l'error és de Pasqual —és a dir, una lliçó d'autor que no podem esmenar— o que Pasqual interpreta malament lliçons correctes i perfectament transcrites.

La situació habitual és, però, que la citació no s'acompanyi de paràfrasi, o que la paràfrasi no sigui prou explícita, o fins i tot que la paràfrasi sigui explícita, però que Pasqual eviti, potser deliberadament, el lloc que planteja una dificultat crítica. Tot i que en aquests casos la posició més prudent seria potser de no intervenir, també és possible argumentar que Pasqual —més atent al contingut que no als significants— no hauria citat versos absolutament incomprendibles, i que, a tot estirar, hauria acceptat algun punt fosc, potser practicant-ne fins i tot una transcripció interpretativa. D'acord amb aquest criteri, podem suggerir d'esmenar les lliçons absurdes del nostre testimoni, imputant-les —només probablement— als copistes. Val a dir que gairebé totes aquestes esmenes corresponen a errors paleogràfics molt fàcils de cometre, especialment si el copista no té prou familiaritat amb el toscà literari.

Finalment, així com no convé d'esmenar les variants graficolingüístiques induïdes per la llengua catalana de Pasqual i dels copistes, encara convé menys d'intervenir quan les vari-

ants gràfiques, lingüístiques o significatives respecte del text de Petrocchi són corrents en els manuscrits italians i poden atribuir-se perfectament a l'antígraf de Pasqual: un testimoni *recentior*, la fesomia lingüística del qual ens remet al toscà de final del XIV i començament del XV.²⁸

La voluntat de respectar les variants probablement genuïnes d'aquest testimoni perdut de la *Commedia* aconsellava d'analitzar detingudament totes les variants del nostre manuscrit únic a la llum dels principals estudis disponibles sobre els parlars italians i toscans del segle XIII-XV (Schiaffini, Castellani, Rohlfs, Manni, Devoto & Giacomelli, Tavoni) i sobre l'*antica vulgata* i la tradició *recentior* de la *Commedia* (Petrocchi, Moore, Liccardi). Per a facilitar aquesta anàlisi, tot seguit s'ofereix un aparat que recull exhaustivament les variants de tota mena respecte del text establert per Petrocchi. En l'escrutini detallat d'aquestes variants s'intentarà identificar el material atribuïble a l'antígraf de Pasqual, tot destriant les variants significatives d'aquells altres fenòmens graficolingüístics que es poden considerar genuïns però no significatius.

Més enllà dels problemes que planteja l'establiment del text crític dins l'edició de l'obra de Joan Pasqual, l'estudi gràfic, lingüístic i textual d'aquestes citacions de la *Commedia* també pot posseir algun interès, si voleu secundari, per a la història sociocultural de la fortuna dantesca, en la mesura que ret compte d'un testimoni perdut de la tradició *recentior*, probablement d'origen toscà —amb alguna variant característica que indica coincidència amb les citacions dantesques del franciscà coetani sant Giacomo della Marca, però no pas de manera constant—, i poster acompanyat d'un aparat de glosses amb el *Comentum* de Pietro Alighieri, que arribà a Catalunya dins el primer terç del segle XV i forní a un frare menor el material fonamental per a un tractat de divulgació teològica escrit en català per a un públic laic de ciutadans cultes.²⁹

---

28. Vegeu l'estudi de les variants que ofereixo *infra* II, 2. Alguns d'aquests trets toscans de final del segle XIV i començament del XV —pròpiament florentins o bé d'origen toscanooccidental (Lucca, Pisa), que al llarg del XIV es difonen i s'afermen en altres dialectes toscans— són la confusió *pl/pr* (*sprendori*), el plural *quegli* per *quelli*, els possessius *mie* i *suo* invariables, les desinències verbals *-no* per *-mo* en la 1a pl. (*siano*, *andiano*, *atristiano*, *fareno*), *-mo* per *-mmo* en el passat 1a pl. (*venimo*, **fumo*, **vegamo*) i *-sti* per *-ste* en el passat 2a pl. (*chiemasti*, *fosti*) (MANNI 1979: esp. 171), etc. La manca de síncope entre oclusiva i líquida (*diricta*), fora del futur i del condicional (*potrebbe*), i també de la síncope de *i* entre *s* i nasal (**medesimo*), són trets típicament florentins que es mantenen al segle XIV (CASTELLANI 1952: 57-68); *lassare* per *lasciare* és propi del toscà occidental i meridional (CASTELLANI 1952: 43); *signore* per *segnore* s'imposa a la Toscana a mitjan XIV (CASTELLANI 1952: 118-120); *ogni* per *ogne* és una evolució florentina que s'imposa sobre altres variants toscanes (*ogna*) al segle XIV (CASTELLANI 1952: 121-128); *miglia* és variant de *milia* habitual arreu de la Toscana fins al segle XV, tot i que a Florència apareix *mila* a mitjan XIV (CASTELLANI 1952: 136-139; MANNI 1979: 137-138); la desinència *-oro(no)* (*entesor* per *enteser*) apareix irregularment en diversos dialectes toscans als segles XIV-XV (SCHIAFFINI 1926, XIV-XXI; CASTELLANI 1952: 155-156; MANNI 1979: 151-154; POGGI 1992: 422). El nostre testimoni no ofereix, en canvi, gairebé cap dels fenòmens característics del florentí que comencen a afermar-se al segle XV (MANNI 1979). Altres indicis relacionables amb dialectes septentrionals o d'altres àrees són escassos i molt sovint imputables a la intervenció dels copistes catalans; tot indica, de fet, que l'antígraf de Pasqual ha estat copiat per una mà toscana.

29. Sobre l'interès d'editar i estudiar testimonis individuals de la *Commedia* «in quanto altrettanti testimoni della diffusione, nel tempo e in diversi spazi geografici, di quel testo, e in quanto testimonni della più generale storia socio-culturale con cui quel testo è in correlazione», vegeu el prefaci de Vittorio Russo a LICCARDI 1988: 9, i també 43-44.

II

EL TEXT DE LA *COMMEDIA* EN L'OBRA DE JOAN PASQUAL

1. APARAT DE VARIANTS

En el següent aparat es recullen totes les variants de les citacions italianes de la *Commedia* del manuscrit 468 de la Biblioteca de Catalunya respecte del text establert per Giorgio Petrocchi (1994 [1966-1967]), incloent-hi les gràfiques. No s'hi regularitza *u/v* ni *i/j*, i el desenrotllament de les abreviatures s'indica amb cursiva.

Les variants s'enregistren segons l'ordre dels cants de la *Commedia*, indicant primer la lliçó de Petrocchi i, després del claudàtor de tancament, la variant del nostre manuscrit, sense cap sigla. Quan un fragment és citat dues vegades, s'indiquen les lliçons de cada citació distingint-les amb les sigles T_1 i T_2 , si totes dues es troben al *Tractat de les penes particulars d'infern*, o *S* i *T*, si la primera citació pertany a la *Summa de pena*.

En el cas de variants presumiblement significatives, o almenys no estrictament grafico-lingüístiques, s'enumeren els testimonis que coincideixen amb la lliçó del nostre manuscrit en els aparats crítics de Petrocchi i de Moore (1889), fent servir les sigles de cada editor (en el cas de Moore, sempre entre claudàtors, o tan sols el nom de l'editor si la variant ha passat al seu text). Si els testimonis coincidents són molt nombrosos, abreujo amb l'expressió *var. reg.* ('variant registrada'). També s'inclouen, entre parèntesis, les lliçons d'altres testimonis que poden contribuir a explicar la que presenta el nostre manuscrit, encara que no hi coincideixin literalment.

Inferno I, 49-51
(*Tractat*, f. 183ra)

49 Ed una] E vna; lupa] lopa 50 sembiava] *dub.* sembraua; carca] carta; ne la] nella; magrezza] magressa 51 e] che *Co Pa* [K]; genti] gente; già] ga

Inferno III, 1-18
(*Inf.* III, 1-18 en *Tractat*, f. 164rb [= *T*]; *Inf.* III, 4-8 en *Summa de pena*, f. 73rb [= *S*])

1 ne la] nella; città] cita 2 ne l'eterno] neueterno 3 tra la] tralla 4 Giustizia] justicia *T^{pc}* gjusticia *S*; alto] alto *T* alte *S*; fattore] factore *TS* 5 podestate] potestate *TS* 6 somma] somma *T* samma *S*; sapienza] sapiencia (sapiença?) *T* sapiencia *S*; e 'l] el *T* e al *S* 7 Dinanzi] denanci *T* denance *S*; a me] anoi *T* anoi *S* *Lau Lo Po Ricc Tz La^{pc}* [EH]; fuor] fur *TS* 8 se non] sermo *T* sino *S*; etterne] eterne *TS*; eterno] eterno *TS* 9 Lasciate] lascate; ogne] ogni; speranza] speranza; ch'intrate] thencrate 10 oscuro] oschuro 11 scritte] scute (scrite?); d'una] derna 12 Maestro] mestro; senso] senno (*cf.* seno [C]) 13 Ed elli] Echeli 14 convien] couen; lasciare] lassare; ogne] ogni; sospetto] suspecto 15 ogne] ogni; viltà] nilta 16 Noi siam] nosiano; loco] logo; ov' i'] oujo; t'ho] to; detto] deito 17 le genti] la genti

Inferno III, 22-30
(*Inf.* III, 22-27 en *Tractat*, f. 164^{va-b} [= *T*]; *Inf.* III, 22-30 en *Summa de pena*, f. 101vb [= *S*])

22 Quivi] Quiuj *T* uj *S*; sospiri] suspiri *T* sospiri *S* 23 risonavan] Risonauen *T* risonauan *S*; per l'aere] *per* laria *T* parlaria *S*; sanza] samça *T* sança *S* 24 cominciar] comjncar *T* comencar *S* 25 orribili] orribile *T* orribile *S* 26 dolore] dolori *TS*; accenti] acenti *TS* 27 voci] uoce *TS*; alte] alte *T* alti *S*; fioche] fioche *T* fiocho *S*; e] o *T* e *S*; di] di *T* de *S* 28 facevano] faceano; s'aggira] sagira 29 aura] aria; sanza] semca; tempo] tenpo 30 come] chome; turbo] aturbo *var. reg.* [Moore]

Inferno III, 70-71
(*Tractat*, f. 166va)

70 ch'a riguardar] caugar dar (*carigardar?*); oltre] oltre *amb e corregint a* 71 genti] gente; fiume] fiunj (*fumj?*)

Inferno III, 82-96
(*Tractat*, f. 166va)

82 Ed ecco] E decho; verso] uorso 83 vecchio] uechio; bianco] biancho; antico] anticho 85 cielo] celo 86
i' vegno] inegrio; a l'altra] adaltra [F] 87 ne le] nella; etterne] eterne; e'n gelo] e in celo 88 che se'] chesse
89 pàrtiti] partite *Urb*; cotesti] coteste [M]; son] so 90 ch'io] che [P]; non mi] nomi 91 altra via] altre uje *Pr*
[L]; per] e per *Pa* [D] 93 lieve] leue; che ti] chetti 94 duca] duco; lui] mjo alui (*cf.* mio *Co Parm Pr* [DK]; a
lui *Eg Ham Laur Mad Urb* [Moore]); crucciare] cruciare 95 puote] peruote *abbrev. err.* 96 ciò] co; che si]
chessi; dimandare] demandare

Inferno III, 100-105
(*Inf.* III, 100 i 103-105 en *Tractat*, f. 166vb [= T]; *Inf.* III, 100-105 en *Summa de pena*, f. 104rb [= S])

100 quell' anime] *quelanime*; ch'eran] cheren *T* cheran *S* 101 colore e] color e; dibattero] *dub.* di bacceri]; i
denti] gli denti 102 ratto] racco; che 'nteser] chentesor; le parole crude] la parola crude 103 Bestemmiavano]
bestemjando *T* bestomiando *S* (*cf.* Bestemiando *La^{pc}*); Dio] dio e santi *TS* 104 spezie] *specia TS*; e 'l loco] il
luogo *TS* [Moore] 105 semenza] *semença TS*; e di] e de *T* e di *S*; nascimenti] *nascimento TS*

Inferno III, 109
(*Tractat*, f. 166vb)

109 bragia] bregia

Inferno IV, 22-30
(*Tractat*, f. 174ra)

22 Andiam] Andiano; lunga] *longua* 23 e così] e occosi; mi] me; intrare] entrare 25 che] chio *var. reg.* 26
avea] auja 27 che l'aura eterna] chellaria ella terra (*cf.* chella ria e la terra [D]); facevan] faceen; tremare]
tremere 28 ciò] ecco (*cf.* Et cio *var. reg.*); avvenia] *avenia*; di] de; senza] *samça* 29 ch'avean] chanean;
ch'eran] cheren; molte e grandi] *molti grande* 30 d'infanti] di fanti *Eg Laur Rb* [CC]; femmine] *femjne*

Inferno IV, 43-63
(*Tractat*, f.172vb-173ra)

43 duol] dol; prese al] prese il (*cf.* pinsel *Ash*); cor] cuor 45 conobbi] *dub.* chonabbi; che 'n quel limbo] che
jmque (jnique?) limbo; sospesi] *suspesi* 46 Dimmi ... dimmi] *djmmj ... dimj*; signore] *signore* 47 comincia'
io] *començaiò* 48 ogne] ogni; errore] *erore* 49 alcuno] *njuno* (*cf.* *neuno Ham* nessun *Co* nessun [C]); o] che
Co Mart 51 quei] quel; che 'ntese] che *jntese* 52 nuovo] *nuevo* 53 ci] ti; possente] *posente* 54 di] de;
vittoria] *victoria*; coronato] *jncoronato var. reg.* 55 Trasseci] *traseci* 56 figlio] *fillo* 57 legista] *lagesta*; e
ubidente] *eubedente* 58 patriarca] *patriarcha* 59 Israël] *israel*; con lo padre] *col padre* 60 e con] *echo*;
Rachele] *rachel*; cui] *chu* 61 feceli] *fecholi* 62 ad essi] a essi 63 umani] *humani*

Inferno IV, 100-102
(*Tractat*, f. 175va)

101 fecer] *fece* [M] 102 fui] *fu*

Inferno IV, 111-114
(*Tractat*, f. 175vb)

111 Giugnemmo] *venimo Co Triv* (*cf.* *venimmo Lau Lo Mart Ricc Tz* [AEFGHILP]); in prato] *jn um prato* 112
v'eran] *uerano*; occhi] *ochi* 113 lor] loro 114 parlavan] *parlando Co*

Inferno IV, 121
(*Tractat*, f. 176rb)

121 con molti] *comolti*

Inferno IV, 125-129
(*Tractat*, f. 176rb)

125 da l'altra] *daltre* (*cf.* dall' altre [Z]); vidi 'l re] *uidi jrre* 126 con Lavina] *collaujna*; sua figlia] *fillsua*
127 cacciò] *cacço* 128 Lucrezia] *lucrecia*; Marzia] *marcia*; Corniglia] *corneglia* 129 in parte] *jmperto*; vidi
'l] *uidi il*

Inferno V, 4-9
(*Tractat*, f. 177ra)

4 Stavvi] *scannj* 5 essamina] *esamjna*; ne l'intrata] *malentrata* 6 giudica] *gindica*; seconco] *secundo*;
ch'avvinghia] *tauigna* 7 Dico] *dicho*; mal nata] *maluata* 8 li vien] *gliujen*; dinanzi] *dinanci* 9 quel] *quegli* e
(*cf.* quelli e *Bo*); conoscitor] *conscitore*; de le] *delle*; peccata] *peccato*

Inferno v, 16-20
(*Tractat, f. 177^{ra-b}*)

16 ospizio] spicio 17 Minòs] *diabolus afegit a la interlìnia* 18 lasciando] lassando; l'atto] lacto; offizio] officio 19 fide] fidi *Co Pa Parm Urb* 20 t'inganni] ti jngammj; ampiezza] enpieça (*cf. empieçça Co Laur Pa*); intrare] entrare

Inferno v, 28-42
(*Tractat, f. 177va*)

28 in loco] iluogo; ogne] ogni; muto] mjrto 29 mugghia] mughia; mar] mare 30 combattuto] conbatuto 31 non r.] no r. 32 li spirti] lespiutj (*lespiritj?*) *amb la j corregint una a*; con la] cella 33 li molesta] gli molesta 34 giungon] giungeujo; davanti] deuanti; a la] alla 35 il compianto] el pianto (*cf. il pianto [E], el compianto Ash Rb [AQ₁], e col pianto [B], con pianto var. reg., col pianto Laur [GD]; il lamento] e lamento var. reg.* 36 bestemmian] bestemjauenò (*cf. biastimavan La*) 37 ch'a] che a; così] si [CF]; fatto] factò 38 enno] sonno (*cf. sono [P]*); peccator] peccatori 39 che la] chella *precedit de sella ratllat*; ragion] ragione; sommettono] somettono 40 come] chome; li s.] gli s.; stornei] stornelli *var. reg.*; portan] portano; l'ali] lale 41 freddo] fredo; a schiera larga e piena] a larga e piena schiera 42 così] chosi; li s.] gli s.; spirti] speriti

Inferno v, 50-52
(*Tractat, f. 177va*)

50-51 quelle genti] quella genti 51 che l'aura] quellaria; gastiga] gaschia

Inferno v, 58-68
(*Tractat, f. 178^{va-b}*)

58 Ell' è] Ella; Semiramis] samjramis 59 succedette] succedete; sua sposa] suoposa 60 la terra] le terra (*cf. le terre [M]*); che 'l] chal 61 L'altra è] laltre 62 ruppe] rupe; cener] conere 63 poi] piu; è] *om. [CM]*; lussuriosa] lusoriosa (*cf. lussoriosa La*) 64 vedi] vidi *var. reg.*; cui] chui; tanto] canto 65 volse] uolçe; vedi] uidi *var. reg.*; 'l] al 66 amore] amor; combatte] conbatteo 67 vedi] uidi *var. reg.*; di] de

Inferno v, 100-106
(*Tractat, f. 178vb*)

100 ch'al] cal; gentil] gentile; s'apprende] saprende 101 prese] mi prese *Lau Lo Ricc^{ac} Tz* [EHL]; de la] della 102 che mi] chemmj; fu] fo; m'offende] mofende 103 ch'a] ca; amar] amer 105 non m.] no m.; m'abbandona] mabandona 106 condusse] conduse; ad una] a vna

Inferno vi, 7-19
(*Tractat, f. 179rb; fragment del v. 13 en Tractat, f. 171va, sense variants*)

7 Io sono] Jsono; terzo] terço 8 maladetta] maledecta; fredda] fedda; greve] graue 9 non l'è] nolle 10 Grandine] grandina; acqua] aqua; tinta] tenta 11 l'aere] laire; tenebroso] tenebrosa; si riversa] li ruesa 12 che] *que* 13 crudele] rudele 14 caninamente] camjnamente; latra] latre 15 sovra] sobre; gente] grege; sommersa] somersa 16 Li occhi] lochi; ha] a; vermigli] uernigli 17 e 'l] j1 *var. reg.*; largo] largho; unghiate] *amb titlla supèrflua* 18 graffia] grafia; spirti] spiriti; ed iscoial] engoia (*ms. engora?*) (*cf. e ingoia var. reg.*) 19 Urlar] Vdelar; pioggia] piogia; come] coma

Inferno vi, 40-63
(*Tractat, f. 180^{vb-ra}*)

40 che se'] chesse; questo 'nferno] questo jnferno; tratto] trago 41 riconoscimi] ricenssimj; se sai] sessar 42 prima] pronna 43 a lui] *om. Ham*; L'angoscia] langosca; hai] ai 44 ti tira] tima; de la] della 45 ti] te; vedessi] ujdessi (*cf. uidesse La*) 46 dimmi] dimj; chi tu se'] chittusse 47 loco] luogo; messo] messa *var. reg. [Moore]*; e hai sì] e a sì (*var. reg. [ed a sì Moore]; vegeu nota Petrocchi*) 48 che, s'altra] chessaltra; è] a; maggio] magor (*cf. maggiore, maggior var. reg.*) 49 Ed elli] E elli; città] cicta 50 già] ga; trabocca] trebocha (*cf. trebucca Pa*); sacco] sacho 51 seco] secco; in la] nella 52 cittadini mi] cittadinj chemj (*cf. cittadin che mi Co [DL]*); chiamaste] chiemasti (*cf. chiamasti var. reg.*); Ciacco] chaco 53 per la] *per ella o bé pella amb assimilació i abrev. supèrflua* (*cf. pella Co*); de la] debba 54 come] chome; a la] alla; fiacco] fiacho 56 pena] pene (*cf. penne Pa*) 57 simil] simjle; parola] perola 58 li r.] gli r.; Ciacco] cacho; affanno] afanno 60 se tu] settu; verranno] ueranno 61 li cittadini] jccitadinj; de la] della; città] cicta 62 s'alcun] salchuno 63 l'ha tanta discordia] tanta discordia *la Eg Urb [Fla]*; assalita] asallita

Inferno vi, 73-75
(*Tractat, f. 181rb*)

73 intesi] tintesi 74 avarizia] auaricia 75 c'hanno] canno

Inferno vii, 8-9
(*Tractat, f. 183ra*)

8 Taci] tu ci; maladetto] maledicto 9 con la] colla

Inferno VII, 46-48
(*Tractat*, f. 183rb)

46 fuor] fur; cherçi] cherçi; han] ano 47 capo] chapo 48 cui] chuj; usa] usu; avarizia] auaricia; soperchio] saperchio

Inferno VII, 61-69
(*Tractat*, f. 183rb)

61 figliuol, veder] ueder figliuol *var. reg.* 62 ben] benj; son] sono; commessi] comessi 64 sotto] sutto 65 che già] *dub.* clega; quest' anime] questa anime; stanche] stranche 66 potrebbe] potrebbe *var. reg.* 67 Maestro] Mestre; mio», diss' io] dissi luj *var. reg.* [diss' io lui *Moore*] 68 che tu] chettu; tocche] toche 69 che i ben] chebenj; ha sì] assi

Inferno VII, 73-82
(*Tractat*, f. 183va)

73 saver] saure; trascende] trāsende (*i. e. transende o trassende*) 74 li cieli] i celi; lor] loro 75 ch'ogne] cogni; ad ogne] aogni 76 distribuendo] distris uendo 77 Similmente] siujlimente; a li s.] agli s.; splendor] sprendori 78 ministra] mjinistro *var. reg.* 79 permutasse] permutase; li ben] i benj 81 difension] difensione 82 ch'una] che vna; l'altra] altre

Inferno VII, 112-116
(*Tractat*, f. 186va)

112 Queste] questi *var. reg.* [*Moore*]; percotean] percoteano; non pur] non piu; con mano] comano 113 con la] colla; coi piedi] copiedi 114 troncandosi] trocandosi 115 maestro] maestre; figlio] figlo 116 color] coloro; cui] chu

Inferno VII, 118-126
(*Tractat*, f. 181^{rb-va})

118 sotto] sutto; l'acqua] lacha; è] ha *var. reg.* [*Moore*] 119 quest' acqua] questa acqua; summo] sommo *var. reg.* 120 come] chome; l'occhio] lochio; u' che] umche; s'aggira] sagira 121 nel] nol; limo] lemo; dicon: "Tristi] de contristi *Ham Pr* [EF]; fummo] famo 122 ne l'aere] nellaria; dolce] dolçe; che dal sol] che dalloro; s'allegra] salegra 123 dentro] *abans* deujro *ratllat* 124 ci attristiam] cha tristiano; ne la] nella; belletta] belena 125 Quest' inno] questo jnno; gorgoglian] gorgoglai; ne la] nella; strozza] streça 126 nol] non *Co Eg Po Rb* [DP]

Inferno VIII, 61-63
(*Tractat*, f. 188ra)

61 Filippo] philipo 62 e 'l] jl *Eg Parm* [MPa]; bizzarro] bizarro 63 medesmo] medesime

Inferno IX, 38-54
(*Inf. IX, 38-52 en Tractat*, f. 169va [= T₁]; *Inf. IX, 52-54 en Tractat*, f. 189va [= T₂])

38 infernal] infernali; tinte] tinto 39 feminine] femjnile *var. reg.* 40 e con idre] *cum* edre; eran] erano 41 e] *om. var. reg.* [*Moore*]; ceraste] cerasti *Ash* [F]; avien] aujeno 42 le] lo; avvinte] aujente 43 quei] que; conobbe] conoble; meschine] mjschine 44 de l'eterno] delleterno 45 «Guarda», mi] guardemj; feroci] feroce; Erine] crine *var. reg.* 46 Quest' è] questa e; Megera] magera 47 Aletto] alecto 48 Tesifón] tesifone; mezzo] mezo; tacque] taque; a tanto] e tanto 49 Con l'unghie] cholunghie; fendea] fende; ciascuna] cascuna; petto] pecto 50 battiensi] bateansi; gridavan] gridauano 51 ch'i'] chio; sospetto] suspecto 52 Vegna] Vegua *dub.* T₁ uegna T₂; Medusa] madussa T₁ mendussa T₂; farem] fareno 53 dicevan] aceuano; riguardando] rigardando 54 vengiammo] ueganto *amb e corregint potser una o* (*cf. uengiamo var. reg., uegiamo Po Rb Triv, veggiamo [DFGIMZ*]*); l'assalto] lasalto

Inferno IX, 61-63
(*Tractat*, f. 189rb)

61 voi] noi; ch'avete] caute; li 'ntelletti] glintelecti 62 dottrina] doctrina 63 sotto 'l] socto jl; de li v.] de gli v.

Inferno XI, 7-9
(*Tractat*, f. 191^{ra-b})

7 ov' io] doui; scritta] scricta 8 Anastasio] anastago (*cf. anastagio var. reg.*); guardo] quarto 9 trasse] tresse; Fotin] fortin *var. reg.*; de la] della; dritta] diricta

Inferno XIII, 10-12
(*Tractat*, f. 171ra)

10 brutte] brute; lor nidi] *abans* lor dinj *ratllat* 11 che cacciar] chectaro; de le] delle; Strofade] stofrade (scofrade?) 12 annunzio] anuncio; di] de

Inferno XIV, 63-69
(*Tractat*, f. 191vb)

63 Capaneo] capanee; ciò] to; che] cho; non s'ammorza] nosi amorsa 64 se' tu] settu 65 che la] chella 66
dolor] om. 67 poi] po; con miglior] comjglor 68 Quei] quel; l'un] lurj; d'i sette] de secte; regi] pegli 69
ch'assiser] cassi set; ed ebbe] e ebbe; ch'elli abbia] cheglabla

Inferno XIX, 1-6
(*Tractat*, f. 206ra)

1 seguaci] segnaci 2 che le] chelle 3 deon] debbeno (*cf.* debbono *Laur* [CIL]); spose] ispose; voi] noi 5
convien] conjen; tromba] tronba 6 però che] *per* che; ne la] nella; terza] terca; bolgia] balgia

Inferno XIX, 70-72
(*Tractat*, f. 206va)

70 e] om.; figliuol] filiguol 71 avanzar] auasar; li orsatti] glorsachi 72 me misi] mjmisi

Inferno XIX, 85-87
(*Tractat*, f. 206va)

85 Nuovo] *dub.* Nuono; legge] lege 86 Maccabei] macabei; a quel] aquell 87 chi] che *Laur Rb* [EP];
Francia] frança

Inferno XIX, 104-106
(*Tractat*, f. 206va)

104 la] lla; avarizia] auaricia; attrista] atrista 105 sollevando] suleuando (*cf.* su leuando *var. reg.*) 106 pastor]
pastori; s'accorse] sa accorse; Vangelista] uengelista

Inferno XIX, 111-117
(*Tractat*, f. 206va)

111 piacque] piaque *amb titlla supèrflua o bé* piacque (*vegeu Maraschio 1993: 159 n. 48, i Ageno 1961: 175-180*)
112 v'avete] uauate 113 altro è] altre 114 se non] sino; ch'elli] chelo; ne orate] nerate 115 Ahi] a
[DI] 116 non la] nella *Si* 117 da te] dacte

Inferno XXIII, 61-66
(*Tractat*, f. 205^{rb-va})

61 avean] haujan *amb la j corregint una altra lletra*; con] cum; cappucci] capucci 62 dinanzi] dinanci; a li
occhi] aglochii; fatte] fatti *var. reg.* [*Moore*]; de la] della 63 che in Clugni] chenerognj (*cf.* Cologni *var. reg.*
Crugni [C]); per li monaci] per glimonassi 64 dorate] dorati *Laur Rb*; ch'elli abbaglia] cheglabalia 65 tutte]
tutto *Laur Urb* [CQGD]; gravi] granj 66 mettea] metthia; di paglia] dipagla *precedit de* di plaga *ratllat*

Inferno XXVI, 1
(*Tractat*, f. 201vb)

1 Fiorenza] fiorença; se'] sei

Inferno XXVI, 112-120
(*Tractat*, f. 200^{ra-b})

112 dissii] dissio; milia] mjglia 113 perigli] pilli *per omissiò de l'abreviatura*; a l'occidente] alloccidente 114
a questa] e aquesta (*cf.* e questa *Ga Lau Lo Ricc Tz* [EH]); tanto] tanta *var. reg.*; picciola] piccola 115 ch'è]
che e; del rimanente] derimanente 116 vogliate] voglate *amb la l que corregeix una e o una o*; l'esperiença]
lasperiença 117 senza] sança 118 semenza] semença 119 foste] fosti 120 seguir] seguire; canoscenza]
conescença (*cf.* *conoscenza var. reg.*)

Inferno XXVII, 100-105
(*Tractat*, f. 200vb)

100 E' poi] E que (= E que'); ridisse] disse [AE₁] (*cf.* mi disse *var. reg.* [*Moore*]); sospetti] suspecti 101 finor]
finoro; t'assolvo] ti soluo; m'insegna] mj segna (*cf.* *misegna La*) 102 come] comjo *Ash Co Eg Ham* [BLa];
Penestrino] Pilestrino *Eg Ham* [a] 103 ciel] sel; poss' io] posso *Laur Rb Urb*; serrare] cerare; e] o *corregida en*
e per una segona mà; diserrare] diserere 104 come tu] cumetu; però son] peson; chiavi] chianj 105 mio] mje;
antecessor] anticesor (*cf.* *antecessor var. reg.*); non ebbe] noebbe

Inferno XXVII, 108-127

(*Inf.* XXVII, 108-127 en *Tractat*, ff. 200vb-201va [= T₁]; *Inf.* XXVII, 118-120 en *Tractat*, f. 201ra [= T₂])

108 da] de 109 mo] om.; deggio] deggo 110 lunga] longa; promessa] inpromesa (*cf.* *npromessa Co*
impromessa [LQ]); con l'attender] collatener (*cf.* con lattener *Po*); corto] torto 112 Francesco] Ffrancesco; poi]
po 113 d'i] de; cherubini] cherubinj *amb la j corregint una o* 114 li disse] gli dise; far] fa 115 se ne dee]

se deue; miei] mje; meschini] mjschinj 116 diede 'l] diede il; consiglio] consiglo 117 quale] qual; li s.] gli s.
 118 ch'assolver] Casoluer T₁ soluer T₂; chi] chi T₁ qui T₂; si pente] si pente T₁ se pente T₂ 119 pentere e volere]
 penter ne voler T₁ T₂; insieme] insieme T₁ ensieme no T₂; puossi] puossi T₁ puosi T₂ 120 contradizion]
 contradicion T₁ T₂; che] che T₁ qui T₂; nol] nel T₁ nol T₂ 121 Oh me] Oi me *Ash Ham Mad* [ABDM]; come]
 comjo [M] 122 prese] presse 123 ch'io] chi (*i. e. ch'i' var. reg.*); löico] lorcho 124 A] om.; atorse] atorse
 125 otto] octo 126 che] om. *Eg Mad* [DHILQa]; rabbia] rabia; la si morse] la rimorse *Lau Lo Pr Ricc Tz* [EHP]
 127 Questi è] queste (*i. e. quest' è*); d'i] de; foco] focho; furo] puro

Paradiso v, 19-24
 (*Summa de pena*, f. 35va)

19 maggior] maior; don] dono; che] que; sua] suo; larghezza] largheça 20 fesse] fosse; a la] alla 21
 conformato] conforme; apprezza] apreça 22 de la] della; volontà] uolunta 23 creature] criature 24 fuoro]
 furo

2. ESTUDI DE LES VARIANTS

La majoria de les variants recollides en les citacions dantesques del nostre testimoni respecte del text establert per Giorgio Petrocchi responen a uns hàbits gràfics, fonètics i morfològics molt estesos en la tradició textual de la *Commedia*, fins i tot entre els testimonis de l'*antica vulgata*. Considerant no solament la varietat de la tradició, sinó també la vacil·lació gràfica i lingüística habitual en l'*usus scribendi* de cada copista, Petrocchi hi aplica un criteri regularitzador que pren com a base la fesomia lingüística del testimoni *Triv*,¹ si bé contrastant-la amb els altres testimonis de l'*antica vulgata* —primerament, els florentins, sobretot *Ga*; després, els toscans; finalment, els septentrionals—, amb les edicions d'altres obres de Dante i d'autors coetanis, i també amb les descripcions de la llengua florentina dels segles XIII-XIV.²

Una gran part d'aquestes variants són merament gràfiques i responen a alternances habituals en els manuscrits del XIV, que Petrocchi redueix a un criteri normativitzador sense reflex en l'aparat.³ És cert que en alguns casos és impossible escatir si una diferència gràfica es correspon o no amb una diferència fonètica o morfològica, com també si aquell ús gràfic o lingüístic peculiar reflecteix la influència d'una àrea dialectal determinada o si, en el nostre cas particular, pot ésser degut a la intervenció dels copistes catalans. Com és sabut, la correspondència entre el sistema gràfic i el sistema foneticofonològic d'una llengua no és mai exacta, i la fragmentació lingüística i política de la Itàlia medieval multiplica la diversitat de propostes de representació, que varien no solament segons la regió i l'època, sinó també segons la cultura i les idees lingüístiques dels qui escriuen, els quals seleccionen quins trets fonètics o fonològics cal representar gràficament o bé són superflus —diferències de timbre vocàlic i d'articulació consonàntica, assimilacions, geminacions, fenòmens de fonètica sintàctica (*raddoppiamento*, elisions, apòcopes, aglutinacions, apostrofacions), etc.—, i s'emmirallen més o menys en la *scripta* llatina. La fesomia gràfica d'un manuscrit particular

1. MILÀ, Biblioteca dell'Archivio Storico Civico e Trivulziano, ms. 1080, copiat el 1337 pel florentí Francesco di ser Nardo da Barberino in Val di Pesa, que el 1347 també copià, a partir d'un altre antígraf, el testimoni *Ga* (FLORENCIA, Biblioteca Medicea Laurenziana, Gaddiano 90 sup. 125), arquetip del grup "del Cento".

2. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 413-417.

3. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 419 n. Per exemple: &/et > e (però *ed* davant *e*); y > i; k > c/ch; -bsc- > -sc-; -mpt- i -nct- > -nt-; -ct- > -tt-; -xc- > -cc-; -dm- i -nm- > -mm-; -npn- > -nn-; *mons-* > *mos-*; eliminació de h superflua; ph, th > f, t; -ti-, -cti-, -pti- davant vocal (generalment o) > -zi-; -ntia/-nçial/-ncia > -nza; -ii (plural de -io) > -i; regularització de *aqua* > *acqua*, de *sequire*, *eguale* > *seguire*, *eguale*, de *com-/con-* segons l'ús modern, de -z/-zz-. En general, Petrocchi regularitza segons la normativa actual l'ús vacil·lant de grafies diacrítiques (*i, h*) per a la representació dels sons palatals i velars (*g/gi, c/ci/sci, k/c/ch, g/gh, gl/gli*, etc.).

és, per tant, el resultat de moltes variables, des de la grafia de l'antígraf i fins a l'*usus scribendi* del copista.

Algunes d'aquestes vacil·lacions o dificultats d'interpretació són generals i inherents a la paleografia gòtica, com ara la indistinció de *u/v* i *i/j* amb valors fonètics diversos, l'escriptura aglutinada d'algunes paraules o l'ambigüitat d'alguns signes d'abreviació,⁴ però d'altres afecten molt específicament la tradició manuscrita de les diverses àrees lingüístiques italianes. En els manuscrits italians del XIV és molt freqüent l'ambigüitat fonètica de grafies com *ç, c, z, ti, ci, nti, nci, s, ss, sc, lli, li, g*, i també l'omissió *o*, al contrari, l'ús superflu de la *i* i de la *h* diacrítics (*c/ch/ci/sci, g/gh/gi, gl/gli*). Algunes tradicions regionals i alguns hàbits professionals també afavoreixen la influència de la *scripta* llatina en la representació del timbre vocàlic (*o/u, e/i*), en l'ús de grafies cultes (*k, x*), en la dissimilació gràfica de grups consonàntics (*dm, dv, bs, mn, mpt, mpn, inm, inb, inp*) i en l'ús etimològic o pseudoetimològic de *m, z, y, h, th* i *ph*.⁵

Tenint en compte aquestes circumstàncies, en primer lloc presentarem aquelles variants lingüístiques —gràfiques, fonètiques i morfològiques— del nostre testimoni que podem considerar pròpies de la tradició italiana i, per tant, atribuïbles hipotèticament al manuscrit perdut que Pasqual va fer servir d'antígraf de les seves transcripcions. Algunes altres variants que afecten mínimament el sentit o la sintaxi, com ara l'addició o l'omissió de partícules, s'inclouran generalment en l'epígraf de variants significatives, encara que siguin poligenètiques, d'acord amb el criteri de Petrocchi i de Moore. Se n'exclouran les corrupcions paleogràfiques absurdes —que tendirem a esmenar— i també les catalanitzacions imputables a la tradició catalana del text de Pasqual —que només esmenarem si són imputables als copistes i no pas a l'autor.

2.1. Variants gràfiques

Fora d'alguns casos atribuïbles als hàbits gràfics dels copistes catalans,⁶ les variants gràfiques del nostre testimoni són habituals en els manuscrits toscans dels segles XIV-XV i susceptibles de regularització en l'edició de textos literaris.⁷ Limitant-nos als criteris que generen variants gràfiques en el nostre testimoni, cal recordar que Petrocchi regularitza la *d* eufònica de la conjunció *e* davant *e* i de la preposició *a* davant *a* (de vegades també davant d'altres vocals).⁸ Les grafies cultes *ph* i *th* són substituïdes per *f* i *t*, mentre que la *h* s'elimina en els usos eti-

4. A propòsit dels manuscrits italians, cal observar que el *titulus* —generalment indicatiu de nasal, de vocal *e* o d'altres vocals i síl·labes omeses— també pot representar la geminació o *raddoppiamento* d'una consonant (CASTELLANI 1952: 14; AGENO 1961: 175-180; MARASCHIO 1993: 159 n. 48) i pot generar, per tant, ambigüitats fonètiques. En el nostre testimoni en tenim dos casos: «*piacque*» (XIX, 111) i «*transende* o «*trassende*» (VII, 73). Altres ambigüitats degudes a signes d'abreviació no són específiques de la tradició italiana.

5. Aquest és el cas, per exemple, del manuscrit copiat el 1411 per l'emilià Giovanni de Cambis di Borgo San Donnino (NÀPOLS, Biblioteca Nazionale, ms. XIII C 2, estudiat i editat per LICCARDI 1988). Al nostre testimoni, en canvi, i al seu antígraf s'hi podria aplicar el comentari de Petrocchi a propòsit dels manuscrits de tradició florentina, els quals «mostrano un minimo di incertezza grafica accanto ad un lodevole rifiuto delle grafie latineggianti, assai più abbondanti nei codici estranei all'officina fiorentina, in specie nei settentrionali: elementi come le *h* anche all'interno della parola, *ph* o *th* per *f* o *t*, nesi come *-mpt-* o *-nct-*, *k* per *ch*, o simili, si può dire risultino espunti prima ancora che dagli editori recenti, dalla modernità di Francesco di ser Nardo e dei suoi colleghi e continuatori» (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 419-420).

6. Per exemple, la duplicació de *Ff*- inicial: Francesco] Ffrancesco (XXVII, 112). Vegeu la Introducció, VII, 2.1.

7. Vegeu els casos enumerats per PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 419 n.

8. Ocurrències de *e* per *ed*: *ad una*] *E vna* (I, 49); *Ed elli*] *E elli* (VI, 49); *ed ebbe*] *e ebbe* (XIV, 69). Ocurrències de *a* per *ad*: *ad essi*] *a essi* (IV, 62); *ad una*] *a vna* (V, 106); *ad ogne*] *aogni* (VII, 75). Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 467, núm. 63; LICCARDI 1988: 98.

mològics superflus i es regularitza en les formes del verb *avere* segons la normativa actual.⁹ La grafia dissimilada *ct*, reflex habitual de diferents grups etimològics (*ct*, *pt*, *bt*), i també possible en altres casos de geminació (com ara el *raddoppiamento fonosintattico*), és substituïda pel grup normatiu *tt*.¹⁰ També es regularitzen d'acord amb l'ús modern les freqüents vacil·lacions dels copistes entre *rr/r* i entre *m/n* davant bilabial i en altres contextos.¹¹ Petrocchi representa normativament l'africada sibilant sorda amb la grafia *z* en tots els casos, substituint *c/ç* davant vocal, *c/t* i *ct/pt* davant diftong (< TJ o CTJ/PTJ) o *ci/ti* després de *n* (< NTJ); en aquests tres casos el nostre testimoni tendeix a escriure, respectivament, *c/ç*, *c* i *nç/nci*,¹² i només ofereix dues ocurrencies de *z*, totes dues sonores: *bizarro* (VIII, 62) i *mezo* (IX, 48); sembla, doncs, que l'antígraf de Pasqual representava amb *c/ç* el timbre sord i reservava *z* per al timbre sonor.

L'ús diacrític de la *h* i la *i* com a signes de velaritat/oclusivitat (*ch*, *gh*) i palatalitat (*ci*, *gi*, *sci*, *gli*) genera moltes vacil·lacions en la tradició gràfica toscana, amb una pràctica indiferència entre les velars *c/ch*, *g/gh* i les palatals *c/ci*, *g/gi*, *sc/sci* i *gl/gli* en qualsevol context vocàlic, a més d'alguns casos d'ambigüitat fonètica.¹³ En el nostre testimoni és possible de trobar-hi *ga*, *go* amb valor africad palatal sense *i* diacrítica (al costat de *gia*, *gio*, *giu*), i és potser per això que l'ús de la *h* diacrítica de les oclusives velars *ghe*, *ghi* s'estén ocasionalment a la *o*.¹⁴

9. *Ph* per *f*: Filippo] philipo (VIII, 61). Ús de la *h* etimològica: umani] humani (IV, 63). Variants en l'ús de la *h* en formes del verb *avere*: t'ho] to (III, 16); ha] a (VI, 16, 63; VII, 69); hai] ai (VI, 43); c'hanno] canno (VI, 75); han] ano (VII, 46); avean] haujan (XXIII, 61). Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 437. En el cas XXIII, 65: mettea] metthia, podem sospitar que la *h* té funció diacrítica i indica el valor oclusiu de la *t*, atès que davant diftong ([j] + vocal) pot representar la sibilant africada [ts].

10. Ocurrencies de *ct* per *tt*: fattore] factore (III, 4 TS); sospetto] suspecto (III, 14); vittoria] victoria (IV, 54); l'atto] lacto (V, 18); fatto] factio (V, 37); maladetta] maledecta (VI, 8); città] cicta (VI, 49, 61); maladetto] maledictio (VII, 8); Aletto] alecto (IX, 47); petto] pecto (IX, 49); sospetto] suspecto (IX, 51); li 'ntelletti] glintelecti (IX, 61); dottrina] doctrina (IX, 62); sotto] socto (IX, 63); scritta] scripta (XI, 7); dritta] diricta (XI, 9); sette] secte (XIV, 68); da te] dacte [= datte] (XIX, 117); sospetti] suspecti (XXVII, 100); otto] octo (XXVII, 125). En la variant errònia XIX, 71: li orsatti] glorsachi, és probable que l'error paleogràfic s'hagi produït a partir de *glorsacti*.

11. Ocurrencies de *r* per *rr*: errore] erore (IV, 48); verranno] ueranno (VI, 60); serrare] cerare (XXVII, 103); diserrare] diserere (XXVII, 103). Val a dir que en els dos casos darrers pot haver-hi influència etimològica de *SERARE*. Variants per vacil·lació entre *m/n*: sanza] samça (III, 23 T [sança S]; IV, 28), semca (III, 29); tempo] tenpo (III, 29); che 'n quel limbo] che jmque limbo (IV, 45); in parte] *im parte (*ms.* jmperto) (IV, 129); t'inganni] ti jngamnj (V, 20); ampiezza] enpieça (V, 20); combattuto] combatuto (V, 30); combatteo] combatteo (V, 66); tromba] tronba (XIX, 5).

12. Ocurrencies de *c* davant *e*, *i* i de *ç* (esporàdicament *c*) davant *a*, *o* en comptes de *z*: dinanzi] denanci T *nance* S (III, 7); dinanci (V, 8; XXIII, 62); ampiezza] enpieça (V, 20); terzo] terço (VI, 7); strozza] *stroça (*ms.* streça) (VII, 125); terza] terca (XIX, 6); larghezza] largheça (*Par.* v, 19); apprezza] apreça (*Par.* v, 21). Ocurrencies de *c* per *z* davant diftong (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 439, núm. 19): Giustizia] justicia T *giusticia* S (III, 4); spezie] specia (III, 104 TS); Lucrezia] lucrecia (IV, 128); Marzia] marcia (IV, 128); ospizio] spicio (V, 16); offizio] oficio (V, 18); avarizia] auaricia (VI, 74; VII, 48; XIX, 104); contradizion] contradicion T₁ T₂ (XXVII, 120). Ocurrencies de *nç* per *nz*: speranza] sperança (III, 9); sanza] sança (III, 23 S; XXVI, 117), samça (III, 23 T; IV, 28), semca (III, 29); semenza] semença (III, 105 TS; XXVI, 118); Fiorenza] fiorença (XXVI, 1); l'esperienza] lasperiença (XXVI, 116); canoscenza] conescença (XXVI, 120). Ocurrencies de *nci* per *nz* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 439, núm. 20): sapienza] sapiencia (sapiença?) T *sapiencia* S (III, 6). També tenim *nci* per *nzi* (amb conservació del diftong) en XIII, 12: annunzio] anuncio. Cal observar, finalment, que en V, 65: volse] uolçe, potser hi ha catalanització gràfica (*ç* per [s]), atès *rivolse* (XIV, 67), però si més no cal advertir que el passat de *volgere* presenta so africad [ts] en alguns dialectes centrals (Úmbria, Laci), segons ROHLFS 1966-1969: § 582.

13. CASTELLANI 1952: 17-18.

14. Ocurrencies de *ga*, *go* per *gia*, *gio*: già] ga (I, 51; VI, 50); e che già] e *che ga (*ms. dub.* e clega) (VII, 65); vengiammo] *vegamo (*ms. dub.* ueganto) (IX, 54); Anastasio] anastago [= Anastagio *var. reg.*] (XI, 8); deggio] deggo (XXVII, 109). Ocurrencia de *gho* per *go*: largo] largho (VI, 17). La variant de *Par.* v, 19: maggior] maior, es pot explicar per influència llatina o per catalanització gràfica. També una sola ocurrencia del dígraf *gu* [g] en IV, 22: lunga] longua, es pot considerar una vacil·lació gràfica pròpia dels copistes catalans. En el sistema gràfic del nostre testimoni *gu* correspon sempre a [gw], i per això és probable que *rigardar* sigui variant fonètica: ch'a riguardar] *carigardar (*ms. dub.* caugardar) (III, 70); riguardando] rigardando (IX, 53).

Encara més habitual és de trobar-hi *ca, co* —també més de quaranta ocurrences de *ce, ci*— amb valor africacat palatal sense *i* diacrítica, o fins i tot *ça, ço* i *çe, çì* amb aquest mateix valor; de fet, totes les ocurrences de *cia, cio* representen la sibilant —o són fonèticament ambigües, com ara *spicio, officio* i *annuncio*—, tret de *cruciare* (III, 94), on la grafia és reforçada per l'etimologia.¹⁵ Sigui com vulgui, és evident que la *i* no té una sòlida funció diacrítica al costat de *c*, i això mateix podem dir a propòsit del dígraf *sc*, tot i que els exemples són escassos: podem trobar-hi *sca* amb valor fricatiu palatal sense *i* diacrítica,¹⁶ al costat de les formes normatives *sce, sci*; en canvi, no hi trobem cap ocurrencia de *sci* davant *a, o, u*, cosa que confirma la poca consistència diacrítica de la *i* en relació amb *c* i *sc*. És, sens dubte, per això que l'ús de la *h* com a diacrític de velaritat/oclusivitat s'estén gairebé a qualsevol context vocàlic: òbviament, *c* i *sc* són la representació habitual dels sons velars i davant *a, o, u*; però, com que aquestes grafies també poden tenir valor palatal (*c* africacat, *sc* fricatiu), els copistes tendeixen molt sovint a reforçar la interpretació oclusiva velar afegint-hi una *h* diacrítica. D'altra banda, el dígraf *ch* —també *sch*— és constant davant *e, i* amb valor velar, però la forma apostrofada de la partícula *che* es transcriu sovint *c'* en comptes de *ch'* davant *a* i *o*.¹⁷

A propòsit dels fonemes sibilants palatals cal advertir que el nostre testimoni ofereix un petit grup de variants en què les grafies *s* o *ss* poden reflectir una variació fonètica genuïna (especialment *lassare*), una influència gràfica o fonètica septentrional o una vacil·lació pròpia dels copistes catalans (*sc/ss* i *c/s* davant *e, i* amb valor *s* sorda).¹⁸

15. Ocurrences de *ca, ce, co* per *cia, cie, cio*: cominciar] comjncar (III, 24 *T* comencar *S*); cielo] celo (III, 85, i cf. 87); ciò] co (III, 96), cco (IV, 28), *co (*ms. to*) (XIV, 63); Ciacco] cacho (VI, 58); cieli] celi (VII, 74); ciascuna] cascuna (IX, 49); picciola] piccola (XXVI, 114). Observeu que l'absència de *i* diacrítica genera grafies fonèticament ambigües, en què la *c* pot tenir valor palatal (*ciascuna, picciola*) o velar (*cascuna, piccola*), coexistents a la Toscana al segle XIV (ROHLFS 1966-1969: § 501). Ocurrences de *ç* amb possible valor palatal: comencia' io] començaio (IV, 47); cacciò] cacço (IV, 127); cherci] cherçi (VII, 46); dolce] dolçe (VII, 122); Francia] frança (XIX, 87). Per a l'ambigüïtat palatal/sibilant, vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 443, núm. 31, i per a la forma *comenzare* o *incomenzare* en toscà oriental i meridional, vegeu SCHIAFFINI 1926: XXIII n.; CASTELLANI 1952: 46. És possible que no hi hagi una sola explicació rere aquestes cinc ocurrences de *ç*; sense excloure la possibilitat d'alguna catalanització gràfica, cal remarcar que el nexa TJ després de *n, p, r*, etc. es va resoldre en africacat palatal o sibilant en els dialectes toscans, mentre que la sibilant [ts] és la solució habitual en els septentrionals (ROHLFS 1966-1969: § 291).

16. Ocurrences de *sca* per *scia*: Lasciate] lascate (III, 9); L'angoscia] langosca (VI, 43); si riversa] li riuessa [= li rivescia (*arc. 'rovescia'*)?] (VI, 11).

17. Ocurrences de *cha, cho, chu* per *ca, co, cu*: oscuro] oschuro (III, 10); come] chome (III, 30; V, 40; VI, 54; VII, 120); ecco] echo (III, 82); bianco] biancho (III, 83); antico] anticho (III, 83); conobbi] *chonobbi (*ms. dub. chonabbi*) (IV, 45); patriarca] patriarcha (IV, 58); con] cho (IV, 60; IX, 49); cui] chu (IV, 60; VII, 116); chui (V, 64; VII, 48); Dico] dicho (V, 7); così] chosi (V, 42); trabocca] trebocha (VI, 50); sacco] sachò (VI, 50); fiacco] fiacho (VI, 54); Ciacco] cacho (VI, 58); alcun] alchuno (VI, 62); capo] chapo (VII, 47); ricco] richo (XIX, 117); loico] *loicho (*ms. lorcho*) (XXVII, 123); foco] focho (XXVII, 127). En IV, 61: feceli] feholi, sembla variant significativa ('fé co li'), però Pasqual glossa (XII, 93): «féu-las», de manera que la variant potser no prové de l'antígraf italià. Ocurrences de *c'* per *ch'*: ch'a] ca (III, 70; V, 103); ch'avvinghia] *c'avigna (*ms. dub. tauigna*) (V, 6); ch'al] cal (V, 100); ch'ogne] cogni (VII, 75); ch'avete] cauete (IX, 61); ch'assiser] *cassiser (*ms. cassi set*) (XIV, 69); ch'assolver] Casoluer (XXVII, 118 *T*₁). A parer meu, el cas de VII, 118: l'acqua] lacha, es podria explicar per error paleogràfic. Crec que podem atribuir a mans catalanes dues ocurrences de *que* per *che* (VI, 12; *Par.* V, 19) i potser també *que ll'aria* per *che l'aria* (V, 51), atès que la interpretació *quell'aria* manca de coherència sintàctica. Més amunt hem vist que cal atribuir a mans catalanes —probablement al mateix Pasqual— la grafia *qui* en XXVII, 118 *T*₂ i 120 *T*₂, atès que poc abans s'ha transcrit correctament *chi* (XXVII, 118 *T*₁) i *che* (XXVII, 120 *T*₁). Per a la presència, molt excepcional, de *qu* per *cu* [ku] en manuscrits toscans del XIII, vegeu SCHIAFFINI 1926: 264-265; CASTELLANI 1952: 18.

18. Ocurrences de *ss* per *sci/sc*: lasciare] lassare (III, 14); lasciando] lassando (V, 18); riconoscimi] *riconossimi (*ms. ricenssimi*) (VI, 41); trascende] trassende o transende (VII, 73). Ocurrences de *s* o *ss* per *cilc*: monaci] monassi (XXIII, 63); ciel] sel (XXVII, 103); cf. al mateix vers, en sentit contrari: serrare] cerare (XXVII, 103). Tot i que *ss* és representació habitual de la fricativa palatal en algunes àrees septentrionals (TAVONI 1992: 293), cal remarcar que *lassare* és una variant fonètica habitual a la Toscana, predominant en alguns centres occi-

Pel que fa, finalment, a la lateral palatal, el nostre testimoni escriu habitualment *gla* i *glo* sense *i* diacrítica, al costat de *gli* i de tres ocurrències de *glia*, amb casos d'alternança entre *li* i *gli*. També hi trobem tres ocurrències de *ll* que podem atribuir a catalanització gràfica, tot i que cal advertir que aquesta grafia és també possible en les tradicions gràfiques italianes.¹⁹

2.2. Variants fonètiques

2.2.1. Vocalisme tònic

Les variants fonètiques (o graficofonètiques) degudes al vocalisme tònic són escasses, i molt poques semblen imputables a catalanització.²⁰ Dues variants per alternança *a/e* són ben atestades en els testimonis de l'*antica vulgata*.²¹ Les variants per alternança *e/i* i *o/u* admeten explicacions diverses, com ara el grau d'influència de l'ètim llatí, la presència o absència d'anafonesi —un tret toscanooccidental i florentí, consistent en el tancament de *e* i *o* tancades davant *n* palatal o velar i *l* palatal— i altres diferències dialectals, sense que es pugui excloure l'error paleogràfic o alguna vacil·lació dels copistes catalans.²² La representació gràfica de la diftongació toscana d'*e* i *o* obertes en síl·laba lliure (*e* > *ie*, *o* > *uo*) és vacil·lant en la tradició manuscrita, com també ho era probablement en l'original dantesc, cosa que genera algunes variants en el nostre testimoni.²³

---

dentals (Lucca, Pisa) i meridionals (Siena), i que fins i tot apareix en posició de rima en la *Commedia* (CASTELLANI 1952: 43; ROHLFS 1966-1969: § 225); els altres casos de *ss* per *sc* podrien ésser conseqüència d'una vacil·lació gràfica produïda per aquest fenomen (ROHLFS 1966-1969: § 265), però l'explicació és dubtosa. És ben sabut, d'altra banda, que en tots els dialectes toscans del XIV hi ha tendència a la desafricació de la *c* palatal intervocàlica, sobretot davant *e*, *i* (CASTELLANI 1952: 32-33; ROHLFS 1966-1969: § 213), un fenomen que hauria pogut assimilar formes com *monassi* als casos anteriors. En relació amb *sel* i *cerare*, totes dues en el mateix vers («lo sel posso cerare»), cal observar que el context ha pogut afavorir un fenomen de metàtesi consonàntica, de manera que l'explicació és absolutament incerta.

19. Vegeu SCHIAFFINI 1926: 266-267; PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 437-438, núm. 16; LICCARDI 1988: 55-56. Ocurrències de *gla*, *glo* per *glia*, *glio*: figlio] figlo (VII, 115); gorgoglian] *gorgoglan (*ms.* gorgoglai) (VII, 125); miglior] mjglor (XIV, 67); ch'elli abbia] cheglabia (XIV, 69); di paglia] dipagla (XXIII, 66); vogliate] voglate (XXVI, 116); consiglio] consiglo (XXVII, 116). Variants per alternança *li/gli*: milia] mjglia (XXVI, 112); abbaglia] abalia (XXIII, 64). Ocurrències de *ll* per *gl*: figlio] fillo (IV, 56); figlia] filla (IV, 126); perigli] *perilli (*ms.* pilli) (XXVI, 113). A propòsit de *miglia*, cal remarcar que l'evolució *milia* > *mila* no es verifica sinó a partir de mitjan XIV (CASTELLANI 1952: 136-139; MANNI 1979: 137-138, núm. 14) i que *miglia* és variant de *milia* ben documentada en textos toscans del XIII al XV; Florència era potser l'únic centre on predominava la pronúncia no palatalitzada, cosa que explicaria que fos el primer on començà a aparèixer *mila*, per caiguda de la *i* (CASTELLANI 1952: 138-139).

20. Podria ésser el cas de la monoftongació de *ae* a *e*: Maestro] mestro (III, 12), Mestre (VII, 67), però també *maestre* (VII, 115); vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 426, núm. 4, que només discuteix les variants *maestro*, *maistro* i *mastro*.

21. Variants per alternança *a/e* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 420, núm. 1): sanza] semca (III, 29), però també *sança*; greve] graue (VI, 8). Un altre cas que s'hi pot assimilar és: v'avete] uauate (XIX, 112). Un altre, en canvi, sembla segurament error paleogràfic: diserrare] diserere (XXVII, 103).

22. Variants per alternança *e/i*: Corniglia] corneglia (IV, 128); tinta] tenta (VI, 10), però també *tinta* (III, 29) i *tinto* (IX, 38); maladetto] maledicto (VII, 8), però també *maledecta* (VI, 8); limo] lemo (VII, 121). Variants per alternança *o/u* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: 429, núm. 6): lupa] lopa (I, 49), reflex normal de la *o* tancada llatina provinent de la *u* breu clàssica (ROHLFS 1966-1969: §§ 66 i 71); lunga] longua (IV, 22), longa (XXVII, 110); seconco] secundo (V, 6), però també *secondo* (IV, 25); fu] fo (V, 102), possible forma toscanooriental (CASTELLANI 1952: 46); sotto] sutto (VII, 64, 118), però també *socto* (IX, 63), potser per influència gràfica de SUBTUS; summo] sommo (VII, 119). Per a la regularització de *summo* i *sotto* (fins i tot en una sèrie de rimes en *-u-*, com ara en *Inf.* XI, 26), vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: 469. L'absència d'anafonesi en formes com *longa* (SCHIAFFINI 1926: XXIII n.; LICCARDI 1988: 65) o *Corniglia* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: 426 núm. 4) pot ésser cultisme gràfic o bé un índex d'influència d'altres dialectes toscans (meridional o oriental) o septentrionals. Vegeu ROHLFS 1966-1969: §§ 49 i 70; LICCARDI 1988: 59 i 65; POGGI 1992: 420-421; TAVONI 1992: 219.

23. Variants per alternança *e/ie* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 421-425, núm. 3): convien] couen (III, 14), però també *convien* (III, 15 i 93); lieve] leue (III, 93), també enregistrades per LICCARDI 1988: 62-63. Variants per alternança *o/uo* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 426-429, núm. 5): loco] logo (III, 16), luogo (III, 104 TS; V, 28; VI, 47); duol] dol (IV, 43), però també *duol* (IV, 28); cor] cuor (IV, 43), però també *cor* (V, 100). La variant de IV,

2.2.2. Vocalisme àton

A diferència del cas anterior, el vocalisme àton genera un gran nombre de variants, algunes de les quals són degudes a alternances fonètiques o morfofonemàtiques (*a/e*, *e/i*, *o/u*) i d'altres a fenòmens accidentals d'omissió i addició que poden afectar l'escansió mètrica i que, en certa manera, podem atribuir a mers hàbits gràfics.

L'anàlisi de les alternances vocàliques és força ambigua, atès que poden ésser degudes a errors paleogràfics, a vacil·lacions de copistes catalanoorientals (*a/e*, *o/u*), a influències de l'ètim llatí, a variacions temporals o regionals genuïnes (*mala-/male-*, *de-/di-* > *di-*, vacil·lació *i/e* protòniques, *ogne/ogna* > *ogni*) i, en posició final, a metaplasmes de declinació (femení plural *-i* > *-e*). Algunes alternances *a/e* es poden considerar pròpies de l'antígraf de Pasqual, i sovint es documenten suficientment en la tradició de la *Commedia*; d'altres, però, semblen imputables al mateix Pasqual o als seus copistes.²⁴ La vacil·lació entre *i/e* en posició protònica és característica dels dialectes toscans;²⁵ en posició final, la forma *ogni*, que s'imposa arreu de la Toscana a mitjan segle XIV, és l'única que apareix constantment en el nostre testimoni,²⁶ mentre que les vacil·lacions entre els afixos *-i/-e* són freqüents i obeeixen generalment a metaplasmes de declinació —flexió dels femenins de la segona classe (sg. *-e*,

---

52, nuovo] nuevo, però també *nova* (VI, 9) i **nuovo* (*ms. dub.* Nuono) (XIX, 85), sembla error paleogràfic, potser imputable a copistes catalans més familiaritzats amb l'aragonès o el castellà. Malgrat la vacil·lació *lo-collo/lo/luogo* en l'*antica vulgata*, Petrocchi adopta la forma prevalent *loco*, mentre que el nostre testimoni només presenta variants amb sonorització de l'oclusiva intervocàlica —un fenomen antic en toscà occidental i meridional, però encara no habitual en el florentí d'època dantesca (SCHIAFFINI 1926: XXVIII). És impossible esbrinar si alguna altra d'aquestes variants és deguda a catalanització, o fins a quin punt la vacil·lació gràfica respon o no a una vacil·lació fonètica: «l'alternanza tra forme dittongate o no [...] non darà la misura del dittongamento toscano, mostrerà piuttosto l'esito dell'incrociarsi dell'intento letterario con il dittongamento toscano (altrove si tratterà invece dell'incrocio dell'abitudine al latino col dittongamento toscano)» (POGGI 1992: 415); «la posizione in sillaba tonica e libera non comporta necessariamente il dittongamento della vocale e, il che consente, a questo riguardo, una certa *variatio* di esiti, quale, ormai sembra acquisito, non dovette mancare nemmeno nell'originale dantesco» (LICCARDI 1988: 64).

24. Variants per alternança *a/e*: ampiezza] enpieça (*cf.* empieçça *Co Laur Pa*) (v, 20); maladetta] maledecta (VI, 8); trabocca] trebocha (*cf.* trebucca *Pa*) (VI, 50); chiamaste] chiamasti (VI, 52); maladetto] maledicto (VII, 8). Cal recordar que Petrocchi (1994 [1966-1967]: I, 430, núm. 8) regularitza *maladetto*, *maladizion*, etc., en comptes de les formes en *male-*, també testimoniades en l'*antica vulgata*. La variant III, 104: *spezie] specia TS*, potser s'ha d'atribuir a un metaplasme de flexió (sg. *-e*, pl. *-e* > sg. *-a*, pl. *-e*). Variants atribuïbles a mans catalanes: da l'altra parte] daltre parte (IV, 125); davanti] deuantí (v, 34); Semiramis] samjramis (v, 58); che 'l] chal (v, 60); Grandine] grandina (VI, 10); latra] latre (VI, 14); parola] perola (VI, 57); l'altra] altre (VII, 82); «Guarda», mi] guardemj (IX, 45); Megera] magera (IX, 46); Medusa] madussa T₁ mendussa T₂ (IX, 52); Vangelista] uengelista (XIX, 106); da] de (XXVII, 108). En VI, 56: pena] pene, potser tenim una variant significativa, atès que el context admet el plural («a simil pene stanno»). En v, 60: la terra] le terra (*cf.* le terre [M]), és probable que una de les dues vocals sigui error paleogràfic (*la terra o le terre*).

25. Ocurrences de *e* protònica per *i*: Dinanzi] denanci T denance S (III, 7), però també *dinanci* (IV, 62; v, 8; XXIII, 62); intrate] *entrate (*ms.* encrate) (III, 9); dimandare] demandare (III, 96); intrare] entrare (IV, 23; v, 20); comincia' io] començaio (IV, 47); ubidente] ubedente (IV, 57); intrata] entrata (v, 5). En III, 24: cominciare] comjncar T comencar S, cal suposar que S catalanitza. Ocurrences de *i* protònica per *e*: signore] signore (IV, 46); vedessi] ujdessi (VI, 45); Similmente] *similimente (*ms.* siujlimente) (VII, 77); meschine] mjschine (IX, 43); antecessor] anticesor (XXVII, 105); meschini] mjschinj (XXVII, 115); creature] criature (*Par.* v, 23). Per a la majoria d'aquestes alternances, de vegades susceptibles de regularització, vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 421 i 431-433 núm. 2, 9 i 10; LICCARDI 1988: 72-73 i 74-76. A la Toscana oriental hi ha tendència a l'evolució *i* > *e* (també en posició final), mentre que a Florència i en gran part de la Toscana preval la tendència contrària, sobretot en posició protònica (SCHIAFFINI 1926: XXVIII; CASTELLANI 1952: 21-26); no obstant això, la *e* protònica originària s'hi manté en mots com *migliore*, *nepote*, *pregione*, *signore*, *serocchia*; a mitjan XIV ja predominen *migliore*, *nipote* i *signore*, mentre que *pregione* i *serocchia* arriben al segle XV (CASTELLANI 1952: 118-120); en el nostre testimoni, *signore* (IV, 46) i *miglior* (XIV, 67).

26. Per tant, ogne] ogni (III, 9, 14, 15; IV, 48; v, 28; VII, 75²). Vegeu el mateix comportament en Liccardi 1988: 76 i 92. Petrocchi (1994 [1966-1967]: I, 435-436 núm. 14) regularitza les vacil·lacions dels testimonis de l'*antica vulgata*. A Florència, *ogni* substitueix *ogne* cap a la fi del XIII; *ogne* es manté més temps a Siena, mentre que la forma toscanooccidental era *ogna*, substituïda totalment per *ogni* cap a la segona meitat del XIV, per influència florentina (CASTELLANI 1952: 121-128).

pl. -i) com si fossin de la primera (sg. -a, pl. -e)— imputables a l'antígraf de Pasqual més que no pas a ell o als seus copistes.²⁷ Les vacil·lacions entre *o/u* són habituals en els testimonis de l'*antica vulgata*, i la *scripta* llatina imposa de vegades solucions en *u*, especialment en posició protònica (també en *cū* per *con*), tot i que algun cas és obra segura de copistes catalans;²⁸ d'altra banda, l'absència de variants amb *-u* final ens confirma que l'antígraf no fou copiat per una mà de la Itàlia meridional. Finalment, la variant *conescença* (XXVI, 120) catalanitzada lleugerament la forma genuïna *conoscença*, habitual en la tradició *recentior* i també prevalent en l'*antica vulgata*, per bé que, a parer de Petrocchi, «è inoppugnabile l'eccezione di *canoscenza* a *Inf.* XXVI 120».²⁹

L'omissió o l'addició d'una vocal àtona en posició inicial, intermèdia o, sobretot, final són els fenòmens vocàlics que generen més variants fonètiques o grafonèmiques. Deixant de banda els accidents per contacte, en posició inicial només s'hi recull un cas de pròtesi (XIX, 3: *essere spouse*] *essere ispose*) i un altre d'afèresi (XXVI, 116: *l'esperienza*] *lasperienza*) que no afecten la mètrica. En posició intermèdia només hi ha un cas de síncope (VII, 66: *potrebbe*] *potrebbe var. reg.*), un d'epètesi (VII, 63: *medesimo*] *medesimo [*ms.* *medesime*]) i tres de sensibilització de la vocal sincopada (V, 32: *li spirti*] *lespirtij [*ms. dub.* *lespiutj*]; VI, 18: *spirti*] *spiriti*; XI, 9: *dritta*] *diricta*). Encara que no ho fa sistemàticament, és evident que l'antígraf de Pasqual tendia a restituir les formes toscanes habituals, a desgrat de la mètrica.³⁰

Aquesta observació és encara més evident en posició final. Pel que fa als accidents d'omissió, el nostre testimoni practica de manera gairebé constant —i més sovint que el text establert per Petrocchi— l'apòcope toscana de la *i* en els diftongs descendents a final de mot, incloent-hi l'article *i* en les formes contractes (*a'*, *de'*, *co'*, *ne'*, *su'*, *tra'*) i després d'altres partícules acabades en vocal (*e'*, *che'*); també apocopa més sovint el pronom *io*, mentre que alguns casos de *troncamento* es podrien considerar elisions per contacte vocàlic.³¹ Pel que fa

27. Ocurrences de *e* per *i* en plural: *genti*] *gente* (I, 51; III, 71); *orribili*] *orribile* *T* *orribile* *S* (III, 25); *voci*] *uoce* *TS* (III, 27); *l'ali*] *lale* (V, 40); *feroci*] *feroce* (IX, 45). En IX, 39: *feminine*] *femjnile var. reg.*, concordant amb el plural *membra*, cal advertir que *feminina -e* i *feminile -i* pertanyen a classes diferents. El metaplasme de declinació és un antic tret toscanooccidental que també progressa a Florència, i és habitual en els testimonis de l'*antica vulgata*, tot i que *gente* en plural i altres casos equivalents són sotmesos a regularització; vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 459, núm. 51; MANNI 1979: 126-127, núm. 7; LICCARDI 1988: 73-74 i 76, esp. 73. En III, 26: *dolore*] *dolori* *TS*, és possible que hi hagi ultracorrecció, si no és que s'entén en plural («parole di *dolori*»). En altres casos, l'anàlisi és dubtosa i podria haver-hi metaplasme o bé error paleogràfic (potser dels copistes catalans, però no necessàriament): un gran fiume] un gran *fiumi (*ms. dub.* *fiunj o fumj*) (III, 71); *molte e grandi*] *molti grande* (IV, 29), referit a *turbe*; *chi son quelle genti*] *chi son quella genti* (V, 50-51), on *genti* és entès en singular o *quella* és error paleogràfic. En XXIII, 62 i 64, hi ha una variant de flexió atestada en l'*antica vulgata*: el referent dels participis *fatte/-i* i *dorate/-i* pot ésser *cappe* o *cappucci* (V, 61).

28. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 433-444, núm. 11-12; LICCARDI 1988: 77. Ocurrences de *u* etimològica per *o*: *sospesi*] *suspesi* (IV, 45); *sospetto*] *suspecto* (IX, 51), però també *sospecto* (III, 14); *sospetti*] *suspecti* (XXVII, 100); *volontà*] *uolunta* (*Par.* V, 22); *con*] *cum* (IX, 40; XXIII, 61), però també *con*; *come*] *cume* (XXVII, 104), però també *come*. Vacil·lació antietimològica: *lussuriosa*] *luseriosa* (*cf.* *lussoriosa* *La*) (V, 63). Una vacil·lació deguda a mans catalanes —en quin sentit, però?— es constata en III, 22: *sospiri*] *suspìri* *T* *sospìri* *S*.

29. PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 433-434, núm. 11, i també II, 449 *ad Inf.* XXVI, 120.

30. Vegeu els mateixos casos en LICCARDI 1988: 79-80. La síncope de la vocal entre oclusiva (o *v*) i líquida és un tret toscanooccidental, que en florentí es redueix al futur i al condicional, com és aquí el cas de *potrebbe* (CASTELLANI 1952: 57-66); l'epètesi de *i* entre *s* i nasal (*medesimo*) és un tret típicament florentí (CASTELLANI 1952: 66-68), i, en el cas de *diricta*, també es compleix l'hàbit florentí: no hi ha síncope entre oclusiva i *r* (CASTELLANI 1952: 57-66).

31. Per a l'apòcope en general, vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 455-456, núm. 46. Variants per apòcope toscana de la *i*: *Noi*] *no* (III, 16); *Dio*] *dio e [= e i]* *santi* (III, 103); *coi piedi*] *copiedi* (VII, 113); *cui*] *chu* (IV, 60; VII, 116); *fui*] *fu* (IV, 102); *che i*] *che* (VII, 69); *quei*] *que* (IX, 43); *poi*] *po* (XIV, 67; XXVII, 112); *d'i*] *de* (XIV, 68; XXVII, 113, 127); *miei*] *mje* (XXVII, 115). Només hi ha una sola variant en sentit contrari: *se'*] *sei* (XXVI, 1). Vegeu LICCARDI 1988: 81 Variants per apòcope del pronom *io*: *ov' i'*] *oujo* (III, 16); *lo sono*] *Jsono* (VI, 7); *ch'i'*] *chio* (IX, 51); *ov' io*] *dou* (XI, 7); *dissi*] *dissio* (XXVI, 112); *ch'io*] *chi* (XXVII, 123). Variants per *troncamento* o elisió: *colore e*] *color e* (III, 101); *Rachele*] *rachel* (IV, 60); *amore al*] *amor al* (V, 66); *Dal quale in qua*] *dal qual in*

al accidents d'addició, no hi trobem cap cas d'epítesi o paragoge (de l'estil *piùe*), però, en canvi, hi és molt freqüent la sensibilitat de la vocal final apocopada per raons mètriques:

siam] siano (III, 16); Andiam] andiano (IV, 22); eran] erano (IV, 112; IX, 40); lor] loro (IV, 113; VII, 74); conoscitor] conoscitore (V, 9); mar] mare (V, 29); bestemmian] bestemiavono (V, 36); peccator] peccatori (V, 38); ragion] ragione (V, 39); portan] portano (V, 40); cener] *cenere (*ms.* conere) (V, 62); gentil] gentile (V, 100); cittadini mi] cittadini] chemj (*cf.* cittadino che mi *Co*) (VI, 52); simil] simile (VI, 57); cittadin] ccitadini (VI, 61); alcun] alchuno (VI, 62); han] ano (VII, 46); ben] beni (VII, 62, 69, 79); son] sono (VII, 62); saver] saure (VII, 73); splendor] sprendori (VII, 77); difension] difensione (VII, 81); percotean] percoteano (VII, 112); color] coloro (VII, 116); attristiam] atristiano (VII, 124); infernal] infernali (IX, 38); avien] aujeno (IX, 41); Tesifón] tesifone (IX, 48); gridavan] gridavano (IX, 50); farem] fareno (IX, 52); dicevan] *dicevano (*ms.* acevano) (IX, 53); che cacciar] che *cacçaro (*ms.* chectaro) (XIII, 11); deon] debbeno (XIX, 3); pastor] pastori (XIX, 106); seguir] seguire (XXVI, 120); finor] finoro (XXVII, 101); don] dono (*Par.* V, 19).

Totes aquestes vocals restitueixen correctament la forma plena del mot toscà, però gairebé sempre causarien hipermetria, tret que el lector les consideri vocals gràfiques sense valor fonètic. Aquesta és, en efecte, una pràctica que comença a imposar-se a final del XIV entre els copistes toscans de textos poètics, i que de vegades comporta l'expunció gràfica de la vocal supernumerària. Per exemple, en la seva còpia de la *Commedia (LauSC)*,³² Filippo Villani escriu *camino* (*Inf.* I, 1) amb la *o* expuntuada, com fa sempre en aquests casos, i en el seu comentari explica:

Del *camino*. In metris, ut resonent et mensuratis currant pedibus, figuris utimur, aliquando per appositionem sillabe vel lictere, aliquando per ademptionem ut hic: nam in prolatione nominis «camino» 'o' lictera per apocopem est precisa et sub metaplasmò, id est transformatione naturalis et recti soni, continetur. (ed. BELLOMO 1989: 84)

La pràctica de Villani suposa, com anota Saverio Bellomo, que «l'elisione deve avvenire solo nella pronuncia e non nella grafia», de manera que la grafia correspongui al “so recte i natural”. Això no ens assegura, però, que l'antígraf de Pasqual fes servir també el punt d'expunció per a indicar aquestes figures d'omissió, atès que, en general, no mostra gaires escrúpols a l'hora d'acceptar variants que alteren greument la mesura del vers.

Quant als accidents per contacte vocàlic, podem constatar que la representació gràfica de l'elisió o de l'afèresi no produeix tantes variants com la tendència contrària a restituir les vocals que l'escansió mètrica obliga a resoldre en elisió o sinalefa.³³

---

qua (XXVII, 117); né pentere e volere insieme puossi] ne penter ne voler insieme puossi (XXVII, 119 T₁), tot i que, en aquest darrer cas, la variant *né* fa que el *troncamento* de *penter* conservi la mètrica. A propòsit de IV, 60, cal advertir que aquesta és una de les dues úniques ocurrences de *Rachele* en el text de Petrocchi (l'altra, en rima, és II, 102), i que fins i tot en aquest lloc hi ha *Rachel* en molts testimonis de l'*antica vulgata*, malgrat la hipometria.

32. Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pluteo 26 sin. I (s. XIVes).

33. Variants per elisió: L'altra è] laltre (V, 61); Li occhi] lochi (VI, 16), tot i que habitualment fa *gl'* en aquests casos; altro è] altre (XIX, 113); Questi è] queste (XXVII, 127). Variants per afèresi: doloroso ospizio] doloroso spicio (V, 16); ed iscoia] *e 'ngoia (*ms. dub.* engora) *var. reg.* (VI, 18); *ne orate*] nerate (XIX, 114), i potser també XXVII, 101: t'assolvo] ti soluo, tret que *solvere* es consideri variant sinònima de *assolvere*. Variants per ommissió de l'elisió gràfica: t'inganni] ti jngamnj (V, 20); ch'a] che a (V, 37); ch'una] che vna (VII, 82); quest' acqua] questa acqua (VII, 119); Quest' inno] questo jnno (VII, 125); Quest' è] questa e (IX, 46); non s'ammorza] nosi amorsa (XIV, 63); ch'è] che e (XXVI, 115); t'assolvo] ti soluo (XXVII, 101). Curiosament, en VII, 65: quest' anime] questa anime, i XIX, 106: s'accorse] sa accorse, la vocal restituïda és errònia. Variants per ommissió de l'afèresi gràfica: che 'n] che in (*ms.* che jm) (IV, 45); che 'ntese] che jntese (IV, 51); questo 'nferno] questo jnferno (VI, 40).

Pel que fa al diftongs àtons, només cal esmentar dues ocurrències de *rigardar* per *ri-guardar* en III, 70 (ch'a riguardar] *carigardar [*ms. dub.* caugardar]), i IX, 53 (riguardando] rigardando), degudes potser a gal·licisme o bé a influència septentrional.

2.2.3. Consonantisme

Els dos fenòmens consonàntics que generen més variants fonètiques o grafonètiques són la desgeminació intervocàlica (*scempiamento delle doppie*) i la geminació sintàctica (*raddoppiamento fonosintattico*). És important de remarcar que el nostre testimoni presenta prop d'un centenar de variants per desgeminació o per geminació hipercorrecta, perquè «questi aspetti del colorito linguistico», habituals en els manuscrits septentrionals, són considerats «fortemente connotativi dal punto di vista dell'appartenenza regionale di uno scritto». ³⁴ Hom ha observat, en efecte, que els copistes toscans dels segles XIII i XIV tendeixen a representar gràficament la geminació, però també que ho fan sense regles taxatives i amb moltes vacil·lacions per causes diverses: exoticitat de noms propis, metàtesi gràfica en concurrència amb altres consonants geminades o simples, influències particulars, vacil·lació fonètica real, etc.; la tendència a la desgeminació és, a més a més, especialment acusada en posició protònica. ³⁵ És per això que Petrocchi regularitza molts casos de vacil·lació, fins i tot en posició posttònica (*aqua/-e > acqua/-e, z/zz, etc.*). Dit això, podem observar que el nostre testimoni conserva un gran nombre de geminades intervocàliques, i que la tendència a la desgeminació és més acusada en posició protònica que posttònica, tot i que aquest darrer fenomen és també molt freqüent. ³⁶ Encara que alguns casos de desgeminació poden ésser deguts a la intervenció de copistes catalans, la majoria es remunten segurament a l'antígraf de Pasqual i podrien

34. LICCARDI 1988: 60 i 82-84, esp. 82.

35. SCHIAFFINI 1926: 268-269; ALINEI 1984: 212-215.

36. Per a la diversitat de problemes que planteja la geminació intervocàlica, vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 447-453, núm. 40. Variants per desgeminació intervocàlica (*scempiamento delle doppie*) en posició protònica: città] cita (III, 1); eterno] eterno (III, 1, 8 *TS*; IX, 44); etterne]; eterne (III, 8 *TS*, 87); accenti] acenti (III, 26 *TS*); s'aggira] sagira (III, 28; VII, 120); crucciare] cruciare (III, 94); quell'anime] *quelanime* (III, 100); Bestemiavano] bestemjando *T* (bestomiando *S*) (III, 103); avvenia] avenia (IV, 28); quel limbo] que limbo (IV, 45); possente] posente (IV, 53); essamina] esamjina (V, 5); ch'avvinghia] tauigna (V, 6); offizio] oficio (V, 18); muggia] mughia (V, 29); combattuto] combatuto (V, 30); bestemmian] bestemjaueno (V, 36); sommettono] somettono (V, 39); lussuriosa] lusoriosa (V, 63); s'apprende] saprende (V, 100); m'offende] mofende (V, 102); m'abbandona] mabandona (V, 105); sommersa] somersa (VI, 15); maggio] magor (= maggior) (VI, 48); affanno] afitano (VI, 58); cittadino] *ccitadini* (VI, 61); assalita] asallita (VI, 63); commessi] comessi (VII, 62); s'allegra] salegra (VII, 122); attristiam] atristiano (VII, 124); belletta] belena (VII, 124); bizzarro] bizzaro (VIII, 62); avvinte] *avinte (*ms. aujente*) (IX, 42); battiensi] bateansi (IX, 50); l'assalto] lasalto (IX, 54); li 'ntelletti] glintellecti (IX, 61); annunzio] anuncio (XIII, 12); ammorza] amorsa (XIV, 63); Maccabei] macabei (XIX, 86); attrista] atrista (XIX, 104); sollevando] suleuando (*o potser 'sù levando' var. reg.*) (XIX, 105); cappucci] capucci (XXIII, 61); abbaglia] abalia (XXIII, 64); antecessor] anticesor (XXVII, 105); attender] atener (XXVII, 110); ch'assolver] Casoluer *T*₁ (XXVII, 118); attorse] atorse (XXVII, 124). En posició posttònica: scritte] *scrite (*ms. dub.* scute) (III, 11); elli] eli (III, 13); ecco] echo (III, 82); vecchio] uechio (III, 83); femmine] femjne (IV, 30); Traseci] traseci (IV, 55); occhi] ochi (IV, 112; VI, 16; XXIII, 62); ampiezza] enpieça (V, 20); freddo] fredo (V, 41); succedette] succedete (V, 59); ruppe] rupe (V, 62); condusse] conduse (V, 106); acqua] aqua (VI, 10); gente] grege (= gregge) (VI, 15); graffia] grafia (VI, 18); pioggia] piogia (VI, 19); trabocca] trebocha (VI, 50); sacco] sacho (VI, 50); Ciacco] chaco (VI, 53); cacho (VI, 58); fiacco] fiacho (VI, 54); han] ano (VII, 46), però també (*h*)anno (III, 18; VI, 75), i és vacil·lació antiga (ROHLFS 1966-1969: § 541); tocche] toche (VII, 68); permutasse] permutase (VII, 79); l'occhio] lochio (VII, 120); strozza] *stroça (*ms. streça*) (VII, 125); Filippo] philipo (VIII, 61); mezzo] mezo (IX, 48); tacque] taque (IX, 48); brutte] brute (XIII, 10); abbia] abia (XIV, 69); legge] lege (XIX, 85); ch'elli] chelo (XIX, 114); ricco] richo (XIX, 117); promessa] *in* promesa (XXVII, 110); disse] dise (XXVII, 114); rabbia] rabia (XXVII, 126); larghezza] largheça (*Par. v, 19*); apprezza] apreça (*Par. v, 21*). Variants per geminació hipercorrecta: enno] sonno (= sono) (V, 38), forma d'ús corrent a la Toscana meridional i oriental (CASTELLANI 1952: 44); seco] secco (VI, 51); assalita] asallita (VI, 63); Medusa] *Medussa (*ms. madussa T*₁ *mendussa T*₂) (IX, 52); prese] presse (XXVII, 122).

ésser indici —no pas concloent— d'una lleugera influència septentrional sobre una base lingüística netament toscana.

La geminació sintàctica o *raddoppiamento fonosintattico* és un fenomen característic dels parlars italians centromeridionals, i pràcticament inexistent en els septentrionals. En l'ortoèpia italiana actual —no pas en l'ortografia, fora dels mots aglutinats i de l'article contracte— es produeix després dels polisíl·labs aguts, d'alguns bisíl·labs proclítics sense accent primari (*sopra, come*), d'alguns monosíl·labs tònic i dels monosíl·labs àtons *a, da, di, su, fra/tra, che, chi, se, sì, ma, e, o*.³⁷ Aquest darrer és precisament el cas que sol representar-se gràficament en els textos antics,³⁸ tot i que, segons Petrocchi, «i codici danteschi, anche i più antichi, difficilmente registrano il raddoppiamento sintattico; ciò avviene più specialmente in caso di particelle con pronomi, ma anche in questa evenienza assai irregolarmente, così che [...] non impegnano ad alternare notazioni scempie con geminate. I codici particolarmente seguiti mostrano di gradire nel complesso la forma semplice».³⁹ D'acord amb aquestes tendències dels còdexs antics, Petrocchi només prioritza la forma geminada en els pronoms enclítics aglutinats (*dimmi*), mentre que adopta la grafia simple en els altres casos, fins i tot en l'article contracte (*a la, de la, da la, ne la, in la, su la, tra la*),⁴⁰ i també, doncs, en els casos d'article o pronom precedit de partícula (*che la, e la, etc.*) i d'assimilació de l'article —i altres mots— després de *con* i *non* (*con la, non la*). Per contra, en aquests tres casos, i també en d'altres, el nostre manuscrit tendeix generalment a geminació gràfica, alhora que en el cas dels pronoms enclítics aglutinats només presenta un cas de desgeminació. Aquesta clara preferència per la representació gràfica del *raddoppiamento* es pot considerar característica de la *scripta* toscana des de final del XIV.⁴¹ La possibilitat de *-n* caduca en les partícules *con* i *non* fa que l'anàlisi d'alguns casos de geminació sigui ambigua, atès que es poden considerar fenòmens de *raddoppiamento fonosintattico* o bé d'assimilació de nasal. De fet, la majoria dels casos de *-n* caduca es produeixen davant *m-*, *l-* o *r-* i semblen, doncs, el resultat d'una assimilació —i posterior simplificació— de nasals i líquides; també hi ha, però, alguna ocurrència de *-n* caduca davant vocal i altres contextos.⁴²

37. TAGLIAVINI & MIONI 1972: 68-69.

38. SCHIAFFINI 1926: 273-274; LICCARDI 1988: 97-98.

39. PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 453-454, núm. 41.

40. PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 457-458 núm. 50. La contracció amb geminació predomina a Florència des de final del XIII, segons SCHIAFFINI 1926: 269.

41. LICCARDI 1988: 60 i 86, i també SCHIAFFINI 1926: 268-273. Variants per geminació de l'article contracte: *ne la*] nella (I, 50; III, 1; VI, 51; VII, 124, 125; XIX, 6); *ne le*] *nelle (*ms.* nella) (III, 87); *tra la*] tralla (III, 3); *de le*] delle (V, 9; XIII, 11); *a la*] alla (V, 34; VI, 54; *Par.* v, 20); *de la*] della (V, 101; VI, 44, *53 [*ms.* debla], 61; XI, 9; XXIII, 62; *Par.* v, 22); *in la*] nella (VI, 51); *ne l'aere*] nellaria (VII, 122); *de l'eterno*] delleterno (IX, 44); *a l'occidente*] alloccidente (XXVI, 113), i potser també: *per la*] *pella (*ms.* per ella) (VI, 53), tot i que podria considerar-se un cas d'assimilació. Ocurrències de geminació de l'article després de partícula (*che, e*): *che l'aura*] chellaria (IV, 27; V, 51* [*ms.* quellaria]); *eterna*] ella terra (IV, 27); *che la*] chella (V, 39; XIV, 65); *che le*] chelle (XIX, 2), (*ché*) *la*] lla (XIX, 104). Variants per *raddoppiamento fonosintattico* de pronoms i d'altres categories gramaticals després de *a, che, e, se, chi, da*, del pronom tònic *tu*, de l'article *i* i dels verbs monosíl·làbics *ha* i *se'* apocopat: *a me*] annoi *T* anoi *S* (III, 7); *che se'*] chesse (III, 88; VI, 40); *che ti*] chetti (III, 93); *che si*] chessi (III, 96); *e così*] *eccosi (*ms.* e occosi) (IV, 23); *ciò*] ecco ('E ciò') (IV, 28); *che mi*] chemmj (V, 102); *se sai*] *sessai (*ms.* sessar) (VI, 41); *chi tu se'*] chittusse (VI, 46); *che, s'altra*] chessaltra (VI, 48); *se tu*] settu (VI, 60); *li cittadin*] jccitadinj (VI, 61); *che tu*] chettu (VII, 68); *ha si*] assi (VII, 69); *se' tu*] settu (XIV, 64); *da te*] dacte (XIX, 117), i potser també: *se non*] sermo *T* sino *S* (III, 8), atès que *sermo* sembla un error paleogràfic a partir de la grafia *sennon* o, millor encara, *senno* (SCHIAFFINI 1926: 273). Variant per desgeminació del pronom enclític: *Dimmi...* *dimmi*] djmmj ... *dimj* (IV, 46).

42. SCHIAFFINI 1926: 265 i 272-275; PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 454, núm. 42; LICCARDI 1988: 87 i 100. Variants per assimilació o *raddoppiamento* de *co(n)no(n)* davant *l-*: *con Lavina*] collaujna (IV, 126); *con la*] colla (V, 32* [*ms.* cella]; VII, 9, 113); *non l'è*] nolle (VI, 9); *non la*] *nolla (*ms.* nella) (XIX, 116); *con l'attender*] collatener (XXVII, 110). Variants per *-n* caduca o per assimilació —sense geminació— de la *-n* final (*con, in, non, son*):

Altres fenòmens consonàntics generen molt poques variants en el nostre testimoni. N'hi ha d'habituals en els manuscrits de l'*antica vulgata*, com ara les alternances *pl/pr* (VII, 77: splendor] sprendori), *bl/bi/br* (I, 50: sembiava] *dub.* sembraua), *s/g* (XI, 8: Anastasio] anastago), *-ate/-ade* (III, 5: podestate] potestade *TS*),⁴³ i també l'epèntesi interconsonàntica de *d* davant *r* (IV, 59: Israèl] israel). Unes quantes ocurrences de *s/ss* per *z* africada sibilant (I, 50: magrezza] magressa; XIV, 63: ammorza] amorsa; XIX, 71: avanzar] *avansar [*ms.* auasar]) són característiques del toscà occidental o pisanoluquès.⁴⁴ Una sola ocurrencia de *n* per *nd* (XXVII, 110: con l'attender] collatener [*cf.* con lattener *Po*]) podria considerar-se una variant lèxica.⁴⁵ La vacil·lació *con-/co-* en el verb *convenire* (III, 14: convien] couen; XIX, 5: convien] *covien [*ms.* conjen], al costat de dues ocurrences de *convien* [III, 15 i 93]) podria atribuir-se, tot i que no necessàriament, a mans catalanes.

2.3. Variants morfològiques i altres variants lingüístiques

2.3.1. Substantius i adjectius

Només cal recollir unes quantes variants ben documentades en els testimonis de l'*antica vulgata*: d'infanti] di fanti (IV, 30); coronato] incoronato (IV, 54); promessa] inpromesa (XXVII, 110); stornei] stornelli (V, 40), normalització que altera la mesura del vers;⁴⁶ feminine] femjnile (IX, 39). En l'adjectiu comparatiu, també és àmpliament registrada l'alternança amb la forma adverbial neutra: maggio] magor (VI, 48). A mig camí entre la morfologia i el lèxic cal esmentar la vacil·lació habitual entre *aer(e)*, *aire*, *aria*, *aura*:⁴⁷ per l'aere] per laria *T* parlaria *S* (III, 23); aura] aria (III, 29); che l'aura] chellaria (IV, 27); che l'aura] quellaria (V, 51); ne l'aere] nellaria (VII, 122). El nostre testimoni mostra una preferència gairebé exclusiva per la forma femenina *aria*, i, de fet, podem sospitar que una sola ocurrencia del mot *aire*, però en femení, és una catalanització de la forma *aria*: l'aere tenebros] laire tenebrosa (VI, 11), tot i que la forma és corrent en els manuscrits italians.

---

son morti] so morti (III, 89); non mi] nomi (III, 90); con Rachele] cho rachel (IV, 60); con molti] comolti (IV, 121); in loco] iluogo (V, 28); non resta] no resta (V, 31); non m.] no m. (V, 105); con mano] comano (VII, 112); Con l'unghie] cholunghie (IX, 49); non s'ammorza] nosi amorsa (XIV, 63); con miglior] comjglor (XIV, 67); se non ch'elli] sino chelo (XIX, 114); non ebbe] noebbe (XXVII, 105), i probablement també: se non etterne] *senno (*ms.* sermo *T* sino *S*) eterne (III, 8). Altres variants per assimilació: vidi 'l re] uidi jrre (IV, 125); per la] *pella (*ms.* per ella) (VI, 53). En V, 35: il lamento] e lamento, potser hi ha assimilació a partir de l'article toscà *el*, habitual des de final del XIV; en XXVI, 115: del rimanente] derimamente, pot haver-hi assimilació, o bé omissió de l'article i ocurrencia de la preposició *de*.

43. Vegeu, respectivament, PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 440-441, núm. 25; 441, núm. 26; 443, núm. 30; 445, núm. 36. A propòsit de l'alternança *podestate/potestade*, Petrocchi comenta explícitament que «è molto probabile l'uso duplice da parte di Dante»; l'absència d'altres vacil·lacions entre oclusives sordes i sonores reforça la impressió que l'antígraf de Pasqual no era d'origen septentrional (LICCARDI 1988: 84-86).

44. ROHLFS 1966-1969: § 291; LICCARDI 1988: 60; CASTELLANI 1990; DEVOTO & GIACOMELLI 1991: 67; POGGI 1992: 414. Aquestes grafies ja apareixen en alguns testimonis pisanoluquesos de l'*antica vulgata*, com ara *Ham* (Berlín, Deutsche Staatsbibliothek, Hamilton 203), copiat el 1347; vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 68-69.

45. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: II, 466 (nota *ad locum*), que considera admissible la variant de *Po* i documenta en Boccaccio l'expressió *attenere una promessa*; Pasqual glossa (XLIV, 153): «Prometre molt e no tenir te farà triümfar».

46. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 105; II, 61 (nota a *Inf.* IV, 30) i 63 (nota a *Inf.* IV, 54).

47. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 417.

2.3.2. Article

A part de moltes variants degudes a la contracció de l'article, amb geminació en el cas de les formes femenines,⁴⁸ cal esmentar la vacil·lació habitual entre *il/l'*;⁴⁹ una clara preferència pels toscanismes moderns *i/gli* —*gli* fins i tot davant consonant— en comptes de la forma *li* adoptada per Petrocchi,⁵⁰ i, finalment, unes poques ocurrences de *de'* per *d'i*, tot i que sempre són dubtoses i es poden atribuir a catalanització (*di* > *de*).⁵¹

2.3.3. Pronoms

Com en el cas de l'article, el nostre testimoni prefereix el toscanisme *gli* a la forma *li* que Petrocchi adopta tant per al datiu de 3a sg. com per a l'acusatiu de 3a pl.⁵² Aquesta relativa preferència per la solució palatalitzada també es constata en la vacil·lació habitual entre les formes de 3a sg. del nominatiu (*elli*, *ei*, *e'*, *ello*, *el*, *egli*) i del demostratiu (*quelli*, *quei*, *que'*, *quello*, *quel*, *quegli*).⁵³ L'alternança entre *mi/me* i *ti/te* —datiu i acusatiu— és també freqüent en els testimonis de l'*antica vulgata* i genera algunes variants.⁵⁴

2.3.4. Possessius

Tres variants per alternança *sua/suo* i *mio/mie* (V, 59: *sua sposa*] *suo* *sposa [*ms. suoposa*]; *Par. v, 19: sua larghezza*] *suo largheça*; XXVII, 105: *che 'l mio antecessor*] *che 'l mje antecessor*) responen al paradigma *mie, tuo, suo*, invariable en gènere i nombre, del toscà oriental i florentí.⁵⁵

48. A part de les variants amb geminació (vegeu *supra* n. 41), cal recollir la contracció: *con lo*] *col* (IV, 59).

49. Variants degudes a vacil·lació entre *il/l'*: *vidi 'l re*] *uidi jrre* (IV, 125); *vidi 'l]* *uidi il* (IV, 129); *sotto 'l]* *socto jl* (IX, 63); *diede 'l]* *diede il* (XXVII, 116). «Una scelta precisa tra *il e 'l*, sulla base di un regolare comportamento dei codici, non è certamente pensabile; in genere l'enclitica prevale dopo parola che finisce con *i*, ovvero dopo preposizione o congiunzione cui possa essere anche graficamente congiunta (*sottol, chel, el*)» (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 457, núm. 50).

50. PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 457-458, núm. 50. Ocurrences de *gli*: *li stornei*] *gli stornelli* (V, 40); *li spiriti*] *gli speriti* (V, 42); *a li splendor*] *agli sprendori* (VII, 77); *li 'ntelletti*] *glintelecti* (IX, 61); *de li versi*] *de gli versi* (IX, 63); *li orsatti*] *glorsachi* (XIX, 71); *a li occhi*] *aglochi* (XXIII, 62); *per li monaci*] *per glimonassi* (XXIII, 63). Ocurrences de *i*: *li cittadini*] *jccitadinj* (VI, 61); *li cieli*] *i celi* (VII, 74); *li benj*] *benj* (VII, 79). De la forma *li* se'n recullen molt poques ocurrences: «*li spiriti*» (VI, 18) i, apostrofàt, «*L'ochi*» (VI, 16). La forma *le* de V, 32 (*li spirti*) *dub. lespiritj*, amb la *j* esmenant una *a*, es pot analitzar com un error paleogràfic (*lis-* > *les-*), com una *e*-protètica catalanitzadora (*l'espirti*), o bé com un excepcional neutre plural *le spirita*, que una mà catalana hauria regularitzat parcialment corregint *a* per *j* (*le spiriti*).

51. Possibles ocurrences de *de'* per *d'i* a XIV, 68; XXVII, 113, 127. «Un caso particolare costituirà, nel restauro del testo, la presenza di alternanze tra *de* per *de'* e *di* quando quest'ultimo può essere inteso per *d'i* [...]; lungo il corso del poema si esamineranno varie ipotesi, ove permane talvolta il dubbio se *di* sia semplice o articolata» (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 106 n. 2).

52. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 460, núm. 52. Ocurrences del pronom *gli*: *li vien*] *gliujen* (V, 8); *li molesta*] *gli molesta* (V, 33); *li rispuosi*] *gli rispuosi* (VI, 58); *li disse*] *gli dise* (XXVII, 114); *li sono*] *gli sono* (XXVII, 117). Per contra, només tres ocurrences de *li* en IV, 61 («*feholi*»); VI, 11 («*li riversa*») i 19 («*li fa*»).

53. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 459-460, núm. 52. Variants en la 3a sg. del pronom nominatiu: *ch'elli abbia*] *cheglabia* (XIV, 69); *ch'elli chelo* (XIX, 114); *ch'elli abbaglia*] *cheglabalia* (XXIII, 64). També s'hi recull, però, un cas de *elli* (VI, 49) i un altre de *eli* (III, 13). Variants en la 3a sg. del pronom demostratiu: *quei*] *quel* (IV, 51; XIV, 68), *que* (IX, 43); *quel*] *quegli* (V, 9). La forma *quel* també és habitual com a adjectiu demostratiu, i se'n recullen dues ocurrences més com a pronom (IV, 51; XIV, 68); en canvi, de *quelli* només se'n recull un cas (XXVII, 124.). Per a la forma toscana i florentina *quegli*, vegeu MANNI 1979: 124-126, núm. 6. En XXVII, 100: *E' poi ridisse*] *E que disse* (= *E que' disse*; cf. *disse var. reg.*), l'antígraf de Pasqual entén *E* com a conjunció i *que'* com a subjecte; en canvi, Pasqual l'entén com a interrogatiu (XLIV, 145): «*Què diu lo teu cor?*».

54. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 459, núm. 52; ROHLFS 1966-1969: § 454. Variants per alternança entre *mi/me* i *ti/te*: *pàrtiti*] *partite* (III, 89); *mi*] *me* (IV, 23); *ti*] *te* (VI, 45); *me misi*] *mjmisi* (XIX, 72). Val a dir que en el cas de III, 89, Pasqual entén *partite* (2a pl.) en comptes de *pàrtite* (2a sg.) i adapta tot el passatge en plural (III, 31-32): «*E vosaltres, ànimas vives, partiu-vos de aquestas qui són mortes*».

55. Segons MANNI 1979: 131-135, l'ús protònic del possessiu provoca que la vocal final s'afebleixi i s'assimili a la precedent (p. 132); el fenomen és més freqüent en poesia que no pas en la prosa cancelleresca dels

2.3.5. Verbs

Pel que fa als morfemes de persona, cal subratllar la preferència exclusiva per la desinència toscana *-n(o)* de 1a pl., que Petrocchi regularitza en *-m(o)*,⁵⁶ la modernització de la desinència *-e > -i* de 2a sg., l'evolució florentina de la desinència de 2a pl. en el passat (*-ste > -sti*)⁵⁷ i la substitució d'algun arcaisme (v, 38: enno] sonno).⁵⁸ La tendència a la modernització morfològica també es constata en la variant de XIX, 3: deon] debbeno. La desinència habitual de 3a pl. és *-ano/-ono*, però s'hi recullen diverses ocurrències de *-eno*, algunes de les quals es poden atribuir a mans catalanes, si no a influència septentrional.⁵⁹

La caiguda de la *-v-* intervocàlica és un fenomen habitual en els dialectes toscans, sobretot en les desinències d'imperfet d'indicatiu de les conjugacions II-IV, que Petrocchi regula d'acord amb la mètrica i el testimoniatge dels manuscrits. El nostre testimoni restitueix la *-v-* en una forma de present (XXVII, 115: se ne dee] se deue), però tendeix a la caiguda en l'imperfet d'indicatiu (III, 28: facevano] faceano; IV, 27: facevan] faceen); en aquest temps cal afegir-hi, a més a més, la vacil·lació habitual entre *-ea/-ie* i *-ean(o)/-ien(o)* (IX, 50: battiensi] bateansi),⁶⁰ i subratllar tres ocurrències de *-ia* i *-ian(o)* (IV, 26: avea] auja; XXIII, 61: avean] *dub.* haujan; XXIII, 66: mettea] metthia), que probablement cal considerar genuïna-ment toscanes.⁶¹

En el cas del passat, sembla que és constant la desgeminació toscana de la desinència de 1a pl. *-mmo > -mo*, tot i que les ocurrències d'aquest fenomen no són del tot fiables (IV, 111: Giugnemmo] venimo; VII, 121: fummo] *fumo [*ms.* famo]; IX, 54: vengiammo] *vegamo [*ms.* ueganto]).⁶² Quant a la 3a pl., només s'hi recull un cas de desinència *-or(o)* (III, 102: che

---

segles XIV i XV (p. 133). Vegeu també MOORE 1889: 514, que en constata la freqüència en el seu testimoni B (Oxford, Bodleian Library, Canoniciani italiani, 109 [s. xv^m] = Can. 109 de Petrocchi), de fesomia lingüística semblant al nostre. Això no impedeix que el nostre testimoni conservi diverses ocurrències del paradigma variable *mio, tua, sua*; només s'hi recull una forma en plural, *mie* (XXVII, 115: «tra mie mischini»), que pot correspondre al paradigma invariable o bé al variable, amb apòcope toscana de la *-i* (*miei > mie*).

56. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 441, núm. 28; ROHLFS 1966-1969: § 587, i, sobretot, MANNI 1979: 161-162, núm. 31, que constata l'origen d'aquesta desinència al tombant dels segles XIII i XIV, i no tan sols en els verbs de la primera conjugació. Ocurrències de la desinència *-no* (1a pl.): siam] siano (III, 16); Andiam] Andiano (IV, 22); atristiam] atristiano (VII, 124); farem] fareno (IX, 52).

57. Modernització de la desinència *-e > -i* de 2a sg. (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 462, núm. 54): tu ti fide] tu ti fidi (v, 19). Evolució de la desinència *-ste > -sti* del passat 2a pl.: chiamaste] chiamasti (vi, 52); foste] fosti (XXVI, 119). És un tret florentí, atestat per primera vegada el 1328, que es consolida al començament del XV (MANNI 1979: 163-164 núm. 32).

58. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 463, núm. 54. La forma habitual en el nostre testimoni és *sono*; per tant, la forma geminada *sonno*, pròpia del toscà meridional, en aquest cas sembla més aviat induïda per *enno*.

59. Ocurrències de la desinència *-eno* en 3a pl.: facevan] faceen (IV, 27), però també *faceano* (III, 28); eran] eren (III, 100 *T* [cheran *S*]; IV, 29), però també *erano* en molts casos; bestemmian] bestemmjaueno (v, 36); deon] debbeno (XIX, 3). En principi, les tres o quatre ocurrències en imperfet d'indicatiu —totes, tret de *debbeno*— no semblen toscanes. La desinència *-eno* és força rara en textos florentins del XIII-XIV, però s'enregistra en l'imperfet de subjuntiu i en el passat, i és pròpia del toscà occidental i meridional en present d'indicatiu, tret de la primera conjugació (SCHIAFFINI 1926, XXI-XXIV). Per influència d'aquests dialectes, entra esporàdicament a Florència en aquests tres temps, i també en condicional (CASTELLANI 1952: 49-50, 155; MANNI 1979: 164, núm. 33).

60. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 463, núm. 54; LICCARDI 1988: 94-95. En el nostre testimoni només recollim una ocurrència de *-eva-* (IX, 53: *dicevano [*ms.* acevano]) i una altra de *-iva* (III, 90: partiva), en rima.

61. També hi trobem un cas de *avean* (IV, 29). Les desinències *-ia* i *-ian(o)* en conjugacions diferents de la quarta és un tret característic septentrional, però també és propi del toscà meridional i oriental (CASTELLANI 1952: 44; LICCARDI 1988: 71; TAVONI 1992: 98, 132-133 i n., 280).

62. Vegeu SCHIAFFINI 1926: L; MANNI 1979: 149-151, núm. 25, esp. p. 150: «La situazione del fiorentino più antico che aveva *-mm-* in questa desinenza si capovolge alla fine del Trecento e nel Quattrocento a favore di una crescente diffusione delle forme con *-m-*.»

'nteser] chentesor);⁶³ en el cas de l'alternança *fur(on)/fuor(on)*, el nostre testimoni ofereix exclusivament formes monoftongades.⁶⁴

La variant de IV, 27: *tremare]* *tremere*, en una sèrie de rimes en *-are*, pot ésser un mer error paleogràfic; no obstant això, cal observar que la variant *tremesse* (I, 48) —que Petrocchi defensa contra *temesse*, en rima amb *desse* i *venisse*— implica la possibilitat del llatí *tremere*.⁶⁵ L'error de còpia és probablement l'explicació més satisfactòria per a les variants XXVII, 103: *diserrare]* *diserere* (en una sèrie de rimes en *-are*), i XI, 9: *trasse]* *trasse*.

A propòsit dels verbs *essere* i *avere*, val a dir que dues ocurrències de *ha* per *è* intransitiu (VI, 48: *s'altra è maggio]* *ss'altra a maggor*; VII, 118: *è gente]* *ha gente*) es podrien considerar variants lingüístiques no significatives. En el cas de VII, 118, Petrocchi considera «altré tanto ricevibile» la variant *ha gente*, àmpliament registrada i preferida per un gran nombre d'editors; la tria depèn de la tradició manuscrita i dels criteris d'edició.⁶⁶

2.3.6. Partícules

Diversos casos d'alternança habituals en els testimonis de l'*antica vulgata* es resolen en el nostre testimoni en favor de la forma que s'imposa en la llengua moderna: *Oh me]* *Oi me* (XXVII, 121); però *che]* *per che* (XIX, 6), en detriment de la mètrica. Entre les variants lingüístiques que generen coincidències casuals Petrocchi esmenta «lo scambio frequentissimo tra *ove* – *dove* – *onde*, e più caratteristiche le forme *u' – 've – ov' – ove* [...], o anche *u' – o' – du'»*; en el nostre testimoni: *u' che]* *umche* (VII, 120); *ov' io]* *doui* (XI, 7).⁶⁷ Algunes ocurrències de *de* per *di* són degudes segurament a copistes catalans (III, 27: *de S di T*; 105: *de T di S*); d'altres també ho són, probablement, però poden ésser ambigües: *di]* *de* (IV, 28, 54; V, 67; XIII, 12); *dicon:* «Tristi] *de contristi Ham Pr* (EF) (VII, 121).⁶⁸

2.4. Variants significatives i altres formes atribuïbles a la tradició italiana

Un cop eliminades les variants gràfiques i lingüístiques no significatives —la majoria habituals en l'*antica vulgata* o en la tradició *recentior* de la *Commedia*, i segurament pròpies de l'antígraf de Joan Pasqual—, el nostre testimoni ofereix encara prop de tres-centes variants que convé de repartir hipotèticament en dos o tres grups principals: un centenar de variants significatives davallen molt probablement de la tradició italiana que desemboca en l'antígraf de Pasqual; per contra, més de cent vint errors paleogràfics o mecànics es poden imputar majoritàriament —tot i que no exclusivament— a la darrera fase de transmissió, la dels copistes catalans de l'obra de Pasqual; cal afegir-hi, a més a més, unes seixanta variants inter-

63. És desinència predominant a Prato, però als segles XIV-XV també és present, de manera molt irregular, en els altres dialectes toscans, no exclusivament en la primera conjugació; cf. SCHIAFFINI 1926, XIV-XXI; CASTELLANI 1952: 155-156; MANNI 1979: 151-154, núm. 26; POGGI 1992, 422.

64. Variants per monoftongació de *fuor(on)*: *fuor]* *fur* (III, 7 *TS*; VII, 46); *fuoro]* *furo* (*Par.* v, 24). Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 464, núm. 54; CASTELLANI 1952: 146-147; LICCARDI 1988: 68.

65. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 165-166; per contra, MOORE 1889: 263-264.

66. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: II, 123 (nota *ad locum*): «metre a *Inf.* IV 26 la maggioranza della tradizione imponeva *avere*, qui la bipartizione suggerisce sia *è che ha*, e il canone d'edizione consiglia *è*».

67. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 110, i també p. 468: «*dove* e *ove* possono incrociarsi più volte con *onde*, creando talvolta un problema esegetico», amb referència a *Inf.* II, 108. En el cas de VII, 120, en comptes de l'apòcope *u'* de la forma arcaica llatinitzant *ubi*, el nostre testimoni presenta la forma apocopada de *ondeche* (o *onde che*, o *unde che*); per tant, *un' che* o, d'acord amb la grafia del manuscrit, *um' che*.

68. En els testimonis de l'*antica vulgata* és habitual la confusió entre *d'i* i *de'* = *dei* (PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 457-458 núm. 50); a més a més, *de* per *di* és possible en alguns dialectes toscans i en la Florència popular (POGGI 1992: 416; TAVONI 1992: 193), com també en els parlars septentrionals (ROHLFS 1966-1969: § 130; LICCARDI 1988: 97; TAVONI 1992: 51).

pretatives o catalanitzadores que podem atribuir hipotèticament —o cautelarment— al mateix Pasqual. Per descomptat, la tria de les variants corresponents a cada grup es basa en criteris de probabilitat, i abunden els casos dubtosos en què no disposem d'indis ni d'arguments suficients per a esbrinar l'origen més probable d'una variant determinada. A l'efecte d'editar críticament el *Tractat de les penes particulars d'infern* només són susceptibles d'esmena les variants del segon grup: aproximadament un centenar d'errors paleogràfics o mecànics introduïts més probablement pels copistes catalans del text de Pasqual que no pas per copistes italians o pel mateix Pasqual.

Al primer grup, constituït per variants significatives que davallen probablement de la tradició italiana i, per tant, transmises per l'antígraf de Pasqual, convé d'assignar-hi, en primer lloc, unes trenta-cinc lliçons enregistrades en un nombre significatiu de testimonis de l'*antica vulgata*, algunes de les quals són analitzades en la *recensio* de Petrocchi:

- III, 7 a me] *annoi T anoi S Lau Lo Po Ricc Tz La^{pc}* [EH] 30 turbo] *aturbo var. reg.* [Moore] 94 lui] *mjo alui* (cf. *mio Co Parm Pr* [DK]; a lui *Eg Ham Laur Mad Urb* [Moore])
- IV, 25 che] *chio Ash Eg Fi Ham La Lau Lo Po Ricc Tz* [ACEFHLOQa (cf. *chie D*)] 28 ciò] *ecco* (cf. *E(t) cio Cha Lau Lo Mart Pr Ricc Tz Vat* [ABEGHLB]) 111 *Giugnemmo*] *venimo Co Triv* (cf. *venimmo Lau Lo Mart Ricc Tz* [AEFGHILP])
- V, 35 il lamento] *e lamento Ash Ham Pr* [CDFGIKLMda] (cf. *ellamento Cha Eg Fi Laur Mad Pa Parm Po Urb Vat*) 64, 65, 67 *vedi*] *vidi var. reg.* 101 *prese*] *mi prese Lau Lo Ricc^{ac} Tz* [EHL]
- VI, 17 e 'l] *jl Co Ham Mad Parm Triv* [OPCD] 18 *ed iscoia*] *engoia* (*ms. engora?*) (cf. *e ingoia var. reg.*) 47 *messo*] *messa var. reg.* [Moore]; e *hai si*] e a *si Cha Eg Fi Mart Parm Pr Triv Vat* [ed a *si Moore*] (cf. e a *cosi Lau Lo Ricc Tz* [EL])
- VII, 61 *figliuol, veder*] *ueder figliuol Eg Ham La Lau Lo Mart Parm Ricc Triv Tz* [ACDEFGIKLMPQ ZAa] 67 *mio*», *diss' io*] *dissi luj* (cf. *dissi [o dissio] lui Ash Cha Fi La^{pc} Laur Mart Pa Po Pr Ricc^{pc} Triv Vat* [Moore]; *mio dissio lui La^{ac} Lau Lo Ricc^{ac} Tz* [AEHILMPa]) 78 *ministra*] *mjinistro Co Ham Laur Po^{pc} Pr Triv* [AB₁(?)EFGH*MD] 112 *Queste*] *questi var. reg.* [Moore] 118 *è*] *ha var. reg.* [Moore] 121 *dicon*: “*Tristi*” de *contristi Ham Pr* [EF] 126 *noi*] *non Co Eg Po Rb* [DP]
- VIII, 62 e 'l *fiorentino*] *jl fiorentino Eg Parm* [MPa]
- IX, 41 *e*] *om. var. reg.* [Moore] 45 *Erine*] *crine Ash Ham La^{ac} Laur Mad Pa Parm Po Rb* [DLM] (cf. *trine Cha Lau Lo Pr Ricc Tz Vat* [EHA₁(?)]) 54 *vengiammo*] **vegamo* (*ms. ueganto amb la e corregint potser una o*) (cf. *uegiamo Po Rb Triv, veggiamo* [DFGIMZ*])
- XI, 9 *Fotin*] *fortin Laur Mad Mart Po Rb Triv Vat* [cf. *Fortin o Fortino CDLP*] (cf. *foitin Lau Lo Pr Ricc Tz*)
- XIX, 105 *sollevando*] *suleuando* (cf. *su leuando Cha Fi Ga Ham La Lau Laur Lo Pa Rb Ricc Tz Vat* [CFGHMA], *sull- Parm* [OZ])
- XXIII, 62 *fatte*] *fatti Ash^{pc} Co Eg Ham Laur Mad Po Pr Rb* [Moore] 64 *dorate*] *dorati Laur Rb* (cf. *xxiii, 62*) 65 *tutte*] *tutto Laur Urb* [CQGD]
- XXVI, 114 a *questa*] e *aquesta* (cf. *e(t) questa Ga Lau Lo^{ac} Ricc Tz* [EH]); *tanto*] *tanta Eg Fi Ham Pa Po Rb* [GL]
- XXVII, 102 *come*] *comjo Ash Co Eg Ham* [BLa] 103 *poss' io*] *posso Laur Rb Urb* 126 *che*] *om. Eg Mad* [DHILQa]; *la si morse*] *la rimorse Lau Lo Pr Ricc Tz* [EHP]

La majoria d'aquestes variants són «errori comuni ma probabilmente poligenetici», com ara alguns que comenta Petrocchi (IV, 111: *venim(m)o*; VI, 47: *messa i e a si (cosi)*; VIII, 62: *il fiorentino*; XXVI, 114: *e(t) questa*), perquè consisteixen en l'omissió o l'addició de partícules poc significatives, presenten una estreta semblança gràfica, o bé s'insereixen en un context sintàctic, semàntic o retòric que facilita l'alternança. N'hi ha d'altres, però, que Petrocchi considera explícitament monogenètiques (III, 7: *a noi*; V, 64, 65, 67: *vidi*; XXVII, 102: *la rimorse*) i adiafores (VI, 17: *ed iscoia / e ingoia*). De fet, fa servir variants de totes tres categories per a separar la família toscana α de la septentrional β (III, 30: *a turbo*; V, 64, 65, 67: *vidi*; VI, 17: *e ingoia*; VII, 118: *ha*) i per a agrupar, entre d'altres, els “codici del Cento” (III, 7: *a noi*; V, 101: *mi prese*; XXVI, 114: *e questa*; XXVII, 126: *la rimorse*). Per a poder comen-

tar aquestes dades, convé de recordar esquemàticament les principals agrupacions que conformen l'*stemma codicum* de l'*antica vulgata*.⁶⁹

O = ^a[^a(*Mart Triv*) / ^b(*Gv Ash Co [Ham Eg Fi Laur Pa Po]*) / ^c(*Parm Pr Ga* ^{Cento}[*Lau Lo Ricc Sa Tz* etc.] *Vat [To Ri Chig] Cha*] / ^b[^d(*La*) ^c(*Rb Urb Mad*)]

La família toscana *a* és, amb moltíssima diferència, la més prolífica en totes les etapes de la transmissió de la *Commedia*; per tant, no és gens estrany que el nostre testimoni hi pertanyi, com tampoc no és estrany que presenti una constant afinitat amb les famílies *b* i *c*, que engloben la major part de la tradició. És cert, d'altra banda, que comparteix alguns dels errors que Petrocchi considera característics del grup “del Cento” (III, 7; v, 101; XXVI, 114; XXVII, 126), però també és veritat que molt més sovint llegeix amb altres testimonis de *b* i *c* —i fins i tot d'altres famílies— en oposició a aquest grup (III, 94; v, 35; VI, 47; VII, 67, 78, 126; IX, 45; XI, 9; XXIII, 62).⁷⁰ Sembla, doncs, que la tradició que desemboca en el nostre testimoni no davalla del grup “del Cento”, establert a partir de 1350, tot i que n'experimenta una forta influència, i que tampoc no té cap relació amb el grup vaticà, establert per Boccaccio.⁷¹ Podríem concloure, més aviat, que el nostre text davalla de la *vulgata* florentina representada pels testimonis de la família *b* (1330-1350), que a partir de mitjan XV (*Eg Fi Laur Po*) també experimenten la influència d'alguns testimonis de la família *c* (*Parm Pr*).⁷²

En segon lloc, també podem atribuir a l'antígraf de Pasqual trenta-tres variants enregistrades —exactament o de manera aproximada— en els aparats crítics de Petrocchi i de Moore:

- i, 51 e] che *Co Pa* [K]
- III, 12 senno] senno (*cf.* seno [C]) 86 a l'altra] adaltra [F] 89 cotesti] coteste [M] 90 ch'io] che [P] 91 altra via] altre vie *Pr* [L]; per] e per *Pa* [D] 103 Bestemiavano] bestemjando *T* bestomiando *S* (*cf.* Bestemiando *La^{pc}*)
- IV, 27 che l'aura eterna] chellaria ella terra (*cf.* chella rìa e la terra [D]) 43 prese al cor] p. il c. (*cf.* pinsel c. *Ash*) 49 alcuno] njuno (*cf.* neuno *Ham* nessun *Co* nessun [C]); o] che *Co Mart* 101 fecer] fece [M] 114 parlavan] parlando *Co* 125 da l'altra parte] daltre parte (*cf.* dall'altre p. [Z])
- v, 9 quel] quegli e (*cf.* quelli e *Bo*) 35 il compianto] el pianto (*cf.* il pianto [E], el compianto *Ash Rb* [AQ₁], e col pianto [B], con pianto *var. reg.*, col pianto *Laur* [GD]) 36 bestemjian] bestemjaueno (*cf.* biastimavan *La*) 37 così fatto] si f. [CF] 60 la terra] le terra (*cf.* le terre [M]) 63 è] om. [CM]
- VI, 43 a lui] om. *Ham* 52 mi] che mi *Co* [DL] 56 pena] pene (*cf.* penne *Pa*) 63 l'ha tanta discordia] tanta discordia la *Eg Urb* [Fla]
- IX, 41 ceraste] cerasti *Ash* [F]
- XIX, 87 chi] che *Laur Rb* [EP] 115 Ahi] a [DI] 116 non la] nella *Si*
- XXIII, 63 che in Clugnì] chen *crogni (*ms.* chenerognj) (*cf.* Cologni *var. reg.* Crugni [C])
- XXVII, 100 ridisse] disse [AE₁] (*cf.* mi disse *var. reg.* [Moore]) 102 Penestrino] Pilestrino *Eg Ham* [a] 121 come] comjo [M]

69. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 118-126, esp. 119-121 i 125 (errors poligenètics); 135-142, esp. 137 i 141 (errors monogenètics); 165-187, esp. 172-173 (variants adiafores); 294-297 (“codici del Cento”); 349-350 i 353-355 (famílies *a* i *β*). A propòsit de l'*stemma*, cal advertir que *Gv* només transmet el *Paradiso*; *La* és un antic manuscrit septentrional amb correccions procedents d'un testimoni toscà del grup *c*; entre els casos més rellevants de dependència entre testimonis conservats, cal destacar la probable influència de *Ash* sobre *Fi Ham*, de *Ham* sobre *Laur Po*, de *Parm* sobre *Eg Po* i de *Pr* sobre *Laur Fi*; en general, *Ga* es pot considerar un antecedent dels “codici del Cento” (*Lau Lo Ricc Sa Tz* etc.), tot i que aquest grup també experimenta de vegades la influència de *Parm* i *Pr* (p. 311).

70. El nostre testimoni també se separa del grup “del Cento” en algunes lliçons correctes (v, 41: larga / lunga *Laur Lau Lo Ricc Tz*; VII, 62: comessi / comossi o connessi *Lau Lo Parm Pr Ricc Tz*; XIX, 114: nerate / onorate *Ga Lau Lo Po Ricc Tz*). Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 295-296.

71. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 312-317.

72. Vegeu PETROCCHI 1994 [1966-1967]: I, 317-319.

Totes aquestes coincidències són probablement el resultat d'errors poligenètics afavorits per la grafia, el context sintacticosemàntic i la llengua dels copistes; no demostren, per tant, cap relació de dependència, sinó tan sols la probabilitat que l'error s'hagi produït en els antecedents italians del nostre testimoni. A part dels fenòmens habituals —que afecten pronoms (*io, mi, chi, lui*), partícules (*e, che, a/ad/al, sí/cosí*), morfemes de flexió (*a/e, e/i*), prefixos (*con-, re-*), noms propis, l'ordre dels mots, etc.—, cal destacar unes quantes substitucions sinonímiques (III, 12; IV, 27, 49) i alguns canvis de desinència verbal (III, 103; IV, 114; V, 36; la de IV, 101, potser és accidental i no deliberada). Els casos dubtosos, perquè es podrien haver produït en la transmissió catalana del text de Pasqual, són les confusions entre *a/e*, les addicions de la conjunció *e* i les omissions. La coincidència amb el testimoni D de Moore en la variant *che l'aria e la terra* (IV, 27) és remarcable, però no disposem de dades prou significatives per a confirmar una afinitat particular, ni tampoc hi ha coincidència en altres variants destacades d'aquest còdex.⁷³

Finalment, convé d'assignar a l'antígraf de Pasqual prop d'una trentena de variants poc o molt significatives que no consten en els aparats de Petrocchi i de Moore, però que responen a fenòmens anàlegs i semblen imputables a una mà italiana. En alguns casos, la paràfrasi catalana de Pasqual o la coincidència entre dues citacions diferents d'un mateix passatge en la *Summa de pena* (S) i en el *Tractat de les penes particulars d'infern* (T) aporten un argument suplementari:

- III, 13 Ed elli] Echeli 103 Dio] dio e santi TS 105 nascimenti] nascimento TS
 IV, 111 in prato] in um prato 126 sua figlia] filla sua
 V, 6 ch'avvinghia] *cavigna (?) (ms. tauigna) [Tractat XVI, 39: «que veu o troba»] 17 Minòs] diabolus afegit a la interlínia 34 giungon] giungeujo 41 a schiera larga e piena] a larga e piena schiera 63 poi] piu
 VI, 11 si riversa] li rivesca [= li rivescia (arc. 'rovescia')] [Tractat XX, 18: «ve»] 15 gente] grege [Tractat XX, 20: «golosos»] 48 è] a (cf. VII, 118)
 VII, 112 non pur] non piu 122 che dal sol] che dalloro
 IX, 40 e con idre] cum edre [Tractat VII, 112-113: «e cintas de vert edre»] 48 a tanto] e tanto
 XI, 8 guardo] quarto
 XXVII, 100 E' poi] E que (= E que') [Tractat XLIV, 145: «Què diu lo teu cor?»] 101 t'assolvo] ti soluo [Tractat XLIV, 145: «te absol»] 109 mo] om. 115 se ne dee] se deue [Tractat XLIV, 169-170: «devia venir»] 119 pentere e volere] penter ne voler T₁ T₂ 124 A Minòs mi portò] mjnos mj porto [Tractat XLIV, 221: «Diu que Minos, lo diable, lo se'n portà»] 127 furo] puro
 Par. V, 21 conformato] conforme

D'aquests errors, n'hi ha que es poden considerar presents en l'antígraf de Pasqual gairebé amb certesa (III, 103: *Dio e' santi*; III, 105, *nascimento*; V, 34: *giungev' io*; V, 63: *più*; VI, 15: *grege*; VII, 112: *più*; VII, 122: *che dall'oro*) i d'altres amb força probabilitat, tot i que també podrien ésser errors de Pasqual (IX, 40: *cum edre*; XXVII, 100: *E que' disse*; XXVII, 124: *Minòs mi portò*) o dels seus copistes (XI, 8: *Anastago papa quarto*; Par. V, 21: *conforme*).

Altres errors paleogràfics que afecten una lletra, una partícula o l'ordre dels mots es poden haver produït en qualsevol etapa de la transmissió; però, si no són deguts a una catalanització evident, i en resulta una lliçó admissible dins la tradició italiana, la hipòtesi més prudent és de preservar-los com a propis de l'antígraf de Pasqual, potser heretats dels seus

73. OXFORD, Bodleian Library, Canoniciani italians, 97 [s. xvⁱⁿ] = Can. 97 de Petrocchi. Vegeu MOORE 1889: 517-519. És un manuscrit toscà que coincideix amb el nostre testimoni en la confusió freqüent dels morfemes *-i/-e*, en la representació gràfica del *raddoppiamento fonosintattico* i en el valor palatal de *c* i *g* davant *a, o, u* sense *i* diacrítica. Per contra, fa servir constantment la *i*-epentètica davant *s*-líquida i confon molt sovint *m* i *n* en posició final.

antecedents. Val a dir que v, 17, és només una glossa interlineal que podria provenir de l'antígraf, tot i que no en tenim la certesa; la variant de XXVII, 101 (*ti 'solvo* o *ti solvo*) pot ésser gràfica o sinonímica.

La variant *rivesca* (VI, 11) per *riversa* —que Pasqual potser no entén, atès que tradueix intuïtivament «ve»— podria ésser un error paleogràfic, però també una variant lingüística genuïna: *rivesciare/rivescio* és una forma de transició documentada entre l'etimològica *ri-versare/riverso* i la moderna *rovesciare/rovescio*; per tant, podem suposar que *rivesca* correspon a *rivescia*, amb un ús habitual de *sca* amb valor palatal sense *i* diacrítica.

En v, 6 (**c'avigna*), cal esmenar la lliçó del manuscrit (*tauigna*) perquè la paràfrasi de Pasqual («que veu o troba») testimonia la conjunció; no obstant això, *avigna* per *avvinghia* ('cenyeix') és una forma verbal no documentada, que Pasqual deu traduir intuïtivament. Aquesta incomprensió del mot fa sospitar que l'error paleogràfic s'ha pogut produir fortuïtament en l'antígraf —tot i que un copista posterior hauria pogut restituir fàcilment la lliçó correcta gràcies a la rima amb *cinghia* i *ringhia* (el darrer mot reproduït correctament en el nostre testimoni)— o, més probablement, en la lectura de Pasqual. En tot cas, no sembla clarament imputable als seus copistes.

2.5. Errors imputables a la tradició catalana. Esmenes i dubtes

Les citacions dantesques del nostre manuscrit contenen encara unes cent vuitanta lliçons errònies que probablement no davallen de la tradició italiana de la *Commedia*, si més no la majoria. Moltes consisteixen en errors paleogràfics o mecànics que generen un resultat absurd, mentre que d'altres semblen induïdes per la llengua i els hàbits gràfics de Pasqual i els seus copistes.

Certament, els errors paleogràfics o mecànics solen ésser fortuïts i es poden produir en qualsevol etapa de la transmissió. Només podem assegurar que han estat comesos per copistes catalans en el cas que la paràfrasi de Pasqual testimonii una lectura correcta. Quan aquest índex manca, ens cal recórrer a criteris de probabilitat. Tot i que sabem que el model italià de Pasqual transmetia alguns casos flagrants d'hipermetria i de rima corrompuda, en principi cal suposar que un copista italià té molt sovint la possibilitat d'esmenar per conjectura les lliçons absurdes del seu antígraf, restituint la lliçó correcta —sobretot en posició de rima— o bé produint una innovació lingüística o significativa admissible. Aquesta possibilitat és molt més limitada en el cas dels copistes catalans de l'obra de Pasqual, que copien un fragment a ratlla tirada en una llengua estrangera; més aviat al contrari, els copistes catalans tendeixen a reproduir literalment les lliçons que no entenen —autèntiques o corruptes—, introduint confusions paleogràfiques molt fàcils i algunes catalanitzacions suplementàries. Pel que fa a Pasqual, cal suposar que selecciona fragments que considera bàsicament comprensibles, tot i que sovint no interpreta bé el text, divideix malament les paraules en escriptura contínua (*Tractat* I, 87-88: «malenconia», per *Inf.* III, 27: «man con elle»; *Tractat* XX, 19: «contra gola», per *Inf.* VI, 14: «con tre gole»), es deixa enganyar per falsos amics i introdueix nombroses catalanitzacions formals, deliberades o no.

L'estudi preliminar dels fragments amb doble citació⁷⁴ ens ha permès de constatar i mesurar les tendències que acabo d'assenyalar. També ens han mostrat, però, que aquests criteris s'han d'aplicar amb cautela. Quan dues citacions d'un mateix passatge presenten lliçons

---

74. Vegeu *supra* I, 4.

discrepants, probablement n'hi ha una que encara transmet la de l'antígraf, mentre que l'altra és un error de copista; cal tenir en compte, però, que la lliçó errònia també pot ésser de Pasqual, sobretot quan no en resulta una lliçó absurda. I, en efecte, la paràfrasi posa en evidència alguns casos en què Pasqual ha fet lectures diferents d'un mateix passatge, com ara III, 23 (per l'aria *T* parlaria *S*).

D'acord amb aquests criteris, podem distingir una seixantena d'errors d'interpretació o per catalanització gràfica o lingüística que podria haver comès el mateix Pasqual i que, per prudència, no podem atribuir necessàriament als seus copistes. En canvi, sembla que podem imputar als copistes catalans no pas tots però sí la majoria dels errors paleogràfics o mecànics que es produeixen amb més facilitat i que generen un resultat absurd, tant si la paràfrasi catalana testimonia la lliçó correcta com si no disposem d'altres indicis de verificació. Amb vista a l'edició crítica del *Tractat de les penes particulars d'infern*, cal preservar la lliçó del manuscrit en el primer cas, mentre que en el segon opino que convé més aviat d'esmenar per a restituir la lectura presumiblement correcta de l'original. En els casos dubtosos —errors paleogràfics que es podrien haver produït en qualsevol etapa de la tradició— cal sospesar amb cautela els arguments a favor i en contra de la intervenció.

Els errors que podem assignar hipotèticament, o bé cautelament, a l'original de Pasqual són els següents:

- III, 6 e 'l] e al *S* (el *T*)   7 a me] anoi *S* (annoi *T*)   8 se non] sino *S* (sermo *T*)   12 Maestro] mestro   17 le genti dolorose] la g. d. [*Summa de pena*, f. 101vb: «la gent dolorosa»]   22 sospiri] suspiri *T* (sospiri *S*)   23 risonavan] Risonauen *T* (risonauan *S*); per l'aere] parlaria *S* (per laria *T*) [*Summa de pena*, f. 101vb: «resoneran parlaria sens claretat»]   24 cominciar] comencar *S* (comjncar *T*)   25 orribili] orribile *S* (orribile *T*)   27 di] de *S* (di *T*)   71 fiume] *fiumi (*ms.* fiunj o fumj)   87 ne le tenebre etterne] nella t. e. [*Tractat* III, 31: «la tenebra eternal»]   94 duca] duco   100 ch'eran] cheren *T* (cheran *S*)   102 le parole crude] la parola crude [*Tractat* III, 35: «parlant paraules crués», però *Summa de pena*, f. 104rb: «ab paraula cruha»]   105 e di] e de *T* (e di *S*)
- IV, 28 di] de   29 ch'eran] cheren   52 nuovo] nuevo   54 di] de
- V, 7 mal nata] malvata [*Tractat* XVI, 40: «malvada»]   34 davanti] deuant   50-51 quelle genti] quella genti   51 che l'aura] quellaria   58 Ell' è] Ella; Semiramis] samjramis   60 la terra] le terra (*cf.* le terre [M]); che 'l] chal   65 'l] al   67 di] de
- VI, 10 Grandine] grandina [*Tractat* XX, 17: «pedra»]   12 che] que   14 latra] latre [*Tractat* XX, 20: «ladre»]   15 sovra] sobre   19 Urlar] Vdelar [*Tractat* XX, 22: «udular»]   19 li fa ... come cani] li fa ... coma cani [*Tractat* XX, 22: «cum a can»]   52 Ciacco] chaco   57 parola] perola
- VII, 65 quest' anime] questa anime   67 Maestro] Mestre   82 l'altra] altre   115 maestro] maestre
- IX, 45 «Guarda», mi] guardemj   46 Megera] magera   52 Medusa] madussa *T*₁ mendussa *T*₂
- XIII, 11 Stofrade] stofrade (scofrade?)   12 di] de
- XIV, 63 O Capaneo] o capanee
- XIX, 86 a quel fu] aquell fu   106 s'accorse] sa accorse; Vangelista] uengelista   114 se non] sino
- XXVI, 120 canoscenza] conescença
- XXVII, 108 da] de   118 chi] qui *T*₂ (chi *T*₁); si pente] se pente *T*₂ (si pente *T*₁)   119 insieme] ensieme no *T*₂ (insieme *T*₁); puossi] puosi *T*₂ (puossi *T*₁)   120 che] qui *T*₂ (che *T*₁)
- Par.* v, 19 maggior] maior; che] que   20 fesse] fosse

En algun cas és impossible determinar si l'error ha estat comès per copistes catalans o si, per contra, davalla no solament de l'original de Pasqual, sinó fins i tot del seu antígraf italià, com ara les metàtesis que afecten alguns noms propis (VI, 52: *chaco* [per *Cacho* 'Ciacco']; XIII, 11: *stofrade*), grafies catalanes equivalents a cultismes gràfics (*Par.* v, 19: *maior*), o també algunes substitucions vocàliques entre *o/u* (III, 22: *suspiri*), *-e/-i* (III, 71: **fiumi*) i *-a/-e* (v, 58: *Ella*). Aquests errors, que no produeixen un resultat absurd, haurien pogut perdurar

sense provocar la intervenció activa dels copistes; per tant, convé de preservar-los com a possibles lliçons de l'original.

També convé d'atribuir cautelament a l'original els nombrosos errors induïts per hàbits gràfics imputables no solament a copistes catalans, sinó potser també al mateix Pasqual: especialment la constant vacil·lació entre *a/e* en posició atòna (III, 17, 23, 87, 100; IV, 29; V, 34, 58, 60²; VI, 10, 14, 57; VII, 82; IX, 45, 46, 52; XIX, 106), les ocurrencies de *de* per *da* (XXVII, 108) o *di* (III, 27, 105; IV, 28, 54; V, 67; XIII, 12), la grafia *qu-* per *ch-* (V, 51; VI, 12; *Par.* V, 19) i altres probables catalanismes com *sino* (III, 8; XIX, 114), *mestro* (III, 12), *mestre* (VII, 67) i *maestre* (VII, 115), *sobre* (VI, 15), *udelar* (VI, 19), *a quell* (XIX, 86) i *conescença* (XXVI, 120). En els casos de doble citació, les variants catalanitzadores també podrien ésser obra de Pasqual, encara que en un altre lloc hagi llegit d'acord amb l'antígraf: *comencar* (III, 24 *S*), *orrible* (III, 25 *S*), *qui* (XXVII, 118 *T*₂ i 120 *T*₂), *se pente* (XXVII, 118 *T*₂), *ensieme* (XXVII, 119 *T*₂); també, és clar, les variants per desgeminació: *a noi* (III, 7), *puosi* (XXVII, 119 *T*₂).

A més a més, la paràfrasi catalana dels fragments citats ens certifica molt sovint que l'error ha estat comès per Pasqual i no pas pels seus copistes. És el cas d'algunes confusions paleogràfiques com *parlaria* (III, 23 *S*), ja comentada, o com *malvada* per «mal nata» (V, 7), lliçó confirmada per la traducció «malvada» (*Tractat* XVI, 40; observeu que la forma toscana hauria estat *malvaggia*, no pas *malvata*). El nostre manuscrit també llegeix *la genti dolorose* (III, 17) i *nella tenebre eterne* (III, 87), amb l'article erròniament en singular, però d'acord amb les paràfrasis de l'autor: «la gent dolorosa» (*Summa de pena*, f. 101vb) i «la tenebra eternal» (*Tractat* III, 31). Malgrat la similitud amb la morfologia llatina, sembla que Pasqual interpreta intuïtivament els morfemes de flexió toscans. Així, si el manuscrit llegeix *la parola crude* (III, 102), Pasqual tradueix tot seguit en singular «ab paraula cruha» en la *Summa de pena* (f. 104rb), mentre que després tradueix en plural «parlant paraules crues» en el *Tractat* (III, 35), sense tornar a reproduir el vers italià, fos quina fos la lliçó de l'antígraf. Aquesta constant vacil·lació morfològica desaconsella d'esmenar altres errors de concordança equivalents, com ara *quella genti* (V, 50-51), o de sensibilització de vocals elidides, com *questa anime* (VII, 65), *sa accorse* (XIX, 106) i, fins i tot, *e al* (III, 6 *S*), *ch'al* (V, 60) i *vidi al* (V, 65), que potser impliquen preposició. La lliçó *coma cani* (VI, 19) també sembla fer ús de la preposició *a* d'acord amb l'estructura catalana de la paràfrasi: «cum a can» (*Tractat* XX, 22).

Atesa la impossibilitat de determinar-ne el responsable, sembla prudent de preservar tres errors paleogràfics que no generen un resultat del tot absurd i que podrien haver estat comesos per l'autor: *duco* (III, 94) potser respon a un fals morfema *-o* de gènere masculí; *nuevo* (IV, 52) potser és induït per la diftongació *-ue-* aragonesa i castellana; *O Capanee* (XIV, 63) podria semblar un recurs al vocatiu llatí.

Resten finalment uns cent vint errors —incloent-hi alguns accidents del testimoni, com ara lliçons dubtoses i correccions de la primera mà o d'una altra mà posterior— que es poden imputar amb més o menys probabilitat als copistes catalans perquè consisteixen en confusions paleogràfiques molt fàcils —sobretot si la llengua del text no és familiar al copista—, perquè generen molt sovint lliçons absurdes i/o perquè ens consta la interpretació correcta de Pasqual:

i, 50 carca] carta			
III, 2 ne l'eterno] neueterno	4 Giustizia] justicia <i>T^{pc}</i> (gjusticia <i>S</i>); alto] alte <i>S</i> (alto <i>T</i>)	6	
somma] samma <i>S</i> (somma <i>T</i>)	7 Dinanzi] denance <i>S</i> (denanci <i>T</i>)	8 se non] sermo <i>T</i> (sino <i>S</i>)	
S)	9 ch'intrate] thencrate	11 scritte] <i>dub.</i> scute (scrite?); d'una] derna	15 viltà] nilta

- 16 detto] deito 22 Quivi] uj *S* (Quiuj *T*) 27 alte] alti *S* (alte *T*); fioche] fiocho *S* (fioche *T*); e] o *T* (e *S*) 70 ch'a riguardar] *dub.* caugardar (carigardar?); oltre] oltre *amb la e corregint una a* 71 fiume] fiunj o fumj [*Tractat* III, 10: «Aquest flum»] 82 verso] uorso 86 i' vegno] inegrio [*Tractat* III, 10: «jo vench»] 87 e'n gelo] e in celo [*Tractat* III, 31: «calt e gel»] 95 puote] *peruote per abbreviatura supèrflua* 101 dibattero] *dub.* di bacceri] 102 ratto] racco 103 Bestemmiavano] bestomiando *S* (bestemjando *T*) 109 bragia] bregia
- IV, 23 e cosi] e occosi 29 ch'avean] chanean [*Tractat* XIV, 33: «havia»] 45 conobbi] *dub.* chonabbi [*Tractat* XII, 78: «conegué»] 53 ci] ti 57 legista] lagesta 61 feceli] fecholi [*Tractat* XII, 93: «féu-las»] 129 in parte] jmperto
- V, 4 Stavvi] scannj [*Tractat* XVI, 38: «En la entrada stave»] 5 ne l'intrata] malentrata [*Tractat* XVI, 39: «en la entrada»] 6 giudica] gindica [*Tractat* XVI, 39: «judica»]; ch'avvinghia] tauigna [*Tractat* XVI, 39: «que veu o troba»] 9 peccata] peccato [*Tractat* XVI, 40: «tots los peccats»] 28 muto] mjrto 32 li spirti] *dub.* lespiutj (lespiritj?) *amb la j corregint una a;* con la] cella 39 che la] chella *precedit de sella ratllat* 42 spiriti] speriti 51 gastiga] gaschia 59 sua sposa] suoposa 62 cener] conere 64 tanto] canto 103 amar] amer
- VI, 8 fredda] fedda [*Tractat* XX, 17: «freda»] 13 crudele] rudele [*Tractat* XX, 19: «cruel»] 14 caninamente] camjnamente [*Tractat* XX, 20: «caninament»] 16 vermigli] uernigli [*Tractat* XX, 21: «vermells»] 17 unghiate] *amb titlla supèrflua* 40 tratto] trago 41 riconoscimi] riconossimj; se sai] sessar 42 prima] pronna 44 ti tira] tima 53 per la] *per ella o bé pella amb assimilació i abrev. supèrflua;* de la] debla 73 intesi] tintesi
- VII, 8 Taci] tu ci 48 usa] usu; soperchio] saperchio 65 che già] *dub.* clega; stanche] stranche 76 distribuendo] distris uendo 77 Similmente] siujlimente 114 troncandosi] trocandosi [*Tractat* XXIX, 33: «mordex e forada aportant-se de las suas carns»] 118 l'acqua] lacha 121 nel] nol; fummo] famo 123 dentro] *abans deujro ratllat* 124 ci attristiam] ch'atristiano; belletta] belena 125 gorgoglian] gorgoglai; strozza] streça
- VIII, 63 medesmo] medesime
- IX, 38 tinte] tinto 42 le fiere] lo fiere; avvinte] aujente 43 conobbe] conoble 49 fendea] fende [*Tractat* VII, 115: «fenia»] 52 Vegna] *dub.* Vegua *T*₁ (uegna *T*₂) 53 dicevan] aceuano 54 vengiammo] ueganto *amb la e corregint potser una o* 61 voi] noi
- XI, 9 trasse] tresse
- XIII, 10 lor nidi] *abans lor dinj ratllat* 11 che cacciar] chectaro
- XIV, 63 ciò] to; che] cho 66 dolor] *om.* 68 l'un] lurj; regi] pegli [*Tractat* XXXV, 39: «hun dels set reys»] 69 ch'assiser] cassi set [*Tractat* XXXV, 39: «qui assetgaren»]
- XIX, 1 seguaci] segnaci 3 voi] noi 5 convien] conjen 6 terza] terca;bolgia] balgia 70 figliuol] filiguol 71 avanzar] auasar; li orsatti] glorsachi 85 Nuovo] *dub.* Nuono
- XXIII, 63 che in Clugnì] chenerognj 65 gravi] granj 66 di paglia] dipagla *precedit de di plaga ratllat*
- XXVI, 113 perigli] pilli *per omissió de l'abbreviatura* 116 vogliate] voglate *amb la l que corregeix una e o una o*
- XXVII, 101 m'insegna] mj segna [*Tractat* XLIV, 146: «ensenyam»] 103 e] o *corregida en e per una segona mà;* diserare] diserere [*Tractat* XLIV, 146: «obrir»] 104 però son] peson [*Tractat* XLIV, 147: «per ço són»]; chiavi] chianj [*Tractat* XLIV, 147: «les claus»] 110 corto] torto 113 cherubini] cherubinj *amb la j corregint una o* 114 far] fa [*Tractat* XLIV, 159: «dix a sant Ffrancesch que no li fos tort»] 120 nol] nel *T*₁ (nol *T*₂) 123 löico] lorcho [*Tractat* XLIV, 221: «No pensaves tu assò!»] (cf. *Inf.* XXVII, 123: «tu non pensavi ch'io löicho fossi!»)]

Tots els errors d'aquesta llista han estat esmenats, tot i que alguns casos són molt dubtosos, sobretot en absència de paràfrasi catalana corresponent, i requereixen una discussió particular.

En III, 4 s'ha restituit la grafia *gi-* de *giustizia*, d'acord amb *S*, perquè la *j-* de *T* sembla escrita per una segona mà sobre raspat. En V, 42 s'ha editat *spiriti*, en comptes de desenrotllar *sp(er)iti*, perquè l'abbreviatura de *p* amb pal barrat podria representar, ja en l'antígraf italià, el grup *p-r* amb qualsevol vocal; totes les altres ocurrencies del mot presenten el lexe-ma *spir-*.

De vegades la lliçó original o de l'antígraf és incerta, tot i que l'error dels copistes és gairebé segur. En III, 8 el grup *rm* de *sermo* és un error paleogràfic per *nn*, però és dubtós si cal editar *senno* o *sennon*; finalment s'ha adoptat l'esmena mínima, atesa una altra ocurrencia de *no* davant vocal (XXVII, 105: *no ebbe*). Així mateix, la lliçó *lacha* de VII, 118 sembla absurda en toscà i poc probable en l'original de Pasqual; ateses les altres ocurrencies del

mot, *aqua* (VI, 10) i *acqua* (VII, 119), s'ha adoptat l'esmena mínima. En XIV, 68 el manuscrit llegeix *pegli* i Pasqual entén «reys»; per a explicar fàcilment l'error paleogràfic potser caldria suposar una lliçó original *reghi*, amb *gh* velar en comptes de *g* palatal, però, atesa la manca d'ocurrències en el nostre testimoni, s'ha adoptat la forma regular *regi*. En VII, 125 la lliçó *gorgoglai* del manuscrit és manifestament errònia, però és incert si s'ha produït a partir de la variant *gorgoglia*, per simple metàtesi, o a partir de la lliçó correcta *gorgoglan*, atès que les grafies *i/n* es confonen fàcilment en posició final. En XXIII, 63 la dificultat de comprendre un nom propi exòtic facilita la corrupció *chenerogni*; comparant-la amb les altres deformacions habituals d'aquest *locus* en la tradició italiana, es proposa l'esmena *che 'n Crogni*, que només atribueix als copistes catalans la confusió *c/e*.

És important de subratllar que alguns errors paleogràfics que generen una lliçó absurda es podrien atribuir, no obstant això, al mateix Joan Pasqual o, fins i tot, al seu antígraf italià. Malgrat el risc d'esmenar l'original, en aquests casos hem preferit corregir per evitar lliçons aberrants que l'autor no certifica. Per exemple, tot traduint al català el final de la descripció dantesca de Caront (*Inf.* III, 109-110), Pasqual insereix en la traducció un mot toscà que probablement no entén: «e caron dimoni ab ulls *di bregia* totas en la nau les recollia» (*Tractat* III, 39); aquest fàcil error paleogràfic (*a/e*) per *bragia* ('brasa') pot ésser d'autor o de copista. Així mateix, en XXVII, 123 el nostre testimoni llegeix *lorcho*, un fàcil corrupció paleogràfica pel mot *loico* ('lògic') que Pasqual evita en la paràfrasi (*Tractat* XLIV, 221): «No pensaves tu assò!» (cf. *Inf.* XXVII, 123: «tu non pensavi ch'io löicho fossi!»); aquesta traducció no vol dir, però, que la lliçó original no pogués ésser *loicho*, sobretot tenint en compte que, en aquesta posició, la *i* i la *r* són sovint gairebé idèntiques, i que les formes *loycus*, *loyca* i *loycalis* són del tot corrents en el llatí escolàstic que Pasqual coneix bé. En IX, 42 la lliçó *aviente* per *avinte* ('cenyides') sembla induïda per la repetició anterior de la forma verbal *avieno* (vv. 39 i 41), i podria imputar-se a Pasqual o als copistes. En V, 51 la lliçó absurda *gaschia* per *gastiga* és un error paleogràfic que Pasqual, en cas de dubte, hauria pogut evitar més fàcilment que no els seus copistes, comprovant que rima amb *briga* i *riga*. I en V, 32 el manuscrit presenta una lliçó dubtosa: *lespiutj* o *lespiritj* amb una *j* que corregeix una *a*; en aquest cas es desplega un ventall de tres possibilitats d'edició: *le spirita*, que no he pogut documentar com a forma genuïna, o *l'espirti*, presumible catalanització de *li spiriti*; aquesta darrera solució sembla la més prudent, imputant la catalanització als copistes.

La decisió d'esmenar és encara més arriscada quan el producte de l'error paleogràfic o mecànic és una lliçó sorprenent, però no pas absurda, i no disposem d'elements segurs per a jutjar. En *Inf.* IV, 57: «[Trasseci l'ombra...] di Moïse legista e ubidente», l'error *lagesta* del nostre testimoni és interpretatiu, coherent amb el complement nominal (*di Moïse la gesta*) i amb una fórmula escolàstica (*gesta sanctorum*), però no pas amb la resta del context sintàctic; Pasqual omet tots dos adjectius («legista e ubidente») en la paràfrasi, potser per evitar una lliçó ja corrompuda en el seu antígraf, atès que la resta és literal (*Tractat* XII, 90-93):

Tragué de açí la ànima del primer pare (ço és, de Adam) e de Abel, fill seu, e la de No-hè, e de Moysès; e de Abraam patriarcha, de David rey, de Jacob (qui és dit Israel) e de son pare (ço és, Ysaach) e ab sos fills (ço és, de Jacob), e de Rachel, per la qual tant Jacob fôu, e altres moltes, e féu-las totes beates.

Podríem, doncs, arribar a suposar que l'error davalla de l'antígraf, però l'atribució resta incerta. A l'empara d'aquest dubte, l'esmena és admissible i, si més no, evita una incoherència sintàctica que no podem atribuir amb certesa a l'original.

En altres casos la paràfrasi no aporta indicis concloents perquè no és literal. En el vers «troncandosi co' denti a brano a brano» (*Inf.* VII, 114), l'error *trocandosi* és degut a l'omissió d'una titlla de nasalització; la paràfrasi de Pasqual s'adiu amb el sentit (*Tractat* XXIX, 33: «mordex e forada aportant-se de las suas carns») i potser certifica una lectura correcta; no obstant això, la traducció «forada» podria fer pensar que relaciona *trocandosi* o *troncandosi* amb els mots catalans *trauc* i *traucar*. En *Inf.* IX, 38: «tre furie infernal di sangue tinte», l'error *tinto* del nostre testimoni concorda amb *sangue*, però dins una sèrie de rimes en *-nte*, i la paràfrasi de Pasqual no resol el dubte (*Tractat* VII, 112: «Diu que aquestas fúrias que ell ves eren sangonentas»); la confusió paleogràfica (*e/o*) és molt fàcil, però la concordança amb *sangue* en masculí es contrària a la tendència catalanitzadora. La decisió d'esmenar és, certament, molt dubtosa. En el context d'*Inf.* XXVII, 110-111: «lunga promessa con l'attender corto / ti farà triünfar ne l'alto seggio», la lliçó *collatener torto* del nostre testimoni admet una interpretació plausible, però no sembla que la paràfrasi de Pasqual apunti en la mateixa direcció (*Tractat* XLIV, 153): «Prometre molt *e no tenir* te farà triümfar». Tot seguit, en *Inf.* XXVII, 114: «li disse: “Non portar; non mi far torto [...]”», la lliçó *fa* és un altre error interpretatiu que no trobem reflectit en la paràfrasi (*Tractat* XLIV, 159: «dix a sant Ffrancesch que no li fos tort»).

Hi ha casos, finalment, en què la paràfrasi manca i la gènesi de l'error paleogràfic és absolutament incerta. En *Inf.* I, 49-50: «Ed una lupa, che di tutte brame / sembiava carca ne la sua magrezza», l'error *carta* ('paper') per *carca* (síncopa de *carica*, 'carregada') és una opció admissible que depèn del copista, atès que les grafies *c/t* són sovint idèntiques. En VII, 124 podem restituir *ci atristiano* considerant que la grafia *cha-* del manuscrit és un simple error paleogràfic, tot i que cal admetre que també podria ésser un error d'interpretació atribuïble a l'original de Pasqual o fins i tot a l'antígraf, atesa l'ambigüitat palatal o velar del grup *ca*: *ci a- > c'a > ch'a*. En el context d'*Inf.* XIX, 70-71: «e veramente fui figliuol de l'orsa, / cupido sì per avanzar li orsatti», sembla que l'error *glorsachi* no pot considerar-se una variant significativa (= *lor sacchi*), sinó tan sols un error paleogràfic induït per la grafia *-acti*. Per últim, l'omissió de *dolor* en *Inf.* XIV, 66: «sarebbe al tuo furor dolor compito», es pot haver produït en qualsevol etapa de la transmissió.

III

LA TRADICIÓ TEXTUAL DEL *COMENTUM* DE PIETRO ALIGHIERI

El darrer cens de la tradició manuscrita del *Comentum* de Pietro Alighieri enregistra vint-i-sis testimonis corresponents tres estadis redaccionals (Ia red., núm. 1-21; IIa red., núm. 22-23; IIIa red., núm. 24-26), a més de quatre testimonis extractats o interpolats (núm. 27-30), dos testimonis corresponents a les traduccions italiana i castellana completes de la primera redacció (núm. 31-32), i quatre testimonis perduts o no identificats (núm. 33-36).¹

Encara no disposem d'una edició crítica de la primera redacció del *Comentum*, ara fa poc encomanada a un equip integrat pels filòlegs Ginetta Auzzas, Davide Cappi i Paola Rigo. La de Vincenzo Nannucci (1845) es basa en un manuscrit molt innovador i ofereix un aparat de variants molt insuficient, elaborat selectivament a partir de la col·lecció de set testimonis. L'edició de Roberto Della Vedova i Maria Teresa Silvotti (1978) presenta sinòpticament les tres redaccions del comentari a l'*Inferno*, reproduint el text establert per Nannucci sota les transcripcions paral·leles d'un testimoni de cadascuna de les altres dues. La segona redacció ha estat estudiada i editada íntegrament per Silvana Pagano com a tesi de llicenciatura (1977-1978), però també a partir de l'únic testimoni conegut aleshores. En canvi, hi ha una edició crítica exhaustiva de la tercera redacció, a cura de Massimiliano Chiamenti (2002), i també una transcripció rigorosa del testimoni únic de la traducció italiana, a cura de Massimo Seriacopi (2008-2009). Actualment podeu consultar les edicions de Nannucci, Pagano i Chiamenti al portal del Dartmouth Dante Project.

Per comparació amb la primera redacció (1339/40-1341), la segona (1344-1349 o 1343-1457/1458) i la tercera (1353-1364 o a. 1464)² suposen un gran augment del cabal de fonts i una revisió radical del discurs interpretatiu. Gràcies a aquesta profunda reelaboració, resulta evident al primer cop d'ull que Joan Pasqual va treballar a partir de la primera redacció,³ i és, doncs, en la complexa tradició d'aquest text tan divulgat que hem de situar la seva obra i identificar els principals testimonis de referència per a l'edició crítica del *Tractat de les penes particulars d'infern*.

Deixant de banda els quatre testimonis extractats o interpolats (núm. 27-30) i un breu fragment de la *Commedia* amb comentari marginal (núm. 21), el cens bàsic de la primera redacció del *Comentum* es pot reduir a vint testimonis llatins i dues traduccions unitestimonials, que siglo tot seguit en l'ordre alfabètic que proposa Chiamenti:⁴

---

1. Els números corresponen al cens de BELLOMO 2004: 82-86, però vegeu també CHIAMENTI 1998 i 2002: 5-26, i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 414-415, on s'hi afegeix com a «volgarizzamento selettivo» les *Chiose alla Commedia* d'Andrea Lancia (ed. AZZETTA 2012). Lancia manlleua de la primera redacció del *Comentum* les *divisiones* de cada cant i alguna glossa escadussera; vegeu *infra* 2.1.

2. Les alternatives de datació de les redaccions segona i tercera corresponen, respectivament, a les propostes de CHIAMENTI 2002: 5, 7 n. 9 i 13 n. 12, i de BELLOMO 2004: 80; tant la cronologia com l'ordre es consideren incerts en INDIZIO 2008: 199-218 (que dubta també de la paternitat) i MALATO, MAZZUCCHI 2011: 409-410

3. Cf. CHIAMENTI 2002: 5 n. 6: «The large group of manuscripts belonging to the α draft [= Ia red.] is rather compact and homogeneous; it presents distinctive features that clearly separate the first version of the text from later versions. For this reason there is no doubt about whether a given Pietro Alighieri MS falls into this first class of codices or not.»

4. En el cas dels testimonis facticis o compostos, indico tan sols les datacions relatives a la secció que conté el *Comentum* de Pietro Alighieri. Per a descripcions més detallades, vegeu CHIAMENTI 1998 i MALATO, MAZZUCCHI 2011.

- A BOLONYA, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, A 322. Datat el 1380. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 450-451, núm. 23]
- B BOLONYA, Biblioteca Universitaria, 1638. S. XIV^{2/2}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 456, núm. 28]
- C CIUTAT DEL VATICÀ, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticano lat. 4782. Datat el 1462. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 526-527, núm. 107]
- D CIUTAT DEL VATICÀ, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberiniano lat. 4007. S. XIV^{ex}-XVⁱⁿ. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 481-482, núm. 49]
- E CIUTAT DEL VATICÀ, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberiniano lat. 4098. S. XIV^{ex}-XVⁱⁿ. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 490, núm. 58].
- F CIUTAT DEL VATICÀ, Biblioteca Apostolica Vaticana, Capponi 176. Datat el 1453. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 495-496, núm. 64]
- G FLORÈNCIA, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plutei 40 38. S. XVⁱⁿ. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 600-601, núm. 184]
- H FLORÈNCIA, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plutei 90 sup. 118. S. XIV^{ex}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 623, núm. 209]
- I FLORÈNCIA, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnhamiano appendice dantesca 2. S. XIV^{ex}. Traducció italiana. Ed. SERIACOPI 2008-2009. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 564-565, núm. 147]
- J FLORÈNCIA, Biblioteca Nazionale Centrale, Panciatichiano 4. S. XV^{1/2}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 745-746, núm. 336]
- K FLORÈNCIA, Biblioteca Riccardiana, 1075. S. XVⁱⁿ. Base de l'ed. NANNUCCI 1845. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 782-783, núm. 371]
- L LONDRES, British Museum, The British Library, Additional 9833. S. XVⁱⁿ. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 814, núm. 403] Per a la sigla *L, vegeu *infra* 5.2.
- M MADRID, Biblioteca Nacional, 10207. S. XV^{med}. Traducció castellana. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 848, núm. 437]
- N MILÀ, Biblioteca Ambrosiana, C. 310 inf. S. XV^{med}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 856, núm. 446]
- O MILÀ, Biblioteca Trivulziana, Nuovi Acquisti 6 (*olim* A 34). Datat el 1475. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 877, núm. 475]
- P MÒDNA, Biblioteca Estense e Universitaria, Ital. 196 (*olim* α G.6.22). S. XV^{4/4}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 881-882, núm. 479]
- Q NÀPOLIS, Biblioteca Oratoriana dei Girolamini, CF 2 1. S. XIV^{ex}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 903-904, núm. 499]
- R NOVA YORK, Pierpont Morgan Library, M 529. S. XV^{1/2}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 909-910, núm. 504]
- S PÀDUA, Biblioteca del Seminario Vescovile, CLXIV. S. XIV^{ex}. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 932-933, núm. 530]
- T PARÍS, Bibliothèque Nationale, Fonds italien 541. S. XVⁱⁿ. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 960-961, núm. 555]
- U PARÍS, Bibliothèque Nationale, Fonds italien 1015. S. XVIⁱⁿ. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 964-966, núm. 559]
- V VERONA, Biblioteca Capitolare, DCLV (*olim* DXLI) Datat el 1785. És còpia de L. [MALATO, MAZZUCCHI 2011: 1092, núm. 683]

La fiabilitat i l'estat de conservació que ofereixen aquests vint-i-dos testimonis són força desiguals. Alguns pateixen llacunes o mutilacions d'importància diversa (*ABGHINRSTU*). En uns pocs casos (*AGIT*) el comentari ocupa els marges d'un exemplar de la *Commedia*, encara que de vegades (*AG*) el proemi i el primer capítol es copien a part, per la seva extensió. En *G* és evident que el comentari ha estat afegit *a posteriori*, atès que el copista ha salvat alguns llocs en què el paper era estripat (per ex., *In Inf.* XXVI ad 2, 80) i ha adaptat irregularment el cos de la lletra i la disposició del comentari a l'espai disponible; en els altres casos, la disposició marginal del comentari pot haver estat el motiu d'alguns canvis textuais, que tendeixen a la concisió, l'escurçament o la fragmentació en graus diversos. El testimoni *P* no ocupa els marges d'una *Commedia*, però també practica una simplificació força dràstica: manifesta un interès preferent per la identificació dels personatges històrics i mitològics, mentre que omet generalment totes les citacions d'autoritat i la majoria de les digressions doctrinals, i sovint refà la redacció abreujant *ad sensum*. El testimoni *K* revisa a fons la sintaxi i moltes de les citacions d'autoritat, i és per això que Vincenzo Nannucci el considerarà de bona qualitat i l'escollí com a base de la seva edició. Per la seva pròpia naturalesa instrumental, el gènere del comentari es presta fàcilment a manipulacions molt diverses, que compliquen de manera extraordinària la comparació textual. I, en aquest cas, també cal tenir en compte l'existència de dues traduccions: una d'italiana (*I*) i una altra de castellana (*M*), que és traducció fidelíssima de la italiana.⁵

La relació entre els testimonis de la primera redacció no ha estat encara estudiada, tot i que Chiamenti (2002: 5 n. 6) aventura una primera divisió en tres grups a partir de l'incipit: el grup majoritari (α_1) comença «Inquit in Ecclesiastico Salomon» (*BDEGKNOPQS*); un altre grup (α_2) llegeix «Inquit Ihesus filius Sirac in Ecclesiastico, capitulo xii^o» (*CFJLV*), i les traduccions (α_3) llegeixen «Secondo che dice il savio ecclesiastico» (*I*) i «Segundo que dize el sabio eclesiastes» (*M*). Òbviament, aquest criteri no permet de classificar els testimonis *AHRTU*, mancats de proemi.⁶ Amb tot, cal notar que els testimonis *CFJ* daten sens dubte de mitjan segle XV, mentre que el testimoni més antic és probablement *B*.⁷

Partint d'aquesta proposta, exposada prèviament per Chiamenti en la seva tesi doctoral (2002 [1998]), en una fase preliminar de recerca vaig tenir ocasió de practicar un petit nombre de cales en catorze testimonis (*CDEFGHIJKMNQSU*), suficients per a constatar, primer, l'estret parentiu dels testimonis *CFJU* (*U* és datable al s. XVI); segon, una certa afinitat entre *D* i el grup α_2 ; tercer, l'adscripció de *H* i de l'antecedent π de Pasqual al grup α_1 .⁸ Aquests resultats recomanaven d'excloure el grup α_2 d'una futura col·lació estesa a tot el text adaptat per Pasqual, i de concentrar la recerca en els testimonis adscrits al grup α_1 i en els que encara restaven per assignar (*AT*) o per verificar (*BLOPRV*).

En aquesta segona fase de col·lació s'hi han inclòs finalment divuit testimonis (*ABCDEFGHIJKLMNQRST*),⁹ dels quals s'han pogut treure algunes conclusions prou fer-

5. CHIAMENTI (1998: 44) corregeix la descripció errònia de RODDEWIG (1984: 397: «eine italienische Übersetzung»). L'observació, d'altra banda evident, que es tracta d'una traducció castellana de la versió italiana ha estat feta per VALERO MORENO (2007: 95) i per mi mateix (GÓMEZ 1999: 163).

6. Chiamenti situa erròniament *R* en el grup α_1 , tot i que és acèfal i no conté ni el proemi ni els quatre primers capítols del *Comentum*. També convé de precisar que l'incipit de *L* (no n'he controlat el *descriptus V*) és, exactament: «Inquit i(n) eccl(esi)astico iesus filius sid(r)ach ca^o xii^o».

7. FRATI 1923: VI, 22-27; BOWDEN 1951: 23; BELLOMO 2004: 82.

8. GÓMEZ 1999: 162-164.

9. Se n'exclouen els manuscrits confirmats del grup α_2 (*CFJU*) tret de *C*, conservat com a testimoni de control. També se n'exclou *V* com a *descriptus* de *L*.

mes a propòsit del conjunt de la tradició i de la posició que hi ocupa l'antecedent de Pasqual (π).¹⁰ Les avanço i resumeixo tot seguit:

I. El testimoni *A* només transmet el proemi i el primer capítol de la primera redacció del *Comentum*; la resta del comentari, disposat als marges d'un exemplar de la *Commedia*, en reporta una redacció peculiar, relacionada amb les altres dues i, especialment, amb la segona. És per això que *A* ha estat exclòs de la discussió ecdòtica i de la proposta de *stemma*.

II. El conjunt de la tradició textual de la primera redacció del *Comentum* es pot subdividir en dos grups principals: pertanyen al primer grup (α) els testimonis *CFJRU* i al segon grup (β) tots els altres.

III. Dins del grup α s'hi pot distingir un altre grup (γ) integrat pels testimonis *CFJRU*, corresponent al grup α_2 de Chiamenti amb la inclusió de *R* i l'exclusió de *LV*. Noteu que *R*, de datació imprecisa, és probablement el testimoni més antic de γ , atès que tots els altres daten de mitjan segle XV en endavant. El testimoni *D*, el més antic del grup α , podria ocupar el lloc més alt de l'*stemma codicum*.

IV. Dins del grup β els testimonis *BHNO* constitueixen probablement un grup (δ), i és segur que *NO* són *descripti* de *B^{pc}*, és a dir, davallen d'una còpia de *B* posterior a les nombroses correccions que s'hi observen i que han passat en gran part a *NO*. Cal observar que *B* i *H* es compten entre els testimonis més antics del *Comentum*.

V. Dins del grup β es pot demostrar l'existència d'un altre grup (ϵ) integrat pels testimonis *EGKLQSTV* i les traduccions *IM*. Així mateix, dins del grup ϵ són demostrables els grups *GS* i *LIMV*, i també hi ha afinitat entre els testimonis *KQ*, però la relació entre la resta de testimonis és més aviat confusa.

VI. El testimoni *P*, profundament manipulat, ocupa dins del grup β un lloc difícil de determinar, però almenys és segur que no pertany al grup ϵ .

VII. És segur que l'antecedent π de Joan Pasqual s'inclou en el grup β i que no pertany al grup ϵ . El text de Pasqual ofereix indicis d'afinitat amb *BHNO* i amb *P*, però no són conclouents i podrien derivar del subarquetip β . També s'hi detecten possibles indicis de contaminació amb altres còdexs i, sobretot, és segura l'aportació de glosses alienes a la tradició del *Comentum*.

VIII. En conclusió, he seleccionat *B* com a base de la transcripció de tots els fragments del *Comentum* adaptats per Joan Pasqual en el *Tractat de les penes particulars d'infern*, i he col·locat aquesta transcripció amb tots els testimonis llatins del grup β (*AEHGKLNOPQST*), amb el testimoni *D* del grup α i també amb els testimonis *CR* del grup γ en cas de discrepància entre *B* (o β) i *D*, per evitar de confondre possibles errors singulars de *D* amb lliçons pròpies del grup α . Les traduccions *IM* també han estat considerades, tot i que forneixen una versió lliure que no admet una col·locació tan exhaustiva. Fruit d'aquest treball són la discussió, l'edició i l'aparat de variants que s'ofereixen en aquest apèndix i que constitueixen el terme de referència constant de la meua edició i anotació del *Tractat de les penes particulars d'infern*.

Tot seguit discutiré les dades que sostenen aquesta proposta de relació entre els testimonis, que resumeixo en l'esquema següent:

$$X_I = ({}^{\alpha} [D / {}^{\gamma} (CFJRU)] / {}^{\beta} [{}^{\delta} (B[B^{pc} \rightarrow NO]H) P \pi / {}^{\epsilon} (EKQT[GS][(L \rightarrow V)(IM))]])$$

10. Cal esperar que la futura edició crítica de la primera redacció del *Comentum* porti una col·locació exhaustiva dels testimonis i certifiqui, precisi o corregeixi les conclusions del meu estudi parcial.

1. EXCLUSIÓ DEL TESTIMONI A

El testimoni A, copiat el 1380 per «fratrem Sanctum» del convent de Vangadizza, prop de Legnano (Verona), conté una *Commedia* (ff. 1^r-201^v) amb glosses marginals d'*Inf. II* a *Purg. XXVIII* (ff. 3^r-134^v) extretes de la primera redacció del *Comentum*, i amb el proemi i el comentari *In Inf. I* transcrits íntegrament al final del volum (ff. 203^r-207^r).

Certament, el proemi (*inc.*: «[I]nquit in Eccl(es)iastico Salomon») i el capítol primer (vegeu-ne les variants en l'aparat crític) corresponen a la primera redacció del *Comentum*, però les glosses marginals ofereixen un text ben diferent, amb molts punts de contacte amb les altres dues redaccions, i especialment amb la segona. Vegeu, per exemple, els casos més fàcilment comparables del comentari *In Inf. III*:

1. Àngels neutrals (*In Inf. III*, vv. 37-39)

Ia red.	A	Iia red.	IIia red.
—	Hic dicit de angelis qui non fuerunt cum Deo nec cum Lucifero fuerunt tamquam pusilanimes, etiam ut sentit Ugo de Sancto Vitore, in libro <i>De proprietatibus rerum</i> dicitur tales angelos esse in aere caliginoso velut in carcere reclusos.	Item fingit auctor ipsas animas captivorum esse in consortio illorum angelorum, qui, in excessu Luciferi, nec cum eo fuerunt nec cum Deo et sic, ut captivi, nec malum nec bonum egerunt. Quos etiam Ugo de Sancto Victore ponit non esse in celo nec in profundo Inferni, sed in quodam aere caliginoso, qui erat carcer quasi eis.	Et ex hoc dicit hic auctor in persona Virgilii quod anime dictorum captivorum unite sunt cum illis angelis qui non fuerunt boni nec mali tenendo cum Deo vel cum Lucifero, quos Ugo de Sancto Victore dicit puniri etiam extra Infernum in loco et aere caliginoso [...].

2. Celestí V (*In Inf. III*, vv. 58-60)

Ia red. (<i>In Inf. III</i> ad 2, 5-9)	A	Iia red.	IIia red.
Intra quos nominat fratrem Petrum de Muro, ut credo, qui dictus est papa Celestinus quintus, qui possendo ita esse sanctus et spiritualis in papatu ut in eremo, papatui, qui est sedes Christi, pusillanimitate renuntiavit non advertens sanctum Gregorium, sanctum Silvestrum in eo statu sanctitatem habuisse et adquisisse, et infinitos alios.	Fingens auctor ibi se vidisse inter tales fratrem Petrum de Muro, qui papa Celestinus quintus existens papatui renunciavit vilitate animi. Nam in eo ita, ymo plus, Deo placere poterat ut in heremitorio, non advertens quod scribitur in decretali quadam. [...] Sed quia per ecclesiam sit iste Celestinus positus in catalago sanctorum, dicamus auctorem sentisse de Diocleciano imperatore etiam imperio renunciavit.	Fingendo se ibi videre inter tales animas umbram Fratris Petri de Muro, qui dum esset papa nominatus Celestinus quintus renuntiavit papatui sua pusillanimitate, ut quidam dicunt et exponunt auctorem de ipso scilicet Celestino sentire. Sed cum in <i>Decretis</i> dicatur: [...]. Dicamus ergo in dubio quod iste Celestinus ut sanctus hoc fecit et quod auctor loquetur hic non de eo, sed de Diocletiano, qui dum imperator existeret imperio renuntiavit, ut scribit Eutropius.	[...] inter quos auctor fingit se vidisse umbram illius qui quadam pusillanimitate ut vilis renuit papatum, scilicet is fuit papa Celestinus Quintus, ut quidam dicunt, sive imperium, si fuit Deucletianus qui, illud existens, etiam imperator, ut scribit Eutropius dimisit [...].

3. Aqueront (*In Inf. III*, vv. 70-81)

Ia red. (<i>In Inf.</i> ad 3, 1-9, 15-17)	A	Iia red.	IIia red.
Ad tertiam et ultimam partem dicit quomodo devenit	Modo fingit se auctor cum Virgilio devenisse ad primum flumen infernale quod	Modo veniamus ad tertiam et ultimam partem, in qua auctor primo fingit se cum	Venio ad tertium dictum huius auctoris fingentis ita se devenisse cum Virgilio ad

cum Virgilio, id est cum philosophia rationali speculando, ad primum fluxum et transcursum humane vite ad vitia et peccata. [...] Et dicitur Acheronte, id est 'sine gaudio'. [...] Et Psalmista: «Vox Domini super aquas multas»; dicit glosa: «id est, super iudeos, qui in fluxu huius seculi erant». Unde ad hanc figuram etiam ait Virgilius, dicens: «Hic via tartarei que fert Acherontis ad undas [...]»

dicitur Acheronte, iuxta Virgilium dicentem: «Hinc via Tartarei que fert Acherontis ad undas». Modo ad alegoriam veniamus. Hoc flumen Acherontis, quod interpretatur sine gaudio, pro primo fluxu humane vite per quem tansimus ad vicia. De quo Seneca ad Lucillum: «Ceteri eorum more que fluminibus natant, non eunt, sed feruntur, ex quibus alia levior unda detinuit ac molius vescit, alia vehementior rapuit, alia proxima ripe cursu languescere deposuit. Ita dico precipiti voluptati voluptas ad dolorem vergit.»

Virgilio devenisse ad Acherontem, fluvium principalem Inferni [...]. In quo simili passu Virgilius etiam, quem auctor ad licteram hic sequitur, ut modo patebit hic infra, finxit Eneam cum Sibilla talia invenisse in introitum Inferni, dicens in VI° Eneidos: *Hinc via Tartharei que fert Acherontis ad undas* [...]. Post hoc videamus quid allegorice auctor in isto passu senserit. Et certe hic auctor pro isto flumine Acherontis concupiscentiam humanam accipit, ex qua omnia genera singulorum vitiorum, licet non singula generum. [...] Et quia prima nostra etate concupiscibili, scilicet in adolescentia, incipit homo primo trahi a tali fluxu concupiscentie, ut a flumine quodam, ad vitiosum statum, ut ad Infernum quendam. Unde Glosa, super illud verbum Psalmiste: *Vox Domini super aquas, Deus maiestatis intonuit; Dominus super aquas multas exponit: Idest super illos qui in fluxu huius seculi sunt*, et Seneca *Ad Lucillum* ad hoc respiciens ait: *Ceteri eorum more, que fluminibus natant, non eunt, sed feruntur. Ex quibus alia lenior unda detinuit ac mollius vexit, alia vehementior habuit vel rapuit, alia proxima ripe cursu languescere disposuit...* Ita dico precipiti voluptati voluptas ad dolorem vergit. Et ex hoc interpretatur hoc flumen Acherontis sine gaudio.

hoc flumen Acherontis primum infernale ut Eneas cum Sibilla, de quo in tali passu ipse Virgilius in vi^o sui *Eneidos*, quem auctor hic ad licteram sequitur, ita ait: *Hinc via Tartarei que fert Acherontis ad undas*. [...] quare restat allegorizare solummodo ipsa, unde prenotandum est quod hoc primum infernale flumen Acheron interpretatur 'sine gaudio' [...] et allegorice hoc primum flumen infernale debet accipi hoc pro primo nostro inclinabili fluxu ad voluptates mundanas in adolescentia incipiente nos prius ducere ad Infernum, idest ad statum infimum vitiorum [...]. De quibus talibus ita labentibus ad dictum statum voluptuosum per hoc tale figuratum flumen ut ad Infernum in hoc mundo tangit Seneca *Ad Lucillum* dicens: *Ceteri, eorum more que fluminibus natant, non eunt sed feruntur; ex quibus alia levior unda detinuit, ac molius vexit, alia vehementior rapuit, alia proxime ripe cursu languescere deposuit, ita dico precipiti voluptati voluntas ad dolorem vergit*. Ad quam allegoriam facit quod ait *Psalmista* dicens: *Domini super aquas Vox multas*, super quibus verbis dicit *Glosa*: *Idest super illos qui in fluxu huius seculi sunt*.

4. Caront (*In Inf.* III, vv. 82-129)

Ia red. (*In Inf.* III ad 3, 10-14)
Per quod flumen fingit Caronem nautam filium Palidemonis ita agere, qui figuratur pro tempore, nam dicitur Caron quasi «Cro-

A
Caronem autem iste ponitur et pro tempore accipi debet, nam dicitur Caron quasi cronon, quod idem sonat quod tempus, quod tempus

IIa red.
Caronem autem, eius nauta, pro tempore accipitur hic allegorice: nam dicitur Caron quasi Cronon, quod interpretatur tempus. Quod quidem tem-

IIIa red.
Caronem enim, nauta huius talis fluminis, interpretatur 'tempus': nam dicitur Caron 'quasi Cronum', quod 'tempus' interpretatur, quod

non», id est 'tempus'; nam tempus quodammodo, in quantum sit in diabolico motu, ut nauta nos trahit per huiusmodi concupiscentiam mundanam ut per flumen ad infernum. Unde Seneca: «Corpora nostra labuntur more fluminis, nam quicquid vides currit cum tempore».

nos ducit per etates nostras illas, de quibus iste auctor dicit infra in capitulo XIII°, ut per IIII° flumina infernalia, scilicet per Acherontem, Stigem, Flegetontem et Cocitum. Ad hoc ait Seneca ad Lucillum dicens: «Corpora nostra labuntur more fluminis, nam quicquid vides currit cum tempore». Et Ovidius in XV°: «Ipsa quoque assiduo volvuntur tempora motu.»

pus per dictam concupiscentiam, ut per flumen quodam, vitiosos homines ut plurimum ducit et venit ad Infernum. Unde ad hoc Seneca etiam scribit *Ad Lucillum: Corpora nostra labuntur more fluminis. Nam quicquid vides, currit cum tempore.* Et Ovidius in XV°: *Ipsa quoque assiduo volvuntur tempora motu [...].*

quidem tempus nos vehit per discursus mundi huius ut nauta quidam et malorum animas tandem ad Infernum de hac vita transportat, ut resultat ex premissis Virgilii et auctoris versibus, et ex illis Ovidii dicentis in XV°: *Ipsa quoque assiduo volvuntur tempora motu [...]*, et ex illis verbis Seneca dicentis *Ad Lucillum: Corpora nostra labuntur more fluminis, nam quicquid vides currit cum tempore.*

Aquesta proximitat entre A i les altres dues redaccions, especialment la segona, és constant. Vegeu-ne dos exemples triats a l'atzar:

5. Epicur i Farinata (*In Inf.* X, vv. 1-93)

Ia red. (*In Inf.* X ad 1, 36-41; ad 2, 1-2)

Dicendo ibi esse Epicurium cum sequacibus, etc. Unde sciendum quod Socrates primo disputavit de summo bono in quo consisteret, cuius discipuli diversa postea senserunt. Nam Aristipus dicebat esse in voluptate, quam oppinionem Epicurius primo fuit secutus, ut ait Tullius in tercio *De Officiis*. At istines vero dixit esse in virtute animi, cuius sequaces dicti sunt «stoici». Qui etiam epicuri dicebant animam cum corpore mori, cui error quasi videtur inherere Salamon [...]. Ad secundam fingit ibi se invenire dominum Farinatam de Ubertis de Florentia et dominum Cavalcantem de Cavalcantibus.

A, començant el capítol

Auctor se ad precedencia continuando dicit et fingit ibi esse Epicurum philosophum cum suis sequacibus, qui humanam felicitatem consistere dixit in voluptate eo quod anima simul cum corpore finiebatur. In quo errore videtur etiam fuisse iste dominus Farinata de Ubertis de Florentia, quem hic auctor etiam fingit esse dominum Cavalcantem de Cavalcantibus de dicta terra florentie, quos vocat magnanimos.

IIa red., començant el capítol

Continuando se auctor ad proxime precedentia dicit modo et fingit se transisse cum Virgilio per locum, ubi ille magnus moralis philosophus Epycurus predictus, discipulus Socratis, ponens animam hominis cum corpore mori, cum suis sequacibus punitur. [...] Inter quos Epycurios fingit auctor ibi se invenisse umbram domini Farinate de Ubertis et domini Cavalcantis de Cavalcantibus de Florentie, patris Guidonis probissimi inventoris in materna rima contemporanei ipsius Dantis. Qui Guido adhesit libris philosophicis magis quam poeticis: et hoc est quod tangit hic auctor dum dicit quod ipse Guido, vilipendendo Virgilium, idest eius poema, et alios per consequens vates, solummodo secuto est philosophos.

IIIa red., començant el capítol

TContinuato hoc decimo capitulo cum fine precedentis auctor fingit se invenire inter dictos hereticos mortuos in errore dicti Epicuri philosophi discipuli Socratis, scilicet quod anima simul cum corpore moriatur, umbram domini Farinate de Ubertis de Florentia et umbram domini Cavalcantis de Cavalcantibus de dicta terra, patris Guidonis, viri acutissimi ingenii et comitis contemporanei huius auctoris qui, quamvis fuerit magnus rimator in materno stilo, nullatenus tamen delectabatur in poesia, sed potius in philosophia, ut colligitur hic in textu in eo quod dicit sibi auctor quod dedignatus fuerat studere super Virgilio [...].

6. Flegetont i el pecat contra natura (*In Inf.* XVI, vv. 1-3)

Ia red.

—

A

Dicit Ugucio quod *boo boas* idem est quod *sono sonas*.

IIa red.

Dicit Ugutio quod *boo, boas*, idem est quod *sono, sonas*;

IIIa red.

In hoc XVI° capitulo auctor continuat adhuc se ad proxi-

Inde *bombus bombi* dicitur *sonus*. *Rombus* est illa sonoritas quam faciunt alvearia apum que dicunt in tuscia *arne*. Post hec auctor dicit de alia specie libidinis humane per quam etiam offensa natura offendit in Deum, que est ut dum homo cum animalibus brutis coit, vel femina ut fecit Pasiphes, de qua dictum est supra in capitulo XI°. Contra quos taliter coeuntes dicitur in Levitico, capitulo XX: «Mulier que succubuerit cum aliquo iumento, simul interficiatur cum illo.» Et que etiam est et sic tunc cum vir abutitur femina coeundo secum, vel femina cum masculo aliter quam natura disponat. Contra quos lex quedam sic ait: «Cur vir nubit in feminam viros porrecturam ubi sexus perdidit locum?» Que est, ut dicit glosa, cum vir se supponit in officium femine. Quod peccatum quantum Deo displiceat audi Methadium dicentem: «Diluvium ideo venisse inter alias causas ex eo quod mulieres superegresse viris abutebantur». Contra quos etiam invenit Apostolus, primo ad Corinthios, dicens: «Propterea Deus tradidit eos in ignominiam, nam femine eorum mutaverunt naturalem usum in eum usum quod est contra naturam.»

inde *bombus* dicitur *sonus* et *rebombus* dicitur *resonus*; *rombus* dicitur *rumor* sive sonoritas, quam faciunt arne, idest alvearia apium. [...] Inde procedit ad tractandum tractandum de secunda specie libidinis que committitur contra naturam, puta cum brutis animalibus hominibus coentibus. Contra quod scribitur in *Levitico* XX° capitulo sic: *Mulier, que succubuerit alicui iumento, simul interficietur cum eo*. Et in capitulo XVIII° precipitur: *Cum omni pecore non coibis*. Item etiam committitur talis libido contra naturam cum femina nubit iniurium, ut dicit lex. Quod fit, dicit Glosa ibi, cum se supponit officio feminili. Quod valde displicet Deo et nature, adeo quod Methodius dicit quod talis libido fuit causa diluvii, scilicet dum mulieres superegresse viris abutebantur. Ad hoc etiam ait Apostolus *Ad Romanos* primo dicens: *Propterea tradidit Deus eos in passiones ignominie. Nam femine eorum mutaverunt naturalem usum in usum qui est contra naturam: similiter et masculi*.

me supra dicta hoc modo, videlicet quod, dicto de prima vi que committitur in Deum immediate per blasphemiam, ac de secunda que committitur in eum mediante offensa natura, de qua *Levitici* xx^o capitulo dicitur: *Qui dormierit cum masculo coitu femineo, uterque operatus est nefas morte moriatur*; tamen quia hoc secunda vi non tantum committitur contra naturam per sodomiticum predictum coitum, sed etiam duobus aliis diversis modis, videlicet coeunte homine cum bruto animali, de quo *Levitici* xx^o capitulo preallegato, dicitur: *Mulier que succubuerit alicui iumento simul interficiatur cum illo*, et eodem libro xviii^o capitulo, etiam dicitur: *Cum omni pecore non coibis*, vel etiam coeunte homine cum muliere non in naturali et debito vase, contra quod scribit Apostolus, *Ad Romanos* primo capitulo dicens: *Propterea tradidit Deus eos in passiones ignominie, nam femine eorum mutaverunt naturalem usum in usum quod est contra naturam; similiter autem et masculi*, et ex hoc facta est *Lex* codicis ad hoc in libro *De Adulteriis*, sic dicens: *Cur vir nubit in feminam vires porrecturam, ubi sexus prodidit locum, et ubi Venus mutatur in aliam formam? Iubemus amari iura gladio ultore etc.*, ubi Glosa dicit: *Hoc fieri cum homo in officium femine se supponit*, ad quod dicit beatus Methodius quod talis libido fuit causa diluvii; [...] subsequenter igitur de huiusmodi secundariis fornicationibus contra naturam auctor dicit in hoc capitulo, circa cuius principium exponendum ad licteram est notandum quod, secundum Uguccionem, ‘boo’, ‘boas’, idem est quod

‘sono’, ‘as’; inde descendit
‘bombus’, ‘bombi’, quod
idem est quod ‘sonus’, ‘soni’,
et sic ribombum idem erit
quod ‘resonus’, et ex hoc
etiam dicit auctor hic de
rombo, idest de sono, quem
faciunt apes in arniis; dicun-
tur enim ‘arne’ in Tuscia
alvearia vasa in quibus apes
mellificant [...].

A partir d’aquests exemples no podem determinar exactament la posició de les gloses marginals de *A* en la tradició del *Comentum*, però resulta evident que no es poden comptar entre els testimonis directes de la primera redacció, encara que probablement també en depenen i poden oferir variants interessants, que sempre cal contrastar amb les altres dues redaccions. Una edició crítica de la segona redacció que resolgués aquest punt potser aportaria conclusions valuoses per a la història del text i de les seves etapes redaccionals.

Quant al capítol primer del *Comentum*, el testimoni *A* tampoc no aporta dades rellevants per a establir la seva posició o la de π dins els testimonis de la primera redacció; per consegüent, ha estat eliminat de la discussió ecdòtica i de la proposta de *stemma*, encara que se n’han recollit les variants en l’aparat.

2. SEPARACIÓ DELS GRUPS α I β

Algunes cales practicades en els primers capítols del *Comentum* ja definien un grup α constituït, d’una banda, pel testimoni *D* i, de l’altra, pels cinc testimonis *CFJRU* que integren el grup γ :¹¹

III ad 2, 2-3: non potest fingi inter bonos nec inter reos ratione doli vel *bone actionis*
2-3 bone actionis *BEHKNOQST* boni actus *L* benefacti *CDFJU* bone operationis *G*
def. *PR*

Pasqual (I, 93-95): no és posada entre los bons ne als mals: no entre los mals, car no han cabut en algun barat, ne entre los bons, car no han feta alguna bona operació

Pasqual no transmet la lliçó de *CDFJU* i coincideix amb la lliçó singular de *G*.

IV ad 3, 38-39: Hector *cum decem et septem fratribus*

38-39 cum decem et septem fratribus *BDEGHKLNOQS* cum 27 fratribus *P* cum fratribus *T* cum quinque fratribus legitimis tribus (tribus *del. U*) sororibus et *XXX*^{ta} (viginti *U*) fratribus naturalibus *CFJU* def. *R*

Pasqual (XV, 90-91): ab los XVII frares

Pasqual no transmet la innovació de *CFJU*.

Una col·lació més extensa del conjunt de la tradició, sense necessitat d’incloure-hi els testimonis *FJU* (per tant, $\alpha = CDR$, $\gamma = CR$), permet de demostrar aquestes agrupacions mitjançant l’anàlisi dels errors significatius.

11. Cal advertir que el proemi i els capítols I-IV del *Comentum* manquen en *R*.

2.1. Errors dels grups α (CDR) i γ (CR)

Un índex de proximitat entre α i l'arquetip X_I és l'escàs nombre d'errors significatius que oposen CDR als testimonis del grup β :

II ad 2, 41-43: Qui facti iam adulti, congregatis multis pastoribus, Amulium regem, qui Numitorem fratrem suum et avum eorum expulerat, conculcaverunt et dictum Numitorem regem civitatis albane fecerunt

43 Numitorem] Amulium CD def. R

Pasqual no recull la glossa.

V ad 1, 29-31: Eacus, qui dicitur iudex et species conscientie in iudicando et destinando nos ad loca et penas graves et minus graves.

30 iudex] videns CDR

Pasqual no recull la glossa.

Error paleogràfic *iu* > *ui*; en la *scripta* italiana septentrional, els grafemes *x* i *s* poden representar indistintament la sibilant [s].

V ad 2, 9-10: Ad quam figuram etiam ait Ysidorus: «Cupido demon *fornicationis* fingitur [...]» (ISID. *Etym.* VIII, XI, 80. Lliçó correcta: *fornicationis*)

9 fornicationis] nostre f. CDR

Pasqual (XVII, 18-19): Cupido és inflamament de amor carnal

Pasqual no transmet l'addició de CDR.

VI ad 1, 19: Lucanus ait: «Cuncta sinu finemque sui sibi corpora *debent* [...]». (LUC. *Phars.* VII, 811. Lliçó correcta: *debent*)

19 debent] dabunt CDR

Pasqual trunca la citació.

XI ad 3, 3-7: Circa que notandum est quod Phylsophus in secundo Fisicorum dicit quod «ars imitatur naturam in quantum potest», *scilicet naturam* que a natura naturante, id est a Deo, descendit ut fillia a matre; et per consequens ars, *descendens* ab ipsa natura *naturata ut fillia*, potest similitudinarie dici neptis Dei; et sic, artem offendendo, per quamdam consequentiam et Deum offendimus.

4 scilicet naturam] om. CR scilicet naturatam D 5 descendens] dependens CDR

6 naturata ut fillia] ut CR

Pasqual (XXXVII, 4-6): Un II° Phisicorum: «Ars imitatur naturam in quantum potest», ço és, natura creada per aquell qui és natura naturant, que és Déu, axí cum la filla procehex de la mare; e per ço art és dita néta de Déu, e axí, offenen l'art, és Déu offès.

La lliçó correcta és *descendens*, atès que estableix una relació de descendència entre mare, filla i néta. Els altres errors de *D* i de *CR* desfiguren aquesta relació i la lògica de tot el passatge. Pasqual entén el passatge, però abreuja i no és literal en els llocs crítics.

XIII ad 1, 23-24: «Non *extollas te* in cogitatione anime tue velut taurus [...]» (Eccli 6, 2. Lliçó correcta: *te extollas*)

24 extollas te] te tolles CR te tollas D

Pasqual (XXXIX, 13): extollas te

Pasqual no transmet l'error.

XIX ad 2, 10-12: [...] inductu et potentia regis Francie a Columpnensibus. Addendo de papa Clemente guascone et de eius creatione, nam predicat quod ita erit dictus Clemens regi Frantie *mollis* ut fuit ille Iason regi Antioco, de quo scribitur in capitulo secundo Machabeorum (cf. *Inf.* XIX, 85-87: «Nuovo Iasón sarà, di cui si legge / ne' Maccabei; e come a quel fu *molle* / suo re, così fia lui chi Francia regge»)

10-12 a Columpnensibus ... Frantie] om. C 12 mollis] om. CDR

Pasqual (XLIX, 58-60): [...] per los de la Coluna, e açò ab potència del rey de França. Ajustant entre aquests papa Clement, gascó, qui en haver lo papat se hagué ab lo rey de França en prometençes axí cum se hagué Jason ab lo rey Antíoch, del qual *II° Machabeorum*

L'omissió de *mollis* prové del subarquetip α ; posteriorment, *C* ha fet un salt d'igual a igual. L'error comú no és poligenètic, atès que el context no facilita l'omissió, i és separatiu, atès que la frase té sentit sense el mot *mollis* i, per tant, l'omissió no es detecta. *Pasqual* tradueix *ad sensum* («en prometençes») i, per tant, el text del seu model és incert.

XIX ad 2, 48-50: Et ex hoc quod dicit, quod ydolatrie unum et ipsi centum orant, etc., est consideratis diversis donis et muneribus ad que intendunt. Et ad hoc ait Psalmista

49 et muneribus ... intendunt] *om. CDR*

Pasqual (XLIX, 105): considerats diversos dons als quals entenen

Pasqual no transmet l'error.

XXVI ad 2, 42: «[...] thebanos imitata rogos» (LUC. *Phars.* I, 552. Lliçó correcta: *thebanos*)

42 thebanos] Thebaydos *CDR*

Pasqual no recull la citació.

Aquests errors demostren que *CDR* davallen d'un subarquetip comú α , i també que l'antecedent π de Joan *Pasqual* no en depèn. L'extraordinària quantitat d'innovacions i errors comuns de *CR* i, presumiblement, de γ demostren que *D* no davalla de cap manuscrit del grup γ i que, a més a més, és molt proper a l'arquetip X_1 .¹² El subarquetip γ no és descendent directe de *D*, atès que *CR* no comparteixen alguns dels seus escassos errors significatius.¹³ Finalment, tant *C* com *R* presenten errors i innovacions que els separen, però que, en absència de *FJU*, no podem qualificar de *lectiones singulares*.¹⁴

Les glosses autògrafes que el notari Andrea Lancia (1341-1343) seleccionà i traduí a partir de la primera redacció del *Comentum* són massa escasses per a ubicar-les en la tradició, però els pocs *loci critici* en què ofereixen un text comparable podrien insinuar una relació molt incerta amb el subarquetip γ , si bé la cronologia dels testimonis d'aquest grup apunta més aviat al segle XV:

---

12. Per a les variants de *CR* en els capítols VI-VIII, vegeu l'aparat crític; a partir del capítol IX he eliminat els errors comuns de *CR*, dels quals es poden comptar més de tres-cents. A títol d'exemple, enumero tot seguit alguns errors o innovacions de *CR* en el capítol V, el primer de la primera redacció del *Comentum* en el testimoni *R*: v ad 1, 16 et lex] *om. CR*; 18 sine²] sunt *CR*; 30 conscientie] *om. CR*; v ad 2, ad ventos] a vento *CR*; 6 Oratius] ora cuius *CR*; v ad 3, 1 infamatos] in fama *CR*; 7 intra se] *om. CR*; 11 tota] *om. CR*; 30 Iupiter] *om. CR*; 38 Machaon et Bresida] et machaon *CR*; 39 de gretia] grecorum *CR*; 46 lectaliter percusso] et letaliter vulnerato *CR*; 47 semel] *om. CR*; 50-52 recessit. Tamen interim Ecuba, mater dicte Polisene, non oblita dolore Hectoris occisi ab eo, misit pro Achille ut veniret tali die ad dictum templum] cessavit (recessavit *R*) ad bellum venire qui (et *R*) postmodum motus precibus Agamenonis cum sua gente bellum cum grecis intravit contra troyanos Quod sciens Ecuba misit pro eo ut ad dictum (d. *om. R*) templum veniret tali die *CR*; 70 Dama] ladama *CR*.

13. La majoria dels errors significatius de *D* són omissions, generalment per homeotelèton i, per tant, poligenètiques, però no compartides per *CR*, entre les quals destaquen: III ad 2, 7 ut in eremo papatui] *om. DL*; XIV ad 2, 31-32 et sic ... regnum] *om. D*; XIX ad 2, 3-4 de quo ... Ieroboan] *om. DGS*; XX ad 2, 40 et ... Caym²] *om. D*; XXVII, 7 dictus ... bovem] *om. D*; XXVIII, 61-62 esset ... et¹] *om. D*.

14. Per a l'oposició entre *C* i *R* (a partir del cap. v), vegeu primer alguns errors de *C*: v ad 1, 33 David] *om. C*; IX ad 2, 34-35 Item¹ ... gladii] *om. C*; xv, 29 meridianum ... ab] *om. C (ex homoeoteleuto)*; XIX ad 2, 5 et fiebat ... Ieroboam] *om. C Pasqual (ex homoeoteleuto)*; 10-12 a Columpnensibus ... Frantie] *om. C (ex homoeoteleuto)*. Ara vegeu alguns errors de *R*: v ad 1, 8 quandoque morsus peccati] *om. R*; VII ad 1, 41 neque ut oportet] *om. R*; VII ad 2, 1 a Virgilio] *om. R*; 45 divinis] *om. R*; VII ad 3, 16 inferre] *om. R*; 29 accidiosus] *om. R*; VIII ad 1, 26 Quem Exculapium] *om. R*; 49 cum iracundo] *om. R*; VIII ad 2, 5-6 Unde ... Ditis] *om. R (ex homoeoteleuto)*; XIV ad 2, 47-48 que destructa ... Didonem] *om. R*; xv, 40-41 nostri et medium emisperii] huius nostri et medium alterius emisperii *D* huius nostri et medium emisperii alterius *C* huius alterius *amb el primer mot trallat R*; XIX ad 1, 3-4 spiritualia ... voluit] *om. R (ex homoeoteleuto)*; XXIII 19 dealbate ... dealbatus] dealbate *amb la -e corregida en -us R (ex homoeoteleuto)*.

VIII div., 4-5: viso supplitio iracundorum, accidiosorum, *invidorum* et superbiorum in dicta palude contentorum

4 invidorum] *om. CR invidiosorum T*

Lancia (ed. AZZETTA 2012: I, 211): veduta la pena delli iracundi e accidiosi e arroganti contenti nella detta palude

XVIII div., 1-2: In prima ponit formam huius octavi circuli partiti in *VIII* et de pena prime bulgie

2 *VIII*] novem bolgias *CR*

Lancia (ed. AZZETTA 2012: I, 314): nella prima parte pone la forma de l'ottavo circulo distinto in diece [*ms. nove mg. diece*] bolge [*af. en la interlínia*] e della pena della prima bolgia

2.2. Errors del grup β (BEGHKLNOPQST + IM)

Els dotze testimonis llatins i les dues traduccions que integren la resta de la tradició textual davallen sens dubte d'un subarquetip β que transmeté un nombre força elevat de lliçons errònies i omissions casuals o per homeotelèton.

A) Omissions per homeotelèton

v ad 1, 12-14: Et tangit hic quod poete fingunt, scilicet quia fingunt tres iudices infernales esse: Minoem, Rodomantum et Eacum. <<Minos>> grece, latine dicitur 'clarus'; <<Rodomantus>>, 'iudicans'; <<Eacus>>, 'dominus confusionis'.

13-14 Minos ... iudicans *CDR om. BEGHKLNOPQST* 14 Eacus] *om. EKOP*; dominus confusionis] *om. KP*

Pasqual (XVI, 7-8) no recull les interpretacions etimològiques.

La nota etimològica referida a Èac demostra que les altres etimologies s'han omès per un salt d'igual a igual compartit per tots els còdexs del grup β . *K* omet aquest vestigi etimològic escapçat, mentre que *EO* es limiten a suprimir el segon *Eacus*. Probablement és per aquest error que *Pasqual* no transmet les etimologies.

VIII ad 1, 3-5: Nam superbiarum alia est interior, alia exterior. Interior est quando homo putat <bona habere, que habet, non a Deo, sed a meritis suis, vel putat> in se habere bonum quod non habet, ex quo vult prefferri aliis.

4 bona ... putat²] *om. BEGHKLNOQRST def. P*

Pasqual (XXXI, 21-23): car alguna supèrbia és interior, e és quant hom pença haver lo bé que no ha, per lo qual bé que no ha vol ésser al altre preferit

Pasqual transmet l'error de β .

VIII ad 1, 63-67: Modo satis patet ratio et causa quare conclusive hec quatuor supradicta vitia, que sub incontinentia sunt, simul vicissim puniantur in hac palude: ira et superbia manifeste, eo quia in nobis ea vitia sunt apparentia; <accidia et invidia occulte, ex eo quia vitia sunt in nobis non aparentia>. Et sic invidia sub superbia tamquam eius consotia

65-66 accidia ... aparentia *CDR om. BEGHKLNOQST def. P*

Pasqual (XXX, 31-33): E per consegüent apar la rahó per què aquests III vicis en l^a peluda són punits: la ira e la supèrbia manifestament, per ço cum són vicis aparents en nós; enveja suts supèrbia axí cum a consòcia

Pasqual transmet l'error de β .

IX ad 2, 13-18: Et dicuntur tres quia ex vitio, et maxime ex superbia, primo oritur prava cogitatio, que in persona Alecto figuratur; nam dicitur <<alecto>>, id est 'impausabilis', nam prava cogitatio non sinit hominem pausare. Item ex superbia secundo oritur prava ellocutio, que in persona Tesifone fingitur, que dicitur a <<citofon>>, quod est 'vox'. Tertio ex superbia

oritur <prava operatio que in persona> Megea <ponitur>, que interpretatur «megaleris», id est ‘prava operatio’.

17 oritur ... ponitur *CDR* oritur Megea *BEGHKLNOQST*

Pasqual (VII, 22-27): E són dites tres, car del vici, majorment de supèrbia, hix prava cogitació: aquesta prava cogitació és la primera fúria, la qual és dita Al·lecto, id est ‘impausabilis’, car la prava cogitació no lexa l’ome pausar ne reposar; més avant, del vici hix la prava elocució, que és la segona fúria, que és dita Thesífone, a ‘cito-fon’, quod est ‘vox’; pux, del vici hix *la prava operació, que és Mejea*, a ‘megoleris’, que és prava operació.

L’omissió de *BEGHKLNOQST* és conseqüència d’un salt per homeotelèuton (*oritur ... ponitur*), però no és un error separatiu, atès que podria remuntar a l’arquetip *X₁*; en aquest supòsit, el subarquetip *α* hauria reconstruït la llacuna calcant l’estructura de les glosses anteriors a Al·lecto i Tesífone, mentre que el subarquetip *β* s’hauria limitat a inserir el subjecte *Megea*. També és possible imputar l’omissió al subarquetip *β* i suposar que *Megea* fou inserit conjecturalment al mateix còdex. Sembla que *Pasqual* no transmet l’error, però també podria haver reconstruït l’estructura *hix la prava ... , que és...* per paral·lelisme.

IX ad 2, 62-65: Perseus, id est virtuosus, cum scuto Palladis, id est cum argumentis sapientie, capud Gorgonis, scilicet Meduse, amputavit, *id est regnum <astulit eis, quod regnum> capud et unicus oculus earum dicebatur*.

64 id est regnum astulit eis (abstulit sibi regnum suum *R*) quod regnum capud et unicus oculus earum dicebatur *CDR* id est regnum capud id est unicus oculus earum dicebatur *BEGHNOQST* regnum abstulit *K* scilicet regnum quod caput accepit et unus oculus earum dicebatur *L* cioe tolse il reame che era il capo loro e luno occhio *I* id est regnum cap^d etc. *P*

Pasqual (XXXIII, 57-59): Mes Perseu, ço és lo virtuós, ab l’escut de Pal·las, ço és ab la sapiència, lo cap de Gorgo, ço és de Mendussa, levà, ço és lo regne, lo qual regne és lo cap e la I ull de ellas.

Sembla que el subarquetip de *BEGHKLNOQST (+P)* ha fet un salt d’igual a igual (*regnum ... regnum*) i ha confós la marca tironiana *τ* (*et*) amb l’abreviació *·i·* (*id est*). L’omissió afecta la sintaxi de la darrera frase, atès que *dicebatur* resta sense subjecte. El testimoni *K* elimina el problema ometent la darrera frase, tot i que recupera el verb *abstulit* com a glossa a «amputavit». *L* i les traduccions també glossen «amputavit» amb un altre verb (*accepit/tolse*) i incorporen les esmenes mínimes: el relatiu *quod* i la conjunció *et*. La lliçó del model de *Pasqual* és incerta: si presentava l’omissió, aleshores *Pasqual* ha operat les esmenes mínimes («lo qual regne és lo cap e la I ull de ellas»), però són esmenes que podrien ésser presents en el seu model, sense necessitat de contaminació.

X ad 3, 11-13: Nam dicit Augustinus: «Spiritus seu angelis malis quedam vera de temporalibus rebus nosce permittitur partim <subtilitate sensus, partim experientia temporum, partim> a santis angelis». (PETR. LOMB. *In Sent.* II, d. 7, 5; cf. AUG. *Gen. ad litt.* II, VIII, 17)

12-13 subtilitate sensus (spiritus *R*), partim experientia temporum, partim *CDR om. BEGHKLNOQST def. P*

Pasqual no recull el passatge.

XI ad 2, 41-44: Horum ordinum primus continet secundum et excedit ipsum: quecumque enim continentur sub ordine <rationis continentur sub ordine> ipsius Dei, sed quedam continentur sub ordine ipsius Dei que excedunt rationem humanam, sicut ea que sunt fidei et que debentur soli Deo

42-43 rationis ... ordine] *om. BEGKLNOQST def. HP*

Pasqual no recull el passatge.

XIII ad 1, 12-20: Et quia vivere est diversis modis, sicut in plantis vegetare (id est sublevare, nutrire et augere), in brutis vegetare et sentire, in homine <vegetare, sentire> et rationari et

intelligere, et quia res debet denominari a nobiliori parte, si homo absque ratione recedit a suo esse, potest dici non esse. Et in eodem libro dicit quod dicte potentie anime ita supra se stant, ut iam alias supra dixi, sicut figure trianguli, <quadranguli> et pentanguli; id est, sicut figura quinque angulorum <stat supra figuram IIII^{or} angulorum>, et sic de aliis; ita anima intellectiva stat supra sensitivam et sensitiva supra vegetativam. Unde sicut levando unum angulum de pentangulo remanet quadrangulus et removendo alium remanet triangulus, non plus pentangulus nec quadrangulus, ita homo sibi levando rationem non remanet homo, sed animal sensitivum, et levando etiam sibi sensibilitatem remanet solum vegetabile, ut planta.

def. P 12 vegetare, sentire *CDR om. BEGHKLNOQST* 15 quadranguli *CDR om. BEGHKLNOQST* 15-16 stat ... angulorum *CDR om. BEGHKLNOQST* est supra quadrangulum *K*

Pasqual (XXXIX, 11-12) recull la conclusió, però no el raonament precedent.

XIII ad 1, 34-37: Et dicitur peccatum in Spiritum sanctum desperatio si fiat ex contemptu et malitia [...] ut in Iuda; si per impotentiam, <peccatur in Patrem; si per ignorantiam,> in Filium.

36-37 ut ... Filium] secundum theologiam *P* 37 peccatur ... ignorantiam *CDR om. BEGHKLNOQST*

Pasqual no recull el passatge.

Pietro al·ludeix a la relació tradicional de l'Esperit sant amb l'amor, del Pare amb la potència i del Fill amb la saviesa. Cf. *Inf.* III, 5-6.

XIV ad 1, 4-8. Vegeu *infra* 3.3, núm. 10.

XXVII, 52-55: Et Origenes ait: «Hec soli pape potestas concessa est et imitatoribus Petri. <Nam quicumque Petri> *vestigia* imitantur habent hanc recte ligandi et solvendi potestatem; non illi qui non imitantur». (Referències no identificades amb precisió)

53-54 Nam quicumque Petri *vestigia D* Nam quicumque *vestigia Petri CR* *vestigia BEGHKNOS* qui eius *vestigia LT* et qui *vestigia Q* *def. P*

Pasqual (XLIV, 209-210): Item Origenes: «Hec potestas soli pape concessa est et imitatoribus Petri *vestigia* imitantur; non illi qui non imitantur».

L'omissió de *BEGHKLNOQST* és deguda sens dubte a un salt d'igual a igual (*Petri ... Petri*) que escapça la segona frase i que remunta al subarquetip β. Els testimonis *LT* coincideixen en una solució que sembla conjectural: *imitantur* necessita un subjecte (vegeu també *Q*) i amb *vestigia* hi escau un possessiu. *Pasqual* transmet l'omissió de β, sense resoldre satisfactòriament la incoherència sintàctica (*imitantur* resta sense subjecte).

B) Altres omissions¹⁵

v ad 3, 16-18: Vegeu *infra* 4.2.3.

x ad 1, 47-49: Et idem Salamon: «Corda hominum implentur malitia <et post hec ad inferos deducuntur>. Et Tullius in Rethoricis> ait: «Probabile videtur sapientibus paratas esse penas apud inferos» (Eccl 9, 3)

48 et ... Rethoricis *CDR om. BEGHKLNOQST* *def. P*

Pasqual no recull el passatge.

La referència ciceroniana és imprecisa.

XI ad 2, 29-30: Sic igitur incontinentia erit perversitas ex parte appetitus, ratione pratica <recta> remanente

30 recta *CDR om. BEGKLNOQST* *def. HP*

---

15. Altres casos menors d'omissió de β o d'addició de α: VIII ad 2, 6 Virgilius ivit et redivit] ivit et redivit *BEGHKLNOQST* ivit et redivit virgilius *K* ando virgilio e ritorno *I* andovo virgilio por ellas e retorno *M* *def. P*; XXIII, 4 iam mortuam] *om. BEGHKLNOQST* *def. P*; XXVII, 3 prout fatiebant] *om. BEGHKNOPQS* sicut *LT*.

Pasqual (XXXII, 40-41): E axí, incontinença és perversitat del apetit romanent la rahó pràctica

L'omissió és probablement un error. Cf. XI ad 2, 21-23: «Nam si quidem sit perversitas ex parte appetitus, *ratione practica remanente recte*, erit incontinentia, que est cum quis rectam extimationem habet de eo quod est fiendum vel non, sed per appetitum in contrarium trahitur.» *Pasqual* transmet el possible error.

XII ad 1, 59-61: Vel, ut dixi, fuit de illis de quibus Augustinus in libro De civitate Dei XXVI° dicit ubi recitat de cino<ce>falibus quod canina capita habebant et latratum; quos concludit non homines esse, sed si sunt, ex Adam sunt. (Cf. AUG. *Civ. Dei* XVI, 8. Lliçó correcta: *cinocefalis*)

60 cinocefalis *D espai en blanc CR* cinofalis *BEGKLNOPQS* cino foliis *T def. H*

Pasqual no recull el passatge.

XII ad 1, 72-73: Unde tunc sic cogitatum fuit quod mundus rediret in <caos quod Plato in Timeo vocat yle, id est primordiale> materiam et confussionem.

72-73 caos ... primordiale *CDR om. BEGKLNOQST def. HP*

Pasqual no recull el passatge.

XIV ad 2, 5-6: a Saturno primo rege <Crete et> totius mundi

4-6 et² ... mundi] *om. KQ ex homoeoteleuto 5 Crete et CDR om. BEGHLNOPST*

Pasqual (XXXV, 74): a Saturno, primer rey de tot lo món

En aquest ca hi pot haver addició de α o ommissió de β , però és probable que es tracti d'una ommissió, atès que la font mitogràfica de Pietro devia al·ludir a Saturn com a rei de Creta; cf. *In Ecl. Theoduli*, v. 37: «Saturnus Rex fuit Crete, qui recepit in responsis quod geniturus esset filium, qui eum expelleret de regno; precepit ergo uxori sue Cybele quod quidquid pareret, coram ipso apponi faceret. Haec postea Jovem peperit, qui natus arrisit matri sue, que mater[na] commota pietate Saturno Albescum sive Albedir genus lapidis pannis involutum pro puero apposuit, etc. etc.» (cit. SINNER 1760: 241). *Pasqual* comparteix aquest possible error per ommissió.

XIV ad 2, 60-64: Et sicut in aliis etatibus <incipimus> in deterius ire et magis in pravis operibus fluere ut per flumen ad infernum, ita et mundus.

63 incipimus *D incepimus CLR om. BEGHKNOQST def. P*

Pasqual (II, 63-71): E axí cum lo món és anat en las altres etats de mal en pigor, axí l'ome en las altras etats vén de mal a pigor e més en praves obres deflux, e axí per algun de aquests flums vage en infern

L'infinitiu *ire* requereix un verb principal, que manca en *BEGHKNOQST*, mentre que *L* llegeix amb *CR*, potser per conjectura o per contaminació amb un descendent de γ . *Pasqual* tradueix *és anat* i *vén*, corresponents a *ire* però no necessàriament a *incipimus*.

XXVI ad 1, 39-41: Insonium est quando id quod fatigaverat vigilantem ingerit se dormienti, ut cibi cura vel potus, et hoc diversimode: nam collerici citrina, sanguinei rubea, flematici <alba, malenconici> nigra.

41 alba, malenconici] *om. BEGHLNOQST def. P*

Pasqual no recull el passatge.

C) Lliçons errònies

v ad 1, 9-11: Et Seneca ad Lucillum ait: «Lucilli, sacer intra nos spiritus sedet, malorum bonorumque nostrorum *conservator* et custos» (SEN. *Epist.* 41, 2. Lliçó correcta: *observator*, també en la IIIa red.)

10-11 conservator *BEGHLNOQST def. P* observator *CDKR*

Pasqual (XVI, 15): conservator

L'error paleogràfic (*ob- > o- > 9-*) es degué produir en el subarquetip del grup, i *K* esmena independentment. *Pasqual* transmet l'error.

VII ad 2, 103-104: «Fortuna autem et que *ad fortunam* ut venit velut utique contingit fiunt». (ARIST. *De bona fortuna*, cap. 1 [= *Magna moralia* II, 8 1207^a 7-11]. Lliçó correcta: *a fortuna*)

103-104 a fortuna sunt CR a fortuna D ad fortunam BEGHKLNOQST def. P

Pasqual (XXIV, 102): ad fortunam

Pasqual transmet l'error de β.

VIII ad 1, 13: Unde Geronimus in Moralibus (Lliçó correcta: *Gregorius*)

13 Geronimus BEGHNQS def. P gregorius CDKLORT

Pasqual (XXXI, 31-32): Sant Gregori en los *Morals*

L'error de BEGHNQS és conjuntiu i pot remuntar al subarquetip β, però no és separatiu, perquè el títol de l'obra permet de corregir el nom de l'autor, com deuen haver fet KLOT. Si fos un error de l'arquetip X₁, α també hauria esmenat. Pasqual tampoc no transmet l'error.

VIII ad 1, 34: Dicendo quot tenent se <nunc> vivere in mundo magnos reges, etc. (cf. *Inf.* VIII, 49: «si tengon or là sù gran regi»). Lliçó correcta: *nunc*)

34 tenent se nunc] tenent se BGHLST se t. nunc C teneant se E multi se t. K tenetur se NO se t. Q sunt qui se t. R def. P

Pasqual (XXXI, 45): Dihent que los superbiosos *se tenen* viure en lo món grans reys

IX ad 3, 29: «[...] Item tamen et *modica* firmat vestigia virga» (STAT. *Theb.* II, 11. Lliçó correcta: *medica*)

29 modica BEHKLNOQT modicum G modicam S def. P medica CDR

Pasqual no recull la citació.

XI ad 2, 2-5: Allegando Phylosophum in septimo Ethicorum dicentem: «Quoniam *contra mores fugiendos* tres sunt species: incontinentia, malitia et bestialitas. Et contraria eorum: incontinentie, continentia; malitie, virtus; bestialitati, virtus supra nos». (ARIST. *Eth. Nic.* VII, 1 1145^a 15-20. Lliçó correcta: *circa mores fugiendorum*)

3 fugiendos BEGHLNOST fugiende K fugiendo Q def. P fugiendorum CDR

Pasqual (XXXII, 15-18, esp. 16): fugiendos.

La lliçó original era, amb tota probabilitat, *circa mores fugiendorum: contra* sembla un error paleogràfic de l'arquetip X₁, degut a un mala interpretació de l'abreviatura (per ex., *cc^a > ct^a*). La lliçó *contra mores fugiendos* és relativament absurda, i per això K i Q han conjecturat les esmenes *fugiende ... species* i *fugiendo*. Pasqual transmet la lliçó errònia de β.

XI ad 3, 7-9: Quod autem fenerator artem offendat et destruat patet, quia si non feneraretur, artem exerceret *aliquis* secundum suum ingenium.

8 aliquis BEGHKLNOQS def. P aliquam CDRT

Pasqual (XXXVII, 6-8, esp. 7): E que lo usurer offena la art, apar-ho, car si lo usurer no cometia usura, *algun* exerciria la art segons lo seu ingeni.

La lliçó *aliquis* sembla un error d'abreviació comès pel subarquetip β, encara que T ha conjecturat una esmena. Pasqual transmet el possible error.

XII ad 2, 51-53: «[...] Tandem vipereum mulieris virus in illum / sevit et invictum vincit amara Venus; / sed rursus virus vincit sublatum in astra, / redita *luxurie* ditat honore virum». (JOHN OF GARLAND, *Integumenta Ovidii*, IX, 379-382. Lliçó correcta: *lux anime*.)

53 luxurie BEGHLNOQS def. KPT lux anime CDR

Pasqual no recull la citació.

El subarquetip β cometé una confusió paleogràfica *a/u* (*lux aīe > luxūīe*) gairebé impossible de detectar i esmenar. En aquest cas, T presenta una llarga llacuna (XII ad 2, 20-53) i K altera tot el passatge (XII ad 2, 32-56).

XII ad 2, 70-71: Et Salustius: «*Tyranni bonique mali suspitiores sunt, semperque eis aliena virtus formidosa est*» (SALL. *Cat. con.* VII, 2: «nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque iis aliena virtus formidulosa est»); TOMÀS D'AQUINO, *De regno*, I, 4: «Tyrannis enim magis boni quam mali suspecti sunt, semperque his aliena virtus formidulosa est».)

def. P 70 Tyranni bonique mali *BE^{ac}HNOQT* Boni quam mali regibus *K* Bonique mali *GLS* tyrannis boni quam mali *DE^{pc}* Tirampni boni quam mali *CR* 71 formidulosa *BEHNOQT* formidulosa *DK* formidulosa *CGLRS*

Pasqual (XXXVIII, 125-126): Salustius: «*Tiranni bonique mali suspiciores sunt, semperque eis aliena virtus formidosa est*»

La lliçó errònia de *BE^{ac}HNOQT* remunta probablement a β , però no és separativa. Com que la corrupció és manifesta i Sal·lusti accessible, alguns còdexs esmenen de maneres diverses: un revisor de *E* contamina, potser amb algun testimoni semblant a *D*, mentre que *K* esmena amb Sal·lusti; *GLS* també coincideixen a ometre *tyranni* i a recuperar *formidulosa*. *Pasqual* transmet la lliçó errònia.

XIII ad 1, 22-23: Et sic metaforice, *intransitive* ac tropologicè loquendo auctor fingit tales in plantis esse. (Lliçó correcta: *et transumptive*)

22 *intransitive* *BEGHKNOQS* *transumptive L* id est *transitive T* *def. P* et *transumptive D* et *transitive CR*

Pasqual no recull el passatge.

Unes confusions paleogràfiques molt habituals faciliten la interpretació errònia del tecnicisme retòric. Atesa la coincidència de *CR* amb *BEGHKNOQST* en la lliçó *transitive*, hom podria postular un error d'arquetip esmenat per *D* i *L*, però cal advertir que una abreviació extrema (per ex., *trāst^{ve}*) faria l'error poligenètic. La confusió freqüent entre el signe tironià de *et* (τ) i l'abreviatura de *in* ($\bar{i}$) induï el subarquetip β a la lliçó errònia *in transitive*, i després *T* va confondre *in* ($\bar{i}$) amb *id est* ($\cdot i \cdot$). La bona lliçó de *L* podria ésser conjectura o contaminació.

XIII ad 1, 66-67: Item habent plumas, *ioculationes* rerum raptarum; unguatas manus, scilicet ad cito rapiendum et tenendum. (Lliçó correcta: *id est occultationes*)

66-67 *ioculationes* *BEGHKLNOQST* i(d est) *ocultationes* *CDR* *def. P*

Pasqual omet la glossa (IX, 21-22): Han ales. Han en las mans grans ungles per arapar e per tenir.

El subarquetip β ha aglutinat l'abreviatura de *id est* ($\cdot i \cdot$) amb el mot següent *occultationes*, amb pèrdua de la primera *t*. *Pasqual* degué ometre una glossa absurda per causa de l'error.

XIII ad 2, 11-17: Ad similem idem narrat Ovidius de Atteone, quem fingit a Diana conversum in cervum et *in venatione* a propriis canibus dilaceratum [...]. Cuius etiam figura est quod iste Atteon adeo institit circa venationem quod depauperatus est in totum. Et ideo Diana, id est venatio, convertit eum in cervum, id est in personam timidam et fugacem; in nemus, id est in statum desperationis; et a canibus consumtus, id est a necessitatibus anichilatus. (Lliçó correcta: *in nemore*)

12 *in venatione* *BEGHKLNOQST* *om. P* *in nemore* *CDR*

Pasqual (XXXIX, 39): en la cassa

La lliçó correcta és *in nemore*, un element de la fauna que serà glossat tot seguit (16: «in nemus, id est in statum desperationis»); *venatione* és, doncs, un error paleogràfic de β afavorit pel context semàntic, però és conjuntiu i separatiu, atès que no és poligenètic ni gens fàcil de detectar i esmenar. La innovació *in venatione* de β potser omplia per conjectura un espai en blanc que en *P* hauria esdevingut, en canvi, una omissió. *Pasqual* transmet l'error.

XIX ad 2, 41-43: Et Abacuc, capitulo V^o, ait: «*Sutterant* sacerdotes aurum et argentum; dant autem et ex ipsis prostitutis, et meretrices *honerantur*; et iterum, cum receperint illud ab eis, ornant deos suos». (Bar 6, 9-10: «[...] *subtrahunt* sacerdotes ab eis aurum et argentum, et

erogant illud in semetipsos. Dant autem et ex ipso prostitutis, et meretrices *ornant*; et iterum cum receperint illud a meretricibus, ornant deos suos».)

def. P 41 Sutterant ('Subterrant') *BEHLNOQS* Subverterunt *K* subtra(h)unt *CDR*; honerantur ('onerantur') *BEKNOST* honorantur *HLQ* ornantur *CDR*

Pasqual (XLIX, 97-99): Item Abacuch V^o: «Sutterant [*ms.* Succerant] sacerdotes aurum et argentum; dant autem et ex ipsis prostitutis, et meretrices *honerantur*; et iterum cum receperunt ab eis illud, ornant deos suos».

Les lliçons de *CDR* i l'error de la referència remunten a l'arquetip X_1 o a l'original. El subarquetip β cometé probablement dos errors paleogràfics: *subt(ra)unt* > *subt(er)ant* (confusió *a/u* i mala interpretació d'una titlla de vibrant) i *o(r)nantur* > *on(er)antur/on(or)antur* (mala interpretació d'una titlla de vibrant). Són errors separatiu, atès que ofereixen un sentit acceptable i passen desapercibuts; a més a més, la referència és inexacta, cosa que dificulta encara més l'esmena. *Pasqual* transmet tots dos errors, a més de la referència inexacta.

XXIII, 17-21: Ad hoc facit quod legitur Paulum dixisse principi sacerdotum dum coram eo flagelaret se: «Percutiat te Deus, paries dealbate». Nam sicut paries dealbatus *intus est lucens*, ita et ypocrita, qui se extra religiosum pingit et intus est crimosus. Et Iob: «Sub illo erunt radii solis, et sternet sibi aurum quasi lutum». (Lliçó correcta: *intus est luteus*)

19 intus est lucens *BEGHKNOQS* extra est lucens *T* intus est turpis et extra lucens *L* dentro e sozza e di fuori lucente *I* de dentro es suzia e de fuera luziente *M def. P* intus est luteus *CDR*

Pasqual (XLVIII, 22): axí cum la paret blanca *és luhent de part defora*

L'error no és clarament conjuntiu ni separatiu. La lliçó correcta és *intus est luteus* de *CDR*, d'acord amb la citació de Job que hi segueix («et sternet sibi aurum quasi lutum»). β cometé un fàcil error paleogràfic (*luteus* > *lucens*) per confusions gràfiques habituals (*t/c*, *u/n*), potser induïdes pel context semàntic (*dealbate*, *radii solis*, *aurum*); aquest error generà una lliçó absurda (*intus est lucens*) transmesa per la majoria dels testimonis excepte *T* i l'antecedent comú a *ILM*, que han innovat independentment. *Pasqual* testimonia l'error (*luhent*) i una innovació (*de part de fora*) coincident amb *T*, però aquesta coincidència no demostra dependència ni contaminació.

2.3. Variants equipol·lents de α i β

Els casos més rellevants d'equipol·lència entre α i β ¹⁶ són dos passatges (XV, 57-59; XVI, 7-16) presents en els testimonis del grup β però no pas en els del grup α . L'error és conjuntiu i separatiu, però resta per decidir si el comet α per omissió deliberada o β per addició espúria.¹⁷ Joan *Pasqual* llegeix en tots dos casos amb el grup β , encara que ofereix algunes lliçons peculiars que podrien remuntar al seu antecedent π (vegeu *infra* 7.3):

16. Altres casos menors: XIII ad 1, 66 ut virgo *BEGHKLNOQST om. CDR*; XIV ad 1, 10 in India *CDR om. BEGHKLNOQST def. P*; XV, 63 terrena *CDR om. BEGHKLNOQST def. P*.

17. La glossa a *Inf.* XV, 67 manca en la segona redacció del *Comentum* i en *A*, mentre que la tercera amplia la informació (§§ 16-17): «inter alia spolia detulerunt duas valvas eneas seu portas mirabilissimas quas adhuc habent in ecclesia sua maiori et duas longas columnas de preferitico lucidissimas [...] illas duxerunt Florentie et erigerunt apud Ecclesiam suam maiorem». L'anècdota sobre «la fiera moglie» de Iacopo Rusticucci (*Inf.* XVI, 45) manca en les altres redaccions i en *A*, i només té dos paral·lels en la crítica dantesca (que probablement recullen la notícia d'un testimoni del grup β del *Comentum*): un de molt resumit en GUGLIELMO MARAMAURO (c. 1370; *ad loc.*: «Altri dicono che la moglie del dicto Iacobo, trovando un giorno lui con uno fanciullo, essa gridò tanto che tuti li vicini corsero e costui rimase vituperato»), i un altre de molt literal en BENVENUTO DA IMOLA (c. 1373-1380; *ad loc.*: «habuit enim mulierem ferocem, cum qua vivere non poterat; ideo dedit se turpitudini. Unde narratur de eo, quod cum semel introduxisset puerum in cameram suam, ista mulier furibunda cucurrit ad fenestram palatii sui, et coepit clamare ex alta voce: ad ignem, ad ignem. Tunc concurrentibus vicinis, iste Iacobus egressus cameram, coepit minari uxori mortem; at illa rediens ad fenestram, clamare coepit: non veniatis, quia ignis extinctus est»).

xv, 57-59: Quod adhuc significant columpne erecte que sunt Florentie ante ianuam ecclesie batismalis, que fuerunt in dicta divisione spoliurum.

57-59 Quod adhuc ... spoliurum *BEGHLNOQST* Quod adhuc significant columpne etc. *K def. P om. CDR*

Pasqual (xxxvi, 53-54): e de las colones que se'n portaren

xvi, 6-17: et dominum Iacobum Rustiguçi de Florentia. Cui nocuit, ut dicit, mala uxor, ex eo quod *ferocissima mulier erat in tantum quod ipsum non sinebat in domo vivere in pace, propter quod ipse iuravit numquam concubere cum ea et, quod plus est, cum aliqua alia muliere, et ita suam libidinem cum masculis turpiter extinguebat. Accidit enim semel quod dum ipse in cameram suam quemdam puerum conduxisset dicta de causa, uxor eius, ipsum cupiens diffamare, se fecit ad fenestras domus altis vocibus exclamando: «Ad ignem!, ad ignem!», ad cuius rumore tota vicinia concurrebat. Sed vir, hoc scientiens, cameram exiit et exclamando contra uxorem ipsam percutere voluit. Uxor vero, ipsum videns camaram exeuntem, contra viciniam reclamabat: «Nolite venire, nolite venire, quia ignis extinctus est!». Vel eo quod ipsum conduxit ad agendum secum aliter quam natura ditaret.*

7-16 ferocissima... Vel eo quod *BEGHKLNOQST om. CDR*

Pasqual (xxxvi, 59-68): E en special fa menció de Jàcobo Rustiguci, florentí, lo qual havia tant mala muller que ell no podia ab ella viure pacíficament en casa, e per la ferocitat de la muller lo dit Jàcobo jurà que nunca jauria ab ella ne ab altra dona, mes usave ab mascles turpement. Sdevench-se un die que ell hagué en la sua casa un garsó, ço és, un fadrí ab pagua, per jaure's ab ell; e cum endós fossen en la cambra, la muller, percebent-ho, desigant diffamar lo marit, fôu-se a la finestra e cridà grans crits: «A foch!, a foch!», en tal manera que tot lo vehinat curria per venir a casa sua. Mes lo marit sentint açò, exint de la cambra ab bastó e cridant contra ella volent-la batre, la muller, per temor del batre, devallà de la casa e exí al vehinat cridant: «No vingau, car lo foch és apagat!».

També podem considerar equipol·lents les variants següents:

ix ad 3, 23: unde legatos <pacis> vocamus caduceatores.

23 pacis *CDR om. BEGHKLNOQST def. P*

Pasqual no recull la notícia.

xiv ad 2, 8: Dicunt poete quod quidam nomine *Celeus* <ex quadam domina> habuit tres filios

8 *Celeus BEGHNOQST Celius CDKLR; ex quadam domina CDR om. BEGHKLNOQST*

Pasqual (xxxv, 75-76): segons los poetas, *Celeu* hagué tres fills

Celeus no és error separatiu: *KL* esmenen. *Pasqual* llegeix en tots dos casos amb β .

xiv ad 2, 15-21: Filium autem fecit transportare dicta Rhea ad montaneam Yde [...]. Unde Virgilius in persona Enee navigantis de hoc sic ait in tertio: «<Antandro et Frigie mollimur montibus Ide...> / Creta Iovis magni medio iacet insula ponto, / mons Ydeus ubi <et> gentis cunabula nostre. / Centum urbes habitant magnas, uberima regna... / Hic mater cultrix Cibeque coribantia hera / Ydeumque nemus, hinc fida silentia sacris», etc.

18-19 Antandro ... Ide *CDR om. BEGHKLNOQST def. P*

Pasqual no recull la citació.

No es pot excloure la possibilitat que el primer vers relatiu a l'Ida sigui una addició de α .

xiv ad 2, 45-48: et incepit dicta magna Babilonia et primus principatus eius a Nino et *Samiramide eius uxore*. Secundum regnum fuit in meridie <et incepit> sub Cola rege tempore iudicum apud Cartaginem, que destructa refecta fuit *secundo* per Didonem.

46 *Samiramide BEGHNOQST semiramisse L samirami DKR Semiramis CP; eius uxore BEGHKLNOQST om. CDR* 46-47 et incepit *CDR* et cepit *P om.*

BEGHKLNOQST 47-48 que destructa ... Didonem] *om. R* 48 secundo
BEGHKNOPQST om. L postea CD

Pasqual (xxxv, 104-107): e comensà aquest principat a Nin e a *Samíramis, muller sua*, e fou destruït [ms. decernit] aquest principat per Cyru, rey dels parciants, en lo temps de Abraam. Lo segon fou en lo migdie, a Cartàgina, suts Cola rey, en lo temps dels jutges; la qual destruïda, fou tornada per Dido.

Pasqual coincideix amb β en la lectura *muller sua* i en l'omissió de *et incipit*. La lliçó *Samíramis* i l'omissió d'un adverbi corresponent a *secundo/postea* no es poden considerar significatives.

XIX ad 1, 23-25: Vocando eos rapaces, nam, et merito, quia sicut fur *est* qui non intrat per hostium, sic qui non vadit per *rectam* viam ad beneficia ecclesiastica.

def. P 24 est *BEGHKLNOQST* dicitur *CDR*; *rectam BEGHKLNOQST* debitam *CDR*

Pasqual (XLIX, 24-25): Aquests són rapaços, car axí cum furtador *és* qui no entre per la porta, axí qui no va per *recta* via als beneficis ecclesiàstichs.

Pasqual coincideix amb β .

XXVI ad 2, 72-73: motus ex illo quod dicit *Oratius* Omerus de eo, sic: «Dic michi, Musa, virum *capte post tempora Troye* / qui mores hominum multorum vidit et urbes».

72 *Oratius BEGHKNOST* horatius et *LPQ* orazio e *I* oraçio e *M om. CDR* 73 *capte ... Troye] om. CDR*

Pasqual (XLIV, 58-60): mogut de ço que diu Oraci o Omer de Ulixes: «Dic michi, Mussa, virum...», etc.

És probable que les omissions de *CDR* remuntin a sengles errors del subarquetip α , però no es pot excloure una addició de β : Pietro Alighieri podria haver omès el complement de temps superflu («*capte post tempora Troye*») i haver atribuït la citació a Homer (*Od.*, 1-2), autor dels versos que Horaci tradueix al llatí (*Ars poet.*, 140-142: «*Quanto rectius hic [sc. Homer] qui nil molitur inepte: / "Dic [...] urbis"*»); aleshores, l'addició del nom d'Horaci i de l'hemistiqui omès serien obra d'un corrector del subarquetip β coneixedor del *locus* horacià. *Pasqual* llegeix amb β , però trunca la citació.

2.4. Discussió d'altres casos

v ad 3, 36-39: Propter cuius raptum motus dictus Menelaus est. Agamenon, Achilles, Tantalus, Ajax, *Thelamon*, Ulixes, Dyomedes, Nestor, Prothesilaus, Neptolomus, Palamides, *Polidorius, Machaon et Bresida*, omnes reges de Grecia, et secundum quod dicunt Dares et Dites, iverunt in obsidionem Troye

37 *Thelamon] -onus CD -onius R* 38 *Polidorius BHNO* polidorus *EGKLQST* polidor cum *P* polidarius *CDR*; *Machaon et Bresida BEGHKNOQS* Machon et vresda *L* Mathaon et breseida *P* machaon et brosidea et *T* Maccaon et breseida *D* et machaon *CR*

Pasqual (xviii, 49-52): Per lo qual rapament Manelau, Agamènon, Achilles, Tàntalus, Àiax, *Thelamon*, Ulixes, Diomedes, Nèstor, Protesilau, Neptòlomis, Palamides, *Polidori, Machion, Breseida*, tots reys de Grècia, anaren per destruir Troya

La lliçó *et Breseida* remunta molt probablement a l'original, perquè sembla el producte d'un lapsus que podem atribuir a Pietro Alighieri;¹⁸ no hi ha, doncs, error conjuntiu de *D* amb β , sinó innovació de γ , que sovint intervé en matèria d'història troiana (vegeu *supra* 2.1 n. 12).

---

18. Pietro ha inclòs Briseide, esclava d'Agamèmon, en la llista dels cabdills grecs per una consulta precipitada de la *Hist. destr. Troiae* VIII (ed. GRIFFIN 1936: 83-85), que la descriu al final d'una galeria de retrats que comença amb Helena i continua amb els herois grecs en l'ordre reproduït pel *Comentum*; vegeu nota a *Tractat* xviii, 51.

vii ad 2, 43-45: ita providentia que disposuit temporaliter per fatum seu fortunam in istis bonis mundanis, *tamquam per motorem et intelligentiam quamdam super istis mundanis constitutam*, administrat.

def. P 43-45 providentia ... constitutam] deus providentia quidem singulariter stabiliterque facienda disponit fato vero hec ipsa que disposuit multipliciter atque temporaliter *K* 44 tamquam ... mundanis² *BCHNOR om. DEGLQST*

Pasqual (XXIV, 39-42): axí la providència divina les coses que ha dispostes temporalment per fat o per fortuna en aquests béns mondanals, *axí cum per motor o alguna intel·ligència sobre aquestes coses mundanes* constituïda, administra.

L'omissió de *D* i de *EGHQST* resulta d'un salt per homeotelèuton que s'ha produït independentment en *D* i en ϵ , mentre que *K* innova controlant el text de Boeci.¹⁹ Pasqual no comet l'omissió, cosa que el separa de ϵ .

XXVI ad 2, 33-34: Inde nominat illos duos astutissimos grecos, scilicet Ullixem regem *Yticie et Veratie* et Dyomedem regem Calidonie (Lliçó probablement correcta: *Itace et Neritie*; cf. BOETH. *Phil. cons.* IV, m. 3, 1: «Neritii ducis»).

33-34 *Yticie et Veratie BEGHLNOST* tracie et veratice *K* iticie et voracie *P* narricie et veratice *Q* ititie et naratie *amb* na *corregit en ne D* tracie *CR*

Pasqual (XLIV, 21): de *Ytície e de Verràcie*

La corrupció comença en l'arquetip *X₁*, encara que *D* no ha confós encara *N-* amb *V-*. Pasqual transmet les formes corruptes de β .

XXVI ad 2, 66-67: Unde Virgilius ait: «Omnis spes dampnaum et cepti fidutia belli [...]» (VERG. *Aen.* II, 162. Lliçó correcta: *Danaum*)

66 dampnaum *B* damnaum *C* dampnavit *DETR* danaum *GKLN* dampnum *H* dapnaum *O* donavit *Q*

Pasqual (XLIV, 53-54): De què parle Virgili: «Omnis spes *dampnavit* et cepti fiducia belli», etc.

L'error *dampnavit* és poligenètic: l'abreviatura *danaū* amb titlla llarga sobre tot el mot, o fins i tot en les formes *damnaū* (*C*) o *dampnaū* (*B*), indueix fàcilment (*lectio facillior*) al desenrotllament *damnavit* o *dampnavit*. La coincidència entre *DR*, *ET* i Pasqual no implica, doncs, error conjuntiu ni permet d'establir cap relació de dependència ni de contaminació.

2.5. Conclusió

Els arguments que acabem d'exposar demostren la següent relació entre els testimonis llatins:

$$X_1 = ({}^{\alpha}[D / {}^{\gamma}(CR)] / {}^{\beta}[BEGHKLNOQST\pi])$$

La descendència del subarquetip β és predominant durant la segona meitat del segle XIV i el començament del XV. El subarquetip α és potser més correcte que β , però γ és probablement tardà (XVⁱⁿ) i, sobretot, molt innovador, de manera que *D* és el millor testimoni i potser el més antic del grup α . L'antecedent π de Joan Pasqual era descendent del subarquetip β .

19. Cf. BOECI, IV, 6, 12: «ita deus *providentia* quidem singulariter stabiliterque facienda disponit, fato uero haec ipsa *quae disposuit* multipliciter ac *temporaliter amministrat*.» Pietro Alighieri afegeix els mots «per fatum seu fortunam in istis bonis mundanis» i complementa *fortunam* amb l'apocípsis «tamquam per motorem et intelligentiam quamdam super istis mundanis constitutam». Tots els testimonis, incloent-hi *BHNO* i *CR* i llegeixen *constitutam* en concordança amb *fortunam*, tot i que el mot no té gaire sentit si manca el conjunt de l'apocípsis.

3. LA FAMÍLIA β: SEPARACIÓ DELS GRUPS δ I ε

Tot i que la tendència d'alguns testimonis a la innovació fa difícil de detectar errors significatius comuns, podem establir amb molta probabilitat un subarquetip δ comú als testimonis *BHNO* i un subarquetip ε comú als testimonis *EGKLQST*. La col·locació del testimoni *P* és incerta, però és segur que no davalla de ε i és probable que tampoc de δ.

Cal advertir que el testimoni *B*, potser el més antic de la tradició, presenta nombroses correccions practicades després de la còpia potser per una altra mà, de manera que en alguns casos cal distingir entre lliçons *ante correctionem* (*B^{ac}*) i *post correctionem* (*B^{pc}*). Podem demostrar, a més a més, que els testimonis *NO* davallen directament d'un *descriptus* de *B^{pc}* (vegeu *infra* 4); per tant, per a analitzar la probabilitat d'un antecedent comú a *BHNO* són irrelevants les variants comunes de *NO*.

Les relacions internes de la família ε són més confuses, però es pot constatar l'estret parentiu de *GS*, l'afinitat de *KQ* i el parentiu segur entre *L* i el manuscrit que serví de model a la traducció italiana, traduïda després al castellà (vegeu *infra* 5).

3.1. Errors de δ (BHNO)

Els testimonis *BHNO* (o *BH* i *B^{ac}H*, si eliminem *NO* com a descendents d'un *descriptus* de *B^{pc}*) acumulen un gran nombre d'errors comuns poc significatius: per omisió o addició d'una titlla,²⁰ per confusió entre les titlles de nasal i de vibrant;²¹ per confusió entre abreviatures semblants, com ara *per/pre/pro*, *cum/con-/et/etiam/in* o també *neque* (*n₃*) / *videlicet* (*v₃*), etc.;²² per confusions gràfiques o fonètiques habituals, com ara *ct/pt/tt/t*, *i/u/n/m*, *se/s₃* (= *sed*), etc.²³ i, encara, per omisió o addició de partícules fluctuants.²⁴ Encara que poc significatives, la suma d'aquestes coincidències suggereix un antecedent comú força immediat, caracteritzat per alguns altres errors que podem considerar probablement conjuntius i/o separatius:

I ad 1, 12-13: «Nichil enim incertius quam vita adolescentum», ubi ut plurimum *deliramus* et transgredimur

13 *deliramus*] *deliberamus BHNO* declaramus *Q* def. *PR*

Pasqual no trasmet el final de la frase.

La lliçó *deliberamus* fa bon sentit i, per tant, és un error difícil de detectar i esmenar.

III ad 1, 12-13: Item dicit quod per eam *itur in* eternum dolorem. (Lliçó correcta: *itur in*; cf.

Inf. III, 2: «per me *si va ne* l'eterno dolore»)

12 *itur in*] *int(ra) dub. B^{ac} itur dub. B^{pc} intrat HNO* def. *PR*

---

20. IX ad 2, 27 *figurat*] *figuratur B^{ac} figuratur in B^{pc} figurantur H* figurant in *NO* def. *P*; IX ad 2, 36 *quem BHNO* def. *P*; XII ad 2, 48 *incendit CDELPQR* intendit *GS* def. *KT* incedit *BHNO*; XIV ad 2, 51 *Sibillam*] *Sibilla BHNO* def. *P*; XIX ad 2, 31 *Diem*] *die BHO* def. *P*.

21. IX ad 2, 7 *Dire*] *diem BO* die amb titlla *H* def. *P* de ira *Pasqual*; IX ad 3, 35 *celle(n)s B^{ac}H* celleres *B^{pc}CDEGLNOQRST* def. *P* cellens *Pasqual*; XVIII ad 3, 21 *olera*] *olea amb titlla BHN* oleam *O* def. *P* ortolissa *Pasqual*.

22. X ad 1, 2 *incontinentes*] et *continentes B^{ac}H* et *incontinentes B^{pc}NO* continentes *Q* def. *P*; XIII ad 1, 54 *cum*] et *BHNO* def. *P* ab *Pasqual*; XVII, 72 *cum*] etiam *BHNO* def. *P*; XVIII ad 1, 16 *persequi*] *prosequi BHLOQ* def. *P*; XXX, 34 *cum ea et*] *est ea et BHNO om. L* et *ex ea P* et *T*; XIII ad 1, 36 *neque CEGKPQS* nec *DLRT* *videlicet BNO* *videlicet nec H*; IX ad 3, 24 *istum*] *istud BH* def. *P*; XIII ad 1, 79 *Quid*] *Qui BHNO* def. *P*.

23. IX ad 2, 75 *factum BHNOQ* fatum *CDEGLRST* def. *P* factum *Pasqual*; XX ad 1, 65 *voluptas*] *voluntas BNO* *volutas H* def. *P*; XIV ad 1, 18 *Mavortis*] *mauortus BHNO* def. *P*; XIV ad 1, 29 *Lemnius* (*Lenius*)] *leuius BHNO*; XX ad 2, 31 *reduxit*] *redixit BHNO* def. *P*; VII ad 2, 101 *se sic*] *s(ed) sic BHNO sic se R* def. *P*; XIII ad 1, 80 *sepulto*] *supulto BHNO* def. *P*; XIX ad 2, 36 *sculptile*] *sciptile BHNO* *scuptile CR* def. *P*; 39 *Osee*] *Osue BHO* *Osoe CE* def. *P*.

24. I ad 1, 20 *predicto*] in *p. BHNO* def. *P*; XII ad 2, 103 *sum*] *nec sum B^{ac}H*, etc.

Pasqual no recull la citació.

L'esmena de *B* fa difícil de distingir les lliçons anterior i posterior a la correcció, però les lliçons *intra* o *intrat* semblen davallar d'un error conjuntiu i potser separatiu de δ .

v ad 3, 59-61: Virgilius dicens: «Qualis spelunca subito comota columba, / cui domus et dulces latebroso in *punice* nidi, / fertur in arva volans, plausumque *extinta* pennis / dat tecto ingentem, *moxatur* lapsa quieto / radit iter liquidum, celeres nec comovet alas». (VERG. *Aen.* v, 213-217. Lliçons correctes: *pumice, fertur, exterrita, mox aere*)

def. *P* 60 *punice*] puïce *D* *pumice* *ELS*; fertur] fert(er)e *B* fac(er)e *N* ferere *O*; exti(n)ta *BHNO* exterrita *CDEGKLQRST* 61 *moxat(ur)* *BH* morat(ur) *NO* *moxare* *CD* *mox aere* (m. arere) *Q* *EGKLQST* morare *R*

Pasqual no transmet la citació.

Tots quatre errors són deguts a confusió de títles. L'error *moxatur* de *BH* implica també una confusió *e/t* (*mox a(er)e* > *moxat(ur)*) i es pot considerar conjuntiu; en deriva l'error *moratur* de *NO* per confusió *x/r*. L'error *extinta* per confusió entre titlla de vibrant (-er-) i de nasal (-n-) corrobora l'afinitat entre *BH*.

IX ad 2, 2-6: vegeu *infra* 3.3, núm. 5.

XIII ad 1, 47-48: Sed Cetus et *Calcei* filii Boree dictum Fineum liberaverunt (Lliçó correcte: *Calais*)

47 *Calcei* *BHNO* *Calais* *CDEKLRT* *chalchus* *G* *calci* *P* *Culays* *Q* *Calc*⁹ *S*

Pasqual (IX, 6-7): Mes Cetus e *Calceus*, fills de la Tremontana, desliuraren Fineu. Les lliçons de *GS* deriven de l'error *calcus* < *calais* (*cu* < *ai*); la de *Q*, d'una confusió habitual (*a/u*). L'error *calcei* de *BHNO* suposa una pèrdua de la -s (vegeu *calci* en *P*) i una confusió *a/ce* no gaire freqüent. La gènesi de la lliçó *Calceus* de *Pasqual* no és segura: podria derivar de *calcei* per correcció de cas, però també podria derivar de *calais/calcus* per addició d'una titlla (*calais* > *calcūs* > *calceus*).

XIII ad 1, 60-64: vegeu *infra* 3.2.

XIII ad 1, 65-66: Habent *virgineos* vultus, *quia* rapina arida et sterilis sine fructu ut virgo

Un altre text en *P* 66 *virgineos*] viros *BHNO*; quia] que *DBHNO*

Pasqual no transmet la glossa.

La lliçó *viros* es pot considerar un error conjuntiu: la possible omisió d'una titlla es degué produir a partir d'una abreviació insòlita i extrema (per ex., *v(ir)giēos* > *v(ir)ōs*). L'error, però, no és clarament separatiu, ateses les ocurrencies contextuais de *virgo* i derivats.

XIV ad 2, 44-45: nam et alia Babilonia minor est in *Parthia*

45 *Parthia*] patria *BCHNOR* persia *L* un altre text en *P*

Pasqual no transmet la glossa.

L'error és poligenètic, i per això γ i δ l'han comès independentment; però es pot considerar separatiu, atès que no és fàcil que els altres grups l'hagin identificat i esmenat de manera concorde, com ho demostra potser l'intent de *L*.

XIX ad 2, 18-19: Unde *simoniacus* comparandus est Iude, qui vendidit Christum

18 *simoniacus*] simonicatus *BHNOQ* def. *P*

Pasqual (XLIX, 74): Lo *symoníach* és comparat a Judes, qui vené Jhesuchrist

L'error no es pot considerar clarament conjuntiu ni separatiu, atès que ϵ podria haver esmenat. *Pasqual* no comparteix l'error.

XXVI ad 2, 10-11: Ecce quantus ignis quam magnam silvam *incidit!*

11 *incidit* *BH* *incendit* *CDEGKLNOQRST* def. *P*

Pasqual (XLIV, 6-7): «Ecce quantus ignis quam magnam silvam *incidit!*»

L'error sembla conjuntiu, però no pas separatiu, perquè ϵ el podria haver esmenat conjecturalment, com ho ha fet l'antecedent de *NO*. Com que *incidit* podria remuntar,

doncs, a β , la coincidència de Pasqual no demostra de manera concloent que depengui de δ .

XXVI ad 2, 82: «setigerique sues atque in *pressepibus* ursi» (VERG. *Aen.* VII, 17)

82 *pressepibus*] *pressibus* BNO *persibus* H *sepibus* R def. P

Pasqual no transmet la citació.

XXVII, 47-48: Et ideo in hiis obedire debemus prelati que iuste deliberant et iuste *imperant*

48 *imperant*] *inoperant* BHO def. P

Pasqual (XLIV, 202-203): E per consegüent, en aquelles coses devem obeir als prelati que justament deliberen e que justament *manen*.

Aquest error paleogràfic ($m > no$) no és estrictament conjuntiu, però la coincidència casual és poc probable. L'esmena de *N* demostra que tampoc no és estrictament separatiu, encara que no és fàcil de detectar, perquè ofereix un sentit acceptable. Pietro evoca una màxima política que remunta a Agustí, *Civ. Dei* V, 24: «Sed felices eos [sc. imperatores] dicimus, si iuste imperant.» *Pasqual* no comparteix l'error.

3.2. Errors del grup ϵ (EGKLQST + IM)²⁵

I ad 1, 13-15: velut illi iuveni in quibus Stacius figurat etiam illos duos fratres iuvenes *tebanos reges* Etheoclem et Polinicum discordes

14 *tebanos reges*] om. EGKLQST def. PR

Pasqual no recull el passatge.

És probablement un error conjuntiu i separatiu, tret que β hi hagi deixat un espai en blanc, que ϵ hauria omès i δ hauria reparat d'acord amb α .

v ad 1, 15-16: Unde Basilius vocat eam conscientiam et iudicium eius *naturale iudicarium*.

16 *naturale iudicarium*] *universale iudicarium* EGKL^{pc}QST *universalem iudicationem* L^{ac} def. P

Pasqual no recull el passatge.

És error conjuntiu i separatiu de ϵ , perquè és molt improbable que δ hagi pogut detectar i esmenar l'error d'acord amb α .

v ad 1, 21: «Gnosius hic Rodomantus habet *divissima* regna» (VERG. *Aen.* VI, 566. Lliçó correcta: *durissima*)

21 *divissima* BHO *durissima* CDR *ditissima* EGKLNQST def. P

Pasqual no transmet la citació.

La difracció sinonímica *divissima/ditissima* deriva d'una prèvia confusió paleogràfica ($ur > iu$) que es degué produir en β (*durissima* > *diuissima*): el subarquetip δ conservà l'error de β , mentre que ϵ i *N* degueren innovar amb l'esmena *ditissima*.

XI ad 3, 16-18: Et Grisostomus in Decretis ait: «Usurarius rem datam a Deo vendit, non comparatam ut mercator; *post fenus* rem suam repetit tolens *alienam* cum suis, mercator autem non repetit rem venditam». (GRAT. *Decr.*, D. 88, c. 11, § 3: «Unde super omnes mercatores plus maledictus est usurarius, ipse namque rem datam a Deo vendit, non comparatam ut mercator, et [om. al. cod.] post foenus rem suam repetit, tollens aliena cum suis, mercator autem non repetit rem venditam» [PL 187: 419 i ed. FRIEDBERG 1959: vol. 1, 309).])

---

25. Altres casos menys significatius: I ad 1, 17 vano] vario EGKLQST def. P; I ad 1, 38 habitasses in pace] in pace EGQS in pace utique quievisse K om. T def. P; III ad 3, 17 Cocito] Cociti EGKLQST def. P; VI ad 2, 23 suum] ius s. EGKLQST def. P; xv, 66 qui¹ BCDHNOPR quem EGKLQST; xvii, 5 emisit] immisit EGKQST admisit L def. P; XIX ad 2, 52 ibi] dicentis D om. EGKLQST def. P; xx ad 1, 59 delectamen BCDNOPR cogitamen H delectationem EGQST delectationis KL; xx ad 1, 62 delectaminis] delectacionis EGKLOPQST; xxiii, 3 inregerunt] insurrexerunt EGKLQST def. P; xxviii, 11 Deyfebum] Deyphebumque EGKLQST def. P.

def. P 16 Et] ut EGKLQST 17 post fenus] postea fenerator EGKLQST; alienam] aliena EGKLQST

Pasqual (XXXVII, 12-15): E per ço diu Crisòstom (*in Decretis habetur*): «Usurarius rem datam a Deo vendit, non comparatam». Axí cum lo *usurer*, *après lo fenus*, la sua cosa repetex, tolent *la stranya* ab las suas, lo mercader no repetex la cosa venuda. Les difraccions *et/ut* i *alienam/aliena* (n. ac. pl.) es poden considerar poligenètiques i no significatives, però *postea fenerator* és un error conjuntiu i separatiu. Pasqual no comparteix l'error de ϵ ni tampoc les altres dues variants; hi afegeix l'error *usurer* per *mercader*, potser motivat per una mala interpretació sintàctica; la coincidència entre *usurer* i l'error *fenerator* de ϵ és deguda precisament a la intenció d'explicitar lògicament el subjecte del verb *repetit*.

XIII ad 1, 60-64: audi Virgilium in tertio dicentem: «Servatum ex undis Strofadam me litora primum / accipiunt. Strofades *graio* stant nomine *dicte* / insule *Ionio* in magno, quas dira Celeno / Arpieque colunt alie, fineia postquam / clausa domus mensasque metu liquere priores... / Virginei volucrum vultus, fedissima ventris / *proluvies* unceque manus et *pallida* semper / ora fame», etc. (VERG. *Aen.* III, 209-213, 216-218. Lliçons correctes: *graio, dicte, Ionio, proluvies, pallida*)

def. P 61-64 me ... fame] om. K 61 *graio*] *gaio* BHNO; *dicte*] *dite* BHP^cNO 62 *Ionio*] *Iouio* B^{ac}H *Iouis* B^{pc}NO ymo CR 63 *proluvies*] *pluvies* BHNO imglimies E *ingluvies* GLQST 64 *pallida*] *appallida* B *appelida* H *apallida* N *apallida* O

Pasqual (IX, 16-18): Virgili ho pose en lo III°. Diu: «Servatum ex undis Strofatum», etc.

La difracció *pluvies/ingluvies* deriva d'una omissió d'abreviatura (*p(ro) > p*) que es degué produir en β (*pluvies*): el subarquetip δ conservà l'error de β , mentre que ϵ conjecturà l'esmena *ingluvies* (error conjuntiu) a partir de la semblança morfològica i el context semàntic ('gola'). Els altres errors que agrupen BHNO només es poden considerar conjuntius per la quantitat. La mà correctora de B, que sol corregir les citacions virgilianes, no ha actuat en aquest cas, o només ha conjecturat la variant *Iouis*, transmesa a NO. Pasqual trunca la citació en el mateix punt que K.

XIII ad 1, 65: Arpie, id est 'rapine', nam «*arpage*» grece, latine 'rapina'.

65 *arpage* DBHNO *arpa* CR *arpa* EGKQST *arpi* ILM def. P

Pasqual no recull aquesta notícia.

L'error *arpa* per *ἀρπαγή* és un error conjuntiu i separatiu de ϵ ; noteu que el subarquetip comú a L i a les traduccions IM ha conjecturat una esmena incorrecta.

XIII ad 2, 1-3: Ad secundam venit ad tractandum de specie illa istorum desperatorum qui non se occidunt propriis manibus, sed causam *inveniunt* moriendi propter defectum facultatum.

2 *inveniunt*] *invenerunt* EGKLQST

Pasqual (XXXIX, 30): troben

La variant no és separativa, atès que δ podria haver restituit el temps verbal a partir del context. P i Pasqual no transmeten l'error de ϵ .

XIV ad 2, 65-70: vegeu *infra* 4.2.3.

XVI, 36-37: Ad quod Seneca ait: «Omnia sapiens *examinabit* secum». (SEN. *Epist.* 81, 10. Lliçó correcta: *examinabit*)

37 *examinabit*] *extimabit* EGKLQS *extimabat* T def. P

Pasqual no recull el passatge.

És improbable que δ hagi pogut detectar i esmenar l'error.

XXVIII, 44-49: vegeu *infra* 3.4.

3.3. Espais en blanc del subarquetip ε

La *varia lectio* dels testimonis *EGKLQST* permet d'assenyalar una vintena de llocs en què el subarquetip ε deixà espais en blanc corresponents a presumptes corrupcions o també espais en blanc del seu antígraf, esperant l'ocasió de reparar el buit amb la consulta d'una font fidedigna.

És natural que la descendència de ε no sigui unànime en aquests llocs, perquè l'espai en blanc planteja als copistes l'obligació de decidir entre tres opcions: conservar-lo intacte, ometre'l sense escrúpol —sobretot si no afecta greument la lectura— o reparar-lo per conjectura o per contaminació. És per això que aquests llocs crítics ens ofereixen l'oportunitat de mesurar la fiabilitat de cada testimoni, com a resultat de les tendències de cada copista i de l'herència dels seus possibles antecedents.

En l'examen d'aquests llocs crítics també ens interessa destriar quins són propis de ε i quins podrien haver figurat en β i haver estat reparats pel subarquetip δ de *BHNO*, de manera que l'error conjuntiu no seria l'espai en blanc de ε , sinó la reparació de δ . Així mateix, en aquesta discussió convé d'incloure-hi les variants de les traduccions *IM*, afins al testimoni *L*, perquè sovint ens permeten de distingir les innovacions o lliçons singulars de *L* d'aquelles altres que en realitat es remunten, no pas a *L*, sinó a l'antecedent comú de *ILM*.

1. IV ad 3, 11: Item Oratium satirum de *Dondrusio* (Lliçó correcta: *Venusia*)

11 Dondrusio *BNO* drum dondruxio *H* venusia *CDLI* espai en blanc *EGQS* *Venusia*
KM om. PT def. R

Pasqual (XV, 57): *Item*, trobà aquí *Oraci*, de *Doudrusi*

Dondrusio és molt probablement la lliçó corrompuda de β , que δ transmet i que ε substitueix per un espai en blanc, conservat per *EGQS*, omès per *T* i reparat per *KL*. L'omissió d'un testimoni tan volàtil com *P* no demostra relació amb el grup ε . *Pasqual* transmet, lleugerament alterada ($n > u$), la lliçó hipotètica de β .

2. IV ad 3, 47-49: De cuius probitate Virgilius dicit: «Ducit amaçonidum lunatis *agmine* peltis / Pantasilea furens mediis in milibus ardet, / aurea subvettens *exacte* cingula mamme / belatrix, audetque viris concurrere virgo». (VERG. *Aen.* I, 490-493. Lliçons correctes: *agmina, exsertae*)

def. P 48 *agmine*] *agmina EGKLQST* 48-49 *mediis ... virgo*] etc. *K* 48 *exacte*
BHNO exerte *CDL* ex *segit d'espai en blanc EGST espai en blanc Q def. IKMR*

Pasqual (XV, 103-106) no recull la citació.

Les lliçons més probables de β són *agmine* i *exacte*, que δ transmet, mentre que ε deu esmenar *agmina* (n. ac. pl., 'esquadrons') per conjectura i deixa un espai en blanc després de *ex*, conservat per *EGST* —també per *Q* després d'ometre *ex*— i reparat per *L* correctament (*exserte* o *exerte*, 'despullades'), mentre que *K* trunca la citació després de *furens*. Les traduccions *IM* ometen la citació.

3. IV ad 3, 77-78: et se ipsum occidit, suspicatus ne anime essent perpetue *nostre* humane

77-78 *suspicatus ... humane*] *quia non credebat quod anima perpetua esset P* 78
ñre BDKLQ ñe C nostre H nature N neq(uam) O espai en blanc EGST def. R nella
carne umana I en la carne humana M

Pasqual (XV, 147-148): e matà si mateix pensant que las ànimas eren perpètuas.

Tant l'arquetip *X₁* com el subarquetip β devien presentar una abreviatura d'interpretació ambigua (*nostre/nature*), que ε va preferir deixar en blanc. L'espai ha estat conservat per *EGST* i reparat per *KLQ* coincidint amb els altres testimonis, potser per contaminació. La traducció italiana *nella carne* sembla una mala lectura de l'abreviatura llatina (*ñre > ñne* 'c(ar)ne'). *P* i *Pasqual* eludeixen el problema truncant la frase, que interpreten de manera contrària.

4. VI ad 1, 18-20: Que terra nostram carnem devorat sepultam. Ad quod Lucanus ait: «Cuncta *sinu* finemque sui sibi corpora debent... / Libera fortuna mors est, capit omnia telus». (LUC. *Phars.* VII, 811, 818. Lliçó correcta: *sinu*)

18-20 Ad quod ... telus] om. P 19 *sinu* BNO suū H suum CR sinū DL *espai en blanc* EKQ om. GST def. IM

Pasqual (XX, 84-87) omet el primer vers de la citació.

L'arquetip X_1 devia llegir *sinu* o *siū*. Els mots *cuncta sinu* manquen de sentit sense el vers precedent (*Phars.* VII, 810-811: «[...] placido natura receptat / cuncta sinu [...]»), i per això alguns testimonis han llegit per atracció *suum* referit a *finem*. El subarquetip ϵ deixà un espai en blanc, conservat per EKQ, omès per GST i reparat per L. Els testimonis P i IM solen ometre totes les citacions dels *auctores*. Pasqual també sol simplificar les citacions: en aquest cas ha sacrificat el primer vers i ha conservat el segon, que feia més al cas.

5. IX ad 2, 2-6: Has etiam Furias in simili loco Eneas invenit, Virgilio dicente: «Gaudia, mortiferumque adverso in limine *Bello*, / ferreique Heumenidum *thalamis* et Discordia demens / vipereum *crinem* victis innessa cruentis»; «Tesifoneque sedens palla succincta cruenta / vestibulum *exsomnia* servat noctesque diesque. / Hinc exaudiri gemitus et seva sonare / verbera, cum stridor ferri tracteque catene», etc. (VERG. *Aen.* VI, 278-281, 555-558. Lliçons correctes: *Bellum, thalami, demens, crinem, exsomnia, tum*).

2-6 Virgilio ... etc.] ut probat Virgilius P 3-6 Gaudia ... etc.] *espai en blanc* K om. IM 3 *Bello*] bellum B^{pc}LNO; *thalamis*] *thalmi* L *thalamus* Q 4 *demens*] demes BHO deuis C denis R 5 *exso(m)nis* BDHNO et *sonis* CR om. EQT *espai en blanc* GS *eso(m)nis* L 6 *cum* B^{ac}H tam C tum B^{pc}DELNOR *espai en blanc* GS om. QT

Pasqual (VII, 6-11): De aquestes diu Virgili *in libro Eneydos* que Eneas, quant intrà en infern, segons la sua ficció, trobà aquestes fúries en infern, dihent: «Gaudia mortiferumque adverso in limine *bello*», per resistir a Eneas. Segueix-se: «Hinc exaudiri gemitus et seva sonare / verbera, cum stridor ferri tracteque catene...»

El subarquetip ϵ deixà en blanc l'espai corresponent als mots *exso(m)nis* i *tum/cum* de β , mentre que δ transmet les lliçons de β , potser introduint l'error *cum*, molt fàcil i poligenètic. El primer espai de ϵ ha estat conservat per GS, omès per EQT i reparat per L; el segon ha estat conservat per GS, omès per QT i reparat per EL; K ha deixat una gran espai en blanc per a tota la citació, mentre que P i IM ometen la citació, com de costum. Les lliçons correctes de L deriven directament d'una consulta de Virgili, atès que també s'hi han esmenat dos errors d'arquetip: *bello* i *thalamis*. En B, una mà correctora també ha esmenat amb Virgili els errors *bello* i *cum*. Pasqual ha sacrificat els quatre versos centrals de la citació; només podem constatar, doncs, que transmet l'error d'arquetip *bello* i l'error *cum* de δ (B^{ac}H), potser corresponent a β i, en qualsevol cas, poligenètic.

6. IX ad 2, 54: quod regnum dicta Medusa, ut astutior aliis sroribus, cultura et reditu *ansie*.

54 *ansie* BHNO auxit CDELPR *ansie* stimulabat K *ansie* *seguit d'espai en blanc* GST *espai en blanc* Q perche erano molto astute e prudenti feciono si lavorare tutta la terra loro che vennoro in grande ricchezza e potenza I porque eran muy prudentes e sabias fizieron labrar todas sus tierras en tal manera que vinieron en muy grant riqueza e poderio M

Pasqual (XXXIII, 48): lo dit regne, lo qual Mendussa, per ço cum era pus astuta [ms. statuta], *cultivà*, de què havien grans rendes de la terra, ço és de la cultura.

La lliçó correcta no és fàcil de determinar: α llegí el verb *auxit* (però podria ésser conjectura davant una corrupció de X_1) i β l'adverbi *ansie* ('amb afany') sense verb o bé seguit d'una lliçó intel·ligible o d'un espai en blanc; sigui com vulgui, δ copià l'adverbi sense verb, mentre que ϵ deixà després un espai en blanc, que GST conserven —també Q després d'ometre *ansie*— i K repara per conjectura; en canvi, EL substitueixen *ansie* per *auxit*, coincidint amb el grup α , per conjectura o per contaminació. El testimoni P també llegeix amb α i amb EL. El verb *lavorare* de I no permet d'assegurar que la lliçó

del seu model fos *auxit*. El verb *cultivà* de Pasqual és suggerit pel mot *cultura* i per l'etimologia atribuïda a les gòrgones, *cultrices*; no sabem, doncs, si llegia *auxit* o *anxie*.

7. XII ad 2, 46-49: Et in tumulo scilicet herculeo ideo descriptum est: «Alcides vigilem spoliavit clava draconem (id est Atalantem), / Gerionis pompam rapuit, consunserat Ydram; / Cacus cessit ei, succumbit ianitor Orci: / *incendit demum pelles Deianira virum.*» (*Ecloga Theoduli*, vv. 173-176: «Alcidae vigilem spoliavit clava draconem; / Gerionis pompam rapit et consumpsit ydram; / Cacus cessit ei, succumbit ianitor Orci: / Incendit demum paelex Deianira superbum.»)

def. IKMT 48 incendit CDELPQR incedit BHNO intendit GS 49 pelles CDPR pellex Q p(er)elles BHNOS^{2mg} espai en blanc EGS om. L

Pasqual no recull la citació.

La lliçó *pelles* per *paelex* és variant gràfica, per indistinció dels grafemes *s/x*. L'error *p(er)elles* fa pensar que la titlla d'un mot de la ratlla inferior ha pogut tallar el pal de la *p* com si fos una abreviatura de *per*. Aquest problema de lectura potser feia ambigua la lliçó de β : δ llegí *p(er)elles* i ϵ deixà un espai en blanc, conservat per *EGS*, reparat per *Q* i omès per *L* (noteu que *L* no repara). En *S* una altra mà —no pas el copista— ha anotat al marge —no pas dins l'espai— la lliçó *p(er)elles*. *T* presenta una llarga llacuna (XII ad 2, 20-53) i *K* altera tot el passatge (XII ad 2, 32-56). Les traduccions ometen la citació. Noteu que *P* llegeix *pelles* coincidint amb α .

8. XII ad 2, 50: «[...] Ydra *canarum* vitium puerile figurat [...]» (JOHN OF GARLAND, *Integumenta Ovidii*, IX, 351. Lliçó correcta: *cunarum*)

50 canarum CDPR can(e)a BHN canam O espai en blanc EGLQS def. IKMT

Pasqual no recull la citació.

L'arquetip *X₁* llegia *canarum*, i β potser copià *canā* o *cana(rum)* amb una abreviació ambigua: δ copià *canā*, mentre que ϵ deixà un espai en blanc, conservat per *EGLQS* (noteu que *L* no repara). *T* una presenta una llarga llacuna (XII ad 2, 20-53) i *K* altera tot el passatge (XII ad 2, 32-56). Les traduccions ometen la citació. Noteu que *P* llegeix *cana-rum* coincidint amb *X₁* i amb α .

9. XIII ad 1, 78-81: Fatiendo ei inconsulte quod fecit Eneas Pollidoro fillio Priami, quem Virgilius fingit etiam in stipite dicens: «*Quid miserum, Enea, laceras? Iam parce sepulto / parce pius scellerare manus. Non me tibi Troya / externum tulit aut cruor ibi de stipite manat*»». (VERG. *Aen.* III, 41-43)

79 Quid] Qui BHNO 80 sepulto] supulto BHNO 81 aut ... manat BCDHLNOQR espai en blanc EGST (parce ... manat om. K) quello tronco gittava schiuma di sangue e favellava I aquel tronco lançava espuma de sangue e fablava M; ibi BHNO hic CDLR

Pasqual no recull el passatge.

Per alguna raó difícil de determinar, ϵ deixà en blanc el final del darrer vers; aquest espai ha estat conservat per *EGST*, mentre que *LQ* reparen, i *K* omet tot el passatge corromput. En realitat, la lliçó de *L* remunta ja a l'antecent de *ILM*, atès que el traductor italià substituï la citació per una paràfrasi que recull informació d'aquest fragment.

10. XIV ad 1, 4-8: Que violentia, quia tripliciter comititur, scilicet blasfemando, coheundo contra naturam et fenerando, ideo tripartite procedit. Nam, ut gravius pecantes, blasfemantes <fingit suppinos iacere ad pluviam dicti ignis; fenerantes,> *sedere*; sodomittas et bestialiter coheuntes ambulare in quadam landa, id est planitie arenosa

6-7 fingit ... fenerantes CDR om. BEGHKLNOQST 7 sedere CDR sedem BHNO espai en blanc E om. GS deum KQ sedere fingit L fingit et T pone che seggono I pone que siguen M 1-12 Ad primam ... nefaria] Et ibi dicit auctor quod venerunt ad quandam landam ubi puniuntur tria peccata scilicet blasfematores sodomittas et coeuntes cum brutis et feneratores prius dicit quod *sedent* et ambulat et tertio *iacent et super eos semper pluvit flamas ignis ardentis* ut in testu dicitur P

Pasqual (XXXV, 24-28): la violència contra la divinal magestat pot ésser comesa en 1ª de tres maneres, ço és blasfemant o luxuriant contra natura o fenerant. Los blasfe-

madors *ensemps ab los sodomites són punits de pluge de flames de foch, ço és que lamp continuadament plou sobre ells*. Un diu Dant que·ls vehé anar en una planícia arenosa

Sembla que β va cometre un salt per homeotelèton (-antes ... -antes) i tot seguit va transcriure *sed(er)e* amb titlla de vibrant (*sedē*): δ la interpretà com a nasal (*sedem*), mentre que ϵ deixà un espai en blanc, conservat per *E*, omès per *GS* i reparat diversament per *LQOT*: *KQ* —o un antecedent comú— conjecturen el complement *deum* per al verb *blasfemantes*; *T* recupera el verb principal *fingit* per conjectura o contaminació; *L* i les traduccions *IM* remunten a un antecedent comú que recupera *fingit* i *sedere*, però que no repara íntegrament la llacuna. El testimoni *P* repara en part la llacuna, però d'una manera molt defectuosa. Pasqual comparteix la llacuna de β («Los blasfemadors ensemps ab los sodomites») i probablement conjectura *ensemps ab* en comptes de *sedē/sedē*, potser entès com una corrupció de *simul cum* (*sīl* 9); però noteu que tot seguit hi afegeix «són punits de *pluge de flames de foch, ço és que lamp continuadament plou sobre ells*», coincidint parcialment amb α («ad pluviam dicti ignis») i encara més amb *P* («et super eos semper pluvit flamas ignis ardentis»).

11. XIV ad 1, 38-40: Unde Statius in secundo ait de hoc: «Non aliter Getice, si fas est credere, Flegre / armatum immensus Briareus stetit aera <contra>», etc. (STAT. Theb. II, 595-596. Lliçó correcta: *aethera contra, etc.*)

38-40 Unde ... etc.] Et hoc probat Statius *P* 39 aera] arena *CR om. K* in ethera *L*; contra *DL om. BCGHKNORS* espai en blanc *EQT def. IM* 40 etc.] *om. EL def. IM* Pasqual no recull la citació.

Anàlisi incerta. Tot i que la semblança entre les abreviatures de *contra* i *et cetera* fa l'error poligenètic, la coincidència de la majoria de testimonis en l'omissió de *contra* fa pensar en un espai en blanc en l'arquetip *X_I*, conservat en α i β , i després reparat per *D*, omès per γ i δ , i conservat per ϵ . En el supòsit que ϵ hagués deixat un espai en blanc, *EQT* l'haurien conservat, *GKS* l'haurien omès, i *K* hauria omès també el mot anterior; per contra, *L* o un seu antecedent ha compulsat la citació amb Estaci. Les traduccions no recullen la citació.

12. xv, 22-23: item quod legitur de *Onna* in Genesi, quod semen fundebat in terram et ideo percussit eum Dominus (cf. Gn 38, 8-10. Lliçó correcta: *Onan*)

22 onna *BR omia dub. C* ona *D omia H* anna *N onira O* espai en blanc *EKQST* de secundo filio Iude nomine onam *G* Onia *L* quando Giuda giacendo con Tamar *I* quando Juda gasiendo con Tamar *M def. P*

Pasqual (xxxvi, 49-50): Item Genesi, Déu percutí de mort *an aquell qui* la sement gitave en terra.

Una grafia *Onā* en l'arquetip *X_I* hauria pogut generar les variants *ona*, *onna*, *omia*, *omā*, *onira* i *anna*, però ϵ deixà el nom en blanc, i aquest espai ha estat conservat per *EKQST*, reparat per *L* amb una lliçó afí a la dels altres testimonis i per *G* amb una glossa: *Onan* és, en efecte, el segon fill de Judà (Gn 38, 2-6). El traductor italià també proposa una glossa, tot i que inexacta: Judà jagué amb la seva nora Tamar, però no practicà l'onanisme (Gn 38, 13-19). Remarqueu, en aquest cas, la discrepància entre *L* i *IM*. La lliçó de Pasqual és incerta: *an aquell qui* pot ésser una manera d'eludir un lloc corromput, però *an* per *a* és una forma excepcional de la preposició. Podríem sospitar, doncs, que Pasqual adaptà *onan* (*onna*, *an*) *qui* i que el demostratiu *aquell* és afegit d'un copista, però la conjectura és arriscada.

13. xvii, 42-45: Unde ait Ovidius: «Nunc Epafus magni genitus de *semine* tandem / creditur esse Iovis *perque urbes iuncta parenti / templa tenet*. Fuit huic animis equalis et annis / Sole satus Feton, quem condam magna loquentem / nec sibi cedentem Feboque parente superbum», etc. (Ov. Met. I, 748-752)

42-45 Unde ... etc.] *om. P* 43-45 *perque ... etc.] espai en blanc K* 43 *semine]* sanguine *B^{pc}N*; *perque* (per quod *NO*) *urbes iuncta* (*urbs unita Q*) *parenti templa tenet* (*tamen R*) *B^{pc}CDENOQR* per quam *urbes espai templa espai B^{ac}* per quam

urbes vitam parenti templa tenet *H* espai en blanc templa *GS* etc. templa *L* espai en blanc *T* def. *IM*

Pasqual no recull la citació.

Anàlisi incerta. β devia presentar una lliçó problemàtica abans i després del mot *templa*. La lliçó de δ no es pot establir amb seguretat: $B^{ac}H$ coincideixen en l'error *per quam*, però B^{ac} deixà en blanc l'espai de *iuncta parenti* i de *tenet* ($t\bar{n}$), mentre que *H* reporta l'error *vitam* (*iu(n)cta* > *uita(m)*) i conserva *tenet*. La lliçó de ϵ també és incerta: potser deixà en blanc l'espai de *per ... parenti* i ometé *tenet* ($t\bar{n}$); en tal cas, *GS* haurien conservat l'espai en blanc, *L* l'hauria substituït per un *etc.* i *T* l'hauria eixamplat ometent *templa*; observeu, però, que *EQ* no presenten aquestes llacunes, que potser reparen independentment. *K* deixa en blanc tot el passatge. Noteu que B^{pc} repara amb Ovidi els buits de B^{ac} i l'error *per quam*, i anota al marge la variant *sanguine per semine*; un *descriptus* de B^{pc} interpreta i transmet aquestes innovacions a *NO*. Les traduccions *IM* no recullen la citació.

14. XVII, 71: «[...] Calchidicaque levis *laudem* super astitit arce» (VERG. *Aen.* VI, 17. Lliçó correcta: *tandem*)

68-71 De ... arce] *om. P* 71 *laudem*] *tandem* *BLNOQ* espai en blanc *EGST* def. *KIM*

Pasqual no recull la citació.

L'error *laudem* es troba ja en l'arquetip X_I , però ϵ hi deixà un espai en blanc, conservat per *EGST* i reparat per *LQ*. *K* omet els dos darrers versos de la citació. No puc distingir si la lliçó de *B* és de B^{pc} , després transmesa a *NO*. Les traduccions *IM* no recullen la citació.

15. XVIII ad 3, 7: «*Computaverunt* iumenta de stercore suo». (Ioel 1, 17. Lliçó correcta: *Computruerunt*)

7 *Computaverunt* *BCDHNOQR* compe *E* comp *seguit* d'espai en blanc *GS* *Computruerunt* *KLT* sono imbruttiti *I* son çahondadas o metidas *M* def. *P*

Pasqual no recull la citació.

És probable que *computaverunt* sigui un error de l'arquetip X_I , tot i que s'ha de considerar poligenètic per una fàcil confusió paleogràfica (*-tru-* > *-tau-*). La lliçó de ϵ és incerta. És possible que llegís *comp* seguit d'un espai en blanc: *GS* haurien conservat l'espai, *E* l'hauria omès, *Q* l'hauria reparat d'acord amb α i δ , i *KL(IM)T* amb la lliçó correcta. També és possible que ϵ presentés una lliçó problemàtica: potser *computaverunt* (*Q*) amb una correcció *-utruerunt* (*KLT*) de difícil lectura, que un possible antecedent comú a *EGS* hauria preferit deixar en blanc; *GS* haurien mantingut l'espai i *E* l'hauria omès.

16. XX ad 1, 74-76: Item fingit Mantos ibi esse, filiam dicti Tiresie. Qua nominata devenit ad *transgressionem* dicendi de origine Mantue.

75-76 Qua ... Mantue] de qua satis clare loquitur in testu *P* 75 *transgressionem* *BCDHLNOR* espai en blanc *seguit* de *gressionem* *EKS* *gressionem* *G* *disgressionem* *QT* *trasgressionem* *I* *trasgresionem* *M*

Pasqual no recull aquesta frase.

La lliçó de l'arquetip X_I era *transgressionem*, però ϵ degué dubtar del prefix i deixar-hi un espai en blanc, conservat en *EKS*, omès en *G*, reparat en *QT* amb la conjectura més previsible i reparat correctament, d'acord amb els altres testimonis, en l'antecedent comú de *L* i *IM*.

17. XX ad 2, 12-18: et accepit virum de Tuscia et ex eo habuit filium nomine Oenum, de quo filio et loco et Mantos scribit Virgilius dum dicit de hiis qui in subsidium Enee iverunt, sic: «Ille etiam patriis agmen *ciet* *Oenus* ab horis, / fatidice Mantos et Tusci fillius *amnis*, / qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen, / Mantua dives *avis*, sed non genus omnibus unum: / gens illi triplex, populi sub gente quaterni... / *hinc quoque* quingentos in *se* *Mezentius* armat, / quos patre Benaco *velatus* arundine glaucha / *Mincius* infeste ducebat in equora pinu». (VERG. *Aen.* X, 198-202, 204-206. Lliçons correctes: *ciet* *Oenus*, *amnis*, *avis*, *hinc quoque*, *se* *Mezentius*, *velatus*, *infesta*)

12-18 de quo ... pinu] et ibi mortua est ut Virgilius dicit in testu P 14 ciet Oenus] aonus CR 15 annis] oenus B^{pc}O euus N; avis DKL annis BCHNOR armis EGQST 16 hinc quoque DLQ hic quoque CR in quoque BHNO *espai en blanc* EGKST 16-17 se Mezentius] se mencem ius D menteque uirus CR se mençem uis BNO se mencentus H 17 velatus] vel latus BHN vel lacus O; infeste] infesta CDR

Pasqual omet la citació.

Tot i que llegí correctament *se Mezentius*, sembla que ε cometé l'error *armis* —induït per l'error d'arquetip *annis*— i substituï *hinc* (o *in*) *quoque* per un espai en blanc que *EGKST* conserven. *L* repara tots dos problemes contaminant amb Virgili o amb un testimoni semblant a *D*, i *Q* repara l'espai en blanc amb la lliçó correcta *hinc quoque*. *K* restaura *avis*, però no pas l'espai en blanc, potser gràcies a la difusió del motiu «Mantua dives avis». Les altres variants confirmen els grups habituals. B^{pc} ha substituït *annis* per l'error *oenus* a partir del context, i la innovació s'ha transmès a *NO*.

18. XXVI ad 2, 3-4: venit ad octavam speciem, que consistit in hiis qui consulendo et suggerendo calidissime, id est astute, alicui consilia prebent et tractus.

3-4 E qui pone di coloro che danno consigli maliziosi e fraudolenti I E aqui pone aquellos que dan maliçiosos consejos e engañosos M 4 et tractus BHNO et tractatus CDLR et *seguit d'espai en blanc* EGKS om. QT def. P

Pasqual no recull la frase.

Les variants *tractus* i *tractatus* són poligenètiques i equipol·lents en el sentit de 'traces, ardots', però ε deixà un espai en blanc després de la conjunció. Com que el context no suggereix quin pot ésser el mot coordinat amb *consilia*, en *EGKS* s'ha conservat l'espai i en *QT* s'ha omès el segon membre de la coordinació. Només *L* ha reparat el buit coincidint amb *CDR*, mentre que les traduccions *IM* eviten el mot.

19. XXVIII, 49-51: Tuncque quidam baro dicti Karuli, senex inhermis, cum sua providentia fecit eum recolligi cum gente aliqua <et dictum Coradinum cum gente sua> poni in conflictu et captivitate.

49-51 Tuncque ... Usciaris] un altre text P 49 providentia BEGHNOQST prudentia CDKR prudentia et providentia L def. IM 50 et dictum Coradinum cum gente sua CDLR om. BHNO *espai en blanc* EGKST et eum fecit Q percossone curradino e presono lui e tutta la sua gente I percuideron a curradino e prendieronlo a el e a toda su gente M

Pasqual (XLV, 83-85): Lavors i baró vell sens armes del dit Carles ab la sua *providència* fou recol·ligir tota la gent de Carles, e mentre aquells de Coradí eren ocupats en la despulla, aquests de Carles vingueren contra aquells e vençeren-los.

Les variants *prudentia* de α i *providentia* de β són equipol·lents. β presentava també una lliçó sospitosa o un espai en blanc que δ va ometre i que ε substituï per un espai en blanc: *EGKST* el conserven, *Q* l'omple per conjectura i l'antecedent de *L* i *IM* el repara coincidint amb *CDR*. El fet que *L* llegeix *prudentia et providentia* suggereix que l'antecedent comú a *L* i *IM* contaminà amb un testimoni de la família α. La lliçó *prudentia* de *K* no sembla contaminació, atès que no repara l'espai en blanc. *Pasqual* llegeix *providència* d'acord amb β i després tradueix segons el context (cf. *In Inf.* XXVIII, 42-43: «Nam dum primo vicisset dictus Coradinus in campo et rupisset gentem Karuli, immediate cepit sparsim cum sua gente campum depredari»).

20. XXIX, 36-37: Fingendo se postea invenire duos spiritus in quibus fuerat illorum qui laborant ad alchimiam falso fatiendam

36 fuerat BHKNOT figurat falsitatem CDR fuerat *seguit d'espai en blanc* EGS fuerant anime L est figura Q 36-37 fuerat ... fatiendam] ostendit cupiditas falsatorum P; Fingendo ... fatiendam] Poi finge trovare quelli due spiriti di coloro che si affaticavano a ffare alchiamia I E despues finge fallar aquellos dos spiritus de aquellos que se trabajavan a fazer alquimia M

Pasqual (XLVI, 6-9) evita el problema: per ço en lo present cercle la alquímia és punida segons l'acte, ço és en ardent foch bollints, ab demonis insufllants al foch, axí cum los alquimistas treballen [...]

La lliçó correcta deu ésser *figurat falsitatem* de α , però β copià *fuera*t seguit d'un mot incompreensible o d'un espai en blanc; δ l'ometé, mentre que ϵ hi deixà un espai en blanc, conservat per *EGS*, omès per *KT* i reparat conjecturalment per *L* i per *Q*. Les traduccions *IM* eviten els mots *in quibus fuera*t. *P* altera la redacció introduint *ostendit cupiditas*, però manté *falsatorum*, coincidint amb *falsitatem* de α .

21. xxx, 32-33: «[...] Imperfectus adhuc infans genitricis ab alvo / eripitur... / *Furtim illum primis Yno matertera cuius*», etc. (Ov. *Met.* III, 310-311, 313. Lliçó correcta: *cunis*)

33 furtim ... etc.] *espai en blanc EGS*; cuius] *cunis in mg. B^{pc}DK cinis CNOR def. IMP*

Pasqual no recull la citació.

O bé l'espai en blanc de *EGS* és indicatiu d'un antecedent comú i no remunta a ϵ , o bé *KLQT* tenen un antecedent comú que ha contaminat amb altres testimonis, perquè altrament és impossible que poguessin coincidir a recuperar precisament el v. 313 (amb l'error *cuius* en *L* i *T*). A favor de la primera opció, vegeu en l'aparat les variants de xxx, 22, 42 i 51. L'error *cinis* per *cunis* és poligenètic i induït pel context de la mort de Sèmele.

L'anàlisi dels llocs en què el subarquetip ϵ potser deixà espais en blanc per evitar una presumible corrupció del seu antígraf —una lliçó absurda o cancel·lada, una omisió, un espai en blanc— no solament proporciona un nombre suficient d'errors significatius que confirmen la separació dels grups α/β i δ/ϵ , sinó també alguns indicis relatius a l'estructura interna de cada grup i també al text que transmet cada testimoni.

I. Els testimonis *E* i *GS* conserven la majoria dels espais en blanc i és probable que remuntin a un antecedent comú que n'afegia de nous (15, 21). *E* només omet un espai en blanc (5) i en repara tres (5, 6, 13) per conjectura o consultant els *auctores* (Virgili, Ovidi). *GS* ometen junts tres espais (4, 10, 11) perquè ho feia llur antecedent comú; *G* n'omet un altre (16) i innova en un cas (12); *S* no introdueix cap modificació, tret d'una lliçó incorrecta escrita al marge per una segona mà (7), provinent del seu antígraf o d'un altre testimoni.²⁶

II. El testimoni *T* conserva deu espais en blanc i resol els altres de la manera més fàcil: n'omet sis (1, 4, 5, 6, 18, 20), conjectura dues esmenes (10 singular i 16 coincident amb *Q*) i en un cas (15) llegeix o repara correctament amb *KL* (*Computruerunt*) contra espai o omisió de *EGS* i una esmena de *Q* amb α i δ .

III. El testimoni *Q* conserva set espais en blanc, n'omet dos coincidint amb *T* (5 i 18) i conjectura quatre esmenes (19 i 20 singulars, 10 coincident amb *K* i 16 amb *T*), mentre que en la resta de casos reporta la lliçó de α i δ (15) o, senzillament, la correcta (3, 7, 9, 13, 14, 17, 21).

IV. El testimoni *K* omet o reescriu en set casos tot el passatge que conté el lloc crític; només conserva, doncs, sis espais en blanc, n'omet dos (11, 20), conjectura dues esmenes (6 singular i 10 coincident amb *Q*) i només reporta una lliçó correcta en quatre casos (1, 3, 15, 21).

V. El testimoni *L* només conserva un espai en blanc (8), n'omet dos (7, 13) i potser en repara dos per conjectura (10, 20). En tots els altres casos reporta una lliçó presumiblement correcta: en dos és probable la consulta de Virgili (5, 14), però en la majoria sembla que contamina amb un testimoni dels grups α o γ (1, 2, 3, 4, 6, 9, 11, 12, 16, 17, 18, 19). Això també explica l'incipit que induí Chiamenti a comptar *L* i el seu *descriptus V* dins el grup

26. Vegeu *infra* 5.1.

que anomenem γ . La comparació amb *IM* demostra, d'altra banda, que aquesta contaminació no és obra de *L*, sinó que remunta a un antecedent comú: dels onze casos comparables, n'hi ha set de relació entre *L* i *IM* (1, 3, 9, 10, 15, 16, 19); tres en què l'adaptació de *IM* no transparenta el model (6, 12, 18), i només un de discrepància (20), en el qual *L* ofereix una conjectura singular (*fuera[n]t anime*) i *IM* ometen perquè l'antecedent comú no havia reparat l'espai en blanc. Certament, és impossible explicar per què el responsable de la contaminació no va resoldre alguns casos en què *L* no reporta les solucions de α o γ (7, 8, 10, 13, 20), si bé podem especular amb l'estat fragmentari del model de contaminació; sigui com vulgui, el fet és que reparà la majoria dels buits i que, quan no va poder reparar, deixà un espai en blanc (8, 20) o bé assajà una conjectura (10). Les omissions de 7 i 13 es podrien imputar al copista de *L*, però també podrien ésser degudes a una intervenció anterior a l'antecedent de *ILM*, que ja no hi hauria trobat espai en blanc.²⁷

VI. El testimoni *P*,²⁸ inclòs dins el grup β , ofereix un text dràsticament escurçat i reescrit, de manera que la comparació només és factible en set casos (1, 3, 6, 7, 8, 10, 20) i amb la màxima cautela. Només en un cas podem constatar que *P* comparteix els problemes de β (10), perquè en dos casos omet precisament el lloc crític (1, 3) i en quatre ofereix una lliçó relacionada amb α (6 *auxit*, 7 *pellis*, 8 *canarum*, 20 *falsatorum*) en oposició a δ i a ϵ (vegeu també 10 *iacent et super eos semper pluvit flamas ignis ardentis*). Aquestes coincidències fan descartar la conjectura, però són massa escasses per a extreure'n una conclusió ferma: és possible que un antecedent de *P* hagi contaminat amb un descendent de α , però també és possible que *P* ocupi en l'*stemma* un lloc superior a δ i a ϵ : $X_I = \alpha / \beta' [P \beta'' (\delta / \epsilon)]$. D'acord amb aquesta segona hipòtesi, els errors que atribuïm generalment a β correspondrien en realitat a dos subarquetips diferents que només podríem distingir en presència de *P* (β' = errors comuns de δ , ϵ i *P*; β'' = errors comuns de δ i ϵ en oposició a *P*). Atesa la impossibilitat de contrastar *P* amb δ i ϵ en la majoria dels llocs crítics, en absència de *P* no tenim altra opció que assignar simplement a β tots els errors comuns de δ i ϵ , sense distingir entre els hipotètics β' i β'' .

VII. Joan Pasqual sol evitar les citacions i els passatges que contenen presumptes corrupcions. No obstant això, en dos casos ofereix una lliçó coincident amb δ en errors que remunten probablement a β (1, 5), mentre que en sis casos la seva adaptació no transparenta clarament la lliçó del seu antecedent π (3, 6, 10, 12, 19, 20), si bé almenys en un cas ofereix una coincidència molt remarcable amb *P* (10).

3.4. Discussió d'altres casos

I ad 1, 20-21: In qua vult innuere auctor se a recto calle deviasse [in] predicto et ivisse errando per *prava* et *silvestria loca diu*, id est per operas viciosas, ut cecatus in nocte.

21 *prava BHNO prava et diversa C prata DEKGQST patra L def. PR; prava et silvestria] silvestria et prava A*

Pasqual no recull el passatge.

D i ϵ deuen haver comès el mateix error independentment, induïts pel context; no és probable que δ , *C* (o γ) i *A* hagin pogut detectar i esmenar l'error.

27. Vegeu *infra* 5.2.

28. Vegeu *infra* 6.

III ad 3, 32-33: «[...] “Dic,” ait, “o virgo, quid vult concursus ad *amnes*, / *quidve* petunt anime vel quo discrimine ripas...?”». (VERG. *Aen.* VI, 318-319. Lliçons correctes: *amnem*, *quidve*)

def. KPR 33 amnes] amnem *EGLQST*; quidve] quive *BCDHNO* Quid due *Q*
Pasqual no recull el passatge.

Si *amnes* i *quive* són errors d'arquetip, les innovacions de ϵ són errors conjuntius.

V ad 1, 7-8: «*Vermis eorum non morietur*», quod exponitur «id est, *remorsio* conscientie»

7 remorsio] remorsus *EGKLQST* def. PR

Pasqual (XVI, 13): remorsus

Pasqual coincideix amb ϵ , però *remorsus* és el mot habitual i la innovació és poligenètica.

VI ad 1, 36-37: *spretis* epulis regalibus, assumendo vilia legumina. (Lliçó correcta: *spretis*)

36 spretis *CEGLRST* su(m)ptis *BHKNOQ* sptis amb titlla sobre la p *D* def. P

Pasqual no transmet el final de la frase.

L'error *su(m)ptis* de *KQ* i δ és poligenètic per ambigüitat de la titlla sobre *sptis* i atracció de *assumendo*.

VII ad 1, 24-25: «*Cuncti dies sui laboribus et ruinis pleni sunt*». (Eccl 2, 23. Lliçó correcta: *aerumnis*)

24 ruinis *BDHNO* erumpnis *CEGKLQRST* def. P

Pasqual (XXIII, 48): ruinis

Són lliçons equipol·lents, però també llegim *ruinis* en la IIIa red. Probablement γ i ϵ han innovat independentment. Per tant, aquest lloc no agrupa *Pasqual* amb δ , però el separa de ϵ .

VII ad 2, 111-112: «*Nos*», ait ipsa Fortuna, «*constantia* nostris moribus *alienam et expleta* hominum cupiditas *alligabit?*» (BOETH. *Phil. cons.* II, pr. 2, 8: «*nos ad constantiam nostris moribus alienam inexplata hominum cupiditas alligabit?*»)

def. P 112 constantia ... alienam *BNOS* constantiam ... alienam *H* constantiam ... aliena *G* constantia ... aliena *QT* ad constantiam ... alienam *CDKLR* ad alienam constantiam ... *E*; et expleta (expreta *Q*) *BHNOQT* inexplata *CDEGLRS*; alligabit *CGHNOQRS* alligabit amb signe d'interrogació *BKL* alligabat *D* alligabit(ur) *dub.* *E* alligat amb interrogant o alligat(ur) *dub.* *T*

Pasqual (XXIV, 110-111): constancia ... aliena et expleta ... alligabitur

L'omissió de la preposició *ad* en el subarquetip β podria haver generat les vacil·lacions que afecten *constantiam* i *alienam*; *EKL* esmenen amb Boeci o per contaminació amb descendents de α . La semblança entre les abreviacions de *in* ($\bar{i}$) i *et* (τ) genera l'error *et expleta*, en el qual han coincidit δ i *QT*. També sembla que β , δ i ϵ van escriure després del verb *alligabit* un signe d'interrogació que en *BKL* es conserva, en *HNO* i *GQS* s'omet, i en *ET* es confon amb una abreviació de la desinència *-ur*. *Pasqual* transmet tots tres errors coincidint amb *T*, però no són conjuntius ni separatius.

IX ad 2, 19-23: Unde dicitur: «*Tres* agitant mentes Furie, ratione carentes: / si tibi baccatur mens, tunc Aletto vocatur; / at tunc Tesifone *rumpitur* cum iurgia voce; / at si latifera despumat ora, Megera.» Item et illud aliud: «*Mentes, verba, manus sordent: Alecto flagellat / mentem, Tesifone verba, Megera manus.*» (WALTHER 1969: 1016, núm. 19372; JOHN OF GARLAND, *Integumenta Ovidii*, IV, 199-200. Lliçons correctes: *rumpit*, *mentes* o *mentem*)

21 rumpitur *BHNO* rumpit *CDR* rumpunt *EGKLQST* def. P 23 mentem] mente *BHNO*

Pasqual (VII, 48-55): erumpitur ... mentem

L'ambigüitat sintàctica ha generat diverses interpretacions de les abreviatures: *rumpit* si el subjecte és «Tesifone»; *rumpunt*, si és «iurgia»; *rumpitur* provoca una sintaxi defec-tuosa. δ i *P* coincideixen en l'error *mente* per ommissió d'una titlla i no és error conjuntiu. *Pasqual* coincideix parcialment amb δ en la lliçó *erumpitur*, però podria ésser una lliçó de β , que ϵ hauria esmenat per conjectura.

IX ad 2, 55-56: Unde dicte sunt «Gorgones», et maxime ipsa Medusa, quasi ‘terre cultrices’; grece enim dicitur terra «gonge», ‘cultura’. (Lliçons correctes: *dicte, ge enim, gorge*)

55 dicte] dicti *BGHNOQST* 55-56 grece ... cultura] gorge enim grece latine terra dicitur *K*; grece enim *BEGHKNOQST* gō enim *P* ge enim *DL* Ge enim grece latine *C* geu etiam grece *R* 56 gonge *BHNO* golge *CR* gorge *DEGKLQST* gōn *P*

Pasqual (XXXIII, 49-50): E per ço són dites *Gòrgones*, specialment *Mendussa*, quasi ‘terre cultrices’; grece ‘terra’ dicitur ‘gonge’ ‘cultura’.

La lliçó de l’arquetip *X₁* devia ésser «*ge enim* dicitur ‘terra’; *gorge*, ‘cultura’», encara que *gorge* és una deformació del mot *orgia/ergia*; cf. *FULGENCI, Mit. I, 21*, i esp. *Mythogr. I, 127, 9-10*: «Gorgones quasi ge oreges, id est terre cultrices, ge enim Grece Latine terra, orgia dicitur cultura»; *Mythogr. II, 135, 8-9*: «Gorgone dicuntur quasi terre cultrices, γῆ enim terra, orgia cultura dicitur»; *Mythogr. III, 14, 1*: «Gorgones quasi γεωργοί, id est terrae cultrices dictae sunt; γῆ enim terra, ἐργία cultura interpretatur» (ed. *BODE* 1834: 251). *D* llegeix correctament *ge enim*, mentre que *γ* degué mencionar les llengües segons la fórmula etimològica (*grece, latine*). Aquest mateix hàbit degué induir *β* a confondre *ge* amb l’abreviatura de *grece*; el cas de *P* no és clar, *K* innova independentment i *L* restaura l’etimologia correcta, probablement per contaminació amb un descendent de *α*. L’error *dicti* de *β* ha passat mecànicament a molts còdexs; d’altres han esmenat independentment. *Pasqual* hereta l’error *grece* de *β* i coincideix amb *δ* i potser amb *P* en la corrupció paleogràfica *gonge*.

IX ad 3, 8-9: Nam licet Virgilius, id est ratio, per speculationem particularium *virorum* supradictorum incontinentie duxerit auctorem [...] (Lliçó correcta: *vitiorum*)

8 vitiorum *CDKLRT* virorum *BEGHNOQS* def. *P*

Pasqual no transmet el passatge.

Sembla que *virorum* és un error de *β* esmenat per *KLT*, potser independentment.

IX ad 3, 16: Et fingitur cum virga que dicitur *caducum*, que dividit serpentes. (Lliçó correcta: *caduceum*)

16 caducum *BEGHOQST* caduceum *CDKNR* caducea *L* def. *P*

Pasqual (XXXIII, 85): caducum

Sembla que *caducum* és un error de *β* esmenat independentment per *KLN*. Cal advertir que més avall (IX ad 3, 23) apareix el mot *caduceatores*, que pot alertar els copistes. *L* fa concordar *caducea* amb *virga*, com si fos un adjectiu. *Pasqual* transmet l’error de *β*.

IX ad 3, 28: «[...] Strixit in novem circumflua campis [...]» (*STAT. Theb. II, 5*. Lliçó correcta: *Stix inde*)

28 Strixit in] stix inde *CDLR* strinxit in *KN* strinsit *Q* strinxerit in *T* def. *P*

Pasqual no transmet la citació.

β degué llegir *Strixit in* per interpretació errònia de l’abreviació (*stix in*); *KNQT* esmenen gramaticalment segons el passatge de *stringo*, i *L* deu contaminar amb un descendent de *α*.

IX ad 3, 50-54: «Umbrarum *ibi* locus est, sompni noctisque sopore: / corpora viva nefas Stigia vettare carina. / Nec vero Alcidem me *sum letatus euntem* / accepisse lacu, nec *Theseum Peritheumque*, / diis quamquam geniti atque invicti viribus essent. / Tartareum ille manu custodem in vincula petivit / ipsius a solio regis *transitque* trementem». (*VERG. Aen. VI, 390-396*. Lliçons correctes: *hic, sum letatus, euntem, Thesea, Pirithoumque, in vinc(u)la, traxitque*)

def. *P* 50 *ibi*] *hic* *B^{pc}CDKLNOR* 51 *sum letatus*] *subletatus* *B^{pc}H*; *euntem*] *eundem* *T* 51-54 *nec ... trementem*] *om. K* 52 *Theseum*] *Thesea* *B^{pc}NO*; *Peritheumque*] *perithoumque* *B^{pc}EQ* *pitheumque* *H* 53 *in vincula*] *invida* *CR* *in vicla* *D* *in vincla* *Q* *espai en blanc* *T*; *transitque* *B^{pc}HO* *traxitque* *B^{pc}* *traxitque* (*trass-*) *CDEGLNRST* *trans* que *Q*

Pasqual (x, 17-23): *ibi ... ablectatus eundem ... Teseum puteumque ... in vincula ... transitque*

B^{pc} transmet a *NO* esmenes fetes amb Virgili. L'error *ibi* remunta probablement a β , però *KL* esmenen; δ transmet a $B^{ac}H$ els errors paleogràfics *subletatus* (*su3* 'sum' > *sub*) i *transitque*; *eundem* de *T* és també un fàcil error paleogràfic (*nct* > *nd*). Malgrat les coincidències de Pasqual, no es poden considerar errors conjuntius.

IX ad 3, 63-65: *Ista sepulcra figurant tenaces et occultas et putridas credulitates eorum, quia ut corpora mortua sepulcra et putrida tenent, ita dicte eorum oppiniones tenent <eos ut corpora iam> mortua et sepulta.*

def. P 63 *credulitates*] *crudelitates CKLOQ*; *quia*] que *CDR* 64 *corpora mortua sepulcra* (*sepulta CR*) et *putrida tenent BCDHR* *corpora mortua et putrida* (*putrida et mortua ET*) *sepulcra tenent EGKLQST*; *ita dicte eorum oppiniones tenent om. CLR* 64-65 *sepulcra ... mortua²] om. NO*; *eos ut corpora iam DR* *eos C om. BDEGHKLNOQST* 65 *mortua et sepulta] om. C*

Pasqual (xxxiv, 20-22): Aquests sepulcres són les crueltats pudrides e occultas d'ells, les quals són en ells axí cum en sepulcres continents pudreminer, axí cum los còssors morts e pudrits e pudents són continguts en los sepulcres.

Anàlisi incerta. α i β s'oposen en dos llocs: 63 *que* per *quia* sembla un error poc significatiu de α , mentre que β sembla que omet 64-65 *eos ... iam*. Potser induït per *que*, γ ha comès l'error paleogràfic 64 *sepulta* (c^a > *ta*) i l'omissió 64-65 *ita ... tenent* per un possible salt d'igual a igual; *L* hi coincideix independentment o per contaminació amb un descendent de γ . *NO* també han comès una ommissió per salt d'igual a igual (64-65 *sepulcra ... mortua²*). ϵ ha millorat la sintaxi desplaçant el subjecte 64 *sepulcra* que interrompia la coordinació *mortua et putrida*. L'error 63 *credulitates* > *crudelitates* és clarament poligenètic i l'han pogut cometre diversos copistes de manera independent. Les lliçons *crueltats* i *les quals* de Pasqual no impliquen error conjuntiu. Noteu que, en la seva explicació de la imatge, Pasqual inverteix els termes i identifica els heretges amb els sepulcres, i llurs opinions herètiques amb cadàvers putrefactes.

X ad 1, 32: «Ovis enim errabunda occidi non debet, sed ad *cautelam* reduci.» (ALAIN DE LILLE, *De fide catholica contra haereticos*, II, 20. Lliçó correcta: *caulas*)

32 *cautelam BCDHNOR* *caulam EGLQST* *caulas K def. P*

Pasqual (xxxiv, 47): *cautela*

Sembla que ϵ esmena per conjectura l'error *cautelam* de l'arquetip X_1 , mentre que *K* coneix l'autoritat citada. La lliçó *cautela* de Pasqual no l'agrupa amb δ , però el separa de ϵ .

XIV ad 1, 25-26: *Etiam dicendo verbis poeticis quod dixit ille Capaneus de fabro suo Vulcano, quomodo Iupiter vocavit eum.*

26 *eum] om. EGKQST def. P*

Pasqual (xxxv, 52-53): Júpiter, qui [...] demanà adjutori de Vulcà

L'omissió del pronom sembla un error de ϵ , però *L* el pot haver restituit per conjectura o per contaminació. L'adaptació de Pasqual no permet de reconèixer la lliçó del seu model.

XIV ad 1, 34-35: *cum omnibus fabris Ethene, quos vocant poete Cicoplides seu Thelchines*

35 *cicoplides BDOPR* *ciclopites C* *ciclopides HN* *ciclopes EGKLQST*

Pasqual (xxxv, 62): *acoplides*

Sembla que *cicoplides* és un error de l'arquetip X_1 ; per tant, l'esmena *ciclopes* de ϵ es pot considerar un error conjuntiu que, a més a més, separa ϵ de δ i *P*. La lliçó *acoplides* de Pasqual és un fàcil error paleogràfic (*ci* > *a*) ja present en l'antecedent π o comès en la tradició catalana; en qualsevol cas, deriva de *cicoplides* i, per tant, el separa de ϵ .

XVIII ad 2, 36-38: *Unde Ovidius in VIII^a egloga ait de hoc: [...], etc. De seductionibus etiam huius Iasonis ait Ovidius [...].* (Lliçó correcta: *Virgilius*)

36-42 *Unde ... tue?] Et hoc probat ovidius P* 37 *Ovidius BDHNO* *Virgilius CEGKLQRST*

Pasqual (xlii, 59): *Ovidi*

Sembla que *Ovidius* és un error de l'arquetip X_I transmès per α a D i per β a δ i probablement a P , però esmenat independentment per γ i per ε . La lliçó *Ovidi* de Pasqual no l'agrupa amb δ o P , però el separa de ε .

XX ad 1, 34: Iosue sorte *acquisivit*, mandato Dei, furtum Acor

34 *acquisivit BHNO* *perquisivit CDR* *inquisivit EGKLQST* def. P

Pasqual (L, 44): fou trobat

La difracció del prefix confirma els grups α , δ i ε , però l'adaptació de Pasqual no transparenta la lliçó de π .

XXVI ad 2, 20-21: Psalmista dicente: «Appone ori meo custodiam, et hostium *circumstantiis* labiis meis» (Ps 140, 3. Lliçó correcta: *circumstantiae*)

21 *circumstantiis*] *circumstantie EGKLQST*

Pasqual no transmet la citació.

La lliçó de l'arquetip X_I devia ésser *circumstantiis*, que ε esmena.

XXVIII, 29-31: per Karulum, missum per Ecclesiam et factum regem Scicilie per Urbanum papam et Apulee de M^oCCLXV^o contra dictum regem Manfredum

30 de *BHNOP* d' D anno domini CR in *EGKLQST*

Pasqual (XLV, 69): anno

La lliçó de l'arquetip X_I devia ésser *do* i *d* per *anno domini*, però β la confon amb *de* o amb l'abreviatura *d'* (= *de*) i transmet l'error a δ i a P , mentre que ε conjectura l'esmena *in*. La innovació *anno* de Pasqual, coincident amb γ , potser no transparenta la lliçó de π .

XXVIII, 47-49: «[...] Adde quod animus ipse in *audientiam* non potest esse pronus, qui diversa fuerit cura sollicitus; unde mens dedita preliis non debet aliis cogitationibus occupari». (CASS. Var. I, 17, 2 [CCSL 96: 26]. Lliçó correcta: *audientiam*)

47 *audientiam BCDHNOR* *audaciam EGLST* *audacia KQ* def. P

Pasqual (XLV, 81): *audienciam*

Sembla que ε esmena per conjectura l'error *audientiam* de l'arquetip X_I . Pasqual transmet l'error de l'arquetip, cosa que el separa de ε .

3.5. Conclusió

Els arguments que acabem d'analitzar permeten de suggerir el següent esquema de relacions entre els descendents de β :

$$\beta = (P \pi \delta [BHNO] / \varepsilon [EGKLQST])$$

El nombre i la qualitat dels seus errors demostren que els testimonis *EGKLQST* remunten a un antecedent comú ε , confegit per un copista escrupolós que comet pocs errors accidentals i que, en canvi, deixa molts espais en blanc per evitar de transcriure lliçons presumiblement corruptes i practica l'esmena amb mesura i encert, fins i tot detectant alguns errors d'arquetip. També hem pogut comprovar que moltes lliçons peculiars o correctes del testimoni L són el resultat d'una intensa contaminació amb un descendent de α o de γ , tot i que el responsable d'aquesta contaminació és probablement un antecedent comú a L i a les traduccions *IM*.

Pel que fa als testimonis *BHNO*, cal admetre que els errors significatius que relacionen la parella *BH* —més avall comprovarem que *NO* davallen d'un *descriptus* de B^{pc} — no són gaire nombrosos ni absolutament separatius: tot i que el més probable és que *BH* remuntin a un antecedent comú δ , no podem excloure totalment la possibilitat que tots dos derivin directament de l'antecedent β que comparteixen amb ε , segons l'esquema següent: $\beta = ([BNO] H$

ε). En aquest cas, els errors comuns que hem imputat a δ per oposició a ε serien errors de β heretats independentment per B i H i esmenats per ε.

Els llocs crítics en què P és comparable són massa escassos, i les seves lliçons massa poc fiables, per a arriscar una hipòtesi sobre la seva posició en l'*stemma*. Hem constatat que no s'inclou en la família ε ni en la probable família δ, i que podria ocupar un lloc fins i tot superior a l'antecedent comú de δ i ε (β''), segons l'esquema següent: β' = P β''(δ / ε). Sigui com vulgui, l'absència de P en la majoria dels llocs crítics no permet de distingir sistemàticament entre β' i β'', i ens obliga a assignar simplement a β tots els errors comuns de δ i ε.

Tot i que el text de Pasqual no s'ofereix a la comparació en molts dels llocs crítics analitzats, podem assegurar que el seu antecedent π no davalla de ε. També és probable, però, que no davalla de δ, atès que no comparteix tots els errors comuns de BH i, d'altra banda, la majoria dels que hi comparteix podrien remuntar a β. Més avall considerarem els seus punts d'afinitat amb P.

4. ANÀLISI INTERNA DEL GRUP δ

Els testimonis BHNO constitueixen probablement un grup, dins del qual els testimonis NO deriven amb tota seguretat d'un *descriptus* de B que incorporava la majoria de les esmenes que una mà correctora practicà en aquest còdex (B^{pc}).

4.1. El grup NO

Els testimonis N i O ofereixen força lliçons singulars: en O n'hi ha moltes d'absurdes per error paleogràfic, mentre que N tendeix a innovar i conté més omissions accidentals. No obstant això, NO coincideixen en un gran nombre d'errors i variants —fins i tot partícules i grafies— que els oposen a BH. És per això que a partir del capítol IX no se n'han recollit en l'aparat les lliçons comunes, assimilant-les a les *lectiones singulares* dels altres testimonis. Vet aquí una selecció representativa dels diversos errors que comparteixen, alguns dels quals es poden considerar conjuntius i separatius:

I ad 1, 8 intrasse] errasse NO incurrisse *dub. T*; II ad 2, 16 Nascetur] Nascitur HQ Egredietur NO; II ad 2, 16-17 et foras ... ascendit] et flos de radice eius [eius *om. O*] ascendit CLNO *om. K*; II ad 2, 35 patrare] patrare] CD perpetraret NOPT; II ad 2, 47 opulentissimo] opum lentissimo NO; III ad 3, 15 Et Psalmista] *om. G* et per salmistam N et per salmista O; IV div., 4 tractat] tentat NO; IV ad 3, 35-36 Unde ... Dardanum] *om. NO*; IV ad 3, 84-85 philosophus] filius NO; V ad 1, 20 verbum] verum L de verbis NO; V ad 1, 21 Gnosius] Gnosius C Generosius GNOS generosus T; V ad 1, 35 improba] propria NO; V ad 3, 1 infamatos] in fama CR istimatos NO; V ad 3, 23-24 et² ... tempus] *om. NO*; V ad 3, 41 qua tantum] quantum NO; V ad 3, 44 Magnanimum] magnum CNOR; V ad 3, 57 eius] ·A· NO; V ad 3, 74 legerunt] legebat L legitur NO; VI ad 1, 2 rationabili] rationabili vel rationali D rationali EKLQS mundi H naturali NO; VI ad 1, 22 Terre] certe NO; VI ad 2, 2 venient] venire debent K remanent NO devenient T; VI ad 2, 9-10 romano ... principi] *om. NO*; VII ad 1, 26 pauperiem] pauperi e(st) NO; VII ad 1, 49 contendunt] concedunt NO; VIII ad 1, 14-15 ut ... figurantis] *om. NO*; VIII ad 1, 69 amodo] amor NO *om. T*; IX ad 3, 64-65 sepulcra ... mortua² *om. NO*; X ad 3, 8 igitur agitur²] hic agitur CDLR agitur KT hic aliquid agitur NO; XIII ad 1, 72 rapine] aupine NO; XIV ad 2, 38 Acrum] achri CR acrim D archum H atrium NO; XVIII ad 3, 11 cum quis] cum CR si quis D certa quis NO; XX ad 2, 34 augurio] augurio B aurio NO; XXVI ad 1, 3 verum ... sompniatur *om. NO*; XXX, 10-11 ingredi ... Iohannem] *om. NO*

També és segur que l'un no és còpia de l'altre: *N* presenta errors, omissions i innovacions que no es troben en *O*;²⁹ així mateix, *O* presenta un gran nombre d'errors, sobretot paleogràfics, que no han passat a *N* i que sovint no eren restituïbles per conjectura;³⁰ finalment, tampoc no manquen casos en què tots dos testimonis reporten lliçons errònies.³¹

4.2. El grup BNO i les correccions de B ($B^{ac/pc}$)

L'anàlisi del grup *BNO* ens obliga a tenir en compte que el testimoni *B* conté un gran nombre de correccions practicades pel mateix copista o per una segona mà. Ultra les incidències de còpia habituals, hom hi ha esmenat algunes citacions dels *auctores* (especialment Virgili i Ovidi) i també hi ha introduït algunes correccions gràfiques, lèxiques o gramaticals. L'operació no és gens extraordinària: altres testimonis del *Comentum* són còpia en net d'un antecedent en què també s'han esmenat les citacions de Virgili, d'Ovidi, de Boeci o de la Vulgata; però *B* és l'únic testimoni que ens permet d'assistir a la fase de correcció i de llegir el text *ante correctionem* (B^{ac}) i el resultat *post correctionem* (B^{pc}).

Gràcies a aquesta distinció podem constatar que, en presència de correccions de *B*, generalment es verifica l'oposició $B^{ac}H/B^{pc}NO$; per consegüent, podem afirmar que *NO* són descendents de B^{pc} . Com veurem, també cal remarcar que, en alguns casos, *NO* llegeixen amb B^{ac} en oposició a B^{pc} , no incorporant fins i tot algunes esmenes que remunten al procés de còpia de la primera mà. D'aquestes coincidències de *NO* amb B^{ac} se'n dedueix que l'antecedent comú de *NO* no és pròpiament B^{pc} , sinó un *descriptus* de B^{pc} que recollí la majoria de les esmenes de *B*, però no totes —ni tampoc, òbviament, les posteriors a la còpia d'aquest *descriptus*. A més a més, aquest *descriptus* conjecturà esmenes i cometé errors paleogràfics que expliquen algunes de les discrepàncies entre B^{pc} i *NO*.

L'únic cas en què *H* comparteix la lliçó de B^{pc} no desmenteix la relació $B^{pc}NO$ i potser mereix un comentari a part:

IV ad 3, 23-25: Et quod dicit, quod dictum fluvium transierunt ut terram solidam, est quod affectus doctrine in eis iam solidatus erat, et sic absque labore [*transibant*] *sciebant*.

24-25 *sciebant* $B^{ac}CDEGKLQS$ *transcibant* B^{pc} *transsibant* *H* *transiebant* *dicebant* *N* *transiebant* *O* *fiabant* *T* *def. PR*

Pasqual (XV, 75-77): Lo passar per lo fluvi axí cum per la terra sòlida és que lo voler de la doctrina en ells era solidat, que sens treball passaven e eren conformes a las sciències.

La lliçó de l'arquetip X_1 i del subarquetip β és *sciebant*. B^{ac} també llegeix *scieba(n)t*, però la mà correctora habitual expuntua la *e* i afegeix *tra(n)* davant del mot a la interlínia superior. Les lliçons de *NO* fan pensar que el *descriptus* de B^{pc} entengué *transiebant* *dicebant*, potser com a variants alternatives. *H* llegeix clarament *tra(n)ssiba(n)t*. Aquesta coincidència entre B^{pc} i *H* podria indicar que el corrector de *B* consultà *H* o un testi-

29. Errors de *N*: I ad 1, 31 medio] *om. N*; II ad 2, 7 corporaliter] corruptibiliter *N*; II ad 2, 21 et] et hoc ex virtute divina *N*; III ad 1, 29 virtuose] virtute *N*; IV ad 3, 53 Cornelia ... filia] *om. N*; IV ad 3, 70 filii] *om. N*; V ad 1, 41 ratio] *om. N* nō *O*; V ad 3, 64 ex visione] et in visione *N* et visione *O*; VI ad 2, 19 et prohibetur ... fieri] *om. *LN*; VI ad 2, 22-23 Tre ... seu ius] *om. N*; VII ad 2, 12 sussunt] sunt *N*; VII ad 2, 35 conditio] cognitio *L* et auctor *N* et dictio *O*; VII ad 2, 88 moribus] in omnibus *N*; VII ad 2, 92-93 Et ... «necessitatem»] *om. N*; VIII ad 1, 10 sua] in sua *CDR* summa *N*; VIII ad 1, 23 vita] vitia *N*; X ad 1, 18-19 et ... mortis] *om. NT*.

30. Errors de *O*: I ad 1, 34 debemus] de venī *O* debet *LT*; I ad 1, 35 vicia] vita *O*; II ad 2, 37 lactati] allactati *C* lactati sunt *O*; II ad 2, 46 longo] logum *E* legem *O*; III ad 1, 4 atrī] atici *O*; V ad 1, 33 David] *om. C* dandum *O*; V ad 2, 2 inanes] in naves *O* in annes *Q*; V ad 3, 5 filio] *om. O*; VI ad 1, 27 Satis est] satis *N* satsique *O*; VII ad 1, 3 et preesse] compensse *H* et precem *O*; VII ad 1, 7 vivum] vivere *N* unde *O*; VII ad 2, 7 fatum] factum *HQ^{ac}ST* statum *O*; VII ad 2, 13 fatum] statum *O*; IX ad 3, 36 noster] nostri $B^{pc}NT$ nostro *O*.

31. Errors de *N* i *O*: IV ad 3, 33 Eletram] elletam *N* electam *O*; 48 peltis] pestis *N* peltro *O* polcis *S* pretis *T*; V ad 3, 52 compleret] complēt *B* complent *H* complebit *N* complet *O*.

moni afí; però també és possible que δ transmetés la lliçó *sciebant* acompanyada de l'alternativa *transibant*: *H* hauria adoptat aquesta variant, mentre que *B* hauria adoptat primer la lliçó comuna i després, en fase de revisió, hauria tornat a l'antecedent i hauria adoptat la variant alternativa. L'adaptació de Pasqual és sorprenent, perquè també podria reflectir una doble lliçó: «passaven [= *transibant*] e eren conformes a las sciências [= *sciebant*]». Sembla un indicatiu de relació amb δ , però no es pot excloure fins i tot la possibilitat que l'alternativa *sciebant/transibant* fos ja present en β , reproduïda per δ i descartada per ϵ .

4.2.1. Errors *BNO* o de *NO* induïts per *B*

En cas d'error de *B* o de difracció *B/H*, els testimonis *NO* solen coincidir amb *B* (*BNO/H*):³²

v ad 3, 3 post] pōst (= *postea*) *B* pō ea (= *postea*) *NO*; v ad 3, 67 fertur] fertē *B* facē *N* ferere *O*; v ad 3, 63 color aptus] coloratus *BNO* color actus *CD^{pc}* color *L calor aptus *R*; vii ad 1, 15 equaliter] et qualiter *BNO*; xv, 60 ad ictus] adiectus *BNO* aditus *CDT*; xx ad 1, 65 voluptas] voluntas *BNO* volutas *H*

De fet, els testimonis *NO* davallen d'un *descriptus* de *B* que transmeté errors de *B* o induïts per les característiques paleogràfiques de *B*. Davant la dificultat d'interpretar una grafia massa atapeïda o defectuosa de *B*, el seu *descriptus* no s'estigué de copiar lliçons gairebé absurdes que encara es reflecteixen en *NO*:

IV div., 4 tractat] tentat *NO* (*tētat* > *tētāt*); v ad 3, 1 infamatos] istimatos *NO* (*īfamatos* > *istimatos*); v ad 3, 57 eius] ·a· *NO* (*ei⁹* > a), etc.

També és significativa l'omissió viii ad 1, 14-15 ut ... figurantis] *om. NO*, atès que no és el resultat d'un salt d'igual a igual, sinó d'un salt de ratlla que s'explica fàcilment a partir de *B*: el seu *descriptus* saltà del primer mot d'una ratlla al segon mot de la ratlla inferior.

4.2.2. Esmenes lingüístiques de *B* i relació amb *NO* (*B^{pc}NO/B^{ac}* i *B^{ac}NO/B^{pc}*)

Atesa la dificultat de distingir entre la mà del copista que esmena immediatament els seus propis errors i la mà correctora que introdueix posteriorment innovacions lingüístiques de diversa mena (gràfiques, gramaticals o lèxiques), en aquest apartat s'hi inclouen indistintament totes aquelles esmenes que no obeeixen a la consulta d'una altra font. Els testimonis *NO* incorporen la majoria de les esmenes lingüístiques de *B* (*B^{ac}/B^{pc}NO*), que poden ésser correctes quan la conjectura és encertada o quan simplement es tracta d'incidències de còpia (la lliçó singular de *B^{ac}* sol ésser aleshores un error mecànic esmenat immediatament). Observeu que de vegades *NO* no coincideixen exactament amb *B^{pc}*, però ofereixen una lliçó que en depèn:

III ad 2, 4 vespis] vespris *B^{ac}*; v ad 3, 2 Semiramim *EGKLS* -amin *Q* -amum *T* -amis *CDR* Samiramim *B^{ac}H* Samiramidem (*Samiramī amb dem afegit al marge*) *B^{pc}* Samiramī ·i· (= *id est*) *N* Semirañ idem *O* [*Pasqual* (xviii, 12): *Semíramis*]; v ad 3, 68 dicto] ratllat *B^{pc}* *om. NO* ipso *R*; vi ad 1, 5 reumis] remis *B^{ac}DH* ieiuniis *CR*; vii ad 1, 15 separetur se] separat se *CDLR* separant se *K* separatur se *GS* separetur *B^{pc}O* separent *N*; vii ad 1, 21 mentem] mente *CDR* mentis *B^{pc}NO om. L* [*Grat. Decr.*, D. 47, cap. 8. Lliçó

32. El cas contrari (*B/HNO*) es dona en pocs casos, generalment variants lingüístiques i errors no separatius, esmenables per conjectura: I ad 1, 35 Difficuler] difficilius *HO*; II ad 2, 1 Eneam] eua(m) *HO* dnte *dub. N*; III ad 3, 25 condolere] *dub. D* (con)dolore *E* et dolore *HNO* condolem *Q^{ac}* condolorem *Q^{pc}*; IV ad 3, 61 arbitramur] arbitrium *HNO*; VI ad 1, 30 petat] patet *HNO* petit *L p.* etc. *Q*; xxvii, 53 immitatoribus] immitationibus *HNO*.

correcta: *mente*]; VII ad 2, 68 ad infra] at infra *B^{pc}NO*; VII ad 2, 69 surgit] surget *B^{ac}CDHK*; VII ad 3, 6 puniri *B^{pc}EKLNO* punire *B^{ac}CDGHQRST*; IX ad 2, 27 figurat] figuratur *B^{ac}* figuratur in *B^{pc}* figurantur *H* figurant in *NO*; X ad 1, 2 incontinentes] et continentes *B^{ac}H* et incontinentes *B^{pc}NO* continentes *Q*; XII ad 2, 103 sum] nec sum *B^{ac}H*; XIV ad 1, 16 deum] deorum *B^{ac}*; XIV ad 1, 25 poeticis] poetis *B^{ac}*; XVII, 24 proditoribus] proditoribus *B^{ac}*; XIX ad 2, 15 Et ex] etiam *B^{ac}*; XXVI ad 2, 6 dicit] dicitur *B^{ac}EGKQST*; XXVI ad 2, 20 ori] hori *B^{ac}H*; XXVI ad 2, 100 Spaneam] yspaniam *B^{pc}CEGKNOQRST*; XXVIII, 11 vidit] videt *B^{pc}KNO*

Els casos següents mereixen un comentari particular:

IV ad 3, 12-14: Et sic inuit se per Virgilium <habuisse> consortium talium poetarum et per eos poetas ad phylosophie et ad fame lumen esse conductum

13 habuisse *CD om. B^{ac}EGHKQST* in *B^{pc}NO* ad *L def. PR*

Pasqual (xv, 59-60): que ell sia en lo nombre e consorci de aquests dampnats

El subarquetip β ometia el verb *habuisse* i dos testimonis han conjecturat una esmena: el testimoni *L* pren *ad* per paral·lelisme amb el segon membre de la coordinació («ad fame lumen»), mentre que el corrector de *B* insereix *in*, transmès a *NO* pel seu *descriptus*. La lliçó de *Pasqual* («en lo [...] consorci») podria ésser deutora d'una esmena idèntica, però no és pas segur, atès que «en lo nombre» tradueix probablement uns mots posteriors de *Pietro* (*ibid.*, 14-15: «id est fuit numero sextus intra tantos, subaudi sapientes»).

VI ad 1, 6-10: Et Grisostomus: «Hii qui in delitiis ciborum et luxuria vitam ducunt, resoluta quidem corpora et omni cera *meliora* circumferunt; quibus ad cumulum malorum podrage, tremor, immatura *senecta* accedit, sensus graves et *ociosi*, et quodammodo iam sepulti». (JOAN CRISTÒSTOM, «Quod nemo laeditur nisi a semetipso. Homilia», *Opera omnia*, vol. V, p. 304. Lliçons correctes: *molliora, senectus, obtusi*)

def. P 8 resoluta ... *meliora*] piu liquidi *I* mas liquidos e mas tiernos o regalados *M*; *meliora*] *molliora CDEKLR* *meliori amb -i ratllat N* *melior amb titlla sobre -or O* 9 *senecta*] *senectus CDR*; *ociosi*] *in ras.? B* *obtusi CEGKQST* *octusi DL* *ottasi H* *occiosi N* *occisi O* *obtruxi R*

Pasqual (xx, 26-29): *Crisòstom*: «Hii qui in deliciis ciborum et luxuria vitam ducunt, resoluta quidem corpora et omnia *meliora* cera circumferunt, quibus ad cumulum malorum podrague, tremor, immatura *senecta* accedit, sensus graves et *ociosi*, et quodammodo iam sepulti».

Les lliçons de β devien ésser *meliora, senecta* i *obtusi*. Alguns testimonis (*EKL*) han recuperat la lliçó correcta *molliora* per conjectura a partir del context, mentre que l'antecedent comú de *NO* transmetia una lliçó ambigua. L'antecedent δ de *BH* devia llegir *octusi* o *ottusi*: *H* reproduceix *ottasi* sense entendre-ho, i *B* llegeix *ociosi*, però potser és correcció; el seu *descriptus* potser llegia *occiosi*, com *N*, atès que *O* esmena en *occisi*, potser induït per *senecta* i *graves*. *Pasqual* transmet les lliçons *meliora* i *senecta* de β , i coincideix amb *BNO* en la lliçó *ociosi*, però l'error no es pot considerar necessàriament conjuntiu.

XII ad 2, 75-76: Nominando ibi fore Alexandrum macedoniensem, filium *Natabi* regis expulsi de Egipto et Olimpiadis uxoris Phylipi regis Macedonie (cf. GAUTIER DE CHÂTILLON, *Alexandreis* I, 47: «Nectanabi proles»; III, 167: «Nectanabi [...] propago», amb les variants *Neptanabi* i *Nectanebi*; ed. COLKER 1978: 9 i 72).

75 *Natabi B^{ac}EGHKQS* *Netanabi B^{pc}NO* *nata nabis amb la s ratllada D* *nathanabi LT* *netanebi P* *natabo I* *nathabo M* (75-76 *N. ... uxoris om. CR*)

Pasqual (xxxviii, 129): *Neptali amb titlla sobre ali*.

Sembla que la lliçó de l'arquetip *X₁* era *Natanabi*, transmesa per α (*D om. \gamma*) i corrompuda en *Natabi* per haplografia en β . Els subarquetips δ i ϵ transmeten la lliçó corrupta, però alguns còdexs esmenen: *L* —no pas *IM*— i *T* són afins a la lliçó de α , mentre que *B^{pc}* i *P* s'acosten més a la lliçó correcta, potser per familiaritat amb el nom. Cal suposar que l'ús escolar de l'*Alexandreis* de *Gautier de Châtillon* havia divulgat prou les variants del nom correcte perquè diversos testimonis l'hagin pogut esmenar independent-

ment. El corrector de *B* ha esmenat la primera *a* en *e* i ha interlineat *na*. Pasqual manté la desinència *-i* del genitiu i potser confon *b > l* induït pel nom bíblic *Nephtali* (Gn 35, 25; 46, 24; 49, 21), però la titlla sobre *-ali* és d'interpretació incerta, com també ho és la lliçó del seu antecedent π : potser *Netabi* o *Neptābi* (= *Nepta(na)bi*).

XXIX, 11-13: Nam omnis falsitas, ut dixi, comitur altero de tribus modis, videlicet aut re ipsa, ut expendendo falsam monetam scienter seu *dando, solvendo*, exercendo quamlibet rem falsam aliam

12 *dando, solvendo*] *ratllat B^{pc} om. KNOQT dando et solvendo et GS dando solvendo et L*

Pasqual (XLVII, 2-3): De la alquímia lo consegüent és la moneda falsa, no solament fehent falsa moneda, mes scientment despenent-la, axí cum exercint tota altra cosa falsa.

El subarquetip β devia transmetre els tres gerundis *dando, solvendo, exercendo*, però és probable que alguns copistes (*B^{pc}KQT*) consideressin *dando, solvendo* incongruent amb «quamlibet rem falsam aliam» i redundant amb «expendendo falsam monetam scienter». El model π de Pasqual potser també ometia *dando, solvendo*, però no és segur.

En alguns casos els testimonis *NO* no recullen l'esmena de *B* (*B^{ac}NO/B^{pc}*) però en reproduïxen incidències de còpia, transmeses per un *descriptus* que no s'ha adonat d'una esmena massa discreta o bé l'ha interpretada malament:

IV ad 3, 86 *Almagesti*] *almagestri amb la r expuntuada B almagestri NOT*; v ad 2, 8 sorte] *abans sed ratllat B sed sorte NO forte KQ*; v ad 3, 38 *Palamides*] *Palamedes B^{pc}KL*; v ad 3, 51 misit pro] *pro ratllat misit pro BT promisit pro NO*; VII ad 2, 56 potest et] *potest seguit de ratlla o signe tironià afegit B potest NO propter GHQST*; IX ad 3, 2 que] *q amb titlla i 3 ratllat B quam NO*; IX ad 3, 42 *Eristei*] *Existei amb la x expuntuada i una r interlineada B Existei CHO Euristei KNT Eurestei L Euriste Q*; XII ad 1, 12 *Marte*] *matre amb titlla de vibrant i la r expuntuada B matre NOP*; XII ad 1, 43-44 *crudelis*] *crede ratllat crudelis B crede crudelis NO*; XIII ad 1, 60-64 [vegeu *supra* 3.2]; XIV ad 2, 22 *virilibus*] *viribus amb li interlineat B viribus CNOPR ūtibus H* [*Pasqual* (XXXV, 85): *los genetius*]; XX ad 2, 12-18 [*vide supra/infra*]; XXVIII, 86 *iudex*] *miles expuntuat iudex B miles iudex NO*

4.2.3. Citacions dels *auctores* esmenades en *B* i relació amb *NO* (*B^{ac}/B^{pc}NO* i *B^{ac}NO/B^{pc}*)

La mà correctora que actua sobre el testimoni *B* ha compulsat una vintena de citacions de Virgili i Ovidi, i potser també alguna de Boeci i de Lucà. Els testimonis *NO* gairebé sempre transmeten l'esmena de *B^{pc}* o una lliçó que en depèn (*B^{ac}/B^{pc}NO*):

v ad 3, 4 *cinsit Samiramis*] *cinxisse semiramis EGKQST cinsisse samiramis B^{pc} assessa miramis N assissesa miramis O* (*Ov. Met.* IV, 58. Lliçó correcta: *cinxisse*)

La coincidència de α (*CDR*) i δ (*B^{ac}H*) en la lliçó *cinsit* fa pensar que aquesta era també la lliçó de β , esmenada independentment per ϵ i per *B^{pc}*.

v ad 3, 16-18: *secundum Virgilium dicentem*: «Non licuit thalami expertem <sine> crimine vitam / degere more fore, tales nec tangere curas; / non servata fides cineri promissa Sichei». (*VERG. Aen.* IV, 550-552. Lliçó correcta: *sine crimine, fere*)

def. KP 16 sine *B^{pc}CDNOR om. B^{ac}EGHLQST* 17 fore *B^{ac}CDHR fere B^{pc}EGLNQST foere O*

Pasqual (XVIII, 30-33): segons posa Virgili, dihent: «Non licuit talami expertem crimine vitam / degere more fore, tales nec tangere curas; / non servata fides cineri promissa Siccei».

Manca el testimoniatge de *K* perquè omet la citació. L'omissió de *sine* (ordeneu: «Non licuit degere vitam expertem thalami <sine> crimine») és un error comès pel subarquetip β , mentre que la lliçó *fore* per *fere* (llegiu *ferae*) sembla un error d'arquetip (*X₁*), ate-

sa la coincidència de α (*CDR*) i δ ($B^{ac}H$); ϵ esmena el segon error però no pas el primer i, per tant, no sabem si compulsa la font o si esmena per conjectura. La mà correctora de *B* ha verificat la citació i ha restituit en tots dos casos la lliçó correcta (B^{pc}), transmesa a *NO*. Pasqual transmet tots dos errors, com β i δ .

VII ad 2, 57-60: Et in primo ait: «Quid tragediarum *clamor [aliud deflet] et clamat*, nisi Fortunam indiscreto yctu felitia regna vertentem?». Et in tercio: «Magnumque suis monstrat ostentum siquis / visatur una stratus *hora ac felix*». (BOETH. *Phil. cons.* II, pr. 2, 12; m. 1, 8-9. Lliçons correctes: *clamor aliud deflet, ac felix hora*).

58 aliud clamor exclamat *C* clamor exclamat *DGRS* clamor *Q* def. *KT* clamor et clamat $B^{ac}H$ clamor aliud deflet $B^{pc}EL$ clamor aliud deflet clamat *NO* 60 hora] ora B^{ac} ; hora ac felix] atque f. h. *CR* ac f. h. *EL* h. at f. *Q*

Pasqual (XXIV, 48-50): axí com diu Boeci in *primo De consolacione*: «Quid tragediarum clamor *aliud deflet*, nisi fortunam indiscreto ictu felicia regna vertentem?».

T presenta una omissió per homeotelèton (VII ad 2, 57-59) i *K* altera tot el passatge (VII ad 2, 56-60). Sembla que l'arquetip X_1 ometia *aliud deflet* i llegia *exclamat*, que podria ésser una lliçó d'autor, com a glossa a *deflet* o com a *verbum dicendi* per a indicar l'estil directe (««Quid tragediarum clamor aliud deflet», exclamat, “nisi [...]”»). En δ s'introdueix l'error *exclamat > et clamat*. *C* recupera *aliud*, però no *deflet*: potser ha tingut accés a l'altra lliçó, però ha rebutjat el verb per redundància amb *exclamat*. *ELQ* ometen *exclamat*, però només *EL* recuperen *aliud deflet* (i *ac felix hora*) d'acord amb Boeci. La mà correctora de *B* també introdueix la lliçó correcta, però el *descriptus* de B^{pc} copia i transmet a *NO* una part de la lliçó prèvia (*clamat*). No podem determinar l'origen de la lliçó correcta de Pasqual.

IX ad 2, 2-6 (VERG. *Aen.* VI, 278-281, 555-558): vegeu *supra* 3.3, núm. 5

IX ad 2, 31: ait etiam Virgilius in *XVI*^o ibi (VERG. *Aen.* XII, 869-871)

31 *XVI*^o] *xii*^o *CDER om.* *K* *xii*^o iuxta finem B^{pc} *xii*^o capitulo iuxta finem *NO* 6° *LQ* nel sexto libro *I* en el sexto libro *M*;

Pasqual (VII, 75): Virgili, in *VI*^o

El subarquetip β devia contenir l'error paleogràfic *xvi*^o, esmenat independentment per *E* i per $B^{pc}NO$. Pasqual coincideix amb els testimonis *LQIM* en la lliçó *vi*^o, per conjectura o per error paleogràfic.

IX ad 2, 69-70: Virgilio dicente: «Horrendum stridens, flamisque armata Cymera, / Gorgones Arpieque et *formati corporis umbra*» (VERG. *Aen.* VI, 288-289. Lliçó correcta: *forma tricorporis [sc. Cèrber]*)

70 *formati corporis* $B^{ac}EGHQST$ *forma tricorporis* $B^{pc}CDKLNOR$

Pasqual (XXXIII, 66-67) trunca la citació.

La coincidència de δ ($B^{ac}H$) amb ϵ (*EGQST*) fa pensar que la lliçó *formati corporis* és un error del subarquetip β , esmenat independentment per *K*, *L* i $B^{pc}NO$.

IX ad 3, 7 *vix*] *vis* $B^{pc}KLNOST$ (VERG. *Aen.* VI, 553. Lliçó correcta: *vis*).

IX ad 3, 34-36: Inde Virgilius in persona Iovis ait: «Vade age, nate, voca Zeffiros et *lambere penis...* / alloquere et *cellens defer mea dicta* per auras... / Naviget! Hec summa est, *igitur noster nuncius esto.*” / ...Tum *virgam capit*», etc. (VERG. *Aen.* IV, 223, 226, 237 i 242. Lliçons correctes: *labere, celeres, mea dicta, hic, nostri, virgam, capit*)

def. *P* 34 *lambere*] *labere* $B^{pc}EGKLQNST$ 35-36 *alloquere ... capit*] *om.* *K* 35 *cellens*] *celleres* $B^{pc}CDEGLNOQRST$; *mea dicta*] *mandata* $B^{pc}NO$ 36 *igitur*] *hic* $B^{pc}CDNOR$; *noster*] *nostri* $B^{pc}NT$ *nostro* *O*; *virgam*] *virga* *CORT*; *capit*] *capud* *C* *caput* *O* *cap'd* *R*

Pasqual (XXXIII, 94-99): Per ço diu Virgili en persona de Júpiter —qui és Déu— a Mercuri: «Vade age, nate, voca Zefirros et *lambere pennis...* / alloquere et *cellens*

defer mea dicta per auras... / Naviget! Hec summa est, igitur noster nuncius esto... / Cum virga caput», etc.

Aparentment, l'arquetip X_1 ja duia *noster* i *lambere* (esmenat per ϵ i per B^{pc}), el subarquetip β llegia *igitur*, i *BH* (δ) testimonien *cellēs*. El corrector de *B* ha introduït les variants *labere* expuntuant la *m*, *celleres* modificant la titlla de nasal en vibrant, *mandata* interlineat, *hic* interlineat i *nostri* afegint *j*. Aquestes esmenes de B^{pc} han passat a *NO*, tot i que *O* copia *nostro* i manté *lambere* (el *descriptus* de *NO* podria haver copiat *lambere* amb la *m* expuntuada?). Pasqual reflecteix les lliçons *lambere*, *igitur* i *noster* de β , i també *cellens* coincidint amb δ ($B^{ac}H$), un error massa fàcil perquè es pugui considerar conjuntiu. Certament poligenètics són els errors *virga* i *caput*.

IX ad 3, 50-54: vegeu *supra* 3.4

XIV ad 2, 65-70: Et Ovidius: «Aurea prima sata est etas, que vindice nullo / sponte sua, sine lege fidem rectumque tenebat... / Postquam Saturno tenebrosa in Tartara misso / sub Iove mundus erat, subiit argentea proles... / Tertia post illam successit enea proles,... / non scellerata tamen. De duro est ultima ferro; / protinus irrupit vene peioris in evum / omne nefas, fugere pudor verumque fidesque; / in quorum subire locum fraudesque olique / insidieque et vis et amor scelleratus habendi». (Ov. *Met.* I, 89-90, 113-114, 125, 127-131. Lliçons correctes: *colebat*, *subiit* [al. cod. *subiitque*], *Tertia*, *enea* (= *aenea*), *protinus*, *in*, *subiere*)

66 vindice] *dub.* *B* iudice *HR* radice *NO* indice *P*; tenebat] *colebat* $B^{pc}EGKNOQST$ volebat *L* 67 subiit] *subiitque* $B^{pc}KNO$ subiis *HT* sub hiis *P*; Tertia] *Tertiam* $B^{ac}H$ 68 aenea] *erea* *CR* *abans* *erea* *ratllat* *D* herea *G* *enea* *L* a *Enea* *NO* *aecaea* *P* a *Erea* *S* aurea *T*; protinus] *protitinus* B^{ac} ; in] et *BHNO* 68-74 protinus ... datur] *om.* *P* 69 subire] *subiere* *EGKLQS*

Pasqual (II, 72-73): Diu Ovidi, parlant de la primera etat: «Aurea prima sata est etas...»

Aparentment, l'arquetip X_1 ja llegia *tenebat*, *erea* (sinònim de *enea*) i *subire*, i transmeté totes tres lliçons al subarquetip β . Sembla que ϵ introduí les esmenes *colebat* i *subiere*, mentre que δ introduí la variant *aenea* i els errors *Tertiam* i *et*. Una mà correctora ratllà en *B* la titlla de nasal de *Tertia(m)* i interlineà la variant *colebat* i la conjunció de *subiitque*. Un *descriptus* de B^{pc} ha transmès a *NO* aquestes tres esmenes, l'error de còpia *radice* i la interpretació *a Enea*. Pasqual ha truncat la citació.

XVII, 42-45: vegeu *supra* 3.3, núm. 13

XXVI ad 2, 66-68: Unde Virgilius ait: «Omnis spes dampnaum et cepti fiducia belli / Palladis auxiliis semper stetit. Impius ex quo / Dyomedes et enim scelerumque inventor Ullixes, / fatale agressi sacrato avelere templo / palladium cassis summe custodibus actis». (VERG. *Aen.* II, 162-166. Lliçons correctes: *danaum*, *auxiliis*, *Tydides sed*, *arcis*)

66 dampnaum *B* *damnaum* *C* *dampnavit* *DERT* *dampnum* *H* *danaum* *GKLNS* *dapnaum* *O* *donavit* *Q* 67 auxiliis] *auxilio* $B^{pc}K$; Dyomedes et] *Titides sed* $B^{pc}NO$ 68 actis] *arcis* $B^{pc}CEKLQRST$ *artis* *D* *dub.* *G* *arris* *NO*

Pasqual (XLIV, 53-54): De què parle Virgili: «Omnis spes dampnavit et cepti fiducia belli», etc.

L'arquetip X_1 duia sens dubte la lliçó *Dyomedes et* i probablement també l'abreviació ambigua *dāpnaū*, que ha generat vacil·lacions entre *danaum* (amb moltes variants gràfiques) i *dampnavit* (vegeu *supra* 2.4). δ introduí l'error *actis* ($B^{ac}H$). Una mà correctora ha interlineat en *B* les variants *Titides sed* i *arcis*, i també la *o* de *auxilio* sobre la desinència *-is* ratllada. Un *descriptus* de B^{pc} ha transmès a *NO* totes tres esmenes, però ha entès *arris* en comptes de *arcis* per la dificultat de llegir la lletra del corrector a la interlínia. Pasqual recull l'error poligenètic *dampnavit*, tot i que el pot haver comès ell mateix o algun dels seus copistes.

XXX, 24-25: Unde Ovidius in IIII° ait: «In generis socios hodium. Subit ecce priori / causa recens gravidamque dolet de semine magni / esse Iovis Semelem». (Ov. *Met.* III, 259-261.)

24 IIII°] iii° *B^{pc}NO* 25 causa] Eum *B^{ac}H* Eam *QT*

Pasqual (XLVII, 20): de la qual parla Ovidi *in 4°*

La mà correctora de *B* ha esmenat l'error d'arquetip IIII° i l'error paleogràfic *Eum* (*cā* > *eū*) de *δ* (*B^{ac}H*). Totes dues esmenes han passat a *NO*. *Pasqual* recull l'error d'arquetip.

Els casos en què *NO* no transmeten les esmenes de *B^{pc}* són escassos i discutibles:

II ad 2, 1-3: Virgilio dicente: «Facilis descensus Averni..., / sed revocare gradum superasque evadere ad auras, / hic opus, hic labor», etc. (VERG. *Aen.* VI, 126, 128-129. Lliçó correcta: *labor est*)

3 labor *B^{ac}CNS* labor est *B^{pc}DEGKLOPQT* labore(m) *H*

Pasqual no transmet la citació.

Davant l'abreviatura *labor ē* (*labor est*), diversos copistes han pogut confondre el verb amb una desinència incorrecta (*laborem*) que alguns han suprimit, o bé han omès el verb per distracció. El *descriptus* de *B^{pc}* devia transmetre la lliçó correcta (*O*), però *N* ha tornat a ometre el verb, com també han fet, independentment, *B^{ac}*, *C* i *S*.

v ad 3, 59 ut etiam facit Virgilius dicens

59 dicens] *in mg.* in libro quinto ubi tractat ludos navales *B^{pc}*

Pasqual omet el passatge.

El *descriptus* de *B* no ha transmès a *NO* la referència afegida al marge: potser la considerà una nota i no pas una esmena, o potser fou afegida posteriorment. Noteu que en aquest cas el corrector de *B* no ha esmenat els errors de la citació virgiliana (vegeu *supra* 3.1).

IX ad 1, 10-12: unde dicit ibi Lucanus de ipsa Eriptide: «Illa magis magicisque deis incognita verba / tentabat carmenque novos fingebat in usus... / per scopulos miserum traitur, per sassa cadaver / victurum montisque cavique tristis Eriptide», etc. (LUC. *Phars.* VI, 640. Lliçó correcta: *cavi quem*)

12 cavique] *cavi quem dub.* *B^{pc}* canique *QT*

Pasqual no recull la citació.

L'esmena interlineada, no gaire clara, no passà al *descriptus* de *B*. No he trobat cap altra esmena en citacions de Lucà.

XVII, 49-50: Et subdit: «Interea volucres *Phirous*, Eous et Eton, / Solis equi, quartusque *Phegon*», etc. (OV. *Met.* II, 154. Lliçons correctes: *Pyrois*, *Phlegon*)

49 *Phirous*] *Pitons BN* *firoris C* *phireus GS* *firons H* *Pyrous KL* *pitonis O* *firous Q*
om. T (*piroo I* *piro M*) 50 *Phegon*] *Phlegon* amb la l interlineada *B^{pc}*

Pasqual no recull la citació.

δ devia llegir *Phirons* i *Phegon*. La correcció *Phlegon* no degué passar al *descriptus* de *B*.

5. ANÀLISI INTERNA DE LA FAMÍLIA ε: *GS* I *L(IM)*

Dins la família ε (*EGKLQST* + *IM*) s'hi pot establir amb seguretat un estret parentiu entre els testimonis *GS* i una relació col·lateral entre el testimoni *L* i el manuscrit perdut que serví de model a la traducció italiana conservada en *I*, de la qual deriva la versió castellana *M*. No trobo dades segures per a proposar altres agrupacions. Els testimonis *E* i *GS* podrien remuntar a un antecedent comú, però no ofereixen errors conjuntius ni separatius conclouents; d'altra banda, tot i que són els testimonis més fiables de la família ε, també s'hi detecten alguns indicis d'innovació i de contaminació.³³ Els testimonis *L*, *Q*, *T* i sobretot *K* innoven

33. Vegeu més amunt les conclusions de 3.3. El testimoni *E* és capaç d'esmenar errors del subarquetip β (per ex., IV ad 3, 59 *adulatores BGHKLNOQST* *ambulatores CDE*), corregeix citacions de Boeci (VII ad 2, 57-60;

amb molta més llibertat, conjecturant esmenes o compulsant citacions d'autoritat, i aporten proves evidents de contaminació, especialment en el cas de l'antecedent de *L(IM)*, que contamina amb un descendent de *α* o de *γ*.³⁴ Les coincidències ocasionals entre aquests testimonis suggereixen, doncs, una afinitat difícil de precisar, com ara la que s'insinua entre els testimonis *KQ*:

IV ad 3, 2 *famosos gentiles et paganos*] *famosas gentes paganas K* *famosos nobiles P* *famosas gentes et paganos Q*; IV ad 3, 6 *ei minorantur*] *minuuntur sibi K* *ei minuuntur Q*; IV ad 3, 37 *descendit*] *ascendit KQ*; VII ad 2, 69 *premitur*] *sed deprimitur K* *deprimitur Q*; VII ad 2, 72 *tenaxque*] *tenace KQ*; VII ad 2, 91 *heserit*] *herescit KQ* *hereserit L* (*hes(er)it > h(er)esit*); VII ad 3, 32 *me*] *me domine KQ*; IX ad 1, 15 *alegorice*] *a lege rite (ricte Q) KQT*; IX ad 3, 63 *figurant*] *figunt et figurant K* *figunt Q*; IX ad 3, 65 *veritate*] *virtute KQ*; X ad 1, 37-38 *discipuli diversa*] *diversa diversi KQ* *discipuli diversimode T*; X ad 3, 5 *disponant*] *disponantur D* *disponatur LR* *disputant KQ*; XI ad 2, 8 *virtuosus*] *viciosus KQ*; XII ad 2, 4-5 *interpellavit ... Ysion*] *om. ex homoeoteleuto KQ*; XII ad 2, 63 *Longe esto*] *Lex abest K* *legem abest Q*; XII ad 2, 106 *Adaricum ... regem*³] *om. KPQ*; XIV ad 1, 7 (vegeu *supra* 3.3, núm. 10); XIV ad 2, 4-6 *et*² ... *mundi*] *om. KQ ex homoeoteleuto*; XV, 40-41 *nostri et medium alterius emisperii*] *huius nostri et medium emisperii alterius C* *huius nostri et medium alterius emisperii D* *om. KQ* *nostri L* *al nostro I* *al nuestro M* *huius alterius amb el primer mot ratllat R*; XVII, 52 *Aridano Fetonte*] *ira donec fetonte CR* *Eridano fonte KQ*; XIX ad 2, 25 *Locutus ... dicens*²] *om. KQ ex homoeoteleuto*; XX ad 1, 16 *scisitemini*] *scrutemini KQ*; XX ad 2, 29 *Ditis*] *Dares K*LQ*; XXVI ad 2, 10 *Lingua*] *Bulgia KQ*; XXVII, 48-50 *ut ... salus*] *om. KQ ex homoeoteleuto*; XXX, 65 *Fons*] *factus KQ*

5.1. El grup GS

Els testimonis *GS* no solament comparteixen un gran nombre d'errors conjuntius i separatius, sinó que també coincideixen constantment en variants insignificants, com ara partícules i grafies, fins al punt que semblen apògrafs d'un mateix antecedent. És per això que en l'aparat no se n'han recollit les lliçons comunes a partir del capítol IX, com tampoc les del grup *NO* ni les *lectiones singulares* de la resta de testimonis. Vet aquí una selecció representativa dels diversos errors que comparteixen:

I ad 1, 39 *vite*] *vie GS*; II ad 2, 22 *dicet fore*] *fere GS*; II ad 2, 33 *Marte*] *Marte(m) D* *Martis GS*; II ad 2, 45 *et numerari*] *dub. H* *et nominari GS*; IV ad 3, 72 *respondit*] *om. GHS*; IV ad 3, 81 *esse numerum*] *esse materiam K* *espai en blanc GS*; IV ad 3, 86-87 *compositor ... Alexandria*] *om. GS*; V ad 1, 8 *morsus*] *mors GS*; V ad 2, 2 *dicens*] *dicit KL* *om. GS*; V ad 2, 3 *inspicientibus*] *insipientibus GS* *inspiciendo R*; V ad 2, 8 *Brachia*] *om. GS*; V ad 2, 8 *deceat*] *deceat GS* *doceat L*; V ad 3, 29 *hoc volebat*] *volebat eum CR* *h. pomum v. GS*; VI ad 1, 28 *Paucis*] *P. enim CD* *om. GS*; VI ad 1, 34 *ruminant*] *ruminabant GS* *tuminat(ur) O*; VII ad 1, 8 *o Satan*²] *om. GS*; VII ad 1, 9 *interiectio*] *interiatio ER* *i. seu adverbium GS*; VII ad 1, 35 *ventis occidentalibus*] *v. orientalibus GS* *vento occidentali L*; VII ad 1, 39 *dant*] *om. E* *expendunt et d. GS*; VII ad 1, 50 *largum*²] *parchum GST*; VII ad 2, 14 *fuit*] *om. GS*; VII ad 2, 35 *disposicionem*] *providentiam GS*; VII ad 2, 60 *honores*] *om. GS*; VII ad 2, 87 *flatus*] *f. ventorum GS*; VII ad 2, 99 *fato*] *f. et isti simulantur gaulis (gualis S) rote GS*; VIII ad 1, 26 *superbia*] *ira GS*; VIII ad 2, 4 *interpretatur*] *appellatur GS*; IX ad 2, 14 *nam dicitur Alecto*] *om. GST*; XII ad 1, 12

vegeu *supra* 4.2.3) i ofereix marginalment algunes lliçons alternatives (IX ad 2, 37 *accipitur*] figurat *E* ãl *accipê in mg. E*), com també fa *S* en un cas (XII ad 2, 46-49; vegeu *supra* 3.3, núm. 7).

34. Vegeu més amunt les conclusions de 3.3. El testimoni *K* controla a fons el text de Boeci en el capítol VII ad 2 (vegeu, per exemple, VII ad 2, 48), i potser també les tragèdies de Sèneca (VII ad 2, 50-52); quan no ha pogut localitzar el passatge autèntic de Boeci, l'ha esmenat per conjectura (VII ad 2, 55). El testimoni *Q* també ofereix marginalment algunes lliçons alternatives (VII ad 2, 52 *mundanis*] *humanis seu mundanis C* *humanis Q* *al(ia) mondanis in mg. Q*).

adulteraverat] adulteravit *CDLPR* a. ipsa Venus *GS*; XII ad 1, 13 adamantinis] *espai en blanc GS*; XIX ad 2, 3-4 de quo ... Ieroboan] *om. DGS*; XXIII, 18 percutiat ... paries] percutiant ... parietes *GS*; XXIII, 32 in XI° xi^o *CDLRT* in ii^o *GS* xi^o cap^o *K* in xii^o *N om. P*; XXIII, 40 mendax scilicet] *om. GS*; XXVI ad 2, 8 nam ... incendio] *om. GS*; XXVI ad 2, 8 verbo et uno] rubeo *GS*; XXVI ad 2, 80 Virgilius] Augustinus *GS*; XXX, 16 personam] persona *CDHR om. GS*

És segur que l'un no és còpia de l'altre, atès que *S* conté alguns errors menors, innovacions i omissions que no es troben en *G*,³⁵ i viceversa.³⁶

5.2. El grup *L(IM)*

M és el testimoni únic i probablement original de la traducció castellana del *Comentum*. Es tracta d'una versió gairebé literal de la traducció italiana, avui conservada tan sols pel testimoni *I*.³⁷ El manuscrit italià que serví de model al traductor castellà era molt afí al testimoni *I*, i llur possible antecedent comú també devia ésser molt proper a l'original italià. A diferència de la castellana, la traducció italiana es pot considerar una adaptació força lliure del text llatí: conté freqüents amplificacions doctrinals i, sobretot, supressions o simplificacions de passatges complexos, alhora que prescindeix generalment dels *loci paralleli* i de les citacions dels *auctores*. Finalment, ara podem afirmar que el model llatí de la traducció italiana —i, per consegüent, l'antecedent llatí de la castellana— era un manuscrit afí al testimoni *L*, si més no pel que fa al text de l'*Inferno*.³⁸

Atesa la impossibilitat de recollir sistemàticament en l'aparat crític totes les variants de les traduccions *IM*,³⁹ s'hi han consignat almenys els principals errors comuns que demostren l'afinitat entre *L* i *IM*. Especialment fins al capítol VIII, també s'hi han indicat amb un asterisc (*L) els errors singulars de *L* no compartits per les traduccions *IM*, sempre que els textos són comparables.

5.2.1. Errors, innovacions i contaminacions del grup *LIM*

El testimoni llatí *L* i els testimonis *IM* de les traduccions italiana i castellana comparteixen un gran nombre de lliçons peculiars, errors, omissions i innovacions que demostren l'existència d'un antecedent comú que contenia aquestes variants:

35. Errors de *S*: I ad 1, 18-19 via ... ignoro] *om. S*; II ad 2, 44 divinitus] dicu(n)t *S*; IV ad 3, 78 philosophus] *om. S*; V ad 2, 3 bene] *om. S*; V ad 3, 58 Paulo] *om. S*; VI ad 1, 27 Item] Item alanus de complantu nature solebat antiquitas facili ieiunia solvere glande *S*; VI ad 2, 29 regnantia] *om. S*; VI ad 2, 31 nemo] n. dicitur velle dicere nemo *S*; VII ad 1, 5 Dis] dies *S*; VII ad 1, 51 infinitos] certos *S*; VII ad 2, 62 summaque infimis] *om. S*; VII ad 2, 106 qualiter] *om. S*; XIX ad 2, 45 Symoniacus] *om. S*; XXVIII, 12 truncas] tractans *S*.

36. Errors de *G*: III ad 1, 42 torrentes] doloris *G*; III ad 3, 8 nesciebam] *om. G*; III ad 3, 15 Et Psalmista] *om. G*; IV ad 3, 10-11 De quo ... nobilissimum] *om. G*; V ad 1, 8 quandoque dicitur scientia] *om. G*; V ad 3, 30 delegavit hanc Iupiter litem] Iupiter delegavit hanc questionem *G*; V ad 3, 31 Venus] Venus vero promixit *G*; VI ad 2, 3 essent] *om. G*; VI ad 2, 31 Ciachij] *om. G*; VII ad 1, 38 Philosophum] *om. G*; VII ad 1, 51 valde] *om. G*; VII ad 1, 55 in Deo habent] in se habent et in deo *G*; VII ad 2, 21 pallam] *om. G*; VII ad 3, 3 media] *om. G*; VIII ad 1, 37 tetigerit] *om. G*; VIII ad 1, 37 in fine] *om. G*; XX ad 2, 5 nomine Evagne et] *om. G*.

37. Vegeu GÓMEZ 1999: 161 i n., i VALERO MORENO 2007: 95. Tot i que no pot aportar cap prova conclouent de dependència, VALERO MORENO (2007, 93, 99-101) proposa de datar la traducció castellana del *Comentum* després de la versió en prosa de la *Commedia* feta per Enric de Villena (1428) i d'ubicar-la al taller del mateix Villena o, més probablement, a l'*scriptorium* d'Íñigo López de Mendoza, destinatari de la traducció de la *Commedia* i possessor del manuscrit *M*, sobre el qual practicà algunes anotacions de lectura. Vegeu 1998: 43-44; BELLOMO 2004: 86; MALATO, MAZZUCCHI 2011: 848, i sobretot VALERO MORENO 2007: 101 n. 27, que transcriu les anotacions del marquès; corregiu-ne, però, la del f. 70^r: «Nota bue(n) | dezir de ca/to(n)» (no pas *desto*), relativa a Pietro, *In Purg.* v: «Onde dize Catón: «Aquél es culpable en sí mesmo, que piensa que todas las cosas se digan d'él.»»

38. Per a l'ús del proemi de Iacomo della Lana, vegeu VALERO MORENO 2007: 95-97 i 111-113.

39. VALERO MORENO 2007: 95.

I ad 3, 10 occiosa] occisa *CDL* uccisa *I* quemada *M*; I ad 4, 2 minori] *om. LIM*; I ad 4, 2 vulscorum que venit] vulscorum id est campanie in roma que venerat *L* di campagna ... quando ella venne ad roma *I* de canpagna ... quando ella vino a roma *M*; III ad 1, 2 vitiorum] ad v. statum *L* allo stato vizioso *I* al estado viçioso *M*; III ad 1, 2 cotidie] continue *L* continuamente *IM*; III ad 1, 32 Thomas] T. de aquino *CK* sanctus T. *L* santo tommaso *I* santo tomas *M*; III ad 3, 15 multas] *om. LIM*; IV ad 3, 7 spata] s. in manu *L* la spada in mano *I* la espada en la mano *M*; IV ad 3, 35 et Teucrum] et troum *CL* e Troo *IM om. K* et thencrum *S* et troeum natos *T*; IV ad 3, 69-70 intellectum] iudicium *L* iudicio *I* juyzio *M*; IV ad 3, 70 in V^o] libro v^o *L* nel v libro *I* en el quinto libro *M*; IV ad 3, 87 Avicenna Galienus] g. a. *LIM*; V ad 1, 7 quod exponitur] *om. LIM*; V ad 1, 25 includit] concludit *L* conchiude *I* concluye *M*; V ad 3, 21 Lagi] lai *C om. LI def. M* lagi *T*; V ad 3, 70 Monealt] magoa (magna *C^{acc}*) ut *C* monealto *EST* malalto *LIM* meneale *N* moneale *O* mōnealto *Q* manea *R*; VI div. 3 loquitur cum quodam spiritu ibi dampnato] format quamdam questionem ibi dap^{ts} *L* ivi domanda dante a virgilio una questione *I* e alli domanda dante a virgilio una question *M*; VI ad 1, 10 Mensis] m[□]sis *C* menfis *D* messis *LR* la ricolta *I* la ricolta esto es quel recogimiento *M*; VII ad 1, 6-7 per consequens] consequitur *L* seguita *I* sigue *M*; VII ad 1, 35 ventis occidentalibus] vento occidentali *L* vento occidentale *I* viento occiðidental *M*; VII ad 1, 55 virtutibus] *om. LIM*; VII ad 2, 6 enim] omnium *CDKLR* delle cose *I* de las cosas *M om. T*; VII ad 2, 11 disposuit] disponit *CLT* dispone *IM*; VII ad 2, 37 Dei] domini *L* del signore *I* del señor *M*; VII ad 2, 39 progressus] processus *L* procede *I* proçede *M*; VII ad 3, 26 et tristari] *om. LIM*; VIII div., 2 dictam] predictam *L* predetta *I* dicha *M*; VIII ad 1, 9 bona ... habere] *om. LIM*; VIII ad 1, 18 Et in figura turrium predictarum hee due species superbie merito formantur] Et in figura dictarum turrium hee duo merito formantur *L* E queste due torri sono figurate convenevolmente *I* E estas dos torres son figuradas razonablemente *M*; VIII ad 1, 27 inter superbos] *om. LIM*; VIII ad 1, 36 casu] eius *CDR om. LIM cān T*; IX ad 2, 31 XVI°] xii^o iuxta finem *B^{pc}* xii^o capitulo iuxta finem *NO* xii^o *CDER om. K* 6° *LQ* nel sesto libro *I* en el sexto libro *M*; IX ad 2, 49 capud amputatum] c. amputavit et *L* taglio el capo e *I* tajole la cabeça e *M*; IX ad 2, 49-50 guttis infinitis] guttis cadentibus *K* infinitis sanguineis guttis *L* delle gocciole del sangue *I* de las gotiellas de la sangre *M*; IX ad 3, 63 credulitates] crudelitates *CKLOQ* la crudelita *I* la crueldad *M*; X ad 1, 12 credulitates] crudelitates *CKLOQ* crudelita *I* crueleza *M*; X ad 1, 36 sequacibus, etc.] s. suis *CKR* s. Epicurus fuit primus in secta epicureorum Straton fuit philosophus in secta peripateticorum *L* Epicuro fu il primo nella setta delli epicuri *I* Epicurio fue primero en la seta de los epicurios *M*; X ad 1, 39 Epicurius] Epicurus *CEGHKNOQRST* postea Epicurus *L* poi ... Epicuro *I* despues ... epicurio *M*; X ad 1, 39 Atistines] Antistes *CR* Antistines *DO* Aristenes *EKLQ* Aristene *IM* Aristines *GS* Aristones *T*; X ad 2, 2 dicit quod] *om. LIM*; XI ad 3, 30 post tuo] Et respondet *L* e risponde *I* e responde *M*; XI ad 3, 34 in Genesi in principio] *om. LIM*; XII ad 2, 27-28 Unde ... flumen] *om. LIM*; XIII ad 1, 73 rapinas] arpias *LM* arpie *I*; XIV ad 2, 27-28 per consequens] persecutiones *L* persecuzioni *I* persecuciones *M*; XV, 37-38 quam ... reflectionem] *om. LIM*; XV, 40-41 et medium ... emisperii] *om. KLIMQ*; XVI, 16 nolite venire] *om. HKLIM*; XVI, 29-30 verum ... mulierum] *om. LIM*; XVIII ad 1, 17-18 bononienses multum frequentant] bononie m. frequentatur *L* molto e frequentato in bologna *I* es mucho acrescentado en bolonia *M*; XVIII ad 2, 2 grecum] g. virum *G* virum g. *L* uomo greco *I* omne griego *M*; XVIII ad 3, 29 ancile] anuli *L* anello *IP* anillo *M*; XX ad 1, 1 divinatorum] dampnatorum *L* de dannati *I* destos dampnados *M*; XX ad 1, 3 si] si volumus *CDLR* quando vogliamo *I* e queremos *M*; XX ad 1, 13 astralibus factis] monstralibus *L* con alcune apparenze mostruose *I* con algunas apareņas mostruosas *M*; XX ad 1, 19 xxiii^o] xxiiii^o *LM* 4° *I*; XX ad 1, 28 ventilocos] ventilocas *C* ventiloquos *D* venticulos *L* in suono di venti *I* en sonos de vientos *M*; XX ad 1, 35 Nathan] gionatum *E* jonathan *LT* gionata *I* jonata *M*; XX ad 2, 4 et crudelitates] *om. LIM*; XX ad 2, 35 Pollisena] plenissime *CR* ephigenia *L* effigenia *I* efigenia *M*; XXIII, 19 intus est lucens] extra est lucens *T* intus est turpis et extra lucens *L* dentro e sozza e di fuori lucente *I* de dentro es suzia e de fuera luziente *M*; XXVI ad 2, 11 lingua ignis est inflamans rotam nativitatis nostre] lingua flama est incendens rotam civitatis nostre *L* la lingua e fiamma che incende la nostra cittade *I* la lengua e la llama que ençiende la nuestra çibdat *M*; XXVIII, 43 sparsim] *om. CR* sparsim stando *L* stando sparsi *I* estando esparzidos *M*; XXVIII, 83 dictus Aly, dictus Nicolaus] dictus nicous

vocatus aly *L* quello niccolao il quale fu chiamato ali del quale fa menzione lautore *I* aquel nicholao que fue llamado aly del qual faze mençion el actor *M*; xxviii, 85 novarensibus] noarensibus *BD* navarrensibus *CLPR* di navarra *I* de navarra *M* novariensibus *KT*; xxviii, 86 magnus scommitens] magni comites *K* magnus scismaticus *L* grande scismatico ed eretico *I* grant heretico e scysmatico *M* magnuscomitens *Q*; xxviii, 86-87 macerati, id est submersi] mactati fuerunt et proiectedi *L* furono uccisi e gittati *I* fueron muertos e lançados *M*; xxviii, 99 terra] civitate Florentie *L* citta di firenze *I* çibdat de florençia *M*; xxviii, 103 Altaforte] monfortis *L* monte forte *IM* Altafort *QT*; xxviii, 107 David] patris *LP* del suo padre *I* de su padre *M*; xxix, 36 laborant] laborabant *L* si affaticavano *I* se trabajavan *M*; xxx, 18 scribunt] fingunt *L* fingono *I* fingen *M* dicunt *P*; xxx, 22 Uristero *DLIM dub. BO* Uristes *CR* *espai en blanc* *EGS* uriseo *H* Uripheo *KQ* Uriffee *N* Virfeo *T*; xxx, 23-26 non tantum ... Iuno] *om. LIM*; xxx, 30 nomine] qui puer vocatus fuit *L* il quale ebbe nome *I* que ovo nombre *M*

L'antecedent comú de *L(IM)* també es reflecteix en el comportament d'aquests testimonis davant els espais en blanc del subarquetip ϵ , com s'ha demostrat més amunt en l'apartat 3.3. En la majoria dels casos els textos no són comparables perquè l'espai en blanc afecta una citació que les traduccions *IM* no recullen⁴⁰ o perquè l'adaptació del traductor no transparenta el mot afectat;⁴¹ però, sempre que la comparació és possible, es constata que les traduccions *IM* parteixen d'una lliçó comuna amb *L*,⁴² que de vegades prové de la contaminació de l'antecedent amb algun manuscrit de les famílies α o γ .

Per acabar, és evident que *IM* no davallen de *L*, atès que no comparteixen els seus nombrosos errors singulars (*L en l'aparat crític). Sembla que el copista de *L* també pot ésser el responsable d'algunes esmenes que requereixen un coneixement especialitzat; per exemple, és l'únic que testimonia la lliçó correcta de Gracià en xv, 11 (dormire] concubere *L*). No dispo, en canvi, d'arguments suficients per a excloure la possibilitat que el model llatí del traductor italià fos un altre que l'antígraf de *L*: no he trobat cap error de *IM* que es pugui imputar inequívocament al seu model llatí i no pas a la traducció o als seus testimonis.

5.2.2. Possibles antecedents de *M* i de *IM*

El model de la traducció castellana fou un testimoni perdut de la traducció italiana que no contenia alguns errors i omissions que trobem en *I*:

vi ad 1, 6-8 *resoluta* quidem corpora et omni cera *meliora* (molliora *CDEKLR*) circumferunt] portano e corpi piu liquidi chella cera *I* traen los cuerpos mas liquidos e mas tiernos o regalados que la çera *M*; vi ad 1, 10 *nimietas* cibi et potus] del pane e vino *I* del mucho pan e vino *M*; vii ad 1, 39 luxores] lusores *L* giudicatorri *I* jugadores *M*; xi ad 2, 33 in tam loco clauso *et infimo*] in tanto chiuso luogo *I* en tanto baxo e ençerrado logar *M*; xi ad 2, 34-35 violentia ... et ideo tripartite *punitur* (ponitur *L*)] la violencia ... e pero e tripartito e luogo *I* la violencia ... e por esto es tripartita que es en tres partes significada o puesta en tres logares *M*; xx ad 1, 19 xxiii°] xxiiii° *LM* 4° *I*

No obstant això, *M* comparteix amb *I* alguns errors que insinuen l'existència d'un antecedent comú molt immediat, i també molt proper a l'original de la traducció italiana. Deixant de banda innovacions més o menys òbvies del traductor (com ara l'omissió de *epicureus* o *Epicurus* i de *Leucipus* en iv ad 3, 65), en la majoria dels casos és molt difícil determinar si

40. iv ad 3, 47-49; vi ad 1, 18-20; ix ad 2, 2-6; xii ad 2, 46-49; xii ad 2, 50; xiv ad 1, 38-40; xvii, 42-45; xvii, 71; xx ad 2, 12-18.

41. ix ad 2, 54; xv, 22-23; xxvi ad 2, 3-4; xxix, 36-37.

42. Vegeu iv ad 3, 11; iv ad 3, 77-78; xiii ad 1, 78-81; xiv ad 1, 4-8; xviii ad 3, 7; xx ad 1, 74-76; xxviii, 49-51.

l'error o la innovació s'ha d'imputar al traductor o a un copista de la versió italiana. Per exemple:

VII ad 1, 48-49: Sicut *extremi* contendunt de media regione, sic medii de extrema
48-49 come due signori contendono della regione che in mezzo cosi quelli di mezzo
contendono con li estremi *I* como dos señores contienden de la region que es en
medio ansi aquellos de medio contienden con los extremos *M*
La lliçó *due signori* pot semblar un error paleogràfic generat a partir de l'italià *stremi* (>
signori), però també podria ésser una innovació del traductor.

VII ad 3, 20 Genesi] jacob *IM*

XI ad 1, 5-6: Fotino, heretico et consotio Acatii heretici tesalonicensis *canonici*
5-6 fecino eretico e compagno di acazio eretico e calonoco greco *I* feçino eretico e
compañon de acaçio heretico e calirico griego *M*
La lliçó del traductor podia ésser *canonico* o l'error *calonico*.

XVIII ad 1, 14-15: usque ad annum iubilei, qui erat de quinquaginta annis semel, quem nos
facimus de centum annis semel, et dicitur annus perdoni
14-15 infino allanno giubileo il quale era ne cinquanta anni una volta el quale noi
chiamiamo lanno del perdono *I* fastal año del jubileo el qual era en çinquanta años
una vegada que nos llamamos el año del perdon *M*
La simplificació es pot imputar al traductor.

L'antecedent de *IM* es reflecteix en alguns errors més difícils d'explicar a partir del text llatí i que en algun cas han obligat el traductor castellà a una adaptació innovadora. Per exemple:

VII ad 2, 36-37: Deus fecit celos et *eis* preposuit singulares motores
36-37 et eis ... motores] e diede lororo i motori *I* e dio al signo del toro e del carnero
M
Sembla que la lliçó original del traductor havia de ésser *loro* (ll. *eis*). Si *M* no depèn de
I, cal suposar que *lororo* és una dittografia imputable a un antecedent comú. El traduc-
tor castellà deu haver entès *lo toro* i *moltoni*, i aquesta interpretació l'ha induït a una in-
novació astrològica.

VII ad 3, 11-12: Et quod fingit in dicto fonte et in flumine ab eo sic emanante neminem
puniri, sed solum in palude ab eo facta, figurat duplicem esse iram
11-12 E nel fiume che diriva da questa fonte non e punito niuno ma solo nel pantano
significa due ire *I* En el rio que se derriba desta fuente o balsa/ non es punido
ninguno/ mas solo en el pantano/. este pantano significa dos yras *M^{ac}* ... mas solo en
el pantano/. dos yras ay *M^{pc}* (*ratllant* este ... significa *i afegint ay a la interlínia*)
En aquest cas reproduïm la puntuació de *M*. Les correccions de *M*, fetes per la primera
mà, procuren evitar l'anacolut de la versió italiana, imputable al traductor o a
l'antecedent de *IM*.

XVIII ad 2, 32 Et cum eis bellavit] e nado con quelli *I om. M*

5.2.3. El testimoni *M*, original de la traducció castellana

El copista del testimoni *M* anotà al marge esquerre del text alguns mots italians d'interpretació dubtosa, que sovint corresponen a un espai en blanc dins del text o bé a un

mot castellà, en algun cas afegit *a posteriori* i no sempre amb encert.⁴³ Aquesta correspondència s'indica sovint amb una crida. És evident que el traductor, quan dubtava sobre el sentit exacte d'un mot italià, solia deixar un espai en blanc dins del text i anotava al marge la dificultat, esperant l'ocasió de poder resoldre-la sense haver de tornar a consultar el testimoni italià del qual traduïa. Aquestes anotacions ens indueixen, doncs, a identificar el copista amb el traductor. En el cas del comentari a l'*Inferno*,⁴⁴ són les següents:

XIII ad 1, 52 incisoria] e taglieri *IM^{ms}* los *seguit d'espai en blanc M*; XIX ad 2, 12 extinctus est] si spense *IM^{ms}* se spendio *M*; XX ad 1, 15 ariolis] arioli *IM^{ms}* *espai en blanc M*; XX ad 2, 37 calçolaio *IM^{ms}* cançeller *M*; XXV, glaram] ghiaia *IM^{ms}* un timon *M*; XXVIII, 27 probitate et animositate] gagliardia *IM^{ms}* gallardia o *seguit de puxança afegit a la interlúnia M*; XXVIII, 62 vecturale *IM^{ms}* caminero *M*; XXIX, 47 brigatam spenderetiam] brigata spenderecçia *IM^{ms}* companya prodiga *M*; XXXI, talia vilia] garrirre *IM^{ms}* vanidades *M*; XXXIII, scellerata] scelerata *IM^{ms}* *M*; prandio] desinare *IM^{ms}* comer *M*; de dicta sua domo] consorti *I* consorte *M^{ms}* primos *M*; extintas] spento *IM^{ms}* *espai en blanc M*; sequitur] soggiugne *IM^{ms}* *espai en blanc M*; vacuum] vota *IM^{ms}* *espai en blanc M*

En algun cas l'anotació marginal és innecessària perquè l'italianisme s'ha integrat dins del text, abans de l'espai en blanc:

VI ad 1, 33 fuscina] fuscina *I* fuscina o *seguit d'espai en blanc M*

En casos així, omplint l'espai en blanc es crearia un doblat sinonímic. La traducció castellana n'ofereix molts exemples i d'una tipologia força diversa:

VI ad 1, 10 Mensis (messis *L*)] la ricolta *I* la ricolta esto es quel recogimiento *M*; XII ad 1, 30 laberintum] laberinto *I* albergo o casa *M*; 34 aureum capillum] capello dorado *I* capillo o capello (*la p potser esmenada en b*) dorado *M*; XII ad 1, 38 mittere] mandassono *I* mandasen *seguit de* o enviasen *afegit a la interlúnia M*; XII ad 1, 39 ad devorandum] divorati *I* tragados e comidos *M*

El copista també ha previst un espai en blanc per a indicar l'autor de dos proverbis afegits en la traducció italiana:

III ad 3, 16 di ... tutti moriamo e come acqua trascorriamo sopra la terra *I* *E espai en blanc* dize todos morimos e como agua transcorremos sobre la tierra *M*; VI ad 1, 10 Piu na uccisi el disordinato mangiare e bere chel coltello *I* *Onde espai en blanc* actor mas ha muerto el desordenado comer e beber quel cuchillo *M* [versió del proverbí *Plures occidit gula quam glavium*]

Alguns errors i innovacions també semblen propis d'un traductor més que no pas d'un simple copista:

IV ad 3, 14: dicendo quod fuit sextus intra tantum sensum

---

43. La traducció presenta alguns italianismes notables (f. 11r: «dize la chiosa»), algun fragment de comentari confós amb text dantesco (IV ad 3, 16-18: «este castillo significa la filosofia/ atornia da uno bello fiumicello/ que significa la afecçió del deprender e anparar el saber»), errors d'interpretació (XII ad 2, 26 Caco] Cacco *I* lanzo *M* [per confusió amb *cacciò*]; XX ad 1, 4 extendere] stendere *I* pujar *M* [per confusió amb *ascendere*], etc.) i, excepcionalment, alguna traducció explicativa (XII ad 1, 43-47: del laberinto e prese *I* del alberinto o casa donde estava el dicho minutauro e ansi sallido tomo *M*).

44. Per a les anotacions marginals o «glosas léxicas» de la resta del comentari, vegeu VALERO MORENO 2007: 96.

dicendo che fu il sesto tra cotanto senno *I* diziendo que fue el sexto tra | entre tanta sabiduria de sabios *amb* tra *ratllat primer*, però *després completat al marge* cotanto senno / es/ *M*

XXVII, 3: similitudinarie [...] de bove siculo
faccendo similitudine al bue ciciliano *I* faziendo semejança al buen sçïçiliano o al buey çïçiliano *amb* al buen sçïçiliano o *ratllat M*

XXVIII, 74-77: Et ita dicta columba assuefacta, ordinavit quamdam predicationem, et ibi dixit quod habuit in nocte in revelatione quod in illa predicatione esset quidam qui loqueretur per Spiritum sanctum

E così avvezata la colomba ordino di predicare al popolo e disse che aveva avuto di notte rivelazione che uno era nel popolo che favellava per spirito santo *I* e anzi vezada la paloma ordeno de predicar este monje al pueblo e dixo que avia avido de noche revelaçion que uno era en el pueblo que fablava por spiritu santo *amb* este monje al *esmenant un o dos mots de difícil lectura M*

6. EL TESTIMONI *P*

El testimoni *P* transmet un text molt resumit de la primera redacció del *Comentum*. El responsable de l'escurçament sol mantenir amb relativa fidelitat la informació històrica i mitogràfica, gairebé sempre reduint les citacions dels *auctores* a la fórmula *ut probat Virgilius* (o *Ovidius, Lucanus, Statius*, etc.); fora d'això, omet sistemàticament el paràgraf de *divisio*, les digressions doctrinals, les *auctoritates* i els *loci paralleli*, i sovint reescriu profundament els fragments que selecciona, especialment quan resumeixen la ficció dantesca. La llibertat absoluta amb què manipula el text dificulta la col·lació i redueix dràsticament la utilitat ecddòtica d'aquest testimoni. Ultra la impossibilitat de recollir-ne totes les variants significatives en un aparat crític, fins i tot és difícil d'indicar-hi amb precisió els passatges que inclou, atès que alguns comentaris s'hi presenten en una versió molt sintètica o manipulada. Tot seguit enumero els passatges en què *P* ofereix un text relativament col·lacionable amb el nostre, malgrat les alteracions i les omissions:

I ad 1, 24-35, 46-47; ad 3, 3-4; ad 4, 2-5; II ad 2, 1-3, 22-51; IV ad 3, 1-12, 16-21, 33-88; V ad 1, 12-31; ad 3, 1-6, 21-58, 68-75; VI ad 1, 13-41; ad 2, 1-29; VII ad 1, 4-19, 37, 51; ad 2, 1-4; ad 3, 1-11, 33-34; VIII ad 1, 1-32; ad 2, 1; IX ad 1, 1-15; ad 2, 1-23, 41-64; ad 3, 38-48; X ad 1, 1-5, 13-16, 36-41; ad 2, 1-10; ad 3, 29-31; XI ad 1, 1-6; ad 2, 9-12; XII ad 1, 6-61; ad 2, 3-56, 75-112; XIII ad 1, 34-36, 43-78; ad 2, 1-29; XIV ad 1, 1-40; ad 2, 1-78; XV, 10-12, 47-57, 64-68; XVI, 3-17; XVII, 6-72; XVIII ad 1, 1-10, 17-18; ad 2, 1-36; ad 3, 1-2, 25-30; XIX ad 1, 1-17; ad 2, 1-11; XX ad 1, 1, 4-5, 23-33, 40-76; ad 2, 1-37; XXIII, 1-13, 23-35; XXVI ad 1, 1-3, 9-17, 28-29; ad 2, 1-2, 8, 27-35, 46-97, 118-121; XXVII, 1-22, 42-59; XXVIII, 1-110; XXIX, 1-48; XXX, 1-60.

És segur que *P* no pertany a la família α i que, en canvi, és afí a la família β . No obstant això, no trobo errors comuns significatius que vinculin *P* amb el grup δ o amb el grup ϵ . És possible que *P* sigui col·lateral a aquests dos grups o, fins i tot, a β , segons els esquemes:

$$X_I = \alpha / \beta [P / \delta / \epsilon] \quad \text{o} \quad X_I = \alpha / \beta' [P^{\beta'} (\delta / \epsilon)]^{45}$$

45. Vegeu més amunt les conclusions de 3.3. Recordeu que, atesa la impossibilitat de contrastar *P* amb δ i ϵ en la majoria de llocs crítics, en absència de *P* no tenim altra opció que assignar a β tots els errors comuns de δ i ϵ , sense poder distingir entre els hipotètics β' (errors comuns de δ , ϵ i *P*) i β'' (errors comuns o difraccions de δ i ϵ en oposició a *P*).

6.1. Adscripció de P a la família β

La selecció d'errors comuns amb què hem definit el grup α (2.1) no permet de situar el testimoni P , el qual no ofereix un text comparable en cap d'aquells casos. No obstant això, és cert que P no comparteix amb α la majoria de lliçons equipol·lents que l'oposen a β (2.3) i que, en algun cas, poden ésser errors de α , com ara XXVI ad 2, 73 capte ... Troye *BEGHKLNOQST* om. *CDR*. En segon lloc, P transmet el llarg paràgraf sobre Iacopo Rusticucci (XVI, 7-16) que la família α omet; això demostra que P no depèn del subarquetip α , tot i que no demostra que depengui necessàriament del subarquetip β (si l'error és de α). Aquesta relació d'afinitat o de dependència es pot demostrar, però, gràcies a alguns errors comuns (2.2) —o coincidències, en cas d'equipol·lència (2.3)— que emparenten P amb *BEGHKLNOQST*:

v ad 1, 13-14 Minos ... iudicans] om. *BEGHKLNOQST*; IX ad 2, 17 oritur prava operatio, que in persona Magere ponitur *CDR* oritur Megera *BEGHKLNOQST*; IX ad 2, 64 id est regnum astulit eis (abstulit sibi regnum suum *R*) quod regnum capud et unicus oculus earum dicebatur *CDR* id est regnum capud id est (cepit qui *T*) unicus oculus earum dicebatur *BEGHNOQST* regnum abstulit *K* scilicet regnum quod caput accepit et unus oculus earum dicebatur *L* cioe tolse il reame che era il capo loro e luno occhio *I* convien a saber que quito el realme que era la cabeça dellas e el un ojo *M* id est regnum cap^d etc. *P*; XII ad 1, 60 cinocephalis *D* espai en blanc *CR* cinocephalis *BEGKLNOPQS* cino foliis *T* def. *H*; XIV ad 2, 5 Crete et] om. *BEGHLNOPST* def. *KQ*; XIV ad 2, 8 Celeus *BEGHNOQST* Celius *CDKLR*; XIV ad 2, 8 ex quadam domina *CDR* om. *BEGHKLNOQST*; XXVI ad 2, 72 Oratius] om. *CDR* horatius et *LPQ*; XXVII, 3 prout fatiebant] om. *BEGHKNOPQS* sicut *LT*

L'anàlisi dels espais en blanc que caracteritzen el subarquetip ε (3.3) ens ha suggerit més amunt la possibilitat que P fos col·lateral a un subarquetip β' (*BEGHKLNOQST*) dins la família β' . L'anàlisi de les variants de β permet d'afegir-hi alguns indicis més, tot i que són escassos i no gens concloents:

V ad 3, 38 Maccaon et breseida *D* Mathaon et breseida *P* et machaon *CR* Machaon et Bresida *BEGHKNOQS* Machon et vresda *L* Machaon et broside et *T* (vegeu *supra* 2.4); IX ad 2, 55-56 ge enim *DL* Ge enim grece latine *C* geu etiam grece *R* gō enim *P* grece enim *BEGHNOQST* enim grece *K* (vegeu *supra* 3.4); XIII ad 2, 12 in nemore *CDR* in venatione *BEGHKLNOQST* om. *P* (vegeu *supra* 2.2 C); XIV ad 2, 46-47 et inceptit *CDR* et cepit *P* om. *BEGHKLNOQST*

6.2. Posició de P respecte dels grups δ i ε

El testimoni P no és comparable —ni fiable— en la majoria dels llocs crítics que permeten d'agrupar els testimonis de la família β . En general, P no sol compartir les variants i els errors del grup ε (*EGKLQST*):⁴⁶

---

46. No obstant això, i deixant de banda les nombroses coincidències ocasionals amb un o altre testimoni, P coincideix amb ε en alguna *lectio faciliior* (XII ad 2, 93 fudit] sci(n)dit (o si(n)dit) *EGKLPQST* [cf. *Inf.* XII, 119: «fesse»]) i en algunes innovacions —correccions gramaticals o culturals— probablement poligenètiques; cf. IV ad 3, 41 ex Capim *BCDHO* ex capino *N* ex capi *EGKLPQST* def. *R*; v ad 1, 19 Rodomantus *BCDR* redomantus *H* rodemantus *N* rodomantes *O* Radamantus *EGKLPS* Rodamantus *Q* radamans *T*; v ad 1, 20 Rodomantus] radamantus *EGKLPS* rodamantus *Q* radamans *T*; v ad 3, 38 Polidorius *BHNO* polidarius *CDR* polidorus *EGKLQST* polidor cum *P* [< *Polidor(us)*]; VII ad 1, 5 Cybelle] Cibelles *EGKLPQST*; VII ad 1, 9 aleppe] alleph *EGLPS* alep *KT* Aleph *Q*; x ad 1, 39 Atistines *BHN* Antistines *DO* Antistes *CR* Aristenes *EKLQ* Aristines *GS* Aristones *T* Aristineus *P*; xx ad 1, 62 delectaminis] delectacionis *EGKLOPQST*.

XIII ad 2, 2 inveniunt *BCDHNOPR* invenerunt *EGKLQST* (vegeu *supra* 3.2); XIV ad 1, 35 cicopides *BDOPR* ciclopites *C* ciclopides *HN* ciclopes *EGKLQST* (vegeu *supra* 3.4); XIV ad 2, 66 tenebat *B^{ac}CDHPR* colebat *B^{pc}EGKNOQST* volebat *L* (vegeu *supra* 4.2.3); XVII, 11 tricorporis *BCDHLNOPR* tricorpor *EGKQST*; XVII, 38 Climene *BCHLNOP* climone *D* Climine *R* Climenes *EGKQST*; XVII, 47 diis *BNO* dis *CDPR* bis *EGHKLQST*; XIX ad 2, 7 Alania *BDHNO* alanea *P* Alamanea *C* alamania *R* anania *EGKLQS* Ananiam *T*; XXVIII, 30 de M^cCCLXV^o] de *BHNOP* d' *D* anno domini *CR* in *EGKLQST* (vegeu *supra* 3.4)

El testimoni *P* tampoc no sol compartir els espais en blanc del subarquetip ε ni les solucions que hi proposen els testimonis del grup (vegeu 3.3, núm. 1, 3, 6, 7, 8, 10, 20). De fet, només en un cas podem constatar que *P* comparteix els problemes derivats de β (10), perquè en dos casos omet el lloc crític (1, 3) i en els altres ofereix una lliçó relacionada amb α (6, 7, 8, 10, 20) en oposició a δ i ε . És possible que *P* o un seu antecedent hagi resolt aquests problemes textuais contaminant amb un testimoni de la família α —com fa l'antecedent de *L(IM)*—, però també és possible que *P* ocupi un lloc col·lateral a δ i ε dins la família β .

D'altra banda, les poques vegades que s'hi pot comparar, sembla que *P* tampoc no comparteix les variants i els errors del grup δ (*BHNO* o *B^{ac}H*):⁴⁷

XII ad 2, 103 sum *B^{pc}CDEGKLNOPQRST* nec sum *B^{ac}H*; XIII ad 1, 36 neque *CEGKPOS* nec *DLRT* videlicet *BNO* videlicet nec *H* (per confusió entre les abreviatures n_3 i v_3); XIII ad 1, 66 [65-67 i 70-71] virgineos] viros *BHNO* ut virgo *P*

Sense més dades, i sobretot més significatives, és impossible de situar amb precisió la posició de *P* en relació amb els testimonis de la família β . El comentari d'uns quants casos particulars pot il·lustrar millor aquesta dificultat:

XII ad 2, 75: vegeu *supra* 4.2.2

XVIII ad 2, 3-9: Quare sciendum est quod in Thesalia, que provintia est in Romania, [...] fuerunt duo reges fratres, scilicet *Eson* et *Pellias*, fillii *Eloy*, fillii *Iovis*. *Quo Esone vivente*, dictus *Pellias*, non habendo nisi filias duas absque aliqua prole masculina, timendo ne regnum dictus *Iason* occuparet eo mortuo et filias eius privaret de regno et successione sua, misit dictum *Iasonem* suum nepotem ad accipiendum velus aureum

5 *Eson*] exon pater *iasonis P* 6 *Quo Esone vivente*] quo esone patre *iasonis mortuo D* *Quo Esone vivente* filium habuit egregium scilicet *Iasonem K* quo exon mortuo *P* ex quo esone natus est *yason* postea mortus est sed *R^{pc}*

Pasqual (XLII, 29-33): Un en Thesàlia, que és província en la Romania, foren II reys freres, Èson e Pel·lias, fills de Eloy, fill de Júpiter. Èson havia I fill apellat Jeson; Pel·lias havia solament dues filles. Tement Pel·lias que, ell mort, no ocupàs Jeson lo seu regna e que privàs las filles del regne, vivint Èson, pare de Jeson, Pal·lias tramès son nabut Jeson al velló d'aur

D, *P* i *R^{pc}* coincideixen —encara que no pas literalment— a fer explícit el parentiu entre Èson i Jàson i a precisar erròniament que Èson ja era mort quan Pèlies induí Jàson a la conquesta del velló d'or. Certament, el text de Pietro és molt sintètic i no comenta l'abdicació del vell Èson, pare de Jàson, en el seu germà Pèlies (sovint confós amb Peleu; cf. GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae* I [ed. GRIFFIN 1936: 5-8]). L'adaptació de Joan Pasqual també subratlla el parentiu.

47. Les coincidències de *P* amb δ són sempre poc significatives i, a tot estirar, n'hi ha que poden confirmar que *P* no s'agrupa amb ε ; cf. IX ad 2, 23 mentem] mente *BHNOP*; IX ad 3, 42 Eristei] Existei *B^{ac}CHOP* Euristei *KNT* Eurestei *L* Euriste *Q*; XII ad 1, 12 Marte] matre *B^{ac}NOP*; xxx, 21 Yno] Yrio *B^{ac}HNOP* Inoem *EGS* Inonem *T*. En algun cas només hi ha afinitat: XIII ad 1, 47 47 Calcei *BHNO* Calais *CDEKLRT* Culays *Q* chalchus *G* Calc⁹ *S* calci *P* (vegeu *supra* 3.1); IX ad 2, 56 gonge *BHNO* golge *CR* gorge *DEGKLQST* gōn *P* (vegeu *supra* 3.4).

xviii ad 3, 27-29: quidam miles nomine Trasso quemdam suum nuntium nomine Guatonem [...] misit ad istam Taidem meretricem cum dono cuiusdam *ancile*.

29 *ancile*] *anuli L anello IP anillo M*

Pasqual (XLIII, 28-29): Aquest Trassó, caveller, tremès un do a Taida per Guató, ço és r^a serventa, per ésser àvel.

La coincidència de *P* amb *L(IM)* sembla casual, atès que l'error paleogràfic (-*cile* > -*ello*), induït pel context, es pot considerar poligenètic.

xxviii, 105-110: Nam legitur in secundo Regum, capitulo xv°, quod inter alia suasit Assaloni ad hoc ut verificaretur populo quod non simulate, sed vere, cum patre risaretur quod cum omnibus concubinis *David* concuberet. Et demum consulendo semel quod ipse Assalon non exiret contra gentem sui patris propter inequalitatem gentis, tamen exivit de consilio Tusay, sui militis; unde devictus extitit et dictus Achitofel *dolore suspendio se necavit*.

107 *David*] *patris LP* del suo padre *I* de su padre *M* 110 *dolore*] *om. LPT*; *suspendio se necavit*] *se suspendit LR* si impicco per la gola *I* se colgo per la garganta *M* *laqueo se suspendit P*

Pasqual omet el comentari.

El testimoni *P* presenta coincidències de reescriptura amb *L* o *L(IM)*, però poden ésser casuals. En concret, el primer canvi sembla un aclariment induït pel context («cum patre», «sui patris») i per un versicle cèlebre (2 Reg 16, 21: «Et ait Achitophel ad Absalon: Ingredere ad concubinas patris tui [...]»); cf. PIETRO, *In Inf.* x ad 1, 29-30).

Coincidències com aquestes, i també amb altres còdexs que tendeixen a la innovació per conjectura o per contaminació (*K*, *R*, *T*), no són prou significatives ni prou fiables per a treure'n conclusions fermes sobre la posició de *P* en la tradició del *Comentum*. Cal esperar que una recerca més exhaustiva arribi algun dia a determinar-la amb més precisió.

7. POSICIÓ DE L'ANTECEDENT π DE JOAN PASQUAL

Joan Pasqual adaptà el *Comentum* de Pietro Alighieri a partir d'un testimoni llatí perdut (π) pertanyent a la família β de la primera redacció. És segur que π no s'inclou en el grup ϵ i probablement tampoc en el grup δ . El text de Pasqual coincideix en lliçons particulars amb testimonis diversos, especialment amb un de tan aïllat com *P*; n'hi ha que podrien indicar afinitat o contaminació, però d'altres deuen ésser producte casual de l'adaptació. El text de Pasqual també testimonia la presència d'algunes glosses procedents d'altres comentaris dantescos. És probable que aquestes glosses d'altra procedència, potser no gaire nombroses, ja acompanyessin el testimoni π als marges del text de la *Commedia* que el teòleg cita constantment.

7.1. Adscripció de π a la família β

A partir del text de Pasqual podem constatar que π no compartia els escassos errors comuns o variants equipol·lents de la família α , com ara:

vii ad 1, 26 *auro* (HOR. *Epist.* I, 1, 52)] *om. CDHR auro Pasqual* (xxiii, 52); vii ad 2, 83 *non immiscere*] *non immiscere et immiscere CD miscere et non imiscere R* no mesclar me *Pasqual* (xxiv, 78); vii ad 2, 93-94 *sunt totaliter adherentes*] *totaliter adherent CDR* totalment son adherents *Pasqual* (xxiv, 91); xiii ad 1, 24 *extollas te*] *te tolles CR* te tollas *D* *extollas te Pasqual* (xxxix, 13) (vegeu *supra* 2.1); xix ad 2, 49 *et muneribus ... intendunt*] *om. CDR* als quals entenen *Pasqual* (xlix, 105) (vegeu *supra* 2.1)

En canvi, encara que les adaptacions i omissions de Pasqual amaguen o eliminen molts llocs crítics,⁴⁸ podem constatar que π sí que compartia els errors comuns de la família β :

v ad 1, 10-11 observator *CDKR* conservator *BEGHLNOQST* Pasqual (xvi, 15) *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); vii ad 2, 103-104 a fortuna sunt *CR* a fortuna *D* ad fortunam *BEGHKLNOQST* Pasqual (xxiv, 102) *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); vii ad 2, 111-112 (vegeu *supra* 3.4); viii ad 1, 4 bona ... putat² *CDR om. BEGHKLNOQST* Pasqual (xxx, 21-23) *def. P* (vegeu *supra* 2.2 A); viii ad 1, 34 nunc] sunt *R om. BEGHKLNOQST* Pasqual (xxxii, 45) *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); viii ad 1, 65-66 accidia ... aparentia *CDR om. BEGHKLNOQST* Pasqual (xxx, 31-33) *def. P* (vegeu *supra* 2.2 A); xi ad 2, 3 fugiendorum *CDR* fugiendos *BEGHLNOST* Pasqual (xxxii, 16) fugiende *K* fugiendo *Q* *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); xi ad 2, 30 recta *CDR om. BEGKLNOQST* Pasqual (xxxii, 40-41) *def. HP* (vegeu *supra* 2.2 B); xi ad 3, 8 aliquam *CDRT* aliquis *BEGHKLNOQS* algun Pasqual (xxxvii, 7) *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); xiv ad 2, 5 Crete et *CDR om. BEGHLNOPST* Pasqual (xxxv, 74) *def. KQ* (vegeu *supra* 2.2 B); xxvii, 51 hac carne *CDR* hanc carnem *BEGHKLNOQST* Pasqual (xliv, 207) *def. P*; xxvii, 53-54 Nam quicumque Petri vestigia *D* Nam quicumque vestigia Petri *CR* vestigia *BEGHKNOS* Pasqual (xliv, 209-210) qui eius vestigia *LT* et qui vestigia *Q* *def. P* (vegeu *supra* 2.2 A); xii ad 2, 70 tyrannis boni quam mali *DE^{pc}* Tirampni boni quam mali *CR* Tyranni bonique mali *BE^{ac}HNOQT* Pasqual (xxxviii, 125) Boni quam mali regibus *K* Bonique mali *GLS* *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); xiii ad 2, 12 in nemore *CDR om. P* in venatione *BEGHKLNOQST* en la cassa Pasqual (xxxix, 39) (vegeu *supra* 2.2 C); xix ad 2, 41 subtrahunt *CDR* Sutterant ('Subterrant') *BEHLNOQS* Pasqual (xliv, 97) subverterunt *K* *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C); ornantur *CDR* honerantur ('onerantur') *BEKNOST* Pasqual (xliv, 98) honorantur *HLQ* *def. P* (vegeu *supra* 2.2 C)

El testimoni π també transmetia les variants de β en cas d'equipol·lència amb la família α . Ultra els dos passatges sobre les columnes de Florència (xv, 57-59) i sobre Iacopo Rusticucci (xvi, 7-16) que manquen en la família α i que Pasqual transmet (xxxvi, 53-54; xxxvi, 59-68 [vegeu *supra* 2.3]), vegeu:

vi ad 1, 9 senectus *CDR* senecta *BEGHKLNOST* Pasqual (xx, 28) *def. P* (vegeu *supra* 4.2.2); xiv ad 1, 10 in India *CDR om. BEHKLNOQST* Pasqual (xxxv, 31) *def. P* (vegeu *supra* 2.3 n. 16); xiv ad 2, 8 ex quadam domina *CDR om. BEGHKLNOQST* Pasqual (xxxv, 75-76) (vegeu *supra* 2.3); xiv ad 2, 46 eius uxore *BEGHKLNOQST* muller sua Pasqual (xxxv, 104) *om. CDR* (vegeu *supra* 2.3); xix ad 1, 24 est ... rectam *BEGHKLNOQST* es ... recta Pasqual (xliv, 24-25) dicitur ... debitam *CDR def. P* (vegeu *supra* 2.3); xxvi ad 2, 72 Oratius *BEGHKNOST* horatius et *LPQ* Oraci o Pasqual (xliv, 58) *om. CDR* (vegeu *supra* 2.3)

Finalment, també s'hi podrien afegir altres errors comuns o variants equipol·lents de la família β que corroboren la filiació, encara que són menys significatius o han estat susceptibles d'esmena independent en còdexs diversos:

v ad 3, 16 sine *B^{pc}CDNOR om. B^{ac}EGHLQST* Pasqual (xviii, 31) *def. KP* (vegeu *supra* 4.2.3); vi ad 1, 8 molliora *CDEKLR* meliora *BGHQST* Pasqual (xx, 27) meliori *amb -i ratllat N* melior *amb titlla sobre -or O* *def. P* (vegeu *supra* 4.2.2); ix ad 3, 16 caduceum *CDKNR* caducea *L* caducum *BEGHOQST* Pasqual (xxxiii, 85) *def. P* (vegeu *supra* 3.4); ix ad 3, 36 hic *B^{pc}CDNOR* igitur *B^{ac}EGHLQST* Pasqual (xxxiii, 98) *def. KP*

48. En alguns casos sembla que l'error transmès per π és el motiu que ha induït Pasqual a ometre un passatge poc entenedor (v ad 1, 12-14; xiii ad 1, 66-67). En d'altres sembla que Pasqual o π ha conjejurat una esmena, de vegades coincidint fàcilment amb algun altre testimoni (xxiii, 19 intus est luteus *CDR* intus est lucens *BEGHKNOS* extra est lucens *T* intus est turpis et extra lucens *L* és luhent de part defora Pasqual [xlvi, 22] [vegeu *supra* 2.2 C]) o reconstruint gairebé la lliçó correcta (ix ad 2, 17 oritur prava operatio que in persona Megera ponitur *CDR* oritur Megera *BEGHKLNOQST* hix la prava operacio que es Mejera Pasqual [vii, 22-27] [vegeu *supra* 2.2 A]).

(vegeu *supra* 4.2.3); XII ad 1, 12 adulteraverat *BEHKNOQT* adulteraverat ipsa Venus *GS* Venus havia adulterat *Pasqual* (XXXVIII, 9) adulteravit *CDLPR*; XIV ad 2, 8 Celius *CDKLR* Celeus *BEGHNOPT* Celeu *Pasqual* (XXXV, 75) (vegeu *supra* 3.1); XXVI ad 2, 33-34 ititie et naratie *amb* na *corregit* en ne *D* tracie *CR* yticie et veratie *BEGHLNOST* tracie et veratice *K* iticie et voracie *P* narricie et veratice *Q* de yticie e de verracie *Pasqual* (XLIV, 21) (vegeu *supra* 2.4)

7.2. Relació de π amb δ i ε

El text de Joan Pasqual permet de constatar que el seu antecedent π no pertanyia al grup ε de la família β , atès que, quan s'hi pot comparar, no sol compartir-ne els errors comuns ni les probables innovacions:⁴⁹

v ad 3, 17 fore *B^{ac}CDHR* *Pasqual* (xviii, 32) fere *B^{pc}EGLNQST* foere *O* def. *KP* (vegeu *supra* 4.2.3); VII ad 1, 24 ruinis *BDHNO* *Pasqual* (xxiii, 48) erumpnis *CEGKLQRST* def. *P* (vegeu *supra* 3.4); VII ad 2, 44 tamquam ... mundanis² *BCHNOR* *Pasqual* (xxiv, 39-42) om. *DEGLQST* un altre text *K* def. *P* (vegeu *supra* 2.4); IX ad 2, 21 rumpit *CDR* rumpitur *BHNO* erumpitur *Pasqual* (vii, 51) rumpunt *EGKLQST* def. *P* (vegeu *supra* 3.4); IX ad 3, 34 lambere *B^{ac}CDHRO* *Pasqual* (xxxiii, 96) labere *B^{pc}EGKLNQST* (vegeu *supra* 4.2.3); X ad 1, 32 cautelam *BCDHNOR* cautela *Pasqual* (xxxiv, 47) caulam *EGLQST* caulas *K* def. *P* (vegeu *supra* 3.4); XI ad 3, 16 post fenus *BCDHNOR* après lo fenus *Pasqual* (xxxvii, 14) postea fenerator *EGKLQST* def. *P* (vegeu *supra* 3.2); XII ad 2, 106 Ardaricum *CDR* Adaricum *BHNO* Adarich *Pasqual* (xxxviii, 153) Odoricum *EGST* Andarichum *H* odoneum *L* om. ex homoeoteleuto *KPQ*; XIII ad 2, 2 inveniunt *BCDHNOPR* troben *Pasqual* (xxxix, 30) invenerunt *EGKLQST* (vegeu *supra* 3.2); XIV ad 1, 35 cicoplides *BDOPR* acoplides *Pasqual* (xxxv, 62) ciclopites *C* ciclopides *HN* ciclopes *EGKLQST* (vegeu *supra* 3.4); XVIII ad 2, 37 Ovidius *BDHNOP* Ovidi *Pasqual* (xlii, 59) Virgilius *CEGKLQRST* (vegeu *supra* 3.4); XXVIII, 47 audientiam *BCDHNOR* *Pasqual* (xlv, 81) audaciam *EGLST* audacia *KQ* def. *P* (vegeu *supra* 2.3)

Pasqual no recull la majoria dels llocs crítics —molt sovint citacions dels *auctores*— en què podem presumir un espai en blanc del subarquetip ε (vegeu *supra* 3.3). Quan recull el passatge corromput, la seva adaptació no sol transparentar clarament la lliçió de π (3, 6, 10, 12, 19, 20). Per tant, només en un cas (1) podem assegurar que π no coincidia amb ε :

IV ad 3, 11 venusia *CDL* Venusa *K* Dondrusio *BNO* drum dondruxio *H* doudrusi *Pasqual* (xv, 57) espai en blanc *EGQS* om. *PT* def. *R* (vegeu *supra* 3.3, núm. 1)

Certament, aquesta coincidència amb δ no té valor conjuntiu, atès que l'error davalla probablement del subarquetip β , i tampoc no és necessàriament separativa, atès que un espai en blanc com el de ε hauria pogut induir a la contaminació (*KL* esmenen).

La relació entre π i el grup δ (*BHNO* o *B^{ac}H*) és més difícil de determinar. El text de Pasqual hi comparteix alguns errors de poc valor conjuntiu (poligenètics o potser de β i esmenats per ε o la majoria dels seus descendents):

VI ad 1, 9 obtusi *CEGKQST* octusi *DL* obtruxi *R* ociosi *B^{ras.}* *Pasqual* (xx, 29) ottasi *H* occiosi *N* occisi *O* def. *P* (vegeu *supra* 4.2.2); VII ad 2, 112 inexplata *CDEGLRS* et expleta (expreta *Q*) *BHNOQT* *Pasqual* (xxiv, 111) def. *P* (vegeu *supra* 3.4); IX ad 2, 6 tum *B^{pc}DELNOR* tam *C* espai en blanc *GS* om. *QT* cum *B^{ac}H* *Pasqual* (vii, 11)

49. Pasqual coincideix amb ε en alguna variant que no desmenteix aquesta conclusió, com ara v ad 1, 7 remorsio] remorsus *EGKLQST* *Pasqual* (xvi, 13) (vegeu *supra* 3.4).

def. P (vegeu *supra* 3.3, núm. 5); IX ad 2, 21 rumpit *CDR* rumpitur *BHNO* erumpitur *Pasqual* (VII, 51) rumpunt *EGKLQST* *def. P* (vegeu *supra* 3.4); IX ad 2, 56 gorge *DEGKLQST* golge *CR* gonge *BHNO* *Pasqual* (XXXIII, 50) gōn *P* (vegeu *supra* 3.4); IX ad 3, 35 celleres *B^{pc}CDEGLNQORST* cellens *B^{ac}H* *Pasqual* (XXXIII, 97) *def. KP* (vegeu *supra* 4.2.3); IX ad 3, 53 traxitque (trass-) *CDEGLNRST* traxitque *B^{pc}* transitque *B^{ac}HO* *Pasqual* (X, 23) trans que *Q* *def. P* (vegeu *supra* 3.4); XXVI ad 2, 11 incendit *CDEGKLNQORST* incidit *BH* *Pasqual* (XLIV, 7) *def. P* (vegeu *supra* 3.1)

D'altra banda, no hi comparteix alguns errors de poc valor conjuntiu i separatiu.⁵⁰

IX ad 2, 23 mentem *CDEGKLQORST* *Pasqual* (VII, 55) mente *BHNOP* (vegeu *supra* 3.4); XIII ad 1, 54 cum *CDEGKLQORST* ab *Pasqual* (IX, 13) et *BHNO* *def. P*; XIX ad 2, 18 simoniachus *CDEGKLRST* Lo symoniach *Pasqual* (XLIX, 74) simonicatus *BHNOQ* *def. P* (vegeu *supra* 3.1); IX ad 2, 7 Dire *CDEGKLNQORST* de ira *Pasqual* (VII, 15) diem *BO* die amb titlla *H* *def. P*; XVIII ad 3, 21 olera *CDEGKLQORST* ortolissa *Pasqual* (XLIII, 20) olea amb titlla *BHN* oleam *O* *def. P*; XXVII, 48 imperant *CDEGKLNQORST* manen *Pasqual* (XLIV, 203) inoperant *BHO* *def. P* (vegeu *supra* 3.1)

D'aquestes dades no en podem treure cap conclusió ferma sobre la relació entre π i els testimonis *B(NO)H*, fora de constatar que davallen de β separadament de ε .

7.3. Lliçons alternatives i coincidències particulars amb altres còdexs

El text de Joan Pasqual presenta algunes lliçons alternatives i vacil·lacions que podrien reflectir la presència de dues o més variants en el manuscrit amb què treballava:

IV ad 3, 24-25 sciebant *B^{ac}CDEGKLQS* fiebant *T* transcibant *B^{pc}* transsibant *H* transiebant dicebant *N* transiebant *O* *def. PR* passaven e eren conformes a las sciencies *Pasqual* (XV, 76-77) (vegeu *supra* 4.2); IV ad 3, 37 Tritonius *BDGHNOPQS* triconius *E^{ac}* t(er)ctonius *E^{pc}* tertonius *T* eritonius *K* critonius *L* erittonio *I* ericonio *M* Theronius *C* [= teronius *FJU*] *def. R* t(ri)ctoni teroni *Pasqual* (XV, 89) (Lliçó correcta: *Erictonius*); XVIII ad 2, 29 credendo ipsum] promittens *K* credendo ipsius *Q* promittendo *T* prometent ell ... e ella crehent *Pasqual* (XLII, 52-53); XVIII ad 3, 5 Psalmista] profeta *IM* propheta psalmo *Pasqual* (XLIII, 6); XIX ad 2, 6 Salmista] *om.* *L* il profeta *I* el profeta *M* del propheta psalmo *Pasqual* (XLIX, 53); XXVII, 7 Falleris *BGHNOS* phalaus *E* Phalaris (Fall-) *KLQ^{pc}* Faraladi *C* faralidi *DR* falleris o feraldo *Pasqual* (XLIV, 118); XXVIII, 65 diaconus] archidiaconus *CDR* cardenal diacha *Pasqual* (XLV, 20)

Algunes d'aquestes duplicitats davallen probablement de π , però d'altres es podrien imputar a l'adaptació catalana. Cal advertir, a més a més, que Pasqual devia treballar amb un manuscrit de la *Commedia* anotat amb glosses interlinears i marginals d'una altra procedència, que també haurien pogut aportar variants alternatives. És per això que, tot i que el text de Pasqual presenta indicis d'una tradició contaminada, no hi ha dades prou segures per a determinar l'abast ni la direcció d'aquesta hipotètica contaminació. Mentre que, d'una banda, el mètode de l'error comú situa π dins de la família β , però separat de ε i potser també de δ , de l'altra, el text de Pasqual ofereix nombroses coincidències particulars —de vegades molt notòries— amb grups i testimonis diversos, especialment de la família α (*D[CR]*) i del grup ε

50. Per exemple, un teòleg com Pasqual hauria pogut esmenar fàcilment errors paleogràfics menors com els que afecten un precepte del Decàleg (XIX ad 2, 36 sculptile *DEGKLQST* *Pasqual* [XLIX, 93] scuptile *CR* sciptile *BHNO* *def. P*) o el nom d'un profeta bíblic (XIX ad 2, 39 Osee *DGKLNQORST* *Pasqual* [XLIX, 95] Osue *BHO* Osee *CE* *def. P*).

(*K*, *L*[*IM*], *T*). Encara que en alguns casos la contaminació sigui probable, és molt difícil de precisar com s'ha pogut produir. Una gran part del problema radica prèviament en la dificultat d'identificar coincidències no poligenètiques que només es puguin explicar per una relació de dependència. És evident que tant l'adaptació catalana com els seus antecedents llatins han comès errors i han introduït conjectures, innovacions i esmenes —sobretot en citacions d'*auctoritates*— que de vegades són singulars i de vegades coincideixen casualment amb altres testimonis. Vegeu tot seguit una selecció de coincidències significatives d'aquesta mena, a parer meu insuficients per a demostrar cap relació de dependència o contaminació:

III ad 2, 2 reos] malos *H* mals *Pasqual* (I, 94) *def. R*; 2-3 bone actionis] benefacti *CD(FJU)* bone operationis *G* bona operacio *Pasqual* (I, 95) boni actus *L def. R*

IV ad 3, 11 vatem ... nobilissimum] *om. P Pasqual* (xv, 57); 39 ex dicto Troe] ex dicto troo *CD* ex dicto theucro *P* e Treuco De aquest *Pasqual* (xv, 93)

V ad 1, 7 quod exponitur] *om. LIM Pasqual* (xvi, 13) v ad 3, 5 Oroxius] orasius *L Oraci Pasqual* (xviii, 15); 38 Breseida *DP Pasqual* (xviii, 51) *om. CR* Bresida *BEGHKNOQS* vresda *L* brosidea *T* (vegeu *supra* 2.4); 49 et faceret sic quod] promittendo facere quod *P* promittens quod taliter faceret quod *T* e que si era muller dell ell prometia que *Pasqual* (xviii, 57-58)

VI ad 1, 21 carnes devorans] cerebrum devorans *CR* cerebrum vorans *Pasqual* (x, 48); 38 trifauci] trifanti *HQT Pasqual* (xx, 113) trifanci *NS*; 10 VIII°] viij *E Pasqual* (xx, 29) VI ad 2, 30-31 Figura ... iuditii] *om. L Pasqual* (xxii, 29)

VII ad 1, 49 extrema] extremis *KS Pasqual* (xxiii, 104) VII ad 2, 23 mobilibus ... rebus²] *om. ex homoeoteleuto E Pasqual* (xxiv, 22); 37 Dei] domini *L Pasqual* (xxiv, 34) del signore *I* del señor *M*; 40 ordinem] ordines *L Pasqual* (xxiv, 37) ordine *T*; 58 aliud clamor exclamat *C* clamor exclamat *DGRS* clamor *Q* clamor et clamat *B^{ac}H* clamor aliud deflet *B^{pc}EL Pasqual* (xxiv, 49) clamor aliud deflet clamat *NO def. KT* (vegeu *supra* 4.2.3); 64 sublimat] sullevat *KL* sublevat *NT Pasqual* (xxiv, 60) (1 Reg 2, 7: «sublevat»); 87 promovereris] promoveris *D Pasqual* (xxiv, 85) (BOETH. *Phil. cons.* II, pr. 1, 19: «promoveres»); 115 non habes] non habens *HQ^{ac} Pasqual* (xxiv, 115) nec habemus *K* VII ad 3, 31 Infusus] infusus *D* infixus *KLR Pasqual* (xxviii, 18; cf. XI, 32) (Ps 68, 3: «Infixus»); 32 luteo] luto *GKLRs Pasqual* (xxviii, 19) lutho *N* (Ps 68, 15: «luto»)

VIII ad 1, 30 tempnere] contemnere *OT Pasqual* (xxxI, 20); 42 sic nec isti invidi] ita invidi non apparent *L* axi los invidiosos no aparen *Pasqual* (xxx, 7)

IX ad 1, 2 quodammodo per se solum] eo quod diaboli clausurant portam civitatis ditis id est quod cum dicto iudicio rationis *P* la qual ciutat infernal fingex Dant ésser tancada e closa *Pasqual* (xxxiii, 3-4); 9 bello] bello futuro *K* la batalla sdevenidora *Pasqual* (xxxiii, 6) IX ad 2, 17 oritur prava operatio que in persona Megera ponitur *CDR* hix la prava operacio que es Mejera *Pasqual* (vii, 26-27) oritur Megera *BEGHKLNOPQST* (vegeu *supra* 2.2 A); 31 xvi^o *B^{ac}GHST* xii^o *CDER om. K* xii^o iuxta finem *B^{pc}* xii^o capitulo iuxta finem *NO* 6° *L* sexto libro *I* sexto libro *M* VI° *Pasqual* (vii, 75); 49 capud amputatum] c. amputavit *L* taglio el capo *I* tajole la cabeça *M* scapsa *Pasqual* (xxxiii, 43); 49-50 guttis infinitis] guttis cadentibus *K* infinitis sanguineis guttis *L* delle gocciolate del sangue *I* de las gotiellas de la sangre *M* de las gutas de la sanch infinidas *Pasqual* (xxxiii, 44); 58 invidendo eis] videndo eas *T* vehent ellas *Pasqual* (xxxiii, 52); 64 id est regnum astulit eis (abstulit sibi regnum suum *R*) quod regnum capud et unicus oculus earum dicebatur *CDR* id est regnum capud id est (cepit qui *T*) unicus oculus earum dicebatur *BEGHNOQST* regnum abstulit *K* scilicet regnum quod caput accepit et unus oculus earum dicebatur *L* cioe tolse il reame che era il capo loro e luno occhio *I* convien a saber que quito el realme que era la cabeça dellas e el un ojo *M* id est regnum cap^d etc. *P* ço es lo regne lo qual regne es lo cap e la i ull de ellas *Pasqual* (xxxiii, 59); 74 metus] motus *N Pasqual* (xxxiii, 71) IX ad 3, 22 ellocutio] locutio *L* locucio *Pasqual* (xxxiii, 88) colloquio *Q*; 25 Thebarum] thebanorum *KLN* dels tebens *Pasqual* (xxxiii, 89); 25-26 istum] istius *N* de aquesta *Pasqual* (xxxiii, 90); 50 euntem] eundem *T Pasqual* (x, 19) (vegeu *supra*

3.4); 62 sentiunt *CDR* senten *Pasqual* (xxxiv, 19) se ingerunt *BEGHKLNOQST*; 62 Ecclesia] ecclesia senciati *T* sglesia sent *Pasqual* (xxxiv, 20); 63 credulitates] crudelitates *CKLOQ* crueltats *Pasqual* (xxxiv, 20) la crudelita *I* la crueldad *M*; 63 quia] que *CDR* les quals *Pasqual* (xxxiv, 21); 67 affici] affigi *C* effici *D* affligi *R* son afligits *Pasqual* (xxxiv, 23-24) (cf. *GRAT. Decr. C. 24, q. 1, c. 21*: «Varia crimina uariis penis sunt afficienda.»)

X ad 1, 19 hereticos] heretici *CR Pasqual* (xxxiv, 36) X ad 2, 2 Cavalcantibus] c. ambo de florentia *P* ·ii· tuscans ço es dos ciutedans florentins *Pasqual* (xxxiv, 52)

XI ad 3, 14 expenditur *CDLNR* es despesa *Pasqual* (xxxvii, 11) expeditur *BEGOQST* expedit *K def. H*; 29 tuam] *om. N Pasqual* (xxxvii, 18) *def. H*

XII ad 1, 13 ligavit *CDLR* liga *Pasqual* (xxxviii, 13) *om. BEGNOPST^{ac}* captos *K* cepit *Q* ligatos *in mg. T^{pc} def. H*; 15 maximas meretrices] meretrici *I* meretrixes e malas mugeres *M* avels fembres *Pasqual* (xxxviii, 15-16); 24 qui effitiebatur] quia e. *CDLR* cum era *Pasqual* (xxxviii, 23); 31-32 circa dictam obsidionem Athenarum] *E* stando minos ad assedio *I E* estando minos en el sitio *M* stant Minos en lo siti de Athenes *Pasqual* (xxxviii, 20-21); 34 eius pater] *om. CDR Pasqual* (xxxviii, 20-21); 58 etc.] dictus est *K* es dit *Pasqual* (xxxviii, 55) est *L*; 58 tyrannus] tyrampnus s. tyrampnicus *C* tiranicus *DR* tiranno crudele *I* tirano e crudel *M* tiran cruel *Pasqual* (xxxviii, 55-56) XII ad 2, 31 transportata] portata ultra flumen *P* cum [...] foren della lo flum *Pasqual* (xxxviii, 96); 39 cum dicta camisa] si ipsa faceret quod Hercules indueretur dictam camisiam *P* fes li vestir aquesta camisa *Pasqual* (xxxviii, 102); 92 crudelis] crudelissimus *K* molt cruel *Pasqual* (xxxviii, 142); 98 curiam] corte del papa *IM* curiam romanam *K* cort romana *Pasqual* (xxxviii, 145); 99-100 et videret corpus Christi] et genibus flexis videret devote corpus Christi *K* et audiret misam *P* e stando a udire messa levandosi el corpo di cristo *I* estando a oyr misa e levantandose el cuerpo de christo *M* e hoys missa ... stant e vehent lo cors de Jhesuchrist *Pasqual* (xxxviii, 145-146); 103 consanguineus] sanguis *P* sanguineus *Pasqual* (xxxviii, 150); 105 ad istas partes] in Italiam *K* in italia *I* en ytalia *M* en Ytalia *Pasqual* (xxxviii, 152)

XIII ad 1, 52 ingrediatur] ingrediretur *CR* ingrederetur *D* entras *Pasqual* (ix, 11); 61-64 me ... fame] *om. K Pasqual* (ix, 18); 73 rapinas] arpias *LM* arpie *I* arpias *Pasqual* (ix, 31); 73 repulit] expulit *K* expellex *Pasqual* (ix, 31) XIII ad 2, 9 fuis] consumptis *P* consumades *Pasqual* (xxxix, 35); 12 dilaceratum] lacerato *K* laceratum *P* lacerat *Pasqual* (xxxix, 39; cf. 43); 12 valendo] volendo *C* volent *Pasqual* (xxxix, 39); 16 fugacem] fugante *H* fuggitiva *I* fugitiva *M* fingitiva *Pasqual* (xxxix, 42); 27 tunc erat adhuc] ancora era *I* aun agora es *M* es encare *Pasqual* (xxxix, 52)

XIV ad 2, 2 rapidus] rapidis *GQS Pasqual* (xxxv, 70); 9 Titanum] titū *P* tyceu *Pasqual* (xxxv, 76)

XVI, 11 quemdam puerum] uno garzone *I* un garçon o moço *M* un garso ço es un fadri ab pagua *Pasqual* (xxxvi, 63); 16 nolite venire] *om. HKLIM Pasqual* (xxxvi, 68)

XVII, 50 Quos incaute ducendo dictus Feton] Qui Feton nescivit conducere equos et currum Solis per quod *P* e perque ell nol sabia regir *Pasqual* (xli, 30)

XVIII ad 1, 5 cruciari *CDKLNLR* son cruciats *Pasqual* (xlii, 11) cruentari *BEGOQST def. H*; 7 premio] per prezzo *I* por preçio *M* per preu *Pasqual* (xlii, 12) XVIII ad 2, 15 Nam] Et causa fuit quod *K* e la cagione fu che pero che *I* e la causa fue porque *M* *E* la raho era per ço que *Pasqual* (xlii, 37); 16 sacrificabat] sacrificabant *P* haguessen [...] sacrificat *Pasqual* (xlii, 39); 19-21 Quo viso universaliter dicte femine composuerunt et coniurate sunt in mortem ipsorum] Ex quo indignate omnes mulieres concorditer decreverunt et proposuerunt omnes masculos interficere *K* *E* per questo le femmine disdegnate feciono tra lloro consiglio *I* *E* por esta razon e causa las fenbras desdeñadas e yradas dellos fizieron entrellas consejo que diesen cabo de todos ellos *M* vehentse les fembres esser a llur stimacio scarnides per los homens determenaren totes que quant tornassen que tots los matassen *Pasqual* (xlii, 42-44); 35 relinquens] reliquid *CDR* lexa *Pasqual* (xlii, 57) relinquendo *H* XVIII ad 3, 14 efferunt] offerunt *NO Pasqual* (xliii, 15)

- XIX ad 1, 26 est] vocabitur *CR Pasqual* (XLIX, 27) (Mt 21, 13, i Mc 11, 17: «vocabitur»; Lc 19, 46: «est»); 32-33 Sapite que sursum sunt] que sursum sunt sapite *L Pasqual* (XLIX, 45-46) (Col 3, 2: «quae sursum sunt sapite»); 33 sub terra] super terram *CKLNR Pasqual* (XLIX, 46) (Col 3, 2: «super terram»); est] est in christo *L est in celo Pasqual* (XLIX, 47) (Col 3, 3: «est a. cum Christo in Deo») XIX ad 2, 5 et fiebat ... Ieroboam] *om. ex homoeoteleuto C Pasqual* (XLIX, 53); 45 Deum] *om. L Pasqual* (XLIX, 101); 55 ausus] uisus *H axi cum apar Pasqual* (XLIX, 109)
- XX ad 1, 4 obliquamur] obligamus *N son obligats Pasqual* (L, 6); 5 illa] futura *CR les choses sdevenidores Pasqual* (L, 7); 9 parent] patent *KNQT Pasqual* (L, 14) apparent *L*; 28 ventilocos] ventilocas *C ventiloquos D venticulos L Pasqual* (L, 35) in suono di venti *I en sonos de vientos M*; 62 Iuno] giunone disdegnata *I junone enojosa M juno irata P Juno muller de Jupiter irada Pasqual* (L, 56)
- XXIII, 19 dealbate] dealbata *KQT Pasqual* (XLVIII, 21); 19 intus est luteus *CDR intus est lucens BEGHKNOQS extra est lucens T intus est turpis et extra lucens L es luhent de part defora Pasqual* (XLVIII, 22) (vegeu *supra* 2.2); 22 veniunt] v. inter vos *CR venient D v. ad vos LNS Pasqual* (XLVIII, 25) (Mt 7, 15: «v. ad vos»); vero] autem *CLNR Pasqual* (XLVIII, 25) (Mt 7, 15: «autem»); XXIII, 27 Lodoringum] Lodorignum *C Lodorigum EHP Lodorich Pasqual* (XLVIII, 42)
- XXVI ad 2, 15 cridando] gridando *DGN om. L clamando T Pasqual* (XLIV, 11) (cf. Mt 27, 23, i Io 19, 6: «clamabant»; Mc 15, 13: «clamaverunt»; Lc 23, 21: «succlamabant»); 47 introierunt] i. in civitate troye *P intraren en troya Pasqual* (XLIV, 30); 66 dampnaum *B damnaum C danaum GKLNS dapnaum O dampnum H dampnavit DERT Pasqual* (XLIV, 54) donavit *Q* (vegeu *supra* 2.4); 91 certi arcadi] in arcadia alquanto uomini *I en arcadia algunos omnes M certs arcadis homens Pasqual* (XLIV, 68); 105 quarte] parte *E terre K terra Pasqual* (XLIV, 80)
- XXVII, 11 ulla] *om. CDR Pasqual* (XLIV, 122); 12 artifices] artifice *E artifex GQRST Pasqual* (XLIV, 123); 35 contradictoria ... vera ... altera] contradictoriarum (talís est quod *add. L talís est add. Pasqual*) ... est vera ... altera (reliqua est *L altera est Pasqual*) *DL Pasqual* (XLIV, 182) c. ... v. ... alia *S contraria ... v. ... a. T*; 46 animi] cū *H Pasqual* (XLIV, 201)
- XXVIII, 12 de *BHNOP* d' *D* anno domini *CR anno Pasqual* (XLV, 69) in *EGKLQST* (vegeu *supra* 3.4); 52 fuit] facit *CDR Pasqual* (XLV, 86) fecit *T* fa; 62 cum camelis] dietro a camelli *I en pos de los camellos M derra los camells Pasqual* (XLV, 18-19); 75 quamdam predicationem] quamdam predicationem fieri *CD fieri quamdam predicationem R faria una predicao Pasqual* (XLV, 25); 85 morditor] morditor iudex *CR jutge Pasqual* (XLV, 37); 86-87 macerati, id est submersi] mactati fuerunt et proiecti *L furono uccisi e gittati I fueron muertos e lançados M foren matats Pasqual* (XLV, 39)
- XXIX, 12 dando, solvendo] *del. B^{pc} om. KNOQT Pasqual* (XLVII, 3) dando et solvendo et *GS dando solvendo et L*; XXIX, 38 magis ardent] tanto magis ardent *CQR tant major ardor han Pasqual* (XLVI, 9)
- XXX, 28-29 Unde postea adeo blandita est Iovi dicta Semele, quod se sibi in forma divina ostendit, et ex fulgore Semela predicta effecta fuit cinis] unde postquam adeo blandita est iovi dicta semele quod iupiter id fecit et se eidem in forma divina ostendit tunc ipsa semele ex fulgore iovis quem ipsa pati non potuit effecta est cinis *L onde semele quando Giove venne allei lo prego chelle dimostrasse la sua divinita ed elli lo fece e ffu tanto lo splendore della bellezza che semele cadde morta di subito e divento cenere I Onde semele quando gyove vino a ella lo rogo muncho que se le mostrase con la su divinidad e el lo fizo e fue tanto el resplendor de su belleza que semele cayo lugo muerta la qual fue lugo tornada çeniza M E cum Jupiter vulgues dormir ab Samele dix li Samele que li demostras la sua forma divina e Jupiter fou ho e de la resplendor Samele fou tantost convertida en cendre Pasqual* (XLVII, 23-25); XXX, 30 nomine] qui puer vocatus fuit *L il quale ebbe nome I que ovo nombre M e fou apellat Pasqual* (XLVII, 26)

La gran majoria d'aquestes coincidències són poligenètiques, sobretot les esmenes deliberades de citacions d'autoritat i les males lectures o conjectures afavorides per la paleografia i el context. No obstant això, cal remarcar el nombre i la qualitat d'algunes coincidències amb testimonis de la família α i del grup ε , especialment L i IM . Moltes deuen ésser merament casuals, però també és possible que la tradició de π hagi estat receptora i difusora de variants procedents de la família α , i encara és més probable que hagi existit un cert grau de contaminació —en una o altra direcció— entre la tradició de π i algun testimoni relacionat amb el grup $L(IM)$, com ara llur antecedent comú —contaminat sens dubte amb algun testimoni de la família α —⁵¹ o el testimoni llatí que serví de model a la traducció italiana. Tot i la manca de proves que ho confirmin, és una possibilitat que cal tenir en compte a l'hora d'establir el text de Pasqual i de valorar les particularitats de la seva adaptació.

Les coincidències, també remarcables, amb el testimoni P mereixen una cautela especial: d'una banda, perquè P ocupa un lloc mal definit dins la família β ;⁵² de l'altra, perquè ofereix un text dràsticament escurçat i molt manipulat, pròpiament un resum del *Comentum*, molt difícil de col·lacionar i d'aprofitar per a l'establiment del text. Algunes coincidències entre P i el text de Pasqual suggereixen, certament, la possibilitat d'adscriure P i π a un tercer grup dins la família β , a part de δ i ε , però les dades són molt escasses i, sobretot, molt poc fiables. Com el tractat de Pasqual, el testimoni P és també una adaptació, i la majoria de les coincidències entre aquests dos textos podrien ésser casuals, induïdes per una mateixa voluntat d'abreujar, simplificar i explicitar. A part dels casos inclosos en l'enumeració anterior, podem analitzar-ne alguns altres que il·lustren prou bé la dificultat d'establir relacions entre P i π :

I ad 4, 2-4: Pro qua Ytalia minori occisa fuit virgo Camilla regina vulscorum, que venit in auxilium Turni contra Eneam (de quorum preliis dicitur in proximo capitulo), a quodam milite Enee nomine Arronta.

Et ·i· de Camila regina vulscorum que venit in ytalia minori in adiutorio Turni contra Eneam Et in prelio occisa fuit a quodam milite enee P

Pasqual (XV, 99-101): Diu mes avant que en aquest cercle, en lo prat, ves aquella verge Camil·la, regina dels vastos, la qual vengué en Ytàlia en adjutori del rey Torní contra Eneas, la qual fou morta aquí per un caveller de Eneas apellat Arronta.

P i Pasqual reordenen sintàcticament; *adjutori* és un mot habitual en el text de Pasqual, i també tradueix *auxilium* en L , 43: «e cum deffall lo humanal *adjutori*, invocat lo *auxili* divinal», corresponent a PIETRO, *In Inf.* XX ad 1, 45-46: «ut cum deest humanum auxilium, recurrere possumus ad divinum».

IX ad 1, 6-15: Quod non est tenendum literaliter. Nam si Eripto predicta suis magicis incantationibus videbatur mortuos ad eorum corpora revocare (ut fecit ad instantiam Pompei filii, scilicet Sexti, volentis prescire de bello inter Pompeium et Cesarem, unde dicit ibi Lucanus de ipsa Eriptone: «Illa magis magicisque deis incognita verba / tentabat carmenque novos fingebat in usus... / per scopulos miserum trahitur, per sassa cadaver / victurum montisque cavique tristis Eripto», etc.), non erat propria anima et spiritus illius corporis, sed demon quidam. Nam et secundum Augustinum fitonisa illa mulier de qua scribitur in primo Regum, loquens in personam Samuelis, non fuit Samuel, sed demon.

Et ·i· de eritto incantatrix que revocabat animam ad corpus ad presciendo futura ut fecit ad instantiam pompeii filii sexti volentis prescire de bello inter pompeium et Cesarem ut dicit Lucanus quod non est tenendum quod esset propria anima illius corporis sed demon quidam ut Augustinus dicit de phyconisa que ad petitionem Saul

51. Vegeu més amunt els apartats 3.3, 3.5 i 5.2.

52. Vegeu més amunt l'apartat 6.

Rex ysrael fecit venire quidam demon qui loquebatur impersona samuelis et non fuit samuel sed demon *P*

Pasqual (XXXIII, 4-13): Aquesta Eríctones era fitonissa romana, la qual, a petició de Sexto, fill de Pompei, fehia les ànimas de infern exir e denunciar la batalla sdevenidora entre Pompeu e Juli Cèsar, en tant que aquest Sexto ço que volia saber, de la batalla què-n seria, aquesta fehia venir ab las suas conjuracions las ànimas de infern e per aquellas ella sabia què se'n devia sdevenir. No és crehedor que axí fos, mes, axí cum de la fitonisa —d'ella és scrit, *I^o Regum*, que a prechs de Saül fóu venir Samuel a denunciar-li ço que a ell demanave, e sant Agustí diu que aquell qui aparaxia no era Samuel, mes lo demoni en forma de Samuel—, axí de aquesta Eríctone era ab arts màgicas, e axí és entès lo dit de Lucan parlant de ella.

P i *Pasqual* coincideixen en alguns canvis d'ordre. El sintagma «la batalla esdevenidora» de *Pasqual* pot semblar una suma de «presciendo futura» i «prescire de bello». Tots dos textos coincideixen en les frases «ad petitionem Saul Rex ysrael fecit venire quidam demon qui loquebatur» / «a prechs de Saül fóu venir Samuel a denunciar-li». Noteu que en els altres còdexs l'antecedent de «loquens» és «fitonisa illa mulier», d'acord amb la situació descrita en 1 Reg 28, 12-19.

XIV ad 1, 1-12: vegeu *supra* 3.3, núm. 10

XVI, 6-17: et dominum Iacobum Rustiguçi de Florentia. Cui nocuit, ut dicit, mala uxor, ex eo quod ferocissima mulier erat in tantum quod ipsum non sinebat in domo vivere in pace, propter quod ipse iuravit numquam concubere cum ea et, quod plus est, cum aliqua alia muliere, et ita suam libidinem cum masculis turpiter extinguebat. [...] Sed vir, hoc scentiens, cameram exivit et exclamando contra uxorem ipsam percutere voluit. Uxor vero, ipsum videns camaram exeuntem, contra viciniam reclamabat: «Nolite venire, nolite venire, quia ignis extinctus est!».

[...] Et dominum Iacobum rusticucii omnes de florentia cui Iacobi nocuit ut dicit mala uxor ex eo quod ferocissima mulier erat in tantum quod non sinebat *cumvivere* in domo impace propter quod ipse iuravit nunquam concubere cum ea nec cum aliqua alia muliere Et ita suam libidinem cum masculis turpiter extinguebat. [...] sed vir hec sentiens Et exiens de camera cum gladio volens illam percutere Et illa timens ad vicinia clamavit dicens non venite non venite quia ignis extintus est *P*

Pasqual (XXXVI, 59-68): E en special fa menció de Jàcobo Rustiguçi, florentí, lo qual havia tant mala muller que ell no podia ab ella viure pacíficament en casa, e per la ferocitat de la muller lo dit Jàcobo jurà que nunca jauria ab ella ne ab altra dona, mes usave ab mascles turpement. [...] Mes lo marit sentint açò, exint de la cambra ab bastó e cridant contra ella volent-la batre, la muller, per temor del batre, devallà de la casa e exí al vehinat cridant: «No vingau, car lo foch és apagat!».

P i *Pasqual* se separen dels altres testimonis al final de l'anècdota, esmentant el temor de la muller («illa timens», «la muller, per temor del batre») i l'arma amb què Iacopo amenaça del colpir-la, tot i que discrepen («exiens de camera cum gladio», «exint de la cambra ab bastó»). Noteu, a més a més, el paral·lelisme sintàctic. Tots dos textos coincideixen també en algunes altres innovacions menors («cumvivere» / «ab ella viure», «cum ea nec cum aliqua alia muliere», «ab ella ne ab altra dona»). Val a dir que alguns d'aquests detalls tenen un cert paral·lel en el resum de l'anècdota que presenta BENVENUTO DA IMOLA, *ad loc.*: «habuit enim mulierem ferocem, *cum qua vivere non poterat*; ideo dedit se turpitudini. Unde narratur de eo, quod cum semel introduxisset puerum in cameram suam, ista mulier furibunda cucurrit ad fenestram palatii sui, et coepit clamare ex alta voce: ad ignem, ad ignem. Tunc concurrentibus vicinis, iste Jacobus egressus cameram, coepit minari uxori *mortem*; at illa rediens ad fenestram, clamare coepit: non veniatis, quia ignis extinctus est».

XXVIII, 42-43: Nam dum primo vicisset dictus Coradinus in campo et rupisset gentem Karuli, immediate cepit sparsim cum sua gente campum depredari

Nam cum primo vicisset Et dictum Carolum cum sua gente fugisset dictus Coradinus cum sua gente attendebat ad robandum Et spoliandum campum *P*

Pasqual (XLV, 78-80): Car, cum Coradí hagués vençut Karles e Karles fos fugit del camp ab poca gent, dementra Coradí ab la sua gent, no curant dels enamichs, mes donant-se totalment a la despulla dels morts en lo camp

P i *Pasqual* coincideixen, potser casualment, en la frase «Et dictum Carolum cum sua gente fugisset» / «e Karles fos fugit del camp ab poca gent».

7.4. Glosses d'altra procedència

El *Tractat de les penes particulars d'infern* conté almenys una dotzena de notícies dantesques que semblen alienes al *Comentum* de Pietro Alighieri i que testimonien la presència glosses en el manuscrit de la *Commedia* que *Pasqual* tenia obert damunt la taula. El text de Dante s'hi devia presentar al centre de la pàgina, envoltat d'un aparat de glosses esparses de diversa procedència, a més d'algunes altres de molt breus que podien ocupar-ne els espais interlinears.⁵³ Tenint en compte que en la *Summa de pena* *Pasqual* es refereix al *Comentum* amb els termes «in glossa» (f. 42^{rb-va}: «Dant, in libro *De paradiso*, capitulo VI, in glossa») i «la glossa» (f. 108va: «lo Dant o la glosa sobre lo libre *De infern*, capitulo XXIX»), podem sospitar que els marges d'aquest manuscrit de la *Commedia* també contenien el *Comentum* de Pietro Alighieri. És ben possible que hom hagués copiat el comentari als marges encara força buits d'un manuscrit ja prèviament glossat,⁵⁴ però també és possible el contrari: les glosses s'hi podrien haver afegit *a posteriori* per a completar la informació del *Comentum* aprofitant alguns espais en blanc. Finalment, no podem descartar, si més no, una tercera possibilitat: algunes d'aquestes notícies ja es podrien haver integrat al mateix text del comentari i, per tant, constituïrien un cas de contaminació de π amb comentaris dantescos diferents del *Comentum*.

Entre aquestes notícies dantesques no provinents del comentari de Pietro Alighieri, les més extenses i remarcables són les que es refereixen a l'infidel virtuós Saladí (*Inf.* IV, 129: «e solo, in parte, vidi 'l Saladino») i als dos epicuris esmentats per Farinata degli Uberti: Frederic II Hohenstaufen i el cardenal Ottaviano degli Ubaldini (*Inf.* X, 119-120: «qua dentro è 'l secondo Federico / e 'l Cardinale [...]»). Pietro Alighieri es limita pràcticament a identificar-los, mentre que Joan *Pasqual* hi afegeix alguns detalls narratius que localitza exclusivament, o principalment, en el comentari de Iacomo della Lana:⁵⁵

IV ad 3, 54-55: Item Saladinum separatum ibi vidit propter diversam settam, cum fuerit saracenus

Pasqual (XV, 123-126): *Item* lo cerahí soldà, separat de aquests per ço cum tenia altra secta, lo qual era de tanta saviesa que per astrologia sabé que devia ésser mort per Godofrè, e dissimulat vengué a París e, conegut per l'abat, lo rey de França lo matà.

IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* IV, 129: «*Questi fue soldano di Babillonia*, lo quale fue sagacissima e savia persona, sapea tutte le lingue, e molto sapeva bene trasformarsi di sua persona, cercava tutte le province e tutte le terre sí de' cristiani come de' Saracini e sapeva andare sí segretamente che nulla sua gente né altri lo sapea. *Fulli detto per uno astrologo che Gottifredi di Buglione di Francia lo doveva ancidere; questi, in abito di pellegrino*, si mise in cuore di trovare lo detto Gottifredi e di ucciderlo, se potesse.

53. És el model d'impaginació que presenten els dos manuscrits de la *Commedia* amb glosses catalanes estudiats per BOHIGAS 1982 (1966) i per RIQUER 1963. Vegeu Introducció I, 8, n. 140-141 i 142.

54. En el seu manuscrit del *Purgatorio*, Bernat Nicolau copia primer les glosses catalanes, molt breus, i després les italianes, més extenses i extretes de comentaris diversos, sobretot el de Iacomo della Lana (BOHIGAS 1982: 260-267).

55. Per a més detalls, vegeu les notes corresponents.

Venne a Parigi solo e passando per una via solo, *uno abate*, lo quale era andato a visitare lo Sepolcro, e in quello viaggio lo vide, *l'ebbe cognosciuto*, mandòlli drieto uno suo famiglio e dice: "Fa' che colui mi favelli". Costui non con grado fu allo detto abate lo quale segretamente disse: "Tu se' lo Soldano, che io ti cognosco"; questi si celò quanto poté. Infine l'abate li promise credenza, questi li ragionò la vicenda; or l'abate, volgiendo disturbare tanto male, disse: "Fratello mio, elli fa grande guardia, ma io farò sí che tu la vedrai". Allora fu al re di Francia e contòlli la viscenda; lo re fé armare la sua famiglia e mandare Gottifredi con essi mostrando *che Gottifredi fosse in vece del re*. Quando passò per la contrada dov' era Saladino, disse: "Mo' io veggio bene che io non potrei ancidere costui". Tolsse commiato dallo abate per tornare in suoe parti; *lo re lo fé distenere, e' morì in corte*» (ed. VOLPI 2009: 195).

x ad 3, 29-30: Fatiendo inde nominari Federicum secundum imperatorem de Soapia, qui multa heretica et sismata comisit, et cardinalem Octavianum de Ubaldinis

Pasqual (XXXIV, 72-82): Diu Dant que en la companyia dels heretges trobà Ffrederich emperador, qui no tenia altra vida ésser, e per consegüent era epicuri. E demanà al papa que podia tenir moltes mullers, axí cum I clergue pot tenir molts benifficis. Un los benifficis alguns són ab cura de ànimas, alguns són sens cura de ànimas: aquells qui són sens cura, molts poden ésser possehits per I; mes de aquells qui són ab cura, molts no poden ésser possehits per I sens dispensació e ab necessitat. Los benifficis ab cura són les mullers, les quals ensemps ab I no són multiplicades sinó en temps de necessitat, axí cum en lo temps dels sants pares antichs, en la vella lig. Aquest emperador a tracte del papa fou mort per lo soldà, per ço cum no hagué recurs e lo imperi se rebel·là. Aquest era segon emperador de Soàpia, qui moltes heretgies e molts scismes cometé.

IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* X, 115: «Federigo secondo [...] fu imperadore, e siando nella segia imperiali a Roma, sí s'avide del mal regimento che fanno delle cose sagre li mali pastori: *avidesi che piú ecclesie erano unite in rendita ad uno prelato*, che uno canonicato d'una chieza, proposto d'un'altra, in prima vacante della terza, iconimo della quarta, *sí che un solo possedea e avea rendita da tre, quatro e cinque ecclesie*. Pensò di voler tor via e ovviar tal difetto. Considerò la grandeza e lla possanza de' pastori; per piú bello modo volle che elli stesso desseno lo giudizio, correggiesseni in questo modo. Elli fé asempiare concistorio e propuosi una cosí fatta questione: con ciò sia cosa che lla umana generazione era tentata dallo inimico della pace ed ella era sí fragile che spesso si lassasse ingannare a tal tentazione, che in molte cittadi suddite allo imperio le quali per la maiestate imperiale erano pacificate si trovava sudduttori, ingannatori e ribelli d'i beni, e conduceali a tale ch'elli si ribellavano allo imperio, sí che convenia allo imperadore essere sempre in oste, ancoi in questa terra, domane in una altra. E che lo imperadore, ciò ello era omo e suddito alle necessitadi corporali, *e però domandava che messer lo papa ch'elli licitamente potesse avere piú d'una moglie li desse parola*, acciò che 'l debito corporal si potesse in diversi luoghi pagare senza peccato, soiungendo che non era onesto a menarsi drieto in li luoghi là dov' elli andava una femina. E adomandavali per grazia ch'elli, acciò che l'animo suo non fu rimorso d'alcuna conscienza, dovessero cercare le scritture del Vecchio Testamento e del Nuovo, detti de' santi li quali siano altentichi; e s'elli trovasseno alcune autorità le quali dicesseno suo proposto, ch'elli li mettesseno in scritti. Fingendo sempre l'imperadore in suo parlare che la questione e domanda non estendesse in altri termini, poi ch'ebbe cosí esposto tra loro, uscì di concistorio dandoli termine che infra tre mesi a lor posta li dovessero rispondere. Uscito lo 'mperadore di concistorio, fu molto dolore tra li cardinali di questa cosa; infine fu ordinato per lo papa a ciascun prelato che lí era che dovessero trovare ogni scritture contra la domanda dello imperadore, acciò che tal grazia non se lli facesse, *perché sarebbe un grande errore e contra lo sacramento del matrimonio a potere licitamente in questo Nuovo Testamento avere piú d'una moglie*. Venuto lo termine, volle lo 'mperadore richiamare lo concistorio per sapere la risposta della sua domanda. Quando funo asempiati, cominciò uno a mostrare per x ragioni che non era licito ad avere piú d'una moglie, l'altro mostrava per xx, l'altro per trenta, e

cosí chi per piú e chi meno ragioni mostrava, e tutte concludeano le predette ragioni che non si potea piú d'una moglieri avere licitamente. Quando lo 'mperadore ebbe ben fatto fermare costoro su questa opinione, ed elli si discoperse e disse: "*Voi siete quelli mariti ch'aviti piú moglieri per uno, ch'io vegio cotante spoxe, cioè piú chieze, essere ordinate ad uno spoxo, cioè ad uno prelato.* Tutte le ragioni che voi avete adutte sono contra voi". E, irato animo, uscì del concistorio. Questi, udendo con verità essere cosí allegato contra loro, rimaseno molto scornati e dissero: "Costui ha messo mano in tal pasta che temeno che, s'elli ha vita, elli corregerà sí la Chieza che male ne staremo: ècci remedio di far sí ch'elli mora". *Pensato ogni modo la sua morte, ellesseno che la piú converta serebbe di farli far passaggio in terre di Sarraceni, poi ordinare sí che soccorso da parte d'i Cristiani non li fusse dato e al Soldano fusse fatto asapere sua condizione ch'elli ogni modo morisse con quelli che con lui andasseno a tal passaggio.* Abreviando la novella, *fece passaggio e, siando ad una terra del Soldano, el papa fé rivelare l'isola di Cicilia e la Puglia tutta e sí scrisse al Soldano che mo' si potea pagare del detto imperadore, con ciò sia ch'el non era per podere aver soccorso da' Cristiani, né etiandio s'elli volesse ritornare in drieto non trovarrebbe chi lo ricevesse.* Lo Soldano, ricevute queste littere papali, sí li parve molto male del papa che cosí tradiva lo 'mperadore; pensòssi: "Io non posso far peggio a' cristiani come mettere divisione e questione tra essi". Ebbe suoi messi e mandò le predette lettere in ne l'oste allo imperadore. Quando lo imperadore le vide e intese lo dittato e cognoscé le bolle, ebbe grande disdegno e chiese in grazia al Soldano ch'el dovesse lassar partire senza battaglia, ch'elli era abandonato dal principale; ben li promettea elli, s'elli tornasse in Italia, ch'elli pagherebbi sí li pastori che mai non commetterebbero tal peccato. Lo Soldano, per la ragione sopradetta sí lo affidò. *Costui, tornandosi con sua gente e con suo navilio, volle poner scala in Cicilia: fulli vietato; andò in Puglia, e similmente la trovò rivellata.* Cominciò ad osteggiare e ricoverò e Cicilia e Puglia; ven in Lombardia, e simile trovò ch'era rubellata per alcuni legati che avea mandati lo papa, li quali scomunicavano e lui e suoi seguaci. Alla fine venne conquistando delle città di Lombardia; quando fu a Parma, quella si tenne molto e costui li fé sí stretto assedio ch'elli mangiavano la vinaccia. E fé apresso Parma una città ch'ebbe nome Vittoria e lí stava ad assedio; un díe elli andò a falcone, li Parmigiani usciron fuori e preseno quella Vittoria, sí che costui secretamente tornò in Puglia e lí morí» (ed. VOLPI 2009: 345-349).

Pasqual (XXXIV, 82-84): E axí mateix era aquí Octovià cardenal de Ubaldints, lo qual era florentí e epicuri, e dix als gibelins: «Si la ànima és alguna cosa, jo l'è perduda per vosaltres; e no vuleu per meus prechs judar al emperador?».

IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* X, 120: «Questi fu Ottaviano cardinale delli Ubaldini che stanno in Mugello ch'è un luogo su la montagna tra Firenze e Bologna, e fu un mondano uomo lo quale ebbe tanta cura di queste mondane cose che non par ch'elli credesse che altra vita fosse che questa; fu molte di parte d'imperio e fénne tutto quello che seppe in suo aiutorio. Avenne che lli bizognò soccorso di moneta, dimandòlla alla parte ghibellina, overo d'imperio, di Toscana: fòli vietato; sí che costui lamentandosi disse, quaxi conquerendo d'essi: "Io posso dire, se anima è, ch'io l'abbia perduta per parte ghibellina e un solo non mi soccorre". Sí che mostrò in questo suo parlare, quando disse "se anima è", ch'elli non fusse certo de l'anima, lo qual serebbe ed è grande errore» (ed. VOLPI 2009: 349-351).

El manuscrit de Pasqual devia recollir aquestes notícies en una versió més esquemàtica, adaptada a les dimensions més reduïdes d'una glossa marginal. Quan la notícia és més breu resulta més difícil identificar-ne una sola font amb precisió; no obstant això, és segur que moltes notícies no provenen del comentari de Iacomo della Lana, sinó d'altres, especialment del de Benvenuto da Imola. Ho podem constatar en les glosses relatives a la profecia de Farinata degli Uberti (*Inf.* X, 79-81: «Ma non cinquanta volte fia raccesa / la faccia de la donna che qui regge, / che tu saprai quanto quell' arte pesa»), als suïcidis de Pier della Vigna (*Inf.*

XIII, 55-78) i d'un florentí anònim (*Inf.* XIII, 130-151, esp. 151: «Io fei gibetto a me de le mie case») i a la persuasió del tribú Curió (XXVIII, 94-99):

x ad 2, 3-6: Item pronuntiat quod non erit quinquaginta vicibus reaccensa Luna, que in inferno regit (hoc est quia ille planeta magis habet in istis inferioribus disponere quam alius planeta), et sic vult dicere quod non erunt quinquaginta menses, etc.

Pasqual (XXXIV, 65-66): Dient a Dant que ans de L lunacions, ço és de L mesos, Dant seria exulat de Florència a no tornar.

BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* X, 79-81: «Deinde Farinata [...] praenuntiat sibi quod in brevi ipse expelletur de Florentia numquam reversurus [...] quasi dicat: non praeteribunt quinquaginta lunationes, idest quinquaginta menses, quod est dicere non transibunt quatuor anni, che tu saprai quanto quell'arte pesa, scilicet expelli sine reditu».

XIII ad 1, 77-78: Fingendo invenire Petrum de Vineis de Capua, cancelarium imperatoris Federici, qui se ipsum occidit illa de causa que in testu recitatur⁵⁶

Pasqual (XXXIX, 25-28): De aquests fou Petrus de Vineis de Càpua, canceller del emperador Ffrederich, lo qual, cum fos accusat de trahició per enveja, per açò fou execat, e si matex se gità de alt loch e morí.

BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XIII, 58-61: «Alii tamen dicunt, quod Petrus stans in palatio suo, quod habebat valde altum in Capua patria sua, praecipitavit se de alta fenestra dum imperator transiret per viam».

XIII ad 2, 22: Fatiendo loqui illum spiritum in cespite laceratum, dicendo quod est florentinus. Loquendo auctor hic a communiter accidentibus, nam sepe accidit in illa civitate homines se ipsos suspendere

Pasqual (XXXIX, 28-29): Axí matex, un jutge florentí, per ço cum fou diffamat de una sentència, penjà si mateix en la casa sua pròpria.

GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *In Inf.* XIII, 151 (2): «Iste Florentinus fuit dominus Loctus iudex de Aglis de Florentia, qui, secundum quod fertur, ex dolore prenimio cuiusdam false sententie quam protulerat in domo sua, cum quadam argentea corrigia eius se ipsum suspendit»; IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* XIII, 151: «Or dice l'anima del cespuglio ch'ella fece delle sue case a sè giubetto, cioè che ssi apiccò sé stesso. [...] nel suo tempo fue messer Lotto delli Agli, lo qual era nominato giudice d'una falza sentenza: per quel dolore s'apiccò elli stesso colla sua cintura d'ariento» (ed. VOLPI 2009: 425); BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XIII, 143-145: «Ad quod sciendum, quod non potest bene coniecturari, de quo auctor loquatur hic, quia multi fuerunt florentini, qui suspenderunt se laqueo eodem tempore, sicut quidam de Modiis nomine Ruchus, et quidam dominus Lothus de Aglis jurista, qui data una sententia falsa ivit domum, et statim se suspendit; et multi alii quorum nomina non memini».

XXVIII, 92-95: Curius fuit quidam tribunus romanus, qui dum ipse et alii tribuni faverent Cesari, expulsus est de Roma per Lentulum et Lelium tunc consules populi romani, qui ivit obviam Cesari Ariminum, et ibi arrengavit hec verba, et dixit, ut in primo Farsalie Lucani: [...]

Pasqual (XLV, 46-48): Curi, ciutedà romà de fecunda eloquència, qui favor donava a Cèsar, per la qual cosa fou expel·lit de Roma per Lèntul e Leli, cònsols romans, e anà a Rímini a perorar [Aríminia per orar (?)] un era Cèsar, segons diu Luchà

BENVENUTO DA IMOLA, *In Inf.* XXVIII, 94-99: «Curio civis romanus fuit eloquens orator tribunus plebis in urbe tempore belli civilis; qui expulsus ex patria quia favebat enixis-

---

56. El text de Dante (*Inf.* XIII, 58-78) només aclareix que Pier della Vigna caigué en desgràcia per falses acusacions de cortesans envejosos. Gairebé tots els comentaristes antics al·ludeixen a la falsa acusació i a l'*excaecatio* del canceller, però la majoria explica que se suïcità penjant-se (Anònims Llobard i Teòleg) o colpejant-se el cap contra un mur (Iacopo Alighieri, Guido da Pisa, Iacomo della Lana, etc., incloent-hi Pietro, IIIa red.).

sime parti Caesaris, venit Ariminum ad Caesarem, ut scribit Lucanus, et inveniens ibi Caesarem adhuc trepidum et dubium, gravi oratione ipsum animavit ad bellum».

Pietro Alighieri també es limita a identificar el personatge de Cavalcante (*Inf.* X, 52-72), mentre que Joan Pasqual introdueix una breu notícia sobre el seu fill (v. 60: «mio figlio ov' è? e perché non è teco?») i el seu desdeny de Virgili (vv. 61-63: «[...] “Da me stesso non vegno: / colui ch'attende là, per qui mi mena / forse cui Guido vostro ebbe a disdegno”»). Sens dubte, Pasqual no partia només del text de Dante, sinó també d'alguna glossa que no podem precisar:

X ad 2, 1-2: Ad secundam fingit ibi se invenire dominum Farinatam de Ubertis de Florentia et dominum Cavalcantem de Cavalcantibus

Pasqual (XXXIV, 51-54): E posa aquí II toscans, ço és dos ciutedans florentins qui eren stats en los temps de Dant, ço és Ferinata de Ubertis e Cavalcant —pare de Guido, qui no volgué hojr Virgili, *Eneydos*, e per ço no sabia res de infern—, aquests seguint la opinió de Epicuri.

Cf. IACOMO DELLA LANA, *In Inf.* X, 61: «Qui mostra che trasse da Virgillio questa *Commedia* e che Guido predetto non seppe Virgilio, e però non la può fare» (ed. VOLPI 2009: 337); *Ottimo*, *ad loc.*: «Qui l'Autore mostra che non per sua sufficienza cerca questi luoghi, ma per grazia di Dio, che li mandòe innanzi Virgilio, lo quale fu di lui motore col libro dello Eneida, dov'elli introduce Enea al Ninferno sotto il conducimento di Sibilla; e qua come la ragione il guida, e scorge a questo argomento [...]. E dice l'Autore, che forse Guido ebbe a disdegno questo libro di Virgilio, e li altri suoi»; PIETRO, *ad loc.* (IIa red): «Qui Guido adhesit libris phylosophicis magis quam poeticis: et hoc est quod tangit hic auctor dum dicit quod ipse Guido, vilipendendo Virgilium, idest eius poema, et alios per consequens vates, solummodo secuto est phylosophos»; (IIIa red.), § 2: «qui, quamvis fuerit magnus rimator in materno stilo, nullatenus delectabatur in poesia, sed potius in phylosophia, ut colligitur hic in textu in eo quod dicit sibi auctor quod dedignatus fuerat studere super Virgilio»; BENVENUTO, *ad loc.*: «Guido non potest facere istam descriptionem Inferni, quia non est poeta sicut ipse; unde dicit: *et io a lui*, scilicet dixit: *da me stesso non vegno*, quia non sum solus vel primus inventor istius materiae, imo habui Virgilium qui fecit mihi viam; ideo dicit: *colui ch'attende là*, idest Virgilius, qui expectat me ibi, *me mena per qui*, idest per Infernum, et sic habui bonum ducem; et tangit curialiter illum Guidonem dicens: *forse cui Guido vostro ebbe a disdegno*. Et hic nota quod iste Guido non est delectatus in poeticis, licet fuerit acutus philosophus et subtilis inventor [...]. Modo ad propositum Guido, sicut et alii saepe faciunt, non dignabatur legere poetas, quorum princeps est Virgilius; sed certe Dantes alium honorem et fructum consecutus est ex poetari, quam Guido de solo philosophari, quia errorem quem pater habebat ex ignorantia, ipse conabatur defendere per scientiam.»

A propòsit d'un símil que esmenta el riu Àdige (*Inf.* XII, 4-9, esp. 5: «di qua da Trento l'Adice percosse»), Pasqual també aporta informacions alienes al *Comentum*:

XII ad 1, 4-5: in quadam ruina simili illi ruine que est inter civitatem Verone et civitatem Tridenti super flumine Aticis in contrata quadam que dicitur Marco

Pasqual (XXXVIII, 57-60): en una ruina semblant en aquella que és entre la ciutat de Verona e la ciutat de Trident, un ha hun flum, l'Àdix, un se pesca hun pex qui ha nom carpió (IX vegades se cou e encare no és assats cuyt), e passa per roques grans prop Verona.

Cf. GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *in Inf.* XII, 1 (2): «quemadmodum est ripa dirupta cuiusdam montanee Tridentine quam tangit et percutit aqua cuiusdam fluminis Veronensis qui vocatur l'Adese, qui producit pisces qui lasche vocantur» (però *In Inf.* XX, 58-81, molts comentaris esmenten el *carpió* com una espècie pròpia del llac de

Garda; cf. GUGLIELMO MARAMAURO: «ivi sono pessi in quantitate, e trovassene qui li carpioni»; BENVENUTO DA IMOLA: «nec ibi nascitur nisi oleum, in quo frigunt pisces, qui dicuntur carpiones, qui sunt pisces boni et diu conservabiles»; GUINIFORTO DELLI BARGIGI [c. 1440]: «Preziosa è l'acqua sua, e tra molti pesci preziosi, ne produce uno preziosissimo, chiamato carpione»; GIOVANNI DA SERRAVALLE (1416-1417), *In Inf.* XII, 4-10: «fluit per Tridentum et vadit Veronam [...]. Modo inter Tridentum et Veronam ille fluvius habet ripas altas valde, quia fluit inter montes altos: in una parte aliquando erant rupes alte».

Finalment, podem sospitar l'aportació de glosses marginals o interlinears rere moltes altres particularitats del text de Pasqual que no s'expliquen a partir de la *Commedia* ni de la tradició textual del *Comentum*. Per exemple, Joan Pasqual presenta Ciaccio com a «juglar gulós» (XXI, 3), però aquesta condició de joglar no es desprèn del text de Dante ni del de Pietro, mentre que Benvenuto da Imola (*In Inf.* VI, 37-39 i 70-72) el qualifica explícitament de «ioculator». Així mateix, Pasqual explica que els tirans són punits «per làminas ígneas» (XXXVIII, 66), un llatanisme que no trobem en el *Comentum* i que potser deriva d'una glossa llatina a *Inf.* XIV, 29 («piovean di foco dilatate falde»), com ara les de Benvenuto da Imola («*falde di foco dilatate, idest amplae et magnae laminae, sive flammae*») o Giovanni da Serravalle («*de igne dilatate falde, idest ampliate lamine*»). Encara, Pasqual explica que Mahoma fou induït al cisma islàmic per un diaca jacobita de l'església d'Antioquia, d'acord una de les tres opcions que ofereix la llegenda de Mahoma recollida per Pietro Alighieri (*In Inf.* XXVIII, 64-68); Pasqual en diu, però, «cardenal diacha» (XLV, 20), probablement a partir d'alguna glossa com, per exemple, aquesta de Giovanni da Serravalle: «Aliqui dicunt, quod Machometus non fuit cardinalis, sed fuit discipulus cardinalis; et quia cardinales, qui promiserant isti cardinali, magistro Machometi, papatum, non observaverunt pactum, ideo iste cardinalis, turbatus, suscepit in suum filium adoptivum et discipulum istum Machometum, qui erat iuvenis optime indolis, astutus et prudens».

Aquests darrers exemples fan palesa la necessitat metodològica de contrastar totes les presumptes innovacions i anomalies del text de Pasqual amb el conjunt de l'antiga crítica dantesca, per a esbrinar l'origen més probable d'aquelles informacions que no provenen del text de Dante ni del comentari de Pietro i descriure amb la màxima precisió els materials i les tècniques de treball del nostre autor.

8. CONCLUSIONS I *STEMMA CODICUM*

El cens bàsic de la primera redacció del *Comentum* de Pietro Alighieri consta de vint testimonis del text llatí (*ABCDEFGHIJKL NOPQRSTU*), un de la traducció italiana (*I*) i un altre de la castellana (*M*). No obstant això, el testimoni *A* només transmet el proemi i el primer capítol de la primera redacció —la resta del comentari sembla relacionat amb les altres dues, especialment la segona—, i, per tant, no l'hem inclòs en la discussió ecdòtica ni en la proposta de *stemma*. Tots aquests testimonis de la primera redacció del *Comentum* davallen d'un arquetip comú (*X_I*) i es poden agrupar en dues famílies principals: els testimonis *CDFJRU* pertanyen a la família α ; tots els altres, a la β .

Dins la família α hem distingit un grup γ integrat pels testimonis *CFJRU*, però no n'hem descrit les relacions internes perquè hem exclòs *FJU* de la col·lació. El testimoni *R*, de datació imprecisa, és probablement el més antic de γ , atès que tots els altres daten de mitjan segle

XV en endavant. El testimoni *D*, el més antic del grup α , constitueix una branca separada de γ i podria ocupar el lloc més alt de l'*stemma codicum*.

L'estructura interna de la família β és més complexa. Els testimonis *BHNO* constitueixen probablement un grup δ , tot i que no hi hem pogut detectar errors conjuntius ni separatius concloents. *B* i *H* són dos dels testimonis més antics, i és segur que *NO* davallen d'una còpia de *B* que incorporà la majoria de les correccions que s'hi observen; per tant, *NO* són *descripti* de B^{pc} .

D'altra banda, dins la família β és segura l'existència d'un grup ε integrat pels testimonis *EGKLQSTV* i les traduccions *IM*. Els testimonis *GS* són còpia d'un antecedent comú. *V* és *descriptus* de *L*; el manuscrit *M*, procedent de la biblioteca del marquès de Santillana, és segurament l'original de la traducció castellana, tret literalment de la italiana, però no pas del testimoni *I*; la traducció italiana fou feta a partir d'un testimoni llatí emparentat amb *L*, i tot el grup $L(IM)V$ ha rebut contaminacions de la família α . Les relacions entre la resta de testimonis són més aviat confuses, tot i que sembla que hi ha proximitat entre *KQ*.

El testimoni *P* ocupa un lloc difícil de determinar dins la família β , però és segur que no pertany al grup ε , i potser tampoc al grup δ .

Joan Pasqual adaptà el *Comentum* a partir d'un testimoni llatí perdut (π) de la família β , separat del grup ε i probablement també del grup δ , atès que la majoria de les seves coincidències amb *BHNO* podrien davallar del subarquetip β . El text de Pasqual també coincideix en lliçons particulars amb testimonis diversos, fins i tot de la família α i del grup ε , i especialment amb $L(IM)$ i amb *P*, però no disposem de dades prou segures per a postular relacions de contaminació ni de parentiu. El text de Pasqual també testimonia l'aportació d'algunes glosses procedents d'altres comentaris dantescos, com ara el de Iacomo della Lana i el de Benvenuto da Imola. És molt probable que aquest aparat de glosses i el testimoni π del *Comentum* convisquessin els marges del manuscrit de la *Commedia* amb què Pasqual treballava.

La tradició textual de la primera redacció del *Comentum*, incloent-hi l'antecedent π de Joan Pasqual, es pot resumir en l'esquema següent:

$$X_I = ({}^{\alpha} [D / {}^{\gamma} (CFJRU)] / {}^{\beta} [{}^{\delta} (B[B^{pc} \rightarrow NO]H) P \pi / {}^{\varepsilon} (EKQT[GS][(L \rightarrow V)(IM))]])$$

EDICIÓ AUXILIAR DEL *COMENTUM*:
MANUSCRIT DE REFERÈNCIA I APARAT DE VARIANTS

Per a establir el text crític del *Tractat de les penes particulars d'infern*, conservat en un sol manuscrit però consistent en una adaptació massiva del *Comentum* de Pietro Alighieri, és imprescindible confrontar el text català amb un testimoni del text llatí tan afí com sigui possible al manuscrit perdut π que serví de model a l'adaptació. La consulta directa de π , amb totes les seves variants i peculiaritats gràfiques, hauria proporcionat les màximes garanties a l'hora de destriar les lliçons originals de Pasqual —incloent-hi els errors comesos per ell o heretats de la tradició llatina— de les lliçons espúries que cal esmenar com a corrupcions imputables als seus copistes. A falta de π , una edició crítica de la primera redacció del *Comentum*, amb un text correcte, un *stemma codicum* ben establert i un complet aparat de variants, hauria aportat moltes de les dades necessàries per a la nostra edició i hauria permès d'identificar els testimonis més afins al text de Pasqual dins la tradició del *Comentum*. Atès, però, que no conservem el testimoni π ni tampoc disposem d'una edició crítica de la primera redacció del *Comentum*, ens cal seleccionar un altre text de referència que ofereixi les màximes garanties per a l'estudi i l'edició crítica de l'obra de Joan Pasqual.

Aquest text de referència no el pot aportar un testimoni qualsevol del *Comentum*, sinó un que pugui retre compte d'aquelles anomalies del text català que poden ésser degudes a la tradició llatina. Tots els testimonis de la família β compleixen aquesta condició, atès que comparteixen nombrosos errors conjuntius amb el text de Pasqual. D'aquesta primera selecció se n'han d'excloure, però, aquells testimonis que presenten errors separatius que Pasqual no comet i que no podria haver esmenat independentment. És el cas dels manuscrits del grup ε , sobretot els més innovadors, com ara *K*, base de l'edició Nannucci. D'altra banda, com que *NO* són *descripti* de *B^{pc}*, podem concloure que *B* i *H* són els testimonis que aporten un millor text de referència per a la nostra edició. Per consegüent, he adoptat *B* —més acurat i més antic— com a base d'una edició auxiliar del *Comentum* que reproduïx un text molt pròxim al de l'antecedent π de Joan Pasqual. He desestimat així l'opció d'editar el text de *D*, probablement més correcte, perquè, relegant a un aparat les variants i els errors de la família β compartits per Pasqual, hauríem tendit a constituir un text crític del *Comentum* en comptes d'un text de referència semblant a β i al testimoni π amb què Pasqual treballava.

He transcrit, doncs, del manuscrit *B* tots els fragments del *Comentum* adaptats per Joan Pasqual en el *Tractat de les penes particulars d'infern* i he col·lacionat aquest text amb tots els testimonis llatins de la família β (*AEGHKLNOQST*), amb el testimoni *D* de la família α i també amb els testimonis *CR* del grup γ , per evitar de confondre possibles errors singulars de *D* amb lliçons pròpies del grup α . Les traduccions *IM* també han estat contrastades amb els textos llatí i català, tot i que forneixen una versió lliure que no admet una col·lació tan exhaustiva. No he intentat pas de reconstruir hipotèticament el testimoni π , però sí que he depurat el text de *B* d'alguns errors significatius —de *B* o de δ , o fins i tot compartits amb altres testimonis però possiblement poligenètics— que Joan Pasqual no comparteix perquè no devien figurar en π . Totes les esmenes s'indiquen amb cursiva en el text i es recullen en

l'aparat. No esmeno, en canvi, els errors propis i característics de la família β —i, doncs, probablement també de π —, ni incorporo al text lliçons errònies o innovacions d'altres testimonis que coincideixin —potser casualment— amb el text de Pasqual, atès que no podem saber del cert si davallen de π ; només hi postulo com a pròpies de π algunes poques lliçons que semblen necessàries per a explicar el text de Pasqual. També integro entre parèntesis angulars <...> els fragments de D (o α) corresponents a omissions de la família β , per tal d'oferir un text més entenedor sense renunciar a fer evidents els errors de β compartits per π ; qualsevol altra integració s'indica, en canvi, mitjançant claudàtors [...].

He distingit amb cossos de lletra diferents els passatges aprofitats (cos més gros) o no (cos més petit) per Pasqual. Als marges del text, ultra la foliació del testimoni base i la numeració de ratlles, també s'indica la correspondència de cada passatge amb els capítols del *Tractat (Tr)* i amb les pàgines de l'edició de Vincenzo Nannucci (*Nan*).

En l'aparat crític s'han recollit no solament totes les esmenes practicades sobre el testimoni B , sinó també totes les variants significatives del testimoni D . Fins al capítol VIII també s'hi han recollit totes les variants significatives de la resta de testimonis, però a partir del capítol IX n'he eliminat les *lectiones singulares* i les lliçons comunes dels grups GS i NO , tret que hagi calgut enregistrar la *varia lectio* d'un lloc crític o consignar una possible coincidència amb el text de Pasqual, encara que es pugui considerar casual. La selecció de variants dels testimonis CR ha estat encara més restrictiva: en general, només s'han recollit en cas de discrepància entre B i D .

Aquesta edició auxiliar no consisteix, per tant, en una reconstrucció hipotètica del testimoni π ni proporciona totes aquelles lliçons peculiars —errors paleogràfics, innovacions deliberades i possibles contaminacions— amb què Pasqual s'enfrontà a l'hora de fer-ne l'adaptació. Sí que ofereix, però, un text de referència que conté tots els errors característics de la família β i, doncs, també de π , sense els errors probablement separatius dels grups δ i ϵ , que no hi devien figurar. En resulta un text més proper a β i a π que no pas B ni cap altre dels testimonis conservats.

Amb vista a l'edició crítica del *Tractat de les penes particulars d'infern*, aquesta edició auxiliar del *Comentum* no ens estalvia de recórrer al *iudicium* per a resoldre els problemes que planteja el testimoni únic de l'obra de Pasqual. Certament, quan el text del manuscrit únic coincideix en un error amb l'edició del *Comentum*, podem assumir que aquesta lliçó no és espúria, sinó que prové de l'original de Pasqual i ha estat heretada de la tradició llatina per mitjà de π ; és, per tant, una lliçó autèntica que cal preservar en l'edició, encara que sigui anòmala. Per contra, quan la lliçó del manuscrit únic discrepa de l'edició auxiliar del *Comentum*, cal mirar d'esbrinar si aquesta lliçó davalla de π , si és original de Pasqual o si s'ha d'imputar als seus copistes. En alguns casos és evident que una lliçó errònia del manuscrit únic només s'ha pogut produir per mala lectura d'una forma catalana, i aleshores l'error és imputable als copistes catalans i cal esmenar. En d'altres podem constatar que una lliçó errònia s'ha produït per incomprensió o mala traducció d'una forma llatina; aleshores l'error és imputable a Pasqual i la lliçó és autèntica, encara que sigui errònia. També hi ha errors paleogràfics que només s'han pogut produir a partir d'una forma llatina; per tant, són imputables a la tradició llatina o al mateix Pasqual, i, en qualsevol cas, també remunten a l'original del text català. Si, finalment, la naturalesa de l'error no permet d'assenyalar amb certesa en quina d'aquestes etapes s'ha produït, aquesta incertesa ens obliga a emetre judicis de probabilitat i a sospesar cada cas de manera particular, amb pragmatisme i cautela.

PIETRO ALIGHIERI

COMENTUM

Primera redacció

Fragments adaptats en el
Tractat de les penes particulars d'infern
de Joan Pasqual

4r Nan 19 **Capitulum primum Inferni**

4v || «Nel meço del camin de nostra vita». Hoc capitulum cum sequenti proemiale est, et dividitur principaliter in quatuor partes. In prima ponit dictum suum exordiale, scilicet quomodo se reperit in quadam silva et in qua parte sue humane vite, et hoc usque ibi: «Ma poi ch'io fui al piè d'un colle iunto». Ibi secunda, in qua dicit se devenisse ad quemdam collem et ipsum ascendere
5 voluisse, et hoc usque ibi: «Et ecco, quasi al cominçar de l'erta». <Ibi tertia>, ubi dicit a quibus
Nan 20 et quomodo fuit a tali ascensu impeditus, et hoc usque ibi: || «Mentr'io ruynava in basso loco». Ibi quarta et ultima, ubi fingit se invenire Virgilium suadentem sibi certis rationibus fieri *iter* aliud, et hec usque in finem.

AD PRIMAM igitur veniendo, ante expositionem, ut facilius habeatur noticia de sequentibus, aliqua evidentialia in isto principio premittamus [...].

5r Nan 22 || Modo Dantes, loquens in persona sua ut in persona ceterorum, ponit quod incepit in principio talis vie et camini recte ambulare, id est in prima sua etate et puericia, in qua puri et recti
5 ambulamus. De quo Psalmista perpendens dixit: «Laudate, pueri, Dominum», etc. Et Tullius: «Sunt nobis innata initia virtutum que, si adolere liceret et pateremur, nos ad beatitudinem cum
Tr 3.7 divino munere ipsa natura produceret». Qua prima parte camini, id est vite, per eum sic recte et quiete perambulata, inuit se intrasse secundam partem nostre vite, dictam adoloscenciam, in qua ut plurimum incipimus deviare et exire errando de dicta recta via et camino,
10 hoc est de recta nostra vita et cursu temporis eius, cum in ipsa adoloscencia primo paremur et temptemur summittere colla iugo virtutum, ut iuveni, et a stimulis *viciorum* instigari. Unde illud: «“Omnis etas ab adoloscencia in malum prona est”. Nichil enim incertius quam vita adolescentum», ubi ut *plurimum deliramus* et transgredimur, velut illi iuveni
Nan 23 in quibus || Stacius figurat etiam illos duos fratres iuvenes tebanos reges Etheoclem et Polinicum

15 discordes, dicens: «Sic ubi delectos per torva armenta iuencos / agricola inposito sociare affectat aratro, / illi indignantes, quis nondum vomere multo / ardua nodosos cervis descendit in arvos, / in diversa trahunt atque equis vincula laxant / viribus et vano confundunt limite sulcos». De quo passu etiam Salomon ait: «Tria sunt michi incognita, et quartum penitus ignoro: via navis in mari, via colubris super lapidem, via avis in aere; quod penitus ignoro, via iuvenis in adoloscencia sua». In qua vult innuere auctor se a recto calle deviasse predicto et ivisse errando per prava et *silvestria* loca diu, id est per operas viciosas, ut cecatus in nocte. Unde Salmista contra tales ait: «Fiant vie eorum tenebre et lubricum». Et Apostolus ad Effesios, 5v quarto: || «Non ambuletis sicut gentes ambulant in vanitate sensus sui, tenebris obscuratum habentes intellectum». Tandem, a radio divine gratie lucidatus, fecit ut prudens peregrinus qui in 25 medio diei, cum sol declinare incipit, cogitat de hospitio, cogitando de hospitio suo auctor noster, quod est ipse Deus, in quo vere ut peregrini quiescimus. Ad quod Iohannes, loquens in persona Nan 24 Dei, dicit: || «Ego sum via, veritas et vita»; via in exemplo, veritas in promisso, vita in premio. Et Augustinus circa hoc ait: «Quo vis ire?, ego sum via. Quid vis scire?, ego sum veritas. Ubi vis manere?, ego sum vita». Et quando hoc fecit et perpendit, dicit quod «in medio camini nostre 30 vite», id est in medio annorum humane vite, cum ascensus nostri temporis incipit fieri descensus. Nan 25 [...]. || In quo medio auctor doctrinat nos moraliter in persona sui debere aperire oculos mentis ad videndum ubi sumus, aut in recta via ad patriam aut non. Per rectam viam comprehende pro statu virtuoso; non rectam, pro vicioso. Nam licet iuventus nos viciaverit, in fine eius adminus, qui est in dicto medio camino, debemus corrigi et ad virtuosa intendere, nam homo a viciis nescit 35 discedere quando senescit. Et Seneca: «Difficulter reciduntur vicia que nobiscum creverunt». Item in illa profecia: «Quid est Isdrael, quod in terra inimicorum es? Inveterasti in terra aliena, deputatus es cum mortuis et cum hiis qui sunt in inferno; nam si in via Dei ambulasses, habitasses in pace». Unde Salamon: «Disce ubi sit sapientia, ubi sit virtus, ubi sit prudentia, ut Tr 3.9 scias ubi sit longiturnitas vite et lumen oculorum». Et ad talem passum et medium annorum respiciens David rogabat: «Non revoces me in dimidio dierum meorum». Et Abacuc: «Domine, opus tuum in medio annorum vivifica illud». Et Ysaia XXXVIII° ait: «In dimidio dierum meorum vadam ad portas inferi». Propterea descendit in infernum iuvenis, ne descendat moriens. Ut nunc fecit Dantes, qui descendit iuvenis, id est in medio vite, ad infernum, id est ad predictam cognitionem terrenorum, ut, eis probabiliter Nan 26 45 abominatis, mo||riens non vadat ad essentialem infernum.

6r Et metaforice || prosequendo, fingit se ipsum reperisse in quadam silva obscura, hoc est in statu vicioso. [...]

7v Nan 32 AD TERTIAM partem [...]

Nan 34 || Tertio et forcius dicit se fore impeditum a quadam bramosissima lupa, id est ab avaricie cupiditate. Et merito in figura lupe fingit eam secundum Boecium etiam dicentem Tr 23.21-22 de avaro cupido: «Avaritia fervet alienarum opum violenter ereptor: lupo similem

dixeris». Dicendo quod erat bestia sine pace, id est sine quiete. Unde Boetius
 5 ipse: «Inexplebilis avaritia divitum: semper cupit, nunquam satiatur; nec Deum
 timet, nec reveretur hominem». Et Salamon in Ecclesiastes: «Unus est, et secun-
 8r dum non habet, || non filium, non fratrem, et tamen laborare non cessat, nec
 satiantur oculi eius divitiis; nec cogitat, dicens: “Cui laboro”». Et hec tria vitia sunt
 que magis et frequentius nos ledunt. Unde in Apochalissi ait Iohannes: «Et tertia pars hominum
 10 occiosa est ex igne, fumo et sulfure que pendebant ex ore eorum». Per ignem, intemperatus ardor
 luxurie; per fumum, superbia; per sulfurem, avaritia intelligitur. Item idem Iohannes ait: «Omne
 quod in mundo est, concupiscentia carnis est», que reducitur ad tria, scilicet ad honores, divitias
 et delicias: honores ad superbiam; delicias ad luxuriam; divitias ad avaritiam. Et hec pro ista
 tertia parte.

8r Nan 35 AD QUARTAM et ultimam [...].

10v Nan 47 || Pro qua Ytalia minori occisa fuit virgo Camilla regina vulscorum, que venit in
 Tr 15.25 auxilium Turni contra Eneam (de quorum preliis dicitur in proximo capitulo), a
 quodam milite Enee nomine Arronta. De qua Virgilius ait: «Hos super advenit
 5 vulsca de gente Camilla, / agmen agens equitum», etc.

10v Nan 49 Capitulum secundum Inferni

«Lo giorno se n’andava, et l’aire bruno». Hoc capitulum adhuc prohemiale dividitur in tres
 partes. In quarum prima ponit exordium suum et invocationem poetico ritu, et hoc usque ibi: «Io
 cominçai: “Poeta che mi guidi”». Ibi incipit secunda, in qua ponit dubitationem suam ad
 descensum inferni et rationem sue dubitationis, et hoc durat usque ibi: «S’i’ o ben la parola tua
 5 intesa». Ibi incipit tertia, in qua ponit responsionem Virgilio moventis talem suam dubitationem,
 et hoc usque in finem.

[...]

11r Nan 52 AD SECUNDAM partem dicit auctor, recordatus illorum verborum Sibille ad Eneam, Virgilio
 dicente: «Facilis descensus Averni..., / sed revocare gradum superasque evadere ad auras, / hic
 11v opus, hic labor est», etc., dubitando de descensu || tali, ita arguendo cum Virgilio ut testus dicit, hoc
 est quod intra se cum iudicio rationis sic auctor arguebat: «Si descendam ad visionem viciorum
 5 corporaliter, id est in corporali victa, que de facili alicitur ab eis, tanquam ad infernum, forte ibi
 remanebo», ut de Peritheo et Euridice supra dixi. «Et si vis dicere, o || Virgili, id est o ratio, quod
 Nan 53 Eneas pater Silvii corruptibilis, id est corporaliter vivendo, ad talem infernum descendit, non
 bene concluditur ab effectu; nam Eneas fato, id est provisione divina, de Troya ad creandum

Imperium romanum et civitatem Romanam, que parabatur pro loco sancte matris Ecclesie
10 militantis Christi, in Ytaliam venit. [...]

Nan 54 || Et ad evidentiore[m] intellectum circa hoc adverte. Nam Deus volens mictere Filium ad con-
cordiam humani generis, celum et terra debuit esse in optima sua dispositione. Sed terra tunc
optime disposita est quando sub Monarca est et unico principe, ut per descendentes gradatim
Enee fuit, et incepit in persona Iulii Cesaris in Roma. In cuius Rome creatione eodem tempore
15 ordinatum fuit virginale hospitium de beata Maria descendente de gente David. Et uno tempore
Nan 55 natus est David et creata est || Roma. Ad quod ait Ysaia: «Nascetur virga de radice Iesse et foras
eius radices ascendent», qui Iesse pater fuit David. Et quod dixi de eo tempore quo creatus fuit
Tr 15.27 David et etiam Roma, subaudi in fieri, scilicet cum dictus Eneas, origo romane gentis, venit
in Ytaliam. Et sic apparet quod divina electio fuit romani Imperii et Ecclesie. Nam quis negabit
20 Romam non fuisse factam divinitus, considerando quomodo facta est et aucta divinis civibus
12r potius quam humanis, et amor in eis || divinus potius spirabat quam humanus? Et hec ex virtute
divina. Nam quis non dicet fore divinum Eneam caput et principium Rome, forenses et a
longe tantum venientem, habere Lavinam in uxorem, unicam filiam et heredem regis
Latini, ac iam promissam Turno regi rutillorum et filio Venilie sororis Amate matris
25 dicte Lavine, que volebat dictum Turnum in generum, non Eneam? Ex quo belavit cum
dicto Turno, et in primo bello mortuus est Pallas, filius regis Evandri, et rex
Vegentius; in secundo Turnus, et Eneas raptus postea a Iove super flumine *Numico*.
Nan 56 De quo dicta Lavina pregnante remanente, timore Ascanii sui privi||gni peperit in
silva quadam quemdam filium masculum dictum *Silvium* a silva. Ex quibus descenderunt
30 multi, qui nominantur infra in VI° capitulo Paradixi. Et ultimo de Numitore descendente Enee
fuit quedam filia nomine Illia monialis, de qua Mars genuit Romulum et Remum. Unde
Virgilius: «Huic iam ter centum totos regnabitur annos / gente sub hectorea, donec regina
sacerdos / Marte gravis geminam partu dabit Iliam prolem». Item, quis non dicet fore divinum quod
de istis pueris contigit, qui Romam condere debebant? Nam legitur quod lex tunc erat quod si
35 monialis aliqua patraret strupum, quod viva humaretur et eius partus in mari eiceretur. Unde
tumulata dicta Illia, Romulus et Remus infantes in mari iuxta ripam Tyberis fuerunt deieci super
asside, et demum reducti ad quedam lictora et ibi suscepti sunt a quadam lupa ab ea lactati. Unde
Virgilius: «Inde lupe fulvo nutricis tegmine letus / Romulus excipiet gentem et mavortia condet
/ menia romanosque suo de nomine dicet». Per quod intelligitur quod quidam pastor nomine
40 Faustulus eos sic invenit et duxit eos ad Laurentiam uxorem eius, que ipsos lactavit; que
pulcherrima meretrix erat et ideo dicta est «lupa», a qua postea dicta sunt «lupanaria». Qui facti
iam adulti, congregatis multis pastoribus, Amulium regem, qui Numitorem fratrem suum et
avum eorum expulerat, conculcaverunt et dictum Numitorem regem civitatis albane fecerunt,
ipsique postea civitatem romanam hedificaverunt. Que romana civitas divinitus tot et tales cives
45 habuit ut legi et numerari possunt in scripturis Titi Livii, Valerii Maximi et aliorum multorum
ystoricorum, per quos devenit in non longo seculo domina et imperatrix mundi. Unde ad hoc ait

sic sanctus Augustinus: «Deus ostendit in opulentissimo Imperio romanorum quantum valuerunt civiles virtutes etiam sine vera religione, ut intelligeret<ur> hac scilicet religione vera addita
 12v homines fieri || cives alterius civitatis». Igitur concludendo, Roma divinitus creata et aucta fuit ut
 50 locus Imperii et Ecclesia Dei militantis esset, que incepit ab urbe condita per VII^c annos, secundum Orosium, cum illo tempore natus sit Christus. Et hoc est quod dicitur primo Regum, scilicet: «Dominus iudicabit fines terre et dabit Imperium regi suo et sublimabit cornu Christi sui», id est Ecclesiam. [...]

14r Nan 65 Capitulum tertium Inferni

«Per me se va ne la città dolente». Dividitur hoc capitulum in tres partes. In prima facit suum exordium ad introytum inferni, et hoc usque ibi: «Et io ch'avea d'error la testa cinta». Ibi secunda, in qua tractat de pena captivorum, et hoc usque ibi: «E poi ch'a riguardar oltra me diedi». Ibi tercia et ultima, ubi dicit de generali ingressu et passu ad infernum per Acherontem, et hoc
 5 usque ad finem.

Tr 1.7 AD PRIMAM auctor prosopopeiando dicit quid in suo tictulo porta infernalis loqui-
 Nan 66 tur. Ista enim || porta ad figuram est introytus vitiorum in hoc mundo, quem facimus cotidie ceci et ingnorantes, et ideo fingitur hec porta sic aperta stare, ut ait Virgilius: «Noctes atque dies patet
 Tr 1.13, 3-4 atri ianua Ditis». Per quam dicit quod itur in civitatem dolentem, scilicet Babiloniam, que pro
 5 statu vitioso accipitur sicut Ierusalem pro virtuoso. Unde Augustinus: «Duarum civita-
 Tr 1.11 tum, una secundum carnem, altera secundum spiritum, et sic una malorum, et dicitur Babilonia et incepit a Chaym; altera bonorum, scilicet Ierusalem, et incepit ab Abel». Et in XII° De civitate Dei ait: «In genere humano sotietates tamquam civitates duas». Et in XV°: «Fecerunt civitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei,
 Tr 1.12 10 cellestem vero amor Dei usque ad contemptum sui». Nam sicut civitas, secundum eum, «nichil est aliud quam hominum multitudo aliquo sotietatis vinculo colligata», ita
 14v merito status vitiosorum et infernus dici potest civitas. Item dicit || quod per eam *itur in*
 Tr 1.14 eternum dolorem, nam in tali statu eternus est dolor. Vel dicit de essentiali inferno; unde Ysaia: «Ve qui dicitis bonum malum et malum bonum! Propterea dilatavit infer-
 Tr 1.15 15 nus animam», id est penam, «suam et aperuit os suum absque ullo termino». Sed
 Nan 67 quare punitur homo eternaliter, cum temporaliter pecaverit? Respondetur: || quia peccatum formaliter est contra Deum, qui eternus est; ergo et pena. Unde Gregorius: «Nos pecamus in
 [cf. Tr 1.20] nostro eterno et Deus punit nos in suo eterno». Et Augustinus: «Ad perpetuam iustitiam pertinet
 Tr 1.10 ut nunquam *careant* tormento qui nunquam voluerunt carere peccato». Item dicit qualiter
 [Tr 1.16] 20 Deus motu iustitie eam fecit inter eternas res, nam ante eam creata sunt solum eterna, scilicet materia prima, que dicitur «yle», et celi et substantie separate.

Sdp, f. 73th

Tr 1.17 Item dicit quod dimitant spem omnem; idem ait Statius de dicta porta, dicens: «Trenaree
[cf. Tr 1.20] limen petit irremeabile porte». Et hoc ad literalem sensum, nisi provisione Dei aliud fieret, ut de
anima Traiani. Alegorice vero, de statu vitioso non exitur de facili, nisi virtuose ad dictum mora-
25 lem infernum descendatur, ut per Eneam et nunc per auctorem nostrum.

Tr 1.17 Per que verba auctor timendo, Virgilius eum, ut Sibilla Eneam, que pro iudicio
rationis etiam fingitur, confortavit, dicens in simili introytu: «Tuque invade viam vaginaque
eripe ferrum: / nunc animis opus, Enea, nunc pectore firmo»; nam homo cum ratione et
Tr 1.18 virtuose scrutans vitiosa debet armari ense virtutis et fortitudine. Dicendo quod venit
Nan 68 30 iam ad locum ubi videbit illos qui || perdiderunt bonum intellectus, quod est ipse
Deus tamquam ultima beatitudo et veritas. Nam et Philosophus in III° De anima ait: «Bo-
nus intellectus est ultima beatitudo». Et Thomas Contra gentiles ait: «Oportet ultimum finem
universi esse bonum intellectus; hoc autem est veritas; oportet igitur veritatem esse
ultimum universi totius finem». Ad quod Augustinus: «Si mali possent, malent in inferno Deum
35 videre quam extra non videre». Inde Virgilius auctori tropologice, id est moraliter, loquitur ut
fatiebat Eneas troyanis dubitantibus, ipso Virgilio dicente: «Spem vultu simulat, premit altum
corde dolorem».

Tr 1.19; Dicendo de tumultu dolorum diversorum quem incepit in auribus percipere, subaudi
Sdp, f. 101vb in intellectu speculativo circa talia, ad modum illius venti turbi qui arenam circumvolvit.
40 De quo dicit Ysidorus quod turbo est quedam revoluctio ventorum, et volvitur in arena. Hoc
est ad figuram quod in prima consideratione huius mundi circa vitia incepit eius mens ita percuti
diversis doloribus ut dicit. Ad hoc ait Psalmista: «Circumdederunt me dolores mortis, et torrentes
iniquitatis circumdederunt me». Et hec pro ista prima parte.

Tr 1.21-23 AD SECUNDAM dicit quomodo in principio huius poetice sue considerationis occurrit
Nan 69 illa gens que non potest fingi inter bonos nec inter || reos ratione doli vel bone
15r actionis, cum ab omnibus istis || sint dissotiati ratione sue pusilanimitatis culpe et
miserie, que in istis muscis et vespis figurantur. De quibus credo Psalmistam dicere
5 dum ait: «Deleantur de libro viventium et cum iustis non scribantur». Intra quos nominat fra-
trem Petrum de Murono, ut credo, qui dictus est papa Celestinus quintus, qui possendo ita
esse sanctus et spiritualis in papatu ut in eremo, papatui, qui est sedes Christi, pusilanimiter
renuntiavit non advertens sanctum Gregorium, sanctum *Silvestrum* in eo statu
sanctitatem habuisse et aquisisse, et infinitos alios. Et ideo auctor sic de eis transitorie loquitur.
10 Et hec pro secunda parte.

AD TERTIAM et ultimam partem dicit quomodo devenit cum Virgilio, id est cum philosophia
Tr 3.6 rationali speculando, ad primum fluxum et transcursum humane vite ad vitia et peccata.
[Tr 2.18] Unde Leo papa in Decretis ait: «Proclivus est cursus ad voluptatem, et imitatrix
natura vitiorum». Unde et Claudianus: «Proclivior usus in peiora datur», etc. Qui

Tr 3.10 5 incipit, ut dixi supra, in nostra adoloscentia. Et hoc est Acheronte, primum flumen
infernale et quodammodo capud aliorum fluminum infernalium, hoc est concupis-
Nan 70 centia, que capud est aliorum vitiorum, Appostolo dicente: «Concupiscentiam ||
nesciebam». Quod exponit Augustinus: «Hoc enim ellegit Appostolus generale, unde omnia mala
[cf. Tr 2.6] oriuntur». Et dicitur Acheronte, id est ‘sine gaudio’.

Tr 3.11 [1] 10 Per quod flumen fingit Caronem nautam filium Palidemonis ita agere, qui
Tr 3.13 figuratur pro tempore, nam dicitur Caron quasi «Cronon», id est ‘tempus’; nam
tempus quodammodo, in quantum sit in diabolico motu, ut nauta nos trahit per
huiusmodi concupiscentiam mundanam ut per flumen ad infernum. Unde Seneca:
«Corpora nostra labuntur more fluminis, nam quicquid vides currit cum tempore».
15 Et Psalmista: «Vox Domini super aquas multas»; dicit glosa: «id est, super iudeos, qui in fluxu
huius seculi erant». Unde ad hanc figuram etiam ait Virgilius, dicens: «Hic via tartarei que fert
Acherontis ad undas. / Turbidus hic ceno vasta que voragine gurgis / extuat atque omnem Cocito
eruttat arenam. / Portitor has horrendus aquas et flumina servat / terribili squalore Caron, cui
plurima mento / canities inculta iacet, stant lumina flame... / iam *senior*, sed cruda deo viridisque
20 senectus. / Huc omnis turba ad ripam effusa ruebat». Per que debet tibi patere modo alegoria,
Nan 71 con||siderando ebullitiones iuvenilium actuum et eorum indigesta conscilia, quasi cenosa. Item
Tr 3.15-16 tempus ut senex, propter eius longitudinem. Et verberat cum remo, id est cum
Tr 3.18 fallaci affectione. Et quia auctori videbatur offendere tempus in se ipso intendendo
circa talia, possendo intendere circha virtuosa, ideo fingit Caronem, id est tempus,
15v 25 ita de suo transitu condolere. Fatiendo comparisonem || naturalem ad tempus de foliis
auptumni quam etiam in simili Virgilius facit, dicens: «Quam multa in silvis auptumni frigore
primo / lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto / quam multe glomerantur aves, ubi
frigidus annus / trans pontum fugat et terris inmittit apricis».

Tr 3.17 Dicendo inde quomodo ille anime concurrebant undique et affectabant transire.
30 Et idem etiam ait Virgilius in simili puncto, dicens: «Stabant orantes primi transmittere cursum /
tendebantque manus ripe ulterioris amore. / Nauta sed tristis nunc hos nunc accipit illos, / ast
alios longe summos arcet arena. / Eneas miratus enim motusque tumultu / “Dic,” ait, “o virgo,
quid vult concursus ad amnes, / *quidve* petunt anime vel quo discrimine ripas...?”». Cui Sibilla
ait: «“Cociti stagna alta vides Stigiamque paludem, / dii cuius iurare timent et fallere numen. /
35 Hec omnis, quam cernis, inops inumataque turba est”», etc. Et nota verbum «inumata», quasi de
nondum mortuis loquatur corporaliter.

In fine dicit concludendo auctor quod audito a Carone, id est a tempore, quod alia via est
Nan 72 ei, non ibi, ipse corpore ibi existens, quasi ut terra lacrimosa suspiravit et || errubuit propria
laudatione. Ad quod Ovidius De Ponto ait: «Excitat auditor studium laudataque virtus / crescit et
40 immensum gloria calcar habet». Et hec sufficiant pro hoc capitulo.

Nan 73 Capitulum quartum Inferni

«Ruppemi l'alto sonno ne la testa». Hoc capitulum dividitur in tres partes. In prima parte ponit quomodo excitatus fuit et ubi se invenit, et hoc usque ibi: «Andian, ché la via longa ne sos pigne». Ibi secunda, ubi ponit se ingredi primum circulum inferni, et hoc usque ibi: «Non era ancor lontan la nostra via». Ibi tertia, ubi tractat de existentibus ibi et de eorum pena, et hoc usque in finem.

[...]

16r Nan 75 AD SECUNDAM [...]. Dicendo se ibi invenire illos quos etiam Virgilius fingit in primo eodem circulo Eneam invenire, dicens: «Continuo audite voces, vagitus et ingens, / infantumque anime flentes in *limine* primo». [...]

Tr 15.1 i 14 AD TERTIAM dicit quod vidit quoddam lumen in quadam parte illius limbi, ubi fingit se invenire phylosofos, poetas et famosos gentiles et paganos qui licet non crediderint in Christo venturo, tamen propter eorum lucidam famam et virtutem et sapientiam Deus largitur eis quod non sint in profundo inferni. Nam dicunt theologi quod Tr 15.4 licet quis in peccato || mortali decedat, tamen si aliqua bona fecerit, licet vadat ad 16v 5 infernum, tamen propter bona iam facta ei minorantur pe||ne. Nan 76

Tr 15.15-16 Inter quos primo comprehendit summos poetas, scilicet Homerum grecum cum spata ad significandum quod de preliis multis grecorum dixit. Unde Oratius: «Res geste regumque ducumque et tristia bella / quo scribi possent numero, monstravit 10 Homerus». De quo etiam Solinus ait ipsum esse natum de Smirna, civitate Frixie, vatem omnium nobilissimum. Item Oratium satirum de Dondrusio et Ovidium peligneum de Selmona ac Lucanum poetam storicum cordubanum. Et sic inuit se per Virgilium <habuisse> consortium talium poetarum et per eos poetas ad phylosophie et ad fame lumen esse conductum, dicendo quod fuit sextus intra tantum sensum, id est fuit numero 15 sextus intra tantos, subaudi sapientes, ne se nimis extollat.

Tr 15.19 Castrum vero de quo ait est ipsa philosophia in suo genere perfecta; circuitum a quodam fluvio, scilicet qui representat affectum discendi, ducentem nos ad philosophiam. VII porte ponuntur pro VII partibus philosophie, comprese sub naturali et morali philosophia tanquam species eius, scilicet fisica, matematica, methafisica, ethica, politica, yconomica et monostica. Vel potest dici quod sint septem liberales 20 artes, que preparant nos ad || philosophiam, Seneca dicente: «Liberalibus tamen studiis erudimur, non quia virtutem dare possimus, sed animum ad virtutem preparant». Et quod dicit, quod dictum fluvium transierunt ut terram solidam, est quod affectus doctrine in eis iam solidatus erat, et sic absque labore [transibant] 25 sciebant.

Tr 15.21-22 Dicendo quod ibi in viridi prato et luminoso, quod est in figura status fame et glorie ratione scientie et virtuose operationis, qui semper est viridis, id est durabilis (unde Ysidorus: «Virtus boni operis est fructus eternitatis»), et luminosus, id est aprensus. Dicendo se ibi invenire gentes tardas in aspectu et graves et loquentes
30 tarde et raro. Ad quod Seneca: «Rari sermonis sis ipse, *sed* loquentium patiens», nam duas aures et unum os a natura habemus, ut per hec detur intelligi quod plus debemus audire quam loqui.

Tr 15.24-30 Nominando primo inter famosos gentiles Eletram, radicem duorum laterum regum nobilium troyanorum et filiam regis Europe nomine Atalantis, cum qua
35 iacuit Iupiter et ex ea genuit Dardanum et Teucrum. Unde Ovidius De fastis: «Scilicet, Eletram concubuisse Iovi? / Dardanum Eletra quis nescit Atalantide natum, / huius Heriptonius; Tros est generatus ab illo». Inde ex Dardano descendit Tritonius; ex Tritonio, Laumedon; ex Laumedonte, Priamus; ex Priamo, Hector cum decem et
17r Nan 78 septem fratribus. Item ex altero latere, ex dicto Troe descendit Asaracus; ex
40 Asaraco, Capis (unde Ovidius, De fastis, etiam ait: «Asaracum creat hic Asaracusque Capim»); ex *Capi* descendit Anchises; ex Anchise, Eneas, ex cuius descendentibus fuit Iulius Cesar. Et hoc est quod dicit quod vidit Eletram cum multis sotiis, volendo tangere de dicta genologia troyanorum. Ad quod Virgilius: «Magnanimi huius nati
45 Camilam, de qua in primo capitulo supra dixi. Et Pantasileam reginam amaçonum, que amore Hectoris venit in subsidium troyanorum, que, incisus mamillis ut expeditius belaret, ut vir se gerebat. De cuius probitate Virgilius dicit: «Ducit amaçonidum lunatis
50 fillium Fauni, qui latinam linguam correxit, ac eius filiam Lavinam, de qua dictum est supra in secundo capitulo. Item illum Brutum qui expulit regem Tarquinum, cuius ystoria dicitur infra in VI° capitulo Paradisi, ubi vide de eo et de Lucretia. Iulia fuit filia Cesaris et prima uxor Pompei; Cornelia uxor Crassi et secunda uxor Pompei et filia
Nan 79 minoris Scipionis; Martia uxor Catonis et Ortensii. Item Saladinum || separatum
55 ibi vidit propter diversam settam, cum fuerit saracenus.

Tr 15.32-43 Et inde ellevando magis cilia, scilicet intellectus, vidit Aristotilem Stargiritam Calcedoniensem, filium Nicomaci summi arismetrici et medici Phylipi patris Alexandri, principem filosoforum. Et ideo eius sequaces dicti sunt peripatetici, quasi ‘adulatores’, et qui tenent campum hodie in doctrina, et hec est eius familia. Et dicitur
60 magister scientium nam, ut alias dixi, ipse Aristotiles in primo Posteriorum ait: «Scire arbitramur unumquodque cum causam eius cognoscimus; et quoniam illius est causa, et filosoforum est causam requirere, ergo...», etc. Socrates magister fuit Platonis, qui primo universam phylosophiam ad corrigendos componendosque mores flexisse dicitur, cum

65 priores solum ad naturalia phylosophabant. Plato magister Aristotilis, Democritus, Epicurus, qui asseruit mundum factum esse ex actomis, nepos Platonis, et Leocipus, et qui etiam dixerunt mundum etiam corpora venire a casu et fortuna. Diogenes phylosofus naturalissimus, de quo Seneca: «Potentior erat Diogenes Alexandro, nam plus erat quod Diogenes nollet quam quod Alexander posset tribuere». De quo Valerius in III° tractat et de eius
 Nan 80 abstinentia. Item nominat Anaxagoram, qui dixit omnium rerum || divinum intellectum effectorem esse. Ideo audita morte filii, ut recitat Valerius in V^o: «Nichil», inquit, «inexpectatum anuntias; ego enim illum ex me natum sciebam mortalem». Item petitus a quodam qui esset beatus, respondit: «Nemo ex his quos tu putas esse fellices». Et dixit mundum habere duo principia, bonum et malum. Tale fuit
 17v unus de || septem sapientibus seu primitivis philosophis grecorum, maximus in natura,
 75 ut dicit Ysidorus in secundo et Valerius in VII°. Empedocles, alius philosophus, de quo ait Aristotiles in libro De vegetabilibus mundi, qui dicebat: «Vivo ut celum respitiam, nam subtracto celo nichil ero» et se ipsum occidit, suspicatus ne anime essent perpetue nostre humane. Eraclitus erat alius philosophus, plorans dum exibat domum propter multitudinem quam videbat male viventium; dicens mundum
 80 semper in motu, et ideo nichil posse loqui vere, ex quo semper silebat. Genon negavit mundum motum habere seu motum non esse et animam esse numerum se moventem, de quo Valerius in III°, ex eo quod si haberet, nulla sententia fereretur vera, nam non posset dicere: «Nunc ita feci». Diascorides, alius philosophus, qui composuit librum De rerum qualitatibus, et ideo iste auctor vocat eum bonum colectorem. Orfeus, vates et philo-
 Nan 81 85 sopherus, de quo Ovidius in X^o plene ait. Tullius, Linus et etiam Seneca, || morales; Enclide, geometra; Tholomeus rex Alexandrie, compositor Almagesti, oriundus Alexandrie Egipti. Ypocras, Avicenna, Galienus, fisici; Averoy, commentator totius phylosophie, etc.

Nan 82 **Capitulum V Inferni**

«Così disisi del cerchio primaio». *Dividitur* in tres partes hoc capitulum. In prima ponitur exordium ad materiam secundi circuli, et hoc usque ibi: «Io vegno in parte d'ogne luce muto». Ibi secunda, in qua tractat de pena dicti secundi circuli, et hoc usque ibi: «La prima di color di cui novelle». Ibi tertia et ultima, in qua auctor nominat certos ibi existentes, et hoc usque in finem.

Tr 16.1-3 AD PRIMAM igitur dicit quod viso cum hac sua rationabili investigatione de his qui
 Nan 83 deliquerunt non ut incontinentes, ut illi de limbo, procedit ad || investigationem illorum qui per incontinentiam delinquent, maxime luxuriosorum, et sic conscientialiter. Et quia inter tales conscientia ut iudex iudicat et destinat, ideo fingit hic se primo

5 invenire Minoem iudicem infernalem ut canem ringhiantem, qui pro generali iuditio conscientie fingitur, quod ut canis nos pecantes remordet. Unde Ysaia in ultimo capitulo: «Vermis eorum non morietur», quod exponitur «id est, remorsio conscientie», nam et conscientia quandoque dicitur scientia peccati, quandoque morsus peccati. Unde Oratius: «Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa», etc. Et Seneca ad Lucillum ait:
10 «Lucilli, sacer intra nos spiritus sedet, malorum bonorumque nostrorum conservator et custos».

Tr 16.2 Et tangit hic quod poete fingunt, scilicet quia fingunt tres iudices infernales esse: Minoem, Rodomantum et Eacum. <«Minos» grece, latine dicitur ‘clarus’; «Rodomantus», ‘iudicans’>; «Eacus», ‘dominus confusionis’. Minos iudicat de conscientia utrum
15 sit bona vel erronea; item bene factum vel male, et sic remordet. Unde Basilius vocat eam conscientiam et iudicium eius naturale iudicium. Et Damascenus dicit quod est iudex et lex
18r intellectus nostri. || De quo Minoe, ut de iuditio tali conscientie, ait Virgilius in simili: «Nec vero sine lege date, sine iudice, sedes: / quesitor Minos urnam movet; ille silentium / consi-
Nan 84 liumque vocat, vitas et crimina discit». || Rodomantus vero iudicat de eloquentia utrum sit
20 vera, ficta vel occiosa; unde «Rodomantus», id est ‘iudicans verbum’. Et ideo ad hoc ait Virgilius: «Gnosius hic Rodomantus habet divissima regna / castigatque, audet dolos subicitque fateri / que quis apud superos furto letatur inani / distulit in seram commissa piacula mortem». Et in ista specie conscientia dicitur testificari. Unde Ecclxiastes VII°: «Sit conscientia tua te crebro male dixisse aliis». Eacus iudicat de operatione utrum sit iusta vel non, et secundum hec
25 dicitur ligare. Et hoc est quod includit auctor noster hos tres iudices in tribus actibus
Tr 16.3-4 Minoi: nam primo dicit quod ringhiavit, id est, ut canis mordebat latrando, et in hoc est Minos, id est remorsio conscientie; secundo dicit quod examinat culpas in introitu, et in hoc est Rodomantus, id est species conscientie que testificatur et obicit; tertio dicit quod iudicat et destinatur secundum quod cingit se cum cauda, et in hoc est Eacus, qui dicitur
30 iudex et species conscientie in iudicando et destinando nos ad loca et penas graves et minus graves. Et sic in principio nos delinquentes mordet. In medio, id est in perseveratione delicti, contra nos ut testis obicit. Unde Apostolus: «Gloria nostra hoc est, testimonium
Nan 85 conscientie nostre». Et David: «Peccatum meum || ante me est semper». In fine, id est in ultimo vite, iudicat, et sic cum cauda religat. Ad quod Iuvenalis ait: «Displicet
35 auctori, prima est hec ultio, quod se / iudice nemo nocens absolvitur, improba quamvis / gratia fallacis pretoris vicerit urnam... / Has patitur penas peccandi sola voluntas. / Nam scelus intra se tacitum quis cogitat ullum, / facti crimen habet», etc. Et sic supradicti iudices iudicant in inferno, id est in corpore humano seu in mundo isto, taliter.

Tr 16.5 Et quod dicit dictus Minos quod auctor caveat quomodo intret, figurative dicitur,
40 scilicet quod conscientia in eo auctore remordidit eum in principio huius investigationis vitiorum, quasi esset peccatum taliter procedere. Sed Virgilius, id est ratio, eam quietat probabiliter. Et hec pro ista parte.

Tr 17.1-3 AD SECUNDAM dicit suplitium talium luxuriosorum in vento tempestuoso. Et idem Virgilius dicens: «Suplitia suspendunt: alie panduntur inanes / suspense ad ventos, alii sub gurgite vasto». Cuius figura satis patet bene inspicientibus motus et actus amantium et fornicantium, et incessabiles circuitus eorum. Unde Ovidius: «Artibus
5 innumeris mens oppugnatur amantum, / ut lapis equoreis undique pulsus aquis». ||
Nan 86 Et Oratius: «Nec modum habet nec consilium, ratione modoque / tractari non vult: in amore *hec* sunt mala, bellum, / pas rursus: *hec* siquis tempestatis prope ritum / mobilia et cecha floitantia sorte, laborat». Et Ovidius: «Brachia; quid deceat non videt ullus amans». Ad quam figuram etiam ait Ysidorus: «Cupido demon fornicationis
10 fingitur; ideo cum alis, quia nil levius amantibus et mutabilius invenitur; et puer, quia stultus inrationabilis est amor».

Tr 18.1 18v AD TERTIAM et ultimam partem nominat quosdam || magnos infamatos in peccato
Tr 18.3-9 libidinis. Et primo illam reginam Samiramim, uxorem Nini regis totius Axie, que post mortem dicti Nini sucesit in regno Babilonie, quam muravit *post* Nembroht. Unde Ovidius: «Cotilibus muris cinsit Samiramis urbem». Et tante luxurie erat quod cum
5 proprio filio nomine Ninnia concubuit. Unde scribit Oroxius de ea sic: «Samiram- mis, libidini ardens et sanguine scitiens, concubentes cum ea occidebat. Precepit *enim* quod inter parentes et liberos ad libitum intra se coniugium esse possit».
Nan 87 Ideoque statuit ut dicit Ovidius, idem de Iove dicens: || «Iupiter esse pium statuit quodcumque iuaret, / et fas esse fecit fratre marita soror». Et abusive dicit quod
10 ita statuit in sua lege, cum dicat Philosophus: «Voluntas legis latoris est ut faciat homines bonos». Et ideo ait Augustinus: «Luxurie tota nostra ratio assorbetur».

Item dicit se vidisse ibi Didonem reginam Cartaginis, filiam Beli et uxorem Siccei regis Thirei, qui dum occisus fuerit a fratre dicte Didonis nomine Pigmali- one et combustum esset eius corpus et eius cinere in urna recondito, super dicto
15 cinere iuravit dicta Dido continentiam et castitatem, et demum cum Enea concubuit, secundum Virgilium dicentem: «Non licuit thalami expertem <sine> crimine vitam / degere more fore, tales nec tangere curas; / non servata fides cineri promissa Sichei». Ieronimus vero in libro Contra Iovinianum dicit quod Dido casta perman- sit et se occidit propter amorem castum, eo quod Iarba rex Libie eam tantum
20 volebat in coniugem.

Item vidit Cleopatram, filiam Lagi regis Egipti, que tantum fuit cum Cesare fornicata ut dicitur per Lucanum.

Item vidit Ellenam, filiam Tindari regis et Lede et sororem Castoris et Polucis, pro qua effectatum fuit tantum malum tempus, scilicet per Paridem
25 occisum per Aiacem, filium Oley. Nam fabulicat Ovidius quod dum Peleus

duxisset Thethidem in uxorem invitavit ad nuptias Iunonem, Palladem et Venerem. Quibus existentibus ad dictas nuptias, domina Discordia proiecit inter dictas tres dominas quoddam pomum aureum in quo scriptum erat: «Pulcrori detur». Quelibet hoc volebat ratione maioris pulcritudinis. Et litigio moto coram Iove, 30 delegavit hanc Iupiter litem Paridi. Cui Iuno promisit regnum mundi si daret ei victoriam in tali sententia, Palas promisit sapientiam, Venus pulcriorem dominam de mundo, et pro ista dedit sententiam. Unde Virgilius: «Iudicium Paridis spreteque iniuria forme», scilicet Iunonis. Et sic habuit dictam Ellenam, uxorem Menelai. Et ideo dicitur
Nan 88 quedam stella apropiata Ellene nociva et tempe||statum creatrix. Vel dic quod hoc fecit in
 35 vindictam Exione, filie Laumedontis, rapte primo per Thelamonem grecum dum esset cum Iasone in reditu Cholchi. Propter cuius raptum motus dictus Menelaus est. Agamenon, Achilles, Tantalus, Ajax, Thelamon, Ulixes, Dyomedes, Nestor, Prothesilaus, Neptolomus, *Palamides*, Polidorius, Machaon et Bresida, omnes reges de Grecia, et secundum quod dicunt Dares et Dites, iverunt in obsidionem Troye
 40 cum ottingentis sex milibus hominibus, ubi steterunt decem annis, sex mensibus et
 19r duodecim diebus. Et hoc etiam potest esse || quod dicit «pro qua tantum malum tempus», etc.

Item dicit se vidisse magnum Achilem Peleidum, et dicit «magnum» ab eius magnanimitate; unde Stadius: «Magnanimum Eacidem, formidatamque tonanti / progeniem», etc. Qui in
 45 fine mortuus est occaxione amoris quem gerebat ad Polisenam filiam Priami. Nam legitur quod, mortuo Hectore ab ipso Achille lectaliter percusso, greci et troyani fecerunt treugnam magnam. In cuius tempore semel visa est dicta Polisena ab Achille existente in templo Appolinis pariter et adamata adeo quod petiit eam in uxorem et faceret sic quod exercitus grecorum recederet. Et hoc promisso,
 50 nolentibus aliis grecis discedere, ipse Achilles cum sua gente recessit. Tamen interim Ecuba, mater dicte Polisene, non oblita dolore Hectoris occisi ab eo, misit pro Achille ut veniret tali die ad dictum templum et compleret dictum coniugium. Qui venit, et ibi Paris cum Deifebo et certis aliis troyanis repositus insultavit dictum Achillem, et finaliter ibi mortuus est Achilles et Anthilocus, qui secum erat.
 55 Et hoc est quod dicit quod in fine cum amore belavit.

Subdendo de domina Francischa de Polenta, filia domini Guidonis de Ravenna et uxore Iohannis Ciotti de Malatestis, qui occidit dictam eius uxorem una cum Paulo eius fratre se ad invicem comiscentes. Fatiendo comparisonem de eis ad
Nan 89 columbas ut etiam facit Virgilius dicens: || «Qualis spelunca subito comota columba, / cui
 60 domus et dulces latebroso in punice nidi, / fertur in arva volans, plausumque extinta pennis / dat tecto ingentem, moxatur lapsa quieto / radit iter liquidum, celeres nec comovet alas». Quos facit loqui et dicere quomodo filocapti fuerunt et effecti palidi (unde Ovidius: «Paleat *omnis* amans, hic est *color aptus* amanti») legendo librum Galeoti et respitiendo sic se. Unde Gualterius

diffinit sic talem amorem: «Amor est quedam passio innata, procedens ex visione et
65 immoderata cogitatione forme alterius sesus, ob quam quidem aliquis super omnia
cupit alterius potiri amplexibus et omnia de utriusque voluntate in ipsius amore
precepta compleri».

Deinde dicit de dicto Galeotto, de quo legitur quod sua industria semel coniunxit
Lançalotum ad quoddam viridarium ubi sciebat quod erat Çineura regina et
70 quedam alia domina dicta Dama de Monealt, et ibi conduxit eundo per ortum,
separatos a dicta dama, dictum Lançalottum et dictam reginam Çineuram. Et
hostendendo se loqui ad invicem coniunctis capitibus, osculatus est Lançalotus
Çineuram, de quo perpendens dicta Dama tusivit, respiciens talia ridendo. Et liber
ille quem legerunt domina Francischa et Paulus fuit ita medium ad eorum osculum sicut
75 Galeotus illis. Et hec suffitiant.

Nan 90 Capitulum VI Inferni

«Al tornar de la mente che se chiuse». Hoc capitulum dividitur in tres partes. In prima tractat de
tertio circulo et eius pena, et hoc usque ibi: «Elle iaceano per terra tutte quante». Ibi secunda, in
19v qua loquitur cum quodam spiritu ibi dampnato, et hoc usque ibi: || «Io dixi: “Maestro, esti
tormenti...”». Ibi tertia, in qua format quamdam questionem, et hoc usque ad finem.

AD PRIMAM igitur, quia littera per se patet, veniamus ad alegoriam. Auctor noster, cum sepe
Nan 91 dicta ista sua ratio||nabili investigatione, vixit de vitio luxurie et de eius supplitio, procedit ad
Tr 20.4-5 speculationem vitii gulae, fingendo ibi tales gulosos sic iacere et super eos pluere taliter.
Et hoc quid aliud significat, nisi gravamen ciborum fatiens nos in diversis egritudi-
5 nibus iacere et infirmare cum cattarris et reumis et huiusmodi talibus? Ad quod forte
ait Psalmista dicens: «Posui tenebras in circuitu suo latibulum suum crebras aquas», etc. Et
Grisostomus: «Hii qui in delitiis ciborum et luxuria vitam ducunt, resoluta quidem
corpora et omni cetera meliora circumferunt; quibus ad cumulum malorum podrage,
tremor, immatura senecta accedit, sensus graves et ociosi, et quodammodo iam
10 sepulti». Et Osee VIII°: «Mensis, id est nimietas cibi et potus sepellit hominem». Et
Geronimus: «Qui luxuriatur vivens mortuus est, sed qui inebriatur mortuus est et
sepultus». Dicendo quod terra recipiens talem pluviam fetet: hoc est corpus gulosi.
Unde David: «Sepulcrum patens est guttur eorum». Dicit glosa: «Homo qui
gulosicat vespere habet os fetidum et in sequenti mane ad modum sepulcri».

15 Fingendo se ibi invenire Cerberum, dicendo qualiter Virgilius eum cum pulvere quietavit.
Tr 20.15-20 Ad cuius figuram veniamus. Quidam dicunt quod Cerberus iste ponitur pro terra
[Tr 10.9] universali, que in tria capita dividitur, scilicet in Asiam, Africam et Europam, et

ista sunt tria capita dicti Cerberi. Que terra nostram carnem devorat sepultam. Ad quod Lucanus ait: «Cuncta sinu finemque sui sibi corpora debent... / Libera fortuna mors est, capit omnia telus». || Vel verius dic quod ponitur pro motu et vitio gule diabolico universali. Et dicitur «Cerberus» quasi ‘carnes devorans’, et filius Titanis et Terre dicitur fuisse. Tria eius capita sunt tres species talis motus et vitii. Nam quidam sunt gulosi in qualitate cibi, contra quos est illud Solini: «Cesar, etsi tantus erat, pisiculos parvulos, panem secundum comedebat et caseum bubalinum». Et Ioel propheta: «Ululate qui bibitis vinum in dulcedine, quoniam perit ab hore vestro». Et Bernardus: «Cibi de condimentis sufficit ut comestibiles fiant, non concupiscibiles». Et Lucanus: «Satis est populis fluviusque Ceresque». Item, quidam sunt gulosi in quantitate, contra quos ait Boetius: «Paucis natura minimisque contenta est». Et Lucanus: «Discite quam parvo liceat producere vitam, / et quantum natura petat». Item, quidam gulosiçant in continuo, ut fatiebant filii Ely sacerdotis, de quibus in primo Regum habetur. Et quia in istis tribus actibus gule pecabant dicti filii Ely, ideo scribitur sub ista figura quod trahebant carnes de lebeta cum fuscinula tridenti. Contra quos gulosos in continuo Ysidorus ait: «Tota die epulas ruminant, quasi ad explendam gulam». Tales sunt ruminantes ut animalia. Et quod dicit, quod Virgilius proiecit in os suum pul||verem, figurat quod ratio in nobis quietat gulam cum asperis cibis, ut fecit Daniel, || *spretis* epulis regalibus, assumendo vilia legumina. Ad que omnia facit quod ait Virgilius in VI° dicens: «Cerberus hic ingens latratu regna trifauci / personat averso recubans immanis in antro. / Cui *vates* horrere videns iam cola colubris / melle soporatum et medicatis frugibus offam / obicit. Ille fame rapida tria guttura pandens», etc. Per que patet figura subtiliter intuentibus. Et hec pro ista prima parte.

AD SECUNDAM fingit se invenire Ciacum, cui format tres questiones. Primo, si scit ad quid venient cives civitatis partite, id est Florentie, que de Fesule translata est. Quia dum fesulani devicti essent per romanos et venissent ad misericordiam, firmatum fuit quod civitas fesulana destrueretur et de eius gente pro medietate et de romanis et forensibus pro alia medietate formaretur civitas Florentie. Et hoc est quod dicit partitam eam, scilicet de dictis duabus diversis gentibus. Cui respondet quod post longam contentionem pars silvestris, id est guelfa, et pars ghibelina venient ad bellum simul, sed quando sit non dicit. Et dicta pars silvestris (sic dicta quia recusans est parere ut animal silvestre domino suo, scilicet principi romano, prout debet; unde Apostolus ait: «Estote subditi principi || et nuntiis missis ab eo») vincet aliam, scilicet ghibelinam, cum offensa magna; sed postea per tres soles, id est annos, ista pars silvestris cadet et altera ascendet virtute talis planete et cursus celestis qui nunc est ad piagam, velut navis que nundum est directa in cursu.

Tr 21.2; 22.2   Secundo querit si aliquod iustum ibi est. Cui respondet quod duo sunt iusta in
15 mundo principalia, scilicet quibus genus humanum regitur: naturali videlicet iure
et moribus, ut ait Gratianus et in principio Decretorum, que ibi non audiuntur in
effectu. Vel sunt illa duo iura principalia et neutrum ibi auditur. Primum, scilicet
«fas», quod est ius divinum sive naturale, per quod quisque iubetur alii facere
quod sibi vult fieri et prohibetur alii inferre quod sibi non vult fieri. Unde Christus
20 in Evangelio: «Quodcumque vultis ut fatiant vobis homines, et idem facite illis».
Et hoc ius est illa dicitura de qua iste auctor dicit in illa sua cantilena que incipit
«Tre donne intorno al core me son venute». Item, secundum iustum est «ius
gentium» seu ius humanum, quod vult suum unicuique tribuere et neminem cum
alterius iactura locupletari. Et istud ius quodammodo filius est superioris iuris et
25 pater quodammodo legis, ut in dicta cantilena dicitur. Et ista duo iusta, id est iura, ibi non
Nan 95 audiuntur in effectu in usurpando unus alteri et odio habendo. || Et hoc propter
illa tria vitia ibi potissime regnantia, de quibus sequitur.

Tr 21.3; 22.3   Tertio querit causam eius discordie. Cui respondet quod est propter tria vitia,
scilicet superbiam, invidiam et avaritiam ibi regnantia in cordibus talium civium.

Tr 22.4 30   Dicendo quod inde cecidit non surecturus hinc ad diem iudicii. Figura est quod
nemo eius Ciachi nomen extollet ita ut fecit iste auctor usque ad diem predictum iudicii, in quo
iterum nominabitur cum aliis in sententia diffinitiva illa horribili. Et hec pro ista
secunda parte.

AD TERTIAM et ultimam petit an ille pene crescat post talem sententiam. Cui respondet
Virgilius per illud verbum Aristotilis in libro De anima dicentis quod anima tanto erit melior
quanto melius existit in corpore organato. Ad quod etiam ait Augustinus Super Iohannem dicens:
20v «Cum fiet resurrectio, || et bonorum gaudium erit et malorum tormenta maiora». Et in Apocalissi,
5 capitulo primo: «Iustus iustificetur adhuc, et qui in sordibus est sordescat adhuc». Et hec
suffitiant.

Nan 96   **Capitulum VII Inferni**

«Pape Satan, pape Sathan, aleppe». Hoc capitulum dividitur in tres partes. In prima tractat de
quarto circulo et eius supplicio, et hoc usque ibi: «“Maistro”, dis’io lui, “or me di anche...”». Ibi
secunda, in qua tractat de Fortuna, et hoc usque ibi: «Or discendiamo omai a maçor pieta». Ibi
tertia et ultima, ubi incipit tractare de quinto circulo, et hoc usque in finem.

Tr 23.1-3   AD PRIMAM igitur veniendo, proseguendo in hac sua investigabili fantasia circha vitia, venit
Nan 97 ad vitium avaritie, que in hoc quarto circulo in||ferni punitur. Et sicut in aliis cir-

culis finxit adesse et preesse unum demonem representantem motum diabolicum illius vitii, ita nunc fingit se pro eo invenire Plutonem. Quem poete dicunt fuisse
5 filium Saturni et Cybelle, et ponitur pro elemento terre. Et dicitur «Dis» seu «Ditis» eo quia divicie a terra nascuntur, et ab eis seu propter eas avaritia per consequens. Qui Pluto, videndo auctorem vivum in suo regno, hoc est non mortuum in suo vitio, admirative exclamavit dicens: «O Satan, o Satan, principium et capud demonum, quid est hoc videre?». Nam «pape» interiectio est admirantis; «aleppe» vero prima litera est
10 ebreorum (et incipit a Moyse, secundum Ysidorum), sicut grecorum «alpha» et latinorum «a». Et ideo dicimus Deum «alpha et o», ut in Apocalisi, id est 'principium et finis'.

Tr 23.4-5 Dicendo quomodo ibi invenit avaros et prodigos puniri simul propter concursum et correlationem quam habent simul. Et sic in hoc falit argumentum a contrariis: si unum est bonum, relicum malum, et e contra, ut «contrariorum eadem sit disciplina».
15 Et hoc ideo quia utrumque istorum vitiorum *equaliter* separetur se ab eodem medio, scilicet a temperantia et liberalitate.

Tr 23.6-7 Dicendo quod volvunt sassa usque ad medium illius circuli per oppositum, id est quod usque ad medium vadunt, id est ad liberalitatem, sed ibi pasionantur, quia in

Tr 23.9 eodem medio ipsi avari et prodigi delinquerunt in non tenendo illud. Et figura huius
Nan 98 20 || pene satis patet intuentibus labores avarorum in acquirendo et retinendo et *amittendo*. Unde dicunt Canones: «Sicut hii qui per insaniam mentem translati sunt non iam res ipsas sed passionis sue fantasias vident, ita mens avari, semel vinculis cupiditatis astricta, semper aurum, semper argentum videt, semper redditus computat». Et Salamon in Ecclesiastes: «Cuncti dies sui laboribus et ruinis pleni
25 sunt». Et Oratius ait de talibus: «Impiger extremos curris, mercator, ad Indos, / per mare pauperiem fugiens, per sassa, per ignes... / Vilius argentum est auro, virtutibus aurum».

Tr 23.8 Ideo hanc eandem penam attribuunt Sysipho filio Eoli regis ventorum poete, qui avaritia et cupiditate hospites suos proiecit de turri, unde fingunt ipsum in
30 inferno esse et ibi volvere sassa. Unde Seneca in Tragediis de eo ait: «Cervicem sassum grande Sysiphea sedet». Et || Virgilius de talibus etiam ait: «Sassum ingens volvunt alii, radiisque rotarum / destricti pendent», etc.

Tr 23.11 Comparando eorum percussiones illi brachio maris quod dividit Calabriam a Scicilia, ubi perpetuo unde impulse ab Euro, vento orientali, et unde impulse a
35 ventis occidentalibus se ad invicem percutiunt. Unde illud: «Destrum Silla latus, levum || implicata Caridis».

Tr 23.18-20 Improperando prodigi avaris quare teneant et avari prodigis quare proitunt. Avari enim, secundum Philosophum in tercio Ethicorum, retinent non retinenda, item acquirunt non acquirenda, ut luxores, uxurarii et meretrices; prodigi dant danda et
40 non danda. Unde Philosophus in quarto Ethicorum ait: «Prodigus autem et in hiis

pecat, neque enim dellectatur in quibus oportet neque ut oportet, neque tristatur ut oportet». Et Geremias V^o sic de talibus ait: «Sunt in populo meo impii insidiantes quasi aucupes». Nam sicut liberales aucupes non dicuntur in aves escam proitendo, ita prodigi qui proitiunt dicti sunt aucupes. Et sic merito simul crutiari
45 debent, inspecto excessu eorum, qui est a dicto medio liberalitatis. Unde ait Philosophus: «Virtus est medium duorum vitiorum seu duarum malitiarum; huius quidem secundum superfluitatem, huius vero secundum indigentiam». Nam, ut ait Seneca, nemo horum habet pecuniam. Et dicit Philosophus: «Sicut extremi contendunt de media regione, sic medii de extrema». Nam avarus dicit «prodigum» largum, prodigum dicit largum «avarum», et sic in medio peccat.

Tr 23.24 Fingendo ibi invenire infinitos clericos maculatos in vitio avaritiae, quod valde est orribile in eis, inspecto quare tonsi et cum clerica sint, ut tangit ibi auctor.
Nan 100 Nam dicit Geronimus in Decretis quod «cleros» grece, latine dicitur || ‘sors’; inde «clerici», id est ‘sorte ellecti’. Omnes enim Deus in suos ellegit. Clerici autem sunt
55 reges, id est se et alios virtutibus regentes, et ita regnum in Deo habent. Et hoc designatur per coronam capillorum, nam rasio capitis eorum est temporalium omnium depositio. Unde vide et qualiter abitant temporalia et quare auctor ita loquitur. Et hec pro ista parte.

Tr 23.26 [24.8] AD SECUNDAM petit auctor a Virgilio quid sit Fortuna. Qui potuisset respondere prout Philosophia Boetio, dicens: «Ad rem me, inquit, enim quesitu maximam vocas, cui vis exhausti quicquam satis est. Nam talis materia est ut, una dubitatione sucisa, alie innumerabiles, velut ydre capita, subcrescant». Sed tamen respondet subtiliter, ut in textu habetur. Quare ad-
Tr 24.2-7 5 vertas circa hunc subtillem passum ad quatuor. Nam prius est considerare ipsam divinam providentiam, que secundum Boetium est «ipsa illa divina ratio in summo enim principe constituta que cuncta disponit». Secundum est considerare fatum, quod est «dispositio inherens rebus mobilibus, per quam providentia divina suis queque nectit ordinibus», digerens quod providentia amplectitur per tempora, dependens
Nan 101 10 ab ipsa providentia. Et sic manifestum est immobilem simplicemque gerendarum rerum formam esse providentiam; fatum vero eorum que divina simplicitas gerenda disposuit, mobilem nexum atque ordinem temporalem. Quo fit ut omnia que fato sussunt, providentie quoque divine subiecta sint, cui ipsum etiam subiacet fatum, licet Ovidius De vetula dicat: «Si fatum ponas, fatui qui fata secuntur». Et intentio manifestantium fatum fuit significare id quod futuris
21v 15 necessitatem imponit. || Et hoc quia nesciebant solvere qualiter liberum arbitrium cum divina providentia posset stare, eo quia videtur necessitatem rebus imponere. Sed libertas arbitrii et providentia taliter sunt quod negari non possunt. Tertio est considerare fortunam, que dicitur a ‘fortuitis’, quasi quamdam dominam res humanas variis et fortuitis eventibus illudentem. Unde et Boetius «cecum numen» eam appellat, quia passim in quoslibet incurrens,

20 sine ullo examine meritorum et ad bonos et malos venit. Et difert a fato, ut fortuna
sit in hiis que a casu vel fortuitu veniunt, nula palam existente causa per se; fatum
vero habet causam immobilem a Deo vel stellis apositam et statutam in singulis
rebus mobilibus. Et in quantum est in istis rebus secundis, quorum ordo et dispositio
Nan 102 fatum dicitur, est fatum mobile, sed immobile in quantum || dependet ab ipsa
25 providentia divina; non tamen absolute, sed conditionaliter. Quarto est considerare
casum, qui difert a fortuna, nam fortuna tantum est in agentibus secundum pro-
positum, quibus inest bene contingere; unde neque inanimatum neque infans neque
brutum aliquid facit ad fortunam, cum non habeat propositum. Sed casus est in
ipsis rebus non habentibus propositum, ut equus casu venit ad domum et salvatus
30 est a lupis, nam non venit propter eius salutem, sed ut summeret cibum. Et sic
omnis fortuna est casus, non e contra. Sed quantum ad intentionem auctoris
nostri, qui sectatur Boetium, intelligit dicendo de fortuna mistim et de dicto fato in
[cf. *Tr* 24.13] quantum est executivus ordo providentie divine in istis inferioribus bonis, quod et que in suis
principiis et natura, sed quantum ad scire nostrum est fortuna, id est ventura. Et sic fortuna
35 erit rerum temporalium conditio secundum divinam dispositionem procedens.

Tr 24.8-15 Et respondendo ei Virgilius dicit particulariter quod Deus fecit celos et eis
preposuit singulares motores. Unde psalmista: «Verbo Dei celi firmati sunt et
spiritu oris eius omnis virtus eorum». Ad quod etiam Boetius in quarto dicit circa hoc:
«Omnium generatio rerum cunctusque mutabilium naturarum progressus et
40 quicquid aliquo modo movetur causas, ordinem, formas ex divine mentis
Nan 103 stabilitate sortitur». Et: «sic<ut> artifex fatiende rei formam mente percipiens
movet operis effectum et quod simpliciter prospexit per temporales ordines ducit,
ita providentia que disposuit temporaliter per fatum seu fortunam in istis bonis
mundanis, tamquam per motorem et intelligentiam quamdam super istis mundanis
45 constitutam, administrat. Igitur famulantibus quibusdam spiritibus divinis
providencie fatum exercetur, seu fortuna seu anima seu tota inserviente natura
seu celestibus siderum motibus seu angelica virtute seu demonum varia solertia, seu
aliquibus horum seu omnibus, fatalis series contexit». Unde Seneca in secundo
Tragediarum ait circa hoc: «*Omne* sub regno graviore regnum... / Nemo confidat nimium
50 secundis...: / miscet hec illis prohibetque Cloto / stare Fortunam, rotat omne fatum... / Res deus
nostras celeri citatas / turbine versat»; «Res humanas ordine nullo / Fortuna regit spargitque
manum». Et hoc est quod dicit quod similiter splendoribus mundanis ordinavit
quamdam ministram que bona mundana permutaret temporaliter de gente in
22r gentem ultra nostram defensionem. Et hec est Fortuna, cuius naturam, || quia
55 naturaliter est mutabilis; mores, quia nunc exaltat, nunc deprimit; meritum reminiscere,
etc. Dicit Boetius: «Que si nec ex arbitrio retineri potest [et] calamitosos fugiens facit... Ne-
que enim quod ante oculos situm est sufficit intueri». Et in primo ait: «Quid tragediarum

clamor [aliud deflet] et clamat, nisi Fortunam indiscreto yctu felitia regna
 vertentem?». Et in tercio: «Magnumque suis monstrat ostentum siquis / visatur una
 Nan 104 60 stratus hora ac felix». Dicens in persona Fortune: «Opes, || honores ceteraque talium
 mei sunt iuris, dominam famule cognoscunt»; «hec nostra vix est, hunc continuum
 ludum ludimus: rotam volubilli orbe versamus, infima summis summaque infimis
 mutare gaudemus». Item facit quod scribitur primo Regum, ibi: «Dominus
 pauperem facit et ditat, humiliat et sublimat; ipsius sunt cardines terre, et posuit
 65 super eos orbem», id est rotam Fortune. Et idem etiam Boetius in tercio ait:
 «Rerum omnium orbem divina providentia rotat», etc. Item, hoc est quod dicit Lucanus:
 «Invida factorum series summisque negatum / stare diu». Et Claudianus: «Summa rote dum
 Cressus habet tenet infima Codrus; / Iulius ascendit, descendit Magnus ad infra; / Silla iacet,
 surgit Marius; sed cardine verso / Silla rediit, premitur Marius. Sic cuncta vicissim». Et
 70 Iuvenalis: «Nulum numen abest si sit prudentia; sed te / nos facimus, Fortuna, deam celoque
 locamus». Et Ovidius: «Pasibus ambiguis Fortuna vollubillis errat / et manet in
 Nan 105 nullo firma tenaxque loco». || Et talia contingunt iudicio eius nobis occulto ut
 anguis in herba. Unde Augustinus in libro De fortuna ait ad hoc: «Nos enim eas
 causas que *dicuntur* fortuite, unde et fortuna nomen accipit, non esse dicimus nullas,
 75 sed latentes, easque tribuimus vel Dei veri vel quorumlibet spirituum voluntati». Et
 Virgilius: «Nescia mens hominum fati sortisque future». Et Lutius Apuleius ait: «Nec
 consilio prudenti vel remedio sagaci, divine providentie fatalis dispositio subverti
 potest».

Tr 24.16-22 Dicendo quod eius permutationes non habent quietem et quod necessitas facit
 80 eam velocem, ita cito et sepe succedit et venit qui levandus est ab ea. Multi mirantur
 de hoc verbo, scilicet necessitate, et non intelligentes calumpniant testum. Fatum seu fortuna
 quadam necessitate rotatur et volvitur, ut sol et alii planete in suo cursu, nostro
 libero arbitrio salvo manente, si velimus. Nam liberum est michi non immiscere
 hiis que fato penitus subsunt, ut bonis terrenis, nam liberum est unicuique ingredi
 85 vel non ingredi mare, et si ingrediatur non poterit liberum arbitrium exercere circa
 ventos, qui spirant secundum sui naturam. Unde Boetius ad hoc: «Si ventis vela
 committeres, non quo voluntas peteret, sed quo flatus impelleret promovereris.
 Nan 106 Fortune te regendum dedisti, oportet domine moribus ut obtemperes. Tu vero ||
 22v volventis rote impetum retinere conaris?». || Et in quarto dicit: «Qui longius a
 90 prima mente discedit, maioribus fati nexibus implicatur, ac tanto aliquid fato
 liberum est, quanto rerum cardinem vicinus petit; sed si superne mentis heserit
 firmitati, motu carens, fati quoque superegreditur necessitatem». Et nota quod dicit
 «necessitatem». Nam triplex maneries hominum est, quia quidam sunt totaliter
 adherentes Deo per affectum ut in hac vita est possibile, ut sunt religiosi et
 95 spirituales mundana abitientes, et isti liberiores sunt a fato seu fortuna, quia de

temporalibus bonis non curant, et isti simulantur modiololo rote. Quidam adherent Deo, sed non sic ut non ad temporalia intendant, et isti magis sunt sub fato, et simulantur radiis rotarum. Quidam vero in totum adherent terrenis bonis, et isti subduntur totaliter fato, et ista est rota que semper volvitur in terra et a quocumque
100 subsistente leditur, et necesse habent pati revolutionem talem, non necesse habent *se* sic terrenis immiscere. Et hoc est quod dicit quod necessitas facit eam velocem super talibus rebus terrenis, subaudi non super nostris voluntatibus et arbitrio. Ad quod ait Aristoteles in libro De bona fortuna: «Fortuna autem et que ad fortunam ut venit velut utique contingit fiunt; sin autem Deo tale atribuimus,
105 pravum ipsum iudicem fatiemus et non iustum, quod est inconueniens».

Tr 24.23-24 Subdendo qualiter cruciatur tantum ab illis qui deberent eam laudare, scilicet ab
Nan 107 illis qui iam fuerunt in prosperitate eius, nunc autem non; nam licet non || nunc, tamen alias eis suvenit. Nam si talis est eius natura, quare reprehenditur? Nam, ut ait Boetius, eadem ratione deberet reprehendi celum, cui licet «proferre lucidos dies
110 eosdemque tenebrosis noctibus condere»; item et mare, cui licet «nunc strato equore blandiri, nunc fluctibus et procellis inhorescere». «Nos», ait ipsa Fortuna, «constantia nostris moribus alienam et expleta hominum cupiditas alligabit?», quasi dicat non. Nam si nostra essent que querimus amisisse, nullo modo perdidisemus «Nunc michi retrahere manum libet: habes gratiam», dicit Philolosophia
115 Boetio in persona Fortune, «velut usus alienis, non habes ius querele tanquam prorsus tua perdidideris». «Cum Natura te nudum de utero matris produxit, et te suscepi et meis opibus fovi». «Quid ingemescis? Nulla tibi est illata a nobis violentia. Opes, honores mei iuris sunt», etc. Et hec pro ista secunda parte.

Tr 29.1, 9 AD TERTIAM et ultimam partem auctor fingit cum ista sua poetica et morali investigatione venire ad quintum circulum inferni, premissa moralitate temporis sollicitandi, metaforice loquendo quod omnis stella cadebat, etc., id est, elapsa erat media nox. Simile ait Virgilius in
23r simili dicens: || «Precipitant suadentque cadentia sydera sompnos». In principio cuius dicit se
[*Tr* 30.1] 5 invenisse fontem quendam bulientem, et inde manare flumen fatiens Stigem
Nan 108 paludem, in qua *puniri* fingit aparenter || iracundos et superbos; non aparenter et
[*Tr* 28.1; 31.1] occulte, id est in limo talis paludis, fingit puniri accidiosos et invidos in diversis partibus dicte paludis.

Tr 29.2-6 Moraliter et alegorice iste fons ebuliens est creatio tristitie et ire, que dicitur ebullitio
10 sanguinis circa cor, pariens deinde in se tristitiam, id est Stigem paludem, que ‘tristitia’ interpretatur. Et quod fingit in dicto fonte et in flumine ab eo sic emanante neminem puniri, sed solum in palude ab eo facta, figurat duplicem esse iram, scilicet bonam et malam. Bona est quando quis irascitur vitio. Unde Salamon: «Melior est ira rixu, nam interdum per tristitiam visus corrigitur animus delin-

15 quentis». Ira mala subdividitur, quia quedam est subita et sine deliberatione, et ut
fluvius transit, et veniale peccatum est, et non habet inferre penam infernalem.
Et pro hac ira figuratur iste fluvius nullum afficiens. Ad hanc speciem ire ait Psalmista:
«Iracimini, et nolite peccare». Quedam alia ira est cum deliberatione et perseve-
ratione tristitie, et ecce Stigea palus puniens in se iracundos in sua tristitia,
20 accidiosos, invidos et superbos. De ista ira perseveratoria dicitur in Genesi XLVIII°
Tr 29.7-8 ibi: «Maledictus furor eius, quia pertinax, et indignatio eius, quia dura». Et quod
primo dicit se vidisse iracundos in prima parte dicte Stigis paludis ita se ad invicem
percutientes figurat naturam iracundorum, de quibus Proverbiorum XXIII°:
«Sicut carbones ad prunas, et ligna ad ignem, sic homo iracundus sussitat rissas»,
25 more canis alios mordendo.

Nan 109 Sub quibus fingit in fundo et limo ut || gravius delinquentes puniri et tristari
Tr 28.2-3, 29.9 accidiosos. Et quia tale vitium est non aprens, scilicet accidiosorum, ideo fingit
sic occulte eos puniri. Ad hanc figuram facit quod ait Ieremia VIII° redarguens
Moab, dicens quod «requiescens accidiosus in fecibus suis non est transfusus de
30 vase in vase». Eclexiastes XXI°: «In lapide luteo lapidatus est piger». Et etiam
Psalmista in persona accidiosi ait: «Infusus sum in limo profundi». Et alibi:
«Erripe me de luteo ut non infingar».

23v Fingendo se || ita ambulando, id est contemplando, venire ad quandam turrim ut dicit testus,
de qua dicam in sequenti capitulo. Et hec suffitiant.

Nan 110 Capitulum VIII Inferni

«Io dico seguitando ch'asai prima». Dividitur hoc capitulum in duas partes. In prima ponit
[*Tr* 31.2] quomodo venerunt ad dictam turrim et quomodo per Flegiam portati fuerunt, et hoc
usque ibi: «Non sença prima far grande girata». Ibi secunda, in qua dicit quomodo venerunt ad
[*Tr* 29.9] civitatem Ditis, viso supplitio iracundorum, accidiosorum, invidorum et superborum
5 in dicta palude contentorum, et hoc usque in finem.

[*Tr* 31.2] AD PRIMAM, veniendo ad alegoriam istius turis et alterius ei correspondentis, nunc
Tr 31.7-12 advertens auctor dicturus de vitio superbie figurat eius duas species in istis duabus.
Nan 111 turribus. Nam superbiarum alia est interior, alia exterior. Interior || est quando
homo putat <bona habere, que habet, non a Deo, sed a meritis suis, vel putat> in se habere
5 bonum quod non habet, ex quo vult prefferri aliis. Exterior est quando quis in
suo corpore, in divitiis et hediffitiis et in talibus est superbus. Modo prima
turris figurat superbiam interiorem predictam: eius due flamme figurant duas eius
aparentias, scilicet aparentiam intellectus et affectus. Aparentia intellectus est cum

quis putat se habere bona sua a se, vel a Deo pro meritis suis, vel credit habere
10 bonum quod non habet, vel cum sua opinione se aliis preferat. Unde versus: «Ex
se pro meritis falso plus omnibus inflat». Affectus vero appetitiae seu appetitus et
proprie excellentiae est cum locum domini apprehendere vult, quod solius Dei est. Nam
homo non est subiectus homini nisi per peccatum. Unde Geronimus in *Moralibus*
ait: «Non est data homini prelatio ut dominetur hominibus, sed bestiis». Flama
15 vero unica alterius turris figurantis superbiam extrinsecam ponitur pro arrogantia seu
presumptione, ut cum quis presummit propter vires suas et amicorum. Unde
Geremias: «Maledictus homo qui confidit in homine et ponit carnem brachium
suum». Et in figura turrium predictarum hee due species superbie merito formantur
propter eminentiam superbiorum, ad cuius figuram etiam adducitur turris Babel.

Tr 31.2-6 20 Unde fingit Flegiam per talia eorum signa venisse. Qui Flegias || pro motu
Nan 112 diabolico universali ipsius superbie fingitur. Quem Flegiam poete fingunt in
inferno, et super eius capite fingunt quod quidam lapis quasi casurus semper
imminens pendet, ut denotetur vita tyrannorum superbiorum et arrogantium. Nam
dicunt eum Flegiam valde fuisse superbum et arrogantem, et dicunt quod ipse
25 habuit quamdam filiam nomine Coronidem et cum ea Appolinem iacuisse et ex ea
genuisse Exculapium. Quem Exculapium Flegias commotus superbia et indigna-
24r tione occidit, quare in inferno inter superbos collocatus est. || Unde de eo Flegia
sic ait Virgilius: «dstricti pendunt; sedet eternumque sedebit / infelix Theseus,
Flegiasque miserimus omnes / admonet et magna testatur voce per umbras: /
30 “Discite iustitiam moniti et non tempnere divos”».

Tr 31.13-14 Fingendo ibi inter superbos ad aliam partem pallidis invenire dominum Phylipum
Argenti de Adimaribus de Florentia, multum hominem iam superbum et arrogantem,
vocando ipsum «biçarrum», id est ‘bis errantem’ in dictis duabus speciebus
superbie. Dicendo quot tenent se <nunc> vivere in mundo magnos reges, etc. Ad quod
35 Ieremia: «Cadet superbus et non erit qui resusitet eum, et pedibus conculcabitur
corona superbie». Et Iob: «Si ascenderit in celum superbia || casu et caput eius
Nan 113 nubes tetigerit, quasi sterquilinum in fine perditur». Et psalmista: «Delebo eos ut
pulverem terre; quasi lutum platearum comminuam eos».

Tr 30.1; 29.9 Sub quibus in limo in ista ultima parte Stigis fingit invidiosos crutiari per quamdam
40 tacitam relationem et vicissitudinem, ut in anteriori sub iracundis accidiosos, ut minus
pecantes. Ad quod Salamon: «Putredo ossium invidia», et sicut ossa non apparent,
sic nec isti invidi.

Tr 30.1-8 Et quod sic, ut dixi, vicissim hec quatuor vitia in hac palude manifeste et
occulte debeant puniri intelligi sic probatur. Dicit Augustinus quod sicut virtus est
45 amor ordinatus, ita vitium amor inordinatus. Qui amor inordinatus est triplex.
Primus amor inordinatus noster est si est nimius parvorum bonorum, scilicet

temporalium, et in hoc peccat luxuriosus, gulosus et avarus, de quibus dictum est per se supra. Secundus noster amor est inordinatus, et per consequens vitiosus, si sit nimis parvus magnorum bonorum, scilicet gratie, et in hoc peccat accidiosus. Et quia
50 participat in tristitia cum iracundo, ideo finguntur vicissim ibi puniri simul in Stigie, que dicitur 'tristitia'. Tertius amor est inordinatus si sit amor mali, ut est superbia, invidia et ira. Nam superbus amat alienum malum propter proprium
Nan 114 bonum, et sic amat malum proximi propter sui exaltationem. || In invidio et iracundo est amor solum alieni mali; differunt tamen in origine, nam invidia habet
55 ortum a propria malitia, scilicet a superbia. Nam ideo invidus vult malum proximi ne sibi parificetur, et sic bene congruit sub superbia invidiam crutiari. Ira vero habet ortum a malo proximi solum, cum dicatur ira appetitus vindicte in alterum.

Et sic, bene intuendo, hec quatuor vitia, superbia, invidia, ira et accidia, fraternizant, cum sint dyabolica et spiritualia, connexa et corelativa. Nam cum
60 superbia occupat nos, in nobis statim invidia generatur, nam dum vani nominis potentiam appetimus, invidemus ne alius illam habeat; et dum sic invidemus, mansuetudinem amittimus et irascimur; ex qua postea ex tristitia ire in tristitiam
24v accidie cadimus. Modo satis patet ratio et causa quare conclusive || hec quatuor supradicta vitia, que sub incontinentia sunt, simul vicissim puniantur in hac palude: ira
65 et superbia manifeste, eo quia in nobis ea vitia sunt apparentia; <accidia et invidia occulte, ex eo quia vitia sunt in nobis non aparentia>. Et sic invidia sub superbia tamquam eius consotia, nam dicit Augustinus: «Superbie comes est invidia, nec fieri potest quin superbus invideat». Item sub ira accidia tamquam consotia in tristitia. Et sic simul concluduntur esse naturaliter, ac etiam quia amodo intra civitatem Ditis non punitur
Nan 115 70 incontinentia, sub qua sunt omnia supradicta vitia, sed bestialitas || et malitia, ut scribit auctor infra in XI° capitulo proxime venturo. Et hec pro ista prima parte.

AD SECUNDAM et ultimam partem dicit quomodo venerunt ad civitatem Ditis et quomodo vidit eius mischitas, id est ecclesias et templa, saraceno vocabulo loquendo. Nam ecclesie christiane non possunt ibi dici, sed saracene et infidelles, de quibus ait psalmista dicens: «Et ecclesiam malignantium non introybo». Nam «Ditis» interpretatur civitas et locus peccati et
5 culpe, licet et Pluto rex inferni, de quo supra dixi, interdum etiam dicatur Ditis. Unde dicitur: «Nequitiam Ditis bene privat regia Ditis». Dicendo quomodo <Virgilius> ivit et rediit non contentus, dicendo quod etiam iam negarunt illi demones minus secretam portam (subaudias portam generalem inferni, de qua Virgilius: «Noctes atque dies patet atri ianua Ditis»), scilicet Christo, dum venit eius anima in limbum, unde dictum fuit: «Levate portas, principes, vestras»,
10 etc. Nam presciebant dyaboli adventum Christi ad limbum et negare passum et introytum conati
Nan 116 fuerunt, sed Christus fecit ut ait psalmista dicens: «Qui contrivit portas hereas et vectes || ferreos

confregit». Dicendo quomodo iam quidam inde venit, etc. Cuius figura et aliorum sequentium dicitur in proximo capitulo sequenti. Et hec suffitiant.

Nan 117 Capitulum VIII Inferni

«Quel color che viltà de fuor mi pinse». Dividitur iste cantus in tres partes. In prima ponit quid fecit et dixit Virgilius non *admissus* ab illis demonibus, et hoc usque ibi: «Et altro dixi, ma non l'ò a mente». Ibi secunda, in qua tractat de tribus Furiis infernalibus, et hoc usque ibi: «O voi ch'avatti gl'intelletti sani». Ibi tertia, in qua dicit quomodo introducti fuerunt in civitatem 5 Ditis et per quem, et hoc usque ad finem. Modo advertatur subtiliter.

Nan 118 || AD PRIMAM igitur dicit quod auctor, videndo Virgilium, id est iudicium rationis in se ita turbatum quodammodo per se solum non posse rimari que ad malitiam sunt, sed expedire
Tr 33.1-4 astutiam et cautelosam inductionem mercurialem, timuit auctor in se ne ulterius posset cum eo iudicio procedere, scilicet in dicta sua speculatione. Sed Virgilius, id est dicta 5 ratio, respondit et confortavit ipsum, ut dicit testus, scilicet quod iam ivit coniuratus ab Eriptide, etc. usque ad fundum inferni, et per consequens modo poterit ire et sciet. Quod 25r non est tenendum literaliter. Nam si Eriptide predicta suis || magicis incantationibus videbatur mortuos ad eorum corpora revocare (ut fecit ad instantiam Pompei filii, scilicet Sexti, volentis prescire de bello inter Pompeium et Cesarem, 10 unde dicit ibi Lucanus de ipsa Eriptide: «Illa magis magicisque deis incognita verba / tentabat carmenque novos fingebat in usus... / per scopulos miserum traitur, per sassa cadaver / victurum montisque cavique tristis Eriptide», etc.), non erat propria anima et spiritus illius corporis, sed demon quidam. Nam et secundum Augustinum fitonisa illa mulier de qua scribitur in primo Regum, loquens in personam Samuelis, non fuit 15 Samuel, sed demon. Item nec alegorice hoc etiam potest procedere, cum ipsa ratio, id est Virgilius, per se nec nunc possit ingredi civitatem Ditis, id est locum et statum malitio-
Nan 119 sorum, ut hic patet. Quare intelligas auctorem loqui tropologice, || id est moraliter, hoc est quod dum aliquis est bene dispositus ad procedendum in aliquo virtuoso opere et contingat ipsum timere prosequi ob aliquod superveniens, licitum est ortando eum aliqua dicere nobis, esto quod 20 non sint vera, que habeant verisimiliter illum facere perseverare, ut nunc fingit dixisse Virgilium. Et hec pro ista parte.

Tr 7.1-2, 33.5 AD SECUNDAM dicit quomodo postea vidit tres Furias infernales circumdatas serpentibus. Has etiam Furias in simili loco Eneas invenit, Virgilio dicente: «Gaudia, mortiferumque adverso in limine Bello, / ferreique Heumenidum thalamis et Discordia demens / vipereum crinem victis innessa cruentis»; «Tesifoneque sedens palla

5 succincta cruenta / vestibulum exsomnia servat noctesque diesque. / Hinc exaudiri gemitus et
 Tr 7.4, 12-14 seva sonare / verbera, cum stridor ferri tracteque catene», etc. Et dicuntur iste tres
 Furie in cello «Dire», quasi ‘deorum ire’; in terra «Furie», eo quia in terra homines
 furere fatiunt; in inferno dicuntur «Heumenides», ab «heu», quod est ‘bonum’, et
 Tr 7.4 «mene», ‘deffectus’, quasi ‘a bono deffitientes’. Dicuntur enim per poetas fuisse
 Nan 120 10 fillias Atherontis et Noctis, || quidam alii dicunt Plutonis et Noctis.

Tr 7.5-7 Allegorizantur enim sic. Pluto, id est Dis seu divitie iacent cum Nocte, id est:
 cum divitie iunguntur vitio seu vitioso, maxime superbo, generantur et nascuntur
 iste tres Furie. Et dicuntur tres quia ex vitio, et maxime ex superbia, primo oritur
 prava cogitatio, que in persona Alecto figuratur; nam dicitur «alecto», id est ‘impau-
 15 sabilis’, nam prava cogitatio non sinit hominem pausare. Item ex superbia secundo
 oritur prava ellocutio, que in persona Tesifone fingitur, que dicitur a «citofon», quod
 est ‘vox’. Tertio ex superbia oritur <prava operatio que in persona> Megea <ponitur>, que
 interpretatur «megaleris», id est ‘prava operatio’. Et sic primo superbus furiam non
 Tr 7.13 pausando cogitat, secundo in vocem prorumpit, tertio ad actum devenit. Unde dici-
 20 tur: «Tres agitant mentes Furie, ratione carentes: / si tibi baccatur mens, tunc Alecto
 vocatur; / at tunc Tesifone rumpitur cum iurgia voce; / at si latifera despumat ora,
 Megea». Item et illud aliud: «Mentes, verba, manus sordent: Alecto flagellat /
 Tr 7.15-16 mentem, Tesifone verba, Megea manus». || Que Furie, ut etiam Ysidorus ait,
 Nan 121 25v sicut sunt tres, ita tripliciter nostros animos perturbant, || et cogunt ita interdum
 25 delinquere nos ut nec fame nec periculo mortis respitamus. Ideo fingit eas
 sanguinolentas, ad quod Salamon in Ecclesiastico XXVII: «Effusio sanguinis in
 Tr 7.18-20 manu superbi». Et quod dicit quod capillate sunt serpentibus *figurat* infinitum
 numerum, ut est capilorum, fraudum et turbationum male cogitationis, locutionis
 et operationis. Ad quod Psalmista: «Furor illis secundum similitudinem serpentis».
 30 Et Seneca in primo Tragediarum: «Thesifone capud / vallata serpentibus». Et ad id
 quod dicit eas percutientes se ait etiam Virgilius in XVI° ibi: «At procul ut Dire
 stridorem agnovit et alas, / infelix crines scindit Victurna solutos / unguibus ora
 soror fedans et pectora pugnibus». Et Salamon in Proverbiis circa id etiam ait: «Inter
 superbos semper iurgia sunt». Item: «Ubi superbia, ibi contumelia». Item: «Arma,
 35 gladii in manu superbi». Et dicit quod famule sunt regine eterni plantus, scilicet
 Proserpine, uxoris Plutonis regis inferni, *que* in segete figuratur, cum ex
 segete, que *pro* Proserpina accipitur, veniant divitie, ex divitiis superbia, ex
 superbia dicte Furie.

Tr 33.7-17 Dicendo quomodo vocaverunt Medusam ad hoc ut lapis auctor fieret, quem
 40 corporaliter vivum ibi videbant ut viderunt Theseum, quem confundere non potuerunt in ||
 Nan 122 inferno, sed vivum de inferno Hercules extraxit, ut statim dicam. Circa quod sciendum
 quod poete ponunt Forcum regem fratrem Saturni de Yspania habuisse tres filias,

scilicet Medusam, Stennio et Eurialem, quarum nomen generale est «Gorgon», quod interpretatur ‘terror’. Et dicta Medusa serpentinos habuit crines, et causa fuit
45 quia Neptunus in templo Palladis eam corrupit, de quo Pallas irata mutavit capillos eius in serpentes, in quibus pulchrior aparebat quia flava erat. Que sorrores habere dicebantur unicum oculum, quem si quis inspiciebat dicebatur converti in lapidem. Hanc Medusam Perseus, filius Iovis et Dampnis, cum scuto cristalino Palladis et arpe Mercurii occidit, cuius capud amputatum duxit per Libiam, et de suis guttis
50 infinitis ibi infiniti facti et creati sunt serpentes, et ideo illa regio aliis regionibus magis serpentibus abundat.

Integumentum est: tres sorores vere fuerunt et filie Forci regis Yspanie, que una consimili pulcritudine vigeabant, et remanserunt mortuo patre in dicto regno; quod regnum dicta Medusa, ut astutior aliis srororibus, cultura et reditu ansie.
55 Unde *dicte* sunt «Gorgones», et maxime ipsa Medusa, quasi ‘terre cultrices’; grece enim dicitur terra «gonge», ‘cultura’. Ex quo in || magnas divitias venerunt, et de
Nan 123 divitiis in superbiam; in qua apparentes suo stupore et terrore timendo homines, vel invidendo eis, quasi lapides efficiebantur. Et ideo quia triplex est terror mundanus superbiorum, fatiens nos interdum ut lapides insensibiles, ideo tres dicuntur
60 sorrores iste ei atribute: prima species terroris est debilitas mentis, que pro Stennio ponitur; secunda, mentis sparsio et lata profunditas, que pro Euriale
26r ponitur; tertia, caligatio visus, et || ecce Medusa. Perseus, id est virtuosus, cum scuto Palladis, id est cum argumentis sapientie, capud Gorgonis, scilicet Meduse, amputavit, id est regnum <astulit eis, quod regnum> capud *et* unicus oculus earum
65 dicebatur. Unde dicitur: «Unicus est oculus, regnum quod tres habuere, / quod sibi submittit bellica destra viri. / Est Gorgon ‘cultrix terre’ omneque nomen / est tribus, hiis magis ore Medusa nitet. / Conformes lapidi facit esse Medusa timore, / dum rutilare coma quemque rigere facit». Hos etiam terrores reperit Eneas et simili
70 Cymera, / Gorgones Arpieque et formati corporis umbre».

Nan 124 Sic igitur in proposito, auctor rimando mundana || ut infernum quemdam, speculando superbiorum actus et terrores, ut lapis effectus fuisset nisi a ratione fuisset defensus. Per quam rationem in persona Virgilio debemus claudi a talibus. Unde Virgilius: «Felix qui potuit mundi cognoscere causas / atque metus omnes et inextricabile
75 factum / subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari», patris, secundum quosdam, istarum sororum, seu Gorgonis.

Tr 33.19-24 AD TERTIAM partem veniendo dicit quomodo elloquentia cautelosa, que in persona Mercurii hic ponitur, venit et aperuit que Virgilius, id est ratio, aperire non poterat. Nam malitiosa non possumus absque Mercurio ingredi, id est absque quadam commemo-

ratione mercuriali, que est circa negotiationes. Unde ad hunc introitum ait Virgilius de
5 Enea: «Menia lata videt triplici circumdata muro, / que rapidus flammis ambit torrentibus amnis,
/ Tartareus Flegeton, torquetque sonantia sassa. / Porta adversa ingens solidoque adamante co-
lumne, / vix ut nulla virum, non ipsi excidere ferro / celicole valeant; stat ferrea turris ad auras».

Nam licet Virgilius, id est ratio, per speculationem particularium virorum supradictorum
Nan 125 incontinentie duxerit auctorem, per malitias et particu||lares fraudes, de quibus tractaturus
10 est, ingredi nunc non potuit sine introductione Mercurii, cuius constellatio preest
mertimoniis et mercatoribus, in quibus fraudes et malitie sepe negotiando occur-
runt. Ad quod Psalmista ait: «Quia non cognovi negotiationes, introibo in potentias Domini».

Fingendo dictum Mercurium locum fraudum sicut nuntius Dei sibi aperire, hoc est quod
in se ipso auctor reduxit in memoriam que in talibus fiunt. Nam «Mercurius» id est ‘cura
15 mertium’, et sic mercator quilibet dici potest Mercurius qui cum facundia et cau-
tela mercatur. Et fingitur cum virga que dicitur caducum, que dividit serpentes.
Unde legitur Numeri XVII° quod virga Aaron ponebatur in tabernaculo in reprimitorem rebel-
lium et seditionem filiorum Israel, et in arca sancta. Nam quid aliud pro serpentibus
accipitur quam venenosa hominum seditio, quam Mercurius iste habet sedare
20 sua complexione? Unde et Lucanus in X^o: «Possidet, immense Cillenius arbiter
26v unde est», etc.; hoc est, raro fit negotiatio absque conscientie interperetratione, cum ||
cautelis et mendatio venenantibus animam nostram, vel quia suasiva ellocutio con-
tentiones habet sedare, unde legatos <pacis> vocamus caduceatores. Ad similiem casum
Statius fingit *istum* Mercurium etiam taliter descendere et umbram Lay regis
25 Thebarum, occisi ab Edippo suo filio, introducere in locum clausum istum
Nan 126 civitatis Ditis, sic dicens: || «Interea gellidis Maia satus aliger umbris / iupsa gerrens remeat
magni Iovis; undique pigre / ire vetant nubes et turbidus implicat aer, / nec Zeffirri tenere
gradum, sed feda silentis / aura poli. Strixit in novem circumflua campis, / hinc obiecta vias
torrentum incendia claudunt. / ...Item tamen et modica firmat vestigia virga». Quare vide
30 etiam hic quomodo per eum apertus fuit locus novem bulgiarum, id est novem
specierum fraudis, sicut et ibi dicit Statius. Et Augustinus in VII° De civitate Dei
dicit Mercurium «portitorem sermonis Dei». Et ideo dicitur «Mercurius», quasi
‘sermo medius currens’, et quia sermo fit inter negotiantes, dicitur preesse eis.
Inde Virgilius in persona Iovis ait: «“Vade age, nate, voca Zeffiros et lambere
35 penis... / alloquere et cellens defer mea dicta per auras... / Naviget! Hec summa
est, igitur noster nuncius esto.” / ...Tum virgam capit», etc. Ad hoc etiam forte
loquitur psalmista dicens: «Virga tua et bacculus tuus ipsa me consolata sunt».

Tr 33.6 Subdendo quomodo portam Ditis aperuit et quomodo illis demonibus improperavit,
videlicet an velint contradicere fati, id est dispositionibus divine voluntatis, cui
40 nullus finis potest esse precisus, et qui vult nunc istum ita ire auctorem per infernum, et
Tr 33.18 de qua etiam simili repugnantia Cerberus vester iam fuit fortiter depillatus. Unde

Nan 127 scribitur Herculem ad instantiam Eristei ivisse et descendisse in infernum habendo
 Tr 10.4-5 secum Theseum et *Peritheum* eius socios. Iuno vero ipsum Herculem eius privignum
 ibi voluit detineri, et fecit Medusam sibi aparere ut lapis efficeretur, sed ab ea
 45 evasit. Et redeundo, quia Cerberus hostiarius ad instantiam Iunonis nolebat aperire
 hostium infernale ei et dictis sotiis suis, Hercules ipsum per gulam et per barbam cepit
 et rupta porta ipsum per vim extrassit ad lucem reluctando, spumam emittentem
 per sua tria gutura, et ibi ipsum verberavit ad mortem. Ad quod Virgilius ait in
 persona Caronis conquerentis de Enea vivo et eunte per infernum, taliter dicens:
 50 «Umbrarum ibi locus est, sompni noctisque sopore: / corpora viva nefas Stigia
 vettare carina. / Nec vero Alcidem me *sum letatus* euntem / accepisse lacu, nec
 Theseum Peritheumque, / diis quamquam geniti atque invicti viribus essent. /
 Tartareum ille manu custodem in vincula petivit / ipsius a solio regis transitque
 trementem».

Tr 34.4-7 55 Suddendo qualiter sic introducti viderunt infinita sepulcra, fatiando similitudi-
 nem ad illa que sunt circa civitatem Arliensem iuxta Rodanum et prope marinam in
 27r Provincia. Item ad illa que || sunt prope civitatem Pole in Ystria et prope Quarnarum, quod est
 XL miliaria latum —ideo sic dicitur—, et est gulphus maris confinans Ytaliam, et dividit Sclavo-
 niam ab Istria; alius confinis extenditur usque ad flumen Vari, prope Niçam. Dicendo ibi esse
 Nan 128 60 heresiarcas, id est principes hereticorum, qui || heretici et patareni dicuntur omnes qui
 sacramenta Ecclesie pervertunt et sindunt se ab unitate Ecclesie et qui fingunt
 novam settam et qui de articulis fidey aliter *sentiunt* quam Romana Ecclesia.
 Ista sepulcra figurant tenaces et occultas et putridas credulitates eorum, quia ut cor-
 pora mortua sepulcra et putrida tenent, ita dicte eorum oppiniones tenent <eos ut
 65 corpora iam> mortua et sepulta. Et quia alii plus, alii minus delirant a veritate, ideo
 dicit quod plus et minus uruntur. Unde in Decretis dicitur: «Varia crimina variis penis
 affici debent... Ideo ydolum fabricatum et adoratum est, a profecticus liber incessus, et sisma
 et ydolatria gladio punita, sepultis auctoribus vivis, ceteris celesti igne consumptis», etc.

Nan 129 **Capitulum X Inferni**

«Ora sen va per un secreto calle». Dividitur hoc capitulum in tres partes. In prima tractat de dicta
 pena et qualitate horum hereticorum, et hoc usque ibi: «O toscho che per la cità del foco». Ibi
 secunda, in qua fingit se loqui cum duobus spiritibus illius loci, et hoc usque ibi: «De, se riposi
 mai nostra semença». Ibi tertia et ultima, ubi format unam questionem, et hoc usque ad finem.

Tr 32.1 AD PRIMAM igitur auctor, speculatis vitiatis in septem vitiis principalibus, ut sunt
 Nan 130 *incontinentes*, procedit ad speculationem vitiatorum in malitia, || bestialitate et

Tr 33.1n fraude. Que tria vitia figurantur pro tribus muris dicte civitatis Ditis, que continet
 admodo tales tripartitos peccatores. Unde Virgilius ad hoc: «Menia lata videt
 5 triplici circumdata muro», etc.

[Tr 34.3] Et primo narrat sic intellectualiter speculando de malitiosis scilicet hereticis post
Tr 34.8-11 tractatum superbie subsequenter. Et merito, nam dicit glosa super illis verbis
 Salamonis, «initium omnis peccati est superbia»: «De superbia nascuntur hereses
 et sismata». Ad quod etiam Ieremias ait: «Arrogantia tua et superbia cordis tui
 10 decipit te»; dicit glosa etiam ibi: «Quia superbia facit heresim, non ignorantia».

[Tr 34.10] Figurando hos hereticos, ut supra dixi, passionari in sepulcris ardentibus in quibus, ut dixi,
 figurantur sue putride et occulte credulitates, et etiam loca et receptacula eorum reposita et abs-
 consa. Et vere heretici et patareni dici debent malitiosi, nam malitia secundum
 Phylosophum dicitur malus habitus, id est mala ellectio, cum quis commisso pec-
 15 cato de ipso gaudet. Unde in Proverbiis ait Salamon de eis: «Qui lectantur cum
 malefecerint et exultant in rebus pessimis». Et Iob etiam de eis ait: «Quasi de in-
 27v dustria recesserunt a Deo et vias eius intelligere noluerunt». Et ad hanc || figuram
 sepulcrorum facit quod dicit Psalmista dicens: «In eo paravit vasa mortis, et
 sagiptas suas ardentibus effecit», ubi dicit glosa: «Vasa mortis, id est hereticos,
 20 qui sepeliunt animas». Et alibi de eis ait: «Quoniam ecce peccatores intenderunt
Nan 131 arcum», etc. Et alibi: «Numquid narrabit aliquis in sepulcro misericordiam
 tuam?». Et alibi: «Sepulcrum patens est gutur eorum», etc., ad falsas oppiniones,
 que in flamis figurantur ardentibus inter dicta sepulcra, ad quod etiam facit Psalmista
 dicens: «Posuerunt mendatium spem suam et mendatium operi speraverunt». Et
 25 Salamon: «Semitas proprie culture erraverunt, et colligunt manibus infructuosa». Et quod
 dicit, quod sunt dicta sepulcra detecta, figuratur quod divina lux parata est eis
 lucere et extrahere adhuc eos de oscuro, si vellent, donec sunt in vita. Et ideo non
 sunt in totum delendi heretici et patareni, sed revocandi, si potest fieri. Unde dicit
 Augustinus super tractatu illo in libro Regum, ubi dicitur quod Assalon ingressus
 30 est ad concubinas patris, per concubinas intelliguntur heretici, qui occidendi non
 sunt, sed in carcerem detrudendi et frequenter admonendi ut ad veritatem fidey
 redeant. Ovis enim errabunda occidi non debet, sed ad cautelam reduci. Sed die
 iudicii, id est mortis, adveniente, claudentur sepulcra, cum postea nulla sit repara-
 tio. Et hoc est quod dicit «quando de Iosafat», etc., que vallis pro iudicio Dei accipitur, quod
 35 erit in aere, non in illa valle montis Oliveti.

Tr 34.12. Dicendo ibi esse Epicurium cum sequacibus, etc. Unde sciendum quod
 14-15 Socrates primo disputavit de summo bono in quo consisteret, cuius discipuli
Nan 132 diversa postea senserunt. Nam Aristipus dicebat esse in voluptate, quam ||
 oppinionem Epicurius primo fuit secutus, ut ait Tullius in tercio De officiis. Atistines
 40 vero dixit esse in virtute animi, cuius sequaces dicti sunt «stoici». Qui etiam

epicuri dicebant animam cum corpore mori, cui errori quasi videtur inherere Salamon, Sapientie II°, dicens: «Non est refrigerium in fine vite nostre, et non qui agnitus sit *reversus ab inferris*». Et alibi: «Unus interitus hominis et iumentorum, et equa utriusque conditio». Sed tamen aliud sentivit. Nam ibi Salamon diversas personas in se loquendo suscipit, dicendo quod
45 mens imperita quandoque ita sentit. Ideo subdit: «Quid amplius habet sapiens stulto, nisi ut pergat illuc ubi est vita?», secundum glosam. Nam quod anima sit eterna etiam ait Plato in Timeo: «Animam post dissolutionem variis penis affligi». Et idem Salamon: «Corda hominum implentur malitia <et post hec ad inferos deducuntur>. Et Tullius in Rethoricis> ait: «Probabile videtur sapientibus paratas esse penas apud inferos», et multa alia que fatiunt contra dic-
50 tum errorem. Et hec pro hac parte.

Tr 34.13, AD SECUNDAM fingit ibi se invenire dominum Farinatam de Ubertis de Florentia
16-17 et dominum Cavalcantem de Cavalcantibus. Qui dominus Farinata dicit quod pepulit illos de domo auctoris bis, tamquam guelfos. Item pronuntiat quod non erit quinquaginta vicibus reacensa Luna, que in inferno regit (hoc est quia ille planeta magis
28r Nan 133 5 habet in istis inferioribus || disponere quam alius planeta), || et sic vult dicere quod non erunt quinquaginta menses, etc. Subdendo de Arbia, quod est flumen in territorio sanensi ubi florentini dimicati fuerunt a sanensibus et a **ghibelinis** de Florentia ad Montem Apertum, quorum **ghibelinorum** florentinorum <tunc> capud erant Uberti. Et dictus dominus Farinata se opposuit semel omnibus ghibelinis volentibus civitatem Florentie funditus destruere. Et hoc est
10 quod dicit, quod fuit solus, etc. Et hoc pro hac parte.

cf. Tr 34.18 AD TERTIAM auctor per ea que audivit a Ciaco de futuro nuntiare, ut supra in capitulo sexto habentur, et nunc ab isto domino Farinata, et videndo dominum Cavalcantem predictum de presentibus ignorare, petit ut in testu dicitur. Et merito debuit auctor dubitare dampnatos mortuos talia scire. Primo, per ea que dicit Gregorius in XVII° Moralium dicens: «Mortui vitam in carne
5 viventium post eos qualiter disponant nesciunt, quoniam vita spiritus longe est a vita carnis». Et Ecclesiastes VIII° ait Salamon: «Mortui vero nichil noverunt amplius nec habent ultra mercedem quoniam oblivioni tradita est memoria eorum». Et Augustinus in libro De agenda cura pro mortuis ait: «Fatendum est nescire quidem mortuos quid igitur *agitur*, sed dum igitur *agitur*; ||
Nan 134 postea audire ab eis qui hinc ad eos moriendo merguntur possunt, non quidem omnia», etc. Sed
10 dictus spiritus respondet ei ut dicit testus, scilicet quod non presentia, sed aliqua futura ipse anime dampnate prevident. Et hoc tenetur per theologos. Nam dicit Augustinus: «Spiritus seu angelis malis quedam vera de temporalibus rebus nosce permittitur partim <subtilitate sensus, partim experientia temporum, partim> a santis angelis». Et in VIII° De civitate Dei ait: «Demonas non eternas causas temporum in Dei sapientiam contemplantur, sed quorundam signorum nobis
15 occultorum maioris experientia multo plus quam homines futura prospiciunt, dispositiones etiam suas aliquando prenuntiant. Item aliquando que ipsi non fatiunt, sed que naturalibus signis

prenoscent. Item aliquando hominum etiam dispositiones non solum voce prolatas, verum etiam cogitatione conceptas prediscunt, et non hoc gratia, sed natura sui recipient a bonis angelis usque ad diem iudicii, a quibus malis angelis per consequens anime dampnate prescire et intelligere et
 20 habere hec futura possunt». Nam dicit Thomas quod anima exuta corporalem sensibilitatem nichil intelligit et sapit ultra suam propriam naturam, que est intelligere intellectualiter et velle, et sic futura *scit* ut universalia, non per conversionem ad fantasiam, de quo ait Phylosophus in tertio De anima dicens: «Opportet quod anima convertat se ad fantasmata, in quibus spiritus intelligibi-
Nan 135 lis intelligit». Quid de || spiritibus salvatis? Dicit Gregorius, et Thomas de Aquino, quod omnia
 25 presentia sunt eis, cum videant Illum in quo nichil est occultum. Augustinus tamen videtur contradicere per id quod dicit Ysaie LXIII° ibi: «Abraam nescivit nos». Item per id quod Deus promisit Iosue, ut Regum LXXVII°, scilicet quod prius morietur ne videret mala que erant populo ventura.
 28v Sed postea dicit, ut || dubitans et non firmans pedem, quod quisque hoc accipiat ut vult.
Tr 34.19-20 Fatiendo inde nominari Federicum secundum imperatorem de Soapia, qui
 30 multa heretica et sismata comisit, et cardinalem Octavianum de Ubaldinis. Et hec pro hoc capitulo. Alia per te vide.

Nan 136 **Capitulum XI Inferni**

«In su l'estremità d'un'alta ripa». Hoc capitulum dividitur in tres partes. In prima ponit se devenisse ad VII circulum inferni, et hoc usque ibi: «Ma dimi: quei de la palude pingue». Ibi secunda, ubi movet unam questionem, et hoc usque ibi: «Ancora un poco in dreto ti revolvi». Ibi tertia, ubi movet aliam questionem, et hoc usque ad finem. Et nota dilligenter hoc capitulum,
 5 quia quodammodo est glosa totius istius libri Inferni.

Nan 137 AD PRIMAM igitur dicit quomodo venit ad dictum septi||mum circulum. Et ante tamen quam
Tr 34.21-22 de ipso narret, sepe suo dicto stillo morali, fingit inter hereticos se invenire Anastasium papam secundum, nacione romanum, sedentem tempore Theodorici imperatoris. Cuius Anastasii tempore multi clerici ac layci recesserunt a fide, eo quod dictus
 5 papa comunicasset Fotino, heretico et consotio Acatii heretici tesalonicensis canonici. Dicendo qualiter magnus fetor exhibat de dicto circulo, id est de statu malitiosorum et fraudulentorum. Nam sicut bona fama dicitur odor, Augustino dicente: «Fama bona, odor bonus», sic et infamia talium per contrarium fetor debet dici.

Tr 35.1 Dicendo, ut in testu, qualiter et quomodo sit tripartitus ipse generalis circulus, id est status
 10 malitie, ut genus in duas species, scilicet in violentiam et fraudem. Item quomodo dictas species, scilicet violentia, ut genus subalternum dividatur in tres species sicut tripliciter potest comiti, et ideo per tres circulos fingit tales violentos puniri; item fraus eodem modo per VIII bulgias. Distinguendo etiam inter fraudes, nam quedam est fraus que solum

offitium naturae, quod est inter hominem et hominem, scilicet ut nemo locuplectetur cum alterius
15 iactura, corumpit; quedam alia est que non solum dictum offitium corumpit et vinculum, sed
etiam expressam fidem et promissam et aliis aminiculis presuntam frangit, ut proditio, ut satis
testus declarat, ideo non insisto. Et hoc pro prima parte.

Nan 138 AD SECUNDAM Virgilius solvit quare incontinen||tes non ita puniuntur intra
Tr 32.4-11 civitatem Ditis, ut malitiosi; quod est eo quia minus pecant. Allegando Phyloso-
[*Tr* 32.2] phum in septimo Ethicorum dicentem: «Quoniam contra mores fugiendos tres sunt
species: incontinentia, malitia et bestialitas. Et contraria eorum: incontinentie,
5 continentia; malitie, virtus; bestialitati, virtus supra nos». Unde Homerus de
Hectore dicebat non videri filium hominis, sed dei, et sic oppositus habitus
bestialitati predictae erit virtus superexcellens fatiens hominem quasi deum seu
divinum. Qui sic excellenter virtuosus homo rarus est, ut et bestialis, et ex hoc auctor
locum talibus bestialibus non distinxit nisi per Minotaurum, de quo infra dicam. Bestiales vero
29r 10 || tales apud barbaros sunt, ut dicit Phylosophus, illi maxime qui rescindunt
pregnantes et pueros comedunt vel quosdam silvestres circa Ponticum carnes crudas
hominum comedentes. Incontinentes vero sunt scientes se prave agere, sed propter
passionem non consistunt in ratione. Inde subdit Aristotiles: «Et omnino alterum
genus incontinentie et malitie. Malitia quidem latet, incontinentia non latet; igitur
15 malitia incontinentia non est: hec est preter ellectionem, hec autem secundum
ellectionem est». Ubi ait Comentator: «Incontinentia est dispositio preter rectam
rationem, nam in malitia completa ratio statim sequitur pronitatem sensualitatis ad
Nan 139 malum; in ipsa autem incontinentia || aliquo modo refrenat, licet non perseveret». Nam
secundum quod dicit idem Phylosophus: «Bona actio hominis non est sine
20 ratione practica vera et appetitu recto, et cum aliquod horum pervertitur, contingit quod aliquid in
moribus sit fugiendum». Nam si quidem sit perversitas ex parte appetitus, ratione
practica remanente recte, erit incontinentia, que est cum quis rectam estimationem
habet de eo quod est fiendum vel non, sed per appetitum in contrarium trahitur.
Que perversitas appetitus si in tantum invalescat ut rationi dominetur et ratio
25 sequatur illud ad quod per appetitum inclinatur ut ad principium quoddam,
extimans illud finem optimum, et sic operatur ex ellectione perversa, talis actus et
dispositio dicitur malitia; unde malitiosus discernit et complet, quod incontinente
secus est. Et si corumpatur temperantia humanarum affectionum ut excedat
terminos humanos, hec perversitas dicitur bestialitas. Sic igitur incontinentia erit
30 perversitas ex parte appetitus, ratione practica <recta> remanente; malitia perversitas
appetitus et practice rationis; bestialitas vero perversitas appetitus, practice rationis et
[*Tr* 32.3] corruptio temperantie humane affectionis. Quare concluditur incontinentiam debere
puniri non in tam loco clauso et infimo ut malitia et bestialitas.

Subdendo quomodo violentia, que una est de duabus speciebus ipsius malitie, tripliciter
 35 comititur et ideo tripartite punitur, prout dicit testus. Circa quod advertendum est scilicet quod
Nan 140 triplex ordo in homine dicitur esse. Unus secundum || comparationem et regulam rationis, scilicet
 prout omnes actus et passiones nostre debent secundum rationem mensurari et eius regula
 regulari. Alius per comparationem ad rationem legis divine, per quam homo in omnibus dirrigi
 debet. Et si homo esset naturaliter animal solitarium, hic duplex ordo sufficeret; sed quia
 40 naturaliter est polliticum et sotiabile, ut in primo Polliticorum dicitur per Phylosophum, ideo
 debet esse triplex ordo quomodo homo ordinetur ad alios homines. Horum ordinum primus
 continet secundum et excedit ipsum: quecumque enim continentur sub ordine <rationis
 continentur sub ordine> ipsius Dei, sed quedam continentur sub ordine ipsius Dei que excedunt
Tr 35.1 rationem humanam, sicut ea que sunt fidey et que debentur soli Deo; unde qui in talibus
 45 peccat, dicitur in Deum peccare, sicut heretici, blasfemi et contra naturam
 29v nittentes. Item secundus ordo continet tertium et excedit eum, nam || in omnibus in quibus
 dirigimur ad proximum, oportet nos dirigi secundum rationem rationis, sed in quibusdam
 dirigimur secundum rationem solum quantum ad nos, non quantum ad proximum, in quo
 pecando dicitur homo in se ipso peccare, sicut de se ipsum occidente et prodigo
 50 dici potest. Sed cum pecamus in hiis que ad proximum ordinantur, dicimur peccare in
Nan 141 proximum, || ut in derobando et offendendo et devastando eum et eius bona. Et
 hec pro hac parte.

Tr 37.1-7 AD TERTIAM auctor querit quare et in quo usura, que dicitur aliene rei ‘per usum
 rosura’ secundum Ysidorum, Deum offendit. Qui respondit ut testus aperte satis demo-
 strat. Circa que notandum est quod Phylosophus in secundo Fisorum dicit quod
 «ars imitatur naturam in quantum potest», scilicet naturam que a natura naturante,
 5 id est a Deo, descendit ut fillia a matre; et per consequens ars, descendens ab ipsa
 natura naturata ut fillia, potest similitudinarie dici neptis Dei; et sic, artem offendendo,
 per quandam consequentiam et Deum offendimus. Quod autem fenerator artem offen-
 dat et destruat patet, quia si non feneraretur, artem exerceret aliquis secundum
 suum ingenium. Item non est artificiale quod denarius fatiat denarium, et per
 10 consequens non naturale, et sic contra Deum. Nam dicit Phylosophus in primo
 Polliticorum circa hoc sic: «Caco autem, id est partus, fit numisma ex numismate, quem et maxi-
 me propter naturam istam pecuniarum acquisitio est». Et in quinto Ethicorum ait: «Pecu-
 nia inventa est ad comutationes fatiendas, et ideo principalis et proprius usus pec-
 unie et ipsa consuntio seu distratio secundum quod in comutatione *expenditur*».
 15 Et propter hoc secundum se est illicitum pro usu pecunie mutuande accipere
 pretium. Et Grisostomus in Decretis ait: «Usurarius rem datam a Deo vendit, non
Nan 142 compa||ratam ut mercator; post fenus rem suam repetit tolens alienam cum suis,
 mercator autem non repetit rem venditam». Et differt a locato, quia pecunia non est

disposita nisi ad emendum. Nam mutuuum et comodatum debent esse gratuita, et
 20 si mutuuum non est gratuitum, est usura; si comodatum non est gratuitum, est
 emptio si pecunia accipitur; si res, *est* permutatio. Nec est idem in domo et equo locato ut in
 pecunia mutuata, nam in mutuo transfertur dominium et statim periculum est accipientis, et sic est
 inconueniens quod nomine eius mutui gravetur; sed domus et equus locatus non est statim in
 25 periculo accipientis, etc. Et ideo usus pecunie licite potest etiam vendi, dummodo periculum sit
 venditoris. Preterea qui locat agrum vel equum, usum dare videtur et sic fructus et pecunia licite
 accipitur, sicque videtur mutare lucrum cum lucro; ex pecunia vero reposita nullum usum
 capis. Preterea ager, domus et equus inveterassit, fruitur et fatigatur, ergo etc. Et ideo in
 30r Testamento veteri ipse usure prohibentur, || ut in Levitico XXV° ibi: «Pecuniam
 tuam non dabis fratri tuo ad usuram, et frugum superhabundantiam non exiges».
 30 Et Psalmista: «Quis habitabit in tabernaculo tuo? Qui pecuniam non dederit ad
 usuram». Item in novo testamento, Luce VI° dicentis: «Date mutuuum nichil inde spe-
 rantes». Item iure canonico et civili, cum ius civile hodie seruet quatuor concilia in quibus
 usure inhibite sunt. Et ad hoc ut usura sit destructio nature et artis, allegat iste auctor
 Nan 143 illud verbum Dei dictum primo homini in Genesi in principio: «In sudore vultus
 35 tui vesceris pane tuo», id est in artificio, quod in usurario contrarium aparet.

Subdendo Virgilium suadere auctori sibi festinantiam: hoc est quod iudicium rationis nos
 festinat expedire talia contemplanda. Dicendo quod signum Piscium, quod secundatur signum
 Arietis in quo sol tunc erat, iam videbatur in oriente: hoc est quod per unum signum solum
 distabat dies, et Currus, id est plaustrum septemtrionale, erat super Coro, id est super meridie,
 40 unde spirat Corus ventus, id est curina. Similibus verbis ad idem suadet Sibilla Enee, Virgilio
 dicente: «“Ut tristis sine sole domos, loca turbida, adires?” / Hac vice sermonum roseis Aurora
 quadrigis / iam medium etherio cursu traiecerat assem, / et forsam omne datum traherent per talia
 tempus; / sed comes admonuit breviterque affata Sibilla est: / “Nox ruit, Enea; nos flendo ducimus
 horas», etc. Et hec suffitiant pro hoc capitulo.

Nan 144 Capitulum XII Inferni

«Era lo loco ove a scender la riva». Dividitur hoc capitulum in duas partes. In prima ponit
 quomodo devenerunt ad septimum circulum, et hoc usque ibi: «Ma ficca gli ochi a vale, ché
 s’aproccia». Ibi secunda, in qua narrat de Centauris et pena tyrannorum, et hoc usque in finem.

AD PRIMAM igitur, contemplando more poetico consueto, ultra simplices et absolutos
 Tr 38.1, 16-18 malitiosos, ut sunt heretici, fingit auctor se invenire illud monstrum bestiale, ut repre-
 sentativum bestialium hominum actum sive dyabolicum motum ad talia, scilicet

Nan 145 Minotaurum, in quadam ruina simili illi || ruine que est inter civitatem Verone et
5 civitatem Tridenti super flumine Aticis in contrata quadam que dicitur Marco.

Tr 38.2-15 Modo ad ystoriam Minotauri predicti volendo venire, debemus primo prenotare quod poete
fingunt Solem habuisse quinque filias, scilicet Pasifem, Medeam, Fedram, *Dircem*
et Circem, que dicte sunt fillie Solis propter earum pulcritudinem, que allegorice pro V
nostris sensibus ponuntur. Item fingunt Vulcanum fillium Iovis et Iunonis fuisse virum
30v 10 Veneris et ex ea genuisse duos fillios, scilicet Iocum et Cupidinem. || Que dicta
Venus dicitur sprevisse dictum suum virum Vulcanum ex eo quia claudus erat, et
adulteraverat cum Marte. Sol vero, qui omnia videt, eos coheuntes videndo, indi-
cavit talia Vulcano. Qui Vulcanus adamantinis catenis eos sic coheuntes <ligavit>
et eosdem omnibus diis talia deridentibus demonstravit. De quo Venus irata omnes
15 dictas V fillias ipsius Solis fecit maximas meretrices. Item fingunt quod Minos fillius
Iovis et Europe rex cretensis accepit in uxorem unam istarum filliarum Solis,
scilicet Pasifen, et ex ea habuit unum fillium primo nomine Androgeum, qui dum
foret decem annorum missus fuit Athenas ad studium. Qui tanti ingenii erat
effectus quod in XIII° anno omnes doctores ibi precelebat, quem propter invidiam
Nan 146 20 dicti doctores fecerunt una die de quadam turri precipitari. Quapropter || Minos movit
bellum per terram et mare contra Nisum regem Athenarum. Interim existente
Minoe in obsidione Athenarum ipsarum, Pasife exarsit in quemdam taurum adeo
quod secum iacuit industria Dedali ingeniosissimi, qui in Cretam fugerat de Athenis
eo quod invidia quemdam suum nepotem nomine Perdicem occiderat, qui effitiebatur
25 ingeniosior eo. Et in quadam vacha lignea ipsam Pasifen reginam disposuit ad ta-
lem bestialem cohitum. Ex quo tauro pregnans genuit quemdam semi hominem et
semi taurum (quem partum lex vocat portentuosum, ubi glosa videtur tenere quod
possibile sit hoc nasci si mulier cum animali habuit rem) et dictus est Minotaurus.
Quod quidem sciens Minos precepit dicto Dedalo ut fabricaret domum ubi dictus
30 Minotaurus staret absque eo quod inde posset exire, et tunc fecit laberintum in
civitate Candie in Creta, in quo positus est. Tempore vero magno procedente circa
dictam obsidionem Athenarum, contingit quod quedam fillia dicti Nisi regis
Athenarum nomine Silla philocata est de rege predicto Minoe. Et quia fatatum erat
quod donec dictus eius pater Nisus haberet quemdam aureum capillum in capite
35 non caperetur dicta civitas, ipsum capillum dicta Silla abstulit et dedit Minoi, et
capta est civitas Athenarum et fugatus est Nisus, amisso dicto aureo capillo, id est
thesauro suo. Hoc facto, dictus Minos, in vinditam || dicti Androgei sui fillii preoc-
cisi, constituit quod usque ad III° annos dicti Athenienses deberent mittere duo-
decim fillios nobillium ad devorandum dicto Minotauro. Tertio anno cecidit sors
40 super Theseo fillio Egei regis Athenarum, qui dum in Creta ivisset et visus fuis-
set ab Adriana fillia Minois pariter fuit et adamatus, et breviter promisione facta

31r de accipienda ipsam in uxorem, dicta Adriana || docuit eum cum filo et pice et clava
occidere dictum Minotaurum. Unde Virgilius narrans hoc etiam in simili dicit: «Hic crude-
lis amor thauri supostaque furto / Pasife mistumque genus prolesque biformis / Minotaurus inest,
45 Veneris monumenta nefande, / hic labor ille domus et inextricabilis error; / magnum regine sed
enim miseratus amore / Dedalus ipse dolos tecti ambagesque resolvit, / ceca regens filo vestigia.
Tu quoque magna», etc. Et quomodo duxit Adrianam et Fedram eius sororem dictus
Theseus et quomodo dimisit dictam Adrianam in Chio insula et Fedram duxit
dicitur infra in XVII° capitulo Paradisi.

50 Integumentum huius ystorie Minothauri diversimode tollitur. Dicit Servius quod ille
thaurus cum quo iacuit Pasife fuit notarius dicti Minoi, et quia dicta Pasife peperit
Nan 148 geminos, scilicet Androgeum de Minoe et Mino||taurum de Tauro, id est de illo
notario, ideo, etc. Magister vero in Ystoriis Scolasticis dicit quod fuit homo
totaliter inhumanus et crudelis et fortissimus pugil in palestra, et ideo dictus
55 «Minotaurus», id est ‘Minois taurus’, hoc est bestialis et carnifex. Fulgentius dicit
quod regina Pasife habuit rem cum Apocrisario, cancelario dicti regis, qui et
Taurus dicebatur, et ideo quia medius nobilis ex parte matris et ingnobillis ex parte
patris, ideo semi homo et bestia, etc. Sed quodcumque fuerit, tyrannus et consump-
tor erat hominum. Vel, ut dixi, fuit de illis de quibus Augustinus in libro De civitate Dei
60 XXVI° dicit ubi recitat de cino<ce>falibus quod canina capita habebant et latratum; quos concludit
non homines esse, sed si sunt, ex Adam sunt.

Tr 38.17 Subdendo quando dicta talis ruina fuit, et dicit quod fuit in passione Christi.
Unde Luca XX° ait: «Et tenebre facte sunt super terram usque in horam nonam, et obscuratus est
sol, et velum templi scissum». Et allegoria potest hic talis ellici. Mors Christi inter alios status
65 pravos quos fecit dirui fuit status hereticorum, ut hic, et ypocritarum, ut etiam fingit eadem ruina,
ut infra in capitulo XXIII° patet etiam, que due sunt magis confuse nationes per Christum,
scilicet hereticorum et ypocritarum. Unde David istud profetiçans ait: «Iudicabit in nationibus,
implebit ruinas, conquasabit capita in terra multorum». Et quod tangit de caos, est sciendum quod
Nan 149 caos dici||tur prima omnium rerum moles ellementis in una confusione permistis eisdemque
70 circumquaque in modum cuiusdam nebule. Unde Ovidius in primo: «Ante mare et terram et quod
tegit omnia celum, / unus erat toto nature vultus in orbe, / quem dixere caos, rudis indigestaque
moles», etc. Unde tunc sic cogitatum fuit quod mundus rediret in <caos quod Plato in Timeo
vocat yle, id est primordiale> materiam et confussionem. Et hec pro hac prima parte.

Tr 38.19-24 AD SECUNDAM et ultimam dicit de Centauris per eos inventis, ut dicit testus. In simili
31v Virgilius fingit Eneam eos invenire, dicens: «Multaque preterea variarum || monstra ferarum, /
Centauri in foribus stabulant Silleque bifformes». Fabullicant poete quod quidam nomine
Ysion interpellavit Iunonem de adulterio. Illa quamdam nubem ornavit in speciem
5 suam, cum qua Ysion cohiens genuit Centauros, ideo sic dicti «Centauri» quasi ‘in

aere geniti'. Integumentum: Iuno, id est victa activa; Ysion, id est dignitas, per quam
 [Tr 38.23] intelligitur homo dignitatem terrenam cupiens, cui volendo adherere interponitur
 Nan 150 nubes sibi similis, cum putetur in ea esse beatitudo, || cum non sit. Ex quo appetitu
 [Tr 38.21] fallaci finguntur Centauri nasci semi homines et equi, licet quidam dicant quod sunt
 10 semi tauri et homines, cum tauri sint multum terrestria animalia, et quasi sagitantes,
 id est impellentes ad tyrannidem, ut possessiones et terras bestialiter acquiramus.
 Alii dicunt sic: Iuno est dea regnorum, Ysion dignitas interpretatur. In hac vero vita quantalibet
 dignitatis persona regnum affectans, nubem tantum meretur, id est horariam regni similitudinem.
 Et in ystoriis legitur quod Ysion fuit primus in Grecia regnum affectans, ut Promedius ystoricus
 15 scribit, et qui primo instituit et invenit tyrannice stipendiarios equites centum, et dicti sunt
 [Tr 38.23-24] «Centauri» quasi 'centum armati', quos Hercules devicit. Et sic qui cum eis armatis regnum
 occupant subito ellevantur et subito deprimuntur, et sic stipendiarii equites sunt
 geniti ex aura, quia status eorum ut aura est mobilis, modo huc modo illuc; et
 [Tr 38.22] bestiales, ex eo quia cum equo semper ut unum corpus ad necem hominum ut fera
 20 intendunt. Ad hoc ait Seneca: «Ferina rabies est ista, sanguine et vulneribus
 lectari». Et Lucanus: «Nulla fides pietasque viris qui castra secuntur / venalesque
 manus: ibi fas ubi maxima merces», etc.

Tr 38.25-32 Nominando tres de dictis Centauris, scilicet Chironem, Folum et Nessum, qui
 Nan 151 mortuus est pro || Deianira. Hic ad ystoriā attende, que tangitur in nono Ovidii, et
 25 etiam de hoc Seneca in X^a et ultima tragedia. Hercules, habita victoria de Attalante,
 Gerione, Caco et Acheloo, cum rediret in patriam cum Deianira filia Cenei regis
 Calidonie, uxore sua, devenit ad *Obenum* flumen. Unde Ovidius in VIII°: «Venerat
 Obeni rapidas Iove natus ad undas». Sed propter incrementum flumen Hercules transire
 non poterat. Tunc ibi supervenit Nessus centaurus extuans in amorem dicte
 30 Deianire, cui Hercules, ex eo quod erat semi equus, dixit ut portaret Deianiram; qui
 promisit fideliter ipsam transire. Qua Deianira transportata, dictus Nessus eam
 violare conatus fuit, sed Deianira renitens et clamans noluit. Tunc Hercules, non
 tunc possendo ipsam iuvare cum alio, sagiptavit dictum Nessum cum quadam
 sagipta venenata in sanguine Ydre serpentis, quem occidit in Lerneā palude, et ipsum
 32r 35 ad mortem || disposuit, dicens clamando secundum Ovidium ipsi Nesso: «Non tamen effugies,
 quamvis ope fissus equina». Nessus vero, cognoscens se mori, camisiā suā
 sanguine venenoso infectā Deianire dedit, dicens quod camisia illa multum
 valeret ad amorem Herculis reconciliandū, et si Hercules unquam eam dimitteret
 ipsam cum dicta camisia revocaret. Mortuo Nesso et recedentibus inde Hercule et
 40 Deianira, aliquo tempore procedente regnum Euriti regis Theolie violenter Hercu-
 les invasit, et Iolem filiam eius rapuit et in uxorem duxit, et ipsam in tantum cepit
 Nan 152 amare || quod dicta Ioles eum fatiebat facere quicquid volebat, adeo quod filabat et
 allia muliebria ut femina ipse fatiebat. Hoc scito Deianira, credens ipsum ad eius

amorem reducere, misit ei in Oeta monte ubi erat ipse Hercules cum dicta Iole per
45 Licam famulum suum dictam camisiam Nessi, quam Hercules induit et infectus
veneno mortuus est, quo audito ipsa Deianira se occidit. Et in tumulo scilicet herculeo
ideo descriptum est: «Alcides vigilem spoliavit clava draconem (id est Atalantem), / Gerionis
pompam rapuit, consunserat Ydram; / Cacus cessit ei, succumbit ianitor Orci: / *incendit* demum
pelles Deianira virum», ut in tragedia Senece. Et alibi: «Hercules est virtute virens ativaque
50 vita; / contemplativa, Perseus... / Ydra *canarum* vitium puerile figurat... / Atalantis pomum signat
sapientis odorem; / Hercules et Perseus hunc habuisse student... / Tandem vipereum mulieris
virus in illum / sevit et invictum vincit amara Venus; / sed rursus virus vincit sublatus in astra, /
redita luxurie ditat honore virum». Chiron centaurus de insula Schiro fillius fuit Saturni
et Fillere, nutritor Achillis. De quo Ovidius ait: «Te Saturnus equo geminum *Chirone*
55 creavit»; «Fillirides puerum citera perfecit Achillem». Follus alius centaurus ita iracundus
quod adhuc hodie ab eo dicuntur homines perfidi «folles».

Tr 38.33-35 Fingendo eos ire sagitando tyrannos: hoc est quod stipendiarii inducunt tyrannos
ad sanguinem et bona hominum effundendum. Et ideo dicit primo de eis violentis circa
proximos et eorum bona, fingendo eos tyrannos in sanguine ebulliri. De quibus ait
60 Thomas: «Tyrannus contempto comuni bono querit privatum, et ideo subditos diversimode gravat
secundum quod diversis passionibus subiacet ad bona aliqua affectanda in avaritia et sanguine». Et
ecce Propheta: «Principes eius in medio, quasi lupi rapientes predam et ad effun-
dendum sanguinem». Quorum regnum fugiendum est, unde Salamon: «Longe esto ab
homine habente potestatem occidendi». Et Virgilius: «Fuge crudeles terras, fuge
Nan 153 65 litus avarum». Et David: «Non perdam cum impiis vitam meam, || et cum viris
sanguinum animam meam, in quorum manibus iniquitates sunt, et dextera eorum repleta est
32v muneribus». Et *Abacuc* primo: «Ipse dyabolus || de rebigus triumphabit, et tyranni
ridiculi eius erunt». Qui manus in sanguinem semper mittunt, unde Lucanus de
Cesare ait: «Cesar, in arma furens, nullas nisi sanguine fuso / gaudet habere vias»,
70 etc. Et Salustius: «Tyranni bonique mali suspitiores sunt, semperque eis aliena
virtus formidosa est»; ideoque ad sanguinem reducuntur qui potentia regunt et
opprimunt, non iustitia. Item in here alterius prorumpunt, unde Lucanus: «In dubiis
tutum est inopem simulare tyranno». Et hoc est quod dicit quod dederunt manus ad
sanguinem et avere.

Tr 38.36-42 75 Nominando ibi fore Alexandrum macedoniensem, filium Natabi regis expulsi
de Egipto et Olimpiadis uxoris Phylipi regis Macedonie, et sic naturalis fuit et
primus rex Grecie et rex Yerusalem et persecutor Darii, ut in libro Machabeorum in
principio: «Regnavitque duodecim annis». Qui tyrannice processit, unde Seneca ad
Lucilium ait de eo: «Alexander persas, yrcanos et yndos et quicquid gentium usque in oceanum
Nan 154 80 conscendens oriens vastabat fugabat, sed ipso modo occiso iacet in || tenebris; victor tot regum et
populorum ire tristitie succumbens, egit ut omnia potius haberet in potestate quam eius affectus».

Item ibi fingit Dionisium olim dominum Scicilie, qui tyrannus magnus fuit, ut recitat Valerius in VIII°, adeo quod timore mortis propter eius crudelitates se radi fatiebat a fillia sua. Item et Macrobius dicit ipsum fecisse poni gladium
85 super caput familiaris sui cum filo tenui suspensum ex eo quod dixerat dictum Dionisium habere vitam felicem, impropere ei: «Modo cognoscis vitam meam», et tandem fecit ipsum mori. Unde Boetius: «Expertus sortis sue tyrannus regni metus pendentis supra verticem gladii terrorem simulavit». Quem dum omnes seracusani semel dum transiret per Seracusiam, civitatem Scicilie, tacite blasphemarent, quedam
90 vetula clamavit ei longam vitam, propter preteritos deteriores tyrannos. Marchio Oppiço de Este, occisus a filio Marchione Açone; sed quia naturaliter filius patrem non pensat occidere, ideo vocat eum privignum. Açolinus de Romano tyrannus crudelis in Marchia Trivisana. Ille qui fidit cor etc. fuit dominus Guido comes de Monforte, filius Simonis comitis Leycestrie de Anglia. Qui post mortem patris sui occisi in bello per regem
95 Adoardum Anglie, ex eo quod a dicto Simone, vivente Odoardo rege veteri, eius filii Henricus, Riçardus et Odoardus, orta discordia, proditi sunt et capti, preter Odoardum, qui evasit et postea bellando liberavit fratres et ipsum Simonem occidit, venit cum Carulo in Ytalia. Et dum quidam dominus Henricus filius dicti Ricardi venisset ad curiam et esset semel
33r in ecclesia Viterbiensi, ubi tunc || erat curia in M^o II^c LXX°, et videret corpus
100 Christi, dictus dominus Guido eum gladio perforavit. Cuius cor per eius gentem delatum fuit in Angliam ad civitatem Lon||dre, et ibi super pontem Tamisi fluminis
Nan 155 est in muro cum hoc versu eius statua tenens dictum cor in manu dicens: «Cor gladio scissum do cui consanguineus sum». Attila crudelis etiam tyrannus, rex humorum, qui fratrem suum occidit ut totum regnum haberet Ungarie, et ita potens
105 ad occidentale regnum intendens, pervenit ad istas partes potentissimus, nam sub se habebat regem Adaricum, regem gepidarum et regem gotorum, regnans anno Domini III^c LI°. Qui inter alia crudelia in Ytalia per eum facta XXIII^{or} milia florentinorum morti exposuit et Florentiam destruxit et Fesulem reformavit, et demum occisus est Arimini. Pirus rex epyrotarum de genere Achillis Pelei. Sextus, filius Pompei,
110 qui magnus pyrata fuit, de quo Lucanus in VI° ait: «Sextus erat Magni proles indigna parentem, / qui mox Silleis exul crassatus in undis / poluit equoreos sculus pyrata triumphos». Raynerus Paççus de Valdarno et ille de Corneto, magni scarani. Et hec suffitiant.

Nan 156 **Capitulum XIII Inferni**

«Non era ancor de là Nesso arivato». Hoc capitulum dividitur in duas partes. In prima tractat de pena violentorum in se ipsosmet, et hoc usque ibi: «Noi eravamo ancora al troncho atesi». Ibi secunda, in qua tractat de violentis in rebus suis, et hoc usque in finem.

cf. Tr 39.8, 11 AD PRIMAM igitur auctor, dicto de violentia que committitur circa proximos et in eorum res,
 procedit ad narandum poetice figurative de secunda violentia, que comittitur per nos in nobis
 Tr 39.2-6 ipsis et rebus nostris. Fingendo se devenisse ad quodam nemus asperius quam sint
 Nan 157 illa nemora silvestria que sunt inter Cecinam et Cornetum, que sunt terre in Patrimonio. || Istud
 5 nemus figurat statum hominum se desperantium et occidentium. Et merito, nam sicut
 nemus est status et colectio rerum animatarum solum in anima vegetabili, ut
 plante, et homines abitientes a se animam rationalem et sensitivam, ut fatiunt
 homines se desperantes, quasi ut insensibiles possunt ut lignum et arbor censer.
 Et quia mortui plus non vegetantur, fingit dictum nemus et eius plantas desicatas. Ad hoc
 10 inducatur quod dicit Phylosophus in secundo De anima, scilicet quod vivere est esse viventium.
 Et quia vivere est diversis modis, sicut in plantis vegetare (id est sublevare, nutrire et augere), in
 brutis vegetare et sentire, in homine <vegetare, sentire> et rationari et intelligere, et quia res debet denominari
 a nobiliori parte, si homo absque ratione recedit a suo esse, potest dici non esse. Et in eodem libro
 33v dicit || quod dicte potentie anime ita supra se stant, ut iam alias supra dixi, sicut figure trianguli,
 15 <quadranguli> et pentanguli; id est, sicut figura quinque angulorum <stat supra figuram IIII^{or}
 angulorum>, et sic de aliis; ita anima intellectiva stat supra sensitivam et sensitiva supra vegetativam.
 Unde sicut levando unum angulum de pentangulo remanet quadrangulus et removendo alium re-
 manet triangulus, non plus pentangulus nec quadrangulus, ita homo sibi levando rationem
 non remanet homo, sed animal sensitivum, et levando etiam sibi sensibilitatem
 20 remanet solum vegetabile, ut planta. Nam vele non esse, ut volunt homines se necantes,
 contra rationem et sensibilitatem est; unde Boetius in tercio ait: «Nec in animalibus quidem
 Nan 158 manen||di amor ex anime voluntate, verum ex nature principiis». Et sic metaforice, intransitive ac
 tropologice loquendo auctor fingit tales in plantis esse. Ad hoc ait Salamon, Eclexiastes VI°,
 dicens de talibus: «Non extollas te in cogitatione anime tue velut taurus, ne
 25 forte ellidatur virtus tua per stultitiam, et relinquareis velut lignum aridum in here-
 mo». Et Matheus in XXI°, figura hominis absque gratia est sicut ficus maledicta.
 Unde Bernardus: «Homo absque gratia», ut desperans, «est velut arbor silvestris ferens
 fructus quibus porci infernales», ut Arpie hic, «pascuntur». Et idem Salamon,
 Proverbiorum primo, etiam de talibus ait: «Ipsi contra sanguinem suum insidiantur,
 30 et moliuntur fraudes contra animas suas», subaudi rationabilem et sensitivam. Huic des-
 perationi contrariatur timor, secundum Phylosophum in IIII° Metaphisice; sed ita desperatio pre-
 supponit desiderium ut spes, et non importat solam privationem spei, sed quemdam recessum a re
 desiderata propter extimatam impossibilitatem adipiscendi. Item non respicit malum sub ratione
 mali, sed per accidens quandoque respicit malum in quantum facit impossibilitate adipiscendi. Et
 35 dicitur peccatum in Spiritum sanctum desperatio si fiat ex contemptu et malitia, quod
 non remittitur in hoc seculo (subaudi de facili) neque in futuro, ut in Iuda; si per impotentiam,
 <peccatur in Patrem; si per ignorantiam,> in Filium. Dicendo tale nemus, id est statum et famam

horum desperatorum, non habere viam, id est quia nostrum cogitamen non potest ambulare
Nan 159 cognoscendo talem causam. Et frondes sicce sunt eorum memorie extinte. Inde dicit quo||modo
40 ibi plante effitiuntur et causam quare corpora non habebunt. Ad quod dicitur in Decretis: «Iudas
omnium redemptorem vendidit, mox laqueo suspensus eamdem redemptionis gratiam non
optinuit». Et merito, quia nemo potest retinere quod vendidit.

[Tr 39.7] Subdendo de Arpiis ibi se collocantibus et pascentibus. Circa quod sciendum quod poete
Tr 9.1-11 fingunt quod quidam nomine Fineus filios suos de incestu a noverca accusatos
45 cecavit, propter quod Iupiter ipsum Fineum etiam cecavit et Arpias misit ad eius
cibaria fedandum ut canes infernales. Unde Lucanus: «Stigiasque canes in luce», etc. Et
Virgilius: «Silvarum viseque canes ullulare per umbras». Sed Cetus et Calcei filii Boree
34r dictum Fineum liberaverunt ab eis et dictas Arpias || fugaverunt ad quasdam
insulas in Romania que dicuntur Strofades. Ad quas insulas Eneas cum sua
50 comitiva applicans eas inde fugavit. Et scias quod dicuntur fuisse tres, scilicet
Aello, Occipite et Celeno. Que Celeno tunc prenuntiavit magnam famem Eneam
cum sua gente pati antequam Ytaliam ingrediatur, et hanc adeo ut incisoria
comedent. Et hec fuit «nuntiatio futuri damni». Et ita evenit, nam dum applicuisset
Ausonie, comedente in quodam prato Enea *cum* gente sua predicta, deficiente
55 pane, aliqui erbas ceperunt comedere, et tunc Aschanius filius Enee clamavit:
«Incisoria *comedetisne?*». Unde Virgilius in VII° de hoc ait: «Instituitque dapes et
adorea liba per erbas... / et cereale solum pomis agrestibus augent. / Consuntis hic forte aliis, ut
vertere morsus... / «*Heu*, etiam mensas consumimus», inquit Iulus, / nec plura, alludens. Ea vox
audita laborum / prima tulit finem», etc. De quibus Arpiis supradictis quod ita fecerint et
Nan 160 60 dixerint et qualiter facte sint, audi Virgilium in tertio dicentem: || «Servatum ex
undis Strofadam me litora primum / accipiunt. Strofades *gratio* stant nomine *dicte* / insule
Ionio in magno, quas dira Celeno / Arpieque colunt alie, fineia postquam / clausa domus mensas-
que metu liquere priores... / Virginei volucrum vultus, fedissima ventris / *proluvies* unceque
manus et *pallida* semper / ora fame», etc.

[Tr 39.7] 65 Figura hec est. Arpie, id est ‘rapine’, nam «arpage» grece, latine ‘rapina’. Habent
virgineos vultus, *quia* rapina arida et sterilis sine fructu ut virgo. Item habent plumas, ioccula-
tiones rerum raptarum; unguatas manus, scilicet ad cito rapiendum et tenendum. Et
ideo prima dicitur Aello, id est ‘alienum capere’; secunda Occipite, id est
‘rapiens’; tertia Celeno, id est ‘abscondens ablatum’. Et dicuntur fillie Neptuni.

70 Allegorizatur sic. Fineus a ‘fenerando’ dicitur; in modum avaritie ponitur, que
se ipsam et nos cecat, cum avarus sua non videat nec habita respiciat, sed habenda.
Et ideo Arpie, id est rapine, fedant sua cibaria, et quia undique avari et cupidi
rapiunt, si possunt. Has rapinas, id est certos piratas sub figura Arpiarum, Eneas repulit
de dictis insulis.

Tr 39.7 75   Modo ad propositum, quia se ipsum homo occidendo et sua bona fundendo rapit sibi vitam et bona, ideo sic Arpias fingit demordere tales desperatos in cespitibus figuratos.

Tr 39.9   Fingendo invenire Petrum de Vineis de Capua, cancelarium imperatoris Federici,
Nan 161 qui se ipsum occidit illa de causa que in testu reci||tatur. Fatiendo ei inconsulte quod fecit Eneas Pollidoro filio Priami, quem Virgilius fingit etiam in stipite dicens: «“*Quid*
80 miserum, Enea, laceras? Iam parce *sepulto* / parce pias scellerare manus. Non me tibi Troya / externum tulit aut cruor ibi de stipite manat”». Et quod dicit de meretrice que ab hospitio, etc.
34v dicit Seneca in tragediis: || «Simul ista duo mundi conditor posuit deus, / hodium atque regnum». Sola miseria caret invidia, secundum Tulum.

Tr 39.11-15   AD SECUNDAM venit ad tractandum de specie illa istorum desperatorum qui non se occidunt propriis manibus, sed causam inveniunt moriendi propter defectum facultatum. Exemplificando de illo Lano Sanensi, qui de divite factus pauper ut desperatus se moriturum inter inimicos precipitavit in contrata que dicitur Toppo. Et
5 ideo tales fingit ibi ut homines, quia in considerationibus nostris non ut plante sed ut homines remanserunt. Et dicit eos nudos, scilicet facultatibus. Canes vero persequentes eos et devorantes sunt creditores seu indigentie supervenientes post lapsu facultatum, unde ut desperati fugiunt homines et se occultant, ut facit iste dominus Iacobus de Sancto Andrea de Padua, qui fuis omnibus suis bonis ut desperatus obiit.
Nan 162 10 Ad || quod Salamon, Ecclesiastico X^o, de tali loquendo ait: «Proiecit in vita sua intima sua». Ad similem idem narrat Ovidius de Atteone, quem fingit a Diana conversum in cervum et in venatione a propriis canibus dilaceratum, non valendo sibi clamare: «Atteon ego sum, dominum cognoscite vestrum». Cuius etiam figura est quod iste Atteon adeo institit circa venationem quod depauperatus est in totum. Et
15 ideo Diana, id est venatio, convertit eum in cervum, id est in personam timidam et fugacem; in nemus, id est in statum desperationis; et a canibus consumtus, id est a necessitatibus anichilatus. Ad quod facit quod scribit Innocentius III^{us} papa in libro De contemptu mundi, dicens: «Heu, quam perfida est conditio mendicantis!, quia si petit, necessitate compellitur; et dum petit, rubore compescitur; et si non
20 petit, necessitate consummitur». Et Seneca ad Lucilum: «O honorosum verbum vultuque dimisso dicendo: “rogo”!».

Tr 39.10, 16   Fatiendo loqui illum spiritum in cespite laceratum, dicendo quod est florentinus. Loquendo auctor hic a communiter accidentibus, nam sepe accidit in illa civitate homines se ipsos suspendere. Ratio, quia sub ascendente Martis constituta est Florentia,
25 qui est planeta bellicosus et mortifer, conducens etiam ad tales disperationes nos; modo quia tempore paganismi Florentie adorabatur Mars, modo non, sed sanctus
Nan 163 || Iohannes Batista, ideo sic ibi facit. De cuius statua tunc erat adhuc super

quodam ponte Arni fluminis in dicta terra, ex quo in totum non est iratus dictus Mars contra eos. Et hec suffitiant pro hoc capitulo.

Nan 164 Capitulum XIII Inferni

«Poi che la carità del natio loco». Dividitur in duas partes hoc capitulum. In prima ponit de pena tertii circuli violentorum, et hoc usque ibi: «Tra tuto l'altro ch'io t'ò dimostrato». Ibi secunda, in
35r qua facit quamdam digresionem, || et hoc usque in finem.

Tr 35.4 AD PRIMAM dicit qualiter karitate patrie subvenit ipse auctor spiritui illi ad nostram moralitatem; unde Macrobius: «Pietas est per quam sanguine coniunctis et patrie benivolis officium et diligens tribuitur cultus». Dicendo quomodo venerunt ad dictum tertium
Tr 35.5-7 circulum, ubi fingit puniri violentos contra deitatem. Que violentia, quia tripliciter
Nan 165 5 comititur, scilicet blasfeman||do, coheundo contra naturam et fenerando, ideo tripartite procedit. Nam, ut gravius pecantes, blasphemantes <fingit suppinos iacere ad pluviam dicti ignis; fenerantes,> *sedere*; sodomittas et bestialiter coheuntes ambulare in quadam landa, id est planitie arenosa, arena simili illi quam calcavit Cato in Libia. Super qua landa firmando se ad randam, id est ad spondam, dicit quod pluebant flamme
10 comparative ad illas quas Alexander vidit super exercitu suo plui <in India> et quas providit cum suis atiebus mortificare armattis. Que flamme figurant motus et cogitamina inflamantia tales ad dicta tria peccata ita nefaria. Inter quos blasfemios nominat regem Capaneum, qui una cum rege Adrasto, rege Tideo, rege Polinice, rege Amfiarao, rege Ypomedonte, rege Partonopeo, ivit in obsidionem civitatis Thebarum
15 contra regem Theoclem. Qui Capaneus adeo arrogans erat contra deos quod eos ut homines blasfemabat, et maxime Bacum deum thebanorum, ex quo in dicto exercitu fulminatus est a Iove et occisus. De quo Statius ait sic: «Atque hic ingenti
Tr 35.9-12 Capaneus *Mavortis* amore / fata diu tutus superum contemptor et equi». Contra quos blasphemantes ait Davit dicens: «*Pre* fulgore in conspectu eius nubes transierunt, grando
20 et carbones ignis, et misit sagiptas suas et dissipavit eos; fulgura multiplicavit, et turbavit eos». Et Iohannes in Canonica, capitulo II°, ait etiam ad hoc dicens: [?]. In hoc superborum
Nan 166 designatur perse||cutio, cum talis superbia in alto generatur ut fulmen. Quod peccatum blasfemie est in Spiritum sanctum; unde Deus in Levitico ad Moysen ait: «Homo qui maledixerit Deo portabit peccatum suum». Dicendo ipse Capaneus quod si iterum
25 Iupiter etc., ut denotet actum arrogantium. Etiam dicendo verbis poeticis quod dixit ille Capaneus de fabro suo Vulcano, quomodo Iupiter vocavit eum. Unde poetice dicitur quod Vulcanus deus fabrorum est, cum absque igne faber non possit cudere. Et dicitur natus de femore Iunonis, et de celo ut deformis deiectus dicitur et in

Lemnum insulam cecidisse, a qua *Lemnius* dicitur; de femore Iunonis, quia de infima
 30 parte aeris fulmen nascitur. Unde Lucanus ait: «Fulminibus terre propior succen-
 ditur aer». Et dicunt tria nomina igni, scilicet Iupiter, Vulcanus et Vesta. Iupiter
 est ignis ethereus in spera sua, in qua est simplex et innocuus. Vulcanus est ignis ||
 35v medius nocivus, scilicet fulmen, unde «Vulcanus» quasi ‘volans candor’. Vesta
 est iste ignis quo utimur. Nam si Vulcanus cum omnibus fabris Ethene, quos
 35 vocant poete Cicoplides seu Thelchines, ad instantiam Iovis eum fulminaret, ut
 Nan 167 in pugna Flegre, non posset, etc. Fle||gra est contrata in Thesalia, vel iuxta Thesaliam,
 in qua Gigantes moliti fuerunt contra Iovem, et demum vicissent eum nisi fuisset
 Vulcanus cum dictis fabris cum suis fulminibus. Unde Statius in secundo ait de hoc:
 «Non aliter Getice, si fas est credere, Flegre / armatum immensus Briareus stetit aera <contra>»,
 40 etc. Et hec pro hac parte.

Tr 35.13-21 AD SECUNDAM dicit quomodo venerunt ita procedendo ad flumen Flegetontis, de quo
 Virgilius: «Que rapidus flamis ambit torrentibus amnis, / Tartareus Flegeton, tor-
 quetque sonantia sassa». De quo loquendo Virgilius, volendo tangere de origine
 sua et aliorum fluminum infernalium, que descendunt ab etatibus mundi et
 5 principatibus, qui secundum poetas inceperunt a Saturno primo rege <Crete et>
 totius mundi, incipit sic a remotis, dicens de statua de qua dicit testus. Unde primo
 recitemus ystoriam Saturni et Iovis, deinde de statua dicemus.

Dicunt poete quod quidam nomine Celeus <ex quadam domina> habuit tres filios,
 scilicet Saturnum, Titanum et Forcum. Qui Saturnus, maior et rex Crete, ex Rhea
 10 (sive Cibeles, sive Berecinthia, quod idem est), uxore sua, genuit multos filios,
 previditque semel sua divinitate quod habiturus erat filium qui ipsum de regno
 Nan 168 expelleret, quare precepit dicte || Rhee tunc quod quicquid pareret sibi presentaret
 ut ipsum devoraret. Que peperit masculum, et statim risit. Quare Rhea pietate
 commota presentavit Saturno quemdam lapidem pretiosum nomine «albestum»
 15 pro eo, et illum devoravit. Filium autem fecit transportare dicta Rhea ad monta-
 neam Yde et ibi a Vesta sua nutrice nutriri. Nominatus autem est Iupiter. Et ordi-
 navit quod dum dictus puer ploraret, quod tympana sonarentur, ne posset audiri.
 Unde Virgilius in persona Enee navigantis de hoc sic ait in tertio: «<Antandro et Frigie mollimur
 montibus Ide...> / Creta Iovis magni medio iacet insula ponto, / mons Ydeus ubi <et> gentis
 20 cunabula nostre. / Centum urbes habitant magnas, uberima regna... / Hic mater cultrix Cibelesque
 coribantia hera / Ydeumque nemus, hinc fida silentia sacris», etc. Qui Iupiter crevit et patrem,
 amputatis virilibus, expulit de regno. Ex quo Saturno quatuor filii remanserunt
 dominantes toti mundo, scilicet Iupiter etheri, Iuno aeri, aque Neptunus, Pluto
 terre. Saturnus, id est tempus; ideo dicitur *Cronon*, quod sonat ‘tempus’; testiculi eius,
 25 id est semina et fructus, qui a calore dantur; IIII^{or} filii, predicta quatuor elementa.

Nan 169 Dicendo quod in dicta montanea Yde stat erecta illa statua || ita composita ut
 36r dicit testus, || in qua vult auctor figurare transcursum etatum et principatum, et per
 [Tr 35.14] consequens mundi. Alludendo verbis profetie Danielis exponentis sompnum
 Nabuchodonosor, dicentis: «Tu, *rex*, videbas, et ecce statua grandis que stabat contra te,
 30 cuius capud aureum; pectus argenteum; venter ereus; tibie feree; pedum pars ferrea,
 pars fictilis. Tu, *rex*, igitur capud es aureum, et post te veniet minus regnum, et sic argenteum,
 tertium ereum, quartum ferreum, quintum regnum divisum», forte in quo nunc sumus, «in quo
 suscitabit Deus celi regnum», qui mutat tempora et etates, transfert regna et constituet. Dicendo
 auctor quod stabat et stat hec statua revoluta versus Damiatam cum spatulis et
 35 Romam respicit, et quod quelibet eius pars, preter auream, est rupta et gemmit
 lacrimas, ex quibus dicta quatuor flumina infernalia fiunt.

Cuius alegoria hec est: quod mundanum regimen, quod consuevit esse in oriente
 principaliter, ubi est Damia civitas iuxta Acrum in Soria, inde discessit et devenit
 in occidentem ad latinos. Verum quia origo dictorum principatum universalium
 40 incepit secundum poetas in cretensi insula a Saturno, ut dixi, ideo auctor hanc in
 Creta statuam fingit. Sub quibus regiminibus et etates nostre comprehenduntur.
 Nan 170 Nam || dicit Paulus Orosius quod quatuor fuerunt regna principalia, secundum
 quod quatuor sunt partes mundi. In oriente primum fuit apud Babiloniam Caldeie
 magnam, destructam per Cirrum regem persarum tempore Abrae (nam et alia
 45 Babilonia minor est in *Parthia*), et incepit dicta magna Babilonia et primus principatus
 eius a Nino et Samiramide eius uxore. Secundum regnum fuit in meridie <et ince-
 pit> sub Cola rege tempore iudicum apud Cartaginem, que destructa relecta fuit
 secundo per Didonem. Tertium in septentrione apud Macedoniam, et incepit a
 machabeorum tempore in Alexandro. Quartum in occidente tempore Christi in
 50 Roma, et incepit in Iulio Cesare, et in hoc finietur. Unde Virgilius in X^a egloga
 ait *Sibillam* hec eadem per metalla distinxisse, dicens: «Ultima Cumei venit iam carminis etas... /
 Tu modo nascenti puero, quem ferrea primum / desinet *ac* totum surget gens aurea mundo», etc.
 Et Augustinus in XVIII° De civitate Dei ait: «Romanus principatus de antiquo in novum
 considerando originem habuit ab Asiriis, unde Babilonia quasi prima Roma et Roma secunda
 55 Babilonia dicenda est, de qua egresso Abraam promisit ei Deus magnam futuram gentem et in
 eius semine omnium gentium benedictionem».

Tr 2.12-19 Reddeundo igitur ad propositum, auctor, volendo de transcurso etatum mundi et de earum
 regimine sub metafore figura loqui, fingit hec in figura hominis senis et statue. Et merito, cum
 36v Phylosopus vocet «mundum minorem» || ipsum hominem. Et senem etiam merito, nam
 Nan 171 60 vissit mundus usque ad Christum || v^m CLXXXVIII annos. Et sicut homo per etates
 [Tr 2.13] procedit, in quibus diversis regiminibus utitur, ita et mundus. Et sicut prima nos-
 tra etas aurea et sollida est, nec gemens aliquod peccatum vel fluxum ad inferos,
 ita et mundus. Et sicut in aliis etatibus <incipimus> in deterius ire et magis in pravis

operibus fluere ut per flumen ad infernum, ita et mundus. Unde Salamon: «Omnis
65 etas ab adoloscencia in malum prona est». Et Ovidius: «Aurea prima sata est etas,
que vindice nullo / sponte sua, sine lege fidem rectumque tenebat... / Postquam Saturno tenebrosa
in Tartara misso / sub Iove mundus erat, subiit argentea proles... / Tertia post illam successit
aenea proles,... / non scellerata tamen. De duro est ultima ferro; / protinus irrupit vene peioris *in*
evum / omne nefas, fugere pudor verumque fidesque; / in quorum subire locum fraudesque
70 dolique / insidieque et vis et amor scelleratus habendi». Et Iuvenalis etiam ad hoc ait: «Nova
etas agitur peioraque secula ferri / temporibus, quorum scelleris non invenit ipsa / nomen et
[Tr 35.22] a nullo posuit natura metallo». Ex quo patet quare auctor dicat quod stat magis in pede
terre cotte, et sic peius se habet seculum. Unde Claudianus: «Proclivior usus in
Nan 172 peiora datur». Ex || quibus etatibus maioris et minoris mundi, quinque flumina, id
75 est quincuplex fluxus manat et nos ducit ad inferos. Unde dicitur: «Tartareis horis
numerantur flumina quinque: / Cocitus, ‘luctus’; Acheron est ‘absque salute’; / est
‘ardens’ Flegeton; Lethes, ‘oblivio mentis’; / Stix est ‘tristitia’, superis est illa
timenda». Licet iste auctor ponat Lethem extra infernum. Aliam partem admodo videre et
intelligere potes.

36v Nan 173 Capitulum XV Inferni

«Ora cin porta l’un di duri margini». Continuando auctor se ad proxime dicta superius,
Tr 36.1-2 procedendo in dicta sua morali speculatione fingit se venire ad violentos contra deytatem
non immediate, ut sunt blasfemantes, sed mediante natura offensa, ut sunt sodo-
mitte et bestialiter coheuntes cum feminis et brutis. Ideo in duas species separatas eos
5 dividit.

Tr 36.3 Ad cuius evidentiam est notandum quod de istis duobus peccatis clamor ascendit ad
Deum, cum utrumque contra Deum ipsum et naturam humanam sit. Nam taliter
peccantes, licet non verbo, tamen facto dicunt Deo et nature: «Vos masculum et
37r feminam creavistis ut multiplicarentur, || nos autem *operam* damus ut minuantur».
Tr 36.9 10 Ad hoc Augustinus ait: «Adulterii malum fornicationem vincit, vincitur ab inces-
Nan 174 tu: peius est cum matre quam cum aliena uxore dormire; sed || horum omnium est
pessimum quod contra naturam fit, ut sodomia et si vir membro mulieris non ad
Tr 36.10 hoc concessio utitur coheundo». De agentibus contra naturam cum masculis Deus
fecit vindictam cum igne de Sodoma et Gomorra et aliis tribus civitatibus, de
15 quibus scribitur in Purgatorio, capitulo XXVI°, ac etiam sulfure, Genesis XXX°; unde in
Levitico XX° dicitur: «Qui dormierit cum masculo cohytu *femineo*, uterque
operatus est nefas, morte moriatur»; et Geronimus dicit quod sodomia dicitur
«muta», et merito, nam sodomite erunt muti in die iudicii, non excusando se per

ignorantiam, cum ipsa natura legem docuerit ipsa bruta animalia quam isti transcen-
20 dunt. Ad aliam speciem agentium contra naturam fuit pena diluvium; nam inter causas diluvii
ponit *hanc* Methodius, quod mulieres superegresse viris abutebantur et quod exarserunt in
homines in alterutrum coheutes; item quod legitur de Onna in Genesi, quod semen
fundeat in terram et ideo percussit eum Dominus. Quare admodo vide cur de duabus
25 maneriebus personarum seu animarum dicat hic auctor, prosequendo primo de illis qui cum
masculis, etc.

Premittendo de arginibus illis infernalibus similitudinarie ad illos de Brenta et de Flandria
factos ad reparandum frotum, id est agressum maris Oceani, qui accidit luna mediante. Unde
Nan 175 Ovidius De vetula ait: || «Ventique et pluvie lune sequitur mare motum». Acciditque ad nos quo-
tiens ad meridianum luna venit quotiens ab oriçonta recedit, nam luna movet humida sicut sol
30 calida. Tamen luna ex virtute luminis quod recepit a sole movet humida disgregando et rarifican-
do, quod patet in augmento medularum et aliorum humidorum in plenilunio. Nam et mari, licet sit
aqua, insunt exaltationes calide et sicce que sunt causa salsedinis. Igitur cum luna habeat naturam
suttiliandi et ellevandi, cum ascendit in emisperio nostro supra puntum orientale, propter
obliquitatem radiorum, debilliter incipit movere, et quanto magis ascendit potentius movet
35 disgregando donec veniat ad medium celi. Et hec suttiliatio facit hoc in mari. Sed etiam est in
medio celi virtute radiorum, non tamen suttiliat ebullitionem sed seggregat et ex hoc mare residet
donec luna redeat in occidens. Demum iterum incipit fluere propter iteratam suttiliationem quam
luna facit, non per directionem radiorum, cum emisperio nostro non sit, sed per reflectionem
radiorum reflexorum ab aliis corporibus celestibus, et ideo secunda ista ebullitio maris debilior
40 est prima. Unde cum luna omni naturali die semel attingat medium emisperii nostri et medium
37v alterius emisperii oppositi, ideo omni die naturali est fluxus et refluxus ibi. || Licet Lucanus
Nan 176 causam huius se dicat ignorare, ut in primo Farsalie, dicens: || «Ventus ab extremo pelagus sic
axe volutet / destituatque ferens, an sidere mota secundo / Thetidos unda vage lunaribus extuat
horis, / flamiger an Titan, ut alentes auriat undas, / erigat Oceanum fluctusque ad sidera tollat, /
45 querite, quos agitat mundi labor; at michi semper / tu, quecumque moves tam crebros causa
meatus, / ut superi voluere, *late*», etc.

Tr 36.11 Fingendo auctor se ibi inter sodomitas invenire ser Brunettum Latinum de
Florentia, cum quo loquitur ut dicit testus, dicendo inter alia de origine Florentie.
Unde dicitur quod cum Catelina magnus romanus cum suis coniuratis expulsus esset de Roma eo
50 quod consul non fuit ellectus, sed Lucius Copta et Lucius Torquatus, fesulani eum receperunt,
unde Antonius cum gente romanorum eam ossedit. Unde et de qua dictus Catelina effugiendo,
devictus est iuxta Pistorium per dictum Antonium, et in novam ossidionem fessulane civitatis
missus est Metellus et Florinus iterum, et durante ossidione Metelus discessit et Florinus
remansit, et preliando mortuus est Florinus et missus est adhuc Iulius Cesar, qui devicit eam et
55 constituit et divisit civitatem Florentie, ut dixi supra in capitulo VI°. Item sciendum quod dicitur
quod pisani, in divisione certorum spoliolum cum florentinis fienda, eos decepe-

runt, ex quo «orbi» sunt ipsi florentini postea dicti. Quod adhuc significant columpne erecte que sunt Florentie ante ianuam ecclesie batisimalis, que fuerunt in dicta divisione spoliatorum.

Nan 177 60 Dicendo auctor quod erit fortis || *ad ictus* Fortune, dummodo non dederit ipsemet causam sue adversitati, et sic eius conscientia ipsam per consequens non reprehendet. Et ideo dicit quod Fortuna giret eius rotam sicut vult et rusticus eius ligonem, nam equipolet agricolam ipsi Fortune et marram eius rote, quia sicut agricola <terrena> volvit et revolvit, seminat et metit, ita et Fortuna.

Tr 36.12-13 Fingendo, ex eo quod peccatum et vitium sodomiticum frequentatur magis in-
65 ter scientificos et doctrinantes iuvenes quam in aliis, ibi se invenire Prisianum et alios quos nominat, et episcopum Andream, qui ex tali vitio papa, qui se dicit servum servorum Dei, translatavit de episcopatu Florentie, ubi est flumen Arni, ad episcopatum Vicentie, ubi est flumen Bachiglioni. Et hec suffitiant ad hoc capitulum.

Nan 178 Capitulum XVI Inferni

«Già era in loco ove s'udia i-rrimbumbo». Continuat hoc capitulum ad proxime supradicta. Nam
cf. Tr 36. 2, 9 viso in hac sua speculatione de vitiosis contra naturam per coitum cum masculis, auctor nunc descendit speculative ad alios peccantes contra naturam agendo cum bestiis vel cum mulieribus
38r et uxoribus suis alio modo || quam natura disposuerit. De quorum turba fingit venisse ad eum
Tr 36.14 5 tres spiritus, scilicet dominum Guidonem Guerre comitem de Comitibus Guidis, dominum Theghiaium Aldrovandi de Adimaribus et dominum Iacobum Rustiguçi de Florentia. Cui nocuit, ut dicit, mala uxor, ex eo quod ferocissima mulier erat in tantum quod
Nan 179 ipsum non sinebat in domo vivere in pa||ce, propter quod ipse iuravit numquam concubere cum ea et, quod plus est, cum aliqua alia muliere, et ita suam libidinem cum masculis turpiter extinguebat. Accidit enim semel quod dum ipse in
10 cameram suam quemdam puerum conduxisset dicta de causa, uxor eius, ipsum cupiens diffamare, se fecit ad fenestras domus altis vocibus exclamando: «Ad ignem!, ad ignem!», ad cuius rumorem tota vicinia concurrebat. Sed vir, hoc scentiens, cameram exivit et exclamando contra uxorem ipsam percutere voluit.
15 Uxor vero, ipsum videns camaram exeuntem, contra viciniam reclamabat: «Nolite venire, nolite venire, quia ignis extinctus est!». Vel eo quod ipsum conduxit ad agendum secum aliter quam natura ditaret. Vel vocat malam uxorem bestialem actum quo fornicatus fuerat forsitan. De quibus talibus etiam *dicitur* infra in Purgatorio, capitulo XXVI°. Dicendo et inter alia rogando auctorem ut de eis loquatur cum dellecabit eum dicere «ego fui» more virgiliano, qui
20 Virgilius in persona Enee ait: «O sotii, neque enim ignari sumus ante malorum, / o passi graviora, dabit deus his quoque finem. /.../ acestis scopulos et vos ciclopea sassa / experti!, revocate animos mestumque timorem / mittite; forsitan et hec olim meminisse iuvabit».

Dicendo quomodo ille fluvius Flegetontis resonabat cadendo quasi ut rumor apium et ut facit fluvius Montonis, qui dicitur Aqua Quieta, etc. dum descendit in Alpibus *Sancti Benedicti* et qui
 25 fluvius est primus ingrediens mare iuxta Ravennam descendens de monte Apenino a sinistra; qui
 mons Apeninus oritur in monte Viso et terminatur in fine Calabriae prope Sciciliam. Subdendo
Nan 180 quomodo Virgilius proiecit cordulam quam || auctor habebat cintam: hoc enim figurat quod
 auctor, volendo contemplari et rimari circa materiam fraudium mundanarum, opus fuit quod re-
 minisceretur alicuius actus fraudis quem ipse idem operatus fuisset iam; verum quia fraudem
 30 solum commiserat circa deceptiones mulierum, ideo fingit in cordula hoc, in qua ut çona luxuria
 figuratur. Unde Salmista ait: «Funes peccatorum circumplexi sunt me», etc. Et Ysaïas: «Ve, qui
 transitis iniquitatem in funiculum vanitatis». Et Daniel: «Cintum vidit renes», quia ibi carnalia
Tr 41.12 constringuntur, nam seminarium viri est in lumbis, mulieris in umbelico. Per quam fingit
 venisse Gerionem, id est per talem particularem fraudem suam comprehendit vitium
 38v 35 fraudis in genere, quod figuratur in dicto Gerione, || de quo dicam infra. Dicendo
 quomodo Virgilius, proiecta cordula illa, cogitabat more sapientis. Ad quod Seneca ait: «Omnia
 sapiens examinabit secum». Et ideo monet nos quod cauti simus coram talibus hominibus. Ad
 hoc etiam *facit* quod ait Tullius in secundo De officiis ibi: «His fidem habemus quos plus sapere
 quam nos arbitramur et quos futura prospicere credimus». Et hec pro hoc capitulo.

Nan 181 **Capitulum XVII Inferni**

«Echo la fera cum la coda aguça». Continuando etiam hoc capitulum ad precedentia, dicit auctor
Tr 41.1-3 quod proiecta cordula illa, id est considerata qualitate fraudis eveniente in sua mente, illa bestia
 venit que transit montes, scilicet fraus in suo toto, que continue per literas et
 5 ambasciatas committitur a longe. Item transit muros, ut patet in fraude Synonis,
Tr 41.4-8 Paridis sagittantis Achillem, et sic de aliis infinitis operantibus eam fraudulenter. Figu-
 [cf. *Tr* 41.11] rando dictam fraudem in suo genere abstracto in persona Gerionis, qui apud paganos
Nan 182 valde fraudulentus fuit reputatus. De || quo Virgilius ait: «Gorgones, Arpieque et formam
 tricorporis umbre». Et Ovidius in Epistolis: «Prodigiumque triplex, armenti dives hiberi /
 10 *Gerionis*, quamvis in tribus unus erat». Revera Gerion fuit rex quidam Yspanie dictus
 tricorporis quia tria regna habebat vel propter eius fraudem, que tripliciter
 comittitur, scilicet dicto, re ipsa et facto. Et ex hoc auctor fingit eum tripartitum,
 scilicet partim hominem, et in hoc denotatur fraus que dicto comittitur, cum loqui
 sit hominum solum. Et de tali particulari fraude verbali loquitur infra dum scribit de
 15 lenonibus, blanditoribus et sismaticis et prave consultoribus. Ad quod rogat David
 dicens: «Domine, libera animam meam a labiis iniquis et a lingua dolosa». Item
 fingit eum partim serpentem, in quo denotatur fraus que re ipsa comittitur, ut in

rebus que mercantur et diversis modis in suis maculis et defectibus cellantur. Et hoc est quod dicit quod erat diversis coloribus, etc., ut stellio serpens, a quo dictum est crimen

20 «stellionatus», quod idem sonat quod fraus et deceptio, ut habetur in iure civili. Et ad hoc membrum refert se auctor dum scribit infra de falsis, simonia et ypocrisia et divinatione. Item in parte scorpionem fingit eum, in quo denotatur fraus que

Nan 183 comititur ipso facto, ut ponit infra dum dicit de barateriis, latronibus et fu||ribus et proditoribus. Comparando ipsum Gerionem stantem in aere et in terra bivero animali,

25 quod cum cauda piscatur mittendo ipsam in aquam et ipsam agitando, ex cuius

39r pinguedine resultant gutte ad modum || olei, et dum pisces ad eas veniunt, tunc se revolvendo eos capit. Et hoc est in Alamania superiori, inter teutonicos lurcos, id est gulosos.

Tr 36.1;37.1 Fingendo se venisse ad peccatores violentos contra Deum mediante natura et arte

Tr 37.9 30 violata, scilicet ad usurarios, de quo plene dixi supra in capitulo XI°. Armatura leonis açuri representat illos de Gianfiglatiis; anser, illos de Obriacis de Florentia; scrofa, illos de Scrovignis de Padua; ille a tribus yrcis fuit dominus Iohannes Buiamonti de Biccis de Florentia. Dicendo qualiter respiciebant dictos saculos suos, ad denotandum actum usurariorum. Ad quod Oratius in Epistolis: «Prodocet hic retinent iuvenes ditata senesque / Ievo suspensi locu-

35 los tabulamque lacerto».

Tr 41.9 Inde per modum comparationis tangit fabulam Fetontis, de qua ait Ovidius in primo. Circa quam est sciendum quod quidam nomine Epafus, filius Iovis et Io filie Ynachi, non fatiando ei reverentiam sicut alii iuvenes quidam Feton, filius Febi seu Solis et Climene nimphe filie Oceani et Thetis et uxoris Meropis, impropere semel quod ipse

Nan 184 40 Feton non erat filius Solis, ut || credebat, sed dicti Meropis. De quo Feton verecundus et dolens adivit dictam Climenem et hoc sibi dixit plorando. Que suasit ut iret ad Solem et peteret quadrigam in signum filiationis. Unde ait Ovidius: «Nunc Epafus magni genitus de semine tandem / creditur esse Iovis perque urbes iuncta parenti / templa tenet. Fuit huic animis equalis et annis / Sole satus Feton, quem condam magna loquentem / nec sibi cedentem

45 Feboque parente superbum», etc. Qui Febus, viso Fetonte filio suo et audito eius conquestu, ut non curaret de illis verbis Epafi dixit ei: «Quoque minus dubites, quod vis pete munus, ut illud / me tribuente feras; promisi testis adesto / diis iuranda palus», etc. Et sequitur: «Vix bene desierat», scilicet loqui, «currus rogat ille paternos /.../ Penituit iurasse

Nan 185 patrem... /.../ Utinam promissa liceret...», etc. || Et subdit: «Interea volucres *Phirous*, Eous et

50 Eton, / Solis equi, quartusque Phegon», etc. Quos incaute ducendo dictus Feton, omnia urebantur. Quare Iupiter eum fulminavit et submersit in Padum flumen, quod abinde in antea dictum est Eridanus ab Aridano Fetonte, et ibi Eliades, sorores dicti Fetontis, dicte ab «Elion», quod est ‘Sol’, lacrimis aureis sepelierunt eum, que in arbores populeas mutate postea sunt. Eius fabule integumentum dupliciter intelligitur sic. Cum Sol cum

55 Climene ninfa, id est «linfa», scilicet ‘humor terre’, simul coeunt, necesse est ut aliquid gignant:

ergo Fetontem, qui dicitur erba seu seges, nam «feton» grece, latine ‘fetus’. Que seges ad
39v maturationem sui totam potentiam || Solis requirit, ut fecit tunc Feton, consumitur. Sed arbores
sorores eius segetis remanent plorantes propter calorem, id est gutantes. Moraliter alio modo
etiam potest intelligi Feton pro iuvene in aliqua arte non pratico.

Tr 41.10 60 Alia ystoria est de Ycaro filio Dedali, qui ingeniosissimus homo fuit de Athenis,
qui propter homicidium quod comisit in Perdicem nepotem suum fugit in Cretam cum dicto Ycaro
Nan 186 suo filio. Tamen propter timorem Minois || regis, ex eo quod uxorem cum tauro
docuit cohyre, voluit inde discedere. Sed quia omnes passus tam in mari quam in
terra erant custoditi propter eum, fecit sibi alas et filio suo Ycaro et dixit quod
65 sequeretur viam quam faceret; tamen, ad altiora volans, calefacta pice cum qua
penne tenebantur, cecidit in mari. De quo Ovidius sic ait: «Dum petit infirmis nimium
sublimia pennis / Ycarus, ycareas nomine fecit aquas». Nam adhuc hodie dicitur illud mare
Ycareum mare. Dedalus vero peregit suum volatum usque Cummas, et ibi templum
fecit Iovi et in eo posuit dictas alas. De quo Virgilius ait: «Dedalus, ut fama est, fugiens
70 Minoia regna / prepetibus pennis ausus se credere celo / insuetum per iter gelidas enavit ad Artos,
/ Calchidicaque levis *laudem* super astitit arce». Revera cum vellocibus navibus quasi volantibus
sic evasit; tamen Ycarus submersit *cum* sua. Et hoc sufficit.

Nan 187 Capitulum XVIII Inferni

«Loco è in inferno detto Malebolge». Hoc capitulum dividitur in tres partes. In prima ponit
cf. Tr 42.3 formam huius octavi circuli partiti in VIII et de pena prime bulgie, et hoc usque ibi: «Io mi
ragiunsi co la scorta fida». Ibi secunda, in qua ponit alios aliter curtiari, et hoc usque ibi: «Già
eravamo ove lo stretto calle». Ibi tertia et ultima, ubi tractat de pena secunde bulgie, et hoc usque
5 in finem.

Tr 41.12 AD PRIMAM igitur dicit auctor quod ita depositus a Gerione, id est viso vitio in suo
Nan 188 **universali** as||tracto fraudis et contemplato dicta eius poetica contemplatione, procedit in-
Tr 42.3-4 vestigando de particularibus eius speciebus. Verum quia VIII modis principaliter fraus
diversimode comititur, ideo per VIII bulgias, id est vestibula, fingit hos fraudu-
5 lentos se invenire *cruciari*. Et in prima bulgia fingit se invenire ruffianos et lenones
per oppositum modum in suplitio procedentes, ut significet quod quidam sunt
lenones non *pro* se, sed pro aliis, premio feminas decipientes, de quibus ait Ioel
propheta dicens: «Puellam vendiderunt pro vino et biberunt»; quidam vero sunt
decipientes non premio, sed solum pro se ipsis, et ita non procedunt ut lenones, et
10 ideo diverso calle, etc.

40r Item quod tangit de anno iubilei est sciendum || quod in lege mosayca quidam annus dicebatur «iubilis», id est ‘remittens’. Nam in Levitico dicitur: Qui domum suam vel agrum domino consecraverit, non potest eam redimere nisi siclo. Et *si* eum penitebat a dicta quinta parte extimationis totius rei, et emptor retinebat usque ad annum iubilei, qui erat de quinquaginta annis

15 semel, quem nos facimus de centum annis semel, et dicitur annus perdoni.

Tr 42.5-6 Demones autem quos fingit ita eos *persequi* verberando sunt ad figuram eorum pravi motus et appetitus eorum. Et quia tale delictum et vitium bononienses

Nan 189 multum frequentant, ideo || ita de eis loquitur ut dicit testus. Et hoc pro ista parte.

Tr 42.8-15 AD SECUNDAM partem veniendo, dicit de alia qualitate horum lenonum pro se ipsis decipientium mulieres, inter quos nominat illum probum grecum Iasonem, de quo scribitur per poetas quod multas mulieres decepit. Quare sciendum est quod in Thesalia, que provintia est in Romania, cuius incole dicti sunt Mirmigdone, hodie vero

5 dicuntur Saloniti, fuerunt duo reges fratres, scilicet Eson et Pellias, fillii Eloy, fillii Iovis. Quo Esone vivente, dictus Pellias, non habendo nisi filias duas absque aliqua prole masculina, timendo ne regnum dictus Iason occuparet eo mortuo et filias eius privaret de regno et successione sua, misit dictum Iasonem suum nepotem ad accipiendum velus aureum, quod erat in ynsula Cholchi, in civitate Iaconites, in qua erat

10 rex quidam nomine *Oethes*, avarissimus adeo quod magnum cumulum auri fecerat, et hoc erat dictum velus aureum secundum unam expositionem alegorie. Cum quo iverunt Hercules, Castor et Polus et Thelamon et multi alii greci. Et dum irent, appulerunt ad quamdam insulam nomine Lennos, ubi regnabat Ysifile filia regis

Nan 190 Toantis, pulcherrima || iuvenis, solum cum feminis, nam omnes masculi ibi mortui

15 fuerunt indistinte. Nam dum dictus rex Thoas esset in exercitu cum omnibus hominibus dicte insule in Tratia circa quamdam civitatem, omnibus diis sacrificabat excepto Veneri. Unde dicta Venus irata adeo infecit quodam fetore feminas eorum dicte insule quod, dum semel dictus rex redisset cum dictis hominibus, nullus potuit iacere cum eis, et iterato redierunt ad dictum exercitum. Quo viso universa-

20 liter dicte femine composuerunt et coniurate sunt in mortem ipsorum, tam patrum, virorum et filiorum quam extraneorum. Unde secunda vice dum repatriassent, una nocte tractate omnes occiderunt suos viros, patres et filios, excepto dicto rege Toante, quem dicta filia sua Ysifile, mota pietate, clam procuravit aufugere facere. Et hoc est quod dicit quod omnes alias decepit. Cum qua Ysifile dictus Iason suis coloratis

40v 25 verbis iacuit et ingravidavit || gemino partu, promittendo in suo reditu ipsam secum ducere in uxorem ad Gretiam. Et prosequendo dictus Iason ivit ad dictam insulam Colchi, ubi invenit quamdam aliam pulcherrimam iuvenem nomine Medeam filiam unicam dicti regis *Oethe*. Que phylocata in dictum Iasonem tam sua pulcritudine quam fallaciis, credendo ipsum eam ducere in Gretiam secum in uxorem prout

30 asserebat ei, docuit dictum Iasonem acquirere dictum velus aureum certis suis
 carminibus, iungendo eripedes boves Martis, seminando dentes serpentinos ex quibus armati viri
 nati sunt. Et cum eis bellavit et draconem custodientem dictum velus occidit et cum
 dicta Medea recessit. Et redeundo in Gretiam, dum venisset ad terram Corintii,
 iterum phylocatus de quadam alia iuvene nomine Creusa filia regis Creontis, ibi
 35 relinquens dictam Medeam de eo pregnantem, illam secum duxit. Unde ibi peperit
 Nan 191 duos filios de dicto Iasone dicta Medea, et eos ibi odio || Iasonis occidit. Unde
 Ovidius in VIII^a egloga ait de hoc: «*Sevus* amor docuit natorum sanguine matrem /
 commaculare manus», etc. De seductionibus etiam huius Iasonis ait Ovidius, de dicta
 Ysifile et de filiis eius Thoante et Enneo dicens in epistola sua: «Argolicas timui: nocuit michi
 40 barbara pelex!... / Si queris cui sint similes», scilicet dicti filii tui, «cognosceris illis: / fallere
 non norunt, cetera patris habent»; de Medea *etiam* in sua epistola ait: «Cur michi plus equo flavi
 placuere capilli / et decor et lingue gratia fecte tue?».

Alegorice pro vellere aureo accipe scientiam et phylosofiam custoditam a dracone, id
 est ab invido; doctus a Medea, id est ab eloquentia, occidit draconem, id est didicit
 45 ibi sic quod magister ibi docens victus fuit a Iasone; demum disputando dentes serpentini
 ibi seminati sunt doctrine, rationes et argumenta discita illic per eum, que subtilius postea in
 alios doctrinavit, et ecce homines armati, et sic velus aureum accepit et decoravit a Cholchis,
 id est talem phylosofiam, et in Greciam destinavit. Et sic hodie etiam scolares sapiunt
 naturam Iasonis in decipiendo mulieres et adulando, non tamen bononienses mulieres.

Tr 43.1-6 AD TERTIAM et ultimam dicit quomodo devenit ad secundam bulgiam, ubi fingit adulatores
 cruciari ita turpiter et fastidiose ut dicit testus. Hoc est quod, bene advertendo et moraliter
 Nan 192 contemplando, vere in stercore possunt adaptari esse || huiusmodi adulatores et in
 fetore alienum *plerumque* petendo, id dicendo et asserendo quod non sit. Et quia pau-
 5 peres multum fatiunt et indigentes, ideo ita ait etiam Psalmista de talibus dicens:
 «Suscitans a terra inopem et de stercore erigens pauperem», id est adulando. Et
 alibi de eis adulatoribus: «Computaverunt iumenta de stercore suo». Unde et Augustinus ait:
 41r «Adulatio || est oleum et maledictio»; oleum in quantum dellectat; maledictio in
 quantum tormentum parit.

10 Tamen distingue inter adulantes, nam non omnis adulatio est peccatum mortale.
 Nam cum quis attribuit alicui bonum quod non habet vel nimis extollendo bonum
 quod habet, peccat venialiter; sed cum adulando quis aprobat malum quod quis
 habet et facit, peccat mortaliter, et de talibus hic loquitur. Unde Gregorius in
 Moralibus ait: «Sunt nonnulli qui, dum malefacta hominum laudibus efferunt,
 15 augent quod increpare debuerant». Ad quod etiam ait Propheta dicens de talibus: «Ve qui
 consuunt pulvilos sub omni cubitu manus et fatiunt *cervicalia* sub capite universe etatis». Et

idem Gregorius ait: «Melius est pro veritate pati supplitium quam pro adulatione benefitium».

Ad id facit quod ait Valerius in quarto de Diogene, qui philosophus magnus
20 existens in aula Dionisii, propter fetorem suorum curialium adulantium inde recessit et in solitudine maluit commorari. Et dum esset semel inventus lavare *olera*
Nan 193 iuxta quemdam rivum ab Aristipo || adulatore dicti Dionisii, et reprehenderet eum de recessu dicte aule, dixit ei Diogenes: «Si michi crederes et mediocri paupertate scires uti, non opporret te regibus adulando mentiri».

25 Nominando dominum Alexium militem de Interminelis de Luca, magnum adulatorem. Item illam Taidem, de qua ait Terentius in comedia illa sua, que dicitur *Eunucus*, ubi dicit quod quidam miles nomine Trasso quemdam suum nuntium nomine Guatonem, a quo adultores vocati sunt postea guatonici, misit ad istam Taidem meretricem cum dono cuiusdam ancile. Et petendo dictus Trasso si Tais
30 illa retulit gratias magnas, *respondit* Guato: «Ingentes». Unde ipse Terentius ait: «—Magnas vero gratias agere Tais michi? / —Ingentes», etc. Et hec finis.

Nan 194 Capitulum XVIII Inferni

«O Simon mago, o miseri seguaci». Hoc capitulum dividitur in duas partes. In prima tractat de pena tertie bulgie, et hoc usque ibi: «Chi è cului, maestro, che se crucia». Ibi secunda, in qua nominat quosdam simoniacos, et hoc usque in finem.

Tr 49.1-3 AD PRIMAM auctor, prosequendo hoc suum poema, procedit ad dicendum de specie illa fraudis que dicitur simonia, exclamando contra illum Simonem magum, qui primo in Ecclesia nova voluit spiritualia pretio acquirere, scilicet in novo Testamento. Nam sicut *Gieçi* in veteri Testamento voluit vendere sanitatem Naaman colatam sibi ab Eliseo
41v 5 profeta gratis, || ut in III° Regum, capitulo V^o, habetur, et leprosus factus est, sic
Nan 195 et iste Simon || voluit emere donum Dei pecunia. Nam scribitur in Actibus Apostolorum, capitulo VIII°, quod dum Philipus in Samaria esset post mortem Stephani multos convertit ad fidem Christi, inter quos fuit iste Simon magus. Et dum illuc ivissent etiam Petrus et Iohannes, et darent per impositionem manus illis batiçatis
10 Spiritum sanctum, iste Simon obtulit Petro pecuniam et petiit ut ei daret potestatem dandi sic Spiritum sanctum quibus vellet. Cui Petrus dixit: «Pecunia tua sit tecum in perditione, quoniam donum Dei extimasti pecunia possideri». A quo postea eementes spiritualia dicti sunt simoniaci et vendentes dicti sunt *gieçici*, licet largo vocabulo dicantur omnes symoniaci. Unde illud Simonis est crimen si quisquis
15 spirituale vel sibi connectens emat vendatque, remittat. Et sic simonia est studiosa

cupiditas et voluntas emendi vel vendendi aliquod spirituale, ut ecclesiam, que debet conferri et dari in sponsam bonitate clerici, non pecunie. Unde dicit lex: «Qualiter quisque meretur, non quantum dare suffitiat, extimetur in collatione ecclesiarum». Et Mathei X^o: quod gratis, donante Deo, accipiunt, gratis dent. Et
20 ideo dicit Thomas de Aquino: simoniacus procurat quod Ecclesia, que est sponsa Christi, de alio grava sit quam de Sponso, que de Spiritu sancto concipere debet;
Nan 196 simonia facit quod ingravidetur de spiritu maligno, unde facit Deum || nutrire adulterinos filios et legitimos exheredare. Vocando eos rapaces, nam, et merito, quia sicut fur est qui non intrat per hostium, sic qui non vadit per rectam viam ad
25 beneficia ecclesiastica. Isti sunt vendentes Spiritum sanctum, qui in columba aparuit. Quos Deus de templo eiecit, dicens: «Domus mea domus orationis est; vos autem fecistis eam speluncham latronum».

Tr 49.5-8 Et fingit eos in foveis, ut dicit textus, ad figurandum quod tales clerici et prelati, qui deberent oculos intellectuales contemplando erigere ad celestia, infimant solum eos
30 ad terena. Unde in Iure Civili scribitur: «Clerici cognationem non habent in terra, sed in celo». Et hoc figuratur in flammis quas habent in plantis pedum, ut ostendant quomodo in infimis exarserunt. Contra quos ait Apostolus dicens: «Sapite que sursum sunt, non que sub terra. Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est», ut habetur in capitulo III° ad Colocenses. Et hec pro ista prima parte.

Tr 49.9-11 AD SECUNDAM et ultimam fingit se inter alios invenire hic spiritum domini Iohannis
42r Gaitani de Ursinis, qui dictus fuit papa Nicolaus tertius, || qui in simonia valde deliquit ut eius domum exaltaret divitiis, ut fecit ille Ieroboam, de quo Regum III°, capitulo XIII°, dicitur quod dum quisque volebat, implebat manus Ieroboan
5 et fiebat sacerdos. Et sequitur: «Propter hoc versa est domus Ieroboam». Non fatiando ut ait
Nan 197 Salmista dicens: «Beatus qui excutit manus suas ab omni munere». Anectendo || id de quo dicit de domino Benedicto de Alania, papa Bonifatio VIII° dicto et apelato, qui in persona sui pulcram dominam, id est Ecclesiam, quam accepit fatiando falli
Celestinum in renuntiando, deturpavit, in eo quod captivatus extitit et detentus
10 inductu et potentia regis *Francie* a Columpnensibus. Addendo de papa Clemente guascone et de eius creatione, nam predicat quod ita erit dictus Clemens regi Frantie mollis ut fuit ille Iason regi Antioco, de quo scribitur in capitulo secundo Machabeorum. Qui cum deberet elligi summus sacerdos in Yerusalem, dixit dicto
Antioco: «Si constitues me summum sacerdotem, annuatim dabo tibi tantum
15 thesaurum». Qui rex, ut mollis et lascivus, eum fecit. Et ex hoc recitat Augustinus quod ignis sacrificii babilonice civitatis, qui per settuaginta annos vixit sub aqua, extinctus est dicto Antioco sacerdotium ita vendente. Qui ignis pro Spiritu sancto
Tr 49.14-16 accipitur, qui simonia extinguitur. Unde *simoniacus* comparandus est Iude, qui

vendidit Christum, cum ipse vendat Spiritum sanctum, qui consubstantialis est
20 Christo.

Et sequitur tangendo quod scribit Matheus XVI°, dum dicit quod Christus, datis cla-
vibus Petro, petiit solum: «Sequere me». Item quod scribitur in Actibus Apposto-
lorum, capitulo primo, quod data sorte inter Mathiam et Bersabam de apostolatu
Nan 198 obtinendo per Iudam perditio, apostoli || nil petierunt, etc. Item quod scribit Evange-
25 lista in Apocalypsi, capitulo XVII°, dicens: «Locutus est mecum angelus, dicens:
“Veni et ostendam tibi dampnationem meretricis magne que sedet super aquas
multas, cum qua fornicati sunt reges terre, sedens super bestiam habentem capita VII et
cornua decem”». Meretrix, scilicet gubernatio Ecclesie est; bestia, corpus Ecclesie est; VII capita,
VII virtutes seu septem dona Spiritus sancti; X cornua, X precepta legis mosaice, que scribuntur
30 Exodo, capitulo XX°, scilicet: «Non habebis deos alienos... Non faties tibi idolum... Non
assumes nomen domini Dei tui in vanum... *Diem Sabati santifices*... Honora patrem et matrem
tuam... Non occides. Non mecaberis. Non furtum faties. Non loqueris contra proximum tuum
falsum testimonium. Non concupisces rem prosimi tui». A quibus cornibus donec pastor
42v Ecclesie habuit argumentum, id est normam et modum gubernandi, placuit ei virtus, || et
35 maxime ab ultimo supradicto precepto. Nam, postquam concupivit aliena, id est
Tr 49.18-20 temporalia, ivit prout vadit. Item ab illo «Non faties tibi *sculptile*», hodie qualiter
respiciatur per eum pecunia, Deus *scit*. Unde Inocentius quartus: «Diligendo
pecuniam vix evitatur ydolatia, nam “ibi est thesaurus tuus, ubi cor tuum”». Ad
Nan 199 quod facit *Osee* propheta dicens || in capitulo VIII°: «Ipsi regnaverunt, et non ex
40 me; principes extiterunt, et non cognovi: argento suo et auro suo fecerunt ydola». Et
Abacuc, capitulo V^o, ait: «Sutterant sacerdotes aurum et argentum; dant autem
et ex ipsis prostitutis, et meretrices honerantur; et iterum, cum receperint illud ab
eis, ornant deos suos». Et Appostolus ad Effessios V^o ait: «Avaritia est ydolorum
servitus». Est enim ydolatia cultus debitus Deo creatori exhibitus creature. Et
45 Thomas ait: «*Symoniacus* Deum ydolatiam facit offerens aurum ydolo avaritie». Ad
quod etiam ait Gregorius in Decretis: «Cum omnis avaritia ydolorum sit ser-
vitus, quisquis hanc, maxime in dandis eclesiasticis honoribus, non precavet, in-
fidellitatis perdicioni subicitur». Et ex hoc quod dicit, quod ydolatricie unum et ipsi
centum orant, etc., est consideratis diversis donis et muneribus ad que intendunt.
50 Et ad hoc ait Psalmista: «Simulacra gentium argentum et aurum», etc. Per que
manifesta sunt que hic tanguntur contra simoniacos prelatos, qui deberent sequi Evange-
lium, ut Mathei X^o ibi: «Gratis accepistis et gratis date». Item facit quod dicitur
Exodo VIII°, ubi Deus ad Moysem ait: «Provide de omni plebe viros potentes et
timentes Deum, in quibus sit veritas et qui oderint avaritiam», que mundum
55 contristat, ut hic dicitur in prelatiis. Dicendo quod fuit ausus contra Karulum cum
Nan 200 prefatis divitiis dictus Nicolaus papa in requirendo parentelam cum eo contrahere ||

cum aliquo de domo sua. Et quia renuit dictus Karolus de Apulea, dictus papa dedit causam rebellionem, seu consensit, Sicilie et Apulie. Et hec pro isto capitulo.

Nan 201 Capitulum XX Inferni

«Di nova pena mi conven far versi». Divide hoc capitulum in duas partes. In prima tractat de pena quarte bulgie, et hoc usque ibi: «Poscia che 'l padre suo di vita uscio». Ibi secunda, ubi nominat certos, describendo originem civitatis mantuane, et hoc usque in finem capituli.

Tr 50.1-5 AD PRIMAM igitur fingit se invenire umbras divinatorum ita revolutas ut dicit. Hoc enim

43r figurat quod nos homines, qui ad preterita et presentia || solum possumus et debemus habere vultum intellectus, si <volumus> etiam ad futura ipsum habere, volumus nos ultra formam et esse nostrum naturale extendere, sic merito obliquamur, cum sit solum Dei futura

Nan 202 5 prescire, et qui in sua con||templatione etiam angelos illa prescire facit. Ad quod

ait Ysaia dicens: «Priora et novissima nuntiate michi, et dicam quod dii estis». Et Lucanus in tertio ait ibi: «Sortisque deorum / ignarum mortale genus»; et alibi: «Sortilegis egeant dubii, semperque futuris». Et in primo Regum, capitulo XVI°, dicitur: «Non enim videt homo nisi ea que parent; Dominus autem intuetur cor». Et

10 loquitur ita contra astrologos sicut contra ariolos, sortilegos et divinatores secundum Augustinum, ut in V^o De civitate Dei ait et in VII°, ubi dicit quod, etsi astrologi interdum vera predicant, fit instinctu spirituum non bonorum, quorum cura est has falsas et noxias oppiniones de astralibus factis inserere humanis mentibus atque firmare. Et alibi dicit: «Et hec est veritas magicarum artium ex traditione malorum

15 angelorum». Et in Levitico XI° dicitur: «Ne declinetis ad magos, nec ab ariolis aliquid scisitemini». Et in Deuteronomio XVII° dicitur: «Ne sis maleficus nec incantator, nec fitones consulas nec divinos, nec queras a mortuis veritatem». Et si

Nan 203 quando tales dicant ve||rum, dicit Augustinus quod est de permissione Dei, ut probet

qualem fidem habeamus in eo. Unde in Deuteronomio XXIII° dicitur: «Si surexerit
20 in medio tui profeta, et sompnium vidisse se dicat, et predixerit aliquid et evenerit, et dixerit: “Eamus et colamus deos alienos”, non audias eum, quia tentat vos Deus ut sciat an dilligatis eum vel non». Item, quando a casu vera etiam dicunt.

Tr 50.6-13 Cuius divinandi actus multi sunt modi. Nam quidam volunt prescire igne, et

tunc dicitur talis divinatio «pyromantia», a «pir», quod est ‘ignis’, et «mantia»,
25 ‘divinatio’, de qua dicitur infra in capitulo XXVI° per Lucanum, et ibi vide. Quidam aere, et illa divinatio dicitur «arimantia», contra quos Salamon ait: «Qui oservat ventos non seminat, et qui considerat nubes nunquam metet». Que autem fit aqua dicitur «ydromantia». Que terra fit dicitur «geomantia». Que per ventilocos, qui dicuntur

«fitones», dicitur «fitonia», sic dicta a Ficio Appoline. Que a mortuis fit dicitur
Nan 204 30 «nigromantia». Que volatu et garrulatu avium dicitur || «augurium». Que fit sorte
dicitur «sortilegium».

43v Set contra istud ultimum videtur obstare et posse opponi, scilicet quod sors non sit || peccatum
Tr 50.14-15 mortale ut alia superiora, tam veteri quam novo Testamento. Veteri vero, quia legimus,
Iosue VII°, quod Iosue sorte acquisivit, mandato Dei, furtum Acor, de quo scribam
35 infra in Purgatorio, capitulo vigesimo. Item Saul sorte perquisivit Nathan filium suum,
qui ante occasum solis comederat ante omnes de populo ysdraelitico contra edictum
suum, dum pugnaret contra philisteos et iurasset se interficere quemcumque ante solis occasum
comederet, et dictus Nathan mel assumpsisset, ut legitur in primo Regum, capitulo XIII°;
quem suum filium occidisset, nisi fuisset rogamen dicti populi. Item sorte Iona fecit ut in
40 mari proiceretur et a ceto comederetur, ut legitur in capitulo primo et secundo Ione. In
novo Testamento etiam habetur de Mathia et Bersaba, ut in capitulo primo Actuum
Appostolorum. Ad quod respondetur quod sortes que fiunt per magicas incantatio-
nes et ad vanitates et ad inquirenda aliqua occulta, sunt prohibite et peccatum, ut
hec; secus si fiunt necessitate aliqua et bono proposito, ut si discordia sit in elligendo
45 et cetera paria sint hinc inde, ut cum deest humanum auxilium, recurrere possumus ad
divinum, secundum Augustinum.

Tr 50.16-19 Fingendo se auctor ibi videre illum Anfiaraum, augurem sacerdotem de Gre-
Nan 205 cia, qui quidem, presciendo se debere mori in exercitu parato per Adrastrum regem ar||givorum
ad petitionem Polinices, se occultavit. Sed egendo ipse Polinices ipso Anfiarao, secundum res-
50 ponsa habita donari fecit Eurifili eius uxori *iocale* condam Iocaste, unde postea docuit ipsum re-
periri. Quem ire oportuit tandem in dictum exercitum et ibi, dum semel deos thebanorum verbis
deluderet, assortus fuit a scissura terre. Ex quo Almeon eius filius dictam Eurifilem interfecit eius
matrem. Unde Virgilius ait: «His Fedram Prochrinque locis mestamque *Eurifilem* / crudelis nati
monstrantem vulnera cernit». Secundo nominat ibi et fingit Tiresiam, alium magnum
55 augurem et vatem grecum de Thebis. Qui dum iret semel per quedam nemora, ut
fabuliçant poete, invenit duos serpentes invicem commiscentes, quos cum baculo
percussit et divisit, unde femina dictus Tiresia est effectus et femina per VII annos
stetit; inde rediit ibidem et eosdem serpentes repercussit et vir est effectus. Et quia
semel, dum inter Iovem et Iunonem eius uxorem esset altercatio qui plus delectamen
44r 60 haberet in coytu, masculus an femina, || dictum Tiresiam in hoc fecerunt iudicem,
quia habuerat utrumque sexum. Qui iudicavit quod ubi masculus habebat quinque
untias dellectaminis in coytu, mulier habebat novem. Unde Iuno ipsum cecavit;
Nan 206 Iupiter vero, hoc viso, contulit ei prescientiam futurorum. Unde Ovidius in III°: ||
«Cum Iunone iocos et: “Maior vestra profecto est / quam que contigit maribus”, dixisse,
65 “*voluptas*”. / Illa negat. Placuit que sit sententia docti / querere Tiresie: Venus *huic* erat utraque
nota. / Nam duo magnorum viridi *coeuntia* silve / corpora serpentum baculi violaverat ictu /

deque viro factus mirabile femina septem / egerat autumpnos», etc. Et subdit de dono colato per Iovem: «Scire futura dedit penamque levavit honore». Alegorice Tiresia pro tempore sumitur, nam tempus a principio est masculinum, ut ver, et generativum; inde femininum, ut extas, pariens; 70 iterato fit *masculinum*, ut autumpnus, et femininum, ut *yems*. Duo serpentes terra et aqua, id est humidum et sicum; virga, fervor solis, qui facit tempus de masculino femininum. Tertio fingit ibi Arrontam, tuscum augurem, de quo Lucanus: «Hec propter placuit tuscos de more vetusto / accersiri vates. Quorum qui maximus evo / Arrons incoluit deserte menia Luce». Qui multa pronosticatus est de bello civili inter Cesarem et Pompeium. Item fingit 75 Mantos ibi esse, filiam dicti Tiresie. Qua nominata devenit ad transgressionem dicendi de origine Mantue. Et hec pro ista prima parte.

Tr 50.20-21 AD SECUNDAM et ultimam est animadvertendum quod, postquam Etheocles et Polinices
 Nan 207 reges Thebarum et fratres se per duelum occiderunt et || exercitus regis Adrasti recessisset a Thebis, quidam civis thebanus audax et superbus nomine Creon dicte civitatis Thebarum dominium occupavit et infinitas tyrannides et crudelitates
 5 exercebat. Unde quedam proba domina nomine Evagne et uxor Capanei ivit Athenas, et tantum suasit ac tractavit cum Theseo duce Athenarum quod dictus Theseus cum manu potenti et armata invasit civitatem Thebarum et eam cepit et dictum Creontem occidit, et exinde tributum civitas Thebarum reddidit civitati Athenarum; ob cuius dolorem et verecundiam multi thebani recesserunt, facta serva, ut dixi, eorum civitate, in
 10 qua colebatur Bacus. Inter quos recedentes Mantos filia Thiresie supradicti fuit, que diu erando per mundum venit ad locum ubi est hodie Mantua et ibi reduxit gentes circumstantes, et accepit virum de Tuscia et ex eo habuit filium nomine Oenum,
 44v de quo filio et loco || et Mantos scribit Virgilius dum dicit de hiis qui in subsidium Enee iverunt, sic: «Ille etiam patriis agmen ciet Oenus ab horis, / fatidice Mantos et Tusci fillius
 15 *amnis*, / qui muros *matrisque* dedit tibi, Mantua, nomen, / Mantua dives *avis*, sed non genus omnibus unum: / gens illi triplex, populi sub gente quaterni... / *hinc* quoque quingentos in se *Mezentius* armat, / quos patre Benaco *velatus* arundine glaucha / Mincius infeste ducebat in equora
 Nan 208 pinu». Et ex hoc vide quod auctor dicit de Benaco, Men||cio et populata gente mantuana, antequam domus comitum de Casalodi decepta esset a domino Pinamonte de Bonacolsis.

Tr 50.22 20 Inde nominat illos duos augures grecorum et troyanorum, scilicet Chalcantam et Eurifilum. Qui dum greci exercitum ducerent contra troyanos et applicarent in Traciam et invaderent per vim quamdam terram ubi dominabatur Thelafus fillius Herculis et ibi multi greci mortui essent per dictum Thelafum et eius gentem, demumque Achilles eum devicisset et letaliter vulnerasset, et demum, cognita amicitia, dictus Thelafus suasit dictis grecis ne tunc ulterius
 25 accederent contra troyanos, cum tempus eis obstaret; unde dicti greci redierunt ad terram Aulide, que est iuxta locum quem dicimus Negropontem, et ibi existentes miserunt Eurifilum predictum ad oraculum Apolinis. Unde ait ad hoc Virgilius in persona grecorum: «Suspensi Eurifilum

scitantem oracula Febi / mittimus hisque adictis hec tristia dicta reportat:... / Hic itacus vatem
 magno Calcanta tumultum», etc. Ditis vero storicus dicit quod Calcas ad Appolinem missus fuit
 30 per troyanos et Achilles per grecos, et ab eo presciendo grecos debere obtinere, noluit
 redire ad troyanos et venit ad grecos et hic nuntiavit et *reduxit* per augurium eos ad dictam terram
 Nan 209 Aulidem. Ad quod Ovidius: «*Aulide* te fama est et vento retinente morari». || Dicendo
 quomodo ipse et Achilles in consillio hoc refferunt, achivi gaudent, Calcantem secum recipiunt,
 clasem solvunt et, cum eos tempestates retinent, Calcas ex *augurio* respondit ut revertantur in
 35 Aulidem. Profecti veniunt et, ibi Pollisena sacrificata Dyane, prospere versus Troyam profici-
 Tr 50.23-24 scuntur. Michael Scottus, quem nominat augur magnus, qui fuit tempore Federici
 secundi. Guido Bonati de *Forlivio*. Asdente credo quidam parmensis.

Demum suadet Virgilius auctori ad iter festinandum per illa verba, cum luna sit in coniuntione
 45r utriusque || emisperii, id est in fine huius nostri celi aparentis nobis, et sic per unam noctem iam
 Tr 50.25 40 fuerunt in inferno. Loquendo de Caym et de spinis ut loquuntur pueri dicentes Caym
 cum spinis ardentibus esse in luna. Sibilis, civitas in extremo Yspanie. Utendo latino
 poetico et Boetii maxime ibi dum dicit: «Vel cur Experias sydus in undas / casurum rutilo surgat
 ab ortu». Et hec suffitiant.

45v Nan 214 Capitulum XXIII Inferni

«Taciti, soli, sença compagna». Absque divisione continuando hoc capitulum ad proxime dicta
 dicit auctor, ut in testu patet, quomodo discessit ab illis demonibus, id est a consideratione
 motuum barateriorum. Et quod dicit, quod eius capilli inreperunt, utitur illo colore naturali quo et
 Virgilius in persona Enee requirentis Creusam eius uxorem de nocte <iam mortuam> in excidio
 5 Troye, dicens: «Infelix simulacrum atque ipsius umbra Creuse / visa michi ante oculos et nota
 maior ymago. / Ostupui steterantque come et vox faucibus exit».

Tr 48.1-5 Inde prosequitur sua consueta speculatione tractare de sexta specie fraudis, scilicet de ypo-
 Nan 215 cresia, que dicitur etiam esse triplex, scilicet ut cum || quis coram hominibus
 simulat se Deo obedire et in occulto non timet ipsum offendere; item cum quis in
 10 aperto bona facit ut santus reputetur; item cum quis dimittit minorem ypocrisiam
 ut maiorem fatiat, ut cum quis queratur an ieiunet et respondit: «Deus *scit*», ut
 dicatur: «Ypocrita non est». Et dicitur ypocrisia occulti vitii virtutum simulatio
 calida paliatio, dicta ab «epi», quod est ‘supra’, et «crisis», ‘aurum’. Quare
 vide quare auctor eos ita fingat chopertos ambulare. Unde in Deuteronomio dici-
 15 tur: «Non induetis vestem que ex lino et lana contexta est»; dicit glosa: «Per lino
 cogitationes superbe clause sunt; per lanam, que alba est, opera extra lucentia». Et
 ideo claustrales lino non induunt ad carnem. Ad hoc facit quod legitur Paulum
 46r dixisse principi sacerdotum dum coram eo flagelaret || se: «Percutiat te Deus, paries

dealbate». Nam sicut paries dealbatus intus est lucens, ita et ypocrita, qui se extra
20 religiosum pingit et intus est criminosus. Et Iob: «Sub illo erunt radii solis, et ster-
net sibi aurum quasi lutum». Unde Matheus in VII°: «Attendite a falsis profetis
qui veniunt in vestimentis ovium, intrinsecus vero sunt lupi rapaces». Comparando
eas vestes ad illas Federici ut ad paleas respective; consuevit enim imperator
Federicus facere indui reos in crimine repertos lexe maiestatis vestes plumbeas
Nan 216 25 super vase ad || ignem, et sic corpus cum plumbo fundebatur.

Tr 48.7-9 Fingendo se invenire ibi in sexta bulgia dominum Chatelanum de Chatelanis
et dominum Lodoringum de Carbonensibus de Bononia, ambos fratres gaudentes,
qui electi fuerunt per florentinos in suos potestates in M^oCCLXVI^o ut regerent eos in
pace, eo quia unus erat de parte guelfa, alter ghibelina. Qui ita egerunt quod Uberti
30 cum suis sequacibus expulsi fuerunt, et eorum domus existentes in contrata dicta Gardingo
in Florentia ruine dari facte sunt. Item fingit ibi se invenire Cayfas, de quo ait Iohannes
in XI°: «Collegerunt pontifices et farisei concilium, in quo Cayfas, qui illo anno pontifex erat,
ait: “Vos nescitis quicquam, nec cogitatis quia expedit ut unus homo moriatur pro populo,
et non tota gens pereat”». Dicendo quod ita ibi est Anna eius socer cum omnibus
35 de dicto concilio. Et quia eorum ypocrisia preponderavit omnibus aliis ypocrisiis,
ideo fingit eos crucifissos ab omnibus illis ypocritis subpeditari. Et quod dicit,
quod Virgilius super ipso Cayfa ita fuit admiratus, significare vult quod iudicium
sue rationis admiratur super tali sua propetia, et per consequens quomodo non
cognovit quid fecit. Subdendo de mendatio dyaboli, ad quod ait Iohannes VIII°
40 ibi: «Ipse est mendax», scilicet diabolus, «et pater eius». Et hec suffitiant.

48v Nan 227 Capitulum XXVI Inferni

«Godi, Fiorença, poi che sei sì grande». Dividitur hic cantus in duas partes. In prima prohemiçat
ad precedentia, et hoc usque ibi: «Noi ce partimo, e su per le scalee». Ibi secunda et ultima, ubi
tractat de octava bulgia et eius pena, et hoc usque in finem.

Tr 44.38-40 AD PRIMAM igitur auctor yronice de Florentia sic loquitur ut dicit, scilicet quod
gaudere debet, etc., nam yronia est figura cum quid per derisionem, id est per contrarium,
dicitur. Dicendo si circa mane sompniatur verum («si», id est quia sompniatur,
Ovidio dicente in Epistolis ibi: «Namque sub aurora, iam dormitante lucerna, /
Nan 228 5 sompnia quo cerni tempore vera solent»), || sentiet de eo quod terra Prati (sibi vicina per
X miliaria), nedum alie, ei agurant. Et forte iam evenit, attentis conflictibus, obsidionibus,
aluvionibus et similibus sinistris que a tali tempore citra passa est; et utinam cessaverint
peccata ibi, propter que talia sunt.

Modo, quia hic et alibi iste auctor tangit de sompniis, instemus aliquantulum circa talia. Quod
10 sompna nichil sint testatur Salomon in Ecclesiastico XXXIII° dicens: «Sompna extolunt
imprudentes et multos errare fecerunt». Et alibi: «Ubi multa sompna, ibi plurime vanitates». Et
49r illud Catonis: «Sompna ne cures», etc. Item e contra, quod sint aliquid videtur || attestari sacra
Scriptura in Genesi, capitulo LI°, ubi de sompno faraonis interpretato a Iosep dicitur. Item de
sompno facto per Nabucodonosor, ut in Daniele in primo. Item in Mateo, capitulo secundo, ibi
15 aparuit angelus in sompniis Iosep. Item Valerius, in primo, dicit uxorem Cesaris mortem eius in
sompno previdisse. Item similiter Alexandrum in sompno previdisse Cassandrum eum occisurum
cum multis aliis. Quid ergo dicemus?

Dicitur quidem secundum Augustinum in libro De spiritu et anima quod quinque sunt genera
visionum, scilicet oraculum, visio, sompnum, insompnum et fantasma. Oraculum est quando
20 alicui sancte persone Deus vel angelus aparet vel cum voluntas Dei per hominem nuntiatur, ut
Nan 229 dicitur in Daniele quod Baltasar vidit digitos corporaliter scribentes «mane, tachel, || fares», id est
mortem eius et regni sui; et fit ut fiat vel evitetur aliquid, ut in Iosep, Mathei secundo. Visio est
cum id quod quis videt, eo modo quod ei aparet evenit, ut in Adrasto rege sompniante duas suas
filias esse raptas, ab uno leone unam et ab uno apro aliam, et in mane vidit Polinicum et Tideum
25 bellantes cum indumentis pelium dictorum animalium, et eis postea contulit in coniuges eas, ut
ait Statius, Thebaydos. Sompnum est figuris tectum, et absque interpretatione intelligi non
potest, et ut dicit Gregorius in suo dialogo: «Sompnum multiplex evenit: interdum propter
ventris plenitudinem et vacuitatem et capitis exinanitionem, et hec non sunt attendenda; interdum
propter illusionem demonum». Unde Iob VII° ait: «Terrebus me per sompna». Nam dyabolus
30 cupidus hominibus prospera, timidus adversa per sompna ingerit ut magis eos afficiat, ut ipse
Gregorius ait, et ideo sanctos, quos vigillando tentare non valet, gravius per sompna dormiendo
tentat, et per hoc Christus suadebat discipulis: «Vigilate ne intretis in tentationem». Et dicit
Thomas de Aquino quod ipsum sompnum fit interdum revelatione tantum, ut in Iosep dicente
Genesi, capitulo XXXVII°, fratribus suis: «Audite sompnum quod vidi»; interdum cogitatione et
35 revelatione, ut de Nabucodonosor, cui dixit Daniel: «Sompnum tuum *et* visiones capitis tui in cu-
bili tuo *huiusmodi* sunt», quod postea, diserens Daniel a radice cogitationis, incoavit dicens: «Tu,
Nan 230 rex, in stratu tuo cepisti cogitare», etc. Et in hoc membro potest loqui auctor noster cogitando ||
49v et providendo || opera prava florentinorum, et maxime in hora matutina, dum anima nostra ab
omnibus offitiis carnis, id est a sensibus corporeis, est libera. Insonium est quando id quod
40 fatigaverat vigilantem ingerit se dormienti, ut cibi cura vel potus, et hoc diversimode: nam
collerici citrina, sanguinei rubea, flematici <alba, malenconici> nigra. Fantasma est quando quis
vix dormire incipit, et adhuc vigilare se extimat, et respicit varia. In cuius genere est «efialtes»,
que videtur gravare nos, que revera est fumositas a stomaco vel corde ascendens ad cerebrum et
ibi opprimens inde animale. Solet addi sextum genus, quod dicitur excessus mentis seu extasis,
45 ut in Paulo rapto usque ad tertium celum, et ut de Democrito legitur, qui dum semel sederet in

orto, peregre eius spiritus profectus est ad contemplationem celestium et adeo quod apertis oculis non videbat capras ibidem caules pascentes. Et hec pro hac parte.

Tr 44.1-5 AD SECUNDAM et ultimam dicit auctor quod in octava bulgia reperit animas in flammis
crutiari, ut dicitur in testu; hoc est, ita contemplando in hac sua rationabili investigatione circa
species fraudum, venit ad octavam speciem, que consistit in hiis qui consulendo et suggerendo
[Tr 44.4] calidissime, id est astute, alicui consilia prebent et tractus. De quibus ait Salamon dicens:
5 «Qui dissimulat iniurias calidissimus est». Quorum lingue sunt, ut ait David,
Nan 231 «sagipte potentis acute, cum carbonibus de||solatoriis». Et ad hoc etiam dicit lex: «Fraudis
[Tr 44.1-2] interpretatio non ex eventu dumtaxat, sed ex consilio quoque desideratur». Ideo alegorice fingit
tales passionari in igne, nam sicut ex una favilla tota civitas potest destrui incendio,
ita uno verbo et uno consilio; de quibus perpendens Iacobus in III^a sua epistola ait:
10 «Lingua modicum membrum, et magna exaltat. Ecce quantus ignis quam magnam
silvam incidit! Et lingua ignis est inflamans rotam nativitatis nostre». Nam ut
scribitur in Decretis: «Periculose se decipiunt qui existimant eos tantum homicidas
esse qui manibus homines occidunt, non potius eos per quorum consilium». Nam
et iudei Christum non manibus propriis occiderunt, sed tamen eius mors ipsis
15 imputatur, quia lingua sua occiderunt dicendo, consulendo et cridando: «Crucifige!
Crucifige!». Et ex hoc evangelia concordant, in quorum uno dicitur quod in hora
tertia mortuus est Christus, in alio in sexta, quia in hora tertia lingua, in sexta cruce
50r occisus potest dici. || Et ad hoc Psalmista ait: «Filii hominum dentes eorum arma et
sagitte, lingue eorum gladius acutus». Dicendo deinde auctor quod eius ingenium admodo
20 plus refrenabit, hiis consideratis et visis, et audito etiam Psalmista dicente: «Appone ori meo
custodiam, et hostium circumstantiis labiis meis». Et esto quod dictus ignis infernalis spi-
ritualiter et alegorice pro ipso calore et astutia consulendi sumi possit, tamen pro
corporali igne infernali tolli et intelligi potest. Nam dicit Augustinus in XXI° De
Nan 232 civitate Dei: «Geenna infernalis corporeus ignis erit, et cru||tiabit corpora dampnatorum et
25 demonum». Fatiendo deinde comparationem lucciolarum, quam per te vide. Item ad currum Elie
dicitur in quarto Regum quod dum Elias profeta senuisset, Deus revelavit ei quod volebat
transferre ipsum ad paradisum deliciarum tali die, et quod iret trans Iordanem; quo facto, dictus
Elias raptus fuit a curru igneo et ellevatus ad celum. Tunc Eliseus eius discipulus respiciens, qui
etiam veteranus erat, nil videbat nisi ignem, et recepto ibi spiritu profetie, remeabat ad terram
30 Bethalem. Contra quem Eliseum certi pueri impropertantes et nugantes de eo clamabant: «Ascen-
de, calve! Ascende, calve!»; qui tunc eos maledixit, et statim duo ursi egressi sunt de saltu et
quadraginta duos de dictis pueris consumpserunt.

Tr 44.6-11 Inde nominat illos duos astutissimos grecos, scilicet Ullixem regem Yticie et
Veratie et Dyomedem regem Calidonie, ibique eos simul fingendo in una flama
35 bifurcata comburi sotiatis ut vivendo sotiati talia consilia astuta et simul malitiosa

opera exercebant. Comparando illam flamam rogo pire in qua Teocles et Polinices fratres et filii Edipi, regis thebanorum filii Lay, qui discordes preliati ad invicem mortui sunt et positi in rogo more antico, et tunc divisa est flama in duas partes. Unde Statius de hoc ait: «Ecce iterum fratres: primos ut contigit artus / ignis edax, tremuere
 40 rogi et novus advena busto / pellitur, *exundant* diverso vertice flame». Et Lucanus, describens
 Nan 233 prodigia Rome, ait: || «Latravere canes. Vestali raptus ab ara / ignis et hostendens confectas
 flama latinas / scinditur in partes geminoque cacumine surgit, / thebanos imitata rogos». Fatiendo loqui Virgilium auctor et dicere aliqua de operibus eorum et quare ita crutientur. Et incepit dicere astutiam et malitiam eorum tractatam circa equum eneum fabricatum per Epeum
 45 fabrum (testante Virgilio ibi: «Est Menelaus et ipse doli fabricator Epeus»), in quo equo
 50v asconsi erant || quingenti greci. Dares vero et Dites, ystorici magni grecorum et troyanorum, dicunt fuisse hoc quod greci introierunt inductu et prodictione Enee et Anthenoris per portam Troye ubi erat signum equi. Nam scribunt quod Pollidamas filius Antenoridis de nocte ibat ad grecos et redibat in prodictione troyanorum.

50 Item ibi plorant predicti Ullixes et Diomedes tractatum et fraudulentam astutiam et artem quam invenerunt in reperiendo Achillem transmissum et absconsum inter filias septem regis Licomedis in Schiro in forma muliebri, ex eo quod fatatum erat eum debere mori in exercitu Troye et obsidione. Ideo mater eius domina Thetis eum ita misit, et Ullixes et Dyomedes ibi euntes, imaginative oblatis donis dictis
 55 filiabus dicti regis spectantibus ad feminas et spectantibus ad mares, Achilles accepit virile donum, per quod cognitus est. Verum cum iam ingravidasset
 Nan 234 maiorem dictarum sororum, nomine Deydamiam, eam ibi accepit in uxorem et || inde recessit, et ultimo mortuus per Paridem extitit. Et hoc est quod dicit quod adhuc dolet dicta Deydamia de Achille propter dictum Ullixem et Diomedem. De quo Statius in suo
 60 Achileidos ait plene.

Item de palladio dicit. Palladium enim erat ydolum consecratum Paladi quod troyani dicebant lapsum de celo, cui templum Palladis fecerunt, et in eo erat scriptum quod Troya non poterat capi nisi *aufferretur* dicta ymago. Ideo custodire valde fiebat per troyanos, nec licebat videri nisi a sacerdotissa Palladis. Unde Lucanus:
 65 «Troyanam cui fas soli vidisse», etc. Et tractatu horum Ullixis et Dyomedis, custodibus *interemptis*, ablatum est. Unde Virgilius ait: «Omnis spes dampnaum et cepti fiducia belli / Palladis auxiliis semper stetit. Impius ex quo / Dyomedes et enim scelerumque inventor Ullixes, / fatale aggressi sacrato avelere templo / palladium cassis summe custodibus actis».

Tr 44.12-20 Et licet Ditis et Ovidius De tristibus scribant Ullixem mortuum et incognite
 70 sagittatum per Telagonum eius filium naturalem, quem habuit de Circe infrascripta, tamen iste auctor fingit eum esse mortuum per hunc modum quem fingit nunc eius umbram recitare, motus ex illo quod dicit Oratius Omerus de eo, sic: «Dic michi, Musa, virum capte post tempora Troye / qui mores hominum multorum vidit et urbes».

Dicendo quod postquam discessit a Circe, etc. Circes, prout recitant auctores, fuit quedam
 75 domina || pulcherrima, morans in insula quadam iuxta Gaetam, ita nominatam ab
 51r Enea propter eius nutricem nominatam Gaetam, ut ait Virgilius in VII° ubi incipit: ||
 «Tu quoque lictoribus nostris, eneia nutrix, / eternam moriens famam, Caieta, dedisti; / et nunc
 servat honos sedem tuus, ossaque nomen». Et subdit: «Proxima Circee raduntur lictora terre». Et
 homines ibi venientes suis poculis et carminibus in diversas feras et bestias
 80 convertebat, ut fecit de sotiis ipsius Ullixis. Unde Virgilius, describens de eo loco, dicit
 Eneam audisse ibi vicinus hec, dicens: «Hinc exaudiri gemitus ireque leonum / vincla recusatum
 et sera sub nocte rudentum, / setigerique sues atque in *pressepibus* ursi / sevre ac forme
 magnorum ullulare luporum, / quos hominum ex fatie dea seva potentibus erbis / induerat Circe
 in vultus ac terga ferarum». Et Boetius: «Vela Naritii», id est Ullixis, «ducis / et vagas pelago
 85 rates / Euris apulit insule, / pulcra qua residens dea / Solis addita semine / miscet hospitibus
 236 novis / facta carmina pocula». || Et Ovidius: «Sole sata Circes variarum monstra ferarum... / in
 Circes hodium sotiis spoliavit Ullixem». Et quare dicatur filia Solis dixi supra in capitulo XII°.
 Item etiam Augustinus ad hoc ait in XVIII° De civitate Dei Varonem dicere istam
 Circem sotos dicti Ullixis mutasse in bestias. Sed an fuerit fictio vel veritas,
 90 nescio. Tamen per locum a simili posset verificari ex hoc quod dictus Varron, ut ait ipse
 Augustinus, dicit quod certi arcadi, sorte inducti, transnatabant quoddam stagnum
 et ibi in lupos convertebantur et cum aliis feris ibi vivebant, et si carnem humanam
 infra VIII annos minime comedebant, eodem revocato stagno homines refitiebantur.
 Item dicit quod etiam in Ytalia fuerunt mulieres quedam adeo magice quod
 95 viatores in iumenta convertebant. Ysidorus dicit hanc Circem famosissimam
 dominam fuisse.

Modo recitat hoc Ullixes, forte occultando aliam mortem suam supradictam, quod discedens
 ab ista Circe vidit utrumque litus, scilicet maris Oceani et Leonis seu Mediteranei: a
 Tripoli de Barbaria per totam Siriam in Settam; item per Sciciliam, per Corsicam et
 100 Sardineam ac Maiolicam, usque in Spaneam ad Sibiliam et ad terras Morochoi et
 regis Garbi. Et procedendo venit ad Gades, insulas silvestres ultra Yspaniam in
 237 occidentem, a quibus mare illud dicitur Gadiganum, ubi primo ab Oceano mari
 51v limen aperitur, <in> fine Batice provincie, dirimentes Europam ab Affrica, divise || a terra
 continenti CXX passibus secundum Ysidorum Etimologiis, ac etiam ibi posuit Hercules
 105 columpnas significantes ibi esse finem quarte habitabilis. Et hoc secundum
 Senecam in Tragediis, qui ait: «Terra gadum deficit», etc. Dicendo quomodo ora-
 vit ad sotos quatenus ire et procedere cum eo deberent causa experientie. Unde
 scribitur per quemdam auctorem ad idem: «Interdum expedit patriam negligere
 ut sapientiam quis possit acquirere. Ullixes Itacus, nisi hoc fecisset, in laboribus
 110 propriis latuisset, cuius sapientiam hic maximi Homeri carmen nobile aseruit,
 quod multas civitates et populos circuevit. Dum illi sunt prudentiores habiti semper

qui multorum hominum sunt conversacionibus eruditi, nam natura humana, sicut duris laboribus instruitur, ita per otia torpentia fatuatur». Et quod dicit, quod sequantur eum post solem sine gente, id est ad partem illam que sub nobis est, ubi
 115 nulla est gens. Unde Augustinus in XVI° De civitate Dei dicit: «Nimis absurdum est ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani immensitate traietta, navigare ac pervenire potuisse, ut etiam illic ex illo uno homine primo genus institueretur humanum». Dicendo quod nec dulcedo filii sui nomine Telamaci, nec pietas patris nomine Lahertis, nec amor Penelope uxoris eius potuit ab hoc eum
Nan 238 120 retinere. Et hoc nota, quod magis filio, inde patri, || postea uxori inclinamur ad amorem. Ad hoc Virgilius in persona Enee fugientis excidium Troye ait: «Eripis, ut mediis hostem in penetralibus utque / Ascanium patremque meum iuxtaque Creusam». Unde Ovidius in persona Penelope ait: «Tres sumus imbelles numero, sine viribus uxor / Lahertesque senex Thelamacusque puer». Alia per te vide.

Nan 239 Capitulum XXVII Inferni

«Già era dritta in sù la fiama e queta». In hoc capitulo continuat se auctor ad precedentia, fingendo se etiam invenire comitem Guidonem de Montefeltro in quadam alia flama de qua
Tr 44.23-24 similitudinarie sua verba exhibant <prout fatiebant> de bove siculo. Scribit Valerius, et Orosius,
Tr 44.21-22 quod quidam nomine Perillus, crudelis artifex, fabricavit quendam bovem eneam ita
 5 artificiatum quod si homo esset in eo et clamaret, non videbatur clamatus et cridatus eius humanus, sed bovinus mugitus. Et presentavit cuidam domino et
 52r tyranno Scicilie, nomine Falleris, crudellissimo || dictus faber dictum bovem ad hunc finem ne ipse Faleris, dum ibi faceret poni aliquem hominem ad mortem moveretur ad pietatem aliquam propter cridatum humanum. Qui dictus tyrannus
 10 poni primo in eo fecit hunc eius fabrum, et circa ipsum ignem, et sic primo cum ||
Nan 240 ploratu illius mugivit, etc. Et merito, iuxta illud Ovidii: «Non est lex equior ulla / quam necis artifices arte perire sua». Et petit ut in testu dicitur et auctor respondit de Romandiola, et primo de Ravenna et Cervia; deinde de Forlivio, contra quam civitatem papa Martinus quartus, natione francigena, misit dominum Iohannem de Appia comitem Romandiole in M^o CCLXXXII^o cum multis francigenis, et ibi per forlivienses fuerunt devicti et occisi. Branche virides sunt armatura illorum de Ordelauffis, qui portant medium leonem viridem. Item dicit quod Malateste, qui de Veruchio fuerunt, tenent Ariminum, qui de Montagna de Parcatis, carcerato per eos, fecerunt malam gubernationem, eo quod ipsum ibi occiderunt. Civitas Lamoni fluminis, Faventia; Santerni fluminis, Ymola,
 20 denominando eas civitates a dictis fluminibus, rectas tunc per Maghinardum de Susinana, cuius

armatura erat leo aq̄urus in albo; qui in Tuscia guelfus, in Romandiola ghibelinus reputabatur. Civitas Sapii, Cesena.

Tr 44.23-24 Dicendo quomodo fuit homo dictus comes ab armis, inde fuit frater minor. Et si dicatur quare non nominat se comitem, est ex eo quod, clerico facto, ut dicitur in Decretis, comes
25 non dicitur amplius comes. Dicendo quod princeps novorum fariseorum: hoc est Bonifatius papa, qui princeps clericorum ypocritarum ut plurimum erat, loquendo similitudinarie, non vere. Erat
Nan 241 enim inter ysdraeticos triplex ordo religiosorum clericorum, scilicet: seducentium, negantium resurrectionem; yseorum, et isti sunt iudaicam fidem servantes, et etiam fariseorum, legem stricte servantium et ypocritarum. Unde Matheus ait: «Ve vobis, farisei, qui decimatis mentam et anetum
30 et cimemum, et dimittitis ea que graviora sunt legis». Subdendo quomodo fuit requisitus a dicto papa Bonifatio, inimicando tunc illis de Collumpna, ut doceret eum capere
Tr 44.31 civitatem Penestrini, et quomodo assolvit eum. Et frustra, propter contradictionem
Tr 44.30-35 et repugnantiam culpe et venie. Nam natura respuit ut contraria queque iungantur, secundum Boetium. Et Phylosophus in nono Ethicorum ait quod homo tristari et
52v 35 gaudere simul non potest. Et Porfirius ait: «Lex contradictoria, || si una vera, altera falsa». Et Gregorius in Moralibus ait: «Neque enim simul unquam conveniunt culpa operis et inreprehensibilitas cordis», nam bonus et malus simul quis esse non potest. Et sic sillogismus demonis, de quo loquitur testus, conclusit. Non obstat dictum argumentum pape, quod celum potest, etc. Nam licet potestas et potentia
40 pape sit immensa et de ea disputare non sit fas, tamen credo quod solum possit quod dicit eius potentia. Nam vicarius est Dei omnipotentis, qui per locum a minori, secundum Augustinum, licet possit omnia, intelligi debet in hiis que sunt posse. Et ideo Deus peccare non potest, cum peccare non sit aliquid posse, ymmo est aliquid non posse. Et ideo non debuit hoc dicto comiti imperare, nec ipse obedire,
Nan 242 45 in quantum id quod papa preciperet esset peccatum et inhonestum sub spe || assolutionis. Unde in hoc dicit Alanus quod «obedientia est animi deliberantis honestas, iuste iussionis effectus». Et ideo in hiis obedire debemus prelati que iuste deliberant et iuste imperant. Sunt autem quedam sine quibus non est salus, ut adimplectiones preceptorum moralium, in quibus tenemur prelati obedire. Sunt
50 quedam in quibus non est salus, ut mortalia peccata, in quibus non tenemur obedire eis. Et ideo Gregorius: «Illi soli habent in hanc carnem potestatem ligandi et solvendi, sicut apostoli, qui illorum exempla simul cum doctrina tenent». Et Origenes ait: «Hec soli pape potestas concessa est et imitatoribus Petri. <Nam quicumque Petri> vestigia imitantur habent hanc recte ligandi et solvendi potestatem;
55 non illi qui non imitantur». Unde in Malachia legitur: «Maledicam benedictionibus vestris». Et alibi: «Ve illis qui vivificant animas que non vivunt et mortificant animas que non moriuntur». Quia igitur papa subest legi divine et contra

eam non possit seu debeat facere, et contra bonos mores et fidem, ideo hic auctor taliter loquitur. De quibus duabus clavibus vide infra in Purgatorio, capitulo nono.

Nan 243 Capitulum XXVIII Inferni

«Chi poria mai pur cum parole sciolte». In hoc capitulo auctor, prosequendo hoc suum poema
Tr 45.1 circa contemplationem fraudum, venit ad nonam speciem fraudis, scilicet *sismatis*, et allegorice
53r auctor fingendo se tales invenire ita scissos et vulneratos ut dicit testus, ut sicut alios ||
diviserunt verbo, ita et ipsi nunc dividantur plus et minus, secundum quod plus
5 et minus fuerunt in *sismate* et scandalo. Unde et ad hoc dicitur in Deuteronomio: «Se-
Tr 45.20-21 cundum mensuram delicti erit plagarum modus». Nam *sisma* dicitur a ‘*scisura*
animorum’, secundum *Ysidorum*. Et dicitur divisio a vero, et ideo vestis Christi
scissa non fuit. Et utitur auctor ibi illo modo loquendi quo et *Virgilius* in simili, de
talibus dicens: «Non, michi si lingue centum sint ora que centum, / ferrea vox,
Nan 244 10 omnes scelerum comprehendere formas, / || omnia penarum percurrere nomina
possim»; «*Deyfebum* vidit lacerum crudeliter ora, / ora manusque ambas, popula-
taque tempora raptis / auribus et truncas inhonesto vulnere nares». Et sic patet per hec
figurata locutio nostri auctoris circa hos *sismaticos*. Ad quod ait *Psalmista* dicens: «Filii
hominum dentes eorum arma et sagipte, lingue eorum gladius acutus».
Tr 45.15-19 15 Recitando inde, per viam comparisonis ad illam gentem ita ibi scissam et
vulneratam ut dicit testus, gentem *Turni* devictam per *Eneam* et *troyanos* in illa parte
Apulee que dicitur *Laurentia*, que vere fortunata dicitur quantum ad ibi vincentes. Item de
strage dicit quam *Anibal cartaginensis* de romanis fecit ibi apud *Cannas*, contratam de
qua *Titus Livius* ait: «Apud *Cannas Apulee* infellicissime pugnaverunt, et ibi pene omnes
20 romane vires remanserunt». Nam quadraginta quatuor milia romanorum remanserunt
ibi mortui et tria modia anulorum reperta sunt. Et vocat eam longam guerram, nam
XVII annos duravit, et in fine convictus extitit dictus *Anibal* in sua contrata saga-
citate et probitate *Scipionis*. De hac etiam *Lucanus* in conquestu romanorum ait: «O misere
Nan 245 sortis, quod non in *punicha* nati / tempora *Cannarum* fuimus *Trebieque* iuventus». || Apud quem
25 fluvium *Trebie* prope civitatem *Placentie* primo citra montes dictus *Anibal* devicit romanos. Inde
dicit de alia strage facta per *Robertum Guischarum*, ducem quemdam de *Norman-*
dia, qui sua probitate et animositate pro *Ecclesia Ytalia* quasi totam subiugavit,
excepta *Apulea*; cum quibus *apuliensibus* multum belavit. Inde dicit de illa strage
facta de gente regis *Manfredi* per *Karulum*, missum per *Ecclesiam* et factum regem
30 *Scilie* per *Urbanum papam* et *Apulee* de *M^oCCLXV^o* contra dictum regem *Manfre-*
53v dum, || filium naturalem imperatoris *Federici secundi*, apud contratam *Ceperani* et
Beneventi. Et ibi dum esset uterque cum gente sua paratus ad bellum, comes de

Caserta et Thomas comes de Cerra, mariti sororum dicti Manfredi, et sic cognati dicti Manfredi, cum suis sequacibus a dicto rege Manfredo recesserunt et ad dictum Karulum
35 iverunt proditorie. Propter quod dictus Manfredus alios apulienses secum ibi remanentes fecit sibi fidem prestare cum iuramento de non deserendo eum. Qui incepto bello nichilominus fugierunt, et sic fuerunt mendaces. Et relicto solo Manfredo, suadentibus ei quibusdam suis fidelibus millitibus fugam, dixit: «Malo rex mori quam vivere captivatus». Et occisus est ibi, et apud pontem Sancti Germani se-
40 pultus. Item recitat stragem Coradini et eius gentis, nepotis huius Manfredi regis et filii Coradi, devicti in Apulea etiam apud contratam Taglacoçci, ubi devictus fuit sagacitate potius quam armis. Nam dum primo vicisset dictus Coradinus in campo et rupisset
Nan 246 gentem Karuli, im||mediate cepit sparsim cum sua gente campum depredari, immemor eius quod circa talia scribit Cassiodorus, dicens: «Rex preliorum bene
45 disponitur quotiens in pace tractatur. Munitio tunc efficitur prevalida cum diutina excogitatione fuerit roborata. Omnia subita probantur incauta, et *male* constructio loci tunc queritur cum pericula formidantur. Adde quod animus ipse in audientiam non potest esse pronus, qui diversa fuerit cura sollicitus; unde mens dedita preliis non debet aliis cogitationibus occupari». Tuncque quidam baro dicti Karuli, senex inhermis, cum sua providentia
50 fecit eum recolligi cum gente aliqua <et dictum Coradinum cum gente sua> poni in conflictu et captivitate. Vocabatur enim dictus baro dominus Alardus de Usciariis, pro cuius facto fuit quod scribit Tullius De offitiis dicens: «Plus valuerunt conscilia in bello principes quam armis aliquando». Unde in Proverbiis Salamon: «Cum dispositione inicitur bellum, et erit salus ubi multa conscilia». Unde et Trogus
55 Pompeius ait: «Alexandrum, cum ad periculosum bellum exercitum elligeret, non iuvenes robustos, sed veteranos qui cum patruo patreque militaverant *elegit*».

Tr 45.4-5 Inde procedit ad nominandum certos de dictis sismaticis. Et primo nominat illum perfidum
54r **Maometum**, ita scissum plus aliis, ut figuret eius maius scisma. Dicendo || quod in sua scissura pendebat ille venter qui facit stercus, etc., et in hoc figuratur effectus putridus sue talis
Nan 247 60 operationis. Reperitur || in Cronicis quod predictus Maometus fuit de Iudea, filius cuiusdam infimi hominis nomine Adimenepoli et Septenecusse, et dum esset famulus cuiusdam mercatoris et iret cum camelis, semper ibat investigando a christianis et iudeis et discendo de testamento veteri et novo. Et semel, dum profetus esset in Arabiam et uteretur verbis iam malitiosis, eum invenit quidam monachus refuga nomine Sergius in he-
65 resi nestoriana maculatus; quidam dicunt quod fuit quidam diaconus Antiocene
Tr 45.3n Ecclesie, iacobitane sette. In Ystoria Ecclesiastica legitur fuisse quidam magnus clericus romanus nomine Nicolaus, qui, dum non habuisset a Bonifatio quarto in
Tr 45.6-14 curia romana certum honorem, ita sismaticus est effectus. Sic igitur quis horum fuerit, iste talis, videndo Maometum ita astutum, dixit: «Si faties ad sensum meum, fatiam
70 te dominum totius huius contrate, sed volo remunerari a te ultra alios». Qui ita

promisit, et pronte, ut iuuenis plenus malitia. Iste clericus Maometum suscepit in domum, et secrete et instanter quamdam iuuenem columbam assuevit comedere et capere escam in aure Maometi. Et ita assueta est quod, dum videbat Maometum in domo, volabat super humero eius et rostrum in eius aurem immittebat. Et ita dicta

75 columba assuefacta, ordinavit quamdam predicationem, et ibi dixit quod habuit in nocte in revelatione quod in illa predicatione esset quidam qui loqueretur per

Nan 248 Spiritum sanctum, et ille cui dicta columba || quam habebat in gremio iret ad aurem, ordinato primo cum Maometo quod esset ita in dicta predicatione quod collumba eum cognosceret. Et ita facto, dimissa dicta columba, ad aurem Maometi iuit. Ex

80 quo vulgus eum ut nuntium Dei reuerbatur, et factus est princeps Arabie et Persie et aliarum quamplurium provintiarum, ex hoc dando eis suas leges et precepta.

[Tr 45.3] Quem Maometum secuti sunt aliqui et christiani et iudei heretici et sismatici, inter quos fuit dictus Aly, dictus Nicolaus, Sicce et Selle, et facti sunt omnes cum eo saraceni. Frater Dolcinus, alius sismaticus, qui stabat cum certis hereticis in montaneis

85 *novarensibus*. Petrus de Medicina, homo morditor de comitatu bononiensi, 54v magnus scommitens. || Dominus Guido iudex et Angelellus de Fano, macerati, id est submersi in mari tractatu et dolo Malatestini de Malatestis de *Arimino*, qui monoculus erat, et qui misit pro eis, dicendo quod parentelam cum eis intendebat contrahere, et postea eos sic prodidit. Dicendo quod Neptunus, id est elementum aque, non vidit maius

90 scelus inter insulam Cipri in oriente et insulam Maiolicam in occidente, non per pyratas nec per gentem argolicam, id est grecam. Fogara est quedam pars et locus ventosus inter civitatem Arimini et Fani. Curius fuit quidam tribunus romanus, qui dum ipse et alii tribuni faverent Cesari, expulsus est de Roma per Lentulum et Lelium tunc consules populi romani, qui iuit *obviam* Cesari Ariminum, et ibi arrenavit

Nan 249 95 hec verba, || et dixit, ut in primo Farsalie Lucani: «Audax venali comitatur Curio lingua... / Dum trepidant nullo firmate robore partes, / tolle moras, semper nocuit differre paratis», etc. Dominus Musca, miles florentinus de Lambertis, qui in quodam consilio facto per ghibelinos de ulciscendo se de domino Bondelmonte de Bondelmontibus de dicta terra, qui accepta quadam domina de Amideis de Florentia in sponsam,

100 omnibus preparatis, ipsam ducere recusavit, et quamdam de Donatis duxit, dixit quod penitus occideretur, allegando hec verba: «Cosa fatta capo à». Dominus Beltrandus de Bornio de Guasconia de contrata Pelagorge fuit et possessor cuiusdam castri dicti Altaforte, qui dissensionem similem comisit inter regem Ricardum anglicum et Iohannem regem, dictum «regem iuuenem», eius filium, illi

Tr 45.13n 105 discordie quam fecit Achitofel inter David et Assalonem. Nam legitur in secundo Regum, capitulo XV°, quod inter alia suasit Assaloni ad hoc ut verificaretur populo quod non simulate, sed vere, cum patre risaretur quod cum omnibus concubinis David concuberet. Et demum consulendo semel quod ipse Assalon non exiret contra gentem sui patris propter

inequalitatem gentis, tamen exivit de consilio Tusay, sui militis; unde devictus extitit et dictus
110 Achitofel dolore suspendio se necavit.

Nan 250 **Capitulum XXVIII Inferni**

«La molta gente e le diverse piaghe». Auctor in hoc capitulo, facto quodam prohemio ad
cf. Tr 46.1 precedentia proxima, **incipit tractare de specie et pena decime fraudis**, que in decima bulgia
hic fingitur per eum puniri, scilicet **de falsitate**. Verum quia dicta fraus falsitatis comititur
55r principaliter || tribus modis, a quibus tribus modis et a tribus generibus infinite species et
5 qualitates falsitatis insurgunt, ideo infinitos infirmos diversis egritudinibus ibi se asserit invenire.
Nam alegorice quilibet modus falsitatis ab ardore et ansietate corrupti intellectus procedit, ut
egritudo corporalis a corrupto humore corporeo, et hec est nostra figura. Ad quod Ovidius
respiciens ait: «Fontibus et *fluviis* puteisque capacibus herent / nec sitis extinta prius est quam
Nan 251 vita bibendo». || Item et Psalmista in hoc ait: «Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum;
10 sana me, Domine, quoniam conturbata sunt ossa mea».

Nam omnis falsitas, ut dixi, comititur *altero* de tribus modis, videlicet aut re ipsa, ut
cf. Tr 46.1 **expendendo falsam monetam scienter seu dando, solvendo, exercendo quamlibet**
Tr 47.1 **rem falsam aliam**, fingendo hanc speciem falsitatis in personam infrascripte Mirre et domini
Iohannis Schichi infrascripti; aut comititur facto, ut **in fabricando falsam monetam vel**
15 **corrumpendo cum alchimia et alia falsa agendo et fatiando**, ut fecerunt infrascripti
Tr 46.1 scilicet magister Grifolinus et magister Adamus; aut falsitas comititur dicto, ut fecit
infrascriptus *Sinon* periurus et uxor faraonis. De quibus infra dicam et in singulariter
allegorico.

Comparando numerositatem tot egrotorum, ut dicit testus, illis de Egina, tangendo quod
20 fabulose recitat Ovidius in VII° dicens: «Inopiam veteres appellavere, sed ipse / Eacus Eginam
genitricis nomine dixit». Revera Eacus rex Eginie insule prope Athenas, cuius homines dicti
fuerunt Mirmigdone, pater fuit Pelei habuitque matrem nomine Eginam, cum qua Iupiter rem
habuit; propter quod Iuno eius uxor irata in Eginam civitatem misit ita magnam epidimiam ut
Nan 252 dicit testus, eo quia nomen habuit ab illa domina. Unde idem Ovidius ait: || «Dira lues populis ira
25 Iunonis inique / intulit exoxe dictas a ppelece terras». Et adeo magna fuit dicta infirmitas et
egritudo et mortalitas quod de tota illa gente Eginie non remansit nisi dictus Eacus cum filiis et
paucis aliis. Qui dum ascendisset quemdam montem et ibi oraret ad Iovem ut eum mori faceret vel
restauraret eum populum amissum in quantitate formicarum per eum ibi visarum super quadam
quercu euntium; unde idem Ovidius de hoc in persona ipsius Eaci ait: «Sacra Iovi quercus de
30 semine dodoneo: / hic nos frugilegas aspeximus agmine longo / grande honus exiguo formicas ore
55v gerentes...; / dum numerum || miror: “Totidem, pater optime”, dixi, / “tu michi da cives et inania
menia suple”». Qua oratione completa, *obdormivit* et excitatus illas formicas reperit effectas

homines, de quibus dicta civitas EGINE restituta est. Integumentum fuit quod quidam populi mirmigdones, nigri et parvi corpore, conducti fuerunt ad abitandum in dictam terram facundia et
35 elloquentia suasoria dicti Eaci.

Tr 46.2-4 Fingendo se postea invenire duos spiritus in quibus fuerat illorum qui laborant ad alchimi-
am falso fatiendam, qui die *noctuque* cum vasis fictilibus fabricant et
Nan 253 buliunt, et quanto magis procedunt magis ardent || procedere et minus acquirunt,
Sdp, f. 108va ut fatiunt grattantes scabias, qui quanto plus scalpunt et gratant, magis gratare
40 desiderant absque fine. Et ideo vide quare ut teghiis et scalpentis et grattantes scabiem eos
fingat. Nominando magistrum Grifolinum de Aritio, combustum Senis per inquisi-
torem heretice pravitatis ad instantiam episcopi dicte terre eo quod quidam nomine
Arbor de Senis, filius dicti episcopi, deceptus fuit in pecunia ab ipso, promittendo
ipsum facere scire volare, ut fecit ille Dedalus de quo dixi supra in capitulo XVII°.
45 Item nominat alchimistam nomine Capochium, florentinum, combustum
Senis. Dicendo de senensibus quod dicit testus, qui habuerunt iam adeo vanos et prodigos cives
quod fecerunt brigatam spenderetiam, in qua fuit Strica, homo de curia, et dominus Nicolaus
Bonsignoris, qui assare fatiebat pulos de prunis garofanorum. Et quod de alchimia dixi quod sit
peccatum, intellige secundum quod scribit Thomas de Aquino in secunda secunde, questione
50 quarta, capitulo primo. Et hec pro hoc capitulo.

Nan 254 Capitulum XXX Inferni

cf. Tr 47.1 «Nel tempo che Iunone era cruciata». In hoc capitulo, **prosequendo** in materiam capituli pre-
cedentis, et recitata fraude consistente in hiis qui metalla corrumpunt, que est facto, cum **in**
Tr 47.3-4 **alchimia** vel alio modo, venit ad aliam speciem falsitatis, que consistit in re. Exemplum cuius
fingit in persona Mirre, que re, id est in persona sua falsificata in alterius persona, cum
5 **patre suo nomine Cynera iacuit turpiter**; de qua Ovidius in X° ait: «Edittus hac ille est
qui si sine prole fuisset, / inter felices Cyneras potuisset haberi». Item in persona cuiusdam
militis de Chavalcantibus de Florentia, scilicet domini Iohannis Schichi, qui
Nan 255 inductu domini Simonis de Donatis de Florentia, suffocato primo quodam domi-
56r no Bosio ipsius do||mini Symonis || patruo, infirmo tamen graviter, fecit dictum
10 dominum Iohannem ingredi *lectum* dicti domini Bosii et in persona dicti domini
Bosii falso fecit ipsum dominum Iohannem condere testamentum, disponendo ut
voluit dictus dominus Symon, et sibi domino Iohanni ipse idem ut absenti legavit
quamdam equam dicti domini Bosii, que domina erat turme aliarum equarum. Et
hoc est quod dicit «pro lucrando dominam turme», etc. Fingendo tales ut manes et Furie —quod
15 idem est, licet Furie in mundo, in inferno dicantur Heumenides— ire ut Furie tebane ibant in

personam Attamantis et *Alcmene*, uxoris Anfitrionis et concubine Iovis et matris Herculis, et ut troyane *in* persona Eccube, et ad hoc narandum tangit de furiis thebanorum.

Tr 47.5-7 Primo sciendum enim est quod poete scribunt Martem cum Venere concubuisse, et ex ea habuit filiam quamdam nomine Hermione, quam Cadinus filius regis Agenoris ducis Sidonie seu
20 Fenitie duxit in uxorem postquam Thebas ipse Cadinus constituit. Ex qua domina quatuor filias habuit, scilicet Agavem, que nupsit Isoni; item Yno, que nupsit Attamanti; item Autoeom, que nupsit Uristero; item Semelem, et ista nulli nuxit, sed in concubinato Iovis mansit. Propter quam Semelem Iuno uxor Iovis insurrexit in ipsam Semelem non tantum, sed in totam eius parentelam. Unde Ovidius in III° ait: «In generis socios hodium. Subit ecce
Nan 256 25 priori / causa recens gravidamque dolet de semine magni / esse Iovis Semelem». || Nam gravida existente dicta Semele, dicta Iuno in forma cuiusdam vetule accessit ad eam et dixit quod nisi Iupiter se ei in forma sua divina ostendat, sicut facit Iunoni, non dilligit eam. Unde postea adeo blandita est Iovi dicta Semele, quod se sibi in forma divina ostendit, et ex fulgore Semela predicta effecta fuit cinis. Sed de eius corpore
30 dicta Yno eius soror extrassit puerum et nutritiv nomine Bacum. Unde ait Ovidius De fastis: «Arserat obsequio Semele Iovis: accipit Yno / te, puer, in summa sedula nutrit ope». Et in maiori ait: «Non tulit ethereos donisque iugalibus arsit. / Imperfectus adhuc infans genitricis ab alvo / eripitur... / Furtim illum primis Yno matertera cuius», etc. Integumentum: «Semelon» latine ‘terra’, cum qua Iupiter, id est elementum ignis, coniungitur *cum* ea et mediante
35 humido nascitur Bacus, id est vinum, et de eo ingravidatur. Item subdit de Attamante filio Eoli et viro dicte Yno quomodo effectus est furiosus || causa dicte sue uxoris, et
56v quia soror erat dicte Semele et quia Bacum nutrierat. Ad quod Ovidius ait: || «Protinus Eolides media furibundus in aula / clamat: “Io, comites, his retia tendite silvis! / Hic modo cum gemina visa est michi prona leena”, / utque fere sequitur vestigia coniugis amens / deque sinu ma-
40 tris ridentem et parva Learcum / brachia tendentem rapuit bis terque per auras / more rotat funde rigidoque infantia saxo / discutit hora ferox; tu denique concita mater,... / exululat sparsisque fugit male sana capillis / teque ferens nudum, Melicerta, lacertis... / seque super pontum nullo tardata timore / mittit», etc. Qui vir et uxor conversi sunt postea in saxa.

Tr 47.8 Ad id quod de Ecuba recitat, sciendum est quod fuit uxor Priami, ex quo habuit
45 Hectorem, Paridem, Deyfebum, Ellenum, *Troylum* et Polidorum; item filias has: Creusam, Cassandram et Polixenam. Quam Polixenam vidit occidi ultimo a Pirro Achileida, et Polidorum necatum per Polinestorem regem Tracie in lictore maris et derobatum. Et ex eo facta est «forsennata», id est furiosa, ut dicit, et demum a grecis extitit in Tratia lapidata. De cuius furore audi Ovidium dicentem: «Troja simul
50 Priamusque cadunt priamidia coniux / perdidit infelix hominis post omnia formam / externasque novo latratu terruit auras»; «latravit, conata loqui; locus extat ex re... / tum quoque sit homos
Nan 258 ululavit mesta per agros». ||

Tr 47.1-2 Fingendo deinde se invenire magistrum Adamum, falsarium monete auree florentine ad instantiam comitis Guidonis et Alexandrii comitum de Romena. Fingendo eum ydropicum ut
55 denotet insatiabilem sitim talium et eorum putridum affectum. Et facit nominari Sinonem, illum falsarium de quo dixi supra in capitulo XXVI°. Et equiperat periurium falso. Et iste comisit falsum verbo et dicto. Unde Virgilius ait: «Talibus insidiis periurique arte Sinonis». Item et verbo etiam falsum comisit uxor illa faraonis que accusavit Iosep filium Iacob falso de carnali attentatione, cum recusasset dictus Iosep, ut pudicus, eam cognoscere; de
60 qua vide Genesis capitulo XXXVIII°.

Fingendo ultimo moraliter quomodo Virgilius, id est ratio, eum reprehendit de eo quod iurgia et contentiones talium ita attente ascultabat. Ad quod Salamon Proverbiorum XX°: «Honor
57r est homini qui separat se a contentionibus; omnes enim stulti miscentur contumeliis». || Et Paulus ad Effesios: «Turpia colloquia bonos mores corrumpunt». Speculum Narcissi, id est fons
65 in quo speculatus fuit et de se filocaptus. Unde Ovidius: «Fons erat illimis, nitidis argenteus undis», etc. De quo dicam in capitulo III° infra in Paradiso. Et hec sufficiant.

Nan 580 Capitulum VI Paradisi

[Tr 15.27] Item sciendum est quod ex Enea remansit Ascanius et Silvius, ex quo Silvio postea descenderunt
Nan 583 Silvius Eneas Latinus Iulius, qui condidit Albam secundum Florum abbreviatorem Titi Livii; item Silvius, Egyptus, Capis, Carpentus, Tyberinus, Agrippa, Aventinus, Procax, Numitor et Amulius, de cuius filia nati sunt Romulus et Remus [...].

Tr 15.28 5 Septimus et ultimus fuit Tarquinius Superbus, cuius filius Sextus, ut ait Titulivius in primo
Nan 584 et Valerius in quinto, Lucretiam vi oppressit et strupavit. Quo facto advocavit Lucretia dicta patrem suum nomine Tricipitinum et virum suum nomine Collatinum, dicendo eis factum et quod eius mors non esset inulta, dicens: «Nam si peccato me absolvo, supplicio non libero, et ne ulla mulier impudica exemplo
10 Lucretie vivat»; gladio, quem occultum habebat, subito se occidit. Unde expulsus est dictus Tarquinius et eius filius, et finitum est regimen regum romanorum [...].

Nan 593 Capitulum VII Paradisi

Nan 600 Est enim peccatum *omne* dictum vel factum vel concupitum quod sit contra legem Dei. Vel dicitur
Sdp, f. 42va peccatum voluntas retinendi vel consequendi quod iustitia vetat. Et si dicatur: *quomodo* peccatum hoc operatur, *cum* nihil sit, quod probatur per Iohannem dicentem: «Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil»; sed Deus non fecit

5 peccatum; ergo, etc. Dic quod peccatum est privatio boni, et ideo non est aliquid, sed privatio alicuius. «Nam abstinere a cibo non est aliqua substantia; et tamen
Nan 601 substantia corporis, si nimis astineatur || vita privatur», secundum Augustinum.

APARAT DE VARIANTS

En les lliçons singulars, les abreviatures dels manuscrits es desenrotllen entre parèntesis o es representen mitjançant signes d'abreviació segons que més convingui per a explicar-ne l'ambigüitat o la gènesi i la difusió dels errors. Així mateix, quan convé s'indica el canvi de línia amb la barra simple i el canvi de columna amb la barra doble.

Inferno I

Mss.: ABCDEGHKL(IM)NOQST; manca R; P ad 1, 24-35, 46-47; ad 3, 3-4; ad 4, 2-5

[**I Divisio**] 1 capitulum] canticum *A*; cum sequenti] co(n)seque(n)ti *H*; et] *om. T* 2 quomodo] quando *E* comodo *HO*; se reperit] reperit se *AKT* se reperuit *C* 3 et¹] *om. T*; vite] v. describitur longanimitas *T*; hoc] hec *T*; ibi] *om. L* 4 ibi] In *T*; in qua] *om. T*; collem] *om. A* 5 voluisse] non valuisse *L; hoc] hec *CT*; lbi tertia, ubi] ubi *ABEGHKNQOST* in 3^a *L* 5-6 Et ecco ... ibi] repetit abans de 3 «*Ma poi...*» *E* 6 hoc] hec *T*; suadentem] suadente *O* 7 invenire] invenisse *C*; iter] inter *BE* 8 aliud] illud *C*; hec] *om. K* hoc *ADT*; in] *om. D* ibi in *L*

[**I ad 1**] 1 habeatur] eat *E* 2 evidentialia] evidentia *K*; premittamus] p(re)mita *A* 3 loquens] volens alias *I. Q*; ut] et *T*; incept] incipit *HQ om. L* 4 vie] vite *E*; qua] *om. A*; puri] pueri *AH*; recti] recte *C* 5 dixit] ait *K*; perpendens] per pedens *E*; pueri] puerum *E*; etc.] laudate omnes gentes etc. *E*; Tullius] *T. etiam ad hec ait C T. ad hoc etiam ait D* 6 Sunt] Insc(ri)bit *L*; initia] principia *E* via *L om. T*; adolere] adolore *NO*; liceret] licēt *E*; et] *om. E*; pateremur] peteremus *T* 7 munere] auxilio *L*; ipsa] i. nostra *A*; produceret] perduceret *DT*; camini] *mg. E*; vite] *om. E*; id est] et *L*; sic] s. p *E*; et] com *H* et sic *Q* 8 perambulata] perambulate *A*; inuit se] inivise *A*; inuit] in nunc *dub. E* innuit *NOQT*; intrasse] errasse *NO* incurrisse *dub. T*; secundam] secundum *dub. T*; partem] *om. H*; dictam] i(dest) *K* 9 ut plurimum incipimus] i. ut p. *A*; et¹] *om. C*; exire] e. deviendo *af. i ratllat T*; recta via] v. r. *C* 9-10 et camino ... vita] *om. A* 10 hoc] hec *CH*; recta nostra] n. r. *CEGKLQST* dicta nostra *H*; vita] via propria *C* v. p(rima) *D* via *ES*; et¹] cum *H*; temporis] *dub. E*; eius] cuius *N*; in] *om. LQ*; paremur] paremus *NO* 11 temptemur] *dub. E* temptemus *NO*; summittere] su(m)mit t(er)re *H* subire *T*; colla] colle *dub. H* collum *L* collo *NO*; ut] et *S*; iuveni] iuēti [= inventi] *T*; *om. T*; viciorum] victorum *B* victorum *amb titlla sobre cto O*; instigari] istigati *C*; Unde] iuxta *K* 12 etas ab a.] ab a. etas *T*; adoloscetia] a. sua *L*; in malum prona est] p. est in (ad *L*) m. *CL*; enim] e. est *E* est *GS om. Q*; incertius] cercius *E* incertis *H* i. et instabilis *K* incurtius *T* 13 adolescentum] -ntium *AES* -ntis *KNO*; plurimum] plurimi *BDHNO* prelium *Q*; deliramus] deliberamus *BHNO* declaramus *Q*; illi] illud *A* ibi *T*; iuveni] iuventa *A* viventi *C* iventi *T* 14 etiam] *om. D* in *L*; iuvenes] viventes *C*; tebanos reges] *om. EGKLQST*; Etheoclem] Ethioelem *CL* et eodem *H* 15 delectos] dilectos *AN* deletos *T*; iuencos] iuventos *CQ* 16 quis nondum] qui s(ecundu)m *A* q. interdum *C*; vomere] vomes *H* vemere *Q*; nodosos] nodosis *KQS*; cervis] *dub. E* cervix *KLQ^{pc}T*; descendit] descedit *O* descendat *T^{ac}*; arvos] arnus (artius?) *K* armos *L* arvis *Q* alvos *T* 17 vincula] singula *L* curricula *Q*; viribus] virtutibus *H* Vurilibus *Q*; vano] vario *EGKLQST*; confundunt] consumunt *A* laxant *H* confundunt c. repetit *i ratllat T*; sulcos] sulco *L* fultos *N* fustos *dub. O* 18 passu] *om. L*; etiam] et *E* i(bi) *N*; Salomon ait] ait *S. C*; sunt michi] m. s. *A*; incognita] i. s(cilicet) *H*; quartum] quartam *C*; ignoro] i. s(cilicet) *D* 18-19 via ... ignoro] *om. S* 19 in¹] et *H*; colubris] colubri *KO*; super lapidem] supra petram *L*; avis] volucris *K*; aere] a. sed *K* a. et *DT*; ignoro] i. est *L* 20 iuvenis] adolescentis *K*; In qua] Sed quia *A*; innuere] invenire *A* dicere *C om. H*; innuere auctor] a. i. *EGKLQST*; deviasse predicto] p. d. *D*; predicto] in p. *BHNO* 21 et¹] *om. C*; errando] orando *dub. A*; prava et silvestria] s. et p. *A*; per¹] *om. Q*; prava] prava et diversa *C* prata *DEGKQST* patra *L*; silvestria] silvestra *BCHNO* silvest^a *D*; diu] *om. AELQ*; id est] *om. LT*; operas] operationes *K* opera *CLNOT*; viciosas] vitiosa *CNOT* intrasse *L*; et] ut *E* 22 eorum] illorum *AKLN*; et lubricum] et lubrincum *C* etc. *T* 23 Non] Ne *L*; gentes] g. qui *A* g. que *C*; gentes ambulat] a. g. *H*; vanitate] veritate *E*; sui] vestri *L*; obscuratum] obscurates *E* obscuratos *Q* 24-30 peregrinus ... descensus] *text molt alterat en P* 24 habentes] habens *C*; Tandem] tamen *A*; a] e *dub. K*; divine] diei *L diem *T*; lucitau] illustratum *A*; prudens] *om. AS* 25 diei] die *T*; declinare] declinat *K*; incipit] incipiat *A* incept *CQ*; cogitat] cogitare *K*; cogitat de hospio] de h. c. *A*; cogitat de hospio cogitando] cogitat *N^{ac}* cogitando *N^{pc}*; cogitando de hospio] *om. CHL*; suo] *om. A* 26 quod¹] qui *A*; est] *om. EH*; in quo vere] *om. T*; vere] vero *L*; Ad ... Dei] Unde d(omi)n(u)s in Joh(ann)e *T* 27 via²] v. est *L*; promisso] promissione *C*; et vita] *om. T* 28 circa hoc] *om. T*; ait] dicit *L* agit *O* 29 manere] *om. E*; et²] co(m) *H*; et perpendit dicit] d. et p. *A*; perpendit] perperdit *E*; medio] *om. Q^{ac}*; camini] *om. E* camino *GQ^{ac}S* 30 annorum humane vite] v. h. a. *L* a. v. h. *S*; temporis] corporis *H* 31 quo] *om. T*; medio] *om. N*; doctrinat] docet *L* determinat *ST*; moraliter] naturaliter *Q*; sui] sua *AT* 32 aut¹] an *CDEKQOST*; aut²] an *CDPS*; non] nu(n)c *H*; Per] quam *CD* Nam per *K*; rectam viam] v. r. *C*; comprehende] aprehende *A* comprehendere *CL* 32-33 Per ... vicioso] Recta via est statu virtuoso id est vivere sine aliquo peccato Non recta via est vivere in peccatis et viciis *P*; pro ... vicioso] statum virtuosum (Et per *K* per *T*) non rectam viciosum *KLT* 33 rectam] r. vero *D*; licet] *om. T*; in fine eius] *om. T* 34 debemus] de veni *O* debet *LT* 35-38 Et Seneca ... in pace] *om. A* 35 Difficuler] difficilium *HO*; vicia] vita *O*; nobiscum creverunt] nobis concreverunt *D* nobiscum concreverunt *L* 36 Item] *om. CD*; in¹] et *CDEHLNOQT om. K*; illa profecia]

propheta *KT* alia p. *Q*; terra] terram *T* 37 inimicorum es] es i. ex *C*; es] *om. LT*; cum mortuis] co(m)mortuus *H*; et] *om. C*; cum²] tam(en) *H* 38 habitasses in pace] in pace *EGQS* in pace utique quievisse *K om. T*; Unde] *Et K*; Salamon] *om. NO*; virtus] veritas *A*; sit³] *om. E* 38-39 virtus ... sit] *om. K*; ut scias] *om. C* 39 longiturnitas] longanimitas *AKT* longitudo *L*; vite] vie *GS*; et¹] *om. T*; lumen] lumine *H*; Et²] *om. CT* et pax *Et K* et pax *N* pax *O*; ad] *om. S*; et³] *om. L*; medium] mediorum *E* 40 rogabat] r. dicens *T*; Non] *Ne T*; revoces] revires *dub. O*; dimidio] medio *O*; dierum] annorum *AT* 41 *Et Abacuc ... annorum] om. L*; *Abacuc] alibi K*; Domine] *om. K*; medio] mediorum *E*; Ysaia] Ysaia *AEGKLOS* Ysaie *NO* 42 xxxviii^o] xxxvii^o *A om. K* 18 *L*; ait] *om. KLNO* 42 dimidio dierum] medio annorum *AT*; inferi] inferni *CEOQT* inferri *HNS* 43 iuvenis] iuventus *A* vivens *KT*; descendat] descenderet *LNOT*; Ut] *U. no(n) af. i ratllat T*; Ut nunc fecit Dantes] *om. H* 43-44 Ut ... predictam] *Et sic autor noster descendit ad infernum iuvenis et in medio camini ipsius vite id est ad 46 prosequendo] procedendo K*; fingit] dicit *L*; ipsum] *om. L*; silva obscura] o. s. *N*; hoc est] id est *ACL*; est] *om. K*

[I ad 3] *per reducció del comentari a l'espai dels marges manca T* 1 *bramosissima] brevisissima E*; *ab avaricie] avaritia et C*; *avaricie cupiditate] avaritia L* 2 *lupe] lupi C*; *etiam dicentem] d. e. C d. D* 3 *cupido] et c. C*; *fervet] fervens P*; *violenter] violentor dub. C* *violentus DKLQ*; *dixeris] dixit N dixi P* 5 *ipse] ipsa CL*; *divitum] dividum K*; *nunquam] nec Q* 6 *revertetur hominem] h. r. CDL* *homines r. K*; *Et¹] om. C*; *Ecclesiastes] ecclesiastico C* *eclesiasticas H* *ecclesiaste K* 6-7 *secundum] espai en blanc C* 7 *non filium] om. L*; *non filium, non] f. nec C*; *laborare] labore C^{ac}*; *nec] non D* 8 *cogitat] cogitans C^{ac}*; *Et hec] Nec C* 9 *ait Iohannes] I. a. E* 10 *occiosa] occisa CDL* *uccisa I* *quemada M*; *est] om. E*; *intemperatus] interpretatur C* *intemperanter N* *intemperatur O* 11 *superbia] superbiam CL^{ac}* *superbum E*; *sulfurem] sulfur K*; *avaritia] avaritiam L^{ac}*; *avaritia intelligitur] intelligitur sequit d'espai en blanc H*; *intelligitur] intelligatur NO*; *Iohannes] I. in epistulis K* 12 *concupiscentia carnis est]*, que reducitur] *aut est concupiscentia carnis etc que reducuntur L* 12-13 *in mundo est ... avaritiam] est in mundo aut est concupiscentia carnis aut concupiscentia oculorum aut superbia vite que reducuntur ad ipsa tria vicia suprascripta K* 13 *delicias ad luxuriam; divitias ad avaritiam] divitias ad avaritiam delitias ad luxuriam L*; *divitias] divitie B^{ac}DHO* 13-14 *Et ... parte] Et hec sufficiunt (sufficiant D) pro ista (3^a af. D) parte CD om. KL*

[I ad 4] *om. T* 2 *Pro ... vulscorum] Et ·i· de Camila regina vulscorum P*; *minori] om. LIM*; *occisa] occioxa H*; *virgo] om. *LQ*; *vulscorum que venit] v. id est campanie in roma que venerat L* *di campagna ... quando ella venne ad roma I* *de canpagna ... quando ella vino a roma M*; *venit] venit iam C* 2-3 *in auxilium] in ytaliam minori in adiutorio P* 3 *de quorum ... capitulo] Et in prelio occisa fuit P*; *quorum] quarum C*; *proximo capitulo] sequenti c. p. N* 3-5 *a ... etc.] om. A* 4-5 *nomine ... etc.] om. P* 4 *Virgilius] virgine K*; *ait] ait in en. L*; *super advenit] supervenit C* *super venit L*

Inferno II

Mss.: BCDEGHKL(IM)NOQST; manquen AR; P ad 2, 1-3, 22-51

[II Divisio] 2 *quarum prima] qua p(rimo) N*; *ritu] ricto H*; *et²] om. S*; *hoc] hec KQT* 3 *incipit] om. L*; *dubitationem] dubitatione K*; *suam] sua K om. T* 4 *et²] om. T*; *hoc] hec KQ* 5 *incipit] om. L*; *moventis] removentis CDK* *moventem T*; *suam dubitationem] d. s. KQ* 6 *hoc] hec KQ om. T*; *in] ad L*; *finem] fine NO*

[II ad 2] 1 *recordatus] recordacione T*; *Eneam] euā HO* *dnte dub. N* 1-2 *Virgilio dicente] d. V. C* 2 *dicente] d. in vi¹⁰ K*; *Facilis] F. est QT*; *descensus] discensus N*; *Averni] A. noctes atque dies patet atri ianua ditis K*; *hic] hoc K* 3 *labor est] labor B^{ac}* *labore(m) H*; *etc.] om. T*; *descensu tali] t. d. CD* 4 *cum ... sic auctor] autor cum ... sic C* 4-5 *arguebat ... eis] argue eis H* 5 *corporaliter, id est] corporalium C*; *alicitur] -(us) dub. O*; *ibi] ibi id est in eis iterum C* 5-6 *ibi remanebo] r. i. L* 6 *remanebo] remanendo QT*; *dixi] dictum est L*; *si vis] sibi C*; *quod] posito q. K* 7 *corporaliter] coruptibiliter N*; *descendidit] descendit CDEGKLNQST* 8 *effectu] -(is) H*; *provisione] in p. Q* 9 *romanum] romanorum KQ*; *et] i(n) OST* 11 *evidentior] evidentiam NO*; *intellectus] om. Q*; *advertet] attende K*; *mictere] admittere N* 11-12 *concordiam] c. et redemptione K*; *et] om. N*; *terra] terram NO*; *debut] dedit C* *debuerunt K*; *sua dispositione] d. s. C*; *sua] sui K*; *Sed] ·S· T*; *tunc] nunc K* *debut esse in optima sua dispositione ·s· terra tunc debuit esse in optima sua dispositione ·s· terra tunc T* 13 *optime] optimo E*; *ut] om N et T* 14 *et] cum T*; *inceptit] incipit T*; *in²] om. C*; *In³] om. T* 15 *hospitium] offitium T*; *beata] virgine Q*; *descendente] desce(n)dente(m) N*; *gente David] D. g. C*; *gente] stirpe K* *domo L*; *uno tempore] quo(mod)o Q* 16 *ait] om. Q*; *Ysaia] -as KLNQ*; *Nascetur] Nascitur HQ* *Egredietur NO*; *virga] virgo CLQ* 16-17 *et foras eius] espai en blanc Q*; *et foras ... ascendit] et flos de radice eius [eius om. O] ascendet CLNO om. K* 17 *ascendit] asscenderet Q*; *pater fuit] f. p. K*; *quod] om. K*; *dixi] dix N* *dixit OQT*; *de] quod CD*; *quo] om. C* *quod H*; *creatus] natus CK*; *fuit] est K* 18 *in] etiam Q*; *fieri] fine L*; *cum dictus] quod quando K*; *origo romane gentis] om. K* 19 *Ytaliam] intaliam E Y*. *tunc natus est David K* 20 *aucta] auocata H* 20-21 *divinis civibus pocius] p. d. c. D* 21 *et¹] et hoc ex virtute divina N*; *divinus ... humanus] divinitus ... humanus] d. divinis ... humanis H*; *potius spirabat] p. expirabat K s. p. GST*; *spirabat quam humanus] q. h. s. L*; *hec] om. E* *hoc HLQT* 21-22 *virtute divina] d. v. G* 22 *dicet] diceret LT*; *dicet fore] fere GS* 23 *Lavinam] lanina(m) S*; *unicam] om. T*; *unicam filiam] f. u. H* 24 *ac] et KT*; *rutillorum] rutulorum K*; *Venilie] Venile C*; *Amate] A. sororis dicte N om. T* 25 *dicte] ipsius L*; *dictum] om. CD*; *non] et non CK* 26 *et¹] om. S*; *Pallas] P. et D*; *et²] om. H* 26-27

et in ... Turnus] etc. *K* 27 Vegetius] Venictius *C* Meçencius *E* Megencius *G* vagencius *H* megetius *L* mencenzius *P* Mezencius *Q* Megentius *S* Mecencius *T*; et] *om.* *N* mortuus est et dicte amate mater dicte lavine desperatione se occidit *P*; raptus] rapti *T*; super flumine Numico] etc. *K*; Numico] inimico *BHO* mimico *EP* numitio *L* *dub.* *N* numito *Q* nimico *T* 28 Lavina] lanina *S*; sui privigni] *p.* *L* *p.* *s.* *T*; privigni] previgni *HNO*; peperit] *om.* *C* fugit *K* 29 silva] silvam *K* insula *OT*; silva quadam] *q.* *s.* *E* *s.* *L*; quibus] quo *LT*; descenderunt] descendere *N* 29-30 quadam ... Paradixi] etc. *K* 30 infra] *om.* *Q*; Numitore] Nimitore *NO* miniture *P*; Enee] ex enea *T* 30-31 Numitore ... genuit] *om.* *H* 31 fuit] prodiit *K*; quedam filia] *f.* *q.* *K*; filia] *a* *la* *interlinia* *D*; nomine Illia monialis] *m.* *n.* *I.* *T*; Illia] *I.* etc.; de qua] que *K*; Mars] *m* *D*; Romulum] rumulus *S*; Remum] remulum *C* menium *H* remulum *N* remis *S* 31-33 Mars ... sacerdos] *om.* *K* 32 Huic] Hic *CE* hi(n)c *D* Habuit *T*; ter] *tre* *NOP* tri *Q* terram *T*; centum] cu(m) *T*; regnabitur] regulabitur *P*; hectoria] -ra *T* extoria *P* 33 Marte] Marte(m) *D* Martis *GS*; partu dabit Illia] *om.* *K*; Illia] *ytalia* *C* illa *HT* illiam *P*; prolem] *p.* etc. *K*; dicet] diceret *LT*; fore] *om.* *C*; quod] *om.* *Q* 33-46 Item ... mundi] *un* *altre* *text* *en* *K* (*cf.* *Nannucci*) 33-34 quis ... pueris] *om.* *P*; quod ... quod] *om.* *L* 34 de] *om.* *H*; contigit] contingit *CNOQ*; Nam] item *Q*; quod si] *om.* *P* 35 patraret stuprum] *s.* *p.* *T*; patraret] patraretur *CD* perpetraret *NOPT*; viva] vina *H* viva *amb* *titilla* *L*; eiceretur] eiciaretur *C* 36 tumulata] cumullata *NO* tamulata *S*; Romolus] Romulus *CDGLNOS*; Remus] remulus *CN*; infantes] *om.* *T*; mari] *m.* in Rubrum *CD*; iuxta] iussit ad *C* 37 asside] assidem *CL*; reducti] deducti *C*; lictora] licora *O*; et²] *om.* *T*; lupa] *l.* et *CGLS*; lactati] allactati *C* *l.* sunt *O* 38 nutricis] *m* *ris* *NO*; tegmine] tegimine *CP* regimine *T*; letus] letis *O* bretus *T*; excipiet] accipiet *P*; gentem] *om.* *H*; mavortia] manorcia *H* mavertia *ST* 39 romanosque] romanas que *H*; Per] *om.* *C* 40 Faustus] favostulus *NO*; Laurentiam] Lucretiam *C*; uxorem eius] *e.* *u.* *Q* 41 meretrix] mulier *H*; lupanaria] *l.* insul(is) *dub.* *P* 42 iam] *om.* *LP*; Amulium] a milium *N* 42 Numitorem] Munitorem *CN* 43 conculcaverunt] et *c.* *Q*; Numitorem] Amulium *CD*; albane] alba(n)ie *N* 44 ipsique] et ipsi *GS*; romanam] roma *L*; civitas divinitus] divinitas *E*; divinitus] dicu(n)t *S* 45 et numerari] *dub.* *H* et nominari *GS*; in] et *O*; Titi] Titu *C* Tito *D*; Valerii Maximi] maximi *E* *om.* *T* 46 ystoricorum] storiograforum *C* storicorum *D* hystiriographorum *T*; quos] quod *O*; non] *om.* *P*; longo] logum *E* lege(m) *O*; ad hoc] hoc *N* adhuc *O* ad hec *QT* 46-47 Unde ... sanctus] Ad quod *K* Unde *P*; ait sic] sic ait *T* 47 sic] *om.* *LNO*; sanctus] dictus *N* *om.* *CGST*; ostendit] *om.* *C* ostendat *H* ait *K*; opulentissimo] opum lentissimo *NO*; imperio] regno *L*; valuerunt] voluerunt *K* 48 etiam] et; sine] si non *C*; intelligeret<ur>] intelligeret *BHKLNOPQT* intelligetur *E*; religione vera] christiana religione *P*; vera addita] *espai en blanc* *Q*; addita] adictos *C^{pc?}* 49 civitatis] *c.* id est vita eterna *P*; divinitus] adivinitus *P*; creata] *om.* *T* 49-50 ut locus] hic locus locus *Q* 50 Ecclesia] ecclesie *CKT* ut capud ecclesie *D*; Dei] *om.* *P*; militantis] militans *L*; esset] *G*(er)et *H*; incepit] incipit *N* 51 illo] in illo *Q*; Christus] Yhs *C.* *T*; dicitur] dic(it) *O* ait ps(almist)a *K* 51-52 primo ... scilicet] *om.* *K* *p.* responso *L* 52 et¹] cum; sublimabit] sublevabit *C*; cornu] ·c· *K*

Inferno III

Mss.: BCDEGHKL(IM)NOQST; manquen AR; un altre text molt resumit en P

[III Divisio] 1 capitulum] tertium *c.* *C*; prima] *p.* auctor *D* 1-2 suum exordium] exordium suum *E* 2 hoc] hec *T* 3 hoc] hec *T* 4 ad infernum] inferni *L*; hoc] hec *T* 5 ad] in *GST*

[III ad I] 1 auctor prosopopeiando dicit] *d.* *a.* *p.* *C*; prosopopeiando] prosopoponiando *C* prosopopniado *H* prosopoiando *L* presupponendo *NT* prosopopeiando *Q*; dicit] *om.* *Q*; quid] quod *CK*; porta infernalis] *i.* *p.* *L* 1-2 loquitur] loquatur *T* 2 Ista] est *E*; vitiorum] ad *v.* statum *L* allo stato vizioso *I* al estado viçioso *M*; quem] quo(mod) *C* quam *L* q(ui)d(em) *T*; cotidie] continue *L* continuamente *IM* cotidi *S* 3 sic] *om.* *C* *af.* *a* *la* *interlinia* *N*; aperta] aperte *S* 4 atrii] atici *O*; ianua] ianuã *D*; scilicet] *om.* *Q*; Babiloniam] -nia *O* 5 statu] situ *Q*; vitioso accipitur] ponitur vitioso *K*; accipitur] accipit *D*; sicut] *s.* in *C* 6 una ... altera] unam ... alteram *CEGLQS* una ... alteram *K* unam ... aliam *T* 6-7 Babilonia] Babilon *B* Babilon *CDEGLQST* 7 incepit] incipit *HNOQT*; altera] alia *LT*; et incepit²] et incipit *HNOQ* *om.* *T* 8 XII°] 7° *Q*; De] *om.* *E*; humano] -ane *NO*; duas] *d.* amores duos *C*; in²] *om.* *T* 8-9 Et ... duas] ad *L 9 XV°] vx *E*; duo] duos *CLNQT*; terrenam] -na *H*; scilicet] *om.* *T*; contemptum] contemptum *B^{pc}* 10 sicut] *om.* *NO*; secundum] apud *E* 11 est aliud] *a.* *e.* *CKQT*; hominum] civium *C*; colligata] calligata *H* 12 vitiosorum] vitiorum *L; et infernus] ut *i.* *C* et inferni *Q* id est *i.* *S* inferni *T*; dici potest] *p.* *d.* *KQ*; itur in] int(ra) *dub.* *B^{ac}* itur *dub.* *B^{pc}* intrat *HNO* 13 de] quod *N* 14 Ysaia] -as *KQ* Ysidorus *L -e *N*; Ve] Ve vobis *T*; bonum malum et malum bonum] *m.* *b.* et *b.* *m.* *K* 15 animam] *a.* suam *T*; id est] et *E* 16 quare] quandoque *dub.* *B*; pecaverit] pecaverit *amb* *titilla* *sobre* *la* *v* *H* peccaverunt *G* peccaru(n)t *S* 17 formaliter est] *e.* *f.* *T*; pena] *p.* eterna *T* 18 nos] *om.* *T*; pertinet] pertineat *GS* 19 careant] careat *BDHO*; voluerunt] voluerant *H^{pc}*; voluerunt carere] *c.* *v.* *S* 20 eam] *om.* *C*; eam ... eam] eum ... eum *K*; inter eternas] internas *E*; res] rey *H*; creata sunt solum] sunt solum *c.* *C*; sunt] *om.* *H* 20-21 solum eterna] celum et terra *L* 21 yle] ylem *G* yer(usa)l(e)m ylem *S* 22 dimitant] dimitat *DEL*; spem omnem] *o.* *s.* intrantes *K* *o.* *s.* *L*; idem] item *H*; Trenaree] Trenarie *L* Tenaree *O* Ternare *T* 23 hoc] hec *Q*; petit] perit *C*; porte] *om.* *NO*; provisione] miraculo *CD* p(re)visione *E* promissione *NO*; aliud fieret] h(oc) (*ratllat*) *f.* *a.* *D* 24 Traiani] Troiani *NO*; nisi] ubi *C* 24-25 dictum ... descendatur] deum in infernum moralem descendamus *L*; morale] morale *dub.* *H* 26 que] cuius *L*; auctor] *om.* *T*; eum] autorem 27 fingitur] fingit *H*; confortavit] conformavit *H*; dicens] *d.* etiam *C*; simili] simili(te)r *H*; viam] via *K*; vaginaque] vagina(m)q(ue) *N* 28 animis] animo *E*; et] *om.* *KQ* 29 virtuose] virtute *N*; vitiosa] vitia *L* 29-30 venit iam] *i.* *v.* *KQ* 30 videbit] videbitur *E*; intellectus] -ct(is) *O* -ctu(m) *GQS* 31 ultima beatitudo et veritas] ultimam beatitudinem et veritatem *H*; ultima] ipsa *T*; et²]

om. S; III° III° H 31-32 Bonus] bonum CDKLT; intellectus] -ct' H -ct(is) O 32 ultima] ipsa K; Thomas] T. de aquino CK sanctus T. L. santo tommaso I santo tomas M; contra] que H 33 intellectus] -ct' H -ctu(m) GNOQS; hoc] hec EN 34 universi] u. et T; malent] mallunt N; in inferno Deum] d. in i. L; inferno] infernum Q 35 quam] quem T; non] n. possunt T; Inde] ideo K unde L; tropologice] tripoloice T; loquitur] loqui H 36 Virgilio dicente] Enea (ratllat) d. V. N 38 Dicendo] dicentem N; dolorum diversorum] diversorum dolorum T; percipere] p(er)cipe O 39 turbi] turbinis K turbidi L; arenam] arenas L 40 turbo] curbo O; et] que NO; volvitur] volu(er)it O 41 ad figuram] om. CD; in] om. ET; prima] postea T; consideratione] considerant Q; huius mundi] huiusmodi EQ; incepit] incipit LQ 42 hoc] quod KQ hec O; ait] om. L; torrentes] doloris G t. et t. H 42-43 torrentes iniquitatis circumdederunt] pericula inferni invenerunt C 43 Et ... parte] om. L; hec] hoc DNOQ; ista] om. K; prima] om. CEQT

[III ad 2] 1 dicit] partem d. CL d. d. S; quomodo] quod CK; huius poetice sue] s. p. L; occurrit] o. ei T 2 reos] malos H 2-3 bone actionis] benefacti CD bone operationis G boni actus L 3 ratione] om. NO; culpe] culpa NO 4 miserie] miseria NO; in istis] infra C; muscis et vespis] v. et m. K; vespis] vespris amb la r ratllada B; figurantur] figuratur EGHKNOQS figarantur T; Psalmistam] per salmistam O 5 dum ait] om. DL; viventium] in ventium E; iustis] in]stis E istis T^{ac}; scribantur] describantur O; Intra] inter DKQ 6 Muro] murrone K murano NO morono T; dictus est] est dictus C 6-7 ita esse sanctus] e. s. i. H 7 ut in eremo papatui] om. DL; ut] om. Q; papatui] papatu NO; qui] q(ue) T; pusilanimiter] -t' H -t(us) O 8 sanctum²] et s. GST; Silvestrum] siluū (siltriū dub. H) BH silvest^m D Silvestrem Q; in] et in CGS 9 sanctitatem] -te O; et aquisisse] id est theologiam C et aquisse E et aquisivisse KT; et²] om. L; et infinitos alios] et multos alios infinitos E et multos alios K et infinitos (ratllat) et multos alios T; alios] a. ut Sixtus Cleme Cornelius Ciprianus etc. K; ideo] etiam L; sic de eis transitorie] sic t. E merito de eis sic t. K sic t. de eis N; transitorie] -torem H 10 Et ... parte] om. L; hec] hoc N; secunda] ista s. CK; parte] p. principali K

[III ad 3] 1 partem] om. T; devenit] venit L; Virgilio] ipso V. L 1-2 philosophia rationali] r. p. GS 2 primum] principium T; humane] anime h. Q 3 Proclivus] -vis EGKLQS; voluptatem] voluntatem CKNOQ 4 natura] nam N; vitiorum] est v. C; et] om. CDKLQ (con) H; Proclivior] Proclivius C; datur] deicitur T; etc.] om. L 5 dixi] dixit KQ; nostra adoloscetia] eius a. et nostra K; Et] om. N 6 hoc] et hoc G hec T; est] om. GKT 7 capud] om. E 8 nesciebam] om. G; exponit Augustinus] exponitur C; enim] est C eius HNO; ellegit] eligit HNOQ; unde] dub. S 9 dicitur] dic(it) NO; id est] om. G 10 fingit] fingitur T; Caronem] Carontem KL Catonem O; nautam] napatam H navitam K; filium Palidemonis] P. f. K 11 «Cronon», id est] om. C; Cronon] Cronum HQ Conum K 12 in quantum sit] scilicet L; in²] om. NO 13 huiusmodi] huius mundi CL; mundanam] om. CL; ut] om. L 14 more fluminis] f. m. EH fluminum m. K; vides] videt T; currit] occurrit C 15 Et Psalmista] om. G et per salmistam N et per salmistam O; Vox Domini] nos d(e)um H; multas] om. LIM; dicit] om. L; fluxu] fluxū D 16 erant] errant K; ait] dicit L agit NO; dicens] om. CDKL; Hic] hīc K hec T 17 undas] undam Q uadas dub. T; Turbidus hic] Turbi deinhinc dub. Q; vasta] vasta O vasto] vasto Q; Cocito] -ti EGKLQST 18 has] hac K; horrendus] orendo C; cui] qui C 19 inculta] incerta T; stant] summa E; flame] flamē NO; senior] sevir BEHO 20 Huc] hunc E; effusa ruebat] effigiebat C; ruebat] r. etc. K; modo] om. L 21 iuvenilium] espai en blanc E; conscilia] considera L conscientia T; cenosa] canosa D; Item] Insuper Q 22 eius] om. D; Et] (con) H; verberat] verberabat C; cum¹] om. T 22-23 remo ... se] om. E 23 fallaci] facili T; quia] q(uas)i T; offendere] om. T; tempus] tempori K; intendendo] attendendo K intelligendo L incend(er)e O 24 ideo] om. E; Caronem] Carontem KL 25 condolere] dub. D (con)dolore E et dolore HNO condolem Q^{ac} condolorem Q^{pc}; comparationem] qui per actionem H; naturalem ad tempus] ad tempus naturale T; foliis] foleiis H foleis Q 26 etiam] om. Q; in simili Virgilius facit] f. in s. V. C in s. f. V. KQ; simili] simili(te)r H; frigore] tempore KL 27 primo lapsa] l. prima L; cadunt] cadant K; aut] aut(em) H 27-28 aut ... apricis] om. K 28 annus] amnis L; trans pontum] transpo(s)itu(m) HS; terris] hyems T; apricis] apicis dub. S 29 inde] in Q tā T; concurrant undique et affectabant] affectantes u. c. K 30 Et idem] Unde C; Et] om. T; Et ... dicens] ut idem Virgilius ait K; simili] simili(te)r H; puncto] ponto Q; orantes] errantes C 31 tendebant] Tendebant atque C; ulterioris] ultioris O interioris T; Nauta] nauita LQ; ast] om. H 31-35 nunc ... inumataque] etc. usque inhumata K 32 longe] non l. C; summos] sumētes N sumōtes O; miratus] miratur EHS; motusque] metusque C motus q(ua) H; tumultu] -tum GST; Dic] dic(it) H 33 amnes] amnem EGLQST; quidve] Qui ve BCDHNO Quid due Q; Sibilla] Silla T 34 ait] agit O; Stigiamque] stigiemque T; numen] dub. S nomen T 35 omnis] omnes N; inumataque] inhumateque E; est] om. Q; etc.] om. KQT; verbum] om. L; de] dub. B ad K om. L 36 nondum mortuis] n. mortuus E n. mortuus K non mortuis T 37 dicit concludendo] c. d. CD; audito] dub. H; a Carone] a Caronte KL Carone T; tempore] prē T; quod²] quod C 37-38 est ei] om. L 38 ipse] esse i. BN ipso dub. D; propria] prima L proterea T 39 Ponto] puncto C; auditor] auctor H 40 Et ... capitulo] om. L; sufficiant pro hoc capitulo] p. h. c. s. D s. K p. presenti c. s. T; hoc] tertio C

Inferno IV

Mss.: BCDEGHKL(IM)NOQST; manquen AR; P ad 3, 1-12, 16-21, 33-88

[IV Divisio] 1 capitulum] quartum c. C; In] Nam in K; parte] om. CD autor K 2 fuit] est K; hoc] hec T 3 secunda] ponit secundam K; ubi] in qua T; ponit] narrat K; hoc] hec T 4 tractat] tentat NO; de²] om. LQ; pena] penis T; hoc] hec T

[IV ad 3] 1 se] se etiam C auctor se K; ibi invenire] invenire ibi C; etiam Virgilius fingit] V. e. f. E e. f. V. S; primo eodem] e. p. K 2 invenire] invenisse K; dicens] om. C; Continuo] continue L; audite] audire NO; ingens] ignes NO 3 limine] lumine BGHNOS

[IV ad 3] 1 tertiam] t. et ultimam K t. partem L; dicit] d. auctor C; quoddam] quedam H; illius] ipsius L 2 invenire] videre C; famosos gentiles et paganos] famosas gentes paganas K famosos nobiles P famosas gentes et paganos Q 2-7 et paganos ... poetas] ut in testu habetur qui non habuerunt veram fidem P 2-3 crediderint] crediderunt EG^{dub}H 3 Christo venturo] christum venturum L; lucidam] laudem Q; famam] om. H; et] om. K 4 profundo] limbo profundo ipsius *L prufundum T; theologi] theo^{ci} T; quod] et NO 5 peccato mortali] m. p. KQ; fecerit] fecit L 6 tamen] om. T; bona] illa b. T; ei minorantur] minuuntur sibi K ei minuuntur Q 7 spata] s. in manu L la spada in mano I la espada en la mano M 7-8 ad ... de] de quo P 8-10 Unde ... esse] om. P 9 ducumque] ducum E; et] om. H; possent] posset K possunt (ratllat) p. T 10-11 De quo ... nobilissimum] om. G 10 etiam Solinus] S. e. C; Solinus] salinus N; ipsum esse] Eum C; natum] notum E; de ... Frixie] in civitate frigie que vocatur smirna P; de Smirna] ex mirna T; Frixie] frigie CP flixie Q fuisse T 11 vatem ... nobilissimum] om. P; vatem] et v. L natum (ratllat) v. T; satirum] om. C satiram NO; de] om. PT; Dondrusio] venusia CDLI *espai en blanc* EGQS drum dondruxio H Venusa KM om. PT; et] om. C et etiam G; peligneum] pebrigeum dub. C -gnum EK 12 Selmona] salmona CDG sulmone K sulmona *LT Sulmo Q; ac] om. C; poetam storicum] om. CD p. hystoricum K p. ystoricum Q; cordubanum] de Corduba CD cordubanum K cordubanum N; inuit] EGKLQST ivit NO; se per] semper NO 13 habuisse CD om. B^{ac}EGHKQST in B^{pc}NO ad L; consortium] consortiam O; poetarum] p. meruisse K; eos] eius C; poetas] om. K 14 fuit¹] fuerit T; sextus¹] om. L; intra ... sextus] om. ex homoeoteleuto Q; sextus²] om. E; fuit numero sextus] s. n. K 15 subaudi] om. K 16 vero] illud L om. P; ait] dicit P; in ... perfecta] om. PT; genere perfecta] statu et g. perfecto C 16-17 circuitum a quodam fluvio] circumdatum a q. f. K filius P quodam fluvio T 17 scilicet qui representat] qui r. K q. s. r. L est P; affectum] eff- C; discendi] adiscendi T; ducentem nos] ducente nos C ducens nos K quod nos conducit P ducentes nos Q 18 porte] portas H; ponuntur] dicuntur C; pro] per CO; comprehe sub] c. pro sub C om. P 18-19 naturali et morali] m. et n. T 19 philosophia ... eius] om. P; matematica methafisica] methafisica mathematica *L; matematica] om. K 19-20 methafisica ... yconomica] om. P 20 yconomica] om. C; monostica] monastica CLT 21 tamen] enim L 22 erudimur] eruditur C; possimus] possint CKL possumus Q; animum] animus NO 22-23 animum ... preparant] quia p. a. ad v. K 23 preparant] preparatur N; quod¹] om. K; fluvium] flumen L; transierunt] transerunt E transiens N; terram solidam] s. t. L; solidam] solitam N; est] id est CK 24 quod] quia CD; affectus] effectus *L; in eis iam] iam in eis K; iam] om. L 24-25 [transibant] sciebant] sciebant B^{ac}CDEGLQST transibant B^{pc}H transiebant dicebant N transiebant O fiebant T 26 quod ibi in] de C; viridi] virido OQ; in figura] ad figuram C figura LT; fame] om. KQ 27 semper est] est s. L; id est] et Q 28 Ysidorus] Y. dicit L 29 Dicendo] Et dicit C D. etiam K; ibi] modo E om. L; in aspectu] om. T 30 Rari] alieni T; sed] se BDHKNOQT 31 et unum os a natura] om. C; hec] quod K hoc DEQT; detur] datur K 33 primo] prius K; inter] om. L; gentiles] nobiles P; Eletram] elletam N electam O 34 Atalantis] atlantis KNT 35 ex] om. E cum Q; et Teucrum] et troum CL e Troo IM om. K et thencrum S et troeum natos T; Unde] ut P; fastis] faustis C 35-36 Unde ... Dardanum] om. NO 36-37 Scilicet ... illo] om. P 36 *els dos primers versos invertits* en L; Scilicet] si licet D Si Q; Dardanum] dardanon ES; Dardanum] D. et troaum C; Eletra] eletram D elcera H ex electra LT; Atalantide] a talantide D athlantide EKN athanthide Q^{pc} atlanthide Q^{pc} athelantide S a tanchide T 37 Heriptonius] erict- E^{pc} trict- E^{pc} Crit- L erith- Q erit- S; Tros] tres CNO troes G troies S; est] om. E; generatus] generatur L; descendit] ascendit KQ; Tritonius] Theronius C trictionius ratllat t'ctonius E eritonius K critonius L (erittonio I erictonio M) tertonius T 38 Tritonio] terronio C t'itonio E erittonio K critonio L (erittonio I erictonio M) tratonio S tertonio T; Laumendon] Lamedunta P; Laumedonte] -nta CT -ote Q; cum] *espai en blanc* E 38-39 cum decem et septem fratribus] cum quinque fratribus legitimis tribus sororibus et xxx^{ta} fratribus naturalibus C cum 27 fratribus P cum fratribus T 39 altero] alio LT; ex dicto Troe] om. Q; Troe] troo CD theuro P; Assaracus] Asartus C a. et D om. E Asaricus Q; Asaraco] asarto C asarico Q 40-41 unde ... Capim¹] om. P 40 Capis] capi T; fastis] faustis C; etiam ait] ait K om. T; Asaracum] Asartum C Asaricum Q; creat] erat CNO eat T; Asaracusque] Asarcusque C asaricusque Q 41 Capim¹] cāpi E capin(us) N capi T; Capi] Capim BCDHO capino N; descendit] om. K; ex³] om. P; cuius] quibus T 42-44 Et hoc ... auctor] Et hoc probat ovidius P 43 Virgilius] V. ait Q; Magnanimi] Magnanimum C; huius] heroes CD; nati] nam T 44 Ylusque] Ilus et L yluque NO yluque T; Asaracusque] asarcusque C assaracus et L asemeusque NO asaricus Q asaracha T; et] (cum) H 45 in primo capitulo supra dixi] supra in p. c. d. L s. d. p. c. P 46 mamillis] mammis D mamellis T 47-49 De cuius ... mamme] Et probat virgilius inter cetera dicens P 47 gerebat] agebat K q(ui)erebat NO; Virgilius dicit] ait Virgilius CD; amaçonidum] amoçonidum NO 48 agmine] agmina EGKLQST; peltis] pestis N peltro O polcis S pretis T; Pantasilea] Pantiselea Q; subvettens] subnectens CDEQST subütens H subüetes N subüctes O subnectes L; exacte] exerte CDL ex i *espai en blanc* EGST *espai en blanc* Q; cingula] angulla H 48-49 mediis ... virgo] etc. K 49 belatrix] beatrix G^{dub}S Bellatrixque Q bellatis T 50-51 dictum est supra in secundo capitulo] supra d. e. c. secundo K supra dixi in 2° P 50 est] om. E 51 regem Tarquinum] T. r. C T. K 51-52 cuius ... Lucretia] de quo supra dixi in 6° c^o paradisi Et infra (ibi? inde?) etiam de Lucretia P 52 dicitur] om. K; infra] om. CL inferis E; vide] EHS; de²] om. Q; fuit] om. CD; filia] f. Iulii T 53 prima] primo C postea T; uxor ... uxor ... uxor] -ore ... -ore ... -ore Q; Cornelia ... filia] om. N; Cornelia] C. fuit L 54 Martia] M. fuit L 55 ibi] ibidem K 56 inde] in ES; scilicet] om. CE; Stargiritam] cargiritam Q 57 Calcedoniensem] calcedonensem Q; medici] phisici et medici C 57-58 Calcedoniensem ... filosoforum] principem philosophorum phylippi macedonis fidissimum et dilectum i *espai en blanc* K 57 Phylipi] philippis regis P

58 principem] -pes *L 58-62 Et ideo ... etc.] Et infra (ibi? inde?) P 59 adultores] ambulores CDE; campum hodie] h. c. DL c. hodia O caput T; hec] hoc K 60 magister] marge amb titlla general NO; scientium] -tum T; Posteriorum] phisicorum L; ait] dixit C om. T 61 arbitramur] arbitrium HNO 61 causam] causas L; et¹] quod N 62 require] inquirere L; magister fuit] f. m. CHL; primo] primus H post T 63 corrigendos] corrigendum NO; componendosque] et componendos L 64 phylosophabant] -ntur KQ 64-66 Democritus ... fortuna] Democritus naturalissimus philosophus qui dixit mundum esse ad casum et fortunam K 65 Epicurus] Epycurius CP epicur(e)us E om. IM; asseruit] asserunt N; esse] om. T; attomis] atten(us) E; nepos Platonis] p. n. Q; Leocipus] leoncippus L leociperus NO leociptis GS leocipt T om. IM 66 et¹] om. LN; dixerunt mundum] m. d. C; dixerunt] deserunt T; etiam²] et CDP et omnia L ī O; fortuna] a f. E 67 naturalissimus] modestissimus K; quod] q(uam) H 67-68 Diogenes¹ ... erat] om. E 68-69 De quo ... abstinentia] om. P 68 nollet] uollet dub. H n. accipere L; quam quod] quamquam Q; Valerius] virgilius T; et] om. K 69-73 dixit ... mundum] inter alia dixit mundum istud P 69 dixit] dicit T 69-70 intellectum] iudicium L iudicio I iuyzio M 70 effectorem] aff- C effecturum L affectionem T; Ideo] nam T; filii] om. N; in V^o] libro v^o L nel v libro I en el quinto libro M 71 inexpectatum] expectatum C; anuntias] Adnuptias C -tians O; sciebam] s. esse CKT; mortalem] mortale NO 72 petitus] pepitus E petit(ur) O; qui] quis CLT; respondit] om. GHS 73 dixit] dicit T; bonum] scilicet b. K unum b. alium P; Tale] Tales CDKLT Talis Q 74 unus] dub. NO; de] ex C; sapientibus] -tioribus T; seu] om. L; primitivis] primitivu(us) H p. in Q; philosophis] phylosophus HL om. T 75 Empedocles] empedoclos H; philosophus] p. fuit T 75-76 de quo ... dicebat] qui dicebat ut probat Aristotiles P 76 vegetabilibus] varietatibus C 77-78 suspicatus ... humane] quia non credebatur quod anima perpetua esset P 78 nostre] ñre BCDKLQ *espai en blanc* EGST nature N neq(uam) O nella carne umana I en la carne humana M; philosophus] om. S; exibat] exiebat HPT 79 viventium; dicens] vi]dicens Q 80-81 et ideo ... mundum] seu P 80 semper] s. esse Q; posse loqui] l. p. T; Geno] Çeno CDET Çenon K Zeno L Zenon Q 81 negavit] negabat *L; et animam esse] om. L; esse numerum] esse materiam K *espai en blanc* GS; se] seu T 81-82 moventem] -nte NO 82-83 ex eo ... feci] om. P 82 III°] 4° L; sententia] suā Q; fereretur] ferreret L ferreretur Q 83 dicere] dici C; feci] facit K fecit Q; librum] om. H 84 et ideo ... colectorem] etc. P; iste auctor] a. noster K; eum] istum K; colectorem] ellectorem H 84-85 philosophus] filius NO 85 in X^o plene ait] p. a. in X^o L; plene ait] plene E ad plenum K; Tullius Linus] Titus livius *LQ tulio I tullio M; Linus] Aynius C et l. NO alanus ET; etiam] om. C; morales] moralis CL m. fuerunt T 86 Enclide] Enclite C Euclide D Euclides KLT Eaclide NO Enclides Q Emclide S; geometra] Geometria et C; Alexandrie] A. egipti K; Almagesti] almagestri B^{ac}NOT 86-87 compositor ... Alexandrie] om. GS; oriundus ... Egipti] om. K 87 Avicenna Galienus] g. a. LIM; Galienus] et Galienus C; Averrois] et A. C Averrori L 88 etc.] et hic sit finis huius (quarti af. C) capituli CD om. KL et hoc pro isto capitulo quarto Q

Inferno V

Mss.: BCDEGHKL(IM)NOQRST; manca A; P ad 1, 12-31; ad 3, 1-6, 21-58, 68-75

[V Divisio] 1 Dividitur ... capitulum] h. (quintum af. C) c. d. i. t. p. CKLR; Dividitur] Divide BH; ponitur] ponit CEGHKLQRST 2 et] om. R; hoc] hec DKT 3 in qua] ubi LR; tractat] ponit KQ; dicti] om. L; hoc] hec DT om. Q 4 certos] eos Q; ibi existentes] e. ibi L; hoc] hec D; finem] fine O

[V ad 1] 1 primam] primum S; igitur] ubi L om. T; viso] visio R visa GS; sua] om. K; rationabili] rationali L 2 deliquerunt] delinquerunt CESR; incontinentes] continentes KT 3 per] propter EGKLQST; incontinentiam] -tia H; delinquent] delinquerunt CGR deliquerunt KLT; luxuriosorum] luxuriosos E luxuriorum GH; conscientialiter] iuxta conscientiam K; Et²] om. K 4 destinat] castigat *L; ideo] nunc R; hic se primo] s. p. h. CR 5 Minoem] Minonem CR minos L minōe O Minoem Q; ringhiantem] ringulantem C -te E rugiantem O rugientem NQT ringhiantem R; qui] quid C 6 fingitur] fingit L; quod] qui T; canis] canes CR; remordet] -dent N; Ysaia] -am B^{s.m.} O -as KQ; in] om. LT 7 Vermis] verī S; quod exponitur] om. LIM; remorsio] remorsus EGKLQST 8 et] om. L; quandoque dicitur scientia] om. G d. quasi s. K d. q. s. Q; scientia] conscientia H; quandoque morsus peccati] om. R; morsus] mors GS 9 nulla] ulla R; culpa] om. R; etc.] om. C; Lucillum] lucillium HT 10 Lucilli] om. KL; sacer] sac^m R; nos] vas R; malorum bonorumque] malorum et bonorum C bonorum et malorum R; nostrorum] om. T 10-11 conservator] observator CDKR 11 custos] castos H 12 tangit hic] nota P; hic] ibi E om. T; quod ... iudices] auctor iuxta fictionem poetarum qui dixerunt tres esse i. K; scilicet quia fingunt] om. HOPT 13 esse] e. scilicet KR; Minoem] Minonem CR minōe O Minoem Q; Rodomantum] Rodomatum C rodomantium D Radamantum EGKLS redamantum H Rodamantum Q rodomantem R radamantem T 13-14 Minos ... iudicans] om. BEGHKLNOQST 13 dicitur 'clarus'] elatus C; Rodomantus] Rodomas R 14 Eacus] om. EKOP; dominus confusionis] om. KP 15-19 item bene ... discit] om. P 15 sit bona vel erronea] b. vel e. sit L; erronea] erumpnea Q; item] i. utrum K utrum L et NO om. T; bene factum vel male] b. vel m. f. GS b. f. vel m. f. T; vel²] an K; eam] eum CDR 16 et¹] om. CR; naturale] universale EGKL^{pc}QST universalem L^{ac}; iudicatorium] iudicationem L; dicit] om. NO; iudex] iudicium T; et lex] om. CR lex L 17 Minoe] Minone CR minōe O; ut] et L; de²] talis T; ait] om. R 18 vero] non NO vere T; sine²] sunt CR; silentum] scibentum dub. E silerum NO 19 vitas] vitasque K v. crimina vitas T; discit] dixit CET dicit HQ; Rodomantus] Radamantus EGKLPS redomantus H rodemantus N rodomantes O Rodamantus Q radamans T; eloquentia] cusienca et (?) loquencia P 19-20 sit vera] dub. E 20 occiosa] vitiosa T; Rodomantus] radamantus EGKLPS rodamantus Q radamans T; verbum] verum L de verbis NO; ait] om. E 20-24 Et ideo ... aliis] om. P 21

Gnosius] Gnosius *C* Generosius *GNOS* generosus *T*; Rodomantus] radamantus *EGKLS* redomantus *H* rodamantus *Q* radamans *T*; divissima] durissima *CDR* ditissima *EGKLNQST*; castigatque] castigat *N*; audet] audit *EQST* *dub.* *G* audetque *H* auditque *KL* 22 furto] furtoque *C* *om.* *K* sulco *Q*; seram] secundam *R*; piacula] pericula *CT* periacula *R* 23 Eclexiastes] Ecclesiastico *C*; Sit] sed *K* Scit *L* sic *NO* *om.* *Q*; tua] *om.* *L*; te] *om.* *H* 24 male dixisse] madissime; iusta] bona *R*; hec] hoc *CDEGKNOQT* 24-31 et secundum ... graves] *un text diferent en P* 25 quod] *om.* *H*; includit] concludit *L* conchiude *I* concluye *M* 26 Minoi] Minoni *CR*; quod] *om.* *KQ*; ringhiavit] ringulabat *C* ringhiat *K* rimigavit *N* righavit *O* ringliabat *R* rugiabat *T*; mordebat] mordet *K*; latrando] l. ei *Q*; in hoc] hoc *DKR* 27 remorsio] retrorsio *C* remorsus *L*; dicit] est *CR*; in] *om.* *H* 28 in hoc] hoc *CDR* sic *K*; Rodomantus] Rodamantus *EQ* Radamantus *GSKL* redamantus *H* radamans *T*; testificatur] testatur *dub.* *L*; quod] quod ipse *G* 29 secundum] 2° *N* secundo *O*; se] seu *S*; in hoc] hic *CR* hoc *D* 30 iudex] videns *CDR*; conscientie] *om.* *CR*; in] id est *S* 31 delinquentes] delinques *H* 32 testis] testes *O*; nostra] v(est)ra *R*; hoc est] hoc *ES* hec est *CLNOT* id est *R* 33 nostre] vestre *R* vere *T*; David] *om.* *C* dandum *O*; peccatum] peccatus *R*; ante] contra *CGKRST* coram *L* 34 ait] agit *O*; Displicet] displicet *E* dispicet *G* dispiciet *S* 35 prima] primo *NO*; hec] eius *E* huius *HKQT* hoc *LN*; ultio] ultimo *CLNOS* *dub.* *G*; se] sequit *T*; nocens] nocet *R*; improba] propria *NO* 36 penas] *om.* *L* 37 tacitum] tātū *K*; ullum] illum *dub.* *L* 38 inferno] infernum *C* 39 quomodo] quando *H*; intret] intrat *N* 40 eo] nostro; remordidit] respondidit *C* remordit *KL* mordidit *R* remordeat *T*; eum] *om.* *C* ipsum *K* cum *dub.* *L*; huius] talis *L* 41 ratio] *om.* *N* nō *O*; eam] eum *RT*; quietat] quietavit *CRT* 42 hec] hoc *Q*; pro ista] pro i. prima *CGS* de prima *L*

[V ad 2] 1 Ad] Quoad *K*; secundam] s. partem *L*; in] esse in *K*; luxuriosorum] luxuriorum *H*; tempestuosorum] repenstusos *NO*; Et] ad *CR* 2 dicens] dicit *KL* *om.* *GS*; Suplitiā suspendunt] *om.* *K*; Suplitiā] suplitiū *L*; suspendunt] spendunt *D* suspendi *L*; inanes] in naves *O* in annes *Q*; suspense] ad ventos *K*; ad ventos] a vento *CR* 3 alii] alie *GLNORS*; sub] sunt *E*; satis] s. sāt *S* *om.* *T*; bene] *om.* *S*; insipientibus] insipientibus *GS* inspicendo *R*; motus] modus *N* 4 amantium] amantum *NO*; et²] *om.* *L* 5 innumeris] in muneris *E*; oppugnatur] oppōgāt *O* expugnatur *R*; ut] et *R*; equoreis] egroreis *T* 6 Oratius] ora cuius *CR*; nec] non *R*; consilium] consensum *L*; ratione] ire *T* 6-8 tractari ... laborat] *om.* *T* 7 hec¹] h⁹ *BH* h' *DELOS* huius *GKQ* hoc *N*; sunt] insunt *L*; hec²] ac *E* hoc *Q*; tempestatis] -tus *KQ*; prope] propere *D* *om.* *E* proprie *NO* 8 cecha] tota *L*; floitantiā] floitantiā *amb titlla general BH* fluitantiā *CDEGKSR* flomitantiā *NO*; sorte] forte *KQ* sed s. *B^{dc}NO*; laborat] laborant *Q*; Ovidius] *O.* ait *C*; Brachia] *om.* *GS*; deceat] decet *GS* doceat *L* 9 demon] deum *Q*; fornicationis] nostre f. *CDR* 10 ideo] *om.* *CR*; cum] *om.* *T*; alis] aliis *DOR*; quia] qui *C*; levius amantibus] a. l. *CDR*; et¹] nihil *CDR*; et²] *om.* *CDR*; puer] pur *R*; quia] q(uas) *T* 11 inrationabilis est] et irrationabilis *CDR* 12 amor] a. Et hec pro hac parte *G*

[V ad 3] 1-6 quosdam ... primo] *un text diferent en P* 1 partem] *om.* *CDR*; infamatos] in fama *CR* istimatos *NO*; in peccato] *om.* et in peccatis *mg.* *R* 2 Samiramim] Samiramidem *B^{pc}* Semiramis *CR* Samiramis *D* Semiramim *EGLS* Semyramym *K* Semiramī i(d est) *N* Semirañ idem *O* Semiramim *Q* Semiramum *T* 3 Babilonie] -nis *K*; muravit] mutavit *C^{dub}NOR^{dub}T* miravit *E* muctavit *H* imitavit *L; post] *amb titlla general* (= postea) *B* po(st)ea *NO* 4 Ovidius] *O.* ait *Q*; Cotilibus] cetilibus *T*; muris] nineis *N*; cinsit Samiramis] cinsisse s. *B^{pc}* cinxisse (*potser* an- *GS*) s. *EGKQST* assessa miramis *N* assissessa miramis *O*; tante luxurie erat] e. t. l. *CR* 5 filio] *om.* *O*; Ninnia] Ninion *CR* niniam *NOT*; Oroxius] orasius *L*; de ea sic] *om.* *CR* sic *D* 5-6 Samiramis] Sem- *CEGKLNORS* 6 libidini] -e *CDKLR*; sanguine] -em *DKLQ*; scitiens] saciens *H*; concubentes] concumbentes *K* et cubentes *H*; Precepit] precipit *Q* 7 enim] ei *BHNO* etiam *L*; quod] in super q. *K*; intra se] *om.* *CR*; possit] posset *KLR* 8 dicit] dixit *T*; Ovidius] Virgilius Ovidius *G*; de Iove dicens] d. de *I.* *N* 9 quodcumque] quecumque *H*; fecit] facit *CKL* cepit (*ratllat*) f. *T*; fratre] *om.* *E* fratri *T*; marita] maritata *ST* 10 statuit ... ut] *om.* *E* 11 Et] *om.* *T*; Luxurie] -a *CDKLR*; tota] *om.* *CR*; nostra ratio] ratio nostra *D* 12 Didonem] dodonem *E* 13 Thirei] tyri *CK* tirii *DLR* tyrii *Q*; dum] cum *CLRT* *om.* *K*; fuerit] fuit *CDGHKLNQOS* *om.* *E*; dicte] dicti *LNO* 13-14 Pigmaliōne] -lion *CLNRS* -lionie *D* -liōe *EO* -leone *K* -leon *Q* pigīlar *T* 14 et] cum *T*; esset] *om.* *K*; eius corpus] c. e. *L*; eius²] in *K*; cinere] carnem *H* cineres *KNO*; in] reductum et in *K*; recondito] reconditum *K* 14-15 dicto cinere] quibus cineribus *K* dicta c. *N* 15 continentiam] -a *O*; cum Enea concubuit] c. cum *E.* *R* 16-18 dicentem ... Sichei] *om.* *K* 16 secundum] iuxta *K*; expertem] exparte *H* experte *NO* expartem *Q*; sine] *om.* *B^{ac}EGHLQST* 17 more] mores *T*; fore] fere *B^{pc}EGLNQST* foere *O*; tales] tale *Q*; cineri] cinere *Q* 18 Iovinianum] *espai en blanc* *E* iovianum *L* iovenianum *O*; dicit] dixit *T*; Dido] dicta *D.* *D* 19 occidit] cecidit *E*; iarba] iarbas *KR*; Libie] libia *NO* 19-20 eam tantum volebat] volebat eam *T* 20 coniugem] coniugium *L 21-22 Item ... Lucanum] Et Cleopatram que cum cesare luxuriavit et cum multis aliis *P* 21 Lagi] lai *C* *om.* *LI manca M* lagi *T*; Lagi regis] r. l. *CR*; tantum] *om.* *K*; dicitur per Lucanum] ait Lucanus *K* 23 Tindari] -ris *CDEGHQRST*; et²] *om.* *K* 23-24 et² ... tempus] *om.* *NO* 24 qua] quo *L*; effectatum ... tempus] infecta tota *Grecia* fuit cum tantum incurrerit tempus malum *T*; effectatum] aff- *CEGLQSR* ductum *K* 24-25 effectatum ... Oley] ivit Paris filius priami regis troye que fuit causa destruccioni dicte civitatis troye *P* 25 Oley] oyl- *EGKQS*; Nam] *om.* *T* 26 Thethidem in uxorem] t. *L i. u. t. *T*; nuptias] n. domina discordia *ratllat* *O* 27 Quibus ... domina] Sed de *K*; dictas¹] eas *CDR*; inter] intra *L*; dictas tres] tres dictas *NO* dicta *P* 27-28 inter ... quoddam] *om.* *K* 28 erat] est *Q*; detur] d. etc. *K* 29-33 Quelibet ... dictam] comissa fuit ergo lis per iovem paridi et obtinuit *K* 29 hoc volebat] volebat eum *CR* h. pomum v. *GS* 30 delegavit hanc Iupiter Iitem] Iupiter delegavit hanc questionem *G*; delegavit] delegat *L*; hanc Iupiter] hanc *CR* *I. h.* *ELPQST* 31 Venus] Venus vero promixit *G*; pulcriorem] pulcritudinem *E* -tudinem *ratllat i substituit per* orem *R* 32 de mundo] mundo *P* mundi *T* 32-33 Unde ... Iunonis] Et hoc approbat Virgilius *P* 33 habuit] Paris h. *P*; Menelai] *M.* regis *grecie* *P* 33-34 Et ideo ... creatrix] *om.* *P* 34 apropiata] conpropiata *C*; nociva]

nocivam *E* noctuum *T*; tempestatum] tempestatem *CE*; creatrix] curvatrix *T*; dic] dicit *H*; hoc fecit in] paris ivit in greciam ad ipsam rapiendam ob *K*; hoc] *om. CR*; fecit] *f. Paris CDR*; in] *a la interlinia H 35* vindictam] iudicium *H* ventionem *P*; Exione ... primo] Exiones rapte *K*; Laumedontis] laume(n)du(n)te *E* regis *L. P*; dum] cum *L 35-36* grecum ... Chochi] *om. K 36* cuius ... dictus] *om. K*; raptum] *r. de helena factum P 36-37* dictus Menelaus est] est *d. m. L 37* est] est et *C om. K* est et cum eo moti sunt *P* et *R*; Achilles] achille *NO*; Ajax] aias *E*; Thelamon] -onus *CD* -onius *R 38* Neptolomus] Neptolomeus *C* Neoptolomus *KL*; Palamides] Palamedes *B^{pc} KL*; Polidorus] polidarius *CDR* polidorus *EGKLQST* polidor cum *P*; Machaon et Bresida] et machaon *CR* Maccaon et breseida *D* Machon et vresda *L* Mathaon et breseida *P* *m. et brosidea et T 39* de gretia] grecorum *CR 40* hominibus] *om. T*; decem annis] *a. d. T*; sex mensibus] *m. s. T 41* duodecim diebus] diebus duodecim *T*; Et] *om. T*; etiam potest esse] etiam patet *C* patet *R*; qua tantum] quantum *NO 41-42* Et hoc ... etc.] *om. P 43* Peleidum] peleidem *EG^{dub}QST* pellidem *KL 43-46* et dicit ... quod] *om. P 44* Magnanimum] magnum *CNOR*; formidatamque] formidatumque *C*; progeniem] progeŕe *EG^{dub}NOS* proneŕe *H* progenie *T*; etc.] *om. K 44-55* Qui ... belavit] qui phylocaptus de polixena etc. quem paris proditorie interfecit in templo et antilocum qui secum erat *K 45* Priami] regis *p. CLR 46* lectaliter percusso] et letaliter vulnerato *CR 47* treugum] treugam *EHL* treugam *NOP*; semel] *om. CR*; semel visa est] semel est visa *E* visa est semel *L 48* et] *om. GS*; adamata] amata *HLT* ad amatam *R*; adeo quod] quod *CR* ab eo *T*; petiit eam] *e. p. CR 49* et faceret sic quod] promittendo facere quod *P* promittens quod taliter faceret quod *T*; et¹] ut *N*; sic] *om. CR*; exercitus grecorum recederet] greci recederent *P* greci recederent cum exercitu suo *R*; recederet] recedet *H* recedent *O 50* discedere] recedere *R*; sua gente] *g. s. N 50-52* recessit ... templum] cessavit (recessavit *R*) ad bellum venire qui (et *R*) postmodum motus precibus Agamenonis cum sua gente bellum cum grecis intravit contra troyanos Quod sciens Ecuba misit pro eo ut ad dictum (*d. om. R*) templum veniret tali die *CR 51* Ecuba, mater dicte Polisene] *m. d. p. scilicet Echuba D*; misit] *abans pro ratllat BT* promisit *NO 52* et] ut *Q*; compleret] complet *B* complet *H* complebit *N* complet *O*; dictum] tale *Q 53* ibi] *om. T*; repositus] reposito *NO* repositis *GRST*; insultavit] insultat *L 54* Achilles] *om. DL*; Anthilocus] -gus *EGRS 55* Et ... belavit] *om. P*; Et] in *O*; quod²] *om. T 56* Subdendo ... Francischa] Item dicit se vidisse fracischinam *K*; de Polenta] *om. P*; filia] filiam *S*; Guidonis] *g. de polenta R*; de³] *om. S 57* uxore] uxorem *K* uxor *Q*; Iohannis Ciotti] Zannis Zotti *R*; dictam eius uxorem] *eam P*; eius] *A. NO 57-58* qui ... comiscentes] quam dictus iohannes interfecit et paulum suum fratrem quia invenit eos etc. *K*; una ... fratre] et fratrem suum paulum *R 58* Paulo] *om. S*; comparisonem de eis] *d. e. c. K 59* etiam] que *H om. R*; dicens] *mg. in libro quinto ubi tractat ludos navales B^{pc}*; cui] cuius *H* cum *L 60* punice] puice *D* pumice *ELS*; fertur] fert^e *B* fac^e *N* ferere *O*; arva] aura *H* alta *Q* auia *T*; plausumque] plausum quoque *L*; extinta] exterrita *CDEGKLQST 61* moxatur] moxare *CD* mox aere (*m. arere Q*) *EGKLQST* moratur *NO* morare *R*; lapsa] laxa *NOT*; radit] Redit *CL*; iter] ĩter *D* inter *H*; celeres] cereres *C* celer *Q*; nec] neque *CKQR*; comovet] comeat *T*; facit] auctor *f. K 62* quomodo ... effecti] casum ipsorum amoris et mortis et quomodo legentes effecti sunt *K*; Ovidius] *O. ait C*; omnis] hoĭs (= hominis?) *BO 63* est color] *c. e. Q*; est] *om. C* nā est *L*; color aptus] coloratus *BNO* color actus *CD^{pc}* color *L calor aptus *R*; legendo ... se] *om. K*; et] *re C*; sic se] sese *L 64* diffinit sic] *s. d. GST*; sic] *om. R*; quedam passio] *p. q. K*; innata] inapta *Q*; ex] et *NO*; visionem] *v. oculorum K* in *v. NQ 65* sesus] sexus *DEG^{dub}KRST* sessus *H* sensus *NO*; ob] ad *C 66* alterius potiri] petiri *H*; utriusque voluntate] ipsius (*ratllat*) voluntate utriusque *R*; voluntate] *om. T*; in ipsius amore] amoris *K*; amore] more *NO 67* precepta] *om. T 68-75* de quo ... suffitiant] qui sicut fuit medius inter lancilottum et geneuram, sic iste liber vel qui eum scripsit fecit officium inter paulum et francischinam, ita quod sicut ille illam osculatus est, sic et iste istam, etc. *K Un altre text en P 68* Deinde] Demum *D*; dicto] *ratllat B^{pc} om. NO* ipso *R 69* Çinevra] çineura *BNO* Geneura *CHT* zineura *D* Gineura *ELS* geneuera *Q* çaneuara *R*; regina] *om. CDR 70* alia] *om. CDR*; Dama] ladama *CR*; Monealt] magoa (magna *C^{ac}*) ut *C* monealto *EST* malalto *LIM* meneale *N* moneale *O* mōnealto *Q* manea *R*; eundo per ortum] *per o. e. H* per *o. L* *e. in o. Q 71* Çinevram] vegeu *69*; Et²] *om. Q 72* se] secum *CDR*; ad invicem] advicem *Q*; Lançalotus] *l. dictam C* dictus *l. dictam R 73* Çinevram] vegeu *69*; respiciens talia] *t. r. D*; respiciens] respicientes *C 74* quem] qñ (= quando) *D*; legerunt] legebat *L* legitur *NO*; domina] *om. T*; Francischa] Franceschina *Q*; ad eorum] ab eo *Q 75* illis] fuit *i. R* et *i. S*; Et hec suffitiant] et hic (*sic D*) sit (*om. R*) finis (quinti capituli *af. C*) *CDR om. LT*; suffitiant] *s. pro presenti capitulo G*

Inferno VI

Mss.: *BCDEGHKL(IM)NOQRST*; manca *A*; *P* ad 1, 13-41; ad 2, 1-29

[VI Divisio] 1 Hoc capitulum] *H. sextum c. C om. S*; prima] primo *E* persona *O 2* hoc] hec *T 3* qua] *om. T*; loquitur cum quodam spiritu ibi dampnato] format quamdam questionem ibi dap^{ts} *L* ivi domanda dante a virgilio una questione *I* e alli domanda dante a virgilio una question *M*; cum] *abans de ratllat R* de *T*; ibi] ibidem *C om. K*; dampnato] deputato *CRT*; hoc] hec *T 4* hoc] hec *T*; ad] in *CGKRST*

[VI ad 1] 1 littera per se] *p. s. l. K*; patet] satis *p. K*; sepe] *om. L 1-2* sepe dicta] supradicta *E 2* dicta ista] *i. d. C*; ista] *om. LT*; rationabili] rationabili vel rationali *D* rationali *EKLQS* mundi *H* na(tura)li *NO*; et de eius suplitio] *om. T*; de²] *om. L*; eius] cui⁹ *N* eiu⁹ *HO 3* speculationem] investigacionem *R*; pluer] pulvere *L pulcre *N 4* hoc] hic *CR*; nisi] ubi *H*; gravamen] gravatum *CR*; ciborum] cibus *R 5* infirmare] infirmari *CDLRST*; cum] et *T*; reumis] remis *B^{ac}DH* ieiuniis *CR*; et huiusmodi talibus] et (*dub.*) aliis huiusmodi *K* et huius *t. L* et *t. h. R 5-6* reumis ... Posui] *om. E 6* dicens] *om. K*; Posui] posuit *CDLNOR*; in ... etc.] latibulum suum in circuito *CR*;

crebras] turbidas *T*; etc.] *om. LQ* 7 Grisostomus] iohannes g. *N* 8 resoluta ... meliora] piu liquidi *I* mas liquidos e mas tiernos o regalados *M*; meliora] molliora *CDEKLR* meliori *amb la -i ratllada N* meliof *O*; podrage] podagre *EGKLOQT* 9 immatura] et i. *R*; senecta] senectus *CDR*; accedit] accidit *H*; graves] tales g. *E*; ociosis] *af. sobre raspat?* *B* obtusi *CEGKQST* octusi *DL* ottasi *H* occiosi *N* occisi *O* obruxi *R* 10 Et¹ ... hominem] *om. K*; VIII°] viij *E*; Mensis] msis *amb titlla C* menfis *D* messis *LR* la ricolta *I* la ricolta esto es quel recogimiento *M*; id est] *om. H*; nimietas] nimia etas *Q*; Et²] *om. E* 11-12 luxuriatur ... pluviam] *om. K*; est et sepultus] et s. est *T* 11 Qui luxuriatur] in luxuriam *C*; sed ... est] *om. *L*; inebriatur] inebriatus *CR* inebriat *NO*; est²] *om. R* 12 recipiens] que recipit *Q*; fetet] fetat *T* 13 David] dicitur **L* 14 os] os suum *N*; et] *om. L*; sequenti] *om. P*; modum sepulcri] sepulcri (-crū a. c.) modum *N* 15 se] *om. NO*; ibi] *om. S*; dicendo] et *CDR*; eum] *om. K*; cum] *om. R*; eum cum pulvere] c. p. e. *T*; quietavit] quietat **L* 16 figuram] (con)figuram *BDE* (et) figuram *H*; veniamus] veniendo *CR*; Quidam dicunt] d. q. *N*; Cerberus iste] i. c. *L* 17 in tria capita dividitur] in tres partes dividitur et in tria capita *P*; in²] *om. KR*; Asiam ... Europam] europa asia et affrica *R*; Asiam, Africam] *af. as. T* 18 sunt] *om. T*; dicti] dicte *L*; terra] terram *CNOQ* tria *T*; nostram carnem] carnem nostram *LR*; devorat] -ant *NOT*; sepultam] sepulta *O* 18-20 Ad quod ... telus] *om. P* 19 ait] *om. D*; sinu] suum *CR* sinū *DL* *espai en blanc EKQ* *om. GST* suū *H*; sui sibi] suum sibique; debent] dabunt *CDR* 20 capit] caput *T*; dic] dicit *H*; et] vel *L*; et vitio] *om. CDR* 20-22 Vel ... universali. Et ... fuisse] Et ... fuisse vel ... universali *P* 21 Et] Et propter hoc *P*; quasi] i(d est) *N* *om. O*; carnes] cerebrum *CR* 22 Titanis] Titani *CE* tirāpni *D* tirani *R*; Terre] certe *NO*; Tria eius] e. t. *E* t. enim *K*; sunt tres species] tres partes *P* 23 in] *om. C*; cibi] *om. K*; quos] quod *L*; est] *om. P* 24 pisciculos] pisficalis *O*; parvulos] parvos *CDPQR*; panem] *om. *L* et p. *T*; secundum] secum *T* 25-27 Et loel ... Ceresque] *om. P* 26 vestro] nostro *Q*; Cibi de condimentis] *om. K*; sufficit] -ciat *N* 26-27 comestibiles ... concupiscibiles] cibus comestibilis sit non concupiscibilis *K* 27 Satis est] satis *N* satisq(ue) *O*; populis] populus *CO*; Item] *I*. alanus de conplantu nature solebat antiquitas facili ieunia solvere glande *S* 28 sunt] *om. Q*; ait] agit *O*; Paucis] *P*. enim *CD* *om. GS* 28-29 natura minimisque] m. rebus n. *L* n. m. rebus *T* 29 parvo] parvum *E* parve *L*; producere] procedere *H*; vitam] ditam *O* 29-30 Et Lucanus ... petat] *om. CPR* 30 petat] patet *HNO* petit *L* p. etc. *Q*; gulosis] sunt gulosi *DP*; in continuo] continue *K*; fatiebant] *om. P* 31 de quibus] de suo ut *P*; in¹] *om. NORT*; Et] *om. N*; in istis tribus] istis primis **L* 31-34 Et quia ... animalia] *om. P* 32 peccabant] peccaverunt *L*; trahebant] -at *L* 32-33 ideo ... continuo] *om. H* 33 lebetes] bebetes *C* labete *LO*; fuscina] fuscina *o* fuscouiala *dub. CR* fuscina *o* *espai en blanc M*; tridenti] predenti *C* ardenti **L* *om. R*; gulosos] *mg. R*; in continuo Ysidorus] *Y. i. continuum CR*; ait] *om. NO* 34 epulas] epulis *LT*; ruminant] ruminabant *GS* tuminat(ur) *O*; quasi] i(d est) *NO*; explendam] exemplandam *L* -dun *R*; Tales sunt] et t. s. *C* s. t. *R*; ruminantes ut animalia] ut a. r. *CDR*; ruminantes] ruminantes *N* ruminantia *R*; animalia] a. bruta *T*; Et] Ad *N* *om. O* 35 Virgilius] *V.* qui figurat ratio *P*; figurat] figura *C* figuratur *H* 36 quietat] *om. E*; gulam] g. vivendo *T*; Daniel] *D.* propheta *P*; spretis] su(m)ptis *BHKNOQ* sptis *amb titlla D*; epulis] cibus *N* 36-41 spretis ... parte] *om. P* 37 ait] agit *O* 38 hic] hoc *C* hec *DNR*; latratu] est latratus *CR* lactratu *dub. E* latintu *dub. H*; trifauci] trifanti *HQT* trifanci *NS*; averso] adverso *CDEKQRT* 39 vates] nates *BHO*; horrere] hre *amb titlla C* orare *E* ore *H*; colubris] columbris *C*; soporata] saporata *E*; medicatis] medicati *E*; frugibus] fungibus *T*; offam] ossam *C* 40 Ille] illa *NO*; rapida] rabida *KL* rapido *Q*; tria] tri *R*; etc.] *om. CLQ*; figura subtiliter] s. f. *H* 41 pro ista] de *L*; prima] *om. T*

[VI ad 2] 1 Ciacum] *C.* florentinum *P*; Primo] prima *CPR* 1-2 cui ... cives] *om. Q* 2 venient] venire debent *K* remanent *NO* devenient *T*; cives civitatis partite] civitas partita *T*; id est] scilicet *L*; Florentie] florentia *T*; translata] translata *CEGHKQRST* transacta *L* 2-3 que ... dum] Et quare dicat partite subaudi quia quando *P* 3 Quia] vel q. *CDR*; dum] cum dicti *L*; devicti] victi *K*; essent] *om. G* fuerunt *P*; per] a *K*; et ... misericordiam] *om. P*; misericordiam] *espai en blanc Q* 4 quod] ut ipsa *K*; destrueretur] destruetur *L*; et²] id est *K*; de²] *om. CR* 5 et forensibus] et aliis f. *CG* et de f. *L* f. *P* *om. T*; medietate] dimidietate *CD*; formaretur] hedificaretur *P* fabricaretur *T*; Florentie] florentina *L*; Et²] *om. T* 5-6 Et hoc ... eam] Et propter hoc dicit partita *P* 6 partitam eam] e. p. *CR*; eam] *om. K*; scilicet ... gentibus] *om. P*; dictis duabus] duabus dictis *NO*; diversis] *om. L*; respondet] respondit *CR* 7 pars¹ ... ghibelina] *om. P*; venient] veniet *N* 8 bellum simul] bellum *K* sanguinem et bellum *P*; quando sit] causam *K* 8-10 sic dicta ... ab eo] id est guelfam dicta silvestris quia non paret imperio sicut debet *P* 8-9 recusans est] recusat *K* e. r. *GLS* 9 parere] patere *NO*; ut] sicut *CR*; silvestre] *om. CR* silvestris *D^{ac}O* 9-10 romano ... principii] *om. NO* 10 ait] *om. KL*; Estote ... eo] Servi subditi estote omni humane creature propter deum sive regi tanquam precellenti sive ducibus tanquam a deo missis etc. Et dicta pars silvestris *K*; aliam] a. et expellet *K* 11 scilicet ghibelinam] *om. K*; ofensa magna] m. o. *K*; sed] tamen *L*; per] intra *K*; soles] solos *CNO*; id est] scilicet *C* 11-13 sed postea ... cursu] *om. P* 12 et¹] *om. H*; virtute] cum v. *K*; cursu] accursus *NO* 14 querit] auēit *O*; aliquid iustum] aliquid iustum *G* aliquis iustus *K*; ibi est] est ibi *DKR*; Cui] ad quod *R*; respondet] -it *CDHR*; iusta] iusti *K* *om. T* 14-15 in mundo principalia] p. in m. *L* 15 principalia ... regitur] *om. P*; principalia] principaliter *K*; quibus] quoddam *C*; genus humanum] h. g. *D*; naturali] naturale *DR* *om. K* natura **L* naturalibus *Q*; n. videlicet i.] v. n. i. *C* v. i. n. *R*; videlicet] scilicet *L* 15-16 iure ... moribus] ius ... mores *K* 16 ut ait] vel dicit ut dicit *P*; et²] *om. CDEKPR*; que] qui *K* 16-17 que ... illa] *om. P* 17-27 duo ... sequitur] quod duo sunt iura principalia scilicet fas quod est ius divinum et ius humanum et neutrum ibi auditur *P* 17 effectum] effectum *Q*; iura principalia] p. i. *KQ*; et] quorum *CR*; ibi] ubi *H* ipsorum *K*; Primum] *P.* igitur *C* 18 est] *om. N*; ius divinum] d. i. *R*; sive] et *KQT^{ac}*; per quod] qui q. *C* a quo *R*; quisque iubetur] quisquis i. *C* i. q. *L* i. quisquis *R*; alii] aliis *EST* alteri *KL*; facere] faciat id *R* 19 sibi vult] v. s. *R*; vult¹] non *af. a la interlinia N*; et prohibetur ... fieri] *om. *LN*; alii] aliis *CET* alteri *K*; inferre] facere *CER*; sibi non vult fieri] s. f. n. v. *K* n. v. s. f. *R* 20 Evangelio] exemplo *R*; vultis] volueritis *CR*; ut] v. *corr. B* v. *O* *om. EGKLNST* quod *CR*; et idem] *om. L* hoc i. *N* ex i. *O*; facite] faciant *K* 21 est] est in *T*; dicitura] directura *K* directa *L*

ductura *NO* ductura *T*; iste] *mg. K om. LT*; illa²] ista *LT* alia *Q*; sua] *om. K*; que incipit] *om. K*; incipit] dicit *CR* 22-23 Tre ... seu ius] *om. N* 22 intorno] dentorno *C* intorno *L om. O* entro *R*; al] dal *R*; core] cor *CGKORST* cuor *Q*; me son venute] *om. K*; me] mi *DQT* meo *E*; son] sun *EGHR* so *O* sum *Q* sono *T*; secundum iustum est] est s. i. *L*; iustum] ius *CR* 23 seu] sive *KR*; suum] ius s. *EGKLQORST*; tribuere] tribui *LR* 24 alterius iatura] i. a. *C*; istud] secundum i. *L* illud *S*; filius est] e. f. *CR*; est] *om. H*; superioris iuris] super iuris numerus *H* 25 pater] patris *K* patet *N*; quodammodo] quod modo *N*; dicitur] legitur *N*; iusta id est] *om. L*; id est] scilicet *T* 25-26 ibi non audiuntur] non a. ibi *C* 26 effectum] e. scilicet *CR*; alteri] alterius *L*; odio] hodie *Q*; hoc] hec *C* 27 illa] ista *T*; vitia ibi potissime regnantia] officia ibi potissima regentia *L; sequitur] loquitur *ST* 28 queritur] querit *C*; respondet] respondetur *CNR*; quod est] quod *CR om. T* 29 superbiam, invidiam] superbia invidia *NO*; et avaritiam] et avaritia *N* avaritia *O*; regnantia] *om. S*; in] *om. NO*; civium] *espai en blanc E* 30 Dicendo] dicitur *H*; inde] ibi *T*; cecidit] c. ille *Ciacus K*; surecturus hinc] s. usque *L* rexurexurus usque *R*; Figura] f. que *H* 30-31 Figura ... iudicii] *om. L* 31 nemo] n. dicitur velle dicere nemo *S*; eius *Ciachi* nomen] n. e. *C. T*; *Ciachi om. G*; extollet] extolat *HR* excollet *NO*; ita] *om. R*; iste] *om. T*; predictum] iterum *K* 32 nominabitur] nominatur *L*; cum aliis] *om. R*; illa] *om. CR* ita *L*; ista] *om. R* 32-33 Et ... parte] *om. HL*; pro ista secunda] *om. E* 33 secunda] *om. K*

[VI ad 3] 1 et ultimam] et u. partem *L om. T*; ille] tales *T* 2 illud] *om. K*; in libro] primo *L*; dicentis] *om. D*; tanto erit] e. t. *KQ t. L* 3 melius] melior *KR*; organato] organata *Q* organato *T*; etiam ait] ait *R* respondet *T*; Iohannem] -e *Q*; dicens] *om. K* 4 resurrectione] restitucio *T*; gaudium] gaudia *K* gaudiorum *T*; erit] erunt *KT*; malorum] *om. KR* 5 capitulo primo] p. c. *T* 5-6 Et hec suffitiant] Et sic sit finis huius capituli *D om. L*; suffitiant] s. pro isto capitulo *T*

Inferno VII

Mss.: *BCDEHKL(IM)NOQRST*; manca *A*; *P* ad 1, 4-19, 37, 51; ad 2, 1-4; ad 3, 1-11, 33-34

[VII Divisio] 1 partes] *om. T* 2 supplicio] supplicii *L* 3 in qua] ubi *L*; tractat] t. auctor *C* ponit *D* 4 ubi] in qua *K*

[VII ad 1] 1 veniendo] v. auctor *CDR om. L*; prosequendo] sequendo *KQ*; investigabili fantasia] investigatione fantastica *L* 2 inferni punitur] p. i. *T*; sicut] sic *H* 3 finxit] fingit *L*; et presse] compense *H* et p(re)cem *O* 4 nunc fingit] f. n. *K*; pro eo invenire] i. pro eo *CR* 5 Cybelle] Cibelles *EGKLQST*; et] que *K*; elemento] alimento *R*; Dis] dies *S* 6 Ditis] dices *K* dius *R*; quia] quod *CDKLRT* quod vel quia *P*; a] in *K*; nascuntur] dicuntur *CR*; et] *om. C*; ab eis seu] *om. P*; seu] se *H*; eas] ea *CR* 6-7 avaritia per consequens] p. c. a. *K*; per consequens] consequitur *L* seguita *I* sigue *M* persequens *NOQ* prosequens *GS* 7 Qui ... mortuum] *om. *L*; Qui] Et *P*; vivum] vivere *N* unde *O*; hoc est] id est *PT*; non mortuum] *om. P*; mortuum] mō tuū *O* 8-9 dicens ... Nam] pape sathan ut supra sathan dicitur caput demonum et *P* 8 admirative] admiratione *P*; exclamavit] exclamat *CR*; o Satan²] *om. GS*; principium et capud] c. et p. *K*; principium] princeps *K* id est *O* p. *CR* 9 videre] vide *R*; interiectio] interitio *ER* i. seu adverbium *GS*; aleppe] alleph *EGLPS* alep *KT* Aleph *Q*; prima litera est] e. p. l. *CLR*; est²] *om. GS* 10 incipit] incipit *CDKQR*; sicut grecorum] *om. *L*; «a»] o *NO* 10-11 sicut ... finis] *om. P* 11 id est] *om. L* 11-12 «alpha et ... quomodo ibi] *om. E* 12-17 Dicendo ... volvunt] Et -i- fingit videre avaros et prodigos volvendo *P* 12 et¹] *om. NO*; puniri] punitos *CR*; concursum] cursum *CHR* 13 correlationem] revelationem *H*; in hoc] *om. E*; argumentum] -nto *H*; si] scilicet si *CR* 14 relicum] relictum *HNO* r. est *KQ* et r. *L* 15 utrumque] utramque *H*; equaliter] et qualiter *BNO*; separetur] separat *CDLR* separant *K* separent *N* separatur *GS*; se] *om. B^{pc}NO* 16 a] *om. Q* 17 medium] media *D*; illius] ipsius *L om. P*; oppositum] contrarium *P*; id] hoc *KQ* 17-18 illius ... medium] repetit amb les mateixes variants després de passar al verso *Q* 18-19 prodigos contra avaros quia contrariter (?) peccaverunt scilicet (?) per contraria non tenendo temperanciam et liberalitatem *P* 18 quod] *om. L*; usque ... vadunt] vadunt usque ad illud medium quod est virtus *K*; id est] id est usque *R om. GS*; sed] et *R* 19 eodem] eo *CDR* illo *L*; et] id est *C*; delinquerunt] deliquerunt *DGKNS* delinquent *L*; figura] figuratur *S* 20 in] *om. CR*; et¹] *om. CDR* 21 amittendo] admittendo *BHNO*; per insaniam] insanam *T*; mentem] mentis *B^{pc}NO* mente *CDR om. L* 22 non iam] nec iam *E* iam non *S*; passionis] passiones *T*; fantasias] -ia *K* -ie *R*; vident] videt(ur) *NO* 23 vinculis] iugulo *L*; astricta] astricti *D*; semper¹] super *L*; semper²] super *L om. R*; videt, semper¹] et *R*; videt] *om. C* vident *Q* videtur *T*; semper³] semperque *K* super *L* 24 computat] computant *Q*; Cuncti] cu(m) *O*; sui] suis *C*; laboribus] laboris *Q*; ruinis] erumpnis *CEGKLQORST* 25 de talibus] *om. L*; extremos curris mercator] c. m. e. *L*; curris] curis *CDNQRT* currit *KL* 26 pauperiem] pauperi e(st) *NO*; argentum est] e. a. *T*; auro] *om. CDHR* 27 aurum] et a. *R* 28 attribuunt] attribuit *R*; Sysipho] siliffo *H* sypho *K* si siphō *NO*; Eoli] colli *HN* coli *O* Heloy *T*; regis] r. *R. C*; poete] *om. K* ut fingunt p. *L* 29 avaritia et cupiditate] avaritie c. *G* c. et a. *L* avaricie et c. *Q*; hospites] oспes *C*; hospites suos] s. h. *G*; proiecit] proiebat *L*; de] in *K*; turri] terra *R* 29-30 in inferno esse] e. in i. *GS* 30 de eo] *om. L*; Cervicem] cervice *CDEL* cervici *K* 31 sassum grande] g. s. *T*; grande] *dub. G* grandem *ST*; Sysiphea] sisiphi *L*; de talibus etiam] e. de t. *GKQ*; etiam ait] ait etiam sic *C*; ingens] *om. CR* 32 alii] alliis *EN* aliique *T*; radiisque] radiosque *T*; districti] districti *EGHKORST* 33 Comparando] coparando *T*; illi] illo *N* 34 Scicilia] Siciliam *C*; ubi] Unde *KL*; impulse¹] percusse *R*; vento] *om. K*; et] *om. R* 35 ventis occidentalibus] v. orientalibus *GS* vento occidentali *L* vento occidentale *I* viento occiđental *M*; ad] *om. KL*; Unde] iuxta *K*; latus] locus *E* 36 implicata] implicita *Q*; Caridis] caribdis *EGKLNQST* cariddis *R* 37 quare ... quare] q(uas) ...

q(uas)i R; teneant] retinent P; proitiunt] -iant KRT 38 enim] om. GS; Philosophum] om. G; in] om. DLR; item] et K ideo T 39 et meretrices] m. et C; prodigi] p. autem EGKQST et p. R; dant] om. E expendant et d. GS; dant danda et] in dando T 39-40 prodigi ... ait] om. *L 40 in¹] om. DT; autem] enim L; et] om. GKLS 41 neque ... neque ... neque] nec ... nec D; dellectatur] in hiis d. CR; neque ut oportet] om. R 42 Et] ut R; V^o] in quinto ES om. K V^o capitulo L vero Q; sic] om. DLR; de talibus ait] dicit de t. L; Sunt] Inveni sunt L; meo] om. S; impii] inscii Q; insidiantes] insidiatores K 43 quasi] id est NO sicut CR; aucupes¹] aucepe E auceps H auceps CR; Nam sicut] sint nam T; liberales aucupes non dicuntur] liberalis auceps non dicitur CR non d. l. a. K l. a. non d. l. L; in aves escam proitiendo] e. in a. p. K in p. e. L; in aves] inanes OT; merito] inventi L 45 inspecto] respectu C in inspecto O; excessu eorum] eorum excessu K; qui est] om. KQ quo est L; a] om. Q 45-46 ait Philosophus] p. a. CR ait p. ait E 46 duarum] suarum L 46-47 huius ... huius] unius ... unius CR uni ... huius L 47 quidem] vero D; vero] om. R 48 horum] eorum T; Et] ut Q; dicit] om. K 49 contendunt] concedunt NO; sic] ita N; medii] meridii R; extrema] extremis KS 50 prodigus] et p. CR; largum²] parchum GST 51 Fingendo ... avaritie] Et ibi fingendo se ibi videre multis clericis avaris et etiam prodigis etc. P; ibi] se ibi CER; infinitos] infimos O certos S multos R; maculatos ... avaritie] om. K; in] om. LNT; valde] om. G 52 est orribille] o. e. N; inspecto] inspectio N; tonsi] cum si T; clerica] clerici O; sint] sunt R; ut] et KQ; ibi] hic CDR; ibi auctor] a. i. T 53 Nam dicit] ut tangit R; inde] unde GNS 54 id est] om. L; enim] namque T; ellegit] elligit HL; sunt] ut E 55 id est] om. CKR; et] ab O; virtutibus] om. LIM; regentes] regendis H; et²] om. CR et ideo Q; ita] om. S; regnum in Deo] in d. r. CDR; in Deo habent] in se habent et in deo G; hoc] om. K 56 rasio] rasu in E abrasio K 56-57 temporalium omnium] o. t. D temporalium CR omnium T 57 vide et qualiter] videant et equaliter L; vide et] om. T; abitant] -unt T; et quare ... loquitur] om. L; quare] qualiter T; ita] sic K 58 pro ista] de prima L; parte] prima p. GS

[VII ad 2] 1 secundam] s. partem P quod T; a Virgilio] om. R; a] om. DK; potuisset] potuit R; prout] ut R 1-4 potuisset ... tamen] om. P 2 dicens] dicente HL om. K; enim] omnium CDR om. L; quesitu] quesitum NO quam si tu T; vis] vix DLR 2-3 enim ... est¹] *espai en blanc* K 3 quicquam] om. T; talis] tali K; est²] om. K 4 subrescunt] -unt CK; tamen] om. T; textu] testu etc. P 5 circa] ad CR; subtillem] subtiliter N; ad] de L; prius] primus C primo L primum T; ipsam] om. E 6 providentiam] om. T; ipsa] om. T; illa] om. L; ipsa illa] illa ipsa GS; enim] omnium CDKLR delle cose I de las cosas M om. T 7 Secundum] secunda CR; fatum] factum HQ^{ac}ST statum O 8 rebus mobilibus] m. r. CR; providentia divina] providentiam divina C d. p. E providentiam divinam GS; queque] quandoque C quoque L 9 nectit] vectis T; digerens] differens K; quod] quid L; amplectitur] amplectur H 10 immobile] -e NO; simplicemque] simplicem quia NO 11 formam] fortunam K om. *L; eorum] eo K; que] quod E; gerenda disposuit] d. g. KQT; disposuit] disponit CLT dispone IM; mobile] -e NO 12 ordinem temporalem] t. o. G; fato] fate E facto NO; sussunt] sunt N 13 sint] sunt R; ipsum etiam] e. i. CKLNR; fatum¹] statum O; penas] penas K 14 fatui] fatum L; manifestantium] nominantium CDR; fuit] om. GS; futuris] futurus H 15 necessitatem] necessitas L; imponit] imposuit E; hoc] om. ET; quia] quod H; nesciebant] -bat NOR; cum] om. T 16 posset] possit L; stare] sacē T; quia] quod CDLR; Sed] Si Q; arbitrii] arbitrium H; et] a Q cum S 17 providentia] p. divina CR; taliter] talia CDR 18 quasi ... fortuitis] om. Q; quasi] id est NO; humanas] h'ns h. R; variis et fortuitis] om. L; eventibus] aventibus H evidentibus L casibus R 18-19 quamdam dominam ... illudentem] a quadam domina ... illudente L 19 et] om. CLR; cecum] cecam C cecus O centum T; eam] eum L; passim] passum H om. K; in quolibet] in quolibet CE ad quosque L in qualibet T 20 et¹] om. CKR; malos] ad m. R; Et²] Etiam Q 20-21 a fato, ut fortuna sit] fatum a fortuna sic fortuna versatur K; fortuna sit] sit f. L 21 hiis] istis CR; a] om. HL; vel] nobis K; pallam] om. G palla H 22 immobile] etiam mobilem Q; stellis] a s. T; et] vel L; statutam] statuitam O; in] om. L 23 mobilibus ... rebus²] om. E; Et¹] om. CR; rebus²] que rationibus C; quorum] quarum LT 24 est] est ideo K et est L; sed] et CR; dependet] dependit H; ipsa] ista C 25 non] nec S; tamen] tantum H 26 differt] defert HS; tantum est] e. t. GS; agentibus] hiis a. CR; secundum] set H 26-27 propositum] prepositum H 27 neque ... neque] nec ... nec D 28 cum] ut T; propositum] aliquod p. E 29 ipsis] his L; equis] e. qui T; ad] om. CDR; domum] demum dub. B; et] cum NO 30 summeret] summetur HO 31 non] et n. D sed n. K; contra] contrario dub. T; sed] videlicet O 32 sectatur Boetium] b. s. CR; Boetium] *espai en blanc* Q; intelligit] om. CR; mistim] misceri N misteri O mixtum T; et] om. T; dicto] ipso CR; fato] facto HT 33 executivus ordo] o. e. D; inferioribus] infeccionibus H; quod est que] que sunt L 33-34 quod ... natura] quo ad sua principia et naturam K 34 et¹] est DR a Q; id est ventura] om. T 35 conditio] cognitio L et auctor N et dictio O; dispositionem] providentiam GS 36 ei] et E 36-37 et eis ... motores] e diede lororo i motori I e dio al signo del toro e del carnero M 37 preposuit] pro- CDGLNORST; motores] motiones *L; Dei] domini L del signore I del señor M; celi firmati] f. c. Q 38 Ad quod etiam] et K; dicit circa hoc] de consolatione K; circa hoc] om. LT 39 generatio] generatione dub. S; cunctusque] cunctarum quoque N; mutabilium] mirabilium D om. T; naturarum]strararum Q; progressus] processus L procede I procede M 40 ordinem] ordines L ordine T; formas] firmas EGHQS sumens T 41 stabilitate] mobilitate *L; Et] om. K; sic<ut>] sic BEGHLNOQST sicut D sicut enim K sic est CR; fatiende] faciendo RT; mente] m(en)tem H m(er)ito N m(er)ita O; percipiens] concipiens K 42 operis] om. T; effectum] officium Q; simpliciter] simplex E; prospexit] presentarieque prospexerat K 43-45 providentia ... constitutam] deus providentia quidem singulariter stabiliterque facienda disponit fato vero hec ipsa que disposuit multipliciter atque temporaliter K 43 providentia] providentiam N; disposuit] disponit L; per fatum seu fortunam] pro fato seu fortuna T; fortunam] per f. G f. que CR 44 tamquam ... mundanis²] om. DEGLQST; igitur] sive i. K 45 divinis] om. R 45-46 spiritibus divinis providencie] p. divine s. K 46 exercetur] exerceatur C; seu¹] sive DR; fortuna seu] om. K; inserviente] inservüete B inserviente O 47 celestibus] celestium L; siderum motibus] m. s. D; varia] vana dub. L 48 horum] eorum L; seu] se R; omnibus] omnis T; contextit] contextitur CDR textitur K concesserit L

concessit *NQ* contessit *O* contescit *T*; Unde] Illud certe manifestum est immobilem simplicemque gerendarum formam rerum esse providentiam fatum vero eorum que divina simplicitas gerenda disposuit mobilem nexum atque ordinem temporalem quo fit ut omnia que fato subsunt providentie quoque subiecta sint cui ipsum etiam subiacet fatum et *K*; secundo] 2^a *L* 3° *T* 48-49 in ... hoc] tragedia secunda *K* 49 ait circa hoc] *om. L*; hoc] *om. NO*; Omne] omnem *BGHNO*; regnum] r. est *L*; nimium] in n. *R* 50 illis] omnis *L*; Cloto] cloco *NO*; rotat] rotet *Q*; fatum] statum *CR* 51 celeri citatas] celeri citas *C* celeritas citatas *G* celleratas *N* celeritatas *O* celeri cuntas *R* 50-52 miscet ... manum] nemo desperet meliora lapsis *K* 52 manum] m. etc. *GS* manus *R*; est] *om. E*; dicit] d. auctor *K*; similiter] deus sicut celis sic et *K*; mundanis] humanis seu mundanis *C* humanis *Q* al(ia)s mondanis *mg. Q* 54 gentem] g. etc. *K*; hec est] hec ex *H* e. h. *KS*; cuius naturam] *om. K* c. est n. *L*; quia] que *KNO* 55 est mutabilis] m. e. *K*; mores] morales mores *E*; mores quia] nam *K* moresque *CR*; meritum] merita *K* merito *CLR*; reminiscere] non respiciens *K* reministrare *NO* 56 etc.] *om. EK*; Dicit] Unde *K* Unde d. *L*; ex] *om. N*; potest et] potest *B^{ac}NO* propter *GHQST*; facit] f. et alibi *E* f. etc. *L*; Neque] Non *Q* 57 situm est] factum *T*; intueri] metueri *E* i. Sed rerum exitus prudentia metitur *L* 56-60 Neque ... Fortune] quid est aliud fugax quam future quoddam calamitatis inditium? Et alibi *K* 57-59 primo ... Et in] *om. T* 58 clamor ... clamat] clamor et clamat *B^{ac}H* aliud deflet *af. a la interlinia B^{pc}* clamor aliud deflet *EL* aliud clamor exclamat *C* clamor exclamat *DGRS* clamor aliud deflet clamat *NO* clamor *Q*; nisi] ubi *H*; Fortunam] fortuna *H* 59 vertentem] virtutem *E*; tercio] t. libro *C* t. dicit *D* t. ait *E* 2° *L*; Magnumque] magnamque *T*; suis] fuit *C*; ostentum] ostensum *CR*; una] *om. D* unaque *R* 60 hora] ora *B^{ac}*; hora ac felix] atque f. h. *CR* ac f. h. *EL* h. at f. *Q*; Dicens] d. etiam *E* Et *L*; in persona] imp(erson)am *G* imp(er)que *H* *espai en blanc Q* *om. T*; Fortune] f. dicit *L*; Opes] spes *R*; honores] *om. GS*; ceteraque] et cetera *K* 61 mei sunt iuris] m. i. s. *CL* s. m. i. *E*; mei] nostri *Q*; dominam ... cognoscunt] mecum veniunt me abeunte discedunt etc. Et alibi *K* domine famulam c. *S*; cognoscunt] me c. *C*; nostra] nature *R*; vix] vis *DEKLR* 62 ludum ludimus] ludimus ludum *D*; infima] et i. *H*; infima summis summaque infimis] summa infimis et infima summis *K*; summaque infimis] *om. S*; summaque] et summa *CLRT* summa *Q* 63 Item ... ibi] ac iuxta illud *K*; facit] ad hoc f. *L*; ibi] *om. L* ubi *Q* 64 facit] faciens *L*; et¹] *om. E*; humiliat] et h. *KL*; sublimat] sullevat *KL* sublevat *NT*; et posuit] (con)poxuit *H* 64-65 posuit super eos] s. e. p. *N* 65 idem etiam Boetius] ipse *B. CDR* inde *B. etiam E* idem *B. GLQ* *B. K*; ait] *om. KL* 65-66 id est rotam ... orbem] *om. L* 66 etc.] *om. KLQT*; Item] et *DK*; hoc ... dicit] de hac *K* 67 Invida] invidia *CDHS*; factorum] fatorum *DEGKNQRST*; diu] d. etc. *Q* 68 Cressus] crassus *CKR*; habet] erat *CR* orat *D*; tenet] tenent *D*; ad] at *B^{pc}NO* 69 surgit] surget *B^{ac}CDHK*; Marius¹] manus *H*; premitur] sed deprimitur *K* deprimitur *Q*; Marius²] maris *H*; cuncta] cutam *N*; Et] *om. CR* 70-71 Iuvenalis ... Et¹] *om. T* 70 Iuvenalis] I. ait in simili *C* I. ait *Q*; Nulum] Malum *G*; abest] habes *CDGQR*; prudentia] providentia *R*; Fortuna] fortunam *C* 71 Ovidius] O. ait *C*; errat] erat *C*; manet] movet *L* 72 firma] fortuna *G*; tenaxque] tenace *KQ*; nobis occulto] o. n. *CER* 73 herba] h. etc. *Q*; ad hoc] *om. KLQ* ad hec *CR* 74 dicuntur] ducuntur *BGHQOS*; fortiute] fortune *C* fortuna *R*; et] *om. H*; accipit] accepit *CDEHKQRT*; non] *om. K* 75 latentes] latentis *T*; easque] ea que *L*; veri] vera *om. LT*; quorumlibet] quorundam *C* quorum *H* quolibet *L*; spirituum] *om. T* 76 hominum] animum *L*; ait] ait sic *D*; Nec] non *K* 77 vel] seu *K* nec *L* 79 eius] sue *T*; quietem] treugam id est q. *K* 80 ita] i. et *ELQST* i. quod *GK*; qui] quod *CR* ei q. *K*; levandus] sullevandus *K* 80-81 ea ... seu] *om. H* 81 necessitate] quandam necessitatem *E* necessitas *Q*; et] *om. GS* sed *T*; calumpniant] calumpniat *D* 82 et] *om. R*; suo cursu] c. s. *S* 83 libero] *om. T*; manente] permanente *L* remanente *T*; si velimus] si volimus *CD* si volumus *KR* subierimur *dub. L*; non immiscere] non immiscere et immiscere *CD* miscere et non immiscere *R*; immiscere] inferre *K* 83-84 michi ... est] *om. T* 84 subsunt] sunt *Q*; unicuique] cuilibet *L* 85 ingrediatur] ingreditur *CR*; poterit] potest *CDR*; exercere] e. postea *D*; circa] contra *CR* 86 sui] suam *K*; ad hoc] ad hoc ait *CR om. KL*; ventis vela] vela ventis *T* 87 comitteres] concateres *T*; quo] que *E*; flatus] f. ventorum *GS*; impelleret] impleret *E*; promovereris] promoveris *D* 88 oportet domine moribus] d. m. o. *KL*; moribus] in omnibus *N*; ut] *om. KL*; vero] vel *K om. Q* 89 volventis ... dicit] *espai en blanc K*; rote] fortune *Q*; in quarto dicit] d. in q. *CR*; Qui] at omnium mortalium stolidissime si manere incipit sors esse desistit et alibi qui *K* 90 ac] at *E*; aliquid] a *L*; fato] fati *T* 90-91 aliquid fato liberum] f. l. a. *N* 91 quanto] quantum *T*; cardinem] ordinem *L*; vicinus] vicinius *CDLR* vicinimus *H* vicium *K*; sed] s(cilicet) *T*; si] se *H*; superne mentis] supervenienti *C* supervenienti *R*; heserit] herescit *KQ* hereserit *L* 92 firmitati] fraternitati *Q*; motu] metu *NO*; quoque superegredditur] s. q. *K*; quoque] queque *NO*; superegredditur] superegredditur *CR* subgredditur *L* supergredditur *T* 92-93 Et ... «necessitatem»] *om. N* 93 maneries] materies *N*; quia] nam *CDR* 93-94 sunt totaliter adherentes] totaliter adherent *CDR* 94 affectum] effectum *T* 95 fortuna] de f. *C* a f. *R* 96 curant] curatur *N*; simulantur] simulantur *NO* assimilantur *T*; modiolus] modiolus *CT* modiole *NO*; Quidam] *Q*. sunt qui *G* 97 ut] quod *T*; non ad temporalia] ad t. n. *GS*; sub] *om. S* 98 simulantur] isti s. *DR* simulantur *N*; rotarum] rote *CGRS*; vero] *om. GS* v. qui *L*; in totum] *om. K* 99 subduntur totaliter] t. s. *CR*; fato] f. et isti simulantur gaulis (gaulis *S*) rote *GS*; semper volvitur] v. s. *KQ* 100 necesse] necessarie *C*; revolutionem talem] t. r. *GS*; non] nam *K* 101 se sic] sed sic *BHNO* sic se *R*; quod²] *om. T* 102 rebus terrenis] r. t. et *G* t. r. *N* 103 fortuna¹] fortune *GOS* 103-104 ad fortunam ut venit] v. ut ad f. *H*; ad fortunam] a fortuna sunt *CR* a fortuna *D* 104 ut venit] conveniunt *K* veniunt *T*; velut] velutque *Q*; sin] si *CD* si non *L* vim *O* sine *Q*; tale] talia *K* talem *T* 105 pravum] primum *Q*; iudicem] iudicium *K*; fatiemus] facimus *RT* 106 qualiter] *om. S*; cruciatur] c. id est increpatur *CD* c. id est damnatur et increpatur *R*; qui] que *K*; eam] eum *N* 107 eius] *om. K* cuius *O*; nunc autem non] et non sunt *R* 108 suvenit] s(u)b(ve)neru(n)t *E*; si] *om. LT*; eius] cuius *N*; ait] dicit *KQ*; quare] q(ua) *R* 109 deberet] debet *KQ om. T* 110 condere] c. item et [et etiam *CR*] annus cui licet terre vultum nunc floribus et frugibus ornare nunc nimbis frigoribusque confundere *CDR*; et] *om. T* 111 fluctibus et procellis] p. et f. *K*; inhorescere] horrescere *L* et horescere *O* 111-112 Nos ... constantia] nos igitur ad constantiam ait fortuna *K* 112 constantia ... alienam] ad alienam constantiam nostris moribus *E*; constantia] ad constantiam *CDEKLR* constantiam *GH*; alienam] aliena *GQT*; et expleta] inexplata

CDEGLKRS et *expreta Q*; *alligabit*] *amb signe d'interrogació BKL* *alligabat D* *alligabit(ur) dub. E* *alligat amb interrogant o alligat(ur) dub. T*; *quasi*] *id est NO 113* *dicat*] *om. T*; *querimus*] *querimur CDKR*; *querimus amisise*] *a. q. K*; *nullo*] *illo Q*; *perdidisemus*] *perdissemus L 114* *michi*] *fortune K*; *libet*] *licet R*; *habes*] *habens HQ* *nam habuimus K 114-115* *dicit ... Fortune*] *om. K 115* *persona*] *personam T*; *non habes*] *non habens HQ^{ac}* *nec habemus K*; *querele*] *querere L 116* *tua perdidideris*] *nostra perdidissemus K*; *nudum*] *nūdam DE^{ac}N* *in mundum R*; *produxit*] *produxerit T*; *et*] *om. E*; *te²*] *ego CD* *ego te R 116-117* *Cum ... meis*] *Cum te e matris utero natura produxit nudum te inopemque suscepi meisque L 117* *fovi*] *frui dub. C*; *tibi est*] *e. t. DNQT*; *est illata a nobis*] *a n. est i. E*; *est illata*] *i. e. C*; *illata a nobis*] *a n. i. RT 116-118* *Cum ... etc.*] *nota reliqua in eadem boetii prosa K 118* *violentia*] *iniuria C*; *honores*] *h. ceteraque talium T*; *iuris sunt*] *s. i. HT*; *etc.*] *om. T*; *hec*] *sic K*; *pro ista*] *de L*; *secunda*] *om. CGKQT*

[VII ad 3] **1** *et ultimam*] *om. PT*; *et morali investigatione*] *inventione L*; *cum*] *secum C 1-8* *auctor ... paludis*] *ponit quintum circulum et fontem bulientem et cesantem que facit stigem paludem in qua fingit puniri superbos invidiosos iracundos et accidiosos pro parte non in totum P 2* *sollicitandi*] *sollicitudini O*; *metaforice*] *methafore T 3* *elapsa*] *lapsa T*; *media*] *om. G*; *Simile*] *ut K similis Q 4* *dicens*] *om. K*; *Precipitant*] *Percipiunt G* *nox humida celo precipitat K precipitatur NO* *precipiunt QST*; *sompnos*] *noctes CDR*; *dicit se*] *se d. T 5* *invenisse*] *venisse ad *L* *invenire CR*; *manare*] *manere C emanare K dub. S*; *flumen*] *fluvium T*; *Stigem*] *stigiam K stigiem T 6* *puniri fingit*] *f. p. KP*; *puniri*] *punire B^{ac}CDGHQRST*; *fingit*] *fingitur EGHS*; *aparenter ... non aparenter*] *apparet ... non apparent Q*; *superbos*] *s. et K*; *et²*] *vero et L* *sed R 9* *Moraliter et alegorice iste*] *om. P*; *et¹*] *id est CR*; *est*] *figurat P*; *creatio*] *erratio Q*; *dicitur*] *est P 10* *deinde in se*] *in nobis P*; *id est Stigem*] *insignem dub. *L*; *Stigem*] *s. et G stigiam K 11* *tristitia*] *pro t. T*; *fingit*] *f. quod L*; *in²*] *om. GKLNO*; *sic*] *om. K*; *emanante*] *emanante CEHNOQ^{ac}* *manante KL 13* *est*] *om. H 14-34* *nam ... capitulo*] *mala quando quis irascitur proximo animo offendendi etc. T 14* *visus*] *om. D 15* *subita*] *ira s. R* *subdita S 16* *fluvius*] *fluvium N*; *inferre*] *om. R 17* *Et pro*] *om. L* *Et prout Q*; *ira*] *om. H*; *affitiens*] *affligens CR*; *Ad hanc speciem*] *de hac specie K*; *Psalmista*] *psalmus E 18-19* *perseveratione*] *perseverantia L 19* *Stigea*] *stigia CDGHKORS* *stix L 20* *De*] *et de K*; *XLVIII°*] *48° L 21* *ibi*] *om. K* *et ibi S*; *quod*] *om. KQ 21-23* *ibi ... XXIII°*] *om. E 22* *vidisse*] *invenisse K*; *dicte*] *om. L*; *ita*] *ira NO 23* *figurat*] *significat R*; *quibus*] *om. S*; *XXIII°*] *29° L 4 Q 24* *sic*] *sicut CL*; *rissas*] *iras R 26* *fundo et limo*] *l. et f. R*; *limo*] *in l. L*; *et tristari*] *om. LIM* *et actristari CR 27* *est non*] *non est E 28* *quod ait*] *om. D*; *Ieremia*] *Jeremyas in E* *Jeremias KQS*; *VIII°*] *8° capitulo L* *viii^o R 29* *accidiosus*] *om. R*; *transfusus*] *transfixus Q 30* *vase²*] *vasem D^{ac}* *vas KL*; *Ecelexiastes*] *Et E. CDKLR*; *XXI°*] *xxi^o sic ait D* *xxx^o L*; *luteo*] *luce Q*; *etiam*] *om. CDR 31* *Psalmista*] *psalmus E*; *persona*] *personam E*; *accidiosi*] *accidiosorum K* *accidiosa O* *accidiosis Q*; *ait*] *om. D*; *Infusus*] *infixus D* *infixus KLR*; *limo*] *limbo *L*; *profundi*] *p. etc. K 32* *me*] *me domine KQ*; *luteo*] *luto (-th-, -ct-) GKLNQRS*; *infigar*] *infigar GNR* *fingar H 33-34* *Fingendo ... suffitiant*] *Et ·i· fingendo sic postea venire ad quandam turrem Et hic finis P 33* *se ita*] *ita se N*; *id est contemplando*] *om. L 34* *qua*] *qua turri Q*; *dicam*] *dicetur R*; *hec*] *h. pro hoc capitulo dicta T*; *Et ... suffitiant*] *et sic sit finis huius capituli D* *om. L* *Et hec dicta sufficiant pro presenti capitulo et que bene adviseas etc. Q*

Inferno VIII

Mss.: BCDEGHKL(IM)NOQRST; manca A; P ad 1, 1-31; ad 2, 1

[VIII Divisio] **1** *Dividitur hoc capitulum*] *Hoc octavum c. d. C* *Hoc c. d. LR 2* *venerunt*] *venit C* *devenerunt K*; *dictam*] *predictam L* *predetta I* *dicha M*; *turrim*] *turrem L* *terram R^{ac}*; *Flegiam*] *-as CDEGHKLQRST* *Flegiam* *quia dub. O*; *portati fuerunt*] *portatus fuit CR*; *hoc*] *om. K 3* *in qua*] *ubi CR 4* *accidiosorum*] *accidiorum L*; *invidiorum*] *om. CR* *Lancia [1]* *invidiosorum T 5* *hoc*] *om. Q*

[VIII ad 1] **1-19** *Un altre text molt resumit en P 1* *correspondentis*] *resp- GS 1-2* *nunc advertens*] *est advertendum quod CDR* *advertendum quod L 2* *figurat*] *figuras K 3* *alia¹*] *altera N*; *interior ... exterior*] *exterior ... interior R*; *exterior*] *est e. L 4* *bona ... putat²*] *om. BEGHKLNOQST*; *que habet*] *que C* *om. R*; *in*] *om. T*; *in se habere*] *h. in se R 6* *corpore*] *actibus et D*; *et¹*] *om. KL*; *in²*] *om. R*; *talibus*] *huiusmodi K 7* *predictam*] *p. et GS* *om. T*; *figurant*] *figurans K* *figurat N*; *duas eius*] *e. d. CELNRT 8* *intellectus*] *intellectum C 9* *se habere bona sua*] *b. sua h. CR*; *bona ... habere*] *om. LIM*; *a Deo*] *ab eo C 10* *sua*] *in sua CDR* *summa N*; *Unde versus*] *om. L*; *Ex*] *et LP 11* *Affectus vero apparentie*] *aparentia v. a. D*; *seu*] *sue EH* *sive R*; *et*] *om. L 12* *dominii aprendere*] *divini applaudere *L 13* *per*] *propter HT*; *Geronimus*] *gregorius CDKLORT*; *Moralibus*] *memorallibus H 14-15* *ut ... figurantis*] *om. NO 14* *dominetur*] *dominos Q 15* *figurantis*] *figurans K*; *superbiam extrinsecam*] *superbia extrinseca N 15-16* *pro arrogantia seu presumptione*] *per arrogantiam seu presumptionem K 16* *presumptione*] *pros- N*; *et*] *seu N 17* *Geremias*] *Ieronimus CK* *g. 13° T*; *et*] *ut O*; *carnem*] *carne CR* *om. H* *c. suam N 18* *suum*] *spū T*; *Et*] *om. T*; *turrium predictarum*] *p. t. D* *dictarum t. L*; *hec*] *CELO* *he K* *et N* *et hee GS*; *hee due species superbie*] *hee duo L* *queste due I* *estas dos M*; *superbie*] *om. H 19* *adducitur*] *adducitur L* *adicitur O* *deducitur T 20* *fingit*] *fingitur T*; *fingit Flegiam ... invenisse*] *fingit ... v. F. L* *fingit invenire flegiam cum navicella P*; *Flegiam*] *-as CDEGHKLQRST*; *per talia eorum*] *e. p. t. H*; *per*] *ad L*; *taliam*] *talem talia K*; *eorum*] *eius T*; *signa*] *om. E*; *Flegias*] *om. CDPR 21* *diabolico universalis*] *u. d. CLR 22* *super eius*] *superius eius E*; *capite*] *caput KL*; *quod quidam*] *quendam K*; *quasi*] *om. L*; *casurus semper imminens*] *s. c. i. K* *c. i. (?)* *super L*; *semper*] *om. T 23* *imminens pendet*] *pendendo imminentem K* *eminens pendet Q*;

pendet] pendeat *D*; vita] vitia *N*; Nam] et *L* 24 eum] *om. P*; fuisse superbum] s. f. *E* 24-25 Flegiam ... habuit] habuisse *L 25 nomine Coronidem] c. n. *L*; Coronidem] coronidon *CPR* Eoronidem *E* corōnide *H* eronidem *T*; et cum ea Appolinem iacuisse] et cum Appoline (Apolonio *P*) iacuisse (iacisset *Q^{ac}*) *CPQ^{pc}R* que cum iacisset cum apolline *K*; ex] de *CR* 25-26 ex ea genuisse] ex eo genuisset *K* 26 genuisse] iacuisse *H* generasse *P*; Quem] quam *OP*; Quem Exculapium] *om. R*; commotus] motus *K*; superbia] ira *GS* 27 inter superbos] *om. LIM*; eo] dicto *K* ipso *L*; Flegia] Flegias *C* 27-30 Unde ... divos] Et hoc probat Virgilius *P* 28 sic] *om. K*; Destricti] districti *KLOQRST* districta *E*; eternumque] eternusque *C*; Theseus] tereus *Q* 29 admonet] admovet *CHR*; umbras] umbram *N* 30 tempnere] contemnere *OT*; divos] dives *EG^{dub}S* binos *R* 31 Fingendo ... invenire] Deinde dicit quomodo intraverunt in navi et invenerunt *P*; ad] et *E*; aliam] illam *T*; palludis] -i *T* 32 multum] *om. T*; multum hominem iam] h. iam m. *E* h. m. iam *GKLOS* qui fuit multum *P*; arrogantem] a. hominem *N* 34 tenent se nunc] tenent se *BGHLST* se t. nunc *C* teneant se *E* multi se t. *K* tenetur se *NO* se t. *Q* sunt qui se t. *R*; magnos] magni *K* 35 Ieremia] -as ait *K* -as *Q*; resusitet] suscitit *GNS* suresitet *H* rescitet *L* 36 casu] eius *CDR om. LIM* cān *T*; caput] si c. *Q* 37 tetigerit] *om. G*; sterquilinum] -nium *CKRT*; in fine] *om. G*; perditur] perdetur *CDKR*; psalmista] psalmus *E*; eos] eum *T*; ut] in *Q* 37-38 ut ... quasi] quasi ... ut *N* 38 terre] t. et *T*; platearum] plantarum *Q* 39 Sub] Super *Q*; invidos crutiari] c. i. *R*; quamdam] quemdam *Q* 40 vicisitudinem] icisitudinē *Q*; anteriori] a. parte *CDR*; accidiosos] accidiosis *C* et accidiosis *T* 42 sic nec isti invidi] ita invidi non apparent *L*; isti] h(ic) i. *D* 43 quod] *om. R*; sic ut] sint ut *C* sicut ut *D*; ut dixi vicissim] v. ut d. *G*; dixi] dixi *E*; vicissim] *om. T* 44 debeant] debebant *Q*; puniri intelligi] i. p. *CR*; intelligi] *om. KL*; probatur] probantur *E* probant *H*; sic] sicut *C*; sic] sic *L* 45-46 Qui ... inordinatus] *om. CR* 46 amor inordinatus] i. a. *D*; inordinatus noster est] n. i. *K*; si est] sicut *dub. L*; si] *om. C* et si *H* sed *R*; scilicet] id est *N* 47-48 per se supra] supra per se *K* 48 noster amor] a. n. *LN*; est] *om. GLS*; est inordinatus] i. e. *KOT*; per consequens] *om. K*; vitiosus] v. est *K* 49 parvus] p. est *GS*; peccat accidiosus] peccant accidiosi *T* 50 in tristitia cum iracundo] cum i. in t. *Q*; in] cum *C*; cum iracundo] *om. R*; vicissim] viciosis *E*; ibi] hic *CDR*; vicissim ibi] ibi v. *KQ* 51 Stigie] stige *CEGKLQRST*; amor est inordinatus] a. i. e. *L* i. a. e. *T*; est] *om. R*; est inordinatus] noster inordinatus et viciosus est *K*; est] in *N* 52 et] *om. DR*; Nam] *om. L* 53 sui] suam *CR* 53-54 In invido et iracundo] Invido iracundo *C* 54 iracundo] in i. *D*; differunt] difert *R* 55 a] qui *O* 56 congruit] convenit *T*; sub] cum *dub. C*; invidiam] invidia *CDLR*; Ira] ita *O*; vero] non *COR* 57 ira] *om. *L* ita *O* 58 invidia ira] ira invidia *T*; et] *om. CLR* 59 cum sint] et *CDR*; et spiritualia connexa] c. et s. *N* specialia c. *K* et spiritualiter c. *L* et c. et s. *R*; corelativa] c. sunt *CDR* 59-60 cum superbia] s. c. *T* 60 nos] ipsos *Q*; vani nominis] vani hominis *N* 61 invidemus] videmus *H* invidimus *N*; alius illam] a. eam *L* i. a. *T* 62 amittimus] admittimus *N*; irascimur] ira simul *H*; ex qua postea ex] unde ex *K* ex qua *L* ex qua p. *R*; ire] *om. E* invidie *K* 62-63 in tristitia accidie cadimus] in t. a. postea c. *K* c. postea in t. a. *L* 64 supradicta vitia] v. s. *LT*; puniantur] puniuntur *R*; ira] sed ira *K* 65 quia] quod *L*; in nobis ea vitia] ea v. in n. *K*; sunt] sint *E* 65-66 accidia ... aparentia] *om. BEGHKLNOQST* 66 occulte] oclulta *CR*; quia] quod *R*; Et sic] sicut *C* sic *R* 67 dicit] ut d. *L*; Superbie ... invidia] superbia ... invidie *Q*; comes est] est comes *KQ* 68 invidet] non i. *T*; Item] Ita *L*; sub] simul *O*; accidia] a. punitur *K*; tristitia] -am *K*; Et] *om. T* 69 concluduntur] concluditur *C*; naturaliter] naturalem *R*; ac] Et *CDR*; quia amodo] patet quare *K*; amodo] amor *NO om. T*; intra civitatem] in civitate *N* in ea civitate *Q* 70 et malitia] *om. T*; scribit] dicit *T* 71 infra] *om. Q*; in] *om. EL*; proxime venturo] inferni *K om. LT*; pro ista] de *L*; prima] *om. CEKRT*

[VIII ad 2] 1 Ad ... quomodo] Postea *P*; venerunt] veniunt *T*; ad civitatem] de civitate *L* 2 et] ac *L*; saraceno vocabulo loquendo] l. s. modo seu v. *R* 3 christiane] -anorum *T*; ait] *om. L*; dicens] *om. KL*; Et] Odivi *K* Ad *Q* 4 non introybo] et cum impiis non sedebo *K* non intrabo *CNR*; interpretatur] appellatur *GS* 5 et] *om. L*; dicatur] dicitur *R*; Ditis] dis *K*; dicitur] versus *L* 5-6 Unde ... Ditis] *om. R* 6 privat] purgat *CK* punit *L*; Virgilius ivit et redivit] ivit et redivit *BEGHLNOQST* ivit et redivit virgilius *K* ando virgilio e ritorno *I* andovo virgilio por ellas e retorno *M* 7 dicendo] et d. *R*; quod etiam] e. quia *T*; quod] *om. CR*; etiam] *om. K*; iam] *om. L*; negarunt] negaverunt *CRT* negaverant *E* alias *K*; minus] negaverant introitum nimis *K om. L*; secretam portam] s. porta *D* secreta porte *K* 8 qua] quo *R*; Virgilius] *V. ait C* ait v. *T*; atri] a(u)t(em) *D* 9 eius anima] a. e. *KQ*; eius anima in limbum] in l. a. e. *T*; Levate] Elevate *C* attolite *K* tollite *R*; vestras] *om. H* 10 et introytum] et etiam i. *Q* 10-11 presciebant ... dicens] ponit quod demones scientes adventum christi conati sunt ei introitum inferni denegare sed christus complevit quod dictum erat de eo *K*; negare passum et introytum conati fuerunt] c. f. n. p. et i. *L* 11 fuerunt] fuere *N* sunt et f. *R*; dicens] *om. D*; Qui] Cui *T*; vectes] *om. E* nectes *O* vectices *Q* v. et *T* 12 iam quidam] q. iam *CR*; inde] *om. HR*; inde venit] v. i. *D*; etc.] in *K* 13 dicitur] dicent *O*; proximo] *om. L*; capitulo sequenti] s. c. *GLQS*; sequenti ... suffitiant] *om. D*; Et hec suffitiant] Et h. s. pro octavo capitulo supradicto *C* Et hec pro isto capitulo *K om. L*

INFERNO IX

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; *manca A*; *P* ad 1, 1-15; ad 2, 1-23, 41-64; ad 3, 38-48

[IX Divisio] 2 admissus] amissus *BHNO* receptus *K*

[IX ad 1] 1 quod auctor] auctor quod *CDPRT* 2 quodammodo ... sunt] eo quod diaboli clauserant portam civitatis ditis id est quod cum dicto iudicio rationis non poterat rimari malicias fraudulentorum *P* 3-6 in se ... sciet] *om. P* 3 ne ulterius posset] ire u. posse *KQ* 4 dicta] ipsa *CDR* 5 ivit] iterum ivit *CR* ivit iterum *D*

6 fundum] profundum *GLS* 6-15 Quod ... demon] Et ·i· de eritto incantatrix que revocabat animam ad corpus ad presciendo futura ut fecit ad instanciam pompeii filii sexti volentis prescire de bello inter pompeum et Cesarem ut dicit Lucanus quod non est tenendum quod esset propria anima illius corporis sed demon quidam ut Augustinus dicit de phyconisa que ad petitionem Saul Rex ysrael fecit venire quidam demon qui loquebatur impersona samuelis et non fuit samuel sed demon *P* 7 si] *om. D* 9 prescire] scire *LT*; bello] bello futuro *K* 10 ibi Lucanus] *L. ibi D* 10-12 de ipsa ... etc.] *om. P* 12 victurum ... Eripto] *om. K*; montisque] mortisque *QT*; cavi] cavi quem *dub. B^{pc}* canique *QT*; et spiritus] *om. PT* 14 in¹] *om. DKR*; personam] persona *CDGLRS* 15 alegorice] a lege rite (ricte) *Q* *KQT* 16 nec nunc] nunc etiam non *CDR* nec minime *Q* nunc non *S* nunc *T*

[IX ad 2] 2-6 Virgilio ... etc.] ut probat Virgilius *P* 3-6 Gaudia ... etc.] *espai en blanc K* 3 Bello] bellum *B^{pc}LNO*; thalamis] talami *L* thalamus *Q* 4 demens] demes *BHO* deus *C* denis *R*; crinem] crimen *HLO* 5 exsomnis] et sonis *CR om. EQT* *espai en blanc GS* esomnis *L* 6 cum] tam *C* tum *B^{pc}DELNOR* *espai en blanc GS om. QT* 7 Dire] diem *BO* die *amb titlla general H om. P* 11 Allegorizantur enim] Allegorizatum est *CR* allegorizatur enim *D* Allegorizant enim *L* algolirizant enim *P* 14 nam dicitur Alecto] *om. GST* 17 oritur prava operatio, que in persona Magere ponitur] oritur Megera *BEGHKLNOQST* 18-22 operatio ... flagellat] *om. P* 21 rumpitur] rumpit *CDR* rumpunt *EGKLQST* 23 mentem] mente *BHNOP* 24 nostros animos] animos nostros *DN* anum nostrum *L* nostrum anum *T* 27 figurat] figuratur *B^{ac}* figuratur in *B^{pc}* figurantur *H* figurant in *NO* 28 ut est capilorum] *om. D*; turbationum] turbationis *KQ* 29 Psalmista] psalmista ait *DR* 30 in primo Tragediarum] in prima *T. C* primo tragediarum *D* tragedia prima *K* prima tragedia *L* 31 XVI°] xii^o iuxta finem *B^{pc}* xii^o *CDER om. K* 6° *LQ* nel sexto libro *I* en el sexto libro *M* xii^o capitulo iuxta finem *NO* 32 Victurna] *dub. (ui-/iu-)* *DH* iutrina *CR* inturma *EL* inturua *GST* iuturna *K* in curva *Q* 33 circa id etiam ait] *om. K* ait *L* 34 Item²] item et *D* item alibi *R*; Arma] arma et *DKR* (34-35 Item¹ ... gladii *om. C*) 36 que] quem *BHNO* 37 pro] *om. BCEHKNO*; ex²] et ex *D* 48 Dampnis] -as *E* -es *GKLQST* 49 capud amputatum] c. amputavit et *L* taglio el capo e *I* tajole la cabeça e *M* 49-50 guttis infinitis ibi infiniti facti et creati sunt serpentes] guttis cadentibus infiniti creati sunt serpentes *K* infinitis sanguineis guttis creati sunt infiniti serpentes *L* delle goccioline del sangue nascevano serpi *I* de las gotiellas de la sangre nascian sierpes *M*; ibi infiniti facti et creati] ibi inifiniti creati *C* nati *R* 52 Integumentum est] Veritas fabule est *K* *espai en blanc Q* *espai en blanc seguit de est T*; vere] *om. KQ* 54 ansie] auxit *CDELPR* anxie *seguit d'espai en blanc GST* ansie stimulabat *K* *espai en blanc Q* 55 dicte] dicti *BGHNOQST* 55-56 grece enim] Ge enim grece latine *C* ge enim *DL* geu etiam grece *R* gor enim *P* 56 gonge] golge *CR* gorge *DEGKLQST* gön *P*; venerunt] devenerunt *KP* 58 invidendo eis] videndo eas *T* 59-60 insensibilles ... atribute] *om. P* 62 et ecce Medusa] que pro medusa ponitur *D* 63 argumentis] argumento *CDP* armis *L 64 id est regnum astulit eis (abstulit sibi regnum suum *R*) quod regnum capud et unicus oculus earum dicebatur *CDR* id est regnum capud id est (cepit qui *T*) unicus oculus earum dicebatur *BEGHNOQST* regnum abstulit *K* scilicet regnum quod capud accepit et unus oculus earum dicebatur *L* cioe tolse il reame che era il capo loro e luno occhio *I* convien a saber que quito el realme que era la cabeça dellas e el un ojo *M* id est regnum cap^d etc. *P* 66 omneque] *precedit d'espai en blanc K* sic o. *L* 68-69 et simili morali in inferno] in simili morali inferno *DR* in simili morali in inferno *EL om. K* in simili in inferno *Q* 70 formati corporis] forma tricorporis *B^{pc}CDKLNOR* 74 metus] motus *N* 75 factum] fatum *CDEGKLRS*

[IX ad 3] 2 que] *dub. B^{pc}* quam *NO* 3 possumus] posimus *D* 4 ait] ut *EGQST om. L* 5 annis] annis *CD* 7 vix] vis *B^{pc}KLNOST*; excidere] excidere *amb una titlla afegida?* *B* excindere *KN* excudere *O* 8 virorum] vitiorum *CDKLRT* 12 ait] *om. KQ* 13 fraudum] fraudium *QT*; sicut] sic ut *DR* 15 dici potest] p. d. *KQ*; facundia] facunda *D* 16 caducum] caduceum *CDKNR* caducea *L*; dividit] divisit *KQ* dedit *T* 18 pro] *om. D* 20 Possidet] Possident *EGQST* 21 hoc est] hoc est quod *CDKR* 21 interpretatione] increpatione *CDR* impetrata *L* pollutione *K* 22 ellocutio] locutio *L* collocutio *Q* 23 pacis] *om. BEGHKLNOQST* 24 istum] istud *BH*; et umbram] ut umbra *L* et umbra *Q* 25 Thebarum] thebanorum *KLN*; clausum istum] i. c. *KQ*; istum] istius *N* 26 interea] *dub. B^{ac}H* in terra *O* 28 Strixit in] stix inde *CDLR* strinxit in *KN* strinsit *Q* strinxerit in *T* 29 modica] medica *CDR* modicum *G* modicam *S*; vide] auctor ponit *K om. Q* 34 Inde] Et *CD om. R* Vnde *EKLN*; lambere] labere *B^{pc}EGKLQNST* 35-36 alloquere ... capit] *om. K* 35 cellens] celleres *B^{pc}CDEGLNOQRST*; mea dicta] mandata *B^{pc}NO* 36 igitur] hic *B^{pc}CDNOR*; noster] nostri *B^{pc}NT* nostro *O*; virgam] virga *CORT*; capit] capud *C* caput *O* cap^d *R* 37 dicens] *om. D* 38 portam ... quomodo] *om. CR*; improperavit] imperavit *K^{ac}QT* 39 velint] velit *QT* 40 qui] que *CDR* 41 fortiter] forte *D* 42 Eristei] Existei *B^{ac}CHOP* Euristei *KNT* Eurestei *L* Euriste *Q* 43 Peritheum] perithoum *BEHKLQ*; socios] *abans* fillios *ratllat B* 45 per²] *om. KLT* 47 ipsum] *om. D*; per vim] *om. CR*; emittentem] emittendo *KLP* eminentem *T* 48-54 Ad ... trementem] Et hoc probat Virgilius *P* 49 et] etiam *D om. L* 50 ibi] hic *B^{pc}CDKLNOR* 51 sum letatus] subletatus *B^{ac}H*; euntem] eundem *T* 51-54 nec² ... trementem] *om. K* 52 Theseum] Thesea *B^{pc}NO*; Peritheumque] perithoumque *B^{pc}EQ* pitheumque *H* 53 in vincula] invida *CR* in viela *D* in vincla *Q* *espai en blanc T*; transitque] *amb la titlla de nasal ratllada B* traxitque (trass-) *CDEGLNRST* trans que *Q* 60 patareni] patarini *DH* paterini *KQ* patereni *GOST* 61 et¹] et qui *CDR*; qui²] *om. D* 62 sentiunt] se ingerunt *BEGHKLNOQST*; Ecclesia] ecclesia scienciat *T* 63 figurant] fingunt et figurant *K* fingunt *Q*; credulitates] crudelitates *CKLOQ* la crudelita *I* la crueldad *M*; quia] que *CDR* 63-64 mortua sepulcra (sepulta *CR*) et putrida *BCDHR* putrida et mortua sepulcra *ET* mortua et putrida sepulcra *GKLQS* (sepulcra ... mortua² *om. NO*) 64 ita dicte eorum oppiniones tenent *om. CLR* 64-65 eos ut corpora iam] *om. BEGHKLNOQST* eos *C* 65 veritate]

virtute *KQ* 67 affici] affigi *C* effici *D* affligi *R*; a] et *CDR*; inessus] incensus *CDEGLRS* incestus *T* 68 etc.] *om. D*

INFERNO X

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; *manca A*; *P* ad 1, 1-5, 13-16, 36-41; ad 2, 1-10; ad 3, 29-31

[**X ad 1**] 1-2 speculatis ... incontinentes] *om. P* 2 incontinentes] et continentis *B^{ac}H* et incontinentes *B^{pc}NO* continentis *Q* 3 vitia] *om. D*; que²] Etiam *D* 3-4 que² ... peccatores] *om. P* 5 etc.] *om. CDKL* 10 decipit] decept *CLRT* 12 credulitates] crudelitates *CKLOQ* crudelita *I* crueza *M*; et⁴] ac *CR* id est *D* 13 patereni] patereni *DNO* paterani *EPQT* paterani *H* paterini *K* 14 cum] et cum *CDR* 15 Qui] *om. KT* 18-19 et ... mortis] *om. NT* 19 hereticos] heretici *CR* 21 Et alibi] alibi dicitur *D* 23 inter] intra *CDR* 26 figuratur] figurat *CDR* figurant *N* 28 patereni] paterani *D* paterini *ET* paterini *H* paterini *KQ* 29 dicitur] dicit *EGKLQST* 32 cautelam] caulam *EGLQST* caulas *K*; die] in die *QT* 36 Epicurium] Epicurum *EGKLQST*; cum sequacibus, etc.] *om. P*; etc.] suis *CKR* Epicurus fuit primus in secta epicureorum Straton fuit philosophus in secta peripateticorum *L* Epicuro fu il primo nella setta delli epicuri *I* Epicurio fue primero en la seta de los epicurios *M* 37-38 discipuli diversa] diversa diversi *KQ* discipuli diversimode *T* 39 Epicurius] Epicurus *CEGHKNOQRST* postea Epicurus *L* poi ... Epicuro *I* despues ... epicurio *M*; in] *om. D*; Aristines] Antistes *CR* Antistines *DO* Aristenes *EKLQ* Aristene *IM* Aristines *GS* Aristineus *P* Aristones *T* 42 non qui] non est qui *CDLRT* non quia *KQ*; reversus] revertus *BHO* revertens *Q* 43 Unus] unus est *CDLR* 44 sentivit] sentiunt *DKLQT* 46 illuc ubi] illud uri *KQ* 48 et ... Rethoricis] *om. BEGHKLNOQST*

[**X ad 2**] 1 de Florentia] *om. P* 2 Cavalcantibus] c. ambo de florentia *P*; dicit quod] *om. LIM* 2-3 pepulit] expulit *KT* repulit *P* 4 quia] quod *KLQ* 5 planeta] *om. D* 8 tunc] *om. BEGHKLNOQST*

[**X ad 3**] 1-28 Ad 3^{am} partem dicit quod dubitavit de suo exilio et ·i· dominus farinata dicit quomodo ibi cum illo sunt plus quam mille *P* 1 nuntiare] nunciante *L* profetando *IM* 2 habentur] habetur *DERST* 3 dicitur] *om. KQ*; debuit] debuit etiam *D*; debuit ... mortuos] potuit auctor petere et dubitare cum audiret ipsos mortuos *R* 5 disponant] disponantur *D* disponatur *LR* disputant *KQ* 8 igitur agitur¹] igitur agit *BHQ^{pc}* agatur *C* hic agitur *DNO* igitur ait *E* in vita agatur *K* vivi agunt *L* agitur agit *Q^{ac}* igitur agatur *R* agitur ait *T*; igitur agitur²] hic agitur *CDLR* agitur *KT* hic aliquid agitur *NO* 12-13 subtilitate sensus, partim experientia temporum, partim] *om. BEGHKLNOQST* 12 sensus] spiritus *R* 14 sapientiam] sapientia *CDKLR* 15 maioris] maiori *CKLR* maiore *D* maior *N* 16 que¹] quod *KQ* 17 hominum etiam dispositiones] e. d. h. *KQ* 18 non hoc] hoc non *DT* hoc ex *L* 19 recipiente] recipiunt *LT* 22 scit] sit *B*; in] *om. D* 24 de Aquino] *om. KLQ* 26 dicit] dicitur *DLR* 27 morietur] moriretur *DKR* 28 non] *om. D*; vult] v. Existentes in purgatorio etiam ignorant *D* 29 inde] hic *KQ*; Soapia] seapia *L* suapia *P* Suevia *KQ* 30 sismata] scismatica *CDEKPR*

INFERNO XI

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; *manca A*; *P* ad 1, 1-6; ad 2, 9-12. A partir d'XI ad 2, 20 manca *H* per la pèrdua d'un foli

[**XI Divisio**] 5 quia quodammodo] *om. D*

[**XI ad 1**] 1-2 Et ... hereticos] Et fingit *P* 1 dictum] *om. KQ* 2 suo dicto] de dicto suo *C* suo *DGS* de suo dicto *R* dicto suo *LT* 4 ac] et *CDKPR* 9 qualiter et quomodo] quomodo et qualiter *KLQ*; tripartitus] partitus *D*; ipse] et *K* i(d est) *Q* 11 dictas] dicta *CDGRS*; ut] et *KQ* 14 alterius] aliena *LT*

[**XI ad 2**] 3 fugiendos] fugiendorum *CDR* fugiende *K* fugiendo *Q* 8 virtuosus] viciosus *KQ* 11 circa] 9 *KT* contra *LQ* 13 omnino] ideo *CKQ* to *ES* 15 hec est] hec est enim *C* hec enim *R* 17 pronitatem] pravitatem *KQ* 20 practica] pra *i* manca *H* fins a XII ad 2, 32 per la pèrdua d'un foli; vera] vero *KLQ* 27 incontinente] in incontinente *DGS* incontinenti *KN* incontinentie *L* 29 Sic] Si *KQ* 30 recta] *om. BEGHKLNOQST*; remanente] manente *D* 32 incontinentiam] incontinentia *KQ* 34 una est] est una *CDERT* 35 ideo tripartite punitur] ideo tripartite ponitur *L* pero e tripartito e luogo *I* por esto es tripartita que es en tres partes significada o puesta en tres logares *M*; punitur] puniuntur *D* 36 dicitur] debet *CDR* 37 regula] regulam *CDR* 40 polliticum] politicum *DR*; in] *om. D* 41 quomodo] quo *DKR* 42-43 rationis ... ordine] *om. BEGHKLNOQST* 43 sed ... Dei] *om. ex homooteleuto* *EKLQ* 49 occidente] occidere *LT* 52 hac] ista *D*

[**XI ad 3**] 2 offendit] offendat *D* 3 in] *om. D* 4 scilicet naturam] *om. CR* scilicet naturatam *D* 5 descendens] dependens *CDR* 6 naturata ut fillia] ut *CR* 8 feneraretur] feneraret *CD*; aliquis] aliquam *CDRT* 10 in] *om. D* 11 Caco] cacos *CD* cato *ENOT* Caton *K* cecus *L* caros *R*; quem] quia *CR* quare *D* quasi *L* 12 propter] preter *CDLR*; istam] ista *CDLR* 14 expenditur] expeditur *BEGOQST* expedit *K* 16 Et] ut *EGKLQST* 17 post fenus] postea fenerator *EGKLQST*; alienam] aliena *EGKLQST* 20 si²] et si *D* 21 si] si vero *DL*; est¹] et *BNO*; Nec est idem] nec et ut in pecunia mutata *CR* nec etiam *D* 22 periculum est] est periculum *CDR* 26

mutuare] mutare *CDEQT* conmutare *L* 29 tuam] *om. N* 30 post tuo] Et respondet *L* e risponde *I* e responde *M* 31 dicentis] *om. KLT*; mutuuum] mutuo *D* 32-44 Item ... horas]] *om. T* 32 hodie] odio *D* 33 destructio] destructrix *CDR* 34 verbum] verbi *D*; in Genesi in principio] *om. LIM* 35 vesceris] vescere *D* 36 Virgilium suadere] Virgilium suadentem *K* Virgilio suadente *L*; auctori sibi] sibi auctori *CDLQR* 37 secundatur] secundat *KLQ* 44 Et ... capitulo] *om. DL*; hoc capitulo] hoc xi° c. dicta *C* isto c. *KR* presenti c. *QT*

INFERNO XII

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; *manca A*; *P* ad 1, 6-61; ad 2, 3-56, 75-112. **Fins a XII ad 2, 32, manca H per la pèrdua d'un foli**

[XII Divisio] 2 devenerunt] devenit *KQ*

[XII ad 1] 4 illi] *om. LT* ille *N* 4-5 Verone ... Tridenti] tridenti ... verone *CDR* 6 prenotare] punctare *ET* notare *KL* poetare *Q* 7 habuisse quinque] quinque habuisse *D*; Dircem] Dircom *BNO dub. P* 8 earum pulcritudinem] eius *ratllat* pulcritudinem earum *D* 8-9 v nostris] nostris quinque *EKQT* 11 quia] quod *KLT* 12 adulteraverat] adulteravit *CDLPR* adulteraverat ipsa Venus *GS*; Marte] matre *B^{ac}NOP*; qui] quia *KQ* 13 adamantinis] *espai en blanc GS*; ligavit] *om. BEGNOPST^{ac}* captos *K* cepit *Q* ligatos *mg. T^{pc}* 14 et eosdem] *om. KP* eosdem *T* 15 v] *om. KL*; maximas meretrices] meretrici *I* meretrixes e malas mugeres *M* 18 studium] studendum *K* studen *truncat després del canvi de ratlla Q* 19 ibi] *om. LT*; precelebat] excellebat *K* 20 fecerunt una die] eum f. una d. *DR* f. una d. eum *LT* f. eum *P* 21 bellum] guerram *CLRT*; mare] per m. *CKI* por m. *M* 22 ipsarum] *om. KL* ipsa *P* 22-26 adeo ... genuit] e dedalo quera omne muy ingenioso ordeno una vaca de maderam por manera que pasife entrandose dentro aquel toro durmio con ella e la empreño e pario *M* 24 quemdam] quamdam *LT*; qui] quia *CDLR* 27 videtur] videtur etiam *CDR* 31-32 Tempore ... Athenarum] E stando minus ad assedio *I* E estando minus en el sitio *M* 32 contingit] contigit *GKLPST* (*c. ... Athenarum om. E*) 33 rege predicto] dicto rege *KQ* 34 eius pater] *om. CDR* 35 abstulit] patri a. *K* a. a patre suo *Q*; Minoi] Minoe *B^{ac}* 37 sui fillii] f. s. *KT* 38-39 duodecim] xii etiam *D* 39 Tertio] Tertio vero *CDR* 41 et¹] *om. EGKLPST* 42 de accipienda ipsam in uxorem] de accipiendo i. (eam *L*) in u. *EGKLSR* i. in u. ducendi *T* 43-47 Unde ... etc.] *om. P* 43-44 crudelis] *abans* crede *ratllat B* crede crudelis *NO* 45-47 ille ... Et¹] *espai en blanc K* 46 amore] amorem *LQ* 50 Integumentum] Veritas *K* la verita *I* la verdat *M* Intendimentum *P* 51 51-52 Dicit ... peperit] *om. P* 54 et¹] *om. D* 54-55 pugil ... hoc est] *om. P* 58-59 Sed ... hominum] *om. P* 58 etc.] dictus est *K* est *L*; tyrannus] tyrampnus s. tyrampnicus *C* tiranicus *DR* tirano crudele *I* tirano e crudel *M* 60 cino<ce>fal] *espai en blanc CR* cinocefalis *D* cinofal] *BEGKLNOPQS* cino foli] *T* 63 Luca] luce *CGLRST* lucas *DEKQ*; sunt super terram] super terram sunt *BO*; terram] universam t. *KT*; in] ad *LT* 64 scissum] s. est *KLNT* 65 ut etiam] ubi est et *CDR*; fingit] fingitur *D* 66 xxiii°] xxvii *L* 21 *T* 70 primo] principio *K* principio ait *Q*; terram] terras *CDKLR* 72-73 caos ... primordiale] *om. BEGKLNQOST* 73 hac] ista *D*

[XII ad 2] 1 de] quod *KQ* 4-5 interpellavit ... Ysion] *om. ex homoeoteleuto KQ* 4 quamdam] *om. CDR* 6-12 luno ... sic] *om. P* 12 interpretatur] interpretatur *B^{ac}* 15-16 sunt «Centauri»] centauri sunt *CDPR* 16-22 qui ... merces] *om. P* 17 occupant ... ellevantur ... deprimuntur] occupat ... elevatur ... deprimuntur *CDR* 20-53 Ad ... virum] *om. T* 25 tragedia] tragedia dicit *D* 26 Acheloo] Accheleo *CR* achelco *D* atheloco *NO*; Cenei] oenei *L* oeneo *IM* Oenei *Q* 27 Obenum] obenu *B* heberium (E- *R*) *CR* olenum *L* oleno *IM* oberium *P*; VIII°] nono *KQ* 27-28 Unde ... undas] *om. P*; Unde ... flumen] *om. LIM* 28 Obeni] oberii *C* eberii *R^{pc}* 28-29 flumen Hercules transire non poterat] hercules flumen non poterat transire *D* 29 ibi] *om. KQ* 31 ipsam] eam *LP*; Qua Deianira transportata] que portata ultra flumen *P* 32 renitens] remittens *reprenem H* renuens *Q* 32-56 *El text és molt diferent en K* 32-33 non tunc possendo] non possendo *CDLNOQR* non valendo tunc *E* non valens *K* non potens *P* 33 ipsam] eam *LP* 35 effugies] effugiens *DH^{pc}NO* 37 multum] vultum *D* 38 unquam eam] eam u. *LQ* 39 ipsam ... revocaret] si ipsa faceret quod Hercules indueretur dictam camisiam *P*; ipsam] ipsa *CDR* 41 in²] *om. DE* 44-45 in ... suum] *om. P* 44 Oeta] *dub. C* ceta *DGHR* octa *NO* 46 Et in] In cuius *CDR*; herculeo] hercules *EP* 46-47 tumulo scilicet herculeo ideo] titulo (vel tumulo *mg.*) scilicet herculeo ideo *C* herculis titulo *R* 47 descriptum] scriptum *CDLPR* descripta *N* descriptam *O*; id est Atalantem] *om. EQ* 48 pompam] pompa *BNP* pupa *H* popam *O*; incendit] incedit *BHNO* intendit *GS* 49 pelles] p(er)elles *BHNOS^{2mg}* *espai en blanc EGS om. L* 50 canarum] can(e)a *BHN* canam *O* *espai en blanc EGLQS*; Atalantis] Athlantis *DLQ* 51-53 Hercules ... virum] *om. P* 51 hunc habuisse student] habent *seguit d'espai en blanc EGSQ* 53 luxurie] lux anime *CDR* 54-55 ait ... Achillem] *om. P* 54 Chirone] Chirona *BNO* Chironem *CR* 57 tyrannos] et tirando *D* 60 Thomas] thomas sic *D*; comuni bono] b. c. *KQ* 62 predam] predictam *D* 63 Quorum] Hoc autem *CDR*; Longe esto] Lex abest *K* legem abest *Q* 65 Non perdam] ne perdas *CKLNR* non perdas *D*; vitam meam] deus vitam *D* 67 Abacuc] abacus *BH* abacu *O* 67-68 Et¹ ... mittunt] *om. K*; triumphabit ... sanguinem] *om. Q* 69 nisi] ubi *D* i *GS* 70 Tyranni bonique mali] Tirampni boni quam mali *CR* tirannis boni quam mali *DE^{pc}* Boni quam mali regibus *K* Bonique mali *GLS* 71 formidolosa] formidolosa *CGLRS* formidolosa *DK*; potentia] per potentiam *CDR* 75 Natabi] Netanabi *B^{pc}NO* nata nabis *amb la s ratllada D* nathanabi *LT netanebi *P* natabo *I* nathabo *M* (75-76 *N. ... uxoris om. CR*) 77 rex²] *om. KLP* 80 vastabat] v. et *CLRT* 84 Item] *om. DP* 85 dictum] ipsum *CDR* 87-90 Unde ... tyrannos] *om. P* 89-90 quedam vetula] quamdam vetulam *D* 90 vitam] vita *D* 91 Marchione] marchioni *D* 92 crudelis] crudelissimus *K*

93 fedit] sci(n)dit *EGKLPQST* 96 prodi] perdit *LQ* 97 venit] Qui dominus Guido v. *K* Et dictus dominum Guido filius dicti Simoni v. *P* Et v. *Q* 98 curiam] corte del papa *IM* curiam romanam *K* 99-100 et videret corpus Christi] et genibus flexis videret devote corpus Christi *K* et audiret misam *P* (e stando a udire messa levandosi el corpo di cristo *I* estando a oyr misa e levantandose el cuerpo de christo *M*) 100 eum gladio perforavit] cum g. p. *L* cum g. p. eum *T*; Cuius cor] Cuius corpus *CQ* eius corpus *L* 101 pontem] ponte *DR* 102 eius] cuius *LNOP* 103 consanguineus] sanguis *P*; sum] nec sum *B^{ac}H* 104 humorum] hunorum *EGPS* huuorum *K* vglinorum *N* humorum *amb* gl *ratllat a la interlinia superior O* 105 pervenit] venit *CDPR* venne *I* vino *M*; ad istas partes] in Italiam *K* in italia *I* en ytalìa *M* 106 Adaricum] Ardaricum *CDR* Odoricum *EGST* Andarichum *H* (Adaricum ... regem³ *om. KPQ*) odoneum *L* 110-111 de quo ... triumphos] *om. P* 110 Magni] magno *CDR* 111 parentem] parente *CDQR*; mox] mors *KQ* 112 suffitiant] s. pro XII capitulo *C* pro capitulo presenti dicta s. *D* s. pro presenti capitulo *Q* s. pro hoc capitulo *R*

INFERNO XIII

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; manca *A*; *P* ad 1, 34-36, 43-78; ad 2, 1-29

[XIII ad 1] 2 poetice figurative] poetica figuratione *KQ* 3-4 illa nemora] nemora illa *CD* 7 rationalem] rationabilem *CKRT* 8 desperantes] occidentes *CDR* disponentes *L* 10 in] *om. D* 12 vegetare sentire] *om. BEGHKLNOQST* 14 trianguli] anguli trianguli *R* 15 quadranguli] *om. BEGHKLNOQST* 15-16 stat ... angulorum] *om. BEGHKLNOQST* est supra quadrangulum *K* 18 sibi levando] sibi tollens *CR* levando sibi *DL* elevando sibi *K* 19-20 non remanet ... ut planta] et intellectum et sensibilitas non sibi remanet solum vegetabilis est ut planta *CR* 22 intransitive] et transitive *CR* et transumptive *D* transumptive *L* id est transitive *T* 23 Ecclxiastes] ecclesiastici *DRT* 24 dicens de talibus] *om. KL*; extollas te] te tolles *CR* te tollas *D* 29 suum] *om. KLQ* 30 rationabilem] rationalem *KLQ*; Huic] *abans* hinc *ratllat B* 31 in] *om. D* 36 neque] videlicet (nec *af. H*) *BHNO* (per confusio entre les abreviatures *n₃* i *v₃*) nec *DLRT* 36-37 ut ... Filium] secundum theologiam *P* 37 peccatur ... ignorantiam] *om. BEGHKLNOQST* 41-42 laqueo... vendidit] *després de* mox *ratlla* arpie i *af.* laqueo... vendidit *mg. inferior B* 43 sciendum] est s. *K* s. est *QS* 44 quod] *om. LT* 45 etiam] *om. CDR* 47 Calcei] Calais *CDEKILMRT* chalchus *G* calci *P* Culays *Q* Calc⁹ *S* 49 Eneas] enea *D* 50 fuisse] esse *PT* 51-65 Aello ... rapina] *om. P* 51 Occipite] occipito *KQ* Ortipito *T*; prenuntiavit] pro-*CHKLNQRT* 52 pati] passurum *KL*; ingrediatur] ingrediretur *CR* ingrederetur *D*; et hanc] et habeat (*hât*) *C* et habebit (*hât*) *D* *om. KL* et habuerunt *R* et habebunt *T* 53 comedent] comederent *CK* ab eis comedunt *D* comedant *Q* comederunt *R*; applicuisset] aplicuissent *CDR* 53-64 nam ... etc.] *un altre text molt abreujat K* 54 quodam] uno *D*; cum] et *BHNO* 56 comedetisne] comeditisne *BGNOS* 58 Heu] hen *BNO* 61 graio] gaio *BHNO*; dicte] dite *BH^cNO* 62 Ionio] Iouio *B^{ac}H* Iouis *B^{pc}NO* ymo *CR* 63 proluvies] pluvies *BHNO* imglimies *E* ingluvies *GLQST* 64 pallida] appalida *B* appelida *H* apalida *N* apallida *O* 65 arpage] arpa *CR* arpa *EGKQST* arpia *LIM*; latine] latine dicitur *CRT*; rapina] rapine *DNO* 65-67 Habent ... tenendum] *reescrit i desplaçat més avall després de 70-71 en P* 66 virgineos] viros *BHNO*; quia] que *DBHNO*; rapina] rapina est *CDR*; sterilis] sterilis et *DK* suctilis et *L*; ut virgo] *om. CDR* 66-67 ioculationes] i(d est) oculationes *CDR* 68 capere] cupere *NPQ*; Occipite] occipito *KQ* occupacio *T* 70-71 fenerando ... cecat] renerando ad usura propter avaricie dicitur quia avaricia homo cecat Et dicuntur vultum ut virgo ·i· sine fructu et penas ·i· abscondendum male ablatum Et ungulas ·i· ad rapiendum *P* 70 dicitur] dicitur et *CDKR* 71-73 cum ... possunt] *om. P* 71 respiciat] respicit *CRT* 72 rapine] aupine *NO*; et²] *om. CDR* 73-74 Has ... insulis] quas Eneas fugavit de insulis supradictis ·i· Eneas invenit in dictis insulis quosdam pirratas et eos dispersit et fugavit etc. *P* 73 rapinas] arpias *LM* arpie *I*; repulit] expulit *K* 75-76 Modo ... figuratos] *om. P* 76 fingit] fingit predictas *D* 77 de Capua] *om. C* capuanum origine et *D* qui erat *R* 78 illa de causa ... recitatur] Et illa dicta (verba *K*) ... recitantur *KQ* 79 Quid] Qui *BHNO* 80 sepulto] supulto *BHNO* 81 aut ... manat] *espai en blanc EGST* (parce ... manat *om. K*); ibi] hic *CDLQR*; hospitio] h. cesaris *KR* h. ditis *L* corte del re (rey *M*) *IM*

[XIII ad 2] 1 istorum] illorum *KPQT* 2 inveniunt] invenerunt *EGKLQST* 3 Lano] anno *H* nerio *L* neuo *I* un *M* nano *P*; factus] f. est *KQ* 4 Toppo] troppo *DGHS* 5-8 ideo ... dominus] *om. P* 5 homines] humanos *CDR* 8 facit] fecit *CDT* 9 Padua] padua nunc *D*; fusis] consumptis *P* 10-11 Ad ... sua] *om. P* 10 tali] talibus *LT* 12 in venatione] in nemore *CDR* *om. P*; dilaceratum] lacerato *K* laceratum *P*; valendo] volendo *C* 14-16 Et ... desperationis] *om. P* 16 fugacem] fugante *H* fuggitiva *I* fugitiva *M* 17-18 III^{us} papa in libro] papa quarto libro *K* III⁹ in libro *L* papa quartus in libro *GQST* 18 mendicantis] mundi cantis *D* 19 necessitate] necesitatem *D* 20-21 Et ... rogo] *om. P* 22-23 Loquendo ... accidentibus] *om. P* 25 nos] *om. KLIMP* 26-29 modo ... eos] *om. P* 27 tunc erat adhuc] ancora era *I* aun agora es *M* 29 suffitiant] *om. D*

INFERNO XIV

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; manca *A*; *P* ad 1, 1-40; ad 2, 1-78

[XIV Divisio] 1 Dividitur in duas partes hoc capitulum] *D. h. c. in d. p. DTH. (xiii^o C) c. d. in d. p. CKLR*

[XIV ad 1] 1-12 Ad primam ... nefaria] Et ibi dicit auctor quod venerunt ad quandam landam ubi puniuntur tria peccata scilicet blasfematores sodomitas et coeuntes cum brutis et feneratores prius dicit quod sedent et ambulat et tertio iacent et super eos semper pluvit flamas ignis ardentis ut in testu dicitur P 2 Pietas] a la interlinia sobre Caritas *raillat D* 6 blasfemantes] blasfemiantes D 6-7 fingit ... fenerantes] *om. BEGHKLNOQST* 7 sedere] sedem *BHNO espai en blanc E om. GS* deum KQ sedere fingit L pone che seggono I pone que siguen M fingit et T 10 plui] pluere CDR (*in India pluere CR*) *om. KQ*; in India] *om. BEGHKLNOQST* 14 Partonopeo] Partenopee D; obsidionem] ossidione D 15 Theoclem] ethioclem CLT etheodem D etheoclem GKQS troclem P Thioclem R 16 deum] deorum B^{ac}; thebanorum] Thebarum KQ 17 est] fuit LIS fue M 17-18 De ... equi] ut probat Statius P 18 Mavortis] mauortus *BHNO*; fata] facta CDR 18-26 Contra ... eum] *om. P* 18-19 blasfemantes] blasfemiantes D 19 Pre] pro *BGHKLOQST* 20 et misit] emisit D; turbavit] conturbavit KLN 25 poeticis] poetis B^{ac} 26 eum] *om. EGKQST* 28 deformis] informis CDR 29 Lemnum] lemno° *BNO* lenium CR lenum DP lempnum *EGKQST* (et de celo ... Iunonis *om. T*); qua] qua postea D; Lemnius] leuius *BHNO* lenius CDR 33 volans] vorans KQ 34 iste] *om. LST*; Ethene] ethne *CEGKLQS* ethire T 35 vocant] vocaūt (= vocaverunt) D; cicoplides] ciclopites C ciclopes *EGKLQST* ciclopides *HN*; fulminaret] fulminarent *CDLQRT* 38 suis fulminibus] fulminibus suis D 38-40 Unde ... parte] Et hoc probat Statius P 39 aera] arena CR *om. K* in ethera L; contra] *om. BCGHKNORS espai en blanc EQT* 40 etc.] *om. EL*; hac] ista prima C ista *DKR*

[XIV ad 2] 2-3 Que ... volendo] *om. P* 2 rapidus] rapidis *GQS* 4-6 et² ... mundi] *om. KQ ex homoeoteleuto* 5 Crete et] *om. BEGHLNOPST (manquen KQ)* 6-7 incipit ... dicemus] *om. P* 6 primo] prius *CDKR* primus H 8 Celes] Celius *CDKLR*; ex quadam domina] *om. BEGHKLNOQST* 9 Titanum] titū P 10 Berecinthia] berentitia C Borecinthia *EN* Berentichia P Berenticia R Beroticia T 12 tunc] *om. KLP* 14 albestum] alabastum CR albescum *KH^{thb}* aldeston G albestum (-tium?) P albeston *ST* 15 pro eo] *om. CDR* pro filio P; transportare] transportari CDR; dicta Rhea] *om. CDR* 17 dum dictus] cum CR dum D 18-21 Unde ... etc.] *om. P* 18-19 Antandro ... Ide] *om. BEGHKLNOQST* 19 et] *om. BEGHKLNOQST* 22 virilibus] viribus B^{ac} *CNOPR* ütibus H 23 aque Neptunus] neptunus aque *CDLR* Neptunus aquis K 24 Cronon] crenon *BD* crenum H cronum KQ creno *NO* cremon P caron R 25 predicta] *om. CD* predicti id est K predicti *PQ* id est R 26-39 Dicendo ... latinos] Et ponit de statua nabuch de nasor que stat vel stabat erecta et tenebat spatulis versus damiatam civitatem in soria et Romam respiciebat quod est figura quod omnes dominationes istius mundi debebant finiri in Roma et imperium romanum debebat regnare usque in finem Et ·i· dicit quod quatuor flumina infernalía figurantur quatuor dominationes istius mundi vel quatuor regna principaliter P 27 et²] *om. DR* 27-28 per consequens] persecuciones L persecuzioni I persecuciones M 29 rex] res B 31-32 et sic ... regnum] *om. D* 32 eum] eneum *KL* 33 suscitabit] suscitabat D 37 regimen] regnum *CKLT* 38 Acrum] achri CR acrim D archum H atrium *NO*; Soria] Suria *CEGQS* Syria *LT* Surya R 39-40 origo ... Saturno] *fragment inserit per error dins el cap. xv en P* 40 incepit] accepit K accipitur Q; cretensi] creta CDR; auctor] *om. CDRT* 40-41 in Creta statuam] s. in C. *KLQ* 41-43 Sub ... mundi] *om. P* 41 et] *om. D* 43 Caldeie] caldee *CLPR* caldeorum K caldei Q 44-46 nam ... uxore] postea Ninus et Semiramis eius uxore hedificaverunt aliam babiloniam id est ninivem magnam itinere (?) dierum trium ut habetur in Jona propheta P 45 Parthia] patria *BCHNOR* persia L 46 Samiramide] Semiramis *CP* samirami *DKR* semiramisse L; eius uxore] *om. CDR* 46-47 et incepit] *om. BEGHKLNOQST* et cepit P 48 secundo] postea *CD om. L (47-48* que destructa ... Didonem *om. R)* 50-60 Unde ... mundus] *om. P* 51 Sibillam] Sibilla *BHNO* 52 ac] hac *BHNO*; etc.] *om. DRT s'hi afegeixen tres versos més en L* 54 prima] *om. D* 58 sub metafore figura] sub methafora et figura CDR 60-65 Et sicut ... prona est] *om. P* 60 sicut] sic *HRT*; etates] *abans* diversas *raillat B* 61 Et] Item *DR* 63 sicut] sic *CHR*; incipimus] *om. BEGHKNOQST* incepimus *CLR*; in³] *om. CDR* 66 vindice] *dub. B* iudice *HR* radice *NO* indice P; tenebat] colebat B^{pc} *EGKNOQST* volebat L 67 subiit] subiitque B^{pc} *KNO* subiis *HT* sub hiis P; Tertia] Tertiam B^{ac} *H*; illam] illa D 68 aenea] erea *CR abans* erea *raillat D* herea G enea L a Enea *NO* aecaea P aErea S aurea T; protinus] protitinus B^{ac}; in] et *BHNO* 68-74 protinus ... datur] *om. P* 69 subire] subiere *EGKLQS* 75 quincuplex] quinque *D* 77 Lethes] lethes est D 78 Lethem] *om. C infernum raillat R espai en blanc T* 78-79 admodo ... potes] per te ipsum vide D

INFERNO XV

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 10-12, 47-57, 64-68

[XV] 7 contra ... humanam sit] sit contra ... humanam CDR 9 operam] opera *BHOQ* 10 Augustinus ait] ait Augustinus D 11 dormire] concubere L 15 scribitur] scripsi CDR; sulfure] fulgure D; Genesis] genesi CDR 16 dicitur] etiam dicitur CDR; femineo] feminino *BEOST* femenino D 17 sodomia] sodoma CDR 21 hanc] hoc B^{ac} *CR* h' *DNO*; quod exarserunt] quod exarserint D exardebant R 22 Onna] Omia *dub. C espai en blanc EKQST* de secundo filio Iude nomine onam G omīa (= omnia) H Onia L quando Giuda giacendo con Tamar I quando Juda gasiendo con Tamar M anna N onira O 28 Acciditque] Acceditque CDR 29 ab] ad *DR om. T* (meridianum ... ab *om. C*) 35 etiam] cum CDR 37 Demum] deinde *CDKQRT* 37-38 quam ... reflectionem] *om. LIM* 38 cum] cum in *CDGRS* et T 39 secunda ista] ista secunda *CDRT* 40-41 nostri et medium alterius emisperii] huius nostri et medium emisperii alterius C huius nostri et medium alterius emisperii D *om. KQ* nostri L al nostro I al nuestro M huius alterius *amb el primer mot raillat R* 41 ibi] *af. mg. B* 44 an] *af. a la interlinia B*; ad] -d *af. a la interlinia B* 46 late] lates *BKLNOT* raptis E lares Q 51 effugiendo]

affugiendo *CDR* effugiens *L* fugiendo *PQT* 53 discessit] decessit *PT* 54 qui] etiam *af. i ratllat B*; devicit eam] eam devicit *DR* 57 sunt ipsi ... dicti] ipsi ... dicti sunt *CD* dicti ... dicti sunt *R* 57-59 Quod adhuc ... spoliurum] *om. CDR* Quod adhuc significant columpne etc. *K* 59 spoliurum] *abans slpo ratllat B* 60 ad ictus] adiectus *BNO* aditus *CDT* 61 ipsam] ipsum *C* eum *L*; non reprehendet] reprehenderit *CDR* non comprehendet *T* 62 agricolam] agricola *D* 63 quia] nam *D*; terrena] *om. BEGHKLNOQST* 65 post aliis] Item fingit *CR* et *D* *espai en blanc E* Dicens *K* fingit *LS* Fingendo *I* fingiendo *M* Et ponit *P* fingendo *T*; ibi se invenire] se ibi invenire *CLRT* ibi invenire *D* se invenire ibi *K* ibi *P* 66 Andream] Andream de moçis de florentia *D*; qui¹] quem *EGKLQST* 68 Et ... capitulum] etc. *D om. L*; ad hoc capitulum] *om. CR*

INFERNO XVI

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 3-17

[XVI] 1 Continuatur] Continuat *CDR* Continuat auctor *H*; proxime supradicta] proxime dicta supra *CR* supra proxime dicta *D* 4 quam] *mg. B* 6 Aldrovandi] *om. CD* Aldobrandi *EKT* de Aldobandis *R*; de Adimaribus] *om. R*; Iacobum Rustiguçi] Rigum de rusticuzis *D*; de Florentia] omnes de florentia *P* 7-16 ferocissima... Vel eo quod] *om. CDR* 8 ipsum non sinebat in domo vivere] secum non poterat vivere *K*; vivere] cumvivere *P* 9 et, quod plus est] neque *K* nec *P* 11 quemdam puerum] uno garzone *I* un garçon o moço *M* 14-16 cameram ... venire] et exiens de camera cum gladio volens illam percutere et illa timens ad vicinia clamavit dicens non venite non venite *P* 16 nolite venire] *om. HKLIM*; ipsum conduxit] conduxit eum *R* 17-22 Vel ... iuvabit] *om. P* 18 dicitur] dicit *BHNO* dicitur *GS*; alia] talia *amb la t ratllada D* 19 dellecabit] *abans de er ratllat B* 23-39 Dicendo ... credimus] Et ·i· dicit quomodo devenerunt ubi aqua faciebat magnum rumorem cadendo in male bulgie Et de girone quomodo venit ibi in testu Cordula de qua dicit figurat fraudem quod homo facit cum mulieribus propter luxuriam et quod etiam ipse dantes fecit in sua iuventutem *P* 24 Sancti] scāti *B* 26 Viso] niso *EGKLST* Cinixio *Q* 28 fraudium] fraudum *CDHNR* 29-30 verum ... mulierum] *om. LIM* 31 circumplexi] (com)plexi *CDR*; Ysaia] isaia *CDR* 34 comprehendidit] comprehendit *CKLNRT* 37 examinabit] extimabit *EGKLQS* extimabat *T*; monet] auctor nunc monet *D*; cauti simus] s. c. sinu *dub. D* sis a la interlīnia *dub. D* 38 facit] fatiat *BOT*; ibi] *om. CDKR* 39 Et ... capitulo] *om. DL*; hec] hoc *R*

INFERNO XVII

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 6-72

[XVII] 4 Synonis] Simonis *C^{ac}GS* sirionis *Q* 5 fractos] *abans f(ac)tos ratllat B*; emisit] immisit *EGKQST* admisit *L* 5-6 in fraude Paradis] in paride *L* (in paris *I* en paris *M*) 8-10 reputatus ... Gerion] et *P* 8 valde] *om. KQ*; formam] forma *CDKR* 10 Gerionis] gereonis *BH* gerehenis *O* 11 tricorporis] tricorpor *EGKQST* 15-16 Ad ... dolosa] *om. P* 23 ponit] patet *CDR* 24 proditoribus] predictoribus *B^{ac}* 24-28 bivero ... gulosos] quod figurat quod multi sunt decepti a fraude *P* 25 quod] qui *C^{ac}DR* 30 in] *om. D* 32-35 Dicendo ... lacerto] qui in suos saculos figurat ars usuraria *P* 34 Prodocet] predocet *EGQLST* ait *K*; ditata] ditati *EGKLQST*; leva] leva *D* leno *CRT* 38 fatiendo ei] habendo *D*; alii ... filius] ab aliis iuvenibus ab ipso fetonte filio *D*; Feton] nomine Feton *CR*; seu Solis] *om. D*; Climene] climone *D* Climenes *EGKQST* Climine *R* 39 nimphe filie] filii *C* filia *R*; semel] semel ei *D* 41 adivit] odivit *CR* ivit ad *D* audivit *P*; suasit] climene dicto fetonti suo filio tunc suasit *D* suasit ei *K* eum suasit *P* 42 peteret] impetraret seu peteret *R* 42-45 Unde ... etc.] *om. P* 43 semine] sanguine *B^{pc(mg)}N* 43-45 perque ... etc.] *espai en blanc K* 43 perque ... tenet] *espai en blanc* templa *GS* etc. templa *L* *espai en blanc T*; perque] per quam *B^{ac}H* perque *dub. B^{pc}* per quod *NO*; urbes] urbs *Q*; iuncta parenti] *espai en blanc B^{ac}* vitam p. *H* unita p. *Q*; tenet] *espai en blanc B^{ac}* tamen *R*; huic] hic *CEGHLRST om. Q*; et annis] *om. Q* 44 cedentem] credentem *CLR* cedente *D* 47 diis] bis *EGHKLQST* 49-50 Et¹ ... etc.] *om. P* 49 Phirous] Pitons *BN* firoris *C* phireus *GS* firons *H* Pyrous *KL* piroo *I* piro *M* pitonis *O* firous *Q om. T* 50 Phegon] Phlegon *B^{pc}*; Quos ... Feton] Qui Feton nescivit conducere equos et currum Solis per quod *P*; ducendo dictus Feton] ducente dicto fetonte *D* 52 in] *om. DR*; Aridano Fetonte] ira donec fetonte *CR* Eridano fonte *KQ* 57 tunc] nunc *CDR om. P*; consumitur] que seges consumitur *DLR* 58-59 alio modo etiam] etiam alio modo *CDR* 60-63 ingeniosissimus ... Sed] cum esset in creta cum patre et pater persecutus fuisset a Minoy pro eo quod fecerat de vacha et tauro cum regina pasife et recedere inde non poterat *P* 62 suo filio] filio suo *DHLNRT* ipsius filio *K*; Tamen] tandem *DR*; Minois] minoi *D* Minonis *R* 63-64 voluit ... eum] voluit de creta recedere Sed quia Minos per mare et per terram faciebat passus custodiri *K*; tam ... eum] propter eum custodiebantur *P* 64-65 fecit ... qua] fecit sibi et filio suo alas de pennis coniunctis et colligatas ad invicem cum pice cera et aliis argumentis Et docuit filium ut cum esset in aere teneret et sequeretur viam patris Et dum fuerunt in aere ille ut iuvenis ad altiora presumens calorem ignis attigit per modum quod liquefacta cera qua *K* e fece alie artificiali a sse e al figliuolo appicate colla pece e disse al figliuolo suo icaro che seguitasse lui ma icaro garzone volle mostrare gallardia e volava piu in alto chel padre riprendendolo il padre e andando molto in alto fu tanto il caldo del sole che si ruppe la pece con la quale *I* e artificial mente fizo alas a el e al fiyo pegadas con pez e dixo al fiyo ycaro que lo siguiese mas ycaro garçon quiso mostrar gallardia e volava mas en alto quel padre e andando mucho en alto fue tanta la fuerça del calor del sol que se regalo la pez con que *M* 64 Ycaro] icaro predicto *D* 68 mare] *om. DL* nomine *H* 68-71 De ... arce] *om. P* 70-71 insuetum ... arce] etc. *K*

71 laudem] tandem *BLNOQ* *espai en blanc* *EGST* 72 Ycarus ... sua] Y. suam navem submersit *P*; submersit] submersus est *KL* submersus fuit *R*; cum] etiam *BHNO*; Et hoc sufficit] Et hec sufficient *CEQR* Et hec pro (isto *K*) capitulo dicta (*om. K*) sufficient *DK* Et hec sufficient pro hoc (isto *T*) capitulo *GST om. L*

INFERNO XVIII

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; manca *A*; *P* ad 1, 1-10, 17-18; ad 2, 1-36; ad 3, 1-2, 25-30

[XVIII Divisio] 1 ponit] ponitur *D* 2 formam] forma *D*; VIII] novem bolgias *CR* nove *mg.* diece *i* bolge *af. en la interlínia Lancia [1]* 3 alios aliter] aliter alios *KQ* alios *L* 4 ubi] in qua *KQ*

[XVIII ad 1] 1-5 Ad ... cruciari] ad primam partem inter alia dicit quod ·9· modis committitur fraus ideo ponit ·9· bulgias ubi ponitur *P* 1 depositus] depositis *CDR* 1-2 visio vitio in suo universali abstracto] viso in suo genere universali et abstracto vitio *D* 2 contemplato ... contemplatione] contemplando eius poeticam contemplationem *CR* contemplato dicta eius poetica contemplatio *D* 3 VIII modis] per novem modos *CDR* 5 cruciari] cruentari *BEGOQST* (4-5 per ... prima *om. H*) 5-10 Et ... etc.] Et in prima bulgia fingit ruffianos et lenones et sunt duas partes quia sunt de illis qui sunt lenones pro aliis per peccunia lucranda et sunt alii qui faciunt pro se ipsis sine lucro *P* 7 pro¹] per *BDHNOQT*; premio] per prezzo *I* por preço *M* 8 vero] *om. KT* 11-17 Item ... eorum] *om. P* 13 si] se *BHNO*; a dicta] adita *D* addita *KLQ* 15 quem] quam *D*; facimus ... et] *om. IM* 16 persequi] prosequi *BHLOQ*; eorum] *om. LST* 17 eorum] *om. CDKR* 17-18 bononienses multum frequentant] bononie m. frequentatur *L* molto e frequentato in bologna *I* es mucho acrescentado en bolonia *M*

[XVIII ad 2] 2 grecum] g. virum *G* virum g. *L* uomo greco *I* omne griego *M*; Iasonem] nomine *i.* *CDR* 3 decipit] decipit *D*; Quare] *abans n ratllat B* 5 Eson] exon pater iasonis *P*; Pellias] Pelleus *CKRT*; Eloy] eoli *DLR* Eolii *Q* di eolo *I* de eolo *M* 6-7 Quo ... masculina] il quale eson aveva solamente due figliuole e pelias uno figliuolo chebbe nome giasone Onde questo eson *I* el qual exon avia solamente dos fijas e pelias un fijo que ovo nonbre jason Onde este eson *M* 6 Quo Esone vivente] quo esone patre iasonis mortuo *D* Quo Esone vivente filium habuit egregium scilicet Iasonem *K* quo exon mortuo *P* ex quo esone natus est yason postea mortus est sed *R^{pc}*; dictus Pellias] dictus Pelleus *CRT* Peleus vero *K* et Pellias *P*; non habendo nisi filias duas] non habebat nisi filias duas *CR* non nisi duas filias habebat *K* 6-7 absque ... masculina] *om. P* 7 timendo] Qui timens *K* et timendo *R^{pc}* timens *T*; eius] suas *CPR* 7-8 ne ... ad] ne post mortem suam iste Iason regnum usurparet et filias pelei regno privaret cogitavit sub spetie honorabili illum mittere ad rem famosam sed difficilem ubi deficeret videlicet ad *K* 8 de] *om. LPT*; regno et successione sua] successione regni *R* 8-9 accipiendum] aquirendum *KR* 9 Cholchi] colchos *QT* 10 Oethes] Cethes *BHNO* Cethas *E* 11 alegorie] Allegorice *CGRST* 13 appulerunt] a. seu applicuerunt *C* adplicuerunt *PT* 15 Nam] Et causa fuit quod *K* e la cagione fu che pero che *I* e la causa fue porque *M* 16 sacrificabat] sacrificabant *P* 19-22 Quo ... filios] Ex quo indignate omnes mulieres concorditer decreverunt et proposuerunt omnes masculos interficere Et factum est cum repatriassent una nocte ipse mulieres omnes ipsorum masculos scilicet viros filios et quoslibet alios interfecerunt *K* E per questo le femmine disdegnate feciono tralloro consiglio e quando elli ritornarono in una notte uccisono tutti maschi e non perdonarono ne a padre ne fratello ne figliuolo ne marito e tennono la signoria per loro *I* E por esta razon e causa las fenbras desdeñadas e yradas dellos fizieron entrellas consejo que diesen cabo de todos ellos E ansi como ellos retornaron vinieron todas de un acuerdo e una noche mataron los todos que a hermano nin padre ni fijo non perdonaron ni mucho menos a sus maridos e ansi se tovieron la señoria por ellas *M* 23 Toante] tonate *D* 28 Oethe] Cethe *BEHNO* Oetis *CR^{pc}* Oectes *G* Oectis *R^{ac}* Oethes *S* Oethis *T* 29 credendo ipsum] promittens *K* credendo ipsius *Q* promittendo *T*; eam ducere in Gretiam secum] etiam eam secum d. in g. *C* eam d. etiam in g. secum *D* eam secum d. *K* d. eam secum in g. *L* ipsam secum d. (d. secum *T*) in g. *PT* in g. eam d. secum *Q* etiam eam d. in g. *R* 35 relinquens] reliquid *CDR* relinquendo *H*; illam] et illam *CDR* et Creusa *P*; Unde] *abans* ubi *ratllat B* 36-42 Unde ... tue?] Et hoc probat ovidius *P* 37 Ovidius] Virgilius *CEGKLQRST* Virgilio *IM*; Sevus] senus *dub. B* semis *O* 38 seductionibus] subductionibus *CDR*; etiam] enim *D*; ait] etiam ait *D*; Ovidius] *abans* Virgilius *ratllat R* 39 Enneo] Eoneo *C* Euneo *DR* 41 etiam in sua epistola] et in sua e. *BHNO* in sua e. etiam *E* 43-49 Alegorice ... mulieres] *om. P* 45 victus] victus ibi *D* 46 discita] distincta *GKLQS* 48 hodie etiam] etiam hodie *CDKNQRT* hodie *HL*

[XVIII ad 3] 1 devenit] venit *KL* 2-24 Hoc ... mentiri] *om. P* 4 plerumque] plerique *B* es *T* 5 ita ait etiam] ait etiam *CR* ita ait *ET* etiam ita agit *H* ... verisimiliter ait *K* etiam ita ait *N* 6 adulando] ambulando *CR* 7 alibi de eis] alii de ipsis *R*; adulatoribus] a. dicitur sic *D* a. dicit *L*; Computaverunt] compe *E* comp *seguit d'espai en blanc GS* Computruerunt *KLT* sono imbruttiti *I* son çahondadas o metidas *M*; de] in *KT* 9 parit] parat *DEGKLQST* 10 adulates] adultores *KL*; non] *om. CR* 11 cum quis] cum *CR* si quis *D* certa quis *NO*; nimis] minus *B^{ac}* 11-12 vel nimis ... habet] *om. CR* 13 de] *om. D* 14 ait] hoc ait *D*; efferunt] offerunt *NO* 16 consuunt] consuūt *o* consiūt *BEGHOS* consuunt *C* conscievunt *K* consumit *N* consciunt *QR^{pc}* consumunt *T*;

pulvulos] pullulos *K* pululos *Q*; cervicalia] cernitalia *BH* cervicula *Q* 19 id] idem *EGKLQST* 21 olera] oleā *BHN* oleam *O* 25 Alexium] Alexandrum *CR^{ac}* (-xium *mg. R^{pc}*) 26-27 Item ... miles] Item dicit terencius de quodam milite *P* 27 Eunucus] eunicus *BDNOST* eunitus *H* 28 nomine] nominem *D*; Guatonem] Gniatonem *C* gnatonem *DKLQR* gadonem *P*; guatonici] Gniatonici *C* gnatonici *DKLQR* gadonici *P* 29 ancile] anuli *L* anello *IP* anillo *M* 30 respondit] respondidit *BHO*; Guato] Gnato *CDKNQR* guado *P* 30-31 Unde ... etc.] *om. P* 31 Et hec finis] *om. D*; finis] sit finis pro hoc capitulo *G* pro capitulo isto sufficient *K* dicta succincte pro presenti capitulo sufficient sequitur de alio capitulo etc. *Q* sufficient in presenti capitulo *R* sit finis *S* pro isto capitulo dicta sufficient *T*

INFERNO XIX

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; manca *A*; *P* ad 1, 1-17; ad 2, 1-11

[XIX ad 1] 1-17 Ad ... pecunie] *un altre text en P* 4 Gieçi] Çieçi *BE* giezi *DK* jeççi *G* çieti *H* iezi *L* ziezi *OQ* çecci *S* ziaci *T* (3-4 spiritualia ... voluit *om. ex homoeoteleuto R*) 7 esset] *om. QT* 8 illuc] ibi *D* 9 ivissent] ivisset *DE*; et] ut *KL* 10 Spiritum sanctum] de spiritu sancto *CDR* 11 Spiritum sanctum] de spiritu sancto *CDR*; quibus vellet] *om. CDR* cui vellet *K* 12 existimasti] existimasti *C* 13 dicti sunt] sunt dicti *D*; gieçici] çiaçici *BN* Geziaci *C* gieziaci *D* Çiaççi *E* jaççi *G* çiaçiti *H* Gieziiti *K* iecite *L* ziazici *OQ* gietiziti *R* çiaçici *S* ciaciti *T* 14 quisquis] quis *DT* quisquam *K* quid *L* quisque *Q* 15 sibi connectens] *espai en blanc K* connectens *Q* 16 aliquod] aliquid *EKNRST* 17 bonitate] bonitati *CDR* bonitatem *EH*; pecunie] pecunia *KQT* 17-34 Unde ... parte] *om. P* 23-24 nam, et merito, quia] et m. nam quia *C* et m. quia *LT* et m. nam *R* 24 est] dicitur *CDR*; rectam] debitam *CDR* 26 est] vocabitur *CR* 31 habent] habet *D* 32-33 Sapite que sursum sunt] que sursum sunt sapite *L* 33 sub terra] super terram *CKLNR*; Mortui] morituri *CR*; est] est in christo *L* 34 Colocenses] colicenses *D*

[XIX ad 2] 1 hic] ibi *CDR* 3-6 divitiis ... munere] *om. P* 3-4 de quo ... Ieroboan] *om. DGS* 4 manus] manum *CR* 5 et fiebat ... Ieroboan] *om. C* 6 Salmista] *om. L* il (el *M*) profeta *IM*; suas] *om. KQ* 7 de quo] quod *CDRT* *abans* quod *ratllat S*; Alania] Alameana *C* anania *EGKLQS* alagna *I* lagna *M* alanea *P* alameana *R* Ananiam *T*; dicto et apelato] *om. LT* 8 in ... falli] decepit *P* 9-10 in eo ... Columpnensibus] *om. P* 10 Francie] frangie *BH* 11 guascone] de lymosy ducatus aquitanie qui multum superbus fuit *P* 11-58 et ... capitulo] et si de ista materia scribere vellem non sufficeret istum librum sed canonistis relinquo et hic finis *P* 12 mollis] *om. CDR* (10-12 a Columpnensibus ... Frantie *om. C*) 13 cum] dum *CDR* 15 Et ex] etiam *B^{ac}* 18 simoniacus] simonicatus *BHNOQ* 22 in Actibus] Actuum *CDR* 23 sorte] -te *af. a la interlinia B*; Bersabam] barsabam *DNQ* Bernabam *ET* barnabam *KL* 25 Locutus ... dicens²] *om. KQ* *ex homoeoteleuto* 27 bestiam] *abans* me *ratllat B* 28 capita] c. scilicet *D* c. sunt *LT* 29 cornua] c. scilicet *D* c. sunt *LNT* 30 Exodo] Exodi *KQT*; habebis] habetis *D* adorabis *C*LR* 31 domini] *om. KQ*; Diem] die *BHO* 32 loqueris] loquaris *D* 35 maxime] *om. KQ* 36 sculptile] scriptile *BHNO* scuptile *CR* 37 scit] sit *BEHNO* 38 ibi ... ubi] ubi ... ibi (et *C*) *CQR* 39 Osee] Osue *BHO* Osee *CE*; in] *om. D* 40 ydola] ydola sibi *CDR* 41 capitulo *V^o* capitulo *L*; Sutterant] subtraunt *C* subtrahunt *DR* Subverterunt *K* 42 et ex] ei et *KQ*; honerantur] ornantur *CDR* honorantur *HLQ* 45 Symoniacus] Symonicatus *BH* simoniatus *O* Simonia captus *om. S*; Deum] *om. LQ*; ydolatriam] ydolatria *C* ydolatram *KR*; aurum] *om. CR* eum *D*; ydolo] dyabolo *CR* 47 precavet] *espai en blanc CR* (*abans* in *C*) 48 perdicioni] perdicione *CR* perdicionis *D*; quod¹] *om. DR*; ydolatrie] ydolatri *CR* ydolatre *EHKT* ydolat^r *L* 49 orant] oratis *CR* adorant *D* orat *L* erant *S* honorant *T*; etc. est] *om. CDR*; et ... intendunt] *om. CDR* 52 ibi] dicentis *D* *om. EGKLQST*; et] *om. KNT* 53 Exodo] Exodi *KNQT* 55 ausus] uisus *H*; cum] *om. DR* 56 in requirendo] inquirendo *EGKLQRST* 57 cum aliquo] per aliquem *CR* per aliquam *D* 58 Et ... capitulo] *om. DL*

INFERNO XX

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; manca *A*; *P* ad 1, 1, 4-5, 23-33, 40-76; ad 2, 1-37

[XX Divisio] 1 Divide] dividitur *CDLNORST* 3 describendo] describentes *KQ*; capituli] *om. CDRT*

[XX ad 1] 1 igitur] *om. CDR*; divinatorum] dampnatorum *L* de dannati *I* destos dampnados *M* 1-4 Hoc ... obliquamur] *om. P* 2 possumus] possimus *D* 3 si volumus] si *BEGHKNOQST* si quando vogliamo *I* e queremos *M*; etiam ... ipsum] ipsum ... etiam *KQ*; ipsum] *om. CDR* eum *L*; nos] *om. R* non *T* 4 extendere] excedere et *C* extendere et *DR* extendere conamur *K*; obliquamur] obligamus *N*; cum] quod *KQ* 4-5 cum ... facit] quia prescire futura dei solius est et cui ipse vult revelare prout vult quantum vult et quando vult *P* 5-22 Ad ... dicunt] *om. P* 5 illa] futura *CR* 7 ait] *om. CDLR* 8 egeant] errant *Q* erant *T* 9 parent] patent *KNQT* apparent *L* 11 ut] *om. KQ*; ait] *om. KQ*; etsi] si *QT* 13 astralibus factis] monstralibus *L* con alcune apparenze mostruose *I* con algunas aparenças mostruosas *M*; factis] fatis *DRT* 14 veritas] vanitas *D* 16 scisitemini] scrutemini *KQ* 17 divinos] divisiones *D* 18 quando] quandoque *CDR*; permisione] promissione *HNO* 19 xxiii^o] xxiii^o *LM* 4° *I* 21 non ... Deus] *om. Q*; vos] nos *EHT* 22 quando] quandoque *CDR* 28 ventilocos] ventilocas *C* ventiloquos *D* venticulos *L* in suono di venti *I* en sonos de vientos *M* (per ... dicuntur

om. P) 29 dicta] dicti CDR 33-40 Veteri ... lone] om. P 33 vero] non CDR 34 acquisivit] perquisivit CDR inquisivit EGKLQST; Achor] Achor C Achor DEGKLQS Nachor R Athe T 35 capitulo] in capitulo D; Nathan] gionatum E jonathan LT gionata I jonata M 38 Nathan] Conothan E jonatha L jonatas T; in] om. D 39 quem] qui DT; suum filium] filium suum D 40 in¹] om. DT; In²] om. D 40-46 In² ... Augustinum] un altre text en P 41 Bersaba] Barnaba CEKLQT; in] om. D 44 hec] hic CEGKLQST 45 uf] et NO; possumus] possumus D 47 auctor] om. DP 48 debere mori in exercitu] m. in e. debere KQ; exercitu ... Adrastrum] obsidione civitatis thebarum facta a iusti(n)o P; Adrastrum] Adastrum CLR Adrastum DK Andastrum H 50 Eurifili] Eurifile CDKPR; iocale] iocalem BHNO (iocale ... postea om. P); condam] quoddam KQ cum T quiddam R 51 tandem] tm' C tantum D om. PR 51-52 dum ... terre] mortuus est P 52 deluderet] deluderent BHNO 52-53 Eurifilem interfecit eius matrem] E. e. m. i. EGKLRST m. suam E. interfecit P 53-54 Unde ... cernit] Et hoc probat virgilius P 53 Eurifilem] erifilem BHO 58 repercutit] percussit HL 59 dum] om. LNPT; qui] quis CKLRT; delectamen] delectationem EGQST cogitamen H delectationis KL 61 ubi] unde KQ 62 delectaminis] delectacionis EGKLOPQST; Iuno] giunone disdegnata I junone enojosa M juno irata P 63-68 Unde ... honore] Et hoc probat ovidius P 65 voluptas] voluntas BNO volutas H; huic] hinc BH hñc G hic NOS 67 deque] denique D; autumpnos] abans aup ratllat B 70 masculinum] masculinus B masculus R; yems] yens B 72 Arrontam] Arontam CDR Aruntem EGKS atrerontam H aruncem LQ atherotam NO aromatam P Arontem T 72-73 de ... Luce] Ut probat Lucanus després de 74 pompeium et cesarem P 73 accersiri] Acciri EK arcani L Arciri Q Aciri GST; Arrons] dub. B Arons CDQ Arruns EGKST arunx L Arruas NO Aron R; Luce] lune EGKQST luce L 75-76 Qua ... parte] de qua satis clare loquitur in testu P 75 transgressionem] espai en blanc abans de gressionem EKS gressionem G disgressionem QT trasgressionem I trasgresion M 76 prima] om. CDRT

[XX ad 2] 1 Etheocles] ethiocles CDHLR oreccles dub. P 2 se per duelum] semper (sem ratllat) duelum se D se L; Adrastrum] adrastrum CLR adrastrum PQ 3-4 Creon ... Thebarum dominium] creon dominium ... tebarum (thebarum om. P) CDPR 4 et crudelitates] om. LIM 5 nomine Evagne et] om. G 6 ac] et CDR 7 Creontem] Creonem CDPR 8 tributum ... redidit civitati] t. dedit ... c. CR; civitas] civitatis CD^{pc}ELT civitate P 10 recedentes] om. CD 12 Oenum] Ognium CDR denum NO 13-19 de¹ ... Bonacolsis] et ibi mortua est ut Virgilius dicit in testu P 14 patriis] patris CR patrus D; ciet Oenus] aonus CR 15 amnis] oenus B^{pc}O annis CS euus N; matrisque] matris quia BGHNOQT; avis] annis BCHNOR armis EGQST 16 unum] u. Ipsa caput populis tuscos de sanguine viros af. Q; hinc] in BHNO hic CR; hinc quoque] espai en blanc EGKST 16-17 se Mezentius] se mençem uis BNO menteque uirus CR se mencem ius D se mencentus H se megentius L 17 velatus] vel latus BHN vel lacus O; infeste] infesta CDR 20 Chalcantam] Calcantem CEGHKPQRST 21, 26, 27 Eurifilum] Euripilum CEGKLQST Eurifilium NOP 24-32 dictus ... Aulidem] un altre text en P 27 ait ad hoc] ad hoc ait D; grecorum] grecorum sic D 28 scitantem] sciscitantem QT; mittimus] seguit de que ratllat B 29 tumultum] tumultu DEGKNOQT; Ditis] Dares K*LO 31 reduxit] redixit BHNO 32-36 Ad ... proficiscuntur] om. P 32 Aulide] Aulidie BHN; et] om. EGKQST 34 et] om. DR; tempestates retinent] tempestas retineret C t. retinerent DQT t. tenerent L tempestas detineret R; augurio] agurio B aurio NO 35 Pollisena] plenissime CR ephigenia L effigenia I efigenia M; Dyane] dyana CR 35-36 proficiscuntur] proficiscitur D 37 Forlivio] furlivio BHNO; Asdente] espai en blanc Q Assedente T; credo] certo EL cerdo GKQST 38-43 Demum ... suffitiant] om. P 39 nobis] in n. EGKLQS etiam n. T 40 Caym¹] cay D; et ... Caym²] om. D 43 Et hec suffitiant] om. DL

INFERNO XXIII

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 1-13, 23-35

[XXIII] 1-7 continuando ... tractare] auctor prosequitur ut in testu et incipit tractare P 3 inregerunt] insurrexerunt EGKLQST 4 iam mortuam] om. BEGHKLNOQST 6 exit] hesit EGKLQS ex (ratllat) essit T 7 de²] om. D 8 que dicitur etiam esse] que est D que dicitur esse K et est P que dicitur quod est R 9-10 quis in ... quis dimittit] quis dimittat CR quis dimittit Q 11 fatiat] facit LT; ut¹] Item CR; respondit] respondet DKLNR; scit] sit BHO 11-13 ut¹ ... dicta] Et dicitur P 12 dicitur] om. KQ 13-23 Quare ... respective] om. P 14 eos ita] ita eos KQ 15 induetis] indueris D induitis KNQ; vestem] veste CDR 18 flagelaret se] flagelaretur se dub. B^{pc} flagellaretur scilicet CDR flagellaretur LT; percutiat ... paries] percutiant ... parietes GS 19 dealbate ... dealbatus] dealbate amb -e corregit en -us R; dealbate] dealbata KQT; dealbatus] dealbata KQT; intus est lucens] extra est l. T intus est turpis et extra l. L dentro e sozza e di fuori lucente I de dentro es suzia e de fuera luziente M; lucens] luteus CDR 20 Iob] iob ait sic D 21 Attendite] atenditis D 22 veniunt] v. inter vos CR venient D v. ad vos LNS; ovium] abans hominum ratllat D; vero] autem CLNR 23 eas] illas CR om. EGS eorum L 24 in crimine repertos] repertos in crimine CDPR 25 fundebatur] fundabatur D funderetur P 26 se invenire ibi] ibi se KQ; Chatelanum de Chatelanis] Catalanum de Catalanis CDKP 27 Lodoringum] Lodorigum C Lodorigum EHP; ambo] ambo CDNPRST 28 in²] de CD 29 Qui] Et CDR 31 Cayfas] Caipham GKLST 32 in xi^o] xi^o CDLRT in ii^o GS xi^o cap^o K in xii^o N om. P; Collegerunt] colligerunt D; pontifices] principes KT 32-34 in quo ... ibi est] om. P 33 ut unus homo moriatur] quod unus m. C ut homo m. GS vobis ut unus homo m. L unum mori R 34 et non] ne CKT ut non LR 36-40 ideo ... eius] om. P 36 ideo] i. ita CDR 37 ipso] eo CR illo K; Cayfa] Chayfas CDR 38 rationis] admirationis D; admiratur] abans

vult *ratllat* D 40 mendax scilicet] *om. GS*; Et hec suffitiant] *om. DL* Et hec suffitiant pro hoc (XXIII° C isto *QR*) capitulo *CGNQRS* Et hec pro hoc capitulo dicta sufficiant *T*

INFERNO XXVI

Mss.: *BD + CR + EGHKL(IM)NOQST*; *manca A*; *P ad 1, 1-3, 9-17, 29*; *ad 2, 1-2, 8, 27-35, 46-97, 118-121*

[XXVI Divisio] 2 ad] et D 3 finem] fine D

[XXVI ad 1] 1-3 auctor ... dicitur] lautore fa uno parlare ironico cioe per lo contrario dicendo a Firenze che goda quasi dica che non debbe rallegrarsi considerando e suoi vizii *I* el actor faze una fabla yronica esto es por el contrario diziendo a Florençia que se goze quasi que diga que non deve realegrarse considerando los sus viçios *M* dicit auctor quod gaudeat florençia et hoc dicit per figuram yroniam id est per contrarium *P* 1 scilicet] *om. KQ* 3-8 Dicendo ... sunt] *om. P* 3 si] *om. L*; id est] et *H* pro *T* (verum ... sompniatur *om. NO*); sompniatur²] sompniator *D* 4 ibi] *om. DLT* 9-17 Modo ... dicemus] Deinde dicit de sopniis quia aliqui dixerunt quod omnia sopnia erant vana et videtur contrarium id est quod multa sint vera ut in genesis de sopnio yosop filii iacob et de sopnio pharaonis regis egypti et in daniel nabuco donosor et multis iacob aliis *P* 9 instemus] instamus *CD* 11 plurime] *sobre multe ratllat* D 12 etc.] nam mens humana quod optat / dum vigilat sperat per sompnum cernit id ipsum *C*; Item e] Sed *D* 14 in primo] *om. CDR*; ibi] ubi *D* 17 cum multis aliis] et de m. a. etiam ibi dicit *CDR* 18-29 Dicitur ... demonum] *om. P* 21 id est] quod significat *CDR* 25 postea] *om. CDR*; in coniuges eas] eas in coniuges *CR* in coniuges *D* 26 Thebaydos] in primo thebaidos *CDR* in libro thebaydos *K* 29 Unde] De quo *CDR* 29-47 Nam ... parte] *om. P* 31 tentare non valet] t. nequid *CR* t. non valet *L* non potest t. *T* 33 revelatione] *abans p(er) ratllat* B 35 et] in *BHNO om. EKQ* 36 cubili] cubiculo *CDR*; huiusmodi] huius *dub. BCLR* h' *DGNOS* hec *EHKQT* 41 alba, malenconici] *om. BEGHKLNOQST* 42 incipit] inceptit *CDQR* 46 orto] ortu *D* 47 hac] ista prima *D*

[XXVI ad 2] 2-7 hoc ... desideratur] *om. P* 4 et tractus] et tractatus *CDLR* et *seguit d'espai en blanc EGKS om. QT*; dicens] sic *D om. LT* 5 iniurias] iniuriam *CDR* 6 ad] *om. GKST*; dicit] dicitur *B^{ac}EGKQST* 7-8 Ideo ... igne] veniens ad ignem *P* 8-25 nam ... vide] *om. P* 8 nam ... incendio] *om. GS*; tota civitas potest destrui] p. d. t. c. *KQ* 9 verbo et uno] rubeo *GS* 10 Lingua] *Bulgia KQ* 11 incidit] incidit *CDEGKLNOQRST*; lingua ignis est inflamans rotam nativitates nostre] lingua flama est incendens rotam civitatis nostre *L* la lingua e fiamma che incende la nostra cittade *I* la lingua e la llama que ençiende la nuestra çibdat *M* 12 existimant] extimant *CDGHKLQRST* 14 et] *om. HKQ*; ipsis] eis *DKQR* 15 cridando] gridando *DGN om. L* clamando *T* 16 evangelia] evangelista *KLQ* evangeliste *CGRS*; concordant] concordantur *CDHR* concordavit *KLQ* 20 Appone] Oppone *CR* posui *LN*; ori] hori *B^{ac}H* 21 circumstantiis] circumstantie *EGKLQST*; labiis] in *I. KQ* 22 possit] potest *CDR* 25 quam per te vide] *om. D* 25-31 Item ... statim] Et ponit ystoriam impersona (*dub.*) de helya quando raptus fuit super currum igneum et heliseus accepto spiritu revertebatur in mons carmeli et dum transisset prope quoddam castrum pueri dicti castrum irridebunt eum dicentes ascende ascende calve ascende et maledixit eos qui statim *P* 26 Elias] Elya *CDR*; volebat] nolebat *D* 27 iordanem] iordanum *D* 28 Elias] elia *D*; Eliseus] liseus *D* 30 Eliseum] liseum *D* 32 consumpserunt] consumpsit *KQ* 33-34 Yticie et Veratie] tracie *CR* ititie et naratie *amb na corregit en ne D* tracie et veratice *K* iticie et voracie *P* narricie et veratice *Q* 35-46 sotiatos ... greci] ut in testu *P* 36 Teocles] Ethiocles *C* etheocles *DK* ethiocles *LIM* trocles *NO* ethyocles *R* theocles *QS* theocres *T* (36-37 pire ... regis te *om. E*) 37 et] *om. D*; tebanorum] tenabanorum *D* thebarum *L* 38 mortui] simul mortui *CDR* 40 pellitur] *P seguit d'espai en blanc K* pelitus *Q*; exundant] exundat *BNO* et pandit *H* 41 confectas] confecta *D* 42 thebanos] Thebaydos *CDR* 44 tractatam] tractam *LT*; Opeum] Opeum *KQT* 45 testante Virgilio] virgilio testante *CDR* secondo che dice virgilio *I* segunt que dize virgilio *M*; Est] Et *CDNOR*; Opeus] Opeus *KQT* 47 introierunt] i. in civitate troye *P* 50 ibi] *om. KQ* 51 absconsum] absconditum *CR* nasconsum *D om. P* 53 exercitu] *abans obs ratllat* B 57 Deydamiam] diadamiam *D* 59 dictum] dictos *CDKR om. P* 60 ait plene] plene ait *DR* 63 auferretur] afferretur *B* auferretur *C* afferretur *H* auferretur *LT* afferretur *N* afferretur *O* inde tolleretur *P*; Ideo] et ideo *CDR*; custodire valde fiebat] custodiri v. fiebat *CDGKS* custodiebatur valde *L* custodita v. erat *RT* era molto guardata *I* era mucho guardada *M* 64-65 Unde ... etc.] *om. P* (*vegeu 66-68*) 65 vidisse] v. minervam *LQ* 66-68 Unde ... actis] Et hoc probat Lucanus virgilius et ovidius *P* 66 interemptis] int(er)eventos *dub. B* inter cutis *E* int(er)curis *H* int(er)centis *O* corruptis *T*; dampnaum] damnaum *C* dampnavit *DERT* danaum *GKLNS* dampnum *H* dapnaum *O* donavit *Q* 67 auxiliis] auxilio *B^{pc}K*; Dyomedes et] Titides sed *B^{pc}NO* 68 Ullixes] ulixem *D*; actis] arcis *B^{pc}CEKLQRST* artis *D dub. G* arris *NO* 69 Ditis] Dites *EKLRSST dub. G om. P*; incognite] incognitum *D* incognito *P* 71 quem] per q. *KQ* 72 Oratius] *om. CDR* horatius et *LPQ* orazio e *I* orazio e *M* 73 capte ... Troye] *om. CDR* 75 Gaetam] Gaietam *CEHNT* Caietam *K om. P* Cretam *R*; nominatam] nominata *DR* 76 Gaetam] Gayeta *C* Gaietam *EHNT* Caietam *K* Gaeta *R*; ubi incipit] *om. D* 76-78 ut ... terre] ut probat virgilius *P* 80-86 ut ... pocula] *om. P* 80 Virgilius] Augustinus *GS*; describens] scribens *D* 81 audisse] audisset *D* vidisse *KQ*; hec dicens] hec *CDR* dicens *L om. T*; recusatum] recusantium *CR* recusantum *DKL* 82 pressepibus] pressibus *BNO* persibus *H* sepibus *R* 85 addita] edita *DKLQR* abdita *GST* 86 sata] sate *CD* 87 in] *om. D* 90 ex ... Varron] quia *P*; Varron] varo *CDR* varon *ENO* varun *H* Varro *KLT* 91 certi arcadi] in arcadia alquanto uomini *I* en arcadia algunos omnes *M* 93 revocato] renatato *KP* renatando *L* revoluto *T* ripassavano *I* tornavan a pasar *M* 94 in Ytalia fuerunt] f. in *Y. EGKLQST* 97-118 quod ... quod] ut dicitur in

testu *P* 98 Mediterranei] mediterrani *D*; a] *om. D* 99 in] usque in *D* 100 in] *om. CR* ad *LN* ad in *O*; Spaneam] yspaniam *B^{pc}CEGKNOQRST* 101 venit] devenit *DR* 103 in] *om. BEGHKLNOQST*; dirimentes] dirimente *CDR*; Europam] europa *D* 105 parte] parte *E* terre *K*; habitabilis] habitaculis *D* habitabilli *H* 107 ire et procedere cum eo] cum eo ire et procedere *EGKLQST* 114 solem] *abans* eum *ratllat B* 117 illic ex illo uno] ille ex uno *KQ* 118 Telamacij] thelematus *C* telamati *H* thelamaci *EGKNOPS* thalamachi *L* telamaco *I* thelamaco *M* thelamacus *R* 119 Penelope] Penelopes *EGKLQS* 120 hoc] in hoc *CDR om. K* hic *P* ex hoc *T*; filio] filiis *K* filius *Q* 121-124 Ad ... puer] *om. P* 121 fugientis] fingentis *NT* 122 Ascanium] ascanum *D* 123 Penelope] Penelopes *EGKLS* Penelopsis *Q* 124 senex] senes *DNT*; Alia ... vide] Et sic finis est huius *xxviⁱ* capituli *af. C* Et sic terminatur hoc capitulum *D* Alia vide per te ipsum *L* hec sufficiant pro presente capitulo *N* Et hec pro isto capitulo dicta sufficiant *T*

INFERNO XXVII

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 1-22, 42-59

[XXVII] 2 invenire] ibi invenire *CR* invenire ibi *D* 3 prout fatiebant] *om. BEGHKNOQST* sicut *LT* 4 eneum] ereum *PR* 5 clamatus] clamor *PT* 5-6 et cridatus] *om. DPT* 6 presentavit] eum *p. D* p. ipsum *P*; domino et] *om. LRT* 7 Falleris] Faraladi *C* faralidi *DR* phalaus *E* Phalaris (Fall-) *KLQ^{pc}*; dictus ... bovem] *om. D* 8 Faleris] faraladis *C* Faralis *D* falaus *amb titlla E* Vallerius *H* Phalaris (Fall-) *KQ^{pc}* Faralidis *R* fallari *IM* 9 moveretur] non moveretur *KPT* 10 poni primo in eo fecit] primo in eo fecit poni *D*; primo] *om. KQ*; in eo] in eum *C* in dicto bove *PR* 11-14 Et ... civitatem] *om. P* 11 ulla] *om. CDR* 12 artifices] artifice *E* artifex *GQRST* 16 armatura] arma *KL* 17 dicit] *om. KQ* 17-19 de ... occiderunt] fuit occisus a vilanis *P* 18 Parcitat] parcita *D* 19 ibi occiderunt] o. ibi *KQ*; Lamon] Alamonii *EGKLQS* Alamonis *T* 23-42 Dicendo ... secundum] *om. P* 24 non nominat se] se non nominat *CDR*; est] dico quod est *D* ratio est *K* 25 comes] *om. LQ* 27 ysraeliticus] ysraelicos *CDL* israelicos *R* 28 etiam] *om. CDR* 29 Unde] ut *BEGHNOQS dub. L* 31 capere] accipere *EGKQS* 32 Penestrini] perestrini *CDR* Panestrini *GS* prenestinam *K* panastrini *Q* Pelestrini *T* 34 in] *om. D* 35 contradictoria] contradictoriarum *D* contraria *T* contradictoriarum talis est quod *L*; vera] est vera *DL*; altera] alia *S* reliqua est *L* 41 dicit] decet *CDR*; potentia] potentiam *D* 42 minori] maiori *KT*; debet] *om. CDR*; in] de *PR* 45-47 in ... hiis] *om. P* 46 animi] cū *H* 47-51 obedire ... eis] quia obediendum est prelati in licitis et honestis in aliis que in se peccatum est non *P* 47 que] qui *KQ* quod *T* 48 imperat] inoperant *BHO* 48-50 ut ... salus] *om. KQ* ex *homoeoteleuto* 51-55 Et¹ ... immitantur] *om. P* 51 Gregorius] ait *G. CDR* dicit *g. L*; hanc carnem] hac carne *CDR* 53 immitatoribus] immitationibus *HNO* 53-54 Nam quicumque Petri vestigia] Nam quicumque vestigia Petri *CR* vestigia *BEGHKNO* qui eius vestigia *LT* et qui vestigia *Q* 56-59 Et¹ ... loquitur] *om. P* 58-59 auctor taliter] taliter auctor *DR* 59 nono] viii Et sic terminatur hoc capitulum *D*

INFERNO XXVIII

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 1-110

[XXVIII] 1-15 In ... acutus] *un altre text molt resumit en P* 2 venit] venit *repeteix D*; sismatis] scismaticis *CDRS* 3 fingendo] fingit *CDR* 11 Deyfebum] Deyphebumque *EGKLQST*; vidit] videt *B^{pc}KNO* 12 tempora] ti(m)pora *G* tympora *ST*; truncas] tractans *S* 13 nostri auctoris] auctoris nostri *D*; dicens] *om. LT* 15-25 Recitando ... romanos] *un altre text reordenat en P* 16 gentem Turni devictam] gens *T. devicta KQ* 17 Apulee] apulie *CEGKLQRST* apice *P* 18 apud] caput *EGS*; contratam] contratatam *D* 19 Apulee] apulie *AKLQR* epulee *D* 20 Nam] cum *D* 21 ibi] *om. DR* 22 annos] annis *DT*; extitit] est *KQT* fuit *L* 25-28 Inde ... belavit] *om. P* 28 Apulea] apulia *EGKLQRST* 30 Urbanum] *U. III^{um} KQ*; Apulee] apullie *EKLQRST*; de] anno domini *CR* in *EGKLQST* 32 esset] essent *EGS* 33 dicti] *om. CDR* d. domini regis *GS* d. regis *L* (32-33 et² ... Manfredi *om. P*) 38-39 ei ... captivatus] *om. P* 38 quibusdam suis] suis quibusdam *D* 39 pontem] pontatem *amb ta expuntuat B* 41 Apulea] Apulia *EGKLQRS* apulegia *H* 42-43 vicisset ... depredari] combattendo il detto curradino in campo abbiendo sconfitto il detto re carlo incomicio la gente sua subitamente a spogliare il campo *I* combatiendo el dicho curradino en campo aviendo escondido al dicho rey carlos començo la gente suya subita e prestamente a espojar el campo *M* vicisset et dictum Carolum cum sua gente fugisset dictus Coradinus cum sua gente attendebat ad robandum et spoliandum campum *P* 43 sparsim] *om. CR* sparsim stando *L* stando sparsi *I* estando esparzidos *M* 44-49 immemor ... occupari] *om. P* 44 circa talia scribit Cassiodorus, dicens] c. t. dicit *C. CR* dicit *C. L*; Rex] Res *CDK^{pc}LQRT* 46 male] mala *BHNOT* 47 audientiam] audacia *KQ* audaciam *EGLST* 49-51 Tunque ... Usciariis] Et quidam baronem senex nomine Allardum dedit consilium dicti Caroli ut reverteretur cum illa gente que secum erat et ita factum est et victoria habuit consilio predicti Allardi de Usiariis Et dictus Coradinus devictus fuit *P* 49 providentia] prudentia *CDKR* prudentia et providentia *L* 50 et dictum Coradinum cum gente sua] *om. BHNO* *espai en blanc EGTKST* et eum fecit *Q* percossone curradino e presono lui e tutta la sua gente *I* percuideron a curradino e prendieronlo a el e a toda su gente *M* 51 dominus] *om. D* 52-57 pro ... nominat] *om. P* 52 fuit] facit *CDR* fecit *T* 53 Salamon] Salamon dicit *D* 54 inititur] initur *CDQ om. K* mittitur *dub. R* 55 Pompeius] pompeus *D* 56 elegit] eligit *BHO* 58 Maometum] Macometum *GLOPST*; Dicendo] *abans* quod *ratllat B* 58-60 ut ...

Maometus] *om. P* 60 predictus] ipse *C* dictus *DR* 61 Adimenepoli] adimenepli *QT*; Septenecusse] septenecuseris *D* *espai en blanc E* septete necusse *K* Seprete necusse *Q om. P*; dum] cum *D* 61-64 et dum ... quidam] qui cum camelis iret circumquaque prout faciunt mulatores semper investigabat de veteri et de novo testamento qui cum fuisset in arabia invenit ibi quidam *P* 61-62 esset ... et¹] *om. D* 62 cum camelis] dietro a camelli *I* en pos de los camellos *M* 65 diaconus] archidiaconus *CDR* 66 iacobitane] iacobitate *DR* 66-67 quidam magnus clericus romanus] quemdam magnum clericum (clericum magnum *R*) romanum *CDR* 68-84 curia ... saraceni] *un altre text en P* 68 Sic] Sit *DKR* Sīc *H* 73 capere escam] e. c. *KQT* 75 quamdam predicationem] quandam predicationem fieri *CD* fieri quandam predicationem *R* 76 de nocte in revelatione] de nocte revelationem *L* di notte rivelazione *I* de noche revelaçion *M* 77 ille] esset ille *CDR* 78 dicta] ipsa *D* 80 reverebatur] verabatur *CDR* 81 provintiarum] civitatum *D* 82 et¹] *om. CDRT*; et²] *om. DT* 83 dictus¹] *om. KT*; dictus Aly, dictus Nicolaus] dictus nicous vocatus aly *L* quello niccolao il quale fu chiamato ali del quale fa menzione lautore *I* aquel nicholao que fue llamado aly del qual faze mençion el actor *M*; Sicce] *espai en blanc K* 84 stabat] repositus stabat *CDR* 85 novarensibus] noarensibus *BD* navarensibus *CLPR* di navarra *I* de navarra *M* novariensibus *KT*; morditor] morditor iudex *CR*; bononiensi] bononie *CLPRT* 86 magnus scommitens] magni comites *K* magnus scismaticus *L* grande scismatico ed eretico *I* grant heretico e scismatico *M* magnuscomitens *Q*; iudex] miles (*ratllat B*) iudex *BNO* dottore *I* doctor *M* 86-87 macerati, id est submersi] mactati fuerunt et proiecti *L* furono uccisi e gittati *I* fueron muertos e lançados *M om. P* 87 Arimino] Arimeno *B* 89 prodidit] tradidit (*ratllat B*) prodidit *B* tradidit prodiditque *N* tradidit perdidit *O* 92 Curius] Curio *EGK^{pc}S* 94 qui ivit obviam Cesari Ariminum] qui curius ivit ariminum ad cesarem *L*; obviam] oviam *B* 95 hec verba] *om. LQ* 99 terra] civitate Florentie *L* citta di firenze *I* çibdat de florençia *M* 103 Altaforte] monfortis *L* Altafort *QT* monte forte *IM* 104 Iohannem regem] regem iohannem *CDPR* iohannem *LT* 105 Achitofel] Architofel *CL* anchitofel *D* Alchitofel *KQ*; Assalonem] salonem *D* Absalon *KQ* Ansalonem eius filium *RP*; in] *om. DR* 105-107 Nam ... risaretur] qui consuluit *P* 106 verificaretur] verificaret *D* 107 David] patris *LP* del suo padre *I* de su padre *M* 109 gentis] *om. KQ*; Tusay] *om. KQ* Cusi *L* Chusi *T*; et] *om. D* 110 Achitofel] Architofel *CL* Alchitofel *K* Altichophel *Q*; dolore] *om. LPT*; suspensio se necavit] se suspendit *LR* si impicco per la gola *I* se colgo por la garganta *M* laqueo se suspendit *P*

INFERNO XXIX

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 1-48

[XXIX] 3 per eum] hic *D om. L* 4 et¹] ut *CDR* 6-10 Nam ... mea] *om. P* 6 quilibet] *abans* quidam *ratllat B*; et ansietate] *om. D* 8 fluviis] fluīs *BOS* fluminiis *N* 9 in hoc ait] ait in hoc dicens *CR* ad hoc ait *D*; Domine] Deus *KQ* 11 Nam ... aut] Et ·i· prima species falsitatis committitur in *P*; altero] alteri *B* 12 dando, solvendo] *om. B^{pc}KNOQT* dando et solvendo et *GS* dando solvendo et *L* 13-14 aliam ... infrascripti] *om. P* 13 aliam] *om. CDR*; personam] persona *DLR* 14-16 aut ... Adamus] 2^a species committitur facto scilicet fabricando et falsando aurum argentum et faciendo monetam falsam vel alias res per alchimiam non veram *P* 14 Schichi] schiochi *KLIMQ* scotti *T* 16-18 aut ... allegorico] 3^a species committitur dicto et ista in infinitis modis *P* 17 Sinon] Sinom *B* Simon *CKLNORST*; in] *om. CDKQR* 19-21 Comparando ... Revera] Et ·i· ponit figuram de civitatis eginē ut dicit ovidius *P* 20 Inopiam] Enopiam *CDR*; appellavere] appellat *seguit d'espai en blanc K* appellat vere *Q* 21 genitricis] *ge seguit d'espai en blanc K* genitrix *Q* 22 fuerunt] sunt *LT* fuere *Q*; Eginam] eginā *D* 24-26 Unde ... Eacus] Et omnes ibi mortui sunt nisi dictus Eacus qui evasit *P* 25 infirmitas et] *om. D* 28 eum] ei *CD* illum *L* sibi *P om. R* 28-32 super ... completa] *om. P* 30 dodoneo] donec *CR* *espai en blanc KT* cedonee *L om. Q* 32 obdormivit] odormivit *BO* ordormivit *H* qui cum obdormisset *P* 33 restituta] restaurata *LT* restaurato el popopo chera morto *I* retornado e reparado el pueblo que era muerto *M* 36-41 in ... fingat] se gratantes et grate plus desiderantes in quibus ostendit cupiditas falsatorum *P* 36 fuerat] figurat falsitatem *CDR* fuerat *seguit d'espai en blanc EGS* fuerant anime *L om. IM* est figura *Q* ostendit *P*; laborant] laborabant *L* si affaticavano *I* se trabajavan *M* 37 noctuque] notuque *B* 38 magis procedunt] *om. KL*; magis ardent] tanto magis ardent *CQR* 39 scabias] scabiem *CEGKLNQRST*; magis] tanto magis *C* tanto plus *R* 40 teghiis] tegias *CDLR* tediis *Q*; scabiem] scabies *CR* scabias *D* 41 Aritio] Aretio *GKLQST* 46 iam adeo] adeo iam *KLQ* adeo *T* 48 Bonsignoris] Bonsignori *CDR*; de prunis] ad prunas *CDR*; garofanorum] garofilorum *KT* garofolorum *Q* 48-50 Et ... primo] *om. P* 50 hec ... capitulo] sic sit finis huius capituli *D*

INFERNO XXX

Mss.: BD + CR + EGHKL(IM)NOQST; manca A; P 1-60

[XXX] 1 prosequendo] *abans* proced *ratllat B*; materiam] materia *CDRT* 2 consistente] existente *RT*; facto, cum] in facto ut *CDR*; in²] *om. KQLT* 5 Cynera] cinara *E* cinera *L* cynāra *S* cynerea *T* (4-5 cum ... X^o *om. K*); qua] quo *DRT*; hac] ac *S* at *KQ* 5-6 de ... haberi] *om. P* 6 si sine] *repetit a la interlinia B* sine *D* 8 inductu] inducti *D* 10 lectum] letum *B* in lecto *P* 10-11 ingredi ... Iohannem] *om. NO*; et in persona ... Bosii] et *KT om. Q*; in persona ... Iohannem] *om. P* 11 ipsum dominum Iohannem condere testamentum disponendo] ipsum dominum iohannem condēdo *D* testamentum in persona domini iohannis (*ratllat*) boxii (*mg.*) *R* 12-14 et ... etc.] *om. P* 14 est] *om. KQ* 14-18 Fingendo ... Martem] Et ·i· tangit de furiis thebanorum et ad hoc dicunt

poete quod Mars *P* 16 personam] persona *CDHR om. GS*; Attamantis] Attamante *CDR*; Alcmene] Aclmene *corr. dub. B* Leumene *CR* alcumene (alch-) *DST* alchamene *H* Alcmene (Alch-) *KQ* Aldemene *N* Aldemene *O* 17 in] ut *BNO om. H* 18 scribunt] fingunt *L* fingono *I* fingen *M* dicunt *P*; habuit] habuisse *LRT* 19 quamdam] *om. KQ*; Hermione] hermonem *CDKLQT* hermionen *R* hermonem *S*; Cadinus] Cadmus *B^{pc}KQ* candinus *dub. H* 20 Cadinus] Cadmus *B^{pc}EKLOQ dub. CS* candinus *dub. H* 21 Yno] Inoem *EGS* Yrio *B^{ac}HNOP* Inonem *T* 22 Urister] *dub. BO* Uristes *CR* *espai en blanc* *EGS* uriseo *H* Uripheo *KQ* Uriffeo *N* Virfeo *T*; et ista] que *EGS*; nuxit] -p- *af. a la interlínia B* 23-26 non tantum ... Iuno] *om. LIM* 23 non tantum] non tantum in eam *KRT*; sed] sed etiam *CD* 24 III°] iii^o *B^{pc}NO* 24-25 Unde ... Semelem] ut dicit ovidius in 4° *P* 25 causa] Eum *B^{ac}H* Eam *QT* 28-29 Unde ... cinis] unde postquam adeo blandita est iovi dicta semele quod iupiter id fecit et se eidem in forma divina ostendit tunc ipsa semele ex fulgore iovis quem ipsa pati non potuit effecta est cinis *L* onde semele quando Giove venne allei lo prego chelle dimostrasse la sua divinita ed elli lo fece e ffu tanto lo splendore della bellezza che semele cadde morta di subito e divento cenere *I* Onde semele quando gyove vino a ella lo rogo muncho que se le mostrase con la su divinidad e el lo fizo e fue tanto el resplandor de su belleza que semele cayo lugo muerta la qual fue lugo tornada çeniza *M* 29 ostendit] hostedit *B*; Semela] Semele *CDKNQR* Semelles *T* 30 nomine] qui puer vocatus fuit *L* il quale ebbe nome *I* que ovo nombre *M* 30-33 Unde ... etc.] ut probat ovidius de fastis *P* 33 eripitur] eripitur etc. *D* eripi *seguit d'espai en blanc* *EGS* eripita *H* eripuit *L* Cripita *QT* eripit etc. *R*; cuius] cunis *B^{pc(mg)}DK* cinis *CNOR* (furtim ... etc. *espai en blanc* *EGS*); Integumentum] Integumentum est *CD* Intendimentum *P* 34 latine] grece dicitur *CDR*; coniungitur] quod iungitur *CD* cum quo iungitur *R*; cum ea et] est ea et *BHNO om. L* et ex ea *P* et *T* 37-43 Ad ... saxa] *om. P* 38 Eolides] colides *QT*; Io] Yno *LQ* 39 vestigia] *abans vec ratllat B* 41 tu] tum *C tñ D ti N* et *O* cum *LR* 42 nudum] parvum nudum *CDR abans espai en blanc K*; Melicerta lacertis] *espai en blanc* *EGS* sic m. l. *L* 44 sciendum est] est sciendum *D* 45 Troylum] Troyolum *BCEGS* et troilum *D*; filias has] *om. CDR* f. eccube *L* 46 Quam Polixenam vidit] Et vidit eos *K* Vidit *Q* 47 Polidorum] polidoro *D* polidonium *P*; Polinestorem] polimestorem *D* 48 facta] effecta *CDPR* 49-52 De ... agros] Et hoc probat ovidius *P* 50 externasque] Eternasque *KQT* 51 novo ... homos] novos *L*; latratu terruit auras] *om. CR*; extat] *espai en blanc* *EGS*; ex re] exire *CQRT* et exere *H* *espai en blanc K*; sit homos] sithonios *CD* fit onios *H* sic *seguit d'espai en blanc K* traxit etc. *Q* (52 ululavit ... agros *om. Q*) sidonios *R^{ac}* sitonios *R^{pc}* scidonios *S* sit honos *T* 54 Romena] romenena *D* 55 sitim ... affectum] cupiditatem et sitim avaricie talium *P*; affectum] effectum *CDHQR*; facit] fecit *KQ*; Sinonem] Symonem *K^{ac}LNQT* 56 de ... falso] *om. P*; in] *om. DKR*; equiperat] equiparat *D* 57 Unde ... Sinonis] *om. P*; Sinonis] Simonis *QT* 58 etiam] *om. KQ* 61-66 Fingendo ... Paradiso] *om. P* 65 Fons] factus *KQ*; illimis] ill *K* in limis *ELT* illius *Q* 66 infra] *om. D*; Et hec suffitiant] Et sic sit finis huius capituli *D om. L* Et hec pro isto capitulo *R* Et hec de presenti capitulo dicta sufficiant *T*

PARADISO VII

Transcripció de D

[VII] 1 omne] esse *D* 2 quomodo] quod *D* 3 cum] quod *D*

APÈNDIX

I

TEXTOS COMPLEMENTARIS

1. PRÒLEG DEL *LLIBRE DE BEATITUD*

B = Biblioteca de Catalunya, ms. 467, ff. 1ra-2rb

G = Arxiu Capitular de Girona, ms. 59, ff. 1ra-2ra

Text base: *B*

PROLOGUS EN LO LIBRE DE BEATITUD, FFET PER FRARE JOHAN PASCHAL, MESTRE EN THEOLOGIA, DEL ORDE DELS FRARES MENORS

Com alguns en aquesta vide present, stans deffallens de rahó e, per instinct diabolical, no considerans la gran dignitat en la qual per benignitat divine són possats, cogiten en lur
5 penças eròneas altre vida no ésser sinó aquesta mortal, la qual dien ésser comuna als bruts e a nós, e sien frustrats de la fi per la qual són creats, per remoure aquests duptes, falçes cogitacions e fantasies diabolicals, mogut de caritat, [2] yo, ffrare Johan Pascal, indigne frare manor de Castelló d'Empúries, del regne de Aragó, la gràcia divina migençant, consider pertractar, no pintant, ne menlevant, ne floregant, ne en bell still possant, com és altre vida
10 sens aquesta mortal. [3] No de mi alguna cosa bona possant, mes de la sobirana sapiència comonicant los seus tresós als hòmens per infusió de gràcia, per lum natural, per scriptura revalade. [4] Benignament [1rb] protestant que en aquesta obre e en tota altre no entenc de ma intenció posar alguna cose que sia contra la determinació de santa Mare Sglésia; ans si per dafilliment del meu enteniment o per negligència de scriura era res al contrari posat, allò
15 revoch, submetent tota aquesta obra e tota altre a determinació de la Sglésia cathòlica. [5] Suplicant als ligins que, si en alguna altre cose menys bé m'i seré hagut, vullen aquí soplir caritativament, foragitant tota mala emulació e avoriment fraternal.

[6] Algunament mogut, més avant, fer la dita obra no en latí, mes en romans, per il·luminació de aquells qui per don divinal han lo seu enteniment elevat, jatsia en latí no sien
20 excercitats; [7] majorment per la amistance novelament contracte de vós, molt honorable e de gran prudència insignit mossèn Johan Lull, l'any present, ço és de la nativitat de Jhesuchrist MCCCCXXXVI, conseller digne en cap de la insigníssima ciutat de Barçelona, al qual, per senyal de amor, primer ofer aquest present do, fulcit de la [1va] sancta Scriptura, dels dits de doctors cathòlics, actors e de filosoffs, suplicant a vós que liberalment, sens
25 càrrega, comunicar lo vullau als de molt gran seviesa dotats senyors ciutadans de la dita ciutat, e a altres, segons vostra sapiència deliberarà.

[8] Dividint aquell en dues summes principals, segons que l'altre vide és partida en dues vidas, de glòria e de pena: la primera summa serà de beatitut, la segona serà de pena. Cascuna summa tindrà lo seu volum: lo primer serà appellat *Libre de beatitut*; lo segon,
30 *Libre de pena*.

[9] Per doble caritat, ço és de Déu e del proïsme, no anugant-me de mon treball, jatsia en lo meu enteniment cogit aquesta obra a pochos profitar: no per deffalment del actor principal, qui és Déu, sens lo qual res bé no pot ésser fet; ne per deffalment de la matèria, cum sia theologia o ‘dits divinals’; ne per deffalment de la forma, com sia degudament segons
 35 disposició divinal feta; ne per [1vb] daffalment de la fi, cum sia feta per relavació de error e per inducció de veritat; mes per los grans contraris empexants tanta utilitat ésser per le gent pocheda. [10] Primerament, per la gran negligència de adquerir la pròpia salut e de saber la fi per què l’om és fet, inquirins més fàbules e dits plasens al hojr sensual. Segonament, per les grans inpicacions en les coses temporals. Terçerament, per la nímia amor de les
 40 delectacions carnals. Quartament, per la ignorància dels legins, com la matèria de las ditas summes sia molt alte, squivant totas fal·lòrdies, e la ignorància contrària sia a la sciència. Quintament, per la gran inadvertència en lo legir, no atenen en so qui·s lig. Sextament, per lo gran anuig qui és en legir e attendre en les coses sperituals e invisibles. Setenament, per la petita amor e devoció que és en sguart de Déu e de les coses sperituals; e per aquestas raons serà la dita obra poch presade. [2ra] [11] Cogitant més avant, com no sia dupte tota bona e perfeta obra haver contrari, haver en aquesta moltes dicencions ab oy e envega —majorment com en vulgar l’è declarada—, submetens la rahó a la voluntat, no donans studi a doctrina, ne la utilitat del proïsme cercans. [12] Emperò sper-ne haver premi de aquell qui destribuïdor és de tots los béns.

[13] Dividint aquesta present e primera summa, ço és de beatitut, en deu pars: la primera és de la beatitut en si; la segona és del objecta de la beatitut e de las suas perfeccions essencials; la terçera, del objecta de la beatitut e de las suas perfeccions nocionals; la quarta, de la creatura beatificable en si; la quinta, de la beatitut esencial; la sisena, de la beatitut accidental per sguart de la unió al cors; la setena, de la beatitut accidental per rahó del
 55 moviment e del acte corporal; la octave, [2^{tb}] de la beatitut quant al loch après la resurrecció e ara deputat; la noena, de la beatitut accidental de la ànima per rahó dels sentiments corporals; la deena, de aquells qui són a la beatitut predestinats.

1-2 *Prologus* ... menors] Tractat de beatitut ab moltes materies dependens de aquella / fet e ordonat per mestre johan pascall del orde dels freres menos dela proujncie de arago G 1 la raho de aquesta obra mg. B 3 instinct] instinch B 6 frustrats] frustats B 2 lo nom del actor mg. B 9 pertractar] pertractar B^{ac}, protestar B^{bc}; ne²] no G; bell still] auocant de bell stil mg. B 4 protestacio e submissio mg. B 13 que] qui G 14 dafilliment] defalment G 5 suplicant de sopliment carjtatiu mg. B 6 per que no la ha feta en lati mg. B 7 a quj dressa la obra present o do mg. B 24 de¹] om. B 25 càrrega] envega G 26 a] a la interlínia sup. B, als G 8 diuisio del libre en ·2^{es}. parts principals e dos volums ·la ·j· de beatitut ·laltra de pena mg. B 9 Ací premet algunas suas cogitacions de poch profit per los grans contrarjs a tanta vtilitat mg. B 31 doble] durable amb ra sobre raspat B; anugant] caragant B 32 profitar] aprofitar G 34 theologia] tehologica G 10 quals e quants son los contrarjs mg. B 37 adquerir] jnqujrer G^{ac}, jnqujrjr G^{bc} 40 legins] ligins G 41 e la ignorància... sciència] desplaçat a la ratlla 42 després de lig B 42 legir] ligir G 43 legir] ligir G 44 sguart] sgart G 47 voluntat] voluptat G 48 utilitat] vtelitat G 12 speren (i. e. spere’n) premj mg. B 13 diuisio dela prjmera part e present volum en ·x· parts B 52 essencials] esencians mg. B 54 sguart] sgart G, abans rahó del af. B

7. *indigne*: cf. JOAN EIXIMENO, *Contemplació de la Santa Quarentena*, p. 25: «confessor indigne», i cf. *infra* § 6: «conseller digne en cap».

9. *ne menlevant*: ‘sense afegir res de postís a la veritat nua’; cf. DCVB, s. v. *manllevar* i *manllevat*. El refús de l’artifici retòric vol ser garantia de veracitat.

11. *comonicant*: ‘que comunica’; l’antecedent del participi de present és «la sobirana sapiència».

18-20. *Algunament ... majorment*: observeu la correlació entre els adverbis.

22. *insigníssima*: cf. el pròleg de NICOLAU QUILIS a la seva traducció del *De officiis* de Ciceró: «del molt honorable ciutadà en Francesch de Colomines, de la insigne ciutat de Barcelona» (WITTLIN 1995 [1973-1974]: 55).

32-33. *del actor principal ... fet*: cf. JOAN EIXIMENO, *Contemplació de la Santa Quarentena*, p. 28:

«sia imputat a Déu, primer actor de tota bona obra».

34. *theologia* o '*dits divinals*': interpretació del cultisme, que al segle XV també ha assumit, és clar, el significat de 'sagrada doctrina' o 'ciència sobre la revelació'; vegeu MÉSONIAT 1984: 12-13 i n. 13.

34-35. *la forma ... feta*: amb referència a la sagrada Escripura, és una observació habitual que es troba, per exemple, en Alexandre d'Hales, *Summa theologica* I, q. 1 (CURTIUS 1955: 316).

37-38. Cf. 2 Tim 4, 4: «et a veritate quidem auditum avertent, ad fabulas autem convertentur»; AVERROIS, *In Metaph. Arist. II*, com. 14 (= *Auct. Arist., Metaph.*, 67): «Consuetudo audiendi apologos et fabulas magnum est impedimentum in cognitione veritatis». En aquest primer contrari i els dos següents, Pasqual coincideix amb ANTONI CANALS, *Tractat de confessió*, c. 11: «altres qui fort tart escudrinyen llur consciència, null temps quasi pensen en les penes de infern, no han cura de saber les coses que són a salut de la ànima, ligen llibres de amors corruptes, de amors vanes, llibres infructuosos qui provoquen a temptació carnal e mundanal» (RENEDO 1994: 112). Quant als perills i la vanitat de les faules, que només complauen l'«hojr sensual», cf. JERONI, *Epist.*, XXI, § 13: «Daemonum cibus est carmina poetarum, saecularis sapientia, rhetoricorum pompa verborum. Haec sua omnes suavitate delectant, et dum aures versibus dulci modulatione currentibus capiunt, animam quoque penetrant et pectoris interna devinciunt. Verum ubi cum summo studio fuerint ac labore perlecta, nihil aliud nisi inanem sonum et sermonum strepitum suis lectoribus tribuunt. Nulla ibi saturitas veritatis, nulla iustitiae refectio repperitur. Studiosi earum in fame veri et virtutum penuria perseverant» (PL 22: 385); VICENT FERRER: «Les doctrines dels poetes donen plaer a les orelles per les cadències que fan, ab sermons rimats, mas no toquen al cor» (CHABÁS 1902-1903: VII, 135-136; RIQUER 1980: II, 438)

41. *fal·lòrdies*: 'falòrnies'; cf. Sèneca, *Tragèdies*, «Troades», p. 372, l. 1014: «no curets d'aquestes ffalòrdies». El *DECLC*, s. v. *falòrnia*, ofereix com a primera documentació la forma catalana *falòrdia* i l'aragonesa *falòrdia*, totes dues al segle XVIII.

2. PRÒLEG DE LA *SUMMA DE PENA*

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, f. 1ra

[P]er ço com havem tractat [de la g]lòria dels sants en [la *Su*]mma de beatitut, e com digue lo Philosof «*quod contrariorum eadem est disciplina*», entench jo, frare Johan Pasqual, menor ent[re lo]s mestres en theologia, del ord[e dels] frares menors de la província de Aragó e del convent de Castelló d'Empúries fill, a proseguir. [2] E primerament començar la *Summa de*
5 *pena* ab les protestacions fetas e presuposades en lo [prò]loch de la *Summa de beatitut*. [3] E solament entench declarar les penes dels dampnats. [4] Divisint la dita summa en parts, e les parts en capítols, segons la diversitat de las matèries en ella contengudes, segons apar.

Entre claudàtors, fragments malmesos per dos forats 1 [P]er] hi manca la caplletra 6 les²] abans en ratllat

1-2. Cf. *Auct. Arist., Metaph.*, 93, 223; *De anima*, 110.

2-3. *menor ... theologia*: per al tòpic, cf. JOAN EIXIMENO, *Contemplació de la Santa Quarentena*, p. 25: «lo menor mestre en theologia». Amb la cerimònia del mestratge, en què hom rebia una Bíblia, primer tancada i després oberta, i les *insigniae* del magisteri (barret rodó, toga, anell), hom esdevenia «numero aliorum doctorum in sacra theologia aggregatus» (PARISCIANI 1989: LXXV); l'ús de *menor* com a fórmula d'humilitat és característica dels franciscans o frares menors.

3. SOBRE ELS LLOCS DE LA BEATITUD I DE LA PENA

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, ff. 161vb-163ra

[3.1.] LO NOMBRE DELS LOCHS UN VAN LAS ÀNIMAS APRÉS LA MORT

Quatre lochs eren deputats de ley comuna a las ànimas ans del adveniment de Jhesuchrist, e tots suts la terra. [2] Algun era deputat a las ànimas dampnades per peccat actual mortal o ab

peccat original ab venial, car l'ànima que mor ab peccat original, jatsia que no hage peccat
 5 actual mortal, si venial és ab lo original, és punida eternalment de pena de sentiment e en
 aquell matex loch un són punits los dampnats en peccat mortal actual, emperò molt pus
 mitigadament; e aquest loch stà en profundo. [3] Sobre aquest loch és altra loch en lo qual
 són las ànimas per sol peccat original dampnades, les quals són punidas segons alguns de
 sola pena de dan e no de sentiment, e aquest loch ha nom *limbus*. [4] Sobre aquest és altra
 10 loch en lo qual són purgades las ànimas que són en caritat, e és apellat *purgatori*. [5] Sobre
 aquest és altra en lo qual reposaven las ànimas qui eren en ca[162ra]ritat ne havien res a
 purgar, lo qual loch era apellat ans del adveniment de Jhesuchrist *sinus Abrae* per ço cum
 Abraham fou lo primer qui dels infaels se separà e qui prengué lo senyal de la fe distinctiu
 dels infaels, e qui primer per la fe fon gitat *extra Ur Caldeorum*; e per ço [cum] aquell loch
 15 era deputat a repòs de las ànimas sanctas en fe per caritat formada, per ço era apellat *synus*
Abrae. [6] En lo loch ínfim és pena de dan e de sentiment, sens speranza de exir de aquellas
 penas. En lo segon loch és pena solament de dan, sens speranza. En lo tercer loch és pena de
 dan e de sentiment a temps, e ab speranza. En lo quart loch era solament pena de dan, ab
 speranza cascun de aquests dos de res de glòria.
 20 [7] E que aquests lochs sien dessuts terra, apar-ho, car són apellats *infern*; car si lo
 sobirà loch de aquests és dit *infern*, molt més los altres. Un, *Genesis XLIII°*, dix Jacob
 patriarcha: «*Deducetis canos meos cum dolore ad inferos*». *Item Genesis XXXIII°*:
 «*Descendam ad filium meum lugens in infernum*». *Item Iob XXVII°*: «*In tenebris stravi*
lectulum meum, infernus domus mea est». Cascun de aquests eren en gràcia. *Item, in*
 25 *Simbolo*, de Jhesuchrist és dit: «*Descendit ad inferos*», e no sinó per traure'n los justs. *Item*
Actus II: «*Quod Deus suscitavit, solutis doloribus inferni*».

13 infaels] *abans* jnfants *ratllat*; prengué] *ms.* puegue (cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 4:
 «signum fidei accepit») 14 extra] *ms.* i(uxta)? 20 dessuts] *abans* dessus *ratllat*

2-19. Cf. HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* IV, 22: «Item, prout infernus sumitur pro loco poenae, quadrupliciter distinguitur. Unus est infernus damnatorum, in quo est poena sensus, et damni, ac tenebrae interiores et exteriores, id est, absentia gratiae: iste semper habet luctum. Super hunc est limbus puerorum, ubi est poena damni, et non sensus: et sunt ibi tenebrae exteriores et interiores. Supra hunc locum est purgatorius, in quo est poena sensus et damni ad tempus, et sunt ibi tenebrae exteriores, et non interiores, quia per gratiam habent lucem interiorem, quia vident se esse salvandos. Supremus locus inter haec est limbus sanctorum patrum, ubi fuit poena damni et non sensus, et fuerunt ibi tenebrae exteriores, et non tenebrae privationis gratiae. Ad hunc locum Christus descendit, ac suos inde liberavit, et sic infernum momordit, quia partem abstulit, et partem reliquit: mortem vero quoad electos Deus penitus destruxit, sicut dicitur. Osee, XIII, 14: *Ero mors tua, o mors! morsus tuus ero, inferne!* Hic quoque locus *sinus Abrahae* dicebatur, quia ibi Abraham fuit». Sobre l'escatologia d'Hug d'Estrasburg, vegeu LE GOFF 1981: 304-305.

3-7. *o ab peccat original ab venial ... mitigadament*: cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 7, ad 6: «illa positio est impossibilis. Si tamen esset possibilis, talis in inferno puniretur in aeternum. Quod enim veniale peccatum in purgatorio temporaliter puniatur, accidit ei in quantum gratiam habet adiunctam. Unde, si adiungatur mortali, quod est sine gratia, poena aeterna in inferno punietur. Et quia iste qui cum originali peccato decedit, habet veniale sine gratia, non est inconveniens si ponitur aeternaliter puniri». Cf. et. *Sum. th.* I-II, q. 89, a. 6

12-16. *lo qual loch ... Abrae*: cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.* III, Suppl., q. 69, a. 4: «Primum autem exemplum credendi hominibus in Abraham datur, qui primo se a coetu infidelium segregavit, et speciale *signum fidei accepit*. Et ideo requies illa quae hominibus post mortem datur, sinus Abrahae dicitur». Cf. Gn 17, 10-11; Act 7, 8; Rom 4, 11.

21-22. Gn 42, 30; cf. et. Gn 44, 29 i 31.

22-23. Gn 37, 35.

23-24. Iob 17, 13.

24-25. Cf. núm. 23 i 27-30 en DENZINGER, SCHÖNMETZER 1976: 25-28.
25-26. Act 2, 24.

[3.2.] DEL NOMBRE DELS LOCHS DE LAS [162rb] ÀNIMAS APRÉS LO ADVENIMENT DE JHESUCHRIST

Tres són los lochs suts la terra après lo adveniment de Jhesuchrist e I en lo cel, lo qual no era de las ànimas ans lo adveniment de Jhesuchrist, sinó dels sants àngels. [2] Lo sy de Abraham mudat és en paradís, en tant que paradís, despux que és loch de ànimas faels, és dit sy de
5 *Abraam*; e aquell loch qui era dit sy de *Abraam* qui era suts la terra, no és ara loch de algú, car aquells qui moren en caritat e no han necessari purgació tantost són mesos en lo cel emperial, axí cum eren mesos tantost en lo sy de *Abraam*, cum no hagen res qui les retart, axí cum lo foch, cum no ha res retardatiu, tantost puge amont alt. [3] Mes los tres lochs altres
10 romanen fins a la fi del món, ço és: lo loch ínfim e pus bax, en lo qual van soptosament los dampnats en peccat actual; e lo loch un van los qui moren en lo sol peccat original; e lo loch un van aquells qui moren en caritat e en alguna cosa per purgar-los, los quals, feta la purgació, tantost van an paradís.

[4] Aprés del judici no seran sinó tres lochs, ço és, lo cel emperial, loch dels sants, e
15 infern pregon, un hauran dos lochs: lo pus ínfim dels dampnats en actual peccat e, damont aquest, lo loch de aquells qui són ab sol peccat original.

15 en] es

4-6. Cf. HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* IV, 22: «Sed nunc coelum empyreum dicitur *sinus Abrahae*, quia jam est ibi Abraham».

8. axí ... *Abraam*: és a dir, abans de l'adveniment de Crist. Cf. HUG D'ESTRASBURG, *ibid.*: «A nullo praedictorum locorum est transitus ad alium, nisi quod olim a tertio ad quartum, hoc est, a purgatorio, ad limbus sanctorum patrum». Cf. *Tractat XII*, 1-2.

14-16. Cf. HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis* VII, 22: «Post diem iudicii tria tantummodo loca erunt habitata, scilicet coelum, infernus, et limbus».

[3.3.] SILAS ÀNIMAS ALGUNAS VEUS EXIRAN DE LLURS RECEPTACLES

[162va] Exir porien las ànimas del seus lochs per pròpria virtut o per llur electió si no eren prohibitas per virtut superior, car aquest article és condampnat per Steve, bisbe de Perís: dir que l'ànima humana en naguna manera no és movable ne de *per se* ne de *per accidens*. [2]
5 Emperò de ley comuna són prohib[i]des de exir: aquellas qui són en purgatori, ans que hagen complida la penitència; e aquellas qui són en infern, ans del judici, jatsia que-n volrien exir. [3] Mes aquellas qui són en lo cel no-n volen exir ans del temps de la resurrecció, si donchs no vehen que sia plaent a Déu per alguna special causa. Un volen dir alguns que totas las ànimas sanctas en la mort de la verge Maria devallaren del cel, e açò per reverència de ella e
10 per associar-le fins en lo cel.

[4] És ver que per special causa algunas ànimas hixen a temps de purgatori, e açò per demanar suffragis o per fer penitència en algun loch alt en la terra, o en aygua, o un hauran peccat; e, feta la penitència, tornen en aquell loch suts la terra, si és alguna altra cosa purgable, o, si no, sens que no tornen en aquell loch suts la terra, va en paradís. [5] Axí
15 matex dihen de las ànimas de infern que per alguna causa special algunas hixen per donar terror e per revocació dels peccadors, e açò ha fort poch temps.

[6] En lo judici totes, si·s vol de infern, si·s vol de purgatori, si·s vol de paradís, exiran segons comuna ley de la divinal justícia, en aquells matexos lochs tornadores ab [162vb] los seus còssors, eternalment aquí stants, exceptat aquellas de purgatori, qui ab los sants hiran en paradís.

[7] E que algunas hisquen, no per llur pròpria natura, mes per alguna causa special, apar per dit evangelical, *Matthei XVII*, un és ligit que Moysès aparegué ab Helias quant Jhesuchrist se transfigurà; per què prova sant Agustí, *libro De cura pro mortuis agenda*, que als vius alguns dels morts són tramesos. [8] E dich «no per pròpria virtut» solament dels qui no són actualment en lo cel, car aquells cum volen, vehent que a Déu és plasent, devallen a nós, segons diu sant Jerònim, *Contra Vigilantium*, dihent: «*Animas sanctorum posse cum voluerint suis esse presentes*». [9] A un diu que si los demonis «*nimia celeritate vagantur in orbe et ubique presentes sunt, martires post efusionem sanguinis inde inclusi exire non poterunt?*», *quasi dicat «sic*». Aquí diu que los martris són pus franchs que los demonis. [10] *Item en las Legendas dels sants* havem moltes aparicions de sants. [11] Sant Agustí diu, *libro De cura pro mortuis agenda*: «*Si in rebus vivencium interessent anime mortuorum, me pia mater nulla nocte desereret, que me terra marique secuta est ut mecum viveret*». Diu: «Si las ànimas del morts podien ésser ab los vius, la mia piadosa mare naguna nit no-m lexaria, la qual per terra e per mar me ha seguit per ço que ab mi visqués». Entén-ho sant Agustí impedint [163ra] virtut superior.

33 no-m] non

3-4. No hi ha correspondència exacta amb cap dels articles condemnats el 1277 per Étienne Tempier, però sembla que Pasqual combina els articles 128 («quod animam nunquam moveretur, nisi corpus moveretur, sicut grave vel leve nunquam moveretur, nisi aer moveretur») i 153 («quod voluntas et intellectus non moventur in actu per se, sed per causam sempiternam, scilicet corpora caelestia»). Cf. HISSETTE 1977: 205-206 i 237-239.

23-24. AGUSTÍ, *De cura pro mortuis gerenda*, c. 10: «Feruntur quippe mortui nonnulli vel in somniis, vel alio quocumque modo apparuisse viventibus» (PL 40: 600).

26-27. JERONI, *Contra Vigilantium*, c. 6 (PL 23: 359). Cf. TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th. III, Suppl.*, q. 69, a. 3, s. c. 1.

27-29. JERONI, *ibid.* Cf. TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, s. c. 2.

30. És possible que Joan Pasqual es refereixi a la *Legenda aurea* de Jacopo da Varazze, tot i que també s'expliquen abundants aparicions als *Dialogi* de Gregori Magne, citat per TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, s. c. 3.

30-35. AGUSTÍ, *De cura pro mortuis gerenda*, c. 13 (PL 40: 604). Cf. TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, 1. Lògicament, la indicació final de Joan Pasqual per a la correcta interpretació de sant Agustí coincideix també amb TOMÀS D'AQUINO, *ibid.*, ad 1: «Ad primum ergo dicendum quod Augustinus [...] loquitur secundum communem cursum naturae. — Nec tamen sequitur quod, etiam si mortui possunt ut volunt viventibus apparere, toties appareant quoties apparent in carne viventes. Quia separati a carne vel omnino conformantur divinae voluntati, ita quod non liceat eis nisi quod secundum divinam dispositionem congruere intuentur».

3. DANTE, *Inf.* III, 4-8; PIETRO, *In Inf.* III ad 1, 20-21 [*Nan* 67]

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, f. 73^{rb-va}

[71vb] DEL FOCH LOS DAMPNATS CRUCIANT: QUE ÉS MATERIAL, E QUE FOU CREAT AB LOS
ÀNGELS

[...] Si fou fet en lo primer die, quant Déu creà los àngels, o al sizè die, que Déu creà l'ome,
dubte és. Emperò lo Dant, en lo libre *De infern, capitulo III°*, pose que quant Déu creà los
5 àngels, ensemps creà lo foch, dient, parlant de infern:

*Giusticia mosse il mio alto fattore;
fecemi la divina potestade,
la somma sapiencia e al primo amore.
Denanci a noi non fur cose create
10 si no eterne, e io eterno duro.*

En tant que vol dir que la justícia mogué al sobirà factor de fer a ell, e que las tres persones
divines lo han fet. E diu que denant ell no és stat res fet sinó les coses qui eternalment duren,
ço és las incorruptibles, axí com és natura angèlica, lo cel, la matèria prima. E com ell sia
incorruptible, versemblant [73va] és que ab les coses qui són incorruptibles fos creat aquell
15 foch. E açò apar, car com los àngels haguessen peccat ans del segon die, car pocha mòrula
foren entre la llur creació e lo casiment, e tantost après del casiment immediatament molts
devallaren en lo foch eternal, per consegüent lo primer die stech creat. [...]

3 fou fet] quant fou lo foch [de] infern creat *mg.* 6 alto] alte 8 somma] samma 9 denanci] denance

6-10. DANTE, *Inf.* III, 4-8.

12-13. PIETRO, *In Inf.* III ad 1, 20-21 [*Nan* 67]: «nam ante eam creata sunt solum eterna, scilicet
materia prima, que dicitur “yle”, et celi et substantie separate».

4. DANTE, *Inf.* III, 17-18, 22-30; PIETRO, *In Inf.* III ad 1, 38-43 [*Nan* 68]

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, ff. 101va-102ra; ALÒS 1921: 313 n.

[101va] QUE LOS DAMPNATS APRÉS LA RESURRECTIÓ SERAN AFLIGITS EN LO SENTIMENT
CORPORAL DEL HOIR PER RAHÓ DEL SEU OBJECTA PROPRI

O, quanta serà la aflicció que hauran los dampnats en hoir corporalment! Aquí hoiran son de
tempestats de vent tempestuós, *psalmo*: «*Spiritus procellarum pars calicis eorum*»; son qui
5 exirà del foch cremant e flamegant; son dolorós e amargós a las orellas; son de aygües
frigidíssimas, *Sapientie V^o*: «*Candescet in illos aqua maris et flumina concurrent duriter*».
Car los elaments, e jatsia sien aquí lavors confusos, emperò per major cruciat no staran
segurs; majorment com lo àer e lo foch sien fora llur regió. Son de gemechs, son de sospirs,
son de diversos crits e plors, parlaments cruels e dolorosos, parlaments de blasfèmias,
10 parlaments de [101vb] malediccions de uns a altres (segons veurem com serem en lo capítol
de la lengua dels dampnats); veus de desolació, veus de aflicció, no alguna de consolació,
mes de tota desesperació. E açò per la gran percució que hauran los miserables dampnats de
diversos dolors, *psalmo*: «*Circumdederunt me dolores mortis et pericula inferni invenerunt*

me». En tant que aquell de infern serà a manera de turbitut de vent qui circumvol la arena;
15 diu Ysidorus: «*Turbo est quedam revolutio ventorum et volvitur in arena*».

De aquest son dolorós diu lo Dant en lo libre *De infern, capitulo III°*, un diu que aquí veuran la gent dolorosa qui han perdut al ben de lur talent. Diu en toschà:

[Qui]vi sospiri, pianti e alti guai
risonavan parlaria sança stelle,
20 per ch'io al comencar ne lagrimai.
Diverse lingue, orribile favelle,
parole di dolori, acenti d'ira,
voce alte e fioche, e suon de manconelle
faceano un tumulto, il qual s'agira
25 sempre in quell'aria semca tenpo tinta,
chome la rena quando a turbo spira.

Diu, donchs, que en infern los dampnats, après la resurrecció, corporalment suspiraran, plants hauran, gemegaran, resoneran parlaria sens claretat; aquí seran hoïdes diverses lengües orribles, paraules de dolor per força de ira, veus altas e regullosas e fuschas per força de
30 cridar e de continuar, e sons de malenconia feran [102ra] un tumult lo qual sol fer lo vent quant ab la arena se abruga.

Com, donchs, lo son e la veu sia objecta de la potència auditiva, seguex-se que en ella los dampnats seran afligits.

5 exirà] exiran 23 alte] alti; fioche] fiocho

4. Ps 10, 7.

6. Sap 5, 23.

10-11. segons ... dampnats: cf. *Summa de pena* [LXXII], ff. 103rb-104va.

12-15. PIETRO, *In Inf.* III ad 1, 38-43: «Dicendo de tumultu dolorum diversorum quem inceptit in auribus percipere, [...] ad modum illius venti turbi qui arenam circumvolvitur. De quo dicit Ysidorus quod turbo est quedam revolutio ventorum, et volvitur in arena. Hoc est ad figuram quod in prima consideratione huius mundi circa vitia inceptit eius mens ita percipi diversis doloribus ut dicit. Ad hoc ait Psalmista: "Circumdederunt me dolores mortis, et torrentes iniquitatis circumdederunt me"».

13-14. Ps 114, 3.

15. ISIDOR, *Etym.* XIII, XI, 19.

16-17. DANTE, *Inf.* III, 17-18.

18-26. DANTE, *Inf.* III, 22-30.

5. DANTE, *Inf.* III, 100-105

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, f. 104^{rb-va}; ALÒS 1921: 313 n.

[103rb] DE LA LENGUA DELS DAMPNATS QUÈ PARLARÀ

[...] De aquest parlament dels dampnats diu lo Dant, *libro De inferno, capitulo III°*, dihent:

5 Ma quel'anime, ch'eran lasse e nude,
cangiar color e dibattero gli denti,
ratto che 'ntesor la parola crude.
Bestemiando Dio e' santi e lor parenti,

*l'umana specia, il luogo e 'l tempo e 'l seme
di lor semença e di lor nascimento.*

10 Diu que los dampnats lassos e nuus en infern criden batent las dents e ab paraula cruha
blastomant Déu, los sants e llurs parents, e l'umana spècia, car més amarien que fossen stats
animals bruts; blastomen lo loch un són nats, un han viscut e un són; e blastomen lo temps
que han viscut, e la semén de què són stats concebuts [104va] e llur nativitat. [...]

4 dibattero] *dub.* di bacerrij 5 ratto] racco 6 Bestemiando] bestomiando

3-8. DANTE, *Inf.* III, 100-105.

6. DANTE, *Inf.* XXIX; PIETRO, *In Inf.* XXIX, 39-41 [Nan 253]

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, f. 108va; ALÒS 1921: 313 n.

[108rb] DE LA PENA DEL VERME

[108va] [...] De aquest gratar o verme parle lo Dant o la glosa sobre lo libre *De infern, capitulo XXIX°*. [...]

2-3. PIETRO, *In Inf.* XXIX, 39-41 [Nan 253]: «ut fatiunt grattantes scabias, qui quanto plus scalpunt et gratant, magis gratate desiderant absque fine. Et ideo vide quare ut teghiis et scalpentis et grattantes scabiam eos fingat».

7. DANTE, *Inf.* IV; PIETRO, *In Inf.* IV ad 2 [Nan 75]

Biblioteca de Catalunya, ms. 468, f. 160^{va-vb}

[159va] IMPUGNACIÓ DE LA TERCERA OPINIÓ CONTRA LA SEGONA

[...] Aquesta opinió més concorda a la letra [160vb] a las actoritats dels doctors e de la sancta Scriptura que naguna de las primeras, e ret los hòmens pus vigilants a gordar los infants e a pus spatxadament batejar, e més és remota de la heretgia pelagiana. Per aquesta opinió són
5 molts doctors a la letra: sant Agustí, sant Gregori. Per aquesta opinió e de la intenció de ella és Ubertí, Guido *in Rosorio*, Huguncius, *De Con.*, d. 4, *firmissime*, e molts, segons diu Bonaventura *in 2° Sentenciarum*, un diu que *varie sunt opiniones. Habemus* que lo Dant, *libro De inferno, capitulo III°*, pose los infants no batejats en lo primer cercle de infern, qui és lo lim, posant que han pena de sentiment, segons apar en lo test; e seguex son mestre
10 Virgili que los infants han pena de sentiment, dihent:

*Continuo audite voces, vagitus et ingens,
infantumque anime flentes in limine primo.*

7 Dant] *abans* dampnat ratllat 8 de²] que

1. Amb aquest capítol conclou la discussió de la qüestió «Dels morts ab sol peccat original», *Summa de pena* [CXLIV-CXLIX], ff. 155ra-160vb.

5-7. Cf. BONAVENTURA, *In II Sent.*, d. 33, q. 1, però sosté que els infants no batejats no són punits pel foc; d'altra banda, tot i exposar detalladament l'opinió contrària, no al·ludeix als noms esmentats per Pasqual, alguns dels quals pertanyen a una o dues generacions posteriors, com Ubertino da Casale o el canonista Guido da Baisio, dit l'«Archidiaconus» (m. 1313), autor del *Rosarium Decretorum o super Decreto*. A part de les *Derivationes*, Hugutio o Ugucione da Pisa és autor d'una *Summa decre-*

torum Gratiani (c. 1188-1192) que mereix un lloc en la història de l'escatologia cristiana per haver rebutjat explícitament la distinció de reus i de reats intermedis (LE GOFF 1981: 256-257).

11-12. VIRGILI, *Aen.* VI, 426-427; PIETRO, *In Inf.* IV ad 2 [*Nan* 75]: «Dicendo se ibi invenire illos quos etiam Virgilius fingit in primo eodem circulo Eneam invenire, dicens: “Continuo audite voces, vagitus et ingens, / infantumque animae flentes, in limine primo”».

III

DOCUMENTS

1. FRA JOAN PASQUAL OFM

1. 1411, març, 28, dissabte, Girona. ADG, Registre d'ordes, vol. 3 (1378-1413), f. [1]23^r. *Fra Joan Pasqual OFM rep del bisbe Ramon de Girona els quatre ordes menors al monestir de frares predicadors de Girona.*

Noverint universi quod die sabbati qua Sitientes cantatur que fuit vicesima octava mensis marcii anno a nativitate Domini millesimo CCCC^o undecimo reverendus in Christo pater et dominus dominus Raymundus, Dei gracia episcopus Gerundensis, generales ordines celebrans in ecclesia monasterii fratrum predicatorum Gerunde, infrascriptos duxit promovendos prout sequitur. Et primo

5

Ad quatuor minores ordines XXV: [...]

[9.] Ffratrem Andream Mathes de ordine fratrum minorum Gerunde ad presentacionem sui gardiani.

[10.] Ffratrem Iohannem Pasquasii dicti ordinis et ad dictam presentacionem.

2. 1412, setembre, 24, dissabte, Girona. ADG, Registre d'ordes, vol. 3 (1378-1413), ff. [1]28^r-[1]29^r. *Fra Joan Pasqual OFM rep del bisbe Ramon de Girona l'orde del sotsdiaconat al palau episcopal de Girona.*

Noverint universi quod die sabbati quatuor temporum que fuit vicesima quarta mensis septembris anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo duodecimo reverendus in Christo pater et dominus dominus Raymundus, Dei gracia episcopus Gerundensis, in suo palacio episcopali Gerunde generales ordines celebrans, infrascriptos clericos ad ordines infrascriptos duxit promovendos prout sequitur. [...]

5

[128^v] Ad sacrum subdiaconatus ordinem sexdecim: [...]

[129^r] [10.] Ffratrem Iohannem Pascasii de ordine fratrum minorum ad presentacionem gardiani conventus Gerunde.

4 clericos] *abans celebrans ratllat*

3. 1413, març, 18, dissabte, Girona. ADG, Registre d'ordes, vol. 3 (1378-1413), f. [1]31^r-[1]32^r. *Fra Joan Pasqual OFM rep del bisbe Ramon de Girona l'orde del diaconat a la catedral de Girona.*

Noverint universi quod die sabbati quatuor temporum que fuit decima octava marcii anno a nativitate Domini millesimo CCCC^o tertio decimo reverendus in Christo pater et dominus dominus Raymundus, Dei gracia episcopus Gerundensis, in sua cathedrali ecclesia Gerundensi generales ordines celebrans, infrascriptos clericos ad ordines infrascriptos duxit promovendos prout sequitur. [...]

5

[131^v] Ad sacrum diaconatus ordinem XVII: [...]

[132^r] [13.] Ffratrem Iohannem Pascasii ordinis fratrum minorum ad presentacionem gardiani conventus Gerunde.

1 anno] *abans ann amb titlla ratllat*

4. 1431, febrer, 27, dimarts, Barcelona. ACB, notari Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpokes), manual en 12è, 21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438. *Fra Joan Pasqual OFM, procurador del convent de frares menors de Barcelona, fa època de quaranta sous per a la celebració de quaranta misses per l'ànima de Maria, muller de Jaume Bruc.*

Frater Iohannes Paschasii, conventualis et procurator conventus fratrum minorum Barchinonensis, fecit apocham de XL solidos pro XL missis celebrandis pro anima dicte Marie.

Testes predicti.

5. 1431, octubre, 22, Barcelona. ACB, notari Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpokes), manual en 12è, 21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438. Cf. MADURELL I MARIMON 1963-1964: 540. *Fra Joan Pasqual OFM, procurador del convent de frares menors de Barcelona, fa època als marmessors del difunt mestre Felip de Malla d'un llegat de cent sous.*

Frater Iohannes Paschasii, conventualis ac procurator conventus monasterii fratrum minorum Barchinonensis, fecit aliam apocham dictis manumissoribus magistri Philipi de centum solidis legatis.

Testes predicti.

6. 1432, febrer, 26, dimarts, Barcelona. ACB, notari Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpokes), manual en 12è, 21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438. Cf. MADURELL I MARIMON 1963-1964: 538 i n. 126. *Fra Joan Pasqual OFM, procurador, ecònom i actor del convent de frares menors de Barcelona, signa època als marmessors de mestre Felip de Malla de quinze florins per a misses per les ànimes de diversos familiars del difunt.*

Die martis XXVI die ffebroarii anno predicto

5 Ego, ffrater Iohannes Paschal, procurator yconomus et actor conventus monasterii ffratrum minorum civitatis Barchinone, confiteor et recognosco vobis, manumissoribus magistri Philipi de Medalia, quod dedistis michi quindecim florenos auri pro caritatibus missarum que celebrate fuerunt in ecclesia dicti monasterii pro animabus honorabilis Andree de Medalia, patris; domine matris; domine Iohanne de Brugu[e]ra, sororis; fratris Andree de Medalia, fratris; domine Eulalie, sororis; Philipi, Ffrancisci, Gilaberti, Guillelmi et Philipe nepotum sive nebots dicti magistri Philipi, et domine Isabelis cognate sive cunyada dicti magistri Philipi, prout legatum fuit in testamento eiusdem, et ideo etc. firmavit apocham.

10 Testes discretus Martinus Begudani, notarius, et Laurentius Terrats, deserviens officio rationalis Barchinone.

5 Andree] Andrea

7. 1436, octubre, 13, dissabte, Barcelona. AHCB, 1C.XII (Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries), vol. 19, f. 8^r. *El prevere Mateu Sesserres, procurador i ecònom del convent de Sant Antoni de l'orde de santa Clara, reconeix que, de voluntat seva, fra Joan Pasqual OFM, procurador del convent de frares menors de Barcelona, ha rebut de Joan Boscà, clavari de la ciutat de Barcelona, cent setanta-cinc sous per pensió d'un censal mort anual degut per raó del comtat d'Empúries.*

Die sabbati, tercia decima mensis octobris anno M° CCCC° XXXVI°

Sit omnibus notum quod ego Matheus ces Serres, presbiter breve finatus in sede Barchinone, procurator et yconomus ad hec et alia constitutus a venerabili et religiosa sorore Clara de Cortilio, Dei gracia abbatissa monasterii Sancti Anthonii Barchinone ordinis Sante Clare et a
5 conventu eiusdem monasterii, de quibus procuracione et yconomia plene constat per instrumentum publicum actum in dicto monasterio in possessione Iohannis de Fonte Cohoperto, notarii publici Barchinone, vicesima octava die ianuarii anno a nativitate Domini millesimo CCCC° tricesimo, nomine predicto confiteor et recognosco vobis venerabili Iohanni Boschani, ad hec assignato, quod solvistis michi, seu verius de voluntate mea fratri Iohanni
10 Paschasii, procuratori monasterii fratrum minorum conventus Barchinone, centum septuaginta quinque solidos barchinonenses qui dictis abbatisse et conventui dicti monasterii solvi debuissent decima die presentis mensis octobris pretextu cuiusdam censualis mortui quod dictum monasterium recipit anno quolibet in et super universitate civitatis Barchinone in dicto termino quique venditi fuerunt ratione comitatus Impuriarum. Et ideo, renunciando excepcioni
15 non numerate et non solute peccunie et doli, nomine predicto facio vobis de predictis presens apoche instrumentum, quod est actum Barchinone, tercia decima die octobris anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo tricesimo sexto. Sig+num Mathei ces Serres predicti, qui hec nomine predicto laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Anthonius Laurencii et Iohannes Laurencii, notarii.

9-10 fratri Iohanni Paschasii] tradantur fratri Iohanni Paschasii CLXXV solidos a x doctubre mg. 10 minorum] *interlineat sobre* predicatorum *ratllat* 13 civitatis] *abans* dicte *ratllat*

8. 1436, octubre, 13, dissabte, Barcelona. AHCB, 1C.XII (Secció Consellers, sèrie Baronies de la ciutat: comtat d'Empúries), vol. 19, f. 8^r. *Els consellers de la ciutat de Barcelona comuniquen als regidors de la Taula de canvi de Barcelona l'assignació esmentada en el document anterior.*

Los consellers de la ciutat de Barchinona als honrats en Bernat Fiveller e en Berenguer Gibert, regidors de la taula del cambi de la dita ciutat. Com l'onrat en Johan Boschà, clavari d'aquella, dege fer escriure per vosaltres an Matheu ces Serres, prevere, procurador e yconom de les abbadessa e convent del monastir de Sant Anthoni del orde de Santa Clara, o per ell e de
5 voluntat sua a frare Johan Pasqual, procurador del monastir dels frares menors del convent de Barchinona, centum septuaginta quinque solidos barchinonenses per pensió d'un censal mort que·l dit monastir de Santa Clara reeb cascun any sobra la dita ciutat a x d'octubre venuts per rahó del comtat d'Empúries, per ço com lo dit clavari li volrà fer escriure, o per ell al dit frare Johan Pasqual, la dita quantitat, continuats la dita e cobrats lo present. Escrite en Barchinona, a
10 XIII d'octubre del any MCCCCXXXVI.

2 Com l'onrat] *després repeteix* en Bng. Gibert regidors de la taula del cambi de la dita ciutat Com lonrat 4 abbadessa] *abans* abbs *ratllat*

9. 1450, març, 30, Girona. AMG, *Llibre de correspondència dels jurats (1449-1453)*, f. 31^{r-v}. Cf. GIRBAL 1870: 48-49 i n.; CHÍA 1988: I, 377 n. *Els jurats de Girona comuniquen a la reina Maria que, a instància de mestre Joan Pasqual OFM, van obligar els jueus a assistir el Diumenge de Rams al sermó en què Joan Pasqual exposà les solucions d'un debat que mantingué amb alguns d'ells, amb la intervenció del comte de Mòdica.*

Molt alta, molt excel·lent e molt virtuosa senyora,

Per raó de algunes conclusions o disputa que era stada entre mestre Johan Pascal, del orde [de] ffreres menors, e alguns juheus d'aquesta ciutat, entrevenint-hi lo comte de Mòdica, som stats molt pregats e instats per lo dit mestre Pascal donàssem orde que·ls dits juheus fossen al sermó
5 que féu lo dit mestre Pascal lo Diumenge del Ram per scoltar algunes solucions que féu de la

matèria entre ells disputada. [2] E de fet nosaltres ne requerim lo batle dels dits juheus los hi fes venir e, no contrastants los manaments e encare prechs a ells, dits juheus, fets, ells se sforçaren, com a indurahits en lur cecitat, de no anar al dit sermó. [3] E nosaltres, attès moltes vagades han acostumat anar a tals sermons, donam manera alguns hi anaren, per tal com havem vist
 10 moltes vegades haver profitat que alguns per semblant manera són stats convertits a la santa fe catòlica. [4] Volen los dits juheus pretendre que no poden ésser forçats de anar a tals sermons; hoc encare, que nosaltres no hauríem fet lo degut en fer-los-hi venir. [5] E per tant com són d'antich de mala perseveració e condició, per ço, Senyora molt alta e molt excel·lent, notificam a vostra gran Senyoria les dites coses a ffi que, si per part dels dits juheus era suplicada vostra
 15 Senyoria, que no·ls fos consentit que fossen exempts de no anar a tals sermons, car seria a parer de nosaltres contra la sancta fe, car, si ells no [31^v] eren prehicats, jamás se'n convertiria negun. [6] Tots temps, emperò, remetent aquestes coses a la determinació e voluntat de vostra molt alta Senyoria, a la qual nostre senyor Déu exalç e mantinga longament per temps infinits e beneventurats. [7] Scrit en la vostra ciutat de Gerona, a XXX de març del any MCCCCL.

20 Senyora, vostres humils...
 Dirigitur domine Regine.

2 Pascal] *seguit de mest(re) en theologia ratllat* 4 molt] molts *corr.*; instats] instatsts *corr.*; lo dit] *abans* los dits comte de Modica e *ratllat*; al sermó] *abans* lo d *ratllat* 5 que féu lo dit mestre Pascal lo] *interlineat sobre* del *ratllat*; que féu²] *abans alguns mots ratllats il·legibles, potser* que li que sub 6 entre ells disputada] *abans* d *ratllat* 8 al dit sermó] *abans* en quant p...t *ratllat* 9 per tal com] *abans* E com los dits juheus *ratllat* 10 per semblant manera] *abans* havem vists *ratllat*; stats convertits] *abans* esser *ratllat* 12 E] *després* pola [?] *ratllat*; per tant com] *a la interlínia superior* 14 si] *a la interlínia superior* 15 que no·ls fos] *abans* d(e) o *ratllat*; car seria] *abans* ne encar(e) de cos(e)s *ratllat* 17 de vostra] *interlineat sobre* de la *ratllat*

2. CONVENT DE SANT FRANCESC DE BARCELONA

1. 1430, juliol, 21, dilluns, Barcelona. ACB, notari Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpokes), manual en 12è, 21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438. *Fra Pere Taravall OFM signa època als marmessors del difunt mossèn Bernat de Gualbes de trenta-tres sous per a trenta-tres misses per l'ànima del difunt.*

Ego frater Petrus Tharaval ordinis fratrum minorum, conventualis conventus monasterii ipsorum fratrum minorum Barchinonensis, confiteor et recognosco vobis, manumissoribus honorabilis Bernardi de Gualbis quondam militis de domo regis, triginta tres solidos Barchinonenses pro caritatibus XXXIII missarum Sancti Amatoris [...] celebrandis pro anima dicti defuncti.

5 Testes venerabiles Bartholomeus Mir, mercator, et Martinus de Begudano, notarius.

2. 1430, novembre, 8, dimecres, Barcelona. ACB, notari Gabriel Canyelles, vol. 413 (Llibre d'èpokes), manual en 12è, 21 de setembre de 1422 - 23 de gener de 1438. *Fra Pere Taravall OFM signa època als marmessors del difunt mossèn Bernat de Gualbes de quaranta sous per a quaranta misses per l'ànima del difunt.*

Frater Petrus Taravall, conventualis monasterii fratrum minorum Barchinonensis, fecit apocham manumissoribus honorabilis Bernardi de Gualbes de XL solidos pro caritatibus de XL missis de Sancto Gregorio [...] celebrandis pro anima honorabilis Bernardi de Gualbes. Et ideo...

5 Testes venerabiles Bartholomeus Mir et Martinus Podio, mercatores.

3. 1443, juny, 15, Barcelona. AHCB, 1B.VI-9 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 9), ff. 122^v-123^r. *Els consellers lamenten que les autoritats franciscanes hagin decidit traslladar mestre Joan Sarrabosa a un altre convent i demanen que el trasllat no s'efectuï.*

Reverendis patribus magneque religionis viris dominis vicario provincie Cathalonie sacri ordinis fratrum minorum diffinitoribusque provincialis capituli quod apud villam Morelle celebratur.

Reverendi patres magneque religionis viri domini,

5 Si pro benemeritis quos eorum rudimenta comendant interponimus multociens favorabiliter partes nostras, illos precipue qui donis virtutum et Spiritus sancti karismatibus preediti ad decorem et normam laudabilem relucet verbo pariter et exemplo in congregacionibus quibus deputati existunt in sinu tenemur specialis recomendacionis habere obnixius recomissos. Hinc
10 est, patres reverendi, quod ut fatur oppinio vestri reverendi patris ministri ordinacione et accidentibus voluntatem magistri generalis ordinis vestri et eius reverendorum magistrorum et patrum antiquorum, in vim litterarum apostolicarum olim domini Benedicti, delliberatum extitit quod magister Iohannes Seravosa, conventualis monasterii huius civitatis, assignetur alii conventui ubi mutetur et in ipso de huiusmodi conventu transferatur. Quod nimirum moleste ferimus et admodum tediosum, ex eo quia in Domino gloriamur quod in dicto monasterio, ut
15 plenius et planius loquamur nostro, quod inter alia dicti ordinis notabilius reputatur cuiusque cura, regimen, custodia et proteccio humeris nostris incumbunt, assint persone religio[si]ssime vite, purissime et honestissime conversacionis, magne sciencie, zelum Dei et ordinis preexpressi habentes et corda fidelium ad devocionem eorum [123^r] doctrina et operibus attrahentes. Quia si mutacio memorata, quam non oppinamur mutacionem fore dextere Excelsi, suum sortiretur effectum, crecens devocio paulisper decresceret et nobis daretur occasio retrahendi a custodia et proteccione monasterii supradicti, et quia, patres reverendi, planta que sepe transfertur minime convalescit neque pervenit ad fructum, ideo reverendas paternitates vestras ortamur in Domino et pro bono eventu dicti monasterii oneramus quatenus, contemplacione nostri et huiusmodi civitatis, dignemini taliter providere et ordinare quod
25 penitus cesset mutacio cogitata dictusque magister Iohannes verbum ab ore divino de beato evangelista Iohanne prolatum sic: «Eum volo manere», sibi senciatur attributum. Hoc quippe, patres reverendi, nobis ad beneplacitum succedet et gratum ratumque et acceptabile erit, proculdubio puram intencionem personaliter co[mun]icabimus et eo provisionem per fiat ut petitur oppinamur merito obtinere. Et cum conatu divini numinis valeant in Domino vestre reverende paternitates, quas Dominus dirigat feliciter et votive, de omnibus que vobis et sacro
30 ordini vestro cedant comodo et honori nobis fidentissime rescribendo.

Scripta Barchinone, XV mensis iunii anno a nativitate Domini M^o CCCC XL° III

Consiliarii civitatis Barchinone, ad vostra beneplacita presto semper

11 Benedicti] *abans repeteix* bene | domini 26 Io 21, 22

4. 1443, setembre, 30, Barcelona. AHCB, 1B.VI-9 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 9), f. 163^r. *Els consellers recomanen fra Miquel de Salines OFM, fill de Miquel Pere de Salines quòndam servidor de la ciutat, a Pau de Santa Fe, oïdor de causes del papa.*

Reverendo domino Paulo de Sancta Fide, decretorum doctore, causarum sacri palatii apostolici domini nostri pape auditori

Reverende domine,

5 Circumspeccionem et honorabilem prudenciam vestram obnixè rogamus quatenus, contemplacione nostri et huius civitatis, a quorum memoria oblivio non delevit prompta servicia quondam Michaelis Petri de Salines in servicio dicte civitatis existentis, dignemini religiosum fratrem Michaellem de Salines, ordinis fratrum minorum, filii dicti Michaelis, habere in agendis apud eandem prudenciam favorabiliter recomissum. Pro his enim plenitudinem graciaram referremus iamdicte honorabili vestre circumspeccioni, quam Dominus dirigat feliciter et
10 votive de omnibus que eidem cedant comodo et honori nobis rescripturi fidenter.

Scripta Barchinone, die XXX^a septembris anno a nativitate Domini M° CCCC XL° tercio
Consilarii civitatis Barchinone, ad vestra beneplacita et honores

6 Michaelis] ms. Michaelae *amb titlla de nasal* 7 fratrum] *abans fren amb titlla, ratllat*

5. 1444, maig, 27, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), f. 52^v. *Els consellers de Barcelona demanen al ministre provincial de l'orde dels frares menors d'Aragó (Antoni dels Ulls Negres) i als definidors del capítol provincial que elegeixin formalment mestre Joan Bernat com a guardià del convent de Sant Francesc, càrrec que ha hagut d'assumir molt recentment.*

Reverendis patribus dominis ministro sacri ordinis fratrum minorum in provincia Aragonum et diffinitoribus capituli provincialis ordinis eiusdem

Reverendi patres et domini,

Quamvis ex debito officii presidencie vestre si qua pravi seminis erba in orto dominico sacri
5 ordinis beati Ffrancisci audeat pullurare teneamini eam radicitus evellere e sarmenta sterilia
prestidere ac falce mature seccionis extirpare, sic e contrario solent providencie vestre, merito
collaudande, planctas fructiferas, virtutum flores e[t] fructus uberrimos producentes, ad instar
celestis Agricole, dimitere, fovere et colere delectabili nutrimento. Hinc est, patres et domini
reverendi, quod in conventu huius civitatis ordinis preexpressi positus fuit nuperius in
10 gardianum fratrum dicti conventus magister Iohannes Bernardi, qui non tam propria virtute
quam divino fisis auxilio, non ad delicias sed ad labores in ipso gardianatus officio se
convertens, hactenus ipsum officium laudabiliter rexit, ut veridici experti sumus et loquimur.
Pro tanto reverendas paternitates vestras precamur, affectu quo possemus cariori, quatenus
ipsum magistrum Iohannem Bernardi ad salutem dicti conventus in dicto officio eligere et
15 ponere et, si renuerit ut iugum accepit, si precipere et mandare dignemini in virtute obediencie
salutaris contemplacione nostri et huius civitatis, qui auspicia et bonos eventus nedum
conventus predicti ad onus nostre proteccionis incumbentis, verum eciam tocius dicti sacri
ordinis, indubie concupiscimus. In his enim, licet cedant ad commodum et salutem dicti
conventus, nobis et huic civitati merito complacebunt vestre reverende paternitates, quas
20 Dominus dirigat feliciter et votive et ab hoc solio mortali ad eternum transferat, ubi beati evo
sempiterno fruuntur.

Scripta Barchinone, XXVII^a die madii anno a nativitate Domini M° CCCC° XL quarto

Ad vestra beneplacita presto semper,

Consilarii Barchinone

7 collaudande] *abans collan ratllat*

6. 1444, maig, 27, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), f. 53^f. *Els consellers de Barcelona demanen al ministre provincial de l'orde dels frares menors d'Aragó que mestre Joan Sarrabosa, conventual de Barcelona, no sigui traslladat.*

Reverendo patri domino ministro sacri ordinis fratrum minorum in provincia Aragonum

Reverende pater et domine,

Quia de mutacione magistri Iohannis Çaravosa, conventualis monasterii huius civitatis sacri
ordinis fratrum minorum, et ad alium conventum translacione fienda tractantibus aliquibus
5 agabatur, vestra paternitas reverenda in securo, ut asseritur, posuisset honorabiles immediatos
precessores nostros in consiliarie officio pro dicto magistro Iohanne intercedentes quod in
capitulo provinciali de proxime tunch celebraturo provideretur de securitate et dimissione suis
in dicto conventu huius civitatis. Et intuitu meritorum ipsius magistri Iohannis, que notoria

10 nobis sunt, proposuerimus sequi vestigia dictorum precessorum nostrorum in eorum
intercessione et indubie confidamus et nullatenus diffidamus queque processerint de labiis
vestris non erunt irrita. Propterea eandem vestram reverendam paternitatem de centro cordis
precamur quatenus, contemplacione nostri et huius civitatis et dicti magistri Iohannis
meritorum respectu, dignemini taliter providere quod ipsi magistro Iohanni verbum ab ore
15 divino prolatum de beato evangelista Iohanne sic: «Eum volo manere», valeat apropiari. In his
enim nobis opido complacebit vestra reverenda paternitas et proinde refferemus plenitudinem
graciarum paternitati eidem, quam Preses eternus dirigat feliciter et votive.

Scripta Barchinone, die XXVII^a madii anno a nativitate domini M^o CCCC^o XL° quarto

Ad vostra beneplacita presto semper,

Consiliarii Barchinone

7. 1444, agost, 27, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), ff. 97^v-98^f. *Els consellers de Barcelona comuniquen a mestre Pasqual Despi OFM que el bisbe i el capítol de la Seu de Barcelona l'han elegit per a ocupar la lectoria en teologia de la Seu de Barcelona vacant per la mort de mestre Nicolau Quilis. El mestre ha de fer el principium de les seves lliçons el diumenge 18 d'octubre, festa de Sant Lluc.*

Al molt honorable e molt honest religiós frare Pasqual dez Pi, mestre en sacra theologia, del orde dels frares menors

Molt honorable e molt honest religiós,

5 Ab gran pler recitam la elecció per part del reverent senyor bisbe e per lo honorable capítol de la Seu de aquesta ciutat en plena concòrdia feta de vostra persona, insignida per don del sanct Spirit de ànima científica, acompanyant-la dots de i[m]enses altres virtuts, al offici de la lectoria de la dita Seu, vagant per òbit del honorable religiós frare Nicholau Quílic, en la dita sacra theologia profés, per la qual elecció és stat, tot dubte a part posat, més provehit al offici que a la persona. E jassie, vostres dignes mèrits ateses, lo offici sie vist exíguu, però deu ésser
10 per vós reputat notable e gran, atesa la decor e merevellosa singularitat de la sancta esgleya venerabla mara de aquesta ciutat, la qual entre les altres esgleyes cathedrals del segle és molt nobla reputada, e ateses les affeccions uniformes del molt reverent senyor bisbe o de son honorable vicari e del honorable capítol de la dita esgleya e de aquesta ciutat on és la dita esgleya fundada, les nobleses de la qual no us curam exprimir. E devets confiar en lo subiran
15 donador de gràcies que tal principi serà de bo en millor proseguit, axí que, anant de virtut en virtut, finalment serà per vós vist lo Déu dels déus en Syon. Per ço, molt honorable e molt honest religiós, acceptats ab tota jocunditat lo dit offici e prenets vostre camí venint e arribant benaventuradament a aquesta ciutat, on principiarets vostre científich [98^f] e salutable intròhit e pròlech en la festa del gloriós evangeliste sanct Luch de prop instant, continuant après vostres
20 notables liçons, per les quals lucriffiquerets molts a nostre senyor Déu instruhint-los de paraula e endessemps per eximpli. E tengue-us lo sanct Spirit en sa gràcia benaventuradament e votiva.

Scrita en Barchinona, a XXVII de agost del any MCCCCXLIII

Los consellers de Barhinona, a vostra honor apparellats

13 esgleya] *abans di ratllat* 16 déus] *abans del ratllat* 20 notables] *abans no ratllat*

8. 1444, setembre, 28, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), ff. 116^v-117^r. *Segon paràgraf d'una lletra adreçada a Pere Grau, mercader de Barcelona, missatger de la ciutat prop de la reina Maria a València, perquè li supliqui que la cambra vacant per la mort de Nicolau Quilis continuï ocupada per mestre Joan Sarrabosa, a qui el ministre provincial de l'orde dels frares menors d'Aragó ja l'havia*

concedida a precís dels consellers abans que, a instància de la reina, escrivís al guardià de Sant Francesc (Joan Bernat) perquè la lliurés a frare Miquel Abrí, que aquell any s'esqueia a Barcelona.

Al molt honorable e savi sényer en Pere Grau, mercader, a la senyora reina tramès per la ciutat de Barchinona

Molt honorable e savi sényer,

[...] [117^r] Aprés vos avisam com lo provincial del orde dels frares menors havia atorgada a mestre Johan Sarravosa, conventual a pregàries nostres del monestir de frares menors de aquesta ciutat, la cambra de mestre Nicholau Quílic quòndam, en la qual lo dit mestre Johan és ja entrat e habite en aquella. Aprés és-se seguit que la senyora reyna ha scrit al dit provincial que vulle atorgar la dita cambra a frare Miquel Abrí, conventual aquest any del dit monestir, lo qual provincial ho ha axí exeguit e ha scrit al guardià dels dits frares que en la dita cambra posen e meten lo dit frare Miquel Abrí. E com açò, parlant ab humil e subjecta reverència de la dita senyora, sie molt perjudicial a justícia, suppliquerets de nostra part la dita senyora li plàcia permetre la primera provisió feta per lo dit provincial sortiesque son degut acabament, com sie lo dit mestre Johan persona ben merexent e dotada de moltes virtuts e científich sembrador de la paraula de Déu en ses notables predicacions; significant a la dita senyora que ho haurem a gràcia e mercè sua. E tengue-us Déu en sa guarda.

Scrita en Barchinona, a XXVIII de setembre [del] any MCCCCXLIII

Los consellers de Barchinona, a vostra honor aparellats

9. 1444, novembre, 7, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), f. 137^{r-v}. *Els consellers de Barcelona demanen a la reina Maria que mestre Pasqual Pi pugui prosseguir les seves lliçons de teologia a la Seu de Barcelona, ara suspeses pel portantveus del governador, atès que fou elegit canònicament pel vicari del bisbe i pel capítol, a exhortació dels consellers de la ciutat.*

A la molt alta e molt excel·lent senyora la senyora reina

Molt alta e molt excel·lent senyora,

Vegant lo offici de la lectoria de la esgleya o Seu de aquesta ciutat per òbit de mestre Nicholau Quílic, nosaltres per los esguards dejús scrits exortam e en nostre Senyor encarregam lo vicari del reverent bisbe e lo capítol de la dita Seu, als quals solament se pertany provehir del dit offici a qui·ls plau, que, atesa la notabilitat de la dita Seu, la qual entre les altres seus cathedrals de la senyoria del molt alt senyor rey e de vós, senyora, és reputada per notabla, e atesa aquesta ciutat en la qual és situada, volguessen elegir per al dit offici persona de religió aprovada, de mundícia de vida e bons costums e de honesta conversació ornada e dotada de do de sciència, àbil e experta a instruir en les sues científiques liçons lo poble de aquesta dita ciutat ensemps de paraula e obra. Los quals vicari e capítol nosaltres trobam promptes e aparellats a procehir en lur elecció e a provehir del offici dessús dit a persona la qual fos insignida de les qualitats dessús dites, e que tal era lur ferm propòsit, no tirant-los-hi carn ne sanch, refferints-nos gràcies de nostra exortació dessús dita. Aprés, senyora molt alta, se és seguit que lo vicari e capítol dessús dits, desijants que a la feste de sant Luch de [137^v] prop passada —l'endemà de la qual lo lector de la dita Seu comence son principi, e aprés prosegueix ses liçons— fos procehit a lur elecció e provehit de lector esdevenidor, se ajustaren e convengueren en la casa del capítol de la dita Seu. E aquí, procehints diverses tractats e col·loquis, e enquest entre ells e en lurs pensés dels conventuals de cascuns de[ls] monestirs de religiosos, axí de aquesta ciutat com de altres ciutats del principat, e fetes lurs diligents e degudes inquisicions e discussions, e volents abans provehir al offici que a la persona, ffinalment se convengueren e·s concordaren de la persona del religiós mestre Paschal Pi, mestre en sacra theologia, lo qual reputaren e en cert hagueren ell haver les qualitats dessús dites, e per consegüent ésser àbil, expert e sufficient al exercici del offici dessús dit. La qual elecció feta, notificaren aquella a nosaltres, affermans-nos ells haver-ne purgades lurs

consciències; de la qual elecció nosaltres fom grantment contents e·ls regraciam molt aquella. E après, captada abilitat, ne scrivim al dit mestre Paschal Pi pregant-lo que molt prestament, jaquint lo convent dels frares menors de Mallorca, d'on ere conventual, se'n vengués ací per acceptar lo dit offici al qual ere stat elegit. E axí, senyora, se és seguit que ell és vengut e ha
30 molt humilment e devota, e ab degudes accions de gràcies, acceptat lo offici dessús dit, e ha fet son sol·lempne principi e continuades algunes notables liçons. E volent proseguir aquelles, lo portantveus de governador ha inhibit e fet cessar lo dit mestre Paschal Pi de legir pus avant, de què la dita Seu roman en alguna manera escandalitzada e los feels christians ne romanen detenguts de gran merevella. E com nosaltres, senyora molt excel·lent, siam certs que la
35 elecció dessús dita és stada feta canònicament per aquells als quals se pertany, e no a algun altre, e de persona dotada de moltes virtuts, àbil e molt disposta a exercir lo dit offici, experiència demostrant e fama pública predicant-ho en ubert, per ço, molt alta e molt excel·lent senyora, supplicam a vostra gran excel·lència permetre per vostra benignitat de usar lo dit mestre Paschal Pi de son offici, al qual és canònicament e deguda elegit, e no voler consentir
40 que tal escàndel se seguesque en la dita Seu, lo qual se'n seguiria si lo capítol que ja és elegit e és funct de son offici no podie tornar elegir. E açò, senyora, haurem a gràcia e mercè a vostra gran senyoria, la qual la divinal providència tenga en sa protecció benaventuradament e votiva.

Scrita en Barchinona, a VII de noembre del any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXLIII

Senyora,

45 Vostres humils servidors e vassaylls, qui besants vostres mans humilment se recomanen en vostra gràcia e mercè,

Los consellers de Barchinona

31 principi] *abans offici ratllat*   35 aquells] *abans aquelles ratllat*   36 exercir] *abans exercici ratllat*
39 és] *escrit damunt era ratllat*

10. 1444, desembre, 7, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), f. 148^v-149^r. *Els consellers de Barcelona comuniquen a la reina que les lliçons de mestre Pasqual Pi no s'han reprès encara, tot i que l'elecció fou segons dret i el teòleg s'ha presentat davant la reina tal com li manà el portantveus del governador.*

A la molt alta e molt excel·lent senyora la senyora reina

Molt alta e molt excel·lent senyora,

Ja per altra letra los nostres immediats precessors en la consellaria han humilment supplicat a vostra gran senyoria com, vegant lo offici de la lectoria de la esgleya o Seu de aquesta ciutat
5 per òbit de mestre Nicholau Quilis, ells havien exortats e en nostre Senyor encarragats lo vicari del reverent bisbe e lo capítol de la dita Seu, als quals solament se pertany provehir del dit offici a qui·ls plau, que, atesa la notabilitat de la dita Seu, la qual entre les altres seus cathedrals de la senyoria del molt alt senyor rey e de vós, senyora molt excel·lent, és reputada per notabla, e atesa aquesta ciutat en la qual és situada, volguessen elegir per al dit offici
10 persona de religió aprovada, de mundícia de vida e bons costums e de honesta conversació ornada e dotada de do de sciència, àbil e experta a instruhir en les sues científiques liçons lo poble de aquesta ciutat. Los quals vicari e capítol foren promptes e aparellats a procehir en lur elecció e a [149^r] provehir del offici dessús dit. E procehints diverses tractats e col·loquis, e fetes lurs diligents e degudes inquisicions e discusions, e volents ans provehir al offici que a la
15 persona, se convengueren e·s concordaren de la persona del religiós mestre Paschal Pi, mestre en sacra theologia, lo qual reputaren haver les qualitats dessús dites, e per consegüent ésser àbil, expert e sufficient al exercici dessús dit. De la qual elecció los dits nostres precessors foren grantment contents, los quals ne scriviren al dit mestre Paschal Pi, pregant-lo que, prestament, que, jaquint lo convent dels frares menors de Mallorca, d'on ere conventual, se'n vengués ací per acceptar lo dit offici. E axí, senyora, se és seguit que ell vingué e, fet son principi, continuà algunes liçons. E volent·les proseguir, lo portantveus de governador l'à fet cessar e inhibit, e li manà que anàs a vostra gran senyoria, segons aquestes coses en la dita letra dels dits nostres precessors pus largament són contingudes. E après, senyora molt alta, lo dit
20

25 mestre Paschal Pi és tornat de vostra gran senyoria, a la qual ere anat segons li ere manat, sens
que la dita inhibició no és tolta e la dita Seu roman frustrada de la dita lectura. E com nosaltres,
senyora molt excel·lent, siam certs que la elecció dessus dita és stada feta canònicament per
30 aquells als quals se pertany, e de persona ben grata al molt alt senyor rey e dotada de moltes
virtuts, àbil e molt disposta a exercir lo dit ofici, e que los hoÿnt[s] ne eren molt contents e
s'entrenyoren grantment com no continua sa lectura, per ço, senyora molt alta e molt
excel·lent, continuants les supplicacions per los dits nostres precessors a vostra gran senyoria
per aquesta rahó fetes, a la vostra gran excel·lència ten humilment com podem supplicam que
per sa benignitat sie de sa mercè permetre usar lo dit mestre Paschal Pi de son ofici, e que se'n
seguesque la fi per què la dita lectura fou instituïda e principiada, e lo poble devot de aquesta
35 ciutat se puxe instruir en obres divinals e abstenir-se de coses contràries a la salut de lurs
ànimes. E açò, senyora, haurem a gràcia e mercè a vostra gran senyoria, la qual la divinal
providència tenga en sa protecció benaventuradament e votiva.

Scrita en Barchinona, a VII de deembre del any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXLIII

Senyora,

40 Vostres humils servidors e vassaylls, qui besants vostres mans humilment se recomanen en
vostra gràcia e mercè,

Los consellers de Barchinona

23 pus] *abans pu(us) l ratllat*

11. 1444, desembre, 7, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres
closes, vol. 10), f. 149^v. *Els consellers de Barcelona sol·liciten la intercessió del bisbe de
Lleida, pels mateixos motius.*

Al molt reverent pare en Christ lo senyor bisbe de Leyda

Molt reverent pare en Christ e senyor,

5 Vegant lo ofici de la lectoria de la esgleya de la Seu de aquesta ciutat per òbit de mestre
Nicholau Quiliç, és stat provehit canònicament per lo vicari e capítol de la dita Seu del dit
ofici mestre Paschal Pi, mestre en theologia, persona de religió aprovada, de mundícia de
vida e bons costums e de honesta conversació ornada e dotada de do de sciència, àbil e experta
a instruir en les sues científiques liçons lo poble de aquesta dita ciutat ensemps de paraula e
obra. E après, per nostres immediats precessors captada abilitat, ne scriviren al dit mestre
10 Paschal Pi pregant-lo que molt prestament, jaquint lo convent del[s] frares menors de
Mallorques, d'on ere conventual, se'n vingués ací per acceptar lo dit ofici al qual era estat
provehit. E axí se és seguit que ell és vengut e ha fet son principi e continuades algunes
notables liçons. E volent proseguir aquelles, lo portantveus de governador ha inhibít e fet
cessar lo dit mestre Paschal Pi de legir pus avant, e li manà que anàs a la senyora reyna, on de
15 continent anà. E après és tornat de la dita senyora, no tolta la dita inhibició, de què la dita Seu
roman en alguna manera escandalitzada e los feels christians ne romanen detenguts de gran
meravella. E de açò nosaltres havem scrit a la dita senyora, suplicant-la que sie de sa mercè
permetre legir lo dit mestre Paschal Pi en la dita Seu. Per ço, molt reverent pare en Christ e
senyor, vostra gran reverència pregam ab gran confiança sia a vós plasent interposar vostres
parés ab la dita senyora ab tanta solitud e efficàcia que la dita senyora vulle a nostra
20 supplicació benignament condescendre. E açò grahirem a vostra molt reverent paternitat, la
qual la divinal clemència vulle dirigir e tenir en sa protecció benaventuradament e votiva.

Scrita en Barchinona, a VII de deembre del any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXLIII

De vostra molt reverent paternitat servidors,

Los consellers de Barchinona

18 confiança] *abans affeccio ratllat* 22 del any] *ms. de la amb la a ratllada o amb titlla*

12. 1444, desembre, 7, Barcelona. AHCB, 1B.VI-10 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 10), f. 150^r. *Els consellers de Barcelona sol·liciten la intercessió del confessor de la reina, Bartomeu Pasqual, pels mateixos motius.*

Al molt honorable e de gran saviesa mossèn Barthomeu Paschal, confessor de la senyora reyna e canonge e paborde de la Seu de València

Mossèn molt honorable e de gran saviesa,

Per mort de mestre Nicholau Quiliç ha vagat lo offici de la lectoria de la Seu de aquesta ciutat, del qual canònicament per lo vicari e capítol de la dita Seu és stat provehit mestre Paschal Pi, mestre en theologia, persona de religió aprovada, de mundícia de vida e bons costums e de honesta conversació ornada e dotada de do de sciència, àbil e experta a instruir en les sues liçons lo poble de aquesta ciutat. Al qual mestre Paschal Pi nostres immediats precessors scriviren pregant-lo que molt prestament, jaquint lo convent de frares menors de Mallorques, d'on era conventual, se'n vingués ací per acceptar lo dit offici. E axí se és seguit que ell és vengut e ha fet son principi e continuades algunes liçons. E volent proseguir aquelles, lo portantveus de governador ha inhibida la dita lectura al dit mestre Paschal Pi, e li manà que anàs a la senyora reyna. E après és tornat de la dita senyora, no tolta la dita inhibició, de què la dita Seu roman molt escandalizada e los fels christians, qui eren ben contents de la dita lectura, ne romanen molt entrenyorats. E de açò nosaltres havem scrit a la dita senyora, suplicant-la que sia de sa mercè permetre legir lo dit mestre Paschal Pi en la dita Seu. Per ço, mossèn molt honorable e de gran saviesa, ab gran affeció vos pregam que, vostra intercessió migençant, nostra soplicació obtengue lo fruyt desijat. E açò, mossèn, regraciarem a vostra molt honorabla saviesa, la qual la indivídua Trinitat tenga en sa protecció benaventuradament e votiva, rescrivint-nos ab gran confiança de quant puscham fer per vostres beneplàcit e honor.

Scrita en Barchinona, a VII de deembre del any MCCCCXLIII

Los consellers de Barchinona, a vostra honor apparellats

13. 1445, abril, 28, Barcelona. AHCB, 1B.VI-11 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 11), ff. 37^v-38^r. *Els consellers demanen al ministre provincial de l'orde dels frares menors d'Aragó i als definidors del capítol provincial que mestre Joan Sarrabosa, conventual perpetu de Sant Francesc de Barcelona, no sigui traslladat.*

Reverendis patribus dominis ministro sacri ordinis fratrum minorum in provincia Aragonum et diffinitoribus capituli provincialis ordinis eiusdem

Reverendi patres et domini,

Quamvis ex debito officii presidencie vestre si qua pravi seminis erba in orto dominico sacri ordinis beati Ffrancisci audeat pullulare teneamini eam radicitus evellere e sarmenta sterilia prestidere ac falce mature seccionis extirpare, sic e contrario solent providentie vestre, merito collaudande, planctas fructiferas, virtutum flores et fructus uberrimos producentes, ad instar celestis Agricole, dimictere, fovere et colere dilectabili nutrimento. Hinc est, patres et domini reverendi, quod in conventu huius civitatis ordinis supradicti est magister Iohannes Cervosa, conventualis perpetuus ipsius monasterii, de cuius mutacione ad alium conventum translacione fienda anno proxime elapso tractantibus aliquibus agebatur, ob quod, ad intercessus honorabilium immediate precessorum nostrorum in consiliarie officio, vestra paternitas reverenda, ut dicitur, in securo posuit quod in capitulo provinciali provideretur de securitate et dimissione ipsius magistri Iohannis in dicto conventu huius civitatis. Et intuitu meritorum ipsius magistri Iohannis, que notoria sunt, proposuerimus sequi vestigia dictorum precessorum nostrorum in eorum intercessione. Pro tanto, reverendas paternitates vestras precamur affectu quo possumus cariori quatenus, contemplacione nostri et huius civitatis et dicti magistri Iohannis meritorum respectu, dignemini taliter providere quod ipsi magistro Iohanni verbum ab ore divino prolatum de beato evangelista Iohanne sic: «Eum volo manere», valeat appropriari, sic quod remaneat in conventu dicti monasterii huius civitatis. In hiis enim huic civitati complacere vestre reverende paternitates, quas Dominus dirigat feliciter et votive et ab hoc seculo mortali ad eternum transferat, ubi beati evo sempiterno fruuntur.

Scripta Barchinone, vicesima octava aprilis anno a nativitate Domini millesimo CCCXXXX quinto

25 Ad vostra beneplacita presto semper,
Consiliarii Barchinone

14. 1445, juliol, 23, Barcelona. AHCB, 1B.VI-11 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 11), f. 100^{r-v}. *Els consellers demanen el papa Eugeni que triï algú amb capacitat, imparcialitat i plena potestat per a investigar, interrogar els testimonis i sentenciar en el cas de Joan Sarrabosa, conventual perpetu i fill adoptiu de Sant Francesc de Barcelona, que ha estat vexat per alguns frares que li imputen falsos crims per fer-lo fora de la seva cel·la i del convent, i que vol que el seu cas sigui sotmès al judici d'un jutge imparcial.*

Sanctissimo ac beatissimo in Christo patri et domino nostro domino Eugenio, divina providencia sacrosancte romane et universalis Ecclesie summo pontifici

Sanctissime ac beatissime in Christo pater et domine,

5 Digne credimus agere cum apud sanctitatem vestram pro benemeritis interponimus supplicationes nostras. Hinc est, ut percepimus, quod quidam fratres ordinis fratrum minorum, arduentes invidia et carentes incendio caritatis, detrahentes magistrum Iohannem Seravosa ordinis[fratrum minorum], in sacra pagina professorem, tam religionis honestate quam profunditate sciencie aliisque virtutum donis multipliciter divino munere insignitum, et configentes plura eidem falsa crimina imposuerunt que Deus aut homines non noverunt, hoc peragentes ut valeant ipsum expellere a quadam camera et a conventu monasterii huius civitatis eiusdem ordinis, in quo auctoritate rescripti apostolici fuit perpetuatus per captivum provinciale ad preces huius civitatis, in qua, propter suas predicaciones et ingentes doctrinas, dat et attribuit lumen delectabile semitis laycorum acque clericorum, et panes non subcinericos neque ordeaceos nec muscidos, sed panes azimos de purissima simula sacre sophie confectos parat acuratissime ut ezurientes animas valeant refocillari. Et licet ipse magister Iohannes Seravosa non protimescat ipsa crimina illi imposita per ipsos eius emulos, livoris aculeo concitatos, que reputat foliis arborum leviora postquam deveniant coram iudice competenti [100^v], attamen, quia periculosum est coram iudice suspecto lictigare, propterea, timens pro hiis agravari a gravaminibus illatis et de cetero inferendis, ad sedem apostolicam appellavit. Pro tanto, beatissime pater et domine, sanctitati vestre flexis genibus devocius et humiliter prout possumus supplicamus quatenus, ut melius de predictis veritas elucescat, dignetur vestra sanctitas comictere omnes causas dicti magistri Iohannis Seravosa ad partes et in hac civitate alicui seu aliquibus probis viris fide pericia et probitate ditatis, zelum Dei habentibus, virtuosis et omni excepcione maioribus, non vero eiusdem ordinis, cum potestate visitandi in ipsis causa et causis, et tam de conventualitate et camera predictis quam de quibusvis criminibus ipsi magistro Iohanni impositis cognoscendi, et facta per ministrum dicti ordinis, si iuste peracta fuissent, approbandi et confirmandi, et circa hec inquirenda et fratres dicti ordinis, sacerdotes et seculares, vocandi et compellendi ad dicendam veritatem, et inde diffiniendi et sententiandi secundum merita vel demerita ipsius magistri Iohannis, et ipsum filium adoptivum dicti conventus dicti monasterii auctoritate apostolica pronuntiandi et contradictores compescendi, non obstantibus privilegiis et constitutionibus quibuscumque. Hoc quippe, beatissime pater, cedet nobis et huic vobis devotissime civitati ad gratiam sigularem. Et pro inde, flexis genibus, curabimus eidem referre graciaram humillimas acciones. Almam personam vestram dignetur Omnipotens ad regimen sue eminencie sacrosancte feliciter conservare per tempora annis 35 plena.

Scripta Barchinone, die XXIII^a iulii anno a nativitate Domini millesimo CCC^o XLV°

Sanctitatis vestre humillimi et devotissimi oratores, qui cum manuum et pedum osculo beatorum in eiusdem Sanctitatis gratia et benediccione humiliter se comendant,

Consiliarii civitatis Barchinone

17 que] ms. quer

15. 1445, juliol, 23, Barcelona. AHCB, 1B.VI-11 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 11), f. 101^r. *Els consellers demanen la recomanació de la reina davant el nou ministre provincial de l'orde dels frares menors d'Aragó (Joan Llobet) en el cas de Joan Sarrabosa.*

A la molt alta e molt excel·lent senyora la senyora reina

Molt alta e molt excel·lent senyora,

Entès havem que mestre Johan Serravosa, del orde dels frares menós, e conventual perpetu
del monastir del dit orde de aquesta ciutat per provisió feta en lo capítol provincial per
5 auctoritat de rescrit apostolical, per alguns frares del dit orde seria molest e vexat per tip
denúncia, treballant tant com en ells és, axí per imposició e acusació de falsos crims com per
totes aquelles vies que poden, que·l expel·lesquen de una cambra que té en lo dit monastir e
que no sia conventual de aquell, jatsia lo dit capítol provincial haje provehit que y sia perpetuat
10 a prechs de nostres precessors en lo offici de la consellaria, per tant com és persona científica,
abonade e dotade de virtuts e costumes, e lo qual en sos sermons e altres bones doctrines
mostre als hoyns la via per la qual nostre Redemptor té uberta la porta de peradí a les ovelles
qui són de son folch, e per aquesta rahó aconsegueixen gran fruyt. Per ço, molt alta e molt
excel·lent senyora, tant humilment com podem supplicam a vostra gran senyoria que sie de sa
mercè vulle provehir e encarregar lo ministre del dit orde novelament elet que lo dit mestre
15 Johan Serravosa en les dites coses haje per recomanat ab favor propiciable, e per alguna forma
o manera no permeta que lo dit mestre Johan isca de aquest monastir, com aquesta ciutat se
entreyoraria grantment, actès lo benefici qui proceheix de ses predicacions e altres sues bones
doctrines. E açò, senyora molt virtuosa, reputarem a singular gràcia e mercè a vostra gran
senyoria, la qual la divinal Magestat vulle en sa gràcia conservar benaventuradament e votiva.

20 Scrita en Barchinona, a XXIII de juliol del any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXL sinch
Senyora,

Vostres humils servidors e vassaylls, qui besants vostres mans humilment se recomanen en
vostra gràcia e mercè,

Los consellers de Barchinona

7 poden] *ms.* podem

16. 1445, novembre, 5, Barcelona. AHCB, 1B.VI-11 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres closes, vol. 11), f. 165^v. *Els consellers comuniquen a la reina que el rei ha ordenat que mestre Pasqual Pi repringui les seves lliçons a la Seu, després de tot un any de suspensió, i també que sigui ell qui ocupi la cambra deixada per Nicolau Quilis.*

A la molt alta e molt excel·lent senyora la senyora reina

Molt alta e molt excel·lent senyora,

Molt humilment e ab gran reverència havem reebuda una letra del molt alt senyor rey, de la
qual a vostra gran senyoria trametem translat interclús dins la present, e axí mateix nos <és>
5 estada presentada una letra patent del dit senyor, la qual se dreça a vostra gran excel·lència e
als oficials del dit senyor e a nosaltres e a altres persones. E appar, senyora molt alta, que lo
effecte de les dites letres demostraria que lo dit senyor vol e mana que lo religiós mestre
Paschal Pi, del orde del frares menors, elegit per lo capítol e canonges de la Seu de aquesta
ciutat, obtengue la lectura de la dita Seu, la qual solia obtenir lo religiós mestre Nicholau Quilis
10 mentre vivia; e , més avant, vol e mana lo dit senyor que sia assignada al dit mestre Pasqual
dez Pi la cel·la o loch que tenia lo dit mestre Nicholau Quilis en lo monastir de frares menors
de aquesta ciutat, segons aquestes coses e altres en les letres del dit senyor són pus estesament
contengudes. E com nosaltres, senyora molt excel·lent, hajam gran voluntat que los manaments
del dit senyor sien obeïts e complits, segons és molt pertinent e degut; e hajam vist, senyora

15 molt virtuosa, que en l'any passat no s'ha legit en la dita Seu, e ara de present no s'i lige —de
què lo poble ne és posat en gran entrenyor e admiració com tant de bé cesse, car la lectura de la
dita Seu fa gran bé axí a ecclesiàstichs com a seculars, e axí a hòmens com dones, com après
qu'és feta la liçó als intel·ligents en latí, se splica als altres en romans—, per ço, molt alta e
20 molt excel·lent senyora, tant humilment com podem suplicam vostra gran senyoria que faça
exeqtar en les dites coses la voluntat e manament del dit senyor a ffi que lo dit mestre Pasqual
Pi continú la lectura de la dita Seu, per la qual lo poble devot de aquesta ciutat se puxe instruir
en obres divinals e abstenir-se de coses contràries a la salut de lurs ànimes. E açò, senyora molt
alta, reputarem a gràcia e mercè a vostra gran senyoria, la qual la divina providència tengue en
sa protecció beneventuradament e votiva.

25 Scrita en Barchinona, a v de noembre del any de la nativitat de nostre Senyor MCCCCXL sinch
Senyora,

Vostres humils servidors e vessalls, qui besants vostres mans humilment se recomanen en
vostra gràcia e mercè,

Los consellers de Barchinona

11 lo dit mestre] *bis* 12 e altres] *bis*

17. 1445, novembre, 5, Barcelona. AHCB, 1B.VI-11 (Secció Consell de Cent. Sèrie Lletres
closes, vol. 11), f. 166^f. *Els consellers comuniquen el mateix al síndic Joan Oliver.*

Al honorable e discret sényer en Johan Oliver, notari e síndich de Barchinona en València en
cort de la molt alta senyora reyna

Honorable sényer,

Nosaltres scrivim ab nostra letra a la molt alta senyora reyna per rahó de una letra que havem
5 reebuda del molt alt senyor rey, qui mana que mestre Pasqual dez Pi, del orde dels frares
menors, continuu la lectura de la Seu de aquesta ciutat. Pregam que la dita letra que trametem a
la dita senyora, e la qual vos serà liurada ensemps ab la present, molt humilment vullats liurar a
la dita senyora reyna, e que la supliquets que sia de ça mercè fer-vos resposta en aquella; e,
com la hajats, que le'ns trametats de continent. E tengue-us la santa Trinitat en sa guarda.

10 Scrita en Barchinona, a v de noembre del any MCCCCXL sinch

Los consellers de Barchinona, a vostre honor apperellats

IV

RÚBRIQUES DE LA *SUMMA DE PENA*

[Pròleg,] 1ra

[DE LA VOLUNTAT DEL SENYOR. *ET PRIMO*, QUE EN LA SOBIRANA NATURA ÉS VOLUNTAT,] 1ra

[I.] Que la voluntat divinal és causa universal de totes las coses que·s fan, 1rb

[II.] Que totes las coses creades són sots providència e governació del sobirà emperador, 2va

[III.] La providència divinal a quants se extén, 4rb

[IV.] Per què als bons la divina providència dóne adversitats, e a alguns bons no·n dóne, 5ra

[V.] Que los mals per la divina providència són prosperats, 5rb

[VI.] En quantes maneres es manifesta la providència divina en la creatura racional, 6va

[VII.] Que la providència divina se extén en las coses nobles e vils, o altes e baixes, 7vb

[VIII.] Que la divinal providència axí cura de las coses que a cascuna¹ ha donat modo, spècia e orde, 8va

[IX.] De la diferència de aquestas res coses: mesura, nombre e² pes, o modo, spècia e orde, 9va

[X.] Que segons mesura, nombre e pes la sobirana providència ha dispostes totes las coses, 10ra

[XI.] Que en diverses maneres la creatura és vestigi de la trinitat, e en special en aquestas sobreditas, 11vb

[XII.] Que en singular manera Déu ha feta la creatura racional en modo, spècia e orde, 13vb

[XIII.] Que lo modo, spècia e orde poden ésser destruïts en la creatura racional o disminuït per peccat, 14vb

[XIV.] Que Déu ha posada la creatura racional excellent per la rahó sobre las altres, 15vb

[XV.] Que Déu ha feta la creatura sola racional ab franch arbitre, 17rb

[XVI.] Que lo franch arbitre comprèn la rahó e la voluntat, 19ra

[XVII.] Que lo franch arbitre no pot || ésser forçat, 21^{ra-b}

[XVIII.] Que lo franch arbitre no se extén en tots los actes del home, 22va

[XIX.] De la diferència del franch arbitre de Déu e del àngel e del home. E que lo brut no ha franch arbitre, 24rb

[XX.] Lo franch arbitre en la creatura, si pot ésser perdut o empatxat, 26va

[XXI.] De la causa per què en aquesta vida present lo franch arbitre és ligat o empatxat del seu ús, 29ra

---

1. *a cascuna*: *ms.* «acustuma».

2. *e*: *ms.* «o».

- [XXII.] Del ligament e ocupacions de las potèncias inferiors per lo qual lo franch arbitre és inpedit, 31ra
- [XXIII.] La causa per què Déu ha donat al home franch arbitre és per ço que visque dretament e que sia diferent dels bruts, 33va
- [XXIV.] Què és la causa per què Déu ha fet l'ome vertible o peccable, 35vb
- [XXV.] Que millor ha fet Déu com ha fet l'ome peccable que si fos fet inpeccable, 37va
- [XXVI.] Que Déu no pot fer la creatura racional per natura ésser inpeccable. E que és propri a Déu ésser inpeccable. E de doble mortalitat, 40ra
- [XXVII.] Peccat quina cosa és. Del material e formal. Del peccat de la aversió. De peccat de comissió e omissió. De la diferència de scels, iniquitat, peccat e delictes, 42ra
- [XXVIII.] Que per lo peccat és destruït l'orde e lo modo e la spècia de la creatura racional, 46vb
- [XXIX.] Que peccat és en lo món, 47vb
- [XXX.] Que no és algun mal qui sia principi dels altres mals e que no sia principiat, 48^{tb}
- [XXXI.] De la causa del peccat, 49ra
- [XXXII.] Si la creatura³ racional sens gràcia pot vitar peccat, 51vb
- [XXXIII.] Per què Déu permet peccat ésser fet, 54ra
- [XXXIV.] Que⁴ la voluntat divinal que és dita voluntat de beneplàcit nunca pot ésser frustrada, 54vb
- [XXXV.] Que la voluntat divinal la qual és apel·lada de signe o de senyal pot ésser empatxada, 57^{tb}
- [XXXVI.] En quina manera l'ome és tengut conformar la sua voluntat a la voluntat divina, 58^{tb}
- [XXXVII.] En quines coses és conegut l'ome conformar la sua voluntat a la voluntat de Déu, 60ra
- [XXXVIII.] Que en los manaments l'ome specialment deu conformar la sua voluntat ab la voluntat de Déu, 61ra
- [XXXIX.] Com Déu permeta peccat, per què ponex, 61va
- [XL.] Que lo peccat venial és punit temporalment, si no és conjunt ab mortal, 62ra
- [XLI.] Per què lo peccat mortal és punit eternalment en infern, 62^{tb}

DE LAS PENAS EN GENERAL QUE HAN LOS DAMPNATS, 63va

- [XLII.] Que pena és en l'altra vida, 63va
- [XLIII.] De las penas en general qui són en l'altra vida, 65vb
- [XLIV.] Qual pena és major, de dampnatge o la pena de sentiment, 66va
- [XLV.] Que la pena de dan no és aflictiva. E que de la pena de dan procehex pena de sentiment qui és pijor que tota altra pena de sentiment, 67^{tb}
- [XLVI.] Si la pena de dan és⁵ a tots los dampnats hugal, 68va

3. *creatura*: ms. «causa».

4. *Que*: ms. «De».

5. *és*: abans «*que*» ratllat i després «*carencia*» ratllat.

- [XLVII.] Per incident, que la beatitut dels sants no és a ells igual, 69va
- [XLVIII.] Si la pena de sentiment és igual a tots los dampnats, fora los infants, 70vb
- [XLIX.] Que la pena de sentiment és divisa en pena de verme e en pena de foch. E que aquestas penas no són iguals a tots los dampnats, 71ra
- [L.] Del foch los dampnats cruciant: que és material, e que fou creat ab los àngels, 71vb
- [LI.] Que lo foch corporal afligint los dampnats és de la natura e spètia del foch que nós usam, 73va
- [LII.] Que lo foch dels dampnats és tenebrós, 75vb
- [LIII.] Que no solament lo foch serà per tormentar los dampnats, mes los III elements, 76va
- [LIV.] Que lo foch⁶ dels dampnats || és perpetua, 77vb-78ra
- [LV-LIX.] Si lo foch dels dampnats és aflictiu dels sperits mals, 79ra
- [LV.] Arguments que lo foch infernal no pot afligir los malignes sperits, ab les respostas, 79ra
- [LVI.] Diverses opinions qui posen en quina manera lo foch afligex los malignes sperits, ab les sues impugnacions, 79ra
- [LVII.] Diverses opinions qui posen la manera del cruciat que fa lo foch als sperits malignes, ab les impugnacions. E la pròpia opinió, 83ra
- [LVIII.] La rahunable e vertadera assertió posant en quina manera los sperits malignes són per lo foch corporal afligits, 87rb
- [LIX.] Objecions contra algunes conclusions dites en lo precedent capítol, ab les suas respostes. E per què més per foch que per terra són afligits, 91va
- [LX.] Que les ànimes separades poden ésser afligides sens lo cos per lo foch, 92va
- [LXI.] Quina acció aurà lo foch infernal en los corsos dells dampnats, 93rb
- [LXII.] Que lo foch haurà en⁷ lo cors del dampnat acció real e acció intencional, 95rb
- [LXIII.] Que lo foch infernal no corruprà ne destruirà los corsos dels dampnats, 97va
- [LXIV.] Si los dampnats alguna veu exiran del foch per ésser transpassats en aygua, 99vb
- [LXV.] Si cascun sentiment del dampnat serà afligit per lo foch en lo tocament, 100ra
- [LXVI.] Que lo sentiment de la vista serà afligit per lo seu objecta propri, e què veurà, 100rb
- [LXVII.] De las tenebras exteriors dels dampnats, 100va
- [LXVIII.] Del plor e del strenyiment de las dents, 101rb
- [LXIX.] Que los dampnats après la resurrecció seran afligits en lo sentiment corporal del hoir per rahó del seu objecta propri, 101va
- [LXX.] Que los dampnats seran afligits en lo sentiment del olfat o odorat, 102ra
- [LXXI.] Que los dampnats seran afligits en lo sentiment del gust corporal, 102vb

---

6. *foch*: ms. «fochs».

7. *en*: afegit a la interlínia.

- [LXXII.] De la lengua dels dampnats què parlarà, 103rb
- [LXXIII.] Que los còssors dels dampnats ab les sues deformitats en lo foch infernal seran, 104va
- [LXXIV.] Que infern e lo foch cruciant los dampnats és suts la terra, 104vb
- [LXXV.] Si los dampnats hòmens seran molt[s] més que los salvats, en quina manera poran ésser en tant patit loch com és lo centre de la terra, 105vb
- [LXXVI.] Opinió qui diu que més seran los salvats que los dampnats, o almenys tants, ab la impugnació, 107ra
- [LXXVII-CII.] De penis spiritualiter afflictivis, 108rb
- [LXXVII.] De la pena del verme, 108rb
- [LXXVIII.] Lo verme spiritual en qui és, 109rb
- [LXXIX.] Que major pena és del verme que del foch, 110va
- [LXXX.] De la manera de la conexença que ha l'ànima separada de las coses corporals, 111vb
- [LXXXI.] Que l'ànima separada pot haver conexensa de alguna cosa la qual no conexia⁸ cum era conjuncta. E de la conexença que han les ànimas dels infants, 113rb
- [LXXXII.] Que los sants han conexença de las oracions que fem a ells en lo món, 114va
- [LXXXIII.] Que las ànimas separades dels sants han conexença de las penas dels dampnats, 115ra
- [LXXXIV.] Que los dampnats hauran conexença de la glòria dels sants a major aflicció d'ells, 116ra
- [LXXXV.] Que los dampnats han conexença de algunas coses qui-s fan en lo món, 117ra
- [LXXXVI.] Que los dampnats hauran conexença dels béns que hauran fets a llur aflicció, 117va
- [LXXXVII.] Que per la conexença que han los dampnats de la multitut de la societat no-n han consolació, e cum no s'an compasció, 117vb
- [LXXXVIII.] Que lo enteniment del dampnat serà obtenebrat, e que per la gran pena no perdrà l'ús de la sciència adquirida, 118ra
- [LXXXIX.] Que las ànimas separades hauran memòria de las coses passades, 118vb
- [XC.] Que los sants no han tristícia cum recorden los peccats que han fets 119rb
- [XCI.] Que los dampnats a llur aflicció hauran memòria dels mals que hauran fets, 120vb
- [XCII.] Que los dampnats no-s recordaran de res a consolació mes a aflicció, 121rb
- [XCIII-XCVIII.] De la potència volitiva, ço és, de la voluntat dels dampnats, 121rb
- [XCIII.] Que los dampnats avorrexen Déu, 121rb
- [XCIV.] De la enveja que és entre los dampnats contra los sants, e de la llur inquietat e avorrimet, 122rb
- [XCV.] Que los dampnats volrien que tota creatura racional fos dampnada, 122va

---

8. *conexia*: ms. «conexeria».

- [XCVI.] Que los dampnats volrien continuadament peccar, e volen haver peccat, 123rb
- [XCVII.] Que los dampnats avorrexen axí a si matex que volrien [no] ésser, 124ra
- [XCVIII.] Si no ésser en alguna manera deu ésser desigat, 126ra
- [XCIX.] Que las potèncias de la ànima del dampnat són afligidas, 127va
- [C.] De las VIII penas de Tul·li, que són en los dampnats. E que són innumerables e inenarrables las penas dels dampnats, 127vb
- [CI.] De la obstinació dels dampnats, 128rb
- [CII.] Que tots los dampnats són endemoniats, 128vb
- [CIII-CXLIII.] De las penas comunes ajustades als dampnats en lo judici, 129va
- [CIII.] Del foch qui precehirà lo judici per purgar lo món e a pena dels dampnats, e serà un dels senyals molt⁹ proprinquas al judici 129va
- [CIV.] Del procehiment del foch qui purgarà lo món 131rb
- [CV.] Que aquest foch precehirà lo judici e serà après del judici, 131va
- [CVI.] Que aquest foch purificarà los salvats, 132ra
- [CVII.] Que aquest foch cruciarà los dampnats, 132va
- [CVIII.] Del cessament de aquest foch, 133ra
- [CIX.] Del judici final e universal, en lo qual los dampnats pendran gran aflicció, 133rb
- [CX.] Que lo judici universal és provat ésser per Scriptura, 134ra
- [CXI.] Que judici general ésser és provat per rahons, 134va
- [CXII.] Que judici universal serà apar per natura, 135va
- [CXIII.] Dels senyals del judici general, per ço que los bons sien preparats e los mals spaordits, 135vb
- [CXIV.] Dels senyals molt¹⁰ proprinques al judici. E primerament de açò que diu lo Evangeli: «Lo sol serà obscur, la luna no donarà lo seu lum e las stelas del cel cauran en pena dels dampnats e mals», 136vb
- [CXV.] De la comoció de las virtuts en lo judici contra los mals e per altres exercicis, 137va
- [CXVI.] Del senyal de Jhesuchrist qui aparrà en lo judici † en confusió dels mals e aflicció, 138ra
- [CXVII.] Dels senyals conjunts al judici, 138va
- [CXVIII.] Del jutge principal, 138vb
- [CXIX.] Que Jhesuchrist en lo judici aparrà a tots ab la sola forma de la humanitat, 139vb
- [CXX.] Que Jhesuchrist en lo judici aparrà en forma gloriosa en aflicció dels dampnats, 141va
- [CXXI.] Que Jhesuchrist en lo judici aparrà suau als bons e terrible als mals, 142ra
- [CXXII.] Que Jhesuchrist en lo judici demostrarà las nafres de la sua passió en aflicció dels dampnats, 142vb
- [CXXIII.] Qui seran aquells qui al judici ab Jhesuchrist judicaran, 143ra

---

9. *molt*: *ms.* «molts».

10. *molt*: *ms.* «molts».

- [CXXIV.] Que los àngels no judicaran. E del ministeri dels àngels en lo judici, 144va
- [CXXV.] Que tots compararan en lo judici personalment, 144vb
- [CXXVI.] Que en diverses maneres tots los hòmens seran judicats, 145rb
- [CXXVII.] Que los àngels seran judicats, 146^{tb}
- [CXXVIII.] Del loch del judici universal, 147ra
- [CXXIX.] Del temps del judici, ço és, del die, 147vb
- [CXXX.] De la hora en què-s tindrà lo judici, 148vb
- [CXXXI.] Que lo judici no durarà molt, 149ra
- [CXXXII.] Que en lo judici serà vocal diceptació, citació, acusació e condempnació, 149^{tb}
- [CXXXIII.] Que disceptació mental serà de totes las obres bones e malas, 149vb
- [CXXXIV.] Que la disceptació vocal del jutge specialment serà de las obras de misericòrdia, 150ra
- [CXXXV.] De la sentència diffinitiva, 150va
- [CXXXVI.] De la justícia divinal demostrada als dampnats, 150vb
- [CXXXVII.] Si per sufragis de la Església és disminuïda la pena al dampnat, 151vb
- [CXXXVIII.] Si per misericòrdia de Déu és feta alguna mitigació de pena als dampnats, 152va
- [CXXXIX.] Que Déu no pot los salvats justament dampnar, e en quina manera pot lo dampnat salvar, 152vb
- [CXL.] Que Déu per misericòrdia no pot levar totalment la pena al peccador stant en peccat mortal, 153va
- [CXLI.] Que Déu no pot donar tanta pena al dampnat cum merex, 153vb
- [CXLII.] La obra de Déu en quina manera és dita justa, 154ra
- [CXLIII.] Que algun dampnat per misericòrdia de Déu nunca exirà de la sua dampnació, 154^{tb}
- [CXLIV-CXLIX.] Dels morts ab sol peccat original, 155ra
- [CXLIV.] Primera opinió de la pena de aquells qui moren ab sol peccat original e del loch un seran après lo judici, 155ra
- [CXLV.] Segona opinió, que seran detenguts en infern e que solament hauran pena de dan, 155vb
- [CXLVI.] Tercera opinió, e pus fort, 156vb
- [CXLVII.] Resposta de la segona opinió a la tercera, 158^{tb}
- [CXLVIII.] La tercera opinió contra la primera e la segona, 158vb
- [CXLIX.] Impugnació de la tercera opinió contra la segona, 159va
- [CL.] Dels receptacles o dels lochs de aquells qui són morts, 160vb
- [CLI.] Que algunas ànimas són que tantost cum són fora del cors no van al loch a ellas deputat, an[s] són retardades, 161va
- [CLII.] Lo nombre dels lochs un van las ànimas après la mort, 161vb
- [CLIII.] Del nombre dels lochs de las || ànimas après lo adveniment del Jhesuchrist, 162^{ra-b}
- [CLIV.] Si las ànimas algunas veus exiran de llurs receptacles, 162^{tb}
- [Epíleg.] 163ra

CONCLUSIONI

IL TRACTAT DE LES PENES PARTICULARS D'INFERN DI JOAN PASQUAL OFM: CONTESTO STORICO, RIADATTAZIONE TEOLOGICA, TESTO CRITICO

1. NUOVE PRECISAZIONI SU NICOLAU QUILIS E SULLA VITA E LE OPERE DI JOAN PASQUAL

I francescani Nicolau Quilis e Joan Pasqual occupano un posto discreto nelle principali opere di riferimento sulla storia della letteratura catalana per avere contribuito in modo diverso alla divulgazione di due grandi opere della letteratura universale: il *De officiis* di Cicerone e la *Commedia* di Dante. Lo studio complessivo dell'opera di Joan Pasqual e del suo contesto storico ci ha consentito di riscontrare alcuni nuovi dati su entrambi e di provvederne un profilo più preciso.

Nicolau Quilis, nato a Morella (diocesi di Tortosa) all'incirca nel 1370 e professore nel convento francescano del suo paese natale (custodia francescana di Lleida), tenne la lettura teologica detta *d'Alba* nella chiesa di Sant Joan di Lleida durante il corso 1404-05. Proprio il 20 maggio 1405 il re Martino scrisse al consiglio municipale di Morella affinché contribuisse al *sustentum* di Nicolau Quilis presso lo *studium* di Parigi, dove il frate ottenne il magistero in teologia l'autunno 1407 o poco dopo. *Mestre Nicolau* godeva senz'altro di prestigio e autorità quando il 29 gennaio 1416 predicò a Barcellona in occasione della sostrazione dell'obbedienza di re Ferdinando I al papa Benedetto XIII. Nel 1436 pronunciò il sermone nei funerali della regina Eleonora d'Albuquerque, vedova di Ferdinando I, celebrati nel Duomo di Barcellona il 25 gennaio, nonché il sermone dell'aniversario per l'anima del conte di Foix, celebrato nel convento di Sant Francesc il 25 maggio. Sempre in buoni rapporti con la casa reale, due documenti lo attestano tra gli esecutori testamentari della regina Violante, vedova di Giovanni I: il primo subito dopo la morte della regina, avvenuta il 3 luglio 1431 —il 9 luglio Quilis acquisiva tre libri già appartenuti a Felip de Malla, colto dalla morte mentre pronunciava il sermone nelle esequie della regina—, e il secondo l'11 luglio 1443. Adesso possiamo precisare che Nicolau Quilis morì poco prima del 27 agosto 1444, e che negli ultimi anni della sua vita aveva occupato una cella particolare nel convento di Sant Francesc ed era stato lettore di teologia presso il Duomo di Barcellona, dove ogni settimana teneva lettura prima in latino per i clerici e subito dopo in catalano per i laici —uomini e donne— che la frequentavano. È incerta, invece, la data in cui, cedendo alle istanze dell'onorevole cittadino di Barcellona Francesc de Colomines —documentato in diverse cariche municipali tra il 1392-93 e la sua morte nel 1428, e in particolare consigliere quinto nel 1400, quarto nel '12, terzo nel '17, primo o in capo nel '21 e nuovamente quinto nel '26—, Nicolau Quilis intraprese, forse addirittura prima del suo magistero in teologia (non se ne fregia nel prologo), un volgarizzamento catalano del *De officiis* di Cicerone molto significativo per la costruzione ideologica del patriziato municipale, per il quale il frate, a quanto pare ancora vivente, venne lodato dal giurista Ferran Valentí, discepolo maiorchino di Leonardo Bruni, nel contesto di una breve storia della traduzione catalana premissa al suo

proprio volgarizzamento dei *Paradoxa* ciceroniani, databile nella primavera-estate 1444 o poco oltre.

Joan Pasqual, maestro in teologia e francescano di Castelló d'Empúries, era appena noto fino ad oggi come l'autore di una vasta summa di escatologia in volgare divisa in due volumi. Il primo, intitolato *Llibre* o *Summa de beatitud* e tramandato da due manoscritti, venne dedicato nel 1436 a Joan Llull i Gualbes, in quell'anno consigliere in capo della città di Barcellona, mediante un prologo che definiva i due volumi del progetto e dichiarava l'intenzione dell'insieme: divulgare tra i lettori colti, ma non abbastanza conoscitori del latino, la verità teologica sull'aldilà, al fine di combattere la miscredenza. Un qualche rapporto polemico con la figura del miscredente incarnata dal protagonista di *Lo somni* di Bernat Metge non sarebbe da escludere. Inaspettatamente però il secondo volume di questa summa sull'aldilà, intitolato *Llibre* o *Summa de pena* e tramandato dal solo manoscritto 468 della Biblioteca de Catalunya (n° 129 nella biblioteca formata da Pau Ignasi Dalmasas tra i secoli XVII-XVIII), veniva integrato da un'appendice o *Tractat de les penes particulars d'infern* il cui primo studioso, Ramon d'Alòs-Moner nel 1921, considerò come una sorta di commento dantesco, perché composto sulla base dell'*Inferno* di Dante e del *Comentum* di Pietro Alighieri. Nel corpo della *Summa de pena* Joan Pasqual aveva già fatto in precedenza diversi riferimenti alla *Commedia* —due volte al *Paradiso*, cinque all'*Inferno*— citandone i versi in toscano e sfruttando informazioni desunte dal *Comentum*, quando nel *Llibre de beatitud* non ne aveva mai fatto menzione. Ed è indubbiamente sotto l'influsso del *Purgatorio* dantesco che, alla fine della *Summa de pena* e in un capitolo del *Tractat*, Pasqual annuncia una terza opera (una “summa distinta” o un “trattato singolare”) sul purgatorio, forse mai intrapresa e di sicuro non prevista nel prologo del 1436. Nel *Llibre de pena* Joan Pasqual rimanda poi il lettore per ben quattro volte a un'altra sua opera anteriore (“libro”, “summa” o “trattato”) *Dels deu manaments*, della quale non è rimasta più nessuna traccia.

Questi erano i pochi dati noti alla bibliografia novecentesca, che oggi siamo in grado di integrare con una più profonda conoscenza delle fonti del *Tractat de les penes particulars d'infern* e con alcuni documenti riguardanti la biografia dell'autore. Joan Pasqual nacque all'incirca nel 1388/1390 a Castelló d'Empúries (diocesi di Girona), nel cui convento di Sant Francesc (custodia di Barcellona) indossò l'abito francescano intorno al 1405. È da supporre che più avanti fosse trasferito, per motivi di studio, al convento di Girona, ove ricevette i quattro ordini minori o accolitato il 28 marzo 1411, il soddiacolato il 24 settembre 1412, il diaconato il 18 marzo 1413, e poco oltre il presbiterato, ma manca il documento. Una quindicina di anni dopo, tra il 27 febbraio 1431 e il 13 ottobre 1436, lo ritroviamo nel monastero francescano di Barcellona ricoprendo l'ufficio di *procurator, economus et actor conventus*: Joan Pasqual n'era pertanto l'ufficiale più rilevante sotto l'autorità del guardiano e maestro in teologia Genís Puig —un frate aperto alla cultura classica, poiché nell'estate 1438 gli venne lasciato un Sallustio nel testamento del prete e *decretorum doctor* Francesc Bertran—, allo stesso tempo che Nicolau Quilis n'era senz'altro la personalità più illustre. Proprio alla fine di questo periodo —con ogni sicurezza tra il 10 aprile e il 30 novembre 1436— Joan Pasqual portò a termine il primo volume della sua opera. Né i documenti accennati né il prologo del *Llibre de beatitud* attribuiscono a Joan Pasqual il grado di maestro in teologia, che l'autore ostenta per la prima volta nel breve preambolo del *Llibre de pena*, senza datazione. Ne possiamo dedurre che la *laurea magisterii* venne conferita a Joan Pasqual nell'arco di tempo —quanto lungo non sappiamo— intercorso tra la stesura di questi

due volumi. Non è da escludere che la “recente amicizia” in onore alla quale Pasqual offrì il suo primo libro al consigliere in capo Joan Lull avesse qualche relazione con i preparativi e i bisogni della sua docenza *pro magisterio*, tenendo conto che Castelló d’Empúries era a quel tempo baronia di Barcellona e che i suoi abitanti venivano considerati figli della città a tutti i diritti, per cui il frate poteva almeno aspirare alla raccomandazione del Consiglio di Cento. Sia vero o meno, in questo stesso intervallo Joan Pasqual portò a termine la sua opera *Dels deu manaments*, in certo modo introduttiva alla materia del *Llibre de pena*, e venne inoltre a conoscenza della *Commedia*, o quantomeno fu allora che si rese conto dell’opportunità di coinvolgerla nel secondo volume del suo progetto escatologico. I due primi riferimenti alla *Commedia* arrivano subito nei capitoli XXIII (c. 35va) e XXVII (c. 42^{rb-va}) —tutti e due al *Paradiso*, e il secondo con già una chiosa desunta dal *Comentum*—, ma possiamo essere certi che all’altezza del capitolo XLII (c. 63va) Joan Pasqual non aveva ancora l’intenzione di comporre quella terza opera sul purgatorio che viene annunciata per la prima volta proprio alla fine della *Summa de pena*, quasi sulla soglia del *Tractat de les penes particulars d’infern*. C’è da sospettare che l’idea di questo trattato non fosse stata concepita all’inizio, ma man mano che il teologo usufruiva dell’*Inferno* e del *Comentum* nel corso del suo lavoro. L’ultima notizia che abbiamo di Joan Pasqual, ormai sessantenne, ci rimanda a Girona la Domenica delle Palme del 1450, il 29 marzo: a richiesta del maestro in teologia, i consiglieri o *jurats* della città avevano intimato agli ebrei del *call*, perlopiù renitenti, di ascoltare il sermone che il frate doveva pronunciare quella domenica nel Duomo di Girona e nel quale intendeva pubblicare le soluzioni di una disputa sostenuta in precedenza con alcuni di loro al cospetto di Bernat Joan de Cabrera, conte di Modica. Non ne sappiamo più niente, ma l’attività pubblica che emerge dalla sua opera e dai pochi dati documentari —tutta circoscritta al lungo periodo di luogotenenza della regina Maria in assenza del Magnanimo—, ne fa uno dei francescani conventuali più significativi della generazione successiva a quella di Nicolau Quilis, sempre in buoni rapporti con il ceto dirigente delle città, come Barcellona o Girona, ove intendeva svolgere la sua missione pastorale mediante una letteratura di divulgazione teologica attenta agli interessi culturali dei lettori colti.

Per quanto riguarda le fonti e gli espedienti espositivi, il *Tractat de les penes particulars d’infern* costituisce una parte relativamente autonoma entro l’opera di Joan Pasqual. Mentre nella *Summa de pena* il teologo analizza in primo luogo la natura del peccato o *reatus culpae* ([I-XLI]) e poi esamina minutamente tutti quegli aspetti della pena o *reatus poenae* che sono generali e comuni a tutti i dannati ([XLII-CLIV]), nel *Tractat de les penes particulars d’infern* (scrizione interrotta dopo il titolo del capitolo LI) intende elencare le pene corrispondenti ad ogni specie di peccato. Le questioni della *Summa de pena* relative alla natura del peccato e alle pene generali vengono soddisfatte sulla base di fonti prettamente teologiche e compilazioni ad uso dei predicatori, ma il problema dei reati particolari si pone e si risolve assumendo come proprio l’ordinamento morale dell’*Inferno* dantesco secondo l’esposizione del *Comentum* di Pietro Alghieri. Il trattato di Pasqual consiste basicamente in una riadattazione teologica della prima (1340-1341) e più diffusa delle tre redazioni comunemente attribuite al secondogenito di Dante. L’opera di Pietro ha una presenza discreta nella *Summa de pena*, ma i suoi commenti all’*Inferno* sono la fonte —più o meno rimaneggiata, ma molto spesso esclusiva— di trentasette dei cinquanta capitoli del *Tractat* (I-III, VII, IX, X, XV-XVIII, XX-XXIV, XXVIII-XXXIX e XLI-L). In più casi Joan Pasqual cita anche i brani della *Commedia* corrispondenti alle chiose di Pietro, fino al punto di riprodurre

testualmente 322 versi dell'*Inferno* e sei del *Paradiso*, oltre a farne alcune parafrasi in catalano. Dallo studio ecdotico, grafico e linguistico delle varianti possiamo soltanto accertare che Pasqual citava da un manoscritto recenziore di origine probabilmente toscana. Poiché l'*Inferno* viene chiamato due volte «lo test» e il *Comentum* «la glosa» o «in glossa», pare molto probabile che Pasqual leggesse il commento di Pietro copiato sui margini intorno al testo della *Commedia*, forse corredato anche da brevissime note tra i versi e sicuramente da un breve apparato di chiose allotrie, derivate dai commenti di Iacomo della Lana, Benvenuto da Imola e altri, che lasciano una dozzina di tracce nel testo catalano (XV, 123-126; XXI, 3; XXXIV, 51-54, 65-66, 72-82 e 82-84; XXXVIII, 57-60 e 66; XXXIX, 25-28 e 28-29; XLV, 20 e 46-48).

Queste non sono però le sole fonti confluenti nel trattato teologico di Joan Pasqual. Avendo tenuto conto dei numerosi ingredienti mitici che prendono parte della finzione dantesca dell'*Inferno*, il teologo decise anche di premettere al suo trattato una sezione «De las penas comunas segons los poetas» (I-XIII) intesa ad esporre allegoricamente il vero senso —morale e poi anche escatologico— di alcuni elementi principali della geografia e dei personaggi infernali della mitologia classica: i fiumi dell'inferno (II), Caronte (III), Plutone (IV), Proserpina (V) e le sue donzelle (VI) le Furie (VII) le Parche (VIII) e le Arpie (IX), e finalmente Cerbero (X). Per assemblare questa sezione preliminare Joan Pasqual si rivolse, oltre che all'*Inferno* e al *Comentum*, anche ad un vero manuale di mitologia moralizzata ad uso dei predicatori come la terza redazione (ca. 1350) del libro XV *De fabulis poetarum* del *Reductorium morale* di Pierre Bersuire. La *imago* di Plutone, descritta e moralizzata tra le altre figure mitologiche raccolte nel primo capitolo *De formis figurisque deorum* —pure questo una sorta di introduzione mitografica ai successivi quindici capitoli dell'*Ovidius moralizatus*—, gli fornisce lo schema generale dei capitoli II-X e il materiale basico della maggior parte di essi (II, IV, VI-VIII e X). Più avanti pare abbia somministrato qualche particolare sui miti di Issione, Tantalo e Sisifo (XVIII, **12**; XX, **6-7**; XXIII, **8**) ricollegati ai peccati di lussuria, gola e avarizia. E anche dall'*Ovidius moralizatus* (V, VII, X e IV) il teologo ricava altre notizie, principalmente su Proserpina (V), Fineo e le Arpie (IX) e Cerbero (X) —forse anche sulle Furie (VII, **17** i 81-82)—, e più avanti su Medusa e le Gorgoni (XXXIII, **11**). In alcuni capitoli particolarmente complessi (II, III, VII, IX, X), questi materiali vengono integrati con numerose esposizioni mitografiche desunte dal *Comentum*.

La scoperta del *De fabulis poetarum* non esaurisce tuttavia l'elenco delle fonti, anche se il contributo testuale e strutturale delle altre è certamente minore. Pasqual cerca sul *Vocabularium* di Papia delle brevi interpretazioni etimologiche delle Furie (VII, **3** i **9**), delle Parche fraintese come “porche” (VIII, 4 i **7-8**), delle Arpie (IX, 19-21) e forse qualcun'altra (VII, 83); riguardo ai pagani virtuosi, ricava dalle *Confessiones* (VII, IX, 13) e dal *De civitate Dei* (VIII, 3, 8-9 i 11-12) alcune brevi testimonianze di sant'Agostino sulla sorprendente vicinanza delle dottrine platoniche alle verità della rivelazione (XV, **5-12**); ma soprattutto riporta e traduce lunghi brani del *De miseria humane conditionis* (II, I-XX) di Innocenzo III sui peccati di gola (XX, **9-11**) e avarizia (XXV-XXVII). In altri casi espone una dottrina teologica più o meno diffusa —sul *locus inferni* (XI), sulla distinzione dei quattro luoghi infernali (XII-XV), sul fine del peccato come circostanza determinante del reato (XIX), sulle specie del peccato contro natura (XXXVI, **4-8**) ecc.— rintracciabile, ad esempio, nella *Summa theologica* di Tommaso d'Aquino o nel *Compendium theologicae veritatis* di Ugo di

Strasburgo, che troviamo anche tra le fonti del *Comentum* insieme al *Decretum* di Graziano e la *Summa vitiorum* di Peraldo.

Finalmente, Joan Pasqual racconta due *exempla* ricavati da fonte non individuata: uno molto breve, sull'ossessione dell'avarò, senza paralleli noti (XXIII, 16), e un altro di piú ampio respiro narrativo, sulla frode dell'alchimia (XLVI, 6-19), che va considerato tra le versioni piú cospicue del motivo orientale dell'alchimista e il re (K.111.4 in Thompson, n° 89 in Tubach), documentato per la prima volta all'inizio del Duecento nel *Kitāb al-mukhtār fī kaixf al-asrār wa hatk al-asrār* [*Libro dei segreti svelati*] (IX, 10) di Al-Jawbarī, e tramandato integralmente in Occidente dal *Libro del conde Lucanor* (XX) di Don Juan Manuel, dall'anonimo *Libro del caballero Zifar* (IV, 28) e adesso da Joan Pasqual, anche se una prima parte del racconto si riscontra nel *Llibre de meravelles* (36 [VI, 4]) di Raimondo Lullo e nei *Canterbury Tales* (VIII, 972-1481) di Geoffrey Chaucer, e una seconda parte, quella del "libro dei folli", nella tradizione italiana del *Novellino* Borghini (LXXIV), del Piovano Arlotto (n° 6) e dei *Detti piacevoli* (n° 343) del Poliziano.

Tutto sommato, il *Tractat de les penes particulars d'infern* rappresenta un importante e singolare contributo alla letteratura europea di divulgazione teologica, in forte contrasto, per esempio, con lo *Speculum finalis retributionis* del confratello e coetaneo francese Petrus Reginaldetus. Se l'impiego del *De fabulis poetarum* di Pierre Bersuire lo inserisce sulla scia di quei mendicanti definiti da Beryl Smalley (1960) come *classicizing friars* perché non esitavano a coinvolgere la cultura classica sia nel comentario biblico che nell'insegnamento teologico e la predicazione, l'ancora piú ampio ricorso alla *Commedia* di Dante e al *Comentum* di Pietro Alighieri in questa cornice teologica ne fa uno dei testimoni piú rilevanti della fortuna dantesca non solo nella letteratura catalana, ma nell'insieme della letteratura medievale europea all'infuori di Italia —l'unico contesto in cui la scelta di Pasqual non sarebbe stata a quel tempo assolutamente eccezionale.

2. DANTE NELL'ORIZZONTE CULTURALE DI PASQUAL E DEI SUOI LETTORI

La scelta dell'*Inferno* come modello del *Tractat de les penes particulars d'infern* è resa possibile dalla coincidenza di diverse circostanze dottrinali e socioculturali. Innanzitutto, la rappresentazione escatologica dell'*Inferno* colma, nel modo piú soddisfacente, uno spazio vuoto tra la teologia, le credenze cristiane popolari e le finzioni mitologiche della cultura classica. I dati offerti dalla Scrittura sacra e dal magistero della Chiesa non bastano a costruire una descrizione teologicamente fondata sulle colpe e sui tormenti particolari, anche se danno un fondamento saldo alla distinzione di diversi luoghi di punizione, su cui poggerà la dottrina dei quattro luoghi infernali (*limbus patrum, purgatorium, limbus puerorum, infernus damnatorum*), promossa in primis dalla scuola domenicana e prestamente divulgata come verità teologica. La letteratura cristiana di visioni escatologiche e di viaggi nell'aldilà —dalla *Visio Pauli* e l'*Evangelium Nicodemi* alle grandi compilazioni duecentesche di "testimonianze" come quelle riportate da Gregorio, da Beda e tanti altri— offre una sempre piú ricca rappresentazione di particolari e di tormenti, ma scarsa o priva di coerenza figurativa e dottrinale. La tradizione classica della catabasi o *descensus ad inferos*, e particolarmente la rappresentazione virgiliana dell'inferno, suffragata da Ovidio e Seneca, offre un'alternativa piú uniforme e culturalmente piú autorevole, fondata su una salda

tradizione di esposizione allegorica e sulla convinzione che la ragione dei filosofi e dei poeti precristiani fu illuminata da una vera conoscenza, anche se diffetosa, dei misteri dell'aldilà. Dante è finalmente il poeta cristiano che, alla luce della rivelazione, compie la sintesi poetica definitiva tra le escatologie pagana e cristiana, fondando il suo minutissimo ordinamento dell'aldilà sui dati della Scrittura, sulle dottrine della teologia, la filosofia e il diritto, e sulle soluzioni rappresentative della tradizione cristiana e di quella virgiliana. La critica dantesca, e particolarmente il *Comentum* di Pietro Alighieri, rende assai chiare le premesse dottrinali che governano la costruzione dantesca (la distinzione aristotelica tra incontinenza e malizia, la distinzione giuridica tra violenza e frode, la distinzione dei peccati contro Dio, contro sé stessi e contro il prossimo, e persino lo schema dei sette peccati capitali o mortali); mette in luce l'ispirazione biblica, cristiana e classica dei suoi elementi rappresentativi, producendo un ricco apparato di *auctoritates* e *loci paralleli*, e, finalmente, fornisce un buon repertorio di esposizioni dottrinali e di racconti esemplari. Non c'è dubbio che il contributo di Pietro fu determinante nella scelta dell'*Inferno* come modello di un trattato di impostazione prettamente teologica come quello di Pasqual.

Da un punto di vista piuttosto didascalico, la proposta escatologica di Dante riduce la complessa molteplicità dell'universo morale —l'universo del reato, della colpa e della pena— ad una struttura articolata secondo criteri esaurienti e razionali, capace di fungere da espediente mnemotecnico o da “immagine della memoria”, come rilevato da Frances Yates e Carlo Delcorno. Il trattato di Pasqual ne fornisce un indizio significativo nella sezione preliminare «De las penas comunas segons los poetas», tutta articolata sulla figura o *imago Plutonis* che Pierre Bersuire moralizza nel *De formis figurisque deorum*, ossia nel suo proprio capitolo preliminare al repertorio mitografico dell'*Ovidius moralizatus*. Più avanti Joan Pasqual sfrutterà anche la figura di Gerione, «sozza imagine di froda», come regola per articolare a suo modo il contenuto morale dei due cerchi più profondi dell'inferno. La sua insistenza in questa tecnica rafforza l'intuizione che il teologo potrebbe aver considerato la topografia morale dell'*Inferno* non solo come un'ipotesi escatologica più o meno attendibile, ricca di buone dottrine e di esempi morali, ma anche come una vasta immagine strutturata, una summa poetica capace di imprimersi nella memoria del lettore con tutta la sua complessità di particolari.

Per quanto riguarda le circostanze socioculturali, la poesia della *Commedia* rappresenta per i predicatori un espediente allettante nei confronti di un pubblico laico che riconosce l'autorità dottrinale e il prestigio culturale del poeta, nonostante si ponga anche la necessità —anzi, tanto meglio se offre l'opportunità— di tutelarne la recezione, somministrando un modello di interpretazione della finzione poetica e discriminando nettamente quello che va inteso alla lettera, quello che richiede una lettura allegorica e quello che non è vero in nessun senso e che va confutato con argomenti teologici. La fortuna di Dante tra i teologi italiani, da una parte, e tra i lettori coltivati nell'intorno cittadino di Pasqual, dall'altra, rendono storicamente comprensibile la scelta di Pasqual.

La pronta e varia accoglienza che l'opera di Dante ebbe tra i teologi italiani nella sua immediata posterità non viene smentita né dalla condanna e riprovazione del trattato *Monarchia* da parte degli agenti domenicani della teocrazia pontificia a Bologna, Bertrando del Poggetto (1329) e Guido Vernani da Rimini (1327/1334), né dal non meno noto divieto di possessione e lettura della *Commedia* rivolto agli studenti domenicani di teologia dal capitolo provinciale riunito a Santa Maria Novella nel 1335. Solo vent'anni dopo alcune

scene della *Commedia* venivano rappresentate dai fratelli di Cione nella capella Strozzi dello stesso convento, secondo un programma concepito dal priore Pietro Strozzi, e se ne riscontra anche qualche eco stilistica nello *l'Specchio di vera penitenza* del priore Iacopo Passavanti. Guido da Pisa, carmelitano (a. 1333 e 1335-1340); l'Anonimo Teologo (a. 1336) e Stefano Mangiatroia (1408), domenicani, e Giovanni da Serravalle, francescano (1416-1417), la commentarono, e quest'ultimo persino la tradusse in latino per i delegati di Costanza prima che il frate olivetano Matteo Ronto la volgesse in esametri con qualche aiuto del minorita Francesco da Pistoia (1427-1431). Le biblioteche conventuali ne custodirono esemplari, molti frati li ricopiarono e postillarono, e alcuni tennero uno o più corsi di *lectura Dantis* a Santa Maria del Fiore —solitamente accompagnata da una lezione di teologia per i laici—, come il francescano Antonio Neri da Arezzo (1428-1432) e i domenicani Girolamo di Giovanni (1439-1440 [...] 1450-1451) e Domenico di Giovanni da Corella (1469-1470), e anche prima pare che la leggessero il domenicano Bartolomeo da Caccia a Milano e il futuro ministro generale dei francescani Angelo Salvetti a Siena. Il domenicano Federico Frezzi, che morì vescovo di Foligno a Costanza, imitò le terzine dantesche nel lungo poema *Il Quadriregio*.

L'ortodossia della *Commedia* rimane generalmente fuori discussione. Tutti vi rilevano alcune discrepanze dalla dottrina teologica predominante, ma esse vengono comunemente giustificate come figure poetiche che non vanno intese alla lettera, ma in un senso figurato schiettamente ortodosso. Così si esprimono i commentatori a proposito del vestibolo degli ignavi e del limbo dei pagani virtuosi, nonché l'inquisitore francescano Accursio Bonfantini riguardo alla pena dei suicidi, come risulta dalla testimonianza dell'*Ottimo commento*. Guido da Pisa e l'Anonimo Teologo difendono l'efficacia delle finzioni poetiche e della *Commedia* come veicolo dell'insegnamento etico e teologico. Ma neanche mancano alcune voci diffidenti come quella del vescovo domenicano Antonino da Firenze, esatto coetaneo di Pasqual, che denuncia gli errori della *Commedia*, o almeno quelli in cui potrebbe indurre i suoi innumerevoli lettori volgari, incapaci di discernere tra la verità e la finzione. Si impone così la necessità di una tutela esegetica.

L'ampia fiducia dei teologi, particolarmente francescani, nell'efficacia dottrinale della *Commedia* viene confermata dalla proliferazione di citazioni dantesche nella predicazione popolare, a modo di *sententiae* e di *exempla*. Il caso più noto è quello dei fondatori osservanti del primo Quattrocento: Bernardino da Siena, che cita Dante con moderazione, e soprattutto Giacomo della Marca, che in una ventina di sermoni ne riproduce da una a diciassette terzine. È anche vero che Giovanni da Capestrano lo cita poco e in modo critico, rifiutando la finzione del purgatorio come regno intermedio a sé stante. Ma la presenza di Dante nella predicazione francescana è molto anteriore e diffusa, come risulta da numerosi manoscritti contenenti trattati e raccolte di sermoni in cui le citazioni di Dante («poeta vulgaris», «magnus theologus») superano quelle di Iacopone da Todì. Quella che è forse la prima tra queste testimonianze ci interessa particolarmente, cioè il *Quadragesimale scolarum* di frate Ruggero da Sicilia, che produce numerose citazioni dantesche sia nell'ipotetica prima redazione (1367-1368), tramandata da due testimoni purtroppo mutili, che in una seconda stesura non di molto posteriore, accompagnata in un testimone da dodici sermoni, forse dello stesso predicatore, con anche qualche eco dantesca. Pare che l'autore non sia più da identificare con Ruggero da Piazza, ma con Ruggero da Eraclea (Gela), baccelliere sentenziario promosso al magistero proprio in quegli anni, probabilmente a Napoli. La sua

raccolta, tutta infarcita di espedienti mnemotecnici e di riferimenti colti come quelli che contraddistinguono i *classicizing friars*, è composta ad uso dei predicatori, ma non è da escludere la possibilità di qualche rapporto con la corte del giovane re siciliano Federico III [IV] il Semplice (1341-1377), molto devoto ai francescani. Nel 1373, la *Sposizione del Vangelo della Passione secondo Matteo*, opera rilevante della letteratura siciliana, composta da un vescovo francescano, calca spesso la *Commedia*. Il minorita siciliano Andrea de Pace, maestro cappellano dei Martini dal 29 maggio 1392, poi trasferitosi a Barcellona nel marzo 1398 come ambasciatore di Martino I di Sicilia presso suo padre, il re d'Aragona, cita i primi sette versi dell'*Inferno* in un sermone per la natività di Cristo raccolto quasi all'inizio (c. 10^v) delle sue *Introductiones dominicales*, databili entro il 1397, e molto probabilmente nel 1391-1392 o poco oltre.

Federico il Semplice possedeva almeno un manoscritto dell'*Inferno* nel 1367. A Giacomo Pizzinga, protonotario della sua cancelleria, nel 1371 il Boccaccio rivolse una lettera in cui Dante e Petrarca venivano proposti come modelli poetici. La *Commedia* era quindi ben nota dal re, nella sua cancelleria e tra i numerosi francescani vicini alla corte aragonese di Sicilia. Federico il Semplice, bisnipote di Pietro il Grande d'Aragona, aveva stretti legami politici e familiari con Pietro il Cerimonioso: nel 1361 ne aveva sposato la figlia Costanza, che morì nel 1363 in seguito al parto di Maria, rimasta unica erede del regno dopo la morte del padre nel 1377 e sposata a Barcellona con Martino il Giovane alla fine del 1391. D'altra parte, Eleonora di Sicilia, terza moglie (1349) del Cerimonioso e madre dei successori Giovanni e Martino, era sorella di Federico. Pare dunque molto probabile che la *Commedia* fosse apparsa sull'orizzonte culturale catalano in questo contesto, tramite i rapporti con Federico il Semplice e persino come un segno caratteristico della corte siciliana. Le prime testimonianze sicure sulla conoscenza di Dante nella Corona di Aragona scaturiscono tutte, com'è noto, dalla cancelleria regia. Il primo posto spetta a Bernat Metge per una breve allusione al canto V dell'*Inferno* nel *Llibre de Fortuna i Prudència* (1381) — forse indizio di una lettura cortigiana e sentimentale —, nonché per molti elementi della descrizione dell'inferno in *Lo somni* (entro il marzo 1399): va ricordato che Metge iniziò la sua carriera amministrativa nella cancelleria della regina Eleonora, come assistente di registro (1371-1375). La seconda testimonianza emerge dalle liriche di Andreu Febrer: prima di servire Martino il Giovane come cameriere (1407), fu scrivano di Giovanni I (1393) ed era ancora scrivano di re Martino quando echeggiò un passo di Dante in un *Sirventesch* databile tra il marzo e l'agosto 1398, trentun anni prima della traduzione in versi offerta al Magnanimo nel 1429. Il terzo documento, e prima menzione esplicita del nome di Dante, è una allusione ironica di re Martino in una lettera (Barcellona, 20 febbraio 1408) rivolta al governatore generale della Catalogna Guerau Alemany de Cervelló: anche se fosse da attribuire a un intervento altrui — di Joan de Tudela o di Bernat Metge come segretari del re —, mostra che la *Commedia* veniva letta nella corte come un testo autorevole, con l'appoggio di qualche apparato esegetico e come repertorio di simili e sentenze utili nell'*ornatio* della corrispondenza del re. Se ne venisse confermata la dipendenza da «la lega suggellata del Batista» (*Inf.* XXX, 74), solo una metonimia, finora non bene intesa, allusiva ai fiorini («per advocat té sent Johan») nel *Llibre de bons amonestaments* (1398) del minorita islamizzato Anselm Turmeda sarebbe apparsa in un altro contesto: secondo la sua propria testimonianza, il frate aveva studiato teologia a Bologna (1375/1385) prima di fermarsi cinque mesi in Sicilia sulla via di Tunisi.

Dall'interregno in poi, l'autorità e la conoscenza della *Commedia* si consolidano intorno alle figure dell'antipapa Benedetto XIII, stabilitosi in Catalogna dal settembre 1409, e del re eletto Ferdinando I, fino a diventare una presenza costante nell'ambiente cortigiano dei suoi figli Alfonso e Giovanni e di suo nipote Carlo. Entro questi due contesti, Felip de Malla, maestro in arti e in teologia, avrebbe potuto contarsi tra quei predicatori —certo non solo francescani siciliani— che Vicent Ferrer disapprova intorno al 1412-1413 per l'abuso di Dante e gli *auctores* a sostituzione del Vangelo nei loro sermoni: possessore di un manoscritto della *Commedia*, Felip de Malla non solo aveva cosperso di echi danteschi il suo *Memorial del peccador remut* (1419/1429), ma anche due sermoni solenni, pronunciati il primo nel 1411, in occasione della festività di Sant'Eulalia, patrona di Barcellona, e il secondo nel 1413, in sede al "Consistori de la Gaia Ciència" di Barcellona e al cospetto di re Ferdinando, proponendo ai "trovatori studiosi" un ambizioso programma poetico conforme ai tre modelli di Dante, Jean de Meun e Arnaut Daniel. In questo ambiente cortigiano, che stimolò anche gli interessi danteschi di Enrique de Villena e del Marchese di Santillana —attestati dalle traduzioni dell'*Eneida* e della *Commedia* in prosa castigliana del primo (1428), e dalle poesie e la biblioteca del secondo—, vanno situati i documenti più noti e cospicui dell'influsso di Dante sulla letteratura catalana di quel tempo, dalle liriche di Melcior de Gualbes, Jordi de Sant Jordi e Ausiàs March, che lo invoca a testimonianza di un amore che trascende la morte, fino all'imitazione sentimentale della *Glòria d'amor* di Bernat Hug de Rocafortí, senza dimenticare, ovviamente, la prima traduzione in versi volgari, quella catalana del poeta Andreu Febrer (1429), né tanto meno il romanzo cavalleresco anonimo *Curial e Güelfa* (1442/1453), tutto cosperso di formule espressive e di citazioni della *Commedia* e dei suoi commenti, storiche e mitografiche in particolare, a conforto della ideologia politica e letteraria dell'autore. Nel 1438 il cavaliere Pere Tomic cita anche la lode dantesca di re Alfonso il Franco o il Liberale nelle *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* indirizzate all'arcivescovo di Saragozza Dalmau de Mur, cancelliere e presidente del consiglio regio. Più vaghe ma sicure sfumature dantesche compaiono nei testi del poeta e prosista Joan Roís de Corella, e quindi anche indirettamente nel *Tirant* di Joanot Martorell. Un altro poeta di corte come Lleonard de Sos, identificabile con il figlio — tonsurato nel 1422, come Jaume March nel 1419— dell'onorevole cittadino barcellonese Jaume de Sos, menziona Dante come emblema di un sapere enciclopedico. Intorno alla cerchia poetica dei notai barcellonesi Antoni Vallmanya e Joan Fogassot, in stretti rapporti con Giovanni di Navarra, luogotenente dall'ottobre 1454, e con il principe Carlo di Viana, si riscontrano finalmente due documenti molto significativi della lettura della *Commedia* in un ambiente borghese di *menestrals*: da una parte, le lezioni della *Commedia* che l'argentiere regio Giovanni da Pisa offriva nel 1458 sia al figlio dodicenne del conte di Prades che a due cittadini frumentai di Barcellona e ai loro figli; dall'altra, la copia del *Purgatorio* finita il 10 luglio 1460 dal *blanquer* ('conciatore') barcellonese Bernat Nicolau —finora «Bernat Nicolau Blanquer» nella bibliografia—, tutta corredata da un fitto apparato di chiose interlineari e marginali in italiano e catalano, probabilmente d'altra mano, conservata nella Hispanic Society of America di New York. Un solo bifolio membranaceo rimastoci di un altro manoscritto dell'*Inferno*, con chiose interlineari e marginali in catalano, è di origine incerta. Altrettanto incerta rimane la collocazione del traduttore anonimo dei *Paradoxa* di Cierone, il quale afferma che le Muse non hanno assistito scrittori in volgare tranne che Dante e Petrarca. Ma è nei confronti di un cittadino di Maiorca come Ramon Gual che Ferran

Valentí, nel prologo alla sua traduzione dei *Paradoxa* (1444), rivendica la poesia di Dante come veicolo di conoscenze in volgare per erudire il popolo ignorante del latino. Due possibili lettori di Dante nella Maiorca del secondo terzo del secolo sono anche i cittadini Antoni Salvador, morto nel 1457, e Lluís Bertran. Non dovrebbe stupire, insomma, che nel 1460 il nome di Dante servisse a ridicolizzare le pretese culturali di alcune signore dell'alta borghesia nell'*Espill* di Jaume Roig.

Pare che questa diffusione della *Commedia* oltre i margini della corte si produsse durante la prima metà del secolo entro una minoranza di persone provviste di un'adeguata istruzione grammaticale e perlopiù vincolate all'amministrazione di istituzioni ecclesiastiche o civili. Il notaio e scrivano del consiglio barcellonese Bernat d'Esplugues, sepolto nel febbraio 1433 nello stesso convento di cui Joan Pasqual era *procurator, economus et actor*, ne rappresenta un caso eccezionale ma molto rilevante. La sua straordinaria biblioteca umanistica, capace di attirare l'interesse di re Alfonso, custodiva due esemplari, anche se incompleti, della *Commedia*, ai quali va aggiunto un terzo esemplare tenuto in prestito dall'onorevole cittadino Galceran Ombau alias Carbó (consigliere quarto nel 1416, terzo nel '19, secondo nel '24, in capo nel '31), morto nel 1436. Il testamento di Bernat d'Esplugues rende visibile la circolazione dei suoi libri entro una ristretta cerchia di familiari e di amici —come, ad esempio, il giovane nobile Jaume March, non solo quindi colleghi di professione—, tra i quali Galceran Carbó è il solo ad avere un libro in una lingua diversa dal latino, pur possedendone, crediamo, i rudimenti o quantomeno un'istruzione sufficiente per leggere la *Commedia* in italiano, forse con qualche apparato esegetico. Galceran Carbó è un ottimo rappresentante di quel pubblico di cittadini ai quali nel 1436 Joan Pasqual indirizzò esplicitamente il suo *Llibre de beatitud* tramite la dedica al consigliere in capo Joan Llull, e nei confronti dei quali ritenne utile allegare l'autorità di Dante nella *Summa de pena* e impostare il *Tractat de les penes particulars d'infern* come una sorta di lettura teologica dell'*Inferno*.

3. RIADATTAZIONE E LETTURA TEOLOGICA DELL'*INFERNO*

Il nucleo mitografico (capitoli II-X) della sezione preliminare «De las penas comunas segons los poetas», organizzato sullo schema della *imago Plutonis* di Pierre Bersuire, si chiude subito con una ripresa della riadattazione teologica dell'ordinamento dantesco dell'inferno: il capitolo XI descrive il *locus inferni*, mentre i capitoli XII e XIII delimitano i due primi cerchi infernali, il *limbus patrum* e il purgatorio, i cui abitanti, in stato di grazia e destinati alla salvezza, non rientrano nella categoria dei dannati né sotto il titolo che comprende tutto il resto del trattato, «De las penas particulars degudes per peccats singulars» (c. 173vb).

Qui si raccoglie dunque tutta la materia della dannazione vera e propria, divisa in tre sezioni principali. La prima si riduce ai capitoli XIV e XV, in cui si tratta rispettivamente del terzo cerchio, il *limbus puerorum*, destinato agli innocenti non battezzati, e del quarto cerchio, entro l'orlo superiore dell'*infernus damnatorum*, dove sono puniti gli infedeli virtuosi. Si tratta delle anime di quelli che non morirono in stato di grazia per un difetto di giustificazione, accordata mediante il battesimo e la fede. La seconda sezione, sotto il titolo «Dels lochs un és punida la incontinençia» (c. 176vb), comprende i sedici capitoli (XVI-XXXI) in cui si tratta dei sette cerchi —dal quinto all'undicesimo— corrispondenti ai sette peccati

capitali. La terza sezione, intitolata «Los següents cercles són dels vicis fets per malícia» (c. 188ra), comprende tutto il resto dei capitoli del trattato (XXXII-...) e dei cerchi infernali, non più numerati.

Questa triplice divisione dei dannati, fondata sulla distinzione aristotelica tra incontinenza e malizia (XXXII), e alcune altre sottodistinzioni della terza sezione, in particolare quella tra violenza (XXXII-XL) e frode (XLI-...), si rifanno, ovviamente, al noto ordinamento della finzione dantesca e all'esposizione dei suoi fondamenti teologici, filosofici e giuridici nel *Comentum* di Pietro Alighieri. Altrettanto evidente è tuttavia la libertà con cui Joan Pasqual riadatta i suoi modelli e li fa rientrare nei suoi propri criteri teologici, innanzitutto —ma non solo— in quei punti che tanti altri avevano ritenuto problematici prima di lui. La prima occorrenza di questo atteggiamento compare subito nel primo capitolo, in cui Pasqual disapprova, come finzione non vera dal punto di vista teologico, il vestibolo degli ignavi e degli angeli neutrali. Il secondo distacco importante avviene nei confronti del limbo dantesco —primo cerchio infernale e residenza comune dei santi veterotestamentari, dei bambini non battezzati e degli infedeli magnanimi— e della concezione del purgatorio come regno intermedio, in forte contrasto con il modello teologico predominante, quello dei quattro luoghi infernali, che viene applicato da Pasqual nei capitoli XII-XV.

La sottodivisione delle diverse specie dell'incontinenza e della malizia —l'*alto inferno* (cerchi II-V) e il *basso inferno* della Città di Dite (cerchi VI-IX) nella costruzione dantesca— non comporta inconvenienti teologici tanto gravi, ma l'ordinamento di Dante non riuscì tuttavia a soddisfare pienamente i bisogni organizzativi di Pasqual, in parte per la difficoltà di capire con precisione alcune delle sue premesse fondamentali, in parte per le incertezze che coinvolgono alcuni elementi rilevanti: primo, il peccato dei dannati della palude Stigia (cerchio V); secondo, la collocazione non ragionata degli eretici sull'orlo superiore (cerchio VI) entro le mura della Città di Dite; terzo, la nozione aristotelica di bestialità, che, in contrasto con l'opposizione tra incontinenza e malizia, non pare abbia un ruolo preciso nello schema dell'*Inferno*; quarto e ultimo, la divisione e l'ordine delle frodi punite in Malebolge (cerchio VIII).

La prima incertezza, cioè l'interpretazione morale e penale della palude Stigia, viene risolta con poca difficoltà. Pietro Alighieri equipara i quattro cerchi dell'*alto inferno* allo schema dei sette peccati capitali secondo l'ordine gregoriano, individuando nella Stigia i dannati per accidia, ira, invidia e superbia. Nonostante alcune vacillazioni riguardo all'ordine, segno evidente di un atteggiamento non pedissequo, Joan Pasqual aderisce finalmente allo schema gregoriano proposto da Pietro e divide questa regione dell'inferno teologico, quella dell'incontinenza, in sette cerchi numerati dal quinto all'undicesimo.

La confusione intorno ai due altri punti, cioè la collocazione degli eretici e il ruolo della nozione di bestialità, è tanto intricata da suggerire a Pasqual due ordinamenti discrepanti delle colpe del *basso inferno* in due momenti diversi. Il primo ordinamento (XXXIV, **1-3**) contrappone le nozioni aristoteliche di malizia e bestialità: la malizia spetterebbe all'eresia e alla frode, mentre la bestialità alla violenza e al tradimento, invertendo così i posti dei cerchi VII e VIII dell'*Inferno* dantesco. Più avanti (XL, **6-8**) il teologo tralascia definitivamente la nozione di bestialità, vi sostituisce la tripartizione dantesca delle violenze —contro Dio, contro sé stesso, contro il prossimo—, e ristrutturata i cerchi VI e VII dell'*Inferno* inserendo l'eresia tra le violenze immediate contro Dio e sprofondando i suicidi ancora più in basso:

tirania, usura, sodomia, eresia, disperazione, blasfemia... Il teologo assume così le distinzioni dantesche senza rinunciare a imporvi i suoi propri criteri di gravità. Tuttavia, né il primo né il secondo di tali ordinamenti morali corrispondono con l'ordine dei capitoli del trattato, néanche con l'ipotetico processo redazionale, più vicini all'ordine narrativo di Dante e a quello espositivo di Pietro. Di conseguenza, il teologo ormai smette di numerare i cerchi destinati ad ogni colpa particolare nella sua proposta di inferno teologico: l'ordine dell'esposizione non corrisponde più a quello della gravità morale e penale.

Finalmente, un'esposizione allegorica del mostro Gerione, sulla cui groppa Dante e Virgilio scendono in fondo all'abisso di fraudolenza dei due cerchi più profondi —dieci specie di frode in Malebolge (VIII), quattro specie di tradimento nel Cocito (IX)—, fornisce a Pasqual la chiave per riorganizzare tutte le colpe particolari che completano il suo modello infernale. Dante introduce Gerione come una «sozza *imagine* di froda» (*Inf.* XVII, 7); Pietro lo descrive come un mostro triforme —volto di uomo, corpo di serpente, coda di scorpione— che va interpretato come una triplice divisione della frode —nella parola, nella cosa, nell'opera—, e, di conseguenza, Joan Pasqual assume la figura di Gerione come una vera e propria *imago fraudis* la cui interpretazione tripartita funge da criterio di classificazione di tutte le colpe di fraudolenza, il tradimento compreso nella terza categoria. Concludendo, Pasqual assegna ad ogni specie un proprio cerchio e le classifica tutte secondo un criterio tassonomico che non suppone necessariamente una progressione nella gravità.

In tutti questi modi, Joan Pasqual intendeva provvedere una divisione esauriente dell'universo del reato, teologicamente accettabile e più ordinata di quella dantesca, anche se fondata esplicitamente su quelle proposte dell'*Inferno* dantesco e del *Comentum* che riteneva compatibili con gli schemi teologici più consolidati. Entro la cornice di questa struttura teologicamente salda, Pasqual accorda alla finzione dei tormenti danteschi —come ai tormenti dell'inferno mitografico— una verità sia morale che allegorica, come rappresentazione poetica dello stato dell'anima colpevole in questa vita e dannata nell'aldilà.

4. ASPETTI TESTUALI E LAVORO SULLE FONTI

L'analisi compositiva e lo stabilimento del testo critico del *Tractat de les penes particulars d'infern*, tramandato da un solo manoscritto incompiuto alla fine, vanno fondati basicamente sul confronto con le fonti principali dell'opera. Nel caso del *De miseria* di Innocenzo III, con una presenza assai ristretta nel testo di Pasqual, abbiamo dovuto far ricorso ai testi e apparati critici forniti da Michele Maccarrone (1955) e Robert Lewis (1978) senza avviare un'indagine più approfondita di una tradizione sterminata. Un po' diversa la situazione nel caso del *De fabulis poetarum* di Pierre Bersuire. I censimenti e gli studi della tradizione condotti da Joseph Engels (1966, 1971), Maria S. Van der Bijl (1971) e Frank T. Coulson (1997) ci hanno permesso di collocare il modello di Pasqual tra i testimoni della terza redazione (Parigi, ca. 1350), contraddistinta da numerose moralizzazioni desunte dal *Fulgentius metaforalis* del francescano John Ridevall e dall'*Ovide moralisé* anonimo. Mancando un'edizione critica completa di questa terza redazione, lo sforzo critico necessario per stabilire in primo luogo lo *stemma* della sedicina di manoscritti che la tramandano, e successivamente un testo basato sul testimone più affine possibile al modello di Pasqual, ci è parso sproporzionato rispetto all'estensione dei prestiti e all'entità dei problemi critici che essi ci

pongono. In conclusione, i passi bersuiriani del testo di Pasqual sono stati messi a confronto con il testo e l'apparato, estremamente selettivo, del *De formis figurisque deorum* fornito da Engels (1966) sulla base di sette testimoni, e con il manoscritto 224 dell'Arxiu Capítular de Tortosa, testimone della terza redazione, pur avendo sott'occhio un testimone di ogni redazione precedente. In questo modo siamo riusciti ad emendare alcuni errori altrimenti irrisolvibili, intanto che vi sono rimaste poche incertezze, relative principalmente all'origine di alcuni brani in latino che paiono dipendenti, ma forse non testualmente, da Bersuire (v, 5-6; XXXIII, 11).

I versi della *Commedia* citati da Pasqual nell'insieme del *Llibre de pena* sono stati ovviamente messi a confronto con il testo e l'apparato critico di Giorgio Petrocchi (1966-1967), che raccoglie le varianti significative della tradizione fino a metà Trecento, e inoltre con le varianti di testimoni recenziatori dell'*Inferno* raccolte da Edward Moore (1889); tuttavia, ci è parso opportuno condurne anche uno studio grafico e linguistico il più preciso possibile, fondato sulle principali opere di riferimento relative ai parlari italiani e toscani dei secoli XIII-XV (Schiaffini, Castellani, Rohlf, Manni, Devoto & Giacomelli, Tavoni), per cercar di rilevare ed emendare esclusivamente gli errori imputabili con più probabilità ai copisti catalani dell'opera di Pasqual. Non abbiamo potuto individuare nessun testimone strettamente vicino al suo modello soggiacente: un manoscritto indubbiamente recenziatore, steso probabilmente da una mano toscana tra la fine del XIV e l'inizio del XV, in cui si era sedimentata una gran copia di varianti significative, grafiche e linguistiche largamente diffuse nella vastissima tradizione dell'opera. Nei 328 versi tramandati dal manoscritto del *Llibre de pena* abbiamo riscontrato circa 650 discrepanze di ogni tipo rispetto al testo dell'Edizione Nazionale, ma da un minuto scrutinio di queste discrepanze si evince che più della metà sono vacillazioni graficolinguistiche consuete nei testimoni dei secoli XIII-XV, non raccolte in apparato da Petrocchi e perlopiù regolarizzate. Il resto si distribuisce tra varianti linguistiche poco correnti, ma non imputabili all'intervento dei copisti catalani; varianti significative in senso largo, e finalmente lezioni assurde o palesemente scorrette, ivi comprese le catalanizzazioni più probabili. Al fine di discernere, tra queste ultime lezioni, quelle che difficilmente sarebbero da attribuire a Joan Pasqual e che, di conseguenza, occorrerebbe emendare come errori dei suoi copisti, ci sono rimasti tre elementi principali di giudizio: nei casi più fortunati, la parafrasi catalana che spesso incornicia la citazione può attestare l'interpretazione originale —e anche i non pochi fraintendimenti— di Pasqual; in assenza di parafrasi, l'attribuzione dell'errore dipende dal suo grado di absurdità —più attento al senso che alle parole, non c'è dubbio che il teologo ridusse al minimo la selezione di lezioni assurde per lui stesso— e dalla sua fenomenologia grafica o interpretativa. Quattro passi danteschi citati due volte in momenti diversi, con numerose discrepanze tra le due citazioni, ci permettono di osservare alcuni di tali fenomeni. D'accordo con i criteri appena accennati, la nostra edizione rispetta scrupolosamente non solo le peculiarità grafiche e linguistiche, genuinamente toscane o italiane, del testo della *Commedia* tramandato dal manoscritto, ma anche altre anomalie grafiche e linguistiche di responsabilità incerta, attribuibili cioè a Joan Pasqual o alla successione dei suoi copisti, intanto che sono stati emendati una centinaia di errori imputabili con ogni probabilità ai copisti perché ci consta l'interpretazione originale di Pasqual o perché consistono in confusioni paleografiche o di comprensione, favorite dall'estraneità di lingua, che generano lezioni assurde o fraintendimenti gravi. I casi più incerti vengono comunque discussi nelle note al testo.

Per quanto riguarda la prima redazione del *Comentum* di Pietro Alighieri, fonte principale dell'opera di Pasqual, la veneranda edizione di Vincenzo Nannucci (1845), fondata sulla base di un testimone decisamente innovativo (il nostro *K*) e corredata da un apparato di varianti molto scarso, senza una vera e propria recensione degli otto testimoni a lui noti, fin dall'inizio si era dimostrata inservibile al nostro proposito. Allo scopo di rintracciare un testo di riferimento il più vicino possibile al modello soggiacente di Pasqual (π), è stato d'obbligo esaminare l'intera tradizione della prima redazione del *Comentum* — venti testimoni latini (*ABCDEFGHIJKL NOPQRSTU*), uno del volgarizzamento italiano (*I*) e un altro del castigliano (*M*)—, collazionare una gran parte dei manoscritti e costituirne uno *stemma*, entro il quale abbiamo tentato di collocare il modello π :

$$X_1 = ({}^{\alpha} [D / {}^{\gamma} (CFJRU)] / {}^{\beta} [{}^{\delta} (B[B^{pc} \rightarrow NO]H) P \pi / {}^{\varepsilon} (EKQT[GS][L \rightarrow V](IM))])$$

Tutti i testimoni della prima redazione del *Comentum* dipendono da un archetipo comune (X_1) e vanno aggruppati in due famiglie principali: α (*CDFJRU*) e β (tutti gli altri). Il testimone *A* ne tramanda soltanto il proemio e il primo capitolo —il resto del commento è più vicino alle redazioni successive, particolarmente alla seconda—, per cui è stato escluso dallo stemma. Entro la famiglia α va distinto un gruppo γ costituito da cinque testimoni (*CFJRU*), tutti databili alla metà del Quattrocento o più oltre tranne che *R*, il più antico ma di datazione incerta. Il testimone *D*, il più antico della famiglia α , costituisce un ramo separato da γ e merita la considerazione di *codex optimus*. La struttura interna della famiglia β è ben più complessa. I testimoni *BHNO* costituiscono probabilmente un gruppo δ ; *B* e *H* si contano tra i più antichi, intanto che *NO* dipendono da una copia di *B* che incorporava molte delle correzioni recate da questo manoscritto; *NO* sono quindi *descripti* di *B post correctionem* (B^{pc}). D'altra parte, entro la famiglia β è sicura l'esistenza di un gruppo ε costituito dai testimoni *EGKLQSTV* e i volgarizzamenti *IM*. *GS* dipendono anche da un antecedente comune. *V* è *descriptus* di *L*; il manoscritto *M*, proveniente dalla biblioteca del Marchese di Santillana, è probabilmente l'originale della traduzione castigliana, condotta letteralmente su un manoscritto della traduzione italiana diverso dal testimone *I*; il modello del volgarizzamento italiano fu un manoscritto latino affine a *L*, e il gruppo *L(IM)V* è stato contaminato con la famiglia α . Rimane indeterminata la collocazione del testimone *P*, fortemente riassuntivo, tra i due rami della famiglia β : è sicuro che non appartiene al gruppo ε , ma forse neanche al gruppo δ .

Il modello soggiacente di Pasqual (π) è un manoscritto latino perduto della famiglia β , sicuramente separato dal gruppo ε , ma forse anche da δ , poiché i pochi errori comuni e le numerose coincidenze con *BHNO* potrebbero derivare dal subarchetipo β . Altre coincidenze con testimoni della famiglia α , del gruppo ε —particolarmente *L(IM)*— e anche con *P*, pare non bastino a postulare rapporti di contaminazione o affinità. Per provvedere al bisogno di un testimone il più vicino possibile a π , la scelta è ricaduta finalmente sul manoscritto 1638 della Biblioteca Universitaria di Bologna (il nostro *B*), dal quale sono stati trascritti tutti i brani del *Comentum* riadattati da Pasqual. Questo testo, depurato da alcuni errori singolari e accompagnato dalle varianti significative degli altri testimoni (ne abbiamo escluso sistematicamente solo *FJUV*), ci offre il termine di riferimento più affidabile per analizzare l'opera di Pasqual e stabilirne il testo critico.

Come già accennato, nel corso di questa indagine abbiamo rilevato nel testo di Pasqual brevi passi derivanti dai commenti di Iacomo della Lana, Benvenuto da Imola e altri, non

riscontrati nei testimoni conservati del *Comentum*. Pare molto probabile che queste chiose allotrie occupassero i margini del testo della *Commedia* dal quale Pasqual desumeva le citazioni, ma anche il testo π del *Comentum* incorniciava probabilmente i versi della *Commedia*, visto che per ben due volte Joan Pasqual chiama l'*Inferno* «lo test» e il *Comentum* «la glosa» o «in glossa». Non c'è dubbio che una disposizione sinottica dell'*Inferno* e del *Comentum* avrebbe agevolato non solo la lettura e l'interpretazione dei due testi, ma anche l'inserimento di citazioni e l'uso di parole dantesche nella riadattazione catalana del commento latino.

La collazione sistematica del testo di Pasqual con le sue fonti ha messo in rilievo molti aspetti del suo metodo di lavoro: non solo cioè le caratteristiche testuali dei modelli soggiacenti, ma anche il modo in cui questi modelli sono stati letti, capiti, combinati, tradotti, interpolati, riassunti e insomma rimaneggiati. Abbiamo visto, per esempio, come di solito il teologo procedesse a interpretare e riadattare il testo del *Comentum* in un modo lineare, saltando i passi ritenuti superflui —alcune digressioni di filosofia naturale, alcuni *loci paralleli* dei poeti latini, ecc.—, e aggiustando in generale l'estensione e il contenuto dei suoi capitoli alle divisioni interne del commento latino. Nel corso di questo processo, molto spesso gli si imponeva la necessità di concentrare e riordinare informazioni che il commento offriva in un modo disperso o in una disposizione condizionata dall'ordine narrativo del poema dantesco. All'occorrenza, Joan Pasqual ricollocava queste informazioni nei luoghi opportuni, probabilmente mediante aggiunte nello spazio interlineare o marginale del suo autografo, la cui incorporazione al testo della bella copia ha originato molte anomalie testuali: lezioni scorrette, incoerenze sintattiche, inserimenti in luoghi sbagliati. Il teologo applicava un procedimento simile nella combinazione di brani desunti da fonti diverse, in particolare il *Comentum* e il *De fabulis poetarum* nei capitoli preliminari più complessi. Altre modifiche sono la conseguenza —e la dimostrazione— di una comprensione progressivamente approfondita della struttura morale dell'*Inferno* dantesco, e hanno generato vacillazioni rilevanti non solo nell'ordinamento morale del trattato, ma anche nella successione dei capitoli, non tutti stesi nello stesso ordine che oggi presenta il manoscritto. Nel caso particolare dei capitoli corrispondenti ai sette peccati capitali si è imposta all'editore un'incomoda scelta tra la semplice riproduzione del disordine rimasto nel manoscritto —non interamente conforme né alla prima né all'ultima proposta dell'autore—, o un intervento conforme a questo ordinamento definitivo, testimoniato da una nota di autore a piè di pagina (c. 181^r) e dalla numerazione dei cerchi nei titoli di ogni capitolo —discrepanza dalla numerazione a testo. Alla fine si è optato per l'intervento.

Quest'insieme di osservazioni sulle fonti di Joan Pasqual e sul suo metodo di lavoro, e d'altra parte lo studio graficolinguistico del manoscritto unico —steso sicuramente da mano orientale ed esperta, che tuttavia lascia trasparire alcuni tratti caratteristici del catalano settentrionale dell'autore—, ci hanno consentito di stabilire un testo critico con buone garanzie filologiche e corredato da un'abbondante annotazione, nella quale vengono giustificate le scelte dell'editore, chiariti i dubbi linguistici e culturali che il testo pone al lettore moderno, individuate le fonti con precisione e descritti i procedimenti di riadattazione applicati dal teologo per farne un trattato conforme ai suoi criteri teologici e stilistici, alle sue strategie espositive e persuasive, alle sue intenzioni dottrinali.

REFERÈNCIES

1. ARXIUS I BIBLIOTEQUES

ACA	=	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACB	=	Arxiu de la Catedral de Barcelona
ACT	=	Arxiu Capitular de Tortosa
ADB	=	Arxiu Diocesà de Barcelona
ADG	=	Arxiu Diocesà de Girona
AHCB	=	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
AHG	=	Arxiu Històric de Girona
AHPB	=	Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
AMG	=	Arxiu Municipal de Girona
APFC	=	Arxiu Provincial dels Franciscans de Catalunya
BAB	=	Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès
BC	=	Biblioteca de Catalunya
BNE	=	Biblioteca Nacional de España
BNF	=	Bibliothèque Nationale de France
BUB	=	Biblioteca Universitària de Barcelona
BUV	=	Biblioteca Universitària de València

2. DICCIONARIS, COL·LECCIONS I BASES DE DADES

BITECA	Bibliografia de Textos antics Catalans, valencians i balears, ed. Vicenç Beltran, Gemma Avenoza i Lourdes Soriano. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997-. < http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html >
CCCM	Corpus Christianorum: Continuatio Medievalis
CCSL	Corpus Christianorum: Series Latina
CT	Corpus Thomisticum, ed. Enrique Alarcón. Pamplona: Universidad de Navarra, 2000. < http://www.corpusthomisticum.org/ >
<i>DBI</i>	<i>Dizionario Biografico degli Italiani</i> . Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960-. < http://www.treccani.it/biografie >
<i>DCVB</i>	ALCOVER, Antoni M.; Francesc de B. MOLL, <i>Diccionari català-valencià-balear</i> . 10 vol. 2a ed. Palma de Mallorca: Moll, 1976.
DDP	Dartmouth Dante Project, dir. Robert Hollander. Hanover, New Hampshire: Dartmouth College, 1988-. < http://dante.dartmouth.edu >
<i>DECLC</i>	COROMINES, Joan, <i>Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana</i> . 9 vol. Barcelona: Curial - 'La Caixa', 1988-1991.
<i>DTC</i>	<i>Dictionnaire de Théologie Catholique</i> , dir. A. Vacant, E. Mangenot i E. Amann. 15 vol. París: Letouzey et Ané, 1923-1950.

- DU CANGE DU CANGE, C. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: Favre, 1883-1887. [Reimpr. Graz: Akademische Druck - U. Verlagsanstalt, 1954.]
- ED *Enciclopedia Dantesca*. 6 vol. 2a ed. rev. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1984 (1a ed. vol. I-II, 1970; III, 1971; IV, 1973; V, 1976; App., 1978).
- ENC Els Nostres Clàssics
- LITTRÉ LITTRÉ, Émile. *Dictionnaire de la langue française*. 10a ed. París: Hachette, 1872-1877. <<http://francois.gannaz.free.fr/Littré/accueil.php>>
- NIERMEYER NIERMEYER, J. F. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden: Brill, 1976.
- PG Patrologia cursus completus: Series Graeca, ed. J.-P. Migne
- PL Patrologia cursus completus: Series Latina, ed. J.-P. Migne
- RIALC Repertorio Informatizzato dell'Antica Letteratura Catalana, dir. Lola Badia i Costanzo Di Girolamo. Nàpols: Università di Napoli Federico II, 1999-. <<http://www.rialc.unina.it>>

3. EDICIONS CITADES I TÍTOLS ABREUJATS

No s'hi inclouen les obres citades exclusivament a partir de CT, DDP, PG, PL i RIALC, tret que calgui desenrotllar-ne el títol abreujat. A les glosses dels comentaris antics, especialment de la *Commedia*, s'hi sol remetre indicant el *locus* corresponent —mitjançant la preposició *In* o l'abreviatura *ad loc.* (*ad locum*)— després del nom de l'autor o de la designació habitual del comentari. Les sigles dels llibres bíblics són les llatines tradicionals.

- AGUSTÍ, *Civ. Dei*] SANCTI AVRELI AVGVSTINI *De civitate Dei libri XXII*, ed. B. Dombart i A. Kalb. 5a ed. Stuttgart: Teubner, 1981. [1a ed. 1928.]
- AGUSTÍ, *Conf.*] SANCTI AVGVSTINI *Confessionum libri XIII*, ed. J. Vertleijen. Turnhout: Brepols, 1981. CCSL, 27.
- AGUSTÍ, *Contra Julianum* = *Contra Julianum pelagianum*, PL 44
- AGUSTÍ [SANCTI AVRELI AVGVSTINI], *De diversis quaestionibus ad Simplicianum*, ed. A. Mutzenbecher. Turnhout: Brepols, 1970. CCSL, 44.
- AGUSTÍ [SANCTI AVRELI AVGVSTINI], *De diversis quaestionibus octoginta tribus. De octo Dulciti quaestionibus*, ed. A. Mutzenbecher. Turnhout: Brepols, 1975. CCSL, 44A.
- AGUSTÍ, *De Gen. ad litt.* = *De Genesi ad litteram*, PL 34
- AGUSTÍ [SANCTI AVRELI AVGVSTINI], *De doctrina christiana*, ed. J. Martin; *De vera religione*, ed. K. D. Daur. Turnhout: Brepols, 1962. CCSL, 32.
- AGUSTÍ, *Enarr. in Ps.*] SANCTI AVRELI AVGVSTINI *Enarrationes in Psalmos*, ed. D. E. Dekkers i J. Fraipont. Turnhout: Brepols, 1956. CCSL, 39.
- AGUSTÍ, *In Iohan.*] SANCTI AVRELI AVGVSTINI *In Iohannis Evangelium tractatus CXXIV*, ed. D. R. Willems. Turnhout: Brepols, 1954. CCSL, 36.
- AGUSTÍ DE DÀCIA, *Rotulus pugillaris*] ed. WALZ 1929
- ALBERT MAGNE [SANCTI ALBERTI MAGNI], *Opera omnia*. Vol. 26, *De resurrectione*, ed. W. Kübel; *De incarnatione*, ed. I. Backes; *De sacramentis*, ed. W. Ohlmeyer. Münster (Westfàlia): Aschendorff.

- ALBERTANO DA BRESCIA [ALBERTANI BRIXIENSIS], *Liber consolationis et consilii*, ed. Thor Sundby. Londres: N. Trübner pro Societate Chauceriana, 1873.
- ALBERTANO DA BRESCIA, *De dilectione Dei et proximi*] ed. HILTZ 2000 [1980]
- AL-JAWBARĪ [ʿABD AL-RAHMĀNE AL-DJAWBARĪ], *Le voile arraché: l'autre visage de l'Islam*, trad. René R. Khawam. 2 vol. París: Phébus, 1979-1980.
- ANDREA LANCIA] ed. AZZETTA 2012
- ANDREU EL CAPELLÀ, *De amore*] ed. TROJEL 1892
- ANÒNIM LLOMBARD, ANÒNIM TEÒLEG] ed. CIOFFARI 1989
- APULEU, *Met.*] APVLEI PLATONICI MADAVRENSIS *Metamorphoseon libri XI*, ed. R. Helm. Stuttgart i Leipzig: Teubner, 1992. [1a ed. 1931.]
- ARISTÒTIL, *Cael.* = *De caelo et mundo*
- ARISTÒTIL, *Eth. Nic.*] ARISTOTELIS *Ethica Nicomachea*, ed. R. A. Gauthier. 5 fasc. Leiden i Brussel·les: Brill - Desclée de Brouwer, 1972-1974. Aristoteles Latinus, XXVI 1-3. [Fasc. 2, *Translatio vetus*, 1972; fasc. 3, *Translatio Roberti Grosseteste (textus purus)*, 1972; fasc. 4, *Translatio Roberti Grosseteste (textus recognitus)*, 1973. Cito el *textus purus* de Grosseteste, tret que s'indiqui el contrari.]
- ARISTÒTIL, *Metaph.*] ARISTOTELIS *Metaphysica (Libri I-XIV)*. *Recensio et translatio Guillelmi de Moerbeka*, ed. G. Vuillemin-Diem. 2 vol. Leiden, Nova York i Colònia: E. J. Brill, 1995. Aristoteles Latinus, XXV 3.
- ARISTÒTIL, *Phys.*] ARISTOTELIS *Physica. Translatio vetus*, ed. F. Bossier i J. Brams. Leiden i Nova York: E. J. Brill, 1990. Aristoteles Latinus, VII 1, fasc. 2.
- ARISTÒTIL, *Poet.*] ARISTOTELIS *De arte poetica. Translatio Guillelmi de Moerbeka. Accedunt Expositio media Averrois sive 'Poetria' Hermanno Alemanno interprete et specimina translationis Petri Leonii*, ed. L. Minio-Paluello. 2a ed. Leiden: Brill, 1968. Aristoteles Latinus, XXXIII.
- ARISTÒTIL, *Pol.*] ARISTOTELIS *Politica (Libri I-II.11)*. *Translatio prior imperfecta, interprete Guillelmo de Moerbeka (?)*, ed. P. Michaud-Quantin. Bruges i París: Desclée de Brouwer, 1961. Aristoteles Latinus, XXIX 1.
- ARISTÒTIL, *Rhet.*] ARISTOTELIS *Rhetorica. Translatio anonyma sive vetus et translatio Guillelmi de Moerbeka*, ed. B. Schneider. Leiden: Brill, 1978. Aristoteles Latinus, XXXI 1-2.
- ARISTÒTIL, *Top.*] ARISTOTELIS *Topica. Translatio Boethii, fragmentum recensiois alterius et translatio anonyma*, ed. L. Minio-Paluello. Brussel·les i París: Desclée de Brouwer, 1969. AL, V 1-3.
- ARNAU DE LIEJA, *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*, ed. Josep-Antoni Ysern Lagarda. 2 vol. Barcelona: Barcino, 2004. ENC, B, 23-24.
- Auct. Arist.* = *Auctoritates Aristotelis*, ed. HAMESSE 1974
- BACON, Roger, *Sumule dialectices*] ed. STEELE 1940
- BENVENUTO DA IMOLA] ed. LACAITA 1887
- BERNAT SILVESTRE [BERNARDI SILVESTRIS], *De mundi universitate libri duo sive Megacosmus et Microcosmus*, ed. C. S. Barach i J. Wrobel. Innsbruck, 1876. [Reprod. Frankfurt, 1976.]
- BERNAT SILVESTRE, *In En.* = *Commentum super sex libros Eneidos Virgilii*, ed. JONES, JONES 1977

- Biblia sacra iuxta Vulgatam clementinam*, ed. A. Colunga i L. Turrado. 9a ed. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1994.
- BOCCACCIO, *Dec.* = *Decameron*, ed. BRANCA 1992 [1980]
- BOCCACCIO, *Esp.* = *Esposizioni sopra la Commedia*, ed. PADOAN 1994 [1965]
- BOCCACCIO, *Tratt.* = *Trattatello in laude di Dante*, ed. RICCI 1974
- BOECI, *Phil. cons.*] ANICII MANLII SEVERINI BOETHII *Philosophiae consolatio*, ed. L. Bieler. Turnhout: Brepols1957. CCSL, 94.
- BONAVENTURA, *In Sent.*] DOCTORIS SERAPHICI S. BONAVENTURAE *Opera omnia*. Vol. 1-4, *Commentaria in quattuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*. Quaracchi, Florència: Collegio S. Bonaventura, 1882-.
- BURIDAN, Jean, *Summulae dialecticae*] JOHANNES BURIDANUS, *Summulae: De propositionibus*, ed. Ria Van der Lecq. Turnhout: Brepols, 2005. Artistarium 10-1.
- BURLEY, Walter [GUALTERI BURLAEI], *Liber de vita et moribus philosophorum*, ed. Hermann Knust. Tübingen, 1886.
- CANALS, Antoni] ed. RIQUER 1935
- CECCO D'ASCOLI [FRANCESCO STABILI], *L'Acerba [Acerba etas]*, ed. Marco Albertazzi. Trento: La Finestra, 2005.
- CECILII BALBUS, Pseudo- [CAECILII BALBI], *De nugis philosophorum quae supersunt*, ed. Eduard Woelfflin. Basilea, 1855.
- Cercapou*] ed. SANSONE 1957-1958
- Chiose ambrosiane*] ed. ROSSI 1990
- Chiose palatine*] ed. ABARDO 2005
- CICERÓ, *De inventione*] M. TVLLI CICERONIS *Rhetorici libri duo qui vocantur De inventione*, ed. E. Stroebel. Stuttgart: Teubner, 1977. [1a ed. 1915.]
- CICERÓ [M. TVLLI CICERONIS], *De officiis*, ed. C. Atzert; *De virtutibus*, ed. W. Ax. Leipzig: Teubner, 1949.
- Collectio canonum in V libris*. Vol. 1, *Libri I-III*, ed. M. Fornasari. Turnhout: Brepols, 1970. CCCM, 6.
- Corpus iuris canonici*. Vol. 1, *Decretum magistri Gratiani*; vol. 2, *Decretalium collectiones*, ed. E. Friedberg. Graz: Akademische Druck - U. Verlagsanstalt, 1959.
- Corpus iuris civilis*. Vol. 1, *Institutiones* [I], ed. P. Krueger; *Digesta* [D], ed. T. Mommsen. Vol. 2, *Codex Iustinianus* [C], ed. R. Schoell. Vol. 3, *Novellae* [Nov]. *Authenticae* [A], ed. W. Kroll. Berlín, 1872, 1877, 1895. [Reprod. 1954.]
- Curial e Güelfa*] ed. ARAMON 1930-1933; BADIA, TORRÓ 2011
- DANTE, *Conv.*] DANTE ALIGHIERI, *Convivio*, ed. Franca Brambilla Ageno. 3 vol. Florència: Le Lettere, 1995. Le Opere di Dante Alighieri. Edizione Nazionale a cura della Società Dantesca Italiana, III.1-2.
- DANTE, *Epist. a Cangrande* = *Epistola a Cangrande*, ed. CECCHINI 1995
- DANTE, *Inf.* = *Inferno*; *Purg.* = *Purgatorio*; *Par.* = *Paradiso*, ed. PETROCCHI 1994 [1966-1967]
- DANTE, *Mon.*] DANTE ALIGHIERI, *Monarchia*, ed. P. G. Ricci. Milà: Mondadori, 1965. Le Opere di Dante Alighieri. Edizione Nazionale a cura della Società Dantesca Italiana, V.
- DANTE, *Rime*] ed. DE ROBERTIS 2005
- DANTE ALIGHIERI, *Vita nova*, ed. Luca Carlo Rossi. Milà: Mondadori, 1999. Classici, 468.

- DICTIS [DICTYS CRETENSIS], *Ephemeridos belli Troiani libri a Lucio Septimio ex Graeco in Latinum sermonem translati*, ed. Werner Eisenhut. 2a ed. Leipzig: Teubner, 1973. [1a ed. 1958.]
- Dietari de la Deputació del General de Cathalunya*, ed. de l'Arxiu de la Corona d'Aragó [Frederic Udina i Martorell, dir.; Sara Cunchillos, Josefina Font, M. Dolores Mateu i Antonio M. Udina, transcripció]. 2 vol. Barcelona: Diputació provincial de Barcelona, 1974-1977.
- Doctrina compendiosa*] ed. MARTÍ DE BARCELONA 1929
- EBERHARD DE BÉTHUNE, *Graecismus*, ed. J. Wrobel. Bratislava: G. Koebner, 1887.
- EIXIMENIS, Francesc, *Ars predicandi populo*] ed. MARTÍ DE BARCELONA 1936; RENEDO 2009
- EIXIMENIS, Francesc, *Dotzè del Crestià*] *Dotzè llibre del Crestià. Primera part*. Vol. 1, ed. X. Renedo et al. Girona: Universitat de Girona - Diputació de Girona, 2005. OFE, 1. / *Segona part*, ed. C. Wittlin et al. 2 vol. Girona: Col·legi Universitari de Girona - Diputació de Girona, 1986-1987. Obres de Francesc Eiximenis, 1 i 3-4.
- EIXIMENO, Joan, *Contemplació de la Santa Quarantena*] ed. HAUF 1986
- ESTACI, *Achill. = Achilleis*] P. PAPINI ESTACI, *Aquil·leida. Fragment de la guerra de Germània*, ed. rev. i trad. Pere-Enric Barreda Edo. Barcelona: Alpha - Fundació Bernat Metge, 2010.
- ESTACI, *Theb. = Thebais*] STACE, *Thébaïde*, ed. i trad. Roger Lesueur. 3 vol. París: Les Belles Lettres, 1990-1994.
- FEBRER, Andreu] ed. RIQUER 1951; GALLINA 1974-1988
- FERRER, Francesc] ed. AUFERIL 1989
- FERRER, Vicent, *Quaresma*] ed. SANCHIS SIVERA 1927
- FERRER, Vicent, *Sermons*] ed. SANCHIS SIVERA, SCHIB 1932-1988
- FILIPPO VILLANI, *Exp.*] ed. BELLOMO 1989
- Florilegium Gallicum. Prolegomena und Edition der Exzerpte von Petron bis Cicero, De oratore*, ed. Johannes Hamacher. Berna i Frankfurt: Herber Lang i Peter Lang, 1975. Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters, 5.
- FRANCESCO DA BUTI] ed. GIANNINI 1858-1862
- FULGENCI, *Mit. = Mitologiae; Virg. cont. = Expositio virgilianae continentiae*] FABII PLACIADIS FVLGENTII *Opera*, ed. Rudolf W. O. Helm. Leipzig: Teubner, 1898.
- GAUTIER DE CHÂTILLON [GALTERI DE CASTELLIONE], *Alexandreis*, ed. Marvin L. Colker. Pàdua: Antenore, 1978. Thesaurus Mundi, 17.
- GIOVANNI DA SERRAVALLE] ed. DA CIVEZZA, DOMENICHELLI 1891
- GIOVANNI DEL VIRGILIO, *Allegorie*] ed. GHISALBERTI 1933a
- Gl. interl., Gl. ordin.*] *Biblia cum glossa ordinaria Walafridi Straboni aliorumque et interlineari Anselmi Laudunensis et cum postillis ac moralitatibus Nicolai de Lyra et expositionibus Guilelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering*, ed. S. Brant. Basilea: J. Froben, J. Petri, 1498.
- GRACIÀ, *Decr. = Decretum Gratiani*, PL 187; *Corpus iuris canonici*, vol. 1
- GRAZIOLO BAMBAGLIOLI] ed. ROSSI 1998
- GREGORI MAGNE, *Dial. = Dialogi*] SANT GREGORI EL GRAN, *Diàlegs*, ed. rev. M. Balasch, trad. N. Xifra. 2 vol. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1989.
- GREGORI MAGNE, *Hom. = Homiliae in Evangelia*, PL 76

- GREGORI MAGNE, *Mor.*] S. GREGORII MAGNI *Moralia in Iob libri XXXV*, ed. M. Adriaen. 3 vol. Turnhout: Brepols, 1979-1985. CCSL, 143, 143A i 143B.
- GUGLIELMO MARAMAURO] ed. PISONI, BELLOMO 1998
- GUIDO DA PISA, *Declaratio*] ed. MAZZONI 1970a
- GUIDO DA PISA, *Expositiones et Glose*] ed. CIOFFARI 1974
- GUIDO DELLE COLONNE, *Hist. destr. Troiae*] GUIDO DE COLUMNIS, *Historia destructionis Troiae*, ed. Nathaniel Edward Griffin. Cambridge, Massachussets: The Medieval Academy of America, 1936.
- GUINIFORTE BARZIZZA] ed. ZACHERONI 1838
- HIGÍ [HYGINI], *Fabulae*, ed. Peter K. Marshall. Stuttgart i Leipzig: Teubner, 1993.
- HORACI, *Ars poet.* = *Ars poetica*; *Epist.* = *Epistulae*; *Serm.* = *Sermones*] Q. HORATIVS FLACCVS, *Opera*, ed. F. Klingner. 6a ed. Leipzig: Teubner, 1982. [1a ed. 1959.]
- HROSVITA, *Pafnutius*] HROSVITAE *Opera*, ed. Helene Homeyer. Munic, Paderborn i Viena: Schoningh, 1970. Pp. 321-349.
- HUG D'ESTRASBURG, *Compendium theologiae veritatis in septem libros digestum*, ed. Auguste Borgnet. Dins: BEATI ALBERTI MAGNI *Opera omnia*. Vol. 34. París: Louis Vivès, 1895.
- IACOMO DELLA LANA] ed. VOLPI 2009
- IACOPO ALIGHIERI] ed. BELLOMO 1990
- IACOPO DA VARAZZE [IACOBI A VORAGINE], *Legenda aurea vulgo Historia lombardica dicta*, ed. T. Graesse. Osnabrück: Otto Zeller, 1969. [1a ed. 1846.]
- INNOCENCI III, *De miseria*] LOTHARII CARDINALIS (INNOCENTII III) *De miseria humane conditionis*, ed. Michele Maccarrone. Lugano: Societas Thesauri Mundi, 1955. [Vegeu també LEWIS 1978.]
- ISIDOR, *Etym.*] ISIDORI HISPALENSIS EPISCOPI *Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay. 2 vol. Oxford: Clarendon, 1911.
- ISIDOR, *Sent.* = *Sententiae*, PL 83
- JOAN CRISÒSTOM [DIVI JOANNIS CHRYSOSTOMI], *Opera*, V. Amsterdam: Marcus Huguetan, 1687.
- JOAN DE GAL·LES, *Breviloqui*, ed. Norbert d'Ordal. Barcelona: Barcino, 1930. ENC, A, 28.
- JOAN DE GARLÀNDIA, *Integ. Ov.* = *Integumenta Ovidii*, ed. GHISALBERTI 1933c
- JOAN DE GARLÀNDIA, *Parisiana poetria*] ed. LAWLER 1974
- JOFRE DE VINSAU, *Documentum de arte versificandi*] Ed. LAWLER 1974
- JOHN RIDEVALL] ed. LIEBESCHÜTZ 1926
- JUAN MANUEL, *Lucanor*] ed. SERÉS 1994
- JUAN RUIZ, Arcipreste de Hita, *Libro de buen amor*, ed. Alberto Blecua. 3a ed. Madrid: Cátedra, 1996. Letras Hispánicas, 70.
- JUSTÍ [M. IVNIANI IVSTINI], *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Accedunt prologi in Pompeium Trogum*, ed. Otto Seel. Stuttgart: Teubner, 1985.
- JUVENAL, *Sat.*] A. PERSI FLACCI ET D. IVNI IVVENALIS *Satyrae*, ed. W. V. Clausen. 2a ed. Oxford: Clarendon, 1968. [1a ed. 1959.]
- LACTANCI, *Narrationes fabularum Ovidianarum*] ed. MAGNUS 1914: 627-721
- LATINI, Brunetto, *Llibre del tresor. Versió catalana de Guillem de Copons*, ed. Curt J. Wittlin. 4 vol. Barcelona: Barcino, 1971-1989. ENC, A, 102, 111, 122, 125.

- Liber de ordine creaturarum. Un anónimo irlandés del siglo VII*, ed. Manuel D. Díaz y Díaz. Santiago de Compostela: Universidad, 1972.
- LLULL, Ramon, *Començaments de medicina. Tractat d'astronomia*, ed. Lola Badia. Palma: Patronat Ramon Llull, 2002. Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 5.
- LLULL, Ramon, *Fèlix] RAMON LLULL, Llibre de meravelles*. Vol. 1, *Llibres I-VII*, ed. L. Badia (dir.), X. Bonillo, E. Gisbert i M. Lluch. Barcelona i Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Patronat Ramon Llull, 2011. Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 10.
- LLULL, Ramon, *Llibre del gentil e dels tres savis*, ed. Antoni Bonner. 2a ed. rev. Palma: Patronat Ramon Llull, 2001. Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 2. [1a ed. 1993.]
- LUCÀ, *Phars. = Pharsalia (Bellum civile)] LUCAIN, La guerre civile (La Pharsale)*, ed. i trad. A. Bourguery i M. Ponchont. 2 vol. París: Les Belles Lettres, 1927-1929.
- MACROBI [AMBROSII TEODOSII MACROBII], *Commentarii in Somnium Scipionis*, ed. J. WILLIS. Teubner: Leipzig, 1970. [Vegeu també NERI 2007.]
- MALLA, Felip de, *Memorial del pecador remut]* ed. BALASCH 1981-1986
- MARTÍ DE BRAGA, *Formula vitae honestae (De quatuor virtutibus)*. Dins: MARTINI EPISCOPI BRACARENENSIS, *Opera omnia*, ed. Claude W. Barlow. New Haven: Yale University Press, 1950. Papers and Monographs of the American Academy in Rome, 12.
- METGE, Bernat] ed. RIQUER 1959
- METGE, Bernat, *Llibre de Fortuna i Prudència]* ed. CABRÉ 2010
- METGE, Bernat, *Lo somni]* ed. CINGOLANI 2006
- MNA] Manual de novells ardits vulgarment apellat Dietari del antich consell barceloní*. Vol. 1 (I-IX, anys 1390-1446) i 2 (IX-XIII, anys 1446-1477), ed. Frederic Schwartz i Luna, i Francesc Carreras i Candi. Barcelona: Henrich i Companyía, 1892 i 1893.
- NICHOLAS TREVET, *Exp. Herc. fur.] NICOLAI TREVETI Expositio Herculis furentis*, ed. Vincenzo Ussani. Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1959.
- NICHOLAS TREVET, *Exp. Medee]* NICOLA TREVET, *Commento alla «Medea» di Seneca*, ed. Luciana Roberti. Bari: Edipuglia, 2004.
- NICOLAU DE DAMASC [NICOLAUS DAMASCENUS], *De plantis. Five Translations*, ed. H. J. Drossart-Lulofs i E. L. J. Poortman. Amsterdam, 1989. Aristoteles Semitico-Latinus, 4. Pp. 464-561.
- NICOLAU DE LIRA] *Biblia latina cum postillis Nicolai de Lyra*. Venècia: Franciscus Renner de Hailbrunn, 1482-1483.
- Novellino Borghini]* ed. LO NIGRO 1963
- Mythogr. I, Mythogr. II] Mythographi Vaticani I et II*, ed. Péter Kulcsár. Turnhout: Brepols, 1987. CCSL, 91C.
- Mythogr. III] MYTHOGRAPHUS TERTIUS, De diis gentium et illorum allegoriis*. Dins: *Scriptores rerum mythicarum Latini tres Romae nuper reperti*. ed. G. H. Bode. 2 vol. Celle, 1834. Vol. 2, pp. 152-256.
- OROSI, *Hist. = Historiarum libri septem]* OROSE, *Histoires (contre les païens)*, ed. i trad. Marie-Pierre Arnaud-Lindet. 3 vol. París: Les Belles Lettres, 1990-1991.
- Ottimo commento]* ed. TORRI 1829; DI FONZO 2008
- OVIDI, *Am. = Amores; Ars amat. = Ars amatoria; Rem. = Remedia amoris]* P. OVIDI NASONIS *Amores. Medicamina facie femineae. Ars amatoria. Remedia amoris*, ed. E. J. Kenney. Oxford: Clarendon, 1961.

- OVIDI, *Fast.*] P. OVIDI NASONIS *Fastorum libri sex*, ed. E. H. Alton, D. E. W. Wormell i E. Courtney. 3a ed. Leipzig: Teubner, 1988. [1a ed. 1978.]
- OVIDI, *Her.* = *Heroides*] OVIDE, *Heroïdes*, ed. H. Bornecque, trad. M. Prévost. París: Les Belles Lettres, 1965.
- OVIDI, *Met.*] P. OVIDI NASONIS *Metamorphoses*, ed. William S. Anderson. Stuttgart i Leipzig: Teubner, 1993.
- OVIDI, *Trist.*] P. OVIDI NASONIS *Tristia*, ed. John Barrie Hall. Stuttgart i Leipzig: Teubner, 1995.
- Pamphilus de amore. Arte de amar*, ed. i trad. L. Rubio i T. González Rolán. Barcelona: Bosch, 1991.
- PAPIES, *Elem.*] PAPIAE *Elementarium. Littera A*, ed. V. de Angelis. 3 vol. Milà: Cisalpino-Goliardica, 1980. Testi e Documenti per lo Studio dell'Antichità, LVIII-1/3.
- PAPIES, *Vocab.*] *Vocabularium*. Venècia: Andrea de Bonetis, 1485. [Per a la part no disponible en PAPIES, *Elem.*]
- PERALDUS, *Summa vitiorum*] GULLIELMUS PERALDUS, *Summa de virtutibus et vitiis*. Brescia: Angelus et Jacobus Britannicus, 1494.
- PERE COMÈSTOR, *Hist. schol.* = *Historia scholastica*, PL 198
- PERE LLOMBARD, *Comm. in Ps.* = *Commentaria in Psalmos*, PL 191-192
- PETRARCA, Francesco, *L'Africa*, ed. Nicola Festa. Florència: Sansoni, 1926. Edizione Nazionale delle Opere di Francesco Petrarca, I.
- PETRARCA, Francesco, *Familiarium rerum libri*, ed. Vittorio Rossi i Umberto Bosco. 4 vol. Florència: Sansoni, 1933-1942. Edizione Nazionale delle Opere di Francesco Petrarca, X-XIII. [Text reproduït, amb trad. d'Enrico Bianchi, dins: FRANCESCO PETRARCA, *Opere*. Vol. 1, *Canzoniere. Trionfi. Familiarium rerum libri*. Florència: Sansoni, 1992.]
- PETRONI, *Sat.* = *Satyricon*, ed. MUELLER 1995
- PETRUS REGINALDETUS, *Speculum finalis retributionis*. París: Stephan Jehannot pro Claudio Jaumar, 1495. <<http://www.franciscan-archive.org/reginald/index.html>>
- PIERRE BERSUIRE, *De formis*] ed. ENGELS 1966
- PIERRE BERSUIRE, *Ov. mor.*] ed. ENGELS 1962; VAN DER BIJL 1971; ACT, ms. 50 (T_1) i 224 (T_2)
- PIETRO ALIGHIERI] Ia red.: ed. Estudi complementari IV, i NANNUCCI 1845 (*Nan*); IIa red.: PAGANO 1977-1978 (DDP); IIIa red.; CHIAMENTI 2002. [Vegeu també DELLA VEDOVA, SILVOTTI 1978]
- PRUDENCI, Aureli Clement, *Natura de Déu. Origen del peccat. Combat espiritual*, ed. rev. Maurice P. Cunningham; trad. Nolasca Rebull. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1980.
- Rhet. ad Her.* = *Rhetorica ad Herennium (Incerti auctoris De ratione dicendi)*] *Retòrica a Herenni*, ed. rev. i trad. Jaume Medina. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2000.
- ROIG, Jaume, *Espill*] ed. CARRÉ 2006
- SACCHETTI, Franco, *Il Trecentonovelle*, ed. E. Faccioli. Torí: Einaudi, 1970.
- SAL·LUSTI [C. SALLVSTI CRISPI], *Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora*, ed. A. Kurfess. 7a ed. Leipzig: Teubner, 1972. [1a ed. 1957.]
- SÁNCHEZ DE VERCIAL, Clemente, *Libro de los exenplos por A.B.C.*, ed. John Esten Keller. Vocabulari etimològic a cura de Louis Jennings Zahn. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1961. Clásicos Hispánicos, serie 2: Ediciones críticas, 5.

- SÈNECA, *Clem. = De clementia*] SENÈQUE, *De la clémence*, ed. i trad. F. Préchac. París: Les Belles Lettres, 1967.
- SÈNECA, *Epist.*] L. ANNAEI SENECAE *Ad Lucilium Epistulae morales*, ed. L. D. Reynolds. 2 vol. Oxford: Clarendon, 1965.
- SÈNECA, *Herc. fur. = Hercules furens*] L. ANNAEI SENECAE *Tragoediae*, ed. Otto Zwierlein. Oxford: Clarendon, 1986.
- SÈNECA, *Tragèdies*] ed. MARTÍNEZ ROMERO 1995
- SERVI, *In Aen., In Ecl., In Georg.*] SERVII GRAMMATICI *qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, ed. Georg Thilo i Hermann Hagen. 3 vol. Leipzig: Teubner, 1881-1887. [Reimpr. Hildesheim: G. Olms, 1986].
- Solemnitats = Llibre de les solemnitats de Barcelona*, ed. DURAN, SANABRE 1930-1947
- SOLÍ [C. IVLII SOLINI], *Collectanea rerum memorabilium*, ed. T. Mommsen. Berlín: Weidmann, 1895.
- SUETONI, *Divus Augustus*] SUÉTONE, *Vies des douze Césars*, ed. i trad. Henri Ailloud. 3 vol. 4a ed. París: Les Belles Lettres, 1967. [1a ed. 1931-1932.]
- Summa fratris Alexandri*] [ALEXANDRE DE HALES (?),] *Summa theologica seu sic ab origine dicta Summa fratris Alexandri*. 6 vol. Quaracchi, Florència: Collegio S. Bonaventura, 1924-1979.
- TERENCI [P. TERENTI AFRI], *Comoediae*, ed. Robert Kauer i Wallace M. Lindsay. 5a ed. Oxford: Clarendon, 1965. [1a ed. 1926.]
- TIT LIVI] TITI LIVI *Ab urbe condita*, ed. R. M. Ogilvie, C. F. Walters, R. S. Conway, S. K. Johnson i A. H. McDonald. Oxford University Press, 1919-1974.
- TOLOMEO DA LUCCA [THOLOMEUS LUCENSIS], *Historia ecclesiastica nova*, ed. Ottavio Clavuot. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2009. Monumenta Germanica Historica. Scriptorum, 39.
- TOMÀS D'AQUINO, *Contra gent.*] S. THOMAE AQUINATIS *Liber de veritate catholicae Fidei contra errores infidelium seu Summa contra Gentiles*, ed. P. Marc, C. Pera i P. Caramello. Torí i Roma: Marietti, 1961.
- TOMÀS D'AQUINO, *De malo*] S. THOMAE AQUINATIS *Quaestiones disputatae de malo*, ed. S. E. Fretté. Dins: *Opera omnia*, XIII. París: Vivès, 1875.
- TOMÀS D'AQUINO, *De regno*] S. THOMAE DE AQUINO *De regno ad regem Cypri*, ed. Leonina. Dins: *Opera omnia*, XLII. Roma, 1979.
- TOMÀS D'AQUINO, *In De caelo Arist.*] SANCTI THOMAE AQUINATIS *In libros Aristotelis De caelo et mundo expositio*, ed. Leonina. Dins: *Opera omnia*, III. Roma, 1886.
- TOMÀS D'AQUINO, *In Eth. Arist.*] S. THOMAE DE AQUINO *Sententia libri Ethicorum*, ed. Leonina. Dins: *Opera omnia*, XLVII. 2 vol. Roma, 1969.
- TOMÀS D'AQUINO, *In Metaph. Arist.*] SANCTI THOMAE AQUINATIS *In Metaphysicam Aristotelis Commentaria*, ed. M. R. Cathalà. Torí: Marietti, 1915.
- TOMÀS D'AQUINO, *In Pol. Arist.*] S. THOMAE DE AQUINO *Sententia libri Politicorum*, ed. Leonina. Dins: *Opera omnia*, XLVIII. Roma, 1971.
- TOMÀS D'AQUINO, *Sum. th.*] SANCTI THOMAE AQUINATIS *Summa theologiae*. 5 vol. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1952.
- TOMIC, Pere, *Històries e conquestes*] ed. IBORRA 2009
- TURMEDA, Anselm, *Cobles de la divisió del regne de Mallorca*] ed. OLIVAR 1927

- UGUCCIONE DA PISA, *Derivationes*, ed. Enzo Cecchini *et al.* 2 vol. Florència: Edizioni del Galluzzo, 2004. Edizione Nazionale dei Testi Mediolatini, 11.
- VALERI MÀXIM] VALERII MAXIMI *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, ed. C. Kempf. Stuttgart: Teubner, 1888.
- VINCENT DE BEAUVAIS, *Spec. hist.*] VINCENTIUS BELLOVACENSIS *Bibliotheca mundi seu Speculum quadruplex naturale, doctrinale, morale, historiale*. 4 vol. Vol. IV, *Speculum historiale*. Duaci, 1624. [Reimpr. Graz, 1964-1965.]
- VIRGILI, *Aen.* = *Aeneis*; *Ecl.* = *Eclogae*; *Georg.* = *Georgica*] P. VERGILI MARONIS *Opera*, ed. R. A. B. Mynors. Oxford: Clarendon, 1969. [Vegeu també: VIRGILI, *Eneida*, ed. i trad. Miquel Dolç. 4 vol. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1972-1978.]
- Vulg. Comm. Met.*] *The 'Vulgate' Commentary on Ovid's Metamorphoses. The Creation Myth and the Story of Orpheus*, ed. Frank T. Coulson. Toronto: Centre for Medieval Studies - Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1991. Toronto Medieval Latin Texts, 20.
- WALAFRID ESTRABÓ, *Gl. ordin.* = *Glossa ordinaria*, PL 113-114
- Zifar] *Libro del caballero Zifar*, ed. Cristina González. 4a ed. Madrid: Cátedra, 2001. Letras Hispánicas, 191.
- ZURITA, *Anales*] JERÓNIMO ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*. 9 vol. Ed. Angel Canellas López. Saragossa: Institución Fernando el Católico (CSIC), 1967-1985.

4. ESTUDIS

- ABARDO, Rudy, ed. 2005. *Chiose palatine: manoscritto Palatino 113 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*. Roma: Salerno. Edizione Nazionale dei Commenti Danteschi, 10.
- ABRAHAMS, Harold J. 1984. «Al-Jawbari on false alchemists». *Ambix* 31, núm. 2: 84-88.
- ABULAFIA, David. 2001 [1997]. *I regni del Mediterraneo occidentale dal 1200 al 1500. La lotta per il dominio*. Trad. it. de Favio De Luca. Roma i Bari: Laterza. Economica Laterza, 210. [Ed. orig. *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500. The Struggle for Dominion*. Londres: Longman, 1997.]
- ADAM I AULINAS, Montserrat. 2006. *El català septentrional de transició: nova visió des de la morfologia*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Biblioteca Filològica, 58.
- AGENO, Franca. 1961. «Particolarità grafiche di manoscritti volgari». *Italia Medioevale e Umanistica* 4: 175-180.
- AGUILÓ, E. K. 1897-1898. «Inventari dels béns y heretat d'en Miquel Abeyar, notari, notable bibliòfil mallorquí del sigle XV». *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 7: 417-422, 435-440 i 448-452.
- ALATRI, Mariano. 1978. «Italia». Dins: ARNALDI *et al.* 1978: 49-72.
- ALBERNI, Anna. 2002. «El *Cançoner Vega-Aguiló*: una proposta de reconstrucció codicològica». Dins: BADIA, CABRÉ, MARTÍ, ed. 2002: 151-171.
- ALBERNI, Anna, en premsa. «Melcior de Gualbes, lettore di Dante». Dins: *Primo incontro di giovani ricercatori. Giornate di storia, lingua e cultura Catalogna-Italia*. Roma.

- ALBERNI, Anna; Lola BADIA; Lluís CABRÉ, ed. *Translatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum - Publicacions URV.
- ALBERTE, Antonio. 2003. *Retórica medieval. Historia de las artes predicatorias*. Madrid: Centro de Lingüística Aplicada Atenea.
- ALEMANY, Rafael; Josep Lluís MARTOS; Josep Miquel MANZANARO, ed. 2005. *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*. 3 vol. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- ALESSIO, Gian Carlo. 1987. «L'allegoria nei trattati di grammatica e di retorica». Dins: PICONE, ed. 1987: 21-41.
- ALINEI, Mario. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bolonya: Il Mulino [Studi Linguistici e Semiologici, 24], 1984.
- ALLENSPACH, Josef. 1988. «Due fonti ignote dell'*Ottimo commento* dantesco». *Italia Medioevale e Umanistica* 31: 403-408.
- [ALÒS-MONER, Ramon d'.] 1916. «La biblioteca Dalmases». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 3: 28-57.
- ALÒS-MONER, Ramon d'. 1919. *Sis documents per a la història de les doctrines lulianes*. Barcelona: Altes.
- ALÒS-MONER, Ramon d'. 1921. «Fra Joan Pasqual, comentarista del Dant». *Quaderns d'Estudi* 13: 308-346.
- ALÒS-MONER, Ramon d'. 1921b. «Nota sobre un manuscrit dantesco». *Estudios Franciscanos* XV/27, núm. 173-175: 391-393.
- ALÒS-MONER, Ramon d'. 1931. «VIè Centenari de la mort de Dant Alighieri. 1321-1921». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: MCMXXI-XXVI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Pp. 370-373.
- ALTAMURA, Antonio; Pina BASILE. 1976. *Imitazioni dantesche di quattrocentisti meridionali*. Nàpols: Società Editrice Napoletana. Studi e Testi di Letteratura Italiana, 6.
- ALVERNY, Marie-Thérèse d'. 1950. «Pierre le Vénérable et la légende de Mahomet». Dins: *A Cluny, Congrès scientifique, Fêtes et cérémonies liturgiques en l'honneur des saints Abbés Odon et Odillon, 9-11 juillet 1949*. Dijon: Société des Amis de Cluny avec le CNRS. Pp. 161-170. [Reimpr. ALVERNY 1994.]
- ALVERNY, Marie-Thérèse d'. 1965. «La connaissance de l'Islam en Occident du IXe au milieu du XIIIe siècle». Dins: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 12: L'Occidente e l'Islam nell'alto medioevo, Spoleto 2-8 aprile 1964*. Vol. 2. Spoleto. Pp. 577-602. [Reimpr. ALVERNY 1994.]
- ALVERNY, Marie-Thérèse d'. 1976. «La connaissance de l'Islam au temps de saint Louis». Dins: *Septième centenaire de la mort de saint Louis, Actes des colloques de Royaumont et de Paris, 21-27 mai 1970*. Paris: CNRS et Société d'Édition "Les Belles Lettres". Pp. 235-246. [Reimpr. ALVERNY 1994.]
- ALVERNY, Marie-Thérèse d'. 1994. *La connaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval*. Variorum Collected Studies Series.
- AMORE, Agostino. 1956. «La predicazione del B. Matteo d'Agrigento a Barcellona e Valenza». *Archivum Franciscanum Historicum* 44, núm. 3-4 (juliol-octubre): 255-335.
- AMORE, Agostino. 1959. «Nuovi documenti sull'attività del B. Matteo d'Agrigento nella Spagna ed in Sicilia». *Archivum Franciscanum Historicum* 52, núm. 1 (gener): 12-42.

- AMORE, Agostino, ed. 1960. B. MATTHAEI AGRIGENTINI O.F.M. *Sermones varii*. Roma: Edizioni Francescane.
- ANTONELLI, Roberto. 1982. «L'ordine domenicano e la letteratura nell'Italia pretridentina». Dins: A. ASOR ROSA, dir. *Letteratura italiana*. Vol. 1, *Il letterato e le istituzioni*. Torí: Einaudi. Pp. 681-728.
- ARAMON I SERRA, Ramon, ed. 1930-1933. *Curial e Güelfa*. 3 vol. Barcelona: Barcino., ENC, A, 30, 35-36, 39-40.
- ARAMON I SERRA, Ramon. 1947-1948. «Dues cançons populars italianes en un manuscrit català quatrecentista». *Estudis Romànics* 1: 159-188.
- ARCE, Joaquín. 1965. «La bibliografía hispánica sobre Dante y España entre dos centenarios (1921-1965)». Dins: V. BRANCA; E. CACCIA, ed. *Dante nel mondo*. Florència: Olschki. Pp. 407-431.
- ARCE, Joaquín. 1976. «Fortuna di Dante in Spagna». *ED V*, s. v. *Spagna*: 355-362. [Trad.: «Dante en España». Dins: DANTE ALIGHIERI, *Divina comedia*, ed. de Giorgio Petrocchi, trad. i notes de Luis Martínez de Merlo. 9a ed. Madrid: Cátedra, 2005 [1a ed. 1988]. Letras Universales, 100. Pp. 745-762.]
- ARESTI, Cristiana *et al.* 1996. *Bibliografia degli Zibaldoni di Boccaccio (1976-1995)*. Roma: Viella - Università degli Studi di Cassino.
- ARNALDI, Girolamo *et al.* 1978. *Le Scuole degli ordini mendicanti (secoli XIII-XIV)*, Todi.
- ARNALL I JUAN, M. Josepa, ed. 2000. *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515)*. 2 vol. Barcelona: Fundació Noguera. Diplomataris, 22 i 23.
- ARRIZABALAGA, Jon, ed. 2008. LLUÍS ALCANYÍS, *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*. Barcelona: Barcino. ENC, B, 28.
- AUFERIL, Jaume. 1986. «La Sort d'Antoni Vallmanya i el cercle literari de Valldonzella». *Studia in honorem prof. M. de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema. Vol. 1, pp. 37-77.
- AUFERIL, Jaume, ed. 1989. FRANCESC FERRER, *Obra completa*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 128.
- AUFERIL, Jaume, ed. 2007. ANTONI VALLMANYA, *Poesies*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BOSCO, Umberto, *et al.* 1975. *Dante nel pensiero e nella esegesi dei secoli XIV e XV. Atti del III Congresso nazionale di studi danteschi (Melfi, 27 settembre - 2 ottobre 1970)*. Florència: Olschki.
- AZZETTA, Luca. 1994. «Notizia intorno a Andrea Lancia traduttore degli Statuti per il Comune di Firenze». *Italia Medioevale e Umanistica* 37: 173-177.
- AZZETTA, Luca. 1996. «Per la biografia di Andrea Lancia: documenti e autografi». *Italia Medioevale e Umanistica* 39: 121-170.
- AZZETTA, Luca, ed. 2001. *Ordinamenti, provvisioni e riformagioni del Comune di Firenze volgarizzati da Andrea Lancia (1355-1357)*. Venècia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- AZZETTA, Luca. 2003. «Le chiose alla *Commedia* di Andrea Lancia, l'*Epistola a Cangrande* e altre questioni dantesche». *L'Alighieri* 44, n.s., núm. 21 (gener-juny): 5-73.
- AZZETTA, Luca. 2004. «Note sul *Comentum* di Pietro Alighieri (a partire da una recente edizione)». *L'Alighieri* 45, n.s., núm. 24 (juliol-desembre): 97-118.
- AZZETTA, Luca. 2005. «La tradizione del *Convivio* negli antichi commenti alla *Commedia*: Andrea Lancia, l'*Ottimo commento* e Pietro Alighieri». *Rivista di Studi Danteschi* 5: 3-34.

- AZZETTA, Luca. 2008a. «Vizi e virtù nella Firenze del Trecento (con un nuovo autografo del Lancia e una postilla sull'*Ottimo Commento*)». *Rivista di Studi Danteschi* 8: 101-142.
- AZZETTA, Luca. 2008b. «Nuovi documenti e autografi per la biografia di Andrea Lancia». *Italia Medioevale e Umanistica* 49: 345-349.
- AZZETTA, Luca. 2010. «Andrea Lancia copista dell'*Ottimo commento*. Il ms. New York, Pierpont Morgan Library, M 676». *Rivista di Studi Danteschi* 10: 173-188.
- AZZETTA, Luca. 2011. «Andrea Lancia». Dins: MALATO, MAZZUCCHI, ed. 2011: 19-35.
- AZZETTA, Luca, ed. 2012. ANDREA LANCIA, *Chiose alla Commedia*. Roma: Salerno. Edizione Nazionale dei Commenti Danteschi, 9.
- BADIA, Lola. 1987. «La segona visió mitològica del Curial: Notes per a una interpretació de l'anònim català del segle xv *Curial e Güelfa*». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. 14 = *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 6. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 265-292.
- BADIA, Lola. 1988. *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*. Barcelona: Quaderns Crema. Assaig, 6.
- BADIA, Lola. 1991-1992. «Bernat Metge i els "auctores": del material de construcció al producte elaborat». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 43: 25-40.
- BADIA, Lola. 1993. *Tradicció i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*. València i Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Manuel Sanchis Guarnier, 25.
- BADIA, Lola. 1994. «La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí». Dins: BADIA, SOLER, ed. 1994: 161-184.
- BADIA, Lola. 1997. «*Fa che tu scrive*: variaciones profanas sobre un motivo sagrado, de Ramon Llull a Bernat Metge». Dins: Ian MACPHERSON; Ralph PENNY, ed. *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyermond*. Londres: Tamesis. Monografías, 170. Pp. 3-20.
- BADIA, Lola; Miriam CABRÉ; Sadurní MARTÍ, ed. 2002. *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Textos i Estudis de Cultura Catalana, 85.
- BADIA, Lola; Albert SOLER, ed. 1994. *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Textos i Estudis de Cultura Catalana, 36.
- BADIA, Lola; Jaume TORRÓ, ed. 2011. *Curial e Güelfa*. Barcelona: Quaderns Crema. Sèrie Gran, 26.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1981 [1951]. *Gramàtica històrica catalana*. València: Tres i Quatre. Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 4. [Ed. or. Barcelona: Noguer.]
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. 2001. «Entorn de Pere Miquel Carbonell. Primer comentari sobre les *Regles de esquivar vocables* (edició i estudi de 1999)». *Estudis de llengua i literatura catalanes* 43 = *Miscel·lània Giuseppe Tavani* 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 83-95.
- BADIA MAS, Rafael. 2000. «Les *Sentències Cathòliques del diví poeta Dant* i la difusió de la *Divina Comèdia* a la Corona d'Aragó en els segles XV i XVI». *Quaderns de la Selva* 12: 51-63.

- BALASCH, Manuel, ed. 1981-1986. FELIP DE MALLA, *Memorial del pecador remut. Manuscrit de Barcelona [= Primera part]*. 3 vol. Barcelona: Barcino, 1981, 1982 i 1986. ENC, A, 118, 119 i 123.
- BALDINI, Massimo. 1914. *La costruzione morale dell'«Inferno» di Dante*. Città di Castello: S. Lapi.
- BARAŃSKI, Zygmunt G. 1996. «Dante e i comici latini». «*Sole nuovo, luce nuova*». *Saggi sul rinnovamento culturale in Dante*. Torí: Scriptorium. Pp. 129-151.
- BARAŃSKI, Zygmunt G. 1999. «Notes on Dante and the Myth of Orpheus». Dins: PICONE, CRIVELLI, ed. 1999: 133-154.
- BARCELÓ, Maria; Gabriel ENSENYAT. 1996. *Ferrando Valentí i la seva família*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BARCHIESI, M. 1963. *Un tema classico e medievale. Gnatone e Taide*. Pàdua, Antenore.
- BARONE, Giulia. 1978. «La legislazione sugli “studia” dei Predicatori e dei Minori». Dins: ARNALDI *et al.* 1978: 205-247.
- BARTELINK, G. J. M. 1970. «Les dénominations du diable chez Grégoire de Tours». *Revue des études latines* 48: 411-432.
- BASILE, Bruno. 1970. «Commedia. 10. La critica dantesca». *ED II*: 100-113.
- BASILE, Tania. 1975. «Un sermone francescano e frammenti della *Commedia* in un manoscritto della Biblioteca Nazionale di Napoli». Dins: BOSCO *et al.* 1975: 305-317.
- BASSEGODA, Enric. 2005. «Els poetes de l'orde de l'Hospital». Dins: ALEMANY, MARTOS, MANZANARO, ed. 2005: I, 365-374.
- BASSEGODA, Enric. 2007. «Fra Bernat Hug de Rocabertí: comanador d'Alfambra i de Montsó (1436-1461)». Dins: MARTÍ, coord., CABRÉ *et al.* ed. 2007: 145-154.
- BASTANZIO, Serafino. 1947. *Fra Roberto Caracciolo, predicatore del secolo xv*. Isola del Liri: Pisani.
- BATLLE, Carme. 1973. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*. 2 vol. Barcelona: CSIC - Universitat de Barcelona.
- BATLLE, Carme. 1999 [1988]. *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*. Dins: Pierre VILAR, dir.; Josep TERMES, coord. *Història de Catalunya*. Vol. 3. Barcelona: Edicions 62.
- BATLLE I PRATS, Lluís. 1947. *La biblioteca de la Catedral de Gerona desde su origen hasta la imprenta*. Girona: Joan Massó. Colección de Monografías del Instituto de Estudios Gerundenses, 1. [Reprod. dins Lluís BATLLE I PRATS. 1979. *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*. Girona: Patronats «Josep Maria Quadrado» del CSIC i «Eiximenis» de la Diputació Provincial de Girona. Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins. Pp. 87-231.]
- BATLLE I PRATS, Lluís. 1953. «San Vicente Ferrer en Gerona». *Analecta Sacra Tarraconensia* 26: 145-150.
- BATLLE I PRATS, L. 1954. «Ordenaciones relativas a los judíos gerundenses». Dins: *Homenaje a Millàs-Vallcrosa*. Vol. 1. Barcelona: CSIC. Pp. 83-92. [Reprod. dins ROMANO, ed. 1988: 639-648.]
- BATLLE I PRATS, Lluís. 1968-1969. «Notícies de llibres d'antics inventaris de clerecia parroquial del bisbat de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 19: 231-246.
- BAYERRI, E. 1962: *Los códices medievales de la catedral de Tortosa*. Barcelona.
- BELLOMO, Saverio. 1979. «Tradizione manoscritta e tradizione culturale delle *Expositiones* di Guido da Pisa (prime note e appunti)». *Lettere Italiane* 31, núm. 2: 153-175.

- BELLOMO, Saverio. 1980. «Primi appunti sull' *Ottimo commento* dantesco». *Giornale storico della letteratura italiana* 157, núm. 499-500: 369-382 i 532-540.
- BELLOMO, Saverio, ed. 1989. FILIPPO VILLANI, *Expositio seu comentum super «Comedia» Dantis Allegherii*. Florència: Le Lettere. Quaderni del Centro di Studi e Documentazione Dantesca e Medievale, 4.
- BELLOMO, Saverio, ed. 1990. JACOPO ALIGHIERI, *Chiose all'«Inferno»*. Pàdua: Antenore, 1990. Medioevo e Umanesimo, 75.
- BELLOMO, Saverio. 2004. *Dizionario dei commentatori danteschi. L'esegesi della «Commedia» da Iacopo Alighieri a Nidobeato*. Firenze: Olschki. Biblioteca di "Lettere Italiane". Studi e Testi, 62.
- BELTRAN, Vicenç. 2006. *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*. Castelló-Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Col·lecció Germà Colón d'Estudis Filològics, 3.
- BILLANOVICH, Giuseppe. 1947. *Petrarca letterato. I, Lo scrittoio del Petrarca*. Roma. Storia e Letteratura. [Reimpressió: 1995.]
- BILLANOVICH, Giuseppe. 1965. «Tra Dante e Petrarca». *Italia Medioevale e Umanistica* 8: 1-44.
- BILLANOVICH, Giuseppe. 1976. Ressenya a l'ed. CIOFFARI 1974. *Studi Medievali*, 3a sèrie, 17, fasc. 1 (juny): 254-262.
- BLANCO JIMÉNEZ, J. 1977. «Le opere di Giovanni Boccaccio in Spagna nel '400 e '500: una prima valutazione bibliografica». *Miscellanea Storica della Valdesa* 83, núm. 1: 35-52.
- BLOCK FRIEDMAN, John. 1972. «Antichrist and the iconography of Dante's Geryon». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 35: 108-122.
- BLOOMFIELD, Morton W. 1952. *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special Reference to Medieval English Literature*. Michigan: State College Press.
- BOFARULL Y DE SARTORIO, Manuel de. 1864. *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, XXVI. Apéndice al levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de don Juan II. Documentos relativos al príncipe de Viana, XIII*. Barcelona: Arxiu de la Corona d'Aragó.
- BOHIGAS, Pere, ed. 1952-1959. AUSIÀS MARCH, *Poesies*. 5 vol. Barcelona: Barcino. ENC, A, 71, 72, 73, 77, 86.
- BOHIGAS, Pere. 1982. «Un manuscrit dantesc copiat a Catalunya». *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Abat Oliba, 23. Pp. 247-268.
- BOHIGAS, Pere. 1985. *Sobre manuscrits i biblioteques*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BOLOGNA, Corrado. 1982. «L'ordine francescano e la letteratura nell'Italia pretridentina». Dins: A. ASOR ROSA, dir. *Letteratura italiana*. Vol. 1, *Il letterato e le istituzioni*. Torí: Einaudi. Pp. 729-797.
- BOMMARITO, Domenico. 1979. «Boezio e la fortuna di Dante in *Inf.* VII, 61-96». *L'Alighieri* 20: 42-56.
- BONICATTI, Maurizio. 1970. «Domenico di Francesco (detto Domenico di Michelino)». *ED* II: 551-552.

- BOWDEN, John Paul. 1951. *An Analysis of Pietro Alighieri's Commentary on the Divine Comedy*. Nova York.
- BRANCA, Vittore, ed. 1992 [1980]. GIOVANNI BOCCACCIO, *Decameron*. 2 vol. Torí: Einaudi.
- BRAYER, Édith; Anne-Françoise LEURQUIN-LABIE, ed. 2008. *La Somme le roi par frère Laurent*. París: F. Paillart éditeur. Société des Anciens Textes Français.
- BREGOLI-RUSSO, Manda. 1977. «Per la figura di Gerione». *L'Alighieri* 17, núm. 2: 51-52.
- BREMMER, Jan Nicolaas; István CZACHESZ, ed. 2007. *The Visio Pauli and the Gnostic Apocalypse of Saint Paul*. Lovaina: Peeters. Studies on Early Christian Apocrypha, 9.
- BRESC, Henri. 1971. *Livre et société en Sicile (1299-1499)*. Palerm.
- BRESC, Henri. 1987. «Excalibur en Sicile». *Medievalia* 7: 7-22.
- BRIQUET, C. M. 1923. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. 4 vol. Leipzig.
- BRUNI, Francesco. 1978. «Semantica della sottigliezza. Note sulla distribuzione della cultura nel Basso Medioevo». *Studi Medievali*, 3a. sèrie, 19: 1-36.
- BRUNI, Francesco, ed. 1992. *L'italiano nelle regioni. Lingua nazionale e identità regionali*. Torí: UTET.
- BURROW, J. A. 1986. *The Ages of Man. A Study in Medieval Writing and Thought*. Oxford: Clarendon Press.
- BUSNELLI, G. 1905. «L'«Etica Nicomachea» e l'ordinamento morale dell'«Inferno» di Dante». *Il Giornale Dantesco* 13: 257-305.
- BUSNELLI, G. 1938. «La colpa del «non fare» degl'infedeli negativi». *Studi Danteschi* 23: 79-97.
- BUTIÑÁ JIMÉNEZ, Julia. 1991. «Boccaccio y Dante en el *Curial e Güelfa*». *Epos. Revista de Filología* 7: 259-273.
- BUTIÑÁ JIMÉNEZ, Julia. 1999. *Tras los orígenes del Humanismo: El «Curial e Güelfa»*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- CABRÉ, Lluís. 1993. «Apunts sobre la subtileza en la poesia d'Ausiàs March». Dins: *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*. Vol. 1. Barcelona i València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Universitats d'Alacant, de València i Jaume I. Pp. 273-287.
- CABRÉ, Lluís. 1998. «Llum i tenebres: l'amor segons Ausiàs March (a la poesia XLV)». Dins: Albert HAUF, ed. *Lectures d'Ausiàs March (15 de gener - 10 de desembre de 1997)*. València: Fundació Bancaixa. Pp. 131-152.
- CABRÉ, Lluís, ed. 2010. BERNAT METGE, *Llibre de Fortuna i Prudència*. Barcelona: Barcino. ENC, B, 30.
- CABRÉ, Lluís; TORRÓ, Jaume. 2007. «Una nueva traducción catalana del *De officiis* de Cicerón (con noticia de su versión aragonesa y de otra del *De amicitia*). *Boletín de la Real Academia Española* 87, núm. 296: 201-213.
- CABRÉ, Miriam; Sadurní MARTÍ. 2012. «Manuscripts and Readers of Bernat Metge». Dins: Lluís CABRÉ; Alejandro COROLEU; Jill KRAYE, ed. *Fourteenth-Century Classicism: Petrarch and Bernat Metge*. Londres i Torí: The Warburg Institute - Nino Aragno. Pp. 159-195.
- CAGLIO, Anna Maria. 1981. «Materiali enciclopedici nelle *Expositiones* di Guido da Pisa». *Italia Medioevale e Umanistica* 24: 213-256.
- CAMILLI, Amerindo. 1951. «La teologia del limbo dantesco». *Studi Danteschi* 30: 209-214.

- CAMPANA, Augusto. 1970. «epitafi». *ED II*: 710-713.
- CAMUFFO, Marialuisa. 1987. «Presenze dantesche nell’*Acerba* di Cecco d’Ascoli». *Rivista di letteratura italiana* 5, núm. 1. Pp. 91-100.
- CAPLAN, Harry. 1970. *Of Eloquence. Studies in Ancient and Mediaeval Rhetoric*, ed. Anne King i Helen North. Ithaca - Londres: Cornell University Press.
- CARICATO, Luigi. 1983. «Il “Commentarium” all’“Inferno” di Pietro Alighieri. Indagine sulle fonti». *Italia Medioevale e Umanistica* 26: 125-150.
- CAROZZI, Claude. 1994. *Le voyage de l’âme dans l’au-delà d’après la littérature latine (Ve-XIIIe siècle)*. Roma: École Française de Rome. Collection de l’École Française de Rome, 189.
- CARRÉ, Antònia, ed. 2006. Jaume Roig, *Espill*. Barcelona: Quaderns Crema, 2006. Sèrie gran, 25.
- CASADEI, Alberto. 2009. «Il titolo de la *Commedia* e l’*Epistola a Cangrande*». *Allegoria* 60: 167-181.
- CASADEI, Alberto. 2011. «Sicut in Paradiso Comedie iam dixi». *Studi Danteschi* 76: 179-197.
- CASAGRANDE, Carla; VECCHIO, Silvana. 2000. *I sette vizi capitali. Storia dei peccati nel Medioevo*. Torí: Einaudi. Saggi, 832.
- CASELLA, Mario. 1966 [1919]. «El *Somni* d’En Bernat Metge e i primi influssi italiani sulla letteratura catalana». *Saggi di letteratura provenzale e catalana*, a cura de G. Sansone. Bari: Adriatica. Pp. 167-243. [1a ed.: *Archivum Romanicum* 3 (1919): 145-205.]
- CASSELL, Anthony K. 2004. *The «Monarchia» Controversy: an historical study with accompanying translations of Dante Alighieri’s «Monarchia», Guido Vernani’s «Refutation of the “Monarchia” composed by Dante» and Pope John XXII’s bull «Si fratrum»*. Washington, DC: The Catholic University of America Press.
- CASTELLANI, Arrigo. 1952. *Nuovi testi fiorentini del Dugento*. Florència: Sansoni.
- CASTELLANI, Arrigo. 1990. «Le varietà toscane nel Medioevo». *Studi Linguistici Italiani* 16: 155-222.
- [Catálogo 1958] *Catálogo de la Exposición de la biblioteca de los Mendoza del Infantado en el siglo XV*. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas.
- CÁTEDRA, Pedro M. 1989. *Amor y pedagogía en la Edad Media (Estudios de doctrina amorosa y práctica literaria)*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- CÁTEDRA, Pedro M., ed. 1994-2000. ENRIQUE DE VILLENA, *Obras completas*. 3 vol. Madrid: Castro.
- CECCHINI, Enzo. 1971. «Giovanni del Virgilio, Dante, Boccaccio. Appunti su un’attribuzione controversa». *Italia Medioevale e Umanistica* 14: 25-56.
- CECCHINI, Enzo, ed. 1995. DANTE ALIGHIERI, *Epistola a Cangrande*. Florència: Giunti.
- CENCI, Cesare. 1971. *Manoscritti francescani della Biblioteca Nazionale di Napoli*. 2 vol. Quaracchi-Grottaferrata (Roma): Collegium S. Bonaventurae ad Claras Aquas. Spicilegium Bonaventurianum, 8.
- CENCI, Cesare, ed. 1990. *Bullarium franciscanum. Nova series, IV-2 (1482-1492)*. Grottaferrata (Roma): Collegium S. Bonaventurae ad Claras Aquas.
- CENCI, Cesare. 1995. «Il *Quaresimale delle scuole* di fr. Ruggero da Eraclea». *Archivum Franciscanum Historicum* 88: 269-318.

- CHABÁS, R. 1902-1903. «Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer». 8 parts. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 6: 1-6 i 155-168; 7: 131-142 i 419-439; 8: 38-57, 111-126 i 291-295; 9: 85-102.
- CHANCE, Jane, ed. 1990. *The Mythographic Art. Classical Fable and the Rise of the Vernacular in Early France and England*. Gainesville: University of Florida.
- CHANCE, Jane. 1994-2000. *Medieval Mytography*. I, *From Roman North Africa to the School of Chartres, 433-1177*. II, *From the School of Chartres to the Court at Avignon, 1177-1350*. Gainesville: University of Florida Press.
- CHÉLINI, Jean. 1991. *Histoire religieuse de l'occident medieval*. París: Hachette.
- CHENU, M.-D. 1955. «*Involucrum*: le mythe selon les théologiens médiévaux». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 22: 75-79.
- CHÍA, Julián de. 1888. *Bandos y bandoleros en Gerona. Apuntes históricos desde el siglo XIV hasta mediados del XVII*. 2 vol. Girona: Palacio Torres.
- CHIAMENTI, Massimiliano. 1998. «Censimento della tradizione pergameneae, cartacea e digitale della prima redazione del *Comentum* di Pietro Alighieri». Dins: Barbara BANCHI et al. *Scritti offerti a Francesco Mazzoni dagli allievi fiorentini*. Florència: Società Dantesca Italiana. Pp. 39-46.
- CHIAMENTI, Massimiliano, ed. 2002. PIETRO ALIGHIERI, *Comentum super poema Comedie Dantis*, Tempe (Arizona), Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 247; Mediterranean Studies Monographs and Texts, 2). [Tesi doctoral: «*Comentum Petri Alagherii super poema Comedie Dantis*». Edizione critica della terza redazione del «*Commentarium*» di Pietro Alighieri. Florència: Università degli Studi di Firenze, 1998.]
- CHIAVACCI LEONARDI, Anna Maria, ed. 2001. DANTE ALIGHIERI, *Commedia*. Bolonya: Zanichelli.
- CICCARELLI, Diego. 1987. «*Studia*, maestri e biblioteche dei Francescani di Sicilia (sec. XIII-XVI)». Dins: MUSCO, ed. 1987: 181-207.
- CICCARELLI, Diego, ed. 2003. ANDREAS DE PACE, O. MIN., *Viridarium principum. Il giardino dei principi*. Palerm: Biblioteca Franciscana - Officina di Studi Medievali. Franciscana, 9.
- CICCARELLI, Diego. 2007. «Il *Viridarium principum* di Andrea de Pace, O.Min.». Dins: MUSCO, ed. 2007: 125-148.
- CICCARESE, Maria Pia, ed. 2003 [1987]. *Visioni dell'aldilà in occidente. Fonti, modelli, testi*. Bolonya: Edizioni Dehoniane. Biblioteca Patristica. [1a ed.: Florència: Nardini.]
- CINGOLANI, Stefano. 1990-1991. «“Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation”. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV». *Llengua & Literatura* 4: 39-127.
- CINGOLANI, Stefano Maria. 1994. «Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*». Dins: BADIA, SOLER, ed. 1994: 129-159.
- CINGOLANI, Stefano Maria. 2002. *El somni d'una cultura: «Lo somni» de Bernat Metge*. Barcelona: Quaderns Crema. Assaig, 33.
- CINGOLANI, Stefano Maria, ed. 2006. BERNAT METGE, *Lo somni*. Barcelona: Barcino. ENC, B, 27.

- CIOFFARI, Vincenzo. 1935. *Fortune and Fate from Democritus to St. Thomas Aquinas*. Nova York.
- CIOFFARI, Vincenzo. 1940. *The Conception of Fortune and Fate in the Works of Dante*. Cambridge, Massachussets: Dante Society of Cambridge.
- CIOFFARI, Vincenzo. 1944. *Fortune in Dantes's Fourteenth Century Commentators*. Cambridge, Massachussets: Dante Society of Cambridge.
- CIOFFARI, Vincenzo, ed. 1974. GUIDO DA PISA'S *Expositiones et Glose super Comediam Dantis, or Commentary on Dante's Inferno*. Albany, Nova York: State University of New York.
- CIOFFARI, Vincenzo. 1981. «C. E. Norton's Corrections to Nannucci». *Dante Studies* 99: 159-167.
- CIOFFARI, Vincenzo. 1988. «Errata corrige for Guido da Pisa's *Expositiones et glose*». *Forum Italicum* 22: 223-236.
- CIOFFARI, Vincenzo, ed. 1989. *Anonymous Latin Commentary on Dante's Commedia*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Testi, Studi, Strumenti, 1.
- CIOTTI, Andrea. 1962. «Il concetto della "figura" e la poetica della "visione" nei commentatori trecenteschi della "Commedia"». 2 parts. *Convivium* 30 (n. s.): 264-292, 399-415.
- COGLIEVINA, Leonella; Domenico DE ROBERTIS, ed. 1998. *Sotto il segno di Dante. Scritti in onore di Francesco Mazzoni*. Florència: Le Lettere.
- COLL I ALENTORN, Miquel, ed. 1949-1951. BERNAT DESCLOT, *Crònica*. 5 vol. Barcelona: Barcino. ENC, A, 62-64, 66, 69-70.
- COLL JULIÀ, Núria. 1977. «Nova identificació de l'escriptor i poeta Romeu Lull». *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos, V. Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon*. Barcelona. Pp. 245-297.
- COLOMINA I CASTANYER, Jordi. 1999. *Dialectologia catalana. Introducció i guia bibliogràfica*. Alacant: Universitat d'Alacant. Biblioteca de Filologia Catalana, 7.
- COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria. 1995. «La nau de Lleonard de Sors entre corrents medievals i humanístics». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 30 = *Miscel·lània Germà Colón* 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 47-67.
- CONTINI, Gianfranco, ed. 1991 [1960]. *Poeti del Dolce Stil Novo*. Milà: Mondadori. [Extret de: *Poeti del Duecento*. Milà i Nàpols: Riccardo Ricciardi, 1960.]***
- COOPER, Helen. 1996. *Oxford Guides to Chaucer. The Canterbury Tales*. 2a ed. Oxford University Press.
- COROMINES, Joan. 1971. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor. El Pi de les Tres Branques.
- COROMINES, Joan. 1971 [1943-1945]. «Les Vides de sants rosselloneses». Dins COROMINES 1971: vol. 2-3, pp. 276-362. [Ed. or. *Anales del Instituto de Lingüística de Cuyo* 3: 126-211.]
- CORRENTI, Santi. 1979. *Dante e la Sicilia*. Catània: Edizioni Greco.
- Cortes de Cataluña, 19] Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y principado de Cataluña*. Vol. 19, *Cortes de Cataluña, 19*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1914.

- COULSON, Frank T. 1997. «A Checklist of Newly Discovered Manuscripts of Pierre Bersuire's *Ovidius moralizatus*». *Scriptorium* 51: 164-186.
- COURCELLE, Pierre. 1955a. «Les Pères de l'Église devant les enfers virgiliens». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 22: 5-74.
- COURCELLE, Pierre. 1955b. «Histoire du cliché virgilien des cent bouches (*Georg.* II, 42-44 = *Aen.* VI, 625-627)». *Revue des Études Latines* 33: 231-240.
- CRIVELLUCCI, Amedeo. 1889. *I codici della libreria raccolta da S. Giacomo della Marca nel convento di S. Maria delle Grazie presso Monteprandone*. Livorno: Giusti.
- CROCIONI, G. 1903. *Le rime di Pietro Alighieri*. Città di Castello: Lapi. Collezione di Opuscoli Danteschi Inediti e Rari.
- CROSS, J. E. 2007. *Two Old English Apocrypha and their Manuscript Source. The Gospel of Nichodemus and The Avenging of the Saviour*. Cambridge University Press. Cambridge Studies in Anglo-Saxon England, 19.
- CUCIUFFO, Lorenzo. 1992. *Contributi tomistici alla dottrina del matrimonio canonico*. Bologna: Edizioni Studio Domenicano (Studi Tomistici).
- CURTIUS, Ernst Robert. 1955 [1948]. *Literatura europea y Edad Media Latina*. 2 vol. Madrid: Fondo de Cultura Económica. (*Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Berna: A. Francke.)
- DA CIVEZZA, Marcellino [Pietro RANISE]; Teofilo DOMENICHELLI, ed. 1891. *FRATRIS JOHANNIS DE SERRAVALLE Translatio et comentum Dantis Allegherii cum texto italico fratris Bartholomei a Colle*. Prato.
- DALMASES BALANÁ, Núria de. 1992. *Orfebreria catalana medieval: Barcelona, 1300-1500 (Aproximació a l'estudi)*. *Argenters i documents*. 2 vol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DA MARETO, Felice. 1972. *Bibliografia dantesco-francescana*. Parma: Libreria Francescana.
- DA MARETO, Felice. 1972. *Bibliografia dantesco-francescana*. Parma: Libreria Francescana.
- D'ANCONA, Alessandro. 1994 [1889]. *La leggenda di Maometto in Occidente*. A cura d'Andrea Borruso. Roma: Salerno. [1a ed. dins: *Giornale storico della letteratura italiana* 13 (1889): 199-281; reed. dins: Alessandro D'Ancona. *Studj di critica e storia letteraria*. Bologna: Zanichelli, 1912. Pp. 167-306.]
- D'ANDREA, Antonio. 1987. «L'allegoria dei poeti». Nota a *Convivio* II.1». Dins: PICONE, ed. 1987: 71-78.
- DE BARTHOLOMAEIS, Vincenzo. 1952. *Le origini della poesia drammatica italiana*. 2a ed. rev. i augm. Torí: Società Editrice Internazionale.
- DELCORNO, Carlo. 1980. «L'ars praedicandi di Bernardino da Siena». *Lettere Italiane* 32, núm. 4 (octubre-deseembre): 441-475.
- DELCORNO, Carlo. 1983. «Dante e l'Exemplum medievale». *Lettere Italiane* 35, núm. 1 (gener-març): 3-28.
- DELCORNO, Carlo, ed. 1989. *BERNARDINO DA SIENA, Prediche volgari sul Campo di Siena (1427)*. 2 vol. Milà: Rusconi.
- DELHAYE, Paul. 1963. *Le décalogue et sa place dans la morale chrétienne*. Brussel·les i París: La Pensée Catholique - Office Général du Livre.
- DELLA VEDOVA, Roberto; Maria Teresa SILVOTTI, ed. 1978. *Il «Commentarium» di Pietro Alighieri nelle redazioni ashburnhamiana e ottoboniana*. Florència: Olschki.

- DE MEDICI, Giuliana. 1983. «Le fonti dell'*Ottimo commento* alla *Divina Commedia*». *Italia Medioevale e Umanistica* 26: 71-123.
- DENIFLE, H.; É. CHATELAIN, ed. 1897. *Chartularium Universitatis Parisiensis*. Vol. IV (1394-1452). París: Fr. Delalain.
- DENZINGER, E. 1963. *El magisterio de la Iglesia*. Barcelona: Herder.
- DENZINGER, H.; A. SCHÖNMETZER. 1976. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. 36a ed. rev. Barcelona, Friburg de Brisgòvia i Roma: Herder.
- DE ROBERTIS, Domenico. 1959. «Un codice di rime dantesche ora ricostituito (Strozzi 620)». *Studi Danteschi* 36: 137-205.
- DE ROBERTIS, Domenico, ed. 2005. DANTE ALIGHIERI, *Rime*. Florència: Edizioni del Galluzzo - Fondazione Ezio Franceschini. Archivio Romanzo, 7.
- DEVOTO, Giacomo; Gabriella GIACOMELLI. 1991. *I dialetti delle regioni d'Italia*. Florència: Sansoni.
- DI FONZO, Claudia, ed. 2008. *L'ultima forma dell'Ottimo commento. Chiose sopra la Comedia di Dante Alighieri fiorentino tracte da diversi ghiosatori. Inferno*. Ravenna: Longo.
- DI GIOVANNI, Alberto. 1967. *La filosofia dell'amore nelle opere di Dante*. Roma: Abete.
- DI GIROLAMO, Costanzo, ed. 2004 [1998]. AUSIÀS MARCH, *Páginas del cancionero*. Trad. cast. José María Micó. València: Pre-textos. La Cruz del Sur. [Ed. or. *Pagine del canzoniere*. Trento: Luni. Biblioteca Medievale.]
- DI GIROLAMO, Costanzo; SIVIERO, Donatella. 1999. «Da Orange a Beniarjó (passando per Firenze). Un'interpretazione degli estramps catalani». *Revue d'Études Catalanes* 2: 81-95. [Trad. cat.: «D'Orange a Beniarjó (passant per Florència). Una interpretació dels estramps catalans». *Mot So Razo* 1 (1999): 32-39.]
- DIONISOTTI, Carlo. 1973. «Salutati, Coluccio». *ED* IV: 1086-1087.
- DI PINO, Guido. 1976. «L'antidantismo dal Trecento al Cinquecento (24 febbraio 1973)». Dins: *Lecture classensi*. Vol. 5 (1972-1973). Ravenna: Longo. Pp. 123-148. [La primera part també en «L'antidantismo nell'età di Dante: l'uno e l'altro Cecco». *Italianistica* 2, núm. 2 (1973): 235-248.]
- D'OVIDIO, Francesco. 1931 [1901]. «La topografia morale dell'inferno». Dins: *Studi sulla Divina Commedia*. 2 vol. Caserta: Moderna, 1931-1932. Vol. 1, pp. 381-468.
- DRONKE, Peter. 1968. *Medieval Latin and the Rise of European Love-Liric*. 2 vol. 2a ed. Oxford: Clarendon Press.
- DRONKE, Peter. 1985. *Fabula. Explorations into the uses of myth in medieval platonism*. Leiden i Colònia: Brill.
- DRONKE, Peter. 1990 [1986]. *Dante e le tradizioni latine medioevali*. Bolonya: Il Mulino. [Ed. original: *Dante and the Medieval Latin Traditions*. Cambridge University Press.]
- DUARTE, Carles; Àlex ALSINA. 1984-1986. *Gramàtica històrica del català*. 3 vol. Barcelona: Curial. Manuals Curial, 7, 10 i 11.
- DURAN I SANPERE, Agustí. 1929. «El retaule dels blanquers». *Arts i Bells Oficis* 1: 192-212.
- DURAN I SANPERE, A.; J. SANABRE, ed. 1930-1947. *Llibre de les solemnitats de Barcelona. Edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat*. 2 vol. Barcelona: Institució Patxot.

- ELÍAS DE TEJADA, Francisco. 1950. *Las doctrinas políticas en la Cataluña medieval*. Barcelona: Aymà.
- ENGELS, Joseph, ed. 1962. PETRUS BERCHORIUS, *Reductorium morale, Liber XV, cap. II-XVI: Ovidius moralitzatus*. Ed.. Utrecht: Instituut voor Laat Latijn der Rijksuniversiteit, 1962. Werkmateriaal, 2.
- ENGELS, Joseph. 1964. «Berchoriana I: Notice bibliographique sur Pierre Bersuire, supplement au *Repertorium Biblicum Medii Aevi*». 2 parts. *Vivarium* 2, núm. 1: 62-112; núm. 2: 113-124.
- ENGELS, Joseph, ed. 1966. PETRUS BERCHORIUS, *Reductorium morale, Liber XV, Ovidius moralitzatus, cap. 1: De formis figurisque deorum*. Utrecht: Instituut voor Laat Latijn der Rijksuniversiteit. Werkmateriaal, 3.
- ENGELS, Joseph. 1969a. «La Lettre-dédicace de Bersuire à Pierre des Prés». *Vivarium* 7: 62-72.
- ENGELS, Joseph. 1969b. «Note Complémentaire sur les Manuscrits Berchoriens de Worcester». *Vivarium* 7: 73-78.
- ENGELS, Joseph. 1971. «L'Édition critique de l'*Ovidius moralizatus* de Bersuire». *Vivarium* 9: 19-24.
- EPALZA, Mikel de, ed. 1978. ANSELM TURMEDA, *Autobiografía i atac als partidaris de la Creu*. Barcelona: Curial.
- EPALZA, Mikel de, ed. 1994 [1971]. *Fray Anselm Turmeda ('Abdallâh al-Taryumân) y su polémica islamo-cristiana. Edición, traducción y estudio de la «Tuhfa»*. 2a ed. rev. Madrid: Hiperión.
- FALLANI, Giovanni. 1976. «I “pagani salvati” nel cielo di Giove». *L'esperienza teologica di Dante*. Lecce: Milella. Pp. 105-117.
- FALOCI PULIGNANI, Michele. 1883. «Le arti e le lettere alla corte dei Trinci di Foligno». *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 1, núm. 2: 189-229.
- FALOCI PULIGNANI, Michele, ed. 1887. *Le profezie del beato Tommasuccio di Foligno*. Foligno: Feliciano Campitelli, 1887. [1a ed. dins: *Miscellanea Francescana* 1 (1886): 81-88, 121-125, 151-157, 173-182.]
- FALOCI PULIGNANI, Michele. 1931-1932. «La leggenda del beato Tommasuccio». 4 parts. *Miscellanea Francescana* 31: 149-151, 244-251; 32: 6-17, 53-67.
- FARAL, Edmond. 1924. *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Âge*. París: Honoré Champion.
- FARINELLI, Arturo. 1902-1905. «Appunti su Dante in Ispagna nell'Età Media». *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, Supplement, núm. 8.
- FARINELLI, Arturo. 1922. «Riflessi di Dante nei secoli» i «Dante in Ispagna nell'Età Media». *Dante in Spagna - Francia - Inghilterra - Germania (Dante e Goethe)*. Torí: Bocca. Pp. 3-28 i 31-195.
- FARINELLI, Arturo. 1929. *Italia e Spagna*. Torí: Bocca.
- FELTEN, Hans. 1987. «Dante-Rezeption im Trecento und im Quattrocento außerhalb der Kommentarliteratur». *Grundriss der Romanischen Literaturen des Mittelalters* 10, núm. 1: *Die italienische literatur im Zeitalter Dantes und am Übergang vom Mittelalter zur Renaissance*. Heidelberg: Carl Winter - Universitätsverlag. Pp. 209-232 i 256-260.
- FEO, Michele. 1973. «Petrarca, Francesco». *ED* IV: 450-458.

- FERRANTE, Joan. 1967. «Malebolge (Inf. XVIII-XXX) as the Key to the Structure of Dante's *Inferno*». *Romance Philology* 20, núm. 4 (maig): 456-466.
- FERRAÚ, Giacomo. 1970. «Attavanti, Francesco (fra Paolo)». *ED I*: 437.
- FERRER MAYANS, Vicent. 2001. «Noves vies d'aproximació a la història "oriental" de *Jacob Xalabín*». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 43 = *Miscel·lània Giuseppe Tavani* 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 45-82.
- FERRER SANTANACH, Montserrat. 2012. «Les *Dècades* de Titus Livi en català (ms. British Library, Harley 4893)». *Cultura Neolatina* 71, núm. 1-2: 115-144.
- FERRETTI, Giovanni. 1950. «La matta bestialità». *Saggi danteschi*. Florència: Le Monnier.
- FIORAVANTI, Alberto. 1891. *Il Saladino nelle leggende francesi e italiane nel medio-evo. Appunti*. Reggio Calabria.
- FLUVIÀ, Armand de. 1989. *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya. Cronologia de comtes i vescomtes*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Biblioteca Universitària, 11.
- FODALE, Salvatore. 1987. «I frati minori in Sicilia tra i Martini e lo scisma (1392)». Dins: MUSCO, ed. 1987: 79-85.
- FODALE, Salvatore. 2007. «Fra' Andrea de Pace da Sciacca». Dins: MUSCO, ed. 2007: 443-452.
- FOGARASI, Miklós. 1990. *Nuovo manuale di storia della lingua italiana*. Florència: Le Monnier.
- FOLENA, Gianfranco, ed. 1953. *Motti e facezie del Piovano Arlotto*. Milà i Nàpols: Ricciardi.
- FORTI, Fiorenzo. 1977. «Il limbo e i megalopsicoidi della Nicomachea». *Magnanimitate. Studi su un tema dantesco*. Bolonya: Pàtron. Pp. 9-48.
- FOSTER, Kenelm. 1957. «The theology of the *Inferno*». *God's Tree*. Londres: Blackfriars.
- FOUCHÉ, Pierre. 1924. *Phonétique historique du Roussillonnais*. Tolosa: Bibliothèque Méridionale, 2a sèrie, tom 21. [Ed. facs.: Ginebra: Slatkine, 1980.]
- FOUCHÉ, Pierre. 1924b. *Morphologie historique du Roussillonnais*. Tolosa: Bibliothèque Méridionale, 2a sèrie, tom 22. [Ed. facs.: Ginebra: Slatkine, 1980.]
- FRADEJAS LEBRERO, José. 2001. «La alquimia en la narrativa medieval. El alquimista fabricante de oro». *Garoza*, 1: 107-132.
- FRANCESCHINI, Fabrizio. 2002. «Per la datazione fra il 1335 e il 1340 delle *Expositiones et glose* di Guido da Pisa (con documenti su Lucano Spinola)». *Rivista di Studi Danteschi* 2, fasc. 1: 64-103.
- FRATI, Ludovico. 1890. «Inventario della biblioteca francescana di Bologna (1421)». *Miscellanea Francescana* 5, núm. 4 (juliol-agost): 110-120.
- FRATI, Carlo. 1923. *I codici danteschi della biblioteca universitaria di Bologna*. Florència: Olschki.
- FRATTAROLO, Renzo. 1970. «Dante nella critica fra Tre e Cinquecento». Dins: *Lecture classensi*. Vol. 3 (1968-1969). Ravenna: Longo. Pp. 57-110.
- FRECCERO, John. 1960. «Dante and the Neutral Angels». *Romantic Review* 51: 3-14.
- FRECCERO, John. 1989. *Dante. La poetica della conversione*. Bolonya: Il Mulino.
- FREZZA, Mario. 1962. *Il problema della salvezza dei pagani (da Abelardo al Seicento)*. Nàpols: Fausto Fiorentino.
- FRIEDERICH, Werner P. 1950. «Dante in Spain». *Dante's Fame Abroad (1350-1850): The influence of Dante Alighieri on the poets and scholars of Spain, France, England,*

- Germany, Switzerland and the United States*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura. Pp. 13-56.
- FULLANA MIRA, Luis. 1975 [1920]. *Historia de la villa y condado de Cocentaina*. València: Cosmos.
- GALLETTI, Alfredo. 1938. *L'eloquenza (dalle origini al XVI secolo)*. Milà: Francesco Vallardi. Storia dei Generi Letterari Italiani.
- GALLINA, Annamaria, ed. 1958. *Viatges de Marco Polo: versió catalana del segle XIV*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 85.
- GALLINA, Annamaria, ed. 1974-1988. DANT ALIGHIERI, *Divina Comèdia. Versió catalana d'Andreu Febrer*. 6 vol. Barcelona: Barcino. ENC, A, 106, 107, 112, 116, 120, 124.
- GAMURRINI, Giovanni Francesco, ed. 1887. S. HILARII *Tractatus de misteriis et hymni*. S. SILVIAE AQUITANAE *Peregrinatio ad loca sancta*. Roma: Filippo Cuggiani.
- GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente. 1996-1997. «El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo». *Ars Longa* 7-8: 33-47.
- GARCÍA ORO, José. 1981. «El *Registrum ordinis* (1488-1510) y la Península Ibérica». *Antonianum* 56: 336-450.
- GARDINER, Eileen, ed. 1989. *Visions of Heaven and Hell Before Dante*. Nova York: Italica Press.
- GASCÓN, Sergi. 1993. «La Crònica universal de 1425 i el Libre dels àngels d'Eiximenis». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 26 / *Miscel·lània Jordi Carbonell* 5: 33-44.
- GASCÓN, Sergi. 1995. «Materiales de bestiario en el *Libre de beatitut* (1436) de Johan Paschal». Dins: Juan PAREDES, ed. *Medioevo y Literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 de septiembre - 1 octubre 1993)*. Vol. 2. Granada, 1995. Pp. 397-412.
- GAUDIOSO, Matteo. 1931. «Frammenti di un Codice trecentesco del *Paradiso* di Dante in Catania». *Archivio Storico per la Sicilia Orientale* 27: 65-75.
- GENTILI, Sonia. 1997. «“Ut canes infernales”: Cerbero e le Arpie in Dante». Dins: *I monstra nell'inferno dantesco: tradizione e simbologie. Atti del XXXIII Convegno storico internazionale (Todi, 13-16 ottobre 1996)*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Pp. 177-203.
- GENTILI, Sonia. 1997b. «“Cerberus quasi kreoboros”: iscoia/ingoia in *Inf.* VI, 18». *Cultura Neolatina* 57, núm. 1-2: 103-146.
- GENTILI, Sonia. 2000. «La necromanzia di Eritone da Lucano a Dante». Dins: Simona FOÀ; Sonia GENTILI, ed. *Dante e il «locus inferni». Creazione letteraria e tradizione interpretativa [= Studi (e testi) italiani, 4 (1999)]*. Roma: Bulzoni. Pp. 13-43.
- GHISALBERTI, Fausto. 1933a. «Giovanni del Virgilio espositore delle *Metamorfosi*». *Il Giornale Dantesco* (n. s.) 4, núm. 34: 3-110.
- GHISALBERTI, Fausto. 1933b. «L'Ovidius moralizatus di Pierre Bersuire». *Studi Romanzi* 23: 5-136.
- GHISALBERTI, Fausto, ed. 1933c. GIOVANNI DI GARLANDIA, *Integumenta Ovidii. Poemetto inedito del sec. XIII*. Milà i Messina: Principato, 1933. Testi e Documenti Inediti o Rari, 2.
- GIANNINI, Crescentino, ed. 1858-1862. *Commento di Francesco da Buti sopra la Divina Comedia di Dante Allighieri*. 3 vol. Pisa: Nistri.
- GIANNINI, Alfredo. 1921a. *Dante in Catalogna*. Nàpols.

- GIANNINI, Alfredo. 1921b. «La fortuna di Dante nel mondo. VII, In Spagna». *L'Italia che scrive* 4, núm. 12 (desembre): 237-238.
- GIMENO BLAY, Francisco M. «Prodir llibres manuscrits catalans (segles XII-XV)». Dins: BADIA, CABRÉ, MARTÍ, ed. 2002: 115-149.
- GINORI CONTI, Piero. 1939. *Vita ed opere di Pietro di Dante Alighieri*. Florència.
- GIRBAL, Enrique Claudio. 1870. *Los judíos en Gerona*. Girona: Gerard Cumané i Fabrellas. [Reprod. dins ROMANO, ed. 1988: 23-114.]
- GIRONA I LLAGOSTERA, Daniel. 1913-1914. «Itinerari del rey En Martí (1403-1410)». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* V: 515-654.
- GIUFFRIDA, Romualdo. 1969. «Frammenti di un codice trecentesco della *Commedia* scoperti nell'Archivio di Stato di Trapani». *Bollettino. Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani* 10: 385-395.
- GIUNTA, Francesco; Romualdo GIUFFRIDA; Aldo SPARTI, ed. 1983. *Dante e la Sicilia. Frammenti di un codice trecentesco della Commedia conservati a Trapani*. Palerm: Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo.
- GLORIEUX, P. 1968. «L'enseignement au Moyen Âge. Techniques et méthodes en usage à la Faculté de Théologie de Paris, au XIIIe siècle». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 35: 65-186.
- GOFFIS, Cesare Federico. 1971. «Guglielmo da Sarzano». *ED* III: 314.
- GÓMEZ, Francesc J. 1999. *El Tractat de les penes particulars de infern de Joan Pasqual: Estudi i edició dels capítols I-XV*. Treball de recerca inèdit. Girona: Universitat de Girona. Departament de Filologia i Filosofia.
- GÓMEZ, Francesc J., ed. 2000. *El cançoner de l'Ateneu*. Bellaterra: La Caixa - UAB. Microfitxes.
- GÓMEZ, Francesc J. 2002. «L'ofici del poeta segons Orfeu: una clau hermenèutica per a *Lo somni* de Metge?». Dins: BADIA, CABRÉ, MARTÍ, ed. 2002: 63-85.
- GÓMEZ, Francesc J. 2005. «De l'*Inferno* de Dante a l'infern teològic del framenor castellaní Joan Pasqual». *Mot So Razo* 4: 21-33.
- GÓMEZ, Francesc J. 2009. «“Ut poetam... vel quasi ut profeta”: Apologia dantesca i exegesi del “Veltro” en Pietro Alighieri». *Tenzone. Revista de la Asociación Complutense de Dantología* 10: 215-247.
- GÓMEZ, Francesc J. 2010. «Ficció i heterodòxia en *Lo somni* de Bernat Metge a la llum del *Liber de spiritu et anima*». *Llengua & Literatura* 21: 7-54.
- GÓMEZ, Francesc J., 2009-2010. «Revelació i testimoniatge en *Lo somni*: models sacres i proemials». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 52: 21-50.
- GÓMEZ, Francesc J. 2011. «Joan Pasqual». Dins: Montserrat BACARDÍ; Pilar GODAYOL, dir. *Diccionari de la traducció catalana*. Vic: Eumo Editorial - Universitat Autònoma de Barcelona - Universitat de les Illes Balears - Universitat Jaume I - Universitat de Vic. Pp. 397.
- GÓMEZ, Francesc J., en premsa. «Il senso della poesia: sfida intellettuale e discrezione ermeneutica». *Congreso Internacional «Ortodoxia y heterodoxia en Dante Alighieri: Para una valoración histórica de los orígenes ideológicos de la modernidad» (Madrid, 5-7 de noviembre de 2012)*. Universidad Complutense de Madrid.
- GÓMEZ, Francesc J.; Josep PUJOL, ed. 2008. AUSIÀS MARCH, *Per haver d'amor vida. Antologia comentada*. Barcelona: Barcino. Biblioteca Barcino, 3.

- GÓMEZ, Xavier. 1988. «Curial e Güelfa, petges mitològiques». *Caplletra* 3 (tardor): 43-67.
- GONZÁLEZ SUGRAÑES, Miquel. 1918. *Contribució a la història dels antics gremis dels arts y oficis de la ciutat de Barcelona*. II, *Llibreters. Estampers*. Barcelona.
- GRAF, Arturo. 1925 [1892]. *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. 2 vol. Torí. [Reimpr. Arnaldo Forni, 1980.]
- GRANT, John N. 1994. «Taide in *Inferno* 18 and Terence *Eunuchus* 937». *Quaderni d'Italianistica* 15, núm. 1-2: 151-155.
- GREGORY, Tullio. 2007. *Speculum naturale. Percorsi del pensiero medievale*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi, 235.
- GUIDUBALDI, Egidio. 1976. «Stabili, Francesco (Cecco d'Ascoli)». *ED V*: 404-405.
- GUILLERÉ, Christian. 1987. «Juifs et chrétiens à Gérone au XIVème siècle». Dins: ROMANO *et al.* 1987: 45-65.
- GUIXERAS, David. 2006. «Epicuris, descreguts i beats a l'obra de Joan Pasqual». *Mot So Razo* 5: 63-75.
- GUIXERAS, David. 2007. «El pròleg general del *Crestià* de Francesc Eiximenis: models i objectius». Dins: MARTÍ, coord., CABRÉ *et al.* ed. 2007: 263-275.
- GULSOY, Joseph. 1993. *Estudis de gramàtica històrica*. València i Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Sanchis Guarner, 26.
- GULSOY, Joseph. 1996. «El tractament de la -n < N' en català». *Caplletra* 20 (primavera): 33-82.
- HAMESSE, Jacqueline, ed. 1974. *Les Auctoritates Aristotelis, un florilège médiéval*. Lovaina i París.
- HARMS, Wolfgang. 1970. *Homo viator in bivio. Studien zur Bildlichkeit des Weges*. Munic: Fink.
- HATCHER, Anna; MARK MUSA. 1970. «Aristotle's *matta bestialitate* in Dante's *Inferno*». *Italica* 47, núm. 4 (hivern): 366-372.
- HAUF, Albert G., ed. 1983. FRANCESC EIXIMENIS, *Lo cristià*. Barcelona: Edicions 62 – La Caixa. Les Millors Obres de la Literatura Catalana, 98.
- HAUF, Albert G., ed. 1986. JOAN EIXIMENO, *Contemplació de la Santa Quarantena*. Barcelona: Universitat de Palma. Secció de Filologia Catalana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Marian Aguiló, 9.
- HAUF, Albert G. 1990. *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*. Barcelona i València: Institut de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Sanchis Guarner, 19.
- HAUF, Albert G., ed. 2005. JOANOT MARTORELL, *Tirant lo Blanch. Text original, València, 1490*. València.
- HEATON, H. C., ed. 1916. *The Gloria d'Amor of fra Rocabertí, a catalan vision-poem of the 15th century*. Nova York: Columbia University Press.
- HERNANDO, Josep. 1994. «Lectores y libros en los protocolos barceloneses en el siglo XV: la formación básica posible de un lector barcelonés». *Napoli Nobilissima* 33, núm. 3-6 (maig-desembre): 147-156.
- HERNANDO, Josep. 1999. «El libro, instrumento de cultura y objeto económico. Pere sa Sala, escribano real (siglo XV)». *Anuario de Estudios Medievales* 29: 409-427.

- HERNANDO, Josep. 2000. «Crèdit i llibres a Barcelona, segle XV. Els contractes de venda de rendes (censals morts i violaris) garantits amb vendes simulades de llibres. El llibre, instrument econòmic i objecte de cultura». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* 18: 7-222.
- HERNANDO, Josep. 2006. «Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV». *Arxiu de Textos Catalans Antics* 25: 267-345.
- HERNANDO, Josep. 2007. «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV». *Arxiu de Textos Catalans Antics* 26: 385-568.
- HILLGARTH, Jocelyn N. 1991. *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*. 2 vol. París: Éditions du CNRS.
- HILTZ, Sharon Lynne, ed. 2000 [1980]. *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae*. Ann Arbor: University of Pennsylvania, 1980. [Tesi doctoral disponible (2000) a: <<http://freespace.virgin.net/angus.graham/Albertano.htm>>]
- HISSETTE, Roland. 1977. *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277*. Lovaina i París: Publications Universitaires - Vander-Oyez. Philosophes Médiévaux, 22.
- HOLLANDER, Robert. 1969. «Appendix III: fear, pity, and firmness in *Inferno*» i «Appendix IV: the moral system of the *Commedia* and the seven capital sins». *Allegory in Dante's «Commedia»*. Princeton (Nova Jersey): Princeton University Press. Pp. 301-307 i 308-320.
- HOLLANDER, Robert. 1993. *Dante's Epistle to Cangrande*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- HOLSTEIN, Bettina E. 2007. *A Commentary on the De predestinatione et prescientia, paradiso et inferno by Giles of Rome on the Basis of MS Cambrai BM 487 (455)*. Tesi doctoral. Berlín: Fakultät I - Geisteswissenschaften der Technischen Universität Berlin.
- HOLTZ, Louis. 1981. *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVE-IXe siècle) et édition critique*. París: Centre National de la Recherche Scientifique.
- HUNT, R. W. 1980 [1948]. «The Introductions to the Artes in the Twelfth Century». *The History of Grammar in the Middle Ages: Collected Papers*. Ed. G. L. Burshill-Hall, Amsterdam. Pp. 117-144. [1a ed. dins: *Studia medievalia in honorem R. M. Martin OP*. Bruges. Pp. 85-115.]
- HUTTON, W. H. 1908. «The influence of Dante in Spanish Literature». *The Modern Language Review* 3, núm. 2 (gener): 105-125.
- IBORRA, Joan, ed. 2009. PERE TOMIC, *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*. Catarroja-Barcelona: Afers. Textos clàssics, 2.
- IGLESIAS I FONSECA, J. Antoni. 1996. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*. Tesi doctoral inèdita. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- IGLESIAS I FONSECA, J. Antoni. 2000. «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Espluges (†1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat. I». *Faventia* 22, núm. 2: 85-119.
- IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni. 2001. «El bibliòfil Bernat d'Espluges († 1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat». Dins: Manuel ROVIRA I SOLÀ; Sebastià RIBERA I VIADER, coord. *El temps del Consell de Cent, II. La persistència institucional (segles XV-XVII) = Barcelona Quaderns d'Història* 5: 57-78.

- IGLESIAS I FONSECA, J. Antoni. 2002. «De librerías desaparecidas y códices supervivientes: los de la biblioteca de Bernat d'Esplugues († 1433), notario del *Consell de la Ciutat de Barcelona*». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* 20: 121-164.
- INDIZIO, Giuseppe. 2008. «Pietro Alighieri autore del *Comentum* e fonte minore per la vita di Dante». *Studi Danteschi* 73: 187-250.
- IZQUIERDO, Josep. 1994. «“Emperò piadosament se creu per los feels”: la tradició occitano-catalana medieval de l'apòcrif *Evangelium Nicodemi*». Dins: BADIA, SOLER, ed. 1994: 17-48.
- IVARS, Andrés. 1920. [Ressenya a:] «ALÓS, Ramon d'.— *Sis documents per a la història de les doctrines lulianes*. Altes, impresor. Barcelona, 1919». *Archivo Ibero-Americano* 14: 285 i 288-289.
- JAMES, M. R. 1893. *Apocrypha Anecdota: A Collection of Thirteen Apocryphal Books and Fragments*. Cambridge University Press. Texts and Studies, II.3.
- JEAUNEAU, Édouard. 1957. «L'usage de la notion d'*integumentum* a travers les gloses de Guillaume de Conches». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 24: 35-100. [Reed.: *Lectio Philosophorum. Recherches sur l'École de Chartres*, A. M. Hakkert, Amsterdam, 1973, pàgs. 127-192.]
- JEAUNEAU, Édouard. 1960. «Macrobe, source du platonisme chartrain». *Studi Medievali*, 3a sèrie, 1, núm. 1: 3-24.
- JEAUNEAU, Édouard. 1964. «Note sur l'École de Chartres». *Studi Medievali*, 3a sèrie, 5, núm. 2: 821-865.
- JENARO-MACLENNAN, L. 1974. *The Trecento Commentaries on the “Divina Commedia” and the Epistle to Cangrande*. Oxford: Clarendon Press.
- JIROUŠKOVÁ, Lenka. 2006. *Die Visio Pauli: Wege und Wandlungen einer orientalischen Apokryphe im lateinischen Mittelalter unter Einschluß der alttsechischen und deutschsprachigen Textzeugen*. Leiden - Boston: Brill. Mittellateinische Studien und Texte, 34.
- JONES, J. W.; E. F. JONES, ed. 1977. *The Commentary on the First Six Books of the Aeneid of Vergil Commonly Attributed to Bernardus Silvestris*. Lincoln i Londres: University of Nebraska Press.
- JORDAN, Mark D. 1992. «Aquinas Reading Aristotle's *Ethics*». Dins: JORDAN, EMERY, ed. 1992: 229-249.
- JORDAN, Mark D. 2002 [1997]. *La invención de la sodomía en la teología cristiana*. Trad. Lluís Salvador. Barcelona: Laertes. [Ed. original: *The Invention of Sodomy in Christian Theology*. University of Chicago Press.]
- JORDAN, Mark D.; Kent EMERY, ed. 1992. *Ad Litteram. Authoritative Texts and their Medieval Readers*. Notre Dame i Londres: University of Notre Dame.
- KERKHOF, M. P. A. M.; A. GÓMEZ MORENO, ed. 2003. MARQUÉS DE SANTILLANA, *Poesías completas*. Madrid: Castalia.
- KAEPPELI, T.; A. DONDAINE. 1941. «Acta capitulorum provincialium provinciae romanae (1243-1344)». *Monumenta ordinis fratrum praedicatorum historica*. Vol. 2. Roma: Istituto Storico Domenicano.
- KELLY, Henry Ansgar. 1989. *Tragedy and comedy from Dante to Pseudo-Dante*. Berkeley, Los Angeles, Londres: University of California Press.

- KLIBANSKY, R.; E. PANOFSKY; F. SAXL. 1991. *Saturno y la melancolía*. Madrid: Alianza Editorial. Alianza Forma, 100.
- KLOSTERMANN, Wolf-Günther. 1964. «Acedia und Schwarze Galle. Bemerkungen zu Dante, Inferno VII, 115 ff.». *Romanische Forschungen* 76: 183-193.
- KNIAZZEH, Charlotte S. Maneikis; Edward J. NEUGAARD, ed. 1977. *Vides de sants rosselloneses. Text català del segle XIII*. Prefaci i aportacions de Joan Coromines. Barcelona: Rafael Dalmau.
- KRISTELLER, Paul Oskar. 1993 [1961]. «Un'ars dictaminis di Giovanni del Virgilio». *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Vol. 3. Roma: Storia e Letteratura, 1993. Pp. 487-507. [Ed. original: *Italia medioevale e umanistica* 4: 181-200.]
- KRISTELLER, Paul Oskar. 1996 [1985]. «Umanesimo e escolastica a Padova fino al Petrarca». *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Vol. 4. Roma: Storia e Letteratura. Pp. 11-26. [Ed. original: *Medioevo* 11 (1985): 1-18.]
- LABATE, Valentino. 1900. «La prima conoscenza della *Divina Commedia* in Sicilia». *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 18, núm. 35 (1r semestre): 339-353.
- LACAITA, J. P., ed. 1887. BENVENUTI DE RAMBALDIS DE IMOLA, *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam*. 5 vol. Florència: Barbera, 1887.
- LACOMBE, Georgius et al. 1939-1955. *Aristoteles latinus*. 2 vol. Roma: Libreria dello Stato.
- LA FAVIA, Louis M. 1976. «Il primo commento alla *Divina Commedia* in Spagna». *Hispano-Italic Studies* 1: 1-8.
- LANAPOPPI, Aleramo P. 1968. «La *Divina Commedia*: allegoria “dei poeti” o allegoria “dei teologi”?». *Dante Studies* 86: 17-39.
- LAWLER, Traugott, ed. 1974. *The «Parisiana Poetria» of John of Garland*. New Haven i Londres: Yale University Press.
- LEFÈVRE, Yves. 1954. *L'Elucidarium et les Lucidaires*. París: Boccard.
- LE GOFF, Jacques. 1981. *El nacimiento del Purgatorio*. Madrid: Taurus.
- LEVINE, R. 1989. «Exploiting Ovid: Medieval Allegorizations of the *Metamorphoses*». *Medioevo Romano* 14, núm. 2: 197-213.
- LEWIS, Robert E., ed. 1978. LOTARIO DEI SEGNI (POPE INNOCENT III), *De miseria condicionis humane*. Athens (Georgia).
- LICCARDI, Emanuela, ed. 1988. DANTE ALIGHIERI. *Commedia secondo il Ms. XIII C 2 della Biblioteca Nazionale di Napoli*. Nàpols: Bibliopoli.
- LIEBESCHÜTZ, Hans, ed. 1926. *Fulgentius metaforalis. Ein Beitrag zur Geschichte der Antiken Mythologie im Mittelalter*. Leipzig i Berlín: Teubner. Studien der Bibliothek Warburg, IV.
- LIOI, Renato. 1964. «S. Giacomo della Marca studioso di Dante». *Studi Francescani* 61: 26-69.
- LLADONOSA I PUJOL, Josep. 1970. *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- LLORENÇ I BLAT, Josep, ed. 2012. «*Sentèndies catòliques del diví poeta Dant*» (1545) de *Jaume Ferrer de Blanes*. Girona: Universitat de Girona.
<www3.udg.edu/publicacions/vell/electroniques/Sentencies_catoliques_dant/>
- LLUCH, Montserrat. 2004. «Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic». *Cultura Neolatina* 64, núm. 3-4: 559-593.

- LOCATIN, Paola. 2001. «Una prima redazione del commento all'*Inferno* di Guido da Pisa e la sua fortuna (il ms. Laur. 40 2)». *Rivista di Studi Danteschi* 1, fasc. 1: 30-74.
- LO NIGRO, Sebastiano, ed. 1963. *Novellino e Conti del Duecento*. Torí: UTET.
- LO PARCO, Francesco. 1908. «Il Petrarca e Piero di Dante». *Il Giornale Dantesco* 16: 196-209.
- LUBAC, Henri de. 1959-1964. *Éxégèse médiévale: Les quatre sens de l'Écriture*. 4 vol. París: Cerf. [Reed. 1993.]
- LUNA I BATLLE, Xavier. 1995 i 1996. «Les vocals tòniques a l'Alt Empordà» i «Les vocals àtones a l'Alt Empordà». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 28 i 29: 265-303 i 379-404.
- MACCARRONE, Michele. 1957. «Dante e i teologi del XIV-XV secolo». *Studi Romani* 5: 20-28.
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria. 1963. *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales. Textos, 33.
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria. 1963-1964. «Mestre Felip de Malla». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 30: 499-626.
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria. 1974. *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)*. *Contribució al seu estudi*. Barcelona: Associació nacional de bibliotecaris, arxivers i arqueòlegs.
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria; Jordi RUBIÓ I BALAGUER. 1955. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremios de editores, de librerías y de maestros impresores.
- MAGNUS, Hugo, ed. 1914. P. OVIDI NASONIS *Metamorphoseon libri XV*. LACTANTII PLACIDI *qui dicitur Narrationes fabularum Ovidianarum*. Berlín.
- MAHIQUES CLIMENT, Joan. 2001. *Infern i purgatoris a la literatura catalana medieval i moderna*. Treball de recerca inèdit. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MAHIQUES CLIMENT, Joan. 2005. «Lo somni de Bernat Metge i els tractats d'apareguts». *Llengua & Literatura* 16: 7-31.
- MAIERÙ, Alfonso. 1978. «Tecnique di insegnamento». Dins: ARNALDI *et al.* 1978: 305-352.
- MALATO, Enrico. 1999. *Dante*. Roma: Salerno.
- MALATO, Enrico; A. MAZZUCCHI, ed. 2011. *Censimento dei commenti danteschi*. I, *I commenti di tradizione manoscritta (fino al 1480)*. Roma: Salerno Editrice.
- MANCINI, Franco. 1968. «Un'*auctoritas* di Dante». *Studi Danteschi* 45: 95-119.
- MANNI, Paola. 1979. «Ricerche sui tratti fonetici e morfologici del fiorentino quattrocentesco». *Studi di Grammatica Italiana* 8: 115-171.
- MANSELLI, Raoul. 1981. «Dante e gli spirituali francescani». Dins: *Lecture classensi*. Vol. 11. Ravenna: Longo. Pp. 47-62.
- MARASCHIO, Nicoletta. 1993. «Grafia e ortografia: evoluzione e codificazione». Dins: Luca SERIANNI; Pietro TRIFONE, ed. *Storia della lingua italiana*. Vol. 1, *I luoghi della codificazione*. Torí: Einaudi, pàgs. 139-227.
- MARCHIESI, C. 1952. *Orazio e l'Ulisse dantesco*. Torí: Quaderni ACI.
- MARIOTTI, Candido. 1913. *S. Francesco, i francescani e Dante Alighieri*. Quaracchi: Coll. S. Bonaventura.

- MARFANY, Marta. 2007. «D'Ausiàs March a Bernat Hug de Rocafort: Antoni Vallmanya i el cànon poètic de mitjan segle xv». *Llengua & Literatura* 18: 45-73.
- MARFANY SIMÓ, Marta. 2008. *La traducció catalana medieval de «La Belle Dame sans merci» d'Alain Chartier*. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Josep Pujol i Gómez. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Catalana.
- MARSAN, Rameline E. 1974. *Itinéraire espagnol du conte médiéval (VIII-XV siècles)*. París: Klincksieck.
- MARTELLOTTI, Guido. 1970. «Egloghe». *ED* II: 644-646.
- MARTELLOTTI, Guido. 1971a. «Giovanni del Virgilio». *ED* III: 193-194.
- MARTELLOTTI, Guido. 1971b. «Mussato, Albertino». *ED* III: 1066-1068.
- MARTÍ, Sadurní, ed. 2003. FRANCESC EIXIMENIS, *Àngels e demonis*. Barcelona: Quaderns Crema. Mínima Minor, 90.
- MARTÍ, Sadurní, coord.; Miriam CABRÉ *et al.* 2007. ed. *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 9-12 de setembre de 2003)*. Vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Abat Oliba, 276.
- MARTÍ DE BARCELONA, ed. 1929. FRANCESC EIXIMENIS, *Doctrina compendiosa*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 24.
- MARTÍ DE BARCELONA. 1936. «L'Ars praedicandi de Francesc Eiximenis». Dins: *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*. Vol. 2. Barcelona. Pp. 301-340.
- MARTINELLI, Luciana. 1973. *Dante*. 2a ed. Palermo: Palumbo. Storia della Critica, 4.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, ed. 1995. L. A. SÈNECA, *Tragèdies*. 2 vol. Barcelona: Barcino, 1995. ENC, 14-15.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs. 1998. *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*. València i Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Sanchis Guarner, 42.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs. 2002. *Aproximació als sermons de sant Vicent Ferrer*. València: Denes. Col·lecció Francesc Ferrer Pastor / Investigació, 8.
- MARTOS, Josep Lluís, ed. 2001. *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició crítica*. Alacant-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Sanchis Guarner, 55.
- MATTEINI, Nevio. 1958. *Il più antico oppositore politico di Dante: Guido Vernani da Rimini. Testo critico del «De Reprobatione Monarchiae»*. Pàdua: Cedom.
- MAZZONI, Francesco. 1951a. «Per la storia della critica dantesca. I, Jacopo Alighieri e Graziolo Bambaglioli». *Studi Danteschi* 30: 157-202.
- MAZZONI, Francesco. 1951b. Ressenya a BOWDEN 1951. *Studi Danteschi* 30: 272-278.
- MAZZONI, Francesco. 1953. [Ressenya a:] «Bruno Nardi, "Il canto XI dell'Inferno"». *Studi Danteschi* 31: 209-214.
- MAZZONI, Francesco. 1955. «L'Epistola a Cangrande». *Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. Rendiconti, sèrie VIII*, vol. 10, núm. 3-4 (març-abril): 157-198.
- MAZZONI, Francesco. 1958. «Guido da Pisa interprete di Dante e la sua fortuna presso il Boccaccio». *Studi Danteschi* 35: 29-128.

- MAZZONI, Francesco. 1959. «Per l'Epistola a Cangrande». Dins: P. AEBISCHER *et al.* *Studi in onore di Angelo Monteverdi*. 2 vol. Mòdena. Vol. 2, pp. 498-516.
- MAZZONI, Francesco. 1963. «Pietro Alighieri interprete di Dante». *Studi Danteschi* 40: 279-360.
- MAZZONI, Francesco. 1967a. «Jacopo della Lana e la crisi nell'interpretazione della Divina Commedia». Dins: *Dante e Bologna nei tempi di Dante*. Bologna: Commissione per i testi di lingua. Pp. 265-306.
- MAZZONI, Francesco. 1967b. *Saggio di un nuovo commento alla «Divina Commedia». Inferno, canti I-III*. Florència: Sansoni.
- MAZZONI, Francesco, ed. 1970a. GUIDO DA PISA, *Declaratio super Comediam Dantis*. Florència: Società Dantesca Italiana.
- MAZZONI, Francesco. 1970b. «Alighieri, Pietro». *ED I*: 147-149.
- MAZZONI, Francesco. 1971. «Guido da Pisa». *ED III*: 325-328.
- MAZZONI, Francesco. 1971b. «Lana, Iacopo della». *ED III*: 563-565.
- MAZZONI, Francesco. 1971c. «Lancia, Andrea». *ED III*: 565-566.
- MAZZONI, Francesco. 1973. «Ottimo commento». *ED IV*: 220-222.
- MAZZONI, Francesco. 1986 [1981]. «Inferno XI». Dins: *Lectura Dantis Neapolitana*. Nàpols. Pp. 167-209.
- MCKINLEY, Kathryn. 1996. «The Medieval Commentary tradition 1100-1500 on *Metamorphoses* 10». *Viator* 27: 117-149.
- MEERSSEMAN, Gilles G. 1958. «In libris gentiliū non studeant. L'étude des classiques interdite aux clercs au Moyen Âge?». *Italia Medioevale e Umanistica* 1: 1-13.
- MEERSSEMAN, Gilles G. 1968. «Il canto XI dell'*Inferno*». Dins: A. D. *Nuove letture dantesche*. Vol. 2. Florència: Le Monnier. Pp. 1-16.
- MÉRIGOUX, J. M., ed. 1986. «L'Ouvrage d'un frère prêcheur florentin en Orient à la fin du XIIIe siècle. Le *Contra legem Sarracenorum* de Riccoldo de Monte di Croce». *Memorie Domenicane* 17 = *Fede e Controversia nel '300 e '500*. Pistoia: Provincia Romana dei Frati Predicatori - Nerbini. Pp. 1-144. [Text i notes, amb trad. it. d'Emilio Panella, disponibles a: <<http://www.e-theca.net/emiliopanella/riccoldo2/cls001.htm>>]
- MERRILL, Charles J. 1982. «La Güelfa i els seus models italians». *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 159-168.
- MERRILL, Charles J. 2000. «Curial e Güelfa and Dante's Comedia». *Mediaevalia* 22 [= COCOZZELLA, Peter, ed. *Mediaeval and Early-Renaissance Literature in Catalan*]: 133-143.
- MESA, Juan F., en premsa. «Algunas claves italianas del *Curial e Güelfa*: comentarios a la *Divina comedia* de Dante y la presencia de Macrobio». Dins: Dominique de COURCELLES; Vicent MARTINES, ed. *Humanisme et reinterprétations. Les traductions anciennes. La traduction des classiques valenciens et la tradition française*. París: École Nationale des Chartes.
- MÉSONIAT, Claudio. 1984. *Poetica Theologia. La «Lucula Noctis» di Giovanni Dominici e le dispute letterarie tra '300 e '400*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- MEZZADROLI, Giuseppina. 1992. «Rassegna di alcuni commenti trecenteschi alla «Commedia»». *Lettere Italiane* 44, núm. 1 (gener-març): 130-173.

- MIGUEL PRENDES, Sol. 1998. *El espejo y el piélagos. La «Eneida» castellana de Enrique de Villena*. Kassel: Reichenberger.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel. 1890. «Notas sobre la influencia de la literatura italiana en la catalana». *Obras completas*. Vol. 3. Barcelona. Pp. 495-506.
- MINNIS, A. J. 1988 [1984]. *Medieval Theory of Authorship: Scholastic Literary Attitudes in the Later Middle Ages*. 2a ed. London.
- MINNIS, A. J.; SCOTT, A. B., ed. 1991 [1988]. *Medieval Literary Theory and Criticism c.1100 - c.1375. The Commentary Tradition*. Oxford: Clarendon Press.
- MINNIS, A. J.; NAUTA, Lodi. 1993. «More Platonic loquitur: What Nicholas Trevet really did to William of Conches». Dins: A. J. MINNIS, ed. *Chaucer's Boece and the Medieval Tradition of Boethius*. Cambridge: D. S. Brewer. Pp. 1-33.
- MINOIS, Georges. 1991. *Histoire des enfers*. s. l.: Fayard.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon. 1914. *Llegendes de l'altra vida*. Barcelona: Biblioteca Catalana.
- MOLL, Francesc de B. 1991 [1952]. *Gramàtica històrica catalana*, trad. Ferran Fabregat. València: Universitat. [Ed. or. Madrid: Gredos.]
- MONFRIN, Jacques. 1961. «La Bibliothèque de Matteo della Porta, archevêque de Palerme (1366-1377) et la question de la *Sposizione del Vangelo della Passione secondo Matteo*». *Italia Medioevale e Umanistica* 4: 223-251.
- MONTEVERDI, Angelo. 1913-1914. «Gli esempi dello "Specchio di vera penitenza"». *Giornale storico della letteratura italiana* 61: 266-344 (1a part); 63: 240-290 (2a part). [Reed. *Studi e saggi sulla letteratura italiana dei primi secoli*. Milà i Nàpols, 1954.]
- MONTOLIU, Manuel de. 1916. «Un nou poeta català medieval». *Estudis Romànics (Llengua i Literatura)* 1: 29-41. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans - Palau de la Diputació. Biblioteca Filològica de l'Institut de Llengua Catalana, 6.
- MONTOLIU, Manuel de. 1923. «Las poesías líricas de Andreu Febrer». *Revue Hispanique* 57: 36-98.
- MOORE, Edward. 1889. *Contributions to the Textual Criticism of the Divina Commedia, Including the Complete Collation throughout the Inferno of all the Mss. at Oxford and Cambridge*. Londres: Cambridge University Press.
- MOORE, Edward. 1968. *Studies in Dante. Second Series. Miscellaneous Essays*. Nova York: Greenwood.
- MOORMAN, John R. H. 1947. «The Foreign Element among the English Franciscans». *The English Historical Review* 62, núm. 244 (juliol): 289-303.
- MOORMAN, John R. H. 1968. *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*. Oxford: Clarendon Press.
- MORATÓ I THOMÀS, Josep M., ed. 1959. FERRAN VALENTÍ, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parlament al Gran e General Consell*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Obres Antigues.
- MORGAN, Alison. 1990. *Dante and the Medieval Other World*. Cambridge University Press.
- MORRÁS, M. 2002. «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales». *La Corónica* 30: 203-247.
- MUELLER, Konrad, ed. 1995. PETRONIVS, *Satyricon reliquiae*. Stuttgart i Leipzig: Teubner.
- MURESU, Gabriele. 2002. *Tra gli adepti di Sodoma: saggi di semantica dantesca. Terza serie*. Roma: Bulzoni.

- MUSCO, Alessandro, ed. 1987. *Francescanesimo e cultura in Sicilia (secc. XIII-XVI). Atti del Convegno internazionale di studi nell'ottavo centenario della nascita di S. Francesco d'Assisi (Palermo, 7-12 marzo 1982) = Schede Medievali 12-13 (gener-desembre)*. Palerm: Officina di Studi Medievali. Franciscana, 2.
- MUSCO, Alessandro, ed. 2007. *I francescani e la politica. Atti del Convegno internazionale di studio (Palermo 3-7 Dicembre 2002)*. 2 vols. Palerm: Biblioteca Franciscana - Officina di Studi Medievali. Franciscana, 13.
- NADAL, Josep M.; Modest PRATS. 1982-1996. *Història de la llengua catalana*. 2 vol. Barcelona: Edicions 62. Estudis i Documents, 33 i 34.
- NANNUCCI, Vincenzo, ed. 1845. *PETRI ALLEGHERII super Dantis ipsius genitoris Comoediam Commentarium*. Florència: Piatti.
- NARDI, Bruno. 1922. «Intorno al sito del Purgatorio e al mito dantesco dell'Eden». *Il Giornale Dantesco* 25, núm. 4: 289-300.
- NARDI, Bruno. 1957. «L'ultimo canto dell'*Inferno*». *Convivium* 25: 141-148.
- NARDI, Bruno. 1960. *Dal "Convivio" alla "Commedia" (Sei saggi danteschi)*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. Nuovi Studi Storici, 18.
- NARDI, Bruno. 1961. «Osservazioni sul medievale "accessus ad auctores" in rapporto all'epistola a Cangrande». Dins: *Studi e problemi de critica testuale. Convegno di studi di filologia italiana nel centenario della Commissione per i Testi di Lingua (7-9 Aprile 1960)*. Bolonya: Commissione per i Testi di Lingua. Collezione di opere inedite o rare. Pp. 273-305.
- NARDI, Bruno. 1966. *Saggi e note di critica dantesca*. Milà i Nàpols: Riccardo Ricciardi.
- NARDI, Bruno. 1990. «*Lecturae*» e altri studi danteschi. A cura de Rudy Abardo i amb assaigs introductius de F. Mazzoni i de A. Vallone. Florència: Le lettere.
- NATOLI, Luigi. 1893. *Gli studi danteschi in Sicilia. Saggio storico-bibliografico*. Palermo: Lo Statuto.
- NAU, François. 1903. «Histoire de Thaïs». *Annales du Musée Guimet* 30: 51-114.
- NERI, Moreno, ed. 2007. Macrobio, *Comento al Sogno di Scipione*. Milà: Bompiani. Il Pensiero Occidentale.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. 1908. «Apunts sobre l'influència italiana en la prosa catalana (Bernat Metge - Francesc Alegre)». *Estudis Universitaris Catalans* 2: 166-179, 306-320.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. 1928. «Fra Nicolau Quiles i la seva traducció dels llibres *De officiis*». Extret de: Ramon d'ALÒS-MONER *et al. Franciscalia*. Barcelona: Editorial Franciscana.
- NIMMO, Duncan. 1987. *Reform and Division in the Franciscan Order (1226-1538)*. Roma: [Edizioni Collegio S. Lorenzo da Brindisi] Capuchin Historical Institute.
- NOHRNBERG, James C. 1996. «The Descent of Geryon: The Moral System of *Inferno* XVI-XXXI». *Dante Studies* 114: 129-187.
- OLIVAR, Marçal, ed. 1927. BERNAT METGE, ANSELM TURMEDA, *Obres menors*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 10.
- OLIVERAS CAMINAL, Josep. «Texto de la *Visio s. Pauli* según el código 28 de la Catedral de Barcelona». *Scriptorium* 1, núm. 2: 240-242.
- PACHECO, Arseni, ed. 1964. *Història de Jacob Xalabín*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 93.
- PACHECO, Arseni, ed. 1973. *Viatges a l'altre món*. Barcelona: Edicions 62.

- PADOAN, Giorgio. 1960. «Tradizione e fortuna del commento all'«Eneide» di Bernardo Silvestre». *Italia Medioevale e Umanistica* 3 (1960): 227-240.
- PADOAN, Giorgio. 1966. «Il canto III dell'*Inferno*». Dins: G. PETROCCHI *et al.* *Nuove letture dantesche*. Florència: Felice Le Monnier. Pp. 47-71.
- PADOAN, Giorgio. 1971. «Ilaro». *ED III*: 361-363.
- PADOAN, Giorgio. 1977. *Il pio Enea, l'empio Ulisse. Tradizione classica e intendimento medievale in Dante*. Ravenna: Longo.
- PADOAN, Giorgio. 1994 [1965]. GIOVANNI BOCCACCIO, *Esposizioni sopra la Commedia di Dante*. Milà: Mondadori. Oscar classici, 242.
- PAGNIN, Beniamino. 1973. «Poggetto, Bertrando del». *ED IV*: 571-572.
- PAGANO, Silvana. 1977-1978. *La seconda redazione del «Commentarium» di Pietro Alighieri nel cod. Laur. Ashb. 841*. Florència: Università di Firenze, tesi de llicenciatura inèdita.
- PAGÈS, Amadeu. 1990 [1912]. *Ausiàs March i els seus predecessors*. València: Institució Alfons el Magnànim - Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. Col·lecció Politècnica, 41. [Ed. orig. AMÉDÉE PAGÈS. *Auzias March et ses prédécesseurs. Essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogne aux xive et xve siècles*. París: Honoré Champion. Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 194.]
- PAGÈS, Amédée. 1925. *Commentaire des poésies d'Auzias March*. París: Honoré Champion. Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 247.
- PAGÈS, Amédée. 1936. *La poésie française en Catalogne du XIIIe siècle à la fin du XVe*. Tolosa-París: Privat-Didier.
- PAGLIARO, Antonino. 1964. «Le tre disposizioni...». *L'Alighieri* 5, núm. 2: 21-35.
- PAGLIARO, Antonino, *et al.* 1967. *Atti del Convegno di studi su Dante e la Magna Curia (Palermo, Catania, Messina, 7-11 novembre 1965)*. Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.
- PALUMBO, Pietro, ed. 1954-1957. *Sposizione del Vangelo della Passione secondo Matteo*. 3 vol. Palerm: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani. Collezione di Testi Siciliani dei Secoli XIV e XV, 4, 8 i 9.
- PALUMBO, Giuseppe. 1967. «Il codice 492 della Biblioteca di S. Francesco nella Comunale di Assisi». Dins: Antonio BACCI *et al.* *Dante e l'Italia meridionale. Atti del Congresso nazionale di studi danteschi (Caserta-Benevento-Cassino-Salerno-Napoli, 10-16 ottobre 1965)*. Florència: Olschki. Pp. 463-478.
- PANOFSKY, Erwin. 1975 [1960]. *Renacimiento y renacimientos en el arte occidental*. Madrid: Alianza. AU 121. [Ed. or. *Renaissance and Renascences in Western Art*. Estocolm: Almqvist & Wiksell - Gebers.]
- PAPANTI, G. [Romagnoli, Gaetano], ed. 1874. *Facezie e motti dei sec. xv e xvi ined.* Bolonya: Forni. Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII al XIX, in appendice alla Collezione di opere inedite e rare. Dispensa CXXXVIII. [Reimpr. Bolonya, Commissione per i Testi di Lingua, 1968.]
- PARERA, Raquel. 2006. *La versió d'Andreu Febrer de la «Commedia» de Dante: estudi del manuscrit i edició de l'*Infern*, I-XI*. Treball de recerca inèdit. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- PARERA, Raquel. 2010. «La versió d'Andreu Febrer de la *Commedia* de Dante: recursos del traductor». Dins: ALBERNI, BADIA, CABRÉ, ed. 2010: 161-178.

- PARIS, Gaston. 1878. *La légende de Trajan*. París: Imp. Nationale.
- PARIS, Gaston. 1893. *La légende de Saladin. Extrait du «Journal des Savants» (mai à août 1893)*. París: Imp. Nationale.
- PARISCIANI, Gustavo. 1989. *Regesta ordinis fratrum minorum conventualium, I (1488-1494)*. Pàdua: Centro Studi Antoniani.
- PASCUAL, José Antonio. 1974. *La traducción de la «Divina Commedia» atribuida a D. Enrique de Aragón. Estudio y Edición del «Infierno»*. Salamanca: Universidad.
- PASCUAL, José Antonio; Ramón SANTIAGO LACUESTA. 1983. «La primera traducción castellana de la *Divina Commedia*: argumentos para la identificación de su autor». *Serta Philologica F. Lázaro Carreter*, vol. 2. Madrid. Pp. 391-402.
- PASQUINI, E. 1990. «Del Virgilio, Giovanni». *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 38. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. Pp. 404-409.
- PATCH, Howard R. 1983 [1950]. *El otro mundo en la literatura medieval*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- PAOLAZZI, Carlo. 1989. *Dante e la «Commedia» nel Trecento. Dall'Epistola a Cangrande all'età di Petrarca*. Milà: Vita e pensiero.
- PÉPIN, Jean. 1970a. *Dante et la tradition de l'allégorie*. Montreal i París: Institut d'Études Médiévales - Vrin.
- PÉPIN, Jean. 1970b. «Allegoria». *ED I*: 151-165.
- PÉPIN, Jean. 1999. «La théorie dantesque de l'allégorie, entre le *Convivio* et la *Lettera a Cangrande*». Dins: PICONE, CRIVELLI, ed. 1999: 51-64.
- PERARNAU I ESPELT, Josep. 1982. «Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)». *Arxiu de Textos Catalans Antics* 1: 191-215.
- PESET, Mariano, coord.; Manuel Vicente FEBRER *et al.*, ed. 1999. *Bulas, constituciones y estatutos de la Universidad de Valencia*. 2 vol. València: Universitat de València.
- PETOLETTI, Marco. 1995. «“Ad utilitatem volentium studere in ipsa Comedia”: il commento dantesco di Alberico da Rosciate». *Italia Medioevale e Umanistica* 38: 141-216.
- PETROCCHI, Giorgio. 1967. «La tradizione emiliano-romagnola del testo della *Commedia*». Dins: R. SPONGANO; A. RONCAGLIA *et al.* *Dante e Bologna nei tempi di Dante*. Bolonya: Commissione per i Testi di Lingua. Pp. 323-330.
- PETROCCHI, Giorgio, ed. 1994 [1966-1967]. DANTE ALIGHIERI, *La Commedia secondo l'antica vulgata*. 4 vol. 2a ed. rev. Florència: Le Lettere, 1994. [1a ed. Milà: Mondadori, 1966-1967.] Le Opere di Dante Alighieri. Edizione Nazionale a cura della Società Dantesca Italiana, VII.
- PÉZARD, André. 1948. «Du *Policraticus* à la *Divine Comédie*». *Romania* 70: 1-36 i 163-191.
- PIANA, Celestino. 1970. *Chartularium Studii Bononiensis S. Francisci (saec. XIII-XVI)*. Quaracchi, Florència: Collegio S. Bonaventura. Analecta Franciscana, 11.
- PICCHIO SIMONELLI, Maria. 1979. «L'Inquisizione e Dante: alcune osservazioni». *Dante Studies* 97: 129-150.
- PICONE, Michelangelo, ed. 1987. *Dante e le forme de l'allegoresi*. Ravenna: Longo.
- PICONE, Michelangelo; Tatiana CRIVELLI, ed. 1999. *Dante. Mito e poesia. Atti del secondo Seminario dantesco internazionale (Monte Verità, Ascona, 23-27 giugno 1997)*. Florència: Franco Cesati Editore.
- PIÑOL I ALABART, Daniel. «Pere Sabater, notari de Tarragona i lletrat (segle XV)». *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols* 17 (1999): 125-151.

- PISANTI, Tommaso. 1975. «Dante nell'Europa del Trecento e del Quattrocento». Dins: BOSCO *et al.* 1975: 449-470. = «Influssi danteschi nell'Europa del Trecento e del Quattrocento». *Critica Letteraria* 3/4 (1975): 637-661.
- PISONI, Pier Giacomo; Saverio BELLOMO, ed. 1998. GUGLIELMO MARAMAURO, *Expositione sopra l'«Inferno» di Dante Alligieri*. Pàdua: Antenore, 1998. Medioevo e Umanesimo, 100.
- PISPISA, Enrico. 1971. «Ludovico IV il Bavaro». *ED III*: 725-726.
- PLUMMER, Charles, ed. 1910. «Vita secunda sancti Brendani abbatis de Cluain Ferta». Dins: *Vitae Sanctorum Hiberniae*. 2 vol. Oxford: Clarendon Press. Vol. 2, pp. 270-292.
- POGGI SALANI, Teresa. «La Toscana». Dins: BRUNI, ed. 1992: 402-461.
- PORZI, Alfonso. 1975. *Umanesimo e francescanesimo nel Quattrocento*. Roma.
- POTESTÀ, Gian Luca. 2004. «Dante profeta e i vaticini papali». *Rivista di Storia del Cristianesimo* 1: 67-88.
- PROKOPP, Mária. 2001. «Dante e la pittura del Trecento. Nardo di Cione: Gli affreschi della Cappella Strozzi (Santa Maria Novella, Firenze, 1352-57)». *Verbum. Analecta Neolatina* 3, fasc. 1: 61-67.
- PRATS, Modest. 1983. «Un vocabulari català a la versió del *De regimine principum* de Gil de Roma». Dins: Giuseppe TAVANI; Jordi PINELL, ed. *Actes del sisè col·loqui internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre - 2 octubre 1982)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983. Pp. 29-87.
- PROCACCIOLI, Paolo, ed. 2001. CRISTOFORO LANDINO, *Comento sopra la Comedia*. 4 vol. Roma: Salerno. Edizione Nazionale dei Commenti Danteschi, 28.
- PUIG I OLIVER *et al.* 2012 i en premsa] Jaume de Puig i Oliver; Josep Perarnau i Espelt, Gemma Avenoza, Lourdes Soriano, Carme Clausell Nàcher, Pilar Gispert-Saüch, David Guixeras, Eva Izquierdo Molinas, Sadurní Martí, Xavier Renedo, Raquel Rojas Fernández. *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservats en biblioteques públiques*. Vol. I, *Descripció dels manuscrits*. Vol. 2, *Índexs*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans - Facultat de Teologia de Catalunya, 2012 i en premsa.
- PUIG Y PUIG, Sebastián. 1920. *Pedro de Luna, último papa de Aviñón (1387-1430)*. Barcelona: Editorial Políglota. Episcopologio Barcinonense.
- PUJOL, Josep. 1989-1990. «“Dos són los alts”: la teoria amorosa i els seus problemes a la poesia lírica de Jacme March». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 42: 185-207.
- PUJOL, Josep. 1993-1994. «La “poètica nau de l'enteniment” i el naufragi d'Ulisses: opinions, teologia i poesia a l'obra de Felip de Malla». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 44: 275-302.
- PUJOL, Josep. 1994a. «Els “trobadors estudiosos” segons Felip de Malla». Dins: C. ROMERO; R. ARQUÉS, ed. *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*. Pàdua: Programma. Pp. 191-208.
- PUJOL, Josep. 1994b. «“Gaia vel gaudiosa, et alio nomine inveniendi scientia”. Les idees sobre la poesia en llengua vulgar als segles XIV i XV». Dins: BADIA, SOLER, ed. 1994: 69-94.

- PUJOL, Josep. 1996. «“Psallite sapienter”: la gaia ciència en els sermons de Felip de Malla de 1413 (Estudi i edició)». *Cultura Neolatina* 56, núm. 1-2: 177-250.
- PUJOL, Josep. 2002. *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el «Tirant lo Blanc»*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Textos i Estudis de Cultura Catalana, 87.
- PUJOL, Josep. 2007. «L'atribució de les cançons amoroses de Jaume March». Dins: MARTÍ, coord., CABRÉ *et al.* ed. 2007: 323-336.
- PUJOL I CANELLES, Miquel. 1985. «Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començaments del segle XVII». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 18: 97-247.
- PUJOL I CANELLES, Miquel. 1997. *La conversió dels jueus de Castelló d'Empúries*. Castelló d'Empúries: Ajuntament.
- PULSONI, Carlo. 1993. «Il Dante di Francesco Petrarca: Vaticano latino 3199». *Studi Petrarqueschi*, n. s., 10: 155-208.
- PUPPO, Mario. 1981. *Canto IV dell'«Inferno»*. Nàpols: Loffredo. Lectura Dantis Neapolitana.
- QUAIN, Edwin A. 1945. «The medieval accessus ad auctores». *Traditio* 3 (1945): 215-264.
- RAGNI, Eugenio. 1973. «Pietro da Figino». *ED IV*: 506-508.
- RASICO, Philip D. 1993. *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial. Biblioteca de Cultura Catalana, 76.
- RASICO, Philip D. 1993 [1983]. «Estudi fonològic i complementari de la *Crònica* de Bernat Desclot». *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 35-51. Reed. corr. i augm. dins RASICO 1993: 20-35.
- RASICO, Philip D. 1993 [1985b]. «Les *Ordinacions d'Empúries*». *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*. Vol. 2. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 111-143. Reed. corr. i augm. dins RASICO 1993: 202-236.
- RASICO, Philip D. 1993 [1985]. «La conservació de la -N' etimològica a l'antiga diòcesi de Girona». *Actes del Quart Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 41-56. Reed. corr. i augm. dins RASICO 1993: 36-51.
- RASICO, Philip D. 1993 [1987]. «Dues qüestions de fonologia diacrònica catalana». *Llengua i Literatura* 2: 7-17. Reed. corr. i augm. dins RASICO 1993: 9-19.
- RAUFAST CHICO, Miguel. 2007. «¿Un mismo ceremonial para dos dinastías? Las entradas reales de Martín el Humano (1397) y Fernando I (1412) en Barcelona». *En la España Medieval* 30: 91-130.
- READE, W. H. V. 1909. *The Moral System of Dante's Inferno*. Oxford: Clarendon Press.
- RECIO, Roxana. 1998. «Humanismo y exégesis medieval: el caso de Ferrer de Blanes». Dins: Aengus M. WARD, ed. *Actas del XII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Birmingham, 1995)*. 5 vol. Birmingham: The University of Birmingham. Vol. I. Pp. 293-301.
- REIFFENBERG, baró de, ed. 1846. *Le chevalier au cygne et Godefroid de Bouillon*. 2 vol. Brussel·les.

- RENEDO, Xavier. 1990-1991. «Una imatge de la memòria entre les *Moralitates* de Robert Holcot i el *Dotzè* de Francesc Eiximenis». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 31: 53-61.
- RENEDO, Xavier. 1994. «L'heretge epicuri a *Lo Somni* de Bernat Metge». Dins: BADIA, SOLER, ed. 1994: 109-127.
- RENEDO, Xavier, ed. 2009. FRANCESC EIXIMENIS, *Art de predicació al poble*. Vic: Eumo. Textos Pedagògics, 47.
- RESTA, Gianvito. 1967. «La conoscenza di Dante in Sicilia nel Tre e Quattrocento». Dins: PAGLIARO *et al.* 1967: 413-424.
- REYNOLDS, William D. 1990. «Sources, Nature, and Influence of the *Ovidius Moralizatus* of Pierre Bersuire». Dins: CHANCE, ed. 1990: 83-99.
- RHEINFELDER, Hans. 1975. «Dante, il suo pensiero, il suo tempo nella predicazione di san Bernardino da Siena». Dins: BOSCO *et al.* 1975: 93-113.
- RICCI, Corrado. 1965 [1891]. *L'ultimo refugio di Dante Alighieri*. Nuova edizione, premessa e appendice di aggiornamento a cura di Eugenio Chiarini. Ravenna: Longo. [1a ed. Milà.]
- RICCI, Pier Giorgio. 1966. «L'ultima fase del pensiero politico di Dante e Cangrande vicario imperiale». Dins: Vittore BRANCA; Giorgio PADOAN, ed. *Dante e la cultura veneta*. Florència: Olschki. Pp. 367-371.
- RICCI, Pier Giorgio. 1970. «Domenico da Corella». *ED* II: 551.
- RICCI, Pier Giorgio, ed. 1974. GIOVANNI BOCCACCIO, *Trattatello in laude di Dante*. Dins: *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*. Vol. 3. Milà i Nàpols: Mondadori. Pp. 437-496 (Ia red.) i 497-538 (IIa red.).
- RICHARDSON, Brian. 1994. *Print culture in Renaissance Italy. The editor and the vernacular text (1470-1600)*. Cambridge University Press.
- RICO, Francisco. 1986. *El pequeño mundo del hombre. Varia fortuna de una idea en la cultura española*. Ed. corr. i augm. Madrid: Alianza Editorial. Alianza Universidad, 463.
- RIERA FORTIANA, Enriqué. 1976. «Etapla barcelonesa del condado de Ampurias (1409-1456)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 11: 259-285.
- RIERA I SANS, Jaume. 1979. «Enric de Villena, mestre de Calatrava». *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* 7: 109-132.
- RIERA I SANS, Jaume. 1987. «Els avalots del 1391 a Girona». Dins: ROMANO *et al.* 1987: 95-159.
- RIGO, Paola. 1977. «Il Dante di Guido da Pisa». *Lettere Italiane* 29, núm. 2: 196-207.
- RIGO, Paola. 1986. «Commenti danteschi». Dins: *Dizionario critico della letteratura italiana*. Vol. 1. Torí: Unione Tipografico - Editrice Torinese (UTET). Pp. 6-22.
- RIQUER, Isabel de, ed. 1997. *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*. Barcelona: Universitat de Barcelona - Eumo. Escolis, 5.
- RIQUER, Martí de, ed. 1935. ANTONI CANALS, *Scipió e Aníbal. De providència. De arra de ànima*. Barcelona: Barcino, 1935. ENC, A, 49.
- RIQUER, Martí de, ed. 1951. ANDREU FEBRER, *Poesies*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 68.
- RIQUER, Martí de, ed. 1954. GILABERT DE PRÓIXITA, *Poesies*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 76.
- RIQUER, Martín de. 1954-1956. «Miscelánea de poesía medieval catalana». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 26: 151-185.

- RIQUER, Martín de, ed. 1959. *Obras de Bernat Metge*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1959.
- RIQUER, Martín de. 1958-1961. «Don Enrique de Villena en la corte de Martín I». Dins: *Miscelánea en homenaje a monseñor Higinio Anglés*. 2 vol. Barcelona: CSIC. Vol. 2, pp. 717-721.
- RIQUER, Martí de. 1963. «Fragmentos de un manuscrito del “Inferno” de Dante con glosas en catalán». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*. Sèrie 1: *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, vol. 21. Münster. Pp. 250-253.
- RIQUER, Martí de. 1967. «Il poeta Andreu Febrer, castellano di Catania, primo traduttore della *Commedia* in catalano». Dins: PAGLIARO *et al.* 1967: 425-435.
- RIQUER, Martí de. 1980 [1964]. *Història de la literatura catalana. Part antiga*. 4 vol. 2a ed. cor. Barcelona: Ariel.
- RIQUER, Martí de. 1990. *Aproximació al Tirant lo Blanc*. Barcelona: Quaderns Crema. Assaig, 8.
- RIVERS, Kimberly. 1999. «Memory and Medieval Preaching: Mnemonic advice in the *Ars praedicandi* of Francesc Eiximenis (ca. 1327-1409)». *Viator* 30: 253-284.
- RIVERS, Kimberly A. 2006. «Another Look at the Career of Pierre Bersuire, O.S.B.». *Revue Bénédictine* 116: 92-100.
- RIVERS, Kimberly A. 2010. *Preaching the Memory of Virtue and Vice: Memory, Images, and Preaching in the Late Middle Ages*. Turnhout: Brepols. Sermo: Studies on Patristic, Medieval, and Reformation Sermons and Preaching, 4.
- ROBSON, C. A. 1965. «Dante's Use in the *Divina Commedia* of the Medieval Allegories on Ovid». Dins: Cyril HINSHELWOOD, ed. *Centenary Essays on Dante by members of the Oxford Dante Society*. Oxford: Clarendon Press. Pp. 1-38.
- ROCCA, Luigi. 1891. *Di alcuni commentari della «Divina Commedia» composti nei primi vent'anni dopo la morte di Dante*. Florència: Sansoni.
- ROCCARO, Cataldo. 1987. «I Sermones di Ruggero da Piazza». Dins: MUSCO, ed. 1987: 273-294.
- ROCCARO, Cataldo, ed. 1992. ROGERII DA PLATEA, O. MIN. *Sermones*. Vol. 1. Palerm: Officina di Studi Medievali. Francescana, 5.
- RODDEWIG, Marcella. 1984. *Dante Alighieri, Die göttliche Komödie. Vergleiche Bestand-saufnahme der Commedia-Handschriften*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu, ed. 1985. *Les corts generals de Jerusalem*. Barcelona: Edicions del Mall. Biblioteca Escriny: Col·lecció de Textos Medievals Breus, 8.
- RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco Javier. 2002. «Pere Torroella i les corts dels infants d'Aragó al segle XV». *Llengua & Literatura* 13: 209-222.
- RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco Javier. 2005. «El cancionero de Lleonard de Sos». Dins: C. PARRILLA; M. PAMPÍN, ed. *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*. Vol. 3. Noia: Toxosoutos. Pp. 455-464.
- RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco Javier. 2010. «El Cançoner de l'Ateneu (Biblioteca de l'Ateneu de Barcelona, ms. 1)». Dins: ALBERNI, BADIA, CABRÉ, ed. 2010: 425-473.
- RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco, ed. 2011. PERE TORROELLA, *Obra completa*. 2 vol. Barcelona: Barcino. ENC, B.

- ROHLFS, Gerhard. 1966-1969. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. 3 vol. Torí: Einaudi [Piccola Biblioteca Einaudi, 148-150].
- ROMANO, David. 1976. «Noves biogràfiques del poeta Andreu Febrer (1375?-1440?)». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 36: 125-132.
- ROMANO, David et al. 1987. *Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes (Girona, abril 1987)*. Girona: Ajuntament.
- ROMANO, David, ed. 1988. *Per a una història de la Girona jueva*. 2 vol. Girona: Ajuntament.
- ROMANO, Marta M. M. 2008. «Il *Quadregesimale* di frate Ruggero: *status quaestionis* e proposte di lavoro». *Schede Medievali* 46: 169-177.
- RONZONI, Domenico. 1899. *L'eloquenza di S. Bernardino da Siena e della sua scuola*. Siena. Biblioteca del Clero, 30.
- RONZONI, Domenico. 1899b. «Per la storia della "Fortuna di Dante nel Quattrocento"». *Il Giornale Dantesco* 7: 172-174.
- ROSSI, Luca Carlo. 1988. «Tre dictamina inediti di Graziolo Bambaglioli con una nota biografica. *Italia medioevale e umanistica* 31: 81-125.
- ROSSI, Luca Carlo, ed. 1990. *Le Chiose ambrosiane alla «Commedia»*. Pisa: Scuola Normale Superiore.
- ROSSI, Luca Carlo, ed. 1998. GRAZIOLO BAMBAGLIOLI, *Commento all'«Inferno» di Dante*. Pisa: Scuola Normale Superiore.
- ROTOLO, Filippo. 1961. «I francescani e i re aragonesi di Sicilia». *Miscellanea Francescana* 61: 54-91.
- ROTOLO, Filippo. 1984. «Fra Ubertino de Piagerio da Corleone, O.Min. († 1399). Una figura emblematica del francescanesimo del sec. XIV». *Miscellanea Francescana* 84: 714-743.
- ROTOLO, Filippo. 1999. *Il beato Matteo d'Agrigento e la provincia francescana di Sicilia nella prima metà del secolo XV*. Palerm: Officina di Studi Medievali. Franciscana, 7.
- ROTOLO, Filippo. 2007. «Alla corte di Federico IV Re di Sicilia (1355-1377)». Dins: MUSCO, ed. 2007: 877-900.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. 1961. «Guillem Ponç, secretari del rei Martí, contemporani de Bernat Metge». *Estudis Romànics* 9: 67-84.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. 1964. *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*. Barcelona: Edicions 62. Col·lecció a l'Abast, 17.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. 1984-1986 [1948-1959]. *Història de la literatura catalana*. 3 vol. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Obres de Jordi Rubió i Balaguer, I-III. Biblioteca Abat Oliba, 35, 40 i 51.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1908-1921. *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*. 2 vol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RUFFINI, F. 1930. «Dante e il problema della salvezza degli infedeli». *Studi Danteschi* 14: 79-92.
- RUIZ CALONJA, Juan. 1954-1956. «Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* 26: 205-234.
- RUIZ SIMON, Josep M. 2002. «Lo somni de Metge: el malson filosòfic d'un epicuri». Dins: BADIA, CABRÉ, MARTÍ, ed. 2002: 25-47.

- RUNCINI, R. 1958. «La biblioteca del marchese di Santillana». *Letterature Moderne* 8: 626-636.
- RUSSELL, J. B. 1984. *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press.
- RUSSO, Vittorio. 1966. «“Ma dimmi: quei della palude pingue...?”». *Sussidi di esegesi dantesca*. Nàpols: Liguori. Pp. 71-128.
- RYDER, Alan. 1992 [1990]. *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*. València: Edicions Alfons el Magnànim - Institució Valenciana d'Estudis i Investigació - Generalitat Valenciana - Diputació provincial de València. Estudios Universitarios, 53. [Edició original: *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily, 1396-1458*. Oxford: Clarendon, 1990.]
- SAMARAN, Charles. 1962. «Pierre Bersuire». *Histoire littéraire de la France* 39: 259-450.
- SANAHUJA, Pedro. 1959. *Historia de la seráfica provincia de Cataluña*. Barcelona: Editorial Seráfica.
- SAN ANTONIO, Juan de. 1732. *Bibliotheca universa franciscana*. 3 vol. Madrid.
- SÁNCHEZ CANTÓN, F. J. 1919. «El Arte de trovar de don Enrique de Villena». *Revista de Filología Española* 6: 158-180. [Reed.: Madrid: Biblioteca Española de Divulgación Científica, 1923; Madrid: Visor Libros, 1993.]
- SANCHIS SIVERA, Josep, ed. 1927. *Quaresma de sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*. Barcelona: Institució Patxot.
- SANCHIS SIVERA, Josep. 1991 [1931]. «Bibliología valenciana medieval». *Estudis d'història cultural*. València - Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Sanchis Guarnier, 45.
- SANCHIS SIVERA, Josep; Gret SCHIB, ed. 1932-1988. *SANT VICENT FERRER, Sermons*. 6 vol. Barcelona: Barcino. ENC, B, 3, 5-9
- SANDKÜHLER, Bruno. 1967. *Die frühen Dantekommentare und ihr Verhältnis mittelalterlichen Kommentartradition*. Munic: Hueber.
- SANDKÜHLER, Bruno. 1987. «Die Kommentare zur Commedia bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts». Dins: *Grundriss der Romanischen Literaturen des Mittelalters* 10, núm. 1: *Die italienische literatur im Zeitalter Dantes und am Übergang vom Mittelalter zur Renaissance*. Heidelberg: Carl Winter - Universitätsverlag. Pp. 166-208 i 238-256.
- SANSONE, Giuseppe, ed. 1957-1958. FRANCESC EIXIMENIS, *Cercapou*. 2 vol. Barcelona: Barcino. ENC, A, 83-84.
- SANTANGELO, Giorgio. 1976. «Fortuna di Dante in Sicilia». *ED V*: 223-226.
- SANTANGELO, Giorgio. 1985. *Dante e la Sicilia e altre “letture” e note dantesche*. Palerm: Flaccovio.
- SANTIAGO LACUESTA, Ramón. 1979. *La primera versión castellana de «La Eneida» de Virgilio*. Madrid: Real Academia Española. Anejos del BRAE, 38.
- SANVISENTI, Bernardo. 1902. *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*. Milà.
- SANVISENTI, Bernardo. 1904-1905. «Su le fonti e la patria del *Curial y Güelfa*». *Studi Medievali* 1: 94-106.
- SAPEGNO, Natalino. 1967. «Canto III». Dins: G. GETTO *et al.* *Lectura Dantis Scaligera. Inferno*. Florència: Felice Le Monnier. Pp. 51-71.

- SAPEGNO, Natalino, ed. 1997 [1955]. DANTE ALIGHIERI, *La Divina Commedia*. 3 vol. 4a ed. Florència: La Nuova Italia.
- SAVAGE, J. J. H. 1934. «Mediaeval notes on the sixth *Aeneid* in *Parisinus 7930*». *Speculum* 9, núm. 2: 204-212.
- SAVAGE, John J. 1949-1951. «The Medieval Tradition of Cerberus». *Traditio* 7: 405-410.
- SCHIAFFINI, Alfredo. 1926. *Testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento*. Florència: Sansoni.
- SCHIAFFINI, Alfredo. 1969. «“Poesis” e “poeta” in Dante e nel Medioevo». *Mercanti, poeti, un maestro*. Milà i Nàpols: Ricciardi. Pp. 38-58.
- SCHIFF, M. 1905. *La bibliothèque du marquis de Santillane*. París: Bibliothèque de l'École des Hautes Études.
- SCHIFF, M. 1899. «La première traduction espagnole de la Divine Comédie». *Homenaje a Menéndez y Pelayo*. Vol. 1. Madrid. Pp. 269-307.
- SCHMIDT, Paul Gerhard, ed. 1987. *Die Vision des Bauern Thurkill. Visio Thurkilli mit deutscher Übersetzung*. Leipzig: Teubner.
- SCHMIDT, Paul Gerhard, ed. 1997. *Visio Alberici. Die Jenseitswanderung des neunjährigen Alberich in der vom Visionär um 1127 in Monte Cassino revidierten Fassung*. Stuttgart: Franz Steiner.
- SCOTT, John A. 1973. «Dante's Allegory». *Romance Philology* 26, núm. 3 (febrer): 558-591.
- SCOTT, John A. 1998. «“Veramente li teologi questo senso prendono altrimenti che li poeti” (Conv. II i 5)». Dins: COGLIEVINA, DE ROBERTIS, ed. 1998: 299-309.
- SELMER, Carl, ed. 1959. *Navigatio sancti Brendani Abbatis from Early Latin Manuscripts*. University of Notre Dame. Publications in Mediaeval Studies, 16.
- SENSI, Mario. 1995. «Il Quaresimale del B. Matteo da Agrigento minore osservante († 1450). Nocera Umbra, Bibl. Seminarile, cod. II/3)». *Bollettino Storico della Città di Foligno* 19: 7-74.
- SENSI, Mario. 2007. «Osservanza francescana e politica: gli esempi dei beati Matteo da Agrigento e Andrea da Faenza». Dins: MUSCO, ed. 2007: 997-1033.
- SERÉS, Guillermo, ed. 1994. DON JUAN MANUEL, *El conde Lucanor*, estudi preliminar de Germán Orduna. Barcelona: Crítica. Biblioteca Clásica, 6.
- SERIACOPI, Massimo. 2008-2009. *Volgarizzamento inedito del Commento di Pietro Alighieri alla «Commedia» di Dante*. [I,] *Il Proemio e l'«Inferno»*. [II,] *Il «Purgatorio» e il «Paradiso»*. Reggello (Firenze): FirenzeLibri - Libreria Chiari. Collana Dantesca, 9 i 12.
- SERRANO REYES, Jesús L. 1996. «Tres nuevos análogos españoles para un cuento inglés». Dins: *Didactismo y moralismo en Geoffrey Chaucer y don Juan Manuel: un estudio comparativo textual*. Còrdova: Universidad de Córdoba. Pp. 252-273.
- SETAIOLI, Aldo. 1998. «Cinque poesie Petroniane (Sat. 82.5, 83.10, 108.14, 126.18, 132.15)». *Prometheus* 24: 217-242.
- SEZNEC, Jean. 1980 [1940]. *La survivance des dieux antiques. Essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance*. París: Flammarion. [1a ed. Londres: Warburg Institute.]
- SILVERSTEIN, H. T. 1932. «Dante and the *Visio Pauli*». *Modern Language Notes* 47: 397-399.
- SILVERSTEIN, Théodore. 1935. *Visio Sancti Pauli: The History of the Apocalypse in Latin together with Nine Texts*. Londres. Studies and Documents, 4.

- SILVERSTEIN, Théodore. 1959. «The Vision of Saint Paul: New Links and Patterns in the Western Tradition». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* 26: 199-248.
- SILVERSTEIN, Théodore; Anthony HILHORST, ed. 1997. *Apocalypse of Paul. A New Critical Edition of three Long Latin Versions*. Ginebra: P. Cramer. Cahiers d'Orientalisme, 21.
- SINGLETON, Charles S. 1978. *La poesia della Divina Commedia*. Bolonya: Il Mulino.
- SINNER, J. R. 1760. *Catalogus codicum mss. Bibliothecae Bernensis annotationibus criticis illustratus*. Berna.
- SIVIERO, Donatella, ed. 1997. Jordi de Sant Jordi, *L'amoroso cerchio. Poesie dell'ultimo trovatore*. Trento: Luni. Biblioteca Medievale, 6.
- SMALLEY, Beryl. 1960. *English Friars and Antiquity in the Early Fourteenth Century*. Oxford: B. Blackwell.
- SOBERANAS, Amadeu, ed. 1968. SANT GREGORI, *Diàlegs*. Vol. 2. Barcelona: Barcino. ENC, A, 97.
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago. 1975. *Societat i estructura política de la Girona medieval*. Edició a cura de Jaume Sobrequés i Callicó. Barcelona: Curial.
- SOLER I PALET, J. 1921. «L'obra del Dante a Catalunya». *Catalana* 4, núm. 92 (15 d'abril): 145-157.
- SPALANCA, Carmelo. 1998. «La fortuna di Dante nella Sicilia del XIV secolo». *Oltre lo Stretto. Studi sulla cultura siciliana dal '300 al '900*. Roma-Caltanissetta. Pp. 15-37.
- STABILE, Giorgio. 1981. «Cosmologia e teologia nella *Commedia*: la caduta di Lucifero e il rovesciamento del mondo». *Lecture Classensi* 12: 139-173.
- STEELE, Robert, ed. 1940. *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*. Vol. XV. *Summa Gramatica. Sumule Dialectices*. Oxford: Clarendon Press.
- STEFANIN, Alessandra. 2001a. «Pietro Alighieri rimatore». *Studi Danteschi* 66: 63-146.
- STEFANIN, Alessandra. 2001b. «Sulle tracce di Pietro Alighieri: Note sulla fortuna del *Comentum* in relazione alla fortuna editoriale della *Commedia*». *Medioevo e Rinascimento*, n. s. 12: 177-202.
- TAGLIABUE, Mauro. 1983. «Contributo alla biografia di Matteo Ronto traduttore di Dante». *Italia Medioevale e Umanistica* 26: 151-188.
- TARDIOLI, Franco. 1983. *Dante Alighieri francescano*. Roma: Nuovi Autori.
- TARTARO, Achille. 1971a. «Studio della *Commedia* e poemi dottrinali». Dins: *Letteratura italiana Laterza. Storia e testi*. Vol. 2/1. 2a ed. Bari: Laterza.
- TARTARO, Achille. 1971b. *Forme poetiche del Trecento*. Roma i Bari: Laterza.
- TARTARO, Achille. 1997. «Il Minotauro e i Centauri». Dins: *I monstra nell'inferno dantesco: tradizione e simbologie. Atti del XXXIII Convegno storico internazionale (Todi, 13-16 ottobre 1996)*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Pp. 161-176.
- TAURISANO, Innocenzo. 1916. «Il culto di Dante nell'Ordine Domenicano». *Il Rosario. Memorie Domenicane* 32: 712-738.
- TAVONI, Mirko. 1982. «The 15th-century controversy on the language spoken by the ancient Romans: an inquiry into humanist concepts of 'Latin', 'grammar', and 'vernacular'». *Historiographia Linguistica* 9: 237-264.
- TAVONI, Mirko. 1992. *Storia della lingua italiana. Il Quattrocento*. Bolonya: il Mulino.
- TAYLOR, Alfred Edward. 1972 [1928]. *A Commentary on Plato's Timaeus*. Oxford: Clarendon Press.

- TESNIÈRE, Marie-Hélène. 1994. «Le *Reductorium Morale* de Pierre Bersuire». Dins: Michelangelo PICONE, ed. 1994. *L'enciclopedismo medievale*. Ravenna: Longo. Pp. 229-249.
- TEULATS, Sílvia, ed. 2011. «La versió catalana de la visió de Lluís d'Auxerre al purgatori de sant Patrici». Amb una nota preliminar de Lluís Cabré i Montserrat Ferrer. Biblioteca Electrònica del Narpan. 14 de juliol de 2011. [Darrera consulta: 6 de març de 2012] http://www.narpan.net/bibliotecadigital/articulos/cat_view/91-teulats-castells-silvia.html
- THOMPSON, Stith. 1955-1958. *Motif-Index of Folk Literature*. 6 vol. Copenhagen.
- TORRAS I BAGES, Josep. 1924 [1892]. *La tradició catalana*. 4a ed. Barcelona: Foment de Pietat Catalana.
- TORRES AMAT, Fèlix. 1836. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*. Barcelona. [Reprod. Barcelona i Sueca: Curial, 1973. Documents de cultura-facsímils, 1.]
- TORRI, Alessandro, ed. 1829. *L'ottimo commento della Divina Commedia*. 3 vol. Pisa: N. Capurro, 1829. [Reimpr. Bolonya: Arnaldo Forni, 1995.]
- TORRÓ] vegeu també TURRÓ
- TORRÓ, Jaume. 2005. «Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim». Dins: ALEMANY, MARTOS, MANZANARO, ed. 2005: III, 1521-1538.
- TORRÓ TORRENT, Jaume. 2006. «Notes per a llegir el Curial e Güelfa». Dins: Jordi SALA, ed. *De la Bíblia a Joyce. Onze obres del cànon literari*. Girona: CCG Editors. Pp. 57-80.
- TORRÓ, Jaume, ed. 2009. Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim*. Barcelona: Barcino. ENC, B, 29.
- TRAILL, David A. 1974. *Walahfrid Strabo's Visio Wettini: text, translation, and commentary*. Frankfurt: Lang. Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters, 2.
- TRIOLO, Alfred A. 1968. «“Matta bestialità” in Dante's *Inferno*: Theory and Image». *Traditio* 24: 247-292.
- TRIOLO, Alfred A. 1998. «Canto XI: Malice and Mad Bestiality». Dins: A. MANDELBAUM; A. OLDCORN; C. ROSS, ed. *Lectura Dantis: Inferno. A Canto-by-Canto Commentary*. Berkeley, Los Angeles i Londres: University of California. Pp. 150-164.
- TROJEL, E., ed. 1892. ANDREAE CAPELLANI REGII FRANCORUM *De amore libri tres*. Havniae (Copenhagen): Libreria Gadiana. [Reimpr. Munic: Wilhelm Fink, 1972. Text reproduït i traduït dins: ANDRÉS EL CAPELLÁN, *De amore. Tratado sobre el amor*, ed. i trad. Inés Creixell Vidal-Quadras. 2a ed. Barcelona: Sirmio, 1990. [1a ed. 1984.] El Festín de Esopo, 3.]
- TUBACH, Frederic C. 1981 [1969]. *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Ed. Alan Dundes, Lauri Honko, Matti Kuusi, Kurt Ranke, Anna Birgitta Rooth. Hèlsinki: Suomalainen Tiedeakatemia / Academia Scientiarum Fennica, 1981. Fellow Folklore Communications, vol. LXXXVI, núm. 204.
- TURRÓ TORRENT, Jaume. 1991. «Sobre el Curial, Virgili i Petrarca». Dins: A. FERRANDO; A. G. HAUF, ed. *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*. Vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 149-168.
- TURRÓ TORRENT, Jaume, ed. ROMEU LLULL, *Obra completa*. Barcelona: Barcino. ENC, A, 135.

- TURRÓ, Jaume. 1999. «Ausiàs March no va viure en temps d'Ovidi». Dins: Pep VALSALOBRE; August RAFANELL, ed. *Estudis de filologia catalana. Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Pp. 175-199.
- TURRÓ, Jaume. 2002. «Bernat Metge a Avinyó». Dins: BADIA, CABRÉ, MARTÍ, ed. 2002: 99-111.
- VALERIO, Giulia. 1985. «La cronologia dei primi volgarizzamenti dell'*Eneide* e la diffusione della *Commedia*». *Medioevo Romanzo* 10: 3-18.
- VALERO MORENO, Juan Miguel. 2007. «Pietro Alighieri en Castilla: tradición textual y tradición cultural. En torno al romanceamiento castellano del *Comentum* a la *Commedia* de Dante Alighieri». Dins: María de las Nieves MUÑIZ MUÑIZ, ed. 2007. *La traduzione della letteratura italiana in Spagna (1300-1939). Traduzione e tradizione del testo. Dalla filologia all'informatica*. Atti del Primo Convegno Internazionale (13-16 aprile 2005). Barcelona: Universitat de Barcelona. Pp. 89-123.
- VALLONE, Aldo. 1973. *Antidantismo politico nel XIV secolo*. Nàpols.
- VALLONE, Aldo. 1981. *Storia letteraria d'Italia*. Vol. IV/1, *Storia della critica dantesca dal XIV al XX secolo*. Pàdua: Vallardi.
- VALLS I SUBIRÀ, O. 1970. *Paper and Watermarks in Catalonia / El papel y sus filigranas en Cataluña*. 2 vol. Amsterdam.
- VALORI, Costantino. 1937. «La cultura profana di S. Bernardino». *Bullettino di Studi Bernardiani* 3, núm. 1: 27-36.
- VAN DER BIJL, Maria S., ed. 1971. «PETRUS BERCHORIUS, Reductorium morale, Liber XV: Ovidius moralitzatus, cap. II». *Vivarium* 9: 25-48.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac. 1994. «El maestro salmantino Diego Moxena de Valencia, lector de Dante y Petrarca». *Salmanticensis* 41, núm. 3: 397-432.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac. 1995. «“O sommo Giove”. Sobre la fortuna literaria de una invocación de Dante (*Purg.* 6, 118)». *Antonianum* 70: 217-235.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac. 1996. «“Candida rosa”, “unica stella”. Primera interpretación mariológica de dos expresiones de Dante». *Salmanticensis* 43, núm. 3: 395-419.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac. 1999. «Enrique de Villena o Diego Moxena de Valencia? En torno al autor de la primera traducción de la *Divina Commedia*». *Antonianum* 74: 3-51.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac. 2000. «Jean Pasqual». Dins: Roger AUBERT, dir. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. Vol. 27 (Jean E... - Jonnart). París: Letouzey et Ané. Pp. 429-430.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac. 2006. «La teología en el siglo XV». Dins: Luis E. RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, coord. *Historia de la Universidad de Salamanca*, Vol. III.1, *Saberes y confluencias*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca. Acta Salmanticensia. Historia de la Universidad, 63. Pp. 171-202.
- VAZZANA, Steno. 1989. «Chi sono gli ignavi?». *L'Alighieri* 30, núm. 1: 3-14.
- VAZZANA, Steno. 1997. «Dov'è la “matta bestialitate”. (Ancora sulla struttura aristotelica dell'*Inferno*)». *L'Alighieri*, n. s. 9 (gener-juny): 95-108
- VECCHIO, Silvana. 1999. «La riflessione sulla legge nella prima teologia francescana». Dins: G. TODESCHINI et al. *Etica e politica: le teorie dei frati mendicanti. Atti del XXVI Convegno Internazionale di Studi Francescani (Assisi, 15-17 ottobre 1998)*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Atti dei Convegni della Società

- Internazionale di Studi Francescani e del Centro Interuniversitario di Studi Francescani, Nuova Serie, 9. Pp. 119-151.
- VENCHI, Innocenzo. 1970. «domenicani». *ED II*: 542-546.
- VENCHI, Innocenzo. 1971. «Girolamo di Giovanni». *ED III*: 210-211.
- VENY, Joan. 2002 [1982]. *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*. Ed. rev. i augm. Mallorca: Moll.
- VERA SAURA, Manuel. 1989. «Cecco Angiolieri: antidantismo y homofilia». Dins: *Il Duecento. Actas del IV congreso nacional de italianistas (Santiago de Compostela, 24-26 de marzo de 1988)*. Universidade de Santiago de Compostela. Pp. 597-610.
- VIDAL Y VALENCIANO, C. 1869. «Imitadores, traductores y comentadores españoles de la Divina Comedia». 2 parts. *Revista de España* 10 (núm. 38 i 40): 217-234, 517-533.
- VILANOVA, Evangelista. 1984. *Història de la teologia cristiana*. Vol. 1, *Des dels orígens al segle XV*. Barcelona: Facultat de Teologia - Herder.
- VILLA, Claudia. 1984. «La tradizione toscana da Dante al Petrarca». *La «lectura Terentii»*. Vol. 1, *Da Ildemaro a Francesco Petrarca*. Pàdua: Antenore. (Studi sul Petrarca, 17). Pp. 137-189.
- VILLANUEVA, Jaime. 1803-1852. *Viage literario a las iglesias de España*. 22 vol. Madrid-València.
- VIVES I LIERN, Vicent. 1902. *Las Casas de los Estudios de Valencia. Informe acerca del sitio en que éstas se hallaban emplazadas*. València: Vda. d'Emilio Pascual.
- VOLPI, Mirko, ed.; Arianna TERZI, col. 2009. IACOMO DELLA LANA, *Commento alla 'Commedia'*. 4 vol. Roma: Salerno. Edizione Nazionale dei Commenti Danteschi, 3.
- WAGNER, Albrecht, ed. 1882. *Visio Tnugdali Lateinisch und Altdeutsch*. Erlangen: Andreas Deichert.
- WAGNER, Ch. Ph. 1903. «The Sources of *El cavallero Zifar*», *Revue Hispanique* 10: 5-104.
- WALTHER, Hans. 1969. *Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge Mittellateinischer Dichtungen. (Carmina Medii Aevi Posterioris Latina I, 1)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- WALTHER, Hans. 1963-1969. *Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in Alphabetischer Anordnung. / Proverbia Sententiaque Latinitatis Medii Aevi (Carmina Medii Aevi Posterioris Latina, II/2)*. 6 vol. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht.
- WALZ, P. A., ed. 1929. «AUGUSTINI DE DACIA, OP, *Rotulus pugillaris*». *Angelicum* 6: 253-278 i 548-574.
- WARNKE, Karl, ed. 1938. *Das Buch vom Espurgatoire S. Patrice der Marie de France und seine Quelle*. Halle: Max Niemeyer. Bibliotheca Normannica. Denkmäler Normannischer Literatur und Sprache, 9.
- WENZEL, Siegfried. 1965. «Dante's rationale for the seven deadly sins (*Purg. XVII*)». *Modern Language Review* 60: 529-533.
- WENZEL, Sigfried. 1967a. «The three Enemies of Man», *Mediaeval Studies* 29: 47-66.
- WENZEL, Sigfried. 1967b. *The Sin of Sloth: Acedia in Medieval Thought and Literature*. Chapel Hill.
- WENZEL, Sigfried. 1968. «The Seven Deadly Sins: Some Problems of Research». *Speculum* 43: 3-10.
- WENZEL, Siegfried. 1992. «The Continuing Life of William Peraldus's *Summa vitiorum*». Dins: JORDAN, EMERY, ed. 1992: 135-163.

- WESSELSKI, A. ed. 1910. *Die Schwänke und Schnurren des Pfarrers Arlotto*, 2 vol. Berlín: Alexander Duncker.
- WESSELSKI, A. ed. 1929. *A. Polizianos Tagebuch*, Jena.
- WILKINS, Ernest. 1953. «Petrarch's *epistola metrica* to Pietro Alighieri». *Modern Philology* 51, núm. 1 (agost): 9-17.
- WILKINS, Ernest. 1957. «Descriptions of Pagan Divinities from Petrarch to Chaucer». *Speculum* 32: 511-522.
- WILKINS, Ernest Hatch. 2003 [1961]. *Vita del Petrarca*. Milà: Feltrinelli. [Ed. or. *Life of Petrarch*. Chicago: University of Chicago.]
- WITTLIN, Curt J. 1962. «Les manuscrits dits “del Papa Luna” dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Johan Sánchez Muñoz à Teruel». *Estudis Romànics* 11: 11-21.
- WITTLIN, Curt. 1995 [1973-1974]. «“Sens lima e correcció de pus dols estil”: fra Nicolau Quilis traduïnt el llibre *De officiis* de Ciceró». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 35: 125-126. [Reprod. *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*. València i Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Sanchis Guarner, 34. Pp. 49-79.]
- YATES, Frances A. 1993 [1966]. *L'arte della memoria. Con uno scritto di Ernst H. Gombrich*. Trad. it. d'Albano Biondi. Torí: Einaudi. [Ed. or. *The Art of Memory*. Londres: Routledge & Kegan Paul Ltd.]
- ZACHERONI, Giuseppe, ed. 1838. *Lo «Inferno» della «Commedia» di Dante Alighieri col commento di Guiniforto delli Bargigi*. Marsella i Florència: L. Mossy - G. Molini.
- ZANATO, Tiziano, ed. 1983. ANGELO POLIZIANO, *Detti piacevoli*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. Bibliotheca Biographica.